

TÓTH G. PÉTER
BOSZORKÁNYPÁNIK ÉS BABONATÉBOLY

VALLÁSANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBÓL
8.

Sorozatszerkesztő
PÓCS ÉVA

TÓTH G. PÉTER

BOSZORKÁNYPÁNIK
ÉS BABONATÉBOLY

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

Készült a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetében. Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

A könyv kiadását támogatta

az Európai Kutatási Tanács az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. *Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások* című projekt keretében.

A borítón

egykorú, névtelen szerzőjű francia metszet *Le magnétisme dévoilé* címmel, Bibliothèque nationale de France, Párizs, Référence bibliographique: Hennin, 10026.

A mesmeri mágneses delejesség leleplezése mint a tudományos megtévesztés egyik első nyilvánossá vált botrányos példája 1788-ból.

Bal oldalon Benjamin Franklin és Voltaire a felvilágosodás kinyilatkoztatásaival támad a sötétség erőire, felettük a bölcsesség baglyát kergető, seprűn utazó ördögpatás Mesmer-rajongó, jobbra fent maga Mesmer, akit a számárfejes sátán ragad magával, kezében egy zsák pénzzel.

© Tóth G. Péter, 2020

ISSN 2416-0318
ISBN 978-963-456-066-1

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	9
---------------------------	---

I. KÖNYV

BOSZORKÁNYPÁNIK	11
<i>A magyarországi boszorkányüldözés tetőpontja és hanyatlása</i>	
<i>Mária Terézia uralkodása idején (1740–1780)</i>	
1. A hagyaték felmérése: Mária Terézia uralkodásának negyven éve	13
1.1. Ezerhétszáznyolcvan: búcsú a királynőtől	13
1.2. Az uralkodás női nézőpontjai: feleség, királynő, császárné, családanya, özvegy	16
2. A rettegek története	25
2.1. A félelmek uralma	26
2.2. Ködszerű felhők	32
2.3. Láncolatok	37
2.4. Örvények	44
2.5. A szorongás mint erő	48
3. Kríziskezelés és hatalmi verseny: diagnózisok a birodalom lázas pontjairól	58
3.1. Vámpírpánik és médiahecc (Morvaország és Szilézia, (1755–1758)	61
3.2. Csöndes vámpírvadászat a Temesi bánóságban és a bányavidéken (1723–1756)	70
3.3. A tortúra aszimmetriája (Horvátország, 1752–1758)	77
3.4. Boszorkányüldözés présben (Magyarország, 1755–1768)	81
3.5. Az üldözés alkonya Erdélyben (1756–1768)	87
3.6. Parázs a hamu alatt: az orkutai vérvád galíciai szálai (1764)	90
4. A vallásos tér átalakulása: az ördögüzéstől az ördögtelenítés felé	100
4.1. Az ördög színre lép: nyilvános ördögüzések pokolidézéssel (1714–1768)	101
4.2. Ördögök, boszorkányok szószéken, könyvben, falon és falak közt	107
4.3. Ördögüzés vagy család: felekezeti párbaj az ördögért (Pozsony, 1731–1740)	114
4.4. Egy „sátánista” összeesküvés leleplezése és kinevetése (Győr, 1760–1764)	118
4.5. És végül egy ördögűző „botránya” (Zombor, 1766–1769) és emennek dömölki, mariazei rokonai ...	119
4.6. Az ördögtelenítés eredménye	126
5. A büntetőjog elméletének kulcskérdései: a tortúra, a halálítélet és a boszorkányság	130
5.1. Jogkönyvi receptek szorongáserősítésre, szorongáscsökkentésre	130
5.2. A Praxis Criminalis használata Mária Terézia reformjáiig	133
5.3. A büntetőjog magyarországi és erdélyi oktatóműhelyei	136
5.4. Egy erdélyi református jogtanár kézikönyve (1742)	141
5.5. Egy felvidéki evangélikus ügyvéd kézikönyve (1746)	143
5.6. Egy katolikus jogtanár kézikönyve (1745)	146
5.7. Egy vármegyei tiszti ügyész kézikönyve (1751)	151
5.8. A Nemesis Theresiana (1768–1770) büntetőjogi kétarcúsága	156
6. Büntetőjogi eszközökkel a mágikus piac kifejlesztésére: tünetek és terápiák	160
6.1. A holttestek elleni bűnperek és a vámpírhit kérdésének magyarországi recepciója	161
6.2. A gyógyítók piacának átformálása és a „kuruzslás” születése	168
6.3. A mágikus feketepiac kifejlesztése és a babonairtó harc kezdete	180
6.4. Tudósok, garabonciások, mágikus vállalkozók változó szerepben	186

6.5. Farkaskoldusból vadember: a közösség ellenségéből retardált barát	192
6.6. Táltosokból futóbolondok: politikai rajongók, hírnökök, látók változó szerepben	203
6.7. Az elit mágia megítélése: alkimisták, szabadkőművesek, bolond kóklerek	218
7. A büntetőjogi praxis: a mágikus vád elbeszélései	224
7.1. Az igazság malmai a Theresiana bevezetése előtt	225
7.2. A tanú perbeli szerepe és a személyével kapcsolatos követelmények	229
7.3. A tanú és a nyomozó hatóság viszonya: a boszorkánykiáltás intézménye	236
7.4. A nyilvános szóbeszéd (hírlés, közhér) jogi meghatározása	242
7.5. A tanúelbeszélések adminisztrációja és intézményi formái	244
7.6. A szembesítés	251
7.7. A gyanúsított perbeli szerepe	253
7.8. A gyanúsított személyével kapcsolatos követelmények	257
7.9. A gyanúsított önkéntes vallatása	262
7.10. A kényszervallatás indoka mágikus bűn esetén	265
7.11. A vallomások bírói értékelése	268
7.12. Kiből lesz boszorkány?	272
8. Mérlegen az igazság: a mágikus bűn bizonyítása	277
8.1. A kézzelfogható tett és a mágikus tárgyi nyom	277
8.2. A mágikus tárgyak szemléje	280
8.3. A mágikus bűnmaradványok inventáriuma	284
8.4. Az (orvos)szakértői bizonyítások élön és holton (visum repertum)	294
8.5. A sértett sérüléseinek jogi (orvosrendészeti) minősítése	299
8.6. A gyanúsított testfelületének bűnjelei	303
8.7. A gyanúsított testsúlya mint bűnjel	307
8.8. A vízpróbán megmért test	310
8.9. A tetemrehívástól a halottszemléig	317
9. A rettegés teátruma: büntett és büntetés egy változó világban	327
9.1. A test, a halál és a barokk színház	328
9.2. A hóhér változó szerepben	331
9.3. A boszorkány és a nyilvánosság	337
9.4. A tömlöcök zárt rendszere és a börtönügy csírái	344
9.5. A kínkamra mint purgatórium, és annak felszámolása	351
9.6. A köznép és a tortúra: illetéktelen és önkényes kínzások	359
9.7. Az ítélethirdetés	363
9.8. A szégyen útjai és a vesztőhely	366
9.9. A vesztőhely „degenerált” ereklyéi	369
9.10. A pokoli máglya	374
9.11. Felmentés, megbocsátás, menedék (asylum)	379
10. Miért és hogyan szűntek meg a boszorkányperek?	385
10.1. Megnyitott és lezárt akták	385

II. KÖNYV

BABONATÉBOLY	399
<i>A babonairtó harc „veszteségei” II. József korában (1780–1790)</i>	
1. Kezdet és vég: II. József és a jozefinizmus	401
1.1. Ezerhétszázkilencven: a bukás éve	401
1.2. Az „Álmodozások” kora	407
2. A rendeleti gépezet: norma és kontroll a babonák felett	410
2.1. A közigazgatási rendszer központosítása, egységesítése	410

2.2. A büntetőbíráskodás átalakítása: a Sanctio Criminalis Josephina	412
2.3. Az egyház alárendelése az államnak: küzdelmek az egyházi babonák ellen	418
2.4. A közgyógyítás és a gyógyítói piac szabályozása a felvilágosodás jegyében	424
2.5. A cenzúra lazítása: világcsalók üldözése és a mágikus piac újraszabása	430
3. Kisülések a gépezetben: botrányok, krízisek, fordulópontok	433
3.1. A korszak forró pontja: az emberevő cigányok pere	433
3.2. A cigányok mágikus tevékenysége	439
4. Társadalmi láttelepek orvosszakértői szemmel: bűnözők, csalók, bolondok	444
4.1. A „valódi” mágia bűnözői	447
4.2. A „tettetett” mágia csalói	449
4.3. A „mesterséggel” élő babonás gyógyítók, álorvosok, kuruzslók	452
4.4. A „képzelt” mágia bolondjai	457
4.5. A „tulajdonított” mágia áldozatai	460
5. A diskurzus rendje: viták mágiáról, babonáról, boszorkányságról, vámpírokról	463
5.1. Boszorkányos témák európai léptékben	463
5.2. Az elit kivonulása a köznép kultúrájából: történeté degradálódott hiedelmek	467
5.3. Egyházi dilemmák: realisták és vakbuzgók a babonákról	470
5.4. A közgyógyítás régi és új paradigmái: kuruzslók, vámpírok, orvosok	471
5.5. Párbeszéd a közzéppel a babonák veszélyeiről	478
5.6. Varázslatok az irodalom színpadán	487
5.7. Gúnyiratok babonáról, boszorkányságról és II. József pokoljárásáról	488
6. A felvilágosodás kézjegyei, nyitva hagyott válaszok	492
6.1. Ami eltűnik, és ami utána marad	492

FÜGGELÉK

1. A közép-európai boszorkányüldözés adatsorai (1720–1790)	499
1.1. Csehország és Szilézia (1720–1785)	499
1.2. Kis-Lengyelország, Galícia, Podólia és Volhínia (1720–1790)	502
1.3. Magyarországi és erdélyi boszorkányfűrösztési esetek (1728–1766)	506
1.4. A Magyar Királyság területére eső boszorkánysági büntető- és sértési perek forrásközlő irodalma az 1720–1790 közötti évekre vonatkozóan	509
1.5. Az Erdélyi Fejedelemség területére eső boszorkánysági büntető- és sértési perek forrásközlő irodalma az 1720–1790 közötti évekre vonatkozóan	510
1.6. A Horvát Királyság és a Határőrvidék (1726–1787)	510
1.7. A Temesi bánság és a Határőrvidék (1725–1790)	512
2. A közép-európai boszorkányüldözés forrásai és irodalma (1700–1800)	515
2.1. Levéltári források gyűjtőhelyi rövidítése	515
2.2. Gyűjteményes forráskiadványok az 1720–1790 közötti évek forrásainak közlésével	516
2.3. Könyvészeti források (1850-ig)	517
2.4. Bibliográfia	529

KÉPEK, TÉRKÉPEK, GRAFIKONOK	577
-----------------------------	-----

SZEMÉLY- ÉS HELYNÉVMUTATÓ

Személynévmutató	713
Helynévmutató	735

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondok Prof. dr. Pócs Évának, akinek emberséges támogatása, szakértő észrevételei és kutatói segítségével ez a könyv nem jöhetett volna létre. Külön köszönöm neki és Prof. dr. Klaniczay Gábornak, hogy az általuk majd három évtizede alapított kutatócsoport munkatársa lehettem, és mindig újabb és újabb inspirációt adtak a folytatáshoz. Köszönetet mondok a „Kelet–Nyugat” Vallászetnológiai Kutatócsoport minden munkatársának, különös tekintettel Báráth Dánielnek, Kis-Halás Juditnak, Peti Lehelnek, Czégényi Dórának, Ilyefalvi Emesének, Vidacs Beának, valamint Mézes Ádámnak és Brandl Gergelynek, hogy a kötet részeit és egészét tanulmány formájában olvasták, észrevételeikkel segítettek, kiegészítették, egyes témák megismeréséhez hozzájárultak. Köszönöm támogatását Krász Lillának, hogy a kötet egyes szövegrészeit átbeszélhettem vele, egy-egy fejezeten a kezdeti fázisban vele kölcsönösen gondolkodhattam. A hosszú kutatómunka kezdetén sokat segített Sz. Kristóf Ildikó hasznos kritikája és Láng Benedek kollegiális munkakapcsolata.

Köszönöm a téma forrásbázisát nyújtó levéltáros, történész kollégáknak, hogy majd huszonöt évnyi gyűjtőmunkát követően és majd egy tucat boszorkányperes forráskiadvány alapján ezt a könyvet megírhattam. Itt kell említenem Kiss András, Pál-Antal Sándor, Bessenyei József, Balogh Béla, Hagenthurn Endre, Pakó László, Németh Ildikó, Dominkovits Péter és D. Szakács Anita nevét, akik munkája nélkül forrásbázisunk is szegényesebb lenne.

A Balassi Kiadónak köszönöm a kötet gondozását és megjelentetését, valamint Zombory Andrea segítségét.

Tóth G. Péter

I. KÖNYV

BOSZORKÁNYPÁNIK

*A magyarországi boszorkányüldözés tetőpontja és hanyatlása
Mária Terézia uralkodása idején (1740–1780)*

Viro Optimo
RICHARDO MEAD
Omnium Bonarum
hanc Salvatoris Rosa

atque Eruditissimo
Medico Regio
Artium Cultori
Tabulam observantiae ergo.

D.D.D.
Andreas Hay

1. A HAGYATÉK FELMÉRÉSE: MÁRIA TERÉZIA URALKODÁSÁNAK NEGYVEN ÉVE

Ezerhétszáznyolcvan: búcsú a királynőtől

• *Az uralkodás női nézőpontjai: feleség, királynő, császárné, családanya, özvegy*

Több diplomáciai kudarc és katonai vereség után az 1730-as években a Habsburg Birodalom még úgy tűnt, hogy az összeomlás szélére került. Az 1740-es években is több fronton voltak bizonytalanok a határai. Mária Terézia, miután negyven évig uralkodott, egy revitalizált birodalmat hagyott maga mögött. Hatékonyabb, az abszolút állam irányába elmozduló igazgatási rendszert épített ki, megerősítette a határokat, a népesség jelentősen gyarapodott mind a születésszámában, mind a belső és a külső migrációnak köszönhetően. Lehetővé vált számára az is, hogy a Német-római Birodalom támogatása nélkül önálló hatalom maradjon Európa közepén. Utódai követték a példáját, és folytatták a birodalom reformjait, bár esetükben a birodalom újabb megroppanásával is számolniuk kellett. Az alábbiakban ezt a korszakformáló munkát veszem sorra úgy, hogy elsőként az uralkodónő biográfiáján keresztül keresem meg szűkebb témám (boszorkányság és babonás félelmek), valamint a kortárs politikai kérdések kapcsolódási pontjait, majd léptéket és fókuszot váltva indítom útra az olvasót egy színes, szélesvásznú – ha nem is film, de talán – történeti színpadkép bemutatásával.

1.1. EZERHÉTSZÁZNYOLCVAN: BÚCSÚ A KIRÁLYNŐTŐL

Kulcsszavak: halál; temetés; gyászteátrum; balzsamozás; szívereklye; zsigerláda; mauzóleum; barokk és halál; halál és halottak; élve eltemetés; vámpírok

1780. február 5-én „Hihetetlen dolog” címmel egy vámpírszerű, nyomó- és fojtogató démon vagy visszajáró élő halott esetéről számolt be a *Magyar Hírmondó* kezdő száma. A felvezető szövegben a tudósítást jegyző Rát Mátyás ekképp hangolta olvasóit az esetre:

Már jó ideje – hogy hazánkban-is – az asszonyok békével meg-öregedhetnek, az emberek az ördöggel nem tzimborálhatnak, az ijesztő látások senkit nem háborgatnak, sem a meg-hóltak az élőket nem nyomorgatják. Mert a babonáságnak setétes fellege el-oszlott [...] De tsak ugyan találkoznak még imitt amott, valamint szinte más országokban-is, olyanok, a kik magokat e-félével gyötreni szeretik: s a természeti betegséget, linkabásnak, lidértznek, s tudja minek másnak tartják.¹

A hír szerint talán 1777-ben vagy 1778-ban történt, amikor is a Hertnek nevű „tót” falucskában (Sáros vármegyében) egy V. J. nevű lakost halála után (!) azzal vádoltak, hogy nemcsak a családját, hanem más falubelit is éjszakánként a nyomásaival és a fojtogatójaival (a halál szelével) ijesztgetett. Emiatt annyira rettegettek a hertnekiek, hogy már nem volt ember, aki este kilenc óra után a falun egyedül „keresztülmenni bátorkodnék”. Azt végezte ezért a község, hogy az említett embert a sírból kiásták és megégették. Rát ehhez némi maliciával csak annyit fűzött, hogy inkább a megrettent szegény embereken kellett volna eret vágni, *hogy a félelmük eloszoljon*, semmint a szerencsétlen halottat kiásni. Mária Terézia 1778. március 30-án adott ki egy rendeletet az ortodox hívek babonás temetési szokásaira hivatkozva a sírból visszajáró halottak félelmeinek visszaszorítására, mely éppúgy vonatkoztatható volt a délvidéki „rácok”, mint az északi, Sáros megyei „tótok” fals „babonáira”.²

Még ugyanezen évben, 1780. május 10-én a *Magyar Hírmondó* újabb rémhírral borzolta a babonairtásban oly tevékeny olvasói kedélyeket. A Bécsből nézve is többnapis távolságra eső kelet-magyarországi Kraszna vármegyében, pontosabban – hogy az igaztörténet minden eleme a történet része legyen – *Kraszna O. Horvátban*³ egy asszony gyermekszülésben meghalt. Sőt még aznap el is temették. Ez nem is lett volna említésre méltó történet, hisz a korban, ha nem is mindennapos, de szükségszerűen megtapasztalt élmény lehetett minden családban a gyermekhalál vagy az anya elvesztése. De másnap a sírből kiáltozást hallottak. Ez, épp, mert hihetetlen jel volt, a férjet is tanácstalanná

¹ *Magyar Hírmondó*, 1780. február 5., 88.

² Linzbauer X. F. 1852. II: 757. No. 740.

³ Krasznahorváti, ma romániai település a Szilágyságban.

tette. Aztán úgy lett, hogy „míg a férje ide s, tova járt tanács kérni, addig valósággal meg-hólt”. Végül a férj többszöri kívánságára az asszonyt kiásták sírjából, és „mikor ki-ásattatott, fel-ódalra fekvén találtatott a koporsóban”.⁴

De a *Magyar Hirmondó* nem csak rémisztetni tudott, szórakoztató lap is volt. Még ugyanebben a számban (május 10.) a tudósító egy sombori (ugyancsak Szilágyság) kocsmáros esetéről számolt be. A csárdában egy diák szállt meg, és egy üveg bort kért éjjelre. Másnap továbbment, de a szállásán felejtette a palacknyi bort, amely utóerjedésnek indulva épp akkor vetette szét a bedugaszolt palackot, amikor két fegyveres katona a kocsmában italozott. A katonák felugrálva fegyverük után kaptak, és kérdőre vonták a kocsmároszt a lövöldözés miatt. A tudósító erre reflektálva terjengős magyarázatba kezdett a tudatlanság, a nevetségessé váló babonáság és a szóbeszéd elegendő témáját kifejtve:

Ez furtsa történetről emlékeztet, melyet azon tájékról három hónapokkal ez előtt írának volt, a Szilágyi idei borok erős-vóltoknak bizonyosságául ugyan; de amelyet és most, koránt – is más szándékkal, elő-beszéllek: hogy, tudni-illik, *a tudatlanságból eredett babonás vélekedéseket* az értelmes olvasókkal nevettessem. – Egy Úri ember, valamely Tanító Úrnak az ő tanítványa által edj palatzk aszszú szőlő bort küldött vala, a Deák Sombor nevű falubann meg-hálván, a bé-dugott és lepetséltett palatzkot, a gazdánál, a kihez szállott, az asztal felett való fogásra helyhezette; reggel pedig odébb indulván, ott felejtette. Edj-néhány nap múlva két katona ugyan ahhoz a házhoz találta szállani. Vatsora közbenn nagy pattanás esik, mintha puskából lőttek volna. A katonák minden ruhájokat a bortól és az üveg tserepektől bé-fetskendeztetve látván, kardot rántanak a gazdára, kiről úgy vélekedtenek, hogy szánt-szándékkal akarta őket ekképpen meg-tsúfolni. Emez szabódik, hogy ő semmit sem tud felőle, hanem hogy az a Deák fogott *valamely boszorkányozást tenni*, a ki az előtt valamelyik nap nála szálva volt. Mellyből tsak hamar olyan hír támadott, hogy ott garabontzás Deák lett volna, aki a palaczkba meny követ rekesztett, hogy a házat le-ronthassa. Tsak ebből a példából-is látni való *a boszorkányságoknak és garabontzáknak eredete*.⁵

Látjuk, a félelmek, a tudatlanság és a boszorkányság kapcsolatának a kortársak is tudatában voltak. Hol a félelmek babonáitól rettentették az olvasókat, hol pedig a gúny tárgyává tették azt. Az újsághír új eleme a hozzáfűzött magyarázatban volt, amikor is a tudatlanságot „babonáságnak”, a túlzó félelmet pedig az emberiségre, a társadalomra nézve károsnak ítélték. Amit az újságíró írt, azonban csak részben volt magánvélemény. A *Magyar Hirmondó* ugyanis eszköze volt annak az állami pénzből is finanszírozott gépezetnek, amely az ekkor még kísérleti jelleggel működő hazai közirói nyilvánosságot üzemeltette. Ha nem is jelentett széles olvasótábor, de az olvasók, előfizetők köre minden tekintetben minőségi volt. Vagy, mert az állami adminisztráció tanult emberei alkották, vagy, mert a gondolkodó elit látott benne potenciált az immár nem latinul, hanem a nemzeti nyelven (németül, magyarul, csehül) működő olvasóköri körben.⁶

A babonairtás új médianyilvánossága az 1780-as évben alapvetően sikerre volt ítélve, mind a duzzadó előfizetői kör, mind a támogatottság és a bizalom tekintetében, mind pedig a háttér-finanszírozás (állami megrendelések) miatt. Hosszú, küzdelmes idő telt el a felvilágosodás első hazai megnyilvánulásai és a jelen között. Láthatóan még ismerték, mert jelen volt – a közélet tüzes gyúanyagaként – a múlt maradványa, a boszorkányság, a visszajáró halottak, a trükkös garabonciások hiedelme, de a hozzájuk tapadt félelmek legyőzéséhez rendelkezésre állt a hatásos eszköz: a tudás (és nem melleleg az azt alátámasztó hír) birtoklása. Jobban mondva a tudás hatalma. Merthogy a tudás némi hatalomvágygal is járt, amikor a tudatlan közemberek tömegét magaslatból szemlélték, ahonnan olykor kegyesen, olykor erélyes dörgelemmel szólhattak. Mindenesetre felmérték a munka méretét. Amíg a hiedelmekkel lehetett számolni, vagy legalábbis mesévé lehetett őket zülleszteni, addig a félelmekkel – legyen az az egyén szorongása vagy a társadalom nyugtalansága – még sok munka akadt.

És pont erre a nyugtalanságra erősített rá az 1780-as év vége, amikor november 29-én az uralkodónő meghalt. A hosszú élet és a hosszú uralkodói idő után Mária Terézia személye úgy tűnt, ő volt az állandóság egy gyarapodó birodalomban. A halál azonban részben újraírta a reményeket. Amikor a halálhír a Hofburgból Bécsbe, az örökös tartományokba, majd Pozsonyba, Budára, Nagyszebenbe és Zágrábra elért, még mindenki abban hitt, talán egy ennél is jobb uralkodó ülhet a trónra. Sokan viszont épp azt gondolták, Mária Terézia uralkodása túl jó volt ahhoz, hogy az folytatható legyen.

A császárnő 1780. november 24-én megbetegedett. Bár nem volt lázas, orvosa, Anton von Störk (1731–1803) komolynak ítélte állapotát. Nem valószínű, hogy Mária Terézia valaha is teljesen felépült abból a himlőfertőzésből, amelyet még 1767-ben kapott. A halálakor jelen lévő orvosok szerint sokáig és onnantól kezdve rendszeresen kínozták a légszomj, gyakran volt fáradt, éjjel köhögéstől és álmatlanságtól szenvedett. Később tüdején, végtagjain is ödémák sora jelent meg, amit nem tudtak kellően jól kezelni. November 28-án az uralkodónő még maga kérte a halál előtti utolsó papi áldást, majd másnap este kilenc órakor meghalt szépszájú gyermeke és unokái körében. Vele a

⁴ *Magyar Hirmondó*, 1780. május 10., 298.

⁵ *Magyar Hirmondó*, 1780. május 10., 299; Csoma Zs. 1998: 889. – Kiemelések (ahogy a továbbiakban is) tőlem – T. G. P.

⁶ Kókay Gy.–Buzinkay G.–Burányi G. 2001: 16–17.

Habsburg-ház is kihalt, helyébe a fia által örökölt Habsburg–Lotaringiai-ág lépett. József, aki ekkor már társuralkodó volt, illetve a német-római császári cím birtokosa, a protokoll szerint intézkedett anyja búcsúztatásáról.⁷ **(1. kép)**

A temetés a protokoll szerint hosszú volt. A császárnő élettelen testét még aznap rendbe tették, előkészítették a balzsamozásra, melyet a császári és királyi protomedicus, Kohlhammer végzett. A test felnyitása, a nemes szervek (szív, máj, tüdő, zsigerek) kivétele, illetve a test bezárása, a balzsamozás első szakaszának művelete egész éjjel tartott. Az udvari sebészek, Joseph Vanglinghen, Ferdinand Joseph von Leber (1727–1808) és Anton Johann Rechberger (?–1784) mellett a műveletben részt vett Wenzel Czerny gyógyszerész is, aki a balzsamozás kellékeit állította elő. Pénteken, december 1-jén reggel a holttestet egy négyárbócos, fekete ponyvával fedett baldachin alá helyezték az udvari zenészek gyászzenekíséretével. A szerény öltözetben kiterített test mellett a balzsamozáskor kivett belső szerveket egy-egy urnában állították ki. Jobbra, egy ezüsturnában volt a szív; balra egy másik, nagyobb, zárt ládában a zsigerek. Szombat délután (2-án) az uralkodó szívét egy arra alkalmas hordszekrényben ünnepi keretek között átvitték az Ágoston-rendiek bécsi templomába, a Loreto-kápolnába. A zsigereket pedig a Szent István-dóm királyi kriptájában helyezték el. Vasárnap, december 3-án a testet is átszállították gyázmise keretében a székesegyházba, ahol hosszabb időre – mintegy két hónapra (!) – nyilvános ravatalon helyezték el, hogy a gyászoló alattvalók elbúcsúzhassanak szeretett királynőjüktől. **(2. kép)** A hosszú ravatali időt követően a kriptába való áthelyezésre csak január végén került sor, amikor a testet kettős szarkofágba fektették a bécsi kapucinusok uralkodói kriptájában, az 1754-ben épített mauzóleumba, korábban elhunyt gyermekei és férje mellé.⁸ **(3. kép)**

Körülbelül ekkor szólalt meg újra a *Magyar Hirmondó* hasábjain Rát Mátyás. Az 1781. január 24-én megjelent számban az olvasókhöz „kiszólva” így írt az elhalt uralkodó közeli emlékeről és az általa leszámolt „régii tudatlanságnak és babonáságnak maradványairól”:

Ti História-írók, a kik valaha Mária Teréziának ditsőséges országlását meg-írni, avagy a világnak egy szerencsés viszontagságaival egygyütt jegyzésbe venni fogjátok, el-ne felejtsetek, (mint a mostani Poéták mind egygyül egygyig) ő Felsége több nevezetes, jeles tselekedetei között azt is magasztalva emléteni, hogy annak az éktelen babonás tudatlanságnak egyszeribe végét szakasztotta, mely az emberi nemzetnek örök gyalázatjára, sok szegény anyákat, tsupán tsak azért, mivel mértékletességek után meg-vénültenek, de sok bűbáj miatt el-kedvetlenedtek vala, minden irgalom nélkül tűzre ítél, kárhoztatott!⁹

Majd harminc év múlva, 1809-ben Szirmay Antal ugyanígy vélekedett Mária Terézia boszorkányüldözést tiltó rendeleteiről és Gerard van Swieten (1700–1772) cenzor, udvari orvos ebben való közreműködéséről, amikor a felvilágosodás eszméit és eredményeit – némi időtávlatba helyezve – dicsőítette:

Uralkodott tudniillik ezen bal vélekedés nem csak Édes Magyar Hazánkban, de külső Országokban is; még Dicső Mária Theresia Császárné, Királynénk, s anyánk alatt ama Tűdős van Svieten Gerárd Udvari Fő-Orvos 1762. Eszt. meg győző okokkal meg mütatta a' józanon gondolkodó világnak: hogy ezen gondolatlan itélet tétel vagy képzelődésből, vagy betegségből származott, és a' bűbajosok által véghez vitt dolgok nem Ördögi mesterséggel, de természetesen történetnek, vagy helytelenül, mint mesék, nékiek tulajdonítottak.¹⁰

Bécsben a Kunsthistorisches (Szépművészeti) és a Naturhistorisches (Természettudományi) Museum közötti parkban áll Mária Terézia emlékműve. **(4. kép)** A trónoló szoborkoloszus több művész munkája, 1874-től 1887-ig készült. Üzenete, megvalósítása a kiegyezést követő Osztrák–Magyar Monarchia ideológiáját tükrözi. Egyben elismerése, felismerése annak az államreformer munkának, amelyhez mint előzményhez nyúlhatott vissza Ferenc József császár és király, e sorban az utolsó, aki még építette azt. A többszintes szoborkompozíció csúcsán abszolút méretben ül Mária Terézia óriás alakja, mint az államot megreformáló uralkodónő, legjelesebb hadvezéreinek, államférfijainak – akik egyben kortárs tudósok és talán művészek is – társaságában. Kezében az uralkodói hatalmat jelképező jogart és a leányági örökösödés dokumentumát, a Pragmatica Sanctio okiratát tartja. Lábainál körben: a tudomány, a művészet, a háború és a munka allegóriái. A márvánnyal burkolt talapzaton a szoboregyüttes huszonnégymellékalakja látható, az uralkodónő hívei: kedvelt európai – osztrák, cseh, erdélyi szász és magyar – tábornokai, főminiszterei, historikusai, orvosai és zeneművészei. A császárnő jobb keze felőli fülkében Haugwitz gróf, a kormányzati rendszer újjászervezője, Martini, a nagy jogász, Sonnenfels, a közigazdász tudós, Van Swieten, a kiváló orvos, az egyetemi oktatás újjáalakítója, és sok más között ott látható Gluck, Haydn s a gyermek Mozart is. Balról az első fülkealak gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök (a királyi pénzügyek irányítója), aki híres gödöllői kastélyában Mária Teréziát is vendégül látta. Mellette Samuel von Bruckenthal báró, erdélyi kancellár áll, ki egyben az erdélyi szászok mindmáig legjelentősebb, nagyszabású (Hermannstadt/Sibiu) közgyűjteményének és tudományos intézményének, a később róla

⁷ Marczali H. 1891: 322–324; Schaub H.–Bouchal R. 2013: 10. fejezet.

⁸ Koschatzky W. 1980: 202.

⁹ *Magyar Hirmondó*, 1781. január 24., 49–50.

¹⁰ *Szirmay A.* 1809.

elnevezett Bruckenthal Múzeum és Könyvtár alapítója. A trónszék támlája alatti fülkében a monarchia legmagasabb katonai kitüntetésének, az 1757-ben alapított Mária Terézia Rendnek két magyar tulajdonosa, Nádasdy Ferenc és Hadik András áll, balról elsőként és másodikként foglalnak helyet, von Liechtenstein tábornagy mögött. Mária Terézia bal keze alatt (a tudomány allegóriájához közel) láthatjuk Gerard van Swieten bárót, a császárnő házi orvosát, tudományos tanácsadóját és mint cenzort, így a legbefolyásosabb államférfit. Mögötte a fülkében balról másodikként Pray Györgyöt látjuk, a XVIII. századi magyar történettudomány legnagyobb képviselőjét, a forráskritikai alapokon nyugvó magyar történetírás megteremtőjét. Prayt Mária Terézia „historiographus regius”, azaz „királyi történetíró” címmel tüntette ki. A róla elnevezett kódexben ő fedezte fel a legrégebb magyar nyelvemléket, a *Halotti beszédet*.¹¹ A szoborba merevedett királyi mítosz már életében kialakult a királynőről, mindent neki tulajdonítottak, bár e látványos statiszták tették nagygyá a főalakot. Tagadhatatlan, a történetírás joggal beszélhet terézianus korszakról, az uralkodónő szorgalma, sokoldalú érdeklődése és főként kitűnő ítélőképessége kellett ahhoz, hogy a szétesés mélypontjából a jólét és tekintély magasságába emelkedjék a monarchia.¹²

Az emlékmű szoborcsoportja a Habsburg Birodalom (akkori és kortárs) hatalmát együtt hivatott láttatni, elfogadtatni. Egyrészt megtestesítette azt, amit a XIX. század gondolt a XVIII. századról, a felvilágosodás századáról, másrészt érződött benne az a hatalomfelfogás, amely a monarchiát a megszűnéséig jellemezte: az uralkodó a nemzetek feletti abszolút hatalom és a tudás szétáradásának origója. A felvilágosult abszolutizmus lényege, hogy az uralkodók abszolutisztikus eszközökkel – vagyis a rendi gyűlések összehívása nélkül, a hatalom centralizációjával – rendeletekkel uralkodtak, melynek során a felvilágosodás jegyeit magukon viselő, modernizációt szolgáló, a fejlettebb nyugati hatalmak gazdaságának utolérését célzó reformokat vezettek be országaikban. Mária Terézia uralkodásának második felében (1764-től 1780-ig) és fia, II. József teljes regnálási ideje alatt (1780–1790) egyáltalán nem hívták össze a magyar diétát, csupán uralkodói rendeletekkel kormányoztak.

1.2. AZ URALKODÁS NŐI NÉZŐPONTJAI: FELESÉG, KIRÁLYNŐ, CSÁSZÁRNÉ, CSALÁDANYA, ÖZVEGY

Kulcsszavak: uralkodás női nézőpontjai; nők; gyermekek; társadalmi szerep; babonás félelmek; betegségek; himlő; halál; gyermekijesztés; felvilágosodás; sötét zónák; Kelet és Nyugat; barbarizmus; unalom; babonák; török–oros–osztrák háború; örökösödési háború; porosz–osztrák háború; hétéves háború; Szilézia; Galícia

A Mária Terézia-képhez nemcsak ez a hatalmas bécsi emlékmű tartozik szervesen, amely őt tanácsadói, politikusai, hadvezérei körében ábrázolja, hanem – és talán még inkább – azok a festmények, amelyek gyermekeivel és férjével együtt ábrázolják őt. Gyermekkorától haláláig számtalan portré készült róla, de évről évre, 1738-tól 1756-ig gyermekeinek bővülő körét is majd egy tucat csoportkép örökítette meg. Ahogy e képekről, úgy személyiségéből is áradt a gondoskodás, az aggodalom, a gyermekei iránt érzett büszkeség, féltés, szemrehányás, és mindenekfelett a szeretet. De tanú ugyanerre az a több ezer levél is, melyeket férjének és gyermekeinek írt a kezdetektől szinte halála napjáig. A császárnőt és a családanyát az egészségügyi problémáik, a lányok terhességei, külső megjelenésük, olvasmányaik, lelki és vallási életük éppúgy foglalkoztatta, mint politikai küldetésük. Okkal, hiszen a főhercegek és főhercegnők élete zajos és színes nyilvánosság előtt zajlott, amiért Mária Terézia mindent meg is tett. Az udvar fontos – hatalmat reprezentáló – eszköz, fényes külsőségekkel operáló barokk színház volt, ahol tömegek éltek, mozogtak, alkottak és leginkább reprezentáltak.¹³ **(5. kép)**

Hogy milyen gondosan foglalkozott a császárné leányai életével, arról a Lerchenfeld Warburga grófnőhöz (1735–1770), az akkor öt-hat éves Johanna (született 1750-ben) és Jozefa (született 1751-ben) főhercegnők „ajójához” (da-da, ajo, aja, Kinderfrau) intézett levelei tesznek említést. Az 1756 novemberében tett utasítások így rendelkeztek a lányok neveléséről:

Ügyeljen a tisztaságra, mindennap végeztesse a mosást és fésülést. Játék, akár kártya, akár dáma, séta, színház, mind jó. Bár nincs sok elajándékozni valójuk, mégis szeretném, ha alamizsnát adnának néha-néha. Nincs megengedve, hogy ajtónállóval, vagy fűtővel beszélgessenek, vagy nekik parancsoljanak: engedelmességre születtek, kell, hogy idejében megszokják. Félek, hogy Johanna keményfejű, ha az, idejében meg kell törni. Jozefa meg jó gyermeknek látszik, de nem oly tehetséges. *Nem szabad félteniük, sem zivatartól, tüztől, sem szellemektől, boszorkányoktól [Gewittern, Feuer, Geistern, Hexen] és más ily gyerekségektől [Kindereien]. Nem szabad őket*

¹¹ Krasa-Florian S. 1980: 447–455.

¹² H. Balázs É. 1986: 553–568.

¹³ Arneth A. 1881. IV: 259, 348–350; Marczali H. 1891: 7–18.

*betegségekkel ijeszteni, hanem egész természetesen kell beszélni mindenről: himlőről és a halálról is: mindig jó azzal jókor megismerkedni.*¹⁴

Beszédes a boszorkányok hiedelmeihez való viszonya és ennek a gyereknevelésben való említése, hangsúlyozva az *ijesztgetés* káros voltát. De a dátum is aktuális, hiszen épp ezekben a hónapokban zajlik a boszorkánypereket felülvizsgáló rendeletének élesítése is. Ugyanígy fontos mondatként szerepel e levélben, hogy mitől félt az uralkodónő, pontosabban egy családjában, ki nem csak féltette gyermekeit, de szembe is nézett félelmeivel, mivel a himlő, a betegségek őt is elcsúfíthatták, őt is megváltoztathatták.

Amit a királynő a saját családjában megélt és gondolt, az a birodalom alattvalói számára is fontos mintaként szolgált. Eszerint is lehet értelmezni e fenti gyermeknevelési regulát. Majd húsz évvel később – immár a „néphez” szóló (magyar nyelven írt) babonaellenes traktátokban is olvashatjuk ezt a gyermekekkel foglalkozó boszorkánypéldát. Bessenyei György munkásságát említhetem itt, ki a *Magyar nemzetnek szokásairól* (1776) című – kéziratban maradt – értekezésében foglalta össze a fenti, meglehetősen népszerű gondolatot:

*Sokan mondják: ha a gyermekeket kicsiny koruktól fogva nem ijesztgetnék ördögökkel, boszorkánnyal, szakálás farkassal, lidérccel, éjjeli baglyokkal s több efféle idétlen kísértetekkel, tehát nem lennének soha félnékek. Igaz, hogy harmadrésznyi félelem nem volna e világon, de hiszen azokról a kísértetekről szinte annyit beszéltek régen ennek, mint amannak, mert mentől beljebb még az időkbe, annál boszorkányosabb világra találsz.*¹⁵

Bessenyei személyesen ismerte a királynőt, mivel maga is az 1760-tól az udvarban működő magyar testőrség tagja volt. Szabolcs vármegye ajánlására, kiváló testi adottságai és katonai képességei révén 1765. június 8-ától teljesített Bécsben szolgálatot. Ez az időpont nemcsak Bessenyeire, de a magyar irodalomra – tágabb értelemben pedig a magyar művelődésre, közgondolkodásra – nézve is fontos időpont. A tudományokban, idegen nyelvekben csaknem teljesen járatlan, tizenkilenc éves ifjú ugyanis a francia műveltségű bécsi udvarnál tapasztalhatta meg saját hazája elmaradottságát. A cél is ez volt: olyan ifjakat nevelni, kik majd a birodalomrész kormányzásához tanult emberfőket jelentenek. Bessenyei erős eltökéltséggel fogott hozzá, hogy hiányosságait szorgalommal pótolja. Az udvarnál találkozott a francia irodalom remekeivel, különösen az akkor leginkább olvasott Voltaire bölcséleti műveivel. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Bessenyei maga is – a testőrségből kilépve, bár az udvartól kegydíjat kapva (1772) – közéleti irodalmat és bölcséletet szeretett volna művelni, jellemzően nem latinul, hanem a felvilágosodás gondolatától vezérelve, nemzete nyelvén. Az 1776-ban kéziratban maradt *Magyar nemzetnek szokásairól* című bölcséleti értekezésben nézett először szembe saját hazájának babonaival. A füzetet felküldte a cenzúrára, ahonnan tagadó válasz kíséretében visszazármasztatták hozzá. Hogy mi volt a cenzúrázás oka, sajnos nem derül ki. Bessenyei a kicenzúrázott művek címlevelének hátára rájegyezte az elutasítás tényét. Tervét azonban nem adta fel, a témát nagyobb nyilvánosság elé kívánta tární.

1779-ben jelent meg Bécsben *A Holmi* című tanulmánykötete. Körülbelül akkor, amikor katolikus hitre tért. Utóbbinak az is oka volt, hogy a protestánsokat, különösen a reformátusokat – kisebb-nagyobb nyomást gyakorolva – mindig is igyekeztek kiszorítani az uralkodónő környezetéből. De benne volt a Mária Terézia iránti alattvalói megbecsülés is. Bessenyei, mint felvilágosult író, lelke egész szenvedélyével esett neki a köznépi tudatlanságnak. *A Boszorkány, kan ördög* című írásából itt kicsit többet is idéznék, mivel e szöveg tökéletes esszenciája a boszorkányságról vallott kortárs gondolatoknak, különösen ott, ahol a hiedelmek társadalmilag hierarchikusan szintezett világát említi. A pozíciót itt is a felvilágosult nézőpont határozza meg: Bécsből, Nyugatról és fentről tekintünk a tudatlansága miatt még sötétségben élő keleti tartományok alattvalóira. Ahol lassan, de biztosan árad szét a tudás elméket világosító fénye:

Egész Európába nem volt olyan nemzet, ország, mely ezt a kárhozatos tudatlanságot ne hitte volna. Törvényeket csináltak mindenütt, melyek szerint a szegény vén parasztasszonyokat égették. Mert jegyezd meg, hogy úri asszonyok közt nem gyakoroltatott annyira ez a mesterség, mivel azoknak jó nevelések volt. Valahol a tudatlanság felette setét, igen nagy és mélységes, ott szüntelen csak csudákat, ördögöket, boszorkányokat, kenőcsöket, változásokat látsz, mint a mesékbe, melyek kétfejű sárkányokkal, cinke-lábon forgó arany-, ezüst-, rézvárakkal, aranyszőrű lovakkal, beszélő farkasokkal, egerekkel, vasbábakkal, tündérekkel vágynak teli. Ellenbe mentül feljebb látod valahol az emberi tudományt, józan okoskodást hágni, annál kevesebb csudákat találsz nála. Soha tudós ember nem írja, hogy valaha boszorkányok, ördögök kísértették volna őket. Látod, soha tudós emberbe nem mert ördög bújni. Plátókat, Aristotelesek, Zenonokat, Thaleseket, Epicureusokat, Senekákat, sat. gyötrött-é valaha ördög? Hallottad-é, hogy Magyarországon főispányokat, viceispányokat, palatínusokat, püspököket hordoztak volna tónak a boszorkányok? De hallottad ezt ezerszer is, hogy a falu kondását, csordását hordozták. Mennyi boszorkány, ördög volt régen köztünk? Lelsz-é most? Az urak törvényt tettek a boszorkányok, kan ördögök ellen, s a parasztok elhitték mind a boszorkányokat, mind a kan ördögöket. Kérdezték, milyenek azok a csúfos cselédek, hogy ha találkozik közlök, reájok ismerhessenek. *Az urak, papok azt mondották: Ó, édes fiaim, azok rút, vén, ráncos*

¹⁴ Arneth A. 1881. IV: 103; Marczali H. 1891: 185.

¹⁵ Bessenyei Gy. 1776: 18.

ábrázatú asszonyok: félre forog szemek, magánosan járkálnak úton-útfélen, gazon, kerteken alá s fel keresgélnek, szedegetnek; rútol tekintgetnek, éjszaka nyargalóznak, az aluvó emberhez bemennek, reáfeküsznek, megnyomják, leheletit elfojtják, nyakát félre fordítják, idestova tűnnek, nagyra nőnek, majd kicsinyekké változnak, kutyának, macskának, disznónak képít magokra veszik, úgy kísérgetik, a szeled embereket éjjel holdvilágnál vagy setéten: marhát, embert megvesztenek, sat. Nem kellett több a tudatlan szegényeknek; mihelyt beestveledett, ellepték a falukat a boszorkányok, kutyák, macskák képiben, mert minden falu tele volt kutyával meg macskával. Ha vén-asszonyt láttak kerten, mezőn egyedül járkálni, néha komor tekintetet mutatni, boszorkánnyá tették, azután minden ember félt tülle, mihelyt beestveledett, mivel őtet hitte boszorkánynak. Szüntelen elméjében tartotta ábrázatját a félelem, honnan osztán származott, hogy ha ember vagy gyermek estve megijedt, mindjárt a vén pásztornét kiáltotta el sivalkodva; minden setétben, szegeletben az é vén, ráncos ábrázatját látták a félelmesek.¹⁶

Bessenyei is bízott abban, hogy a műveltség elterjedése meg fogja változtatni a fennálló rendet. A nevelésről, az iskoláról szóló kis tanulmányai *A Holmi* legfényesebb lapjai közé tartoznak. Írásaiban találékonyan küzdött a babona, a tudatlanság ellen, a népi észjárást is fölhasználva érvelt, hogy elűzze a falusi képzeletből a boszorkányt és a „kanördögöt”. A paraszti alattvaló és a gyermek e tekintetben egymás szinonimái lesznek, kiket csak a nevelés emelhet ki a hiedelmek hálójából. Ezért is kell félelmeiket szóvá tenni, majd azokat mesévé (hiedelmekké) degradálni. A félelem és a tudatlanság egyenlő a nyomorral: ezért is kell azokat száműzni még a gyermeki világból is. Bessenyei jól látta, hogy a nevelés hatalmi kérdés. Ha a nemesek a jobbagyságot következetesen tudatlanságban, gyermeki szinten tartják, ott csak a félelmeken uralkodva lehet békét teremteni. Erős, téttel rendelkező dilemma, hogy mit kezdjen az állam (a nemesi rend) a parasztság félelmeivel? Kényes ügy, hiszen akinek kezében a félelmek kontrollja, annak kezében a hatalom. És viszont, ha a tudatlanságot felszámoljuk, marad-e elég kontroll a hatalmat gyakorolni? (Ezekre a kérdésekre most még nem válaszolnék teljeskörűen, a következő fejezetekben viszont többször fogok még ide visszatérni.)

A fentről (Mária Teréziától) és letről (Bessenyei Györgytől) kiragadott példánk közös nevezője a „gyermek”, ki a jövő társadalmának alakítója. Fontos szerep jut a nevelő családnak és a szülő felelősségének is, legyen az uralkodó vagy közember. Minden alattvaló számára ismert volt, hogy Mária Terézia példás családanyaként gondoskodik gyermekeiről. Amikor 1736. február 12-én Bécsben feleségül ment Lotaringiai Ferenc István herceghez (1708–1765), még egyáltalán nem készült arra, hogy a hatalom terhe is hamarosan a vállát nyomja majd. A két egybekelő család (a Habsburg és a Lotaringiai) között a megszokott diplomáciai aktus volt a hangsúlyos, ahol a lányok egyben birtokot és hozományt cserélnek. Mária Terézia és Ferenc tulajdonképpen már gyerekkoruk óta ismerték egymást, s barátságuk később szerelemmé érett. Ferenc házasságának feltétele Elzász átadása volt, amit Mária Teréziáért meg is tett. Mária Terézia ifjúkorát ekkor még nem árnyékolta be, hogy keze diplomáciai alkuk tárgya volt, de az ő kezével is „üzleteltek” spanyol, bajor, porosz völegényjelöltek neveivel kapcsolatban. Anglia és Hollandia „óhajára” azonban jelentéktelenebb jelölt után kellett nézni. A választás így esett Lotaringiai Ferenc Istvánra, aki kilenc évvel volt idősebb leendő feleségénél, és már 1722 óta Bécsben élt. 1736-ban az ifjú pár – uralkodói körökben ezért szokatlan – szerelmi házasságot kötött. Házasságukból 1737 és 1756 között tizenhat gyermek született, velük létrejött a Habsburg–Lotaringiai-ház.

VI. Károly császár a vejét – lányával ellentétben – bevonta a politikába, sőt szerette volna, ha hadvezéri hírnevet is szerez. Ezért Ferenc Istvánt főparancsnokká nevezte ki a második török háború (1736–1739) idején. Ez történt akkor, amikor a kuruc mozgalmak emléke még élénken élt a magyarországi köztudatban, és még fel-felcsillant egy Rákóczi (vagy örökösei) vezette újabb felkelés reménye is. VI. Károly döntése nem bizonyult helyesnek vejével kapcsolatban: mind a parancsnok, mind a serege kudarcot vallott. Ez a háború balszerencsés kimenetelű volt annak ellenére, hogy a Habsburg-haderőt még az orosz cári sereg is támogatta. VI. Károly császár még az előző hódításait (1716–1718) is mind elvesztette, Magyarországon zavargások robbant ki, és a társadalmat sújtó – a háborús mozgásokból következő – pestisjárvány tört ki. A zavargásokat ugyan sikerült elfojtani, de a pestis grasszálása közel 250 ezer emberfővel apasztotta a birodalmat csak Magyarországon és Erdélyben. Talán a szerencse – és a pestis – volt az oka annak is, hogy a területi veszteség nem volt nagyobb. A déli határ ekkor konzerválódott a Dunánál, elválasztva a keresztény (és erősen katolikus) Habsburg Monarchiát a Török Birodalomtól. Ez a határ gyakorlatilag a XX. század végéig így is maradt. Mint említettem, volt egy súlyos következménye a vesztes háborúnak: a pestis. Ennek korlátok nélküli áradásáról és erős társadalmi következményeiről a következő fejezetben még szó lesz.¹⁷

Mária Terézia férje különösebb politikusi képességekkel nem rendelkezett. Az pedig, hogy a feleségnek, az 1740-ben immár negyedik (!) gyermekét váró Mária Teréziának vannak-e politikusi képességei, nem derülhetett ki. A török háborúk árnyékában született gyermekei közül ketten még csecsemőkorban meghaltak, ami ugyancsak rossz ómen lehetett. Viszont innen is eredhetett az az őszinte hit és gyakorlatias hozzáállás, amely a majdani uralko-

¹⁶ Bessenyei Gy. 1779: 221–227. No. XXV.

¹⁷ Barta J. 2009: 66, 71; Poór J. 2006.

dönőt mind az életben, mind az uralkodásban segítette. Ennek a hitnek és ennek a hozzáállásnak pedig a motivációja gyakran lehetett a gyermek. Az is, aki megszületett, de az is, akinek a veszteségét fel kellett dolgoznia.

1. gyermek: Mária Erzsébet Amália főhercegnő (1737–1740), kisgyermekkorban meghalt.
2. gyermek: Mária Anna Jozefa főhercegnő (1738–1789), utóbb gyermektelen lett, és betegsége miatt egy klagenfurti kolostorba vonult vissza.
3. gyermek: Mária Karolina Ernesztina főhercegnő (1740–1741), kisgyermekkorban meghalt.

Amikor 1740 őszen VI. Károly császár váratlanul meghalt, erős kérdés volt Európa-szerte, hogy a Pragmatica Sanctio (1713-ban az örökös tartományokra, 1723-tól Erdélyre és Magyarországra is kiterjesztve) értelmében az őt követő lányörökös el tudja-e foglalni trónjait, meg tud-e felelni a reá szakadt feladatoknak.

VI. Károly halála után Bajorország szinte azonnal bejelentette igényét a Habsburg-örökségre. Egy régi, családi szerződésre hivatkozva jelentkezett a spanyol király is. Franciaország még várt az elismeréssel, de habozott Szászország is, ahol szintén találhattak jogalapot igényeik megalapozására. A porosz király, II. Frigyes szívesen segített volna a fiatal örökösnek, ha cserébe megkapja Sziléziát. Mielőtt azonban ajánlatát komolyan mérlegelhették volna Bécsben, fegyverhez nyúlt, és kirobbantotta az osztrák örökösödési háborút (1740–1748). A következő év nyarára már porosz–francia szövetség állt szemben Mária Teréziával, s várható volt Bajorország, Spanyolország és Szászország csatlakozása is. Mária Terézia és a birodalom szempontjából létkérdés volt, hogyan foglal állást a magyar országgyűlés. A rendek ugyan a Erdélyben (1722) és a magyar országgyűlésen (1723) elismerték a nevezetes törvényt a nőági örökösödésről és a birodalom oszthatatlanságáról, de ezt – a bajorokon kívül – a többi, szavát éppen felejtő hatalom is megtette.¹⁸ A háborúban a porosz és a bajor király mellett a szászok és a franciák is támadást indítottak Ausztria ellen. A poroszok elsősorban Sziléziát szállták meg, a franciák Passau és Linz térségét foglalták el, míg a bajorok Csehországba vonultak.¹⁹ Mária Terézia a magyar rendektől kért segítséget. Ekkor már túl volt egy újabb szülésen. 1741. március 13-án világra jött József, a trónörökös.

4. gyermek: József Benedek Ágost főherceg (1741–1790), gyermektelen, később II. József néven német-római császár, magyar és cseh király (1764–1790).

1741 májusában, Pozsonyban összeült a magyar országgyűlés, majd június 25-én Mária Teréziát királlyá koronázták. A diéta azonban nem Szent István koronájának megszerzése miatt nevezetes. 1741. szeptember 11-én, két évvel egy vesztes török háború, és tizenkét éves törvényhozási kényszerzünet után az ifjú királynő Pozsonyban összehívta a magyar országgyűlést, és arra kérte a jelenlevőket, segítsenek koronáját fegyverrel megtartani. Úgy tűnt, a Habsburg Birodalom felbomlása, széthullása a küszöbön áll. Mária Terézia személyesen jelent meg a rendek színe előtt, gyászruhát viselve. Maga a sokat idézett felajánlás szinte gyakorlattá vált már az előző országgyűléseken is, így szólam volt „az életünket és vérünket”, és korántsem szép ifjú nőkhöz, hanem keménykezű, keményállú férfi Habsburgokhoz intézték legtöbbször a magyar rendek.

Személyünk, gyermekeink, koronánk és a birodalom végső veszedelmében kérjük a rendek haladéktalan segítségét.²⁰

A jelenettől megrendült férfiak pedig megadták a kért segítséget. A rendek a „Vitam et sanguinem pro rege nostro!” („Életünket és vérünket királyunkért!”) közfelkiáltással álltak ki a királynő mellett. Cserébe az uralkodónő érvénytelenítette III. Károly egyes, a magyar rendek előjogait érintő intézkedését, törvényben rögzítette a nemesi földbirtok adómentességét és engedélyezte a hadseregben a magyar nyelv használatát a vezényletben.²¹ A jelenet valóban megkapó volt, a királynő pedig hálából kilenc nap múlva el is vitte a hat hónapos Józsefet, és ekkor már valóban megmutatta a lelkes magyar rendeknek.

Magyarországról, a mi személyünkről, *gyermekeinkről és a koronáról van szó*. Mindenkitől elhagyatva, egyedül a magyarok hűségéhez és régóta ismert áldozatkészségéhez folyamodunk.

Ebben a kollektív emlékezet által némileg bővített színpadképben már ott volt egy gyermek, a későbbi trónörökös. A következő hónapokban a magyar rendek részben nemesi felkeléssel, részben paraszti hadak állításával adtak segítséget Mária Teréziának, akit egész Európában – talán mert csak ez a trónja volt biztos – következetesen „a magyar királynőnek” hívtak. Ehhez a belső sikerhez hozzájárult a színpadias fellépés, amit az uralkodónő meggyőzően játszott. A magyar rendek katonai segítségével sikerült megvédeni Csehországot, és a franciákat is kiűzték Passauból,

¹⁸ Poór J. 1992.

¹⁹ Poór J. 1992; Poór J. 2006.

²⁰ Szilágyi S. 1898. VIII.

²¹ Poór J. 1992.

miután az szövetségre lépett Angliával. A sikeres manővereket látva Bajorország különbékét kötött, és Károly Albert bajor király halála után, az 1745-ös császárválasztáson elfogadták Lotaringiai Ferenc (Mária Terézia férje) császárrá választását.²² Szilézia visszavétele azonban 1745 második felében kudarcba fulladt a hohenzollerni, soori és végül a kesseldorfi csaták elvesztését követően. A háborút lezáró aacheni békében, 1748. október 25-én Poroszország ugyan elismerte Mária Terézia trónját, de Ausztriának le kellett mondania a legiparosodottabb tartományáról, Sziléziáról.²³ Utóbbi helyen, a porosz tartományok mintájára, azonmód megszűnt a boszorkányság üldözése minden jogkövetkezménnyel együtt. Ennek a fontos változásnak a tétjét Mária Terézia és államminiszterei ekkor még nem ismerték fel, de öt év sem telik bele, és a probléma (szó szerint) mint csontváz esik ki a Habsburg Birodalom tartományainak rejtekszekrényéből.

A háború idő alatt Mária Terézia családja újabb gyermekáldásnak örülhetett. Ráadásul úgy, hogy gyermekhalál sem keserítette meg a fiatal anya mindennapjait. Mária Terézia további hat gyermeknek adott életet:

5. gyermek: Mária Krisztina főhercegnő (1742–1798), 1766-ban Albert Kázmér szász-tescheni herceghez (1738–1822) ment feleségül, egyetlen kislánya gyermekkorban meghalt (1767).
6. gyermek: Mária Erzsébet főhercegnő (1743–1808), felnőve XV. Lajos francia király feleségül szántak, de betegsége miatt egy innsbrucki kolostorba vonult.
7. gyermek: Károly József Emánuel főherceg (1745–1761), ifjú férfiként halt meg.
8. gyermek: Mária Amália főhercegné (1746–1804), 1769-ben I. Ferdinánd páрмаi herceghez (1751–1802) ment feleségül, hét gyermeke született 1770–1787 között, ebből négy gyermekunokát láthatott még Mária Terézia is.
9. gyermek: Péter Lipót József főherceg (1747–1792), I. Lipót néven toscanai nagyherceg, 1790–1792 között II. Lipót néven német-római császár, magyar és cseh király, tizenhat gyermeke született 1767–1788 között, ebből tizenegy gyermekunokát látott Mária Terézia.
10. gyermek: Mária Karolina főhercegnő (1748), születésekor meghalt.

A kislányból feleséggé, feleségből édesanyává váló királynő 1745-től a német-római császár neje is lett. Sokféle női szerep és sokféle elvárás. Nem véletlen, hogy mindennek segítőkkel tudott csak megfelelni. A háború idején formálódott ki az a tanácsadói gárda, amelynek segítségével a fiatal uralkodónő hatékonyan és jól szervezeten tudott kormányozni. Közhelyszerű megállapítás: Mária Terézia tudott bánni a férfiakkal. Európa első számú uralkodónője és asszonya szerint – amit állandóan hangoztatott is – a természetes hierarchiában a férfiak a nők fölött állnak. Férje, a császár például – miközben a politikában alig kapott szerepet – soha nem érezhette úgy, hogy ez a hierarchia megfordult volna. Mária Terézia hosszú levelekben tanította a női mesterség fortélyaira lányait is. 1766-ban Mária Krisztinának írta az alábbi sorokat:

Tudod, hogy *mi nők alá vagyunk rendelve férjünknek*, hogy neki engedelmisséggel tartozunk, hogy egyetlen czélunk mindenben kell hogy férjünk legyen, hogy őt szolgáljuk, hasznára váljunk, és őt megnyerjük atyánknak, legjobb barátunknak. Te hajlamból méggy férjhez, csakis ezen okból egyeztem házasságodba. Ismered férjedet, remélheted, hogy boldog leszel, a mennyire az e földön lehetséges.²⁴

Szó szerint ugyanezt írta néhány év múlva Mária Amáliának is, hozzátéve, hogy miközben a férjet a legjobb barátá kell tenni, soha ne feledje, hogy az „urát” lássa benne. Mária Amália a páрмаi herceg felesége volt, aki sokat szenvedett férje brutalitása miatt. Ezért az asszony feljogosítva érezte magát, hogy mindenben saját belátása szerint döntsön: konkrétan szeretőt tartson. Mária Terézia mindent megtett leányának jobb útra térítésére, de amikor ez nem sikerült, levette róla a kezét. Csak később állt helyre a béke, de intimitásról a házasságok között többé már nem lehetett szó. Ahogy erről Marczali Henrik, Mária Terézia XIX. századi életrajzírója fogalmazott némi pátosszal: „Egy érzélem még hatalmasabb volt benne az anyai szeretetnél: a méltóságnak érzete.”²⁵

A Versailles-ba került Mária Antóniát is azért korholta leginkább, mert úgy értesült, hogy viselkedésével sérti férje, XVI. Lajos férfiúi önértetét.²⁶ Mária Terézia tudatosan épített a katolikus vallásban rejlő értékekre, de szimbólumokra is. Birodalmában népszerűsítette a Mária-kultuszt, gyermekeinek névadása (minden lánygyermekének első neve a Mária volt) magát az uralkodónőt is ebbe az aurába vonta. Személye nemcsak a katolikus, de olykor a protestáns alattvalók előtt is a Kisjézust világra hozó Istenanya fényében fűrdött. Az udvar maga is élt ennek a kultusznak a gazdagításával, a barokk színházi, építészeti, művészeti eszközökkel való kiépítésével.²⁷

²² Poór J. 2006.

²³ H. Balázs É. 1986; Poór J. 2006.

²⁴ Marczali H. 1891: 183.

²⁵ Marczali H. 1891: 193.

²⁶ Poór J. 1992; Poór J. 2006.

²⁷ Marczali H. 1891: 26, 220, 229.

1748 és 1756 között a külpolitika terén csendesebb időszak következett. Talán ennek is köszönhető, hogy Mária Terézia figyelmét birodalma belső ügyeire tudta fókuszálni, miközben további öt gyermeknek is életet adott:

11. gyermek: Mária Johanna Gabriella főhercegnő (1750–1762), IV. Ferdinánd nápolyi királlyal jegyezték el, de meghalt az esküvő előtt.
12. gyermek: Mária Jozefa főhercegnő (1751–1767). elhalt nővére, Johanna Gabriella után IV. Ferdinánd nápolyi királlyal jegyezték el, de meghalt az esküvő előtt.
13. gyermek: Mária Karolina Lujza főhercegnő (1752–1814), elhalt nővérei helyett 1768-ban feleségül ment IV. Ferdinánd nápolyi királyhoz (1751–1825), tizennyolc gyermeke született 1772–1793 között, ebből nyolc gyermekunokát láthatott Mária Terézia.
14. gyermek: Ferdinánd Károly Antal főherceg (1754–1806), Lombardia főkormányzója, aki 1771-ben elvette Estei Mária Beatrix Ricarda modenai hercegnőt (1750–1829), és megalapította a Habsburg-Lotaringiai-ház Este-Modenai-ágát. Tíz gyermeke született 1772–1787 között, ebből négy unokáját láthatta még Mária Terézia.
15. gyermek: Mária Antónia főhercegnő (1755–1793), 1770-ben feleségül ment XVI. Lajos francia királyhoz. A francia forradalom során férjével együtt kivégezték. Fia, Lajos Károly francia trónörökös herceg 1795-ben fogságban halt meg. Négy gyermekéből csak a legidősebb, Mária Terézia Sarolta unokáját ismerte Mária Terézia.

Az intelligens, méltóságteljes uralkodónő a férfiak iránti nagybecsülését politikusai és tanácsadói iránt is kinyilvánította. Ezzel pedig teljes egészében magához láncolta őket. A tanácsikat kérő – bár azokat nem feltétlenül megfogadó – nőben a férfi politikusok soha nem láttak vetélytársat, megtiszteltetésnek érezve bocsátották rendelkezésére szolgálataikat.

A fő helyet közöttük *Wenzel Anton von Kaunitz* herceg (1711–1794) foglalta el, aki – még mint gróf – az örökösödési háborút lezáró béketárgyalásokon képviselte Ausztriát. Később párizsi követ, majd államkancellár (külügyminiszter) lett. Ő terelte új vágányra az osztrák külpolitikát. Az évszázados franciaellenesség után az úgynevezett hétéves háború idejére (1756–1763) tető alá hozta Versailles és Bécs szövetségét. Döntő szerepet játszott a belpolitikában is, többek között a magyarországi politika alapelveinek kidolgozásában.²⁸

A másik fontos szereplő *Friedrich Wilhelm von Haugwitz gróf* (1702–1765), akinek nevéhez az 1749-es közigazgatási reform fűződik, amely a korszellem – a központosítás (az abszolút állam szélesebb alapjainak megteremtése) – jegyében alakította át az örökös tartományok kormányzását. Bár a reformot – épp a hétéves háború miatt – vissza kellett vonni, lényege – a rendiség visszaszorítása – érvényben maradt. A németalföldi *Gerard van Swieten* (1700–1772) az egészségügy, az oktatásügy (ezzel együtt a cenzúra) reformja terén szerzett magának érdemeket. A belügyek irányítói közül Hatzfeld és Chotek udvari kancellárok, a kamarai irányítás vezetői emelkedtek ki összbirodalmi szinten.²⁹ De a sort még hosszan folytathatnánk. Ez időben született meg Mária Terézia tizenhatodik, egyben utolsó gyermeke, kiből – mivel az utódlást biztosítottak láttá – papot nevelt. **(6. kép)**

16. gyermek: Miksa Ferenc főherceg (1756–1801), később pap, püspök, majd a kölni választófejedelem, a Német Lovagrend nagymestere, érsek, papi hivatása miatt gyermektelen.

Az 1750-es évek vége a reformok terén megtorpanást okozott egy újabb – hét évig húzódó – háború. A család örökösödési háborúját követően a szövetségi rendszerek is teljesen átalakultak. A Kaunitz kancellár vezette bécsi diplomácia ezúttal Franciaországgal akart szövetséget kötni, míg Anglia Poroszországhoz közelített. Anglia végül Kaunitz diplomáciai manővereinek köszönhetően Ausztria mellé állt, majd Oroszország és Svédország is. Kaunitz legfőbb és nem titkolt célja Szilézia visszaszerzése volt, míg Anglia és Franciaország elsősorban hatalmi versengésük és gyarmati rivalizálásuk miatt volt érdekelt az utóbb „hétéves”-nek (1756–1763) nevezett, és a gyarmatokon is vívott háborúban.³⁰ A legfőbb színtér továbbra sem a Habsburg Birodalom belseje volt, de nyugtalanító körülménynek hatott még itt is a legfejlettebb régiókért vívott küzdelem. A társadalmi nyugtalanság jelei boszorkánypánik, vámpírhisztéria, a katolikus egyházon belüli viták az ördögről és annak szerepéről azonban minduntalan figyelmeztetően bukkantak fel a hátszágban, de különösen a birodalom külső és belső peremén (Szilézia, Galícia, Temes-vidék, Magyarország protestáns többségű vidékein, illetve Erdély elzárt zugaiban, a töröktől veszélyeztetett részekén).

A konkrét katonai hadműveleteket ezúttal is Poroszország kezdte azzal, hogy 1756 nyarán lerohanta Szászországot, majd Csehországot. Frigyes porosz király ezúttal elszámította magát, mert a kolini csatában (1756. június 18.) nagy vereséget szenvedett Nádasdy altábornagytól. Míg veresége után visszahátrált Sziléziába, addig Hadik András egy váratlan és kalandos hadművelettel Berlinig hatolt. Az események nem voltak stratégiaiilag jelentősek, de min-

²⁸ H. Balázs É. 1980: 5–8.

²⁹ H. Balázs É. 1986; H. Balázs É. 1988: 444.

³⁰ H. Balázs É. 1980: 5–8; Poór J. 1992; Poór J. 2006.

denképp jelezték Poroszország átmeneti gyengeségét. Az osztrák szövetség időszaki sikereihez hozzájárult, hogy az oroszok Erzsébet cárnő utasítására megindultak Poroszország ellen, és 1757 augusztusában győzelmet arattak a poroszföldi Jägersdorfnál, Ausztria csapatai pedig mélyen benyomulhattak Szilézia területére. De a siker itt is csak egy évig tartott.³¹

1757 késő őszen megfordult a helyzet. A porosz–angol erők mindenhol győzelmet arattak: a franciákat Rossbachnál (1757. november 5.) és Hannovernél, az osztrákokat Sziléziában Leuthennél (1757. december 5.), az oroszokat pedig Zorndorfnál (1757. augusztus 25.) győzték le. Szilézia újfent a poroszok kezére került. A háború harmadik (és egyben utolsó) szakaszában megint fordult a hadiszerencse. Poroszország összeroppan, amikor Kunersdorfnál (1759. augusztus 13.) az oroszok megsemmisítő vereséget mértek Nagy Frigyes seregére, majd három napra rá bevonultak Berlinbe. A porosz visszavonulást kihasználva Ausztria ismét birtokba vehette egész Sziléziát. Az 1760-as és az 1761-es esztendőkből megint úgy tűnt, hogy az orosz–osztrák összefogás térdre kényszeríti Poroszországot, Szilézia pedig visszakerülhet Ausztriához. A balszerencsés fordulat Oroszország miatt 1762-ben következett be, amikor meghalt Erzsébet cárnő, és utóda, a rövid ideig regnáló III. Péter cár váratlanul kilépett a háborúból. Az orosz kilépéssel Poroszország új erőre kapott, és minden erejével Sziléziára zúdulva foglalta el a tartományt. Közben Franciaország is egy sor vereséget szenvedett Angliától észak-amerikai gyarmatain, és végleg kiszorult Indiából. A háborút lezáró hubertusburgi békében (1763. február 5.) újra megerősítésre került, hogy Szilézia – most már végleg – a poroszok tartománya marad.³² Mária Terézia uralkodásának eddigi fejezete háborúkkal telt el. Ez annyira kimerítette birodalmát, hogy a hétéves háborút követően már inkább békére vágyott, és nem volt hajlandó belépni a Péter cárt merényletben megbuktató II. Katalin cárnő (uralkodott 1762–1796) szövetségébe, amely az Oszmán Birodalom ellen irányult. Az 1768–1774-es török háborúban már nem vett részt, talán mert az 1736–1739-es hadjáratról csak rossz emlékei voltak.³³

Mária Terézia megszerezte és meg is tartotta örökségét, így uralkodása addigi huszonhárom éve alatt tovább erősítette a dinasztia pozícióit. Sikerét nem átlagon felüli képességei, hanem bölcsessége, kitűnő gyakorlati érzéke, és – nem utolsósorban – nőisége magyarázhatja. Képességeit bölcsen felmérte. Nem állt elő nagyszabású tervezetekkel, és arra sem tartott igényt, hogy az államirányítás kulcspozícióit egy kézben tartsa. Ezzel szemben következetesen és tudatosan szakmai szempontok alapján kereste tanácsadóit és vezető politikusait. Kiváló érzékkel meg is találta őket.

Gyermekei – miként egykor maga is – a Habsburgok ősi tradícióinak megfelelően a dinasztia érdekeit szolgáló házasságokat kötöttek, de nem mindegyiküké volt olyan szerencsés, mint anyjuké. Lipót főherceg a spanyol király lányával az oldalán apai örökségét, Toscanát kormányozta. Az ő esküvője után, 1765-ben halt meg váratlanul Lotaringiai Ferenc István. Mária Terézia élete végéig gyászolta szeretett férjét. Mária Karolina lánya 1768-ban Ferdinánd nápoly–szicíliai király hitvese lett, Mária Amália pedig 1769-ben Párma és Piacenza hercegéhez ment nőül. Mária Antóniát 1770-ben, a franciákkal kötött szövetséget megpecsételve, a későbbi XVI. Lajoshoz adták. Szerelmi házasságot egyedül Mária Terézia kedvenc lánya, Mária Krisztina kötött, ki 1766-ban Albert szász-tescheni herceggel lépett frigyre. 1767 és 1780 között huszonkilenc unokája született Európa-szerte a mindössze ötvenévesen nagymamává érett uralkodónőnek.³⁴

A császárné és Kaunitz kancellár választotta ki József főherceg első feleségét, Pármai Izabellát 1760-ban, s Mária Terézia vette rá Józsefet – aki akkor már császár és anyja mellett társuralkodó volt – második házasságára is 1765-ben a bajor Mária Jozefával. Az uralkodónő minden tőle telhetőt megtett azért, hogy házastársaik vagy feladataik révén Itáliában, Spanyolországban, Németországban, Németalföldön és másutt élő gyermekei örködjék a dinasztia érdekei fölött. Gyermekei közül csak Mária Amáliát – műveletlensége miatt – és Mária Antóniát – könnyelműsége miatt – kellett korholnia, a többiekkel általában elégedett volt. Annál inkább meggyűlt a baja az otthon lévő lehetőségesebbel, József császárral. József 1765 óta társuralkodója volt, aki a kormányzást nagyon is komolyan véve sürgetett egyre több állami reformot.³⁵

József nem fogadta el az anyja által kialakított politikai játékszabályokat, amelyek a realitások szem előtt tartását, az újítások megfontolt alkalmazását célozták, s melyek révén egy etnikailag, kulturálisan, történetileg tagolt birodalom – ha nem is feltétlenül jól, de – nagyobb súrlódások nélkül irányítható volt. József már 1765-ben a birodalom rendjét felforgató reformprogrammal jelentkezett, ráadásul éppen akkor, amikor Mária Terézia élete – a férje halála utáni depresszióknak is köszönhetően – mind nehezebbé vált. Szinte letargiába esett József egyre nyilvánvalóbb antiklerikalizmusa, vallási nézetei, gondolkodói szabadossága és politikai lépései miatt. Mária Terézia 1772-ben Lengyelország első felosztása miatt háborgott, 1774-ben a franciaországi követnek írt levelében őszintén remélte, hogy József ejti tervét, hogy meglátogatja Voltaire-t; 1777-ben pedig fia vallási közömbössége, toleráns elvei miatt

³¹ Poór J. 1992; Poór J. 2006.

³² Poór J. 1992; Poór J. 2006.

³³ Poór J. 1992; Poór J. 2006.

³⁴ H. Balázs É. 1980: 5; H. Balázs É. 1987: 34.

³⁵ H. Balázs É. 1980: 5–8; H. Balázs É. 1964: 867–871.

esett kétségbe.³⁶ Mária Terézia azonban nemcsak mint nő, hanem mint anya (és társuralkodó) is bölcsnek bizonyult, a feszültségeket, a birodalmát uraló félelmeket nem élezni, hanem tompítani igyekezett. Soha nem felejtette el kiemelni fiának, a császárnak nagyszerű képességeit, és mindenkitől megkövetelni a neki járó alattvalói vagy éppen testvéri tiszteletet. A jogot, hogy véleményét anyai szigorral és nyíltsággal megmondja, mindvégig fenntartotta magának. Józsefnek (hol tegezve, hol baljós szigorral magázva) írta szeretettel átítatott anyai leveleit:

Mondd meg őszintén, szóban vagy írásban hibáimat, gyengéimet. Ugyanezt megteszem én is, de senki rajtunk kívül nem tudhatja, nem is sejtheti, hogy köztünk véleménykülönbség áll fenn. [...] Harminchat évig foglalkoztam önnel és ezek boldog évek voltak. De most már nem vagyok boldog, mert a vallást és erkölcsöt illetően fellazult elveihez sohasem fogok tudni alkalmazkodni. Túláságosan kimutatja *a régi szokásokkal, a klérussal szembeni ellenszenvét, túláságosan szabados elvei vannak, ami az erkölcsöt és a vezetést illeti.* [...] Leveletem befejezve két kezembe zárom fejét, gyengéden megcsókolom és remélem, megbocsátja ezt a hosszú, unalmas fejtegetést, mert megérti, mi váltotta ki. Azt szeretném, ha mindenki úgy tisztelné és szeretné, amennyire megérdemli, és ha tudná, hogy mindig a jó öreg, hűséges mamája vagyok.³⁷

Abban, hogy – noha egyre elégedetlenebb lett – Mária Terézia elfogadta a világot úgy, ahogy volt, alapvető szerepet játszott meghatározó (a közhiedelemmel szemben egyáltalán nem fanatikus vagy bigott) vallásossága, mérsékelt (ám határozott) katolicizmusa. Az uralkodónő a *férje*, Ferenc István, majd *orvosa*, Van Swieten, illetőleg *gyóntatója*, Ignaz Müller prépost révén mindinkább janzenista lett. Pontosabban: mély, szinte rajongásig követett vallásossága janzenista jellegű volt. Erről tanúskodnak munkatársai, gyermekei, és nem utolsósorban olvasmányai (Blaise Pascal, Pierre Nicole). Ezt olvashatjuk ki a gyermekei nevelőjének írt rendtartásokból is. Az 1770-es években a reá mért betegségeket (himlő, köszvény, szüléseinek szövődményei) méltóságteljesen viselte. Nem vonult ki a közéletből, de egyidejűleg tartotta fontosnak – és egy magasabb mércével mérve másodrendűnek – az e világi lét fényét, hivalkodását. Mint uralkodónő ült a nyilvánosság előtt fényes udvari színpadon, személyével az alázatot, a könyörületességet és a kegyességet is hirdetve. Közéleti aktivitások és mérsékelt színpadias megnyilvánulások jellemezték az 1760-as évek végétől uralkodói szerepléseit.³⁸

Ami árnyékot vetett e fényes (ám mégis visszafogott) udvarra, hogy a felvilágosodás erős reflektorai ellenére még mindig maradtak botrányosan sötét zugai a birodalomnak. Párizsból, Londonból, de még a protestáns egyetemek városaiból nézve is, Bécs nem volt a kultúra mágnese. Európa fejedelmi udvaraiban Bécsről kertelés nélkül beszéltek a gúny hangján. Mária Terézia, majd pedig fia, II. József birodalma e korban éppúgy volt Nyugatról nézve „Kelet”, amit a sötétség ural, mint ahogy Magyarország Bécsből nézve. Az ide tartó kortárs utazóknak, ha Alsó-Ausztria bájait akarták felfedezni, tényleg a Tisza partjáig kellett elmenniük. A kortárs nyilvánosság sersistergő levelezői hálózatában (melynek központjai Voltaire és a felvilágosodás filozófusainak íróasztalai voltak) sok levelezőpartner számára az osztrák örökös tartományok is barbár helyek, legjobb esetben is unalmas, sötét, nyirkos vidékek voltak. Bárhol tallóznánk is e levelezői hálózatot, a kép lesújtó. A Voltaire-rel levelező gróf Fekete János (1741–1803) szerint a múzsák elkerülik Magyarországot.³⁹ Egy Burghauer nevű személy, aki Feketének el akarta adni képgyűjteményét, 1789. április 4-én írt levelében meglepődött azon, hogy Magyarországon „semmi sincs, még nyoma semmilyen művészeti tárgynak, főleg nem a festészetnek”.⁴⁰ Könnyen érthető ebből a nézőpontból, hogy a magyar Alföld ekkor még a borzalmak teteje, nem pedig romantikus táj, ami lesz pont ugyanezért az 1820-as évektől a bécsi piktoroknak köszönhetően. Nemcsak annyi a különbség ezekben az értékítéletekben, mint a főváros és valamely vidéki város között, ahol az udvarból való „száműzetést” a felfogadott szakácsok középszerűségén mérte az elit, hanem ennél tovább menve az az ember benyomása, hogy a civilizált világ peremére kerültünk. Pierio Laurindo, azaz Domenico Carafa gróf, Massanova márkija számára (aki az Esterházyak fényes és kényelmes udvarából nem szívesen mozdult ki) a Szegedről Bécsújhelyre való visszaút olyan volt, mintha a sírből kellett volna visszatérnie a napfényre (*un ritornare della tomba all'aure del giorno*).⁴¹ La Leyen gróf a Jean-François de La Harpe-pal (1739–1803) folytatott beszélgetése után elfogadta a francia költő és akadémikus azon véleményét, hogy „az ausztriai világban más országoktól több századdal elmaradva élnek, a jól szervezett agyakban nagy az ínség”. Ott az érdem és a tehetség kizárja az érvényesülést, ellenben „a babona és a tudatlanság mindent eláraszt és legyőz”.⁴² La Leyen gróf, máltai lovag, Trier, Bamberg és Würzburg kanonokja számára ugyanis Magyarország „Attila birodalma” volt.⁴³ A levélváltást gróf Fekete levelezéséből ismerjük, akiről La Leyen „elragadtatva” tudósított Le Harpe-nak, és akinek néhány verséről

³⁶ H. Balázs É. 1964: 867–871; Poór J. 1992.

³⁷ H. Balázs É. 1986: 553–568.

³⁸ H. Balázs É. 1988: 440–444.

³⁹ MNL OL E 584; *Fekete J.* 1781; Michaud Cl. 1983.

⁴⁰ Michaud Cl. 1983: 569.

⁴¹ H. Balázs É. 1973: 23.

⁴² Michaud Cl. 1983: 569.

⁴³ Michaud Cl. 1983: 568.

és prózai írásáról maga Voltaire is „lelkesen beszélt”.⁴⁴ Fekete gróf jelenléte azonban a kivételt erősítő szabály: egy egzotikus magyar nemes „Keletről”. Amikor *Mes Rapsodies* című, franciául írt kötetnyi versét két hordó tokaji borral Voltaire-nek elküldte, a filozófus köszönő válaszában megjegyezte, hogy a bora jobb, mint a versei.⁴⁵ A Nyugatról a Keletet szemlélők elsősorban intellektuális területen hangsúlyozták a két világ lemaradását. Még a főváros, Bécs is megszegyenült ebben az összehasonlításban. Maximilien von Lamberg gróf (1729–1792), a württembergi Károly Jenő herceg egykori titkos tanácsosa, számos európai akadémia tagja, a Hessen–Homburg-i Hazafiúi Társaság védnöke, ugyancsak Voltaire levelezőtársa, akit hosszú észak-afrikai tartózkodása tett ismertté (vagyis volt összehasonlítási alapja), 1781. október 1-jén írt levelében szintúgy megbélyegzi a bécsi „szellemi gépezet egyfajta dermedtségét”, amely szerinte előbb vagy utóbb éppolyan kártékonyá lesz a birodalomnak, mint a különböző hurutok, amelyek a kicsapongó, elpuhult, bágyadt ifjakat támadják meg, akik itt megvetésből vagy inkább a „felvilágosodás iránti közönytől indítva sötétségben élnek”. Van ugyan könyvforgalom a fővárosban, de még Bécsben is az emberek „inkább illemből, nem pedig érdeklődésből” vásárolják azokat. Később is visszatér erre a kérdésre egy kisebb írása kapcsán, amit a felvilágosodás nagy publicistájának, August Ludwig von Schlözer göttingai közleményeiben tett nyilvánossá:

Megírtam az igazságot, de ki fogja elolvasni. A mi országainkban az irodalmat annyira mocskolják, hogy a szerzőket érintő megrovás általános megvetéssé lett; Ausztriában semmit sem olvasnak, ami egy kicsit megvilágosítaná az érzelmeket és a szellemeket.⁴⁶

Magyarország, Csehország, Morvaország különösen „barbár vidék” (scenes barbares), Lamberg gróf ezért is írja bécsi látogatását követően:

Ebben a szomorú időzésben, e barbár helyeken
A komor és gyászos komolyság
Ráül mindenre, ami lélegzik:
Mindenütt teljhatalmú úr az unalom.⁴⁷

Még a Bécshez közeli helyeken is az unalom a kulcsszó a vidéki élet jellemzésénél, amit a fővárosi életnél még gyászosabb színekkel rajzoltak meg. De most térjünk vissza a kezdetekhez, nagyjából az 1740-es évekhez, amikor még nem voltak a felvilágosodás által inspirált állami reformok, és a birodalom majd minden szeglete nemhogy unalmasnak, ám teljesen bevilágítatlan, sötét régióknak tűnt.

⁴⁴ Michaud Cl. 1983: 574.

⁴⁵ Michaud Cl. 1983: 558–559.

⁴⁶ Michaud Cl. 1983: 569.

⁴⁷ Michaud Cl. 1983: 570.

2. A RETTEGÉSEK TÖRTÉNETE

A félelmek uralma • Ködszerű felhők • Láncolatok • Örvények • A szorongás mint erő

Ahogy azt Mária Terézia a saját gyermekeinek neveléséhez igazítva elrendelte, nem szabad félni sem a zivatartól, sem a tüztől, sem a szellemektől, sem a boszorkányoktól: üzzük ki a házakból a félelmet, és nézzünk szembe a gyermeki tudat által démonikus világként megélt félelmeinkkel. Legyen az az időjárás okozta anomália, az anyagi világot veszélyeztető tűz, a halál bizonyosságát és a túlvilági élet bizonytalanságát körülíró szellemjárás, vagy az emberi gonoszság metaforájaként is működő, a boszorkányságot megjelenítő – sajnos ekkor még nagyon is kézzelfogható – rémtörténet. A dadának szánt instrukció így hangzott:

Nem szabad őket betegségekkel ijeszteni, hanem egész természetesen kell beszélni mindenről: himlőről és a halálról is: mindig jó azzal jókor megismerkedni.¹

Az uralkodónő nagyon jól látta, hogy a világot a félelmek uralják, sőt ezeket az emberek táplálják. A félelem fenntartása pedig ugyan a hatalom fegyvere, de nem a jó kormányzás eszköze. Fordítsuk meg a kérdést! Mit tehet egy uralkodó, ha módjában áll változtatni azon a hatalomtechnikai elven, hogy csak a félelem tartja össze a birodalmát?

Jelenkori civilizációnk is – mely lényegében a fertőtlenített és fertőzésmentes környezet ideológiájában, a társadalmi biztonság, a személyi szabadság gondolatában vagy az orvostudomány mindenhatóságában karakterizálódott – rendkívüli érdeklődéssel és aggodalommal tekint a környezetszennyezés mértékére, a régen elfeledett, de újból felbukkanó „félelmetes” betegségekre, a civilizációt, a társadalom egységét vagy a társadalom testét fenyegető, sőt elpusztító emberi cselekményekre, vagy az ezzel összefüggésbe hozható természeti katasztrófákra. Az aggodalom azonban gyakran jótékony hatást is gyakorol a társadalomra. Kénytelenek vagyunk a váratlan vagy a kiszámíthatatlan események kapcsán újragondolni korábbi elképzeléseinket, a jelen és ezzel összefüggésben a múlt igazán fontosnak tartott aspektusait számba venni, értelmezni. Minden újragondolás megkívánja a perspektívák teljes vagy részleges megváltoztatását, érzékeink átprogramozását, emlékeink újrendezését. Párhuzamos egyenesek feszülhetnek korrunk és a kora újkor tapasztalati terei között.

A társadalom működési válságait jelző, a közösségek, kultúrák kisebb-nagyobb köreiben észlelt jelenségeket, eseményeket a kora újkori vagy a felvilágosodás korának közösségei is sokféleképp értelmezték. Éppúgy, mint mi: gondolkodtak és beszéltek „igaz” vagy „hamis” hírekről, álhírekről, próféciaokról, jóslatokról, éppúgy szemlélték, leírták vagy épp megtapasztalták a csoda változatos formáit. Idesorolták az üstökösök felbukkanását, a kettős napjelenségeket, a földrengéseket, a mennydörgést, a pusztító forgószeleket, a viharokat, az időjárási anomáliákat; a vér-, tej-, kő-, béka- és kígyóesőket, a halak csodás repülését; emberi testrészek, emberi és állati szörnyek (monstrumok) születését vagy épp gonosz emberek váratlan és tömeges megjelenését. A Gonosz és képviselőinek (démonok, ördögök, boszorkányok, gonosz emberek) „felbukkanására”, tevékenységére utalhatott az is, ha pusztított a pestis, ha szárazság, majd éhínség tizedelte az embereket. „Vad népek”, vagyis „idegenek” (törökök, tatárok, más hitűek), vagy saját társadalmuk „megvadult” emberei (lázdói paraszthadak) kegyetlenkedhettek, amit éppúgy értelmezhetek a démonikus erők elszabadulásának, vagy az emberi természet eldurvulásának, elfajulásának. Nyilvánvaló volt, hogy a társadalom aktív résztvevői még három lépést tettek: levonták a közösségükre nézve érvényes tanulságokat, a helyzetet normalizáló szabályokat hoztak, majd várták annak hatását, remélve a számukra pozitív fordulatot.²

A kora újkori vagy a felvilágosodás kori tudós értelmiséget – katolikus és protestáns oldalon egyaránt – erősen foglalkoztatta a túlvilággal való kommunikálás lehetséges és lehetetlen volta. A teológia, a démonológia és az orvostudomány képviselőinek egyaránt érdekükben állt meghatározni saját tárgyi bizonyítékaik körét, hogy hatékony diagnosztikai legyenek koruk társadalmi válságtüneteinek, illetve megfelelő orvosai a politikai indíttatású „betegségek”-nek. A helyes terápia alkalmazása megkövetelte a kórkép megfelelő leírását, az ok-okozati összefüggések feltárását, a helyes diagnózis felállítását.³

Ehhez kapcsolódva számos kulcskérdést fogalmaztak meg: lehet-e a démonok létezésére következtetni, az emberi viselkedés lehet-e okozója a démonok megjelenésének; és fordítva: a megmagyarázhatatlan jelek és a természet „viselkedése” utalhat-e a démonok, ördögök vagy a sátán létezésére, kísértéseire? A purgatóriumból visszajáró lelkek, halotti kísértetek, élő holtak képesek-e tárgyi bizonyítékát adni e világi kísértéseiknek, jelenlétüknek; és fordítva:

¹ Arneth A. 1881. IV: 103; Marczali H. 1891: 185.

² Tóth G. P. 2003.

³ Tóth G. P. 2008; Tóth G. P. 2009; Juneja M.–Mauelshagen F. 2007: 19–20.

az e világi kísértések tárgyi bizonyítékai utalhatnak-e például a purgatórium létezésére? Vannak-e jósjelei a végítélet bekövetkezésének, vagy azok csak a biblikus hagyományból, próféciákból ismertek; és fordítva: ha eszkatologikus jelek tűnnek fel, azokat a végítélet bizonyítékaiként kell-e értelmezni? Melyek lehettek a túlélés és az ellenállás játékaik, hogyan szerveződnek ezek, miként működhetnek az egyéni és a közösségi, vagy a társadalmi és a hatalmi játszmákban? Milyen következményei voltak e játszmákhoz tapadóan a közéleti, közösségi, a vallási és a politikai hiedelmek terjeszkedésének, vagy épp eltűnésének, beszűkülésének? A játszmákról szóló elbeszélések, történetek egyéni és közösségi helyzetei mit tükrözhetnek? Egyáltalán, ezeknek a híreknek a szétáradása kinek használt? Volt-e érdek abban, ha a félelem eszkalálódott, és származott-e politikai haszon abból, ha a félelmet sikerült visszazsorítani? A legtöbb így feltett kérdés olyan formális szillogizmuson alapult, amely a jog, a teológia és az orvoslás normatív várakozásaiból tevődött össze, és formális követelményei a jog, a teológia és az orvoslás saját beteljesedési rendszerén keresztül jutottak érvényre.

Az alább sorra kerülő perdokumentumok elemzései, a jogi normaszövegek, teológiai viták, orvosi értekezések bemutatása mind-mind erre keresik majd a választ. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy feltárjam e formális logikán alapuló, a tárgyi bizonyítékokat, előjeleket, próféciákat, jóslatokat, csodákat (és csudákat)⁴ rendszerező tudományos irodalmat, laikus hiedelmeket; és bemutassam e széleskörű európai diskurzus magyarországi recepcióit. Különösen és elsősorban a büntetőjog, az összehasonlító vallástudomány egyik kiemelt dokumentumcsoportjából, a boszorkánypercek aktáiból idézem majd példáim legtöbbjét.

Vizsgálatom arra irányul, hogy egy-egy természeti (természetfeletti) jelenség, valamint a társadalom „betegségeivel” kapcsolatban tapasztalt kortárs észleletek, események milyen szövegtípusokat szerveznek, milyen elbeszélői köröket rántanak egységbe, egy-egy ilyen szöveg hogyan szervez teret és közösséget maga köré. A szem- és fültanúságon alapuló események elbeszélései mint hírek, vagy épp az „álhírek” hogyan és milyen szövegfelhőbe ágyazódnak, milyen elvek mentén szelektálódnak, és hogyan illeszkednek a hírek elbeszélését megteremtő szerzőik életútjához? Hogyan működik egy általunk választott esemény elbeszélései kapcsán a kora újkori és a felvilágosodás kori nyilvánosság, milyen módon használódnak fel ezek a szövegek a saját és a csoportérdekek megjelenítésére? Végül, ha ezt feltérképezve a szövegek társadalmi térben való szétszórásáról beszélünk, az általunk ismert források hol helyezhetők el ebben az expanzív hálóban. Ez utóbbi kérdést kifordítva pedig megpróbálok rávilágítani az észleletek hiányaira és a történeti források szelekciója miatt keletkező hézagokra.

Az időtávlát és gondolkodási struktúrák változatossága miatt jelen könyvben itt és most csak azokra a szövegekre és forrásokra összpontosítok, melyek a felvilágosodás korának egyik kiemelkedő korszakában, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt születtek. Inspirációt adott ehhez saját életidőm tapasztalata, de az a gazdag olvasmánytenger is, mely tágabb értelemben a félelmek és a szorongás irodalmaként született. Már *Jules Michelet* – a modern művelődéstörténet módszerének első véleményformáló alakja – 1862-ben megállapította, hogy a boszorkány figurája a „kétségbeesés korából” (*des temps du désespoir*) datálható.⁵ *Bronisław Malinowski* etnológus az elsők között (1925) képviselte azt a tézist a XX. században, hogy a boszorkányüldözések a felerősödő társadalmi változások idején fellépő *félelmekből* fakadhatnak.⁶ A történészek nekiláttak, hogy felderítsék ezeket a félelmeket.⁷ Ebből most csak néhány fontosabb mérföldkövet emelnék ki, hogy lassan rátérjek arra az útra, amely kutatásom fő csapásiránya, a magyarországi boszorkányüldözés szomorú története lesz.

2.1. A FÉLELMEK URALMA

Kulcsszavak: félelem; bűn és bűnösség kultúrája; borzalom szimmetriája; kárhozat kultúrája; rettegés uralma; pestis; éghajlatváltozás; társadalmi tünetek; civilizációs fordulat; vallási piac; állami kapacitás

A félelem témakörében az európai kultúra- és művelődéstörténeti kutatás egyik meghatározó művének tarthatjuk Jean Delumeau *A félelem Nyugaton. XIV–XVIII. század (La Peur en Occident. XIVe–XVIIIe siècles.* Paris, Fayard, 1978) című könyvét. Delumeau saját korának – az 1970-es évek – félelmeit hasonlította össze a történeti korok társadalmainak rettegéseivel. Atombomba, rák, terrorizmus, környezetszennyeződés voltak ekkor a félelemfaktor kulcsszavai. De mi a ráktól való félelem a pestistől való rettegéshez képest – tette fel a kérdést –, amely a XIV–XVIII. században akár egy teljes város lakosságát megfelezhette néhány hét leforgása alatt? A mai ember fél a fájdalomtól, az öregedéstől és ezzel összefüggésben az elbutulástól, elődje a sától féltette a lelkét. Jean Delumeau szerint ez a

⁴ Utóbbi a laikus, köznyelvi, nem vallási, esetleg „kvázi” csoda, amely úgy működik, mint a legtöbb „igaztörténet”, a hiteles (hihető) elemek keverednek a hiedelmek motívumaival.

⁵ Michelet J. 1862: XIV; Michelet J. 1918.

⁶ Malinowski B. 1951.

⁷ Scribner R. W. 1995: 468.

derülátó felfogás csupán optikai csalódás. A kérdés számunkra úgy vetődhet fel, hogy vannak-e korok, melyekben a félelem „sűrűbb”. Vannak-e elátkozottabb századok, mint saját korunk. A XX. század vagy a felvilágosodás előtti századok voltak félelmetesebbek? Egyáltalán mitől féltek a felvilágosodás korában, és még inkább az előtt, ha ezt a megelőző kort babonás félelmekkel teli világnak feltételezték?⁸ Delumeau a kora újkori Európa történetét vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a XIV–XVIII. század kultúrája végeredményben nem volt más, mint a „bűn és bűnösség kultúrája”, ahol a „terror nyelvezete”, a „rettegés evangelizációja” és a „megfélemlítés diskurzusa” volt a meghatározó. Ez változott meg a felvilágosodás hatására úgy, hogy a kortársak kísérletet tettek arra, hogy a bűnt kegyességgel, a terrort emberiséggel, a félelmeket pedig tanítással kompenzálják. Röviden, egy rettegő társadalmat megnyugtassanak.⁹ Persze kérdés, hogy ez mennyire volt/lehetett sikeres, hiszen épp a felvilágosodás legnagyobb projektje, a francia forradalom torkollott a legnagyobb terrorba, ahol megszületett a „Nagy Félelem” (La Grande Peur) fogalma.¹⁰ Itt már tetten érhető a hatalomnak az a kettőssége, amely uralmon tartja a rettegést, miközben arra törekszik, hogy csillapítsa a félelmeket. Ez a *borzalom szimmetriája*, ahol újabb és újabb kérdésekbe botlunk: mégis ki uralja a félelmeket, és hol van a hatalom felelőssége? Innentől kezdve az állam morális felelőssége lesz annak felismerése, hogy a saját érdekünkben kordában tartjuk-e a félelmeket, vagy épp abban vagyunk érdekeltek, hogy szélnek eresszük őket?

A félelem, annak ellenére, hogy sok kultúrában a megvetés tárgya volt, a legáltalánosabb emberi érzés. A görögök, talán hízelgésükkel, isteni tiszteletben részesítették Deimoszt (félelem) és Phoboszt (rettegés). Rómában Pallor és Pavor volt a nevük, és megvoltak a saját szentélyeikben. Atyjuk a háború istene, anyjuk pedig a szerelem istennője volt. Jean-Paul Sartre szerint „az, aki nem ismeri a félelmet, nem normális; ennek semmi köze a bátorsághoz”. Mindenesetre a félelem mint reflex nélkülözhetetlen a haláltól való ideiglenes megszabaduláshoz, vallja Sartre nyomán Delumeau is.¹¹

Delumeau szerint a kora újkori európai életvilágokban a félelem *sűrű volt és bizonytalan*. Azt nemcsak a Halál, de a sokféle halál fenyegette. Azokon a vidékeken, ahol nem győzött a reformáció, a lelkek hazajártak a purgatóriumból.¹² A teológusokon kívül a jogászokat is komolyan foglalkoztatta a probléma, hogy egy kísértet látogatta ház lakóival mit lehet kezdeni? A büntetőjog középkori eredetű maradványai szerint még a XVIII. században is igény mutatkozott a holttestek „lelke” felett a jogszolgáltatásnak is eljárnia, például a tetemrehívás intézményében. Ugyanígy, ha valaki eretneknek (hittagadónak, istenkáromlónak) bizonyult, de csak halála után derült ki, hogy valójában „közveszélyes” ember volt, kiáshatták, és törvényes formák között testét újra „kivégezheték”. Erre még a felvilágosodás hajnalán is több példa akadt. De az emberek nem csak a haláltól féltek, félhettek és féltek az élve eltemetéstől is, és ugyanígy az öngyilkosoktól, akik környezetüket nyugtalanították. Az élőket gonosz árnyak vették körül. De ha csak saját korunk nézőpontját érvényesítjük, éppúgy féltek és reális veszélyként tekintettek a betegségekre és az azokat megszemélyesítő démonokra.

A XVI–XVIII. század között még a pestis keltett állandó rettegést. Persze voltak más betegségek is, a tífusztól a szifiliszig, mégis a „fekete halál” keltett „abszolút rémületet”.¹³ A XIV. században, harminc év alatt Európa lakosságának közel a fele pusztult el pestisben vagy annak következményeitől. De még 1720-ban Marseille-ben is ötvenezer halott volt: a város akkori lakosságának fele néhány hét leforgása alatt. Úgy tűnt, hogy nem ér semmit az érvágás, a vesztegár, hiába úzták el a koldusokat, ölték le a disznókat, kutyákat, macskákat, galambokat; hiába viseltek hosszú orrú álarccokat a levegő megszűrése céljából, a halál a mindennapok része maradt. Így akár a levegőtől is félhettek. A kor orvosai pedig megállapították, hogy a félelem fogékonyra teszi az embereket a fertőzésre: a megromlott levegő csak akkor idézi elő a betegséget, ha a testben összekeveredik „a félelem kovászával” (la peur de la peur).¹⁴

A legtöbb európai boszorkányüldözéssel foglalkozó történész egyetért azzal, hogy alapvető társadalomtörténeti összefüggés figyelhető meg az „Ancien Régime” válsága és a boszorkányüldözésre való hajlandóság között. Emily F. Oster szerint a boszorkányüldözések intenzitása végső soron a klimatikus viszonyok változásától függött. Oster évtizedről évtizedre haladva követte az éghajlati viszonyok és a lezajlott perek számának alakulását, de munkája inkább tekinthető leegyszerűsítő, mint problémamegoldó írásnak. Oster eredményei szerint 1520 és 1770 között (az úgynevezett „kis jégkorszak” idején) a hőmérséklet drasztikus csökkenése a boszorkánypererek számának látványos növekedésével járt együtt. Az összefüggés hátterében az áll, hogy a mostoha időjárás a terméshozam nagymértékű csökkenésével járt, s az éhező, szenvedő lakosság valami magyarázatot keresett az égi csapásra.¹⁵ Wolfgang Behringer szerint a rossz termés, amiért akár a boszorkányokat is felelőssé tehették, az alapvető élelmiszerek drágulásához, ez

⁸ Delumeau J. 1978: 1–30.

⁹ Delumeau J. 1978: 321, 327, 496, 523, 529.

¹⁰ Lefebvre G. 1932.

¹¹ Sartre J.-P. 1976: 25–94; Delumeau J. 1978: 9–12.

¹² Delumeau J. 1978: 406–411.

¹³ Delumeau J. 1978: 98–101; Cohn N. 1975/1994; Andreski S. 1989.

¹⁴ Delumeau J. 1978: 103–115; Darnton R. 1982; Darnton R. 1984; Darnton R. 2010.

¹⁵ Oster E. 2004; Naphy W. 2006; Hudson Ch. 2016.

pedig alultápláltságához vezetett: a lakosság érzékenyebbé vált a betegségekre. Elsősorban történeti klímaváltozással foglalkozó és hosszú idősorokat módszeresen vizsgáló történészek, demográfusok és statisztikusok figyeltek fel arra a jelenségre, hogy az éhínségek társadalmi tünete és a betegségek (akár járványszerű) megjelenése egész Európában szinte egyidejűleg jelentkezett, különösen az időjárás szempontjából kedvezőtlen években.¹⁶

A klímaváltozás által befolyásolt boszorkányüldözés népszerű téziséét 2017-ben Peter Leeson és Jacob Russ közgazdászok ugyancsak hosszú idő- és nagyszámú adatsorok vizsgálatával (huszonegy ország majd negyvenezer peres adatának négyszázötven évnvi távlatában) próbálták, ha nem is cáfolni, de finomítani, pontosabban az éghajlatváltozás téziséét a vallási konfliktusok és a boszorkányüldözés együttmozgásával újrafogalmazni. Szerintük a rossz időjárás okozta kármagyarázatok feltűnése, az aszályok és a betegségek összefüggéseinek boszorkányüldözésként való ki-csúcsosodása legfeljebb azt jelzi, hogy az éhínségek és járványok lehetnek ugyan kiváltó okai a boszorkánypereknek, de az üldözöttek nagy száma mögött mégsem ezt, hanem a vallási konfliktusok megszaporodását kell keresnünk. Lévén hogy ott is voltak perek, ahol az éghajlat nem vagy csak alig változott, és fordítva; ahol jelentős éhínségek és aszályok voltak, ott sem mindig fordult a lakosság a boszorkányüldözés eszközeéhez, a tézisek látszólag egymásnak ellent is mondhatnak. Leeson és Russ szerint a boszorkányüldözés erősödésének (és enyhülésének) okát a katolicizmus és a protestantizmus közötti *versenyben* kell keresnünk. Amikor a reformáció térhódításával az uralkodók választás elé kerültek, akkor ott nemcsak az egyházak, de az államok is versenyezni kényszerültek. Az államok ezen az erőpróbán a versenytársakkal való bánásmódok megválasztásával „versenyeztek”: ennek módja lehetett a legális tiltás, a kontrollált engedélyezés, vagy a másik fél erőszakos eszközökkel történő megsemmisítése. A katolikus egyház kezdetben több megközelítést próbált protestáns versenytársaira erőltetni, de kevés (jobban mondva területileg és korszakolva is változó) sikerrel járt. A protestantizmus a XVII. század végére egyes államokban teljes térhódítást ért el, máshol viszont hatástalan maradt vagy épp visszaszorulni kényszerült. Leeson és Russ szerint a boszorkányüldözés ott volt kirobbanó erejű, ahol a verseny sokáig és sok embert érintve eldöntetlen maradt, ahol patthelyzet alakult ki, ahol a frontvonalak megmerevedtek. Ezzel összefüggésben ott volt mérsékelt vagy semmi, ahol vagy az egyik, vagy a másik fél teljes hegemoniája alakult ki, és ez vallási békét eredményezett. Ahol a közgazdászok által említett vallási piac (*religious-market*) intenzívebb békétlenséget mutatott, a boszorkányüldözés is intenzívebb tevékenységben jelentkezett. Ugyanígy, ahol a reformáció és az ellenreformáció harci kedve alábbhagyott, a boszorkányüldözés perszámái is csökkenő tendenciát mutattak. Szerintük ezért a klímaváltozás helyett sokkal inkább a vallási piaci kihívások és az üldözést segítő állami kapacitás (*State capacity*) megléte vagy épp hiánya döntötte el a boszorkányüldözés erősödését vagy gyengülését.¹⁷ Meggyőződésem azonban, hogy a két globális tézis nem egymást kioltó magyarázat, sokkal inkább egymást erősítő vagy kiegészítő megközelítés. Az éghajlatváltozás kiváltotta okok és az azt követő társadalmi jelenségek ugyanis egy töről fakadnak. A klímaváltozás maga a „betegség”, amelynek egyik erős tünete a vallási, társadalmi békétlenség és nyomában a boszorkányüldözés.¹⁸ Térjünk vissza épp ezért a klímaváltozás tényét szemmel láthatóvá tevő adatsorokhoz és a klímakutatás eredményeihez.

A hosszú távú idősorok és a területi alapú időmetszetek vizsgálatát Christian Pfister, H. H. Lamb,¹⁹ vagy Kárpát-medencei viszonylatban Réthly Antal adatai alapján Rác Lajos dolgozta ki. Rác Lajos első lépésben tematikai szempontok szerint szétválasztotta a közvetlenül az időjárás alakulására vonatkozó információkat az olyan közvetett időjárási adatoktól, mint a folyó befagyása és áradása, vagy a természeti környezetre és a mezőgazdasági kultúrára vonatkozó sporadikus adatok. Európában az első meteorológiai állomást a felvilágosodás egyik nagyüzemében, a porosz fővárosban, Berlinben hozták létre 1701-ben. Magyarországon – szigorúan magánszorgalomból – Sopron városában a XVIII. század elejétől rendszeresen és naponta több alkalommal történtek hőmérséklet- és légnyomás-mérések. Ebben az időszakban Késmárkon, Besztercebányán, Eperjesen, Miskolcon és Pécsen is folytak hasonló mérések, de az adatoknak az állami adminisztrációban való hasznosulása még váratott magára. Porosz földön a mérés a kiegyenlített élelemgazdálkodáshoz és az éhínségek felszámolásához járult hozzá. Az intézményes meteorológiai mérések a Magyar Királyság területén 1755-ben kezdődtek el a nagyszombati egyetemen. Mária Terézia 1777-ben Budára helyeztette át az egyetemet, így a meteorológiai mérések is az ország egyik meghatározó fókuszpontjába kerültek. A budai várba telepített csillagvizsgáló mellett a meteorológiai obszervatórium 1780. január 1-jétől szolgáltatott standard idősorokat. 1781-ben az állomás csatlakozott a mannheimi központú Societas Meteorologica Palatinae hálózathoz is, így az onnan kapott műszerekkel folytak tovább a mérések. A leghosszabb ilyen műszeres észlelésekre alapozott idősorral hazánkban ezért Buda rendelkezik, ám az 1780-ban kezdődő hőmérsékleti idősorhoz csak 1841-től társult megfelelő csapadékadatsor is. A mérés mellett fontos „időegységesítő” (vagyis civilizatorikus) feladatuk volt a XVIII. század utolsó harmadától az olyan, úgynevezett „referáló” újságoknak, amelyek még ma is fontos forrásai a klímátörténelemnek és az éghajlatváltozás elemzésének. Itt sorolhatjuk fel az 1764-ben alapított

¹⁶ Hudson Ch. 2016: 4.

¹⁷ Leeson P. T.–Russ J. W. 2017: 2066–2105.

¹⁸ Hudson Ch. 2016: 13; Piano E. E. 2019: 289–309.

¹⁹ Lamb H. H. 1982; Pfister Ch. 1991; Pfister Ch. 1999; A. E. Imhof 1992.

Pressburger Zeitung, az 1782-ben indult *Magyar Hirmondó*, vagy az 1787-ben alapított *Magyar Kurír* lapokat. Ezeknek az országos tudósító, levelező hálózattal rendelkező újságoknak hallatlan előnyük volt, hogy cikkeiket olvasva egyszerre lehetett áttekinteni az időjárás alakulását az ország nagy területeire vonatkozóan, de belőlük nyert információt a központi adminisztráció a társadalmi nyugtalansággal kapcsolatban is. Utóbbit már a maga érdekei szerint tálalva olvashatták a lap előfizetői.²⁰

Wolfgang Behringer német társadalomtörténész szerint az ily módon gyűjtött adatsorokkal magyarázatot kaphatunk arra az egyébként nehezen magyarázható jelenségre is, hogy egymástól igen távol fekvő vidékeken, mint például északon, Skóciában, vagy keleten, Magyarországon, Európa közepén, vagy a Behringer kutatási fókuszában álló Bajorországban ugyanabban az időpontban miért is tetőzött a boszorkányüldözés, majd miért is apadt el.²¹ A jelenségek ilyen összefüggéseinek felismerése – például a „kis jégkorszak” fogalmának bevezetésével a klimatikus változások ciklikusságára – lehetővé tette, hogy a boszorkányüldözések tetőzéseinek éveiben tudatosan keressük a szárazság > éhínség > betegség > társadalmi válsághoz vezető jeleit.²²

Behringer itt nem a „nyugati civilizáción uralkodó félelemről” beszél, melyet az 1970-es években Jean Delumeau és mások a kora újkor egészében felfedezni véltek, hanem egy ennél pontosabban megragadható, akár pontos évszám(ok)hoz köthető félelemről, amelyeknek meghatározott okai és rekonstruálható hatásai voltak. Behringer szerint

[m]inden rendelkezésünkre álló adat mellett szól, hogy olyan helyzetekben, amikor a társadalmi feszültségek növekedtek, ennek okait is keresni kezdték. Legelsősorban a társadalom alsó rétegeinek helyzetéről van szó, akik a XVI. század második felében leginkább szenvedtek életkörülményeik nehezedésétől. Az egyszerű emberek sem voltak azonban hajlandók tétlenül nézni életkörülményeik rosszabbodását. Maguktól is, néhol vallásos ideológiáktól is megerősítve, keresni kezdték a bűnösöket, és a „boszorkányok” személyében vélték megtalálni őket.²³

Hasonló összefüggésben tekinthetünk az 1739–1740-es év szélsőségesen hideg telére is, amely az egész kontinensen nagy megélhetési válsághoz és viszonylag magas halálozási rátához vezetett. Ezek az évek a Habsburg Monarchiának is sorsfordító évei voltak, tömeges halandóságot okozó pestisjárvánnyal, politikai krízissel, vesztés török háborúval. Ezen évek hideghullámáról az akadémiákon, a tudományos folyóiratokban, a sajtótermékekben és számos publikációban folytattak vitát, amelyek során Londontól (John Barker, 1742) Lipcséig és Bécsig (Marcus Johann Rudolph, 1740) újra és újra hangsúlyozták, hogy a katasztrófáknak „természetes” okai vannak, legyen annak köze a szélsőséges időjáráshoz vagy a járványos betegségekhez. A lakosság ezt a súlyos tűzifahiányban, sokak fagyhalálában, az általános alultápláltságában, valamint a betegségek és a halálozások magas számában tapasztalhatta meg.²⁴ A nagy tél, valamint a 1740-es évek elején jelentkező válság időközben felkeltette a XX–XXI. századi klímakutatók, gazdaság- és társadalomtörténészek érdeklődését is. Nemcsak összehasonlító vizsgálatok, de helyi szemszögből végzett elemző tanulmányok is rendelkezésünkre állnak ezekből az évekből.²⁵

Ezek alapján tudjuk, hogy az 1740-es évek válságának hatásai – ugyan nagy veszteséggel jártak, de – a korábbiakéval (különösen az 1709–1710, vagy az 1727–1729 közötti évekkel) összehasonlítva közel sem voltak olyan vehemensek. Vagy másképpen fogalmazva: Nyugaton már volt ezzel kapcsolatos tapasztalat, így a keleti tartományokban való tesztelés eredményeire lehetett a nyilvánosság figyelmét átállítani. Európa „nyugati” kormányainak többsége már a nem elegendő termésmennyiségre utaló első jelekre gabonataralékokat kezdett felhalmozni. Hollandia, Anglia és Franciaország beszerzési lehetősége Európa határain messze túlnyúlt. De még Poroszországban is olyan nagy mennyiségű gabona volt a raktárakban felhalmozva, hogy II. Frigyes – az osztrák Szilézia ellen folytatott, nemzetközi jogba ütköző háborúja után – vetőmagot tudott szétosztani a parasztnak, hogy elnyerje lojalitásukat, ezzel is csillapítva saját államának belső feszültségeit és természetesen frusztrálva az osztrák oldalt az ott nyilvánvalóvá váló állami hibák miatt. 1740-ben is magasba szöktek az árak, és a kenyér miatti többletkiadások igencsak megterhelték a háztartásokat Európa-szerte, de az állami adminisztráció – ahol erre előre gondoltak – kezelni tudta a kialakult válságot. Mindenki számára egyértelművé vált, hogy az éhínség és a pestis csakis a rossz és esztelen kormányzásnak köszönhető. Így ha ezen változtatnak, a rossz kormányzást is meg lehet haladni. A drámaian megnőtt halandóság az 1740-es évek elejének szélsőséges telén nemcsak próbaköve, hanem győzelme is volt a felvilágosodásnak.²⁶

Behringer és mások is leírták azt a modellt, ahogy a társadalmi elit szembeesik a neki alávetett rétegek (paraszti közösségek) erős nyomásával, akik nyílt lázadással fenyegetőznek, az önbíráskodástól sem tartózkodnak, ha a felsőség

²⁰ Réthly A. 1962; Réthly A. 1970; Réthly A. 2009; Rác L. 1989; Rác L. 1993; Rác L. 2001; Rác L. 2003; Kiss A. 2009: 315–339.

²¹ Behringer W. 1987: 419–430; Behringer W. 1990: 363–383; Behringer W. 2010.

²² Labrousse E. 1933; Abel W. 1974; Larner Ch. 1981: 192–204; Kiss A. 2009: 315–339.

²³ Behringer W. 1990.

²⁴ Barker J. 1742; Rudolph M. J. 1740; Behringer W. 2010: 205–207; Bever E. 2000: 589.

²⁵ Pearson M. G. 1973: 20–24; Manley G. 1958: 11–17; Gruffyd K. L. 1975/76: 36–42; Alexander B. W. 1971: 24–29; Drake M. 1968: 101–124; Deutsch M. et al. 1996; Post J. D. 1985.

²⁶ Behringer W. 2017: 205–207.

vagy a helyi hatóság nem kezd akcióba az érdekükben, nem számolja fel az éhínséget, nem tesz a pusztító betegség megfékezése érdekében semmit. Behringer Bajorország boszorkányüldözésének történetén keresztül tesztelte ezt a modellt, melyhez az ellenpróbát az Erik Midelfort által vizsgált, Bajorországgal északon és nyugaton határos területek üldözési gyakorlata szolgáltatta.²⁷ Behringer szerint a bajor példa azért lehetett retrospektíve érdekes, mivel itt egyedülállóan feszült viszonyok voltak észlelhetők a „fent” és a „lent” társadalmak között, miközben bizonyíthatóan kevesebb boszorkányt végeztek itt ki, mint az északon és nyugaton határos területeken. Viszont, és itt foghatjuk meg Behringer modelljének lényegét, éppen Bajorország volt „az üldözést legszélsőségesebb formában helyeslők gyűjtő-medencéje”. Vagyis nemcsak ott kell keresnünk a boszorkányüldözés társadalmi okait, ahol az üldözés ténylegesen megnyilvánul, ahol a máglyákat valóban meggyújtják, hanem ott is, ahol a félelem terem.

Alan Macfarlane tézise a boszorkányüldözés okainak a helyi közösség konfliktusaiban való keresésével és egyfajta gazdasági magyarázattal szolgált, ami ugyan átfogó volt, de nem mindenki tartotta kielégítőnek.²⁸ Viszont részben feltárta a közösségek belső mozgásainak lehetséges mozgatórugóit.²⁹ Brian P. Levack a „modern világ születés kori gyermekbetegségeként” (birth-pangs of the modern world) írta le a boszorkányüldözést, mint a kora újkori válságos időszakok egyik tünetét.³⁰ Keith Thomas a boszorkányok létezésébe vetett hit és a rejtett ellenségeskedés konfliktusainak mechanikus modelljében a társadalom peremén élők és a hatalom központi erőtereiben élők közötti sistergést vizsgálta, felfigyelve a hangos kisebbség, a vádaskodó szegények (koldusok, nincstelen, kismimizettek) vagy az alávetettek (gyermekek, nők) olykor nagyon is vad erejére.³¹

Thomas szerint az elit és az alávetettek közötti feszültség a faluközösség legszegényebb és leginkább függő tagjainak helyzetéből fakadt. A boszorkánynak kiáltott/tartott/tulajdonított személy szociális és gazdasági szempontból megalázott helyzetben volt a vád tanúhoz, a feltételezett áldozatokhoz képest. Éppen ezért választotta az irigységből fakadó „bosszú” mágikus eszközét. A közvetlen leszámolás helyett a rejtett szándékok nyilvánulhattak meg a tanúelbeszélésekben. Thomas még eggyel tovább is lép ebben a modellben, mert szerinte ettől kezdve lett a hívők által hagyományosan támogatandó szegények rétege anyagi és morális terhére a társadalom vagyonosodó rétegének. A két réteg egymástól való eltávolodása bizalmatlanságot, majd pedig a másik veszélyesnek ítéelését eredményezte. Végeredményben a velük szemben táplált rejtett büntudat volt az alapja a tőlük kiinduló boszorkányvádoknak. Thomas véleménye szerint ez nem a gazdagok és a szegények, hanem a viszonylag szegények és a nincstelenek közötti konfliktus volt. Robert Muchembled még erőteljesebben hangsúlyozta a különösen kegyetlen boszorkányüldözés okaként a faluközösség dolgaival megbízott gazdag felsőbb rétegek és az alacsonyabb sorban élők között feszülő ellentétet. Feltételezése szerint a falusi vezetők vagy a közösség felett álló földesúr tartott is a szegényektől, így a boszorkányok „leleplezését” és elpusztítását arra használhatta, hogy elvonja a parasztok figyelmét az anyagi jólét és az ennek igazságos vagy igazságtalan elosztása közötti ellentmondásokról. A falvakban végbemenő társadalmi folyamatok és a boszorkányüldözés közötti kapcsolat hierarchikus modelljei azonban olyan hipotézisek, amelyek csak az adott vizsgálati tér, vagy az adott helyzet egyféle lehetséges magyarázatát adják. Muchembled szerint a vád függött a laikus gyógyítók tevékenységét szabályozó „mágikus egyensúlytól” is. A „mágikus status” pozitív vagy negatív megítélése függhetett az őt felkeresők fizikai közelségétől vagy épp távolságától. Akit távoli falvakból sokan kerestek fel mint gyógyítót, a közvetlen környezete, szomszédsága akár boszorkánynak is tarthatta, és be is vádolhatta őt a sok gyanús „idegen” látogatása miatt.³² Macfarlane például arra a következtetésre jutott, hogy a boszorkányüldözést nem érthetjük meg teljesen, ha kizárólag gazdasági és demográfiai okokat keresünk, miközben megfelelünk a nemzedékek közötti viszonyokról és az abból adódó feszültségekről. Macfarlane például az Essexben fellelt boszorkányok „megkísértett” áldozatai és potenciális jelöltjei között mintegy kétharmadnyi kamaszt és gyereket „talált”, akik a felnőttek világát „fenyegetve” éltek a boszorkányvád kezdeményezésének erejével.³³ A boszorkányság vádjai gyakran naivak voltak, de a rosszindulat is meghatározó eleme volt. Briggs szerint azonban a boszorkányhiedelmekben mégsem alapvetően a bűnbakteremtés „reflexe” érhető tetten. Inkább csapásmagyarázat a szerencsétlenség racionalizálásának eszközeként. Briggs ezért is tartja a boszorkányvádat „univerzális”-nak, legalábbis az emberi érzékenység egy minden kultúrában megtalálható részének, amely a „boszorkány” fogalmát gyakorlatilag mindenki számára érthetővé teszi.³⁴

De térjünk vissza Behringer modelljéhez, aki a magyarázatok és a cselekvések ok-okozati összefüggéseit azóta, hogy az 1990-es években a jelenséget a klímaváltozás dimenziójában elhelyezte és többféle léptékben vizsgálta,

²⁷ Midelfort E. 1972; Soman A. 1989; Soman A. 1990.

²⁸ Macfarlane A. 1970: 211–252; Bever E. 2000: 573–590.

²⁹ Klaniczay G. 1987a; Klaniczay G. 2005.

³⁰ Levack B. 2013: 334–355.

³¹ Thomas K. 1970: 209–211.

³² Muchembled R. 1978: 219–220; Muchembled R. 1979: 111–113; Muchembled R. 1985: 221–223.

³³ Macfarlane A. 1970: 211–252; Bever E. 2000: 573–590. A vádaskodó, kiszolgáltatott gyerekek társadalmi jelensége nemcsak a boszorkányperek, de a vérvádak egyik kulcsmotívuma is lesz. Minderről bővebben: Behringer W.–Opitz-Belakhal C. 2016.

³⁴ Briggs R. 1996: 381.

számtalan helyen és módon részletezte is a kezdetben csak a bajorországi példákon tesztelt, majd a globális összefüggésekkel a földkerekségre is kiterjesztett elméletét. Foglaljuk ezt újra össze:

A késő középkori és kora újkori európai társadalom mint agrártársadalom nagymértékben érzékeny volt az időjárás változásaira (csapadék, hőmérséklet). A rossz időjárás okozta termés kiesések rendszerint az árak emelkedéséhez, alultápláltsághoz vagy éhínséghez, betegségekre való nagyobb hajlamhoz, sőt járványokhoz vezettek. A kora középkortól kimutatható, hogy a népesség egy része hajlamos volt arra, hogy az időjárás okozta rossz termésért az időjárást befolyásoló varázslókat okolja. Ezek a rosszindulatú varázslók sajátos csoportját alkották: az egyszerű maleficiummal („rontás”) ellentétben itt, akárcsak a boszorkányok repülésénél, kollektív cselekedetet tételtek fel, az időjárást megváltoztató varázslatokat csoportosan hajtották végre, s ez egész közösségeket károsított meg, tehát az üldözést is csoportok ellen kellett véghezvinni. Ezért a rossz termést követő boszorkányüldözések rendszerint sokkal kegyetlenebbek voltak, mint más maleficiumok esetében. Nagyobb lendülettel folytak – egész községek vettek részt benne –, és több személy ellen irányultak. Alapvető társadalomtörténeti összefüggésnek tekinthető tehát az agrárválságtól sújtott évek és a boszorkányüldözések egybeesése. Mezőgazdasági válságok évében emelkedett a boszorkányüldözések és kivégzések száma. Több nagy üldözési hullám a különösen súlyos válságtól terhes éveket követte. Azzal, hogy a boszorkányüldözést mezőgazdasági válságokhoz kötjük, magyarázatot kapunk arra, hogy az egymástól távol fekvő vidékeken miért egy időpontban folyik a boszorkányüldözés.³⁵

Idézzünk ide egy kortárs szerzőt is, akinek szinte a teljes gondolatmenete egybevág a fenti történelmi modell minden ívével. Szerzőnk még 1779 előtt kifejtette karcos véleményét a kan ördögökről és a boszorkányokról, a babonás félelmek áldozati szereplőiről, mire új irodalmi folyóiratában, *A Holmiban* megjelenhetett a cenzúra engedélyét elnyerve. Ötven év távlatából a boszorkányságuk miatt híressé vált figurákat idéz meg ebben a közéleti cikkében, úgymint Pásztornét, akit Szerencsen égettek meg 1731-ben, és „Kató Pétert”, aki bizonyára a híres szegedi per egyik fővádottja, Katona Ferenc lesz:

A kan ördögökről ismét hitték, hogy ők isteni s emberi dolgokat felforgathatnak. Ezek többnyire mind régi katonákból tétettek. Úgy gondolta a község, hogy sokáig nem lehetett katonáskodni fegyver ellen való nélkül, mert ha nem egyszer, másszor csak levágják vagy megölik az embert. Aki tehát fegyver közt megvénült s valamely faluba régen meghúzta magát, a becsületes tanácsba nem járt, templomot elmúlatott, mivel a vén katona úgyszólván egy sem buzgó, kard alatt a napfényen sokat pipázott maga, s fejez pálcácskával a homokba előtte kaparászott, sok szennyvedett nyomorúságain gondolkozott, tehát ő végre ezen nagy erős próbák szerint kan ördögé tétetett. Mihent osztán sokáig eső nem jött és a vetések száradni kezdetek: No, e Kató Péter dolga, így kezdett a tanács ellene beszélni. Ha ellenben nap, szélvész, zivatar támadt, mely a házak fedelét leszaggatta és a Kató Péter föld-házának kárt nem tehetett, Kató Péter dolga volt. Ha marhadög jött, a Kató Péter tinaja megmaradt, ő volt oka a kárnak. Végre beadták mint Plutónak kapitányát, ki az ország fellegeit Törökországra hajtotta, szárazságot, marhadögöt, zivatart csinált, s ország törvénye szerint megégettetett a szegény öreg. Ez az ostoba bűnös idétlenség egész Európát régen rabul tartotta, mely keresztyénségünknek gyalázatjára van.³⁶

A mezőgazdasági válság és a boszorkányüldözés közötti oksági kapcsolat magyarázza azt is, hogy miért éppen a boszorkányok időjárás-varázslata vált ki heves elméleti vitákat. Az oksági kapcsolat, amelyet a mezőgazdasági válságok és a boszorkányüldözés között Behringer felállított, négy ponton nyugszik:

1. Egyrészt az időjárás okozta károkért közvetlenül a boszorkányokat tették felelőssé.
2. Másrészt a rossz termés az „ancien típusú” válságmechanizmuson keresztül a megbetegedések és halálozások számának emelkedését eredményezte, amelyért részben ugyancsak a boszorkányokat okolták.
3. Harmadrészt az agrárválságok éveiben a közhangulat általában izgatottabbnak, konfliktusoktól terhesnek tűnik, s ez gyakran a lappangó ellentétek kirobbanásához vezetett.
4. Negyedrészt a szomszédos területeken folyó boszorkányperek gyakran újabb perek indítását váltották ki, így az esetek egymásra reflektáló hatása alakult ki.

Megszorításként hangsúlyozni kell azonban, hogy a mezőgazdasági válságok és a boszorkánykivégzések között szigorú ok-okozati viszony nem áll fenn, mivel olyan években is volt boszorkányüldözés, amikor az árak nem emelkedtek; és fordítva, nem minden hatóság rendezett kivégzéseket az áremelkedések idején. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a boszorkányüldözéseket csak az alsó és felső rétegek közös, erre irányuló érdeke tette lehetővé.

A boszorkányüldözések visszaszorulásakor egy újabb tényező figyelhető meg: az életkörülmények súlyosbodása („lent”) és a világtkép elsötétedése („fent”) ellenére a legtöbb esetben nem a baj gyökerét ragadták meg, hanem gyakran

³⁵ Behringer W. 1990.

³⁶ *Bessenyei Gy.* 1779: 221–227. No. XXV.

ártatlanokat és védteleneket sújtottak. A bűnösöket (a bűnbakokat) azért büntették, hogy az élet rendje helyrebilljen. Ez a módszer mintha napjainkban is jól működne. A légkör gyakran telítve volt (van) zsidó- és eretnekellenességgel, cigány- és idegengyűlölettel, de legfőképp azzal az ősi érzelmi indulattal, amely a gyermekeiket féltő anyáktól eredhet egy másik nő iránt. Azok iránt, akiket irigyeltek, mert termékenyek voltak, és azok iránt, akik a termékenységtől már megfosztódva irigyekké váltak, épp ezért rettegetek tőlük, ha beköszöntött az aszály.

Némi általánosítással a kora újkorban természetesnek tűnt, hogy a „halál okozóit” a fenti csoportokban (emberevő cigányok, keresztény vére szomjas zsidók, pedofil eretnekek, szexuálisan irigy, terméketlen nők) keresték. Nyilván „ők” idézték fel a démonokat, fertőzték meg a vizet és a levegőt, okoztak szárazságot. Vagy azok, akik a szerencse folytán nem pusztultak el maguk is a pestisben vagy egy, a félelemtől uralt és az emberiségétől megfosztott világban. Őket magától értetődően agyon kellett verni vagy meg kellett égetni, akik meghaltak, azokat pedig kiasni és ugyancsak megégetni. Ezt jószerevével meg is tették, ha a járvány vagy annak végtelennek tűnő ködszerű felhője a félelem formájában tíz-húsz évenként visszatért. A félelem diktálta pánik, a pánik diktálta szorongás hisztérikus jelenetek sorát és örvényét idézte elő időről időre. Csak az látszott, hogy olykor-olykor lehetőség nyílik ezt a szorongást legyűrni, hogy egy újabb félelem okozta sokkra fel lehessen készülni.³⁷

Nem az a legfontosabb kérdés tehát, hogy az emberek mitől félnek, hanem az a válasz, hogy ha az emberek félnek, gyakran kiszámíthatatlan cselekvőkké válnak, és akár egymás ellen is fordulhatnak. Ez a könyv egy ilyen szorongás keltette örvény bemutatására vállalkozik, melyről már az elején kijelenthetjük, az itt olvasható félelemcsökkentő megoldások is legfeljebb epizódok lehetnek és lesznek majd egy végtelen történetben.

2.2. KÖDSZERŰ FELHŐK

Kulcsszavak: természet kiszámíthatatlansága; forró pontok; háború; éhínség; járványok; szárazság; aszály; boszorkányok; esőelkötés; időjárás-varázslás; boszorkányfűrösztés

A természet kiszámíthatatlansága (szárazságok) miatt bekövetkező éhínség, az éhínség nyomában járó járványok (különösen a pestis), majd mindezek következményeként az emberi társulások megbomlása, a konfliktusok (háború, lázadás) megszorodása, a hírek gerjesztette félelem a kortársak előtt is ismert és jól körülhatárolt félelemgócok voltak.³⁸ Mindhárom félelemfaktor nagyban befolyásolta az egyéni életutakat, és volt egy fontos jellemzőjük: mindenkit érintettek valamilyen mértékben. Senki sem vonhatta ki magát a hatásuk alól, és mindenki ugyanabban az időpontban szembesült velük. Együttes, kumulatív eredményük volt, hogy a félelmek eszkalálódhattak, a hírek gerjesztette örvénybe kerülve a helyzet súlyosbodhatott, amit a legtöbb esetben valóban már csak hatalomtechnikai eszközökkel lehetett megfékezni.

A félelem egyik gyakran jelentkező formája volt az éhhaláltól való rettegetés. Az élelmezés kiegyensúlyozatlansága, a táplálék eltérő minőségi és mennyiségi eloszlása, a meglévő táplálékforrásokhoz való hozzáférés szűk csatornái, a társadalmi egyenlőtlenségből fakadó hiány mind-mind a félelmet táplálta azokban, akiknek a legszükségesebből nem jutott. A kenyér árának ingadozása a szó szoros értelmében gyilkos következményekkel járt Európa iparilag legfejlettebb régióiban is. Amikor Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781), XVI. Lajos francia király államminisztere 1774-ben közgazdasági megfontolásból szabaddá tette a gabonakereskedelmet, aminek következtében kiobbant a „lisztháború”, amely tulajdonképpen a megelőző századok éhségfelkeléseinek „új kiadása” volt. Új kiadás volt, csak nagyobb léptékben. Visszatekintve azt mondhatjuk, nem véletlen, hogy a legnagyobb félelmet keltő gabonazavarások 1789 júliusában voltak, mintegy előjátékot szolgáltatva a politikai változásokat hozó francia forradalomhoz. Kétségtelen, hogy XVI. Lajos sokat tett a köznép szenvedésének humanitárius enyhítéséért, ám a nehézségeket ez idő tájt már nehezebben viselték az alattvalók. Ugyan az egykori borzalmas ínségek már csupán emlékként éltek a köztudatban, az 1770-es évek ínsége szubjektíve mégis ugyanolyan „éhezésnek” tűnt, mint a XVIII. század eleji valódi éhséglázadások idején.³⁹

Mária Terézia uralmának több olyan forró pontja volt, amikor az „ancien” jellegű rendi társadalom válságtüneteket produkált tumultus, tolongás, lármás nyugtalanság, zendülés és legvégső esetben lázadás (a rendi kötelmeitől szabadulni akaró fegyveres parasztmozgalom) formájában. Csak röviden sorolom fel a legforróbb területeket és a hozzájuk tartozó időpontokat Wellmann Imre és Hadovics László (nem minden ideológiától mentes) műve alapján, hogy Behringer modelljét részben ezen forró pontok alapján is tesztelhesük:

³⁷ Cohn N. 1975/1994.

³⁸ Watkins S. C.–Menken J. 1985; Bouthoul G. 1968: 20–32; Andorka R. 1955; Andorka R. 1985; Szabó I. 1963; Biraben J.-N. 1975/76; Wellmann I. 1989.

³⁹ Kövér L. 1994: 116.

- 1735 – *Békésszentandrás és Erdőhegy* (Szegedinác Péro [Segedinac Pera Jovanović] vezette határőrvidéki „kuruc” felkelés.)
- 1753 – *Mezőtúr és Hódmezővásárhely* (Törő Pál vezette „kuruc” zendülés, a vezetőket Budára vitték, rendkívüli bíróság elé állították. A 106 vádlottból 45 főt halálra ítélték.)
- 1755/1756 – *Kapronca, Varasd és Zagorje* (Határőrvidéki és jobbágyi zendülés. A szlavóniai kőrösi határőrezred katonái és Kőrös megye parasztjai a határőrkapitány és egy jobbágy vezetésével közös felkelést indítottak. A megyei nemesi fölkelés leverte a több tízezer főnyi sereget, és véres megtorlást alkalmazott. A Bánsági és Illíriai Udvari Bizottság hatásköréből kivették a bánsági ügyeket.)
- 1759/1761 – *Zalatna* (A fölkelő román parasztok emlékiratot intéztek Mária Teréziához. A parasztmozgalmat katonasággal verték le. Megkezdődött az erdélyi románok között a határőrség szervezése. Az első felszólításra négyezer oláh férfi iratkozott fel katonának és vállalta a görögkatolikus vallásra való áttérést is.)
- 1762/1764 – *Gyergyószék, Udvarhelyszék, Madéfalva* (Székely határőrvidéki zendülés. Gyergyószékben is megkezdtek a székely határőrség szervezését. Az összeírás erőszakkal folyt, a székelyek szabadságjogaikra hivatkozva kezdetben ellenálltak. Udvarhelyszék népe is tiltakozó emlékiratot küldött a királynő megbízottjának, de az nem vette át, helyette megszállta katonáival Székelyudvarhelyt. A királynő elrendelte a székelyföldi katonai határőrség minden körülmények között való felállítását. Madéfalván, ahol a székely vezetők gyülekeztek, 1764. január 7-én, a Vízkereszt utáni hajnalon vad ágyútűzzel indított támadásban mintegy kétszáz embert mészároltak le. Ez ellen való tiltakozásként székelyek százai vándoroltak ki Moldvába. A tiltakozó székelyek három vezetőjét összeesküvésért törvény elé állították, öt-öt évi börtönt kaptak. Rendelet mondta ki, hogy az erdélyi határőrség létszáma tizenötezer fő legyen. Megkezdődtek a határőrsorozások erőszakos katonai segédlettel.)
- 1765/1766 – *Szombathely környéke* (Vas és Zala megyei jobbágyi mozgalmak az úrbéri terhek rossz megosztásai miatt. Több helyen tumultus, kisebb zendülés. A nagyobb robbanást sikerült elkerülni.)
- 1784 – *Körösbánya és Zalatna* (Horea, Cloșca és Crișan vezette jobbágyi és határőrvidéki paraszti mozgalom.)⁴⁰

Ám mielőtt erre kitérnék, és a félelem emberi erőket mozgóató láncolatát ismertetném, néhány példa segítségével sorra veszem azokat az adatokat, amelyek Behringer modelljének biztos forrásai lennének tesztől függetlenül is, ha az aszály és a boszorkányvadás összefüggéseit keressük. Fennebb már idéztem Bessenyei Györgyöt, aki a szegedi nagy per kollektív emlékezetéről még az 1770-es években is fontosnak tartott értekezést írni, amelyben Kató Péter szegény invalidus katona mint szárazságot okozó „kan ördög” szerepel. A szegedi perben találjuk azokat az első hallásra furcsa adatokat is, amelyek láthatóan erős hiedelemként és hihető vádként tartották szorításukban a megvádoltakat. Amikor 1728-ban a nagy hírű szegedi boszorkányperben a boszorkányok „fejeit”, különösen Kókénynét vagy a közel nyolcvan éves Rósa Dániel egykori városbíróval azzal gyanúsították, hogy az esőt és a harmatot, valamint a halakat és a föld zsírját a törökországi boszorkányoknak eladták, felkapjuk a fejünket.⁴¹ De idézzük ide közvetlenül is a Rósa Dániel elleni vádirat szövegét:

[...] már ötven esztendőktől fogvást az ördögöknek szolgálván, főkapitányi és vezér tisztségben lévén, számtalan ártatlan személyeket testekben megnyomorítani és életektől is megfosztani és több boszorkányos bűbajosoknak minden istentelen gonoszságokat parancsolni és végbevitetni, *nemkülönb a földnek termékenységét és zsírját elvenni, az esőt elkötvén és törökországi boszorkányoknak eladni*, egyszóval a pokolbéli ördög által kigondolható iszonyú gonoszságokat és *szegénységet epesztő károkat végben vinni* és más alattvaló társaival végbe vitetni és ezen ördögi praktikára sok számtalanokat elhódítani és elrontani, magával együtt az örök Gehennára adni nem félemlert és nem szörnyűködött.

Szegeden a nagy per egyik fő vádpontjaként hírlert, városszerte beszéltek és „hitették”, hogy

Törökországra bolháért adják az gabonát, halat, az gabonát Rácországra. Amint el is adták az esőt Rácországra. Az fatensnek egy krajczárja jutott, az urának egy peták; összvességgel 1 akó pénzen adták el, mivel mondták, hogy Szegeden gazdag emberek vannak, had vegyenek pénzen. Legtöbbit beszélt Rósa Dániel kapitány és Borbola Ferencz hadnagy, az felesége nem az.

A törökkel való paktum minden részlete vádfelhővé dagadt, ahogy a sokfelől érkező vádelbeszélések egymást mindjobban megerősítették, és azt még a vádlottak önvallomásába is beleprésették:

Maga éjszaka az kapitány elment hozzája és parancsolta: hogy el kell menni, hírt adott. És *a zöld buzát (aki jó) megszedik és megtörik és abbul szintén olyan búza léssen. Amikor pedig kihányja a fejét, azt is megszedik és Törökországra és máshová eladják. A szőlő tökéből kiszopják a bort és megisszák*, ismét kiokádják az hordóba.

⁴⁰ Wellmann I.–Hadovics L. 1964.

⁴¹ Varga I. 1988; Balogh E. 2001: 15–17; Brandl G. 2015.

Kényszer alatt pedig már azt is tudni tudhatták, hogy milyen kontraktus jött létre, és a haszonból ki részesedett:

Az esőt és az halat Szt.-György napján éjszaka 11 óra tájban, Maty-parton 7 esztendőre adták el Törökországra 1 akó pénzért, a szegedi határt, jutott egybül-másbul 200, aztat ugyanazokkal elköltötte. Feleségének minden akótul 8 poltura járt, 30 akótul is, melyet elmért a vendégségben. A fatens osztotta el. Borbolának 200 frt jutott.

A hír „biztos” forrásból érkezett. Szeged mélyszegény közönségének éhes és ezért a hírekből élő köre, a *koldusok terjesztették*, hogy egy törökkel szövetkező bűnbanda kereskedik a szegediek zsírjával, a szőlőtőkéről kiszopott borral, amelyet borsért, sóért és jó forintokért adnak el az éj leple alatt és a vámhivatal megkerülésével. Hogy a hír igaz, azt Kovács Pál, a koldusok bírása is kész volt bizonyítani, vállalva akár a vízpróbát is, megnevezve akár a város egykori nagyhatalmú bíráját és másokat, kinek jár az akasztófa:

Egykor elől hozakodván *a nagy szárazságról, hogy Istennek nagy ostora volna* azt mondá Kovács Páll, koldusok bírása, egykevéssé boros lévén: „Hogy nem Istenül volna azon szárazság, hanem *Törökországra adták el az esőt a boszorkányok*, csak ötöt, úgymond fürösztének meg, tudná ő azután kinek kellene a kötelet nyakában vetni.”⁴²

Ezután már nem meglepő, hogy Szegedet követően (Szeged mellett) több helyen is vízpróbának vetették alá a szárazabb években az asszonyokat, hogy az esőt visszaadják. Ha kellett, így, kényszerrel. A város későbbi, fennmaradt kancelláriajelentése alapján mindenkitől felvették a kínzás alatti vallomását, valamint rögzítették a vízpróbán tapasztaltak nézői tanúbizonyságait. Az istenítélet jellegű tiszai vízpróbán legalább hárman fulladtak meg. A város később nem tagadta ennek tényét. Annak ellenére sem, hogy az uralkodói leirat e módszer alkalmazásától határozottan eltiltotta a magisztrátust. Vagyis a vízpróbát illegitim eljárásnak könyvelték el, mert a megfulladt áldozatokkal a város nem tudott elszámolni. A kérdés továbbra is ott lebegett: esetükben ők boszorkányok voltak, vagy vétlen áldozatok?⁴³ Azzal védekeztek, hogy *ami nincs tiltva, azt a szokás alapján el lehet végezni*. Így a fürösztést is.

Ez persze csúsztatás volt, mert utóbb látjuk, hogy a vármegyék ezt jó húsz évvel korábban használták csak olyan intenzíven, ahogy arról Szeged beszámolt. Az 1720-as években már egyáltalán nem volt „szokás” ezt a divatjamúlt eljárást alkalmazni. Szegeden a fürösztés során megfulladt három áldozat és a negyedik, korábban meghalt asszony tetemének kiásásáról és testük elégetéséről szóló érvelés is egy, a korban már idejétmúlt gondolatot elevenített fel:

Az alábbiakban alázatosan kifejtjük, hogy a korábban a bebörtönzöttek [közül néhányan] (miután a mágiáról saját maguk vallomást tettek) állítólag a félelem miatt távoztak ebből az életből. [...] Nem világos számunkra, hogy a gonosz lélek fojtotta-e meg őket (mivel teljes rémültség lett úrrá rajtuk [ti. a vádlottakon]), vagy saját maguk okozták-e halálukat. [Mindenesetre] az elhalálozott személyek így teljes büntetés nélkül maradtak. Ezeknek a holttesteit a *Praxis Criminalis* 69. cikkelyének hatálya szerint tűzre vetettük.⁴⁴

A védekezés szerint az „eretnekek” teste tisztátalanná teheti a temetőt és a templomot is, ezért kell őket kihantolni és elégetni, és mert a boszorkány éppúgy eretnek:

Ha hitelent temettek el (amilyenek a boszorkányok és varázslók is), azoknak nemcsak a testét kell kiemelni [a földből], hanem a templomot is helyre kell állítani, annak falát és gerendáit, meg is kell tisztítani és mosdatni.

Alátámasztásul az *egyházi kánonokra*, valamint Franz Xaver Schmaltzgrueber (1663–1735) dillingeni jezsuita teológia-professzor művére hivatkozott a tanács.⁴⁵ Bécs végül már csak azt tudta elérni, hogy az életben maradtak védelmében a másodszori vizsgálatot, ha ugyanarra a személyre akarták volna elvégezni, megtiltotta.⁴⁶ 1729. február 21-én kelt levelében így utasította a magisztrátust:

Továbbá az említett tájékoztató leveletekből kiderült, hogy a boszorkányokat a mondott vizsgálat során vízbe merítették. Ennek értelmében ugyanazon személyek ellen, a már elrendelt közönséges [nyilvános] bizonyítás végrehajtásához folyamodtak. Jóllehet sorozatosan nem ez [a fürösztés], hanem a vádlottak önvallomása alapozta meg az ítéletet. Ezért nektek határozottan megparancsoljuk, hogy ehhez hasonló komolyan elítélendő [eljárást] ezután meg ne próbáljatok!⁴⁷

A boszorkányok okozta szárazság és a boszorkányfürösztéssel visszahozható eső csapásmagyarázatának nem csak a lokális hiedelmekben akadunk nyomára.⁴⁸ Egy természeti megfigyelések és időjárási észleletek közlésére szakosodott tudományos folyóiratban is hasonló elképzelésekbe botlunk. 1726 júniusában a boroszlói *Sammlung der Natur- und*

⁴² Brandl G.–Tóth G. P. 2016: 69–71.

⁴³ Brandl G.–Tóth G. P. 2016: 33; Brandl G. 2015: 87, 90.

⁴⁴ Brandl G.–Tóth G. P. 2016: 241. No. 2/XXXIV/D. Brandl Gergely fordítása latinból.

⁴⁵ *Schmaltzgrueber F. X. 1726.*

⁴⁶ Brandl G. 2015: 87, 90.

⁴⁷ Brandl G.–Tóth G. P. 2016: 245. No. 2/XXXIV/E. Brandl Gergely fordítása latinból.

⁴⁸ Kiss A. 2009: 315–339.

Medizin, wie auch hierzu gehörigen Kunst und Literatur-Geschichten című, orvosi észleleteket közlétező szakújság leközzölte Georg Buchholtz (1688–1737) késmárki természettudós és tanár helyi megfigyeléseit. Már az áprilisi számban is valószínűleg Buchholtz küldte azt beszámolót, amely név nélkül, csupán „Von Käsmarek” megjegyzéssel jelent meg, miszerint a szepességi Késmárkon elégették egy asszony holttestét, aki éjszakánként visszajárt sírjából a környék jobbágy lakosait zaklatni. A vámpíreset körülményeiről ugyan nem írt, de a júniusi számban újabb, erre a megfigyelésre reflektáló esetet közölt Buchholtz. Ekkor egy boszorkányfürösztről (Hexenbad, Obenschwimmen) tudósított. Buchholtz jelezte, hogy tavasszal a Szepességben (Késmárk környékén) több faluban is a boszorkányok mesterkedésének tulajdonították az aszályt, ezért az összes asszonyt vízpróbának vetették alá a helyi hatóság emberei – tudni való volt ugyanis, hogy a boszorkányok ellopják az esőt, és a valódi boszorkányok fennmaradnak a víz tetején. Az eset szomorú fordulatot vett, mert a próba következtében egy várandós asszony elvetélt, egy másik – rémületében vagy szégyenében – elájult, egy viszont először nem akart elmerülni, már azt hitték, ő a boszorkány, amikor végül mégis elsüllyedt. A beszámoló végén a szerző az ördög játékaról és az emberek értelmét elhomályosító sötétségről beszélt, látva, hogy az egész eljárás amúgy is hiábavalónak bizonyult. Buchholtz érdekesen árnyalta a korabeli tudományosságról alkotott képet, ahogyan a komoly témák, kísérletek, megfigyelések, leírások, részben máig érvényes megállapítások mellett a sárkányokban, boszorkányokban, lidércekben való hit, babonák és hiedelmek is megjelentek beszámolóiban. Látható azért némi „fejlődés” is: Buchholtz többször kételkedett ezekben, mint nem, inkább érdekességként jegyezte le az effajta eseteket. A fejlődés pedig abban érhető tetten, hogy apja, idősebb Georg Buchholtz (1643–1724) világgépének ellentmondva, aki néhány évtizeddel korábban (családi krónikája tanúsága szerint) még hitt a különböző szellemalakokban megjelenő, embereket zaklató, a lelkész által elűzendő zörgő, kísértő ördögökben, ezek látomásaiban, valóságában,⁴⁹ úgy az ifjabb természettudós ezt már csak mint időjárási észleletet vagy emberi babonát adta közre.

Az ifjabb Buchholtz a boroszlói *Sammlung* 1724. júniusi számában is közölt néhány „érdekes” esetet. Többek között egy asszonyról írt, aki tüdőbaja következtében csontsovánnyá aszott, és elterjedt róla, hogy éjszakánként zaklatja, fojtogatja a falubelieket. Amikor meghalt, teste nem merevedett meg, és többen állították, hogy látták éjszaka mászkálni, ezért a holttestet végül kiásták, majd elégették. A test a kiásáskor vízben állt. Buchholtz igyekezett utánajárni az igazságnak: kikérdezte a falubelieket, ahol kiderült, hogy valójában senki nem látott semmit, csupán a terjengő híreket osztották tovább. Tudós szerzőnk hozzátette még, hogy tüdőbetegek esetében nem ritka a hullamerevség elmaradása, ezért tapasztalhatták az addig aszott és sovány asszony kiásott holttestén az „élet” jeleit. Buchholtz mindenesetre a helyi hiedelmek természetét és a helyi csapásmagyarázatok gondolati ívét szépen felismerte, azt plasztikusan bemutatta: azért kell a vámpírként szomjas, aszott asszonyt megégetni, hogy a környéken az elköött eső visszatérjen, a szárazság megszűnjön.⁵⁰

A boszorkányfürösztek és az esőelkötés vádjának összefüggéseit Buchholtz tudatosan népszerűsítette. 1728 augusztusában azért írta meg a „*Magyarországról az újra alkalmazott vízpróbáról, az úgynevezett boszorkányfürde-tésről, amellyel az időjárás-csinálókat akarják leleplezni*”⁵¹ című híreckséjét, hogy korábbi megfigyeléseit is helyzetbe hozza. Azzal, hogy a témát a lipcsei *Miscellanea Physico-Medico-Mathematica* hasábjain a szegedi perekkel összefüggésben újból elővehette, kettős célt ért el. Egyrészt, mint a korai felvilágosodás tudós figurája felhívta a közvélemény figyelmét egy nemkívánatos jelenségre és babonára, másrészt, mivel a beszámoló „külföldön” (Lipcseben) jelent meg, a Habsburg Birodalom ellen szóló „ellenséges” (a felvilágosultságban versenytárs) porosz propagandának is muníciót szolgáltatott. Másként fogalmazva, ott tudta ezt a hírt eladni, ahol vevők (olvasók) voltak rá. Gyakorlatilag külföldről támadta meg babonaellenes szándékkal saját hazája üldözendő jogszokásait. Buchholtz itt beidézte a szegedi boszorkányper végítéletét, melyben a démonológiai vádak teljes arzenálja között szerepelt az eső elkötése és a jégesőokozás vádja is.⁵²

Más idők, más zóna: Benkéné Sándor Barbara a hódmezővásárhelyi boszorkányperek alapján elemezte az aszályt jelző adatok és a boszorkányvadás összefüggését.⁵³ A kortárs naplók állítása szerint 1739-ben maga az időjárás sem volt kedvező, hiszen Borsos János boszorkánysággal bevádolt gazda peréből arról értesülhetünk, hogy a „vén Borsos” aszályt hozott a városra. Az egyik tanú így beszélt erről:

[...] mostanyi Esztendővel való szárazságban egykor szép csendes Esső kezdett vala esni, mellyet az Házban való feküvésében észre vévén Borsos János... akoronfól vetvén maga szemeit az Fellyegekre... az Essais azon

⁴⁹ Buchholtz G. 1726. XXXVI: 706–707; XXVIII: 508; Bogár J. 2009: 151–152; Weber S. 1893: 879–884; Weber S. 1899: 35–38.

⁵⁰ Buchholtz G. 1724. XXVIII: 635; Bogár J. 2009: 151.

⁵¹ *Von der in Ungarn wieder angestellten Wasser-probe, oder sogenannten Hexen-Bade womit man die Wettermacherinnenn entdecken will.*

⁵² *Miscellanea Physico-Medico-Mathematica*, 1728. 7. IV. Brandl G.–Tóth G. P. 2016: 253. No. 2. XXXVI/A.

⁵³ Benkéné Sándor B. 2003: 69–74.

szók után mindgyáron megh állott. [...] vagy „midőn az esső leg szükségesebb lett volna, szépen bé borulván az ég essőre volt az idő... a fölő el oszlott, és esső leg szükségesbb időben is két, három holnapig sem lehetett.”⁵⁴

A perben olvashatjuk magának Borsos Jánosnak a véleményét is, miszerint „mit féltek az Essőtől hiszem könnyű az Essőt meg fordítani”. 1739-ben Gémes Györgyné Szabó Anna boszorkányperében pedig ez állt:

[...] olykor midőn esső akart lenni, csak futkosott a Deutruban nevezett Gémesné az házból ki bé az akolba, de ott mit csinált nem tudja; de az esső el múlt.⁵⁵

Az 1739-es évet követő év az aszály helyett vízáradást és dögvészt hozott a városra (mint láttuk, így volt ez sok európai városban kontinensszerte). Ezt támasztja alá, hogy egy 1740-es perben a következő szerepel: „most midőn a Víz áradás volt”.⁵⁶ Ugyancsak ezt erősíti meg az imént már említett Borsos János (1739) vádlott egyik lakója. Elbeszélése szerint, amikor öt év együttélés után Borsos Jánostól saját házába költözött, akkor:

[...] azonnal 13 darab Szarvas Marhaja dög által el veszett 75 szambúl álló juhaival edgyütt holott akoron az Marháknek legh kisseb döge sem volt.⁵⁷

Ugyanezen pestises időkben, 1740 körül fogtak el az erdélyi Torda vármegye alsó járásában egy oláh koldust is, aki azzal kereste kenyerét, hogy e félelmek uralta világban a pestis, az éhínség és a szárazság összefüggéseit felismerve és az erre irányuló társadalmi igényt meglovagolva üzletszerűen foglalkozott a jégesőküldő varázslással:

Az incatta sok lopási gonossági gyakorlása között bűvös-bávós mesterségét is gyakorlotta, azok mellet a közeleb elmúlt pestisi alkalmatossággal egynéhány faluknak lakossit azzal csalta s lopta meg, hogy a jégesőt határokról elfordíttya, babonás olvasása berbitélése által, lapáttal, asággal vonóval s egyéb eszközökkel is varásolván, kész állott a felleg eleiben hadakozott, mellyért sok fizetést extorqueált, mellyet ha az incatta tagadna, dato exmissione, ellene comprobálni kész lések, megkívánom azért a jure, hogy elsőben társainak kiadásáért megcsepegtessék szurokkal, és annak utána juxta demerita luat poenam, hactenus practizatum idest tűzzel megégettessék s meghallyon s jovaiból az kiket megcsalt contentum tétessék plenarie, et protestatur.⁵⁸ – vagyis a szerencsétlen maga is máglyán végezte, hogy a jégesőt és a pestist épp ne a csalásai miatt vonja a falu közösségére.⁵⁹

A jégesőt kordában tartó és azt még az ima ellenében is érvényre juttató tudományát fitogtatta gróf Festetics Kristóf marcali uradalmában élő Verbán János özvegye, Bábi Kata is, kit ezért 1743-ban pallos általi halálra ítélték:

Utoljára azt is mondja a tanu, hogy jelentett Verbánnéval egyszer beszélgetvén mondotta: – *jaj be nagy ártalmas felők vannak és járnak, talán ismét Isten ő szent felsége szőlőhegyünket jégesővel fogja látogatni.* De mindaddig fog esedezni és imádkozni, hogy az Úr Isten sok szegények szerentséjére megtartja. Melyre nevezett Verbánné felelte, valameddig ő él, soha senki a jégesőt el nem távoztathatja, mert néki Légrádon sok haragosa vagyon, azért akár imádkozzék akár nem, legkisebb haszna se léssen. Amint is tsak rövid idő múlva kezd a jégeső hajgálódni, a tanu akkor térdre esvén buzgó szívvel az Úr Istennek könyörgött, hogy távoztassa a jeget, de a nagy álomtól elnyomattatván, imádságát semmiképpen el nem végezhetette. Másnap jelentett Verbánné a tanuhoz menvén panaszképpen beszéllette néki, mely nagy álom botsáttatott reá tegnap az imádság közt. Melyre említett Verbánné elnevetvén magát mondotta: – úgy, úgy de még több is lesz olyan.⁶⁰

De akad példánk a jégesőtől és szárazságtól való félelmekre még a XVIII. század végéről is. 1780 júniusában Siklós mellett fogtak el egy passzus és iratok nélkül kóborló borbélylegényt, Pignió Jánost. Az itáliai apától származó, esztergomi születésű, utóbb Tatán, majd Érsekújvárott nevelkedő (ott szabadulólevelet is kapó) fiatalembert – aki ekkor már bejárta a szlavóniai Újvidéket és Péterváradot is – baranyai vándorútja során kifosztották, ezért koldulásból volt kénytelen magát fenntartani. Siklóson épp idegen neve és lezüllött állapota miatt tartották „garabonciásnak” és bűbajos mesterségben jártas személynek, aki jégesőt hozhat a vidékre. Az uradalom hajdúi ezért lefogták, és a siklósi tömlöcbe zárták, mielőtt nagyobb bajt csinálhatna:

Hallatik felöled hogy te szürke barátis vagy Franciscanus lettél volna? // Soha semmi némü szerzetes nem voltam, hanem még Deák koromban Esztergomi barátoknál szolgáltam. [...] Aztis mondják felöled, hogy mikor akarod azoknal jég essőt csinálnsz? // Nem tudok, se illetén Bűbájosságokban ne[m] töltöttem időmet, mert ha a mint

⁵⁴ Schram F. 1970. I: 249–261. No. 87.

⁵⁵ Schram F. 1970. I: 260. No. 87.

⁵⁶ Schram F. 1970. I: 265–268. No. 91.

⁵⁷ Schram F. 1970. I: 257. No. 87.

⁵⁸ Kiss A.–Pál-Antal S. 2003. III: 323. No. 129.

⁵⁹ Bessenyei J. 2000. II: 488–496. No. 159.

⁶⁰ Bessenyei J. 2000. II: 488–496. No. 159.

reám költik: Garabonczás volnék, már idehozatásom alkalmatosságával meg szabadulta[m] volna s nemis szenvedném itt az Tömlöcz setétségét.

Vallatása a vármegye alszolgabírája (Csányi László) és esküdtje (Koller József) előtt Pécssett zajlott, de a legény minden ellene felhozott vádat tagadott. A szerencsétlen Pignióról más vármegyékbe (Esztergom, Komárom) is tudakozó leveleket küldtek, hogy személyazonosságáról meggyőződjenek, kétes hírét és a jégesőhözásra való képességét eloszlassák.⁶¹ A boszorkányok aszályt okozó rémhíre futott végig II. József halálát követően is Eger környékén. Az 1790 nyarán terjengő híresztelésről és az asszonyok rituális boszorkányfűrösztéseiről Vitéz Imre számolt be 1790. június 10-én Kazinczy Ferencnek írt levelében.⁶² Ennek a hírnek azonban volt némi politikai éle is. A vármegyék szinte versenyeztek egymással abban, hogy II. József uralmának kiszolgálóit minél előbb lecseréljék, a régi rend törvényeit – köztük a földesúri igazságszolgáltatás rendjét – visszahozzák.

Az, hogy a szárazságot a boszorkányok (és rokonaik) okozzák, mert az esőt elkötik, eladják, láthatóan hihető volt. Ha jött a szárazság, elég volt csak valakire rámutatni, és a hatóság, vagy ha az nem, akkor a köznép maga elintézte: vízpróbaival, boszorkányfűrösztéssel, máglyával, tömlőccel. De a szegedi perekben nem csak azt említették, hogy az esőt eladták, hanem hogy azt a töröknek (!) adták el. Vagyis egy olyan szomszédnak, akiről mindenki tudta, hogy pogány, hogy gyakran fenekedik a keresztényekre és a Habsburg-uralkodókra, akik épphogy csak néhány éve raktak rendet a töröktől visszafoglalt területeken, és ahol még ekkor (1728) is ott él a kuruc rebellió vezére, Rákóczi Ferenc.

Hogy miért említem mindezt? Azért, mert a boszorkányok mellett a másik félelmetes csoport ez időben a török volt, kiváltképp akkor, ha még a boszorkányok is velük szöveterkeztek.

2.3. LÁNCOLATOK

Kulcsszavak: híresztelés; törökkel cimborálás; kuruc mozgalmak; parasztfelkelés

A törökkel paktumot kötni még a XVIII. század közepén is a hazaárulással ért fel, így nem meglepő, ha a kurucok maradéka is, akik a törökök vendégszeretétét élvezték és velük cimboráltak, hasonló megítélés alá került, mint maguk a törökök és így a boszorkányok is. Ez a „tudás” annyira mély gyökerű lehetett, hogy még egy udvarhelyszéki boszorkányperben is feltűnik szó szerint „híresztelés” (fabulálás) formájában: Faluvégi Mihályné Berei Sára és nemes Ács Gergely bözödújfalui lakos perében így kiáltott fel az egyik becsületében sértett asszony 1738-ban:

[...] ha boszorkány volnék is, sohult nem mutathat, annál inkább hogy nem vagyok, mivel az a venefica quae opere diaboli contra naturaliter in perviciem aliorum operatur, mint példának okáért valaki asagra ülven (az mint fabuláltatik) Törökországba menne, és onnan borsot hozna, s azzal másnak ártalmára cselekednék.⁶³ – Vagyis csak az lehet boszorkány, aki erre képes. Mivel ő nem tud asagra ülni és azon Törökországba repülni, boszorkány sem lehet.

Az sem véletlen, hogy amikor a szegedi perek vagy más, XVIII. század közepi perek kényszervallomásaiban az ördögöt kell a vádlottaknak leírniuk, az vagy magyaros, református, tehát fekete külsőt kap, vagy épp nagyon is cifra, bajszos, törökös, még inkább kurucos alakot ölt, mint a törökkel paktáló szegedi boszorkányok esetében. Az, hogy a török veszély kiújulhat, vagy a letűnt kuruc rebellió világa visszatérhet, valós félelem volt. Ebben a félelemben nemcsak azok osztoztak, akik részt vettek benne egykor, hanem azok is, akik újonnan érkeztek erre a vidékre, és csak hallomásból ismerték a törököt vagy a török fogságban ülő „kurucot”. A félelmek pedig megint csak öngerjedő módon terjedtek. **(1. kép)**

1735. április 27-én, Békésszentandráson bontott zászlót a Szegedinác Jovánovics Péro (Segedinac Pera Jovanović) nevével fémjelzett, zömmel szerb és magyar parasztok által vezetett felkelés, melyről már a kortársak is mint kuruc rebellióról leveleztek.⁶⁴ Péro az Arad környékén fekvő Pécskáról származott, életét a határ melletti harcokban töltötte, részt vett az 1684-ben kezdődött felszabadító háborúban, és az 1718-as pozsareváci békével záruló, a Temesi bántágot visszafoglaló küzdelemben is. Idős korára a szerb katona a Maros mellékén fekvő határőrvidéki kerületben a kapitányságig jutott. Miután a török teljesen kiszorult Magyarország területéről, és a határ újra az Al-Duna mentén húzódott, a Maros menti katonai körzet elvesztette jelentőségét, és a rendi országgyűlés kérésére megkezdték a folyótól északra fekvő területek betagozását a vármegyékbe. Ez vezetett ahhoz a feszültséghez, amely végül Pérot a cselekvések középpontjába repítette. A török határterület fontosságából adódóan a szolgálatot teljesítő határőrök korábban számos kedvezményben részesültek (például nem kellett adót fizetniük), az új döntéssel viszont az egyszerű jobbágyok közé sorolták be őket, és a területet megszerző földesúr (nagyraoszt a kamarai uradalom) alá kerültek.

⁶¹ MNL BaML XIII.10. 606.

⁶² *Kazinczy F.* 1891. II: 70–71. No. 315; Sugár I. 1965.

⁶³ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 694–705. No. 273.

⁶⁴ Zsilinszky M.–Thaly K. 1870: 31–43.

A felkelést közvetlenül azonban a bécsi udvar térítőpolitikája szította, melyet a német telepesek mellett megjelenő, de a török után helyüket kereső ortodox szerbek ellen folytatott. A nemzetiség saját vallási vezetőt, pátriárkát követelt magának, ezt III. Károly (1711–1740) azonban csak a katolikus hitre való áttéréssel engedélyezte volna, így Szegedinác Péro és néhány határőrvidéki kapitány szervezkedni kezdett, Bács és Szerém megyék határőrvidéki lakosságát hívták fegyverbe. **(2. kép)**

A mozgalom hívószava nemcsak a vallásukban megsértett szerbek, hanem a nyakukba kapott birtokosok hatalmaskodásait megeléglő magyar jobbágyokra is hatott, akiket a magyarul tudó Péro hamar bevont a mozgalmába. A békésszentandrásai magyarok hirdették ki a fegyveres ellenállást is április 27-én, és 14 hadosztályt felállítva Vértessy András bíróval, valamint Sebestyén János és Szilasy János polgárokkal az élen kelet felé indultak. Céljuk a Békés, Arad és Zaránd megyei felkelőkkel való egyesülés volt. Közben tárgyaltak Paulovics, Sevics és Strba szerb kapitányokkal, földbirtokot és vallásszabadságot ígérve nekik és népüknek a győzelem után. Annak ellenére, hogy a felkelés Szegedinác Péro nevét viseli, a vezér a tényleges hadmozdulatokban már nem vett részt, ugyanis Thököly Ránkó – szerb származású – aradi várparancsnok már május 3-án elfogatta őt, ennek hatására pedig a szerb kapitányok a Gyulát ostromló magyarok ellen fordultak. 1735. május 15-én írta gróf Károlyi Sándorhoz birtokainak egyik intézője:

Tegnapi napon vettem szolnoki Páter Quardián levelét, melyben írja ő kglme, *hogy a tiszántúli vitézek nem mások, hanem valóságos kuruczok*, – kik közül Erdőhegy nevű helység mellett mintegy öt- vagy hatszázat végházbeli rácok fölkoncizáltak és némellyeket megfogtak. A mely hadak innét általmentek: azok felől még semmitsem hallottam. [...] Az megesett lármás zendülés felől, Istennek hála legyen, jobb hírünk érkezett; *mert az bizonyos, hogy rácság elölkapván kuruczokat, 500-ig vagy 600-ig halomban hánt, – kuruczok közül 50-ig valót Budára rabúl hajtottak.* – Ennek az rebelliónak eredetét – a mint is ennekötte hallatott – Péro nevű rácztól kezdetett, úgy mondják, a mint is Péro rác most is vasban vagyon Aradon. A többi rácokat pedig tőle elállani referálják, – és így a kuruczokon mentenek; a többit pedig, a kit le nem vagdalhattak: azok elhagyván mindeneket, az Oláhország felé, gyalog, az erdőknek szaladtanak, kik után most is ő Felső részéről! levő emberek – bővebben háromezernél – utánnok mentek. És így immár kevesit félünk.⁶⁵

A tavasz során végrehajtott hadmozdulatok teljes káoszt mutattak, miután a Sevics és Strba vezette rácok végigpusztították a korábbi szövetséges felkelők bázisául szolgáló dél-alföldi megyéket. Közben a Gvadányi, Taafe és Orczy István tábornokok által vezetett királyi haderő nyugatról és északról próbálta bekeríteni a jobbágyereget, Debrecenben pedig nemesi felkelést hirdettek a parasztok ellen, de a szerbek hamarosan ezt a várost is feldúlták. Orczy megpróbálta amnesztiával lecsillapítani a kedélyeket, az udvar azonban úgy vélte, hasznosabb példát statuálni, ezért Jörger tábornok vezetésével 1735. augusztus 10-én felállt egy vizsgálóbizottság, mely az összes vádlottat Budára rendelte. A bíróság 1736 áprilisában Szegedinác Pérot és a békésszentandrásai vezetőket halálra ítélte, míg a mozgalom ellen forduló szerb kapitányoknak kegyelmet adott. A kerékbe töréssel kivégzett nyolcvanéves Péro és társai testét Budán felnégyelték és azok darabjait elrettentésül elküldték a lázadás központjául szolgáló békési faluba, Szentandrásra, valamint kitűzték őket Nagyváradon, Debrecenben és Sarkad városokban is. A rend helyreállt, a zendülést megtorolták, a lázadók teste a négy égtáj felé szétszórva a varjak martaléka lett.

Az eset azonban azért is izgalmas, mert az itt valósággá váló, fegyveres harcot kezdeményező „kuruc” mozgalom története, lappangó üzemmódban (némi eszkatológiai léptéket adva a világnak), már a szegedi boszorkányperekben is feltűnt mint szájról szájra terjedő „elbeszélés”. Csak hat évvel vagyunk azt követően, hogy a nagy szegedi boszorkányperben a város egykori városbírája, ha nem is ilyen, de hasonlóképp gyalázatos halállal végezte, mint a rácok érdekeit is megtagadó, idős Péro. A Rósa Dániel elleni vádak között is, mint Szegedinác Péro lázadásának híresztelésében, szerepelt a törökökkel való szövetekezés, az országárulás vádja. Emitt fegyverrel és a kurucok (református magyarok) még élő virtusával felfegyverezve, Szegeden a boszorkányok csatarendbe állításával és a társadalmi nyugtalanság vádelbeszéléseivel megvalósítva. De a következmények észlelete is beszédes.

Amikor 1739-ben a szárazság újra szükösséget, a feltűnő pestis pedig halált hozott a Péro-zendülés által érintett Arad és Gyula környékén, seregestől fűröszötték a boszorkánysággal gyanúsított személyeket, akik ha „fapapucs” módjára (sie wie Pantoffelholz schwammen) – szólt a kortárs híradás – fennmaradtak a vízen, elítélték őket.⁶⁶ Ugyanabban az évben Új-Arad környékén a járvány pusztításából fakadóan és a nem szertartásos temetések miatt a köznép újra lázongani kezdett, és a központi, helytartótanácsi rendeleteket megkerülve hullákat ástott ki a vámpírhit keltette félelemtől vezérelve.⁶⁷

A világ félelemteli volt, és a lázadás színhelyén, a pestis árnyékában, majd pedig annak sűrűjében ez a félelem és szorongás hol erőt adott, hol újabb félelmet gerjesztett. A kuruc mozgalom mint a szabad cselekvés paraszti

⁶⁵ Zsilinszky M.–Thaly K. 1870: 35.

⁶⁶ Fessler I. 1825. X: 271; Schwartner M. 1811. III: 266; Reizner J. 1900: 342.

⁶⁷ Böhm L. 1869. II: 56–59; Orthmayer T.–Szentkláray J. 1871: 195; Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 105. No. 276.

formája (és annak mítosza) mellett kialakult és létezett ennek inverz logika szerinti ellenképe is. Az utolsó, még a résztvevők miatt hiteles kuruc megmozdulásra – egyúttal a tömegével betelepülő császárhű, katolikus telepések és az itt birtokot kapó új földesurak nem kis rémületére – az 1750-es években került sor. Hódmezővásárhelyen és Mezőtúron már 1749-től szervezkedtek az elégedetlenkedő mezővárosi polgárok korábbi vallási és kötelmi jogaik miatt, a súlyosbodó úrbéri terhek, a katolikus betelepülők migrációja miatti félelmek és az ekkor még határőrvidék közelében élők szűkülő szabadságjogai miatt. Állatvásárlás ürügyén többen átszöktek a még mindig ellenséges területnek számító Törökországba, sőt még egy küldöttséget is elindítottak, hogy felvegyék a kapcsolatot Rákóczival és az 1735-ös felkelés érdemi vezetőjével, a békésszentandrászi Vértesi Mihállyal (mert úgy gondolták, hogy ő is Törökországba menekült). A küldetés a teljes naivitásról tanúskodott, már csak azért is, mert Rákóczi 1735. április 8-án természetes halállal elhunyt.

Noha a fejedelem a törökországi Rodostóban meghalt, ennek híre Magyarországon a széles tömegek körében egyáltalán nem terjedt el, vagy ha hallották, sem hitték. A század közepéig, sőt még jóval később is Rákóczit vissza-visszavárták. Az 1730-as, 1740-es években még sokan gondolhatták, hogy Rákóczi elfojtott mozgalma feltámasztható előhalott állapotból. Rákóczi fia, az ugyancsak török számkivetésben élő Rákóczi József herceg 1736 decemberében még megpróbált apja nyomdokaiba lépve egy újabb kuruc mozgalmat megszervezni az orosz–osztrák–török háború árnyékában, ezért I. Mahmud szultán (uralkodott 1730–1754) megbízásából 1738 januárjában egy „kurucokból” álló szabadcsapatot állított ki a török hadsereg számára. Egy Erdélyi Fejedelemségről szóló athnámét kapott, majd kiáltvánnyal fordult Erdély és Magyarország népéhez, bejelentve fejedelemségét. Mint trónkövetelő részt vett az 1737–1738-i Erdély elleni hadjáratban, de ennek semmiféle eredménye nem volt, legfeljebb annyi, hogy a hadseregmozgások a pestis feletti kontrollt fellazították, így a járvány viszonylag gyorsan, akadály nélkül tudott a határon „átugrani”, és Hunyad megyéből indulva országszerte grasszálni. Az a kevés, magát kurucnak tartó, aki még összegyűlt József seregében, többnyire beteg és rokkant ember volt, a harcokban szinte semmi érdemi hasznuk nem lehetett.

Mint a következőkből kitűnik, Rákóczi tervezett visszatéréséről, annak előkészületeiről szép számmal terjedtek a hírek. A Rákóczi József Magyarországra bejövételéről, pátensének terjesztéséről szóló hír hatására 1738-ban Szatmár vármegyében betiltották a veszélyes iratok terjesztését, „nehogy a szegény nép felségsértő és veszélyes szövetségbe összejöjjön”. Sáros vármegyében is említést tettek „egy bizonyos ártalmas levélről”.⁶⁸ A kassai kamarának 1738. június 11-én jelentette két harmincados tiszt, hogy Rákóczi volt homonnai uradalmában, Monastir nevű helyen, a pünkösdi búcsún egy ott áruló bártfai kereskedőhöz ment egy ismeretlen ember, aki egy földről felvett írást mutatott neki, amit a kereskedő, német lévén, nem tudott elolvasni. A magyar vagy szlovák nyelvű levelet – melynek elején Rákóczi József neve állott, egy sztopkói szabó felolvasta, majd átadta egy Sáros vármegyei esküdtnak is. Zsupos Zoltán végig is követte e levél és hír teljes terjedési útvonalát, melyet most én is áttekintek röviden. Július 12-én a vereckei harmincados az alsóvereckei fiókharcados vezetőjének jelentése alapján arról számolt be a szepesi kamarának, hogy „a munkácsi uradalom bizonyos krajnai jobbágjai” (ruszinok), amikor a papjuk felszólította őket a törökkel hadba szálló császáráért való imádkozásra, azt mondogatták egymás között: „inkább imádkozunk a mi régi urunkért, Rákócziért, hogy szerencsésen visszajöjjön hozzánk”.⁶⁹ Egy bártfai lakos ugyanide jelentette, hogy Tahí János Sáros vármegyei nemes látott egy nyílt felhívást, „melyben Rákóczi József tudatja a néppel, hogy ne ijedjen meg, ha valami katonai betörés történnék”.⁷⁰ Augusztus 18-án az Abaúj vármegyei Szikszó szolgabírája tartott vizsgálatot Bereczki János koldus ellen, több kocsmában elhangzott, Rákóczi Ferencről és fiáról, Józseféről szóló kijelentései miatt. Az egyik kocsmában az ott ivó katonáknak, akik egymásra játékosan fegyvert fogva mutatták, hogyan fognak a törökkel harcolni, azt mondta: „mihent Isten aszt az időt elhozza, hogy a mezőrül betakarodjanak, elgyün az én apám, megtanít titeket!” Arra a kérdésre, hogy ki az ő apja, azt felelte: „Rákóczi Ferenc, mert eő Rákóczi Ferencnek egynehány esztendeig volt tolmácsa.”⁷¹ Sokan elhitték ezért a híreket, sőt sokan lehettek azok, akik azonosulni is tudtak egy új, reményteli idő előszelével. A kocsmákban a hírek pedig reménnyel és borgőzzel telve csak tovább dagadtak.⁷² Rozsnyón a kocsmárosné a következőket vallotta arról, merre is járhat már Rákóczi. Egy csavargó, mikor betévedt hozzá, és inni kapott, kérdezte tőle: „ugyan asszonyom, mit hall kgtek Rákóczi felől?” Tagadó feleletére az tovább kíváncsiskodott:

Dehogy nem hallót kg., hiszen itt járt a levele. Én ugyan most Kassáruul jövök. Ott aszt hallottam, hogy most egy holnapja, mikor Rákóczi Kassán járt, a piacra elment búzát venni és egy búzaáruló embernek búzájára előpénzt is adott és a süvegére felírta a nevét. Midőn pedig azon búzaáruló ember sokáig váraozott utána, egy írástudó ember hozzáment, megnézte, mi légyen a süvegjére írva s úgy magyarázta, hogy Rákóczi József lett volna. Avval az csak elmúlt, hanem annak utánna szarándokruhában öltözött és ugyan Kassán egy nagy palotában lakó

⁶⁸ Esze T.–Várkonyi Á. 1952: 130.

⁶⁹ Hodinka A. 1937: 53; Esze T.–Várkonyi Á. 1952: 130.

⁷⁰ Hodinka A. 1937: 53.

⁷¹ Hodinka A. 1937: 49.

⁷² Hodinka A. 1937: 49–50.

grófnéhoz egy szegény asszony által béjelentette magát, kit is beeresztvén, a grófné egy német forinttal megajándékozta s azután megjárta az egész palotákat és ott így írta fel a nevét: Itt járt Rákóczi József. Egy holnap múlva eö uralkodik ebben a palotában.⁷³

Az ország északkeleti területén tehát 1738-ban több helyen terjedtek II. Rákóczi Ferenc fejedelem, valamint József nevű fia visszatéréséről szóló hírek. Természetesnek kell tekintenünk, hogy valamilyen úton-módon, némi késéssel Rozsnyóra is eljutott az a Kassán történekről szóló szóbeszéd, ahogy a piacon a búzára, az életet adó gabonára alkudott. Az 1738–1740-es évek félelemtelé légkörében az, hogy Rákóczi visszatérhet, a köznép erős meggyőződése lehetett. Később már tényleg csak a megrögzött „ellenállók” hihették, hogy személyében egy régi-új vezető támadhat fel. De az 1750-es években még ez sem tűnt „lehetetlen küldetésnek”.

Az 1750-es évek helyben maradt vagy birtokaira visszatért alföldi református közösségeinek – az „ellenállás” tekintetében – fontos motivációt jelentett az 1735-ös békési parasztmozgalom, különösen annak egyik vezére, Vértesi Mihály, aki az 1735. május 9-i erdőhegyi csata után menekülés közben meghalt (vagy eltűnt), kiről mégis sokan remélték, hitték, hogy Törökországból visszatérhet. A végső lökést az utolsó „kuruc” zendüléshez, az 1753-as csongrádi rebellióhoz egyrészt a mezőtúri református prédikátor elleni hajsza adta meg, másrészt annak reménye, hogy Törökországból érkezik majd segítség az ott bujdosóktól. Mivel többen a katonafogdosás elől elmenekültek, a mezőtúri lelkész megkergetése és a református vallásgyakorlás földesúri korlátozása miatt rövid ideig tartó ellenállás alakult ki a szentesi, hódmezővásárhelyi uradalom területén. Mezőtúron a reformátusok lelkipásztorának 1752. június 11-én elhangzott prédikációja volt a gyúanyag a zendüléshez. Polgár Mihály a szentbeszédben a következőket hirdette:

Az ellenzők az igazi vallás megháborításához hozzáláttak, a templomokat sok helyen elvették, és el is akarják venni... Támaszthat az Isten olyan potentátot [nagyurat], ki a koronát kiűtheti az ő [utalás Mária Teréziára] fejéből.⁷⁴

A katolikusok az elhangzottak miatt feljelentették a lelkipásztort és a vakmerő papot július 8-án a megye fogházába, Egerbe hurcolták. Mivel Polgár a tömlöcéből megszökött, a hír a trónig jutott. A vármegye a lakosság körében népszerű pap szöktetésében a város vezetőit is gyanúsak vélte, az egész vezetőséget, valamint néhány lakost lefogott, és Egerben rabságba vetette. A börtönben kínzásokkal akartak vallomásokat kicsikarni belőlük. Végül az eredménytelen vallatás után felsőbb parancsra és a közfelháborodás miatt kénytelenek voltak az elfogottakat szabadon engedni. A következő évben ismét botrányos erőszakra került sor Túron. A katolikus klérus a mezőtúri kálvinisták templomát akarta erőszakkal elfoglalni és a kevésszámú, nemrég beköltözött katolikusnak átadni. Az erőszakos elvételt Törő Pál, gimnáziumot végzett főkurátor határozott fegyveres fellépése akadályozta meg. Törő, aki főbírósgot is viselt, jelentős vagyonnal bírt, néhány bátor embert maga mellé véve karddal akadályozta meg a templomfogalók szándékát. Mivel az idegen hatalommal szembeni ellenérzés az országban általános volt, Törő kapcsolatba lépett a vásárhelyi Pető Ferencel is. A fegyveres szervezkedés a Rákóczi-szabadságharc emlékére épült, közvetlen indítéka pedig az a téves hír lehetett, hogy Rákóczi újra a felkelés élére áll. Különbéféle álhírek kaptak szárnyra arról, hogy a Vaskapunál már sereg gyülekezik, ott várja őket Rákóczi. A híreknek valós elemei is voltak, mint például: „odafel pedig nyomják a királyné népét” (utalás az 1740 és 1748 között folyó osztrák örökösödési háborúra). A hírek között elterjedt az is, hogy „Munkács alatt fekünne egy tábor kurucz”, vagy hogy „Túr egészen feltámadott... Túr várossá mind talpon vagyon... Halasról két század jön élönkbe..., annyi a kurucz, mint a fűszál”. Többen ezért a kuruc világ eljövételéről beszéltek. Minderről a későbbi felségámulási per tanúitól tudunk.⁷⁵

A szó szerint összeverődött húsz-harminc fő, többnyire gyengén felfegyverezve, a katolikus temető mellett gyülekezett, és onnan indult el Túrra. A felkelés elfojtása után rabként fogva tartottak között jól nyomon követhető az emberekben megbújó félelem, a bizonytalanság. Utóbb ezért is kevesen merték csak nyíltan vállalni, hogy kurucnak álltak, a felelősségre vonás elkerülése miatt pedig próbálták úgy beállítani a történeteket, hogy minél kevesebbet lehessen rájuk bizonyítani. Érthető is, hiszen a 106 vádlott közül a rendkívüli bíróság 1753. november 11-én 45 főt ítelt halálra. A vezetőket még 1753. június 22-én Budára vitték, ahol a rendkívüli bíróság ítélkezett felettük. 1754. január 28-án Mária Terézia mérsékelte a rendkívüli bíróság november 11-i ítéletét. A 45 halálra ítéltből a három vezető: Pető Ferenc, Bujdosó [Nagy] György és Törő Pál halálos ítéletét helyben hagyta. A három vezetőt hosszas kínzás után fejvesztéssel kivégezték Budán, tíz résztvevőt évekig tartó sáncmunkával büntettek, Mezőtúr és Hódmezővásárhely 52 fiatal férfi lakosát mint felkelőket életfogytig tartó katonáskodásra kényszerítették, sőt a város teljes lakosságát is büntetni hirdették, mindazok házáinak lerombolását elrendelve, akik a résztvevőket bűjtatni merészték. A sáncmunkára ítélték között volt egy Dömök István nevű férfi, aki a Törökországban bujdosók és a helybéli szervezkedők közötti hírvivői feladatot látta el. Tanult deák fiatalember lehetett, mert nála a vádpontok között szerepelt, hogy:

⁷³ Hodinka A. 1937: 150.

⁷⁴ Kruzslicz I. G. 2004: 128–145.

⁷⁵ Kruzslicz I. G. 2004: 128–145.

Dömök István, a ki eme támadáshoz esküvéssel állott, *az pártütőknek hasonló társaihoz hirhordója volt, és többeknek közzülök az fegyver ereje ellen bűbajos s babonás szókat Írásban foglalt: két esztendőbeli rabságra és munkára [...] azokat mindazáltal, azoknak a kiknek illet, [...] mellyet az eszéki várban vasban tenni fognak, Ítéltetnek.*⁷⁶

A katonaszökevényekből álló, a magukat a kurucság új generációjának képzelő parasztfelkelés résztvevői (szinte kizárólag református fiatal férfiak) nagyon kellemetlen helyzetbe hozták Hódmezővásárhely református előjáróit is, amikor abban reménykedtek, hogy a törökországi maradék „kurucokkal” együtt országos mozgalmat indíthatnak. A törökkel való konspiráció jelentős vádpont volt ebben a zendülési perben is, annak ellenére, hogy ez sem volt több a valóságban, mint a szegedi nagy perben említett gyanúok, hogy a gyanúsítottak eladták az esőt a töröknek.

Vásárhely vezetői még 1752-ben önként ajánlottak fel (de mondhatjuk úgy is, „paktumot” kötve) a földesúrnak, Károlyi grófnak, hogy annyi pénzt adnak, amennyiből szép, új, katolikus templomot lehet építeni a Vásárhelyre és környékére betelepülő katolikusoknak. Viszonzásul azt kérték a földesúrtól, a gróf adjon oltalmat a reformátusoknak, és biztosítsa a város vallásszabadságát.⁷⁷ Mária Terézia királynő – a Pető-lázadás büntetéseként – elrendelte Hódmezővásárhely kiürítését, lakosainak széttelepítését és a város lerombolását. 1752-ben kezdődött a katolikus templom építése, 1759-ben teljesen készen állt. 1753-ban viszont, épp a zendülés miatt, a város feletti tiszta ég sötét viharfelhőkbe borult. Mária Terézia 1754-ben csak a templom készültsége miatt vonta vissza szigorú rendeletét, ezzel a katolikus templom a református város megmentője lett. Ezért is írhatom – persze csak nagyon halványan –, hogy ebben a kényes időszakban Rákóczi figurája a Pető vezette református ifjak lázadó csoportja előtt úgy sejtett fel, mint valami garabonciás fejedelem, vagy református (erősen kódolt) olvasatban, „bukott angyal”, aki beteljesítheti, segítheti az eszkatologikus idők örvényében a dolgok újrendezését. Képes akár az esők elkötésével hazaüzenni és a császárhű katolikusokat fenyegetni. Hogy miért is mondom mindezt? Mert a városban ezt követően – talán a lelkiismeretük rendezetlen státusa miatt, vagy mert büntüdatuk is volt a lázadás okán – a boszorkányüldözés szegedi léptékű hulláma indult el. 1755-ben és 1758-ban az aszályos és az esős évszakok váltották egymást, de a konklúzió mégis a száraz idő tartóssága volt Hódmezővásárhelyen is. Kozma Istvánné asszonyt 1758-ban azzal vádolták meg, hogy miatta nem lett eső. Az asszony elismerte ezt, vallomásában is olvashatjuk:

A Felhőket és essőketis meg tudjuk tartoztatni... az Ördög velünk vagyon, el viszen bennünket Istálóban vagy akolban, és otthan meg keni két ujjunkat; fel fogjuk mindennemű ruhánkat az Fejünkre mezítelen farral fordulván a Felhőknek átkot mondunk, a két meg kent ujjunkkal a felhőt fenyegetvén, Hlyen átkot mondunk: Szakadjatok el Felhők, ne légyen esső Keresztyén Emberre... hogy semmije ne légyen a Keresztyéneknek.⁷⁸

Hogy az eső a „keresztényeknek” ne legyen, mindenképp figyelemre méltó tartalom a vádpontok között. Ebben az évben (1758) nagy éhínség is volt a helyi krónikák szerint, az emberek kenyér hiányában „gyökérrel táplálkoztak”, jószágait pedig más vidéken legeltették, legalábbis ez az emlék maradt a hódmezővásárhelyi krónikahagyományban.⁷⁹ Ezért is árnyalhatom Klaniczay Gábor azon kijelentését, hogy:

[...] a szegedi perekből eltérően Hódmezővásárhelyen nem szövődik össze a vádaskodás a helyi természeti katasztrófák és társadalmi konfliktusok problémájával, főleg mivel a perekben nyomát sem találjuk a mintegy háromezer áldozatot követelő 1738-as pestisnek, vagy az 1752–1753-as Törő–Pető–Bujdosó-féle kuruc felkelésnek.⁸⁰

Ez így talán igaz is, bár épp a pestisre és a himlőjárványra való utalásra találunk adatokat. Szintúgy vannak szálak az esőelkötés hiedeleméhez is. A társadalmi konfliktus magyarázata azonban összetettebb, mint azt elsőre gondolnánk.⁸¹ Ehhez most tegyünk egy kisebb kitérőt, mely némileg kiegészíti, de meg is világítja a Pető-féle ifjak lázadásának ideológiai hátterét és a hódmezővásárhelyi vádaskodási hullám lelkiismereti kérdését. Ezzel talán komplexebb és részletgazdagabb magyarázatot is kapunk (**3. kép**)

Szacsvay Éva tette fel a kérdést az ördöggel és annak XVIII. századi ábrázolásával kapcsolatban, hogy a protestáns közösségekben a nyelvi és képi ördögmegfogalmazások tartalmazznak-e olyan vonásokat, voltak-e olyan sztereotípiák, amelyek határozottan a protestáns hitelvekre épültek, és ezek hogyan változtak meg a türelmi rendelet előtt. Ha volt tehát ilyen, az ördög mint fogalom és karakter köré szerveződő szimbolika, milyen világi és teológiai szellemi mozgalmak vettek részt ennek kialakításában? Szacsvay Éva kérdés iránti érdeklődését egy református *angyalábrázolás* keltette fel, amely a debreceni református kollégium matrikulájának címlapján kapott helyet az 1760-as esztendőben. A dátum és a református ifjak közege talán fontos lesz számunkra is. A felirat szerint Szentmiklósi Sámuel kurátor, P. Szatmári István, Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós professzorok idejében Jánosi György jegyző (cont-

⁷⁶ Zsilinszky M.–Thaly K. 1870: 39.

⁷⁷ Kruzsliz I. G. 2004: 129.

⁷⁸ Schram F. 1970. I: 340–345. No. 103; Klaniczay G. 2010: 118–139.

⁷⁹ Zsilinszky M. 1900. II: 82.

⁸⁰ Klaniczay G. 2014: 287.

⁸¹ Klaniczay G. 2014: 287.

rascriba) vezette a naplót és készítette annak díszes címlapját. A református dogmatika az úgynevezett „középlények” (angyalok, démonok és ördögök) kérdésében Balthazar Becker 1691-ben megjelent könyvével jutott el az ördögök (démonok) létezésének *tagadásáig*, amit a teológiai felvilágosodás és racionalizmus irányzatainak a protestáns teológiában való megjelenése követett. Becker szerint azonban léteznek az angyalok mint szellemi lények, ők a *hírvivők* és a bizonyágtevők, de létezik maga a sátán is, hisz tanítja a biblia. A sátánnal kapcsolatos dogma lényege, hogy nem győzheti le az embert, mert az istenellenes akarat is Istennek van alávetve.⁸² Innen átadom a szót Szacs vay Évának, aki viszont ott talált ördögöt, ahol már nem vártuk volna: a rejtett angyalábrázolások között. A fenti címlapképen is ő fedezte fel a patás, kecskelábú angyalokat.

Az 1760-ban készült díszes címlapon jellegzetesen barokk keretdíszítmény látható, amelyet alakos ábrázolások gazdagítanak. A keretdíszítés felső részén, két tulipán között szimmetrikusan elhelyezkedő, a középső korona szalagdíszét csőrében tartó két páva az örökkévalóság jelképe. A keretkompozíció alsó induló indáját őrző két oroslán – Krisztus országának őrzői – a címerkompozíciók megszokott szimmetrikus rendje szerint készült. A keret szerkesztésébe az oroslánok és pávák szervesen illeszkednek, míg a két diák és a két angyal ábrázolása különleges, epikus része a kompozíciónak. Más matrikulák címlapjain is előfordulnak az éjszakai őrjárat diákjai, ábrázolásuk naturalisztikusan pontos, hajjuk, öltözetük, eszközeik, a lámpás „gerundium”, a csengő és a bot *pontosan felidézik a Debrecen városában éjjelente őrjáratot folytató diákokat*. A középső feliratos megrajzolt laphoz illeszkedő, két rajzolt lapon látható angyalábrázolás eltér a keretnél alkalmazott barokk ízléstől, az angyalok puttószerű ábrázolásától. A megrajzolt angyalok kerubok vagy szeráfok, amelyeket négy szárnyal ábrázoltak. A bal oldali angyal kezében fáklyát (gyertyát) tart, *a jobb oldali kezében Mercurius-bot, amely a hírvivők, utasok pártfogójának jele; ezzel kísérte Mercurius a holtak lelkeit az alvilágban*. Az ábrázolásban a legkülönösebb az angyalok *patás (!) lába*.⁸³

Szacs vay Éva, megfejtve a címlapábrázolás jelentését, vagyis hogy a két angyal ötvözve lett a „bukott angyal” képzetkörével, az alábbi magyarázatot adta. A bibliai legenda szerint az Úr az ellene fellázadt angyalokat letaszította az égből, akik azóta ördöggé válnak az Istennel szemben. Ennek kapcsán idézte Tséri Verestói György 1783-ban Kolozsváron megjelent halotti prédikációs gyűjteményéből a Halál vakmerőségéről írtakat:

El is csábított már sokakat a Mennyei Angyalok közül, és azoknak elméjüket Párt-ütő gondolatokra hajtotta vala. De ugyancsak fergeteges indulatját nem viheté tökéletességre; mert [...] Isten a változást a Halállal együtt nyakra-főre letaszítá a harmadik égből, és a Pártos Angyalokat is a setét Pokolba örökké való *számkivetésre kiddé*.⁸⁴

Verestói a teológiai racionalizmus legjellegzetesebb képviselője volt, aki például halotti prédikációhoz ígét sem alkalmazott. Szacs vay Éva érzékletesen írja le, hogy végül is mi rejlik ennek az alakváltozásnak: a középlény angyalok ki nem mondott ördöggé változásának a hátterében. Ez a téma Szacs vay szerint Európában összekapcsolódott az ellenreformáció törekvéseivel is, amikor is Lucifer és *angyalai bukását* úgy jelenítették meg, mint a katolikus egyház győzelmét a tévtanok, így például az „eretnek”, vagyis a reformátusok gondolata és tanításai felett. Ennek az angyalábrázolásnak a hátterében meghúzódhat az *ördögnek angyal* képében való megjelenése is. Az ördög megjelenése a protestáns forrásokban többnyire álcában, elrejtve történik. A protestáns dogmák kiemelik, hogy az ördög előnyös, jó külsővel, másnak, ismert személyeknek az alakjában kísért. Dömötör Ákos idézi Müller Henriket, aki azt írta: „A csuklyában, köntösben járó lovag nem egyéb, hanem maga az ördög, ki magát Világosságnak Angyalává által változtatja.”⁸⁵ Nézzünk most fel, hogy ki tudjak szólni a szövegből: mintha csak a mezőtúri és a hódmezővásárhelyi ifjak, a debreceni diákok bukott angyalairól beszélnének! Az ördög mint a „Fény Angyala” önálló típusként ismert az ördögelbeszélés-katalógusokban is,⁸⁶ így nem véletlen, hogy a kortárs Verestói György így határozta meg őket:

Tündéreskedésen ama Lucipertől fajzott rútsudát, a Képmutatást, avagy, hogy görögül szóljak a Hypocrisist, mint-hogy Luciper is Lüdértzes természeté szerint sokszor Lucifernek tünteti magát lenni, és Setétségnek Angyala lévén sokszor magát Világosságnak Angyalává által-változtatja.⁸⁷

Vagyis, ha követtük az eddigi gondolatmenetet, akkor a debreceni matrikula 1760-ban feltűnő címlapján a tündérszemű bukott, elárult, elárvult, sötét angyalait (a debreceni kollégista diákok instrumentumaival) láthatjuk. Dömötör Tekla az ördögikonográfiákat összefoglaló dolgozatában a „*patás ördögök*” megjelenését még a XIX. század elejére tette, abból kiindulva, hogy onnan kezdve jelentek meg tömegesen az általa uniformizáltak nevezett ember alakú, szakállas, kecskeszarvú és patás típusok, különösen a ponyvairadalom képi mellékleteként. Ezt megelőzően (a tömeges nyomdai sokszorosítás előtti időből) Dömötör Tekla sem látta kialakulni, sematizálni az ördög ábrázolását protestáns

⁸² Török I. 1985: 218–227.

⁸³ Szacs vay É. 2002.

⁸⁴ Verestói Gy. 1783: 35.

⁸⁵ Dömötör T. 1992: 288.

⁸⁶ Brückner W. 1974: 494, 629.

⁸⁷ Verestói Gy. 1783: 106.

közegben.⁸⁸ Szacs vay Éva szerint azonban a XVIII. században még sokféle megoldás volt lehetséges – különösen az állatalakban, álcában felidézett változatoknál – az ördög megjelenítésére. Hogy az általa bemutatott, debreceni angyalokon a pata ördögtulajdonság, egy másik egykorú református ördögábrázolással is megerősítette.⁸⁹

A kisújszállási Református Egyház halotti anyakönyvének címlapján a halotttér nyúló, puttonyszerű angyalkát egy fekete, szárnyas, szarvas és patás ördög tartja a kezében, küzdve a halott lelkéért. A címlapon ábrázolt ördög 1728–1769 között keletkezhetett, Püspöki Süllye János – a Debreceni Református Kollégium egykori törvényeinek megalkotója, ekkor Kisújszállás lelkészének – rajzaként.⁹⁰ Ez az ördög már sematizált ábrázolásnak nevezhető, és jóval korábbról, mint ahogyan azt Dömötör Tekla bemutatta. A képen amúgy a kaszájával hadakozó Halál is feltűnik, jóval hangsúlyosabban, mint az ördög. A Halál egy levágott fejű ifjú férfitesten térdepel, a kasza élét a vágás helyére helyezve. Ezen a képen az ördög másik lehetséges álcája is feltűnt, így a *levélhordó-, a postásszerep, amikor is a pokolból „hadüzenetet” kézbesít a haldoklónak, vagy más esetben a megkísértett élőknek.*

Nem azt állítom, hogy ez a két címlap közvetlen összefüggésbe hozható a Pető vezette református ifjak zendülésével és a kortárs kuruc mozgalmak víziójával, de mindenképp beszédes, bár csak református nézőpontból megszólaló, rejtett szimbólumokat találtunk. Hogy rejtett üzenetek-e, vagy épp csak a közvélekedés általános szimbólumai, maradjon megfejtendő kérdés a következő kutatónak. Most csak újra ideidézni a zendülés negyedrendű vádlottjának ítéletét, aki ugyan megúszta az előtte állóknak kirótt pallos általi halált, de sorsát el nem kerülve a börtön általi pokolra szállást kapta büntetésül. Beszédes az is, hogy miért: mert hírvivője (!) volt a párttűtőknek, és babonás (amulettyszerű) írásokkal védte meg szövetséges társait a fegyver ellen.⁹¹

A kisújszállási halotti anyakönyv kapcsán az sem mellékes, hogy a községet vezető család egyik legpotensebb képviselője, Illésy István, 1741-ben, mint a jászkun kerület hadnagya, a jászkun huszárok között vitézül harcolt Mária Terézia trónjáért, hű szolgálata jutalmáért dicsérő oklevelet kapott mint kerületi komisszárius; majd az 1746-ban újonnan felállított jászkun huszárezred élén 3000 forint hadinyereséggel tért haza a poroszországi hadszíntérről; 1753-ban a maga kezdeményezésére fogta el a Törő–Pethő-féle felkelés 13 vezetőjét, kik közül hármat halálra, többet súlyos várfogságra ítélték. Ezért a királynő ajándékát, az ötvenkét körmőci aranyból álló nyakláncot – mintegy jutalmul az „árulók” elfogásáért – kapta. Mi ez, ha nem a véletlen ördögi egyezése a történet és a címlapkép között?⁹² **(4. kép)**

A zendülés okozta nyomasztó közhangulat némileg enyhült, amikor a reformátusok pénzén épült katolikus templomra hivatkozva a város kegyelmet kapott. Ez az immár katolikusok uralta közeg azonban nem enyhítette a „vesztes” szerepbe kényszerült reformátusok kollektív büntudatát. Ezért is érdekes megnéznünk, milyen kortárs boszorkányhiedelmek lebegtek körül a várost ugyanezen évek alatt. Ehhez a hódmezővásárhelyi boszorkánypererek lesznek jó források. Előljáróban elmondhatjuk, hogy az 1750-es években a hódmezővásárhelyi boszorkányvádaskodások intenzív vádhullámot okoztak. Az, hogy a perek vádlottjait sokkal súlyosabban ítélték meg, mint a kortárs más törvényhatóságok a maguk gyanúsítottjait, és a velük való bánásmód is nagyobb riadalmat (szabályos vádaskodási hullámot) indított el, talán magyarázható a Pető-féle felkelést követő nyomasztó légkörrel is, de még inkább a zendülés következményei miatt kialakult, a kollektív büntudattal együtt járó morális, lelkiismereti válsággal.

Ebben a légkörben is megtaláljuk a szegedi per óta ismert törökországi konspirációs fonalat, hogy amikor aszályt észlel a lakosság, mint valami hangyaboly, izgalmi állapotában cselekedni kényszerül: megjelenik az esőt elkötő boszorkányok vádképe, akik ha nem is a törökkel szövetkezve, de a „keresztények” ellenében dolgoznak. Mintha csak a valódi zendülés férfiúi fegyverszövetsége mellett az asszonyok titkos társaságát is fel lehetne göngyölni, és ezzel megszüntetni a városon ülő „átkot”. **(5. kép)**

A város az 1753–1759 közötti években többszörösen szimbolikus csatamezőjévé vált a zendülési pernek és vele együtt, azzal egy időben a háttérben zajló boszorkánypererek elbeszéléseinek és vádjainak köszönhetően. Ezért is érdekes Benkéné Sándor Barbarának a hódmezővásárhelyi boszorkányperereket Wolfgang Behringer modellje alapján elemző ismertetése.⁹³ Ahogy írta, Hódmezővásárhely a természeti katasztrófáktól és a járványos megbetegedésektől az 1750-es években sem volt mentes. A városi krónikák szerint 1750-ben és 1751-ben áradás fenyegette. Az 1746. évi után 1751-ben újból tűzvész pusztított, a város majdnem egészen leégett.⁹⁴ Ugyancsak 1751-ben a lakosság állatállományában dögvész pusztított. A pestis 1708-ban, 1709–1710-ben, 1732-ben és 1738-ban, míg a himlő 1737-től 1744-ig szedte áldozatait. 1734-től egészen 1738-ig, majd 1751-ben marhavész ritkította a lakosság állatállományát.⁹⁵ A különböző betegségek mellett a perekben igen gyakran beszélnek járványos és ragályos megbetegedésekről. Több esetben a vélt rontás időpontjának meghatározásakor a pestist is említették, így például a „pestis után való esztendő-

⁸⁸ Dömötör T. 1986: 306.

⁸⁹ Szacs vay É. 2002.

⁹⁰ Takács B. 2004: 60.

⁹¹ Zsilinszky M.–Thaly K. 1870: 39.

⁹² Kiss G. 1959: 21–22.

⁹³ Benkéné Sándor B. 2003: 69–74; Behringer W. 1990: 366–371, 379; Kristóf I. 1990a: 120–121.

⁹⁴ Zsilinszky M. 1900. II: 83.

⁹⁵ Zsilinszky M. 1900. II: 83; Pál-Antal S. 2013: 115.

ben”, „múlt Tavaszai midőn... Pestis iránt suspitióban esett volna”, vagy „Pestis előtt”, „Pestis előtt 2 Esztendővel”, „el múlt Pestis előtt cir. 2. Esztendővel”.

A perekben az időt „előltre” és „utánra” osztó pestissel más formában mint „lappangó üzemmódban” nem találkozhatunk, annál inkább egy másik fertőző betegséggel, a himlővel. A himlő első említése 1740-ben, a Szabó Ferencné elleni perben történik.⁹⁶ Annyi bizonyos, hogy mind a boszorkányper, mind az eseménytörténet szerint 1738–1739 körül a városban megjelent a himlő, és elsősorban a gyerekek között szedte áldozatait. Végül a kritikus években, Fekete Mártonné (1755) és Szabó Istvánné (1756) perében ugyancsak említik a himlőt, amikor a városban a kronológiák szerint is erős himlőjárvány volt.⁹⁷ Feketéné egyik tanújának lánya „egy hétig himlős lévén, két esztendő korában megholt”, míg egy másik „himlőben vakon megholt”.⁹⁸

Ugyancsak ekkor (1756–1758) került bíróság elé Szabó Istvánné. Az „Orvos Asszonyt” az egyik tanú azzal vádolta meg, hogy köze lehetett lánya halálához. Az elbeszélésből azonban megtudhatjuk, hogy előző év nyarán lánya valójában himlőben betegedett meg, és valószínűleg később is ez, a perben rontásként szereplő betegség okozhatta a halálát.

A hódmezővásárhelyi perekben is említett esőelkötő és járványt hozó boszorkányvádaskodásokhoz magam most csak annyit tennék hozzá – ugyancsak vázlatosan –, hogy a református katonaszökevény suhancok (tanulni vágyó írástudók) zendülési esete milyen valódi párhuzamokat produkált egy agrártársadalmi válság „modelljének” megértéséhez is. A kiszámíthatatlan időjárás okozta pusztítás, a válság során felerősödő halálozási arány (éhínség, járvány), az ennek függvényében formálódó közhangulat, valamint a szomszédos területek boszorkányvadászai a helyi közösségekben sajátos folyamatot indíthattak el. Éppúgy, mint Behringer modelljében.⁹⁹

A hódmezővásárhelyi eseménytörténetben említést érdemlő, nagyobb, járványszerű megbetegedések közül valamennyi előfordult a boszorkányperekben is: az orrvérvéstől a himlőig megtalálható volt számos betegség. Az elsősorban heveny, gyors lefolyású és halált okozó pestis, himlő vagy éppen a pokolvar igen gyakori volt, bár a lakosság gyenge immunitása miatt fellépő más betegségek is tömegesen szedhették áldozataikat. A betegségek okának ismeretlensége, valamint az ellenszer hiánya miatt a lakosság félelme csak tovább fokozódhatott. Úgy tűnik, amikor a lappangó ellentétek felszínre kerülnek, az egyéni fenyegetettség érzése és az egyéni életutak törése is indukciós üzembe áll. A város XVIII. századi történetét meghatározó félelemkör láthatóan éppúgy indukált boszorkányüldözést eredményező vádaskodást, mint öngerjedő zendülést. A páciensek a félelemérzetből adódó feszültséget vezethették le egy-egy bűnbakká tehető személyen akkor is, ha a betegség okának vélt személyt, esetleg sikertelen gyógyítót eltávolították az adott közösségből. Az alapvetően agrárjellegű társadalomban a gazdasági szerkezetváltás okozta „kétségbeesés” (például a nagybani állattartás gazdasági és kereskedelmi ellehetetlenülése baromdögjárványokkal súlyosbítva), valamint a századelőtől formálódó társadalomkép (erőteljes migráció, katolikus református ellentétek kiújulása, politikai vákuum) egészült ki a fent vázolt természeti katasztrófákkal, szárazsággal, tűzvesszel és járványos megbetegedésekkel.

Egy ilyen kétségekkel és feszültségekkel terhelt, összetettebb társadalmi kontextusban igény alakulhatott ki arra, hogy az embereket ért bajokra, az új és a régi közötti ellentétekre, valamint a változás okozta nehézségekre felelősöket találjanak. Megindult, vagy az események függvényében felerősödött a boszorkányok felelősségre vonása, a betelepülők sikerességét vagy az őslakosok (helyben maradók) kudarcát igazolva ezzel. Hogy pontosan milyen diagnózist állítottak fel, valójában mindegy volt: „nem tudhatták, miből történt legyen rajta, ki köszvénynek, ki más nyavalyának állította lenni” – vallották 1755-ben.¹⁰⁰ A fontos az volt, hogy a félelem okozta feszültséget és a kudarcok okozta frusztrációt oldani lehetett némi bűnbakképző boszorkányvaddal is.

2.4. ÖRVÉNYEK

Kulcsszavak: időjárás és szárazság; félelemspirál; rémhír; rettegés; konkrét félelem zónái; hőtésképek; civilizációs fordulat; civilizációs marker

Az időjárás és szárazság okozta előjelekből következő boszorkányvád azonban csak előszele volt annak a nagyobb viharnek, amit a betegségektől és különösen a járványoktól való félelem okozhatott. A kortársak nem mindegyike volt persze felkészülve arra, hogy a halálozások mögött rögtön felismerje az orvosok által definiált betegségeket. Gyakran sokféle betegség közös gyűjtőneve (pestis) alá söpörtek minden halálos nyavalyát, ha az tömegesen jelent meg. De tömeges halál esetén sem mindig jegyezték be az anyakönyvekbe a nyilvánvaló halálokat, így azt legfeljebb később

⁹⁶ Schram F. 1970. I: 262–265. No. 90.

⁹⁷ Laufenauer K. 1899: 224.

⁹⁸ Laufenauer K. 1899: 225.

⁹⁹ Behringer W. 1990: 378–379; Behringer W. 1987: 400–430.

¹⁰⁰ Schram F. 1970. I: 306–320. No. 100.

a történész demográfus tarthatta annak. A betegség valós, a tünetek orvosi diagnózisára utaló névhasználatot amúgy is nehéz számonkérni egy laikus társadalmon.

Az sem feltétlenül igaz, hogy a pestis (tömeges halálozás) felismerése jelentős boszorkányvádhullámot indított volna el. Az azonban bizonyos, ahogy láttuk ezt a szegedi perek példáin, és látjuk majd az 1737–1745-ös nagy pestis idejéről leírt beszámolóknak, hogy a halottak egy részénél feltételezhetők (tulajdoníthatók) a boszorkányságot, különösen akkor, ha maga a boszorkány is visszajáró rontó lényként szívta a még élők vérének, vagy vitte el az esőt mint az életadó nedvességet, vagy volt orvoshiány idején rossz orvos, kuruzsló gyógyító.

Hogy a járványtól való félelmek hatásmechanizmusát érzékeltetni tudjam (magát a félelmet láthatóvá tegyem), három léptékben járhatjuk körül a Habsburg Birodalom területén felbukkanó pestis (és a tőle való félelem) történetét. Egyrészt európai léptékben és hosszú időtávlatban közelíték a témához, megkülönböztetve a kontakt zónákat, a félelmek szürke területét és a „rémhírek” tág peremét. Ezt követően az 1737 és 1745 közötti nagy pestis magyarországi járványtörténetét szemlézem, konkrétan a fertőzöttség hatását követő társadalmi mechanizmusokat, a teljesség igénye nélkül. Végül rátérek azokra a kortárs diskurzusokra, melyek a pestistraktákban és más művekben a laikus (olvasó)közönség számára fogalmazódtak meg a lehetséges túlélési stratégiákról, betegségekokről, akár úgy, hogy a lelket fertőző „babonáktól” próbálták megóvni (a lehetséges rosszra felkészíteni) a betegeket.

Amennyiben a járványhoz magasabb léptékben: európai kitekintésben közelítünk, érdemes annak teljes XVIII. századi történetét röviden vázolni, hogy dinamizmusát össze tudjuk hasonlítani az azt megelőző korok hatásaival. A pestis területi és időbeli kiterjedése is azt mutatja, hogy Magyarország történetében az 1737 és 1745 közötti járványok döntő, lényegi civilizációs fordulatot jelentettek közegészségügyi és társadalomtörténeti szempontból. A hosszú időtartamokat elemző Jean-Noël Biraben munkáját felhasználva és az egyén szemszögét érvényesítő Arthur E. Imhof ötlete alapján igen szemléletesen mutathatom be Közép-Európa példáján a pestisjárványok „vég nélküli csapásainak” térbeli kiterjedését. Eszerint három gyűrűt vonhatunk a pestissel fertőzött területek köré, hogy szemléltetni tudjuk a járványok lehetséges kiterjedését.¹⁰¹ Biraben függelékének felhasználásával és kiegészítésével magam is készítettem egy grafikont, mely a magyarországi (Kárpát-medencei) járványok intenzitását az Európa északnyugati és délkeleti részén kitört járványok intenzitásával együtt mutatja be.¹⁰² **(6. kép)**

A „rémhír” veszélyzóna azokat a területeket foglalja magába, ahonnan a járvány híre – esetleg felnagyítva, el-túlozva, de – mindenképp elérkezett (ahonnan mindig várták) a Habsburg Birodalomba és közvetve Magyarországra. Ezt természetesen nehezen lehetne kimutatni, de Buzinkai György debreceni pestisorvos 1738-ban tett megállapítása – melyben a pestis származási helyét a délkelet-európai régióban jelölte meg – azt bizonyítja, hogy a hír eljuthatott még a legtávolabbi zónákból is Magyarországra.¹⁰³ Az ezekről a vidékekről származó „hír” nem kifejezetten a pestistől való konkrét félelmet okozott, inkább a háttérben működő, bizonytalan, de állandó tompult félelmet eredményezett. A rémhír veszélyzónája alkotta a legszélső gyűrűt, amely a közvetlenül érintett területeket körülölelte.

A „látens, bizonytalanul felismerhető veszélyek” híre a magyarországi területekkel közvetlenül érintkező gyűrűből származott. Ezt a veszélyzónát jelölte Arthur E. Imhof a „rettegés” szóval. Ez valami olyasmi, ami a felkészült félelemre, az első ijedségtől való távortartásra utalt. Az országhatáron túl kirobbant háború, járvány híre gyorsan eljutott a majdnem vagy közvetlenül szomszédos területekre is. Az 1737 decemberében a török területekről induló és Dél-Erdélyben járvánnyá dagadt pestis híre már január közepén félelemmel töltötte el az Abaújszántón élő Zsujtai András református prédikátort: „Ekkor lett a Tsászár Hadának nagy döge, kivált Erdélyben, melly miatt kezdettek a Személybeli Commerciumok megtiltatni.”¹⁰⁴ Vagyis a császári had által behurcolt erdélyi pestis hatását az Abaúj megyében élők úgy élték meg, hogy a szabad mozgás korlátozását észlelték ott is. Egy évvel később Sartoris János nemescsói (Vas megye) evangélikus lelkész a következőket írta az anyakönyv üres lapjaira:

Ezen esztendőnek első holnapjaiban és a múltnak végén a Pestisnek híre folyvást folyt és a miatt az utazások igen megszároltattanak.¹⁰⁵

Reális veszély, a járványtól való kézzelfogható fenyegetés akkor jelentkezett, amikor közvetlenül kerültek szembe az életüket is veszélyeztető betegséggel, amikor az már az ajtajukon kopogtatott. Ezt a zónát jelölte Imhof a „konkrét félelem” szóval. A hírek, rémhírek és a rettegés zónáit valójában épp a pestis elleni védekezést szolgáló „hálózat”, a vesztegár ekkor kiépülő határvédő intézménye teremtette meg. Az államok közötti határsávok és az államok belső területeit felosztó vesztegár-határvonalak voltak e kommunikációs láncolat és hálózat „kisülési” (hírtovábbító és hírgeneráló) helyei. Elemezzük ki ezt a látens, hosszú időtartamot és több ciklust magába foglaló félelemgörbét,

¹⁰¹ Imhof A. E. 1992: 99–103; Tóth G. P. 1995.

¹⁰² Biraben J.-N. 1975/76: 111, 123.

¹⁰³ Kiss E. 1931. 1/1: 30.

¹⁰⁴ Szabó L. 1973: 303.

¹⁰⁵ Moess A. 1975: 60.

valamint a belőlük megrajzolható, a térbeli kiterjedést szemléltető félelemzónákat. Láthatjuk, hogy a Kárpát-medencébe a pestis az első felbukkanásától kezdve és a XIX. század végi eltűnéséig más-más területről érkezve fertőzött.

A magyarországi, erdélyi népesség a XVII. század végéig elsősorban északról (Lengyelország felől) és nyugatról (Ausztria felől) számíthatott a pestis megjelenésére. Vagyis a fejlettebb zónák sűrűbben lakott területei fertőzték vissza a ritkábban lakottakat. A XVIII. századtól ez a tendencia megváltozott. A nyugat-európai régióban – talán a hatásos közegészségügyi praxisnak köszönhetően is – fokozatosan megszűntek, míg a délkelet-európai régióban épp megszorodtak, felerősödtek a járványok endemikus következményei. A fordulat valahol Bécs (1683) és Buda (1686) török ostromának időpontjára tehető, körülbelül ott és akkor, amikor is a dunai régiót uraló hatalmi rendszerek szerkezete és határai igen gyorsan átalakulnak. Ennek eredménye lesz, hogy a török kiűzését követően Magyarország a XVIII–XIX. században már csak Havasalföldről, a Török Birodalom felől számíthatott a pestis megjelenésére.

Jól mutathatják ezt számszerűsítve azok a dunai régióknak szánt központi bécsi pestisrendeletek is, melyek elsősorban a Törökország felől érkezőket szankcionálták, és ezek ellen irányult. **(7. kép)** Az 1710-es évek végétől kiépülő, majd egyre sűrűbb szövetű hálót alkotó, több rétegű vesztegzár-védőzóna egészen a XX. század elejéig biztosította a Habsburg Birodalom területén a közegészségügyi rendet.¹⁰⁶ Az intézkedések számának növekedését jól mutatja a helytartótanácsi és a királyi rendeletek mennyiségi mutatója ötvenkénti összeadásban.¹⁰⁷ Látható, hogy az intézkedések már a járvány magyarországi megjelenése előtt elkezdődnek: például pestiskémeket küldenek ki a határon túli fertőzött területekre: Havasalföldre, vagy Lengyelországba. Ez a határos megyék egyik létfontosságú feladata volt.¹⁰⁸ Az idősor azt is szemlélteti, hogy a hatalom egyre inkább rákényszerült az egészségügyi intézkedések következetes foganatosítására. A grafikonon lévő idősor a pozsonyi Magyar Királyi Helytartótanács létrejöttének dátumával kezdődik (1724. március 21.) és a Generale Normativum Rei Sanitatis (1770) megjelenésével végződik. Az ábra tetőpontjaként jelenik meg az 1738. augusztus 26-án létrejött állandó magyar egészségügyi bizottság létrehozása a pozsonyi Helytartótanács keretén belül.¹⁰⁹ Ez időben már javában dúlt a pestis Erdélyben és Magyarország keleti felében. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az első magyarországi általános egészségügyi jogszabály, a Generale Normativum Rei Sanitatis (a továbbiakban GNRS) csak 1770-ben született meg. Ez a bizottság intézkedett a helyi szintű alkalmi egészségügyi bizottságok létrehozásáról is.¹¹⁰ Az egészségügyi intézkedéseket 1724-ig birodalmi rendeletek alapján hajtották végre. 1724 és 1738 között a Helytartótanács volt az intézkedések egyedüli forrása, 1738–1770 között pedig a Helytartótanács keretén belül működő „Commissio Sanitatis”.¹¹¹ A helyi szintű kezdeményezéseket ezek az intézmények szabályozták. Fokozatosan épültek ki azok az egészségügyi hivatalok, amelyek egyre nagyobb népesség felett felügyeltek, és ez az intézményrendszer a XIX. századra már megváltoztatta a mindennapi élet higiéniai szokásait. A XVIII. században az egészségügyi intézkedéseknek nagy hányada a vesztegzárak és veszteglőlíneák létrehozásáról szólt. Ilyen értelemben a pestisnek a higiénizáció civilizációs folyamatában nagy jelentősége volt.

Nevesített betegségként minden meghatározó rendeletben megjelent a pestis mint a korszak legrettegettebb betegsége, ugyanakkor csak a GNRS volt az első, ahol szigorúan – a legapróbb részletekig – szabályozták azt. Csupán ennek volt köszönhető, hogy a XVIII. század utolsó harmadától a járvány betörését a keleti és déli határokon az egészségrendészet sikeresen megakadályozta. A szigor és a következetes végrehajtásnak köszönhetően – elsősorban külkereskedelmi gazdasági érdekek nyomására – a vesztegzár időtartamát az 1790-es évekre már jócskán lerövidíthették. A pestis a század végére (nagyjából ötven év alatt) fokozatosan kiszorult a Kárpát-medencéből. Az alábbi táblázat egyúttal jelzi a fent már említett félelemzónák hármas felosztását is, de a hírvivő folyamatok gyorsulását is. A hír rövidebb idő alatt futott végig a hálózaton:

A vesztegzár-időtartamok csökkenő számai 1770–1793 között:¹¹²

	1770-ben	1793-ban
Járványmentes időszakban / fent „rémhír” zóna	21 nap	0 nap
Pestisjárvány gyanúja esetén / fent „rettegés” zóna	28 nap	10 nap
Pestisjárvány esetén / fent „konkrét félelem” zóna	42 nap	20 nap

A korabeli epidemiológiai állapotok alapján érthető, hogy a közegészségügyi magatartások közül a legfontosabb és a legrészletesebben szabályozott kérdések a járványügyi intézkedések körébe tartoztak. Ezen belül is a leglényegesebb

¹⁰⁶ Gortvay Gy. 1953: 12.

¹⁰⁷ Linzbauer X. F. 1852–1861.

¹⁰⁸ Magyary-Kossa Gy 1929. I: 119.

¹⁰⁹ Gortvay Gy. 1953: 104

¹¹⁰ Gortvay Gy. 1953: 110; Balázs P. 2007.

¹¹¹ Perliczy D. 1740.

¹¹² Balázs P. 2016: 219.

terület a járványügyi határvédelem volt, hiszen ennek biztosítása jelentette a legnagyobb kihívást a korabeli társadalom számára. A GNRS-ben (1770) igen részletes és a téma súlyához mérten kifejezetten szigorú szabályok találhatók:

A tisztulásra rendelt helyek körül közelebb lakóknak, mindenképp előbb azonban az élelmet árusítóknak és kocsmárosoknak és más, szálláshelyeket fenntartó személyeknek két esztendőig vasra verve végzendő közmunkák terhe mellett, vagy ha nemesek vagy más szabadsággal élők volnának, 200 forint, vagy az ily módon okozott kár súlyosságának megfelelő másféle, bírói úton kiszabott törvénycikkbéli büntetés terhe mellett, nyomatékosan tilalmas befogadni és szálláshelyet adni az idegen, kétséges és ismeretlen személyeknek...¹¹³

Miután Galiciát 1772-ben, illetve Bukovinát 1775-ben a Habsburg Birodalomhoz csatolták, a Magyar Királyság belső területté változott, a Magyar Királyságnak itt már nem volt kötelezettsége a birodalom külső határainak védelme. Vagyis ezt követően hazai vonatkozásban a belső, nem határ menti területek járványügyi szabályozása vált releváns kérdéssé, így például a pestises góccok egészségrendészeti kezelése. A korabeli járványügyi ismeretek ekkortájt még a mindennapos, hétköznapi tapasztalatokra alapozódtak. A praxist ez határozta meg. Jóllehet számos szükségtelen elemet is tartalmaztak a rendelkezések, de eredményesnek bizonyultak. Az alábbi példa talán a leginkább jellemző ebből a szempontból. Az egyetlen érdemi eleme a levelekbe zárt „veszélyes, fertőző anyagok” kezelésének, hogy a kereskedelmi levelezésben a borítékok a többi között akár szövetmintákat is tartalmazhattak, így az esetleg bennük rejtőzködő és a pestist terjesztő fertőzőtt bolhák is felbukkanhattak:

XI. § A vesztegzárba behozott pénzerméket a vesztegzáron belüli szolgák forró, sós vízzel (a legalacsonyabb veszteglési időtartam esetén), illetve megnövekedett veszély esetén forró ecetes vízzel tisztítsák meg, a levelek és irományok pedig, amikor is a legtávolabbi a veszély, és a periódus csupán 21 napos, a szokásos módon megfüstölendők, hosszabb veszteglési időtartam elrendelése esetén viszont, mielőtt kiadásra kerülnének, azokat forró ecet fölött kell átgőzölni, feltéve, hogy a levelek semmilyen veszélyes fertőző anyagot nem tartalmaznak, ellenkező esetben ugyanis magát a levelet a már említett módon kell kezelni, az abból eltávolított dolgok viszont a többi hasonló vesztegzári áruval együtt kezelendők.¹¹⁴

A fenti példából is jól látható, hogy a jogalkotó igen részletes, a korabeli szakmai alapon levezetett eljárási szabályok betartását is előírhatta a közegészségügyi rendeletekben. A járványok kezelése, valóban hatásos orvosi eszközök hiányában, *szigorúan rendészeti kérdés* maradt. Ugyanakkor kifejezetten érzékeny téma volt ezzel kapcsolatosan a polgári és a katonai igazgatás együttműködése. A közegészségügyi, azon belül is különösen a fertőző betegségek megelőzését vagy leküzdését célzó szabályok természetüknél fogva általános érvényűek, vagyis egyformán és különbségtétel nélkül vonatkoznak minden természetes személyre, rangtól, pozíciótól és életkortól függetlenül.¹¹⁵ A jobb áttekinthetőség kedvéért további négy térképet készítettem. Ezek a térképek huszonöt éves periódusonként mutatják azokat a területeket és községeket, ahol a járvány bizonyítható módon és visszatérően pusztított.¹¹⁶ Az 1701-től 1800-ig követett időszakban figyelhető meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen Közép-Európából a járvány végleg visszaszorult Kelet- és Dél-Európába. Ezzel pedig bekövetkezett az a civilizációs paradigmaváltás is, melynek hatására a területileg igen eltérő intenzitású járványok a korszak térképeiről szép lassan, de eltűntek. Ehhez álljon itt négy időmetszetben a Közép-Európa pestisjárványait bemutató *hőtérképsorozat* (8., 9., 10., 11. kép) és egy grafikon. (12. kép)

A magyarországi és erdélyi járványok a két régió (Nyugat-Európa és a Balkán) közötti elhelyezkedésből adódóan a XVIII. században voltak a leghevesebbek. *Civilizációs fordulatnak* tekinthetjük az utolsó országos járványt, amely 1737-től 1745-ig tartott. Ez a fordulat annak is köszönhető volt, hogy egyrészt Közép-Európa déli határain még a XIX. század közepén is szigorúan érvényben maradtak azok a központi adminisztrációnak köszönhető pestisellenes intézkedések, amelyek hatására sikerült kiszorítani a pestist a régióból; másrészt, mert így a megbetegedések és halálozások már csak kis területet és csak néhány határ menti közösséget érintettek. A járványok fokozatos megszűnése mindig együtt járt a régióban bekövetkezett gyökeres társadalmi, demográfiai változásokkal is. A járvány után meginduló erős, a határon belüli népességmozgások, valamint a lakosság jelentős természetes népességnövekedése már az 1760-as évekre felülírta a pestis okozta veszteségeket. Bár a halandóság a járvány ideje alatt igen magas volt, a népesség az 1720–1780 közötti időben gyakorlatilag megnégyszereződött. Ennek természetesen több oka és tényezője is volt. A betelepítések mellett fontos szerep jutott ebben a közegészségügy lassú, de fokozatosan bővülő intézményrendszerének, az államtesten belüli vesztegzárhálózat és az államhatár menti járványügyi védelem kiépülésének, de mikroszinten akár a tisztálkodási szokások megváltozásának is. Ezek mindegyike hozzájárult a járvány visszaszorulásához. De az időbeli és térbeli kiterjedés zónái mellett a járványok pusztításának mértékét is szemléltethet-

¹¹³ Balázs P. 2016: 219.

¹¹⁴ Balázs P. 2007: 135–136.

¹¹⁵ Balázs P. 2007; Balázs P. 2016a; Balázs P. 2016b.

¹¹⁶ Biraben J.-N. 1975/76: 377–449; Imhof A. E. 1992: 105–107.

jük a megbetegedések és halálozások konkrét számaival. Pierre Chaunu a nyugat-európai pestisjárványok közül az 1720-as marseille-it tartotta az ott és akkor tapasztalt utolsó jelentős, tömegeket szorongató pestisendémiának. Így a járványt megállító „civilizációs fordulatot” Chaunu a kortársak nézőpontja alapján is a marseille-i pestisben látta.¹¹⁷ Nálunk az utolsó országos járványnak az 1737–1745 közötti számított. Ennek a járványnak a veszteségeit foglalja össze a térképes ábra. (13. kép)

A pestisben 1738 és 1743 között meghalt személyek számát bizonyos kerekítéssel összesen 250 000 fő körül alapította meg Dávid Zoltán demográfus. Magyarország népessége egy korábbi számítás szerint 1720-ban körülbelül 4 millió lélek lehetett. A természetes szaporulatot és a bevándorlásokat figyelembe véve 1738-ig a népességszám mintegy 5-5,5 millió före emelkedhetett ugyancsak Dávid Zoltán számításai szerint. Ehhez viszonyítva a pestis embervesztesége Dávid szerint az 1743-ig eltelt hat év alatt átlag 5-5,2 százalékban állapítható meg, ami azt jelenti, hogy a járvány és következményei ezeknek az éveknek a teljes természetes szaporulatát elragadta és az ország népességének fejlődését legalább öt-hat évvel vetette vissza. Az arányok azonban változóak voltak: sok városban még akkor sem volt nagyobb a veszteség, ha a környezetében erősen pusztított a pestis. Ami biztos, hogy ahol a vesztegzár jól működött, ott a halálozási arány is kisebb volt (1–5%), ugyanígy, ahol a káosz kitört, a halálozás akár a 18–53%-ot (!) is elérhette, mint például Bihar megye egyes részein vagy Debrecenben.¹¹⁸ Az idő is a vesztegzárt igazolta. Amíg az 1709–1710 közötti járványnál 10-13%-os volt a halálozási ráta,¹¹⁹ addig az 1738–1742 közötti esetben ez a szám már csak 5-6% körüli átlagot eredményezett. Székelyföldön és Erdélyben arányaiban kevesebben haltak meg pestisben, mint Magyarországon vagy a Temes-vidéken. A szászok egyébként kis népességű székeiben viszont jelentős veszteségek voltak, főleg Szászváros- és Talmács-székben, míg a városok közül elsősorban Nagyszében szenvedett sokat. Az erdélyi Gubernium anyagának további levéltári kutatása alapján bizonyára még pontosabb kataszterét lehetne összeállítani a pestis áldozatainak, annyi azonban az eddigiekből is kiviláglik, hogy az erdélyi veszteségek nem érték el a Magyarországi pusztulás nagyságát, így a források által említett és becsült 46-47 ezer főt lényegesen nem haladhatták meg.¹²⁰

Az oszmán háborúk óta eltelt időben a dunai régió országainak területe az addigiaknak kétharmadával megnőtt. A lakatlan vagy gyéren lakott területeket a szomszédos és távolabb' országokból érkező telepésekkel népesítették be. A lakosság lélekszáma nyolc évtized alatt megduplázódott, 4 millióról (1720) 8-9 millióra (1790) növekedett. Iklódy András 1982-ben még azt állapította meg, hogy a népességszám és a boszorkánypercek között nem mutatható ki tartós korreláció.¹²¹ Viszont az azóta előkerült perdokumentumok jelentős száma, a boszorkányüldözést mutató büntetőügyek tetőpontjának hangsúlyeltolódása az 1740-es, 1750-es évekre, valamint az a tény, hogy a töröktől visszafoglalt területeken lángolnak fel a monstre boszorkánypercek, mégis arra enged következtetni, hogy ha nem is a nyers számok, de a pestissel összefüggésben megrajzolható félelemgörbékkal van némi dinamikus együttmozgás.¹²² A számok alapján az látszik körvonalazódni, hogy a pestistől érintett területeken a pestis utáni években jelentősen emelkedhet a vádaskodások esetszáma. Szintúgy összefüggés rajzolódik ki abban is, hogy a vádaskodások, ha nem is a pestistől sújtott zónákban, de annak peremterületén, illetve a közvetve veszélyeztetett zónákban csúcsosodik ki. Vagyis ott, ahol a pestis eljövételére még számítanak, de a jövő dönti el, sikerül-e megfékezni a határon, vagy belép a még alig fertőzött területekre is. Ezt a peremzónát neveztem fennebb a „rettegés” területének, ahol a pestis lappangó módon jelen van, de még nem tört ki.

2.5. A SZORONGÁS MINT ERŐ

Kulcsszavak: civilizálódási folyamat; szorongás mint erő; vészek hármass triász; elzárás; vesztegzár

Norbert Elias részletesen elemezte azt a „civilizálódási folyamatot”, amikor is az udvari kultúra nézőpontjából a természet egyre inkább elvesztette „veszélyzóna” jellegét. Szerinte ebben a folyamatban a külső veszélyek fokozatos eltűnését nagyon is ellensúlyozta a belső félelmek és szorongások elszaporodása:

Csak most [a XVII. és XVIII. század udvari társadalmában] vesznek el az erdők, mezők és hegyek veszélyzóna jellegüket, ahonnan szorongás és félelem tör rá folyton-folyvást az emberre [...] erdők és mezők immár nem a zabolátlan szenvedélyeknek, nem ember és állat kíméletlen üldözésének, vad örömekek és vad félelmeknek a

¹¹⁷ Chaunu P. 1998: 117–123, 509.

¹¹⁸ Dávid Z. 1971: 185; Dávid Z. 1973: 111.

¹¹⁹ Wellmann I. 1989: 38, Faragó T. 2011: 161.

¹²⁰ Dávid Z. 1973: 93; Wellmann I. 1989: 39, 95, 28; Faragó T. 2011: 161–165; Faragó T. 2007.

¹²¹ Iklódy A. 1982; R. Várkonyi Á. 1990: 418.

¹²² Pócs É. 1983; Klaniczay G. 1986; Klaniczay G. 1998; Klaniczay G. 2005; Pócs Éva 2001b; Tóth G. P. 2000; Sz. Kristóf I. 2006; Sz. Kristóf I. 2013; Sz. Kristóf I. 2016.

színpadai [...] A külső félelmek csökkenésével [azonban] együtt nőnek a belső félelmek [...] A társadalmi élet [...] válik egy más jellegű veszélyzónává, ha az ember nem tudja magát kellőképpen korlátozni, ha kényes pontot, saját szégyenhatárát vagy mások zavarhatárát érinti. Bizonyos értelemben a veszélyzóna immár minden egyes ember személyiségét szeli át.¹²³

Norbert Elias azt is hangsúlyozta, hogy a félelem legalább annyira társadalmi, mint személyes-emberi jelenség:

Kiderül, hogy mennyire ember alkotta félelmek mozgatják az embereket. Bizonyos, hogy a félelem és az élvezet érzésének lehetősége az emberi természet változtathatatlan adománya. Ám az egyénben izzó és fellángoló félelmeket [...] végső soron mindig a történelem és az egyén másokkal való kapcsolatainak tényleges szerkezete, a társadalom szerkezete határozza meg. S ezekkel együtt változunk.¹²⁴

A különböző magyarázatok számtalan szorongást csökkentő cselekvést eredményeztek. A betegség közvetlen okainak meghatározatlansága miatt ezek a cselekvések gyakran asszociatívak, alkalmiak, esetlegesek voltak. Wolfgang Behringer a „bűnösszegződés mint a változás motorja” hasonlattal foglalta össze gyakorlatilag ugyanezt.¹²⁵

Nézzük meg ennek szociálpszichológiai aspektusát is. Ahogy Willi Butollo a *Szorongás mint erő (Die Angst ist eine Kraft)* című művében rámutatott, a legtöbb társadalmi, gazdasági vagy katonai téren mutatkozó, a megszokottól eltérő cselekvéssor az embereknek az egyéni és kollektív létért érzett, alapvető szorongáshoz való irracionális viszonyulásából meríti erejét. Minden, ennek a szorongásnak a közvetlen leküzdésére irányuló lépés, amely nem szándékozza egyidejűleg a létfelfogást is megváltoztatni, végeredményben csak tovább fokozza a fenyegetéseket.¹²⁶ Butollo az 1980-as években erre egy „könnyű”, társadalomlélektani „receptet” ajánlott:

A valósággal számoló szorongásoldás ennél fogva alapvető fontosságú hozzájárulás a békéhez, amelyet mindenki önmagában munkálhat ki, hogy ezáltal új irányban kamatoztathassa erőfeszítéseit. Csak nyerhetünk őszinteségben, hitelességben, átélt valóságban, még akkor is, ha ennek a valóságnak a tartalma gyűlöletesnek tűnik számunkra. Ha mások viszont elutasítják ezeket a tapasztalatokat önmagukban és bennünk is, könnyen keletkezhetnek hatalmas félelmek attól, hogy vállaljuk ennek a személyes igazságnak a törékenységét és másságát.¹²⁷

A könyvemben többször is felbukkanó *szorongás mint erő* fogalmat Willi Butollótól kölcsönöztem. Hasonló felfogás tükröződhet ebben a fogalomban, amit más, kevésbé szenuális diszciplínák alkottak meg, amikor a „katasztrófa-tudatosságról”, vagy a „katasztrófaérzékenységről” (disaster awareness or sensibility) írtak. Izgalmas tanulmány e tekintetben a katasztrófákra vonatkozó releváns tudás „közösségek közötti cseréjéről és ezek akkumulációjáról” Z. Karvalics László írása, ahol a XVIII. századi földrengések után tapasztalt viselkedésmintákat elemezte, és többek között a lisszaboni földrengést kiemelve beszélt a felvilágosodás korának „optimizmuspróbájáról”.

1755-ben a portugál fővárost, Lisszabont a Richter-skála szerinti 8,5-9 erősségűre becsült földrengés rázta meg, majd cunami rombolta szét. A tragikus esemény híre Európa-szerte megdöbbenést okozott, és Voltaire-nek köszönhetően a lisszaboni földrengés az akkori emberi civilizáció „fejlődésének” egyik szimbolikus próbaköve lett. Hasonló érzelmi töltete volt ennek az eseménynek, mint a Titanic elsüllyedésének 1912-ben, a majdani világháború „árnyékában”.¹²⁸ A felvilágosodás korának optimizmuspróbáit helyi szinten – bár kisebb léptékben – a Habsburg Birodalomban is megtaláljuk. **(14. kép)**

Magyarországon ehhez fogható, az állam működőképességét tesztelő katasztrófa volt Komárom város és térségének 1763. évi pusztulása. Erőssége a Richter-skála szerint 6,3-as lehetett. A rengésnek 63 halálos áldozata volt, de több mint 120-an megsebesültek, a város épületeinek harmada pedig elpusztult – összedőlt 7 templom és 279 épület, részben összedőlt további 353 épület. Komoly sérülést szenvedett a város épületeinek 54%-a, míg csak 9%-a maradt sértetlen. A rengés után Mária Terézia összeíratta a károkat. (A rengés erősségére is ezekből a leírásokból lehet következtetni.) A rengés erejéhez képest kevésnek mondható a halálos áldozatok száma, ami a korabeli építkezési technikának (fűzfavessző fonatú falak) köszönhető. A főrengést évekig követték utórengések, melyek epicentrális intenzitása néhányszor elérte az 5-ös értéket is. Az 1773. április 22-én észlelt utórengésben összeomlott újabb 500 ház és romhalmazzá vált a vár minden épülete.¹²⁹ A birodalom és ezen belül Magyarország azonban sikeresen állta a „civilizációs” próbatételt. A rend viszonylag gyorsan helyreállt, és a társadalom traumatikus élménye is elenyésző volt. Hasonló „civilizációs próba” volt ennek a fejezetnek a központi íve, az 1730-as, 1740-es évek járványtól feketéllő időszaka. Az, hogy az 1738–1743-as évek járványát követően a boszorkányüldözés száguldó szekerének küllői

¹²³ Elias N. 2004: 524–525.

¹²⁴ Elias N. 2004: 550.

¹²⁵ Behringer W. 2017: 177–191.

¹²⁶ Butollo W. 1996.

¹²⁷ Butollo W. 1996.

¹²⁸ Z. Karvalics L. 2013: 88.

¹²⁹ Varga P. 1998; Z. Karvalics L. 2013.

közé ékeket akasztottak, talán annak is köszönhető volt, hogy Mária Terézia dunai monarchiája sikeresen birkózott meg az egész társadalmat felforgató járvánnyal. A minta adott volt, a feladat pedig elvégezhető. Láthatóan az 1750-es évektől, amikor hasonló fenyegetettség mutatkozott a birodalom határain, már csak mérsékelt áldozatvállalással járt mind az erdélyi, mind a felvidéki pestis. Ugyanígy gyors reagálással tudták megfékezni a pestis nyomában járó morális pánikot is. **(15. kép)**

Magyarországon és Erdélyben a XVII. század végén és a XVIII. század elején jelentek meg azok a „Politikai rendtartások” (itt rendteremtő, ajánlott rendőri kézikönyv, és nem jogszabály értelemben), melyek részletezték pestis idején a helyes magatartás követelményeit. Az 1730-as évektől több, a köznépnek szánt (vagyis nem latinul, hanem a nép nyelvén írt) szabálykönyv segítette a pestishez és még inkább a vesztegár intézményéhez való viszony kialakítását. Ilyen, a köznép viselkedését meghatározó mű volt *Friedrich Adolph Lampe* (1683–1729) lelkész könyve, melynek magyarítása 1741-től (épp a nagy járvány közepén, Sárospatakon) segítette a próbára tevő idők túlélésében. A társadalmi felelősség kérdéskörben a munka igen részletes útmutatást adott:

Három rendbéli Személyek vágnak, kik, az uralkodó Halálnak idején, illő, hogy a' magokéiról gondoljanak. Először azok, kik magokat el vonnyák arról a Helyről az hová a' Dög halál beesett. Másodsor A' Közönséges Hivatalban helyezettett személyek, kikre a Köz Jó bizattatott. Harmadsor Különös személyek, kiknek kötelesek, tsak a' magok Házára, cselédeire, s szomszédira terjed ki.¹³⁰

Lampe szerint tehát a következő személyek futhatnak: 1. jövevények és idegenek; 2. „a betegségre hajlamosabb természetűek”, „Kik, az ő gyenge természetek miatt, több veszedelmek alá vétettek, és a forróságra s a felgyulladásra hajlandóbbak”; 3. A nőtelenek; 4. „Kik az ő tselédekkel, valami bizonyos helyhez nem kötelesek.

Lampe szerint először is a következő személyeknek kötelessége maradni: 1. „A Magisztrátus avagy Tisztviselőknak; 2. Tanítók, Lelkészek 3. Az Orvosok 4. Betegek körül Szolgálók”. Másodsor azoknak kötelessége maradni, akik „1. A Házi tselédes gazdák, a' magok Házoknak gondját nem könnyen hagyhatják el”; 2. „Szintén úgy a' bérben fogadott Szólgák, az ő Urokat el nem hagyhatják”.¹³¹

Lampe is felidézte azt a pestis idején megjelenő, ám régtől ismert viselkedésmódot, amely az embereket hősökre és gyávákra osztotta. A hősök saját épségüket is veszélyeztetve segítettek másokon, a gyávák pedig magukat mentve elfutottak. Erről a két ellentétes viselkedési attitűdről szinte időről időre visszatérő toposzként olvashatunk a legtöbb pestistraktátusban és a kortársi krízist leíró történetírásokban. Lampe a hősök attitűdjét erősítette volna az alábbi, a civilizációs kötelemeket meghatározó mondataival:

[...] e világ fiaival való társalkodást meg kell vetni. Az emberektől való félelmet le kell tenni. Az elmének rendetlen indulatait távol kell űzni. [...] Az Istennel való mindennapi társalkodásban való foglalatosságot meg kell kettőztetni”, és a cél és eszköz: „megalázódás”, „áhítatos buzgóság”, „az igaz szíves kívánság”, „erős hit”, „a könyörgésbe való állhatatos foglalatosság s szüntelen Isten előtt való megjelenés”, végül „halálhoz való istenes készület”.¹³²

Delumeau-t olvasva azonban kijelenthetjük, hogy egy járvány által meggyötört népességnél kizárhatjuk annak lehetőségét, hogy az embereket csak gyávákra és csak hősökre osszuk. Feltételezhetjük a kettő közötti sűrű átmenetet is, az igazi középutat (annak összes lehetséges verziójával), melyet általában magunkénak vallunk. Az önmérséklet (civilizációs viselkedésmintánk) gyakran eltűnhet, ha egy válsághelyzetben a saját bőrünkön tapasztaljuk annak minden, minket szorongató következményét. Ilyenkor egy „nagy teljesítményű reflektor” irányulhat egyszerre ránk, amely kíméletlenül leleplez minket: némelyikünk valóban aljasnak és gyávának bizonyul, mások pedig nagyszerűnek tűnnek majd. Ebben a kirekesztő mechanizmusban a „saját” és az „idegen” világ kétpólusú rendszerét figyelhetjük meg. Mindenki gyáván futhat, aki a „helyhez nem köteles”, és mindenkinek hősként maradnia kell, akinek bármi köze lehet másokhoz, és akinek kötelessége gyámolítani másokat. A krónikák kifogyhatatlanok az embertelen valóság e két aspektusát illetően.¹³³ Ebben a tekintetben nincs különbség a magyarországi és az európai elbeszélésekben sem.¹³⁴ **(16. kép)**

Delumeau azt mondja, hogy megtalálni a rossz okait, annyit tesz, mint felállítani egy összefüggésrendszert, melyből logikusan következik egy csillapító javaslat.¹³⁵ Ilyen csillapító javaslatot, magyarázó elvet a pestissel kapcsolatban igen sokat lehetne ismertetni. Delumeau szerint hagyományosan három magyarázatot adtak pestis idején: egyet a tudósok, egyet az anonim tömeg, egyet pedig az egyház és a tömeg.¹³⁶ A sokféle és sokirányú értelmezési mező azonban gyakran össze is csúszhatott. Az orvosi magyarázat és a teológiai magyarázat közötti vitát – még ha racio-

¹³⁰ *Lampe A.* 1741: 314–325.

¹³¹ *Lampe A.* 1741: 314–325.

¹³² *Lampe A.* 1741: 142, 151–154.

¹³³ Delumeau J. 1978: 124–142.

¹³⁴ Bergman F. 1994; Magyary-Kossa Gy. 1940: IV.

¹³⁵ Delumeau J. 1978: 129–130.

¹³⁶ Delumeau J. 1978: 29.

nálisan nem is esett egybe – a hétköznapi gyakorlat megoldotta. Az orvosi magyarázat szerint a ragadós nyavalyákat (legyenek akár a „miazma”, vagyis a romlott levegő csírái, akár a „contagium” mint az emberek viszonylatában terjedő betegségmag) legjobb úgy kivédeni, hogy távol tartjuk magunkat a rossz levegőtől és a betegségben érintett veszélyes emberektől. Ha ennek ellenére a teológiai magyarázat azt mondta, a járvány Isten büntetéseként eleve elrendelten érkezik, és mert a régi közmondással élve „halál ellen nincs orvosság”, így a helyben maradás lehet az egyetlen jó választás. E lefegyverző gondolatmenetben mégis fellelhető valamiféle racionális mag: a predesztináció elve akár fékezhetette is a járvány elterjedését és a meneküléssel való széthurcolását. A XVIII. század végén is voltak városok, ahol a polgárok gyűlöletét vonta magára az az orvos, aki a pestis ragályáról beszélt, és elítélte az eleve elrendelést, vagyis a kötelező tétlenség dogmáját. 1771-ben Mátyus István orvosnak Marosvásárhelyt „istentelen magatartása” miatt nem volt tanácsos elhagynia házáat alkonyatkor, mert a pestis orvosi magyarázatai nem voltak közhitelesek az épp akkor pestistől szorongatott lokális közösségben. Az 1770–1771-es pestis idején a csíkiak például körmeneteket tartottak, éjjel-nappal zsolozsmákat énekeltek, két nap alatt font, szőtt és varrt fehérműket ajánlottak fel a halál angyalának, és mikor látták, hogy mindez a buzgóság és tenni akarás nem használ, olyan csüggedés vett rajtuk erőt, hogy a holtak eltemetésére is csak karhatalommal lehetett rákényszeríteni őket. A kor emberét tehát nemcsak a tudomány korabeli „tehetetlensége” szolgáltatta ki a pestisnek, hanem elsősorban fatalista, „mágikus” gondolkodásmódja.¹³⁷

Az egyházi nézeteket mintegy fonákjára fordítva a köznép az ördög művének – opus diaboli – is tekinthette a járványt. Vagyis részben Isten büntetésének, melynek eszköze az ördög. A felvilágosodás derülato víziója ellenére a fatalista-mágikus gondolkodási formák (talán mert épp erre fókuszáltak a babonairtó felvilágosítók) még vagy másfél századon át ellenálltak a köznép széles rétegeiben. A XVIII. század végéről nézve úgy tűnik, hogy leginkább akkor kaptak erőre a babonás félelmek, amikor erősödtek a gyakorlati ész és a racionális gondolkodás állásai is.

A török megszállás alóli felszabadító háborúk idején (1683-tól) jött létre a Kollonich Lipót esztergomi érsek és a közigazgatási reformokért felelős miniszteri rangú államférfi nevével jelzett rendelet, az *Ordo pestis a Cardinale Comité a Kollonits conditus* (1692), amely már a Magyar Királyság területére is kiterjesztette vesztegzár szigorú – a helyi autonómiákat is időszakosan felülíró – intézkedési körét. A következő intézkedési csomagot I. József *Ordo pestise* alkotta, amelyet 1710-ben bocsátottak ki, pont a legsúlyosabb krízis évében. Ezek a rendeletek mindig egy nagyobb járvány alkalmából születtek, és igen szigorú, a helyi kezdeményezéseket háttérbe szorító intézkedéseket tartalmaztak.¹³⁸ Vesztegzáron azt az eljárást értem, amikor nagyobb területek védelmének érdekében veszteglőlineákat, veszteglőhelyeket hoznak létre összbiriodalmi érdektől vezérelve. Ez az eljárás kívülről irányított védekezési mód volt. A bezárkózás helyett elsősorban a kizárást alkalmazta.

Az 1737 és 1745 közötti járványok elsősorban a folyóvizek melletti megyéket és területeket érintették. Erdélyben és Temesben a Maros, Kelet-Magyarországon a Tisza, az ország középső részén a Duna, északon a Vág folyó volt a pestis terjedésének útvonala. Az intézkedések is elsősorban a vizen való közlekedést és az átkelést szabályozták. A veszteglőhelyek felállításával azzal is együtt járt, hogy fokozatosan bénította meg az ország gazdasági vérkeringését. Kezdetben az állatvásárok betiltására került sor a fertőzött és az azokat körülvevő megyékben, hogy a betegség átadás-átvétel lehetséges szituációinak számát csökkentsék. A járvány felerősödéséből adódott, hogy később ezt az intézkedést az egész országra kiterjesztették. A kereskedők, vándornépek mozgását korlátozták, megfigyelésre veszteglőintézetekbe kényszerítették őket. Példa erre annak a hetvenhat zsidónak az esete, akiket tizenhárom hétig (vagyis a lappangási időnek számító negyven napnál jóval több ideig) tartottak Galgócon vesztegzár alatt. A hadsereg téli elszállásolása a városokban csak fokozta az aggodalmakat, mivel gyakran éppen ők hozták-vitték-terjesztették a ragályt. Ezekkel az intézkedésekkel az ország egész területét felügyelni tudták. Az országot veszteglőlineák és veszteglőházak sora hálózta be.

Az 1737 előtti pestisjárványok esetén a városok – rendi különállásuk szerint saját statútumaikban rendezve – bezárkózhattak, hermetikusan elválasztották magukat a külvilágtól. Kisebb közösségek általában a „futást” választották, amíg megtehették. A veszteglőhálózat bevezetésével azonban ez a választási lehetőség már nem kínálkozott ilyen egyértelműen. A vesztegzár hálózatos alkalmazása egy merőben új stratégiát jelentett. Első ránézésre persze azt is mondhatnánk, hogy a „futás” hiábavalóságát prédikálók hasonló következtetésre jutottak, és a „politia” eszközeivel ők is a „rendet”, a „helyben maradást”, a veszteglést próbálták alkalmazni. Ám alapvető különbséget talá-lunk egyrészt a prédikátorok és az orvos írók munkái, a mindennapi gyakorlat, másrészt a hatalom rendteremtő elvei, vagyis a vesztegzár alkalmazása között. Michel Foucault francia filozófus is a XVIII. század korának egyik leghatásosabb civilizációs találmányának tartotta a vesztegzárt:

A pestis mint a rendetlenség valóságos, egyszersmind képzeletbeli formája orvosi és politikai összefüggésben van a fegyvellemmel. A fegyvelmező rendelkezések mögött a „fertőzés”, a pestis, lázadások, bűncselekmények, csavargás, szökések, felbukkanó, majd feltűnő, rendetlenségben élő és meghaló emberek kísértének. Ha igaz,

¹³⁷ Dankanits Á. 1983.

¹³⁸ Linzbauer X. F. 1852–61; Gortvay Gy. 1953: 8–11, 23–24, 102, 113, 225, 290; Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 288–289, 366; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 203.

hogy a lepra olyan kizáró rituálékat váltott ki, amelyek bizonyos mértékig mintául szolgáltak a nagy Elzárás általános formájaként, akkor a pestis viszont fegyelmező sémákat hozott létre. Az emberek közötti határozott és bináris felosztás helyett megköveteli a többszörös elválasztásokat, az egyéniesített elosztásokat, a felügyelet és az ellenőrzés mélységében való megszervezését, a hatalom fokozását és szétágazását. [...] a leprást kivetik, [...] a pestisesekeket aprólékos, taktikus hálóba fogják.¹³⁹

A XVIII. század előtti magyarországi gyakorlatban csak a lazaretumokba zárást, a betegek elkülönítését végezték el. A szétválasztás határa egészséges és beteg, saját és idegen között húzódott.¹⁴⁰ Ezt a bináris elven működő elkülönítést, mely a helyi közösségek társadalmi kontrolljával működött, felváltotta egy olyan állami, abszolutisztikus kontroll, mely a vesztegzár intézményével egy Magyarországon korábban alig ismert gyakorlatot honosított meg. A határt már nemcsak beteg és egészséges, saját és idegen között húzták meg, hanem egy mindenkire kötelező érvénnyel bíró felügyelő hálózatot alakítottak ki. Az állam a rendi alkotmány sűrű autonóm mozaikjai helyett egységes „bevonatot” képezett ott is, ahol nem a katonai közigazgatás elvei érvényesültek. A fizikai menekülés lehetősége ezzel a vesztegzár-intézkedések miatt lehetetlenné vált. Az emberek valós mozgása lelassult, felülnézetből szemlélve úgy is tűnhetett, hogy az ország élete „megállt”.

Aki mozogni merészelt volna, azt erősen szankcionálták. A vesztegvonal áthágóival szemben a „meglövdözés” gyakorlatát alkalmazták. 1739. november 8-án írta Zsujtai András: „Lövik a Szegénységet, mint a Mádi határban hallatik, lőttek embereket.”¹⁴¹ Egy 1740-es, Szabolcs megyére kiterjedő vesztegzárrendeletben pedig azt írták: „ha történet szerént az infectus helyekből valaki [...] kigyönni intentálna és recedálni harmadszori kiáltásokra sem akarna, halálra is meg lüjje”.¹⁴² Hogy ennek nyomatékot is adjanak a vesztegzár ellenőrzési pontjain, figyelmeztetés gyanánt nem riadtak vissza a statáriális jellegű akasztásoktól sem. A línéákat ezért akár akasztott emberek tetemei is jelölhették, legalábbis ott, ahol még a járvány nem grasszált ténylegesen.

Az új eljárás azonban konfliktusok egész sorát generálta. Ezt az eljárást egy olyan társadalomban próbálták bevezetni, ahol ismeretlen volt a pestis elleni védekezés intenzív módja. Nem ismerték a vesztegzár működésének elvét, és széles körben nem gyakorolták a vesztegzár eljárásait. Ez persze részben magyarázható volt azzal is, hogy az állam eleve nem volt jelen a közigazgatás hálózatán keresztül az 1720-as évekig, vagy legalábbis a közigazgatás hálóját meglehetősen szakadozott, helyenként lyukacsos volt.¹⁴³

A vesztegzár mögött az élet egészen másként alakult, mint normális körülmények között. A betegek látványa mindennapos volt. A betegség tünetei nem voltak szívderítőek. Gömri Dávid orvos a pestis külső jegyeit, a köznép előtt is felismerhető sokféle tüneteit így írta le 1739-ben megjelent művében:

[...] Háromféle fakadékok sanyargattyák, a' közönséges mérges kelevény, Bubo, avagy Guga... a' természetül meg-indittattott el ki takarandó mérges matéria. [...] A mérges [matériák] osztattatnak az Búja szerelem-béliekre és Pestis-béliekre. Amazok jutalom-képpen az tisztátalan személyektül ragadnak azmeg-förtöztetett testekre, emberi természet szerint való magvának ki-folyásának fájaldmival. Ezek csak egyedül a pestist jelenthetik. [...] A méreg nélkül a' gyerekeken, és iffjakon, az kik gyakortább illetlen dolgokkal, és hideg szellővel gyenge testeket, sanyargatják. [...] Carbunculus, pokolvar avagy Hólt-szén [...] inkább az Embernek tagjain való inas domború húson, mint egy mustár, vagyis kendermag viszketeknek, égetése után szokott ki-virágozni, mely először rezesnek, kékes és feketének, azok alatt pedig genetség [van]. A' Petechia, bolha-tsipés billyegéhez hasonlítottatik, és a' pestisben veszedelmekre szokott ki-virágzani.¹⁴⁴

Gömri leírása alapján is látjuk, hogy a kortársak is felismerték a bolhák és a patkányok szerepét, valamint az emberi érintkezésből fakadó betegségterjedés összefüggéseit. Mivel a kortársak előtt az is nyilvánvaló volt, hogy a fertőzés szinte egyet jelenthet a nagy fokú halandósággal, így a felkészülés is ennek megfelelő volt. A pestisjárványok mindig óriási demográfiai veszteséget produkáltak, mégis az élet velejárájának tűnhettek. Fontos volt tehát a lelkek vigasza a nehéz időkben. „A' gyógyulhatóság reménysége észvesztéséből eredett kétségbe esés” mindenképp igényelte volna a részvét megnyilvánulásait. Ezeket a gesztusokat a vesztegzár-intézkedéseket megelőző időszakokban a hozzátartozók és a betegek a saját életrendjük menete szerint gyakorolhatták. A vesztegzár-intézkedésekkel viszont már e gesztusok kontrolljára is sor került. A járvány továbbterjedésének elkerülése végett megtiltottak mindenféle csoportosulást. A megelőzését elősegítő ájtatoskodások nemkívánatos gyülekezésnek minősültek. A pestises községben

¹³⁹ Foucault M. 1990: 271; Delumeau J. 1978: 474.

¹⁴⁰ Lampe F. 1741: 314–330.

¹⁴¹ Szabó L. 1973: 305.

¹⁴² Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 148, 153.

¹⁴³ Reiszig E. 1896: 489–490.

¹⁴⁴ Gömri D. 1739: 8–9.

[...] azonnal a templom ajtaja pecsételtesék be; sehol, se bent se kint a helységben imádság, könyörgés és akármilyen okra való nézve egyben való gyülekezés nem szabad, a harangozás is azonnal megszűnjék.¹⁴⁵

A protestáns lelkészeknek megtilthatták a predesztináció hirdetését, ezzel is a pestis miatti szorongást vélték enyhíteni, vagy a pánik kitörését próbálták megakadályozni.¹⁴⁶ A mozgással egyet jelentő vendégeskedéseket ugyanúgy szigorúan megtiltották. Az élőknek a következő intézkedések szóltak:

Miglen a pestis meg nem szűnik, az ollyatin helyben mind addig az házasulástul kiki eltiltatik. A keresztség nélkül mivel nem lehet lenni, prédikátor uram megkeresztelheti ily módon, hogy: több jelen ne legyen a keresztpánánál anyánál.¹⁴⁷

Az élők mellett a halottakat is megpróbálták egy mindenre kiterjedő felügyeleti rendszer hálójába fogni. A halottak semmiféle szertartásos temetésben nem részesülhettek. Külön temetőrészt kellett kijelölni, az eredeti temetőt tilos volt használni a pestisgyanús halottak esetén. Egyszeri használatra temetőszekereket készítettek, melyek elől be voltak deszkázva, és csak hátul voltak nyitottak. A koporsót kötél- vagy szíjfogóval kellett ellátni az egyik oldalán. A temetőszekerekre a kocsis nem ülhetett fel, azt a nyeregből kellett hajtani. A halottak ruháját el kellett égetni, a sírgödröket mélyre kellett ásni, és oltott mésszel kellett fertőtleníteni.¹⁴⁸ Ahol a talaj kötöttsége nem tette lehetővé a mély gödrök ásását, ott a hullákat a nagyobb folyókba vetették, mint ahogy tették ezt Csanádon a szegedi favágók tetemeivel az 1739-es pestis idején, de voltak olyan helyek is, ahol a halottak temetetlenül feküdtek.¹⁴⁹ **(17. kép)**

Mivel a hagyományos egyházi szertartásokat betiltották,¹⁵⁰ Debrecenben a ceremónia nélküli temetések miatt a nép forrongani kezdett.¹⁵¹ De sor kerülhetett a halottakat kísérő gyászmenet erőszakkal való szétverésére is.¹⁵² A járvány áldozatai a hatóság szemében csak holttesteknek, hulláknak számítottak. Ezért sem csodálkozhatunk azon, ha a délvidéki szerbek, horvátok, románok és északi szlávok körében az élő-, visszajáró halottaktól való félelmek felerősödtek és vámpírhiedelmek formájában lábra kaptak, de ugyanígy rettegték az emberek az élve eltemetéstől is.¹⁵³ Delumaeu írja, hogy a halotti tor egyik legfontosabb célja éppen az volt, hogy a halott lelke maga is jóllakjon, és örökre távozzon az élők közül, ott ne kísérsen. A sír fölé állított keresztnek is a visszajáró lelket kellett elrettentenie, az őt befogadó földbe szögeznie. „Nyugodjon békében!” – hangzik el a gyászmisén, mint a lehetséges visszatérés szómágiával, imával erősített ellenszere.¹⁵⁴ Új-Arad környékén a járvány pusztításából fakadóan és a nem szertartásos temetések miatt a nép lázongani kezdett, és a vámpírbabona miatt hozott intézkedéseket semmisnek tekintve hullákat ástak ki vagy halottakat temettek a rendeletileg szabott határidő előtt, ki-ki az adott helyzetben hozott és a felsőbb-séget kihagyó döntése szerint.¹⁵⁵ Dés város tanácsa 1742-ben jelentette, hogy a pestis után két megholt asszony sírját, bár néhányszor már betemették, mindig nyitva találják. A temetőben éjszakának idején szertelen jajgatás hallatszik. Két vagy három halott esik a pestis miatt naponta a tavasztól fogva, de szüntelen azt panaszolja a köznép, hogy a sírból visszajáró asszonyok ölik őket. A hatóság kénytelen volt alkalmazkodni az igényekhez, és olyan határozatot hozott, miszerint:

a megírt criteriumok, felásása után Bába Pillában bizonyosan comperiáltattak, azért concludáltatott, hogy sírjából ki vétsessék, és a törvény fához vitessék, s ott hóhér által meg égethessék. A több felásatandókkal is hasonlóképen kell cselekedni, ha aszerint comperiáltatnak.¹⁵⁶

Ehhez fogható intézkedést még az 1755-ös pestis idején is szükséges volt meghozniuk a helyi hatóságoknak, hogy a köznép kedélyét megnyugtassák. A pestis ez időben Brassóban még áprilisban kezdődött, miután egy örmény kereskedő a tömösi szoroson át behurcolta azt. Néhány haláleset után megszűnt, de a következő év tavaszán újra megjelent. Egészen októberig folyton erősödött, és csak 1757 februárjában szűnt meg újra. Nagyjából a járvány tetőpontján, 1756. szeptember 19-én egy Golgumánné nevű, pestisben meghalt asszony tetemét a sírból kiásták, fejét nagy tömeg szeme láttára (!) levágták, és mint vámpírt megégették.¹⁵⁷

¹⁴⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 336.

¹⁴⁶ Szabó L. 1973: 303; Linzbauer X. F. 1861: 114–115, 129–130; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 117–118.

¹⁴⁷ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 336.

¹⁴⁸ Kiss E. 1931; Magyary-Kossa 1940. IV: 105–110, 116.

¹⁴⁹ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 122.

¹⁵⁰ Linzbauer X. F. 1861: 129–130.

¹⁵¹ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 108–110.

¹⁵² Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 125; Magyary-Kossa Gy. 1940. III: 116.

¹⁵³ Vajna K. 1906: 313–314; Magyary-Kossa Gy. 1940. III: 85–89; Klaniczay G. 1990; R. Várkonyi Á. 1990.

¹⁵⁴ Delumeau J. 1978: 84–85.

¹⁵⁵ Böhm L. 1869. II: 56–59; Orthmayer T.–Szentkláray J. 1871: 195; Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 105. No. 276.

¹⁵⁶ Vajna K. 1906: 313–314.

¹⁵⁷ Hermann G. M. H. 1883; Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 149–150. No. 405.

A pestisben elhunytak hozzátartozói között azonban az számított kivételnek, aki nem kívánt gondoskodni elhunyt szeretteiről. Döbbenetes Zsujtai András beszámolója a pestis pusztításáról és a hatósági intézkedések könyörtenségéről:

[...] szeptember 14.: „Bíró Mátyás Szerencsen megbetegedvén, megholt itthon. Nem engedtek felette prédikálni. Felesége szeptember 14-én külön rekesztetett, kivívói a testnek a faluból ki verették”; szeptember 25.: „Említett Bíró Mátyás fia megholt. A kertben temette el az anynya, a sírt a kisbíró ásta meg”; szeptember 26.: „Az özvegyet kiverték lakójával”; október 8.: „Kiveretett Bíró Mátyásnének leánya kívül a kunyhónál megholt pestisben. Kinek teste temetetlen hevert ott kívül [...] nem lévén, ki eltemesse, mivel édesanyja is mirigybe esett az ott lévő Majtényi menyecske leányával”; október 12.: „Kecskeméti István hajadon leánya megholt. Kit szülei a kertükben temettek el, maguk október 12-én. Házukból kiveretettek, rút, esős időben, kis csecsszopó gyermekükkel.”¹⁵⁸

Az emberi élet és halál lecsupaszított és rítustalanított lett a vesztegzár mögött. Élők és holtak a fizikai menekülés után a túlvilági menekülés lehetőségétől is megfosztottak. Nem csodálkozhatunk azon, ha a betegek és hozzátartozóik a vesztegzár végrehajtói (vagy annak képviselői, az orvosok) ellen fordultak.

Jellemzően az 1737 és 1745 közötti időkben az orvosok száma még kevés volt. Csak a leginkább járvány sújtotta területeken dolgozott több orvos. Azonban olyan vármegyék is voltak, ahol egy orvosdoktor sem működött. Járványokban edződött orvosok közül került ki a Helytartótanácsban belül a később folyamatosan ülésező egészségügyi bizottság törzsállománya is.¹⁵⁹ Ez a Pozsonyban működő szerv rendelte ki azokat a mozgó törzstiszteket, akiknek dolga a fertőzött területeken az ellenintézkedések megszervezése, az orvosi ellátásra alkalmas személyek mozgósítása volt. Önálló pestisorvos működött a polgári Szegeden, Debrecenben, Kassán, Kecskeméten, Aradon, Nyitrán, Nagyszombatban, illetve katonai rangban a verseci, újpalánkai, becskereki kerületben.

Az adminisztráció nem mindig állt a helyzet magaslatán: voltak orvosok, akik szó szerint restek voltak jelentéseket küldözgetni a betegség lefolyásáról, mások felületesen értesítették az egészségügyi bizottságot. Ha a kirendelt orvos vagy sebész húzódozott kijelölt helyére menni, akkor megbilincselve, erőszakkal is odavihették. Kassán gróf Csáky Antal elnökletével katonai (rendészeti) hatáskörökkel bíró egészségügyi tanács alakult, két orvos, két szenátor és a katonai hatóság részvételével Abaúj és Torna vármegyék területére kiterjedő hatáskörrel. Ilyen jellegű alkalmi egészségügyi tanácsok minden vármegyében megszerveződtek, függetlenül attól, hogy a megyében dúlt-e pestis vagy nem. A beosztott személyzetet is gyakran sorsolással választották ki, ha nem volt elég jelentkező a feladatra. Temesvárra ferencrendi szerzeteseket rendeltek az orvosok melletti betegápolásra, akik sorsot húzva látták el a lelki és egyúttal a testi betegszolgálatot is.¹⁶⁰ A sebészek száma viszonylag magasabb volt, mint az orvosoké. Az orvosokkal ellentétben ők többnyire helyi lakosok voltak. 1715-ben 89, 1720-ban 105, 1747-ben 168 felesküdt céhbéli borbély sebész működött az országban. A borbély-kirurgus céhek alapszabályainak jóváhagyása a XVIII. századra rohamosan emelkedett.¹⁶¹

Pestisorvost megfogadni nem volt olcsó, részben, mert kevesen voltak, részben, mert a pestis idején számuk még fogyott is. Tolna megyében „olcsóbbat nem kapván”, 300 forintért Eltz György orvost fogadták fel pestisorvosnak. Veszprém megyében Gömöri Dávid orvos 400 forintot kapott a pestis idején, 200 forintot pedig a pestis elültével. Creitz János sebészt Vágújhelyen külön a zsidók ellenőrzésére judeorum visitatorként is alkalmazták, kikről az hírlét, hogy Galíciából sokkal nagyobb eséllyel és titokban képesek a pestist terjeszteni, mint mások.¹⁶²

A pestis jelenléte gyakran a *lazaretumok*ban, a *járványkórházak*ban volt a legborzalmasabb. 1738-ban Steinberger pestisorvos jelentésében így jellemezte a temesvári viszonyokat:

Ágyak nem voltak, betegek ruhástul a földön heverték, olykor 2-3 napig egy kanál levest, egy falat kenyeret sem kaptak. Az orvosok a betegekkel voltak egy szobába bezárva, a szabad levegőre nem mehettek ki.¹⁶³

Tolna megye alispánja, Perczel József jelentésében (1739. szeptember 15.) panaszlotta az udvari kancelláriánál, hogy Földvár városában senki sem jelentkezett inhumátornak (sírásónak). Ugyanitt jelentette, hogy egy elhalt asszony hat napig hevert temetetlenül a lakásán, irtózatossá bűzt terjesztve.¹⁶⁴ Bátaszékre április 24-én táborból visszatérő katonák hozták a pestist. Április 27-én azt írta Perczel, hogy a kajdaci elöljárók és a pap már júniusban észrevették a bajt, karbunkulusok is voltak, de eltitkolták azokat, sőt éjjel ásták el a halottakat, csak hogy el ne különítsék őket. Pakson

¹⁵⁸ Szabó L. 1973: 299–311, 306.

¹⁵⁹ Linzbauer X. F. 1852. I: 106–110, 192–194, 303–307; Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 104; Dávid Z. 1973: 119.

¹⁶⁰ Magyary-Kossa 1929. I: 124–125.

¹⁶¹ Gortvay Gy. 1953: 48, 52.

¹⁶² Linzbauer X. F. 1852. I: 79–83, 132–138, 158, 168, 189, 192, 202, 209; Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 93, 121, 124, 129; Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 106–110, 118–119, 126–127, 130.

¹⁶³ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 131.

¹⁶⁴ MNL OL C 37, Helytartótanácsi lt., Acta Pestilentia.

a november 21-i jelentés szerint loptak, fosztogattak, s alighogy meghalt valaki (keresztény vagy zsidó) azonnal rabolták a bútorait.¹⁶⁵

A szabályzatokat áthágó orvosokkal szemben keményen felléptek. Annak ellenére, hogy az orvosok legtöbbször a járvány éppolyan áldozatai voltak, mint a betegek, az orvosokkal szembeni bizalmatlanság is gyakori eset volt. De különösen nagy volt a bizalmatlanság a laikus gyógyítókkal szemben. 1739 nyarán Szöllősy Selymes Sára – ki gyógynövényekkel gyógyított –, egyik szomszédja apján a pestis jeleit vélte felfedezni:

Szöllősy az mondta: hogy eő jól tudja micsoda nyavallyaja légyen, mert kötés vagyon benne, az (!) eő majd italt főz, s azt ha meg iszsza meg tisztúl és meg gyógyúl tölle.

A mondott asszony az italt megfőzte, és maga vitte el szomszédja apjának házához. Egy meszelyes üvegből megitta a beteget, aki az ital után minden erejét elvesztette, és még abban az órában meghalt Szöllősy Sára „kezében”. Már akkor felmerült a kérdés, miért is hagyta magát az egyébként tekintélyes debreceni civispolgár a kuruzsló asszony kezébe, nem pedig az orvosok kezébe adni. Látva Szöllősy Sára, hogy Csanády Ferenc meghalt az italától, azonnal elszaladt a református Debrecenben menedékjogot (asylum) érvényesítő piarista templomba, és magát a katolikusok kegyelmére bízta. A meghalt betegnek minden „tagja kék és szederjes volt”, amit éppúgy betudhatunk a pestisbubók színének, mint a beadott ital mérgezési tünetének. Amikor eltemették Csanády Ferencet, az italt, amely még az üvegben megmaradt, büntárgyi bizonyítékként a debreceni bíróhoz vitték a városházára, ahol a borbély céh egyik tekintélyes és tanult tagját, dr. Fabert arra kérték, vizsgálja meg a bizonyos italt. Dr. Faber megvizsgálván az italt, azt állapította meg, hogy az „mercurius”, vagyis higany: attól halt meg az említett civispolgár. Szöllősynét csak az asylum menekítette meg, majd pedig az, hogy hitét elhagyva és katolikussá válva elhagyta Debrecen is. Hódmezővásárhelyen 1758-ban aztán újra csak az asylum mentette meg a rávetülő boszorkányvádaktól.¹⁶⁶

Debrecenből jelentette Bentzig Mátyás doktor 1739. augusztus 11-én, hogy egy odavaló szabómester tizenkilenc éves fia pestisbe esvén, búbokot kapott az ágyékába, melyekre a sebész terpentines borogatást tett. Másnap azonban a beteg lehúzta a „flastromot”, és a bal oldali bubót, mely még egészen kemény és éretlen volt, késsel felvágta; a negyedik nap a bubó elkülönült környezetétől, és ekkor a fiú apja szabóollójával kivágta a bubó gyökerét, és a kivágott mirigyét mint rontó csomót elásta. Az öngyógyító páciens hamarosan meg is gyógyult. Kecskeméten, amikor meghallották, hogy Szegeden a sebészek a betegeknek valamiféle italt adtak, és ezután a betegek nagy része meghalt, a pestisesek nem voltak hajlandók az orvos utasításait végrehajtani. A pestises házakba nem engedték be a borbélyokat, hogy a beteget lazaretumba szállítsák.¹⁶⁷

Szegeden a nép az orvosra támadt vizitje során, akinek ezután öt huszárt rendeltek a védelmére. A német orvost a szegediek agyonlövésselel fenyegették. Debrecenben senki sem fordult az orvoshoz, inkább maguk tépték fel a pestishólyagokat. Ugyanitt a köznép azt híresztelte: inkább az akasztófát választják, semhogy a betegek elkülönítésébe beleegyezzenek. Ha valaki az elkülönítést megpróbálta véghez vinni, azt agyonverték. Kecskeméten Krebsner Gáspár vizitálni akart élők és holtak közt, a helyi hatóságok azonban féltek a tumultustól, mivel a fertőzött ágyneműk elégetésekor a tulajdonosok a járványszolgák (siech-knechte) ellen fordultak. A temetőben a tiltások ellenére nagy volt a tömeg. Inkább készek voltak meghalni az emberek, semhogy a családtagjaikkal azt tegyék, ami elő volt írva.

Budán a lakosság, különösen a rácok, gúnyolták és megverték a pestisorvosokat. A megkülönböztető jel viselésére kötelezett orvosok, papok, sebészek közül néhányan emiatt megtagadták a megkülönböztető jelek viselését. A budai jegyzőt is megfenyegették, és a polgárok nem akarták a betegeket pestiskórházba vinni. Ugyanitt a temetési ceremónia és temetési menet tiltása ellenére minden halottat három-négyszáz ember kísért ki a temetőbe. Miután a sebészek jelentést tettek erről, a helyi hatóság, a polgármester, a bíró és egyéb tanácsbeli urak megfenyegették őket, ha a jelentéseket a Helytartótanáccsal is közölni mernék, számolhatnak a következményekkel. A pestisben elhaltakat letagadták Tolna megyében is.

A legszélsőségesebb eset is Budán történt, a „tabáni casus” néven került be a kortárs hírekbe. 1739 márciusában egy Zuanek Mihály nevű polgár pestisben megbetegedett, még aznap a lazaretumba szállították. Később a járványszolgák visszamentek a beteg lakására, hogy az ott lévő ruhákat elégessék. A beteg felesége segítségért kezdett kiabálni, azt állítván, a szolgák mindenéből ki akarják rabolni. A kiabálásra a ház előtt ötvenfős tömeg verődött össze. A járványszolgák káplárja a tömegbe lőtt, és megsebesített egy személyt az arcán. A zendülés azonban csakhamar szétterjedt az egész városban. A nép puskával és vasvillával felfegyverkezve Meiszner Mihály pestissebész lakására tört. Meiszner házának falára már a járvány kitörése előtt akasztófát festettek, melyre a következőt írták: „ez csinalja a pestist és a karbunkulust, és már régen megérdemelte volna az akasztófát!”. A bíró, bár a sebész védelmére

¹⁶⁵ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 115. No. 289.

¹⁶⁶ Schram F. 1970. I: 320–333. No. 101.

¹⁶⁷ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 130.

kelt, segíteni nem tudott, őt is megverték. Meiszner végül agyonverték.¹⁶⁸ Az orvosverés és -fenyegetés nem volt egyedülálló eset. A lázas hangulat az egész országot jellemezte.

Pestislázadások, a helyi hatóságok iránti engedetlenség országszerte előfordult. Temesben a vámpírhiedelmek továbbterjedése ellen kellett intézkedéseket hozni. Munkács lakossága az elzárás miatt zúgolódott. Debrecenben a halottak és a bezárt házak száma ijesztő mértékben emelkedett. A ceremónia nélküli temetések miatt a nép forrongani kezdett, csak katonai erővel tudtak rendet tenni. Ezalatt a betegek elhagyták a lazaretumokat, és a vesztegzárakat megnyitották. Mindez hozzájárult a pestis újbóli belobbanásához. Fejér, Tolna, Bihar megyékben eltitkolták a pestises fertőzést, az elöljárók éjjel temették el a halottakat.¹⁶⁹ Sokszor a katonaság sem tudott a helyzeten úrrá lenni, egyesek kapva kaptak az alkalmon a polgári lakosság kifosztására.¹⁷⁰ A Károlyi-ezred katonái megrabolták a Debrecenbe élelmet és takarmányt szállító vidéki szekereseket is.

A közbiztonság romlása miatt gyakori volt a rablás, a lopás, a fosztogatás, sőt előfordult a betegek legyilkolása is rablás indítékával. Tolna megyében kirabolták a pestisben meghalt zsidót és keresztényt egyaránt. A budai járványszolgák a vízivárosi Kretschneider-féle házban a fertőzött tárgyak elégetése során ágyneműt loptak. A Váci járásból nem mertek fát hozni a budaiak, mert az őrt álló strázsák megdézsmálták a szállítmányt. Az orvosok nem tudtak továbbmenni a rossz közbiztonsági állapotok miatt Győr megyében. Temesváron a szegénylegények a veszteglőházat akarták kirabolni, szerencsére sikertelenül. Nógrád megyében az alispán hatvan puskást fegyverzett fel a fosztogatók ellen. Békésben húsz rabló, mindegyik öt puskával betört Kétegyházára, ölt, rabolt. Üldözésük eredménytelen volt.¹⁷¹ Rablás, éhséglázadás, a vesztegzár áttörése általános jelenségek voltak az 1737 és 1745 közötti években a pestistől sújtott vidékeken. A szükség előbb-utóbb éhínséghez, az éhínség lázadáshoz vezetett Debrecenben és a hajdúvárosokban is. Amikor a várost fenyegetni kezdte a baj, a helyi hatóság emberei kérvényezték, hogy az esetleges bezároltatás során a várost ne a közvetlen közelben, hanem a határain zárják le, nehogy úgy járjanak, mint Hajdúszoboszló, amelyet a falaknál zártak le, így élelmük a mezőn, míg maguk és jószágaik a falakon belül maradtak. Ivóvizük szintúgy a kapukon kívül rekedt, mert a város belső kútjaiban ihatatlan lett a víz. Debrecenben előrelátóan úgy rendelték, hogy a lezárt házak lakóinak földjeit, ha ismerőseik meg nem teszik, szomszédjaik kötelesek megművelni.¹⁷²

A járvány közeledését és távolodását jól szemlélteti a pestisben meghaltak halálozási görbéje, a Debrecen város napi halálozási adataiból készült ábra.¹⁷³ **(18. kép)** Hogy ez a grafikon mit nem mutat? Nem mutatja azt a mérhetetlen emberi szenvedést, amit át kellett élnie betegnek, hozzátartozónak, orvosnak és járványszolgának, a vesztegzárnál álló strázsának, vagy a döntéseket hozó helytartótanácsi tagnak. A járvány azonban, mivel mindenféle moralizálástól mentes jelenség, úgy múlik el, ahogy jön: hirtelen és látványosan.

Debrecen város tanácsa viszonylag hamar levonta az 1739–1740-es nagy pestisjárvány után a tanulságokat. Az intézkedés rámutatott arra a felismerésre, hogy a félelem lerombolja az emberek közötti bizalmat, és veszélyes, parttalan vádaskodásokba csaphat át. Kristóf Ildikó ismertette azt a városi szabályrendeletet, amely már 1742. december 30-án (vagyis a pestis lecsengése végén) megemlékezett a „bűbájosok” tevékenységéről, de ahogy a szerző is felhívta erre a szövegre a figyelmet, nem a boszorkánysággal kapcsolatban, hanem a „járvány alatti helyes viselkedés előírása” miatt alkották meg a helyi státútum ezen szabályát:¹⁷⁴

a kiket Isten veszedelemben akar ejteni, azoknak elsőben ezeket a tanácsokat el-vészi, az engedetlenségben bűnökért meg-hagyja, hogy az értetleneknek, es bujos-bájosoknak tanácsát inkább kövessék, és azoknak inkább engedjenek, mint okossággal, és tudománnyal ékeskedőknek, vagy Elöljáróiknak, a k'kiknek [...] engedni tartoznak [...] sok ezer tudós Tanítóknak és Doktoroknak, városunkban-is étellel és tudománnyal ékeskedő prédikátorainknak.¹⁷⁵

A betegek (köznép) életmentő stratégiája itt nem más volt, mint a betegség okozójának megszüntetésére tett kísérlet. A betegség okozója pedig szerintük maga az orvos és a vesztegzár-intézkedéseket végrehajtó hatóság volt.¹⁷⁶ Ez a stratégia volt az egyetlen lehetőség a csöndes kimúlás mellett. Bizonyítja a száz évvel későbbi koleralázadások esetei is. Mivel a korábbi stratégiák működési feltételei megszűntek, a vesztegzár-intézkedések pedig nem voltak tekintettel az egyéni életvilágokra, a konfliktus elkerülhetetlen volt. Már nem lehetett egyszerűen „elfutni” vagy „helyben maradni”, mivel a szabad választás lehetősége hiányzott. Helyette maradt a szorongásérők felszabadítása és az öngerjesztő félelmek önkényes cselekvésbe való átfordítása.

¹⁶⁸ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 126–127.

¹⁶⁹ Linzbauer X. F. 1852. II: 132–138, 153; Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 120, 124–126; Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 105–111, 115–118.

¹⁷⁰ Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 154–156.

¹⁷¹ Réthly A. 1970: 163; Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 93; Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 115, 122.

¹⁷² Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 108–110. No. 280.

¹⁷³ Moess A. 1975: 59–83.

¹⁷⁴ Kristóf I. 1990: 461; Kristóf I. 1991b.

¹⁷⁵ MNL HBML IV/A. 101 I/e. 1. d.

¹⁷⁶ *Orvosi Tár* 1832. 4: 147; Linzbauer X. F. 1861. III/4: 315. No. 2858; Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 86–87. No. 227.

1737–1745 között az országot sújtó himlő, majd a pestisjárvány és következményei már több mint egyszerű tünet volt: vézscsengő.¹⁷⁷ A járványt a császári hadsereg katonái hurcolták be a törökök ellen az oroszok szövetségében viselt háborúból. A pestis különösen agresszíven tombolt és ijesztő méreteket öltött, mert a városok eltitkolták az első megbetegedéseket. Családok pusztultak ki, napi 20, 40, 160 halotról szólnak a jelentések. Megfertőzte a járvány a falvakat, és csak Erdély 501 községében a mintegy 50-55 ezer beteg közül majd 45 ezer meg is halt. Magyarországon az áldozatok száma 250-260 ezer fő lehetett. A pozsonyi Helytartótanács és a szebeni Gubernium idejében meghozta szigorú intézkedéseit, és külön kerületi egészségügyi biztosokat nevezett ki. Kiderült azonban, hogy nincs orvos, nincs elég gyógyító, a gyógyszeresek sokszor részegek, a járványsegédek meg kell esketni, hogy a holtakat nem rabolhatják ki, de nincs pénz gyógyszerre, elkülönítő házakra, és sokfelé hiányzik a fertőtlenítő mész is a temetésekhez. **(19. kép)**

Több helyen kitört a pánik, tumultuózus jelenetekről tudósítottak a források. A forró talajú zónákban bevetették a katonaságot. Halállal bűnhődött, aki áttörte a kordonokat. Szőlőmunkás, ha pestissel szóba állt, fejével fizetett. Futótűzként terjedtek a tehetetlenségtől és a szorongástól gerjesztett rémhírek, s nem nagyon kellett keresni a bűnbakokat, lehettek azok németek, rácok, örmények, magyarok, zsidók, császári katonák, megyei tisztek, egykori kurucok, labancok, járványbiztosok, orvosok, sebészek, gyógyítók, de feltűnt a boszorkányvád és a vámpírhisztéria is.¹⁷⁸

A Tolna megyei járvány alakulásában szerepet játszott a betelepülés kezdetén álló, az éhezéstől és a járványoktól legyengült lakosság egészségügyi állapota is. Igazi, polgárosodott lakossággal rendelkező városok ekkor még nem alakultak ki, amelyek az alapját képezhették volna a hathatós védekezésnek. A legnépesebb és a legnagyobb mezővárosok is inkább voltak ekkor még „átmeneti” állapotban, semmint „megnyugodott” mederben. A járvány terjedését egyvalami befolyásolta erősen: a Duna és a földvári rév. Valójában a régió innen volt a legkisebb veszélynek kitéve még akkor is, ha a túlparti mozgást a korrupció (illegális mozgás a vesztegzáron át) itt is befolyásolta. Tolna vármegye a járványnak szegényként futott neki, és még szegényebben zárta. A nettó deficitet költségvetés mellett a pestis első évében 2327 forintot fordított egészségügyi célra, szemben a majdnem kétszer nagyobb Somogyval, ahol, bár csak néhány behurcolt eset fordult elő, emiatt 1739-ben 3768 forintot költöttek el. A második évben (1740) a megye bevétele a járvány következtében lényegesen csökkent. Mindenesetre, csak a halottak számát tekintve, a megye ráfizetett a takarékoskodásra. Végeredményben a pestis következtében legalább 3452 személy halt meg, ami a megye becsült 56 ezer lelkes lakosságának 6,2%-a. Ezt a halálozási mértéket a Dunántúlon csak az északi szomszéd Fejér megye haladta meg (7,5%). A déli szomszéd Baranyában ez az arány 2,5% volt. A keleti szomszédban, vagyis a Duna túlszéljén, Bács-Bodrog megyében ugyancsak 2,6%-os volt a mortalitás.¹⁷⁹

Benyomásom szerint, ha mélyrehatóbb tartalmi elemzéseket végzünk, az ekkor (1730–1756) keletkezett boszorkányperek számának megugrása azt is kifejezheti, hogy a boszorkányvád parttalanná válhat. Némileg leegyszerűsítve: „tömegtermelésbe”, ellenőrizhetetlen burjánzásba csaphat át. Amikor az ország egészségügye súlyos válságba jutott, a válság egyik tünete lehetett a pestis sűrűbb, középső zónáiban a vámpírhisztéria, a peremeken és a pestist „kerülgetve” pedig a boszorkánypánik. Utóbbit elsősorban a pestis mellék- és utóhatásaként (tüneteként) észleljük. Másként fogalmazva: a pestis nem oka, de felerősítője lehet a társadalmon belüli feszültségeknek, melyek ez időben gyakran boszorkányvádaskodásokban (is) kicsúcsosodhattak. A benyomást mélyítsük el a tartalmi elemzésekkel, és vegyük szemügyre Mária Terézia birodalmának vádaskodásoktól lázas pontjait. Az alábbiakban ezeket a helyszíneket és ezeket a zónákat járom körül némi léptékváltással. A birodalmi szintről ezért ugorjunk egyet a regionális léptékre.¹⁸⁰ **(20. kép)**

¹⁷⁷ R. Várkonyi Á. 1990: 424.

¹⁷⁸ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 271–286, 288–294, 299–303, 310–310, 319–323; Dávid Z. 1973.

¹⁷⁹ Dávid Z. 1973: 90–91, 94, 127–128; Károly L. 1999; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 115. No. 289; *Egyed A.* 1828/1986: 13; Szilágyi M. 1987; Tóth G. P. 2000.

¹⁸⁰ Bojničić I. 1922c; Behringer W. 1987: 18; Behringer W. 2016: 365; Hudson Ch. 2016.

3. KRÍZISKEZELÉS ÉS HATALMI VERSENY: DIAGNÓZISOK A BIRODALOM LÁZAS PONTJAIÓRÓL

Vámpírpánik és médiahecc (Morvaország és Szilézia, 1755–1758) • Csöndes vámpírvadászat a Temesi bánóságban és a bányavidéken (1723–1756) • A tortúra aszimmetriája (Horvátország, 1752–1758)
• *Boszorkányüldözés présben (Magyarország, 1755–1768) • Az üldözés alkonya Erdélyben (1756–1768)*
• *Parázs a hamu alatt: az orkutai vérvád galíciai száalai (1764)*

Pierre Chaunu az általa kidolgozott „nagy korszak” koncepcióhoz illesztve beszélt az 1680 és 1715 közötti évek, valamint a felvilágosodás korának 1730 és 1770 között elhíresült „tudatkríziséről”. Ugyanő alkotta meg a kor politikai és kulturális területeire érvényességgel bíró „életadó forradalom” terminust, amikor a lakosság gyarapodásáról és egyúttal az írott nyelv és az ezzel együtt járó produktív állam kiteljesedéséről írt.¹ Louis Trénard az 1970-es évek végén azt indítványozta, hogy „új európai tudatválságnak” tekintsük az 1760 és az 1820 közötti éveket, ami a felvilágosodás korának időtartamát a forradalom és a császárság utáni időkhöz prolongálta volna.² Ezzel együtt jelezték, hogy a korszak lényegét a legtöbbször a „krízis”, a „válság” és annak állami, adminisztratív kezelésében vélték felfedezni. Ugyanígy tekintett a Habsburg Monarchiára H. Balázs Éva is, aki a felvilágosodás magyarországi recepcióját áttekintő több tanulmányában is az állam mozdítóelvének (némi leegyszerűsítéssel) a *kríziskezelést* (belülről) és a *hatalmi versengést* (kívülről) tekintette. Valójában úgy mutatta be az európai elit egy-egy résztvevőjét, mint akiknek személyén keresztül a kortársak is érzékelték a társadalmi változásokat, kiknek életútja (a személyes és a külső) a krízisek (eszmeiek és társadalmiak) lényegét mutatta meg.³ Ugyanígy tekintett több kutató is (ki-ki vérmérséklete szerint, például „civilizációs fordulatként”) a hétéves háború (1756–1763) idejére – említhetjük akár a kultúraalakítás folyamatait vizsgálókat (Kulturtransferforschung), akár a társadalmi „fejlődést” szemlélőket (Entwicklungsgeschichte).⁴ És való igaz, ez az az időszak, amikor mind az Orosz Birodalom ortodox világa, mind a militáns porosz hatalmi törekvések protestáns régiója, mind pedig a katolicizmust misszionáló Habsburg Birodalom versengései nyílt színen látható töréseket és konfliktusokat mutatnak, gondoljunk csak Szilézia, Galícia, majd pedig a teljes lengyel államiság határ- és hatalomváltozásaira. A három versengő keresztény világ mellett szintén erős jelenléttel bírt az Oszmán Birodalom, amelynek határa éles „civilizációs markerként” választotta el Közép- és Kelet-Európát Dél-Kelet-Európától.

Több területen (vallás, oktatás, büntetőjog, egészségügy) is vizsgálhatjuk a krízishelyzetekből következő és a hatalmi helyzetektől függő válságmenedzselések eseménytörténetét, felmérhetjük a zavarok (Störelimente) okozta tényezőket, és ennek következtében a korábbi állapotok veszteségeit, a keletkező károkat, a „negatív–pozitív” tendenciákból következő módosulásokat. Ebben a kontextusban vizsgálat tárgya lehet a kiváltó ok, valamint az, hogy a korábbi viszonyokban milyen mértékű, milyen jellegű változások következtek be, hogyan módosult az izgalmi állapotba, zavaros helyzetbe került „rend” (Bedrohte Ordnung). Az ilyen jelentős átalakulások hálás témát jelentenek a történelem számára, hiszen a kiváltó okok, illetve a transzformációs folyamatok mellett fel lehet vázolni a megoldási, „kríziskezelési” technikákat és „válságmenedzselési” stratégiákat is. Példaként említhetem a tübingeni egyetemen a Mischa Meier, Rudolf Schlögl, Sandro Liniger és mások témavezetése alatt futó Bedrohte Ordnung tematikába ágyazottan a vallási mezők, politikai ideológiák, kulturális nézetek törésvonalait feltáró kutatások, vagy annak kizárólag az oktatásra fókuszáló részleteredményeit.⁵

A politikai egyensúly (rend) megbillenésével mint a „politikai hisztéria” kiváltó okával Bibó István is foglalkozott az 1930-as, 1940-es években. Bibó fogalma alapvetően a nemzetállamok akkori politikai működését jellemezte a „hisztéria” szóval, de ő is megemlítette a jelenség közösségi indítékát. Úgy vélte, minden politikai hisztéria egyrészt félelemből és bizonytalanságérzésből fakad, másrészt „a felelősség és feladatok vállalása előli kitérés vágyából”. Feltetelezte, hogy a félelmet és bizonytalanságot okozó területi viták és „területi ostobaságok” egyrészt súlyosbítóivá válhatnak a hisztériáknak, másrészt maguk is belekerültek a felelősség és a feladatok vállalása előli kitérés jogcímei közé.⁶ Bibó szerint azonban nincs sok értelme, hogy rögtön „közösségi hisztériának” nevezzünk minden, az átlagosnál hevesebb politikai érzelmet vagy általában a politikai érzelmeket és indulatokat. Arról értekezett, hogy több joggal

¹ Chaunu P. 1998: 7–25.

² Trénard L. 1978: 13–42.

³ H. Balázs É. 1989a; H. Balázs É. 1997; Krász L.–Frank T. 2015.

⁴ Hont I. 2018.

⁵ Mischa M.–Frie E. 2015; Liniger S. 2017; Riedel J. A. 2012.

⁶ Bibó I. 1990: 351.

lehet hisztérikus *jellegű*eknek tekinteni azokat a „tartós félelmi állapotokat”, melyek a közösségek nagy történelmi megrázkódtatásai (politikai tekintélyek összeomlása, forradalmak, lázadások, idegen uralmak érvényre jutása, háborúvesztések) után lépnek fel, és amelyek összeesküvésektől, lázadástól, megtámadástól, ellenségtől, ellenféltől való félelemben öltenek testet. Bibó definíciója szerint „közösségi hisztériának” valójában csak azt a jelenséget tekinthetjük, amikor együtt van annak összes jellegzetes tünete:

[...] a közösségnek a *realitásoktól való elrugaszkodása*, az élet által feladott problémák *megoldására való képtelensége*, az *önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta* és a környező világ behatásaira adott reakciók *irreális és aránytalan volta*.⁷

Amikor Stanley Cohen a „morális pánik” ismertebb szociológiai fogalmát az 1970-es évek válságos éveiben megalkotta, azt valójában nem sok különbséggel ugyanarra a Bibó által is felismert társadalmi izgalmi állapot leírására („közösségi hisztéria”) használta, mint amit Bibó az 1930-as években maga is megélt. A morális pánik fogalma komoly karriert futott be a szociológiai irodalomban. A különbség abban ragadható meg, hogy Cohennél a morális pánik fogalmában a társadalmi nyilvánosság és a média szerepe erős hangsúlyt kapott. A morális pánik fogalma a deviancia szociológiájának és a média szociológiájának az összekapcsolása nyomán jött létre, majd az 1980-as, 1990-es években jelentős karriert futott be a szociológián kívül az antropológia és egyúttal a történettudomány bizonyos, társadalmi nyilvánosságot érintő köreiből is.⁸ Cohen könyve, éppúgy mint címe (*Folk Devils and Moral Panics – Mumusok és erkölcsi pánikok*, 1972), a kifejezés negatív jelentését hangsúlyozta, és arra a „gyanútlan naivitásra” utalt, amellyel az emberek többsége viszonyult néhány deviáns jelenség reprezentációjára a mindenkori médiában.⁹ A legtöbb szerző a morális pánik jelenségének előzményei között említette a kora újkori boszorkányüldözés és a zsidóellenes pogromokhoz vezető hisztériakeltés XVIII–XIX. századi eseteit.¹⁰ Az is közös volt a fogalom használói között, hogy a spontán vagy tudatosan gerjesztett pánikot rendszerint valamely nagyobb jelentőségű, sokkal félelmetesebb fejlemény szimptomájaként, mintegy a jéghegy csúcsaként kezelték. A boszorkányság ismeretlen erőket szabadított a közösségre, halálos veszedelemként fenyegette az ártatlanokat, veszélyt jelentett a kiskorúakra és magasabb léptékben a civilizációk elkerülhetetlen harcának előhírnöke volt. Szerintük már a boszorkányüldözés hisztériáira adott adminisztratív – törvényi, rendészeti, jogi – válaszok mellett megjelent az a morális ítélet is, amely a máshitűekkel, a hitetlenekkel, az eretnekekkel, a nyereszkedőkkel, a deviánsokkal, a dologtalanokkal, a hazátlanokkal szemben is megfogalmazódott ugyanekkor. De a mesterségesen gerjesztett és fölnagyított pánik az adminisztratív és morális szabályozás szélsőséges eszköze is lehet, amellyel a hatalom a rendkívüli intézkedéseit, a konkrét veszélyre adott aránytalan válaszlépéseit igazolja, vagy épp elkendőzi.¹¹ Goode és Ben-Yehuda öt fontos kritériumot sorolt fel, melyek jelezhetik számunkra, hogy környezetünkön morális pánik uralkodott el.¹²

Az első kritérium az *érintettség érzésének növekedése*, amikor is a társadalom tagjai növekvő odafigyeléssel viseltetnek egy bizonyos csoport és annak viselkedése iránt. Aztán az *ellenséges hangulat kialakulása*, amikor is a képviselt magatartás fenyegető és kártékony a többségi értékekre és érdekekre nézve, így az alapjaiban veszélyezteti a társadalom létét, de legalábbis annak egy fontos szegmensét. Kialakul egy „mi”–„ők” szembenállás, a jók és a rosszak ellentéte, ami a folyamatos polarizáció során a hősök és az ördögök moralitásokból hagyományozott folklórjának (démonizálás) mintáit is követheti. A következő kritérium, hogy a társadalomban legalább minimális mértékű *egyértelműség* kell uralkodnia azzal kapcsolatban, hogy azon bizonyos magatartás hordozta veszély valós és komoly, hogy a felelősség egy bizonyos csoport számlájára írható. Nincsen morális pánik anélkül, hogy a társadalom számottevő része a problémát ne definiálná hasonló módon, egyazon jelentéssel. Ugyanígy kritérium az *aránytalanság*. A megfigyelők nagyobbban tartják a deviáns viselkedést hordozó, a vádaskodásra jelölt célcsoportot, magatartásuk következményeit súlyosabbnak és mélyrehatóbbnak *észlelik*, mint amilyen az valójában. Az aggodalom így jóval meghaladja a veszély mértékét. Végül a *változékonyság*. A morális pánik változékonyságán Goode és Ben-Yehuda azt értette, hogy hirtelen keletkező – és gyakran gyorsan elpárolgó – közérdeklődésről van szó morális pánik esetén.

A kritériumok megléte azonban még nem feltételezi a morális pánik kitörését. Szükséges ezért a vádaskodó (izgalt, izgalmi állapotba került) közösség, beszélő közeg csoportdinamikájára is figyelmet fordítanunk. Cohen eredeti elmélete szerint is a morális pánikot a társadalmi érdekcsoportok keltik a (közjük tartozó) média közvetítésével. Az érdekcsoportok „mozgalmi jelleggel” működnek (vannak erős egyéniséggel bíró szervezői, vannak a csoportnak követői és szkeptikus képviselői), és ha izgalmi állapotba kerülnek, valójában versenyben vannak attól függően, hogy a saját szorongásaik miatt keltette morális pánikot milyen pályán játsszák, használják-e a média eszközeit, vagy csak a szóbeszéd (pletyka, rágalom) fórumaira hagyatkoznak. Az érdekcsoport (mint a mozgalom mozgatója) éppúgy le-

⁷ Bibó I. 1990: 374.

⁸ Cohen S. 1972: 80; Kitzinger D. 2000.

⁹ Cohen S. 1972.

¹⁰ Ryan W. F. 1998.

¹¹ Rév I. 2018.

¹² Goode E.–Ben-Yehuda N. 1994.

het egy „felülről szerveződő”, a társadalmi elit tagjaiból álló alkalmi vagy tartósan együttműködő közösség, mint köznépi (a hatalomnak alávetett) csoportosulás. Az első esetben úgy tűnik, hogy a morális pánikot az elit (papok, uralkodók, nemesek) generálják, hogy eltereljék a figyelmet a valódi problémákról; míg a másik esetben a közösség valódi szorongásai jelennek meg morális pánik formájában, melyeket a média felnagyít.

A legtöbb szociológus az alulról kezdeményezett („grassroot”) elmélettel azonosul: a pánik a „magas” erkölcsi motivációval rendelkező, de „alulról szerveződő” közvélekedésből indul ki. Mondják ezt azért, mert szerintük a fenyegetettség érzése a „köznépben” őszinte (jobban mondva nem számító, vagyis spontán) és az „aggodalom” széles körben elterjedt. A „grassroot” megközelítést preferáló társadalomtudósok szerint tehát a legfontosabb feladatunk, hogy a társadalmi tudatra fókuszáljunk, hogy a hiedelmeket és azok rendszerét vizsgálva megérthessük az őket gerjesztő félelmeket. A morális pánik tárgyának, vagyis a hiedelmeknek az elemzése vezet el minket a látens félelem megértéséhez is.¹³ Megérteni pedig akkor tudjuk, ha a félelmek artikulálódnak, azok bizonyos helyzetekben fókuszálódnak és a figyelem központjába kerülnek. Ez a fókuszálódás mindig valamiféle szervezettséget („vezetést”, „irányítást”) feltételez. Bár számos egyénben kialakulhat spontán módon a félelem érzése egy cselekvővel vagy egy jelenséggel szemben, de Goode és Ben-Yehuda szerint annak élesedése, kiszélesedése, nyilvános kifejeződése (artikulálódása) csakis az érdekcsoportok szervezte mozgalmi tevékenység révén jön létre.¹⁴ Tehát a félelmek artikulációját az érdekcsoportok (beszélő közösségek) végzik.¹⁵

Feltehetjük rögtön a kérdést, mióta beszélhetünk morális pánikról, és annak tekinthetjük-e a XVII–XVIII. századi boszorkányüldözést vagy annak boszorkányperekben artikulálódó lenyomatait?¹⁶ Több olyan tanulmány is született a boszorkányperrekről, eretneküldözésekről, amelyek sikeresen alkalmazták a morális pánik fogalmát mint értelmezői modellt.¹⁷ Ben-Yehuda (Christina Larner munkájából inspirálódva) három dimenzió (időzítés, tartalom és célpont) mentén elemezte az európai boszorkányüldözés eseteit. Ben-Yehuda magyarázata szerint a boszorkányüldözés elterjedése mögött olyan érdekcsoportok állhattak, amelyek saját fennmaradásukat, szerveződésüket igazolhatták a perek lefolytatásával, például a dominikánus rend, vagy a vallási és a feudális rend felbomlásának vesztesei a reformáció idején. Ők (itt elsősorban dominikánus rendet értve rajta) lettek a jelenség mögött álló „morális vállalkozók”, akik hosszú kampányuk eredményeképp hatályon kívül helyezték például az egyház korábban hivatalos álláspontját képviselő Canon Episcopit, amely tagadta a boszorkányok létezését, és hirdették meg az egyház valódi ellenségeként manifesztálódó boszorkányüldözés programját. Ahogy Kitzinger Dávid, a morális pánik elméletének magyarországi recenzense ezzel kapcsolatban megjegyezte, sok kutató szerint amióta léteznek hiedelemrendszerek, érdekellentétek, társadalmi változások nyomán fellépő feszültségek, azóta létezik, létezhet a morális pánik is. A morális pánik definíciója szerint azonban a közvélemény fontos szereplője az interakciónak. Közvéleményről pedig nem beszélhetünk a sajtó megjelenéséig, legfeljebb „népérzületről”, „közhangulatról” vagy „közösségi véleményről”. A XX. századból visszanezve persze úgy tűnhet, hogy a boszorkánypánik jobbára csak egy szűk írástudó elit (papok, nemesek, uralkodók) eszköze volt, ahol „a nép pusztán reaktív, nem lehet hatékony alakítója a pánikot kialakító interakciónak”.¹⁸

A kora újkor egyes kutatói szerint azonban a morális pánik kialakulásának nem mindig előfeltétele a tömegmédiá megjelenése, vagy nem úgy, ahogy ezt korábban, az 1990-es években gondoltuk, ugyanis más, az újságoktól független kommunikációs csatornák (röpiratok, prédikációk, pletyka, liturgikus eljárások, egyházi és világi propaganda-eszközök, képi programok) is képesek a definíciók és a félelmek körforgását biztosítani.¹⁹

Vizsgálatom inentől két irányt vesz. Az alábbi fejezetben *területi letapogatással* veszem sorra a Habsburg Birodalom azon lázas (izgalmi állapotra utaló) pontjait, ahol és amikor a boszorkányság, a mágia és a vele rokon vámpirizmus morális pánikká fajult esetei a birodalom testén nyomot hagytak, másként fogalmazva ezekről sokan és sokféle érdeket megjelenítve, megfelelő „sűrűsödést” létrehozva beszéltek és cselekedtek. A másik irány majd az lesz, amikor nem területi alapon, hanem kérdéscsoportonként, némi időrendet követve veszem sorra ugyanezt, vagyis a témát artikuláló, az arról beszélő érdekcsoportok elbeszéléseit. Tegyük utazást elsőként a Magyarországgal északról szomszédos Morvaországba és Sziléziába. Ezt követően utunk délre vezet, a Magyarországtól ekkor még független közigazgatással különválasztott Temesi bánországba, valamint a magyar koronához ugyan visszatérő, de a magyar rendi alkotmányban némi autonómiával élő Horvát Királyságba. A negyedik és az ötödik részben Magyarország és Erdély lázas pontjaira figyelek, hogy végül eljussunk a hétéves háborút lezárva a birodalom kebelébe kerülő galíciai területek kulcskérdéseire. Időkeretünk is ez utóbbi lesz, különösen az 1756–1763 közötti és az azt megelőző-követő néhány év.

¹³ Kitzinger D. 2000: 40.

¹⁴ Goode E.–Ben-Yehuda N. 1994: 141.

¹⁵ Kitzinger D. 2000: 41.

¹⁶ Kitzinger D. 2000: 30.

¹⁷ Larner Ch. 1981.

¹⁸ Kitzinger D. 2000: 31.

¹⁹ Kitzinger D. 2000: 32.

3.1. VÁMPÍRPÁNIK ÉS MÉDIAHECC (MORVAORSZÁG ÉS SZILÉZIA, (1755–1758))

Kulcsszavak: médiahecc; morális pánik; krízis; porosz érdek; vámpírpánik; hétéves háború; vámpírizmus; hermersdorfi esetek

A *Berlinische Privilegirte Zeitung* 1755. április 2-i, csütörtöki száma egy régen hallott rémhírt tett közzé. A hírt még március 16-án adta fel a berlini lapot tudósító felső-sziléziai levelező tag. Eszerint egy vérszívóról vagy más néven vámpírról (Blutsauger, oder sogenannte Vampyr) kezdtek el beszélni a Troppau (ma Opava, Morva-sziléziai kerület, Csehország) melletti Hermersdorf (pontosabban Freihermersdorf a Bruntáli járásban, ma Svobodné Heřmanice) faluban. A hír egy asszonyról szólt, aki már két és fél évvel ezelőtt meghalt, és akit életében „tiroli orvosné”-ként emlegettek (Tyroler Doctorin). A gyógyító asszonyról az a hír járta, hogy amerre az országban megfordult, mindenféle varázslatot (Zauberkünste) művelt. Azt mondták, hogy halálos ágyán megvallotta a férjének, ne hagyja őt katolikus temetőben eltemetni, inkább vágja le a fejét, mert meg volt győződve arról, hogy ő vámpír. Nem sokkal a halála után már mások is erről beszéltek, mert sokan haltak meg gyanús körülmények között Hermersdorf faluban.²⁰

Mivel a gyanú nem nyugodott, és sokan a halott asszonyt okolták, a hatóság elrendelte az ügy kivizsgálását. A nyomozás során megsemmisítették a gyanús körülmények közt meghaltak tetemeit. Mintegy harminc holttest exhumálása után tízről megállapították, hogy természetes halállal haltak, őket újratemették. De tizenkilenc felnőt és egy gyermek testén még vérző sebeket fedeztek fel, annak ellenére, hogy a holttestek akár több éve a földben feküdtek. A halottak Hermersdorf, Jägerndorf és Teschen (ma Cieszyn, Lengyelország és Český Těšín, Csehország) településekről származtak. Elsőként ezeknek fejét vágták le, majd szívüket szúrták át, végül minden holttestet máglyán égettek hamuvá. Ennek végrehajtását hat héttel az első észlelést követően a troppai hóhérra bízta.²¹

Mária Terézia királynő és Ferenc császár az ellenséges porosz „propagandára” gyorsan reagált. A *Berlinische Privilegirte Zeitung* 1755. május 8-án közölte a hermersdorfi esettel kapcsolatos hivatalos bécsi választ, amelyet április 23-án adtak postára:

Miután a felső-sziléziai Hermersdorfból az a hír futott szét, hogy vámpíroknak vagy vérszívóknak (Vampyr oder Blutsauger) tartott embereket a helyi lakosok a temetőben lévő sírjukból kiástak, majd azokat megégették, az ügy kivizsgálása végett a császár és királynő tekintélyes hatósági személyeket rendelt a helyszínre, hogy alaposan vizsgálják meg a vitatott kérdést.²²

A határozott válaszlevél szerint az intézkedésre csupán azért volt szükség, hogy a rémhíreket, melyek a parasztok „züllött gondolkodásából” és elitélendő babonás téveszméiből fakadtak, az uralkodó gyorsan eloszlatassa. A berlini újságban megjelent hír alapvetően hamis állításokat közölt, mert a holttestek exhumálását nem a felsőbb hatóság(ok), hanem csak és kizárólag a helyi lakosok kezdeményezték és hajtották végre. Ezért a helyi lakosok el is nyerik méltó büntetésüket. A nem túl hízelgő hírrel Mária Terézia birodalma Európa nyilvánosságának célkeresztjébe került, aki emiatt magyarázkodásra kényszerült. A bécsi lépések nyilvánossá tették a Berlin–Bécs közötti feszült helyzetet. A pengéváltás arra szolgált, hogy az újságolvasói kedélyek mind Berlinben, mind Bécsben izgalmi állapotba kerüljenek. A közelgő háború frontjai ekkor, 1755 tavaszán még csak a szóbeli és az olvasott hírek csatamezején húzódtak. De egy év múlva Szilézia és Morvaország határa valódi csataterévé változott és majd hét évig az is maradt.

Az 1740-es évek óta az osztrák–porosz vita legforróbb témája Szilézia birtoklása volt. Ebben a vitában és ezen a politikai küzdőterén robbant fel az 1755-ös morvaországi vámpírpánik gránátja. Az osztrák örökösödési háborúban, vagyis az első háborút követően (1740–1742) Ausztria elvesztette Szilézia feletti jogát, míg Felső- és Alsó-Szilézia nagyobbik része Poroszországhoz került. Habsburg kézen maradt Szilézia hegyen túli csücske, Troppau és Jägerndorf falvakkal, a Tescheni Hercegség kebelében. A második sziléziai háborúban (1744–1745) ezt a status quót megerősítették. 1756-ig Szilézia morva határ menti része Ausztria birtoka volt, és mint ilyen zónára, nem hatott a Poroszországban, majd 1742-től Sziléziában is a már 1714-től érvényben lévő uralkodói szándék a boszorkányüldözés mérséklésére, tiltására. Jó érv volt tehát a poroszok részéről Szilézia maradvány részét is a „sötétségből” megszabadítani.²³

1720 és 1740 között a csehországi boszorkánypercek és a morvaországi halottak elleni „magia posthuma” váddal illetett hullaperek (ekkor még nem beszélhetünk „vámpírokról”, mert a fogalom és a jelenség nem találkozott össze) nem igazán keltették fel a közvélemény érdeklődését. Csehországban tíz helyszín volt érintett boszorkányvádaktól, ahol három súlyos, halálítélettel végződő boszorkányperct, valamint nyolc mágikus vádat tartalmazó varázsló-, kincséső-, szerelmi varázslással indukált fenytőperct tárgyaltak. Ha csak ezek alapján beszélünk a boszorkánypercek

²⁰ Federmann H.–Schreiber R. 1968: 208; Mézes Á. 2014: 119.

²¹ *Berlinische Privilegirte Zeitung*, 2. April 1755.

²² *Berlinische Privilegirte Zeitung*, 8. Mai 1755.

²³ Šindelář B. 1970: 93–94.

kapcsán kibontakozó „morális pánikról”, úgy itt a bevezetőben meghatározott kritériumok közül gyakorlatilag mind-egyiket tetten érhetjük: érintettség érzésének növekedése a közösség bizonyos tagjának viselkedése iránt, ellenséges hangulat kialakulása a képviselt magatartás kártékonyságának hangoztatásával, kialakul egy „mi”–„ők” vádaskodó szembenállás, a társadalomban legalább minimális mértékű egyetértésben kiteszítja megvádolt tagját magából. Ami eltérés mutatkozik, az a nyilvánosság megfelelő médiumainak hiánya, az esetekre való csekély figyelem. Ez utóbbiban jelent erős változást az 1720-as, 1730-as években a halottak elleni perek megjelenése és az ezzel együtt járó fokozódó hangulat, de különösen a pestis kis-lengyelországi és magyarországi járványainak idején, az 1730-as évek végén és az 1740-es évek elején. Szinte tapintható az ezzel kapcsolatos feszültség a sziléziai halottak elleni eljárásokban. Ez időben is mind Morvaországban, mind a Sziléziával határos zónában halottak elleni (legális) perekre éppúgy sor kerül, mint önkényes (tömeges és illegális) sírbontásokra.

Szilézia nagy részén – épp a porosz–osztrák konfliktus árnyékában – a boszorkányvádaknak és a vámpírpereknek sajátos gellert ad az esetek büntetőjogi és nem mellesleg szentszéki, kánonjogi megítélése. A porosz megszállás alatti területeken 1742-től a büntetőjog mérsékelt, türelmesebb, halálítélet-ellenes és boszorkányvádától mentes elve érvényesülhetett. A zóna utolsó, halálos ítélettel végződő esetét 1744-ben tárgyalják. Szilézia fennmaradó Habsburg-területein viszont továbbra is a Carolina-kód marad érvényben, amelyet még az 1770-es években akkreditált Theresiana kódex sem enyhít, legfeljebb a törvényesség medrében tartja a váddá formálódó, hiedelmektől terhelte indulatokat. Ugyanitt a boszorkányság továbbra is bűncselekmény marad, bár 1755 után rendelettel megtámogatva orvosokkal kell konzultálni minden magia posthuma (vagy ezzel rokon Wiedergänger, Nachzehrer) gyanú esetén, amivel az egyház pozícióját is jelentősen korlátozzák, az adott ügyek megítéléséből kiemelve őket.²⁴ Amikor 1738-ban Giuseppe Davanzati, a dél-itáliai trani érseke kezdetben önszorgalomból, majd a későbbi pápa, XIV. Benedek támogatásával jelentést, tudományos kompilációt készített a morvaországi perekről, az az olmtüzi és lemergi klérus rosszállását eredményezte, akik a belső ügyeikbe való beavatkozásról beszéltek. A Davanzati-jelentés a vámpírizmust az emberi fantázia szüleményének nevezte és a katolikus egyházat kritikusan és szkeptikusan állásfoglalásra buzdította. Wolfgang Hannibal von Schrattenbach, olmtüzi püspök nem is vette jó néven, hogy Davanzati nem osztotta az ő vámpírhitét. XIV. Benedek pápa (pontifikátusa 1740–1758) viszont sokra értékelté Davanzati teológiai érvekkel megtámogatott tanulmányát. Ugyancsak elfogadta, hogy a vámpírhit képtelenség, és az ördög képtelen halottaiból bárkit is feltámasztani. Szerintük a vámpír a pestis hozadéka, amit a betegségtől való szorongó félelem szült. Viszont az érsek 1739-ben írt értekezése csak huszonöt év múlva (1774) jelenhetett meg, a nagyobb újságyilvánosság előtti vita elmaradt. A pápa közben nem maradt tétlen, felszólította a lemergi görögkatolikus érseket is, hogy ő is irtsa a vámpírbabonát. A szélesebb nyilvánosság előtt azonban a kapu csak 1755-től nyílt meg, nem mellesleg II. Frigyes porosz uralkodónak (uralkodott 1740–1786) is köszönhetően. A boszorkányvád és a vámpírhit kríziskezelése és annak hol nyilvános, hol szakmai vitája valójában mind Csehországban, mind Sziléziában az államalakulatok korszerűsítésének hatalmi csatazajában szólt nagyot.²⁵ Különösen figyelemreméltó ez, ha Szilézia változó határai mentén szemléljük a fenti és az 1740 utáni és az 1755. évhez közeli eseményeket is.

Csehországban az utolsó, máglyán történő kivégzéssel együtt járó esetet 1748–1749-ben vizsgálták Mühlhausenben (ma Milevsko, Csehország), ahol a Týnice faluból származó Jakub Trávníček máglyán elégetésével, valamint négy másik személy (három nő és egy férfi) enyhébb büntetésével zárult a mágia vádjával (in causa Magia vel Sortilegii) indukált üldözések sora.²⁶ A valóban utolsó halálítélettel végződő esetet 1752-ben Přebudovban vezették le, ahol Jan Bláha és felesége, valamint szolgálója halálítéletét pallos általi lefejezéssel hajtották végre.²⁷ 1756 júliusában Táborban egy pástort (Jano Pollak) tortúrát követően még halálra ítélték, ezt azonban királynői közbenjárásra kegyelemből kétévnyi kényszermunkára enyhítették. Pollak a tortúrán elismerte, hogy a lelkét az ördögnek eladta, és az ördög azzal a feltétellel szövetkezett vele, hogy majd a sziléziai lengyelek fekete tyúkot áldoznak neki némi anyagi haszon reményében. A házában talált és feltételezett mágikus gyógynövényeket a prágai egyetem orvostudományi karához kellett megküldeni szakértői vizsgálatra.²⁸ **(1. kép)**

A kríziskezelés és a hatalmi verseny összefüggésében lesz érthető a berlini sajtóhadjárat 1755 tavaszán az osztrák (cseh) sziléziai vámpírtörténetek újrarendezésével. A porosz uralkodó célja nem lehetett más, mint hogy a sajtót használja fel a babonás elmaradottság vádjával a Habsburgok lejáratására. Szándékát jelzi az a tény, hogy II. Frigyes már az első sziléziai háború idején, 1742-ben is a morva vámpírhiedelmeken élcelődött d’Argens márkizhoz írt leveleiben.²⁹ De a *Berlinische Privilegirte Zeitung*, vagy köznyelven a *Vossische Zeitung* hasábjain Frigyes nyílt kommunikációs háborút indított az osztrák örökösödési háború alatt, amivel később, a háború lezárását követően sem hagyott fel. Az 1749. évi 142. számban például rövid leírást közölt a berlini lap egy bécsi könyvégetéséről is. A bűnös könyv ál-

²⁴ Klaniczay G. 1988: 236; Miskolczy A. 2015: 74.

²⁵ *Davanzati G.* 1774/2001; Pelizaeus L. 2006: 1039; de Ceglia F. P. 2011: 492, 494, 507; Miskolczy A. 2016: 40.

²⁶ Kytka J. 1939: 33–34; Kreuz P. 1996; Francek J. 2005: 180; Kreuz P. 2016.

²⁷ Francek J. 2005: 179–180; Brhelová E. 2012.

²⁸ Francek J. 2005: 181–182; Francek J. 2007: 274; Šindelar B. 1970: 93–94; Lambrecht K. 1995: 361; Kreuz P. 2016; Brhelová E. 2012.

²⁹ Miskolczy A. 2016: 32; Hamberger K. 1992: 21, 83.

néven publikáló szerzője bizonyos *Johann Ehrenfried Zschackwitz* (1669–1744) volt. Csehország történetét tárgyalta, és az osztrák császári ház örökösödési joga körüli nézeteit fejtegette a porosz érdekek nézőpontjából. A nézetek nem találtak üdvöseknek, amiért is Mária Terézia elrendelte, hogy a „szokásos eljárás” végett a könyvet adják hóhérekre. Reggel 9 órakor a hóhér a Neue Markton a könyvet elégette, majd ceremoniális külsőségek közepette átvonult a Schottenthor elé, hogy ott egy sebtében felállított bitófára felszögezze a szerző nevét: „Rochezang von Isecern”. A közembereknek nem tűnt fel, hogy ilyen nevű szerző nem létezik, de a részleteket az újság sem közölte. Mindebből feltételezhetjük, hogy az efféle eljárást „mindennaposnak” tekintették (mindenki tudta, miről van szó).³⁰

Míg Mária Terézia csendre intette a bécsi sajtó újságíróit, addig II. Frigyes a közvélemény befolyásolása érdekében hangulatkeltésre használta fel a *Berlinische Privilegirte Zeitung* felületét, amelyet Christian Friedrich Voss szerkesztő után „Vossische Zeitung”-nak is neveztek. A cél az volt, hogy a porosz állami nyomda gépein 1755. április 13-án lejárato hír jelenjen meg a hermersdorfi esetről, melyben a beszédesen osztrák nevű és az osztrák tartományokat megjárt „tiroli orvos asszonyról” esik majd szó.

A királynő védekező állásba kényszerült. Az ellenközleményben szereplő bécsi jelentés szerint az uralkodónő a hozzá beérkezett jelentések alapján megállapította, hogy az egész vámpírhit a babonás parasztok képzelődésének szüleménye. Ezért rendeletben utasított valamennyi hatóságot, hogy az embereket az ilyen babonás tévelygésektől térítsék el, akár a legszigorúbb megtorló eszközökkel is. Az uralkodónő személyesen bízta meg legfőbb bizalmasát, Gerard van Swieten (1700–1772) orvost, aki egyben a sajtót is felügyelő cenzori hivatal vezetője volt 1754-től, hogy készítsen memorandumot, politikai célkitűzést és programot adó jelentést az 1755-ös vámpírpanik – nevezzük így – médiaheccéről és minden bizonnyal külföldi (porosz) ügynökök által szervezett sziléziai provokációjáról. A császárné jól látta, hogy a határ menti eset kihívást jelent a birodalomra nézve is. Különösen nyugtalanító volt, hogy a jogosulatlan sírnyitások és a sírokból felhozott holttestek meggyalázása, amit büntetni rendelt el, babonás félelmeket engedett szabadon. Az emberek a térségben félni kezdtek, amit – úgy tűnik – külső ellenséges erők is szíthattak.³¹

Szemlézzük végre Gerard van Swieten első (a vámpirizmusról szóló) memorandumát, a *Remarques sur le Vampirisme de Sylésie de l'an 1755, par M. le Baron van Swieten faites à Sa Majesté imp. et royale. Avec la version. Par M. Antoine Hiltenprand*³² címmel, melyet a két szemlel orvos megfigyelésére és helyszíni tapasztalatára építve fogalmazott meg. Van Swieten utóbb a vámpirizmussal kapcsolatos jelentésének preambulumban azt írta: „[...] minden zaj csak hiábavaló félelemből, babonás hiúságból, sötét és élénk fantáziából, egyszerűségből és tudatlanságból származik az emberek között.”³³

Az 1755-ös kézirat két nyelven, franciául és Antoine Hiltenprand fordításában már németül is tartalmazta Van Swieten álláspontját. Ebben Van Swieten már közölte Joseph Pitton de Tournefort *Relation d'un voyage du Levant* című, 1718-as írásának kivonatát is. A botanikus utazó egy görög „vroucolacas” (brukolak, vukodlak), vagyis visszajáró halott elleni rítusról beszámoló részéről, amelynek 1701-ben szemtanúja volt. A szakirodalom Van Swieten traktátusának sokadik német nyelvű nyomtatott kiadására hivatkozik leggyakrabban, amely Andreas Ulrich Mayer *Abhandlung des Daseyns der Gespenster* című munkájának függelékeként jelent meg 1768-ban, Augsburgban, *Vampirismus* címmel. Ennek bevezetője szerint a traktátust még 1755-ben francia nyelven adták ki („gedrucket”, nyomtatták), ezt a kiadást egy német, majd egy olasz nyomtatott kiadás követte, mindkettő 1756-ban.³⁴

A „vámpirizmus” kifejezés Van Swieten szóhasználata, amit jelentésének francia és latin verzióiban következetesen már a címben is használt. Utóbb Van Swieten *Vampirismus* művének 1768-as kiadása tette újra divatos témává a jelenséget is. A „vámpír” szó már a XVIII. század első felében jelen volt az európai közvélemény szótárában: széles körben először épp egy bécsi újság, a *Wienerisches Diarium* (58. szám) lapjain válhatott ismertté 1725-ben (július 21.) a Habsburg Szerbia határ menti sírbontások és vámpírvádak (vampyri) ürügyén a gradiškei provizor jelentésének beidézésével.³⁵ Jelen keretek között is – követve Mézes Ádám kategóriáját – annak XVIII. századi értelmében használhatjuk a fogalmat. Van Swieten is a nyugat-európai utazók, orvosok és bölcselek szakirodalmi szűrőjén át említette azokat a példákat, amelyek alapján értelmezni tudta a morvaországi síron túli mágia (magia posthuma) jelenségét, így azt a vámpirizmus fogalommal jelölte.³⁶ Ennek a sajtóságosan XVIII. századi szemléletnek megfelelően Van Swieten felülről és nyugatról vizsgálhatta egy, a társadalmi mechanika szerint korábban alsó szinten és csak keleten észlelt hiedelmet, amit területi és regionális alapon is – akár a mai összehasonlító etnográfia előzményének is tekintve – képes volt csoportosítani, majd elhelyezni a tudományos térben. Ez alapján sorolta és sorolhatjuk mi is idetartozó hiedelemként (babonaként) a bolgár és szerb (korabeli terminológia szerint rác [Raczisch]) vámp-

³⁰ Ráth-Végh I. 1978: 127.

³¹ Bohn T. M. 2008: 161–177; Bohn T. M. 2016: 146–127.

³² ÖNB Wien, Cod. Vindob. 7237 P. I. n. 18, fol. 1–14.

³³ Van Swieten G. 1768: a2–a3; Linzbauer X. F. 1852: 725–737.

³⁴ Hock S. 1900: 40; Klaniczay G. 1988: 231; Mézes Á. 2014: 114.

³⁵ *Wienerisches Diarium* 1725: No. 58. 11–12; *Ranft M.* 1728; *Ranft M.* 1734; Hamberger K. 1992: 43–45; Mézes Á. 2014: 114; Mézes Á. 2019.

³⁶ Oltványi Pál 1886: 139; Klaniczay G. 1988: 236; Miskolczy A. 2015: 74.

pírt és vukodlakot, továbbá a román, a korban vlach, oláh (Wallachisch) moroit; ezeken kívül a görög vrykolakast, valamint a cseh–morva visszajáró halottakat, immár vámpírokat (upyer) egy csoportba, amelyek ugyan ritkábban szívnek vért, de egyértelműen fertőzőek vérző, nedvedző testüknek köszönhetően. Minden bizonnyal Calmet kurrens és nagy hírverést kapó munkája is segítette a kategorizálást. Van Swieten is alapvetően a teológiai érvelés felől közelítve és a biblia tanúságának megidézésével kezdte a vámpírhit cáfolatát, mint Calmet: Isten vagy közvetlenül a maga akaratával, vagy pedig az angyalok, próféták, apostolok révén érezteti hatását. Lehetséges a csoda, de lehetséges a sátán, „a gonosz szellem” hatása is. Az, hogy a gonosz hatalmába kerítheti az embert, éppúgy lehetséges, hisz Jézust is megkísértette a pusztában. És nem felejtette el megemlíteni azt sem, hogy a vámpírkihantoláskor a keresztet is megbecstelenítik, mert elégetik. Ez is hathatott az uralkodónőre.³⁷ Ha tudjuk, hogy a teológiai magyarázat szerint a halotti tor egyik legfontosabb célja éppen az volt, hogy a halott lelke maga is jóllakjon, és örökre távozzon az élők közül, ott ne kísértsen, ez a kitétel fontos momentum volt Van Swieten érvelésében. A sír fölé állított keresztnek a visszajáró lelket kellett elrettentenie: „Nyugodjon békében!” – hangzik el a gyászmisén, mint a lehetséges visszatérés szómágiával, imával erősített ellenszere.³⁸

Gerard van Swieten a XIX–XX. századi vámpírirodalom közvélekedésével ellentétben soha nem járt a helyszínen, mert nem ez volt a dolga. Van Swietennek egy súlyos, birodalmi léptékű (politikai) válságot kellett megoldania a kapott hírek alapján, majd pedig egy akcióttervet kellett kidolgoznia az uralkodónő számára. Magukról a hermersdorfi eseményekről még a berlini sajtómegjelenés előtt értesült a királyné is. 1755 januárjában a bécsi közvélemény már beszélt a nyugtalanító morvaországi pletykáról, mivel 1755. február 8-án Friedrich Wilhelm von Haugwitz gróf, az örökös tartományokat igazgató kollegiális hatóság feje erre hivatkozva utasítást kapott a királynőtől, hogy haladéktalanul vegye fel a kapcsolatot Van Swieten báróval, az uralkodónő házi orvosával és bizalmasával, hogy a legnagyobb titokban intézkedjen a Bécset nyugtalanító eset kivizsgálásáról. Van Swietent pedig felkérte a jelentések és a probléma részletesebb feldolgozására – így született a memorandum. Ekkor már szó esett az első vámpírgyanús személyről, a néhai Marianna Saligerin (ismertebb nevén Richter Wenzlin) asszonyról, aki halála után is varázsolt és rontott (magia posthuma).³⁹

1755. február 9-én Van Swieten felterjesztésére Mária Terézia átadta megbízólevelét Johannes Gasser anatómus professzornak és Christian Vabst katonaorvosnak, akik azt az utasítást kapták, hogy a leggyorsabban keressék fel a morva határt és vizsgálják meg a gyanús körülmények közt kiásott asszony maradványait. A megbízólevelél némi elvi munícióval is ellátta a szemlére készülő orvosszakértőket: „Ha e vakhítú embereket az igazról meg tudná győzni, úgy az emberiségnek nagy szolgálatot tenne.” – szövegezte a királynő levele, melyben azt is elrendelte Haugwitznak, hogy a kirurgusoknak napidíjat adjon. A királynő a két orvos megbízólevelében utasította a morva kamarai hatóságot is, hogy mindenben segítsék a vámpírügyek kivizsgálását.⁴⁰ A két boncnoknak nem csak az volt a feladata, hogy a holttesteket megszemlélje,

[...] hanem minden tekintetben előforduló körülményt megfigyelni és kutatni és oly visum et repertumot készíteni, amit elolvasva a természettudósok képesek legyenek a dolog igaz tényállását megítélni és azt a világ köztudomására juttatni.⁴¹

Johann Gasser és Christian Vabst megbízólevelét és a jelentéseik kivonatát Linzbauer Xavér Ferenc tette közzé. A helyszíni orvosi vizsgálat a hullabomlás hiányát természetes okoknak tudta be, minden egyéb körülményt pedig a parasztok félelmével, babonáságával és mellkasi fájdalommal járó természetes betegségekkel magyarázott.⁴² De még mielőtt a kiküldött orvosszakértők és az udvari bizottság a kimerítő tudósítását előadhatta volna, a császárné már 1755. március 1-jén, az eddig nyert információk alapján egy babonáságellenes rendeletet (Nr. 385) tett közzé a vámpírhit leleplezéséről. A rendelet a morvaországi visszatérő halottakkal kapcsolatos hírek miatt szólította fel a rossz döntést hozó egyházat arra, hogy minden természetfeletti jelenséget, így a szellemeket, boszorkányságot, kincsásást és démoni megszállottságot haladéktalanul jelentsen a világi hatóságnak, amely pedig orvosszakértő bevonásával kell hogy kivizsgálja az ügyet:

[...] minthogy ez alatt pedig leginkább csak babona (Aberglauben) és csalás rejlik, Mi pedig ily bűnös visszaéléseket államainkban jövőre semmi képen sem akarunk tűrni, legkegyelmesebb parancsunk tehát: hogy jövőre minden ily ügyekben a papság a politikai hatóság hozzájárulása nélkül semmit ne kezdjen, hanem mindenkor, valahányszor kísértet, boszorkányos babonáság, kincsásás vagy más ördögi megszállottság esete (Gespenster,

³⁷ Miskolczy A. 2018: 33.

³⁸ Delumeau J. 1978: 84–85.

³⁹ d'Elvert Ch. 1859: 376.

⁴⁰ Linzbauer X. F. 1852. I: 722.

⁴¹ Linzbauer X. F. 1852. I: 722–725.

⁴² A Johann Gasser- és Christian Vabst-féle jelentés, valamint a helyhatósági tanúkihallgatási jegyzőkönyvek kortárs kivonatát (és annak más felsőbb hatóságok felé irányított egyidős másolatait) legújabbban Mézes Ádám vizsgálta. Eredményei újraírhatják az 1755-ös magia posthuma eset historiográfiáját. Mézes Á. 2020.

Hexerei, Schatzgräberei, oder eines angeblich vom Teufel Besessenen) adná elő magát, az a polgári hatóságnak azonnal bejelentendő és ugyan csak e hatóság által értelmes orvos közreműködésével az ügy megvizsgálandó és kutatandó: *vajon rejlik-e és miféle csalás a dologban és a családok mint lesznek eszerint megbüntetendők?*⁴³

Az utóbbi mondat csalásra utaló része sejteti, hogy az udvar is tudatában volt egy esetleges provokációnak, melyet büntetni szándékozott, ha az bebizonyosodna. Még ugyanezen a napon, 1755. március 1-jén Mária Terézia betiltotta az Álmoskönyvek (Traumbüchlein) használatát is (Nr. 386), ugyanitt pedig állami monopóliummá tette a szerencsejátékot a lottóval.⁴⁴ Március 17-én elkészült mind a helyszíni szemle jegyzőkönyve, mind Van Swieten báró első, francia nyelvű összefoglalója. Az uralkodónő és a szűk válságtáb arról is döntött, hogy jezsuita misszionáriusokat kell küldeni a régióba, hogy felvilágosítsák a tudatlan tömegeket, továbbá a világ tudára kell hozni a vámpírjelenség valódi okait, ennek érdekében pedig Van Swieten francia nyelvű traktátusát több nyelven (németül és latinul is) terjeszteni kell, „hogy a világ meggyőződtesék tévelyéről és hogy az emberek e dologról tiszta és értelmesebb fogalmat szerezhessenek másuknak.”⁴⁵

Van Swieten 1755-ös értekezését a nemzetközi kutatás ismerte ugyan, de kevés figyelemre méltatta, mígnem Klaniczay Gábor tanulmányainak köszönhetően mind a szöveg, mind a magyarországi recepció bekerült a nemzetközi vámpírirodalom vérkeringésébe.⁴⁶ Van Swieten is a tények és a hírek összefoglalásával kezdte a probléma felvezetését. Kifejtette, hogy memorandumja annak a „vámpírügynek” a kapcsán született, amely 1755 elején lázban tartotta a bécsi közvéleményt, és egyúttal a császári udvar figyelmét is felkeltette. Az eset kapcsán legtöbbször emlegetett név Rosina Polakiné; ő az egyetlen a hermersdorfi vámpírok közül, akinek a nevét Van Swieten is megemlíti *Vampyrismus*ában, de ennél többet nem mond róla.⁴⁷ Minthogy az oszlás jegyeit nem látták rajta; továbbá úgy látták, hogy vér van a testében, elégetésre ítélték a vámpíroknak járó korábbi gyakorlatnak megfelelően. Innen átadom a szót Klaniczay Gábornak, hogy Van Swieten művének lényegét megértsük:

Az írás hangvétele bizonyára meglepné a Voltaire szarkasztikus radikalizmusához szokott füleket: azzal kezdődik, hogy elismeri a csodák létét, s az isteni mindenhatóságról a Szentírásban és az egyház történetében található példákat, továbbá elismeri a Sátán valóságosságát is. Van Swieten is siet leszögezni, hogy – noha léteznek természetfeletti jelenségek – „amióta a tudományok fellendültek, sok olyasmiről, amit a tudatlanok csodálkozással fogadtak, kiderült természetes okozójuk”. Hivatkozik a napfogyatkozás – régi időkben rettegetést kiváltó jelenségére, ami „már nem kelt félelmet. Nyugodtan szemléljük a Teremtő mindenhatóságát, aki ezeket a hatalmas testeket egy olyan végtelenül széles térben olyan pontossággal, oly sok évszázadon keresztül mozgatni tudja...” Hivatkozik a lóporra; az elektromosságra, a tükröződésre, az optikai csodakészítményekre, melyek egy tudatlan ember szemében mind-mind valódi csodának tűnhetnek, amivel bűvészek, családok sokszor vissza is élnek.⁴⁸

Klaniczay Gábor szerint Van Swieten vámpírhittel kapcsolatos ellenvetéseit a *vallásos csoda* felől nézve érthetjük meg. Van Swieten szerint a cél az volt, hogy a csodának tűnő jelenségben megtaláljuk a természetes okokat. Mi lehet a magyarázata annak, ha egy több hónapja eltemetett hulla nem mutatja a hullabomlás jeleit, és mi az oka a vérszerű belső nedvek természetének? Erre vonatkozóan több, a bomlást olykor megakadályozó rendkívüli körülményt sorolt fel: levegőtlenység, kémiai hatások. A jelenéseket és éjszakai látomásokat pedig a félelmeknek és a tudatlanságnak tulajdonította, felismerve a naponta hallott borzalmas történetek, rémhírek okozta szorongás természetét.

Van Swieten sorra vette a korábról ismert vámpírpánik példáit is. Eszerint Morvaországban 1723-ban (tizenhárom nappal az eltemetés után) csupán azért égettek el egy emberi hullát, mert a nagyanyjának nem volt jó a híre. A következő évben (negyvenhárom nappal halála után) ugyanezt cselekedték egy ember hullájával csak azért, mert az előbb említettnek rokona volt. Halála után két nappal azért égettek el egy hullát, mert még „jól nézett ki” és végtagjai hajlíthatóak voltak. 1731-ben kilenc hullát (köztük hét kisgyermeket) égettek meg Morvaországban, mert azokat egy vámpír „befertőzte” (angesteckt hatte).⁴⁹

Ellenvetéseinek másik csoportja morális és jogi természetű volt. Van Swieten erkölcsileg is elítélte azt az eljárást, ahogy egy halála után másfél évvel sírjából kiásott és „boszorkánysága” (!) miatt elégetett asszony hulláját meggyalázzák. Kétszeresen is felháborodott, egyszer, mert pusztá szóbeszédre alapozva és bizonyítékok nélkül hajtották végre az eljárást, másodszer azért, mert szentségtörő módon megsértették a temető nyugalalmát. Jogtalan, jogszerűtlen és morálisan vállalhatatlan volt a helyi hatóság lépése: „Hogy az egyszerű nép, amely olyan kevés tanítást kap, ilyen

⁴³ Kropatschek J. 1786. III: 1755–1759. 172–173. No. 385; Linzbauer X. F. 1852. I: 716. No. 568. és 776. No. 575; d’Elvert Ch. 1859: 376.

⁴⁴ Kropatschek J. 1786. III: 1755–1759. 173. No. 386.

⁴⁵ Linzbauer X. F. 1852. I: 724.

⁴⁶ Klaniczay G. 1990: 303, 305–307.

⁴⁷ Van Swieten G. 1768: 16. Mézes Ádám legújabb szövegfeltárásai szerint az eredeti jelentésekben szereplő név 'Wolackin' volt, ami utalhatott az asszony 'vlach' származására is. Ez a későbbiekben következetesen 'Polakin' lesz Van Swieten jelentésében. Mézes Á. 2020.

⁴⁸ Klaniczay G. 1990: 303, 305–307; Linzbauer X. F. 1852. I: 729.

⁴⁹ Linzbauer X. F. 1852. I: 734.

kilengésébe sodródik, azon a legkevésbé sem csodálkozom, inkább együttérzést ébreszt bennem” – zárta Van Swieten értekezését, mely azonnali királyi rendeletekhez és a hasonló hiedelmek elleni harc megindulásához vezetett.⁵⁰

A memorandum végén Van Swieten a katolikus egyház, pontosabban az olműtzi püspöki konzisztórium morálisan megkérdőjelezhető szerepét is szóvá tette. Van Swieten sorra vette Gasser és Vobst jelentése alapján a pánik eseménysorát is. Kezdve azzal, hogy a hermersdorfi temetőben 1754. december 22-én került sor Rosina eltemetésére, akit már ekkor úgy kezeltek, mint akit Salingerin Marianna megbabonázott. Minden bizonnyal Salingerin lehetett az a titokzatos „tiroli orvosnő”, akiről a berlini újságok szóltak. Mind Salingerin, mind Rosina Polakin esetében felmerült a boszorkányság gyanúja, ezért 1755. január 19-én Rosinát exhumálták és testét megégették. A kiásatott és elégetésre méltó testet „wampyr”-nak nyilvánították (de sagis magisque posthumis, quos Hungari passim Vampyros vocant), mivel a rothadás jeleit nem mutatta (valószínűleg mert a fagy is késleltette a bomlást).⁵¹ Az olműtzi püspöki konzisztórium – nyilván mert eretneknek és boszorkánynak bélyegezték meg Polakint – a temetőben való visszatemetést megtagadta. Legalábbis a világi hatóság erre hivatkozva égette el máglyán a testet (magorum et sagarum cadavera in coemiteriis sepulta, rursum a daemone animari, et sanguinem vivis exsugere). Mégpedig úgy, hogy a hullát egy külön e célra készített karcoló horoggal (Rizhacken) fölmetszették, a temető falán nyílást készítettek, majd az elhunyt gyermekeit és hozzátartozóit arra kényszerítették, hogy a halottat ezen a nyíláson át kivonszolják a temetőből. A szemfedőt, a használt köteleket, a keresztet szintén elégette a troppai hóhér. Az események gyors menetét jelzi, hogy miközben a Gasser és Vabst jelentései előtti első helyhatósági ülést a püspöki nyomozói tanács tagjai 1754. november 30-án megtartották, majd 1754. december 13-án a helyszíni szemlét maguk is elvégezték, 1755. január 15–17-én már a közvetlen intézkedésekre (sírfeltárások, hullagyalázások) is sor került. A harminc kiásott holttestből tizenkilencet bűnösnek találtak. Őket 1755. január 31-én égették el az olműtzi püspöki bizottság egyházi és Grossherrlitz tartomány (ma Velké Heraltice) világi bíróságának ítélete szerint. Vabst és Gasser február 12–14-én tartotta meg orvosi szemléjét, ahol sírnyitásokat és a büntelen hullák megvizsgálását eszközölték, majd néhány napon belül a szemle eredményét a bécsi kancellária tagjai és az uralkodónó már írásban is olvashatták. Az 1755. március 1-jén kihirdetett uralkodói rendelet ezért a központi adminisztráció gyors reagálására utal, vagyis valóban igaztalanok voltak a porosz hírszolgálat rosszhiszemű újságcikkei.⁵²

Március 1-jén Mária Terézia (Van Swieten tanácsára) az egész monarchiára kiterjedően rendelte el, hogy a jövőben a papság hasonló esetekben az állami hatóság előzetes hozzájárulása nélkül semmit sem kezdhet, a hatóság pedig orvosszakértővel vizsgálta meg a dolgot, hogy nem rejlik-e mögötte csalás vagy babona. Utóbbi esetben tényleg gondolhattak arra, hogy mindez semmi más nem lehetett, mint a külföldi ügynökök által végrehajtott, a félelmekre alapozott provokáció. Mária Terézia végül elrendelte, hogy Van Swietennek a vámpirizmust tárgyaló, eredetileg francia nyelven készített értekezését (márciusban már olvasható volt), amelyből az emberek okulást nyerhetnek, német és latin nyelvre is fordítsák le, és adják ki. Ez a *Tractatus de vampyris* 1755-ben röpirat formában – ma úgy mondanánk, állami, politikai tájékoztató (társadalmi konzultáció) keretében – Bécsben jelent meg. Német fordítását egészében közölte Linzbauer Xavér Ferenc.⁵³

Gerard van Swieten karrierje nem itt kezdődött, hanem a Habsburg Birodalom legfejlettebb tartományában, a mai Belgiumban. Felsőfokú tanulmányait a leuveni egyetemen kezdte, majd 1718-tól visszaköltözve szülővárosába, Leidenben folytatta. Itt a kémiai, gyógyszerészeti és orvostudományi stúdiumait Herman Boerhaave diákjaként végezte. 1725-ben védte meg doktori értekezését a vérkeringésről (!) és az artériák szerkezetéről, működéséről (*Dissertatio de arteriae fabrica et efficacia in corpore humano*). Leidenben orvosként telepedett le. Magántanárként az egyetemen is dolgozott, Boerhaavét képviselte a katedrán távollétében. Katolikusként azonban nem volt perspektívája, hogy Boerhaave utódja legyen a leideni protestáns egyetemen. Boerhaave 1738-ban történt halála után Van Swietennek választania kellett, és a távozás mellett döntött. 1744-ben jelent meg *Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos de cognoscendis, et curandis morbis* című munkája Boerhaave művének tisztelegve.⁵⁴ 1745-ben Lotaringiai Anna, Mária Terézia császárné testvére gyermekágyi lázban megbetegedett. Az uralkodónó a hírneves orvost, Van Swientent kérte meg, adjon tanácsot. A levélváltásokat követően Bécsbe hívták. Bár nem tudott segíteni Mária Terézia nővérének, a császárnót lenyűgözte tudásával. 1745-től Mária Terézia udvari orvosának tisztét nyerte el a francia Jean Baptiste Bassand (1680–1742) halálát követően, annak utódjaként. Van Swieten osztrák bárói rangot kapott e tisztséghez. Nagy lendülettel látott hozzá a birodalom közegészségügyének átszervezéséhez. Első lépcsőben átalakította az orvosi felsőoktatást a bécsi egyetemen. Kezdeményezésével botanikus kert létesült, megnyílt a bécsi boncoló tanműhely (theatrum anatomicum). A gyógyszerészeti stúdiumokhoz kémiai laboratórium épült.⁵⁵ Tevékenységének tetőpontja volt a bécsi orvostudományi kar megalapítása és az 1770-ben rendeletileg szabályozott közegészségügyi

⁵⁰ Linzbauer X. F. 1852. I: 736–737.

⁵¹ Pilarz A.–Moravec F. A. 1787. III: 350–351.

⁵² Mézes Á. 2020.

⁵³ Linzbauer X. F. 1852. I: 725–737.

⁵⁴ Van der Korst, J. K. 2003: 45–52.

⁵⁵ Sechel T. D. 2007: 99.

jogszabálycsomag. Már a kezdetek eredményességét jelezte, hogy 1749-től tagja lett a Londoni Királyi Akadémiának, 1751-től pedig a protestáns Svéd Királyi Akadémiának is, annak első külföldi tagjaként. De a birodalom tudományos társulásaiban is részt vett, így lett tagja épp a morvaországi olmtüzi tudóstársaságnak is (*Societas incognitorum*).⁵⁶

Orvosi tevékenysége mellett Van Swieten a cenzúraügyek biztosja volt. 1754-től vezetve a cenzúrahivatalt, mindenekelőtt új kategória-rendszert alkotott a könyvek és a sajtótermékek osztályozására. Van Swieten megpróbált racionális és tudományos szempontokat is felhasználni a teológiai szempontok mellett. Kiiktatta a jezsuiták közreműködését (ők vitték korábban ezt az állami tiszteket), akik fokozatosan, majd egyre gyorsabban kerültek körön kívülre, mígnem 1773-ban be nem tiltották a rendet. Az 1750-es években a jezsuiták kiszorítása az állam intézményeiből (egyetemekről, az orvostudomány és a jogtudomány oktatási köreiből) Van Swieten munkálkodásának is köszönhető volt. A cenzúrárt csak részben sikerült központosítania, azt majd fia, Gottfried van Swieten hajtja végre, és majd csak II. József idejétől válik az állam egyik legfontosabb titkos intézményévé. (Erről a II. részben még bővebben írok.)

Az 1755-ös morvaországi vámpírpanik értelemszerűen még nem volt benne a kor legnagyobb vámpírkutatója, Augustin Calmet 1746-ban, majd 1751-ben is megjelent művében. Annál inkább előfordult a morvaországi, sziléziai, magyarországi, szerbiai, bánáti, Temes-vidéki esetek emlegetése – úgy általában VI. Károly és Mária Terézia országainak vámpírjaiként feltüntetve – az 1760-as évek elejétől ismételten felfelé ívelő vámpírirodalomban. 1764-ben *Filozófiai szótárában* (*Dictionnaire philosophique*) Voltaire (1694–1778) maró gúnnyal írt Augustin Calmet bencés apát vámpírokról értekező, 1751-ben megjelent könyvéről (*Dissertation sur les revenants en corps, les excommuniés, les oupires ou vampires, brucolaques, etc.*). Utóbb az ábécébe rendezéssel és a tartalom bővítésével 1769-ig több kiadást megélt műben a vámpír szócikk különösen támadóra sikerült. Calmet összehasonlító vallástörténeti műve – az 1750-es évek végétől és különösen Voltaire írását követően – céltáblája lett az antiklerikális, egyház- és vallásellenes felvilágosult értelmiségnek.⁵⁷ (2. kép)

Dom Augustin Calmet francia bencés apát nem csak az ellenfelei miatt lett ismert, korának vallástörténeti tudományát egészen magas színvonalon művelte, így a tudóstársaságok tagságát ő is élvezte. Az *Értekezés a szellemekről, vámpírokról, valamint a magyar- és morvaországi, stb. kísértetekről* (*Traité sur les apparitions des esprits et sur les vampires, ou les revenans de Hongrie, de Moravie*) című műve 1746-ban jelent meg, amit számos kiadás (Párizs, 1749) több nyelven és bővített verzió is (Augsburg, 1751) követett. Az *Enciklopédia* is foglalkozott vele, természetesen elítélően Voltaire vitriolos tollából. Nyugat-Európában már elültek a boszorkányüldözés hullámai, s ha a boszorkányságról még nem is zárult le teljesen a sok évszázados vita, intellektuális szempontból sokkal izgatóbbnak bizonyult a halál után visszajáró, az élők vérért szopó, azokat ily módon meggyilkoló és ugyancsak ilyenné varázsoló vámpírok kelet-európai egzotikumja. A vámpíresetek sokkal látványosabb fantazmagóriákkal mozgatták meg a közvélemény elgémberedett tagjait, mint a hagyományos boszorkányvadás. Ahogy Pósnán László ezt jól érezte:

[...] maga a vérszopás – mint egy majdhogynem orvosi elképzelés a mágikus agresszióról – szintén elfogadhatóbbnak tűnt a 18. század evidenciáiéén, mint a boszorkányrontás láthatatlan és megmagyarázhatatlan titkos praktikái. A vámpírhit a visszajáró halottakkal kapcsolatos félelmekre és a baj járványszerű terjedésére helyezte a hangsúlyt, s ezzel hatályon kívül helyezte a vámpírokhöz kapcsolódó, általuk megtámadott, megfertőzött személyek morális felelősségének a kérdését.⁵⁸

Calmet komplexen kezelte a vámpírhit kérdését. Általában véve babonaságnak minősítette ő is a vámpírhitet, de leszögezte, hogy a testek halál utáni feltámadása isteni csoda formájában megtörténhet. Különleges, megmagyarázhatatlan esetekben pedig az ördög is képes feltámasztani a holttestet, ám leginkább csak a halott kísértetét hozza vissza, vagy annak képében zaklatja az élőket. Végül hozzátette: az is lehetséges, hogy a vámpírnak vélt holttestek igazából vegetatív életet élő hullák, akiket a lelkük nem hagyott el teljesen, és valóban rájárnak az élőkre, az életet adó vér után szomjazva. A vámpíresetekről szóló híradások a természeti különlegességek újabb izgalmanak és feladványának lehetőségét kínálták a XVIII. századi orvosoknak és természettudósoknak. Több évtizedes – az 1780-as, 1790-es években tetőző – vitairódalom kibontakozását eredményezték a holttest romlatlanságának történelmi példáiról, fiziológiai magyarázatairól (levegőtől való elzártság, különleges vegyi anyagok hatása stb.), és a vámpírok harapásából eredeztetett kór jellegéről. A XVIII. századi vámpírhit szerint a vámpír nem tartozott az élők világához, de holtaknak sem tekintették. A felvilágosodás filozófusainak kijózanító szándéka ellenére a vámpírok felélénkítették a kor emberének képzeletét is. A vallásos szerzők számára a vámpírhit azért jelentett kihívást, mert a feltámadást és a túlvilágok keresztény dogmáit és a keresztény szentek hagyományos attribútumait (ereklyék) is kiforgatta (romlásnak ellenálló holttest, halál után is növe haj és köröm stb.).⁵⁹ Innen lesz érthető, hogy miért is kellett Mária Terézia szívét külön templomban, míg testét a Habsburgok kriptájában eltemetni: a megoldást a szentek iránti csodahit táplálta.

⁵⁶ Kreuzinger V. 1924; Klaniczay G. 1985; Klaniczay G. 1988; Van der Korst, J. K. 2003: 45–52.

⁵⁷ Calmet A. 1746. II: 55–57.

⁵⁸ Pósnán L. 1993: 212–216.

⁵⁹ Pósnán L. 1993: 212–216.

Voltaire felháborodott azon, hogy Dom Calmet könyve szembekerült a XVIII. század tudományos világszemléletével és a babonáság ellen küzdő felvilágosodás egyre hangosabb tudományos és társadalmi mozgalmával. Voltaire Calmet művével kapcsolatos véleményét röviden így összegezhetjük: nem kutatni, elemezgetni és megérteni kell a vámpírt, hanem nevetség tárgyává tenni. Továbbá azt is, aki a vámpírról vallásos nézőpontból merészel írni, de még inkább azt, aki hisz bennük. Ahogy a téma, úgy a régió is, Calmet vizsgálatainak köszönhetően Európa felvilágosult értelmiségi szalonjainak célkeresztjébe került. Aki meg/(fel)világosodott, az jót nevetetett a teológus tudóson.

A vámpír (a boszorkánysággal karöltve) Mária Terézia államának, élén a katolicizmusa miatt dogmatikussá, babonássá váló uralkodónővel, egy babonás (tudatlan), sötét világ leképeződése lett. Egy birodalom, melynek majd minden tartományában (a bekebelezett lengyelországi részekről Szerbiáig, Erdélytől az örökös tartományokig) az emberek morbid hiedelmeknek, babonás félelmeknek engedelmességgel holttesteket ásnak ki a sírból, hogy azokat megbüntessék és máglyán elégessék, illetve ahol ugyanezt teszik élőkkal is boszorkányság gyanúja esetén, szóval ez a birodalom csakis egy olyan barlang lehetett, ahova a felvilágosodás fénylő fáklyáival még nem hatoltak be.

Voltaire szerint a színhelyek: Lengyelország, Magyarország, Szilézia, Morvaország, Ausztria, Lotaringia (Mária Terézia férjének szülőháza), továbbá a Török Birodalomba olvasztott Görögország, Havaselve és Moldva, mind-mind sötét zóna. Erős élccel mondta ki, hogy

[...] 1730-tól 1735-ig nem lehetett másról hallani, csak a vámpírokról, [akik] hasonlítanak a régi mártírokra, minél többet égetnek el, annál többet találnak.⁶⁰

Voltaire alapvetően a feltámadás- és a csodahitet akarta megsemmisíteni, továbbá a szentek kultuszát, és tette ezt – ahogy Miskolczy Ambrus fogalmazott – immár Voltaire-t célozva meg:

[...] felvilágosulatlan hálátlansággal, hiszen Calmet sokat segített neki, valósággal bevezette őt a Biblia és a bibliamagyarázat rejtelseibe, nélküle aligha tudta volna elkészíteni Filozófiai lexikonját.⁶¹

Sőt, azon szellemeskedett, hogy Dom Calmet, „a mély filozófus” már „látott ezekből a vámpírokból olyanokat, akik kikelnek a sírjukból”. Voltaire, ahogy erre Miskolczy Ambrus utalt, itt tudatosan csúsztatott. Calmet azt természetesen vallotta, hogy Isten feltámaszthatja az embert halottaiból, de ami a vámpírokat illeti, műve végén egyértelműen tagadta feltámadásuk lehetőségét. Miután kimerítően felsorolta az általa a sajtóból és különböző könyvekből ismert vámpírtörténeteket, elzárta tőlük az éltető levegőt.⁶²

Mária Terézia birodalma, annak ellenére, hogy nem volt a felvilágosodás legfényesebb zónája, korántsem volt annyira sötét, mint ahogy azt a politikai ellenfélnek számító Franciaország és különösen Poroszország felől beállították. II. Frigyes porosz király a hétéves háború majd minden évében, nemcsak a fegyverekkel vívott fronton, hanem az újságolvasó közvélemény nyilvánossága előtt is, ahol csak tudott, bele-bele harapott Mária Terézia államába. Ha kellett, meggyőzte (jobban mondva megtévesztette) Voltaire-t, hogy ellenfele majd minden egyházpolitikai hibáját (vagy épp türelmét) kijátszva tegye nevetségessé a Duna mente egyik legnagyobb államát és annak uralkodóját. Voltaire 1751-ben elfogadta II. Frigyes porosz király meghívását, és Berlinbe költözött. A király eleinte úgy viselkedett vele, mint vendéggel. Marasztalta, és húszezer frank évjáradékot adott neki. Voltaire ragaszkodott saját királya beleegyezéséhez, amit késedelem nélkül megkapott, ám a franciák innentől fogva hazaárulóként tekintettek rá. Poroszországi tartózkodása majd három évig tartott. Voltaire így vastagon hozzájárult ahhoz a képhez, amely Mária Terézia államát egy bigott katolikus fészekként jellemezte. Voltaire a sokat idézett ironikus (a metaforákkal együtt érthető) mondatai így írták le a Duna mente vámpírjait:

Amíg a kiszopott személy legyengült, sápadttá vált és tüdőbajt kapott, a vérszopó hullák meghíztak, arcuk kipirult, és megnőtt az étvágyuk. Különösen Lengyelország, Magyarország, Szilézia, Morávia, Ausztria és Lotaringia halottjai derültek jókedvre.⁶³

A felvilágosodás erős egyéniségének katolikus egyház ellen megfogalmazott mondatai – és Mária Terézia birodalmára tett utalásai – minden bizonnyal jól jöttek II. Frigyesnek, ha a francia nyelven olvasó európai közvéleményt akarta a maga irányába hangolni. Ennél finomabb – közvetlen politikai utalásoktól mentes – vélemények is szárnyra keltek a vámpírról, melyek között akadt Voltaire-rel azonos tekintély. 1762. június 28-án kelt Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) filozófus bölcséleti levele Christophe de Beaumont (1703–1781) érsekhez:

Ha létezik egyáltalán kellő számú tanúbizonyossággal alátámasztott beszámoló, hát a vámpírokról szóló ilyen. Nem hiányzik semmi. Hivatalos jelentések, közismert személyek – orvosok, papok, rendőrbírák – eskü alatt tett,

⁶⁰ Voltaire 1787: 37–43.

⁶¹ Miskolczy A. 2016: 26–27.

⁶² Calmet A. 1746, II: 55–57.

⁶³ Voltaire 1787: 37–43.

írásbeli nyilatkozatai: egyetlen jogász sem kívánhat ennél meggyőzőbb bizonyítékokat. És mégis, ugyan ki hisz a vámpírokban?⁶⁴

A levél vámpírral kapcsolatos mondatai szinte azonnal sokat idézett közhellyé merevedtek, különösen azért, mert Rousseau a katolikus érsekkel folytatott vitája ellenére – ahol Rousseau a vallásról való szabad vitát és toleranciát előbbre valónak tartotta a vallási türelmetlenség önös érdekeinél – bizonyos tekintetben egyetértett a katolikus és ezen belül a jezsuita nézőponttal. A felvilágosult gondolkodók Rousseau-val az élen abból indultak ki, hogy minden ember egyforma, és azonos jogokkal kell rendelkeznie, ami alól nem jelentenek kivételt a vallási és társadalmi kisebbségek sem, és – ami jelentős újdonság volt – a nők sem. Minden felvilágosult gondolkodó egyetértett abban, hogy az emberek neveléssel kell önálló gondolkodásra tanítani. A felvilágosodás hívei általában nem az államot vagy a tőkét tekintették a szellemi vakság okozójának, hanem az egyházat, amely a sötétség erejével tartja az embereket a tudatlanság állapotában és buzdítja fanatizmusra, továbbá számos borzalomért tehető felelőssé, a keresztes hadjáratoktól kezdve a zsidópogromokon át a boszorkányüldözésekig és a vallásháborúkig. A felvilágosult uralkodók a vallási türelem eszményét állították a vallási fanatizmussal szembe, amit számos király és császár, például Mária Terézia is mérsékelten, fia, II. József viszont minden jogkövetkezésménnyel együtt támogatót is. A felvilágosult tanoknak még a képzett teológusok és egyházfők között is számos követője akadt.

Amikor a *Le Dictionnaire de Trévoux* szótár 1771. évi kiadásának VIII. kötetében is megjelent a vámpírról írt szócikk, az lényegében Rousseau gondolatmenetét követte: csak azok tudnak ellenállni a vámpírnak, akik legyőzik félelmeiket, és nem hisznek benne. Ezt a szótár-folyamot a jezsuiták készítették 1704-től 1771-ig, és a század közepére a felvilágosodás képviselői által szerkesztett *Enciklopédia, avagy a tudományok, művészetek és mesterségek rendszeres szótára* (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1751–1780) katolikus ellenpólusává lényegült át. Diderot *Enciklopédiájának vámpír* címszavát Voltaire írta meg, de Rousseau mondatai foglalták össze jobban és politikai elfogultság nélkül a vámpírjelenség lényegét. Voltaire a vámpírokról írt cikkében elsőként használta ezt a szót átvitt értelemben, a jezsuitákra és a szerzetesekre, akik a „nép vérét szívják”. Utóbbi jelzői fordulat a XVIII. század végén, majd a XIX. század elején a politikai közbeszéd általánosan elfogadott (divatos) nyelvi propagandafegyvere lett. Használták később a jakobinusokra, a robespierre-istákra, a bonapartistákra, magára Napóleonra, vagy a mindenkori elitre, a zsarnok politikai vezetőkre.⁶⁵ Hogy mégis ki hitt a vámpírokban, jobban mondva ki uralta a félelmeket egy vámpírhittel telítődött társadalomban? Adódik a válasz: olyan állam, ahol a pestisjárványok gazdag muníciót adtak nemcsak temetetlen vagy szentségek nélkül eltemetett halottakból, de ahol a félelmek szítása és visszaszorítása az állam (és/vagy az egyház) politikai eszköztárának tudatosan hasznosított része lehetett. Nyugatról nézve ilyen barbár állam volt Mária Terézia birodalma. A vámpír mint forró téma a kelet–nyugati világ szellemi ütközeteinek, pengeváltásainak a fenti értelemben vett szikrája és szilánkja volt.⁶⁶ **(3. kép)**

Mária Teréziának az 1755. március 1-jei vámpírrendelete előtt a Habsburg Birodalom közönyös volt mind a boszorkányság, mind a létező vámpirizmussal (magia posthuma) kapcsolatban. Az osztrák–sziléziai vámpírpanik – és nem mellesleg a porosz, berlini újságok medianyilvánossága, majd pedig a sziléziai háború előszele – kellett ahhoz, hogy ez a közömbösség irányt váltson. A hermersdorfi eset és annak európai botránya jelentette azt a fordulatot, amely az uralkodónót arra bírta, hogy az országaiban burjánzó babonás hiedelmeket – mint birodalmának köznyugalmára veszélyes gócot – kiirtásra jelölje.

Erre több lépcsőben és több fronton, ha nem is egyszerre, de rövid határidőt szabva került sor. Az állam részben az intézményes orvoslás kiterjesztésével (a közigazgatáshoz kapcsolt hálózatosodással térben, valamint az oktatás-szervezés több időt igénylő munkájával); részben a jogi keretek újrarajzolásával (rendi alapok óvatos átszervezése térben; jogi oktatás megszervezése a jövő időre gondolva) igyekezett magához vonni az ellenőrzést polgárai felett. A vámpirizmussal (ennek csatolmányaként a boszorkánysággal és a varázslással) együtt más természetfeletti hiedelem-lények és erők fölé is kiterítette azt a hálót, amellyel a félelmeket – most már az egyháztól függetlenül – kívánta befogni és vesztegár alatt tartani. Ez értelemszerűen nem ment egyik percről a másikra, de a királynő 1755-től sorozatosan tett olyan jogi lépéseket, melyeknek alkalmazásával az ilyen eseteket kivette az egyházak és részben a helyi jogszolgáltatás kezéből.⁶⁷ Előbbi esetben tiltotta a közreműködést a jogi esetekben, utóbbi esetben a kötelező kontrollt ékelte be az állam és a rendi intézmények (városi, vármegyei, privilegizált közösségi, úriszéki bíróságok) közé.

A Sziléziáért vívott második, ezúttal hétéves háborúban a Habsburg Birodalom nemcsak a katonailag fontos csatamezőn és diplomáciai berkekben, de a társadalmi nyilvánosság új típusú mezején is védekezésre kényszerült. Míg a határ mentén az emberek félelmeire alapozva porosz ügynökök „dolgoztak”, és a sajtónyilvánosságot felhasználva vámpírtörténetekkel feketítették be a birodalom jó hírét 1755-ben, addig a hátországot jelentő tartományokban,

⁶⁴ Rousseau J.-J. 1782. XI. 134–135.

⁶⁵ *Magyar Kurir* (7: 23) 1793. június 4.: 360; *Magyar Hírmondó* (7: 44) 1795. június 2.: 733; *Magyar Kurir* (13: 17) 1799. augusztus 27.: 262.

⁶⁶ Rauer C. 2008: 87–107.

⁶⁷ Mézes Á. 2014: 119.

Magyar- és Horvátországban, az Erdélyi Fejedelemség területén, vagy épp a katonai közigazgatás alatt álló temesi határőrvidéken is a félelmek eszkalációjától és az 1720-as évek boszorkányüldözési hullámaihoz, vagy a botránnyá dagadt szegedi példához (1728) hasonlatos esetek bekövetkezésétől lehetett tartani. Az alábbiakban arra szeretnék választ kapni, hogy mindez hogyan zajlott, milyen további indítékai, mozgatórugói voltak az állami közreműködésnek és a félelmek, a köznyugalmat zavaró tényezők válságmenedzselő kiiktatásának.

3.2. CSÖNDES VÁMPÍRVADÁSZAT A TEMESI BÁNSÁGBAN ÉS A BÁNYAVIDÉKEN (1723–1756)

Kulcsszavak: vámpírvadászat; titkos jelentések; bányakamarai szemlék; katonai közigazgatás; visum repertum; pestis; határzár; pestis elleni védekezés; vesztegzár; vámpírpánik

Georg Tallar egykori katonai-, majd bányakamarai orvos *Visum repertum* című, a Temesi bánságban végzett vámpírvadász tevékenységét bemutató műve csak 1784-ben jelent meg. Rögtön felmerül a kérdés, hogy miért csak ekkor vált nyilvánossá a hermersdorfi eset előtti, 1753-ban felvett temesi vámpírpánikról készült szakértői jelentés, és miért nem volt már a maga korában ennek nagyobb nyilvánossága? A válasz többretegű. Itt és most csak arra teszek kísérletet, hogy kiegészítsem Mézes Ádám erre vonatkozó kutatásait Tallar művével kapcsolatban.

A megjelenést megelőzően közel harminc év telt el, hogy Tallarnak a helyi hatóságok megbízottjaként több tucat gyanús halálesetet kellett halottszemle keretében megvizsgálnia és erről jelentést készítenie. A hallgatás egyik oka talán az lehetett, hogy az esetek nyilvánosságát ekkor még a helyi hatóságok ellenőrizték, akik eleve nem kaptak engedélyt a témát nagyobb fórumra vinni. Amikor pedig a hermersdorfi eset miatt a birodalom központja, Bécs (legalábbis az udvar) már hangos volt a vámpírhisztériától, a temesi esetek eleve kisebb médianyilvánosságot kaptak.

Továbbá azért is, mert a Temes-vidéki eseteknek nem volt akkora tétje, mint volt a morvaországi vámpírpániknak Szilézia fennhatósága miatt. Utóbb a Mária Terézia alatt vallott politika is inkább a hallgatást, semmint a publicitást erősítette. Ámde a babonairtó tematika II. József uralkodása alatt külön központi irányítást kapott. Ahogy annak idején II. Frigyes a berlini Christian Friedrich Voss nyomdáját és a *Vossische Zeitung* hasábjait használta fel politikájának szöcsöveként, úgy ennek mintájára II. József is egy könyvkiadón keresztül propagálhatta a babonairtás szükségességét. Johann Georg Mößle (lovag) 1783-tól tucatszám adta ki a vámpírirodalom orvosi, történeti babonairtó műveit, minden bizonnyal a császár és az állami adminisztráció anyagi támogatásával. Ebben a sorban találjuk Tallar művét, Mößle kiadójának köszönhetően.⁶⁸

Tallar művének reflexióit ezért kettős fénytörésben érdemes vizsgálnunk. Egyrészt fontos hangsúlyoznunk, hogy a jelentés eredeti – csak az állami, hatósági adminisztráció – szintjén nem több, mint a helyi hatóság dilemmájának lenyomata, amikor a vámpírjelenséggel szembesül. Ugyanezen a szinten természetesen vannak már kölcsönhatások a Bánság területén kívüli más, hasonlóan és jellemzően határőri vagy bányavidéki területeken tapasztalt vámpír-esetekkel, de ezeket is általában helyi szinten kezelték. Tallar művének újabb – az 1780-as évekre eső irodalmi – vetületéről nem itt, hanem a II. József uralmával foglalkozó részben beszélek majd. Ebben a fejezetben csak az eredeti jelentésnek az 1750-es évek eseménytörténetébe ágyazott világát vizsgálom.

Georg Tallarról előljáróban annyit érdemes tudni, hogy a katonai szolgálata után nyugdíjas sebészként kereste a helyét, különböző civil állásokban kipróbálva magát. Végül a bánati tartományi kormányzóság a temesvári kerület sebészeként vette alkalmazásba. Katonai pályafutását és a civil életének eseményeit Mézes Ádám gyűjtötte össze. Mint civil felcser bízta meg a kormányzóság 1753-ban, hogy egy háromtagú bizottság tagjaként vizsgáljon ki egy sor vámpíresetet különböző falvakban.

A helyi adminisztráció már Tallar 1753-as jelentése előtt kénytelen volt szembesülni az időről időre felbukkanó vámpírjárvánnyal, melynek az 1720-as évekbeli sorozata az európai közvélemény előtt is viszonylag nagy reflektorfényt kapott. A Temesi bánság (Temeschwarer/Temescher Banat, Banatus Temesvariensis) 1718 és 1778 között közvetlenül Bécsből irányított tartomány volt. Az 1716–1718-as Habsburg–török háború után, a pozsareváci békekötésben rögzítve került a birodalom kebelébe, kezdetben katonai, 1751-től polgári (bányakamarai) közigazgatás alatt működött. Csak 1778-tól lett (a déli határőrvidék kivételével) a magyar közigazgatás (vármegyei rendszer) része. A katonai közigazgatás alatt a bécsi Udvari Haditanács katonai parancsnoksága alá tartozott. III. Károly *jure armorum*, azaz fegyverrel meghódított, saját területként tekintett rá, ezért nem akarta visszacsatolni a Magyar Királysághoz. Ezt az uralkodói eljárást a magyar rendek vitatták. A Bánságban a katonai uralom hatvan éve alatt a magyar nemesség birtokjogait nem ismerték el, így például a csanádi püspökhöz sem kerülhettek vissza a katolikus egyház birtokai.

Az 1710-es évek végén a bécsi kormányzat – a kuruc időkre tekintettel – tiltotta a magyar ajkú jobbágyok, szabad parasztok, de nem kimondva a protestánsok (elsősorban a reformátusok) betelepítését is. Szinte csak a német ajkú

⁶⁸ *Kassics I.* 1825. II: 17, 105; Arlaud D. 2007: 127–144; Mézes Á. 2014: 146–147.

és a római katolikus vallású telepesek költözhetnek a Bánságba a telepítő ügynökök közvetítő munkájának köszönhetően. A telepeseknek ígért szabad jog azonban nem feltétlenül jelentette a lakóhely szabad elhagyását is. A katonai közigazgatású időben a lakóhely elhagyásával való fenyegetőzés (pró és kontra mindkét fél részéről) komoly érvnek számított, hiszen a bánáti kormányzóság állandó lakoshiánnyal (ma úgy mondanánk, munkaerőhiánnyal) küzdött. Már az 1720-as évektől megindult a visszahódított területek pacifikálása és gazdasági, környezeti jellegű meghódítása. Mercy tábornok, az első katonai parancsnok, nagyszabású mocsárlecsapolási és folyamszabályozási munkákat indított el a termőföldek kialakítása érdekében.⁶⁹

A három nagy telepítési hullám (1722–1735, 1762–1776, 1782–1788) között is folyamatos népességbeáramlás zajlott, legfeljebb egy-egy időszakban tömegesebb beáramlás következett be a telepítési pátensekben egyre inkább kibővülő kedvezmények hatására. A főként német ajkú betelepítettek között itt találjuk majd a hétéves háborút megjárt, kiszolgált katonákat, de mellettük luxemburgiak, franciák és az osztrák örökös tartományokból származó (tiroli, stájerországi) parasztokat is. 1737-ig a Bánság 54 településére hoztak telepeseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket, számuk együttesen talán 10 ezer fő lehetett. 1762–1776 között, a második nagy telepítési hullám idején a 29 új településre 3657 családot, 26 új, telepítéssel nagyobbított faluba 1845 családot, azaz összesen 5502 családot telepítettek le, zömmel német–francia nyelvterületről, amely 25 ezer emberfőt jelenthetett. Az Elzász-Lotaringiából érkezett franciák dél-magyarországi központja Szenthubert (1771) lett, de ők szállták meg Garabos (1764), Trübswetter (1772), Soultourn (1771), Charleville (1770) és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi, illetve a párizsi, a metzi és a besançoni egyházmegyékből származtak. 1762–1768 között kényszertelepítés is folyt, az Alsó-Ausztriából és Bécsből kitoloncolt bűnözőket és nemkívánatos társadalmi elemeket (prostituáltakat), mintegy 3130 főt költöztettek a kietlen és lakatlan területre. A Temesi bánság hegyvidéki zónáiban iparosodott jellegű kolóniákat alakítottak ki, elsősorban ott, ahol ércbányák működtek.⁷⁰ A németekkel együtt érkező kisebb számú olasz, spanyol és francia ajkú telepek azonban hamarosan elnémetesedtek.

Amíg az északról történő népességbeáramlás szabályozott volt és/vagy szűk keresztmetszetű, a délről való beáramlás viszonylag szabályozatlan és sűrű volt. A románok (ekkor használatos nevükön oláhok) már a XVI. században is éltek a Temesközrel határos keleti hegyvidéken, de számuk a XVIII. század folyamán a telepítés és önkéntes vándorlás következtében a Bánságban mindenütt megsokszorozódott, ahol önálló, tömbetnikummal bíró falvakat alapítottak. Az 1710-es években az „oláh” (román) betelepülés volt jellemző, így jött létre Detta (1717), Lippakeszi (1723), Sáralfalva (1718), ami jelentősen emelte a Bánság népességszámát. Az „oláh” lakosság elsősorban keleten és a zóna középső részeiben talált szállást.

Ugyanekkor bővültek a szerb telepek is, úgymint Begaszentgyörgy (1723), Deliblát (1733), Karlova (1740). A szerbek már az oszmán-török korban is megjelentek a vidéken, 1740 után pedig a Maros és Szeged vidékéről a Dél-Bánságba húzódtak le, illetőleg 1751-ben a tiszai határőrvidék felosztása miatt telepedtek le Kikinda környékén. A szerbek a határőrvidék félkatonai jellegű társadalmi keretén belül szerveződtek némi önállósággal és közvetlenül a Habsburg Birodalom katonai szervezete alá sorolva. Amikor a határőrvidék katonai szervezeteit az irreguláris erők helyett reguláris erőkké alakították, nemegyszer kerültek szembe a központi katonai adminisztrációval is. 1735-ben ez a Maros vidékén felkeléshez is vezetett (lásd erről a korábbi fejezetben már említett Szegedinác Péro vezette „kurucos” felkelést). A szerb telepek ritkább hálózatot alkottak, mint a románok, és általában a temesi zóna nyugati részein jelentek meg. 1737–1738-ban a török elől Olténiába menekült mintegy 300 katolikus bolgár család is betelepült a Bánságba, őket Vingán, Óbesenyőn (1738), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le. Spontán beáramlás volt 1750–1760 között, amikor a tiszta–marosi határőrvidék erőszakos felosztásakor több ezer szerb települt át a Bánságba (Nagyszentpéter, Csenye, Csenta), de ekkor duzzadt fel a későbbi kikindai szabad kerület településeinek (Melence, Beodra, Mokrin) népességszáma is. 1762–1771 között jelentős román (Babsa, Temeskutas, Fény, Temeskubin, Temespéteri) és szerb (Klári, Kismargitta, Kisoroszi, Nagybecskerek), valamint szörványos magyar (Törökkanizsa, Csóka, Temesvár), továbbá új elemként horvát (Opáva) betelepülés is megindult.⁷¹

Az 1782. évi telepítési pátens hatására, a felmérés adatai alapján a II. József idején lezajlott telepítési akció telepe-seinek majdnem 40%-a a Bánságba költözött, körülbelül 13 400 fővel gyarapítva az új közigazgatás szerinti három bánági vármegye lakosságát. A folyamatos betelepítések (talán 60 ezer fő), a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a népesség jelentős mértékben gyarapodott, annak ellenére, hogy a nagy népességmozgás együtt járt a járványos betegségek fokozottabb és pusztító jelenlétével. Az 1740-es évek 200 ezres lélekszáma Francesco Grisellini becslése szerint 1775-ben 320 ezerre, az első népszámlálás idejére (1784) mintegy 560 ezerre emelkedett. A jelentős népességbeáramlás mellett azonban a lakósűrűség még így is elmaradt az északnyugati országreszek népességi adataitól. Még II. József uralkodása után is volt jelentős népességbeáramlás,

⁶⁹ Olin T. 2017.

⁷⁰ Kókai S. 2014.

⁷¹ *Beschreibung des Banats*, 1790: 7, 49–54; *Kohl J. G.* 1843: 283, 290, 307; Kókai S. 2014.

így 1799-ben, 1802-ben, 1808-ban és 1812-ben is érkeztek kevés számban német ajkú családok. A betelepített németek szabados joggal rendelkező jobbágyok lettek, kegyuruk közvetlenül a magyar király volt. Első szálláshelyeik az újonnan kialakított, mérnöki vonalasságuk miatt csak „sakktáblafalvaknak” nevezett gyorsépítésű telepek lettek.

Amíg összehívták a magyar országgyűléseket, a rendek többször is tiltakoztak, hogy a bánági területeket a Magyar Királyság kebelén kívül igazgatja a birodalom, ezért indítványozták ennek felszámolását. Ezt az álláspontot Mária Terézia részben el is fogadta az 1741. évi XVIII. törvénycikkben, amikor a területet jelképesen az ország közigazgatási szervezetébe visszahelyezte, de ez ekkor még nem volt több mint a magyar rendeknek tett gesztus a Habsburg örökösödési háború küszöbén. A végleges rendezést csak az 1778. évi júniusi királyi rendelet hozta meg, amikor kialakították Torontál, Temes és Krassó vármegyéket. De még ekkor sem a terület egésze tért vissza a Magyar Királysághoz. Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes központtal a többségében szerbek és kisebbségben románok lakta bánági határőrvidék továbbra is a bécsi Udvari Kamara és Haditanács fennhatósága alatt maradt.⁷²

A terület kezdetben néptelen volt és kietlen, de a központi kamarai adminisztráció hathatós közreműködése miatt néhány évtized múlva az egyik legnépesebb és az egyik legdinamikusabban fejlődő régiója lett a birodalomnak. A török megszállás és a kiűzéssel járó háborúk gyakorlatilag elnéptelénítették az amúgy sem barátságos, sok helyütt mocsaras vidéket. Ráadásul a visszafoglalás után is gyakoriak voltak a török betörések. A határ mentén való mozgással a járványos betegségek is könnyen terjedhettek. A mocsaras levegő okozta endémiák (malária, majd később a kolera), az érintkezésből fakadó pandemikus betegségek (himlő, szifilisz) mellett a leginkább a török területről rendszeresen betörő pestistől tartott mind a telepes lakosság, mind a helyi adminisztráció. De egészen extrém félelmeket okozott a pestis a szerb és különösen a román lakosok között is. A pestis időszakunkban a következő években volt jelen a Bánág területén: 1708–1710, 1718, 1737–1741, 1744, 1751–1753, 1755, 1760–1763, 1766, 1770, 1778, 1785, 1794, 1796.⁷³

A Habsburg-kormányzat a Bánátot az ércbányái miatt prioritásként kezelte, ezért is ragaszkodott a közvetlenül Bécsből való kormányzáshoz. Az élet és a gazdasági termelés miatt ide elsősorban bányászathoz értő németeket telepítettek, akiknek azonban nagyon nehéz sors jutott. A Bánát nem véletlenül érdemelte ki közöttük a nem túl hízelgő „németek sírja” (*Grab der Deutschen*) címet. A temesvári németek körében például 1726–1735 között 1365 születésre 4891 halál jutott, 1746–1755 között pedig ez az arány 1670 a 3954-hez volt.⁷⁴ A megdöbbentő számok minden bizonnyal összefüggésben voltak a pestis utáni időkkel, amikor a népesség híján volt mind a termelőerőnek, mind az előállított élelmiszereknek.

Miután a belgrádi béke következtében a Bánát 1739-től határos lett az Oszmán Birodalommal (újra török fennhatóság alá került a szerbiai, havasalföldi határőrvidék pufferzónája), a tartománynak fontos szerep jutott a pestis elleni védekezésben is: Temesvárott (a tartomány főorvosából és segédeiből álló) egészségügyi bizottság működött, amely felügyelte a határ mentén (Pancsova, Orsova/Schupaneke, valamint 1751-től Kubin és Újpalánka) felállított karanténállomásokat.⁷⁵

A vámpírpánik kialakulását és a pestis összefüggését nem nehéz bizonyítanunk, amikor a kortárs szereplők jelentéseit olvassuk. Az alá- és fölérendeltségi viszonyban erősen tagolt (részben katonailag, részben polgári szinten igazgatott) és (nyelvében és kultúrájában egyaránt) erősen kevert bánági társadalomban a félreértéseknek és egymás félreértelmezésének tág tere volt. A legtöbb esetben egy nem helyi származású, a központi adminisztrációt képviselő hivatali ember jelentésein keresztül ismerjük meg a helyi lakosok és a helyi hatóságok, egyházak félelmeit, vélekedéseit és dilemmáit a pestissel és a vámpírpánikkal kapcsolatban. 1738 júliusában a lippai kerületben Újarad német-rác telepesfalu lakosai között terjedt el a visszajáró vérszívó halottak híre. A hatóság az illegális sírnyitásokat és hullagyalázásokat kivizsgálta, de utólag már csak a félelmek és a vámpírhiedelmek következményeiről számolhatott be.⁷⁶ A pestises idők példáihoz kapcsolódik Johann Mayr újpalánkai kerületi provizor 1738 novemberében jelentett esete is. A felettes hatóságnak a rác többségi lakosú Újpalánkáról címzett jelentésében Mayr leírta, hogy kerületében borzalmasan pusztít a pestis, naponta harminc-negyven ember hal meg, és némely faluban, hol azelőtt öt-hatszáz lélek volt, alig akad négy-öt ember. Minden mezőn, szántóföldön temetetlenül hevernek szanaszét a hullák, mert senki sem meri őket elföldelni. Sok halott a saját házában fekszik, akiket senki nem mer a temetőbe szállítani. Mayr ezért elrendelte ezeknek a házaknak a felgyújtását. Dorf- (falu)ban (?) egy Uran nevű (talán szerb) ember öt halottat ásott ki a sírból, mert vérszívónak (Bluthsäuger) gondolta őket. Miután elégették a testeket, a pestis is csökkenni kezdett, amit Mayr egyértelmű „jelnek” vélt. Erre a vesztegzárat felügyelő katonai commissio – nem hallgatva a „babonás” okfejtésre, miszerint a vámpírok elégetése csökkenti a járványt – hullagyalázás miatt elrendelte, hogy Urant, mivel babonás hitében halottakat ásott fel, büntetésül vigyék Temesvárra, és az ottani lazarétumban mint ápoló (és

⁷² Szentkláray J. 1891; Szentkláray J. 1909; Kókai S. 2014.

⁷³ Gortvay Gy. 1953: 48, 52; Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 93, 131; Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 115, 122; Réthly A. 1970: 163.

⁷⁴ Busshoff L. 1938; Parecz Gy. 1939; Mézes Á. 2014.

⁷⁵ Mézes Á. 2014.

⁷⁶ Hammer A. 1859; *Vasárnapi Újság*, 1884: 1.

hullahordó) végezzen szolgálatot mindaddig, míg a járvány tart:⁷⁷ 1739-ben, még mindig a pestis idején a temesvári kerület Fönlak rác faluban, a helyi hatóság közreműködésével, illegális sírfelnyitásokat kellett kivizsgálni. A kiásott halottakról a hatósági feleser megállapította, hogy valójában pestisben elhalt ártatlan emberek hulláit gyalázták meg (ölték meg őket másodszor) vérszopás gyanúja miatt.⁷⁸ 1753 előtt két olyan esetről esik még említés a Bécsbe küldött jelentések regesztáiban, amelyeknél orvosi szakvéleményt említettek. Jellemző módon az egyik, az 1743-ban Birna oláh faluban (orsovai kerület) végzett vizsgálatról készült orvosi jelentés ugyancsak a helyi vámpírbabonák (Blutsauger oder Wampir) megalapozatlanságát támasztotta alá.⁷⁹

Ezzel szemben a másik, a pancsovai Kubin rác faluban 1751-ben végzett orvosi vizsgálat friss vért talált a holttestek szájában, vagyis az a helyi hiedelmeknek adott táptalajt. Erre alapozva, mivel meg kellett nyugtatni a helyi közösséget, amely a falu elhagyásával fenyegetőzött, a kerületi provizor engedélyt adott a hulla kivégzéséhez, a vámpír elpusztításához. A szereplőknek a helyzet babonás (hitbéli) elfogadása (vagy kételye), illetve a borbélysebeszet tanult elveinek hatásossága (vagy hatástalansága) között kellett választaniuk. Mindkét esetben az empirikus, vagyis a „tapasztalati” tények álltak a jelentésben, csak a nyomok és a testi jelek más-más irányba vezették a szemle orvosi szakértőit. Úgy tűnhetett, nem csak a provizorok bizonytalankodtak, az orvosszakértők sem mindig tudták hova tenni, ha az eltemetett hullák nem bomlottak el. A Temesi bánság (közkeletű nevén a Bánát) részben katonai igazgatását épp ebben az évben, 1751-ben polgári (kamarai) adminisztráció váltotta fel. Ez az új helyi hatóság – mely már nem feltétlenül katonai volt, de jellegében még igen, és nem feltétlenül helyi, mivel a bécsi kamarai igazgatás érvényesült – rövid időn belül több vámpíresettel is foglalkozni kényszerült. Az első esetet 1751. február 26-án a fent már említett pancsovai polgári kamarai kerületből, Kubin rác faluból jelentették, ahol a helyi hatóság még engedélyezte a vámpírnak tartott halottak felásását.⁸⁰

1752 februárjában további két kerületben (a katonai közigazgatás alatt maradó karánsebesiben és a pancsovaiban) is vámpírjelenségekről számoltak be a jelentések. A karánsebesi kerületben, Slatinán (oláh falu) és a pancsovai kerületben, Deliblaton (rác falu, Belgrád mellett) négy-négy hullát ástak ki a helyiek, kivágtott szívüket megfőzték, és „mindenféle babonás dolgot műveltek” velük (a jelentéskészítők szerint feltehetően megették azokat). Tallar szerint is ez a hír járta az esetről. Mint a kerületi provizor hangsúlyozta, a hatóságok tudta nélkül zajlottak az események, ezért eljárást indítottak, és kihallgatták a tetteseket hullagyalázás büntetésében. A karánsebesi esetben a hatóságok (a kamarai vezetés és az ortodox egyház is) határozottan elzárkóztak a négy holttesten végrehajtott illegális rítustól. Felfelé azt jelentették, hogy a legszigorúbb tiltásuk ellenére művelték azt a helyi lakosok.⁸¹ 1752 szeptemberében újabb hír érkezett az orsovai kerületből, Mehedica oláh faluból, ahol nem kevesebb mint harmincnégy ember halálát tulajdonították a helyiek vámpírok tevékenységének. Ebben az esetben nem ismert a hatóság reakciója. A helyi feszültség kezelésében annyi lehetett a gyakorlat, hogy a bejelentett eseteket (távolságtartóan) figyelemmel kísérték, az önkényes, titkolt akciókat viszont büntették. Láthatjuk, hogy nemcsak a diagnózis, hanem a terápia irányában is kétféle attitűd alakult ki.⁸²

A két pólus között tág tere volt az egyéni megoldásoknak. Bár egyes tisztviselők eltérően álltak a kérdéshez, a század dereka felé túlsúlyba kerültek az eseteket elítélő reakciók. Az orsovai kerület tiszttartótanácsa például 1748-ban körlevélben tiltotta meg a holtak kiásását és elégetését. Igaz, a fent említett 1751-es kubini ügyben a pancsovai tiszttartó meg éppen hogy engedélyezte a vámpírok „kivégzését”.⁸³

A temesvári tartományi kormányzósághoz beérkezett jelentésekről készült regesztákban egészen egy 1743-as esetig nem szerepelt a „vámpír” szó, mindaddig a német nyelvterületen egyébként széltében ismert „Blutsäuger”-ként, azaz „vérszopó”-ként utaltak a gyanús személy halála utáni jelenségre.⁸⁴ Ugyanitt bűbajos asszonyként (Zauberin) is megnevezték őket, amennyiben a haláluk előtti gyanúokokra terelődött a figyelem. Ugyancsak ezekben a jelentésekben említették, hogy több vámpír még életében boszorkány hírében állt.⁸⁵ Egy 1743-as esetben is szükségét érezte

⁷⁷ „In denen Dörffern aber wurden die Todte, von dem in Hausz lezt überbleibenden beerdiget, dieser aber Verbleibete Todter unbegraben, wessentwegen er Joh. Mayr manche Häuszer sambt denen Todten hätte enzündun und verbrennen lassen. In einem siecheren Dorff hätte einer, namens Uran, 5 Todte Leiber ausgraben lassen, selbe für Bluthsäuger erkehnet und verbrennet. Sinter deme auch das Übel, in besagten Dorff nachgelassen hätte, mithin also zu zweiflen seye, ob sothanes Übel von einer ansleckenden Seuche, oder von denen Bluthsäugern herrühre?” MNL OL C 37, Acta pestilentialia, 1738. nov. 21–24. protokollum. Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 86. No. 227.

⁷⁸ Lammert E. 1978: 12; Grün I.–Schäfer G.–Groß D. 2009: 211.

⁷⁹ Baróti L. 1900–1902. II: 150; Mézes Á. 2014: 123.

⁸⁰ Baróti L. 1893–1896. I: 379; Mézes Á. 2014: 123.

⁸¹ Baróti L. 1893–1896. I: 381; Baróti L. 1900–1902. II: 209; Baróti L. 1893/1894: 219–221; Mézes Á. 2014: 123, 129.

⁸² Baróti L. 1900–1902. II: 273; Mézes Á. 2014: 124.

⁸³ Baróti L. 1900–1902. II: 206; Mézes Á. 2014: 123.

⁸⁴ Baróti L. 1893/1894: 219–221.

⁸⁵ Baróti L. 1900–1902. II: 135; Szentkláray J. 1909: 291; Mézes Á. 2014: 122.

a kerületi provizor jelezni, hogy a kifejezést annak ismert szinonimájával magyarázza meg a kormányzóságnak. A kerület egyik falvában hét hete garázdálkodott „egy vérszopó vagy vámpír” (Blutsäuger oder Wampir).⁸⁶

Az 1725 és 1756 közötti időszak kormányzósági jelentéseiből Baróti Lajos 1893 és 1902 között legalább huszonegy vámpíresetet, továbbá tizenegy boszorkányok, jövendőmondók és kuruzslók ellen indított fenyítőpért és – a sor végén – egy vérvádesetet tett közzé.⁸⁷ E regeszták alapján biztos képet kaphatunk a Bánát vámpírhelyzetéről, mely a vélekedésekben éppúgy, mint az ellenintézkedések gyakorlatában nagyszámú és sokszor egymásnak ellentmondó rajzolatot mutat. Hogy mi volt a céljuk a jelentéseknek, az talán abban ragadható meg, hogy a kormányzóság tartományi szinten is egységes állásfoglalást szeretett volna kialakítani a kérdésben. 1753 előtt ugyanis a legkülönbözőbb megfontolások alakították a helyi és tartományi kormányzati gyakorlatot, így az ügyek kimenetele nagyban függött a szereplőktől és a helyi viszonyok dinamikájától. Nemcsak a holttestek kiásása és a hullakivégzések ellen szóltak érvek (mint a higiéniai megfontolások vagy a szentségtörés) és különböző érzékenységek (mint a babona megítélése vagy az undor), hanem több tényező szólhatott a rítusok hatósági jóváhagyása vagy ugyanúgy tiltása mellett is. Egyrészt, mivel a magyarországi boszorkányperek harmadik nagy hulláma éppen a XVIII. század első felére esett, korántsem volt ismeretlen a korban a gondolat, miszerint némelyek az ördög segítségével akár haláluk után is képesek rontani. A kérdés tehát az volt, hagyja-e a hatóság a lakosságot a félelmeiben megragadni, vagy épp a köznéppel együttműködve csillapítsa azt. Minden esetben helyzeti döntés volt, hogy aktuálisan a felettes hatóságnak való megfelelésként a tiltást vagy a köznéppel való dinamikus együttműködést választották.⁸⁸

A Temesi bánság önálló közigazgatása alatt amúgy büntetőügyekben a legszigorúbb eljárásrendet követték. A kivégzések megdöbbenően gyakoriak voltak az 1760-as és az 1770-es évek nyugati utazóinak szubjektív beszámolóí szerint, így II. József is saját tapasztalatai alapján írt erről utazási naplójában. De az objektív mércének számító jelentésekben is minden hónapra jutott legalább két ilyen eset. Előfordult, hogy egyszerre nyolc-tíz személy együttes kivégzését rendelték el, és hajtották végre látványos keretek között. 1718-ban csak Temesváron tizennégy elrettentő, jelentős költséggel járó kivégzésre került sor. Minden kerületi város saját hóhért tartott, akiket az adminisztráció a mellékbüntetésül kirótt büntetéspénzekből fizetett. Jóval több hóhér dolgozott itt, mint a szomszédos Csongrád vagy Arad vármegyében. Közönségesen a halálbüntetéseket kötél által, vagyis akasztással hajtották végre, rendszerint a bűncselekmény színhelyén, olykor a kerület központjában. Minden kivégzéshez több kormányzói tisztviselő ment ki Temesvárról, ellenőrizni a helyi hatóságot és a provizort, de ezzel is emelve a látványosság ázsíóját.⁸⁹ A kivégzendők lelki vigasztalására, bármilyen vallásúak voltak is, mindig jezsuitákat rendeltek. A görögkeletiek ebben vallásuk elnyomását látták, ezért az ortodox papság panaszt tett Bécsben. Ennek hatására 1732-ben az a változás történt, hogy a nem katolikus elítélteket a saját papjuk láthatta el a végső szentségekkel, de a vesztőhelyre továbbra is a katolikus pap, többnyire egy temesvári jezsuita kísérte. A temesvári vesztőhely évszázadok óta a Hunyadi-kastély mögött, vagyis a belgrádi kapun kívül eső mezőségen volt, ahol a „hagyomány” szerint Dózsát is elégették. Az emlékezetet meghaladó idők óta kápolna állt ezen a helyen. 1729. január 1-jén hirdette ki az adminisztráció, hogy a polgári és büntető igazságszolgáltatás javítása céljából (*zur besseren Beförderung der Justiz*) Temesvárott katonákból és kamarális tisztviselőkből álló törvénykezési bizottságot nevez ki a császár. Ez a vegyes törvényszék a temesvári várparancsnok elnökletével hetenként egyszer ülésezett és mondott ítéletet az elé terjesztett polgári és büntetőperekben. A bizottság kinevezése kétségkívül előrelépést jelentett a Temesi bánság törvényességi praxisában és a polgári közigazgatás felé. Ez nemcsak gyorsította a polgári perek tárgyalását, de enyhítette és humánusabbá is tette a büntető eljárásokat. Már 1729. március 25-én utasította a bizottság a kerületek provizorait, hogy a bünvallatásnál szelíden és emberségesen járjanak el, a tortúra és más egyéb kényszereszközök alkalmazását pedig mellőzzék. Erre azért kellett őket figyelmeztetni, mert a kelleténél többször és a jogszabályt mereven értelmezve alkalmazták a tortúrát. Ügyvédet az egész korszakban csak kettőt neveznek meg adataink. Egyik a tartományi ügyész (Landes-Advocat), Prunauer Sebestyén, a másik egy Falck nevű temesvári gyakorló ügyvéd volt, kiről a központi kerület tiszttartója azt jelentette az adminisztrációnak, hogy módfelett eladósodott, munkájában ezért megbízhatatlan.⁹⁰ Ennek ellenére Francesco Grisellini még az 1770-es években is megjegyezte temesvári úti beszámolójában, hogy a tüzes harapófogóval való szaggatás, a kerékbe törés és akasztás szemmel látható túlzó alkalmazása miatt az oly kevéssé hat a gonosz indulatú emberek visszatartására, hogy minduntalan rablógyilkosságokról, szegénylegények támadásáról és zsványbandák fosztogatásairól lehet hallani szerte a Temes-vidéken.⁹¹

E szigor ellenére a mágikus vádak következményei mégsem voltak olyan súlyosak, mint például a szomszédos, a magyar közigazgatás alá tartozó Arad vagy Csongrád vármegyékben. A letartóztatott személyek többsége fenyítés-

⁸⁶ Baróti L. 1900–1902. II: 150; Mézes Á. 2014: 123.

⁸⁷ Baróti L. 1893/1894: 219–221; Baróti L. 1893–1896: I; Baróti L. 1900–1902: II; Bräunlein P. J. 2012: 712.

⁸⁸ MNL OL E 303 Landes Administration in dem Bánát, Temesvár, 1716–1779, I. a/, 9. E/f, f. 7; Bräunlein P. J. 2012: 710–719; Olin T. 2017.

⁸⁹ Szentkláray J. 1909: 350.

⁹⁰ Szentkláray J. 1909: 351.

⁹¹ *Grisellini Fr.* 1780. I: 11, 207–208, 225–226, 234; Marjanucz L. 2013: 40; Olin T. 2017: 159–172.

sel, veréssel (ritkábban megbélyegzéssel), mágikus eszközeinek nyilvános elégetésével és végül a tartományból való kitoloncolással megúsztta a gyanúsítást. Köszönhető volt mindez annak is, hogy a súlyosabb bűncselekményekkel egyébként fertőzöttebb régió minden energiája inkább a rablók, rablógyilkosok, félkatonai jellegű bűnbándák felkutatására, elfogására és megbüntetésére irányult. Ebben a tekintetben a kuruzslás, szemfényvesztés, illegális gyógyítás, jóslás, jövendőmondás és kincskeresés sokkal kisebb súllyal esett latba. 1729-ben a lippai kerület Groşi (Marosgörös) oláh faluban fogtak el egy férfit boszorkányság gyanújával.⁹² 1733-ban pedig a verseci kerületben egy öreg cigány asszonyt és egy rác asszonyt tartóztattak le, mert az országút keresztezésénél végzett varázslásaik miatt gyanúsak lettek. A náluk talált varázseszközöket helyben elégették.⁹³ 1734-ben a becskerek kerületben, Becskerek szerb városban kuruzslásai miatt megfenyítették egy „görög” gyógyítót, akit mindenféle praktikáitól eltiltottak.⁹⁴ 1736-ban a csákovai kerület provizora arról számolt be, hogy a német-rác-oláh vegyes etnikumú településeken nyugtalanságot szított egy jövendőmondó ember, akit ezért elfogtak.⁹⁵ 1737-ben a verseci kerület provizora pedig azt írta, hogy a helyi tömlöcben (német-rác város) egy fogva tartott rác asszonyt azzal vádoltak, hogy a börtönben ismeretlen eszközzel megbabonázott egy rabot.⁹⁶ 1741-ben, a pestises időkben a temesvári kerületben Mosnica oláh falu egyik lakosát, egy asszonyt mágia (Zauberei) vádjával letartóztatták és a temesvári tömlöcbe szállították.⁹⁷ Ugyancsak a pestis árnyékában került sor 1741-ben a csanádi kerületi Szentpéter rác falu három boszorkánysággal vádolt asszonyának őrizetbe vételére. A hatóság (a pestistől tartva) törvényszéki embereket és külön orvost küldött a helyszínre, akiknek dolga lett a tanúk meghallgatása. A megvádolt három asszonyt erős fedezet mellett és egymástól elkülönítve felküldték Temesvárra, hogy mind őket, mind a hatósági tanúként jelen lévő orvost a törvényszék meghallgassa. Elrendelték azt is, hogy hozzák magukkal a fazekat, amelyben a boszorkányos cselekmény tárgyi bizonyítéka készülhetett, valamint a boszorkányseprűt, mellyel ördögös művészetüket elkövették.⁹⁸ Immár a pestis után került sor 1744-ben a lippai kerületben egy oláh remete (kalugyer) elfogására, aki a megnyomorított köznép körében jövendőmondással keltett reményt, a hatóságban viszont zavart. Letartóztatták, majd a kerületből Erdélybe toloncolták.⁹⁹ 1747-ben a verseci kerületben egy körzeti német hajdút és egy jövendőmondó cigány asszonyt illegális kincssásással (schatzgräben) és mágikus kincslátással vádolva tartóztattak le, ők minden bizonnyal fenytéssel szabadulhattak.¹⁰⁰ 1748-ban az orsovai kerületben, Sopot (Schuppanek) oláh falu „görög” szemfényvesztő gyógyítóját tiltották el kuruzsló, babonás tevékenységétől.¹⁰¹ Ugyanitt 1752-ben, Mehedica oláh faluban egy férfit jövendőmondásai miatt fenytettek meg hatóságilag.¹⁰² E fenti esetek szereplői minden bizonnyal kisebb figyelmet és félelmet keltettek mind a köznép körében, mind a hatóság előtt, mint a hatóság számára is megdöbbentő pszichikai hatást kiváltó vámpíresetek. **(4. kép)**

Különösen az első idők forrásai árulkodnak – Mézes Ádám összefoglaló tanulmánya szerint is – a kamarai hatóságok meglepettségéről és bizonytalanságáról, amikor a vámpírok kiásásával és a hullagyalázásokkal szembesültek a túlnyomórészt oláh falvakban, de a rác településeken is. Itt is, ahogy már láttuk a morvaországi helyzetben, vagy majd olvashatjuk a horvátországi vagy a magyarországi boszorkányperek betiltásával kapcsolatban, a helyi hatóságok erős dilemmába kerültek, hogy vajon mi a helyes intézkedés. „Herr Rác”, Lugos-Facset polgári kerületi provizornak 1725-ös, a kormányzósághoz intézett kérvényeiből – Mézes Ádám szavaival – csak úgy „süt a tanácsstalanság”. Három nappal azután, hogy a kormányzóság utasította, a „gyanúba esett” halott boszorkányt (akiről Rác feltehetően korábban jelentést tett) ássák ki és vizsgálta meg, a tisztartó válaszában elmondja, hogy az exhumált boszorkány vámpírsága bizonyítást nyert. Kérdezi, mit csináljon a testtel. A hulla mellé a döntés megérkezéséig őrséget állított, vállalva a helyi lakosság félelmeinek fokozódását is. A következő évben már határozottabban lépett fel: amikor tudomást szerzett arról, hogy a helyiek kiástak egy idős nőt, akit vérszopással gyanúsítottak, ő a „megfelelő ismertetőjegyek” meglétével igazolva engedélyezte a holttest kedélyeket megnyugtató lefejezését. A felsőbb hatóságtól ekkor azt kérdezte, szabad-e elégetnie is.¹⁰³

A provizorok és a szakértő katonarvosok dilemmáját az ortodox egyház helyi képviselői (egyházvezetői) sem mindig segítették a döntésben. Petrovic metropolita 1727-ben az egyházból való kiátkozás terhe mellett tiltotta meg a vámpírnak mondott halottak temetőbéli kiásását. Ugyanezen okok, valamint a koledálás betiltása miatt a temesvári püspöknek rosszabb híre volt a köznép körében, mint a töröknek.¹⁰⁴

⁹² Baróti L. 1900–1902. II: 75.

⁹³ Baróti L. 1893–1896. I: 511; Szentkláray J. 1909: 292.

⁹⁴ Baróti L. 1893–1896. I: 401.

⁹⁵ Baróti L. 1893–1896. I: 466.

⁹⁶ Baróti L. 1893–1896. I: 511; Szentkláray J. 1909: 293.

⁹⁷ Baróti L. 1893–1896. I: 411.

⁹⁸ Baróti L. 1893–1896. I: 267–268; Szentkláray J. 1909: 293.

⁹⁹ Baróti L. 1900–1902. II: 95–97.

¹⁰⁰ Baróti L. 1893–1896. I: 529.

¹⁰¹ Baróti L. 1900–1902. II: 390.

¹⁰² Baróti L. 1900–1902. II: 272.

¹⁰³ Baróti L. 1900–1902. II: 136; Szentkláray J. 1909: 292.

¹⁰⁴ Popovic D. J. 1959. II: 262; Drobnjakovic B. 1960: 187; Kiss M. 1983: 271.

1729-ben a lugosi polgári kamarai kerületben Gruin és Susanovec (oláh falvakban) még az egész falut átkozta ki a lugos-facseti protópópa, amiért (feltehetően önkényesen) vámpíröléseket követtek el. A kiátkozás azonban paradox módon csak súlyosbította a helyi feszültséget, mert a halottak így nem kaptak egyházi temetést, márpedig az egyházi szertartás nélkül eltemetettek szinte bizonyosan visszatérnek majd, hogy zaklassák az élőket. Végül a kedélyek lecsillapítása végett a kormányzóságnak a kerületi tisztartót kellett utasítania, hogy igyekezzen közbenjárni a pópánál az anatómia feloldása érdekében.¹⁰⁵

1748-ban a karánsebesi protópópa viszont azért átkozott ki egy másik falut, mert a lakosok az egyház tudta nélkül tizenegy testet kiástak és elégettek.¹⁰⁶ Ugyanakkor az ortodox egyház hozzáállása sem volt olyan egységes, mint amilyennek mutatkozott ebben a határozatban (vagy amilyennek a felső vezetés látni kívánta, hogy mit csináljon az alsópapsága). Több későbbi forrásban is visszatérő vád, hogy az ortodox egyházi vezetők és az alsópapságot képviselő pópák, kalugyerek erősítették a vámpírhitet és a vele járó eljárásokat.¹⁰⁷ Tallar is ezen az állásponton volt, és talán nem kevésbé meggyőzően állította, hogy például egy ízben, amikor a máglyát a templomkertben állították fel, a kallatschai papnak nyilvánvalóan tudnia kellett egy vámpírnak vélt csecsemő elégetéséről.¹⁰⁸ 1750. július 8-án Bécsből rendelet formájában érkezett utasítás a szerb ortodox papság részére, miként viszonyuljon a rácok hiedelmeihez és varázslásaihoz (Raitzischen Maleficanten). Az egyház részéről érkező tiltás valószínűleg nem annak szólt, hogy a vámpírokat kivégezték, hanem annak, hogy erről az egyház nem tudott.¹⁰⁹

Georg Tallar 1753-as jelentésében, kronológiai sorrendben haladva az első esetek, amelyekről a kormányzóság hírt kapott, az újpalánkai Klein Dikvan és Rakasdia oláh falvak voltak január 11-én.¹¹⁰ 1753. január 22-én keletkezett a kormányzóság parancsa, miszerint a Temesvárhoz közel fekvő, csákovai kerületbeli Schebell (Jebel) oláh faluban két hétre börtönbe kell zárni a hatóság tudta nélkül vámpírokat kivégző alattvalókat. Mivel ez már ítélet volt, a kormányzóságnak már korábban értesülnie kellett az ügyről. Tallarék ekkor már úton voltak Klein Dikvan felé, mert a sebész szerint először ebben a faluban vizsgálódott, és csak utána, feltehetőleg visszafelé jövet, Schebell faluban dolgozott együtt társával, dr. Paul Adam „Kömovesch”- (Kömüves)sel. Ezek után azonban minden bizonnyal külön dolgoztak. Köműves valószínűleg maradt a csákovai kerületben, Temesvártól délre: az ottani vámpíresetek szerepelnek is a jelentésregesztákban, ám Tallar nem említi őket.¹¹¹ 1753. január 29-én a lugosi polgári kamarai kerületben Kallatscha, Kollátfa oláh faluban, több ember járványos halálát követően egy gyermek hulláját illegálisan, a helyi pópa tudomásával elégették, de előtte vérét vették, mert annak mágikus erőt tulajdonítva a vámpírok ellen akarták használni.¹¹² Február 7-én a csákovai Stamura oláh faluból, 14-én pedig szintén onnan, Wermesch oláh faluból érkeztek be a provizorok jelentései az ott dülő vámpírok grasszálásairól (*die Vampire grassiren*). Valószínűleg ezek voltak azok a falvak, ahol Köműves egyedül tevékenykedett.¹¹³

Eközben a kormányzóság február 1-jén kiküldte a temesvári kerületi sebészt Kallatschára, hogy vizsgálja ki az ottani, sok halált okozó betegséget. Mivel Tallar – állítása szerint – Kallatschán egyedül volt, így vélhetően ő volt az a kerületi sebész is, akinek révén a kerületi hivatal 7-én már jelentést tett arról, hogy a rejtélyes betegség babonáságnak tudható be. Két hét múlva, 20-án a kerület megküldte a kormányzóságnak a sebészi jelentést a kallatschai betegség-helyzetről. 27-én azonban újabb jelentés érkezett a sebésztől, vagyis Tallartól, hogy a faluban megint felütötte fejét a betegség. Mindenesetre a kerület csak március 6-án tudott arról beszámolni az „orvosi vizsgálat alapján”, hogy Kallatschán a betegség megszűnt.

Látható, hogy a regeszták tanúsága szerint a jelentések heti rendszerességgel érkeztek Tallartól (február 14. kivételével), aki a *Visum repertum*-ban is említette, hogy a bizottság tagjaként hetente tett jelentést a kormányzóságnak. Ennek fényében nyer értelmet a munka teljes címe, amely szerint összefoglaló jelentésről (*Summarischer Bericht*) van szó. Tallar rövid történeti bevezető után megjegyezte, hogy a vámpírhit csak a rácok és az oláhok között él, a betelepült német népesség körében ismeretlen. Egyetlen német sem halt meg soha vámpírbetegségben, noha az oláhok körében évente több százan esnek e különös betegség áldozatául. A holttestek kiásása és megcsonkítása elterjedt szokás, amelyet lehetetlen volna megtiltani vagy kiirtani.

Tallar a vámpírok ügyét orvosi szempontból teljes következetességgel fogta fel.¹¹⁴ Ebben alkalmassá tette őt az, hogy saját elmondása szerint már voltak tapasztalatai vámpírokkal még katonasebész korából: összesen négyszer volt jelen holtak „kivégzésénél”. Kétszer csak „véletlenül”, vagyis nem megbízásból volt szemtanúja a helyi (részben

¹⁰⁵ Baróti L. 1900–1902. II: 140; Szentkláray J. 1909: 292; Mézes Á. 2014: 123.

¹⁰⁶ Baróti L. 1900–1902. II: 206; Mézes Á. 2014: 123.

¹⁰⁷ Fortis A. [1774] 1778: 61–62; Linzbauer X. F. 1852. I: 879.

¹⁰⁸ Tallar G. 1756: 6v; Mézes Á. 2014.

¹⁰⁹ Baróti L. 1893–1896. I: 101.

¹¹⁰ Tallar G. 1756; Baróti L. 1893–1896. I: 485; Baróti L. 1900–1902. II: 50; Hamberger K. 1992: 92–93; Kreuter P. M. 2001: 93.

¹¹¹ Tallar G. 1756; Baróti L. 1893–1896. I: 485.

¹¹² Tallar G. 1756; Baróti L. 1893–1896. I: 436, 438; Mézes Á. 2014: 124, 127, 134; Hutterer H. 2011: 126–129.

¹¹³ Baróti L. 1893–1896. I: 486; Mézes Á. 2014.

¹¹⁴ Linzbauer X. F. 1852. I: 716. No. 568.

illegális) eljárásnak, két korábbi alkalommal azonban boncolni is volt módja, így a hatóság legális vizsgálatában töltött be tisztséget. Még 1728-ban, Habsburg–Oláh Havasalföld területén, Kollátfán (ma Obârșia de Câmp, Románia) kétszer is nyitott meg egy-egy vámpírt, négy évvel azelőtt pedig a dévai vár (Hunyad vm.) kapitánya, bizonyos Quirin von Pöckerer őrnagy (Hr. Major) bízta meg azzal, hogy a helyiek által vérszívó vámpírnak (Blutsäuger) mondott holttestet vágja föl, és annak gyomrából hozza el neki a mágikus erejű gyógynövényeket (Kräuter), amelyekkel a sátán (Satten) életre tudja kelteni a holtakat, hogy azzal ő majd mindenféle csodálatos dolgokat művelhessen. Ez utóbbi eljárás minden bizonnyal ugyanígy féllegális vizsgálat volt, de érdekes adalék arra, hogyan transzmutálódott az oláh hiedelem egy német kapitány elképzelése szerint.¹¹⁵ Tallar érdekes beszámolót közölt arról is, hogyan „beszélgetnek” a helybeliek a halottal. A járvány nem epidémikus (terjeszkedő), hanem endémikus (belterjes) jellegű volt – jegyezte meg utóbb –, így az esetek mögöttéseként feltételezett „betegség” okait nem kórokozókban (amilyen lehetett volna a pestis-contagium), hanem a környezetben, például a rossz levegőben (miazma) és a táplálkozásban találta meg. Tallar ezeket „esetleges okok”-nak tarthatta. Érdekes beszámolót készített az erdélyi oláh köznépi gyógyászati eljárásokról és a vámpírokkal kapcsolatos babonákról is, amelyet most, hely hiányában, nem ismertetek. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a beszámoló tanúsága szerint a köznép kizárólag olyan személyeket gyanúsított vámpírsággal, akik a közösségben vezető szerepet játszottak korábban, vagy relatíve jómódúak voltak. Tallar tapasztalatait összefoglalva a vámpírhiedelmeket egyértelműen hiedelemnek, fantázia szülte mesének tartotta, megjegyezve, hogy a Kis-Dikvan faluban talált vámpíron maga is végzett kísérleteket, és az „eleven” vámpírt (talán stryga) csalónak találta.¹¹⁶

Az utolsó ismert Temes-vidéki félelemgerjesztő eseteket már nem Tallartól, hanem ugyanúgy a provizori jelentésekből ismerjük. 1754-ben Versecen a zsidó metszőt és két segítőjét vádolták meg rituális gyerekgyilkossággal, ahol a metsző köpölyözését (vagyis egy szokványos vérvételt) értelmelték félre az őket nem ismerő oláh és szerb lakosok. A törvényszék felmentette őket, de a vád minden esetre érezhető izgalmi helyzetnek fogható fel.¹¹⁷ 1756-ban a temesvári polgári kamarai kerület német-rác falvaiban még felütötte fejét a vámpírhisztéria (tömeges sírfelnyitás a pestistől és a vámpíroktól [*Wambirn*] való félelem miatt), amit azonban a hatóság kivizsgálását követően már csak mint elült pánikot jelentettek. Az esemény szálait mozgató felelősöket nem sikerült felkutatni.¹¹⁸

A pestistől és a vámpíroktól fekete históriákat követően tartsunk nyugatra, és szemléljük a horvátországi eseteket a Temes-vidékiekkel párhuzamos időmetszetben.

3.3. A TORTÚRA ASZIMMETRIÁJA (HORVÁTORSZÁG, 1752–1758)

Kulcsszavak: szorongás; babona; határ menti konfliktusok; központosítás; határőrség; rendi állam felszámolása; utolsó boszorkányperek; városi privilégiumok; precedens perek; tortúra visszaszorítása; Van Swieten

A babona (és a társadalmat szorongással eltöltő félelmek) megfékezésére már az 1750-es évek elején voltak kísérletek Horvátországban is. A tartomány polgári közigazgatású részein itt is minden a helyi hatóság dilemmájával kezdődött. 1752. július 20-án, majd 1752. november 8-án is gróf Batthyány Károly (hivatali ideje 1742–1756) horvát bán Bécsből arról levelezett Rauch János vicebánnal, Zágráb és Kőrös megye közös főispánjával, hogy egyértelmű jelentést adjon neki arról, léteznek-e valóban boszorkányok. A Bécsben élő horvát bán és a Zágrábban tevékenykedő vicebán levélváltása lényegében hivatalos konzultáció volt arról, hogy a boszorkányüldözést a helyi (főként vármegyei) törvényszéki hatóságok tiltsák-e vagy támogassák, konkrétan mit kezdjenek a vármegye tömlöcében tartott boszorkányokkal.¹¹⁹ A kérdés arra irányult, hogy az állam központi intézményei hogyan viszonyuljanak a helyi hatóságok ekkor még privilegizált, rendi jellegű intézményeihez. Milyen protokollt érvényesítsenek, ha működésük során a boszorkányság és a hiedelmek okozta félelmekkel kerülnek szembe? Ugyanígy kérdés lehetett, hogy mekkora játék- és mozgásteret adjanak az egyházaknak, ha egy addig részben egyházz jogilag kezelt problémát kíván az állam megoldani. Az 1755-ös vámpírpanik és a pánik miatt kidolgozott adminisztrációs akcióterv részben választ adott erre. Az állam szerepe nőtt, az egyház és a helyi törvényhatóságok szerepe csökkent. Az 1755. március 1-jei uralkodói rendeletet követően számos újabb leirat és intézkedési csomagterv készült mind a központi bécsi, mind a tartományi adminisztráció részére.¹²⁰

¹¹⁵ Tallar G. 1784: 69; Mézes Á. 2014: 127; Magyar L. A. 1999: 1255.

¹¹⁶ Magyar L. A. 1999: 1245.

¹¹⁷ Baróti L. 1893–1896. I: 120; Baróti L. 1893–1896. I: 127; Baróti L. 1893–1896. I: 539.

¹¹⁸ Baróti L. 1893/1894: 219–221; Klaniczay G. 1987b: 177; Arlaud D. 2007: 139–140; Bräunlein P. J. 2012: 712.

¹¹⁹ Tkalčić I. 1892: XXXIII. 100; Margalits E. 1900: 321–326; Bojničić I. 1904: VI/4: 238–239. No. LXIV–LXV; Tarczay E. 1915: 171–172; Bayer, V. 1982: 68, 713; Bošković-Stulli M. 1990: 494; Bošković-Stulli M. 1991/1992: 143–172; Klaniczay G. 1990: 300.

¹²⁰ Klaniczay G. 1988: 227–228; Klaniczay G. 1990: 300.

Az említett 1752. évi konzultáció előtt a horvátországi üldözés elég intenzív volt. Csak 1742-ben, a bélai uradalom területén egyszerre tíz boszorkányt égettek el földesúri ítélet alapján. Akkorra nyomot hagyott ez az eset a kollektív emlékezetben, hogy utóbb még a plébániai könyvekben (*Liber memorabilium parochiae Belensis*) is feljegyezték. A bélai uradalom központjában álló vár és maga a birtok a XVII. század elejétől 1730-ig a fiágon kiháló gersei Pethő család birtoka volt. A család kihálása után a birtok a királyi kamarához került, amit a kamara először a Pálffyoknak ajándékozott, de végül, 1740-ben Ivanecsel, Cerjével és Györketinccel együtt gróf Erdődy László kapta meg. Az Erdődyek 1817-ig maradtak az uradalom birtokosai. Az 1742-es per eseményeit minden bizonnyal az új birtokos kezdeményezhette, talán épp a pestis által adódó krízishelyzetet (transzcendens félelmet, mivel a pestis elkerülte a régiót) kihasználva, hogy birtokain érzékeltesse az új rend erejét. Térképen ábrázoltam a boszorkányvadás intenzitását, megkülönböztetve a nagyobb boszorkányhisztériákat (tíz–húsz fő vádolt) a boszorkánypanik jellegű (négy–kilenc fő) eseteket és a kisebb egyedi vagy páros pereket. Ami ezekből a számokból is látszik, hogy a halálos ítéletek száma, annak ellenére, hogy magas volt, már az 1740-es években fokozatosan csökkent. A Horvát Királyság területén az utolsó halálos ítéletet 1756-ban hajtották végre Donja Stubica városkában Zágráb vármegye törvényszékének ítélete alapján.¹²¹ **(5. kép)**

A terület és különösen a horvát határőrvidék nem volt mentes az általános társadalmi feszültségektől sem. Amikor 1754-ben Mária Terézia elrendelte a katonai összeírást és az újoncozást Varasd és Szeverin vármegyékben, a földesurak túlzó követelései miatt (a helyi földesúri terhek és a központi állami újoncállítás együttes terhe), valamint a határőrség korábbi privilégiumainak visszavágásai miatt 1755-ben a varasdi generalátusban a határőrök fellázadtak. Ljubojević kapitányuk vezetésével Szeverinben agyonverték tisztjeiket, majd a Kalnik-hegység falvainak parasztjaival összeállva, közösségi jogokat követeltek maguknak a helyi földesurakkal szemben. Zagorjétől Zágrábig tartva mintegy húszezer főre szaporodott a lázadó tömeg. Útközben felperzselték a földesurak majorságait, rezidenciáit. Ravenben a föllázadt parasztok legyilkolták uraikat, a Raffay-, Kassner-, Jellašić-kúriákat fölgyújtották, de a papi és szerzetesrendi (jezsuita) javakat sem kímélték. Matek Kušić „kaptányuk” vezetése alatt a lázadó tömeg Zágráb alatt egyesült. A központi adminisztráció reguláris hadsereg bevetésére kényszerült, amelynek parancsba adták a válogatás nélküli megtorlást. A királynő gróf Michael Johann von Althann (1710–1778) cseh udvari kancellárt küldte ki hadbiztosnak. Rauch és Raffay alispánokat elmozdították állásaikból, így a helyi katonai erőket a központi adminisztráció irányítása alá vonták. A megtorlást követően 1756-ban a pacifikálást azzal kezdték, hogy rendezték a parasztok úrbéri terheit, Althann gróf reformjavaslatai alapján a főispánokat ezután nem a bán, hanem közvetlenül a királynő nevezte ki. A parázs a hamu alatt azonban sokáig izzott még. A feszültségzóna területén a paraszti termelés csak több év elteltével állt helyre, aminek válságjeleként 1758-ban erőteljes éhínség és ellátási zavar alakult ki a zágrábi kerületben. Talán ezért is kellett a társadalmi feszültségek csitításaként a boszorkányvadásokat is megfűkezni.

Ugyan 1756-ban volt az általunk ismert utolsó kivégzés Horvátországban boszorkányság vádjával, de a szemléletbeli fordulat csak két évvel később történt meg. Ekkor is a tortúra alkalmazásának jogossága miatt dilemmázott mind a helyi hatóság, mind a központi adminisztráció. 1758. november 23-án a horvát bánhoz intézett leiratban az uralkodónó úgy rendelkezett, hogy a Kőrös szabad királyi város által perbe fogott és korábban tortúrán megkínzott Logomer Magdolna ügyét szüntessék meg, és biztosítsák az asszonyt, hogy szabadon és bánталom nélkül otthonában élhessen. Egyben tájékoztatta a várost, hogy a korábban a kőrösiek költségén Bécsbe szállított asszonyt a kórházi kezelést követően visszaküldi. A helyi hatóság és a tartományi adminisztráció eljárását eseti szinten „felülíró” központi intézkedést itt is Van Swieten báró felügyelte, aki 1758. augusztus 25-én ugyanúgy egy francia nyelvű memorandumban tájékoztatta a királynőt az esetről, mint a hermersdorfi vámpírpánik kapcsán. Az ügy előzményeit ebből ismerjük.¹²² **(6. kép)**

A helyi hatóság 1758. április 22-én rendelte el, hogy Logomer Magdolnát (ismertebb nevén Herucinát) boszorkányság vádjával tortúrán megkínozzák társai bevallására és a bizonyítékok megszerzése érdekében. A *Praxis Criminalis* elvei szerint meghozott közbülső ítélet és a lefolytatott eljárás a város frissen megszerzett pallosjogából következett. Az április 22-én meghozott feltételes ítélet a szokásjognak megfelelően a halálítélet lehetőségét lebegtette meg, ha a tortúrán Magda beismerő vallomást tesz.

Kőrös (horv. Križevci, ném. Kreuz, lat. Crisium) városka több évszázados különállás után 1752-ben egyesült Alsó- és Felső-Kőrös városból Mária Terézia jóvoltából. A korábban még a horvát rendi országgyűléseket is befogadó település hosszú alvó állapot után fogott hozzá szabad királyi városi státuszának megteremtéséhez. Ez a „buzgóság” érződött a Herucina asszony elleni perben is, ahol a város szenátusa erősen kötődött frissen megerősített rendi jogaihoz. A római katolikus plébánia anyakönyveinek névhasználata alapján Herucina valószínűleg a

¹²¹ Vukelić D. 2009: No. 90.

¹²² Arlaud D. 2007: 133, 139–140.

városka felsővárosi részében lakott, mivel ott a Lugomer, éppúgy, mint a Logomer és a Heruc családnevek, mind a mai napig gyakoriak.¹²³

Nagy volt a város családottsága, amikor a hatóság jogait csorbítva a központi adminisztráció beavatkozott az ügybe június 9-én. A szenátus kénytelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy a szabad királyi városi jogállás a királynővel szemben mit sem ér. A város viszonylag későn vette észre, hogy a per valójában tartományi precedens lesz az új uralkodói politika horvátországi bevezetéséhez. Ahogy az 1755-ös hermersdorfi vámpírpanik a morva- és csehországi tartományokban az egyházzal szembeni állami szerepvállalást erősítette, úgy itt a magyar és a horvát rendek, valamint a katolikus egyház horvát egyházmegyéi voltak kénytelenek egyet hátrébb lépni. Amíg 1755-ben a Poroszországgal határos északnyugati országrészek és Szilázia volt a valódi tétje a hermersdorfi esetnek, úgy 1758-ban az Oszmán Birodalommal határos déli tartományok babonás félelmektől sújtott köznyugalmát kellett a nyugati, felvilágosult minták szerint megteremteni.

1758. június 9-én érkezett meg a leirat az uralkodónőtől, melyben felszólította Kőrös város tanácsát, és egyben értesítette gróf Nádasdy Ferenc horvát bánt (hivatali ideje 1756–1783), hogy a tortúrán megkínzott asszonyt (valamint a per minden létező dokumentumát) a végítélet meghozatala előtt sürgősen szállítsák Bécsbe. Nádasdy gróf volt az, aki az osztrák örökösödési háborúban elért hadi sikereinek köszönhetően kapta meg báni hivatalát, és aki pont egy évvel a kőrösi eset előtt jelentős hadi sikereket ért el a II. Frigyes porosz királyt ideiglenesen térdre kényszerítő kolini csatában (1757. június 18.). A bán Mária Terézia feltétlen híve volt, és általában a magyar arisztokrácia és a birodalom érdekeit képviselte Horvátországban is.

Amikor az asszony Bécsbe érkezett, a tortúrán elszenvedett sérülései miatt sürgős orvosi kezelésre szorult. (A felszállítás és az ott-tartózkodás költségeit a városnak kellett állnia mindaddig, amíg az ügy végére nem járnak.) Mária Terézia nevében Van Swieten báró intézkedett, hogy az asszony kórházba kerüljön. Magdát a kórházban Van Swieten honfitársa, doktor Anton de Haen (1704–1776), a bécsi egyetem orvostudományi karának professzora vette kezelésbe. A törvényszéki orvosszakértő megvizsgálta az asszonyt és annak orvosi tényállását a varázslat és a boszorkányság vonatkozásában. De Haen sok kérdést tett fel az asszonynak egy horvát tolmács segítségével, így az ügy olyan részletei is kiderültek, melyek a megküldött perdokumentumban nem szerepeltek. Mivel Magda nagyon sok sebet kapott a kínzás során, Van Swieten őszinte megdöbbenését fejezte ki egy ilyen „barbár cselekedettel” szemben, és tájékoztatta a császárnét a vizsgálatról. Azzal vádolta meg immár a kőrösi törvényszéket, hogy a tortúrát nem a jogszabályoknak megfelelően, hanem hivatalukkal visszaélve használták. Az esetről és a betiltó rendeletről, valamint Van Swieten báró memorandumáról utóbb de Haen doktor 1774-ben *De magia liber című* művében maga is megemlékezett.¹²⁴ Van Swieten hitt a varázslásban, amit szerinte az emberek elkövethetnek, de nem hitt a boszorkányságban, a seprűkön repülő, vihart támasztó boszorkányokban. Így arra a következtetésre jutott, hogy Magdát tévesen vádolták és kínozták meg.¹²⁵ Van Swieten vette a fáradságot, és külön is elbeszélgetett az elgyötört asszonnyal. Hitetlenkedve és megdöbbenve hallotta, hogy milyen kínzásokat kellett kiállnia, megjegyezve írásában, hogy efféle kínzásokkal „azt vallatnak be a vádlottal a bírák, amit akarnak”, és csak azt csodálja, hogy „túlélte a vádlott a tortúrát”. Van Swieten maga gondoskodott a vádlott kórházi ápolásáról, és – mint majd láthatjuk – eredménnyel indítványozta a hasonló égbekiáltó igazságtalanságok azonnali betiltását.

A francia nyelvű memorandum 1758. augusztus 25-én készült el. A szabad gondolkodású, nagy tudományú orvos, talán a buzgón vallásos császárnéra való tekintettel, nem tagadta a bűbajos varázslók létezését; sőt a Szentírásból több, természetfeletti képességeket tanúsító esetet is felsorolt, mint például Saul király, vagy az endori boszorkány (*à la pythonisse d'Endor*) esetét, valamint az egyiptomi uralkodó előtt Mózessel szemben bűvészkedő papok történetét. Felsorolta a boszorkányok elleni szokásos vádak: a boszorkányszombaton tett látogatásokat, a seprűn lovaglást, az állattá változás vízióit, a Maytuk nevű ördöggel történt szexuális aktust, amit a Herucina ellen tartott tanúvallatásokból éppúgy kiolvashatott (öt tanú vallomását maga is idézi), vagy amiről a torturális vallatás során maga a gyanúsított is kényszerből vallomást tett. Ezeket minden szilárd alapot nélkülöző valószínűtlenségeknek, fantazmagóriáknak nevezte, és kiemelte, hogy e vádak országonként különbözőek, és hogy az ilyenű perek folytatása több országban is eltiltatott már.

Mínthogy az ily perek nagyon homályosak, elbírálásuk bölcsességet, nagy óvatosságot igényel, fejtegette a tudós hangján Van Swieten. Márpedig szerinte Logomer Magdolna bölcsnek (*Vir prudens et circumspectus*) mondott bírái sem óvatosságot, sem bölcsességet nem tanúsítottak. Ezek után maró gúnnyal ismertette a tanúk (két asszony és két férfi, Ursula Pinterich, Theresa Kollin, Mathias Sunsich és Petrus Petrusz nemesember) babonásan tudatlan állításait. Felemlítve, hogy a boszorkányok bűvös kenőcsét egy törött fazék darabjában találták meg a vádlott lakásán. Ehhez így kiáltott fel: „Mily diadalmas lett volna az ügyész úr, ha egy eltört éjjeliedény darabját találta volna.” E kissé

¹²³ Bayer V. 1982: 761–773.

¹²⁴ de Haen A. 1774: 295; Bayer V. 1982: 761–773.

¹²⁵ Komáromy A. 1910: 642–659. No. 442; Komáromy A. 1910: 659–660. No. 443; Obzor 1925: 261; Bayer V. 1982: 747–749. No. 75; Novosel O. 1997: 40–46; Bošković–Stulli M. 1990: 494; Bošković–Stulli M. 1991: 143–172.

triviális tréfa bizonyítja Van Swietennek a császárnéhoz való bizalmas viszonyát – egyúttal korjellemző mondat az ágy alatt tartott hordozható árnyékszékéről. Mivel Van Swieten orvos volt, és a korban minden diagnózis felállítását az éjjeliedény tartalmának megvizsgálásával kezdték, a tréfa és a téma érthető lehetett az uralkodónőnek is. Van Swieten a tanúk állításainak cáfolata után a Herucina által kiállított tortúra borzalmas kínjait ecsetelte. Utóbbinál az így nyert bűnvallomás értéktelenségét emelte ki. Végül a császárné által ispotályba elhelyezett Herucina állapotáról jelentette, hogy a gondos ápolás következtében már kezdi visszanyerni az erejét, és remélhető, hogy a tortúra által roncsolt tagjai is felépülnek.

A boszorkányügyben írt memorandum egy konkrét ügyhöz, a törvényszék által már elítélt Logomer Magdolna perének felülvizsgálatához kapcsolódott. Hogy miért magát Van Swieten kérte fel Mária Terézia az ügy felülvizsgálatára, arra nyilván a boszorkányügyben tervezett végső döntés meghozatala érdekében került sor, de nem kizárt, hogy Van Swieten személyesen akart utánajárni e kérdésnek. A memorandum elméleti keretei, sokszor még a megfogalmazásai is – ahogy arra Klaniczay Gábor felfigyelt – hasonlítanak a hermersdorfi vámpírpánikhoz készített jelentéséhez. Például amikor azt írja, hogy „ahogy a tudományok gyarapodnak, és a tudatlanság csökken, úgy szorul vissza a boszorkányság”, s utána az elektromosság meglepő hatásaira hivatkozik.¹²⁶

Van Swieten itt is elismerte a Szentírás kijelentéseinek tekintélyét, és leszögezte, hogy a „mágia bűne valóságos, és nem képzeletbeli, mint azt néhány szerző mondani merészelté”¹²⁷ – mindazonáltal ami a bizonyosságokat illeti, egyre több jelenségről derült ki azóta, hogy tévesen sorolták ebbe a kategóriába. Hivatkozott arra is, hogy több országban már ilyen vádak alapján tilos eljárást indítani. Minthogy kísérletszerűen igazolódott,

[...] hogy azok a szerencsétlenek, akik azt hitték, hogy részt vesznek az efféle boszorkányszombatokon, mindközben mások szeme láttára csupán mély álomba merültek, és egy jottányit sem mozdultak helyükről.¹²⁸

Van Swieten emlékiratának nagyobbik része a peres anyag – a tanúvallomások, a vádbeszédek és a tortúravallomás – elemzésével foglalkozott, szarkasztikus megjegyzésekkel kommentálva a tanúk hiszékenységét, a bizonyágként elfogadott feltételezéseket, a bírák tudatlanságát és felelőtlenységét. Bemutatta, hogyan lesz a hosszabb ideje tartó – és szövegszöveggel megerősített – gyanú bírósági bizonyítékká, hogyan hamisíthatják meg arcátlanul a jegyzőkönyvet a helyi törvényszék nyomozó képviselői, hogy a felsőbb hatóságot megtévezzék, hogyan tüntetik fel „önkéntes vallomásként” az egyértelműen tortúrával kicsikart képtelenségeket, amik egyébként szóról szóra megegyeznek azzal, amit a tanúvallomások – ugyancsak képtelen – állításai tartalmaznak.

Logomer Magdát Eva Oblačić feljelentése alapján állították bíróság elé azzal, hogy különleges gyógynövényeket ismer, boszorkányos bájitalt tud készíteni, boszorkányszombatok részese volt, ahol megpróbálta megmérgezni az embereket, bábaként hozzájárult kezeltjeinek veteléséhez, és koraszülést okozott terhes asszonyoknál az ördöggel szövetkezve. Eva Oblačić szomszédnő azzal vádolta Magdát, hogy méreggel mérgezett, nem pedig a gyógynövényekkel szándékozott természetes gyógyulást elérni. Azt állította, hogy Magda zavarta őt, amikor lázasan ágyában feküdt, éjjel a fejére repült. Kiderült az iratokból, hogy Magda ügyvédje még a per során emlékeztette a városi magisztrátust, hogy a császárné, Mária Terézia nem kapott tájékoztatást a tárgyalásról, de ezt az érvet önös érdekből figyelmen kívül hagyták. A helyi hatóságoknak (a vármegyéknek és a városoknak) már 1756. március 26-ától kötelező lett volna a perdokumentumokat a károlyvárosi adminisztráció számára megküldeni, mint az a horvát rendeknek megküldött leiratból kiderül.¹²⁹ A kegyetlen kínzás hatására Magda elismerte, hogy szövetséget kötött az ördöggel, és ez a beismerés elég is volt a törvényszéknek. A kínzás alkalmával pedig megtalálták testén azokat az „ördögi jeleket”, amelyek e szövetséget bizonyították. Nem kizárt, hogy a testi jelek pont a kegyetlen kínzás eredményeként születtek. Van Swieten közbenjárása azonban megmentette Herucinát. 1758. november 23-án a horvát bánhoz intézett leiratban az uralkodónő úgy rendelkezett, hogy Logomer Magdolna szabadon és minden bántalom nélkül élhet.

Ettől kezdve egyértelműen nehezebb volt jogszerűen boszorkányper kezdeményezni Horvátországban, amit mutat az a tény is, hogy ezt követően már csak egy önkényeskedési esetben hallunk boszorkányság gyanújáról. Ez is a dalmát tengerparton esik meg. 1777-ben Trogir – (Tarente, Taranta néven) Dalmácia, egykor Velence (ma Horvátország) része – városka lakossága tett kísérletet egy vízpróba lefolytatására, amit a velencei hatóság engedetlenségnek és a velencei jog megkerülésének vélt. A velencei helytartó rendészeti erőket vezényelt ki, hogy a tesztet meghiúsítsák és a város vezetőit – mert hagyták a gyanút megerősödni és az önkénynek helyt adni – felelősségre vonják. Az esetről

¹²⁶ „On observe aussi, que à proportion que les sciences augmentent et que l'ignorance diminue, la sorcellerie se dissipe à la même proportion. [...] Si quelqu'un s'avisait de produire brusquement dans le fond de la Croatie les effets surprenants de l'Electricité, il courrait grand risque d'être pris pour un sorcier.” Komáromy A. 1910: 642–659. No. 442; Klaniczay G. 1985: 43–44.

¹²⁷ „Par conséquent il est constant que le crime de magie est réel et pas imaginaire, comme quelques auteurs ont osé avancer. Komáromy A. 1910, 642–659. No. 442; Klaniczay G. 1985: 43–44.

¹²⁸ Klaniczay G. 1985: 43–44.

¹²⁹ Tkalčić I. 1892: No. XXXIV. 1756. március 26., Zágráb.

szinte napra pontosan kortárs berlini és breslauer lapok is beszámoltak, de úgy, mint a babonás világ még élő, felvilágosulatlan gyakorlatáról.¹³⁰

3.4. BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS PRÉSBEN (MAGYARORSZÁG, 1755–1768)

Kulcsszavak: *Praxis Criminalis*; boszorkányperek adminisztratív korlátozása; rendi állam jogainak korlátozása; törvényességi felügyelet; dekriminalizációs folyamatok; tortúra használatának központi szabályozása

A XVIII. század közepi boszorkányperekkel kapcsolatban két – látszólag egymásnak ellentmondó – kérdést érdemes feltenni. Az egyik, hogy miért (vagy hogyan) szűntek meg az 1750-es, 1760-as években a perek; a másik, hogy mégis miért (vagy hogyan) folytatódtak a boszorkányságvádaskodások akár a bíróságon is Mária Terézia uralkodásának második felében, illetve azt követően? A „miért szűnt meg?” kérdéssel már Klaniczay Gábor is több tanulmányában foglalkozott eszmetörténeti áttekintő jelleggel. Eredményeire jelen fejezetben csak utalnék, mivel ott széles körűen, közép-európai párhuzamok bemutatásával vázolta fel a bécsi udvar mágiával, boszorkányüldözéssel, vámpírhittel kapcsolatos álláspontját, szemléletváltozását.¹³¹ A „miért folytatódott?” kérdésre a dekriminalizációval foglalkozó fejezetekben, különösen a II. József idejét taglaló II. könyvben fogok még részletesen kitérni. Itt csak röviden.

Klaniczay Gábor a bécsi udvar szemléletváltozásának okát több eszmetörténeti hatásban mutatta ki. Az okok között említette a Habsburg Birodalmat rossz fényben feltüntető összeurópai skandalumnak számító morvaországi, kis-lengyelországi, illetve a Temes-vidéki, határőrvidéki (rác, oláh) vámpírhistóriák nemzetközi fogadtatását (Gabriel Rzączyński 1721; Michael Ranfft 1728/1734; d'Argens márki 1729; Dom Augustin Calmet 1745/1747/1749/1751; Voltaire 1764). Ennek fényében mutatta be a konkrét, morva vérszívókkal, szerb és román vámpírhittel, boszorkányhiedelmekkel kapcsolatos magyarországi és erdélyi orvosi irodalmat, a vámpírhittel kapcsolatos európai viták magyarországi (Bél Mátyás 1723; Wesszprémi István 1778; Mátyus István 1787; Rác Sámuel 1794) és erdélyi, temesi (Köleséri Sámuel 1709; Georg Tallar 1753/1784) recepcióit. Az udvarra gyakorolt legnagyobb hatást *Gerard van Swieten*nek tulajdonította, aki a morvaországi vámpírpánik (1755) és a horvátországi, szlavóniai boszorkányok (1758) ügyében írt memorandumával Mária Teréziát a boszorkányüldözések mérséklésére bírta.¹³² Egyáltalán az állam figyelmét a téma iránt érzékennyé tette. A boszorkányság és varázslás vádjainak beszűkülését, a vádak gerjesztette félelmek csökkentését adminisztrációs, elsősorban jogi eszközökkel (uralkodói „tollvonásokkal”) kívánták elérni.

A vádak bíróságról való kiszorulását többféle módon vizsgálhatjuk annak megfelelően, hogy milyen módszert választunk a folyamat végigkövetésére. Egyrészt választhatjuk az *eseménytörténeti* áttekintést a hatalmi mechanizmusok és az esetek nyilvánosságának feltérképezése, másrészt a statisztikai elemzéseket a bírósági intézkedések jellege, struktúrája megragadása érdekében. Utóbbi esetben választhatjuk a *tartalomelemző módszert*, amellyel a perbe fogott „bűnözői” tevékenységeket, közösségi szerepeket, nemkívánatos magatartásokat vizsgálhatjuk az ítélet-szövegek minősítése, értékelése szempontjából.

Az alábbiakban ezzel a két módszerrel fogom bemutatni a boszorkányüldözés magyarországi tetőpontjának tekinthető időszakot, elkülönítve a boszorkányüldözés aktív szakaszához tartozó 1740–1755 közötti éveket; az üldözést szankcionáló, szabályozó 1756–1768 közötti éveket; az 1769-től 1780-ig tartó, Mária Terézia uralkodását lezáró évtizedet; továbbá II. József büntetőjogot megreformáló, de kétes eredményességű évtizedét 1780–1790 között. Csak érintőlegesen foglalkoznék az 1790-től tartó, a feudális jogot még érvényesítő időszakokkal, mivel erről később önálló kutatást és önálló tanulmányt tervezek írni. Ez utóbbi szakasz ráadásul némi visszarendeződést is mutat a terézianus és jozefinus büntetőjogi ideákhoz, gyakorlatokhoz képest. Ebben a fejezetben a királyi Magyarország joggyakorlatát veszem sorra.

A morvaországi vámpírpánik hatásainak tapasztalatával, *1756. január 26-án* kelt az a pozsonyi Helytartótanács-hoz intézett leirat, amelyben az összes vármegyének és törvénykezési joggal bíró városnak a királynő elrendelte, hogy ezután a varázslás- és boszorkánypereket az addigi törvények és szokás szerint ugyan megindíthatják és lefolytathatják – sőt ítéletet is hozhatnak –, de ha az ítélet halálról vagy tortúra alkalmazásáról szólna, azt végre nem hajthatják mindaddig, amíg az összes iratot további intézkedés végett a Helytartótanács-hoz fel nem terjesztik. *1756. január 29-én, 30-án és március 16-án* újabb, ehhez kapcsolódó leiratok születtek, például a halottak huszonnégy óras megfigyeléséről, *1756. január 26-án* kelettel. Érvénye Magyarországra és Horvátországra terjedt ki.¹³³ **(7. kép)**

¹³⁰ *Vossische Zeitung*, Berlin, 1777. augusztus 30. „Bericht aus Venedig”; *Schlesische Privilegierte Zeitung*, Breslau, 1777. szeptember 27. „Wortgleicher Bericht.”

¹³¹ Klaniczay G. 1985: 36–39; Klaniczay G. 1988: 225–247.

¹³² Komáromy A. 1910: 642–659. No. 442; Komáromy A. 1910: 659–660. No. 443; Klaniczay G. 1985: 43–44; Daday A. 2005: 452–453.

¹³³ Klaniczay G. 1990a: 300; Klaniczay G. 1988: 227.

A magyar Helytartótanács¹³⁴ – miként a horvát Sabor¹³⁵ is – a vármegyéknek és a városoknak szóló egyedi leiratokat 1756. március 26-án küldte tovább. Ettől az időponttól kezdve, ha nem is szűnt meg azonnal a boszorkányüldözés, s ha akadtak is még szórványosan halálos ítéletek, alapvetően megváltozott e téren a helyzet. Erdélyben a rendelet – az eltérő büntetőjogi és részben közigazgatási rendszer miatt – nem került kihirdetésre. A Helytartótanács vármegyéknek és városoknak szóló egyedi leiratait a címzett törvényhatóságok helyben minden esetben külön is jegyzőkönyvezték. A leiratok néhány napos (vagy hónapos) késéssel érkeztek. Zombor város április 28-án reagált először a március 26-án megküldött leiratra az alábbi formalevélben:

Őfelségéhez eljutott eme városi magisztrátus jelentése a bűbájosság- és jóslás-perekről. Az ilyen esetek kivizsgálatnak. A tévelygők és felforgatók pereiben megtiltatik halálos ítéletek kimondása. Őcsászári-királyi Felsege rendelkezni kegyeskedett, miszerint a magisztrátus nem mondhat ítéleteket, a perek felterjesztendő a királyi helytartótanácsához és Őfelségéhez, feloldhatja a vétkeseket, amit a magisztrátusnak el kell fogadnia.¹³⁶

A büntetőperek ítélkezési gyakorlatára a királynői rendelet 1756 januárja és decembere között még semmiféle hatást nem gyakorolt. A rendelet kiadásának idején körülbelül nyolcvan személy raboskodott a királyi Magyarország börtöneiben boszorkányság és varázslás gyanújával. Ebből negyven fő a gróf Harruckern család óriásbirtokának gyulai úriszéke előtt, harminc fő az ugyancsak óriásbirtok kamarai uradalmak borosjenői úriszéke előtt, öt fő a Zichy család nagyvászonyi úriszéke, két-két fő Szabolcs és Zemplén vármegye törvényszéke, egy fő pedig a Szatmár megyei Károlyi-birtokok nagykárolyi úriszéke előtt várta ítéletét. Az ekkor megvádolt személyek 85%-a a Habsburg Monarchia által frissen kapott magyar nemességgel és a központi állami birtokokból kihalított országrésznyi birtokadományokkal rendelkező családok úriszékei előtt felelt tettéért. A két úriszék már az eljárások bizonyító szakaszában – a *Praxis Criminalis*ra hivatkozva – kemény ítéleteket hozott, függetlenül attól a tényről, hogy márciusban már a birtokokon lévő Arad, Zaránd és Békés vármegye közgyűlése is kihirdette a királynő rendeletét. Az itt perbe fogott gyanúsítottakra a tortúra legmagasabb gráduisig tartó eljárását mérték, és azt végre is hajtották, nem várva be a Helytartótanácsra felterjesztett iratok utáni hivatalos válaszokat.

A Harruckern család birtokainak gyulai úriszékén 1756 decemberéig nem hoztak felmentő, börtönből elbocsátó ítéletet, miként a borosjenői kamarai birtok úriszékén sem. Egyedül a Zichy család nagyvászonyi úriszéke mentette fel vádlottjait kezesség mellett 1756 áprilisában, de ezek az ítéletek ekkor még inkább kivételesek voltak. 1756-ban – a januárban már folyamatban lévő ügyek mellett – további húsz fő ellen kezdtek eljárást 1756 februárjától decemberig. A két említett úriszék tömlöceiben szenvedő hetven vádlottból 1756 májusáig bizonyíthatóan tíz személyt végeztek ki: januárban egy főt, februárban három főt, áprilisban négy főt, májusban két főt. További tizennégy személy tortúráztatása volt folyamatban: februárban tizenkét fő, márciusban két fő, áprilisban nyolc fő, májusban további két fő volt kénytelen elszenvadni a kínzó vattatást. A többi befogott személy sorsáról keveset tudunk, de ha sorra vesszük, hogy a királynői rendeletnek megfelelően mikor hozták meg az első felmentő ítéletet, az ő ítéletük is valószínűsíthetően súlyos volt. A már említett törvényszékek mellett ebben az évben Magyarországon Sopron, Zala, Tolna és Bihar vármegyékben, a Vas megyei Batthyány-uradalmakban, a Sopron megyei Esterházy-uradalmakban, a Zala megyei Festetics-uradalmakban és a Kalocsai Érsekség úriszékén folyt boszorkányság vádjával büntetőper. A Békés és Arad (Zaránd) megyei óriásbirtokok úriszékeihez képest azonban ezeknek a pereknek a száma csekély volt. A kemény ítéleteket hozó büntetőjogi gépezet megállíthatatlannak tűnt. Úgy tettek, mintha észre sem vennék, mi történik, miközben az állam a fékeket már behúzta.

1756 májusáig bizonyíthatóan tíz személyt végeztek ki, további tizennégy személy tortúráztatása volt folyamatban különböző bíróságokon (Beregszász, Ungvár, Váradolaszi). 1756. december elejéig nem hoztak felmentő ítéletet, ráadásul a januárban már folyamatban lévő ügyek mellett további húsz fő ellen kezdtek új eljárást. 1756-ban a királynői rendelet egyetlen felmentett személye Dombi Mihály özvegye, Bényei Katalin volt, akit Zemplén vármegye bírósága 18 hónapos tömlöcöztetés után volt kénytelen szabadon bocsátani. Ez idő alatt a törvényhatóságok részéről már a tiltakozó levelek is elindultak, ha nem is Bécsbe, de egymás felé jelezve a rendelet okozta bizonytalanságot.¹³⁷ A tíz hónapig cirkáló királynői, helytartótanácsi fel- és leiratok hatása így csak 1757 elejétől volt érzékelhető, de ez sem mindenhol. 1757. szeptember 2-án a Helytartótanács külön megfenyítette a Csongrád vármegyében fekvő hódmezővásárhelyi úriszéket, mert az több boszorkánypert (mely pallos- és máglyáról szóló halálítélettel végződött) az ország minden hatóságára érvényes jogszabályok figyelmen kívül hagyásával folytatott le. A Helytartótanács megismételte és szigorúan elrendelte, hogy ezentúl minden hasonló esetben – még az ítélet kimondása előtt – az összes periratot a legfelsőbb helyen elő kell terjeszteni, még akkor is, ha a végrehajtás megtörtént.¹³⁸

¹³⁴ Komáromy A. 1910; Schneider M. 1934; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 222–253.

¹³⁵ *Kassics I.* 1825. I: 105, 177, 262, 290; Chernel K. 1878: 236–237; Thaly K. 1879: 606; Komáromy A. 1910: 606–614. No. 436; Schram F. 1982. III: 148–150. No. 482; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 203–213; Tkalčić I. 1892.

¹³⁶ Silling I. 1995: 837–847.

¹³⁷ Tóth G. P. 2005a IV: 580–593. No. 121; Schram F. 1970. II: 702–707. No. 450; 702–707. No. 451; Kováts D. 1985: 18–19.

¹³⁸ Linzbauer X. F. 1852. II: 315. No. 425; 319. No. 430; 356. No. 461; 358. No. 467.

A korábbi évek szomorú és könyörtelen statisztikája az 1757–1758-as évekre lett derűsebb. 1757-ben tizenhárom, 1758 és 1768 között további huszonhat személy szabadult kegyelemmel. De nem csak a korábbi ügyek végződtek felmentő ítéletekkel, az újonnan kezdett perek száma is jelentősen megcsappant. Az alföldi Harruckern-, Károlyi- és a Königsberg-birtokokon; a dunántúli Batthyány- és Festetics-birtokokon, továbbá Sopron, Zala, Tolna, Pozsony, Turóc, Abaúj, Heves, Csanád, Szabolcs és Bihar vármegyékben, Debrecen, Kassa és Zombor városokban, szemben az 1756-ban lefolytatott 102 perrel szemben, több mint felére esett az új ügyek száma. Tortúrát több helyen még kiírták, bizonyításhoz szükséges vízpróbát még „emlegetéssel” beidéztek, sőt nemegyszer a máglyahalált is kilátásba helyezték, de a végrehajtást – úgy tűnik, minden esetben – elhalasztották. Az ügyek nagy része azzal végződött, hogy a Helytartótanácsnak való felterjesztés után enyhébb testi büntetéssel (6, 12, 24, 30 korbácsütéssel), kiűzetéssel, kezességgel vagy reverzális levél adásával, katolikus hitre megtéréssel vagy a vádak egyszerű elejtésével elrendelték a gyanúsítottak szabadon bocsátását.

Bár 1757–1758-ban a folyamatban levő ügyek alapján sok vádlottal egyenként foglalkoztak a Helytartótanács szakértői, a királynő 1758. június 9-én szükségét érezte, hogy egy újabb, a boszorkányperek eljárását még jobban szankcionáló rendeletet hozzon.¹³⁹ Ebben a felséghatározatban még a per indítását is megtiltotta. Ugyanitt elrendelte a periratoknak a magyar királyi kancelláriához való benyújtását, hol a további tennivalókról – esetről esetre – majd rendelkezni szándékoztak.¹⁴⁰ Ezekben úgy intézkedett, ha mágikus tevékenység vádjai merülnének fel, akkor tortúrára senkit ne bocsássanak. Ezt a törvényszékeket „tollvonással” korlátozó rendeletet egy 1758. július 12-én kelt leiratában az uralkodónő meg is erősítette. Úgy intézkedett, hogy a vádlottakat szállítsák Bécsbe az ő költségén, hogy ott „korrigálják” a helyi hatóságok és a köznép balvélekedéseit. A királynői rendelet határozott arról is, hogy ezután a hatóságok a boszorkányok elleni pereket ne is tárgyalják.

Az eljárással kapcsolatban – most már nemcsak a vármegyék tisztviselő nemesei, de – az „egész ország bírái” is tiltakoztak a rendelet – véleményük szerint – sértő, lealacsonyító kitételei miatt. Batthyány Lajos nádor, aki bár több kegyelmi kérvényt maga intézett, és miközben elhatárolta magát a „túlzásoktól”, 1758. augusztus 12-én, Rohoncon kelt levelében felemlítette a boszorkányüldözés törvényes és a Szentírásig visszamenő alapjait: a boszorkányság bűnének tényét egyébként maga a rendelet sem kérdőjelezte meg.¹⁴¹ A boszorkányperek aktái mellett közigazgatási tiltakozó levelek indultak Bécsbe. Ezekben arról számoltak be, hogy Bereg megye közgyűlése 1756. május 7-én úgy határozott, levélben keresi meg Zemplén, Bihar, Szatmár, Abaúj, Szabolcs, Máramaros, Ung és Ugocsa vármegyét, hogy álljanak a tiltakozó kezdeményezés élére. Ung megye nemesi közössége 1756. július 6-án azt válaszolta a beregieknek, hogy a kifejezett aggodalmakat nem osztják, és a Helytartótanács rendeletében sérelmet nem látva annak meg fognak felelni. Bihar vármegye közgyűlése augusztus 5-én ugyanezt a választ küldte el, miként Szatmár, Máramaros és Ugocsa vármegyék is ezt az álláspontot képviselték. Bereg vármegye aggodalmain csak Abaúj és Szabolcs vármegyék osztoztak, mindkét megye kiemelten foglalkozott a boszorkányság ügyével (a legsúlyosabb ítéletek Abaúj megyében születtek, a legtöbb vádlott pedig Szabolcs vármegyében volt 1740–1756 között!). Az említett megyék véleményüket szeptemberben a Helytartótanács felé is jelezték, miként Heves, Arad, Borsod, Liptó, Moson és Trencsén vármegyék közgyűlései is. A királynő a Helytartótanács 1756. október 19-én kelt leveléből értesült a felsorolt vármegyék „aggodalmairól”.

1758-ban a boszorkányság vádjával perbe fogott személyek közül a Magyar Királyság területén (Zombor városában) csak egy asszony halt meg, de ő is a börtönben tartás méltatlan körülményei miatt, nem pedig törvényes ítélet eredményeként:

Felolvasatott és közhírré tétetett Őfelsége Bécsben, 1758. október 18-án rögzített rendelete a magisztrátusi tömlöcökben bűbájosság vádjával fogva tartott személyekkel való bánásmódról. Bécsbe küldésük nehézségekbe ütközik és ezért szabadon eresztendő, mely rendeletet ezen magisztrátus a legalázatosabban tudomásul veszi.¹⁴²

A „jó szándék” és emberiség elvei ellenére azonban a gyakorlatban néha a szokásjogon alapuló rutinok érvényesültek. Ám mielőtt a mágikus tevékenységekre kiszabott büntetések széles választékát áttekintենek a következő fejezetben, érdemes meghatározni még itt a mágikus tevékenységek jogi kategóriáit az érvényben lévő normaszövegek alapján. 1768 előtt Magyarországon – elsősorban a *Praxis Criminalis* által propagált csoportosítás szerint – három kategóriája lehetett a mágikus tevékenységeknek, ami egyben a büntetés módját is meghatározta (LX. cikkely).

1. A büntetést aszerint lehetett súlyozni, hogy a gonosztevő az ördöggel „egyszerű” vagy „bonyolult szerződést” kötött-e, hogy csak magát vagy másokat is átadott-e az ördögnek, és ha magát az ördöggel „elegyítette”, akkor az

¹³⁹ Komáromy A. 1910: 642–659. No. 442; 659–660. No. 443; Obzor 1925: 261; Bayer V. 1982: 747–749. No. 75; Klaniczay G. 1988: 228; Klaniczay G. 1990: 300; Novosel O. 1997: 40–46; Bošković–Stulli M. 1990: 494; Bošković–Stulli M. 1991: 143–172.

¹⁴⁰ Linzbauer X. F. 1852. II: 456. No. 592.

¹⁴¹ Komáromy A. 1910: 639–641. No. 440; Klaniczay G. 1988: 228; Klaniczay G. 1990: 301; Tóth G. P. 2005a IV: 423. No. 86.

¹⁴² Silling I. 1995, 837–847. No. 6.

ördög testileg egyesült-e vele, vagy csak társalkodott, kísértette őt – de a végítélet ekkor is egyértelmű volt. Ezek a tevékenységek a *Praxis Criminalis* szerint tűzhalált érdemeltek. Alapvetően a boszorkányság vádja, a rontó képesség bebizonyosodása, a társaságban elkövetett termény-, állat- és emberkár okozása, az ördögszövetség elismert ténye fedte le ezt a jogi kategóriát.

2. Ha „csak” mágikus tevékenység – jóslás, jövendőmondás, babonás gyógyítás, varázslás – volt a gonosztevő bűne, akkor a büntett következményeinek mértéke szerint az ítélet lehetett lefejezés. Lefejezésre sor kerülhetett akkor is, ha „nyomós körülmények” enyhítették a tett súlyát, ha a bünbánat őszinte volt, vagy az okozott kár nem volt nagyon jelentős, annak ellenére sem, hogy a delikvens magát az ördögnek adta vagy ajánlotta, az ördöggel nem szándékosan társalkodott.
3. Ha a jövendőmondók, bűbajosok és a bakkecskével vágatást képzelgők tevékenységének csekély volt a társadalmi súlya, akkor viszont a bíróság megelégedhetett a kemény vagy erős testi fenytéssel, majd a tartományból való száműzéssel.

1768 után a mágikus tevékenységek kategóriái mind Magyarországon és Horvátországban, mind pedig Erdélyben Mária Terézia 1766-ban kidolgozott rendeletének megfelelően változtak, Erdélyben konkretizálódtak is. 1766. november 5-én megszületett ugyanis a *Lex caesaro-regia ad extirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magie, Sortilegii* címet viselő rendelet, amelyet 1768 elején a törvényt kodifikáló *Constitutio Criminalis Theresianában* tettek közzé, hivatalosan ekkor még csak a csehországi és az osztrák örökös tartományokban, de 1768–1770 között kézikönyvi használatba vételével és külön kiemelt rendelettel a mágiára vonatkozóan Magyarországon és Erdélyben is érvénybe került.¹⁴³ A rendelethez egy precedens pert is teremtett az uralkodónő és az őt tanácsokkal ellátó Van Swieten báró, melynek szélesebb hírverést is biztosítottak. 1768. május 18-án leiratban tájékoztatták Sopron vármegyét, hogy miután a királyné a boszorkányperek keletkezésének mind szűkebb és szűkebb határt szabott, legfelsőbb elhatározással megparancsolja a vármegyének, hogy Kosnyák Ilona, másképp Vlasovics, férjezett nevén Hajszán Györgynét azonnali hatállyal bocsássa szabadon, majd elrendeli, hogy jövőre az ilyen személyek ellen pert ne indítsanak, a boszorkánypereket ezennel betiltottnak tekinti.¹⁴⁴ Az új törvény, amelynek Mária Terézia büntetőjogi rendtartásában is hely jutott (Art. 58.), a mágiával kapcsolatos ügyeket nem három, hanem négy csoportra osztotta:

1. Megkülönböztette a „téves” képzelgésből, kitalálásból vagy csalásból fakadó boszorkánykonfliktusokat, aminek hatására korábban a boszorkányperek nagy százalékát lefolytatták. A kategória „tévesnek” minősítésével a boszorkányvadászok láncreakciószerű elszaporodását kívánták megakadályozni. A rendelet a vádaskodásból vagy a csalásból fakadó anyagi károk kártérítését írta elő ebben az esetben.
2. Új kategória volt a „melankóliából”, az „értelem összezavarodásából” és az „eszélethezből”, összefoglalóan a „betegségből” levezethető ügyek meghatározása. Ez a kategória korábban is létezett a joggyakorlatban mint a beszámíthatóság kritériuma, de abban az összefüggésben, hogy a boszorkányság nem más, mint elmeháborodás, mégis új elemnek minősült. A rendelet kórházi kezelést javasolt.
3. A rendelet azonban egy-egy kategóriát továbbra is létezőnek definiált. Ilyen volt, ha a bűnelkövető szándékosan, tudatosan alkalmazott olyan eljárást, amely az ördöggel történő szövetségkötést megvalósította, még ha a maga részéről azt nem is vette komolyan, vagy gonoszidéző szándéka nem járt sikerrel. A rendelet ezt a kategóriát, istenkáromlás bűnének tartva, súlyosan büntette, testi fenytést vagy akár máglyahalált is kilátásba helyezett.
4. Ugyanúgy, a rendelet a maga részéről elismerte, hogy a mágikus tevékenységnek, a varázslásnak lehetnek „csalhatatlan bizonyítékai”, hogy azt elkövették. Ha ez bekövetkezne, a bíraskodás jogát az uralkodó magához vonta, ebben rajta kívül a továbbiakban bíróság nem járhatott el.¹⁴⁵

Az 1766. november 5-én kihirdetett, majd pedig a *Theresianában* kikristályosodott rendelet nem csak a kategóriák számában tért el a korábbi gyakorlattól. Az eljárást is az új szemléletnek megfelelően hangolták. A Van Swieten báró kezdeményezésére felállt udvari bizottság (Hofkommission, pro compilatione codicis criminalis),¹⁴⁶ Michael Johann von Althann gróf elnöklete alatt határozta meg az alapelveket. Fontos kiemelni, hogy a rendelet kezdetben csak a birodalom örökös tartományaira volt „elkülönözve” („in vim legis universalis”), de ideiglenes jelleggel (legalábbis 1770-ig) a többi tartománynak is el kellett fogadnia. Álljon itt néhány passzus a rendelet indoklásáról Linzbauer fordításában:

¹⁴³ *Theresiana* 1769; Leiss A. 1997.

¹⁴⁴ Linzbauer X. F. 1852. II: 456. No. 592.

¹⁴⁵ *Theresiana* 1769: 168–173. Art. 58. 1–16. §.

¹⁴⁶ *Kropatschek J.* 1786. V: 138–157. No. 892; Linzbauer X. F. 1852. II: 776–785; Klaniczay G. 1988: 228–229; Klaniczay G. 1990a: 300–301.

§. 16. [...] minthogy tartományaink némely lakosai oly könnyen hívők, hogy azt, mit álomba vagy képzelődésben látnak, vagy csalók által előhazudtattatik, kísértetnek és boszorkányságnak tartják, az állítólag Ördögtől megszállottaknak pedig teljes hitelt adnak, noha legtöbbször csak babona és csalás rejlik a dologban. Mi pedig tartományaink népeinek illetően rosszakaró csalását és félelmetes rászedését semmi módon nem vagyunk hajlandók túrni: azért ezennel meghagyjuk: hogy ha állítólagos ördögtől megszálltság, kísértet, lélekjósok és ilyfélék előfordulnának, az ily eset haladék nélkül főtorvényszékeinknél (vagy adott alkalommal, külön kiküldött tanács-tagoknál, vagy ezek rendeleté folytán alárendelt bíróságoknál) bejelentendő, s főképp az ügy viszonyai: rejlik-e és miféle csalás a dologban? és tulajdonképp: mi lényege a dolognak?; ugyan is az egyéniséget illetőleg: váljon ez nem tébolyodott-e? tapasztalt physicus közreműködésével szigorúan kifürkészendő és rendes eljárású inquisitió útján minden pontosan megvizsgálendő. – Ha a csalás kisül: a csaló a tényálláshoz mért testi büntetéssel lakol; ha a dolog pedig phantasticus képzelődésen és tébolyodottságon alapulna: a tébolyodott tébolydába vagy kórházba teendő; ha pedig valamely élő kísérlet-járó lélek – vagy ördög-megszálltságról keringő hírek szerint az eset igaznak vagy kétesnek tartatnék, a §. 7. és 12., 4. rendelet folytán az ily elvetemültség mindenkor saját legmagasb határozatunk hozatala végett fél létszen terjesztendő.¹⁴⁷

Az 1756–1768 között érvénybe lépő leiratok és rendeletek a *Praxis Criminalis*hoz képest jelentős változást jelentettek, bár első ránézésre a mágikus tevékenységek kategóriái ezekben éppúgy előfordultak. Alapvető különbség volt, hogy az új rendeletek a megvádoltakkal való körütekintőbb és a jogszerűség szigorú keretei közötti bánásmódra buzdították a bíróságokat. Az újonnan bevezetett negyedik kategória lényegében a büntethetőség kérdéskörét vetette fel, a boszorkányságot orvosi esetnek, *elmebaj*nak minősítette, és kórházi kezelést, elmeegógyintézeti vizsgálatot javasolt. A rendelet a kegyelemgyakorlás egyik bevált és korábban is alkalmazott módját erősítette meg: elmebeteget nem lehetett büntetőeljárásban elmarasztalni. 1756 áprilisában a Zichy család nagyvázsonyi úriszékén Kiss Éva cselédlányt, aki magát a boszorkányok áldozatának tartotta, és állítása szerint a boszorkányok sugalmazására és kényszerítésére gyújtogatott, elmeháborodása és beszámíthatatlansága miatt elengedték, az általa boszorkánysággal bevádolt személyeket felmentették.¹⁴⁸ 1768 után több elmeháborodott személy elleni eljárást ismerünk, számuk ugyan nem több, mint korábban, de az összes eljárást tekintve arányuk magasabb lett a mágikus tevékenységek büntetőperein belül. 1778-ban Somogy megye törvényszékén ítélték a szőlőgyörki Salamon István ellen, aki falujából kivonulva a szőlőhegyen töltötte ideje nagy részét, ott egy faszobrot készített, amelyre zsineget és láncot kötött, hogy a gonoszok ne kísértsék. A szobor nem lehetett túl sikeres, mert éjszaka tovább gyötörték a kísértetek, de a szobor a hatóság szerint is inkább volt alkalmas a Gonosz megidézésére, a büntetőeljárást is ezért folytatták le.¹⁴⁹

Az ördögösség mint elmeháborodottság és az ördögösség mint istenkáromlás között azonban mély szakadék húzódott. A szándékoltság hiánya vagy a szándékosság megléte éles ellentétbe hozta az ördögösség, ördögi megszállottság büntetőjogi kategóriáját. A szétválasztást, amint láttuk, a *Theresiana* is megfogalmazta. Enyhített a tébolyodottságra hivatkozva, és ha úgy tetszik, szigorított (a tényleges praxist követve) az istenkáromlásként, (vallás) árulásként megítélt esetekben. Az istenkáromlás bizonyos eseteiben a szigor továbbra is sokáig megmaradt. Különösen akkor, ha nyilvánvaló volt a csalás, a mágikus tulajdonságok használatának szándékos igénye és/vagy az okozott kár társadalmi kár nagyobb léptéke, közvélemény előtti megítélésének súlya. Ilyen megítélés alá estek a politikum és a felségárulás közeli mezőkben történt ügyek.

Amikor az 1758. június 9-ei felséghatározatot meghozták, mely szerint a perindítást is megtiltották a boszorkányvadás esetén, és a megkezdett periratok a magyar királyi udvari kancelláriához benyújtandók, ezzel egy időben Sopron város törvényszéke nem habozott halálos ítéletet hozni egy súlyos „ördögösségi” esetben.¹⁵⁰ 1758. június 30-án fejezték le Tóth János József római katolikus sebész második feleségét, Karolina Saroltát. A fiatalasszony az 1750-es évek elején érkezett Sopronba, magát a sziléziai–csehországi háborúban elesett (1757. május 6., kolini csata) gróf Schwerin tábornok özvegyének adta ki. Az asszony Primes György városplébános pártfogásába került, aki buzgón foglalkozott hittérítéssel is, az evangélikus nőt az orsolyiták felügyeletére bízta azzal, hogy térítsék katolikussá, és keressenek neki egy jó katolikus férjet. Ez hamarosan sikerült is, a nő katolizált, és mivel viselkedése ellen sem volt kifogás, Primes plébános férjet is szerzett neki, a jómódú Tóth János József felcser-borbélyt és fűrdöst. Az asszony mindkét jóhiszemű férfit – a sebészt és a plébánost is – megvezette, mivel alapvetően nagystílú (a politikai helyzetet mint eszközt és magyarázatot használó) szélhámos volt. Alig kötötték meg a házasságot, amikor Karolina Sarolta asszony rávette férjét, adja oda neki megtakarított pénzét, hogy az akkor már Poroszországhoz tartozó Sziléziába utazva megszerezhesse néhai férje, Schwerin tábornok hagyatékát. Tóth János József jóhiszeműen, hiszen asszonya az özvegyi hagyatékhoz való jogát igazoló okmányokat is mutatott neki, minden megtakarított pénzét rábízta. Karolina Sarolta asszony elutazott, és amikor távolléte már feltűnően sokáig tartott, a férj gyanút fogott, írt azokra a

¹⁴⁷ *Theresiana* 1769: 173. Art. 58. §. 16; Linzbauer X. F. 1852. I: 776, 758. No. 575.

¹⁴⁸ Schram F. 1970. II: 545–559. No. 404.

¹⁴⁹ Kanyar J. 1989: 152–153. No. 63.

¹⁵⁰ Linzbauer X. F. 1852. II: 456. No. 592.

helyekre, melyekről az asszony említést tett neki. Ekkor derült ki, hogy Karolina Sarolta nem tisztos tábornoközvegy, hanem botrányos életű kalandornő. Sohasem volt Schwerin tábornok felesége, a tábornokot soha nem ismerte, legfeljebb a harcterek környékén csatangolt, katonákkal állt össze ideig-óráig. Drezdában azt állította magáról, hogy az ördög szállotta meg, és ugyan hetet közülük kiűzetett magából, de még annyi maradt benne, hogy Magyarországra kerülve, Veszprémben ismét kiűzessen magából további hetet. Mielőtt Sopronba eljutott, már kétszer volt katolikus, és lett ismét evangélikus, ha úgy hozta a szükség. A férjétől hamis okmányokkal kicsalt pénzzel Prágában folytatta szélhámosságait, míg kicsapongásaiért ott börtönbe nem zárták. Teljesen lerongyolódva (mert Prágából is visszautzték), 1757 novemberében visszatért Sopronba. Becsapott férje azonban már mindent tudott. Elfogatta és börtönbe záratta a hamis (bigámista, vallástagadó, ördögös csaló) asszonyt. A városbíró előtt nemcsak a tanúk, hanem az időközben beszerzett okmányok is rábizonyították bűnösségét.¹⁵¹ Amikor az asszony látta már, hogy korábbi élete teljesen lelepleződött, ő is levetette addigi modorát, és rettenetes káromkodások közben átkozta az Istent és az összes szenteket, majd, hogy magát mentse, lelkét az ördögnek ajánlotta. A számítása nem jött be, mert a vádhatóság istenkáromlással és az ördöggel kötött szövetségkötéssel is meggyanúsította, majd ezért halálra ítélték és a soproni vesztőhelyen lefejezték. Megrendült férje „bűnös lelke engeszteléséül” többet nem házasodott meg, tekintélyes vagyontát jótékony célra fordította, több kegyes adományt tett. Részben ezek segítségével építették fel a domonkosok zárdájukat, ő vette a templom harangjait is, és végrendeletében vagyontát a város szegényeire hagyta. Az őszintén megrendült „özvegy”-ember 1785-ben életre hívta a Polgárotthont, amellyel annyira elnyerte II. József tetszését is, hogy aranylánccal tüntette ki az 1783-ig külső tanácsos Tóth János Józsefet. Nem érdektelen megemlíteni, hogy 1775-től egyébként Tóth János József volt az első hivatásos halottkém is Sopronban.¹⁵² Karolina Sarolta asszony pedig így lett azon istenkáromló bűnösök egyike, aki még a halálítéletektől való enyhülés éveiben is mind a köz, mind pedig az uralkodó nézőpontjából „megérdemelten” volt/lehetett a kivégzettek egyike.

Ha összefoglaljuk birodalmi nézőpontból a boszorkányüldözés járványával fertőzött területeken zajló eseteket, legyen szó akár a morvaországi vámpírpánikról (1755), akár a horvátországi boszorkányüldözés anomáliájáról (1758), a magyarországi boszorkányság prés alá kerüléséről (1756), vagy az alábbiakban az erdélyi üldözési gyakorlat átszabásáról (1766), esetlegesen a Temesi bánóság vámpírszemléiről (1753), sok közös lényegi vonást találunk ezek kezelésével kapcsolatban. A legtöbbször a helyi hatóság dilemmáival szembesülünk, vagy mert rossz döntést hoztak, vagy mert mások rossz döntései miatt döntésképtelen helyzetbe hozták magukat. Ezért mindenhol elvárásaként fogalmazódhat meg a központi adminisztráció közbeékelése: akár úgy, hogy a helyi hatóság maga kéri azt, akár úgy, hogy egy központi operatív csoport kéretlenül is beavatkozik a helyiek ügyébe. A felülről érkező segítség gyors kedélycsillapító megoldásnak tűnhet, amit adminisztratív eszközökkel érnek el. Végül mindezt a nyilvánosság megfelelő kezelésével közvetlenül az uralkodónőtól érkező leiratokkal, rendeletekkel terítik a többi tartományban. Utóbbihoz tartozó eljárás volt, hogy minden esetben és területen kiemelhetnek egy-egy *precedens esetet*, hogy azon keresztül nagyobb nyilvánosság előtt is bemutassák a változások lényegét. Ehhez az 1755-ös hermersdorfi eset adta a példát, hiszen még az eljárás közben, március 1-jén rendeletben rögzítették a hasonló esetekben követendő protokollt: megfontolt vizsgálat, vizsgálat nélkül nincs eljárás, az egyház távoltartandó az esettől. Magyarországon precedens lett a Kosnyák Ilona, másképp Vlasovics, férjezett nevén Hajszán Györgyné elleni per a Sopron vármegyei törvényszéken (1768); Horvátországban a Van Swieten által is felügyelt Herucina Logomer Magdolna peres ügye a Zágráb vármegyei törvényszéken (1758); Erdélyben pedig a zetelaki nemesek önkényeskedésébe torkolló eljárása Kádár Mihályné Geréb Zsuzsanna ellen (1766). Ebből a sorból nem lóg ki a Temesi bánóság új polgári közigazgatásának (ám még nem a Magyar Királyság közigazgatásán belüli) eljárása 1753-ban, amit a temesi bányavidéken pusztító pestis, majd a nyomában járó vámpírpánik miatt végeztek el. A helyi hatóság dilemmáját itt ugyan nem a központi adminisztráció oldotta meg, de igénybe vették annak katonai szakhatóságát (jobban mondva a katonai kötelékből kilépett, és az új polgári közigazgatásban szerepet kapó szakértőit).

A magyarországi esetek nagy vesztesei mindenhol a helyi törvényszékek voltak, akiknek végrehajtói nem folytathatták a továbbiakban ott, ahol eddig. Ugyanígy vesztes szerepbe kényszerült az egyház is (ekkor még csak a katolikus, majd az 1780-as évektől a birodalom kebelében működő görög rítusú ortodox és unitus egyházak is), mivel az udvar és az állami adminisztráció a felvilágosodást követő szemléletváltással eltávolodott tőlük. De nemcsak a közigazgatás kapcsolt részein, hanem az oktatásban és a medikalizációban is a katolikus egyház a működését veszélyeztető védekező pozícióba kényszerült.

¹⁵¹ MNL GyMSM SL IVA 1003/a 1758. június 30. 109–112; OSZK Fol. Lat. 1627.

¹⁵² Bán J. 1939: 329, 361, 410; Házi J. 1982: 353–354. No. 3780; Szabó J. 1987: 113–114.

3.5. AZ ÜLDÖZÉS ALKONYA ERDÉLYBEN (1756–1768)

Kulcsszavak: *Szent László törvénye; Tripartitum; Approbatae*; utolsó boszorkányperek; tortúra átértékelése; törvényességi felügyelet; rendi jogok korlátozása; boszorkányfűrésztés használata és közösségi privilégiumok összefüggése; precedens perek; zetelaki eset

Erdélyben 1758-ban még javában hoztak halálos ítéletet. Ekkor Popa Juon feleségét, Ujfalvi Usztinát tortúráztatták meg és adták vízpróbára, majd Nagy-Küküllő vármegye törvényszéke ítélete szerint élve elégették. Ezt az ítéletet azonban nem szabad az 1756. január 26-án vagy az 1758. november 23-án hozott rendeletek ignorálásaként értékelnünk, ugyanis szükséges megjegyeznünk, hogy Erdélyben a magyarországi vonatkozású királynői rendeleteknek az Erdélyi Nagyfejedelemség területén nem volt érvénye. Erdélyben – Magyarországtól eltérően – csak az 1760-as évek végén kívántak pontot tenni a boszorkányüldözés végére. Az 1766. november 5-én megszületett, *Lex caesaro-regia ad extirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magie, Sortilegii* címet viselő rendelet (az Althann gróf vezetésével ülésező Hofkommission szövegezésében),¹⁵³ amelyet 1768 elején a törvényt kodifikáló *Constitutio Criminalis Theresianá*ban tettek közzé, 1768–1770 között kézikönyvi használatbavételével Erdélyben is érvénybe került.¹⁵⁴

Az ügy előzményeként említhetjük, hogy már egy 1766. augusztus 26-án kelt főkormányzói parancsolat is foglalkozott a mágia (bűbájosság, boszorkányság) gyakorlásáért indított bűnperekkel, aminek a bécsi udvarban kelt leirata augusztus 7-én érkezett a Guberniumhoz Nagyszébenbe.¹⁵⁵ Ebben minden jövődöbéli ítélet végrehajtása vagy bármiféle kínzás elrendelése esetén iratfelterjesztést írtak elő, de csak véleményezésre. Röviddel ezután egy újabb, 1766. november 6-án kelt parancsolatban a Főkormányzók mellékletként leküldte a törvényhatóságoknak a német örökös tartományokban már érvényesítés alatt lévő (mint látjuk, ez november 5-én elkészült), a mágikus bűncselekmények megítélésében hatályos eljárások latin nyelvű fordítását. A Főkormányzók hangsúlyozta, hogy a törvényhatóságok gyakorlatát az említett ügyekben a fejedelemség törvényeihez és határozataihoz kell igazítani. Ez a helyi törvényekhez való „igazítás” 1766. november 13-án el is kezdődött, mivel a Főkormányzók Marosvásárhelyt ülésező testülete és Marosvásárhely város tanácsa az ügygel maga is külön foglalkozott:

Végre mielőtt a’ boszorkánysággal vádoltaknak perében keletkezett ítéletek végre hajtatnának, terjesztessenek a’ Császár eliben, ki e’ végre mit tarson sinor mértékül: meg parantsolja a’ Tanátsnak.¹⁵⁶

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az ítéletek fajsúlya is csak ezt követően mérséklődött, az újonnan perbe fogottak száma csak ezután csökkent. Az üldözést korlátozó körlevél Erdélyben is eltérő időben érkezett meg a közigazgatás ügyintézőihez. Háromszék például 1767. február 21-én vette át a nagyszébi Gubernium leiratát, majd adott erről igazolást.¹⁵⁷

Erdély vonatkozásában az üldözést korlátozó utolsó rendelet 1768. március 28-án kelt, egy időben a magyarországi rendelettel. Ebben a Főkormányzók – miként Magyarországon a Helytartótanács – megszabta, hogy a törvényhatóságok minden esetben fölülvizsgálatra (tehát már nem véleményezésre) terjesszék fel valamennyi boszorkányság vádjával folyó peres ügyüket. 1768 elején pedig megjelent, majd 1770 januárjában hatályba is lépett a törvényeket kodifikáló *Constitutio Criminalis Theresiana*.¹⁵⁸

Az Erdélyi Fejedelemségben a boszorkányság és a mágikus tevékenységek érvényben lévő kategóriáit az erdélyi (rendi) országgyűlési határozatok és a korábbi fejedelmi rendeletek határozták meg. Mivel a mágikus tevékenységekkel kapcsolatos – jogilag soha nem letisztázott – álláspont a XVI. század második felétől alig változott, így az 1568-ban, 1571-ben hozott törvények továbbra is érvényben maradtak. Az 1568-as tordai országgyűlés 14. articulusa – Szent László törvényeire hivatkozva – hivatalból rendelte el a „nyilván való gonosztevő embereket” felkutatni és szigorúan megbüntetni. Ezek között a törvény meghatározta az „étetőket” (venefica, veneficus) és a „bűbájosokat” (malefica, maleficus). Mindkét kategória úgy definiálta a mágikus tevékenységet, mint ami alapvetően a „gyilkossággal” egyenértékű, mivel a rontás károkozásával áldozataik elpusztítását érhetik el. A nyilvánvaló gonosztevők, beleértve az istenkáromlók, a káromkodók és a boszorkányság, mágia bűnét elkövetők is, mint az Isten ellen vétkezők büntetése minden esetben halál volt, és ez minden privilegizált törvényhatóságra vonatkozott. Ezt a határozatot a puritán II. Rákóczi György fejedelem megerősítette az *Approbatae* fejedelmi törvénykönyvben, ott kifejtette a latrok

¹⁵³ Kropatschek J. 1786: V: 138–157. No. 892; Linzbauer X. F. 1852. II: 776–785; Klaniczay G. 1988: 228–229; Klaniczay G. 1990a: 300–301.

¹⁵⁴ Kiss A. 2004: 17–18.

¹⁵⁵ Schäser G. 1848: 21; Kiss A. 2004: 17; Miskolczy A. 2016: 46–48.

¹⁵⁶ RÁL, Marosvásárhely v. jkv. 1766. november 13.

¹⁵⁷ RÁL, Sepsiszentgyörgy, Háromszék lvt. F8/db. 174/1766.

¹⁵⁸ Kiss A. 2004: 17–18.

felkutatásának, befogásának, vizsgálatának és elítélésének módjait is, de külön nem foglalkozott a nyilvános gonosz-tettek meghatározásával, mivel azokat a szokásjog tartotta érvényben. Az *Approbatae* törvényeit Mária Terézia is meghagyta, megerősítve ezzel Erdély közigazgatási és bírósági különállását.¹⁵⁹ A szokásjog által meghatározott kategóriák ennek köszönhetően egyik törvényi határozatban sem voltak olyan élesen definiálva, mint Magyarországon, ahol a *Praxis Criminalis* erre egyértelmű útmutatást adott. **(8. kép)**

Érdekes kettősség figyelhető meg Erdélyben az állam részéről kinyilvánított tiltások és engedékenységek tekintetében. Különösen a kiváltságos területeken volt következetlen az állam a rendi jogállást illetően. Érezhetően a regulázás igénye jelent meg az 1760-as évek derekán, amire a székely székek közösségei nagyon érzékenyen reagáltak. Ahogy ezt Imreh István több művében is bemutatta, az állam részéről érkező, a magánélet területére is kiterjedő „protektor-kodás” különösen a katonarendi székelyeket sújtotta. A primipilusból és pixidariusból lett huszár és gyalog „Sekler Gränzer” szántóföldjét csak tiszti engedéllyel adhatta-vehette, örökíthette. A családalapításra vágyakozónak „házasuló céduláért” kellett „esedeznie”. A „megviselősödött hajadont” szidni, gyalázní, verni apjának sem volt szabad (hiszen a birodalomnak szült katonát), de tilos lett a tánc, a fiatalok szabadságát jelentő guzsalyas, vagy a közösség belső kohézióját erősítő kalákát követő multság. Korlátozták, majd megszűnt a külföldi egyetemekre járás, különösen a protestáns felekezetűeknek, de a katolikusok is csak helyben találhattak iskolát. A hibázót botozták, a rebellist kivégezték, vagy vesszőfutásra ítélve győörték halálra rendi jogállástól akár függetlenül is. De még a régi szokás szerint a sírnál búcsúztató verset sem mondhattak az így meghalt felett. Az 1764-ben a székely határőrezredeknek kiadott regula szerint fogyott, fogyatkozott a „szabadságmezők” száma és – ahogy ezt Imreh István saját korára, a XX. századra is értette – „szűkültek a szabadság kis körei”:

A székely communitást a legváltozatosabb formákban hálózta be az állami beavatkozás. Az állam igyekezett öngazgató demokráciából a társadalom igazgatott rendészeti alegységévé degradálni a faluközösséget.¹⁶⁰

Mindezt kiolvashatjuk a központi bécsi adminisztráció által rendelt székely hadi regulákból is. A Bécs által 1764. március 24-én kiadott, a székely határőrség számára szerkesztett hadi törvény így rendelkezett a magánélet rendjéről. Most csak a témánkba vágó részeket idézem:

Hadi articulusok, magyar nyelven [a leirat vélhetően latinul készült] [...] 4. articulus. Minden vitélő renden lévő az istentelen és rendkívül való morgolódástól, káromkodástól magát megtartóztassa, sőt inkább istentől ellenség ellen való győzedelmet ájtatosan kérjen és mikor az isteni szolgálathoz az dob és trombitaszóval, vagy más móddal jel adatik, ahoz járuljon és el ne mulassa. A ki pediglen isten ellen való káromlást szóval, vagy cselekedettel elkövet, az olyatén az obristet vagy hadi törvény ítéletéhez képest, testben vagy életében büntetessék meg. [...] 9. articulus. Minden istentelen gyilkosság halállal büntetessék meg. [...] 10. articulus. Az halálra való személyek, az római imperiumnak törvénye szerént sentenciáztassanak meg. [...] 25. articulus. A varázslásnak és ördögségnek büntetése tűz (!).¹⁶¹

Ezek az államtól delegált erkölcsi normák („római impériumnak törvénye”) a katonai rendszabályok miatt voltak talán szigorúbbak, nem úgy, mint a polgári közigazgatás alatt álló területeken. Némi ellentmondás, hogy két évre rá a varázslás és az „ördögség” már más megítélés alá került Erdélyben is. A félelem kezelésének szimmetriáját látjuk ebben a törvényben. A székely székeket még pacifikálásra váró területnek látta Bécs, ahol potenciálisan sok rebellis élt. 1764. január 7-én Madéfalván Siskowics altábornagy császári csapatai szétverték a határőrsorozás ellen békésen tiltakozó székely közemberek gyűlését. Mintegy száz–százharminc halott maradt a kartácstűzben. A kötelezően előírt hadviselés és a katonai szolgálat elől ezt követően százával mentek a székelyek a szomszédos román fejedelemség, Moldva területére, vagy hoztak létre kolóniákat Bukovinában. A helyben maradók pedig kénytelenek voltak igazodni az akkor már nagyon is korszerűtlen, de a helyzet miatt keményebbre szabott törvényekhez. Jellemző és sokatmondó ebben a helyzetben, hogy a székelységekre kirótt regula nem az erdélyi szokásjogra, hanem az itt némileg életidegen császári jogra (nem kimondva, de a *Praxis Criminalis*ra) hivatkozott.

Érdekes ellentét, hogy míg ugyanerre az osztrák jogra (pontosabban a szász jogra és a *Carolina* tradíciójára) visszavezetve Erdély szászok lakta területén az üldözést mérséklő praxis már az 1730-as évekre kialakult, a székely székek üldözést szító gyakorlata még az 1760-as években is töretlen volt. Erdélyben is egy precedens pernek kellett megtörténnie, hogy az 1766–1770 közötti időktől adminisztratív eszközökkel mérsékelni lehessen a boszorkányvadás bíróságra citálását. Az 1750-es években „fentről” nézve a köznyugalmat veszélyeztető jelként láthatták a pestistől sújtott aradi, temesi és bánati vidék vámpírhisztériáit, vagy a boszorkányfürösztési esetek felfutását, Erdélyben ez a fentről érkező figyelem az 1760-as évekre esett. Amíg a félelemkeltő hírek a perifériától a centrum felé futottak, a

¹⁵⁹ Bardocz J. 1790; *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae* Pars 3. Tit. 47. Art. 22; *Decretum Tripartitum* Pars 1. Tit. 15; Pars 3. Tit. 32.

¹⁶⁰ Imreh I. 1993: 624–629.

¹⁶¹ Szádeczky L. 1908: 583–591.

félelmet csökkentő, szorongásoldó hatások immár felülről és nyugatról hullámoztak visszafelé. Ezek az irányok és mozgások, mind időben, mind térben, az origótól (Bécs) vagy origóktól (Pozsony, majd Buda, Nagyszében, Marosvásárhely) számítva körkörösen terjedhettek.¹⁶²

Ami biztosnak látszott, hogy a hatóságok az 1750-es évek végétől már nem döntöttek a központi elvárások figyelmen kívül hagyásával. Már az 1766-os, Erdélyt is érintő, a büntetőperes ügyek kontrollját előíró rendelet előtti öt évben nem született halálos ítélet mágikus váddal. Az utolsó kivégzésre a kissárosi Székely Jánosné Csontos Anna ügyében került sor Küküllő vármegye alsó járási törvényszékének ítélete szerint. A lopásokban, paráznaságban, boszorkányságban bűnösnek talált asszonyt először megtortúráztatták cinkostársai megnevezése érdekében, majd pedig pallos által kivégezték 1761-ben.¹⁶³ A halálítélet lehetősége azonban nem került le a törvényszékek napirendjéről.

1766-ban az udvarhelyszéki Zetelaka – mint kiváltságos székely város – pallosjogával élve perbe fogta Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannát, és a vízpróba addig és akkor még hatályos eszközhöz nyúlt. Az asszonyon végrehajtották a próbát, majd a tortúra és a halálítélet meghozatala előtt mély dilemmába esett a tanács, így a királybíróknak kellett közbelépnie. A királybíró az eljárás szakszerűtlenségét nehezményezte, és azzal érvelt, ha a törvényszék törvényteleniséget követ el, akár a pallosjogát is veszélyezteti. Nagy volt a tétje az eljárásnak. A boszorkányság itt is – mint egykor, 1728-ban Szegeden – lakmuspapírja lett a központi igazgatás és a helyi közigazgatás hatalmi játszmájának.

Érdeemes ezt a pert egy kicsit részletesebben is körbejárni, és főleg a védőügyvéd érvelését megismerni. Kádárné ügyvédje, amikor védence nevében és az ő szavaival szól, ügyesen ötvözte a felvilágosodás világszemléletét a fehér mágia lehetséges gyakorlatának elfogadásával:

[...] boszorkánysággal, bűbajos ördögi mesterséggel természet ellen való dolgokat, és gyógyításokat nem műveltem, mivel ha Istentől adatott tudománnyal, imádsággal sokakat segélttem, szentelt gyertyának füstivel füstöltem, az nem ördögi tudomány és boszorkányság által ment véghez. [Annál is inkább,] minthogy pedig a boszorkányság nem egyéb, hanem ördöggel való oly szövetség, mellyel ördög munkálkodásával embernek és baromnak természet ellen árthasson, és természet ellen való dolgokat cselekedhessék, igaz értelme-e lévén azon véteknek, mellyel vádoltatom, teológusok, filozófusok, és juristák értelme szerint kellek *a vádlónak* [!] megmutatni.

A védelem mesterfogása az volt, ahogy a babonát és a boszorkányságot megkülönböztetve a vízpróba (boszorkányfüröztetés) ellen érvelt, és azt tartotta a legnagyobb babonaságnak:

[...] a babonaságot a boszorkánysággal nem lehet egyben kavarni, mert babonaság a vízvetés, babonaság a Szent György napi töviseknek kapukban való tétele, babonaság az üres kártyának találásával való jövendölés, babonaság a méhnek farkas gégén való kibocsátása, sok babonaság vagyon még a szimöcsöknek elvesztésében is, és más sok számlálhatatlan dolgokban, melyek csaknem mindenikkel közönségesek, mégis ezekért kit égetnek meg, de nagyobb babonaság az, hogy a boszorkány úsztatással próbáltassék, mert aki ezt íratta, annak condiscipulusa, aki akárhogy dült a vízben, mint a tollat, úgy vitte a víz, mégis nem volt boszorkány, hanem természet munkája az, hogy akinek nagy a tüdője, le nem megy a vízbe, akinek kicsin, még úszni sem tanul meg.¹⁶⁴

De hiába érvelt az ügyvéd azzal, hogy nem lehet a bírónak homályos dologban ítéletet tennie, „s tanácsosabb lévén tíz ártalmasokot elbocsátani, mint egy ártatlant elveszteni, megtiltván az Isten a hatodik parancsolatban non occides, nem szabad ölni” – halálra ítélték a zetelaki boszorkányt is. Miután testén megtalálták a boszorkányjegyet, és a vízpróba során a felszínen maradt – először máglyára ítélték, de aztán lefejezésre enyhítették, és csak utána írták elő a tetem elégetését. Meg is kínozták, de a kivégzés mégis elmaradt, mert a Gubernium közbelépett. A Főkörmányszék drasztikus döntést hozott, nem ismerte el Zetelaka pallosjogát, sőt a bírakra pénzbüntetést rótt ki, hangsúlyozva, hogy a bírák tudatlanságból és „malitiából” hozták az ítéletet. Azt az ügyről referáló kormánytanácsos azért kihúzta az előterjesztéséből, hogy a bírák egyike-másika olvasni sem tud. Ezzel az utolsó, botránys esettel Erdélyben is lezárult a mágia történetének kínzásokkal kísért hivatalos boszorkányüldöző korszaka. Utána még sor került néhány boszorkányperre, ám halálbüntetést már nem szabtak ki.¹⁶⁵

¹⁶² Miskolczy A. 2016; Koncz I. K. 2004.

¹⁶³ Bessenyei J. 2000. II: 41. No. 5.

¹⁶⁴ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 728–748. No. 278.

¹⁶⁵ Miskolczy A. 2016: 44–47.

3.6. PARÁZS A HAMU ALATT: AZ ORKUTAI VÉRVÁD GALÍCIAI SZÁLAI (1764)

Kulcsszavak: vérvádak; orkutai eset; precedens perek; projekciós vádak; morális pánik; tortúra átértékelése; határmenti krízis; helyi hatóság és központi adminisztráció vitái; porosz befolyás; hétéves háború; visum repertum; tárgyi bizonyíték; orvosszakértői szemle; zsidók átkeresztelése; gyermekkeresztelés problémája

A helyi hatóság dilemmája, a központi adminisztráció beékelése, a precedens per kiemelése és az egyház befolyásolását célzó médianyilvánosság négyes mozzanata figyelhető meg a boszorkányperek logikájától ugyan nem különböző, de alapvetően a gyilkossági perekhez sorolt következő esetünk is. Annyi talán az eltérés a most soron következő vérvádpert és az eddigié között, hogy míg a boszorkány- és vámpírperek a félelmek eszkalációjából következtek, az alábbi vérvádeset már egy nyugalmasabb időszak egyedi és eseti parazsa volt. Következmény (és talán itt még nem árulom el a történet végét), hogy az eset kapcsán kezdik el mind jobban kritika tárgyává tenni a tortúra értelmét Mária Terézia birodalmában is.¹⁶⁶ Csak a véletlen műve, hogy ebben az évben jelenik meg Cesare Beccaria nagy vitát gerjesztő írása a halálítéletek és a kínzó vallatás kegyetlensége ellen.

Az orkutai eset, ahogy arról Eötvös Károly, a tiszaezlári vérvádak természetrajzát jól ismerő ügyvéd írta: „rejtélyes és szomorú”. Eötvös jól ismerte ezt a XVIII. században is botrányos történetet. 1764-ben rögzített aktáit és a XIX–XX. századi magyar kriminalisztikában betöltött precedens jellegét – épp miatta és általa – 1882–1884-ből, minden lehetséges mozzanatával és a vádak mozgatórugóival, a tiszaezlári per történeti előzményeként ismerjük. A vérvádak hullámai azonban már az 1750-es években is tajtékot vetettek.

1753-ban azt híresztelték, hogy a Temesi bánóság verseci kerületében a verseci metsző (Simeon Spagano) megköpölyözött (vagyis vért vett) egy hatéves gyermeket (Jörg Müllert) „rituális” célból. A gyerek anyja (Catharina Müllerin) miatt kipattant vád ugyan alaptalannak bizonyult, a megvádolt három személyt 1754-ben felmentették, de annyi eredménye mégis volt, hogy rendeletileg tiltották meg, hogy keresztények zsidóknál szálljanak meg, különösen a pestises időkben.¹⁶⁷ 1760-ban Abaúj vármegyében egy fiatal iparosinas elveszett. Amíg elő nem került, a vérvád összes jelenete lejátszódott: mestere elhíresztelte, hogy a zsidó, akinél az inas a dolgait zálogban tartotta, megölte. A zálogos zsidó tízéves lánykáját is addig vallatták, mígnem bevallotta, hogy „látta” a gyilkosságot. Erre még több zsidót elfogtak. Végül az élve és egészségesen megkerült legény vetett véget a pánikhangulatnak. Alig csendesedett le ez az eset, két évvel később, 1762-ben, ugyanitt négy zsidó asszonyt fogtak meg, mert egy gyermek ujjából – talán egy sebgyógyítást félreértve – vért „folyattak”. A biztos haláltól csak a magyar kamara elnökének bölcsessége mentette meg őket.¹⁶⁸ Ilyen előzmények után került sor a lokális kereteken túlnyúló orkutai esetre.

Az orkutai per iratai Sáros vármegye és Kiszzeben város levéltáraiban, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában találhatóak ma is.¹⁶⁹ Az eset iratait Thallóczy Lajos történész-levéltáros kutatta fel és gyűjtötte egybe, hogy a tiszaezlári védelemhez Eötvös Károlynak a múltból is legyen muníciója.¹⁷⁰ Orkuta kis község, alig ötszáz lakossal. A Tarca-völgyében fekszik, Sáros vármegyében, Eperjestől alig tizenegy, Kiszzebentől másfél kilométer távolságra.¹⁷¹ 1764-ben a falu Kiszzeben város földesúri joghatósága alatt állt, lakosai jobbágyok és zsellérek voltak, földesúri szolgálatot a városnak teljesítettek. Magyarország nyugati részével ellentétben a vármegyében fekvő három szabad királyi városban, Eperjesen, Bártfán és Kiszzebenben a XVII. század végéig nem élt zsidóság. A helyi kereskedők, akik kezükben tartották az északi irányba futó lengyelországi kereskedelem szálait, annyira féltek a zsidó konkurenciától, hogy a XVII. század elején olyan kiváltságokat erősítettek meg az uralkodóval, amelyek szerint zsidók nem lakhattak a városok területén.¹⁷² Még a XVIII. században is csak a vásárok idején maradhattak a zsidó kereskedők, de rögtön utána el kellett hagyniuk a települést, mivel csak nappal tartózkodhattak a városfalon belül. Ha valamely zsidó ennek ellenére éjszaka is Eperjesen maradt, megbotoztatták és örökre kitiltották. Ha keresztény lakos segítette a zsidókat ebben, magas bírság kifizetésére ítélték a városi polgárt is. Eperjes és Kiszzeben még II. József uralkodása idején is tartotta magát a régi rendhez, egyedül Bártfa engedett be a területére egy kisebb kolóniát.¹⁷³ A vármegye területén a XVIII. század második felében is nagyjából csak a vidéki mezővárosokban és falvakban léteztek zsidó közösségek. Ezek a közösségek (jisuvok) a szabad királyi városok közvetlen szomszédságában jöttek létre, ahonnan mindennap bejárhattak piacozni. A számos nagyobb kolónia mellett kisebb községekben

¹⁶⁶ Pollák K. 1896.

¹⁶⁷ Baróti L. 1893–1896. I: 120, 127, 163, 539; Krausz S.–Weisz M. 1905: 121; Efron J. M.–Weitzman S.–Lehmann M. B. 2014: 194; Olin T. 2017.

¹⁶⁸ Richtmann M. 1912: 305.

¹⁶⁹ ŠAP, Sáros m. lvt. II/288; Kónya P. 2013: 45.

¹⁷⁰ Eötvös K. 1904. I: 15.

¹⁷¹ Vályi A. 1796.

¹⁷² Kónya P. 2013: 44.

¹⁷³ Kónya P. 2012: 35; Kónya P. 2013: 44.

is éltek, utóbbiak közé tartozott Ádámföldre, Gombosfalva, vagy Szentimre, ahonnan az 1764-ben zajló orkutai per áldozatai is származtak.¹⁷⁴

Orkután lakott Balla János jobbágyember, akinek István nevű ötéves fiacskája 1764. június 3-án váratlanul eltűnt. Vasárnap volt, a fiú a többi gyerekekkel együtt kora délelőtt kiment a mezőre játszani. Már a déli harangot is elhúzták, az emberek hazatértek a templomból, de a gyerek nem jött meg. A szülők, a szomszédok, majd az egész falu keresni kezdtek, de nem találták. A fiú játszótársa hazaért, de felvilágosítást nem tudott adni. Utoljára valahol a mezőn látta még. Csak annyit tudott mondani, hogy néhány zsidót látott arrafelé menni. Keresték az eltűnt gyereket egész éjjel, keresték másnap is. Mivel nem találták, a község elöljárósága és a földesúri joghatóság, Kisszeben város tanácsa elrendelte a gyermek nyomon követését. Végül kedden, június 5-én, a Červená Hras (Fekete haraszt) nevű csalitosban megtalálták a fiúcska holttestét. A holttest meztelen volt. Ruháit lehúzta és elvitte valaki. Nyakán kötél volt, mintha annál fogva fojtották volna meg. Egész testét sebek borították, amit a szemle során amorf elszíneződéseknek láttak. Ezek okát, jelentését, keletkezését a szemle esküdt küldöttjei akkor még nem tudták értelmezni.¹⁷⁵

A helyiek azonnal hírt adtak az alispánnak és a városi tanácsnak, így több laikus és képzett tisztviselő nézte, vizsgálta a halottat. Akadtak a szakértésbe, a halottszemlébe bevont, a sebekhez értő tudós (borbélysebész) emberek is, akik a holttesten levő jeleket megfejteni, megmagyarázni törekedtek. Utóbb bevitték a holttestet Kisszebenbe, ahol egy, a városban tartózkodó cseh festő- és rézmetszőmestert, Andreas Trtinát megbízták, fesse meg a holttestet természetes nagyságában, rögzítve az élet elleni testi nyomokat.¹⁷⁶ Nagy bűnvizsgálat kerekedett az ügyből. Beleavatkozott a vármegye, majd a bécsi magyar udvari kancellária, a pozsonyi gazdagabb zsidók hitközsége, végül maga Mária Terézia is.

A furcsa jeleket, kalligrafikus ábrákat bemutató életnagyságú szemlekép a holttestről utóbb Bécsbe került, ahol a festményt Mária Terézia is megtekintette. A per lezárultával az iratokkal együtt a magyar kancelláriai levéltár egységeként az Országos Levéltárba került, ahol még Eötvös Károly is látta. Ez a festmény lett utóbb a bünyügyi helyszínelés európai történetének első hiteles ábrázolása. Így a képek jelentős kriminalisztikai kutatástörténete alakult ki a XIX–XX. században is, ezért is került az 1960-as években a budapesti Rendőrmúzeumba.¹⁷⁷ Ez a festmény nemcsak bizonyíték volt, de a várvád hamishírterjesztéséhez is hozzájárult. Amint a vád híre a gyilkosságról szétfutott a vármegye területén, és zsidóellenes morális pánikot váltott ki a falusi népben és a zsidóktól rettegő városi kereskedőkben, úgy láttak fantáziát egyesek abban is, hogy a képet sokszorosított grafikán is terjesszék. A zsidóellenes szenvedélyeket csak fokozták a helyi „kereskedők”, akik vásárokon és búcsúkon adták el az agyonkínzott gyermek sokszorosított képeit. Maga az alkotó, Andreas Trtina inkább volt rézmetsző könyvillusztrátor, mint jeles festőművész.¹⁷⁸ Az új típusú nyilvánosságot használó kép és a kép által terjesztett rémhír megtette a hatását. A zsidók tömegesen hagyták el házaikat, és a szomszéd vármegyékbe vagy pedig külföldre, az ekkor még létező és egységes Lengyelországba, Galíciába menekültek. A kétségbeesett sárosi zsidók a pozsonyi zsidó községhez fordultak segítségért, amiről a *Pressburger Zeitung* frissen megjelent számában is hírt adtak. Pozsonyban, a királyi vár alatt terjedő váralján (Zuckermandel) egy nagy, gazdag és befolyásos zsidó közösség működött, amelynek közvetlen kapcsolatai voltak Mária Terézia udvarával. A község elöljárói, főleg Abraham Theben elnök és Marbi Meyer főrabbi már 1764 júniusa folyamán az uralkodónőhöz fordultak, akitől az ügy igazságos kivizsgálását és az ártatlan áldozatok kiszabadítását kérték. A királynő gróf Buday Lajost, a Helytartótanács tagját bízta meg a per megfigyelésével, aki már június 25-én szigorúan megtiltotta az említett képek terjesztését és a zsidók alaptalan vádolását Sáros vármegyében. Azok a zsidók, akik közben elhagyták a vármegye területét, szabadon térhettek haza.¹⁷⁹

Eötvös Károly ismerte a festményt, és ismerte a holttestet leíró dokumentumokat is, de megkérdőjelezte – a XIX. századi kriminalisztika nézőpontjából – a festmény hitelességét. **(9. kép)**

A nyakon lévő kötél csak úgy van ráhelyezve a nyakra, mint a nyakkendő. Nincs a nyakra rászorítva. A szorítás által okozott barázdának a nyakon semmi nyoma. A kötél nyomán s annak közvetlen közelében semmi elszíneződés, se vörös, se kék, se sárga. Ha eleven embert a nyakára szorított vékony kötéllal fojtanak meg: a szorítás nyomának bemélyedésben vagy elszínezésben meg kell maradnia. Ha a holttest valósággal olyan volt, a milyennek a festett kép mutatja: akkor a kötél csak a halál után lett könnyedén a nyakra ráillesztve. A festmény egyéb tökéletlenségei még kirívóbbak. A megfojtás ily alakban nem történhetik másként, csak úgy, hogy a kötelet vagy hurok segélyével szorítják, vagy nagy erővel csomóra, bogra kötik vagy végül a nyakra tekert kötelet két végénél fogva erősen húzzák. Amde a festett kép kötelén se hurok nincs, se csomó. Se nem olyan hosszú a kötél, hogy

¹⁷⁴ Kónya P. 2013: 45.

¹⁷⁵ Tóth S. 1912: 250–251.

¹⁷⁶ Lányi M.–Propperné Békefi H. 1933: 105.

¹⁷⁷ Eötvös K. 1904. I: 26–31; Kenyeres B. 1910: 21–22.

¹⁷⁸ *Csapó J.* 1792. Csapó Debrecen város főorvosa volt, aki a kor orvostudománya által ismert és felhasznált gyógynövényeket mutatta be. Első kiadása 1775-ben jelent meg, illusztrációit Andreas Trtina metszette.

¹⁷⁹ Austerlitz T. 1933: 10–13.

azt két végénél fogva erősen húzni lehetett volna. Azután a kötél két darabból áll a festményen. Az egyik darab gyűrűalakú a nyakon, a másik kis darab erről lóg ugyan le, de se ezzel egybefonva, se ehhez kötve nincs, hanem csak ehhez ragasztva. Ilyen kötél pedig nincs a világon. Végre a művész kígyófejet csinált a kötél lelógó végén. Kígyófejú kötelet pedig nem sodornak lenből, kenderből a kötélverők. Mindent összevéve a festő csak jelképet nyújtott a kötélben s nem valóságot.¹⁸⁰

De úgy tűnt, Sáros vármegye és Kiszzeben törvényszéke sem a kivéreztetéssel és a fojtással együtt járó halálokat állapította meg kezdetben. Fojtásról az eljárás tanúk nem is beszéltek, arról csak a kép erős hatása alá került későbbi szemlélők számoltak be.

*De ha már a festő hűtlen tudott lenni a valósághoz a nyak és kötél dolgában – gondolkodott Eötvös – Vajjon nem cselekedhette-e ezt meg a holttesten látható jelek, rajzok, alakzatok festésénél? Egy kis módosítással, egy kevés igazítással nem adhatta e meg azok némelyikének a zsidó betűk alakját?*¹⁸¹

A vizsgálat folyamán tudós szakértők később azt állították, hogy a holttesten levő jelek zsidó betűk. A betűkből pedig szavakat és egy mondatot lehet összeállítani, ami magyarul ezt jelenti: „Egy az isten, egynek el kell veszni.” Eötvös szerint csak háromféle zsidó betűalakról lehetett szó a Sáros vármegyei tudós szakértői előtt. Az egyik a tóra betűalak, a másik a kézírásos folyó betűalak, a harmadik a kézírásos rasi betűalak. A szakértők figyelme is ezekre terjedt ki. Eötvös így érvelt, megint csak a festmény alapján:

Jól megnéztem a holttest jeleit. Talán száz jel, pont, vonal, szám és betűjegy s egyéb értelmetlen rajzolat is van a testen. Csodálatos szakértői szem képes csak ezekből zsidó betűt, szavat és mondatot összekeresgélgni. A jobb-oldali csípőcsont fölött az úgynevezett „vékonyán” van például egy csoportban, de rendetlenül egy hosszas négy-szög; egy tóra alakú, de felfordított „kof” betű; egy madár lábfeje vagy háromágú villa, továbbá egy latin nagy „L” betű, egy latin nagy „E” betű s egy villámcsikázat. A homlokán van egy jel, a melyre némi képzelgéssel rá lehet mondani, hogy ez a szóeleji vagy szóközepi kézírásos zsidó „nun” vagy „nün” betűhöz hasonlít. A jobb-oldali tomporán pontok s összefüggés nélküli egyenes vonalak. A jobboldali vesetájon arab 4-es szám, továbbá felfordított tóra alaku „kof” betű és latin „L” betű. A ballábán a hátulsó térdhajlásban egy görög „lambda” betű alakja. Ugyanott villámcsikázat jelképe is. A jobboldali lapoczká alatt egy kézírásos zsidó „béth” vagy „bész” betűalak, de nem fennálló, hanem fekvő helyzetben. S ugyanott egy X-hez hasonló rajz, melyből egy tóra alaku fekvő „alef” betűt lehet képzelni. A jobboldali lapoczkán egy sas- vagy kerecsen-szárnynak jelképes vázlata, a mint nemesi címerekbe kezdetleges rajzzal be szokták iktatni. Ezekon kívül az egész testfelszín tele pontokkal, karczolatokkal s mindenféle ákom-bákom jellel.¹⁸²

Eötvös mint a kriminalisztikában jártas ügyvéd a halottszemlék és a hullaboncolás tényeit kérte számon a festett ábrázoláson. Ha a festett kép a látottakat ábrázolja, bizonyosnak vette, hogy a holttesten lévő jelek elszínesedések, és nem hullafoltok. A hullafoltok színe nem ennyire egyértelmű, azok alakja nem pontokból és nem keskeny vonalakból, nem vékony csíkokból állna. A hullafoltok színe elmosódó és a széleken a bőr természetes színébe beolvadó. A festett képen látható éles körvonalak egyértelműen sebzések. De a vizsgálatba bevont szakértők sem hullafoltok nézték (látták) a jeleket kezdetben. Ők abban állapodtak meg, hogy hegyes (szúrt) és éles (vágott) késvonásokkal véshették a gyerek testén látható jeleket. Ugyanígy a vérzés látható nyomai miatt a sebeket még a gyermek életében okozhatták, mert hullamerevséget követően a sebek nem véreznének, legalábbis nem ilyen intenzív színekben. Ami bizonyos, hogy gyilkosság történt. Eötvös viszont kijelentette, hogy a festett kép hitelességében megbízni nem lehet.

A gyermek testét a megtalálást követő hétfőn, 1764. június 11-én, a kisszebeni templom sírboltjában temették el. A temetés helyszínválasztásával és a tetem körül kialakult hisztérikus hangulattal szinte predestinálódott egy kvázi-szent sorsára. Eötvös mint ügyvéd tette fel a kérdést:

[...] miként történhetett a kis Balla István halála? Amaz adatokból, melyeket ismerek, nem tűnik ki, hogy a holttestet felbonczolták s a halál közvetlen okát így határozták volna meg. A holttesten látható külön jelek alapján állapították meg a halál okát. Nyakán kötél, tehát megfojtották. Testén sok jel, a jeleket bizonyosan hegyes késsel szurkálták még az eleven testre: tehát meg is ölték. Egyik szeme is ki van ütve erőszakkal, tehát marczangolták is. „In toto corpore excarnificatus” – így szól az emberek ítélete az akkor divatos latin nyelven.¹⁸³

Ahogy és ahol a holttestet megtalálták, és amint a gyermek játszótársa azt mondta, zsidókat látott a csalitos mellett keresztülmenni. Így összeállt a bizonyosság. A szemlét tartó tudós szakértők a holttesten látható nyomokat nemcsak sebzéseknek, hanem jeleknek is olvasták. Adódott az összefüggés: a gyermek zsidókat látott – a jelek zsidó betűk,

¹⁸⁰ Eötvös K. 1904. I: 26–31.

¹⁸¹ Eötvös K. 1904. I: 26–31.

¹⁸² Eötvös K. 1904. I: 26–31.

¹⁸³ Tóth S. 1912: 196.

a betűk zsidó szavak lesznek. A szemle, majd pedig a szemlét rögzítő festmény ebben a pillanatban létrehozta a vád jelentését. Rituális gyilkosság történt, a vád vérvád.

A nyomozó hatóságot bizonyára befolyásolta az orkutai, kisszebeni lakosok között terjengő szóbeszéd is, a rejtélyes gyilkostól való félelem és a hiedelmek hálóját szövő, majd abban vergődő család vélelme. A helybeliek nem szerették, néhol gyűlölték a Galíciából érkező zsidó kereskedőket, akikre a babona vérvádját, a gyermekeket megölő zsidók rögeszméjét siettek áthárítani. Kisszeben környékén mintegy harminc zsidót fogtak el mindjárt az első hajszára. Milyen alapon lettek gyanúsak? „Nehéz volna ezt most már kipuhatolni” – mondja Eötvös: „zsidók voltak, jövevények voltak s a helyszínhez közel laktak: bizonyára ez volt elfogatásuk főoka”. Huszonegy személyt egy-két hónap alatt ártatlannak találtak, őket elbocsátották. De kilencen vádlottak maradtak. Senkinek eszébe nem jutott a nyomozást más irányba terelni, és a haláleset valódi gyilkosát megtalálni.

Lengyelországban ugyan a középkori Csehországhoz és Magyarországhoz képest viszonylag „megkésve” robbant ki az első vérvádeset, de az ellenreformációt követően szinte állandósult a lengyel zsidók megvádoltatása a rituális gyilkosság bűnével. És fordítva, Magyarországon és Csehországban hosszú „csendet” követően, 1526 után lényegében csak az 1750-es, 1760-as években jelentek meg újra a vérvádesetek az ellenreformációt követően, hogy majd újabb száz év csendet megtörve Tiszaeszláron robbanjon a XIX. század iparosodó magyar társadalmában. Ott és akkor is a Galíciából tömegesen érkező zsidókat megtéve felelőssé. Úgy tűnik, a XVIII. századi orkutai vérvád gyökerei is inkább voltak az akkor még lengyelországi Galíciában, mint a Magyar Királyság területén. A legmegbízhatóbb adat szerint Lengyelországban 1547–1787 között nyolcvankét ilyen ügy zajlott. Ezek időbeni eloszlása szerint: a XVI. században tizenhat, a XVII. században harmincnegyz, míg a XVIII. században huszonnyolc. Ez utóbbiak túlnyomó többsége a század második felére, Lengyelország többszöri feldarabolásának idejére esett. Különösen nagyszámú vérvádesetet jegyeztek fel a XVIII. század második felében, amikor a lengyel állam válsága állandósulni látszott. A Habsburg Birodalom Lengyelország harmadik felosztásakor (1795) bekebelezte Krakkót, Sandomierzt, valamint a Radomi és a Lublini vajdaságot is. Az osztrák területen öt közigazgatási egység (melyeket cirkulának hívtak) alakult meg: a radomi, a kielcei, a krakkói, a lublini és a siedlcei. Az egész területet együttesen Új-Galiciának nevezték el, szemben Ó-Galiciával, melyet már 1772-ben birtokba vett a Habsburg Birodalom.¹⁸⁴

A Habsburg Birodalom 1763-ban, a hétéves háború végén mondott le a gazdag Sziléziáról, hogy helyette később megkapja a feldarabolt nemesi Lengyelország legszegényebb országrészét, Galíciát. A gazdasági kapcsolatok hálója már korábban is élénk volt, épp a határon ingázó kereskedő népességnek, a zsidóságnak is köszönhetően. A galíciai zsidók a felsővidéki városok vásárait kezdték látogatni. A látogatók közül mind több és több maradt itt és telepedett le. Szegény migránsok voltak, ruhájuk, nyelvük, arcuk, alakjuk különös és szokatlan. Erkölcsük ismeretlen, külső szemlélőnek rideg, külsejük a hosszú és viszontagságos út miatt rongyos és szennyes, foglalkozásuk alsórendű: cse-rebere, házalás, hulladékszedés, italmérés, közvetítés. Üldözött emberek, bujdosó koldusnak látszó asszonyok sok gyerekkel, sok furfanggal és apró ügyességekkel. A nagyobb tömegben megjelenő zsidókkal szembeni ellenérzést és előítéletet a kortárs papi elit is táplálhatta. A zsidókat démonizáló, gyermekvesztő, istentelen, vérszomjas és aljas emberként, rossz szülőként, a kereszténység gyilkos ellenségeként bemutató leírásokhoz példaként idézhetem Barkóczi Rosty Miklós (?–1767) pálos rendi remete írását 1758-ból:

Tudva vannak végre ama minden igazsággal telyes történetek, a' mellyekkel tele vannak az országok, és Tartományok a' keresztyén Gyermekeket megölő, és a' Szent képeket megszenteltetítő Zsidókról. Elég vagy on száz esztendeje, hogy a maga tulajdon Szülött tizenkét esztendő Gyermekeit meg-ölte Prágában egy Zsidó, azért, hogy a' szegény Gyermekek a' Szent Keresztséget kérte, a' melly szörnyű bűnéért nyilván meg ölettetett társaival egygyütt a gonosz tévő, Istentelen, gyilkos Apa; a' mint bizonyíttya ezt Edera János, a' ki a' dolgot szemével látta. [...]¹⁸⁵

Rosty idézete egy olyan műből származik, melyben a zsidók szokásait, viselkedését, erkölcsét és vallását kívánta olvasóinak bemutatni, nem elfelejtve leírni a zsidókkal való érintkezés veszélyeit. A Paolo Medici olasz nyelvű írását latinra átültető Rosty Miklós célja az lehetett, hogy a zsidókra kíváncsi kortárs közönség igényeit széles körű ismeretanyag átadásával kielégítse. Rosty egy elszegényedett középnemesi Vas megyei család sarjaként született, apja Barkóczi Rosty István Vas vármegye alispánja volt, anyja szarvaskendi és óvári Sibrik Terézia. Tanulmányait a papi pályán a Batthyány család egyengette, a hittudományt Rómában tanulta, majd később a bölcselet és teológia tanára lett. 1759–1761 között egyházjogot tanított a nagyszombati egyetem jogi akadémiáján. 1762–1763 között a bölcselet tanára a reformátusok egykori fellegvárában, Pápán, a pálosok gimnáziumában. 1764–1765 között skolasztikát tanított a nagyszombati egyetemen. Háromszor járt Rómában, az utolsó ott-tartózkodása alatt halt meg 1767-ben, így ott is temették el.¹⁸⁶ Rosty nem felejtette el megidézni 1758-ban befejezett *A zsidóknak szokásai és szertartásai (Ritus ac mores Hebraeorum italico idioma refutati a Doctore Paulo Medici)* című művében a zsidókkal szembeni

¹⁸⁴ Büsching A. Fr.–Ebeling Ch. D. 1788: 445; Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 96–101; Guldon Z.–Wijaczka J. 1997: 103–139; Balaban M. 1913.

¹⁸⁵ Medici P.–Rosthy M. 1783: 80–83.

¹⁸⁶ Nádasdy L. 1984: 430.

vérvádakat sem. Azokat hihetőnek tartotta, sőt, mivel épp Nagyszombatban tanított, a nagyszombati esetet Bonfini után maga is feldolgozta és több vádmotívummal kiegészítette.¹⁸⁷ Műve 1783-ban magyarul is megjelent Pécssett, Angyal János fordításában, az idézet utóbbiban így hangzik:

A' maga idejében történt dolgot így írja le Bonfinius, hogy 1494dik esztendőben Nagyszombath Várassában 12 Zsidó Férfiú, és két Aszszony egy Keresztyén Nemes Iffjat titkon megragadván, a' közzelebbvaló házba be-húzták, és a' száját bé-dugván, kegyetlenül fojtogatták, s' minden ereit megszurdalván, miglen lelkét kínjában, és mintegy hosszas, és kínos tsuklással ki-nem-adná; nyomorulténak ki-tsorgó vérét mint az éh kutyák lebzseltek, és némelly részét magok nyelték, falták, a' többit pedig edényekre szedvén, másoknak megtartották; az-után a' testét diribrol darabra elvagdalván, ide, s' tova a' földbe elásták. Midőn Szülei az iffjat minden-felé sokáig haszontalanul keresnék, és az-is bizonyos lett-volna, hogy előtte-való napon ötét a Zsidó utcán látták; gyanúságból Poroszlókat küldenek a' Zsidókra, és leg-ottan egy háznál tapasztalván a fris vér jelenségét, meg-ragadják a' házi gazdát minden tselédestül, kérdésre veszik az Aszszonyokat, a' kik a' tortúra kínnyától el-ijedvén, mindeneket renddel ki-vallanak. Nyilván lévén tehát a' gonosz tselekedet, és a' szörnyü gyilkosság, A [...] nádor [...] a' Váras piatzinak közzepeén nagy tüzet rakatot, és valakik részesek, vagy tudóssak voltak azon gyilkosságban, mind mind a' tűzre hányatta, és azon Várasból fejek, életek' vesztese – alatt a' Zsidókat öröködén ki-tiltotta.¹⁸⁸

Rosty felsorolja azt is, hogy mi végre volt a zsidók kegyetlen gyilkossága és a keresztény gyermekvér kiontása és rituális elfogyasztása. Erre a vérszomjra négy okot sorol: elsőként említve a „régii hagyományt”, miszerint a keresztény vér igen hasznos a körülmetéléskor a zsidó gyermek vérenek megállítására és a sebnek begyógyulására. Másodszor: a keresztény vérral elegyített pogácsából a zsidók azért esznek, és azt másokkal azért etetik, hogy szerelmet gerjeszsenek. Harmadszor: mivel a zsidóknál nemcsak a nők, de a férfiak is szenvednek a havi vérzéstől, úgy tartják, a keresztény vér megivása a kóros vérfolyást megállítja. Végül negyedszerre: „régii titkos törvény” a zsidóknál, hogy szükséges a rossz esztendőkből egy-egy keresztényt megölni és annak vérével áldozni. Sőt, maguk is úgy tartják – immár ötödik magyarázatként –, hogy a nehezen szülő zsidó asszony semmi más orvossággal meg nem szabadulhat nehéz terhétől, mint a keresztény vérnek ivásával. Rosty felhossa az 1526. évi bazini vérvadás történetét is, ahol Meilinger György kerékgyártó mester János nevű kilencesztendősi fiacskáját rabolták el a zsidók, hogy egy pincében ereit megvagdalják, vérét edényekbe szedik, majd kivéreztetett testét meggyalázva hátrahagyják. Rosty hitelt adott a több évszázados vádnak, majd csodálkozva tette fel a kérdést:

[...] egyedül azon nem szünik tudám, hogy ez a meg Vakúltt, dühös Zsidó nép honnan vehette légyen, ezt a *vér-szopó, bűbájos, 's Veszett indulatot?* holott a' Moyses törvényében nem tsak az Ember, de még a barom vérenek-is vétele meg-vóltt nekik tilttva. Mind ezekből nyilván ki tetszik ama meg kérlelhetetlen gyűlölség, mellyel viseltetnek a' Zsidók a' Keresztyének ellen [...]¹⁸⁹

Rosty nem a vádak képtelenségén ütözködik meg, hanem azon, hogy bár a vádak a zsidók legszentebb törvényeinek is ellentmondanak, mégis azok tartósan ott keringenek a zsidók környezetében, mintegy általuk is gerjesztve. Hasonló előítélettel gondolkodik a zsidók más „szokásairól” is, azokat gyakran a mágia és a bűbájosság vádjával illetve. Könyvének XIII. paragrafusában foglalkozott „a' zsidóknak álmairól, és bűbájosságiról, a' mellyeket azok-körül tselekesznek”. Rosty szerint a zsidók semmit nagyobb gonddal nem tartanak, semmire jobban nem vigyáznak, mint az álmokra. Kitér arra, hogy miként fejtik meg az álmokat, ezek mit jelentenek, miként kérdezik egymást és másokat az álmokról, miként állnak rendelkezésre mások álmainak megfejtésére.¹⁹⁰

Oly szorgalmatosan vigyáznak az álmokra a' Zsidók, hogy, noha szombaton nem szabad nekik böjtölni, mind-azon által, ha valami rosszszat álmádnak, a' Rabinusok térvényé szerint ezen esetre böjtölnnek szombaton, és vasárnap is, szombaton ugyan az álmért, vasárnapon pedig azért a' bűnért, a' mellyet el-követtek a' szombaton való böjtöles által.¹⁹¹

Rosty a zsidók álmofejtését három részre osztja. Szerinte a zsidók beszélnek a természet szerint való álmokról, az isteni álmokról és az ördögi álmokról. Rosty elfogadható magyarázatnak tartja, hogy az Isten vagy az angyalok által „eresztett” álmokat csak az ember fejtheti meg, aki azt az Istentől vagy az angyaloktól megtanulta. Vannak még az „ördögi, vagy tsalóka álmok”, amelyekre igen vigyázni kell, és azoknak fejtegetőitől, magyarázóitól még tanácsot kérni is tiltott dolog. Mivel az Istentől eresztett álmok igen ritkán történnek, ezért szerinte nehéz dolog azokat megkülönböztetni az ördögi álmoktól. Ezért is legjobban, ha minden álmofejtést elvetünk, ha a zsidók minden álmofejtő

¹⁸⁷ *Medici P.–Rosthy M.* 1758; *Medici P.–Rosthy M.* 1783.

¹⁸⁸ *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 80–83.

¹⁸⁹ *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 80–83.

¹⁹⁰ *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 109.

¹⁹¹ *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 111.

szokásától a keresztény ember távol tartja magát. Rosty szerint minden zsidó imádság, melyet az álom után szoktak mondani, „istentelen és babonás”, mely nem más, mint az „ájtatosságnak palástja”, ami alatt „titkos mérget” terjesztenek. Senki keresztény ezért ne gyakorolja azokat a „bűbájosságokat”, amiket a zsidók „gyakorolni merészelenek”.¹⁹²

Rosty, annak ellenére, hogy sok hasonlóságot fedez fel a zsidó és a keresztény túlvilág-elképzelésekben, a poklóról, a paradicsomról és az ördögökről vallott zsidó magyarázatokban, külön is elmagyarázza olvasóinak, azok miért is babonás és bűbajos dolgok. Könyvének XXX. paragrafusában írja le a zsidók vélekedését a poklóról és az ördögökről. Rosty szerint ahány tanítója van a zsidóknak, annyiféle pokolelképzelést olvashatunk tőlük, és annak az ellenkezőjét is, így nehéz a keresztény embernek megérteni őket: „mert a’ mit egygyik javall, azt a’ másik könnyen meg-tagadja”. Abban azonban szerinte mind egyetértenek, hogy a halálos vétkekért kiszabott „pokolbeli kínoknak örökkévalóságát tagadják”. Azt tanítják, hogy a pokolbeli tűz dühössége a szombati böjttel mind csillapodik, és szombaton minden pokolbeli kintól a vétkesek semmit sem szenvednek, hanem friss vizekben hűsítik magukat. Ez pedig „balgatag tudomány”, mondja Rosty, így a zsidó rabbiknak „a pokolbeli kínok örökkévalósága ellen kigondolt tanításait” szerinte minél távolabb kell tartani a „Katolika Annya Szent egy-háznak igaz vallásától”. Rosty ezért külön is hangsúlyozza, hogy a kárhozott lelkek pokolbeli kínjai soha nem csillapodhatnak, örökké tartanak, különösen azért is, mert ezt mind a „természeti okosság”, mind pedig a Szentírás megmutatta.¹⁹³ A láthatóan erős dogmatikai különbségek ellenére a pokoli kínok valóságosságát azonban egyik fél sem cáfolja. Majd tíz évvel Rosty magyar nyelvre fordított művének megjelenése után, 1792-ből származik az a képekkel illusztrált zsidó „Gyehenna traktátus”, amelyben a Nagykanizsán élt Jichák Eisik írta le és illusztrálta is közösségének poklóról és az ördögökről való elképzelését. Ebből két képet idéznék most Rosty leírásának ellentételezéseként. A Gyehennát ábrázoló kép előterében, a kép bal oldalán két félalakos ördög, arcukra fagyott kaján mosollyal kínozza a meghalt személyt. Mögöttük téglalapítmény áll, amelynek tetején barna és vörös lánggal tűz ég. Gomolygó kék füstje a magasba száll. Az üstben mezítelen ember, kéztartása félelemre, egyben védekezésre utal. Az álló ördög baljában lapát, szájában rőzse. Az élénk színű tűz és a gomolygó, feltörő füst a kinnal együtt járó megpróbáltatásokat érzékelteti. A távolban madarak szállnak, jelezvén a pokol és a természet együvé tartozását. Az ördög mögött viszonylag nagy testű macska pihen. Ugyanebben a képsorozatban ábrázolta Jichák Eisik a halott e világi felkészítését is. Ezen a képen a halott testének mosdatása és lelkének felkészítése zajlik az utolsó útra. **(10. kép)**

Ami az ördögöket illeti, Rosty szerint a zsidók – éppúgy, mint a keresztények – ebben is eltérően beszélnek. Az ördögök között vannak olyanok, amelyek „tsupa lelkek”, míg másoknak „testök is vagy”, és vannak olyanok is, akik az emberek testével és/vagy a lelkével is össze vannak kapcsolva. Akik csak lelkek (azt tanítják a zsidók), azok az idő rövidsége miatt ilyenek, mert az Isten pénteken este teremtette őket. És mivel szombat következett, hogy meg ne szentségtelenítse azt, így test nélkül való lelkeknek hagyta őket. Rosty ezt a „Rabot névű könyvben” olvasta, ami a Teremtés könyvének vonatkozó részeit magyarázta. Rosty szerint a „Zsidó Talmud” azt is tanítja, hogy az ördögök éppúgy sokasodnak, nevelkednek és meg is halnak, mint az emberek. Azt tanítják, hogy Ádám a paradicsomban elkövetett bűne után százharminc esztendeig Évától távol, számkivetésben élt, és ez idő alatt mindenféle „Lelkeknek Aszszonyi és nőstény nemével közösködött”. Miként Éva is „férfi nemű bakkal” és hím lelkekkel éppúgy közösködött, és hogy az ördögök ezektől származnak. Rosty ezeket ugyanúgy babonáknak minősíti:

Több illetin meséket-is hoznak elé a’ Rabinusok Adámról, és az ördögök teremtése, ’s alkottatásának módjáról, de elég légyen ez, a’mit mondottunk, a melyből észre veheti, és kellenél felettébb-is meg-ismérheti a’ Keresztyén olvasó a’ *Zsidó Sinagógának esztelenségét, és boldogtalan állapotját*.¹⁹⁴

A katolikus egyetemi, akadémiai katedrán is tanított előítéletek (vagy épp a zsidókat éppúgy degradáló „babonáik” és bűbájosságaik „esztelenségeinek” bemutatása) ellenére mégis jellemző, hogy ebben a korszakban Magyarországon a felvilágosodó állam mindig meg tudta akadályozni, hogy a rituális gyilkossággal vádolt zsidókat elítéljék és kivégezzék. Lengyelhonban ugyanekkor épp az erős és felvilágosult államhatalom hiányzott, ezért is virágozhatott a vérvád gyakorlata. A vérvádak sűrűsödéséről – hasonlóképp, mint a boszorkányperek szaporodásáról – a történeti irodalomban mind a mai napig tartja magát az a nézet, amely szerint a vérvádesetek is – mint általában az antiszemitizmus – gazdasági okokra vezethetőek vissza. Hillel Levine az antiszemitizmus gazdasági gyökereiről a kora újkori lengyel történelem alapján írt monográfiájában a vérvádesetek mögött a kiegyensúlyozatlan és alacsony mezőgazdasági termelékenységet, a fejletlen ipart és a monetáris válságot vélte megtalálni végső okként.¹⁹⁵ Az 1753-as zsitomiri vérvádról például azt állította, hogy az a gazdasági válság miatti túlnépesedés ellen küzdő lengyel jobbágyság lelkiismeretének

¹⁹² *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 113.

¹⁹³ *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 241–242.

¹⁹⁴ *Medici P.–Rosthy M.* 1783: 244–246.

¹⁹⁵ Levine H. 1991: 183–190.

megkönnyítését szolgálta.¹⁹⁶ Ebből a szempontból érdekes, hogy az ismert lengyelországi boszorkánypererek túlnyomó többsége (62%-a) is a XVIII. század válságos időszakára, a hétéves háború idejére esett.¹⁹⁷

A volt lengyel–litván közösség számos városában a boszorkánypererek már 1776 előtt megszűntek. Az utolsó büntetőperes eljárási esetekre Lublinban 1732-ben, Kamjanec-Pogyilszkijban 1749-ben, Krakkóban 1757-ben, Poznańban és Lembergben 1758-ban került sor. A boszorkányvadász eltűnő bűnügyei mellett a szándékos cselekményként végrehajlott varázslatok fenyítő perei azonban továbbra is tartósan megmaradtak. 1775-ben az Orosz Birodalomban és egy évvel később a Lengyel Nemzetközösség maradék részén is betiltott eljárás lett a boszorkányok elleni per kezdeményezése. A kései évszámok azonban beszédesek. Lengyelország viszonylag gyengén reflektált a boszorkánypererek betiltására vagy a tortúra megszüntetésére a térség versengő államai között, ami a későn jelentkező felvilágosodásnak is köszönhető volt.¹⁹⁸

Amíg a boszorkánypererek száma csökkenő, a vérvádesetek és a helyi zsidóság elleni atrocitások száma növekvő tendenciát mutatott.¹⁹⁹ 1751-ben a magyarországi határhoz közeli Újszandec (Nowy Sącz) galíciai városban Jakub Habusiewiczet és két társát vádolták azzal, hogy három embert rituálisan megöltek.²⁰⁰ 1756-ban a volhíniai Jam-polban (ma Ukrajna) tizenöt zsidót ítéltek el a rituális gyilkosság nehezen bizonyítható, épp ezért csak kínzással alátámasztott vádjával.²⁰¹ 1757-ben a Kis-Lengyelországi Dzikówban (Sandomierzi vajdaság, Lengyelország) négy zsidót végeztek ki, az ötödik a kínzásokba halt bele a börtönben.²⁰² 1758-ban Ostróg (Volhínia, ma Osztroh, Ukrajna) városka kedélyeit borzolta a rituális gyilkosság vádja.²⁰³ Azóta történészi körökben ismert tény, hogy a lengyel zsidóság rituális gyilkosság vádjával való zaklatása olyan elviselhetetlenné vált, hogy vezetőik 1758-ban közvetlenül a római pápához, XIV. Benedekhez fordultak elkeseredettségükben. Mivel a gyenge államtól nem várhattak védelmet, a katolikus egyházban bíztak.²⁰⁴

A pápa ezt követően megbízta fráter Lorenzo Ganganelli (1705–1774) tudós ferencset, egyben bíborost, hogy készítsen jelentést, melyben kitért a lengyel zsidókat ért konkrét vádesetekre éppúgy, mint a vérvádra általában. A jelentéshez recens információkat és adatokat Visconti lengyelországi nunciustól kapott. A jelentés 1759 végén készült el, és 1760. január 10-én nyújtotta be a pápának. Ganganelli alapos történeti és teológiai kutatás után jutott arra a meggyőződésre, hogy a vádak alaptalanok. Szerinte a Szentszéknek tennie kell a lengyelországi zsidók megvédéséért, követve szent Bernát, IX. Gergely és IV. Ince példáját: már csak azért is, hogy „Krisztus nevét a zsidók ne káromolják!”²⁰⁵ Az 1769-ben XIV. Kelemenként pápává választott Ganganelli jelentésének szerepe volt abban is, hogy III. Ágost lengyel király védelmébe vette országa zsidóit a rituális gyilkosság vádjával szemben. Ám a pápai és fejedelmi akarat ellenére a zsidók kímélete továbbra is a feudális urak és püspökök jóindulatától függött. Éppúgy, ahogy a lengyel állam és választott uralkodója maga is.²⁰⁶ Már a pápai döntések után, de még az orkutai eset előtt a Sáros megyével szomszédos Újszandec (Nowy Sącz) városban 1761-ben újra felbukkant a vérvád, történetesen Joseph Bobowskit halálra ítélték egy olyan gyilkosságért, amelyet az érvényes eljárások alapján sem lehetett bizonyítani. Kizárólag a tanúk elbeszélését vették figyelembe, akik a vérvádtematikát csak felerősítették Posadowa faluban.²⁰⁷ Ugyanebben az évben Ruskie vajdaságban (Kis-Lengyelország része) a krasnymstawiei városi bíróság három zsidót ítélt halálra egy fiúcska megölésével vádolva őket.²⁰⁸ Ugyanezen vádakkal hoztak ítéletet 1759-ben Przemyśl városban is.²⁰⁹

Utolsó alkalommal 1787-ben zajlott vérvádper a széteső Lengyelországban, Krakkó közelében. Itt nem történt gyilkosság, csak annak kísérlete, legalábbis az áldozat, egy fiatal lány vallomása nyomán. A gyorsan rémhírként is terjedő történet szerint egy zsidó betuszkolta az erdőbe, ahol megpróbálta megerőszakolni és elválni a torkát. A király, Szaniszló Ágost a zsidók megkeresésére ugyan elvetette a rituális gyilkosság vádját, de a vádlottat mégis kivégezték a szűz lány tisztességén esett folt miatt.²¹⁰ **(11. kép)**

De térjünk vissza Galícia és a Magyar Királyság határzónájába. Az orkutai pert 1764. augusztus 1-jén kezdték el a befogott zsidók ellen. A királynő viszonylag hamar értesült erről, mert már augusztus 5-i levelében a perről érdeklődött.²¹¹ De az esetről már hamarabb tudomást szerezhetett, mert Pozsonyban, júliusban beszédtéma volt, mi zajlik

¹⁹⁶ Levine H. 1991: 185.

¹⁹⁷ Goldberg J. 1986: 491–507; Ostling M. 2011: 243.

¹⁹⁸ Ostling M. 2011: 326.

¹⁹⁹ Pilaszek M. 2008: 220, 324, 329.

²⁰⁰ Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 69.

²⁰¹ Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 71.

²⁰² Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 72.

²⁰³ Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 73.

²⁰⁴ Roth C. 1935: 25–26, 67.

²⁰⁵ Roth C. 1935: 94; Kende T. 1995: 42–43.

²⁰⁶ Roth C. 1935: 29–30; Kende T. 1995: 42–43.

²⁰⁷ Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 76.

²⁰⁸ Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 75.

²⁰⁹ Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 74.

²¹⁰ Roth C. 1935: 29–30; Kende T. 1995: 43; Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 101.

²¹¹ Tóth S. 1912: 250–251.

az eperjesi kerületben. A *Pressburger Zeitung* friss lap volt, lényegében a perrel egy időben jött létre Pozsony város belső tanácsának, különösen Karl Gottlieb Windisch, szepesi szász evangélikus polgár kezdeményezésére. A *Pressburger Zeitung* legfőbb mintája a *Wienerisches Diarium* volt: számonként 4 negyedret nagyságú, kéthasábos lapból állt, amelyek nagy részét külföldi – főleg a bécsi hivatalos újságból átvett – „konzerv”-hírek foglalták el. A lapok Johann Michael Landerer könyvnyomdájából kerültek a német nyelven olvasó előfizetők elé.²¹² Első száma 1764. július 14-én jelent meg, így az orkutai (az újságban kisszebeni) eset rögtön az első számba került. Pozsony központi szerepet töltött be a lap megalakulásában és terjesztésében. Az újságban megtalálható volt a külföldi hírek mellett még két rovat, ahol egyrészt a magyarországi híreket, másrészt az udvari híreket taglalták. Volt egy „Szerencsétlenségek” címmel vezetett, ma úgy mondanánk, bűnügyi rovat is. Itt jelent meg az orkutai eset visszamenőleges tudósítása 1764. augusztus 1-jén:

Eperjes, július 20-án. A szomszédos Zeven [Kisszeben] városban egy nagyon szomorú eset történt a közelmúltban. Egy keresztény kisfiú eltűnt a szülei mellől, és csak néhány nap múlva került elő egy erdei csalisban, több késszúrástól meggyilkolva. A testén észlelt betűkarakterek alapján meggyanúsították a helyi zsidókat, akik közül néhányat letartóztattak.²¹³

A hatóságok nagy hévvel kezdték meg a vizsgálatot.²¹⁴ Ennek hírére többen pogromtól tartva elmenekültek. A menekülők között volt Markovics Fábián, Berkovics Lázár és Hirsl Ábrahám, akik Pozsonyig futottak, mivel csak ott volt érdekképviselő is ellátni tudó nagyobb méretű zsidó közösség. E hitközség nagy kegyben – és védelemben – állt Mária Teréziánál is, így a pozsonyiak most is siettek közbelépni és a vádlottak érdekében könyörgő szót emelni az uralkodó felé. Már ekkor, június 25-én elpanaszolták, hogy az elfogott zsidókat a fogságban ütik-verik, gyakorlatilag tortúrának vetik alá. A hírt – mint láttuk – a *Pressburger Zeitung* is leközölte. A pozsonyi hitközség elfogulatlan, gyors vizsgálatot kért, és a helyi hatóság feje felett a bécsi magyar kancellária közbelépését indítványozta. Eljárást természetesen itt is a helyi hatóságnak volt joga intézni, de a jogszerűséget a kancellária ellenőrizhette.

A vizsgálat minden siettetés ellenére további fél évig tartott, és csak decemberben lett vége. Legalábbis az első ítéletre az akkori büntetőeljárás szerint akkor került a sor. Eötvös Károly az ügynek egyik mellékes részletére is kiterjesztette figyelmét. Ádámföldre a Bornemisza családnak, régi nagy törzsökös előkelő nemzetségnek ősi fészke volt. Itt volt bérló, italmérő a fővádlott, Lefkovics Jakab, a határ mentén áramló lengyel zsidók helyi pártfogója. Volt Lefkovics Jakabnak egy tizenkét éves fia, aki június 24-én, a legnagyobb üldözések egyik napján éjfélkor megjelent az uraság, Bornemisza László kastélyában, és bebocsátását kérte – lényegében védelmet az üldözés közepén. A Bornemisza család kedvelt volt a királyi udvarnál, minden kuruc emléktől mentesen. Náluk jelentkezett tehát Lefkovics Jakab fia. Ha nincs az orkutai eset, a fiú bizonyára nem került volna a földesúr elé. De a fiút állhatatos kérésére az uraság elé bocsátották. Megvallotta, hogy kész a katolikus hitre áttérni, ha megmenekülhet üldözőitől. Az uraság látva állhatatosságát, megengedte, hogy a kastélyban maradjon. Másnap jött a gyermek anyja, akivel szemben a fiú elszánt maradt, kitarzott katolikussá megtérésében. Ekkor az uraság felhívására Bernát Vitális káplán a fiút két napon át keresztény hitre oktatta, Kossa István plébános pedig június 27-én, nagy közönség jelenlétében megkeresztelte. A keresztségben Lefkovics a László nevet kapta az uraság tiszteletére. Történt mindez néhány héttel a napvilágra került gyilkosság után. Hogy ez miért történt, csak találgatni tudjuk. Említhetjük a nemesség kezdeményezését, hogy a felzaklatott kedélyállapotokat lehűtsék, amihez eszközül a nyilvánosságot használták: a tizenkét éves gyermeket látványos ceremónia közepette megkeresztelték. Az eset azonban csak olaj volt a tüzre. A XVIII. században durva beavatkozás volt egy zsidó gyereket a szüleitől elragadni és titokban megkeresztelni. A törvény a keresztény vallásról a zsidó vallásra való áttérést eleve szigorúan tiltotta. Mivel a keresztség eltörölhetetlen volt, így a helyzet a zsidókkal szembeni durva beavatkozásnak minősült, ami az egyház és helyi képviselői hatalommal való visszaélésére világított rá. Mária Terézia szigorú rendelettel védte és büntetéssel sújtotta a zsidó gyerekek efféle „elragadozását”, erőszakos megkeresztelését.²¹⁵ Vagyis ebben a kényes helyzetben a fővádlott tizenkét éves fiát szülői engedelem nélkül kereszténnyé tenni, egyet jelentette a központi akarattal való szembehelyezkedéssel. A helyi hatóság talán úgy gondolta, hogy a „zsidók által” meggyilkolt keresztény gyermek áldozatának visszafordítására ők is megtehetik, hogy egy zsidó gyermeket „ragadnak” el szüleitől, és tesznek kereszténnyé. A félelmek szülte furcsa egyensúlyteremtési kísérlet volt ez, ami ugyanúgy felháborította a központi hatalmat, mint korábban a vámpírperek vagy a magyarországi boszorkányperek esetében.

²¹² Kókay Gy.–Buzinkay G.–Murányi G. 2001: 24–26.

²¹³ „Eperjes den 20 Juli. In der benachbarten Stadt Zeven hat sich neulich ein sehr trauriger Fall ereignet. Ein Christenknabe gieng seinen Aeltern verlohren nur nach etlichen Tagen fand man ihn mit vielen Stichen jämmerlich ermordet im Walde liegen. Aus denen an seinem Leibe bemerkten Charakteren geriethen die dortigen Juden in Verdacht von denen man auch schon verschiedene in Verhaft genomem.” *Pressburger Zeitung*, 1764: No. 6.

²¹⁴ Austerlitz T. 1933: 22–23.

²¹⁵ Eötvös K. 1904. I: 26–31.

A pozsonyi zsidó hitközség is ebben a mozzanatban látta meg a lehetőséget az védekezésből ellentámadásba való átmenetre. A magyar udvari kancelláriához benyújtott keresetében erős vád volt a nem minden erőszaktól mentes átkeresztelés. A pozsonyi hitközség Bornemisza László ellen pert indított, és Barbi pozsonyi főrabbi sürgetésére, aki e célból audiencián jelent meg Mária Teréziánál, a vizsgálatot meg is indították.²¹⁶ Kedvező fordulatot viszont ez sem eredményezett a vérvádba kevert vádlottaknak, sőt talán még elszántabbak lettek a helyi hatóság képviselői. Az ítélőszék ezt követően rendelte el Jozefovics Mózes és Lefkovics Jakab József tortúrán való megkínzását. A vármegye urai törvényes módon ugyan, de a kelletténél nagyobb szigorral folytatták le ezt követően a vádlottak elleni eljárást. A tüneteket, jelenségeket, bizonyítékokat, melyek a zsidókat, különösen a vádlottakat terheltek, 1764. július 12-én állították össze. A vármegye erről a pozsonyi Helytartótanácsot is értesítette a törvényi előírásoknak megfelelően.

Vegyük sorba a terhelő körülményeket a vádirat alapján. Az első körülmény, melyet az akkori felfogás a legnyomatékosabbnak tartott, a holttesten talált zsidó betűk voltak. Mivel a héber nyelvet más nem ismerhette, csak a zsidók, ezért annak betűit és szavait a holttestre csak zsidók jegyezheték, más ember tehát nem lehetett a gyilkos, csak zsidó. Bár egyáltalán nem bizonyos, hogy a holttesten látható jelek héber betűk voltak, és hogy a betűk értelme a héber nyelvű mondat volt, a testről készült halottszemle festmény sokakat meggyőzött. A festmény jóval a szemle után készült, és minden biznnyal tendenciózus szándékkal. További terhelő körülmény volt, hogy a gyilkosság idején és színhelyén június 3-án számos zsidót láttak átmenni Kisszebenen és Orkután. Ez megtörténhetett. Csakhogy e mozgásnak száz meg száz egyéb oka és értelme is lehetett. Terhelő körülmény volt, hogy Lefkovics, Jozefovics és Davidovics bérlők június 5-én, amikor a holttestet megtalálták, igen izgatottak voltak, és már akkor arról beszéltek, hogy a zsidókra fogják a gyilkosságot. Ezt a jelenséget se lehetett volna terhelőnek tartani, bár minden biznnyal segített a vélelmeket a zsidókra irányítani.²¹⁷ Még súlyosabb terhelő tünetnek tartotta a vármegye, hogy két vádlott, Jozefovics és Horimlovics a börtönből jelentkezett, hogy kereszténnyé akar lenni, sőt a fővádlottnak, Lefkovicsnak a fia az uraság előtt már azzá is lett. Pedig könnyen megérthette mindenki, hogy a vádlottak csak a kínzástól való félelmükben akartak áttérni. A vármegye viszont az áttérési szándékban bűnösségük tudatát, vagyis annak *szándékosságát* látta. Ezekből álltak tehát a terhelő bizonyítékok. Egyetlenegy sincs köztük, amely közvetlenül a vádlottak ellen irányulna. A kis Balla István halálának közvetlen okát ugyan megfelelő orvosi vizsgálattal sohasem állapították meg, de biztosak lehetünk abban, hogy gyilkosság áldozata lett. A gyilkos pedig éppúgy lehetett zsidó, mint nem zsidó, összegezte Eötvös Károly a peres iratokat.²¹⁸

Okolicsányi Márton ügyvéd a vádiratot a következő érvekkel utasította el. Nem értett egyet azzal, hogy a kiskorú, megkeresztelt Lefkovics László eskü alatt valljon, egyrészt, mert nemrégén vette fel a kereszténységet, másrészt, mert kiskorú, és nincs tudatában annak, amit mond, harmadrészt ez a hazai praxissal is szembement, ahol a kiskorú nem lehet tanú. Határozottan elutasította azt is, hogy a fiú az apja ellen tanúskodjék. Horimlovics Hersko Trtina képével összefüggő tanúvallomásával kapcsolatban megkérdőjelezte a kép valóságát, amely nem is szerepelhetett volna igazi bizonyítékként, különösen az után, hogy a képet sokszorosítani is kezdték. Sőt, szerinte, ha a holttesten lévő sebeknek lett is volna héber betűformája, az mégsem jelentette, hogy a büntettet a zsidók követték el. Ellenkezőleg, feltételezhető, hogy így akarta valaki a zsidókra terelni a gyanút. A bíróság, mivel az ügyvéd más bizonyítékokkal nem rendelkezett, mint a „közvetett bizonyítékokkal”, melyek ugyanúgy csak találgatások voltak, az érveket elutasította.²¹⁹

A valódi tettes kiléte soha nem derült ki. Hogy a holttesten zsidó jelek lettek volna, már a kortársak megkérdőjelezték. Arra, hogy Lefkovicsnak és társainak milyen indítéka lehetett megölni a gyermeket, a vizsgálat nem terjedt ki. Az azonban bizonyos, hogy a félelem gerjesztése és annak adminisztrációs kezelése a helyi hatóságnak állt érdekében. A galíciai határ menti izgatottság mindenestre nekik használt pozíciójuk megerősítésére és a helyi zsidó kereskedők, házalók megfélemlítésére és megfélemezésére.

A helyi hatóság a vizsgálat eredményeit és a vádak „igazságosságát” szilárdan fenntartotta, sőt annak komolyságát és jogszerűségét Mária Terézia és a kamara is kénytelen volt elismerni, mivel a tortúra büntetőjogi intézménye a jogszerűség határain belül érvényesült. Nem világos törvényen alapult ugyan, hanem a *Praxis Criminalis* hazai „gyakorlatán”, de mégis jogosan alkalmazhatták a két gyanúsított ellen. Az ítélőszék 1764. szeptember 10-én kimondta a kínzó vallatás alkalmazását. A megátalkodott bűnösséget és a konok tagadást hozták fel indokként a már ismert terhelő körülményeken kívül. A határozatot jóváhagyta a felsőbb kormányzék is. Kétféle vallatás volt érvényben: egy keményebb és egy enyhébb. Mind a kettőt az eperjesi hóhér hajtotta végre törvényesen kirendelt szakértői tanúbizonyosságok jelenlétében. Ez a szakértői kör intézte a kínzathoz a kérdéseket, amelyeket az ítéletben előre meg kellett állapítani. A keményebb tortúrát rendelték el Lefkovics Jakab ellen, a könnyű, kevesebb fokozatú vallatást Jozefovics Mózes ellen. Jozefovics esetében azért volt kegyesebb a törvényesíték, mert kijelentette, hogy áttér a katolikus hitre.

²¹⁶ Eötvös K. 1904. I: 26.

²¹⁷ Eötvös K. 1904. I: 27.

²¹⁸ Eötvös K. 1904. I: 30.

²¹⁹ Austerlitz T. 1933: 27; Kónya P. 2013: 48.

Az eperjesi hóhér 1765. január 25-én délelőtt 11 órától este 9-ig kínoztatta a gyanúsítottakat a kínpad válogatott borzalmaival. Jozefovics kiállta a próbát, Lefkovics a tortúra harmadik fokán belehalt a kínzásokba. A hóhérnak a megkezdett munkáért 16 rajnai forintot, a megkínzott Jozefovics gyógyítására a kirurgusnak 30 rajnai forintot fizettek.²²⁰ Jozefovics Mózes – kényszer alatt – társára is terhelő vallomást tett, azt állítva, hogy az eset színhelyén látta Lefkovicsot, amint valamit vitt a hóna alatt. Lefkovics beismerte, hogy vitt egy ludat. A tortúrát szemlélő szakértői bizonyosságok ezt nem hitték el. Úgy vélték, hogy a kis Balla István holttestét vihette.²²¹

Az 1765. április elején meghozott ítélet kimondta, hogy Lefkovics halálával megkapta méltó büntetését a kínpadon, Jozefovics pedig meglakolt a tortúrán, a többi vádlottat ezért felmentették. A zsidó emlékközösségben Lefkovics (Joszef ben Jicchok hakodes) nevét, mint a hit és az igazság vértanúját, az eperjesi zsinagógában mind a mai napig megemlékeznek a Hazkára, a halottakról való megemlékezés során.²²² Az ügy teljes dokumentációját és az ítéletet a Helytartótanácsához és közvetlenül a királynőhöz is felterjesztették, ahol ugyan elismerték a helyi hatóságok jogosultságát és az ügy kivizsgálásának jogszerűségét, de az eredményességet már erősen vitatták.

Az 1765. április 17-én kelt királynői leirat az ügy valamennyi tárgyi tényállását hiányosnak ítélte mind az iratok, mind a csatolmányul szolgáló festményt illetően. Erre hivatkozva a még életben maradt gyanúsítottak és a már elítélt személyek szabadon bocsátását rendelte el azonnali hatállyal.²²³ A királynői kegyelemmel végződő felmentéshez hozzájárult a vármegye eltűzött szigora, a per hosszúra nyújtása és különösen a felzaklatott közvélemény Pozsonyig, Bécsig, Krakkóig terjedő hangja.²²⁴ Minden bizonnyal az orkutai vérvád esete a felzaklatott közvélemény hatására hozzájárult a tortúra kortársi újraértékeléséhez. 1765-től ugyan nem szűnt meg a kínzó vállalat, de használatát az állami adminisztráció felügyeletére bízták. A helyi hatóságok pedig egy újabb eszközt veszítettek el a korábbi vérhatalmi jogaikból.²²⁵

A vámpírpánik keltette médiahecc felszámolása Morvaországban, a kétes kimenetelű vámpírvadászat a pestistől sújtott Temesi bánóságban, a horvátországi, a magyarországi és az erdélyi boszorkányüldözés mérséklése az 1750-es évek végén, majd a galíciai határszél félelmeinek kezelése az 1760-as években a fenti fejezetrészek mérlege volt. Félelem és rettegés az egyik oldalon, szorongáscsökkentő adminisztrációs lépések az állam részéről a másikon. A korszak forró pontjai a lázas helyeket jelölték ki a Habsburg Birodalom testén. A diagnózis felállítását követően vegyük most sorra a lehetséges terápiákat is.

²²⁰ Tóth S. 1912: 250–251.

²²¹ Eötvös K. 1904. I: 31.

²²² Eibenschütz M. 1911.

²²³ Pollák K. 1896: 79–80.

²²⁴ Tóth S. 1912: 250–251.

²²⁵ Austerlitz T. 1933; Austerlitz T.–Kónya P. 1993.

4. A VALLÁSOS TÉR ÁTALAKULÁSA: AZ ÖRDÖGŰZÉSTŐL AZ ÖRDÖGTELENÍTÉS FELÉ

Az ördög színre lép: nyilvános ördögűzések pokolidézéssel (1714–1768) • Ördögök, boszorkányok szószekeken, könyvben, falon és falak közt • Ördögűzés vagy csalás: egy felekezeti párbaj az ördögért (Pozsony, 1731–1740) • Egy „sátánista” összeesküvés leleplezése és kinevetése (Győr, 1760–1764) • És végül egy ördögűző „botránya” (Zombor, 1766–1769) és emennek dömölki, mariazelli rokonai • Az ördögtelenítés eredménye

A pestistől, a háborútól, valamint az éhezéstől való félelem köztes idejét más, mindennapi félelmek aggodalma tölthette ki, amit Delumeau ugyancsak sorra vett: ilyen például a nőktől való félelem. Szerinte a könyvnyomtatás elterjedésével a demonologikus kényszerképzetek dagálya is beállt: a nők gonosztetteivel könyvtárnyi – a végletekig kegyetlen – irodalom foglalkozott. Az asszony, ha szép – álnok és bűnös; ha csúnya és öreg – bizonyosan boszorkány, a halál képmása. A nők körében félelem tárgya volt, ha egy gyermek meghalt, vagy ha túl sok gyermek halt meg. Féltek a szüléstől, a szülés fájdalmától, és mindenki félt a halál utáni túlvilágtól: mennyországtól, pokoltól vagy purgatóriumtól.¹ És – magától értetődik – a katolikusok a protestánsokat, a protestánsok pedig a katolikusokat gyűlölték és üldözték. Ha pedig nincs, akit gyűlölni lehetne, fel kell találni őket. Ebből a logikából következett, hogy ha csökkentenénk a kínokat, ha nem lenne a büntetőjog által propagált tortúra, ha nem látnánk a bűnhődést az egyházi szcénákban, talán el sem hinnénk, hogy van bűn, van pokol. Mit kezdenénk az emberi gonoszúsággal, ha nem lehetne megtorolni? Jean Delumeau szerint az uralkodó osztályoknak érdekében állt a félelem és rettegés fenntartása, pontosabban annak kézben tartása. Akár így, akár úgy, mesterségesen is fokozhatták a népet szorongással eltöltő hiedelmeket. A bűnöktől megtisztító félelem központi szerepet kapott a katolikus egyház missziós programjaiban is, amikor sikerült a bűnökre és azok következményére, a kárhozatra irányítani a társadalom figyelmét.²

Gyanúsán hasonlít ez a mai sajtó fake newst tálaló és tápláló módszereire. Miért önti el a szorongás hulláma Európát éppen a modern idők elején, vagy, másként fogalmazva, amikor a világ rendszerszinten változik? Erre Delumeau szerint nem egy, de akár tucatnyi hipotézis lehet a válasz. Tény, hogy Európa ekkor a változások, átalakulások, a krónikus bizonytalanság korszakát éli – éppúgy, mint jelen korunk. Ingadoznak a régi gazdasági és politikai struktúrák; az ideológiai, főleg vallási bizonyosságok megkérdőjeleződnek – éppúgy, mint a jelen tapasztalata szerint. A feudális intézmények megingása, a reformáció és a későbbi ágai okozta egyházszakadás, a nagy földrajzi felfedezések feltárta új perspektívák, a keletről fenekedő török nyomás külön-külön is bőven elég volt a zavarkeltésre Európa belsejében még a XVIII. század közepén is.³

A félelmet és a szorongást a XVIII. század közepétől már a jövőtől való rettegés váltotta fel, bármi volt is a valóságos oka (háború, lázadás, gazdasági válság, forradalom). Ekkor már biztos lehetőség kínálkozott a politikai manipulációkra is, hisz bővülő spektrummal rendelkezésre állt ehhez a megfelelő eszköz: a társadalmi nyilvánosság – vagyis a sajtó. Ilyen eszközzel pedig éppúgy élt és sokszor visszaélt a XVIII–XIX. századi állam, vagy épp a hatalmát fokozatosan veszítő egyház. A nyilvánosság (és ezzel összefüggésben ennek kizárása, a cenzúra), az újságok, a hírek és az álhírek manipulatív médiumai már ekkor éreztették hatásukat. Delumeau szerint, ha a „népnek” jó oka van a lázadásra, ajánlatos kevésbé jókkal szolgálni neki, hogy a félelmekkel kordában tarthassuk. Csupán csak az eszméiket kell kissé átrendezni, rámutatni a rossz előidézőire, a bűnösökre, a sátánra (természetesen, de főként a követőire), az asszonyokra, a zsidókra, az eretnekekre, a hitetlenekre, az ateistákra és a boszorkányokra – vagy épp fordítva: a klerikusokra, a papokra, a nemesekre és az uralkodóra. 1789 júliusa után a bűnbakképzés ugyanúgy a terror légkörét eredményezte, mint annak előtte az ancien régime idején. Végül is mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy inkább a sátántól kell félni, mint a pestistől, ha a hatalom a helyén marad. Mert – paradox módon – ez az egyetlen megnyugtató pont ezekben a kétségbeeső időkben. Világosan kirajzolódik az időbeli kapcsolat a hatalmi interregnumok és a felkelések között, azaz tekintély és biztonság közt. Lehetetlen, hogy ne figyeljünk föl Európa vonatkozásában a lázadások kitörése és a boszorkányság rögeszméjének szárba szökkenése közötti egybeesésre.⁴ Így

¹ Delumeau J. 1978: 78, 406–411.

² Delumeau J. 1983: 195, 222; Naphy W. G. 2006: 354–356.

³ Delumeau J. 1983.

⁴ Delumeau J. 1978: 143; Delumeau J. 1990: 475.

hát a – szellemi (egyház) és világi (állam) – fejedelmek együtt bírják azt az előjogot, hogy uralmon tartsák a retteget és egyúttal csillapítsák a félelmet: a terror megdöbbenően modern egyensúlya, a borzalom szimmetriája ez.⁵

Könyvem alábbi fejezeteiben a *félelem eltérő aspektusait* vizsgálom, origónak jelölve a mágikus bűnök tematikáját és annak kortárs megítélését, a félelemről szóló diskurzusok elemzését, tengelyének pedig a boszorkányüldözés hosszú történetének XVIII. századi szakaszát. Forrásaim alapvetően a boszorkányságról, mágiáról szóló magyarországi és erdélyi büntető- és sértési perek, valamint a témát érintő jogi, egyházi és orvosi irodalom. Az utóbbi csoport esetében kitérek a Delumeau által említett hatalomtechnikai eszközökre is. Előbb bemutatom a félelem fenntartásának módszereit, majd felidézem a társadalmi szorongások csillapítására tett kísérleteket. Sorra veszem mindazokat a terápiákat, amelyek segítségével arra kerestek választ, vajon mit kezdjen az állam és az egyház az emberek félelmeivel? Ezeket a vallás, a büntetőjog és részben az egészségügy, valamint az oktatás XVIII. századi intézményi kereteit figyelembe véve vizsgálom.

A félelemről mint a hatalomgyakorlás eszközéről, és a sátánról mint a félelem első számú médiumáról az egyházak is nehezen mondtak le. Az itt következő esetek segítségével a legnagyobb világi hatalommal bíró katolikus egyháznak a sátánhoz való viszonyulásáról adok képet. Az esetek egyúttal az egyház három fronton nyitott küzdelmének pillanatnyi állását is tükrözik. Elsőként az ördögüzés és -idézés példáit veszem sorra, amelyek még a XVIII. században is „forró témának” számítottak. Az ördögüzésről szóló első esetben a katolikusok és a protestánsok között húzódo frontvonalat – a köznépi vallásosságát látványosan befolyásoló számos eszköz közül – a belső missziók tevékenységének, valamint a prédikációk és az olvasmányos meditációk elemzésével érzékeltetem. A következő történet arról szól, hogy az egyház jelentős vagyona tesztet, amelyet aztán az ördög feletti győzelmét hirdető propagandára költ el. A frontvonal ezúttal a köznépi hiedelmek és az egyház ezt elfogadó vagy tagadó elképzelései között feszül. A harmadik esetben az egyház a helyi vallás „önjáró” képviselőivel, a vallásos rajongókkal kerül szembe, ahol a megoldás ugyancsak az ördögüzés. Itt azonban már nem az a kérdés, ki és kit szabadít meg a gonosztól, hanem az, hogy egyáltalán érdemes-e a népi ördögüzést és ezzel magát az ördögöt a színpadon tartania a katolikus egyháznak. Az ellentét az egyházi elit és az alsópapságot képviselő szerzetesrendek között keletkezik: vajon ki lesz a győztes ebben az „ördögért” folytatott küzdelemben?

4.1. AZ ÖRDÖG SZÍNRE LÉP: NYILVÁNOS ÖRDÖGÜZÉSEK POKOLIDÉZÉSSSEL (1714–1768)

Kulcsszavak: misszió; hittérítés; rekatolizáció; megfélemlítés; pokol propaganda; purgatórium kérdése; istenfélelem és egyházpolitika; állam és egyház; bünbánat kultúrája; ördög szerepe; barokk színház

Amellett, hogy a felvilágosodást követően az 1750-es évektől a hiedelmek nagy része a babonás jelzöt kapta, és az egyház lassan elvesztette az államhoz viszonyítottan erős tekintélyét, ez még nem jelentette azt, hogy az ördög mint téma ne lett volna széles körben színpadon tartva. Hogy e színpadokat ki emelte, majd ha úgy gondolta, ki húzta le a függönyt a színpadkép előtt, változó volt. A katolikus egyház szereplői gyakran maguk sem tudták pontosan meghatározni, szükséges-e az ördögöt hirdetni, szükséges-e róla beszélni, vagy praktikusabb, ildomosabb elfelejteni. A válasz részben abban rejlett, hogy „hol” beszéltek az ördögről, majd pedig abban, „mikortól” változott meg a beszéd témája. Maradt még egy fontos kérdés, amelyre most és itt válaszolni szeretnék még (és persze további sok-sok kérdés, amelyekre főleg idő hiányában és terjedelmi okokból meg nem), arra, hogy az ördög a felvilágosodás kiteljesedésének köszönhetően tűnt-e el, ahol korábban jelen volt, vagy csak az ezzel párhuzamosan zajló és némi megkésettiséggel érkező ellenreformáció váltott irányt, húzódozott kissé hátrébb.⁶ (1. kép)

Az ördögi színpadkép hármassá vált, mivel ennek éppúgy volt képi, mint a szószékekről áradó, a képzeletet és a hiedelmeket áthangoló szóbeli programja; valamint volt egy performance-jellegű, a színházi elemeket a köznépi igényei szerint használó liturgiai változata. Sőt egy idő után, ahogy a kegyesség és a meditáció igénye nemcsak a hallgató és látó, hanem az olvasó emberekben is megfogalmazódott, kialakult egy negyedik színpad is, a könyvek és az újságok piaca. Így a könyvek és az írás is befolyásolhatta az ördög és szolgálói színpadon tartását. Erről a régi vicc jut persze eszembe, amikor az ördög eltűnéséről beszéltek. Mert ismerjük a mondást: ördög az nincs, bár igény volna rá. A legnagyobb hatást természetesen azok a nagyobb liturgiai processziók érték el, ahol a kép, a látvány és a szó, valamint a performance-t népszerűsítő beszámolók, hazavihető rölapok, kiadványok együtt és közös erővel befolyásolták a liturgiába bevont szereplőket.

A jezsuita rend alapításától kezdve egészen feloszlásáig (1773) meghatározó szereplője volt nemcsak az Európán kívüli külső misszióknak, hanem az Európán belül zajló népmisszióknak is. Utóbbiaknak alapvetően két fő típusa

⁵ Delumeau J. 1983.

⁶ Delumeau J. 1978: 26; Delumeau J. 1983; Chartier R. 1992: 20–24.

létezett: a penitenciális és a katekétikai. E kettő jellemzői különböző mértékben voltak jelen az egyes módszerekben. Míg például Franciaországban és azokban az országokban, ahol a protestánsok jelenléte erőteljesebb volt, inkább a hitoktatási (katekétikai) missziók terjedtek el, Spanyolországban és Itáliában a penitenciális szerzett nagyobb befolyást. Fontos megjegyezni, hogy a bűnbánati misszió sem nélkülözte a katekétist, azonban annak jóval kisebb teret szentelt. Közép-Európában és különösen Magyarországon és Erdélyben mindkettő jelen volt, de eltérő időzítéssel és a jezsuiták befolyását követő intenzitással.⁷ A belső vagy népmissziók között nemcsak tematikai, de műfaji különbségek is adódtak. Minden rendházban éltek missziós feladatokkal megbízott páterek, akik a környéken rendszeresen missziókat tartottak. Rajtuk kívül azonban működtek az úgynevezett vándormisszionáriusok is, akiket évről évre másik, „idegen” területre küldtek ki, különösen tavasztól ősziig. Utóbbi esetben voltak hatékonyak azok a penitenciális jellegű vándormissziók, ahol a szó ereje mellett a kép, a hang, a színházi látvány eszközeivel és a pokol és a purgatórium vízióinak megidézésével éltek. Ennek a célnak külön módszerét dolgozta ki Paolo Segneri (1624–1694) (róla kapta nevét a mozgalom is) a XVII. század második felében Itáliában, hogy aztán követői Stájerországban, Krajnában, Karintiában, Alsó-Ausztriában, egy időben Magyarországon és hamarosan Erdélyben is éljenek a nyilvános bűnbocsánati processzióval és annak áldásos „bűnüldözői” (eretnek-, boszorkány-, erkölcsi vétkeket feltáró) gyakorlatával. A mozgalom alapításával, módszereivel és XVIII. századi recepciójával, a missziók terjedésével, intézményi és emberi hátterével Száraz Orsolya foglalkozott mélyrehatóan.⁸ **(2. kép)**

Az alábbiakban az ő munkájára hivatkozom elsősorban, így az általa feltárt források alapján ismertetem a mozgalom társadalmi pulzálását és a módszer liturgiai, dramaturgiai látványelemeit (kiemelve a pokolidézés, ördögűzés és a mágikus tárgyak, könyvek nyilvános elégetésének közösségi cselekményeit). Ezek a színpadképek aztán a katolikus iskoladramák előadásaiban is feltűntek (különösen a jezsuitáknál), de az itt elért hatás korántsem volt akkora, mint amit a missziók direkt performance-ai elértek.⁹

A Segneri és követői által kidolgozott módszer két forrásból táplálkozott: egyrészt a korábbi jezsuita missziós hagyományból, másrészt saját tapasztalataikból. Az egyháztörténeti szakirodalom a centrális jelzővel illetve e módszerrel, mert a misszió mindig a fogadó egyházmegye központjából indult, hogy sugárirányban (csillagtúraszerűen) a közeli településeken látványos, a közönség érzelmeire ható processziókat tartson. Az volt a cél, hogy minél nagyobb tömegek vegyenek részt rajta, szükségszerűen a közeli birtokok főurai azonosuljanak vele, legyenek jelen személyesen is a liturgián, erősítve ezzel az egyház közösségi jellegét és természetesen a többség által megjelenített „erőt”. Ezért akár nyolc-kilenc napos missziót is tarthattak ugyanabban az egyházmegyében. A missziós időszak húsvét után kezdődött, és az őszi hidegek beálltával ért véget. A missziót mindig két atya vezette: egyikük feladata volt a sokszor „elrettető” (de azért magyarázó) prédikáció, másiké a hitoktatás.

A segneriánus misszió bővelkedett a ceremóniákban: a misszionáriusokat érkezésükkor ünnepélyesen fogadták a helyi egyház képviselői, a világi előljárók és a kirendelt köznép már a település határában. Majd bizonyos napokon harangszóra körmenet indult, amely a bűnbánati időszak kezdetét jelezte. A résztvevők száma mindvégig magas volt, sokan ott virrasztottak, hogy másnap biztos helyük legyen. Nemcsak a nép jött, hanem az egyháziak és a nemesek is, leginkább pedig a terület birtokosa (később név szerint említik az Esterházy hercegeket és a Batthyány grófköt), akiknek jelenléte a köznépi résztvevők előtt is egyértelművé tette a követendő példát, a birtokon érvényre jutó vallásos viselkedés elvárásrendjét.

A prédikáció helyszíne lehetőség szerint egy árnyas, ligetes rész volt, ahol a hitszónok számára felállítottak egy ideiglenes emelvényt, és ahol a hallgatóság is kényelmesen le tudott ülni. A legalkalmasabb volt erre egy domboldal, ahol egy színházszerű teret képeztek az emelvény és a hallgatók számára. Mindvégig biztosították, hogy a nemesek és társadalmi rangok ne keveredjenek, szigorú rend szerint különválasztva helyezkedjenek el. Az emelvényre tették a missziók védőszentjének, Xavéri Szent Ferencnek a képét. Ha a prédikáció németül (majd később az adott belső missziós területen magyarul, horvátul és szlovákul, de semmi esetre sem latinul) folyt, a hallgatóság soraiban egyesek feladata az volt, hogy minél többet megjegyezzenek a beszédből, és azután továbbadják azt a németül nem tudóknak.¹⁰ **(3. kép)**

A missziók napi rutinja szerint a leghatásosabb rész mindig az esti bűnbánati processzió volt, amely mindenütt hatékony fegyvernek bizonyult a bűnösök és az „eretnekek” (értve rajta a protestánsokat) megtérítésére. A nyilvános gyónás penitencia és katekétis volt egyben, a szó szoros értelmében ostorral büntetés és jó szóval jutalmazás. Mindenütt fáklyák és gyertyák égtek, a résztvevők rendezett sorokban, bűnbánati ruházatban és a bűnbánat jeleivel (töviskoszorúval a fejükön, botokkal, keresztekkel a kezükben), litániákat és himnuszokat énekelve vonultak az ez alkalomra készített emelvény felé, ahol prédikáció hangzott el a Megváltó szenvedéseiről. Utóbbi esetben hangsúlyos szerep jutott a testi szenvedések minél részletesebb bemutatásának, szemléltetésének. Az esemény érzelmi

⁷ Száraz O. 2015: 52.

⁸ Száraz O. 2012.

⁹ Juharos F. 1933.

¹⁰ Száraz O. 2012: 85–86.

csúcspontját a missziós atya nyilvános penitenciatartásán érte el: amikor a krisztusi flagellációval az önostorozás horrorja (hang és látvány) kiteljesedett, amely sokakat „imitációra” indított.

A misszió alatt a nyilvános gyónás, a bűn mindenki előtti megvallása (különösen a boszorkányság, mágia, eretnek-ség, erkölcsi vétkek: a család egységét veszélyeztető női és férfibűnök) mindvégig kiemelt figyelmet kapott. A gyónás újra és újra visszatérő témája volt mind a hitoktatásnak, mind a prédikációknak, de belekerült a résztvevők között szétosztott kiadványokba. A misszió két védőszentje volt: Xavéri Szent Ferenc és Szűz Mária, akik a beszámolók szerint csodákat is véghez vittek a misszió ideje alatt. Az utolsó napon a résztvevők áldoztak, majd hálaadó procesz-sziót tartottak, melyet beszéd követett. Az eljárásnak meghatározó látványeleme volt a tűzgyújtás, a fáklyaláng, a bűnt hordozó tárgyak elégetése. Elégették az összes kártyát, erkölcstelen, mágikus és eretnek könyvet, boszorkányos tárgyat, melyet a nyolc-kilenc nap alatt gyűjtöttek össze. A misszió záróakkordja a *Te Deum* és a pápai áldás volt.

A Segneri-féle népmisszióknak számos itáliai folytatója volt, azonban már a XVIII. század elején erőteljesebb kri-tikák érték a módszert, és nem csak a jezsuiták rendjén kívülről. Általánossá vált a vélemény, hogy ezek a missziók csak alkalmi látványosságot jelentenek, amely után minden marad a régiben, mert a misszionáriusok a tömegeket megmozgató ceremóniák mellett nem helyeznek elég hangsúlyt a hitoktatásra. A helyi egyházi és a világi hatóságok is egyre nagyobb rosszallással szemlélték a misszió penitenciális elemeit (példaként a véres flagelláció említhető), hogy aztán a jezsuita rend feloszlásával együtt ezt is betiltásák az 1760-as években. Az abszolút állam igazságszol-gáltatási intézményei részéről is merült fel bírálát: azt kifogásolták, hogy a megbocsátási aktusok azt sugallják, hogy bármilyen büntett könnyen jóvátehető, ezért növekszik a bűnelkövetők száma a missziós területen.¹¹ Utóbbi vélemény számunkra is jelzés lehet, mivel több ponton is érezhető, hogy lehet (van) összefüggés többek között a penitenciális missziók területi érintettsége és a boszorkányvadás megszorodása között. A köznép részt vevő tagjai ugyanis gyakran nemcsak a saját bűn megvallását erőltették (gyónás), de másokat is bűnvallomásra készítettek, például protestánsokat hitelveik megtagadására.¹²

A missziók kezdetben, a tridenti szellemiség jegyében, erőteljes protestánsellenes jelleget öltöttek még ott is, ahol alig voltak protestánsok, például Itáliában. Tudatos egyházpolitikai döntés volt, hogy az 1750-es évekig olyan terü-leteket céloztak meg a belső missziók, ahol az „eretnység” valamilyen formában felütötte a fejét, vagy erős többségben volt, de a társadalom békéje ingatag lábakon állt. A Rákóczi-szabadságharc háborús cselekményeitől, majd pedig a pestistől sújtott Magyarország és Erdély különösen jó terepnek kínálkozott ebben a tekintetben. A XVII. századi, a hitvitát szító, a protestánsokat nyíltan és erőszakosan támadó missziók és az állam erőszakos szervezeteit felhasználó nyílt konfliktusok helyett a XVIII. század elejére a katolikus egyház stratégiát váltott: egyrészt a nyílt megfélemlítés helyett a meggyőzést választotta, másrészt figyelme inkább a katolikus közösségek belső vallási élete felé fordult. Itáliai kezdeményezésre a XVIII. század eleji belső népmissziók már a katolikus hívekre összpontosítottak, amit megkönnyített az is, hogy más felekezetekhez csak nagy nehézségek árán talált utat az egyház.

A misszió a katolikus híveket célozta meg, azonban a helyiek részéről érkezhettek olyan kérés is, hogy a missziók törekedjenek az áttérők számát is növelni, hiszen – mint mondták – igazán szent feladat az eltévelyedettek visszaveze-tése a nyájhoz. A jelentéseket megkapó legtöbb provinciális nagy sikerként értékelte, hogy a vándormisszionáriusok egymaguk akár két-háromszáz „eretneket” térítettek át a katolikus hitre minden egyes látványos akciójuk során. Ugyan a jelentések az eredményesség látszatát kívánták kelteni, a számadatok megbízhatósága is kétséges, mégis volt (lehetett) tétje a tömeges áttérésnek.¹³

A belső missziók elindításának oka nem csak a néptömegek vallási, lelki élete miatti aggodalomban keresendő. A missziók az egyházi és a világi hatalom részéről az ellenőrzés eszközei is voltak. A világi hatalom számára a misszió fontos funkciót töltött be: hozzájárult az államrend sértetlenségének megjelenítéséhez, annak kialakításához (területi lefedettségéhez), megmaradásához, hiszen kiváló alkalmat nyújtott a közösségen belüli feszültségek felol-dására; miközben a különböző társadalmi helyzetű csoportok közötti egyenlőség látszatát keltette. Ha ez volt a cél, a lappangó ellentétek nem törtek felszínre felkelések formájában, nem veszélyeztették a regnáló politikai hatalmat. Ahogy minderről a Segneri-mozgalom missziós tevékenységét leíró Száraz Orsolya írta:

[...] amíg a lélek ellenőrzés alá került, a testet megfegyelmelték, és ezzel a társadalom feletti felügyelet is biz-tosítottá vált.¹⁴

Carlo Ginzburg *Folklore, magia, religione* című írásában említette, hogy a népi vallásosság nem értelmezhető egy-szerűen az intézményesített vallás ellenpólusaként vagy annak hiányaként, mint inkább annak helyi változataként, variánsaként. Ginzburg a vallási mezők fent–lent dimenziója helyett a két mező közötti kapcsolat változásaival ma-

¹¹ Száraz O. 2012: 55–56, 74–75, 161; Száraz O. 2015.

¹² A boszorkányság, boszorkányüldözés és a barokk vizualitás „horrorja” közötti összefüggésről bővebben: Delumeau J. 1983; Delumeau J. 1990; Mezzadri L. 1999; Roper L. 2004; Száraz O. 2012; Száraz O. 2014. Konkrét esetet is idézve: Száraz O. 2013: 176, 183.

¹³ Száraz O. 2012: 86.

¹⁴ Száraz O. 2012: 199–200.

gyarázta és ezek alapján írta le az itáliai vallási élet és az egyház történetének évszázadait. Véleménye szerint a XVI. századra már létrejött a város és a vidék e téren egymástól teljesen különböző vallási iránya, aminek következtében a vidék köznépi vallásossága kivételesen gazdag formakincs birtokosává vált, miközben az egyház (különösen a klerus) szereplőiben egyre inkább tudatosult, hogy mindez számukra milyen veszélyeket rejthet, és mennyire távol áll már tőlük. Az egyház részéről az első komoly lépést ennek a vallási mezőnek az ellenőrzése felé a tridenti zsinat jelentette, melynek során az intézményesített vallástól való minden eltérést hatósági szinten büntetett, és minden eszközzel és minden téren azok megszüntetésére törekedett.¹⁵ Ugyancsak a tridenti zsinat határozott a legfontosabb, a köznép hiedelmeit, vélelmeit, vallásos viselkedését ellenőrző, tudást közvetítő eszközzel, a „népmisszió” kérdéséről mint a célra legalkalmasabb formáról. Ginzburg szerint a tridenti zsinat nyomán működő XVII. századi itáliai jezsuita népmissziók segítettek elő, hogy a félsziget vallási szempontból egységessé váljon és a protestáns gondolatoknak erős gátat vessen.¹⁶

A jezsuita missziók a szociális problémákat az egyéni bűnök következményeként jelenítették meg, és megoldásként a bűnbánatot javasolták, egyúttal a társadalmi-politikai helyzet konzerválásának hatékony eszközei voltak. Mihelyt azonban maguk is az ellentétek szításában, például a masszív protestáns többségű területeken az eretnektérítésben, vagyis a közösségi „bűnök” (akár a hatóságtól független, ezért önkényes) üldözésében voltak érdekeltek, kockázathatták az állam köznyugalmat biztosító szándékainak sikerességét is. Az 1745-ös szlovák misszió alkalmával az esemény méltóságát egyféle nemesi koszorú (Illyésházy, Károlyi, Berényi, Forgách, Serényi, Pálffy grófok és Révay családok) jelenléte is emelte. Egyes helyeken (Brassó, Debrecen, Lőcse) viszont a lutheránus vagy a kálvinista városi vezetés figyelmeztetésekkel próbálta eltéríteni az ott lakókat részvételi szándékuktól. Máshol gúnyt űztek a misszióból: a bűnbánati körmeneteket „vana catholicorum deliriá”-nak nevezték.¹⁷

A horizontális logika mellett a missziók sikerességének kérdése vizsgálható vertikális tengelyben is. A misszió a falvakban élők számára az intézményes vallással, az uralkodó kultúrával való találkozást jelentette, továbbá a félelmektől, a bűnöktől való megtisztulás közösségi élményét. Ez utóbbira a legtöbbször a vezeklő körmenetben való részvétel teremtett alkalmat. A közösségi, nyilvános bűnbánat (paenitentia vagy poenitentia publica) mögött többféle egyéni motiváció állhatott. Mindenekelőtt a krisztusi szenvedésben való részvételnélként (imitáció) és a bűnbocsánat elnyerését megkönnyítő cselekedetként tekintettek rá. Különösen azok, akik az egyéni életútjuk során elszenvedett sorscsapásokat követően békésebb időszakot reméltek mind maguknak, mind családtagjaiknak. A külsőségeiben a test legyőzését propagáló missziók (nyílt színi önostorozás, önkorbácsolás, vérző sebek mutogatása, Krisztus sebeivel való azonosulás igénye) a közösség feletti kontroll fenntartására is szolgált. Az Istennel kötött béke és az egyénnel egyazon mikrotársadalomban élőkkel való megbékélés pedig jó alapot teremthetett a lelki nyugalom (egyúttal a köznyugalom) megszerzéséhez.¹⁸

A hatás azonban nem mindig volt ennyire kiszámítható vagy remélt. A processzió pokol- és purgatóriumidéző (ezáltal ördögteremtő) horrorja sokakban keltett félelmet és szorongást. Segneri az *Il cristiano istruito* című munkájában egy egész fejezetet szentelt annak a kérdésnek, hogy a világi színház eszközei milyen módon voltak használhatók a processziók látványosságaihoz, élményteremtéséhez. Segneri vitakozott azzal a sommás elítélő véleménnyel, amely a profán színház minden elemét az ördögi manipulációk melegágyának tartotta. Segneri világossá tette, hogy nem minden színházat ítél el, csak azokat, amelyek bűnös életmintákat közvetítenek. Esetében épp az volt a cél, hogy ezeket a bűnös életmintákat a pokol és a purgatórium kínjainak mediatizálásával bemutassa. A profán és a vallásos színház összehasonlításakor elismerte a dramatikus és a scenikus elemek, az alkalmazott színpadtechnikák azonosságát, de különbséget látott abban, hogy ezek az eszközök milyen célt szolgálnak. Segneri szerint az előadás során a látás összekapcsolódik a hallással, a szavak a gesztusokkal, ami tapssal és zenével egészül ki. A világi színházban azonban mindazt, amit Isten igazából azért teremtett, hogy az ember azokkal őt tisztelje, az ördög az Úr ellen fordítja – írja Segneri.¹⁹ A penitenciális missziók során a képeken kívül a vizuális hatás növelése érdekében hangsúlyos elemként egy-egy emberi koponya is előkerült (memento mori). Egyes jelentések említik, hogy a keresztre feszített Megváltó korpuszát a missziós keresztről egy saroglyára helyezték, utalva ezzel a test megalázására, megaláztatására.²⁰ Példaként idézhetem az 1748. augusztus 15-én tartott kolozsvári missziót is, ahol a beszámoló tanúsága szerint a páter Krisztus keresztféjének egy imitált darabját tartotta a kezében, miközben a passióról beszélt és két képre mutatott: az egyik a szenvedő Krisztust, a másikon a Mater Dolorosa testi kínjait ábrázolták. Aztán a prédikátor elővett egy emberi koponyát, hogy vele folytasson párbeszédet, miközben „egy pokol tüzében kinlodo, fetregő, egő, és mint egy átokra száját kinyitot embernek” képét emelték fel a nagyközönség ámulatára. A kép által kiváltott vizuális hatásról így írt az egyik jelenlévő:

¹⁵ Ginzburg C. 1973: 644–650. Ugyanerről egy molnár nézőpontjából írt monográfiájában Ginzburg C. 1991: bevezető.

¹⁶ Ginzburg C. 1973: 657.

¹⁷ Száraz O. 2012: 130.

¹⁸ Száraz O. 2012: 135, 183, 216.

¹⁹ Száraz O. 2012: 199–200.

²⁰ Száraz O. 2014: 344.

[...] iszonyu és oly igen irtosztato vala, hogy ha semmit az pokolrol nem szollot volna az contionator, ez az szörnyü irtosztato kép elégséges lett volna annak kijelentésére [...]²¹

Ehhez járult még hozzá, hogy a páter háromszor is véresre ostorozta magát. Minderre a szokatlan és véres látványosságra a nem katolikusok ekképp reagáltak:

[...] szokatlan dolog nézésére öszvefutot és gyült vala az egész városbéli eretnekség, és egészszén környülvettek vala bennünket, és szájok tátva nézik vala az léndő dolgokat, s halgatják vala az prédikátiot. Egykor hirtelen elevén az pap disciplináját, azt kiáltá vért, verést. Ezt meghalván az körülöttünk valo sok eretnekség szokatlan szo lön az előttök, azért nagy hirtelen meg lodulának, es egyszer s mind meg futamodának, oly sebességgel ment ki ki az mere mehetet, hogy még nem is volt elég helyek az futásra, hanem nyakra főre hajtották s kapották egy mást. Ilyen az rosz lelkiisméret, szalad senki nem kergetvén.²²

A jezsuiták az éjszaka fényeit és árnyait is a misszió szolgálatába állították. Az esemény hangjai, a penitenciatartás látható kellékei és az éji sötét együttesen olyan érzelmi állapotot alakítottak ki a résztvevőkben, amely bűnbánatra ösztönzött. A prédikáció szándékoltan hatott az érzelmekre (fájdalom, iszonyat, irtózás) és azok külső jeleire (sírás).²³ A beavató jellegű, sötétre hangolt szcena mellett a fáklyafény biztosította a teljes nyilvánosságot is. Fókuszpontokat jelölt meg, hangsúlyokat adott eme barokk látványossághoz. A szenvedéstörténet, majd pedig a túlvilági poklot idéző éjszakai processziók, ahogy ezt Ottavia Niccoli írta

[...] a hívó életének minden egyes területét meghódítani és szakralizálni akaró nagy ellenreformációs stratégia egyik elemévé vált [...]²⁴

A beszámolók szerint erre még a legmegátalkodottabb bűnösök is megrendültek. Nemre, korra, társadalmi állásra való tekintet nélkül sokan sírtak és jajgattak, átérezve és testileg is megélve a szenvedés fázisait. A prédikátor a ceremónia alatt nemcsak beszélt, de olykor használta is a fáklya tüzeit a testi kínok szemléltetésére. Száraz Orsolya idéz is egy ilyen szöveget az itáliai missziók beszédeiből:

Adjátok ide azt a fáklyát! Látjátok ezt a tüzet, ez lesz kínozók, hol van az a megátalkodott, aki nem akar változtatni életén? Gyertek csak fel ide az emelvényre, próbáljátok ki! Nem jöttök? Azt akarjátok, hogy én tegyek próbát? Látni akarjátok, hogy mi lesz az emberi hússal a tűzben? [...] Meg akarom mutatni nektek, hogy mi lesz veletek... íme... ilyenek lesztek örökre. Ez egy festett kép, de a ti testetek valódi lesz és tűzből lesz. Tűzből a szátok, tűzből... Mit tegyünk hát? Bűnbánat vagy pokol?²⁵

A jelentésekben a leggyakoribb bűnök között a házasságtörés, a vadházasság, az istenkáromlás, a babonáskodás, a boszorkányság, a családon belül vagy a szomszédok közötti ellenségeskedés, a pajzán és eretnek könyvek birtoklása szerepelt. Sok olyan bűnös is volt azonban, akiket sem a papi fenyegetés (exhortatio), sem a pokolidézés (gehenna terror) nem tudott rábírn a gyónásra. Őket végül a Szűzanya fájdalma és könyörületessége indította meg. Az esti körmenet igazi látványosságot jelentett: gyászos hangon szólt az ének, mindenfelől fáklyák világítottak, a hangulat a tetőfokára hágott. Ekkor a prédikátor fellépett az emelvényre, bűnbánatra buzdító beszédet mondott, majd korbácsolni kezdte magát. Körülötte a több ezres hallgatóság hatalmas csendben állt, nem lehetett mást hallani, csak a korbácsütéseket. Ezután a nők jajgatni, sírni kezdtek, a férfiak ököllel verték a mellüket, és mindannyian azt ismételték: „millies mori, millies et millies mori, quam peccare”. A körmenet hatására másnap az „eretnekek” közül nem kevesen katolizáltak.²⁶

De nemcsak a lelki béke, hanem a társadalmi rend helyreállítása szempontjából is hasznosnak bizonyult a misszió. Ellenségek, férjek és feleségek, szülők és gyermekek békülhettek ki, mindig látványos keretek között. A jelentések külön kitérnek az Esterházy-birtokon élőkre, akik korábban lutheránusokból lettek katolikusok, azonban „eretnek” szokásaik egy részét továbbra is megőrizték. Például titokban összegyűltek, és Luther tanításait, anyanyelvi bibliát és sokan mágikus vagy „eretnek” könyveket olvastak.²⁷ A misszionáriusok őket is a helyes útra terelték, megszilárdították katolikus hitüket, megtisztították hitéletüket a nemkívánatos elemektől. Régi könyveik helyett újakat kaptak; szentképekkel, ereklyékkel és megszentelt gyertyákkal is megajándékozták őket. A régi könyveiket, vagy a „veszélyesnek” tartott mágikus és eretnek könyveiket, írásait, régi hitéletük liturgikus tárgyait látványos keretek között és a közösség szeme láttára elégették. Máglyára vetették az amuletteket, a boszorkányos holmikat is. A szertartás

²¹ OSZK Oct. Hung. 375, ff. 1–16v. Fazekas I. 1993: 425–428; Száraz O. 2012: 134, 137; Száraz O. 2014: 344. Itt esett szó a káromkodás súlyosságáról szólva egy ötéves gyermekről, akit az ördög a gyakori káromkodásai miatt elragadott. Fazekas I. 1993: 421.

²² Száraz O. 2012: 137; Száraz O. 2014: 343.

²³ Száraz O. 2014: 344.

²⁴ Niccoli O. 1991: 90. Idézi: Száraz O. 2012: 87.

²⁵ ARSI, 16. X. 3, Svegliarini per le Missioni Del Segneri juniore, ff. 251–252.; Száraz O. 2014: 346.

²⁶ Száraz O. 2012: 90.

²⁷ ARSI, Aust. 11; Mohl A. 1883: 656–657; Száraz O. 2012: 84–88, 124, 140.

végére többen megtértek a részt vevő lutheránusok és kálvinisták közül, döntésüket nyilvános fogadalomtétellel pecsételték meg. A katolikusok pedig a beszédek hatására nyilvános, hitelesítő fogadalmat tettek, amit a haragosok egymás közti békekötésekkel is egyértelműsíthettek.²⁸ (4. kép)

De nemcsak a látvány, a beszéd is képekkel volt színes. Érdemes itt részletesebben szemügyre venni a jezsuita Taxonyi János prédikációit, akinek a műveire nagy hatást gyakorolt a segneriánus mozgalom. Jablonkay Gábor mutatta ki, hogy Taxonyi ismerte és használta is Paolo Segneri írásait, és talán jelen is volt a mozgalom magyarországi és erdélyi térítéseiben, annak látványos éjszakai bűnbánati processzióiban, a purgatórium és a pokol képzetét látványos performance-színházban megidéző missziókban.²⁹ Taxonyi az 1740-ben megjelent *Tükörök* című gyűjteményében közvetlenül is idézett „rettenetes példákat” rendtársától, „Páter Segneri Páltól”. Többek között egy, az eretnekek orgiavádjaival és az éjszakai boszorkányszombatok mulatságaival rokon történetet, ahol egy tömegbalesetre kapunk eszkatalogikus jellegű magyarázatot:

Neápolis Országban, úgy mond, vagyon egy nagy hegy, a' mellyen az azon épített Boldog Aszszony Templomárul, Bold. Aszszony hegyének neveznek. Ahoz a Templomhoz a körül-való falukból, és Városokból közönségesen hat ezer ember szokott öszvegyülni Pünkösöd ünnepeiben. Ezer hatszáz tizenegyedik esztendőben-is hasonló-képpen öszvegyültek vala: de az ájtatosság helyet az egész étszakát tántzban, és egyéb vétkekben, mellyeket szégyen kimondani, el-töltöttek-vala. El-nem szenvedhetén Bóldogságos Szüz MÁRIA, noha egyébaránt Irgalmasságnak Anyja, ezt a nagy istentelenséget, öt embernek láttára két égő szövétneket kezeiben viselvén, Menyből a hegyre alá-szálla; és azt az épületet, a' melly a Prótzessió-járóknak épített vala, meg-gyújtván, földig hamuvá téve, és benne öt ezer emben tüzzel meg-emészte: Mikor halálok után, kik volnának őket meg-visgálgálták volna, találának közöttük némelly férfiakat, akik Aszszony ruhába, és némelly Aszszonyokat akik Férfi ruhába, hogy szabadosabban latorkodhatnának, öltühöztenek vala.³⁰

A legtöbb kelléket és segítőket is igénylő, szcenikailag kidolgozott prédikáció témája a pokol volt. A nyilvános penitenciatartások során a páter nyakában kötelet, kezében flagellumot, fején csuklyát viselt, ruhája szabadon hagyta vállait. A bűnösöket megjelenítő szűz lányok kara fehér ruhában, kezükben feszülettel, fejükön töviskoszorúval jelent meg. Ebben a képben a helyi lelki társulat tagjai közül négyen is segédkezettek, mindegyikük fején töviskorona volt, nyakukban lánc lógott. Az egyik a prédikátortól jobbra állt, kezében korbáccsal, egy másik balra, kezében egy koponyával, a másik kettő hátul, közülük az egyik láncot, a másik töviskoszorút tartott. Mindegyik tárgyi kellék szerepet kapott a beszéd során is. A misszionáriusnak mindig általánosságban kellett beszélnie a bűnökről, hogy senki se érezze úgy a hallgatóság soraiban, hogy személyesen neki szólnak szavai (bár a hatás biztosan ez volt). A gyakorlat azt mutatta, hogy a legmegindítóbb jelenetek az *ellenségekről* szóló prédikációt követték. A beavatott résztvevők ekkor könnyek közt összeölelkeztek, ennek sikerén és példájukat követve a közönség is követte őket az ölekezésben. Azonban nem csupán a prédikáció ereje és a papi példa volt az, ami ezt a hatást kiváltotta. Két nő és két helyi férfi feladata volt, hogy a már az áldozás előtti napon Xavéri Szent Ferenc ereklyéjével vizet áldjanak meg, amely gyakran eredményezett a liturgia ezen pillanatában csodás gyógyulásokat.

Magyarországon az első segneriánus missziót 1715-ben tartották, hogy aztán változó intenzitással és évről évre változó területet megcélözva egészen 1768-ig működjenek, hirdetve a pokol és az ördögök könyörtelen büntetéseinek változatos kínjait, a bűnök vízióit.³¹ Az 1750-es évekig elsősorban penitenciális formában működtek (vagyis inkább képekkel kommunikáltak), 1750 után viszont a katekézist (vagyis a szavakkal történő kommunikációt) részesítették előnyben. A Száraz Orsolya által bemutatott időszakban a felvilágosodást megelőző reformkatolicizmus mozgalma volt hangsúlyos, amelyet a szakirodalom leggyakrabban Lodovico Muratori nevével kapcsolt össze. Ez egyre erőteljesebben érezte hatását az ellenreformáció eszközeit használó barokk vallásossággal szemben. A paradigmaváltás a népmissziók nyilvános penitenciatartásához, a papi flagellációhoz való szkeptikus viszonyulásban is tetten érhető volt. A reformkatolicizmus véleményt formált a boszorkányságról is. Vagy másként fogalmazva a katolicizmus reformja épp abban volt tetten érhető, ahogy többek között a boszorkányságról kezdtek másként beszélni. Girolamo Tartarotti és Lodovico Antonio Muratori művei jelentősen járultak hozzá a köznépi hiedelmek és a boszorkányüldözés klérus által hangoztatott egyre kritikusabb álláspontjához. Általuk is érezhető az a köznépi „babonáktól” való eltávolodás, egyre nagyobb távolságtartás (erről beszélt Ginzburg is), ami aztán a belső missziók látványszínházait is áthangolta, hogy az eljárásaikból mind az ördög, mind a pokol kínjait idéző elemek egyre inkább elhalványuljanak, majd kikopjanak. Az áthangolódás azonban kettős célt szolgált: csökkenteni a szorongást a köznép soraiban, egyúttal megtartani a tanulatlan, iskolázatlan köznép által értett (képi) beszédmódot.³²

²⁸ Száraz O. 2012: 90.

²⁹ Jablonkay G. 1910: 259, 288.

³⁰ Taxonyi J. 1740; Papp A. 2010: 146.

³¹ Száraz O. 2012.

³² Fortunatus D. 1893: 409–413; Klaniczay G. 1988: 243; Midelfort E. 2005; Behringer W. 2005; Stephens W. 2006: 795.

1749-ben Girolamo Tartarotti még némileg „ingerülten” (türelmetlenül) vizsgálta a kérdést, ragaszkodva ahhoz, hogy a boszorkányság jelenségét ne keverjük össze a démonok teológiai is ismert megidézésével, az ördögűzés valóságával vagy a mágia tudatos cselekményeivel. Muratori a *Della forza della fantasia umana* (Az emberi fantázia ereje, 1745, latinul 1749) viszont a boszorkányság jelenségeit az emberi képzelőerő (fantázia) hatalmának példáihoz sorolta, és figyelembe vette a valóság torzítása és hamisítása általi lehetőségeket is.³³ Muratori egyszerre vetette meg a közönséges és buta (tudatlan) embereket, miközben érteni vélte a tanulatlan emberek tömegeit, kiknél az oktatást, tanítást tartotta fontos kapcsolattartási eszköznek. Elfogadta a boszorkány *Canon Episcopiból* eredeztetett leírását, és ugyanezen alapról vetette el a boszorkányszombat és az éjszakai repülések valóságának lehetőségét. Ezeket az illúziókat leginkább „beteg” képzeletként határozta meg, melyek terjesztését a nőknek tulajdonította. Muratori értekezésének legfontosabb része az volt, ahol a fekete mágia üzésének kérdését járta körül. Arra a következtetésre jutott, hogy talán igaz, hogy sok keresztényt megrémít annak a tudata, hogy a fekete mágia működik, de még inkább igaz, hogy e nagyszámú ember többet hisz a mágiáról, mint amire az valójában képes. Muratori a démonokról is óvatosan fogalmazott, hagyott is, meg nem is az emberi fantáziának teret.³⁴ Azt az álláspontot képviselte, miszerint alkalmazkodni kell a tanulatlan emberek tömegéhez, hiszen ők alkotják a hallgatóság többségét, de művelni is kell őket, hogy a démoni képzeleteiktől megszabaduljanak. A processziókkal és a missziókkal kapcsolatos elvárások horizontját is hozzájuk kell idomítani. A tanultak részéről felmerülő elvárásoknak könnyű megfelelni, nem így a tanulatlanoknak. Az igaz és jó (ám tanulatlan, naiv) keresztények ugyanis azt a prédikátort keresik, aki gyógyírt hoz a lelküknek, és nem az olyat, aki az intellektusukra kíváncsi.³⁵ Muratori szerint viszont a tanultabb hívők már nem színjátékot akartak látni, hanem Isten szavát akarták hallani, ezért elítélte azokat a prédikátorokat, akik a testüket kicsavarva igyekeztek utánozni a kétségbeesett bűnöst, a mártírt a kárpádon, vagy az elkárhozott lelket a pokolban.³⁶ **(5., 6. kép)**

Muratori nem vitatta a képzelet démonait, de nem szerette azt sem, ha az igaz és a hamis feltételezéseket a laikusok összekeverik. Az exorcista papokat az Isten erejével rendelkező gyógyítóknak tartotta, akik képesek megkülönböztetni a valódi megszállottakat a képzelgőktől. Itt látta a női fantázia gyengeségét (képzelgés) és egyúttal erejét (szemfényvesztésre való hajlam). Muratori azt tanácsolta olvasóinak, legyenek szkeptikusak, hogy megmeneküljenek a képzelet és az álmok bűvkörétől, ne legyenek restek a bölcs és tanult férfiakkal konzultálni, és ne higgyenek el minden buta (női) pletykát és hiedelmet.³⁷ Ugyanitt bizonyította, hogy az emberi képzelet nem okozhat fizikai ráhatást egy másik emberre, vagyis a rontás képzelgése nem okozhat betegséget. Magyarázata a fertőző betegségek megértéséből eredt. Emlékeztetett arra, hogy a közelmúltbeli pestisjárványokat is meg lehetett fékezni, mert felismerték, hogy az az emberek testnedveivel (nyálával, vérével stb.) terjed, nem pedig a rontás következménye.³⁸

Az 1740-es évek végére a Muratori által is elismert segneriánus mozgalom minden eredménye és erénye ellenére egy idő után kontraproduktív lett, különösen a köznépet ingerlő erősebb látványeszközökkel dolgozó misszióiban. Köznépi igény volt ugyan rá, de a klérus idegenkedni kezdett a processziók egyes elemeivel kapcsolatban. Az, hogy az 1760-as években már tiltó rendeleteket adtak ki például a flagelláció alkalmazása miatt, erre a változásra utalt. Míg korábban a katolikus egyház a nép felé képi, zenei eszközökkel és erős érzelmeket korbácsoló színházi liturgiával közelített, addig a század közepétől a szóhoz kötött kultúraközvetítés került előtérbe. Ez a megállapítás a missziótörténetre lefordítva azt jelentette, hogy a látványra és a szertartásokra koncentráló segneriánus mozgalom processzióiból eltűntek a vérmesebb látványelemek (ördögűzés, pokolidézés, flagelláció, a kínokat közvetítő képi ábrázolások), mígnem a jezsuita rend feloszlásával maga a mozgalom is.³⁹ A népmissziók igénye viszont megmaradt, látjuk majd ennek furcsa torzulásait a II. József halála közeli időkből. Erről bővebben legyen majd ott szó.

4.2. ÖRDÖGÖK, BOSZORKÁNYOK SZÓSZÉKEN, KÖNYVBEN, FALON ÉS FALAK KÖZT

Kulcsszavak: Taxonyi János; *Tükörök*; ördögek; ördöghiedelmek; boszorkányhiedelmek; prédikáció és katekézis; félelemkeltés vagy félelemoldás; purgatóriumi lelkek; ördöngösök; bűbájások; boszorkányok; tudósok

A színre vitt ördög negyedik fórumaként beszéltem korábban a könyvek, elsősorban a meditációs irodalom műveiről. A kora újkori magyar kegyességi, meditációs művek nagyobb hányada fordítás volt, így a XVIII. század első évtizedeitől megszülető nyomtatott gyűjteményeknek fontos szerepe volt abban, hogy azok a nemzetközi elbeszélésanyag

³³ Muratori L. 1749/1995; Klaniczay G. 1988: 243.

³⁴ Muratori L. 1749/1995: 100.

³⁵ Muratori L. 1749/1995: 104; Muratori L. 1756; Muratori L. 1776: 123, 207–208, 235, 253; Száraz O. 2012: 20.

³⁶ Muratori L. 1776: 217–218, 226, 229, 246, 253, 256–262, 267; Száraz O. 2014: 351.

³⁷ Muratori L. 1749/1995: 104.

³⁸ Muratori L. 1749/1995: 105; Stephens W. 2006: 795; Venturi Fr. 1969: 355–389.

³⁹ Száraz O. 2012: 52.

honosításában, közvetítésében és terjesztésében is részt vettek. A könyvészeti irodalomban megjelent művek ugyanis a könyvespolcra visszatérhettek a szószerzők magaslataiba is, majd vissza: gyakran a szószerzőkről újra a könyvekbe. Az exemplumok erkölestanió célzatú példái számos olyan – korábban közzéadott – történetet, hiedelmet, szokást adtak így tovább és hitelesítettek az egyházatyákra, nagy tekintélyű teológusokra hivatkozva, amelyek beépül(het)tek, illetve tovább él(het)tek a történeteket hallgatók hiedelemvilágában is. Az már a közönség dolga volt, hogyan és miként forgatták a szavakat, ha az ördögről vagy a boszorkányokról egy-egy jó történetet hallottak, nemkülönben épp a prédikáló papok, missziós szerzetesek szájából. Az exemplumokból így lettek fabulatok, majd beépülve a helyi hiedelmek hálójába, akár egyéniesített memoratok is.⁴⁰

Az alábbiakban idézett – ördögösökkel, bűbájosokkal és boszorkányokkal kapcsolatos – szövegek mindegyike Taxonyi János már említett *Tükörök* című könyvéből származik, mely korának egyik legnépszerűbb olvasmánya volt. Hatvan év alatt háromszor adták ki: 1740-ben az első kötetet, majd 1743-ban a másodikat (mindkettőt a Streibig család győri sajtójában nyomták).⁴¹ Ezt követte az 1759-es kassai, majd az 1805-ös pesti és ugyancsak 1805-ös pozsonyi kiadás. A könyv népszerűségben túlnötte Haller János *Hármas históriáját* (1695), amely az ellenreformáció egyik korábbi generációját képviselte. Taxonyi könyvének teljes címe az első kiadásban így hangzott: *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei, az az némely ritka, és válogatott történetek, a’ mellyekben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága nyilván, és világossan elő-adatnak. A’ mellyeket egynéhány Autorokból össze-szedvén, három részre osztott, és külömb-féle üdvösséges Tanúságokkal meg-világosított a Jésum Társaságából-való P. Taxonyi János.*

Taxonyi művének jelentőségét – az irodalomtörténész Papp Andrea mellett – legpontosabban Perger Gyula határozta meg azon kritériumok alapján, ahogy a szöveg a kortárs hiedelmekre hatott vagy épp reflektált. A hiedelembeszélésekre gyakorolt hatására azonban már Katona Lajos is felfigyelt:

[Taxonyi könyvének] is lehetett némi behatása népünk monda- és meseszövevény munkásságára; ha nem is mindig közvetlenül, annál gyakrabban a templomi szószerzőről hulló ige magvainak tovább csírázása alakjában. Mert mint a középkorban [...] a Gesta Romanorumot, úgy használták a XVIII. században Taxonyi példatárát is a prédikátorok kényelmesebbjei.⁴²

Bár Taxonyi sokszor „példának” nevezte történeteit, műfaji hitelességüket ez nem engedte kétségbe vonni: „Ezek akár históriák, akár csak fabulák légyenek is, de eléggé megmutatják” ennek vagy annak a hittételnek igazságát. Számára így nem a történetek korábbi jelentései, hanem vele *egykorú interpretációi* voltak fontosak.⁴³ **(7., 8. kép)**

Taxonyi életének adataihoz jórészt a Jézus Társasága megőrzött följegyzései lehetnek a források. A trencsényi noviciátusjegyzék szerint a Sáros vármegyei Hanusfalván született 1679-ben. Tanulóévei a Thököly-kor, ifjúsága a Rákóczi Ferenc-szabadságharc jezsuitákra nézve viharos korszakára esett. Trencsén, Gyöngyös, Eger, Nagyszombat, Győr, Kolozsvár és Kassa jelentik működésének terét. Ifjúsága idején háború, polgárháború és pestis környékezik, zavartalan munkára csak Kassán lel, a főiskola bölcséleti tanszékén. 1718-ban jelenik meg Nagyszombatban első magyar nyelvű könyve (*A’ purgatoriumbeli lelkek állapotja, S azoknak az ő jótévedőjökhez való hála adás*), egy latin nyelvű munka fordításaként, de a saját neve alatt.⁴⁴ Ugyanennek második, javított kiadása is elkészült 1742-ben, Győrben.⁴⁵ Ebben a híveket rendkívüli módon érdeklő, egyúttal aggodalmukra és kételyeikre is bőven okot adó témát, a túlvilági vezeclést és annak (elsősorban „fizikai”) körülményeit tárgyalta a hívek számára is érthető, egyszerű formában és populáris nyelven. A fordítás is eleve ezzel az igénnyel készült. Taxonyi a tanítás alátámasztására összesen több mint nyolcvan exemplumot idézett, ezáltal is megkönnyítve a téma megértését. Sokak számára fontos kérdés volt ugyanis, hogy megjelenik-e az ördög az embernek halálakor. Hol van a purgatórium, milyen részei vannak? Milyen büntetések vannak a tisztítóhelyen, mennyi ideig tartanak? A lelkek tudnak-e magukról, szerezhetnek-e információt az élőkéről, azok viselt dolgairól? Az élők hogyan beszélgethetnek a tisztítóhelyi lelkekkel? Mennyire súlyosak a purgatóriumbeli kínok? Milyen „fizikai” fájdalommal jár a tisztítóhelyen átvergődni? A purgatórium súlyosságát taglaló részben Taxonyi így írta le annak „fizikai” jellegét:

Nem hiszem, hogy a Purgatóriumban a’ tüzenkívül büntetésnek más eszközei volnának: de az Isten ezekkel a *lát-ható és megfogható kínok* által akarta az embereket valamennyire újítani az ismétlen büntetéseknek és kínoknak

⁴⁰ Harmening D. 1979; Tüskés G. 1997.

⁴¹ *Taxonyi J. 1740. I.; Taxonyi J. 1743. II.*

⁴² Katona L. 1900: 297–309.

⁴³ Papp A. 1994: 91–98; Perger Gy. 2001: 53–76.

⁴⁴ Taxonyi művét Lósi és Hédervári Viczay Teréziának ajánlotta, ki a nyomdaköltséget fedezte, és az ő tulajdonában volt a mű latin nyelvű változata is. Báthory O. 2013.

⁴⁵ Az eredeti mű Martín de Roa (1563–1637) *Estado de las almas en el Purgatorio* című műve (Sevilla, 1619) volt, amelynek 1633-ban Bécsben jelent meg a *Status animarum purgatorii* című latin verziója. Ennek később további kiadásai voltak ugyancsak Bécsben (1643, 1688): Báthory O. 2013; Báthory O. 2016. Az eredeti mű: *Taxonyi J. 1718; Taxonyi J. 1742.*

megfogására.⁴⁶ [...] ezekkel a látható és megfogható kinok által, a' külömben meg-nem tudható büntetéseket, és gyötrelmeket akarta valamennyire ismértetni.⁴⁷

A kínok másféle képletes leírását az exemplum részekben is megtaláljuk. Itt a haldoklás pillanatában érkező ördög-ről derül ki, hogy a halál után a testet *vérszívéssel* dolgozza meg. A szöveget 1718-tól 1742-ig követhetjük nyomon:

[1718] A' Szent Márton Püspök életében-is meg iratott, miképpen halálához közelgetvén csúfolá az Ördögöt, ki néki megjelent vala, mondván néki: Mit állasz itt *vér szopó bestye?* semmi gonoszt nem találsz én bennem.⁴⁸

[1740] Sz. Márton Püspök sem vólt ment e' bajvivástól; ötet-is megpróbálta a' kisirtő; és pedig látható formában jelent-meg előtte. Noha ő, szokott bátorsága szerént, meg-vetette az ő kisértetét, és erőssen megpirongatta mondván: Mit állasz itt *vir-szopó bestia*, semmit én bennem nem találsz.⁴⁹ [1742] Sz. Márton Püspöknek, mikor halálához közelgetett vólna, meg-jelent az ördög, a'mint meg-vagyon irva az ő életében: de ő ki-tsúfolá, és pirongatá ötet, mondván: *Mit állasz itt vér-szopó bestye?* semmi gonoszt nem találsz bennem.⁵⁰

Taxonyi élénk szolgálatait a jezsuita rend sokszor igénybe vette. A következő évtizedben az ország, de különösen a Felvidék és a Dunántúl sok helyén fordult meg utazó prédikátorként, ahol erről a témáról is minden bizonnal szót ejtett. Nagyszombat, Nagybánya, Ungvár, Komárom, Szatmár, Rozsnyó, Kőszeg, majd ismételt Győr és Kassa szószékein tartott egyházi szónoklatokat, közvetetten érintkezésbe kerülve a köznéppel és nagy hatást keltve prédikációival. Hatvannégy esztendő, amikor a szószéktől megválk, csak a gyóntatószéken és könyveivel folytatva működését. Már nyugdíjas, amikor 1740-ben kiadhatta fő művének első kötetét, majd 1743-ban a másodikat. Ennek megjelenésekor kerül utolsó szolgálati helyére, Nagyváradra, ahol 1756. június 3-án, munkás hatvanhét évet megélve, meghal.⁵¹

Taxonyi a példázataiban (és vélhetően prédikációiban) az ördögről és a boszorkányokról mintha nagyobb buzgósággal beszélt volna, mint más témákról. Több mint húsz történetének ők a szereplői. A témához való feltűnő vonzódása már szintén teológus életrajzírójának is szemet szúrt, aki úgy érezte, emiatt védelmébe is kell vennie a prédikátor papot:

[...] az isteni igazságosság feltűnőbb megnyilatkozásait tárgyalja, nem lehet jogosan szemére vetni, hogy e természetfölötti megnyilatkozásokat nagyobb számmal közli.⁵²

A korabeli prédikációkban megjelenő katolikus ördöggéptől lényegében nem különbözik Taxonyi meditációs könyvébe fordított felfogása: az ördög a gonoszság, a bűn és a kárhozat megtestesítője, minden baj és betegség okozója, aki önként száll szembe Istennel.⁵³ Taxonyi az ördögről mint a bűn és istentelenség forrásáról kéttucatnyi történetben emlékezett meg. Hogy megóvja olvasóit (hallgatóit) tőle, azzal biztatott, hogy az ördög „soha úgy meg-nem változtathatja magát, hogy [...] meg nem ismértetheték”. Egyik exemplumában az ördög ugyan asszony alakjában jelenik meg három nemes ifjú előtt, de:

[...] fején két szarva, a' keze, és lába ujjain, mint a madaraknak, horgas körmei vólnának [...] ámbár emberek személyét, és formáját fel vegye-is: mindazonáltal mint szeg a' zsákból, ugy ő is ki-tetzik valami jelből. Mivelhogy ketske bak, a'vagy ló lábai vannak, a' teste vagy igen nagy, vagy igen törpe, vagy orra mód nélkül hoszszú, vagy ujjain horgas körmei, vagy a' homlokán kiseded szarvai vannak...⁵⁴

A főördög mellett Taxonyi az ördöggel rokon gonosz szellemek hiedelemalakjait is körvonalazta hallgatósága (és olvasói) előtt. Mesterükhöz, az ördöghöz hasonlóan ezek is képesek az alakváltoztatásra. A *Tükörök* ördögei, boszorkányai emberi formát éppúgy ölthetnek magukra, mint a jó angyal formáját. Taxonyi széles példasort ad az ördög és követői alakváltozatairól: lehetnek pokolbéli kígyó, varas béka, farkas, macska, teve, szamár, oroszlán vagy farkas, de tüzes kígyó, patakából kijövő „tsudálatos és rettentő állat” is, sőt Nílus-parti krokodil:⁵⁵

Azért sokat tehetnek ezek a' gonosz lelkek – Külömb-féle; ugy mint medvéknek, tigriseknek, komondoroknak, fekete Szeretseneknek, és más állatoknak formájába változtathatják magokat.[...] A' jó angyalnak-is formáját fel-vehetik magokra... Így átváltozva [...] Sok zenebonát, zörgést és zendülést tehetnek a' Várakban, és a' há-

⁴⁶ Taxonyi J. 1718: 23–24.

⁴⁷ Taxonyi J. 1742: 47.

⁴⁸ Taxonyi J. 1718: 5.

⁴⁹ Taxonyi J. 1740. I: 1, 8, 1, 112.

⁵⁰ Taxonyi J. 1742: 12.

⁵¹ Jablonkay G. 1910: 37–55.

⁵² Jablonkay G. 1910: 121.

⁵³ Papp A. 2010: 96.

⁵⁴ Taxonyi J. 1743. II: 512.

⁵⁵ Taxonyi J. 1743. II: 11, 3, 12–13.

zakban, megronthatják, megbetegíthetik az embereket és az állatokat, viszályokat, háborúságot szítanak, sőt a levegő égben-is záport, jég-esőt, szelet, és rettenetes égi háborút indíthatnak.⁵⁶

Perger Gyula szerint az ördög illetően külső jellemzése általánosan ismert és elfogadott a néphitben. Kecskébakként vagy lópatásan jelennek meg a korai ábrázolásokon vagy a kisnyomatványokkal terjesztett metszeteken is, de számtalan alakváltozatairól a boszorkányperек tanúi is sokat beszélnek.

Taxonyi könyvének megjelenése idején a büntetőjogi kézikönyvek közül a *Praxis Criminalis* vonatkozó részei utaltak azokra a sugalmazói kérdésekre, amelyekre válaszként a perek tanúvallomásaiban, majd a gyanúsítottak kényszer nélküli és kényszervallomásaiban kaphatunk az ördögről tükörképet. A szegedi, 1728. évi boszorkányperben a tanúk az ördögöt bakkecske, illetve fekete bika képében látták. 1731-ben a boszorkánysággal vádolt Tóth Anna is azt állította, hogy az ördöggel kötött szövetség alkalmával az ördög maga is jelen volt „Aszszony ember ábrázatában” (!) A vele szövetkező emberek, miután megtagadták Istent, tisztelik és imádják az ördögöt.

[...] az Istent meg tagadgyák, és helyette az ördögöt tisztelik, és imádgják: az Oltári-Szentséget pedig ki-mondhatatlanul gyalázattal tiszteletlenítik, és szertelen boszszúsággal illetik...⁵⁷

A recens magyar hiedelemszövegekben ritkán találkozunk ugyan az Isten megtagadásával, de a német néphitben, illetve a boszorkányperек jegyzőkönyveiben – az ördöggel való szerződés kapcsán – alapvető motívum az Isten és a Szentháromság megtagadása, a Krisztust jelképező Oltáriszentség meggyalázása. Az 1743-as tortúrán a gyalókai Csordos Máttyás azt vallotta, hogy:

Azon ördögi Compániában valo Emberek kinszerítették eötet, hogy az Istent tagadja megh, de nem cselekette.⁵⁸

Sellymes Sára 1758-as peréből az esküvés szövegét is ismerjük.⁵⁹ Ugyanazon évben Oláh Mária már azt is megvallotta, hogy az eskütételnél négy-öt pokolbéli ördög is jelen volt:

A Luczifer mondotta az Esküvésnek formáját ekképpen: Az Isten nem lészen néked Istened, én nem imádom, nem tisztelem, hanem tisztelem Luczifert és az ő Társait, semmit sem hiszek a Boldogságos Szűznek sem az Égben levő Szenteknek.⁶⁰

Taxonyi könyvében „a szemfény vesztő tselekedetek” kapcsán utalt az ördögidézés mágikus gyakorlatának elképzelt módjára is. A védő funkciójú mágikus körben a szentelt krétával, kézzel, ostorral, leggyakrabban bottal körbekerített területen álló személy úgy idézheti meg az ördögöt, gonosz szellemeket, hogy nem esik bántódása. A bűvös kör, mint a tudós pásztorok tudományszerzésének helye, hiedelemmondáinknak ma is élő eleme, de Taxonyi prédikációinak külön témája is.⁶¹

Ott a' pásztor kezében vön egy veszszöt, és azzal nagy kereket vona a' földön; a' mellynek közepére helytetvén a' Hertzeget, meg parancsolá néki, hogy a' kerékből ki-ne mennyen, mert az ördög mingyárt el-ragadgya.⁶²

De mire is képesek azok, akik valamely módon (szándékosan) szövetséget kötöttek az ördöggel és megszerezték a tudományt? **(9. kép)** Mesterükhöz, az ördöghöz hasonlóan képesek az alakváltoztatásra:

[...] egy gonosz-tévő sints, a' ki annyira ártson a' községnek, mint a bü-bájosok, és ördöngösök. Mert mikor ők az ördög iskolájába adgyák magokat, erős hitezéssel arra esküsznek, hogy minden lehetséges módon ártani fognak mind az embereknek, mind a' barmaiknak. Azért meg-vesztik az embereket, és sok-féle betegséget szereznek nékik. Meg-tsinállyák, hogy a' házasságok ne élhessenek a' házassággal, avagy hogy gyermekek ne lehessen. A' gyermekeket meg bájollyák, és meg-babonázzák. A' marhát meg-dögleltetik. A' teheneknek tejeket el-vészik, avagy azt tselekszik, hogy a' tej helyett vért ereszszenek. Égi-háborút, menyköveket, kő esőt indítanak. Egy szóval nints olly gonosz, a' mellyet ők az ördög segítségével meg-nem tselekedhetnének.⁶³

Taxonyinak az ördöngösök alakváltozására vonatkozó leírását nyilvánvalóan befolyásolták forrásai – részben az eredeti német példák, részben a már azokban is tetten érhető, egyházatyák által értelmezett biblikus magyarázatok, részben a segneriánus mozgalom által megjelenített pokoli víziók forgatókönyvek által. Ugyanakkor Perger Gyula szerint Taxonyinál az ártó cselekmények felsorolása teljesen „szinkronban” van a magyar hiedelemmondákban élő különböző alakok (boszorkány, táltos, garabonciás és egyéb tudományos emberek) tevékenységével. Taxonyi hosszabb példáiból,

⁵⁶ Taxonyi J. 1740. I: 341; Papp A. 2010: 95.

⁵⁷ Taxonyi J. 1743. II: 184.

⁵⁸ Schram F. 1970. II: 196–206. No. 289.

⁵⁹ Schram F. 1970. I: 320. és 324–325. No. 101.

⁶⁰ Schram F. 1970. I: 340–345. No. 103.

⁶¹ Szendrey Á. 1986: 82–86, 89–93; Bihari A. 1980: 83; Perger Gy. 2005.

⁶² Taxonyi J. 1743. II: 194.

⁶³ Taxonyi J. 1743. II: 185–186.

a történetek tanulságaiból egyértelmű, hogy a szerző mindezeket a cselekményeket mind a „boszorkány” személyét megrajzoló figurához kötötte (nyakába varrta), akit a szerző ráadásul a saját szomszédasszonyában vélt felismerni:

Vaygon nékem az én Szomszéd Asszonyomnak kerete mellett egy szép virágos mulató kertem. Mikor abba egykor bé-mentem volna, mindgyárt meg láttam ott a Szomszéd Asszonyom kertéből jövő, 's vissza menő ember láb nyomait, és a' kárt is, a' melly ott nékem tétetett. Midőn pedig a' kertem ajtajában meg-állottam, és tsak magamban alattomban a' káromért panaszkolkottam volna, hertelen mellém jöve a' Szomszéd Asszonyom, és azt kérdeze tőlem, ha volna-é valami gyanúságom felőle? Én tudván, hogy rossz hire volna, meg-ijedék tőlle, és tsak azt mondám: a' füben-való járás ki-mutatya a' kárt. Ő pedig látván, hogy az ő kívánsága szerént nem akarnám magamat véle pörbe botsátani, nagyon kezdde boszankodni, és némely szokat, mellyeket én ugyan hallék, de nem érthetném, mondván el-méne. Egynéhány nap múlva rettentő nagy betegségbe esém: mert a' ki-mondhatatlan nagy fájdalom, és szegezés úgy kinozta a' hátamat, és béletem, mintha azokat két éles hegyes tör szüntelen járná-által. Melly iszszonyú kinok miatt éjjel nappal jajgattam, és azzal a' többi szomszédaimat szüntelen nyughatatlanítottam. Sokan közzülök jövének látogatásomra, és vigasztalásomra; a' többi között egy fazekas-is, a' ki nem tsak szeretője, hanem ágyasa-is vala annak a' boszorkány Szomszédomnak: de azzal a' vigasztalással semmiképpen nem enyhődött az én iszszonyú nyavalyám, és keserves gyötrelmim. Más nap ismét hozzám jöve a' fazekas, és elsőben vigasztalni, azután tréfálódni kezdde. A' többi tréfái között (noha ez nem volt tréfa) azt-is mondá: No! Most meg-próbálok, tselekedetből-é avagy más okból esett rajtad ez a' te nehéz nyavalyád. Ha gonosz tselekedetből; bizzál, mert meg-segitelek, és előbbeni egészségedet bizonyval vissza nyerem.

Ha eddig valaki nem tudta volna, miről ismerszik fel a szomszédban a boszorkány, most jó példát kapott. Taxonyi nem foglalkozott azzal a morális kérdéssel, mi lesz a feljelentés áldozatával, önös érdekből csak a nyavalyái azonnali megszüntetésére törekedett:

Véve azért, és meg-olvaszta egy darab ólmot, és én az én ágyamban fekvén, reám tön egy vízzel teli tálat, és a' meg-olvasztott olmot belé önté. És midőn ez meg-hidegült, és öszve-ment volna, a' gonosz tselekedetnek minden jelei rajta meg-tetzenének. Azonnal fel-kiáltá a' fazekas; bizonyval gonosz tselekedet által nyomorottál-meg. És imé a' gonosz tselekedet eszközeinek egyik része a' szobád küszöbe alatt vaygon el-ásva. Mennyünk azért, és keressük fel: mert mihent azokat onnét el-viszük, azonnal jobban fogod magadat érzeni. El-méne ezért vele a' férjem, és a' fazekas fel-emelé az ajtó küszöbet. Meg-látván pedig az alatt egy lyukat, mondá a' férjemnek, hogy tegye belé a' kezét, és valamit benne talál, mind húzza-ki. Ki húza azért elsőben egy minden felől meg-lyugattatott képet, a' melly viaszból vala öntve. Hoszszasága egy tenyernyi vala, az oldalában pedig ugy, a' mint én fájdalmat szenvedek két tű egymás ellenébe ütve vala. Az után egynehány posztó tsumókat, a' mellyekben külömb-féle tsontok valának takarva, húza-ki: a' mellyeket a' képpel együtt midőn a' tűzbe vetettek volna, én azonnal meg-gyógyulék, és az életnek kívánsága-is vissza adaték nékem. Mindazonáltal noha a' rágás és a' szegezés meg-szüntenek rajtam, de ekkoráig sints olly épségem, a' mint vala ennek előtte [...] mert még vannak ennek a' gonosz tselekedetnek némely eszközei elrejtve, a' mellyeket ő meg-nem találhat, mert helyeket nem tudgya.⁶⁴

Ha mindezt a szószékről kapva hallotta valaki, bizonyára körbenézett karácsonykor, ki lehetne az ő megrontója. Taxonyi azzal sem foglalkozott, hogy mint pap, mégis milyen mágikus tesztben lett megpróbálva a rontó. A történetet azonban nem így kell hallgatni!

A példázatban a prédikátor abba a „bűnös” karakterbe bújjik, amelynek kárhóztatását végzi a szószékről. Valójában épp azt mondja, hogy mit ne (!) tegyünk – leginkább ne forduljunk varázslóhoz –, ha ilyen késztetésünk támadna. Meg persze fordítva, minden efféle varázscselekményt tegyünk szóvá és vessünk ki magunk közül; leginkább azokat, akik ilyen varázslást végeznek. A köznép körében, a mindennapokban átélt élmények és a művelt, tanult értelmiség könyvkultúrájának ellentmondásos kapcsolatát, együttélését, egymás általi formálódását Taxonyinál e remek stiláris fogásai segítenek tetten érni: példázatának hősével egyes szám első személyben mesélteti el a vele történeteket. Így a tudós teológus könnyedén kivédheti a tudatlanság, babonáság vádját: ő csak közreadó. A témához való erős, személyes vonzódása, érzelmi kötődése azonban így is nyilvánvaló számunkra. A történet archetípusa a még a XX. században is fellelhető boszorkánytörténeteknek: a kárt okozó és megsértett boszorkány megbetegíti haragosát. A rontást csak különleges eszközökkel lehet felismerni és elhárítani. A rontó személyének viaszöntéssel, ólomöntéssel való leleplezése Európa-szerte elterjedt varázscselekmény, de ennek a történetnek konkrét magja minden bizonyval a *Malleus Maleficarum* (1489) egyik példájában szerepelt. Ez a történet elmondja, hogy amikor ólmot öntöttek, hirtelen különféle alakok keletkeztek, mintha csontot, tüskét, haját tettek volna a vízbe. Az öntő ebből látta, hogy a betegség rontás következménye:

⁶⁴ Taxonyi J. 1743. II: 218–222.

Látod, hét fém van a hét planétának megfelelően, és mivel Saturnus rendelkezik az ólommal, ezért az ő sajátosága, hogy ha ólmot öntünk egy rontás fölé, befolyásával ismertesse a rontást.⁶⁵

Az ólomöntésről szóló boszorkányhiedelem a boszorkánysággal vádolt Horváth Katalin 1748-as nemeskéri perében is feltűnik több tanú beszámolójában. Egyikük a megrontott tehén, másik kettő pedig egy beteg leány fölötti öntést meséli el:

[...] be csinálván ajtókat, ablakokat, egy tálacska vízben a beteg feje fölött forró ólmot öntöt, az elsőben ollyas formát mutatott mint egy emberi kép, hóna alatt lévén a Puska, és valamint leánya megh lövettetett, úgy a vállán lácszott a luk, megh magyarázván nekik, hogy a luk a sebet jelenti, a Puskát pedig a hóna alatt Horváth Katának az ördög sütöttö el, s abban az ördögös lövésben vagyon ollyas nyomoruságos nyavalában.⁶⁶

A rontást, betegséget okozó és fenntartó, küszöb alá elrejtett viaszbábu és rongyba csavart csontok motívuma is általánosan ismert, csakúgy, mint a rontás elhárítása azok elégetésével. Egyik legelterjedtebb hiedelemtörténetünk motívuma, az állatalakban megjelenő s így megölt boszorkány tűnik fel egy Martin Del Riótól (Coloniae Agrippinae: Von Cöllen, 1720) kölcsönzött történetben:⁶⁷

Igy akarta, a' mint Delrio Márton írja, más boszorkány, a' ki vendég-fogadóné vala, de maga veszedelmével, egy paraszt emberen boszszuját ki-tölteni. Mert midőn ez a' paraszt ember fiával együtt nála sert ivott vólna, eszébe vevé, hogy a' gazd'-aszszony kettős krétával jegyezné-fel az itzéknak számát. Midőn azért el-akart vólna menni, hívá a' vendég-fogadónét, kérdezé mennyivel tartoznék néki. Az Aszszony elő-hozván a' táblát, imé úgy mond, ennyi itzének árával. Nem igaz, mondá a' paraszt ember, mert én-is fel-rójtam az itzékot, ennyit ittunk, ihon az árra, és asztalra vetvén a' pénzt, el-méne fiával. Fel pattant az Aszszony, és nagy boszankodással mondá néki: várj tsak: avagy én nem lések az, a' mi vagyok, avagy te ma nem mehetz haza, a' paraszt ember semmibe hajtá fenyegetését. De mikor a' patakhöz, a' hol a' tsónakját hagyta vala, jutott vólna, mintha oda szegezték vólna, semmiképpen a' fiával, noha az izmos legény vala, ketten el-nem indithatták a' hajótskát. Mikor pedig mellettek három vitézek mennének az úton, kéré őket segítsenek el-mozdítani a' tsólnokot, nem léssen heába fáradságok: mert sert töltet nékik. Mind az öten tehát nagy erővel igyekeznek el-indítani a' hajótskát; de haszontalan vólt minden erőlködések. Akkor egyik a' vitézek közzül mondá: rakjuk ki belőle az egyet mást, talám könnyebben el-indithatjuk. Mikor pedig ki-rakták vólna, imé a' hajó fenekéről nézi vala őket szikrázó szemeivel egy nagy varas béka. Fogja egyik a' vitézek közzül a' törét, és fel-fujtt torkán által-veri, és a' vízbe veti. A' vízben mintha meg-hólt vólna, hanyattá fordul, el-terpeszkedik, de ott is egynéhány tagját meg-sebesíték, és azonnal a' hajó el-indul. Viszsa-méne azért örömmel a' paraszt a' vitézekkel azon vendég-fogadóba, hogy ígéreti szerént sert töltessen nékik, 's kérdezi a' szolgáló-leánytól, hol a' gazd' aszszonya? Felele az, hogy a' kamrában halállal tusa-kodik. Mondá a' paraszt ember: Alig vagyon fél órája, hogy innét el-menvén egésségessen hagytam, mi lelte az ólta? [...] és bé-menvén a' kamarába halva talállya. Jól meg-vizsgállyák a' testét. És láttyák, hogy azon a' tagjain estek a' sebek, a'mellyeken estenek a' ladikból ki-vetett békán.⁶⁸

A fenti történetek mindegyike Del Río, Stengel, Pexenfelder, Claus vagy Ardia – (általában jezsuita) – gyűjteményeiből származik, így a XVII. századig felhalmozott, de korábról rétegződött elbeszélői tudást közvetítette magyar nyelven, akár olvasmányként, akár a szószékről hallva.⁶⁹ Taxonyi könyvében ugyanakkor számos, saját korára reflektáló hiedelemtörténet is olvasható. Így a Perger Gyula szerint „gyakran humorral korholó” szerző leírásai alapján a XVIII. század élő szokásairól is képet nyerhetünk:

Istennek haragját gerjesztik magok ellen, a' kik betegségekben boszorkányok, vagy más hitvány Aszszonyságok által magokon olvastatnak, vagy valami babonás írásokat, mellyek által közönségessen meg-tsalattatnak, nyakokon hordoznak. Nem tagadom ugyan, hogy a' kik ilyen babonákkal élnek, néha meg-gyógyulnak ördögnek mestersége által: a' mint mikor egy szem-fájó Aszszony, egy Deáktól tzedulát kért nyavalyája ellen, és a' Deák tsintalanságából ezeket írta: Az ördög tolyya ki szemeidet, és azoknak üregét sárral töltse-bé, meg-gyógyúlt. Midőn egy vén Aszszony egynéhány meg-betegedett marhát olvasással meg-gyógyított vólna, kérdezték, mit olvasna rajtok? Felele, hogy semmit sem egyebet, tsak ezeket a' szókat: Oh édes barmom! Te olly bizonyosan meg-gyógyúlsz, valamint bizonyos, hogy a' mi szakátsnék az ördögé.⁷⁰

⁶⁵ Tom. I. Ouaest. II. Pars. II. *Malleus Maleficarum* 1669: 175.

⁶⁶ Schram F. 1970. II: 257–269. No. 295.

⁶⁷ Bihari A. 1980: 62–63, 72–75.

⁶⁸ Taxonyi J. 1743. II: 223–225.

⁶⁹ Ardia J. A. 1738; Claus J. I. 1733; Pexenfelder M. 1679; Stengel G. 1686. Taxonyi forrásainak nagy része, beleértve a négy leggyakrabban használt művet is, visszavezethető Jean Maior *Magnum Speculum Exemplorum* című, először 1481-ben kiadott gyűjteményére.

⁷⁰ Taxonyi J. 1743. II: 210–211.

Taxonyi a humoros példával a babonamentes viselkedés egyik lehetséges illemszabályát ajánlotta hallgatóinak. Hogy magunk ne keveredjünk gyanúba, tetsessük magunkat jámbor, jóra való kereszténynek. Hétköznapi példa egyszerű embereknek. Vagyis a prédikáció (és nyomában a könyv) nem a tanult embereknek szól, hanem a tanulatlanoknak. Ha viszont mindezt könyvben olvashatjuk is, akkor pedig arra való a történet, hogy a tanult olvasó szórakozzon, kinevesse a tanulatlant. Kettős haszon. Taxonyi a helyes út megtalálásához receptet is ad:

Mintha hallanék valakit mondani: Hála Istennek, hogy nékem semmi részem nintsen a' babonaságban: mert mikor én valamivel élek, a' Sz. Kereszt jelét magamra vetem, az Istennek nevét segítségül hívom, annyiszor, 's annyiszor imádkozom a' Mi Atyán-kot, a' Sz. Evangeliumnak ez, 's amaz igéit elolvasom, és azon kívül kenyérral, és vízzel böjtölök. Ezek pedig mind Szent dolgok. De azt kérdem tőled, mi végre tselekszed ezeket? A' végre, hogy a' fegyver meg-ne fogjon: a' végre, hogy pénzt találhassak: a' végre, hogy hidegleléstől, vagy fog-fájástól, vagy valami más testi nyavalyától meg-menekedhessem. A' végre, hogy el-ne kárhozzam: Mert valaki Kristus e' földön-való életének emlékezetére, és tisztességére harmintz-három ezer Mi Atyánkot el-mond, annak halálán szükséges-képpen meg-jelenik Bóldogságos Szűz MARIA, és a' lelkét bizonyosan Meny-országba fel-viszi. Használóképpen, a' ki minden esztendőben tizen-két pénteket nap-kelettől fogva nap-nyúgottig meg-böjtöl, el nem kárhozzhatik. Nézd, melly álnokul tsallya az embereket az ördög az aitatosságnak színével!⁷¹

Ez épp annyi feladat, mint amennyit az ördögi körrel megidézett „mit-mit” spiritus kaphatott, aki, miután minden munkát elvégzett, újabb és újabb feladatok kérésével gyötörte kapzsi gazdáját, és aki, már ha akart, sem tudott szabadulni tevékeny ördögétől: ezért „lehetetlen” feladatokat adott neki, hátha az ördög alulmarad. Valami ilyesfajta szerepben láttatja magát a mókás Taxonyi, aki a bűbájosságban (vagy épp a vallási rajongásban) elvesző, tévelygő híveinek – kiktől papi pályaválasztása miatt nem szabadulhatott – harminchárom ezer Miatyánkot javasolna elmondani.

Taxonyi tapasztalt élete, munkája során maga is látott rajongót, babonást, boszorkánykodót és boszorkánysággal nyelvedőt. A bűnök hosszú lajstroma a következő tételekből állt nála, amit ezzel párhuzamosan az ezekre reflektáló jó tulajdonságok jelzőivel is kiegészíthetünk: 1. bujaság, testi vágyak, paráználkodás, 2. lopás, rablás, gyilkosság, gyermekvesztés, 3. fősvénység, uzsora, 4. kevélység, 5. háládatlanság, 6. házasságtörés, szerelemföltés, 7. ünneprontás, részegeskedés, káromkodás, torkosság, tánc, 8. babonaság, mágia, boszorkányság, átok, 9. esküszegés, 10. irigység, 11. restség, 12. harag.

A pozitív tulajdonságok közül a vallási, erkölcsi meghatározottságuk dominálnak: jámbor, istenfélő, ájtatos, alázatos, bűnbánó, irgalmas, tiszteli a szenteket, ereklyéket, erényes. Jelentős azonban a világi szempontok szerinti pozitív tulajdonságoknak a száma is, mint a bölcs, tudós, szép, híres, vendégszerető, bátor, béketűrő, gondos, előre-látó, dolgos, amelyek önmagukban nem feltétlenül hordoznak vallásos jelentést.

Más kérdés, hogy mivel alapvetően vallásos, tanító szándékból íródott műve, ezek a tulajdonságok is ennek a célnak rendelődtek alá. Látható, hogy alig van a katolikus erkölcsstan rendszerének olyan fejezete, amellyel ne foglalkozna Taxonyi. Ahogy többször utaltam rá, nem rendszerszerű tárgyalásról van szó, hanem elsősorban az olvasói (hallgatói) számára legszükségesebbnek ítélt tanítások példáit emelte ki, azokat hangsúlyozta. Valójában olvasóira bízta, ki mit és mikor válogat ki belőle és milyen élethelyzetben tartja fontosnak igazodási pontként elolvasni. Ha a boszorkányokhoz való fordulást választanád, adott a válasz, miért *ne* tedd:

Ma meg-gyógyítja lovadat, holnap azt mivel, hogy lovastól nyakad szakadgyon. Ma meggyógyítja hideg-leléstől fiadat, holnap arra viszi, hogy meg-gyujtsa a házadat. Ma kintset taláztat, holnap el-lopattya.⁷²

Taxonyi könyvtől független eredeti prédikációs szövegei sajnos nem állnak rendelkezésre, de a katolikus engedékenységre ellenére sem tartjuk véletlennek, hogy egy erkölcsi olvasókönyv műfajában jelentek meg ilyen nagy számban a „mesés fabulák”. Ezek arra utalnak, hogy az eredeti prédikációi is ilyen színesek lehettek. A műfaji keret kiterjeszti az alkotói szabadság lehetőségeit, a kívánt funkciók betöltésére a prédikátor és a hallgató (olvasó) szabadabban választhat a rendelkezésére álló példaanyagból.⁷³ Taxonyi gyakori utalásai, leírásai, kifakadásai a köznépi életét szelvényben-hosszszában átszövő babonáságról a népi kultúra *tükreként* (innen művének címe is) s egyben a művelt prédikátorszerzőnk sajátos olvasataként is vizsgálhatók. Ez utóbbi szempontból feltűnő Taxonyi vonzódása az ördöghöz és boszorkányhiedelmekhez. Ezért is világlik szoros kapcsolata, rokonsága a köznépi hiedelmek képzeteivel.⁷⁴ De térjünk vissza a könyvek világából a vallásos tér ördögökkel teli régióiba. Nézzünk körül, mikor és milyen helyzetekben volt erős tétje az ördögüzésről nemcsak beszélni, de végrehajtani is azt.

⁷¹ Taxonyi J. 1743. II: 212–214.

⁷² Taxonyi J. 1743. II: 2/3–1.

⁷³ Papp A. 2010.

⁷⁴ Papp A. 2010: 137–139.

4.3. ÖRDÖGŰZÉS VAGY CSALÁS: FELEKEZETKÖZI PÁRBAJ AZ ÖRDÖGÉRT (POZSONY, 1731–1740)

Kulcsszavak: ellenreformáció; vallási türelmetlenség; kései eretnekpercek; ördögösség vallási kérdése

1729-ben érkezett a Nyitra megyei Mijavára bizonyos Mlynařík Vencel katolikus morva pallér. Azért jött a régóta számkivetve élő, Krmann Dániel (1662–1740) főtisztelendő úrhoz, mert azt remélte az öreg evangélikus lelkésztől, megszabadítja őt a démonaitól. Valóban úgy volt-e, vagy csak azon ürügy alatt, hogy az evangélikus vallást elfogadja, elég az, azt állította, hogy testileg megszállta a gonosz. A tudós férfit Mlynařík sok kéréssel annyira megnyerte, hogy a nevezett morvát testi orvosságok és szellemi eszközök segítségével megszabadította betegségétől. Úgy tűnt, Mlynařík egészsége helyreállt. Ez időtől fogva Mlynařík Krmann oldalán tartózkodott Mijaván. Segítője, titkára, szellemi napszámosa lett az öreg tudósnak.

Az eset itt véget is érhetne, de valami úton-módon a helyi, nem túl nagy katolikusság plébánosának tudomásával a Nyitra vármegyei hatóság vizsgálatot rendelt el arra hivatkozva, hogy Mlynařík közönséges és közveszélyes aposztata. El nem ismerve annak lehetőségét, hogy katolikusból nem lehet valaki lutheránus, csak hittagadó, Mlynaříkot mint köztörvényes bűnözőt kívánták lefogni. A törvényszék Krmann ellen is azonnal súlyos vádakot emelt, büntethető volt ugyanis az, aki egy katolikust hitének megtagadására rávesz. Mlynaříkot a nyitrai börtönbe szerették volna bevitetni. A helyi alsópapság mindjárt föl is emlegette azt az aggodalmát, hogy nehogy úgy járjanak, mint jártak 1672-ben, amikor is a mijavai buzgó lutheránusok ellenszegültek a birodalom központjából érkező, és őket a katolikusságra kényszerítőknak, és nehogy újabb vérengzés legyen belőle, mint volt egykor a Turóc megyei Turolukán. A katolikus kisebbség most is, mint egykor, a többségi lutheránusoktól tartva azonnal karhatalmat követelt, nehogy újabb zendülés fészke legyen a mijavai uradalom.

Krmann Dániel 1662. augusztus 28-án született, így 1672-ben, amikor az említett evangélikus zendülés volt, legfeljebb kilenc-tíz éves lehetett, mégis Grassalkovich Antal (1694–1771) királyi jogügyigazgató a Krmann-nal szemben megfogalmazható vádat – áttértett egy morva pallért a katolikusságáról – kiegészítette azzal a politikai váddal is, hogy a zendülésre notóriusan hajlamos, mivel maga is részt vett a katolikusok elleni turolukai vérengzésben. A Mlynařík és még inkább Krmann ellen indított 1731-es per bizonyítékai nagyon nehezen álltak össze. Egy járásbeli esküdtet küldtek ki, hogy menjen el a mijavaiakhoz megtudakolni, miképp vélekednek a helyiek Krmannról és a megtért, avagy hittagadó Vencelről. A verbói esküdt, egy bizonyos Hinjerka, meg is tette a hivatali vizsgálatot, de nagyon kedvezőtlen eredménnyel zárva. Mert sem Vencelt el nem foghatta, sem a mijavaiakat kiadására rá nem bírhatta. Azonnal jelentést tett tehát a vármegyének. Ezen felméréskor a vármegye törvényszéke elhatározta, hogy az egész ügyről jelentést tesz őfelségének, így királyi parancsot eszközöltek ki azért, hogy a befogást végrehajthassák. Eszerint a fő- és alszolgabírókn kívül két esküdtet és a csejtei uradalomból néhány tisztet küldtek Mijavára, akikhez még a csejtei archidiaconus és a vágújhelyi prépost segédje is csatlakozott. Karhatalomként még a német katonaságból egy altisztet és az alá rendelt legényt is magukkal vitték.

Az öreg tudós lelkész sorstragédiája ekkor kezdődött. Ma már tudjuk, Krmann történetének forró témája ekkor lett az ördögűzésről való vita, a szentelt ostya erőszakos megetetése, valamint egy öreg „eretnek” vallásos mártírként való halála. Minden, ami még a hétköznapiak része lehetett az 1670-es, 1680-as években a török-pogánytól sújtott régióban, korszerűtlennek és groteszknek hatott az 1730-as években. A vallási türelmetlenségből adódó jogtiprás ekkor már nem volt annyira egyértelmű, mivel a birodalom belátta, az alattvalók nagy részét kitevő protestánsokat nem lehet erőszakkal más hitre áttéríteni. A fordított logikai érv azonban kiütötte a biztosítékot.⁷⁵

Krmann még azt hitte, hogy az evangélikussá lett és éppen e hitváltoztatása miatt üldözésnek kitétt szerencsétlen embert kötelessége védelmébe vennie. Azt hitte, hogy a törvényes vizsgálat kérése által megmentheti a katolikus főpapság által is követelt bebörtönöztetéstől. Ezzel azonban önmagát keverte bajba. A kiküldött végrehajtó bizottság bosszút esküdtött Krmann ellen. Először felhívta a mijavaiak figyelmét arra, hogy a hozzá menekült Mlynaříkot adja ki; s mivel ezt Krmann a törvényes vizsgálatra való hivatkozás mellett megtagadta, a vizsgálóbizottság a vármegyének azt jelentette, hogy az egykori mijavai zavargásnak és az emiatt szenvedett katolikus kudarcnak egyedül a helybéli lelkész az oka. Mivel a karhatalom megjelenésekor Krmann a harangokat félreverte, ezt mint a zendülésre okot adó ténytetőt tálták a Bécsbe is felküldött tendenciózus jelentésben. Egyszersmind erélyes megtorló rendszabályt kértek Krmann és hívei ellen. A bécsi kormány utasította a vármegyét, hogy a zendülést minél előbb és minél szorgalmasabban vizsgálja ki. Úgy rendelkezett továbbá, hogy a „tumultus”-ban részt vettek az egész község lerombolásának kilátásba helyezése mellett szigorúan büntesse, ha ellenállással találkozna, katonai erőt is használhat. Fontos megemlítenem, hogy a Rákóczi-féle „rebellió” után csak évtizednyire vagyunk.

⁷⁵ Zsilinszky M. 1899: 98–102. No. XII. Golán K. 1929: 276–291. Az iratok ma Pozsony Város Levéltárában, „Descriptio Seditio-nis Mijaviensis sub Krmanno” fond alatt található.

A vármegye készséggel tett eleget a bécsi kormány meghagyásának. Hogy eljárásának kellő nyomatéka legyen, néhány század katonát azonnal Mijavára rendelt. Ezek a várost körülveve a lakosságot azzal fenyegették, hogy a várost feldőlják, a lakosságot szétkergetik. A lakosság a katonaság láttára megrémült. Talán maga Krmann is belátta, hogy itt bizonyára az ügy szándékos nagyítása következtében olyan vizsgálat készül, amely az ő személye ellen irányul. Életének addigi szomorú tapasztalatai miatt tudhatta, hogy ha ilyen katonai karhatalmat mozgósított a katolikus oldal, nem lesz védelme magasabb fórumon. Menekülésre gondolt, és egyik szolgájának szűrőbe takarózva, az éj leple alatt elmenekült a városból, és a hegyekbe futott. Ezalatt a katonaság a lelkészakra és a parókiára rontott. Mivel őt nem találták meg, családját bántalmazták, és mindent felforgatva bizonyítékokat kerestek. Krmann remény és aggodalom között vergődve egy közeli putriban rejtőzött. Csak néhány biztos híve ismerte rejtékhelyét. Közreműködésükkel egy névtelen levél érkezett hozzá, amelyben egy rejtélyes konspiráció szálait vázolták a gyanútlan lelkésznek:

Ami Miaván történt, az mind ő császári és királyi fölségének parancsára történt. Minthogy pedig neki, mint mindnyájunk legkegyelmesebb urának, mindnyájan alázatosan engedelmeskedni tartozunk, mihelyt Ön e levelet veszi, jöjjön azonnal Pozsonyba. Ha vonakodnék Ön eljönni, a legelrejtettebb zugokból is kivonják és elhozzák Önt. Azt az ördögtől megszállt embert is el kell hozni és jöjjön még legalább hat esküdt ember. Mi ha megtörténik, könnyen lehet bocsánatot nyerni és Miava feldulását elhárítani!⁷⁶

A levélnek ez utolsó mondata gondolkodóba ejthette. A bocsánatban ugyan – ismerve a klérus befolyását – kételkedett; de nem akart Mijava feldulásában részes lenni. Ezért elhagyta rejtékhelyét, hat esküdtárral és Mlynařík Vencellel (akit a levél „ördögtől megszálltnak” említett) Pozsonyba ment. Alig szállt meg a „Vörös Ökör” fogadóban, gróf Kinsky Ferenc (1678–1741) kancellár azonnal maga elé idézte, azután pedig a hat esküdtel és Vencellel együtt a pozsonyi vár börtönébe záratta. Krmann csak annyi kedvezményben részesült, hogy társaitól külön zárkát kapott. A per 1730. március 2-án kezdődött, melyben, elkülönítve Krmann esetétől, tárgyalták meg az állítólagos „ördögös” Mlynařík ügyét.⁷⁷

Mlynařík peréhez több apró irat tartozott, melyeket a Krmann-féle perből szakítottak ki. A per egészét még Zsilinszky Mihály ismertette 1899-ben, a Mlynaříkra vonatkozó részt pedig R. Kiss István közölte 1905-ben. Mlynařík nevét és személyét 1730-tól kezdve említették, hol valódi, hol álördögösnek, hol pedig „aposztátának”, hitehagyónak nevezve, attól függően, milyen büntetőjogi minősítés illet rá az iratok jegyzési idején. Eltérően vélekedtek róla, mert éppúgy említették, mint *valóságos* és mint *képzelt* ördögös, sőt mint az ördögösséget gonosz szándékkal *színelő bűnöst*. Mi már tudjuk, hogy a koncepcionált per nézőpontjától függött Mlynařík ördögi jelzője. Ha el is fogadjuk, hogy nem gonosztevő, bizonyára lehetett kedélybeteg, képzelgő ember, akit az ördög által formált rémképek is kínoztak. Akár így, akár úgy, az ördög megszállta és kínozza, amitől szabadulni akart. Több egyházat felkeresett a szabadulás reményében, de a katolikus papok próbáit – amelyek igen érdekesek, de szerinte hatástalanok voltak – nem állta ki. Mielőtt Mijavára érkezett volna, több helyről elűzték mint „praetensiv”, vagyis színlelt ördögös. Így került Krmann Dánielhez, aki több napon át gyógyította „melancholiáját”. A gyógyítás a vallásváltást is jelentette, és mint láttuk, ez vezetett Krmann Dániel elfogatásához. A vádak egész sora indult meg innentől kezdve, de most csak azt emelem ki, ami Mlynařík ördögüzésének részleteire vonatkozik, miszerint ezen az alkalmon Krmann „csalása” folytán az ördögösből nem az ördög, hanem egerek (!) szaladtak ki.

Városi Antalt, a trencsényi jezsuita kollégium rektorát kérték fel, hogy bizonyítsa be (vagy cáfolja meg) Mlynařík állítólagos ördögösségét. Erre 1730. március 2-án került sor. Városi ebben leírta, hogy Mlynaříkkal már volt szerencséje korábban is foglalkozni, most csak megismétli akkori álláspontját, hogy az említett személy nem ördögös, csak notórius hipochonder, önmaga képzelt betege. 1730. március 3-ai kelettel egy másik bírósági szakvélemény is készült. Palkovics György illavai plébános, volt jezsuita atya is levélben erősítette meg Város Antal állításait. Palkovics jelentése arról szólt, hogy Vencelt kétszeri vizsgálat után sem találta ördögösnek, és csak mint eszelőst (őrült mániákust, szenilis bolondot) ajánlotta kezelteni. 1730. június 2-án Halacz Márton kochanóci plébános is levélben bizonygatta, hogy miután Vencelt a szenteltvízzel és a szentostyával megpróbálta kezelni, őt álördögösnek találta, ami abból is kitetszett, hogy a megszállottból a kezelés hatására nem démonok távoztak.⁷⁸

A vizsgálati szakaszt és a szakértői tanúk meghallgatását követően 1731. január 8-án Grassalkovich mint ügyész előterjesztette a vádak Krmann és Mlynařík ellen. Az igazságszolgáltatás nehézségeit mutatja az a körülmény, hogy Krmann és társainak ügyét csak másfél év múlva vették elő, addig is mindük a vizsgálati tömlőben sínylődött. Később Krmann börtönőrei beszéltek, hogy gyakran hallották őt szent énekeket zengeni, és már akkor lefordította szlovákra a Mária magyar királynőnek tulajdonított „Mag ich Unglück nicht wiederstahn” kezdetű, eredetileg XVI. századi népénekét. Ez vigasztalta és erősítette a nehéz napok alatt. A januárban összeült rendkívüli törvényszékben (delegata commissio) a vádat a királyi főügyész, gróf Grassalkovich, a védelmét pedig – régi ismerősünk – a turóci ille-

⁷⁶ Zsilinszky M. 1899: 102.

⁷⁷ R. Kiss I. 1905: 218–219, 211–212. No. III–V.

⁷⁸ R. Kiss I. 1905: 218–219, 211–212. No. V.

tőségű és a hazai jogtudományokban igen jártas evangélikus Gocsetz Gábor látta el. Grassalkovich a zendülésre való hajlam vádjá mellett végül az istenkáromlás minősített esetét igyekezett Krmannra sütni. A zendülés abszurd vádjá szerint Krmann még 1672-ben Bársony János ítélőmestert agyonlövete, Mlynaříkot pedig ördögűzéssel áttérítette, a klérust gyalázta, Nepomuki Szent Jánost paráznának állította, ezért az 1723. évi halálítéletekről szóló uralkodói dekrétumra (Art. 110.) hivatkozva pallossal végrehajtott halálítéletet javasolt az istenkáromlások miatt. (A vádiratot Fabó András publikálta 1863-ban.)⁷⁹

Az ügyész Mlynařík Vencel ellen is több vádat említett. Többek közt azt, hogy azért álördögös és csaló, mert amikor nejével Seninkáról (a határ közelében Morvaországból) állítólag mint tolvajok és rablók elszöktek, a démoni megszállottság történetével csak álcázták eredeti bűnüket. A gonosz szellem által megszállt egyént feleslegesen exorcizálták, mert semmi mást nem láttak nála bizonyítottnak, mint hogy egy odacsempészett egér elfutott mellőle, amely a „képzelt” démont képviselhette.

Még ugyanezen a napon Gocsetz Gábor ügyvéd is felterjesztette a védelem érveit.⁸⁰ Krmann védője e vádakkal szemben felhozta, hogy Krmann Mlynaříkot sem Mijavára, sem magához soha nem csábította, hanem az önként jött, hogy mint búskomorságba esett egyént Isten ígéjével vigasztalja. Krmann kezdetben látni sem akarta; nagy kérések folytán csak tizennégy nap után bocsátotta maga elé; akkor pedig csak imádkozott vele, Isten ígéjére oktatta és vigasztalta. Mlynařík nem nála, hanem egy koldusnál lakott. Gocsetz a végére tette a csattanót, Vencelt azért sem exorcizálhatta, mivel az ördögűzés az evangélikusoknál szokásban sincs! De éppen azért sem is téríthette ki a katolikus vallásból, mert csak bő fél év elteltével bocsátotta az úrvacsorához, miután azt Mlynařík kérte. És különben is ez egyébiránt nem Krmann felelőssége, hanem a Mlynařík ügye, melyről számoljon el ő Isten előtt és lelkiismerete szerint. Gocsetz mellékesen megjegyezte, hogy a bécsi békekötés amúgy módot adna a szabad vallásgyakorlatra, így a büntetést törvénytelennek is tartaná.

Gocsetz arra is kitért, hogy a mijavai újabb zendülést 1729-ben nem Krmann idézte elő, hanem egyfelől a kiküldött Hodossy János vármegyei megbízott, másfelől az a törvényszéki karhatalmat betöltő őrmester, aki a rábízott feladatot nem – mint szokás volt – nappal, hanem az éj leple alatt akarta végrehajtani, a község nyugalma háborgatva ezzel. Továbbá, hogy amikor a megbízatásában eljárva Mlynařík már meg volt béklyózva, arra hivatkozva, hogy a község bírái a szokásában segédkezzenek, minden jogalap nélkül őket is letartóztatták. Mikor pedig a köznép az éjjeli zenebona miatt felriadt, és törvényes védelmi jogával élve (Gerüfte, Geschrei, városi közösségek önrendelkezése a védekezéshez) az éjjel rá törökre rontott, felvilágosítás végett kimenni nem engedte a bírakat. Az őrmester pedig annyiban volt felelős, hogy az összesereglett, de magát egészen csendesen viselő köznépet felingerelte. Csakugyan a katonák voltak az első támadók, mert a hazafelé indult népre rontva, néhány követ, illetve göröngyöt hajítottak utánuk. Krmann pedig a királyi rendelet iránti mély tisztelettel viseltetett: azt kezéhez véve megcsókolta, és megjegyezte, hogy ha előbb mutatták volna meg neki, akkor a zavar sem történt volna meg. A vádlott egész hibája a vádpontokra nézve nem egyéb, mint hogy a harangot félreverte. De ez sem bűn, mert véletlen baleseteknél, kivált éjjeli támadásokkor, ez szokásos és törvényes jeladás. Sokan voltak még, akik emlékezhetnek erre a kuruc háborúk idejéből. A legabszurdabb vád persze az volt, hogy az 1672-ben történt régi zendülésben Krmann részt vett, és ott a gyilkosságban is tevőleges szerepe volt. Ezt Gocsetz azzal ütötte el, hogy Krmann akkor kilencéves gyermek volt, és Turolukán sem lehetett lelkész, mert csak 1687-ben avatták pappá.

Gocsetz Krmann nevében a neki tulajdonított illetlen beszédek is komolyan visszautasította. Ezt a kor szokásos illemszabályával igazolta: ha mint művelt ember a műveltek előtt ilyen és ezekhez hasonló blaszfémikus nyilatkozatokat nem tett, miért szólta volna így egy műveletlen kőműveslegény előtt. Igaz ugyan, hogy a Rákóczi-féle mozgalmak alatt a katolikusoktól eltérő teológiai nézeteknek adott hangot a rózsavölgyi zsinaton, de a római vallást sohasem szidalmazta. És azok a nyilatkozatok sem terhelhetik örökké, mivel a forradalmi tettekre, sőt a szavakra (!) általános amnesztia következett. Hogy nem gyalázta a szenteket, az abból a tiszteletből is kitetszik, amit István első magyar király iránti szeretetétől vezérelve 1704-ben, István-napkor tartott, és felmutatott egyházi beszéde, melyben „István hármaskoronájáról” szólt. A prágai Nepomuki Jánost mint szentet pedig 1724-ben már csak azért sem sérthette meg, mivel az csak 1729-ben lett kanonizálva. Igaz, a szentté avatás része volt a csehországi sikeres ellenreformációnak, és Nepomuki nevét mindenhol bevetették, ahol a huszitizmus maradéka vagy a protestantizmus „eretnek” gondolatai még felbukkanhattak. Gocsetz minden ügyvédi fufangot bevetett, hogy az öreg lelkész becsületét a hatalom ellenében visszaállítsa. A per folyamán meghallgatott tanúk között egy sem volt, aki a hallomáson kívül más bizonyítékot is adott volna, csak két lelkész, Rádix János turolukai és Boléti Mátyás verbói evangélikus papok, kiket Krmann egykor erkölcsstelen életük miatt megfenyített. Ők most bosszúból azzal vádolták egykori püspöküket, hogy esetükben nem a bizonyítékok, hanem Krmann önkényes haragja miatt kaptak fenyítést.⁸¹ Amíg a vádló és a védő ügyvéd folytatták egymás között a replikázást, addig Krmann remény és félelem között várta ítéletét a pozsonyi tömlőben.

⁷⁹ Fabó A. 1863. II: 219–223; Zsilinszky M. 1899: 102–109. No. XIII.

⁸⁰ Zsilinszky M. 1899: 102–109. No. XIII.

⁸¹ Zsilinszky M. 1899: 102–109. No. XIII.

Az első feltételes ítéletre 1731 májusában került sor. Az előzetesen az uralkodóhoz felterjesztett ítélet azt javasolta, hogy a vádlott a neki tulajdonított némely bűnökért testfenyítő büntetéssel, vesszőzéssel, ismét más bűnökért botozással büntetessék. De javasolták azt is, kiszabadulása esetén, nyugtalan természeténél fogva nehogy újabb zendülést szervezzon, és előrehaladott korára tekintettel halálítélet helyett holtig tartó fogságra ítéljék.

1731. június 12-én megérkezett a válasz Bécsből. III. Károly enyhítette a büntetést. A javasolt ítéletet a vesszőzés és botozás kivételével helybenhagyta, és Krmant holtig való fogságra ítélte a pozsonyi vár tömlöcében. A Helytartótanács egyúttal elrendelte, hogy Mijaván az evangélikus egyházat rögtön megszüntessék, a lelkészt és a tanítót – ha van újabb – azonnal elűzzék, a templom, a paplak és az iskola a római katolikusoknak átadassék. Minthogy pedig a zendülésben az egész község részt vett, a földesuraknak (többen is voltak), úriszéket kell tartaniuk, hogy a bűnrészesek felett szigorú ítéletet hozzanak. Erre sor is került, és a szerencsétlen mijavai lakosságot – nem kímélve sem asszonyt, sem öreget – Verbón és Nyitrán (mintha csak nyilvános ördögüzés lenne) végigbotozták.

Krmann már csak pártfogóiban bízhatott. Ez utóbbiak között volt az evangélikusok nagy védelmezője, Frigyes Vilmos porosz király is, akihez barátai közbenjárásért folyamodtak. 1732. április 29-én a porosz király levelet írt bécsi követéhez, Brandthoz, igyekezzen az udvarban a püspökért valamit tenni. De Frigyes Vilmos írt egyenesen Károly császárnak is, kérve őt, hogy Krmant bocsássa szabadon, és a mijavaiaknak engedje a vallási szabadságot, amit a törvények is biztosítanak máshol. A porosz uralkodó közbenjárása eredménytelen maradt.

Végső napjaiban – kilenc évvel az ítélet után (1740) – Krmann a halála óráján újabb próbatétel előtt állt. Ágya mellett a pozsonyi jezsuiták álltak, akik buzgóságukban arról tanakodtak, hogyan tudnák Krmann akaratát úgy megtörni és a helyzetet kihasználni, hogy azzal hitsorsosai felett is diadalmaskodni lehessen. Arra vállalkoztak, hogy Krmant, a protestantizmus börtönben edzett lelkes hitbajnokát (a falakon kívül már így hírlett személye), egész életén át páratlan buzgalommal épített vallásos meggyőződését lerombolják. Arra vállalkoztak, hogy halálában erőszakkal fordítják a katolicizmus felé, csakúgy, ahogy szerintük tette ő is Mlynaříkkal, amikor a katolikusságból annak lelkét az evangélikus hitre áthangolta. Lelket lélekért. Hogy Weismeyer jezsuita páter és társa nagy érdemet akart magának csinálni az esetből, bizonyítja az a körülmény is, hogy október 2-án Pozsonyban, a jezsuiták templomában magasztaló beszédet mondott az akkor már halott Krmann emlékezetére Sirák könyvének 25:22 versére hangolva. Rendjének főnökéhez pedig olyan dicsekvő hivatalos jelentést küldött, amelyben a Krmann halálos ágyán történt csodás áttérést ecsetelte.⁸² Történt mindez úgy, hogy mind az özvegy, mind a börtönőrök később arról számoltak be, hogy a szentelt ostyát erőszakkal tolták be nem a még élő, hanem a már halott lelkész szájába. Azzal, hogy Krmant az utolsó óráiban a felesége jelenlététől megfosztották, és a szájába nem az úrvacsora kenyere, hanem a szentelt ostya került, a halála után mondott idézet a Sirák könyvéből még gyalázatosabban hat. A vonatkozó rész az asszonyok gonoszságáról szól:

Nincs seb, amely úgy fájna, mint a szívnek sebe, a legnagyobb gonoszság a nő gonoszsága. [...] Nincs nagyobb baj, mint ha baj van az asszonnyal, szakadjon hát rá a bűnösök végzete. [...] Mert harag, szegény és gyalázat egyszerre, hogyha egy férfinak asszony ad kenyeret. Nyomott kedélyt jelent és szomorú arcot, meg sebet a szívben a rossz asszony. [...] Asszonytól indul el útjára a vétek, az ő bűne miatt halunk meg mindnyájan [...] a gonosz asszonyt ne hagyj szóhoz jutni. Ha ujjad vagy szemed intésére nem ad, szakíts meg vele minden kapcsolatot. [Sirák 25. Részletek a katolikus bibliafordításból]

Hogy az áttérés meséjének hitelt szerezhessenek, a börtönből fölhozott halottnak katolikus szertartás szerint ünnepélyes temetést rendeztek, és a hullát, mint sajátjukat – mintha feleségét is megtagadta volna, és szinte katolikus pappá lett –, a pozsonyi Szent Márton-főtemplomban temették el. Díszes sírkövet állítottak fölé a katolikus egyház örök dicsőségére és az eretnekek felett aratott újabb diadal emlékezetére. Engesztelő sírfeliratot már csak a XIX. században kapott: „natus in exilio, denatus in exilioque...” (száműzetésben született, száműzetésben halt meg). Szülei még Morvaországból menekültek a katolikus türelmetlenség és vallási buzgóság elől Trencsénbe, de halálában is utolérte a vallási intolerancia. Krmannból így lett evangélikus mártír és egyben katolikus szentember: összességében pedig a vallási propaganda és karaktergyilkosság egyik első ismert áldozata. Miközben csak annyi történt, hogy egy ördögös emberről csak a maga, és nem a betegnek is megfelelő diagnózist állította fel. Mlynařík valóban nem lehetett más, mint hipochonder, aki ahány orvoshoz vagy paphoz fordult, annyi diagnózist és kezelést kapott. Ha úgy volt, akkor lehetett megszállott, álmegszállott, vagy gonosztevő, jobb esetben búskomor (melankolikus) beteg. Hogy a sok diagnózisban elveszett az ördög? Valóban így van! Annak ellenére, hogy a vita erről szólt a felszínen, valójában a vallási türelmetlenség szedte az áldozatait. Történt mindez 1740. október 2-án, Mária Terézia trónra lépése előtt mindössze húsz (!) nappal.⁸³

⁸² Zsilinszky M. 1899: 109–115. No. XIV.

⁸³ Zsilinszky M. 1899: 109–115. No. XIV.

Következő történetünk idején viszont már épp félideje volt uralkodásának. Túl volt a boszorkányrendeleteken és a morvaországi vámpírpánik botrányán, de még nem ért véget a porosz királlyal való újabb konfliktusa. A következő esetünk némileg kapcsolódik is ehhez a konfliktushoz.

4.4. EGY „SÁTÁNISTA” ÖSSZEESKÜVÉS LELEPLEZÉSE ÉS KINEVETÉSE (GYŐR, 1760–1764)

Kulcsszavak: szemfényvesztők; ördögidézők; kincslátók; szerencsevadászok; istenkáromlók

A győri Nagyboldogasszony-székesegyház a város legősbibb részén, a Rába és a Duna összefolyásánál fekvő Káptalándombon épült, a Püspökvárral szemben. A város felőli oldalán magasodik Szent Mihály arkangyalnak a halál és gonosz feletti győzelmét dicsőítő nyolcméteres szobra. Az angyal figurája kiterjesztett szárnyakkal, fején harci sisakkal, baljában keresztrel ékesített pajzzsal küzd, épp a lábai alatt fekvő és lefelé zuhanó Luciferre készül lesújtani egy jobbában tartott lángpallossal. A szobor talapzatán felirata: „Quis ut Deus (ki mint Isten)” és egy évszám: „1764”. Szent Mihály plasztikus, arányos alakja mesterkézre vall, és az olasz–osztrák barokk alkotások közé sorolható. Mesterét nem ismerjük, talán Lorenzo Matielli (1682–1748) ugyanilyen tárgyú kapudíszének, mely a bécsi Szent Mihály-templomot ékesíti 1724 óta, gyengébb utánpótlás a szobor; alap gondolatát pedig Guido Reni egyik legnépszerűbb festményében találjuk meg. **(10. kép)**

Hogy milyen megfontolásból és előzmények kapcsán került ide, annak szövevényes a története. A történet főszereplője Seregély István nemesember, kinek a Győr megyei Enesén birtoka, Győrújvárosban háza volt, a Dunán pedig gabonaszállító hajói jártak. A gazdag – és mint majd látni fogjuk, kapzsi és kapzsisága miatt vak – Seregély István ellen a vármegye törvényszéke 1761. december 1-jén kihirdette ítéletét, melyben éppen csak megúszta a felségsértés vádját, amit nem sikerült bizonyítani, de az ördöggel való cimboráskodást, az istenkáromlás gyengébb vétségét, a katolikus vallás gyalázását, azt igen. Emiatt egy jelentősebb vagyont, 150 körmői arany befizetésére ítélték, melyből Szent Mihály arkangyal tiszteletére szobrot kellett emeltetnie Szigetben, pont ott, ahol a szentséggyalázó ördögidézés történt. A megfellebbezett ítéletet Mária Terézia királynő 1763-ban jóváhagyta. A szobor 1764-ben elkészült, de nem tudjuk, mi okból, nem a Szigetben, ahol az ominózus ördögidézés történt, hanem megszentelt területen, a templom melletti Káptalándombon állították fel azt.

A vád szerint Seregély még 1759-ben szövetségre lépett Höffner (Heffner) Mátyás alsó-ausztriai, hainfeldi származású, de már tizenhat éve a Szigetben működő takácsmesterrel, Sperber János dunapentelei csapossal és később gyalogos katonával, akit mindenki csak *Kellnernek* („csapos”) ismert, aztán Singer Mátyással, a Dunán szolgáló hajófelügyelővel, Keresztény Pál újvárosi lakossal, valamint Haiczinger Tamás Vince pápai kertésszel, abból a célból, hogy az ördög segítségével sok pénzt, legalább százezer aranyat szerezzenek. A pénz a vád szerint arra kellett, hogy a porosz király, II. Frigyes háborúját segítsék Mária Terézia ellenében. Itt még akár azt is feltételezhetjük, hogy Seregély és társai valamiféle külföldi porosz ügynöki provokációnak ültek fel, de legyünk józanok, legfeljebb a porosz király furfangos híre térítette el a történetet ebbe az irányba.⁸⁴

A bünszövetség újvárosi tagjai felett Győr városi hatósága ítélezett, így Singer és Keresztény a város börtönébe kerültek, miután a gyors lebukást követően elfogták őket. Seregély István, nemesember lévén, a vármegyei nemesek bírósága elé került. Mint gazdag és nemesember igen félt a nyilvánosságtól, azért társait még ekkor is ismételtelen pénzzel tömte, hogy őt ne keverjék nagyobb gyanúba. A súlyosabb vádat – a poroszokkal való hazaárulást és a felségsértést – minden bizonnyal pénzzel kötött vádalkuval sikerült elhárítania. Társai azonban züllött, többszörösen büntetett emberek voltak, nem volt veszténivalójuk. Seregély azért is félt, mert ő volt az értelmi szerzője az ördögidézésnek, az ő személye kapcsolta össze a bűnöző társaságot, és övéi voltak azok a bűvös szerszámok is, melyeket a bíróság ekkor már csak hírből ismert, de tárgyi bizonyítékként többször emlegetett. Azt is Seregély rovására írták, hogy a lutheránus Sperber Jánost ő tartotta vissza attól a szándékától, hogy a katolikus hitre áttérjen, ezzel is csökkentve a rá kiszabható büntetést. A hitehagyás Sperber esetén a bűnenyhítést és a büntetés csökkentését vonhatta volna maga után. Seregély azonban pénzzel, fenyegetéssel és zsarolással ebben megakadályozta a pentelei kocsmárost. A szószátyár büntársak szerint Seregély gyalázta is a katolikus vallást, hogy az ördögi vallás, bálványimádás, és azzal is hitegette társait, hogy mihelyt egy bűvös, láthatatlanná tevő sapka és papucs birtokosai lesznek, magát a porosz királyt segítik trónra Mária Terézia királynő ellenében, hogy a börtönből kiszabaduljanak. Hogy ebből mi igaz, nehéz kideríteni, annyi talán igen, hogy a szerencsétlen Seregély nem azért pénzelte a büntársait, hogy a királynő uralmát megdöntse, hanem hogy cimborái végre befogják a szájukat, és ne legyen nagyobb a baj, mint ami végül lett. A történet végére a bíróság is belátta, hogy Seregély igazi balek. Valójában egy feneketlen zsákba tömte a pénzét, annak reményében, hogy az ördöge végül szerencsét és pénzt fial neki.

⁸⁴ Láng B.–Tóth G. P. 2009: 136–171. No. 8.

A lefogott bűnözők vallomásaiból és az ördögidézést már hírből ismerő tanúk elbeszéléseiből rengeteg részlet került a bíróság színe elé. Sperberrel saját vérével még szerződést is írtattak, amelyben az ördögnek kötötte le magát három feltétellel: ha az ördög bűvös süveget hoz nekik, amely láthatatlanná tesz; papucsot hoz, amelyet ha a lábára húz, azonnal oda repülhet, ahová akar; és egy bizonyos jelvényt hoz, amelynek a fölmutatására az ördög az ő szolgálatára áll. A nemesember Seregély István azt állította társai előtt, hogy egy fekete tükre is volna, bár még senki sem látta, melyet külön arra a célra készíttetett Bécsben, hogy démont idézzon. A használati utasítás szerint ezt holt ember szemére kell tenni, kilenc napig rajta kell hagyni, és a kilencedik napon abban az órában kell levenni, amikor rátették: a kincs pedig így a tükörben láthatóvá lesz.

Seregélynek volt egy szarvascsont nyelű kése is, amelyet kilenc kereszt és kilenc hold ékesített. Ezzel kört húzott maga köré, majd egy halott szeméről levett tükörbe nézett. Így megláthatta az elásott kincset, amit a szolgálatára álló ördöggel (*spiritus*) elhozhatott. A díszes kompánia többször tartott megbeszélést, ahol ördögidéző énekeket is elénekelték. Haiczinger például kijelentette, hogy az ördög (*spiritus*) nála van, egy kis üvegbe zárva. Most már csak egy papra lett volna szükség, aki az ördögöt majd szentelt kehelybe csukhatja, hogy azután parancsolhasson annak, akinek csak akar.

Kerestek is papot mindenütt, de nem találtak. Amikor tettük kitudódott, a város vezetése nem tudta eldönteni, sírjon-e vagy nevensen. Az mindenesetre bizonyos, hogy az ügynek nagyobb lett a nyilvánossága, mint ahogy azt Seregély szerette volna. Innentől kezdve a történet olyan fordulatot vett, hogy akár Pitaval gyűjteményébe⁸⁵ is beillene.

A törvényszék súlyos ítéletet hozott, a közrendűek csak jelentős pénzbüntetéssel válthatták meg életüket, de a nemesi cím sem adott védelmet. A botrány és a nyomában járó szégyen a szeánsz balek pénzelőjét is elérte. Seregélyt az ördöggel való cimboráskodása és istenkáromlásai miatt végül „csak” 150 körmői arany megfizetésére ítélték. Ez még a korban is jelentős summa volt. A pénzt azonban Isten dicsőítésére és nem mellesleg a katolikus egyház omladozó bástyáinak védelmére kellett fordítani. Ezen a pénzen finanszírozták Mihály arkangyal szobrát, aki a sátánt győzi le. Az eredeti terv még az volt a szoborral, hogy ott kell felállítani, ahol maga az ördögidézés történt, másként fogalmazva, hogy a szobor lezárhassa a szentségtöréssel megnyitott pokoli „részt”.⁸⁶ Végül nem ott, hanem a belvárosban kapott helyet az osztrák szobrász műve. Ahogy az eset híre csendesedett, úgy kellett egy kicsit populárisabb helyet találni a sátánt legyőző angyalnak, jobban mondván az eset haszonélvezőjének, a katolikus egyháznak.

A Szigetben lakók (Sperber és Pauschreiber) felett a püspök mint földesúr úriszéke ítélt. A szigeti takács rovására az is kiderült, hogy a püspöki kápolnából miseruhákat csaltak ki, amelyeket szintén az ördögüzés komédiájánál használtak fel, ezért Pauschreiber végül a püspök börtönébe került. Az újavárosiak felett (Singer és Keresztély) a városi hatóság ítélkezett, hosszabb tömlőccel és pénzbüntetéssel sújtották őket.

Történetünk végkicsengése és tanulsága nem más, mint hogy az eset senki másnak nem vált nagyobb hasznára, mint a katolikus egyháznak. Ha a nyilvánosság nem is ismerte meg az igazság minden szeletét, és még ha a történet szereplői nem is kaptak nagyobb figyelmet, mint amekkorát megérdemelték, szerencsétlenségükre nem lettek többek, mint az ördög birtoklásáért zajló nyilvános küzdelem bábjátékosai. Ha csak vásári multságba való történetként hallanánk róluk, el se hinnénk, hogy a sztorinak volt valós igazságtartalma. A tanúk hosszú sora, a vádlottak által megvallott bűnök és konspirációk egy letűnt tolvajvilág, a XVIII. századi alvilági lét rejtelseibe vezettek minket, ahol hittek még az ördögben.

Sajnálatos, hogy végül nem nekik, hanem a katolikus egyháznak fialt az ördög akkorát, hogy tekintélyes szobor lett belőle, illetve szép summa, ami a szoborállítás után is még maradt az összegből.

4.5. ÉS VÉGÜL EGY ÖRDÖGÜZŐ „BOTRÁNYA” (ZOMBOR, 1766–1769) ÉS EMENNEK DÖMÖLKI, MARIAZELLI ROKONAI

Kulcsszavak: klérus és alsópapság konfliktusai; egyházi botrányok; ördögüzés száműzése; világ varázstalanítása; ellenfelvilágosodás; mariazei ördögüzések; bajor boszorkányháború; harc az oktatásért; állam és egyház küzdelmei

Harmadik, az ördög és az ördögüzés kortárs tematikáját és kérdését feszegető történetünket Bárh Dániel monográfiájából ismerhetjük. Művét érdemes némileg részletesebben is bemutatni. Álljon itt most csak azért, hogy mint mozaikdarab helyére kerüljön a Mária Terézia korának mágikus témáit felvonultató tablóképen az ördög kezdetben kitérített, majd egyre hátrébb soroló szerepe. Ugyanúgy azért is, mert az ördögüzés letűnő világa, amelyről az eddigi, majd pedig az ezt követő történetben is szó lesz, Bárh Dániel könyvében egészen más megközelítésbe helyeződik, mint amit a Krmann-féle sztoriból kihámoztunk. A szerző egy horvát származású ferences szerzetes, Rochus

⁸⁵ Gayot de Pitaval (1673–1743) francia ügyvéd húszkötetes gyűjteményben jelentette meg korának izgalmas bűnügyi eseteit, 1734 és 1743 között. A hasonló jellegű későbbi összeállításokat róla nevezték el összefoglaló néven *pitavalnak*. Rajka L. 1936: 46–47.

⁸⁶ MNL OL C 28; Lad. A. Fasc. 1. No. 3. Lig. 8.

Szmenrovich (1727–1782) történetén és az általa írott leveleken keresztül közelített a XVIII. század vallási életéhez, kiváltképp a démoni megszállottság és az ördögűzés témaköréhez. Egy jól dokumentált botrányt elemezve emelte ki Rochus atyát korának szerzetesi tömegéből. Rókus volt ugyanis a főszereplője annak az ördögűzési skandalumnak, amely regionális szinten nagy port vert fel a bácskai Zombor (ma Sombor, Szerbia) városában 1766–1769 között.⁸⁷

Mi történt a ferencesek által ellátott plébániatemplomban? Milyen szándékok és törekvések mentén szolgálta ki a helyi és környékbeli hívek igényeit? Hogyan szállt harcba a sátánnal a démoni megszállottságban szenvedők gyógyítása érdekében? Milyen szerepet játszott a kívülről érkező szerzetes a katolikus és ortodox lakosságú város belső politikai életében? Mi állhatott az őt övező rajongás hátterében? Ki volt Rochus, a XVIII. századi katolikus felvilágosodás egyik, a botrány miatt híressé vált antihőse? Végül, milyen is volt a katolikus felvilágosodás helyi recepciója? Sok ehhez fogható kérdés került elő a kötetben, melyhez a hajdani konfliktus okainak megfejtésével többféle – társadalom-, egyház-, liturgia- és mentalitástörténeti – kontextust (és egyben lehetséges választ) vázolt fel Bárh. A kötet több ponton túllépte az esettanulmány határait: a szereplők szándékai és indítékai mentén Bárh modellezte a XVIII. századi egyházi gondolkodásmódok eltéréseit, a papi attitűdök változatosságait és körvonalazta az ördögűző szolgálatait igénybe vevők eltérő szándékait. Történetének szereplőit elhelyezte a felvilágosodás és ezen belül a katolikus felvilágosodás viszonylatában is. A szerző nem első alkalommal nyúlt a megszállottság és az ördögűzés témájához, amikor kiváló biográfiát írt a zombori ördögűző életéről. Ahogy a könyv epilógusában fogalmazott:

[...] manapság már ritkán kecsgetti magát azzal a történész, hogy a történelmi cselekvő individuum minden részletre kiterjedő biográfiai narratívája utólag rekonstruálható legyen.

A biográfiát mint egyik lehetséges műfajt választva Bárh alapvetően a könyvet társadalomtörténeti narratívaként osztotta meg olvasóival. A zombori ördögűzési botrány központi dokumentációjának a kalocsai egyházi levéltárban való megtalálásával, a skandalum szálainak és kontextusainak kibogozásával friss és olvasmányos művet vehetünk a kezünkbe. Bárhnak köszönhetjük, hogy a 18. századi több ezer ferences szerzetes közül most éppen Rókus atya emelkedhetett ki a „névtelenség” homályából. Olvashatunk róla, és a szerzővel együtt újraértelmezhetjük félszáz föliánsoldalmi levelezését, megragadhatjuk életének több fontos fordulópontját, együtt böngészhetjük vele a plébániáján és rendházában rendelkezésre álló könyveket, és szinte hallhatjuk is, ahogy egy látványos, a nagyközönség előtt tartott ördögűzési szertartás közepette, a barokk teátrum minden lehetséges eszközeit felhasználva, az általa hasznosnak vélt ördögűzési formulákat kiabálja, széles gesztusokkal magyaráz, oktat és gyógyít. Elhíhetjük (vagy megmosolyoghatjuk) a démonok általa közvetített fecsegését, elképzeltük (láthatjuk) a páciensein kiütkező megszállottsági szindrómák okozta testi jeleket, tanúként átélhetjük szenvedéseiket, a kínok és gyötrelmek legalját. Átláthatjuk a könyv főhősének konspiratív szándékait, buzgóságát, emberi gyengeségeit, a körülötte gerjedő indulatok mélységeit és magasságait. Láthatjuk tündökölni és a klérus által megbuktatni.

Bárh könyvében több nézőpontból kiindulva járhatjuk körül a „ki lehetett (ott és akkor) valójában” jellegű problémafelvetést. Sikeresen – az olvasót izgalmi állapotban tartva – válaszolja a szerző az adott szituáció lokális, társadalom- és kultúrtörténeti kontextusait, a cselekvő egyén stratégiáját. Láthatjuk, hogy a forrásokat kiválasztó, kontextualizáló és „elemző” történész önkéntelenül is kialakított egyfajta szubjektív képet az általa középpontba helyezett történetről, és érezhetjük, ahogy a szerző megszereti főhősét. A Bárh Dániel által vizsgált források egy falusi társadalmi közegben szocializálódtak, onnan műveltsége révén részben kiemelkedett, egzisztenciális viszonylataiban viszont élete jelentős részében ugyanott megrekedt, cselekvő embert rajzoltak körül. Rochus atya levelei – a kortársak véleményével ütköztetve – már saját korukban eltértek a „szokványos” hivatalos levelezés megnyilvánulásaitól. A róla szóló hivatali üléseken, amikor cirkalmas és hosszú leveleit felolvasták, gyakran lettek tőle idegesek és gondterheltek egyházi és világi előljárói. Nem véletlen, hogy a kalocsai érseki szentszék, a ferences tartomány vezetői székén vagy a Magyar Királyi Helytartótanács ügyosztályain nagyjából hasonlóan reagáltak a ferences atya kitárulkozó, kéretlenül konspiráló jelentéseinek beérkezésére. Szmenrovich egy átmeneti korban egy korábbi pasztorációs gyakorlatot igyekezett újrahaznosítani. Akkor és úgy beszélt átokról és áldásról, amikor az egyházi gyakorlatból már végleg kiszorulni látszottak az alternatív áldás/átok szövegek a liturgikus és a tárgyi (szentelmények) kínálatából. Rochus atya akkor próbálta meg reaktíválni ezt az obskúrusnak és babonásnak titulált eszköztárt, amikor a „világ varázstalanítása” szinte befejeződött. Hiába állt az egyházi oldalon, felettese nézőpontjából nem sokban különbözött gyanús tevékenysége azokétól a kortárs népi, félnépi kuruzslóktól és vándorló csodadoktoroktól, akik számára ő maga is konkurenciát jelentett a korabeli „mágikus piacon”.

Bárh az egyházi rendtartások szakrális kommunikációjának erősen formalizált és ritualizált oldalának tárgyalásától jutott el a magyarországi ördögűzési skandalumok felidézésével a démoni erővel történő kötetlen formájú kommunikáció adataihoz. Számára is ezekből az esettanulmányokból derült ki, hogy a hivatalos előírások milyen körültekintő módon tiltották a papoknak, hogy hosszas csevegésbe bonyolódjanak az ördöggel. Célul tűzték ki, hogy

⁸⁷ Bárh D. 2016.

az ördög se kapjon teret a csalfa és szerteágazó fecsegésre, csak arra válaszoljon, amit kérdeznek az ördögüzés alkalmával. Pontosan úgy, mint egy bírósági tárgyaláson. A látványos, a helyi közösség előtt színre vitt ördögüzések ráadásul felérték egy kínvallatással, a démonok a szavak hallatán, a szentelt eszközök láttán keserves kínokat éltek át. Ezt a színre vitt ördögüzést kívánták száműzni a felvilágosultabb klérus tagjai a nyilvánosság színpadairól, mivel érezték, tudták a társadalmi béke foroghat kockán, ha engedik elszabadulni az ördöggel kapcsolatos hiedelmeket, és nem tartják meg azt az egyház keretei között.

A XVIII. század felvilágosult udvaraiból nézve épp a feltárt botrányos esetek voltak a kiváltói a mind tudatosabb elhatárolódásnak a klérus és a korábbi gyakorlatot szorgalmazó alsópapság között. Hiába figyelmeztetett a római szertartásrend, hogy a pap ügyet se vessen arra, amikor a megszállotton keresztül az ördög a jövőről beszél, egy csíkszentgyörgyi plébános az 1720-as években mégis tollat ragadva jegyezte fel megszállottnak páciense valamennyi jövődőlését. Ugyanez a pap idézte védekező levelében a megszálló démonok mondatait, amelyek – abszurd módon – a saját kiűzésüknek lehetőségére vonatkoztak.⁸⁸ Ezek a feljegyzések azonban az egyházi vezetők számára inkább a megszállott személy hiteltelenségét és a pap teljes alkalmatlanságát bizonyították. A zombori ferences, Rókus atya még magasabbra helyezte a léceket, amikor a sátán legkomolyabb ellenfeleként tüntette fel magát mind a hívek, mind a klérus előtt. Mivel már a városba kerülése előtt is ért el sikereket a démonokkal vívott viadalok során, a későbbi elbeszélések szerint mintha maga az ördög is respektálta volna, ha őt kapja ellenfélnek. Nem véletlen, hogy a démoni erővel mediatizált „kapcsolatot” fenntartó, alternatív eszköztárával sikert sikerre halmozó és lokális szinten nyelvi és vallási különbség nélkül népszerűséget elérő karizmatikus ferences tevékenysége végül az egyházi felvilágosodás szellemétől vezérelt egyházmegyei vezetésnek is szemet szúrt. Olyannyira, hogy aztán egy hosszú, kalandos (és szerencsénkre gazdagon dokumentált) procedúra keretében távolították el a városból.

A Bárh által feldolgozott XVIII. századi ördögüzési botrányok, az 1727-es csíkszentgyörgyi és a jelen könyvben bemutatott 1766–1769 közötti zombori esetek középpontjában éppen az alternatív eszköztár illegális felhasználása a legfőbb vádpont, amit a klérus az elmozdításuk alkalmával megfogalmaz. Mivel a szentgyörgyi plébános és a zombori ferences szerzetes egyaránt arra hivatkoztak, hogy a hivatalos (esztergomi és kalocsai, egymással megegyező és szó szerint a római rendre visszavezethető) szertartásrenddel egész egyszerűen nem értek el sikereket, így a kudarcot elkerülendő fordultak a hathatósabb eszközöket és erőteljesebb szövegeket tartalmazó alternatív – de a klérus szempontjából már meghaladott és illegitim – kézikönyvekhez. Különösen a zombori ferences ért el látványos sikereket, minek következtében népszerűsége a város határán kívül, még az ortodox hívek körében is rohamosan növekedett, melynek híre a papi vezetők előtt is kényes helyzetet eredményezett.

A XVIII. század második felében, de különösen annak utolsó harmadában kibontakozó eszmetörténeti áramlat az egyházon belül új, a felvilágosodás hatására megváltozott nézőpontú reformok végrehajtását, illetve azok felgyorsítását tűzte ki célul. A katolikus egyházban a változások előbb a teológiai gondolkodás elit szintjén jelentkeztek, majd a papnevelő szemináriumok közvetítésével fokozatosan épültek be a papság különböző rétegeinek világképébe. Bárh könyve épp azt a folyamatot mutatja be, ahogy ez a gondolkodás és tudás, olykor hatalmi szóval, az alsópapság rétegeit is eléri, köreikben hol értetlenséget, hol szabályos ellenállást vált ki. Bárh könyvének története arra a korszakra esik, amikor a katolikus/egyházi felvilágosodás szellemisége már – zajos botrányok keretében – küzdött meg az Erik Midelfort által leírt gyógyító célzatú, „entuziasztikus” mozgalmakkal.⁸⁹ Ezek a konfliktusok messze túlmutattak a papság körein. A botrányok a racionális, a katolikus felvilágosodás szellemiségétől áthatott egyházi „elit” megváltozott mentalitásának és a ferences rend egyes tagjai által képviselt középkorias, „népközeli” vallásos attitűdnek a küzdelmét szimbolizálták. Utóbbi attitűd nagyjából megfeleltethető az úgynevezett ellenfelvilágosodás (Gegen-Aufklärung) szellemiségének is. Természetesen az efféle konfliktusok nem csupán a ferencesek körül alakultak ki.

Nyárády Gábor, majd Tüskés Gábor és Knapp Éva dolgozta fel Sajghó Benedek (1690–1768) pannonthalmi bencés főapát és a celldömölki Mária-kegyhelyet alapító Koptik Odó (1692–1755) bencés apát vitáját. Kettejük konfliktusát már a XVIII. század kortárs egyháztörténészei is ismerték. Pausz Armand dömölki bencés plébános 1797-ben írt, majd Jordánszky Elek püspök 1836-ban megjelent leírásaiból rekonstruálható a vitát kiváltó skandalum: a kiscelli és nemesdömölki kegyhelyalapítás körüli csodatörténetek botrányos fogadtatása.⁹⁰ Koptik a csehországi Klattauban (ma Klatovy) született, és Sankt Lambrechtben lépett be a bencés rendbe, ahol az Odó nevet kapta. Pappá szentelése után Mariazellben volt gyóntató. Amikor ezeket az éveket követően a salzburgi egyetem tanára lett, már neves tudós, jó tollú író, valamint kiváló szervező hírében állt. Rendi előjárói a szervezői munkáját kamatoztatták azzal, hogy egy bencés missziósház céljára külföldi gyűjtéssel bízták meg. Körútja közben, 1736-ban összekötetésbe került a kuruc katonatiszttól szerzetessé szelídült Sajghó Benedek pannonthalmi főapáttal, aki kezdetben magasra értékelte

⁸⁸ Bárh D. 2008.

⁸⁹ Midelfort E. 2005; Behringer W. 2005; Bárh D. 2014: 49; Bárh D. 2016: 100.

⁹⁰ Pausz A. 1835; Jordánszky E. 1836; Nyárády G. 1965; Tüskés G.–Knapp É. 1995.

Koptik munkásságát, ám utóbb szigorúan lépett fel ellene, aki a főapát tudtán kívül szerezte meg a dömölki apátságot úgy, hogy új templomában a nagy-mariazelli csodakép mását elhelyezve megalapította a Kiscell búcsújáró helyet.⁹¹

Koptik 1739. július 9-én érkezett Dömölkre, ahol három szerzetest és nyomorúságos körülményeket talált. Célja az volt, hogy egy, a mariazelli csodatevő Madonna szobrát idéző Mária-szobornak a Ság hegyen hajlékot biztosítson. Ez irányú terve itt nem sikerült. Végül az ősi, XIII. században épült, ám ekkor már lepusztult bencés kolostorromoktól keletre, a régi pápai országút mellett épített fel egy döngölt falú, gerendavázas fakápolnát, és abban helyezte el a kegyszobrot. A kápolna és a földbe vájt remetekunyhó mellett egy ásott kút is készült. Munka közben a kút szájából egy nagy kő fordult ki a mélyben dolgozó kőműves fejére, ami ugyan kis híján megölte őt, de a kőműves csodás módon mégis meggyógyult. Amikor a baleset után Odó apát besietett a kápolnába, hogy a celli Szűzanya segítségét kérje, mire visszatért az imából a sebesülthöz, az már magához tért, sebe begyógyult, és saját lábán ment haza. A balesetet okozó kő ma is a kegyhely egyik építészeti látványeleme.⁹² (11. kép)

Miután híre terjedt a csodaesetnek, és a hívek kezdtek odajárni a mennyei doktornőhöz, Máriához, aki előtt az apát-remete hét esztendőn át éjjel-nappal foházkodott, hogy a kegyhely újabb csodával gyarapodjon, az ima meghallgatásra talált. Egyre szaporodtak a Szent Szűz tisztelői, különösen 1745-től, amikor is egy napon a szobor életre kelt. Május 14-én történt ez, amikor Koptik távollétében Zichy János sági plébános misézett a kápolnában. A hívek kintről nézték a szertartást, amikor úrfelmutatás közben Mária lehunyta a szemét. Aztán amikor felcsendült imájuk: „Fordítsd reánk irgalmas szemedet”, újra felpillantott, és barátságosan végigtekintett rajtuk a szobor. Négy nappal később megisméltődött a csoda, Mária kedvesen bólintott a hívek felé, de most odafordult a paphoz is, aki rémületében elveszítette eszméletét, és hideglelésben feküdt nyolc napig. Koptik hazaérkezése után, hallván a történetekről, Zichy Ferenc győri püspöktől kérte, rendeljen el szigorú vizsgálatot a szobor ügyében. A püspök rögtön intézkedett, kiszálltak megbízottjai, és a kihallgatások alkalmával sokan megerősítették, hogy Mária szeme kinyílt és lecsukódott a jelenlétükben, ajkai megmozdultak, mintha beszélt volna, sőt a karjában tartott Kisjézust is fel-le emelte, aki szintúgy a hívek felé fordult és nézelődött. Voltak olyanok is, akik a Szűz arcát kipirulni és elhalványulni látták, sőt olyanok is, akik azt állították, hogy éjjelente fényesség veszi körül a kis kápolnát.⁹³ Ismert, hogy a dömölki csoda idején már nem okozott megoldhatatlan technikai problémát a bonyolult mozgások kivitelezése sem; a jezsuita misziós előadások és iskolai drámák előadásain felhasznált rafinált színpadi gépezetekkel kápráztathatták el a nézőt, aki maga is tudta, hogy ez a szertartás színházi része. Koptik saját írásából és más forrásokból ismerjük az apát szándékait is, hogy a hívek elkápráztatása és a kegyhely felvirágoztatása érdekében akár a szobor manipulációját is megrendelhetette. Minderről a Pacher Donát bencés történész által *A dömölki apátság története* című, 1912-ben megjelent nagylélegzetű forrásközlő mű dokumentumai is beszámoltak.⁹⁴

A következő években – tagadhatatlanul a kútásó csodás gyógyulásának, majd pedig a további gyógyulástörténetek hírére – zarándokok ezrei érkeztek a kegyszobornak otthont adó, ettől fogva „kiscellinek” nevezett kápolnához. Koptiknak már Dömölkre jövele előtt az volt a terve, hogy új templomot és kolostort épít az egyébként jelentős lélekszámú, magyar ajkú közösségben. De az igény a jelentős számban a környéken megjelenő katolikus, német ajkú telepese közösségek részéről érkezett. Ezenkívül Koptik elképzeléseiben az ifjúság nevelését szolgáló magyar akadémia szervezése is szerepelt. Céljai megvalósításához elsősorban a pannonhalmi bencés főapát jóindulatát akarta megszerezni, de rajta kívül a magyar főurak, sőt Róma támogatását is biztosítani szerette volna. Ezekben az ügyekben kilincselte éveket, amihez a klérust és Rómát nem, de a helyi arisztokrata családok képviselőit sikerült meggyőznie. A dömölki apátsághoz kapcsolódó magyar akadémiát ugyanígy nem sikerült kijárnia, de a templomépítésről és a zarándokok kiszolgálását ellátó szállás és fogadóépületek megépítéséről nem mondott le. 1747 tavaszán kezdett hozzá, és a következő év őszén már állt az új templom.⁹⁵

1748. szeptember 15-én ezrek kíséretével vitték át a csodatevő kegyszobrot végleges, mai helyére. Koptik azonban nem sokáig maradhatott Kiscellben, mert a dömölki csodákat a szép számú rajongó és tisztelő ellenére többen megkérdőjelezték, sőt Sajghó Benedek maga is csalással vádolta meg Koptikot. Az állítólagos csodákat a vádak szerint Koptik azzal érte el, hogy mágusokkal, varázslókkal, aranycsinálókkal került kapcsolatba. Mivel előre megjövendölte a csodákat, így azok hitelessége eleve kérdéses volt. Mivel rivális kegyhelyet támasztott az uralkodó által is patronált Mariazellnek, ezért a vádak szerint minden Dömölkön és Kiscellben bekövetkező csoda az ördög műve. Mivel az ördög össze tudja keverni a saját „erényeit”, a csodákat és az isteni erényeket, így a templomban vagy a régi kápolnában támasztott képekben és szobrokban, tehát a dömölki szoborban is cselekedhetett, működhetett az ördög maga. Ennek pedig az apáttal kötött paktum volt az alapja. Dömölk és Kiscell gyors sikere a vádak szerint nem lehet más, mint az ördög műve. Vádként merült fel, hogy a csodásan mozgó szobrot az ördög megfertőzte, ezért az

⁹¹ Erdélyi L. 1907: 542–547; Borovszky S. 1898: Vas vármegye 292–294; Borovszky S. 1908: Győr vármegye 237; Nyárády G. 1965: 25; Tüskés G.–Knapp É. 1995: 70–74.

⁹² Pacher D. 1912: 106–295; Nyárády G. 1965: 26; Szörényi L. 1988: 440–448; Tüskés G.–Knapp É. 1995: 70.

⁹³ Nyárády G. 1965: 25.

⁹⁴ Pacher D. 1912: 106–295.

⁹⁵ Károlyi Á. 1884: 4; Tüskés G.–Knapp É. 1995: 70–74.

apáttal együtt el kellene égetni. A kegyszobor csodaként hirdetett pislogása, bólogatása, a szobor arcának a rajongók által megerősített történetekben elbeszélte elváltozása, mozgása csakis ördögi igézet révén történhetett. Hírlett, hogy a Koptik által többször is hangoztatott látomások, amit a csodatörténetekhez másoktól mirákulum gyanánt gyűjtöttek, mind hamis történet. Koptik maga is mágus, mivel a templomépítésnél talált homokból – ami egy másik helyi csoda szerint arannyá változott – bűbájossággal érte el, hogy abból arany legyen. A hamis hírek körét még olyan történetek is gazdagították, hogy Koptik sáskák hadát küldte (kvázi az ótestamentumi mágusokhoz hasonlóan) a szentmártoni főapát, Sajghó Benedek ellen, sőt vihart támasztott Kisbarátban, ahol az egész falut megrontotta és lakosait a főapát ellen lázította.⁹⁶ Az apát és az aranycsinálásban, kincskeresésben jártas „mágus” személyek konspiratív jellegű együttműködése nem volt egyedülálló jelenség az 1740-es években. 1746-ban a passauai alsópapság egy-egy tagja volt kénytelen magyarázkodni, amikor egy kincslátó kristállyal és kincsásó kézikönyvekkel dolgozó bűnbándát lepleztek le a hatóságok a Duna melletti Perg faluban. A hosszú ideig, majd két évig tartó vizsgálat során fény derült a megrendelői kör kilétére is. Ott a schwerbergi tartományi bíróság a sziléziai cipészt („Schlesinger Schuster”), Johann Hofrith vándorlegényt és segítőit kényszer munkára ítélte, a hírbe került papokat pedig az egyházi fenyítőszék dorgálta meg a nyilvánosság kizárásával.⁹⁷

A Koptik elleni vádak egyszerre voltak racionálisak és irracionálisak. Láthatóan együtt volt bennük egy tudatosan végiggondolt, a hamis hírekkel manipuláló, a dömölki és kiscelli kegyhelyt lejártni szándékozó, annak sikerre irigy, akár a felső papság köréből is származtatható ellenpropaganda; és a laikus hívek irracionális félelmeit ismerő, a kegyhely lényegi, fenntartható működését a csodákban feltételező egyházszerzői tudás. Közös vonásuk Koptik dömölki szervező tevékenységének és a nyomában kialakult jelenségeknek a kritikája volt. A vádak nyomán írásban, belső levelezésben is rögzített cáfolatok és bizonyítások közül különösen figyelemreméltóak azok, ahol a mágia, az ördöggel kötött szövetség és a rontás, igézés vádjára kellett Koptiknak válaszolnia. Ezekből akár még azt is kiolvashatjuk, hogy a mágia vádjának lehetett némi valóság alapja: Koptik először aranyat vélt felfedezni a dömölkön talált, a templomépítéskor fellelt homokban, amit a győri püspök káplánja, majd két salzburgi asszony is a helyszínen aranyelválasztással „próbáltak” valóban arannyá változtatni. Koptik 1746-ban Bécsben egy magát Conrad bárónak nevező aranycsinálóval is kapcsolatba került, akit azonban nem sokkal ezt követően mint csalót fogtak és ítéltek el az alsó-ausztriai bűnügyi hatóságok.⁹⁸ Koptikra már ekkor a gyanú árnyéka vetült, hogy a kegyhely gyors gyarapodását eleve az arannyal való manipuláció, és nem a csoda és a hívek adománya okozta. Ezenkívül hírlett, hogy Koptiknak kapcsolata volt egy trinitárius szerzetessel is, aki ugyancsak foglalkozott mágiával. A Sajghóval folytatott levelezésében védekezésül elmondta: a mágia vádját a főapáton kívül a jezsuiták terjesztették róla, mivel korábban a salzburgi jezsuitákra rosszat mondott. Az ördöggel kötött szövetség vádjá ellen Koptik különféle teológiai fejtegetésekkel védekezett. Ezekben elismerte az ördög létezését, de szerinte az nem tud csodát tenni; a csoda egyedül Isten műve lehet. Az oltáriszentséget, az ereklyéket, a szentelményeket és az imádságot az ördög nem tudja elviselni. Dömölk és az ott elhelyezett szobrok és képek azért sem lehetnek az ördög eszközei, mert a kegyhely sokak által megvallott működése épp ennek mondott ellent. A megtérések és a bűnbánó emberek is mind-mind őt igazolják. A rontás, varázslás vádjának alapja szerinte az volt, hogy egy tényleges sáskajárás idején az oltáriszentséget kivitte a templomból és ellenük fordította, a rossz idő alatt pedig, másokkal együtt, a templom közepén imádkozott, vihar-elhárító processziót tartott: konkrétan ördögüzést végzett. A dömölki csodás események lehetőségét a tekintélyi érvek mellett az Esterházy Pál által említett csodatévő dömölki szobor egykori meglétével, az egyházilag elismert európai és magyarországi zarándokhelyek, továbbá más párhuzamos jelenségek felsorolásával igyekezett vádlói előtt igazolni.⁹⁹ A kegyhely, különösen a német és cseh kegyszerárosok, vegyeskereskedők, italmérések segítségével, attól függetlenül, hogy Róma nem egészen egyértelműen és az állam is csak 1768-tól ismerte el, jelentősen gyarapodott. A templomot ugyan már 1748 őszén a győri püspök jelenlétében átadták és megáldották, de csak 1780-ban szentelte fel Szily János püspök, amikor a botrány híre a klérus körében már jelentősen elhalványult. Koptik 1755. évi halála után Sajghó Benedek nem is nevezett ki többé dömölki apátot, az apátságot kormányzókkal kezelte. Új apát csak Sajghó 1768. évi halálát követően érkezett Dömölkre.¹⁰⁰ **(12. kép)**

Koptiknak a dömölki kegyhely fejlesztő ötleteihez minden bizonnyal inspirációk lehettek a Mariazell körül hírelt vallásos csoda- és mágikus csodatörténetek is. De éppígy mariazeelli inspiráció lehetett a Koptikot lejárato ördögsvövetség vádak megjelenése is. Az 1720-as években széles körben ismerték Johann Christoph Haitzmann esetét, akinek az ördögi paktummal fűszerezett történetei aktív módon járultak hozzá a mariazeelli zarándokhely népszerűségéhez. Haitzmann 1651-ben született Traunsteinben, és utóbb festőnek tanult. Amikor 1677-ben a pottenbrunni templomban dolgozott, idegromamot kapott, és Haitzmann azt állította, hogy megszállták az ördögök. Megszállottságát évekig

⁹⁶ Tüskés G.–Knapp É. 1995: 76.

⁹⁷ Scheutz M. 2002b: 181; Scheutz M. 2008: 325–333.

⁹⁸ Nyárády G. 1965.

⁹⁹ Tüskés G.–Knapp É. 1995: 77–78.

¹⁰⁰ Borovszky S. 1898: Vas vármegye 54, 294.

nem tudták kezelni, végül a mariazeili kegyhelyre zárandokolt, ahol ördögűzéssel próbálkoztak. Ekkor bevallotta, hogy lelkét már 1668-ban eladta az ördögnek, először egy tintával írt ideiglenes paktummal, majd pedig egy, a saját vérével írt szerződéssel. Haitzmann a sikeres exorcizmust követően megszabadult ördögeitől. Üdvössége rövid idejű volt, mert amikor hazatért, az ördög ismét megszállta. 1678 májusában második alkalommal ment Mariazeilbe, ahol újra kiűzték belőle az ördögöt. Üdvösségének ezúttal tartósabb sikere volt. 1681-ben Haitzmann Bécsbe költözött, majd Csehországba, ott is halt meg 1700-ban. A zeili kegyhely működtetői azonban lehetőséget láttak Haitzmann történetében. Talán ezzel a szándékkal állíthatták össze a Haitzman ördögidézéseinek és ördögűzéseinek történetét hitelesítő dokumentumok gyűjteményét. A *Trophaeum Mariano-Cellense* egy kézzel írt füzet, amelyet 1725–1729 között Mariazeilben készítettek. Ez a füzet tartalmazta azt a szöveget is, amelyben Haitzmann az ördöggel szerződést kötött. Továbbá egy ajánlólevelet a mariazeili ördögűző paptól, aki Haitzmann első üdvösségének ünnepélyes megerősítését jegyezte. Ugyanide fűzték be Haitzmann naplóját, és egy levelet is a kolostorban eltöltött idejéről, majd pedig egy beszámolót Haitzmann haláláról. Ez az eset is jól szemléltette azt a zárandokhelyi gyakorlatot, amivel magát az ördögűzést mint közösségi igényt, valamint az ördögidézést mint népszerű hiedelmet az egyház helyi szinten kezelte, ha kellett, felhasználta a kegyhely népszerűsítése érdekében. A dömölki kegyhely körül keringő ördögi hiedelmek és a Koptik ellen lefolytatott vizsgálat azonban már arra utalt, hogy az 1740-es években az egyház másként tekintett korábbi gyakorlatára.¹⁰¹

A Sajghó Benedek főapáttal támadt vitát Koptik ugyan elvesztette, a vizsgálat végén Mária Terézia a göttweigi bencés kolostorba „számúzte” a csaláson rajtakapott apátot, ahol 1755-ben meghalt. Ám a botrány a celldömölki kultusz hely hitelességét nem kezdte ki. Minden bizonnyal Koptik áthelyezése és a személyéhez köthető „ördögte-lenítés” még időben történt. Ennek köszönhetően a kegyhely népszerűsége töretlen maradt. Ugyan a Koptik által 1739-ben összedöngölt kiscelli fakápolnát, az úgynevezett Anna-kápolnát utóbb 1895-ben – mint a forgalom akadályát – elbontották, a Koptik által alapított impozáns kivitelű barokk templomot, amely mindmáig Celldömölk első számú műemléki éke, és amely felépülte óta zárandokok sokaságát vonzotta, ma is népszerű zárandokhely. Nagyobb törést csak II. József idején szenvedett el a kegyhely, amikor a rendet feloszlatták és az egyházi javakat elkobozták, de a szerzetesi élet 1802-től itt is újraindult. A közties időt a vásártartási jog megszerzésével élte túl a szinte csak a zárandokturizmusból élő kisváros.¹⁰²

Az ördöghiedelmek és az ördögűzések hitelességének kérdése az 1750-es évektől vált akut problémává. A fenti esetek európai analógiái közül kiemelkedik a XVIII. század leghíresebb ördögűzőjének tartott Johann Joseph Gassner (1729–1779) tevékenysége, amely nem csupán a korabeli európai média figyelmét kötötte le, hanem az egyházi és állami vezetés legmagasabb szintjeit is foglalkoztatta. Gassner egy Klösterle nevű voralbergi faluban lelkészkedett. Gyenge testalkatú lévén, miután az orvosok nem tudtak rajta segíteni, arra a gondolatra jutott, hogy betegsége az ördögtől ered, így gyógyulást is csak Jézus nevével remélhet. Miután erre megkönnyebbült, saját gyógyulásán felbuzdulva, az egyház által rendelt imádságok segítségével maga is ördögűzésekre kezdett. Előbb falujában, később a vidéken kezdett exorcizálni, mégpedig oly sikerrel, hogy csakhamar híre ment, és seregestől jöttek hozzá a betegek, akiknek legnagyobb részét egyszerű kézrátétel és imádság által rögtön meggyógyította. Mind egyházi, mind világi részről sok ellensége támadt a hirtelen népszerűségnek köszönhetően. Gassner Ellwangenben az 1760-as és az 1770-es években mindenféle betegséggel sújtott hívekből, vakokból, mániás hajlamúakból szabályos körmeneti és rajongó sereget toborzott. A nyilvános szerepléseken Gassner betegei, az epilepsziások, a sánták, a bénák, a hisztériások és a bolondok szabályos koreográfia szerint léptek fel, amiből zajos botrány kerekedett. Gassner atya vándorútra vitte műsorát, aminek hatására az északi protestánsok mindenféle vádakhoz zúdítottak a katolikus babonákra és balgaságra. A kúrák száma pedig nőtt. Amikor Gassner már egy nemesasszonyt, egy bizonyos Maria Bernardina Truchsess von Wolfegg und Friedberg grófnőt is magához vonzott (és a jelek szerint meg is gyógyított), a népszerűség elérte tetőpontját. Még a köztudomásúlag depressziós Károly szászországi herceg édesanyja is megfontolta, hogy kikérje Gassner véleményét. Ez azonban egyedi és eseti hatás volt az elit körében. A jó atya által kezelték ezrei közelebb álltak a közemberekhez, mint a nemesekhez. Az ördögben és a démoni megszállottság lehetőségében való hit láthatóan nem tűnt el a felvilágosodás hajnalán. Sőt, továbbra is erőteljesen fogva tartotta a nép képzeletét.¹⁰³ (13. kép)

Az ellenhatás nem maradt el. A klérus korlátozta, majd megtiltotta Gassnernek, hogy gyógyításait, látványos ördögűzéseit nyilvánosan végezze. Neve összeforrt azzal a vitával is, amelyet a kortársak csak a „bajor boszorkányhábóruval” jelöltek, hiszen Gassner személyét nem más, mint a boszorkányüldözés ellen lehangosabban szót emelő *Ferdinand Sterzinger* (1721–1786) bajor teológus is támadta. 1766-ban robbant ki ugyanis az a katolikus egyházon belüli teológiai vita, ahol is a reformkatolikusok nyíltan összeszólkóztak a felvilágosodást elutasító retrográd irányzat képviselőivel, például Oswald Loschert (1704–1767 után) würzburgi apáttal. A reformerek oldalán szólalt meg Ferdinand Sterzinger theatinus szerzetes, aki a boszorkányság tagadása miatt került szembe a boszorkányság

¹⁰¹ Freud S. 1923: 315–353; Vandendriessche G. 1986; Gutkas K. 1986: 348.

¹⁰² Erdélyi L. 1907: 542–562; Pacher D. 1912: 106–295.

¹⁰³ Darnton R. 1968: 48; Scull A. 2017: 193–195.

mellett érvelő bencés, szervita és jezsuita hitszónokokkal.¹⁰⁴ A bajor Sterzinger 1742-ben Münchenben, 1747-től kezdve Rómában és Bolognában teológiát és kánonjogot tanult. 1750-től 1759-ig a prágai és müncheni jogakadémiákon egyházjogot oktatott a teológia professzora minőségben. Mint tudós ember részt vett a Bajor Tudományos Akadémia megalapításában is, amelynek haláláig vezető tagja volt. Sterzinger több könyvet is írt a babonák ellen, azzal a szándékkal, hogy cáfolja a boszorkányhiedelmek érvényét.¹⁰⁵

A boszorkánysággal kapcsolatos előítéletek ellen írt 1766-os akadémiai beszédének közzétételével Sterzinger heves viták kereszttüzébe került. A vita, mely utóbb az úgynevezett bajor boszorkányháború (*Bayerische Hexenkrieg*) nevet kapta, 1775-ig tartott teológiai akadémiai körökben. Sterzinger ebben a vitában kifejezte az ember és az ördög közötti szövetség lehetetlenségét. Bár soha nem vitatta az ördög létezését, Girolamo Tartarotti munkájára hagyatkozva rámutatott, hogy a boszorkányszombatba vetett hit ellentmond a *Canon Episcopi* és az egyházjog törvényeinek is.¹⁰⁶ A boszorkányságot nyilvánvaló illúzióknak nevezte, mivel sem a varázslókra, sem a boszorkányokra vonatkozóan nem talált bizonyítékot az evangéliumokban. Sterzinger a kortárs orvosok tudományos eredményeire hivatkozva ítélte el a boszorkányhitet, amit egyszerű képzelgésnek tartott, és Gassner ördögüzéseit, melyeket viszont szemfényvesztő kuruzslásnak. Gondolatai komoly kritikát váltottak ki a mélyen hívő bajor katolikus társadalomban. Egy Ágoston-rendi és egy bencés szerzetes is röplapokon terjesztett írásokban támadta meg Sterzingeret. Négy év alatt negyven szórólapot publikáltak ellene a hivatalos utat és a cenzúrát is megkerülve.¹⁰⁷

A régi vallásháborúk tompa visszhangja volt ez a ponyvákön zajló pamfletháború. Gassnernek voltak támogatói az egyházi hierarchia magasabb régióiban is, de ezek mindegyike azért ügyelt arra, hogy ha kellett, távolságtartással szemléljék az eseményeket. Gassner is ügyelt, hogy csak olyan helyen tartson nyilvános ördögüzést, ahol azt az egyházi főhatóság elnézi. Más főpapok tartózkodóak voltak. A protestánsok viszont nem válogattak, könyörtelenül kigúnyolták a katolikus babonát, és a botrány mutatja, hogy az egyház eleve nébe találtak. Mivel az egyházi főembereknek nemcsak egyházi, de földesúrként akár világi felelőssége is lehetett, így gondosan figyelték magánérdekeiket is. A társadalmi rend és Gassner szolgálatainak köznyugalmat sértő, borzoló, felborító hatásai miatt a világi főhatóságok aggodalommal nézték Gassner és rajongóinak mozgalmát. A boszorkányüldözések emléke egyáltalán nem volt távoli, márpedig ha Gassner ördögüzései félelmet keltettek az emberekben, a vallási izgalom és rajongás újra boszorkányüldözési lázban törhetett ki, aminek kiszámíthatatlan következményei lehettek. Mária Terézia császárnő, aki már korábban betiltotta a boszorkányüldözéseket, türelmetlenül szemlélte Gassner tevékenységét. 1775 nyarán két császári orvost küldött, akik hozzá hasonlóan szkeptikusan álltak a témához, hogy vizsgálják ki a pap vitatott ügyeit (*Die aufgedeckten Gassner'schen Wunderkuren*). József császár, a Német-római Császárság névleges feje hamarosan megparancsolta Gassnernek, hogy hagyja el Regensburgot. A pápai beavatkozás késett, de VI. Pius pápa végül úgy döntött, hogy az egész ügynek abba kell maradnia.¹⁰⁸ Gassnert szilenciumra bírták azzal az érveléssel, hogy ördögüzéseivel csak az ördöghitet mélyíti el. Egyszerű papként kellett visszatérnie egyházkerületébe, Pondorf faluba, ahol három év múlva mindenkitől elfeledve halt meg.

A politikai röplapokon vívott tollharc egy ellentmondásos folyamat része volt, amelyben a katolikus egyház lényegében újrapozicionálta magát a bajor és részben a felső-ausztriai, valamint a salzburgi társadalomban. A boszorkányságról szóló vitának valójában nagyobb tétje volt, mint ami a felszínen látszott. A vita tétje ugyanis az volt, hogy mekkora befolyása legyen az egyháznak az oktatásra, miközben arra az abszolút állam is igényt formált. A tradicionális erők, különösen a szerzetesrendek semmi beleszólást nem akartak, míg a reformerek (köztük a bajor klérus is) az állam részvételét szorgalmazták. Sterzinger képviselte a klérus álláspontját az exorcista Johann Joseph Gassnerrel szemben is. 1774-től 1783-ig Sterzinger több alkalommal is megszólalt Gassner tevékenységéről, ízekre szedve a klósterlei pap szerinte érvénytelen és rossz exorcizmusát, azt a hivatalos ördögüzés eljárásával szembehelelyezkedőnek nevezve.¹⁰⁹ Gassner személyéről az állami vezetés is véleményt alkotott, utóbb maga a császár, II. József nyilvánította ki nemtetszését a zajos mirákulumok kapcsán, hogy végül nem sokkal halála előtt Gassner ténylegesen befejezze gyógyító tevékenységét a létező legmagasabb szintről, a pápától érkező tilalomnak köszönhetően. A Gassnerrel kortárs zombori Rókus atya hatása és a róla kialakult médiafigyelem ennél kisebb léptékű teret határolt körül Magyarországon. Ám mégis figyelemre méltó történetet hagyott maga után az egyháztörténet számára, és Bárth Dánielnek köszönhetően izgalmas biográfiát alkothatott nekünk, XXI. századi olvasóknak is.

¹⁰⁴ Loschert O. 1767; Fortunatus D. 1893: 409–413; Behringer W. 1995: 287–314; Koncz I. K. 2007b: 78; Behringer W. 2005.

¹⁰⁵ Sterzinger F. 1766; Simon J. 1766; Loschert O. 1767.

¹⁰⁶ Sterzinger F. 1766; Sterzinger F. 1767a; Sterzinger F. 1767b; Fortunatus D. 1893: 409–413; Klaniczay G. 1988: 243; Midelfort E. 2005; Behringer W. 2005; Bárth D. 2016: 100.

¹⁰⁷ Sterzinger F. 1774–1775; März A. 1766; Midelfort E. 2005.

¹⁰⁸ Sterzinger F. 1774–1775; Scull A. 2017: 195.

¹⁰⁹ Freytag N. 2006: 403–404.

4.6. AZ ÖRDÖGTELENÍTÉS EREDMÉNYE

Kulcsszavak: ördögteLENítés; egyházi dilemmák; katolikus felvilágosodás; kétely; papi szerepek átértékelése; érzelmi fordulat

A klérus, a pápa vagy a világi hatalmak intézkedései, tollvonásai biztosan nem irtották ki az ördög- és a megszállottsághit hiedelmeit, de a fenti történetek jelzik, mennyire eltávolodott a művelt társadalom és az elit a betegségre, a szenvedésre vonatkozó korábbi vallási magyarázatoktól.¹¹⁰ A fenti példából is láthattuk azt a XVII–XVIII. század fordulóján kialakuló, majd a XVIII. század közepén az 1760-as években tetőző küzdelmet, ahogy a gondolatok értelmezői mezején az ördög (a sátán) létezésén, működésén (valójában szükségességén) vitatkoztak. Mind az állam, mind az egyház képviselői szükségét érezték bevonni ebbe a vitába az addig semleges terepen mozgó orvosokat és természettudósokat, az akkor kibontakozó felvilágosodás képviselőit, hogy őket a maguk térfelére állítsák. Az egyház maga is szükségét érezte az ördögnek, ha a még létező világi hatalmát fenn akarta tartani, vagy amikor a lelkek feletti uralmát kívánta megmutatni, láthatóvá tenni. Így járt el, amikor a Segneri-féle szellemi mozgalom hatására látványos körmeneteket, missziós körutakat, az „eretnység” fertőzését gyógyító tömegspektákulumokat szerveztek az 1750-es évekig bezárólag. De el is távolodhatott tőle, ha a lelkeket béklyóban tartó félelmek elleni babonairtó harchoz csatlakozott. Ez történt, amikor a körmenetek látványosságai helyett, a kép és a színház médiumait átforgatva a katolikus egyház is a szó felé fordult, és inkább a katekézist, a szóval, tudással való meggyőzés eszköztárát erősítette a missziós munkájában.

A két szándék azonban párhuzamosan mozgott. Amíg az alsópapság a régi berögzülések mentén a démonok üzésében (vagyis az ördög közösségi megidézésében, láthatóvá tételében) volt érdekelt (szerintük az ördög látható legyőzésével lehetett az egyház vitalitását szemléltetni), és mert ezt maguk a hívek is így kívánták, az egyház vezetői már eltávolodtak ettől a nagyon is plebejus gondolattól. Így magát az ördögűzőt nyugdíjazták, mint láttuk a zombori ördögűző esetét Bárth Dániel kiváló könyvében.¹¹¹

Katolikus és protestáns oldalról a „helyes” ördögűzésnek és a lelki gyógyításnak a XVII. században még óriási tétje volt. Nem véletlen, hogy a témát mindkét oldal a széles nyilvánosság előtt propagálta. A XVII. században *Tofeus Mihály* (1624–1684) erdélyi református püspök még a gyulafehérvári páterekkel csapott össze egy magát démoniákusnak mondó/érző goromba parasztember felett, akiből miután a „pálista” papok nem tudták az ördögöt kiűzni, egy kígyót parancsolt ki erélyesen, orvosi segédlet mellett. Ezzel egyrészt rávilágított a katolikusok gyógyítói tehetetlenségére, másrészt lerontotta diagnózisuk hitelességét, ördög helyett „csak” *férget űzött* az álördögösből.¹¹²

De a másik fél hitelrontására is láthattunk ellenpéldát: a fentebb részletesen ismertetett történetet Krmann Dániel evangélikus lelkésztől, és az általa gyógyított és áttértett állítólagos „ördögös” Mlynařík Vencelről, akiről a jezsuiták megállapították, hogy nem megszállott, legfeljebb eszelős „hypochonder”, és a térítés miatt Krmannt elfogatták és halálbüntetés kiszabását követelték. A vádak szerint Krmann „csalása” folytán a megszállottból nem démonok, hanem *egerek távoztak*.¹¹³ Közös e két történetben, hogy a démonológiai problémát mindkét oldal orvosivá degradálta. Így ezzel az ördögűzés szertartását misztikumától és spirituális erejétől fosztotta meg, függetlenül attól, hogy mindkét fél – a saját oldalán – épp ezt akarta elkerülni.

Ezzel az egymást „kioltó” versengéssel végül eljutottunk oda, hogy a sátán takarodót fűjt; követőinek hatalma szertefoszlott, hisz mindkét oldal azt hirdette a másiktól, hogy képességeik korlátozottak. A hitelesség forgott kockán. A boszorkányok és jósok ugyanezért szorultak háttérbe, így a mindkét oldalt kritikával illető hangok felerősödtek. Ezek a hangok a XVII. század végétől az uralkodó kultúra részeként áramlottak, Montaigne-t, Malebranche-t és Voltaire-t népszerűsítve, hogy felülbírálják a képzeletet. Közöttük szép számmal voltak azok, akik már nem elsősorban papok vagy teológusok voltak, hanem lelki orvosok vagy orvosok, akik közül sokan a melankóliát, az ördög általi megszállottságot, a démoni rögeszméket már nemcsak a teológia által értelmezhető tünetként, de természettudományos érvekkel alátámasztott elmebajként mutatták be. Már Robert Mandrou és Keith Thomas is észrevette azt a felvilágosult környezetben bekövetkező érzelmi fordulatot, mely az elme működésének magyarázatait fokozatosan távolította el az ördögtől.¹¹⁴ Ehhez hozzájárult az ördögtől való megszabadulás is, amit az egyház köznépi irányba futó magyarázatai kezdetben vonakodva, utóbb az uralkodó szélirányt elfogadva maguk is vallottak.¹¹⁵ Az ördögűzők korlátozásával és az ördögidézők üldözésével egyaránt foglalkozni kellett: mindkettő a „babonás” jelzöt kapta és a bolondság bélyegét. A teológiában mint tudományban hívőknek azonban többfrontos harcot kellett vívniuk. Egyrészt küzdeniük kellett a frivol szabadgondolkodókkal, akik minden félreérthető lépésüket gúny és neveltség tárgyává tették

¹¹⁰ Scull A. 2017: 196.

¹¹¹ Száraz O. 2012.

¹¹² Magyary-Kossa Gy. 1908: 276; Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 104–105.

¹¹³ R. Kiss I. 1905: 210–219; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 864–865; Zsilinszky M. 1889; Zsilinszky M. 1899.

¹¹⁴ Mandrou R. 1968; Thomas K. 1970.

¹¹⁵ Delumeau J. 1978: 232–314.

(mint tette ezt Voltaire szegény Calmet-val), másrészt küzdeniük kellett a „babonás” híveik, a köznép írástudatlan vagy épphogy csak írástudó tagjaival. A hiedelmek pedig, éppúgy, mint a gúny, erősek voltak.

Ezekben az ördögi (az ördög feletti hatalomért való küzdelemről szóló) történetekben is láthattuk, hogy a lelket gyóntatással kényszerítő ördögűző pap szerepe, ami sok hasonlóságot mutatott a testet purgálással tisztító orvos; a kínzás fegyverével harcoló boszorkányvadász (bíró, inkvizítor, hóhér) társadalmi szerepei között, mennyire egybe mosódhattak. Éles szakmai elkülönülésükre csak a felvilágosodás idején került sor, amikor már nem a katolikus és a protestáns egyházak képviselői küzdöttek saját ördögűzéseik hitelességéért (mint a Krmann-féle történetben), hanem a vallás képviselői az orvosokkal kerültek szembe az „ördögűzés kontra természettudományos eszközökkel gyógyítás” vitában. 1735-ben *Johann Georg Heinrich Kramer* (1684–1742), a Habsburg Szerbia polgári kerületében is szolgáló osztrák katonarvos arról számolt be a *Commercium Litterarium Noricum* nemzetközi tudományos szaklapban, hogy egy ördögi megszállottságot „színlelő”, „eszels” hatvannégy éves férfiembert sikerült meggyógyítania a helyesen alkalmazott gyógyszerek segítségével. Ennek azért volt jelentősége, mivel korábban jezsuita papok próbálták belőle az ördögöt kiűzni, sikertelenül.¹¹⁶

A vallásos rajongók (jobban mondva maga a vallás) szerte Európában a felvilágosultak céltáblái lettek. Míg Johann Joseph Gassner élete és működése a köznépi rajongás Európa katolikusságának viselkedési mintáját tükrözte, addig a protestánsok az angolszász világ példáira ügyeltek. Az 1750-es, 1760-as években a protestáns államok társadalmi is nyugtalanul figyelte a vallásos rajongás ama túlhajtásait, amit épp a rajongást kritizáló, karikázó újságok és nyomtatott kiadványok tettek ismertté. A neves képmetsző, William Hogarth (1694–1764) több képsorozatban is a szatíra eszközével támadta a hiszékenység, a babona és a fanatizmus társadalmat romboló képződményeit. 1761-ben és 1762-ben két variációban is megrajzolta és sokszorosította Mary Toft akkor híressé vált botrányos esetét, mely szerint a leány nyulakat, kismacskákat szült, és ezzel a közvélemény előtt is híressé, hírhedtté vált. A képek jobb oldali előtérében álló hőmérő a kéjvágy gyors emelkedését mutatja az örület és a dühöngés irányába. A pulpituson álló bandzsító lelkész a kor híres metodista prédikátorát, George Whitefieldet (1714–1770) ábrázolja, akinek doktrínái, prédikáló, vallásszervező tevékenysége Hogarth szerint is a hiszékenyek tömegeit juttatta tébolydába. Whitefield egy vándorló anglikán lelkész volt, aki a vallásos rajongásra alapozott Nagy Ébredés mozgalom egyik leghatékonyabb terjesztőjévé küzdötte fel magát. Egyházszerző hatása különösen az észak-amerikai angol gyarmatokon volt erős.

(14. kép)

Hogarth különös örömmel ábrázolta *Hiszékenység, Babona és Fanatizmus: sokadalom* című, 1762-es képén (az előző évben megalkotott *Lefestett rajongás* átdolgozásán) a vallásos szemfényvesztők esztelenségét. Látjuk a bandzsa lelkészt, amint a gyülekezethez szónokol. Sokan hisztérikus eksztázisban törnek ki, sőt transzba zuhannak, éppúgy, mint az előtérben látható Mary Toft. A közönség néhány tagja Krisztus-ikont rág, eszik, ami a Hogarth által szintén megvetett katolikus vallásra utal. Ezt eleve a kannibalizmussal köti össze, ami a vallásos rajongóknak az állatiasságát teremti meg a képen. Ugyanígy utal Hogarth a rajongás és a téboly kapcsolatára is. A pulpituson a fanatikus prédikáló a „balgatagságnak” megfelelő szöveghelyet választott a Bibliából (2 Korinthusi 11:23), aminek hatására a szónok rabul ejti hiszékeny közönségét. Az előtérben álló hőmérő higanyszála a közönség érzelmi hőfokát mutatja, amely a „bujaságtól” indul (egy kéjvágyó arisztokrata a mellette ájuldozó szolgáló ruhájába egy ikont dug) és gyors ütemben tart az „örjögés” vonaláig. A mennyezetről függő csillárgömbök a *Lefestett rajongás* című képen a mennyet, a *Hiszékenység* címűn a poklot ábrázolja. A képek bal oldalain két-két alak jeleníti meg az ájtatos hazugságokat, amelyeket a nyilvánvaló álcodáktól eksztázisba esett papok követtek el a híveik ellen. Itt láthatjuk a papi/lelkézi közreműködés miatt híressé vált Mary Toftot, aki nyulaknak és egy macskának ad életet; valamint a Bilston fiút, aki hamis csodatétele során szögeket és vaskapcsokat hány a templom padlójára. A jelenetet a híresen bandzsa George Whitefield uralja, aki a tabernákulum „lélekcspda” hasonlata helyett Hogarth képén egy kerub kezében tartott felirattal („pénzcsapda”) tapint rá a vallásszervezés érzékeny részletére. Az ablakon át egy Londonban gyakorta feltűnő „karakter”, a máltai zsidó bámulja a keresztény örület eme vízióját. Hogarth szerint a kor protestáns, anglikán és katolikus papjai a józan észt nélkülöző, a tüzes pokolról és a kárhozatról szóló melodramai szónoklataikkal a kiszolgáltatott emberek hiszékenységével éltek vissza. Akik éppúgy a rémisztés eszközét használták, hogy megőrjítsék rajongó híveiket, és nemkülönben kicsalják tőlük kevés kis pénzüket.¹¹⁷ Hogarth képi parabolái ugyanazt a kortársi dilemmát mutatták meg, mint amelyre Tofeus, Krmann és Kramer magyarországi esetei is halványan utaltak: a megszállottsághit és a vallásos csoda túlkapasáiból fakadó társadalmi erózió romboló hatásaira.

Az ördög és a démon testekből való kiűzése, mint láthattuk, papi feladat volt, lehetett a XVII. század vallási frontjain mind katolikus, mind protestáns oldalon. A felvilágosodással ennek a purgáló-exorcizáló tevékenységnek az egyházi jellege kérdőjeleződött meg és szorult a társadalmi nyilvánosság perifériájára. Ugyanakkor orvosi jellege megerősödött, és a nyilvánosság kitüntett középpontjába került. Egy konkrét tárggyal, féreggel fertőzött beteg gyógyítása, a tárgyak eltávolítása, megsemmisítése, a testnedvek egyensúlyának helyreállítása, a testbe bújó féreg

¹¹⁶ *Commercium Litterarium Noricum* 1735. XVII: 129–131; Wespremi I. 1787/1970: 402–403.

¹¹⁷ Scull A. 2017: 190–191.

bélrendszerből való purgálása laikus és professzionális orvosi feladat volt, ami analóg módon még hasonlított is az ördögűzés szertartására. Amíg egy orvost a közép- és kora újkorban vizelettel teli üvegcset (górcső) méricskélve ábrázoltak (vagyis elsősorban passzív diagnosztaként), addigra a XVIII–XIX. században az orvosábrázolás (főleg az új médiumokban, az újságokban) kedvelt attribútuma lett (a politikai karikatúrákon) a beleket ürítő és tisztító *beöntő klistély* mint a gyógyítás aktív és a világ megtisztításának univerzális eszköze.¹¹⁸ **(15. kép)**

Ebben a letűnő világban az ördög szertartásokban megjeleníthető karaktere szép lassan elhalványodott. Voltak még az alsópapság érzelmeire hangolt, az ördögöket színre vivő kezdeményezések az 1750-es években is, de ezek képviselői a politikum margójára sodródtak. Ilyen szereplő volt Padányi Biró Márton (1693–1762) veszprémi püspök is. Padányi egyházmegyéjét erős akarattal uraló, a protestánsokat akár erőszakkal is visszatérésre sarkalló személyiség volt, akinek szervező munkája nagy szolgálatot tett az 1740-es években, amikor az abszolút állam megerősítette hídfőállásait a Dunántúlon. Ám amikor ez az erőszakosabb eszköztár az abszolút állam érdekeivel ellentétes hatást eredményezett, Padányi nem ismerte fel, hogy a bécsi udvarban új szelek fújnak. Biró Márton saját káptalanja tagjaival és Veszprém várossal fennálló rossz viszonya miatt is Sümegen építtetett magának püspöki palotát. A korábban az uralkodónő által nagyra tartott püspök az 1749-ben, a vallási türelmetlenséget programmá fejlesztő könyvének botrányos fogadtatása miatt, lényegében kegyvesztettként került Sümegre. A kegyvesztettség elszigeteltségét építkezésekkel kompenzálta. Sümegen a ferences kolostor szomszédságában álló egyszintes épületet alakíttatta át rezidencia céljára 1748–1755 között.¹¹⁹ Padányi rosszul mérte fel, hogy az 1750-es évektől az ördögnek kevesebb lapot osztanak. Kevesebb ördögűzés (vagyis nyilvános ördögidézés), kevesebb konfliktus a más hitű keresztényekkel, kevesebb gond az államnak a köznyugalom fenntartásában. Amikor Padányi ezt a szellemi fordulatot felismerte, karrierje szempontjából már késő volt. Az uralkodónő korábbi kegyeltjét száműzték a politika világából. Ennek a kései felismerésnek terméke az az allegória, amelyet Padányi sümegi palotájának püspöki magánkápolnája falára festetett. Egyúttal ez a kép jeleníti meg számunkra is a legjobban, hogyan szembesültek a klérus „maradó” tagjai a század közepének szemléletbeli fordulatával: a sátán szerepének szükségszerű csökkenésével.¹²⁰

Az alábbi naiv ördögábrázolásnak mind elhelyezése, mind jelentése elsősorban a megrendelő püspök életének nézőpontjából érdekes. A megrendelő, a téma és az elhelyezés módja (zárt, nem nyilvános kápolna) az 1750-es évek egyházpolitikai szerkezetváltásának egyik kulcsképvé tehetné ezt a freskót: ha nem lenne önellentmondás, hogy szinte senki nem láthatta a püspökön kívül. De a feltételes mód ez esetben ugyancsak a kép kulcsjelentését erősíti: az ördögöt az egyház falain belülre kellett száműzni és leláncolni! **(16. kép)**

A Szent Márton tiszteletére felszentelt négyszög alaprajzú püspöki házi kápolna mennyezetét Antonio Orsatti stukkói és Vogel Gergely budai mester Szent Márton megdicsőülését ábrázoló falképe díszíti. A falakon négy, Szent Márton életéből vett jelenetet ábrázoló kép látható még ma is, melyek szintén Vogel művei. A teljes alakos portré ihlete Szent Márton legendájából származik. Eszerint amikor Márton püspök Milánó mellett összetalálkozott a rá folyton leselkedő ördöggel, a 117. zsoltárt idézte annak elűzésére: „Velem van az Úr, nem félek; mit árthat nékem ember?” Biró Márton a következő arannyal megfestett mondattal egészítette ki a legenda szövegét: „Mit jársz itt kegyetlen bestia, bennem semmi szennyet nem találsz!” Nagyon jól illik ez az erős küldetéstudattal megáldott szerep Padányi személyiségéhez.¹²¹

Padányi eretnekellenes pasztorációs mozgalma, nagy tömeg előtt zajló térítései, az ugyancsak nyilvános ördögűzéseket támogató hozzáállása az 1740-es években, valamint az *Enchiridion* című, mint a protestánsok erőszakos áttérítését igazoló műve, az 1750-es (de különösen az 1760-as években) már vállalhatatlan volt mind az udvar, mind a klérus előtt. Az uralkodói akarattal való szembehelyezkedése okán Padányi sértetten vonult vissza birtokaira. Magára a tudós szentek áldozatos terhét öltve – bár szigorúan elzárva mások tekintete elől – festette a falra az (általa) leláncolt ördögöt.

E beszédes képek után foglaljuk össze a fejezetet. Elmondhatjuk, hogy Mária Terézia állama az 1750-es évektől felismerten érdekelt volt a babonairtó harcban a félelmek csökkentésével és az alattvalók köznyugalomának biztosításával. Éppúgy a katolikus egyház is egyszerre volt érdekelt a katolikus felvilágosodásban (különösen az oktatás terén), miközben szerette volna az ellenreformációt (akár megkésve is) kiteljesíteni a tridenti zsinat szellemének jegyében. Az állam és a katolikus egyház együtt is érdekelt volt az állam iránti bizalom megteremtésében egy rebellióra hajlamos, a protestantizmusa miatt kétséges lojalitású és nyugtalan országban, miközben az állam maga is szembekerülhetett az egyház „babonás” (az állam hatalmát csorbító, megkérdőjelező, megkerülő) intézményeivel. A kölcsönösség jegyében szűkültek ezért a félelem zónái, miközben szélesedett az a térnum, ahol a „babonáság” formáiról szó eshetett. A pietista – és már a mi református, magyarországi, debreceni világunkban is ismert – *Johann*

¹¹⁸ Helfand W. H.–Julien P. 1976: 1145–1170; Vida M. 1994: 21–22.

¹¹⁹ Pehm J. 1934: 379–380; Végvári L. 1967: 13–15; Genthon I. 1974: 429.

¹²⁰ Klaniczay G. 1985: 35–36; Tüskés G.–Knapp É. 1995: 80.

¹²¹ Végvári L. 1967: 14; Genthon I. 1974: 429.

Friedrich Osterwald (1663–1747), miután felhívta a figyelmet arra, hogy az ördögnek és „a kísérteteknek nincsen több erejek, hanem csak annyi, amennyit mi engedünk azoknak”,¹²² eldőlt az ő sorsa.¹²³

Az ördög valójában nem tűnt el, csak a színpalak mögé húzódott. Egyes papi képviselők (általában az alsópapság vagy a köznéppel szorosabb kapcsolatban maradt szerzetesek) még tartották benne a lelket, mint Sartori Bernát aradi minorita tanár is, aki *Magyar nyelven filozofia* című munkájában még 1772-ben is azt írta, hogy:

[...] midőn a boszorkányok s ördögösök az ördögi mesterségeknek tanulására ajánlják magukat, a szent keresztiséget, a hitnek ágazatit megtagadják, a szent keresztet lábukkal tapodják és az ördögnek hű szolgálatára magukat hittel kötelezik; viszontag az ördög örökös szerencsét ígér s azonnal egy ördög kinek-kinek őrzésére és oktatására rendeltetik.¹²⁴

Könyve, mely teljesen elavult álláspontot képviselt (ugyanúgy, ahogy Padányi freskója), kevés valódi nyilvánosságot kapott. Kétségtől anakronizmus volt ezt a művet megírni az „encyclopaedisták” századában, egyúttal azonban mutatja, általában véve milyen lehetett az a szellem, melyet a XVIII. század aradi ifjúsága és népe a szószékről szívhatott magába, vagyis ami a centrumból nézve a periférián még megszólalt.

Az ördögtől való megszabadulás azonban csak átmeneti időszak volt. A francia forradalom előestéjén és gyakorlatilag az uralkodó, II. József ellenében majd újra és újra előkerül a katolikus egyház által is „támogatott” ördög. Sőt – mint ahogy majd a II. könyvben látni fogjuk, Lucifer maga, hogy az egyház hazai, II. József nézőpontjából retrográd erői mellé álljon. Az 1780-as évek ördögi félelmeiről legyen majd ott szó. A vallásos mezők után vizsgáljuk most meg ugyanezen léptéken a büntetőjog szabályrendszerének változásait is.

¹²² *Osterwald F. J.* 1745: 138–139.

¹²³ Miskolczi A. 2016: 23.

¹²⁴ *Sartori B.* 1772.

5. A BÜNTETŐJOG ELMÉLETÉNEK KULCSKÉRDÉSEI: A TORTÚRA, A HALÁLÍTÉLET ÉS A BOSZORKÁNYSÁG

Jogkönyvi receptek szorongáserősítésre, szorongáscsökkentésre

- *A Praxis Criminalis használata Mária Terézia reformjáig* • *A büntetőjog magyarországi és erdélyi oktatóműhelyei* • *Egy erdélyi református jogtanár kézikönyve (1742)*
- *Egy felvidéki evangélikus ügyvéd kézikönyve (1746)* • *Egy katolikus jogtanár kézikönyve (1745)*
- *Egy vármegyei ügyész kézikönyve (1751)* • *A Nemesis Theresiana (1768–1770) büntetőjogi kétarcúsága*

Tudomány – oktatás – praxis. Bató Szilvia módszeresen vizsgálta – elsősorban XIX. századi forrásokon –, hogy a kor tudományos jogi irodalma a törvényszéki praxisra milyen hatást gyakorolt. A szerző a jogtudomány és a jogalkalmazás viszonyának megragadásához történeti adalékokat és kutatómódszertani fogódzókat keresett. Elsősorban arra kereste a választ, hogy a „szokásjog” által szabályozott (kodifikált jog nélkül művelt) jogágakban milyen kapcsolatok lehetnek a jogi akadémiák katedráin előadott tudományos irodalom és a napi joggyakorlat között.¹ Tanulmánya számomra is több tanulsággal szolgált a hazai jog oktatása és annak gyakorlati tapasztalata közötti összefüggésekkel kapcsolatban. Következtetéseit tesztelhetjük – ha nem is a teljességre törekedve – a XVIII. századi forrásanyagban is, azon belül is a mágikus bűnök kategóriáira összpontosítva.

Ehhez a kísérlethez és ebben a fejezetrészen az alábbi forrásokat, forráscsoportokat vizsgálom a tudomány és a praxis kapcsolatát feltételezve. Egyrészt bemutatom azt a büntetőjogi fordulatot, amelyet az 1750-es, 1760-as években már a kortársak is érzékeltek, és amelynek legtöbbet idézett és legnagyobb hatású szószólója Cesare Beccaria volt.² Esetében kitérek művének magyarországi fogadtatására, recepciójára. Másrészt sorra veszem a Mária Terézia korabeli jogi oktatás magyarországi műhelyeit, majd bemutatom a jogtörténet által is számontartott és a fenti műhelyekben keletkezett tankönyveket. Végül kitérek a műhelyek, szerzők és tankönyvek jogi praxist alakító hatásaira vagy épp hatástalanságára. Sorban haladva és első körben a nagyszombati (1672-től), a kolozsvári (1733-tól), az egri (1740-től) felekezeti fenntartású jogi akadémiákat, majd a bécsi mintára születő királyi (állami) akadémiákat, végül a budai (1777-től), majd ennek utódjaként a pesti jogi kar oktatói karát szemlézem.³ Említem majd a kor négy meghatározó tankönyvszerzőjét (az evangélikus hátterű Gocsetz Gábort és Bodó Mátyást, az erdélyi református Huszti András és a legnagyobb hatással bíró katolikus Huszty Istvánt), kitérve személyük kapcsolathálójára, műveik hatására, valamint a praxishoz való viszonyukra, hangsúlyosan a mágikus tényálláshoz való gondolataikra.⁴ Ugyanebben a fejezetben vizsgálom a büntetőjogi gyakorlatot hosszú ideig meghatározó jogkönyv, a *Praxis Criminalis* fogadtatását és használatát, majd kitérek ennek modernizált változataira, különösen a *Nemesis Theresiana* (1770) és a *Sanctio Criminalis Josephina* (1787) fogadtatására.

5.1. JOGKÖNYVI RECEPTEK SZORONGÁSERŐSÍTÉSRE, SZORONGÁSCSÖKKENTÉSRE

Kulcsszavak: tortúra; halálbüntetés elleni fordulat; emberiesség; justizmord; Beccaria; Bodin; Spee; hit és kétely; érzelem; szánsalom; kegyesség; Calas-eset; haszonelvűség

Az európai büntetőjognak mind az anyagi, mind az eljárási jogtudományában fordulópontot jelentett Cesare Beccaria rövid fejezetekre osztott, világosan érvelő, népszerűsítő jellegű (jogtudósoknak latinul, közembereknek német és olasz nyelven írt) könyvecskéje. Beccaria 1764-ben megjelent műve a XVII–XVIII. század nagy gondolkodói (Locke, Spinoza, Thomasius, Montesquieu) által hirdetett eszméknek, az újkori kegyetlenkedés, a mindennapos halálbüntetés, a szörnyű tortúra rendszerével való szakítás gondolatának a kiskátéja lett: „se nem hasznosnak, se nem szükségesnek” ítélve mind a tortúrát, mind a halálbüntetést.⁵

¹ Bató Sz. 2016: 197.

² Beccaria C. 1834; Ammerer G. 2010: 49–60.

³ Finkey F. 1948; Csizmadia A. 1967; Kosáry D. 1980; Pókecz Kovács A. 2016.

⁴ Gocsetz G. 1746; Gocsetz G. 1763; Huszti A. 1742; Huszty I. 1745; Huszty I. 1758; Huszty I. 1794.

⁵ Balogh J. 1906: 34; Alsberg M. 1910: 49–54; Helbing F. 1926: 329–333.

Beccaria előtt még az akkor modern francia szakirodalom is teljesen azon a sajnálatosan kegyetlen és a felvilágosodás szóhasználatával élve „ostoba” (vagyis tanulatlan) felfogáson nyugodott, hogy a tortúra és a halálbüntetés alkalmazása jó. Jó az államnak, jó az uralkodónak. A XVII. és a XVIII. század nagynevű jogászai is, Laverdy (1752), Jousse (1771) és Muyart de Vouglans (1780) műveikben természetes és szükséges eszköznek tartották a tortúra alkalmazását a bűnperekben. Pierre-François Muyart de Vouglans (1713–1791) egyenesen Beccaria megcáfolására írta „*A francia büntetőtörvények természetes rendje*” (*Les Loix criminelles de France, dans leur ordre naturel*. Paris, Mérigot–Crapart–Morin, 1780) című munkáját, ahol gyakorlatilag kigúnyolta Beccaria szerinte indokolatlan érzékenységét. Azzal vádolta, hogy meggondolatlanul támad egy évszázadok óta jól működő rendszert. Muyart de Vouglans ragaszkodott a súlyos büntetések fontosságához, mert szerinte csak így fojtható el az ember veleszületett gonoszsága, kezdve mindjárt az eredendő bűnnel.⁶

Persze annak is megvolt az oka, hogy úgy gondolták, a halálbüntetés és a kínzás jó. Elsősorban egy más felfogásból táplálkozó államérdekből. Érvelésük szerint az erős állam jellemzője az erőszak, amit a terror nyelvezetével (elrettetés) kommunikálhatunk. Szükséges rossz, hogy mindenki számára nyilvánvaló legyen: kinek a kezében van a pallosjog?; hol van ennek érvénye?; honnan árad a kegyelem, és kitől kell félni? Ezért is alakult ki ennek jelentős szimbolikája, a hatalom véres színházaként működő kivégzésszínpadok (pallossal, kerékkel, bitóval, hóhérral, hóhérsegéddel), a halál teljes arzenáljával. Ez a színpad azonban a rendi állam jellemzője volt, amit az abszolút monarchia élén álló uralkodó épp lebontani, megkerülni akart. Szükséges volt ezért a rendi állam lebontásának egyik legszembetűnőbb jelét, a vérhatalmat szimbolizáló pallost a központosító állam kezébe átadni. Ha kellett, meggyőzéssel (tudás és felvilágosodás), ha kellett, némi nyomásgyakorlással (a rendi országgyűlés megkerülésével, kiiktatásával, felszámolásával).

Beccariának kétségtelenül voltak elődei és úttörői, akiknek művei és fellépése egy-egy országban eredményezhette a tortúra mérséklését vagy egyes büntetőjogi kategóriák (például a boszorkányság) újragondolását. A kínvallatás ellen nem Beccaria szólalt fel először. Lényegében már a XVII. században több ellenzője akadt, igaz, még több támogatóval egyetemben.⁷

Ez utóbbiak körének hangadója volt Jean Bodin (1530–1596) állambölcsele, az abszolutizmus ideológusa, aki szerint a kínvallatás azért szükséges, hogy általa „a társadalomból kimessük a rothadt részeket”. Ezért szerinte az olyan vallatási technológia is elfogadott lehet, amelynél elég volt, ha a vádlott bólintással jelezte beismerését, így azt sem volt szükséges előre tudni, milyen bűnöket követett el. Véleménye szerint a boszorkányok közül sokan azt is mágikusan manipulált eszközökkel érték el, hogy a kínvallatás alatt semmit se valljanak, sőt meg se szólaljanak. Mindenesetre – folytatta Bodin – „a boszorkányok esetében a szóbeszéd szinte csalhatatlan”. A feljelentés értékes segítség a boszorkányok, de különösen a vallásgyalázók felkutatásában is, mivel a legveszélyesebbek az államra nézve az eretnekek és az istenkáromlók. A büntetőjog és az egyházjog tudósai által kimódolva, az eretnekséget és a bűnöket osztályozandó, több száz kategória állt rendelkezésre az elhajló és a normaszegő emberek besorolására még a felvilágosodás hajnalán is. Jean Bodin *Demonomania* című művében részletesen bemutatta azt a tizenöt büntetést, amelyekkel a varázslókat és boszorkányokat vádolják; először felsorolta azt a kilenc „törvényteleniséget”, melyet az „Úristen és dicsősége ellen” követtek el, és csupán másodsorban említette a hatféle, „emberekkel szemben elkövetett vétket”. A társadalom számára a legnagyobb veszélyt az „Istennel szembeni felségsértés”-t elkövetők szabadlábon hagyása jelentette. Mert az Úristen az egész közösséget bünteti a dicsőségén esett csorba miatt. Ebből következett a vétkesek megbüntetésének szükségessége is.

A bírának – állította Bodin –, hogy Isten haragját lecsillapíthassák, kegyetlenül kell büntetniük [a boszorkányság büntetettét].⁸

A kínzást elutasítók köréhez tartozva Augustin Nicolas (1622–1695), dijoni törvényszéki elnök például a francia királynak ajánlott könyvében (*Si la torture est moyen seur à vérifier les crimes secrets; dissertation morale et juridique*, 1682) felhívta a fejedelmek és a zsinatok figyelmét az oktalan boszorkányperek és a tortúra megszüntetésére.⁹ A boszorkányperek retteneteit Nicolas előtt Friedrich Spee (1591–1635) jezsuita szerzetes is élesen elítélte, aki a *Cautio criminalis* című (1631) könyvében a boszorkányságot épp az üldözés hatására látta megszületni. A kínvallatás és a boszorkányság együttállásáról Spee 1631-ben a következőket írta:

A kínvallatás megtölti boszorkányokkal német földünket. [...] Hogy nem vallottuk be mindnyájan boszorkány voltunkat, az onnan van, hogy nem kínoztak meg valamennyiünket.¹⁰

⁶ Hunt L. 2007.

⁷ Beccaria C. 1834; Venturi F. 1969; Gángó G. 1993; Tóth G. 2016: 68–69; Miskolczy A. 2016: 40; Vanysacker D. 2006: 314–316; Ammerer G. 2010: 49–60.

⁸ Delumeau J. 1990: 471; Kristóf I. 2016: 33–34.

⁹ Silverman L. 2010: 161.

¹⁰ Spee Fr. 1631; Jerouschek G. 2006b: 1076–1077.

Jellemző adat ennek a nagy problémának a felszíni fortyogására, hogy Samuel Stryk (1640–1710) lipcsei egyetemi tanár őszintén bevallotta, hogy ámbár nem vonhatja kétségbe a boszorkányok létezését, de véleménye szerint magát a boszorkányságot jogilag nem lehet bebizonyítani (*Disputatio Juridica de Jure privilegati contra privilegatum*, 1684). Stryknek ez az okfejtése vezette a német jogbölcselelő Christian Thomasiust (1655–1728) arra, hogy a boszorkányperek eltörlése mellett foglaljon állást. A XVII. század végén Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) nagy gyakorlati érzéssel beszélt rá a hannoveri nagyherceget a boszorkányperek rendelettel való eltörlésére.¹¹

Mindezen kiváló elődök érvelése ellenére mégis a gondolkodásbeli fordulatot csak Beccaria fellépése és említett könyvének népszerűsége hozta el. Ennek a bátor könyvecskének különösen a halálbüntetésről és a tortúráról írt fejezetei lettek világhírűek. Beccaria szerint a kivégzés a legtöbb néző számára nem más, mint véres látványosság, színjáték a nézőknek, és sokaknak alkalom a felháborodással vegyes szájalomra. E két *érzület* sokkal meghatározóbb, mint a jótékony hatású rettenet, aminek a törvények a halálbüntetést szánják. Az érvelés Beccaria XIX. századi magyar fordításában így hangzik:

A' halálos büntetés az emberek nagyobb részére látvány, 's némellyekre nézve szájalommal [szájalommal] vegyült düh tárgyává tesz; mind ketteje ezen érzéseknek, jobban elfoglalja a' nézők lelkét, mint azon üdvösséges rettegés, melyet a' törvény ihleni vágy. De a' mérsékelt és folyvást tartó büntetésekben, az utolsó érzés uralkodó [...]. A' határ, melyet a' törvényhozónak a' büntetések szigorúságára határozni kellene, úgy látszik a' szájalom érzésében áll, midőn ez, inkább a' nézők, mintsem a' bűnös kedvéért készített büntetést szemlélők lelkében fölül kezd műlni minden egyéb érzeménnyel.¹²

Az általa remekül kimondott kárhóztató szavak rázták fel Európa uralkodóit és tudósait. Mária Terézia ugyan még nem, de fiai, II. József német-római császár és ennek fivére, Lipót, toszkán fejedelem ennek hatása alatt törölték el a halálbüntetést és a tortúrát tartományaikban. Marat és Robespierre, a francia forradalom későbbi véreskezű diktátorai is ennek a műnek a hatása alatt írták dolgozataikat a halálbüntetés ellen még a nagy forradalom előtt. Sajnálatos, hogy utóbb az elvek és a praxis mégsem találkoztak. A nagy forradalom első büntetőkódexe 1791-ben ennek a káténak a követelését teljesítette, amikor az addigi száztizenöt eset helyett mindössze négy bűnesetre tartotta fenn a halálbüntetést, továbbá teljesen eltörölte a kínzó „igazságügyi vallatás” (*question judiciaire*) rendszerét.¹³

Beccaria mellett ennek az új, a félelmet mérséklő eszmeáramlatnak, az elrettentés és a kegyetlenkedés helyett az emberiség diadalra juttatását hirdető európai élharcosa volt, különösen a türelemről írt klasszikus tanulmányával Voltaire (1694–1778). A halálbüntetést elítélő röpirat megírására a toulouse-i büntetőbíró által ártatlanul kerékbe törtetett Jean Calas (1698–1762) esete adott alkalmat. A rendkívül szellemes, sokszor gúnyolódó, epés, de mindig elbűvölő erejű írások tették Voltaire-t az uralkodók előtt is népszerűvé. Általa is szinte divattá lett az európai udvarokban a büntetőjogi reformtörekvések végrehajtása.¹⁴ A Calas-élet és Voltaire halálbüntetés elleni röpirata Beccaria könyvének megszületését is motiválta.¹⁵ Voltaire munkássága nyomán vált ismertté világszerte a többi korabeli justizmord ügy is, amelyekben a vallási előítéletekkel terhelt közvélemény ítéletén alapuló indíciumpok végzetes következményeire „derült fény”. A magyar igazságszolgáltatási gyakorlatban nemcsak a XVIII. század közepéig elhúzódott boszorkányperekben (1756, 1758, 1766), hanem az ezt követően sorra került vérvád (1764, 1791) és kannibalizmus ügyekben (1782) is a gyanúsított személyi tulajdonságaira épített indíciumpok határozták meg a kudarcba fulladt perbeli vizsgálatok irányát. Sajnálatos módon ezek is mind nemzetközi hírt futottak be, gazdagítva ezzel Mária Terézia és II. József birodalmának a keleti tartományokkal kapcsolatos európai előítéleteit. A hazai justizmord ügyek nem véletlen lendítettek sokat a büntetőjog emberiesebb arcának kialakításában.

Annak ellenére, hogy Beccaria műve csak a XIX. században jelent meg magyarul, az egykori bencés szerzetes, majd fiumei konzulátusi alkalmazott Császár Ferenc, a magyar Akadémia tagja csak 1834-ben fordította azt le, de biztosan állíthatjuk, hogy a *Bűn és büntetés* szerzője a XVIII. századi Magyarországon is ismert volt.¹⁶ A kormányzat az új jogszolgáltatási rend kidolgozásánál mindenképp figyelembe vette a művet. A jogban jártasak ismerték, a magyar jogi akadémiák oktatták is, ha nem is olasz nyelven olvasták. Beccariáról közvetve hallottak az összes magyar akadémián is, mivel ott a közigazgatás módszereit Sonnenfels háromkötetes közigazgatási-közigazgatás-tudományi műve alapján oktatták. Sonnenfels tankönyve/kézikönyve 1765-től hét kiadást ért meg a század végéig. Sonnenfels tortúra ellen és Beccaria hatására írt röpiratai (*Der Mann ohne Vorurtheil*, Bécs, 1765; *Über die Abschaffung der Tortur*, Zürich, 1775) Magyarországra és Erdélybe is eljutottak. Egy évvel Beccaria művének megjelenése (1765) után Sonnenfels már azonosult az állam szerepét illetően, hogy a kínvallatás és a halálbüntetés felesleges hatalmi eszköz. Azokat nemcsak embertelennek, de értelmetlennek és haszon nélkülinek is ítélte. Mindkettő céltalan kegyetlenkedés

¹¹ Jerouschek G. 2006c: 1116–1117.

¹² Beccaria C. 1834: 96.

¹³ Finkey F. 1948.

¹⁴ Herz E. 1887.

¹⁵ Tarnai J. 1887.

¹⁶ Beccaria C. 1834.

csupán, mert „a kínvallatáson alapuló vallomás az ítélethez nem elegendő, a bűn be nem vallása pedig a felmentéshez kevés”. A halálbüntetés pedig csökkenti az állampolgárok számát, miközben, munkára fogva őket, hasznot hajthatnának az államnak. Ezért az életfogytiglani kényszermunka perspektívája a bűnöző számára elrettentőbb, mint a halál.¹⁷ Ha egy Bécsen átívelő úton is, de az itáliai példa így megjelent nálunk is, hogy a német és francia tanokkal összeolvadva alakítsa a tortúra és a halálítélet magyarországi jogi megítélését.¹⁸

Ennek a nagyszerű humanitárius eszmeáramlatnak – és természetesen annak a Michel Foucault által a *Felügyelet és büntetés* című művében leírt hatalomtechnikai paradigmaváltásnak – az eredménye, hogy a XIX. század közepéig csaknem minden európai államban törvényjavaslatokat készítettek, vagy törvénykönyveket alkottak a büntetőjog reformkérdéseiről.¹⁹ A francia forradalom által 1789-ben törvénybe iktatott emberi és polgári alapjogok, majd az 1791-es és az 1810. évi új büntetőjogi kódexek, végül az 1808. évi új *Code d'instruction criminelle* lettek a mintái a közép-európai államok XIX. századi büntető törvénykönyveinek is. A bűncselekmények ezekben az új kódexekben szabatosan, a leggondosabb jogászai körütekintéssel lettek meghatározva, a büntetések mindenütt enyhébbek, emberesebbek lettek, mint voltak egy évszázaddal korábban. A XIX. század végén újabb hatalmas szellemi mozgalom indult meg a bűnelkövetők osztályozására, a különböző jellemcsoportok részére megfelelő intézkedésekre, különösen a fiatalok javító nevelésére, a megrögzöttek „ártalmatlanná” tételére alkalmas intézetek szervezésére. Itt azonban megállók, mert ez már egy másik könyv témája lenne.²⁰

5.2. A PRAXIS CRIMINALIS HASZNÁLATA MÁRIA TERÉZIA REFORMJÁIG

Kulcsszavak: kivételes bűncselekmények (*crimen exceptum*); boszorkányság; kínvallatás; nyomozó rendszer; *Einrichtungswerk*; *Niederösterreichische Landesordnung*; kuruc háborúk; büntetőjogi kodifikáció; 1723. évi törvények

Magyarországon a boszorkánypereket soha nem sorolták a kivételes bűncselekmények (*crimen exceptum*) kategóriájába. Éppen ezért az ilyen tárgykörben tárgyalt esetek mindig a világi rendes bíróságok elé tartoztak. A XIX. század végéig a büntetőjog teljes egységesítő kodifikációja nem valósult meg, így a bírák számára nagy segítséget jelentett már a XVII. századtól, hogy a *Praxis Criminalist* mint egységes büntető törvénykönyvet a boszorkányvadásban eljáró büntetőperek esetében is használhatták. Magát a törvénykönyvet – jobban mondva annak Alsó-Ausztriára érvényes törvényi magját – III. Ferdinánd császár 1656. december 30-án szentesítette Alsó-Ausztria számára, majd Kollonich Lipót esztergomi érsek reformtörökvései sorát megnyitva és az *Einrichtungswerk* munkálatait megelőlegezve 1687-ben latin nyelven adatta ki Nagyszombatban. A *Forma processus iudicii criminalis seu praxis* címmel megjelent kötet utóbb a Szentiványi-féle és 1696-ban kiadott *Corpus Juris Hungarici* függelékébe is bekerült.²¹

Törvényerőre nem emelkedett, csak az ítélezési gyakorlatban használták a magyar bünvádi eljárásban. Mivel joghézag esetén a magyar bírák segítségül hívták a *Praxis Criminalist*, ezzel a hazai jog részévé tették. A mű különösen a kínvallatás (tortúra) elterjedésére és témánk szempontjából külön a mágikus bűnök jogi körvonalzására volt hatással. E törvénykönyv szövege szerint még a laikus gyógyítók is (60. §. „*De magia...*”) a büntetőjog boszorkányság (*venefici*, *incantatrices*, *stryges*) fogalma alá estek. Emellett különböző bűnözőkkel (gyilkosokkal, rablókkal, útonállókkal, közönséges csavargókkal) kerültek egy csoportba. Rendszeres használatát igazolja, hogy számos család kézikönyvtárában előfordult a *Tripartitum* és a *Corpus Juris Hungarici* kötetei mellett.²²

A *Praxis Criminalist* sűrűn forgathatták a korabeli jogtudósok, hiszen nemcsak egy szakaszára, hanem több részére hivatkoztak. A szegedi nagy boszorkányperben (1728) például különösen mereven ragaszkodott a *Praxis Criminalis* elveihez a nyomozó és a vádhatóság. A Pozsonyban tartózkodó főbíró írásbeli utasítása alapján nemcsak az ítéletek meghozatalakor hivatkozták a város bírái, de az egész eljárást a *Praxis Criminalis* alapján határozták meg, gyakorlatilag szó szerint követve azt.²³

Mindjárt Buda visszafoglalása (1686) után az ország rendjének szabályozására a király által kiküldött *Regnicolaris Deputatió*ban Kollonich mutatott rá a magyar jog feltűnő hiányaira, így arra is, hogy büntetőeljárásunk részben túlságosan szigorú, részben rendezetlen. A bizottság ezért az ő javaslatára megbízta Georg Hoffmann alsó-ausztriai jogtanácsost, hogy készítsen egy rendes büntető perrendtartást (*ein rechtlicher Processus in Criminalibus*), de addig is, míg ez elkészül, rendeljen el a bizottság „a jól kidolgozott 1655-i osztrák Landesgerichtsordnung” alapján egy működő gyakorlatot tükröző büntető perrendtartást a magyar bíróságok számára. Kollonich érsek ennek gyors meg-

¹⁷ H. Balázs É. 1986: 553–568.

¹⁸ *Sonnenfels J.* 1765; Fayer L. 1902. VI: 13–14, 19, 24–29; H. Balázs É. 1987a: 541–547.

¹⁹ Foucault M. 1990.

²⁰ Finkey F. 1948: 34–36.

²¹ Kalmár J.–Varga J. J. 2010.

²² Többek között a Kálnoky család könyvtáráról készült 1761-es jegyzék alapján. Tüdösné Simon K. 1996.

²³ Brandl G. 2015.

valósítása végett a nagyszombati egyetemi tanárokkal lefordította ezt az alsó-ausztriai *Praxis Criminalist* latinra, hogy a bíróság tagjai jól megismerjék és alkalmazhassák. Ezt a latin nyelvű *Praxis Criminalist* külön könyv alakban is kiadatta Nagyszombaton 1687-ben. Ugyanezen célból ráparancsolt Szentiványi Márton (1633–1705) nagyszombati egyetemi tanárra, hogy az általa 1696-ban megkezdett *Corpus Juris Hungarici* című latin nyelvű magyar törvénygyűjteménybe vegye fel a *Praxis Criminalist*, amit Szentiványi engedelmesen meg is tett.²⁴

A mű első bizonyított használatát a török alól frissen felszabadított Buda város büntetőpereiben figyelhetjük meg. A török hódoltság megszűnése után Buda város a budai kamarai kormányzóság kezébe került, mert az 1686. november 5-i nyilvános kihallgatáson úgy döntött az uralkodó, hogy „in politicis, civilibus et criminalibus” a városi hatóság szervezéséig Budán is a kamarai kormányzóságot illesse a rendelkezési jog. A kormányzóság mindenekelőtt az igazságszolgáltatási hatalmat ruházta át a városi tanácsra. A korabeli igazságszolgáltatási hatalom polgári és büntetőügyekre egyaránt kiterjedt. Büntetőügyekben minden ítéletet a kormányzóság elé kellett terjeszteni, és csupán annak jóváhagyása után volt az ítélet végrehajtható. 1694. május 7-én a kormányzóság már kifejezetten a városnak tulajdonította a pallosjogot.²⁵ A bűnvádi eljárásra nézve az 1696. január 1-jén kelt kormányzósági rendelet a *Niederösterreichische Landesordnung* használatát rendelte el, amit az új telepesek nemzetiségével lehet indokolni.²⁶ Már ekkor megfigyelhető, hogy a kódex érvényesülésén az udvari kamara és budai igazgatósága éberén őrködött. 1696 elején a Hofkammer meghozta felmentő ítéletét a gyermeköléssel vádolt Anna Mária kikeresztelkedett török nő ügyében. Megállapította azonban, hogy a budai magisztrátus az alakiságok (*formalia*) tekintetében nem tartotta meg a *Praxis Criminalis* előírásait; nevezetesen nem hozta meg a tortúrát elrendelő ítéletet, a vádlottnak feltett kérdéseket, és annak válaszait sem jegyeztette fel rendesen. Ezért ismételtlen figyelmeztette, hogy az előforduló büntetőügyekben az osztrák büntető törvénykönyv szerint járjon el, de közben szóló ítéletét végrehajtás előtt terjessze fel hozzá.²⁷

A kamarai adminisztráció a szembesítés és a tortúra körüli hibákra, valamint az ügyek túlságos elhúzódására hivatkozva 1702. március 5-én külön büntetőeljárási utasítást adott Budának és Pestnek. Ugyancsak ebben a rendeletben szabályozták a vallatási eljárást és különösen a kínzóeszközök használatát is. A *Criminal Instructio* szerint a követendő eljárás a következő volt: a hatóság első teendője, hogy a bűncselekmény elkövetéséről megbizonyosodjon, a tettet letartóztassa. Ezután a cselekmény körülményeire vonatkozó előre megfogalmazott kérdőpontok alapján a tettet „jóságosan” hallgassa ki, s szükség esetén szembesítse a társakkal, tanúkkal. A vádlott tagadása esetén közben szóló ítélettel kínoztatást rendeljen. A kínvallatás férfiaknál úgy történik, hogy először bemutatják a hóhért kínzóeszközeivel együtt, azután a kínpadra kötözik a bűnöst, majd felfüggesztik, és testi erejéhez mérten súlyokat raknak a lábára, végül a spanyolcsizmát alkalmazzák.²⁸

Nőknél ugyancsak a hóhérral és a kínpadra kötözéssel kezdik a kínvallatást, aztán a hüvelykszorítót kell alkalmazni. A kínvallatás csupán egy vagy másfél óráig tarthat, nehogy a hosszas fájdalmak miatt valótlan valljanak a kínozottak. A kínvallatásról jegyzőkönyv készül, amely a tárgyalási anyaghoz csatolandó. Végül a *Praxis Criminalis* alapján hozzanak felmentő vagy elmarasztaló ítéletet.²⁹

A kuruc háborúk zűrzavaros idején az igazságszolgáltatás rendes menete is megakadt. A nyolcados törvényesékek éveken át szüneteltek. Bírói gyakorlatról alig lehetett beszélni. Csak Buda visszafoglalása után és különösen III. Károly alatt az 1710-es évek közepétől került az ország valamennyire nyugodtabb helyzetbe, indult meg az igazságszolgáltatás rendbehozatala, így újra megindult a nélkülözhetetlenné vált kodifikációs munka. Érdekes jelenség, hogy a büntetőeljárás kodifikációját éppen az a Kollonich Lipót bíbornok (aki mint győri püspök kezdte meg magasra ívelő pályáját) hozta tető alá, aki 1707-ben bekövetkező halálával már nem vett részt a kuruc idők maradványainak felszámolásában. Utóbb a III. Károly király által 1715-ben összehívott országgyűlésen terjesztették elő a Kollonich által támogatott latin fordítást (*Praxis Criminalis*), hogy a királyi propositiok elfogadására ajánlják, vagyis kodifikálják a Nagyszombaton 1697-ben megjelent „Büntetőgyakorlatot”. De a rendek még ekkor is úgy találták, hogy ez a hazai törvényekkel ellenkezik, márpedig korábban kimondták, és ezen elhatározásukhoz most is ragaszkodnak.³⁰

III. Károly alatt, az 1720-as évek végétől számított nyugodtabb időkben lett aztán állandóvá és rendszeressé a hazai büntetőeljárások praxisa. Ezt segítette elő felsőbb bíróságaink végleges kialakulása is 1723-ban. Az ekkor kezdődő új korszak, a XVIII. század elejétől 1848-ig terjedő másfél évszázadban, a nyomozó vádhatósági rendszer bizonyos mérvű megerősödését jelzi. Szentiványi után Szegedy János (1699–1770), a másik nagyszombati egyetemi tanár a *Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium* (1734) újabb, majd bővített (1749) törvénygyűjteményébe szintén felvette a *Praxis Criminalist*, s ettől fogva az általánosan szinte hivatalos törvénygyűjteménynek tekintett *Corpus Juris*ban,

²⁴ Finkey F. 1948: 64.

²⁵ Gárdonyi A. 1916: 477; Bónis Gy. 1962: 72.

²⁶ Gárdonyi A. 1916: 489.

²⁷ Bónis Gy. 1962: 73.

²⁸ Bónis Gy. 1962: 73.

²⁹ Bónis Gy. 1962: 73.

³⁰ Finkey F. 1948: 64.

s annak újabb kiadásaiban állandóan ott levő „adaptált” jogforrást bíróságaink aggodalom nélkül alkalmazták a gyakorlatban.³¹

A *Praxis Criminalis* a jogtörténész Finkey Ferenc szerint nem volt egyéb, mint a tiszta nyomozó rendszer leírása a legkegyetlenebb tortúrával megerősítve. Ebben részben igazat adhatunk a jogtörténésznek, hiszen a tortúra legsúlyosabb formájában ekkor került be a büntetőjogi gyakorlatba, ám ezzel – talán épp Kollonich szándékaival szembemenve – épp a rendi alkotmányt segítették meg az abszolút monarchia intézményeivel szemben. Vagyis elhagyhatjuk azt a némi pátoszt, amit még Komáromy Andor is vallott a XVIII. századi magyarországi boszorkányperekkel kapcsolatban, hogy azok kevésbé voltak kegyetlenek, mint nyugat-európai párhuzamaik. Hogy a kínzó vallatás szabályozott formája a hazai joggyakorlatnak csak lassan, a XVII. század második felére vált életető elemévé, az a nemesi privilégiumoknak volt köszönhető. A központilag szabályozott formák a rendi alkotmányt sértették. Majd vagy egy évszázad múlva ugyanezen oknál fogva nem sikerült még a szabályozott kínvallatást sem egy tollvonással megszüntetni, mert a gyakorlatban épp a korábban tiltakozó rendek ragaszkodtak hozzá a leginkább. Visszaélésekre – a jog és az igazságszolgáltatás kereteinek áthágására – Magyarországon és Erdélyben is akadt példa bőséggel. Még 1776-ban is, amikor Mária Terézia – fia, József, az akkori társuralkodó, a későbbi II. József erőteljes fellépésére – eltörölte a tortúrát, a véleményezésre felkért Magyar Királyi Kúria ellenvéleményt nyújtott be, hol nagy bőbeszédűséggel fejtegette, hogy a büntetőeljárás sikere kétségesé válhat, amennyiben a tortúrát végleg eltörölnék.³² Valójában a rendi hatalomgyakorlás egyik privilégiumát féltették átadni az abszolút hatalmat képviselő államnak, vagyis az uralkodónak. Abban voltak ugyanis érdekeltek, hogy a büntetőgyakorlat elrettentési (félelemkeltő) praxisát megtartva maguk uralják és határozzák meg, mi lehet bűn, és azt hogyan lehet megtorolni. A rendi állam paradox módon a félelem és a rettegés fenntartásában, és nem annak csillapításában volt érdekelt. A magyar bíróságok és büntetőjogi íróink ebben a két évszázadban szolgalelkűen behódoltak a rendi állam maradványaihoz ragaszkodva, újra csak Finkeyt idézve „a földesúri jogokból következő önkénynek”. Az 1790–1791. évi országgyűlés előtt az egyetlen Bodó Mátyás kivételével senki nem emelt szót e kegyetlen, a félelem és rettegés manipulációjával operáló, szégyenletes tortúrarendszer ellen.

A *Praxis Criminalis* instrukciói szerinti eljárás lényeges jellemzője a nyomozás, a vizsgálat, az anyagi bizonyítás előtérbe kerülése volt. A XVIII. századra országszerte tért nyerő nyomozati elvű büntetőeljárás a szakirodalomban általános felosztás szerint az előkészítő szakasszal indult, majd a nyomozás, illetve vizsgálat befejezésével, a vádemelés után törvényszék előtti szóbeli vagy írásbeli eljárással folytatódott, amit az ítélet jogorvoslati szakasza vagy rögtön a végrehajtás követett.³³ A bíróságok a büntetések megállapításánál – a Helytartótanácsnak küldött jelentések szerint is – „ad normam Legum Regni et Praxis Criminalis” tartotta magát, azaz a hazai törvényekre (*Corpus Juris*), valamint az osztrák eredetű *Praxis Criminalis*ra hagyatkozott.³⁴

Magyarországon a bíróságok szemléletét meghatározó *Praxis Criminalis* használatára az 1760-as évek végéig találunk utalásokat a boszorkány- és varázslóperekben. Vagyis körülbelül addig, amíg a *Constitutio Criminalis Theresiana* 1768-ban el nem készült és 1770-ben hatályba nem lépett.³⁵ A *Praxis Criminalis* elvei azonban még később is a hazai (a Királyi Magyarországon, Horvátországban, de Erdélyben szigorúan mellőzve) joggyakorlat sarokkövei maradtak. A XVIII. század közepén ugyanis egyik magyarországi jogi író sem jutott tovább munkáiban a büntetőjog anyagának tárgyalásakor a régebbi és az újabb szokásjog rendszerének meghaladásán.

Miként az első jelentős büntetőjogi összefoglalót közreadó Huszty István a *Jurisprudentia practica* „harmadik könyvé”-ben (1745, 1748, 1758, 1760, 1766, 1778, 1794, 1795 több kiadásban), úgy a korszak legterjedelmesebb és legrészletesebb tankönyvét 1751-ben kiadó Bodó Mátyás a *Jurisprudentia criminalis*ban sem végezte el a szokásjog korszerűsítését. Megelégedtek a *Praxis Criminalis* elveinek praktikus rendszerbe foglalásával, bár épp Bodó volt az is, aki a tortúra és a halálítélet ellen elsőként szót emelt. Ennek következtében még a XIX. század jogi szerzői is jobbra Huszty és Bodó műveire – így közvetetten a *Praxis Criminalis*ra – támaszkodva tárgyalták a büntettekre vonatkozó ismérveket, aminek köszönhetően még 1848-ban is jogi tananyag maradt a mágia formáinak, a jóslás kategóriáinak meghatározása, „büntettként” való definiálása.

Összefoglalva: a *Carolinán* alapuló és III. Ferdinánd által kibocsátott alsó-ausztriai büntetőjogi kódex hatása az 1670-es évektől figyelhető meg először. 1687-ben megjelenik latin fordítása gróf Kollonich Lipót esztergomi érsek gondozásában, hogy végül *Praxis Criminalis* néven bekerüljön az 1696-ban kiadott *Corpus Juris Hungarici* függelékébe is. Hivatalos átvételét az országgyűlésen elutasították, így nem alkotmányos módon létrejött szabálynak minősítették,

³¹ Szegedy J. 1749.

³² Finkey F. 1948: 64.

³³ Pongrácz S. 1748; Bónis Gy.–Degré A.–Varga E. 1961; Bónis Gy. 1961: 122.

³⁴ M. Antalóczy I.: 2001: 88.

³⁵ 1691-től 1768-ig mintegy 139 perben találunk közvetlen utalásokat a *Praxis Criminalis*ra vármegyei, úriszéki, sőt Buda, Pest, Bazin, Kőszeg, Nagyszombat, Nagykanizsa, Szeged, Szatmárnémeti, Komárom esetén városi törvényszékek eljárásaiban is. Csak Heves és Külső-Szolnok vármegyének az 1703–1752. között feltárt, összesen 84 boszorkánypérből 19 esetben találunk törvényi hivatkozást a *Praxis Criminalis*ra. Elsősorban a 60. §-ra, ritkábban a 49. §-ra és a 94. §-ra is hivatkozva.

de a mű részleges recepcióját ez nem akadályozta. Korszerű magyar büntetőtvények hiányában kiválóan használható volt, hamar átvették az úriszékek, a városi és megyei bíróságok is, de csak a magyarországi és ezzel összefüggésben a horvátországi praxisban. Az erdélyi eljárásjog a *Praxis Criminalis* mindvégig mellőzte, hatása csak a katonai kormányzást alkalmazó székely székekben érezhető, de csak az 1760-as évektől és erős központosító, a rendi alkotmányt megkerülő hatásra. A bécsi kormányzat a törökök kiűzése után az ország állami-jogi berendezkedését az örökös tartományokban uralkodó rend felé kívánta közelíteni. A *Praxis Criminalis* jelentősen hatott a büntető joggyakorlatra, mivel szabályozta a közbűncselekményeket. A nemességre nézve új elemeket alig hozott, rájuk nem volt érvényes, így politikailag sem volt számukra – a kezdeti ellenállásuk dacára – veszélyes, sőt inkább megerősítette, egységesítette az úriszékek széttartó gyakorlatát. Hatását tompítandó 1770-ben jelent meg Mária Terézia büntetőjogi kódexe, de a *Praxis Criminalis* szellemisége még ezt is erősen befolyásolta. Egyes rendelkezései túléltek még a *Sanctio Criminalis Josephinát* (1787) is, mivel az 1852-es büntető törvénykönyv hatályának 1861-es megszűnte után is utaltak a *Praxis Criminalisra*.

5.3. A BÜNTETŐJOG MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI OKTATÓMŰHELYEI

Kulcsszavak: büntetőjog tudománya, oktatása, praxisa; jogi egyetem; akadémia; jogtudományi tankönyvek

A XVIII. század elején egyetlen jogiskola működött Magyarországon, mégpedig az 1635-ben Nagyszombatban, Pázmány Péter által alapított főiskola kebelében, amelynek jogi kara csak 1667-ben kezdte meg működését. A szűkös anyagi viszonyok kezdetben csak a kánonjog és a római jog oktatását engedték, a magyar jog tanításának a többi karral egyenrangú feltételei csak az 1690-es években alakultak ki. A magyar (vagyis a hazai) jog oktatása 1672-től indult, de rendszeressé csak az 1690-es évektől, a békésebb időszakban vált.³⁶ Az oktatást két tanár is biztosította, közülük az egyik az anyagi jogot, a másik a perjogot adta elő. A hazai jog előadásainak alapvető forrásai természetesen Werbőczy István *Tripartituma* és a XVI. század végén kiadott *Corpus Juris Hungarici* voltak. Emellett a római jog és a kánonjog tanárai is gyakran tettek utalásokat diszciplínájuknak a hazai joggal való kapcsolataira, leginkább Kithonich János módszertani művére (*Directio Methodica*) és annak későbbi, az utókor által bővített kiadásaira. Az előadások nyelve majdnem kizárólagosan latin volt, kivételként csak egyes gyakorlatokat tartottak magyar nyelven, épp az eljárásjog tekintetében. A joghallgatók száma a kezdetekben alacsony volt, ami a XVIII. század közepére, az 1740–1741-es tanévben már mintegy száz–száznegyven főt jelentett évente.³⁷

A kora újkor hazai jogtudománya Werbőczy óta saját hagyományokkal, világi szakemberekkel rendelkezett, kik a hazai jogot a praxis során ismerték meg. Ezeket főként aszerint övezte elismerés, hogy a kusza jogviszonyok és végeláthatatlan perek szövevényében hogyan tudták a rájuk bízott ügyet a gyakorlatban képviselni. A szabad királyi városok joggyakorlatában folyamatos volt az igény a jogot külföldön – egyetemi szinten elvégző – személyekre, de a nagyobb földbirtokosok is keresték a német, holland, francia egyetemeket megjáró jogászokat. Az 1720-as évekig leginkább a külföldön tanult protestáns – főleg evangélikus – jogászokat keresték és alkalmazták, még az egyébként buzgó katolikus birtokos urak is. Jó példa erre a témánk szempontjából, majd külön is említett, a Pozsonyban és Budán is gyakran feltűnő Gocsetz Gábor ügyvéd, aki a Révay grófnak volt ablegátusa.³⁸ Ugyancsak a neves, egyetemjáró evangélikus jogászok sorához tartozott Bodó Mátyás, a későbbi neves jogi tankönyvíró.³⁹ A katolikus főurak szolgálatában álló, külföldi egyetemeket megjáró protestáns jogászok sora kétségkívül számos volt, kiknek csak egy része vette a fáradságot, hogy jogi kézikönyveket, egyáltalán jogi irodalmat műveljen. Ez a protestáns túlsúly épp akkor szűnt meg, amikor az 1740-es évektől a hazai katolikus akadémiák újabb műhelye nyílt meg Egerben, illetve amikor Mária Terézia szankcionálta a külföldi egyetemjárást a protestáns rendek nemesifjak számára, különösen oda, ahol a porosz uralkodó, II. (Nagy) Frigyes hatása erős volt (Frankfurt, Lipcse, Drezda, Halle, Wittenberg, Boroszló, Hannover, Münster, Göttingen). A cél az volt, hogy elsősorban Bécs legyen a továbbtanulás célpontja a tehetségeknek, továbbá hogy a katolikus ifjakkal helyzeti előnyt biztosítsanak.⁴⁰

Mivel a nagyszombati jogi kar (1667–1775), a bölcsészettől és a teológiaiától eltérően, régebben sem az udvar politikáját nagyban meghatározó Gerard van Swieten által legfőbb ellenfélnek tartott jezsuita rend, hanem az esztergomi káptalan felügyelete alá tartozott, ezért a jogtudomány (és elsősorban a hazai jog oktatása) reformja sem látszott az 1750-es években sürgetőnek a fokozatosan kiépülő abszolút monarchia nézőpontjából. Kosáry Domokos szerint annál inkább annak tűnt viszont az 1760-as évektől kezdve, amikortól a felvilágosult abszolútizmus egyre

³⁶ Finkey F. 1948: 63.

³⁷ Molnár A. 1881: 222–228.

³⁸ Kosáry D. 1980: 158.

³⁹ Katonay G. 1977: 50.

⁴⁰ Szögi L. 2011.

több új, szakképzett hivatalnokot igényelt a jog területén is. Ekkor aztán egyszerre megindult a tanulmányi rend korszerűsítése, az egyenetlenségek felszámolása és egyben, ahogy Kosáry fogalmaz: „a zabolátlan, karddal polgárokra támadó, öregasszonyokat bántalmazó joghallgatók, többségükben nemesifjak kellő megfegyelmezése” is.⁴¹ A minta természetesen itt is a bécsi egyetem, közelebről annak jogi kara volt.

A jogi oktatás új irányait vetítette előre Mária Terézia 1760. november 3-i rendelete, amelyben a jogi felsőoktatástól a közjó számára is nagyobb haszonnal járó minőséget várt el. Ez elsősorban a természetjogi elvek és a felvilágosult abszolutizmus államelméleti tudományosságának, a *ius publicum universalé*nek az oktatásba történő bevezetéséből állt. Az 1775-ben, bécsi mintára kiadott jogi rendtartás (*Planum iuridicae tabularis*) három évben állapította meg az oktatási rendet. Tette ezt annak ellenére, hogy a bécsi egyetemen öt évfolyam volt rendre. Valójában a szükség diktálta, hogy rövid idő alatt megfelelő számú, a hazai jogban is jártas közhivatalnok kerüljön ki a bővülő állami feladatok ellátására. A nagyszombati jogi oktatás fejlődésében fordulópontot jelentett az 1777. évi *Ratio Educationis* következtében megvalósuló tanügyi reform, amelynek eredményeképpen a kart Nagyszombatból Budára helyezték át.⁴²

Mint már említettem, a hazai jogot még Nagyszombatban is eleinte (1672–1720) csak egy tanár tanította, a két tanár csak Mária Terézia reformjait követően vált gyakorlattá. A Nagyszombat mellett működő kisebb jogakadémiákon viszont egészen a XIX. század derekáig csak egyetlen tanszéke volt a hazai jognak, így a felekezeti akadémiákat váltó királyi (állami) jogi akadémiákon is: Kassán, Nagyváradon, Pozsonyban, Pécsen, Sárospatakon, Debrecenben és Pápán is, ahol a jog alapfokú képzése zajlott. Ezekben a helyeken egyetlen jogtanár volt köteles az összes akkori jogtudományt előadni a kánonjogtól a természetjogon át a büntetőjog alapszintű tudásáig. Nagyszombatban a hazai jogot Szegedy János (1699–1770) jezsuita jogtörténész tanította. Szegedy – a jezsuita „adatgyűjtő” iskola tagjaként – forráskritikailag jobb színvonalon adta ki a magyar uralkodók dekrétumait. E termékeny szakíró a *Corpus Juris Hungarici* címen szereplő, sokszor hibás szövegkiadással megjelent törvénygyűjteményt rendezte sajtó alá kritikai kiadásban (1740), amely első ízben osztotta a szöveget szakaszokra, paragrafusokra, és tett hozzá – gyakran még jegyzetek kíséretében is – régebbi törvényeket. A pótlások és jegyzetek önálló kötetbe rendezve is megjelentek (*Decreta et vitae regum Hungariae*, 1744). Szegedy 1735-ben, mint hitterjesztő szónok, az ország több vidékén működött. 1743-ban Kolozsvárra küldték a jezsuita rendház rektorának, később a győri rendház élére állt; majd Nagyszombatban a bölcséleti kar dékánuságával (1751–1753) bízták meg. A bécsi Pazmaneum és a budai főiskolák igazgatását is ő látta el, egyszersmind a magyarországi hadsereg tábori főpapjának hivatalát viselte.

Szűkebb témánk (a mágikus büntett) szempontjából érdemes egy kicsit Szegedy személye és egyik műve körül elidőznünk. Szegedy 1749-ben, a törvénytárhoz csatolt *Cynosurájában* (a dekrétumokhoz szerkesztett szöveg és tárgymutató) önálló szócikket szentelt „Striga” címmel a boszorkányság gyanújába esett személlyel kapcsolatos bánásmódnak. Eszerint a boszorkány kivégzése esetén, ha a bűnelkövető tettei során károsítás nem történt, a szerencsétlen büntetése annyiban enyhülhetett, hogy előbb fejét vették, és csak a hulláját égették el. Mindezt az uralkodói dekrétumok (István, László és Kálmán királyok vonatkozó törvényei) kommentárjaként és a kortárs élő praxisra utalva fejtette ki: „Hodie statim iudex secularis contra illas [ti. strigas] procedit: et convictas, *more aliarum Gentium igne exterminat. Praxis.*” – vagyis a korábbi nemzedéknyi gyakorlatnak megfelelően a boszorkányságáért elítélt személyt a bírák elégetni rendelkeztek.⁴³

A felsorolt alapszintű akadémiák, ahol a jogot helyben tanulhatták a nemesi és a polgári származású ifjak, felekezeti fenntartásúak voltak. Ezeknek működésébe az állam csak az 1770-es évektől szólt bele. Ekkor a jogi tanszékek számát Nagyszombatban háromról ötre emelték. Az államtanács eredetileg hajlandó lett volna a magyar közjognak is egy új tanszéket felállítani. A felvilágosult abszolutizmus magyar hívei közül gróf Festetics Pál (1722–1782) kamarai tanácsos azonban figyelmeztette a királynőt, hogy egyelőre nehéz volna olyan közjogi koncepciót kialakítani és előadni, amely a központi hatalom igényének megfelel, és ugyanakkor nem vált ki haragos ellenkezést a rendi szemlélethez és egyben kiváltságaihoz ragaszkodó nemesség és klérus körében. Az udvar erre valóban jobbnak tartotta, ha az új tanszéket az általános közjog számára állítja fel, melynek élére a holland Hendrik van der Heydent, majd annak lemondása után Joseph Štúrt küldte Bécsből Nagyszombatba. De ha a közjognak még nem is, az egyházjognak már akadt teréziánus, utóbb jozefinista felfogású magyar teoretikusa. A bécsi, vagyis a felvilágosult elképzeléseket is képviselő császári jog csak fokozatosan és lassú léptekben kapott teret a magyarországi akadémiákon. Gyorsabb volt ott, ahol új (független) intézményt tudott az állam alapítani (Budán és Pesten), és lassúbb – főként a jezsuiták és a klérus ellenállásának is köszönhetően – Nagyszombatban. Új elem volt az 1760-as évektől, hogy a bécsi egyetem professzorának, Paul Joseph von Riegger (1705–1775) nézeteire épülő, a felvilágosodás szellemét képviselő természetjogot az egyházjog terén is alkalmazhatták. Mellettük az államtanács, a közigazgatás és kormányzás (kamaralisztika) terén is új szelek fújtak az államtudós Joseph Freiherr von Sonnenfels (1732–1817) tevékenységének köszönhetően, aki a kínvallatás és a halálbüntetés ellen is érvelve (és immár nem latinul, hanem a német köznyelvet használva)

⁴¹ Kosáry D. 1980: 511.

⁴² Csizmadia A. 1967: 196.

⁴³ Szegedy J. 1749: 367.

fordult felvilágosodásra vágyó olvasóihoz (*Der Mann ohne Vorurtheil*, Bécs, 1765; *Über die Abschaffung der Tortur*, Zürich, 1775). A nagyszombati hazai jog oktatásánál – némi rendi ellenállásként – Huszty István kommentárjait használták, a természetjogénál Karl Anton Freiherr von Martini (1726–1800) állambölcselet és jogászprofesszor *De lege naturali positiones* (1767) könyvét, az általános közjogénál ugyancsak Martini *Positiones de jure civitatis* (1768) összefoglalását. Az egyházjogban eleinte von Riegger terjedelmes munkái (*Institutiones jurisprudentiae ecclesiasticae*, *Specimen corporis juris prudentiae ecclesiasticae regni Hungariae*, 1768) szolgáltak vezérfonalként.⁴⁴ Martini könyvei Magyarországon is tankönyvekké váltak az akadémiákon, így Nagyszombatban is, éppúgy, mint az 1763-ban katedrára lépő Sonnenfelsé, aki Bécsben az ügynevezett kamarai tudományokat oktatta, mindazt, amit az egyetemen tanuló leendő közhivatalnokoknak államrendészeti és gazdasági szempontból el kellett sajátítaniuk. Martini vagy Sonnenfels a hasonló szakokon működő hallei vagy éppenséggel göttingai professzorok szintjét nem érték el, de az osztrák vagy az onnan központilag irányított prágai, majd a nagyszombati magyar egyetemen az ő mintamunkásságuk nagy előrelépést jelentett.⁴⁵

Bizonyos fejlődés tehát már a jezsuita felsőoktatáson belül is végbement, midőn az első állami lépések történtek a nagyszombati egyetem korszerűsítése érdekében.⁴⁶ Tulajdonképpen azon reform tanulságait akarták itt is alkalmazni, amelyet előzőleg a bécsi egyetemen hajtott végre Gerard van Swieten, a királynő holland származású orvosa és bizalmas tanácsadója, a felvilágosult művelődéspolitikai úttörő és vezető alakja. Van Swieten 1745-ben vette kézbe a bécsi egyetemet, ahol elmaradt állapotokat talált. Előbb, 1752-ben az orvosi, filozófiai és teológiai kar reformját hajtotta végre a korábbi jezsuita befolyással szemben, száműzve azt onnan.⁴⁷ Ezt követte 1753-ban a jogi karé, amelyen nemsokára oly neves szakemberek tanítottak, mint von Riegger és Martini. Mária Terézia 1753 őszén adta ki a nagyszombati filozófiai és teológiai kar reformjára vonatkozó rendelkezéseket, és egyben nagyobb összeget utaltatott ki könyvek beszerzésére is. A jezsuiták ellenkezés nélkül végrehajtották az átszervezést.⁴⁸ A jogi karon azonban, amelyen rendi szabályaik értelmében nem ők, hanem felügyelők alatt világi papok tanítottak (az esztergomi káptalan fennhatósága alatt), az udvar érezhető habozás után csak 1760-ban rendelte el az átszervezést. Akkor, amikor egy mulasztások miatt elbocsátott paptanár védekezésében a hiányosságok és szabálytalanságok oly hosszú sorát leplezték le, hogy azt már „nem lehetett” szó nélkül hagyni.⁴⁹

A második magyar felsőfokú, jogtanítással is foglalkozó intézmény Nagyszombatot követően Erdélyben jött létre. A református kollégiumból kinőtt kolozsvári jogi kart 1733-ban alapították. Az akadémia azáltal lett teljes, hogy a már létező felsőbb bölcseleti és teológiai tanfolyamokon oktató három professzor mellé gróf Bánffy György jelentős pénzügyi adományának köszönhetően egy negyedik státuszt is létrehoztak. Erre a posztra nyert kinevezést a jogi és politikai tudományok tanáraként Huszty András. Huszty a jogi előadásait 1734-ben kezdte meg, majd miután nyolc év elteltével 1742-ben Nagyszombaton kiadatta tankönyvét, amelyben az erdélyi magyar szokásjogot mutatta be, hagyta el a katedrát.⁵⁰ Az oktatásból való kilépése egy botrányval volt összefüggésben. Még meg sem száradt a festék a kinyomtatott művön, de a könyve előszavában írtakat a fenntartó alapítvány kuratóriumának teológus tagjai nyíltan eretnekségnek bélyegezték meg. Eljárást indítottak ellene és állásából is felfüggesztették. Huszty távozásával a jogtanítás is megszűnt Kolozsvárott, és csak 1758-ban indult ismételtén újra.⁵¹ Kolozsvárott is használták Huszty István egri püspöki jogintézet tanár gyakorlati célú összefoglalását is, de Kolozsvárt jelent meg Repszeli László (1703–1763) jezsuita tanár jogi segédkönyve is, amely betűrendben tartalmazta a sűrűbben felmerülő, főbb büntetőjogi kérdéseket és megfajtásukat a hazai jog vonatkozásában (*Syntagma juris Ungarici*, 1742).⁵² Erdélyben a XVIII. század végén egyetem ugyan nem volt, de az ügyvédség gyakorlásához a Mária Terézia által 1777-ben kiadott táblai utasítás (*Instructio pro Tabula Regia*) értelmében előzetes jogtanulás és joggyakorlat után a marosvásárhelyi királyi táblán teendő ügyvédi vizsgát kívántak. Ennek következtében legalább ez időtől kezdve rendszeres jogi oktatás is folyt mind az enyedi református kollégiumban, mind a kolozsvári királyi líceumban.⁵³

A harmadik felsőfokú jogi képzést folytató iskola az 1740-ben Egerben, Foglár György egri kanonok által alapított *collegium* lett (*Collegium Iuridicum Foglarianum*). A jogi oktatás történetében kiemelkedő jelentőségű az intézmény megalapítása, mivel ez az első, kifejezetten jogászok képzésére létrehozott iskola Magyarországon. Foglár György alapító levelében őszintén elmondta alapítványa megtételének indokát is, miszerint „fájdalommal tapasztalta”, hogy

⁴⁴ H. Balázs É. 1986: 553–568; H. Balázs É. 1987a: 541–547.

⁴⁵ H. Balázs É. 1968: 407–413; Ammerer G. 2010: 120–121.

⁴⁶ Kosáry D. 1980: 104.

⁴⁷ Kreuzinger V. 1924.

⁴⁸ Kosáry D. 1980: 104.

⁴⁹ Eckhart F. 1936; Kovács K. 1967: 280–287; Horváth P. 1966: 3–25; Csizmadia A. 1969: 577–583.

⁵⁰ Bisztray Gy. 1941: 104.

⁵¹ Molnár A. 1881: 588–592; Pálfi J. 2008: 122.

⁵² Repszeli L. 1742.

⁵³ Degré A. 1980: 684.

a római katolikus vallásúak nem szívesen keresik fel a nagyszombati egyetem jogi fakultásait, ott túlnyomóan protestáns (azon belül is zömében evangélikus) vallásúak tanulnak jogot, és válnak ügyvédeké. Ezért is írta, hogy:

[...] oly kevés a katolikus ügyvéd, hogy a katolikus uraságok, még a prelátusok is, kénytelenek többnyire a protestáns ügyvédekre bizni ügyeiket és sokszor legkényesebb titkaikat is.⁵⁴

Ez a „visszás és tarthatlan állapot” indította a buzgó katolikus kanonokot arra, hogy az új jogiskolát megalapítsa. Foglár eredeti terve ugyan az volt, hogy az ötvenezer rajnai forintot tevő alapítványból tizenkét nemes katolikus ifjat neveljenek fel, de aztán bölcsen belátta, hogy előbb jogtanárokról kell gondoskodni. Foglár fő célja az volt, hogy katolikus nemes ifjából szakképzett jogászokat nevelve kiszorítsa a katolikus birtokos főnemesség ügyvivői közül a külföldön tanult, jól felkészült és ezért eddig – versenytárs nélkül – szinte nélkülözhetetlen protestánsokat. Az egri intézetben először egy, utóbb – 1755-től, midőn a Királyi Kúria állapította meg a jogi akadémiák szabályait – három jogtanár oktatott. Közülük Huszty István személye emelkedett ki, akinek számos kiadásban, széles körben használt kézikönyve (*Jurisprudentia practica, seu commentarius*, 1745, 1758, 1794) a jogászképzés hasznos tankönyve volt. Mindez azonban együtt, mint jogi oktatás akkor is kevés volt, ha hozzávesszük azt az egytanáros, szerény tanfolyamot, amelyet az Egerhez közeli Pest város állított fel 1757-ben, hogy a helybeli ifjakat onnan se kelljen Nagyszombatba küldeni.⁵⁵

Az egri akadémiát alapító kanonok célja főként katolikus szellemiségű ügyvédek képzése volt, de szándékai szerint az itt végzeteknek a megyegyűlések életében is helyt kellett állniuk, vallási hovatartozástól függetlenül. Az intézmény iránti várakozásokat jól érzékelteti, hogy még az alapítólevelének 1741. április 12-én történő kibocsátása előtt, vagyis az 1740–1741-es tanévben már megkezdte a működését a főiskola. Az 1754-es átszervezést követően a tanulmányi idő biztosan két év volt. Ezenfelül jelentős volt a gyakorlati jellegű képzés is. Így Magyarországon feltehetően itt, Egerben vezették be az úgynevezett „törvényhozási szimulációt”, amely a megyegyűlések üléseinek megismerését tette lehetővé a hallgatóknak. Ehhez járultak még az első év végétől megszervezett peres eljárási szimulációk, ahol a diákok az egyes peres felek és a bírák szerepét is „eljátszották”.

Az iskolát fenntartó püspöki-kanonoki alapítvány (Fundatio Foglariana) 1755-től külön tanulmányi szabályzatot dolgozott ki. Ebben a szabályzatban már három tanszékről volt szó, de csak kettő adott elő jogi tárgyakat, a harmadiknak a gazdasági ismeretek tanulása volt a feladata. Rendkívül érdekes ebben a szabályzatban az iskolatörvényszékek, a mai jogi praktikumok elődjének felállítása. Ez a szabályzat foglalkozott a fent már említett törvényszéki szimuláció testületeivel. Már rögtön az elsőéves hallgatókat bevonták a tanár által vezetett játékba. A hallgatóságból megyéket, kerületi és királyi táblákat kellett alakítani, szolgabírákat és esküdteket kellett kinevezni, akik az idézéseket és a bírói intéseket, határozatokat kézbesítették, szabályos vizsgálatokat végeztek és végrehajtásokat foganatosítottak. A többi hallgatónak páronként kellett peres félként ideális (képzeletbeli) jogesetekben részt vennie, egyikük a felperest, másikuk az alperest képviselte. Cél volt, hogy szabályszerű tárgyalásokat tartsanak, maximum három szóváltással hozzanak ítéletet, mely ellen a meg nem elégedett félnek ugyanilyen röviden kellett fellebbezéssel élnie. Minden ügyet akár végső folyamodásban a kollégium plénumára is fel lehetett terjeszteni, ahol a Hétszemélyes Táblának – élén a szaktanárral – megfelelő testület hozott döntést. Minden ügy befejezésére egy hónap állt a rendelkezésükre, ugyanis a megfellebbezett ítéleteket már a másodévesek vitték tovább.⁵⁶ Foglalkoztak még ügyiratszerkesztéssel is, illetve a tanítási hónapok végén négy napig tartó tudományos vitákat (*menstrualis disputatio*) is szerveztek.⁵⁷

Azoknak a köznemes ifjaknak, akik iskoláik után ügyvédek oldalán mint patvaristák készültek a jogi pályára, ugyancsak a praxist erősítő szövegeket kellett alapul venniük, még stílus szempontjából is: „mert ezekben nincs homály, nincs felesleges, nincs hiába való”. Az idézet abból a könyvből származik, amelyet időszakunk végén Molnár Ferenc (1729?–1803?) ügyvéd, Jászkun kerületi kunkapitány bíró tett közzé a patvaristák teendőiről és kötelességeiről (*Patvarista novitius, cum principali, de rebus politico-civili & statistico-moralibus, in gratiam inclitae juventutis hungaricae dialogice inductus*, Eger, 1762).⁵⁸ Ezek között a jogi és közigazgatási alapismeretek elsajátítása mellett ott szerepelt a vezető ügyvéd kiszolgálása, a tollfaragás, az asztalterítés, sőt az edénymosogatás, külön hangsúllyal a címek, rangok és méltóságok pontos emlékezetbe vésése is. Ha aztán a patvarista mindezen túlesett, főnöke ajánlásával lehetett kancellista valamelyik mágnás oldalán, vagy esküdt jegyző a királyi táblán.⁵⁹

Az egri jogakadémiai oktatás helyzetében változást a Mária Terézia által kiadott tanügyi rendelet, a *Ratio Educationis* hozott 1777-ben. Jogi oktatás ettől kezdődően egyetemen, a felállított jogakadémiákon és a felekezeti jogakadémiákon folyhatott. A *Ratio Educationis* az egyetemi és a jogakadémiai oktatás célját eltérően állapította meg. Míg az egyetemek fő feladatául a tudomány művelését és ápolását jelölte meg, addig a jogakadémiák feladata a hall-

⁵⁴ Udvardy L. 1898: 1–2.

⁵⁵ Kosáry D. 1980: 104.

⁵⁶ Finkey F. 1948: 75–76.

⁵⁷ Udvardy L. 1898: 17–19.

⁵⁸ Molnár F. 1762.

⁵⁹ Molnár F. 1762.

gatók igazgatási és igazságszolgáltatási pályára való felkészítése lett. Így a jogakadémiák tanterveinek többségéből hiányzott vagy korlátozott mértékben szerepelt a római jog és a kánonjog, ezzel szemben nagyobb szerepet kapott a hazai jog. A hazai jog oktatását az 1799. novemberi konzisztoriális ülés értelmében Huszty István tankönyve és a magyar törvénytár alapján kellett megvalósítani úgy, hogy minden tételnél a római jog megfelelő rendelkezéseire is figyelemmel voltak. Az egri jogakadémián – II. Józsefnek a felekezeti joglíceumokat betiltó rendelete folytán – az 1783–1784-es tanévvel megszűnt a tanítás, s csak a császár halálát követően, az 1791–1792-es tanévben, ötéves szünet után indult újra.⁶⁰

Budán és utóbb Pesten 1777-től működött egyetemi szintű jogi oktatás. A létrehozását segítő rendeletköteg, a *Ratio Educationis* a hazai jog oktatásának szerepét is növelni kívánta a jogászképzés rendjében, mivel ezt a jogterületet korábban elhanyagolták. Így új feladatként a törvények igazi megértését tűzte ki a tárgy céljául. Egyúttal a magyar jogtörténet még fel nem dolgozott anyagát is tanulni rendelte, hogy a hallgatók a törvények forrásaival, keletkezésükkel, változásukkal és ezeknek okaival is megismerkedhessenek. A budai várban történő elhelyezést követően az oktatás átkerült Pestre. Ekkor (1784) jelentek meg II. József tanügyi reformjai, amelynek középpontjában a jó állami hivatalnokok nevelése állt.⁶¹ A jogászképzés meghatározó tényezőjévé az egyetemet kívánták megtenni azzal, hogy a jogi vizsgák letételére csak az egyetemet jogosították fel, ezzel egy időben visszaszorítva a felekezeti jogakadémiák szerepét. Az intézkedések, amelyek a német nyelvű hivatalnokképzést állították előtérbe, szükségképpen háttérbe szorították a magyar magánjog és a közjog szerepét, ami óhatatlanul kiváltotta a magyar rendek ellenállását. Ennek kifejeződése volt az 1790–1791. évi országgyűlés fellépése a nemzeti szellemű jogi oktatás visszaállítása érdekében.⁶² A budai, majd a pesti egyetemen is ugyancsak Huszty István *Iurisprudentia Practica* című művéből tanulták a magyar jogot.

A királyi akadémiák 1777. évi megalapítása megsokszorozta a jogászképző helyeket, hiszen Mária Terézia rendelete értelmében újabb akadémiát hoztak létre (vagy újították meg a régieket). Így az egyetemeket kiegészítő jogi akadémia működött Nagyszombatban, Győrben, Pozsonyban, Kassán, Zágrábban és Nagyváradon is. Az ekkor létrejött jogakadémiák életében utóbb a jozefinizmus hozott változást, a tankerületek országos beosztása szerint számuk kilencről ötre csökkent. Ezzel egy időben II. József előírta, hogy jogakadémiák csak tankerületek székhelyein működhetnek. Vagyis a korábbi hat jogakadémia közül a nagyszombati megszűnt a jezsuita rend feloszlása miatt. Kassán, Nagyváradon, Pozsonyban és Zágrábban megújult, Pécsen viszont a tankerülethez igazítva létrejött a jogakadémia. Ez együtt járt azzal, hogy a győri jogakadémiának az 1784–1785-ös iskolai év befejezését követően Pécsre kellett költöznie.⁶³ Erdélyben sokáig csak a kolozsvári jogi kar működött, 1758-tól felekezeti fenntartásban. Állami fenntartású felső iskola ennek mintájára és ennek tantervére építve csak a század végére jött létre. 1790-ben Marosvásárhelyen és 1792-ben Enyeden is találunk már a korábbi helybeli jogi kurzusokból kinőtt jogi tanszéket.⁶⁴

Ahogy létrejöttek a magyar jogakadémiák, és megélnék az életük, úgy lett egyre szélesebb olvasói köre néhány évtized leforgása alatt a hazai magyar büntető perjognak is. Az oktatás ennek megfelelően tankönyvigényt idézett elő a hazai jog gyakorlatának megismeréséhez is. Az 1730-as évek végétől, de még inkább az 1750-es évek elejétől számottevő irodalom keletkezett a katedrajogászok tollán. A XVIII. század közepén, csaknem egy időben, négy jeles munka is megjelent, melyek a perjogi tudomány első érdemes kísérleteinek tekinthetőek. A jogtörténeti irodalom három szerzőt említ a magyarországi és egyet az erdélyi joghagyomány tudósaként: Huszty István egri jogtanárt, Gocsetz Gábor budai és pozsonyi ügyvédet, Bodó Mátyás gömöri tiszti ügyészt a magyarországi hazai jog tankönyvírójaként, valamint Huszti András kolozsvári jogtanárt mint az erdélyi büntetőjog – sajnos méltatlanul elfeledett – recenzensét.⁶⁵ Mindannyian latinul írták meg összefoglaló művüket, ami egyben jelzi, hogy bár a felvilágosodás korának tudósai voltak, alapvetően a joggyakorlat tradicionális művelőjéhez szóltak, és a korábbi feudális joghagyományt és a császári jog élő gyakorlatát esszencializálták. Műveik megjelenésének sorrendjében veszem sorra őket, és a mágiával, tortúrával kapcsolatos gondolataikra fókuszálva mutatom be a jogtudó értelmiségre tett hatásukat (vagy épp hatás nélküliségüket).

⁶⁰ Jusztinger J. 2009: 52–57.

⁶¹ Csizmadia A. 1968a: 30–34.

⁶² Csizmadia A. 1968a: 34.

⁶³ Lengyel A. 1967: 261; Csizmadia A. 1968b: 81.

⁶⁴ Horváth Ö. 1896: 776–777.

⁶⁵ Finkey F. 1948: 71.

5.4. EGY ERDÉLYI REFORMÁTUS JOGTANÁR KÉZIKÖNYVE (1742)

Kulcsszavak: halálbüntetés; tortúra új elméletei; boszorkányhiedelmek és jogtudomány

A XVIII. század közepén, a hazai büntető perjogi irodalom pezsgését jelezve, négy jeles munka is megjelent. A legtöbb jogtörténeti munka csak hármukat említi: Huszty István egri jogtanárt, Gocsetz Gábor budai ügyvédet és Bodó Mátyás gömöri tiszti ügyészt. Azonban hiba volna elfelejteni a negyedik társat, Huszti András (1700–1755) kolozsvári jogtanárt, kinek az előbbieket pár évvel megelőző munkája, a *Jurisprudentia Hungarico-Transsylvania* (Erdélyi-magyar jogtudomány, Nagyszében, 1742) tudományának szempontjából hasonló minőséget képviselt, mint a másik három író műve.⁶⁶

Sajnos ennek a szerencsétlen sorsú, a jogi pályát korán elhagyó tanárnak nagy értékű műve, a vallási elfogultságból eredt gyűlölködés folytán, rögtön megjelenése után visszavonásra került, így a szakirodalom nem is vett róla tudomást. Csak a XIX. század végén fedezte fel az erdélyi jogtörténészsakma, ezen belül is Török István (1886-ban) és Kolosváry Bálint (1910-ben írt) méltató tanulmányainak köszönhetően.⁶⁷ Huszti a hírneves Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741) leydeni jogfilozófus tanítványaként tért vissza Erdélybe, hogy 1734-től 1742-ig a kolozsvári református kollégium frissen alapított jogi karának jogtanára legyen. Könyvészeti szempontból figyelemreméltó, hogy *Jurisprudentiájá*t református hitfelei megcsonkították, bevezető részét állítólagos vallásellenes tendenciája miatt kivágták, az eredeti példányokból is mindössze azok maradtak meg csonkítatlanul, melyeket a szerző egyik-másik barátjának szétküldözgetett.⁶⁸ Kolosváry a munkát jogi szempontból értékelve írta, hogy amit „Huszti könyvében a perjogról kapunk: az akkori kor tudományos perjoga, illetőleg annak enciklopédikus összefoglalása”.⁶⁹

Életrajzírói szerint a Máramaros vármegyei Huszt városból származott, és az 1700-as évek legelején született. 1714–1721 között a nagyenyedi református kollégiumban tanult. 1722 táján Kolozsvárra, 1727-ben az Odera menti Frankfurtba indult akadémiára, hol széki gróf Teleky Pál anyagi segítségével teológiát és jogot hallgatott, itt voltak különösen Heineccius jogprofesszor előadásai nagy hatással rá. Heineccius a filozófiai jogászok iskolájához tartozott. Arra törekedett, hogy a jogot racionális tudományként kezelje, és ne csupán empirikus művészetként. Huszti Frankfurtból visszatérve, 1733-ban lett a kolozsvári református kollégium negyedik professzora. 1734-ben jelentős értékű ösztöndíjat kapott, Heineccius dicsérető ajánlásának köszönhetően gróf Bánffy György (1689–1735) református főgondnok alapítványából, hogy a kolozsvári református kollégium akkor szervezett jogi tanszékének rendes jogtanaraként alkalmazza. Ennek a legelső protestáns jogi tanszéknek a felállítására éppen Huszti *De origine, incremento, fatis et statu hodierno gymnasiorum* (Az erdélyi gimnáziumok eredetéről és állapotáról, Kolozsvár, 1731) című műve adott ösztönzést. Huszti ebben erőteljes szavakkal mutatott rá arra az elmaradottságra, melyben Erdély a jogi oktatás terén a külfölddel, sőt még Magyarországgal szemben is állott. Huszti mindössze nyolc éven át viselhette kolozsvári jogtanári állását, mert nagyszabású jogtudományi munkájának előszavában tett néhány, a református teológiai dogmákra vonatkozó bíráló megjegyzése a református teológusok felháborodását vívta ki, s emiatt 1742-ben a dévai református zsinat megfosztotta őt tanári állásától, művét pedig elkoboztatta.⁷⁰ Az állás nélkül maradt kitűnő jogtudós a kiéheztetésig menő társadalmi bojkott és gyűlölködő rágalmozások folytán a legnagyobb nyomorban halt meg Kolozsvárt 1755-ben. Hivatala elvesztése után első életrajzírója, Bod Péter (1766) szerint:

[...] részegségre adta magát, felesége is elhalván, az urak körül udvarokban töltötte idejét, holmi Genealogika Táblákat dolgoztatván a régi levelekből; változtatta vallását is; a római hitre állván szerettek neki a károlyvári káptalanban Digestor Capituli titulussal szép fizetést [...]⁷¹

Huszti műve, melyből az elkoboztatás folytán csak néhány példány maradt fenn, nem kelthetett feltűnést, és nem terjedhetett el. A sors megtagadta Husztitól, hogy a jogi tudományok és a jogi oktatás-fejlesztése tekintetében megérdemelt hatást gyakorolhatott volna korára. Csaknem kétszáz év múlva lett ez a kiváló munka ismeretessé Kolosváry Bálint révén, akinek a kedvező véletlen kezébe juttatott egy eredeti és csonkítatlan példányt. Áttanulmányozása után 1914-ben az Erdélyi Múzeum Egyesület jogi szakosztályában emlékbeszédet tartott Huszti felett.⁷² Alapos ismertetése nyomán állapíthatom meg, hogy Huszti egyike volt a XVIII. század legjelesebb magyar jogtudósainak, s ez a munkája az egyik legjelentősebb alkotása e század magyar jogi irodalmának. A röviden *Jurisprudentia* néven ismert latin nyelvű munka teljes címe Kolosváry magyar fordításában:

⁶⁶ Huszti A. 1742.

⁶⁷ Török I. 1886: 68; Kolosváry B. 1910; Kolosváry B. 1914; Finkey F. 1948: 67; Pálfi J. 2008: 121.

⁶⁸ W. Kovács A. 2003: 261–262.

⁶⁹ Kolosváry B. 1914; Kolosváry B. 1912: 135–178.

⁷⁰ Sipos G. 2007: 727–733.

⁷¹ Bod P. 1766: 114–116.

⁷² Kolosváry B. 1914.

Magyar-Erdélyországi jogtudomány, melyben a szerző: Huszti András, a kolozsvári nemes Református Kollégium jogi és politikai tanszékének professzora – az erdélyi és magyarországi nemes és a haza törvényeinek tudásra vágyó ifjúság használatára, könnyen áttekinthető módszer szerint LV. címben feldolgozta a néhai kiváló magyar- és erdélyországi jogtudósnak, Werbőczy Istvánnak a Hármaskönyvben és ennek Előszavában lefektetett tanításait: – még pedig az egyes elvek köre vésethető, tisztaságban való felelevenítése, a valódi és eredeti források figyelembevételével, továbbá helyes és természetes rendszerbeöntés, valamint világos magyarázatok mellett. Szeben. 1742.⁷³

Huszty István *Jurisprudentia practica*jával ellentétben Huszti András *Jurisprudentia Hungaro-Transsylvaniae*ja nem gyakorlati irányú, hanem kifejezetten elméleti, tudományos célú munka volt, elsődlegesen is tankönyv a jogtanuló ifjúság számára. Nem az élő szokásjogi szabályok leírása akart lenni, hanem, ahogy tiszteletre méltó szerénységgel bevallotta a szerző, célja csak Werbőczy *Hármaskönyvének* előszavában foglalt elméleti fejtegetések, a jogtudományok alapvető tanainak bővebb és világosabb magyarázata. Mint a könyv hosszú címe mutatja, Huszti a filozófiai, teológiai, etnográfiai és nyelvészeti ismeretek felhalmozása mellett a jogi tudás egész „encyklopédiáját” kívánta nyújtani, éles polémiával fűszerezve a római és a kánonjog valóban alapos ismeretét eláruló fejtegetéseit.⁷⁴ Huszti tudományszeretetét megvilágítja az a nemes cselekedete is, hogy feljegyezte az őt megelőző magyar jogi íróink nevét, és kegyeletesen méltatta munkásságukat. Igazságos kritikával ismerteti Werbőczy István, Kithonich János, Otrókoci Főris Ferenc, Nyíró (másnéven Borbély) Mihály, Szegedy János és Jóny János munkáit.⁷⁵ Munkájának fő jelentősége nem a magyar büntető perjog állapotának hű leírása, mint kortársaié, hanem az összes magyar jogtudományok alapvető fogalmainak első bölcsészeti megvilágítása. Lényegében a büntetőjog és -eljárás alapeszméinek és fogalmainak rövid, szabatos értelmező szótára volt.⁷⁶

A könyv előbeszédre (*Oratio panegyrica*) és ötvenöt címre tagolódik. Huszti az anyagi büntetőjoggal külön nem foglalkozik, az általános, elméleti kérdések tárgyalása után, a huszonhatodik címtől kezdve azonban munkája a perjogi alapismeretek valóságos enciklopédiája lesz. Felfogására jellemző példaként említhetjük, hogy a beismerésnek különösen a büntetőperekben tulajdonított nagy jelentőséget, mert ott a beismerés „számos bírói visszaélésre adhat alkalmat a félhez intézett sugalmazó kérdések (suggestio) révén”. Nem tartotta megengedhetőnek, hogy a bíró a beismerést ilyen módon csikarja ki, illetve a társtettesek vallomását e módszerrel irányítsa, befolyásolja (50. cím: *De confessionibus et suggestionibus*). Vagyis alapvetően kérdőjelezte meg a kortárs büntetőgyakorlatot, így a kínvallatás jogszerűségét.⁷⁷

Szűkebb témánk, a mágiával kapcsolatos bűnök tekintetében Huszti műve valójában hallgat. Amennyire beszédes a kényszervallatás és a tortúra elleni véleménye, úgy lesz csak érintőleges ezt a témát illetően. Csupán a „Ludas”, „Álnok”, „Csalárd” – mint a szemfényvesztő jósok (Augures) egyik csoportját tárgyalta Werbőczynek a hamis esküvérről vallott nézeteit kommentálva (Titulus XXXIII. De procuratoribus. 49. §).⁷⁸ Werbőczy a hamis esküvők, az úgynevezett „ludasok” kapcsán jegyezte meg, hogy bármely hitszegőt és hamis esküvőt (kit közönséges szóval „aucarius”-nak vagy „ludas”-nak nevezünk) az Isten és emberek igaz törvénye szerint, „keményen meg kell büntetnünk”. Itt kezd némi nyelvészkedésbe Huszti, aki a római jogra való utalás gyanánt említette a „De maleficis et mathematicis” büntetéseit, valamint a magyar nyelvnek azon büntetőjogi kategóriáit, melyek erre az esetre reflektálhattak. A boszorkányság témát egyedül az *Ó és új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való historia* című történetírói művében (készült 1735–1736 körül) említi, amikor Jordanes (?–553 után) gót származású, írásában latin nyelvet használó itáliai (bizánci) történetírót idézi a magyarok (valójában a hunok) származásával kapcsolatban. Huszti az alábbiakban haragosan rója fel a V. századi történetírónak, hogy milyen hamis hírbe hozta a magyarokat, amikor a More, Maré nevű (tisztátalan lélekkel) összefüggésben írt róluk. A név mögött valószínűleg az Erdélyben ismert mora, nora boszorkány hiedelemalakot vélte Huszti észrevenni:

IORNANDES (!) nevű Historicus, a’ ki midőn jeles Nemzetünket mérgiben meg akarná motskolni, magát minden bölts, és tudós Férjfiak előtt infamissá tette, midőn azt mondja vagy azt írja: Egy időben Philimer a’ Gothusok Királya maga hadát mustrálván a’ táborból Sok boszorkányos Aszszonyokat tsapatatt-ki, a’ kik a’ kietlen erdőben el-tévélyedvén, a’ többi között egy közüllök egy *More vagy Maré nevű tisztátalan lélektől terhben esvén, a’ Magyarok attól Szármoztanak*. Hü bolond és bestelen ember, ki a’ tisztátalan lélektől el-foglaltatván egy igaz régi, és jeles Nemzetről illy nagy hazugságot világ nyelvére adni nem Szégyenlettél.⁷⁹

⁷³ Huszti A. 1742.

⁷⁴ Kolosváry B. 1914: 8.

⁷⁵ Finkey F. 1948: 68–69.

⁷⁶ Kolosváry B. 1914: 8.

⁷⁷ Kovács K. 1967: 282.

⁷⁸ Huszti A. 1742: 128–129.

⁷⁹ Huszti A. 1791: 67.

Ha Huszti András művét nem is sorolhatjuk a magyar büntető perjogi tudomány korszakos alkotásai közé, művének a törvénykezéstről szóló fejezetei igen sok tekintetben megelőzték korát. Huszti részint a perjogi fogalmak tisztázásával, világos kifejtésével, részint a későbbi századokban uralomra jutott perjogi fogalmak és elvi felfogások előre megsejtésével és kipattanásával volt (lehetett volna) korszakalkotó. Így nála lesz először kifejtve, hogy a peres jogviszony három személy: a felperes, alperes és a bíróság között, az ítélezés (*Judicium*) három elemének kapcsolatával működik. Teljesen a mai perjogi felfogást hirdeti a perbeli meghatalmazottak és az ügyvédek ügykörére, felelősségére és jogállására vonatkozólag. Az ügyvédi minősítés és az ügyvédek moralitása tekintetében felállított követelményei szinte „példátlanul szigorúak” – írta Kolosváry.⁸⁰ Igen helyes tanításai vannak a bizonyítási jog alapvető kérdéseiről is. A bizonyítás (*actus judicialis*) szerinte valamely vitás és kétes tényállásra vonatkozóan a bírói meggyőződés kialakítása. Ez nem csupán a bíróság perbeli cselekménye, hanem a bíróság és a felek közös cselekménye. A mai közfelfogást hirdeti a bizonyítási teher megosztására nézve is. Ha kissé burkoltan, de már felismerte a bizonyítékok szabad mérlegelésének elvét is. Mindenesetre – ahogy ezt Finkey Ferenc 1948-ban kifejtette – nagy vesztesége a magyar tudományosságnak, különösen a büntetőjogi és perjogi tudományoknak, hogy Huszti Andrásnak ez a sok tekintetben eredeti és bátor reformeszméket tartalmazó munkája nem lett a magyar jogélet közkincsévé, így rejtve maradt a magyar jogászvilág előtt.⁸¹

5.5. EGY FELVIDÉKI EVANGÉLIKUS ÜGYVÉD KÉZIKÖNYVE (1746)

Kulcsszavak: elmélet és praxis találkozása; jogász értelmiségi pályáivék; boszorkányhit és jogtudás

Gocsetz Gábor (1690–1748?) 1746-os könyvének szövegét a jogtörténeti irodalom az 1712. évi Bencsik Mihály-féle javaslatra vezeti vissza. Teszik mindezt a könyv 1745. november 28-án, Pesten kelt prolóógusában olvastak alapján.⁸² Eszerint a mű eredeti kézírata az 1728–1729-es pozsonyi országgyűléshez időzítve készült el, valamiféle büntetőjogi kézikönyvtervezetként és a *Praxis Criminalis* hazai jogot nélkülöző kiegészítéseként. Az 1712-ben elkészült Bencsik-féle büntetőjogi törvényjavaslatot, melyet az országgyűlés 1715-ben ugyan elfogadott, de az uralkodó nem szentesítette, az országgyűlés egy újabb bizottsághoz delegálta, ennek eredménye lett az 1719-re elkészült *Novum Tripartitum Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae* című, kéziratban maradt munka. Ez a mű nyomtatásban nem jelent meg. Az 1728–1729-es országgyűlésen ismét felmerült a Bencsik-féle javaslat, de akkor sem lett belőle törvény, így a tervezet továbbra is csak kéziratban forgott, ezért a hazai joggyakorlatra semmiféle hatással nem volt. A jogtörténeti irodalom azonban adós még Gocsetz művének pontosabb elemzésével, hogy biztosan kijelenthessük, Gocsetz könyve a fent említett törvényjavaslat kivonata, lenyomata lenne. De gyakorlatilag Gocsetz személye, életrajza, művének keletkezéstörténete is kutatásra vár.⁸³

Gocsetz munkája elsősorban büntetőeljárás compendium, mely felsorolja – Kithonich után – a főbb bűncselekményeket is. Ha úgy tetszik, ez a kis mű az első önálló büntetőjogi könyvünk. Röviden, szabatosan és világosan tárja elénk a XVIII. század derekán a gyakorlatban élő büntetőeljárás jogunkat. Nem bírál, csak híven leírja, hogyan kezelték az egyes kérdéseket a bírói gyakorlatban. Ennyiben igen értékes és hiteles kútfő. A terjengős fejtegetéseket kerülve szabatosan ismerteti a fennálló törvényeket és alkalmazásukat. Tudományos értéke csekély, de mint ügyes, könnyen kezelhető kézikönyv csak dicséretet kapott a kortársak között.

Gocsetz életéről annyit tudunk, hogy kezdetben pozsonyi, majd budai ügyvéd volt, előtte Turóc vármegyei követe és vizsgálóbírója. Birtokai Turóc megyében voltak. Könyvének előszava szerint huszonöt éven át különböző törvényszékek előtt szerzett részint ügyvédi, részint bírói gyakorlati tapasztalatai indították arra, hogy összefoglalja a gyakorlatban működő eljárási szabályokat. Ezért írta meg *Systema Praxis Criminalis Inclyti Regni Hungariae* (*A Magyar Királyság büntetőeljárása*, Buda, 1746) című munkáját, melynek tartalmát az elfogadott törvényekből, a praxisból és jeles szerzők által írt munkákból, valamint „más nemzetek büntetőeljárás gyakorlatából” (de Praxi Criminali aliarom Nationum) merítette azzal a céllal, hogy hasznára legyen honfitársainak.⁸⁴

Jelen keretek között most csak utalok arra a lehetséges forráshalmazra, melynek feltárását követően minden bizonnyal pontosabb képet adhatunk majd Gocsetz Gáborról és művéről. A szerző életrajzáról a jogtörténeti irodalom nem nyilatkozik. Annyi ismert csak, hogy a korai büntetőjogi kézikönyvnek tekintett műve először 1746-ban jelent meg Budán, Johann Georg Nottenstein özvegye, Veronica Landerer műhelyében, majd Kolozsvárott 1763-ban a

⁸⁰ Kolosváry B. 1914: 34.

⁸¹ Finkey F. 1948: 70.

⁸² Bónis Gy. 1964.

⁸³ Bellér J. 1983: 34; Finkey F. 1948: 65–67.

⁸⁴ Finkey F. 1948: 80.

jezsuiták nyomdájában. A könyvészeti szakirodalom alapján ismert, hogy a vonatkozó mű megtalálható volt Csek-lészen gróf Esterházy József könyvtárában (1749),⁸⁵ Radvánszky László zólyomradványi kastélyának könyvtárában (1750),⁸⁶ az 1763. évi kiadás pedig feltűnt a nagyenyedi minorita rendház könyvtárában is.⁸⁷

Gocsetz tarnói előneve a Turóc megyei Tarnow falucskára utal, így a szerző családja talán szlovák, esetleg lengyel eredettel rendelkező kuriális nemesi famíliát feltételez. Vályi András földrajza (1792) szerint Tarnó vagy Tárnó, Ternovo „Tót falu” Turóc vármegyében. Földesurai „több Uraságok, lakosai evangélikusok, fekszik Szent Péterhez nem messze, mellynek filiája; határjában vannak a’ helyekben értz erek, mellyek már régen művelésben nintsenek; szép gyümölcsosei is vagynak”. Ezt erősítheti az a tény is, hogy Turóc vármegye hivatalnokai között is megtaláljuk a Gocsetz nevet. A tarnói „uraságok” között az úrbéri tabellákon (1772) feltűnik a Gocsetz név mellett még a Galovicz, Buocz név is.⁸⁸ Gocsetz ugyan a Turóc vármegyei jogtudó értelmiség tagja lehetett, de kevés az esélye annak, hogy szlovák anyanyelvével és evangélikus neveltetésével a nagyszombati jezsuita akadémia hallgatója lett volna. Inkább valószínű, hogy Bodó Mátyáshoz hasonlóan, bár egy generációnyi idővel korábban, talán Besztercebányán és Eperjesen tanult, mígnem akár egy külföldi evangélikus egyetemet is látogatott. A külföldi egyetemjárás tényével vagy hiányával a kutatás még adós maradt.⁸⁹

Gocsetz Gábor széleskörű levelezése ismert levéltári fondok alapján az 1733 szeptembere és 1748 januárja közötti időszakból. Magyar nyelvű levelei megtalálhatóak Harsányi János hercegi titkár irattárában, ki a cseklesi Esterházy-uradalmak tiszttartóival és a térség (Turóc, Nyitra, Trencsén és Pozsony vármegyék) nemeseivel állt szinte napi kapcsolatban.⁹⁰ Gocsetz rendszeres levelezőpartnere volt a magyarországi felvilágosodás előkészítőjének és egyik vezéregyéniségének, Ráday I. Gedeonnak (1713–1792), kiről tudjuk, hogy 1732–1733-ban jogot hallgatott az Odera menti Frankfurt egyetemén. Gocsetz és Ráday levelezése 1744. május 9-én váratlanul megszakad, aminek okát nem ismerjük.⁹¹ Egy levelet a kuruc múltú Szentpétery családhoz,⁹² öt levelet gróf Teleki Lászlóhoz írt 1737–1748 között.⁹³ Ismert levelei vannak még a Forgách család levéltárában az 1736–1746 közötti évekből.⁹⁴

De talán a legérdekesebb írásai a Révay Erzsébettel (1660–1732) folytatott levélfolyamból ismertek. Révay Erzsébet első férje báró Petrőczy István kuruc generális (1654–1712) volt, kitől megözvegyülve, 1715 őszén báró Philip Heinrich von Calisch (†1722 szeptembere) császári ezredeshez ment nőül. Első férje után sógornője volt Petrőczy Kata Szidónia költőnő is. A szklabiniai és balatincai báró Révay Erzsébet a magyar barokk kegyességi próza képviselője és a pozsonyi kulturális, politikai közélet egyik fontos társasági szereplője volt. Az 1722-ben másodszor is megözvegyült Révay Erzsébet még tíz évig élt markáns egyénisége, akaratereje és öntudatossága teljében. A korabeli rendeleteket meghaladva, két prédikátort tartott a maga és jobbágyai számára, egyet turóci, egyet trencsényi birtokán. Ezen főúri vallásgyakorlata védelmében 1726-ban heves összeütközésbe került Trencsén vármegyével, mikor is bicsicei (Bicséfalu, ma Bytčica, Szlovákia) házánál megverette a megye beavatkozásra kiküldött hajdúit, akik a birtok evangélikus híveit zaklatták. Amikor pedig a megye tisztségviselői az ellene indított per során valami célzást tettek okvetetlenkedő női mivoltára, Erzsébet az ótestamentumi Debóra bírónő asszony, valamint számos európai, köztük magyar királynők példájára hivatkozva tiltakozott ez ellen. A közel hatvanéves özvegyasszony még mindig nagyon tevékeny életet élt, sokat levelezett. A báróné magasabb helyekhez betérjesztett kérelmei, panaszlevelei között ismert egy-egy Gocsetz Gábortól érkezett levél is, amelyeket Pozsonyból Turócra küldött 1729. június 10-én. Az egyik ilyen leveléhez mellékelve egy szarvasgomba-küldeményről esik szó. Ebből kiderül, hogy Révay Erzsébetnek már híres és igen szívesen látott „vendége” volt az „ő turóci szarvasgombája” mind a nádornál, mind a nádor pozsonyi társaságánál, vagy az ott megforduló bécsi urak között. Révay Erzsébet „ablegátusa”, Gocsetz Gábor olyan részletes és pontos tudósítást küldött asszonyának a szarvasgomba továbbításának körülményeiről és élénk fogadtatásáról, hogy azt egy, a nádor és a pozsonyi urak társasági kapcsolatait, szórakozását felvillantó színes helyzetképnek is tekinthetjük.⁹⁵ Egy hónappal később a Révay Erzsébet küldöncétől átvett küldeménnyel kapcsolatosan Gocsetz újabb levelében már nemcsak a gomba pozsonyi elhelyezéséről, hanem bécsi hasznosításáról s ottani szerepének fölméréséről is szót ejtett.⁹⁶ Ebből a két – a művelődéstörténeti irodalomban ismert⁹⁷ – levélből képet

⁸⁵ Monok I. 2010: Adattár 13/V. 115–146. 136. No. 613.

⁸⁶ Monok I. 2010: Adattár 13/V. 159–188. 184. No. 28.

⁸⁷ Monok I. 2009: Adattár 3. 211. No. 722.

⁸⁸ MNL OL C 59, Turóc, Tarnó, 1772. április.

⁸⁹ Rady M. 2015: 198.

⁹⁰ Kállay I. 1978: 199.

⁹¹ Ráday húsz levele ismert a levelezésből. Ráday Lvt. C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése 1733–1792. No. 879–898. és egy levél Gocsetztől: No. 3118.

⁹² Bakács I. 1971: 281.

⁹³ Iványi B. 1931: 310.

⁹⁴ Pap G.-né 1977: 136.

⁹⁵ Fukári V. 2003: 16.

⁹⁶ Fukári V. 2003: 16.

⁹⁷ Fukári V. 2003: 16.

alkothatunk arról is, hogy miként működtek a rendi társadalom körei, és abban milyen – valójában másodlagos – szerep jutott Gocsetz Gábornak. Gocsetz ablegátusként, vagyis követként, a mágnások képviselőjeként volt jelen a pozsonyi jogtudó értelmiség és törvényeket alkotó arisztokraták között, ki saját jogán nem valószínű, hogy tagja lehetett volna az országgyűlésnek.

Ugyancsak Révay Erzsébetet mint a szklabiniai birtokok úrnőjét képviselte Gocsetz Gábor abban az úriszéki boszorkányperben is, melyben Gocsetz az ügyész szerepét kapta. A per gyanúsítottja Vandlik Jánosné volt, akinek a Trencsén és Turóc vármegyében fekvő tótprónai oppidum és Rudnó falucska környékén szaladt boszorkányos híre.⁹⁸ Vandlikné Tomán Anna a rudnói kocsmá és vámház bérlőjének özvegye volt, ebben a minőségben Révay Erzsébet és néhai báró Philip Heinrich von Calisch birtokosok alkalmazottja. A sajátos turóci szlovák nyelvű eljárásban rögzített tanúvallatási jegyzőkönyvben a vizsgálóbíró nyolc tanút hallgatott meg Rudnón. A tanúk vallottak Vandlik Janóné fenyegetőzéseiről, tudniillik, hogy a Körmöcbányáról Rudnóra költöző másik kocsmárost azért becsmérelte volna, mert onnan épp rossz híre miatt kellett elköltöznie. A minden bizonnyal a kocsmái konkurenciától tartó asszony vádaskodásai, úgy tűnik, visszahulltak a fejére, mert a tanúkat újabb vádpontként arról is faggatták, hogy ismerik-e Vandlikné varázslásait (*Čarodegnictwy*), és hogy boszorkányos varázsló hírében áll-e?⁹⁹ A tanúknak feltett szlovák nyelvű kérdések arra irányultak, hogy a konkurens kocsmárost egészségében megkárosította volna, vagy legalábbis szándékában állt varázslattal élni (*Čarodegnicke kusky*). Amennyiben a kártevés szándékosságát látta a tanú, úgy a vizsgálóbíró kérte, hogy beszéljen a rudnói vámház falához tett (ott megtalált) cserépedényről, az abban lévő folyadékról, amivel meg akarta volna vakítani és süketíteni, vagyis megmérgezni a másik kocsmárost.

A vádat képviselő Gocsetz – bizonyítottnak látva a tanúvallomások alapján a *szándékosságot* – 1731. március 1-jén a szokásos formulával kihirdetve, a hazai jogra és a *Praxis Criminalis*ra hivatkozva a boszorkányokra kiszabható halálítéletet indítványozta. Ugyanekkor kérte, hogy előtte az ugyancsak szokásos tortúrát hajtsák végre az asszonyon büntársai megvallására, majd a pallos általi kivégzést és testének máglyán való elégetését indítványozta. A vád jogforrási alátámasztásaként Szent István II. jogkönyvének 31. és 32. paragrafusára, Szent László I. jogkönyvének 34. paragrafusára hivatkozott, amely szerint a mágiával élőket a gyilkosoknak járó módon büntetni szükséges. Ugyanígy a szándékos emberölésben vétkes halálbüntetésére vonatkozó részt idézte II. Ulászló 1492. évi (Art. LXXXII.) és I. Ferdinánd 1563. évi (Art. XXVIII.) dekrétumaiból.

Gocsetz vádindítványa és 1746-ban megjelent könyve is igazolja a nyomozó rendszer és a tortúra uralmát a XVIII. századi büntető perjogban. Művének IX. fejezete négy oldalon részletezte, mikor és hogyan kell a tortúrát igénybe venni, ha a vádlott nem akarja önként bevallani a vádló által vitatott büntettet. Elrendelése és az alkalmazás sorrendje a bíróság belátásától függött, írta Gocsetz. Kivételként emelte ki a nemeseket, a serdületleneket (*impuberes*), a testileg gyöngéket, betegeket és az öregeket, vagy akik belehalnának a tortúrába, éppígy a bolondokat, az eszelőseket, akiktől az igazságot úgysem lehetne megtudni. Mindezen kivételek eldöntését a bíróság mérlegelésére bízta aszerint, hogy a vádlott tettének súlya ne haladja meg a korát („si pro prudenti Judicis arbitrio malitia aetatem non superet”). Gocsetz e részben hű tolmácsolója volt a büntetőjog kegyetlen felfogásának.¹⁰⁰ A szerző világosan elválasztotta egymástól az eljárási jogot és az anyagi jog néhány elemét is tartalmazó első részt (Art. I–XVI.), valamint az egyes bűncselekményeket tárgyaló második részt (Art. XVII–XXV.) Az eljárásjogi szemléletnek megfelelően az idézés alapján csoportosította a bűncselekményeket.¹⁰¹

A mágikus bűnök közül Gocsetz a legsúlyosabbnak azt tartotta, ha valaki ténylegesen szövetséget kötött az ördöggel és megtagadta Istent. Ilyenkor kérdés lehetett, hogy ez a megtagadás valóban együtt járt-e az ördöggel kötött írásos paktummal, így szándékosságról lehetett szó, vagy ez a szövetség csak szóban történt meg, és a paktum az ördögtől való befolyásoltság miatt jött létre. Ugyanígy kérdés lehetett, hogy az ördög megidézése szándékosan történt valamilyen varázstárgy (kristály, acéltükör) felhasználásával, hogy az ördöggel a párbeszéd létrejöttön, vagy az ördög spontán jelent meg a delikvensnek. A mágia büntette és az Isten megtagadásának gyanúoka lehetett az is, ha valaki a Szentelt Ostyát babonás célokra használta fel, vagy ennél is súlyosabb szentséggyalázásra vetemedett. A mágikus bűnt elkövethették azzal, hogy varázslásokhoz valamilyen tárgyat, eszközt használtak fel, vagy csak azzal, ha mágikus szavakat, verseket olvastak, mondtak saját célra, vagy átkot szórtak másokra. Ugyancsak a súlyosabb mágikus bűnök között sorolta fel a holttetemek varázscélokra való felhasználását, az akasztófák ilyen céllal történő kifosztását, vagy pusztán a növények, ásványok babonás célú gyűjtögetését a veszthelyek környékén. Jelként volt értelmezhető az is, ha a gyanúsított a vallomásában elismerte, hogy képes nagy távolságokat gyorsan bejárni, társai-val multságokban részt vett, ott a kecskebakkal közöskült. A boszorkányság bizonyíthatóságát Gocsetz is felvetette.

⁹⁸ Tóth G. P. 2005a IV: 316–322. No. 52; Schram F. 1970. II: 522. No. 365; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 862–864, 857; R. Kiss I. 1905: 216–218, 211.

⁹⁹ „Actio egregii Gabrielis Gocsetz, quae illustrissimae dominae baronissae Elisabethae Révay, relictae viduae Calisusianae honorum fiscalis, uti actoris, contra et adversus Annam Toman, providi Joannis Vandlik conthoralem, uti incattam de et super eo mota et suscitata.” R. Kiss I. 1905: 216–218, 211; Tóth G. P. 2005a IV: 316–322. No. 52.

¹⁰⁰ Finkey F. 1948: 80–81.

¹⁰¹ Bató Sz. 2012: 48, 90–92.

Amennyiben a gyanúokok közül a *szándékosságot*, az ördöggel való szövetséget és az emberi károkozást igazolni lehetett, úgy a máglyán való elégetés volt a büntetés.¹⁰²

Enyhébben íteltette meg azt, akinél csak a varázslás cselekményével összefüggő tárgyakat találtak meg, de a velük való foglalatosság nem volt egyértelműen a *szándékossággal* bizonyítható. A varázslásra utaló tárgyak között sorolta fel az amulettek, tükrök, kristályok, rosták (*sigillis, ligaturis, speculis, chrystallis, cribro, scypho*) eszközeit. Súlyosabban ítélve meg, ha szentségekhez kötött tárgyakat, szentelt ostyát vagy más templomi szentelményeket is találtak a gyanúsítottnál. A varázslás bűncselekményének nem bizonyított vagy csak a varázslásra utaló tettét első körben csak testi vagy szóbeli fenytéssel büntethették, ha azonban a cselekmény megisméltésére került volna sor, a büntetést nem kerülhette el. Amennyiben a varázslás szándéka másokra nem irányult, a bűnt enyhébben ítélték meg, de a pallos általi halál nem így is ott lebegett figyelmeztetésként. A pallos általi halál kiszabása súlyos mágikus bűncselekmény esetén is szóba jöhetett, de itt a hangsúly a máglyával való kivégzés büntetésének enyhítésén volt, amennyiben a bizonyítás során valamilyen kegyelmet segítő körülmény felmerült.¹⁰³

Gocsetz valójában nem részletezte, nem definiálta a mágikus bűnök körét. Vázlatos műve a főbenjáró bűnök közt a mágiát ugyan felsorolta, de sem nem pontosította, sem nem tételezte azt. Innen nézve ezért is érdekes Gocsetz védői (!) szerepe a szegény Krmann Dániel (1663–1740) lelkész istenkáromlasi és Mlynařík Vencel állítólagos „ördögös” perében, amit a Vandlíkné perével egy időben, de Pozsonyban intézett. Erről a szerepéről az előző fejezetben már szót ejtettem. Gocsetz műve nem annyira a büntető joggyakorlatban, mint inkább a jog hétköznapi használatában és talán a jogi akadémiai oktatásában lehetett hasznos (utóbbi erősen feltételes módban kell érteni).¹⁰⁴ A gyakorlatra való hasznosságára, és nem az oktató erényeire (hiányosságaira) utalhat az a tény is, hogy még alapvető forrásait sem említette a szerző, bár a mágiát leíró rész minden bizonnyal a *Praxis Criminalis* 60. cikkelyén alapult. A mű hétköznapi (praxist segítő) kiegészítő jellegére utal azonban, hogy a bemutatott bűncselekmények között nem szerepel az egyik legfontosabb és leghangsúlyosabb: a hűtlenség (*nota infidelitatis*). Kortársaival ellentétben a törvényi rendelkezésekre is csak halványan utalt, amiből kitűnik, alapvetően inkább egy hiányos, nem a teljességre törekvő segédlet volt műve a jogi praxis alsó szintjét művelőknek, semmint valódi kézikönyv. Krmann peréből is tudjuk, hogy Gocsetz csak annyira volt tehetséges író és jurista, mint amennyire jó ügyvéd. Krmann közel tíz év után sem szabadult a börtönből (ott halt meg 1740 szeptemberében), és Gocsetz műve is a feledés homályába merült. A legfiomabb emlék tőle mindezekről függetlenül biztosan az a szarvasgomba volt, amit a pozsonyi főúrnak vitt Révay Erzsébet küldöncként. Ennek ízét – sajnalatunkra – nem állt módunkban tesztelni.

5.6. EGY KATOLIKUS JOGTANÁR KÉZIKÖNYVE (1745)

Kulcsszavak: katolikus jogászképzés; hiányzó praxis; boszorkányhit kétely nélkül

A három magyarországi büntetőjogi szakírónk közül a legismertebb és ezért legjelentősebb hatású Huszty István (1710?–1778?) egri jogtanár volt. Mivel katolikus környezetből érkezett, helyzeti előnyt kapott mind a tanítás, mind a gyakorlati hasznosítás terén. Az ő munkája volt a legelterjedtebb és egyben legnépszerűbb a hazai főiskolákon és a bírósági praxisban is. Bár népszerű volt műve, a *Jurisprudentia practica (Gyakorlati jogtudomány)*, Huszty is csak összegezte és nem újította meg a hazai a szokásjogot. Megelégedett a *Praxis Criminalis* elveinek praktikus rendszerbe foglalásával. Érdekes fejlemény, hogy akkor vált népszerű tananyaggá még a boszorkánypereket illetően is, amikor azokat már csak mint tankönyvi példákat lehetett említeni. Így még 1848-ban is jogi tananyag maradt a mágia formáinak, a jóslás kategóriáinak meghatározásához, miközben a büntett már nem tükrözte az élő jogot.¹⁰⁵ Műve jogtörténeti szempontból mind a mai napig a jogászképzés meghatározó eleme maradt annak ellenére, hogy a következő

¹⁰² „Pars II. De Criminis in specie. Articulus XVIII. De Magia. Si quis *pactum* explicitum haberet *cum daemone*; hoc est: DEUM & Fidem ejus abnegando, cum daemone foedus ineat, vel illius albo tradat nomen; Praeterea si etiam pactum et foedus explicitum, vel nominis inscriptio non fiat: si quis tamen *cum daemone carnaliter commisceatur*, aut ad divinandum *de rebus occultis futurisque, cum daemone in speculo, crystallo, et id genus instrumentis colloquatur*, aut *Sacram Hostiam in usum magicum*, superstitionumque adhibeat, (si etiam nullum nocumentum inferatur) crimen suplicio ignis puniatur.” *Gocsetz G.* 1746: 46–48.

¹⁰³ „Si autem magia *pactum tantum implicitum seu tacitum, in se contineat, nocumentum tamen, sive hominibus, sive jumentis et brutis, per nefaria carmina, sive sive imprecationes, aut compositiones magicas ex cadaveribus suspensorum*, vel aliis meta-riis, naturalem vim et causam non continentibus, exhibitas, defossas, effusas patibulo, vel potui mixtas etc. inferatur, vel quando quis quidpiam, medio magico, ex alio loco in hirco palio obductam adducat, vel transferat, *poena gladii dictari* debet, imo etiam qui magicis illiusemodi personis, in actibus et circumstantiis capitalibus uterentur, poena pariter gladii puniendi erunt.” *Gocsetz G.* 1746: 46–48.

¹⁰⁴ Bató Sz. 2012: 48, 90–92.

¹⁰⁵ *Szlemenics P.* 1832: 136–137. 85. §.

részben ismertetésre kerülő Bodó Mátyás műve Husztyénál sokkal kifinomultabb és egyénibb volt. Népszerűség és minőség ekkor sem járt mindig együtt.

Huszty nagy gyakorlati érzékkel megáldott tanár és hivatott jogi író volt. Több mint hetven évig igazi tankönyve lett (jó és rossz értelemben egyaránt) az egyetemi és jogakadémiai fiatalságnak, valamint kézikönyve a kevésbé paléozott bíróságoknak. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy a *Jurisprudentia practica* kerekén nyolc kiadást ért meg (Buda, 1745; Eger, 1748, 1758, 1760; Nagyszombat, 1766 [2., javított kiadás]; 1778 [3., javított kiadás]; Eger, 1794, 1795). Sőt, még 1802-ben is az egri nyomdász előterjesztést tett a jogi karhoz, hogy a készlet elfogyott, és a könyvet még mindig annyian keresik, hogy szükséges lenne egy új kiadást sajtó alá rendezni. A kar örömmel vette ezt tudomásul, de a szükséges javításokra, az új törvények feldolgozására nem akadt vállalkozó, így a kilencedik kiadás abbamaradt. *Jurisprudentiája* (terjedelmes mérete ellenére) a jogtudó értelmiség mindennapi használatra szánt könyvei között szerepelt.¹⁰⁶ Éppúgy előfordult Hrabovszky László (†1786, Gyula) Békés megyei köznemes könyvtárában,¹⁰⁷ mint a pozsonyi Pauler polgárcsalád hagyatékában,¹⁰⁸ de a joggyakorló testületek, mint a hódmezővásárhelyi oppidum nemesi közgyűlésének¹⁰⁹ vagy a pécsi püspökség szakkönyvtárában¹¹⁰ is előfordult már a XVIII. század második felében. Huszty könyvének elterjedését és népszerűségét bizonyítja a református Kazinczy Ferencnek a *Pályám emlékezetében* írt kedélyes és erősen csipős megjegyzése az 1779-es évre vonatkozóan. Kazinczy akkor húszéves volt:

Az én koromban Patakon és Debrecenben még nem tanítának hazai törvényt. Mikor a jogvégzett ifjút utolsó examene után szülei patvariára adták, a praxis és egy ízetlen vastagságú Huszty csinálák az embert olyan prókátorrá, milyen *philosophia nélkül a közönséges fejből válhatott*.¹¹¹

Nevezetes az a tény is, hogy Mária Teréziának (1770-ben) a nagyszombati egyetem jogi karának reformjára kibocsátott rendelete egyenesen előírta, hogy a magyar jogot két éven át kell tanítania két tanárnak, és míg más, jobb munka nem jelenik meg, Huszty István *Commentárjait* kell használni. De már tíz évvel előbb, 1760-ban is azt jelentette az egyetemi jogi kar dékánja, hogy Zeleznay János, az eljárás tanára időkímélés végett Huszty István *Jurisprudentia practica* című munkájának használatára tért át, az anyagi jog tanára pedig az első óráját Huszty művének fejtegetésével töltötte.¹¹² Eckhart Ferenc ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy Huszty azért lehetett ennyire népszerű, mert elsősorban a gyakorlati képzést célozta meg. Műve nagyszámban tartalmazott az eljárást megkönnyítő formulákat, iratmintákat. Ezek közül talán a legérdekesebb az a vádat formalizáló pont, melyben szó szerinti mintát ad a tényállítások helyes megfogalmazásához mágikus büntett esetén és a vád ügyési előterjesztéséhez:

Előrebocsátva az előrebocsátandókat. Miként az előbb megnevezett vádlott a mágia bűne folytán nem csupán említett lakhelye, de a szomszédos hegységek lakosaitól is súlyosan gyanús; különböző alkalmakkor az említett bűnnek nem csekély bizonyítékát mutatta. Kivált ez év T. hónapjának T. napján megvetve az isteni és az emberi törvényeket az ilyesféle gonosztett bűnét az előadandó szoros fenyték alatt, tehát meggondoltan N. Katalint, NN. jobbágnak, helysége lakosának feleségét határozott gyűlöletből, magyar nyelven, hasonló jelentésű szavakkal fenyegette meg: Rövidesen megsiratom a születésed napját. Ezután nem sok nappal ezen Katalint saját házában, (fia révén kipuhatolva férje, NN. távollétét) békés látszattal elkereste, és jobbát béke jelül felé nyújtani kérte, de a kezét ismételten visszahúzta, mire ő jobbát hevesen és erőszakosan megragadta. Melyet nyomban visszahúzza azt bizonyos kenőccsel bekenve látta, mivel az kenőcsös kezével érintette meg, sértődötten megszidta. Mire azt válaszolta: Ez semmiképpen sem káros. Majd a következő éjjel az történt, hogy roppant megdagadt a keze, s a rákövetkező napra emberi comb vastagságúra duzzadt, és a duzzanat rövidesen az egész karjára kiterjedt, s aznap egészében megfeketedett; a bekenés harmadik napjára hét fekély, hallatlan fájdalom támadt, és (mely jól megjegyzendő) aznap egészében megrothadt, az erek és az idegek megszakadtak, karja könyökben a testéről magától, mintha levágták volna, levált. Minthogy némelyek a nevezett vádlottra vezették vissza e végzetes eseményt, az hasonló magyar jelentésű szóval vágott vissza: *Így kellett ennek történnie: ahogyan megjövendöltem, úgy történt, emlékeztessen reám; vigyázz és a férjed ne engem hibáztasson, nehogy ilyen, vagy más alávaló rossz sorsot tapasztaljon. Eszerint ezek a vizsgálati iratokból, melyeket 1. szám alatt a bírának bemutat, a tanúk többségének vallomásából világosabban kitűnnek. Ezekből és az előrebocsátottakból világos, hogy ezen vádlott az ördöggel kétségtelenül szövetségben volt és annak szolgája. Az előzően előadott igen súlyos kártevést mágikus mesterkedések révén, igen különös álnok módon, nyilvánvalóan fellépve okozta. Mivel pedig a mágia és a bűbájosság bűnét az isteni és a hazai jog, jelesen Szent István II. könyvének 31., 32. fejezete szigorúan tiltja; és ilyen gonosztévőket,*

¹⁰⁶ Pókecz Kovács A. 2016: 163.

¹⁰⁷ Héjja J. E. 2001: 351–355.

¹⁰⁸ Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár.

¹⁰⁹ Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum.

¹¹⁰ Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Központi Egyetemi Könyvtár, Klimo-gyűjtemény.

¹¹¹ Móricz K. 1903: 385.

¹¹² Finkey F. 1948: 72–74.

mintegy az üdvösség ellenségeit, az ország régi törvényei szerint vagy elevenen, vagy pedig lefejezve szokták elégetni; ezért az eltitkolt bűn felderítésére és kiegészítéseképpen, ha ítélet előtt szükségesnek látszik, más bűnei és cinkosai kicsikarására kívánja megcsigáztatását is; ítélet után pedig máglyára helyezendőnek és tűzzel hamuvá megsemmisítendőnek kívánja ítélni; és ilyen módon, hogy méltatlanságában másoknak például szolgáljon a becsületesek között, kivégezni kívánja; és ezt fenntartja általában minden esetben.¹¹³

Huszty célja az volt, hogy a III. Károly és Mária Terézia uralma alatt már nyugalmasabban és rendszeresen működő bíróságok gyakorlatában kialakult perjogot egy valódi nyomozó rendszerű büntetőeljáráséként leírja és ugyan nem tudományos, de a jogtanítást szolgáló rendszerbe öntse.

Huszty életkörülményeiről és egri jogtanári működéséről alig tudható bármi is.¹¹⁴ Annyi bizonyos, hogy 1740-ben a Foglár György egri kanonok által megalapított Egri *Érseki Joglyceum* tanára lett.¹¹⁵ Az alapítójáról csak Foglár-kollégiumnak nevezett jogiskola kiemelkedő jelentőségű volt a magyar jogi oktatás történetében, mivel ez volt az első, kimondottan csak a jogtanítás céljára létrehozott intézmény. Egerbe már nem csupán az egyházi értelmiség, de a világi személyek, köztük nemesek és a szabad királyi városok polgári, ám fontos kritérium, katolikus (!) gyerekei járhattak jogi képzésre.¹¹⁶ Huszty az 1741-es évben már teljes bizonyossággal a jogakadémián oktatta a hazai jogot, mivel magát művében *primarius professornak* írta le.¹¹⁷ Udvardy László feltételezése szerint – amit a nagyszombati egyetem jogi karánál kialakult gyakorlattal magyarázott – a *primarius juris professor* elnevezésnél a *primarius* az elsőévesek tanárát jelölte, aki a hazai jog gyakorlati (alaki) részének, a perrendtartásnak az előadója lehetett.¹¹⁸ Heves és Külső-Szolnok megye 1741. április 10-én tartott közgyűlésén a jegyzőkönyv szerint Huszty *juris patrii professorként* felesküdtött táblabírónak, majd erre a tisztségre 1746-ban újból kinevezték. Heves mellett Ung megye is táblabíróvá választotta, mivel – Csizmadia Andor feltételezése szerint – családi birtokai ebben a megyében voltak. Emellett Egerben az egyházi bíróság ülnöke volt.¹¹⁹ Egri jogtanársága 1748-ban feltételezhetően már megszűnt, mivel az ekkor működő két jogtanár neve ismert (Csukás Benjamin és Melczér Pál) és harmadik javadalmazására az egri érsekségnek nem volt elegendő pénzügyi forrása.¹²⁰ 1748 utáni életéről Csizmadia Andornak két fontos adatot sikerült kiderítenie Husztyról. Az egyik, hogy az Országos Levéltár Kancelláriai Osztályának 1747. évi aktáiban szerepelt, hogy az eperjesi táblabíróság assessorának (ülnökének) halálával a megüresedett állásra heten pályáztak.¹²¹ Köztük az Ung megyei származású Huszty István egri jogtanár is. Nádasdy Lipót gróf Mária Terézia királynőhöz intézett felterjesztésében az állásra Huszty Istvánt jelölte. Az aktára Mária Terézia személyesen írta „Nomino Huszty”, vagyis Husztyt nevezem ki. Egy másik aktán, Huszty István fia, Sándor, aki a porosz háborúban megsebesült, 1767-ben szintén jelölt lett az eperjesi táblához számfeletti assessornak. Ezekből következik, hogy Huszty csak 1748-ig volt Egerben jogtanár, azután Eperjesre került assessornak. Hogy visszajutott-e Egerbe 1767 után, tisztázásra vár.¹²²

Huszty halálának időpontja bizonytalan, melynek feltételezett dátumát sokan tévesen egy 1772-ben megjelent mű dátumához kapcsolták. Pókecz Kovács Attila az 1772-es halálozási évet két okból sem tartotta megalapozottnak. Egyrészt ebben az évben a kolozsvári jogtanár, Huszty András művét adták ki Lipcsében, és nem Huszty Istvánét, másrészt a *Jurisprudentia practica* 1778-ban új, átdolgozott kiadást kapott. Mivel pedig a kötetben más átdolgozó neve nincs feltüntetve, Pókecz Kovács feltételezi, hogy ezt Huszty maga végezte el. Halálának az általánosan elterjedt, 1772-es évnél későbbre datálása mellett szól az is, hogy 1784-ben még egy másik, bölcséleti és történeti témájú Huszty-mű is megjelent. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a külföldi (Lipcse) megjelenés már halálát követően történt, ezért a halála az 1778 utáni évekre valószínűsíthető.¹²³

Annyi ezekből a hézagos adatokból is kétségtelen, hogy Huszty jogtanársága előtt ügyvédként működött, akit nagy gyakorlati jártassága és bizonyára alapos tudományos felkészültsége alapján szemelt ki Foglár kanonok. Meg erősíti ezt az is, hogy Husztyt könyve címlapjának tanúsága szerint Heves és Külső-Szolnok, továbbá Ung vármegye táblabírájává választotta. Hogy aztán Huszty ezt a személyéhez fűzött bizalmat nagy sikerrel beváltotta, ezt az ötévi tanársága alatt kidolgozott munkája, a *Jurisprudentia practica* igazolja. Az első kiadása címének magyar fordítása:

Gyakorlati jogtudomány avagy A magyar jog új kommentárja, melyet Huszty István, az egri püspökség által fenntartott jogi tanszék professzora a híres megye és a szabad város Szolnok, valamint Ungvár ítélőtáblájának

¹¹³ Huszty I. 1758: 29–30. A szöveget Sugár István fordításában közlöm. Sugár I. 1987: 256.

¹¹⁴ Finkey F. 1948: 71.

¹¹⁵ Udvardy L. 1898: 29.

¹¹⁶ Jusztinger J. 2009: 50.

¹¹⁷ Pókecz Kovács A. 2016: 167.

¹¹⁸ Udvardy L. 1898: 561.

¹¹⁹ Csizmadia A. 1967: 198.

¹²⁰ Udvardy L. 1898: 29.

¹²¹ Bónis Gy.–Degré A.–Varga E. 1961: 106–107.

¹²² Csizmadia A. 1967: 195–202; Csizmadia A. 1968b.

¹²³ Pókecz Kovács A. 2016: 169.

ülnöke, Magyarország ügyvédje perekben mindkét bíróság előtt és mely az egri Foglár-intézet jogtanuló ifjúságának adatik elő és magyaráztatik. Új kiadás. Buda. Özv. Nottenstein Veronika nyomdája.¹²⁴

Huszyt korának magyar államát rendi alapon működő mérsékelt monarchiának tartotta, mely az 1723. évi 2. törvény-cikk óta egyben örökös királyság is volt. Megállapítása szerint a magyar magánjognak két fő forrása a *decretumok*, valamint Werbőczy – a rendek által „örök törvényül elfogadott” (*pro perpetua Lege acceptum*) – *Tripartituma*. A *Hármaskönyv* kapcsán megjegyzi, hogy azokat a szokásjogi szabályokat foglalja össze, melyeket az ősök az országban, főként a Királyi Kúrián az ítélezésben, az ügyek eldöntésénél és az ítéletek meghozatalánál követni szoktak.¹²⁵ Kithonich munkáiról kritikusan gondolkodik. Szerinte Kithonich és Werbőczy művei ugyan nagy tekintélyre (*auctoritas*) tettek szert, a bíróságokon is gyakran idézik, s az ügyek eldöntésénél is figyelembe veszik, ahol ellenkező törvény vagy szokásjog nincs, mégis a bírósági szervezet átalakítása és az azóta hozott újabb törvények miatt a magyar jogban olyan sok változás állt be, hogy a művek sok tévedést okoznak a kezdő jogászoknak.¹²⁶

Terjedelmes műve három részre, úgynevezett könyvre (*Liber*) tagolódik a skolasztikusoknál meggyökeresedett római jogi hármas felosztásnak (*de personis, de rebus, de actionibus*) megfelelően. Az első könyv a személyeket, a második könyv a dolgokat, a mai magánjogot és polgári jogot, a harmadik könyv a büntetőjogot (*causae criminales*) foglalja magában.¹²⁷ Az első könyv (87 címmel) tartalmazza az igazságról, a jogról, a jog fajairól, a polgári törvényről és más, általános jellegű fogalmakról szóló fejtegetéseket, ezek után a bírásról, a felperesről, a terheltől, az ügyekről, az idézésről, a perfelvételtől, a kikiáltásról, a gyanúról, a vélelemről, a tanúkról, vagyis a polgári perben előforduló személyekről és perbeli cselekményekről beszél, eléggé rendszertelenül. A második könyv (88 címmel) tartalmazza a dolgokat, azok felosztását, fajait, a szerződéseket, donációkat, végrendeleteket, a hozományt, tehát a kötelmi, a család- és öröklési jogok fogalmait. A harmadik könyvet (37 címmel), miután bevezetésül megjegyzi, hogy a polgári perekre vonatkozó szabályokat már a második könyvben tárgyalta, a maga egészében a büntetőjognak szenteli. A címek számarányából mégis az következik, a büntetőjog viszonylag kis hányadát képezi a teljes a műnek.¹²⁸

A harmadik könyv a közbűntettek és a vérfenyítő törvénykezés leírását taglalja. Huszyt ebben a büntetőjogi könyvében semmi másra nem vállalkozott, mint a fennálló anyagi és alaki büntetőjogi gyakorlatot bemutatni, illetőleg a joghallgatóknak azt elmagyarázni. A harmadik könyv elején a szerző rögtön leszögezi, hogy a *delictumok* egy részét már a második könyvben tárgyalta, ezek a magánbűntettek (például *injuria*), melyekkel szemben állnak – a hosszú listában felsorolt – közbűncselekmények (*delicta publica*).¹²⁹ Ebben is Werbőczy és Kithonich munkáit követte, megtoldva azokat az újabb kori uralkodói dekrétumokra vonatkozó fejtegetésekkel.

Az első cím alatt megmagyarázta a közbűntettek fogalmát és fajait, a másodikban a vérfenyítő eljárást (*de jurisdictione sanguini*), a következő címekben részletesen beszélt a vádlókról (*de accusatoribus*), a letartóztatásról (*de captura*), a bebörtönzésről (*de incarceratione*), a bíró illetékességéről (*de competente*), a nyomozásról (*de inquisitionibus*), a tortúráról (*de tortura*). A harmadik könyv harmadik pontjában rangsorolta is a bűntettek körét.

Az első kilenc fejezetben a büntetőperek eljárását vette sorra: 1. a nyilvános bűnök sora; 2. a halálítéletek; 3. a vád formái; 4. a befogás és a tömlőcöztetés; 5. a nyomozás és a gyanúokok kivizsgálása; 6. a peres ügymenet fórumai; 7. a büntetőper helyes lebonyolítása; 8. a menedéjog (*asylum*) lehetséges formái és 9. a kínvallatás. A következő 25 fejezet a nyilvános gonosztettek fajaival foglalkozik. Elsőként a felségsértéssel, hetedikként a mágikus bűnökkel. Az utolsó négy fejezet afféle segédlet a bűncselekmények nevezékeivel, a bírságolás formáival, a kegyelemgyakorlás formáival és az eljárás során használt latin szakkifejezések jelentésével. A felségsértés (*crimen laesae Majestatis*); az árulás, az állam elleni összeesküvés (*Nota infidelitatis*); a gyilkosság (*Homicidium dolosum*); a rablás minden válfaja (*generaliter omne Latrocinium*); az útonállás (*Predocinium*); a paráznság (*Adulterium*); a testi sértés (*Vis illata, Violatio, et Stupratio novercarum, atque privignarum*); a nemi erőszak (*Stuprum*); a vérfertőzés (*Incestus*); a homoszexualitás (*Sodomia*); a szentséggyalázás (*Sacrilegium*) után került sor a mágia (*Magia generaliter sumpta*) bűneinek körére. Ehhez kapcsolódva értekezett a szentségtörés (*Violatio Ecclesiarum*) bűnéről, majd áttért a gyújtogatás, szándékos tűzokozás (*Incendium, Minitatio incendi*), a szülőverés (*Parentum verberatio, vulneratio*); a pénzhamisítás (*Consectio falsorum instrumentorum*); és ennek alfajaként a pecséthamisítás (*Consectio falsorum sigillorum*); illetve a hamis pénzzel való kereskedés bűnére (*Usus falsi instrumenti*). A sor végén a káromkodás és istenkáromlás (*Blasphemia*); a szentségtörő lopás (*Traditio castri proprii Domini, Expugnatio et interceptio praedae*);

¹²⁴ „Jurisprudentia Practica seu Commentarius novus in jus Hungaricum compositus a Stephano Huszyt Jurisprudentiae Doctore Primario, Episcopatus Agriensis Consistoria, Inclutarum Comitatum Heves et exteritoris Szolnok art. unit., nec non Ungvariensis Tabulae Juridiciariae Assessore, Causarum utriusque Fori per Hungariam Advocato et in Collegio Juris Agriensis Foglariano Studiosae Legum Juventuti traditus ac expositus. Editio nova. Buda. Typis Veronicae Nottensteinin Viduae.” *Huszyt I.* 1758; Finkey F. 1948: 78–79.

¹²⁵ *Huszyt I.* 1758: 7–16.

¹²⁶ Csizmadia A. 1967: 199; Gedeon M. 2006: 11–21.

¹²⁷ Varga E. 1974: 7.

¹²⁸ Finkey F. 1948: 76–80.

¹²⁹ *Huszyt I.* 1758. III: 4–5.

a gonosztevők rejtegetése (*Dimissio malefactorum*); a kettős házasság (*Bigamia*); és földesúri széksértés (*Excessus urbarii*) szerepelt.¹³⁰

Husztly alapvetően az 1723. évi XI. törvénycikk „halálbüntetéssel” sújtani rendelt bűnöket értette ezeken, bár épp ebben a paragrafusban szó sem esik a mágia büntényéről. A bűnök sorozatát Husztly a felségsértés büntetével kezdte, majd a hűtlenségről és többi súlyosabb közbűntetről, az emberölésről, ezzel kapcsolatban a jogos védelemről, majd a mágiáról mint a „közjólét és az emberi nem ellenségeiről” beszélt. Husztly éppúgy vallotta a tortúra, mint a boszorkányok létezésében való hit jogi szükségszerűségét. Ezeknek ördögi mesterkedéseiről, így a jósok-ról, mérgekverőkről, kerítőnökről, a boszorkányokról, ráolvasókról, a sátán szövetségeseiről mint a keresztény hit megtagadóirol több oldalon keresztül értekezett, vagyis a mágikus büntettek teljes (a gyakorlati megkülönböztetésre alapozott) spektrumát kívánta meghatározni:¹³¹

§ 11. Az ilyenféle gonosztevőknek, amikor bebörtönözik, ruházatát, házát és lakóhelyét át kell kutatni, hogy vajon nincs-e valaminő mágikus anyag, mint például olaj, kenőcs, méreggel telt bögre, emberi csontok, mágikus gyertyák és hasonlólélek körülötte, vagy birtokában. Ebben az esetben a bíróság hóhérral a tettést is át szokta kutattatni, hogy vajon nincs-e teste rejtett helyén, vagy valamely testrészen titkos dolog, vagy más ördögi jel, amint azt a Praxis Criminalis 2. része 60. cikkelye ezt helyesen megjegyzi és szépen levezeti.¹³²

Mint e rövid és hézagos felsorolásból is látható, Husztly már nemcsak Kithonichot és Werbőczyt, de az ő korában legnagyobb tekintélyű *Praxis Criminalist* (vagyis az osztrák perjogot) idézi. Sokszor hivatkozik a tortúra kérdésére, melyre nincs egyetlen elítélő szava sem. Mutatja ezt a „vérfenyítő eljárás” meghatározásának szövege is:

[...] vérfenyítő eljárás, avagy a kard joga, azon jog és hatalom büntetőügyekben, hogy a vádlott testét és véréit vallassák és büntessék.¹³³

A tortúráról különösen a III. könyv IX. fejezete szólt nagy részletességgel, egy negyvennégy kérdésre kiterjedő, feleletpéldákkal megtoldott ajánlást bemutatva. Werbőczy és Kithonich nyomán hangoztatta ugyan, hogy nemesekkel szemben nincs helye a tortúrának, éppúgy gyerekekkel és betegekkel szemben sincs, de mint a gyakorlatban alkalmazott módjait, a *Praxis Criminalis* tíz fokozatát minden különösebb érzelmnyilvánulás nélkül írta le:

1. a pusztá szóval fenyegetést, 2. a kínzóeszközök bemutatását, 3. a kezek szorosra kötözését, 4. a test lajtorjára kötését és széthúzását, 5. a tüzes vassal sütögetést, 6. a hüvelykszorítót, 7. az égő gyertyával csepegtetést, 8. a haj lenyírása után a kopasz koponyára jéghideg víz csurgatását, 9. a testnek szurokkal vagy kénnel égetését és 10. a spanyolcsizmával a lábszáraknak ékek közé verését.

Husztly ugyan ismerte Benedikt Carpzov művét, így az általa javasolt tizenhét tortúrafokozatot, de a gyakorlatot követve ő is csak a *Praxis Crminalis* tíz grádicsát ismertette. Az egyes tényállások megfogalmazását már a *Praxis Criminalis* elvégezte, melynek hatása a vármegyék büntető igazságszolgáltatásának körében is kimutatható, különösen a jobbágyok ügyeiben és a szabad királyi városokban, miként ezt Kajtár István és Béli Gábor tanulmányai is meggyőzően szemléltetik.¹³⁴ A büntetőjog külön könyvbe történő besorolása a XVIII. század tendenciái közé tartozott, mivel ekkortól indult el a jogágazati jellegek kibontakozása, illetve a büntetőjog önálló, „tudományos” művelése is.¹³⁵ Annak ellenére, hogy Husztly csak a lokális, legfeljebb térségi viszonylatban ismerte a hazai jog gyakorlatát, műve nemcsak a magyarországi, de az erdélyi jog művelői előtt sem volt ismeretlen. Amikor az erdélyi Háromszék világi papok által tárgyalt egyházi törvényszéke 1752. október 13-án összeült ítéletet hirdetni a bűbájossággal és házasságtöréssel megvádolt Benkő Anna nemesasszony ügyében, Husztly ekkor még nagyon is friss művére hivatkoztak.¹³⁶ A büntetőügyeket taglaló harmadik könyv mágiával foglalkozó XVI. fejezetének 10. pontja szerint az ügyész halálbüntetést indítványozott. Súlyosbító körülményként pedig a XXII. részt idézték még az erkölcstelenség és a házasságtörés bűnét taglalva. Érdekes adalék és kivétel ez az eset, mert az erdélyi jog mellett ebben a vádiratban Husztly művén keresztül az osztrák jog áttétes hatása jelent meg a háromszéki praxisban:

¹³⁰ Husztly I. 1778: 5.

¹³¹ Husztly I. 1758: 78.

¹³² Husztly I. 1745: 84. Pars. III., Tit. XVI., Quest. 11.: „Quae sint propria hujusmodi maleficis: Hujusmodi malefactoribus hoc proprium est, quod quemadmodum facta incarceratione ejus vestes, domum et habitationem perquiri oporteat, an non res magicas, vulgo oleum, unguenta, olas insectis repletas, ossa humana, magicas candelas, et id genus alia, circa et penes se habeat; ita occasione iudicii, per carnificem corpus perlustrati solet, an non in secreto loco, vel aliis corporis partibus, res occultas, aut alia daemonis signa in corpore habeat, velut praxis criminalis p. 2. Art. 60. ista bene notat, et pulchre deducit.” Sugár I. 1987: 256; Husztly I. 1758: 81.

¹³³ „Jurisdictio sanguinis seu Jus Gladii in genere est Jus et Potestas in Criminalibus, in Corpus et Sanguinem Reorurn exequendi et puniendi.”

¹³⁴ Béli G.–Kajtár I. 1988: 39–57; Béli G.–Kajtár I. 1994; Béli G. 1999; Béli G. 2003.

¹³⁵ Beliznay K.–Király T.–Lőrinc J.–Máthé G.–Mezey B. 1996: 229.

¹³⁶ Szádeczky L. 1903: 401–405. No. 6.

10. Ezen vétek büntetése főbenjáró, de azzal a különbséggel, hogy amennyiben harmadik kárral járt, úgy a gonosztevőt elevenen elégetik; ha azonban kár vagy rontás nélküli, a fejét lecsapják és holttestét azután máglyára helyezve elégetik, amint azt a törvényszéki gyakorlat s a gyakori példa is tanúsítja.¹³⁷

Benkő Anna nemesasszony boszorkánypere az erdélyi közélet hírhedt botránya volt, mivel a székely köznemesi réteg ismert tagjai keveredtek bele. A torjai Benkő Annát támadó per elsősorban azért vált ismertté, mert ennek mozgatója az emlékiró Apor Péter volt, és mintegy húsz évig hullámzott az asszony körül.

Huszty és művének hatására és jelentőségére visszatérve, talán érdemes – ha nem is ítéletet, de – értékelést mondanunk. Egyetértve a jogtörténeti irodalom képviselőivel abban, hogy Huszty műve egy korszakot jellemző szakirodalom volt, nem tekinthetjük mégsem többnek, mint tankönyvnek. Hajdu Lajos Husztyra utalva még a professzor címet is soknak tartotta, mert szerinte a XVIII. században „tudós” (egyetemi katedrán oktató) jogászaink tudósok eleve nem voltak. Azt a néhány „professzort”, aki Nagyszombatban vagy az egri Foglár-intézetben a hazai jogot tanította és „ad usum scholasticum” összefoglalta a gyakorlati jog tételeit (mint ahogy ezt Huszty István is tette), a szó kortársi értelmében sem lehetett jogtudósnak nevezni. Husztyt, ha másnak nem, leginkább nagyhatású – Mezey Barna jogtörténész kifejezésével – „katedra-jogásznak” tarthatjuk.

5.7. EGY VÁRMEGYEI TISZTI ÜGYÉSZ KÉZIKÖNYVE (1751)

Kulcsszavak: boszorkánypróbák hiteltelenítése; jogászi tapasztalat; *Jurisprudentia criminalis*; kegyetlenség kérdése; Carpszov; büntető perjog; tortúra kételyei; vámpírhit-recepció

A XVIII. századi büntető perjogunk legterjedelmesebb és talán jogtörténeti szempontból a legértékesebb műve Bodó Mátyás (1695?–1760?), Gömör vármegye tiszti ügyészének *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et Constitutiones Hungaricae (Büntetőjog-tudomány a magyar gyakorlat és törvény alapján)* című, Pozsonyban, 1751-ben megjelent munkája volt. Bodó is a fennálló nyomozó rendszer követője és leírója, mint Huszty és Gocsetz, de míg elődjeinek egy szava sem volt a büntető rendszer „kegyetlensége” ellen, Bodó már bátran síkra szállt a halálbüntetés és a kínzás, valamint a büntetőeljárás hiányai és korszerűtlensége ellen. Leginkább a tortúrát mint az igazság kiderítésére alkalmatlan és káros intézményt kritizálta. Tarnai János XIX. századi jogtörténész több helyen nagy dicsérettel mutatott rá Bodó „felvilágosodottabb” – ha nem is felvilágosult – gondolkodására. Kiemelte, hogy Beccariához talán ő állt a legközelebb korának magyar büntetőjogi írói közül. Például vitatkozott azzal a majdan a felvilágosodással erősödő nézettel, miszerint a bírót nem illeti meg a törvényt magyarázat joga, azt betű szerint köteles alkalmazni. Tarnai szerint Bodó önkéntelenül rátapintott a kodifikáció csalthatatlanságára és egyes jogi reformerek túlhajtásaira, mely később a törvények hiányossága vagy tévedései folytán akár bírói önkényhez is vezethetett. Bodó másik nagy érdeme, hogy nem hallgatta el a korabeli tömlöcök borzalmait. Kritikájával megelőzte kortársait, és gondolatkísérletei hivatkozott előzményei lettek a XIX. századi büntetőjogi reformköveteléseknek.¹³⁸

Bodó unokája volt a kortársak előtt ismert Bodó András szuperintendensnek, aki a Turóc megyei Bodófalváról származott, és Csetneken szolgált lelkészként evangélikus közösségét. Mátyás a vélhetően szlovák gyökerekkel rendelkező nemesi család sarjaként talán Csetneken vagy talán Rimabányán született. Születési idejét és helyét nehéz megállapítani, mivel apja, az ifjabb András, ki az 1704–1721. közötti évek rimabányai lelkésze volt, a csetneki anyakönyvek szerint 1702-től számkivetésben élt. András ekkor Csetneken tartózkodott, és ugyanazon évben született harmadik fia, János. Eszerint Mátyás, a legidősebb gyermek 1695 körül születhetett. Apja fiatalon halt meg, 1721-ben, négy fiút hagyva maga után, sorban: Mátyást, Andrást, Jánost és Jónást. Apjuktól és nagyapjuktól eltérően mindannyian a zártabb (majd egyre szűkülő) evangélikus lelkészi életpálya helyett világi hivatást választottak. Mátyás neveltetési viszonyait közelebről nem ismerjük, de későbbi művei alapján bizonyos, hogy szlovák anyanyelven és a nemesi identitással együtt járó magyar, valamint az evangélikus lelkészi környezetet feltételező bibliai cseh nyelv mellett a joghoz szükséges latint is elsajátította. Életében az evangélikus egyház feltétlen híve és támogatója volt. Bodó több helyen, így Besztercebányán is járt iskolába, ahol akár a szintén evangélikus Bél Mátyás tanítványa lehetett. Gimnáziumi tanulmányai befejezése után minden bizonnyal a jogi pályára lépett, talán Eperjesen hallgatva a jogot és teológiát. Kellő elméleti és gyakorlati képzés után – és ezt már tudjuk – Csetneken nyitott ügyvédi irodát, nagyatyja házában. Csakhamar keresett ügyvéddé lett. A főurak – annak ellenére, hogy buzgó lutheránus volt – őt bízták meg ügyeikben, ami az 1720-as, 1730-as években a hazai gyakorlat része volt. Katolikus jogtudós értelmiség majd csak az 1740-es évektől kezd sűrűbben működni. III Károly uralkodása alatt az evangélikus egyház elnyomását célzó

¹³⁷ Huszty I. 1778. III: 81, 100.

¹³⁸ Tarnai J. 1887.

rendelkezések között szerepelt, hogy katolikus eskümintát írtak elő a képviselők, a megyei és a városi tisztviselők részére. Ezzel az evangélikusok – hacsak nem mentek szembe hitelveikkel – ki lettek zárva a közhivatalokból. Bodó Mátyásnál e tekintetben is, mikor Gömör vármegye assessorává (esküdt ügyészévé) nevezték ki, kivételt tettek, ami bizonyítja rátermettségét és tekintélyét, amit a korban elért.¹³⁹

Bodó műve alig néhány évvel követte csak Huszty és Gocsetz könyveit, de mind tartalmára, mind kritikus nézőpontjára tekintettel Finkey Ferenc jogtörténész méltatása szerint magasan felette állt a nálánál idősebb Gocsetznek és a fiatalabb Husztynak. Rendkívül gondosan, aprólékos pedantériával kidolgozott kézikönyvet alkotott, mely minden eljárási és anyagi büntetőjogi kérdésben kimerítően tájékoztatta a bírákat és a jogtanulókat a hazai praxisról. A könyv hatalmas, fólió alakú címlapján magyar fordításban ez áll:

Büntetőjog-tudomány a magyar eljárás és törvények szerint két részben. Az első rész magyarázza a büntetőjogot és eljárást, a köztörvényes bűncselekményeket és bűnözőket, és hogy ezek ellen általában hogyan kell eljárni. A második rész pedig a köz- és magánvétségeket, ezek büntetését és a büntetés mikéntjét egyenként magyarázza. Írta Bodó Mátyás jogvégzett ügyvéd a Magyar Királyságban, valamint Gömör megye ítélőtáblájának ülnöke. Pozsony, 1751. Mihály János nyomdája.¹⁴⁰

A címlap belső oldalán hódoló ajánlás található Mária Teréziához, a „Magasztos, legyőzhetetlen és dicsőséges uralkodónő, királynő és úrnő, kegyes úrnő”-höz, valamint mentorához, gyarmati gróf Balassa Józsefhez. A mű elején a szerző előszava következik, alul a szerzői dátummal, miszerint művét 1751. április 18-án, Csetneken fejezte be mint a világi és az egyházjog hallgatója.¹⁴¹

Fontos adalék, hogy Bodó maga is részt vett Gömör vármegye törvényszékének munkájában, és aktívan közreműködött többek között boszorkányságban gyanús személyek elleni perekben is. 1731. június 29. és 1732. január 28. között jegyezték le azt a pert, melyben a vármegye közvádloja nyomozást kezdeményezett a boszorkánysággal gyanúsított putnoki révészné, Jósá György özvegye, Nagy Dorottya ellen. Ennek az esetnek a kivizsgálására kezdetben tizenkét tanút hallgattak ki Putnok mezővárosban, zömében szabad jogállású (libertinus) polgárokat és nemesi rangú férfiakat és nőket. A tanúk Dapsy Péter megyei esküdt előtt ismertették a velük megesett (hallott, látott) tényeket. Úgymint özvegy Jósáné képes ráolvasni (zsírt égetve szóval gyógyítani); különféle téteményeket készíteni (a szoba közepére székelt, majd azt hamuba keverve a kenyérdagasztó szakajtóba tette). Vádként hangzott el, hogy a téteménynyel szennyezett vizet az ablakon kiöntötte, és ezzel rontást végzett (az ablak alatt fülelő-leselkedő személy nyakába öntötték a szennyes vizet, ami dagadást okozott). Szomszédjai szerint éjjel kísértésként ijesztett, nemkülönben nappal fenyegetőzött, káromkodott. Karácsony éjjelén szomszédját egy kisebb mulatozást követően boszorkányként elragadta, vele (rajta) nyargalódzott. Befogásakor a törvényszéket is megfenyegette, mondván, szerencse hogy megfogták, különben a környéket hideggel, faggyal tette volna tönkre. Gyökeret ásott el Szent György napján, és bábaságban segédkezve egy terhes asszony poklát a kútba dobta. Egy hosszú ráolvasót mondott mások füle hallatára akkor is, amikor elfogták. Osvárt Anna harmincegy éves asszony mondta ekkor rá:

[...] egy alkalmatossággal hallotta Jósánétul hogy mondotta: – aki ellen törvény foly, csak szűz leány fonalával, úgymond kössön le egy csipke fának teteit az allyához kötvén, azon az fonálon annyi csomót, amennyit arányoz ellene szálló embereket lenni a törvényben, s mongya ezeket a szókat: – én az ti sziveteket ezen állapottal leköttöm, valamint, úgymond, Christus Urunknak a földi emberek semmit nem árthattanak a földön lent jártában, úgy énnekem is ezek s ezek semmit ne árthassanak. Melly dolgot vagy mesterséget is a már ennekelőtte való esztendőkbén megégetett Veresnétül hogy tanulta volna, mondotta.¹⁴²

1732. január 17-én újabb tanúkat hallgattak meg, immár a szomszédos Borsod megyei Kazinc faluban, ahol a már tömlöcben tartott Jósáné körül elhíresült hiedelmeket foglalták írásba Óváry István szolgabíró és Kassay János esküdt előtt. Beszédes az a kérdéssor, amit a vármegye szolgabírái a tanúkhöz intéztek, és amit a védelmet ellátó Bodó is hallhatott:

1. Vallya meg az tanu, tavaly putnoki praedicator uram fogadásakor Kállay Mihály uram házánál éjszaka látott e az tanu varjukat lenni? 2. Circumstantialiter vallya meg az tanu, miként volt azon varjuknak állapottya. 3. Úgy é, hogy mihelyt Jósánénak mondotta volna a fatens, hallod é anygó, a te varjaid ezek, hajtsd ki innen illyen s illyen

¹³⁹ Mocko J. 1896: 119–121.

¹⁴⁰ *Bodó M. 1751.*

¹⁴¹ „Jurisprudentia Criminalis secundum praxim et Constitutiones Hungaricas, in partes duos divisa. Cujus Pars Prior jus et processum criminalem publica delicta et malefactores, modumque contra eos procedendi in genere, Pars Posterior Crimina Publica et Privata eorumque poenam et modum puniendi in specis exponit. Authore Mathia Botló, per inclytuo Hungariae Regnum in Judiciis Advocato Jurato, nec non in Inclytuo Comitatu Goemoeriensis Tabulae Judicariae Assessore in Lucem edita. Posonii. Ex Typographia Joannis Michaelis tanderer. Anno MDCCLI.” *Bodó M. 1751.* A cím fordítása: Finkey F. 1948: 81–82.

¹⁴² Bessenyei J. 1997 I: 320–329. No. 79.

ügymond; azonnal kacajt ütven Jósáné mit felelt reá, és látott e annak utánna az fatens varjukat, avagy azonnal mindgyárt eltűntenek légyen. 4. Egyebet mit tud, látott vagyis hallott a megírt Jósa Györgynéhez a tanu, azt is vallyá meg.¹⁴³

A két tanú, aki az esetet elbeszélte, maga sem tudta eldönteni, hogy az éjszaka megjelent és a tűzhelynél ólálkodó varjak valóban ott voltak-e a házban éjszaka, és valóban Jósáné varjai lettek volna, vagy csak képzelődtek, mert gyertyát gyújtva a jelenések megszűntek. Csak Jósáné gúnyos, zajos nevetése volt gyanús, aki ugyancsak a szobában tartózkodott éjjel, hol a varjak a látomásban megjelentek.

1732. január 28-án magát Jósánét is meghallgatták Rozsnyóbányán, fogva tartásának helyszínén. A fent elmondott tanúk elbeszéléseiből gyanúokként tálalt rövid kérdésekre általában tagadóan válaszolt, csupán a találkozásokat és az említett eseteknél való jelenlétét erősítette meg. Kényszervallatást, úgy tűnik, nem foganatosítottak az asszonnyal szemben, csak a vádlói elbeszéléseire kellett reagálnia.

A törvényszék rövid tanács után a *Praxis Criminalis* 60. §-ára hivatkozva bizonyítottnak látta a vádakot, és a súlyos babonás cselekményei alapján (kenyértésztába tett ürülék és a kútba dobott méhlepény tényállására vonatkoztatva) az asszonyt tizenhat korbácsütésre ítélte jobbító szándékkal. Valamint kötelezték arra, hogy reverzálist adva fogadja meg (amit keze vonásával, egy kereszttel hitelesített is), hogy több hasonlót nem cselekszik és szavaival nem él méltatlan életet. Az ítélet szépen reflektál a *Praxis Criminalis*-ből idézett és Bodó tankönyvében is szereplő paszuszura, ahol a boszorkányt egy cselekményeiben tetten érhető, a varázslást valóban űző személyként határozták meg:

Pars II. Art. LXVIII. De Magia. § XVI. A venefica vagy malefica olyan ember, aki valamilyen anyagból – például fémekből, gyökerekből, halottakból, gyakran akasztott emberből, valamilyen váladékból – kivont varázsszerekkel, illetve mérgekkel veszedelmes betegségeket idéz elő. Kórságot küld valakire, hogy a test sorvadását és az életerő csökkenését idézze elő. Célja, hogy varázslatával a test felépítését tönkretegyje, aminek következtében kiszemelt áldozata elviselhetetlen és hosszan tartó kínok között pusztul el. Gaztettük rendkívülisége miatt az ilyen gonosztevőket a közjó ellenségének kell tekinteni, s az ilyen bajokat előidéző mérgekverést az isteni jog méltán bünteti halállal. Mert nagyobb bűn az embert méreggel és ártalmas varázsszerekkel elpusztítani, mint fegyverrel, mivel ezek ellen kevésbé lehet védekezni.¹⁴⁴

Bodó ebben a perben mint kirendelt ügyvéd védte a boszorkányság gyanújával hírbe hozott asszonyt. Úgy tűnik, sikeresen, mivel a *szándékosság lehetőségét kiiktatva* az asszony megmenekült a legsúlyosabb büntetéstől. Bodó később ügyészként minden bizonnyal nagy hasznát vette a bűnperbeli gyakorlatnak, de ügyvédi múltját még ekkor sem tagadta meg. Majd, mint látni fogjuk, művében sokat tett a tortúra gyakorlatát mellőző érvek megfogalmazásához és egy emberségesebb büntetési rendszer kialakításához.

Az 1732-es perből még nem tűnik ki Bodó hozzáállása és érvelése a boszorkánysággal kapcsolatban, de húsz évvel később megírt munkájából már következtethetünk erre is. Ezúttal ügyészi szerepben ugyanúgy a még élő gyakorlatot és a jogszerűen végezhető eljárásokat ismertette, de láthatóan ő sem követte a nyugat európai trendeket egy, a jogot a felvilágosodás nézőpontjából való értelmezéssel. Bodó – nem különben, mint Huszty vagy Gocsetz – hitt a boszorkányokban, így részben Carpszov követője, a *Praxis Criminalis* recenzense és a császári jog tolmácsa, ám egyben kritikusa is volt. Hogy mennyiben hitt a boszorkányság és a varázslás hiedelmeiben, azt az általa hitelesnek tartott személyekhez való viszonya is meghatározta. Ha egy szavahihető embertől hallott egy varázslatos történetet igaztörténetként elmondani, úgy nem kételkedett annak hiedelemtartalmában. Az ágasfejés, járomfejés ördögi történetét például így említette a joggyakorlati utasításaihoz mellékelve:

Jónak látom ehhez hozzáfűzni egy bizonyos, amúgy szavahihető nemes nyolcvanos parancsnok, néhai hankovai Farkas György elbeszélését. Ő többször elmesélte előttem, és *hitelesen bizonyította*, hogy a Thököly-felkelés után egy alkalommal a következő történt: a debreceni hetivásárról visszatérőben a Tiszántúlon a vele együtt levőkkel megálltak egy síkságon, hogy állataikat legeltessék. Ekkor egy bizonyos rókafalvi lakos (akit meg is nevezett, nevét azonban nem tudom felidézni), lekapott a kocsiról egy korsócskát, a tengely alá rakta, s megkérdezte a nemes, kívánja-e megkóstolni a juhok tejét, melyek nemrégien legelnek itt. Mikor a nemes azt mondta neki, ki akarja próbálni a hatását, ez kését a tengelybe döfte, s azon keresztül bőséges mennyiségű tejet fejt ki onnan. Ahogy a tej csorogni kezdett, legott szétszéledtek, szerteszaladtak és ugrálni kezdtek a juhok. Ennek láttán a juhász, vagyis a juhok pásztora bundáját lekapta és pásztorbotjával addig ütötte, míg a kés a tengelyben volt. Bundáját

¹⁴³ Bessenyei J. 1997 I: 320–329. No. 79.

¹⁴⁴ „Veneficae seu Maleficae, utriusque sexus homines sunt, quae pharmacis vel venenis, ex quaecunque materia, sive ex metallorum, sive stirpium, sive exanimantium, seu excrementorum genere, vel ex corporibus alibi reconditis et suspensis, praeparatis, periculosos morbos excitant, tabemque immittunt, in tantum; ut quidam, in corporis extenuationem viriumque imbecillitatem inducantur; quibusdam juncturarum compages dissolvantur; caeteri varie cruciatibus excarnificantur et contrahantur; diuturno morbo torqueantur; atque, cum intolerabilibus cruciatibus et doloribus, vita priventur. Unde tales Malefici, ob facinorum enormitatem, hostes communis salutis appellantur.” *Bodó M.* 1758: 219. A magyar kivonatolt fordítás Herner János munkája: Herner J. 1988: 50.

csapkodva ez az ember – ugyanúgy, mint az előbbi – tejet csalt elő és fejt ki. A másik a földön elterülve jajveszékelt: ne engedjék, hogy így bántsa és gyötörje őt a juhász. Végül, miután a kést kiszedték a tengelyből, a juhok is megnyugodtak, s a pásztor is felhagyott az ütlegetéssel, emberünket pedig a gyötrelmekről megszabadulva, és összeverve és elgyengülve tették a kocsira. Ebben az esetben az ördög egy nála erősebb ördöggel találkozott.¹⁴⁵

Bodó ezzel a *hiteles* tanúvallomás tétjét és nem melleleg az általa is vallott ördöghit valóságát támasztotta alá jogkönyvének a boszorkánypróbákról szóló fejezetében (Art. LXIX. § 4.)

Bodó könyve egy nagyszabású kommentár benyomását kelti, mely nagy terjedelme miatt bizonyára megdöbbenette az abból vizsgára készülő fiatal jogászokat is. De a gyakorlati jogéletben munkálkodó bírának és ügyvédeknek is felbecsülhetetlen szolgálatot tett, ha könyvtárakban tartották ezt a természetes művet, még ha kézikönyvként nehézkes is volt használni, legalábbis a mai értelemben. Ismerünk néhány példányt e kötetekből, melyek külön, a jogi vizsgálathoz rendelt díszkötésben kerültek tulajdonosaikhoz. Borsa Gedeon ismertette azt az ajándékkönyvet, amely Balassa József vizsgájához készült 1751 júniusában Pozsonyban, és az országgyűlés alkalmával került ifjú tulajdonosához.¹⁴⁶ Bodó Mátyás Gömör megye táblabírája volt az 1740–1770 közötti időkből, ahol a főispáni tisztet Balassa Pál, a vizsgáló Balassa József édesapja töltötte be.¹⁴⁷ Nyilván Bodó munkájának költségeit is – részben vagy egészben – Balassa Pál vállalta, így fia vizsgája alkalmával e kiadás egy részét használták fel a jelenlevők megajándékozására és kötötték annak lapjait díszbőrbe.

De térjünk rá a kötés alatti tartalmakra is. Bodó műve két részre oszlik, mindkettő csak a büntetőjoggal foglalkozik. Így eltérően Huszty és Gocsetz műveitől, a büntetőjogot sokkal részletesebben fejti ki, mint elődei. Ebben rejlik újdonsága és nagyobb használhatósága is. Az első rész 48 fejezetben írja le a büntetőeljárás menetét, a második rész 52 fejezetben a büntetendő cselekményeket ismerteti. Ez a tanulságos felsorolás az első kimerítő összefoglalása a törvényben tiltott büntetendő cselekményeknek a XVIII. század első felében működő hazai praxis tükrében. Az 52 fejezet közül a legelső, tehát a leg súlyosabb büntett Bodó szerint is – éppúgy, mint Gocsetznél – az istenkáromlás (Art. CLIX), utána következik a felségsértés (Art. L), majd harmadikként a hűtlenség (Art. LI), ezek után az emberi élet elleni büntettek (Art. LII–LXVII), majd a mágikus büntettek (Magia, Art. LXVIII), utóbbit naprakész részletességgel ismerteti. Bodó a *Praxis Criminalis* recenzenseként idézte a mágia büntette esetén feltenni szükséges kérdőpontokat. Úgymint: a vádlott kötött-e szerződést az ördöggel, milyen alakban; írásban vagy csak élőszóban; mikor és mennyi időre; mikor tivornyáztak együtt; éjjel vagy nappal is, stb., stb. A mágia büntette után következett a szemérem elleni büntettek hosszú sora, azután a gyújtogatás, a vagyon elleni büntettek, az erőszakoskodások, az úrbér elleni cselekmények, végül a hamis esküvések. De ezek közt voltak a politikai büntettek is, mint a pasquillusok gyártása (Art. XCVIII), vagy a könyvek hamisítása. Végül könyve a közönséges csalási esetekkel (Art. XCLV) zárult.

Bodó könyvének első részében találjuk a bennünket a büntető per jog története szempontjából érdeklő, kétségtelenül a XVIII. század egyik legnagyobb dilemmájának tartott kérdést, a tortúra és a halálbüntetésnek a törvény előtti egyenlőségként taglalt témáját. Bodó ugyan itt sem lépte át saját árnyékát, de hazai kortársait felülmúlva sokkal részletesebben és nagyobb irodalmi tájékozottsággal, bátrabb, szabadabb felfogással ismertette a büntetőeljárás tortúrát és kínzást érintő kritikus gondolatait. Bodó a Werbőczy óta begyökerezett és Kithonich által rendszerezett büntető per jogi fogalmakat, a büntetőeljárásban szereplő személyeket, hatóságokat alapos megvilágításban mutatta be. Fő törekvése volt szabatos meghatározásokat nyújtani az olvasónak úgy, hogy könyve a legkimerítőbb tájékoztatást adja a nyomozó rendszer kortársi állapotáról. Aprólékosan vázolta a büntetőper minden mozzanatát. Az egyes fejezetek (Articulusok) címe alatt gondos összefoglalást (Summarium) állított össze, hogy az olvasót a fejezethez tartozó kérdések sorrendjéről előkészítse.

Bodó az általános fogalmakat magyarázó első fejezetekben rögtön rámutatott arra a gyakorlati tényre, hogy a bírói praxis a büntetteket kétféleképpen ítélni tudja meg: a vádelv segítségével (per accusationem) vagy nyomozással (per inquisitionem). Bodó szerint ez a két rendszere létezik a büntető per jognak. A vád fogalmát még Kithonich könyve alapján magyarázta, így részben összekeverte azt a feljelentés és a gyanúsítás fogalmaival. Valójában itt nem a vádelvet, hanem egyszerűen a vádló általi meggyanúsítást értette rajta. A vád tehát indítványozható a vádló vagy a feljelentő (*delator, denunciator*) részéről, másrészt a vádolás megindítható a nyomozást követően is. Bodó szerint a nyomozás a büntetőeljárás fő feladata. A nyomozás (*inquisitio*) a bíróság kötelessége, vagyis Bodó elismerte és hangoztatta a büntetőeljárás közjogi jellegét, a közvád fontosságát. Nagy részletességgel fejtette ki a nyomozás menetét, a tanúk idézését, meghallgatását, a nyomozati jelenségek, a gyanúokok (*suspicionem*) és a bizonyítékok (*indicium*) fajait, jelentőségét.

Bodó a *Praxis Criminalis*ra hivatkozva ugyanúgy kötött módon írta elő a nyomozó hatóságnak, hogy a boszorkány környezetében lévő tárgyakat külön jegyzékbe foglalják, azokról a gyanúsítottat külön megkérdezzék, illetve hogy a boszorkányon észlelt démoni jegyeket mint bűnjeleket egy úgynevezett stigmajegyzékben külön is rögzítsék

¹⁴⁵ Latin eredeti *Bodó M.* 1751: 227. Idézi Ipolyi A. 1854: 436. Fordítás: Ipolyi A. 1987: 143.

¹⁴⁶ Borsa G. 1981: 142–144.

¹⁴⁷ Nagy I. 1857. I: 124.

(Pars II. Art. LXIX. De Proba Magiae. § I–XL).¹⁴⁸ A *Praxis Criminalis*ből idézett jogszabály szerint Bodó nem tett különbséget a tárgyi bizonyítékok között aszerint, hogy azt a gyanúsított környezetében vagy magában/magán a gyanúsított testében/testén találták meg. A formális tárgyi bizonyítékok, mint a testen talált bűnjeltek, ugyanúgy a tárgyi bizonyítékok és gyanúokok sorát gazdagították, mint a valódi tárgyak. Ám Bodó a „corpus delicti” fogalmat nemcsak felsorolásjelleggel, de a büntett elkövetésére vonatkozó minősített „bizonyosságként” is értelmezte.¹⁴⁹ Érdekes adalék – ahogy erre Katona Géza rámutatott –, hogy először a *Theresiana* (Art. 26. § 1.) különböztette meg a „formalis corpus delicti”-t, azaz a bekövetkezett büntett valóságát az azt csak körülményeiben meghatározó „materialis corpus delicti”-től, vagyis az elkövetett büntettre utaló tárgyi jelektől és mellékkörülményektől.¹⁵⁰ Bodó ezt a különbségtételt még nem lépte meg, csak érzékeltette Katona szerint.¹⁵¹

Bodónál a boszorkányt ismertető jelek és tények hosszú sorozata állt. Ilyenek például az áldozási ostyáknak, viaszbráknak a gyanúsítottnál való keresése. Ehhez adalékként széles forrásbázisra épített. Megtaláljuk művének jegyzetei között a *Vulgata* kötelező idézeteit, a mózesi törvények mellett a középkori Árpád-házi királyok dekrétumait, a *Jus Canonicum* kánonjait, a *Jus Civile* törvényeit, Nagy Károly *Constitutióit*, V. Károly császár birodalmi jogkönyvét (*Carolina*), Nicolaus Remigius (Nicolas Rémy) *Daemonolatriáját* (Frankfurt, 1596), Johann Georg Gödelmann *Tractatus de magis veneficis et lamiis* (Frankfurt, 1592) című értekezését, sőt a legfrissebb szakirodalmat, Augustin Calmet *Tractatus*át a vámpírokról (1751) is.¹⁵² Utóbbihoz kapcsolódik Bodó azon érvelése, ahol az istenítéletek maradéka ellen szólt, hangsúlyozva a nyomozás hatékonyságát. Például érveket sorakoztatott fel a tetemre-hívással szemben, amit egyesek ekkor még orvosi érdekek alapján igyekeztek fenntartani. Erről a halottszemlékről szóló fejezetben még szót ejtek.¹⁵³

A szemlén fellelhető repertoárra gondolva jelezte Bodó, hogy a mágikus tárgyi jelként a hatóságnak kutakodnia kell a rontó növények, a mágikus könyvek, az emberi testrészek, csontok, a tüvel átszúrt képek és ábrák, a rontó kötések, tétemények, a sebezhetetlenné tévő eszközök, a jóslást segítő tárgyak, amulettek, ereklyecsontos kapszulák után is¹⁵⁴ – szinte úgy, ahogy 1731–1732 telén a Bodó ügyvédi oltalma alatt álló Jósáné esetében is eljárak. Ott egy kútba dobott emberi méhlepény okozott fennforgást. Bodó további bűnjelként sorolta fel a gyanúsított környezetében észlelt termény-, állat- és emberkárok, a gyanúsított által végrehajtott mágikus gyógyítások tanúelbeszéléseit.¹⁵⁵ Bodó szerint azonban a boszorkány fő ismertetőjele a testére égetett jegy vagy bélyeg, különösen a „nyúlnyom” (*vestigio leporis*), amely érzéketlen, tüvel át nem szúrható jegy volt, amely nem vérzett.¹⁵⁶ Utóbbit feltételezhetően csak szemle útján, és nem valós fizikai kényszerrel vélte megjelni.

Innen tért át a tortúrára, melynek előfeltétele csak a bizonyítékok, az indiciumok fennforgása lehetett. Mai szemmel nézve a mű legérdekesebb és legfontosabb részei Bodónak a tortúra jelentőségéről, annak formáiról, gyakorlati módjáról írt bőséges fejtegetései (Art. XXIX–XLIII). Bodó nem habozott kifejezni aggodalmait és kételyeit a torturális kihallgatás értéktelensége miatt és emberietlen volta ellen. Szerinte már az isteni, a mózesi törvények szerint sem igazolható a tortúra használata. Semmi nyoma annak, hogy Isten az igazság megállapításának érdekében rendelte volna azt. A természet is visszaborzad a kegyetlenségtől. Semmi sem kegyetlenebb és emberietlenebb, mint az Isten képmására teremtett embert megkínózni vagy kivégzését a kínzással fokozni, halálra kínozni (*excarnicatio*). Ezenfelül szerinte a kereszténységhez sem illik, melynek fő elve a kegyesség, az irgalmasság és az emberi élet védelme (*caritas*). Bodó 12 pontban sorolta fel a tortúra elleni érveit, és kétszer is idézte Ulpianust, hogy a tortúra „rendkívül veszélyes, törekeny, kétséges és csalóka dolog, mely a valóságot meghazudtolja” („res nimium periculosa, fragilis, dubia et lallibilis, quae veritatem fallit”).

¹⁴⁸ Bodó M. 1758: 224–234.

¹⁴⁹ Bodó M. 1758: 107.

¹⁵⁰ „Durch das corpus delicti verstehet sich der Beweis, und Anzeige einer begangenen Missethat. Dasselbe wird entweder formale, oder materiale benamset: durch das erstere wird im rechtlichen Verstand die Gewißheit, oder Wirklichkeit der beschehenen Missethat; durch das letztere aber solche Wahrzeichen, Werkzeuge und Nebenumstände bedeutet, woraus sich auf die wirklich beschehene That wahrscheinlich schliessen läßt.” *Theresiana* 1769. 58. Art. 26. §. 1.

¹⁵¹ Katona G. 1977: 63.

¹⁵² Bodó M. 1758: 216, 222.

¹⁵³ Bodó M. 1758: 193.

¹⁵⁴ „Pars II. Art. LXIX. De Proba Magiae. §. III. Ad evidentiam facti autem referuntur: 1mo. Si penes sagam, venena aut sortilegia fuerint deprehensa, utpote: Herbae malignae, Libri Magici, busones, hostiae, membra humana, ossa, imagines cereae, praesertim acubus transfixae. Vel, in cista illius, unguenta, vel aliae res magicae; velut et contra arma adhiberi solitae praestigiae, utpote: Characteres exoticici, cum Evangelio S. Johannis, et aliis S. Scripturae dictis conjuncti, capsulae ossibus et aliis praestigiis repletae, aliaquae schediasmata; Radix item carni inserta, et cicatrice obducta; ac aliud quodpiam simile superstitiosum amuletum.” *Bodó M. 1758: 225–226.*

¹⁵⁵ Pars II. Art. LXIX. De Proba Magiae. § I–III. Különösen a § III., amelyben 14 pontban gyűjtötte össze Bodó a gyanúokokat (1758: 225–226). Vö. még ehhez kommentárként Ipolyi A. 1854: 419, 443.

¹⁵⁶ Pars II. Art. LXIX. De Proba Magiae. § III. 13tio. Demum, si nota seu stigma inveniantur inustum, corpori alicujus aliunde suspecti; praesertim in locis secretarioribus. Vel, si is signatus deprehendatur, et quidem vestigio leporis; et locus ille sensus sit expers, nec sanguis ex eodem fluat. Vel, si transfigi non possit; etsi acu perforetur; etiam non sentiatur dolor. Haec, concurrentibus aliis Indiciis, adminaculum praestare possunt evidentiae facti. *Bodó M. 1758: 226.*

Sorra idézte a többi klasszikus író is (Curtius, Cicero, Augustinus, Tertullianus), hogy a kínzást mint bírói önkényt bemutassa. Szerinte több tényezőnek kell egyszerre „concurrálnia” ahhoz, hogy elrendelhető legyen a kínzó vallatás. Élesen kárhóztatta azt a hazai szokást mint bírói gyakorlatot, hogy nem minden feltételt vizsgálnak meg, és a nyomozást elhagyva, pusztá gyanú alapján, sőt vélelemre hivatkozva ítélik meg, vagy rendelnek el tortúrát. Valójában a törvény előtti egyenlőtlenségre hívta fel a figyelmet, amikor azt mondta, hogy rossz az a praxis, amikor a bizonyítékokat (*indiciumokat*) csak két kifogástalan tanú bizonyosságára alapozzák, vagy ha a vádlottat kétségtelen okból, eleve gyanúsak tartva (mert csavargó, esetleg mert cigány), minden más tényezőt mellőzve tortúrára rendelik. Provokatívan rákérdezett, hogy a nemesek miért vannak „kivéve” a tortúra alól. Hiszen ha a nemest is lehet fejvesztéssel büntetni, miért nem szabad tortúrázni is, ez talán kevesebb annál? Ha pedig a nemest nem szabad, mert a tortúra igazságtalan praeprediciumból fakad, és következetlen, a parasztot miért szabad elvileg mindig tortúrának alávetni? A nemesség Bodó szerint „praerogative” nem lehet az egyenlőtlenség forrása és köpönye, sőt inkább lenne „incentivum virtutis” az esélyegyenlőség ösztönzője. Hivatkozott a sok visszaélésre, amely a tortúra fokainak alkalmazásánál szokásos. Bodó elítélte még azt a bírói praxist is, amikor a büntetlenség ígéretével csalták meg a gyanúsítottat, hogy a beismerő vallomást a lélekre és a lelkiismeretre hatva kicsikarják.

Bodó ezzel az emberséges felfogásával a maga korában úgyszólván egyedül állt. Sem Gocsetz, sem Huszty nem ment szembe a rendi alkotmányt erősítő gyakorlattal. Még 1776-ban is, negyedszázaddal Bodó könyvének megjelenése után, a Kúria – önnön függetlenségének veszélyeztetését látva – nyíltan ellenezte a tortúra eltörlését. Annál nagyobb érdeme Bodónak ez a nyílt fellépés és emberies álláspont. Végre akadt a XVIII. század közepén egy kiváló büntető perjogász, sőt egyben gyakorló főügyész, aki ki merte mondani a kínzás embertelenségét, igazságtalanságát. Bodó egyedülként tiltakozott a vallás, a jog és az igazság nevében a sokszázados szokásjog ellen. Már nem érte meg, de negyven év múlva a magyar törvényhozás maga rendelkezett a tortúra végleges eltörléséről.¹⁵⁷

Az evangélikus Bodó nagyszabású műve azonban nem hatott akkora mértékben és úgy, ahogy azt szerzője elképzelte, vagy az utókor szerint megérdemelte volna.¹⁵⁸ Csak a kortárs katolikus Huszty István méltatásai miatt tudott működni és egyáltalán hatni, mivel megszépítő életrajzai ellenére Bodó műve valójában nem lett akkreditált tankönyv, akár a nagyszombati, akár más jogakadémia bevett kötelező olvasmánya. A protestáns Bodó *Jurisprudentiája*, bár metodikailag értékesebb volt, mint a kortársak más művei, az egyetemi tankönyv-engedélyezés során alkalmazott vallási megkülönböztetés miatt nem kerülhetett tansegédletként felhasználásra.¹⁵⁹ Talán ezért sem helyes az utókortól, ha Gocsetz és még inkább Huszty mellett egyszerű „katedra-jogászként” minősítjük.¹⁶⁰

5.8. A NEMESIS THERESIANA (1768–1770) BÜNTETŐJOGI KÉTARCÚSÁGA

Kulcsszavak: birodalmi jog; egyszerűsítés, szabványosítás, egységesítés a büntetőjogban; Carolina; *Ferdinandea*; *Praxis Criminalis*; *Theresiana*; *Sanctio Criminalis Josephina*

1752-ben indult el a Habsburg Birodalomban az igazságszolgáltatás és büntetőeljárás reformja. Kezdetben az is felmerült, hogy az 1707-ben csak Csehország részére alkalmazott I. József-féle *Büntetőjogi perrendtartást* egyszerűen kiterjesztik a birodalom egészére.¹⁶¹ Ennek érdekében felállítottak egy bizottságot Michael Johann von Althann gróf (1710–1778) elnöklésével, amelynek feladata volt összeegyeztetni a *Constitutio Criminalis Ferdinandeát* (1656) vagy az akkor még általános érvénnyel ajánlott *Praxis Criminalis* (1696) vonatkozó rendelkezéseit az I. József-féle perrendtartással (1707). A létrejövő új törvénytervezet e korábbi két jogkönyv összefűlése alkotta.

1753 elején újabb udvari bizottság alakult, amelynek feladata volt egy ennél átfogóbb törvényalkotás előkészítése, kezdetben még csak az örökös tartományok (kísérleti jelleggel Csehország) részére. Mária Terézia tanácsadói ehhez merev irányvonalakat határoztak meg, miszerint a *Büntetőjogi perrendtartás* rendszerének és cikkszámának változatlanul kell maradnia.¹⁶² Az ediktum első szöveges verzióját a császárnőnek 1761. december 31-én mutatták meg.¹⁶³ Az 1768-ra megalkotott törvénykönyv 1770-ben lépett hatályba, de csak az örökös tartományokban. A mágius büntettek esetén volt már a szövegezésnek előzménye, mégpedig az 1766. november 5-én közzétett ediktum.

A *Theresianának* a boszorkánypereket tárgyaló részét Ausztria területén 1766-ban előzetesen már életbe léptették, mivel azt remélték, hogy a törvényes szabvány korlátot szab e perek megindításának. Másrészt azonban a törvény mégis elismerte, hogy létezik az illető bűncselekmény, tehát maga a törvény a perindítást támogatta. Ez utóbbi ag-

¹⁵⁷ Finkey F. 1948: 81–85.

¹⁵⁸ Béli G. 2003: 116–121; Bató Sz. 2012: 48–49, 83–90.

¹⁵⁹ Katona G. 1977: 50.

¹⁶⁰ Béli G. 1999: 173; Mezey B. 2003; Mezey B. 2018: 442.

¹⁶¹ Šindelář B. 1970; Kreutz P. 2016.

¹⁶² Leiss A. 1997.

¹⁶³ Kern E. 1999: 159–185.

gály Kaunitz herceg ellenvetésében is megfogalmazódott.¹⁶⁴ Érdekes ezek után feljegyezni, hogy a *Theresianának* a boszorkánypereket illető részét a magyar és az erdélyi udvari kancelláriával is közölték. A kezdetben csak a Csehországnak és az osztrák örökös tartományoknak készített büntetőjogi könyv 1768–1770 között ajánlással, 1770 januárjától gyakorlatilag kötelező használatra javasolva a Magyar Királyság és Erdély bíróságai számára is kiterjesztették.¹⁶⁵

Beccaria munkáinak megjelenése után (1764) és Voltaire köznyilvános céltáblájának kiteve merőben anakronizmusnak tűnt a *Thesiana* kibocsátása. Kaunitz, az egykori államminiszter, majd párizsi követ és mint francia műveltségű államférfiú, mikor megismerkedett a *Thesiana* tartalmával, aggályait fogalmazta meg. A *Thesiana* mind a tortúra, mind a halálítélet, mind a boszorkányság témaköreiben visszább lépett, mint amit az uralkodónő a korábbi rendeleteivel a büntetőjog területén már elért. Természetes, hogy Kaunitz és Sonnenfelsnek könnyű volt a hangulatot keltenie az új törvény ellen. A Beccaria és Voltaire által ismertté tett justizmord eset, a Calas-per miatt egész Európa közvéleménye az igazságtalan halálítélet ellen foglalt állást. Különösen a fiatalabb generációt képviselő Sonnenfels, a bécsi egyetem nagy hírű tanára lépett fel a kínvallatás és a halálbüntetés megszüntetése mellett, és ezért rövid idő alatt a felvilágosodás eszmeáramlatait követő bécsi előkelő társaság ünnepelt „hőse” lett. De az idősebb tanácsadói kört képviselő Kaunitz is megszólalt. Előbbi a társadalmi igazság elvét, utóbbi a jogszerűség elvét kérte számon a *Thesianán*. Kaunitzot az államtanácsban épp ezzel (a jogszerűség igényének érvényesítésével) némították el. A *Thesiana* alkotói azzal érveltek, hogy a törvény nem akar újításokat létesíteni, hanem csak a régi rendszeren belül kifejlődött kegyetlen szigor és a visszaéléseket kívánja megszüntetni. Ezzel indokolták azt is, hogy a törvény grafikus ábrákkal magyarázza meg a hóhérnak és segédeknek, hogy az egyes torturális manipulációkat miképp kell teljesíteniük. Azért is szükséges a törvényi szigor, hogy épp a félrehajlások és törvénytelen ségek elkerülhetők legyenek. A „haladók” és a „maradók” körei több felterjesztést is érkeztek a királynőhöz, aki azokat az államtanácshoz utasította. Egyszersmind felvetődött az a kérdés is, hogy nem kellene-e a *Thesiana* jogkönyvben közzétett kínvallatási részeit teljesen megszüntetni, vagy legalább újólag lényegesen megszorítani? Különösen az izgatta fel a királynő kedélyét, hogy – mint értesült erről – Lombardiában az egyik kínzóeszközt az ő nevével kezdték használni, szinte rögtön a *Thesiana* nyilvánosságra kerülését követően.¹⁶⁶ A jogszerűség és az igazságosság igénye, úgy tűnt, nem egykönnyen lesz közös nevezőn.

A *Thesiana* ugyan nem törölte el a halálbüntetést, sőt részletesen előírta végrehajtási módjait, de már korlátozta a tortúra *mindenkefelettségét*, és ez a törvénykönyv teremtette meg a szabadságvesztés-büntetést is.¹⁶⁷ A száműzés és kitiltás mellett a kiszabott szabadságvesztés-büntetésnek két típusát is megfogalmazta. Egyrészt a fogházban és börtönben letöltendő szabadságvesztés-büntetését, másrészt kényszermunka-büntetésre is elítélhették a bűnöst, ami szintén a szabadságvesztés-büntetés kategóriájába tartozott. A kényszermunka (1–10 év) egyik típusa a fogházban (vagy dologházban) végrehajtandó munkáltatás volt.¹⁶⁸

A *Thesiana* két részből állt, az első rész (Art. 1–54.) az általános eljárásról, míg a második rész (Art. 55–104.) a konkrét bűnökkel és az azok elkövetési módját bizonyító eljárásokról, majd ezek büntetési tételéről rendelkezett. A boszorkánysággal és a jóslással kapcsolatos körülmények a második részben kaptak helyet (Art. 58.) A *Thesiana* részére önálló, képi mellékletekkel kiegészített szemléltető szakasz is készült. Ebben a torturális eljárások eszközei és használatuk magyarázatai találhatóak.

A kódex eljárást ismertető első szakaszában is említésre kerülnek a mágikus bűncselekmények mint babonás vagy varázslatos művészetek (*abergläubisch- oder zauberische Künste*). Itt a bűncselekmény bizonyítékait és az eljárás jogszerűségének kritériumait sorolja fel a 27. cikkely, előírva a tisztességes és jogszerű (a szándékosságot és a vádakat bizonyító) nyomozói eljárás lefolytatását. A jogkönyv kétarcúsága valójában már itt tetten érhető. Egyrészt korlátozta a mágikus bűntettek bírósági megítélésének körét, másrészt szigorúan büntette azt, ami a körön belül maradt.¹⁶⁹

Meglepően, az előző fejezetben ismertetett rendeletek szemléletével szembehelyezkedve a *Thesiana* a bűncselekmények egy kis csoportjának különösen szigorú büntetést irányzott elő. Idetartozott az istenkáromlás (Art. 56.), a keresztény hit gyalázása (Art. 57.), de a jóslás és a boszorkányság (Art. 58.) büntette is. A *Thesiana* itt a *Praxis Criminalis* kitételeit és szemléletét átemelve nyilatkozott a mágikus cselekmények büntényéről:

Art. 58. § 8. [...] Először is, ha egy személy, aki bizonyíthatóan a varázslás cselekményeit (zauberischer handlungen) elkövette, azt *magára vallotta*, másokat társ vagy segítő gyanánt *megnevezett*, és elő adja ennek szavahi-

¹⁶⁴ Fayer L. 1902. VI: 14–26; Kern E. 1999: 159–185.

¹⁶⁵ Hajdu L. 1963: 172; Helbing F. 1926: 348–392.

¹⁶⁶ Fayer L. 1902. VI: 14–26.

¹⁶⁷ Bató Sz. 2004a: 34–40; Bató Sz. 2004b: 630–643.

¹⁶⁸ Tóth J. Z. 2008: 1–21.

¹⁶⁹ „Was sich hingegen nur auf abergläubisch- oder zauberische Künste, bluten der entseelten Körpern, Wahrsagereyen, überirdische Offenbarungen, Aussage besessener Leuten oder Gespensten, öffentliche Passquillen, und unter verdeckten Namen übergebene Beschuldigungen gründet, oder sonst ohne natürlichen Grund und Wahrscheinlichkeit angebracht wird, kann von Rechtswegen nicht einmal einen Behelf, um soweniger eine redlich- und rechtmässige Anzeige ausmachen, und solle hierauf mit keiner Inquisition, geschweigens weiters verfahren werden.” *Thesiana* 1769: 67. Art. 27. § 11.

hető gyanúját és ismertető jeleit; Másrészt: ha *a közönséges vád fennáll ezen személy ellen*; hogy ő embereknek és állatoknak gonosz dolgokkal, mint méreggel és hasonlókval, kárt okozott, a megtörtént kár nyilvánvaló, a gyanúsított személy annak megfelelően elő is lett állítva, hogy ilyesmit fel lehessen tételni róla; Harmadrészt: ha különféle *gyanútlan emberek kijelentik*, hogy ilyen személyek titkos művészetekkel (verbottenen Künsten) és jövendöléssel (Wahrsagen) foglalkoztak.

Art. 58. § 9. Az efféle gyanúsítottak őrizetbe vételekor a vizsgálóbírónak ellenőrizni kell, hogy nem találnak-e a ruházatukban, a házukban és a lakásukban kártevésre alkalmas dolgokat, például mérget, férgekkel vagy más tisztátalan dolgokkal töltött szelencét, emberi csontokat, ostyákat, átszúrt (szent) képeket, jövendőmondó tükröt (Wahrsagspiegel), varázsművészetre alkalmas könyvecskéket (Zauberbüchchen), ördögi szerződésekről szóló kész vagy félig kész fogalmazványokat és kötelezvényeket a Gonosszal.¹⁷⁰

A kétarcúság annak is köszönhető volt, hogy a boszorkányság, istenkáromlás megítélésének kérdését a *Theresiana* is „örökölte”.¹⁷¹ Legnevezetesebb és irányadó alkotásnak tekintették még ekkor is az V. Károly német-római császárról elnevezett *Carolina* tradícióját, melyet az 1532-ben Regensburgban tartott német birodalmi gyűlés fogadott el, és amely a német tartományokban háromszáz évig érvényben is maradt, és a későbbi büntetőjogi kódexek „anyakódexe” lett. Ez a Johann Schwarzenberg által szerkesztett büntető törvénykönyv három részből állt, az első és harmadik része a büntetőeljárást és a végrehajtást, a második az anyagi büntetőjogot tartalmazta. Ezt a felosztást követte a *Theresiana* is. A *Carolina* hírhedtté vált a különösen kegyetlen büntetésnek kiadásával (hatféle kivégzést javasolt). Az istenkáromlást, a boszorkányságot és a gyűjtogatást is élő emberen végrehajtott máglyahalállal sújtotta (Art. 106. és 109.) A *Carolina* három évszázadon át volt a büntetőjog alapja. A kínzással és elrémissztéssel fenyegető testi büntetéseket akkoriban teljesen szokványosnak találták, de nagy előrelépés volt benne, hogy csoportosította a bűncselekményeket, azok tényállását pontosan és kimerítően írta körül. Ez a kódex lett a valódi mintája a XVIII. században keletkezett több új német büntető törvénykönyvnek, így még az 1751. évi bajor büntető törvénykönyvnek is. Utóbbi pedig ugyanúgy mintául szolgált a Mária Terézia által 1768-ban kibocsátott osztrák büntető törvénykönyvnek, mint maga a *Carolina*. Mivel a bajor büntetőkönyv sokkal merevebb rendszerben született, mint Mária Terézia élő rendeletei, talán ezért is lett a *Theresiana* sokkal szigorúbb a korábban meghozott uralkodói rendeletekhez képest.¹⁷²

A *Theresiana* a büntetés céljává a tettes javítását, az államnak adandó elégtételt, egyúttal a köznép elrettentését célozta. A jogkövetkezményekre vonatkozó rendelkezésekben a későbbi emberiességi felfogás csírájaként ismerhetjük fel benne a boszorkányság csalásként és ámitásként való szerepeltetését, de a cselekmények súlyának mérlegelése még némi bigott felfogásra utal, az istenkáromlás az első és legnagyobb büntetés, a hamis eskü az istenkáromlás egy fajtát képezi, a keresztény hit elhagyása büntetés, és azon körülményt, hogy ha példaként a terhelt zsidó, azt a törvényhozó nemritkán súlyosbító körülménynek tekintheti. Az öngyilkosság a változó teológiai-erkölcsi irányhoz képest még büntetés, sőt az öngyilkosság kísérlete is. A szándékos öngyilkos testét éppúgy megsemmisíthetik, mint legsúlyosabb bűnből elmarasztalt halálraítelt testét. A halálbüntetés még a legborzasztóbb szigorításokkal használható (mell kihasítása, szurokkal égetés, szíjhasítás).¹⁷³

Bizonyos értelemben a *Theresiana* is a büntetőjog kegyetlenségére alapozott, a tortúrát és a testi büntetés kényszerét hirdető programját valósította meg, ezért méltán nevezhetjük a kortársak is általában csak *Nemesis Theresianának*. Ennek akkor lett nagyobb jelentősége, amikor II. József próbálta bevezetni a saját, immár modern, haladó szemléletű büntetőkönyvét, szakítva mindazzal a maradi tradícióval, amit a *Carolina* és annak örökségeként a *Theresiana* még képviselt.¹⁷⁴

A múlt szempontjából már új, de a II. József elvei szerint régi és elavult *Theresiana* a korábbi tradícióval szemben elsősorban a *büntetőjogi intézmények szintjén* eredményezett változást. A Birodalmi Tanács (Reichshofrat) működési rendszere javult, és az uralkodó egy legfelsőbb bíróságot hozott létre, amelynek az osztrák örökös tartományok törvényeinek fenntartása volt a feladata. Ebben a földesurak joghatósága, rendi különállása már szigorúan korlátozott volt (ezért is volt elfogadhatatlan a magyarországi rendeknek), valamint számos városi bíróság hatáskörét is az abszolút állam vette át. Az állam központi szerepe a tartományokban más és más volt. Míg a rendi különállás Magyarországon és Erdélyben erős volt, az osztrák tartományokban ez már gyengítve működött. Ennek megfelelően minden tartomány másképp reagált ugyanarra a központosító törekvésre. Ausztriában, Csehországban kevésbé álltak ellen a központosításnak, míg Magyarországon és Erdélyben „hangosan” referáltak az aktuális intézkedésekről. A *Theresiana* abban jelentett újdonságot, hogy megpróbálta a különbségeket kiegyenlíteni. Ez volt az első büntetőkönyv, amelynek érvényessége az egész birodalomra kiterjedt. Legalábbis a szándéka szerint. A jogi szabványosítás

¹⁷⁰ *Theresiana* 1769: 170. Art. 58. §. 8–9.

¹⁷¹ Soldan W. G.–Heppel H. 1880. II: 275.

¹⁷² Koncz I. K. 2004; Koncz I. K. 2005.

¹⁷³ Wlassics Gy. 1887. II: 427.

¹⁷⁴ Marczali H. 1881: 4–10.

szépen haladt Cseh- és Morvaországban, valamint az osztrák örökös tartományokban, de Magyarországon a jogkönyv kodifikálása a rendi ellenállás miatt elakadt. Annak ellenére, hogy a kódex hatálya csak részben terjedt ki Magyarországra, az 58. cikkely (*Von der Zauberey, Hexerey, Wahrsagerey, und dergleichen*) önálló rendelet formájában mégis hatályba lépett a korábbi rendeleteknek köszönhetően.¹⁷⁵

A múltat képviselő rendi ellenállás mellett a kor felvilágosult képviselői (mint a jövőt formálók) is rossznak találták a *Theresianát*. Mivel a tartalom szempontjából teljesen a hagyományos törvényeket képviselte, és a felvilágosodás vagy a természeti törvények szemlélete erősen hiányzott belőle, így a halálbüntetés- vagy a tortúraellenes szemlélettel újító fia, József szemében is a *Theresiana* már megjelenésekor a *múlt maradványa volt*. A társuralkodó József császár elhatározása megmutatta, milyen irányban haladva képzele el uralma alatt majd az igazságszolgáltatást: „A kínzó vattatás a több országban már nyújtott példa szerint minden fenntartás nélkül eltörendő, és erről minden bíróság a német örökös tartományokban, a Bánságban és Galíciában mindjárt értesítendő.”¹⁷⁶

Nem véletlen, hogy 1776-ban sikerült József (és tanácsadója, Sonnenfels) hatására a kínzást eltörölni, de a halálbüntetés még továbbra is elrettentő eszköz maradt. József nem úgy gondolkodott, mint a közkeletű anekdota szerint Henri François d’Aguesseau (1668–1751), a híres francia kancellár, aki, mikor Gramont herceg azt kérdezte tőle, miért nem fordítja tudományát és becsületességét a perek lerövidítésére és az azokban előforduló hibák kiküszöbölésére, azt felelte, hogy gondolt rá, és szerkesztett is erre vonatkozó javaslatot, de aztán eszébe jutott, hány ügyvédet, ügyészt és írnokot tenne tönkre e javaslat. Megesett rajtuk a szíve, és a „toll kiesett a kezéből”.¹⁷⁷ József nem ezt a könyörületet ismerte.

Amit anyja, Mária Terézia szerinte elmulasztott megtenni, azt annál határozottabban lépte meg 1780-as trónra kerülésével. Ugyan József azonnal nekiállt a rendi alapokon nyugvó büntetőjogi rendszer felszámolásának, a toll végül az ő kezéből is kiesett. Mária Terézia 1776-ban eltörölte a halálbüntetést, de a büntetőjog egységes kodifikálásának problémája ezzel még nem oldódott meg. Azt csak 1781-ben rendelte el II. József a *Theresiana* átdolgozásával. Ennek a bizottságnak az elnöke a felvilágosult Franz Wenzel Graf von Sinzendorf (Graf Karl von Zinzendorf jóbarátja) lett, de a bizottságban ekkor már Sonnenfels is helyet kapott. A bizottság von Kees álláspontját fogadta el, aki a halálbüntetést differenciált szabadságvesztéssel és kényszermunkával kívánta helyettesíteni. Az 1787-ben született *Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und deren Bestrafung*, az úgynevezett *Sanctio Criminalis Josephina* vezérfonala viszont a Sonnenfels által kidolgozott memorandumokra támaszkodott.¹⁷⁸ De ezt folytassuk majd a II. József művét taglaló fejezetben.

¹⁷⁵ Linzbauer X. F. 1852. II: 468–490.

¹⁷⁶ H. Balázs É. 1986: 553–568.

¹⁷⁷ *Butler Ch.* 1830: 70–71.

¹⁷⁸ H. Balázs É. 1986: 553–568.

6. BÜNTETŐJOGI ESZKÖZÖKKEL A MÁGIKUS PIAC KIFEHÉRÍTÉSÉRE: TÜNETEK ÉS TERÁPIÁK

A holttestek elleni bűnperek és a vámpírhit kérdésének magyarországi recepciója

- *A gyógyítók piacának átformálása és a „kuruzslás” születése* • *A mágikus feketepiac kifehéritése és a babonairtó harc kezdete* • *Tudósok, garabonciások, mágikus vállalkozók változó szerepben*
- *Farkaskoldusból vadember: a közösség ellenségéből retardált barát* • *Táltosokból futóbolondok: politikai rajongók, hírnökök, látók változó szerepben* • *Az elit mágia megítélése: alkimisták, szabadkőművesek, bolond kóklerek*

A XVIII. században a felvilágosodás előretörésével az orvosok után „csak” a filozófusoknak volt nagyobb tekintélye. Közülük nem egy szinte fejedelmi rangot töltött be (gondoljunk csak Voltaire-re), uralkodók keresték a kegyeiket, ha a saját államuk modernizációs versenyében őket akarták alkalmazni (lásd II. Frigyes porosz király, vagy II. József császár), vagy üldözték őket, ha gondolataik magasabba törtek, mint a trón, amelyen az uralkodó ült. A legnagyobb bölcselők („philosophe”-ok) valójában a nyilvánosság nehéztüzérségét alkották, akik a kor témáit szinte berobbantották a köztudatba: általuk is hangos beszédtema lett a halálítélet, a halál, az egyház, a babonák, a szabad akarat, a társadalmi egyenlőség. Ezek mindegyike külön-külön és együtt is nagyot szólt. A „philosophe”-ok voltak, akik hadat üzentek például a halál vallásos kisajátításának, mivel szerintük az ember önmaga is képes megfelelni a természet kihívásának, így ura lehet saját sorsának is. A halálszemlélet változtatásáért folytatott harcnak ideológiai, sőt politikai töltése volt. Holbach (1723–1789) szerint (*Système de la Nature*) az ember átnevelésével kell kezdeni, *meg kell őt szabadítani azoktól a félelmektől*, amelyeket a papi politika „ültetett” (tanított) az emberekbe. Robert Favre 1978-ban megjelent mentalitástörténeti művében azt elemezte, hogy miért csak nagy nehezen tudott szakítani a felvilágosodás kora a vallásos szemlélettel.¹ E vonatkozásban sorra vette a pokollal fenyegető, bosszúálló Isten erőteljes képének lassú megváltozását a XVIII. század derekán. Favre szerint a halál vallásos felfogását segítette a barokk esztétika életszemlélete is: az élet álom, illúzió, az igazi lét a halál utánival azonos.²

Mivel az ellenreformáció (katolikus) egyháza a test megvetésével és a lélek terrorizálásával tette érzékennyé az embereket a halálfélelemre, a filozófusok szükségesnek vélték a félelmeket gyökerestül kiirtani, ezzel a vallásos szemlélettel birokra és versenyre kelni. Az igazságot szerintük csak ép szellemmel és testtel ismerhetjük meg, visz-sza kell tehát adni az embernek a szabadságát és a méltóságát. Locke (1632–1704) szerint a haláltól való félelem nem velünk született eszme (*idea innata*), hanem azt később nevelték belénk. A felvilágosodás mértéket adó filozófusa sztoikus nyugalommal halt meg, mint Diderot (1713–1784), aki nem fogadta el a pap segítségét a vég óráiban, hanem a lelkét Clarke és Newton istenének ajánlotta. Az *ateista* Holbach a halál képe helyére a halál eszméjét állította: „a halál mély és tartós álom”, azonosulni kell az univerzum törvényeivel, rá kell hagyni a sors végzésére. Az ateista felfogás mellett a *deista* alkotta a másik nagy, tipikusan XVIII. századi csoportot a vallásos szemléletű társulatok ellenében: ha Isten nem foglalkozik tovább az ember sorsával, akkor hogyan lehet nem félni az örök megsemmisüléstől? Rousseau (1712–1778) az anyagtalan lelket kivonta a pusztulás általános törvénye alól, a lélek halhatatlanságát „hitte, akarta, érezte, remélte és védte utolsó leheletéig”, ahogy ezt Favre idézte.³ Voltaire, akinek Istene pontosan olyan ellentmondásos és elérhetetlen, mint a janzenisták rejtőzködő Istene, egy dologban volt biztos: „a jóra való embernek nem kell félnie. A legrosszabb, ami jöhet, a nemlét, s ha (az ember) létezni fog (a halál után), boldog lesz”.⁴ A katonaoorvos La Mettrie rengeteg embert látott meghalni. Szerinte a halál narkotikum, az élet kipihenése, a semmi, a feneketlen mélység, ami után nincs jövő, nem kell félni tőle. A „philosophe”-ok az itáliai humanistákhoz hasonlóan élvezni akarták az életet, a természet kínálta javakat. Az *Enciklopédia* szerzői „kalkulussal” kiszámíthatónak gondolták a halált, és Francis Baconre hivatkozva állították, az emberiség hatalma alá hajthatja azt, ha megismeri. A XVIII. század közepén úgy tűnt: a racionális megismerés minden kaput kinyitott előtte: az ember saját maga fölé is kiterjesztheti a hatalmát. A halál visszaszorítása nem tűnt fantazmagóriának: azt gondolták, „művészettel és tudománnyal minden elérhető lesz. Felfedezték, hogy a bajok forrása a társadalom rossz intézményeiben van, nem a végzet és még kevésbé a katolikus egyház által sulykolt kárhozat küldi ránk azt. A filozófusok mellett felnövő új

¹ Favre R. 1978: 641.

² Favre R. 1978: 153.

³ Favre R. 1978: 200.

⁴ Favre R. 1978: 202.

tudományok képviselői, a demográfusok és a statisztikusok úgy vélték, hogy egy racionálisan berendezett világban, ahol megfelelő közegészségügyi rendeletek szabályozzák az életet, a halál időpontja lényegesen kitolható, az emberek élete megmenthető, a gyermekek sorsa megszabható. És ebben talán nem is tévedtek túl nagyot. De éppen ezért is küzdöttek oly hevesen a köznép babonás félelmei ellenében a himlőoltásért, a járványok megfékezéséért, a városfalakon kívüli temetkezésért, a kórházak és az orvoslás mindenki számára való biztosításáért, vagy a tanulás, a tudásszerzés mindenkire érvényes jogáért.

Favre szerint a XVIII. század számos választ adott a halál kihívására. A filozófusok gondolatai egymással versengve, olykor egymást erősítve (máskor kioltva), eszmei mozgalommá duzzadva alakították át a mindennapok életvilágait (legalábbis ez volt a szándékuk). Favre irodalmi példák alapján vizsgálta a halállal szembeni magatartásformákat, azok vallásos, deista, ateista jellegét. Ezenkívül részletesen foglalkozott a témával határos területekkel: az orvostudomány elméleti és a gyakorlatot meghatározó változásaival, a büntetőjog, ezen belül a halálos ítéletek kérdésével, a XVIII. század gondolkodói számára is kurrens demográfiai problémákkal a nagy szemléleti átalakulásoktól a helyi rendeletekig. Ezt teszem most én is, hasonlóképp, mindezt a boszorkányság és a mágia megítélése köré csoportosítva.

Az előző fejezetben áttekintettem a *Theresiana* megszületésének körülményeit és a hozzá csatlakozó büntetőjogi kulcskérdések diskurzusát, ami élénk vita formájában járta körül a mágikus cselekmények, a boszorkányság, ezzel összefüggésben a kínvallatás és a halálítélet kérdéskörét, valamint a bizonyíthatóság büntetőjogi dilemmáját. Mind a több irányú problémafelvetés, mind a rájuk adott reakciók generációs különbségekkel, szemléletbeli eltérésekkel is körberajzolhatóak voltak. A „maradiak” és a „haladók”, a régi rend képviselői és a felvilágosultak más-más fókuszot találtak ebben az értelmezési mezőben. De ezek az értelmezési mezők is más-más csatlakozási ponttal kapcsolódtak a súlyos társadalmi kérdésekhez. Az alábbiakban újra ezt a dilemmát és ezeket a csatlakozási pontokat szeretném megvizsgálni. A jogszerűség és az igazságosság igényének keresése és az ezekhez kapcsolódó további igények fogják jelenteni azt a tengelyt, amelyhez igazodva elrendezem a XVIII. századi mágikus jellegű büntetőperek szemléletváltozásait tükröző eseteket. Újra csak a vallás, az orvoslás, a társadalmi együttélés (a fent és a lent, az elítelt és az alávetettek viszonylatában), valamint a politikum eltérő dimenzióihoz jutunk majd el. Az alábbiakban felsorolt esetek olyan fogalmakat érintenek, amelyek egyrészt a jogszerűséghez tapadva fogalmazódtak meg a kortársakban, úgymint: bizonyíthatóság, alkalmazhatóság, szükségszerűség, mértékletesség, arányosság kérdése; másrészt az igazságossághoz kapcsolódva, úgymint: jogegyenlőség, jogbiztonság, emberiség, emberi méltóság, az élethez való jog. A közös nevezővel boszorkányperként lefolytatott eljárások ugyanis sokféle, az embereket akkor foglalkoztató kérdést dobtak a felszínre. Ezeket veszem sorra az alábbiakban.

Elsőként a halott testéhez és a végtisztességhez kapcsolódva veszem sorra a vámpírhit magyarországi és erdélyi eseteit, valamint a vámpírhitről szóló, erre reflektáló hazai orvosi és jogi irodalmat. Az elméletet és a gyakorlatot együtt tárgyalom. Másodszor, a boszorkányhit kapcsán vizsgálom meg a gyógyítókhoz való viszonyulást, az élethez és az egészséghez való jogot, továbbá a gyermekvállalás társadalmi megítélésének attitűdjeit. Ezen belül kitérek a „jó” és a „rossz” gyógyítók kortárs dilemmájára és a bábaság kérdéskörére. Harmadszor a köznépi babonák és hiedelmek, a köznép taníthatóságának kérdése, a babonairtó harc kezdete, a „közjó” érvényesíthetősége, a mágikus „feketepiac” kifehéritésének igénye lesz a témám.⁵ Negyedszer a társadalom peremén élők társadalmi megítélését, a velük kapcsolatos szemléletváltozást követem végig, a boszorkányperek körén belül. Ötödszörre a politikumot és annak köznépi mozgásait, valamint ennek a mágikus büntettekhez való viszonyát veszem górcső alá; hatodszor pedig, mintegy ellenpólusként, az elit és a mágia viszonyát elemzem, szigorúan a Mária Terézia korabeli folyamatokkal összhangban.

6.1. A HOLTTESTEK ELLENI BÜNPEREK ÉS A VÁMPÍRHIT KÉRDÉSÉNEK MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA

Kulcsszavak: hullakivégzés; vámpírhit; vámpír; magia posthuma; poltergeist; törvényszéki szemle; öngyilkosság; eretnek teste; kiátkozás; szentség nélküli temetés; hullagyalázás; rossz halott; kísértet; Nachzehrter; vukodlak; strigoj

Az élőkhöz visszajáró halott, vagy a hazajáró lélek hiedelme a világ számos kultúrájára jellemző, általánosan elterjedt, és már az ókor óta ismert. A magyar nyelvterületen az erről szóló újkori és legújabb kori hiedelemmondák, memoratóriumok a visszajárás többféle okát említik, például az idő előtt bekövetkezett halált, a bűnös életvitelt, az elintézetlenül maradt ügyet, a szabálytalanul lezajlott temetést, a nem teljesített kívánságot. Ezek az elképzelések az alábbi vámpírtörténetekben is visszaköszönnek. Bár a visszajáró halottat általában félelmetes, az emberek számára gyakran ártalmas lénynek képzeltek, amely az élőknek betegséget okozhat, vagy akár halálra ijesztheti őket, a magyar nyelvterületről

⁵ Bever E. 2008: 429.

nem ismert az az elképzelés, hogy az élőkre támadó, visszajáró halott vért szív.⁶ A fogalmak tisztázása végett különbséget kell tennünk a „Nachzehrer” (élőket felzabáló) és vámpír (vagyis vért szívó) hiedelemlények között; miként a „vukodlak” (rendkívüli, állatias erővel bíró ember) és a „striga” vagy strigoj (másként boszorkány) alakjai között is.⁷

Mint majd látjuk, a magyarországi esetek közül is a vámpírhitként megnevezett sztrigoj képzetek (vérszívó hiedelemalak, éjszakai boszorkány) is inkább román (oláh) és ritkábban szerb (rác) vagy lengyel, rutén nyelvterületen és etnikumok körében ismert, még akkor is, ha az esetekről beszámoló források majd mindegyike német nyelven került rögzítésre, különösen az ortodox és a nem ortodox világok érintkezési pontjain. A gonosz, rossz természetű visszajáró halott pedig, aki ijeszt, ront, nyomaszt és nyom, kvázi érintkezéssel terjed, morva, cseh és német ajkú és etnikumú közegekből ismert, elsősorban onnan, ahol a *protestáns (evangélikus) világ a katolikussal és/vagy az ortodox világgal találkozott*.

Az eleinte cseh–morva vidékről ismert *magia posthuma* jelenséget inkább törvényszéki (orvosrendészeti) szakterminusnak tekintjük. Arra vonatkozik, amikor a halál utáni boszorkányrontás ügyében, vagyis amikor a visszajáró halottak (a néhai „boszorkányok”) zaklatják az élőket, büntetőperes eljárást kezdeményeznek. A rontást mint büntetést igen széleskörűen értelmezte a kora újkori büntetőjog. Idesorolták a kopogószellemnek (*poltergeist*) tulajdonított ijesztgetéstől a boszorkány ártó tevékenysége nyomán keletkező betegségeken át a boszorkány fizikai és szexuális agressziójáig terjedő károkozás különböző nemeit, amelyek néha a sértett halálával végződtek.⁸

A *magia posthuma* jelenségről csak akkor beszélhetünk, ha azt egy hatóság által lefolytatott eljárásban írták le. A fogalom mögött lévő hiedelemtartalom igen sokféle lehetett, visszajáró halott vagy kísértet, boszorkányhit, vámpírhit vagy ezek közös értelmezése. Érdekes ugyanis elkülönítenünk a visszajáró halottól való félelmek, a boszorkányhiedelmek és a vámpír-hiedelmek jelenségét a hatósági, orvosrendészeti terminustól, amellyel a jelenséget (holttestem elleni eljárás) illették. Ennek értelmében itt csak a halottak ellen lefolytatott büntetőperes eljárásokat vizsgálom, amelyek az úgynevezett *szemlék* dokumentumaihoz kapcsolódnak, és ahol a halottakhoz tapadva a boszorkányvád megjelent. Augustin Calmet (1672–1757) az 1746-ban készült összefoglaló művében említette – a *Mercure galant* 1693-as és 1694-es feljegyzéseit idézve – azokat a kelet-európai eseteket, amelyekben olyan visszajáró halottakról adtak hírt Lengyelország és főként a mai Ukrajna területéről, akik délben és éjjel körül jöttek elő sírjaikból, hogy vért szívjanak élő emberekből vagy állatokból. Annyi vért szívtak a híradások szerint, hogy az nemegyszer a szájukon, orrukon és legfőképpen a fülükön át csorgott. A holttestük pedig gyakorta valósággal úszott a koporsóba kiömlött vérben. A szóbeszéd szerint olyan különös éhség vett rajtuk erőt, hogy megették még a halotti leplet is, amellyel letakarták őket.⁹

A boszorkányperektől némileg független, de a boszorkányok személyével összefüggő kontextusnak tekinthetjük ezért azokat az eseteket, ahol a tárgyi bizonyítékok és a bűnjelek a boszorkánysággal gyanúsított ember halála után „árulják el” a tulajdonosuk bűnösségét. Ilyen küldő jel az, ha a halott szájában van a ruhája, ha a teste hajlékony, ha a végtagok mozgathatóak, ha a vére folyik, ha a bőre ép. De még ezeknél is fontosabb, hogy mindeközben azzal vádolják a halottakat, hogy visszajárnak a sírjukból, ijesztgetik az embereket, sőt, kínozzák őket, és a vérüket szívják. Ilyen esetekről törvényszéki jegyzőkönyvekben is olvashatunk, a legtöbbjük halottakkal, egészen pontosan holttestek elleni kényszerintézkedésekkel foglalkoznak. Ezek a „vámpírperek” jobbára a joggyakorlat marginális jelenségei, semmint hivatalos eljárások voltak. Bár, mint látni fogjuk, a kivételek erősítik a szabályt. Akad köztük viszont olyan is, ahol a hatóság épp a hulla- vagy sírgyalázás, esetleg a holttestek megcsonkítása miatt vizsgálódott.¹⁰

A boszorkánysággal (rontásváddal) kombinált vámpírperek (vérszívó halottakat érintő büntetőperék) viszonylag korán megjelentek a hazai joggyakorlatban is, nagyjából akkor, amikor Calmet vonatkozó eseteit az oszmán-török és a keresztény világ határaitól észelve megidézte. 1662-ben Gyöngyös mezőváros hatósága tartott *szemlé*t Cántor Jánosné és Czortos Margit boszorkánysága ügyében, amelyet a török hatóság is jóváhagyott. A következő tényeket rögzítette a jegyzőkönyv:

Amikor visszatérve a temetőbe sírhelyét felnyitották, *ruháját félig lenyelve és romlatlan végtagjait késsel megszúrva*, azokból valamennyi *vér szivárgásával* találták meg.¹¹

A hatóság a tapasztaltakat bűnjelekként értelmezte, amelyek azt bizonyították, hogy a nők a sírből visszajáró, kártékony élőhalottak, következésképp valóban boszorkányok voltak. Az exhumálást követően mindkét holttestet elégették. 1684. július 31-én a boszorkánysággal gyanúsított Trombitás Mihályné eltemetése ügyében tartott vizsgálatot a kolozsvári százférfiak tanácsa. Jegyzőkönyvbe vették a *szemle* tárgyát is:

⁶ Nagy I. 1992; Pócs É. 1997a; Pócs É. 2002.

⁷ Szabó J. Gy. 1964: 120.

⁸ Schertz K. F. 1704/1706; Zukal J. 1907/1908: 171–172; Petersen N. K. 2009.

⁹ Calmet A. 1746: 60. Chapitre XIII. Récit tiré du *Mercure galant* de 1693. & 1694. sur les Revenans.

¹⁰ Szabó J. Gy. 1964.

¹¹ Fekete L. 1933: 107, 131; Sugár I. 1987: 23–24. No. 3. Vass Előd fordítása törökből.

[...] sok kékek levén rajta [ti. a holttesten], nagy gyanúban forog, hogy verték volna, valahol azon éjszaka boszorkányságba elegyítvén magát, s azon vérzés miatt halt meg. Tartassék harmad- vagy negyednapig a földszínen koporsóba téve, és ha valami az alatt kivilágosodik ellene, mint olyan személy vitessék és temetessék úgy is el, ha pedig semmi sem világosodik ki, minthogy életében nem forgott gyanúban, temetessék el deákokkal, harangszóval.¹²

A fenti gyöngyösi esetben már láthattuk, hogy a büntetést a holttesten is végrehajtották. A holttesten vettek elégtételt abban az 1692-es nagyszzebeni büntetőperben is, amikor az öngyilkos nő holttestét az exhumálás után szabályos ítélettel megégették. Az öngyilkosokat, az eretnekekhez hasonlóan, az egyház kiátkozta, ezért büntették őket a testük elégetésével. A nagyszzebeni eset a helyi krónikák „emlékezetre méltó” eseményeinek sorába is bekerült.¹³ 1709-ben a románok lakta Alsó-Fehér vármegyei Kiskerek faluban harmincnégy ember halt meg hirtelen a pestisben. Közülük egy férfit, két nőt és egy kislányt ástak fel azzal a gyanúval, hogy *strigojok* (boszorkányok) volnának. A férfi teste a bomlás jeleit mutatta, de a női holttesteken életre utaló jelek látszóttak. Egy darab leplet találtak a szájukban, amiről úgy gondolták, hogy azt az eltemetésük után „rághatták meg”. Védekezéséül köveket raktak a szájukba, így temették őket vissza. Mindezek ellenére a járvány nem szűnt meg, a gyanú, hogy vámpírok vannak jelen, nem ült el. Az eseteket a hivatalból vizsgáló Köleséri Sámuel rövid értekezéséből ismerjük. Ő a pestis és a vámpírok közti összefüggésről azt írta, hogy a kortársak közül sokan tartották a járványt démoni eredetűnek, a boszorkányok művének. Szerinte a visszajáró halottaktól való félelem vezetett ahhoz, hogy a gyanús emberek hulláit kiásták, megcsonkították, mellkasukat karóval döfték át. Úgy vélték, ugyanis, hogy így megmenekülnek a veszedelemtől. Köleséri a kiskereki eset mellett a Küküllő menti falvakból is említ hasonló történeteket, például a pókfalvi románokét. Úgy vélte azonban, hogy a hullák jó állapota az ördög szemfényvesztése (*seductio ac lusus diaboli*), semmi köze a járványhoz: „diabolus leges naturae violare non potest” – „az ördög a természet törvényein nem tehet erőszakot” – fejtegette.¹⁴ Szerinte az Istenben kell bízni, és egy csapásra megszűnhetnek a hamis képzetek. A II. Rákóczi Ferenc felügyeletével megtartott rózsahegyvi evangélikus zsinat (1707) határozata szerint a visszajáró rosszindulatú halott kisásása és fejének levágása nem azért tűrhetetlen, mert tagadná a rosszindulatú kísértetek létezését, hanem azért, mert „ez csak az ördög incselkedése”. Ezen pedig a hullacsonkítás nem, de az imádság annál inkább segíthet.¹⁵

Az elevenen eltemettetéstől való félelem nyilván éppúgy közrejátszott ebben a hiedelemben, mint az élő holttest, a visszajáró halott és a vámpír képzete. Ez a félelem nem volt alaptalan. Cserei Mihály (1667–1756) 1750-es években született visszaemlékezésében az 1709–1713-as nagy erdélyi pestisjárvány éveiről azt jegyezte le, hogy Segesvárott, a pestis miatt bedeszkázott házakban a hullahordók közel nyolcvan embert öltek meg. Ha valaki nem is volt beteg, megfojtották, koporsóba tették és eltemették. Egy leányt már a koporsójába is betettek, a száját betömték, majd a koporsót leszögezték. A bátyja csak a temető közelében érte utol a taligásokat, majd a koporsót feltörték, s kiderült, a lány még él. A hullahordó cigányok, miután elfogták őket, bevallották, hogy hány embert temettek már el elevenen.¹⁶ **(1. kép)**

A halottak megfigyelése, a temetés elhalasztása, az elevenen eltemetés elkerülése egy pestistől sújtott közösségben nagy fontossággal bírt, hiszen ezeket a fölöttes és a helyi hatóságok is szabályozták. A hivatalos, rendészeti halottszemle az 1710-es évektől a pestisrendeletek hatására terjedt el. Célja kettős volt: felderíteni a köznép által eltitkolt eseteket, és ott a gyanús holttesteket megvizsgálni; majd pedig hatékony ellenintézkedést foganatosítani és vesztegzárral a pestis terjedését meggátolni. Pestis idején bevett és megszokott gyakorlattá vált, hogy (külső) szakértőt – praktikus okokból katonai orvost – rendeltek ki a gyanús helyekre. Részben ennek is volt köszönhető a téma iránti felfokozott figyelem, mivel az eljárás elvárt része volt a jelenség dokumentálása, az esemény iratszintű jelentése, a felderítő munka eredmény szintű elemzése. Talán ezért is „szaporodtak meg” a halottszemlékkel összefüggő vámpíresetek. Mivel nemcsak a pestis, de a pestisellenes hatósági védekezés is félelmeket generált, a félelmek elszabadulása pedig újabb és újabb elvárható intézkedést eredményezett, ezért a járvány terjedése és a hiedelmek eskalációja együtt okozhatott pánikot. A külső szakértő megjelenése gyakran még jobban felzaklatta a közhangulatot. A betegség fertőzőes folyamata és a hiedelem híreszteléses terjedése, ha nem is járt mindig együtt, de biztosan hatott egymásra. Legalábbis ráerősített a hír rémhír jellegére. Vegyük most sorra a szakértői közreműködéssel, halottak ellen lefolytatott bűnpereket.

A Köleséri Sámuel által leírt szemlék, vagy a korábbi, XVII. századi törvényszéki esetek biztosan nem egyediek. A XVIII. század kríziséveiben az esetek valóságos „fűzért” alkotnak, különösen a pestises időszakokban (1709–1713, 1737–1742, 1755–1756), amikor megsokszorozódtak az alulról kezdeményezett, a bíróságokat kész tények elé állító ügyek. 1723-ban Szék mezővárosban bontották fel a pestisben elhalt református magyar asszony, Mezei Péterné

¹² Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014: 297. No. 72; Jakab E. 1888. III: 775–776.

¹³ Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 412; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 181. No. 520.

¹⁴ Köleséri S. 1709.

¹⁵ Zsilinszky L. 1889: 57; Wéber S. 1893: 879–884; Klaniczay G. 1990: 303, 305–307.

¹⁶ Cserei M. 1852; Magyary-Kossa Gy. 1929. I: 128.

Kismihály Borbála sírját „hazajárásai” miatt.¹⁷ Az 1737–1742-es járványok idejéből idézhetjük Dés privilegizált mezőváros joggyakorlatát is a halál utáni gyanúkok és bűnjelek hatósági értelmezéséről. 1742. augusztus 2-án a magisztrátus, miután a hatósági szemle megállapította, hogy egy bizonyos Pila bába sírja „már egynéhányszor becsináltatott, de reggel mindenkor nyitva találtatik”, elrendelte a „sírból feljárom halottak” sírjainak felbontását. Az adhatott okot a gyanúra, hogy ez idő tájt sokan haltak meg, és a temetőben „szertelen jajgatás hallatott”. A kiküldött nyomozóhatóságnak azt kellett megvizsgálnia, hogy piros-e a kiásott holttestek arca, és folyik-e a vérük, miután karót vertek beléjük. Mivel megállapították, hogy Pila bába bizonyosan „comperiáltatott”, ezért tetemét a „törvényfához” vitték, és ott elégették. Határoztak arról is, hogy ha a gyanú más holttesteknél nem igazolódna, akkor azokat temessék vissza.¹⁸ A történet azt mutatja, hogy az ilyen esetekre vonatkozó jogi értelmezési keret megszületett, és itt már e szerint jártak el a hatóságok.

A bécsi fennhatóságú bányakamarák nemcsak Temesben, de a magyarországi közigazgatás alatt fekvő bányavidékeken is folytattak vizsgálatokat a vámpírjelenségek ügyében. Így jártak el 1752 őszén és telén a Kapnikbányán tapasztalt furcsa halálesetekben is. Kapnikbánya Nagybányától 32 kilométerre keletre, a Partium és a történelmi Erdély határán fekvő bányaváros volt. Franz von Gerstorff nagybányai bányainspektor 1753. február 28-án küldte meg a jelentését az ügyről. Az említett időszakban szokatlanul sokan haltak meg valamilyen különös, megmagyarázhatatlan betegségben. Az áldozatok arról panaszkodtak, hogy égő fájdalom emészti belülről a testüket. A betegek három-négy napon belül meghaltak. Amikor pedig mindnek a szájában és nyálában vért találtak, egészen rémisztő magyarázat kezdett terjedni. Eszerint két, már halott nő okozta a borzasztó betegséget, név szerint Dorothea Pihsin és Anna Tonnerin. Azért gondolták így, mert a furcsa halálesetek Dorothea 1752. október 13-i eltemetését követően szaporodtak meg.

Figyelemre méltó, hogy a különös betegség éppen akkor jelentkezett, amikor a pestis is megjelent Kapnikbányán és a környékbeli bányavárosokban. A nagybányai boszorkánypereket vizsgáló Kis-Halas Judit egy további érdekes összefüggésre hívta fel a figyelmet: a nagybányai városi tanács éppen 1753. február 19-én – vagyis a kapnikbányai bányakamarai vizsgálattal szinte egy időben – tartott úgynevezett általános bűnvizsgálatot (*generalis inquisitio*), amelyben a teljes lakosságot átfésülték.¹⁹ Egyelőre csak találgathatunk, hogy ez az eljárás rutinszerű volt-e, vagy éppen a kapnikbányai ügy állt a bűnrostálás hátterében.

De térjünk vissza Kapnikbányára! Az iratokat közreadó Klaus Hamberger nyomán Kis-Halas Judit a következőképp foglalta össze a vámpírpánik kezdetét:

Éppen két nappal a vizsgálatok kezdete előtt (február 17-én) a nagybányai császári és királyi bánya- és pénzverő-kamara kirurgusa, Kasimir Wallendorfer, valamint a kapnikbányai és a felsőbányai kamarai kirurgusok jelenlétében hivatalosan exhumálták a huszonhat éves, ereje teljében váratlanul elhunyt Johann Jablonovski bányaász holttestét. A kihantolást azért rendelték el, hogy orvosi szakvélemény mondja ki: járvány vagy egyéb ok áll a közelmúlt gyanús halálesetei mögött. Az eseményről kibocsátott sebészi jelentésben a szakértők egyhangúlag megállapították, hogy a testen semmiféle erőszakos cselekedetből eredő külsérelmi nyom nem utal a hirtelen bekövetkezett halálra. A három seborvosnak azonban feltűnt, hogy a testen és a szívben egy cseppnyi vért sem, helyette nagy mennyiségű vizet találtak. A halálókként végül egyértelműen boszorkányrontást (*Hexenwerk*) vagy vérszívást (*Blut saugung*) állapítottak meg.²⁰

Az ügy itt nem ért véget, mert az orvosi szakvélemény alapján február 20-án újabb exhumálásokra került sor. Felásták a boszorkányrontással és vérszívással gyanúsított asszonyok, Dorothea Pihsin és Anna Tonnerin holttestét. A testüket és a szerveiket a bányakamara által felállított hivatalos bizottság vizsgálta meg. A bizottság elnöke a már említett Franz von Gerstorff, tagjai Josef Brunner bányamester (Münzmeister) és Michael Roga bányabíró (Hofrichter) voltak. Munkájukat a boncolást végző katonai sebészek segítették. Anna Tonnerin maradványait természetes módon lebomlottnak találták, ezért a bizottság úgy döntött, hogy ártatlan. Dorothea holtteste ugyan kiszáradt, így nem adott okot a gyanúra, ám az arca aggasztó jeleket mutatott. Amikor metszéseket ejtettek rajta, a sebekből friss vér folyt, és a szemfedőn is friss vérfoltok látszóttak. A bizottság az ő esetében megalapozottnak találta a vádakot, és úgy döntött, hogy Dorothea bűnös a boszorkányság vétkében, és minden kétséget kizáróan vérszívó (*Blutsaugerin*), azaz vámpír:

A hullát büntetőperben máglyára ítélték, az ítéletet a hóhér még aznap végrehajtotta. A kivégzésnél jelen levő városi őrök (Wachter) beszámoltak az égő holttestből bőven kiömlő vérről.²¹

¹⁷ Kiss A. 2004: 161–164. No. 14.

¹⁸ Pataki F. 1862: 416; Vajna K. 1906. II: 313–314; Komáromy A. 1910: 505–508. No. 397; Laufener K. 1899a: 88–89; Schram F. 1982. III: 272. No. 51; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 852; Miskolczy A. 2016: 41; Szabó T. A. 1943: 12–13.

¹⁹ Kis-Halas J. 2015: 320–322.

²⁰ Hamberger K. 1992: 88; Kis-Halas J. 2015: 321.

²¹ Hamberger K. 1992: 92; Kis-Halas J. 2015: 321.

A bűnösök elégetését követően a megbetegedések megszűntek Kapnikbánya környékén.²² Az 1750-es években a pestis már csak a Habsburg Birodalom déli–délkeleti határszakaszait érintette, így szükségessé vált a járvánnyal összefüggésbe hozott vámpíresetek újragondolása a joggyakorlat szempontjából. Épp az 1750-es évek teremtették meg azt a köztes formát, melynek hatására a helyi hatóságok kénytelenek voltak a halottak kiadását célzó eseteket vagy tudomásul venni (jogilag is értelmezni), vagy épp tiltani, mert jogilag értelmezhetetlen volt, mivel az a jog keretei között nem találta a helyét.²³

A vámpírképzetekkel keveredő boszorkányvádaskodás, vagyis a halottak ellen indított perek tarthatatlan voltáról, valamint az 1755/1756-os pestisjárvány és a vámpírpánik elleni intézkedésekről a harmadik fejezetben részletesen szoltam, elsősorban Mézes Ádám vizsgálatai alapján. Itt csak további eseteket idézek fel, amelyek jól példázzák az említett jelenségek szélesebb körű, bár elsősorban a Kárpát-medencei románság körében ismert vámpírhitet.

Az Alsó-Fehér vármegyei Oláhcsesztvén 1752-ben igen magas volt a csecsemőhalandóság. A falusiak közül voltak olyanok, akik arra gyanakodtak, hogy „boszorkányok löttek volna azon halott gyermekek”. Néhány falubeli férfi egy bizonyos Barna Kirila vezetésével kiment a temetőbe, kihantolta a holttesteket, „vagdolta” azokat, sőt a halott csecsemők szíveit „megégette”. Az esetről szóló jelentés szerzője nem írja le részletesen, miként zajlott le ez a borzalmas cselekmény, de afelől nem hagy kétséget, hogy elítélendőnek találta: „kereszttyén ember[n]ek még hallani is irtózás”.²⁴ A magyarázat kulcsát a XIX. századi hiedelemtörténetekben találjuk. A csesztvei oláh falusiak nemcsak a boszorkányoktól, hanem a keresztleletlenül meghalt és eltemetett gyermekek lelkétől is félték, mert úgy hitték, hogy azok nemcsak visszajárnak az emberek közé, de betegségeket, sőt járványokat is okozhatnak. Az a hiedelem, hogy a keresztleletlenül gyermekből vérszívó démon (vámpír) lesz, az erdélyi románok és a kárpátaljai ruszinok körében egyaránt ismert és elterjedt volt.²⁵

1762-ben Mátyus István marosszéki törvényszéki főorvos orvosrendészeti szempontból tárgyalta ezt a témát. Olyan javaslatokat fogalmazott meg a probléma megoldására, mint például a halál beállta utáni orvosi szemle bevezetését, a temetés rendjének közegészségügyi szempontú szabályozását és a köznép felvilágosítását. Véleményét az alábbiakban olvashatjuk:

A' ki valósággal meg-hólt, azt bizony az Egy élő Istenen kívül, a'ki Elemek és Halálnak Ura, senki fel-nem tá-mastja. De maradt vólt mind ezekben az életnek még valami szikrátskája, mellyből azt újra fel lehetett gerjeszteni. Ilyenek a magok rejtekhelyeikben egész télen mintegy halva nyugovó madarak és egyéb állatok, mellyeket a' tavaszi meleg meg-szokott eleveníteni. Ez az oka, hogy ditsőségesen *Uralkodó Felséges Királyné Aszszonyunk, Bétsben, és más Német Tartományiban, egy halottat sem enged 48. órákig felbontatni, vagy el-temettetni.* Ellenben *haszontalan babona*, hogy az olyan valósággal meg-hólt személyek, kiknek vérek azután sokáig higon és melegen találhatott, 's ortzajok-is piros posgás vólt, tsak meg-hóltaknak tettetnik magokat, de valósággal meg nem holtak vólna, hanem a' *Föld alól a' sírból Éjtszaka ki-járnának, és holmi járovány forró nyavalyokban haló Embereket és Gyermekeket azok földkelenék, és azoknak vérekkal élnének.* Meg holtak vólt bizony azok; hanem hogy vérek higon 's melegen maradt, s orczajok-is piros posgás volt, oka az, hogy igen egéztéséges és véres álla-potjokban olyan forró nyavalyában, mely a' vért egybe állanni nem engedti.²⁶

Amikor Bodó Mátyás 1751-ben a *Jurisprudentia criminalis* című munkájának a boszorkányos személyekről szóló fejezete elején a vámpírok jellegzetességeit taglalta, már lezajlott az európai nyilvánosság előtt az a tudományos vita, amely a magyarországi (szerbiai) vámpírügyekkel foglalkozott.²⁷ Bodó megelégedett a *Praxis Criminalis* elveinek újragondolásával. Voltaképpen új példákkal kiegészítve aktualizálta Carpzov hagyatékát a vámpírügyekben. Ezúttal nem részletezem a vámpíreseteknek az európai démonológiai és orvosi irodalomra gyakorolt hatását,²⁸ Bodó annyit tett még, hogy az aktuális kortársi irodalomból szemlézett (például Augustin Calmet bencés apát leírását), majd ezt összehasonlította a hazai jog irodalmával és saját gyakorlatával. Bodó a következőket mondta a vámpírhitről:

Felmerül a kérdés, miként kell vélekednünk az olyasfajta kísértetekről, amelyekkel valamely halott ember testében vagy képében megjelenő démon különbözőképpen kápráztat el, s hogy vajon az efféle holttesteket el kell-e égetni, amire számtalan példa hozható fel.²⁹

Láthatjuk, hogy a világi jog Magyarországon – (Bodó munkája lényegében tankönyv) – ekkor még elfogadta azt a kánonjogból következő állítást, miszerint a gonosz, varázsló, boszorkányos ember jutalma a démoni megszállottság

²² Hamberger K. 1992: 88–92; Buturović A.–Cemil Schick Í. 2007: 234; Rauch M. 2008: 158–159; Hutterer H. 2011: 126–129.

²³ Klaniczay G. 1985; Klaniczay G. 1986; Klaniczay G. 1987b; Klaniczay G. 1988; Klaniczay G. 1990b; Klaniczay G. 1991.

²⁴ EMSzT I. 103; Farkas J. 1989: 114.

²⁵ Hnatjuk V. 1904; Bogatyrev P. 1998: 188; Kurocskin A. V. 1990: 515.

²⁶ *Mátyus I.* 1762. I: 31.

²⁷ *Calmet A.* 1746: 37–38; Sturm D.–Völker K. 1994: 456–489.

²⁸ Klaniczay G. 1985: 33–69; Klaniczay G. 1998; Köpeczi B. 1981: 88–97; Farkas J. 1989.

²⁹ *Bodó M.* 1758: 216; Ipolyi A. 1854/1987: 231.

és az elkárhozás. Nemcsak a lelkét kínozzák majd az ördögök a pokolban, hanem a teste is a démonok martaléka lesz. A gonosztevő mediatizált holttestének elégetését Bodó – Calmet-ra hivatkozva – nem javasolta.³⁰ Egyéb hazai példákból, de még Bodó hozzászólásából is kitetszik azonban, hogy a hazai szokásjog – minden későbbi helyi vagy központi tiltás ellenére³¹ – számolt az „élő” holttesttel. Olyan hüvelynek tétélezte, amelybe a gonosz vissza- vagy beköltözhet, ezért egyes bíróságok – erős lakossági nyomásra – szükségesnek gondolták a holttest összeroncsolását vagy elégetését. Ennek hátterében azok az elképzelések álltak, hogy a vámpírnak „élő” szíve van; illetve hogy a holttestben parazita módjára élő démon/ördög veszélyezteti az élőket, mert elszívja belőlük az éltető testnedveket. Az élő boszorkány teste azzal árulta el magát, hogy nem vérzett (ezt a jelet kutatták a tortúrán), a halotté viszont éppen azzal, ha kiserkedt belőle a vér. Ez a vér azonban nem feltétlenül az ő vére volt, hanem – az elképzelések szerint – az általa megrontott embereké. Mindkét hiedelem ugyanazon logika mentén konstruálódott: az élő és a halott boszorkánynak egyaránt szüksége volt mások testnedveire, legfőképpen az életet adó vérré. A *masticans*, vagyis „rágó” és rosszindulatú halottak képzetének a XVII–XVIII. században éppúgy megvoltak az orvosi, természettudományos magyarázatai, mint az elfogadott démonológiai értelmezései. Az egyik interpretáció szerint a test bomlási folyamatai okozzák a cuppogásra, csámcsogásra emlékeztető hangot. Mások, akik elutasították a tetszhalál lehetőségét vagy az eleven holttest létezését, azt mondták, hogy maga a sátán bújt a holttestbe és mozgatja azt. A kibontott sírokban látott és tapasztalt jelenségek alapján, például abból, hogy a megszárt holttest vérzett, a halottnak tovább nőtt a haja és a körme, vagy elharapta a nyelvét, erekciója volt, karján vagy lábán harapáshoz hasonló nyomokat találtak, a legkülönbözőbb következtetéseket vonták le.³² A kelet-európai esetek ismeretében, valamint az erre vonatkozó német- és franciaországi irodalom alapján a tudósok felvetették, hogy valójában tetszhalottakat temettek el, és ennek tudhatók be a különböző hanghatások. Ez a gondolat jelenik meg egy 1756-os brassói naplóbejegyzésben, amely arról szól, hogy a románok lakta külváros lakosai azért ásták ki egy asszony tetemét, mert hangokat hallottak a sírjából. A halott nő szája állítólag véres volt, s a széttépett halotti lepel a test alól került elő.³³

1777-ben vagy 1778-ban történt, hogy a Sáros vármegyei Hertneken egy V. J. nevű lakost a halála után azzal vádolták, hogy éjszakánként kijár a sírjából, és ijesztgeti, sőt bántalmazza (fojtogatja, megnyomja) a családtagjait és más falubelieket. A hertnekiek annyira féltek, hogy este kilenc óra után már senki sem mert egyedül járni a faluban. A község úgy döntött, hogy a férfi holttestét ki kell ásni és elégetni. Így is tettek. Az esetet a *Magyar Hirmondó*-ban közlő Rát Mátyás némi malíciával csak annyit fűzött ehhez, hogy inkább a rettegő embereken kellett volna eret vágni, „hogy a félelmük eloszoljon”, nem pedig a szerencsétlen halottat kiásni.³⁴ Mária Terézia 1778. március 30-án adott ki egy rendeletet az ortodox hívek babonás temetési szokásairól, azzal a céllal, hogy visszaszorítsa a visszajáró halottaktól való babonás félelmet. Az új törvény éppúgy vonatkoztatható volt a korábban már felidézett és az 1750-es években sűrűsödő Temes-vidéki ügyekre, mint a fenti Sáros megyei esetre.³⁵

1778-ban Weszprémi István, az európai egyetemeken képzett debreceni orvos összefoglaló emlékiratot készített a vámpírokról, amely inkább a tudós közönségnek, mint az egyszerű olvasóknak szólt. Ebben összefoglalta az elmúlt évtizedek vámpíreseit, és több magyarországi, illetve határ menti ügyet is felsorolt:

A tudatlan nép hite szerint vámpírság vétkével megfertőzött halottak testéről (*Cadavera mortuorum, Wampyrismi labe infectorum*) több helyt azt olvassuk a tudósok irataiban, hogy a velünk szomszédos tartományokon kívül minálunk Magyarországon is kiásták és aztán elégették. Különösen nagy hévvel és csömörlést keltőleg folyt a vita erről orvosok és bölcselők közt a jelen század harminckettedik éve táján, amikor nagy csörtetéssel jelentek meg a sajtóban bizonyos kis történetek Magyarország vámpírjairól, mint ezt kivált az 1732. évi *Noricumi Tudományos Eszmecszeréből* minden olvasni tudó ember részletesebben megismerheti, amelyben föl vannak sorolva a vámpírságról, vagy másképpen a halottak megrágásáról szóló nyomtatott művek.³⁶

Amint látjuk, Weszprémi csak részben támaszkodott korának orvosi vagy a vallástudományi irodalmára, mert elsősorban a kortárs sajtóban megjelent hírekből, tudósításokból tájékozódott:

³⁰ „Promiscue tamen omnes, praesertim tales, quorum Diabolus corpora non circumfest; sed duntaxat formam seu speciem eorum representat, comburi non possunt. Conf. RR. Abbatis Augustini Calmet Tractatus eruditus, de Adparatione Spirituum, et Vampirii in Hungaria, idiomate Gallico et Germanico editus anno 1751. In 8vo.” *Bodó M.* 1758: 216.

³¹ Klaniczay G. 1990a: 300; Magyar–Kossa Gy. 1940. IV: 85–89.

³² Geiger P. 1934/1935: 812–823.

³³ Teutsch J. 1903: 468.

³⁴ *Magyar Hirmondó*, 1780. február 5., 88.

³⁵ Linzbauer X. F. 1852. II: 757. No. 740.

³⁶ „*Cadavera mortuorum, Wampyrismi labe infectorum, vt ab indocta plebe credebatur, praeter vicinas nobis prouincias, in nostra quoque Hungaria, effossa et igni sub inde cremata passim in eruditorum scriptis legimus; magna in primis animorum contentione res haec inter Medicos et philosophos ad nauseam usque agitata est circa annum labentis seculi tricesimum secundum, dum quaedam de Hungariae Wampyris cum strepitu publicarentur historiologiae, vt id ex Commercio praeprimis Litterario Norico anni 1732. cum enumeratione Scriptorum, de Wampirismo seu masticatione mortuorum typis publicatorum, vberius cui que legend innotescere poterit.*” *Weszprémi I.* 1778/1970: 110–113.

Ezt a megbicsaklott gondolkodástól *képzelt betegséget* annyi kiváló ember után legutóbb a halhatatlan Swieten magyarázta meg nagyszerűen 1755-ben Bécsben kiadott *Értekezés a vámpírokról* c. művében és okos tanácsával elérte, hogy a király országos tekintélyével szerencsésen kiverte ezt a betegséget a tudatlan, babonás emberek fejéből, úgyhogy ilyesféle sületlenségről alig hallani azóta hazánk határain belül. Bár a tudós Calmet – hogy ezt is megemlítsen – először 1745-ben megjelent *A vámpírok története* című munkájában azt mondja, hogy a vámpírok Magyar-, Lengyel-, Morvaországban és Sziléziában csak 60 évvel azelőtt szaporodtak el, [és] ami a magyarokat illeti, ők a maguk nyelvén lidércnek nevezik.³⁷

Az 1770-es évekre ugyan a hatósági közreműködéssel végrehajtott, vámpírokat érintő halottszemlék eltűntek, de a vámpírhit tovább élt. Miskolczy Ambrus említi a gothai német utazó, Johann Caspar Steube bányászati úti leveleit (*Briefe über das Banat*, 1793), ahol egy 1779-es útról azt írta, hogy a bányászati románok „valószínűleg a magyaroktól örökölték a vámpírhitet”.³⁸ Idekívánkozik még – szintén Miskolczy Ambrus összeállításából – Stefano Ignazio Raicevich 1788-ban kiadott történeti, földrajzi, politikai leírása Havaselvéről és Moldváról, amely a legnevezetesebb (*più ridicole*) babonák között említette a vámpírhitet.³⁹ Az orvos és diplomata művéből számunkra különösen fontos az a fejezet, amelyikben a szerző az ortodox egyháznak a vámpírhitel kapcsolatos, sajátosan haszonelvű hozzáállását mutatta be. A részleteket Miskolczy Ambrus fordítása alapján közlöm:

Szerintük [ti. az ortodox papok szerint] a lélek még nem is távozhatott abból a (holt)testből, amely nem indult oszlásnak, és a vámpírt úgy ismerik fel, hogy a síron a föld fel van dülva. Ennek megállapítása után a pap és a papné, valamint a szomszédjaik elterjesztik a hírt, és kötelezik a hozzátartozókat: fizessenek a papnak, hogy oldozza fel a vélhetően egyházi átoktól sújtott tetemet, amelyet kiásnak, a falhoz támasztanak, és ha nem porlad el [mialatt a pap exorcizálja], elégetik. Bojárrok tetemét soha sem gyanúsították ilyesmivel, annál inkább azokat, akiket gyűlöltek: rendőrök és élelmiszer-kereskedők holttestét. A papok vámpírnak nyilváníthatják az eszközöket is.⁴⁰

Némileg pontosítva Miskolczy Ambrus fordítását, Raicevich valójában nem a holttest elégetését, hanem az exorcizálás során bekövetkező elporladását emelte ki. Mialatt a pap exorcizálta a falnak támasztott holttestet, az a nézők szeme láttára darabokra hullt: „In fatti, se in corpo si trova intatto, si appoggia contro un muro, e spesso accade, che mentre il prete fa il suo esorcismo, visibilmente il cadavere cade in pezzi.”⁴¹ Vagyis a sikeres exorcizálás eredménye az elkárhozott test porrá válása. Az olasz eredetiben nincs szó arról sem, hogy a bűnbocsátó cédulák szabadítanának meg a vámpírrá válástól, amennyiben egy eszküszegő embert ez fenyegetne halálát követően, mert ennek a nyilvános bűnbocsánat (*indulgenza plenaria*) az egyedül működő egyházi „ellenszere”. A haszonelvőség miatt forgalmazott búcsúcédulákat csak ezután, a görög ortodox egyház egyéb üzelmei között említi Raicevich, de azt már nem hozza összefüggésbe a vámpírokkal.⁴²

A vámpírhitelmek később egy újabb nagyobb, az egész társadalmat érintő járvány alkalmával támadtak fel. Az irodalmi tetszhalottként vegetáló vámpírképzetekre az 1830-as években csodálkozott rá újra az újságolvasó közvélemény. A kolerajárvány előhívta a régi beidegződéseket. 1831. szeptember 6-án báró Orczy Lőrinc királyi kolerabiztos azt jelentette a nádornak, hogy az Arad megyei „oláh lakosok” (*incolas Valachos*) kiássák a kolerában elhaltak hulláit, mert azt tartják, hogy a betegséget a boszorkányok (*Strygis*) vagy az állatember formájú prikulicsok (*Prikulits*) okozzák. Éjszaka lovakat vezettek a temetőbe, és azokat a sírokat, melyeket a ló nem akart átugrani, felásták. A kiásott hullákat szétmarcangolták (*cadaver dilacerant*), vasvillákkal átszúrták, szívüket kiszedték, és bekenték magukat a vérükkel. Aradon, Gyulicán, Vadászon és Kerülsön fordultak elő ilyen esetek. Kerülsön például egy körülbelül hatvan emberből álló csapat a katolikus pap és helyi hatósági személyek tilalma ellenére ásta ki a halottakat. Orczy báró felszólította a hodosi archimandritát, hogy befolyásával sürgősen hasson oda az elvakult népre.⁴³

1833 körül a Kis-Küküllő menti Magyarbényén a helyi oláh (*Walach*) lakosság úgy hitte, hogy egy asszony, aki életében boszorkány (*Hexe*) volt, a halála után több embert megölt. Az emberek a pápa vezetésével felnyitották az asszony sírját, és a teste szinte élőnek látszott: az egyik oldalán vörös, a másikon sárga színű volt, a hátán pedig egy kis farkat találtak (a prikulics testi jegyét). Azonnal a hasára fordították, és egy karóval átütötték. Ekkor mély sóhaj

³⁷ „Morbum hunc deprauatae imaginationis post tot tantosque Viros, immortalis Swietenius in Tractatu de Wampyris Vien. anno 1755. edito egregie admodum recentissime explicuit, effecitque id salubri dato consilio, vt is auctoritate publica regia ex animis in-doctorum hominum, vana illa opinione imbutorum, excuteretur adeo feliciter, vt eiusmodi nugarum vix amplius intra patriae limites audiatur. Eruditissimus quidem Calmet, vt id saltim adjicere liceat, in Historia Wampyrorum anno 1745. primum publicata, Wampyros in Hungaria, Polonia, Silesia et Morauia non nisi a 60. inde annis inualuisse adserit, at de Hungaris, quibus vernaculo sermone Lidértz vocatur.” *Wesprémi I.* 1778/1970: 110–113.

³⁸ Miskolczy A. 2016: 41–42.

³⁹ Raicevich S. 1788: 234.

⁴⁰ Raicevich S. 1788: 234–237; Miskolczy A. 2016: 36.

⁴¹ Raicevich S. 1788: 235.

⁴² Ez úton köszönöm meg Kis-Halás Judit megjegyzését a vonatkozó szöveg kapcsán.

⁴³ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 87. No. 227; Linzbauer X. F. 1861. III/4: 315. No. 2858; Magyar L. A. 2004: 60.

hallatszott, amiről úgy vélték, hogy az az asszony távozó lelke volt. Ezt mi sem bizonyította jobban, mint az, hogy a falu rendje helyreállt. Az eset a számos ember halálát okozó kolerajárvány idején történt. Ezt az esetleírást Friedrich Müller segesvári gimnáziumi tanár 1857-ben tette közzé az általa gyűjtött boszorkánymondák társaságában.⁴⁴ Cserszky Antal, Bereg megye főorvosa ugyancsak a kolera idején (1832-ben) a következőket írta:

Van nemes megyénkben még olly buta nép is, melly a hirtelen halál okát *közönséges vallásbeli régi vélekedésénél fogva* valamely még élteben babonáskodásairól ösméretes ember halála után a testbe visszatérni hitt öldöklő léleknek tulajdonítván, az olly ember testét a sírból kiásni, összedarabolni, fejét lába közé lenni, a testet négy nyustos zsákba rakni és bekötve ismét a koporsóba vissza szokta rakni. Illy eset történt Volóczon, hol egy férfi és egy asszonyi ember sírját augusztus elején felhányták s helységökben a hirtelen halál megszűnését ezen cselekedet fogantjának tulajdonították!⁴⁵

Ez utóbbi, vámpírról szóló tudományos és közirói diskurzus kezdő fejezeteit még az 1760-as években írták meg. Mátyus, Weszprémi, Rát és a sor végén Cserszky Antal gondolatmenete beleillik abba a paradigmaváltó folyamatba, melynek során a teológia fokozatosan hátrébb lépett, hogy átadja helyét az orvostudománynak. Ahogy a kor úrrá lett a pestisjárványon, majd a kolera okozta szorongáson, úgy tűntek el a vámpírképzetekhez tapadva a teológiának a csodáról, az ereklyékről vagy a megszállottságról szóló magyarázatai is, vagy ehhez kapcsolódóan a bűnöző halott testének megbüntetését célzó hatósági eljárások. Például az öngyilkosok holttestének hatósági eljárásban történő meggyalázása még az 1770-es években is napirenden volt, de utóbb épp a hatóság volt az, akinek a hullagyalázást büntetnie kellett. Ebben a tekintetben a jog nem értelmezte magát újra abban a kérdésben, hogy lehet-e büntetni a holttestet. Amikor 1776-ban Szarvason egy „melancholiás” szabó felakasztotta magát, a holttestet három napig hagyták lógni, majd a gyulai hóhér levágta a fejét, szívét pedig karóra szúrta. A holttestet a község határán levő árokban temették.⁴⁶ A hatóságok még sokáig viszolyogtak az öngyilkosok testétől, de a vámpírként kiásott halottak testén vett brutális elégtétel a XIX. század közepére már egyértelműen hullagyalázásnak minősült.

6.2. A GYÓGYÍTÓK PIACÁNAK ÁTFORMÁLÁSA ÉS A „KURUZSLÁS” SZÜLETÉSE

Kulcsszavak: gyógyítók piaca; orvoscépzés hiánya; orvoshiány; bábaképzés; elavult technikák; kalendáriumok; érvágás; kuruzslók összeírása; konkurenciaharc; produktív állam; gyógyítói piac fehérítése

Mária Terézia, mivel a vármegyék, kerületek és városok adófizetési kötelezettségük vélt vagy valódi terhei miatt nem fizették (vagy rosszul, egyenetlenül) orvosukat, a közgyógyítás ügyét – mely korábban legfeljebb a vesztegzár intézményének fenntartásával volt egyenlő – kivette a helyi törvényhatóságok kezéből. Mivel korábban ez is, mint minden más, a rendi alapon működő helyi törvényhatóságokra volt bízva, a közgyógyítás nem feltétlenül intézményesült kezdeményei egyenetlenül és egymáshoz viszonyítva szervesen működtek. Valójában egységes és egymással összefüggő rendszert sokáig nem is szabad feltételeznünk, kivéve a fennebb már említett vesztegzár hálózatát.

Az 1747. évi országos kimutatás szerint Magyarországon mindössze 47, egyetemet végzett orvosdoktor volt, és csupán 17 olyan fürdős, aki céhes keretek között tanult mesterséget, borbélysebészinas lett, majd három-négy évi inaskodás és megfelelő legényidő után borbélysebészé avatták. Végzettség hiányában, mint fürdős, csak a különböző mesterséges fürdőket készíthette, azok idejét és hasznát javasolta, eret vágthatott, köpölyözött, sokféle „kenés”-t, azaz masszírozást alkalmazhatott, vagy házalhatott a maga készítette kenetekkel.⁴⁷ Önálló fürdős céh kevés helyen volt, csak Apatinban, Pécsen és Sopronban.⁴⁸

1770-ig nem volt Magyarországon orvoscépzés. Akik orvosnak akartak tanulni, azok a XVIII. század közepéig a felekezetük közösségi alapítványaiából és a mecénásaiknak köszönhetően külföldön szerezhettek csak diplomát. Ez azonban némi előnnyel is járt, mert így lehetőség nyílt arra, hogy a Magyarországon működő – nem túl nagyszámú – orvos többsége az orvostudomány szellemi központjainak számító hollandiai, svájci, illetve német egyetemeken szerezzen végzettséget. Ott közvetlenül megismerkedhettek a legfrissebb tudományos kutatásokkal és eredményekkel. A hazai orvoscépzés hiánya így ellentmondásos helyzetet hozott létre. Az alacsony orvosi létszám hátrányosan befolyásolta az orvosszakértői tevékenységet, ugyanakkor a működő orvosok többségének magas képzettsége, alapos természettudományos ismerete, ezáltal kiemelkedő egyéni teljesítménye volt. A török háborúk befejezése után, az

⁴⁴ Müller Fr. 1857: 118. No. 158.

⁴⁵ Cserszky A. 1832: 147; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 87.

⁴⁶ Neumann J. 1922: 151.

⁴⁷ Bencze J. 1959: 9.

⁴⁸ Bencze J. 1959: 16.

államigazgatásnak a XVIII. század második felében végbemenő újjászervezésével kísérletek történtek a közegészségügy megszervezésére is. Először Bécsben, a birodalom központjában alakítottak ki korszerű orvosi egyetemet. A holland tradíciót és a magas színvonalat Gerard van Swieten báró személye biztosította. A közigazgatás azonban ebből a szempontból lépéshátrányban volt. Képzett új orvosokat csak az 1760-as évektől bocsátottak ki. A közegészségügy átalakítását a közigazgatás segítségével végezték el. Kezdetben az volt a cél, hogy az orvosokat „láthatóvá” tegyék a központi adminisztráció számára. A Helytartótanács a vármegyéket az 1740-es évek elején – egészen biztosan az 1737–1743 közötti nagy pestis kollektív tanulságai miatt – tiszti orvosi állások szervezésére utasította. Az orvosi ellátás helyzetét feltáró a Helytartótanács 1754. január 28-án rendeletet adott ki az orvosok és a sebészek összeírásáról és okleveleik ellenőrzéséről.⁴⁹

Az összeírásból az derül ki, hogy a XVIII. század közepén egész országrészekben – így Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén vármegyében – *egyetlen képzett orvos sem* működött.⁵⁰ Csak Pesten volt az országos átlagot meghaladó számú orvos, de a korabeli népsűrűségi adatok fényében ez nem javította az országos helyzetképet.⁵¹

Az összeírás szerint az országban 178 sebész tevékenykedett.⁵² Már 1751-ben rendelet szabályozta, hogy a sebészek céhébe csak olyanok vehetők fel, akik előzetesen, független mesterek előtt vizsgát tettek.⁵³ Az 1755-i „Planum regulationis in re sanitatis” a sebészek számára olyan tanulmányi alapot szándékozott létrehozni, amelyből a tiszti sebészeket külföldön képezhették ki az őket foglalkoztató törvényhatóságok, mindaddig, amíg megfelelő iskola nem nyílik itthon. Ezért mindazoknak, akik a sebészetet gyakorolták, engedélyért kellett folyamodniuk, az újabbnak személyesen jelentkezniük, és az Egészségügyi Tanács előtt vizsgát tenniük. A működési díjat jelentős mennyiségű körmőci aranyban fizették meg. Ettől kezdve magukat a céheket is mindjobban szorította a kormány a jelöltek jobb képzésére. Több, külföldön vizsgázott sebésznek adtak engedélyt a letelepedésre olyan helyeken is, ahol céh már működött, vagyis szabályos versenyhelyzetet generáltak. Az egyik 1761. évi rendelet úgy intézkedett, hogy a vizsgálatot kiállított kirurgus bárhol, akadály nélkül felveendő a céhbe és városi polgárnak, és azután, mint ilyen, szabadon vehet vagy nyithat műhelyt. Ez a rendelet valójában a rendi társadalom céhes privilégiumait nyirbálta meg. Ugyancsak 1761-ben, augusztus 14-én kelt rendeletével a Helytartótanács sebészvizsga tárgyában intézkedett.⁵⁴ Ez a rendelet felmentette a jelölteket a csak a céhek által kötött formán előírt tapaszt, kenőcs készítése alól, de elméleti vizsgát rendelt el az emberi test szerkezetére és a betegségekre vonatkozó ismeretekről. Engedmény és szigorítás együtt volt jelen az átalakításban. Weszprémi István a helytartótanácsi rendelet megjelenésekor már Debrecenben folytatott orvosi praxist. 1756-ban avatták orvosdoktorrá Utrechtben. Hazatértekor az a kellemetlen hír fogadta, hogy honosítani (érvényesíttetni) kell oklevelét. Ő volt az első, akinek Pozsonyban, a Helytartótanács székhelyén ezért újra vizsgát kellett tennie. Perbegg Károly, a Helytartótanács akkori főorvosa 1757. április 28-án kiállított bizonyítványa igazolta, hogy a két órán át tartó vizsgát kitűnő eredménnyel tette le. Weszprémi ezután telepedett le végleg Debrecenben, hogy immár az állam által is elismert diplomával a város tisztiorvosa legyen.⁵⁵

A nagyszombati, később budai egyetem 1770 és 1780 között 211 sebész-mesteri oklevelet adott ki, ami csak enyhíteni tudta az orvoshiányt egy európai léptékben is túl gyorsan népesedő országban.⁵⁶ Az ország egészségügyi ellátottságának katasztrofális helyzete is indokolta Mária Terézia intézkedését, amelynek nyomán 1770-ben a nagyszombati egyetemen orvosi fakultás kezdte meg működését a bécsi egyetem felügyeletével. A felsőoktatás átszervezése (Ratio Educationis, 1777), majd II. József időszakában a tanszabadság bizonyos mértékű térhódítása (Mária Terézia idején megtiltották a külföldi egyetemjárást), de mindenekelőtt a felvilágosodás-eszméinek magyarországi érvényesülése a hazai felsőoktatásban, ösztönzőleg hatott az orvostudomány fejlődésére is. A fakultás királyi rendeletre 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költözött.⁵⁷ Az egyetem hétéves nagyszombati működése alatt 39 orvost képzett ki. Ez évenként hat-hét orvos kibocsátásával járult hozzá az orvosi ellátottsághoz.⁵⁸ Erdélyben 1775-ben állítottak fel orvos-sebészi tanintézetet sebészek és bábák képzésére Kolozsvárt. Itt kezdetben egyetlen tanár adta elő a bonctant, sebészetet és szülészeti Laffer József személyében. 1787-ben második, állatgyógyászati tanszék is létesült, annak tanárául Fuhrmann Pétert nevezték ki. A nagyszombati orvosi kar és a kolozsvári orvos-sebészi tanintézet felállítása azután a céhszerű sebészképzés végét jelentette. Erdélyben a kolozsvári orvos-sebészi tanintézetben már kezdettől fogva megindult a bábaképzés, de érezhető javulás itt csak nagy sokára mutatkozott.⁵⁹ Újdonságnak számított, hogy a gyakorlati oktatás keretén belül a szülésben elhaltak boncolásán is részt vehettek a tanulásra kötelezett bábák, ahol

⁴⁹ Linzbauer X. F. 1852. II: 395; Bencze J. 1959: 16; Krász L. 2005b; Krász L. 2013.

⁵⁰ Demkó K. 1894: 505.

⁵¹ Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 484.

⁵² Demkó K. 1894: 505.

⁵³ Linzbauer X. F. 1852. II: 264.

⁵⁴ Linzbauer X. F. 1852. II: 382.

⁵⁵ Jáki Gy. 1955: 14.

⁵⁶ Jáki Gy. 1955: 30.

⁵⁷ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 381.

⁵⁸ Bokesova-Úherova M. 1962; Katona G. 1977: 236.

⁵⁹ Korbuly Gy. 1939.

megfelelő magyarázattal hívták fel figyelmüket a problémás kérdésekre. A XVIII. század végén továbbra is akut probléma volt viszont, hogy a sűrűbben lakott nagyobb településeken nem volt elegendő képzett bába, vagy, mert nem nevelték ki őket, vagy, mert nem is állt szándékukban alkalmazni őket.⁶⁰

Az erdélyi bábák képzéséről vannak ugyan adatok, amelyek helyi kezdeményezésekre, főleg a szász városok öntevékenységére utalnak, de összességében nagy volt a közegészségügyi lemaradás. Nagyszébenben 1750–1770 között Blasius Mihály orvosdoktor néhány szülésznőt németül és oláhul oktatott a bábáság orvosi ismereteire, hogy ezen ismereteket hasznosíthassák mind a szász, mind a román szülő asszonyok körében. A képzett bábák azonban még így is sokkal kevesebben voltak, mint a tanulatlanok. Erre utal Martin Lange (1753–1792) brassói városi orvos magisztrátushoz benyújtott reformtervezete 1791-ből, amely két évvel később nyomtatásban is megjelent. Langénak alkalmá volt megismerni a környék bábásággal kapcsolatos viszonyait, következtetései lehangolóak voltak, mivel csak tanulatlan, babonás, tudatlanságukat nagyképűséggel és nemegyszer durvasággal leplező bábákat talált. Tapasztalata szerint nem egy esetben az orvos és a sebész megkerülésével nevezték ki a hivatalos – ám képzetlen, nem ellenőrzött – bábákat, akikkel így a lakosság sem volt mindig megelégedve. A kör ezzel bezárult, mivel továbbra sem a „hivatalos” bábát, hanem a képzetlen asszonyi segítőt, az egymásnak ajánlott így-úgy tapasztalt bábákat hívták a szülésekhez. Tagadhatatlan – jelezte Lange, hogy a „hivatásos” bábák fizetése kevés, ezért csak olyan asszony megy el bábának, aki másképp nem tudna megélni.⁶¹ Hasonló meggyőződésre jutott Wolff András nagyszébeni orvos is, aki 1793-ban vetette papírra a Langéhoz hasonló eredménnyel záruló megfigyeléseit.⁶² **(2. kép)**

Az 1770–1780-as évtizedekben még voltak vármegyék, ahol csak egyetlen orvost tartottak nyilván, de akadt olyan törvényhatóság is, ahol egyet sem. Ha igaz, Kassán a XVIII. század végén ugyanannyi, vagyis három hatósági bába volt, mint a XVII. század végén. Mivel a népességszám a XVIII. század alkonyára megduplázódott, ám az orvoslétszám semmit nem emelkedett, a valós beteg–orvos arány még rosszabb volt, mint egy évszázaddal korábban. De még akkor is ez volt a helyzet, amikor a nagyszombati, majd a budai, később pesti egyetem elkezdte fokozatosan kibocsátani végzett hallgatóit. Erdélyben még romlott is a helyzet. Szabályos verseny alakult ki az idővel. Ahol működött, ott a „közjó szolgálata” szempontjából rendkívül jelentős szakigazgatási tevékenységnek számított a vármegye közegészségügyét felügyelő főorvos (*physicus comitatensis*). Az ő vállán nyugodott a „köznép” jóléti, egészségügyi, valamint az állategészségügyi feladatok (baromdög figyelése, kontrollja, jelentése) elvégzésének gondos megszervezése: az ember- és állatjárványok megelőzése; vagy ha minden erőfeszítés ellenére is kitört a „vész”, annak megfékezése és káros következményeinek csökkentése. Innen nézve volt minden tisztiorvos számára lényegi tevékenységi elem a „kuruzslás” elleni harc, az egészségügyi felvilágosító munka szervezése, az egészségügyi rendészet hatáskörébe tartozó feladatok ellátása. Ez azonban csak az 1770-es évektől vált rendszeresített feladatköré.

A felvilágosult abszolutizmus több évtizedes erőfeszítései ellenére 1780 táján is volt még megye, amelynek nem volt orvosa, mert nem „rendszeresítettek” ilyen tisztséget. Ezt egyáltalán nem ellensúlyozta, hogy két megyében a nemesi közösség két orvost is alkalmazott (Hont, Pest), mert az utóbbi kivételével sem a lakosság létszáma, sem az állatállomány nagysága nem indokolta a két hatósági orvos alkalmazását. A többi megyében pedig rendkívüli mértékben eltérő volt a megyei orvos helyzete. Néhol csak annyira becsülték munkáját, mint egy szolgabíróét vagy a fiskális helyettesét (Csanádban is, Győrben is 150 forintos évi fizetést élvezett), másutt a számára biztosított illetmény kifejezésre juttatta, hogy sokra értékeli munkáját, követelményeket támasztanak vele szemben. (Fejérben, Komáromban és Tolnában jóval magasabb – évi 800 forintos – illetményt kapott a „fizikus”. Többet, mint a megye első alispánja.) Az is feltűnő volt, hogy a különféle okok miatt nagynak számító megyékben (ahol mind az általános igazgatási létszámban, mind a fizetség nagyságában megmutatkozott a munka nehezebb voltának értékelése) ez a különbségtétel a szakigazgatási apparátus tagjainak fizetésénél (ennek megállapításánál) a feledés homályába merült: a nagynak számító Sopron például mindössze évi 300 forinttal „honorálta” főorvosa tevékenységét.⁶³

A járási igazgatási szervezet létszám- és fizetési viszonyainak elemzését az egészségügyi szervezet alkalmazottainak rövid áttekintésével fejezném be. 1780-ban elvileg minden járásban működnie kellett a főorvoson felül legalább egy seborvosnak, azaz felcsernek és egy bábának vagy szülésznőnek. Nekik nemcsak az egészségügyi rendészeti feladatok ellátásában volt számottevő feladatuk, hanem közreműködtek a bűncselekmények körülményeinek és elkövetőinek felderítésében, illetve kivizsgálásában is. Ők vették fel az úgynevezett láttelelet csecsemőgyilkoságnál, de a bábák feladatkörébe tartozott a gyanúsított nő testének alapos megvizsgálása is. Annak ellenére, hogy már Mária Terézia évtizedeken át szorgalmazta a járási egészségügyi személyzet kiépítését, 1780-ban három megyében még egyetlen hatósági seborvos sem működött, tizenhét megyében pedig nem alkalmazott a nemesi közösség egyetlen szülésznőt sem. A jelentésszerűsítőben szereplő bábaadatok nem mindig teljesen megbízhatóak, mert néhol a rendszeresített létszámot, nem pedig a tényleges helyzetet tüntették fel a megyei orvosok. Viszonylag kevés volt az olyan

⁶⁰ Krász L. 2005b; Krász L. 2007; Krász L.–Deáky Z. 2005.

⁶¹ Lange M. 1793: 144–148; Kapronczay K. 2007: 107–108.

⁶² Wolff A. 1793: 208–210.

⁶³ Hajdu L. 1982: 27–28.

megyék száma, amelyben 1780-ban már több felcsert alkalmaztak, mint ahány járása volt a megyének. Kezdetben néhány – nagyobb vagy fontosabb – járásban, bizonyos idő elteltével mindegyikben alkalmaztak seborvosi feladatkört betöltő hatósági személyt, majd – amikor a teher elviselhetetlenül megnőtt – újabb funkcionáriusokat állítottak be, így ezek száma felülmúlta az igazgatási szervezeti egységek, jelen esetben a járások számát is. Nem működött járási felcser Pozsony, Győr és Moson megyében (utóbbi kettőben erre lehetőség lett volna, de a megye e tisztségeket nem töltötte be, mivel a városi (Pozsony, Bazin, Modor, Szentgyörgy) orvosok, felcserek, bábák az adódó beteg és szülő nőket ellátták. Ugyanez volt a helyzet a bábákkal kapcsolatban is: „státusz” volt, de azt nem töltötték be. Viszont a központi régióban működő magyarázat itt már nem volt érvényes. Az alábbi megyékben (ezért a kancellária generális tabellájában a bejegyzés e megyéknél mindenütt a „felveendő”, „conducendae”) volt: Arad, Bars, Borsod, Csanád, Csongrád, Gömör, Győr, Komárom, Moson, Sáros, Szabolcs, Tolna, Torna, Turóc, Ugocsa, Ung vármegyékben nagyon is szükség volt további bábákra.⁶⁴

Az alapvető kérdés azonban itt is az: egészséges-e, hogy a nagy megyékben éppúgy egyetlen ember vállalja nehezdedjen az egészségügyi igazgatás irányításának, végrehajtásának minden terhe, mint a náluk tízszer, tizenötször kisebb törvényhatóságokban (egyebek közt Csanádban vagy Torna megyében)? Megengedheti-e a formálódó produktív állam kormányzata azt, hogy alapvetően fontosnak ítélt feladatok ellátásának továbbra se legyenek biztosítva a személyi és szervezeti feltételei? Ezt a kérdést kellett megválaszolniuk a jozefinista reformereknek Mária Terézia uralmának végén, amikor József mint társuralkodó birodalmában feladatot kapott.⁶⁵

Figyelemre méltó, hogy Békés vármegye 1768-ban, amikor a Helytartótanács felszólította, tartson megyei hatósági orvost, megírta, nem tudja megvalósítani, mert nincs orvos, és nem is látja értelmét, tizenöt éve tartanak ugyanis hatósági sebészt, de senki nem megy hozzá. Kezdetben az sem segített, ha a központi kormányzat magára vállalta (1770-től) a vármegyei orvosok és sebészek fizetésének terheit. A Helytartótanács jelentéseket kért és rendeleteket adott a vármegyéknek (különösen a keleti határszélen Máramaros, Bereg, Ung, Zemplén, Bihar területén) a hiányok pótlására, a megfelelő minőségű orvosok, borbélyok, bábák kötelező alkalmazásáról és a vizsga nélkül működő orvosok, sebészek, bábák tiltásáról. A Helytartótanács – jobb híján – a hadseregből kiöregedett német katonáorvosokat helyezett ki pótlólag a vármegyékbe, de azok meg nem ismerték a helyi viszonyokat, a nép nyelvét nem értették, és hiába gyógyították ingyen a betegeket, a falusiak nem fordultak hozzájuk. Ugyanakkor, amíg a vallási megkülönböztetés hátráltatta a hivatalviselést a protestánsok előtt, akik a külföldi egyetemjárás tilalma miatt is hátrányból indultak a gyógyítói, orvosi hivatás megszerzésében, addig a bábák irányában az állam megengedő maradt vallási felekezettől függetlenül. Amíg más köznépi, tanulatlan gyógyítókkal szemben a „kuruzslás” vádjával szigorú orvosrendészeti felügyelet alakult ki, a bábáság intézménye ennél lassabban és óvatosabban változott. A hazai gyógyítók közül a köznépi bábákat valójában átmentette a törvény, csak központi képzés, ellenőrzés és némi vizsga (eskü) volt az ára. A falusi bábák sokasága, ha nem is írástudatlan volt, de még az elemi iskolai tananyag megszerzéséig is nehezen jutott el.

A bábatevékenység közegészségügyi hasznosítása a laikus bábák adminisztratív felméréseivel indult. A „rossz bábák” megnevezésével, megjelölésével, tevékenységük kontrolljával, esetenként tevékenységük tiltásával, ha kellett büntetésével csak innen nézve számolhatunk. Onnantól kezdve lett a bábatevékenység nyilvános szerep, amikortól a hivatásos orvosok részére előírt kötelező feladat lett a bábák fölötti felügyelet. A rossz bábák elleni vádak ugyan már a XVI. századtól jellegzetes elbeszélései a boszorkány-büntetőpereknek, de a XVIII. században lesznek az efféle magánvádakból közösségi tétellel rendelkező esetek. Példaként említhetem 1760-ból Dés város iratai közül a Balázs Judit és Borbála asszonyok ellen felhozott ítéletet, akik minden bizonnyal bábatevékenységük miatt kerültek a bíróság színe elé. Bűnük titkos magzatelhajtás, gyermekvesztésben való közreműködés volt, amit *babonás cselekményeikkel* tetézték:

A jó ki, hogy midőn grávida lett volna az egyik actrix, sok utakon-módokon, úgymint emelésekkel, ugrásokkal, nehéz kenetésekkel és egyéb babonás mesterségekkel kívánta nála levő gyermekét elveszteni [...] midőn idétlen gyermeke el is lett. [...] egy másik asszony gyermekének egyik karját születésekor elszakasztotta, mely miatt meg is holt volna.

A vád szerint szülés után az asszonyok mását (placenta, magzatburok) eltették, azt fordított tenyérrrel elásták, hogy azzal a gyermekszületek számát korlátozzák. Más alkalommal a fiúgyermekek elmetszett köldökét pogácsába süttették azért, hogy annak adják be, aki magtalan óhajtott maradni. Ma úgy neveznénk, tiltott szervkereskedelemmel foglalkoztak. Az asszonyok az efféle praktikákat amúgy a maguk kárán „tanulták” meg, ám mivel hatékonynak találták, másokon is előszeretettel és természetesen pénzért gyakorolták: például „fehér fonalon cinnel” eresztettek pácienseik méhébe, hogy meddőséget okozzanak. Már kifejlődött magzatot éppúgy el tudtak masszírozni, mint a

⁶⁴ Hajdu L. 1982: 35.

⁶⁵ Hajdu L. 1982: 27–28.

fogantatást megakadályozni: „ha megfűrösztöm, masszérozom, soha gyermeke nem lesz” a betegüknek, vallották.⁶⁶ A gyermektelenség elérése, a termékenység lassítása, a magzatelhajtás a rossz bábák bűne (valójában a születés-szabályozás bevett gyakorlata) volt. A boszorkányság vádja legtöbbször csak ehhez a felderített gyanúokhoz tapadt további bűnösszegződés gyanánt. Ezért is érthető, hogy olyan sűrűn fordult elő a bábák elleni boszorkányperekben a magzatelhajtás bűnténye. Hasonló következtetésekre jutott Lyndal Roper is, aki egyúttal felvetette, hogy a gyermekszülésben gyakran előforduló problémákból eredő boszorkányperek az általa vizsgált délnémet területen nem annyira a bábák ellen irányult, mint inkább a szülésnél segédkező asszonyokat vette célba. Hosszú távon őket kellett a szülő asszonyok környezetéből kiiktatni és a bábák orvosi nézőpontból „fekete” vagy „szürke” tevékenységét kifehériteni.⁶⁷

A laikus gyógyítók egyértelműen a kuruzslók, tudatlanok kategóriájába tartoztak, és veszélyes konkurenciát jelentettek a tanult, vizsgát tett és immár jogosítványokkal rendelkező gyógyítók piacán. Ezt az erős konkurenciát csak adminisztratív úton – hol tiltással, hol büntetéssel – tudták megtörni. A gyógyítók hatósági figyelemtől mentes zónáját egységesen a „kuruzslás” kategóriájába utalták, amit a törvény szerint tömlöccel vagy legalábbis az 1770-es évektől részben pénzbüntetéssel, alacsony rangúaknál olykor egyszeri botozással lehetett büntetni, vagy a helyes és hiteles gyógyító eljárásokra kényszeríteni.⁶⁸ A Helytartótanács rendeletei a hiányzó orvosok (Máramaros, Bereg, Ung, Zemplén, Bihar stb.) pótlására a vármegyékben és városokban megfelelő minősítés és vizsga nélkül működő orvosokat és sebészeket hagytak ugyan működni, de ott, ahol voltak tanult orvosok, a törvény szigorúan utánanyúlt a gyógyítási piac „torzítóinak”. A helyzet azonban nem volt ennyire egyértelmű, mivel a piac megrendelői oldala nagyon sokáig kitartott az általa választott, és nem az állam által garantált szereplők mellett.

1759. július 20-án a tápiószelei ifj. Berkó György szabályos menlevelet írt „Böcsületes Kovács István Orvos Ember” eredményes működéséről, hogy őt a váci úriszék büntetői törvényszékéről kimentse. A nagykái közne-mes „testimonialist” (tanúsító levelet) állított ki, hogy igazolja, őt Kovács István sikeresen gyógyította meg. Ebben „meggyőződéssel” vallotta, hogy a perbe fogott és kényszerítő vallatással is megkínzott gyógyítót jól ismeri: „ezen becsületes Kovács István nevű orvost tovább is igaz, jámbor és hathatós embernek ismerem”.

Mindemellett a perben a vád Kovács Istvánt „ördögös” gyógyítónak tüntette fel, aki 1759-ben Prinner János mészáros halálát is okozhatta. A mészáros szárazbetegségben szenvedett. Egy barátja Nagykátán összetalálkozott Kovács István vándor „orvossal”, aki éppen ott praktizált, természetesen mindenféle hatósági engedély nélkül. Itt beszéltek róla, hogy a zsámboki mészároszt szintén szárazbetegségből, másokat pedig „nehéznyavalyából” gyógyított meg. Kapva a jó híren, elhívta Vácra Prinner kezelésére. Kovács István Prinnernek fehér ürömből készült fürdőt rendelt. A mészáros azonban az első fürdés alatt meghalt. Ez okozta Kovács vesztét, akit ezért még tortúrán is vallattak. Tisztában lehetett vele, miképpen kell vallania a püspöki uradalom úriszéke előtt, hogy az ördögség vádját magáról lemossa. Ezért a neki tulajdonított ördögi kísértést (ti., hogy a gyógyításait az ördög befolyásolni akarta), mely őt is megkörnyékezte, a tortúra vallomása szerint mindig imádsággal ellensúlyozta. Mindemellett bevallotta, hogy tudományát egy „ariánus” baráttól nyerte, aki súlyos betegségéből őt meggyógyította. Utána megtanította az orvoslásra, mondván neki: „Gyógyíthatasz betegeket mindennemű füvekkel, fáknak és köveknek ereit megismered!”

Így jutott hozzá tudományához, amit azóta is – a betegek hasznára és isteni segedelemmel – gyakorolt. A nyavalyatöröst szarkafészekből főzött vízzel mosogatta, Prinnernek ellenben gólyaszírt szánt, de nem lehetett rajta segíteni, mert csontjai tele voltak véres vízzel. Így Prinner tőle függetlenül is meghalt volna. Kovács a büntetést ugyan megsúszta a tortúrán tanúsított magatartásának köszönhetően, de a gyógyítást minden bizonnyal abba kellett hagynia.⁶⁹

A „kuruzslóvá” minősített illegális gyógyítók elleni fenyegetések száma, különösen ott, ahol a vádak a babonás tevékenységekkel együtt rótták fel, az 1770-es években sem csökkent. Külön rávilágít az esetek akut voltára az a tény, hogy több vádesemény akár még az uralkodónőt is tevékeny közbeavatkozásra készítette. 1770. augusztus 16-án Mária Terézia leiratot intézett a Helytartótanácsához, melyben közölte, hogy Flehel katonai orvos, Leduc katonai kirurgus és Perathonner orvosdoktor feliratot küldtek hozzá, melyben azt panaszolták, hogy Arad megyében a hatóságok eltűrik olyan személyek orvosi működését, akik semmiféle orvosi képesítéssel nem rendelkeznek. Sőt, egy Jett Anna Mária nevű vénasszony, akit a szülészetből levizsgáztattak, de az a legnagyobb tudatlanságot árulta el, nemcsak bábáskodik, hanem különböző kuruzsló gyógymódokat is alkalmaz. Jett Anna neve később, 1784-ben még Kassán is feltűnik, amikor ugyancsak kuruzslás vádjával kell a városi magisztrátusnak vele foglalkoznia.⁷⁰ 1770-ben, Aradon nem hajtották végre azt a rendeletet sem, hogy csak szakképzett és vizsgázott bábát alkalmazzanak javadalmasként, mert a bábát vizsga nélkül foglalkoztatták. Továbbá a megyében igen nagy számban voltak fertőzött prostituáltak, akik büntetlenül folytathatták káros tevékenységüket, mivel a bábák őket sem vizsgálták meg vagy jelentették le, szólt a nem túl hízelgő jelentés. Az uralkodónő végül megjegyezte, hogy a panasztévő orvosok-

⁶⁶ Bálint Nagy I. 1928: 196–199.

⁶⁷ Roper L. 2004: 222–227.

⁶⁸ Linzbauer X. F. 1852. II: 574, 646; Linzbauer X. F. 1856. III: 89–97, 254, 338, 342; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 538, 588; Oláh A. 1986: 89.

⁶⁹ Horváth M. F. 1996: 136–141; Jakus L. 1987: 55.

⁷⁰ MNL MOL C 3 Lad. A, Fasc., No., lig., Kassa 1784. szeptember 13.; Daday A. 2005: 458.

kal szemben nagy az ellenszenv a megyében, így ők a helyi hatóság ellenében képtelenek hivatásukat gyakorolni. A császárnő felhívta a Helytartótanács figyelmét arra, hogy az anomáliákat szüntesse meg és intézkedéseiről tegyen jelentést. A leirathoz mellékelte az orvosok panasziratát, mely az említett kuruzslóasszony levizsgáztatásáról szólt. Az orvosok által összeállított, a szülészet köréből származó kérdésanyag igen terjedelmes volt, ahol feljegyezték az említett kuruzslónő válaszait is:

1. Mit kell tennie a bábának, kit egy olyan szülőasszonyhoz hívnak, kinél a fájdalmak már jelentkeznek? // Felelet: Meg kell állapítania, hogy valódiak vagy hamisak-e a fájdalmak.
3. Mi a teendője, ha már megvannak a fájdalmak? // Felelet: Megfüstölöm a szülönőt anyafüvel (Mutter-Kraut).
4. Mi a hatása ennek a fűnek? // Felelet: Az ereje egyik fájdalmat a másik után húzza.
16. Ha először a köldökzsinór jön ki, mi a teendő? // Felelet: Visszanyomkodom az ujjaimmal.
19. Mi a teendő, ha a magzat a vállával fennakad a szeméremcsonton? // Felelet: Borogatást alkalmazok, s akkor a magzat saját magától meg fordul és kibújik.
20. Ha az anyának vagy a magzatnak pusztulnia kell, melyiket kell életben tartania? // Felelet: Az anyát, de mielőtt a magzaton erőszakot alkalmaznánk, meg kell keresztelni.⁷¹

Mivel a panasztevő orvosok részletesen leírták a kuruzslónő kétes ténykedését, így ennek alapján a Helytartótanács augusztus 23-án kötelező jelentést kért az Arad megyében tapasztalt „anomáliákról”. A megye újabb tanúkat idézett be, köztük egy plébánost, aki arról beszélt, miként mennek az emberek ehhez a vénasszonyhoz vizeletüket cipelve, a tanult orvos emberek nem kis bánatára. Kiderült, hogy az orvosi diagnózist mímelő nő a vizeletjóslatokért (*uromantia*) nem kevés pénzt szedett be a hiszékeny páciensektől, és hiába bizonyították be az orvosok, hogy jóslatai hazug koholmányok, az emberek tömegesen fordulnak hozzá. A vármegye jelentésében keserűen írták le, hogy „a tudománynak nincs a városban becsülete”, ezért hát „a hasonló a hasonlóknak örül” (*similis simili gaudet*), ahhoz megy, aki vele szóba áll. Ha a világ azt akarja, hogy becsapják, és mindenkire haragszik, aki megpróbálja ezt megakadályozni, hát az ellen nincs mit tenni, szólt a konyhafilozófiai tanulság a végén. Jett Anna amúgy sikeres volt nemcsak az orvosi diagnosztizálásban, de a boszorkányazonosításban is. Az orvosok által „spas modicus”-nak, vagyis „hysteriának”, „hypochondriás betegségeknek” leírt bajokat az említett asszony „rontás”-nak, „varázslat”-nak nevezte, vagy épp kijelentette, hogy a betegeket az ördög szállta meg. A plébános jól látta, ha hagyják a mindentudó kuruzslónőt tovább működni, az nemcsak a kirurgusok kenyerét veszi el, de ő maga is munka nélkül marad az ördög elleni küzdelemben. Sőt, ha szaporodnak az asszonyi bajok diagnózisai, az a házastársak közötti viszály élesedését okozhatja, így a gyógyítással együtt járó nyugalom helyett újabb bajok elébe kell nézni.⁷² **(3. kép)**

A fenti látletelek alapján kijelenthetjük, hogy az 1750-es és az 1760-as években a közgyógyításnak mai értelemben vett rendszere nem működött. Helyette volt a gyógyításra szakosodott személyek piaca, melyben a feladatokat és a megoldásokat a megrendelői oldal kereslete és a szolgáltatások spektrumát biztosító (vagy nem biztosító) kínálat döntötte el. A rendszer legmeghatározóbb eleme a páciensek, a mágikus-gyógyító eljárásokat igénybe vevő *kliensek* csoportja volt, amely természetesen nem alkotott homogén és összefüggő közösséget, tagjainak társadalmi hovatartozása pedig nagyon vegyes volt. A gazdagabbak egészen más részét vették igénybe ennek a piacnak, mint a szegények, az átjárás pedig közöttük hol egészen egyértelmű volt, hol meg teljesen irracionális.

A mágikus-gyógyító eljárások alkalmazói, a *mágikus-gyógyító tudást képviselők* egy megrajzolható kapcsolatrendszerben működhettek, ám ez a kapcsolat ad hoc elven tartotta össze a szereplőket, és sokszor a konkurenciaharc dinamizmusa határozta meg a kapcsolat tartósságát. A gyógyítási piac nem volt független a *mágikus piac* kapcsolat-hálójától, melyben éppúgy szervesült a helyi hatóságok által fenntartott gyógyítói, diagnosztizálói (boszorkányazonosítók, jósok) szerepkör, mint a gyógyítástól függő mágikus-gyógyító praktikák, akár családi, „házi”, közösségi, vagyis laikus köre. Ez is részben-egészben lassan belenőtt a közgyógyítás kezdetben nagyon foltos és lyukas, majd egyre jobban foltozott és szélesedő szövetébe, mely a XVIII. század közepéig éppúgy nagyon tagolt volt, és éppúgy a rendi társadalom ezernyi autonómiájára és kiváltságára oszlott, mint minden más, a társadalom szükségleteit ellátó intézmény esetén. A családi körön belül használt házi patika könyvek közül kiemelkedik báró Zay Anna (1680–1733) kéziratosa *Herbárium*a. A könyv 140 oldalas, és 470 receptet tartalmaz. Többnyire növényi eredetű gyógymódokat ismertet, bár néhány állati eredetű „orvosságot” is említ. Fejfájásra és pestisre például elevenen kettévágott fekete galambot javasol, melyet a fejre kellett kötni. A kakastaréj vérének szintén gyógyító erőt tulajdonított az akkori orvostudomány a könyv szerint. A mű nyelvtörténeti jelentőséggel bír a különleges, magyar népi növényneveknek köszönhetően.⁷³ **(4. kép)**

A közgyógyítás hálójában kezdetben nem volt több mint egyénekként és esetileg szerződött személyek beszélő (hivatalos fórumon már levelező) hálózata, melyhez árukapcsolás szintjén, a felügyeletüket ellátandó, de már ekkor

⁷¹ MNL MOL C 26 Lad. A, Fasc., No., lig., Arad 1770. augusztus 26.; Daday A. 2005: 463–464.

⁷² Daday A. 2005: 463–464.

⁷³ OSZKK Quart. Hung. 2815; Zay A. 1718/1979.

önszerveződő társulásokat alkotó orvoslásban érdekelt céheket is kapcsolhattak. Az egyéni orvosok szűk rétege mellett szép számban voltak képviselve – általában a városi, mezővárosi közösségekben – a sebgyógyítást végző borbélyok, seborvosok korporációi. A gyógyítói piac céhek által és az orvosrendészet által uralt rendszere mellett ezernyi gyógyító, bába, fogorvos, patikárius látta el pácienseit hol hivatásszerűen, hol pedig alkalmi alkuk keretén belül. A mágikus piacnak a gyógyítók piacához való viszonyát hol az *azonosulás*, hol az *elhatárolódás* jellemezte. Valójában sokkal nagyobb területű lehetett a két piac közös halmaza, mint a különálló részeik. A mágikus piac lényegében elválaszthatatlanul működött a gyógyítók piacától és viszont. Működésüket a páciensek felől jövő *kereslet* és az általuk gerjesztett *kínálat* határozta meg.

Mindkettőt felügyelték – kisebb-nagyobb mértékben – az állammal összefonódva működő intézmények, így a *jogszolgáltatás*, az *egyházak* és a *hivatásos gyógyítók, orvosok* szervezetei (jogosítvánnyal rendelkező céhek és egyének). A kontroll azonban nemcsak azt jelentette, hogy tiltották, túrték, esetleg támogatták a piac működését, hanem olykor az intézmény képviselői maguk is részesei voltak annak. Az igazságszolgáltatásban bár a kontroll volt a meghatározó, de felismerhetőek még a boszorkányperes eljárásokban is azok a mechanizmusok, amelyek a társadalom megjavítását és az egyének gyógyulását voltak hivatva elősegíteni nemritkán mágikus eszközökkel. Szintúgy az egyházak – a katolikus és a protestáns egyházak egyaránt – szertartásaikkal, rítusaikkal, a karizmatikus erővel rendelkező tagjaikkal *konkurenciát jelentettek* a mágikus és a gyógyító piac laikus szereplőinek, és kontrollt gyakoroltak azok felett.

Hogy ki uralta ezt a piacot, az állam vagy az egyház, esetleg mindkettő, az a XVIII. század nagy kérdése volt. A kérdés pedig az oktatás területén dőlt el, majd pedig ugyanúgy, mint minden mást, a központi adminisztráció segítségével sikerült a társadalom szájába adni. Hogy bevették-e ezt a „gyógyszert” vagy sem, ugyanúgy hosszú küzdelemben és gyakran parttalan viták árán dőlt el. Ha a XIX. elejéről visszatekintve, vagy a gyógyítás intézményesült forrásait kizárva és más forrásokat (például a boszorkánypereket) bevonva nézzük Mária Terézia korának ebbéli vívmányait, még úgy is tűnhet, hogy alig történt valami. De igazságtalanok lennénk, ha így járnánk el. Álljon itt egy széles platformot jelölő lista, melyben az 1–3. oszlopban lévők viszonylag kis számban, míg a 4–5. oszlop szereplői viszonylag nagy számban voltak jelen a betegségek és bajok nagy szükségében. **(5. kép)**

Ha megelégednénk azzal, hogy pusztán a szakképzett orvosok nézeteit regisztráljuk, furcsán hiányos képet adnánk egy olyan társadalomról, amelynek nagy többsége másként gondolkozott. Maga az orvosi funkció is csak e nagyobb közegben mérhető fel reálisan. Legalább néhány vonással ezt is jellemeznünk kell. A merev szétválasztás már csak azért sem egészen indokolt, mivel mai tudásunk szemszögéből nézve nem mindig volt minőségi különbség a bontakozó orvostudomány szakmai gyakorlata és az egykorú empiria között. Ami persze korántsem azt jelenti, hogy figyelmen kívül hagyjuk vagy egybemossuk a szintkülönbségüket. Ez csak annyit jelent, hogy az egészet kell együtt szemügyre vennünk. Vagyis az egyik oldalon a valóban nagy jövőjű orvostudomány kezdő lépéseit, jobb-rosszabb racionális magyarázatait látjuk, amelyekben maga a racionális megközelítés vagy legalább annak igyekezete tűnik fel; a másik oldalon pedig azt a múltból örökölt sajátos szemléletmódot vehetjük észre, amely a természet és vele az élet – az egészség, betegség, gyógyítás – problémáit alapvetően a *nem racionális* nézőpontból válaszolta meg. **(6. kép)**

A részletek kicsiny és olykor jól felismert realitásai szétválaszthatatlanul összevegyültek a „babonákkal”, vagy egy olyan világképpel, amely „természetes módon” természetfeletti erőkkel volt benépesítve. A bajokat a természetfeletti magyarázták, hogy láthatóvá tegyék és így hatástalanítsák. Ez így a hagyományos szóbeli kultúra hiedelemvilága volt. Elsősorban a parasztoké, de időszakunkban még nem csak azoké. A XVIII. század elején még művelt főnemesek is nemegyszer komolyan hittek a táltosokban, a boszorkányokban, a titkos varázsszerekben, olyan mágikus erőkben, amelyek nemcsak magánéletük, hanem a politika vagy a hadműveletek alakulását is befolyásolni voltak képesek.⁷⁴

Halmágyi István is megemlítette naplójában, hogy hiába fordult orvoshoz a skorbutjával, végül is kénytelen volt Szöcs Mihálynét, a híres gyógyító vénasszonyt felkeresni. Számos főúrnak, „nagy házat vivő” nemesnek volt ugyan háziorsosa, ennek ellenére reménytelennek tűnő betegségekben vagy a betegség súlyosra fordultával nemegyszer laikus gyógyítót vagy kuruzsló vénasszonyt fogadtak a kastélyukban.⁷⁵ **(7. kép)**

A boszorkánypercek azért kapcsolódnak ide közvetlenül, mert az egykorúak szemében a rontás és annak gyógyítása tulajdonképpen ugyanazon mágia két oldala volt. Ha a gyógyításhoz természetfeletti erők segítségével kellett, akkor ezeket a beavatott mozgósíthatta kártevésre, akár mások ellen is. Egyes perbe fogottak babonává váló „tudományának” konkrét elemei részben a tudomány keretein belülről érkeztek. Tudásuk például olyan gyógynövényismeretre ment vissza, amelyet a XVII. századtól kezdve a herbáriumokban és más feljegyzésekben is megtalálunk. Csakhogy e növényeket ők nem esetleges fizikális hatásuk miatt használták, hanem bizonyos mágikus eljárások részeként. Tehát csak bizonyos helyen, időben és módon gyűjtött, illetve felhasznált növénynek tulajdonítottak varázserőt vagy épp mágikus, gyógyító, rontáselhárító hatást.⁷⁶

⁷⁴ Bever E. 2008: 339–371.

⁷⁵ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 46, 120; Friedrich I. 1977: 67.

⁷⁶ Bever E. 2008: 215–334.

A realitások nemegyszer mellékesnek tündek. Kristóf Ildikó egy monográfiában és több tanulmányában is a debreceni boszorkánypercek esetei alapján írta le a lokális gyógyítási piac működését, szerkezetváltozását. Debrecenben a boszorkánypercek vádlottjainak mintegy 31%-a (45 fő) volt a populáris gyógyítás és/vagy mágia gyakorlója. Az itt említett büntetőpercekben „tudósasszonyok” vádaskodtak más „tudósasszonyokkal”; bábák vádoltak más bábákat, és – néhány XVIII. század eleji esetben – hivatásos borbélyok és hivatásos (a helyi bábatársaság tagjait képező) bábák tanúskodtak „populáris” megfelelőik ellen. A vádakban itt is feltűnt az ellenfél eljárásait „ördöginek”, „illegálisnak” minősíteni. Az effajta, a XVIII. század második felébe nyúlóan megszorodó boszorkányvádaskodások itt a debreceni helyi egészségügy átszerveződésének, intézményesedésének folyamatát tükrözték. A mágikus szakértők elleni vádaskodások a lokális egészségügy fokozatos átszervezését, centralizálását szegélyezték, ahol önálló bábatársaság jött létre a tisztulás eredményeként, ahol fontos feladatot látott el a városi borbélyok kara élén az őket is felügyelő városi orvossal.⁷⁷

Kevésbé ismerjük ugyanakkor a gyógyítók tevékenységének és rivalizálásának országos szóródását, elterjedését vagy az egyes helyi szakértők eltérő tevékenységi körén is alapuló lokális változatokat. Ezek mindegyike a lokális gyógyítási piac medikalizációs folyamatába ágyazódva alakult át, melynek során a korábbi laikus szakértők hagyományos presztízse meggyengült, és nemcsak alulról, hanem felülről is kifejezett támadások célpontja lett. Debrecen és Bihar megye egyes helységein kívül jelenleg Hódmezővásárhelyről, Kiskunhalasról, Nagybányáról és Kolozsvárról állnak rendelkezésre a gyógyítási piacot szemlélő esettanulmányok.⁷⁸ Egy nagyobb összegzésben Kis-Halas Judit a XVIII. századi Dél-Dunántúli gyógyítási piacát térképezte fel, részben a boszorkánypercek alapján, és ebben kitért a páciensek és a gyógyítók közötti konfliktusok boszorkányvádaskodássá alakulására is.⁷⁹

Ennek a világnak a változásait, ahogy erről már Kosáry Domokos is fogalmazott, „a babona és az empiria belső arányának alakulása” határozta meg. Ezeket olyan forrásokból is rekonstruálni tudjuk, ahol a szóbeli hagyományt írásban is rögzítették. Ilyenek voltak a már említett boszorkánypercek iratai, vallatási jegyzőkönyvei, de idesorolhatjuk még a régi kalendáriumok széljegyzeteit is. Váli Mihály (1710?–1772) személyében például egy olyan házi gyógyítót ismerhetünk meg, aki füvesasszony nagynénjétől tanulta az empiriát, kalandos éveit alatt tábori sebész volt Itáliában, de akit az olyan szakképzett orvosok, mint Torkos Justus János, vagy utóbb Weszprémi István reménytelenül kontrárnak tekintettek.⁸⁰ Váli nem is tudta kiadatni sem herbáriumát, amelyet 1751-ben gróf Erdődynek ajánlva írt, sem ennek további átdolgozásait és változatait. Kéziratai közül csak halála után látott napvilágot – erdélyi szerzetesek költségén és némi beszúrással a szentelt víz szerepéről – a *Házi különös orvosságok* (1773), majd utóbb *Házi orvos szótáratska* (1792) című kis könyve. Váli személye együtt példázta a paradigmaváltás szükségességét és ugyanennek a lehetetlen küldetésből való felismerését: orvosra szükség van, de mit tegyünk, ha nincs. Benkő Sámuel is, aki megemlíttette a himlőről írott könyvecskéjében (*A' hójagos himlőről való tanácsadás*, Kassa, 1781), hogy ha valahol valamilyen járvány üti fel a fejét, senki másra nem számíthatunk, csak magunkra, mert közegészségügy az nincs. Ezért is fontos az önképzés. Benkő ezt amúgy nem a parasztnak, hanem a tanulni vágyó földesuraknak címezte, felhívja a figyelmüket arra, hogy a kegyúri jogok gyakorlása mellett szükséges a birtokaikon élők életéről – akár azok egészségét értve rajta – gondoskodniuk. Ha a földesúr kegyes és jó volt, akkor a birtokain élők egészségéről is gondoskodott. Ha nem, úgy a földesúr sem menthetett meg senkit a járvány következményeitől. Épp ezért volt fontos a földesurak egészségtudatát is kiművelni:

Szép, és ditséretes példát adott másoknak az elmúlt esztendőben a' Nemes Egri káptalannak Nagy Méltóságú Nagy Prépostja, mostan pedig Erdélyi Püspök, Gróf Battyáni Ignácz Úr Ő Excellentiája; mihelyt meg-hallotta, [...] hogy Szomolya nevű helységben a' kisdededek a himlőben számosan meg-halnak, nem tsak hirt adatni méltóztatott, hanem Orvosságot-is a' betegek' számára ingyen parantsolt, vólt-is haszna; mert tsak hamar szoros rend-tartással, és kámforral a' kisdededeken a halált meg-állítottuk.⁸¹

A Bethlen család tagjai közül már a kortársak előtt is nagy tisztelet övezte gróf Bethlen Katát (1700–1759), aki főleg a botanikában volt jártas. 1759-ben írt és ki is adatott egy imádságokat tartalmazó munkát *Védelmeső erős pais, melylyel a kísérteteknek tűzes nyilai ellen, a világi életben szüntelen fenforgó nehéz hartzok között nemtsak oltalmazhatja magát, hanem azokat diadalmasan meg-is győzheti [...] a keresztyén ember* hosszú címmel (Nagyszeben, 1759). Bethlen Kata udvari papja Bod Péter volt, aki halotti búcsúztatójában (*Tiszta Fényes Drága Bibor*) úrnőjének gyógyító tevékenységéről is megemlékezett:

⁷⁷ Kristóf I. 1990: 107–111; Kristóf I. 1991a–b; Kristóf I. 1991/1992; Kristóf I. 1998: 170–176; Sz. Kristóf I. 2002; Sz. Kristóf I. 2002; Sz. Kristóf I. 2016.

⁷⁸ Kiss A. 2003b; Komáromi T. 2002a; Komáromi T. 2002b; Kis-Halas J.–Tóth G. P. 2003: 28–29; Benkéné Sándor I. 2003; Klaniczay G. 2010; Klaniczay G. 2014; Kis-Halas J. 2008; Kis-Halas J. 2015; Kis-Halas J. 2017.

⁷⁹ Kis-Halas J. 2019.

⁸⁰ Ernyey J. 1921; Bencze J. 1964: 237–261; Bencze J. 1965: 281–309.

⁸¹ Benkő S. 1781; Friedrich I. 1977: 67.

Sokszor a betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek s megorvosoltattak,
Messze földről oda néha hozattattak,
Könnyebbülést vévén rá áldást mondottak.⁸²

Az újabb orvostörténeti kutatás számos olyan XVIII. századi kéziratos gyógyító könyvet is napvilágra hozott, amelyet birtokos nemesi családok tagjai írtak le, és ők is használták, nemegyszer több nemzedéken át. Vizsgálatukból – többek között – az derült ki, hogy a receptgyűjtemények ha ugyan nem is mellőzték a mágiát, de egyre tudatosabban az empiriára szorítottak, miközben a konkrét ismeretanyaguk rendszerint még a régi, XVI–XVII. századi hazai, illetve német, részben olasz herbáriumokból, receptes könyvekből eredt. Továbbá jól látható bennük az a tendencia is, hogy e házi empiriának voltak paraszti folytatói, főleg olyanok körében, akik – mint számadó juhászok, kocsisok, uradalmi kovácsok – megtanulták a nemesi háztartásokban érlelt gyógyítói gyakorlatot. Végül pedig azt, hogy, midőn a birtokos nemesség már elszakadt e hagyománytól – szemléletileg és gyakorlatilag egyaránt –, akkor ezek a paraszti gyógyító emberek lettek annak egyedüli letéteményesei. Idézzünk néhány példát is.⁸³ **(8. kép)**

Egy nyolcadrét nagyságú, 227 lapot számláló, *Doktorkönyv* című, valószínűleg a XVIII. század végén írt kéziratos könyv a XIX. század végén került Berhidáról a Veszprém Vármegyei Múzeumba. A szép írásképpel rögzített könyvecske ember- és állatorvoslással foglalkozó részre tagolódik. Az orvosló részben néhány bemásolt recept meg-egyezik az N. Váli Mihály *Házi orvos szótáratska* című könyvében (1759) található megfelelő receptekkel, azonkívül az állatgyógyászati része gyakran szó szerint azonos Mesterházy Péter XVII. század végéről származott kéziratos lóorvosságaival. Vajkai Aurél ismertette ebből a könyvből azokat a hiedelmekkel teli, a hétköznapi életet mágikus praktikákkal segítő, olykor ráolvasást vagy konkrétan írással varázslást ajánló recepteket, melyeknek minden biznnyal van reformáció előtti tudásrétege is. Látható ez abból is, ahogy az egyik recept az istenítéleti tűzpróbán való megfelelést segíti elő. Más receptek szinte emberfeletti képességeket is eredményezhetnek (láthatatlanná válás, sötétben látás, értse a madarak nyelvét, gyors legyen), vagy a törvényt megkerülhesse, másokat saját akaratára kényszeríthessen (elérni lehet, hogy szeressék, vagy hogy gyűlöljék):

- (Hogy az ember egymást m[eg]utállya.) Holt ember csontján az melly likas vagy bort vagy pálinkát bocsás állal kétszer háromszor ad meg Inya használ. (Item.) Fogj Szent györgy nap előtt büdös férget Száricsd m törd porrá add m Inya vagy borban vagy Pálinkában használ.
- (Hogy mindenek Szeressenek.) Az melly kigyó mint Szent havábo ki bújik a bőribül azt az bőrt törd porra hincsd az fejedre egy keveset mindenek fognak Szeretni. (Sebet is Jo Véle hinteni.)
- (Hogy mindenek előtt kedves légy.) Szarkának a Szívét ha hordozod nálad mindenek előtt kedves lész.
- (Ha valakitől Valamit akarsz kérti.) ird az Job karodra EG CZ & ox.
- (Jo emlékezetű lész.) Ha az denevér Szívét hordozod nálad.
- (Hogy sötétben is láss.) Fehér mák olajjal ha a Szemedet m kényed Sötétben is lácz.
- (Hogy Jo futos légy.) Az Szárnyos egérnek az bal szemét Száricsd m Idd m ó borban Jo futos lész hogy az paripa sem ér bé.
- (Hogy senki ne Lásson.) Az holló fiát akaszd fői egy fa ágra de úgy hogy réa tuggy menyi és a holló el szégyenli magát és hoz egy követ és azt a szájában teszi és nem láttyák ved ki a szájából és senki nem lát ha nálad léssen.
- (Hogy az ember tüzes vason járjon meg ne égesse.) Mondula olajt kőí venni aval meg kőí kenyi a talpát meg nem ég.
- (A mit olvasol hogy mind m tárcsád.) Az bábukének a szívét v is a nyelvét ved ki szározd m és törd Idd m eczetben éh gyomorra.
- (Hogy az madár Szót m ertsed.) Vegyed a kányának az nyelvét ted mézben és had ott kilenczed napig az után ved ki és ted a nyelvéd alá meny oda holot az madarak szolnak m érted.
- (Hogy álmában másnak titkát ki Jelentse.) Végy meg alut Szamár vért és farkas szarvas kővérit ezt őszve kevervén de hasonló mértékkal légyen belüle mint egy egy globics azal füstöltessék meg az ház te meg fogod hallani az aluvó beszédit.
- (Az aszony mindent ki beszél.) Galambnak a Szivit ved ki és az Vizi békának a fejét Száricsd meg és törd porrá midőn az aszony hányat aluszik hincsd az mellyére és mindent ki beszél.
- (A törvényben hogy nyertes légy.) Kigyó borit hordozd Veled a törvényb nyertes lész.
- (Ha valamid el vész.) Az mirül el lopták v asztralul v ládából v akár honét mess ónét egy keveset ted az leg Jobbik kas méhed alá v m adgyák v hirit hallod.⁸⁴

Egy másik varázslásra készítő recept még abban is segíthette használóját, hogy írni és olvasni akár éjjel is lehessen:

⁸² Bod P. 1762; Szádeczky-Kardoss L. 1922: 546–547.

⁸³ Ernyey J. 1921; Bencze J. 1964; Bencze J. 1965; Friedrich I. 1977.

⁸⁴ Vajkai A. 1941: 115–117.

(Miképpen köllessék az kárbunkulust csinálni.) Fogdoz éjjeli fényes bogarakat mennél többet és azokat össze törvén ted egy ámpolna forma övegben és csugd bé temesd el meleg ló ganében és had ott 15töd napig az után ki vévén facsarj belőle vizet tiszta selyem által azon vizet ted kristál edényben *olly fényességet ad sötétben is akár ki írhat és olvashat nálo bátran.*⁸⁵

A Dunántúlon nyoma van annak is, hogy a köz- és kisnemesi birtokosok Alsó-Ausztriából beszerzett szakkönyveket olvasgatva vasárnaponként számadó juhászokkal megbeszélték az állatbetegségek ellen teendő lépéseket. Németh Mihály számadó juhász híres állatgyógyító volt a XIX. században a Rába vidékén. Halálakor ládájából kéziratos orvosló könyv került elő – amelyet egykor földesurától, Szelestey Gergelytől kapott. Ez egy 1742-ből való német Haushierarzt és egy Wolstein-könyv magyar fordítása (1785) kíséretében került a juhász ládájába. Böröndy Vendel (1701–1799), Nemesdömölk helység kanásza maga jegyezte füzetbe nehézkes betűivel a gyógynövényrecepteket. Hagyatékában egy 1744-ben, Nürnbergben kiadott német szakkönyvet találtak, amelyből rendszerint vasárnaponként a plébánossal fordítottatott magának.⁸⁶

A Kisfaludy család gyógyító könyvét a XVII. század végén kezdték vezetni Sümeg vidékén, és négy nemzedéken át folytatták. Az utolsó bejegyzés 1792-ből való. A *Füveknek és fáknek orvosságos hasznai* cím alatt található a gyógynövények (például az ördögharapta fű, a fecskefű, az egérfark fű stb.), valamint mindazok a tünetek, betegségek, amelyekre használták őket. A Bezerédy család gyógyító könyvében, amelyet a XVIII. század első felében kezdtek el vezetni, ugyancsak olvasható a gyógynövények listája, majd a betegségek és a gyógymódok felsorolása következik.⁸⁷

A XVIII. század első felének társadalmában az orvostudomány hatása igen szűk körre korlátozódott. A nemesi háztartásoknak is főleg azért volt szükségük saját receptgyűjteményre, mert az orvos igen nehezen volt elérhető. Fokozott mértékben állt ez – és nem csak távolsági; közlekedési okokból – a falvak lakóira. A Budához közeli Tynyén – egy gazdasági szempontból fejlettebb régióhoz közeli, és közigazgatási szempontból viszonylag kedvező fekvésű településen – az 1730-as évekig a házi gyógymódokra hagyatkoztak, mert csak ezt követően érkezett ide egy kirurgus.⁸⁸ A Kiskunságot – amelynek népe kiváltságos, szabad paraszti sorban, viszont pástorkodó életformában élt – a kiskunhalasi jegyzőkönyvek szerint riasztó egészségügyi viszonyok jellemezték: szegénység, éhezés, tudatlanság, babona, kuruzslók, kenőasszonyok és boszorkányégetések, a higiénia hiánya és a hullák csókolgatása, amit 1775-ben még külön meg kellett tiltani.⁸⁹ Konyáron, Bihar vármegyében, a Nagy-Sárrét északi szélén, a mocsarak között, ahol a sárral tapasztott, vesszőfonatos viskók szellőzetlen helyiségében télen, salétromos földön, szalmán együtt tanyáztak a gyermekek és a kis háziállatok, az átlagéletkor ez idő tájt a tizenhét évet is alig érte el. A szegénység a régi szokásokhoz való makacs ragaszkodással, hagyományos babonákkal párosult. Orvos ide nem jutott, különösen, mert egyébként is a távoli „úri” világot képviselte. Elmaradottságot, szegénységet, rossz közegészségügyi állapotokat regisztráltak a korabeli orvosi jelentések, és a helyzetet hasonlóan látták még a későbbi (XIX. vagy XX. századi) néprajzi leírások is.⁹⁰

Azon vélemény, mely szerint a földesurak, a nemesség egésze felvilágosultabb volt, mint a tanulatlan köznép, mert szívesebben és bizalommal fordult bajában az orvoshoz, semmint a laikus gyógyítókhoz (utóbb az őket a megbélyegző kuruzsló jelzővel megnevezve), nem egészen felel meg a valóságnak. Jellemző, hogy még maga Károlyi Sándor gróf is inkább bízott a vénasszonyok (*vetulae*) tudományában, mint az orvosokéban. A következő tanáccsal látta el fiának nevelőjét, Szatmári Sámuel:

Ha midőn pedig emberi gyarlóság szerint egészségébe valami változás lenne [...] Tolvay Gáborné, vagy Balogh Györgyné asszonyomnak hírül adván, az mennyire javallják, külső orvossággal orvosoltassék.⁹¹

Nem volt hát alaptalan az az elképzelés, hogy a „kellemetes nem”, vagyis a nők társadalma, külön is részesüljön az „egesség regulái”-nak elsajátításában. Valójában az volt a XVIII. század egyik jelentős felismerése, hogy a köznép egészségén a nők tanításával, az általuk képviselt hagyományos gyógyító tudás elmélyítésével, megerősítésével lehetne javítani. Az ezen alapuló, mai fogalommal közegészségügyi programnak fontos részei lettek a szülészet és a gyermekgyógyászat mellett az orvoslásról írt művek. Mindez még azelőtt indult, hogy a nők nagyobb tömegei olvasni kezdtek volna, vagy hogy az irodalom külön létrehozta volna a női olvasót. Ezt a hátrányt úgy igyekeztek leküzdeni, hogy a nőknek szánt tudást az olvasni tudó férj segítségével, vagyis felolvasás útján juttatták el a célközönséghez. Kiss József, gróf Széchényi Ferenc háziorvosa 1790-ben például azt javasolta, hogy „írás által is lehet tudóssítani az Orvost, hogy ha okossan le-tudja valaki írni állapotját a betegnek”:

⁸⁵ Vajkai A. 1941: 117.

⁸⁶ Bencze J. 1967: 37–114.

⁸⁷ Bencze J. 1967: 37–114.

⁸⁸ Kiss Á. 1963.

⁸⁹ Donáth I. 1953: 83–115.

⁹⁰ Liszt N. 1906; Vajkai A. 1948; Grynaeus T. 1962: 129–155; Oláh A. 1956.

⁹¹ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 19, 52, 12.

Mivel számos településen nincs olyan ember, aki olvasni tudna, de ha ilyenek mégis volnának, általában az otthonukon kívüli gazdálkodási munkákkal foglalatostkodnak, ezért a fentiekben említett könyvecskét a plébánosokhoz vagy a lelkészekhez kell eljuttatni. Ők majd a könyvet többször átolvasva, megértik az előforduló esetek természetét és kísérő jelenségeit, így szükség esetén az egyszerű és tanulatlan embereket nemcsak eligazítják, hanem a körükben élvezett bizalom révén hatásosabban beszélnek rá őket a segítséget adó szerek használatára. Mindezeket túl pedig, hogy az emberek felhagyjanak minden babonás szokással, egyenesen eltanácsolják őket az ördögűzéstől és más hasonló praktikáktól.

Marikowszki Márton (1728–1772), több vármegye egykori főorvosa meg is indokolta, hogy miért bízik az „asszony rend”-ben, akinek *A néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni. irattatott Tissot által* (Nagykároly, 1772) című könyvecskéjét szánta:

[...] az elevebb felebaráti szeretet, állandóbb türelmesség, szüntelen való házok őrzése...” figyelmük és „szentségük” alkalmassá teszik őket az ápolásra.⁹²

Marikowszki igen sokat tett ezzel a néphez szóló egészségnevelő művével. Jellemző az orvosi életútja is. A gimnáziumi és bölcséleti tanulmányokat még otthon, Zemplénben végezte, azután Szászországban, különösen Wittenbergben a matézist és orvoslást tanult. Innen Halléba és Erlangenbe ment át. 1756-ban orvosi címet és rangot nyert. Ezután bejárta ő is Hollandiát, Belgiumot, Angliát, Franciaország és Németország tudományos intézeteit. 1757-ben tért vissza. 1758-ban az evangélikus vallásról a római katolikus vallásra tért át (hogy közhivatalt vállalhasson), és ugyanazon évben, Pozsonyban, az irgalmas rendüeknél nyert orvosi alkalmazást. Innét Vácra ment, és Forgách Pál püspök udvari orvosa lett. A püspök halála után Zemplén megye, majd 1768-ban Szerém megye nevezte ki rendes orvosává. 1769-ben saját kérelmére Szatmár megyébe helyezték át. Szatmárból egészségének helyreállítása végett Pestre ment, ahol 1772 végén, negyvennégy évesen meghalt.

A babonákkal mint téves hiedelmekkel szembeni babonairtó harcot is a XVIII. század folyamán mindenekelőtt az *egészségügyi kiadványok* kezdték meg. Ha nem is feltétlenül a felvilágosodás, de annál inkább a tudatlanság okozta kellemetlenségek felismerése és elhárítása érdekében:

Tsudálkozom, hogy mostanság is, midőn a' világi böltesség szintén déli fényességgel tündöklök, még is olly sűrű sötétségben vakoskodik ez aránt a' köz nép, hogy tudni-illik az orvosságoknak ereje a' tsillagzatoktól, vagy A' nap és hóldnak külömb-külobm féle égi jegyekben való forgásától függ. Azonban annyira meg-gyökerezet ezen bal ítélet a' kösség elméjében, hogy sok ezer együgyű ember tsak a' miá hal meg, mivel a' kalendáriomhoz ragaszkodván, megvetette annak idejében szükséges orvosság' bevetelét, mellyet a' kegyes égi jegyeknek jelentésétől haszontalan állított erőt venni. Mások olly orvosságot vésznek bé, mellyet a' kalendárium, nem azt, mellyet a' betegség kivan s javasol: illy formán az ostoba kalendárista élet bírójává lészen, s azt meg-röviditi a' mikor akarja.⁹³

A kalendáriumok tanácsai egyébként nem mindig voltak ily ártalmatlanok. A Helytartótanács 1756 januárjában, a riasztó tapasztalatok nyomán rendeletileg tiltotta meg, hogy a kalendáriumok érvágásra biztassák olvasóikat, azokban a korábbi hagyományt elvetve, hogy bennük az érvágást propagáló naptárrészek jelenjenek meg.⁹⁴ 1758-ban egy felvidéki magyar pap egyenesen a pápához folyamodott, kérve annak eltiltását, hogy bizonyos szerzetesrendek emberei körbejárva kuruzslással „élősködjének” a falvakon.⁹⁵ A protestáns nézőpontból „vallásos kuruzslás”-nak tartott katolikus közösségi nagyrendezvények, különösen a búcsúk és búcsújáró helyek jó alkalmat biztosítottak az egyház által még alkalmazott gyógyítási praktikák protestánsok általi megbélyegzésére.⁹⁶ A védőszentek barokk kori kultuszában több példát is találunk az orvosi és a papi szerepek még élő összekapcsolódására. Például a fogfájás ellen védő Szent Apollónia XVIII. századi ábrázolásain – festményeken, vagy a nagyszombati jezsuita nyomda 1755-ben kiadott rézmetszetén – nagycsőrű fogóval, a háttérben puttókkal jelenik meg.⁹⁷

A kalendáriumok, ha írtak is a gyógyításról, az ilyen tárgyú ismereteket a vallási ünnepekhez kapcsolódó időjárásiregulák kiegészítéseként közölték. Ráadásul az így közreadott megfigyelések sok esetben a nyomtatás tradíciójából származó, kevés változtatással átvett tartalmak voltak, és nem a valós tapasztalatból származtak. A kalendáriumok közvetítette ismeretek tehát nem sokat változtattak az empiria és a mágia viszonyán.⁹⁸ Például az a „száz esztendő kalendárium”, amelyet a „falusi majoros gazda” számára a XVIII. század utolsó esztendejében adott ki Weszelszki Antal, alighanem valóban az egész évszázadra jellemző módon ismételte meg, hogy az:

⁹² Marikowszki M. 1772: 17; Friedrich I. 1977: 67.

⁹³ Marikowszki M. 1772: 565; Freidrich I. 1977: 78.

⁹⁴ Bence J. 1959: 11; Szilágyi M. 1984: 62.

⁹⁵ Vanyó T. 1971: 60–61, 241–248.

⁹⁶ Vajkai A. 1938; Vajkai A. 1942: 129.

⁹⁷ Huszár Gy. 1968: 82–104.

⁹⁸ Bence J. 1964: 9–59.

[...] erdei sállya hasznos teremtése Istennek, teája mérget űz, sebet tisztít, [...] rühességet, korpát, vart fejedről elvesztet, főképpen, ha virágzásban szeded leveleit, [...] önts rá szentút vizet, had pállék benne, [...] mindig azt mond rája, ha csinálod: Szent Ilona, sebemet, fejemet gyógyítsa. Probatum est.

Amihez a lap szélén, kézzel ezt fűzte hozzá egy olvasó: „Igen hasznos, főképp, ha Szent Ilonát hétszer hívod egymás után”.⁹⁹ Az érvágáshoz konokul ragaszkodtak öregek és fiatalok, vérmesek és gyöngékedők – követelték, mint apáik és nagyapáik, hozzátartozott a gyógyítás rítusához, ez volt a kezdő lépés vagy a végső menedék, ha már ez sem használt, „nem volt mit tenni”.

Azt tartja a' köznép, hogy az első érvágás emberi életét, akár minemű nyavalyában-is meg-tartja; de az illy vélekedésnek párt fogóit a' minden napi példáik meg torkolják, holott sok ezer ember az első ér vágás után is meg-hal. Ha ez igaz volna, egy ember sem halhatna-meg első nyavalyájában, azonban ez minden nap megtörténik. Igen szükséges az illy bal ítéleteket a' nép elméjéből ki-irtani, mivel iszonyú sok gonosz következik belőle.¹⁰⁰

Marikowszki nem kisebb lelkesedéssel írt arról a példaértékű franciaországi gyakorlatról is, amit a magyar viszonyokra adaptáló Tissot-fordításában megfogalmazott. Ezt Mária Terézia királynőre és az érvágó kalendáriumokat betiltó uralkodói rendeletre (1756. január) aktualizálta:

[...] hasznos rendelés, mellyet már Fölséges Aszszonyunk Annyai szeretetétől indítván, az egészség dolgában szokott régi ártalmas tévelygéseknek el-bontására kegyesen parantsolni méltóztatott, hogy tudniillik a' kalendáriumokból ki hagyattassanak az orvosságok s ér vágásokról tött astrologiai jóvállások vagy tiltások s jövendölések, mivel ezek által tsak helytelen vélekedéseket költenek a' nép között, mellyek az orvostudományban mindenkor veszedelmesek.¹⁰¹

Hajlik az ember azt gondolni, hogy a köznép bizalma a „hamis” orvosokban szintén nagymértékben a titokzatosság, a misztika iránti fogékonyság eredménye volt. Az évszázados hiedelmeket az új keletű tudományok nem tudták egykönnyen kiszorítani. A vallás tanításai benépesítették az eget és a földet jó és rossz szellemekkel – ezek kezében volt az ember sorsa, élete. A betegség vagy egyenesen Isten büntetése volt, vagy valamely rontó szellem ármánya, ennek megfelelően imával vagy „bűvös bájos kentefítéssel” lehetett védekezni ellene: „Mivel azt hiszi, hogy a' hamis orvosok nem természet szerint való eszközök által gyógyítják a betegeket.”¹⁰²

Ez persze csak a kor tanult embereinek a nép felé fordult, de katedréről szóló megjegyzése volt. A köznép képviselőiben sem csak a titokzatosság vagy még kevésbé a „misztikum” volt a mozgatórugó, hanem a félelem a betegségektől és a haláltól, valamint a bizalom a köznép környezetében élő gyógyítók felé. Ha a bizalom elillant, csak akkor jöhetett a titokzatosság a boszorkányvadás lehetséges magyarázataival. A Marikowszki által fordított, eredetileg francia nyelvű, népet oktató könyv külön fejezetet szánt a „kuritoló országjáró, széllyel kóborló orvosok”-nak. A közegészség felmérése és a bajok felismerése okán a vándororvosok külön céltáblái lettek a medikalizációval formálódó új egészségügyi rendszernek és persze az összegészet jelentő gyógyítói piacnak. Mivel csak azt lehetett ellenőrizni, aki nem vándorol, mert aki vándorol, titkokat is tud, aki pedig titkokat is tud, az veszélyes, éppúgy, mint a Galíciából „átszivárgó” zsidó kereskedő, a Morvaországból vallása miatt elmenekült habán, vagy a gyógynövényekkel kereskedő tót olejkár. Az itáliai vándor bűvészekről, áltudósokról, illír garabonciásokról, kalandorokról ne is beszéljünk.

A XVIII. század riasztóan elmaradott egészségügyi helyzete, a köznép tanulatlansága, „babonásága”, a „hites” orvosok iránti bizalmatlansága és a szélhámus orvoslásokat meggátló bárminemű „törvény hiánya” olvasható ki Marinowski látlelet jellegű könyvében. Az ezzel foglalkozó fejezetéből – mintegy kiáltó mementóként, jobbító intézkedéseket sürgetve írja ide az őt olvasó köznépnek (és persze a helyhatóságok nemesi képviselőinek):

Kimondhatatlan nagy tudatlanságtól viseltetik a' nép az orvos választásban, nem tudván, kihez folyamodjon szükségében, sem a' tudós orvost a' tudatlantól meg különböztetni.¹⁰³

A kuruzsló konkurenciát jelentett a képzett orvosnak, akinek viszont emberi és szakmai önértékét sértette, hogy méltatlanokkal kellett harcolnia. És e csatározások kimenetelét tekintve többnyire a tudós doktor maradt alul. A beteg nem fogadta meg a tanácsát, „nehéznek tartván”, „tudományosnak”, követhetetlennek, esetleg szokatlanak, vagy értelmetlennek – a bizalmatlanság kirekesztette az orvost a gyógyítás folyamatából, és a megfelelő törvény hiánya arra kényszerítette, hogy tehetetlenül szemlélje a „kuruzslók” kártevéseit:

⁹⁹ Kosáry D. 1980: 167–171.

¹⁰⁰ Marikowszki M. 1772: 555; Freidrich I. 1977: 78.

¹⁰¹ Marikowszki M. 1772: 583; Freidrich I. 1977: 79.

¹⁰² Marikowszki M. 1772: 596; Freidrich I. 1977: 80.

¹⁰³ Marikowszki M. 1772: 572; Friedrich I. 1977: 82.

Az ország szerte járó orvos nem tekintvén a' nyavalyára, orvosságot ad a' betegnek; a' külső ugyan nem igen, de a' belső sok kárt téssen. Ezt magam szememmel sokszor láttam, nem-is mégyen az illy kóborló orvos az országon keresztül, hogy sok ezer embert meg-ne öljön. Ezen kívül nem tsak egészségétől, hanem pénzétől is meg-fosztják ü' szegény embert. Gyakorta tapasztaltam, hogy paraszt és mester emberek, kiknél a' kenyér-is szűk volt, költsön vettek pénzt-fel, hogy az illy tsalárd embereket, kik őket egészségek' s javaiktól hamisan meg fosztották, betsü-llettel ki-fizethessék.¹⁰⁴

A kiút a jó arány megtalálása lehetett, ahol az orvos és a tevékenységében „fehéredő” laikus gyógyító éppúgy a piac része maradt. Merthogy a szükség mindegyiket szükségessé tette még. A babonairtó harc elsősorban politikai (köz-igazgatási, közegészségügyi) indíttatású mozgalom volt, aminek persze voltak kulturális, valláspolitikai és a rendi tagoltságot is felszámolni szándékozó hatalmi mozgatórugói. A köz egészségéről való gondolkodás összefüggött a hatalomgyakorlás új, abszolút elvével is. Az elnyomó hatalmat felváltó konstruktív hatalom fokról fokra létrehozta, megteremtette az állampolgárt, aki nem mellesleg lehetett beteg, nyavalyás és a járvány áldozata, túlélője. Amikor elkezdik a lelkeket családonként összeírni az 1720-as években, majd pedig teljeskörűen és egyénenként (lelkenként) II. József idején (1784–1785), ennek az állampolgár-teremtő folyamatnak az állomásait láthatjuk. Köztes úton ott vannak a járványok aktái az áldozatokról, a túlélőkről, az orvosokról, vagy az ellátatlan emberek becsült tömegéről. Majd ugyanígy megszámlálják, láthatóvá teszik a „kuruzslókat” is, amikor a fogalom alá söprik a lejárt jogosítvánnyal működő borbélyokat éppúgy, mint a képzetlen, tanulatlan bábákat, a köznép köreiben alkalmi gyógyítást vállalókat és a mágikus-gyógyító piac zugárusait, „adóelkerülő” vándorgyógyszerészeit.

A konstruktív állam megteremtette a „kuruzslót”, aki természetes módon „babonás”, aki felett az állam a felügye-letét szeretné érvényesíteni. A cél elvenni a kuruzslótól a „félelem” privilégiumát, hogy azzal enyhítsék a betegek szorongását és erősítsék a tanult orvosok felé a bizalmat (akár adminisztratív úton is). A gyógyítási piacot az állam adminisztratív módon (cseppet sem versenysemleges) változtatta meg. Mondhatnánk úgy is, hogy „deformálta”. Ezt pedig úgy tette meg, hogy a piacból kilúgozta, kiféhéřítette a „babonás” elemeket. Valójában az állam részben maga teremtette meg a mágikus piacot azzal, hogy a gyógyítás piacát fehéřré varázsolta, a benne feleslegessé vált részeket és szereplőket pedig feketévé. A piac bizonyos részeit pedig vagy a szürke, vagy a sötét zónában hagyta. Részben azért, mert csak erre volt képes, részben pedig azért, mert valóban csak addig látta a piac rejtett zugait.

6.3. A MÁGIKUS FEKETEPIAC KIFEHÉRÍTÉSE ÉS A BABONAIRTÓ HARC KEZDETE

Kulcsszavak: porosz hatás; porosz–osztrák háború; porosz király; porosz orientáció; babonairtó harc; babonák; babonaellenesség; egyházi babonák; társadalmi babonák; babonás szokások

Nagy Frigyes 1750-ben keményen kifakadt: „Az emberi szellem szégyene, hogy egy oly felvilágosult század, mint a XVIII. század elején még mindenféle nevetséges babonák éltek. Értelmes emberek éppen úgy hittek a kísértetekben, mint az ügyefogyottak.”¹⁰⁵ Aztán jó tíz év múlva egy magánlevélben így fogalmazott:

[...] nincs nagyobb képtelenség, mint a babonák kiirtását célzó elképzelés. Az előítéletek a nép értelmét alkotják, megérdemli ez az ostoba nép, hogy felvilágosítsák? Nem látjuk-e azt, hogy a babona azokhoz az anyagokhoz tartozik, amelyből a természet az embereket megalkotta? Miként kellene a természet ellen harcolni, miként kel-lene egy ilyen általános ösztönt kiirtani? Mindenki tartsa meg magának a véleményét és tisztelje a másokét. Ez az egyetlen eszköz, hogy e rövid földi zarándoklatunk során békében éljünk, és a nyugalom az egyetlen öröm, amire képesek vagyunk.¹⁰⁶

A porosz király éppen az ellentéte volt a német-római császárnak, II. Józsefnek, és rá is gondolt, amikor – Platón filozófus-állameszményét megfricskázva – így szellemeskedett: „Ha én egy tartományt keményen meg akarnék bün-tetni, akkor egy filozófussal kormányoztatnám.”¹⁰⁷

A fenti idézetre Miskolczi Ambrus figyelt fel, aki a babonák és a babonairtók XVIII. századi (olykor titkos) gyűj-teményeinek kiadásában vállalt az utóbbi években jelentős munkát.¹⁰⁸ Ezekről később még szó lesz.

Andreas Teutsch (1669–1730) idején, aki wittenbergi és utrechti orvosi, jogi és technológiai tanulmányai után az 1720-as években próbált véget vetni az erdélyi Szászföld boszorkányüldözéseinek, alig akadt olyanok, akik, a

¹⁰⁴ Marikowszki M. 1772: 572; Friedrich I. 1977: 82.

¹⁰⁵ Fester R. 1927: 60.

¹⁰⁶ Fester R. 1927: 251.

¹⁰⁷ Schuselka F. 1884: 246.

¹⁰⁸ Miskolczi A. 2016: 124.

hiedelmek káros voltára hivatkozva, szkeptikusak voltak a boszorkányperekkel kapcsolatban. Stephan Waldhütter von Adlershausen szebeni szenátor is csak 1753-ban fogalmazta meg azon érveit, amelyekkel a Medgyesen bevádolt boszorkányokat mentegette. Ebben az erényre és az evangélikus országok akkori álláspontjára, s itt bizonyára Friegyes porosz királyra hivatkozott, aki a boszorkányüldözést mintaszerűen betiltotta:

[...] az ilyenféle perek különösen sok nehézséget vetnek fel, minthogy immár majdnem egész Európában, de legalábbis az *erényes országokban* kevés ilyenféle boszorkánypert indítanak, s azok már vidékünkön is nagyon megritkultak.¹⁰⁹

Nem véletlen, hogy Erdélyből való a boszorkányüldözések törvényes betiltása előtti egyetlen, valóban kételkedő magyar állásfoglalás is, ami rangosabb értelmiségi tollából, nevezetesen Hermányi Dienes József *Nagyenyei Demokritusából* származik. 1759-ben a következőket írja a boszorkányokról:

Apró állatok azok, melyek a kulcs lyukán ki s bójárnak. Ilyen állatoknak hallom a boszorkányokat, azért előttem azok a bogarak nem nagy állatok, de mások az orosz lányoknál s tigriseknél is ártalmasabbaknak tartják őket. Oh, mit féltek azoktól a magokkal is jó tehetetlen vén asszonyoktól, ha az ördög is arra jutott, hogy ha ellene állasz, elfut, s a sárt meg nem állja.¹¹⁰

Hermányi ezek után egy Nagyenyeden bevádolt bába történetét meséli el, s hasonló érvekkel utasítja vissza a vádakát, mint a már bemutatott többi szerző: „Tanta est vis corruptae phantasiae!” Vagyis maga is látott már szörnyű lázálmodat, amikor hagymázás hidegletelése volt, de ez távolról sem tévesztendő össze a valósággal, írta erről Klaniczay Gábor, Hermányit idézve.¹¹¹ Gyakran beszél az enyedi pap a babonák, a kor tudományos ismereteivel, a vallás tanításaival ellenkező hiedelmek ellen. Hermányi szerint a valódi tudást csak az tudja megkülönböztetni az áltudománytól, aki-nek ehhez kellő készsége van: „Egész Erdély az ördögnek ’s Boszorkányoknak isteni hatalmat ad, ’s tsudateteleket tulajdonitt; azért sokan hozzájuk folyamodnak”; máskor meg „komédiába való értelemnek” minősíti azt, „ha úgy ítélsz, hogy Pokolba a Gazdagnak újait varas-békák szopogatják; holott a’ Béka senkit sem tud meg-marni”.¹¹²

A klasszikus babonairtó harc sorába illő – éppúgy, mint a boszorkánypereket présbe rakó vagy a vámpírhit kockázatait mérséklő – kuruzslás elleni rendeletekkel az 1750-es évektől találkozunk. A kalendáriumok (elsősorban érvágó részeinek) betiltása a kuruzslás ellen irányult, de a naptárhoz igazított jóslatok kigyomlálásával a jégesőre, a villám-lásra, vagy a szárazságra vonatkozó időjárás babonákat is meg akarták velük változtatni. A kalendáriumokat betiltó 1754. december 2-i, 370. számú rendeletet többször is megerősítették, mégpedig 1755-ben, 1766-ban és 1773-ban is.¹¹³

Tessedik Sámuel (1742–1820) a XVIII. század elején újjátelepült Szarvas evangélikus lelkésze több írásában is elítélte azokat a kalendáris (vagyis a naptári évhez igazodó, a kalendáriumokban is feltűnő) szokásokat, amelyek a papok és tanítók jövedelemkiegészítését szolgálták. Ezek egyébként gyakran a díjlevelükben is tételesen szerepeltek, mint például a *hostatio*, azaz karácsonyi ostyahordás, a Balázs- és Gergely-járás, valamint egyéb ünnepekösöntés. Tessedik utólag különösen részletesen indokolta a karácsonyi ostyahordás káros voltát a *Szarvasi nevezetességek (Memorabilia Szarvaschiensia)* című, latinul és németül vezetett írásában:

Ezen évben teljesen beszüntették a minden tekintetben annyira káros hostatiot [ostyáknak tanulók által karácsony előtt házról házra való küldözgetése, mikor is a tanítók nevében boldog ünnepeket kívánnak], s a tanítókat e veszteségükért a községi vagy egyházi pénztárból 24 forinttal kárpótolták. Hogy pedig megtudja az utókor, miért szüntették be ezt a nagy visszaélést, idejegyzem annak részletes okait. 1. Mert a tanulók a téli iskolát decemberben az ostyasütés és széthordás miatt 3-4 héten is elmulasztották. 2. Mert sok és nagy rendzavarás történt, mivel az ostyasütők ezen cégér alatt szabadon lophattak és koldulhattak. 3. Mert a fiatalság az éjszakai sütések alkalmával kóborolni, korhelykedni, rendetlenkedni tanult, s erkölcsé és egészsége megromlott. 4. Mert közben sok fát loptak, még többet elégettek a sütésnél. 5. Mert a fiatalság hiú kívánságokkal pénzt keresni, hasznót húzni tanult. 6. Mert a karácsonyi ostyákkal, emberekkel és állatokkal sok babonáskodást üztek. Persze a visszaélés eltörlése sok rossz érzést váltott ki ifjaknál és öregeknél, szegényeknél és gazdagoknál, mégis amikor látták, hogy minden zúgolódásuk sem viszi többé az ostyákat a házakba és istállókba, szépen belenyugodtak, és a karácsonyi ünnepeket ostya nélkül époly jól, sőt jobban töltötték el, mint addig háromszoros, négyszeres, sőt ötszörös ostyákkal, melyekért ajándékot kellett adni.¹¹⁴

Tessedik már 1761-ben is arról írt, hogy elődje és később apósa, Markovitz Mátyás szarvasi evangélikus lelkész „betiltotta” a Balázs-járást:

¹⁰⁹ Göllner C. 1971: 120; Klaniczay G. 1988: 247; Klaniczay G. 1990a.

¹¹⁰ *Hermányi Dienes J.* 1759/2013: 333–337; Klaniczay G. 1988: 247.

¹¹¹ *Hermányi Dienes J.* 1759/2013: 333–337; Komáromy A. 1910: 644; Klaniczay G. 1988: 234, 241.

¹¹² *Hermányi Dienes J.* 1754/1755; Benkő S. 1993: 86–93.

¹¹³ *Kropatschek J.* 1786.

¹¹⁴ *Tessedik S.* 1805/1938: 37–38; Tátrai Zs. 1995: 237.

Néhány pajkos és vakmerő iskolásfiú a Blasius-kantáció alkalmával, kifosztotta derék papjuknak a papi kertben levő tanulószobáját, összeszaggatták az ott talált képeket, térképeket, összezúzták a föld- és éggömböt, s oly pusztítást vittek véghez, mintha ellenség járt volna ott. E kihágást keményen megbüntették, s az eset alkalmat adott a Blasius-kantáció megszüntetésére. Sokszor ily borzasztó kihágásoknak kell előbb az embereket figyelmeztetni, hogy elavult szokások megszüntetését megfontolás tárgyává tegyék.

Ennek a szokásnak a tilalmazására vannak más példák is, Szeniczey Bárány János dunántúli szuperintendens és evangélikus lelkész 1756-ban egyházfegyelmezési belső rendeletben (Instructio és Egyházi Rendelésekben) tiltotta meg, hogy:

[...] iskolás gyermekek Balázs és Gergely napján a szokott ocsmány énekkel és bohóczos ugrándaással járják be a községet. Ehelyett egyházi éneket énekeljenek inkább.¹¹⁵

A XVIII század második felében II. József nevéhez kötjük a Mária-tiszteleten nyugvó búcsújáró gyakorlat megtörését, jóllehet a felvilágosult abszolutizmus új színezetű egyházpolitikája Mária Terézia uralkodásának 1760-as éveitől már érvényesült. Sokan, különösen a protestáns egyházak képviselői érezhették úgy, hogy a katolikus egyház babonáinak felszámolása az ő érdekükben és a vallásnak a ráció nevében tett megtisztítása zajlik. Az evangélikus Tessedik Sámuel 1771-ben szinte büszkélkedett azzal, hogy a korábbi babonairtó tiltásoknak nyomatékot ad az erre vonatkozó királyi rendelet is:

Amikor november 30-án újra kihirdették a karácsonyi és újévi köszöntők, éneklések, névnap-i köszöntők, ostya szétküldözgetések és más tisztességtelen pénzszerzések és rendzavarások eltörlésére vonatkozó királyi rendeletet, ezáltal a már régebben készült tilalmak erejét fokozták, s azoknak mintegy nyilvános szentesítést adtak.¹¹⁶

Tessedik 1772-ben is megerősítette, hogy mennyire helyesli, hogy betiltották a tanítókat korrumpáló ünnepi jókívánásokat:

Végleg megszüntették a tanítók ünnepi jókívánásait, s kárpótlásul ezen oly szégyenletes fecsegésért mindegyiknek évi négy forintot, elég sokat adtak.¹¹⁷

A katolikus egyház, de még inkább a szerzetesrendek feletti állami kontroll igénye olvasható ki azokból a rendeletekből, melyek a köznépi vallásos indíttatású mozgását befolyásolták. 1772. április 11-én kelteződött az a dekrétum, amely betiltott minden olyan, országon kívülre vagy országon belül vezetett zárandoklatot, amelynek során a résztvevőknek éjszakára is távol kellett maradniuk otthonuktól. Csupán az uralkodónőnek családilag is fontos mariazelli búcsújárást hagyták érintetlenül.¹¹⁸ Rá egy évre eltiltották a „külföldre” vezetett egyéni zárandoklatokat is. (Külföldnek minősült minden birodalmon kívüli út.) Érzékenyen érintette a búcsújárás gyakorlatát a jezsuiták 1773. évi pápai betiltása, majd, II. József idején, 1782-ben több más szerzetesrend, illetve kolostor feloszlatása is. Utóbbira már nem pápai közreműködéssel került sor. A legtöbb helyen ekkor semmisültek meg a kegytemplomokban őrzött hátatárgyak, a sokszor évszázados ereklyék. Számos olyan emlék, amelyet a török és a hitújítás megkímélt, ugyancsak ekkor pusztult vagy tűnt el. Csak némileg kárpótolja a historikust, hogy ugyanakkor a feloszlatáskor felvett leltárak fontos forrásaink is az eltűnt és megsemmisült középkori tárgyanagról, írja Kosáry Domokos.¹¹⁹

A babona elleni küzdelem végén szerepelhet a Szent János-napi tűzgyújtási szokások betiltása, mint a paraszti mozgalmak politikailag veszélyes játéknak kiiktatása is. Erre először 1779. november 3-án, Stájerországban találunk rendeleti példát, de az 1780-as években birodalomszerte tiltásra kerül.¹²⁰ A szokás betiltását a paraszti zendülésektől való ősi félelemmel is magyarázhatjuk, nem csak a felvilágosultság udvari attitűdjével. A hiedelmekhez való viszony megváltozásának (babonákká alakulásának) kortárs személyes vonatkozásait is ismerjük, igaz, csak nagyon csekély adattal. Például a holdfogyatkozást magyarázták (magyarázzák) a markoláb (várcolac, virkolács) tevékenységével is, különösen erdélyi és máramarosi adatok alapján.¹²¹ Székely László mindezt közlő is megtapasztalta, amikor 1748. július 26-án e sorokat a naplójába jegyezte:

Ekkor volt az az irtózat nagy napfogyatkozás 1748-ban, úgy hogy mihelyt Szentmiklósról kiindultam, Elekes felé mentem, az hegyen minden sárgálni, szürkülni kezdett, Elekesre mentem ebédre szentkereszti öcsém házához, a csűrben ebédeltem, az verebek takaródtak bé, mint hálni mentenek volna, úgy az majorság is, a kakasok szörnyűképpen szólottak, az oláhok az harangot félre kezdték verni, láncot, vas kalánt kezdték verni, zörgetni,

¹¹⁵ Harsányi I. 1915: 129–130; Dömötör T. 1992: 194; Tátrai Zs. 1995: 241.

¹¹⁶ Tessedik S. 1805/1938: 54; Tátrai Zs. 1995: 238.

¹¹⁷ Tessedik S. 1805/1938: 55; Tátrai Zs. 1995: 238.

¹¹⁸ Marczali H. 1891: 26.

¹¹⁹ Kosáry D. 1983: 367, 377.

¹²⁰ Kropatschek J. 1786. VIII: 391. No. 2119.

¹²¹ Róheim G. 1925: 130.

babonájok szerint az állítván, hogy az virkolács észzi az napot, álló délben volt, legnagyobb setétsége, úgy hogy az Nap körül egy néhány csillagot lehetett látni.¹²²

A hagyományos mentalitás makacs „közegellenállása” természetesen az életformával, a hagyományos világ berendezkedésével, a gazdaság eltartóképességével függött össze. A XVIII. század legjelentősebb gazdasági ágazata az eléggé alacsony színvonalon álló állattartás volt. Martin Lange brassói városi orvos 1791-ben Kolozsvárt kiadott munkája arról számolt be, hogy az állatok „térdekig állnak a ganéjban”; az istállók „alatonok, nedves, nyomorult kalibák” és „semmi Orvosi Politzia nincs”.¹²³ Ennek az állapotnak a fenntartása kevés munkát igényelt, így jól megfér a csekély népességgel, ezáltal mintegy tartósította az alacsony népsűrűséget. Ez pedig együtt járt valamiféle lazább munkaerőkölcselel, hiszen nem igényelt folytonos erőfeszítést, sokkal inkább alkalmi beavatkozást akkor, amikor az állat veszélyben volt. Az olyan típusú gazdasági szerkezet, amelyben a marhakivitel fontos szerepet játszik, általában visszaveti a városokat fejlődésükben. A távoli piacokon értékesített állatok ellenében ugyanis többnyire ipari árut hoznak be, ami akadályozza a helyi termelés kibontakozását. Az állattartás tehát minden vonatkozásban jelentős szerepet játszott a hagyományos életforma tartósításában.¹²⁴

A földművelés szintjének megítélésében a terméshozamot tekinthetjük alapvető mutatóknak. Amíg a XVIII. századi Nyugat-Európában tíz-tizenötszörös terméssel számoltak, addig Erdélyben (vagy a Szilágyságban) az összeíró biztosok mindössze kétszeres termést jelentettek 1720-ban. Arad termékenyebb vidékén a három és félszeres, Biharban és Szatmárban a négy-ötszörös arány kivételesnek számított. Nem sokat változott a helyzet a XIX. században sem, hiszen az elvetett mag átlagosan még mindig csak négy-ötszörös terméssel fizetett. Valószínű látszik, hogy a hazai mezőgazdaság a XIX. század elején körülbelül azon a termelési – egyúttal élelmezési – színvonalon állt, mint Nyugat-Európa az ipari forradalom kezdetén. Az újvilági kultúrnövények közül a kukorica a XVII. században jelent meg, így a puliszka viszonylag könnyűszerrel foglalhatta el a köles- vagy árpakása helyét. A bécsi udvar által sürgetett burgonyatermesztéssel szemben viszont évtizedeken át konok ellenállás mutatkozott, írta vonatkozó tanulmányában Dankanits Ádám. A burgonya elterjedésével kapcsolatban azt a megfigyelést tette, hogy bár Szatmár környékén már korábban is előfordult, de 1809-ig meg sem említik a jelenlétét. Székelyföldön, Gyergyóban a XIX. század első negyedében pedig szinte erőszakkal kellett meghonosítani, hogy az éhínségnek gátat szabjanak. 1787-ben Háromszéken a határőrség intézkedett arról, hogy

[...] ha az mely katona nem csak a kertben, hanem a mezőn is ilyen hasznos gabonát [ti. a burgonyát] nem ültet, minden irgalom nélkül a regementnél megvesszőztetik.¹²⁵

A burgonyától való viszolygás háttérében az a hiedelem állhatott, hogy a krumpli gátolja az emésztést, butít, rühöt, lázat, franciakórt okoz, odavonzza a vakondokat és a férgeket. Az utóbbi érvelésben talán megjelent az a képzet is, hogy a föld alatt csak a „gonosz hatalma alá tartozó” növények teremhetnek meg, tehát az ilyen növényektől tartottak.¹²⁶

A tanultabb kultúrát képviselő városi és a babonás félelmeket jobban konzerváló falusi lakosság aránya inkább a falusiak többségét mutatta. A lakosságnak jobb esetben is csak tized-, de többnyire alig huszad- (néha ennél is kisebb) része élt városban, illetve olyan településeken, melyek méretben és jellegben valamennyire is különböznek a falvaktól. Ugyan méretben sem túlságosan, hiszen egy ötezres lakosú település már nagyvárosnak számított. De a városok is elég falusias városképet mutattak: csűrök, istállók, ólak, vagyis mezőgazdasági rendeltetésű építmények uralták a városképet. Kevés volt a kőház és még ritkább az emeletes épület. A várossá emelkedés útja a mezőgazdálkodáson át vezetett, de a legtöbb település várossá válása így is a szőlőművelésből eredt. Itt volt lehetőség arra, hogy a földesúri szolgálmatok alól mentesüljenek.) Mások a távolsági marhakereskedelem útján gazdagodtak meg. Egyik út sem vezetett azonban az urbanizációnak arra a fokára, amelyre a saját termékkel nagyobb távolságon folytatott kereskedelem emelte például Erdélyben Brassót, Besztercét, Kolozsvárt, Szebent és Nagyváradot, vagy Magyarországon Debrecen, a Felvidéken pedig Kassát. A gazdasági szerkezet javításának egyik fő akadálya a távolság volt. A szárazföldi szállítást megnehezítették a rosszul karbantartott és veszélyes utak. A nagy testű szürke marha vagy a ló nemcsak azáltal vált fontos árucikké, mert a nyugati piacokon kereslet mutatkozott iránta, hanem azért is, mert önmagát szállította.¹²⁷

Dankanits Ádám a XVIII. századi erdélyi társadalomról szólva azt is hangsúlyozza, hogy az életformával függött össze a hagyományos világ tér- és időszemlélete. A térhez való viszonyt a szűk helyi világhoz való kötöttség határozta meg. A helyhez kötött ember, mivel nem volt módja az összehasonlításra, elégedett volt, mert nem ismert mást. Az időhöz való viszonyulást a kötetlenség jellemezte. A városi életritmust feltételező, gyorsan reagáló időérzékről még

¹²² OSZKK Quart. Hung. 4312. Gróf Székely László élete. 667; Miskolczy A. 2016: 54.

¹²³ Lange M. 1791: 1–20.

¹²⁴ Belényesi M. 1961: 13–82; Szabadfalvi J. 1970; Duby G. 1981: 58; Hoffmann T. 1998.

¹²⁵ Dankanits Á. 1977: 454.

¹²⁶ Dankanits Á. 1977; Dankanits Á. 1983.

¹²⁷ Dankanits Á. 1977: 451–454; Dankanits Á. 1983.

sokáig nem beszélhetünk. A mezőkövesdi Újfalvy Sándor, korának tipikus falusi nemese, még 1800 körül is mintha az időn kívül élt volna. Órája nem mutatta az időt, csupán státuszszimbólum volt. Erről így beszélt: „[...] nappal az áldott nap, éjjel a kakasszó, hajnalban a fiastyúk és az esthajnalcsillag voltak az útmutatói.”¹²⁸

Az időt órákban, legfeljebb fél órákban számolták. A segesvári toronyba például ugyan már a XVII. század elején beszerelték az órát, de az óramutató mellé csak bő ötven évvel később került fel a percmutató. A múltba révedő, a történelmet hanyatlásként érzékelő ember számára az újítás – legyen az szokásbeli, technikai vagy bármi más – a hanyatlás újabb jelének tűnt. Az írásbeliség maga is a tradicionalizmus eszközévé vált azzal, hogy a már érzékelhető haladást hanyatlásként állította be. Apor Péter rosszálló megjegyzése jól illusztrálja ezt a szemléletmódot: „Nézd meg, negyvenkilencz esztendőtlől fogva a régi erdélyi szokástól [...] mely messze mentél, erdélyi ember!”¹²⁹

Halmágyi János így fogalmazta meg ugyanezt 1743-ban kelt végrendeletében: „Ha mi jó volt [...], azt szüléink és előttünk élők, a tejfelesít elélték, nekünk savónál egyebet nem hagytak.”¹³⁰

Az alfabetizáció, valamint az írásbeliség terjedése és a társadalmi modernizáció összefüggéséről is fontosak számunkra Dankanits Árpád megállapításai. Kiemeli, hogy a hagyományos világ még döntően a szóbeliség világa, ennél fogva az életforma és minden, ami fontos (a technikai műveltség is) közvetlen kommunikációban örökítődött, időben-térben egyformán hagyományos módon terjedt. Az írott kultúra ekkor még alig játszott szerepet az életforma alakításában. Az iskoláztatásban azok a falvak vezettek, amelyekben jelentősebb kisközségi vagy szabadparaszti réteg élt. Pontosan az a réteg, amely az iskola révén próbált kiemelkedni a félparaszti vagy paraszti létből.¹³¹

Hajnal István majd száz éve felhívta a figyelmet arra, hogy az írás nemcsak az érintkezés – azaz kommunikáció – technikájaként játszik szerepet, hanem a racionalizmus ösztönzőjeként, a gondolkodás fegyelmezőjeként is. Amíg azonban az írás-olvasás a korszerűsödés előfeltételét adja, a tömegkommunikációs eszközöknek való kitettség már magát a korszerűsödés folyamatát jelzi.¹³² A városiasodás, a közúti közlekedés, a postautak hálózata, az iskoláztatás csírái már a XVIII. században jelen voltak. Hogy milyen mértékű és ütemű volt ez a kibontakozás, s hogy mekkora a hagyományos társadalom zárt, szigorú, helyi normák által határolt kisközségeiben formálódó ember ellenállása, ennek felderítése volt ennek a könyvnek is a kitűzött célja.

A hagyományos világot nemcsak csoportérdekek tarthatták életben, hanem a rá jellemző gondolkodásmód is. 1768-ban például Gaál István szentesi református prédikátor (1746–1768) a szószékről kelt ki babonás gyülekezete ellen, mert azok az Úr imáját visszafelé mondták. Az eszköz és a fórum még a régi: ostorozni kell a babonás, ördögi cselekményeik miatt. A lelkészi attitűd viszont már új, mivel büntetés helyett a nevelést és a tudatlanság felszámolását hangsúlyozza. Meglepő módon az eklézsiatörténeti jegyzőkönyv ezt az epizódot a prédikátor furcsa halálával hozta összefüggésbe. Eszerint, amikor a nagytisztelű Gaál István vasárnap délutáni katekézis közben ahhoz a mondathoz ért, hogy „a babonások melly gonoszul élnek vissza ezzel az imádsággal, mikor azt visszafelé mondják ilyen formán: Nem Mi Atyánk, nem vagy a Mennyekben; ne szenteltessék meg a Te neved”, a szava elakadt, belezavarodott a szövegbe, és félbe kellett szakítania a prédikációt. Mikor pedig vacsorához ült:

[...] a levesből akarna venni, a nyaka félre csuklik, az álla leesik. A felesége és a Rector az Ágyra fektetik. Nem használt többé sem érvágás, sem dörzsölés, sem semmi orvosság, egyet se szóllott többet; hanem szemét behunyván aludt, míg nem [...] a halál berekesztette mind életét 's munkásságát, mind aluvását.¹³³

Gaál István közösségújító szándéka az 1740-es évektől kezdve éreztette hatását. A reformok terén a lelkész igen sokat tett és igen messze jutott, még ha a halálának története az eklézsiatörténetben ennek teljesen ellent is mond. Már 1748-ban is korához képest igen toleráns népnevelő elveket vallott. Május 27-én a házasulandók anyakönyvében ezt a bejegyzést olvassuk: „S. I. mivel felesége paráznságban találtatott, ismét copuláltatik.” Utána nyomban: „Hasonlóképpen Gy. J.” Egy hónap múlva D. F. kerül ilyen módon ismét a házasulandók lajstromába. A „Külső törvényszékek által elítélt paráznák, vagy házasságtörők”-kel szemben Gaál István a penitenciatartás és a gyülekezeti közösség előtti megbocsátást hirdette: befogja őket, erélyesen bánik velük, és bűneik bocsánatáért imákra tanítja őket, és ha javulást, megbánást tapasztal náluk, mint „hitetbontott feleket, az ártatlannal ismét összeesketi az új élet reményével”.¹³⁴

1761. december 13-án a szentesi új templom felszentelése alkalmával elmondott beszédében Gaál a köznép által használt laikus imák helyett, de még inkább annak hiánya miatt, az alábbi imamondást tanította híveinek:

[...] adjad, hogy hathatósan érezze az, ő betegségének ágyában, hogy Te belőled erő ment ki az ő meggyógyítására és vidámitd meg az ő tetemeit, melyeket megrontottál.¹³⁵

¹²⁸ Újfalvy S. 1800/1941.

¹²⁹ Apor P. 1736/1927: 79.

¹³⁰ Halmágyi J. 1743/1906: 453.

¹³¹ Dankanits Á. 1983.

¹³² Hajnal I. 1921.

¹³³ Takács E. 2001.

¹³⁴ Takács E. 2001; Hegyi Á. 2014: 144.

¹³⁵ Bagi Z. 2005: 195–196.

A királynő felvilágosult rendelkezései éppen idejében jöttek a szentesi prédikátor segítségére. Intézkedései ekkor már egyre újabb területekre terjedtek ki, melyekkel a korábbi magyar rendiség országos szinten még nem foglalkozott. De foglalkoztak a helyi egyházközségek, élén a prédikátorokkal és mindazok a helyi kormányzatok, ahova a lelkészek bejáratosak voltak, ahol befolyásuk érvényesülhetett.

A változás folyamatát a bevándorlás és a betelepítés is felgyorsította. A bevándorlás útján történő lélekszám-gyapodás az 1750-es évektől kezdve sokszor nem a helyi őslakos református népességnek kedvezett, hanem a többi hitfelekezetnek, különösen a katolikusságnak, amelynek mezőgazdasági létalapját intézményesen biztosította mind a földesúr, mind a kormányhatalom. A telepítés céljaira így kapott a katolikus egyházközség is igen sok újabb úrbéres telket s ezúton ugyanazokhoz a jogokhoz jutott híveinek többsége közbizalmi és várospolitikai téren, amelyekkel korábban a reformátusok rendelkeztek. Két évtized alatt a református egyház patrónusaként szereplő magisztrátus felekezeti tényezőből egy társadalmi réteg gazdasági érdekképviselőjévé alakul, ahol a többség a reformátusoké ugyan, de egyre erősödő csoportot alkot a katolikus elem. Egyéb felekezetek, mint az evangélikusok, görögkeletiek, zsidók, nem juthatnak mandátumhoz, mivel nincsenek mezőgazdasági ingatlan birtokában: ők alkalmazottak, kereskedők és zsellérek, így még a mezőváros tanácsából is kiszoríthatóak. A református közösségnek is folyamatos megfelelési kényszere támadt, hogy a változást mentálisan is követni tudja. Gaál István prédikátor pedig ezen a háborgó vízen volt kormányosa gyülekezetének.¹³⁶

A katolikus egyháznak is patikamérlegre kellett raknia a babonákat ahhoz, hogy egyszerre tudjon megfelelni a köznéppel elvárásainak és a központi adminisztráció birodalmi, állami igényeinek; az egyházvezetők diplomáciai és a helyi szintű köztes igényeknek, hogy az alsópapság (általában a plébánosok), vagyis a köznép frontján szolgálatot teljesítők megfelelő munícióval rendelkezzenek. A babona és babonairtás ezért sokszor együtt volt jelen azokban a kézikönyvekben, amelyeket részben azért írtak, hogy a babonákat felfedjék, részben pedig azért, hogy hasznosak legyenek, ha a szükség úgy hozta. Ilyen kettős kézikönyvnek tűnik Nagy Ferencnek, Törökszentmiklós plébánosának 1772-ben, Egerben megjelent könyve is, aki egyszerre akart hasznára lenni a gazdálkodó parasztnak, hogy az jó, tanult gazda legyen, és egyszerre a vallási előjárójának, Eszterházy Károly püspöknek, aki nem mellesleg akadémiát épített a kor természettudományainak Egerben. Példának álljon itt Nagy Ferenc néhány javaslata a hétköznapi gazdálkodás területéről, amelyek jól mutatják, hogy a „babonás” módszerek még korántsem veszítették el jelentőségüket. Sőt, ha az imával, a vallásos élet tiszta formáival társul, még el is lehet nézni. Nagy Ferenc hétköznapi útmutatót ad ahhoz, hogy miként viszonyuljunk a babonás cselekményeinkhez. Például babonás dolog, ha az elvetendő búza közé öt darabka tömjént és öt kenyérmorzsát tesznek, amit öt Miatyánkkal és öt Üdvözléggel imádkoznak meg, de az ima nem hiábavaló. Babonás dolog, ha rongyokat, hajszálakat élő fába fűrnak, és három Miatyánkot és három Üdvözlét imádkoznak rá, miközben a Szentháromság tisztelete fontos, ha az ember betegségbe esett. Babonás dolog, ha a lovat napnyugta felé simogatni kell és imádságot, zsoltárt énekelni felette, hogy „kövérsége” a gazdát hizlalja, de szükséges az áldás, hogy a család és gazdasága gyarapodjon. Babonás dolog, ha haszonszerzés célzattal cédulára imát írnak és azt ruhájuk alá rejtik, maguknál hordják; de fontos, hogy a ház és a család érdekében az ember akár képről is tudja, ismerje meg Szűz Mária ábrázatját. Különösen babonás és káros dolog volt, ha cédulára írtak olyan „olvasásokat”, amelyek mások ártalmát okozzák, amit aztán maguknál hordanak; mindeközben szükséges elfogadni az egyházi benedekciókat, mint az egyház által szolgáltatott szentségeket, hogy az Isten védőernyője a hívekre is kiterjedjen:

Micsoda a varázsló orvoslás? A beteg emberre vagy marhára való hívságos olvasások. Nemkülönb az olyan bötűkkel írott céduláknak hordozási, melyeket helyben nem hágy az Anyaszentegyház. Mint vala amaz írás, melyet egynémely más szemeknek fájdalma ellen így írt vala: / Vájja ki az ördög szemeidet, és tömje tele sárral! / Azonban senki se gondolja, hogy a szentelt állatok, melyek némely nyavalyák és veszedelmek eltávolítására alkalmaztatnak, ilyen varázsló orvoslások légyenek. Mert azoknak a szentelés, és az anyaszentegyház könyörgése által adatik oly erő, hogy használhatnak. És ámbár nem használnak is mindenkor bizonyos okokra nézve, mindazáltal az anyaszentegyház könyörgésének és a szentelt állatoknak nagy erőt tulajdonítunk, Istenben vetvén reménységünket.¹³⁷

1775-ben jelent meg Molnár János *PásztoreMBER; vagy a pásztorok tanításáról két könyv* című munka, aminek megírását az ajánlás szerint Petrovszky Sándor lovas főhadnagy szorgalmazta, és megjelentetését is ő tette lehetővé. A szerző, Molnár János, a mecénást „a közjó nagy gondú és érdemű nevelőjének” nevezte. A bevezetésben arról írt Molnár, hogy a főhadnagy egy beszélgetés során Faludi Ferenc műveire utalva kifejtette, hogy születtek meg a művek a „nemes” emberről, az „udvari” emberről, de a szegény „Pásztor Emberről”, aki „Istennek, Embernek, Hazának” oly sok hasznot hajt nap mint nap a munkájával, megfeledeztek. Pedig nagy mulasztás a pásztorokat tudatlanságban, tanítás nélkül hagyni, hiszen ők értelmes emberek, és a haza hasznos polgárai. Molnár életútja nem bővelkedett különös fordulatokban. A Győr megyei Csécsényben született 1728-ban egy szegény molnármester fiaként. 1745-ben

¹³⁶ Bagi Z. 2005: 185–186; Zalotay E. 1939: 36, 46, 54–55; Hegyi Á. 2014: 144.

¹³⁷ Nagy F. 1771.

lépett a jezsuita rendbe, Bécsben, Szakolcán, Grazban és Kassán, majd a rend hagyományait követve Sárospatakon, Kassán, Esztergomban, Budán és Nagyszombatban tanult. 1759-ben szentelték pappá Nagyszombatban. Megtanult németül, franciául, de tudott latinul, görögül és héberül is. 1759–1767-ig Nagyszombatban etikát, retorikát és bölcséletet, később Kolozsvárott, Győrben, Budán és Nagyváradon teológiát tanított. A rend feloszlása után néhány évig szülőfalujában lelkészkedett, majd tudós pályára lépett. 1776-ban kinevezték a budai királyi akadémia igazgatójává, és az egyetemi tanács esküdtjévé. A kortársak szerint kiváló professzor volt. 1784-ben II. József – elismerve népnevelő tevékenységét – szepesi kanonokká nevezte ki.¹³⁸ Molnár hangsúlyozta, hogy Isten a szegény embereket is szép elmébéli tulajdonságokkal ruházta fel, és az, hogy nem tanulhatnak, nem az ő bűnük. Molnár maga is szegény sorból származott, és soha nem tagadta meg azokat, akik közül jött. Nekik akart hasznukra lenni úgy, hogy a tőlük érkező ismereteket a feléjük irányuló ismeretekkel „cserélte” ki.¹³⁹

6.4. TUDÓSOK, GARABONCIÁSOK, MÁGIKUS VÁLLALKOZÓK VÁLTOZÓ SZEREPBEN

Kulcsszavak: garabonciások; tudósok; időjárás-varázslók; mágikus vállalkozók; specialisták; vándor mágusok; bűvészek; varázskönyvek; kincskereső kézikönyvek

Az 1740-es évektől több olyan külföldön honos személy bukkant fel Magyarországon is, akik az új, „tudományos” gondolatok konjunktúráját lovagolták meg, de mindezt a régi hiedelmek felhasználásával tették. Bűvészet tét nélkül, gondolhatnánk, ám mégis úgy tűnik, a konjunktúrát az őket is utolérő kontroll követte. Az alábbiakban majd látni fogjuk, hogy a mágikus piacon a táltos vagy a farkaskoldus szerepköre milyen átalakulásokon megy keresztül, de a sort most kezdjük ott és azokkal, akik nem feltétlenül voltak olyan rafináltak, hogy cégérül a táltos nevet felvegyék, de mágikus bűneik miatt ők is a törvényszék előtt kötöttek ki. Ezek a korábbinál nagyobb számban feltűnő pénznézők, kincskeresők, kincásók, garabonciások és bűvészek voltak, valamint ezek ellentételezéseként a mágusok és boszorkányok felismerésével foglalkozó specialisták. Elsősorban ott bukkantak fel, ahol eleve nagyobb népességmozgást feltételezünk. Vagyis a Duna mentén, azaz Tolnában, Baranyában, Bács vármegyében, aztán az észak-magyarországi területek közül Borsodban, Nógrádban, Trencsénben, Nyitrában, továbbá a telepeseeknek megnyitott Jászkun kerületben, a Partiumban, és végül Erdélyben. Ezek a „varázsló” figurák elsősorban idegenek, akik nem a magyar etnikumhoz tartoztak (morva, bajor, cseh, dalmát, olasz, román, cigány nemzetiségűek), vagy gyakran vándorló életmódot folytató személyek voltak, akik a boldogulás reményében járták az országot. Balszerencsésükre azonban a törvényszéken kötöttek ki.¹⁴⁰

Mária Terézia, elődjéhez hasonlóan, folytatta a magyarországi betelepítéseket. Az államkincstár költségén több tízezer német telepest hoztak a birodalom nyugati tartományaiából, akiket Pest, Buda és Esztergom környékén, a Pilisben, Szatmár vármegyében, Baranyában, Somogyban, Tolnában, valamint a Délvidéken és a Bánságban telepítettek le. A Bánságot, bár a magyar korona része volt, császári megbízott igazgatta. Itt egészen 1778-ig megtiltották a magyar lakosság visszatelepülését, hogy elejét vegyék a konfliktusoknak. Mária Terézia uralkodása alatt Magyarország, a Bánság és Erdély területére 350-400 ezer román települt be a Kárpátokon túlról is.¹⁴¹

Az 1740-es évektől kezdve, de még inkább az 1760–1790 közötti időszakban, talán ennek a népmozgásnak is köszönhető, hogy megsokasodtak a mágikus cselekményekre alapozott fenyítő perek. Az érvényes büntetőtörvények ezeket a mágikus tevékenységeket a boszorkányság vádjával együtt kezelték, de annál valamivel kisebb bűnnek tekintették. Az aktív, hivatalos és intézményesített üldözés idején, tehát 1730-tól 1766-ig, az összes, mágikus tevékenységgel perbe fogott személy mintegy tíz százalékát teszik ki ezek a varázslással foglalkozó személyek (kincsnézők, garabonciások, idővarázslók). Kincskereső specialisták feltűnésének gyakorisága, működésük (lebukásuk) számának emelkedő tendenciája a Habsburg Birodalom egészen megfigyelhető. Manfred Tschalkner Vorarlberg, Liechtenstein, Tirol, Bajorország, Baden-Württemberg és Svájc területéről gyűjtött kincásós perei az 1770-es években szaporodnak meg, és az 1780-as, 1790-es években lesznek szinte tömegesek még egy szűk hegyi régió belül is.¹⁴²

E mágikus szakemberek egyre gyakoribb felbukkanása mellett, mintegy azzal párhuzamosan megnőtt a varázskönyvek, mágikus szövegeket tartalmazó kéziratok előfordulásának a száma is. Ezek a művek meglehetősen széles körben elterjedtek voltak a XVIII–XIX. században, amint az a Láng Benedekkel közösen végzett kutatásunk igazolta.

¹³⁸ Fehér K. 2006: 78–81.

¹³⁹ Faludi F. 1748; Faludi F. 1750; Molnár J. 1775: 72.

¹⁴⁰ Pócs É. 2002: 441–455; Tóth G. P. 2004; Tóth G. P. 2008c.

¹⁴¹ Böhm L. 1867; Szentkláray J. 1909; Parecz Gy. 1939; Kókai S. 2014.

¹⁴² Tschalkner M. 2006.

Mivel korábbi forrásközlő kötetünkben többet is közzétettünk belőlük, itt csak a XVIII. században született, vagy ekkor használt példányokat ismertetem.¹⁴³

1770 körül keletkezett az a Kassáról származó kincskereső kézikönyv, amelyet jelenleg Esztergomban őriznek.¹⁴⁴ A kézirat valójában nem is egyetlen szöveg, hanem öt, tematikailag szorosan összefüggő könyvecske egybekötve, német, latin, és kisebb részben magyar nyelven. A gazdagon illusztrált mű kincskereső eljárásokat és angyalidéző módszereket tartalmaz. A kézirat a Felvidékről származik, ami megerősíti a feltételezést, hogy ebben a régióban különösen szívesen használtak ilyen szövegeket az érclélőhelyek felkutatására.¹⁴⁵ További magyar vonatkozása, hogy a 61. oldalon egy bizonyos Georgius Nagy nevét látjuk, az „1742”-es évszámot és a Felsőbánya helynevet.¹⁴⁶ Az 55. oldalán egy magyar nyelvű szöveget tartalmazó mágikus kör látható. Az ezt követő négyoldalas magyar nyelvű szöveg leírja, hogyan kell elkészíteni és használni a mágikus kört:

Az legelsőbb kereken való ajtós nap kelet felé kell fordítani. [...] 2. A circulust oly helyre kell írni, ahol valaha valamikor harc volt. [...] 3. Olyan helyre, ott is, ahol vagyon keresztül az út, és annak az útnak közepin kell írni. [...] 4. A circulust leírván, a második kereket, vagy circulust, mely négy szegletre van, úgy kell formálni, hogy harántek egy kevéssé legyen az első circulusnak ajtajától, akár mely részére. [...] 5. Úgy kell a circulust írni, amint a nap szolgál; hol kel, hol nyugszik, és a középső kereket, mely négyszegletű, ahol vagyon. [...] 6. Negyedik szegletben, melyet hinnak Septentriónak, arrafelé kell célozni, és aki fogja imádkozni, abban kell neki állni. [...] 7. Aki intentiót csinál, mi okra való nézve akarják elvégezni ezen ájtatoságot, a legkissebbik kerékben kell állnia, amely a közepén van. [...] 8. Amint le fogom írni az imádságot, ahol léssen ezen forma kereszt, meg kell állni az imádkozónak. 10. Mindenik szeglet mellett pedig egy egy legénynek kell állni. És 11. Az első circulusnak ajtaján egy [...] 12. Regulariter hétnek kellene lenni. Úgy mint egy az első ajtón, mindenik szeglet mellett egy egy, praeorator egy, aki a közepin áll, egy [...] 13. Ha pedig többen volnának, álljanak az első circulusnak kerekében, de úgy, hogy páratlan legyenek. [...] 14. El kell pedig kezdeni az imádságot tizenegy órakor. [...] 15. A praeorator pedig arra forduljon, ahol a nap fel kél. [...] 16. Aki a közepin áll, a meg a napnyugot felé. [...] 17. Egy szívvel legyenek, nem kell kételkedni, hanem remélni, mint ha már bizonyosan megvólna. [...] 18. A kereket, vagy circulust szentelt krétával kell kirajzolni, olyannal, amelyet Gyertyaszentelő Boldogasszony napján szenteltek. [...] 19. A praeorator előtt hétszer szentelt gyertyának kell égni, az is boldog Asszony napján. [...] 20. A szentelt gyertyát arra a keszkenyőre kellene tenni, amelyen Kristus urunk testét a pap kettémetszi. [...] 21. Ezen imádságot pedig leginkább szokás szent Kristóff napján végezni, de máskor is, amint írva vagyon, el lehet végezni, de hold fogytán vagy kezdetin. [...] 22. Mikor elvégezni akarják, akkor minden halálos vétek nélkül kell lenni. [...] 23. Amely intentiora csinálja valaki, ha meg nem nyeri, meg nem kell másétani.¹⁴⁷

Egy másik kéziratnak nemcsak a szövegét, hanem a használatának módját is megismerhetjük. 1780-ban fogták el Veisz Józsefet, a Pécssett lakó, de passzus nélkül kóborló, leszerelt katonát a siklósi uradalomhoz tartozó Mindszenten. Egy kézirat kincskereső varázskönyv volt nála, s azzal próbált szerencsét. Ebben szerepel a kötetünkben is látható mágikus kör.¹⁴⁸ (9. kép)

A varázskönyvet használó varázslók körét már és még a *Praxis Criminalis* is meghatározta. Ez a jogi kézikönyv abban jelentett újdonságot, hogy nemcsak a gyanúkok kontextusait, de a mágikus eszközök jellegét is leírta. Különös figyelmet fordított a mágikus tárgyak, főként az írárok, könyvek előkerülésének a körülményeire, amire nem volt példa a korábbi magyar jogszabályokban. Mivel az ördöggel kötött szerződés, főként annak írásos formái, vagy az ördögsvövetségre utaló varázsszövegek birtoklása a legsúlyosabb bűnöket feltételezhette, az írás mint bűnjel, fontos szerepet játszott a nyomozásban:

1. Vajon nincs-e svövetsége az ördöggel? [...] 9. Hol van a szerződés, vagy micsoda jele van?¹⁴⁹ A vizsgálat és a vallatás megtörténtével a bíró mindenekelőtt kutassa, hogy a jelek, vagy elhallgatott, vagy titkos tárgyak felderíthetők-e? [...] A tanúvallomás előtt és után jól figyelembe kell venni, hogy vajon minden előkerült tárgy mágiával kapcsolatos-e? / Hasonlóan, vajon emellett van-e kész szerződése az ördöggel? [...] Vagy vajon a kristályból, üvegből, tükörből és hasonlókból az embereknek való jövendölés, károkozás, vagy haszonnyerés céljára szolgált-e? / Vagy talán csak gyanús áldásokként használatosak? Vagy tudja-e, vagy képes-e bakkecske és köpönyeg révén a hajókat, vagy az embereket magához vonni?¹⁵⁰

¹⁴³ Láng B.–Tóth G. P. 2009.

¹⁴⁴ EFK MS II. 102d, 1–59; Láng B.–Tóth G. P. 2009: 53–57.

¹⁴⁵ Eis G. 1964.

¹⁴⁶ Láng B.–Tóth G. P. 2009: 19.

¹⁴⁷ Láng B.–Tóth G. P. 2009: 56–57. No. A.

¹⁴⁸ Láng B.–Tóth G. P. 2009: 58–70. No. B; Láng B.–Tóth G. P. 2009: 170–175. No. 9.

¹⁴⁹ „4. §. Interrogatorium: 1. An non habeat pactum cum Daemone? [...] 9. Ubi sit pactum, aut quale signum inde habeat?”

¹⁵⁰ „Facto examine, et fassione, Dominus Jurisdictionis, quamprimum, inquirat ubique an signa, aut res sepultrae, aut occulte reperiantur? An etiam maleficium, et damnum hominibus, aut pecoribus illatum, ita se habeant; nam soli fassioni, quae in re ipsa non

A rejtélyes eredetű, kinyilatkoztatásszerű üzeneteket megörökítő írásról szóló hiedelmek nemcsak a varázskönyvekhez kapcsolódhattak, hanem például a természeti csapásokhoz is. 1748-ban Csongrád vármegyében sáskajárás volt. A rovarok felfalták a még lábon álló gabonát is. Az emberek Isten büntetését látták a katasztrófában: jelet, amelyet az elpusztult sáskák szárnyain látható írásból véltek megfejteni. Idézzük a mindszei eklézsiakönyv historikusát:

Hallottam még egy jeles Hazugságot a' Sáskákról mellynek mind keze' mind lába vagyon, egyszóval tenyeres talpas hazugság: [...] Sokan nem akarják hazugságnak hane'm nyilván való igasságnak tartani, mellyet experientiávalis bizonyítanak, hogy a' Sáskáknak Szárnyaikon írás vagyon, mellyet elis olvastak immár, és ezen szókkal: magyarázták: Küldtek, Jöttünk, Küldtek Jöttünk Mások (:híhető ezt is Aszszonyok:) utána irták és olvasták: Vasárnapi Szitált lisztből lettünk. Valakik ezt meghallották, le'gelsöbenis hogy sáskát fogtak a' Szárnyán ezt nézték, kivált kik írást esmértek és olvasni tudtak, ugyan szorgalmatosan vizsgálták, de egyebet nem tapasztaltak, hanem a' Természet Urának böltseségének rajzolását, mivel azok a' külső szárnyai mellyeken mondatik az írás, nem a' repülésre' való hanem az alatta vékony hártvátskábul álló és árnyék tartó formán egymásba össze' takarodó Szárnyatskájának fedelei [...] lyek sem 'Sidó, sem Görög, sem Római, sem Rázt, sem Német Betük[nek] formáit nem mutatnak, nem is olvastathatnak rendszerént, nem tudom már mitsoda Fekete oskolában tanult Garabontzás Deákok lehetnek azok, kik azt tudták ilyen rendszeren magyarázni; mert jóllehet nem abból is Sáskák Szárnyain való írásbuúl, hanem a' Sz. Írásbul az elő Igaz ISTEN[nek] hamisíthatatlan tiszta Igasságu beszédébül tudjuk, és bizonyosan elis hisszük, hogy küldettek a' Sáskák a' bünt utáló és igaz ítéleti szerént megbüntető Szent ISTENTől...¹⁵¹

Az alább bemutatásra kerülő kincskereső és kalandor vándormágusokról szóló történeti források nyilvánvalóan csak töredékesen mutathatják be a kincskereséshez használt varázskönyveket. A még így is gazdag anyag azonban lehetővé teszi, hogy felvázoljuk a mágikus könyvek használatának néhány jellegzetességét. A már említett, Láng Benedekkel közös kiadványban hosszabb elemzést adtunk a könyvekről és a használóikról, amit itt csak kivonatossan közlök.¹⁵²

Az egyik fontos szempont a felhasználókra vonatkozik. A XVIII. századi Magyarország demográfiai helyzete eleve jellemző, hogy sok volt az „idegen”. Közöttük szép számmal találunk olyanokat, akik boszorkány- és/vagy varázslóperekbe is keveredtek. Nagyrészt olyan telepések, akik Bajorországtól kezdve Tübingián át az osztrák örökös tartományokból, Cseh- és Morvaországból, vagy egyszerűen a felvidéki területekről költöztek át Magyarország lakatlan vagy gyéren lakott vidékeire. Más részük pedig olyan ember, aki kóborló életmódja miatt bárhol is járt, mindig idegen maradt, mint például leszerelt vagy elbocsátott katonák, szerencsét próbáló szegény emberek, a háborús konfliktusok elől menekülők vagy a mindig vándor cigányok. Ebben a helyzetben nem csak a nyelvi vagy a kulturális különbségek határozták meg az idegenségüket, hiszen a magyar vagy a magyarországi telepés, szökött jobbágy az adott térségben éppúgy idegen lett, mint a kívülről érkező, a magyar nyelvet nem ismerő vagabundus.

Bár a módszerek is változtak, az igazi különbség a könyvek használóinak a státuszában figyelhető meg: ők a XV. századtól fokozatosan lefelé tendálnak a társadalmi ranglétrán. A késő középkorban még az egyetemi értelmiségből kerülnek ki, a XVI. században Mihály deák (a gyöngyösi ráolvasás feltételezett lejegyzője) már csak hibásan tud latinul, és egyetemi háttére is kérdéses. Az ezután következők pedig, például az obsitos katona, még alacsonyabb, marginálisabb státuszban találhatók. Ahogyan az évszázadok folyamán fokozatosan nő a magyar nyelvű varázskönyvek aránya, ezeknek a használata egyre kevésbé igényel a titkos nyelveket értő és a titkos módszereket használni tudó szakembert. Bár az említett obsitos katona számára egy pécsi zsidó fejt meg a titokzatos jeleket. A varázskönyvek a XIX. század végére már olyan nyelvezetet használnak, amit már mindenki megértett. Nem meglepő, hogy a népszerűségük annyira aggasztotta Varga Jánost, hogy ellenük a XIX. század végén – némi megkésített babonairtó vehemenciával – egy egész könyvet írt.¹⁵³

Az előző évszázadban Taxonyi János, az 1730-as, 1740-es évek legnagyobb hatású jezsuita hitszónoka pellengérré állította a szemfényvesztő mágus figuráját. Humoros képet adott egy pásztorról, aki a varázslót utánozza. Így írt az esetről a „szemfény vesztő tselekedetek” között:

Ott a' pásztor kezében vón egy *vesszőt*, és azzal nagy kereket vona a' földön; a' mellynek közepére helytetvén a' Herteget, meg parancsolá néki, hogy a' kerékből ki-ne mennyen, mert az ördög mingyárt el-ragadgya.¹⁵⁴

subsistit, sidi non potest. [...] / Ante et post fassionem bene observetur, an res affertae omnes magiam adjenctam habeant? / Similiter an penes habeatur pactum explicitum cum daemone? / [...] / Vel, an sine damno, lucri causa, ex crystallo, vitris, speculis, et similibus, hominibus vaticinata sit? / Vel, an solum superstitionis benedictionibus usa sit? / Vel an sciverit, aut potuerit per hircum, pallium, aut naves, homines adducere?" *Kollonitsch L.–Gochetz G.* 1751: 22. – Pars II. Art. LXVIII. De Magiae. §. XLI–XLII. *Bodó M.* 1758: 223–224.

¹⁵¹ Takács E. 2001.

¹⁵² Láng B.–Tóth G. P. 2009.

¹⁵³ Varga J. 1877: 1–9.

¹⁵⁴ *Taxonyi J.* 1743. II: 194; Perger Gy. 2005.

Érdemes még hangsúlyoznunk egy további demokratizálódási folyamatot is a kincskereső varázskönyvek történetében. Amíg a XVIII. századig inkább latin és német nyelven íródtak (gyakran úgynevezett kaldeus szövegbetétekkel), így használatuk bizonyos iskolázottságot feltételezett, addig a XIX. századra egyre inkább a magyar nyelvű források kerültek előtérbe. Ez utóbbiakban egyre jobban háttérbe szorultak a tanult mágia kincskereső módszerei, mint például az imák, a varázskörök, vagy a bonyolult előkészületek. A költséges, nehezen hozzáférhető varázseszközök (mint az angyalidéző kristályok) pedig fokozatosan átadják a helyüket az olcsó tükröknek, házilag előállított varázsvesszőknek.

A varázskönyvek és a mágikus praxisok demokratizálódása azonban fordított irányú is lehetett. Az 1760-as években mágusok jelentek meg a bécsi udvari körökben. Az 1770-es, 1780-as években pedig már a nagyvárosok arisztokrata és polgári szalonjaiban is feltűntek ilyen figurák.¹⁵⁵ Róluk majd a II. József korát bemutató részben lesz szó. Az alábbiakban azokat a kincskereső és egyéb varázslás vádjával folyt peres eljárásokat tekintem át, amelyek hazai forrásokban maradtak fenn.

A Tolna vármegyei sedrián ítelték el 1725-ben Hanss Georg Prunt, a német obsitos katonát. Prun kincset ásott és szellemeket idézett a varázskönyvével. Azt állította, hogy ezt ő maga másolta egy kuruc kapitány, bizonyos Rákóczi Mátyás varázskönyvéből. Prun ezenkívül még azt is bevallotta, hogy az ördöggel kötött szerződést, mert így akart pénzt szerezni.¹⁵⁶

A karcagújszállási Csombordi György és Magyar Pálné azért kerültek a vádlottak padjára 1741-ben, mert nem akarták „béhányini” a méretes gödröt, amit Szabó Pál udvarán ástak a kincset keresve. A bíró azonban leginkább azt szorgalmazta, hogy a vádlottak tegyenek esküt, hogy az „ásott veremben sem pénzt, sem egyéb arany, ezüst és más jószágot” nem találtak, és abból az érintettek nem részesültek. Ugyanígy bukott le és kényszerült eskütételre az a négy túrkevei legény is, akik 1761-ben „pénzt ástak” egy éjszaka az Akasztó-halomnál, de rövid ásás után elálltak a szándékuktól.¹⁵⁷

A bejelentés elmulasztása és a talált pénz be nem szolgáltatása miatt ítélte el a siklói uradalom úriszéke 1745-ben *Kun Józsefet* és *Kun Andrást*. A két fivér egy körmöci aranyból álló kincsre bukkant ott, ahol előtte egy hatalmas lángoszlopot láttak a földből kiemelkedni. A pénz titokban kiásták, és az otthonukban elrejtették. A kincsre az uradalom is igényt tartott, ezért Kunékat elfogták, és kivallatták a pénz hollétéről. Az iratok szerint az aranyak nagy része előkerült a két peches ember házában.¹⁵⁸

1743 szeptemberében zajlott az Esterházy-uradalmak sopronkeresztúri úriszékén Somogyi János *tudós pásztor* büntetőpere, akivel kapcsolatban több vád is felmerült. Többek között istenkáromlás, lopás és a rejtett kincsek tiltott eszközökkel történő keresése. Somogyi a tanúk szerint magának való pásztoember volt, aki az állatok gyógyítása mellett állítólag az emberek orvoslásához is értett. Míg Somogyit a lánzséri várban tartották fogva, addig Sopron vármegye kiküldött emberei Peresznyén és Csepregen hallgatták meg a tanúkat a pásztor viselt dolgairól. A tanúkihallgatások egyik kérdőpontja szerint azt tudakolták Somogyi felől, hogy kötött-e szövetséget az ördöggel, tartott-e „eleven ördögöket”, tartott-e magánál „ördögös írásokat”, amelyek segítségével elveszett, ellopott, elrejtett tárgyakat, kincset talált volna meg. A tanúk állítása szerint Somogyi többször dicsekedett nekik azzal, hogy az ördögét egy skatulyában tartja, és azt dolgoztatja. Ez az ördög – állítása szerint – éppolyan hegyes, fehér sapkában jelent meg előtte, mint ahogyan azt a Somogyi szállásán talál könyvekben és írásokban is látni lehetett. Amikor az uradalmi tisztartó megtalálta ezeket az „ördögi írásokat” Somogyinál, és megpróbálta lefoglalni őket, akkor a pásztor fenyegetőzni kezdett, és azt mondta, hogy azokat senki sem tudja elvenni tőle. Ahogyan a tanúk mondták: „ha az írását (ti. a könyveit) elveszítene, ember lenne belőle”, tehát egyúttal a varázsló tudománya is elveszne.¹⁵⁹

Sikeresen vett fel pénzt a debreceni Csapó utcai kertben néhány asszony és legény 1758-ban. A város vizsgálata szerint *Kerekes Sára* leány, aki nővérével, *Merik Györgyné Kerekes Erzsébet*tel és annak asszonytársával, *Kállai Istvánné Annával* és *Somogyi István*, illetve *Nagy Mihály* legényekkel Sági Sámuelné szőlőjében rejtett pénzt találtak. Az arany- és ezüstpénzt Sára acéltükörrel nézve ismerte fel egy korsóforma edényben. A tükröt *Bátoriné* adta neki erre a célra, aki korábban *Nagy Ferenc*nétől kérte azt. Kerekes Sára leánykorára tekintettel hat korbácsot, a tükröt adó *Bátoriné*nak ebből tizenkettőt; a tükröt kérő *Merik*nének nyolc pálcát; a pénzásó legényeknek pedig tizenkét-tizenkét pálcát adtak büntetésül, amiért a rejtett pénzt be nem szolgáltatták.¹⁶⁰

A sok-sok zavaros ügy miatt 1758-ban a Helytartótanács is jelentést kért gyakorlatilag mindenhol, hogy elejét vegye a csaló tevékenységek okozta lakossági károknak. Így például információkat kért Turóc, Hont és Trencsén vármegyéktől is a boszorkánysággal gyanúsított és együttesen Rudnón fogva tartottakról. Hont és Turóc vármegyék ennek megfelelően jelentették, hogy elfogtak egy trencsényi (kemencei) leányt, *Brucker Katalint*, aki a szentelt ostyát

¹⁵⁵ Pröls G. 1806; Šindelář B. 1970: 97–98; Freytag N. 2006; Midelfort H. C. E. 2005.

¹⁵⁶ Schram F. 1970. II: 469–470. No. 353.

¹⁵⁷ Örsi J. 1997: 142–145.

¹⁵⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML), XI. Batthyány–Benyovszky-féle siklói uradalom iratai, Acta sedis dominialis No. 22. XI. 606. [18. doboz]

¹⁵⁹ Schram F. 1970. II: 188–194. No. 286; Mollay K. 1972.

¹⁶⁰ Széll F. 1892. 113–114.

gyalázta meg istenkáromló módon azzal, hogy azt kincsásásra felhasználta az ugyancsak fogva tartott *Horák János* katona instrukciói alapján.¹⁶¹ 1759-ben Turóc vármegye jelentette, hogy *Gregits Józsefet* szentséggyalázó lopás és varázslás miatt fogták el, akinél megtalálták a szentségtörő használatba vett eszközöket is, a lőcsei ferences kolostorból elrabolt egyházi tárgyakat.¹⁶² A jelentéseknek és a rendeleteknek azonban, úgy tűnik, nem sok foganatja volt. A megyékben a kóborló „tudósokat” jelentő hatósági szűrőn maradt fenn egy német anyanyelvű, de bizonytalan származású férfi is. A beszédes nevű Johannes Teüffel „úr” 1759-ben Egerben ajánlotta fel szolgálatait a helyi hatóságnak, hogy segít visszaállítani a téves képzelgésben szenvedők egészségét. A Teüffel útlevelére vezetett feljegyzések szerint 1759-ben már kezelt mágikus tévelygő beteget Dél-Magyarországon, Temesvárott, Péterváradon és Verőcén is. Onnan jutott fel Egerbe, hogy a vármegyében is működési engedélyt kérjen.¹⁶³ **(10. kép)**

Az elit és a népi kultúra egymásra hatásáról konkrét varázslók példáját is említhetjük, amikor még a boszorkányüldözést lezáró esetek után is kerültek ügyek törvényszék elé. 1761-ben épp egy Istennek tetsző kegyes szobor elkészültéhez járult hozzá egy izgalmakban bővelkedő ördögidéző esemény. A győri Káptalandombon ma is látható Szent Mihály-szobor alapjait ugyanis egy ilyen démonidézéssel megtalált pénzből finanszírozta Győr város és a megye hatósága az egyház erős közreműködésével. Történt, hogy a győri *Seregély István* magyar nemesember, akinek Enesén birtoka, Győrújvárosban pedig háza, a Dunán gabonaszállító hajói voltak, a vád szerint 1759-ben ördögi szövetségre lépett *Heffner Mátvás* alsó-ausztriai, Győrszigeten működő német takácsmesterrel, *Sperber János* dunapentelei csapossal, később gyalogos katonával, *Singer Mátvás* hajófelügyelővel, *Keresztény Pál* győrújvárosi lakossal és *Haiczinger Tamás Vince* pápai kertésszel, hogy az ördög segítségével sok pénzt, legalább százezer aranyat szerezzen maga és társai számára. Sperberrel saját vérével szerződést írtak, amelyben lekötötte magát az ördögnek, ha az teljesíti három kívánságukat. Elsőként egy láthatatlanná tevő süveget kértek. Másodszor egy olyan papucsot, amelyet ha fölvesznek, elrepülnek, ahová csak akarnak. Harmadszor egy bizonyos jelvényt, amelynek a felmutatásával az ördög a szolgálatukba áll. Az egyik tanú szerint Höffner Mátvás olyan tudományos, aki még a „garabonciás diák”-nál is nagyobb mesterséggel él. A nemesember Seregély István azt állította társai előtt, hogy egy fekete tükre volna, bár még senki sem látta, melyet külön arra a célra készíttetett Bécsben, hogy démont idézzon. A használati utasítás szerint ezt holt ember szemére kell tenni, kilenc napig rajta kell hagyni, és a kilencedik napon abban az órában kell levenni, amikor rátették. Seregélynek volt egy szarvascsont nyelű kése is, melyet kilenc kereszt és kilenc hold ékesített. Ezzel kört kellett maga körül húznia, majd a holt ember szeméről levett tükörbe kellett belenéznie. Így megláthatta az elásott kincset, amelyet a szolgálatára álló ördöggel hozathatott el. A díszes kompánia többször tartott megbeszélést, ahol ördögidéző énekeket is énekeltek. Haiczinger például kijelentette, hogy az ördög már nála van, egy kis üvegbe zárta. Most már csak egy papra van szüksége, aki az ördögöt szentelt kehelybe csukhatja, hogy azután parancsolhasson neki, amit akar. Kerestek is papot mindenütt erre a célra, de nem találtak. Amikor tettük kitudódott, a városi törvényszék súlyos ítéletet hozott, és csak jelentős pénzbüntetéssel válthatták meg az életüket. Seregély Istvánt, nemesember lévén, a megyei bíróság elé állították. Kiderült, hogy társait azzal is hitegette, hogy mihelyt a bűvös sapka és papucs birtokába jut, a porosz király segítségére siet Mária Terézia királynő ellenében. Az ördöggel való cimboráskodása és istenkáromlásai miatt 150 körmőci arany büntetésre ítélték. Ezen a pénzen Mihály arkangyal tiszteletére szobrot kellett emeltetnie ott, ahol az ördögidézés történt.¹⁶⁴

1772. február 23-án ítélte el *Szabó Ferenc csaló takácsot* Eger püspöki mezőváros tanácsa, aki a maga vérével írt szerződés szerint aranyat kért az ördögtől és magát az neki ajánlotta. Az ítélet alapján kétkezi munkával kellett bűnéért vezekelnie és megjavulnia:

Szabó Ferencz Impostor Takács a Magistratus eleiben hivattatván, mivel Már rosz Gonosz ell Fajult természete Vénységére Anyira vitte hogy nem Sok Iffjuságának vétkei Siratva Öreg napjaiban, hanem contractussa szerint Maga vérével Subscribált[aláírt] Neve alatt 66. aranyot Kérvén az Ördögtül Sirok helységben magát Testestül lelkestül nékie ajánlotta és Terminust Farsang három Napig rendelt maga elragadtatására [...] Várja Csudálatos Képen ezen dolgot Ki világította és Vén Kétségben esett részeges korhely parázna dobozodo Kártyázo s Kuglizo és ezek által magát minden javibul Ki pusztító, Jo Emberséges Embereket Inpostorságával meg csaló ellámito [...] mivel pedig egészséges Ép Kéz láb lévén még Öregségéhez Képest az Munkát meg teheti akár mi némü Keményis de Iffjuságától fogvást meg Szokot Korhely természete Nem Örömet hajlik a Munkára [...] azértis Kemény dorgálás és pirongatás Után a Kétt Kézi Munkára és igaz jámbor leg Kissebbetis olyast mint eddig Cselekedet Fog el követni Törvényes büntetését el fogja venni.¹⁶⁵

A vád láthatóan nem a vétkekre, hanem a nevelő fenyítéssel orvosolható részegsége, bolondságra helyezte a hangsúlyt.

¹⁶¹ Bessenyei J. 1997. I: 453. No. 124; Tóth G. P. 2005a IV: 352–353. No. 58.

¹⁶² Tóth G. P. 2005a IV: 353. No. 59.

¹⁶³ Sugár I. 1987: 1–20.

¹⁶⁴ Láng B.–Tóth G. P. 2009: 136–171. No. 8.

¹⁶⁵ Sugár I. 1987: 213. No. 91.

Nem így tett a bíróság, amikor egy fiatal és tette kész pallérlegényt, bizonyos *Hokszend Ignác*ot kellett megjavítania, akit 1776-ban fogtak el Nógrád vármegyében. Kincésassal és halottidézéssel (*ars nigromantica*) vádolták. Hokszend először a kalondai templom kerítésénél ásta fel egy halott sírját úgy, hogy közben egy fekete macskával és egy tükörrel próbálta megidézni az ördögöt. Állítólag azt akarta, hogy a macska nézzen bele a tükörbe, azt vigye el az ördög, ő pedig ezalatt kiássa a koporsó alá rejtett kincset. Hokszend azonban pórul járt, a macska kiugrott a sírból, a kincésásából semmi sem lett. A pallérlegényt sírgyalázás vétsége miatt verésre ítélték, majd kiutasították a vármegyéből.¹⁶⁶

Ugyanezt a varázslótípust képviselte az 1780-ban perbe fogott *Veisz József* obsitos katona is, akit a siklói uradalomhoz tartozó Mindszenten fogtak el és Sásdon hallgattak ki. Bűnjelként lefoglaltak nála egy „kaldeus” varázskönyvet is, egy mogyorófa vesszőt, és valami „gyertyaszerűséget”. A passzus nélkül kóborló leszerelt katona szerint a nála talált eszközök a „föld gyomrában el rejtett kincs keresésére” valók. Ám még szinte ki sem próbálta a varázslást, már fogságba esett. Szegeden két ízben próbálgatta, hogy mire valók, de semmire nem ment velük. Most éppen a dunaszentgyörgyi zsidóhoz indult, hátha az segíti a kaldeus szöveg kiolvasásában, mivel tartalmát nem értette. A nagyrészt német és kisebb részben latin nyelven írott szövegben ugyanis valóban voltak álkaldeus jelsorozatok, amelyeknek értelmezésébe *Veisz József*nek – csakúgy, mint nekünk – beletört a bicskája. A lefoglalt varázskönyv egészében kevésbé kívánt kegyes és az egyháznak tetsző benyomást kelteni: nemcsak hogy a megszokott zsoltárokat és a Krisztushoz, Máriához, valamint a szentekhez szóló imákat nem találjuk benne, de a majd minden idézésben felsorolt szellemnevek is arra utalnak, hogy a felhasználó inkább démoni, mint angyali segítségért folyamodott.¹⁶⁷

Ennél kicsit szürkébb életútja volt a már említett *Veisz József* obsitos katonával együtt elfogott *Pignio János*nak, akit szintén Pécsen állítottak bíróság elé 1780-ban. *Pignio Esztergomban* született, atyja egy olasz patikus volt, anyja helybéli magyar. Identitásáról vallva magát „olasz vértől származónak” mondta. Mivel apja a születése után három évvel meghalt, vagyona pedig nem volt, csak gyámja segítségével tudott tanulni. Nyolcesztendőskorában kezdte a deák iskolát, és hat évet el is végzett, ám tovább nem tanult, így borbélynak állt. Borbélyműhelyről borbélyműhelyre vándorolva tanulta a mesterséget. Először *Ellér Antal* tatai mesternél tanult harmadfél esztendeig, nála szabadult fel legényként. A felszabadító levelének bizonyossága szerint először a Bars megyei Léván, majd a délvidéki Péterváradon és Újvidéken volt. Onnan Szekszárdra, majd pedig Eszékre ment, végül a Dráván átkelve érkezett Baranyába. Útközben – mivel beteg lett és kifosztották – koldulásból tartotta fenn magát. Talán ez volt az oka annak, hogy a helybeliek ráfogták, „garabonciás” és „bűbájós” volna. A siklói uradalom tisztartója vádolta meg hivatalosan, és ezért a vármegye börtönébe került, Pécsre. Az ügyről nem maradt fenn több irat, így *Pignio* további sorsa ismeretlen.

A garabonciás diák és a tudós alakja köré szerveződő hiedelmek felbukkannak az 1761-ben perbe fogott *Höffner Mátyás* vallomásában is. *Pignio Jánost* is „garabonciáskodással” vádolták meg 1780-ban. Ugyanezek a hiedelmek jelennek meg az isztriai származású *Szvetics Mihály* 1752-es pécsi perében is. De ugyanennek a mondai hagyománynak a lecsapódását olvashatjuk a debreceni diákirodalom egyik, 1781. körül létrejött szövegében, ahol a hiedelmekről mint élő tudásról beszéltek. A tudomány fegyvereit bevető „felvilágosodottak” babona elleni küzdelmét bemutatva így írt – erős ironiával – az ismeretlen szerző, aki a tudós *Hatvani* szájába adta az alábbi városi legendát:

Ezek így lévén, csaknem agyon csudálkozom magamat azon, hogy találkoznak olyan balgatagok, akik nagy trallával predikálnak a babona ellen, és iszonyú szemtelenséggel esküsznek, hogy nincs kísértet, feljáró lélek, garabonciás deák, varázslás, boszorkány, tátos, ördög, pokol, sat. Én magam hallottam, mikor az öreg *Bebőné*nek szemtől-szembe megmondták, hogy hazudik, mikor azt mondta, hogy látta a boszorkányt a külcslyukon bemeneni. – Micsoda szemtelenség már ez? Hát honnan tudják azok az urak, hogy nincsen kísértet, nem látták, mintha bizony amit ők nem láttak, már az nem is volna?¹⁶⁸

Mint láttuk, olykor nehéz, máskor könnyebb eldönteni, hogy a kincésó varázslópereket a saját közösség és a kívülről érkezők konfliktusa váltotta-e ki, vagy ezektől függetlenül indultak. Látható ugyanis, hogy a legtöbb esetben nem egy rontásvádalon alapuló konfliktus áll a háttérben, hanem a helyi hatóságok törekvése, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a mágikus piacot. Ez a normatív szabályokban is testet öltő kontroll az, ami különbséget tesz a helyi társadalmakra szerintük potenciálisan veszélyes „idegen” és a veszélytelen helybéli között. A társadalomra veszélyesség pedig abból adódott, hogy az illető gyanút keltett: vagy azért, mert nem beszélt a többség nyelvét az adott közösségben, vagy azért, mert valamiért marginális helyzetbe kényszerült. Idegen lehetett így Magyarországon a német telepes, az északról és a délvidékről szerencsét próbáló vándor, vagy ugyanezért a társadalom peremén tengődő koldus és vándorcigány; de az idénymunkások, a pásztorok, illetve a leszerelt vagy elbocsátott katonák is. A nemzetiségük (*natio*) miatt idegen, de extremitásuk miatt sikerebbnek és hitelesebbnek bizonyuló *mágikus vállalkozók* között találunk németeket, olaszokat, dalmátokat, morvákat és különösen sok cigányt.

¹⁶⁶ Schram F. 1967: 180. No. 47.

¹⁶⁷ MNL BaML XI. 606. No. 22. [18. doboz]

¹⁶⁸ Bán I.–Julow V. 1964: 30.

6.5. FARKASKOLDUSBÓL VADEMBER: A KÖZÖSSÉG ELLENSÉGÉBŐL RETARDÁLT BARÁT

Kulcsszavak: szegénység; koldusok; vadember; társadalmi kirekesztés; dehumanizálás; farkasember; werwolf-képzetek; csordásfarkas; küldött farkas; pásztorhiedelmek

A csordásfarkasra, küldött farkasra, farkaskoldusra, prikulicsra vonatkozó történeti adatok zömmel a XVIII. századból bukkannak fel, de egy-egy esetet ismerünk a XVI. és a XVII. századból is.¹⁶⁹ Ezt a pásztoembereknek tulajdonított, vagy épp általuk is hírelt képességet, tudniillik, hogy képesek a *farkasokkal szót érteni* és rájuk bűbajos módon hatni, a peres esetek egyik alapvadjának tekinthetjük. Magyarországról éppúgy, mint Erdélyből, a Dunántúlról, a Felvidékről vagy az Alföldről ismerjük egy-egy farkasokkal kooperáló pásztoember perbeli esetét. Ilyen, bosszúból farkasokkal végrehajtott károkozást („küldött farkas”-hiedelmet) az alábbi perek tanúvallomásaiban említenek:

[1715, Hajdú kerület] Fatens oda menvén, az asszony azt mondotta, hogy megnéztem már és tudom hova lettenek a Tinók, mert tolvajok hajtották el messze, igen messze, a jég alá ment benne. Erre mondotta a Fatens; Édes asszonyom, ne ijesszen kegyelmed, mert nagy kárban vagyok, erre azt mondotta, talám a hárma megkerül, de a többi elvész, mert farkasok hajtották el, a jég alatt is van benne. A Tinóknak a debreczeni szállásokon ötét megtalálták és szerdán nap, gazdája ide is hajtotta, hármat a farkas ötte meg.¹⁷⁰

[1723, Gömör vármegye, Pelsőc] Ezelőtt circiter hét esztendővel juhásza lévén Pásztor András fatens uramnak, azon üdő alatt az fatens testvérbátyja néhai Dusza Tamás valamely vétkeért megütvén, akkoron illy szókkal fenyegette meg: – no, a te koldusod vagyok én, de megbánod te ezt. Azminthogy azután következő esztendőben egy kecskéjek sem lett fias, noha eléggé üződtenek, de azt nem tudgya, ha az bak hibájából e, avagy penig Pásztor András teteménye miatt. Azután más juhászt fogadván fatens uram, az is kintelenített elhadni a nyáját, mer az farkasoktól semmiképpen meg nem oltalmazhatta.¹⁷¹

[1737, Udvarhelyszék, Homoródkarácsonfalva] Pap Mihályné felől aszt tudom mondani, mert egyalkalmatossággal makkon pásztor voltam másokkal edgyütt. [...] Aszt is tudom, hogy egykor a’ Pap Mihály tehenét megmarta vala a’ farkas Bélmezőbe. Pap Mihályné szidgya vala a pásztort, s hallám, hogy harmadnapot emleget vala. S a pásztort találom, s kérdém, mért emleget Pap Mihályné harmadnapot. S aszt mondgya a pásztor, aszt mondgya, hogy az ő tehenét megmarta a’ farkas, de harmadnap nem telik el, hogy a másét megeszi, s meg is evé harmadnapra a’ Molnár Ferenc tehenét. Tavalj a’ Répa Rádul disznaja felől Pap Mihálynéhoz menénk küsebb Szász Istvánnal, hogy tudakozódyunk felőlle, hogy hova lött. S aszt mondgya, késő. Késő is volt, mert a’ farkas megette volt. Mondok neki, tiltsa el rolunk a’ farkasokot, mert minden marhánkából kifogyunk. S aszt mondgya, eddig hol voltatok, mert az is késő.¹⁷²

[1743, Sopron vármegye, Keresztúri úriszék, Kapuvár] A gyalókai Csordás Mátyás pásztoember elleni tanúkihallgatásban: „Mint egy más fél Esztendeje, hogy az Pásztor Mátyás füstölvén marháit Fatens Uramnak, bé ment a szobában, kitül kérdezte, honnend vette azt a Tudományt, hogy a marhákat megh tudja gyógyéttani, felele: eő Szentelt joszághal él, s azzal orvosol, azomban csak vett ki *az tarisznyájából egy kiss ször Zacskoban némely Eszközöket, menyire észre vehette szört, és Tömjént saidétott benne Fatens Uram, de abbul vett ki egy nagy fogat, melyet kérdvén mi légyen, azt felelte: hét Esztendis farkas fogh, mellyel megh ismeri a valóságghos farkast, és a küldött farkast, seött kinek hiják a küldött farkast, azt is megh tudja, erre monda Fatens Uram, csinálljon tehát most elitte egy farkast de kárt ne tégyen, ei penigh csak nevetett.*¹⁷³

[1750, Zala vármegye, Zalabesnyő] Notár Mihály bubajos mesterségivel azt cselekedte, hogy mihelest marhájok az előbbenyi csapásban kezdettek járni, azonnal az Farkasok szana szélt haitották őket, a mintis hármatt az Csordából meghis mardoztak, kihez képest az Csordás Falu eleiben follamodván, magátt declaralta, hogy egy átallyán foghva az marhák melül el ál, mert eő néki irigye, és ellenséghe vagyon, és az marhákat előbbi járásokban meg nem tarhattya [!] melyért Kardos István Uram néhaj Németh Jánost akkori Falu Biráját Notár Mihályhoz küldöt-

¹⁶⁹ Leubuscher R. 1850: 13–18; Csefkó Gy. 1926; Eckhart F. 1954: 133; Scheiber S. 1956: 300; Schram F. 1970. II: 715. No. 456; Mogyorósi S. 1989: 287; Óze S. 1996; Óze S. 1992; Bilkei I. 1993; Tóth G. P.–Németh I. 2010: 116–119. No. 4; Tóth G. P.–Németh I. 2010: 417–418. No. 35.

¹⁷⁰ Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 283–289.

¹⁷¹ Bessenyei J. 1997 I: 245–257. No. 73.

¹⁷² Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 662–674. No. 269.

¹⁷³ Schram F. 1970. II: 196–206. No. 289; Mollay K. 1972: 261.

te, hogy hadna békét az marháknak, ha kárát nem akarja vallanyi, mely izenetre az marhak a Vadak üdözésétül azonnal megh szüntek.¹⁷⁴

Farkas Ádámné Kormos Judit bába (talán férje nevére is rájátszva), a farkasokkal való félelmes kapcsolatát fenyegetőzéseiből ismerte Sári falu teljes lakossága. Mint ügyének végtárgyalásából kiderült, az ellene megtartott tanúvallatás bemutatásával száz pálcaütés elszenvedésével és a Pest megyéből való kitiltással megúsza „fenekedő” szavait:

[1731, Pest vármegye, Sári] Egykor egy korsóért össze veszvéen azon bába fatenssel: no várj, ilyen rossz ember, az egész marhádat kötelen ölik a farkasok. A mint is harmadnapra rá, legtöbb marhája megdöglött és azután miglen egy tartott benne, ki nem ment a dög belőle.¹⁷⁵

A farkasok irányítása mellett a farkasok (vagy vad kutyák) képében állatokra és emberekre támadó immár „boszorkány” (farkas, kopó, máramarosi adatokban: markoláb, vârcolac, virkolács) hiedelme több tanúelbeszélésben, illetve rontásnarratívumban is felbukkant:

[1735, Bihar vármegye, Ottomány] Tudja, látta Kerekes Pandának és az öreg Kerekes Tamásnének nyilvánvaló boszorkányságát, ilyen formán tudniillik: A tanú Jánki András szolgálja lévén a rétre kiment az ökrök őrzésére éjszakának idején. Akkor Kerekes Panda, említett anyjával Kerekes Tamásnéval együtt a fatensre reá menvén, szűrét nyakából kiszaggatták, kitepték – és ha az ökrök azon farkasokat róla el nem hányták volna, talán magát a fatens is megvesztegették volna – ketten ezen farkasok. Egyik tulajdon Kerekes Panda, a másik pedig Kerekes Tamásné volt, a fatens így vallja. Azt is vallja a tanú, hogy más éjszaka Jánki Mihálylyal. – mint ifjú gazdájával, – búzáért midőn ment volna a tallóra, akkor is itthon a kapuja előtt látta a fatens Kerekes Pandát emberi képben, de az anyja farkas képében, kísézőben utánnuk ment és a midőn a fatens a szekér hátuljára elmaradt volna, meglátta és Jánki Mihály a szekeren ülven a fatens a vasvellt kérte le a szekérről, de Jánki Mihály a vasvellt le nem adván, a farkast csak hurrogatta. De a farkas azzal rólok el nem állván, mind az földön levő búzáig őket elkísérte és ottan a végső kereszt mellé állván a farkas, a fatens megfenyegette mondván: tudom ki vagy, ilyen, amolyan és így a farkas tőlök elállott. Kerekes Tamásnének ilyen boszorkányságát is tudja, hogy ez a farkas tulajdon Kerekes Tamásné volt.¹⁷⁶

[1741, Tolna vármegye, Paks] Ennek utánna egy kopó képiben a mint ezen ókból történt gyanosága vagy az említett Vörös Istvánnak anyyára, Vörös Ilonára, sokszor el menvén tejt, vaját, téjfelit a, fédeles bé csukot szekérből megh ette, egyszer a többi között ezen Fátens jól figyelmeztvén eszében vette, a kopónak Szekrinben való menetelít, az holott megh ragadván lábait a, kopónak fárattig verte maga, és az Ura, de a kopó csak nyihogot csodálatossan, s onant gondolván, azt hogy nem volna igazi kopó, s el is akarta a kopónak lábait vagdalni, de Istenben boldogult Napa megh nem engette, mivel csak azt vélte, hogy Uraságoké légyen a kopó, annak utánná földben lévő veremben rakván mint tejt, téjfelit, vaját, melyre deszkát téven két káposztás kövei megh nyomtata, de ottan is a köveket félre hengeritvén tejt el döjtven, téjfelit, és vaját megh ette azon kopó képiben, az pedigh volt ennek előtti 12 Esztendővel.¹⁷⁷

[1756, Békés vármegye, Gyula] Michael Kereki anno. cir. 50 fide mediante fatetur ad Imum. Az el múlt esztendőben kaszállás idején, jó reggel, a parlagokon, a füvet vizsgálván a fatens, látta hogy habókolva mégyen egy farkas a nyomás mező felé, gondolván a fatens hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért mégyen arra, tehát előző formán ment eleiben. Azt észre vévén *a farkas meg fordúlt ki felé, a fatens sebessen ment utánná*, csak anyira lévén tölle, hogy puskával be érte volna, és látta hogy egy kereszt uton meg állott, s egyet fordult a farkas, hát fehérlik a fara, és *már nem farkasnak hanem tűzoknak láczik*. Azonközben alig mégyen elébb, két vagy három lépést, s Aszszonnya válik. A fatens utánná lévén, ki tért az utból az Aszszony, a Csapó halma felé keresztül vévén utát a parlagok közt, de a fatens ugyan csak meg akarta nézni, kicsoda légyen, s mindenütt utánná ment. El érvén, világossan meg esmérte, hogy a Deutralis Nagy Mártonné. Kérdetteis tölle a fatens, Mit keres kend itt Aszszonyom, ilyen jo reggel, az Aszszony felelt, hogy a bornyát keresi, az után a fatens maga dolgára ment ötöt ott hadta.¹⁷⁸

[1757, Máramarossziget] Ima testis Sára Püspöki, relicta quondam Martini Fodor vidua, annorum circiter 50. [...] Azt ismét magától Hatvani Pálnétól hallotta a fátens, hogy Tar Mártonné nem tiszta személy volna, mert *marka-*

¹⁷⁴ Schram F. 1970. II: 635–639. No. 427.

¹⁷⁵ Komáromy A. 1910: 434–437. No. 364.

¹⁷⁶ Komáromy A. 1910: 475–479. No. 378.

¹⁷⁷ Komáromy A. 1910: 500. No. 392; Schram F. 1970. II: 84–493. No. 357.

¹⁷⁸ Schram F. 1982. III: 145–147. No. 481.

*láb képében járna reája, és amidőn a fátens intette volna, hogy hallgasson, azt felelte, hogy ő bizon nem hallgat, mert amiolta kikiáltotta aztat Tar Mártonné ellen, hogy boszorkány, azolta reája nem jár.*¹⁷⁹

A második történetben [1741, Tolna vármegye, Paks] a paksi *Vörös Ilona* a tanú szerint kutya képében próbálta gazdasági riválisát tönkretenni. A kutya képében megjelenő tejröntő boszorkány itt egy werwolf-szerű, bár már teljesen boszorkánnyá alakult hiedelemalakra utal Pócs Éva szerint.¹⁸⁰ A csordásfarkas, farkaskoldus hiedelmének feltárt eseteiben gyakran számon is kérték a hatósági kérdésben a vádlottól, hogy képes-e farkassá változni. 1754-ben Nógrád vármegye hatósága így faggatta *Pagács Pál* „szakállas farkast” (!):

9no Miert foghtak meg... // Azert hogy Passus nélkül kodultam vagy talán azertis hogy Szakállas farkas vagyok.

10 Az vagyé? hát valóság hal // Most az nem vagyok, de valaha voltam mégh Gyetván Laktomb is de ot semi károkot nem tettem.

11mo Micsoda modal Léhattél Farkas talán az ördögh segítségéb. // Nékem az ördöghel semmi dolgom, ha nem Gyetván valami Gyuczta Tamás névü Juhász adot mestersiget. azon mestersigh pedig ép csomob volt kötve ruháb, mi lehetétt pedigh. magham sem tudom. e tájon pedigh Mártony társom ki velemfoghva vagyon adott mestersiget.¹⁸¹

1754. június 14-én a Nógrád megyei Nagyardócon tartóztatták le *Revucsán Pályó* (Pál) Morvaországban született pencé (ma Pest megye) koldust, aki uradalomról uradalomra járva pásztorként elszegődve hirdette különleges képességét, az állatokkal kapcsolatos mágikus tudását.¹⁸² Ha megfogadták, akkor pozitív céllal, ha nem, akkor azzal fenyegetőzve és visszaélve állította, hogy képes farkas képében az idegen farkasokat elűzni, vagy ugyanúgy károkat tenni. Amikor megjelent, egy-egy faluban különleges gesztusokkal hívta fel magára a figyelmet, a libákra tátogott, az emberekre pedig haragosan tekintett. A koldustól való félelem béklyót kötött a helybéliekre szinte mindenhol, ahol megfordult. A kár elkerülése érdekében inkább alkalmazták vagy adományokkal segítették, semmint hogy ujjat húzzanak vele. Ám ha az adomány nem tetszett neki – például húst nem adtak a kenyér mellé – rögtön a fenyegetőzés fegyverét vetette be munkaadói ellen. Az ezután bekövetkező állatkárok – a ludak megfojtása, a lovak farkasok általi összemarcangolása, a tehenek tejének elapadása – vádként megfogalmazva természetesen hullottak vissza a koldus fejére. A félelem azonban még ekkor sem mindig vitte az ügyet a falu vagy a megyei törvényszék színe elé. Ha sikerült megegyezni vele a hiányzó és igényelt adományban (a húsból és a szalonnában), akkor a kár helyrehozható részét varázslással és az állatokra törő farkasok mágikus elűzésével orvosolhatta. *Revucsán Pályó* annyira bízott ebben a megfélemlítő képességében, hogy amikor mégis a törvényszék elé került, nem állította farkassá változó képességével közvetlenül a bíróságot és a megszólaló tanúkat is fenyegetni. Elismerte ugyan sajátos mágikus tudását, de azt – jól megfontolt saját érdekének megfelelően – nem az ördög segítségével valónak vallotta. Az árulkodó tárgyi bizonyítékokat: holt emberek csontjainak hamuját, a mágikus kést és az átváltozást segítő köpenyt állítása szerint nem használta a jószágok elpusztítására, csupán védekezésre. Vallotta, hogy gyónt, a katolikus hitet gyakorolja. A börtönbe vetett farkasember sorsának végkimenetelét nem ismerjük, de az elmondottak szerint az is előfordulhatott, hogy a száműzést választották még a bíróságok is a kivégzése helyett és a fenyegetőzéssel beígért károkozások elkerülése végett. Kilenc-tíz éves múlta visszatekintő mágikus praxisa így talán folytatódott is, minden bizonnyal nem Nógrád megyében, esetleg a Duna–Tisza közén.

Revucsán esete abban a tekintetben nem egyedi, hogy csak az 1741 és 1767 közötti évekből nyilvántartva, további tíz személy körül és ellen fogalmazódott meg a farkassá változás és így a károkozás vádja. További három személyt említenek még a perekben mint farkassá, kutyává, veszett állattá változással kárt okozó rémembert. A legtöbb eset a lakosság lélekszámát tekintve legsűrűbb zónából került ki, illetve onnan, ahol a belső telepés népmozgások eleve sűrű levegőt biztosítottak egy-egy félelmetes kinézetű vagy hírű „idegennek”. Az esetek a Nyugat-Dunántúlon Veszprém, Sopron és Vas megyéből; a Dél-Dunántúlon Tolna megyéből; Észak-Magyarországon Nógrád és Komárom; az Alföldön a Jászkun kerületből, Bihar és Békés vármegyékben pedig a nagyobb uradalmakban fordultak elő. A farkaskoldus jellegű karaktert természetesen többféle vád együttesével illették, mivel a bíróságok is nehezen tudták besorolni őket a büntetőjog ismert kategóriáiba. A gyanúsítottak többségét a vármegyei törvényszékek és nagybirtokok úriszékei (Esterházy család, Harruckern család, győri püspökség) előtt boszorkányság, ördögösség, varázslás, káromkodás, istenkáromlás, fenyegetőzés, lopás, paráznság és részegeskedés vádakkal kiegészítve vádolták meg, vagyis többségüket eleve antiszociális viselkedésűnek tartották.

Az állatias testi jegyeket olykor látták a tanúk is. A zömében románok lakta területekről származó adatokban az efféle, farkakkal született, élő vagy holt boszorkányasszonyokat nevezték *prikulicsnak*. Ilyen állati farkat tulajdonítottak az 1756-ban Borosjenő úriszékeén elítélt Bodnár Ferencnének is. Az egyik tanú így beszélt erről:

¹⁷⁹ Tóth G. P. 2005a IV: 209–210. No. 21; Tóth G. P. 2005a IV: 211–212. No. 22.

¹⁸⁰ Pócs É. 1992: 40; Pócs É. 1993.

¹⁸¹ Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 537–547.

¹⁸² Török G. 1959: 278–288.

Bodnár Ferencznére panaszkodott, hogy általa kínoztatik, neki is ezen okbul teljes gyanúsága vagy on reá. Azt is hallotta a tanú bizonyos személyektől, hogy most említett Bodnár Ferenczének, természet ellen farka legyen.¹⁸³

A vádak mögött szereplő személyek társadalmi pozícióját tekintve fele-fele arányban volt férfi és nő, általában idős, koros, öregember; szinte mindig pásztor (juhász, csordás, kanász) foglalkozású. Kilenc esetben magyar személyt vádoltak ezzel a váddal saját nyelvi közösségükben, négy esetben szlovák/morva nemzetiségű személyt vegyes lakosságú közösségben, egy esetben pedig egy cigány személyt magyar többségű nyelvi közösségben. Zömmel római katolikus vallásúak voltak, egy-egy református kivételével. Minden esetben a társadalom peremén élő, marginális személyként ragadhatjuk meg szociális karakterüket. A társadalomban betöltött szerepük szerint megtaláljuk az uradalmi cselédet, a másnál lakó vándorló idénymunkást, a kóborló, emberkerülő, családjától távol élő pásztor és pásztorét, a „kurva és pribék” leszármazottját, bűnözői életmódot folytató csavargót. Farkassá, kutyává változó karakterük mellett közösségi szerepük szerint lehettek még emberfarkas- és boszorkányazonosítók is, vagyis a boszorkányoknak olyan ellenfelei, akiknek tevékenységi körük kiterjedt az állat- és embergyógyításra egyaránt. A mágikus specialisták közötti presztízsük szerint pedig volt közöttük „tudós” pásztorember mint mágikus praxist űző varázsló vagy épp bábaboszorkány.

1759. augusztus 11. és december 14. között Győr vármegye hatósága Veszprém vármegye törvényszékének képviselőivel egyetemben vizsgálatot tartott *Németh Kata* vaszari bába és annak élettársa, *Horváth János* pásztor ügyében. A boszorkányság miatt elfogott (hetvenéves) Németh Kata és (ötvenöt éves) Horváth János tudós, farkasküldő pásztor vaszari lakosok ellen folytatott vizsgálat iratait 1759. december 14-én terjesztették fel a Királyi Kancelláriának, hogy a boszorkánypereket kontrolláló rendeletnek megfeleljenek. A közvetlenül a királynőhöz intézett jelentésben utaltak arra, hogy azt a királyi jóváhagyás végett küldték meg, egyúttal csatolták a Győr vármegyéhez intézendő királyi leiratot, elrendelve benne a gyanúsítottak azonnali szabadon bocsátását és a vádak alóli felmentését is. A jegyzőkönyv szerint ismertették azt a közel száz tanú elbeszélését, melyet még októberben vettek fel Vaszaron. Ebben mind Németh Kata többszörösen özvegyasszony bábát, mind pedig fiatalabb élettársát, Horváth János pásztor a vád közös nevezőjére hozott „boszorkánysággal” vádolták, holott a tényleges cselekmények és a róluk vallott hiedelmek egészen különböző mágikus praxist feltételeztek.¹⁸⁴ Többek között Szűcs János tanú így jellemezte a bábaasszonyt: „tudálékos, rontó, gyógyító légyen, ugyan ezért mindenek tartottak tőle”. Akár őt, akár a férjét, Horváth János pásztor valami neheztelésből fenyegették, „csakhamar esett emberi vagy marhabeli károk”. Mogorva, zárkózott ember lehetett Horváth János, akit Vaszaron mint „küldött farkast” írtak le, utalva ezzel a falun kívüli létformájára. Horváth János ellen az egyik tanú, Kúti Anna azt vallotta, hogy „úgy értette maga juhásztól és annak barátitól, hogy Horváth János farkas képében is járt”. Hallotta, hogy amikor Horváth a mezőn összeszólalkozott a többi juhással, azoknak juhaiban az éjszaka mindenféle kár esett, a farkas egynéhányat megmárt, egynek a beleit kidöntötte. Hogy Horváth János maga lett volna az a farkas, azt az a tény is bizonyította a tanú szerint, hogy a kutyák nem ugatták meg tudálékos létére. Egy másik tanú is Horváth Jánost okolta juhái pusztulásáért. Hogy pedig a juhokat vigyázó ebek nem ugattak, észre sem vették a farkast, és meg sem indultak, azért az esett kár csakis a tudós pásztornak volt betudható:

[...] mert az olyan színes farkasra az ebek nem ugatnak; még ha látják is, fel nem kelnek helyükről, de a valóságos farkasra reá támadnak; és így ebből is megtudhatni az „olyan” farkast.¹⁸⁵

Egy másik vádló tanú aztán megmondta, hogy „némely tudálékos pásztoroknak és ezen Horváth Jánosnak is, ilyen »küldött farkassá« való hírek hallatik”. Az ilyen emberből lett farkas volt tehát a küldött farkas. A tudós és állatgyógyításairól híres pásztor marhadög ellen való ráolvasó cédulát is tartott magánál. A cédulán latinul az alábbi szöveg szerepelt: „Homines et jumenta salvabis Domine, quoniam misericordia tua magna est, o Deus!” – ami a 35. zsoltár egyik pontatlan idézete volt. A Vulgata szerint így lett volna helyes: „Homines et jumenta salvabis, Domine, quemadmodum multiplicasti misericordiam tuam, Deus!”, ami latinul elmondva erősebben ható mágikus jelentést adhatott. Mindezt így: „Az embereket és a marhákat megmented, Uram, mivel nagy a könyörületességed, ó, Isten!”

Németh Kata bába és embergyógyító híre sem volt kisebb férje állatgyógyító hírénel. Tóth Erzsébet azt vallotta, hogy mikor a szükségére kiment volna, az ülőhelyébe nagy forgó szél ment éppen melléje. Ahogy a szükség engedte látni a félelmetes víziót, a forgószélben benne ült Németh Kata bába harmadmagával. Amikor végzett a tanú a „szükséggel”, és a házba visszatért volna, immár ott is mindent elleptek a boszorkányok: „Onnan a szobába bédallaga, a ház, a falak, az ágy teli volt boszorkányokkal [...] Agyában a tanú hogy ledült, igen kínzották, rázták.” Utóbb a tanú ebbe úgy behabórodott, hogy ma is sokat szenved, ha rá emlékszik: „a boszorkányok közt jelen vala a bába, ötlet az ágyának mind a két szélén lenni látta, pökdöste.”

¹⁸³ Komáromy A. 1910: 580–599. No. 427.

¹⁸⁴ Komáromy A. 1910: 669–692. No. 451; Kertész M. 1912: 434; Berde K. 1940: 135; Vajda M. 1999: 378; Tóth G. P. 2005a IV: 426–472. No. 89; Ilyefalvi E. 2016: 208. No. 58.

¹⁸⁵ Tóth G. P. 2005a IV: 426–472. No. 89.

Több tanú is állította a rontást és a testi gyötrést, amit a boszorkányok, köztük Németh Kata is, nekik okoztak. A bába nemcsak az asszonyokat, de a férfiakat is félelemben tartotta. Molnár György vallotta, hogy ifjú legény korában azzal biztatta az asszony, hogy a lányát neki adja feleségül, kérette háromszor is:

Hogy utóbb ő a hagyott napra nem hajlott, hanem mást vett, azért reája megbosszankodott, hogy ezt megbánja, fenyegette is. Meg nem bánta ugyan, de akkor mindjárt megkötöttetett úgy, hogy természet dolgában feleségével nem élhetett esztendeig és egynehány hétig.¹⁸⁶

Ez az eset is igazolása annak, mint oly sok másik eset, hogy a boszorkányos hírű, a mágiához értő emberektől való félelem, vagyis jelen esetben a megkötéstől való szorongás okoz impotenciát áldozataiban. Mikor a gyanú beigazolódtott, és a rontások híre a falu közösségén már túlnőtt, egyesek külső, hatósági segítséget is igénybe vettek. Molnár a deméndi tisztartót, néhai Pichler Györgynek panaszolta, hogy Németh Kata megkötése miatt nem tudja férji kötelességét teljesíteni. Pichler a bábát maga elé hívatta, és azzal fenyegette, hogy megégetteti a törvény erejével, ha meg nem ereszt áldozatainak: „te vén boszorkány, arra a napra, amelyet mondék, meg nem eresztasz, el nem kerülöd az égetést”. Mikor a bába a megadott napra végül megeresztett, Molnár érezte is a megkönnyebbülést az alteste tájékán. Mások is azt vallották, hogy amikor a tisztartó ráripakodott a bábára, hamarosan a nyavalyájuk és a fájdalomuk csillapodott. Pichler minden bizonnyal többször is odahatott, hogy a bábának és a férjének tulajdonított rontásokat megszüntessék. Mivel mindketten utóbb mégis a vármegyei törvényszéken kötöttek ki, ez talán betudható annak, hogy a tisztartó halálával már nem volt senki, aki a félelemnek gátat szabjon és fenyegetéssel a veszélyes asszonyt és a még veszélyesebb urát féken tartsa. A helyi hatóság ekkor avatkozhatott közbe, nem számolva azzal, hogy végül a királynői akarat dönti el a két infámiás személy sorsát.

A gyomai, hajdúnánási és bihari csavargó *Pogácsa Judit* (Nagy Mártonné, korábban Zubbolyné) kivételével – akit lefejezésre és testének elégetésére ítélték tortúrátatása után (1756) – általában megelégedtek testi fenytéssel és reverzálásával az efféle személyekről ítélezők. A tortúrán így ismerte el boszorkányságát, amit esetében a farkas képében való kísértést jelentette:

Kinek hívnak? // Pogács Judithnak. Hova való vagy? // Gyomaj. Boszorkány vagy? // A vagyok. Hol lettél? és hány esztendeje? // Gyomán, 3 esztendeje már. Kitül tanultál? // Tarcsai Bába Jancsó Ersétül. Kik voltak Tarcsaid? // Aradon lakozó Kovács Mártonné Boros Jenőben, Varga Jánosné, Fekete Jánosné, Ács Istvánné, Oláh Jánosné dudás volt, Szekeres Istvánné, Csikos Gergely, Gyomán Domián Jánosné, Czigany Miklos, Jeneine, akit meg égettek. Hogy jártál, minek képében? // Mindenkor csak farkas képében, mert még jól meg nem tanítottak. Tettéle kárt valakinek azon Farkas képében? // Nem tettem senkinek 4 Juhon kívül, de azt sem öltem meg, csak kergettem. Hova jártatok? // Boros Jenei kopasz hegyre.¹⁸⁷

Királynői felmentő kegyelemmel szabadult a bihari kapásasszony *Marosi Pálné Békési Erzsébet* (1756), *Horváth János* vaszari csordás (1759) és *Németh Anna* pásztor (1767) is.¹⁸⁸

A farkaskoldus alakjának köztudatban maradását elősegítette, hogy a róla szóló ponyvanyomtatványok még a XIX. században is forgalomban voltak, sőt a csordásfarkassal, farkaskoldussal kapcsolatos hiedelmek még a XX. század elején is intenzívek voltak (elsősorban a Nyugat-Dunántúlon és Északkelet-Magyarországon, szintúgy Erdélyben. Az ember-állat metamorfózisba vetett hit (a büntetőperekben ezt a dehumanizáló vád jelenti) a középkoron át az ókorig bizonyossággal visszakövethető. Speciálisan az „emberfarkas” egész Európában is ismert; a hozzá fűződő hiedelemmotívumok e területen nagy fokú hasonlóságot mutatnak (német *Werwolf*, szláv *vlkodlak*, francia *loup garou*, román *priculici* stb.). A farkaskoldusokról szóló hiedelmek már viszonylag korán bekerültek a XVIII. századi babonairadalomba is. A Zedler-féle lexikon 1748-ban kiadott 55. kötetében ezt olvashatjuk a werwolfról:

Mint hogy a babona a varázslás folytán még túlonúl szokásban volt, elég gyakran előfordultak ehhez hasonló átlatok; de mostanság, mint hogy az emberek jobban kinyitották a szemüket, már nem állják meg a helyüket [ezek a hiedelmek].¹⁸⁹

Egyes XX. századi német kutatók szerint a farkaskoldus képzetkör részben az indoeurópai, maszkot viselő, farkasbőrbe bújó férfiszövetségek emlékét őrzi, német nyelvterületen egyes képviselőiket boszorkányvádakkal is üldözték.¹⁹⁰ Magyarországon a farkaskoldusok hiedelmei zömében a pásztorok közösségéhez és a falusi társadalmon kívüli, marginalizált elemekhez tapadva és az állattartással összefüggő krízishelyzetekben, vitákban, vagy az „idegenségből” fakadó konfliktusokban bukkant fel. A pásztor és a koldus szerepkör minden esetben a falu, a mezőváros állattartó

¹⁸⁶ Tóth G. P. 2005a IV: 426–472. No. 89.

¹⁸⁷ Schram F. 1982. III: 145–147. No. 481.

¹⁸⁸ Schram F. 1970. II: 534–543. No. 400.

¹⁸⁹ Zedler J. H. 1748. 55: [Werwolf]

¹⁹⁰ Behringer W. 1987; Behringer W. 1990; Pócs É. 1992.

közössége felől nézve volt az „állati”, dehumanizált világ része. Ez a koldusokat, a közösség peremén élő pásztorokat dehumanizáló szemlélet mindaddig megmaradt, amíg az állattartás formái igényelték a sűrű lakóközösségektől távol eső pásztorkodó életmódot. A büntetőperekben tapasztalható szemlélet azonban az 1760-as, 1770-es évektől gyorsan és radikálisan megváltozott. Köszönhető volt ez a Mária Terézia-féle adminisztratív tollvonásoknak, ami egyrészt a boszorkányüldözés, jobban mondva a büntetőperek terrénumáról seprúzta ki a koldusokkal kapcsolatos hiedelmeket, másrészt annak a nyelvi fordulatnak és a városi lakosságot a falusi lakosságtól eltávolító, majd visszahajlító attitűdváltásnak, ami a sűrűn (sűrűbben) lakott „civilizált” világ figyelmét a természeti és paraszti, felfedezésre váró világ felé fordította. De volt ennek a szemléletváltozásnak más indikátora is.

Bessenyei György 1779-ben megjelent babonaellenes esszéjében így foglalta össze és tette nevetségessé a rossz kinézetű, szúrós tekintetű asszonyokra kiáltott dehumanizáló, állattá változtató hiedelmeket és előítéleteket:

Valahol a tudatlanság felette setét, igen nagy és mélységes, ott szüntelen csak csudákat, ördögöket, boszorkányokat, kenőcsöket, változásokat látsz, mint a mesékbe, melyek kétfejű sárkányokkal, cinke-lábon forgó arany-, ezüst-, rézvárakkal, aranyszőrű lovakkal, beszélő farkasokkal, egerekkel, vasbábakkal, tündérekkel vágnak teli. [...] Hallottad-é, hogy Magyarországon főispányokat, viceispányokat, palatínusokat, püspököket hordoztak volna tónak a boszorkányok? De hallottad ezt ezerszer is, hogy a falu kondását, csordását hordozták. Mennyi boszorkány, ördög volt régen köztünk? Lelsz-é most? Az urak törvényt tettek a boszorkányok, kan ördögök ellen, s a parasztok elhitték mind a boszorkányokat, mind a kan ördögöket. Kérdezték, milyenek azok a csúfos cselédek, hogy ha találkozik közlők, reájok ismerhessenek. Az urak, papok azt mondották: Ó, édes fiaim, azok rút, vén, ráncos ábrázatú asszonyok: félre forog szemek, magánosan járkálnak úton-útfélen, gazon, kerteken alá s fel keresgélnek, szedegetnek; rútul tekintgetnek, éjszaka nyargalóznak, az aluvó emberhez bemennek, reáfeküsznek, megnyomják, leheletit elfojtják, nyakát félre fordítják, idestova tűnnek, nagyra nőnek, majd kicsinyekké válnak, kutyának, macskának, disznónak képít magokra veszik, úgy kísírgetik, a szeled embereket éjjel holdvilágnál vagy setéten: marhát, embert megvesztenek, sat. Nem kellett több a tudatlan szegényeknek; mihelyt beestveledett, ellepték a falukat a boszorkányok, kutyák, macskák képiben, mert minden falu tele volt kutyával meg macskával. Ha vénasszonyt láttak kerten, mezőn egyedül járkálni, néha komor tekintetet mutatni, boszorkánnyá tették, azután minden ember félt tülle, mihelyt beestveledett, mivel őtet hitte boszorkánynak. Szüntelen elméjében tartotta ábrázatját a félelem, honnan osztán származott, hogy ha ember vagy gyermek estve megijedt, mindjárt a vén pásztornét kiáltotta el sivalkodva; minden setétben, szegeletben az é vén, ráncos ábrázatját látták a félelmesek.¹⁹¹

1783-ban Györfi József veszprémi ügyvéd fordította magyarra Ludvig Holberg báró a *Klimius Miklós föld alatt való útja* című (eredeti címe: *Nicolai Klimii Iter Subterraneum*) satirikus utópiaregényét, melyben a főhős megemlékezik az embereknek farkassá változásáról. Klimius Miklós egy norvég diák, aki németországi egyetemi tanulmányai után hazatérve különös „mesés” kalandokba bonyolódik. A norvég szerző eredeti regénye 1741-ben a cenzúra miatt csak latinul jelenhetett meg Lipcsében, de csakhamar lefordították számos európai nyelvre is, így II. József idején készült el a magyar fordítás. E munkának „Elöl járó maga-mentő beszédében” olvassuk a farkassá változó északi tudósok (tudákos, tudálékos) történetét:

Tagadhatatlan, hogy Norvégiának Finnmarkia részében vágnak olyan emberek, kik a’ titkos Filozófiában, mellyet más Nemzetbéli Doktorok meg sem szaglottak, annyira mentek, hogy széltében szelet indíttatnak és tsillapítanak, farkassá változnak, külömbb-külobb-féle ismeretlen nyelveken szóllanak, és az egész világ kerektségét az északi Pólustól fogva az alsó Pólusig egy óra alatt bé-kerülik.¹⁹²

Egyrészt a farkassá változó és nagy távolságokat lélekben beutazó lapp sámánokra való etnográfiai utalás példáját olvashatjuk ebben a történetben, másrészt azt a lehetőséget, ahogy a téma a közéleti szalonokban megjelenik és az irodalomra (valamint a természettudományra) fogékony olvasók körében népszerű lesz. A téma ugyanis mindenhol tudott csatlakozási pontot találni. Mivel mind az etnográfia, mind a zoológia, mind pedig a filozófiai antropológia kortárs művelői megtalálták benne mondandójuk esszenciáját. 1793-ban Pozsonyban jelent meg Joannes Baptista Grossinger *Universa Historia Physica regni Hungariae* című műve Magyarország zoológiai leírásával. Grossinger az I. kötet 411. lapján, a *Lupus* (Farkas) leírása és történeti irodalmának fejezetében a következőket írta:

Senes & praeferoes Lupos Transtibiscani Szakálos-Farkas nominant ex insulso praejudicio, quasi maligni Homines in Lupos, vel canes transfigurarentur! [A vén és nagyon vad farkasokat a tiszántúliai Szakálos-Farkasnak nevezik annál a dőre hitnél fogva, hogy a gonosz emberek farkasokká vagy kutyákká változnak át.]

¹⁹¹ Bessenyei Gy. 1779: 221–227. No. XXV.

¹⁹² Holberg L. 1783: 3., 422–423.

A hiedelmet ismertető Beke Ödön szerint ez az adat azért is értékes, mert a hiedelem tisztántúli jellegére utal, annak ellenére, hogy a terminus „szakállas farkas” Felső-Magyarországon is ismert lehetett.¹⁹³

A szemléletváltozásnak volt egy ugyancsak felülről generált eredője, ami viszont a koldusok közigazgatási problémájából adódott. A század közepén jelentek meg azok a központi utasítások és elvi ajánlások, amelyek a koldusok, a nincstelének, a csavargók életét közigazgatási szempontból is rendezték. Egyrészt passzushoz volt kötve a birodalom tartományai között és a tartományok határain belüli mozgás. A törvényhatóságoknak kötelező feladata volt az úton levők állandó ellenőrzése, a gyanús elemek kiszűrése, azonosítása. Több alkalommal végeztek összeírásokat, beleértve a koldusok és a nincstelének lehetséges számát is megbecsülve. A Helytartótanácson belül külön ügyosztály foglalkozott a csavargók, koldusok elleni intézkedésekkel (*Acta mendicantium et vagorum*). De ezt a kérdést együtt kezelték általában a dologházak (*domus correctoria*) létesítésével az 1760-as évektől.¹⁹⁴ 1763-ban és 1764-ben a Helytartótanács kérdőívben mérte fel a vármegyék, a városok és az úriszékek körében az esetlegesen felállítandó fenyítőházak (*dologházak*) szükségességét. A válaszok elmaradása miatt sejtjük, hogy ez ekkor még nem volt időszzerű a törvényhatóságok működésében.¹⁹⁵ **(11. kép)**

Amennyiben a helyzet úgy kívánta, a koldusok helyzetét az országos intézkedésekkel rendezték. A Magyar Kamara például 1770-ben főként a sűrűn lakott települések problémáját észlelve, utasította a városi törvényhatóságokat, hogy belső szabályzatban rendezzék a csavargók és koldusok ügyét.¹⁹⁶ Székesfehérvár tanácsa például viszonylag későn, 1763-ban foglalkozott először a koldusokkal; 12 forint büntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy a koldusoknak szállást adjanak. Utóbb, 1795-ben megállapította, hogy területén nagymértékben „elszaporodtak” (egy dehumanizáló, állatiassá tevő hasonlattal élve) a koldusok, akiket az 1760-as évektől működő szegényház sem tudott már befogadni. Ezért a városi seborvos megvizsgálta őket, és akit alkalmasnak talált, azt munkára kötelezte. Ebből a célból össze is írták a koldusokat. Ugyanakkor észrevették, hogy a szombati piacnapon idegen, nem helybeli koldusok jöttek a városba, „és a lakókat molesztálták”. Ezért a kapitányi hivatal kiadta a helybeli koldusoknak az utasítást: ezután ne szombaton, hanem kedden gyűjtsenek alamizsnát.¹⁹⁷

Gustav Radbruch és Heinrich Gwinner némethoni példákat szemlélve megkísérelték föltérképezni a „bűnöző társadalom” utánpótlásául szolgáló „hullámzó lakosságot”, másként fogalmazva az alvilág keretét biztosító társadalmi képletet. Ehhez egy 1751-ben kibocsátott rendeletet, az ulmi Gaunerpatentet hívták segítségül. Eszerint az országutakon található csavargók csoportjaiban a következő bűnözői figurák voltak megnevezve: külhoni koldusok és csavargók, dezertőrök és elbocsátott katonák, házalók és hasonszörű emberek, szatócsok, üstfoldozók, kik mindenféle limlomot cipelve árusítást színlelnek és ennek leple alatt tulajdonképpen koldulnak; utazó tanulók, egyetemi hallgatók, kintornások, vándormuzsikusok és más füttyösök, cimbalmosok, szerencsejátékosok, szemfényvesztők, tömlőcre való szerencsevadászok, zsoldosok, zsebtolvajok. Az alvilági alakok mellett a peremre szorult nincstelének, szegények, tébolyodottak mindkét nemből, remeték, zarándokok, hitehagyottak, tűzvész miatt összeverődtek vagy fogságba vetett keresztények váltságdíját kézbesítők alkottak egy újabb nagyobb, ámbár ugyanúgy a kriminalitás szürke zónájába eső csoportot.¹⁹⁸

A valódi és az álkoldusok útlevel nélkül kóboroltak gyalog vagy kocsival országszerte, és házról házra járva, gyakran erőszakosan koldultak, megjelentek ott, ahol sűrűn voltak az emberek, vagy, mint az énekes koldusok, ellepték a vásárokat. A Helytartótanács és a megyék számos rendelete ellenére a helyzet nem változott. Békés vármegye például 1794. június 19-i közgyűlése utasította az előljárókat, hogy saját koldusaikat táplálják, az idegeneket pedig ne tőrjék meg helységükben:

Hogy [...] a koldusok a már több ízben kiadott felsőbb rendelkezések ellen és az egész országban tetszések szerint ne hóborolhassanak, azonnal minden helység előljáróinak meghagyatik, hogy egyébként is keresztényi kötelessége lévén minden helységnek az, hogy a maga szegényeit táplálja, azokat sem vásárookra, sem más akárhová kívül kóborolni ne engedjék, és ha hozzájuk akár vásári alkalmatossággal, akár más időben idegen koldusok mennének, azokat koldulni ne engedjék, hanem fogassák el, és [...] ahonnan jöttek, küldjék vissza.¹⁹⁹

Ezekben az intézkedésekben egyszerre volt jelen a koldusok, a csavargók lealacsonyítása, dehumanizálása, a civilizált világtól való távoltartása, abból való száműzése; mint ennek épp ellentmondva a koldusokról való gondoskodás igénye, a dologházakban való emberré való faragásuk megkezdése. Lealacsonyítás és felemelés, kizárás és bezárás. Steven Pinker a „dehumanizálás lefelé tartó spiráljáról” (*downward spiral of dehumanization*) beszélt Jonathan Glover

¹⁹³ Grossinger J. B. 1793. I: 411; Beke Ö. 1932: 167.

¹⁹⁴ MNL OL C 26; Felhő I. 1961: 131.

¹⁹⁵ Vajna K. 1906. I: 7–8.

¹⁹⁶ Nagy I. 1971: 127.

¹⁹⁷ Kállay I. 1989: 61–62.

¹⁹⁸ Radbruch G.–Gwinner H. 1951/1991: 336; Mezey B. 2018: 213.

¹⁹⁹ Implom J. 1971: 270.

nyomán, amikor egy többség által peremre szorított kisebbség szociális helyzetét elemezte.²⁰⁰ Glover a fogalmat nem így használja, ő a „gyűlölet spiráljáról” (spiral of hatred) beszél, de ez a gondolat lényegén nem változtat.²⁰¹ A többség arra kényszeríthet egy megvetett kisebbséget, hogy mocskokban éljen. Ettől a peremre szorult ember elállatiasodik, és kivetkőzik emberi mivoltából. Emiatt a domináns többség még rosszabbul bánik vele, amitől a peremen élő még jobban lealjasodik. Így az elnyomó lelkiismerete már cseppet sem berzenkedik, sőt akár jogot formál arra, hogy a lealjasodást a kisebbségnek tulajdonítsa, vagy ezért megbüntesse.²⁰² A csavargók, a cigányok és a koldusok helyzetén a XVIII. században adminisztratív eszközökkel próbáltak változtatni, ha azt a helyi hatóság már megoldani nem akarta vagy nem tudta. Legtöbbször száműzték őket a szomszéd vármegyékbe. De ez egy idő után már nem működött, mivel a szomszéd vármegyék sem szerették mindig visszafogadni vagy átvenni a náluk nem regisztrált, bizonytalan egzisztenciával és személyazonossággal rendelkező csavargókat. Ennek az lett a következménye, hogy az 1770-es évektől a megjelenő dologházakban kívánták a kolduskérdést szabályozni: őket a társadalomból a kizárás helyett bezárással eltüntetni. Michel Foucault ezt a hatalomtechnikaként alkalmazott kizárást (száműzetés) és ezt a bezárást (dologházakba kényszerítés) vizsgálta a franciaországi, németországi példákon keresztül, amikor a felügyelet és a büntetés, valamint a zárt intézmények (úgy mint a dologházak, elmeógyógyintézetek, börtönök) XVII. és XVIII. századi születését vette sorra.²⁰³ Dehumanizálás az egyik oldalon, valamint humanizálás, emberré faragás igénye a másikon.

A társadalom peremén élőkéről, vagy az onnan kiszorulókról való gondolkodás a kortárs értelmiségiek körében is népszerű téma volt. Ha a kortárs babonaellenes irodalmat és a tudományos gondolkodókat is idevesszük, meglepő felfedezést tehetünk a társadalomból száműzöttek felemeléséről, ami a kortárs értelmiség számára hol vonzó hóbortnak, hol a koldusokhoz vagy a vademberekhez fűződő groteszk viszonynak tűnik.

Már az 1760-as években élénk vita alakult ki arról, hogy vajon Rousseau valóságos személynek tekintette-e a természeti állapotban élő vadembert, vagy pedig csak munkahipotézisnek, amolyan „mitikus eszmény” megtestesítőjének, akihez mérni akarta a társadalom fejlődését. Az biztos, hogy a kortárs közvéleményben Rousseau *Értekezései* a természeti állapot apológiáját szolgálták, még ha a többség nem is azt a következtetést vont le ebből, hogy vissza kell térni a primitív életkörülményekhez.²⁰⁴ A vitát élénkítette, hogy a XVIII. században, különösen a végén, és a XIX. század elején az újságolvasó és tájékozódó közvélemény vadembereket és vad gyermekeket „fedezett fel” magának még ott is, ahol azt nem várták, Európa közepén és különösen a még mindig görbe tükörben szemlélt Kelet-Európában. Ezekben a történetekben a közös az volt, hogy a talált vadembereket megpróbálták megnevelni és a társadalomba be- vagy visszailleszteni, a társadalomból kirekesztett vagy kitalizált személyből újra embert faragni.

A vadember nemcsak jelképként jelent meg Európának még ebben a keleti részében is, hanem valóságos személyként. Az *Orpheus*, Kazinczy folyóirata, az 1790-es év „Kos havában” leírást közölt Fronius Mihály tollából. Fronius Mihály (1727–1799) brassói főbíró volt, aki a század közepén a jénai és hallei egyetemen tanult. 1790-ben összegyűjtötte és kiadta az erdélyi szász városi jogra vonatkozó iratokat, köztük elcsöppentve a „brassói vadember” történetét is.²⁰⁵ 1781-ben egy brassói román az erdőben felfedezett egy vadembert, akit azután mutogatott a városban, mint valami furcsaságot. Fronius a következő képet adta erről az állatias emberről:

Termete középszerű nagyságú vala, tekintete vad, szemei mélyen bé-esettek, és szilajon forgók; homloka nem dombos, hanem béhorpadtt; rövid és bé-nőtt; hajai szürke színűk, mint a' hamu; szemöldöke sertés, 's szemei felett le-fityegő orra pisze és bé-lapúltt; szája fel-tátott, és azon a lélekzetet nem szívta, hanem hörbölte, nyaka fel puffadt, 's gégeje táján gelyvás forma, nyelve nehezen forgó, szája előre nyúló, ortzája inkább bé-esett mint gömbölyű, 's szintén úgy mint az egész képe, motskossárga színnel bé-futott.

Ez a külsőleg visszatartó ember beszélni nem tudott, és ahogy a szerző mondta, „nem lehetett az értelemnek benne semmi munkáját sejdíteni”. A brassói nevenincs vadember semmi iránt nem mutatott érdeklődést, még az asszonyok vagy a muzsika iránt sem. Három év alatt sem tanult meg semmit, és csak az elemi életszükségleteit elégítette ki. Fronius a leírása végén így kiáltott fel:

Jámbor Jean Jacques Rousseau, nem fojthatom-meg magamban azt a' bosszankodást, a' mellyet a' te álmodozásod támaszta, azt állítván, hogy azok a' boldog Halandók, akik magokat a' társasági élet kebeléből erdőségekbe vonják. Tekinthezzél volna erre a' Nyomorúltra, s meg láttad volna, mennyivel boldogabb a' Te állapotod az övé-nél. Ha igaz az, hogy az értelem bírása emel bennünket fellyebb a' barmoknál, úgy az is igaz, hogy az tsak a'

²⁰⁰ Pinker S. 2011: 170; Pinker S. 2018: 204.

²⁰¹ Glover J. 1999: 140.

²⁰² Glover J. 1999: 338, 341; Pinker S. 2018: 204, 368–369.

²⁰³ Delumeau J. 1990: 474; Foucault M. 1990; Foucault M. 2004; Scheutz M. 2003.

²⁰⁴ Köpeczi B. 1979: 80.

²⁰⁵ *Fronius M.* 1790.

társaságos élet kebelében léphet óhajtott tökéletességre; eggy olyan társaságos élet kebelében, a' mellynek tagjai az értelemmel tökéletesen bírnak.²⁰⁶

Fronius és az őt népszerűsítő Kazinczy is némi iróniával írta ehhez (saját, a bécsi világtól alárendelt szerepét is megemlítve), hogy milyen nagyszerű, hogy nemcsak a filozófus, de a geográfus, a természettudós és a történész is munkához juthat a vademberek megfigyelésével:

[...] nincsen semmi a Természetben, a' melyet a Philosophiai Szemlélő érdemtelennek állíthasson figyelmetesebb megtekintésre, mint [...] a' vadon-leltt emberek' példáit. [...] Ezek egészen el-foglalhatják a' Természet' vizsgá-lót, a' Philosophust, és az emberiség Histographusát: A' Természetvizsgáló itt az emberi nemnek reménytelen ki-fajzására akad; a' Philosophus rést talál a' Psychológiának leg-titkosabb rejtekeibe bé-pillantani; az *Emberiség Historiographusa pedig belőlle világosságot kap a' legnyomósabb tapogatásaira*; – nekünk pedig, akik szorosan sem egyik, sem másik rendiben nem tartozunk a Tudósoknak, alkalmatosságot ad a' társasági élet *igaz betsinek* érzésére.

A kor kihívásaihoz idomított laborkísérletek voltak ezek. De a Rousseau által inspirált kísérletek sokszor keserves kudarcral zárultak, és újból és újból felvetették azt a kérdést, vajon tényleg olyan áldásos-e a természeti állapot, illetve hogy szabad-e ebből az állapotból az embert kiragadni, és végső fokon szerencsétlenné tenni.²⁰⁷ Mint látjuk, a problémafelvetés nemcsak Nyugat-Európa tudós szalonjaiban jelentkezett, hanem a francia filozófia eszméinek terjedésével Közép- és Kelet-Európában is, Bécsből sugározva még Kassán vagy Brassóban is, ahogy erről tanulmányában Köpeczi Béla ír.²⁰⁸ A viszonyok sok szempontból eltértek a nyugat-európaiaktól. Kassáról, Brassóból nézve az elmaradott gazdasági, társadalmi, kulturális helyzet a filozófusok híveinél erősítette a haladás gondolatát, amely ellentmondott a természeti állapot idealizálásának. Némelyek ugyan azt a következtetést vonták le, hogy jobb volt a régi világ, ilyen módon került sor különösen a vidéki nemesség, a nyugodt falusi élet eszményítésére, és a romlott városi élettel való szembeállítására, de sokan voltak azok is, akik ugyanúgy a ráció nevében, de elzárkóztak a vademberek szalonokban való mutogatásától. Ez a nézőpontválasztás akár együtt járhatott a paraszti egyszerűség dicsőítésével, miközben az idillt kedvelők egyáltalában nem zárták ki a földesúr–jobbágy viszony hierarchikus fenntartását, még akár a városi környezetben is. Csak szűkebb kört alkottak azon radikálisok, akiknél a paraszti egyszerűség, erkölcsösség, természetes életmód nemcsak a társadalmi egyenlőség, hanem a társadalmi forradalom gondolatát is érlelte. Bessenyei György 1795-ben *A természet világa* című esszéjéhez írt egyik jegyzetében a következőket mondja:

Az ember minden teremtett állatok közt a legnagyobb fenevad, s kénytelen magát a felső hatalom által, akármi-lyen legyen az, megkötözni, különben sem vallással, sem filozófiával végbe nem veszi soha, hogy élte csak egy 24 óráig is bátorságban lehessen. A természeti szabadságban erdőkön, mezőkön vadállat, városban s a törvény alatt rab. Tehát az ember ilyen szorulásba jön magával, hogy mihent ember akar lenni, meg kell magát kötélni. A tsupa természetnek tellyes szabadságában csak olyan ő is mint egyéb vad és így az ember vagy barom vagy rab.²⁰⁹

Bessenyei, miután olvasta Voltaire *Vademberét*, 1770-ben kiadta németül az *Amerikaner* című meséjét, amely néhány év múlva magyarul is megjelent Kazinczy Ferenc fordításában *Az Amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése* címmel (Kassa, 1776).²¹⁰ Ez a leírás a francia irodalomban elterjedt klisékre, s többek között Voltaire *Candide*-jének Eldorádójára emlékeztet. Bessenyei azonban nem akarta idealizálni a természeti állapotot. Már idézett művében, *A természet világában* (1793) azt állította, hogy az ember „vadállat, vallás, tudomány, mesterség nélkül”. Ugyanakkor kifogásolta a tudományokkal, művészetekkel való visszaélést is, és itt kitért Voltaire és Rousseau vitájára is:

Ugy ne ítély hát munkámrul, mint Voltaire ítélyt Rousseau Jakabérul, így szólván hozzá: Lehetetlen erősebb elmével dolgozni rajta, hogy barmokká legyünk. De tsak ugyan a Genevai hazafi sem oly értelemben vette e tárgyat. A tudománynak, mesterségnek végzetlen javai vannak. Én tsak azt mondom, hogy ne éllyük vélek vissza.²¹¹

Bessenyeit ekkor már befolyásolta Joseph Freiherr von Sonnenfels, az osztrák felvilágosodás írója, aki 1765-től kezdve *Der Mann ohne Vorurtheil* címmel folyóiratot adott ki.²¹² Ennek főhőse egy Capa-Kaun nevű vadember volt, akiből filozófus polgár lett. Bessenyei maga is kiadott 1781-ben egy folyóiratot, amely átvette Sonnenfels publikációjának a címét: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung (Az előítéletek nélküli ember)*. Míg Bessenyeit elsősorban vallási kérdések foglalkoztatták, az osztrák szerzőt társadalmi és politikaiak. Csökkenteni akarta a

²⁰⁶ Fronius M. 1790: 204–205; Köpeczi B. 1979: 87.

²⁰⁷ Blumenthal P. J. 2006:

²⁰⁸ Köpeczi B. 1979: 79–89.

²⁰⁹ Bessenyei Gy. 1898: 18; Köpeczi B. 1979: 92.

²¹⁰ Bessenyei Gy. 1776/1914; Eckhardt S. 1919; Vértes O. A. 1935: 10–12.

²¹¹ Bessenyei Gy. 1898: 76.

²¹² H. Balázs É. 1986: 553–568.

társadalmi egyenlőtlenségeket és meg akarta javítani az állam működését Rousseau és az osztrák kameralisták gondolatait használva fel.²¹³

A brassói nevenincs vadember esete belekerült a témáról szóló európai irodalomba is, és táplálta azt a vitát, amely a természet és társadalom viszonyáról, illetve az ember nevelhetőségének kérdéséről szólt. Michael Wagner 1794-ben Bécsben megjelent könyvében ugyancsak Fronius tudósítása nyomán ismertette a brassói esetet. A *Beiträge zur Philosophischen Anthropologie und den damit verbundenen Wissenschaften (Adalékok a filozófiai antropológiához és a vele rokon tudományokhoz)*, Wien, 1794) című művében inkább a fiziognómiai részletezést tartotta fontosnak leírni, semmint annak lehetőségét, hogy miként lehet megnevelni ezt a szőrös lényt:

A szerencsétlen teremtmény a férfinemhez tartozott, és középtermetű volt, fölöttébb elvadult külsővel. Mélyen ülő szeme vadul forgott. Homloka erősen befelé hajlott, rövid, kócos és hamuszürke haja benőtt a homlokába. Erős szemöldöke kimeredt arcából, és kicsi, laposra nyomott orra volt. Duzzadt nyaka a légszó tájékán golyvaszerűen megvastagodott. Kiugrott valamelyest a szája is, amely mindig félig nyitva volt, s melyen keresztül fűtattva szívta be a levegőt. Nyelve szinte mozdulatlan volt, az orcája inkább beesett, mint telt, s piszkossárga bőr feszült rajta. Ez arcból vadság és elállatiasodottság sugárzott, és az ember első látásra érezhette, hogy nem lehet értelmes lény; így nyert újabb bizonyítást az a tébolydákban is igazolódott megállapítás, miszerint az értelmes lények sajátos szerkezetű kifinomultsága többé-kevésbé hiányzik mindazokból, akik kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozva vannak értelmi képességeik használatában. A vadember teste, különösen pedig a hát és a mell, erős szőrzettel volt borítva, a kar és a láb izmai erősebbek és szembetűnőbbek voltak, mint az átlagos emberek esetében, a két kéz csupa bőrkeményedés (ami valószínűleg a sokoldalú használat következménye), a bőr pedig mindenütt ugyanolyan piszkos sárga és vastag, mint az arcon. A körmök igen hosszúak voltak, a könyök és a térd csupa sűrű, csomószerű bőrkeményedés, a lábujjak hosszabbak, mint a közönséges embereké. [...] Életkorát pontosan nem tudom megadni. Külsejéről ítélve huszonhárom és huszonöt év között járhatott. Beszélni sohasem tanult meg. Midőn három évvel később viszontláttam, sok tekintetben ugyan észrevehetően megváltozott, de továbbra is néma volt. *Ábrázatában még mindig volt valami állati, de összehasonlíthatatlanul szelídebb lett.* [...] Amikor szobámban a zongorához vezettem, látható élvezettel hallgatta a hangokat, de a billentyűket nem merte megérinteni, és amikor kényszeríteni akartam, heves félelmet árult el. Amióta 1784-ben Brassót elhagytam, nem adódott több alkalmam, hogy hírt halljak róla.²¹⁴

Michael Wagnernek köszönhetjük a később Tomkának nevezett, immár magyarországi vadember történetét is. A tudós a magyarországi Szepességből származó beszámolóiból merített, amely egy „félleg elvadult” emberről szólt. A Tomka emberbarát ápolójától származó levél 1793. október 11-én íródott:

Örömmel közlöm önnek mindazt, ami az immár házamban élő, félvad Tomka nevű személy történetéből előttem ismeretes, illetve amit nap mint nap saját megfigyeléseim alapján megállapíthatok. A galíciai határon találtam rá, Szepes megye Reischenbach nevű fürdőhelyén. A környékbeliek már ismerték. Nyaranta az erdőben, az ott található majorok körül élt, és gyökerekkel, valamint nyers hússal táplálkozott. Télidőben többnyire a falvakba húzódott, ahol istállóban, pajtában vagy egy-egy irgalmas lelkű paraszt kunyhójában szállt meg. Amikor először láttam, mindössze egy hosszú inget viselt. [...] Elég nagy feje van, hátrahúzott homloka, erős, göndör haja, kicsi, mélyen ülő, villogó szeme, széles, lapos orra, széles szája, melyben alig fér el a túlon túl hosszú nyelv, továbbá vörös szakálla, nőies alkatú melle, lecsüngő hasa és igen rossz formájú lába. Arcának s egész testének színe barna. Most mintegy harmincéves lehet, de gyenge szervezete és rossz tüdeje alapján aligha vár rá hosszú élet. Amikor először találkoztunk, nyakát tucatnyi golyva vette körül, ezek azonban idővel eltűntek. Beszélni nem tudott, szókinccse mindössze a „hamm” szótagból állt; valahányszor ezt kimondta, úgy lökte előre a fejét, mint a kutya, ha utánakap valaminek. [...] Ha dühbe jön, egész arckifejezése megváltozik. Görcsösen rángatózik a teste, irtózatossá válik, és ugyanazokat a szitokszavakat ismételi. Kárt azonban ekkor sem tesz senkiben. [...] Mindenkor kedélyállapotának megfelelően változik el az arca, és felismerhetően rajzolódik ki rajta a szenvedély, a düh, az öröm, a bánat, a félelem, az aggodalom stb. A szabadság mindennél kedvesebb neki. Nem ismer szörnyűsegebb büntetést, mint ha megkötözik; már a kötél láttán is indulatos lesz, és ha rácsomózzák, nincs nála csüggedtebb lény a földön. [...] Ellenszenve olyan mértékű, hogy az utcán kitér bizonyos emberek útjából, és inkább átgázol a meglehetősen mély Poprád folyón, csak hogy ilyenekkel ne találkozzon. Egyebekben maradéktalanul boldognak látszik, már amennyiben a boldogság az érzékek elégedettségén múlik. *Kár, hogy Rousseau nem látta, és nem figyelhette meg! Ó, mily csodálatra méltón festette volna le a maga tüzes képzeletével a természet e neveltjének sorsát!*²¹⁵

²¹³ Köpeczy B. 1979: 84.

²¹⁴ Wagner M. 1796; Blumenthal P. J. 2006: 163–168.

²¹⁵ Blumenthal P. J. 2006: 169–173.

A Michael Wagnerrel levelező szepességi értelmiségi láthatóan rajongott Rousseau-ért, és nem kérdőjelezte meg a vademberből embert faragó kísérletek értelmét. Wagner szerint sem Tomka, sem a brassói vadember nem volt szellemi fogyatékos. A filozófiai antropológiáról írott művében e két eseten kívül egyéb példákat is felhozott a „kedélybetegségre” (melankólia). Wagner ezért úgy gondolta, pontosan látja a különbséget a velünk született és a szerzett szellemi gátoltság között. A magyarországi és az erdélyi eseteket is idesorolta.

1814-ben Richard Bright (1789–1858) angol utazó is belefutott egy vadembertörténetbe, amikor a Fertő tó körül utazott. Bright egy bő fél évszázaddal korábbi – akkor már erősen mondagyanús – esetet sorolt elő az 1818-ban Edinburghban megjelent útinaplójában:

Sok babonás hiedelem fűződik ehhez a tóhoz [...] egyebek közt arról is tudnak, hogy partjain egy vad fiú született. [...] Állítólag két halász talált rá körülbelül ötven évvel ezelőtt. Az egyik halász 1797-ben még élt. Közel egy évig kísérleteztek ennek a szörnyetegnek megszelídítésével, míg végre is megszökött és nem lehetett róla többet hallani. Az esetről a kapuvári járási hivatalban 1803. augusztus 8-án német nyelven hivatalos jegyzőkönyvet vettek fel, amely szerint 1749. évi március hó 15-én Nagy Ferenc és Molnár Mihály kapuvári halászok (az előbbi még élt 1797-ben) egy körülbelül tízéves fiút fogtak, aki teljesen vadállathoz hasonlított ugyan, de tökéletes emberi alakja volt. Ezt a fiút behozták a kapuvári kastélyba, és mivel nem tudott beszélni, feltételeesen megkeresztelték. (A plébániai anyakönyv szerint: 1749. március 17-én feltételeesen megkereszteltetett egy erdőben talált, körülbelül nyolcéves elmebeteg fiú, keresztnéve István, keresztszülei Hocksinger Mihály és Anna Mária sekrestyésné.) A fiú meztelen volt, feje nagyon kerek, szemei kicsinyek, orra kissé behorpadt, szája széles, egész testén, még a fején is, nem rendes emberi bőr, hanem pikkelyes bütykös felület. Végtagjai különösen elnyúlok, de főképpen kezén és lábán kétszeresen hosszú ujjak. Csak füvet, szénát és szalmát evett. Ruhát nem tűrt magán, és ha nem látott embert maga körül, azonnal beleugrott a kastély körül futó várárok vizébe és úszott, mint a hal. Közel egy évig volt a kastélyban. Már főtt ételt is evett, ruha is volt rajta és kezdett már emberré válni, amikor a hajdúk éppen ezen okból már túlságosan megbíztak benne oly annyira, hogy ez az emberke váratlanul elveszett és többé nem találták meg. Feltehetőleg a kastélytól nem messze folyó Rábába ugrott és visszaúszott a Hanságba.²¹⁶

Hany Istók története előbb volt Bright által nemzetközileg ismert, hogy végül a helyi mondák újrafaragásával a XIX. században irodalmi alak váljék belőle. 1855-ben a *Vasárnapi Újság* szerzője, Zerpák Antal kapuvári plébános eredt először a monda nyomába, majd a 1860-ban *A Hazánk és Külföld* 28. számában Magassy László írt róla „Hany István, egy ritka nevezetességű tünemény hazánkban” címmel. Alakját Jókai Mór tette ismertté a *Névtelen vár* című regényében. Esetét ugyan a többi vadembertörténethez sorolhatnánk, ám mivel csak a XIX. században lett közzismert, semmilyen hatást nem gyakorolt a fent említett korábbi, filozófiai vitára. Annyi azonban látszik, hogy történetek kísérletek az állatemberek, állatgyermek megzszelídítésére, voltaképp a rousseau-i nevelési modell magyarországi meghonosítására, ám az 1790-es évek értelmisége szkeptikusan viszonyult ehhez a kérdéshez. Hozadéka talán csak annyi volt, hogy ezeket a történeteket is a társadalom XVIII. századi humanizálási mozgalmának epizódjaihoz illeszthettük.

A végére hagytam a még élő hiedelmek káros voltára hivatkozva Tar Sándor ügyvéd szavait, akinek még 1792-ben is dolga akadt Aranyosszék törvényszékén, hogy egy bizonyos Koldus Aniskát megvédjen az őt lealacsonyító, az emberi világból kiíró vádak hamis híretől. Tar Sándornak a boszorkányság és az állattá válkozás hiedelmét a törvényszéken is neveltség tárgyává kellett tennie ahhoz, hogy a hatóság képviselői kellően eltávolodjanak a vádaskodók megrögzült és mélyen bevéselt elképzeléseitől. Védbeszéde kitűnő záróakkordja a farkaskoldusokról vallott elbeszélések XVIII. századi sorozatának. Egyúttal példa arra, hogyan változtak meg az embereket dehumanizáló hiedelmek néhány évtized alatt, és azt hogyan ismerték fel a kortársak az 1790-es években:

Ha Sámuel bűvös-báljos asszonyok előállítottak, ha régenten az efféle bűves-bájosok magokat farkasokká, rókákká változtatták, ha magoknak a pórban szekeret írtanak 's egy hipp-hopp kiáltással odamentek az hova akartanak, ha azt ki fél esztendeig ,s tovább is elszökött, két-három holnapokig ment, egy-két napok alatt hazájába visszahozták, mégpedig úgy, hogy szörnyű halállal megholt, mit nem cselekszik ma a tudósabb világ, midőn fűnek-fának minden erejét kitanulták. Nem lehet ezen mesterségének nem létit avval megelőzni, hogy valaki ennek vagy annak a történetnek okát nem tudja és azért nem volna. Mert sok dolgoknak nexussait nem tudjuk ugyan, de mindazonáltal vagyon. Innen: ki tudja valóságos okát az üszegnek, sokszor elvették a tiszta búza 's teljes a termés az üszöggel. *Csak nemrég is a mi eleink ezen mesterségnek valóságos létét a tapasztalásokból elhitték*, azért az olyanokat, kik azt üzték vagy megégették, vagy megúszatták. *Nézettsék meg bár csak ezen saeculumnak elein írott protocollumink.*²¹⁷

²¹⁶ Bright R. 1818: 348–349; Szerecz I. 1970: 28–29.

²¹⁷ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 445–458. No. 194.

6.6. TÁLTOSOKBÓL FUTÓBOLONDOK: POLITIKAI RAJONGÓK, HÍRNÖKÖK, LÁTÓK VÁLTOZÓ SZEREPBEN

Kulcsszavak: táltosperek; táltos karakterek; látók; politikai jóslás; rajongók; hírvivők; kincslátók; ámítók; fél-táltosok; bolondok; csalók; porosz orientáció

Hogy mivé lett a táltos mint hiedelemalak a XIX. század ponyvairodalmán²¹⁸ vagy a tudományos-ismeretterjesztő publikációkban,²¹⁹ itt szándékosan nem említem. Azért, mert a büntetőperek táltos gyanúsítottjainak ehhez a táltos-képhez semmi közük. Hogy utóbb a táltosperek milyen mitológiai vagy ősvallás-rekonstrukciók forrásaiként lettek még számontartva, megint csak nem lehet ennek a könyvnek témája.²²⁰ A XIX–XX. századi táltosmondák, valamint a XVII–XVIII. századi táltosperek összevetése alapján Pócs Éva alapos vizsgálatnak vetette alá a táltos és a vele rokonságba hozható sámánisztikus varázslókra vonatkozó néprajzi, antropológiai, vallástudományi elméleteket.²²¹

Amennyiben nem számítjuk ide a csak személynevekben fellelhető táltos (tátos) említéseket,²²² vagy a sértési perekben felbukkanó szitokszavakat (például táltoslelkű, táltos disznólelkű),²²³ az ismert táltosperek száma mintegy 43. 1680 előtről 2 adat (Erdély, Debrecen), 1680–1711 között a török felszabadító harcok és a Rákóczi-szabadságharc idejéből 6 adat (Erdély, Kecskemét, Székesfehérvár, Debrecen, Pozsony megyei kuruc tábor). A Rákóczi-szabadságharc utáni időkből, 1711–1740 között 14 per (Hajdú kerület, Gyula, Doboz, Szeghalom, Békésszentandrás, Debrecen, Kecskemét, Nagyszőlős, Jászberény, Rimaszombat, Udvarhely szék, Munkács, Székesfehérvár, Szeged). 1740-től 1756-ig 10 per (Debrecen, Miskolc, Tolna megye, Túrkeve, Eger környéke, Tizzaszálók, Kiskundorozsma, Hódmezővásárhely, Szeged, Pécs); 1756–1768 között 3 adat (Debrecen, Bölske, Kalocsa); 1768-tól 1790-ig 4 adat (Székesfehérvár, Szentés, Szeged, Gyula); 1790-től 1848-ig 4 per (Kecskemét, Paks, Dömsöd és Dab, Hódmezővásárhely). A többség tehát a Rákóczi-szabadságharc utáni években, az oszmán-török hódoltság és az egykori partiumi, főként reformátusok lakta területeken bukkant fel.²²⁴ A bírósági szövegeket Pócs Éva 2016-os tanulmányában részletesen is elemezte.²²⁵ Szerinte a táltosok „[...] sokoldalú, a mindenkori történelmi, társadalmi szituációnak megfelelő, »okkult« feladatokat is ellátni képes »szakemberek« voltak.”²²⁶

Többek között jósoltak, a rossz hírek figyelmeztető hírnökeként és a jó hírek közvetítőjeként jelentek meg; nemritkán gyógyítottak, ezért rontással is megvádolták őket; ellenboszorkányként léptek fel, vagyis azonosították a boszorkányrontást; időjárás-varázslást űztek, például elhárították vagy éppen előidéztek az esőt és a jégverést; kincset kerestek. Volt köztük olyan, aki öntudatosan vállalta „táltos” tulajdonságait, de akadtak többen, akik csak mímelték azt, amit elvártak tőlük mint táltosoktól. Ahogy Pócs Éva a perszövegek elemzéséből leszűri, mindezeket a szerepeket „egyidejűleg, egy személyben” is betölthették. Amit még hozzátesz, hogy az idővarázslás ritkábban tartozott feladataik közé, és sohasem látszik egyetlen, kizárólagos funkciójuknak. A perek táltosai közül csak három-négy utal úgy-ahogy idővarázslóként besorolható személyre. Pócs Éva ezért is tartja érdekes ellentétnek az időjárásért küzdő táltos XX. századi mondai adatainak nagy számát.²²⁷

A büntetőperek táltosainak – a Mária Terézia korabeli eseteket is beleértve – legalább „háromgenerációs” történetét ragadhatjuk meg. Az 1730-as évek előtti esetekben a táltosnak mondott személyek zömében afféle rajongók: jósok, látók, a közösség vagy az ország jótevői, a jó ügy (Rákóczi-szabadságharc) önkéntes segítői vagy a fenyegető katasztrófák hírnökei. Molnár Ambrus, majd Szigeti Jenő is meggyőzően mutatta ki, hogy az „álomlátók”, „látomás-látók”, „jövendölők”, „látók”, „próféták” (az általuk vizsgált személyek közül Schultz György gombkötő mesterlegény, Gál József egri gulyáslegény, Szentpéteri Juhász János „vak koldus” és Soltész István mezővárosi polgár) az 1730-as, 1740-es és az 1750-es évek utolsó kuruc mozgolódásainak idején a katolikus ellenreformációval szembeni református gyökerű népi ellenállásnak a felkeltői és ébren tartói voltak, akik akár a hivatalos református egyház prédikátorainak

²¹⁸ Györffy I. 1921; Szűcs S. 1943: 84–85.

²¹⁹ Kállay F. 1861; Csengery A. 1884; Sebestyén Gy. 1900; Kodolányi J. 1945: 31; Szűcs S. 1951; Klaniczay G. 1983.

²²⁰ *Cornides D.* 1791; Ipolyi A. 1854; Róheim G. 1925; Róheim G. 1926; Diószegi V. 1958; Diószegi V. 1967; Hoppál M. 1992.

²²¹ Pócs É. 1989b; Pócs É. 1999; Pócs É. 2014; Pócs É. 2016; Pócs É. 2017; Klaniczay G. 1983; Klaniczay G. 1984a.

²²² Pais D. 1975.

²²³ Zsupos Z. 1993: 457–471. No. 20.

²²⁴ Komáromy A. 1910: 280, 287, 291; Schram F. 1970. I: 28, 459–460; II: 505–511; Schram F. 1982. III: 220–223; Sugár I. 1987: 173–180; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 39–45, 129–135, 148–165; Bessenyei J. 1996. I: 210–214, 460–469, 474–475; Banner J. 1926: 1–3; Csűrös F. 1908: 42–47; Daday A. 2005: 762; Dömötör S. 1934: 318–329; Gunda B. 1934: 21–23; Gutai M. 1974: 228; Györffy I. 1921: 136; Hadnagy A. 1991: 102; Hajnal I. 1878: 58–59; Herner J. 1988: 16–28, 82–86, 146, 166, 196, 214–216, 218–229, 238–243, 258, 263, 310–325; Iványosi-Szabó T. 1996: 135; Iványosi-Szabó T. 1998: 82, 323; Jung K. 1995; Kállay I. 1996: 200, 274; Kálmány L. 1918: 105–106; Nagy G. 1957: 292–305; Novák L. 1986: 306; Oláh Gy. 1886–1887: 125–131, 144–161; Róheim G. 1918: 272; Schram F. 1967: 180–181; Szenté T. 2009: 96–97; Szentkirályi I. 1917: 1–7; Szilágyi M. 1987: 442–445, 460, 510–511; Thaly K. 1873. VI/3: 44–45, 94–97, 316–320; Thaly K. 1881. II: 115–117; Tóth G. P. 2008: 121; Vörös M. 1963: 144–145; Zsupos Z. 1993: 457–471.

²²⁵ Pócs É. 2016.

²²⁶ Pócs É. 2017: 6.

²²⁷ Pócs É. 2017: 6–7.

ellenében is, a tógátus diákok mellett aktívan működtek. Működésük annyira komolyan vehető tényező volt, hogy ellenük szabályos büntetőügyeket kezdeményeztek, ebben különösen Tolna megye törvényszéke volt a legaktívabb, csakúgy, mint a hivatalos büntetőügyekké váló, de köznyelven boszorkánypereknek és táltospereknek tekintett esetekben is. A református látók esetén a hivatalos vád ellenük hitehagyás és/vagy imposztorkodás volt, melyek megfeleltek a kor enyhébb politikai bűnözéséről vallott fogalmaknak. Szintúgy, mint a későbbi táltosperekben, ahol alapvetően az „imposztor” jelzővel illették őket. Molnár Ambrus szoros összefüggést mutatott ki például Schultz György (1750-es évekbeli) látomásai és a Törő–Bujdosó–Pető-féle hódmezővásárhelyi és mezőtúri felkelés (1753), valamint a hétéves porosz–osztrák háború magyarországi hatásai között. Molnár Ambrus a népi látomások kapcsolatát vizsgálva a népi (kurucos vonatkozású) ellenállási mozgalmakkal kapcsolatban már az 1735. évi parasztfelkelés hatásait is összefüggésbe hozta Gál József Jelenések könyvéből vett vízióival, akinek képei, szimbólumai nemegyszer Habsburg-ellenesek, de még inkább katolikusellenesek voltak. E ponton kapcsolódtak e víziók a későbbi porosz orientációjú látomásmozgalmakhoz is. Gál és Schultz ugyanis a porosz orientációtól, a protestáns porosz királyságtól várták a vallási és részben nemzeti elnyomatásuk megszüntetését. Vízióikban és bűnperükben a porosz királyság, különösen a hétéves háború idején, de már az 1740-es években is afféle támogató ellen- és háttérhatalomként tűnt fel. Gál és Schultz különösen az egyszerű református emberek között fejtettek ki erős hatást, ami nyilvánvalóan nem volt független „tanításaik”, küldetésük szociális tartalmától, ami nemegyszer a hivatalos református egyházi felfogással is szembehelyezkedett. Szombathy János (1749–1823) tudós sárospataki egyháztörténész-professzor például egyik kéziratban maradt munkájában, amit Szigeti Jenő mutatott be, így emlékezett meg a „káros”, ámbár tanult, olvasott rajongók működéséről, ti. hogy mennyiben hatottak a tanulatlan közemberek érzelmeire:

Sem az iskolai tanítások, sem a praedikátorok munkái véghez nem vihették azt, hogy a köznép között még ebben a században is holmi haszontalan ámítók, látomás látók és jövendölők ne támadnának, akiknek a tudatlanabbak közül mindjárt sokan hittek.²²⁸

Szombathy példaként először a „romlott fekete vérű Schultz György”-öt említette, „akit közönségesen „György Prófétának neveztek”, majd nyilvánvalóan Gál próféciáira utalva így fogalmazott:

Ilyenek voltak ugyanazon időtájban Tisza-Füred és Ketskemét körül holmi mezei emberek, akik különb látásokkal s jövendő dolgok tudásáról dicsekedtek. Azonban találtattak sokan, akik ezeket tsudálták és nekik hittek.

Molnár Ambrus maga azt is feltételezte, hogy ezek a protestáns látomások sokban építkeztek a XVII. század végi, XVIII. század eleji morvaországi, csehországi, majd az onnan a Felvidékig sugárzó mozgalmakra, például Mikuláš Drabík vagy Krmann Dániel és társaik tevékenységét ideértve.²²⁹

A látomások változatainak összehasonlítása alapján Molnár Ambrus és Szigeti Jenő is kimutatták, hogy Gál és Schultz látomásainak többsége széles nyilvánosság előtt ismert volt, azok szóban is terjedhettek. Szóbeliségbe kerülésük révén hatalmas területen váltak ismertté, így hatva akár azokra is, akik más mágikus szakértelmet képviselve például „táltosként” tűntek majd fel. Gál József látomásainak eddig ismert tíz példánya lelőhely szerint megvan Pesten, Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden, Hajdúnánáson, Sárospatakon, Kiskunhalason és Kecskeméten is. Ha ezeket az előfordulási helyeket tekintetbe vesszük, akkor még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy milyen fontos szerepe volt e látások terjesztésében a református lelkészek bizonyos, politikailag aktívabb, a köznéppel sűrűbb szöveten érintkező rétegének, valamint a köznépből érkező kollégiumi diákságnak. Hiszen Sárospatak, Nagyenyed, Székelyudvarhely és Kecskemét is fontos iskolacentrumai voltak a hazai reformátusságnak. Különösen jól szembevetünik ez Schultz György látomásaiban, próféciáiban és élettörténetében.²³⁰ Gál József kapcsán Gyenis Vilmos a következőképpen indokolja a látnokok, próféták népszerűségét a kortársak körében:

A paraszti nép érdeklődését, kíváncsiságát valószínűleg a látomás barokkizált csodája és a protestáns népi érdekeknek megfelelő eszmekör kelthette fel. Emellett – egy népi olvasó vagy hallgató nem utolsó sorban a mesét – egy népi alak fordultatos élettörténetét – is kereste s találta meg a munkában.²³¹

Ezek az 1730-as, 1740-es években feltűnő látnokok lényegében párhuzamba állíthatók azokkal a parasztprofétákkal is, akiknek a tevékenységét a néprajzi kutatások vizsgálták. Ebből a szempontból nagyon lényeges az a körülmény, hogy a nem földműves XVIII. századi vizionáriusok is lényegében a jobbágy-paraszti, mezővárosi paraszti és kézműves rétegben találták meg a maguk nyilvánosságát, ott működtek, miközben részben kívülállókként (pásztor, gulyás, juhász) érkeztek ebbe a közegbe. Talán ezért is a református látomásirodalmat szóban kitermelőkkel ezért állíthatók párhuzamba az 1740-es, 1750-es évek „rajongó” táltosfigurái, akik némi mintát is láthattak tanultabb piaci verseny-

²²⁸ Szombathy J. 1799: 59; Szigeti J. 2013: 267; Horváth C. 1904: 82–86.

²²⁹ Molnár A.–Szigeti J. 1984; Péter K. 1977.

²³⁰ Molnár A.–Szigeti J. 1984.

²³¹ Gyenis V. 1968: 16.

társaitól. Próféta és táltos valójában itt rokon lelkek lehetnek, legfeljebb hatásuk volt más: a prófétáké tágabb és a politikum előtt ismertebb, míg a táltosoké szűkebb és inkább lokális szinten volt nyilvános.

Már az 1740-es években tűntek fel a rajongók mellett azok a táltosok, féltáltosok, akik a boszorkányok ellenfelei voltak, mivel személyük általában feljelentőként tűnt fel a bíróságok színpadán. Ezek a boszorkányvadász szereplők gyakran maguk is kérkedtek tudásukkal, ezért a környezetük egyszerre tartotta őket bizalomgerjesztőnek és félelmetesnek. Úgy tűnik, az 1740 és 1768 közötti években kezdett el az a közösségi szál engedni, amely a rajongó táltosokat és közönségüket még összetartotta. Ekkor jelentek meg a rajongó táltosok nyomában a kincslátó, pénznéző táltosok, akik hol önjelölten öltötték magukra a táltos nevet, hol erős öntudattal alakították jelenlétüket az ekkor még burjánzó mágikus piacon. Az erdélyi Udvarhelyszék törvényszéke a táltosságot a boszorkánysághoz és a varázsláshoz társítva említette a Bözödújfaluban lakó szombatos Görgényi Incze Jutka vétkeiről:

Azért kellett az incattát detineálatnom anno praesenti 1733. circa diem 1mum Aprilis, úgy értettem az incatta boszorkánysággal, varáslással, földben való pénzkeresés, tátossággal, kurvasággal mondotta volna, hogy él, mások által is vádoltatván.²³²

Az önjelölt táltosok között voltak egészen profi kalandorok, tanult mágusok, de akadt közöttük olyan is, aki a „cigánybűnözés” már a korban kialakuló előítéletének foglya lett. Ők voltak a mágikus piac kis- és mikrovállalkozói.

Az 1768 utáni „generációnál” (a táltos név használóinál) akad persze még egy-egy gyógyító, akár közösségi szerepkörben is, de a századelőt jellemző tátosság, a kurucos rajongó karaktere, annak keresztényi (keresztes), protestáns köznépi emlékei már erősen elhomályosulnak. A kincsszerzésben, kincslátásban friss gondolatot eredményez a nyugati varázskönyvek birtoklása, használata, vagy a tanult (félművelt) kalandorok, bűvészek, mágusok megjelenése. A keleti (inkább sárkányos, viaskodó, időjárás-varázsló) és a nyugati (inkább kincsnéző), valamint a laikus (írastudatlan) és a profi (az írással az írástudatlanokat befolyásoló) csalással ötvözött tradíciót a tátosság égisze alatt, majd egy Csuba Ferkó nevű táltos „egyesíti” az 1780-as években.²³³ De ő az a személy is, aki miután szélhámosságában többször lelepleződik, halála környékén már mint a tátosságot az irodalomba repítő ponyvafigura jelenik meg a XIX. század elején. Róla részletesen ezért a II. József korát bemutató részben esik szó.

A táltosok „első generációját” a *jövő (és a remény) hírnökeiként* jellemezhetjük. 1708. szeptember közepén – amikor Heister császári tábornagy a kurucok egyik legfőbb erősségét, Érsekújvárt ostromolta – egy csallóközi, pozsonypüspöki parasztasszony egyszer csak fölkerelkedett, két gyermekét kocsira rakta, és szeptember 23-án megjelent Füzesgyarmaton, a kurucok táborában. Bercsényi generális így írta le a találkozást Rákóczi fejedelemnek:

Rettenetes dolog. Fölséges Uram; most estve érkezek bé az táborra egy püspöki asszony két gyermekivel, suráni szekíren, csak per omnipotentiam velem akarván beszélni s hamar, admittáltam. Azt mondja: Uram, én tátos vagyok! Azt kérdem Nagyságodtól: mit akar, Haisterrel és az némettel, hogy cselekedjem? és Újvár mint légyen? Én is rövideden felelek: Azt akarom, hogy az német elveszzen, és Újvár megmaradjon! Azért gyüttem – úgymond, – hogy én azt véghez vigyem; de nekem az Fejedelemhez kell mennem. Megcselekeszem én: míg meg nem térek, semmire sem mehet Haister! Mert már volt Fölségednél Szombatban, nem régen is hivatta Fölséged, de nem gyűhetett. Mit akar ott? kérdem, és minek? hiszem, ha én itt vagyok, mindegy! Elsőben veszesse el a németet, – azután menjen. Azt mondja: Nem, mert neki meg kell mondani Fölségednek: minek Fölségednek az az sok idegen had? A nélkül is elveszthetni a németet. Micsuda hadat ért? kérdem; azt mondja: hiszem, úgy hallom, hogy sok idegen haddal akar gyünni; mi haszna lesz? Mert ha azon idegen fogja bírnia az országot. Sokat fogdostam rajta, csélcspanak kezdem állítani; mondom: hazud, mert Fölséged Szombatban nem volt! Azt mondja: megírhatom, hogy az mely asszony Tolvai Gábornénál Szombatban volt Fölségednél, bizonyos dologra nézve hozattatott Püspökirül, az. Végre, midőn fogdozódtam: mit akar? Azt mondja: Haiszter sok ördögséggel van környékezve; megcselekszi: kilencz nap alatt maga s lova elvesz. Ha akarom, egy puskája sem sül el a németnek! Megvakúl, sőt Pálffy is megbolondul, – de neki vissza kell magánossan menni azon határba.²³⁴

Bercsényi, mint látjuk, kihallgatta a „táltos” asszonyt, de nem hitt neki, sőt, az erőszakos és képtelen dolgokat ígérő rajongó asszonynak a fejedelemmel való találkozásról szóló dicsekvése annyira szeget ütött a fővezér fejében, hogy az állítólagos táltost támogatás helyett letartóztatta.

Megvallom – folytatta idézett levelét – juta eszemben, hogy mondá Pálffy: Az mely asszony szóllott az hídnál Fölségeddel, – annak köszönjük veszedelmünket Trencsénnél! Nem lehetek scrupulus nélkül, vigyázat alatt tartatom. Mert, bár ne hazudna az sok idegen haddal jövősit Fölségednek!

²³² Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 629–636. No. 263.

²³³ Pócs É. 1988; Pócs É. 2014.

²³⁴ Thaly K. 1873. VI/3: 94–97. No. 106.

Bercsényi nem ült föl és többé nem is emlékezett meg róla. Bercsényi 1708. szeptember 20-án érkezett Hontfüzesgyarmatra Szakállas felől, majd tizenhat napi táborozást követően október 6-án bontott tábor, hogy a Bars megyei Váradra forduljon. Bercsényi különben az egészet a gyermekmesékhez utalta, mert Pelsőcről 1709. szeptember 7-én a fejedelemhez szóló levelében még azt írta az asszonyt gúnyolva:

Ezt Isten s a szerencse próbájúl hozta praeter opinionem kezében Fölségednek, *mint Király-fia Kis Miklósnak az aranypatkót, s igazán úgy van: ha elveszed is, megbánod, s ha nem veszed is, megbánod, – de mégis jobb, hogy fölvedd! Tátos-oraculum* 15. Kiről az mennyi ily kis üdő alatt megfordult elmémben, nem győzném leírnya; sokat is kellene arrúl másnak írnom, de Fölségednek csekély elmélkedésemnek okait csak azon veszem fel.²³⁵

Az önjelölt rajongó asszony – korának csekély képességű magyar Jeanne d’Arcja – nem tudta megsegíteni a kuruc sereget, leginkább azért, mert Bercsényi nem hagyta azt. Bercsényi maga sokat tépelődött és inkább a tapasztalat embere volt, semmint a hiedelmek foglya. Hogy a „táltosságról” való beszéd mégis sokat forgolódott körülötte és olykor maga is megengedett egy-egy gondolatkört a témának, bizonyítja a hadjárat kezdetén írt levele. Tompánál, 1708. augusztus 26-án írta az elköszönés utáni megjegyzés rovatba a következőket. Miután beszámolt a fejedelemnek a hadi helyzetről és konstatálta egyes kuruc vezetők köpönyegforgatását, így jegyezte fel egy hadijel „babonás” értelmezését:

Az török alkuját alázatossan accludalom Fölségednek, mert talám még is ott alkalmatlankodik az másik. Bertóti (István) Uram írja, hogy Újvárbán egy raj méh szállott az ágyúra az piarczon: mind kasban fogatta őket, s úgy tartja. Nem rossz jelnek tartani kell-é? vagy minek? nem tudom; az egész táltosság ismét jól beszél, de nincs már semmi hitelek előtttem, – csak álom s essős üdő, etc.²³⁶

A hadi szerencse és annak forgandósága számára is okozott gondot, hát még azoknak, akik maguk is tenni akartak annak befolyásolására. Csak vagy alkalmuk, vagy épp eszközük nem volt hozzá, mint az említett csallóközi asszonytáltosnak. A remény és a hit sarkallhatta ezt az asszonyt, hogy hírvívője és ügynöke legyen a kuruc seregnek. Tettét mozgatta az a vágy, nehogy az „idegen” had uralja a vidéket. Ez a táltos- vagy látnokszerep, amely a férfiak seregét angyali, eszkatológiai üzemmódba helyezte, nem volt egyedi eset. Csak épp nem a XVIII. században.

Bercsényi jól érzékelte a levegőben a szkepszist. Nem úgy, mint jó egy évszázaddal korábban Székely Mózes erdélyi fejedelem, ki még hitt a látnokok segítségében. 1603-ban Báthory Zsigmond kortársa és későbbi ellenfele, Székely Mózes egy ötvenöt éves udvarhelyszéki aggszűz jósló szolgálatait vette igénybe hadjárata kezdetén, hogy meggyőződjön vállalkozásának sikerességéről. A székelyföldi Szentmihályon lakó Borbála minden bizonnyal híres látnok lehetett, ha szolgálatait a fejedelem is igénybe kívánta venni. A leány – Szamosközy beszámolója szerint – megjövendölte a hadjárat tragikus végkifejletét, a fejedelmi had vereségét Brassó alatt és Székely Mózes halálát is (1603. július 17.). Ezt hallva a fejedelem megfenyegette, „hogy ha igazat ne mondasz, mihelt visszajüvök, megégettetlek”. Szamosközy ezt így írta le:

1603. iöwendölo Santa lean. Zekelfeoldén, Vduarhely szekben, Zent Mihaly New faluba, lakik egy santa leany, kinek Barbala Newe. vgjmIt ötwen eztendös agh leany. Ennek annyays vagyon oly vén, hogy egy helyböl masba aligh mehet. Ez Barbala leany az Nemeteknek az Magyarokkal valo <ez> egyenetlesegeket megh iöwendölte volt. egy holnappal az elöt circiter. mikor az Erdely hadat ki inditanak Magyarorzagba Varad fele; Az ki indúlas volt Septembemek az közepén. anno 1604.

Vgian eze Barbala leat, Zekel Moyses. mikor azo Zekel feöldén <Vasarhely> vduarhely mellöl menne el. hozzaia vitette volt; megh kerdette tWle mlt lere ez w hadanak exitussa. Megh mota Neki az leany. hogy Brassonal kel el vezni mld hadastul, es visza onnat soha ne iw. Moses ezt halwa. vgia megh szitta volt. hogy <ha> megh lad. vgjmond, hogy ha igazat ne mOdasz. mihelt visza iwWök megh égettetlek. Az leany azt mota Neki. chyak addigh ne bantas migh oda mégh, bar azuta megh chyelekegyed. ha visza iwsz.²³⁷

A beteljesedett jóslat miatt erre már nem került sor. Szamosközy a hiteles részleteket is tartalmazó történetet szándékosan Saul ismert, ószövetségi példázata alapján írta meg. A bibliai királyt látta a jóslattól felgerjedő erdélyi fejedelemben. Sault, aki még életében megparancsolta, hogy országában az összes varázslót és jóst ki kell irtani. Amikor azonban a kétségbeesés elhatalmasodott rajta, maga is jósokhoz fordult. A királyi tanácsadók elmondták neki, hogy Endorban, rejték helyén él egy asszony, aki szövetségre lépve a sáttánnal, jóslással foglalkozik. Saul álrühába öltözve elment Endorba, hogy megidézzé Sámuel szellemét (1Sám 28:8–11). Székely Mózes politikai karrierje és az alkalmazásában álló néző leány híre az esetet a kortársak szemében is a Saul-féle történethez hasonlította. A bibliai példa a kortársaknak a jövendőmondókhoz való fordulás veszélyességét tette egyértelművé. A tanulságot később Bethlen Gábor uralma alatt vonták le, amikor a mágikus tevékenységet űző személyek üldözése az állampolitika részévé

²³⁵ Thaly K. 1873. VI/3: 316–320. Pótlék, No. 62.

²³⁶ Thaly K. 1873. VI/3: 44–45. No. 86.

²³⁷ Szamosközy I. 1991: [376–377] 112–113; Szamosközy I. 1880: [376–377] 192–193; Bartoniek E. 1975: 291.

vált. A csaták kimenetelét megjósoló „táltoszerű” figurák feltűnése utóbb a Rákóczi-féle szabadságharcban lett újra jelentős, amikor hasonló „kétségbeesett” érzések ragadták el a kortársakat.

Nem tudjuk, hogy az 1708-ban felbukkanó asszony valóban jóslással foglalkozott-e. Pócs Éva szerint ez a táltos itt egynek látszik a sokféle nevet viselő, különböző szolgálatokat felvállaló jósokkal, látókkal, varázslókkal, de ehhez még hozzávehetjük a Rákóczit segítő hírvivőket, valódi vallási rajongókat is. Erről írja Pócs Éva:

Úgy látszik, hogy e tájon akkor a táltosoknak pozitív reputációjuk volt, amit ez az asszony a fejedelmi udvarba is szolgáló ajánlólevélnek hitt.²³⁸

Ugyan nem jutott a fejedelem közelébe, mégis rajongója volt a kuruc mozgalomnak az 1711-ben Debrecenben, pénznézés mágiája miatt perbe fogott Szaniszlai Mihályné is. Az ellene valló egyik tanú ezt így kommentálta:

Házamhoz jövén sokat beszéllett, hogy a város meg fog égni, olyan lesz, mint Szepes, nagy vérontás leszen ezen a földön. Magát Tátosnak mondotta: a Körtvélyesi mezőn ők megvagdalkoztak, a német ezen ez ősszel ezen a földön vész, ő a pénznek a szagát megérzi, az én udvaromon is egy pinczében pénz vagyont eltevé. Kérdeztem, miképpen nézné meg. Egy tányért elővett, arra egy falat kenyeret, egy kis sót tett, a kenyeret egy tüvel felszúrván forgatta, a kenyér felett mondván, hogy a pinczében vagyont a pénz, de egy holt ember fekszik rajta, megölték felette. Mihelyt béjött – úgymond – az udvarra, a pénz szagát mindjárt megérezte.²³⁹

Láthatóan a táltosokat övező reputáció nem segítette a pénznézéssel próbálkozó asszonynak. Az azonban beszédes, ahogy Szaniszlayné talán maga is elhitte, miként fordul a világ, ha a labanc németek győznek. A köznép pedig egy jó ideig elhitte neki, hogy

[...] Debreczennek oly veszedelme leszen, a csecsszopóját is kardra hányják ez őszön. A német kétszer megveri a magyart, de harmadszor magyarok mind egy lábíg levágják. Debreczent a pogány égeti, pusztítja el porrá, hamuvá; mert úgy megyen fel a bűne, mint a felleg.²⁴⁰

A bűn szaporodását is megjósolta azzal, hogy a debreceni asszonyokat azzal vádolta, a németek ágyába bújva kollaborálnak, hogy elárulják a várost. A pogányok pusztítása pedig csak a bűn isteni büntetése lesz. Szaniszlayné ott rontotta el, hogy boszorkányazonosításra adta a fejét. Elmondása szerint 484 asszonyról tudott volna terhelő vallomást tenni. Meg ott is rontott a helyzetén, hogy nagyot mondott: állította, meg tudna küzdeni az ellenséges német „táltosokkal”, akik rejtve lopóztak be a város falai mögé. Ugyan szolgálatait nem volt, aki elfogadja, de a híre biztosan nem segítette, amikor a város kénytelen volt tényleg behódolni a labanc erőknél 1711 májusát követően. (A kuruc seregek a közeli majtényi mezőn tették le a fegyvert, elfogadva a szatmári béke ajánlatát.) Szaniszlayné már ekkor, a fegyverletétel utáni napokban elfogták, és a németekre vonatkozó súlyos mondatait rögtön számon is kérték. Ekkor már igencsak kompromittáló volt, ahogy a kuruc mozgalmat támogató mások udvarán akart elrejtett kincset találni, és ehhez sok embert meg is tévesztett. Hogy kik voltak valójában megtévesztve, és kik csak olyanok, akik valóban mások portáján akartak illetéktelenül vagyont szerezni, nem tudjuk. Mindenesetre egy szabályos bünszervezetre bukkant a hatalomváltás után labancá lett városi hatóság. Szaniszlayné ellen ekkor már sokan vallottak, és sokan voltak azok is, akik magukat mentve másokat kezdték el a kurucokkal való kollaborálással vádolni:

Én is segítettem ásnit, megesküdtetett bennünket, úgymint. Majlátot, Bodzási Pált, Mihály nevű legényt, Pál nevű legényt, Majlát Jánost, Kardos Pált ilyenformán: Az igaz Isten, ki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, tégedet úgy segítjen, hogy ezen kincsből a rabok számára, váltságára egy részt kiadtok, tátosok kapitányának, hadnagyainak egy részt, mivel, a kik eltették, azok is így tették volt el. Ezt is el kellett mondani: Az én Uram Jézusom nevében állottam erre a kincstre, ha feladja ennek magát. A két leány a körmiből nézte s megmondotta, kinek adja fel magát a kincs, s kinek nem.²⁴¹

A Rákóczi-szabadságharc bukását követően azonban még mindig sok volt a rajongó, a saját sorsát és a közösség sorsát egynek gondoló „táltos” szereplő. A bukást követő években pedig mi más lehetne egy táltos szerepe, mint a csak jó, vagyis a jó reputáció helyett a kettős, a jó és a rossz, a nyilvános és a rejtőzködő szerepkör felvállalása. Itt kellene felsorolnom az 1721-ben, a Békés vármegye törvényszékének gyulai ülésén megvádolt Suppony András perét. Suppony (Suppony) Andrást, akit közönségesen Harangöntőnek neveztek, 1721-ben fogták el Békésszentandrason. A per közlője, Oláh György a rendelkezésére álló – egyébként is hiányos – dokumentumoknak csak egy részét adta közre. Tudósításából kitűnt, hogy a per idején a már öreg férfi híres gyógyító és jós volt: messze földről eljártak hozzá jövendöléseit meghallgatni. Oláh azonban a per szövegét megmásította. Így történhetett, hogy a valójában boszorkány-

²³⁸ Pócs É. 2016: 274.

²³⁹ Komáromy A. 1910: 249–254. No. 205.

²⁴⁰ Komáromy A. 1910: 249–254. No. 205.

²⁴¹ Komáromy A. 1910: 249–254. No. 205.

ságért perbe fogott személyt „táltoskirály”-ként írta le. Következtetéseit előbb Kálmány Lajos, majd pedig Róheim Géza is elfogadta, bár az utóbbinak voltak fenntartásai.²⁴² Az eredeti periratokban azonban semmiféle utalás nincs Suppony állítólagos táltosságára, ahogyan ezt Pócs Éva is kiemelte. A dokumentumokból az látszik, hogy Suppony a társadalom peremén élve, mintegy kitaszítottként tartotta félelemben Szeghalom lakóit. Bár gyógyító tevékenysége, a neki tulajdonított boszorkányrontás valóban szerepel a tanúvallomásokban, táltos mivolta egyértelműen a XX. századi irodalom szellemi terméke.

A magyar boszorkányperek úgynevezett „kettős” táltosait Pócs Éva *Tóth Erzsébet* jászberényi asszony példáján mutatja be, akinek a peréről igen részletes dokumentációval rendelkezünk. A szegedi boszorkányperekkel egy időben, 1728-ban zajló eset hiedelmei éppúgy emelik „mennyei” magaslatokba és küldik „alvilági” utakra az asszonyt, mint ahogy lesznek egyszerre áldozatok és egyszerre bűnözők a szegedi boszorkányper magasabb rangú vádlottjai. Pócs Éva figyelt fel a jászberényi asszony testi (egyszerre emberi és egyszerre démoni és állati) jellemzőire. Említette a délkelet-európai werwolf-varázslókra jellemző dupla fogsorral való születés önjelölő történetét, majd azt, hogy magát Krisztus felavatottjának állította be, aki egy fogát adta neki azért, hogy a tőle kapott orvossággal gyógyítson. Éppúgy, mint a kuruc mozgalom eredeti rajongói, akik a kereszt „crux – kuruc” felszentelt vitézeiként azonosították magukat.

Hallotta a fatens Tóth Örsiktől mondani: „Nékem három fedeles fogam vagy, egyiket már is Krisztusnak adtam, de még kető megvan most is.”

Tóth Örzse a bíróságon Krisztus lányának mondta magát. A zivatarfelhőkben vívott csatáiba állítása szerint az Úr-isten hívta el, akitől megkapta az ég kulcsait. Szinte a szegedi esőelkötő boszorkányok ellenfeleként küzdött a vetés, a szőlő megóvása érdekében. Óvta azt a jégveréstől, a gonoszoktól (a rossz halottaktól, a boszorkányok rontásától). Ezt fokozta azzal, hogy sárkány segítőszelleme is volt. Saját vallomása szerint egyszer egész Magyarországot megmentette a földrengéstől is. Tóth Erzsébet emellett kincset is látott, „mindeneket tud világon, ki földben van”, tolvajt azonosított, tűzvészt és halált jósolt, lélekállatai segítségével kommunikált a földi másvilággal, rontást gyógyított és a boszorkányok személyét azonosította.²⁴³

A Rákóczi-szabadságharc szimbolikus utóvédharcosának tekinthetjük még az ugyancsak az 1725–1726-os években tevékenykedő debreceni *Bartha Andrásné Balási Erzsébetet* is. De nemcsak ő maga, hanem tizenkét éves lánya és korábban elhalt bátyja is a táltos segítőjeként tűnik fel az egyszerre isteni és ördögi küzdelemről szóló látomásokban. Hogy mégis milyen „birodalomért” folyt az ütközet, nehéz eldönteni, de az lehet éppúgy a kurucok vesztéses küzdelme után a földön itt maradt vágykép, mint a Rákóczi száműzött személyével egyre távolodó reménybeli állam:

Ha Tátos, micsoda erejek s tiszték van a tátosoknak? // Viaskodnak az égben a birodalomért.

Viaskodott ő is? // Igen.

Miért? // Mert az Isten nekik előljárókat rendelt.

Kik nékik tátos társaik? // Ujfalusi Nagy János, a ki vele együtt volt a viadalban.

Hol volt a viadal? // Hortobágyon Szendelik halmánál.

Gyalog ment-e oda, avagy máskép? // Az Isten vitte a maga szárnyai alatt és szárnyat ad, mint a madárnak.

Mikor voltak a Szendelik halmánál? // Tavaly szüretkor.

Éjszaka vagy nappal? // Nappal indultak 11 órakor és odaértek estére.

Ki volt előljárójok? // Nagy János.²⁴⁴

Bartháné elsősorban gyógyítóasszony volt, aki főleg boszorkányok rontását orvosolta, de rontott is, boszorkányként; halállal végződő rontásesteket is rábizonyítottak. Pénznézéséről is szó esett a vádiratban, emellett jósolt is, de rontás azonosításával is foglalkozott. Öntudattal vallotta magát gyógyítóknak és kislányával együtt táltosnak is. Táltossága bizonyítékait is fennen hangoztatta. Lánya kettős fogsorát még a tortúrán is büszkén vallotta Isten ajándékának. A bíróság Bartháné gyógyításait (elsősorban a zajos éjszakai jelenetek okán) és bizonyos mértékig táltosságát is (lánya foggal született táltos) ördögi mesterségnek ítélték, ezért boszorkánysága és „ördögi jövendölései” miatt a városból való kiűzésre ítélték.²⁴⁵ Debrecen ezt követően végleg leszámolt azzal a vízióval, hogy a táltosok egy jobb világ hírnökei. Ezt követően a még a városban praktizáló „táltosok” már csak mint pénznézők és csalók tűntek fel.

A második generációs táltosokat a *közösségért viaskodó „valódi” táltosok* jelenthették. A táltos szerepét még komolyan vevő személyekről további négy esetben olvashatunk az 1730-as, 1740 évek perjegyzőkönyveiben. Ám ezek már generációs különbségeket is mutatnak. 1735-ben a munkácsi uradalom úriszéki perében jegyzőkönyvezték *Szabó Andrásné Borsi Ilona* ügyét, aki Biharban, Szatmárban, Beregben tevékenykedett. Elsősorban gyógyítóasszonyként

²⁴² Oláh Gy. 1886–1887: 149–161; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 1: 153–165; Komáromy A. 1910: 291. No. 295; Jung K. 1995; Róheim G. 1918: 272; Kálmány L. 1918: 105–106.

²⁴³ Bessenyei J. 1996. I: 460–469. No. 128; Pócs É. 1988; Pócs É. 2004: 36–37; Pócs É. 2014; Pócs É. 2016: 265–272.

²⁴⁴ Bessenyei J. 1997. I: 389–400. No. 93.

²⁴⁵ Pócs É. 2016: 259–265.

beszéltek róla a tanúk, de alapjában véve táltossága és táltos sorsa dominált a róla szóló és a tőle származó elbeszélésekben. Eredetileg ceglédi illetőségű volt, de férjétől elváltan Bereg megyében fogták el a „csavargó” asszonyt. Táltosságát maga is „hívóként” szolgálta a táltosok példáját szem előtt tartva. Nem ismerjük a perjegyzőkönyvek teljes szövegét, amelyekben további három, *táltosnak* tekintett személy neve is felbukkant. A róla szóló jegyzőkönyveket közlétező Lehoczky összefoglalója szerint Borsi Ilona:

[...] önkéntes vallomásában előadta: hogy ő *kuruzslásból*, azaz füvekkel való gyógyításból élösködik, s ezzel keresi kenyerét; vallá, hogy férjével azért nem él, mert tartózkodnia kell a férfitől, nehogy mestersége hatálytalanná váljék; mondá, hogy „tudományát” Istentől vette még anyja méhében, hogy *féltáltos*, születvén egy zápfoggal a balorcáján.

Működési területe az egykori Rákóczi-birtokokra terjedt ki, és talán annak is van jelentősége, hogy Rákóczi szülővárosáról, Borsiról kapta ragadványnevét. Borsi Ilonát a békési kurucmozgalom, Szegedinác Péro kapitány vérbe fojtott mozgalmának évében tartóztatták le. Ő vallott először a táltosok csapatainak viaskodásáról is, amit Lehoczky így írt át némi XIX. századi szájizzel:

[...] hihetetlen elbizakodottságból, félelemből, vagy talán inkább balgaságból állítás, hogy hét éves korában Pápáról egy férfi és egy nő táltos, t. i. Nagy Pál és Szabó Máténak a felesége őt magokkal elvivék, lovaik a városon kívül a levegőbe felrepültek s így értek Székesfehérvár városon túl két mérföldnyire egy nagy örhegyre, hol a táltosok évenként háromszor, pünkösdt, Szent-Jakab és Szent-Mihály havaiban összegyűlnek. Itt a lovakat egy vastag fához kötötték s őt a földre letevék, azután a két táltos anyaszült meztelenre vetkőzvé, a völgybe lementek, hol bikáká elváltozván, egy óráig viaskodtak. E közben látván a nőből lett bika, hogy Ilona őket nézné, felszaladt hozzá s biztatá őt, hogy ne féljen; erre ismét leszaladt s türkölödzött, majd a légbe felrepültek, s ott mintegy másfél óráig hasztalanul viaskodtak s ölekeztek. E közben a táltosok megkötött lovai közül egy megszólalt s mondá Ilonának: „Ne félj attól, te fattyú, a mit az égen látsz; csak aludjál, nem bánt senki”. Majd leszálltak az égről, emberi alakot vőnek fel s kérdék tőle: Láttál-e valamit az égen? Mire Ilona azt felelé, hogy látott villámlást, de nem félt, mert a ló is biztatta. Azt is látta volna ő akkor, hogy a férfi táltos a nőt balmellén mégsebesíté, mire ez azt mondá, hogy az már több ízben megtörtént vele s ő kigyógyítja magát. Azután a magokkal hozott kenyérből ettek és a vízből ittak: majd lóra ültették Ilonát, kísérletet akarván tenni, vajon ő egyedül megülné-e már a táltos lovat, de gyenge lévén sírt s így letevék őt s magokhoz vevén Vác felé elrepültek. Itt letették őt s egy Borbély István nevű ismerős orvoshoz utasíták, kinél 3½ évig szolgált, több asszonnyal gyógyfüvet járt szedni s így az orvoslást megtanulta; sőt csakhamar olyan hírre tett szert, hogy egész Szegedig hívták gyógyítani.²⁴⁶

Ebben a viaskodásokról szóló beszámolóban az idővarázsló táltosok valódi közösségi tevékenysége csak halványan tűnik fel. A bikaalakban történő páros viaskodás leírása inkább egy gyermekkori (talán „beavató”) látomásra emlékeztet, és ennek a narratív motívumnak az ismeretét tanúsítja. Az pedig, hogy a táltosok emberalakban, meztelenül is „birkóztak” (!) előtte, amit a kislánynak végig kellett néznie mintegy beletanulás céljából, a meztelen táltosbirkózás narratív motívumán túl talán egy pubertáskori traumatikus élmény, egy szexuális aktus egyszerre lenyűgöző és kiábrándító látványának az emlékét őrzi. A perben megjelenik a táltos ló mint segítőállat képze is, amelynek talán köze van a valódi, hivatásukat betöltő táltosokhoz is, de inkább tűnik egy kislány (és ekkor már egy férjét veszített nő) mondai vágyképének. Ne felejtsük el, hogy az asszonyt Kelet-Magyarországon fogták el magányos nőként, míg a története egytől egyig mind Észak-Dunántúl (Pápa, Győr, Székesfehérvár, Nyúl) térségében játszódtak, a gyermekkorának a végén. Borsi Ilonát mint „kislányt”, látomásának színhelyére repülő lovakon szállítják a „betanító” táltosok, és a lovat is próbaként adják alá: „kísérletet akarván tenni, vajon ő egyedül megülné-e már a táltos lovat”. Ez azonban még nem sikerült neki. A kislányt közben a táltosok kikötött lovai biztatják, hogy ne féljen a viaskodó táltosok látványától:

Azt is vallá, hogy Győrme gyében Nyúl nevű faluban Pap Miskának is volt egy pej táltos lova, meg Magocsi Imre, pesti alispánnak, mely daruszőrű táltost fiának az aszódi postamester küldötte ajándécul Aranyos nevű faluból. Ez utóbb említett lovat Ilona egyszer az istállóban megnézvén, a ló mindjárt megismerte, hogy ő is táltos s ennél fogva bizalomteljesen így szólott hozzá a paripa: „Minek nézesz rám oly keseregve, jőjj be hozzám,” Parádon meg éppen egy lábatlan koldusnak van egy félszemű fehér táltos lova. Magyarázata szerint az egész és féltáltosság közt az a különbség, hogy az egész táltosok egyebet nem tesznek, hanem csak viaskodnak, ki melyik ország részéről, a féltáltosok pedig csak gyógyítanak, de nem rontanak senkit, ezek megismerik a boszorkányokat is és tudják cselekedeteiket.

²⁴⁶ Lehoczky T. 1887: 304–305; Komáromy A. 1910: 475. No. 377; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 1: 61–62.

Ebben az egyedi, szexuális vágyképekkel teli jelenetben egyszerre van jelen a táltos ló gazdája, úgymint lóalteregő, illetve segítőszellem. Az idős nő, mivel fiatalon a próbát nem állta ki, vagy mert a férjét elhagyta, így féltáltos, gyógyító lett.²⁴⁷

Komolyan vette táltos szerepét *Kőmives Zsuzsanna*, valamint a társa, *Szőcs Judit* is. Ez a per 1741. június 16-tól 1742. május 29-ig zajlott a miskolci tanács előtt. A részletes tanúvallomásokból a táltosokra vonatkozóan a következő jellemvonásokat találhatjuk. A táltosságot nem tanulta, mert a táltos így születik. Képes hallá, rókává, galambbá változni, és ilyenkor három napig távol van. Társaival Szent János napján harcban áll, egymással „vagdalkoznak” a harcon. A táltosoknak lovuk, kapitányuk és zászlójuk van. Csak Borsod vármegyében mintegy kétszázan vannak, férfiak és nők, és a táltosok gyógyítással is foglalkoznak. A miskolci tanács *Sóry Sigmond* és *Egresy János* bíróságában 1741. június 16-án ült össze. Az ügyben tizenegy tanút, többek közt az egyik táltossággal vádolt Tapodi Györgyöt is kihallgatták. A többi két táltos, Szőcs Judit és Kőmives Suska tanúvallomása hiányzik. A részletes tanúvallomásokat és az ítéletet Bodgál Ferenc adta közre. Szőcs Juditot 20 forint bírságra és a város piacán nagy nyilvánosság előtt kemény korbácsolásra ítélték. Az őt rágalmazót is megfenyítették: 25 korbácsra ítélték, hogy rágalmazásának és saját „táltosságának” abbahagyására is kényszerítsék. Megfenyegették, hogy a városból való kicsapatás terheli, ha a táltosságát folytatná.²⁴⁸ A tanúvallomásokban Tapodi György megerősítette, hogy ha itt az idő, a táltosoknak menniük kell a mennyei csatába, mégpedig rendszeresen, pünkösöd és Szent János napján. E perjegyzőkönyv dokumentálta Szőcs Judit táltos lány transzba esését is: ő a vízbe (cseberbe) nézés rituális transzkeltő módszerét gyakorolta, és ennek segítségével változott hallá, hogy három napig távol legyen. Ugyanez a perszöveg a táltosok galambbá és rókává változásáról is tudósított.²⁴⁹

Pünköszt innepe harmadik napján hajnalban kiment az udvarra, és egy tálat vevén a kezében, abban belénézett, mellyet a szomszédaszonya látván, megszólította eképen: „Mit néz kied?” Mellyre az nevezett leány azt felelte: „Semmit sem.” Azután pedig egy kevés idő múlván megrázzván magát, hallá változott, és eltűnt, és harmadnapig odavolt.

Ugyane leány másik kijelentése szerint „az leányok is külön hadakoznak, a férfiak is külön”. Szőcs Juditról azt is megemlíttette a perjegyzőkönyv, hogy a „maga alatt való lovat keresi”, és valamiféle, táltosok között zajló versengésről, erőpróbáról is szó esett, amint így beszéltek a perben érintett táltosok egymásról:

[...] immár ő nem leszen olly erőss, mivel egy gerendáruul leesett, én pedig két gerendáruul estem el, majd harmadikruul is leesem, ha még egyszer elmégyek.

Ismert volt tehát a kora újkorban valamiféle táltosavatási-viaskodási monda, és ez talán a táltos múltbeli mediátori szerepére is utalhatott. Jobban mondva arra a vágyképre, amit a Rákóczi vezette kuruc harcokat követően egy új generáció a táltosságról gondolt. E perszöveg révén a táltos ló segítőszellem voltának gyér dokumentumai közül is a kezünkben van kettő.

Hogy a boszorkányokkal, ellentáltosokkal viaskodók mondája mennyire lehetett népszerű, arra talán bizonyíték lehet a szentesi eklézsiatörténet 1748-ra tett bejegyzése, ahol Béládi István káplán a szegvári és a szentesi határt elpusztító sáskajárás történetét emelte szinte eszkatalógiai magaslatokba. Miközben a sáskák július 19-étől augusztus 10-éig mindent lerágva pusztítottak, a róluk szóló hírek hasonló vakröpülésben árasztották el a mezőváros nyilvános tereit. Ezeket a félelmes híreszteléseket vette sorra, majd iktatta ki a lelkész:

[...] mert jövendő mondás[nak] *hazug Csudáját is* költöttek a' Sáskák mellé, de hogy ki tessék [áthúzza: butasága] *nem szava hiteles ember hanem Czigány kalapálta légyen*, nem fordult helyessen, nem is tudálhatni, me'rt egésze'n vas salakból áll. Magyaról mondva: *Ke'ttös hazugság ez*, mely[nek] edjik része': hogy a' Sáskáknak szárnyain Kard látszik azért fegyver fog utánnak jönni, mintegy előljárója a' Sáskák a' háboruság[nak]. Második része, minthogy Kígyó jár előtte' is, utána is sok temerdek veres fejü Kígyok fognak jöni. mellyeken, mint gondolom bölts jövendöléseket, értenek valami Nemzettséget. A' kik ezeket beszéltek talánn Táltosok, jó idején hivekké téven hogy kellene' nékiek vagdalkozni valamely országból: veres fejü Táltosokkal. De talánn tsak éjjel járó Boszorkányok, kik lovaznak a' Banatusba széllyel, és ott jártokban 's költökben látták ezeket a' Kígyókat, avagy inkább a' Hazugság Attya javallásából, Kinek sugallásinak ok hitelt adni szoktak, jövendölnek. Egy hól-napja leszen holnap midön én elsőb[b] hallotta[m] ezt a' Hazugságot, kifogván amaszt mellyet Nandor Fejérvár felöl a' Dunán sereggel jövö Kígyókról historiássa beszéltek sokizben még az elmúlt esztendőben, de' két s há-

²⁴⁷ Pócs É. 2016: 256–259.

²⁴⁸ Bodgál F. 1960: 308–311; Schram F. 1970. I: 222. No. 65; Szendrei J. 1904: 648; Szendrei J. 1905; Dési I. 1913: 37; Schram F. 1970. I: 223. No. 66; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 193–196.

²⁴⁹ Pócs É. 2017: 13–15; Pócs É. 2004: 37.

rom hetekig is már ha elevenek volnának e' Veres fejü Kigyók másznának, de még hálá ISTEN[nek] se' Maroson se tisztán egy sem úszott által [...] ²⁵⁰

A mondák és híresztelések mellett a kor megtermelte a hírt gyártó táltosokat is. A fent már idézett személyek mellett még három táltos tett jegyzőkönyvi vallomást az „égben” folytatott viaskodásáról. Egyikük a jégverés elhárításáért csatázott a „gonoszokkal”, a másik kettő a „birodalomért”, illetve „német” (labanc) táltosok ellen. Különösen ezekről sejthető, hogy nem saját transzéliumokról számoltak be, hanem a korban közismert elbeszélésmotívumokat szőtték bele vallomásaikba. Vagyis a táltosok „elvárt” hiedelmeit és mondáit. 1720–1740 között még helyel-közzel megélhették egyes táltosok a „valódi” rituális gyakorlatot, a táltosviaskodást, de a Rákóczi-szabadságharc zárultával és generációs eltűnésével egy idő után már csak narratív sztereotípiákká, mintsem valóságos közösségi táltosfeladatokká lettek ezek is. A változásképhez Pócs Évát idézem:

A táltosok sokrétű tevékenységét és változatos hiedelemattribútumait összefoglalva leszögezhetjük, hogy alkalmazott mediatori technikáikra, őseikre, elhívó és segítőszellemeikre, túlvilágaikra, továbbá a szellemcsaták céljára, lefolyására vonatkozó nézetek nem alkotnak koherens rendszert, belőlük nem állapíthatók meg határozottan elkülönülő táltostípusok; a valóság kevésbé tipizált és sztereotip, mint a narratív hagyomány. Egy-egy vidéken vagy közösségben a varázslóattribútumoknak sokféle hagyománya élhetett párhuzamosan, amelyeket a varázslók változó összeállításokban használtak fel mediatori gyakorlatukhoz mint ideologikus háttérrel és eszközöket, s változó összeállításban lettek részeivé ezek az attribútumok a táltosokat övező hiedelmeknek és narratív hagyománynak, az aktuális szükségleteknek, feladatoknak megfelelően. ²⁵¹

Önálló, de józanabb szereppel bíró táltosok is felbukkantak az 1730-as években, akik inkább voltak már *gyógyítók és boszorkányazonosítók*, mintsem rajongók vagy közösségtudatos vágykergetők. 1716 és 1732 között másfél évtizeden át sok északkelet-magyarországi településen bukkant fel *Fejér Anók (Annok)* gyógyítóasszony, aki elsősorban mint boszorkányazonosító, ellenboszorkány volt híres Debrecen, Bereg, Szabolcs, Ung, Ugocsa vármegyékben, tehát nagyjából ott, ahol a Rákóczi-felkelés törzsterülete húzódott. Az első rá vonatkozó, ismert adat szerint 1716. december 7-én vádlotként jelent meg a debreceni törvényszék előtt, rossz eredményű orvoslásai, betegeinek halálesetei miatt. ²⁵² Mint Kristóf Ildikó és legutóbb Kis-Halás Judit áttekintéséből tudjuk, Debrecenből való száműzését követően, gyógyításai révén több perben is felbukkant: az 1724-es borsovai (Bereg megye), az 1726-os tiszaujlaki (Ugocsa megye) és az 1731-es hegyközpályi (Szatmár megye) és apagyai (Szabolcs megye), végül az 1732-es feketeadói (Ugocsa megye) eljárásokban. ²⁵³ Az Ugocsa és a Bereg megyei perek jegyzőkönyveiből ismerünk több tanúvallomást a rontásazonosító tevékenységével kapcsolatban; például hatásosan működött közre az 1724-es borsovai per tanúi szerint egy Molnár Andrásné Mészáros Krisztina nevű, a per folyamán Kriskaként emlegetett „nagy boszorkány” ellen, mint a rontás diagnosztája, és Kriska betegeinek gyógyítója. A per egyik tanújának ismerőse, aki Kriska betege volt

[...] sok nyomorúsági közt, Fejér Anókhöz is elment, mihelyt meglátta, megmondotta, hogy: nagy nyavalyád van neked, jámbor, sok betegem van, de nincsen olyan, mint te. Midőn ő innia adott, könnyebben volt, [...] de holtig soha meg nem gyógyulhatott, csak kinlódott belé, meg is holt. Ezért örökké Kriskára gyanakodott.

Gyógyító és rontásazonosító tevékenysége egy töről fakadt: ő a „nagy boszorkányok” öntudatos, tevékeny és hatékony ellenfele volt, amitől egyre nagyobb híre is kerekedett. Rontásdiagnózisában és a rontásokat gyógyító képességében egyaránt bíztak. Mint Varga András huszonnyolc éves tanú vallotta ugyane per folyamán:

Erős betegségben lévén a fatens, boszorkánysága iránt ez iránt van gyanuja Kriskára [...] nyomorúságában orvoságért küldötte Fejér Anókhöz és azt üzenték tülle, ki az orvoságért járt: „Az Istenért is mondja meg, ha Istentüll van-e, vagy embertül.” – erre Fejér Anók felelte – Az jó asszonyt a főkötő miatt bántja Mészáros Kriska. [...] Sőt a mely orvoságot adott üvegben az fatens embernek, megmondotta, hogy ma igya meg felét, felét pedig másnap, mert ha meg nem issza, egy hétre meg kell halni. ²⁵⁴

Anók hasonlóképpen, boszorkány-, illetve rontásazonosító gyógyítóként jelent meg az Orosz Mátyásné ellen folytatott kisvárdai (Szabolcs vármegye) boszorkányper tanúvallomásaiban is. Néhány, e beszámolókból megismert esete szintén gyakorlott, jó hírű gyógyítóként és rontásazonosítóként látatja őt, aki tudatosan tevékenykedett az általa jól ismert rontó boszorkányok ellen. A hírnév azonban hamar őt magát is beárnyékolta. Miután Debrecenből száműzték rosszul végződő orvoslásai miatt, 1732-ben Ugocsa vármegyéből is mennie kellett, mivelhogy „kuruzsló” orvoslásai következtében halálozások történtek. Utóbb már nemcsak sikertelen gyógyítások, de rontások is megterheltek

²⁵⁰ Takács E. 2001.

²⁵¹ Pócs É. 2016: 15.

²⁵² Komáromy A. 1910: 272–273.

²⁵³ Kristóf I. 1998: 96; Kis-Halás J. 2016.

²⁵⁴ Pócs É. 2016: 283–284.

féltaltos karrierjét. Nem világos, hogy milyen mértékű bírói nyomás alatt, de ő maga is beismerte, erről talán egy reverzálisban nyilatkozott, hogy

[...] mivel valamely orvoslás színe alatt én bizonyos időktől fogva, holmi ártalmas szerekből csinált italokat számtalan rendű embereknek adván, sokan azon kúra alatt megholtanak, mely okon is és legközelebb bizonyos debreceni asszonyembernek nálam az ilyen ital után való meghalása és annak holttestének általam való titkos eltemetése miatt újabban tekintetes nemes Ugocsa vármegye engemet megfogtván...

Talán, hogy magát mentse, állította magáról, hogy féltaltos volna. Ezt a vele fogságban lévő Horváth Zsófia nevű asszony terjesztette, aki Fejér Anóktól hallotta: „minek előtte a tatár meg nem rontott, egész tátos voltam, de ma már csak fétátos vagyok”. Ez esetben a tatárok 1717-es máramarosi betörését érthetjük, ahol valami súlyos trauma érthette a híres gyógyítóasszonyt, vagy legalább is erre hivatkozott.

Hasonlóan összetett karakter volt az 1740-es években feltűnő *Tóth Jánosné* kunsági parasztasszony figurája. Neve 1743-ban tűnt fel a Kelemen Istvánné és Vámos Istvánné elleni boszorkányperekben. A Jászkun kerületek Túrkevéen lefolytatott perében több tanúvallomás említett egy magát *táltosnak* valló *Tóth Jánosné* nevű asszonyt, aki a csillagokból jósolt:

4. Consors Georgii Kéri annorumque 40 ut praecedens in omnibus, praeterea. Vámosné felől mondotta azt is, hogy azolta nem látta a csillagot, amiolta Vámos magvas kendert vont a csizmájába.

Vagyis Tóthné táltos mivoltában a boszorkány Vámosnéval ellenségeskedett. Egy másik tanú azt vallotta, hogy Tóthné a perbe fogott két asszonyt „boszorkánysággal mocskolta”. Úgy tűnik tehát, hogy az ellenségeskedés kétoldalú és kölcsönös lehetett. Utóbbi tanú még arról is vallott, hogy Tóthné nemcsak táltosnak, hanem boszorkánynak is hirdette magát, és mindkét titulussal fenyegette és zsarolta a bíróságot:

3. Georg[ius] Kéri annorum quoque 40. Az utrum szerént bizonyos Tóthné felől a becsületes két asszonyok mocska, de nagyobb az, hogy azt mondja maga felől, hogy ő táltos és boszorkány. – Nem tesznek nekem igazságot a bírák, de az egész falunak a hamvát elhordatom a szélllel. Ezen kívül számtalan a mocskok, amellyet sok ember-séges emberek ellen cselekszik.²⁵⁵

Ami bizonyos, a falu mindennapi boszorkányság-kapcsolatrendszerében Tóthné ugyanúgy benne volt, mint például a jászberényi Tóth Örsze; aki, ha úgy hozta kedve, a táltos oldalát hangsúlyozta, ha pedig másképp, akkor boszorkányszerepben „tetszelgett”, állapította meg róla Pócs Éva.²⁵⁶ Tóthnének Tóth Örszéval közös vonása lehet még, hogy ő is fennhéjázó öntudattal állt szemben a hatóságokkal, és az egész város esetleges elpusztítását is táltosi hatalma lehetséges megnyilvánulásának vélte, amivel zsarolni tudta a vele szemben ellenséges helyi hatóságokat is.

Ezt a kettős, gyógyító-rontó szerepkört képviselte a pestises években felbukkanó *Galagonya Tamás* is. 1742-ben kezdődött a hatvanéves decsi orvos ember és táltos boszorkánypere Simontornyán. A Morvaországban született és a Rákóczi-szabadságharc idején Tolnába érkező, Újvárosban, Száróban, végül Patajon lakó Galagonya korának tipikus és ezért különleges kóbor személyisége volt, aki az iránta való bizalmat gyógyító-orvosi praxisával hálálta meg az őt időszakosan befogadó közösségben. A nyomozás már két éve folyt ellene Patajon, kezdetben tizenhét tanú meghallgatásával, ahol a falu bírása a saját véleményét is hozzáfűzve beszélt Galagonya előéletéről. Innen tudjuk, hogy Kiskörösről és Bölcskéről is gyanús üzelmei, talán kuruc érzelmei és sikertelen gyógyításai miatt kellett távoznia. De meg inkább valószínű, hogy szabályos konkurenciaharc alakult ki a pestises időben a helyi gyógyítók és a kívülről érkező Galagonya között. Egy pataji orvos asszony Galagonyát okolta egy kislány félresikerült gyógyításáért, pontosabban hogy a gyermeket hagyta a boszorkányoktól megrontani („Szép asszonyok tálába hágott”). Ezenkívül Galagonya egy húsvéti tojással rontott és gyógyított, sőt tulajdon lányát is megrontotta. Többen is hallották, amikor a felesége arról panaszkodott, hogy egy „ilyen ördöggel”, mint a férje, nem lakik többé egy fedél alatt. A tanúk említették még, hogy képes láthatatlanná tenni magát.

Galagonya következetesen tagadta a rontásokat, az ördöggel kötött szerződést és a neki tulajdonított jövendöléseket. Kijelentette, hogy nem az ördög, hanem a Szentháromság nevében gyógyított. A benignum examen második szakaszában, a megismételt jóindulatú vallomása során azt is elmondta, hogy két fogát adta egyik páciensének, hogy azok megóvják a fegyverektől és szerencsét hozzanak neki. A kínvallatás alatt sem változtatta meg korábbi vallomásait, csupán a vecsei prédikátorra hivatkozott a húsvéti tojás varázsserejének megmagyarázásánál. A gyanú hálóját minden bizonnyal a vele együtt befogott és boszorkánysággal megvádolt többi gyógyítóasszony szötte Galagonya köré, hogy magukat is megvédjék.

Ráczy Istvánné, Thotika Jánosné Nagy Kata és Tóth Gergelyné decsi bábaasszonyokat 1743-ban fogták be és viték Simontornyára. Ellenükben négy tanút hallgattak ki sommás eljárás keretében. Szerintük Thotikáné rontotta

²⁵⁵ Bessenyei J. 1996. I: 474–475. No. 131.

²⁵⁶ Pócs É. 2016: 284–285.

meg azokat, akik nem őt, hanem Galagonya Tamást hívták a szülőanyákhoz. Ezek a tanúk már arról beszéltek, hogy Galagonya képes volt felismerni a rontókat. Ugyanezt mondták egy pécsváradi és egy belvárdi orvos asszonyról. Rácz Istvánné ellen végül nem tettek terhelő vallomást, Tóth Gergelyné pedig ugyancsak hallgattak. Esetükben a perbeszédék és az ítéletek is hiányoznak. Ugyanekkor hallgatták meg Nagy Kata nyolcvanéves decsi bábát is. A református asszonyt 1743. szeptember 19-én vitték Simontornyára a törvény elé Galagonya Tamás feljelentése alapján. Nagy Kata a tortúra során tagadta szövetségét az ördöggel, de elismerte, hogy ezerjófűből és sebes mentából készült fürdővel, valamint imádsággal képes gyógyítani. A bíróság, miután fogságában hitet váltott, reformátusból katolikussá lett, és mert inkább gyógyításaira, semmint rontásaira derült fény, felmentették a vádak alól. Vélhetően Galagonya is így járt, aki hosszú tömlöcöztetést követően 1744-ben szabadult Simontornyáról.²⁵⁷

A nagy pestis idején tapasztalt tevékenysége miatt került bajba ugyanekkor, bár több száz kilométerrel odébb egy román jobbágyember. 1744-ben Torda vármegye filialis szék előtti eljárása vizsgálta a mezőbodoni *Bumbe Paskuly* állítólagos szélhámosságát, aki gyógyítónak adta ki magát. Megállapította, hogy a vádlott testi állapotára nézve „nyomorék”, mégis mint egy „titkos, quasi isteni hatalommal bírónak” mondta és mutatta magát. Bizonyos helyeken pénzt nézett és emberekkel pénzt ásatott, de a korábbi nagy pestis idején a falu gondviselőjének állította magát, aki éjszaka hol a szőlőkbe, hol az erdőbe „lopata” magát, mondván, az angyalok röpitik oda. Csodás híre miatt sok ember sok helyről kereste fel bajaival, és fizetett a szolgálataiért. Ebből az orvosi tevékenységéből tetemes vagyont tett szert, amiből aztán a kocsmában sokat is költött, asszonyokat és leányokat „ingerelt” a pénzzel és arannyal, hogy vele „paráználkodjanak” (külön kiemelve, hogy hanyatt fekvő pozitúrában). A bíróság szerint tetteiért halált érdemelne, de nyomoréksága elég büntetés, ezért csak nyelvét vágják ki szájából (úgy, hogy meg ne haljon), hogy hazugságait soha többé ne terjeszthesse.²⁵⁸ Nem is szabhattak volna ki súlyosabb büntetést Bumbe Paskulyra, hiszen örökre megfosztották attól a képességtől, hogy a megélhetését jelentő tevékenységeket (az imádkozást és a gyógyítást) tovább végezze.

1749-ben Hódmezővásárhelyen *Szabados Istvánné Németh Katalin alias Csonka Puskás* és vádlott-társa elleni perben egy Csonka Puskás által megrontott tanú beszélt el, hogy gyógyszerért kérték tőle betegségére, de az nem segített, rosszabbul lett tőle a beteg: „a feje szédülése akkorában reá esvén, e mai napig is vajlódik benne”. A beteg anyjával bement Szegedre, „egy tátosasszonyhoz”, aki megmondta, hogy az rontotta meg éjfélkor a tanút, aki a füvet adta. „Mindazonáltal az a személy, aki megrontotta, hogy, úgymond, meg is gyógyíthatja.”²⁵⁹ E „külső” boszorkányazonosítók nem erre specializálódtak személyek voltak, hanem, ugyanúgy, mint a helyi „ellenboszorkányok”, boszorkányazonosítók, a gyógyítás során diagnosztizálták a rontást. A különbség annyi, hogy ők nem voltak érintettek a helyi boszorkányságügyekben.²⁶⁰

A táltosok negyedik csoportját a *kincásó, pénznéző „csaló” táltosok* adják, akik az 1740-es évek végén tűntek fel a „táltos” nevet felvevő, valójában a táltos karakterébe bújó kincskereső, kincsnéző figurákként. Vagy magukat is annak gondolták, de még inkább a környezetük kezdte el őket táltosnak nevezni. Több olyan esetről is tudunk, ahol a perbeli szerep alapvetően nem a korábban ismertetett „táltos”-szerepet idézi, hanem csak legfeljebb címkeként fed le egy új, mágikus és piacképesebb tevékenységet.

1725-ben Eger püspöki mezőváros teljes szenátusa, a külső és a belső tanács együttes ülésén tárgyalták a jászberényi *Rácz Éva* cigány asszony büntetőperét. A közvád szerint az asszony varázslásával és „álmitásával” sok embert megcsalt, és tőlük pénzt fogadott el. Tagadta, hogy a varázsláshoz, gyógyításhoz értett volna, és szegénységével indokolta tetteit, hogy mágikus praxisát, varázslómesterségét csalás által tartotta volna fenn. A tanács a védekezést nem fogadta el, és a hasonló vádakkal ellentétben szokatlanul súlyos ítéletet hozott. A város piacán a hóhér huszonnégy (és nem tizenkét, ahogy kellett volna) pálcával (és nem vesszővel) megverte, majd a városból kivezette, hogy soha vissza ne térhessen.²⁶¹ 1741-ben a varázslással és csaló pénznézéssel vádolt „szemfényvesztő” *Ádám vajda* és *Rostás Boldizsár* nagykárolyi cigány emberek ügyével foglalkozott Debrecen bírósága. Mindkét vádlottat harminc pálcautésre ítélték, majd a városból is kitiltották őket.²⁶² Ebbéli munkái miatt tartóztatták le 1742-ben *Csanádi alias Csillám János* (beszédes név) koldust is, aki magát táltosnak és tudósnak mondva jövendőmondással, pénznézéssel és kincésással foglalkozott, és a debreceni törvényszék szerint csaló módra másokat megkárosított. Mivel kiderült, hogy a valószínűleg cigány ember korábban Hajdúhadháza kiváltságos mezőváros területéről is hasonló okokból lett kitiltva, tolvajságára és szemfényvesztő csalásaira hivatkozva a tortúra utáni felakasztásra ítélte.²⁶³ 1745-ban zajlott ugyanitt *Farkas Erzsébet alias Mária* pénznéző és zivatart előidéző varázsló leány ügye is, akit büntetésül

²⁵⁷ Schram F. 1970. II: 505–511. No. 360; Szilágyi M. 1984: 63; Szilágyi M. 1987: 442–443. No. 24–28.

²⁵⁸ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 326–327. No. 134.

²⁵⁹ Bessenyei J. 1997. I: 208–214.

²⁶⁰ Pócs É. 2016: 286.

²⁶¹ Sugár I. 1987: 104–105. No. 49.

²⁶² Bessenyei J. 1997. I: 433. No. 101.

²⁶³ Széll F. 1892: 110.

30 korbácsra ítélték.²⁶⁴ Ugyanebben az évben a kispécsi *Barna Erzsébet* „szűz lány” állította magáról, hogy „néző” (boszorkányazonosító) képességekkel rendelkezik. Ezért sokan fordultak hozzá testi bajaikkal és más – elsősorban a szerencsés jövőt befolyásolni kívánó – igényekkel. Egyeseknek táltosként pénzt nézett egy acéltükörrel, másoknak viszont arról beszélt, ki a rontó és ki az áldozat. Ez utóbbi diagnózis azonban az ő fejére is visszaszállt, mivel vádlói szerint éjszaka egy gyermeket megnyargalt Debrecenben, és akit arra kényszerített volna, hogy öngyilkos legyen, akassza fel magát. Hogy megvallja egyéb gonosztetteit a lány, és hogy kitől tanulta és kiknek szolgáltatta a mágikus tudományát, elsőként tortúrára ítélték. Miután „bevallotta” üzelmeit (mesterének mondta *Szatmárinét*, akit ezért béklyóba is tettek), huszonnégy korbácsütésre ítélték könyörületből és fiatalkora miatt. Barna Erzsébet a tortúrán ugyan tagadta, hogy a gyermek miatta lett volna öngyilkos, a pénznézést azonban elismerte. A bíróság az ítéletet helybenhagyta.²⁶⁵ A lány vallomása alapján viszont letartóztatták az említett *Szatmári Istvánné Nagy Juditot* is. A vád szerint az asszony Vitéz András haragosaként kuruzsló gyógyításaival annak gyermekét kezelte, mármint hogy a gyermeket a megrontása és „megnyargalása” után gyógyította. A tanúk szerint az asszony értett még a tehén kezeléséhez és a lakat segítségével elvégzett boszorkányazonosításhoz is. Ő ugyancsak elismerte, hogy a fent nevezett *Barna Erzsébettel* és egy *Csóti* nevű leánnyal – valamint más „oláhokkal és csikósbojtárral” (tehát idegennel) – egy acéltükör és egy selyemzsinór segítségével pénzt nézett, varázsol. Mivel az asszony táltos és gyógyító tudománya miatt elhíresült, büntársai és bűnei megvallása érdekében először tortúrára ítélték, majd fenyítés mellett a városból száműzték.²⁶⁶

Nem kevésbé kivételes *Farkas Demeter* 1748-as pere, amelyből megtudjuk, hogy ő egy közkezen forgó katolikus imádságoskönyv segítségével próbált kincset ásni. 1748. január 30-án Heves és Külső-Szolnok vármegyék törvényszéke előtt folytatták le a büntetőpert, amelyben Farkas Demeter csalásait vizsgálták ki. Farkas saját elmondása szerint részben a Jászkun kerületben idénymunkát végző „tót kaszásoktól”, részben pedig morvaországi útja során egy ottani néző asszonytól tanulta kincslátó, varázslói mesterségét. Farkas a varázslásra és a kincslátásra mint mágikus szolgáltatói tevékenységre a szegénység és a szükség miatt vállalkozott. Az üzlet sikeresnek bizonyult abból a szempontból, hogy a korszakban ideáramló embertömeg természetes emberi igényeit, gyors meggazdagodásának reményét, a szegényebbek és nem szerencsés, illetve a jobb módú és sikeres emberek között feszülő irigységet használta fel jó érzékkel. A hódoltság utáni időszakban a területen élők között ugyanis a meggazdagodás vágyát nemcsak a telepítésekkel kínált adókedvezmények, de az elrejtett török, egykori magyar, vagy tolvajok által eldugott kincsek utáni kutakodás is táplálta – a XIX. századi alaszakai aranylázhoz hasonlóan. Mindemellett az éppen aktuális károkat is orvosolhatta Farkas varázsló, tolvajfogó, elveszett tárgyakat előkerítő, jósló tevékenységével. Az alkalmazott módszer a rituális vagy tanult mágia eszközkészletét idézte, amikor is – a morva néző asszony instrukcióinak megfelelően – egy szűz lányt vetett be a reménybeli kincs vagy az elveszett tárgyak előkerülési helyszínein. Az imádságoskönyvek imáiból és az akkor bár tiltott, de közkezen forgó varázslókönyvek szövegeiből gyúrt rituális nyelven, deák, magyar, szlovák és német kevert szóhasználattal, látványos mozdulatokkal – gyakran női ruhába öltözve – kápráztatta el megbízóit, akik szegénységük ellenére is, de hajlandóak voltak fizetni a szolgáltatásokért. A tizenkét éves szűz lányt Kunhegyesről vitte magával, megbízóit pedig a Jászkun kerületből toborozta. Kliensek a szegényebb és a módosabb gazdák közül egyaránt akadtak. A kezdetben sikeres varázslói vállalkozás azonban már az elején kódolva magában hordozta a lelepleződés lehetőségét. Az egyre tudatosabban véghez vitt szertartásos kincskeresés és jósló „táltos” tevékenység a szemfényvesztés hatásának elmúltával, amikor a megbízók rádöbbenek, hogy becsapták őket, egyre inkább ellenséges indulatokat gerjesztett. Végül, amikor a kliensek együttesen is szembesültek azzal, hogy nem csak ők a család áldozatai, az első feljelentés után tömegesen kívánták az imposztor megbüntetését. A perben aztán kiderült minden, a család összes fortély a „szűzzel” folytatott, nem túl erkölcsös viszonytal tetézve. Tárgyi bizonyítékként felhasználták a mágikus tudás valamennyi nemkívánatos forrását a katolikus szertartásoskönyvek ördögi használatát igazolva. Farkast a *Praxis Criminalis* vonatkozó passzusa alapján akasztásra ítélték. Csak kegyelemből kapott végül csupán nyolcvan botütést, majd az akasztófa jelét a homlokára sütötték, és száműzték a Jászkun kerületből.²⁶⁷

Az 1750-es években megjelennek a táltos nevet használó „idegenek” is, akik a hiedelmek és a táltosmondák népszerűségét meglövelve csinálnak mágikus karriert. Ez időben érkezett Magyarországra a fiumei *Szvetics Mihály* is, akit 1752-ben vádolt meg a Pécsi püspökség úriszéke. A vád szerint a kiugrott pap büntársaival – *Hirs Márkus* sütőinassal és *Bersik János* gombkötőlegénnyel – egy halott ujját, egy Szent Kristóf-imádságot tartalmazó bűvös cédula, valamint egy szentkép segítségével kincset keresett a tettyei temetődombon. Szvetics – magát mentve – tettestársai mellett bevádolta még *Bacsics Jánost*, *Neosold Ferencet* és *Taiiss Józsefet*, hogy ők a varázslataikkal vihart és tűzvészt támasztottak volna Pécs városa ellen, amit csak Szveticsnek sikerült megakadályoznia. Szvetics magát ugyan *táltosnak* vallotta, de a perdokumentumok tanúsága szerint kizárólag keresztény ráolvasásokat (benedikciókat

²⁶⁴ Bessenyei J. 1997. I: 445–446. No. 115.

²⁶⁵ Széll F. 1892: 111–112; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 1: 291–292.

²⁶⁶ Széll F. 1892: 112–113.

²⁶⁷ Sugár I. 1987: 173–180. No. 77. Kristóf I. 1995: 87–90.

civil használatban) alkalmazott a jégverés elhárítására. A jégesőt változatos módszerekkel el lehetett küldeni: akár egyazon időcsősz is kommunikált „lélekben” vagy „mechanikus” mágikus módszerekkel a zivatardémonok ellenében, nem is beszélve a papokról vagy a laikusok vallásos módszereiről.²⁶⁸

Az úriszéki vizsgálat során fény derült Szvetics előéletére is, amit – mivel kellően jól dokumentált életút – talán érdemes egy kicsit hosszabban is ismertetnem. Áttekintésemben Szentkirályi István kizárólag XX. század eleji forrásközlésére hagyatkozom, mivel az eredeti dokumentumok eltűntek. Szvetics Mihály Fiumében született 1714-ben. Iskoláit ott kezdte, majd Triesztbe ment, ahonnan egy év múlva Velencébe utazott poétikát tanulni. Annak elvégzése után egy bizonyos Johann Alboni (Zambattista) nevű orvosnál sebészetet tanult. Orvosi tanulmányokkal hat évet töltött, de stúdiumait nem fejezte be. Saját bevallása szerint tanult az eskorról, a fejfájásokról, a zsugorodásokról, a gyengeségi állapotokról és azoknak gyógyításáról, de – szerinte – nem bűbajos eljárásokkal, hanem természetes szerekkel élt. Velencéből egy évre Ferrarába ment szónoklattan tanulmányokra. A következő évben nevelőnek állt a gróf Godefrida családhoz. Újabb két év elteltével visszatért Velencébe, hogy orvostani tanulmányait folytassa, majd ezt mégsem fejezve be, visszatért hazájába, szüleihez, Fiuméba. Mivel szerencséjét nem lelte, az isztriai Pulába ment, hogy az egyházi rendbe lépjen, támogatójaként megnyerte magának Balbi dalmát püspököt, akinél egy hétig vendégeskedett. Az egyházi rendben csupán fél évig volt, mert himlő miatt a látása meggyengült, pappá nem lehetett, így Ostia kikötővárosban bölcséleti tanulmányokat vett fel. Bár pap nem lett, de papi ruhában járt-kelt különféle helyeken, amíg Pécssett 1751-ben a ferences rend helynökének intézkedésére azt le nem kellett vetnie. Betegségéről pótlólag azt mondta, hogy fél évig volt himlőben, látását egyszer teljesen elvesztette, és csak egy páduai zárándoklat elvégzése után, fogadalmát végrehajtva gyógyult meg részlegesen és nyerte vissza látását. Páduából Velencén és Trieszten át ment Ljubljánába (Laibach) Grasaczky grófhhoz, aki őt keresztényi könyörületből két éven át tartotta. Onnét Zágrábba ment egy Máté nevű gombkötőhöz. Ekkor a zágrábi káptalantól ajánlólevelet kért, amellyel Grazba ment, mert Margit nevű nővére ott volt férjnél egy Kubler nevű szabónál Mariahilf külvárosban. Grazban egy grófi családnál volt háromnegyed évig nevelőként. Grazból Bécsbe ment, ahol alamizsnából élt több mint két évig, innét pedig Pozsonyba távozott, és a város plébánosához, Jeger Ferenchez ment, ki őt könyörületből három hónapig tartotta. Pozsonyból mint (ál)szerzetes távozott Nagyszombatba, ahol egy hétig alamizsnán élt. Innen érkezett Pécsre, mert azt gondolta, hogy Berényi gróf püspök még él, akinél szándéka volt kérelmezni, hogy a papnevelő intézetben vagy a kórházban munkát találjon. Reményében csalatkozva két hétig újból alamizsnán élt, majd elment Siklósra, onnan a Duna mellett Budára, ahol a városi biztosnál, Mihics Antalnál lakott a Vízivárosban, betegek gyógyításával időzve fél éven keresztül. Budáról Kassára ment, ahol Csáky Antal gróf őt hétig ellátást adott neki. Innen Egerbe ment, és jelentkezett Englmajer nagyprépostnál, hogy a kórházhoz juttassa be, de ott elegendő létszám miatt nem vették kérését tekintetbe. Két hétig a püspöki udvarban tartózkodott, majd Nagyváradra távozott Forgách püspök udvarába, aki őt szintén keresztény könyörületből több mint három hétig tartotta. Váradról újra a Dunántúlt célozta meg, Celldömölkön kegyes zárándoklatot tett, ahonnan ismét Pécsre indult 1751-ben. Ám útközben egy faluban, Dályogon a plébános rendelkezésére elfogták és Pécsre vitték, ahol a püspöki helynök joghatósága alá helyezték, akinek a rendeletére októberben a papi ruhát kényszerült letenni. Attól kezdve világi ruhában szabadon járt-kelt Pécssett, egészen az elfogatásáig. Ajánló- és igazoló levelei voltak – állítása szerint – azon püspöktől, aki őt az egyházi rendbe felvette, továbbá a laibachi püspöktől, a grazi főesperestől, a nagyvárad püspöktől és a bécsi apostoli nunciustól. Ezenkívül a pozsonyi a kormánybiztostól és a zágrábi káptalantól is kapott úti okmányt, s volt útlevele Sopron városától. Megvallotta még, hogy egyszer be volt zárva Futakon egy éjszakára azért, mert az ottani szerb pópával vitája akadt, de más büntetést nem kapott.

A viharos múltú Szveticsről, amikor megérkezett Pécsre, mint idegenről a köznép széltében azt állította, hogy jégverést, tűzvészt tud okozni, mivel ehhez hasonló szerencsétlenségekkel fenyegetőzött. Erről azt nyilatkozta, csupán a zivatarteltek elűzésének mesterségét hirdette, hogy azok a földnek ne ártsanak. Ezt a tudományát két évvel ezelőtt – Mihics Antal budai biztosnak kérésére – sikerrel ki is próbálta, és az hatásosnak bizonyult. Arra a kérdésre, hogy hány holttestet ásott ki kincskeresés közben, azt vallotta, hogy ő egyet sem, hanem Hirs Márton ásott ki néhány társával, akiket ő nem ismer, éspedig a Tettyén. Ezt is csak onnét tudja, hogy a város hajdúi a siklói kapunál neki ezt elbeszélték. A pécsi budai külvárosi házak felgyújtására nézve – mivel a városrész akkor valóban megégett – azt is vallotta, hogy a jövő kedden lesz három hete annak, 1752 márciusában, hogy ő a serföző házban tartózkodott, ahol két diák egymás között latinul beszélgetett, és a puskaporról társalogtak. A megszólításokból megállapította, hogy az egyik Jakab volt, Sopron megyei származású a költészettani osztályból, a másik Antal, még csak szintaxista osztálybeli, Pozsony megyei, és Nagyszombat vidékéről, Sáfő községből. Latinul azt tárgyalták, hogy ha Pécssett nem tudnak puskaporhoz jutni, akkor Szigetvárról fognak egy fazekas ismerősük segítségével szerezni. Később vele barátságot kötöttek és szállásán meglátogatták. Ott azt mondták neki, hogy ha Pécssett állandó szállást nem találnak, akkor a várost felgyújtják, mert nem akarnak nevelőként másoknál könyörületből tengődni. Arra a vizsgálóbírói szemrehányásra, hogy előző vallomásaiban Szvetics idegen, stájer és osztrák varázslókra fogta a gyújtogatás tényét,

²⁶⁸ Pócs É. 2014: 393.

most pedig a két diákra, azt felelte, hogy nem akarja lelkiismeretét terhelni, és az igazság az, hogy a két diák volt a gyűjtogató. (Ezt a vallomást később ismét visszavonta.)²⁶⁹

1754. október 28-án vetette fogságra Kecskemét kiváltságos mezőváros a tiszaroffi születésű *Csala Kata, Dávid Ádám* nézőasszonyt család vádjával. A mankóval járó gyógyító koldusasszonyt fenyegetőzése miatt tartóztatták le, mivel fenyegetőzése után Szijártó Tokai Ferenc városi tizedes egyetlen leánya betegségbe esett. Magáról és múltjáról is vallott, amikor elmondta, hogy:

Alig nyolcz esztendő koromban Pulyka Györgyné néném, ki Fülöpszállásán meg holt, aczél Tükrön pénzt nézni tanított... Mikor még gyermekem nem lett, olyan próbát, milyet magok a' háznál eltettek, az olyat megtaláltam.

A tanúk vallomásából kiderül, hogy Csala Kata híres (hírhedt) személy volt, amiért korábban sokszor figyelmeztették a kárvalloztat, hogy óvakodjon a mankóval járó koldusasszonytól, mivel az nemcsak nagy „orvos” és sok embert meggyógyított, de rontani is tud. A nézőasszony elleni gyanúkok kiegészültek a rejtett kincs nézésével, amit mákolajjal bekent szemmel és tükörrel végzett, valamint az ellopott pénzek utáni kutakodás család szándékú vádjával is. A bíróság felszólítására elmesélte, hogyan találta meg Farkas Gergely eltett pénzét:

Megkenték a' szememet és egy aczél Tükröt adtak a' kezembe s éppen reá mutatott az ágas tövisben, a' hol el volt ásva... Farkas Gergely, Szalai József és Szana Istvánné osztán ki vittek a' pusztákra, hogy talán a' régi tétemint is meg látom, ha a' Próbát meg láttam, de semmit sehol sem láttam...²⁷⁰

A magisztrátus végül tizenkét korbácsütésre ítélte, hogy fenyegetőzéseit abbahagyja és jobb életre térjen.

1764-ben a kalocsai érsekség úriszékén vizsgálták a cigány és kóborló *Jámbor Jánosné Virág Jutka*, a „*Rusinka vagy Jutka névű áméto Asszony*” ügyét, aki lopással, csaló varázslással, kincsásással, pénznézéssel foglalkozott, és magát „táltos”-nak kiadva sok embert sok helyen (Tolna, Pest, Veszprém és Fejér megyében) megkárosított. A csalásban tettestársként részt vett még *Sápi István* kalocsai parasztember is, aki – védve magát – minden vádat Virág Jutkára hárított. Jutkát halálra ítélték, ám mivel négy hónapos terhesnek mondta magát, az ítélet-végrehajtást elhalasztották. A szülés után a bíróság hat tagja szavazott halálára, őt pedig időleges büntetésre. Virág Jutka kényszer nélkül bevallotta, hogy a hiszékeny pálfaiaktól pénzt, ágyneműt és ruhákat csalt ki, mondván: a Budán sebesülten fekvő feljebbvalóját, a táltostisztet el kell látnia, gyógyulásáért miséket szolgáltat, ezért az hálából megmutatja, hogy hol vannak a kincsek elrejtve.²⁷¹ Az általtosok vezére egy háromszázhatvan éves ember, Virág Jutka „öregapja” volt. A pálfai előjáróság az alábbi körözlevélben írta le Virág Jutka külsejét: szeplős, sánta, fél szemén hályog van. Egy szekérre való asztal- és ágyneművel, sok ruhával szökött meg, melynek tulajdonosait, károsultjait keresik. A törvényszék a következő év június 26-án újból összeült. Az ekkor már gyermekét a börtönben megszüülő asszonyt halálra ítélték, az ítéletet pedig a zombori hóhér június 28-án 9 órakor végre is hajtotta. Virág Jutka kétségkívül nagy árat fizetett csalásaiért. Még a korban is indokolatlanul, érthetetlenül kemény ítéletet kapott. Az ítéletben inkább nyomott súlyt cigánysága és kóborló életvitele, valamint a kicsalt vagyon mértéke, mint „hamis” táltossága.²⁷²

A táltos karakter legnyugatibb előfordulása az isztriai származású, de Pécssett perbe fogott Szvetics Mihály személyében, míg a legkeletibb az erdélyi román magyarrégeni Petrehiza Anuca és mezőbodoni Bumbe Paskuly személyében ragadható meg. Szvetics, bár a táltos nevet viseli, inkább garabonciásnak tekinthető. A magyarrégeni Petrehiza Anuca és mezőbodoni Bumbe Paskuly tulajdonságai (közösséget fenyegető katasztrófát akadályoznak meg) utalnak a közösségi szerepre, de nem nevezik őket táltosnak. Az Alföldhöz szorosan kapcsolódó dunántúli városokban (Székesfehérvár) és uradalmakban inkább cigány vagy morva nemzetiségű személyek voltak. Thotika Jánosné, Nagy Katalin és Galagonya Tamás még Morvaországban született, telepes jobbágyként kerültek a Szekszárd közeli Decsre. Galagonya a Rákóczi-szabadságharc idején Újvároson, Szárában és Patajon lakott, korábban Kiskőrösről és Bölcskéről is gyanús üzelmei miatt kellett távoznia. Táltos elsősorban az Alföld nagyobb városaiban (Debrecen, Szeged) és mezővárosaiban (Hódmezővásárhely, Csongrád, Jászberény, Kalocsa) fordult elő, itt zömmel magyar nemzetiségű, református vallású személyek képviselték a karaktert. A perek Debrecen (1740–1745) és Székesfehérvár (1771) szabad királyi városok törvényszékén, Kalocsa (1764), Pécs (1752) püspöki kiváltságos mezővárosok úriszékén, Borsod (1741), Tolna (1742, 1848), Csongrád (1788, 1836) és Pest (1803) vármegyék bíróságain zajlottak.

A táltosok neme elsősorban nő (70%), ritkábban férfi (30%) volt. A férfiak általában korosabbak vagy öregek, de ők is a társadalom peremén tengődtek. A nők inkább a harminc–negyven éves korosztályhoz tartoztak, mint a legtöbb pénznéző „táltos” cigány vádlott is, de akadt köztük hajadon fiatal lány is, vagy korosabb aggszűz, férjét elhagyó asszony. A táltos karakter bírósági megítélése változó volt, kezdetben kemény, halálítélettel végződött, de általában megelégedtek a testi fenyítéssel és a kitalás elrendelésével. Korszakunkban az ítéletek a fokozatos enyhü-

²⁶⁹ Szentkirályi I. 1917: 1–7.

²⁷⁰ Novák L. 1986: 298; Iványosi-Szabó T. 1998: 162.

²⁷¹ Pócs É. 2016: 311.

²⁷² Schram F. 1982. III: 220–223. No. 511.

lés felé változtak. Az áltudós, pénznézéssel és kincsásással foglalkozó Csanádi alias Csillám Jánost 1741-ben bűnéért Debrecenben felakasztották; a pestis ellen küzdő és időjárás-varázsló Petrehiza Anucát pedig Torda vármegye törvényszékének ítélete szerint máglyán égették el 1743-ban. Őt még vagyontól is megfosztották, hogy megcsalt áldozatait abból kárpótolják. Bumbe Paskuly életét meghagyták (1744) azzal a feltétellel, hogy többet nem praktizálhat. Hogy „csalárd” beszédétől a közösséget megóvják, az idős ember nyelvét tőből kivágták úgy, hogy meg ne haljon, de életében soha többet ne szólhasson.

Az 1748-ban perbe fogott csaló, pénznéző, kuruzsló, halottlátó „táltos” Farkas Demetert tortúrára és máglyahalálra ítélték, de végül nyolcvan vessző (gyakorlatilag halállal felérő) testi fenyítéssel, a homlokán való megbélyegzéssel (akasztófajellel), mágikus tárgyainak az akasztófánál történő elégetésével és a városból való kiűzéssel büntették. Kegyelemből az életétől nem fosztották meg. Miként a decsi Galagonya Tamás is megmenekült a kivégzéstől, bár enyhébb fokozatú tortúrára még elítélték 1744-ben. Galagonya a fogságban katolikus hitre tér, valószínűleg ennek köszönhetően kapott végül enyhébb büntetést.

A „csak” pénznézéssel, kincsásással foglalkozó, általában cigány – magukat „táltosnak” állító – személyeket utóbb testi fenyítéssel, huszonöt korbácsütéssel büntették, majd kitoloncolták. Ezek az enyhébb ítéletek 1771-ben, 1788-ban, 1791-ben, 1803-ban, 1836-ban és 1848-ban születtek, vagyis a boszorkányság és varázslás hatósági üldözését tiltó rendeletek után. Ezek az „enyhébb”, a felmentés helyett a testi fenyítést kiszabó ítéletek a babonáság elleni küzdelem részeként születhettek meg, amikor is a csalókkal, a köznép félelmeit, hiedelmeit kihasználókkal szemben erélyesebben – bár nem drasztikusan – léphetett fel a bíróság. De a testi fenyítések kiszabásában az is közrejátszott, hogy azokat javító, nevelő céllal rótták ki. Másként fogalmazva, hogy az efféle bolondságoktól „eltántorodjanak”. Ezekről az esetekről már a kor újságai is beszámoltak, így tudósított a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című, Pozsonyban megjelenő lap is 1791-ben:

Pozsony- Vármegyének kebelében fekvő Szeli nevezetel Helységbe, egy iffjú – mintegy tó – 17 eaztendős – Tót Leány érkezek a’ napokban, Tátosnak mondja vala magát, a’ ki minden kintset, melly a’ föld’ gyomrában vagyon, lát, meg mutathat, és kiolvashat. Szállást vett magának a’ Falu’ Bábájánál, ki is örömmel fogadta ötét, és házról házra vezetgette, minthogy böv meg- jutalmaztatással hitegettetett a’ Tátos által. Minekutánna el futamodott volna a’ hire, magok a’ Falunak Elsői is jártak utánna, házokba vehették, ’s mindenikben sok pénz nyeresnek reménységét gerjesztett a’ tsalfa Leány. – Megmutatta nékiek a’ pénznek hol-létét; ’s meghatározta a’ napot is, a’ mellyen vejdök valónak a’ pénzt, melly a’ hely’ megmutatása napjától számlálva, kilentzedik nap vala; de azt is meg mondatta előre. [...] Egyszer villámlás esvén az égen, el kiáltja magát a’ Tátos: „Itt a’ bak, úgymond, érettem, már el kell mennem; a’ kinek tettzik, jöjjön velem.”²⁷³

A mágikus tevékenységek elmebajjá való minősítését a hatóság járható útnak tartotta. Ám ezt a nyelvi és értelmezői fordulatot a mágikus piac is viszonylag gyorsan észlelte. Vagyis a mágikus piac is gyorsan alkalmazkodott a megváltozott feltételrendszerhez.²⁷⁴ Akadtak olyanok, akik az új, „tudományos” gondolatok konjunktúráját lovagolták meg, de tették mindezt a régi hiedelmek felhasználásával. Ilyen volt Johannes Teüffel „úr” (beszédés név), aki 1759-ben Egerben ajánlotta fel szolgálatait a hatóságnak, hogy a „mágikus betegségekben” tévelygők gyógykezelésének specialistájaként segítene visszaállítani a képzelgésben szenvedők egészségét. A Teüffel útleveleire vezetett feljegyzések szerint 1759-ben Dél-Magyarországon, Temesvárott, Péterváradon és Verőcén már sikerrel gyógyított, s onnan jutott fel Egerbe, hogy a vármegyében is működési engedélyt kérjen.²⁷⁵ De ebben az időszakban tűntek fel – jóval nagyobb számban, mint korábban – a kincsásók, pénznézők, táltosok, garabonciások, feketemágusok figurái is a hiszékenység vámszedőiként Baranyában,²⁷⁶ Borsodban,²⁷⁷ Nógrádban,²⁷⁸ Tolnában,²⁷⁹ a Jászkun és Hajdú kerületben²⁸⁰ és Erdélyben.²⁸¹ Ráadásul, míg például a táltosok figurái korábban a saját közösségükben tevékenykedtek, az új szemlélethez igazodó „varázsló”-figurák már inkább idegenek (morvák, bajorok, csehek, dalmátok, olaszok, románok és különösen cigányok) voltak.

²⁷³ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. július 7. 70–73.

²⁷⁴ *Lenhossék M.* 1817: 7.

²⁷⁵ Sugár I. 1987: 1–20.

²⁷⁶ Szentkirályi I. 1917: 1–7; Schram F. 1970. I: 28. No. 5; Vörös M. 1963: 144–145; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 39–45.

²⁷⁷ Szendrei J. 1904: 648; Szendrei J. 1905; Dési I. 1913: 37; Bodgál F. 1960: 308–311; Schram F. 1970. I: 222. No. 65; Schram F. 1970. I: 223. No. 66; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 193–196.

²⁷⁸ Schram F. 1967: 163–208. No. 47.

²⁷⁹ Schram F. 1970. II: 505–511. No. 360; Szilágyi M. 1987: 442–443. No. 24–28.

²⁸⁰ Bessenyei J. 1996. I: 433. No. 101; Kristóf I. 1998: F1/95–96; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 290–291; Sugár I. 1987: 218. No. 94; Szikszai M. 1994: 144–156; Szikszai M. 2000: 100–101; Schram F. 1970. II: 505–511. No. 360.

²⁸¹ Kiss A.–Pál-Antal S. 2003. III: 323. No. 129; Kiss A.–Pál-Antal S. 2003. III: 326–327. No. 134; EMSzT I: 1202.

6.7. AZ ELIT MÁGIA MEGÍTÉLÉSE: ALKIMISTÁK, SZABADKÖMŰVESEK, BOLOND KÓKLEREK

Kulcsszavak: elit mágia; alkimisták; szabadkőművesek; kóklerek; bolondság; téboly; varázsvessző; rózsakeresztes mozgalom

1756. március 12-én Kőszeg város tanácsa kihirdette a magyar udvari kamara leiratát. Ebben az állt, hogy Joseph Six tiroli kincéső bizonyos „csalhatatlan jelekből” rájött, hogy a város határában a várnál, a föld alatt nagy „kincs” (aranyérc) van. A kamara meghagyta, hogy miután engedélyezte Sixnek a kincésést, a város köteles segédkezni neki ebben az akcióban. A levél kihirdetése után Sixet beidézte a városi tanács, hogy mutassa be a kincset jelző varázsvesszőt. A próbaadásra a tanács a legközelebbi hétfőt tűzte ki. Azt az utasítást adták, hogy két városi esküdt és a gyaloghajdúk menjenek Sixszel a Felsővárhoz, segédkezzenek neki, és egy percre se hagyják egyedül.²⁸²

A varázsvessző (*virgula divinatoria* vagy *v. mercurialis*) a vízkutatás segédeszköze volt. Egykor nagyra becsülték a bányászok körében, de ma már kétségbe vonják a hasznát. Még a legismertebb bányaiipari kézikönyvben, Agricola művében (*De re metalica*, 1556) is úgy szerepelt, mint a kincs- és érckeresők legfontosabb műszere. Mások, egyházi oldalról, éppúgy, mint a természettudomány képviselői, szkeptikusak voltak a használatával kapcsolatban. A szendrői születésű Köleséri Sámuel (1663–1732) 1700-ban kinevezték az erdélyi bányák főfelügyelőjévé, majd 1717-ben bányaugyekben jártas tanácsossá. Az orvos Köleséri bányászat felé fordulását az is elősegítette, hogy I. Lipót császár elhatározta, újra felfejleszti az egykor híres erdélyi arany- és ezüstabányászatot. E feladattal Kölesérit bízták meg, aki nagy szorgalommal fogott hozzá a bányák újjászervezéséhez. Munkája eredményes volt, néhány évtized alatt újra virágzásnak indult az ércbányászat. 1717-ben jelent meg Köleséri egyik legfontosabb alkotása, az *Auraria Romano-Dacica (A római-dáciai aranybányászat)* című latin nyelvű ásványtani és bányászati műve.²⁸³ Köleséri ebben vitatta az úgynevezett varázsvessző (*virgula divinatoria*) gyakorlati eredményességét a fémek kutatásában. Mint írja:

Mindaddig azonban senkinek sem sikerült bizonyítania, hogy egy mogyoróvessző, különösképpen pedig Szent János napján, délben, egyetlen csapással lemetszett mogyorófavessző hogyan s miért lehetne alkalmas fémek megtalálására és egyéb célokra.²⁸⁴

Varázsvesszőről többnyire egy mogyorócsérjéről vágott egyéves, háromágú ág villáról volt szó, amelyet a használója a két végén, felfelé fordított kézfejjel tartott. A vessző megmozdult, kilengett a víz- vagy érc telér, illetve az elásott kincs felett, és azt is megmutatta, hogy azok pontosan milyen mélyen vannak. A felvilágosodás előtti tudományok és művészetek egyik legnagyobb lexikonja, a Johann Heinrich Zedler (1706–1751) által szerkesztett, és 1731–1754 között kiadott *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* szerint a „varázsvessző” (*Wünschelrute*) használatánál több dologra is ügyelni kellett:

Ügyelni kell arra, hogy az ilyen varázsvesszővel járkálás bizonytalan dolog legyen, közben nem szabad se a vessző természetét, se a kutató embert magát megzavarni, és a vesszőt bárki ember markába nyomni. [...] Az egyiknek csak leleményes ösvényeken ráng, a másiknak szakadékokon és nem csak az érc, hanem a víz fölött is [...] A vesszők természetes hatását a fémek felgőzölgések okozzák, amelyek ugyanúgy mozgatják a fát, ahogyan észak felé vonzódik a mágnesű. Mostanság a vesszőket sárgaréz- vagy vasdrótból csinálják [...] Sok babona járul hozzá, ráolvasnak, amikor előkészítik és használat közben is folyton faggatják. Mert amikor különösen az elrejtett kincsek után kutatnak, nemcsak a fémek fajtáját tudakolják, hanem azt is, hogy az milyen mélyen fekszik, mennyi van belőle, szellemek őrzik-e?²⁸⁵

Az 1730-as évek természettudományos irodalma azonban már kételkedett a varázsvessző használatában. Sőt, egyes egyháztudósok is, mint Pierre LeBrune liturgiátörténész perjel az olyan eszközök és eljárások közé sorolta, melyeket már az egyház is babonásnak ítélt, éppúgy, mint a vízpróbát vagy a tenyérjósást. LeBrun az egyház környezetében felbukkanó babonákat lajstromozó (etnográfiai jellegű) könyvében már 1702-ben úgy írt a varázsvesszőről, mint obskurus eszközről, amit 1733-ban megjelent kibővített művében csak megismételt. A terjedelmes babonaellenes könyv bevezetőjében LeBrun így érvelt a babonák veszélyeiről:

A vallás két veszélyes hely, a türelmetlenség [rajongás] és a babona között található. Az egyik oldal elfelejti Istent, és a megalapozatlan tudást feltételezve elveti őt, ezzel aláássa a vallás alapját; a másik oldal pedig, ha túl messzire

²⁸² Chernel K. 1878: 236–237.

²⁸³ Köleséri S. 1717/2015.

²⁸⁴ Köleséri S. 1780: 91–92; Udvarhelyi N. 2017: 113.

²⁸⁵ Zedler J. H. 1749: 59/798–810.

kerül Istentől, csak szellemeket lát. *A babonás személyek száma sokkal nagyobb, mint a hitetleneké, azok között, akik ismerik a vallást; mert kevés olyan gyakorlat létezik, amelyet ne lehetne Istenhez és angyalaihoz kötni.*²⁸⁶

Ennek ellenére és talán épp ezért, részletesen leírta a varázsvessző használatát, sőt mindkét műben magyarázó ábrákat is csatolt a könnyebb megértéshez.²⁸⁷ **(12. kép)** Az ezzel kapcsolatos szkeptikus nézetek azonban nem mindenkit győztek meg. A kőszegi tanács a központi kamarai utasítás szerint 1756. március 23-án a Felsővárhoz kísértette Sixet, ahol a bányaművességben jártasságot mutató mágus a varázsvesszőit elővette, és azokkal a kincs kifürkészésére kísérletet tett. A tanács minden mozdulatát árgus szemmel figyelte, de minthogy a kincsnek semmi jelenlétét nem tapasztalta, másik két vesszővel ismételte meg az eljárást. Ekkor úgy látszott, mintha a varázsvesszők gyöngén, de csak alig észrevehetően meghajolnának. Végre egy harmadik pár varázsvessző-kísérletnél már majdnem megmozdultak, de emezeket ellenpróbára a küldöttségi tagok kezébe adták, ott azonban újra mozdulatlanok maradtak. Csupán a várbeli tisztartó kezében – aki kíváncsiságból csatlakozott a küldöttséghez – emelkedtek a vesszők az ég felé, jelezve a „találatot”. Six ezt jelzésnek vette, így az ásatás helyét nagy buzgalommal és a küldöttség előtt tett fontoskodó gesztusokkal kijelölte. Négy munkás az ásatást azonnal meg is kezdte. A porhanyós földben egész délig ástak, majd rövid pihenés és ebéd után a munkát délután folytatták. Már majdnem este volt, amikor egy kősziklára akadtak, melyből egy jó darabot kifordítottak. Six a köre ült, és egy negyedik pár vesszővel újra kísérletet tett a nemesérc jelzését várva. Ám az újfent semmi jelet nem adott.

A munkások által kifeszített szikla egy darabját – melyet a tanácsnak is bemutattak – Six szemügyre vette, és azonnal kedvét veszítette. A küldöttség előtt kijelentette, hogy e helyen „igazi” kincs nem található, hanem csak „haszontalan” érc, melyet a németek „Faxen”-nek neveznek, és amely a munka fáradságát és költségét meg sem éri, ezért ő az ásatást saját költségén tovább folytatni nem kívánja. Hacsak a kamara hajlandó nem lenne a költségeket megtéríteni. Jelen eredményről a magyar kamarát a tanács március 26-án tudósította.²⁸⁸ **(13. kép)**

Six mágus és kőszegi története annyiban érdekes számunkra, hogy a tudomány és a mágia kortárs kapcsolatát (jelen esetben együttállását) szemlélteti. Másként fogalmazva: annak ellenére, hogy a varázsvessző használata egyes esetekben büntetőjogi kategória lehetett (tiltott ráolvasások), más esetekben viszont a tudomány művelésének legitim eszközének minősült, amelynek használatát (igaz, kontrollált körülmények között) még az udvar is támogatta. E kettős megítélésnek a magyarázata valószínűleg a hatalom természetéből fakadt. Ha az udvari kamara állította, hogy Joseph Six varázsvesszői hatékonyak, akkor őt nem lehetett a varázslással vádolni. Mindez attól függött, hogy a „rendi társadalom” milyen hierarchikus szinten tette fel az adott kérdést. Az elit által üzött mágia valójában nem lehetett büntetőjogi kérdés, mert a nemesi rangúak eleve nem voltak a büntetőjog alanyai. Nem voltak azok több, a köznép körében annak tartott büntett esetén sem, így a mágia üzése is más megítélés alá esett. De még a boszorkányságvád is, a büntetőjog praxisa szerint nem mindig volt (vagy nem volt) a nemesi rangúak esetében következetesen felróható bűn.

Megjegyzem, hogy a tudománnyá fejlődött kémiai párhuzamosan még időszakunkban is tovább élt egykori előkészítője, a tudománynak ekkor már nem tekintett alkímia praxisa.²⁸⁹ Azt mind a tulajdonképpeni felvilágosodás előtti időszak képviselői, mind a felvilágosodás szereplői párhuzamosan képviselheték, alkalmazhatták, mert a tudomány konszenzusa döntötte el, hogy hol húztak határt mágia megítélésében, mikor tekintették azt csalásnak, és mikor tudománynak.²⁹⁰ Jó példa erre Gömöri Dávid (1708–1795), aki bécsi, jénai tanulóévei után mint fiatal orvos Pozsonyban Bél Mátyás ismerősei közé tartozott, és tudós módjára élt. Élete végére buzgó alkímista lett, aki vitriolból szerette volna előállítani a bölcsék kövét. Ránk maradt kéziratai – az 1770-es évekből – alig követhető elmélkedésekkel vannak tele az ég, a föld, a víz keletkezéséről, és mindarról, amit a régi alkímisták minden tudománytól elszakadt, reménytelenül magába zárt és terméketlenné vált szellemi hagyatékából tanulhatott. A század végén öregségére tudomány helyett már csak az alkímia titkos és titkolt világáról beszélt az ifjú Kis János soproni evangélikus lelkésznek, aki néha felkereste őt. Gömör, úgy tűnik, életkori sajátosságként, az ezzel együtt járó szabadabb időbeosztása miatt kezdett bele az alkímia bölcséleti irodalmába, hogy aztán időskorára végleg elveszen benne.²⁹¹ Gömöréről már beszéltem, amikor e kötet elején fiatalkori munkájára, a pestist ismertető könyvére hívtam fel a figyelmet.²⁹²

De voltak újabb jelenségek is, melyek már nem voltak ennyire megengedőek a szabad idejüket az elit mágia „tudományára” vesztegető nemesekkel szemben. Mária Terézia 1768-ban szigorú rendeletet tett közzé az alkímisták ellen (is), mivel úgy gondolta, hogy a nemesfémekkel való foglalatosság állami monopóliumának a kutatásfejlesztésre is ki kell terjednie, nem csak a nemesércek bányászatára és forgalomba hozatalára. Vagyis szükséges úgy általában betiltani az alkímiát, nehogy a nemesérceket házilag olvasszák, vagy az ország lakosait „a nyereségszerzés különféle

²⁸⁶ LeBrun P. 1733. I: Préface, oldalszám nélkül. A szerző fordítása.

²⁸⁷ LeBrun P. 1702: I. fejezet: 2–29; LeBrun P. 1733. I: 54–55.

²⁸⁸ Chernel K. 1878: 236–237.

²⁸⁹ Szőkefalvi-Nagy Z. 1963: 510–512; Szőkefalvi-Nagy Z. 1964.

²⁹⁰ Kosáry D. 1980: 619–620.

²⁹¹ Kis J. 1890.

²⁹² Gömöri D. 1739.

ürügyei címén becsapják”²⁹³ Feltehető, hogy e rendelkezésekre olyan konkrét esetek adtak okot, mint Török József kancelláriai tanácsosé, akitől 1765-ben egy bárói címet viselő, Rehbach nevű német szélhámós, ki a gróftól kuruzslással is gyógyította, az aranycsinálás titkos receptjéért cserébe 3000 forintot csalt ki Bécsben. De alapvetően nem ilyen volt ekkor még az alkímia megítélése.²⁹⁴

A hazai alkímisták új, fő központjai a rózsakeresztes páholyok voltak, amelyek tagjai közt nemcsak kalandorokkal, hanem elég nagy számban a felvilágosodáshoz közel álló nemesekkel, jobb módú birtokosokkal és szakképzett (különösen a bányáiparban tevékeny) értelmiségiekkel is találkozunk.²⁹⁵ A rózsakeresztes mozgalom, bár legendás eredetét a középkorra vezette vissza, valószínűleg német földön, a XVII. század végén keletkezett, midőn a régi alkímista hagyományt újabb, fejlettebb kutatási technikákkal próbálták többé-kevésbé korszerűsíteni.²⁹⁶ Az „arany- és rózsakeresztesek” rendjét (Fraternitas Rosae Crucis Aureae, rövidítve FRCA) Boroszlóban a XVIII. század közepe táján élesztette újjá a sziléziai Samuel Richter (?–1722) prédikátor, aki *Sincerus Renatus Theophilus* álnéven egy könyvet adott ki *Die warhaffte und vollkommene Bereitung des philosophischen Steins der Brüderschafft aus dem Orden des Gülden- und Rosen-Creutzes* címmel (Breslau, 1710, majd 1714).²⁹⁷ Ebben használták bizonyíthatóan először az „arany” szimbólumot a rózsakeresztesekkel kapcsolatban. A rend az aranykereszt (szimbóluma: zöld kereszt) és a rózsakereszt (szimbóluma: piros kereszt) két ágára oszlott, ez utalt egyrészt a „bölcsek köve” szimbólum által a mozgalom teozofikus, másrészt a „filozofikus” ívére. Talán épp az erősen vallás- vagy egyházellenes „felvilágosodás” ellenhatásaként, de annak színpadias szertartásrendjével vetekedve terjedtek el ezek a misztikus mozgalmak. Amikor a rózsakeresztesek szövetségének prágai körét uralkodói rendeletre 1764-ben megszüntették, a szövetség titokban tovább működött. 1767-ben és 1777-ben újra megalakult, de részben a szabadkőműves páholyokhoz kapcsolódva. Kilenc fokozatot különböztettek meg: junior, teoretikus, praktikus, filozófus, *adeptus minor* és *adeptus maior*, az *adeptus exemptus* (aki már megismerte a bölcsek kövét, a kabbalát és a magia naturalist), végül a mágiszter (ő el is tudta készíteni a bölcsek kövét) és a mágus. A rend ideológiai tudása az alkímia, a mágia, a kabbalista gondolatkörök és a keresztény misztika rendszeréből állt össze. Prága után, 1775-től egy ideig Bécs volt a szövetség középpontja, innen terjedt és hatott Pozsony, Besztercebánya, Selmecebánya, Kassa értelmiségi köreiben, egyúttal Krakkó irányába. Később Berlinben alakult ki a misztikus mozgalom szabad központja, ahol komoly befolyást gyakoroltak az Ormesus Magnus névvel 1781-ben a páholyba felvett II. Frigyes Vilmos porosz uralkodóra. A kísérteties szertartások közben nem mondtak le a szemfényvesztő berendezések és a hasbeszélők által előidézett effektusokról sem. Bécsben a szabadkőműves ediktum (1785) jelentett korlátozást a rózsakeresztes mozgalomnak, de a rendelet, különösen az alkímia gyakorlóira, hatástalan maradt. Csak a II. József és II. Lipót halálát követő konzervatív évtizedben és 1793 után tudták feloszlani őket, bár a mozgalom, követőinek előregedése miatt, eleve erősen hanyatlóban volt. Mint az alkímia hagyományának merev követői ragaszkodtak az arisztotelészi világgéphez, és a négy elem tanához kötötték magukat. Valódi alkímisták voltak, akik a teozófiai spekulációkkal vegyítették az aranycsinálás tudományát, és akik messzemenően távol tartották magukat a kortárs kémikusok ismert tudományos eredményeitől. Nem csoda, hogy a felvilágosult kritikusok, különösen az illuminátusok már az 1780-as évektől csípős gúnnyal illették őket.

A mozgalom Bécsből indult Magyarországra is, ahol azokat a szabadkőműves páholyokat sajátította ki magának az északi megyékben, főleg a városokban, először Eperjesen, majd innen továbbágazva Kassán, Miskolcon és néhány más helyen, ahol az ércbányászat eleve nagy tradícióval bírt. Különösen buzgó tagja volt *gróf Török Lajos* ónodi birtokos, utóbb tankerületi főigazgató, majd a felvilágosult rendi mozgalom elméletének kifejtője az angol–magyar alkotmánypárhuzamról, akinek már apja is az aranycsinálás receptjét kereste. **(14. kép)**

A rózsakeresztes páholyban a birtokos nemességet még jó néhányan képviselték, így *Szulyovszky László*, *Szirmay László*, a paracelsusi mágiával is foglalkozó *Puky András* és *Ferenc*, Miskolcon az ifjú báró *Vay Miklós* hadmérnök, aki utóbb a Royal Society tagja lett, a távolabbi Nógrád megyében pedig, ha igaz, *Tihanyi Tamás* alispán és hétszemélynök.²⁹⁸ Az értelmiségiek közül a besztercebányai származású *Hanzéli Márton* játszott különösen aktív szerepet. Német egyetemi tanulmányaiból hazatérve nevelő lett *Pottornyay András* giráltyi birtokos otthonában, ahol hamarosan a ház urát is megnyerte az alkímiának. A laboratóriumok berendezését, kezelését – érthető módon – főleg gyógyszerészek végezték. Közülük *Gertinger János Sámuel* eperjesi gyógyszerész – úgy látszik – már a nyugtalan, kalandor típusú emberek közé tartozott.²⁹⁹ **(15. kép)**

De akadtak az értelmiségiek között orvosok, evangélikus lelkészek és olyan jó nevű szakemberek is, mint Viczay József, Kassa város orvosa vagy Vuchetich Mátyás, a kassai akadémia fizikatanára. Mindez arra int, hogy gondosabban, árnyaltabban elemezzük azokat az adatokat, amelyek alapján válogatás nélkül besorolták őket a hazai késő

²⁹³ Eckhardt S. 1922.

²⁹⁴ Eckhardt S. 1922; Szathmáry L. 1928: 178–179.

²⁹⁵ Eckhardt S. 1922.

²⁹⁶ Yates F. A. 1972.

²⁹⁷ Weller E. 1886: 526; Priesner, Cl.–Figala K. 1998: 304.

²⁹⁸ Szathmáry L. 1928: 44, 93, 95, 99, 104, 153, 393.

²⁹⁹ Szathmáry L. 1928: 92, 94, 96, 104, 373.

alkímia erősen heterogén mozgalmának zászlaja alá. Szathmáry László a magyar alkímistákat bemutató művében említette az olyan naiv és elmaradott aranycsinálókat, mint *Molnár-Pápay Tóth Mihály* diósgyőri református lelkész, aki élete végén Ónodon, gróf Török Lajos közelében élt, és aki az ifjú Pálóczi Horváth Ádám nyugtalan szellemét is maradandó hatással tette hajlamossá a mágiára és a kabbala titkaira. Molnár-Pápay Tóth alapvetően másokat plagizálva, de a saját neve alatt XVII. századi művek fordításából építette fel okkultista hírnevét. Nyilvánvalóan voltak kalandorok, olyanok, akik beleszédültek a kabbalisztikus ostobaságokba, és akik frivol úri mulatságokkal is összekapcsolták a titkos machinációkat, de alapvetően még ők is inkább csak utánczóak voltak, semmint eredetiek.³⁰⁰ Ilyen „utánczó” lehetett a hosszú nevű *Kristof Gottfried Friedrich Freiherr von Engelhardt zu Schnellenstein* is, aki előbb a porosz, később az osztrák hadseregben szolgált, utóbbinál tábornoki rangra emelkedett. A török háború alatt 1739-ig Orsova, később Kassa parancsnoka volt, ott is halt meg 1767-ben. A tábornok nyugdíjasként foglalkozott az alkímia, a mágia és a kabbala művelésével, és valószínűleg rózsakeresztes is volt, de már a titkolt időszakban.³⁰¹

Kosáry Domokos a fenti tudósokkal, okkultistákkal kapcsolatban két dologra figyelmeztetett minket. Az egyik az, hogy az adatok nagy része nem a páholyok „normális” működését, hanem főként azokat a bajokat, konfliktusokat, speciális eseteket, feljelentéseket tükrözhet, amelyek áttörték a titoktartás falát. A másik pedig az, hogy egyes későbbi szerzők, akik a felvilágosodás szellemi mozgalmával szemben álltak, ezt a sok, megfelelően kiválasztott és kompromittáló részletet gondosan összeszedve próbálták mind a felvilágosodás képviselőit, mind a felvilágosultak által is gúny tárgyává tett rózsakeresztes mozgalmat besározni. Ez az elég átlátszó tendencia nyilvánvalóan ahhoz a felfogáshoz állt közel, amely a felvilágosodásban, mint már láttuk, az erkölcsi-társadalmi hanyatlás előidézőjét akarta felfedezni. A valóságban persze nem a felvilágosodás élesztette a nála jóval régebbi alkímiát újjá. Legfeljebb nem tudott vele szemben elég gyorsan és hatásosan érvényesülni.³⁰² A felvilágosodás egyes képviselői a maguk felületes, naiv racionalizmusukkal és némi misztikus hajlammal megáldva egyenesen futottak bele a régi értékeket mozgalmi szinten is romboló, az értelmiség pártosodását képviselő szabadkőműves páholyokba. Akárhogy is nézzük őket, mozgalmuk eleve a kísérletezésről szólt, így nem is lehet őket egy letisztult ideológia egységes társadalmi csoportjaként leírni.

Az említett szabadkőműves páholyokban természetesen nem csak „aranycsinálás” folyt, de a rosszakaróik ebben látták azt a támadási felületet, amit ellenük politikai célpontként megjelölhettek.³⁰³ A szabadkőművesek és a rózsakeresztesek, birtokosok, bányatulajdonosok, szakképzett értelmiségiek nemcsak (vagy nem mind) a bölcsek követét keresték, hanem nagyrészt gyakorlati célú tudományos érdeklődés vezette őket, amelynek eredményeit a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, bányászat, gyógyászat terén kívánták hasznosítani. Konkrét tudományos kérdéseik gyakran újszerűek voltak. A régies és hagyományos vonás csak az, hogy mint korábban, náluk most sem határolódott el egymástól a tudomány és az alkímia.³⁰⁴

Arra kell még rámutatnunk, hogy a késői alkímia legbuzgóbb hívei inkább a felvilágosult rendi mozgalomhoz kapcsolódók közül kerültek ki, fő ellenfelei pedig inkább a felvilágosult abszolutizmushoz közel állók és a magyar jozefinisták közül. A megoszlás nem kategorikus, de súlypontilag mégis ezt mutatja. Wesszprémi István, aki nemcsak jeles orvos és felvilágosult szakember volt, hanem, mint láttuk, Van Swieten híve is, haragosan jegyezte meg az eperjesiekről, különösen Pottornyai munkásságáról, hogy az milyen

[...] örültségre [!] adta fejét „hazánknak néhány nem éppen nivótlan tudású polgára, aki az aranyéhségtől megszállva a rózsakeresztesek mintájára alkímista társaságba tömörült.”³⁰⁵

Vagyis a tébolyodottság jelzőjét aggatta a mozgalomra. Kazinczy Ferenc utólag sem győzte saját apósa, gróf Török Lajos alkímista tevékenységét lesajnálani és helyteleníteni, egyebek közt hivatkozva arra, hogy báró Born Ignác, a neves természettudós, aki, tegyük hozzá, a felvilágosult abszolutizmus híve volt, kinevette, kigúnyolta az aranycsinálást:

Born is atyafia volt és kinevette, mert ő tudott kémiát és látta, hogy képtelenség ipám dolga.³⁰⁶

Főként azonban azon ütközött meg Kazinczy, hogy a kitűnő testőrtiszt író Báróczi Sándor (1735–1809), aki Besenyei mellett valóban a felvilágosult rendi mozgalom nemzeti nyelvi-irodalmi programjának úttörője volt, idejét alkímiára vesztegette. Török Lajoshoz hasonlóan Báróczinak is volt mágikus tükre, mindketten nagyon vallásosak voltak, és lelkes hívei a titkos művészetnek, amit mind elméletileg, mind gyakorlatilag üzték.³⁰⁷ Kazinczy később róla is sajnálkozó levelet írt:

³⁰⁰ Szathmáry L. 1928: 121, 124, 158–159, 234, 303.

³⁰¹ Szathmáry L. 1928: 334.

³⁰² Eckhardt S. 1922: 208–223.

³⁰³ H. Balázs É. 1971: 31–45.

³⁰⁴ *Schlözers A. L.* 1781: 224; *Merkur von Ungarn* 1786: 218–219; Ballagi G. 1888: 103–133; Gnau H. 1911: 48–53; Kókay Gy. 1970: 42–45; Kosáry D. 1980: 524–529; Kapronczay K. 1997: 245–246; Kapronczay K. 2007: 50–52.

³⁰⁵ Szathmáry L. 1928: 93.

³⁰⁶ Kazinczy F. 1902. XII: 57; Szathmáry L. 1928: 181.

³⁰⁷ Szathmáry L. 1928: 190.

[...] milyen kárára volna litteratúránknak, hogy az a nagy ember az Alchymia által lopatta el minden óráját a hazai nyelv csinosításától.³⁰⁸

Szerinte Báróczit az alkímiába az a Székely László testőr alezredes vonta be, akinek sikkasztási ügye oly nagy port vert fel II. József évtizedében.³⁰⁹ Székely a bécsi rózsakeresztes páholy tagjaként már 1771 óta, tizenöt éven át foglalkozott aranycsinálással, midőn végül, szorongató gondjai közt, egy bajor szélhámos titkai megvételére a testőrség pénztárából vett ki 15 ezer forintot. Ebből persze nagy skandalum lett. A haditörvényszék hat, majd nyolc évre ítélte, amit II. József négy évre, viszont nyilvános lefokozásra változtatott. Az ügy egy éles röpiratvita központjába került, mivel a szabadkőműves szerzők úgy fogták fel az ítéletet, hogy az – a szabadkőműves rendelet után – befolyásuk további megtörésére irányul. Székely egyébként II. József jóvoltából már egy év múlva kiszabadult, egy ideig Temesváron vérhas elleni orvosság készítésével foglalkozott – annak jeléül, hogy neki is lehetnek hasznos találmányai –, majd Törökországba emigrált. Báróczi persze teljesen tisztakezű, becsületes emberként folytatta élete végéig az alkímiát, sőt egy francia alkímista történet fordításához írt bevezetőjében (*A mostani adeptus, vagy is a szabad kőművesek valóságos titka*, 1810), amelyet az egyetlen magyar nyelvű alkímista nyomtatványnak tekintenek, még halála után is próbálta igazáról meggyőzni a benne és az alkímiában kételkedőket. Természetesen mindhiába.³¹⁰

Az aranycsinálás hiábavalóságát kimondó és az ezzel járó tiltó rendelet megalkotásában itt is Van Swieten báró kezét látjuk. Nem véletlenül zajlik majd a halálát követően, 1779-ben Johann Rautenstrauch (1746–1801) és a báró cenzori tisztét „öröklő” fia, Gottfried van Swieten (1733–1803) között az a vita, amikor az előbbi azt állította kétértelmű dicséretében, hogy Van Swieten könyvtárosi és cenzori minőségében minden olyan könyvet elégettett

[...] ami szofizmákról, alkímiáról, spiritizmusról és sarlatánságról szólt. Ez adott ihletést az ismert mű, a *De cultibus magicis* megszületésére. Üldözte az aranycsinálókat, szektásokat, kincsesókat, kuruzslókat és sarlatánokat, leromboltatta tűzhelyeiket, elégettette könyveiket és elkergette őket az országból. Az Ész szolgálatában írások halmazát hamvasztotta el.³¹¹

Az ifjabb Van Swieten rögtön válaszolt is az apját ért célzásokra, mely szerint nem jó a helyes célok érdekében összekeverni a babona elleni propagandát a tényleges babonairtással, és apja kultúrapolitikai eszköztárában soha nem szerepelt olyan eszköz, amely ellen maga is küzdött, konkrétan a fanatikusság, vagy annak velejárója, a könyvégetés:

A felvilágosodás és a kortársak jóléte iránti odaadó buzgalom, ami apámat eltöltötte, természetesen arra sarkallta, hogy a babonát és a tévedést mindenütt üldözze, s ahol lehet, ki is irtsa; a legfelvilágosultabb Uralkodónó szándéka és apám által szerkesztett rendeletei azt célozták, hogy az alattvalókat megóvják az ezekből következő károktól és csalásoktól. Ugyanezeket a célokat szolgálta, amikor a könyvcenzúra Praeseseként az ilyesféle babonákat és tévedéseket terjesztő könyveket a forgalomból kivonta.

Szó sincs tehát égetésről, hiszen Van Swieten maga is tudta, hogy az emberi tévedések dokumentumai fontos tudományos és történeti források lehetnek, s ha Rautenstrauch mindebben kételkedne, maga is megtekintheti a Hofbibliothekban az összes betiltott mágikus, kabbalisztikus, alkímista könyvet, ajánlotta Gottfried van Swieten. Egyébként következetesen és rendszeresen közzé is tették a cenzúrára jelölt és bevont könyvek listáját a *Real-Zeitung* oldalain. A szerkesztő pedig ez esetben maga a Van Swietenről véleményt formáló Johann Rautenstrauch volt. Vagyis ezek a pengeváltó mondatok két felvilágosodott, de nem azonos generációt és szemléletet képviselő szereplő tollából születtek. Míg az idősebb és az ifjabb Van Swieten Mária Terézia megfontolt és bölcs, addig a tíz évvel fiatalabb Rautenstrauch a II. József által képviselt türelmetlenebb irányhoz igazodott. Utóbbi nem véletlenül írt az efféle könyvek elégetéséről. Johann Rautenstrauch 1770-ben került Bécsbe, ahol részben írói álnéven (*Arnold Ehrlich*) maga is feszegette a cenzúra határait. Minden bizonnyal II. József háttérembere volt, aki még arra is hajlandó volt, hogy újságíróként satirikus cikkekkel akár az uralkodónót is támadja, például az érvényes egyházpolitika vonatkozásában.³¹² Mária Terézia halála után a jozefinizmus keményvonalas követője lett. Nem véletlenül jelentek meg II. József politikáját támogató, újságírói eszközökkel megvívott és háborúként előadott babonairtó művei. Például *Az ördög Bécsben (Der Teufel in Wien)*, vagy *Az ördög a külvárosban (Der Teufel in den Vorstädten)*, Bécs, 1783) vagy a cseh- és morvaországi zsidók káros dolgairól (*Über die Unnütz-Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen und Mähren*, Bécs, 1782).

A könyv egyébként, amelyre Rautenstrauch célzott, Konstantin Franz Florian Anton von Cauz (1735–1797) műve volt. A *De cultibus magicis*, vagyis a *Mágikus kultuszokról* című művelődéstörténeti opus több kiadást is megélt Bécsben (1767, 1771). Cauz könyve mindenképp a boszorkányhit leleplezéséről és tudományos magyarázatáról

³⁰⁸ Kazinczy F. 1896. VII: 212; Szathmáry L. 1928: 133.

³⁰⁹ Abafy L. 1882.

³¹⁰ Eckhardt S. 1922.

³¹¹ Schlesinger E. 1897.

³¹² Schlesinger E. 1897.

értekezett, így a Mária Terézia-féle rendeletek,³¹³ vagy még inkább a társuralkodó, József császár egyház- és büntetőjogi politikájának elképzeléseit tükrözte. Az itáliai felvilágosodáshoz személyesen is kötődő Cauz a boszorkányrendeleteket elmagyarázó történetírói kézikönyvet alkotott. Az ártatlan emberek megvádolását és boszorkányként való megkínzását és kivégzését megtévesztő igazságszolgáltatási módszereknek nevezte: „Eljött az idő a joggyakorlat megváltoztatására” – mondta von Kauz. Ahogy Klaniczay Gábor Cauz művéről megállapította:³¹⁴

[...] a reprezentatív tudományos szintézisben együtt van az eszmetörténeti háttér egész furcsa képlete: a barbár babonás tudatlanságot az emberek agyából kiűző s ezáltal más népek vezetőinek is példát mutató királynő dicsérete.³¹⁵

Ha a mágia és az okkultizmus könyveit nem is vetették máglyára, könyvégetésre azért rendszeresen sor került, akár még Bécsben is, de Pozsonyban bizonyosan. A cenzúra kialakult formáit két uralkodói rendelet is szabályozta. Az elsőben 1747. február 23-án Mária Terézia közölte a Helytartótanáccsal, hogy az a katolikus könyvek behozatalát szabályozni kívánja a következő módon. Két jezsuita, akik a „könyvészetben” (*res libraria*) járatosak, vesse a behozott könyveket revízió alá, de úgy, hogy az érdekeltek fölöslegesen ne várjanak az intézkedésükre. A revízió helye Pozsony, irányítója az esztergomi érsek vagy az ő távollétében a Helytartótanács püspök-tanácsosa. A katolikus szempontból ártalmas könyveken kívül revízió alá kellett még venni az állam (*contra statum publicum*) és a jó erkölcs (*contra bonos mores*) ellen írt könyveket is.

Különös tekintettel kellett figyelniük a gyakran veszélyes mérget tartalmazó „indifferens”, azaz közömbösséget terjesztő könyvekre, mert ezek által terjedt az ateizmus. Márpedig az ilyenfajta művek káros voltát a politikai jellegű könyveket eddig cenzúrázó polgári hatóságok (*Magistratus Civici*) mindeddig megállapítani nem tudták. A cenzúrázás munkájáért a pozsonyi jezsuita kollégiumnak 400 forintot kellett kiutalnia a Helytartótanácsnak. A másik királyi rendelet 1757. július elsején kelt, és a Mária Terézia korabeli cenzúra egy másik jellegzetességére világít rá. Megtudjuk belőle, hogy a cenzúrázás érdemi munkája ekkor már lényegében Bécsben folyt, és a pozsonyi cenzúrának nem volt lehetősége a Bécsben kialakított vélemény felülvizsgálatára. Azaz az ott elvetett könyveket Pozsonyban is ilyeneknek kellett tekinteni, és fordítva: a Bécsben elfogadott és átengedett könyveket és küldeményeket Pozsonyban nem tarthatták vissza. A cenzúrázás kialakult formáinak két erős elvét látjuk itt. Az eljárás ugyan határozottan katolikus jellegű, a jezsuiták kezében van, a primás felügyelete alatt, de a vallási érdekeken túlmenően az állam és társadalom fennálló rendjének megőrzését szolgálja. Ez a szempont azonban megint csak nem kizárólag magyar, hanem összbirodalmi. Hiszen a pozsonyi cenzúra elvileg és gyakorlatilag a bécsi alatt állt.³¹⁶

A tiltott könyvek jegyzéke Bécsben időről időre megjelent, újabb és újabb kiegészítésekkel. Néhány kiadását a cenzúrá végző jezsuiták könyvtárát öröklő Egyetemi Könyvtárban is megtaláljuk. Vegyesen található ezekben teológiai, politikai, főként azonban úgynevezett „szabados” irodalom (*libri licentiosi*). Természetesen ma már nem mindig világos, hogy egy könyv milyen megfontolások alapján került a tiltott könyvek jegyzékébe. Az 1762-es *Catalogus librorum prohibitorum* az Egyetemi Könyvtárban található példányához néhány oldalnyi üres papírlapot kötöttek. Ezekre a lapokra kézírással kiegészítéseket fűzhetett valaki, valószínűleg egy cenzor. Így került a tiltott könyvek jegyzékének kézírásos függelékébe például Voltaire *Dictionnaire Philosophique*-ja, vagy Rousseau *Lettres écrites de la montagne* és *Émile* című műve is. A cenzorok a maguk módján igyekeztek lépést tartani az irodalmi élet alakulásával, persze csak azért, hogy lassítsák az új eszmék terjedését. Az a könyv, amelyik fönnakadt a rostán, a legrosszabb sorsnak nézett elébe. A bécsi *Catalogus Librorum*ot három példányban rendszeresen és kötelezően megküldték a pozsonyi Helytartótanácsnak is. A cenzorok ezekkel a példányokkal a kezükben válogatták ki azokat a könyveket, amelyek a cenzúra máglyájára kerülhettek. Ugyanis az elítélt könyvek közül a *libri licentiosi* és azok, amelyeket általában az erkölcsre veszélyesnek találtak, a Helytartótanács két püspök-tanácsosának jelenlétében elégetésre kerültek. Az erkölcsrontó könyvek közé sorolták a politikailag veszélyeseket is. Viszont határozottan türelmesebben jártak el a vallási tévelygéseket tartalmazó könyvekkel (*libri dogmata non tollerata inducentes*). Az utóbbiakat csak gondos elzárásra, megőrzésre kárhoztatták, máglyára nem kerültek. Bizonyos esetekben ezeknek az olvasását is engedélyezték. Amennyire tehát aktáinkból ez kiolvasható, éppen nem az eretnek vagy a mágia tudományát bemutató könyvek kerültek máglyára. Ezek ekkor már kevésbé tűntek veszélyesnek, nem úgy, mint a politikai tartalmakat az erkölcs címszava alá soroló művek, amelyek nagyobb számban estek áldozatul. A XVIII. század gálans irodalmának termékei, köztük sok olyan, amely a csipős történetek ürügyén lényegében erős társadalomkritikát tartalmazott, gyakran végezték máglyán. Kétségtelen ezért, hogy a pozsonyi jezsuita cenzúra gyakorlatához hozzátartozott a könyvégetés.³¹⁷ (16. kép)

³¹³ Cauz C. F. F. A. 1767: 196, 373–374.

³¹⁴ Vanysacker D. 2006: 314–315.

³¹⁵ Klaniczay G. 1990a: 317–318.

³¹⁶ Donáth R. 1967: 43–49.

³¹⁷ Donáth R. 1970: 173.

7. A BÜNTETŐJOGI PRAxis: A MÁGIKUS VÁD ELBESZÉLÉSEI

- Az igazság malmai a Theresiana bevezetése előtt • A tanú perbeli szerepe és a személyével kapcsolatos követelmények • A tanú és a nyomozó hatóság viszonya: a boszorkánykiáltás intézménye*
- *A nyilvános szóbeszéd (hírlés, közhír) jogi meghatározása • A tanúelbeszélések adminisztrációja és intézményi formái • A szembesítés • A gyanúsított perbeli szerepe • A gyanúsított személyével kapcsolatos követelmények • A gyanúsított önkéntes vallatása • A kényszervallatás indoka mágikus bűn esetén*
 - *A vallomások bírói értékelése • Kiből lesz boszorkány?*

Miután bejártunk egy széles spektrumú világot, a bécsi udvarból indulva berepültünk a jogászok, a papok, egy kicsit az orvosok és a lelki tanítók írásműhelyeibe, szálljunk alá, és térjünk vissza oda, ahonnan indultunk: a boszorkányperek keletkezésének terepére. Vegyük most sorra azokat a „helyeket” és helyzeteket, ahol és ahogyan a boszorkányságról, a mágikus tettről mint bűnjelekről vagy gyanúokokról az 1760-as évek előtt beszéltek, és azt jegyzőkönyvbe vették. A bűnjelekről és a gyanúokokról szóló *elbeszélések* helyzeteit aszerint csoportosíthatjuk és rangsorolhatjuk, hogy azokat kik mondják, illetve hogy milyen sorrendben jöttek létre. Ha modellezni akarjuk azt a folyamatot, ahogy a bíróság magával a váddal mint eseménysorral szembesülhetett a boszorkányperekben, de általában egy büntetőeljáráásban, akkor az alábbi, a legtöbb rontáselbeszélés alapján megrajzolható performatív képletet kapjuk: (szerencsétlenség > gyanú) > (nyomozás > gyanúok) > (bizonyítás > vád) > (per > ítélet). Ebben a performatív folyamatban a *szerencsétlenség* bekövetkezte és a *gyanú* megfogalmazása *patthelyzetet* teremt a falu, mezőváros, város közössége előtt, amit csak a boszorkányságvád tud megoldani a bíróság színe előtt: vagy *kiegyeznek* a diskurzus szereplői, mielőtt perre mennének (*közösségi megoldás* helyben), vagy maguk veszik kezükbe a dolgot (*önkéntes megoldás* a hatóság kizárásával), vagy hivatalos büntetést eszközölnek ki, hogy a vádlónak és a megvádoltnak igazságot szolgáltatassanak (*hatósági, törvényes megoldás* a bíróságon).¹

A beszéd és az elbeszélés természetes közege a perbeli helyzet, legyen szó a közösség előtti, a nyomozó hatóság előtti vagy a bíróság előtti szituációról. Mindegyik jellegénél fogva valamilyen jogi viszonylatot feltételez. Ennek megfelelően kategorizálhatjuk a helyzet és a szituáció szereplőit, a viszonylatban hol és milyen pozíciót töltenek be. Értelemszerűen a tanúk, a kárvallottak, a gyanúsítottak és a bíróság szereplői között jön létre maga az *elbeszélés*. Leginkább olyan párbeszédes formában, amit a róla szóló jegyzőkönyvek alapján rekonstruálhatunk is. Az esemény és az elbeszélés közötti párbeszéd teremtik meg azokat a *történeteket*, amelyek a per folyamán labdaszerűen pattognak a szereplők között, és ennek megfelelően deformálódnak, kopnak, bővülnek, átalakulnak vagy megszűnnek.

Alapvetően három közege van a boszorkányság- és a bűnelbeszéléseknek. Egyrészt a vádló közösség természetes közege, ahol az *esemény* köré fonódó jelenségek a boszorkánysággal kapcsolatos magyarázatot kapják. A vallatás szem- és fültanúi mint beszélők akkor és ott a hivatalos vagy a mindennapi élet közegének helyzeteit idézik meg. Másrészt fogalmazva: a tanúk az esemény megidézett szereplőit, vélelmeit, bűnjeleit, gyanúokait kezdetben a bíróságtól függetlenül a helyi elbeszélések nyelvi hálójában helyezik el. Másrészt a beszélő közösségtől részben független, de vele párbeszédbe kerülő (nyomozó) hatósági szereplők és személyek közege teremt egy újabb elbeszélői hálót. Harmadrészt ennek megfelelő újabb független körben a bíróság szereplői és az előző két közeg szereplői közötti párbeszédben jönnek létre a bírósági döntést befolyásoló, véglegesítő elbeszélések.

A *Theresiana* bevezetése előtti időkben a boszorkányperek tanúvallomásaiban zömmel az elbeszélői közösség által meghatározott boszorkány(ság)kép rajzolódott ki, míg a bizonyító és a vádelbeszélésekben a jogi kategóriák mentén körbehatárolt boszorkányságfogalom. Interaktív módon mindhárom fogalmi halmaz érintkezhetett egymással: a tanúk reflektálhattak először a nyomozó hatóság, majd a bíróság kérdéseire, igazodhattak az elvárásokhoz, de a bíróság is akceptálhatta a tanúk véleményét. A tanúk, amikor egy *konkrét* boszorkányszemélyről és annak bűnjeleiről, a boszorkányságról vallott vélelmeikről beszéltek, az elbeszéléseikben egyaránt alkalmazkodtak a saját és a bíróság által meghatározott *absztrakt* boszorkányképükhöz. A tanúk elképzelése a közösség hiedelemrendszerének nézőpontjából volt dekódolható, míg a bíróság elképzelése a vád jogi nézőpontjából. A tanúk ugyan *absztrakt* hiedelmekről beszéltek (a boszorkányok tudnak repülni, dióhéjban csónakázni), a vád mégis *konkrét* bizonyítékokat követelt (hol van a repüléshez szükséges eszköz?, hol van a dióhéj csónak?, mi a jele a boszorkányságnak?, kit tud erre tanúnak idézni?). Ezekből a párbeszédéből és elbeszélésekből immár számunkra kirajzolódhat azoknak a mágikus tárgyakkal és

¹ Stewart P. J.–Strathern A. 2004: 1–17; Pócs É. 1995: 9; Klaniczay G.–Pócs É.–Tóth G. P.–Wolosz R. 2001.

mágikus szereplőknek a szerepe, amelyeket és akiket a tanúk és a gyanúsítottak említésein túl a bíróság tett a történethez a jelentésekben. A gyanújelekből a bíróság válogatta ki a számára releváns elemeket. A tanúk elsősorban a *mindennapi mágia eszközkészletéről beszéltek*, melyekről a gyanúsítottak is gyakran jóhiszeműen számoltak be kényszer nélküli vallomásaikban. A tortúravallomásokban is ezek szerepelhettek eredeti kontextusaikból kiemelve, de a bíróság be is vonhatta őket azzal a mágikus aurával, amit a büntetőjogi kézikönyvek démonológiai tudása öszszegzett. Így beszélhettek például a boszorkányszombat *természetfeletti tárgyairól* (a kantárról, dobról, dióhéjról, zsírról) úgy, mint egy valós boszorkánymulatság démoni kellékeiről. A boszorkányságról vallók társadalmi elbeszélő közössége (rontó, sértett, azonosító) a bíróság jogi elbeszélő közösségébe (tanúk, vádlók, vádlottak, szakértők, ügyészek, védők, bíró) olvadt bele.

A tanúk a boszorkány valóságos megjelenésekor (gyógyítás, boszorkányazonosítással megidézés) vagy természetfeletti (álombéli, éjszakai) jelenésben szembesülhettek a boszorkány tevékenységével, és alakíthatták ki – jogi nyelven – a vélelmezett álláspontjukat a nyomozó hatóság képviselői előtt. Majd a tanúk tárgyakat, személyeket, bűnjeleket és gyanúkokokat soroltak fel, már nemcsak a maguk elbeszélői közössége felé, hanem a nyomozó hatósággal közös párbeszédben. A gyanúsítottak konfliktusos viselkedésükkel, fenyegetőzéseikkel – jogi nyelven ráutaló magatartásukkal – idézhették elő azt a szituációt, amelynek keretében a tárgyaik mágikus bűnjelekké, személyük vádlottá avatódott. A ráolvasás használata még gyanúsabbá tehetette a vádlottat. Egy 1732-es máramarosszigeti eljárás során felvett jegyzőkönyvben, ahol a vádlott egy felakasztott ember kötelét tette egy tálba, arra méhsört töltött, majd arra olvasott annak érdekében, hogy kocsmája forgalma megnövekedjen.² Egy 1741-ben Kraszna megye törvényszékén perbe fogott bába egy nehéznayavalyában szenvedőt gyógyított úgy, hogy ásítózás közben ráolvasott, majd a kését párszor az ágy deszkájába szúrta. Ezt követően egy gödröcskét csinált a késsel a földben. Majd vízzel küldte a beteg hozzátartozóját, és meghagyta neki, hogy a folyással megegyező irányból merítsen. A vizet aztán a gödörbe öntötte, onnan adott a betegnek inni, és a szíve környékét is megmosogatta ugyanazzal a vízzel. Közben újra ráolvasott és ásítózott.³ Egy 1739-es zilahi esetben a tanúvallomást tevő huszonegy éves Horvát Barbara arról beszélt, hogy a vízvetést a gyanúsított bába egy másik asszonnal közösen végezte, de hiába akart ő is ott lenni, hogy lássa, pontosan mit csinálnak, mit mondanak, kizárták a szobából. Így csak az ablakon keresztül figyelhette meg őket, onnan azonban nem látta, mi történt. Ez az eset a gyógyítás titkos és tiltott oldalára világít rá, ami viszont a bíróság előtt vált erős gyanúokká.⁴

A bíróság a nyomozó hatósággal közösen ebben a nyelvi, tárgyi és személyi hálóban „fedezte fel” a döntéshez szükséges és számára fontos mozzanatokat, elemeket és szereplőket, melyeket egy újabb párbeszédben, a perben kiemelt, megerősített és vádirattá, vádbeszéddé formált, majd végül az ítéletben kinyilatkoztatott. Végeredményben a bíróság hozott létre belőlük a maga játékszabályát követve a jog szerint értelmezhető bűnjeleket, bizonyítékokat és bűnösöket. Ezeket a bűnjel-kategóriákat és beszédhelyzeteket egészítették ki és határozták meg azok a bizonyítékok, amelyek igazolták a bíróság jogszerű döntését, vagy amelyek csak azért keletkeztek, mert a vádlott rossz *emléke* mintegy „megfertőzte”, előidézte, megteremtette azokat. Végül idesorolhatunk még a *pertől függetlenül* olyan beszédhelyzeteket is, amelyekben a bűnjelek, nyomok utólag idézik elő egy-egy személy vagy helyszín boszorkányos, megszállott jellegét. Az alábbiakban ezeket a párbeszédhelyzeteket járom körül.

7.1. AZ IGAZSÁG MALMAI A THERESIANA BEVEZETÉSE ELŐTT

Kulcsszavak: igazság malma; vádely; nyomozati elv; inkvizíció; nyomozás; bűnvádi perrendtartás; corpus delicti; általános bűnvizsgálat; előkészítő vagy előzetes bűnvizsgálat; különleges bűnvizsgálat; hitelesítő bűnvizsgálat

A tanú(k) kihallgatásának eljárási aktusát a jogi tételek, az érintett szaktudomány normáinak együttes érvényesülése, illetve a kihallgatást végző hatósági személy készségei, tapasztalatai, tudása jellemezték. A perjogi szabályozás kiterjedt mind a jogi keretekre, mind a metodikai tételekre, vagyis az eljárás ügymenetére. Mind a *vádelyen* alapuló (bíró és vádló azonos, istenítélet jellegű bizonyítási eljárás), mind a *nyomozati elven* működő bizonyítási eljárásban a legfontosabb előkészítő ténykedés a tanúkihallgatás kérdőpontjainak az összeállítása volt.⁵

A tanúnak feltett kérdések a személyi adatokat tisztázó kérdésekre (*personalia*) és a bizonyítandó tényekre vonatkozó kérdésekre (*particularis* és *specialis*) tagozódtak. A kihallgatott tanúk számát a kihallgatást előkészítő szakaszban határozták meg. A speciális kérdések hatására azonban ez a szám még a perfolyamat során is bővíthetett. Az egyéb bizonyítási eszközök hiányosságát (tárgyi bizonyítékok, szakvélemények hiánya) a tanúk magas számával

² Tóth G. P. 2005a IV: 82–109. No. 7. 105.

³ Kiss A.–Pál-Antal S. 2003. III: 198–214. No. 34. 209.

⁴ Kiss A.–Pál-Antal S. 2003. III: 198–214. No. 34. 200.

⁵ Glaser J. 1883: 281; Glaser J. 1883. I: 59.

próbálták ellensúlyozni. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy kétféle tanúvallatási eljárást alkalmaztak. Az általános tudakozódás (*generalis inquisitio*) a büntett elkövetésének lehetséges tényeire, körülményeire és személyeire irányult. Ettől eltérően a különleges tudakozódás (*specialis inquisitio*) a büntett már napvilágra került konkrét tényeit és gyanúsított körét vizsgálta. Vagyis az egyik esetben általában a boszorkányokat próbálták felkutatni, a másik esetben egy konkrét gyanúsítottról próbálták bebizonyítani, hogy boszorkány. A két eljárás közötti különbséget a tanúk száma is jelzi. A *generalis inquisitio* esetén több száz tanút hallgattak ki. A *specialis inquisitio* esetén azonban elég volt néhány tanú kihallgatása is.

A tanúszedésnek I. József *Bűnvádi perrendtartása (Josephina)* szerint hármas tagozódása volt (I. fejezet 18. § és 2. fejezet), aminek nyomát Mária Terézia korában is megtaláljuk, de tiszta formaként csak a XIX. századtól figyelhető meg.⁶

A tanúszedés vizsgálatának első szakaszát a helyi hatóság intézkedése jelentette a büntett jellegének megismerésére, a *corpus delicti* megállapítására, a helyszíni vizsgálat lefolytatására, a helyszínen talált állapot felmérésére, a lehetséges tanúk meghallgatására, a tettes elfogására és az ügy átadására a további illetékes „helyi”, de léptékében magasabb szinten álló „hatóságnak”. Helyi hatóságon értelemszerűen a községi, mezővárosi, városi hatóságok alapszinten működő bíráit (falusbíró, fertályos, koldusbíró, hegybíró, uradalmi tisztartó) értjük.

A második szakasz és szint bonyolítását azok a „hatósági személyek” és „hatóságok” végezték, akikhez, illetve amelyekhez az ügyet továbbították. Ezek a hatósági személyek, akiknek jogosultsága ilyen módon lényegesen szélesebb volt, mint az első szakaszba bevont helyi hatóságok szereplőinek, a közigazgatásban a „járás” léptékében a szolgabíráknak, városokban a tanácsnokoknak, szenátoroknak felelhetek meg. A hatósági személy feladata kettős volt: egyrészt jelentést kellett kérniük az első szakasz eredményéről, majd értékelniük kellett azt; másodsorú szükség esetén a vizsgálatot ki kellett egészíteniük, például a gyanúsítottat a büntettre vonatkozóan részletesen, de „bírószágon kívüli” jelleggel ki lehetett hallgatniuk. E kettős feladat után, értékelve az elhangzottakat, végül dönteniük kellett a szabadlábra helyezésről, vagy az elfogás kérdésében, és az ügyet át kellett adniuk az ítéldbírószágnak a perbeli szakasz megkezdéséhez.

A harmadik szakaszt és szintet a bírói vizsgálat jelentette, amelynek minimális programját az előzmények tanulmányozása és a gyanúsított bírói kihallgatása jelentette, ami újabb vizsgálati cselekményekre vonatkozóan további (vagy a korábbi) tanúk vagy szakértők meghallgatásával egészülhetett ki.

Tanúkihallgatásra ennek megfelelően mindhárom szakaszban sor kerülhetett, arra törekedve, hogy a bizonyítás szükséges és elégséges feltételei érvényesüljenek. Az erdélyi joggyakorlat és a magyarországi joggyakorlat némileg eltérően vette ezeket a szakaszokat és szinteket még a XVIII. században is, amikor már átestek némi egységesülésen. Tanúkihallgatást azonban nem csak konkrét eset kapcsán végezhetek. Sor kerülhetett a bűn megelőzését szolgáló, preventív jellegű eljárásra is. Valójában ezt ugyanúgy az első szakaszhoz és szinthez tartozónak mondhatjuk, de ennek alapvetően más volt a célja, mint az elkövetett bűn utáni nyomozásnak. Tehát az általános és a különleges bűnvizsgálat nem ugyanaz volt.

A tanúkihallgatás, majd a gyanúsított meghallgatása valójában az igazságkeresés egyre finomodó eszközeinek szűrőjén jutott el a bírói ténymegállapítás kérdéséhez. Amennyiben ezt az igazságkereső folyamatot modellezni szeretnénk, a jobb érthetőség kedvéért, a malommetaforát fogom használni. Az igazság malmai több szintre tagolódtak, ahol a bemeneti oldalon érkező „gabonát” (tanúelbeszéléseket) kezdetben ritka szövésű rostákon rostálták át, majd kiszélelték, hogy az őrlést követően (a gyanúsított meghallgatása) újabb sűrű szitákon átrázva eljussanak az igazság finomlisztjéig. Az igazság malmainak ez a metaforikus értelmezése nem erőltetett kép, az általam vizsgált XVIII. századi peres anyagban is találunk rá példát. Idézzünk egy 1734-ben felvett tanúvallomást, amely arról szól, hogy a boszorkányok áldozatai maguk is úgy érzik, mintha őket egy malomban őrlőnék:

Nemáné képiben (:ugy mond:) jártanak rajtam ejtszaka a Szt. Gellért hegyire, és egykor késő estve hogy Albert Jánoséktól küldettem borért a Váras Kortsmájára, mentemben azon ébren engem az utbol el fogtak Farkas György Uram Malmánál, és a Malomban többekkel edgyütt, kiket (:sem a Boszorkanyokat:) nem ismérhettem meg, be fogtak, és Legyeket őrlöttek rajtam, s rajtok kiket sokakat be fogtak; hanem Némáné Anyámat láttam, és szavát is hallottam: hogy több Társait megis riasztotta, mit tsináltak (:ugy mond Némáné:) hiszem borért küldötték ezt a szegényt, botsássátok. És el botsáttatván, mindgyárt ment a Váras Kortsmájára, vitt is osztán bort, és ekkor is s ott sokaknak mondottais panaszszát, mint járt légyen a Malomban a Boszorkányokkal. Ide járul, hogy Péter Miklos és másokis panaszolkodtak azon: hogy bizony őrajtokis Legyeket őrlöttek.⁷

Az igazság kereséséhez, valamint a szitához és rostához kapcsolt elképzeléseknek, hiedelmeknek is van közös pontja: a rostaforgatásnak nevezett divinációs eljárás. Kiss János soproni evangélikus szuperintendens így ír erről a jósló módszerről a visszaemlékezéseiben, amelyekben a gyermekkorát (az 1790-es éveket) idézi fel:

⁶ Katona G. 1977: 68.

⁷ Schram F. 1970. II: 430–440. No. 346.

„De bizony talám valamelly erdőben tévedtek el, 's ott valahol megakadtak.” – „Próbáljuk meg sors vetés által, ha erdőben vagynak-e vagy faluban” – „No próbáljuk-meg.” – Ekkor egy rosta hozatik; egy olló' kinyitott két ágainak hegyei a' rosta' kérgébe szuratnak; a' sorsvetők jobb kezeiknek kis ujait az olló fülei alá tartják 's azoknál fogva a' rostát sulyegyenben ingadoztatván az egyik azt mondja: „falun vagynak”, a' másik azt, hogy „erdőn vagynak”, 's a' melly mondásnál az ingás közben a' rosta a' suly egyent elvesztvén leesett, az a' mondás tartatik igaznak. – Azután hasonló módon vettetett sors arra is, mellyik erdőben, vagy mellyik faluban vagynak a' lovak. Megigazoltatott-e a' sorsvetés a' dolog kimenetele által, vagy nem, azt nem tudom; nekem e' sorsvetés' látása csak mulatságul szolgált, 's engem semmi babonáságra nem szoktatott.”⁸

A korabeli szerzők mindegyike más és más felosztási módszert alkalmazott a tanúvallatás „rostáinak” műfaji és formai különbségeivel kapcsolatban, melyeket csak röviden ismertetek. A XVIII. századi gyakorlat nyomozástípusai alapvetően eltértek a XIX. századra már kifinomult nyomozati bűnper gerincét képező perbeli vizsgálatától. Ezek ugyanis még sok tekintetben a per előtti szakaszra tették a legtöbb, tanúk útján történő tudomásszerzést. A perbeli vizsgálatnak és a tanúknak a gyanúsítotthoz (perbeli ellenfélhez) való viszonya alapján különbségeket és műfaji kategóriákat lehet felállítani. A magyarországi és erdélyi bírósági gyakorlat alapján a fenti tagozódást Meznerics Iván foglalta össze.⁹

A változatos formákat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk a fejezet elején már használt malommetafora alapján. A munkafolyamat részeinek és az eljárás szakaszainak (rostáinak) megfelelően az „igazságot őrlő malom” is háromszintes:

Első szint • a) általános bűnvizsgálat (*inquisitio generalis, generalissima*); b) előkészítő vagy előzetes bűnvizsgálat (*inquisitio collateralis, extrajudicialis*): jellemzően preventív, megelőző jellegű, vagyis peren kívüli vizsgálatokat, illetve a vizsgálat előkészítéséhez szükséges tanúvallatásokat jelöltek ezen név alatt, általában a ténytanúk meghallgatásával.

Második szint • c) különleges bűnvizsgálat (*inquisitio specialis, alperesi, contra és felperesi inquisitio*): a konkrét bűnesetre vonatkozó tanúvallatásokat és a peres felek által felkért tanúk tudomásszerzését értették rajta, amit még mindig a peren kívüli szakaszban hajtottak végre a nyomozati tanúk meghallgatásával.

Harmadik szint • d) hitelesítő (bírói) tanúvallatás (*inquisitio judicialis* vagy *authentikus inquisitio*): a peres eljárási szakaszban a szakértői és az eljárási tanúk, valamint az eskütársi tanúk bíróság előtti tanúszedését értették rajta. **(1. kép)**

a) Az általános bűnvizsgálat (*inquisitio generalis és generalissima*) ritka rostája

Az *inquisitio generalis* a tulajdonképpeni bűnperrel lazább kapcsolatban álló vizsgálati tevékenység volt: *megelőző jellegű, preventív tudakozó eljárás* a bűnelkövetők felkutatására ott, ahol a bűnözés a hírek szerint „megszaporodott”. Az *inquisitio generalissima* kifejezést a *Thesiana* használta (Art. 24. § 3. és Art. 25. § 3.) először, miután e fogalom megjelölésére a korábban használt *inquisitio generalis* kifejezés már nem volt alkalmas arra, hogy bírói ténykedést megkülönböztesse a *specialis inquisitio*tól, vagyis konkrét ügyszakhoz tartozó nyomozó tanúvallatástól. A megelőző jellegű *inquisitio generalis* tehát megkülönböztethető az *inquisitio in delicta* tartalmú általánosabb jellegű vizsgálati szakasztól.¹⁰ A *Thesiana* szóhasználatának jelentésbeli különbözőségét Bodó Mátyás tankönyve is megtette, bár más fogalom használatával.¹¹ Nála a különbségtételt a *magistratualis inquisitio privata* (vizsgálat magánvádra) és *inquisitio publica* (nyilvános vizsgálat ügyészi kezdeményezésre) fogalmak jelölik, ahol utóbbi felelt meg az *inquisitio generalis* (vagy *generalissima*) kategóriáinak.¹² A korabeli jogszolgáltatási gyakorlatban e fogalmat általában az *inquisitio generalis* jelölte. Ez a típus bizonyos területre kiterjedő, formális vád vagy feljelentés nélkül, pusztán hitelt érdemlő hír alapján végzett, gyanús személyek utáni kutatást vagy bűnöző csoportok ártalmatlanná tételére küldött nyomozást is jelölhetett Katona Géza jogtörténész szerint.¹³

Az általános, megelőző jellegű kutatás a perbeli vizsgálat egyik sajátos formája volt, amelynek számos rokon vonást mutató jogelődje volt. Az *inquisitio generalis* a magyar tételes jogban a XVI. század közepétől kezdve szerepel, helyenként *alispáni cirkálás* (általános bűnvizsgálat) néven az igényektől és a jogi felfogástól függően. Mária Terézia uralkodása elején már mint ódivatú (a praxisra már nem jellemző) eljárást folytatták le. Az *inquisitio generalissimát* az abszolút monarchia (Mária Terézia birodalma) a XVIII. század második felében is fenntartotta. Bár az intézkedés az inkvizitórius bűnperre utaló többi elnevezéssel együtt a hangzatos régi nevét (*generalissima*) elvesztette, az egyszerű „kutatás” (*Nachsuchung*), immár a jogi latint a korszerűbb német nyelvre felcserélő alakban (*Nachforschung*), a II. József-féle *Sanctio Criminalis Josephinában* is fennmaradt (I. fejezet 12. §).

⁸ *Kis J.* 1845: 24–26, 196.

⁹ Meznerics I. 1933: 54–55.

¹⁰ *Thesiana* 1769: 53–55, Art. 24. § 3. és Art. 25. § 3.

¹¹ *Bodó M.* 1758: 19.

¹² Meznerics I. 1933: 51; Katona G. 1977: 57.

¹³ Katona G. 1977: 57–59.

Az *inquisitio generalis* részleges, preventív célkitűzései ellenére sem lehetett a perbeli vizsgálat többi tanúvallatási formájától elválasztani. A vizsgálatot azonos szervek, a bírói feladatokkal is megbízott közigazgatási hatóságok (vármegyei alispánok, szolgabírók; városi esküdtek, szenátorok) végezték. Mind az *inquisitio generalissima*, mind az *inquisitio generalis* a „bűnözők”, vagy ennek mondott, „ilyen hírű” személyek ellen irányult, akik a hatósági intézkedésekkel szemben semmiféle személyi jogvédelmet nem vagy alig élveztek. Másként fogalmazva, azok is horogra kerülhettek, akikről csak hírelték, de korábban nem bizonyították, hogy bűnözők.

Ha terhelő bizonyítékot (*indicium*) sikerült beszerezni, akkor mindkét inkvizíciófajta esetén azonos módon folyt le az eljárás. Az *inquisitio generalis*ra és *generalissimára* vonatkozó törvénycikkek megfogalmazása arra utalt, hogy egyes időszakokban ezt az intézményt a törvényhozás megkísérelte a helyi bíraskodás fölé helyezni. Azokban az esetekben, amikor egyes bűncselekmények üldözésétől a városi törvényhatóság vagy a földesúri hatalom valamely helyi érdek folytán eltekintett, az *inquisitio generalissima* révén lehetőség nyílt magasabb rendű bűnüldözést érvényesíteni.¹⁴ Ilyenre azonban a boszorkányüldözés gyakorlatában nem került sor, nincs tudomásunk Mária Terézia uralkodása idejéből sem.

b) Az előkészítő vagy előzetes bűnvizsgálat (*inquisitio collateralis*) sűrű rostája

Az eljárás alapvető sajátossága előkészítő jellege és bírói eljáráson kívülisége (*inquisitio extrajudicialis*) volt. A per indítására készülő fél – az *accusatorius* eljárási rendszer elvének megfelelően – meg kívánt bizonyosodni a relevánsnak tartott tények jogi bizonyíthatóságáról, és ezért, megjelölve a kihallgatni kívánt tanúkat és a kérdőpontokat (deutrális pontokat), *mandatum compulsorialét* kért, vagyis végrehajtói meghagyást. Az alispán által a leendő felperes kezdeményezésére kiadott utasítás alapján elvégzett előzetes bűnvizsgálat további sorsa is a kezdeményezőjének döntésétől függött. A *collateralis inquisitio* során az eljáró hatósági személyek (szolgabírák, esküdtek) által kiállított *attestumot*, *relatiót* (jelentés), vagy más elnevezésű okmányt a kezdeményező félnek adták ki. A per tárgyát képező jogvitában (mind büntető, mind polgári jogi jellegűben) a másik érintett fél, rendszerint a jövőendő alperes, esetleges perbeli helyzetének biztosítására *collateralis contra-inquisitio*t kezdeményezhetett.

Szabolcs és Szatmár vármegyékben a XVIII. század első évtizedeiben többnyire – boszorkányperek esetén valószínűleg mindig – *collateralis inquisitio*t alkalmaztak, de olykor *magistratualis inquisitio* is előfordult. Sopron megyében viszont a *magistratualis inquisitio* mellett ritkábban találkozhatunk a *collateralis inquisitio*val, de akad erre is példa, mint például Csordás Tamás tudós pásztor bűnperében 1743-ban.¹⁵ Borsod vármegyében pedig egyes időszakokban (1719-ig) *judicialis inquisitio*, vagy *judicialis collateralis inquisitio*val jelölték ezt a típusú tanúszerzést,¹⁶ de alkalmanként a *collateralis inquisitio* megnevezés is előfordult (1712-től 1787-ig ismert a boszorkányperekben).¹⁷

c) A különleges bűnvizsgálat (*specialis inquisitio*) sűrű szitája

A *generalis* és *specialis inquisitio* megkülönböztetése nem a *Praxis Criminalis* találmánya, mert előzményei az inkvizíció kánonjogi fejlődési szakaszában is világosan megvoltak, de a kettős tagozódást (*generalis* és *specialis inquisitio*) a *Carolina* fejtette ki. Ennek hatására pedig a *Praxis Criminalis* (Art. XXII. § 3.) tette feladatává a *specialis inquisitio*val megnevezve a *büntett tényleges elkövetéséről történő bizonyosság* megszerzését.¹⁸ Vagyis a gyanúsított ellen elegendő bizonyíték összegyűjtését, majd ennek alapján a büntett feltételezését; a szokásos bizonyítékok (*indicia*)k) beszerzését, és az ügyről tudomással bíró tanúk meghallgatását (Art. IV. § 7., 8.). Ugyanezt határozta meg a *Theresiana* (Art. 30. § 2.) is.¹⁹ A *Theresiana* a *specialis inquisitio* elrendelésének törvényes feltételeként bizonyos személlyel szemben megalapozott gyanújelek megállapítását követelte meg (Art. 25. § 11. és Art. 27.).²⁰ Bodó Mátyás a *specialis inquisitio*n a hivatalosan eljáró bíró által a büntetettre és a büntetésre vonatkozó *információgyűjtést* értette, pontosabban Kithonich tételére alapozva a bíróságra érkezett bejelentés szükséges kipuhatolását.²¹ Valamennyi XVIII. századbeli perjogi kódex a *generalis inquisitio* elvégzését és ezzel együtt a *corpus delicti* kétségtelen megállapítását csupán becsületes emberek esetében írta elő. I. József *Bűnvádi perrendtartása* szerint (Art. III. § 8.) a rosszhírűekkel, csavargókkal, büntetett előléletűekkel, sőt a szegényekkel (*pauperes*) szemben a *corpus delicti* megállapítása nélkül is közvetlenül lehetett a *specialis inquisitio*t és az ezzel járó jogkorlátozásokat foganatosítani.²²

¹⁴ Katona G. 1977: 59.

¹⁵ Schram F. 1970. II: 196–206. No. 289.

¹⁶ Leveles E. 1926: 7–12; Schram F. 1970. I: 132. No. 51; Schram F. 1970. I: 136. No. 53; Bessenyei J. 1997. I: 168–169. No. 35; Schram F. 1970. I: 141–143. No. 56; Bessenyei J. 1997. I: 177–180. No. 38.

¹⁷ Schram F. 1970. I: 161–169. No. 60; Bessenyei J. 1997. I: 185–187. No. 40.

¹⁸ Glaser J. 1883. I: 80. és 113.

¹⁹ *Theresiana* 1769: 76. Art. 30. § 2.; Katona G. 1977: 59–66.

²⁰ *Theresiana* 1769: 56. Art. 25. § 11.; *Theresiana* 1769: 65–67.

²¹ Bodó M. 1758: 19.

²² Glaser J. 1883. 177.

A *specialis inquisitio* megkezdése egyben a gyanúsított elfogását is jelentette, ami a *captura* (elfogás) jelentőségét is aláhúzta. Csak a XVIII. század második felétől kezdve nyílt lehetőség az eljárás lefolytatására a szabadlábon maradt terhelttel szemben is. Így a *Theresiana* a *specialis inquisitio* és a tortúra elrendeléséhez szükséges gyanújelek kategóriái közé újabb fokozatot iktatva be, meghatározta az elfogás elrendelésének feltételeit a 29. cikkelyben, „Az elfogásról és az ehhez szükséges gyanújelekről” címmel.²³ A *specialis inquisitio* elrendelésének feltételei egyben ezen eljárási szakasz objektumának, a gyanúsított fogalmának meghatározására is alkalmasaknak bizonyultak a *Theresiana* szerint (Art. 25. § 12.), aminek törvényes előfeltételeként a „megalapozott gyanú” szolgált (Art. 27. § 12.).²⁴

d) A hitelesítő (bírói) tanúvallatás (*inquisitio authentica*) finom szitája

A hiteles (bírói) tanúvallatás vagy *inquisitio authentica* rendszerint az előzetesen végrehajtott *collateralis inquisitio*t követően a per megindítása után történt. Ennek során a kihallgatott tanúk előzően – a bíróságon kívül – tett vallomásaikat elvileg módosíthatták, kiegészíthették. A bizonyítást kezdeményező félnek is módjában állott új kiegészítő kérdéseket, a perbeli ellenfélnek pedig úgynevezett *reprobatoriákat* feltenni. Az *authenticatio* elvileg a tanúvallatásnak a bíróság előtt történő teljes megisméltéséből állt, de gyakorlatilag a tanú vallomásának fenntartásáról nyilatkozott és részletesebben csak az esetleges eltéréseket jegyezték fel. A hitelesítés során történő vallomásmódosítás rendkívül ritkán fordult elő, mert ez esetben a tanúnak nemcsak a hamis eskü következményeivel kellett szembenéznie, de rendi állapotától függően esetleg a hatóságok (hallgatólagosan eltűrt) retorzióival is számolnia kellett. Az *authenticatio* azonban nem pótolhatta a perbeli bizonyítékok közvetlen bírói észlelését, mert az *authenticatio*t, akárcsak a tanúk első kihallgatását, nem az ítélőbíróság végezte, hanem legtöbbször azok, akik a tanúvallatást eredetileg is elvégezték, vagyis a feladattal megbízott vármegyei vagy városi, mezővárosi tisztségviselők.²⁵

7.2. A TANÚ PERBELI SZEREPE ÉS A SZEMÉLYÉVEL KAPCSOLATOS KÖVETELMÉNYEK

Kulcsszavak: tanú; tanú kiléte; tanú rendi helyzete; becsületesség; tanú perbeli szerepe; társadalmi rang; esküképesség; tanú személye; tudni, látni, hallani

A XVIII. századi büntetőperekben a tanú személyével szemben támasztott követelményeket a perjog praxisa alapján az alábbi csoportokba rendezhetjük Katona Géza szerint:

- A tanúk kilétének megállapítása;
- A tanú rendi helyzete
- A vagyoni állapotból adódó erkölcsi megbízhatósága
- A becsületesség mint a tanú leglényegesebb erkölcsi tulajdonsága
- A tanú perbeli helyzetéből, a felekhez fűződő kapcsolatából adódó érdekeltisége
- A tanú személyi, fizikai, mentális tulajdonságai²⁶

A tanúval szemben támasztott kritériumok bővülése egyszerű mennyiségi összehasonlítással is szemléltethető. Werbőczy a *Tripartitumban* a tanú fogalmát öt pontban határozta meg (II. rész 27. cím § 1–10.). Ebben rendelkezett a tanúvallatás „eszközlésének” módjáról öt feltételt megszabva a szabályos tanúvallomásról: a szabadságot (szabad akarat), az életkort (vallomásra alkalmasság), a módot (valódi jelenlét), az állapotot (társadalmi rang) és a hittételt (eszküképesség) szerint csoportosította.

3. §. Először (mondám) megkívántatik a szabadság, hogy mindenik tanú szabadon és félelem nélkül önként és nem erőszakos kényszer alatt, hanem csupán törvényes megkérdezésre tegyen bizonyoságot a valóságra nézve [...] 4. §. Másodsor szükséges az életkor, hogy a tanú olyan életkorban legyen, melynél fogva a történt dolgok, a melyekre nézve kihallgatják, emlékezetében legyenek és azokra visszaemlékezék... 5. §. Harmadsor szükséges az a mód, hogy a tanú a véghez vitt dolognak, a melyre nézve kérdezik módja felől nyilván és világosan tegyen vallomást; vajjon magát a dolgot és az ügy érdemét tudomásból vagy hallomásból ismeri-e? vagy talán annak szájából hallotta-e a szóban forgó cselekmény lefolyását, a ki ezt elkövette? Mert pusztá hallomásnak nem szokás és nem kell helyet adni... 6. §. Negyedsor: szem előtt kell tartanunk a tanúk állapotát, vajjon tudniillik

²³ *Theresiana* 1769: 72–75. Art. 29.

²⁴ *Theresiana* 1769: 56. Art. 25. § 12. és 67. Art. 27. § 12.

²⁵ Katona G. 1977: 68–70.

²⁶ Katona G. 1977: 114–117.

nemes avagy paraszt tesz-e az igazságról tanúbizonyságot? [...] 9. §. Ötödször és utójára megkívántató a közös tanúvallatás eszközlésére a hittétel.²⁷

Fontos kitéltet mondott még Werbőczy (II. rész. 29. cím § 1.), miszerint:

[...] két vagy három szomszéd és határos tanúbizonysága a törvény előtt többet ér és nyom, mint az egy megyében lakó húsz nemesé, minthogy közelségüknél fogva az ügy érdeméről és a történt dolog rendjéről sokkal igazabb és jobb tudomásunk lehet...²⁸

Kithonich és később a Werbőczyt a dekrétumokkal összefésülő Szegedy János (1749) hasonló perjogi felfogás alapján nyolcra emelte ezen követelmények számát. A tanúk megítélését a *Theresiana* ennél némileg szűkebbre vette, de hét fogalmi csoportot megtartott úgy, hogy a tanú életkörülményeire, előéletére és aktuális hírére is reflektált (Art. 33. § 5.)²⁹

<p><i>Werbőczy I. (1514)</i>³⁰</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Libertas (szabad akarat) 2. Aetas (tanú kora) 3. Modalitas (tartózkodása, jelenléte) 4. Conditio (rangja, családi állapota) 5. Juramento Deposito (esküformula) 	<p><i>Szegedy J. (1749)</i>³¹ [<i>Kithonich J. (1619)</i>]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Aetas (tanú kora) 2. Conditio (rangja, családi állapota) 3. Sexus (neme) 4. Discretio (becsületessége) 5. Fama (hírneve) 6. Fortuna (életútja) 7. Fides (hite, vallása) 8. in Testibus ista requires (tanú esküje) 	<p><i>Theresiana (1769)</i>³²</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Dispositio (követendő magatartása) 2. Testes interessati (érdekeltsége) 3. Personae ignotae (személyazonossága) 4. Malae famae homines (korábbi rosszhírűsége) 5. Inimici (ellenségei) 6. Denunciantes (aktuális hírlése, híre) 7. ac tandem omnes, qui annum somum nondum complerunt (minden egyéb körülmény)
--	--	--

Bodó Mátyás, ugyancsak eltérve a *Hármaskönyv* beosztásától, tizenhét pontban és hat fogalmi bokorban (*az alábbi csoportokban a, b, c, d, e, f alatt kibontva*) foglalta össze ugyanezeket a követelményeket. Bodó pontjait fogalmi csoportokba rendezve, illetve a *Theresiana* követelményeire hivatkozva juthatunk el az alábbi csoportokhoz.³³

a) A tanúk kilétének megállapítása (*Conditio, Fama, Discretio*)

A tanú személyazonosságának megállapítása a tanúsítás egyik legfontosabb kritériuma volt. Az „idegen” vagy a tisztázatlan háttérű, személyazonosságú tanúk vallomása nem bírt bizonyító erővel. Ebbe a kategóriába sorolták azokat a személyeket, akiket sem „látásból”, sem „hallomásból”, sem más módon „nem ismertek” (nem tudtak róla semmit, így rendi állapotukról, életmódjukról és más lényeges tulajdonságaikról a felek nem győződhetek meg Bodó szerint.³⁴ A kategóriát a *Theresiana* (Art. 33. § 5.) kettéválasztotta, és megengedte „idegen” személynek a tanúskodást, ha a becsületét igazolni tudta (leginkább valamilyen okirattal, testimoniális levéllel, bizonyítvánnyal, útlevéllal). Utóbbiak hiányában a személy maga is a „gyanús” kategóriába esett.

b) A tanú rendi helyzete (*Conditio*)

A rendi társadalom hierarchizált felfogásának megfelelően a magas státusú személy egyben bírta a becsületesség kritériumát, így például nemesember eleve minden gyanú felett álló, tanúképes személynek számított. Ebből a nézőpontból a nem nemes személy tanúképségét korlátozták. Mivel az uralkodó réteg érdekeivel ellentétes volt, hogy bűnperekben tanúként szerepeljen, ez a megítélés a XVII–XVIII. században szintet váltott. A rendi érdekek – de a nyomozati elv túlsúlyba kerülése – is azt diktálták, hogy a tanúskodók csoportja az alacsonyabb státusúakból kerüljön ki. Nemes rangú személy ebben a rendszerben azzal a jogával élhetett, hogy vallomását nem a többi tanúval együtt, hanem tanúsító bizonyáglevél (testimoniális levél, *alba*) formájában adhatta le. A praxis természetesen ennél szélesebb választékot mutatott. Nemesek testimoniális okiratba foglalt egyéni vallomása mellett sor kerülhetett a kollektív bizonyáglevél kiállítására éppúgy, mint a tanúvallomás teljes formai kritériumának megfelelő tanúvallatásra is. Utóbbi esetben azonban a tanúskodás úgy történt, hogy a tanúskodók csoportja nem vegyült a nem nemesi rangú tanúkkal, arra külön alkalommal (napon és helyen) került sor.

²⁷ Werbőczy I. 1894: 289.

²⁸ Werbőczy I. 1894: 290.

²⁹ Katona G. 1977: 113–117.

³⁰ Werbőczy I. 1894: 289.

³¹ Szegedy J. 1749: 417.

³² *Theresiana* 1769: 89–90.

³³ Katona G. 1977: 113–117.

³⁴ Bodó M. 1751: 21.

c) A vagyoni állapotból adódó erkölcsi megbízhatóság (*Conditio*)

A rendi állásból (nemesség) következő kritérium a XVIII. században a polgáriasodás (vagyoni gyarapodás) kapcsán kiegészült a vagyomból eredő kritériummal. Ez az elv világosan látszik a Bodó Mátyás által is meghatározott nézőpontból, amikor is a perjog a nyomorgókat (*pauperes*) kifejezetten kizárta a tanúzásra jogosultak köréből.³⁵ A *Theresiana* (Art. 33. § 5.) ugyan nem érvényesítette ennyire nyíltan a tanúzási jogosultság korlátozását, de nem zárta ki a bírósági gyakorlatban történő megkülönböztetést a nincstelenekkel szemben.³⁶

d) A becsületesség mint a tanú leglényegesebb erkölcsi tulajdonsága (*Discretio*)

A közvélemény értékítélete, a *fama* (jó hírnév) útján juthatott kifejezésre. Ez a társadalmi megbecsültség (erkölcsi töke) nyilvánvaló kapcsolatban állt a rendi állással (nemesség) és a vagyoni állapottal (gazdagság). Büntetőperек esetén inkább a jó hírnév hiánya (és nem a megléte) volt szembetűnő, mivel a tanúzáshoz való jogot e szerint kérték számon. Az *infamia* (rosszhírűség) létrejöhett jogi aktus alapján, korábban elkövetett büntettek miatt, vagy a közvélemény állásfoglalása alapján, amit a személyek életmódja, életvitele vagy épp szegénysége kapcsán fogalmazhattak meg.³⁷

e) A tanú perbeli helyzete, a felekhez fűződő kapcsolata (*Fama, Fortuna, Fides*)

A tanú fogalmának teljes jogi tisztázatlansága miatt a tanú érdekeltiségének nem tulajdonítottak jelentőséget. Biztak az eskü hatásosságában, a hamis tanúzás szankcióiban és visszatartó erejében, így lehetőség volt még a legközvetlenebb hozzátartozók tanúként vagy eskütársként történő fellépésére is. A tanú vérségi, vagyoni kapcsolatai alapján fennálló érdekeltiségét a XVIII. században már figyelembe vették, de egységes értelmezése nem alakult ki. Bodó szerint kétkezdéssel fogadták a tanú vallomását, ha egyben az ügy feljelentője volt; ha ellenségeskedésben állt, vagy vérrokonságban, illetve házastársi kapcsolatban volt a felek egyikével.³⁸ Bodó nem tett kifejezett különbséget az érdekelt és érdektelen tanúk között, csupán a tényközlések ellenőrzését javasolta. Külön kiemelte a rokoni és házközösségbeli kapcsolatban álló tanúk vallomásának szerepét, az úgynevezett „titkon elkövetett büntettek” (ilyenek voltak a boszorkányvadások, a szexuális bűnvadások vagy a gyermekgyilkosság, tiltott abortusz) esetében, amelyet „senkivel nem lehet biztosabban bizonyítani, mint a házbellekkel”. Ez a felfogás ugyanazt az elvet vallotta, mint később a *Theresiana* (Art. 33. § 6.). Hasonló célszerűségi szempontok szerint ismerték el az érdekelt tanúk vallomásának bizonyító erejét a „másként nem bizonyítható, kegyetlen büntettek esetében” (Art. 33. § 7.)³⁹

f) A tanú személyi, fizikai, mentális tulajdonságai (*Aetas, Sexus, Fortuna*)

A személyi követelmények általában kimerültek az életkor megállapításában. Ez elsősorban a tanúeskü letételéhez fűződő jogosultság miatt volt fontos. Bizonyító erővel csupán a megeskethető korban levő tanúk vallomása bírt. A korhatárt egységesen nem állapították meg. Bodó Mátyás szerint ezt a 18. év, a *Theresiana* (Art. 33. § 5.) és a *Sanctio Criminalis Josephina* (Art. 9. § 125.) szerint a 20. életévben lehetett meghatározni. A magyarországi szokásjog a 18. életévet fogadta el, míg a birodalmi elv a 20. évet. A gyakorlatban viszont előfordult nyolc-kilenc éves gyermekek tanúkénti kihallgatása is, de a zsidók elleni vérvadás (1753, 1764, 1791) vagy a cigányok elleni emberevészadás (1782) esetén elfogadták ennél fiatalabb tanúk vallomását is, sőt gyakran éppen ezekre alapozták a vádat.⁴⁰ De Mária Terézia uralkodása idején tizenegy-tizenkét éves gyerekek tanúként való meghallgatására ugyanúgy sor kerülhetett más büntetőperekben is. Boszorkányperekben a legfiatalabb ismert tanú legfeljebb tízéves volt, de erre csak a század elejéről vannak példaink.⁴¹ 1752-ben a táltos hírű Musa Erzsébet bűnperében például elfogadták Kovács Judit tizenegy éves kislány vallomását is, annak ellenére, hogy azt csak az apja fizikai kényszerítésére (tudniillik ostorral megverte) tette meg. Vélhetően az apjától való félelemtől vezérelve tett esküt arra nézve is, hogy hamis vallomást nem tesz, sőt akár fejére is esküszik a gyanúsított Musa Erzsébetnek:

Septima testis Juditha Kovács filiola Georgii Kovács sub statu innocentia constituta annorum 11 authenticata, non tamen adjurata fatetur ad 1mum uti praecedentes. Ad 2dum Ennek előtte mint egy Esztendővel sok nyomorúságot szenvedett az Fatens Musa Ersébettül, fojtogatván ötet éjjel s nappal el annyira mint egy három Holnapok el folyása alatt gyötrötte az fatenst, hogy ha ki vallyá az édes Attya, vagy Annya előtt, meg ölésvel fenyegette az fatenst; midőn már sokaig sinlődött az fatens, az Attyának kemény Dorgálására ki vallotta Nyavalyáját, hogy

³⁵ Bodó M. 1751: 21.

³⁶ *Theresiana* 1769: 90. Art. 33. § 5.

³⁷ Bodó M. 1751: 21–22; Szegedy J. 1749: 417.

³⁸ Bodó M. 1751: 22–23.

³⁹ *Theresiana* 1769: 90. Art. 33. § 6–7.

⁴⁰ Szilágyi M. 1987: 444, 504–508. No. 37.

⁴¹ Komáromy A. 1910: 346–354. No. 329; Bessenyei J. 1996. I: 422–428. No. 97; Bessenyei J. 2000. II: 377–379. No. 148.

Musa Ersébeth gyötrené ötet be járván az kemencze mellett lévő Lyukon, és ki járt az Ablakon: egyenlőképpen éjjel és Napval, Annak utánna hogy az fatens az édes Attyának ki vallotta, úgy állott el rola: Továb az Leánykát az Istennek tiz parancsolattyára oktattván, hogy Felebaráttya ellen hamis tanu bizonytságot ne tenne, kérdeztük az Leánykátul, hogy talán csak képzés, vagy álom volt ez, és az t. Törvény Szék előttis kész volna Musa Ersebethnek fejére esküdni.⁴²

Csak mint tanú szólalt meg Csikós Ersók tízéves kislány, ki fecsegésével tíz kisújszállási asszonyt kevert bajba. Az asszonyok ellen a vizsgálat 1749. június 9-én kezdődött, ahol hatvannyolc tanút hallgattak ki a kislány vádjai alapján.⁴³ A fiatakorúaknak a tanúzásból történő kizárását, illetve vallomásuk bizonyító erejének korlátozását Bodó Mátyás a saját büntetőjogi praxisára alapozva határozta meg. Ezt befolyásolhatóságukkal, „hazudozásra való hajlamukkal” indokolta.⁴⁴ Ha tanúvallomást tettek is, nem volt egyértelmű – a fenti idézet ellenére –, hogy eskütételre is kötelezték volna a tizenkét évesnél fiatalabbakat. Takács György tizenegy éves kisfiú például csak „egyszerű vallomást” tett a kapuvári úriszék nyomozhatósága előtt, 1742-ben:

Decimustertius Georgius Takács annorum 11 simpliciter examinatus fassus est. Ad 4tum punctum, hogy a midőn ennek előtte cir. 4 héttel az Kapuváry Majorban Tüsket hordottak volna, akkor Szabo Mihály Vargha Gyurj névű szolgális velek lévén, beszéllete, hogy az eő Asszonya Szabo Mihályné úgy fél ha az Boszorkányok felől beszéllenek, és hogy az közzelleb el mult Nagy Pénteken minden cselédj alluttak az szobábon, és maga föl költ az Asszonya nap költő előtt kj mént és az Tehenét az kankalék agoshoz kötötte s egészlen megh mosta, eő az Istálobul mind reá nizez, az utan pedigh egy Uy fazokat vivén keziben az kertben ment, az Tehen pedigh minde-nütt utánna, és ott az Palántattis megh öntöztö. De az fazokat hová tette, aszt nem látta. Super qua praevio modo peracta inquisitionis serie, testiumque elicita juramentalj fassione praelibato Dno fiscalj praesentes dedimus literas testimoniales subscriptionibus, et sigillis nostris roboratas.⁴⁵

A nők tanúzási jogosultságát a törvény nem befolyásolta, bár a jogi irodalom emlegetett aggályokat. A jezsuita Szegegy János és a lutheránus Bodó Mátyás is foglalkozott a női tanúkkal kapcsolatos bizonytalanságokkal. Hasonló érvek voltak ellenük, mint a fiatal- és a gyermekkorú tanúk esetén: vagyis hajlamosak a bizonytalan fogalmazásra, a tények elferdítésére.⁴⁶ Beccaria ezeket az érveket is lesöpörte, amikor a polgári jog tanúkihallgatásainál az „asszonyok gyöngeségének ürügyét” egyszerűen hiábavalóságnak ítélte.⁴⁷

A tanúk személyi követelményeit vizsgálhatjuk a boszorkányperek jegyzőkönyveinek a personalis pontokra (személyes adatokra) adott válaszai szerint is. Ez alapján a következő kép rajzolódik ki előttünk a bírósági joggyakorlatról. A tanúk nemi aránya a két és fél évszázad pereinek összehasonlítása után azt mutatja, hogy nagyjából ugyanannyi női tanút hallgattak meg, mint férfit. Az 1:1-es arány a XVII. században egy kicsit a férfiak, a XVIII. században pedig inkább a nők felé tolódott el. Vagyis a XVII. században egy-egy gyanúsított perében átlagosan több férfit hallgattak ki, mint nőt, a XVIII. században viszont fordítva. A Mária Terézia idején lefolytatott boszorkányperek tanúvallomásai alapján megrajzolhatjuk a perek konkrét korfáját is, elkülönítve a nemek és a korosztályok lehetséges ágait. Látható, hogy férfiak esetén a harmincegy–negyven éves, nők esetén huszonegy–harminc éves korosztály „beszél” többet a boszorkányvádokról. A generációs különbség a házassági viszonyrendszert is modellezi, ahol a harmincas férfikorosztály házastársa a húszas női korosztályból kerül ki. Erdély és Magyarország viszonylatában a tanúk arányszámai azonos képet mutatnak: **(2. kép)**

A testi vagy lelki fogyatékoságokkal, amelyek gátolták volna a tanút az igazság megismerésében, a perjog keveset foglalkozott. A *Theresiana* (Art. 33.) és a *Sanctio Criminalis Josephina* (Art. 9. § 124.) különbséget tett az érzékszervi és szellemi (lelki) fogyatékoságok között. Bodó a látásban akadályozó szembetegségeket és a süketiséget említette érzékszervi korlátoltsággként. A szellemi (lelki) fogyatékként felsorolták az „együgyűséget”, az eszelősséget, a dühöngést, a mániakusságot, a gyengeelméjűséget, de még a részegséget is a vonatkozó artikulásokban. Bodó modern volt a tekintetben, hogy kezdeményezte a tanú észlelési körülményeinek értékelését. Ezt azonban a gyakorlatban rendkívül ritkán végezték el.⁴⁸

A tanúvallomások fenti okból történt kizárására ritkán került sor a boszorkányperekben. 1740. december 30-án a marosszéki Gernyeszegen jegyezte fel a bíróság – jellemzően ekkor még nem a hivatalos jegyzőkönyvi részben, hanem egy különálló lapon – a Rozsnyainé Borbála asszony ügyében tett véleményét. Az eljárásban részt vevő nyomozhatóság nem adott hitelt a tanúknak a következő indokkal:

⁴² Schram F. 1970. II: 442–453. No. 348.

⁴³ Bessenyei J. 1996. I: 486–513. No. 134; Schram F. 1970. II: 440–442. No. 347; Molnár B. 1957: 329–340.

⁴⁴ Bodó M. 1751: 23.

⁴⁵ Schram F. 1970. II: 149–162. No. 282.

⁴⁶ Szegegy J. 1749: 417; Bodó M. 1751: 23.

⁴⁷ Beccaria C. 1834: 49.

⁴⁸ Bodó M. 1751: 25.

[Külön fölión más írással:] I.I.I. Rosnyainé néhai Kali Balásné Leánja N. Borbála ellen anno 1740 M. Vásárhelyt celebrált fassiok eszelősségből s edgjugjüségbül gugjis és kábult föktől, álom látásokból s boszszubol szarmaztak. Külömben még is penitus erütelen fassiok.⁴⁹

Ez a vélemény azonban viszonylag ritka volt az 1756 előtti boszorkányperekben. Csak később vált általánosan elterjedtté a fenti kételkedő nézet, amelyben a legfőbb kizáró okként az álomlátások nem valós, hanem „fantáziálás”-jellegét határozták meg. 1782-ben Tolna vármegye nyomozó hatósága egy tizenkét éves kislány vallomását azért nem fogadta el, mert a boszorkányszombatról szóló elbeszélését fecsegésnek, nagyotmondásnak, „mesének” értékelte:

Csak mese az, ha azt mondja, nem köll azt hinni, mastani világba kinevetik az Emberek ha Boszorkányok felül valamit állétt. [...] de talán csak te álmodol, és amikor lefekszel nem imátkozol, azért olyas bolond álmaid vannak, de csak imádkozzál, meglátod hogy nem álmodozol olyan bolondságokat.⁵⁰

A tanú által megismert és vallomásában közölt tények jellege a tanúfogalom sokrétű, részben egymást fedő kategorizálását tette lehetővé. Ezek közül mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős volt az a XVIII. századbeli felosztás, amely a tanú által közölt tények jogi természetére szerint megkülönböztette a büntett tényállására, valamint az indiciumokra (bizonyítékokra) vonatkozó tanúvallomásokat.⁵¹

Ez utóbbiak olyan tény vagy körülményt közöltek, amely a bizonyítékok értelmezése szerint a büntett elkövetésével, vagy a gyanúsított személyével bármilyen összefüggésben volt. Katona Géza szerint ez a kategorizálás annak következménye, hogy a XVIII. században a perjogban már némi garanciális igény is megjelent a nem nemesekkel kapcsolatban: szükséges volt a tanúk perbeli szerepét részletesen is meghatározni. Részben az előző kategorizálást fedi az a felosztás, amely megkülönböztette a *büntettre* és a *büntettesre* vonatkozó tanúvallomásokat is.

Ez a csoportosítás már a *Theresiana* által nyújtott szabályozással összhangban volt (Art. 33. § 13.) és jól szemlélteti a tanúvallomásnak a vizsgálati szakaszokban elfoglalt helyére vonatkozó elméleti keretét is. A büntettre (a tényállásra és a gyanújelek tárgyi mozzanataira) vonatkozó tanúvallomás a perbeli vizsgálat első szakában, az úgynevezett *generalis inquisitio* keretében kapott helyet. Ezzel szemben a személy szerint meghatározott gyanúsítottira vonatkozó tanúvallomások beszerzése a *specialis inquisitio* során történhetett meg.⁵² A büntett tényállásával és az indiciumok tárgyi bizonyítékaira vonatkozó tanúvallomások értékelésével részletesebben később foglalkozom, a 8. pont alatti fejezetben. Ott a tárgyi bizonyítás témaköreit bontom majd ki. Ebben a fejezetben a tanúvallomások eljárási vonatkozásait és elbeszélésjellegét vizsgálom.

A tanúk perbeli bekapcsolásának taktikai szabályaira vonatkozó első utalások már az I. József-féle *Bűnvádi perrendtartás*ban (1707) (9. fejezet 126. §) megtalálhatóak voltak. A felek tanúbizonyítási indítványainak pótlására ez a rendtartás már előírta, hogy a nyomozó hatóság a szemle megtartása után köteles a tanúkat felkutatni. A törvény kötelező eljárási cselekményként határozta meg a büntett elkövetésének körülményeit ismerő személyek kihallgatását, ezek sorában a *károsult*; a büntett elkövetése alkalmával *jelen volt személyek*; *házbéliek*, valamint mindazok kihallgatását, „akikről némi valószínűség alapján feltehető, hogy a *büntettéről felvilágosítást tudnak adni*”.⁵³

A perjogi kódexek a tanúk kihallgatásához nem adtak írásban rögzített kérdőmintákat. Ez az istenítélet-jellegű eljárások alkalmazásának időszakában a vádló perbeli jogával ellenkezett volna. Itt az eljárásban ugyanis nem az volt a kérdés, hogy „mi történt?”, vagy „hogyan történt?”, hanem hogy egyáltalán megtörtént-e az esemény. A nyomozati elven működő bizonyítási eljárás azonban megkívánta, hogy az általánosan feltett kérdések mellett konkrét kérdéseket is feltegyenek.

Ez nem jelentette azt, hogy a kérdezés pontjait a jogi kódexek előre meghatározták volna, hanem csak annyit, hogy fogalmi csoportokat hoztak létre a kérdésekből az alapján, amit a speciális inkvizíció során pontosítottak a tanúk segítségével. Ezeket a fogalmi csoportokat a Magyarországon a XVIII. században általánosan használt, de törvényileg el nem fogadott *Praxis Criminalis* (Art. XII. § 1.) is meghatározta, a következőképpen: a büntett *helyének*, és *idejének*, a nap és óra szerint meghatározott időpontjának, *lefolyásának részletei*, több elkövető esetén a *büntársak közti beszélgetések*, az elkövetés során *felhasznált eszközök*.

De a tudakozódás irányának megfelelően is csoportosították a kérdőpontokat: a büntett *tárgyi bizonyítékaira vonatkozó kérdések*, a *tettesre* és a *büntársakra feltett kérdések* és a „*kit tud a tanú további tanúként megnevezni?*” kérdések. A részletességig menő kérdés az események pontos rekonstrukcióját szolgálta. Mindez pedig együtt járt azzal, hogy a bíróság mérlegelte a tanúvallomásokat, hogy azok megfelelnek-e a „mi történt?” kritériumának, vagy sem. A fikció és a valóság közötti különbség elhatárolása tehát a bírói gyakorlat szempontjából, és nem a tanúk szempontjából volt jelentős. A „tudja-e, látta-e, hallotta-e?” kérdéssor észleleti és fokozati különbségeit a nyomozó

⁴⁹ Schram F. 1982. III: 197–199. No. 504.

⁵⁰ Szilágyi M. 1987: 504–508. No. 37.

⁵¹ Glaser J. 1883: 194. és 267.

⁵² Katona G. 1977: 120.

⁵³ Katona G. 1977: 122.

hatóság kívánta a tanúkkal megrajzoltatni, de annak értékelése vagy már a nyomozó hatóság emberei, vagy később a bírói szereplők mérlegelésére volt bízva.

Huszty a tanúkat vallomásaik szerint is csoportosította, persze kérdéses, hogy erre a gyakorlatban mennyire ügyeltek. Huszty eszerint beszélt: *testis varians*, azaz ingatagon, vallomásaikat különbözőképpen előadó tanúkról; *testis contrarius respecti aliorum*, más tanúhoz képest ellentétesen valló tanúkról, és *testis sibi contrarius*, azaz önmagukkal ellentétesen valló tanúkról. Mindezt anélkül, hogy e kategorizálásnak a bizonyító erőre gyakorolt hatását bővebben kifejtette volna.⁵⁴ Bodó a tanúkat a vallomásaikból levont következtetések szerint egyszerűen csak mentő és terhelő tanúkra osztotta.⁵⁵

A tanú által tett tudomásszerzésnek törvényesen meghatározott módjaira utal a deutrális tanúkihallgatás kérdőpontjainak formuláris megfogalmazása: „*Tudja-e, látta-e, hallotta-e a tanú? (scietne, vidit, vel audivit ne testis)*”. Vagy konkrétan: „*Vallya meg a tanú letett hite után, ha tudja-e avagy hallotta-e, hogy...*” formula.

A tanú ismeretszerzési tevékenységét a nyomozó hatóság aszerint értékelte, hogy a tanú az érzéki észlelést a látás vagy hallás útján végezte, esetenként megelégedve azzal, hogy a tanú valamit csak tudott, bár maga semmit nem látott vagy hallott az eseményből.⁵⁶ Más érzékszervi észlelésről (íz, szag, tapintás) a perjogi tételek nem tesznek említést, erről csak a tanúk beszélnek közvetett módon. A tanúk „tudását”, vagyis a „saját igazi tudást” a perjog a *Carolinából* (65. §: „So aber sie vonn frembden hören sagen wurden das soll nit gnugsam geachtet werden.”) eredezteti, amit a későbbi jogforrások is megtartottak.⁵⁷ Eszerint a tanú vallomásának alapját képezhette: *az érzéki észlelés* (látás vagy hallás) útján keletkezett tudása; aminek *tudatosnak* kellett lennie, vagyis a tanúnak *meg kellett határozni* az ismeretszerzés eredőjét.

A későbbiek során azonban a „hallomás” útján történő érzékeléssel szemben kifogások merültek fel, ezért ezt már a *Carolina* is aszerint különböztette meg, hogy az hallomásból eredt, vagyis közvetett tudáson alapult; vagy a hallás közvetlen tapasztalatát feltételezte (65. §). Az előbbi alapján tett vallomásnak már a *Carolina* sem tulajdonított teljes bizonyító erőt.⁵⁸ A XVIII. század közepétől a közvetlen hallomás útján szerzett tapasztalatot sem tartották már teljes értékű bizonyítéknak, ha nem társult hozzá a látás útján történő érzékelés. Ha a tanú a hallás útján történő érzékeléssel együtt nem látta a hangot hallató személyt is, ez ugyanúgy kisebb bizonyító erővel bírhatott (lásd erről az 1795-ös Btk.-tervezet, X. szakasz 19. §). A büntettről hallomás útján tudomást szerző tanú vallomása ha nem is bírt törvényes bizonyító erővel, a vizsgálat során figyelmet érdemelt. A hallomás alapján vallomást tevő tanúk ismereteinek útját a hivatkozott személyek kihallgatásával kellett megállapítani, amit a *Theresiana* is rögzített (Art. 33. § 19.).

A látás megismerésbeli szerepének megfelelően, legnagyobb fokú bizonyító erőt a szemtanúk vallomásának tulajdonítottak, amint ezt a „*Plus creduntur uni Testi oculato, quam decem auditis*” (*Inkább hiszünk egy szemtanúnak, mint tíz, hallomás útján vallónak*) tétel kifejezi. A Bodó Mátyás által is leírt idézett axióma megalapozottságát a tanúbizonyítás XVIII. századbeli gyakorlata nem mindig igazolja.⁵⁹ Az ebben az időszakban még rendszeresen lefolytatott boszorkányperekben például számtalan olyan „szemtanú” vallomását rögzítették, akik a boszorkányok közvetlenül látott természetfeletti dolgairól tanúskodtak.⁶⁰ Példa erre a Linka Mária ellen a Csongrád megyei Károlyi úriszék előtt indított boszorkányperben tett számos tanúvallomás 1750-ből. A tanúk és a nyomozóhatóság közötti párbeszédre utalva a kérdőpontokat és a válaszokat a jegyzőkönyvvezetés gyakorlatától eltérően, együtt közlöm. Laskai Pálné Lőrinc Sára negyvenöt éves jobbágyasszony így vallott Linka Mária éjszakai megjelenéseiről, az ő „képeben” történő ördögi „kísértésekről” és, a tanúvallomásokban ritkán elhangzó, ördöggel való közösülésekről:

1mo Tudgye? vagy hallottae a Tanú? hogy Linka Maria Ontó Mihály feleséghe boszorkány légyen, avagy valamely ördöghi mesterséghe tudgyon? Ha úgy vagyon honnan és micsoda jelekbül tapasztalta a Tanú? vallya megh.

// ad 1mum *Hallotta* mindenkor gyanós személynek lennyi Linka Mariát de semmit sem tud reája, hanem az Ura képiben száma nélkül Étszakának idein kénozták a fatenst, a többi közt ket bögre bort adván a fatens Linka Maria Urának, harmadikátis kért, De nem adván néki, azzal el ment, és *lázatott lennyi, mintegy fél kedvel, s azon Étszakán fölötte meg kinozták ugyan az eő képiben*. Ennek előtte pedig ednihány esztendőkkal hallotta Ontó Mihály szájából, hogy kilencz szál hajjal úgy meg rontaná az embert, hogy olyan lenne, mint az Kemencze Üstöke, még pedig tellyes Szent-Háromsággal bizonyította. ezen kívül aztis hallotta a fatens Ontó Mihály szájából, hogy ha a Söpröre rea hudgyozik, akkor azzal meg hinti a Csirkéket, egy sem vész el benne.

2do Tudgyae, Láttae? vagy hallottae a Tanú, hogy a fent említett Linka Maria ördöghi mesterséghe üzött vagy azzal élt volna? // Ad 2dum et 3tium nihil.

⁵⁴ Huszty I. 1758: 282.

⁵⁵ Bodó M. 1758: 32.

⁵⁶ Glaser J. 1883: 262; Katona G. 1977: 117.

⁵⁷ Glaser J. 1883: 262.

⁵⁸ Koncz I. K. 2004.

⁵⁹ Bodó M. 1751: 27. az észlelésről Bodó M. 1751: 25.

⁶⁰ Katona G. 1977: 118–119.

3tio Micsoda közöselít tudgya az ördöghel látta, vagy hallotta a Tanú beszéllye elől.

4to Valamely ördöghi mesterséghel az mellyel vagy magának az embernek, vagy Marhájának árthatott volna, fenyegetette valakit? // Ad 4tum Az el múlt Karácsony tájba hozzá menvén Linka Mária a fatenshez, látta hogy öt Ludgya vaggyon a fatensnek, mellyre így szóllott Linka Maria: Öt Ludad van, nékem csak három, de több haszna lészem az én három Ludamnak, mint a Te ötödnek. Melyre a fatens felelt, ugy beszély csak jó Aszszony de bizony meg pörzsölnek; Linka Maria felelt, hogy attúl nem fél soha, mert nem engedi a jó Isten.

5to Avagy rontotta meg valakinek marháját, vagy magát? // Ad 5tum et 6tum nihil.

6to Kit tud ezekre jó Tanúnak lenni? adgya elől. // Ad 5tum et 6tum nihil. Ad 7mum [!] Jó Tanúnak lennyi vallya a két Zsellérjét Birizdó Istványt, és N. Borbálát. *Addito Nagy Laskainé képiben sokat kénozzák, az minthogy egy öveg pálinkátis itattak meg véle Laskainé képiben, és mintha Laskainé égerte volna, hogy csak igya meg, meg gyógyúl, de az időtül fogva is fölötte igen rosszúl vagyon, úgy hogy az mint a Fatens kénozzák, ha azt mind elől kellene beszélnyi, sok árkus papirosra sem érhatnák le.* NB. Nagy Laskajné fenyegette, hogy meg lássa mint fog vallanyi, hogy szavának Ura lehessen. Ezekon kívül vallya, hite után, hogy *sokszor késsértetirül sok izben panaszkodvan, commendáltak nekije, hogy menne ki a Várasbúl, talán szünne rajta nyavalaja, el menvén Makóra az ides Anyához, estve midőn még a cseledek lenem feküdték volna, gyertya világ lévén az házban, a fatens az ágyon fekütt, és meg jelent egy nagy roppan Sereg elötte emberi ábrázatban, körül vették a fatens, és sokat kérték a kezit de nem adta, annak utánna azok közül ki ugrott egy az Olá Andrásné képiben, akiis meg kapván a fatens kezit, le rántotta az ágyrúl, és keményen meg tánczoltatta. Az Ura mellette feküvén, a midőn eszire jött beszélette az Urának, de az Ura azt mondotta, hogy az nem való, mivel mellőle ötet senki az ágyrúl el nem vitte.*⁶¹

Érdekes összevetni a bírói elvárást és a tanúk értelmezési opcióját ugyanebben a tanúvallatási jegyzőkönyvben (amit „sok árkus papirosra sem írhatnának le”). A boszorkányperek tanúkérdőpontjaiban egyébként ritka és szokatlan kérdésével kapcsolatban, amiben a nyomozó hatóság vélhetően a gyanúsított ördöggel történt valódi, szexuális közöselésre volt kíváncsi:

3tio Micsoda közöselít tudgya az ördöghel látta, vagy hallotta a Tanú beszéllye elől.

A tanúk az erre adott válaszaikban – ha egyáltalán megértették a kérdést – nem az ördögről, hanem a boszorkány alakváltozatairól beszéltek: állatokról vagy éppenséggel emberekről, amelyekről vagy akikről azt hitték, hogy a boszorkány jelent meg előttük. A legtöbb esetben a látás és a hallás opciójával erősített álombéli, álomszerű víziót beszéltek el, alkalomadtán a természetfelettit a természetes magyarázatokkal keverve adták elő. A szexuális kapcsolat helyett a kényszerítő evés és a fizikai erőszak körül forogtak a történetek. Keveredtek továbbá a látás és a látomás, a hallás és a hallomás, a tapintás és az ízlelés tüneti motívumaival. Nézzük ezt most a tanúk nemenkénti és korosztályi bontásában is:

Férfi tanú (30 éves) 2do Emlékezik arra a Fatens, mikor Linka Mária a Macskáért Gyengénere meg haragudott, szidta, kutyául szakatnak mondotta, Boszorkánynak kiáltotta, Égesse meg a Tüz a házát, hajcsa el a Tatár magát. Estve pedig a Tyúkot az házban sikatta, rikatta, verte szuszogott, mammogott, a Férje szidta, Boszorkánynak mondotta, égessen meg a Tüz, el ment a Tekenős Aszszony, a Gyengéné haza felé, Ontó Mihály hajánál fogva vissza húzta, öklözte, az Mécsset az Ura háromszor bé vitte, az Aszszony el óltotta. De hogy Gyengénét, vagy mást rontanyi készült volna, nem hallotta. >>> *megtapasztalt hangok, a hallás útján nyert tudás, észlelés: szuszogó, nyammogó hanghatás, a tyúk rikácsoló sírása.*

Férfi tanú (34 éves) 3tio Azért mert egyszer a Fatens Marczi Czigányal, és tziganynéval magha az háza előt álván Marczi Czigány feleséghe valamely dolgon Linka Máriával öszve háborodván pöröltek Linka Mária az magha ablakán által, történt pedig a dologh, hogy midőn egy mással szóval veszekednének, Marczi Czigányné a két ember mellett lábárúl nagy hirtelenséghel le esett, és el ajúlt, és fel fordúlván szemei a Fatens harmad maghával emelte fel a földrül s kevés idü vártatva jöt eszére, mellybül Linka Maria ellen Gyanúsághok eset. >>> *látott tapasztalat a testi elragadásról*

Férfi (57 éves) cigányember: 3io Azért, mert midőn Gyerenével öszve veszet és etszaka a házara nagy haraggal akart menni, akor az Urais szüntelen azt kiáltotta: Boszorkány vagy, Boszorkány vagy! ilyen s amollyan teremtette vén boszorkánnya és úgy verte ökölrel, s vissza húzta hajánál fogva. >>> *valós viselkedés fizikai tapasztalata, testi tünet: hajhúzás*

Férfi tanú (77 éves) 3tio A nagy Laskajné képiben adtak a fatensnek Zsirba sült halat ennyi, és főtt káposztas húst, a mellyet láttatott meg ennyi, és reggelre kelvén rosszúl érzette magát úgy hogy S. V. mintha okadhatott volna. >>> *evés, izek tapasztalata, testi tünet: hányinger*

⁶¹ Schram F. 1970. I: 280–297. No. 95.

- Női tanú (36 éves) 3tio Azért mert Tövisné Ura háza mentin Linka Marianak egy tyukja a kenyérit ásta hozzája ütvin, történetbül agyon ütötte, és nem mertek haza adni, s megh ették. Nagy hasa lévén pedigh tövisnének, megh lett a Gyermeke, s az után tudta megh Linka Maria, hogy ők ették megh a tyúkját, mellyre azt mondotta, hogy ha tudta volna azt elébb, bizony diribenként darabonként szették volna el Tövisnéül a Gyermeket, az mint hogy akkor tájba mindgyárt, hamar megh lett a Gyermeke. >>> *szavak erejének tapasztalata, a fenyegetőzéstől eredő félelem és ennek testi tüneteként a gyermek elvesztésétől való rettegés görcsei, szorongásai*
- Női tanú (38 éves) ad Ezen kívül a Macskaival való Bánásátis tudja hogy igen szereti, kedvez nekik, és minde-niket nevin nevezi, ugy hogy hozzájokis megh hallik, midőn mondgya: Czicz kandur, Czicz Annyok, Czicz Paránkó, Czicz Pinus. >>> *ismert (tudott) tapasztalat a macskákhoz való viszonyáról*
- Női tanú (40 éves) 3tio Nyolcz Garast égervén szolgálattyáért a Fatensnek tsak egy márijást adott, midőn az egy petákat kérte volna tőle, vagy pedigh az áraban egy tyúkot a Fatenst ki nevette, mind urastúl, és egy garast adott, Annak utánna idővel, de már az előtt két hétigis minden étszaka járt a Fatenst Linka Maria Nagy Fejér Kutyája, a mellyis a kezit rágta harapta, és a mellyére ugrosot, a két Kandúr Macskájais járt rea azok is mindenét harapták, az a kakas pedigh amellyet kötve tartott a szemit akarta kiásni, úgy hogy alig oltalmazhatta magát tőle. Aszony képébenis voltak rajta de nem ismirte; ez a kinzás pedigh tartott rajta harmad fél hétig. Ad reliqua nihil. Jó tanúnak lenni mondgya az Öreg Gubiné. >>> *kutyaharapás elszenvedése látomásban, testi tünete: harapásnyomok*
- Női tanú (43 éves) 3tio Azért, mert midőn az Ura sokszor haragjában készült a Macskákat agyon ütnyi, azt szokta mondanyi, de ha megh nem ütötte, megh ne üsd, ha agyon akarod ütnyi először engem üss agyon, azután azokat mellém, Mert ha azokat agyon ütöd, tudod mi lesz ebben a házban mellyet halván a fatens Urastúl, külömb külömb féle képpen gondolkoztak felüle. >>> *látott valódi macskák és látomásbeli macskák összehasonlító tapasztalata*
- Női tanú (60 éves) Hanem az Urát emlegették Ontó Mihályt Laskaj Pálnéval edgyik estve, hogy mit cselekedgyik, mivel már annyit kénozza; Azon Étszaka az midőn le fekütt volna a fatens, oda menvén Ontó Mihály meg fogta a Lábát a Fatensnek, és az Taligában vetette, és egy magoss hegyre vitte, s onnánd úgy le taszétotta, hogy majd mindenit öszve törte, az mint hogy reggel mutogattais a Testis, miképpen rontotta megh. Azon kívülis kétszer nyomta megh a Fatenst, a vállaj köze nyomván a két öklit, ugy dömöczkölte sokáigh de nem szolhatott, hanem sziviben könyörögvén az Istennek úgy ment el róla. >>> *megnyomás, verés, testi tünet: zúzódások*

Nehéz lehetett ebből a sokféle tapasztalati motívumsorból a nyomozó hatóságnak a számára fontos, jogilag értelmezhető indiciumot kinyerni (az ő dilemmáikról lent még szót ejtek). Annyi segítséget kapott a perjogi kódexek alapján a hatóság lebonyolító embere, hogy a tanú személyét is meg kellett előzetesen ítélni, hogy annak szavahihe-tőségét mérlegelni tudja. A bíróság vagy a kihallgatást végző személy a személyes kérdésben a tanú nevét, korát, lakóhelyét, ritkábban vallását, gyakrabban rendi rangját, a felekhez fűződő rokoni kapcsolatát, a per kimenetelére vonatkozó körülményeket kérdezte meg. A bírósági gyakorlatban a tanúknak feltett személyes (personalis) kérdő-pontokat a jegyzőkönyvekben nem rögzítették. Ezeknek a kérdéseknek a jelenlétére csak az vall, hogy minden tanú neve mellett szerepelt annak életkora, társadalmi rangja, lakhelye, nők esetén családi állapota és a tanú bírósági eskütételének igazolása.

7.3. A TANÚ ÉS A NYOMOZÓ HATÓSÁG VISZONYA: A BOSZORKÁNYKIÁLTÁS INTÉZMÉNYE

Kulcsszavak: tanúeskü; előzetes eskü; biznyságlevél; testimoniális levél; ténytanú; eskütárs; sértői feljelentés; eljárási tanú; tanú szerepe a nyomozati rendszerben; közkiáltás; boszorkánykiáltás

A tanú és a nyomozó hatóság perbeli viszonyát a *tanúeskü* jogi aktusa teremtette meg. Az eskü nem önálló bizonyítási eszközként, hanem a tanúvallomás bizonyító erejének törvényes kritériumaként működött. A XVII. század végére az eskü ügydöntő szerepe, a korlátozott kivételektől eltekintve megszűnt, de az eskü egyházjogi tartalmi elemeiről, az Istenre és a lelkiismereti tisztaságra való hivatkozás nyomatékáról a világi jog nem mondott le. A tisztítóeskü alkalmazását utoljára a Magyarországon nem hatályosult *Theresiana* (Art. 51.) szabályozta, de a praxis korábbi formái viszonylag sokáig megmaradtak.

A magyarországi tanúbizonyításban az *előzetes eskütétel* érvényesült. Perjogi előírások szerint a bíró feladata volt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy szükséges-e a tanú megesketése, illetve nem áll-e fenn olyan ok (tanúzási alkalmatlanság), amely kizárná az eskütételt. Ezt követően került sor a tanúeskü letételére. Több tanú azonos időpontra történő beidézése esetén gyakorlatban ez egyszerre történt. A bíró ez alkalommal egyszerre figyelmeztette a tanúkat az igazmondásra és a hamis esküvés következményeire, ahogy erre Zsoldos Ignác a szolgabírói feladatokat

meghatározva utalt.⁶² Az eskütételt minden esetben a tanújegyzőkönyvben is rögzítették a „juratus fassus”, „jurata fassa” formulával a tanú személyére vonatkozó adatokat (név, életkor, rang) követően, így jelölve a tanú alkalmasságát is. 1750. június 30., Abaúj vármegye vizsgálata a boszorkánysággal vádolt Oláh Jánosné özvegye, Kardos Katalin ügyében:

1. Testis Michael Dobronoky nobilis szalaiensis annorum circiter 50 *juratus examinatus fassus est.*
2. Testis Michael Toth subditus domini perillustris Josephi Szepesi annorum circiter 62 *juratus fassus est.*
3. Testis Stephanus Filep subditus domini perillustris Josephi Szepesi annorum circiter 35 *juratus examinatus fassus est.*⁶³

Az állandó jelleggel (hivatásuk okán) esküt tett személyeket, hatósági orvosokat, sebészeket, esküdt bábákat, ha a bíróság előtt szakértői véleményt nyilvánítottak, nem kellett esetileg megesknetni. Rendszerint nem tettek tanúesküt a nemesek sem, akik legtöbbször személyes megjelenés helyett *Bizonyosság levélben* közölték ismereteiket, vagy írásban válaszoltak a kiadott kérdőpontokra. Ilyen bizonyáglevelet adott ki 1759. július 20-án a tápiószelei ifj. Berkó György „Böcsületes Kovács István Orvos Ember” eredményes működéséről, vagyis a később a váci úriszék által perbe fogott és kényszerítő vallatással is megkínzott gyógyítónak. A nagykátai köznemes „*testimonialist*” is kiállított neki, és igazolta, hogy sikeresen meggyógyította őt. Ebben „meggyőződéssel” vallotta: „[...] ezen becsületes Kovács István nevű orvost tovább is igaz, jámbor és hathatós embernek ismerem.”

A perben a vád Kovács Istvánt „ördögös” gyógyítónak tüntette fel, aki 1759-ben Prinner János mészáros halálát okozhatta. A mészáros szárazbetegségben szenvedett. Egyik barátja Nagykátán összetalálkozott Kovács István vándor-„orvossal”, aki éppen ott gyógyított. Hallotta róla, hogy a zsámboki mészároست szárazbetegségből, másokat Valkón, Dányon, Szelén nehéznnyavalyából meggyógyított. Kapva a jó híren, elhívta Vácra Prinner kezelésére. Prinnernek fehér ürömből készült fürdőt rendelt. A mészáros azonban az első fürdés alatt meghalt. Ez okozta Kovács vesztét, akit ezért még tortúrán is vallattak. Tisztában lehetett vele, miképpen kell vallania a püspöki uradalom úriszéke előtt. Az ördögi kísértést, mely őt is megkörnyékezte, mindig imádsággal ellensúlyozta. Bevallotta, hogy tudományát egy „ariánus” barától nyerte, aki súlyos betegségéből meggyógyította, utána pedig megtanította őt az orvoslásra. A köznemes személy által adott testimoniális levél hathatóságáról sajnos nincs ismeretünk, így nem tudjuk, hogy az úriszék előtt ördögi tudománynak beállított halált okozó rossz orvoslást mennyiben ellentételezte Kovács István sikeres orvosló pályafutása.⁶⁴

A köznemesekhez hasonlóan nem kötelezték tanúesküre az egyházi személyeket sem a *Theresiana* egyháziakra vonatkozó paragrafus szerint (Art. 33. § 12.). Nem kísérté eskütétel a generalis inquisitio során végzett sommás tanúvallatást sem, amikor a tanúvallomás nem a büntetett személyére, hanem a tényállás tárgyi elemeire vonatkozott.⁶⁵

Esetenként az eskütétel súlyának fokozására a „fejre történő esketést” is alkalmazták, amikor is a tanú kezének a gyanúsított fejére helyezése mellett mondta el az esküformát és a gyanúsított személyére nézve különösen terhelő vallomást. A fejre esküvést a praxis nem koptatta ki, használatára széles körben akadt példa Mária Terézia idején is. 1755-ben az Esterházy-birtok kapuvári úriszékeének megbízásából a Sopron megyei Csapodon felvett tanúvallatásban olvashatjuk Kiss Ferenc gyógyító és kenőember ügyében:

Kiss Ferencnek jelen létében mondotta [a tanú], hogy úgy is tudná mind azon károst (értvén Kiss Ferenczet:) kinek cselekedete által volnának, és kész is volna fejére esküdnj, melly szókra csak megh szóllamlott Kiss Ferencz mondván: talán engemet ért kend Eskütt Uram? arra a Tanu: akár az ördögtül, akár kentül vagyon, de én tölem ell veszett; és erre említett Kiss Ferencz csak ell némula, és legh kevesebbet nem szóllott, és azért mind ekkoráigh is egyedül minden gyanuságho fönt irtt Kiss Ferenczre vagyon.⁶⁶

A tanúbizonyítás során a tanúk szerepe is változatos lehetett annak megfelelően, hogy a nyomozás vagy a bíróság milyen eljáráshoz kérte a tanúszedést.⁶⁷ A vádelvű vagy a vádelv jellegű eljárásokban nagy szerep jutott a ténytanúknak és az eskütanúknak. A nyomozati elvű eljárásban a ténytanú mellett a szakértői szerephez nagyban hasonló eljárási tanú típusát említhetjük. A ténytanú szerepe tűnik fel azokban az eljárásokban is, ahol a vádat nem a közvád alapozza meg, hanem a sértettnek kell azt kezdeményeznie. Az alábbiakban négy tanúszerpet mutatok be a Mária Terézia korabeli boszorkányperekből válogatva:

- a) a ténytanú szerepe a boszorkánykiáltás intézményében
- b) az eskütárs tanú és a sértői feljelentés

⁶² Zsoldos I. 1844. I: 88.

⁶³ Bessenyei J. 1997. I: 78–83. No. 14.

⁶⁴ Horváth M. F.–Pintér T. 1996: 136–141; Jakus L. 1987: 55.

⁶⁵ Katona G. 1977: 141–142.

⁶⁶ Schram F. 1970. II: 269–297. No. 296.

⁶⁷ Katona G. 1977: 104.

- c) a ténytanúk a nyomozati rendszerben
- d) az eljárási tanúk szerepe⁶⁸

a) *A ténytanú szerepe a boszorkánykiáltás intézményében*

A közkiáltásra vagy *tolvajkiáltásra* (a germán joghagyományban *Gerüfte, Geschrei*: 'a sértett segélykiáltása') történő elfogást akár boszorkányvád alapján is el lehetett érni. Zömében erdélyi (különösen aranyosszéki) adataink vannak arról, hogy egy-egy félelmet keltő személyt épp „tolvajkiáltásra” való hivatkozással sikerült befogni.⁶⁹ De akad a közkiáltás eszközlésére magyarországi eset. Ilyen az a dunaszentgyörgyi példám 1740-ből, amikor a pestis rémhírétől tartva a falucska református prédikátorának hívó szavára a falu kisnemesei összesereglettek, és minden gyanús gyógyítót, minden gyanús betegség körül felbukkanó idegen személyt befogtak, és a faluhadnagy (falusbíró) házában még a strázsálást is vállalták a közkiáltás jogosságára hivatkozva. A hír onnan kapott szárnyra, hogy a prédikátor szolgálólánya a fürdőben nagyon megijedt egy boszorkányos látomástól. Minderről később, a gyógyítók elleni perben az akcióban résztvevők ténytanúként is nyilatkoztak:

[1741, Dunaszentgyörgy, Tolna vármegye] Ezen Fátens, ugy mint Strása jelen lévén, tudakozodván Tamás Susától, mondaná megh, ki rontotta megh Tiszteletes Praedikátor Uram szolgálóját; azt felelte: hogy Boda Kata, tovább-is fartatván, azonban azt-is vallalta, hogy Praedikátor Uram ablakán elsőbben-is Boda Kata bujt bé, eö pedig utánna, és azon a megh rontáson jelen lévén és a Leánt a fürdőben megh rontani segítette.⁷⁰

A közkiáltás hírére a *generalis inquisito* keretében is rákérdezhettek. A ténytanú legtisztább szerepe akkor volt látható, amikor a „tolvajkiáltás” vagyis a tettenérés pillanatát jelentő jogszokást a tanúvallatás keretében a nyomozó hatóság előtt elbeszéltek:

[1757, Máramaros] 6ta fatens Joannis junioris Palágyi consors, Anna Szabó, annorum circiter 26, legitime adjurata, fassa est: ad 1-mum: A fátens a deutrális időn, tudniillik tavaly nyáron, midőn künn a tornácba varrott volna, látta, hogy Isákné Boldisárnét hajánál fogva általrántotta a talpon és öklözve pufolta. Azután fel akarván kelni Boldisárné, újabban lerántotta Isáknét és öklözni kezdette. Ama penig *gyilkost, tolvajt kiáltotta*, és hogy „Ne hagyjanak!” *Így azután elállott róla*. Szóval való veszekedéseket penig és mocskolódásokat nem hallotta.⁷¹ **(3. kép)**

A boszorkányság gyanúja esetén ezt a jogszokást nevezhették még „boszorkánykiáltásnak” is, ami éppúgy jelölhette a tettenérés pillanatát, mint a többszöri alkalmat megfogalmazó sértést, a „boszorkányozást”. Az adott tettenérési pillanatot és az ennek megfelelő ellenintézkedést (nyilvános vád) jelentő példaként álljon itt egy tanúelbeszélés 1751-ből, Máramarosszigetről:

[1751, Máramaros] Ima testis Sára Püspöki, relictá quondam Martini Fodor vidua, annorum circiter 50, legitime citata, jurata, examinata, fassa est in hunc modum. Ad primum, secundum nihil. Ad tertium et quartum hallotta magától Tar Mártonné asszonytól, hogy panaszolta aztat, tudniillik hogy Hatvani Pálné hívná s nevezné gyakorta. Azt ismét magától Hatvani Pálnétől hallotta a fátens, hogy Tar Mártonné nem tiszta személy volna, mert markaláb képében járna reája, és amidőn a fátens intette volna, hogy hallgasson, azt felelte, hogy ő bizon nem hallgat, *mert amiolta kikiáltotta aztat Tar Mártonné ellen, hogy boszorkány, azolta reája nem jár*.⁷²

A „boszorkánykiáltásra” mint a pillanattól függetlenített, tartós becstelenítést jelentő példára pedig álljon itt egy másik tanúelbeszélés 1757-ből, ugyancsak Máramarosszigetről:

5ta fatens conthoralis Joannis Máté, Anna Varga, annorum circiter 30, legitime citata, adjurata, fassa est: ad 1-mum: A múlt 1756. esztendőn, nyár táján, hajszolván Boldisárné az Isákné malacát, a fatens éppen akkor szótt. Kevés idő múlva hall huppogást, azalatt gyilkos, tolvaj kiáltást és – Ne hagyjatok! De a fátens ki nem ment, hanem kevés idő múlva az ablakhoz menvén, kinézett. Hát ott mász négykézláb a földön! Más alkalmatossággal, midőn Isákné a fiával kiindult Szathmár vármegyébe, hallotta, hogy mondotta Boldisárné: – Jó helyre megyen most Isákné! A Meggyesi akasztófához közel jár, megláthatja, hol égették meg az anyját, és fűtta el a szél a porát! És tolvajnak mondotta. Egyszóval, mikor valamelyik mocskolódott, a másika sem hagyta replika nélkül. Gyakor ízbe hallotta, hogy Boldisárné Isáknét regiment kurvájának, az anyját boszorkánynak, bátyját felakasztottnak kiáltotta és sok egyéb szókkal mocskolta, szidta. A másik, úgy mint Isákné mondta-é vissza, nem hallotta.⁷³

⁶⁸ Glaser J. 1883: 195.

⁶⁹ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 380–381. No. 158; Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 383–386. No. 161.

⁷⁰ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

⁷¹ Tóth G. P. 2005a IV: 215–216. No. 24.

⁷² Tóth G. P. 2005a IV: 209–210. No. 21; Tóth G. P. 2005. IV: 211–212. No. 22.

⁷³ Tóth G. P. 2005a IV: 215–216. No. 24.

b) *Az eskütárs tanú és a sértői feljelentés*

A vádeljárás tekintetében a XVII. és XVIII. században a német ajkú „Királyföldön” és a székely székek kiváltságos területein – épp a privilegizált helyzet miatt – sokáig a magánper elve érvényesült. Csak az 1740-es évektől figyelhető meg magánvád elve helyett a közvád és a nyomozati rendszer erőteljesebb megjelenése a vádelvű eljárások helyett a boszorkányperek tekintetében is. A német (szász) perjog viszonylag kései hatása az erdélyi szász és székely boszorkányperek egyik különlegessége volt. Különlegessége abban rejlett, hogy a *Carolina* tradícióját követve a rendszerben egyensúly alakult ki a nyomozati elv és a vádelv tekintetében. A perek majdnem mindegyike injúriás, azaz sértési perként indult, és egy részük közös megegyezéssel zárult.⁷⁴ Más részük viszont büntetőperré változott, miután a perbeli felek esküdt tanúinak meghallgatását követően a boszorkányozásban megsértett fél alulmaradt. A szász perek sajátossága abból állt, hogy a gyanúsított személy, azaz a vélelmezett boszorkány, formálisan arra kényszerült, hogy sértési vádat kezdeményezzen az őt sértő személy ellen. A bizonyítási eljárás az úgynevezett esküdt tanúk kihallgatásával történt, akik vallomásaikkal a vádló személyt egyre inkább megterhelték, úgy, hogy a vádló a per folyamán a tulajdonképpeni vádlottá vált.⁷⁵ Az erdélyi szász boszorkányperek ezért formálisan sértési perek, ténylegesen viszont boszorkányperek, melyek többnyire a boszorkánysággal rágalalmazott személyek elítélésével végződtek.⁷⁶

A boszorkánysági-sértési perek sematikus modelljét Carl Göllner, Konrad Gündisch és Kiss András nyomán, Hagenthurn Endre kutatásai alapján így vázolhatjuk. Ha valaki kárt szenvedett, és ezért egy személyt boszorkánysággal gyanúsított, akkor nyilvánosan megszólította, tanúk előtt boszorkánysággal rágalmazta azt. A károsult a gyanúba keveredett személyhez két szomszéd közvetítésével azzal a felszólítással fordulhatott, hogy tegye jóvá az okozott kárt. Amennyiben a vétkes személy nem tett eleget a felhívásnak, úgy rendszerint a károsult azzal a fenyegetéssel fordult hozzá, hogy „tűzfát (gyújtóst) kell adjon” (el kellene égetni! jelentésben). Ha a békülés nem jött létre, akkor a rágalalmazott köteles volt a rendes bírónál sértési vádat emelni.⁷⁷

A békülés, illetve a vádemelés elmulasztása súlyos következményekkel járt a gyanúsított személy számára. A helyi lelkész nem engedélyezte az áldozásokon való részvételét, és a szomszédság kizárta „tűzből és vízből”, tehát minden polgári tisztességből, minden hitből, a szomszédjai minden bizalmából. Szélsőséges esetben a gyanúsítottat még a közösségből is kizárhatták. Az erdélyi szász törvényadás (*Eigenlandrecht*, 1583) az elmulasztott sértési vád esetében a számkivetés büntetését szabhatta ki.⁷⁸

A varázslás tettét híresztelő gyanúsítások – mint perindító faktorok – gyakran visszatérő motívumot képeztek ezekben a perekben. Az 1740-es évektől kezdve a sértési perrel induló eljárások átalakultak, inentől kezdve a magánvád kötelező indítványa helyett a közvádló szerepe erősödött meg. A segesvári szász perek esetén például az első ilyen közvádas eljárást 1748-ban indították boszorkányság gyanújával. Ebben a perben is helyet kaptak az esküdt tanúk, de a tanúállítás már nem a perbeli felek kötelezettsége és költsége volt, hanem a várost képviselő ügyészé.⁷⁹ A szeptember 15-én felvett jegyzőkönyv szerint Michael Ludwig segesvári tanácsstag lánya rejtélyes körülmények között életét vesztette. A tanács arra kényszerült, hogy hivatalból indítson sértési (!) eljárást Andrea Schuttert ellen, aki bábaként működött Segesvárott. Ludwig kijelentése szerint Schuttert okozta azt a betegséget, amely végül is a lánya halálát okozta. A per lefolyása eltért a korábban szokásos sértési perek menetétől: a vádlottat magát is kihallgatták a legfontosabb vádpontokban. A per közben huszonkét esküdt tanú vallott Schuttert ellen, és kilenc mellette. Az aktát a tanácshoz küldték tovább, ahol immár büntetőperként folytatódott az eljárás.⁸⁰

c) *A ténytanúk a nyomozati rendszerben*

A Mária Terézia korabeli boszorkányperek tanúvallatási jegyzőkönyveinek legtöbb tanúja valójában olyan ténytanú, akik nem feltétlenül a tettenérés pillanatát, hanem a gyanúsítottak cselekményeiről ismert, tapasztalt, látott, hallott ismeretanyagot közvetítették a nyomozó hatóság felé. Ők beszélnek a gyanúsított gyanús cselekményeiről. A hatóság a „mi történt?” és a „hogyan történt?” tényeit igyekeztek ezekkel a vallomásokkal megismerni. 1751 februárjában Zemplénagárdon és Nagytárkányban járt el a járás szolgabírája és esküdtje a vármegye nevében. Mint nyomozó hatóság faggatta a tettenérésnél jelen lévő tanúkat Poloka Erzsók gyanúsága és téteményei felől. A kérdések egyértelműen a tettenérés tényállására vonatkoztak, így arra mint ténytanúk válaszoltak mintegy heten:

⁷⁴ Hagenthurn E. 2005.

⁷⁵ Müller Fr. 1854: 65.

⁷⁶ Boszorkánysági-sértési pereket a XVII. században a Német-római Birodalomban is folytattak. Ezeket a pereket viszont a boszorkánysággal történő gyanúsítások elhárítására kezdeményezték, és rendszerint sikerrel bonyolították le. Gersmann G. 1998: 237;

⁷⁷ Göllner G. 1971: 110–117; Gündisch K. 1993a: 274; Gündisch K. 1993b: 510; Gündisch K. 1998; Kiss A. 2003a; Kiss A. 2003c; Kiss A. 2011; Hagenthurn E. 2005; Hagenthurn E. 2010a: 12–24.

⁷⁸ *Reußner von Reußenfels*, G. 1744; Schuler von Libloy Fr. 1853: 178.

⁷⁹ Müller Fr. 1854: 65; Göllner C. 1971: 110–117.

⁸⁰ Hagenthurn E. 2010a: 195–211. No. 28; Fronius M. 1744; Fronius M. 1779.

Vallja meg a tanú: Először. Tudja-e, látta-e avagy hallotta-e a tanú, hogy mostan folyó 1751-dik esztendőben Böjt-elő havának (február) huszadik napja táján ezen tekintetes, nemes Zemplén vármegyébe helyheztetett Agárd nevű helységben Bencsu Ferencné Poloka Erzsók minemű boszorkányságban találtatott, hol és ki házában.

A kérdés persze feltételezte, hogy tettenérés történt, így a tanúknak ezt a helyzetet kellett ténytanúként előadniuk, a gyanús tétemény megtalálásáról beszélniük:

Első tanu Szenczi Anna, 26 éves, agárdi lakos. A vallatott esztendőben, napon és helyen Bencsu Ferencné Poloka Erzsók bemenvén ezen tanúnak házába, ugyan a tanutól kérvén egy poltura (félgaras) pálinkát, parancsolta a tanu öccsének [itt fiatalabb testvér jelentésben], Szenczi Zsuzsannának, hogy adja neki, azonban míg bejött a házába a tanu, Bencsu Ferencné Szenczi Zsuzsannának szeme láttára az ágya fejében kereskedvén. Amint is panaszkodván Szenczi Zsuzsanna nénye asszonynak, hogy mondván: Bencsuné az ágy fűmben kereskedett Néném Asszony, vagy valamit elvett, vagy valamit odatett. Felelvén a tanu: arra az ágyra ne feküdjél, hanem mindjárt hordd ki a szalmát belőle. Azonnal kezdette az leány maga ágyáról a párnát, lepedőt levonni és az ágyfűben tanált egy bokrétaforma öszvekötozött mesterséget, melyen volt két csombók, egy alatt, más pediglen felül, a közepiben, mind két szilvának a magva, holt szén vala, szőrrel hasogatott szalmaszálakkal betekergette mesterségesen, mely dolgot meglátván a tanu rajta ment Bencsur Ferkónéra... A tanu a mesterséget letevé az asztalra, azonnal hivatta a bírót, s kezébe adta megbeszélvén a dolgot, melyre is a bíró egynéhány esküdt embert öszvegyűjtvén mind megnézték a mesterséget, s azonnal visszaadták a tanúnak, hogy tegye a ládjába és zárja be erősen, senki ki ne nyissa, míg csak a tanúnak férje haza nem jön. Hazajövé pedig Tarcsi Péter úr, megtudván a dolgot, akarta megnézni a mesterséget, akkoron megnyitják a ládát, de sehol nem tanálták, mivel a ládából elveszett, az melyet hét emberek láttak és azok előtt tette a ládába a tanu...⁸¹

Utóbb ezt a tanút még kétszer hallgatták meg, második alkalommal hitelességi esküt téve az elmondottakra. Ezt követően – még a helyszínen – sommás eljárás keretében azonnal szembesítették a gyanúsítottat a szemle során lefoglalt (a tanúk által megtalált) téteményekkel. A szembesítés során a tárgyakat újra fel- és megmutatták, majd annak jelentéséről hagyták a gyanúsítottat is beszélni:

Azon közben maga a vallatott rab asszony előbocsáttatván, amidőn az ide bocsátott boszorkány portékái felől kérdeztet volna, következendőképpen felelt. És elsőben is a pohárban hozatott dolgot méznek mondja lenni. Papirosban összekötött gyermekhaját pedig holt ember hajának, és a rossz nyavalyának meggyógyítására hasznosnak lenni vallja. Hozatott ezen kívül valamely fekete ruha, amelyre felelte, hogy abban az ura szalonnát hordott volna. A hasadozott szalmát tagadja, hogy nála találtatott volna. Az öszvevarrogatott gallérokat vallja, hogy avégre csináltatták volna, hogy az ura el ne hagyja. Tanáltattak ezen kívül holmi koponya csontocskák és egy csontocska is, amelyeket a rossz nyavalya ellen valónak mondja lenni. A mutatott cérnát maga szükségére kötöttetnek mondja lenni, és amely más portékák néki mutattattak, azokat holmi nyavalyák orvoslására valóknak vallotta.⁸²

d) Az eljárási tanúk szerepe

A ténytanúk szerepétől némileg eltért az eljárási tanúk szerepköre. Az egyes bizonyítási eszközök alkalmazásának, vagy a bírói cselekmények lefolyásának követésére hallgatták meg az eljárási tanúkat, akik nem a gyanús eseménysor történetét mondták el, hanem az eljárás jogi aktusait kommentálták, igazolták. Az eljárási tanúk által történt igazolás a per lényeges formai kelléke lehetett, annak ellenére, hogy jelentőségét a kora újkori perjogi elvek korlátozták. Eredete valójában a középkori vádelvű hagyományban és az istenítélet jellegű eljárásokban gyökerezett.⁸³ Azok a perbeli aktusok, amelyekhez az eljárási tanúk kapcsolódtak, nem voltak formailag perdöntőek, hanem a végső bizonyítási eszköznek, az eskü odaítélésének szolgáltak alapul. Az eljárási tanú intézménye lényegesen csökkent jelentőséggel ugyan, de a kora újkor büntetőpereiben is megmaradt. Így az 1750-es évekig Magyarországon, az 1770-es évekig Erdélyben is előfordult ez a szerep a boszorkányperekben szokásjogi alapon. Főleg ott volt jelentősége és szerepe az eljárási tanúknak, ahol még alkalmazták tiszta jogi keretek között például a „vízbemártás”, a „boszorkányfürösztes” istenítélet jellegű eljárását, hiszen itt a jelen lévő tanúk számoltak be és tanúskodtak arról, hogy a boszorkánykodás címén perbe fogott szerencsétlen személlyel a *vízbemártás alatt* „mi történt? ”: mit látott, lebegett-e vagy alámerült? Az eljárási tanú is tényekre vonatkozó ismereteket közölt a bírósággal, de az általa bizonyított tény csupán közvetett jogi kapcsolatban állott a bizonyítandó bűncselekménnyel.⁸⁴ A boszorkányperek anyagában találunk arra vonatkozó példákat is, hogy a megpróbált személyt jobb híján libához, kacsához hasonlítják ezek a szerep szerint eljárási,

⁸¹ Pók J. 1991: 18.

⁸² Pók J. 1991: 19.

⁸³ Kandra K. 1898: 255, 333, 371.

⁸⁴ Schram F. 1970. II: 12; Katona G. 1977: 104–105.

de valójában ténytanúk. Egy 1740-es geryeszegi (Maros-Torda megye) per szerint úgy vallott a tanú Rosnyainé N. Borbála ellen, hogy egy alkalommal fürödni hívta a vádlott nőt:

[...] s nádat kötöttek az hunyok alá, és mikor e szerént feredeznének a fatens majd bele holt, de N. Borbára tsak ugj járt a vizén mint az lud s le ment messze az déllő [?] felé.⁸⁵

Eljárási tanúként hallgatták meg azokat a személyeket is, akik az egyes vizsgálati cselekményeknél, például a szemléknél voltak jelen a hatóság részéről, mintegy az ott jelen levő hatóságot képviselve. Ez esetben tehát nem a kárvallott tanúvallomásáról, hanem a nyomozó hatóságot segítő tanúelbeszélésről beszélhetünk. Mindegyik szerep a vád oldalán kapott helyet, de míg az egyik a sértett felet, úgy a másik a hatóságot tanúsította. Ilyen eljárási tanúk voltak azok a bírósághoz kötődő és tanúként megszólított személyek, akik például törvényszéki szolgaként a befogásnál voltak jelen vagy a tömlöcöztetésben vettek részt, így a befogásnál vagy a fogva tartáskor észlelt terhelő tényekről beszéltek a bíróság előtt. 1730-ban a Sopron vármegyei Babóton vették fel az alábbi tanúvallomást Horváth Vida varázsló pásztor ügyében:

Aztis tudgya a Fatens, hogy az előtt circit. tiz esztendővel Geling György Locsmánda Ispánságban történt, hogy az akkorbéli Drabant Horváth Vidát megh utötte Locsmádon, arra pedigh Horváth Vidais vissza utötte az hajdut, azon Cselekedetiért nevezett Ispán megh fogatta a Csordást, és Vasra verette, ezen Fatens és megh holt Mersics Markó, kezessigen ki vettik a tömlöczbül Horváth Vidát, és a midön Frankó fele vissza mentek volna fagdazták szóval azon kezesek, hogy ha valamit ki vehettek volna tüle, mondotta ezen Fatens néki, most módod volna benne, ha arthatnál az Ispánnak, mért veretett vasra, arra felelte Horváth Vida könnyen árthatnék néki, csak mehetnék az házához, azon kivülis a gyanóság megh volt felüle hogy boszorkány.⁸⁶

Az eljárás jogszerűségét is lehetett tanúvallatással hitelesíteni vagy épp megkérdőjelezni. 1753-ban Benkő Anna boszorkánysággal és házasságtöréssel vádolt református nemesasszony fogva tartásának körülményeiről készült jegyzőkönyv az erdélyi római katolikus püspök jószágigazgatója által. A tanúelbeszélés azt rögzítette, hogy Benkő Annát *miképpen vitték vasra verve* Háromszékből Károly-Fejérvárra (azaz Gyulafehérvárra) és a katolikus püspök *miként tartotta őt fogságban*:

Testis spectabilis ac generosus Joannes Sánta de Tusnád, annorum 42, universorum bonorum in Transylvania episcopatum praefectus et inlyti comitatus Albensis jurator, in praefata domo personaliter repertus et honore requisitus legitime tamen iuratus et examinatus fatetur in genere ad omnia utri puncta taliter: Az utrumban megnevezett üdőben udvarbírája lévén akkori mlgos erdélyi püspök Szalai Sztojka Sigmond Antal ur ő excellentiájának s ugyan akkor említett mlgos püspök úr ő excellentiája nékem méltóztatott parancsolni, hogy nemes erdélyi Fejérvármegyében Károly-Fejérvár alsó várossában az emeritus papok házai felében készíttessenek jó módjával kettős házat, ablakjait vaspántokkal bécsináltatván, az ajtajára is jó zárt s lakatot készíttetvén, a mint hogy aztot az elombe adott parancsolat szerént el is készíttettem, s midön az utrumban megírt tktes nemzetes altorjai Benkő Anna asszonyt tit. imecsfalvi Imecs Damokos uram divortiált feleségét feles fegyveres emberek (kiknek számokra s nevekre nem emlékezem), lábai vasba verve lévén, Háromszékről elhozták volna, említett püspök úr ő excellentiája parancsolatjából a fenn irt és elkészített házba bététttem egy szolgálójával együtt, kinek is őrzésére jó és hív darabontot rendeltem oly instructióval, hogy mindenkor erős és kemény zár s lakat alatt tartsa, híre nélkül onnan kimenni se egyszer, se másszor szabad ne légyen, midön pedig kimégyen is, oly vigyázással légyen, bogy valami úton-módon el ne szökliessék, dolgát végezvén mindjárt menjen vissza a házba s a lakatot ismét vesse fel az ajtóra. De a vasat lábairól sokszor irt püspök úr ő excellentiája parancsolatjából azután leveretttem, minek utánna ő excellentiája jelentette volna, hogy épen nem lett volna szükség egy asszonyságnak a lábaira vasat verettetni, az hozók erre azzal mentették magokat, hogy fenyegette volna őket mlgos I. b. Apor József uram, hogy maga embereivel utjokot megállíttatván, a vasban levő asszonyságot tőlük elvéteti és megszabadíttatja. Mindaddig fogva és rabságban tartatott Fejérvár ott az említett asszonyság, míg maga életének jobbúlását nem ígerte, azt pedig megírvén, reversálissa mellett bocsáttatott el, de minemű költséggel élt fogságában, nem tudom; azt pediglen tudom ellenben, hogy míg Fejérváratt fogságban volt, a püspöki udvar se azalatt az idő alatt, sem pedig azután semmi provisióval hozzá nem volt, sőt a mint emlékezem, csak vízzel és kenyérral kellett magát táplálni egy darab ideig; hihető, hogy valamelyik rajta szánakodó atyjafia segítette, de ki légyen az nevezet szerént, arra nem emlékezem.⁸⁷

⁸⁵ Vajda M. 1992: 136.

⁸⁶ Schram F. 1970. II: 45–50. No. 265.

⁸⁷ Szádeczky L. 1903: 469–471. No. 13.

7.4. A NYILVÁNOS SZÓBESZÉD (HÍRLÉS, KÖZHÍR) JOGI MEGHATÁROZÁSA

Kulcsszavak: szóbeszéd; hírlés; közhír; nyilvánosság

A tanúszedés a nyomozati elvű eljárás alapvető vizsgálati módszere volt, melyben a vizsgálatot végző helyi hatóság nagyban támaszkodott a büntetettre vonatkozó „nyilvános szóbeszédre” (notorietas delicti), másként fogalmazva, a köznép sustorgó pletykáira, híreire.⁸⁸ Ehhez társulhatott a büntetett rosszhírűségének (infamia) döntő kritériuma is. A szóbeszéd következménye lehetett a rosszhírűség (ha volt bírósági szinten a tettesnek előélete), majd ennek közös eredője lehetett a hatóság közbelépése és a büntett kivizsgálása. A XVI. századbeli büntetőjogi kódexek – elsősorban a *Carolina* – a római perjog recepciójára építve kialakították a tanúbizonyítás rendjét.⁸⁹ A *Carolina* tanúbizonyításra vonatkozó rendelkezéseinek tartalmát a kódex egészének perjogi beállítottsága: az erősödő nyomozati elv és a fokozatosan szűkülő vádelv közötti egyensúly határozta meg. Ez az egyensúlyra való törekvés később is megmaradt, így számtalan olyan büntetőjogi elem utal arra, hogy a nyomozati elv legfeljebb jobban uralja a vizsgálati mezőt, de nem szorítja ki teljesen a vádelvű eljárásokat onnan.⁹⁰

A büntett feltárása érdekében a *Carolina* (majd annak minden hazai „utóda”: a *Praxis Criminalis*, I. József perrendtartása, a *Theresiana* és a *Sanctio Criminalis Josephina*) előírta a hivatalból végzendő ténymegállapítást, ennek során tanúvallatásokat is. A *Carolina* 54. §-a szerint a büntett körülményeiről a bírónak a helyszínen (!) kellett meggyőződnie, és „szorgalmasan további kihallgatásokat kell végeznie”. Emellett részletesen meghatározta a tanúbizonyítás kezdeményezésére és felvételére irányuló tennivalókat minden peres félnek (70. §). A *Carolinának* a tanúbizonyításra vonatkozó rendelkezései szabályozták a feleknek a tanúbizonyítás kezdeményezésére irányuló tevékenységét. Ennek során kezdetben a feleket terhelte a tanúvallatás tárgyának meghatározása, a felteendő kérdések írásbeli feljegyzése; a vallatni kívánt tanúk személy szerinti megjelölése, lakhelyük, tartózkodási helyük írásbeli közlése (70. §). Ennek terhére tették át később, a XVIII. században az „utódok” a bírói, nyomozói hatóság vállára és annak ülési helyszínére.

A bizonyítást kezdeményező fél által a bírónak benyújtott írásbeli kérdőpontok (articulus) alapján kialakult az úgynevezett „kérdőpontos” (articulált) vallatás, amely a XVII–XVIII. században is nemcsak a tanú, de a gyanúsított kihallgatásának is alapvető vonása volt, mint ahogy ezt a *Carolinát* követően Carpzov jogkönyve alapján a *Praxis Criminalis* (Art. XXIV. 123. §) is meghatározta.

A feltett kérdőpontok alapvetően a *szóbeszéd* lehetséges köréből merítettek, vagyis igyekeztek eleve kiszűrni a ténymegállapításhoz szükséges kérdéseket, illetve a lehetséges jó válaszok érdekében meghatározták a tanúk körét ugyancsak a sokaságból. A XVII. század végéig ezt a vádaskodókra bízva tették meg, a XVIII. századtól viszont inkább a nyomozó hatóság feladata volt ezen tanúkat megtalálni és a jó kérdéseket feltenni. A boszorkányperekben alapvetően a *hírlés, közhallomás* eseteiről beszélnek a tanúk, amit a maguk tapasztalataival egészítettek ki. Így tett a gróf Festetics Kristóf kezdeményezésére (*instantiájára*) a Verbán János özvegye, Baby Katalin bábaasszony ellen tanúskodó Horváth Mariann is. A tanú a „közhallomás” és a „tudás” alapján állította, hogy Baby Katalin „valóságos boszorkány”. Az alábbi kérdőíven két kérdést tettek fel neki, az egyik egy általános, míg a másik egy nagyon is konkrét ügyet körvonalazott:

1. Tudgya avagy hallotta é a tanú mostanság csurgói fogságban raboskodó Babi Kata másképpen Verbán János özvegye, hogy valóságos boszorkán legyen, és minémű bűbajos varáslásokat követett el, és nemdenem akiket megfenyegetett, azokat a fenyegetés után hidegleléssel és más külömb külömbféle nyavalákkal törette és gyötrette é?
2. Mondgya meg továbbá a tanu az elmúlt tavasz tájban visszafolyói Molnár István Pável nevű szolgáját mi formán változtatta lóvá a fönt írt asszony, minemű helyeken hordozta és lovaglotta, úgy ellenben látta é a nevezett szolgalegény halántékjain a kantár szorongatásból származott vörös helyeket.

A tanú az általános kérdésre ez esetben nagyon is konkrét tapasztalatot mesélt el:

Ad 1. Mind közhallomásból, mind pedig maga tudományából mondgya a tanu, hogy a kérdező punctumban nevezett Verbán Jánosné valóságos boszorkán legyen és valakit megfenyegetett, mindjár nyavalát és betegséget botsátott reá. Ezt onnénd mondja, mert magát is a tanut jelentett Verbánné megfenyegetvén, a jobb felét annyira megbántotta, hogy az ágyból sem kelhetett fel, mindaddig jobb kezével nem bírt, még Kanisai Mihályné által azt nem izente, hogy az tekintetes uraság tisztjeinek, ha meg nem ereszt néki, bémondja. Mely izenetre mindjár

⁸⁸ Szlemenics P. 1836: 205.

⁸⁹ *Constitutio Criminalis Bambergensis* (1507); *Constitutio Criminalis Carolina* (Hals- oder Peinliche Gerichtsordnung) Kaiser Karl V. (1533) Idézi: Glaser J. 1883: 195; Glaser J. 1883. I: 89.

⁹⁰ Katona G. 1977.

másnap említett Verbánné a tanu házához menvén, karját megtapogatta, és ujjait meghuzogatta, mely után azonnal jobban kezdvén lenni, amint beteg ágyából következett első napon föl is kelt. Továbbá még is erősíti vallását, hogy a fent írt raboskodó asszony valóságos boszorkán légyen, mert önnön magától említett Verbánnétól hallotta a tanu, hogy néhai Vugrincsis Jánosra megneheztelvén azon okból, hogy költsön pénzt nem adott néki, testéből szívet kiszakasztotta, és egynéhány nap maga házánál szatyorban tartotta.

A tanú ezt a *hírlést* a mások által mondottakkal (betegágnál tett gyanúkok elbeszéléseivel) egészítette ki:

Említett szegény Vugrincsis fájdalmas betegágyából (mivel teljes gyanúsága megírt Verbánné ellen volt) egy hetest küldött néki szolgálja által, egyszersmind könyörgött is, hogy ne gyötörtetné oly iszonyú kínokkal, és életét még egyszer tartsa meg. Melyre említett Verbánné feleletül adta, már késő a dolog, ha előbb nem tudott gondolkodni, mert a szívet társának adván magával elvitte. Még a szolgálja vissza, vagyis haza sem ért, hogy szegény gazdája meghalálozott. Hogy a föllebb írt mód szerént vesztette el nevezett Vugrincsis Jánost, a tanunak sokszor beszéllette maga jelentett Verbánné, melly alkalmatossággal megfeddette, hogy ily iszonyú és irtóztató dolgot mért tselekszik, s azt többet el ne kövesse. Melyre a raboskodó asszony mondotta, mivel azt még ifjúságában tanulta, azért el nem hagyhatja, és el sem is hadgya.

A hírlést pedig leginkább a tanú és a gyanúsított között zajló párbeszédekkel tették a tanúk még élénkebbé, a maguk szerepét pozitív, a gyanúsított szerepét itt negatív színben feltüntetve:

Utoljára azt is mondja a tanu, hogy jelentett Verbánnéval egyszer beszélgetvén mondotta: – *jaj be nagy ártalmas felhők vannak és járnak, talán ismét Isten ő szent felsége szőlőhegyünket jégesővel fogja látogatni.* De mindaddig fog esedezni és imádkozni, hogy az Úr Isten sok szegények szerentséjére megtartja. Melyre nevezett Verbánné felelte, valameddig ő él, soha senki a jégesőt el nem távoztathatja, mert néki Légrádon sok haragosa vagyon, azért akár imádkozzék akár nem, legkisebb haszna se lészen. Amint is tsak rövid idő múlva kezd a jégeső hajgálódni, a tanu akkor térdre esvén buzgó szívvel az Úr Istennek könyörgött, hogy távoztassa a jeget, de a nagy álomtól elnyomattatván, imádságát semmiképpen el nem végezhetette. Másnap jelentett Verbánné a tanuhoz menvén panaszképpen beszéllette néki, mely nagy álom botsáttatott reá tegnap az imádság közt. Melyre említett Verbánné elnevetvén magát mondotta: – úgy, úgy de még több is lesz olyan.

Végül a „közhír” jellegű eseteket is megerősítette azzal, hogy az asszony – hiába van fogságban – nem tart az uraság úriszékétől és annak törvényétől:

Ad 2. Hogy visszafolyói Molnár István szolgálját lóvá változtatta, azon időben oda haza nem levén magával a legénnyel se beszéllett, azért nem tudhatja a tanu mi formán esett, hanem haza menetelével közhírből hallotta. Úgy ismét újra feddette és intette a fönt írt Verbánnét, hogy mért követ ily halhatatlan dolgot, tudgya azt, ha tekintetes uraság tisztjeinek fülekben mégyen, megfogattatik. Melyre a tökéletlen asszony mondotta, még tekintetes Fesztits uraság bírja a légrádi hegyet, addig semmit sem fél.⁹¹

A közhír és a hírlés hatásaira világít rá Kelemen Kata 1766-ban felvett fenyítőpere. Az egri püspöki úriszéke elé került ügyben a vád azonban nem boszorkányság volt, hanem annak férfiruhával álcázott „eltüntetése”.⁹² Kelemen Kata önvallomása szerint több éven át férfiruhát öltve bujdosott ugyanis az őt ért boszorkányvadás nyomasztó hírlése miatt. Úgy érezte, élete ellehetetlenült, ezért elhagyta férjét és gyermekeit. Vallomásából kitetszik, maga a férj is elfogadta felesége döntését, csendben beleegyezett, sőt a férfiruha beszerzésében ő is segített. Egyszerűbb vagy jobb döntés volt ez, mintha az egész család elhagyta volna a lakóhelyet? – tette fel a kérdést a perszöveget ismertető Bálint Petra, aki a nők férfiként való élésének kora újkori példáit szemlélte.⁹³ Kelemen Kata vallomásából megismerhetjük a motivációkat is:

[M]ost Farsangban múlt hat esztendeje miólta Szent Istványon férjhez mentem, [...] Nagy Mihályon hagytam pedig ell Férjemet, nem azért hogy Férjem lett volna kegyetlen ellenem, hanem hogy Sz. Istványon a sok szót meg úntam hallani, mivel ellenem mondták, hogy én Boszorkánysággal tele vagyok [...] az pedig onnét esett, hogy első gyermek ágyamban panaszkoltam a kisirtetekről, mert András fiammal gyermek ágyat feküdvén szüntelen kőrülettem csengetéseket hallottam azt pedig mások is hallották kőrülöttem, mely miatt én még annyival inkább meg rémültem, a miatt én Boszorkánynak mondatattván reá úntam férjemmel való lakásra, és ell hagytam egyéb okom pedig ennél nem volt a Férjemnek ell hagyására [...] Az Uram Egerben hozott kocsin most múlt Farsang három napja után való Pénteken búzát hozva tudniillik az Egri Piaczra ell adni, á holott néki meg mondtam hogy meddig a rolam költött Boszorkányság nyelveskedése meg nem szűnik, addig magamat bujdosásnak adom,

⁹¹ Bessenyei J. 2000. II: 488–496. No. 159.

⁹² MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766.

⁹³ Bálint P. 2016: 109–110.

melyre az Uram nekem semmitsem szólott, hanem csak meg szomorodott, és mind ketten keseregvén egy mástól ell váltunk. Nem voltam az üdő alatt pedig sehol is szolgálatban, hanem hamvazó hét szombattyán egy ostorosi Juhász Emberrel, aki Misére való pénzt vitt az Egedre fell mentem én is a Remetékhez. Fráter György Remetével szólottam elsöben, a ki tülem egyebet nem kérdezett, hanem csak azt, hogy mit akarok és mért marattam ell az ostorosi Embertől? Akkor mondtam a Remetének, hogy ha be fogadnának nálom maradnék, minthogy úgy is ollyas szolgálatot kerjek ahol magányos Embernél lehetnek Szolgálatomban lenni, be is fogattak és az üdőtől fogvást mindétig náluk voltam, s nékiek főztem, motskos edényeket fell mosogattam, és számárkájok körül jártam. / Hogyan szerezte be a férfiruhát? / [...] Egerben az Urammal együtt vettem a nadrágot, s jól tutta az Uram is, hogy férfi ruhába akarok túlle ell menni, Lábra valót pedig inget ködmönt, sapkát egy flanér Laibit, és egy csuhát onnét hazúl hoztam magammal, abban a ruhában mentem fell és az ostorosi Ember is azt gondolta, hogy én férfi vagyok.⁹⁴

Leleplezése körül azonban már megjelenik a boszorkányságvád és az egedi remetétet kísértő démoni támadások vádja is: „Egyebet nem mondhatok, hanem hogy sok kisirtések hire futamodott, hogy tudniillik az Egedi Remetétet nem csak kisirtik, sőt ütik és verik is, azon gyanúság pedig reám lévén vélték ellenem hogy én legyek a kisirtő, és ijesztő ha nem én nem voltam.”⁹⁵ Az iratanyag rövid beszúrásában olvasható, hogy Kelemen Kata négy korbácsütést kapott, hogy vallja be az állítólagos zaklatásokat, de ő kitarzott amellett, hogy nem követett el ilyet, így csak a férfiruha álca miatt fenyítették.

7.5. A TANÚELBESZÉLÉSEK ADMINISZTRÁCIÓJA ÉS INTÉZMÉNYI FORMÁI

Kulcsszavak: szokásjog; tanúelbeszélés; általános bűnvizsgálat; cirkálás; rontáselbeszélés; maleficium; rontás-vád; mágikus cselekmény; tanúelbeszélések rostája; beszélő közösség

Annak ellenére, hogy az eljárás ódivatú volt, a rendi társadalom privilegizált közösségei – amíg megtehették – ragaszkodtak a szokásaikhoz. Erre Magyarországon éppúgy akadt példa, mint Erdélyben. 1753-ban Nagybánya szabad királyi város február 19. és március 8. közötti időre rendelte el a fertályonkénti (városnegyed), és azon belül utcánkénti vizsgálatot mindazokra, akik valamilyen Isten elleni vétket, bűnt elkövettek, így legyenek akár paráznák, orvosok, lopók vagy boszorkányok, varázslók. Nagybányán tizenhét nap alatt 507 személyt hallgattak ki, akik közül 72-en vallottak a környezetükben tapasztalt boszorkányos hírű asszonyokról, férfiakra és mintegy 76 személyt jelöltek meg valamilyen erkölcsi gyanúval, ebből 38-at boszorkányos és mágikus vétkekkel.⁹⁶

- Primo. Letött hite után vallyá meg a tanú kit tud, látott avagy hallott és nevezetesen kitől, olyan férfi vagy asszony, nős avagy nőtlen személyt, aki Isten törvénye ellen gyanús, feslett, buja társalkodásban, egyszer vagy másszor valakivel elegyítette volna magát itthon vagy uton s abban leledzene?
- Secundo. Kik lehetnek itten ebben a városban vagy legközelebb ebben az utzában is kik a megírt dologban gyanúsok lennének, s kikkel?
- Tertio. Kiket tapasztalt a városban vagy ebben az utzában, kik gyakrabban éjjeli dorbézolásokat, rossz végre gyakorolni szokott, tánczokat s afféle kikötő helyeket tartanának titkon vagy nyilván s minemű személyek szokták az ollyanokat gyakorolni?
- Quarto. Isten ellen való káromkodásokat kiktől s hányszor, mineműeket hallott, kiket tapasztalt inkább akik gyakorolnak?
- Quinto. Tolvajokat, orgazdákat, hegyifa és gyümölcs lopókat, kóborlókat, bolt, karám, aszaló felverőket, egyszóval afféle kárt tevőket kiket tapasztalt a tanú?
- Sexto. *Varázslókat, boszorkányokat, bűbájosokat, akik itt a városban pénzért avagy egyéb adományért mesterkednek, szolgálattokat ígérnek vagy hogy végre is vitték?*
- Septimo. *Nemkülömben afféle más helységeken lakó tudákos asszonyokat, hogy ide a városba avégre járnának, tapasztalt e a tanú s kiket, miképpen társalkodnak nevezetesebben?*
- Octavo. *Vött e észre a tanú hogy az ollyanoknak mesterségeket megtanulásában, követésében, kik igyekeznének avagy tanácsokkal élnének?*
- Decimo. Hát ollyat tapasztalt e, aki vagy gabonából vagy szilvából főzött pálinkát itzénként vagy poltránként, titkon avagy nyilván a városon kívül árult volna?
- Undecimo. Mindezekre kit tud magánál jobb tanút?

⁹⁴ Bálint P. 2016: 109–110.

⁹⁵ Bálint P. 2016: 110.

⁹⁶ Balogh B. 2004: 288–307. No. 50; Kis-Halás J. 2008.

A Nagybányán végbevitt általános bűnvizsgálat (cirkálás) eredményeként a tanúvallomások alapján majd 37 személy akadt fenn a rostán, akik valamilyen mágikus tevékenységük miatt a közösség és a bíróság előtt gyanúsak minősültek, és akiknek egy (kisebb) része ellen a gyanún túllépve büntetőpert kezdeményezhettek. A tanúk a gyanúokaikat sorolták fel a törvényszék által előre megfogalmazott kérdőpontok (utrumok) alapján.

A 38 mágikus szakértő és kliens közül *boszorkánysággal és rontással* (maleficiummal) vádolták meg Erdélyi Jánosné Száva asszonyt, Késcsináló Gáspárnét, a pipázása miatt feltűnő Korcsolyás Mihálynét, Kovács Jánosnét, László Jánosnét és a kovács Tótfalusi Istvánnét; illetve a román Kupsa Mikulájné és Sindrestean Stephan néjének Verva nevű özvegyét. A Rák utcában rontással vádolták Körösi Tamásnét, a Minoriták majorjában lakó, a Felsőhóstátban élő Mocsirán Györgynéről [Béres Györgynéről] pedig azt állították, hogy „ördögöt tart”. A tőkésbányai Horsánét ugyancsak sok tanú tartotta boszorkánynak.

A *boszorkánynak tartott, de konkrét rontásvádval nem illetett személyek* közül a tanúk megemlézték a Felsőbányai utcai külvárosban élő Csuho Mihálynét és egy Anutza nevű román asszonyt, akik Szent György-nap előestéjén füveket szedtek. A már említett Mocsirán Györgyéknél rendszeresen megszállt a lacfalusi néző, Popa Nyikorásza. A Magyar utcában, Munkácsiné házában lakott egy „öreg-” és „tudákos asszony”, a tőkési Horsáné, aki egyben szállásadójának szerelmi varázslásait intézte. Ugyanígy említették a Szatmár és Lakatos utcában dolgozó „csordás társa nényét”, valamint Sánta Mihálynét; a Kispénzverő vagy Zsellér utcában élő „oláh asszonyt”; a Rák utcában élő Körösi Tamásnét; a Híd utcában egy molnárt és a feleségét.

Mágikus büntett többféle is akadt, pénznézés, jóslás, varázslás. a Piac téren tudni vélték, hogy odajár egy asszony, akit „nézőnek neveztek volna”, de ő csak Horsánéval társalkodott, talán épp Munkácsiné szerelmi varázslásairól. *Babvetéssel jósolt* Sándorné; *önöntéssel* a katalinfalusi Pálné. Kolozsiné szenes vízzel végzett ismeretlen célból „bizonyos solemnitasokat”, vagyis gyanús szertartásos mozdulatokat. Tekenővájó Vasziné „bibájoskodott”, és valamilyen varázslást hajtott végre a *Sántha cigányné* is. A bűnvizsgálat kimenetelét sajnos nem ismerjük, a felsorolt majd 37 személy közül csak egy részük került külön eljárással a bíróság elé, a többiek „híre” megmaradt a piactéren és a tanúk egymás közti beszélgetésében.⁹⁷

Hasonló lépésre szánta el magát 1771. december 9–17. között Dés nemesi (kiváltságos) bányaváros magisztrátusa is Erdélyben. Az, hogy ilyen kései időpontban is sor került az erkölcsi bűnözők kiszűrésére és az egész lakosság megrostálására, az minden bizonnyal annak is köszönhető volt, hogy Dés városka nemesi lakói és magisztrátusa foggal-körömmel ragaszkodott a privilégiummal együtt járó önrendelkezés jogához. A székely székek megnyírbált jogai a madéfalvi atrocitást követően (1764) tanulságul szolgálhattak más, a társulásból adódó privilégiummal rendelkező közösségnek is. Idézzük Kiss András a szóban forgó eset kapcsán, aki nagyon plasztikusan mutatta be a generalis inquisitio miatt izgalmi állapotba került várost:

1771. december 9-e és 1772. január 17-e között olyan nyüzsgés lehetett Dés nemes városban, akárcsak egy megbolygatott hangyabolyban. Mindenki tudott valamit, és mindenki tudni akart valamit. Szájról-szájra jártak a hírek, no meg a találgatások, tódítások. Házakban, utcán, korcsmákban és bizonyára vásár- és ünnepnapi templomozás előtt és után is azt hányták-vetették meg a désiek, kiről és mit vallottak a tanúk, illetve kiről fognak még vallani. Az történt ugyanis, hogy a nemes város ülnöke, Néveri György és egyik szolgabírája, Érsekújvári Mihály ebben az időközben 227 tanú vallomását hallgatta meg és foglalta írásba. Ezeknek a tanúknak el kellett mondaniuk mindazt, amit „tudtak, értettek vagy hallottak” a részletesen és körültekintően megfogalmazott 19 kérdéssel kapcsolatban. [...] A városi ülnök és Érsekújvári Mihály városi szolgabíró a 19 kérdőpont alapján 227 tanút vallat arról, hogy a városi közösség életében – megszegve a törvényt és az erkölcsi normákat –, kik és milyen körülmények között vétettek a közösségi rend ellen. [A felvilágosodás hatására az abszolutizmus bölcs és széles látókörű tanácsosok erőfeszítésének köszönhetően – már felvette a harcot a boszorkányüldözések ellen és intézkedéseivel formailag már gátat vetett annak, hogy máglyára juttassák azokat, akiket a közvélemény boszorkányokként tartott nyilván. A felsőbb rendelkezések azonban önmagukban nem voltak képesek világot gyújtani azok tudatában, akik tudatlanságuk, évszázados neveltetésük következtében hittek az ördög fizikai létezésében, a természetfölötti erők érvényesülésében és rettegetek tőlük, így a központi hatalom fékező intézkedései után is a helyi törvénytevők még hosszú ideig igyekeztek „igazságot” szolgáltatni azoknak, akik a boszorkányok „ártásai” ellen a törvényhez fordultak. A dési vállalatpontok megszövegezői is még a helyi közösség erkölcsi mércéjével mértek, amikor az erkölcs dolgában vállalatoknak kötelességévé tették, hogy boszorkányokról is faggassák a tanúkat. Amikor pedig ezek a 12. kérdésként azt kérdezték a tanútól: „Hát bővölésben-bájolásban, ördöggel való cimborálásokban, boszorkányságban kik elegyítették magokat”, nem maradtak el a boszorkányok elleni vádaskodások sem.⁹⁸

⁹⁷ Balogh B. 2004: 288–307. No. 50; Kis-Halás J. 2015; Kis-Halás J. 2017.

⁹⁸ Kiss A. 2004: 213–227, 309–311.

Az „egész lakosság erkölcsének megállapítása végett” történt kihallgatás nem volt előzmény nélkül Dés nemes város történetében. 1740-ben a városi tanács egyhangú egyetértéssel már korábban is elrendelte:

[...] hogy comunis inquisitio peragáltassék nemes városunkban, mindenféle gonoszságok iránt, úgymint paráz-
naság, lopás, gyilkosság, tolvajság, orgazdaság, káromkodás, nyelveskedés, becstelenítés és egyebek iránt.⁹⁹

A városi jegyzőkönyvben vezetett (bemásolt) tanúvallomásokra még a XIX. század végén Kádár József bukkant, ki a vallomások boszorkányokra vonatkozó részeit átadta Vajna Károlynak. A dési boszorkányperek Vajna által közölt eseteit ezért viszonylag korán felfedezte a perkutatást összegző Komáromy Andor is.¹⁰⁰ A dési városi jegyzőkönyvek – három kivételével – az 1940-es években elpusztultak,¹⁰¹ így az érdekes 1771–1772-es bűnvizsgálatnak már csak egy csonka iratban maradt nyomát tudta közzétenni Kiss András. A Vajna által kiemelt akták közül pedig utóbb Szabó T. Attila is közzétett hármat.¹⁰² A vizsgálat tartamára vonatkozóan a fennmaradt csonka vallatási jegyzőkönyvből csak az utolsó kihallgatások napjáról – 1772. január 17-ről – volt biztos tudomása Kiss Andrásnak, de a szövegben feltüntetett következő vallatási napokból kiderült, hogy a tanúkat hét egymást követő hétköznapon hallgatták ki, kivéve a december 13-i Luca napját, amely péntekre esett, és az azt követő szombatot, a december 21-ére eső Tamás-nap szombatját, valamint a karácsonyi ünnepekkel kezdődő hetet 1772. január 2-ig. Mivel a jegyzőkönyvben az első pontosan megállapítható kihallgatási nap keddre esett, feltételezhető volt, hogy ezt megelőzően az első négy tanút a hét első hétköznapján, december 9-én, hétfőn hallgatták ki. Az adott számítás egyben szépen mutatja a tanúvallatáshoz mint törvényszéki *munkához* való viszonyt is. Ennek az adminisztrációs munkának, a tanúelbeszélések rostálásának számtalan, a működést befolyásoló tényezője lehetett. A működés során keletkezett jegyzőkönyvek alapján, amennyiben ezeket a későbbi adminisztráció nem selejtezte le, képet alkothatunk a Mária Terézia korabeli „beszélő közösségek” méretéről, jellegzetes formáiról, a tanúvallatás mint „beszélgetés” körülményeiről.

A beszélők közösségét többféle „rostákkal” körvonalazhatjuk. E szerint jöhet számításba:

- a) Legszélesebb kör: a törvényhatóság területén élők becsült lélekszáma, népessége
- b) Szűkített rosta: a tanúképes szereplők kiválasztása (a kritériumokat a tanúk személyével kapcsolatos részben már kibontottam)
- c) Ebből külön kiválik a valóban beszélők köre
- d) Ebből kiválik a konkrét esetet vallók köre
- e) Ebből kiválik a konkrét esetet alátámasztó gyanúokokra kérdezők különös vizsgálatra megszólított tanúi köre

Hasonló rostán rázták át a gyanúsítottak körét is:

- a) Az általános bűnvizsgálaton tanúvallatás formájában hírbe hozott személyek köre
- b) Ennek különleges változata a csak erkölcsi és különösen a mágikus vétkekre irányuló, de formáját tekintve általános bűnvizsgálatnak tekinthető rosta
- c) A specialis inquisitión eljárás és nyomozás alá vont (vagysis befogott) személyek köre
- d) A nyomozói eljárásban megtörtént (bűnvallomásra felszólított, kényszervallatáson átesett) személyek köre
- e) A bűnösnek megítélt személyek köre
- f) Az ítélet-végrehajtáson átesett személyek köre

Az előbbi példák (a magyarországi Nagybánya és az erdélyi Dés város) alapján beszélhetünk konkrét számokról is, mivel a XVIII. század második felétől számítva statisztikai felmérések és becsült, korrigált számok alapján képet alkothatunk – szűkebb témánknál maradva – a mágikus büntettek „beszélő közösségeinek” becsült méreteiről. Ehhez forrásként felhasználhatjuk a fent ismertetett és feldolgozott bűnperek tanúvallomásainak személyi adatállományát, melyekhez másik oldalon az állami adminisztráció jelentései és népességfelmérései (II. József népszámlálásai) alapján számolt becsült értékek szerepelhetnek ugyanezekről a közösségekről.¹⁰³ **(4. kép)**

A „beszélők közösségeinek” alanyai (tanúk) és tárgya (megvádolt személy) mellett a beszélők közösségének megteremtői valójában a bíróság nyomozati és perbeli szakaszát levezénylők köre volt. Ennek létszámát még pontosabban is megbecsülhetjük, különösen a vármegyei közigazgatásról szóló jelentések alapján. De mielőtt ezt megtennénk, vizsgáljuk meg a törvényszéki munka általános szerepköreit.

⁹⁹ Kiss A. 2004: 213–227.

¹⁰⁰ Vajna K. 1906–1907. II: 311, 314.

¹⁰¹ Pescariu O. 1985: 168; Kiss A. 1996: 108.

¹⁰² Szabó T. A. 1984: 578–580.

¹⁰³ Thirring G. 1938; Danyi D.–Dávid Z. 1960.

a) Az erdélyi praxis

Az erdélyi perek (most kiemelten a kiváltságos szász székek) kihallgatási helyzete a történelmi szakirodalom és a törvényszéki akták alapján a következőképpen rekonstruálható. Alapvetően három intézményi szinten zajlott a nyomozati és a perszak. Fentről lefelé haladva ismertetném az ügymenetben részt vevőket, majd pedig az adminisztráció hálóját.

A legfelső, egyben a harmadik szinten álló bíróságot a királybíró (*Regius Iudex*) és a széki bíró alkotta, akiket majdnem minden protokoll név szerint említett. A királybíró volt a legmagasabb rangú bíró, akit például az erdélyi szász városokban és a székely székekben a magyar király közvetlen képviselőjeként tartottak számon.¹⁰⁴

A második szintet képviselő széki bíró a boszorkánysági-sértési perek folyamán ülnöki funkciót látott el. A „székek” a közép- és kora újkori Erdélyi Fejedelemség autonóm népcsoportjainak a bírósági és közigazgatási egységei voltak.¹⁰⁵

Az első szinten álló falusbíró (*villicus*), vagyis a „Hann” a szászok által lakott Erdélyben a városi és falusi önkormányzat bírósági és közigazgatási meghatalmazottja (helyi előljárója) volt. A székely székekben ennek megfelelő előjárói szintet a lófők alkották. A hivatalos oldalt – az említett bírák mellett – esetenként egy-egy falusbíró is képviselte a perbeli szakaszban.

A bírósági jegyző (*secretarius*) a királybíró szolgálatában állt, tevékenységi köréhez a sértési perek bírósági tárgyalásának jegyzőkönyvbe foglalása, valamint egy küldeményi akta elkészítése tartozott, amely ítélethozatal céljából a magasabb szinten álló tanács elé terjeszthettek.¹⁰⁶ Az írnokok nevei az aktákban rendszerint nem szerepeltek, így származásuk helyének azonosítása mind lokális, mind regionális szempontból nehézkes. A jegyzőkönyvvezetők szociális helyzetét és képzési szintjét illetően csupán néhány feltevéssel élhetünk, ami az íráskép és a jegyzőkönyvvezetés praxisa alapján rajzolódik ki. Biztos latintudásuk arra enged következtetni, hogy legtöbbjük humanista képzésben részesülhetett. feltételezhető a jogi előképzés is, mert a számos latin nyelvű jogi szakkifejezés használata például a XVII–XVIII. századi segesvári és szebeni peraktákban jogi szaktudásra utal. A bírósági jegyzők némelyike magyar nyelvi ismeretekkel is rendelkezett, mivel néhány tanúvallomás a jellemző szász dialektus mellett akár magyar nyelven is feljegyzésre kerülhetett. A tikárok (*secretarii*) az említett nyelvek mellett Erdélyben a felnémet nyelv – mint a kancellária üzleti nyelve –, valamint anyanyelvük, az erdélyi szász dialektus – mely a peraktákban szintén előfordult – tudásáról tettek tanúbizonyosságot. Feltehető, hogy a bírósági jegyzők a hivatalnokok köréből kerültek ki, akik a különböző erdélyi-szász és magyar képzőintézetekben a latin mellett magyarul (sőt esetenként oláhul) is tanultak.¹⁰⁷ A székely székekben az ügyvezetés nyelve jellemzően a latin volt, melyhez a helyi dialektust érteni tudó magyar anyanyelvű jegyzőket alkalmaztak.

Peres félként a vádemelő személy (*actor/actrix*) és a vádlott személy (*inctus/incta*) álltak szemben. Göllner nézete szerint az erdélyi boszorkánysági-sértési perekben vádló személyként az esetek többségében az alsó szociális réteghez tartozó nők – rendszerint özvegyek – álltak a bíróság előtt.¹⁰⁸ Arra a régi kérdésre, amelyet Carl Göllner tett fel, hogy a boszorkányperek esetében a vádló személyek az alacsonyabb rangú vagy a privilegizált rétegekből származtak-e, nem válaszolható meg egyértelműen, mivel a protokollumok ritkán tartalmaznak adatokat a perekben részt vevő személyek szociális státusáról. A „szegény” jelzővel ritkán találkozhatunk. Göllner tézise ellen szól az is, hogy a perakták több esetben tesznek említést „tisztessé” vádlókról, ami a vádló személyeket a polgári réteg hozzátartozóiként azonosítja. Amennyiben férjezett asszonyokat gyanúsítottak boszorkánysággal, úgy őket férjük, ügyvéd (*procurator*, magy. *prókátor*, ném. *Advocaten*) vagy egy törvényes képviselő (*procurator*) képviselte a bíróság előtt.¹⁰⁹ A prókátor egyesítette az ügyvéd és a közbenjáró (*Vorsprechers*, helyi szász dialektusban *Fürsprech*) funkcióját, mivel az ő hatáskörébe tartozott a vitás fél bírósági képviselete és az összes, a per vonatkozásában jelentőséggel bíró nyilatkozat leadása és fogadása.¹¹⁰ Az ügyvéd feladata volt a vitás fél jogi tanácsadása, a jogvita szellemi áthatolása és vezetése, a vitás fél és prókátora számára a jogi következtetések szolgáltatása.¹¹¹

A perek folyamán mindig lényegesen több tanú vallott a boszorkánysággal sértett személy ellen, mint mellette. Szélsőséges esetben egy tanú sem lépett fel a vádló fél érdekében, míg a vádlott fél kijelentéseit akár negyven tanú is megerősíthette. Nem volt egyedi eset az sem, hogy a vádló személyeknek a bíróság előtt tanúk nélkül kellett megjelenniük. A segesvári forrásanyagban legalább hat perben a vád számára egy tanút sem idéztek be.¹¹² Mentésítő tanúkat ritkán hallgatott ki a bíróság. A tanúk rendszerint a peres felek közvetlen szociális környezetéből, többnyire a szomszédság soraiból származtak.¹¹³

¹⁰⁴ Gündisch K. 1993a: 274.

¹⁰⁵ Gündisch K. 1993b: 510.

¹⁰⁶ Werner V. 1965: 3.

¹⁰⁷ Makkai L. 1990: 239.

¹⁰⁸ Göllner C. 1971: 59; Eckardt H.–Stüber G.–Trumpp Th. 1999: 55.

¹⁰⁹ Werner V. 1965: 3; Hagenthurn E. 2005: 15; Hagenthurn E. 2010a: 16, 21.

¹¹⁰ Bühner W. 1973: 231.

¹¹¹ Bühner W. 1973: 231; Hagenthurn E. 2005: 15; Hagenthurn E. 2010a: 16.

¹¹² Hagenthurn E. 2010a.

¹¹³ Göllner C. 1971: 104.

Ha a tanúvallomások során beigazolódott a sértés gyanúja, akkor a bíróság nem volt illetékes az ítélethozatalért, ez esetben a teljes vizsgálati jegyzőkönyvet a tanácshoz (*Magistrat, Senat* = magisztrátus, szenátus), a legfelső végrehajtó szervezethez kellett küldeni. Az ítélethez legalább egy vallomásra volt szükség, melyet nemritkán kínzás útján kényszerítettek ki. A sértési eljárásban alkalmazott jogi alap, az erdélyi századok törvénykönyve (*Eigen-Landrecht der Siebenbürger-Sachsen*, 1583) nem tartalmazott speciálisan a boszorkányságra vonatkozó paragrafust.¹¹⁴ A halálos ítélet, a tűzhalálra ítélet érdekében a német-római császári jog princípiumait (elsősorban a *Carolinát*) alkalmazták.

A boszorkánysági-sértési perek bírósági aktáinak alapvető célja – a per menetének ábrázolása mellett – a bizonyítási eljárás írásos rögzítéséből állt, amelynek alapján a polgármesterből és az esketett polgárokból álló szenátus döntést hozott. A küldeményi akták jogi-pragmatikai funkciója az ítélet alapjainak a megteremtésében rejlett. Ezenfelül csendes tartalékként is szolgáltak az iratok, amelyekbe perújrafelvételek esetén ismét bepillanthattak. Ha a tanács egy vélhetőleg boszorkány ellen az egyértelmű bizonyítékok hiányában nem a halálbüntetést, hanem a kiutasítást szabta ki, a rossz hírben álló személy pedig továbbra is varázslatos tevékenységet folytatott, akkor a sértő személy igénylésére perújrafelvételre kerülhetett sor. Az ilyen esetekben a régi sértési vádakat újból és ismét felgöngyölíthették.¹¹⁵

b) A magyarországi praxis

Magyarország vármegyei – a rendi államigazgatási valamennyi alapegységéhez hasonlóan – a földbirtokosok érdekei által meghatározott módon, Hajdu Lajos jogtörténész szerint „minden racionális rendezési elv vagy szempont mellőzésével” alakultak ki, területileg és minőségében is változó, egyenetlen intézményi hálózatot hozva létre. Ez a töredezett és aránytalan vármegyei hálózat a töröktől való visszahódított területeken ugyanúgy jelen volt, mint a töröktől megkímélt országrészekben.

Azonos jogszolgáltatást ezért az ott élők sem kaphattak. A legnagyobbak vármegyék területe olykor meghaladta vagy megközelítette egy-egy országrész nagyságát is: Bihar 11 082 km², Pest 10 869 km², Bács 10 286 km², Máramaros 9838 km² területtel rendelkezett. Torna megye területe azonban mindössze 620, Esztergomé és Turócé 1120 km² volt, sokkal kisebb tehát, mint a nagy megyék egy-egy járása. Igaz: a terület nagysága önmagában még nem jelenthet leküzdhetetlen gátló tényezőt, legfeljebb a vezetési egységek (mezővárosok, községek) ellenőrzését, a végrehajtás során nyert pozitív és negatív tapasztalatok hasznosítását nehezíti. De ugyanilyen nagy eltérés mutatkozott a többi körülmény értékelésében is.

A megye tisztviselőinek, ezen belül a bíraskodást ellátó törvényszékeknek Biharban 345 ezer, Pest megyében 323 ezer, Nyitra vármegyében 295 ezer emberfő ügyes-bajos dolgaival (panaszaival, törvényszéki ügyeivel, köznyugalmát zavaró sértési és bűnpereivel stb.) kellett foglalkozniuk. Torna megyében viszont csak 15 ezer, Csanádban 26 ezer, Ugocsában 34 ezer, Esztergomban 37 ezer, Turócbán is mindössze 38 ezer volt a XVIII. század nyolcvanas éveiben a megye lakosainak száma; ilyen szempontból tehát összehasonlíthatatlanul nehezebb volt a nagy megyék helyzete.¹¹⁶

A megye nemesi gyűléseinek külön formája volt a bírósági gyűlés, a megyei törvényszék (*sedes judiciaria, sedria*). Ezen eredetileg minden – rendi joggal rendelkező – fizikai vagy jogi személy részt vehetett (az utóbbiak képviselőik útján). A XVIII. század utolsó negyedére azonban – bár formailag továbbra sem akadályozták meg a nemességet a törvényszéki üléseken való részvételben, nem korlátozták az ítélkezési tevékenység nyilvánosságát – a *sedria* munkájában csak a megyei tisztségviselők és a megválasztott (esetleg az adott törvénykezési időszakra kijelölt) táblabírák vettek részt.¹¹⁷ Vagyis a törvényszék részben laikusokból, részben a hazai jogon szocializálódott nemesek választott „szakértői” tagságából állt. Azok a megyék jelentettek kivételt, amelyekben alig élt nemes, ahol a megyei politikában mindössze néhány nagybirtokos akarata érvényesült. Ilyen, a közigazgatás formáit is gyakran mellőző vármegye volt például Verőce vármegye. Talán ezért sem meglepő, hogy innen ismerjük az egyik legkevesebb boszorkányperes iratot is: csupán egy eszéki esetet 1747-ből, Pauković Jován felesége Anica alias Čepina boszorkánysága ügyében.¹¹⁸

Az igazgatási tevékenység megszervezésében a megyei igazgatási vezérkarnak jutott ugyan a döntő szerep, a feladatok maradéktalan és pontos végrehajtása azonban a járási tisztségviselők jó vagy rossz munkájától függött, ezért egyáltalán nem közömbös, hogy kik és hányan tevékenykedtek egy-egy járásban, volt-e közöttük valamiféle állandó (vagy ad hoc jellegű) munkamegosztás, stb. Már a korszakban is felismerték a járási munka fontosságát, ezt tükrözi a közhellyé vált gondolat: a megyei szervezet az önkormányzati tevékenység agya, a járási apparátus pedig e szervezet keze és lába, amely pontosan végrehajtja a centrum (az agy) utasításait. Hozzá kell azonban tenni, hogy nemcsak az igazgatási, hanem a bírósági feladatokra is érvényes volt e tétel: a szolgabírónak a nemesek polgári ügyeiben külön ítélőszéke volt; köteles volt részt venni esküdtjével együtt – mint törvényes tanúság – járása nagy

¹¹⁴ Schuler von Libloy Fr. 1853.

¹¹⁵ Hagenthurn E. 2010a.

¹¹⁶ Hajdu L. 1982: 9–10.

¹¹⁷ Hajdu L. 1982: 12.

¹¹⁸ Bayer V. 1982: 630–653.

birtokosainak úriszéki ülésein; nagy szerepe volt a büntetőügyek tárgyalásának előkészítésében (a járási emberek vették fel a tényállást, ők végezték el a szem- és fültanúk kihallgatását, stb.). A feladatok fontossága ellenére a járási apparátus létszám- és fizetési viszonyai 1780 táján rendkívül eltérőek voltak.¹¹⁹

Valamennyi megye minden járásában a főszolgabíró (*ordinarius iudlium*) irányította a járási tisztségviselők és alkalmazottak munkáját, de a megyei közösség a nagy megyékben évi 400 forinttal, a kisebbekben (például Torna vármegyében) csak 100 forinttal honorálta a munkájukat. Ugyanez a különbség megmutatkozott a szolgabírók fizetésében is. A szervezet összetételét illetően is jelentős eltérések voltak: tizenegy megyében két szolgabíró segítette a munka elvégzésében a járás főbíróját; három megyében viszont nem minden főbírónak volt szolgabírója, és öt olyan törvényhatóság is akadt, ahol a járásokban egyetlen vicejudlium sem tevékenykedett. Ennek azért van jelentősége, mert a felvilágosult abszolútizmus magyarországi uralmának időszakára legtöbb helyütt már kialakult a főbíró és a szolgabíró között egyfajta területi munkamegosztás: a településeket megosztották egymás között, így áttekinthetőbbé vált a feladatok végrehajtása, kevesebb vezetett egység lévén könnyebb volt az irányítás. Ahol viszont a létszámviszonyok ezt nem tették lehetővé, ott a járás területén az összes igazgatási-bírászkodási feladat terhe a főbíróra nehezedett. Nagymértékben fokozta a feszültségeket az is, hogy a nagyobb (vagy létszámviszonyaikat tekintve kedvezőbb helyzetben levő) megyékben a területi munkamegosztás mellett az egyes reszortfeladatokat is külön tisztségviselőkre lehetett bízni, míg a kis megyék járásaiban, létszám és anyagi fedezet hiányában, erre nem nyílt lehetőség. Ezekben a járásokban a főbíró még 1780-ban is mindenese volt: magának kellett gondoskodnia az igazságszolgáltatási teendők elvégzése mellett valamennyi település minden igazgatási feladatának a végrehajtásáról.

Az esküdtek létszámában ugyancsak megfigyelhető a területi igazgatási szervezet XVIII. századi „mozgásának”, fejlődésének minden lépcsőfoka, az a csaknem évszázados fáziskülönbség, amely 1780-ban az egyes megyék között még megmutatkozott: a legelmaradottabb megyetípusnál (például Turóc) a járásban egy főbíró és egy esküdt tevékenykedett; ennél már valamivel előbbre tartott az a törvényhatóság, ahol a főbíró több esküdt támogatta a munka elvégzésében (például Moson megyében); a harmadik csoportba azok a megyék tartoztak, amelyekben az egyik esküdti tisztséget már átalakították szolgabírósággá, de az általános igazgatási-igazságszolgáltatási funkcionáriusok közül még egy-egy főbíró, vicejudlium és esküdt működött csak a járásban. A fejlődés következő fokán azok a törvényhatóságok álltak, amelyekben a főbírók és szolgabírók mindegyike mellett már esküdt tevékenykedett (a vizsgált megyék egyharmada ilyen volt, de a feudális magyar igazgatás „vadonnövekedését” dokumentálja, hogy ezek között megtalálható az ország egyik legnagyobb megyéjének számító Pozsony éppúgy, mint a minden szempontból kicsi Esztergom, illetve Csanád).¹²⁰ A járási igazgatási szervezet nagyságát illetően az ötödik típusba sorolhatók azok a megyék, amelyekben az esküdtek létszáma nagyobb volt, mint a szolgabíróké (például Trencsén és Zemplén, ahol egy főbíró és egy szolgabíró mellett három esküdt tevékenykedett minden járásban); míg a hatodik csoporthoz az olyan törvényhatóságok tartoztak, amelyekben az egyik esküdt már „előlépett” szolgabíróvá (például Zala, Somogy, Nógrád, Borsod stb.). Végül, magasabb szinten, újra létrejött az összhang az intézményesülés útján legtovább eljutott megyéknél, ahol a főbírónak és mindkét szolgabírójának saját, szervezetszerű esküdtje volt (például Bihar, Vas, Pest, Komárom megye stb.). Áttekintéssel ezt táblázat foglalja össze. (5. kép)

Hajdu Lajos vizsgálatai szerint a változás először mindig mennyiségi volt (úgy növekszik a létszám, hogy a legalacsonyabb rangú tisztségviselőből többet állít be a nemesi megye – lásd a II. és az V. típust); majd minőségi változás következett be (a nemesi közösség az egyik esküdti tisztséget átalakítja szolgabírósággá). Ezt a konklúziót azonban feltétlenül ki kell egészíteni két megjegyzéssel. A megnövekedett feladatok ellátását a megye biztosíthatta az igazgatási egységek – jelen esetben a járások – számának növelésével is, tehát nem csak magasabb típus megteremtésével. Ilyen esetekben általános jelenség volt, hogy alacsonyabb típusba soha nem volt visszalépés. Így, ha a IV. járástípushoz tartozó nemesi közösség elhatározta, hogy a megyét az eddigi három helyett négy járásba osztja, ezt a változtatást mindig úgy hajtotta végre, hogy a járási tisztségviselők létszáma és összetétele nem változott.¹²¹

A minőségi változás a megyékben gyakran nem egy csapásra, hanem fokozatosan következett be, ezt világosan tükrözik azok az adatok, amelyek szerint például Nyitra megyében 1780-ban két járásban már egy főbíró, két szolgabíró és két esküdt tevékenykedett, míg a többi három járásban viszont a főbíró és az egy szolgabíró mellett három esküdt dolgozott. Ugyanez volt jellemző Arad megyére is. A járások felében a minőségi változás 1780-ra már bekövetkezett Hajdu Lajos kimutatásai szerint.¹²²

A magyarországi perjog szabályozatlansága, a közigazgatással egybefonódó bírósági szervezet alacsony színvonala a bírászkodás zömét kitevő vármegyei jogszolgáltatás területén sem volt egységes. A felsőbb bíróság által elrendelt, vagy több bíróság, több vármegye területére kiterjedő vizsgálatot táblai jurátus is végezhetett, de ezt a XVIII. század közepén uralkodói rendelet tiltotta el. A szolgabíró és az esküdt által végrehajtott vizsgálat, bár országos tételes

¹¹⁹ Hajdu L. 1982: 81–33.

¹²⁰ Hajdu L. 1982: 32.

¹²¹ Hajdu L. 1982: 486–501.

¹²² Hajdu L. 1982: 32.

jog nem szabályozta, már a XVII. századbeli területi jogforrásokban is szerepelt.¹²³ Miután az egyházi szervek bűnperbeli vizsgálati tevékenysége a XVIII. században gyakorlatilag megszűnt, a hiteles helyek kiküldötteinek részvétele a bűnperek tanúszerzésében eltűnt, a vármegyei jogszolgáltatás keretén belül alkalmazott *collateralis*, majd *magistrualis inquisitio* végrehajtás a szolgabíró feladatkörébe tartozott, aki azt egy-egy esküdttel, hitessel (*legale testimonium*) végezte el.

A városi bíraskodásban a perbeli vizsgálatot többnyire különböző elnevezésű városi tanácsnokokra (szenátor, deputatus) bízták. A vizsgálatokat helyenként egy tanácsnok, más városokban, a *Praxis Criminalis*nak megfelelően, két hatósági személy végezte, amiről a *Theresiana* (Art. 20.) és a *Josephina* (Art. 2. § 25., 26., 27.) is rendelkezett. Szenátor végezte rendszeresen a vizsgálatot az 1780-as évekig Debrecen városában. A kassai városi bíróság gyakorlatában két tanácsnok (*deputierte, inquierens*) által végzett vizsgálatok fordultak elő a XVIII. században.¹²⁴

A tanúkihallgatás helyét célszerűségi szempontok határozták meg. Városokban a kihallgatás többnyire a törvényhatóság hivatalos helyiségében történt; a vármegyei, járási ügyekben, ahol a XVIII. század közepéig a bírói szervezetnek még állandó hivatali helyiségük sem volt, a bíró, többnyire birtokos nemes saját házában (tiszttartói udvarában) folytatta a kihallgatást, ahová a tanút jogilag nem szabályozott módon beidézhatték. De lehetett tanúvallatást végezni a tanú lakóhelyén is, ahol a bírói (nyomozói) személy kihallgatás céljából őt felkereste, legtöbb esetben a falusbíró színe előtt. A tanú házában elvégzett kivételes jellegű eljárást akkor alkalmazták, ha a tanút betegsége ágyhoz kötötte, vagy ha előkelő rendi állása miatt nem tartották illendőnek a beidézését.

A tanúvallatás még a XVII. századi praxisban is lehetett egyszerű tudomásszerzés vagy közös tanúvallatás (*inquisitio communis*). Általában az utóbbi volt a jellemző a boszorkányperekben. Az eljárás megindításának alapja a vármegyei és az úriszéki bíróság előtti perekben az alispán utasítása (*mandatum compulsoriale*), városi bíróság előtti perek esetében a városi törvényhatóság utasítása, magasabb bíróságok előtti perekben a király, kancellár vagy országos főbírák perfelvételi utasítása volt. A per indítására készülő fél – az *accusatorius* eljárási rendszer elvének megfelelően – meg kívánt bizonyosodni a relevánsnak tartott tények jogi bizonyíthatóságáról, ezért, megjelölve a kihallgatni kívánt tanúkat és a kérdőpontokat (*deutrális* pontokat), nyomozati engedélyt (*mandatum compulsoriale*) kért.¹²⁵ Az alispán által a leendő felperes kérvényére kiadott utasítás alapján elvégzett nyomozó vallatás további sorsa is a kezdeményezőjének döntésétől függött.

Mindkét inquisitóról jelentés, „*relatio*” készült. Ennek tartalmaznia kellett a meghallgatott tanúk nevét és legfontosabb adatait, az eskütétel megtörténtét és külön-külön az egyes tanúk előadásait. A két inkvizicionális intézmény közötti leglényegesebb különbség a bizonyításban betöltött szerepükből adódott. Az *inquisitio simplex* vádelvnek megfelelően elsősorban a felperes által bizonyítani kívánt tényekre vagy ténycsoportokra vonatkozott. Célja a felperes tájékoztatása volt az általa megjelölt tanúk meghallgatása útján. A *communis inquisitio* során ugyanazon bíró vagy más hatósági személy, mindkét fél által megjelölt, ugyanazon tanúk meghallgatása útján szerezte be a perben fölhasználható bizonyítékokat. Végrehajtására – éppen tartalmi sajátosságai miatt – már a megindult perben kerülhetett sor.¹²⁶

A tanú vallomásáról rendszerint aláírási címpéldány (*attestatio*), tudósítás (maga a jegyzőkönyv) és/vagy különösen nemesi rangúak esetén bizonyáslevél (*testimonialis*) készült.¹²⁷ A gyanúsított és a tanú nyilatkozatainak eltérő sajátosságai által a vallomásrögzítési metodikát a *Theresiana* szabályozta, amit a rögzített vallomásnak a vallomástevő előtt történő felolvasásával egészítettek ki (Art. 33. § 19.). Ezzel megegyezően nyilatkozott a felolvasás megköveteléséről II. József jogkönyve is (*Sanctio Criminalis Josephina*, Art. 9.).

A vallomások szó szerinti jegyzőkönyvezése az ismételt törvényi és szakirodalmi előírások ellenére a bírósági gyakorlatban rendkívül ritkán valósult meg. *A periratok zömét az uniformizált vallomások jellemzik.* A kérdőpontminták kiadása, a gyanúsított válaszok és nyilatkozatok egységesítését is maga után vont. Még ennél is rosszabb volt a helyzet a tanúvallomások rögzítése terén. Jó esetnek számított, ha a kihallgató saját, gyakran hivatalos jellegű szóhasználatával összefoglalva rögzítette a tanú vallomását. Sűrűn előfordult, hogy a tanúk előadását nem külön-külön, hanem közös vallomásként jegyezték fel, hogy időt vagy papírt takarítsanak meg. Bár a korabeli irodalom rámutatott arra, hogy több személy sem alakilag, sem tartalmilag, de még szóhasználatában sem tehetne azonos vallomást, ezeket a visszaéléseket nem tudták megszüntetni.

A vallomások rögzítésére szolgáló okiratok megbízhatóságának fokozására a XVIII. század végétől kezdve fokozott erőfeszítések történtek. Huszty és Bodó is idéz okiratmintákat erre vonatkozóan. Tétélesjogi források rendelkeztek az okiratok aláíratásáról is. A kérdések és a válaszok gondos, szó szerinti rögzítésének igényét még a XIX. században is többször hangsúlyozták. Zsoldosnak „A szolgabírói hivatal” című művecskéje szerint „kik valamint

¹²³ Kolozsvári S.–Óvári K. 1890. II/1: 84.

¹²⁴ Kállay I. 1996; Mezey B. 2003.

¹²⁵ Huszty I. 1745. Tit. III: 271; Bodó M. 1751: 19.

¹²⁶ Eckhart F.–Degré A. 1951: 135; Vinkler J. 1927: 152, 459.

¹²⁷ Katona G. 1977: 210–211.

egymás szájával nem esznek; egymás nyelvvel sem beszélhetnek”.¹²⁸ Az egyes jegyzőkönyvek végén, majd később minden vallatás végén, illetve az okirat minden lapján is aláíratás kellett az iratokat hitelesíteni. Ezek nélkül az irat legfeljebb a fogalmazvány minőségét érthette el. Ugyanígy mindaddig, amíg alá nem írták a jegyzőkönyvet, a terhelt csupán tárgya volt a kihallgatásnak, azt az „Attestatio” tette hatósági bizonyítvánnyá. Igazoláson a vallatást végző hatósági személyekkel történő aláíratást értették. A vallomásnak a tanú által történő aláíratásáról – mint nem kötelező mozzanatról – a *Theresiana* emlékezik meg (Art. 33. § 19.). A tanúi kezességvétel hitelesítésére a kézvonásokat alkalmazták, ha a tanú írni nem tudott.

A vallatások során készített okiratokon kívül elfogadható volt a tanúk írásbeli nyilatkozata is (testimoniales). Ilyeneket elsősorban a személyes megjelenésre nem kötelezett nemesi származású tanúk készíthettek. Ez a szigorúan vett aláíratás mellett tartalmazta a „formátlan” levelüket, „önkényes vallomásukat”, vagy „vallástételüket”. Esetenként a nemesek az általuk folytatott perben állításaik igazolására nem nemesektől kivett írásbeli nyilatkozatokat is felhasználhattak, például ha a fenyegetéseket, hallomásbeli állításokat, a vád szempontjából fontos állításokat tettek vagy épp nem tettek. Példaként általában olyan szövegeket idézhetünk ide, melyekben a gyanúsított védelmében szólnak meg őt pártfogoló nemesi rangú vagy magas státusú személyek. Ilyen bizonyságlevelet (testimonialis) adott 1759. július 20-án a tápiószzelei ifj. Berkó György köznemes, aki Kovács István gyógyítással foglalkozó „ördögös” ember védelmében tanúsította, hogy a nagykatai „Böcsületes Kovács István Orvos Ember” eddigi orvosi működése eredményes volt. Berkó György a testimonialist azért állította ki, hogy igazolja, őt sikeresen gyógyította meg a nevezett vádlott. Meggyőződéssel vallotta: „[...] ezen becsületes Kovács István nevű orvost tovább is *igaz, jámbor és hathatós embernek* ismerem.”¹²⁹

7.6. A SZEMBESÍTÉS

Kulcsszavak: szembesítés; ráutaló magatartás; fenyegetőzés; jegyzőkönyvi formula; kéthasábos jegyzőkönyv

A gyanúba került személyről a tanúk nemcsak a viselkedéseit, de annak mondatait, fenyegetőzéseit is felidézhatték a vizsgálóbíró előtt. A tanúk által „hallott” szavak pontos felidézése, a tanúvallatási jegyzőkönyvben való rögzítése (írasképpen való kiemelés, idézete) később a perbeli bírák döntését segítette. Ezért ezeknek a felhívó jellegű mondatoknak, dicsekvéseknek, fenyegetőzéseknek nemcsak a tanúk, de a bírák is hangsúlyos jelentőséget tulajdonítottak. A beszédhelyzetek típusai között ezért külön csoportnak tekinthetjük a vádlott dicsekvései, *fenyegetőzései*, félelmet keltő mondatai hatására „helyzetbe hozott” szavakat, szituációkat. Ezek között éppúgy megtaláljuk a pozitív tartalmú mágikus tudással való kérkedést, a gyógyító, boszorkányazonosító tudomány hirdetését, mint ellenkezőleg, a valódi rontó szándékú *ráutaló magatartást*, ez esetben például a fenyegetést.¹³⁰

A *nyíltan megvallott*, a bíróságot is fenyegető rontó, erőszakos magatartásra utal az alábbi példa, amelyben a vádlott maga sorolja fel a mágikus képességeit segítő tárgyakat, a farkassá változást előidéző szíjat és nadrágot. A Liptó vármegyéből származó Pagács Pál nemcsak Penc falu színe előtt, de az 1754-ben Losoncon összeülő Nógrád vármegyei bíróságon is nyíltan vallotta, sőt kérkedett vele, hogy ő „Igenis Fele farkas fele ember”. A pásztorként alkalmazott férfiember tudatosan felépített „állati” alteregójával valódi félelemben tartotta környezetét, sőt – mivel ezt a bíróságon is nyíltan megvallotta – a bírákat is ezzel a ténnyel próbálta fenyegetni, sakkban tartani. Elbeszélésében határozottan állította átalakulási képességét, amit az átváltozáshoz szükséges eszközökkel is hitelesített:

[...] vagyon Penczen Hodos Ferencznél olly sijam mellyet haream kötök azonal elvaltozok, es azt az szijat adtanékem Podrecsanyban mostansag levő Pál nevü ember aki ot pasztorkodott, es mar nyolcz vag kilencz esztendeje miolta azt az szijat hordozom: harmad es negyed napra estve fele szoktam elvaltozni, nem lehet meghint mindennap valtozasom: azon szijam az uj nadragomban vagyon az nadragom penig Tanyiszramban [sic!] az Pitvar Kamaraban, es mikor le akarom vetni levethetem az nadragomot, levetven ismet emberre valtozok amidon penig elvaltozok szinten ugy hallok es eszemen vagyok es mivel megharadudtam nekem nem adtak az mit kertem ezert jöttem Lossonczra Vra hazahoz Lossonczra es ott elvaltozta.¹³¹

A bírák döntésbeli bizonytalanságát oldhatták azok a helyzetek, melyeket már a perbeli szakaszban szerveztek meg. A tanúk és a gyanúsított bíróság előtti szembesítése (szabályai, eljárása)¹³² megvilágíthatták a döntésre összeült tanács szereplőit egy-egy a tanúvallomásban vagy a gyanúsított vallomásban előállt bizonytalanságról.

¹²⁸ *Zsoldos I.* 1833. I: 93.

¹²⁹ Horváth M. F.–Pintér T. 1996: 136–141.

¹³⁰ Ennek nyelvészeti vonatkozásairól: Ilyefalvi E. 2010; Szentgyörgy R. 2013; Berente A. 2017; Varga M. 2018.

¹³¹ Török G. 1959: 278–288; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 537–547.

¹³² Katona G. 1977: 199–201.

A szembesítés alapvető formájának, a vallomások között levő ellentmondások kiküszöbölésére irányuló személyes szembesítésnek (personalis confrontatio) végrehajtását a *Praxis Criminalis*től kezdve szabályozták a magyarországi perjogi források. A személyes szembesítés alkalmazását a *Praxis Criminalis* még a bíró belátására bízta, és annak részletes szabályait ezért nem is írta elő (Art. XXXVI.) A személyes szembesítés részletekre kiterjedő szabályozása a *Theresianában* alakult ki (Art. 35).¹³³ A rendelkezések zöme a legálisan kötött bizonyítási rendszer fennállásának egész ideje alatt végig hatályosult. A személyes szembesítés alkalmazására az elérendő célnak megfelelően Katona Géza szerint sor kerülhetett:

1. a tagadásban levő gyanúsított és az ellene valló tanúk között;
2. a beismerésben és a tagadásban levő bűntársak között;
3. a gyanúsított és a feljelentő között;
4. a fő tényre vonatkozóan eltérően valló tanúk között;
5. a fő tényre megegyezően, de lényeges körülményekre eltérően valló bűntársak között.

A szembesítésre vonatkozó terjedelmes szabályozás súlyponti tételei szerint a szembesítés csak fontos okból volt megtartható. Ennek az elvnek megfelelően a *Theresiana* csupán a fő tényben mutatkozó eltérés esetén tartotta indokoltnak a tanúk és lényeges körülmények különbözősége esetén a gyanúsított-társak szembesítését (Art. 35. § 1.).¹³⁴

[1751, Kiskunmajsa, Jászkun-kerület, Kiskunság] Te Toth Gyurka ismered-e ezen előtted álló vénasszonyt? // Ősmerem jól, mert tavaly esztendőben 1750-ben mintegy Pünkösöd után bizonyos éjszakán Kő kút nevű pusztán sertésekkel hálván hozzám jött ezen asszony még két asszonnal. Ilyen kérdést tettek: – aluszol-e? Mire én feleltem: – nem aluszom. Arra Bosérné azt modotta: – no gyere velünk. Arra én ismét feleltem: – nem megyek bizony én. Így tovább vélek veszekedvén és magamat nékiek nem engedvén erővel felfogtak és elvittek Balota nevű pusztára, legottan egy kút belé mártottak háromszor, és kihúzván ismét engemet egy darabon elvittek. Letévén ottan engemet az Bosérné mellett lévő két asszony így szólott egyike közülük: – mi itt elszálljunk véle. Ugyanazon asszonyok közül egyike azt mondotta: – mi itt elszállnánk, vigyük el. De Bosérné mondá: – ne vigyük el, hanem törjük vagy csontjait szedjük ki.¹³⁵

A szembesítés eredményességét megfelelő előkészítés útján kellett biztosítani a szembesítendő személyek egyéniségének figyelembevételével. Ennek végrehajtásában nem alakult ki egységes gyakorlat. Helyenként a makacsul tagadó gyanúsítottak csak olyan becsületes, szilárd jellemű tanúval történő szembesítését tartották célszerűnek, akit az igazságnak megfelelő vallomástételben a gyanúsított tagadása sem fog megingatni. Érvényesült azonban olyan nézet is, hogy a nemeseknek alacsonyabb rendi helyzetű, illetve a becsületes embereknek rossz híréekkel történő szembesítését a nemesek, vagy a becsületesek iránti tapintatból mellőzni kellett. A szembesítendő személyek előzetes kihallgatása elengedhetetlen volt a szembesítés tárgyát képező kérdőpontok és a szembesítés lefolytatásának megtervezéséhez. Ezen belül is különösen fontosnak tartották a beismerésben levő személy előzetes kihallgatását. Ebben az esetben az előzetes kihallgatásnak az volt a célja, hogy a szembesítendő személy később a vallomását a gyanúsított vagy gyanúsított-társ előtt meg tudja és meg akarja erősíteni.¹³⁶

A szembesítést úgy kellett lefolytatni, hogy kizárólag kedvező hatása érvényesüljön, és ne nyíljon lehetőség a résztvevők kedvezőtlen irányú befolyásolására és a bűntársak közötti illegális összebeszélésre. E követelményeknek megfelelően a szembesítés szoros rendjén belül a gyanúsítottak nyilatkoznia kellett, hogy ismeri-e a vele *szembesített* tanút. Először a terhelő tanú mondta állítását a tagadó gyanúsított szemébe, aki ezután válaszolhatott, közbeszólás, meg nem engedett kérdések feltétele tilos volt. A bűntársak a szembesítés során egymás arcát nem láthatták, a terhelő tanúvallomásból a gyanúsítottra vonatkozó lényeges részeket pontról pontra kellett a szembesítés tárgyává tenni.

A magyarországi jogszolgáltatási gyakorlatban Katona Géza szerint a szembesítések a gyanúsított vallatásának szerves részét képezték. A róluk készített (fennmaradt) feljegyzésekből rendszerint nem tűnik ki, hogy a szembesítést előkészületek előzték volna meg, vagy a szembesítés szigorú szabályok szerint történt volna. A szembesítés lefolyását jegyzőkönyvben kellett rögzíteni. A perjogi források a rögzítést *kéthasábos jegyzőkönyv alakjában vezethették*, ahol az egyes személyek nyilatkozatai mellett magatartásukra vonatkozó észleleteket is közölhettek. Ez az eljárás a formai részekben egységesnek mondható, míg az észleletek jegyzetelésének előírása következetesen *nem* érvényesült. A szembesítést követően a bíróság fontos feladata volt a szembesítés lefolyásának értékelése. Ehhez II. József perrendtartása, a *Sanctio Criminalis Josephina* adott instrukciókat, ahol a gyanúsítottak vallomásának értékelésével kapcsolatos ismeretanyagot a vallomásértékelési szabályokon túlmenően a „tanú szavahihetőségének és

¹³³ *Theresiana* 1769: 98–101.

¹³⁴ *Theresiana* 1769: 98. Art. 35. § 1.

¹³⁵ Bessenyei J. 2000. II: 281–289. No. 136.

¹³⁶ Katona G. 1977: 149.

vallomása minőségének megvizsgálását” írta elő. Ez pedig kiterjedt a személyi alkalmasság, a vallomás tartalma és a szembesítésnél tanúsított magatartás figyelembevételére is. A gyakorlat itt is hagyott maga után kívánnivalót.¹³⁷

7.7. A GYANÚSÍTOTT PERBELI SZEREPE

Kulcsszavak: indiciumtan; gyanúokok; gyanúsított fogalma; csavargó személyek; személyazonosítás; tudakozó levél; bűncselekmény körülménye; szóról szóra elv; kizáró okok; eszelősség

A gyanúsított fogalmát és azokat a feltételeket, amelyeknek alapján gyanúsítottkénti minőségében személyi jogainak korlátozására sor kerülhetett, az alapvető perjogi kódexek, így a *Carolina*, majd a *Praxis Criminalis* (Art. IX.) még nem nyilatkoztak. A *Theresiana* (Art. 23.) „A büntetőeljárás fajtáiról” és a „A bűnvádról” szóló fejezetben (Art. 24.) a perjogi kódexek sorában elsőként szögezte le a gyanúsítottkénti felelősségre vonás feltételeként a „megalapozott gyanú” szükségességét. A *Theresiana* a bűnper általános modelljének a nyomozó vagy inkvizíciós eljárást, azaz a bíróság által hivatalból kezdeményezett pert tekintette (Art. 26.), így a bűnvádas (peinliche Anklage) vád alapján folytatott perek kifejezetten háttérbe szorultak. A *Theresiana* részletekbe menő taxatív felsorolást nyújtott a gyanúsítottkénti felelősségre vonás feltételeiről (Art. 25. § 4.). A „gyanúsított” szerepét pedig, mint jogilag meghatározott intézményt, szervesen beillesztette a bizonyítékok legálisan beszerezhető, de kötött értékelési rendszerébe. Eszerint a gyanúsított intézmény az *indiciumtanon* (gyanúokok) és az inkvizíciós vizsgálat kettős tagozódásán keresztül érintkezett az eljárási rendszerrel.

A *Theresiana* a „gyanúsított” fogalmát a vizsgálat kettős tagozódásán belül a különös vizsgálatához („specialis inquisitio”-hoz) kapcsolta. A korábban, a tanúvallatásoknál már bemutatott specialis inquisitio elrendelésének feltétele volt, hogy legyen az eljárási szakaszban megállapított „gyanúsított” (Art. 25. § 5). Ennek törvényes előfeltételeként a „megalapozott gyanú” szolgált, amelyet gyanúokok (indiciumok) is létrehozhattak (Art. 27. 12. §). A „gyanúsított” fogalmának az indiciumtannal és a specialis inquisitio elrendelésével történő összekapcsolása a hatályos jog területén nem volt hosszú életű, mivel arra vonatkozóan II. József perrendtartása a gyanúsított fogalmának meghatározására újra más módszert alkalmazott, de az indiciumtan inntől kezdve a hazai büntetőjog gyakorlatában tartós lett.¹³⁸

A gyanúsított vallatásának előkészületeivel kapcsolatos feladatokat már az I. József-féle *Bűnvádi perrendtartás* (1707) is rögzítette (Art. V. § 21. és Art. VI. § 4.), kitérve azokra a fontos, tisztázandó kérdésekre, melyeket az alábbiak szerint csoportosíthatunk Katona Géza leírása alapján.¹³⁹ A gyanúsított személyével kapcsolatos kérdőpontok (generáliák) körét a kódexek már viszonylag korán és egységesen határozták meg. A generáliák összeállítása törvényileg vagy szokásjogilag meghatározott felsorolások alapján gyakorlatilag nem jelenthetett a bírórészére különösen nagy feladatot. Kivételt képezett az az eset, amikor a gyanúsított kiléte tisztázatlan volt. Ekkor a bíró előtt kettős feladat állott.

Elsőként a tettes személyével összefüggő mozzanatokot kellett áttekintenie a bírónak. Fontos volt megállapítania, hogy a tettes feltehetően egyedül vagy társakkal követte-e el a bűntettet? Rosszhírű személy-e, vagy most először került a törvénnyel szembe? Milyen a társadalmi helyzete? Értékelhetően bolond-e vagy épeszű? Ezt szükséges volt meghatározni éppúgy, mint a tanúknál azok kilétét: nevét, korát, vallását, családi jogállását, születési helyét, korábbi tartózkodási helyét, jelenlegi lakhelyét, társadalmi státusát, hogy a bíró értékelni tudja a gyanúsított szerepre való alkalmasságát.

a) *Ismeretlen, csavargó gyanúsítottak* esetében „szorgalmas nyomozás” után meg kellett állapítani a gyanúsított és szülei nevét, illetőségi és születési helyét, családi és egyéb viszonyait. Ezekre irányultak a kérdések.

b) A *kétséges személyadatokat* egyházi és földesúri könyvek, anyakönyvek alapján – a másik megadott helyhatóságot értesítve – ellenőrizni kellett. A személyét firtató kérdések (generáliák) kapcsolatba hozhatók a gyanúsítottnak a bűnperben betöltött szemletárgyi funkciójával is, amit leginkább a boszorkányperekben érhetünk tetten.¹⁴⁰

Másodsorban tisztázni kellett az ügy tényállásával összefüggő tárgyi mozzanatokot. Vagyis a gyanúsítottól mindenképp meg kellett kérdeznie, hogy a bűntettet „hol?” (lakóhelyen, megszentelt helyen, vagy éppen fordítva, valamilyen „züllött” helyen) követték el. Ugyanígy fontos volt megtudni a „mikor?” (éjjel-e vagy nappal) kérdésre a választ. Végül a tényállást „hogyan, milyen módon?” (titokban vagy nyíltan, erőszakkal vagy anélkül) követték el?

¹³⁷ Katona G. 1977: 149.

¹³⁸ Katona G. 1977: 159.

¹³⁹ Katona G. 1977: 158–165.

¹⁴⁰ Glaser J. 1883: 230.

A gyanúsítás folyamatát plasztikusan megjelenítő eset Paczalai Jánosné Tamás Zsuzsáé. 1739 júliusában, a nagy pestis hónapjaiban, a dunaszentgyörgyi prédikátor azzal vádolta meg a faluban csak öt éve élő bábát, hogy félrehúzta a prédikátor szolgálólányának a száját. Állítását senki sem kérdőjelezte meg, a rontás híre pedig szertefutott. Mindezt a híresztelést mint nyilvános szóbeszédet a szolgabíró Czompó József is megerősítette, amikor a pestis után, 1741. február 17-én kihallgatta a simontornyai tömlöcbe szállított Tamás Zsuzsát:

Miért fogattattál megh? // Azért, hogy azt gondolták Sz. Györgyiek, hogy Sz. Györgyi Praedikator szolgálójának a száját én husztam félre, de én nem cselekettem.¹⁴¹

Ugyanekkor fogták el Dunaszentgyörgyön Boda Kata fiatalasszonyt is, aki, mint Tamás Zsuzsa gyógyító társa, részt vett a félrehúzott szájú szolgálólány gyógyításában. Boda Kata így mondta el a bíróságnak az 1739. évi első kényszerítésük körülményeit:

Miért fogattattál megh? // Azért hogy valamely gyökeret melynek olyan levele vagyon, mint Sz. György virághnak, és ennékem Sz. Györgyi kanász felesége atta, Paczalinénak, ki most velem együtt foghsághban vagyon kirésére, hogy aval mostani ugyan Sz. Györgyi Praedicator szolgálójának félre húzott száját megh gyógyéthatná, attam.

Tamás Zsuzsa rossz híréhez az is kellett, hogy, mivel csak öt éve lakott Dunaszentgyörgyön, a vármegyei hatóság *tudakozó levelet* küldött a születési helyére, mert ki akarták deríteni a személyazonosságát. A levél a tomboló pestisjárvány közepette érkezett meg a Győr vármegyei Pérről. Ennek a levélnek a története az 1741. februári tanúvallatásokban is terítékre került. Maga a falu jegyzője számolt be arról, hogy amikor a levelet átvette, az asszonyt a falu nemesi közösségének hadnagya és a prédikátor színe elé idézték. Ezt a levelet az asszony előtt felolvasták, annak nem kis bánatára. Botka Ferenc így mesélte el a felolvasás pillanatát:

[...] Paczalai Istvánne, ugy mint Tamás Susa felől, az el mult 1739dik Esztendőben, az Helségnek suspitioja lévén el küldetett, hogy onnant, tudni illik: Pérről, a honnant ide alá vette lakását, hozna Igasságot, és Levelet, miképpen viselte magát, más kép megh nem szenvednék a Faluban, a ki igenis el menvén ugyan Pérről hozott Levelet, melyet a Fátens Hadnagy Uram házánál megh is olvasván, és mivel azon Levelet tellyességgel hellesnek nem látott a Fátens mondván néki, Suska Asszony, ezen levél nem elégséges, nem adnek egy pipa dohánt érette, azért nagyon megh haragudván a Fátensre, a Fátensnek ugyan semmit nem árthatván, hanem 4ed nap mulva, Felesége a Sz. Györgyi Torony alá ment vólna mosni, mihellest oda érkezet, azonnal el eset Lábairól és három egész napigh, mighlen föllül declarált Tamás Susát, suspiciálodván a Fátens hozzája nem ment, és házához nem hajtotta vólna rettenetes fájdalokat szenvedett, mint ha minden csontya öszve törött vólna...

Amikor a levél megérkezett a Tamás Zsuzsára nézve kedvezőtlen hírrel (tudniillik előző lakhelyén sem volt túl jó erkölcsi megítélés), a szóbeszéd felerősödött. A gyanú hálója Tamás Zsuzsa köré egyre szorosabbra szövődött. A levélre, majd pedig a rontásvádra reagálva, és hogy a gyanút (suspiciót) eloszlassa, kényszerítéssel ugyan, de megkezdte a megrontott leány gyógyítását:

[...] de mihellest Tamás Susa kertében bizonyos füvet szedvén az Fátens Feleségéhez ment, és kezit reá tette, kente, fente, és kötözte, azonnal megh könnyebbedett Felesége, és harmad, s negyed nap mulva semmi gondgya sem lett, de micsoda sirral, s füvekkel, azt nem tudgya, egyebet pedigh nem adott a Fatens néki, hanem a migh kente, a mit borúl, és egett borúl megh ivot, és a Felesége egy pruszlikot varrot néki, többet semmit nem tud.¹⁴²

Hogy miként esett meg a szolgálólány megrontása, arról a vélemények újfent megoszlottak. Mivel az esetet csak a majd másfél évvel későbbi tanúvallomásokban rögzítették, így csak következtetni tudjuk, milyen hírek és rémhírek szállták meg kezdetben még csak a prédikátor háza táját, utóbb az egész falut. Demeter András ifjú nemesember, aki később a megfogásakor strázsálást is vállalt, és ez időben beszélgetett Tamás Zsuzsával, így emlékezett erre az esetre:

[...] Gyakorta említett Tamás Susát a midön strásálta vólna megh fogatása alkalmatosságával, hallotta a mentional [!] Asszonnak tulajdon szájából azt, hogy minden vesztesekben, gyógyításokban, füvek szedésében, s gyükererek ásásában Boda Kata atta vólna néki egy garasért, a mellyel az után Praedikátor Uram szolgálójának félre húzott száját megh gyógyította, a mi nagyob azt tudakozván tölle, miképpen mentek tehát bé a házban rontani, felevén: van nekünk abban modunk, hogy egy hasadékonis bé mehetünk...

Juhász János (Besse Mihály juhásza), akit úgyszintén kirendeltek Tamás Zsuzsa későbbi befogásához strázsaként, már pontosította, mit mondott vagy mit nem mondott az öregasszony, valamint hogyan vélekedett a gyógyításokban mellé szegődő Boda Katáról:

¹⁴¹ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

¹⁴² Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

Tamás Susa, és Boda Kata megh fogatásokkor a Fátens-is egy kevés ideigh Strása lévén hallotta Tamás Susától, hogy az említett Boda Kata társa egy darab gyükeret adot volna néki, s azal mostanságh-is Sz. Györgyön lévő Praedikátor Uram hajadon szolgáló Leányának félre huzott száját megh gyógyította, azon fogságában-is valahányszor jelen volt, Strásák által examináltatván, másra senkire, egyedül csak Boda Katára vallot, s ezt mondotta, minden vesztésekben gyógyításokban, füvek szedésében, és gyükerék ásásában az említett Boda Katát vallotta társának lenni.

Döme Pál nemesember is a strázsálás idejéről származó elbeszélésfoszlányok alapján emlékezett a prédikátor hajadon lánykájának megrontásáról:

[...] hogy Boda Kata társa lett volna, a mint Praedikátor Uram szolgálóját-is eö rontotta megh, Tamás Susa pedig megh gyógyította, szájából hallotta ezt is a Fatens.

Mindebből már érezzük is azt a hangulatingadozást, amelyben szegény Tamás Zsuzsa lehetett, amikor a prédikátor környezetében lévő beteget kellett kezelnie. Nem tudta, taktikailag mi lenne számára a helyes út, elismerni a gyógyítást, vagy a rontást a társára, Boda Katára háritani, esetleg letagadni a rontás tényét. Nehéz helyzetben volt, mivel szavai a helybéli prédikátor szavai ellenében álltak. Tudnunk kell azonban, amiről a peres iratok nem beszélnek, de amit a helyiek ismertek, hogy a pestistől való rettegés előtti években milyen volt Dunaszentgyörgyön a közhangulat. A falu egyike volt azon tolnai településeknek, amelyek a Rákóczi-féle rebelliót követő években települtek újjá. Egyrésztől visszatért falai közé az a kevés helybéli, aki a gemenci erdőkben húzta meg magát, másrészt bebírták azok a magyar nyelvű nemesek, akiknek volt némi családi kötődése, de a török és a kuruc időket messzebb, Győr és Komárom megyékben vészelték át. Továbbá voltak olyanok, akik a Felvidékről, Nyitra, Bars, Gömör és Komárom vármegyékből érkeztek, azokból a református magyarok által kibocsátó településekről, ahol a túlnépesedés erre módot adott. Az innen érkező magyar nyelvű, etnikumú és református vallású népesség összetartó és némileg zárt tömböt alkotott a faluban. A lakosság 90-95%-a kisnemes volt, akik a mesterembereket, zselléreket csak szükségből és ideiglenesen tűrték meg maguk között. Templomot és iskolát is építettek maguknak már az 1720-as, 1730-as években. Egynyelvűek voltak, maguk között német telepest később sem tűrtek meg, ahogyan erről a nemesi közösség hadnagya 1800-ban nagy büszkén nyilatkozott:

Tiszta magyar nemzet lakja, nem kevert, hanem egy vallásnak. Mind református, inkább nevelkedik, mind fogy. [...] Az helységben nyíllvánságos intézeteken kívül nintsen egyéb, mint helybeli falusi oskola. Ezen helységen az országút nem megyen keresztül, hanem mellett Paksrul Tolnára vezető. A lakosoknak kedves mulatsága az nyugodalombul áll... [...] Egyéb az örege öszve jövén egymáshoz, amidön reá érnek, és az jövendőbeli élelmük sorsárul beszélgetnek. A fiatalága pedig olykor vagy maguknál, vagy másutt tsendes dalolással tölték mulató óráikat. [...] Itt ezen helységünkben [...] majd egészen nemességéül áll. *Ezen helységben orvos nintsen, de amidön megkívántatik nagy olykor, az szomszéd mező várasokbul hozatik. Orvossággal nem igen élünk, mivel jó erőben, egészségben vagyunk, [...] Ami az indulatot illeti, jó indulatunk, jámborok, békességesek, a pert inkább eltávoztatók, mind szeretők vagyunk, másképpen engedékenyek, nem makacsok.*¹⁴³

Törekvőek voltak, és törekvő lehetett a prédikátor is, akit ugyan a perek nem neveznek meg, de egy 1725-ben jegyzett egyházi összeírás alapján talán Kocsy István személyében vélhetjük felismerni a boszorkányozó prédikátort. Utóbb, amikor Tamás Zsuzsát 1741-ben Simontornyán kihallgatták, így reagált a prédikátor rontásvádjaira:

Ki cselekette, vagyis huszta félre, azon szolgáló Leannak a száját? // Nem tudom, én nem cselekettem. // Miért hitak tehát tigid azon szolgáló Leán szájának megh gyógyéttására? // Azért hogy Isten után gyógyéttanám megh azon szolgáló Leannak a száját, de én nem gyógyéthattam meg, mégh mostis félre vagyon huzva; // Többeket ezen szolgáló Leanyon kívül kötöttele, s gyógyéttottále megh? // Kötöztem, Gyermekek ágyban fekvő Aszszonyokat, kikben a mihanya megh indult Petreselemmel, és földi bódza Levelével, azok meghis gyógyultak.¹⁴⁴

Tamás Zsuzsa a minden „kényszer” nélkül megtett vallomásában a prédikátor rontásvádját úgy próbálta meg taktikusan más irányba terelni, hogy egyrészt letagadta, másrészt saját maga gyógyítói praxisáról kívánta a figyelmet elterelni. Azt „Isten után” való gyógyításnak nevezte, másrészt – ha már a rontásvád adott volt – a meggyógyítást épp azért nem vállalta, mert azt rontásnak gondolta, vagyis a kislány továbbra is beteg volt. A prédikátor híresztelése miatt azonban Tamás Zsuzsa már nem tudott a „boszorkány” fogalmi hálójából kiszabadulni. A dunaszentgyörgyiek egyre több gyanús jelre lettek figyelmesek, ami az immár boszorkányhírű Tamás Zsuzsával való hétköznapi párbeszédeikből előtűnt. A sok-sok gyógyításból, kellemetlen bábáskodásból, vagy csak a mindennapi párbeszédekből leszűrt közös interpretáció a falu lakosait épp a pestis utáni hónapokban tette fogékonná arra, hogy a köztük élő,

¹⁴³ Egyed A. 1828/1986: 70–73.

¹⁴⁴ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

számukra kellemetlen és veszélyforrást jelentő asszonyt kiiktassák. Ezért közös akarattal rátörtek az asszony szállására, és „boszorkány”-t kiáltva megkötözték, hogy a hatóság kezére adják. Minderre Tamás Zsuzsának is emlékeznie kellett, mert a későbbi nyomozó hatóság 1741-ben erre külön is rákérdezett:

Ha te igaz, és minden boszorkánság nélkül való Asszony vagy, honnand tudod, hogy Sz. Györgyiek, megh fogásodra igyekeznek, és a mikor hozzád mentekis, mikép tudhattad, meg fogásodban való szándékokat, s mondottad hogy te ugyis tudnád miért jönninek hozzád? // Sem szándikokat Sz. Györgyének, sem hozzám jöveleteket nem tuttam. // Megh fogásod után, honnand volt tehát az, hogy Sz. Györgyiek, a nagy láthatatlan Zörgés, és Csattogás miát, azon szobábanis melyben foghva voltál nem maradhattak? // Nem tudom volte, nem volte, és semmit sem tudok felölle.¹⁴⁵

A megfogás körülményeiről viszont épp az őrzésére és a megfogására vállalkozó tanúk beszéltek. Horváth Pál nemesember, akinek a házában tartották fogva a gyanúsítottat, ekként számolt be a megkötözve vergődő asszony pánikreakcióiról:

Midön pedigh ezen Esztendőben megh fogattak volna nevezet Tamás Susa és Boda Kata, ezen Fátens jelen létiben, szájából hallotta Tamás Susának, hogy minden gyógyításokban, rontásokban füvek szedésében Boda Kata lett volna társa, és soha nála nélkül semmit nem cselekedett volna, de azon alkalmatossággal, mint hogy a Fátens házában lévén Tamás Susa fogva, az Fátens Felesége Ágyához dörgölődöt azonnal oly igen roszu lett az Fátens Felesége, hogy kintelenített kérni a fogságban lévő Tamás Susát továbbis segitene néki, azki-is azon Nap, mikor el vitetett volna Simontornyára hajnalban kéczer bizonyos sirral megh kente, és azt hagyván a beteges Asszonynak, hogy vagyon mégh a Ladában egy kis gyolcs ruhában takarva abbul a sirbol kivel a Praedikátor Uram szolgálója száját gyógyította, azon gyökeret kibő csinálva vagyon Boda Kata atta volna, azal kenneye megh minden testit, és csinályon magának ferdöt abbol a füböl, ki az ágya alat vagyon, mert más képpe nehezen gyógyulna megh, ezeket cselekedvén: a mint az emlitet Asszony mondotta, meghis gyógyult.

Az asszony kétségbeesve fenyegette az őt megkötöző Takács Jánost is. Dühében hangosan és mások füle hallatára „ismerte el”, hogy a rontást ő okozta:

Fátens. Vallya tovább-is a midön Takács János kötözvén szorongatta Tamás Susát, azt mondotta, ne-is kinez hiába, mert ha megh rontottam és a nyakát ki kertemis [!] a Felesednek, nem tagadom, én tekertem ki, de lám megh is gyógyítottam.

A befogást követően az események felgyorsultak. 1740 novemberében Tamás Zsuzsát és Boda Katát elszállították Simontornyára. Amit egyébként maga a gyanúsított is remélt, mert annyira ráijesztettek a helyi nemesek és a strázsa álló férfiak, hogy már azt is jobbnak látta, mint az őt vegzáló és vádolók karmában maradni. Szegény már attól tartott, ott a faluban fogják élve megégetni. Ennek a pánikreakciónak volt tanúja az egyik strázsa, Demeter András:

[...] hozzá adván azon kérdéseket is, ha el visziké eötöt hamar Simontornyára vagy csak Sz. Györgyön egetik megh.

E hosszabban idézett gyanúsítástörténet kitérője után térjünk vissza a vizsgálóbírói szerep általános feladatkörére. A bíró ezek alapján vette sorra azokat a körülményeket, amelyek alapján a gyanú bizonyítását, esetleg erőltetését vagy tökéletesebb megállapítását tartotta szükségesnek megjelölni. Ennek érdekében át kellett tekinteni például a generalis inquisitio során beszerzett bizonyítékokat, a tanúk elmondásaiból következő és rendelkezésre álló gyanújeleket, értesüléseket stb.

A gyanúsított nyilatkozatáról, kényszer nélkül megtett vallomásáról „Examen Rei”, „Examen Benigne”, „Benevolum Examen” elnevezéssel készültek a jegyzőkönyvek. A vallatás rögzítési szabályait részletesen először I. József perrendtartása (*Josephina*, 1707) határozta meg. Előírta a vallatásra vonatkozó adatok feltüntetését, a vallomások „szó szerinti” (szórol szóra) rögzítését és a gyanúsított vallomása esetén a kéthasábos okiratszerkesztési módszer alkalmazását. Az Art. VI. §-a szerint a vallatáson részt vevő írnoknak fel kellett jegyeznie:

- [1] a vallomásfelvételi jegyzőkönyv rögzítésének (examen) évét és napját;
- [2] a jelen levő comissariusok [két bírósági esküdt ülnök és/vagy a jegyző] nevét;
- [3] a gyanúsított nevét;
- [4] a kettéhajtott papír bal oldalán a kérdőpontokat, a jobb hasábjában a gyanúsított választát. Mind a kérdéseket, mind a válaszokat *szórol szóra* kell felvenni.

A „szórol szóra” elv (*Vom Mund in die Feder*) a szász joghagyományból eredt.¹⁴⁶ A harmadik személyben rögzített válaszok a rendtartás szerint nem olyan megbízhatóak, mint az első személyben leírtak, annak ellenére, hogy ezt

¹⁴⁵ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

¹⁴⁶ Hellfeld J. A. 1755: 985.

a gyakorlatban valójában sokszor „helytelenül” megtették. A gyanúsított személyével, személyi tulajdonságaival kapcsolatban a perjogi kódexek kevés követelményt állítottak. Nem állapították meg egyértelműen a büntetőjogi beszámíthatóság életkori határait, vagy a bizonytalan tudatállapotból eredő korlátozások feltételeit.

A *Theresiana* például egyáltalán nem tárgyalta a gyanúsított személyi tulajdonságainak figyelembevételét, és csak más helyen (Art. 38. § 11.) utalt arra, hogy például a tortúrát nem lehet tizennégy éven aluliakon alkalmazni, helyette az azzal való *fenyegetés* használandó. Tilos volt a gyengeelméjűek és az elmezavartak tortúráztatása is, vagy épp gyanúsított értékelése (*Sanctio Criminalis Josephina*, Art. 8. § 116.). A büntetőjogi cselekvőképesség hiányát az életkor vagy az elmeállapot kapcsán a jogrendszer kétségtelenül elismerte, de ezt csupán az enyhítő körülmények között tárgyalta. Így olyan, mai értelemben vett abszurd helyzet is előállhatott, hogy amíg a tanúzás alól az elmezavartakat és elmebetegeket mindvégig kivették, a gyanúsítottak körében bent maradtak egészen a *Sanctio Criminalis Josephina* (1787) bevezetéséig. Álljon itt egy példa egy eszelősséggel gyanús személy meghallgatásáról:

[1778, Szőlősgyörk, Somogy vármegye] Volt e néked Szőlős Györkön házad? // Nem volt, hanem minditig, kivált nyáron az Szőlőmnél laktam.

Tartottál e valami képpet az pinczédnél akiben hittél, vagy reminsigedet tetted hogy segíteni fog? // Az Istenben vettem, másban nem volt semiben is reménségem.

Hát ezen faragot kippet mirt tartottad az pinczédnél nagy röjtök helyen? // Igaz, hogy én csináltam, de csak az nagy gondolkodásombul csináltam, mivel éczaka az pinczémnél olly nagyon kinoztak, hogy az föld is rengett alattam. Kik kinoztak és miképpen, beszéld el? // Én nem tudom, mi volt, hanem aki kinozott, asszony kipiben jött hozzám és rettenetes nagy szemirmetes teste volt, maga is nagy volt és minditig fuitogatott fektemben.

Erre az faragott képre miért tekerted az zsineget és az lánczot? // Tudgya Isten, csak reá tekertem és facsartam.

Mirül gondolkodtál, hogy ezen faragott képpet csináltad? // Tudgya Jesus Kristus, mirül gondolkodtam, de leg inkább azért csináltam, hogy azt gondoltam, hogy vagy jobban kisirtenek, vagy pediglen el hágy az kissirtet.

Hát mégis volt ezen faragott képben reminséged? // Igazán meg vallom, hogy azért csináltam ezen képpet, hogy azt gondoltam, hogy mesterséggel rontottak meg, s én is az mesterségit azt tartottam, hogy ezen mestersiges képp csinálássalommal ell ronthatom.

Iczaka e vagy nappal leginkább szoktál gondolkodni? // Mind éczaka, mind nappal gondolkodtam, de mégis csak éczaka kinozott az kisirtett, úgy annyira, hogy másnap semmihöz sem volt kedves s mindenemet ell szórtam, s addig nem szüntem meg, magamhoz valamennyire nem tértem.¹⁴⁷

7.8. A GYANÚSÍTOTT SZEMÉLYÉVEL KAPCSOLATOS KÖVETELMÉNYEK

Kulcsszavak: gyanúsított személye; személyiségtípusok; istentelenek; megátalkodottak; fecsegők; tébolyodottak; beismerés; beismerés hiánya; tagadás; beismerés visszavonása; személyazonosítás; társadalmi státus

Az inkvizitórius perjog és a XVIII. századi gyakorlat igyekezett kategorizálni a vallomástevő gyanúsítottat. A kihallgatási módszerek alapján az alábbi kategóriákat különböztették meg: 1. „istentelen”; 2. „megátalkodott”; 3. „fecsegő”; 4. „együgyű”, „tébolyult”.

1. Az *istenteleneket* tekintették a legmegrögzöttebb bűnözőknek, akiknek kihallgatásához lelki módszerek helyett a szigort javasolták, mert megtörésükben nem reménykedtek. Az „istentelen és gonosz indulatból” elkövetett bűncselekmény szófordulatával jellemezték a legkeményebb gonosztevőnek tartott személyeket, függetlenül az épp aktuális bűnminősítéstől. Ilyen megítélés alá esett Halászi Istvánné, akit azért ítéltek halálra 1759-ben, mert egy ebagos (szőrös, aszott, sovány, ezért elváltottnak tekintett) kisgyereket úgy akart meggyógyítani, hogy a kemencébe dugta, és a kisgyerek megégett:

Mikeppen ezen Törvény szine előtt vasson álló minden gonoszságra hajlandó rosz erkölcsökben *megatalkodott Istentelen Rab Személy*, mind Isteni, ugy világhi Törvények büntetéseket vakmerő módon meg vetvén, nem tudatik minémü gonosz indulattul viseltettvén, hihető felebarattyanak ártanni, s ártatlan gyermeket meg ölni, el végzett gonosz akarattul nyilván valo gyilkosságban keveredni, maga jobban tudgya mely ördögi Mesterséggel, Horváth Mátyásné Csicsóban ezen N. Somogy Vármegyei Helységben lakozó Aszszonnak négy holnapi gyenge Kis Gyermekeit tűzön ugy annyira meg égettni s meg süttni, hogy azon ártatlan Gyermekek ezen Babonás Mesterség által okozott nagy fájdalmi miatt rövid üdöre ez világból kiis szöllettatott, s aképpen Istennek méltó haragját mind magára, s mind másokra gerjesztenni nem irtozott. De csak könnyen el lehet hinni, hogy töb hasonló *Istentelensé-*

¹⁴⁷ Kanyar J. 1989: 152–153. No. 63.

geket ördögnek segítségével végben vinni, s az által mind Embereknek, mind javainak gonoszúl ártanni igyekezett, és tellyes életétt az illetin gonoszságokban folytatta, s már élete jobbértása felül semmi reménség nem lehetne.¹⁴⁸

2. A megátalkodott egyéniségről úgy vélekedtek, hogy megtörhető az akarata és beismerésre bírható. Vele szemben a terhelő bizonyítékok hirtelen, meglepetésszerű felmutatásával (*corpus delicti* előtárása), szembesítés alkalmazásával vagy az úgynevezett türelmi próbával, hosszú időn keresztül kifejtett érzelmi ráhatással, vagy az idegek felőrléseként azonos kérdések ismételtetésével igyekeztek a lelki ellenállását megtörni. Schue Jánosné Dierntal Katalint „megátalkodottsága” miatt ítélték máglyára, amit 1743-ban kegyelemmel pallosra változtatva végre is hajtottak.

Miután vádlott A. mint a kinpadon beismerte, mint pedig a bíróság által való újabb kihallgatásánál megerősítette: hogy nem csak a vádlelvélben ellene fölhozott bűbajos cselekedeteket követte el, mellyekkel ördögös és boszorkányi mesterség által az embereknek ártalmat okozott, úgy szinte hasonló mesterséggel azokat meggyógyította, – hanem kézfogás mellett az ördöggel szövetséget kötött a végett: hogy vele társaloghassék s ennek folytán jobb lába talpán az ördög jelét, vagy bélyegét elfogadta, s így szövetségét elfogadván más hasonló ördögös mesterségben megrögzött asszonyokkal éjjeli időben összegyűieketeket tartott, ezekben tánczolás, lakmározás és ivás közbe az ördögét istenének imádtá, és igazi Teremtőjét és Megváltóját megtagadta, és a mi több két Ízben az ördöggel, magjának bevéve mellett testileg közösködött, és így magát valóságos boszorkányá avatta föl. Mivel pedig hasonló kárhozatra méltó, borzasztó és tilalmas cselekedetek mások elrettentő példájára megboszulandók lennének, a vádlott Alperes, mint a főntemlitett módon *megátalkodott boszorkány* igazságosan megérdemlett büntetéséül, és másoknak elrettentő példájára halálra ítéltetik, és a hóhér által elevenen megégetetni, s – eképpen az élők sorából kitörültetni rendeltetik.¹⁴⁹

3. A fecsegő gyanúsítottak vallomásbeli elkalandozásainak megakadályozására közbeeső kérdések feltételét és a kihallgatás rövidebb szakaszokra történő felbontását ajánlhatták. Ilyen fecsegő karakternek tartották a Bátaszék mezőváros előjárósága – később pedig a Szekszárdon ülésező vármegyei ítélőszék – által perbe fogott Frekkin Éva cigány leányt 1782-ben. A leányt fecsegéssel, nagyotmondással és hazugságokkal vádolták meg. Évának is csak jó tanáccsal tudott szolgálni végül az őt meghallgató vizsgálóbíró:

[...] de talán csak te álmodol, és amikor lefekszel nem imátkozol, azért olyan bolond álmaid vannak, *de csak imádkozzál, meglátod hogy nem álmodozol olyan bolondságokat.*¹⁵⁰

A gyermekkorú személy büntethetőségét kevésbé szabályozták. Carpsov (*Practica Nova*, III. könyv 143. kérdés) szerint a fiúk a 14. életévüktől, a lányok a 12. életévüktől (vagyis a pubertást követően) voltak felelősségre vonhatóak. Carpsov gyermekekről (*infantiae proximi*) és serdülőkről (*pubertati proximi*) beszélt, előbbieket felelősséggel nem terhelhettek, utóbbiakat viszont enyhébb, javító szándékú fenyítéssel (veréssel) büntethették.¹⁵¹

4. Az elmebeteg (*tébolyult, együgyű, holdós, Lunatica*) gyanúsítottak kihallgatása során az inkvizitorius perjog brutális módszerei helyett nagy fokú tapintatot és belátást javasoltak. A *Praxis Criminalis* a tébolyodottakat csak a tortúra alól vonta ki, de a büntetőeljárásban a büntethetőségük ettől még nem kérdőjeleződött meg. A tortúrát is csak így szűkítették esetükben:

5. § Azonkívül megtébolyodottaknál, bolondoknál és siketeknél, akiktől az igazság jelek révén nem szerezhető meg, valamint nagyon együgyűeknél nincs helye kínvallatásnak [XXXVIII. tc.]¹⁵²

1731-ben Mihálcz József alkirálybíró nevében Bakk Pál széki ügyész vádolta kézdiszentléleki Kozma Simon árváinak jobbagyasszonyát, Izsák Ferencné Pál Annók kézdiszentléleki lakost azzal, hogy a fogságban levő vádlott különböző helyeken káromolta Jézus Krisztust, Boldogságos Szűz Máriát, a szenteket, továbbá bűvös-bájos boszorkányoskodott, erkölcstelenkedett, más gonosz cselekedeteket vitt véghez, többek között egy éjjel az urát is meg akarta fojtani. A vádlott ezen cselekedeteit kész volt bizonyítani, és halálítéletét kérte. A törvényszék azonban nem helyezkedett az ügyész álláspontjára. Például a vízpróbától megmenekült, mert tébolyodottsága miatt az eljárást nem lehetett lefolytatni rajta, ám a tömlöctől nem menekült. Hosszú tömlöc után végül felmentő ítélettel szabadult, ugyancsak a vádlott tébolyodottságára hivatkozva, de ezt is csak azt követően, hogy a pellengéren megszegyenítették és Kézdiszékről örökre számúzték:

¹⁴⁸ Schram F. 1970. I: 565–568. No. 225.

¹⁴⁹ Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 908–912, 640–643.

¹⁵⁰ Szilágyi M. 1987: 444, 504–508. No. 37.

¹⁵¹ Schild W. 2016: 347.

¹⁵² Sugár I. 1987: 250.

Izsák Ferencné boszorkányossága nincs eléggé kimutatva, de bebizonyított tény az, hogy a Jézus Krisztust és Szűz Máriát becstelen szókkal illette, továbbá adtával-teremtettével káromkodott, de négy ember vallomásából azt állapítja meg a törvényszék, hogy a vádlott Izsák Ferencné *néha-néha meg volt háborodva és tibelyedett, azaz tébolyodott elmével volt, és cselekményeit így követte el*. Gonosz cselekedeteiért, tekintetbe véve a körülményeket, fél esztendei tömlöcben tartassék. Ezen büntetésének kitöltése után hóhér által pellengéztessék meg, és a háromszéki főtisztáság által örökre kiűzessék.¹⁵³

Gyanúsítottak környezetében, de még tanúként szólaltatták meg Csikós Ersók tízéves kislányt, aki gyermeki fecsegésével tíz kisújszállási asszonyt kevert gyanúba. Az asszonyok ellen 1749-ben félszáznyi tanút hallgattak ki a leány vádjait ismételve, annak tartalmát sokszor megkérdőjelezve. Ezek a felnőtt tanúk a boszorkányságról semmi újat nem mondtak, ellenben Csikós Erzsébet és társa, Károlyi Anna megbízhatatlanságát – így gyanúsított minőségét – vallották, mondván, hogy a kislány, de különösen az idősebb társa, Károlyi Anna „holdós”, vagyis holdkóros. A jegyző meg is magyarázza: „Lunatica”, vagyis elméjében korlátozott. A tanúk és a bíróság is máshol „tündéresnek” nevezi:¹⁵⁴

Hogy Károlyi Anna olly Nyavalyás s holdós (:Lunatica:) volna, a mikor reá essik, hogy esze nélkül való cselekedeteket, s beszédeket szokott véghez vinni.¹⁵⁵

1756 áprilisában például a Zichy család nagyvázsonyi úriszékén perbe fogott Kiss Éva cselédlányt azért mentették fel a súlyos büntetés alól, mert bár magát a boszorkányok áldozatának tartotta, és a boszorkányok sugalmazására és kényszerítésére gyűjtogatott, de beszámíthatatlansága nyilvánvalóvá vált. Az általa boszorkányként megvádolt személyeket is felmentették, mondván, a lány zavaros beszédei csak képzelgések.¹⁵⁶ A „bolondság” fogalommal azonban egyben a tények enyhítését, nevetségességét, relativizálódását is jelölhették. Olykor a gyanúsított magára a megvádolásra is reflektálva nevezte a tetteit „bolondságnak”, mondván, nevetségességnek tartja az ellene folyó egész eljárást. A boszorkányrepülés tárgyi bizonyítékairól vallotta a hódmezővásárhelyi Linka Mária 1750-ben:

Hát mégh vane több bizonyosságod? // Van Kásánéis. Nagy Pistanak a napa vélem járt Csabára, a hol egy Gödént a réteken dögölve találtunk annak a szárnyábúl való az a Csont, a mellyet trombitának mondanak, mellynek párját adtam Kása Miskának, a kiis mind a kettőt ki vágta a szárnyokból, de az utan töle vissza vette azolta, mióta foghva vagyok, maghánál van, hogy el hozza mutattni és azt mondotta hogy *bolond azis ki azért be adott bennünköt*.¹⁵⁷

1778-ban Somogy megye törvényszékén ítélték a szőlősgyörki Salamon István ellen, aki falujából kivonulva a szőlőhegyen töltötte ideje nagy részét, ott egy faszobrot készített, amelyre zsineget és láncot kötött, hogy a gonoszok ne kísértsék. A szobor nem lehetett túl sikeres, mert éjszaka tovább gyötörték a kísértetek. Ez az eset azért külön érdekes a mi szempontunkból, mert a szemléletváltás átmenetiségére világít rá. A hatóság képviselői bár magát a szerencsétlen embert nem tartották veszélyesnek – mutatva, hogy ők alkalmazkodtak a kor követelményeihez –, a szobortól annál inkább féltek, mondván, az alkalmas a gonosz megidézésére, ezért a büntetőeljárás lefolytatható.¹⁵⁸ 1779-ben pedig az erdélyi Magyarlapádról került Alsó-Fehér vármegye bírósága elé egy Ádám nevű cigány ember lányának ügye, akit a lakosság ördögösnek tartott a szó bűnügyi és orvosi jelentésében is egyaránt, de akit a hatóság csak mint gyengeelméjűt ítélt meg.¹⁵⁹

A gyanúsított személyiségét megrajzoló generáliák, a korszak demográfiai viszonyait, fejletlen személyazonosítási módszereit figyelembe véve nem tölthették be feladataikat. Rendszeresen fordultak elő olyan esetek, amikor a gyanúsítottak valódi kiléte egyáltalán nem, vagy csak a per későbbi szakaszaiban derült ki még az eljárást lefolytatóknak is. A XVIII. század elejétől kezdődően kialakult a kérdőpontoknak olyan sorrendje, amelyet távolról sem az ügy sajátosságai, hanem a Katona Géza szavaival a „mechanikus megszokottság” határozott meg. Az ügyek nagy részében az alábbi, sztereotip jellegű kérdéssor került alkalmazásra:

1. Az alapvető személyi adatokra vonatkozó kérdések. 2. Miért fogták el? (Tudja-e az elfogásának okát, és ismeri-e a bűnösségét, vagy ártatlanságát hangoztatja?) 3. A büntett tényállására vonatkozó kérdések.¹⁶⁰

A gyanúsításhoz mindenképp szükséges volt a beismerésre.¹⁶¹ Az ehhez fűződő bizonyító erő meghatározása megtalálható a perjogi kódexekben (*Theresiana*, Art. 32.; *Sanctio Criminalis Josephina*, Art. 8.) éppúgy, mint a tudo-

¹⁵³ Cs. Bogáts D. 1998: 91–99.

¹⁵⁴ Pócs É. 1986b; Pócs É. 1989a; Pócs É. 1989c; Pócs É. 2009.

¹⁵⁵ Bessenyei J. 1996. I: 486–513. No. 134; Molnár B. 1957: 329–340; Schram F. 1970. II: 440–442. No. 347.

¹⁵⁶ Schram F. 1970. II: 545–559. No. 404.

¹⁵⁷ Schram F. 1970. I: 280–297. No. 95.

¹⁵⁸ Kanyar J. 1989: 152–153. No. 63.

¹⁵⁹ EMSzT I. 1090. [boszorkány]

¹⁶⁰ Katona G. 1977: 184.

¹⁶¹ *Carolina* 22. §. *Dann solt jemandt entlich zu peinlicher straff verurtheylt werden, das muss eygen bekennes oder beweisung beschen*. Idézi Glaser J. 1883: 285.

mányos művekben, például Bodónál.¹⁶² A legtöbb esetben a praxis ezt úgy oldotta meg már az elején, hogy a „miért fogtak meg?” kérdést szegezte a gyanúsítottak. Aki erre (ki-ki vérmérséklete vagy pillanatnyi lélekjelenléte szerint válaszolt) ledermedt vagy hevesen tagadott.

Miért fogattattál megh? // Azért hogy valamely gyökeret melynek olyan levele vagyon, mint Sz. György virághnak, és ennékem Sz. Györgyi kanász felesége atta, Paczalainénak, ki most velem együtt foghsághban vagyon kirésére, hogy aval mostani ugyan Sz. Györgyi Praedicator szolgálójának félre huzott száját megh gyógyíthatná, attam. [1741, Simontornya, Tolna vármegye]¹⁶³

Miért vagy fogva? // Must Mihály nagy-szerindi ember reám fogta, hogy én boszorkány vagyok. [1755, Borosjenő, úriszék]¹⁶⁴

Miért fogtak meg? // Azért hogy a Kanásznét tanítottam mikép etesse meg az Urat. [1758, Keszthely, úriszék]¹⁶⁵

A beismerés hiánya, a tagadás vagy a beismerés visszavonása esetén elviekben nem lehetett elmarasztaló ítéletet hozni. De ha más bizonyítékok rendelkezésre álltak, például a tanúk vallomása vagy a tárgyi bizonyítékok alapján, úgy a beismerést még el lehetett érni a tortúra elrendelésével (*Theresiana*, Art. 32. § 14., 15., 16.). Ekkor a maradék félbizonyítás alapján lehetőség nyílt a torturális vallatás elrendelésére és így a teljes bizonyítottság ismételt elérésére. Ettől minőségileg különbözött az az eset, amikor a beismerés hiánya, a tagadás vagy a beismerés visszavonása ellenére sem állt rendelkezésre egyéb bizonyíték. Ez esetben az elmarasztaló ítélet kimondására nem kerülhetett sor.

A praxis azonban ennél szigorúbb volt. Bodó szerint például – nem ismerve az ártatlanság vélelmét – a vallomás visszavonása esetén mindenkor a tortúra alkalmazását indokolta. Ez egyébként Bodó érvelésében nagyon is logikus volt: álláspontja szerint, mint ahogy a tortúra alatti beismerés nem elég az elítéléshez, ugyanúgy a vallomás visszavonása tortúra nélkül sem elég a felmentéshez.¹⁶⁶ Bodó amúgy itt sem a tortúra hasznának feltétlen álláspontját hangoztatta, hanem a jelen jogszabályok szerint a tortúra jogszerű érvényességét. Fontos megjegyezni, hogy míg a tanúknál kevésbé, itt fontos kritérium volt a tanú vallásának megadása. A gyanúsított személyével összefüggő formulára idéznék néhány példát:

[1741, Tolna vármegye]

Kinek hinak? // Boda Katának.

Hány Esztendős vagy? // Circit. 28.

Micsoda vallásban vagy? // Kálvénista vallásban.

Holy születél az vélághra? // Simontornyán, N. Tolna Vgyében.

[1758, Keszthely, úriszék]¹⁶⁷

Mi neved? // Simonovics Panna.

Hány Esztendős vagy? // Harminczkilencedikben vagyok.

Micsoda hiten vagy? // Papista vagyok.

[1755, Borosjenő, úriszék]¹⁶⁸

Kinek hinak, hová való vagy és micsoda vallású vagy? // Pásztor

Kata, alias Vernek Kata, nemes Bihar vármegyében levő Ugra nevű helységbe való, kálvénista vallású vagyok.

[1761, Győr, város]¹⁶⁹

Mi neved? // Keresztény Pál, 55 esztendős, papista, feleséges, gyermektelen, Győri Új Városban lakik a maga házában.

A „micsoda vallásban, hiten vagy?” kérdés a perjog szerint fontos kritérium lehetett, ami a bűn megítélésében természetesen nem, de annak kegyelmezési gyakorlatában befolyásoló tényező lehetett. II. József türelmi rendelete előtt ugyanis a katolicizmus hegemóniája a törvényszékek működését is meghatározhatta. Törvényszéki szolgálatot vállalók esetében (az ügyvédi munka kivételével) a katolikus hit kritérium volt. Aki a vármegyei adminisztrációban részt kívánt venni, ha nem volt katolikus vallású, esküvel kellett a katolicizmus hitelvének képviselőjét ellátnia. A protestáns többségű szabad királyi városok esetén ez természetesen a törvényhatóságokat nem befolyásolta, de a XVIII. századra még ott is érződött a választott testületekbe való bejutásnál a katolikus hiten lévők helyzeti előnye. Erre Sopron vagy Szeged várostörténete szolgálhat példákkal, de a bevezetőben említett hódmezővásárhelyi események is erre utalnak.

A protestánsok jog előtti egyenlősége formailag ugyan adott volt, de a lehetőségek terén, a jogbiztonság tekintetében másodrangú polgárokká váltak, amit csak a türelmi rendelet tett helyre. A jogszolgáltatás lehetőségei nem azonosak voltak. Miközben a világi bíróságok formailag egyenlő bánásmódot alkalmaztak, ahol legfeljebb a rendi előjog és a vagyon lehetett kritérium, a gyanúsított esetén a hitre, vallásra való rákérdezés mégis azt erősíti meg bennünk, hogy a vallásbéli nézet is fontos kritérium lehetett a gyanú megerősítésében vagy enyhítésében. Vegyünk egy mintát is erre vonatkozóan az 1740–1780 közötti perekből, kizárólag azon forrásokat felfűzve, ahol a benignum examenek alapján a gyanúsított profilja ismert.

¹⁶² Bodó M. 1751: XXXI. cikkely.

¹⁶³ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

¹⁶⁴ Komáromy A. 1910: 567–580. No. 426.

¹⁶⁵ Schram F. 1970. II: 690–691. No. 443.

¹⁶⁶ Bodó M. 1751: 82.

¹⁶⁷ Schram F. 1970. II: 690–691. No. 443.

¹⁶⁸ Komáromy A. 1910: 567–580. No. 426.

¹⁶⁹ Láng B.–Tóth G. P. 2009: 136–171. No. 8.

A gyanúsítottak általános karakterének szemléltetésére itt is a korfa jellegű táblázatot gondolom alkalmasnak. Hogy a szemléletváltást is be tudjam mutatni, két korszakra osztom Mária Terézia uralmának idejét, és a szerint számítom a perbe fogott személyek körét, hogy személyüket a betiltó rendeletek előtt vagy azt követően vádolták meg. Területileg itt most csak két zónát veszek alapul. A táblázat első fele Magyarország, a második Erdély boszorkányüldözésben gyanúsított személyeit összesíti. A korszakok pedig: 1740–1768; 1768–1790. A kor és a vallás %-os megoszlását az összes ismert benignum examen alapján határozhatjuk meg. **(6. kép)**

Ezeknél a példáknál azonban talán fontosabb megállapítanunk, hogy mégis milyen lehetséges korú, nemű és társadalmi háttérű és vallású személyek voltak a korszak perbe fogott áldozatai. Az átlagos profilt ennek megfelelően körvonalazhatjuk is. **(7. kép)**

A korszak tipikus boszorkányvádolt karaktere az öreg, férjezett, helybéli, inkább vidéki, mezővárosban lakó nő, különösen az, aki református vidéken, az ország közepén (Tolna vármegyében vagy Hódmezővásárhelyen, esetleg a Jászkun kerület mezővárosaiban) él. Ugyanez a profil férfiak esetében a kívülálló idegen (koldus, pásztor, vándor, katona), inkább katolikus és egyedülálló, 51–60 éves öreg férfiembert jelöl, aki Nógrád, Turóc és Gömör vármegyékben került bíróság elé. De hangsúlyoznunk kell, a gyanúsítás továbbra is inkább nőket ért (82%).

Ha megvizsgáljuk a közép-európai büntetőperek teljes spektrumát a mágikus és egyben boszorkányváddal perbe fogott személyeket illetően, kiderül, hogy nem, vagy csak igen szórványosan vádolnak idegeneket boszorkánysággal; az esetek elsöprő többségében „a boszorkány saját közösségen belüli ismerős”.¹⁷⁰ Pócs Éva szerint ez törvényszerű: „[...] a kora újkori európai boszorkányság mint csapásmagyarázó és feszültségfeloldó intézmény a közösségen belüli feszültségek feloldására hivatott.”¹⁷¹

Kristóf Ildikó kutatásaira is támaszkodva például Debrecen városának és Bihar vármegyének a boszorkány- és varázslópereiről az alábbi statisztikát állíthatjuk fel. Vizsgálatai szerint, ha abból indulunk ki, hogy a nemzetiségi vagy a vallásbéli hovatartozás alapján határozzuk meg a perben szereplők ad hoc jellegű közösségét, akkor az derül ki, hogy igen kicsi mind a nem kálvinista, mind pedig a nem magyar boszorkány vádlottak aránya a vizsgált területen. Debrecenben az előbbi mindössze 5% (6 fő), az utóbbi pedig csak 4% (5 fő). A vármegyében mindkettő csak 2,2-2,2%-ot tesz ki. Kristóf megállapítja, hogy ennek alapján nem lehet a többségtől ilyen vagy olyan szempont szerint elkülönített, a vallási, illetve a nemzetiségi hovatartozás szerint determinált és külön boszorkánytípusról beszélni. Számításai szerint ugyanilyen arány áll fenn a kárvallottak túlnyomó többségénél is, akik zömében ugyancsak magyarok és kálvinisták voltak. Debrecenben mindössze egy cigány kárvallottat találunk, a vármegyében pedig négy cigányt, két románt és egy német nemzetiségűt, de őket is leginkább a XVIII. század második feléből. Kristóf konklúzióként leszögezi, hogy „a debreceni és Bihar vármegyei boszorkányvádaskodás vallási és nemzetiségi háttere meglehetősen homogén volt, kálvinisták és magyarok között zajlott túlnyomó többségében”.¹⁷² Vizsgálatai szerint mindössze egy, bizonyosan római katolikus vádlotról tanúskodnak a források 1746-ból, a Debrecenben kétszer is a városból való kiűzésre ítélt Kolozsvári Györgynéről, aki azonban, úgy tűnik, nem vallása miatt került vád alá. Sokkal inkább azért, mert feljelentőjét azzal ijesztgette, hogy „a Hóhérhoz megyen, s olyat csinál neki, akitül a lába felzsugorodik”, valamint azért, mert „igen lopósnak” bizonyult, hat évvel ezelőtt ezért tiltották ki Nagybányáról is.¹⁷³ Figyelembe véve, hogy Debrecen és Bihar vármegye lakosságát a hódoltság alatt és után is csekély mértékben lehetett állandónak, stabilnak tekinteni, a periratokból nyerhető azon adatok, amelyek a vádlottak előző lakóhelyéről tanúskodnak, aligha tükrözik a teljes valóságot. Ennek ellenére, ha a perbe fogott szereplőket annak alapján csoportosítjuk, hogy a XVIII. században ismert vádlottak közül hányan voltak úgymond „idegenek”, akkor majd negyedükről egyértelműen kiderül, hogy újonnan beköltöztek, vagyis a közösség szemében kívülállók voltak, más – Csongrád, Szatmár, Szabolcs, Szilágy megyei – falvakból érkeztek.¹⁷⁴ Mindent összevetve az országos átlag és a Debrecenben, Biharban vizsgált átlag nagymértékű hasonlóságot mutat. De ez köszönhető annak is, hogy a boszorkányváddal lefolytatott büntetőperek legtöbbje is ebbe a zónába, a debreceni districtusba esett (Csongrád, Szabolcs, Bihar, Békés, Zaránd megyékben).

A XVIII. század közepi gyanúsítottak többsége (mintegy fele) közrendű volt, de jelentős volt a nincstelen (zselér, koldus, cseléd, lakó, pásztor), és csekély számban nemes is. Nagyon ritka kivételként olyan is előfordult, hogy grófi rangú személy került célkeresztbe, ami már a kortársakban is megütöztetést keltett. 1745. április 22-én Nyitra vármegye törvényszéke tanúkihallgatást eszközölt Vágújhelyen, a Beckón lakó gróf Esterházy Zsófia (báró Révay Jánosné) ellen boszorkánysági gyanú miatt. A Nyitra megyei nemesség prominens tagja elleni vizsgálat önmagában botrány és szégyen lehetett. A tanúk ennek ellenére a beckói illetékességű nemesasszonyról minden, a korban „szokásos” vádat elbeszéltek, aki állítólag boszorkányokkal közlekedett, boszorkánymulatságokra járt, de azért is ma-

¹⁷⁰ Pócs É. 1995; Kristóf I. 1998.

¹⁷¹ Pócs É. 2002: 441–455.

¹⁷² Kristóf I. 1998: 84–89.

¹⁷³ Kristóf I. 1998: Függelék I/131, 133.

¹⁷⁴ Kristóf I. 1998: 84–89.

gához rendelt vénasszonyokat, hogy azok különböző praktikáiban őt segítsék. Mednyánszky báró, aki 1883-ban az iratokat közölte (egyben az iratok tulajdonosa is volt), felháborodott azon, hogy a felvilágosult XVIII. század közepén egyáltalán sor kerülhetett ilyesmire. Természetesen a gyanút nem tudták igazolni, így a vádat ejtették. A karaktergyilkosság azonban már megtörtént.¹⁷⁵

7.9. A GYANÚSÍTOTT ÖNKÉNTES VALLATÁSA

Kulcsszavak: kérdőpontok; csatázó vallatás; önkéntes vallomás; beismerés; tagadás

A gyanúsított vallatásának alapját képező „kérdőpontok” előzetes összeállítását a nyomozati elvet következetesen valló perjogi kódexek hiánytalanul előírták.¹⁷⁶ A gyanúsított vallatásánál alkalmazott „kérdőpontok” – hasonlóan, mint a tanú kihallgatásánál – két fő részből, a személyi adatokat tartalmazó generaliakból és a büntettre vonatkozó, tényeket felgöngyölítő interrogatoriákból álltak. Ezeket az előírásokat a *Thesiana* azzal egészítette ki, hogy megkövetelte a rögzített vallomás felolvasását a vallomástevő előtt. A periratok zömét az uniformizált terhelti vallomások jellemzik. A kérdőpontminták kiadása a gyanúsított válaszok és nyilatkozatok egységesítését vonta maga után.

A kérdőpontok (interrogatoria) összeállításának különös szabályai alakultak ki a büntársak vallatása során. A *Praxis Criminalis* a büntársakra vonatkozó vizsgálat során alapvető követelményként az általános jellegű kérdésfeltételt jelölte meg (Art. XXXII. § 7.). A XVIII. századi perjogi források a fontosabb bűncselekményekre vonatkozóan külön is közölték a gyanúsítottak kihallgatásánál alkalmazandó „Interrogatoria” mintáit. A kérdésekkel szemben támasztott általános követelményeket a *Thesiana* (Art. 31. § 22.) az alábbiakban foglalta össze: 1. A kérdéseket tömören, érthetően kell megfogalmazni. 2. Minden egyes kérdés csupán egy-egy körülményre vonatkozzon. Kifejezetten tiltotta a mentőkérdések feltételét I. József *Bűnvádi perrendtartása* (Art. VI. § 4.). Ezt a nyílt megkülönböztetést II. József büntető kódexe számolta fel.

A perbeli vizsgálat kettős, generalis és specialis inquisitóra történő tagozódása, a gyanúsított vallatása előre elkészített kérdőpontok alapján a bírói szervezettel szemben megvalósíthatatlanul magas követelményeket támasztott. E folyamattal párhuzamosan fokozódtak a vallatási metodika egyszerűsítésére irányuló törekvések is.¹⁷⁷ Ilyen egyszerűsítő törekvések eredménye volt a gyanúsított sommás vizsgálata, amely a XVIII. század elején már szerepelt I. József *Bűnvádi perrendtartásában*. Sommás vallatáson a gyanúsított általános (generaliter) megkérdezése értendő, hogy például beismeri-e a büntett elkövetését, és hogyan jelöli meg az elkövetés fontosabb követelményeit. Az intézmény bevezetését az idézett jogszabály gyakorlatias, de vitathatatlan érveléssel támasztotta alá. Gyakran az ilyen gyors vizsgálat többet kihozott, mint a későbbi eljárás, amikor a terheltnek több ideje volt a büntett elkövetését „hazugságokkal” és „makauskodásokkal” elleplezni (Art. IV. § 8.). A sommás vallatás nem kapcsolódott a specialis inquisitiohoz. Egyszerű gyanú alapján már a vizsgálat kezdetén, a „corpus delicti” megállapításának szakában is végrehajtható volt. Sommás eljárást tortúra közvetlenül nem követhetett, mert a sommás vallatás eredményeként létrejött vallomás eleve bizonyító erővel bírt a *Thesiana* szerint (Art. 31. § 1.) is.

A sommás vallatást követően a bíró előtt a gyanúsított által felhozott tények azonnali megvizsgálása és a bizonyítási anyag első érdemi értékelésének feladata állott. Ha ennek során a bíró úgy találta, hogy a gyanúsított a terhére rótt cselekményt már kezdetben teljes egészében bevallotta, intézkedett, hogy az első beismerés után három nappal újból vessék vallatás alá a beismerés megerősítése (confirmatio, constitutio) érdekében (*Thesiana*, Art. 30. § 10.). A sommás kihallgatás később további vonásokkal bővült. A törvényességi feltétel szerint két tanú jelenlétében kellett lefolytatni; a személyi adatok tisztázása előtt a bírónak el kellett készítenie a gyanúsított személyleírását, személyazonosításának, esetleg szökés esetén postscriptiójának megkönnyítése céljából, mint ahogy erről II. József perrendtartása rendelkezett (*Sanctio Criminalis Josephina*, Art. 3. § 39.).

A gyanúsított vallatása a kérdőpontokban szereplő kérdések alapján folyt.¹⁷⁸ A vallatás konstrukcióját a *Thesiana* szerint úgy kellett kialakítani, hogy a *lányszerűen összekapcsolódó kérdések* egyre élesebbek legyenek, egyre nyomatékosabb hatást gyakoroljanak a vallatott személy meggyőzésére, és „ezáltal őt sarokba szorítva az igazság bevallására bírják” (Art. 31. § 3.). A gyanúsítottat érvek felsorakoztatásával sarokba szorítani akaró, „csatázó jellegű” vallatási módszer alkalmazása esetén a feltett kérdéseknek szükségszerűen tartalmazniuk kellett a gyanúsított meggyőzésére alkalmas, az értelmére ható érveket. Mivel ezeknek a büntettel, illetve általában a bizonyítandó ténynyel kapcsolatban álló körülményeknek kellett lenniük, e módszer alkalmazása ellentétben állt a *Carolina*, illetve

¹⁷⁵ Komáromy A. 1910: 520. No. 407; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 548; Mednyánszky D. 1883: 598–599; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 242; R. Várkonyi Á. 1990: 427; Kulcsár Zs. 1964: 171.

¹⁷⁶ Katona G. 1977: 167.

¹⁷⁷ Katona G. 1977: 184.

¹⁷⁸ Katona G. 1977: 173.

a *Praxis Criminalis* általános jellegű kérdésfeltételre vonatkozó előírásaival. A „csatázó” módszert elsőként ajánló I. József *Bűnvádi perrendtartása* (Art. VI. § 4.) ehhez már mintakérdéseket is ismertetett:

[...] gyilkosságnál: Hogyan tagadhatod az emberölést, hiszen téged véres karddal a holttestnél, vagy annak közelében láttak?

[...] lopás: Te abból a házból, ahol a lopás történt ládával a kezekben szaladtál ki? – Nálad kulcsot találtak.

Példáink a „csatázó” (láncszerűen működő, a beismerést a tagadás tagadásával előhívó) kérdésfelvetésre a boszorkányperekből:

[1741, Simontornya, Tolna vármegye] Ne tagad mert Mohai Janosnak is fiat s többeketis megh rontottal s gyógyítottál, s nevezet szerint kiket vald megh? // Sem nem rontottam; sem nem gyógyítottam.¹⁷⁹

[1750, Hódmezővásárhely, Károlyi család úriszéke] „Ok nélkül nem Lehetett ellene Gyanakodnod, ha csak nem tapasztaltad ötet *ollyan* Aszszonynak lenni”.¹⁸⁰

[1765–1766, Váradolaszi, Bihar vármegye] „Valld meg igazán, *ne tagadd* cselekedetedet: Éczakának idején kiket *marczongáltál és fojtogáltál* és kiknek gyermekeit *rontottad meg* s azután meggyógyítottad?” / „*Ne tagadd*, hogy nyulat és egeret nem csináltál volna, mikor azt mások is látták: vallanád meg azért, kitül tanultad ezt, nem az anyádtul-e, Békés Ersoktul, miképen tanított ez, mond meg?”¹⁸¹

[1768, Karcagújszállás, Jászkun kerület] „*Ne tagadd* Susa, mert te voltál *éjtzaka* az Alföldi János padlásán feje ingbe, gatyába karimátlan fekete süvegbe, és bőrbe?” / „*Ne tagadd* Susa, mert voltál az említett akasztófánál, mind kivel? mit vittetek ell onnét, és mi végre?” / „*Ne tagadd* mert Gyöngyösön is, és másutt is hintegettél valamely port, nevezetesen pedig midőn az őszszel az Investigator Urak Kunhegyesen váltak, és az Helység Házához hivattattál, akkor is vált nálad egy tsomo, a szoknyád kötésében akasztva hátúl, és mire való vált az?” / „*Ne tagadd* mert Gorsás Palnét kényszerítetted, hogy lopjon egy kölyköt a Pető kutyájok alól, aminthogy sok kérésekre megis tselekedte, mivégre kérted tehát azon kölyköt és hová tetted?”¹⁸²

A „csatázó jellegű vallatás” jellegzetesen a személyi jellegű körülményeket vette célpontba. E módszer alkalmazása elválaszthatatlan volt az érzelmi jellegű ráhatástól, és gyakran a gyanúsított többé-kevésbé „szellemes ingerlésébe”, nemegyszer durva sértegetésébe torkollott. Előfordult a jóindulatot tettető rábeszélés alkalmazása is. Boszorkányperekben alapvetően az 1740-es évektől találtam erre példát.

A gyanúsítottvallatás másik módszere, az *ellentmondáskialakítási módszer* lényegesen alkalmasabb volt a bizonyítás előmozdítására. Az ellentmondások feltárására irányuló módszerek közül a korabeli vallatási metodika egyaránt alkalmazta a gyanúsítottnak egyazon vallomásán belül, vagy megismételt vallatása során tett vallomásaik közötti ténybeli ellentmondások, illetve több gyanúsított esetében vallomásaik közötti ténybeli ellentmondások feltárását. Megjegyzendő, hogy az itt feltett kérdőpontok többsége formailag nem kérdés, de a válasz ettől függetlenül valamennyire vonatkozóan negatív volt:

[1728, Bicske, Pest megye] *Ha tehát tudtad*, hogy annak a gyükernek olyan ártalmas ereje vagyon, *miért cselekedted aztat?* Esméred-é azon gyükeret, hogy rontottad meg Bicskeiné asszonyom orrát?¹⁸³

[1741, Simontornya, Tolna vármegye] *Micsoda csontok voltak azok, és honnant tudtad*, hogy Kolos Gergélyek betegségéről valok? // Mégh Leány koromban Győr Várossában, futásomban eszve huszták, és akkor Györi Szekeres István Uramnak bizonyos Török Aszonya volt, az mondotta, hogy száraz fájdalomrol nem volna jobb Szárábanan lévő velőnél, én-is erre nézve szettem Duna mellet a Lo szárazakat, s attam Kolos Gergély gyógyítására.¹⁸⁴

A kihallgatás lefolytatása során nagy súlyt helyeztek a bűnbandák vagy bűnszövetségek belső struktúrájának taktikai feltárására:

[1759, Vaszar, Győr vármegye] Ismered-é Pápán mostanság kolduló Lutor Katát? Mit izent tenéked ezen Lutor Kata, mióta már tömlöcben vagy, s *nemde egyik boszorkányos társad?* // Annyiból ismerem Lutor Katát, hogy Vaszaron is lakott és ott is koldult, de valamint hogy ennek boszorkányságáról legkisebbet sem tudok, úgy társa sem voltam legkisebb részben is.

¹⁷⁹ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

¹⁸⁰ Schram F. 1970. I: 280–297. No. 95.

¹⁸¹ Komáromy A. 1910: 695–708. No. 456.

¹⁸² Szikszai M. 1994: 144–153.

¹⁸³ Schram F. 1970. I: 403–420. No. 345.

¹⁸⁴ Schram F. 1970. II: 484–493. No. 357.

Hát itt veled együtt tömlöcben Horváth Jánost *ismered-e?* Minemű boszorkányságot tud, és ha *voltál-e szövetségben veled?* // Minthogy ezen Horváth Jánosnak fia az én leányomat vette el házastársnak, következésképpen nászom, azért így ismerem, de legkisebb boszorkányságát sem tudom, sem rossz szövetségben vele nem voltam.

Ismered-e az itten tömlöcben lévő Németh Katát, Vaszar helységnek bábáját, minemű boszorkányságát tudod ennek és *minemű gonosz szövetségben voltál veled?* // Jól ismerem, de annak is legkisebb boszorkányságát sem tudom, sem olyan gonosz szövetségben véle nem voltam.¹⁸⁵

A gyanúsított vallatása során a jogi védelmet teljesen kizárták, így a gyanúsított a vallatási kérdőpontokat előre nem láthatta; az ellene tett bejelentés tartalmát nem ismerhette meg; a vizsgálat ideje alatt védő közreműködését nem vehette igénybe. Ezt már az I. József-féle *Bűnvádi perrendtartás* (Art. VI. § 8.) is szabályozta. A gyanúsított befolyásolásának elkerülésére fiktíve megtiltották, hogy a bíró a beismerést kegyelem reményének felkeltésével vagy a gyanúsított megfélemlítésével mozdítsa elő. Ennek ellenére akár erre is sor kerülhetett. 1753-ban Marosvásárhely város Poklos-patakának mellékén végezték ki a boszorkányság bűnével vádolt Oláh Jánost, akit az utókor a Tekergő melléknévvel emlegetett, mivel amikor az ítélet-végrehajtás helyére hurcolták, és a borsószalmából előre elkészült kalibába, vagyis a máglyára kötözték, onnan kiszabadult. Hosszasan üldözték, amikor a hajdúk azt kiáltották neki: – Ne szaladj már Jancsi! Hisz a tűzből megszabadultnak a törvény is kegyelmet ad! Tekergő megállt, elfogták, és az ítélő bírók – szavukat meg nem tartva – újra a még mindig égő máglyára lökték. A morbid történetet még ismert törvényszéki iratok alapján Székely Árpád jegyezte fel 1866-ban.¹⁸⁶ Néhány további példa a gyanúsítottak vallatásáról a boszorkányperekből:

Részben beismerő, részben tagadó jellegű

Kinek hinak? // Boda Katának.

Hány Esztendős vagy? // Círcit. 28.

Micsoda vallásban vagy? // Kálvénista vallásban.

Holy születél az vélághra? // Simontornyán, N. Tolna Vgyében.

Miért fogattattál megh? // *Azért hogy valamely gyökeret melynek olyan levele vagyon, mint Sz. György virághnak, és ennékem Sz. Györgyi kanász felesége attá, Paczalainénak, ki most velem együtt foghsághban vagyon kirésére, hogy aval mostani ugyan Sz. Györgyi Praedicator szolgálójának félre huzott száját megh gyógyéthatná, attam.*

Holy lakik most azon kanászné, ki a gyökeret neked attá, és azt mi véghe kirted tüle? // Nem tudom hol lakik most, és én nemis kirtem tüle, hanem maga attá, mondván, hogy ha gyermekem dagadozó betegséhben essene, aval kenném, talám valami hasznát vehetném.

Kentede tehát azon gyökérral gyermekedet, vagy más cselédet, hányszor, és betegséhbul megh gyógyultake? // Az Uramat talám háramszor, vagy négyszer kentem, kötöttemis, de semmi hasznát nem láttam.

Mennyi ideje, miulta azon gyökeret hozzád vteded, és nálad tartod? // A mult 1740dik Esztendöben midön tudni illik a füvek szoktak virágozni.

Mely tájban ment el az a kanászné Sz. Györgyrül lakoul? // Sz. György nap után, a mult Esztendöben ment el.

Más Embereket kötöztéle, kentele, azon gyökérral, és azok megh gyógyultake? // Soha sem kentem, nem kötöttem, senkitis.

Az olyan megh gyógyultaktul, s nevezett szerént kiktül, minimü füzetist vttél föl? // Semminemü fizetist sem vettem.

Ki kinszerétt, és ki sugarlásából attad magadat kenyisre, kötözésre, és boszorkányos életre? // En magamat nem attam, boszorkányos életre, egyedül akartam volna hogy Isten után azon gyökérral dagadozott Uramat megh gyógyéthattam volna.

Ha nem gyógyétottális másokat, el hihető inkább rontottál, kiket nevezett szerént, és azoknak minimü taghjokat rontottad megh. // Soha senkit sem gyógyétottam, annyivalis inkább nemis rontottam.

Ugyan csak köllött szövetségednek lenni, vagy az ördöggel, vagy boszorkányos Aszszonyokkal, gyökereket tartván magadnak? // Sem az ördöggel sem más boszorkányos Aszszonyokkal szövetségem nem volt.

Kik voltak Társaid, az illen boszorkányos dolgokban? // Senki sem volt, nékem boszorkányos dolgokban társaim.

Hát a Sz. Györgyi Predicator szolgálója száját ki huszta félre? // Nem tudom ki huszta, nemis hallottam, külön más-tul, hanem Paczalinétul [!], midön a megh irtt gyökeret tülem el kirté, elsöben, az Uramat vel megh kenetvén.

¹⁸⁵ Tóth G. P. 2005a IV: 426–472. No. 89.

¹⁸⁶ Székely Á. 1866: No. 23; Fodor I. 1936: 23.

Tagadó jellegű

[1755, Borosjenő, úriszék] Kinek hínak, hová való vagy és micsoda vallású vagy? // Pásztor Kata, alias Vernek Kata, nemes Bihar vármegyében levő Ugra nevű helységbe való, kálvinista vallású vagyok.

Miért vagy fogva? // *Must Mihály nagy-szerindi ember reám fogta, hogy én boszorkány vagyok.*

Micsoda okbul fogta reád? // Oly okbul fogta, hogy engemet éjnek idején látott, de másképpen nem lehet, ha nőtán részeg volt; s hihető, hogy álmában látta.

Tehát boszorkány vagy-é s mikor lettél azzá? // Én boszorkány nem vagyok, boszorkány mesterséget se tudok.¹⁸⁷

Visszavonás jellegű

[1758, Keszthely, úriszék] Mi neved? // Simonovics Panna.

Hány Esztendő vagy? // Harminczkilencedikben vagyok.

Micsoda hiten vagy? // Papista vagyok.

Vagyon Férjed és Gyermeked, és mineve Férjednek? // Vagyon Uram Horváth György nevű, Gyermekem is vagy egy.

Miért fogtak meg? // *Azért hogy a Kanásznét tanéttam mikép etesse meg az Urat.*

Igaz e tehát hogy tanéttad? // Nem tanéttam nemis tudok semit felőle.

Ha nem tanéttad, mire való szerrel uszoltad a Kanásznét? // Semmi szerrel nem uszoltam, hanem azon jelen való szer ora czifrázásra való.

Miért mondottad tehát a Kanásznénak, hogy nincs Esze és nem tud imádkozni, mint a Bako Misnáné, és Dömötör Imréné? // Nem mondottam, hanem az vette a kinek Mariast es forintot adot, annak meg vásárlására.

Kinek adott tehát? lattade, avagy hallottad? // Balás Ferkotul és Szirják Bösétül, hogy az öreg Giboer Ferenczne vasarlott legyen azon a pénzen.

Miért mondottad tovább a Kanásznénak, hogy ha olyan rossz Urad lett volna, ki imádkoztad volna. // Nem mondtam soha néki.

Ha bünösnek nem érezted magadat, miért ugrottál el? // Nem ugrottam fére hanem Rezire voltam Szőlőmhöz, mivel mim vagyok, ottan van.

Nem loptále avagy fajtalan életet nem viseltél? // Soha ezeket nem próbáltam, nemis cselekedtem.¹⁸⁸

7.10. A KÉNYSZERVALLATÁS INDOKA MÁGIKUS BŰN ESETÉN

Kulcsszavak: kényszer nélküli vallomás; kényszervallomás; tortúra; beismerés; *Carolina*; *Carpzov*; *Praxis Criminalis*; gyanúokok

A gyanúsított nyilatkozatának beszerzésére irányuló vizsgálatnak az inkvizíciós bűnperben két alapvető fajtája alakult ki: a jó szándékú vallatás (*examen benevolum*) és a kemény, vagy tortúra alatti vallatás (*examen torturale*). A gyanúsított vizsgálatának általános módszere a jó szándékú vallatás volt. A törvényes, bizonyító erővel felruházott beismerést is elvileg a kényszermentes vallatás szolgáltatta. A torturális vallatás során kikényszerített beismerés csak a tortúrán kívüli megerősítés után minősült törvényes bizonyítéknak.¹⁸⁹

A tortúra a római jog recepciója során a kánonjog kezdetben az egyházi bíraskodást segítő világi küldöttek munkájaként, majd a rendes bíróságok működéseként honosult meg. A tortúra alkalmazása ezért is kezdetben az eretnek (XIII–XVII. század), majd a boszorkányperekben (XV–XVIII. század) volt nélkülözhetetlen, mivel az istentagadás, a varázslat, az ördöggel való cimborálás és más hasonló Isten elleni „halálos bűnök” fantáziadús beismerése kínzással párosított vallatás nélkül nem történhetett volna meg.

A tortúra bevezetésével az eretnekek és boszorkányok elleni perekben az egyházi bíróságok csupán példát mutattak. A tortúra elterjedése – vallási, felekezeti különbség nélkül – szinte valamennyi európai országban arra utal, hogy ezen kényszereszköz iránt ebben az időszakban az uralkodói érdekcsoportok önvédelme céljából általánosabb igény jelentkezett. A tortúra egyrészt az egyházi jog istenítéleteket kritizáló, majd betiltó rendeleteinek hatására alakult ki és a római jognak az egyházi és a világi jogba való beépülésével jelent meg a nyomozati elvet képviselő perjogban. Épp ezért a tortúra örökölte is onnan egyrészt az isteni kinyilatkoztatás lehetőségét a vádlott bűnösségének vagy ártatlanságának kimondásában (vagyis Isten közbeavatkozásának tekintve a bűnösség beismerését vagy

¹⁸⁷ Komáromy A. 1910: 567–580. No. 426.

¹⁸⁸ Schram F. 1970. II: 690–691. No. 443.

¹⁸⁹ Bodó M. 1751: 83; Katona G. 1977: 162.

az ártatlanság kitartó tagadását); másrészt a tortúrát használó perrendtartás elvárta a római jog alapján a *vallomást* és különösen a *beismerés* tényét mint a bűnösséghez szükséges kritériumokat.¹⁹⁰

Elterjedése Európa jelentős részében szükségszerűen egybeesett a közrend meglazulásával, a bűncselekmények számának emelkedésével, hiszen pont ezeket volt hivatott a tortúra felderíteni. A tortúra a rendi társadalom egyik meghatározó elnyomó hatalmi eszköze is volt. A jogtörténeti művek által közölt adatok arra utalnak, hogy a gyanúsított vallatására vonatkozó magyarországi szabályozás nem hozott létre a jogszolgáltatásban az európai trendektől eltérő irányt. A gyanúsított vallatására vonatkozó tételes jogi szabályozás – leszámítva a II. József rövid életű perrendtartását (1787) – a polgári büntetőjogi kodifikációig nem jött létre átfogó jelleggel, és egy-egy részletkérdés rendezésére vonatkozóan is alig található utalás.

A XIII. századbeli, német eredetű városi jogkönyvek (a *Budai jogkönyv*, vagyis az *Ofner Stadtrecht*, és *Szepesi tükör*, vagyis a *Zipser Willkür*) már a XIV–XV. században felületesen említést tettek ugyan a gyanúsított megkínzásáról, ám a gyakorlat azt mutatta, hogy a kínzás, ha nem is általános, de része volt a társadalmilag alávetett csoportokkal szemben alkalmazott elrettentési arzenálnak.¹⁹¹ Amikor Werbőczy *Hármaskönyve* a tortúráról nyilatkozik (ki ellen lehet használni, és kik a kivételek), abban a XV. századi gyakorlat tükröződik. De erre a gyakorlatra utalt az is, hogy Hunyadi Mátyásnak (1458–1490) dekrétumban kellett megtiltania (1471. évi III. dekr. 26. tc.) a kényszervallatást (a gyanúsított akarata ellenére tett vallomást) bizonyos esetekben, amit kétszáz év múlva a töröktől való visszahódítás csataterain elkövetett önkényeskedések miatt kellett újra megerősíteni. Ekkor az országgyűlés a császári zsoldosok által alkalmazott törvénytelen ségek, foglyok kínzással történő vallatásával elkövetett visszaélések miatt nyúlt ehhez a törvényt újraaktiváló paragrafushoz (1687. évi IV. dekr. 13. tc.):

Az akaratlanul és kényszerítve készült bevallásokra nézve megújítják Mátyás király harmadik decretumának 26-ik cikkét, azzal a kijelentéssel, hogy az együgyű bevallók rászédetésének kikerülése végett, az előttük ismeretlen nyelven és írással szerkesztett bevallóleveleket, azoknak megtétele idején előttük anyanyelvükön felolvassák és körülményesen megmagyarázzák és azután, a bevallók saját élőszavukkal helybenhagyják. 1. § Különben, az akaratlan és kényszerített bevallások hasonlatosságára, elhatározzák, hogy azokat a törvényszékeken jogilag és tetteleg semmiseknek tartásák.

Ez a tilalom a XVI–XVII. századot követően természetesen nem vonatkozott a nem nemesek elleni perekben alkalmazott tortúrára, mivel azt részben szabályozták a partikuláris rendeletekkel a törvényhatóságok is. Mint ahogy erről a vármegyék statútumai nyilatkoztak, például Ung vármegye 1649. évi,¹⁹² Pozsony vármegye 1673. évi,¹⁹³ Baranya vármegye 1721. évi statútuma,¹⁹⁴ vagy viszonylag későn a buzgó Gömör vármegye 1746. évi statútuma emelhető itt ki az ismertebb helyi jogszabályok közül.¹⁹⁵ Részben épp az önkényt elkerülendő ajánlották később a tortúra használatára a *Praxis Criminalis* vonatkozó passzusait, így kiküszöbölve a partikuláris (vármegyei, úriszéki hatóság) jog visszasságait. Országos szabályozás hiányában több törvényhatóság öntevékenyen, statútum kiadásával rendezhette a tortúrával összefüggő kérdéseiket. Az említett Gömör vármegye is így tett (talán épp Bodó Mátyás közreműködésének is köszönhetően) „a tortúra szabályozásával” kapcsolatban, ahol mind a bizonyításhoz, mind a halálos ítélethez kapcsolódó tortúráról rendelkeztek (1746. évi XXII. statútum).¹⁹⁶ A XVIII. századbeli magyar auktorok jellegzetes, de távolról sem eredeti érvekkel támasztották alá a tortúra alkalmazását. A tortúra a gyanúsított törvényes bizonyító erővel felruházott beismerésének, az „önkéntes beismerésnek” a létrehozására irányuló törvényes kényszereszköz volt.

A gyanúsított torturális vallatása a magyarországi és az erdélyi perjogban is *kizárólag a nem nemesek és a polgárok elleni bűnperekre korlátozódott*. Hogy milyen feltétele és akadálya volt a tortúrának, azt vegyük sorra az alábbiakban. A perjog a nemesekkel és a vagyonos polgárokkal szemben mindenütt rendkívül ritkán alkalmazta ezt az „igazságmegállapítási eszközt”, a magyar nemességnek – elsősorban a parasztság kárára tett engedmények fejében – sikerült elvileg magas fokú védettséget biztosítania a maga részére a tortúra alatti vallatással szemben. A *Hármaskönyv* és annak nyomán a Kithonich-féle gyűjtemény egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a tortúra kizárólag parasztokkal szemben alkalmazható. A XVII–XVIII. században a nemesség és a jogi közvélemény is tudomásul vette a birtok nélküli nemesek törvényes kínvallatását. Ezt az uralkodói dekrétumok közül III. Károly I. dekrétuma tartalmazta (1715: I. 7. cikkelye). Talán érthető mindez akkor, ha a kuruc „rebelliót” követően a vagyontalan nemesek egy része hajdúnak, rablónak állva biztosította a megélhetését, így elvesztve mentességüket a tortúra joghatálya alól. Akadt azért példa törvénytelen ségre is, amikor például 1739. január 8-án Trencsén vármegye törvényszéke ne-

¹⁹⁰ Glaser J. 1883. I: 69: 78; Peters E. 1989: 11–36, 45, 227–228, 296; Silverman L. 2010; Pinker S. 2018: 170–181.

¹⁹¹ *Michnay A.* 1843; *Michnay A.* 1845; Komáromy A. 1910: 23. No. 13; Demkó K. 1890: 148; Holák J. 1974: 142; Apfel V. 2001: 33; Kreuz P. 2016: 191; Katona G. 1977: 158.

¹⁹² Kolozsvári S.–Óvári K. 1890. II/I. 198.

¹⁹³ Kolozsvári S.–Óvári K. 1896. IV/1. 4.

¹⁹⁴ Kolozsvári S.–Óvári K. 1904. V/2. 349.

¹⁹⁵ Kolozsvári S.–Óvári K. 1890. II/I. 453–454.

¹⁹⁶ Kolozsvári S.–Óvári K. 1890. II/I. 420.

mes Lakó Jánosné Gyurcsánszky Katát rangja és méltósága ellenére kínoztatta meg tortúrán, hogy boszorkányságát bevallja. Ez ügyben a védő feljelentést tett, hogy a nemes nő kínzása folytán a felvett vallomást hagyják figyelmen kívül. Az ügyvéd Kithonichra támaszkodva érvénytelennek mondta az eljárást, amit a törvényszék kénytelen volt elfogadni.¹⁹⁷ A kelet-magyarországi, felvidéki bíróságok gyakorlatában (városi bíróságok és úriszékek előtt egyaránt) a súlyos bűncselekmények tettesét, akár tagadott, akár beismert, a végítélet meghozatala előtt, vagy utána szinte minden esetben tortúra alá vetették. A tortúrát elrendelő ítéletekben itt rendszeresen a német (szász) jogkönyvekre: a *Sachsenspiegelre*, valamint a *Carolinára* és Carpozov műveire hivatkoztak.

A gyanúsított vallatására és különösen a kényszervallatására vonatkozó szabályokat – mind a gyanúsított nyilatkozataira, mind a ténybeli elemek figyelembevételére, de a feltett kérdések tartalmára és a kérdéses módjára vonatkozóan is a normák részletességének állandó fokozása figyelhető meg. A gyanúsított vallatása kapcsán a *Carolina* – a későbbi jogszabályokhoz képest – meglehetősen szűkszavúan ugyan (46. és 58. cikkelye), de metodikailag megalapozott álláspontra helyezkedett. Leszögezte, hogy a fenyítő kérdés szigorát vagy enyhességét a személy sajátosságainak megfelelően „észszerűen” kell a bírónak megállapítania. Ugyanezzel az elvvel összhangban a kihallgatás lefolyására vonatkozóan előírta, hogy a kérdésnek olyan szavakkal kell történnie, amelyek a személy és az ügy körülményei szerint a bűntett vagy gonoszság további kitapasztalására a legalkalmasabbak.¹⁹⁸

A *Carolina* fentebb idézett rendelkezései a *Praxis Criminalis* normáin keresztül befolyásolták a magyarországi és a horvátországi jogszolgáltatási gyakorlatot. A *Carolina* 53., 56., 70. cikkelyeiben foglalt tételek majdnem szó szerinti megismétlésén kívül a *Praxis Criminalis* részletesebben szabályozta a gyanúsított vizsgálatát (Art. XXXII. 4. §). A *Praxis Criminalis* különös részében (Art. XXXIII.) felsorolta az egyes bűntettek vizsgálatánál speciális kérdőpontok feltétele útján tisztázandó körülményeket. A gyanúsított vallatásával kapcsolatban, nyilván praktikus megfontolásból, a fő súlyt a makacsul tagadó gyanúsítottal szembeni intézkedésekre helyezte. A bírót kettős feladat elé állította: 1. Komoly figyelmeztetést kellett intéznie az „abszolute és simpliciter tagadó” fogolyhoz. 2. Meg kellett vizsgálnia az indiciumokat, hogy azok elegendőek-e a tortúrához.

A *Praxis Criminalis* XVII–XVIII. századbéli recepciójának adatai arra utalnak, hogy a nyomozati perjognak a gyanúsított vallatását szabályozó normái Magyarországon kezdetben még nem valósultak meg széles körben. De ha megvizsgáljuk a boszorkányvadás eljárásokat ebből a szempontból, akkor megrajzolhatjuk a *Praxis Criminalis* elterjedésének útvonalát.

A mágikus bűnök gyanúja esetén a tortúrát csak akkor lehetett végrehajtani, ha azt gyanú indokolta (tárgyi bizonyítékkal előállt indicium, vagy specialis inquisitioval begyűjtött tanúelbeszélői gyanúok), továbbá a gyanúsított személye beletartozott a kényszervallatásnak alávetettek körébe, valamint a gyanúsított makacsul tagadott, és szükség volt a beismerésére.¹⁹⁹ A tortúra lehetséges indokait mágikus bűn esetén a *Praxis Criminalis* így összegezte (LX. cikkely 3. §):

1. Amikor ilyen tárgyak, vagy jelek a házban, vagy testén találhatók.
2. Amikor bizonyíték van arra, hogy ő maga másokat mágiára tanított.
3. Vagy amikor valakit mágikus gonosztettel megfenyegetett, és annak ilyen módon kárt okozott.
4. Vagy különös barátságban volt ilyen mágikus emberekkel.
5. Vagy olyan gyanús tárgya, magaviselete, kijelentése és tette volt, amelyek mágiával kapcsolatosak, s azon személy mindenek felett másként is gyanús.
6. Vagy ha a személy éjjel, bizonyos időben zárt ajtójú házban nem található, és ennek ellenére ki lehet róla mutatni, ahol abban az időben másutt volt.

Ekkor a bíró vizsgálatra bocsátja, hogy vajon a végrehajtott próba mellett dolgairól, ő magától minden megtudható-e? És a közben hozott ítélettel kínvallatásnak lehet alávetni, s aközben ilyen vallató kérdéseket intézni hozzá.²⁰⁰

A gyakorlati útmutató azonban nem indokolta meg az eljárás társadalmi szükségességét. Erről viszont mind Huszty István (1748), mind Bodó Mátyás (1751) nyilatkozott. Huszty feltűnő őszinteséggel kettős érvelést alkalmazott a tortúra szükségességéről, amely már részben még a rendi elképzelések, részben viszont már az abszolutizmus felfogását tükrözte, különösen az 1778-ban megjelent háromkötetes művében:

A köztársaságnak [értsd a társadalomnak] nagy érdekei fűződnek a bűnös megbüntetéséhez [...] és ezért minden módszert alkalmazni kell, hogy az igazság kideríthessék. [...] Mivel a legtöbb bűntettet titkon, rejtve követik el, amiért is tanúvallomást nem lehet beszerezni, ezért az az ősi szokás vezetett be, hogy kínzás útján az igazság megvizsgáltassék. (Lib. III. Tit. IX. 1–4. §)²⁰¹

¹⁹⁷ Komáromy A. 1910: 497–499. No. 390.

¹⁹⁸ Glaser J. 1883: 287.

¹⁹⁹ Katona G. 1977: 187

²⁰⁰ Sugár I. 1987.

²⁰¹ Huszty I. 1778. III: 30–31.

A tortúra alatti vallatás elrendeléséhez a gyanúsítottal szemben alapos gyanú bizonyítása volt szükséges. A gyanú alapjául szolgáló gyanúok megismerését szükséges volt megindokolni. Bodó Mátyás is részletesen foglalkozott a tortúrával. Bár teljes határozottsággal nem vetette el, kiterjedt érveléssel lényegében arra utalt, hogy nem híve e módszernek. Az Ulpianustól vett „tortura est fragilis et periculosa”-elvből kiindulva Bodó rendkívül óvatossággal ajánlotta csak a bírónak a tortúrával kapcsolatos intézkedéseket.²⁰² Az általa példaként említett *Digesta*-idézet (XLVIII.18.1.23.: „res est fragilis et periculosa et quae veritatem fallat”) a tortúrát csak a rabszolgákkal szemben tartotta elfogadhatónak, vagyis kiemelte annak *csak a hatalom alávetettjei körében való alkalmazását*. Éppígy a rendi társadalomban is a tortúrát csak a nem nemes személy esetében lehetett végrehajtani, érvelt Bodó. Viszont épp erre hivatkozva, hogy a nemesek milyen alapon vonják ki magukat a büntetőjog bizonyos köréből, tartotta a tortúra alkalmazását kétségesnek!²⁰³

7.11. A VALLOMÁSOK BÍRÓI ÉRTÉKELÉSE

Kulcsszavak: gyanúsított elbeszélései; bírói értékelés; démontan; démonológia; *Thesiana*; *Praxis Criminalis*; *Sanctio Criminalis Josephina*; ördögsvövetség bizonyítékai; boszorkányszombat bizonyítékai

Amikor Carlo Ginzburg a benandantékról, majd a boszorkányszombatról szóló könyveiben megpróbálta megérteni, valójában mit jelentett a boszorkányság a főszereplők, a boszorkányok számára, az inkvizítori vizsgálatok démonológiai műveltségre valló közhelyeibe ütközött. A bírák kérdései és a vádlottak válaszai nem egymásra feleltek, amit nem lehetett sem a sugalmazó kihallgatások, sem a kínvallatások számlájára írni.²⁰⁴ A perekben a párbeszéd többé-kevésbé ugyan megvalósult, de mind a bíróság, mind a helyi lakosság boszorkányhite más-más rétegzettséget mutatott. Ebből is következhet, hogy a boszorkányüldözésnek tulajdonítható diabolizáló hatás még a XVIII. század közepén is csak alkalmi és esetleges lehetett, és ez mind a helyi hiedelmekre, mind az eljárást végző hatóság „kézikönyv ízű” kérdéseire igaz. Itt az ideje, hogy tüzetesebben is megvizsgáljuk ezeket a boszorkányszombatra utaló kérdéseket és a bírói értékelés folyamatának ehhez igazodó magyarországi praxisát.

Mindezekkel kapcsolatban a következő problémába ütközünk: 1. Egyáltalán mennyiben ismerte a nyomozó hatóság az általa forgatott jogkönyvek démontanait, másként fogalmazva mennyiben azonosult a feltett kérdések démonológiai dogmaival? 2. Ismerte-e a helyi lakosság a hivatalos démonológia tanait?, és fordítva: 3. Ismerte-e a nyomozó hatóság a helyi lakosság hiedelmeit? A három kérdés körbezárja a kényszer nélküli és a kényszervallomások párbeszédeit, és nyitva hagyja a válasz lehetőségét a tanúvallomások párbeszédeire is. Saját olvasói nézőpontunkból ezt úgy fordíthatjuk le: a köznépi hiedelmek diabolizálásáról vagy a hivatalos démonológia elnépiesedéséről van-e szó a boszorkányperek tortúraelbeszéléseiben?

A tortúra alatti vallatás során a kérdésfeltétel a bírói határozat által felsorolt kérdőpontok alapján történt. Esetenként a bíróság a kérdésnek csupán főbb irányát határozta meg, de a kérdéseket a mindenkori vallatás végrehajtójának kellett megfogalmaznia. A vallatás módszerét a kérdések állandó ismételtetése, a makacsul tagadó gyanúsított esetén sűrű figyelmeztetése jellemezte. A *Thesiana* szerint (Art. 35. § 12.) a tortúra alatt tett vallomást és a gyanúsított magatartására vonatkozó észrevételeket folyamatosan, a tortúra szakaszonként, fokozatonként (gradus) jegyezték fel.

A *Thesiana* ugyanitt kérdőpontmintát is adott a tortúravallatáshoz, különösen a *Praxis Criminalis* vonatkozó részeit is átemelve, ami utalt a perjog vádbeállítottságára (mágikus bűn esetén elvárta az ördögsvövetség tényét), miközben általánosan tilalmazta a szuggesztív kérdések alkalmazását. Ez némi ellentmondást is jelentett, főleg ha a boszorkányperek és a mágikus perek kötelezően használt kérdőmintáit olvassuk.²⁰⁵ A tortúra szükséges kérdései a *Praxis Criminalis* szerint (LX. cikkely 4. §) így alakultak:

1. Vajon nincs-e szövetsége az ördöggel? 2. Miképpen? 3. Mikor tette azt? 4. Mennyi időre? 5. Írásban, vagy szóban kötötte? 6. Hol? 7. Milyen szándékból és alkalomból? 8. Vajon az hathatós érdekében állt valakinek? 9. Hol van a szerződés, vagy micsoda jele van? 10. Mi vitte őt erre? 11. Vajon gyakorolta-e a mágiát? 12. Milyen módon, miképpen? Itt megjegyzendő, miszerint meg van engedve, hogy a személy előbb maga valljon és nyilatkozzon. Ha azonban az előhozott bizonyítékokra sem mondana semmit, akkor minden körülményre nézve kikérdezendő.
13. Milyen szavakkal és tettekkel csinálta mindezt? (Ha a személy elárul valamit arról, hogy elhallgatta, vagy magában tartotta, hogy ilyen mágiát űzött, kivizsgálendő, hogy az vajon felderíthető-e.) 14. Hányszor? 15. Hol? 16. Mikor, mely időben? 17. Kikkel? (A különböző személyek szorgosan feljegyzendő, hogy ki lehessen őket vizsgálni.) 18. A mágia révén kit rontott meg? És milyen súlyosan? 19. Vajon a személyt, akinek mágikus gonosz-

²⁰² Hajdu L. 1963: 172.

²⁰³ Bodó M. 1751: 62.

²⁰⁴ Ginzburg C. 2003; Ginzburg C. 1991; Ginzburg C. 1992.

²⁰⁵ Frazon Zs. 1998; Frazon Zs. 2000; Frazon Zs. 2003.

tettet okozott, megsegíthette-e? (Itt figyelembe veendő, hogy e segítsége új mágia céljából történhetett-e?) 20. Minő mágikus mesterségről beszélt? Mi módon történt az? Vajon máskülönben nem tanított-e másokat is arra? Kit? Mi módon? És ha a másik bizonyosan megtörtént, annak a körülményei is kikérdezés útján állapítandó meg.²⁰⁶

Ez a hús kérdőpont a XVIII. századi magyarországi és horvátországi boszorkányperek tortúravallomásainak állandó és visszatérő eleme volt. Használatuk szuggesztíven közvetítette (beemelte) a praxisból (helyi hiedelmekből) akár még hiányzó „ördögszövetség” képzeteket is. A hús kérdőpont alapvetően instruíta a hatóságot, hogyan tudná meghatározni az adott cselekményhez tartozó konkrét gyanúokokat:

[1] „A vizsgálat és a vallatás megtörténtével a bíró mindenekelőtt kutassa, hogy *a jelek, vagy elhallgatott, vagy titkos tárgyak felderíthetők-e?*” > vagyis a cselekmény titkos-e, mert ha igen, az súlyosbító körülmény volt.

[2] „Vajon a gonosztett *ember vagy állat kárára* esett-e? Mert az olyan vallomásnak, mely az ügyben nem áll meg szilárdan, hitele nem lehet.” > vagyis mert csak a rontás ténye lehetett gyanúok, ezen belül súlyosbító körülmény volt az emberkár, enyhébbnek számított a csak állatkár bizonyága.

[3] „A vallomás előtt és után jól figyelembe kellett venni, hogy vajon minden előkerült tárgy *mágiával kapcsolatos-e.*” > a tárgyi bizonyítékokat szelektálni kellett aszerint, hogy azok valóban mágikus tárgyak, vagy csak annak tulajdonított tárgyak.

[4] „Hasonlóan, vajon emellett *van-e kész szerződése az ördöggel?*” > ezt vagy a testen észlelt stigmákkal, vagy tényleg fellelhető „szerződéssel” vélték bizonyítotttnak.

[5] „Vagy a szerződés talán azon célból készült, hogy az által *embereket rontson* meg, és azt folytassa?” > a megtalált szerződés szándékát is vizsgálni kellett, hogy az rontó szándékú volt, vagy csak kísérleti szakaszban maradó tervnek minősült-e.

[6] „Végül, hogy vajon a kristályból, üvegből, tükörből és hasonlókból az embereknek való jövendölés, károkozás, vagy *haszonnyerés céljára* szolgált-e?” > fontos volt eldönteni, hogy a cselekmény, ha nem is volt rontó szándékú, szolgálta-e a jogtalan haszonszerzést. Vagy talán *csak gyanús áldásokként* használatosak? > ami feltételezte, hogy nem bűn, hanem csak korrekcióra szoruló vétek lesz a cselekmény megítélése.

A torturális vallatás kínzókamrán kívüli megerősítése (constitutio) nélkül a torturális beismerés nem bírt törvényes bizonyító erővel. Ha a constitutio során a gyanúsított a tortúra alatt tett *beismerését* visszavonta, a tortúrát már nem lehetett megismételni, kivéve, ha a gyanúsított ellen új gyanúokok (indiciumok) merültek fel, mint ahogy erről a *Praxis Criminalis* (XL. cikkely) és a *Theresiana* (Art. 38. § 26. és 27.) is rendelkezett. Bodó Mátyás is említette ezt az elvet.²⁰⁷ A „tortúrát negatív kiállt” gyanúsítottal szemben halálbüntetést nem szabhattak ki, lásd erre példaként a *Praxis Criminalis* idevonatkozó rendelkezését:

XL. cikkely A vallomás megerősítéséről kínvallatás után: Amikor tehát a kínvallatás rendelkezés szerint megtörtént, és arról a vallomást szorgalmasan és világosan feljegyezték, a bíró 2 vagy 3 nappal a kínvallatás után a foglyot a börtönből elővezeteti, és azok jelenlétében, akik a kínvallatásnál jelen voltak, a vallomást a bírósági írnokkal felolvastatja, majd azután külön megkérdezi arról [a vádlottat] hogy vajon ez a vallomás mindenben igaz-e, és magas szerint élni, vagy halni akar? 1. §. Ha a vádlott szabadon elismerte vallomását, vagy nem kérdezett, ahhoz valamit hozzátett, azt szorgosan fel kell vallomásaiban jegyezni. 2. §. Ha megtagadja vallomását, de elegendő gyanúja van [a bírónak] ismét vissza kell vezetetni a börtönbe, s ügye ezen új megváltozása folytán még egyszer kínvallatás alá kell venni, azon a módon, ahogyan azt az előző cikkely jelzi. 3. §. Ha a kínvallatott e tanúvallomásában egy, vagy több cinkosa ellen nyilatkozik, és őket megnevezi, minél előbb az előző [XXXII.] cikkely szerint kell eljárni.²⁰⁸

A bíróság a gyanúsított egyszerű (simpliciter) tagadását olyan állapotnak tekintette, amelyet a vallatást végző hatósági személyeknek a megfelelő eszközökkel (figyelmeztetéssel, rábeszéléssel, logikai kényszerrel vagy fizikai kényszer alkalmazásával) meg kellett szüntetniük. A bizonyítás sikere érdekében a bíróságnak, ha a gyanúsított együttműködött, de tagadott, a tagadásában megjelölt mentő hatású bizonyítási eszközöket kellett még beszereznie, ahogy erről a *Praxis Criminalis* (Art. XXXIII.) is rendelkezett.²⁰⁹

A gyanúsított beismerésének értékelésekor egyrészt egybevetették a beismerés előírt törvényes kellékeit (vallomás); másrészt a vallomásban ellenőrzött tényeket; végül a bűnperben beszerzett többi bizonyítási eszköz tényeit. Tortúra esetén éppúgy szóba jöhetett a gyanúsított nyilatkozat nélküli tagadása és a tagadó jellegű nyilatkozata, va-

²⁰⁶ Sugár I. 1987.

²⁰⁷ Bodó M. 1758: 83.

²⁰⁸ Sugár I. 1987: 251.

²⁰⁹ Katona G. 1977: 191

lamint a beismerői nyilatkozat és a beismerési nyilatkozat visszavonása is. Bodó, tagadva az ártatlanság vélelmét, a vallomás-visszavonás esetén mindenkor a tortúra alkalmazását tartotta indokoltnak.²¹⁰

A gyanúsított beismerésének értékelése során önálló problémaként jelentkezett a bűntársak egymás ellen tett terhelő vallomásaihoz fűződő *bizonyító erő* megállapítása. A római jog hatására a bűntársak egymással szembeni terhelő vallomásainak – a tortúra alatti vallatást kivéve – nem tulajdonítottak bizonyító erőt. Az I. József-féle *Bűnvádi perrendtartás*ban (Art. XIII. § 26.) hivatkozott általános szabály: „Complici non creditur, nisi tortur!” (A bűntársnak nem hisznek, hacsak nem tortúra alatt vallatták.) Ez az elv érvényesült Aranyosszék bíróságán Kalános Borka elégett cigány asszonynak a tortúrázása alkalmával kinyilatkoztatott vádjai alapján 1735-ben. A szék vicekirálybírája a torturális vallomás alapján fogta perbe a Kalános Borka által megnevezett cigány bűnbanda további tagjait, Borbély Pétert, Musnai János özvegyét, Csanádi Jánosné Borbály Annát, Simándi Istvánnét, Czigány Miklósnét és özvegy Szilágyi Mártonnét. Az ügyben kezdetben tanúvallatást tartottak, majd kényszervallatást rendeltek el ellenük, mert vallomásaik törvényes bizonyító erejét a bíróság csak a torturális vallatás útján látta biztosítotttnak.²¹¹ Az ügyben minden bizonnyal közrejátszhatott az a tény is, hogy mind a tortúrán valló Kalános Borka, mind a kezdetben csak tanúként kihallgatott személyek cigányok voltak, így a bűntársi vallomások tényét „biztosabban hitte” el a bíróság, mint ha nem cigányok lettek volna.

A későbbi jogforrások, így a *Theresiana* – a bizalmatlanság fenntartása mellett – olyan kritériumokat jelöltek meg, amelyek fennforgása esetén a tetteárs vallomásának bizonyos fokú bizonyító erőt tulajdoníthattak (Art. 24. § 4.) azon általános elv alól, hogy a bűntárs nem alkalmas tanú, kivételt tett, és vallomásának felhasználását célszerűségi okokból (veszélyes, rejtett bűntettek feltárása céljából és a boszorkányság ilyen volt) megengedte. A *Theresiana* lehetővé tette, hogy a bűntárs által megnevezett gyanúsítottat vallomása alapján elfoghassák és kínvallatás alá vethessék.²¹²

A *Theresiana* rendelkezései a tortúrával kapcsolatban viszont ellentmondásosak. Egyrészt a fenti elvek figyelembevételével a *Theresiana* Carpovra hivatkozva még megengedte a tortúra három alkalommal történő megismétlését is, ugyanakkor az emberiességre hivatkozva előírták a megkínzott gyanúsított gyógykezelését. Vagyis a megismételt tortúrának helyet adva, éppen a felvilágosult XVIII. században a *bűnper brutalitásának fokozását hirdette*. Mivel a tortúra alkalmazása kizárólagosan a társadalom alávetett csoportjai ellen irányult, a rendi társadalom kiváltságos csoportjainak kivonásával, érthetővé teszi a XVIII. században megjelenő, a politikai hatalomra törő polgárság tortúrát eltörölni szándékozó szellemi mozgalmát.

A jogtudó, de a szélesebb kört is jelentő „gondolkodó” (bölcselelő) elitnek a hatalmat kritizáló műveiben ezért lesz egyik *központi célként meghatározva a tortúra eltörlése*. Indoka pedig a kegyetlenség és az esztelenség felismerése többek között a boszorkányüldözések fényében. Vagyis a *tortúrát kritizálva jutunk el a boszorkányüldözés kritikájáig*, amikor a rosszul működő államok széles körben történő „lelepleződéséről” olvashatunk a kortárs felvilágosult irodalomban, különösen Beccaria művében, majd őt követően széles európai platformon.²¹³ Ebben a tekintetben a *Theresiana* még nem, a II. József-féle perrendtartás viszont annál inkább képviselte ezt a büntetőjogi fordulatot. A magyarországi és a horvátországi büntetőjogi gyakorlat pedig még ennyit sem képviselt a fenti tortúraellenes kritikákból. Éppen hogy mereven gyakorolta és vallotta a *Praxis Criminalis* bevált és erősen rögzült elveit. Jellemző azonban a kettős mérce szerinti érvelés a tortúra szükségességéről. A XVIII. század elején, amikor a *Praxis Criminalis* büntetőjogi elveinek honosítása megindult, azt a rendi alkotmánytól idegennek gondolták. Aztán eltelt ötven-hatvan év, és az 1750-es, 1760-as években működő vármegyei és úriszéki törvényhatóságok immár a *Praxis Criminalis*hoz való ragaszkodásukkal jelzik a rendi alkotmányhoz való kötődésüket és az abszolút monarchiától való távolságtartásukat.

A felvilágosodás eszmei, politikai vezetői kezdetben egymástól függetlenül, majd együttműködve vették fel a küzdelmet a tortúra és a feudális bűnper többi, anakronisztikus intézménye ellen. A már társuralkodóként tevékenykedő II. József befolyására először ideiglenes jelleggel, később véglegesen is sor került a törvényesített tortúra megszüntetésére az 1776. április 6-án kelt helytartótanácsi intimátumban (No. 1847). Ezt követően a büntetőeljárásban a legális tortúra helyét a kényszer jogilag szabályozott más formái és a hallgatólagosan eltúrt kényszervallatás foglalta el (úgy mint a deres, a botozás és a szigorú böjt). A magyar nemesek a tortúra megszüntetésére való reagálására jellemzően disszonáns volt. Egyes megyék (például Tolna) a tortúra eltörlésével kapcsolatos fenntartásaikat feliratban fejezték ki.²¹⁴

A gyanúsított vallatását szabályozó XVIII. század végi normák esetén a tortúra megszüntetése fontos hatással volt a röviddel ezután életbe lépő II. József-féle *Sanctio Criminalis Josephina* előírásaira, ahol a gyanúsított vizsgálata, „examen”-je helyett az új megnevezés „az előállított kihallgatása” megjelölés lett (Art. 7.). Az új kifejezés használata

²¹⁰ Bodó M. 1758: 82.

²¹¹ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 412–417. No. 176; Komáromy A. 1910: 486–487. No. 381.

²¹² *Theresiana* 1769: 54; Katona G. 1977: 196.

²¹³ *Beccaria C.* 1834: 71–75, 77–81.

²¹⁴ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 569.

azonban nem változtatta meg az évszázadokon át kialakult nézeteket. Nemcsak hatályosságának rövid időtartama miatt nem, hanem azért sem, mert Katona Géza szerint az új kifejezés mögött a régi intézmény sajátosságai rejtőztek.²¹⁵ A gyanúsított jogi helyzetét a vallomástételi és az igazmondási kötelezettség fenntartása jellemezte, amit a *Sanctio Criminalis Josephina* úgynevezett „makacssági büntetések” alkalmazásával – figyelmeztetéssel, folyamatos botozással és böjtöléssel – kényszerített ki. Először a figyelmeztetést, majd a folyamatos botozást rendelték el napon-ta fokozódó mértékben. Vagyis a tortúra, ha nevében el is tűnt, rejtett formáiban még a XIX. századig megmaradt!

A XVIII. század második felében megjelenő „jó szándék” és emberiességi elvek ellenére a gyakorlatban néha a szokásjogon alapuló rutinok érvényesültek még később is. Ám mielőtt a mágikus tevékenységekre kiszabott büntetések széles választékát áttekintenénk egy későbbi fejezetben, érdemes ismét összefoglalnunk még egyszer a mágikus tevékenységek jogi kategóriát az érvényben lévő normaszövegek alapján, hogy a bírói értékelés egyik legfontosabb kérdésére – Kiből lehet boszorkány? – választ kaphassunk.

1768 előtt Magyarországon – elsősorban a *Praxis Criminalis* által propagált csoportosítás szerint – három kategóriája lehetett a mágikus tevékenységeknek, ami egyben a büntetés módját is meghatározta (LX. cikkely).

1. Aszerint, hogy a gonosztevő az ördöggel „egyszerű” vagy „bonyolult szerződést” kötött; ha a gonosztevő másokat is vagy csak magát adta át az ördögnek; vagy ha magát az ördöggel „elegyítette”, akkor az ördög testileg egyesült-e vele vagy csak társalkodott, kísértette őt lehetett súlyozni a büntetést, de a végítélet ekkor is egyértelmű volt. Ezek a tevékenységek a *Praxis Criminalis* szerint tűzhalált érdemeltek. Alapvetően a boszorkányság vádja, a rontó képesség bebizonyosodása, a társaságban elkövetett termény-, állat- és emberkár okozása, az ördögszövetség elismert ténye fedte le ezt a jogi kategóriát.
2. Ha „csak” mágikus tevékenység volt a gonosztevő bűne – jóslás, jövendőmondás, babonás gyógyítás, varázslás érte rajta –, akkor a büntett következményeinek mértéke szerint lehetett az ítélet lefejezés. Lefejezésről szó lehetett akkor is, ha „nyomós körülmények” enyhítették a tett súlyát, ha a bűnbánat őszinte volt, vagy az okozott kár nem volt nagyon jelentős annak ellenére sem, hogy a delikvens magát az ördögnek adta vagy ajánlotta, az ördöggel nem szándékosan társalkodott.
3. Ha a jövendőmondók, bűbájosok és a bakkecskével vágatást képzelgők tevékenységének csekély volt a társadalmi súlya, akkor viszont a bíróság megelégedhetett a kemény vagy erős testi fenyítéssel, majd a tartományból való száműzéssel.²¹⁶

1768 után a mágikus tevékenységek kategóriái mind Magyarországon és Horvátországban, mind pedig Erdélyben Mária Terézia 1766-ban kidolgozott rendeletének megfelelően változtak, Erdélyben konkretizálódtak is. 1766. november 5-én megszületett ugyanis a *Lex caesaro-regia ad extirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magie, Sortilegii* címet viselő rendelet, amelyet 1768 elején a törvényt kodifikáló *Constitutio Criminalis Theresianá*ban tettek közzé, hivatalosan ekkor még csak a csehországi és az osztrák örökös tartományokban, de 1768–1770 között kézikönyvi használatbavételével és külön kiemelt rendelettel a mágiára vonatkozóan Magyarországon és Erdélyben is érvényre került. Az új törvény a mágiával kapcsolatos ügyeket nem három, hanem négy csoportra osztotta. A *Thesiana*:

1. Megkülönböztette a „téves” képzelgésből, kitalálásból vagy csalásból fakadó boszorkánykonfliktusokat, aminek hatására korábban a boszorkányperek nagy százalékát lefolytatták. A kategória „tévesnek” minősítésével a boszorkányvadás láncreakciószerű elszaporodását kívánták megakadályozni. A rendelet a vádaskodásból vagy a csalásból fakadó *anyagi károk kártérítését írta elő* ebben az esetben.
2. Új kategória volt a „melankóliából”, az „értelem összezavarodásából” és az „eszelősségből”, összefoglalóan a „betegségből” levezethető ügyek meghatározása. Ez a kategória korábban is létezett a joggyakorlatban mint a beszámíthatóság kritériuma, de abban az összefüggésben, hogy a boszorkányság nem más, mint elmeháborodás, mégis új elemnek minősült. *A rendelet kórházi kezelést javasolt.*
3. A rendelet azonban egy-egy kategóriát továbbra is létezőnek definiált. Ilyen volt az, ha a bűnelkövető szándékosan, tudatosan alkalmazott olyan eljárást, amely az ördöggel történő szövetségkötést megvalósította, még ha a maga részéről azt nem is vette komolyan vagy gonoszidéző szándéka nem járt sikerrel. A rendelet ezt a kategóriát – az istenkáromlás bűnének tartva – súlyosan büntette, *testi fenyítést vagy akár a máglyahalált is kilátásba helyezte.*
4. Ugyanúgy, a rendelet a maga részéről elismerte, hogy a mágikus tevékenységnek, a varázslásnak lehetnek „csalhatatlan bizonyítékai”, hogy azt elkövették. Ha ez bekövetkezne, a bíraskodás jogát az uralkodó magához vonta, ebben rajta kívül a továbbiakban bíróság nem járhatott el.

²¹⁵ Katona G. 1977: 178.

²¹⁶ Kollonitsch L.–Gochetz G. 1751.

7.12. KIBŐL LESZ BOSZORKÁNY?

Kulcsszavak: tanúság; rontásnarratívumok; narratív bizonyítékok; értelmező közösség; elbeszélés; esemény; konfliktus

A boszorkány azonosításával, a *rontás laikus diagnózisai*val összefüggésben a bíróságnak mérlegelnie kellett azokat a *hiedelemközléseket és hiedelemtartalmú megfigyeléseket* is, melyeknek nemcsak a boszorkányperekben, de néha a démonológiai irodalomban is nyoma volt – a köznépi és az elit kultúra feltételezett közös tudásanyagának részeként. Előbbiről a bíróság és a tanúk közösen, utóbbiról nyilvánvalóan csak a tanultabb, a bíróság döntési tanácsában helyet foglaló személyeknek állt módjában képet alkotni. Idesorolhatjuk azokat a valódi tárgyakról szóló megfigyeléseket, amelyekre a tanúk hívták fel a bíróság figyelmét, ám a mágikus használat lényegében csak hiedelmeken alapult. Ehhez kapcsolódóan – de csak utalás jelleggel – idézhetem ide azokat a közvallatáson gyűjtött, kizárólag vallomásokkal alátámasztott gyanúkokokat, amelyek a boszorkány alakváltoztató képességeiről, például a tárgyá (hordó, kerék, zabla) változásáról vallottak. A boszorkány állattá változásának képességét és abnormális (beteg, torz, állati vagy nem emberi) testi jegyeit a démonológiai irodalomban széles körűen taglalták, azt a bíróság gyanúokként a tortúrán is vizsgálhatta, de a tanúk a maguk laikus módján, vagy a bírósági elvárásaihoz igazodva gyakran hozzá is járultak ehhez a vádhoz. Például, amikor 1771. január 17-én Désen, az lakosság erkölcsi állapotának megítélésére vizsgálatot tartottak, az egyik tanú így vallott boszorkányos hírű szomszédjáról: „Tót Dani anyjától hallottam, hogy Nagy Józsefnének farka vagon.”²¹⁷

Mások ezt a tényként kezelt boszorkányos tulajdonságot valódi testi élményekkel is alátámasztva adták elő. Így amikor 1738-ban a körmendi úriszéken az áldozat Pem Anna azt vallotta, hogy Prukker Borbála ágyához lépve

[...] éczakának idején menvén, annak lábai között S. V. nagy utálatos tőkét és farkát lelőgni látta, mintegy bikának, az minthogy egy esztendőül fogvást.²¹⁸

A szőrrel, farkasfoggal, sörénnyel, szárnyal, tollal, farkkal születettekről, a nő létükre férfi nemi jelleget öltött, transzvesztita, hermafrodita, vagy farkassá, kutyává, macskává és más állatokká változni képes boszorkányokról, varázslókról, farkasemberekről, szakállas farkasról ugyancsak „tudtak”, „hallottak” és beszéltek is a tanúk, olykor „láttak” is ilyet. A téma részleteit ki nem bontva is láthatjuk, hogy a tanúk is mindent megtettek az efféle bűnjelek és gyanúkokok bírósági színrevitele érdekében.

A bírók elbizonytalanodására jellemző Kolozs vármegye viceispánjának lamentáló ítélete 1731-ből, miszerint a tanúk vallomása után ítélve a vádlottnak

[...] meg kellene halni, de mivelhogy az boszorkányság állapotja igen homályos és az emberi okosság nehezen penetrálja, arra nézve mostan halálra az incta nem condemnáltatik.²¹⁹

Magyarán a bírói szerep bizonytalanságára hivatkozva felmentették, annak ellenére, hogy a terhelő tanúvallomások miatt a gyanúsított halált érdemelt volna. Ez az elbizonytalanodás azonban a nagyon ritka kivételek egyike volt, mert a tanúk által elmondott hiedelemtartalmakat általában nem annak fényében ítélték meg, hogy az hihető vagy sem, hanem azt vizsgálták, hogy az mennyiben alkalmas a köznyugalom megzavarására, és a hír miatt keletkezett félelem hogyan csökkenthető. De az is előfordulhatott, hogy a vizsgáló hatóság maga is asszisztált a tanúkkal közös félelem fenntartásában. Úgy tűnik, inkább az volt a ritka, ha a hatóság vizsla emberei szembehelyezkedtek a tanúk narratív stratégiáival.

Hogy végül mit láttak, hallottak vagy észleltek a tanúk, vagy csak hallottak és „tudtak” a történetek elbeszélői, majd pedig ebből mit szűrtek le a nyomozati és a perbeli hatósági szereplők, azt részben az eltérő nézőpontoknak vagy az elbeszélők és hallgatóságuk eltérő térbeli és társadalmi pozíciójának is tulajdoníthatjuk. Illetve annak, hogy az esemény hírhálójában keletkezett sok-sok interpretatív történetből mit hallott meg (mit hallott ki) a további interpretálásra vállalkozó és a bírósági perbe bekapcsolódó tanú, melynek része és eleme volt maga a gyanúsított is. Ezt akár vizuálisan is szemléltethetjük egy kortárs XVIII. századi természettudományos munkával, ahol épp egy természetfeletti jelenség optikai pozícióját próbálták tudományos eszközökkel kiszámítani.²²⁰ (8. kép)

Az égi tünemény (A–B végpont között) eltérő nézőpontokat szemléltető ábra, melyet a XVII. században élt természettudós, Johannes Zahn *Oculus Artificialis Teledioptricus* (1702) című művében láthatunk, nemcsak azért érdekes számunkra, mert a jelenségek eltérő térbeli észleleteit magyarázza optikai törvényszerűségekkel, hanem azért is, mert figuráival az észleletekről szóló elbeszélések társadalmi különbségeire is rávilágít. Az ábra szerint mást-mást

²¹⁷ Kiss A. 2004: 180–227. No. XVII.

²¹⁸ Komáromy A. 1910: 495–496. No. 388.

²¹⁹ Komáromy A. 1910: 453–454. No. 369; R. Várkonyi Á. 1990: 417.

²²⁰ Kristóf I. 1999.

mondhat ugyanarról a jelenségről egy tudós (a képen C-vel jelölve), aki tudatosan, racionálisan, mérnöki számítással tekint a jelenségre; egy paraszt (D), aki csak felkapja a fejét, és nagyon megijed az égi jelenségtől; egy vándor (E), aki már nagyon várja a „csodát” (ő ezt látja a jelben, mert még mozgásban is van); és egy öregember (F), akivel már sok minden megtörtént, de talán már semmin sem csodálkozik.²²¹

Rudolf Schenda a *Szájtól a fülig* című munkájában sorra vette azokat a XVIII–XIX. századi szituációkat, helyzeteket, társadalmi szerepeket, ahol az elbeszélésnek, a történetmesélésnek nagy jelentősége lehetett. A „Kik mesélnek?” kérdéssel olyan szereplőket említett, mint az utazók, az idegenek, a házalók, a ponyvaárusok, a koldusok vagy a bábák. Az elbeszélő helyek között sorolta fel a kocsmák, templomok, búcsújáráshelyek, kávéházak, promenádok nyilvános színtereit. Schenda külön említette azonban az egyik legjelentősebb színteret, a bíróságokat.²²² Paul Ricœur is külön vizsgálódás tárgyává tette a bírósági szituációban konstruálódó elbeszéléseket. Szerinte nem nevezhetünk mindent tanúságnak, ami egy tényről, eseményről vagy személyről tudósít. A tanúság szorosan kapcsolódik egy intézményhez – a jogszolgáltatáshoz; egy helyhez –, a bírósághoz; egy társadalmi szerephez – a bíróhoz, az ügyészéhez, ügyvédhez, szakértőhöz; egy aktushoz – a bíróság előtti tárgyaláshoz, a perben történő vádhoz vagy védelemhez. A jogi diskurzus azonban modellül szolgál olyan helyzetekben is, amelyekben kisebb ugyan a társadalmi rítus rögzítő ereje, de a per alapvető vonásai felismerhetők.²²³ A tanúságtétel fogalmának tehát leegyszerűsítve három jelentését különböztetjük meg: a tanúságtételt mint *aktust* (cselekményt), a tanúságtételt mint test általi *jelenléte*t (ezt erősíti meg például az eskü) és mint *elbeszélést*. A tanúságtételt a *tett*, a *test* és a *ténymegállapítás* hármassága jellemzi.

A tanúságtétel egy sajátos bírósági szituáció eredményeként válik elbeszéléssé. A vallomás szövegét nagyban befolyásolja a helyi elbeszéléskultúra és a bíróság jogi nyelvhasználata. Az elbeszélések a kérdések többszöri elhangzása alatt az eljárás folyamatában konstruálódnak.²²⁴ Ebben az értelemben a boszorkányperekben elhangzott szövegek a tanúvallomást tevő szempontjából hiteles elbeszélésnek, bizonyító erejű tanúságtételnek, a bíróság szempontjából a rekonstruálható események egyik elemének, a tanulmányíró szempontjából viszont sztereotípiába merevedett hiedelemmondának értékelhetők.

A tanúvallomások – bár legtöbbször abban a közösségben kerültek lejegyzésre, amelyikből a vádlott származott – mindenképp magukon viselték a bírósági eljárás hatását. Ezt a hatást azonban felerősítette az a tény is, hogy az egyes jegyzőkönyvekbe felvett tanúvallomások a bírák előtt egységes elbeszélésként jelentek meg. Másként fogalmazva, a néhány tucat, egyes esetekben száznál is több tanú kihallgatása után a bíróság elsősorban a hasonlóságokra figyelt, és lehetőleg minél több esetet próbált a számára valóságosnak tartó elemekből rekonstruálni. Ez azt eredményezte, hogy nem a tanúk önálló véleményére voltak kíváncsiak, hanem hogy a számos tanú által elmondott szöveg alapján miként rajzolódik ki *egy* történet a vádlottról. A tanúvallomások közötti különbséget a jegyzőkönyvet vezető kevésebb érzékelték, érzékeltették. Egy-egy vádlottról több, különböző személyiségű tanú is nyilatkozott, akik általában különböző típusú szöveget mondtak el, mégis a bírák előtt ezek a személyes különbségek összerosódtak.²²⁵

A tanúk által elbeszélte személyes és a jegyzők által összeállított, leírt bírósági narrációk megkülönböztetése a történeti rekonstrukciókra is érvényes képlettel szolgálhat. A historikusoknak nem a „történeti valóság” avitt, statikus, nehezen tartható fogalmára kell itt koncentrálnia, hanem az elbeszélések által létrehozott, Robert Mandrou által megjelölt „mentális univerzumokra”.²²⁶ A bíróság által létrehozott szövegeket is ilyen autonóm szövegvilágnak feltételezzük, melyben a tanúk és a gyanúsítottak hiedelmekből szőtt szövegvilága a bírósági szituációban a jog nyelvi hálójába is beleszővődik. A tanúelbeszéléseknek, valamint a gyanúsítottak és a bíróság párbeszédeinek írásba rögzítése lehetővé tette, hogy több mentális univerzum fonódhasson egymásba. Ezt az egymásba fonódást pedig a bíróságok interpretációs technikái valósították meg. Ennek a technikának a megértéséhez érdemes felhasználni Stanley Fish modelljét, amely lényegében az elbeszélők „itt és akkor” szerveződő kvázi-közösségének interpretáló tevékenységét írja le.²²⁷ Fish „interpretatív közösség”-ről beszél, ami a modellt alkalmazó Kristóf Ildikó megfogalmazásában a következőképp jellemezhető:

Interpretatív közösségnek az a bármekkora és bármilyen összetételű, formális vagy informális szerveződésű csoport tekinthető, amelynek tagjai valamilyen dolgot/szöveget adott időben és kontextusban azonos módon értelmeznek.²²⁸

Fish és nyomában Kristóf Ildikó azt is hangsúlyozta, hogy ezek az interpretációk létrejöttek kontextusából (az illető közösségből) „kilépve”, és más kontextusba átkerülve éppenséggel érvénytelenné/hamissá is válhatnak. Fish felfogásában az interpretatív közösség megnevezés nem előfeltételezett jogi, vagyoni vagy társadalmi kategóriákra

²²¹ Zahn J. 1702: 210; Tóth G. P. 2012: 137.

²²² Schenda R. 1993; Pócs É. 2002.

²²³ Ricœur P. 1998: 184–208.

²²⁴ Levi P. 1990: 23.

²²⁵ Pelto P. 1970: 59–61.

²²⁶ Mandrou R. 1968; K. Horváth Zs. 1998: 381; Ginzburg C. 1992.

²²⁷ Fish S. 1980.

²²⁸ Kristóf I. 1999: 67.

vonatkozik, hanem *értelmező tevékenysége* során működésében megragadható bármely közösségre, amelyre egy kutató csak rábukkan. Ennek a megközelítésnek Kristóf Ildikó abban látta előnyét és újszerűségét,

[...] hogy segítségével kiszűrhetők és (remélhetőleg) értelmesen le is írhatók az emberi/közösségi interakciónak azok a parányi, olykor csak tiszavirág-életű formái, amelyeket az osztályokban, rangokban vagy vagyoni rétegekben gondolkodó teóriák (nagy elbeszélések) mintegy a „testükkel” fednek.²²⁹

Lényegében tehát arról van szó, hogy maga a bírósági szituáció teremti meg azt az értelmezői közösséget, mely a bíróság játékszabályainak megfelelően – például kérdőívek felhasználásával, vagy torturális kényszerítő eszközökkel, vagy jogi kézikönyvek segítségével – folyamatosan megpróbál megfelelni egyrészt a bírósági, másrészt a helyi konfliktus gerjesztette elvárásoknak. *A bíróság által meghallgatott elbeszélések a bírósági eljárás hatására válnak történetté.* Ezek a történetek pedig a hatósági személyek értelmező tevékenységének megfelelően egy bírósági interpretációs szűrőn keresztül válnak a büntetőper „bűncselekményévé”, majd pedig a bírói ténymegállapítás alapjává.

A tanúk általában „én-tudatú” hiedelmeket mondtak, melyeken a tanú belső élményszintjét meghatározó, a személyes élményen alapuló hiedelmeket értem. Én-tudatú hiedelmet tartalmaz tehát az a szöveg, amely a saját élmény elbeszéléséből született (láttam), és tulajdonított hiedelmet tartalmaz (hallottam, tudom) az a szöveg, amelyet mások beszélnek el. A mai értelemben vett „fiktív” (a beszédstratégia miatt „hazug”) és „valóságos” (a beszédstratégia szerint „igaz”) szövegek különbségtétele azonban már nem ilyen könnyű. A tanúk a vallomásaikban arra törekcsenek, hogy minél több „valóságtartalmú” (függetlenül annak valós hiedelemtartalmától) jelzést helyezzenek el a szövegben. Ebben az értelemben lesz a bíróság előtt „valóságos”, és nem fiktív a Ravucsán Pályó koldus emberről elmondott (Nógrád, 1754) minden tényállítás, még az is, ahol annak farkassá változásáról beszéltek:

1o Vallya meg az Tanu letet hiti után tudgyaé Lattaé, avagy hallottae hogy Revucsán vagy farkas Palyo nevezetű Pinczi Koldús it körül belül farkas kepiben sok károkat tet volna?

2do Tudgya vagy hallottae a' Tanú hogy a' melly háznál szalonnát vagy más egyebet kért, s – nem adhattak néki, nagy dömögve [!] morogva és fenegetődzéssel ki menván az házbúl csak hamar az olyan háznál az farkas által kár esset?

Primus Testis Gregorius Kovács spbis et Generosi quondam Dni Emerici Török Relicta Viduae in Possesione Bolyk comorant. subditus Annor cir. 34. Juratus examinatus fatet ad 1m Bizonyossan nem meri mondani hanem most három esztendeje illyenkor ugar szántáskor az Tanú vasat élesitetet a Czigánnál, az Deutruban nevezet koldús Nyitra felül jöven oda hozájok látta szemeivel hogy az Libákra csak úgy tátogatta az száját, s mongya az Czigánnak: Ferencz azt mongyák az Pincziek hogy ez a koldús farkas nézd csak hogy totogattya a' száját a Libákra, másnap mingyárt fényes nappal ugyan azokból a' Libákbúl hatot vagy hetet meg ölt az farkas s azután is sokat, úgy hogy az szántók ösztökével is haigáltak az ekék közöt. Ad 2dum sokaktúl hallotta azt hogy ha húst vagy mást amit kért nem adhattak néki meg dömögte [!] magát és csak hamar kárt vallon az olyan ember, nevezetessen Farkas Matyás Pinczi Lakos szájából halotta.²³⁰

Mivel a bíróság a boszorkányperekben a tanútól nem mindig kérte számon a boszorkányszombat és különösen nem az ördögszövetség hiedelmeket, a tanúvallomásokban említett ilyen irányú természetfeletti jelenéseket (láthatatlan alakban, kísérteties formában, éjszakai látomásban, betegség idején lázálomban észlelve) a tanúk spontán közléseinek tekinthetjük. A bíróságnak csak egy erős célja volt a tanúvallomásokkal: a lehetséges rontásvád (emberkár, állatkár, anyagi kár) bizonyítása.²³¹

A szemantikai pragmatika vizsgálta és vizsgálhatja a szövegtermelés és szöveghasználat módját és az esemény, cselekvés, viselkedés kontextusát, melynek egy-egy változata például a beszéd etnográfiaja lehet a folklorisztikában, vagy a diskurzív hálók sűrű leírásai az antropológiában és a mikrohistóriai elemzésekben. A beszéd etnográfiajának módszerét részletesen kidolgozó Dell Hymes például azzal számolt, hogy a „beszéd” társadalmi térben, emberek között (megfontolt szándékkal, megválasztott stratégia mentén) történik. Az esemény mint elbeszélés időben terjed ki és ágazik szét több személy hozzájárulása által; illetve ennek az elbeszélésnek mint eseménynek motivációja és következménye van. Ennek jelentését pedig közösségileg elfogadott normák segítik értelmezni. Hymes ezt határozta meg a „beszélőközösség” fogalmával.²³² Az elbeszélések térbeliesített struktúráival, illetve ezek performatív képleteivel a szemiotika, a narratológia, a történetírás és a folklorisztika egyaránt foglalkozott. Jurij M. Lotman például, aki döntően irodalmi szövegeket írt le modelljével, és az „eseményt” tekintette alapvető kategóriának, a szöveget

²²⁹ Kristóf I. 1999: 67.

²³⁰ Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 537–547.

²³¹ Klaniczay G. 1990c; Klaniczay G. 1993; Frazon Zs. 1998; Frazon Zs. 2000; Frazon Zs. 2003.

²³² Hymes D. 1975; Hymes D. 1988: 108–114; Tóth G. P. 2002: 9–32; Réger Z. 2002; Szili K. 2004: 101; Klaniczay G.–Pócs É.–Tóth G. P.–Wolosz R. 2001: 293–316; Pócs É. 1995: 15; Klaniczay G. 1997.

általában térstruktúraként fogta fel. Az így értelmezett „tér” szerinte a szöveg szemantikai jegyek által meghatározott egysége; miközben a szöveg (esetünkben az elbeszélés és ennek írásos nyoma a tanú- és gyanúsítottai vallomás) maga is jellegzetes szemantikai-térbeli tagolódásban jön létre.²³³ Roman Jakobson szerint – aki különválasztotta az elbeszélés eseményt (*histoire*) a beszédaktustól (*discours*) – minden narrációnak csak egy adott helyzeten belül lehet szándéka, mivel az az emberek közötti térben keletkezik. A szöveg megszerkesztése egy narratív program által ezt a szándékot szolgálja. Az elbeszélés mint aktus ennek a helyzetnek az interpretálása, térbeliesítése. A helyzetről és az elbeszélések térbeli jellegéről lemondva nem kevesebbet, mint az értelmezés keretét veszíthetjük el.²³⁴ Az „elemi narratívstruktúra” vizsgálata a narratológiai kutatások kitüntetett tárgya volt, ahol az „elbeszélő” és az „elbeszélés” (*narration, narrative, Erzählung*) került a középpontba. Az esemény, elbeszélés, történet, emlékezet fogalmakkal operáló performatív képletek megpróbálták leírni azt a térbeli formát és azt a folyamatot, ahogy az elbeszélések köré ad hoc szerveződő csoportok az általuk elmondott szövegeket létrehozzák, a meglévőket felhasználják és újraalkotják, vagyis történeteket (*histoire, story, Geschichte*) mondanak. A narratológia, lett légyen a történetírásba vagy a folklorisztikába beágyazva, elsősorban nem struktúrákat vizsgált, hanem folyamatokat, összetett eseménysorokat, párhuzamos eseményeket, illetve egymást fedő, keresztező akciókat.

Ahhoz, hogy az elbeszélés strukturálódását vizsgálni tudjuk, szükséges meghatározni az elbeszélések részegységeit, melyekből a szöveg építkezik. Az elbeszélések szekvenciáinak példaszerű meghatározását Pócs Éva végezte el Sopron vármegye boszorkányper jegyzőkönyveinek feldolgozásával. Az ő „receptje” szerint megállapíthatóak voltak nagy mennyiségű mintaszöveg alapján a rontáselbeszélések lehetséges modelljei. Alapegységnek egy *rontás eset* elbeszélését tekintette – vagyis nem egy tanúvallatást, hanem annak egy tényállásra vonatkozó részletét. Természetesen lehetett olyan tanúvallomás, ahol csak egy esetről beszéltek, de gyakori volt a hosszú tényállítás egynél több rontás eset köré fonódó elbeszéléssel. Pócs Éva definíciójában ez így hangzik:

Ez általában egy egyéni élményen alapuló memorat, amit az áldozat, vagy egy közeli ismerőse, családtagja, szomszédja beszél el. Lehetséges szüzséváltozatai a bennük előforduló szövegelemek kombinációi alapján különíthetők el. E szövegelemek különböző szekvenciákat alkothatnak, jellemző sorrendekkel, kihagyásokkal, ismétlésekkel.²³⁵

Az összes lehetséges szövegelem az előfordulás leggyakoribb sorrendjében és az ideális teljes esetben a következő volt, a nagymennyiségű szöveg minta alapján meghatározva:

- *konfliktus* (kéresemegtágadás, károsítás, egyezségfelrúgás, ajánlat visszautasítása, vita, másik lenézése, hatósági eljárás ellene, tanúja a másik kihágásának, vádaskodás, sikertelen gyógyítás, bábáskodás, sikeres gazdaság) = K
- *fenyegetés* (fenyegetés, rosszindulatú gesztusok, átkozódás) = F
- *valóságos megjelenés* (váratlan helyen és időpontban, házasságnál, szüléskor, gyermekágyánál, temetéskor; furcsa provokatív viselkedés: elvisz valamit, köpköd, beleszól a gyógyításba, jósol stb.) = V
- *természetfeletti megjelenés* (állatalakban, emberalakban, gyanús jelek zajok formájában, egyéb formában, forgószélben, kárvallott gyanús tüneteket észlel) = T
- *rontás* (nyom, megnyom, fizikai erőszakból fakadó testi romlás, mágikus bántalmazás észlelete, némává tesz, mozdulatlaná tesz, hurcolják, nyargalnak rajta, kényszerítik boszorkánymulatságba, ördögsvöetségre, halál) = R
- *rontás azonosítás / diagnózis* (káresemény, emberkár, állatrontás, terményben esett kár, közösség elleni rontás, sérülések, sérülések gyanús nyomai, tárgyi bizonyítékok tanúelbeszélései) = A
- *rontás gyógyítása / gyógyítás* elbeszélése (tanácsot ad, gyógyít, fenyegetéssel gyógyításra bírják, kényszerrel gyógyításra bírják) = Gy

A különböző szekvenciátípusokból interakciótípusokra, azokból pedig Pócs Éva szerint boszorkánytípusokra (magam véleménye szerint elbeszéléstípusokra) lehetett következtetni – amelyek tehát végső soron leírhatóak a fenti mozzanatok absztrakt sorozataival.²³⁶ Pócs Éva ezek alapján hatféle gyakori elbeszéléstípust határozott meg, melyek a [1] társadalmi, a [2] mágikus és a [3] természetfeletti konfliktusaik, valamint ezen konfliktusok kombinációit [4–6] feltételezve körvonalazhatók:

²³³ Lotman J. M. 1973.

²³⁴ Keszeg V. 2002: 17–18.

²³⁵ Klaniczay G.–Pócs É.–Tóth G. P.–Wolosz R. 2001: 293–316.

²³⁶ Pócs É. 1995: 15.

<i>Rontáselbeszélés típusa</i>	<i>Konfliktus típusa</i>	<i>Kiből lesz boszorkány?</i>
K – F – R – (A/D) – Gy	[1] társadalmi (a közösségi együttélés félelmei)	bárki (aki fenyegetőzik, átkozódik) (gazdasági, közösségi, szomszédsági, rokonsági vita stb.)
V – () – R – (A/D) – Gy	[2] mágikus (félelem a betegségtől és a gyógyítótól)	bárki, aki mágiát űz, mágikus eszközzel gyógyít („saját-idegen”)
T – () – R – (A/D) – Gy	[3] természetfölötti konfliktus (félelem a természetfölöttitől)	bárki; vagy: varázsló, gyógyító, akinek tartósan természetfölötti képességeket <i>tulajdonítanak</i>
K – (F) – T – (R) – (A/D) – Gy	[4] kettős: társadalmi és természetfölötti	bárki (aki fenyegetőzik, átkozódik) (gazdasági, közösségi, szomszédsági, rokonsági vita stb.), és olyan gyógyító, akinek tartósan természetfölötti képességeket <i>tulajdonítanak</i>
V – T – R – (A/D) – Gy	[5] kettős: mágikus és természetfölötti	bárki, aki mágiát űz, gyógyít a mágikus („saját-idegen”) viszonylatban, és akinek tartósan természetfölötti képességeket <i>tulajdonítanak</i>
(K) – (T) – R – (A/D) – (Gy)	[6] ismeretlen (ki nem mondott)	bárki, akinek rontást <i>tulajdonítanak</i> (közösségen kívül)

Ezek az elbeszéléstípusok a perfolymatban különböző arányban fordulnak elő, nagyrészt attól függően, hogy kik mondták, „használták” az adott elbeszélést vagy annak szekvenciáit. A leginkább strukturálódott elbeszéléseket a tanúk mondták el, majd a vádlottak tortúravallomásai, benignum examenjei, és végül a bírósági formulák és kérdéseik következtek, a bűnügyi eljárás protokollja szerint. A perek jegyzőkönyveiben fennmaradt boszorkányhiedelmekből számunkra is rekonstruálható az a folyamat, ahogyan a „boszorkányság” köznépi elbeszélésfelhőiből, vagy ahogy Pócs Éva fogalmazott, a boszorkányüldözés „előttinek” feltételezett archaikus világtképéből annak gyors összeomlását, funkcióvesztését követően a boszorkányság hiedelemrendszerének „emberiesült” verziói lesznek. Ez az „emberiesülés”, a hiedelmeket és az elbeszéléseket is a természetfelettől megfosztó folyamat a boszorkányüldözés hatására erősödött fel, különösen a XVIII. század közepén.²³⁷

Másként fogalmazva a hiedelmek konkrét személyekhez való kötését (emberiesülését) a bíróságon vallott elbeszélések erősítették meg, aminek következményeként maguk az elbeszélések is jelentősen vesztek a hiedelemtartalmukból, jobban mondva azok „transzmutálódtak” a bírósági kérdések elvárásaihoz. A bírósági párbeszéd valójában kilúgozta a szövegek köznépi hiedelemtartalmait, majd nem szervesülve beemelte a démonológia jogi kitételeit (az ördögszöveget, a boszorkányszombatot és a testi jegyeket). Ennek eredőjeként a bíróság értelmező közössége már csak egy igaz–hamis, a jogi képlet egyszerűsített, visszacsatolás nélküli véleménymagjáig jutott el. Ezt a döntési mechanizmust egy, a bíróság mérlegelését modellező ábrán is szemléltetni tudjuk, amely egyben összefoglalója is az eddig elmondottaknak. **(9. kép)**

²³⁷ Tóth G. P. 2001a.

8. MÉRLEGEN AZ IGAZSÁG: A MÁGIKUS BŰN BIZONYÍTÁSA

A kézzelfogható tett és a mágikus tárgyi nyom • A mágikus tárgyak szemléje

- *A mágikus bűnmaradványok inventáriuma • Az (orvos)szakértői bizonyítások élön és holton (visum repertum)*
 - *A sértett sérüléseinek jogi (orvosrendészeti) minősítése • A gyanúsított testfelületének bűnjelei*
- *A gyanúsított testsúlya mint bűnjel • A vízpróbán megmért test • A tetemrehívástól a halottszemléig*

8.1. A KÉZZELFOGHATÓ TETT ÉS A MÁGIKUS TÁRGYI NYOM

Kulcsszavak: tárgyi bizonyítás; tettenérés; gyanúok; közkiáltás; nyomkövetés; szemle; eljárási tanúk; szokásjog

A tárgyi bizonyítás a testi bizonyítás (vagy tettenérés) fogalmának tágabb értelmezéséből fejlődött ki. A kora újkorban a római jog „furtum manifestum” fogalmához társulva alakult ki a tettenérés vagy kézzelfogható tett fogalma, ami a tárgyi bizonyítékoknak az elkövetőhöz tapadó értelmezése. Ebbéli jelentésben tárgyalta Bodó Mátyás is (Pars I. Art. XLVI.).¹ A római jog mellett a másik eredő a germán jogrendszer volt. Eszerint annak bűnösségét, akit tetten érve és üldözve elfogtak, vagy akinek házában az oda vezető nyomok követése és házkutatás során a bűnre utaló tárgyait megtalálták, e „kézzelfogható” tárgyakkal volt bizonyítható. A XVI–XVII. századi „testi bizonyítása” és a XVIII. századtól kialakított „tárgyi bizonyítás” közé azonban lényegében azonos kiindulási alap és az eljárástípusokat keverő praxis egyes rokon vonásai ellenére sem tehető egyenlőségjel.² A szemle jogi intézményi kialakulására már a XV. században sor került, de a közvallatás eljárásától csak a XVII. század elején határolták el. A szemlét ezzel a különbséggel Kithonich János (1560–1634) eljárásjogi (perrendtartási) kézikönyve, a *Directio Methodica* (1619) írta le először.³ Kithonich a VII. fejezet 5. kérdésében kifejtette, hogy a szemle hitelét nagyobbra tartja – a tanúi bizonytalanságok miatt –, mint a közvallatást.⁴ A tárgyi bizonyítékok konkrét büntetőjogi meghatározásával azonban Kithonich munkája is adós maradt, mivel kizárólag a gyanúokok eseteit pontosította.⁵ A gyanúokok „mi történt?” kontextusait számba véve, annak három típusát határozta meg a közvallatásról szóló VI. fejezet 7. kérdésében. Ennek magyar fordítása és kommentárja 1650-ben jelent meg Kászoni János tollából, a terminusokat innen idézem.

A három típus közül az első, a tettenéréssel és szemtanúsággal alátámasztott gyanúok, mely a hallomáson alapuló tanúvallomásokot akár nélkülözhetővé is tette. Ezt nevezte Kithonich egyházjogi példák alapján „Erős” gyanúnak. A második a „Hihető, avagy Bizonyítható” gyanú, „[m]időn valaki felől gonosz hírnév futamodik”, amit azonban bizonyítani lehet, és kell is a hallott és a tudott dolgok tanúvallomásaival. A harmadik a „Könnyű és vakmerő El hitel”, amit alacsonyabb rendű személyek terjeszthetnek, ám ebben „magát senki nem tartozik tisztítani”.⁶ Vagyis csak az első két esetben lehet a vizsgálatot a gyanúsítást követően megindítani.

Kithonich szerint az „erős” tárgyi bizonyítékokat az „erős” gyanút tápláló tettenéréskor és a nyomon üldözéskor lehetett lefoglalni. Ennél gyengébb bizonyítékok keletkeztek a „hihető vagy bizonyítandó” gyanút kialakító közkiáltás után; illetve a szemle alkalmával.⁷ A közkiáltás jogi intézményének a boszorkányperekben való jelenlétét azok a konfliktusos helyzetek határozták meg, amelyekben a kárvallott nyilvánosan – szerencsétlenségét kikiáltva – fenyegetőzött, a rajta esett sebeket, betegségtüneteket a nyilvánosság előtt mutogatta. Ezekre a híresztelésekre, a közösség előtt többször elmondott gyanúra mint „közkiáltásra” alapozva lehetett a boszorkányság gyanúját a vizsgálatra hivatott testület elé terjeszteni. A „kézzelfogható tett” esetén alkalmazható eljárás csupán egy – bár fontos – része volt

¹ Bodó M. 1751: 133.

² Katona G. 1977: 219–220.

³ Kithonich J. 1619. Kortárs magyar fordításban: Kászoni J. 1647 és Kászoni J. 1650. Az idézeteket ez utóbbiból választottam. Modern horvát fordítása: Kithonich J. 2004. Erről és életéről András D. 2005: 97–98. Kithonich János (Kitionic Ivan Kostajnički) jogászként Vas, Sopron és Moson vármegye közgyűléseinek napi munkájában is részt vállalt 1596–1604 között. Eljárásjogi könyvét minden bizonnyal befolyásolták az e területről vett tapasztalati példák, munkája viszont épp ezen a nyugat-dunántúli területen hatott legelőször. Erről források: Tóth P. 1989: 148, 159 stb.; Tóth P. 1992: 782, 783 stb. Kithonich munkájában a szemle jelentőségéről: Gecsei L. 1984: 7.

⁴ Kászoni J. 1650: 216; Béli G. 1999: 290.

⁵ Kászoni J. 1650: 172–178.

⁶ Kászoni J. 1650: 172–173.

⁷ Katona G. 1977: 220, 224–246, 247–251, 277–278.

a korai középkor bizonyítási rendszerében a reáliákat képviselő testi bizonyítási rendszernek. E rendszerben még a XVIII. században is helyet kapott:

[1] a közkiáltással történő üldözés, [2] a *nyomon üldözés* és a [3] *szemle*.

[1] A nyomkövetés (más néven nyomon üldözés) a sértett segélykiáltására, jogi terminussal *közkiáltásra* indult, és a falusi (városi) közösség felnőtt, fegyverviselésre jogosult férfi tagjai által került végrehajtásra. A közösség tagjai ilyenkor kötelesek voltak odasietni, és a szükséges segítséget a büntetett elfogásához, megkötözéséhez – vagy akár megöléséhez – megadni. A közkiáltásra vagy tolvajkiáltásra (a germán joghagyományban *Gerüfte, Geschrei*: 'a sértett segélykiáltása')⁸ történő elfogást akár boszorkányvád alapján is el lehetett érni. Zömében erdélyi adataink vannak arról, hogy egy-egy félelmet keltő személyt épp „tolvajkiáltásra” való hivatkozással sikerül befogni.⁹ A közkiáltás hírére a generalis inquisitio keretében is rákérdezhettek. Mivel a kiáltás és a tettenérés aktusa időben nem mindig ért össze, másként fogalmazva a kiáltást sokszor nem követte a tettenérés, így a kiáltás híre is gyanúerősítő tény lehetett, ha valakiről utóbb ezt többen is állították. Boszorkányperек esetén a „tolvajkiáltás” intézményéről viszonylag gyakran esik szó a XVII. században az előzetes és nemritkán a vizsgálati tanúvallomásokban is, de a terminus más bűnesetekre való használatára a XVIII. századból nem ismerünk példát.¹⁰ A közkiáltással indított, a helyi közösség nemesi rangú férfi tagjainak közreműködésével végrehajtott befogásra Tolna vármegye jegyzőkönyveiben is akad példa. 1740-ben egy befogás körülményeit így vallotta meg Horváth Pál nemesember, akinek a házában tartották fogva a gyanúsítottat, míg a vármegyei hatóság emberei meg nem érkeztek:

Midőn pedig ezen Esztendőben megh fogattak volna nevezet Tamás Susa és Boda Kata [...], de azon alkalmatossággal, mint hogy a Fátens házánál lévén Tamás Susa fogva, az Fátens Felesége Ágyához dörgölődöt azonnal oly igen roszu lett az Fátens Felesége, hogy kintelenített kérni a fogságban lévő Tamás Susát további segítene néki.¹¹

[2] Ha a tettesnek még a sértett segélykiáltásaira odasiető emberek megérkezése előtt sikerült elmenekülnie, *nyomon üldözésre* (a germán joghagyományban *Spurenfolge*, 'nyomkövetés') került sor.¹² A „nyomkövetés” a XVI–XVII. századi, közép- és kelet-európai közösségek jogrendszerében éppúgy jelen volt, így Magyarországon is. Erdélyben egészen a XVIII. század közepéig (a kiváltságos kerületekben még az 1770-es években is) alkalmazásra került, bár jellege, bűnperbeli szerepe és helye már a kortársak előtt is vitatott volt. A „nyomkövetés” alkalmazására rendszerint állatlopások esetében került sor, de akadt példa más büntettek esetén, így különösen a bűbájossági perekben a nyomok láncolatának felkutatását értve rajta. A magyar tételes jogban I. (Szent) László király dekrétumainak II. könyve az 5. fejezetben viszonylag részletesen szabályozta a „nyomkövetést”, melynek recepciója – mint hivatkozás – a XVIII. századi perekben is érezhető. Perbeli alkalmazásával kapcsolatban az Árpád-házi királyok korából a *Várad-i regestrum* tartalmaz adatokat, amelyek arra utalnak, hogy a „nyomkövetés” kimenetele nem képezett ügydöntő bizonyítékot.¹³ Az a tény azonban, hogy a regestrum a „nyomkövetést” az ügy körülményei között ismerteti, mégis perbeli jelentőségét húzza alá. A „nyomkövetés” Magyarországon a XVIII. századra lényegében eltűnt, társadalmi, gazdasági okokra visszavezetve a XVIII. század közepéig mégis megmaradt. A nyomkövetés egyik érdekes példáját az erdélyi Közép-Szolnok vármegye 1729-ben rögzített jegyzőkönyvében találjuk. Az említett esetben Haroklyán falu közösségének tette kész tagjai a törvényhatóság embereit segítve a pestis (helyi nevén a csuma) kártételeit ellenőrizték. A gyanús betegeket maguk szemrevételezték, a potenciálisan rossz gyógyítókat bűbájolás vádjával pedig felkutatták. Egyes szóban terjedő rémhíreknek, éjszakai történeteknek is nyomába eredtek. Verczen Márton például arról beszélt, hogy:

Mikor az csuma volt Haroklyánban, én jártam edgyik az asszonyokkal visgálni, ha nincsen é az falunban olyan gonosz személy, az ki miatt indult volna az csuma az falunkba; hogyha volna, kitisztitanánk közüllünk. És azmint az Pap Lázár házához mentünk, mi férfiak kin maradtunk, az asszony emberek mentek bé, minthogy mi férfiak az férfiakot, az asszonyok pedig az asszonyokat vizsgáltuk.

A gyanús esetek nyomon követését Mohucz Tivadar, Bethlen Farkas özvegyének jobbágya így adta elő:

Az Kis Farkas háza az Pap Lázár házával egy fedél alatt lévén, az pitvarban s háza körül sok nyomot látván, és minthogy egyik házból sem jött ki az nyom, reggel jű hozzám és engemet feleségestől híva, hogy mennyünk oda, nézzük meg, micsoda sok nyom van az ő háza körül! Odamenvén, az sok taposást mind az pitvarban, mind az ház körül láttam, sokat tapotott a hóba, az nyom pedig mintegy 10 esztendős mezitlábos gyermeknek lácott, hogy

⁸ Katona G. 1977: 104, 220–221.

⁹ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 380–381. No. 158, 383–386. No. 161.

¹⁰ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 366–371. No. 148.

¹¹ Schram F. 1970. II: 475–483. No. 356.

¹² Kube E. 1964: 30.

¹³ Katona G. 1977: 221.

az nyoma lőtt volna. Az nyomot vigyáztuk is hová lőtt, de fel nem vehettük. Hanem az Pap Lázár kürtője felé az kerttől láttuk, hogy az hó lehullott, de nyomot nem láttunk sem ott, sem hogy az Pap Lázár házába bement volna.¹⁴

A gyanús nyomok a kéménykürtőig mentek, ahol aztán eltűntek. A házba vezető nyomokat gyermekhez, macskákhoz, boszorkányokhoz éppúgy kötötték, mígnem több pestises haláleset miatt végül az oláh pap Szemendrát gyanúsították meg, hogy ő fojtotta volna meg őket. Vagyis nyomkövetéssel tudtak tárgyi bizonyítékot és magyarázatot találni az éjjeli fojtogatásokra. Az erdélyi büntetőjogban, különösen a kiváltságos székely területek életében a nyomkövetés praxisához a jogforrást *László király dekrétumai* (II. könyv 5. fejezet: a lopott jószág nyomon követése) biztosították még a XVIII. század utolsó harmadában is. A fenti példában a „nyom felvétele” is erre a jogi terminusra és aktusra utalt.¹⁵

[3] A büntett tárgyi bizonyítékainak a hivatalos hatáskörében eljáró vizsgálóbíró (megbízott alispán, esküdt) előzetes felmérését vagy a perszakaszban a bíró által elrendelt, a rendelkezésre álló gyanúok alapján elvégzett helyszíni vizsgálatot éppúgy *szemlének* nevezzük. A terepszemlélt általában egy, a törvényszéket képviselő vizsgálóbíró (szolgabíró, városbíró) és a bíróságok (vármegye, város, úriszék) által esetileg megválasztott (kijelölt, megbízott) esküdt végezhetette el, ha a megfelelő gyanúok a rendelkezésükre álltak. A „látható nyomok” meghatározásához számos reális tapasztalaton nyugvó megállapítás is kapcsolható volt: így például mérgezés, bűbajos rontás esetén a helyszínen talált mérge, tétemény, a titokban elásott holttest maga, vagy a tettes által feltárt elrejtési helyszín, illetve akár a szituáció mint a „testi és tárgyi bizonyítás” lényeges és sajátos vonása. A bizonyítékok szemle keretében történő felkutatása, megvizsgálása és a következtetéseknek a bizonyítás során való felhasználása a praxist meghatározó vizsgálati cselekmény volt már a XVI. századtól, de kiteljesedése a XVIII. század első felére esett. Alkalmazását és perbeli helyzetét az egyes korszakok bizonyítási rendszerei – szükségszerűen eltérő elvi alapokról kiindulva – különböző módon határozták meg. Fogalmának és bizonyításbeli szerepének értékelését megnehezíti a perbeli bizonyítás többi eszközehez és más módszereihez fűződő szoros kapcsolata.

A Mária Terézia korabeli büntetőperekben (így a boszorkányperekben is) találkozhatunk azokkal a „helyekkel” és helyzetekkel, ahol és ahogyan a tárgyak mint bűnjelek vagy gyanúok a bíróság látókörébe kerülhettek. A hatóság munkáját segítő *eljárési tanúk* beszámolóiból tudjuk, hogyan lehetett a gyanúsított ágyában, ládájába rejtve, mestergerendára, kéményébe felakasztva, udvaron, kertben elásva rábukkanni azokra a tárgyakra, amelyek a vádlott bűnösségét igazolhatták. Vagy milyen helyzetek, helyszíni állapotok utaltak a bűnelkövetésre, amikor is a beszámolóiban maga a gyanúsított vezette rá a gyanúsító tanúkat és a tanúkat meghallgató nyomozó hatóságot a bűnjelre. (Az eljárési tanúkról és ezekről a beszédhelyzetekről az előző fejezetben esett szó.)

A szemle munkáját gyakran segítették a szomszédok, az ismerősök, a vádaskodó tanúk, akik el- vagy megvezették a nyomozó hatóságot. Egyes tárgyak – mint a „kézzelfogható tett” médiumai – csak azért lettek gyanúsak, mert annak közelében a gyanúsított már korábban is furcsán viselkedett, vagy mert a befogás idején azokhoz furcsán viszonyult. Ha rájuk kérdeztek esetleg azt is tudta, hogy az ilyen tárgyakat hol lehet vagy hol nem lehet tartani. Ezekhez az információkhoz a tanúk mellett a gyanúsított is segítséget nyújtott. Röviden idéznék egy példát is egy kényszer nélküli vallatási szakaszban rögzített, utalás jellegű párbeszédből. 1741-ben egy Tolna megyei eljárásban azt kérdezte a vizsgálóbíró:

„Mivel, és hol vagyon azon eszközöd mellyel meggyógyethatnád? [ti. a megrontott áldozatát]” A felelet: „Zsirral, melly otthon vagyon a gerendában cserépbem.” Mindehhez a vádlott hozzát teszi, hogy „avval meggyógyíthatom, de nem rontottam”. – „Ha érette küldenek ottan találnánk-e?” – „Ottan megtalálnák az Urak.” – vagyis a gerenda tetejére tett cserépbem.¹⁶

A bizonyítási jog későbbi fejlődése szempontjából feltétlenül figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a „kézzelfogható tett” ügyében folytatott „testi bizonyítás” feladata a büntett objektív tényállásának bizonyítására korlátozódott. Ez ugyanis *nyilvánvaló kapcsolat*ra utal a későbbi inkvizíciós bűnpernek a szemle által realizált generális inkvizíciós perszakasza (például eljárési tanúktól szerzett elbeszélések a szemle körülményekről) és az előző fejlődési időszak „testi bizonyításai” (a gyanúsított személyéhez tapadó eljárások tanúságtételei, például istenítélet jellegű eljárásokban a tüzesvas-próbán, de még inkább a vízpróbán) között mind célja, mind előzetes jellege, mind a felhasznált módszerek hasonlósága alapján. Ezért is nehéz a tisztán tárgyi bizonyítékok utáni nyomozói szemle, a testi bizonyítás jellegű szemle és az eljárési tanúk által a jogilag körülményes vízpróbán tett vallomások szemléje között különbséget tenni. Alapesetben ugyanarról beszélünk majd, de különböző nézőpont szerint csoportosítva a szemlét meghatározó tárgyi bizonyítékokról és szemlét meghatározó elbeszélői helyzetekről.¹⁷

¹⁴ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 175–182. No. 31.

¹⁵ EMSzT IX. 819. [nyom] nyomkövetés alapjául szolgáló jel/bizonyíték értelemben.

¹⁶ Schram F. 1970. II. 495–505. No. 359.

¹⁷ Uhrin D. 2016: 28–43.

A szokásjogi hagyomány mellett a XVII. században formálódott külön igény arra, hogy a tárgyi bizonyítékokat – azon belül is a mágikus tevékenységek tárgyainak körét – definitív módon meghatározzák. A boszorkányüldözés európai felfutásával egy időben ekkor határozták meg konkrétabban is – a kánonjogi és a démonológiai szakirodalomra alapozva – ezeket a bűnjeleket (indiciumokat) Magyarországon is. A hazai világi büntetőjog képviselői a tárgyi bizonyítékok és a mágikus tevékenységek módszeres elkülönítésére és jogszabályba foglalására csak a XVIII. század közepén vállalkoztak először. Ugyan már korábban is ismertek voltak az európai démonológiai irodalom (Nieder, Kraemer, Bodin, Binsfeld, Delrío) vagy a témával foglalkozó büntetőjogi kézikönyvek (Damhouder, Carpzov) szerzői – e szerzők műveit megtaláljuk a XVII–XVIII. századi magyarországi értelmiség, jogtudó elit könyvtáráiban¹⁸ –, mégis róluk és munkáikról a magyar világi jog az 1750-es évekig véleményt alig alkotott, azokat tényleges jogi használatban alig vagy nem idézte. Az alábbiakban a praxisra alapozva veszem sorra a leginkább a szemlén és a nyomon üldözéssel tetten ért mágikus bűnjeleket, testi és tárgyi bizonyítékokat.

8.2. A MÁGIKUS TÁRGYAK SZEMLÉJE

Kulcsszavak: mágikus tárgyi nyom; előnyomozás; lajstromozás; szembesítés; bírói szemle; esküdtek; corpus delicti; érzéki észlelés; őrizetbe vétel

A szemle egyszerre volt a jelenségek bírói észlelése és a döntést előkészítő intellektuális művelet. Utóbbit jelentette a tanúkkal és a gyanúsítottakkal való párbeszéd helyzetek elemzése, amelyet kiegészíthettek olyan sajátos műveletek is, mint a tárgyi bizonyítékok felkutatása és összegyűjtése.¹⁹ A vádelven alapuló perjogi nézetek a szemle bizonyítási eszközként történő kifejlesztését nem tartották fontosnak. Azt a felek által produkált bizonyítékok észlelésére irányuló eljárási aktusként fogták fel. Ennek maradványa volt a boszorkányperek bizonyító szakaszában alkalmazott vízpróbák szemléje, ahol az eljárási tanúk észlelésén keresztül jutottak el a döntést előkészítő gyanúig: mi történt a próbán a testtel.

A nyomozati elven működő rendszerben a megismerési módszerek finomodásával egyre részletesebb szabályait dolgozták ki a szemlének. Így tettek különbséget már a XVII. században keletkezett és a XVIII. század közepéig használt jogforrások is (*Praxis Criminalis*, 1687) a szemle alanya, a szemlének a vizsgálati szakaszban elfoglalt helye, a szemle során vizsgált terep és a szemle tárgya között.²⁰

A szemle az előkészítő eljárásban (nyomon üldözés, elővizsgálat, előnyomozás) éppúgy szerepet kaphatott, mint a köztes bizonyító szakaszban (nyomozás, szembesítés). Míg az előkészítő perszakban a szemle tartalmát elsősorban a [1] *bizonyítékok felkutatása* (mágikus tárgyak keresése, begyűjtése, a rontó tárgyakat érintő keresztkérdések megfogalmazása) és [2] *rögzítésének követelményei* (lajstromozása) határozták meg, addig a bíróság által rendszerint a tárgyalási szakban elrendelt szemle az egyes jelenségek közvetlen észlelésének céljait szolgálta, például a [3] *mágikus bűntárgyakkal való szembesítéssel*. Tény azonban, hogy sem az eljárásjog, sem a büntetőjog hazai irodalma nem tett különbséget a szemle ezen két típusa között, így azt legfeljebb a praxis alapján körvonalazhatjuk.²¹ A későbbiekben ezekre még részletesebben kitérek a szemle tárgya, a szemle lefolyása és a bűneszközök vonatkozásában. A két perjogi szakaszhoz (nyomozati szakasz, bírósági szakasz) az alábbi három – egymást sok tekintetben átfedő – példát idézném:

[1] 1742. október 22-én a *tárgyfeltáró előkészítő szakaszban* Babóton tette fel a kapuvári Esterházy-uradalmak megbízottja az alábbi tisztázó kérdést Szabó Mihályné Szarka Kata ügyében:

„Tudgya é? látta é vagy hallotta é a Tanu, hogy Szabó Mihálynának megh foghása után bizonyos Szarándok Aszony Szabó Mihály házánál a fiát Istvánt, mivel az Apja Tehenei nem tejeztek arra tanította volna, csak ott ásd meg fiam a földet az hol a mostoha Anyád fejte a Teheneket, és találsz valamit el ásva, és azt föl vivén a Tehenek meg javulnak, és ha megh ásta, talált é valamit azt? és mit talált? a Tanu vallya megh.” – erre felelt, a rontó tárgyakat konkretizálva Takács György jobbagyember: „Hallotta másoktul [!] úgy mint Szabó Mihál szolgálójátul, hogy eő ásta volna föl azon karót, melyhez a borjukat szokták kötni, és alatta szapult hamut, csontokat, és más afelet talált volna.”²²

[2] A begyűjtés eredményét *lajstromozták*. A váci püspökség úriszékén 1745-ben Balázs Jánosné Nagy Zsuzsanna kosdi asszony ügyében a júniusi szemle során lefoglalt tárgyakat csak a perszakban vették elő újra, így azt csak a

¹⁸ Carpzov B. 1723; Tóth G. P. 2010: 70–71, 88–89.

¹⁹ Katona G. 1977: 82, 247, 260, 263, 272, 275, 281, 378.

²⁰ Czeglédy M. 1749; Gochetz G. 1746; Kollonitsch L.–Gochetz G. 1751; *Praxis Criminalis* 1763.

²¹ Balogh J. 1901: 375; Katona G. 1977: 247–251.

²² Schram F. 1970. II: 149–162. No. 282.

decemberi tárgyalásra rögzítették írásban. A jegyzőkönyvezés során a gyanúsított asszony szavaival együtt vették leltárba a házkutatás során lefoglalt mágikus bűntárgyakat:

Et post discussionem ejusdem; reperta sunt quamplurima unguenta, quae adstans sequenti modo explicat. 1mo Butyrum in festo S. Philippi et Jacobi collectum ejus virtutis ut aurium dolorem tres inde gutta auribus patientis per instrumentum ferreum vulgo vakaró kés immittendo, sedet, et curet. 2do Karácsonyi Méz egy karikában, meredek ellen, a ki Söprü virágjával öszve vagyon csinyálva. 3^{io} Sódor sir, melyet Husvéth napján főznek, melyre az Borjuk ki herélésekor szükséghe vagyon. 4to Egy kis Cserépkiben fa sósának a virágja öklelet ellen, a ki írósvajban megh vagyon ropogtatva. 5to Mécses Cserép. 6to Bomlás ellen orvas Sóó 7mo Óttó 8vo Sz. György gyökér.²³

[3] A tárgyak bíróság előtti szembesítésére példámát 1741. március 18-án a Tolna megyei bíróság rögzítette Vörösné „Sánta” Ilona ellenében. Egy bűnjelként lefoglalt dióhéj dob és két száll toll „konfrontációjáról” az alábbi jegyzőkönyv tudósított a bűnvizsgálati szakasz jóindulati vallomásában:

- Te voltale a Boszorkányok között Dobos?
- Én voltam, lám mostis itt vagyon a Dobom fél dio héj. Confirmavit in judicio.
- Mivel verted az Dobott?
- Két száll tollal. Confirmavit in judicio.
- Miert szollott az a Dob és itten nem, vagyone nagy szava a Dobnak?
- Ott szol, de it nem, és itt nincsen semmi száva neki. Confirmavit in judicio.²⁴

A tárgyak adalékokat jelenthettek a bíróságnak a gyanúsítottra nézve annak mágikus tevékenységéről (ilyenek voltak a megtalált csontok, kenőcsök, növények, orvosságok stb.), vagy a természetfeletti képességeit bizonyíthaták (kantár a nyargalászáshoz, seprű és zsír a repüléshez, dióhéj csónak a vízen járáshoz, dob a nagy távolságok gyors bejárásához stb.).

Már a XV–XVI. században a bírói szemle a „látható nyomok” begyűjtésével és ehhez kapcsolódva a „kézzelfogható tett” esetére kidolgozott szabályozással valósult meg. Az eljárásra vonatkozó szabályozás, a védelvi beállítottság miatt is az észlelés szerepét domborította ki minden szemlénél. A „kézzelfogható tettek” esetében pedig az alkalmazott „testi bizonyítás” a ceremoniális aktusok (próbák, mint például a vízpróba) közvetlen megszemlélését jelentette. Erre azonban rendszerint csak a vádemelés után fogtak hozzá.²⁵ A „kézzelfogható tett”-re vonatkozó eljárás során a bíróság előtt végbemenő halottszemle (tetemrehívás) is több vonatkozásban figyelmet érdemel a szemlei szabályozás vonatkozásában. Ebben az esetben különösen szembeűnő a formális ceremoniális mozzanatok nagy száma: a vádló a bíróság előtt nyilvánosan háromszor „közkiáltást” hallatott, és minden egyes kiáltásnál a holttestet néhány lépéssel közelebb vitték a bírósághoz, míg végre az közvetlenül a bírói szék elé nem került. Ekkor a vádló a bíróságtól esküdtek kiküldetését kérte (kölsönként esküdteket), akik a holttestet megvizsgálták, és megállapították, hogy a bíróság elé hozott „testi bizonyítékok” elégségesek-e a vádemeléshez. A XVII. századra ezt a halottszemlét a bíróság plénuma helyett már két-három kiküldött esküdt végezte. Elég volt a megölt, gyanús körülmények között meghalt személy holttestének felravatalozása és a test megtekintése. A testet nem kellett a bíróság színe elé vinni, a megtekintésre a helyszínen került sor mindenféle kötöttség nélkül. Ugyancsak közvetlen megszemlélés révén szerzett tudomást a bíróság a bűntett értékeléséhez szükséges tárgyi körülményekről, például a sérülést okozó eszközökről, tárgyakról.²⁶

A kiküldött esküdtek által tartott szemle, annak bizonyító ereje nem ért fel a bíróság plénuma előtt folytatott szemlével. Előbbi szemle megállapításait a felek vitathatták.²⁷ Viszont épp ezért is kerülhettek begyűjtésre a mágikus bűntettek „látható” eszközei. A hatósági esküdtek által gyűjtött eszközök ez esetben a bírói plénum előtt is bemutatásra kerültek, hogy azokról a gyanúsított megfelelő vallomást tegyen.

A bírói szemlének a bírói széktől a tett helyszínére kerülése, valamint a szemlét végrehajtó kiegészítő hatósági szereplők bevonása, esetenként a szakértők részvétele az eljárási aktusban idővel a szemle jelentőségét is erősítette. Ez az átalakulási folyamat mind-mind a nyomozati elvű rendszer erősítését és a védelvű rendszer gyengülését eredményezte, miközben ez utóbbiból maradt némi elem a praxisban. A „kézzelfogható tett”, a „testi bizonyítás” és a „látható nyomoknak” a hazai jogban való megjelenését a *Carolina*, a *Praxis Criminalis*, I. József Bírósági rendtartása (Art. IV. 3. §) és a *Theresiana* (Art. 26., 12. § 3. pont) tette lehetővé.²⁸ Az 1772-ig lengyel igazgatás alatt álló Podolin és környéke (Gnézda stb.) bíróságai a XVIII. századig rendszeresen alkalmazták a *Sachsenspiegel*t, valamint a *Mag-*

²³ Schram F. 1970. I: 442–446. No. 178.

²⁴ Komáromy A. 1910: 500. No. 392; Schram F. 1970. II: 484–493. No. 357.

²⁵ Byloff F. 1902.

²⁶ Katona G. 1977: 252–256.

²⁷ Katona G. 1977: 252–256.

²⁸ Katona G. 1977: 252–254.

deburgi jogkönyvet mint a korai germán jogi tradíció még élő emlékét, így ezek is befolyásolhatták a szokásjogot és praxist bizonyos területeken, különösen a szemle esetében.²⁹

A XVIII. századbeli magyar perjogi irodalom rendkívül mostohán bánt a szemlével. Az ismeretanyag alig haladta meg a Werbőczy és Kithonich által meghatározott kereteket. A jezsuita jogtörténész, a nagyszombati jogi kar tanára, *Szegedy János* (1749) a szemle alkalmazását a *Hármaskönyv* szabályozásán túlmenően csupán a halálos sérülésekkel és „más hasonló” esetekkel kapcsolatban látta kivitelezhetőnek.³⁰ *Bodó Mátyás* (1751) álláspontja a szemlével és általában a bizonyítás tárgyi elemeivel szemben még ennél is visszafogottabb volt. Bodó nemcsak a szemle tárgyalását mulasztotta el, de következetesen kihagyott minden olyan perbeli intézményt, ahol a testi bizonyítással, a corpus delictivel foglalkoztak. Bodó csupán egyes büntettek vizsgálati metodikájával kapcsolatban említette a szakértők bevonását is. A corpus delictit, amely a korabeli perjog önálló fejezetének számított, Bodó a büntetést az enyhítő körülmények között, XII. alcímként említette csak, és néhány sorral el is intézte.³¹ Tartózkodó álláspontja a corpus delictivel és a szemlével kapcsolatban nehezen érthető. A szemle eljárási kerete Bodó szerint nem lehet több, mint amit a collateralis inquisitio során el lehet végezni: a szakértő tanúk vallomása egyenértékű volt a többi tanú vallomásával, meghallgatásukra is együttesen, és nem külön került sor.

Huszty István (1745) egri jogászprofesszor a magyar büntető szokásjogot áttekintő munkájában ettől eltérően és talán éppen ezért nem a *Hármaskönyv* és Kithonich munkáit idézve beszélt a szemléről.³² Huszty a szemle legfontosabb forrásaként a *Praxis Criminalis* vonatkozó részeit említette. Így tett akkor is, amikor a mágikus bűnelkövetőkkel kapcsolatos eljárás menetét leírta:

11. Az ilyenféle gonosztevőknek, amikor bebörtönözik, ruházatát, házát és lakóhelyét át kell kutatni, hogy vajon nincs-e valaminő mágikus anyag, mint például olaj, kenőcs, méreggel telt bögre, emberi csontok, mágikus gyertyák és hasonlófélék körülötte, vagy birtokában. Ebben az esetben a bíróság hóhérral a tettet is át szokta kutattatni, hogy vajon nincs-e teste rejtett helyén, vagy valamely testrészén titkos dolog, vagy más ördögi jel, amint azt a *Praxis Criminalis* 2. része 60. cikkelye ezt helyesen megjegyzi és szépen levezeti.³³

A *Praxis Criminalis* a vizsgálat megindításának alapfeltételeként határozta meg a szemlét a 60. cikkely szerint:

2. § Amikor tehát a vizsgálat révén rajtakapják, hogy a tettet, a kárt és más körülményeket az illető személy melyekre gyanús volt, így elkövette, a bíró az ilyen gyanús személyt bebörtönözheti, egyszersmind azonban megfigyelni tartozik.³⁴

A gyanúsított viselkedésének megfigyelése mellett az ajánlott jogszabály előírta a fogva tartott személy lakóhelyének és környezetének szemlélését is:

2. § 1. Amíg be van börtönözve, mentől hamarabb kerestesse fel és figyeltesse meg ruháit, házát és lakóhelyét, vajon nincs-e ott körülötte valami mágikus tárgy: olaj, kenőcs, rontó porok, rovarokkal telt edények, emberi csontok, bűvös gyertyák és viaszokkák, átszúrt képek, kristályok, jövendőmondó tükrök, az ördöggel való szerződés-cédulák, s a mágia mesterségéről szóló könyvek és más effélék.³⁵

A szemlére vonatkozó szabályozást Erdélyben kifejezetten a *Hármaskönyvre* alapozva határozták meg még a XVIII. században is. Werbőczy a kialakult bírói gyakorlatot tükröző állásfoglalása szerint a szemle nem több mint „szemmel látható kimutatása annak, hogy némely birtokjogok erőszakos elfoglalója ezek uralmában benne van”, vagy más esetben „a per tárgyát képező dolgoknak és javaknak a helyszínen való megmutatása és megszemlélése.” A szemle lefolytatásának módjára vonatkozóan vádelvet valló Werbőczynél hiába keresnénk ennél részletesebb útmutatást.

²⁹ Weber S. 1908: 171, 180.

³⁰ *Szegedy J.* 1749: 464.

³¹ *Bodó M.* 1751: 107.

³² *Huszty I.* 1745: 287.

³³ *Huszty I.* 1745: 84, Pars. III., Tit. XVI., Quest. 11.: „Quae sint propria hujusmodi maleficis: Hujusmodi malefactoribus hoc proprium est, quod quemadmodum facta incarceratione ejus vestes, domum et habitationem perquiri oporteat, an non res magicas, vulgo oleum, unguenta, olas insectis repletas, ossa humana, magicas candelas, et id genus alia, circa et penes se habeat; ita occasione iudicii, per carnificem corpus perlustrati solet, an non in secreto loco, vel aliis corporis partibus, res occultas, aut alia daemonis signa in corpore habeat, velut praxis criminalis p. 2. Art. 60. ista bene notat, et pulchre deducit.” A magyar fordítást Sugár Istvántól idézem (Sugár I. 1987: 256), aki azt az egri kiadás (*Huszty I.* 1758: 81) alapján készítette. További kiadások: Buda, 1748; Eger, 1760, 1778, 1794, 1795; Nagyszombat, 1766.

³⁴ „§ 2. Incarceratio suspectarum personarum: Quando itaque per inquisitionem deprehenditur, quod delictum, damnum, et aliae circumstantiae, propter quas persona aliqua suspecta fuit, re ipsa se se habeant, potest Judex taliter suspectam personam incarcerare; simul tamen observare debet.”

³⁵ „1o. Ut quamprimum, dum incarcerat, ejus vestes, domum, et habitationem perquiri, ac videri euret, an non res Magicas, verbi gratia: oleum, unguenta, nocivos pulveres, pixides, ollas insectis repletas, ossa humana, Magicas candelas, ac cereas, acubus perforatas imagines, hostias, crystallos, vaticida specula, schedas pacti cum daemone, Magicarum artium libellos, et hujusmodi, circa et penes se habeat.”

Szerinte a szemlét és a közös tanúvallatást azonos módon kell végrehajtani. (Erre utalt Bodó is.) A szemle perbeli jelentőségének megítélésében a *Hármaskönyv* a római jog ekkor már általánosan elfogadott álláspontját tette magáévá. Werbőczy és XVIII. századi felhasználói a szemlének kétféle bizonyítási szerepet tulajdonítottak. Egyszer azáltal, hogy:

41. cím 6. § Mert azután, hogy mind a két peresfél a közös tanúvallatást megejtette, még [...] hitletétel következik, míg a szemügyrevétel után, ha a felperes a maga keresetét és követelését a szemügyrevétellel igazolja és az említett nemesek tanúságtételével eléggé megerősíti, akkor a bíró egyik félnek sem ítél meg semmiféle esküt, hanem az alperes ellenében a főbenjáró ítéletet vagy fejeváltást azonnal és közvetlenül meghozza és kihirdeti és azt végrehajtás alá bocsátja.

Vagy mikor a bíró esküre szóló ítélet helyett végítéletet hoz. Utóbbi eljárásrendet a bűnperekben is megtartották. A mágikus büntettekre és a bűn mágikus eszközeire vonatkozó szabályozást azonban Erdélyben nem találunk, ezek körét a praxis határozta meg.

A büntett eszközt I. József *Bűnvádi perrendtartásától* kezdve (1707) valamennyi perjogi forrás – elsősorban az emberölések vizsgálata kapcsán – szemletárgynak tekintette. A büntett eszközre vonatkozó megállapítás jelentőségére utal a perrendtartás azon kétes értékű előírása, hogy a büntett eszközt vagy annak mását le kell foglalni (Art. V. § 4.)³⁶

Ha azonban ugyanaz az eszköz, amellyel a tettet elkövették nincs meg, vagy kétséges, hogy ölésre alkalmas lenne és vannak olyan megbízható tanúk, akik hasonlót ilyen és ilyen alakban leírnának, akkor körülbelül hasonló eszközt kell készíteni és ha a tanúk arra nézve, hogy éppen olyan alakú, mint a tényleges (Original Instrumentum) volt megesküsznek, ezt kell beküldeni; és ezt kell megőrizni az akták mellett, amelyek alapján a bíróság az ítéletét meghozza.

A *Theresiana* (Art. 26. § 11.) szintén tartalmazta az előbbi előírásokat, az eszköz és a sebesülés egybevetését kivéve, amelynek teljes megalapozatlansága ekkor már nyilván kiderült.

A szokásjog által vezérelt magyar jogszolgáltatási praxisban – összhangban az osztrák büntetőjog vonatkozó perjogi előírásaival (értve rajta a *Praxis Criminalist*, vagy I. József *Bűnvádi perrendtartását*) – a szemlét végrehajtó hatósági személyeket a közigazgatás testületébe delegált, majd a feladatra felesküdt rendi (nemesi) tagokból választottak. A jogi végzettség (jobban mondva a jogi ismeret) kezdetben nem volt kritérium, de a XVIII. századra már akár előnyt is jelenthetett. A küldött bírák testülete a vármegyei bíráskodás esetén az elé tartozó bűnügyekben a területileg illetékes (járásai szinten képviselt) szolgabíró (vagy alszolgabíró, alispánt) és a nemesi vármegyei testület egy-egy az esküdtjét bízta meg a feladattal. Városi (szabad királyi városok esetén) bíróság előtt folyó perekben egy-egy tanácsstag és az „esküdt” (kiküldött, deputatus) végezte a szemlét a városbíró felügyeletével. A XVIII. században mindvégig szenátorok végezték a szemlét a debreceni városi bíróság előtt folytatott perekben.³⁷ Egy-egy tapasztaltabb személy akár folyamatosan is tagja lehetett a szemlét végrehajtó nyomozói testületeknek, még akkor is, ha azt mindig az adott feladatra vonatkozóan jelölték ki.

A szemle végzésére kötelezett hatóságok és hatósági személyek köre a XVIII. század közepétől kezdve mind a jogszabályok rendelkezéseiben, mind a bírósági gyakorlatban tovább bővült a *Theresiana* (Art. 26. § 6.) „hiteles bírósági személyről” szóló rendelkezéseinek megfelelően. A nyomozási feladatok megnövekedésével (a bűnügyek vizsgálatának intézményesülésével) a korábban elterjedt két esküdt és/vagy egy vizsgálóbírói szereppel bíró alispán, szolgabíró, alszolgabíró testülete helyett a XIX. század elejére kialakult az egy esküdt (helybéli kismemes) és/vagy a megyei comissarius (hivatásos személy), valamint a megyei ügyész részvételével folytatott szemle.

Az 1768-ban Csehországban életbe léptetett, majd a Magyar Királyság részére 1770-ben ajánlott *Theresiana* a következő okokat (Art. 58. § 8.) sorolta fel a „nyomozáshoz szükséges gyanúokok” (Die anzeigungen zum nachforschen, indicia ad inquisitionem) paragrafusára szerint:

Egyrészt, ha egy személy, aki bizonyíthatólag varázslati cselekményeket vállalt magára, megvall másokat társ vagy segítő gyanánt és előadja ennek szavahihető gyanúját és ismertető jelét. Másrészt ha a közönséges vád fennáll egy nőszemély ellen; hogy ő embereknek és állatoknak gonosz dolgokkal, mint mérge és hasonlók, kárt okozott, a megtörtént kár nyilvánvaló, a gyanúsított személy annak megfelelően elő is lett állítva, hogy ilyesmit fel lehessen tételezni róla. Harmadrészt ha különféle gyanútan emberek kijelentik, hogy ilyen nőszemélyek titkos művészetekkel és jövendöléssel foglalkoztak.³⁸

Az efféle gyanúsítottak őrizetbe vételekor (Einziehung der verdachten Person, ad capturam) ellenőrizni kellett a következő paragrafus szerint (*Theresiana*, 1769, Art. 58. § 9.), hogy nem találnak-e a lakásukban:

³⁶ Katona G. 1977: 265.

³⁷ Katona G. 1977: 265.

³⁸ *Theresiana* 1769: 170. Art. 58. § 8.

[...] kártevő dolgokat, például mérget, férgekkel vagy más tisztátalan dolgokkal töltött szelencét, emberi csontokat, ostyákat, átszúrt (szent)képeket, jövendőmondó tükröt, varázsművészeti könyvecskéket, ördögi szerződésekről szóló kész vagy félig kész fogalmazványokat és kötelezvényeket a sátánnal szemben.³⁹

Hogy az ártalmatlan nyomtatványok, imacédulák birtoklását is bűbájosságnak tekintették, arra több példánk is akad. Ennek az volt az oka, hogy az adott „ártalmatlan” céduláról „ártalmas” használatot feltételeztek. Ami nagyon is szembetűnő, hogy a *Theresiana* a mágikus bűntárgyak szemléjével kapcsolatban semmiféle újdonsággal nem számolt, lényegében megismételte a *Praxis Criminalis* vonatkozó 60. cikkelyének szövegét. Annak ellenére, hogy a boszorkányperек eljárását az uralkodónó korlátozta, a büntett jogi kategóriája és a hozzá tartozó perjogi praxis előírásai továbbra is érvényben maradtak. Legalábbis papíron.

A szemle alanyára vonatkozó változatos megoldások között két irányzat különböztethető meg. Az egyik szerint a szemlét ugyanannak a bírósági vagy hatósági személynek kell elvégeznie, aki az egész vizsgálatot eszközölte; a másik álláspont, tagadva a szemle jelentőségét, a szemlét alacsonyabb színvonalon álló bírósági, hatósági személyre kívánta bízni. A XVIII. század végére a szemle jelentőségének növekménye miatt a hatósági személlyel elvégzett szemle vált meghatározóvá. Mindezt természetesen befolyásolták a terület gazdasági, kulturális, politikai erőforrásai is. Ahogy a vármegyei, városi büntetőbíráskodás is egyenetlen volt, a szemlét lefolytatók képesített köre is változatos lehetett. A hivatásos (jogvégezett és tanult), szakértői jellegű szemléket II. József büntetőjogi reformját követően várta el az állam. A *Sanctio Criminalis Josephina* szerint (§ 108.) a szemlét a bíróságok mellett szervezett úgynevezett Criminal-Comissaire-nek (§ 20.) mint a „közrendért felelős hatóságnak” kellett megszerveznie. Ezzel a szemle végrehajtásának joga kikerült a rendi keretből és a vármegyei, városi közigazgatás hatóköréből. Az 1795-ös Büntetőjogi tervezet (III. szakasz 1. § és IV. szakasz 5. §) már azt a visszaállította gyakorlatot tükrözte, ami a *Sanctio Criminalis Josephina* visszavonását követően kialakult. A rendek elértek, hogy újból a helyi hatóság (nemesi esküdtek) vagy az általuk kinevezett hatósági személy végezhesse a szemlét a rendi alapon működő vármegyei, városi joghatóság kereti között.

A szemletevékenység *érzéki észlelés* jellegének egyoldalú hangsúlyozásából kiindulva, a szemle alanyának és a büntett tanújának helyzetét szinte azonosnak tüntették fel. Ez az álláspont a szemlebizonyításnak a tanúbizonyítással szembeni előnyeit éppen az észlelő személyének kedvezőbb tulajdonságaiban, képzettségében, előzetes felkészültségében és pártsemlegességében, valamint abban a körülményben látta, hogy amíg a tanú az észleleteiről *emlékképek alapján* számolt be, addig ezt a szemlét végző hatósági személy a *szakszerű feljegyzései* alapján tette meg. A két nézet a XVIII. században még együtt érvényesült, a szemle jelentősége nem emelkedett a tanúbizonyítás fölé. Ez viszont azzal járt, hogy a szemle mellőzte (mellőzhette) a szemlével összefüggő tudományos módszerek alkalmazását. A szemlét alanya szerint csak a XVIII. század végének perjoga különítette el tiszta vagy egyszerű szemlére, illetve minősített vagy vegyes szemlére aszerint, hogy a szemlét a vizsgálóbíró egyedül végezte, vagy abba szakértőt is bevont.⁴⁰

8.3. A MÁGIKUS BŰNMARADVÁNYOK INVENTÁRIUMA

Kulcsszavak: bűnjel; bűnmaradvány; mágikus tárgy; szemle; észlelés; szembesítés; real-confrontatio; mágikus nyom; testmaradvány; varázsnövény; ásványok és mérgek; mágikus írás; varázskönyv

A tárgyak jogszabályba foglalása a begyűjtést annyiban segítette, hogy előre, *kötött módon* határozta meg a „vélelmezett” tárgyak sorát. Ezeket mindenképp felkutatta a hatóság, és ha ilyet talált, azt erős bizonyítékként vitte a bíróság színe elé. A *Praxis Criminalis* abban jelentett újdonságot, hogy nem csak a gyanúokok kontextusait, de a mágikus eszközök jellegét is meghatározta. Külön figyelmet fordított a tárgyak előkerülési körülményeire, ami ugyancsak nem létezett a korábbi magyar jogszabályokban. A tárgyak és körülményeik vizsgálata – mint majd példáinkból is látni fogjuk – már a szokásjognak is része volt, de annak rendszerezett, protokoll jellegű számbavételezése és a hozzá kapcsolódó jegyzőkönyvezés már nem volt következetes. A nyomozási gyakorlat megváltoztatása, szisztematizálása, a jegyzőkönyvezés egységesítése szinte kizárólag a *Praxis Criminalis*nak és recenzenseinek volt köszönhető. Ezekben a joggyakorlókat segítették a gyanúsított felé előre megfogalmazott kérdésekkel. Erre vonatkozóan még azt is számonkérhették, mi a jele, hol tartja valaki az ördöggel kötött szerződését. A 60. cikkely szerint:

4. §. Vallatási kérdések: 1. Vajon nincs-e szövetsége az ördöggel? [...] 9. Hol van a szerződés, vagy micsoda jele van?⁴¹

A kérdések mellett arra is ügyeltek, hogy a kézikönyv praktikus tanácsokat adjon, mire ügyeljen a vizsgálóbíró a bizonyítás során, különösen a szemlén:

³⁹ *Theresiana* 1769: 170. Art. 58. § 9.

⁴⁰ Katona G. 1977: 260–263.

⁴¹ „4. §. Interrogatorium: 1. An non habeat pactum cum Daemone? [...] 9. Ubi sit pactum, aut quale signum inde habeat?”

A vizsgálat és a vallatás megtörténtével a bíró mindenekelőtt kutassa, hogy a jelek, vagy elhallgatott, vagy titkos tárgyak felderíthetők-e? Vajon gonoszított, s ember, vagy állat kára esett-e? Mert az olyan vallomásnak, mely az ügyben nem áll meg szilárdan, hitele nem lehet. [...] / A tanúvallomás előtt és után jól figyelembe kell venni, hogy vajon minden előkerült tárgy mágiával kapcsolatos-e? / Hasonlóan, vajon emellett van-e kész szerződése az ördöggel? [...] Vagy vajon a kristályból, üvegből, tükörből és hasonlókból az embereknek való jövendölés, károkozás, vagy haszonnyerés céljára szolgált-e? / Vagy talán csak gyanús áldásokként használatosak? Vagy tudja-e, vagy képes-e bakkecske és köpönyeg révén a hajókat, vagy az embereket magához vonni?⁴²

A *Praxis Criminalis* a mágikus tárgyak előkerülésétől tette függővé, hogy a gyanúsított ellen a vádat tovább mélyítsék-e. A bűnperbeli szemlének hármaskörű funkciója volt: megismerés, értékelés, ellenőrzés. A felmerült bizonyítási igényeknek megfelelően az alábbi funkciók valamelyikét tölthette be: [1] A vádelv teljes vagy részleges érvényesülése esetén a felek által beszerzett, vagy hivatkozott *bizonyító eszközök létének* vagy minőségének *megismerését*. [2] Bizonyító eszközként a szemle jelenthette a bűntárgyak és ismertetőjegyeinek *felkutatását, vizsgálatát, értékelését*. [3] A szemle jelentette továbbá a sértett vagy károsult, a gyanúsított, illetve a tanúk *vallomásainak ellenőrzését*, úgymint a szemletárgyak, a bűntett elkövetésével kapcsolatban álló helyszínek állapotának megszemlélését és vizsgálatra való alkalmasságának eldöntését.⁴³

[1] A hivatkozott *bizonyító eszközök létét* vagy az eszköz *megismerésének* minőségét példázza az alábbi, Hódmezővásárhelyen 1755. július 30-án felvett jegyzőkönyv. Az Ecsery Panna ötvenéves katolikus asszonynak feltett kérdések egyben jelezték a bíróság távolságtartó attitűdjét, előítéletét a boszorkányság miatt feltárt bűneszközökkel szemben:

Hol vetted azokat a sok *babonás eszközöket*, amelyeket Házadnál ágyadba találtattak, és mi végre tartottad, úgymint: az időtlen holt gyermeknek ingecskéjét, sokféle kenő zsírokat, különféle mesterséges nyűgöt, akasztott ember kötelét, kígyó hártját, csontocskákat pixisseket, és több száma nélkül való afféle gyanós nevezetű parterekakat és mi végre? – A vádlott egyszerű felelete erre: – Akinek Zsellérje voltam, egy öreg asszony az is adott benne, és magam is szeregettem, csak azért nem volt akkor egyéb dolgom, reá értem.⁴⁴

Az alábbi, a Sopron vármegyében, Kapuvárott elvégzett szemle bizottság előtt lefolytatott bűnvallatásban egyáltalán nem világos, hogy a tanúk és a hatóság által is hírbe hozott bűneszközök valójában mik lennének, hol vannak és milyen célból kerültek a boszorkánysággal (*crimen magiae*) gyanúsított Kiss Ferencné környezetébe:

4to Ha a Rab olly ártatlan minek tartott tehát Házánál holt Embereknek koponyáját, Csontait, mindenféle füveket gyökereket, bizonyos porokat, és mindenféle illyes babonás Eszközöket? Ad 4tum A holt koponyák még Attya éltében *láttattak* az háznál, de eő nem tudja hogy miként gyűttek oda, és gondolla hogy talán Attya, vagy Moshoha Anya éltek véle, és az után eő reaja fogtak, ugy mint 300 vagy 400 ft. egy izben el vesztek Attyának, azt-is az gyermekre a többi között eő reá-is fogták, mind azon által többet nem tud, hogy gyermekeikre költötte volna, hanem *minden féle hejábavalóságokat* sokszor beszélven, mert Istenben ell nyugodott Attya se feleségének, se pedig édes gyermekeinek nem kívánván ártani, sokszor nem is tudta kinek fogja pátyát a *holt Embernek Csontyaj pedigh nala nem voltak, azok felőly semmit sem tud*, hanem mivel a száraz fájdalom szokta a Rabot járni, tehát a Nénye Bognár Ferenczné adott nékie Nadár Gyökeret, hogy avval füstölle magát, mellyet eő mindenkor a zsebjeében magával hordozni szokott, de mivel egy Testvér Huga Kiss Éva vagy-is talán az Ura Kovács Lőrincz bizonyos nehezteltyébül *azon gyökeret alattomban zsebgtyébül ki vették*, és az Biro házához vitték, mellybül aztán nagy lárma s ellene valo gyanakodás lett.⁴⁵

[2] A *felkutatás, vizsgálat értékelés* mozzanatainak kevés jegyzőkönyvezett nyoma maradt, de akadnak kivételek is. Akadnak tanú- és szakértői vallomások arról a rögzített pillanatról, amikor a gyanúsított tárgyait megtalálják, a tárgyak helyzetét a törvényszéki esküdtek a maguk „tanult” módján vizsgálják, értékelik, értelmezik. A kiskunhalasi Tóth Gergelyné ládafiájának egyik gyanús termékének megtalálását így írta le „fizikai” pontossággal a szemlét levezénylő poroszló 1733-ban:

⁴² „Facto examine, et fassione, Dominus Jurisdictionis, quamprimum, inquirat ubique an signa, aut res sepultrae, aut occulte reperiantur? An etiam maleficium, et damnum hominibus, aut pecoribus illatum, ita se habeant; nam soli fassioni, quae in re ipsa non subsistit, sidi non potest. [...] / Ante et post fassionem bene observetur, an res affertae omnes magiam adjectam habeant? / Similiter an penes habeatur pactum explicitum cum daemone? [...] / Vel, an sine damno, lucri causa, ex crystallo, vitris, speculis, et similibus, hominibus vaticinata sit? / Vel, an solum superstitionis benedictionibus usa sit? / Vel an sciverit, aut potuerit per hircum, pallium, aut naves, homines adducere?” *Kollonitsch L.–Gochetz G.* 1751: 22. – Pars II. Art. LXVIII. De Magiae. § XLI–XLII. *Praxis Criminalis* 1763; *Bodó M.* 1758: 223–224.

⁴³ Katona G. 1977: 272–279.

⁴⁴ Schram F. 1970. I: 306–320. No. 100.

⁴⁵ Schram F. 1970. II: 269–297. No. 296.

Egy Tyúk tojást, mely régen öszve száradott, kevéssé égy felől való oldala a kis vége felé bé horpadott, a mely felé való fel állásra inkább hanyatlik a benne lévő valamitől, mint sem más felől való végire vagy oldalára, akar mint is akarkitőlis próbára (:mint mi forgattuk:) forgattassék, meg penig mint égy küszködő elevenséget representalva, mint a Magnes az eszakra, ugy siet az horpadott felire meg állani.⁴⁶

A fogva tartás körülményeiből fakadó, kontextualizált tárgycsoportot alkotják azok a bűntárgyak, amelyek már nem a boszorkánysággal megvádoltak előéletére utalnak, hanem arra, hogy a befogott, tömlöcbe zárt gyanúsított mit cselekszik annak érdekében, hogy *a törvény szorításából szabaduljon és a bíróság ellen* tegyen. Vagyis ezek a tárgyak csak a befogást követően aktiválódnak. A börtönbe kerülést és a bírósági eljárást elhárító, illetve a börtönből való szabadulást elősegítő mágikus eszközöket sorolhatjuk ide. Számos olyan poroszlótól, vagy a vádlott gyanúsított rabtársaitól származó vallomást ismerünk, ahol ezekre a törvény ellen ható mágikus tárgyakra történik utalás. A tárgyak másodlagos helyére és használatára derült fény az alábbi példáimban is a vádlott viselkedésének köszönhetően, de a másodlagos helyzetbe hozást közvetetten maga a bíróság idézte elő. Első példában a *mindennapi mágia „veszélytelen” eszközeit* maga a használója vonta be a „mágikus veszély” aurájával. 1754. december 9-én vették fel a jegyzőkönyvet Hódmezővásárhelyt Mázsás Ferencné Lippay Anna ügyében:

Mi ruha lehet, aki a talpad alatt volt? – kérdezi az ügyész a vádlottól, mire a felelet: – A szolga Gyermekek hozta az akasztófa kerítésétül, mellyet a végre tartott a Padlásán, hogy az Galambjai szaporodgyanak s házához szokjanak, hogy pedig most a talpa alá tette, azt Gaál Kata javoslásábul cselekedte, hogy a Törvény neki ne szolgállyon.⁴⁷

A mindennapi mágia eszközei mellett a *speciálisan a bíróság ellen felhasználható tárgyak* is felbukkantak a vallomásokban:

Mondotta Stenczelné: Édes Borka asszony adj nékem abban a farkas gégében; én kérdeztem: Miért? mondotta: Ha azon át fujnának a tanácsra, ha szintén megszententiáznának is, de semmit sem tehetnének. 2. Kilenc falu határáról, kilenc sírből ha földet hoznának, egy-egy marokkal öntenék el a tanácsházban, semmit nem tehetne a tanács. 3. A szemérem testén lévő szórt, ha megvagdálnák, égett borban beadnák inni, igen szeretné és reá nem szólhatnának.⁴⁸

Ugyanúgy a börtönben szerzett delejező félelemről, de a *bíróságon (az ítélet-végrehajtás során) megszerzett mágikus tárgyairól* beszélt következő példám alanya is, egy (talán) tettestárs interpretációján keresztül. 1736-ban a Torna megyei Jabloncán vizsgálták Beke Istvánné László (Kanos) Dorottya ügyét, akivel kapcsolatban az egyik tanú megjegyezte, hogy egy akasztott ember azon melegében levágott péniszére azért volt szüksége, hogy fogságából szabadulhasson:

[...] mikor néhaj Miticzki Mihály uram Jablonczai Szabo Ferenczet fel akasztatta, s azon húst el hoztak, Bekene akkor Szilason Boszorkánságh mia fogva leven azt tutta hogy neki hoztuk.⁴⁹

[3] A bűntárgyak mint szemletárgyak felismertetésének, a *vallomások ellenőrzésének* önálló jogi aktusa volt a *Real-Confrontatio*.⁵⁰ A megvádoltaknak azokat a konkrét tárgyairól szóló elbeszéléseit sorolhatjuk ide, amelyeket a bizonyító eljárásban a bíróság használt fel a vádak hitelesítéséül. A párbeszéd „tárgya” azok a valós *tárgyak, amelyeket a szemlén foglalnak le* és a nyomozó hatóság gyűjtését követően kerül a bíróság plénuma elé. Róluk külön listát készítettek, hogy a gyanúsított kihallgatásán szembesíthessék ezeket felhasználóikkal. 1756-ban Hódmezővásárhelyen Szöllősy Selymes Sára negyvenéves kálvinista asszony az alábbi párbeszédben tisztázta a házában lefoglalt és a tanúk által elbeszélte bűneszközök funkcióját:

Esmérede ezen Siros Cserepet és micsoda orvosság vagyon benne?
Vólt olyan Szilkenk de ez aze vagy sem nem tudom, micsoda Zsir legyen benne nem tudom.
A Pipa bőr kupakba micsoda fele orvosságod vagyon?
Reki szappan, Dányán Geczinével edjütt vettem Szegeden, öis vett magának egyett.
Micsoda feje kréta forma találkozik nállad?
Quartélyos Német hozta Házamhoz az nem egyéb hanem feje föld.
Mi vegre tartod a Fenyő virágot?
Én nékem adta Oláh Andrásné hideg lelésről való, vizet kell reá tölteni s rolla innya.
Micsoda szaraz Tészta két darabb találkozott nállad?

⁴⁶ Schram F. 1970. II: 430–440. No. 346.

⁴⁷ Schram F. 1970. I: 300–306. No. 98.

⁴⁸ Komáromy A. 1910: 262. No. 229.

⁴⁹ Schram F. 1970. I: 1, 15–20.

⁵⁰ Katona G. 1977: 208–209.

Mendúr Gyurkáné adta, az mondotta ez olyan Pogácsa hogy az első le esett hóval sütött s azt allította hogj téj hozó Pogácsa volna, tölle meg jöne az tejem az mostani kisebbik Gyermekemmel, adta ez előtt három Esztendővel midön gyermek agyas voltam.

Mire való kristály darab a ki Ládában találkozott?

Marha szeme gyógyítani való hájogról.

Micsoda kis lakatocska találkozott nállad?

Az ökör nyakára való lantzocska vólt veled lakatolva öszve.

Egy szennyes Zacsóba micsoda Békát tartottál? hol vetted?

Halasz Pistanak mondottam hogy hozzon egy Göröndi Bekat, s ugy hozott, Nyársra huzván ez előtt cir. 2 Esztendővel, a vegre hozattam; hogy Marhának tallyogról hasznallyon magamis dörgöltem véle az Lovamnak daganattyát masoknalis lattam olyast, ugj mint Biró Jánosnál.⁵¹

Utóbb a kristálydarab, mint egy szakértő borbély által méregként azonosított „mercurium” (rézgálic) fontos bizonyíték lett Szöllősyné mérgezés vádjában. A személyek és tárgyak felismertetésére, közös néven a Real-Confrontatióra, az alábbi célok megvalósítása érdekében kerülhetett sor Katona Géza büntetőjogász szerint:

1. A büntérgyak, vagy a büntett tárgyi következményeinek a gyanúsított előtt történő felmutatását, más szóval a gyanúsított szembeállítását tettének tárgyi következményeivel *akarathajlítás* céljából alkalmazták.

2. A büntérgyak felmutatása, felismertetés céljából a sértett, tanú vagy a gyanúsított előtt. Ez esetben az aktus gyakran bírói szemle alakjában jelentkezett, amennyiben a tárgyat a bíróság is megszemlélte és sajátosságaira vonatkozóan megállapításokat tett.

A *Thesiana* (Art. 35. § 14.) a kettős célt így határozta meg a büntetőjog alkalmazóinak:

[...] a confrontatio realis, vagy tárgyi szembeállítás [...] nem más, mint elhelyezése és felmutatása a büntett elkövetésére felhasznált, vagy az elkövetett büntett helyszínén talált fegyvereknek, szerszámoknak, levelezésnek és hasonló dolgoknak, amelyek egyáltalában bizonyos tettel szemben erős gyanújelként szolgálhatnak. Megfelelő körülmények között szükségessé válhat, hogy az ilyen dolgokat, vagy a vizsgáltnak meggyőzésére és tényleges beismerésének elérésére, vagy arról tudomással bíró harmadik személyeknek megszemlélésre abból a célból bemutatni, hogy azokra vonatkozóan eskü alatti vallomást tegyenek: vajon ezek a vizsgált személyhez tartoznak, nála, vagy lakásában, vagy az elkövetett büntett helyszínén találták-e ezeket? és másra vonatkozóan is, amelyek ilyen esetben a gyanúsított súlyosítására, vagy enyhítésére szolgálhatnak.⁵²

Katona Géza szerint a „real-confrontatio” – az indiciumtan és a személyi eredetű bizonyítási eszközök alkalmazásának találkozási pontjaként a XVIII. század második felére fokozott szerephez jutott. Elterjedéséhez hozzájárult, hogy az államigazgatás újjászervezése után, az 1720-as évektől a helyi törvényhatóságok közötti levélbeli érintkezés lehetőségével a bűncselekmény vizsgálatát előmozdító büntérgyak rajzainak szétküldésére is sor kerülhetett. Erre Katona Géza kriminalisztikai műve is példát hoz a XIX. századból, de az alábbi boszorkányperes esetek szerint, ha nem is rajzok, de a büntérgyak törvényszék elé küldése már a XVIII. században is a gyakorlat része volt.⁵³ 1751-ben Zemplén vármegye törvényszéke szembesítette a gyanúsítottat a szemle során lefoglalt (a tanúk által megtalált) téteményekkel. A szembesítés során a tárgyakat újra fel- és megmutatták, majd annak jelentéséről hagyták a gyanúsítottat, Poloka Erzsébetet is beszélni:

Azon közben maga a vallatott rab asszony előbocsáttatván, amidön az ide bocsátott boszorkány portékái felől kérdeztet volna, következendőképpen felelt. És elsőben is a pohárban hozatott dolgot méznek mondja lenni. Papirosban összekötött gyermekhaját pedig holt ember hajának, és a rossz nyavalyának meggyógyítására hasznosnak lenni vallja. Hozatott ezen kívül valamely fekete ruha, amelyre felelte, hogy abban az ura szalonnát hordott volna. A hasadozott szalmát tagadja, hogy nála találtatott volna. Az öszvevarrogatott gallérokat vallja, hogy avégre csináltatták volna, hogy az ura el ne hagyja. Tanáltattak ezen kívül holmi koponya csontocskák és egy csontocska is, amelyeket a rossz nyavalya ellen valónak mondja lenni. A mutatott cérnát maga szükségére kötöttetnek mondja lenni, és amely más portékák néki mutattattak, azokat holmi nyavalyák orvoslására valóknak vallotta.⁵⁴

A gyanúkokokat már ekkor megerősítette az a tény, hogy Poloka Erzsók magával a falusbíróval is összeveszett, úgy tűnik, azt is megrontotta:

⁵¹ Schram F. 1970. I: 320–333. No. 101.

⁵² *Thesiana* 1769: 101. Art. 35. § 14.

⁵³ Katona G. 1977: 200, 204, 207–210.

⁵⁴ Tóth G. P. 2005a IV: 571–579. No. 120; Pók J. 1991: 19.

Kérdeztetvén azután miért siketült volna meg a bíró a bokkrétának viselése után, már annak előtte is köszvényes fejűnek és siketnek mondotta. Szemére vetvén szolgabíró Korczma Péter úr, hogy a lovaknak nyomát forgatta és szedegette volna, teljességgel tagadta. A vallatott portéka felől is tagadást tett.

A tárgyak, mivel a gyanúsított által is tudvalevőleg kompromittálók lehettek, gyakran *árulkodtak* gazdáikról. A szemletárgyaknak a használóikkal való szembesítése során a figyelem arra is kiterjedhetett, hogy a gyanúsított hogyan reagál a tárgyak megtalálására, a tárgyakhoz fűzött megjegyzésekre. A kérdésre adott válaszok-reakciók esetén olykor még a nyomozói taktika is tetten érhető. Nemritkán a befogáskor maga a gyanúsított hívta fel a figyelmet egy-egy különleges tárgyra. Ezek az elbeszélések zömmel nem a befogott személy közvetlen szomszédaitól, vádlóitól vagy ismerőseitől, hanem a hatóság tisztviselőitől, poroszlóktól, uradalmi tisztoktól, a vizsgálatot lefolytató esküdtektől származtak. Mindezek a helyek és tárgyak zömmel a mindennapi élet, mindennapi mágia kontextusára utaltak. Bűnügyi bizonyítékot viszont a bíróság kreált belőlük. Vagy úgy, hogy a hatóság rávilágított az adott mágikus eljárás számára elfogadhatatlan „babonás” jellegére, vagy úgy, hogy a hétköznapi tárgyakat a boszorkányszombat és ördög-szövetség bűnjeleiként értelmezték, értelmeztették a gyanúsítottal. A bíróság és gyanúsított közt lezajlott párbeszéd 1758-ban egy hódmezővásárhelyi perben:

Mire való azon kabakos kis tök a mely Ládában találkozott.

– Azon Tök a Boszorkányok számára való, és mikor együtt voltunk a nagy réz Dob volt mindenkor én nállam állott miolta köztük vagyok.

Mire volt szőr gyapjú és Zsir találtatott benne.

– A szőrből nagy hamar kantárt eresztettünk, es Lóra valo cifra czafrangokat csináltunk, a zsírral pedig a kantárt és czafrangot meg kentük és szép Aranyos lett azonnal, de nékem nem volt szabad még Lovon járni, csak gyalog jártam, de oda ertem az hová az Lovasok.⁵⁵

De még 1781-ben is így kérdezte az egri káptalan ügyésze a birtokában lévő és a nyomozás eredményeképpen lefoglalt bizonyító anyagokról – a repülést segítő zsírról – a vádlott Dül Mihályné:

Miből állott azon Kantár és Nyereg? // – Mint Kantár, mint Nyereg csak Madzagból állott, mely most is *itt vagyon*, mivel a Gyermek Házomtól el Szökvén, magával vitte, és a Bírának adta, Bírák pedig velem együt be hozták. [...] Mire való ezen *jelen lévő* két rend béli Zsír? // – Arra való, hogy ha meg kenem magamot vele, mondván ezen Szókat: Hip, Hop, mingyárt ott leszek a hol akarok.⁵⁶

A boszorkányperek tortúravallomásaiban a vádlottak természetesen nem mindig saját magukra vonatkoztatták a tárgyakkal kapcsolatos tudást. Az egyes szám harmadik személyű elbeszélésekben a mondandótól való elhatárolódást érhetjük tetten: „[...] megkenvén valamely kenőcsvel [...] a fejük tetejét, két tenyereiket, és talpaikat, repültek.”⁵⁷

Máskor viszont – bizonyára a kínzás eredményeként – érzékelhető az elbeszélő és az elbeszélte alany azonosulása. Sőt az a naivitás is, hogy a vádlott talán még maga is elhiszi a tortúrán vallottakat. Az anyagi javak káprázató csábításáról és egyben a vádlottak „ördögi” vágyairól így olvashatunk egy 1758-as Csongrád vármegyei perben:

Minden színü ruhákban változhattunk. A Fő Urunk Lucifer Aranyos ruhákban öltöztetni parancsolt minket, holmi dib dáb rongyban. János ördög engemet fel öltöztetett, ez volt Zöld szoknya és mente, mert a *selyemre nem vagytam*.⁵⁸

Az ezeknél kompromittálóbb tárgyak külön figyelmet kaptak. Úgy mint a varázskönyvek vagy az ördögsvövetségre utaló cédulák, amulettek. Ezekre viszonylag kevés olyan adatot találunk, ahol konkrét tárgy is előkerült. Legtöbbször inkább hiedelemkontextusukban bukkannak fel a róluk szóló tortúra- és tanúvallomásokban. A bíróság nem mindig kereste meg a tárgyi bizonyítékot. Ha a vádlott a tortúrán vallomásaival ezt létezőnek mondta, már szükségtelen volt tárgyi bizonyítékként a bíróság színe elé „valóságosan” is megidézni. Hódi Györgyné Kovács Rózsa 1737-ben Szegeden vallotta a tortúrán, hogy szövetségét az ördöggel egy „nagy könyvre” tett esküvel kötötte meg, nevét pedig „[e]gy nagy levél lévén az asztalon”, „fel is íratta”.⁵⁹ Ugyanebben az évben a Somogy megyei törvényszék előtt Hampu Erzsébet azt vallotta a tortúrán, hogy abban a boszorkánykomániában, ahova felvétellett, az asszonyok férjei, úgymint „garobonczás deákok”, muzsikáltak a tárogató sípokkal és „éneköltek könyvekből deákul”. Hogy latinul énekeltek, azt abból gondolta, hogy semmi mást nem értett az énekeskönyv szövegéből, mint „Cumitas Cumitas”.⁶⁰ Vagyis maga sem látta a könyvet, csak hallotta, amint énekelnek belőle.

⁵⁵ Schram F. 1970. I: 333–340. No. 102.

⁵⁶ Sugár I. 1987: 213–217. No. 92; Pócs 1997: 25.

⁵⁷ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 107–108. No. 16.

⁵⁸ Schram F. 1970. I: 340–345. No. 103.

⁵⁹ Reizner J. 1900. IV: 79. No. CCVII; Brandl G.–Tóth G. P. 2017: 341–363. No. 14.

⁶⁰ Kanyar J. 1967: 57, 106–109; Kanyar J. 1989: 63, 150–152.

A kínzással befolyásolt „képzelet” jelentősen ki is színezte a tortúrán jegyzett vallomásokot. Takács András özvegye, Szabó Katalin az Esterházy család sopronkeresztúri úriszékén 1747-ben a tortúrán vallotta, hogy

[...] egy kik dolmányos ember az orrát megh ütven kívül vér folt és azzal írta föl az nevit egy kalendarium forma könyveczkeben.⁶¹

A bíróságok olykor saját elvárásaik, elképzeléseik szerint is beszélgették a vádlottat az „ördögi könyvekről”, írásokról, cédulákról. 1752-ben a bíróság így terelgette Muzsa Erzsébet Szabó Katalin vallomását:

Nem de nem te őtett egy ördöngös könyvel kináltad? és hogy maga Istenes könyvét tűzben vesse kénszeritetted? [Mire a válasz a teljes értetlenség:] „Ezekről nem tudok semmit.”⁶²

Egyes vizsgálóbírók ennél is többet akartak keresztkérdéseikkel „kihúzni” a vádlottból, például, hogy hol (jobban mondva, kinél) tartja az ördögsvévetséghez szükséges eszközöket? „Kinél tartatik az zászlótok és az könyvetek melyben szoktatok magatokat iratni(?)” – kérdezte a vizsgálóbíró 1755-ben a gyulai úriszéken a köröstarcsai Matolcsi Sárát, aki konkrét választ is adott. Ezek természetesen nem nála, hanem vádlott-társainál vannak: „Az zászló tartatik öreg Bodinénel, az könyv pedig Jancsónénel.”⁶³

A konkrét és az elbeszélte könyvek, cédulák és levelek egyszerre voltak „hiedelemtárgyak”, a bíróság által hallomás alapján elképzelt és a vádlottak elbeszélésében megalkotott, illetve az észlelés által „valóságosak”, a bíróság által felkutatottak és a vádlottak által megmutatottak. A hozzájuk fűződő, a tanúk és a vádlottak részéről megfogalmazott ambivalens viszonyt (viszony az olvasáshoz, ha nem tudnak olvasni; viszony az íráshoz, ha nem tudnak írni) Kristóf Ildikó tárta fel részleteiben az *Istenes könyvek – ördöngös könyvek* című tanulmányában.⁶⁴

Bűnmaradványon a korabeli kezdetleges meghatározás szerint otthagyt portékát, elrejtett, eldugott használati eszközt, mágikus cselekményből származó eszközt éppúgy kellett érteni, mint az áldozattól vagy az elkövetőtől származó vérfoltokat. A bűnmaradványok viszonylag gyakran képezték bírói szemle tárgyát. Ezekkel kapcsolatban nemegyszer a „honnan származás” kérdésére vonatkozóan tett a szemle többnyire tapasztalati jellegű megállapításokat.⁶⁵ A törvényes gyanújelek meghatározásáról és keletkezésük módjáról a *Theresiana* II. számú melléklete a rendtartás első részének 26. és a 27. cikkeihez igazítva rendelkezett.⁶⁶

A helyszín vagy tárgyak állapotának a szemletárgyak közé sorolása egyrészt a szemle bírói, eljárási cselekmény jellegét előtérbe helyező felfogás, másrészt a szemle bizonyítási eszközként való alkalmazását hangsúlyozó nézet alapján történhetett. A helyszíni szemle bizonyítási eszköz funkciójával kapcsolatban a helyszíni állapotnak, vagy a helyszín egészének szemletárggyá minősítése a megismerési módszerek fejlődésével állt elő. Jóllehet, e módszer alkalmazására már a XVIII. században is ismeretesek példák, a jogtudományban ezek a nézetek csak a XIX. század derekán fogalmazódtak meg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a felfogás a helyszín egészét mint az ott levő tárgyak, dolgok magasabb fokú összességét bevonta a bizonyítás céljait szolgáló jelenségek körébe, ami újabb lépés volt a kötött bizonyítási rendszer felszámolása felé vezető úton.⁶⁷

A bűnmaradványokról, bűnjelekről szóló elbeszélések helyzeteit aszerint rangsorolhatjuk, hogy a közvallatás szem- és fültanú mint beszélők akkor és ott a hivatalos vagy a mindennapi élet közegének helyzeteit idézik-e meg. Másként fogalmazva: a tanúk a megidézett tárgyakat a bíróság, avagy a helyi elbeszélések (bíróiságtól független) nyelvi hálójában helyezik el. Ha modellezni akarjuk azt a folyamatot, ahogy a bíróság magával a váddal mint eseménnyel foglalkozott a boszorkányperekben, akkor az alábbi, a legtöbb rontáselbeszélés alapján megrajzolható performatív képletet kapjuk: (szerencsétlenség > gyanú) >> (vád > per > ítélet). Ebben az elbeszélői folyamatban a *szerencsétlenség* bekövetkezte és a *gyanú* megfogalmazása *patthelyzetet* teremt a falu, mezőváros, város színe előtt, amit csak a boszorkányságvád tud megoldani a bíróság színe előtt: vagy *kiegyeznek* a diskurzus szereplői, mielőtt perre menének (közösségi megoldás helyben), vagy hivatalos büntetést eszközölnek ki, hogy a vádlónak és a megvádoltnak *igazságot szolgáltatassanak* (hatósági megoldás a bíróságon).⁶⁸

Eddigi vizsgálataim alapján több szituációt sikerülhet tetten érniünk aszerint, hogy a tárgyakat milyen módon „beszéltették” a tanúk a közvallatáson; a vádlottak a bűnjelekre miként irányították maguk a figyelmet; a bíróság hogyan „fedezte fel” azokat a szemlén, illetve a vallatás alkalmával végzett szakértői tevékenysége során. Ezeket a bűnjel-kategóriákat és beszédhelyzeteket egészítették ki és határozták meg azok a tárgycsoportok, amelyek igazolták

⁶¹ Schram F. 1970. II: 219–229. No. 291; Pócs É. 1995: 52–63.

⁶² Bessenyei J. 2000. II: 137–138. No. 100.

⁶³ Schram F. 1982. III: 137–139. No. 475.

⁶⁴ Kristóf I. 1995.

⁶⁵ Katona G. 1977: 266.

⁶⁶ *Theresiana* 1769: 57–76. Art. 26–27. II. Instrukzion, Wie, und auf was Art in Fällen einer gewalthätigen Ertödt, oder Verwundung das corpus delicti ordentlich zu erheben, und hierüber die Beschau- und Wundzetteln einzurichten seyen?

⁶⁷ Katona G. 1977: 270.

⁶⁸ Stewart P.–Strathern A. 2004: 1–17; Pócs É. 1995: 9; Klaniczay G.–Pócs É.–Tóth G. P.–Wolosz R. 2001.

a bíróság jogszerű döntését, vagy amelyek csak azért keletkeztek, mert a vádlott rossz *emléke* a tárgyakat mintegy „megfertőzte”. Végül idesorolhatunk még a *pertől függetleníthető* olyan helyzeteket is, amelyekben a bűnjelek utólag idézik elő egy-egy személy vagy helyszín boszorkányos, megszállott jellegét.⁶⁹

A tanúk a boszorkány valóságos megjelenésekor (gyógyítás, boszorkányazonosítással megidézés) vagy természetfeletti (álombéli, éjszakai) alkalmakkor szembesülhettek a boszorkány tevékenységével, és alakíthatták ki – jogi nyelven – a *vélelmezett álláspontjukat*. A gyanúsítottak, vádlottak a konfliktusos viselkedésükkel, fenyegetőzéseikkel – jogi nyelven *rátaló magatartásukkal* – idézhették elő azt a szituációt, amelynek keretében a tárgyak mágikus bűnjelekké avatódtak. Végeredményben pedig a bíróság konstruált belőlük a maga játékszabálya szerint valódi *bűnjeleket*.

Az esetekből majd kirajzolódik a mágikus tárgyaknak az a szerepe, amit a tanúk és a gyanúsítottak értelmezésén túl a bíróság tett hozzá a jelentések szintjén. Az általam vizsgált kontextusok nagyjából harmadában a *mindennapi mágia eszközkészlete* volt reprezentálva, amit a gyanúsítottak is gyakran jóhiszeműen bevallottak, de erről a tanúk is szép számmal beszéltek. A vádlottak benignum exameneiben és a tortúravallomásaiban viszont – ezekhez kapcsolódva, de ezek eredeti kontextusától már eltérve – a bíróság által mágikus aurával bevont, a boszorkányszombat *természetfeletti tárgyairól* volt legtöbbször szó (kantárról, dobról, dióhéjról, zsírról). Az esetek fennmaradó része ugyancsak a bírósági környezethez, jobban mondva a bíróság intézményéhez kapcsolódó tárgyakról szólt. Azokról a tárgyakról, amelyeket csak azért használtak, mert *féltek a bíróságtól*, cselekedeteik bírósági értelmezésétől. A perek tanúsága szerint gyakran épp ezek a tárgyak okozták a gyanúsítottak vesztét. A szituációs helyzetek száma bizonyára még bővíthető, a kontextusok csoportosítása tovább finomítható.

A bíróság nem minden tárgyi bizonyítékot rögzített külön lajstromban. Ezek egy részéről néha csak a nyomozati szakasz közvallatói és a bizonyító szakasz benignum exameneiben, ritkábban a torturális vallomásokban olvashatunk. Konkrét, kizárólag ezért összeállított tárgylajstromot is viszonylag keveset ismerünk a közvallatásos jegyzőkönyvek számához viszonyítva. Ezért a forrásokban szereplő tárgyak között érdemes különbséget tennünk aszerint, hogy azokat a bíróság valóban felkutatta, begyűjtötte és felhasználta, vagy megelégedett azzal, hogy róluk a bíróság előtt beszélnek. Ezekből a lefoglalt – vagyis konkrét – bűnjelegyűttesekben előforduló eszközökből összeállíthatunk egy inventáriumot. Az alábbi lajstrom *boszorkányper adatbázisunk* hatvanhárom perszövegéből állt. Azokat a szövegeket emeltük ki, ahol a bíróság által bizonyítékként felmerült büntetvényről külön lista készült, vagy ahol a büntetvények a tanúelbeszélések kérdőpontjaiból, a benignum examen perbeszédeiből, esetleg a tortúravallomások válaszaiból kiemelhetőek voltak.⁷⁰

Szép számmal fordultak elő a közvallatásból, a tortúra- és benignum examenekből kikövetkeztethető lajstromokban *halott emberek testmaradványai*, sírról szedett föld, erőszakos halált halt személyek testrészei: akasztófa alól való embercsont, akasztott ember pénisze, holt ember haja, emberi végtagsontok, emberkoponya, esetleg hajasan és/vagy hús nélkül, gyermek kézcsontja, gyermekcsont, idétlen gyermek koponyája.⁷¹

[1768, Kunhegyes] Hallodé Susa amely darab ruhák és akasztott embernek a szeméremtente nálad találtattak azokat mi végre hordoztad magadnál vald meg igazán? // Én igazán megvallom, az akasztott embernek szeméremtestit azért, hogy mivel én holmivel kereskedtem, mindenkéül hamarabb eladhassam, amint is azt tapasztaltam, hogy akármit árultam, mingyárt eladtam, az ruhák pedig olyanok voltak, hogy amely csontot az akasztófától elhoztam, azon csontot harmadnapig áztatván annak a viziben mostam meg, ezen ruhák pedig arra valók, hogy ha valakivel pöröm volna, én lennék az nyertes, ezt pedig azért cselekedtem, mivel az atyám fiaival processusom vagyom, az sellér asszonyom Katona Jánosné javasolta.⁷²

A helyszíni bűnmaradványok (nyomok) sorában a *vérfoltokra* külön is figyeltek. A természetes emberi élettapasztalatokat figyelembe véve teljesen érthető, hogy a szemle során a vérfoltoknak megfelelő jelentőséget tulajdonítottak, és mind a helyszínen, mind személyek testén, ruházatán talált vérfoltokat feljegyezték. A vérfoltok észlelésével kapcsolatban a tévedés lehetőségét általában figyelmen kívül hagyták, kivételesnek tekinthető az olyan eset, amikor a vérfolt kimutatására a szemle során szakértőt vettek volna igénybe. Vagyis azt a hatóság eljáró nyomozati testülete egyértelmű jelként értelmezte.⁷³ Ahogy a sérült test „kék foltjai” (kékfolt-mutogatás), szintúgy a holttestből származó vér a bűnmaradvány tételei között szerepelhetett.⁷⁴ Az 1764-ben Balla István kisgyermek eltűnése, majd halála miatt lefolytatott perben (koholt vérvád ügyben) a gyilkosság állítólagos helyszínén, egy pincében a gyermek holttestének megtalálása után négy hónappal a köveken levő állítólagos vércseppek képezték a szemle tárgyát. Az itt rögzített bűnmaradványok a per fontos vádmotívumát képezték később.

⁶⁹ Pócs É. 2001a; Pócs É. 2001c.

⁷⁰ Klaniczay G.–Pócs É.–Tóth G. P.–Wolosz R. 2001.

⁷¹ Jakubovich E. 1903; Jakubovich E. 1914.

⁷² Sugár I. 1987: 218. No. 94; Szikszai M. 1994: 144–156; Szikszai M. 2000: 100–101.

⁷³ Katona G. 1977: 266.

⁷⁴ Austerlitz Th. 1933.

Előfordulnak még *élő emberek testszövetei*, testváladékai is: emberi vizelet, anyatej, fog, véres fonalból sodrott madzag, élő ember haja, szőrzete, gyermekköldök, magzatburok. A beteg ember, utóbb kárvallott személy vagy maga a tanú környezetében észlelt erőszakos, néha abnormális viselkedésre utalva a tárgyak, emberi eredetű testnedvek (ürülék, vizelet, vér, genny) gyanúsított általi vizsgálata, gyűjtése és keresése utólagosan a tanúk szemében a rontó szándék megnyilvánulásai lettek, és a vizsgálati szakaszban már így értelmezték őket. 1752-ben a Bihar megyei törvényszék Szilágyi Pálné Vásárhelyi Judit ellen azért folytatott le vizsgálatot, mert férje állítása szerint ő, illetve lánya, ifjabb Szabó Pálné Anna megrontották volna, és megölését tervezték. A férj tanúja, Szántó Istvánné így vallott erről:

[...] ezt is mondotta Szilágyi Pálné, hogy az maga ura, – sit venia – ganéjját, hogy megvehetnék, ketten is lesik, mert azzal a leánya Szabó Pálné [lába] szára meggyógyulna és soha sem vehetik meg, mert mindjárt betakarja és úgy ha betakarja, semmit se használ.⁷⁵

Hogy a gyanút felkeltő tárgyakat valójában miért is gyűjtötték, az a tanúk előtt részben tisztázott volt, hisz a cselekmény ismerős, köztudott lehetett számukra is. Ha a körülmények mégis tisztázatlanok, sőt a tanúra nézve ellenségesek voltak valamilyen konfliktus miatt, ott a bizalmatlanság aurája teremtett gyanút. A tárgygyűjtés mágikus célja számtalan lehetett: szerelmi varázslás, tejvarázslás, időjárás-varázslás, jóslás, rontásdiagnózis, boszorkányazonosítás stb. A tevékenység súlyosságát a gyűjtögetés következményeként bekövetkezett kár és/vagy a fennálló és rendezetlen konfliktus határozhatta meg, amit a tanúk véleményétől függetlenül a bíróságnak is mérlegelnie kellett.

A tárgyaknak nyilvánosság elé kerülését maguk a vádlottak azzal is előidézhették, hogy ugyan nem beszéltek róla, de viselkedésükkel felhívták rá a figyelmet. A tanúk nagyon sokszor számoltak be arról a „gyűjtögetői” magatartásról, amit bár gyakran a tanúk is űztek, az adott helyzetben – a perben – ez természetesen csak a gyanúsítottra nézve volt terhelő. Az efféle tárgy-gyűjtögetésnek kitüntetett időpontjai voltak az emberélet fordulói (születés, halál); a gazdasági év naptári napjai (Szent György-nap, úrnap, karácsony stb.) alkalmával. A tevékenység alapvető célja mágikus volt, így joggal lett az így gyűjtött tárgyakból és a róluk szóló tanúvallomásokból – ugyancsak a *rátaló magatartás* miatt – bizonyíték a perben. Az erdélyi főkormányzók előtt Marosvásárhelyen vallotta Bajnóczi Györgyné Németh Kata bába ellen, hogy szülésekor akarata ellenére vitte el a magzatburkot, és bár azt férje mélyen a földbe ásta, a bába onnan mégis kivéve az apa és a gyermek rontását okozta:

Azt tudom mondani az kérdésben forgó captiva személy iránt, hogy mikor az második fiammal feküdtem, az mostani captiva asszony volt mellettem, és az első ganéjját az csecsemő gyermeknek láttam, hogy egy forgácsra vette, s feltette az kemence hátára, s kifordulván az házból, hogy az tekenőből az feredő vizet kiöntse, azalatt mondtam uramnak, hogy azt az forgácsát vesse az tűzbe az kemence hátáru. S bé is veté, és mikor az szüle bejött volna, mindjárt monda; – miért veté kegyelmetek azt az tűzbe? S akkor el is mene mindjárt, a bűzit nem állhatván. Azután odajöven, ismét azt monda iránta, hogy ő azt azért cselekedte, mert Apáczainé haragszik, hogy őtet nem hívták bábaságra, s ő kérte reá, hogy néki vigye az mással együtt, s két máriást ad érette. De ugyan csak az mássam odalett, noha az uram övig ásta volt az földbe, s mégis elvitték, s olyan kuruzslást vittek vele végbe, hogy három egész esztendeig az fekélyből urastól ki nem tisztulhattunk.⁷⁶

Önálló csoportot alkothatnak azok a tárgyak, amelyeket csak a tanúk vélnek fontosnak megemlíteni, róluk a bíróság néha tudomást sem vesz, legfeljebb a tanúvallomásokban rögzítik a velük kapcsolatos tényeket. Ezeknek a tárgyaknak a csoportja a *mindennapi mágia*, vagy a laikus gyógyítás eszközkészletét foglalja magába. Egy-egy növény, tapasz vagy a bíróság által is elismert orvosság, összefoglalóan a gyógyító praxisához tartozó tárgyak ezek. A lényeg, hogy a tanúk „fedezik fel” a gyanúsított környezetének „fursca”, gyanús voltát, amire igyekeznek a bíróság figyelmét is felhívni.

Az *élő vagy holt ember személyességéhez köthetőek* voltak a fenti testi maradványok, miként azok a *ruhadarabok* is, amelyeknél fontos volt a tanúknak, gyanúsítottaknak megemlíteni, hogy azok valakihez, valakikhez kapcsolódtak. Feleség, férj, gyermek alsóruhája, fejfedője, főkötője, inge, keszkenője. A ruhák mellett fontos szerep jutott a ruhadaraboknak, rongyoknak. A tárgyak nagy részét ugyanis ebbe csomagolták vagy rejtették el. Ilyen csomagolóanyag lehetett a bíróság által is hangsúlyosan rögzített fekete matéria, fekete selyem, vörös selyem, cérna, kötő, posztócsomó, ruhába varrt tétemény vagy az emberi testtel gyakrabban érintkező alsóruhák fehér patyolata.

Külön figyelmet érdemelnek a lefoglalt vagy „elbeszél” *ételek*: a szentelt bor, romlott bor, pálinka, ecet, liszt, karácsonyi ételmaradék (halszáлка, malac- és csirkecsont, kenyérhéj, szárított gomba) stb., mivel ezek előfordulása esetén a bíróság, ha étetéshez-mérgezéshez is kötötték a gyanúsítást, lényegében a rontáshoz hasonló tünetekkel

⁷⁵ Komáromy A. 1910: 532–539. No. 422; Schram F. 1970. I: 48–49, 129–131; Bessenyei J. 1997. I: 142–145, No. 30; Kristóf I. 1998: 166–168; Berde K. 1940: 133.

⁷⁶ Szilágyi F. 1842: 11–12; Müller Fr. 1854: 50–52; Ipolyi A. 1854/1987: 429, 438; Villányi Sz. 1869: 188–189; Komáromy A. 1910: 539–563. No. 423; Fodor I. 1936: 20–23; Berde K. 1940: 133; Bessenyei J. 2000. II: 234–252. No. 123; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 527–529.

számoltak, és erre kérdeztek rá a vallatáskor. Megvizsgálták még azt is, ha valahol a ház körül hányadék, „bizonyos kiokádott vagy kibőfögött darabka” volt.

Ehhez kapcsolódó, de használatát tekintve eltérő bűnjeltypus volt a hatóság által lefoglalt *kenőcsök*, *zsirok* tárgycsoportja, amelyekben a bíróság mágikus eszközöket vagy olyan tárgyakat látott, amelyekkel természetfeletti képességek nyerhetők. A perekben említenek lózsírt, szentelt viaszt, sonkolyviaszt, enyves viaszt, méhviaszt, juhvajat és faggyút, kocsikenőcsöt. Kenőcsöket bögrében, marhaszarvban, apró cserépedényben, füvekkel keverve, ronggyal lefedve. A poroslók találnak a boszorkányoknál „rút, sátáni, fekete, szurokszerű téteményeket”, „fekete porokat”, „büdös”, bizonytalan állagú és tartalmú anyagokat éppúgy, mint orvosságos flastromokat, kenőket. **(1. kép)**

A boszorkányperек visszaterő vádmotívuma és elbeszélők bűnmaradványként említett tárgya volt a démonológiai irodalomban is ismert boszorkánykelléke, a kenőcs. A rontást, mérgezést tulajdonító vagy a farmakológiailag valóban hatékony eszközről és a „szimpatetikus” mágia alapján előállt alkatrészeiről a démonológiai irodalom sokat, a jogi irodalom tételesen írt. Ugyanígy színesek a tanúk és a vádlottak elbeszélései a repülést biztosító kenőcs jellegéről, használatáról. Fontos körülménynek számított a megtalálás helye, a kenőcs állaga, feltételezett összetétele, a kenőcs vagy a kenőcsöt tartó edény formája, alakja, anyaga, színe és még inkább szaga. **(2. kép)**

Számos növény, *gyógynövény* is begyűjtésre került: bizonytalan eredetű füvek, gyökerek, vagy a hatóság által is ismert árpaszem, bodza, földi bodza, bors, borsószem, búza, cinadónia, ciprus, dióhéj, egérfarklevél, cickafark, ezerjófű, erdei borsó, fagyal, farkasalma, farkasfügyökér, füstülő, fűszerek, fekete fagyöngy, fekete nadálytő, fenefű, fehér üröm, fokhagyma, fodormenta, széles menta, földitök gyökere, gyömbér, hársmadzag, homoki gurgolya füstölt gyökere, homorgyökér, hosszúgyökér, istenfű, iszalag, komló, köles, körtefalevél, konkoly, édes lapu, keserű lapu, macskatövis, mák, méhanyafű, nyírfalevél, nap után járó kóró (napraforgó), ostorménfa, ökörfarkkóró, ördög-szekértövis, örménygyökér, rozsvirág törve, saláta, sáfrány, sátánfű, székfű, tömjén, szentelt tömjén, karácsonyi szalma, vadmeggy, vadmurok, varadicsfű, vereshagyma, vizitök, zabszem, „zeller monyu kóró” (tojás nagyságú gyökérrel rendelkező zellerféle).⁷⁷

Használati eszközök, amelyek a tisztálkodással, étkezéssel kapcsolatosak, de önálló mágikus szerepet is kaphatnak (kincsásás, pénznézés, jóslás során). Ezek a következők: acéltükör, beretvakó, kanalak, kések különböző méretben, bögrék, pipakarika, poharak, általában törött darabjaikkal, törött cserepek, üvegek, szájával földbe ástott fazekak, megpatkolt kannák, „ördögtől származó” tökedény, lakatok, vasdarabok, mágnesek, „dib-dáb” deszkák.

Külön tételt képeznek az *állati eredetű dolgok*: lepkeszárny, csigahéj, rovarszem, kígyóbőr, kígyófej, gyíkfej, hanyatozás, galamb szíve, tojás, száradt füstölt tyúktojás („mely a küszködő elevenséget prezentálja, mint a mágnes”),⁷⁸ tojáshéj, gólyatetem, madártoll, lúdlábról nyúzott bőr, csirkecsont, békacsont, disznócsont, malaccsont, disznóepe, kutyacsont, kutyahús, kutyaszar, kutyadög, kutyavér, kutyaszőr, borzbőr erszény, állatszőr, számlárláb, lóláb, lófej, lófog, juhláb, báránylvér, kecskeszarv, marhaszarv.

Számos *ásványi anyag* előfordult, amelyeknek a mindennapi életben, a gazdálkodásban is szerepük lehetett: forrasztó kő, humusz, termőföld, sírról vett föld, gállickő-rézgalic, kékkő vagy merkúrium, zöld „girispán” (rézrozsa),⁷⁹ kígyókő, gyanta, mész, holtszén, tüzes szén, szappan, általunk meteoritnak vagy őskori eredetű csiszolt kőbaltának készült pattintott, lyukas, égből hullott „mennykő”.⁸⁰ A XIX. századi hiedelemszövegek szerint a mennykő – a villám mellett – a csiszolt kőbaltákra utalt. A szántó-vető parasztember munkavégzés közben éppúgy ráakadhatott ezekre a kőeszközökre, mint ma a szisztematikus terepbejárást végző régészek. Úgy tartották, hogy a mennykő ott keletkezik, ahová a villám odavág vagy ahova az égből leesik.⁸¹

A bíróság által lefoglalt tárgyak között külön kell említenünk a *szöveges tárgyakat*, a szentelt vagy szentnek tartott *könyveket*, *kalendáriumokat*, „ördöginek” tartott *varázskönyveket*, kéziratokat, egylapos orvosságos recepteket, bajelhárító rajzos imaszövegeket, amulettként viselhető papírosokat, bár ezek száma a magyarországi boszorkányperekben nem túl nagy.⁸²

Az igézést mint büntetendő jogi kategóriát Ferdinánd császár az incantatrices (‘ráolvasók’, ‘igézők’, ‘gyógyítók’) üldözésére kiadott 1527-es rendelete is tartalmazta már, de V. Károly császár 1532-es büntetőjogi kódexe, a *Carolina* is hangsúlyos mágikus gyanúokként határozta meg. A *Praxis Criminalis* ugyancsak gyanúokként írta le a mágikus

⁷⁷ Példaként: „1721. augusztus 21. Komárom: Az kit az ördög megkésért, minemű füvekkel köll gyógyítanyi? R. Ostor mén füvel, fagyal fával, nap utánjáni koróval, vadmegyfával, zeller, monyu kóróval: ezeket öszeve köll törnyi, aznap följövetel előtt hordott vízben circiter harmad napig förödnyi köll benne.” Bessenyei J. 2000. II: 72–89. No. 16. Beazonosításhoz *gyógynövények XVI–XVIII. századi mágikus használatának* adattára a növények neveinek ábécérendjében: Kronfeld E. M. 1898.

⁷⁸ Schram F. 1970. II: 430–440. No. 346.

⁷⁹ Sz. Kristóf I. 2017: 35; Benkő L. 1967. I: 1098.

⁸⁰ Pócs É. 1994.

⁸¹ Czuczor G.–Fogarasi J. 1867. IV: 469–470; Benkő L. 1970. II: 895; Szendrey Zs. 1933. Gönczi Ferenc gyűjtötte kígyókövek NM SzJ Ltsz. 49060–64, 52990, 61.81.48. Hoppál M.–Törő L. 1975: No. 43. Angliai példák a XIX. századból: Davies O.–Holbrook C. 2018: 75.

⁸² Hovorka O.–Kronfeld A. 1908/1909: 30; Kristóf I. 1995; Láng B. 2005a; Láng B. 2005b; Láng B.–Tóth G. 2009; Ilyefalvi E. 2014a–b.

szavak használatát. Bár a tanúvallomásokban megidézett boszorkányok a rontást többféleképpen vihették véghez, jellemzően erős gyanúok volt a szómágia valamilyen formájának ismerete, az átokkal, fenyegetéssel, ráolvasással végzett rontás és gyógyítás. A boszorkányüldözés perdokumentumai ezért is sok adatot rögzíthettek a ráolvasó személyekről, a ráolvasások használatáról és a paraszti ráolvasás konkrét gyakorlatáról is. Ilyefalvi Emese az eddig feltárt és kiadott több mint kétezer boszorkányper magyar nyelvű ráolvasásait 2016-ban adta közre, melyben a XVIII. századból mintegy hatvan szöveget közölt. A ráolvasások céljukat tekintve a boszorkányperek szövegeiben mutatják a legváltozatosabb képet: a gyógyító ráolvasások mellett értelemszerűen rontásra, a rontás megelőzésére, öntés ellen, jóslásra, szerelmi mágiára, szerelemkeltésre, kincskeresésre, béka- és ördögűzésre, téhénrontásra és tejhaszonszerzésre, varázsigével való helyváltoztatásra találhatunk adatokat. Az ón-, ólom-, viaszöntésre használt szövegek széles körben, országszerte ismert jellegét is megrajzolhatjuk a ráolvasáskigyűjtések alapján. A ráolvasókat ismerő vádlottak mintegy nyolcvan százaléka nő, mindössze két férfi vádlottat ismerünk, akiktől ráolvasásszöveg maradt fenn. A bírósági jegyzőkönyvező immár nem az újrahazsnoztás, hanem a ténybeli igazság bűnügyi nyomainak rögzítése igényével írta le ezeket.

Tucatnyi példát találhatunk a ráolvasók amulettként hordott céduláinak mint gyanújeleknek a lefoglalásáról, begyűjtéséről, valamint a tanúvallomásokban megidézett és a bíróság nyomozói előtt elismételt, kimondott ráolvasó szavak lejegyzéséről, ráadásul a szóbeliségre utaló idézőjelek között. Az átokként, fenyegetésként elmondott szövegek viszonylag gyakran érhetőek tetten a büntetőperes jegyzőkönyvekben lejegyzett tanúvallomásokban, a ténylegesen használt, ima jellegű szövegekből viszont csak a szerencsének köszönhetjük, ha ugyanitt egyet-egyét ma is olvashatunk. Az, hogy a gyakoribb formulák mellett a tulajdonképpeni ráolvasásszöveg nem vagy csak ritkábban jelenik meg a jegyzőkönyvekben, talán nem meglepő, hiszen az efféle mágikus textusok eleve titkosak, a használóik által védettek voltak. A boszorkányperek szereplői maguk is többször hivatkoztak arra, hogy nem hallották vagy nem értették, mit mondott, mit „börmötölt” a ráolvasó személy. Ugyanakkor a jegyzőkönyvek számtalan, máshonnan már nem hozzáférhető részletadatot is rögzítettek, például mi történik, vagy mit cselekszik (köpköd, fúj, járkál, néz) a használó a ráolvasás közben és után. Példaként idézhetem a tejvarázslást segítő cédula többszereplős használatáról Mészáros János az Esterházy család tatai úriszéke előtt 1721-ben Gál Jánosné perében tett vallomását:

Aztis referallya, hallott [!] vólna ezen denotált Aszszony mikor bodult Elmevel vólt vólna nala leven három czedula Eöcsenek Feleseget hitta volna arra kérve hogi olvassa megh az felelt rea eő nem tudna irast hanem csak nyomtatást olvasni az mondgja rea hogi olyan czedula hogi sokvaia legyen a kinel vagion egyiket egyik mennyenek masikat a masiknak adgia. Az Annyais mondgia hogi néki is egyet adgion.⁸³

Ha jól megnézzük ezeket a mágikus bizonyítékokat, és összehasonlítjuk ezt az általam összeállított bő tárgykatasztert a boszorkányperekkel kortárs orvosságos könyvek szövegeivel, a kéziratossági házi patikákkal, a laikus vagy a sebészi, borbélygyógyítási receptes könyvekben említett eszközkészlettel, lényegében nem találunk bennük olyan tárgyat, eszközt, növényt, amely ott ne szerepelne. Természetesen a receptes könyvekben említett, a gyógyító praktikákban alkalmazott tárgyak is lehetnek mágikusak. A különbség talán annyi a boszorkányperekben talált hasonló tárgyakhoz képest, hogy ez utóbbi esetben a bíróság magát a mágikus eljárást – így az ott alkalmazott tárgyakat is – ördöginek, boszorkányosnak tételezte. **(3. kép)**

Hogy miben is állhat a különbség, a hiedelemtörténetekben, rontáselbeszélésekben, a gyógyító, varázsló mágikus eljárásokban szereplő tárgyak mitől lesznek mások a mindennapi élet eszközvilágától, az valószínűleg a tárgyak helyzetére, működésére utaló kontextustól függhetett. A helyzet diktálta, hogy „akkor és ott” mire is használták.⁸⁴ A boszorkányperekben is felbukkantak az ünnepekről származó tárgyak, az egyházi szentelmények, a legitim vagy illegitim használatba vett templomi szerek. *Partsetits Károly* zombori jegyző, aki minden rontó-gyógyító darabkát úgy vett lajstromba, hogy azt nem anyanyelvén, hanem latinul kellett meghatározni, az általa pongyola latinsággal jegyzett lista (*Specificatio herbarorum, Insectorum...*)⁸⁵ elején a karácsony táján gyűjtött és varázserejűnek tulajdonított dolgokat szerepeltette 1758-ban:

[Az Úr születése napján gyűjtött, használt kellékek között az alábbiakat találjuk:]

1. Bűdös, rossz szagú gálic, melyet középső ujjukra kennek, és az Úr születése napján falra rajzolnak vele
2. Sima dió héja, az Úr születése napjáról
8. Fokhagyma. Az Úr születése napján
39. Három fej mák az Úr születése napján apróra törve

⁸³ Schram F. 1970. I: 514–522. No. 215.

⁸⁴ Ezzel a mindenkori aktualitása miatt „nyitott” jelentéssel Kristóf Ildikó foglalkozott, amikor a könyvek mágikus helyzetbe kerülését vizsgálta. Kristóf I. 1995.

⁸⁵ „Összeírása azon füveknek, rovaroknak, csúszómászóknak és egyéb kellékeknek, melyek bűbájosságához szükségesek és az ezzel vádolt és vasra vert Kristina Horvath, Jovanka Linyakits, Mara Kersztity és Kuzmanov nőszemélyeknél találtak és a magisztrátus előtt megvizsgáltattak:” 128/1758. számú okmány. Silling I. 1998.

[A karácsony éjszakáján gyűjtött tárgyak, vacsorai ételmaradékok:]

3. Karácsony éjszakáján gyűjtött szalma

4. Karácsony éjszakáján gyűjtött halszálkák és csontocskák

5. Karácsony éjszakáján összeszedett szopósmalac-csontocskák

6. Kenyérháj, karácsony éjszakáján

7. Csirkecsontocskák. Karácsony éjszakáján

[Szent György-napon gyűjtött harmat]

37. Bárány vére Szent György napján gyűjtött harmattal keverve

[Születéskor gyűjtött ereklye/amulett jellegű emlék]

25. Szüléskor magzatvízben található megszáradt és megfeketedett húsdarab.⁸⁶

A tárgyak egy része hagyományosan is mágikusnak, „szent”-nek, „hasznos”-nak tartott tárgy volt, amelyek vagy a mindennapi életben betöltött szerepük, vagy fizikai adottságaik révén, vagy a rontás elhárításának eszközeiként, esetleg magának a rontásnak a véghez vitelében voltak hasznosak.⁸⁷ Másik részüknek viszont közvetlenül az volt a hatósági szerepe, hogy a boszorkányszombat és az ördögszövetség tényét bizonyítsák. Heves és Külső-Szolnok vármegyének Kató István és felesége, Pető Judit, valamint Nagy Erzsébet ellen 1726. szeptember 28-án összeállított mágikus tárgyi inventáriumában a használatot így foglalták össze:

1mo Az Dió haiban való Kenőcs oly nagy erejű, az melyel megh kenvén magát az hova akar oda megyen hip hop hirivel ott lesz az hol akarja.

2do Az sotús Iskatulában való kenőcs oly erejű hogy az Lisztben avagy Tésztában mikor valamely keveset beleje reit, ha csak két kenyernek való tészta lészen is úgy megh szaporodik, hogy az egész kemence teli leszen véle.

3^{io} Az cserépben lévő kenőcs oly erejű, hogy akar mely jó Lelkü embert megh kennek hozzá kel magát adni, és az ördögségben részesülni.

4to Az Rész Gyűszőben levő kenőcs oly erejű ais mind az előbeni.

5to Egy darab kék keszkenőben lévő fű oly erejű hogy ha valakit meg vesz, és reaja fogják hogy eő vesztette, az megh törvén reaja hinti megh gyógyúl.

6to Az Spanyol Viaszk arra való hogy midőn az Pinczében az bort megh itták azzal ismét bé pecsételték az hordót.

7mo Az kék kő és Timsó oly erejű, hogy az mely embert megh vesztes azután megh bánván midőn hozá folyamottak hogy gyógyicsa megh azzal kente, és ha bé orbanczosodott is megh gyógyúlt.

8vo Az Csepű maczag oly erejű, hogy akar mely Embernek az fejéhez csapják azonnal Lová válik mert az kantár volt, és más fonot Sinor forma maczag gyeplő vólt mikor szekeren járt.⁸⁸

8.4. AZ (ORVOS)SZAKÉRTŐI BIZONYÍTÁSOK ÉLŐN ÉS HOLTON (VISUM REPERTUM)

Kulcsszavak: corpus delicti; visum repertum; bírói szemle; szakértői szemle; orvosi szemle

1718-ban Nagyszében szász városi bíráiban már kétely ébredt a boszorkányvadás képtelenségeivel és a tortúravallomások szavahihetőségével kapcsolatban. Ez évben két per vette kezdetét, melyek csak három év múlva, 1721-ben végződtek felmentő ítélettel Kessler Anna és Ehrling Sofia ügyében. Ekkor még nem találtak Magyarországon olyan szakértőt, aki a kérdésben tanácsot tudott volna nekik adni, ezért a bécsi és a lipcei egyetem jogi fakultásáról kértek „szakvéleményt”, „Gutachten”-t. A nagyszébeni bírák érdeme, hogy miután megkapták a két ellentétes konklúziót, az enyhébbet hajtották végre. A bécsi még majdnem teljesen a *Malleus maleficarum* álláspontján állt; a lipcein viszont már Christian Thomasius (1655–1728) hatása látszik, és így a vádlottak felmentését véleményezte. A bécsi egyetem javaslata ugyanis a hagyományos boszorkányégető, tortúrázó eljárásról szólt, míg a lipceiek körültekintésre intettek és a kételyeknek adtak hangot. A szebeni hatóság lényegében elodázta a döntést, és a „haladóbb” álláspont alapján a vádlottat felmentették. Ezt követően, legalábbis a városban, a város polgáraival szemben már nem kezdeményeztek a boszorkányok üldözésére vonatkozó eljárást.⁸⁹

Ez a jogi szakértői véleményezés amúgy abszolút ritka az 1720-as évek előtt, leginkább a szabad királyi városok (a tárnoki joggal élő városok) egymás közti levelezéséből ismerünk hasonlót. De független szakértők bevonására, itt

⁸⁶ Silling István fordítása; csoportosítás és kiemelések tőlem – T. G. P. Silling I. 1998.

⁸⁷ Az amulettekről: Magyary-Kossa Gy. 1931. III: 103. No. 414; Krausz S. 1897: 127–138. A skót boszorkányperekben egészen hasonló „rituális tárgyakat” találunk: Goodare J.–Martin L.–Miller J.–Yeoman L. 2003.

⁸⁸ Sugár I. 1987: 105–108. No. 50.

⁸⁹ Müller Fr. 1854: 57, 58, 63; Herbert H. 1896: 118–146; Komáromy A. 1910: 291, 293.

is inkább orvosszakértőket értve rajta, leginkább az 1740-es évektől került sor. Innentől kezdve sorra leljük annak bizonyítékát, hogy a helyi hatóságok a kérdésben elbizonytalanodnak. A hatóságok tanácsstalansága, a felsőbb hatóság felé fordulásuk a boszorkánypereket fokozatosan beszüntető időszakban (1756–1768) köszönt majd be, de addig marad az eseti és egyedi szakértői tudakozódás. Andreas Teutsch (1669–1730) az erdélyi szász univerzitás elnökeként (szászok grófja, comes Saxonum) és egyúttal Nagyszeben város polgármestereként 1730-ban már kezdeményezte a Királyföldön a városi polgárok elleni boszorkányperek betiltását „emberbaráti” (Menschenfreund) megfontolásokból. Az evangélikus Teutsch magas szintű képzésben részesült a legkiválóbb holland és német egyetemeken, utrechti és wittenbergi tanulmányai után orvosi gyakorlatot folytatott a karteziánus orvostudomány szemléletét követve. Majd Nagyszeben polgármestere lett, s végül mint a szászok ispánja tiltotta be a boszorkánypereket, csaknem másfél évtizeddel megelőzve Mária Terézia felvilágosult orvosának, Van Swietennek korszakalkotó javaslatát. Teuschot egyébként már a XVIII. század végén mint a babona elleni harc legismertebb korai képviselőjét tartották számon.⁹⁰

Orvosszakértők büntetőperekbe történő bevonását előmozdították az uralkodó boszorkányüldözés visszaszorítására tett intézkedései. A XVIII. század közepén újból erőre kapott mágia- és vámpírhiedelmek leküzdésére Mária Terézia hírneves orvosokat bízott meg azzal, hogy az érintett területeken szakértői tevékenységgel kíséreljék meg a közvéleményt befolyásolni.⁹¹ Ennek tudható be, hogy 1755–1756-ban elkészült Gerard van Swieten memoranduma a morvaországi vámpírpanikról, 1758-ban a horvátországi Logomer Magdolna ügyében a boszorkányperekről.⁹²

A szakértői tevékenység mint jogi intézmény nyomait a középkori jogrendszer egyes intézményeiben is megtalálhatjuk, de alapvetően a XVII–XVIII. századra alakult ki az a feltételrendszer, amely a szakértők igénybevételét indokoltta. A „testi bizonyítás” korábban vázolt feltételeit, a „látható nyomok” felmutatását élő személy esetén, a sérült sebeinek bíróság elé tárását (akár boszorkányrontás alkalmával), vagy a meghalt személy holttestének szemlélését (például vámpírnak, visszajárónak tekintett személy esetén) mint kiindulási pontokat tekinthetjük a szakértői tevékenység, így a szakértői bizonyítás első állomásának.⁹³ A korai jogfelfogás és a tényfeltárás praxisa kezdetben nem tételezte fel a sebek orvosszakértői (vagyis chirurgus, bába, katonaorvos) által történő vizsgálatát, hanem olyan kritériumokat írt elő a sebek sajátosságaira vonatkozóan, amelyeket a korabeli, fegyverforgatásban jártas és sebek megszemléléséhez szokott, a perben eljáró bírói személy is megállapíthatott.⁹⁴

Hasonló módszerrel, a külső sajátosságok alapján akár laikus szem is értékelhette a sérüléseket. Mágikus büntettek esetén ezek a nyomok eleve a laikusok tanúvallomásai alapján kerültek szemlére, válhattak bizonyítékokká. Volt némi előzménye a szakértői szemlének a vádelvű eljárásokban is – például az istenítéleti tűzpróbák papi közreműködést feltételező eljárásában –, de ennek a XIII. századra történt betiltását követően a papi közreműködés szerepe ugyanúgy átalakult.⁹⁵

A XVI–XVIII. századra a papi közreműködés (legalábbis a bizonyítási perszakban) csak olyan szituációkban maradhatott meg, amelyeket eleve az egyház, és nem a világi bíróság celebrált: például az ördögűzési eljárásokban a megszállott testének szemléje. Utóbb épp a megszállottak teste lesz az a „terep”, amelyen a XVII–XVIII. századra a papi és a világi orvosi szereplők vitatkozni, „viaskodni” fognak, hogy a maguk egyházi vagy világi értelmezését érvényesíteni tudják.⁹⁶

Az orvostudomány művelése terén a XVI. század végétől mutatózó fordulat tette lehetővé, hogy a hosszú ideig igen szerény eredmények, az orvosok, seborvosok számának lassú emelkedése teremtette meg az előfeltételeket ahhoz, hogy a bírósági szemle során a sérült sebeinek, vagy a holttestnek a vizsgálatát „ahhoz értő személy” végezze el. Így nyílt lehetőség arra, hogy a bírói szemle mellett létrejöjjön a szakértői szemle, vagy a speciális objektum szerint a „halottszemle”. A halottszemle vagy rövid nevén a *visum repertum* elterjedése a XVIII. századra tette szükségessé ezen intézmény jogi szabályozását.⁹⁷

A perjog a szemle végzésébe bevont orvos, seborvos, bába, katonaorvos elé kettős feladatot tűzött: a sérülések sajátosságainak megállapítását, keletkezésük okának magyarázatát például a lehetséges bűnök megállapítása terén (mérgezés kizárása, boszorkányság, rontás lehetősége, testi sértés, emberölés); valamint a sérülések minősítését életveszélyességük szempontjából testi sértés, emberölés büntette esetén, esetleg a boszorkányvádnál a vád súlyossága szempontjából. A XVII. század végéig a magyarországi és az erdélyi jogszolgáltatás alacsony színvonalára a büntetőjog-tudomány hazai művelésének és a szakértői bizonyítás tárgyi feltételeinek hiánya miatt nem igényelte és nem tette lehetővé a szakértői tevékenység jogi szabályozását.⁹⁸ Ismerünk ugyan korábbi eseteket, ahol orvosszakértő

⁹⁰ Seivert, J. 1785: 226, 303, 428.

⁹¹ Linzbauer X. F. 1852. I: 722.

⁹² Komáromy A. 1910: 642–659. No. 442; Klaniczay G. 1985: 43–44.

⁹³ Sugg R. 2011; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 81, 91.

⁹⁴ Katona G. 1977: 294–298.

⁹⁵ Katona G. 1977: 298.

⁹⁶ Pócs É. 2001c.

⁹⁷ Katona G. 1977: 281.

⁹⁸ Katona G. 1977: 283.

bevonását kérte a bíróság például a boszorkányrontás testi nyomainak értelmezéséhez, de ez is ritka példa volt egy nem szabályozott rendszerben.

1630-ban Obele János György soproni nemes és orvosdoktor szakértőként tanúskodott Bauer Mihály lánya, Fuchs Ulrich feleségének a szülőágyban történt megrontása ügyében. Az orvos először a városbíró tanácsára azt vizsgálta meg, hogy a fiatalasszony látomása a boszorkány asszonyokról (a perben három konkrét soproni polgárasszonyról van szó) a „boritaltól való-e”. Megállapította, hogy sem előtte, sem utána a szülőágyas asszony bort nem ivott, így az alkoholos delírium kizárható. Ezt követően Obele azt sürgette a tanácstól, hogy újból megvizsgálhassa az asszony testét, mivel tizenöt nap is eltelt a boszorkányok rontó támadása óta, „meg is fürdött” az asszonyka, így lassan már „megh nem ismerik rajta az kékeket”. A „kékmutatás” a testi sérülések bíróság előtti feltárását, megmutatását jelentette, amit tárgyi bizonyítékként használhattak volna. Itt a tanúk helyett a „kék” igazolására, az orvosi látleletre lett volna szükség.⁹⁹

A szakértői bizonyítás jogi szabályozása a XVII–XVIII. századra tehető, de ennek perbeli fejlődése nehezen választható el a tárgyi bizonyítás intézményének, elsősorban a szemlének a fejlődésétől. A szemle és a szakértői bizonyítás objektumainak részleges egybeesése mellett a két intézmény közötti összefüggést az inkvizíciós bűnper alapvető jogforrása, a *Carolina* hozta létre, amely nemcsak azonos paragrafusban szabályozta mindkettőt, hanem azonos perjogi elvekre is vezette vissza (149. §).

A bíró két esküdttel, s egy vagy több seborvossal – akiket előzetesen megeskettek – a megölt személyek testét a temetés előtt szorgalmasan szemlélje meg, s a rajta talált sebeket, ütéseket és csapások nyomát mérje meg, s szorgalmasan jegyezze fel.¹⁰⁰

Ez a kapcsolat az inkvizíciós per fejlődésének későbbi szakaszaiban tovább erősödött. A *Praxis Criminalis*, a *Carolina* rendelkezéseinek szellemében, a *De inspectione* című XXV. cikkelyben foglalkozott – országos jellegű jogforrásként Magyarországon és kapcsolt részein először – a seborvosok és bábák közreműködésével végzett szakértői bizonyítással:

Art. XXV. Ha verekedés, vagy emberölés történt, mindenekelőtt a sérült, vagy a holttest felesküdt sebészekkel vizsgáltatandó meg, hogy sok, vagy kevés sebet kapott? hol? milyen fegyverrel sebesítették meg? egyik, vagy másik közülük halálos volt-e? Ezen szemle végrehajtása előtt a holttest nem temethető el és ha a közelmúltban temették is el, ismét kiásandó és törvényesen megszemlélendő.¹⁰¹

A *Praxis Criminalis* által adott szabályozás (Art. XXV., LXII., LXVI., LXXV. és LXXVIII.), annak ellenére, hogy a szakértői bizonyítás hatóterületét szűkre szabta, mégis rendkívül jelentős, mert hatása egészen a XIX. század közepéig érvényesült. A szakértői bizonyításra vonatkozó szabályozásnak – a *Praxis Criminalis* kiadásától kezdve egészen a *Theresiana* megjelenéséig (1769, sőt azt követően is) – az alábbi alapelvei alakultak ki: 1. meghatározták az igénybevétel büncselekményi körét; 2. a bevonható szakértők csoportját; és 3. a tisztázáshoz szükséges kérdéseket.¹⁰²

A szakértő igénybevételét elvileg kötelező jelleggel az élet, a testi épség és nemi erkölcs elleni, taxatív felsorolt büncselekmények esetében írták elő. Például I. József *Bűnvádi perrendtartása*, a corpus delicti megállapításához kapcsolva szakértői bizonyítást a következő büncselekmények ügyében írt elő:

Art. V. emberölés (2. §), mérgezés (5. §), gyermekölés (6. §), lopás, rablás, betörés, gyújtogatás esetében először a károsult köteles volt a kárra vonatkozóan esküt tenni, vagy tanút (eskütársat) állítani (7. §). Ezt követően kerülhetett sor foglalkozás szerint jártas személyek helyszínre küldésére (13. §).

Az igénybevétel felsorolásával párhuzamosan határozták meg a bevonható személyek körét, elsősorban a seborvosokat, orvosokat, bábákat. A tételes jogszabályok nagy vonalakban meghatározták azokat a kérdéseket, amelyeknek tisztázásában a szakértők közreműködését várták. Az e korszakban keletkezett perjogi szabályozás elsősorban az orvosokra, a sebészekre vonatkozott, más szakértők tevékenységével az egyszerű megemlítésen kívül az I. József-féle *Bűnvádi perrendtartás* még nem foglalkozott. A szakértői bizonyítást szabályozó rendelkezéseket a XVIII. századi perjogi kódexek a corpus delictivel kapcsolatos normák között csak a század közepén helyezték el. A szakértő által végzett megismerés XVIII. század eleji perjogi felfogása szerint a szakértői vizsgálat – hasonlóan a szemléhez – nem a bűntett elkövetőjének, hanem csupán az elkövetés tényének (a corpus delictinek) a megismerését tartotta lehetségesnek.¹⁰³

Az orvosok és sebészek szakértői tevékenységének általánosító jellegű szabályozása a *Theresianában* (Art. 26. § 10–14.) kezdődött. Bár a szakértői bizonyítás szabályozása kifejezetten itt is az orvosok tevékenységére irányult,

⁹⁹ Tóth G. P.–Németh I. 2010: 250–406. No. 30. No. XXVII.

¹⁰⁰ Katona G. 1971: 227.

¹⁰¹ *Praxis Criminalis* 1763.

¹⁰² Katona G. 1977: 284.

¹⁰³ Katona G. 1971: 227–229.

egy normái már ezen túlmutatnak. Így a *Theresiana* nemcsak a szakértők esetenként vagy állandó jelleggel történő megesketéséről rendelkezett, hanem iránymutatást adott a szakértői tevékenység elvégzéséhez is. A 26. cikkely nem kevesebb, mint 37 paragrafusban foglalkozott a „corpus delicti” megállapításának módszertanával. Ebben határozta meg az orvosszakértők igénybevételének részletesen kidolgozott ügyrendjét is.¹⁰⁴ A *Theresiana* a követendő eljárásról (Art. 26.) emberölés kapcsán (§ 10.) az alábbi protokoll feladatokat írta elő:

11. § A halált okozó eszköz megszemlélése; 12. § Ismeretlen holttest kilétének megállapítása; 14. § Gyermekek esetében követendő eljárás; 15–16. § A vizsgálatot végző orvosok megesketése; 18. § Az orvosszakértői véleményadás általános szabálya; 19. § Hirtelen, vagy erőszakra gyanús halál esetében követendő eljárás; 20. § Az exhumálásról; 30. § Nemi erőszak esetében bábák által végzett vizsgálatokról.¹⁰⁵

A *Theresiana* a „corpus delicti” megállapítása szempontjából a bűncselekményeket egyértelműen szemmel látható, testi sajátosságokat hátrahagyó büntettek (emberölés, gyújtogatás, lopás) és az egyértelműen látható testi jeleket nem eredményező büntettek (istenkároklás, boszorkányság, vérfertőzés) kategóriájára osztotta. A bűncselekményeknek ez a kategorizálása egészen napjainkig fennmaradt.¹⁰⁶ Boszorkányság esetén ezért is hangsúlyozták a „titkos” vagy „rejtett” jelek keresését. A látható jelek orvosszakértői feladatairól a *Theresiana* úgy rendelkezett, hogy a bíró, az orvos vagy a seborvos a helyszínen a sérültet vagy a holttestet szemlélje meg:

[...] az esetben, ha a sérült már meghalt, a holttestet nyissák fel, majd a sebek helyét, mélységét, szélességét, az ütés sajátosságait írják le, hogy ezáltal minden haszontalanság s elkendőzés elkerülhető legyen [...] vegyék hűen jegyzőkönyvbe, részletes látletben, s az ehhez csatolt véleményben rögzítsék, hogy a sebek feltétlenül halálosak voltak-e, s ha igen, miért, vagy miért nem, külön-külön és együttesen.¹⁰⁷

Ismeretlen körülmények között elhalt személyek holttesténél a halál okára vonatkozó szemle keretén belül „visum repertum”-ot (látletet) kellett felvenni a halál okára vonatkozóan. Ismeretlen személyek holttestét – a közegészségügyi szabályokra is immár ügyelve – a temető szélén kellett több napra közszemlére kitenni, ott történt a szakértői látlet vétele is.¹⁰⁸

A személyleírás elkészítésével kapcsolatban ugyanígy igénybe lehetett venni orvosszakértői munkát (Art. 37.). A *Theresiana* a jogszolgáltatási gyakorlat tapasztalataiból kiindulva szögezte le a szakértői vélemény követelményeként a „meggondoltságot”, az „egyértelműséget”, az „élethűséget”, a szakértőtől elvárható magatartással kapcsolatban pedig a „következetességet” és a „tárgyilagosságot” (*Theresiana*, Art. 26. § 15–18).¹⁰⁹

II. József büntetőjogi kódexében (*Sanctio Criminalis Josephiana*) a szakértő fogalmának új, most már általánosított meghatározása került be. Az új felfogás a bűnperbe egyre változatosabb körből bevonható szakértők közös sajátosságát a „különleges szakismeretben” jelölte meg (II. fejezet § 27.). Szakértő bevonását akkor tartotta szükségesnek, amikor valamely testi jegy gyanújának megítélése kérdésessé vált. 1786. január 10-én jelent meg II. József azon rendelete is, amelyben szorgalmazta, hogy a megyei főorvosoknak szolgálati szabályzatot készítsenek. A német nyelvű rendelet 1786. május 16-án került lefordításra és kihirdetésre Magyarországon is *Tiszti Oktatás a' Vármegyék Orvos Doctorainak részére* címmel. Ebben önálló pont foglalkozott az büntetőjogi értelemben vett orvosi látletek szükségességével:

No. 28. Ha Visum repertum vétel végett a' bátorság ellen való esetekben, úgymint: emberölésekben, sebesítésekben, és más erőszaktevételekben hivattni fog, az ország törvényéhez szabott mód szerint tegye meg a' Visum repertumot, és arról rendes bizonytságot adgyon. Ugyan arra is kell vigyázni, midőn hirtelen való halál esetiben, vagy méreggel való itatás gyanúságában, és melly illetén történetekben az előljárokttól a' megvizsgálásra vagy a' testnek felbontására kiküldetne, melly esetekben minden figyelemmel a' tapasztalendő jeleket feljegyezze, és azokat a' Jurisdictionhoz beküldgye.¹¹⁰

A tárgyi bizonyítással kapcsolatos jogi nézetek azonban felemás megoldással szolgáltak. A törvények lehetőséget adtak arra, hogy a bíróság esetenként mellőzze az orvosszakértő igénybevételét még akkor is, ha erre szükség lett

¹⁰⁴ Katona G. 1971: 227.

¹⁰⁵ *Theresiana* 1769: 59–64. Art. 26. § 10–33.

¹⁰⁶ Katona G. 1971: 228.

¹⁰⁷ *Theresiana* 1769: 61. Art. 26. § 20; Katona G. 1971: 228.

¹⁰⁸ Katona G. 1971: 228–229.

¹⁰⁹ *Theresiana* 1769: 60–61; Katona G. 1977: 285.

¹¹⁰ „28-tens. Wenn er zur Beschau in Sicherheitsfällen, als: Todtschlägen, Verletzungen und anderen Gewalthätigkeiten, gerufen wird, muss er nach der landgerichtlichen Vorschrift den Augenschein nehmen, und das ordenliche Besichtigungszeugniss ausstellen. Eben das ist zu beobachten, wenn bei plötzlichen Todesfällen, oder bei dem Verdachte einer Vergiftung und dergl. von der Obrigkeit die Besichtigung oder Zergliederung des Körpers befohlen würde, in welchen Fällen er mit der der grössten Genauheit die etwann sich zeigenden Merkmale aufzuzeichnen, und das Ehobene an das Gericht einzuschicken hat.” Linzbauer X. F. 1856. III: 187. Sectio I. No. 927; Friedrich I. 1777: 73; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 205. No. 601.

volna, és azt csak a tanúk vallomásával helyettesítse. A XVIII. századi perjognak ezeket a kibúvóit a *Theresiana* (Art. 26. § 10.) sorolta fel. A titkon elkövetett emberölési bűntettek esetében, ahol a holttest nem került elő, a corpus delictit a gyanújelekkel lehetett helyettesíteni.¹¹¹ Olyan gyanúsítottak esetében, akikre már egy vagy több bűntettet ténylegesen rábizonyítottak, és végül azokban az esetekben, amikor a bűntett elkövetése nyilvánvaló volt, ugyanígy nem tették kötelező, csupán ajánlottá az orvosi látélet beszerzését. A felsőbb bíróságok egyes ügyek kapcsán hozott döntéseikben rámutathattak ugyan az orvosszakértők igénybevételének elmulasztásával járó hátrányos következményekre, de a sok helyen kialakult káros gyakorlaton adott pillanatban nem tudtak változtatni. A gazdaságosság, a szokásjog, a körülmények, vagy egyszerűen a szakemberhiány miatt a szakértők bevonása általában elmaradhatott.

A perbeli bizonyítási intézkedésekre közvetlen hatást gyakorolta a helyi és a szomszédos falvak, települések közötti közlekedés, amely a szóban forgó évszázadban alig mutatott fejlődést. A bűncselekmények helyszínére, vagy a tanúszedésre történő kiszállásokhoz kedvező esetben lovas kocsit, de a rossz utak miatt legtöbbször a hátasló vagy legfeljebb a csizma állott rendelkezésre. Ez a helyzet bizonyos mértékben indokolja azokat a súlyos mulasztásokat, amelyek esetenként a helyszíni intézkedések (bűntény esetén halottszemle, kétes hitelű betegségek orvosi szemléje) foganatosításánál megmutatkoztak.¹¹²

A nyomozati eljárásban az áldozat, a tanúk és a gyanúsított aktív részvétele mellett a XVII–XVIII. századtól a holttest vagy a beteg test mediatizált megidézésére önálló bírósági szereppel felruházott bizonyítási „szakértőt” is alkalmazhattak. A „halottkém” és a „törvényszéki orvos” szerepe a boncolás általánossá válásával és az anatómiai ismeretek bővülésével együtt jelent meg ebben az időben.¹¹³ Az orvostudomány és a jogszolgáltatás fejlődésének hatására a bírósági orvostan tudományos színvonalú publikációi a XVIII. század közepétől szaporodtak meg.¹¹⁴ A hazai orvostársadalom egy része is ezekből tájékozódott. A hazai orvostörténeti irodalom Schraud Ferencről¹¹⁵ és Rácz Sámuelről¹¹⁶ mint a pesti egyetem professzorairól jegyezte fel, hogy a büntetőjog igénybe vette szakértésüket. A gyakorló orvosdoktorok hosszú sorából Torkos János, Perliczy János Dániel (Nógrád vármegye), Mátyus István (Marosvásárhely), Csapó József, Weszprémi István és Hatvani István (Debrecen) nevét ismerjük, mint akik orvosszakértői munkát láthattak el állomáshelyükön.¹¹⁷

Önálló törvényszéki orvostani szakmunkát hazánkban *Rayger Károly* (1641–1707) pozsonyi, *Neuhold János Jakab* (1700–1738) nógrádi, majd komáromi, *Perlitz János Dániel* (1705–1778) honti, majd Nógrád vármegyei orvosdoktorok és *Schraud Ferenc* (1761–1806) egyetemi tanárorvos írtak.¹¹⁸ A holttestidézés mellett, ahhoz hasonlatos és lényegében azzal analóg istenítélet jellegű eljárás volt az úgynevezett *kék-* vagy *kékfolt-mutatás*, amely részleteiben ugyancsak megmaradt a nyomozati eljárásban,¹¹⁹ sőt ennek normaszövege is a már említett, a budai jogra alapozott tárnoki (városi) jogban található a sebzések büntetőjogi gyanúokait leíró szakaszban.¹²⁰ **(4. kép)**

A kék, fekete, sötét folt mutogatása azonban a boszorkányperek bizonyító szakaszának is fontos része volt. A törvényszéki gyakorlat terén kiemelendő forrás Neuhold János Jakab műve: *Introductio ad iurisprudentiam medicam, azaz: Az orvosló-törvényes, úgymint a mi hazánkban igen szükséges tudományra való rövid vezetés, a melyben megmutattatik, miképpen az ujj medicusok, avagy ahol azok nintsenek a chirurgusok, az halálos sebekről és más efféle orvosló törvényes kérdésekről való ítéletben magokat okossan visellyék, hogy se magoknak, se a bírának lelkek-esmérettyeket meg ne sértsék.*¹²¹

Neuhold 1700-ban született Sopronban, itt járt gimnáziumba, majd 1717 áprilisában Wittenbergbe ment. Kezdetben hittudománnyal foglalkozott (evangélikus lelkésznek készült), csak később fogott hozzá orvosi tanulmányaihoz a jénai, majd a lipcei egyetemen. 1724-ben hazatért, s előbb Nógrád megye tiszti orvosa, majd 1730-tól Komárom megyei orvos és a várórség rendes orvosa lett. 1738-ban hazatért Sopronba, ahol még ugyanebben az évben pestisben meghalt. Neuhold 1729-től volt tagja, 1735-től pedig társelnöke a soproni tudós társaságnak, az Academia Naturae Curiosorumnak. Ebbéli minőségében foglalta össze a törvényszéki orvostani munkáját a gyakorló borbélyok részére. A másik érdemi munka Perlitz János Dániel 1750-ben, Budán megjelent műve volt.¹²²

¹¹¹ Katona G. 1977: 291.

¹¹² Katona G. 1977: 38–39.

¹¹³ Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 192–199. Bodó Mátyás jogászként érvelt a holttestidézés ellen, ám azt épp orvosi érvek alapján igyekeztek fenntartani: *Bodó M.* 1758: 193.

¹¹⁴ *Koermendi J.* 1767.

¹¹⁵ *Schraud F.* 1795; *Schraud F.* 1797.

¹¹⁶ *Rácz S.* 1794.

¹¹⁷ Korbuly Gy. 1939; Katona G. 1977: 232.

¹¹⁸ *Rayger K.* 1695; *Neuhold J. J.* 1735; *Perlitz J. D.* 1750; *Schraud F.* 1795; *Schraud F.* 1797.

¹¹⁹ *Eckhart F.* 1954.

¹²⁰ Liber III. Cap. III. De verberationibus cum liuoribus et plagis et sanguinis effusionibus. Schmidt R. 1938; Harsányi I. 1909; Mertánová S. 1985; Hegedüs A. 1983.

¹²¹ *Neuhold J. J.* 1735.

¹²² *Perliczy J. D.* 1750; Korbuly Gy. 1939.

A perbeli bizonyításhoz csupán preventív célzatú intézkedések révén kapcsolódott (például mérgek kezelését és forgalmát szabályozó rendelkezések). A bírósági orvostan (medicina forensis vagy legaliis) és az orvosi rendőrtudomány (politica medicina) az állami orvostanon (medicina politico-forensis) mint szélesebb kategórián keresztül kapcsolódott az általános orvostudományhoz. A bírósági orvostan mellett megjelent az orvosrendészet állami feladatköre is, melynek kialakításában fontos szerepet töltött be Gottlieb Zacharias Huszty pozsonyi orvos.¹²³ Az államigazgatási tevékenységen belül az orvosrendészet és a közegészségügyi szabályozással, valamint Joseph Jakob Plenck (1735–1807) budai és Johann Peter Frank (1745–1821) bécsi orvosdoktorok munkásságával a II. könyvben foglalkozom.¹²⁴

8.5. A SÉRTETT SÉRÜLÉSEINEK JOGI (ORVOSRENDÉSZETI) MINŐSÍTÉSE

Kulcsszavak: orvosszakértő; orvosrendészet; törvényszéki orvostan; látlelet; kékmutogatás; szemtanúság; szemle; nedvtan; testbéli tárgy; hexenschuss; boszorkánylövés; projektált tárgy; iudicium

Legtöbbször persze nem a szakértők, hanem a tanúk és a kárvallottak mutatták a „kéket” a közvallatáson. Ott ugyanis nemcsak beszéltek a rontás tényéről, de azt testüknek a bíróság vagy a nyilvánosság színe előtti demonstrációjával hitelesítették is. 1584-ben Szakál Györgyné Erzsébet – ugyancsak egy szülőágyban megtámadott fiatalasszony – a kolozsvári bíróság előtt maga vallotta:

Bejőve házamba éjjel ez Szeles Miklósné, ez szememmel látám, hárman valának; az urammal reá néztünk, négyszer is jőve be, szememmel reá néztünk. [...] én magammal úgy cselekedének, hogy sem szólhattam, emelkedhettem emelkedni, de nem lehet. De hogy elmenének, felkelék és az asztalon találok az gyermeket, hát a forgó csontját kivötték a lábából és az vállát is kivötték és egy hétig tarthatám, mind *elfeketüle* és meghala.

Am a lényeg a vallomásban inentől fogva következik:

Mutattam és mondtam sok jámboroknak és biztattak, hogy megfogtassam és mellém is állanak, de szegénységemtől nem lehetett.

Szakál Györgyné a város színe előtt „mutatta” és „mondta” is a gyermekén esett sérüléseket, vagyis nyilvánosan *hírbe hozta és bizonyította* is a rontást.¹²⁵

A test feketedése mint a rontás jele összefüggésben volt azzal az ókori orvoslásból eredeztetett és széles körűen ismert *nedvtannal*, amely szerint az ilyen foltok a *fekete epe* vagy a *nyers nedvek* testbéli burjánzása és zavara miatt támadtak. A melankolikus betegségek okát (epilepsziát, paralízist) ugyancsak a fekete testnedvek (sár/epe) egészen az agyig és a test belső cellájáig való eljutásával magyarázták. A feldúsulás oka a testi irritációk felgerjesztése és a nedvek kiürülésének akadályja lehetett, amelyet gyakran boszorkányrontásnak is tulajdoníthattak.¹²⁶ Erre világított rá Mélius Péter (1562) – Johann Weyer (1515–1588) szkeptikus vélekedésével párhuzamosan – az alábbi meghatározásban:

De az Boszorkán-is betegség az eltető erekben vérnek megálássa, és az eltető Spiritusnak, vérből lett meleg szelletnek az füben való megrekedese az enyues és nialas nedvessegtől az embernek szivebe a' vér, a' lehellet a' tüdöben megszorul. Ördögi hitlenség azt hinniy hogy éjjel járó bába nyom meg, noha ugy tecczik, mintha meg nyomtanak, mert a' neduességec nyomnac és nehézitic még embernecc tüdöét és szivet.¹²⁷

Ugyanezt hitvallásként is közzétette az úgynevezett egervölgyi vagy debreceni református gyűlés határozataiban, melyben a férfiak éjszakai magömlését orvostudományi érvekkel határozta meg. A közkeletű vélekedés szerint ugyanis a férfiaság megkötése, mint boszorkányrontás, a (férfiúi) testnedvek természetes távozásában okozhatott akadályt, de mint Mélius példájából is láthatjuk, a kiürülés „természetellenes” voltát is magyarázhatták így:

Azt a betegséget, amit a görögök ephialtesnek és pnigalionnak hívnak, latinul incubusnak nevezik. Ami nem más, mint az éltető lehelet elfojtása az agyban és valamennyi idegben, és ragadós meg nyers nedvektől ered. Olyankor

¹²³ Huszty Z. G. 1786; Duka Z. N. 1972.

¹²⁴ Plenck J. J. 1786; Frank J. 1786.

¹²⁵ Komáromy A. 1910: 62–68. No. 20.

¹²⁶ Francesco Maria Guazzótól (1570–1620 körül) a XVII. századi puritán teológus-démonológusokig bezárólag számosan fejtették ki azt az álláspontot, hogy az így keletkezett akadályt az ördög művének kell tartanunk. Ehhez kapcsolódva írhatta a restauráció idejének angol orvosa, William Drage (1637–1669), hogy az „ördög minden olyan betegségnek oka lehet, amely természetes, de minden olyan betegség, amely ördögi, annak a Természet oka nem lehet.” (*Daimonomaieia. A small treatise of sickness and diseases from witchcraft and supernatural causes*. London, 1665: 41. Idézi: Thorndike L. 1958: 8, 530; Clark S. 1997: 188, 248.

¹²⁷ *Weszprémi I.* 1778/1970: 110–113. Mélius Péter és Weyer kapcsolatáról, illetve a „fehér mágia” megítéléséről: Dömötör T. 1981: 46–52; Kristóf I. 1991: 101–102, 107; Clark S. 1997: 523.

fordul elő gyakran, amikor az emberek hanyatt fekszenek, a tüdő összeszorul, az éltető lehelet megakad és az idegek gyökerében elfojtódik. Kiürítésekkel, érvágással és a nyers nedveket megszüntető gyógyszerekkel kezelik. Kegyetlenség a dolgot ördögi megszállottságnak, vagy boszorkánynak tartani. Noha az agy velőt érő nyomás azt a képzetet ébreszti, mintha valami tömeg nehezednék rá. Ellenben kétségtelenül van hatalma a Sátánnak a hitetlenség fiai fölött, midőn a felülről engedett hatalmával ezeket felizgatja.¹²⁸

Mélius mindezeket az „ördög által istentől való büntetés”-nek értelmezte, elvetve ezzel a boszorkányság emberektől eredeztetett démonológiai és laikus magyarázatait. Mélius szkeptikus véleménye azonban – miként Weyer érvei is – nem talált feltétlen hívekre. Ami ellen leginkább érveltek, az lett a gondolati fő irány az 1580-as évektől, vagyis hogy mindezek mögött a boszorkányok rontásai állnak. Az, hogy nemcsak a nyers nedvek vagy a fekete epe/sár okozhatott a testben kiürülést gátló akadályokat, hanem a boszorkányok által a testbe injektált idegen tárgyak és testdarabok is, arról a démonológiai irodalom mellett a perek is beszéltek. Az sem véletlen, hogy Melius vonatkozó passzusát a lídércről az a Mária Terézia korabeli híres orvos – Weszprémi István – idézte fel, aki Nyugat-Európa orvosi egyetemeit megjárva végül Debrecenben telepedett le, hogy a Bécsben, Londonban szerzett tudását itthon forgassa vissza a kor babonairtó küzdelmeiben. Melius Debrecene és Weszprémi Debrecene gondolatilag is egy légtér, ahonnan mindkettjüknek kijutó felfedezés volt, hogy vannak még démonok, akiktől meg kell szabadítani az embereket.

A testben talált, halállal/gyógyulással kifordult, kihányt, kivizelt, székelt, magömléssel eltávozó tárgyak ugyanis azt jelezheték, hogy korábban azokat a boszorkányok helyezték el a testben. Minderről maguk a tanúk vallottak, de gyakran az áldozat „kiáltotta”, majd hányta azt ki a betegágyán vagy halálos ágyán.¹²⁹ Az 1755-ben, a borosjenői úriszéken lefolytatott perben az egyik áldozat így vallott:

Éjszakának idején gombota darával álmában kínálta volna Vernekné a tanút. A midőn pedig megette a gombotát, azután hogy felébredt a tanú, azonnal orrábul, szájából kibuggyant a vér és a gyomrát szaggatta belül úgy, hogy azután nemsokára vérrel kihányta a gombota darát; és egy fehér kutya a bokorbul kijött, felnyalta.¹³⁰

Az áldozatból hányással távozó rontó tetemény kutya általi felnyalása kétféle jelentéssel is bírhat. A történetben a kutya éppúgy lehetett a boszorkány démoni alteregója, amely a rontás visszaűzéseként kapja vissza mérgező teteményét, mint a megszálló tárgyat a beteg testétől eltávolító és áthárító médium. A gyógyítás vagy a gyógyulás is jelezhetette, hogy az áldozatban rontó, megkötő, megszálló tárgyak voltak: a beteg a beinjektált rontó tárgyakat kiköpte, vércsomókkal együtt kihányta, a tárgy a kelésből kifordult.¹³¹ A testből kifordult tárgyak (idegen csontok, tetemények, tárgyak, csepű, kifolyó genny, fekete epe) jelezték a rontás tényét, ugyanakkor a boszorkány környezetében a bíróság és a tanúk által „felfedezett” csontok, zsírok akár bizonyíthaták is, hogy azokat korábban valakinek a testéből vették ki.

Nem sokban változott a XVII. századtól a XVIII. század közepéig az a tudományos paradigma, amely a testben talált, a testből előkerülő bűnjeleket értelmezte orvosi nézőpontból. A bajor *Johann Martin Maximilian Einzinger von Einzing* (1725–1798) *Dämonologie oder systematische Abhandlung von der Natur Macht des Teufels* című (Leipzig, 1775) Christian Thomasiusszal vitatkozó jogi traktátusában a „természettudományos” olvasatnak megfelelően vette sorra a kortárs szakirodalomban számontartott, testbe injektált tárgyakat. Ő is említette a vasszőgek, a hajszálak, a fadarabok, viaszdarabok, üveg, túske, fonalak, kavicsok, tű, tubák és dohányrudacskák (cigaretta), papír, toll, fémpénz, halszálka, fémgolyó, összesodort gyapjúcsomó, tojánhéj, állat- és emberfog lenyelését, kihányását. Véleménye szerint ez a jelenség azon a hiedelmen alapult, miszerint a boszorkányok elhitették áldozataikkal, hogy a tárgyakat belevarázsolták, belelőtték (Hexenschuss) a testükbe. Számosan pedig a rontást gyógyításnak leplezve látszólag kivarázsolták pácienseik testéből az elrejtett démoni dolgokat.¹³² A teológia megszállottság-elképzeléseitől eltérően – aminek ugyancsak „jele” lehetett a számtalan „idegen” tárgy testbéli előbukkanása – ez utóbbi orvosi tünettörténetek a delíriumban, részegségben, tudatlanságban, kényszerképzetek hatása alatt lenyelt tárgyak eseteiről beszéltek a XVIII. század második felétől.¹³³

Az orvosszakértők igénybevétele a boszorkányperekben a XVIII. századbeli bírósági gyakorlat különös, részben anakronisztikus jelensége volt. Olyan ellentmondásnak tekinthető, amely egyrészt a boszorkánybabonák eltűrése,

¹²⁸ „De Bozorkan. Quod Graeci Ephialten et pnigaliona vocant, id genus morbi Latini incubum vocant. Qui est suffocatio vitalis spiritus in cerebro et in omnibus neruis, orta a viscosis crudisque humoribus. Accidit autem saepius dum supini iacent homines, pulmo comprimitur, vitali spiritu cessante, et suffocato in principis nervorum. Curatur euacuationibus, phlebotomia, et remediis incidentibus crassos humores. Impie existimant oppressionem diabolicam aut strigum esse. Licet cerebrum compressum fingat imagines opprimentis molis. Non tamen dubitandum est Satanam potentem esse in filiis incredulis, dum eos exagitat data e supernis potestate.” Idézi: *Weszprémi I.* 1787/1970: 773–777.

¹²⁹ A boszorkány által a testbe lövellt tárgyak (materialia iniecta) és a Hexenschuss irodalmáról Weiser-Aall L. 1936/1937: 1576–1578; Sigerist H. 1963: 118–120; Honko L. 1959: 22–34.

¹³⁰ *Fessler I.* 1816: 10, 271; Komáromy A. 1910: 567–580. No. 426; Eckhart F. 1954: 132–139.

¹³¹ Komáromy A. 1910: 27–35. No. 16; Kiss A. 2004: 65–66; Komáromy A. 1907: 348–351.

¹³² Dömötör T. 1992: 195.

¹³³ *Rübel J. Fr.* 1758; Tóth G. P. 2009.

másrészt a perbeli bizonyítás eszközeinek fejlődése között a XVIII. század közepe körül alakult ki, valahol e két folyamat metszéspontjában. Ebből az átmeneti időből származik az a betegmeghallgatást és testi szemlét tartalmazó levél, amelyben szakértőként nem orvos, hanem a lelki gondozást ellátó evangélikus lelkész szerepel. B. M. segesvári lelképásztor 1732. november 27-én egy kiegészítő tanúvallomást vezetett le egy közelebbről meg nem nevezett városi perben. Martin Czelket hallgatta ki, aki azt állította, hogy egyszer éjszaka nagy fájdalmat és fáradtságot érzett, és ennek következményeként a testén fekete foltok jelentek meg. A jeleket, amelyeket nemcsak magánál, hanem a fiánál is észlelt, varázslatos tevékenységekre vezette vissza. Ezenfelül elmondta, hogy egy női személy megfenyegette a tanút, aki korábban befonta a fiának a haját. Az aktát B. M. lelképásztor és az esküdt tanúnak felkért trapoldi P. E. látták el kézjegyükkel.¹³⁴

A boszorkányperek egy részében az orvosokat vagy sebészeket a boszorkánysággal gyanúsított asszonyok kuruzslásai, félresikerült gyógyászati ténykedéseivel kapcsolatban szólaltatták meg, vették igénybe, sérülések, betegségek tüneteinek értékelésére, a boszorkányrontás azonosítására, a beteg teste feletti diagnózis felállítására. Épp ezért panaszkodott Fährndrich Zsigmond, Szeged város főorvosa a városi magisztrátusnak 1750. január 24-én, hogy mindenki más – úgymint a hóhér, a patikárius, a rossz sebész és a vénasszony bábák – szolgálatait inkább igénybe veszi a köznép, semmint a képzett orvosét, így nincs mit csodálkozni azon, hogy több a félresikerült műtéti beavatkozás a rossz ellátás miatt. Fährndrich egy rosszul kezelt daganatot látva írta le szakvéleményét:

Ha pediglen mindgyár hozzá látott volna, midőn az Patiens panaszkodott az fájdalmakrul, s' tehát prepedialhata volna az nagy daganatot, melybül az Gangraena a vagy pront (Brand!) támadhatott volna, a'mind is in fieri már vala. [...]. I-mo vitkezet per anatomiam, a hogy jól meg köllött volna vizsgálni, hogy hogyan fekszik az ér, hogy közel van e az nervusnál vagy Tendonál, hogy meg ne sértse, de ezekben bűnös. 2-do hogy nem látott az patiens után, hanem otthatta, mellett pedig nem szabad cselekenyi [...]. 3-tio bűnös, mert vitkezig contra Sodalietatem, mert minden nap riszeg, azért hogy lehetne magát olly boros embemek concredálni. 4-to vitkezet, hogy nem consultált physikust in simili dubioso casu. 5-to bűnös, midőn az egész czéhnek meg vagyon tiltva, hogy senki közölök ne merjen eret vágnyi az özvegy asszonyokon és leányakon, [...] mert sokan oly móddal az gyermeket ely üssék: szente úgy meg vagyon az apotikariusnak parancsolva, hogy illen személeknek ne adgyon purgátot, vomitivomot az vagy el üző orvosságot.¹³⁵

Fährndrich arra vonatkozóan is szakvéleményt ad a városnak, hogy mit kezdjen a kétes hírű és kétes ismeretekkel rendelkező rossz gyógyítókkal:

Azért T. és N. Tanács vizsgálja meg, hogy ki annak az oka, hogy annyi nyomorut az városban vagyon nem egyib, hanem hogy mindenek orvoslanyi szabad. Az hóhér, apatikarius amely kétféle jurisdictio allat vagyon, úgymint Militaris és civilis, aki magát Medicusnak hasalitya, de ki addot ezeknek Licentiátust, avagy holy vet gradust, hogy ő Néki szabad praktikálni, bizony job, hogy maradgyon az mozsárnál és jó törje az porokat, és ne hibázan az orvosságok csinálásában: az hóhér pedig maradgyon az igasságnak fegyverénél. Chyrgusok a külső nyaválknál, vén asszonyok kenéseknél. 2-do egy jó Bába nintcsen az városban, ahollot illen királyi városban köllene legalább 2 lenyi, ámellek examinatusok volnának: valamint is történt ebben az őszben, hogy az Sermáni mondá és nagy édesben hoszta az harmiczados Contralomit, mondván; hogy ő nem terhes, hanem Mola vagyon benne, és annyira hoszta az jó asszont, hogy majd csak nem az guta ütötte meg, és nagy desperatioban esset volna, hanem engem requiráltak, és így szegént job útra hosztam.

1762-ben Mátyus István, korának felvilágosult orvosa (utóbb Nemes Küküllő és Marosszékből egyesült Vármegyének R. Physicusa)¹³⁶ a testen tapasztalt – bíró vagy borbély által gyanított – kék foltok boszorkányos magyarázatairól, az incubusok-succubusok históriáiról (költeményeiről) és a váltott gyermekek hiedelmeiről így írt Kolozsvárott megjelent ismeretterjesztő művében:

A' mi az éjszakai megnyomattatást vagy inkább mejjbéli szorulást illeti: Ezt régen, míg a' természeti dolgoknak szemesébb és szorgalmatosabb vi'sgálata az Emberek elméjét a' babonától meg nem tisztította vala, magok a' Medicusok-is sokan, mint szintén ma a' tudatlan emberek, valóságos boszorkány, vagy lüdercz nyomásnak tartották. Vagyon ollyan lüdercz a melly fellyül fekszik az emberre, vagyon a' melly alája veti valakinek magát; a' honnan az incubusok, ez succubusnak is szokott deákul neveztetni. Ez a' férjfiakat, amaz a' Leányokat és Asszonyokat szokta gyötreni.¹³⁷

¹³⁴ Hagenthurn E. 2010a: 193–194. No. 27.

¹³⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 158–159.

¹³⁶ Bencze J. 1959: 29.

¹³⁷ Mátyus I. 1762. I: 406.

Sándor Mihályné boszorkányperében 1743-ban Ung vármegye által folytatott vizsgálat során Medjessy és Egyedy borbélyok a szolgabírói helyettessel és a megyei esküdttel a mágia egyik sértettjéről vegyes szemle eredményeként pedig így nyilatkoztak:

Mi alab írtattak sub juramento in generali regni decreto recognoscallyulé Hogj mi penes Gralem lcittus de Ungh exmissionem TKtt. Nz. és Vzlő Páloczy Horváth Adam Uram requisitiojára ki jöven, mentünk ugyan ezen TkTT. Ns Ungh vrgjében Tarnócz nevő helységben lakozó Kassainé Asszonyom házához, és ottan betegeskedő Ns Kassay Juliánna Eszenyben lakozó Nz Soos Gabor Uram házas Társának Nyavalyáját, magunk mellé vevén Unghvart lakozó hiteles Borbélyokat ugjmint Nz. Medjessy Borbély Gaspárt és Egyedy Borbély Ferenczet azok által vizsgáltattván, hitek alatt Declaráltak említett Nz. Kassay Julianna Asszonyon lévő nyavalyát vak tályognak lenni, Mellyről is attuk ezen Testimoniális Levelünket Bottfalván die 2da Januarii 1743. Csicseri Orosz János T. N. Ung Vrgye Substitutus Szolgbírája Gyöngyösi Sigmond T. N. Ung Varmegye Emeritus Eskütye.¹³⁸

A rendelkezésünkre álló ilyen tartalmú borbélysebeszi, orvosi állásfoglalások gyakran hozzájárultak a boszorkányvadász alaptalanságának bizonyításához is.¹³⁹ A korabeli orvosi kar kompromisszum jellegű álláspontját találóan fogalmazta meg Herman megyei orvosdoktor egy boszorkányperben tett szakértői nyilatkozatában. 1756-ban természettudományos képzettsége magaslatából a következő mondattal fejezte be orvosi véleménynyilvánítását:

Manapság az orvosok a természetes mágiát fizikai okok által létrehozottaknak tekintik. A Természet Felettieket átengedik a lelkészeknek (Geistlichkeit).¹⁴⁰

Az Elisabeth Lescherin ellen mágia miatt az Esterházy család lakompaki úriszéke előtt 1756-ban indított bűnperben, a közbenső ítélet idején vonták be orvosszakértőként Pozsony és Moson vármegye tiszti főorvosát, Hermann doktort. Andreas Hermann (1693–1764) Besztercebányáról származott. Kezdetben gyógyszerészettel foglalkozott, majd 1719-ben Halléban orvosdoktori oklevelet szerzett.¹⁴¹ Előbb Nógrád vármegye főorvosa, majd Csáky Imre kalocsai érsek orvosa volt. 1723-tól Pozsony és Moson vármegye főorvosaként működött Pozsonyban bekövetkezett haláláig. 1756-ban, mivel a törvényszék nem tudta kétséget kizáróan eldönteni az Elisabeth Lescherin bábaasszony által kezelt szülő asszonyról, hogy betegsége a szülőágyban előállt szövödmények természetes okaira vezethető-e vissza, vagy épp boszorkányságról lehet szó, ezért kérték fel Hermann doktort a látélet utáni szakvéleményre:

Deliberatum est. [...] Cum nihilominus dubium sit, an haec ipsa constitutio ex causis naturalibus provenire poterit; ideo antequam hoc in passu sciententia feratur, casum praesentem discussioni rei medicae peritorum submitendum, et cum iisdem communicandum decerni.¹⁴²

Ennek alapján adott Hermann doktor saját kezűleg írt „judiciumot”, melyben orvosilag elemezte a helyzetét. Megállapítva, hogy ami természetes ok, afelett ítélezhet, és ami természetfeletti, azt meghagyja a lelkészi hivatásnak.

A boszorkányrontás felismerésének azonban ezzel ellentétes előjelű történetei is ismertek voltak. 1756-ban a Haruckern család gyulai úriszéke perében Nagy Istvánné, Szabó Erzsébet körösladányi bábaasszony ellen számos tanút hallgattak ki. Nánási Anna asszony vallomásában elmondta, hogy betegségével a gyulai hóhérhoz fordult. Érdekes helyzet, hogy maga a hóhér volt ez esetben a boszorkányazonosító, mivel a betegséget „kötésnek” diagnosztizálta:

Ezen okra nézve mindön gyanúsága Nagy Istvánnéra vagyon a Fatensnek, mert tiz esztendőül fogva kinlódik abbéli nyomorúságában, és minden esztendőben a mikor az a nyomorúság rá jön a Fatensre hol meg könnyebszik orvoslása után a Deutalis Asszonnak, hol roszzszabbul vagyon, supajkodott és előtte a Fatens Nagy Istvánnának néha biztatta illy szokkal, de bizony meg gyógyulsz, lám Bátyádat is én gyogyítottam meg, néha viszont azt mondotta, az Isten tudja micsoda nyavalyád légyen és csak az Isten gyógyit meg. Ettzer pedig a Fatens kérlette Nagy Istvánnétól he el mennyen e Gyúlára a Hóhérhoz magát orvosoltatni, akkor commendálta néki ezt mondván, jó lesz csak menny el, el is ment a Fatens de onnan haza jöven mingyárást nagy szorgalmatossággal tudakozta hogy mit mondott néki a Hóhér, mellyre a Fatens mondotta azt mondja hogy kötés vagyon bennem, mellyre meg szidta a Hohért születével a Deutalis Asszony ezt mondván: Hamissan mondja mert nincsen te benned kötés.¹⁴³

A helyzet fonákja, hogy épp a boszorkánysággal vádolt bábaasszony volt az, aki kénytelen volt a hóhéri diagnózist megcáfolni. Sajnos a perbeli helyzet a hóhért igazolta és a kárvallott asszony vélelmét elfogadva Nagy Istvánnét ítélték máglyahalálra, így biztosítva munkát a hóhérnak, hogy a „kör” teljes legyen.

¹³⁸ Schram F. 1970. II: 371–378. No. 324.

¹³⁹ Katona G. 1977: 301.

¹⁴⁰ „Heützutage glauben die Physici magiam naturalem per causas physicas; die Super Naturalen überlassen Sie der Geistlichkeit.” Schram F. 1970. II: 298–302. No. 297; Mollay K. 1972: 258; Katona G. 1977: 340.

¹⁴¹ Hermann A. 1719.

¹⁴² Schram F. 1970. II: 298–302. No. 297.

¹⁴³ Schram F. 1982. III: 153–159. No. 484.

8.6. A GYANÚSÍTOTT TESTFELÜLETÉNEK BŰNJELEI

Kulcsszavak: testi sértés; nemi erőszak; orvosi látlet; testi jel; testi jegyek; stigma diabolica; szemletárgy; gyermekölés; indiciorum magiae doemoniacae; tortúra; gyanúokok; gyanújelek

A XVII. század jogi nézeteit és ösztönös megismerési módszereit tükröző törvénykönyvek a szemle tárgyát hétköznapi értelemben vett fogalmakkal, a szemle szűk alkalmazási területének megfelelően a bűnjelek számbavételezését előírva írták le: egyszerűen felsorolták, mire kell ügyelnie a szemlélőnek.¹⁴⁴ Így járt el a *Praxis Criminalis* (Art. XXV., LX., LXII., LXVI., LXXV.) – a *Carolina* nyomán – a testi sértés és a nemi erőszak sértettjeinek testi szemléjével, az emberölés vagy a gyermekölés esetén a holttest tekintetében, hogy ennek megfelelően mit tekintsenek bűnjelnek. De a magzatelhajtással kapcsolatban is a gyanúsított nőknek a testét megvizsgálásra jelölték. A boszorkánysággal, vagy még inkább az ördöggel kötött szövetség kapcsán ugyanígy a gyanúsított testen kellett a szemlét végrehajtani. A joggyakorlat ezen túlmenően a szokásjog alapján természetesnek tartotta a rongálás vagy lopás által okozott kár értékének megállapítása céljából az érintett objektumok: házak, erdők, szőlőskertek megszemlélését is, miként a mágikus büntett helyszínének szemlétjét is. Ezek mindegyikét közös nevezővel egyszerűen a *szemle* alatt tárgyalták.¹⁴⁵

A XVIII. századbeli perjogi kódexek szakítottak a szemletárgy meghatározásának vulgáris módszerével. I. József *Bűnvádi perrendtartása testeket, ismertetőjegyeket, eszközöket* sorolt a szemletárgy fogalma alá (Art. V. § 1. és Art. VI.). A *Theresiana* a helyszínen keletkezett *ismertetőjegyeket* (Art. 26. § 6.), a két évtizeddel később kiadott *Sanctio Criminalis Josephina* a helyszínen kívül az egyéb helyeken létrejött ilyen jellegű *jelenségeket* is a szemle tárgyává tette (Art. 2. § 21.).

Ebből következett, hogy a szemletárgy egyaránt lehetett ismertetőjegy és test, illetve az egymást fedő fogalmak alkalmazásával test és eszköz. A XVII–XVIII. századi büntetőjog abból a megfontolásból indult ki, hogy vannak állandó tényekkel kapcsolatos bűntettek, amelyeknek bizonyos állandó nyomaik vannak: így emberölésnél, gyermekölésnél, gyújtogatásnál, de a mágikus bűncselekmények esetén is ajánlásszerűen felsorolta a szemle során megvizsgálendő tényeket, mintegy módszertani útmutatót adva a követendő eljáráshoz. Így járt el Bodó Mátyás is a vonatkozó praxist bemutató tankönyvében.¹⁴⁶

Mágikus büntett esetén külön – és talán a legfontosabb – bűnjelnek tekinthetjük a *vádott testen talált jeleket*, amelyek démoni, ördögi megszállottságára utalhatnak. Mivel bizonyosságra volt szükség a vádott bűnösségét illetően, a bíróság a vádott testét olyan *mediatizált felületnek tekintette*, amelyen – ha jól végezte dolgát – felfedezhetőek voltak a démonológiai irodalomban leírt és a felkutatás során elvárt démoni jegyek. Ezeket a – nevezzük így – „szakértői” felkutatásból keletkezett bűnjeleket a legerősebb bizonyítékoknak tekintették. Elbeszélői kontextusukat a bíróság nyomozati eljárása határozta meg. Ez a bűnjelcsoport megfeleltethető a tanúk által laikus módon leírt abnormalis testi jegyeknek is, de ezeket nemcsak észlelték, hanem tüzetesen meg is vizsgálták az anatómiához értő szakértő segítségével.¹⁴⁷

Egy viszonylag kései torturális vallatásra utaló adatot ismerünk 1759-ből, amikor is a Veszprém megyei Vaszar község Németh Kata nevű bábaasszonyát „jóindulatúan” faggatták. A kérdés egyértelműen utal a hóhéri szemlére és az ördögi stigmák elképzelésére (hónaljban lévő jegy), míg a válasz és annak értelme egy hétköznapi sérülést feltételez:

Tricesimo primo: Micsoda *kékes jel* az, mely az *bal hónod alatt*, az hóhér által találtatott. // Jelen való esztendőben alattam még tavaszkor elfordulván az lajtorja, az hébül [tetőről] leestem, akkor sebesedett meg. És meg is gyógyítottam nadárgyökérrel, ezt tudja vaszari Szücs Istvánné komámasszony.¹⁴⁸

Németh Kata bábaasszony élettársát, a tudós állatgyógyító hírében álló Horváth Jánost ugyanígy megvizsgálhatták, és rajta a hóhér ugyancsak jelet talált:

Vigesimo octavo: Minemű *metszés* az, mely jobbik füled alatt, hóhér által találtatott? // *Az csak olyan jel*, hogy Vaszaron lakó Hérics Miska, feleségemnek bátyja ennekölte mintegy 15 esztendőkkel borotvával megmetszette, két hétig sebes volt, faggyúval kenegtettem, végre magától meggyógyult volt. Ezen metszést feleségem és Gyurka fiam is látta.

A szakértőséget az is erősíthette, ha külső szakembert (hóhért, borbélyt, bábát, hivatásos orvost vagy professzionális boszorkányazonosítót) kértek fel véleményezésre. Ez utóbbi nem volt jellemző a magyarországi perekben, annál in-

¹⁴⁴ Katona G. 1977: 263.

¹⁴⁵ *Szegedy J.* 1749: 46.

¹⁴⁶ *Bodó M.* 1751: 107.

¹⁴⁷ Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 91. Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 7, 90.

¹⁴⁸ Komáromy A. 1910: 669–692. No. 451; Tóth G. P. 2005a IV: 426–472. No. 89.

kább a nyugat-európai gyakorlatban. A *Praxis Criminalis* (Art. 60. § 2.) burkoltan nyilatkozott a boszorkány személy testi felületéről, amit a testi bizonyítás fázisában a hatóság szemle tárgyává tehetett:

2. §. Amikor tehát a vizsgálat révén rajtakapják, hogy a tettet, a kárt és más körülményeket az illető személy melyekre gyanús volt, így elkövette, a bíró az ilyen gyanús személyt bebörtönözheti, egyszersmind azonban megfigyelni tartozik.

2. Ha ilyenek kerülnek elő, tovább kell haladni, és a hóherral a testét meg kell vizsgáltatni és nézetni, hogy vajon nincsenek-e teste titkos helyein elrejtett tárgyak, vagy más, valóban ördögi jelek.¹⁴⁹

Husztly István ugyanezt megismétli úgy, hogy nem taglalja a stigma diabolicán pontosan mit is kellene értenünk:

11. [...] Ebben az esetben a bíróság hóherral a tettet is át szokta kutattatni, hogy vajon nincs-e teste rejtett helyén, vagy valamely testrészén titkos dolog, vagy más ördögi jel, amint azt a *Praxis Criminalis* 2. része 60. cikkelye ezt helyesen megjegyzi és szépen levezeti.¹⁵⁰

A kínvallatásról szóló résznél a *Praxis Criminalis* csak a tortúra eljárási módját határozta meg. Sem az ördögi jelek jellegét, sem azok megkeresésének módját nem bontotta ki:

Art. 37. A kínvallatásról. Amikor tehát a vádlottat kínvallatásra vonni ítélik, a bíró a következőket vegye figyelembe. [...]

5. §. Ne csak a bíró, vagy az igazságszolgáltató egyedül vegyen részt a kínvallatásban, hanem két erre felesketett tanúval, vagy más tanult és tiszteletreméltó férfiakkal, valamint ezenkívül egy esküdttel, vagy alkalmas bírósági írnokkal egyetemben. [...]

7. §. Ha a gyanúsítottat semmi szóval sem lehet megindítani, úgy a bíró a kínvallatás egyik fokát a másik után különböző módon alkalmazza.

1. A vádlottat a hóhér megragadja és levetkőzteti.

2. Erősen megkötözi.

3. A „csikó”-ra („ad equulum”) fekteti.

4. Egyszer meghúztatja.

5. A köteleket megengedi, s minden alkalommal az igazság megvallására buzdítja, mely leginkább a törvényszéknek és a bírónak a kötelessége.

6. A megátalkodotknál, akik ellen súlyosabb bizonyítékok merültek fel, egy kínvallatási aktusban úgy lehet ezt beosztani, hogy kétszer és háromszor húztatják meg.¹⁵¹

Husztly István a *Praxis Criminalis* nyomvonalán haladt, amikor nem nyilatkozott másról, mint a tortúráról általában. Itt éppúgy nincs szó az istenítéleti próbákról vagy az ördögi jelek formáiról, jellegéről:

2. A kínvallatást úgy határozzák meg, mint a test megkínóztatását az eset bevallása útján az igazság kifürkészésére, a bírák parancsolatából a hóhér által végeztetve, bűnügyekben egyéb megfelelő próbák hiányában, kiségitésképpen.¹⁵²

Bodó Mátyás viszont a hazai gyakorlatból (Gömör vármegyei tapasztalataiból) kiindulva sorra vette az ördögi jeleket. Eszerint a boszorkány fő ismertetője a testére égetett jegy vagy bélyeg, különösen „nyúlnyom” (vestigio leporis), amely érzéketlen, túvel át nem szúrható és nem vérzik.¹⁵³ Utóbbit vélhetően csak szemle útján lehet meglesni a szűrőpróba során. Bodó széles forrásbázisra épített, de az ördögi jegyekre vonatkozó irodalmat ő sem bontotta tovább.¹⁵⁴ Bodó azonban a jegyek helyett elsősorban a tanúvallomások, azon belül is a hiteles tanúk elbeszéléseire alapozta a boszorkányság vádját. A szokásjogra hivatkozva, ha a boszorkányság jeleiről legalább három hiteles tanú egységesen vallott és azt bizonyosnak állította be, Bodó az állításban nem kételkedett, azt a vád szempontjából elfogadni határozta meg (Art. LXIX. § 6.).¹⁵⁵ Bodó nem határozta meg pontosan, honnan vette a stigma diabolicára vonatkozó értesüléseit. A hazai gyakorlatot ismerve talán Carpozov kánonjogi forrásaira alapozta a mágikus bűntett részleteit és annak kánonjogi hagyományát (*indiciorum magiae daemoniacae*, Art. LXX. § 2–3). Tette ezt annak ellenére, hogy a korban ismert boszorkánytesztekkel (vízpróba, mérlegpróba) kapcsolatban meglehetősen szkeptikus állásponton volt. Ugyanígy ismerhette az ördögi paktumnak az ördöggel kötött szexuális érintkezéssel szerzett jeleit, de vélhetően ezzel kapcsolatban is inkább kételkedett.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Sugár I. 1987: 246.

¹⁵⁰ Husztly I. 1758.

¹⁵¹ Sugár I. 1987: 249.

¹⁵² Sugár I. 1987: 258.

¹⁵³ Bodó M. 1758: 226.

¹⁵⁴ Bodó M. 1758: 216, 222.

¹⁵⁵ Bodó M. 1758: 227.

¹⁵⁶ Bodó M. 1751: 235; Bodó M. 1758: 227.

Gondolom mindezt abból, ahogy Bodó például a büntetőperek külön kategóriájaként tárgyalta a természetellenes szexuális érintkezéseket. Véleménye szerint régi törvényeink a természet elleni fajtalanság bűncselekményéről nem tettek említést, aminek abban látja az okát, hogy „a magyar ember erkölcsi tisztasága ezt nem is tette szükségessé” („Gens Hungara virtutis semper honestatisque et castitatis studiosa, verecundia ducta, nec peculiarem legem eatenus sanxit”).¹⁵⁷ E bűnnek a magyarok közti elterjedését a külföldiekkel való érintkezésre (cum variis exteris nationibus) vezette vissza. A gyakorlatban azonban, főleg a *Praxis Criminalis* hatása alatt, súlyos, többnyire halálos büntetés alá estek ezek a cselekmények is. A *Praxis Criminalis* még a hullán elkövetett szexuális aktust („quasi sodomia”) is ideértve tárgyalta. Bodó a művének 74. articulusában utalt az állattal való közösülés vagy bestialitás kérdésére („De peccato luxuria contra naturam, specialiter de sodomia et bestialitate”). A boszorkányperekben is feltűnő vádmotívum ez esetben konkrét bünelkövetést feltételezett. Bodó a szodómia négy kategóriáját is megadta. Egyértelműen külön kategóriának tartotta a szodómia azon válfaját, a bestialitást, ahol egy ember természetellenes módon egy szerencsétlen állattal szexuálisan közösült („Sodomia dicitur impurus coitus contra naturam cum homine vel bruto animante perpetratus”). A *crimen sodomiticum*nak további három nemét különböztette még meg: az önkielégítést (onania), amelynek büntetése testfenyítés, a férfiakkal való közösülést per anum, ennek büntetése halál volt. A harmadik eset, amikor a férfi a nővel nem természetes módon érintkezett (adaptatis ad id exercendum instrumentis), vagy a nőt fajtalan módon „használta” (sodomia imperfecta).¹⁵⁸ Megfeleléseket, analógiákat így a hazai joggyakorlat is teremtett mind a feltárt bűntettek, mind annak megtorlása kapcsán. Ebben a tekintetben sem Bodó, sem a kortárs praxis nem volt kíméletes.

Ha nem is rögzítették a perjog sokat használt kézikönyvei, mit keressenek a boszorkányok testén, vagy milyen jogforrásra hivatkozva keressék ezeket, a gyakorlat azt jelzi, hogy ismerték a nyugat-európai démonológiai kézikönyvek idevonatkozó elvárásait.¹⁵⁹ A praxis szerint a boszorkány testi jegyeit egy úgynevezett *stigmajegyzékben* kellett rögzíteni. A cél az volt, hogy megállapítsák, van-e szőre a boszorkánynak „titkos helyein”; könnyezik-e, vérzik-e, ha sebet ejtenek rajta; démoni megszállottsága mennyire súlyos, ha a mázsálón mérve vagy a vízpróbának alávetve „könnyűnek találják”.¹⁶⁰ 1758. október 30-án a szentesi uradalom úriszékén hallgatták ki Katona Istvánné Sellymes Sárát. A bíróság az ügyész kérésére elrendelte a tortúrát, de előtte még feltették a démonológiai kulcskérdést:

Miért nem könyvezhet a Boszorkány mikor sir? Azért nem könyvezhet a sirásban mivel egyik Boszorkany a másikonak a könyvezését maga erejével el végzi és meg tartóztatja.¹⁶¹

Ha szőre kihullt, szeme könnymentes volt, teste nem vérzett (lényegében elvesztette saját éltető testnedveit, kiszáradt) vagy érzéketlen volt, ha megszárták, forró viasszal „megcsepegtették”, az a boszorkányság, illetve a szexuális aktussal köttetett ördögi paktum testi, stigmatikus jele, így egyben tárgyi bizonyítéka volt.¹⁶² A stigma rendszerint nem a testük látható részén, hanem rejtett helyen, rendszerint a hónalj, a genitáliák környékén található. Mivel a *Praxis Criminalis* eleve arra utasította a hóhért, hogy a test „titkos helyein” kutakodjon, így ezen nem lepődhetünk meg. Az már annál érdekesebb, hogy a tortúravallomásokban a stigma diabolicát a végbél környékén, sőt egyenesen a belekbe kapták a gyanúsítottak. Ha mégis külső helyen (lapocka) került szóba, a hóhérral megvizsgáltatták, aki mindig meg is találta azt. Az egyik hódmezővásárhelyi boszorkány arról vallott, hogy csak négy év elteltével kaptak pecsétet. Ez viszont megint csak vallomás, és nem egy konkrét pecsét, testi jegy hóhéritechnológiai szemléjének értelmezése volt:

Vagyone rajtad Pecsét? és melyik részén testednek? Nincsen mert még ki nem töltöttem közöttök a négy Esztendőt és azt mondták hogy addig mig azt ki nem töltöm, meg nem pecsételnek.¹⁶³

A vallomások színezték ki a szemlén megtalált jeleket és töltötték meg jelentéstartalommal. Eszerint számtalan válaszvariációja lehetett ugyanannak a démonológiai kérdésnek, például hogy ki adja a stigmát. Előfordulhatott, hogy nem mindig az ördög adta, hanem a boszorkány egyik társa. Arad megyében Pásztori Kata nevű boszorkány, „mert nála volt a tinta”, három ujjával maga nyomott pecsétet társai oldalára. De ezt nem ő maga ismerte be, hanem egy tortúrán kérdezett bevádolt társa vallott Pásztori Katára.¹⁶⁴ Egy Zemplén megyei perben (1714) a hónuk alól kiszedett szőr lesz a „bélyeg”, amit egymás ellenében tépkednek ki.¹⁶⁵

Az ördögi paktummal szerzett testi jellegről a hazai démonológiai irodalom már értekezett, mielőtt az a perekben bűnjelként egyáltalán felbukkant volna. *Marosvásárhelyi Gergely* jezsuita prédikátor a hírhedt nyugat-európai jo-

¹⁵⁷ Bodó M. 1758: 257.

¹⁵⁸ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 9. No. 28.

¹⁵⁹ Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 7, 90.

¹⁶⁰ Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 17–20.

¹⁶¹ Schram F. 1970. I: 333–340. No. 102.

¹⁶² Clark S. 1997: 591.

¹⁶³ Schram F. 1970. I: 333–340. No. 102.

¹⁶⁴ Komáromy A. 1910: 567–580. No. 426; Komáromy A. 1910: 580–599. No. 427.

¹⁶⁵ Schram F. 1982. III: 297–301. No. 563; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 48–49. No. 125.

gász démonológus, *Peter Binsfeldt* tekintélyes boszorkányüldöző traktátusát (*Traktat von Bekanntschaft der Zauberer und Hexen*. München, Adamberg, 1589, 1591) idézve 1623-ban így írt a testét kenőcsökkel, élő emberi testrészek felhasználásával sérthetetlené varázsolt boszorkányról és annak hóhér általi kízásáról:

Efféle ördögekkel közösült emberék kinzasok ha gyakorta oly keméniec, hogy semmi modon akar mint gyötredtesének-is nem vallanac, okat iriak hogy kerezteletlen gyermekeknek szüieből, es egyeb tagiaibol kenetet csinálnac magoknac, auagy porra teuen, magokat azzal hintik, és sok egyeb ördögi babonaságok által, mint Binsfeldus írja. Neha avagy nem érzik kinokat ugy mint mikor az ördög körüle forgoduan az csigaknac köteleit meg nyuittia, auagy az köuet kõngébets auagy szauat megfogja, bizonyos természet szerint valo oruosságokat aduan néki, mint ha csak álmába latatnac szenuedni, auagy egetések ellen valo orvosságokat adni, hogy csepegeteseket ne érezék.¹⁶⁶

Stigma diabolica jegyzéket először a nyugat-magyarországi Esterházy-uradalmak úriszéki pereiben találunk. Az 1663-ban a lakompaki úriszéken perbe fogott darázsfalvi horvát jobbágyokat az alsó-ausztriai tartományi rendtartás, a Ferdinanda alapján módszeresen vallatták ki a soproni hóhér közreműködésével. Ugyanarra a sorban feltett 13–21. kérdésre kellett a gyanú alapján kiválasztottnak válaszolniuk. Ebből megtudjuk a vádlottak korát (50–65 között), vallását (mind katolikus), mikor gyóntak és áldoztak utoljára, mióta üzik a boszorkányságot (2–20 év között), ki-nek-kinek ördögszeretőjét (Máté, Menyhért, Jakab, Gergely, Illyés néven), ruhaviselésük jellegét (vörös, továbbá a zsidó asszonyok viaszsárga viselete, vagy a reformátusokra utaló fekete magyar ruha), ki hol tartotta esküvőjét az ördöggel (Darászfalu szőlőhegyén, szántóföldjén, nyílt mezőn, a határban levő kőkeresztnél), és ekkor testét *pecsét*-tel (*stigma*) az ördög hol jelölte meg (hátán, szeméremtestén kívül-belül, a hátsó felén, amit a jegyzőkönyv szerint a hóhér szemléje igazolt); továbbá megtagadta az Istent és a Szentháromságot, odaadta testét és lelkét az ördögnek:

[özvegy Baruschné:] Signum, quod a Diabolo [más kéz írásával:] tempore nuptiarum impressum habet, per carnificem in dorso inuentum est, et approbatum.

[Ladoschné:] Signata per spiritum in medio (:saluis auribus:) pudendarum, a carnifice inuentum, et approbatum.

[Pásztor Ferencné:] Signata in posterioribus penes etc. per carnificem repertum et approbatum.

[özvegy Pálné Katalin:] Signata per Diabolum ex parte sinistra dorsi, per carnificem inuentum et approbatum est.¹⁶⁷

Ha nem a *Praxis Criminalis* határozta meg a boszorkányok testén keresendő démoni jeleket, mégis feltételeznünk kell olyan jogforrást, ahonnan a gyakorlat táplálkozhatott. Mivel Benedikt Carpzov jogkönyvére a XVII. század végétől önállóan is történik hivatkozás a perszövegek ügyészi vádbeszédeiben, adódik a lehetséges válasz, hogy a jogkönyvnek a gyakorlattal egykorú kiadásaihoz nyúlhattak vissza. A *Carolina* gyakorlata nem állt szemben az ország jogaival, így a büntető ítélkezésnél bizonyos fokú iránymutatásként alkalmazható volt, éppúgy, mint Benedikt Carpzov (1595–1666) lipcei jogtanár, illetve a szász választófejedelem titkos tanácsosa és egyben a szász büntetőjog szakteknéjének műve is. A *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium* Wittenbergben kiadott első megjelenésétől (1635) kezdve a 18. század közepéig hatott. 1752-ben Frankfurtban még újranyomták e korszakos művet.¹⁶⁸ Annak ellenére, hogy a kritikai értékelések szerint Carpzov csak két boszorkánypróbával foglalkozott érdemben jogi pályája során, amelyek mindegyike felmentéssel végződött, műve épp ezzel ellentétes hírré tett szert. Szerzőjét már a kortársak is a legvérmesebb boszorkányüldözőnek állították be.¹⁶⁹ Egyértelműen Carpzov jogkönyvére hivatkozva állították össze a „nagy” szegedi boszorkányper vádlottjainak stigmajegyzékét 1728 júliusában is:

1. Kökénynének. A szemérem testén az jobb felől az partján.
2. Katona Ferencznek ágyékán, iuxta feminae locum pudendum ex parte aequae dextra.
3. Paulus Kovács feje tetején, in vertice capitis.
4. Szandáné. In loco pudendo ex parte superiori.
5. Heszen Borbála. Szemérem testén, ex parte <superiori> laeva aequae superiori.
6. Joannes Dancso in dorso ex superiori sinistra.
7. Helena Tóth. In femore laevo iuxta locum, qua sexum monstrant [...]
8. Daniel Rósa. In loco qua sexum monstrat extrinsecus ex parte sinistra.
9. Michael Szánthó in loco pudendo ex parte dextra inferius.
10. Susanna Széll, in loco pudendo intrinsecus ex parte dextra, in extremitate.
11. Franc Borbola. In femore dextro prope locum pudendum.
12. Margaretha Barak in loco posteriori.

¹⁶⁶ *Vásárhelyi G.* 1623: 377.

¹⁶⁷ Schram F. 1982. III: 263–264. No. 524; Mollay K. 1984: 169.

¹⁶⁸ Csizmadia A. 1967: 199.

¹⁶⁹ Jerouschek L. G. 2000: 11–20.

13. Sara Koncz superius iuxta partem eam, qua sexum monstraret (superius parte).
 14. Bogadussiana, ex parte laeva intrinsecus in loco pudendo.
 15. Csikósné, extrinsece in loco pudendo ex parte dextra.
 16. Susanna Korcsek in loco pudico inferioris. (Külön papirosszeletkén.)
 1728. die 23 novembris Bogadussáné intuitu stigmatis oculálatott és balfelől belől találatott.
 Rohonkánénak ismét közepiben felül az szőr között.
 Csikósnénak jobb felől, kívül mezítelen testén, veres.¹⁷⁰

Hogy miként kapta a boszorkány „fizikailag” a testi jegyeket, arra a bíróság külön kíváncsi lehetett. Egyes vádlottakon a valóságosan megtapasztalt „érzést” – az ördöggel való közösülés testi élményét is számonkérték. Az 1741. március 18-án Simontornyán, hatvankét éves korában megkínzott Vörös István özvegye, Sánta Pila és a bíróság párbeszéde így hangzott erről:

Háltalé vagyis közösködtele vele es hanzszor? // Mindannyiszor valahanzszor köllött es szep iffju legeny kepeben velem közösködött *hasamra fekiúvén és abbanis gyütt le a bélem*, mert s. v. csont a fasza nékie ki huzta véle béletem.

Vagyis az ördög nemzőszerve hideg volt és kemény, sőt olyannyira mélyen hatolt áldozatába, hogy belső szerveit kihúzta, őt magát testi porhüvellyé züllesztette.¹⁷¹

8.7. A GYANÚSÍTOTT TESTSÚLYA MINT BŰNJEL

Kulcsszavak: stigma diabolica; ponderatio; mérlegpróba; megszállottság hitelesítés; oudewateri igazolás; stigma-jegyzék; testi jegyek felkutatása; ordalium; teszt; próba; istenítélet

Összesen három adatunk van stigma diabolica keresése közben véghez vitt, a boszorkányok testsúlyát mérő – a démoni megszállottság hitelesítésének tekintett – eljárásról. Két adat Magyarországról és egy halvány nyom Erdélyből. A súlyvesztéséget tesztelő *mérlegpróba* (ponderatio, libratio, Heksenwaag, Wiegeprobe, Hexenwaage, Wägeprobe, weighing test, mázsálás) első adatát Szegedről, 1728-ból ismerjük, a másodikat pedig Kiskunhalasról, 1734-ből. Utóbbi esetet a szegedi perek utóregésének is tekinthetjük, mivel a vádlottak a szegedi per szereplőinek ismerősi köréből kerültek ki.¹⁷² A szegedi mérlegpróbát viszonylag gyanús (nem egészen jogszerű) körülmények között hajtották végre. Hogy pontosan mi történt a testi jelek kutatása során, nem tudjuk. Hogy valami történt, és azt közhírral beszéltek, leginkább az bizonyítja, hogy 1728. augusztus 21-én már egy bécsi tudósító tollából szárnyra kapott újsághír jelent meg a *Wienerisches Diarium (Wiener Zeitung)* 1728. évi 67. számában:

De mielőtt ezeket rajtuk végrehajtották, az elítélteket szokás szerint próbára tették, mégpedig összekötötték a kezüket és a lábukat, és egy hosszú kötéllel a test körül a vízbe ejtették, de amelyik a boszorkányfajra hasonlít, parafaként a vízen úszott. Ezek után egy másik próba elé állították őket, mégpedig *egy mérlegre fektették őket azért, hogy lássák, mennyit nyom az egyik vagy a másik. Azon lehetett leginkább csodálkozni, hogy egy magas és kövér asszony nem többet, mint másfél latot, a férje, aki szintén nem a legkisebbek közül való volt, csak 5 quintettet nyomott, a többiek pedig átlagosan vagy 1 lot quintettet vagy még kevesebbet nyomtak.*¹⁷³

A Bécsből nézve botrányos eset, a vádlottak vízpróbanak és mérlegpróbanak való alávetése még az uralkodóban is megrökönyödést keltett. Hihetetlennek tűnt, hogy egy nagy kövér asszony mindössze *másfél latot* nyomott, egy kövér ember súlya pedig nem tett többet öt nehezeknél. Az uralkodó ezért azonnali jelentést kért a várostól 1728. október 25-én:

A végből és oly kegyes parancsal [közöljük ezt a levelet veletek, hogy tájékoztassatok minket azokról a dolgokról], amelyekben eltéveldtetek, és a ti említett feliratotokban azokról semmilyen említés sem esik. Vajon ezek, ahogy hírlik, tényleg megtörténtek-e? Különösen pedig a fűrösztés és mérlegelés (balneationem, et ponderationem)

¹⁷⁰ Reizner J. 1900. IV: 445–446, No. CCVII/30; Brandl G.–Tóth G. P. 2017: 165–167. No. 2/XXIV/A.

¹⁷¹ Schram F. 1970. II: 484–493. No. 357.

¹⁷² Klaniczay G. 2010.

¹⁷³ „Ehe und bevor aber solches an ihnen vollzogen worden, hatte man die verurtheilte nach alhiesigem Gebrauch zur Probe gebracht. Nemlich mit zusammen-gebundenen Händen und Füßen und einem langen Strick um den leib in das Wasser gelassen. Welche aber nach Hexenart gleich einem Pantoffeln-Holz auf dem Wasser geschwommen. Nach diesem wurden sie alsogleich zur anderten Probe gebracht, nemlich auf eine Waag geleet, um zu sehen wie schwer einer oder der andere seye, dabey dann höchst zu bewunderen gewesen daß ein grosses und dickes Weib nich mehr als aderhalb Loht, ihr Mann, welcher auch nicht von denen kleinsten ware, nur 5. Quintel die übrigen aber durchgehends entweder 1. Loht 3. Quintel und noch weniger gewogen haben.” Brandl G.–Tóth G. P. 2017: 254–257. No. 2/XXXVI/B.

(amelyet [még] az újságokban is megemlítettek), (cuius in publicis novis mentio facta fuit), továbbá az elhunytak sírból való kiásása és elégetése, a bebörtönzöttek félelem miatti elhalálózása, a kínzás újabban kigondolt fajtáinak alkalmazása, valamint az említett panaszos börtönből kezességre történt kibocsátása. Vajon milyen indokból történt egy és más, és így ezeknek miért nincs említése a megküldött iratokban? Ezeket is hasonlóan, őszintén és körültekintően nekünk habozás nélkül írjátok meg.¹⁷⁴

A kétes hitelű mérlegpróba alkalmazása és annak kétes hírként való megjelenése némileg árnyalja a mázsálással kapcsolatos képet. *Valójában nem lehet tudni, hogy valóban egy élő gyakorlatról volt/van-e szó, vagy csak annak elferdített rémhíréről.* Ugyanígy vagyunk a mérlegpróba európai példáival is. Viszonylag kevés adatunk van európai léptékben a testsúllyal operáló mérlegpróbáról, vagy, ahogy arról már a XVIII. század végi, XIX. századi, zömében történetírói munkák beszámolnak, a boszorkánymérlegről vagy súlypróbáról. A boszorkányüldözés tengernyi irodalma tudósít a messze földön híres hollandiai *oudewateri* boszorkánymérlegről. A kis holland városnak – a legtöbb hivatkozás szerint – még V. Károly császár adott szabadalomlevelet és jogot arra, hogy a hiteles városi mérlegen boszorkányokat mérhessenek, az *eredményről pedig hiteles tanúsítványt adjanak.* A gyanúba esett személyt hivatalosan megbecsülték, hogy körülbelül mennyit nyomhat, azután ráállították a mérlegre. Ha ennek nyelve az előírányzott súlynál kevesebbet mutatott, az a boszorkányság jele volt. Ha a becslésnek megfelelő vagy éppenséggel nagyobb súlyt igazolt, az eljárást azonnal be kellett szüntetni. Később a mérés szabadalma az *oudewateri* polgárokat jelentős bevételhez is segítette, mert a szomszédos régiókból is érkeztek gyanúba ejtett emberek. Ha megkapták az *oudewateri* igazolást, az menlevelet jelentett birodalomszerte. Legalábbis ez a hír terjedt el az *oudewateri* mérlegről már a XVIII. század babonairtó irodalmában is. Hogy ez mennyire volt mítosz, és mennyire jogszerűen működő intézmény, arra Hans de Waardt holland művelődéstörténész adott csattanós választ az 1990-es években.¹⁷⁵ Hans de Waardt kutatásaiból kiderült, hogy *Oudewater* városka sohasem rendelkezett ilyen privilégiummal. A források alapján az bizonyos, hogy a legrégebbi jelentés a mérlegről és annak speciális felhasználásáról 1657-ből származik, körülbelül akkoról, amikor Nicolaas Borremans (1614–1679) református lelkész elkészítette Friedrich Spee (1591–1635) *Cautio Criminalis* (1632) című művének latinról holland nyelvre való fordítását. Ennek a boszorkányüldözés ellen írt műnek az előszavában említette Borremans az *oudewateri* városi mérleg speciális használatát. Borremans 1648-ig élt *Oudewaterben*, innen származtak később a félreérthető legenda információi. Tudniillik az, hogy a mérlegpróba után a városka hitelesítheti az eredményt, és az menlevelet biztosít a Német-római Birodalom területén. Borremans leírta két asszony boszorkánytesztjét, de azt is állította, hogy még sok látogatója volt a hitelesítő eszköznek, különösen Vesztfáliából és Paderbornból. A történet Balthasar Bekker (1634–1698) hollandiai államminiszter boszorkányüldözés ellen írt művébe is bekerült. Bekker református lelkipásztorként és a holland függetlenséget képviselő hazafiként fordult szembe – a reformáció teljessé tételének igényével – a katolikus „babonaságokkal”. Bekker legismertebb munkájában (*De Betoverde Weereld*, 1691, és ennek angol verziója: *The Bewitched World*, 1695) kritikusan vizsgálta a természetfeletti világ teljes spektrumát, így a boszorkányság jelenségét is. Valójában megkérdőjelezte az ördög létezését, így a boszorkányüldözés szükségességét. A könyv szenzációs hatást ért el, és az egyik legfontosabb műve lett a korai felvilágosodásnak és a boszorkányüldözést erősen mérséklő szkepszisnek. Hans de Waardt kutatása mellett Machteld Löwensteyn ugyanezt a mítosztalanítást végezte el, amikor az egyén nézőpontján keresztül vizsgálta az *oudewateri* esetet. Löwensteyn egy Leentje Willems nevű vádlott boszorkányra fókuszált, akinek a története három évszázadon át erőteljes nemzeti rezonanciát okozott Hollandiában a katolikus babonákkal szembeni felekezeti küzdelemben. Löwensteyn megvizsgálta, hogy az *oudewateri* beszámolók a mérési tesztekéről hogyan mitologizálták a holland reformátusok babonaellenes küzdelmét és hogyan népszerűsítették a katolikus–református nézetek közötti különbségeket még a XX. század elején is.¹⁷⁶ Úgy tűnik, mind a holland, mind a magyar példák újságokban szárnyra kapott hírei egészen félreviszik/félrevitték a mérlegpróbáról tudott eddigi ismereteinket. Ezért lesz érdekes másik magyarországi példánk, amely alapján a teszt – szintén református közegben – végrehajtott esetéről halvány képet alkothatunk. **(5. kép)**

Ugyancsak stigmajegyzékből ismerjük az 1734-ből származó másik leírásunkat. Kiskunhalason nyolc gyanús személyből hetet a vízpróbával kiegészítve és a tortúrán végrehajtott stigmakeresés mellett mázsáltak meg.¹⁷⁷ Itt Bango Ferenc tudós gyógyítót és Hős Panna bábaasszonyt, valamint társaikat mérték meg 1734. június 7-én. A súlyuk mellett a megtalált ördögi testi jegyeket is (szőrös volt-e a hónaljuk) jegyzékbe foglalták:

A Másán nyomtanak.

Hős Panna 97 Fontokat.

Bango Ferentz 97 Fontokat.

¹⁷⁴ Brandl G.–Tóth G. P. 2017: 229–231. No. 2/XXXIV/C/A.

¹⁷⁵ De Waardt H. 1994: 249–263.

¹⁷⁶ Löwensteyn M. 2018: 101–120; Gaskill M. 2018: 126.

¹⁷⁷ Schram F. 1970. II: 430–440. No. 346; Klaniczay G. 2010; Klaniczay G. 2014.

Nemáné 64 fontokat. Szőr nem vólt az hóna alatt.
 Thót Gergely 92 fontokat. Dismissus.
 Thót Gergelyné 78 fontokat. Szőr nem vólt az hóna alatt.
 Gál Andrásné 83 fontokat. Szőr nem vólt az hóna alatt.
 Túros István 85 fontokat.
 Nb. Deák Miklosné nem méretett sem aztattott.¹⁷⁸

Hős Panna és büntársai esetében számszerűsíteni is tudjuk a bírósági ténymegállapításhoz megmért adatokat, többek között a büntárgyak jelentős listáját, a tanúk számát és a bíróság számára fontos gyanúokok számát:

1. Hős Pannától hozták 1. egy kenőtsős bögrét, melyben vólt holmi ótsmánsággal kevert kenőts, és 2. egy Disznó epét.
 2. Bango Ferentztől. 1. Egy Cristály pohár feneket. 2. Egy öszve szótt font szőr madzagot.
 3. Némánétól. 1. Atzél tükört, egy jú lába vagy borz bőrből tsinált erszénykéjében, és 2. Egy darab fejér patyolat-kában szösz madzaggal külön külön tsinált kis gyermek ködöke formát el kötve téve.
 4-5. Baranyi Thót Gergelyné, a Láda Fiából 1. Egy Tyúk tojást, mely régen öszve száradott, kevéssé egy felől való oldala a kis vége felé bé horpadott, a mely felé valo fel állásra inkább hanyatlik a benne lévő valamitől, mint sem más felől való végire vagy oldalára, akar mint is akarkitőlis probára (:mint mi forgattuk:) forgattassék, meg pedig mint egy küszködő elevenséget representalva, mint a Magnes az eszakra, ugy siet az horpadott felire meg állani. Mellette pedig vólt 2. két kitsiny követske, fekete édgycik; másik fako. 3. A Gerenda felett vólt egy tsonka nyélü kalán benne lévő rut kenőttel. 4. Forraszto kő patyolatában. 5. Egy kis eresztett Temjén patyolatában azis külön. 6. Külön kötött köldök formák. 7. Valami burok forma. 8. Öt szem Madár köles kis patyolatában kötözve, nem tudhattuk mitsoda. De mind ezek felett a kenőtsős kalánt féltette jobban és parantsólta is hogy el ne veszzen.
 6. Gál Andrasné. 1. Hárs Madzagot. 2. Egy darab ringy rongy zöld rását a Tarisznójából, mely rására tsudástan van tsinálva fonábol sodrott Madzag, a mely vége a rásához ragasztott Véres forma. 3. Kalán is vólt mellette.
 7. Túros Istvántól. Semmi ollyas indicium nem jött, hanem szemlatomast tanulatlan, de igen jó Varaslo orvos, és olvasni jól tud.
 8. Deák Miklosné. 1. Egy kis üvegben, holmival süritve olajos kenőts tollastol. 2. Egy kis tsuporkában vajas forma híg kenőts. 3. Marha szarvában is fenekén és oldalán kevés kenőts. 4. Szijtato papirosban valami fü gyökér. 5. Veres posztoban varva haj ki láttzik benne is lehet valami. 6. Egy diotskányi sajté vagy turó lehet. 7. Egy darab égetett örmény gyökér. Egy darab forrasztó kő é vagy mész. 9. Szijtato papirotkában egy kis, Romai gálitzkő formájú valami.

Nem több látszódik ebből az összesítésből, mint hogy a vízpróbát előkészítendő megmérték az áldozatok testsúlyát. Feltételezhetjük tehát, hogy a mérlegpróba (ponderatio, libratio) nem önálló teszt volt, hanem a vízpróbát kiegészítő hóhérszabványok elem, mivel a gyanúok erősségéből egyáltalán nem következett a kirótt ítélet. Erről is – miként a vízpróbaról – Bodó Mátyás (Art. LXX. § 3. Art. LXX. De Proba Veneficarum per Submersionem, Ponderationem, et alia.) igen elítélően nyilatkozott. Az eljárást a kegyetlenség egyik különös formájának tartotta, melynek eredményessége erősen megkérdőjelezhető.¹⁷⁹ **(6. kép)**

A vízpróba melletti mérésre és a testi jegyek felkutatására egy erdélyi példát is említhetünk. Az 1759. június 28-án felvett ítélet szerint nemes Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannát Zetelaka kiváltságos (református) nemesi közössége mindenféle próbának vetette alá, hogy boszorkányságát igazolja. Hogy pontosan mire is hivatkozva járt el a privilegizált és jogaival autonóm módon élő törvényszék, nem tudjuk, de úgy tűnik a szokásjog eredetét már maguk sem igazán firtatták. Azt mint ismert („bevett”) eljárást egyszerűen *használták*:

Ingerens nobilis Gregorius Biro qua fiscus ratione officii sui per procuratorem Franciscum Tibád de Kadicsfalva dicit: Minthogy az incatta és actrix között lett communis inquisitióból világossan kijön az actrix asszonynek olyan superstitiosa factumai, melyek az actrix asszonynek mind edgy ördögel való, hanem nyilván is, legalább implicate nyilván okozzák, ere való nézve, mivel bajos dolog valami illyen személyt cselekedeteiből valósággal megmutatni, illyennek lenni, hanem szükségesek még egyebek is annak valóságára, úgymint *az nemes hazától bevett próbák, tudniillik úsztatás, mérés és componálás, úgy testin való visgáltatás*, melyekre nézve megkérvánom minden szabados utakat és módokat ennek ellkövetésére, főképpen a két felek közt lett replicákra végső deliberatum pronounciáltassék, protestatur.¹⁸⁰

Ezt követően térjünk át a mérlegelést követő boszorkányfürösztő tesztekre.

¹⁷⁸ Schram F. 1970. II: 430–440. No. 346.

¹⁷⁹ „Secundo. Probatio per ponderationem, seu librationem, quae non alias, quam veluti prior simili cum cautela, et moderamine in defectu legitima Probae, pro experimento, ad elicienda pro hoc legitima indicia, et incutiendum terrorem adhiberi quandoque potest. Antequam autem hae Probae adhibeantur, sequens experimentum praemitti potest.” *Bodó M.* 1758: 235–236.

¹⁸⁰ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 728–748. No. 278/III.

8.8. A VÍZPRÓBÁN MEGMÉRT TEST

Kulcsszavak: stigma diabolica; vízpróba; boszorkányfüröszítés; bizonyítás; mártogatás; úsztatás; bújtatás; járom; bűnösség jele; hideg víz; szentelt víz; piszkos eljárás; önkény; jogszerütlenség; keresztelés ismétlés; visszafordító rítus; esővarázslás; beneficium; ördögűzés; vallási babona

A kínzó vallatás és a bizonyító eljárás „különös” formájának tarthatjuk a *vízpróba* istenítéleti eljárását, ami viszont kizárólag a boszorkánypererekhez volt köthető. A vízpróbák kezdetben ugyanúgy voltak a tömegek mozgására alkalmas látványszínházak, pseudo istentiszteletek, a büntetőjog kétes hírű eszközei, mint maga a kivégzés szcenáriója. A hatalom élt – és olykor vissza is élt – ezzel a lehetőséggel. A próbákat – a szemtanúk visszaemlékezései alapján – a félelem légköre lengte körül. Tisztos férfiak, élemedett korú nők kerültek méltatlan és megalázó helyzetbe, ami persze szépen illeszkedett abba a képbe, amit a bűnbánó bűnözőkről az egyházak propagáltak.¹⁸¹

A bűn megvallása mind a bűnvalló, mind annak nézői számára megtisztító erejű volt, ezzel segítve a büntől való szabadulást és a gyógyulást. Ez változik meg a XVIII. század folyamán (az európai hatalmak eltérő életritmusában) és alakul át az elzárás technikáit használó, a nyilvánosságot kizáró intézményekké, ahol a bűn napvilágra kerülése szégyent és megalázottságot eredményez, ahol a bűnvalló nem tisztul meg, csak súlyos bélyeget kap, a társadalom kítaszítottjává lesz.¹⁸² A boszorkányfüröszítés sem volt más, mint ennek a rituálékban, szcenáriókban, véres kínzószínházakban, a büntetést a hatalom médiumának tekintő, tortúrabarlangokban működő megfélemlítési eszköz, a fájdalomkózos kollektívan működtetett intézménye, vagyis egy régi, de mégiscsak mindig meg-megújuló modern jelenség. Egy amolyan civilizációs rendszerhiba.¹⁸³

Benedikt Carpzov kézikönyvében a boszorkányfüröszítés még a bizonyítás elfogadott eljárása volt,¹⁸⁴ amit viszont kortársai közül például a francia *Louis Servin* a szokásjog „vidékiek” (vagyis nem civilizált), épp ezért nem hatékony elemének tartott. Carpzov a két nemzedékkel korábbi francia jurista *Hyppolitus de Marsiliis* (1542) és *Paolo Grillando* (1536) álláspontját képviselte. A vízpróbáról szóló vita lényegében a katolikus és a protestáns egyházak karizmájáról szólt, mint amikor általában a hiteles ördögűzés tudásának birtoklásáról vitatkoztak. A vízpróbával ugyanis a keresztelést tesztelték újra, miként az ördögűzés egyéb szertartásaival is.¹⁸⁵ Érdekes viszont, hogy a *Praxis Criminalis* az 1680-as években már az eljárással szembeni szkepszist képviselte. Huszty ezért a *Praxis Criminalis* gyakorlati tapasztalatait összegezve és a XVIII. század első felének álláspontját vallva a vízpróba szükségtelenségét határozta meg.

Ahogy hallgatott – jobban mondva tételesen nem fejtette ki – a *Praxis Criminalis*, hogy mit értsünk ördögi jeleken, volt más tétel is, ahol a szkepszis halvány jelét érzékelhetjük. Némileg meglepő, hogy a *Praxis Criminalis* a boszorkányüldözés egyes ismert eszközeivel szemben szkeptikusan nyilatkozott, például a vízpróba alkalmasságáról is. A kínvallatással foglalkozó fejezetben így utasította a kézikönyv használóit: „A hideg vízzel való vizsgálatot, mint bizonytalant, mint csalárd hibát nem szabad segítségül venni.”¹⁸⁶

Ennek ellenére ez a gyakorlatban nagyon is népszerűnek bizonyult Magyarországon az 1728. évi szegedi boszorkányper botrányos esetéig, Erdélyben pedig egészen az 1760-as évek végéig. Feltűnő viszont, hogy a magyarországi boszorkánypererekben még sokat hivatkozott (legalábbis az 1630–1730 közötti időkben) és széles körben ismert vízpróba alkalmazásáról egyik horvátországi adat sem tesz említést. Úgy tűnik, hogy a horvátországi bírák még annyira sem tartották bizonyításra alkalmas eszköznek, mint a hazai szokásjoghoz még sokáig ragaszkodó magyarországiak. Vagy, ha alkalmazták, szemérmesen hallgattak róla.¹⁸⁷

A vízpróba konkrét végrehajtási módjairól – mivel arról a fenti okok miatt sem a *Praxis Criminalis*, sem a későbbi *Theresiana* vagy más jogkönyvek nem rendelkeztek – csak a perekben rögzült praxis alapján tudunk beszélni. E töredékes elbeszélések alapján tudjuk rekonstruálni, jobban mondva felsorolni a lehetséges módozatokat, melyek nem feltétlen tükröznek egységes gyakorlatot. A rendelkezésre álló adatok alapján három ismert módja volt az eljárásnak:

[1] *mártogatás*: ismert volt a gúzsba kötéssel „mártogatás”, amikor a próbatevő kezét és lábát egy, a kéz- és a térdhajlatban átbújtatott rúddal rögzítették, majd a testet egy függesztett kötél segítségével, amelyet egy gémen vagy egy faágon átvette kötöttek az áldozathoz, fel-le húzták és mártogatták a vízbe. Más esetben egyszerűen a vízbe dobták az áldozatot, és hagyták, hogy a partra vergődjön. Vagy megvárták, hogy a víz felszínén lebegjen. A dunántúli esetekben

¹⁸¹ Tóth G. P. 2001b; Tóth G. P. 2008; Tóth G. P. 2018.

¹⁸² Foucault M. 2004: 206–207.

¹⁸³ A lincselés jelenségének a modernizmussal való összefüggéséről: Wright G. C. 1990; Jackson J. 1996; Gatrell V. C. A. 1994; Evans R. 1996; Behringer W. 2006b.

¹⁸⁴ Carpzov B. 1635: 221–222; Lorenz S. 1994: 76.

¹⁸⁵ Clark S. 1997: 592–593.

¹⁸⁶ Inquisitio per aquam frigidam, tanquam rem incertam, et fallaciae obnoxiam, adhibenda non est. *Kollonitsch L.–Gochetz G.* 1751: 22; *Praxis Criminalis* 1763.

¹⁸⁷ Tarczay E. 1915: 171.

ezt a gyakorlatot sejtjük. Egy hivatalból megszólaló, a vízpróbán látottakról tanúbizonyságot tevő kismartoni hajdú mondta 1665-ben az úriszék tagjainak: „az Sz. Margithaiak az három Aszonyt es En Györgyöt az vízben vetettek, fön usztak”.¹⁸⁸ Vagyis a próbázókat a partról vagy talán egy csónakból a Fertő tó vizébe dobták.

[2] *úsztatás*: egy másik módozat volt a vízben való „úsztatás”, amikor a gúzsba kötözött testet vízszintes irányban húzták meg. A testet vagy a folyó két partja között, vagy egy csónakról vontatva hosszában is lehetett úsztatni. Ezt a formát írta le Bél Mátyás a Kis-Dunában való fürösztésről:

Kivezették őket a folyónak egy olyan részéhez, ahol a víz csendesebb volt, és mélysége jóformán ismeretlen. Arra kényszerítették őket, hogy felsőruháikat levessék, és – nehogy illetlen dolog történjék – helyette férfiúi ágyékkötőt öltsenek magukra. Ekkor, hogy ne tudják mozgatni, kezüket és lábukat hátrakötözték, s hosszú kötélre függesztve a hajóról a folyóba dobták őket. Azt, aki saját súlyától süllyedni kezdett, mint ártatlant kiemelték a vízből, gyorsan felöltöztették és szabadon engedték. Ezzel szemben azt, aki réce módjára fennmaradt a vízen, s nem tudott elsüllyedni, izzó máglyán való elégetésre ítélték bűnéért.¹⁸⁹

Az erdélyi delibérátumokban a boszorkánypróbák terminus technicus volt a „megúsztatás”, „úsztatás” kifejezés. A gyors folyású patakokban minden biztonnal a part két oldaláról (vagy csak az egyikről) bocsátották vízbe a testet.¹⁹⁰ 1747. július 11. vízpróba elrendelése: „Tetszett azért az törvénynek, hogy 1. vízi próbára vetessék juxta praxim megúsztattassék.”¹⁹¹

[3] *jármon átbújtatás*: a harmadik módozat a jármon való „átbújtatás” volt, amikor a megkötözött kezű áldozatnak még arra is ügyelnie kellett, hogy a víz alá helyezett jármon átjusson. A járom faanyagát a perek külön is kihangsúlyozták, feltételezhetően azért, hogy mennyire volt nehéz vagy épp könnyű a járomot a víz alá tolni. Az átbújtatáshoz általában szilfából vagy hársfából készült járomot használtak.¹⁹² Az esetek mindegyike erdélyi: Háromszékről, Csík-székről, Kászon-székről, valamint Belső-Szolnok vármegye és Dés város törvényszékéről van egy-egy adatunk. 1735. szeptember 13-án egy csíkszéki határozat így foglalta ezt össze:

[...] a szádokfa jármon való próba is meglőn, de haszontalan mindenképpen [ti. a vádlottra nézve haszontalan] – nyár- és szilfa járommal hasonlóképpen Hompot Tamásné [kell elvégezni].¹⁹³

Van egy megrendítő példa arra is, amikor az egyik próbára jelölt attól tart, hogy a járom könnyű nyírfából készült, így a vízen való lebegése sajnos garantált lesz. 1739. május 20-án Lövépetriben jegyezték le a vízpróba tanúbizonyságai közt:

Tanuval Lövey Adám Uram és Vas Mihálynéval akkor ezen tanu hallotta, hogy remenkedet Lövey Adám Uramnak ne vessek őtet az vízre mert őtet már el hatta az természet hanem inkább nyírfá járomot csinaltasson az úr, de Lövey Adám csak azt mondotta meg probalom ha az többi le megyen te is le mégy.¹⁹⁴

1742. szeptember 5-én Kovásznán, a vízpróba elrendelésének határozatában foglalkoztak a járom műszaki specifikációjával is:

[...] rendelje el boszorkány voltának megállapítása céljából a vádlottnak szádokfából, azaz hársfából csinált jármon való általbújtatását, azután pedig a vízi próbát, vagyis a vízben való úsztatást, s ha boszorkánysága ezen próbák által bebizonyíthatnék, kívánja hogy Sándor Mihályné elevenen égettessék meg.¹⁹⁵

Utóbbi esetben láthatjuk, hogy a jármon való átbújtatás és a vízpróba akár két külön eljárást is jelölhetett. Erre a többszörös próbára példa az 1742. évi dési perben hozott ítélet is, ahol a pestis idején szabályos pánik tört ki, és tömeges boszorkányazonosításra volt szükség:

[...] az incták 1. az oly személyek számokra készítettett jármon általbútassanak; 2. a vízen megúsztattassanak; 3. hogy keményen tortúráztassanak több társainak kiadásokra et post juxta meritum megégettessenek. Azonkívül a perköltségeket fizessék meg. – Vagyis vízpróba mindkét verzióját bevetik a tortúra előzményeként.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Schram F. 1970. II: 12–15. No. 245.

¹⁸⁹ *Belius M.* 1736. II: 288.

¹⁹⁰ Bessenyei J. 2000. II: 277–278. No. 132.

¹⁹¹ Bessenyei J. 2000: II: 224–225. No. 112.

¹⁹² Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014: 326–352. No. 83.

¹⁹³ [G. S.] Csíki Lapok 1937. április 4. II. közlés 1–3.

¹⁹⁴ Schram F. 1970: II: 358–362. No. 321.

¹⁹⁵ Cs. Bogáts D. 1998: 91–99.

¹⁹⁶ Komáromy A. 1910: 505–508. No. 397.

A járom használata amúgy abból a szempontból is érdekes, hogy azt használták más – a mindennapi élet szempontjából fontos – „visszafordító” rítus alkalmával is. Ismert más analógiák alapján, hogy a járom a női fél szimbóluma, a jármon való átbújtatás a születés megismétlése, ezért a mágikus népi orvoslási gyakorlatban ezt az eljárást gyógyító, újjászülő erejűnek tartották például a csecsemők, kisgyermekek terápiás kezelésében.¹⁹⁷

A vízbe mártás hatékonysága: Nem egészen egyértelmű, hogy mivel segíthették vagy épp hátráltathatták a próbán küzdő személyt, de ismerünk forrást, ahol botokkal nyomkodták le a víz alá az áldozatot, máskor meg kötelet dobtak neki, hogy meg ne fulladjon. Fontos lehetett még ügyelni arra is, hogy hányszor kellett a vízbe mártani a gyanúsítottat, mivel ha csak egyszer történt a megmártás, úgy az nem volt érvényes.¹⁹⁸ A kétszeri vízbe vetés sem lehetett alkalmas a döntés egyértelműsítésére, mivel akadt példa arra, hogy egyszer lemerült, másszor pedig fennmaradt a tesztalany. Ezért is támogatták a háromszori vagy esetenként a négyszerező vízbe vetést. Némethoni példák alapján a megbékélyezés különös fajtáját említette a boszorkányüldözés történetének egyik első kutatója, Joseph Görres (1776–1848) először 1808-ban megjelent művében. Görres fő művének, a *Christliche Mystik* harmadik és negyedik kötetében 1840–1842-ben kiemelten foglalkozott a katolikus egyház „démoni misztikájával”, ahol is a boszorkányságot a teológiai realitás látásmódjának keretében vizsgálta, sőt, ahogy Koncz Ibolya Katalin fogalmazott: „méltányolta”. Görres együtt volt a katolikus konzervativizmus egyik lelkes előharcosa és az egyház régi démonológiájához való visszatérés hirdetője. Így a boszorkányüldözés próbáiról való leírásai sem voltak pusztán történetírói szövegek, inkább az eljárást elismeréssel hirdető rajongói kijelentések.¹⁹⁹ Itt most csak a deskriptív tételeit vesszük át a szerzőnek. Véleménye szerint a bal kéz hüvelykujját kellett a jobb láb nagyujjához, a jobb hüvelykujját a bal láb nagyujjához kötni. Háromszor kellett az alámerítést elvégezni a kötélen tartott vádlottal, és mindhárom alámerülésnek sikerülnie kellett.²⁰⁰ A leírást illusztráló példát Görres is, miként majd a nagy francia *Enciklopédia* (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* – Enciklopédia, avagy a tudományok, művészetek és mesterségek rendszeres szótára) szerzői is Pierre LeBrun apát 1702-ben (utóbb 1733-ban is) megjelent művéből vették, ahol LeBrun a babonás jogszokások, köztük az egyháztól is távol eső és a kánonjoggal nehezen egyeztethető kétes hitelű eljárásokat (mint egyházi babonákat) vette sorra.²⁰¹ LeBrun az eljárás kétféle metódusáról beszélt. Az egyik szerint a gyanúsítottat nagy nyilvánosság előtt mártották a vízbe, lehetőleg egy hídról a folyóba, széles nézőközönség előtt. A másik szerint egy szűkebb kör szemlélte a próbát, ahol a vizsgálóbíró utasítására mártották egy vízzel telt dézsába a gyanúsítottat. **(7. kép)**

Az ártatlanság jele: A hatósági tanúknak azt kellett figyelniük, hogy a megmártott személy vizet hozzon fel a szájával. Ha nem így járt volna, az ugyancsak a gyanú jele lehetett:

[1750. május 25. Dészfalva] hogj ha az vízben le nem menne vagj ha le menne is de ha szájában vizet fel nem hozhatna, vagj pedig az arra készült járman által nem bujhatnék az I. megégettessék.²⁰²

A bűnösség jele: Ismerünk olyan „rossz hírű” áldozatokat, kiknek őseit vegzálták ezzel, és ezért lettek maguk is boszorkányságban gyanúsak. Voltak, akik tréfával igyekeztek elütni boszorkányos múltjukat, ha azt a közösség számonkérte rajtuk. Egy Borsod vármegyei perben olvashatjuk Bartha Pálné Széplaky Juditról, hogy miután a Tiszában megmártották Tiszalöknél, s le nem ült, ezért fogva is tartották sok ideig. Miután szabadult, erre reflektálva mondta már magáról mint megpróbált személyről:

[...] nem termethetek én kendert, hogj az Vizben nem mehetek, mert az Viz fel vett – [vagyis nem tud a kendertermesztés nehézségével foglalkozni, mert arra a teste alkalmatlan].²⁰³

Eleve az is gyanús lehetett, ha valaki tudott úszni:

[...] szemekkel látták, hogy egy alkalmatossággal midőn az incatta a patakon felfosztolódva felfelé ment a vizen, maga előtt, mintegy három vagy négy lépéssel circiter egy fertálynyi kenyér mintegy tizenkét lépésig fellfelé ment a víz színén²⁰⁴

A boszorkányperek forrásaiban szép számmal találunk arra vonatkozó példákat is, hogy a megpróbált személyt nem emberhez, hanem démoni alakot öltött libához, kacsához hasonlítják. Egy 1740-es Gernyeszegi (Torda megye) perben Rosnyainé N. Borbála úszni tudásáról így vallott az egyik tanú, amikor egy alkalommal fürödni hívták a megvádolt nőt:

¹⁹⁷ Sztancsek J. 1908: 103.

¹⁹⁸ Tóth G. P. 2018.

¹⁹⁹ Koncz I. K. 2007b: 86–88.

²⁰⁰ Görres J. 1840. III: 727–737.

²⁰¹ LeBrun P. 1702: 577; LeBrun P. 1733. II: 299.

²⁰² MÁL, Küküllő m. Törvénykezési jkv. N. 6. Prothocollum S. Christophorum, 1750–1757. p. 4–6.

²⁰³ Schram F. 1970. I: 137–140. No. 55.

²⁰⁴ Bessenyei J. 2000. II: 275–276. No. 130.

[...] s nádat kötöttek az hunyok alá, és mikor e szerént feredeznének a fatens majd bele holt, de N. Borbára tsak ugj járt a vizén mint az lud s le ment messze az déllő [?] felé.²⁰⁵

A vízpróbák gyakorlata félelemteli légkört teremtett minden boszorkánygyanús személy körül. Ennek a félelemteli légkörnek a köztudomása a mindennapi élet egyéb helyzeteire is rányomta a bélyegét. 1760-ban Torda vármegye törvényszéke előtt arról vallott egy tanú, hogy a Török nevű mezőőrücsi jobbágy mérgében úgy összeszólalkozott Iuga Gligorral, hogy „Török meg haragudván késit ki rántotta ugj döföt hozzá hogj ha ki nem ugrót volna előle roszul járt volna”. Annyira nekibőszültek, hogy vízben kötöttek ki. Erre Török azt válaszolta Iuga Gligornak: „miért szöktetnél engemet a vízbe, hiszem én nem vagyok sztrigoj”. Vagyis miért lökné úgy a vízbe, mintha vízpróbának vetné alá, mint ahogyan a boszorkánygyanús (vérszívó éjjeljáró, vagyis striga) személyeket szokás. A mondat tehát nem boszorkányperben hangzott el, de utalt a Maros vidéke románjai körében ismert joggyakorlatra, a boszorkányfűrésztés rettenetére.²⁰⁶

A próbát követően az eljárás még igényelte a szemtanúk, a jelenlévők *hitelesítő hozzáállását, tanúbizonyosságát is*. Vagyis nem volt elég azt végrehajtani, eljárási tanúkkal igazolni is kellett, hogy mit láttak, mit tapasztaltak az eljárás során. Amennyiben elrendelték és jogszerűen végrehajtották a vízpróbát, úgy annak menetét újabb tanúkkal kellett láttatni a bírák előtt is. Be kellett számolniuk arról, amit akár jegyzőkönyvezhettek is (de sajnos nem mindig), hogy mit láttak, amikor a gyanúsítottakat a víz alá nyomták. Ennek a tanúvalló közönségnek kétféle köre létezett: az egyik a gyanúsított ismerősi köre, akiket kirendeltek a vízpróba eseményéhez; a másik a fogva tartók köre, akik hivatalból voltak – mintegy szakértőként – a vízbe mártáshoz rendelve. Ezekről az eljárási tanúkról esett szó a 7. fejezetben.

A félelemteli légkört jellemzi, hogy az 1680-as évek végének önkényes vízpróbáira – amit a Fertő tó környékén az Esterházy-uradalomban hajtottak végre – még az 1740-es évek elején is nagyon élesen emlékeztek. Akit ott mértek, annak boszorkányos gyanúja még a gyerekeire, unokáira is átszállt:

Ad 3tium Vallya a Fatens Aszony már 19 Esztendeje miulta [Fertő]Homokon lakik, mindenha illyes gonosz hire volt, és hallatott Horváth Luczának, hallotta a Fatens Aszony, hogy még öreg Annys hasonlo búbájos, ördönghös boszorkány Aszony lett volna, a minthogi megis mártották a Fertő viziben, az édes Annys hasonlo boszorkány hogy lett volna hallotta, az ottvaló lakosoktul, seőt a midőn megh holt volna, nagy szélvész, és mendörgés tamadott, ugy annyira, hogy megh a harangokis megh némultak, és nem szollottak, a midün ell temettetett.²⁰⁷

A boszorkányfűrésztés tömeges alkalmazása – amit az 1680-as, 1690-es években még elrettentés gyanánt a török alól felszabadított területeken, leginkább a Dunántúlon rendszeresen használtak – ugyan elapadt, de eseti szinten a praxis része volt még az 1720-as, 1730-as években is.²⁰⁸ A „kollektív levitáció” kérdése a vízpróba eljárásának kitüntetett problémája volt. Ehhez azonban rendszerint csak a vádemelés után fogtak hozzá.²⁰⁹

III. Károly idején (1711–1740) mind a boszorkánypercek, mind a vízpróbák száma meredek emelkedést mutatott a boszorkányüldözésnek a Rákóczi-szabadságharcot követő felfutásával párhuzamosan. Az emelkedést csak a szegedi nagy per (1728) botránya után a rendszerben némi uralkodói kontrollt beépítő fékek mérsékeltek. A központilag nem javallott (bár nem is tiltott) vízpróbákat ekkortól kezdték közömbösség helyett rossz szemmel nézni. A Magyar Királyság területén a szegedi perekig szép számmal alkalmazta még több vármegye és úriszék is a vízpróbát. Városi és falusi közegekben éppúgy találunk felhasználót. Rimaszombat kiváltságos mezőváros (1713); Nagykanizsa kiváltságos mezőváros (1714); Makó mezőváros (1714); Abaúj, Gömör és Csongrád vármegyék vagy a szepességi XIII. város pártatlan bírósága Késmárkon (1726) törvényszékeit említhetjük itt. Az Esterházy-birtokok úriszékei továbbra is használták, de elsősorban a szlovákok lakta vidéken (1714, 1718). A sor végén pedig ott találjuk Szeged (1728), majd pedig a szegedi perek utóregéseként a Jászkun kerületek és Kiskunhalas (1734) vízpróbázó helyszíneit. Viszont ahogy eltűnik a boszorkányfűrésztés a Dunántúlról, úgy jelenik meg a Tiszántúlon az 1710-es évek végétől. Bihar vármegye (1715, 1721, 1723) mellett a váradi püspökség úriszékei (1723, 1724), a Hajdúkerület (1715), Szabolcs vármegye (1739) és a Békés megyei nagybirtokok úriszékei (1739) kezdik el a boszorkánypróbákat alkalmazni.

Erdélyben a helyzet változatlan maradt Mária Terézia idején is. Városban és vidéken, kiváltságos területen és a vármegyei közigazgatásban a szokásjog alapján továbbra is bevett gyakorlat volt a vízpróba. A vármegyék közül Belső-Szolnok (1712), Felső-Fehér (1738), Kolozs (1721), Közép-Szolnok (1714, 1721) egy-egy esete említhető itt. Kiemelkedő határozati számot produkál Kraszna vármegye (1720, 1721, 1722, 1729, 1735) és Torda vármegye alsó és felső kerülete (1715, 1724, 1725, 1726, 1727, 1728, 1730, 1732, 1734, 1735, 1736, 1737). A székely székek hasonló gyakorlattal rendelkeztek: Aranyosszék (1715, 1720, 1721, 1724, 1727, 1735, 1736, 1737), Csikszék (1733, 1735), Háromszék (1731), Maroszsék (1712, 1739). Ugyanígy a folytonosság jellemzi a Hétbírák szász széke kerületét, bár ott

²⁰⁵ Vajda M. 1992: 136.

²⁰⁶ EMSzT XII. 689. [sztrigoj]; Miskolczy A. 2015: 82; Miskolczy A. 2016: 42.

²⁰⁷ Schram F. 1970. II: 138–144. No. 278.

²⁰⁸ Schram F. 1982. III: 8.

²⁰⁹ Byloff F. 1902.

az 1730-as évek végétől már visszafogottabban nyilatkoztak a boszorkányságról. A városok közül voltak, amelyek ragaszkodtak a boszorkányság hiedelméhez és a boszorkányfűrésztés intézményéhez, így Dés városka törvényszéke keményen torolta az efféle vádakat élőkön és holtakon egyaránt (1712, 1719, 1723, 1726, 1739, 1742). Kolozsvár város viszont 1733 után lemondott erről, éppúgy, miként Segesvár város is 1731-ben, nem kimondva talán a szegedi botránynak is köszönhetően.²¹⁰

A magyarországi boszorkányfűrésztések megítélésében fordulópontot az 1728. évi szegedi nagyper jelentett, mivel az eset európai skandalluma azt eredményezte, hogy az 1723. évi törvények szelleme végleg felülírta, megszüntette, jobban mondva jogi szempontból parkoló pályára tette a vízpróba büntetőperes használatát. Nem vették ki – bár hivatalosan nem is emelték be – a lehetséges bizonyítási eszközök közül/közé, de használni már nem volt ildomos. Feltehetőleg a jelentős hírverés miatt figyelt fel a bécsi udvar a szegedi történésekre, és indította meg a korban bevettnek mondható vizsgálatát a boszorkányok ügyében, ami a városi magisztrátus eljárásának felfüggesztésével kezdődött az 1728. augusztus 27-én kelt leirat szerint.

Mária Terézia trónra léptével (1740–1780) a boszorkányüldözés utolsó felvonása következett. Ami már *uralkodásának legelején biztos volt, hogy a törvényszéki használatban korszerűtlen vízpróbákat a Magyar Királyság területén ekkor már nem alkalmazzák.* A szegedi botrány mély nyomot hagyott. Erdélyben viszont a privilégiumaikhoz foggal-körömmel ragaszkodó törvényhatóságok – különösen a kisebbek – pallosjoguk egyik legfőbb potenciáljának a boszorkánykeresés jogát tartották. Főleg a vegyes lakosságú, román többségű helyeken maradt meg a vármegyei törvényszékeken. Kraszna vármegye (1740, 1741), Felső-Fehér (1747), Torda (1740, 1743) és különösen Küküllő vármegye (1750, 1751, 1758, 1762) ragaszkodott sokáig az eljáráshoz. A legkitartóbbak viszont a székely székek voltak. Különösen Marosszék (1746, 1747, 1748, 1749, 1752, 1760) és Udvarhelyszék (1759, 1766), de ugyanitt érdemes megemlíteni Marosvásárhely szabad várost is (1752). Ezek a törvényhatóságok csak erős, külső-felső nyomásra (tiltásra) hagytak fel a boszorkányüldözés jogával és ezen belül a vízpróbák tesztjével. Erről a kiteljesedő és visszahúzódozó folyamatról még külön is szólok a következő részben, a boszorkányfűrésztés magyar és erdélyi recepcióját bemutatva. **(8. kép)**

A Magyar Királyság területén csak Nagybánya város, illetve a kiváltságos jogokkal bíró jászkun mezővárosok, Kecskemét és Kiskunhalas ragaszkodott a boszorkányfűrésztéshez a szegedi perek ódiomát követően. Viszont több, 1740-es évekből perben még beszélnek róla, különösen református, ritkábban evangélikus közösségekben, rossz emlékü visszaemlékezésekben említve. Még a XIX. században is téma volt a szarvasi szlovák evangélikusok egyháztörténetében, hogy Hrdina András nevű papjuk azért volt kénytelen szolgálati helyét elhagyni, mert feleségét a szarvasiak boszorkánysággal vádolták, és a Körösben akarták megfűrésztetni. A vádolás és az eljárás annyira méltatlan és méltóságromboló volt, hogy Hrdina és családja egyik napról a másikra hagyta ott a méltatlanná vált közösséget:

Melly Hrdina ellen intézett vádolás valóban méltatlan, 's annál vétkesebb, mentül igazabb az, hogy a' Szarvasiak ötet hivatalától megfosztották, 's az által, hogy a' feleségét Körösben, mint Boszorkányt, fűrésztetni akarták, ötöt a' világ előtt magok gyalázatjokra tsúffa tették.²¹¹

Erdélyben viszont 1740 és 1755 között még mindig huszonkilenc személy, 1756–1768 között tizenegy személy ellen vetették be az eljárást. Erdélyben az 1750-es években már csak a kiváltságos területeken, azon belül is elsősorban Marosszéken használták, illetve a református, magyar lakosságú szabad királyi városokban, Marosvásárhelyen (1777) és Désen (1771) beszéltek róla.²¹² Sőt még 1791–1792-ben is kilátásba helyezték Aranyosszéken.²¹³ Ekkor már sem a lutheránus szász városokban, sem a vegyes vallású városokban nem fordult elő „úsztatás”. Az eljárásnak a szokásjogból és a büntetőeljárásokból való eltűnése a boszorkányság és a varázslás dekriminalizációjával volt összefüggésben. A ténylegesen végrehajtott vízpróbák eseteit és típusait a kötet végén található függelékben sorolom fel.

1768 után lényegében nem használta egyik törvényhatóság sem, bár igény lett volna rá. Az eljárás eltűnése összefüggésben volt azzal is, hogy a vízpróbát a kollektív kiváltságokkal rendelkező törvényhatóságok (székely székek, protestáns városok) alkalmazták inkább, mint a vármegyék (legalábbis 1740-től), így amikor a központi hatalom a bírósági jogosítványokat szabályozta, a *különös eljárásokat kiiktatta*, így a boszorkányfűrésztés volt az első, amit megszüntettek, ezzel is csorbítva a kiváltságos közösségek önrendelkezését.

Nem beszélhetünk a boszorkányfűrésztések egységes eljárásrendjéről, mert az eljárás – mint láttuk – maga is a legitim–illegitim gyakorlatok mezsgyéjén mozgott. Míg a Magyar Királyság területén megtúrt bizonyítási eszköz volt, amit a jogtudó értelmiség inkább került, és csak szükségből és olykor a eljárásrendi tradíciókhoz való merev ragaszkodás miatt erőltetett (mint például Szeged város 1728-ban, vagy a Jászkun kerületek szervilis törvényszékei), addig Erdélyben épp hogy a jogtudó értelmiség volt részese a vízpróba legitim tradíciójának fenntartásában. Ott,

²¹⁰ Tóth G. P. 2018; Soman A. 1989; Soman A. 1990.

²¹¹ *Hellenbranth J.* 1822: 14.

²¹² EMSzT I. 1111–1112. [bűbájos]; Szabó T. A. 1985: 222–227; Bessenyei J. 2000. II: 258–264. No. 127a.

²¹³ Müller Fr. 1854: 44; Zeidner H. 1903: 146; Teutsch Fr. 1913: No. 8. 780–803; Komáromy A. 1910: No. 393, 408; Kiss A. 2004a: 180–227. No. XVII; Tóth G. P. 2018.

ahol a *Praxis Criminalis* érvényre jutott, és a hatósági, intézményi szintű boszorkányüldözés a gyakorlatban más bizonyítási eszközöket honosított meg, értve rajta a tortúra rendszeresítését; a vízpróba használata háttérbe szorult, majd eltűnt.

Nem úgy, mint Erdélyben, ahol a *Praxis Criminalis nem írta felül a büntetőjogi elveket*, és érdekes módon az eljárás fennmaradt, sőt kiteljesedett egészen a boszorkányperek betiltásáig. Leginkább persze csak ott használták, ahol a némi autonómiával rendelkező közösségek (székely székek, szász városok közössége) ezt – mint a hazai jog (értve ezen a szász jog erdélyi gyakorlatát is) bevett, szokásjogon alapuló gyakorlatát – mint törvényszéki „privilegiumot” meg tudták őrizni. Másként fogalmazva: míg a *Praxis Criminalis* a Magyar Királyságban a vízpróbát valóban „eltüntette”, addig ott, ahol nem tudott gyökeret verni, Erdélyben, megtartotta és konzerválta azt.

Bár mindkét zónában a birodalmi jog és elsősorban a *Carolina* hagyománya volt a büntetőjog alapja, majd lett az irányadó a XVIII. században is, mégis egészen más – generációs különbségeket mutató – recepciók érvényesültek Magyarországon, és mások Erdélyben. Az 1720-as, 1730-as évekre azonban Erdélyben is megjelent a jogtudó értelmiségnek az a köre, amelyik megkérdőjelezte a boszorkányüldözés jogszerűségét. *Andreas Teutsch* (1669–1730) segesvári származású nagyszombati orvosdoktor, a szászok grófja, az erdélyi szász univerzitás elnöke, egyúttal nagyszombati királybíró kezdeményezte a boszorkányperek eljárási tilalom alá vételét. Csaknem másfél évtizeddel megelőzte ezzel Mária Terézia felvilágosult orvosának, van Swietennek korszakalkotó javaslatát.²¹⁴ Ugyanígy kritikus hangon szólalt meg az 1730-as években *báró Apor Péter* (1676–1752), aki irodalmi, emlékirói munkássága révén vált országosan ismertté. Apor politikai-közéleti szereplése sem volt elhanyagolható, ugyanis Háromszék leghosszabb ideig főkirálybíróskodást viselő hivatalnok volt. Apor 1731. július 4-én egy boszorkányper eljárárendjével kapcsolatban írt szigorú levelet Kászonszék elöljáróinak, kifogásolva a széki igazságszolgáltatás boszorkányperekben tanúsított nem egyértelmű magatartását:

[...] megvallom, hogy szomorúan értem a nemes szék deliberátumát az iránt a boszorkányságra pretendáló asszony iránt, hogy a nemes szék usztatás útján akarja megszentenciázni, az mely így lévén contra omnium lenne, mert sem boszorkányt sententia előtt meg nem usztathatni sem nem torturáztathatni, mert hogyha kegyelmetek közül valaki idegen instanciákat olvasott volna és perialhatta volna, hogy elég ember nem megyen le a vízbe, kivált az, mely asszonyembernek feles gyermekei lesznek, és ezért tisztí kötelességem szerint parancsolom a nemes széknek, hogy usztatásra a nemes szék meg ne sententiazza, mert a nemesség bizony a jus gladii elvesztheti, melyet, hogy az én tisztségem alatt lenne, nem akarnám.

Apor a továbbiakban elmarasztalta a bíraskodásban részt vevő ülnökök felelőtlen viselkedését, gyakori hiányzásait, és parancsba adta, hogy aki háromszor hiányzik a törvénykezésből, ülnöki minőségét veszítse el. A levél tanúsága szerint Apor elvárta a jogszerűséget: vízpróbát csak határozatot követően lehetett végrehajtani. Vagyis hatalmaskodást követ el az, aki bírói felhatalmazás nélkül végeztet ilyen tesztet. Apor itt nem a vízpróba jogszerűségét vitatta, vagy épp a boszorkányhitet kérdőjelezte meg, hanem az eljárás szakszerűtlenségét tartotta elfogadhatatlannak. Mondhatnánk, hogy kicsi különbség, a gyakorlatot nem befolyásoló tényező, ám mégis fontos állomás azon a rossz gyakorlatokat felszámoló hosszú úton, amely a boszorkányüldözés betiltásához vezetett.

Ami az 1730-as években még csak szakszerűtlenség volt, az az 1760-as évekre, a magyarországi boszorkányüldözés betiltását követő években immár valódi jogszerűtlenség lett. Az erdélyi gyakorlat megváltozásához azonban egy – a szegedihez képest léptékében ugyan nem akkora, de hasonlóan – botrányos eset kellett. Bő harminc évvel Apor levele után, amikor 1766-ban az udvarhelyszéki Zetelaka – mint kiváltságos székely város – pallosjogával élve perbe fogta Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannát, és a vízpróba addig hatásos eszközehez nyúlt. Az asszonyon végrehajtották a próbát, majd a tortúra és a halálítélet meghozatala előtt a magisztrátus mély dilemmába esett. De a királybíró itt is közbelépett. Ahogy Apor Péter egykor, itt most a királybíró nehezítette az eljárás szakszerűtlenségét, és azzal érvelt, ha a törvényszék törvénytelenéget követ el, akár a pallosjogát is veszélyezteti. Nagy volt a tétje, mit lépnek. A boszorkányság itt is – mint Szegeden 1728-ban – lakmuspapírja lett a központi igazgatás és a helyi közigazgatás hatalmi játszmájának. De itt, Zetelakán hangzott el a legfelvilágosultabb érvelés is a vízpróba ellen, a Geréb Zsuzsannát védő ügyvéd szájából. Az ügyvéd érvelt a babona (mint hétköznapi mágia) és a boszorkányság (mint másnak tulajdonított rosszindulatú hiedelem) különbségéről. Ugyanebbe a gondolatkörbe vette bele a vízpróba haszontalanságát is, azt törvényszéki babonaságnak minősítve. Ám meggyőző érveit a józan ügyvéd is a Szentírásból kölcsönözte, hogy tanulatlan, ha másban nem, de a Bibliában jártas hallgatósága – a privilegizált törvényszék ülnöki tagjai – is megértse:

[...] babonaságot a boszorkánysággal nem lehet egyben kavarni, mert babonaság a vízvetés, babonaság a Szent György napi tövisseknek kapukban való tétele, babonaság az üres kártyának találásáról való jövendölés, babonaság a méhnek farkasgégén való kibocsátása, sok babonaság vagyon még a szimöcsöknek elvesztésében is, és más

²¹⁴ *Seivert J.* 1785: 428.

sok számlálhatatlan dolgokban, melyek csaknem mindenikkel közönségesek, mégis ezekért kit égetnek meg, *de nagyobb babonaság az, hogy a boszorkány úsztatással próbáltassék*, mert aki ezt íratta, annak condiscipulussa, aki akárhogy dált[?] a vízben, mint a tollat, úgy vitte a víz, mégis *nem volt boszorkány, hanem természet munkája az, hogy akinek nagy a tüdője, le nem megy a vízbe, akinek kicsin, még úszni sem tanul meg, micsoda okosság az, hogy aki az vízben lemegyen, Istennek tetcetes embere, aki le nem megyen, ördög rabja*, hasonló mintha ezt ha mondaná: a szenteket soha nyomoruság nem érte, holott Cristus is tele volt szorongatásokkal, nemde nem a szentírás szava szerént a jóra, mint a gonoszra edgyaránt jó fel a nap, s a fölhő maga harmatyát adgya, mikor parancsolta meg az Isten és ki tudgya, hogy a víz a boszorkányt le ne bocsássa, *hát van e értelme a víznek, hogy megüsmérje, ki boszorkány, ki nem boszorkány, valóságos boszorkányság e volna, aki azt tenné a vízbe az emberek közül, hogy edgyik lemenyen s a másik le ne menyen, ha egyenlő természetűek, és így minden úszót meg kénék égetni, aki úszni nem tud, csak az volna igaz ember, s e szerént az egész falut Zetalokát meg kénék úsztatni, ki megyen le, s ki nem megyen le, edgy részét meg kénék égetni, a más részit meg kénék szabadítani.*²¹⁵

Összefoglalva: látható különbség rajzolódott ki a boszorkányfürösztés tekintetében a Magyar Királyság szkeptikus felhasználói és az Erdélyi Fejedelemség – inkább az autonómiájához ragaszkodó – zárt, a szokást előnyben részesítő, ahhoz mint privilégiumhoz viszonyuló jogalkalmazói között. Korai és kései tudásrétegek párhuzamos jelenléte figyelhető meg ebben a gyakorlatban: korábbi átvétel, tartósabb használat és későbbi váltás jellemzi Erdélyt; változó használat, alkalmazkodás a nyugati mintákhoz, egységesítő hatások érvényre juttatása, bizonyos értelemben lazább kötődés a privilégiumokhoz jellemzi a Magyar Királyság és a Horvát Királyság büntetőjogi intézményeit e téren is.

A boszorkányfürösztések szomorú gyakorlata azonban nem ért véget a „nagy” (hatósági indíttatású) boszorkányüldözés megszűnésével. A XVIII. század végi, XIX. század eleji forrásokban kutatva számos példát hozhatunk arra, hogy főleg az önkényesség határait súroló vagy azt átlépő, a jog kereteit semmibe vevő boszorkánylincselő esetek gyakorlata tovább élt.²¹⁶ Szép számmal akad erre példa Nyugaton éppúgy, mint Közép- és Kelet-Európában Mária Terézia és II. József uralkodásának ideje alatt is. A köznép tette része minden nyugtalan pillanatot kihasznál.

Nyugat-Európában a XVIII. század közepétől a XIX. század első feléig terjedően több angliai és egy hollandiai példát ismer a szakirodalom, ahol törvénysértő módon gyilkoltak meg boszorkánysággal gyanúsított asszonyokat fürösztésük során. 1730-ban a dél-angliai *Frome, Somerset megye városkájában* lincseltek meg egy asszonyt úsztatás közben.²¹⁷ 1737-ben *Oakley-ban (Bedfordshire)* az *Ouse folyóban* mártanak meg nagy tömeg, mintegy száz fő előtt egy hatvanéves „boszorkányt”. A lincselésben még oakley-i plébánosa is részt vett, amikor szabályosan ki-prédikálta az asszonyt 1737. július 12-én.²¹⁸ A hidegvíz-próba után (merthogy a vádlott „úszott”, mint egy „kacsa”) „mérlegelés”-nek is alávetették. Ezt már könnyebb volt teljesítenie, mert a mérleg másik serpenyőjébe egy tizenkét font súlyú bibliát helyeztek, amit a vádlott könnyedén lenyomott.²¹⁹ 1751-ben *Longmarston városka* lakossága bolydult fel, amikor *Ruth Osborne*-t és férjét a városi csöcselék a szennyvízbe mártogatta. Az idős asszony meghalt, férje megmenekült. A próba végrehajtóit (huszonkét főt) elfogták, és a főkolompost (Thomas Colley kéményseprőt) halálra ítélték és kivégezték. A közvélemény azonban Colley pártján állt!²²⁰ **(9. kép)**

1776. július 17-én *Farnhamban (Suffolk)* egy rossz hírű idegen férfit gyanúsítottak meg azzal, hogy varázsló. A Deben folyóban több száz fős, a térségből verbuválódott nézősereg előtt megúszatták. Kezét-lábát megkötötték, és a vízbe dobták. A nézők csalódtak, amikor a test teljesen alámerült, és elnyelte a víz. A tömeg szétoszlott, miután a férfit kimentették a vízből. Az esetről az *Ipswich Journal* három nappal később részletes leírást közölt.²²¹ 1785-ben is újságcikk számolt be egy *northamptonshire-i* gyanúsításról, amely szerint egy Sarah Bradshaw nevű asszonyt próbáltak vízbe dobni. Végül csak azért menekült meg, mert elájult. 1792-ben *Stingingfieldben (Suffolk)* egy öregasszonyt úszattak meg, akit férje és testvére tartott kötélen, míg a vízben „úszott”. Szerencséjére elsüllyedt, bár „szinte meg-

²¹⁵ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 728–748. No. 279.

²¹⁶ *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból* 1836: 564–565.

²¹⁷ Davies O. 1999: 90.

²¹⁸ Az esetről a *The London Magazine and Monthly Chronologer* (1737. július 12.) újságírója helyszíni tudósításban számolt be: „About eleven o'clock the forenoon, the woman came, and was tied up in a wet sheet, all but her face and hands; her toes were tied close together, as were also her thumbs, and her hands tied to the small of her legs. They fastened a rope about her middle, and then pulled off her cap to search for pins for their notion is that they have but one pin about 'em they won't sink). When all preliminaries were settled, she was thrown in. But unhappily for the poor creature, she floated, though her head was all the while under water. Upon this there was a confus'd cry. 'A witch! A witch! Drown her! Hang her'. She was in the water about one minute and a half; and was then taken out half drowned. When she had recovered breath, the experiment was repeated twice more, but with the same success, for she floated each time, which was a plain demonstration of guilt to the ignorant multitude! For notwithstanding the poor creature was laid down upon the grass speechless, and almost dead, they were far from showing any pity or compassion, that they strove who should be the most forward in loading her with reproaches. Such is the dire effect of popular prejudice!” *The London Magazine and Monthly Chronologer*, Vol. 6. London, C. Ackers, 1737. 396.

²¹⁹ Soldan W. G.–Heppel H. 1880. I: 384–385.

²²⁰ Carnochan W. 1971.

²²¹ *Ipswich Journal* 1776. július 17.

halt”, amire kihúzták.²²² Az utolsó magyar és erdélyi eseteket is ugyanebből az időből regisztráljuk, csupán kisebb hírverés jutott nekik. Az már látszik, hogy a nyugat-európai esetek az iparosodó társadalom sajátos szubkultúráiban érlelődtek meg. A társadalom peremén vegetáló, a városi peremvidéken élő vagy a városok feldúsuló lakossága miatt elnéptelenedő vidék frusztrált lakóinak közegében robbantak be ezek az esetek. Botrányuk viszont – vagyis hogy akár nemzetközi skandalum is lehet egy-egy tragédiával végződő lincselés – hozzájárult ezek felszámolásához.²²³

Némiképp más a motiváció Kelet-Európában, így a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén is. A XVIII. századi kelet-európai sajtó itt is szemlélte ezeket a botrányos eseteket, kezdetben mint olyan hírt, amely a „tudatlan”, „babonás” emberek gyakorlatát pellengérezheti ki. 1777-ben *Trogir (Tarente, Taranta* néven), *Dalmácia, egykor Venetia* (ma Horvátország része) városka lakossága tett kísérletet egy vízpróba lefolytatására, amit a velencei hatóság engedetlenségnek és a velencei jog megkerülésének vélt. A velencei helytartó rendészeti erőket vezényelt ki, hogy a tesztet meghiúsítsák és a város vezetőit – mert hagyták a gyanút megerősödni és az önkénynek helyt adni – felelősségre vonják. Az esetről szinte napra pontosan kortárs berlini és breslauer lapok is beszámoltak,²²⁴ de szinte azonnal feldolgozta a kortárs babonairódalom is. Ahogy ez a dalmát eset, úgy egy 1779-ből ismert *Ossowo/Ostau* városkában (*Pomeránia*, ma Lengyelország) történt ügy is bekerült Heinrich Fischer babonairó gyűjteményébe (*Buch vom Aberglauben*, 1790).²²⁵ 1787-ben (Bülow mellett) a parchovi katolikus plébános konkrétan II. Frigyes Vilmoshoz intézett egy kérvényt, amelyben a környékbeli boszorkányok és ördögös egyének elszaporodását panaszolta el. Odáig terjedt a „legalázatosabb” kérelme, hogy öfelsége rendelje el, hogy Zukovka falu és Parehov lakói „vízbe dobassanak”, mert, mint írta, ez volna szerinte a legbiztosabb eszköz, hogy a gonosz varázslókat, akik úgy úsznak, mint a kacsák, megismerjék és elpusztítsák. A kérvényen külön felemlítette azon boszorkányok és varázslók nevét, akikre ő gondolt a vízbe vetésnél. Utóiratként még ez állt: „Még többet fognak találni, azért célszerű volna az egész falu népét megúsztatni.”²²⁶

Az is jellegzetessége volt a vízpróbának, hogy ott szaporodtak meg a boszorkányfürösztések, ahol a társadalom kohéziós ereje megroppant, polgárháborús, vallási konfliktusoktól terhelt közegben szabályosan bűnbakteremtő, kijelölő, boszorkányazonosító eszközzé vált, sőt, mivel „piszkos” eljárás volt, a bűnbakká kiáltott személyek megsemmisítését is szolgálhatta. Alkalmazása összefüggésben volt a boszorkánysághoz, mágiához való viszonyal. A boszorkányfürösztések kialakulása és elterjedése, majd pedig eltűnése és átalakulása azonos ütemet mutatott a boszorkányüldözés ritmusával. Ahogy maga az üldözés megteremtette a boszorkányság emberi vonásokat magán viselő gonoszát, majd annak démoni és ördögi vonásait, úgy lett a XVIII. század paradigmaváltó éveiben a boszorkányság az ördögi világból az emberi világba „visszafordítva”. Az ördögi, démoni segítőből először „állati” vonásokat mutató lény lett, amihez a teológia helyett a jog és a természettudomány egyre-másra „természetes” magyarázatokat fűzött, végül újra emberi vonásokat öltött, bár megtartotta a bolondság és a butaság, összefoglalva a „babonás” jelzőit. Így alakult át a boszorkányfürösztés is: kezdetben a liturgikus vízpróba szent módszeréből az eretnekeket, majd a boszorkányságot démonizáló folyamatok hatására lett „piszkos” eljárás, majd fordítva: a felvilágosodás humanizáló eredményeként lett hóhéritechnológiai eljárásból tébolydában használt terápia a XIX. századra (hideg kádfürdőbe mártás vagy jeges vízzel locsolás). Miközben csak az változott, hogy milyen jelentést tulajdonítottunk a „víznek”: vagyis a test gonosztól > démontól > bolond gondolatoktól > testi piszoktól való megtisztítását célzó médiumnak.²²⁷

8.9. A TETEMREHÍVÁSTÓL A HALOTTSZEMLÉIG

Kulcsszavak: tetemrehívás; halottszemle; szemle; holttestidézés; mediatizált test; mérgezés

A kárvallott és a gyanúsított élő testéről mint bűnjeleket hordozó felületről olvashattunk eddig. Az alábbiakban sorra veszem a *holttest köré szerveződő és a bíróság előtt szemlére jelölt nyomokat*, testi bűnjeleket. Elsőként az áldozat mediatizált teteme kerüljön szemlénkire.

A XVIII. századi jogi praxis még telítve volt a korábbi gyakorlat el nem takarított maradványaival. Ilyenek voltak a papi közreműködés nélkül megtartott istenítélet jellegű, a középkori vádelv alapján működő bizonyítási eljárások. Ezek egy része formálisan, általában a köznép igényeihez, elvárásaihoz igazítottan vagy egy szűkebb közösség autonóm hagyományainak zárványaként (mint például a tetemrehívás), más esetben az új félelmek és a korábbi előítéletek által újraalkotottan működtek (mint például a boszorkányperek vízpróbaeljárása). A tetemrehívás mint a nyomozati

²²² Davies O. 1999: 90.

²²³ Behringer W. 2006.

²²⁴ *Vossische Zeitung*, Berlin, 1777. augusztus 30. 'Bericht aus Venedig'; *Schlesische Privilegierte Zeitung* Breslau, 1777. szeptember 27. 'Wortgleicher Bericht.'

²²⁵ Fischer H. L. 1790: 303–305.

²²⁶ Behringer W. 2016; Wójcicka J. 2016: 169.

²²⁷ Tóth G. P. 2018; Gaskill M. 2018: 124–126.

eljárást megelőző vádelvű eljárás halottszemléje, valamint a vízbe mártás mint sajátos boszorkánykimutatási módszer a XVIII. században már egyöntetűen korszerűtlennek számított. Ebben a fejezetben a halott test szemléjét járjuk körül.

Az eddig felsorolt szemletárgyak mellett a legfontosabb bűnjel a *kárvallott (áldozat) mediatizált teste* volt. Ezt valódi bizonyiságként, bűnjelként is a bíróság elé tárhatták, még a közvallatástól függetlenül is. Sebeket, keléseket, rontás következményének tartott fekete foltokat mutogattak a tanúk.²²⁸ Köztudomású, hogy a holttest megléte a gyilkossági bűnperek legfőbb tárgyi bizonyítéka volt már a középkori büntetőjogban is. Lényegében annak számít mind a mai napig. A középkori istenítéleti eljárásokban, mint a *holttestidőzésben*, vagy más néven *halálújításban* (nyelvújítás kori fogalommal *tetemrehívásban*) a test általi bizonyításnak óriási jelentősége volt. Gyilkosság esetén a joggyakorlat a perbe hívást a meghalt személy holtteste fölött intézte. A testet nyilvánosan, a bírósági tanácskozás helyszínén terítették ki. A helyszínre idézték a gyanúsítottat, illetve az áldozat hozzátartozóit. A törvény színe előtt a halott és/vagy a hozzátartozók mellett állók szájából hangoztak el a vádak és az erre adott válaszok, amelyeket aztán jegyzőkönyvben rögzítettek. Gyakran arra kényszerítették a gyanúsítottat, hogy érintse meg a holttestet, mivel az esetleges vérzés megindulását az isteni kinyilatkoztatás jeleként értelmezték.²²⁹ A holttestidőzés normaszövegét, rituáléjának leírását a középkori városi jogot tükröző tárnoki jogban is megtaláljuk (Liber III. Cap. 11.)²³⁰ A XVII. században a holttestidőzés és a boszorkányság közvetlen összefüggéseivel mind a normaszövegekben, mind a boszorkányperekben találkozhatunk. Nógrádi Mátyás a *Leiki próbakő* (1656) című prédikációs démonológiai traktájában a boszorkányság általa meghatározott (valószínűleg angol puritán traktákból ollózott) kilenc gyanúoka („kilenc erőtelen kákából szőtt paisok”) közül az ötödiket így írta le:

A holt ember testének vére eredete a varáslónak illetésére, mert az is nem mindenkor úgy találtatik, sőt a megholt lónak vére is elered gyakorta ad tactum venefici vel veneficae. [A férfi vagy női varásló érintéséről]

Nógrádi a boszorkányságot és az ördög jelenlétét, ezek tevékenységét valósnak ítélve kételkedett a holttestidőzés bizonyosságában.²³¹ Nem így gondolták viszont azok a segesvári bírák, akik ezt az eljárást hiteles bizonyiságtételként fogadták el egy 1670-ben lefolytatott boszorkányperben, ahol a megrontott áldozat teste volt az egyik legfontosabb bizonyíték.²³²

A tetemrehívásról mint istenítéleti bizonyítási eszközről a XII. századtól a XVII. századig, babonás, jogilag tisztázatlan, esetenként illegitim eljárásként egészen a XVIII. századig vannak hiteles feljegyzéseink.²³³ A XVII. századbeli alkalmazását bizonyítja Stephanus Kalmanus iglói polgár megölése ügyében 1624-ben végzett tetemrehívás. Ekkor a gyilkossággal gyanúsított feleséget és szeretőjét a megölt férj holttestére helyezett kézzel megeskették, hogy nincs közük a bűntetthez. Miután a három héttel azelőtt megölt személy holttestéből vérzés nem indult meg, a gyanúsítottakat szabadlábra helyezték. Bűnösségük csak később, a bűntársaik letartóztatása után bizonyosodott be.²³⁴ A XVIII. század közepén például Bodó Mátyás még érveket sorakoztatott fel a tetemrehívással szemben, amit egyesek orvosi érvek alapján igyekeztek fenntartani.²³⁵ Bodó valószínűleg a régi vádelvű eljárást számolta volna fel, míg az általa citált orvosszakértők a tetemrehívás korszerű formájaként működő, vagyis a megújított halottszemle mellett érveltek. Vagyis arról van szó, hogy Bodó nem látta meg a régi eljárásban az új eljárás csíráját. Épp ezért a halottszemlélet sem tartotta olyan fontosnak a nyomozati eljárás szempontjából, mint amennyire fontosabbá vált a XVIII. század végétől.

A tetemrehívás (iudicium feretri, ius cruentationis, ius feretri sine sandapila) egész Európában alkalmazott bizonyítási eljárás volt még a XVI. században is, csakúgy, mint az egyházi keretből kilépő vízpróba világi bíróságok előtt lefolytatott kései változata. Németországban főleg a XVI–XVII. században gyakorolták a tetemrehívást (Bahrrecht, Bahrprobe, Blutungsrecht), sőt egyes részein a XVIII. század közepéig.²³⁶ Angliában pedig a XVII. században is szokásban volt a tetem vádelvű szemléje (Cruentation).²³⁷

A szokásjog része volt általában a protestáns hagyományok keretein belül Lengyelországban, Csehországban és Skóciában is, sőt azt az észak-amerikai gyarmatok is fenntartották. A tetemrehívás (Bahrprobe) gyakorlati alkalmazása meglepően sokat dokumentált, de ezek hitelessége és a források megbízhatósága óvatosságra int. Svájcban származnak azok az első XVI. századi említések, melyek az eljárás újraalkotott hagyományát feltételezik. Itt a bíróság akár a holttest kiásását és húsznapos temetlenségét is elrendelhetette a gyanús halálokok esetén, majd a tetem megfigyelését, testnedveinek állagát leírni határozhatott.²³⁸ A tetemrehívás példája feltűnik a *Malleus Ma-*

²²⁸ Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 192–199.

²²⁹ Kiss A. 1995b: 70–83; Szabó T. A. 1958; Katona G. 1977: 157.

²³⁰ Schmidt J. 1938; Harsányi I. 1909; Mertánová S. 1985; Hegedűs A. 1983: 129.

²³¹ *Nógrádi M.* 1651: 177–178. Idézi Makkai L. 1983: 112–114.

²³² Müller Fr. 1854: 63; Müller–Bergström 1930/1931: 1051; Hagensturn E. 2010a: 40–44. No. 2.

²³³ Katona G. 1977: 157.

²³⁴ Förster J. 1910: 175.

²³⁵ *Bodó M.* 1751: 193.

²³⁶ Barend A.–Cohen J. 1996.

²³⁷ Barend A.–Cohen J. 1996: 197–198: 201; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 11, 15, 21–24.

²³⁸ Fehr H. 1923: 64.

leficarumban is. A gyilkos mellett vérző seb esetén külön kérdésként merült fel (Pars. I. Quest. 2.), hogy a vajon a démon együttműködik-e a varázslóval, képes-e a tetet élővé tenni.²³⁹ A tetemrehívás a boszorkányüldözés idején nyert újabb értelmet. Holttestidézésre kerülhetett sor, amikor egy gyilkosságot állítólag a fekete mágia segítségével, annak szándékával hajtottak végre. Ehhez kapcsolódó eljárások ismertek Angliából egy Jennet Preston nevű asszony (1612) és Skóciából egy Christine Wilson (1661) nevű asszony elleni perben. Mindkét esetben a holttest vérző sebei árulták el a bűn elkövetőit.²⁴⁰ Egy XVII. századi mecklenburgi adat szerint a boszorkányság biztos jele volt, ha egy hulla vérezni, gyanúsán nedvezni kezdett a gyanús személy közelében.²⁴¹ A XVII. század végére a tetemrehívás büntetőjogi jelentősége csökkent, de izolált esetekben még a XVIII. században is felbukkant.

Antonius Blancus (1498–1548) volt az első, aki megkérdőjelezte a tetemrehívás hatásosságát (*Tractatus de indicis homicidii*, 1549), de még a XVIII. század elején is érveltek ellene éppúgy, mint mellette. *Michael Alberti* (1682–1757) berlini orvos és természettudós 1736-ban megjelent *Systema jurisprudentiae medicae* című orvosrendészeti művében az elmaradottság és a haladás keverékének írta le a tetem szemléjét. Alberti ugyanúgy támogatta a tetemrehívás intézményét, mint ahogy hitt a mágiában és démonokban is. Másrészt a boszorkányságot mentális betegségnek tartotta, és más orvosi problémákkal együtt kritikus hozzáállást tanúsított.²⁴²

Az általában gyilkosság esetén igénybe vett szemle némi hasonlóságot mutatott az élő személy sérüléseinek szemléjével, testi jegyeinek vizsgálatával. Maga az eljárás változó volt, alaptétele azonban az, hogy a gyilkos jelenléte (ritkábban a tetem érintése) kiváltja a bizonyító külső jelet, a tetem halált okozó sebéből meginduló vézést. Éppúgy, mint a megfeszített, de élő Krisztus vérző teste, a halott is amolyan pseudocsodaként vérezni kezd. Ugyanígy az élet jele volt, ha tajtékozott a szája, a test nyögdecselt. A bíróság formalizált eljárása szerint a vádlott esküszöveget mondott el, ujjával megérintette a tetemet, vagy annak köldökét egy gyapjúronggyal megdörzsölte, esetleg a hóhér kíséretében mezítláb átlépett a holttesten. Szászországban, Németalföldön az is szokás volt, hogy csak a holttest levágott kezét használták fel. Holttest hiányában egy csontdarabka is helyettesíthette a tetemet, amely a hiedelem szerint azonnal vérrel fröcskölte be az esküt tett gyilkost.²⁴³

Éppúgy, mint ahogy egy szent ereklyéjének működési mechanizmusát elképzelték. Azzal a különbséggel, hogy itt a szentséget eleve nem feltételezték, de a megölt személyt, az ártatlansága miatt, mégis a halál innenső, élő oldalára helyezték. Mivel a megölt személy halála nem zárult le, szükséges magyarázat volt, hogy még él. A tetemrehívás azonban nem volt minden esetben kizárólagos bizonyíték, hanem csupán indokolhatta a vizsgálatot (inquisitio), amiért egyes kutatók véleménye szerint az nem is tekinthető tiszta istenítéleti eljárásnak. Lényegében már erre utalt Bodó Máttyás és *Michael Alberti* is.

Benkő Sámuel 1778-ban Révay Pétert, illetve Bél Máttyást idézve azt írta, hogy már Károly Róbert király megszüntette a tüzesvas- és a forróvíz-próbát, valamint a Szent László sírja felett tett eskük szentségét is.²⁴⁴ Valójában már 1215-ben betiltotta a IV. lateráni zsinat. A *Várad regestrumban* leírt istenítéletek az 1230-as évekig folytak, majd azok is megszűntek.²⁴⁵ Ami az egyházi jogalkotást illeti, az 1279-i budai zsinat végleg kivonta az istenítéleti eljárásokat az egyház jogköréből. Ebből következik, hogy a tetemrehívást illetően nem ismerünk középkori törvényes szabályozásokat, így csupán a praxisból ismert példák alapján írhatjuk azt le: illegális módon mégis folytatódtak. Sajátos jelleg, hogy mind Erdélyben, mind a Magyar Királyság területéről a tetemrehívásra utaló jogeseteket csupán a XVI. század végétől, különösen a reformáció erőteljesebb térhódításának idejéből ismerjük. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy az előző századokban ezt az eljárást nem gyakorolták volna. Az adatok hiánya csupán annak tulajdonítható, hogy itt a törvénykezési jegyzőkönyvek – amelyek a tetemrehívásokra utalnak – folyamatos sorozatokban csupán a XVI. századtól kezdődően maradtak ránk. Ám a jelenség sűrűsödése mégis adhat más, a reformáció és az ellenreformáció társadalmi változásaival összefüggő magyarázatot is.

Szűkebb jelenlétre utal, hogy a tetemrehívás szinte csak Erdélyből származó forrásokban mutatható ki. Késői, a középkortól megváltozott továbbélését mind a törvényhozás, mind a jogesetek bizonyítják, de mind a partikuláris, mind az országos szabályozások kizárólag a székelysége (ritkább kivételekkel a szászokra) utalnak, és valamennyi az ott, a gyilkossági esetekben a tetemrehívási eljárásról törvénytelenül szedett, „sarcolt” díjakra vonatkozik. Ebben az értelemben már az 1555-ös Székely Constitutio szabályozza a gyilkosság esetében alkalmazott „tetememelés” díját. (Erről az eljárásról Schuler von Libloy feltételezi, hogy ez a temetés utáni művelet tulajdonképpen halottszemle, a halott megtekintés volt.)²⁴⁶ Országos törvényként az 1594. február 2–15. közötti gyulafehérvári országgyűlés határozatai 11. szakaszában már kifejezetten a tetemrehívásra vonatkozik, amelyben elrendeli a székelység között

²³⁹ *Malleus Maleficarum* 1580: 21–22.

²⁴⁰ Pickering D. 1996: 24.

²⁴¹ Moeller K. 2007: 186.

²⁴² *Alberti M.* 1736.

²⁴³ Pickering D. 1996: 24.

²⁴⁴ *Benkő S.* 1778: 153.

²⁴⁵ Tóth G. P. 2001; Tóth G. P. 2018; Uhrin D. 2016: 31; Bartlett R. 1986: 159–163.

²⁴⁶ Kolosváry S.–Óvári K. 1885. I: 27; Schuler von Libloy F. 1862: 39.

a királybírák által elkövetett külön-különbféle törvénytelenések megszüntetését, mint amilyenek a „tetemre való hívás, halálújítás, gyilkosságról való hűt feladás és több effélék, kik nem keresztyének közé illendők”, ugyanis a királybírák ezeknek az eljárásoknak éltetésével a „holt testet addig el nem hagyják temetni, míg nem a szegény siralmas és keserves atyját, anyját vagy atyafiait meg nem saccoltatják és rajtok fizetést nem vesznek”. Ezt az országgyűlési határozatot aztán beiktatták az 1653-ban kiadott *Approbatae Constitutiones* című erdélyi törvénykönyvbe is, melynek érvényessége még Mária Terézia uralkodása alatt is megvolt.²⁴⁷ Annak ellenére, hogy a hivatkozott cím arról szól, hogy a „Tetemre hívás el-törletik egészszen”, utóbb azt a szokásjog mégis megtartja. Még Bardótz József is így említi a Nagyenyeden 1790-ben megjelent jogi szakirodalmi munkájában (*Erdély országa approbata, és compilata constituiokbeli törvényeinek emlékezet segedelminek okáért tsekély magyar versekbe szedett rövid summája*).²⁴⁸

Kiss András jogtörténész szerint mind az idézett országgyűlési határozat, mind a hasonló szövegű törvénykönyvi szakasz célja elsődlegesen az említett középkori (elsősorban a szász jogon nyugvó) bizonyítási eljárásnak a XVII. század közepén alkalmazott módját kísérő visszaélések megszüntetése volt, és csak másodlagosan magának a visszaéléseket szülő tetemrehívásként emlegetett eljárás tiltása. Az a körülmény, hogy az országgyűlési határozat kizárólag a székely királybírákra utal, azt jelenti, hogy ezek követték el a visszaéléseket, de nem bizonyíték arra, hogy Erdély más részein (így a szásznoknál) nem volt szokásos a tetemrehívás. Viszont az idézett országgyűlési határozat beiktatása az approbatákba arról tanúskodik, hogy a tetemrehívás és a vele járó visszaélések még a XVII. század közepén is élő gyakorlat volt a székelység között. A jogesetek tanúsága szerint a tetemrehívás nemcsak a székelyek között élt tovább, hanem egész Erdélyben is. Balássy Ferenc jogtörténeti irodalmunkban elsőként (1858) foglalkozott részletesen ezzel a bizonyítási eljárással, és le is írta azt, magát az eljárást pedig *tetemrehívás-* vagy *halálújítás-*, illetve *hűtfeladásként* említi.²⁴⁹

1858-ben Révész Imre is megjelentetett egy tanulmányt a tetemrehívásról. Ez a későbbi összehasonlító jogtörténeti kutatások eredményeivel összhangban, az istenítéletek egyikeként tárgyalta azt. Révész a tetemrehívást illetően arra a ma is helytálló következtetésre jut, hogy

Figyelembe véve tehát az előadottakat [...] a holttest próbájának a külföld több és velünk semmi egybekötésben nem volt országaiban divatozását, *ezt ősmagyar vagy székely szokásnak tekinteni semmiképpen nem lehet*, hanem igenis olyanak, mely a keresztyénség és *germán civilisatio csatornájain*, a szomszéd népektől jött át hozzánk, *az istenítéletek más nemeivel együtt*.²⁵⁰

Révész állítását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a tetemrehívásnak a kontinensen tovább élő (vagy inkább újjászerveződő) gyakorlatával egy időben Erdélyben is kimutatható XVI–XVII. századi továbbélése, sőt Udvarhelyszék egy 1740-es statútuma szerint az még a XVIII. században is gyakorlatban volt.²⁵¹ Udvarhelyszéknek az 1740. február 6-án tartott gyűlésében megújított és megerősített végzése, különösen a helyhatósági törvény 16. cikke egyértelműen a szokásra utal: „A tetemfelszabadítást ne a keserves, hanem a gyilkos javaiból fizessék meg a *régi usus szerént*, vagy ugyan penitus tolláltassék.”²⁵²

E törvény – amint annak tartalma mutatja – az itt tárgyalt büntetőeljárásra vonatkozott, a kérdéses fizetést vagy bírságot „tetem-felszabadítás”-nak nevezte. Kimondta, hogy azt ne a megölt ember, hanem a gyilkos javaiból fizessék meg, vagy pedig szüntessék be. Másként fogalmazva, ne tekintsék azt, ha van ilyen eljárás, a temetési szertartás költségének, hanem legyen jóvátétel, amit a gyilkos vagy a családja fizet meg.²⁵³ Ez a passzus a tetemfelszabadítást nemcsak megemlíti, de meg is erősíti, ami ismét arra utal, hogy e szokás az említett országos törvények tilalma ellenére is némely székekben a megszorítás vagy módosítás ellenére folytatódott. Legalábbis Udvarhelyszéken érvényben volt.²⁵⁴

A Szabó T. Attila és Kiss András által feltárt jogesetek szerint Kolozsvár város és Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok vármegyékben, Csíkszékben, Háromszékben és Udvarhelyszéken is tovább élhetett a tetemrehívás – igaz, módosult – eljárása.²⁵⁵ A *tetemrehívás*, *tetem felé hívás*, *tetemfelszabadítás*, *ráhívás a holttetemre*, *cadaverre citálás*, *tetem felé hozás* kifejezésekkel jelölt, gyilkossági ügyekkel kapcsolatos eljárásokban azonban nem minden esetben van jelen a *tetemrehívás* ismert eleme, a vérző holttest. Kiss Andrásnak aziránt is kétségei voltak, hogy a *tetemrehívás* minden esetben azonos eljárás-e a *halálújítással*. Kiss e területen még újabb kutatásokat és alaposabb összehasonlító vizsgálatot vélt szükségesnek. Annyiban egészíthetjük ki a megérzését, hogy a két jogi eljárás között valóban feltételezhetünk különbséget. Másként fogalmazva: meg lehet különböztetni a tágabb értelemben vett, a bíróság elé

²⁴⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek III: 435–436. – *Approbatae Constitutiones* III. T76, A9; E54.

²⁴⁸ Bardótz J. 1790: 12.

²⁴⁹ Balássy F. 1858.

²⁵⁰ Révész I. 1858: 425, 457.

²⁵¹ Balássy F. 1858: 195.

²⁵² Balássy F. 1858: 195.

²⁵³ Balássy F. 1858: 195.

²⁵⁴ Balássy F. 1858: 197.

²⁵⁵ Szabó T. A. 1958; Szabó T. A. 1963: 362–363; Szabó T. A. 1970: 133–138; Szabó T. A. 1971: 510–511; Kiss A. 2004b: 119–136.

vitt „tetememelést” (a holttestet a bíró színe elé viszik) mint a vádelvű eljárás lényegében halottszemléjét a szűkebb értelemben vett halálújítástól. Mint majd látni fogjuk, ez az eljárás változik meg úgy, hogy a bíróság elé vitt szemlét felváltja a nyomozati eljárásban alkalmazott, helyszíneléssel egybekötött halottszemle. A nyomozással megbízott bírósági emberek, vagy épp nyomozói szakértők bevonásával elvégzett testbizonyítás helyszíne ugyanis az elkövetés helyszíne, és nem a bírói döntés plénuma lett.

Ami viszont egyértelműen megállapítható Kiss András kutatásaiból, hogy már a XVI–XVII. századi tetemrehívási változatokból is *teljesen hiányzott a szertartás egyházi jellege*. A 1279-es budai zsinat istenítéleteket tiltó rendelkezése ugyan kellően távolinak mondható, hogy azzal indokoljuk a papi közreműködés hiányát, de annyi legalább biztos, hogy a szertartás világi jellegével innentől nem számíthatunk. Kiss András utal arra, hogy a tetemrehívás kizárólagos világi jellege inkább köszönhető a reformáció hatásának. Talán épp a *protestantizmus konzerválta* magát az eljárást is annak egyházi jogi következménye nélkül. Mindenesetre a központi világi tiltó rendelkezések ellenére a székely székek rendi alkotmányai, statútumai, vagy még inkább a szokásjog maga hosszú ideig fenntartotta a tetemrehívást. Talán egészen addig, míg Mária Terézia és II. József idején épp a rendiség egyik fontos pillérét, a bíróságok autonómiáját fel nem számolták.

A tetememelés, tetemrehívás mellett (helyett) megjelenő halottszemle viszont egyre fontosabb része lett a büntetőjogi perrendtartásnak. A szakértői látletelek szerkezeti és terminológiai egységesítésére a XVIII. század közepétől kezdve először jogszabályi úton, majd a bírósági orvostani művek kiadásával történtek erőfeszítések. Ezekre az orvosrendészeti művekre és szerzőire (Joseph Jacob Plenck, Johann Peter Frank) a II. József korával foglalkozó könyvrészben még külön is kitérek. A jogi és bírósági orvostani művek, nemkülönben a helytartótanácsi útmutatások hatására a XIX. század elejére, a vizsgálat időrendi és logikai menetének megfelelően, a látletelek hármastagozódása alakult ki Katona Géza szerint:

- a) Külső vizsgálat (Visum Repertum Externum);
- b) Belső vizsgálat (Visum Repertum Internum);
- c) Vélemény, következtetések (Opinio, Conclusio)²⁵⁶

Ilyen, szemlén végrehajtott véleményt állított össze 1752. március 16-án Marosszék eredeti derékszéke Kereszturi Miklós alkirálybíró részére az ilenci Klémentsitz János ellen indított keresetének tárgyalásához. Egy, még abban az időben sem mindennapi bűnperben egy felakasztott cigány ember holttesteme feletti szemlérről az alábbi jegyzék született. A vád szerint Klémentsitz János az akasztott ember fejét levágta, az akasztófáról eltüntette, és azt az elhíresült (infámiás) vádlott kísérleti célokra, „varázslatos cselekedetekre, vagy más végre” felhasználta. A meggyalázott test darabjait mind a gyanúsított környezetében, mind annak maradványait és a gyanúsítotthoz kötődő bűnjeleket az akasztófa mellett találták meg.²⁵⁷ Az akasztott emberhez fűződő hiedelmeket indítékként kezelte és mérlegelte a törvényszék, ezért a mindkét fél által beadott bűnjelek értelmezéséhez („Instrumentum rumináltatván”) az alábbi tárgyi tényeket állították össze:

Leguntur Inquisitoriae in proxima causa ab utriusque exhibitae. Actor in merito concludit verbis, I. quoque verbis Deliberatum.

- 1mo maga szája vallása, mely hasznos por legyen az ember fejében, és csont a' nyaka csigájában az embernek, ezen discursussa pedig midőn a' fán függött Czigány azután is levágatása előtt lett.
- 2do Maga mondotta, hogy kár volna még a' fejét elvágni, mert még a' fejében lévő por nem ért meg.
- 3^{ti} Azon helyen vadászott késő estig contra venafionis morem.
4. Ugyanakkorra viradtig levágatott a' Czigány.
5. Viradtig elküldösse a' fiát oly véggel, hogy prsmtio. ő kegyelméhez ne legyen.
6. A' maga pipáját a' rcenter levágatott Czigány testéhez közel az akasztófánál találták, melyet magáénak lenni agnoscait, 's vissza is kéretett, 's azután belőle pipázott.
7. A' levágatott kötelet post auditam sui infamiam, maga mondotta ki, hogy Ráduly nevű jobbágyának kementzéje megett vagon.
8. Maga is a' törvényfához támaszkodott a' levágatott cigánynak feje elvágásakor.
9. A' maga szolgálja, Székely László, a' ki Complexének valja magát, az I-nek ugyan azt valja, hogy az I. akkor beszédben forgó Czigány fejét Kolosvár felé küldötte.
10. Elsőbben oda lett a' feje a Czigánynak, azután későre láttatott az úr körül elsőbben egészen, azután kétfelé hasitva.
11. Discursussa a' volt az I.-nek, hogy nyavalja törés ellen orvosolt egy kis csontal ugyan azon Czigánynak levágatása után.

²⁵⁶ Katona G. 1971: 227–239; Katona G. 1977: 268, 292–293, 297, 301–309.

²⁵⁷ Fodor I. 1937: 13–15.

Mely és több terhes ratiokra nézve a corpore Inclytæ Sedis abscindáltatik 's többé nem assumáltatik. I. protestatur de remedio novi Judicii. A. Contendit.

A *Thesiana* II. számú orvosi mellékletében külön rész foglalkozott a látletelek készítésével a *Nützliche Anmerkung wegen der in den Beschauzetteln jedesmal auszudrucken kommenden Beschaffenheit der Wunden beygerücket* cím alatt.²⁵⁸ Hasonló módon mozdította elő a látletelek készítését *Joseph Jakob Plenck* (1735–1807) budai orvosprofesszor a halottszemle két szakaszának (külső, belső szemle) megkülönböztetésével.²⁵⁹ Utóbbi esetben a test külső szemlét elkülönítve tárgyalta a testbe való behatolástól, vagyis a boncolástól. Ezt külön is oktatták. Ismert tény, hogy amikor 1769-ben a nagyszombati egyetem orvosi karát felállították, a királynő maga utasította Pozsony vármegye törvényszékét, hogy biztosítsa az oktatáshoz szükséges holttesteket a halálraítéltek köréből. Az utasítást végeredményben nem hajtották végre, így a testeket nem feltétlenül a bitókról, inkább a menhelyekről származó, ismeretlen személyazonosságú halottakkal oldották meg.²⁶⁰

A XVIII. századbeli perjogi források az orvosszakértő által észlelt jelenségekről minden esetben írásbeli rögzítést írtak elő, és annak két, egymást fedő módját határozták meg. A sérülésekkel és más releváns jelenségekkel kapcsolatos szakértői észrevételeket a szemlejegyzőkönyvben rögzítették, vagy ezekről az orvosszakértő részletes, saját kezűleg aláírt látletet (*visum repertum*) készített. Élő test szemléről éppúgy készülhetett jegyzőkönyv, mint a holttestemről, mégis a fogalom elsősorban a halott test szemlét jelentette. A magyarországi büntetőjogi praxisban az orvosszakértői észleletek ilyen kettős rögzítési módja nem terjedt el, ezekre utaló nyomokat az eljárás egyéb jegyzőkönyveiben találunk a per különböző szakaszaihoz igazítva. Az orvosszakértők, sebészek megállapításait a XVIII. században, esetenként később is *visum repertum* elnevezésű (vagy jellegű) okiratban foglalhatták össze, és terjesztették a bíróság elé, de inkább jellemző volt az adott szakértők vallomásainak más (általában eljárási) tanúk vallomásaival közös jegyzőkönyvi rögzítése. Másként fogalmazva: önálló tanúsítás helyett azokat a többi tanú elbeszélésével egyenértékűen mérlegelték. A szigorúan vett orvosszakértői látlet elnevezés és a szakértői vélemény önálló jegyzőkönyvezése a *Thesiana* (Art. 26. § 10.) és a *Sanctio Criminalis Josephina* (§ 29.) szerint került először önálló meghatározásra. Utóbb ez került be az 1795. évi Büntetőjogi tervezetbe is (III. szakasz). Az orvosszakértő feladatait a *Thesiana* a leggyakrabban előforduló bűntettekhez (emberölés, gyermek- és magzatgyilkosság, mérgezés stb.) kapcsolva tárgyalja. Az emberölés kapcsán foglalkozik a halottszemle és a boncolás szabályaival is.

Az 1788-ban II. József által életbe léptetett *Allgemeine Criminalgerichtsordnung* büntetőeljárás törvénykönyvében már hiába keressük az orvosszakértő tevékenységét részletekbe menően, taxatív leíró normákat. A formális bizonyítás elvének gyengülése folytán ez a korszerűbb törvény mellőzi és átengedi az egyre inkább kiteljesedő szaktudománynak az eljárási protokoll kidolgozását. A jogszabály csupán a halottszemlével és a boncolással kapcsolatban rögzíti a legfontosabb követelményeket: a sebek számának és sajátosságainak leírását, az alkalmazott ölési eszközhöz kapcsolódó következtetések megjelölését, valamint véleményalkotást arra vonatkozóan, hogy a cselekmény a halált szükségszerűen eredményezte-e vagy az a mellékkörülmények következménye. II. József eljárási törvénye a továbbiakban csak elvileg határozta meg a szakértők igénybevételének alapját, ha a bűntett sajátosságainak alapos megítélése a szembetűnő ismertetőjegyek alapján különleges szakismereteket követel meg. Bár Mária Terézia büntető törvénykönyve nem lépett Magyarországon hatályba, II. József törvénykönyve pedig az uralkodó korai halála folytán nem került tartósan alkalmazásra, mégis mindkét jogszabály közvetve számottevően befolyásolta a magyarországi joggyakorlatot is.

A jogszabályi bizonytalanságok ellenére és ettől függetlenül ismerünk korábbi eseteket is, ahol a *Visum repertum* mint (orvos)szakértői jegyzőkönyv – általában véve a halottszemléhez kötötten – létrejött és a gyakorlat része volt. Debrecen város törvényszéki gyakorlatában már az 1770–1780-as években rendszeresen megszólaltak orvosok szakértői minőségükben. Többek között Weszprémi István (1723–1799) orvosdoktor véleményét többször is kikérték büntetőjogi esetekben is, de ezek még a látlet címszerű megjelölése nélkül kerültek jegyzőkönyvezésre.²⁶¹ Kortársának, Csapó József (1734–1799) orvosdoktor tevékenységében rendszertelenül előfordul a „visum repertum” megjelölésű okirat is.²⁶² Az 1800-as évek elején, ugyanezen bíróság előtt Szentgyörgyi József (1765–1832) doktor már következetesen alkalmazta ezt az elnevezést. Hasonló jelenség észlelhető a Pest város bíróságának szakértőként tevékenykedő Antonius Miller orvosdoktor munkáiban is, aki rendszerint mellőzte a visum repertum elnevezés használatát.²⁶³

A halottszemle különös és egyedi képződményének tekinthetjük az orkutai vérvád idején a rituális gyilkosság gyanújával megölt gyermek, Balla István holttestéről készített festményt, mint az uralkodónő számára készített képi bizonyítékot 1764-ből. A holttesten észlelt elváltozások festmény formájában történő rögzítése inkább a per súlyát,

²⁵⁸ *Thesiana* 1769. II.

²⁵⁹ *Plenck J. J.* 1786. II.

²⁶⁰ Linzbauer X. F. 1852. II: 508; Györy T. 1836: 35–38; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 160. No. 453; 166. No. 469.

²⁶¹ *Weszprémi I.* 1778.

²⁶² *Csapó J.* 1792.

²⁶³ *Miller A.* 1781.

semmint a festmény orvosszakértői jelentőségét bizonyító emlékek tarthatjuk. Az orvosi látletek képszerű rögzítésére csupán a XIX. század utolsó éveitől kezdve történtek kísérletek, így ezt egyedi és unikális példának tarthatjuk.²⁶⁴

A mágikus bűntettek halottszemlével történő bizonyítási eljárásához önálló típusnak tekinthetjük a mérgezéses bűnesetek (veneficium) esetén tartott szemlé.²⁶⁵ A nyomozati büntető perrend a XVIII. század elején a mérgezéses kimutatására és bizonyítására irányuló eljárást viszonylag részletesen szabályozta. Az alkalmazott módszerek természettudományos megalapozottsága változó volt. I. József *Bűnvádi perrendtartása* (1707) például a varázslat, vagy méreggel történő megégetés gyanúja esetén a törvényszéki elnököt az orvossal közös vegyes szemlére rendelhette. A holttesten észlelhető mérgejelek felkutatását, a mérgezés körülményeinek, előzményeinek megállapítását és a mérgezés élettani hatásmechanizmusát kellett a szemlén rögzíteni (Art. V. 5. §).²⁶⁶

Ha azonban valakit varázslattal, vagy méreggel károsítottak meg, vagy öltek meg, az orvosoknak és a bíróság kiküldöttjeinek különösen a mérgejegyekre kell ügyelniük: hogy a holttest felpuffadt-e, kék-e, rothadt-e stb. Nem különben tájékozódniuk kell arról, hogy az elhalt panaszkodott-e, hányt-e? vagy okolt-e valakit haláláért? Hol? mikor? mennyi mérget találtak? Erre vonatkozóan különösen a tanúkat kell kihallgatni és a talált mérgeből (ha az ismeretlen) próbaként valamely oktalan állatnak, mint kutyának, vagy macskának kell beadni, a hatást fel kell jegyezni, majd a többit (hasonlóan, mint a varázslatnál talált boszorkány eszközökkel, mint könyvekkel, fazekakkal, tükrökkel, növényekkel stb.) [...] ami a betérjesztését illeti a tájékoztató megkereséshez csatolni kell.

A mérgezéses esetekre előírt tennivalók között első helyen szereplő mérgejegyek megállapítása azon a régi, de téves hipotézisen alapult, hogy az emberi testbe juttatott mérge minden esetben szemmel látható külső jelet okoz. Ilyen külső jegyek tekintették, ha a szív tűzhalál esetén nem égett meg, ha a bomlásban levő holttestben nem voltak férgek, ha felpuffadt, kékesen elszíneződött, az ajkakra hab tódult stb., vagy a rothadás gyorsan beállt, illetve, más esetekben, éppen ellenkezőleg, a hulla hosszú ideig ellenállt a bomlásnak. Ezt a korban a borbélymestereknek önállóan is oktatták, így került bele Rác Sámuel (1744–1804) *A borbélyi tanításoknak második darabja* című művébe is (1794). Rác az alábbiakban Philipp Friedrich Gmelin (1721–1768) mérgeosztályozását magyarította az alábbiak szerint:

MÉREGNEK (venenum) GMELIN azt nevezi, a' mi igen kevés mértékben, ha vagy kívül a' telire tétetik, vagy a' teltbe bé-vitetik, az embert vagy nagy betegségbe veti, vagy megöli.

Méreggel szoktak az emberek megöletni

1. A' gonosz emberektől, a' kik valakit meg-akarnak ölni.
2. Az esztelenektől, a' kik magokat meg akarják ölni.
3. A' gondatlanoktól, a' kik orvosság, avagy étel helyett mérget vesznek.
4. A' gyermekektől, a' kik a' legyeknek tétetett mérget meg-iszszák.
5. A' tudatlan gyógyítóktól, a' kik tudatlanságból mérget adnak.
6. A' patikárosoktól, a' kik néha az orvosságot el hibázzák, és annak helyette mérget adnak.²⁶⁷

A' mérgek négyfélék:

1. Némelyek a' plántákból (vegetabilia) vétetnek, de ezek igen ritkán adatnak az embereknek.
2. Mások állati természetűek (animalia), de ezek-is igen ritkán vétetnek az ölésre.
3. Mások megint értzesek (mineralia) mellyekkel leg-gyakrabban öletnek meg az emberek.
4. Vágynak olyanok-is, a' mellyeknek természete közönségesen esmérten, mint a' Tossana viz, 's a' t. Némely mérgek hirtelen megölik az embert; máfok ellenben tsak lassú és késő halált hoznak. Vágynak olyan mérgek-is, a' mellyek kevés mértékben orvosságok; nagyban valóságos mérgek.²⁶⁸

Az hirtelen meg-ölő mérgek közönséges jeleit vesszük abból,

1. Ha az ember az étel, ital, avagy Orvosság után hirtelen szédelésbe, gyomorrágásba, kólikába, okadásba, köldöksömörbe (cholera), görtsbe, nyavalyarontásba, el-gyengülésbe, ájulásba, avagy mély álomba esék, 's a' t. Kivált ha az ajakok, a' nyelv, a' torok, a' gyomor, és az has égéit érezvén fel-dagadnak.
2. Ha a' ki-okádott iszap füvet, gyökeret, gombát, port, sót, valami különös levet, pilulát, 's a' t. magában foglal, és ez a' kiokádott iszap a' kutyát, matskát, avagy tyúkot, ha azoknak bé-adatik, vagy nagyon meg-betegíti, vagy megöli.

²⁶⁴ A festménnyel a 3. fejezet 6. pontja alatt részletesen foglalkoztam.

²⁶⁵ Katona G. 1977: 324; Bálint E. 2009.

²⁶⁶ Katona G. 1977: 372.

²⁶⁷ Rác S. 1794: 36.

²⁶⁸ Rác S. 1794: 37.

3. Ha a' holt testben a' gyomor vagy fel-vagyon füva, vagy görtsösen öszveszorúlt, vagy meg-vagyon gyúladva, vagymeg- fenésedett, avagy leg-alább meg-fótosodott.
4. Ha a' gyomorban, avagy a' belekben oilman iszap (sabbrra) találatok, mellytől a' kutya, vagy más állat kemény felekkel (symptomata) meg-hal.
5. Ha vagy a' ki-okádott, avagy az alfélén ki-hajtatott iszapban, vagy a' gyomorban, vagy a' meg-holtnak hazánál olyan mag, gyökér, leveletské, gomba, por avagy fű találatott a' mellyet tudgyuk, hogy mérges. De erre a' füveknek tudományá szükséges.
6. Ha a' chemia szerént tétetett próbában a' ki hajtatott, avagy ki-vétetett iszapban a' méregnek neme, és termé-szete ki-találatik.

Ezen hat jelek közül az eseteknek hirtelen való meg-jelenése; az holt testnek meg- vizsgálása, és a' más állatnak halála, melly az lenyelt iszaptól következik, bizonytalan jelek.²⁶⁹

A leggyakoribb méreg minden bizonnyal az arzén (mercurium) volt. Az arzénessavat (vagy közkeletű nevén egérkövet) régtől fogva használták mérgezési célokra, általában féregirtásra, patkányok ellen bevetve. A mercurium patikáriusi forgalmazása ugyan ellenőrzött volt, de viszonylag könnyen hozzá lehetett férni. Mivel könnyen elérhető volt, így nemcsak a magas udvari körökben, de a köznép használatában is potenciális méregként használták. „Ce poison est le vrai fléaux des princes” – írta az arzénről Pitaval 1739-ben, ezzel megteremtve a szer krimiirodalmát is.²⁷⁰ Az erdélyi, udvarhelyszéki boszorkányperekben is elő-előfordult az „egérköves laska” gonosz célú használata. 1745-ben a Kőrispatakon felvett tanúvallomás szerint:

Maga Vizi Borka szájával megvallotta feleségemnek, hogy valaki méhit egérköves laskával megölte, az pedig az én méhem lehetett, mert én találtam halva a kosár alatt egy gazdag méhemet, meglévén az sok gazdagsága, melyből az kik ettünk s ettek, mind betegek voltunk tőle, nem lévén az több méhemnek semmi hibája.²⁷¹

A külső mérgejegyek tudományosan teljesen megalapozatlan rendszere mellett a *Theresiana* a már hivatkozott II. számú orvosi mellékletében (VII. Quod veneficium) a bírósági orvostan tételeinek hatására mérgezési esetekben végrehajtandó boncolásról rendelkezett. Ezek a normák elsősorban az elhalt gyomrának, emésztőútjainak feltárását, vizsgálatát írták elő, és korszerűbb mérgek kimutatási eljárások előkészítésére is alkalmasaknak bizonyultak. Nemkülönben figyelmet érdemelnek a *Theresiana* orvosi mellékletének a mérgezett személy magatartásában, temperamentumában, érzékszervei állapotában beállt változások megfigyelésére irányuló rendelkezései:

A jogi irodalom a mérgezések bizonyítása során legnagyobb gyakorlati jelentőséget az indiciumoknak tulajdonított, amelyek tulajdonképpen a mérgek kimutatás objektív módszereinek hiányát voltak hivatva pótolni. Egy orvosi szemle után fennakadt személy, a Debrecenből szaladt (ott a piaristáknál menedéjjel élő) asszony, Szöllősy Sára benignum examene rögzítette az alábbi esetet 1756-ból:

Valóe hogy Csanadit te itattad meg méreggel? beszeld meg circumstantialiter. // A dolog így volt: a Pestis előtt cir. 2 Esztendővel el hoztak házamhoz Konyára betegen és dagattan kétszeris, de én fel nem vállaltam, hanem történt a dolog, hogy abban az időben egy Debreceni Piarista Frater betegségben lévén engemet bé vittek annak orvoslására, és szinten akkor bé hozták újra hozzám Debreczenben Csanádit hogj orvosollyam, kinekis adtam egyszer innya, de ő ismét kért hogj hanyástól valót adnák néki; mondván hogy ő mindjárt meg gyógyulna ha ő hányhatna; akkor Dohány Levet adtam néki, mellyetis el vitt magával, s meg ivott, s más nap mindjárt meg holt utánna de mivel mindnyáját meg nem itta hanem csak mint egj felét tehát azon részt Doctorokhoz és Borbélyhoz vitték s azok reá fogták hogy Mercurius vólna benne erre nézve Csanádi Uram fia el arúltak hogy en itattam vólna megh Méreggel az Attyokat, s így kéntelen voltam Debreczeni Asylumban maradni mind addig valamig jó Emlékezetű Felséges Cáról Császár Urunk eő Felsegetül Protectionalis Levelet ki nem nyertem s a mellett az últa békességben voltam. [...] Hol laktál akkor mikor Csanadi Ferenczet orvosoltad? // Debreczenben laktam Szalainal, és minthogy akkor szinte egy Piarista Fratertis gyógyítottam, ambar elsőben szállasomra mentem: de mivel egyikis masikis mondotta: hogy a tömlöztbe visznek Csanádiért, ugy mentem Parochiára a Piaristákhoz s csak ott maradtam.²⁷²

A mérgezés bizonyítékai Bodó szerint, ha valaki mérget küldött, használt vagy beszerzett; ha mérges füveket gyűjtött; ha gyanús személyekkel, gyanús öregasszonyokkal tartott kapcsolatot, ilyenektől tanácsot kért; és ha az elhalt megbetegedésének napján egyedül a konyhában volt, úgy az gyanúokat szolgáltatott a mérgezéshez. (Art. LXV. De Intoxicatione, seu Illis, qui Veneno alios perdunt.)²⁷³

²⁶⁹ Rác S. 1794: 37–38.

²⁷⁰ Pitaval F. G. 1739: 467.

²⁷¹ Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 871–883.

²⁷² Schram F. 1970. I: 320–333. No. 101.

²⁷³ Bodó M. 1751: 210–211.

A mérgezési szándékról, a rontó eszköz elhelyezésének szituációjáról a bíróság a tanúkon keresztül tájékozódhatott. A tanúkat pedig kérdésekkel készítették fel erre. Ezeket a tanúelbeszéléseket pedig a döntést előkészítendő fogalmazta meg az ügyész, például ahogy azt az 1746. március 10-én, Debrecenben készült vádbeszédben tette. Itt a házastársi felek és családtagjaik (anyós és vej) voltak annyira bizalmatlanok egymással szemben, hogy a rontó tétéményhez nyúltak:

Száldobágyi Szathmári György éránt determináltatott, hogy minekelőtte a feleségével való dolga eligazodnék, minthogy a tanuk béhozzák, hogy a tehén poklát titkon elvitte, nem tudatik, micsoda varáslást akart azzal végben vinni, a napának is italban valami port akart innya adni, mellyet úgy gondolhatni, hogy maszlag, vagy valami mérég lett légyen, mert a földre annak utánna kiöntötte, s a pohárt is megöblintette. Azért fiscalis uram eskettesék e két dologrul szombatra, akkorra légyen jelen.²⁷⁴

A mérgek kimutatási vizsgálatok és a mérgezések szakértői kimutatásával kapcsolatban a XVIII. század végére az a különös helyzet alakult ki, hogy a természettudomány fejlettebb és eredményesebb módszereket alakított ki a mérgezések kimutatására, ezekről a jogi szabályozás sokáig nem vett tudomást.²⁷⁵ Az I. József korabeli *Bűnvádi perrendtartás* (Art. V. 5. §) által szabályozott biológiai mérgepróba lefolytatásának egységes rendjét a magyarországi gyakorlat gyér adatai alapján nem lehet rekonstruálni. Ismeretesek olyan esetek, amikor a biológiai mérgepróba végrehajtásával vállalkozószellemű laikust bíztak meg, aki a mérgeknek „valamely oktalan állatnak” történt beadásáról „bizonyoságlevélben” számolt be, felületesen, az utólagos értékelés lehetőségét teljesen kizárva.

A tudományos alapossággal végrehajtott biológiai mérgepróba egy komplex jellegű mérgek kimutatási vizsgálat módszerét képezte. Így jártak el Debrecenben Csapó József és Weszprémi István doktorok, akik 1760. január 7-én jelentést készítettek Dúl Mihályné ellen, kit mérgezés miatt jelentett fel a saját férje.²⁷⁶ A debreceni eset indítéka is s boldogtalan házaseset volt. Dúl Mihály ottani jómódú civis polgárt egérkövel mérgezett főtt kukoricával akarta megölni a felesége. A kukorica leve nagyon zavarosnak látszott, ezért a férj gyanút fogott, és feleségét följelentette. Ebben az ügyben Csapó József a következő véleményt adta a tanácsnak:

Tekintetes Ūr, Biró Uram! Azon sárgáló színű zavaros vizet, melyet Dúl Mihály uram Házából elvittünk, Kazai Sámuel Ūr Patikájában Doctor Weszprémy István Urammal együtt examináltuk: Ezen két itzényi főtt kukoritzta Vizbül különös tiszta fejr poharakba egy keveset töltvén: először töltöttünk egyikébe alcalicus Liquort, minémü az Oleum tartari per deliquium és ez Liquor azzal a Vizzel kevésse effervescált s sárgálló és zöldellő színre vált, egy két minuta alatt pedig, az üveg fenekére fehér por praecipitálódott; melynek oka ez: mivel az alkalikus Liquorok az mineralis acidumokkal, mi- nemü az Arzenicum is, efféle változásokat tenni szoktanak. Az többi Üveg Poharakban pedig azon tengerinek az levére acidus corrosivus Liquorokat, minémü az oleum vitrioli és Butyrum Antimonium, töltvén, ezek által az főtt tengeri lében semmi effervescentia vagy Színek elváltozása avagy ad fundum praecipitatio nem lött; Az Mercurius Sublimatus corrosivus pora is, az negyedik üveg kis pohárba levő efféle tengeri levében vettvén, azt nem mutálta, melynek oka ez: Mivel az acidus mineralis Liquorok öntvén oly Liquorok és Vizek közé, mellyeknek másféle Acidum minerale, minémü az többek között az Arsenicum is, vagyon téve és sol- válva, azok ezeket soha nem mutálják, hanem immutate össze zavarodva maradnak, mint itt ezen Experimentumban is a dolog szemünk láttára meg lett. Ezen tengeri főtt vizbül azért ablakban egy cserépben fél üveg pohárba valót öntvén, egy fertály óra alatt az melly Legyek reá szállottak, mind el veszte, szám szerént száz és harmintz. Az Fazékban, mellyből a tengeri kitöltődött, elvesznek vala 658 legyek, mintegy fertály óra alatt. Ezen órában a nevezett fazékban főtt tengeribül az utzában Patika előtt legellő Eszernyiné asszony hat rendbéli Ludgyának egy fél csú szemeket eleibe hányattunk, mellyeket azon ludak meg is ettek azonnal, de utánna hamar kevés Minuták alatt ki hányák szerte szélllyel hét tetszetős helye- ken iván szüntelen az vályúból az vizet és fejeket rázván. Ezek utánna az Fazék oldalán és fenekén levő fejr és sárga egyveles port confrontáltuk az Patikában tartott sárga és fejr Arzenikummal, mellyhez is hasonlónak lenni tapasztaltuk, majd tűzre vetvén fehér füstöt láttunk és fokhagyma szagot éreztünk. Mellyeket ilyenképen hivatalunk szerint, mint illik, híven és alázatosan bemutatunk.

A Londonban tanult Weszprémi István Robert Boyle (1627–1691) angol vegyész 1684-ben kidolgozott módszerét alkalmazta az arzén kimutatására.²⁷⁷ Dúl Mihályné Ágos Annát a mérgek kísérletek és teszt alapján börtönre vetették, ahol azonban nem sokáig maradt, mert az ura (a rokonok könyörgésére) visszavonta a vádat, minekutána az asszony *coram senatu* megkövette őt, és minden szépet és jót fogadott a jövőre nézve. Ebből azonban semmi se lett; az asszony nem javult meg, sőt más legényekkel folytatta „feslett életét”, és pár év múlva beléndekmagvakkal akarta

²⁷⁴ Bessenyei J. 1996. I: 447–448. No. 117.

²⁷⁵ Katona G. 1977: 326.

²⁷⁶ Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 192–199.

²⁷⁷ Szabadváry F. 1960: 44.

elemészteti a férjét. Ezen már rajtavesztett, mert ura kihányta a mérge javarészét, s minthogy az asszony ládájában nagy mennyiségű hyoscyamus-magot találtak, halálra ítélték, és 1768-ban lefejezték. Dúl Mihályné így lett az „egyik” utolsóként ismert magyarországi „boszorkány” személy, akit mágiával vádjával végeztek ki.²⁷⁸

A korabeli orvosok a kialakult gyakorlatnak megfelelően toxikológiai vizsgálatok végzésével is közreműködtek a bűnperekben. 1786-ban Maria Schober és Susanna Laser került a pesti bíróság elé azzal a váddal, hogy Susanna asszony Maria Schober férjének elemésztésére Pozsonyból mérget, valószínűleg arzént hozott. A toxikológiai vizsgálatot Ferdinand Karl Stipsich egyetemi tanár végezte, akit ugyanebben az évben bíztak meg a „felsőfokú sebészeti tanfolyam” vezetésével is. Stipsich a vizsgálatok elvégzését követően a következőket írta német nyelvű jelentésében:

Alulírott ezennel jelenti annak a vizsgálatnak az eredményét, amelyet az ügyészi hivatal által magistratusi határozat mellett részére megküldött, s arzénnek tartott anyagra vonatkozóan végzett. Ez az anyag nem arzén, hanem valódi timsó volt. Ennek ismertetőjegyei a vizsgálat során az alábbiak voltak: 1. Ennek jellemző íze 2. Könnyű oldhatósága 3. A kék szirup szürkés-zöld színváltozása 4. Az oldatból tiszta alkáli révén timföldnek, mint alapanyagnak a kicsapódása 5. Ennek úgynevezett Alumen notummá változása, melynek megvolt valamennyi sajátos jellegzetessége. Pest, 1786. január 5-én Ferdinand Garlin Stipsich városi fizikus, senior.²⁷⁹

Túlzás lenne természetesen azt állítani, hogy Stipsich ismertett véleménye a magyar toxikológia kiemelt eredménye lenne. Az a körülmény azonban, hogy szakított a korszak mérgek kimutatási módszereivel, a teljesen megbízhatatlan mérgek felhasználásával, a vizsgálati anyag fizikai sajátosságainak meghatározása és kémiai reakciók felhasználása terén a vizsgálati metodika új minőségét jelzi.²⁸⁰

A XVIII. században használt perjogi kódexek a kémiai vizsgálatokkal nem foglalkoztak. Kivételt képezett az 1795-ös *Büntetőtörvénykönyv-tervezet*, melynek készítői teljesen szakítottak a „megétetés” mágiával rokon meghatározásával. Előírták a beadott mérge és a halál közötti okozati összefüggés bizonyítását, és különbséget tettek a szándék fokozatait illetően. A mérgezés szakértői bizonyításával kapcsolatos követelményeket a tervezethez csatolt orvosi melléklet tartalmazta. Az 1795-ös Btk.-tervezet orvosi melléklete a mérgezés szakértői vizsgálatával kapcsolatban az alábbi előírásokat tartalmazza:

1. A mérgezés színhelyén valamennyi mérgegyanús, vagy mérge kinyerésére alkalmas anyagot fel kell kutatni és „alkalmas edényekbe zárva lepecsételve” bírósági orvosnak vizsgálatra átadni. (6. §) 2. Meg kell állapítani a mérgezés tüneteit, a mérgezettnek nyújtott kezelést, vagy adott ételleket, a halál körülményeit és a mérgezett holttesten talált különböző jelenségeket (7. §). 3. A mérgegyanús dolgokat az orvosnak minél előbb „vegyszer, növénytan és gyógyítástani vizsgálat alá kell vetni”, előrebocsájtván a kinézésnek, a mennyiségnek, súlynak és esetleges más dolgoknak tüzetes leírását. Ha a dolog megőrzésre alkalmas lehet, a bírósági orvos csak annyi részt fordítson a vizsgálatra, hogy ha esetleg az orvosi kar felülvizsgálása szükségesnek látszanék, kéznél legyen, amit oda elküldhessen: mely esetben, a hatósági személy által lepecsételt vizsgálati tárgynak, főként pedig a növényeknek olyan összerakásáról és elszállításáról gondoskodjék, hogy sem a dolog természete, sem faji jellege az úton veszendőbe ne menjen” (8. §). 4. Nem elegendő, ha az orvos csupán a vizsgálat eredményét közli, hanem fel kell jegyezni a vizsgálatok lefolyását és a megállapításait indokolnia kell.” „Jelentésében azonban nem elég az orvosnak azt mondani, hogy annak eredményeként a vizsgálat tárgya neki minek látszik, vagy minek nem látszik, hanem fel kell jegyeznie az általa megejtett vizsgálatokat és azoknak eredményét, s az általa tett meghatározásoknak okait részletesen ki kell fejteni.” 5. A mérgegyanús anyag hiánya esetére az Utasítás Tervezet sajátos orvos, vagy sebész által irányított vizsgálat lefolytatását írta elő, hogy a tényállást a mérgezés körülményei alapján állapítsák meg. „Ha pedig abból a tárgyból, amellyel a mérgezés gyanútatik, semmit sem lehet találni, a tényállást ismerő tanúk kihallgatásával a vizsgálatot – ha jelen volt – orvos, vagy vizsgázott sebész irányítván a gyanúsított anyag érzékelhető tulajdonságaiból, a módról, amellyel az nyújtott, az időről, amely az elfogyasztás és a mérgezési jelenségek között eltelt, nyomozás történéjék, hogy így legalább az igazságot megközelítőleg a való tényállás megismeréséhez lehessen jutni.” (Utasítás Tervezet 10. §.)²⁸¹

Az 1795-ös Btk.-tervezettel együtt az *Orvosi utasítás* tervezete is irattárban végezte, korszerű elképzeléseit a Helytartótanács konzervatív irányelvei nem valósították meg. Készítőinek, valószínűleg a pesti orvosi kar professzorainak közéleti és perbeli aktivitása is csökkent, ezért a felvilágosodott nézetű tervezet már nem tudott hatást gyakorolni a társadalomra.

²⁷⁸ Sugár I. 1987: 213–217. No. 92.

²⁷⁹ Katona G. 1971.

²⁸⁰ Katona G. 1971: 234–235.

²⁸¹ Katona G. 1971: 335.

9. A RETTEGÉS TEÁTRUMA: BÜNTETT ÉS BÜNTETÉS EGY VÁLTOZÓ VILÁGBAN

- A test, a halál és a barokk színház • A hóhér változó szerepben • A boszorkány és a nyilvánosság*
• *A tömlöcök zárt rendszere és a börtönügy csirái • A kinkamra mint purgatórium, és annak felszámolása*
• *A köznép és a tortúra: illetéktelen és önkényes kínzások • Az ítélethirdetés • A szégyen útjai és a vesztőhely*
• *A vesztőhely „degenerált” erekyei • A máglya pokla • Felmentés, megbocsátás, menedék (asylum)*

A kora újkor a vérrel írt törvények korszaka volt, ahol a halált színpadra emelte a jog. A kivégzés rettenete spektakulárisan égett be sokak retinájába. Rablókat törtek kerékbe, húztak nyársba, asszonyokat égettek meg máglyán boszorkányságuk miatt, élve temettek nőket tuskosírba, ha csecsemőgyilkosságon kapták őket, a nyelvét tépték annak, aki Istent káromolta. A rettegés színháza a törvénytől való félelem totálképét nyújtotta, ahol a pokol és a kínok valóságosak voltak. A helyi hatalomnak fontos volt színpadon tartania a sátánt éppúgy, mint a félelmek zsoldosait: a boszorkányokat, a vérváddal illetett zsidókat, a „sodomita eretnek”-séggel megvádoltakat, a sátánimádó nekrofilokat vagy a kannibál gonosztevőket. Mint már láttuk, mindre akad példa Mária Terézia és II. József birodalmában is. A nagy konfliktus abból fakadt, hogy mindezt a központi adminisztráció már egészen másként látta.

A kivégzés, az elítélt máglyán való eleven elégetése, de még a kegyelmet gyakorló nyakazás is a premodern társadalom egyik meghatározó látványossága volt. Elsősorban spektakuláris a szó kora újkori jelentésében. A látványosságnak fontos szerepe volt már a középkori misztériumjátékban is, és a *spectaculum* (*Spektakel, spettacolo, spectacle*) elnevezéssel a XV. századig ismertek az effajta színjátékok. Az itáliai *sacra rappresentazione*, a német *Heilige Darstellung*, a barokk vallásos misztériumszínház, vagy az operaszínpadok és a fejedelmi ünnepségek nagy teret biztosítottak a látványosságnak (káprázatos díszletek, jelmezek, tűz és víz alkalmazása a színpadon, egyszerre több vagy gyorsan váltakozó színhelyek bemutatása, nagyszámú statisztéria felvonultatásával stb.).¹

Mai szemmel a kora újkori nyilvános büntetések kegyetlenek, borzalmasnak és főként kaotikusnak tűnnek. Richard Van Dülmen a „rettenet” kifejezést használja, amikor az efféle „színház” hatását írja le: minden kivégzést arra szántak, hogy a közönség spektakulárisan nézhesse. Michel Foucault szerint viszont a kivégzés a hatalom és az erő bizonygatása volt, és mint olyannak közönségre volt szüksége.² A pereskedés zárt ajtók mögött folyt, ám a legenyhébb büntetést is áthelyezték a nyilvános szférába. A látvány azonban csak nekünk tűnhet kaotikusnak. Valójában a jól szervezett előadás minden részletének fontos jelentése volt: a halálraítéltet a város legforgalmasabb utcáin vezették a vesztőhelyhez, mely kitüntetett helyen állt: vagy a város szélén, vagy pedig a piactéren. Mindezekhez társult még a hóhér alakja, az egyházi és világi hatóságok jelenléte, néha a katonáké, és természetesen a tömeg szinte szertartásos részvétele. Van Dülmen szerint a büntetés elsősorban a nyilvános élet mozzanata volt, és csak másodsorban lehetett megkonstruált, elrettentő példaként értelmezni. A bűnös pellengérré állításával, a büntettet szimbolizáló eszközök segítségével a cselekvés súlya mindenki számára nyilvánvalóvá vált, és a közösség tagjai önmagukat normálisként határozhatták meg a bűnös ellenében.³

Minden tradicionális társadalomban, így az európaiban is, a nyilvános büntetések a kultúra lényegi összetevőjét alkották. Mindenki számára világossá tették, mi a vétség vagy a bűn – azaz a társadalmi, az erkölcsi vagy akár a vallási rend elleni vétség – és hogy az súlyosságának arányában hogyan torolható meg. Van Dülmen szerint a régi büntető rendszer kegyetlen volt, de a szabadságvesztés akkoriban még ismeretlen fogalomnak számított. A jog sem a tettes megjavítására, hanem az általánosan elismert rend megsértőjének testi meggyötetésére törekedett. A jogrend így állt vissza a megszokott kerékvágásba. Ezért kellett hogy a büntetés oly kegyetlen legyen, mint amilyen romboló hatású maga a büntett volt. A büntetések egy pontosan megszabott szertartásrendet követtek, melynek révén egyúttal kontroll alá is került a bűn, ami kizárta a közvetlen bosszú lehetőségét, a vádlottnak pedig bizonyos védelmet biztosított.

¹ D’Ancona A. 1872; Newbiggin N. 1990: 361–375; Dingeldein D. 2013: 11–34.

² Foucault. M. 1990; Van Dülmen R. 1990b; Ammerer G. 2010.

³ Beliznay K. 2013: 31–45; Beliznay K. 2014: 219–279.

9.1. A TEST, A HALÁL ÉS A BAROKK SZÍNHÁZ

Kulcsszavak: büntetés-végrehajtási rituálé; nyilvánosság; halálítélet; testcsonkító ítélet; máglyahalál; a test társadalmi nyilvánossága; kínzás; kivégzésszínház; teátrum mint műfaj

A kora újkori büntető rendszer kegyetlenségét természetesen nagyon differenciáltan kell szemlélni, és ehhez hozzátartozik a bűncselekmények társadalmi értékelése is. A bíróság elé állított vádlottak többsége nem boszorkány, eretnek vagy gyilkos volt, hanem rabló vagy tolvaj, akiket többnyire pallossal vagy kötéllel végeztek ki. Ám ha mégis sor került egy-egy máglyán való kivégzésre, a feljűk forduló figyelem is (mivel ritka pillanat volt) sokkal intenzívebb lehetett, mint minden más büntetés-végrehajtással összefüggő rituálé esetén.

A halálbüntetések között szám szerint nem a legkegyetlenebbek (felnégyelés, máglyán való megégetés, kerékbe törés stb.) domináltak, és nem is minden, a büntetőbíróság elé került eset végződött szükségszerűen kivégzéssel, hanem gyakran csak fenytéssel, esetleg csonkítással, vagy egyszerűen pénzbírsággal. Minden büntetést nyilvánosan hajtottak végre, így bizonyítván azok jogi kétségbevonhatatlanságát, illetve általános elismertségét, és ezáltal a „népet” mintegy a büntetés végrehajtásának részesévé tették; *a nép adta meg a büntetés jogi érvényességét*, ami ugyanakkor lehetőséget is biztosított számára, hogy a büntetőintézkedéseket érdekeinek megfelelően ellenőrizhesse.

A hatóság csak az ítélet társadalmi elfogadottságának megfelelően büntethetett. Hogy mit tekintettek közbűncselekménynek, az mindig az éppen érvényes társadalmi normarendszertől függött. Az olyan, társadalomra veszélyes bűncselekmények mellett, mint amilyen a gyilkosság vagy a gyűjtogatás, a kora újkorban további súlyos bűncselekménynek tekintették az olyan vallási-egyházi vétkeket, mint amilyen a boszorkányság, az eretnokség vagy az istenkáromlás, sőt az olyan erkölcsi-morális vétségeket is, mint a házasságtörés, a paráználkodás, a homoszexualitás vagy a vérfertőzés. A kora újkori büntetés nehezen különböztethető meg a társadalmi szankció jellegétől és a közösség bosszújától. Bár a büntetés kiszabása már a bírói hatóság kezében volt, a büntetés gyakorlata olyannyira csoportérdekeket tükrözött, hogy nem egyenlő mércével mért, és szigorát elsősorban az idegenekkel és az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozókkal szemben érvényesítette. Számára nem is annyira a tettes, hanem a tett volt a fontos. Azok elkövetésétől próbált visszariadni.

A kora újkorban *az emberi test társadalmi nyilvánosság előtt* (kommunikációra szolgáló ritualizált közösségi téren) való megjelenésére számos színpadképet hoztak létre. A szabályozott formák közül a test szakrális és/vagy profán megnyilvánulásai között említhetjük az egyházi szertartásokat, liturgikus körmeneteket, a bűnbánati processziókat, az elit reprezentálását, mint például a koronázási meneteket vagy a köznépi szertartásait, népünnepélyeit, esetleg a mindennapi élet szertartásait, az esküvők, temetések nyilvánosságnak szánt ünnepi rítusait. Természetesen mindezek mellett sorolhatnánk számos egyéb színpadias megnyilvánulását is a testnek, mint a táncot vagy a karnevált.⁴

A test társadalmilag *szabályozott felmutatásának helyszínei* közül a halálra felkészülő, illetve a halott testnek ezeken túl külön helyszín jutott. A halott testnek három jelentős szerepét említhetjük a színpadon: a kivégzés, vagyis az ítélet-végrehajtás nyilvános színpadát,⁵ az anatómia-színházat⁶ és magát a kora újkori színházat. Mindezek mellett természetesen számos más – ugyan nem színpadi, de – szintért említhetünk, ahol a halál, a haldoklás vagy a holttest jelen volt, úgymint a gyászmenet vagy a temetés.⁷

A test társadalmilag *szabályozatlan felmutatásának helyszínei* közül megemlíthetjük a háborúk, vallási villongások brutális megnyilvánulásait, a lázadások tervezett vagy spontán szerveződő mézárulásait, vagy a nyilvánosan elkövetett közbűncselekményeket, esetleg azok következményeit, melyekből a kora újkori Európában számosat említhetnénk. A nem normatív, de társadalmilag szabályozott „lázas-rítusok” is részben ehhez a csoporthoz köthetők, hisz sok esetben itt is a „lázas” végkifejletként a „társadalmi kontroll” teljes hiányában a tomboló erőszak hasonló testfelmutatásokat produkált. Ezzel kapcsolatban állapította meg Klaniczay Gábor, hogy

[...] a társadalmi életet szabályozó rituális rend: a „lázas-rítusok” a „státus-szerepcsere-rítusok” a társadalomszerveződés ugyanolyan nélkülözhetetlen elemei, mint azok a szertartások, amelyek a társadalom struktúrájának, hierarchiájának a normatív képét hirdetik szimbólumaikkal.⁸

A halál, a kínzások, az ölés látványa feltétlenül hatással volt a városi és falusi lakosok pszichéjére és felfogására, hiszen ők nemcsak egyszerű nézői, de gyakran közvetlen közreműködői is voltak e véres leszámolásoknak, írta ugyanerről Aaron Jakovlevics Gurevics.⁹ A Franciaországban, Németországban és másutt dúló vallásháborúk idején gyakori volt a tömegek utcai önbíráskodása a „hit ellenségei” felett. A protestánsok e tekintetben nem különböztek

⁴ Holčík Š. 1986.

⁵ Pálffy G. 1995; Hajdu L. 1985; Pandula A. 1989.

⁶ Wilson L. 1987: 62–95; Sadway J. 1995; Kádár Z. 1976: 951–954.

⁷ Buzási E. 1975; Szabó P. 1990; Jakó K. 1996: 233–247.

⁸ Klaniczay G. 1984: 39.

⁹ Gurevics A. J. 1995.

a katolikusoktól. A kegyetlen gyilkosságokat hullagyalázás követte, ahogy ennek kapcsán Natalie Zemon Davis a középkor végét és az újkor elejét jellemezve a tömegek „rituális kegyetlenségéről” beszélt.¹⁰

A XVII–XVIII. századi társadalmak tömegpszichológiájának jellemzője volt Delumeau szerint a túlzott ingerlékenység. Ez az emberek többségét fenyegető krónikus éhínségből, a természeti és természetfölötti minőségek elkülönítési képességének, a természet birtokbavételét célzó eszközöknek a hiányából, a természeti erővel szembeni kiszolgáltatottságból fakadt. A „szóbeli kultúra” elsődlegessége nagyban elősegítette a babonák és hiedelmek elterjedését és az ellenőrizhetetlen, kollektív pánikhangulat kialakulását.¹¹ A modern historiográfia által feltérképezett panoráma a XVII–XVIII. századi európai élet mindennapjairól lényegesen eltér attól a képtől, melynek – Bahtyin terminusával élve – konstitutív eleme volt az életigenlő karneváli nevetés. A vallásháborúk és társadalmi konfliktusok, a boszorkányok és eretnekek üldözésének közegében a nevetéskultúrának, mely Bahtyin szerint Rabelais regényében jelentkezik először a „magas irodalom” szintjén, csekély szerep jutott a XVI–XVII. századra Gurevics szerint.¹²

Az esendő emberre hálót vető ördög kísértéseinek tárásával a reneszánsz (majd a barokk) irodalom és ennek mediatisált pólusa a barokk színház (világi és egyházi színpada egyaránt) a *Theatrum Diabolorum* címmel adott programot. A végítéleti időket, a bűnök ezer variációját, a bűnhódések millió kínját a mnemotechnikai kézikönyvek „memóriaszínházként” ajánlották az olvasni tudóknak. A könyvkereskedések „studioso teatro”-vá lettek, a templomok – legalábbis a protestánsok számára – a prédikációs szavak mellett az erről szóló íráskép olvasható színházai. Az olvasott szó és a látott betű, együtt pedig a törvény hangja elrettentően hatott a lelkekre. Ugyanúgy, ahogy a katolikusok barokk látványtemplomok színpadképei. Az olvasni nem tudók hasonló „mnemotechnikai” elven működő színházban szembesülhettek a pokol vagy a purgatórium (kinek-kinek egyháza szerint) kínjaival, vagy akár hallhatták is azt a kora újkori kivégzésszínházakban, vagy a korábban leírt, a poklot idéző bűnbánati processziókban is. A teátrum műfaj a XVI–XVIII. században mint valami végtelenített szalagon készülő médiatermék került a korai újkori nyilvánosság piacaira.¹³

Richard Rowlands XVI. századi angol-holland hírgyártó és könyvkereskedő mesés vagyona tett szert csak abból, hogy a protestánsok által a katolikusokkal szemben elkövetett emberiség elleni bűnöket kötetbe szerkesztette, erős municiót adva ezzel a Habsburg katolikus propagandának, hogy hasonló kegyetlenséggel torolja meg ezeket a protestánsokon. A *Theatrum Crudelitatum haereticorum nostri temporis* ('Korunk eretnekjeinek kegyetlen színháza') (1587)¹⁴ a kor egyik legolvasottabb, az egyik legnagyobb példányszámban eladott (bestseller) műve volt. De a halálnak ez a kiárúsítása mint könyveszeti üzlet a protestáns oldalt is jellemezte. 1660-ban állították össze először az anabaptista (baptista) üldözöttek sorstörténeteit a *Martyrerspiegel* ('Mártírok tükre') lapjain Hollandiában. A Tieleman van Braght nevéhez köthető nyomdászati vállalkozás évről évre gyűjtötte össze és adta ki újabb és újabb bővítésekben annak a több ezer személynek a rövid életrajzát, akik hitükért vértanúhalált haltak Európa-szerte. A lutheránusok, kálvinisták és katolikusok által egyaránt üldözött egyház laikus és papi képviselőinek haláláról beszámoló, az üldöztetést dokumentáló mű üzleti vállalkozásnak is kiváló volt. Két-három oldalanként olvashatunk egy-egy mártír vagy egy-egy csoportos kivégzés történetéről, a vízbe fojtás, a máglyahalál, vagy a sortűz általi halálnevek csak úgy sorjáznak benne.¹⁵

Az eretneküldözés mellett a csataterék véres jeleneteit (teatri delle sanguinose battaglie), vagy a temetési ceremóniák komor díszleteit (theatrum doloris, theatrum mortis) éppúgy színházi terminológiával és a színház metaforájával (totális szimbólumával) örökítették meg a XVII. század barokk vízióiban, mint a nyilvános büntetéseket. Foucault, majd Van Dülmen is felhívta a figyelmet arra a XVII. századi tendenciára, ahogy a kivégzések is a színházi díszletezés formáit veszik fel. A vesztőhely így lett a „hóhérok teátruma”:

A kora újkori büntetőakciók mindig is ritualizált büntető színjátékok voltak, de a XVII. századtól kezdődően a nyilvános büntetések tudatos teatralizálása figyelhető meg. A nyilvános kivégzések egyre inkább látványos ünnepekké kezdtek válni, amelyek a barokk korszak minden más ünnepénél több nézőt vonzottak.¹⁶

Az ancien régime tradicionális büntetőjogi alapelve volt a visszatükrözés és az elrettentés, melynek lényege, hogy az ítélet-végrehajtás látványával a nézőre és különösen a benne részt vevő szereplőre is hatást kívántak gyakorolni. Ezen látványosságok közül a következőket lehet felsorolni: a bírósági procedúrát, mely gyakran keltett indokolt félelmet mind a gyanúsítottban, mind a tanúskodókban; a tortúra kellékeinek zárt rendszerű pokoli világát; a gyanúsítottnak a kínzóeszközök mutogatását; a nézőközönségben elborzadást keltő, az áldozatnak fájdalmat, halált okozó eszközök

¹⁰ Zemon Davis N. 1975: 181.

¹¹ Delumeau J. 1978: 29–30.

¹² Gurevics A. J. 1995: 152.

¹³ Niccoli O. 1991; Száraz O. 2012; Száraz O. 2014; Báthory O. 2013; Báthory O. 2014; Báthory O. 2016.

¹⁴ Arblaster P. 2014: 92–93.

¹⁵ *Tieleman Jansz Braght* 1685: Het bloedigh tooneel der doops-gesinde en weerloose Christenen. Amsterdam: Sweerts-Bouman-Dalen. <https://mla.bethelks.edu/holdings/scans/martyrsmirror/>

¹⁶ Van Dülmen R. 1990b: 158.

nyilvános mutogatását, és a legnagyobb spektakulumot, a vérpad látványát; végül a szegény bűnös testének és kínhalálának hosszú ideig kitartott képi látványát, melyek mindegyike a büntetés-végrehajtás színpadiasságát, ritualizáltságát erősítette. Jacob Döpler XVII. századi német jogász ehhez a spektakulumhoz adott jogi kézikönyvet *Theatrum poenarum, suppliciorum et executionum criminalium* címmel. Az 1693-ban, a tübingiai Sondershausenben megjelent „kivégzésciklopédia” a halál-, a kínzás- és a büntetésnek végtelen sorát írta le elsősorban történeti és jogi forrásokra hivatkozva. A XVIII. században is sokat forgatott kézikönyv a büntetés-végrehajtásban érintett szereplőknek nyújtott szakirodalmat. Döpler csak az élve eltemetésnek harminckét nemét írta le.¹⁷ Amikor kivégzésszínházakról beszélünk, annak mondandóját a korszak prédikációs irodalmában és annak képi programjaiban is megtaláljuk. Más-ként fogalmazva: a programot továbbra is a katolikus egyház és missziós képviselői alkották meg és tartották fenn. Frauhammer Krisztina ismertette Martin von Cochem kapucinus szerzetes pokolról szóló leírásait, melynek szóban, majd könyvben terjesztett vízióihoz képi illusztrációk is készültek. **(1. kép)**

Az 1712-ben megjelent és nagy példányszámban népszerűsített műben (*Das Grosse Leben Christi*) Cochem leírta, hogy a pokol a földgolyó belsejében van, és több rétegre bontható. Geometriai számításokkal igazolta annak pontos méreteit, mélységét és beosztását; konyháját, szobáit, tereit, folyóit mérnöki pontossággal kimérve. Cochem művében éppúgy szembesülhetünk az e világi lét letükrözésének deduktív (térképészeti) módszerével, mint a jogászok fent már említett történeti adatokat felsoroló példáiban. A pokol egy végeláthatatlan vesztőhely, hasonlóan ahhoz, ahogy a pallosjoggal bíró földesurak fennhatósága alá tartozó településeken a vesztőhelyeket a birtok egy kitüntetett pontján megépítik. Lucifer pokolbeli birodalmában is van egy kitüntetett hely, ahol a vétkeseket válogatottan súlyos kínzásokkal gyötrik.¹⁸ Cochem beszámolt a hallatlan pokolbeli tűzről, majd ennek ellenpólusaként a kegyetlen hidegről, az itt élők olthatatlan szomjúságáról és éhségéről, a kárhózzottak testét marcangoló bűzös, mérges gázokat árasztó, a föld alatti lét lényeiről: kígyókról, békákról, kukacokról és férgekéről, végül a pokolban uralkodó iszonyú sötétségről. Az itt tartózkodók száma és származása, a felsorolt kínok sokfélesége és sokasága a kínzás végtelenségét sugallta. Ezek között külön is kiemelte a legnagyobbat: az *Isten látásától való megfosztottságot*. Végül mindezeknek a borzalmaknak a végtelen kiterjedésű betetőzése kapcsán olvashattunk a kínok örökké tartó voltáról. Így lesz/lett a pokol a tér végtelen és az idő örökké tartó vesztőhelye. De Cochem egyértelművé tette azt is, hogy a túlvilág bemutatásának nagyon is e világi okai vannak (legalábbis aki az ő művét olvasta): legfőképpen félelmet kelteni, egyben jóra tanítani, a bűntől eltántorítani, erkölcsössé tenni a nézőt és az olvasót egyaránt. Ez a fajta pasztorációs stratégia (az e világ letükrözése, majd viszont a túlvilág visszatükrözése a vesztőhelyek kivégzésszínházaiba) időről időre felbukkan mind az egyházi gondolkodásban, mind az annak erkölcsi képével azonosuló ítélet-végrehajtói jogszokásokban.¹⁹

A tükröző eljárás fő célja az elrettentés és a megtorlás volt, mely egy sajátos liturgiának (ritualizált eseménysornak) megfelelően lehetőséget kínált arra, hogy a szegény bűnös vezekeljen, az ítélettel megtisztuljon, az utána maradó testi maradványokkal pedig ereklyeként esetleg „tovább éljen”. A máglyán való elhamvasztás liturgiája viszont pont ezt a „továbbélést” volt hivatva megakadályozni. Mindkét esetben a pokol vízióival kombinált jelentéstartalmakkal.

Amikor az ítélet-végrehajtásból a nyilvánosságot kizárták, vagyis a XIX. században, a tömeg még sokáig próbálkozott a központi hatalomtól független, csak a helyi közösségek szokásjoga által meghatározott kollektív büntetésekkel, a közösségnek a test feletti kontroll visszaszerzésével. A XIX. század története ezért is tele van a lincselésekről, pogromokról szóló tudósításokkal. A nyilvános kivégzések szabályozott liturgiáját az ancien régime bukásával, eltűnésével felváltották a spontán szerveződő szabálytalan lincsakciók. A pusztulás látványát ezután nem a kivégzések és büntetések különböző típusai határozták meg, hanem a háborúk, polgárháborúk látványa. Az első ilyen élményt épp a napóleoni háborúk jelentették.²⁰

A halott test társadalmi felmutatásának, a kivégzés látványos megjelenítésének értelmezése ezért csak ezen tényezők együttes figyelembevételével lehetséges. Az alábbiakban ezt a barokk színházi panorámát mutatom be azzal a kiegészítéssel, hogy magát az ítélet-végrehajtási szcénát nemcsak mint színházat, hanem mint a világ és főleg a túlvilág-elképzelések totális vízióját láttatom. Teszem mindezt úgy, hogy lehetőség szerint törekszem ennek a színpadképnek a XVIII. század közepéig még egységes rendszerét együtt bemutatni a XVIII. század végére széteső és átalakuló maradványaival. A tárgyalás sorrendjét arra a barokk színházi vízióra fűzöm fel, amit a kor önmagáról is megalkotott, vagyis hogy a világot a végítélet totális nézőpontjából és a krisztusi életút egyéni mintája felől szemlélte. A színházi metaforát ugyanis kiegészíthetjük azzal a jelentésréteggel is, hogy a büntetés-végrehajtás teátrumát eleve a krisztusi életút és különösen a megváltó halál negatív előjelű, degenerált tükörképeként láttatjuk. Ebben az ítélet-végrehajtási szcénában mind a Krisztus mellett kivégzett jó lator, mind a vele szembehelyezkedő, megátalkodott rossz lator külön-külön szerepet kaphat. Ugyanígy látható szerepet kapnak majd a krisztusi kísértés már nem emberi arcot öltő, ezért sem a rossz lator, sem a jó lator alteregóiként bemutatható démoni elítéltek, mint a

¹⁷ Döpler J. 1693. I–II; Kropf L. 1897: 266; Varga E. 1958: 20; Mezey B. 2018: 9–16, 211.

¹⁸ Cochem M. 1712: 1561.

¹⁹ Frauhammer K. 2014: 122–134.

²⁰ Jackson J. 1996; Davies O. 1999; Behringer W. 2006a; Behringer W. 2006b.

boszorkányok, az istenkáromlók, az eretnekek, vagy ezek élőhalott megfelelői, a vámpírok és az öngyilkosok, akik már a halál utáni világ e világi szereplőiként kerülnek színpadra. Ebben a szcénában a bűnös torturális vizsgálata a pokolra szállást és a purgatóriumot idézi meg, a testi büntetések, a testcsontkító büntetések, a stigmatizáló megbélyegzések, a megszegyenítés sétáját, vagyis a passiót. A vesztőhelyen elvégzett kínzások és maga a halálba küldés pedig a poklot vizionálta.²¹ A bűnösnek felkínált egérutak, a kegyelem és a felmentés, de még inkább az alkalmilag működő asyllum (menedékhely) ennek megfelelően a mennyországot idézhették. Végül pedig ugyanúgy megteremtődtek ennek a kivégzésszínháznak a maga ereklői, degenerált és amulettyszerűen működő emléktárgyai, amelyek újabb és újabb töltést adtak a halálüzem folyamatos működéséhez. A bemutatást kezdeném a színházi szereposztással és a főszereplőkkel, kiemelten a halál angyalával, a hóhérrel és változó karakterével.

9.2. A HÓHÉR VÁLTOZÓ SZEREPBEN

Kulcsszavak: hóhérszerepek; Henker; hóhér; bakó; pribék; pecér; cigány; rabjelentések; hóhérdíjszabások

Van Dülmen a kivégzést színjátékként írja le, amelyben meghatározott főszerep jutott mind a hóhérnak, mind az elítéltnak. A darab erkölcsi tanulsága: a bűnös kegyetlen megbüntetése, ugyanakkor a keresztényeket intő megtérése csak akkor egyértelmű a népes publikum számára, ha hóhér és elítélt egyaránt jól alakítja a szerepét. Nemcsak a halálraítéltnek, de a bakónak is veszélyes volt a szerepe: Van Dülmen számos esetet sorol fel, amikor a nézők a dolgot rosszul végző hóhért megverték, sőt megölték. Érzékletes leírások maradtak ránk arról, hogy a bakó ügytelenségén felháborodott közönség a vérpadra tódult, és kövekkel, husángokkal támadt a pallosával védekező hóhéra. A XVII–XVIII. századból a korábbi koroktól eltérően források szélesebb tömege utal a hóhérok munkájára: hóhérdíjszabások a végrehajtott munka díjáról, anyag- és eszközhasználati számlák az állandó bitók vagy az ideiglenes vérpadok ács-munkáiról, rablisták, bírósági jegyzőkönyvek, szemtanúk naplói stb. tanúskodnak a bűn és a bűnhődés történeteiről.

A korábban már sokat emlegetett Benedict Carpozov (1595–1666) szász jogtudós szerint a hóhér esetében nem lehetett elég csak a gyakorlati kiválóság egyszerű igazolását számonkérni. Az ő elvárásaiban a hóhérjelölt mellett, hogy előfeltételként rendelkezik a mestermunkáról kiállított bizonyítvánnyal, „istenfélő”, „feddhetetlen”, „barátságos”, „irgalmas”, „rettenthetetlen” és „saját szakmájában jártas”.²²

A legtöbb törvényhatóság gazdaságilag rentábilisan igyekezett hóhért tartani. A szabad királyi városok legtöbbször biztosította ennek fedezetét úgy, hogy közben a vármegye vagy a közeli nagybirtok is alkalmanként (esetleg rendszeresen) tudott megrendelést biztosítani. Amíg halálítéletet lehetett hozni, vagy amíg a tortúrának volt a jogrendszerben létalapja, a hóhérok biztos megélhetési háttérrel rendelkeztek. Csak majd az 1770-es évektől mutatkozik meg némi létbizonytalanság a nem túl sok hóhér karrierjében, és válik teljesen atavisztikus szakmává a XIX. század elejére. Az alábbiakban főként a szabad királyi városok által foglalkoztatott XVIII. századi hóhérokról lesz szó, kiket a század elején még nagy vagyonokkal és fizetéssel és persze sok munkával látnak el a megrendelést biztosító városi, vármegyei és úriszéki törvényhatóságok, hogy aztán a század végére egy gyorsan elszegényedő és gyenge presztízsű szakmává zsugorodva lássuk majd viszont. A folyamat elején még a rendi bíróságok adnak munkát egy félelemmel vegyes tiszteletben tartott szakmának, hogy aztán a folyamat végén a helyi hatóságok feje felett átnyúlva a Helytartótanács mondjon nemet még egy csekélyke béremelés kérelmére is. A hóhérszakma panorámáját nyissuk délről, a Pécs, valamint Baranya vármegye aktáiból kiolvasható történetekkel.

Baranya vármegye 1721-ben statútumban határozta meg a pécsi városi (és egyben megyei) hóhér díjszabását, gyakorlatilag hatósági árat megállapítva, milyen munkadíj-követelése lehet a bakónak kivégzésnemenként. Az ár a XVIII. század végéig szinte semmit nem változott. Ebben a boszorkányok és más gonosztevők máglyán való elégetésével éppúgy számoltak, mint a pallossal történő fejbétel munkadíjával. A tortúra grádusonként 50 dénárt, vagyis fél forint bevételt jelentett. A mellék- vagy súlyosbító büntetésként végzett – főleg rablógyilkosokkal szemben használt – kibekezés, kiherélés 3 forint jövedelmet biztosított a pécsi hóhérnak. Egy ember testének máglyán való elpusztításához régen, a hóhér nyilatkozata szerint 2 öl – 16 köbméter – fára és még több ágra és szalmára volt szüksége. Hogy ki volt az új hóhér, aki miatt újabb díjszabást kellett megállapítani, és hogy mennyi volt a fizetése, nem tudjuk. De hogy problémák merültek fel ezzel kapcsolatban, mutatja az 1721. március 28-i megyegyűlési határozat, amelyet latinból magyarra fordításban közlök:

Előterjesztette ezenkívül a Büntető Igazságszolgáltatás követeléseit az ítélet-végrehajtó, azaz hóhér ügyében (melyek, amint azt többen panaszták) nagyon terhesek, miért is a következő határozatot hozták: Mindenekelőtt gondoskodni kell a kivégzés biztonságáról és a megfelelő megélhetésről. 2-szor. Minden egyes lefejezésért jár

²¹ Mezey B. 2018: 9–17, 42, 99, 134, 427.

²² Carpozov B. 1723: III. Q. 124. No. 21–22; Mezey B. 2012.

6 forint. Egy ember felakasztásáért szintén 6forint jár. Mindenfajta gonosztevő, boszorkány és más elégetésre ítélt személy elégetéséért 10 forint. Ha valakit kerékbe tör, kap 12 forintot. Minden öngyilkos után, bármily nemű is legyen az, annak szekéren való kihordásáért jár 10 forint, mégis azzal a feltétellel, hogy sem az öngyilkos ruháját, sem más nála lévő tárgyat a hóhér magához nem vehet. Korbácsolásért, azaz egy teljes sillingért jár 3 forint. Fél sillingért jár 1 forint. 50 dénár. Elhullott lovak, ökrök, tehének és hasonlók kiszállításáért fél forintot, azaz 50 dénárt kap. A többire nézve arányosan. Hasonlóképpen a kínzásért annak mértéke szerint kell fizetni. Mindezeket a hóhér évi fizetésén kívül kell érteni.

Sopron város hóhéra (Henker), Johann Babtist Hamberger 1714-ben kiszámlázta munkadíját a sopronnyéki bitófán végzett hóhérmunkákról. A költségeket a lakompaki úriszék fizette meg. A számla 38 magyar forint és 50 dénár összköltséget számolt fel arra vonatkozóan, hogy június 27-én két gonosztevőn (Zway Mallfiz Pershonen) hajtotta végre a halálos ítéletet. Mindkettőt lenyakazta, majd ezt követően elégette a testüket (Verprendt ist Wordten). Az elítélt személyek talán boszorkányok voltak. Ha azok voltak, akkor talán a kismartoni úriszéken halálra ítélt selegszántói asszonyok közül lehetnek ketten.²³ 1720-ban Hamberger újabb számlát küldött Lakompakra, melyben az éves hóhérmunkáját íratta össze a helyi jegyzővel. A munkadíjban felszámolta két személy máglyán való megégetését, akiket január 24-én nyakazott le. Ekkor a testeket eltakarította, elégetésükre nem volt szükség. A Hamberger család valószínűleg hóhérdinasztia volt Sopronban és környékén. Utolsó ismert tagja, Anton Hamberger még 1755-ben is dolgozott a sopronnyéki bitón, ahol mind a vármegye, mind az Esterházyak domíniumai biztosították a hóhérmunkára való megrendeléseket.²⁴ Hasonnevű, minden bizonnyal rokon tag működött Budán, Székesfehérvárott és Kecskeméten is. Kecskemétnek nem lévén külön hóhéra, a budai mesterrel, Hamberger Sándorral kötött kontraktust 1725-ben. Megállapodásuk úgy szólt, hogy „egyszerű” kivégzésért – akasztás, lefejezés elvégzéséért – személyenként 10 forintot kap; kivétel a boszorkány, akit nemcsak lefejezni, hanem megégetni is kell, amiért 15 forint a bére. Hamberger „olcsójános” volt a hóhérok között, vagy talán az árak emelkedtek meg? Tény, hogy kecskeméti levéltári iratok szerint a Pestről hozatott Zieber Ferentz sokkal nagyobb summát kapott hasonló munkáért:

[...] két fő foganantba tételéért 150 forintokkal, két Inassai pedig fejenként 20 ft-al a Város cassájából kielégítette, egyszersmind a nevezett Hóhérnak kéréséhez képest arról, hogy az Executiot pontosan tellyesítette, Részére Bizonyoság Levél hiteles formájában kiadatni rendeltettek.

Székesfehérvár szabad királyi város magisztrátusa 1729-ben Fejér vármegyével közösen alkalmazta a már ismert profit, Hamberger Sándort, volt budai hóhért. Járandóságát mesterségének gyakorlása után így állapította meg:

von den strang 12 forint
 von einen ieden grade der Tortur 6 forint
 von Verbrennen 6 forint
 von Staubbesen oder austreiben 6 forint
 von Rath brechen 12 forint
 auf zu Rath an flechten 6 forint
 Prot. 1729. december 13.²⁵

egyszerű kivégzésért összevontan 12 forint
 tortúrán egy fokozatig kínzásért 6 forint
 testnek a máglyán égetésért 6 forint
 a tortúrán való csepegtetésért 6 forint
 testcsontkításért, tagszakasztásért 12 forint
 egyéb munkákért 6 forint

1703-ban Székesfehérvárnak még nem volt saját hóhéra, alkalmanként és jó pénzért a budai hóhért kellett kölcsönkérnie. 1739-ben már Buda kérte volna kölcsön a fehérvári hóhért, de a város nem tudta nélkülözni. Fehérvárott élt az egyik legnagyobb városi hóhérdinasztia, a Zach család. Zach Lipótot 1755-ben alkalmazta a város mint az öreg hóhér kisegítőjét. 1760-ban, miután feleségül vette a korábbi hóhér özvegyét, ő lett a hóhér. Ebből a családból még két hóhér, Mátyás és Antal is kikerült. Antal 1771-ben bizonyítványt kapott a várostól, mely szerint „a kivégzéseknél serényen járt el”. 1780-ban Zach Jakab 2000 forintért belvárosi házat vett. A hóhér elleni panasszal a városi tanácshoz lehetett fordulni. Így tett panaszt 1778-ban a veszprémi püspök Zach Jakab ellen, aki a püspök karádi uradalma területén végrehajtott fővételért és megbélyegzésért súlyos 80 forintot kért. A püspök sokallta a 80 forintot, mert „ennyi nem jár hóhérnak”. 1782-ben a dunaföldvári Szent Ilona-kolostorban megfojtotta magát Pozsgai Mihály. A fehérvári hóhér megtagadta, hogy hozzányúljon a holttesthez, illetve 15 aranyat követelt azért, hogy az öngyilkos tisztátalan testét eltakarítsa. A kolostor a Helytartótanácsnál tett panaszt, mely azt a városhoz továbbította. 1784-ben a Helytartótanács megtiltotta, hogy a fehérvári hóhér és felesége seborvosi teendőket is ellássanak, így minden mellékes jövedelmétől is megfosztották. A hóhérnak itt sem volt szabad az emberekkel érintkeznie. A fehérvári hóhér 1722–1733 között évente 32 forint, 1779-ben már csak 12 forint alapfizetést kapott. Lefejezésért, akasztásért 12 forint, a tortúra

²³ Fraller J.–Fraller T. 1988: 173–174, 177–178.

²⁴ Fraller J.–Fraller T. 1988: 177–180.

²⁵ Czákó S. 1971: 41.

egyek fokozataiért 6 forint, égetésért 6, korbácsolásért, verésért 6 forint járt neki. A hóhérségéd 1733-ban 15 forint, 1779-ben 7 forint fizetést kapott. Ezekből a számokból is kitűnik a hóhér jövedelmének jelentős csökkenése.²⁶

Egerben 1701-ben Gábl György volt az „Igazság Executora”. Járandósága havonként 8 forint készpénz volt, melyből 3 forintot a város adott, a többi a vármegye, kapott továbbá 6 mázsa búzát havonta a vármegyétől. A hóhér elkülönített helyen lakott. A régi Egerben a város biztosított neki lakást. Ez az egykori Pallos utca 5. szám alatt volt, a hóhérségédek (pecérek) a 7. szám alatt kaptak szállást. Egerben a „serha” és „jaskó” elnevezések alatt ismeretes a hóhérségényi funkció. A serha erkölcsrendészeti alkalmazott volt, aki azonban a kiszabott ítéleteket is végrehajtotta. A jaskó nevű pecér tevékenységi köréhez bizonyos köztisztasági feladatok is hozzátartoztak, általában a dögeltakarítás. Ezért gyakran a lakosság, különösen a gyerekek gúnybéli céltáblája volt. E kérdésben az egri püspöki prefektus 1775-ben rendeletet is kiadott, miszerint aki csúfolja a hóhérinast, mikor az kötelessége szerint a városnak tisztogatásában és „Holmi Csúnyságoknak kihordásában foglalatoskodik”, vagy bármely időben is akárhol „infestálni bátorkodna”, a gúnyolódásért a férfiak 24 pálcát, a nők 24 korbácsot, a gyermekek pedig ugyanannyi vesszőcsapást kaphattak. Az intézkedés célja az volt, hogy a hóhérinások felvételének ne legyen akadálya, és a hóhér legalább a köztisztasági feladatait méltósággal végezhesse.²⁷

Kolozsvárott a hóhér (bakó, hóhér, henker) szerepére mindig is a város cigányából válogattak arra alkalmas személyt. Amióta II. Ulászló magyar király a város szolgálatára négy „sátoralja” cigányt adományozott Kolozsvárnak, a város hóhérja vagy bakója mindig ennek a közösségnek egyik tagja volt. Ez összefüggött azzal is, hogy a saját vajdája vezetése alatt álló kolozsvári cigányközösségnek a köztisztaság biztosítása volt a legfőbb feladata. Ők látták el a város utcáinak és tereinek tisztán tartását, ők takarították az árnyékszékeket (városszerte ezért nevezték a vajdát büdöskirálynak), de ugyanígy ők voltak a sintérek, akik a kóbor kutyákat „verték le” (ebenként külön fizetséget kaptak), és közülük került ki a legfőbb tisztség, a városi ítélet-végrehajtó is. Kolozsvárt ugyanazon elnevezéssel illették a közösségnek kutyaölő és az embereken halálos ítéletet végrehajtó tagját, mindkettőt egyaránt hóhérnak hívták. Szabó T. Attila, Asztalos István, valamint Kiss András megfigyelései alapján azonban a hóhér kifejezést olykor többes számban használták a városi dokumentumok: például helynevek esetén beszéltek a Hóhérok rétjéről, Hóhérok hídjáról stb. Ez utóbbi kifejezés azonban biztosan a sintérekre utalt, és nem a bakóra. A városnak ugyanis egyszerre csupán egy tulajdonképpeni hóhérja volt. Ő mesterségszerűen gyakorolta a munkáját, amihez kellő ismeretekkel kellett rendelkeznie, ahogy erre Carpzov is utalt.²⁸ Kiss András feltételezése szerint a kolozsvári hóhérság generációs szálon hagyományozódott, a hóhérnak munkájában segítő fia vagy fiatal segédje lett az utóda. Feladata nemcsak a halálos ítéletek bármely nemének (akasztásnak, lefejezésnek, karóba húzásnak, eleven eltemetésnek stb.) végrehajtása volt, hanem a büntetőeljárás során alkalmazott kényszerítő műveletek (vízpróba vagy úsztatás, tortúra vagy kínzás), valamint minden más, nem halálos kimenetelű testi büntetés alkalmazása is (pellengérré állítás, ketrecbe zárás, botbüntetés vagy a városból történő kivesszőzés). A XVI–XVIII. századi díjszabások és számlák alapján a várostól kapott öltözképbeli javadalmazáson kívül a hóhérnak kivégzésenként egy-egy forint járt, de külön fizették az egyéb büntető tevékenységét is (kínzás, megveretés, kivesszőzés stb.) Ebből a díjból fizette segédjét (aki lehetett fiatalabb utódja is), esetleg segédjeit. Az ítélet végrehajtásakor esetenként egy-két városi poroszló is segédkezett neki, de ők ezért külön fizetést kaptak a várostól, ami nem terhelte a hóhér erszényét.

Egy-egy máglya megépítése nagy fokú tudást feltételezett, amit ha nem túl gyakran építettek, akár gondot is okozhatott. Mivel messze a legköltségesebb büntetésnem volt, így az elítélt pallossal való kivégzésével és csak a holttest elégetésével lehetett a tetemes összeg kurtítani. A gyakorlat hiánya érződik az 1734-ben halálra ítélt kolozsvári bábaasszony, Kádár Kata kivégzésénél is. Kádár Kata hóhérjának ugyancsak próbára tehetette mesterségbeli tudását a boszorkányégetés, mivel a városi levéltár iratai szerint addigra ez a kivégzésnem legalább tizennégy éves távlatban ismeretlen eljárás volt. Azelőtt Kolozs vármegye törvényszéke 1721-ben ítélt máglyára egy boszorkányt, amit feltehetőleg a kolozsvári hóhérja hajtott végre. Pedig az ítélet-végrehajtónak nem csupán a megégetést kellett elvégeznie, hanem neki kellett gondoskodnia minden kellék beszerzéséről is. Neki kellett a büntetőügyekben a várost képviselő direktorok felé felsorolni mindazt, ami nélkülözhetetlen volt a megégetési eljárás véghez viteléhez. Attól kezdődően, hogy az elítélt elhagyta a városi tömlöcöt jelentő „Tornyot”, és útja a máglyához vezetett a városszéli Kákás-mezőre. Kádár Kata esetében a hóhér ítélet-végrehajtói szerepe a Toronyban kezdődött.²⁹ Ott kellett megkínoznia az elítéltet, hogy az általa megrontottakat mintegy „visszagyógyítsa”, illetve hogy az esetleges bűntársait a vádlott megnevezze. Ezért a különben eredménytelen, kétféle megkínzásért, vagy ahogy a direktorok számadásaikban nevezik, „inkvizícióért” a város 2 forint 16 krajcárt fizetett hóhérjának. Az, hogy az eredménytelen kétféle tortúra után Kádár Katát mégis kivégezték (vagyis a szükséges jogi minimum, a beismerés sem állt rendelkezésre), bizonyítja

²⁶ Czakó S. 1971.

²⁷ Pandula A. 1989: 31.

²⁸ Carpzov B. 1723. III. Q. 124. No. 21–22; Q. 117. No. 41; Q. 126. No. 61–62.

²⁹ Asztalos L. 2004: 493–494.

azt, hogy a tortúrát itt nem a bizonyításhoz, mint inkább a büntetéshez sorolták. A Torony sötét tömlöcében elvégzett erős kínzás másik célja minden bizonnyal az áldozatok kínjainak analógiás enyhítése lehetett.

Bódinak, mert így hívták a cigány hóhért (a város számadásaiban Bódi mester megjelöléssel), tudnia kellett azt is, mi szükséges a máglyához, az elégetési szertartáshoz, hogyan készítse el az ács a potinát és az ahhoz tartozó jármot, ő pedig, hogy minden kellék meglegyen, még külön keresetként két vaskarikát is kovácsolt 24 krajcárért. Kádár Kata esetében ellenőriznie kellett azt is, hogy a város hóhérpallosa mint vérpallos használható legyen. A szükségesnél több vágás ne legyen, félve a sikertelenségtől, de még inkább a kivégzendő személy bosszújától. Ugyanis, amint ez a direktorok számadásaiból kiderült, feltehetően a bírák, vagy még inkább a tanács „enyhítette” a Kádár Katára kiszabott eredeti ítéletet (ez többször előfordult a városi büntetőperek gyakorlatában), és a tűzhálal előtt az elítéltet lefejeztette. Az viszont tisztázásra vár, hogy az égetésre miért vettek egypár férfiinget is. Egyet feltehetően az elítélre adtak, de mert szokás szerint a hóhér kapta a kivégzett alsóruháit, amelyek ez esetben elégték, fel lehet tételezni, hogy az elégett helyett járt egy ing Bódinak. Az sincs azonban kizárva, hogy a hóhér és segédje a kivégzéshez kaptak új inget. A nyakazásra váltásnak éppúgy lehettek anyagi okai (így olcsóbb volt), mint a kivégzésnek a nyilvánossághoz való viszonyulása. Az fontos lehetett, hogy a bűnös halott testét nyilvánosan végigvonszolják a városon (az említett potinán), hogy mind az áldozatok, mind a város népe (közönsége) fel- és megismerje Kádár Katát a meggyalázott testben. Erre ugyancsak azért lehetett szüksége, hogy Kádár Kata áldozatainak szenvedéseit valahogy enyhítsék, a személyétől való félelmet és szorongást csökkentsék. A félelem egyébként nem csak a közönségben volt jelen. Bódi mesternek az utolsó felvonáshoz maga a tanács biztosította a 6 krajcár ára „bátorságot” adó italt (talán „égetett bort”, pálinkát), hogy a város vérpallosával fejét vegye a félelmetes hírű Kádár Katának. A máglyához már csak egy életelen testet kellett a potinán elhúznia, hogy ott a test hamuvá és porrá legyen.

A kora újkori kivégzésszínház célja, amit a hatóság maga elé tűzött és amire az erőket koncentrált, egy olyan méltóságteljes, de egyben elrettentő, megszegyenítő ítélet-végrehajtás volt, amely, miközben kizárt bármiféle szimpátiát vagy nyilvános kiállást a bűnösért, a nézőkben akár szánalmat is kelthetett, amely anélkül, hogy gyűlöletet ébresztett volna, a hóhért a félelmetes „bosszúállás”, a halál angyalává lényegítette. A bakó ebben a rituális halál-színházban Szent Mihály földi, e világi alteregója lehetett. Ha nem így történt volna, a közönséget adó „nép” (amely az emberek anonim tömegét jelentette) előtt zajló kivégzés megkérdőjelezhetette a bíróság méltóságát és az elrettentő hatás érvényesülését.³⁰

A hóhér szerepe a XVIII. században éppúgy változatos volt, mint változó. Ahogy a halálítéletről és a kínzásról való gondolkodás irányt váltott az 1750–1760-as évektől, úgy változott meg a hóhér szerepe is.³¹ Nem a megbecsültségéről van ez esetben szó, hanem hivatásának társadalmi szükségességéről. Pécs város és a pécsi püspök mint földesúr között az 1740-es években mindenféle súrlódások alakultak ki a törvényszék és az ítélet-végrehajtás fenntartásának tekintetében. A finansziális probléma felderítésére Mária Terézia 1743. március 11-én kelt rendeletével bizottságot küldött Pécsre, hogy a város által felterjesztett sérelmeket vizsgálják. Ez a bizottság 1743-ban és 1747-ben sorozatos tanúkihallgatásokat folytatott, melyeknek jegyzőkönyvei a vármegye *Acta Commissionalia* című hatalmas kötetében ma is megtalálhatóak. A vizsgálat célja az volt, hogy a város által gyakorolt pallosjog mikortól és hogyan jutott érvényre, illetve hogy a püspökség mint földesúr hogyan próbálta ezt a jogot kétségbe vonni. Ismert tény volt, hogy a város 1703-ban – amikor a pécsi püspök földesurasága alá rendelték – a korábban meglévő pallosjogával tovább nem élhetett. A tanúk ezzel összefüggésben a hóhérkérdésben is felvilágosítást adtak:

Gaspar János 90 éves tanú, aki vallja, hogy; „jól emlékezek, hogy a Szigethi Comendansnak Czigany hohirja lévén s ugyan az az Varasnak és conventionatusa volt és ha szükséges volt, az járt mindenkoron exequálni”. N. N. 60 éves tanú vallja, hogy: „[...] jelen volt midőn az Varas egy Czigany által törettetett Delinqvenseket az kerékben azon a helyen a hol most M. Püspökségnek kertye vagyon”. Papp András 80 éves vallja, hogy: „[...] jól emlékezik bizonyos Cziganya lévén az Varasnak mindenkor az csapta ki az kurvákat.” Agnics András tanú vallja: „[...] az Városnak [...] egyéb Hohárjuk nem lévén, mindenkor Czigányokkal exequáltatott.”³²

Pécs városának saját iratai ez időből nem maradtak fenn, mert az 1704. évi rácdúláskor a város teljes iratanyaga elégett a városházával együtt. De a fenti vallomásokból világosan kitűnik, hogy a városnak állandó hóhérra nem volt, hanem alkalmanként cigányokkal végeztette el ezt a munkát. A város töröktől való felszabadulása körüli időben, majd három évtizeden át Czách János hóhér nevével találkozhatunk a városi iratokban, de hóhéri teendőiből csak három személy kikorbácsolását találjuk, melyekért fejenként 3 forintot kapott. Tehát az 1721-es tarifa szerinti áron fizették ki. Egyébként csak döglött állatok elszállítása és az emésztőgödrök tisztítása volt a munkája. Talán ez volt az oka annak, hogy csekély jövedelme miatt egyéb bevételről is gondoskodnia kellett a hóhérnak. Pécs mint földesúri város a pallosjogát később sem gyakorolhatta, de kisebb büntetéseket kiszabott és végrehajtatott. Ezért is csökkenhetett a

³⁰ Van Dülmen R. 1990b: 110–126; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 3–10.

³¹ Keller A. 1921.

³² Madas J. 1980: 233–236.

hóhér jövedelme. De hogyan díjazta az alkalmi hóhérokat a város? A fennmaradt iratokból ez nem derül ki, legfeljebb az, hogy mit végeztek. Az 1714. február 23-i tanácsülési jegyzőkönyv a cigányok munkájáról így írt: „Todt János Ein Petlsman [...] durch dem Zigeiner ausgeführt, vor der Statt mit etlichen straichen abgezichtigt”, tehát amikor egy koldust a városból kivezettek és ott megbotozták, nem tudjuk meg, mennyit is kapott érte a cigány. Az eddigiekből ezért kitűnik, hogy a vármegye hóhérját, bár a városban lakott, a város nem vette igénybe. Vagyis a városnak csak annyi önbizalma maradt, hogy alkalmi hóhért tartson, neki azonban munkát legfeljebb gyepmesterit tudott biztosítani. Nem tudni, mi okból, de az 1749. február 21-i tanácsülés úgy határozott, hogy: „Instrumentum punitonis vulgo Deres procassato deklaratur velut a partes dissecetur voto Communi conclusum est.” Azaz egyhangúlag úgy határoztak, hogy a derest el kell pusztítani. Ám az a későbbiekben ismét szerephez jutott. Minden bizonnyal a pallosjog jogszerű használata vagy annak megvonása lehetett ez esetben is az indok. A Baranya vármegye hóhérjától való tartózkodás az 1770-es években szűnt meg. 1776. június 21-én utasították a város kamarását:

Czách János itt való hóhérnak 3 Személynek ki-korbácsolásáért fizessen 9 f-kat. [Majd még ugyanabban az évben, szeptember 3-án:] Czách János hóhérnak Fonyó házában lévő Secretumnak kitisztogatásáért 18 f-kat fizessen.

Eszerint ekkor az említett Czách János a vármegye hóhérja volt. A legnagyobb változás akkor történt, amikor a város szabad királyi várossá lett. Hosszú tárgyalásokon egyeztették a vármegyével a tennivalókat, melyeknek eredményeként a közös gazdálkodásban egyeztek meg. Közös volt a vesztőhely, a hóhér, a deres, a pellengér fenntartása, csak a tömlőcök voltak külön. Ennek a következménye volt az a 771/1797. számú közigazgatási ügyiratban található rendelkezés is, amely szerint „Még Czách János a hóhér fizetését meg kell emelni”.

A XVIII. század második felében a pécsi hóhér helyi értékű szerepe viszont újra csökkenni kezdett. Így a kivégzések a halottakkal való feladatok helyett a gyepmesteri teendők kerültek nála is előtérbe. A XIX. század első felében ez a szakmai beszűkülés még fokozottabban jelentkezett.

A Békés vármegyei hóhér (licitor, carnifex, bakó, gyepmester, mester, törvénymester) éves bérére első ízben 1719 júliusában történt utalás.³³ A bakó járandósága 1725-ben 50 forint volt.³⁴ 1731-ben és az azt követő hetven évben 3 forintot fizettek a hóhérnak a bűnösök kínzásáért, a tortúrákért. 1772-ben az efféle taxákat a Helytartótanács normatívumban szabályozta (de ez inkább a katonaságnál teljesített hóhéri köteleességekről szólt).³⁵ A hóhér, amennyiben a gyanúsítottak kihallgatásán is jelen volt a „kínzó szerszámaival” együtt, akkor szükség esetén azokat a házi pénztár terhére renoválhatták.³⁶ Az, hogy a bér ennyi idő alatt semmit nem változott, nemcsak az eszközök, de a hóhéri hivatás fokozatos „megkopására” is utal.

A hóhér másodállású boszorkányazonosítóként működhetett a kortárs mágikus piacon, míg hasonló másodállású orvosló személy lehetett a gyógyítás kurrens piacán is. Persze csak amíg az állam bele nem szólt ebbe is. Az 1730-as, 1750-es években több adatunk is van arra, hogy mind a szegedi, mind a gyulai hóhér keresett szereplője volt e két piaci szegmensnek. A gyulai hóhért a város, Békés vármegye és a legnagyobb uradalmak földesura közösen szerződtette. A megye 1733-ban évi 54 forint 32 krajcárt fizetett neki, amikor a vármegyei kirurgusnak (seborvosnak) csak 30 forint volt a fizetése.³⁷ Tudjuk, hogy a hóhért Békés megyeszerte felkeresték másodállású gyógyítóként és boszorkányazonosítóként is, így nemhiába lehetett kevesebb pénze a szegény seborvosnak. Vélhetően a köznép is inkább a hóhért és más empirikus gyógyítót keresett fel, semmint a hivatásos orvost, lévén ekkor a társadalmi ranglétrán is magasabb volt a hóhér árszíja.

A közegészségügy átalakulásával épp ezt a másodlagos szerepkört kérdőjelezték meg a piacot mind inkább felügyelet alá vonó állami (helyi hatósági) orvosi szereplők. A szegedi hóhér kétes eredetű gyógyításai miatt Fährndrich Zsigmond városi főorvos szabályos ultimátumot adott a városi magisztrátusnak, hogy a hóhér kártékony kuruzslásaitól a köznépet megóvja. 1750. január 24-én így jelezte a Helytartótanács felé irányuló „feljelentő” szándékát, ha a város előljárói nem lépnek ez ügyben:

[...] én pediglen T. és N. Tanácsat nagy veneratioval [...] utolszor kérem, hogy tilcsák meg [...] az hóhérnak [...] kötések bé nékiek, hogy ne avassák magokat, ollan állapotban, mel őket nem concernál [...] Hoher nem csak hogy az városson, hanem az klastromokban és az onnéd hogy sokakat Herr Bruder, á mind az meg holt német mesterei vala futkáráz: azért kérem igaságnak administratioját. Ha pediglen it, udgy mind az első Instantiánál nem lehetne igasság, s tehát kintelen leszek főleb Instantiákhoz recurálni.³⁸

³³ Implom J. 1971. Kgy. jkv. sz. n./1719. júl. 1.

³⁴ Implom J. 1971. Kgy. jkv. 100/1725.

³⁵ Implom J. 1971. Kgy. jkv. 298/1732, 123/2/1741, 149/1745, 33/1751; Kgy. ir. 241/1802; jkv. fog. 241/1802. A hóhér még 1813-ban is 6 forintot kapott két rendbeli vesszőzésért. Kgy. jkv. 1015/1813.

³⁶ Implom J. 1971. Kgy. ir. 57/1748.

³⁷ Implom J. 1971.

³⁸ Magyary-Kossa Gy. 1940. II: 158–159.

A ítélet-végrehajtásban észlelhető paradigmaváltó fordulat nem egyik pillanatról a másikra következett be, hanem hosszú folyamat eredményeként, lépésről lépésre (hóhérgenerációról hóhérgenerációra) terjedt. A változást nem csak helyben észlelték, a központi kormányzás is működési zavart érzékelt a halálítéleti és a torturális rendszer fenntartásában már akkor, amikor még nem voltak az erre vonatkozó rendeletek napirenden. A hóhér a társadalom peremén élt még akkor is, ha munkáját a köz javára, jobbítására és szükségére végezte. Mindenki került a társaságát, a városokban megtagadták tőle a polgárjogot, külön ruházat viselésére kötelezték, áldozáshoz, úrvacsorához utolsóként járulhatott a templomban. Gyermekeit becstelennak tartották. Ez utóbbi gyakorlatot csak egy 1756. évi helytartótanácsi rendelet próbálta visszaszorítani. Mint látjuk, még itt is a gyermekek védelmére hivatkozva fogalmazódott meg a probléma, csakúgy, mint a kötet elején a boszorkányhiedelmek gyermekekre káros volta. Általános szokás volt, hogy a hóhérok gyermekei követték apjuk foglalkozását. A hóhér személyéhez, munkája közben használt eszközeihez hiedelmek, babonák is kapcsolódtak, így személyét amolyan mágikus aura vette körül még a XVIII. században is.³⁹ Persze csak amíg a munkájára ténylegesen szükség volt. A XVIII. század végén azonban már maguk a hóhérok panaszkodtak mellőzöttségüket hangoztatva. Leichmann („Hóhér”) Miklós gyulai mester 1802. február 11-én írt kérelmében becsülettel leírta tanult szakmáját és egzisztenciájának romló tendenciáját. Levélében idézte, hogy amikor 1783-ban a gyulai uradalommal szerződést kötött, még egészen szép summa ütötte a markát. A január 1-jével kezdődő hosszú távú kontraktus szerint az alábbi éves javadalmazás illette meg:

Kap évenként készpénzben a szentesi úriszékkel együtt hatvan rénesforintot azaz 60 forintot. Gabonából huszonegy pozsonyi mérőt, azaz 24 mérőt, továbbá az ezen gyulai uradalomban előadódó végrehajtásokért: akasztásért 3 Ft, lefejezésért 3 Ft, kínzókerékre fektetésért 3 Ft, kézlevágásért 3 Ft, tortúrázásért 3 Ft, keréketörésért 3 Ft, nyársbahúzásért 3 Ft, izzó fogóval való csípésért 3 Ft, kikorbácsolásért 3 Ft, orr-, fül-, nyelvlevágásért 3 Ft, akasztófának homlokára sütéséért 3 Ft, kezének vagy másnak akasztófára való szegezéséért 3 Ft, új sír csinálásáért 3 Ft, az akasztófáról való leszedésért, minden testtől az eltemetéssel együtt 3 Ft, a máglya emeléséért 3 Ft, a hamvak levegőbe vetéséért (szétszórásáért) 3 Ft, az urasági (vér)birósági pallos tisztításáért évente 2 Ft. Ha az úriszéknapokon nem kell ítéletet végrehajtani, itt kap naponta 30 kr. Ugyanaz máshol az uradalomban aapidíj 1 Ft, úgyszintén naponta 8 font hús, 8 icce bor és kenyér, amennyi szükséges. Emellett gabonajárandósága mentes a malomvám alól. Végül az olyan megtortúrázott gonosztévő bekötözéséért, akit nem végez ki, fizetendő 1 Ft, ha azonban egy ilyet több ízben kell megkenni vagy orvosolni aszerint, hogy az illető hosszabb vagy rövidebb ideig marad gyógykezelés alatt, megegyezés szerint fizetendő néki.⁴⁰

Aztán beütött a krach, mert minden itt felsorolt halálítélet és testcsonkító büntetést, sőt 1786-tól magát az úriszék működését is felszámolták, így jelentős bevételtől esett el a szegény gyulai hóhér. 1802. február 11-én ezért Leichmann tollat ragadott, levelében a járandóságai rendezését kérve, ezúttal az őt foglalkoztató vármegyétől:

Rég az ideje, amidőn ezen tekintetes, nemes vármegye (a) méltóságos gyulai uradalomnak egyetértésével engemet hivatalomban a tekintetes, nemes vármegye részéről 100 forint, a méltóságos uraság részéről 60 forint készpénz, 24 pozsonyi mérő búza esztendőbeli konvencióm (szegődményem) mellett szabad kvártállal oly kötés alatt ki-nevezni kegyesen méltóztatott, hogy itt párban rekesztett (1783. évi) konvencióm (szegődménylevelem) mellett minden expedíciókért (ténykedésért) fizettetni fogok [...] Élttem én ezen kegyelemmel mindaddig, még a királyi rendelések szerént ezen tekintetes, nemes vármegye nemes Csanád és Csongrád vármegyékkel öszve nem kapcsolattott [...] Csakhamar következett azon kegyelmes rendelés, hogy minden szabad kvártélyok elkótyavetyél-tessenek (elárvereztessenek). Kíntelenítetten csak ezen okból is kvártéllomat megvenni, mégpedig kölcsönvett pénzen, [...] mert könnyen meggondolhattam azt, hogy mesterségemre való nézve senki örömmel lakónak hé nem fogad. [...] Isten kegyelméből elértem egynehány esztendők elforgása után azon örvendetes napot, melyben ezen három nemes vármegyék széjjeloszlattattak [...] (Ekkor a) nemes vármegyének viceispánja, Angyal József eleiben (maga elé) hívatattott, (és) 100 forint konvenciómra és az expedíciókért esendő régen ajánlott jutalmom mellett visszahelyeztettem [...] Sok ideje (ideje), hogy ezen nemes vármegyében semmi expedíciók nem tétettek, valóban... mondhatom élelmem módja is megcsökkent [...] annyival is inkább, mert a méltóságos gyulai uradalom megosztozkodott; Szentes városát elvesztette(m, s így) 60 forintbul 30 forintokra, 24 pozsonyi mérő búzából 12 pozsonyi mérőre szállítottam. Szabad kvártélyom nincsen [...] Egyéb mesterségben tudományom nincs [...] Paraszti munkával [...] nem gyarapodhatok, mert ha [...] inaim meggyengültek, tanult mesterségemet hiba nélkül nem folytathatom. Ha az reám bízott expedíciómat hibásan cselekszem, több pirongatások után könnyen hivatalomat is elveszthetem [...] Méltóztassék [...] engemet is mint embert tekinteni, kinek úgy, mint akármely embernek naponként élni kell.

³⁹ Pandula A. 1989: 30.

⁴⁰ Implom J. 1971.

És a vármegye méltóztatott a szegény hóhért „embernek tekinteni”. Kérelmét felkarolta, és a levelet elküldte a felsőbb hatóságoknak, a Helytartótanácsnak. 1802. október 12-én megérkezett a kijózanító és némiképp cinikus válasz:

[...] a gyulai hóhérnak mindazért, hogy a megyétől 100 Ft fizetése, az uraságtól pedig, hogy 30 Ft és 12 köböl búza fizetése és magának háza vagyon, sem fizetését jobbítani, sem házbért adni nem lehet. Megadattathatik pedig az, ami 1783. esztendő előtt járt, ma is az exekuciókért (büntetés-, ítélet-végrehajtásokért), de úgy, hogy a kínzó- és kivégző szerszám magáé legyen és azt mindenkor jó állapotba tartsa.

Vagyis a kivégzéseket gyakorolhatja, ha tudja az 1783-as szerződés szerint, és persze csak a saját tulajdonú számaival. Vagyis nem elég, hogy nem biztosítottak neki munkát, de a „munkaeszközök” amortizációs költségét is ráterhelték. A szerencsétlen hóhér 1804-ben még többször megismételte az elmaradt kvártélypénz iránti kérelmét, amit rendre elutasítottak.⁴¹ Így múlt el ennek a hajdan volt rettentő hivatásnak minden dicsősége.

Összefoglalhatjuk a fenti forrásidézeti sort úgy is, hogy azok a hóhér társadalmi szerepének változásáról is mesélnek. Amíg a XVIII. század elején, ha nem is megbecsült tagjai a rendszernek, de szükségszerű és fontos szereplői a büntetés-végrehajtás és így a rendi világ fenntartásának. Ez a szükségszerű szerep tűnik el a rendi társadalom és a rendi állam megszűnésével. A XVIII. század végére a hóhér nem több mint a város peremén élő kutyapecér és csatornatisztító (köztisztasági alkalmazott), aki már csak emlékeiben lehet az, ami hajdan volt: a halál anyyala.⁴²

9.3. A BOSZORKÁNY ÉS A NYILVÁNOSSÁG

Kulcsszavak: boszorkány teste; szégyen útja; megalázás; kárhozat; hóhér és a tér; nézők, látvány; rosszhírűség; pletyka; fenyegetőzés; szó ereje; per; ítélethirdetés; büntetés végrehajtása; liturgikus és ritualizált eseménysor

Halálbüntetés esetén alapos előkészületekre volt szükség ahhoz, hogy a rituálé előírászerűen és jogilag érvényes formában történjen: gondoskodni kellett hóhérról, vesztőhelyről, az elítéltet kísérő őrsegről, meg kellett határozni, hogy milyen utcákon vezessék végig a bűnöst, és az elítéltet rá kellett „hangolni” a kivégzésre, hogy a nyilvánosság előtt újra beismerő vallomást tegyen. Ez utóbbiban különösen a lelkészeknek, papnak volt nagy szerepük. A kora újkori igazságszolgáltatásban a pap egyre inkább a hatóságot képviselő hivatali megbízottá vált, akinek az volt a funkciója, hogy minden szempontból felkészítse az elítéltet a nyilvános halálra és az áldozati szerepre.⁴³

Az ítélet-végrehajtó, a hóhér a társadalom legaljához tartozott, társadalmon kívüli ember volt. A bíraskodás és a büntetés szétválasztásának következtében, míg a büntetés végrehajtása becsületvesztéssel járt, a bíraskodás tekintélynövekedést eredményezett. A hatóság nem akarta bemocskolni magát az ítélet végrehajtásával, ezért azt önálló hivatalra bízta. A kivégzési szertartás középpontjában a vesztőhely állt, ahol a tömeg már órákkal az ítélet végrehajtása előtt gyülekezni kezdett. A vesztőhelyre vonulást éppolyan szigorú előírások szabályozták, mint az ítélethirdetést vagy magát a kivégzést. Öltözete alapján már messziről meg lehetett különböztetni a bírót, az elítéltet és a hóhért. Az ítélettől függött, hogy a láncra vert elítéltnek gyalogolnia kellett, vagy szekéren vitték, illetve menetközben szaggatták-e tüzes fogókkal vagy sem.

A kora újkori kivégzési rituáléknak többféle funkciója volt. A megégetés, a vízbe fojtás és az élve eltemetés esetében a gonosztevő olyan radikális elpusztítása, megsemmisítése volt a cél, hogy még nyoma se maradjon a temetőben, azaz a társadalom átélje a megtisztulás rituáléját vagy a démonikus világon aratott diadalt. A kerékbe törés és a felnégyelés, illetve feldarabolás sokkal inkább az elrettentés és a megtorlás eszméjének par excellence megvalósulását jelentette. A kivégzés módja az elkövetett bűnökhöz igazodott. Az élve eltemetéssel és a vízbe fojtással elsősorban a házasságtörést, a férj- és csecsemőgyilkosságokat torolták meg. A boszorkányság, eretnokség, méregkeverés, szódómia és pénzhamisítás miatt elítélt személyek általában máglyára kerültek. A kerékbe törés és felnégyelés az olyan súlyos bűncselekményekért járt, mint a többrendbeli gyilkosság vagy felségárulás, királygyilkosság. A leggyakoribb bűncselekményeket, a lopást, csalást, rablást és gyilkosságot akasztással és pallossal történő lefejezéssel büntették.

A kivégzési módok becsületbeli tartalmakat is kifejeztek. Az akasztás például megalázó, megszégyenítő kivégzés volt, a lefejezés azonban nem sértette meg becsületében az elítéltet és családját. Voltak különbségek a férfiakra és a nőkre kirótt büntetések között is. Az akasztás, kerékbe törés, felnégyelés tipikus férfibüntetés volt – kivételek persze előfordulhattak –, míg a nőket többnyire vízbe fojtással, máglyán való megégetéssel vagy élve eltemetéssel büntették. Vagyis a nőket részben a vonatkozó túlvilágképzetek démonikus és kevésbé emberi világába helyezték még a kivégzésszínház keretei között is. Ezek a halálnemek azonban a férfiaknál is előfordulhattak, ha az isten elleni vétkekben maguk is ördögi arcot öltöttek: szodomitákat, bestialitásban vétkezőket, gyújtogatókat, istenkáromlókat,

⁴¹ Implom J. 1971: Kgy. jkv. 1246/1802, 66/1804, 966/1804; Kgy. ir. 241/1802; jkv. fog. 897–898/1791, 128/1792.

⁴² Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 3–10, 96.

⁴³ Döpler J. 1693. I–II; Ammerer G. 2010.

szentséggyalázókat éppúgy máglyára küldtek. A lefejezést a férfiakra és nőkre egyaránt alkalmazták. Ez az ezernyi halálnem kopik el szép lassan a XVIII. század végére úgy, hogy megmarad tiszta „emberi” eljárásnak a nyakazás (pallossal vagy nyaktilóval); valamint a társadalom rangon aluli rétegének az akasztás.

A valóságban az egyszerű lefejezéshez vagy akasztáshoz viszonyítva a különleges büntetéseket mindig csak speciális, minősített esetekben alkalmazták. Számuk azonban így sem volt alacsony. Összességében az 1760-as évekre hullámszik végig Európán az a tendencia, melynek hatására a minősített kivégzésmódok jelentősen háttérbe szorultak és a domináns kivégzésforma a lefejezés lett.

Elsőre felmerül bennünk a gyanú, hogy e fenti színpadképhez szükséges szereplők és főleg az idealizált bűnösök, akik imával az ajkukon távoztak az élők sorából a hóhér halálba segítő mozdulatával, csak a XVIII. századra létrejött hírvadásokban léteztek. A kivégzésekről tudósító füzetecskék, röplapok, helybéli tudósítók írói termékei alapján azt is gondolhatnánk, minden ekkor kivégzett gonosztevő derék kereszténnyé lett, függetlenül a valós előéletétől. Ami viszont biztos, hogy a közönség előtti szerep nagy figyelmet kapott, ahol a bűnös ritkán „alakította” pusztán a vágóhídra hurcolt áldozat szerepét. A kivégzések eseteírásaiból vagy a haláltól rettegő vádlottak kényszervallomásaiból sokszor a lelki üdvét kereső ember vonásait olvashatjuk ki, akik az életük utolsó percében feléjük forduló figyelmet – amire korábban talán sohasem számíthattak – felhasználva szomorú sorsuk példájával intik jóra a közönséget. A lassan vonuló, gyakran a bűn színterét is felkereső menet, a papok megtérésre buzdító éneke, majd a kivégzést lezáró prédikáció mindenestre azt bizonyíthatja, a kora újkorban egy-egy akasztás, lefejezés, kerékbe törés vagy máglyán való elégetés mindig hatalmas közönséget vonzott.

Gurevics szerint a boszorkány kivégzésének szemtanúja és mintegy részese volt – kellett hogy legyen – minden békés lakos. A boszorkányper áldozatának megégetése után a nyugat-európai városok ünnepi bankettet rendeztek a bírók és hivatalnokok számára. A kivégzési procedúra hangsúlyozottan nyilvános és ünnepélyes jelleget kapott azért, hogy maximális pszichológiai hatást gyakoroljon a közösségre, melynek egy tagját rituális módon likvidáltak. A terrorizált parasztok és városiak ugyanakkor megkönnyebbülést is éreztek: sikerült eltávolítani a gonoszt!⁴⁴ Ez utóbbi gondolatmenet is némileg idealizált, általánosító, nélkülözi a konkrétumok helyzetéből fakadó finomhangolást, bár mint alaphelyzet egyértelműen elfogadható: a nézőkben és a közönségben egy-egy félelmetes hírű személy kivégzése, sőt máglyán történt teljes testi megsemmisítése, megkönnyebbülést eredményezhetett. Ez az ítélet-végrehajtási mód még nem része a lelkiismereti kultúrának, ahol az egyén, a néző akár önmagát is vizsgálja, helyes-e a kivégzési ceremónián részt venni, részvételével az eseményt legalizálni. Az alábbi tanulmányrészhez inspirációként használtam elsősorban Kiss András várostörténeti tanulmányait, valamint Guido Panico olasz történész *A hóhér és a tér (Il carnefice e la piazza)* című munkáját, aki a kivégzések rituáléját dolgozta fel a rendkívül gazdag nápolyi forrásanyag alapján.⁴⁵

Egy ilyen eseményen valójában a nézők lesznek a kulcsszereplők, akik a színdarab sikeressége alapján döntenek: a világ a helyére billen, vagy szükség van további akcióra, akár a terror fokozására, vagy épp annak enyhítésére. Kiss András találóan és plasztikusan írta le Kádár Kata kivégzésének lehetséges hangulatát és az 1734. évi ítéletből fakadóan a kolozsvári közönség lehetséges reakcióit:

Kolozsvár fő- és királybírája 1734. február 3-i ítéletének híre elektromos áramként terjedt el a város társadalmi érintkezéseinek gócaiban: a piaci szerekben, a korcsmaházakban, a malmokban, a sütődéekben, a fürdőben. Az emberek egymásnak adták tovább: boszorkányt égetnek a városfalakon túl. A februári fagyban a konkurenciaszülte perpatvarokat háttérbe szorítva erről tereferéltek egymás közt, és beszéltek vásárlóikkal a hidegben toporgó vagy a lábukat parázs felett melegítő kofák, a kenyér-, kalács-, pogácsa- és pecsenyesütő asszonyok, ezt tárgyalták a korcsmákban italozók, a fürdő gőzében ülők és a sütőházakban megfordulók. Ez utóbbi helyen, jó melegben, a sütődék állandó alkalmazottjai: a bekkennék és billernék, az oda befutó hírek összegezöiként, utolsó értesüléseikkel egészítették ki a boszorkánysággal vádolt és végső soron máglyahalálra ítélt asszonyról a városban keringő, való és színesített híreket. Az eljárás 1733 szeptemberében indult meg, az akkor már a város direktorai által elfogatott és a városi tömlöc, a Toronyban raboskodó asszony ellen. A korabeli szokások szerint a Toronyba ki-be jártak az emberek, a jó- vagy rosszakaró szomszédok, a tanúk, a kíváncsiskodók, akik gondoskodtak arról, hogy ébren tartsák az érdeklődést a per és végső kimenetele iránt. Érdeklődésben tehát nem volt hiány.⁴⁶

Kolozsvár város társadalma a bíróságtól érkező hírekkel és a piaci sütődékben sersistergő pletykákkal került izgalmi állapotba.⁴⁷ A mindennapi élet színterein erről beszéltek az emberek. Sommás ítéletet mondtak a korábban az utcán kéregető, elhanyagolt külsejéről ismert asszonyról, akit sokan úgy azonosítottak, hogy ő az, akinek a fenyegetőzéseitől hangos a város. Kádár Kata Ács Mihály özvegyeként Kolozsvárra vetődött szász vénasszony volt. Megjárta

⁴⁴ Gurevics A. J. 1995: 164.

⁴⁵ Kovács Kiss Gy. 2003; Panico G. 1985.

⁴⁶ Kiss A. 2005.

⁴⁷ Kovács Kiss Gy. 2003: 275-284.

már Besztercét, Szászrégent, Kolozsváron pedig kéregető *vénasszony*ként élt. Erre a státusára utal az ügyében felvett tanúvallomások egyik kérdőpontja is:

Maga lakó szállásain mint viselte magát, úgy-é, mint istenfélő öreg rend, alamizsna kéregető személy, vagy pedig ezzel ellenkező dolgokban elegyítette magát?⁴⁸

Ha a perdokumentumokat végigolvassuk, szinte látjuk és halljuk, ahogy a kolozsváriak rettegetve félték a kívülről érkező, boszorkányhírű, nyelvében szász, viselkedésében és külsejében koldus cigány asszonyt. A félelemre pedig maga az asszony is rájátszhatott, koldulásainak eredményességét az utca és szomszédjainak ijesztéseivel fokozta. A közönség viszont a hatóság segítségével ellene fordult, így került biztos helyre, a kolozsvári Toronyba.⁴⁹ Kolozsvár régi, középkori óvárának négy tornya közül három beépült az újvárba, a negyedik a város tömlöce lett, ahol egyszerre tizennyolc rabot tudtak elhelyezni. Talán ezért is lett híresebb, mint a többi, és nem volt más neve, mint „Torony”. Egyben ez volt a város legrégebbi épülete is, a mai Kolozsvár román kori építészetének egyetlen fennmaradt emléke. (Ma a Fő tér 25. számú ház udvaráról látható).⁵⁰ Falán az egykori rabok által írt feliratok olvashatók, a legrégebbi az 1600-as évekből. A Torony belsejét Alföldi Antal építőmester a következőképpen írta le 1822 körül, említve benne a még ekkor is borzalmas körülményeket. 1820. október 13-án az épület részlegesen leégett, de a következő év őszére Alföldi vezetésével újjáépítették. Az embertelen viszonyokat tükröző, középkori hangulatú tömlőc a XIX. század közepéig üzemelt:

Az uccára záros ajtóval van ellátva, melyen belül 3 hajdú szobája áll. A telek másik szegletében, a földszinten balra egy szoba tisztesebb nőfoglyoknak, ágyakkal elkülönítve. Közül pitvar s újra egy szoba súlyosabb női bűnösök számára priccse. Ezt követi egy nagyobb terem s azon belül a sötét szoba, hova az elégedetleneket zárták 24–48 órára. Van ezenkívül egy pincealakú rész, amit régen a súlyos bűnösök tömlöcélül használtak. Ez 1822-ben fűkamra volt. A bástya felső részében deszkalépcső feljárás a porkoláb szobájába, a börtön tágas udvarára nyíló két világos ablakkal. Mellette csinos szoba az előkelő bűnösök számára. Ezentúl a közönséges rabok szobája magas priccse, felfelé magasra csinált erős vasrácsos ablakaival. Innen nyílik egy ajtó a fűkamra feletti szobából udvarra néző ablakaival, alacsony pritsen a halálra ítélték, ítélandók feküdtek leláncolva.⁵¹

Kiss András mesterien és irodalmi igényességgel mutatta be tanulmányának főszereplőjét. Jól látta, hogy Kádár Kata az ismert erdélyi boszorkányok zömétől eltérően nem volt sem bába, sem „orvos”; sem kuruzslással vagy bájolással foglalkozó személy. Egyszerűen kéregetve fenyegetőzött, és ha nem adták neki, átkozódott. Fenyegetéseit pedig beváltottnak tulajdonították, és tanúkkal bizonyították is, ha valaki ezt követően beteg lett vagy meghalt. Kádár Kata fenyegetőzésének volt egy félelemgerjesztő háttere: ahonnan jött, már boszorkány hírében állt. A félelemhátterrel indult boszorkányok száma a peres iratok alapján számottevő. Ilyen volt például Farkas Borbála is, akit 1752-ben Marosvásárhelyen égettek el boszorkányságért, és aki az „első pestis idején”, talán az 1719-es évben még Kolozsvárt lakott. Ez a pestistől eredő félelemháló 1752-ig elkísérte őt.⁵²

De bárhova is ment Kádár Kata, mint az árnyék követte őt rossz híre, infámiája. Kereskedők, árus emberek, egyszerű utazók, pletykás vásáros asszonyok gondoskodtak arról, hogy a hírekről ott is értesüljenek az emberek, ahol éppen ügyes-bajos dolgaikat intézték, cserébe viszont hasonló hírekkel megrakodva érkeztek haza. A vénasszony félelmet árasztott maga körül, boszorkányságát pedig „igazolták” az elhíresült és szétbeszélt rontásai, amit neki tulajdonítottak. Akikre haragudott, azok rettegettek. A boszorkányperek vádlottjai között nem egyedi ez a vénasszonyi karakter, aki hogy a hétköznapokat túlélje és a napi betevőt megszerezze, démonikus és ijesztő erejét fitogtatva „hírlík” a városban. Maga is a város társadalmi nyilvánosságát használta, hogy életben maradjon. A hírek pedig, mint afféle jósló varjak, keringtek körülötte. Mivel a híreket maga is táplálta, előbb-utóbb egy öngerjesztő vád hullám örvénye alakult ki. Kolozsváron az emberek azt kezdték el rebesgetni, hogy korábban Besztercén és Szászrégenben meg is úsztatták (boszorkányként vízpróbának vetették alá) a vénasszonyt, sőt el is égették volna negyedmagával, ha el nem szalad a tűz alól. Vagyis a szomszéd szászok Besztercén vagy a székelyek Marosvásárhelyt és a Torda vármegyei hatóságok Szászrégenben voltak olyan bátrak, hogy szembeszegültek a fenyegető asszonnyal. Egy kolozsvári tanú így vallott erről a felismerésről:

Egyszer én szenet vittem Vásárhelyre, éppen akkor viszik vala mind a négyet úsztatni. A szemem láttára mind a négyet megusztatták; azután égetni vitték mind a négyet, de én haza siettem, s ahol megégették, oda nem mentem.

⁴⁸ Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014: 326–352. No. 83.

⁴⁹ Asztalos L. 2004: 493–494.

⁵⁰ Jakab E. 1870: I. 310; Kelemen L. 1982: 105; Kiss A. 1990: 247–248; Gaal Gy. 1992: 38; Gaal Gy. 2001; Gaal Gy. 2006.

⁵¹ Kiss A. 1994: 335.

⁵² Kiss A. 2005.

Én ezen vén száznét személye szerint jól ismertem oda be, s úgy tudtam, hogy elégett, s csudálkoztam, hogy ide ki megláttam, s mivel oda be Nétának hivatta magát, kérdém: mit csinálsz itt Néta, hiszen téged elégettek?⁵³

Egyeseknek, akik megégetése felől kíváncsiskodtak azt felelte, hogy nem őt, hanem egy fejr lovát égettek el, másoknak pedig azt mondta: „de nem engemet égettek, hanem a fát”. Kádár Kata tisztában volt azzal, hogy a megúsztatását, megégetését kilátásba helyező fenyegető kijelentések előbb-utóbb őt magát fogják legyűrni. Talán sorsát is előre látta, amikor e világi életének „pokoli” nyomoráról beszélt, mert mások panaszára reflektálva saját szerencsétlenségét kezdte – emberi arcát visszanyerve – hangoztatni:

Mit panaszkodtok, hátha úgy volnátok, mint az, kit egyszer megégetnek, mégis nyomorog ezen a világon; ez a világi nyomoruságnak csak vége lesz, *de aki a pokolba nyomorog, soha vége nem lesz.*

Bevallotta tehetetlenségét is, amikor az ebből fakadó dühvel valakinek azt felelte: „Hát engem ki gyógyít meg?” Sok ember tanúskodott Kádár Kata ellen – vállalva a nyilvánosságot és legyűrve félelmét –, és szinte alig, aki mellette. A tanúk egymást erősíthették, amikor saját történeteiket a szomszédok történeteivel együtt hallgatták. Nemcsak a Torony, de az elbeszélések sűrű hálójá is megfogta Katát. A tanúvallomások alapján a direktorok vádat emeltek ellene boszorkányságáért. Perének első mozzanataként 1733. szeptember 6-án a Toronyban – ahol fogva tartották – hivatalosan közölték vele az ellene felhozott legsúlyosabb vádat: az emberek megrontására a sátánnal szövetkezett, „confoederált” és így emberi arcát elvesztve különböző gonoszságokat követett el. Az instrukció meghallgatása után, az eljárás szabályainak megfelelően az öregasszony ezt válaszolta: „Eleget mondanak, de én abban olyan ártatlan vagyok, mint a gyermek; tudom, igazat teszen a nemes tanács.”

Ez utóbbi mondata szinte újra emberi minőségében láttatja a vénségére és pokoli nyomora miatt csúnya banyává, ördögi teremtménnyé átalakult asszonyt. A bírák előtt egy önmagával és sorsával is megbékélt gyermek állt. Ezt az emberi arcot és ezt a tiszta hangot azonban csak a bírák látták és hallották. A kolozsvári közönség viszont büntetést várt el, ami a társadalmi békét és a köznyugalmat hozhatja el a bírák helyes ítéletével. Első fokon az igazságtévők, a város rendes bírói, a fő- és a királybíró, valamint a vármegyéből delegált szolgabíró a tanúvallomások mérlegelése után bizonyítottnak tekintették a vádat, és 1734. február 3-i ítéletükben kimondták:

Agnoscálja az törvény, hogy az incta [azaz az alperes] sok gonosz cselekedeteit, mind az melyeket itten sokak ellen vitt véghez, mind másutt laktában is, mely miatt másunnan is elszököttnek vagy proscriptának importállya az inquisitio; nemkülönben hanem az ördöggel tölt cimborálásból vitt s vitetett véghez Isten s emberek törvénye ellen. Annak okáért az incta, Kádár Kata hóhér által először az fogság helyén megkínoztatik, ha meg nem gyógyítja azokat, kiket megnyomorított, azután pedig elevenen megégetésre damnáltatik.⁵⁴

A büntetést tehát kirótták, és az asszonyt a hóhér kezére adták, hogy megátalkodottságát – ha még volt neki – megtörje. De következett az a mozzanat is, amely minden boszorkányperben a kirótt torturális kínzást némileg más megvilágításba helyezi, mint minden más gonosztevő tortúráját. A boszorkány kínzása, torturális vallatása és vízpróbája – annak ellenére, hogy a „próbák” és a tortúra büntető-gyógyító jellegét a jog egyes szaktörténései kétségbe vonják és kizárólag bizonyítástechnikai kérdésként értékelik (vagyis egyes jelentésbeli értelmétől megfosztják)⁵⁵ – a boszorkány által megrontott áldozat terápiájának szerves része volt. Tanúként erre még egy erdélyi fejedelmet, közgondolkodót is ideidézhetünk, aki a kolozsvári bírák 1734-es határozatával mindenben összecsengően fogalmazott. Bethlen Gábor (1580–1629), aki feleségének melankolikus betegségét magyarázta boszorkánysággal, amolyan laikus lelki orvosként az alábbi jó tanácsot írta hitvesének. Bethlen az asszonyának rontást okozó és a már befogott boszorkányokkal kapcsolatos bánásmódot így határozta meg:

[A]z boszorkányoknak öletésével [...] ne siessenek, hanem ijesszék és azonban biztassák az kegyelemmel is őket, csak gyógyoljanak meg az istentől elszakadtak, talám valahogy meggyógyíthatnak. Ha pedig egyik sem gyógyíthat avagy ugyan nem akarnak, égensék meg őket, rettenes kénokkal kénozzák meg először. De ha meg tud valamelyik gyógyítani – én lehetetlennek mondom, hogy meg nem gyógyít –, csak lássa a kurva, és kezdje érezni az rettenetes kénzásokat, halálnál nehezebb dolgot, mert az hamar elmúlik, de az kénzások által sokáig nyomorgathatják őket s nem kell egy hétig is megölni őket, hanem minden nap kénozzák szörnyen. Ha pedig azok sem gyógyíthatnak meg, tudakozzál mindenütt valami fő orvosok felől, kik talám isten után [!] használni fognak. Mert doctorok, borbélyok nem reménlem én, hogy használhassanak afféle büvölés ellen. Mindazáltal a míg találsz, addig az doctortól rendeltetett orvossággal élj édes aszonkám. Oltalmazzon az úristen attól, indiai kakas orra formáján vad hús ne nőjön az orrodon.⁵⁶

⁵³ Kiss A. 2005.

⁵⁴ Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014.

⁵⁵ Bató Sz. 2004a; Bató Sz. 2004b.

⁵⁶ Bethlen Gábor levele Károlyi Zsuzsannához 1621. július 26-án. Gergely S. 1882: 127–128.

Bethlen szerint tehát a rontás olyan betegség, amit sem borbély, sem orvos nem tud jól kezelni, mivel az ő tudományuk az ördög tevékenysége ellen nem használ. Ahol az orvos már gyógyítani nem tudott, szóba jöhető vállalkozó lett a pap. Mindketten az áldozaton voltak készek segíteni. Ha ők is kudarcot vallottak, akkor fordulhattak az igazságszolgáltatás kulcsfigurájához, a hóhérhoz, aki a rontó személyt kezelésbe véve segített az áldozatokon. Ebből a hármaskörből a felvilágosodás korára az orvos került ki győztesen. A pap szerepe háttérbe szorult, a hóhérmunkában pedig már nem az áldozat, hanem a bűnös terápiájára fektették a nagyobb hangsúlyt: nem megölni, hanem átnevelni volt a cél. A puritán fejedelem idejében azonban még mindhárom szereplő munkához jutott. A hóhér a megrontott beteg kezelésének egyetlen lehetséges módját választva a megrontók erős, halálánál is gyötrelmesebb kínzását hajtotta végre. Vagyis ebben a „terápiában” nem a boszorkány megölése, hanem a hosszan tartó *kínzás* volt a lényegi elem. A betegre így közvetetten lehetett hatni: nem a betegséget kellett kezelni, hanem a megrontót kellett kezelésbe venni. Ez az inverz logika tetten érhető abban is, ahogy a bíróság nemcsak az ítélet-végrehajtás tárgyait használta mágikusan, de a gonosztevők testét is e szerint mediátizálta.⁵⁷ A földi orvoslás és a boszorkányos gyógyítás közötti különbségről egy évszázad múlva, 1766-ban érvelt a Zetelakán perbe került Kádár Mihályné Geréb Zsuzsanna ügyvédjén keresztül:

A doctorok olyan nyavalyákat gyógyítanak, a melyeket nem látnak, nem is kötözhetnek, mégsem boszorkányok, én amit tapasztalhattam, s kötözhettem, olyanokat gyógyíthattam, tehát inkább nem vagyok boszorkány, sőt dícsíretet adnak.⁵⁸

De térjünk vissza Kádár Katához, aki az ítélethirdetést és a toronybéli kínzást túlélve, testében megnyomorítva újra a bírái elé került. Feltehető, hogy Kádár Kata a tanácshoz fellebbezett, az viszont helybenhagyta „bíró uraim” ítéletét azzal az „enyhítéssel”, hogy megégetése előtt még a Toronyban feje vétessék. Minden bizonnyal a tortúra megtette a hatását. Kata a rontásai miatt (egy sajátos értelmezői mezőben) alkalmi közösséggé szerveződő áldozatai és az elene valló tanúk elbeszélői hálójából ugyan nem szabadult, de mert talán a kínzás hatására az áldozatok fájdalma is csökkent, a halálát kijelölő pillanat borzalmán – közös akarattal – enyhíteni lehetett. **(2. kép)**

Elég volt látni és a közönségnek megtapasztalnia, hogy Kata meggyötört testét a hóhér a Toronyból a Nadas patakig elvonszolta.⁵⁹ A kínzás minden jele ott lehetett az asszony fej nélküli tetemén, aki ezzel meghozva a maga áldozatát – míg élt – a megrontott betegein is segített.

A közönség ezt követően már csak azt szemlélhette, hogy a Toronyból a testet Bódi mester és pribékjei kivonszolták a városfalon kívülre, feltehetően a Híd utcai kapun. A kisszamosi malomárok partja mentén a Nadas patak irányába fordultak, hogy az ottani kákás mezőn a testet elégezzék. Még annyi végtisztességet sem adtak neki, hogy a jó latrok kálváriadombjára, az Akasztódombig elhúzzák. A Torony és a Bitó között nagyjából félúton, a Nadas ér torkolata környéki réten megálltak. A boszorkánynak nem járt temetés, nem szólt érte lélekharang, a hideg februári napon megégett csontjait ott kaparták el a Nadas menti mocsárban, a Cigánysorhoz közel eső részen. Hamvait a szél és a víz vitte a Szamosba. Ez már csak a hóhér és embereinek dolga volt. Erre már a város nyilvánossága sem figyelt, eleve, mert minden csöndben zajlott, és mert arrafelé senki sem járt szívesen. A három városi direktor és a vármegyei szolgabíró, miután a városfal egyik kapuján – feltehetően ugyanígy a Híd utcai kapun – visszaértek a városba, ők is megtartották a halotti tort, megittak fejenként egy-egy kupa bort, kupáját 12 pénzért, ahogy arról a városi számadáskönyvben el is számoltak.

Hogy miért pont ekkor – Kádár Kata toronybéli szomorú napjai alatt, 1733 decemberében – hozott a Kolozsvárott ülésző református egyházi zsinat a halott boszorkányok vámpírgyanús hiedelmeire reflektáló kánoni határozatot, nem tudjuk. Annyi biztos, hogy a kánon épp azt a köznépi hiedelmet volt hivatva a lelkészek által oszlatni, ami a boszorkánynak tartott személyek holtteste körül kialakult. A zsinat arról rendelkezett, hogy az efféle gyanús, vagyis a közbeszédben hírló tetemeket csak a hatóság jelenlétében és engedélyével lehetett kiásni, meggátolva ezzel az önkényes sírgyalázásokat, tetemkiásásokat. A félelem nagy úr volt, ha a hatóságnak arról kellett döntenie – magához ragadva a kezdeményezést –, hogy a tetem természetes halállal meghalt személyé volt-e vagy egy démon által megszállt testről volt szó. Ami bizonyos volt, hogy a kánon is szigorúan tiltotta a halottak felásását, ha arra mégis sor került volna bűncselekmény gyanúja miatt, azt csakis a hatóság engedélyével lehetett megtenni.⁶⁰

⁵⁷ William Drage angol puritán orvos szerint (1664) például a rontásnak hétféle gyógymódja lehetett: 1. A boszorkány kárvallott vagy megbízója általi kínzása; 2. Fohász Istenhez; 3. Olyan orvosság beadása, amit a démonok nem kedvelnek; 4. A boszorkány gyógyításra való kényszerítése; 5. A rontás átvétele vagy másra, állatra, kutyára való áthárítása; 6. A rontószert megkeresése és megsemmisítése az áldozat házában; 7. Végül a boszorkány bebörtönzése, hogy a sátán elhagyja, illetve ahol vallatói Krisztus módjára belőle a sátánt kiűzik. Thorndike L. 1958: 8. 530.

⁵⁸ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 728–748. No. 279.

⁵⁹ Asztalos L. 2004: 347–348.

⁶⁰ Lamiarum seu daemonii suspectarum cadavera jam humana, maxime vero in foro seculari Convictarum, quandoquidem juxta praeconceptam opinionem, busto egredi creduntur, et talia (quaequid in concrasium dixeris) visuntur, magnoque sint plebi indoctae offenculo; idcirco ad tranquilandos territorium animos, et praeconceptae opinionis vanitatem refutandam, talium cadauera possunt senatu consentiente effodi, et examinatio eorum, Ieu vera et naturalis mors, populo persvaderi. *Zoványi Gy.* 1733: 12.

A démonok megszállta holttestek (*Lamiarum seu daemonii suspectarum cadavera*) feladását tiltó kánonok kéziratát már 1729-ben köröztette Zoványi György (1656–1758) superintendens az esperesek között. Zoványi a Közép-Szolnok vármegyében lévő, de a szilágyi tractushoz tartozó Zilahon lakott, és onnan igazgatta mind a kerületben lévő erdélyi, mind a magyarországi egyházmegyéket. Magát a forrásokban következetesen a superintendens Trans- és Cis-Tibiscana superintendensének titulálta. A Cistibiscana, azaz Tiszáninnnen a mai Tiszántúlt jelölte (Erdély felől nézve), a Transtibiscana pedig az ugyanehhez a kerülethez tartozó, de a Tiszán túl lévő egyházigazgatási területet jelentette, vagyis Bereg vármegyét, Ugocsa egy részét és Máramarost.⁶¹ A superintendensről elnevezett és általa szerkesztett *Zoványi-kánonok* Kolozsvárott jelentek meg nyomtatásban 1733-ban.⁶² Zoványi minden bizonnyal jól ismerte e zónák oláh és magyar lakosságának vámpírhiedelmeit is. A hit pedig mélyen gyökerezett. Még harminc év múlva is ezekre a hiedelmekre kellett reflektálnia Mátyus Istvánnak a köznép számára készített gyermeknevelő könyvecskéjében, amely ugyanúgy egy kolozsvári könyvnyomda sajtóján került ki 1762-ben:

Ellenben haszontalan babona, hogy az olyan valósággal meg-hólt személyek, kiknek vérek azután sokáig higon és melegen találtatott, 's ortzajok-is piros pi'sgás vólt, tsak meg-hóltaknak tettetnik magokat, de valósággal meg nem holtak vólna, hanem a' Föld alól a' sírból Ejszaka ki-járnának, és holmi járovány forró nyavalyakban haló Embereket és Gyermekeket azok földkelenék, és azoknak vérekkel élnének. Meg holtak vólt bizony azok...⁶³

Kádár Kata testének elégetése mindenestre megfelelt a köznép elvárásainak. Mivel fejét levágták és testét elhamvasztották, így átkozott testébe visszatérni már nem tudott a lélek, hogy mások véréből éljen. Kádár Kata kivégzésével még nem zárult le Kolozsvárnak a boszorkányoktól félelmes korszaka. 1743-ban, a pestist követő időre esett Péntek Judit kivégzése. Így a város közönségének az utolsó boszorkányégetés szemtanúi „élményét” ez az özvegyasszony adta. Kiss Tamás özvegyének szomszédjait ugyanúgy kihallgatták, melynek során feltárult tevékenységének embe- reket tönkretévő híre, majd pedig a Toronyban őt is vallatóra fogta a hóhér, mint Kádár Katát, ahol bebizonyosodott, hogy az „ördög edénye és eszköze” lett:

Istentől elpártolván, ördög szolgálattýára adná magát, de még csak meggondolásától is irtózik az oly bűvös-bájós ördögi mesterségre ugyan az ördögtől mint tanítómesterétől megtanított, és véle mint az Istennek s öfelsege híveinek megesküött ellenségével öszveszövetkezett, annak edényévé, eszközévé lött gonosz személytől, aminémű tisztátalan consortiumba, társaságban <vel expresse, vel tacite>, hogy az I., néhai Kis Tamás <relictája>, Péntek Judit magát attá s resolválta légyen.

A hatóság az ördöggel való cimborálását bizonyítottnak látta abban is, hogy „afféle boszorkányozásra való kenőcsös csuprot és juhszarvat tartott”. Ezt tárgyi bizonyítékként neki is megmutatták, szintűgy fel is olvasták neki szembe- sítésként a róla szóló szemtanúi tanúvallomásokat, miszerint reggelenként látták, ahogy a vetésről harmatot szedett vagy a csordának kihajtása idején üres edénnyel az állatok között babonáskodott. Mivel „istenfélő emberek” vallottak ellene, és mert efféle „babonassággal” sokak marhájában kárt okozott, „haszontalanná” téve őket, ezért boszorkány- ságáért az alábbi ítéletet kapta:

Egyszóval, babonás boszorkányi ártalmas mesterségének követésében sok ízben és helyeken deprehendáltatott, mellyért némellyektől publice boszorkánynak mondatott, és tűzre is ítéltetett, de edgyet is azok közzül maga ártatlanságának, tisztaságának declarátiójára törvényben nem fogott. Az sátánynak segédcségével véle való edgyezéséből régtől fogván sokaknak sokszor sokképpen romlásokra igyekezett, sőt igyekezetit véghezvitte <so- kaknak> cselédgyekben és marhájokban, <számos> keresztyén embereknek nem kevés botránkozásokra, károkra. Mely Isten s emberek ellen való törvénytelen cselekedetjére, ördöggel való expresse vagy tacite szövetségéért, boszorkányságáért, hogy az I., Kis Tamásné Péntek Judit, secundum actionem dominorum fiscalium directorum, elevenen megégettessék, megítéltetett.⁶⁴

Péntek Juditot azonban az ítélet ellenére ugyanúgy nem élve égették el. Neki is csak az a sors jutott, mint Kádár Ka- tának, a kínzó tortúrát követően fejét vette a hóhér, majd testét a Nádas mellett elégették. Ezen a területen volt – a kevésbé vizenyős helyen – a „Hóhérok rétje” is, amit a hóhérok és segédjeik ellátmányként használhattak.⁶⁵ 1743 után már sem testi fenyítéssel, sem a boszorkányok testének elégetésével nem kellett a városi hóhérnak foglalatostkodnia. A várost viszonylag hamar elérte az a civilizációs fordulat, hogy efféle látványosságot már csak mint kegyetlen szer- tartást szemléljen. A Torony ugyan még sokáig fogadta a belvárosban a vizsgálati fogságra lefogott rabokat, de már ez sem kapott nagyobb nyilvánosságot. A megszegényítő kalitkába pedig, amely a Fő téri piac sarkán állt, amúgy sem

⁶¹ Szabadi I. 2013: 30–37.

⁶² Szabadi I. 2013: 32.

⁶³ *Mátyus I.* 1762. I: 31.

⁶⁴ Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014: 357–359. No. 88.

⁶⁵ Asztalos L. 2004: 208.

zártak mást, mint nyelveskedőket vagy szabálysértőket.⁶⁶ 1738-ban Kolozs vármegye hajdúi még megverték Groszán Anistie román asszonyt ráolvasói imáinak feltételezhető ártalmi miatt,⁶⁷ és Bíró Zsuzskát is eltanácsolták 1741-ben a város határán túlra, hogy még csak gyanúja se legyen efféle botrányoknak a városfalon innen:

Deliberatum: Semmi oly terhes circumstantiák nem atták elé magokat in figura sedriae, mellyekre nézve Biro Suska felette gráváltathatott volna, praeterquam, hogy egy gyermeknek az ő jelenlétében karja hirtelen elesett, megdagadott, mellyet minekutánna megkent, harmadnapon a gyermeknek semmi baja nem lett. De ez is a felölle való suspiciót nem <annyéra> nevelhet, azért pro hoc et nunc megítéltetett, hogy Biro Suska, mint oly suspició <alatt lévén> személy, szabadon bocsáttatván ezen városról, s ennek határáról <tovább való botránkozásnak el-távoztatására> in perpetuum relegáltassék és többé <itt s ezen város> határán ne tanáltassék, külömben méltó büntetését el nem kerüli.⁶⁸

A boszorkányhiedelmek viszont minden bizonnyal még sokáig uralták a város tereit. 1792-ből említik először a város „Boszorkánysor” nevű sikátoros utcáját, a városfal mellett települt putriszerű házakra utalva.⁶⁹ A helyre minden bizonnyal a régi városfalra fecskemódra épített viskók bűzös nyomora és talán sötétsége miatt ragadt a boszorkányos jelző. Afféle városi legendaként élt a hiedelem, hogy egy/több boszorkány lakója ma is van a környéknek. A hiedelmek viszont ekkor még nagyon is élénkek voltak. 1781. január 24-én a *Magyar Hirmondó* levelezője szerint Erdélyben – és benne Kolozsvárott is – még szedi áldozatait a tudatlanság és a babona:

A régi tudatlanságnak és babonaságnak némelly maradványai: Erdélyből, valóság gyanánt íratott hihetetlen dolog. – „Úgy lehet vala gondolkozni, hogy már Istennek jó-voltából olly meg-világosodott időt értünk, a mellyben minden bántódás nélkül meg-vénülhetnek a szegény asszonyok, és a boszorkányság felől való vélekedés egészen ki-írtódott. De most nem régiben történt itten ellenkező példa; mivel egy szegény paraszt asszony a (K[olozs]) Vármegye tömlőtzeben fogságot szenved, a kinek abból áll a vétke, a mint hiteles emberek bizonyítják, hogy most matskává, majd ifjú asszonnyá, majd egyéb állattá változott - által; és sokan, a kik vagy egy vagy más betegségbe estenek, reája kiáltottanak, hogy ő ment reájok és kínozza őket, de úgy, hogy mástól senkitől sem láttatott.”⁷⁰

Erre is reflektálhatott Dési József, a „nemes Marosszéki református traktus rendes nótáriussa” vállalkozása 1784-ben, amikor Kolozsvárt megjelentette Johann Nepomuk Bartholotti (1729–1788) latin nyelvű művének (*Exercitatio politico-theologica in qua de libertate conscientiae et de receptarum*, 1782) magyar fordítását (*Világi és ekklesiái vizsgálódás...*), különösen ügyelve a görögkatolikussá lett ortodoxok „babonáira”.⁷¹ Ebben szerepelt az alábbi, a magyar nyelvű közönségnek szánt mondat:

Ha a reformátorok – úgymond – ezelőtt mintegy harmadfél száz esztendőekkel a sok rendbéli babonaságok ellen trombitát nem futtának volna: bizonyára mind a babonaság, mind pedig annak szülő anyja, a tudatlanság, sokkal nagyobbban és szélesebben uralkodnának, és az egész világ siratná a maga cifra babonaságait. Mert ámbár a reformátoroknak sokféle hirtelenkedéseket és minden dolgaikat, sem én, sem azoknak értelmesebb követi nem javalhatjuk is: ugyancsak a vallásnak megújításával, melyet azok kezdettenek, hogy mind a tudományokra, mind a katolika vallásra igen nagy haszon ne következett volna, az iránt kételkednünk nem engedi mindeniknek jelen való állapotja, melyben csak az egy emberséges mérséklésnek zabolája kívántatik.⁷²

A per, az ítélethirdetés és a büntetés végrehajtása változó és hullámzó érzelmekkel lüktető liturgikus és ritualizált eseménysor volt Kolozsvár város nyilvánosságában is. Az 1730-as, 1740-es években még megszokott és izgalommal várt közösségi élmény volt a társadalom életében, ami az 1780-as évekre már csak mint emlék vagy újsághír zavarta a kedélyeket. A helyi hatalom – amíg megtehetette – tudatosan törekedett arra, hogy ezt az izgalmi állapotot megteremtse és a közvéleményt a felizgatott állapotában kielégítse, majd pedig a tetőpontot követően megnyugtassa. Ezzel mintegy legitímálta saját autoritását és deklarálta igazságosságát. Az efféle esemény (szociálpszichológiai és antropológiai értelemben vett „ünnep”)⁷³ egyszerre volt az információk áramlásának, a jogismeret szélesítésének fóruma, és a nép által a múltból hozott vallási rítus iránti igény kielégítése. Egyszóval olyan színelőadás rendezővel, szcenikai megoldásokkal, kötött liturgiával, amely mind a hóhér, mind az áldozat és még inkább a közönség érdekében működött, annak kohézióját – feltéve, ha a dolgát jól végezte – erősítette. S végül a hatalom demonstrációja

⁶⁶ Asztalos L. 2004: 231.

⁶⁷ Komáromy A. 1910: 494. No. 387.

⁶⁸ Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014: No. 356. 87.

⁶⁹ Asztalos L. 2004: 88.

⁷⁰ *Magyar Hirmondó* 1781: január 24., 49–50.

⁷¹ Lehner U. 2016: 14–47.

⁷² *Bartholotti J. N.* 1784; Ballagi G. 1888: 174–176.

⁷³ Turner V. 2002; Turner V. 2003; Leach E. 1996.

volt ez a szertartás, ahol a jogrend megsértésének következményét, a bűn és a büntetés feltétlen kapcsolatát láthatta és tapasztalhatta meg mindenki.

Egyszerre félelemgerjesztő aktus a bűnelkövetőkben és egyszerre bizalmi állapotra való törekvés a bűnöző áldozatai felé. Nem a brutalitást kell tehát ezekben a véres szertartásokban keresnünk – hiszen mai szemmel amúgy az egész kora újkori élet ezzel jellemezhető –, hanem az esemény mitikus, liturgikus, kulturális és hatalmat szimbolizáló vonásaira kell odafigyelnünk: szemlélve megértenünk.

Ugorjunk vissza az egyéni példák és szerepek, valamint a kivégzésszínház esettörténeteiről a Mária Terézia korabeli boszorkányperek szélesebb mezejére. Váltunk léptéket, és vizsgáljuk a boszorkányperek utolsó fázisát a bűnösnek talált boszorkányok követésével az ítélethirdetéstől a kivégzésig, a testi megszegyenítéstől a kegyelemig. Ezt megelőzően azonban nézzük meg azokat a színtereket, amelyek a társadalmi nyilvánosságtól elzártan működtek, és csak a hatalom birtokosainak kezében voltak. Nyissunk be ezért a kortársi tömlöcök kapuján.

9.4. A TÖMLÖCÖK ZÁRT RENDSZERE ÉS A BÖRTÖNÜGY CSÍRÁI

Kulcsszavak: rabok tornya; fogház; tömlöc; börtön; vizsgálati fogság; elzárás; befogás; börtönügy; javítóház; dologház; szegényház; rabtartási díj; rabtabella

A vád bírósági szakasza és vizsgálata a gyanúsított befogásával kezdődött. A gyanúsítottra ennek megfelelően néhány napos, hetes, olykor egy-két hónapos, de ritkán még egy-, sőt többéves tömlöcöltetés várt. Az ítélet maga is egy zárt téri laboratóriumban született meg, kizárva belőle a társadalom és a közösség oda nem illő tagjait. Ha a bíróság a mágikus tevékenység büntetőjogi súlyát előzetesen enyhének ítélte, akkor 1–3–7 napos fogság után a vádlott szabadulhatott. Ha a vád súlya nagyobb volt, de még nem érte el a halálítélethez szükséges mértéket, akkor 24–45–90 nap után elhagyhatta a tömlöcöt.

Ha a vád nem volt egyértelmű, vagy a bizonyítás hosszabb eljárást igényelt, akkor viszont a tömlöcben töltött napok száma három hónapnál is több lehetett. Az 1740–1756 közötti időszakban a vizsgálati fogság átlagosan 1 hónapos volt, de nem volt ritka a 3–7–9–12 hónapos, illetve a 16–27 hónapos fogság sem.

1755–1768 között az átlagos hossz továbbra is az 1 hónap volt, de a korábbi időszakhoz képest ritkábbak lettek az egyéves vagy az annál hosszabb vizsgálatok. A vizsgálati fogságban eltöltött leghosszabb idő 46 hónap volt, amit hat szerb (vagy sokác) asszony töltött Zombor szabad királyi város tömlöcében. Az 1749-ben önállósodó, korábbi mezőváros 1756-tól 1760-ig tartotta fogva az asszonyokat embertelen körülmények között, akik csak akkor szabadulhattak, amikor a királynő rendeletére Bécsbe szállították őket, vagyis a törvényhatóság feje felett átnyúlva uralkodói kegyelemmel szabadultak.

Az 1769 és 1848 közötti praxis az egy hónapos vizsgálati fogságon nem változtatott, de a maximum idő 27 hónap időtartamra csökkent. Vagyis relatív időben a vizsgálati fogság ideje mindenképpen csökkent a terézianus és a jozefinista időszakban, legalábbis a mágikus tevékenységeket vizsgáló esetekben.

A mai értelemben vett „börtön” fogalma nem volt azonos a korábbi gyakorlatnak megfelelő „tömlöcöltetés” fogalmával. Előbbi kezdetben a mai javító-nevelő célzatú, majd büntetés-végrehajtó zárt intézménynek felelt meg; utóbbi viszont a mai vizsgálati fogsággal lehet egyenértékű. A büntetésként kiszabható elzárás a büntetőjog modernizálásának, átalakításának eredményeként született. A folyamatot és a rendszerszintű váltást Michel Foucault épp a XVIII. századi példákön szemléltette.⁷⁴

A „tömlöc” helyett alkalmazott zárt büntetés-végrehajtási intézmény, vagyis a „börtön” fogalma Angliában alakult ki a XVI. század közepén. 1550-ben nyílt meg Londonban a *House of correction* (javítóház) nevű intézet, mely neve után javítóintézetnek lett volna tekinthető, a valóságban azonban ez és az utána több helyen, így különösen Hollandiában alapított intézmények kényszermunkát alkalmazó dologházak voltak. Kezdetben az enyhébb büntetőügyek, a női bűnök vagy a később polgári ügyek (adósság) kezelésére szolgáló intézmények Európa fejlett ipari övezeteiben jelentek meg. 1595-ben alapították az amszterdami Rasperhuiz vagy Tuschthuiz dologházat, 1597-ben nyílt meg a Spinnhuiz, mint kimondottan nők számára alapított javítóintézet.⁷⁵

A kényszermunkával összekötött, s bizonyos meghatározott időre való elzárás intézménye, a ma úgynevezett börtönbüntetés *John Howard* (1726–1790) angol filantróp és *Jean-Jacques Vilain* (1717–1777) flandriai örgróf kezdeményezésére alakult ki. Ők teremtették meg – egymástól függetlenül – a modern börtön gondolatát és annak első mintáit. Howardot az 1755-ben átélt kellemetlen kalandja indította az emberiség eszméjére. Lisszabonban az abban az évben pusztított nagy földrengés hatását kívánta megsemmélni. Útközben egy kalózhajó elfogta, s nagy váltságdíj kicsikarása mellett fogságra vetette. Itt elborzadva tapasztalta, milyen volt az akkori fogság és kényszermunka. Egy mély, nyirkos,

⁷⁴ Foucault M. 1990.

⁷⁵ Finkey F. 1948: 29–30.

bűzös gödörbe dobták be a hetven elfogottat, akiknek a fele a zsúfoltság és az éhség áldozata lett. Kiszabadulása után ennek az élménynek a hatására végigjárta előbb az összes akkori angol letartóztató helyet, majd tanulmányút keretében több hasonló európai „lazaretumot”. Howard elhatározta, hogy bejárja őket, s Anglián, Hollandián, Németországon, Franciaországon, Itálián és Spanyolországon át vezető zarándokútja során felkereste az elzárás valamennyi fellegvárát (kórházakat, börtönöket, fegyházakat). A nagy emberbarát felháborodva látta, hogy ugyanazon falak közé száműztek köztörvényes bűnözőket, családjuk nyugalalmát feldúló vagy vagyoniáért eltékozoló fiatalemberket, csavargókat és tébolyultakat – ami azt bizonyítja, hogy ekkorra az, ami korábban magától értetődőnek számított, többé nem volt az: ezek már nem vizsgálati fogságot jelentő tömlöcök voltak, hanem összetett büntető-nevelő-kirekesztő fegyintézetek.⁷⁶

Ezek mindegyikét az „emberiség szégyenfoltjaként” írta le az utazását megörökítő emlékiratában. 1777-ben szomorú tapasztalatairól egy vaskos kötetet adott ki *The state of the prisons in England and Wales* címmel, melyben megrázó szavakkal hívta fel az emberiség művelt (felvilágosult, vagyis emberies) részének figyelmét a börtönök szörnyűségére és nem melleleg az ebből adódó közveszélyességére. Javaslatokat dolgozott ki és nyújtott be az angol alsóházhoz a börtönök egészségügyi javítása és célszerű berendezése tárgyában, melyeket az alsóház el is fogadott, s megkezdte a tiszta, egészséges levegőjű kényszermunkaházak építését. Ezek első mintapéldányai Londonban nyíltak meg, így az 1816-ban készült *Millbank Penitentiary* és az 1842-ben megnyitott *Prison Pentoville* (közkeletű nevén *The Vile*).⁷⁷ Howard műve azonban csak a XIX. században érezte hatását a büntetés-végrehajtási rendszerben.⁷⁸

Ettől független szál volt a kontinentális Európa börtönügyének alakulása. 1775-ben *Jean-Jacques Vilain* ögróf Mária Terézia engedélyével építtetett Gentben (Gand) egy *Maison de force* nevű hatalmas magánzárkás fegyházat, amely szintén hosszú ideig volt mintája az európai államok fegyintézeteinek. Ez az intézmény már szem előtt tartotta az emberiességi elveket, de még inkább a közgazdaságtan merkantilista (haszonelvű) szemléletét, ahol a köztisztaságnak gyakorlatias okai voltak. A magánvállalkozásként fenntartott büntetés-végrehajtási intézmények ugyanis az államtól kvótát kaptak, amelytől elestek, ha az elítélt idő előtt elhalálozott volna a rabtartás rossz körülményei miatt. A börtönügy reformjának másik meghatározó kísérleti laborjai Itáliában voltak. Élén a tortúrát és a halálítéletet jogi és morális alapon megkérdőjelező és ezzel a gondolatával híressé vált Cesare Beccaria milánói jogprofesszor állt.⁷⁹ A Beccaria határozott fellépésének hatására Itáliában meginduló reformtörekvések legjelentősebb eredménye az 1758–1766 között megépült milánói javítóintézet (*Casa di Correzione*) volt. Tervezője Francesco Croce (1696–1773), aki a genti javítóintézet felépülte előtt néhány évvel a megszokott téglalap alakú, körülépített udvaros elrendezésbe újításként magánzárkákat tartalmazó szárnyat is létesített. Gondolva ezzel nemcsak a rabokkal való emberségesebb bánásmód kialakítására, de a társadalmi rangkülönbségekre is. Ezzel, ha nem is olyan látványos formában, de hasonló körülményeket teremtett egy fejlettebb büntető rendszer alkalmazására, mint a sugaras felépítésű genti intézmény.⁸⁰ Mária Terézia birodalmában ebben az értelemben az 1770-es évek ítélet-végrehajtási fordulatának láthatóvá válásáig ezért csak „tömlöcök” voltak. Ezek nagy részében pedig a fogvatartottak a mai értelemben vett vizsgálati fogságukat töltötték. Olykor nagyon hosszú ideig és nagyon rossz körülmények között.⁸¹

A törvényhatóság mindegyike fenntartott ilyet, de előfordultak átfedések. Azokban a vármegyékben, amelyekben a nagybirtok dominált és a legtöbb büntetőügyet a domíniumhoz tartozó úriszéken vitték, a vármegyei és az úriszéki tömlöcöztetés intézménye azonos is lehetett. Ebben az esetben a földbirtokos mint tömlöcörtartó vállalkozó egyaránt ügyelt a bevételekre és a kiadásokra. Ha a vármegye törvényhatósága volt a megrendelő, úgy annak költségeit kölcsönösen elszámolhatták egymás felé. Például úgy, hogy az úriszék tanácsi tagjait a vármegye közrendű nemesei alkották, akiknek a költségeit a vármegye viselte, míg a fogvatartott ellátási költségeit – szem előtt tartva annak vagyoni helyzetét és lehetséges munkaképességét – ráterhelték magára a fogvatartottra. Sopron és Vas vármegyében az Esterházyak nagybirtokain több tömlöc is üzemben volt, így Kismartonban, Kapuváron, Lakompakon, Keresztúron és Lékán, a Batthyány családnak Borostyánkőn, Németújváron és Rohoncon, az Erdődyeknek pedig az uradalom központjában, Monyorókeréken (Eberau) voltak tömlöcei. A két vármegye köznemesi tagjai a nagybirtokok úriszéki tanácsait, törvényszéki üléseit vagy a vármegye által is uralt helyszíneken tartották, így Nemeskéren, Vasváron, vagy a nagybirtokok közigazgatási központjaiban, Körmenden, Monyorókeréken, Kismartonban vagy épp Csornán, Kapuváron. Egy-egy büntetőjogi ülésről elszámolást is készíthettek, bár a gyakorlatban inkább a kumulatív negyed- vagy féléves rovatvezetésről volt szó. Ezekben éppúgy felszámolták mind a törvényszéki ülés ellátmányát, mind a fogvatartottak eltartási díjait. Ilyen kimutatást a levéltári iratok foghijaival számolva keveset ismerünk (keveset publikáltak eddig), annak ellenére, hogy a nyugat-dunántúli uradalmak és vármegyék ezt következetesen vezették. Harald Prickler iratfeltárásának köszönhetően ismerjük a Vas vármegye által adminisztrált monyorókeréki tömlöc elszámolásait és rabnyilvántartásait az 1698–1727 közötti időkből. Ezekből több, boszorkánysággal és varázslás-

⁷⁶ Foucault M. 2004: 83; Ammerer G. 2010: 191–192; Mezey B. 2018: 324–332.

⁷⁷ Nemes M. 1979: 67–18.

⁷⁸ Mezey B. 2018: 310–335, 392–394, 561.

⁷⁹ Nemes M. 1979: 63–66, 69.

⁸⁰ Nemes M. 1979: 65–66.

⁸¹ Mezey B. 2018: 290–315.

sal gyanúsított személy tömlöcköltségeiről is fogalmat alkothatunk. 1724 szeptemberében készült az az összetett foglár számadás, amelyben a szeptember 21–23. között Monyorókeréken tartott úriszék teljes költségeit írták össze az elfogyasztott bortól, a megsütött kenyércipótól és a felhasznált sótól a liszten, borsón, árpán keresztül egészen a tojásig, szárított halig, borjúhúsig, tejföl, túróig és édes tejig, valamint a desszertként tálalt aszalt meggyig:

Anno 1724 a die 21. septembris usque ad 23. septembris az Monyorokerki criminalis nemes vármegie sziksigere erolgaltatot költsigh ugy mint

				[összesen (1 fl = 100 d)]	
	[mennyiség]	[egység]	[egységár]	<i>fl = forint</i>	<i>d = dénár</i>
Uy bor pint 286 ½ per 14 d, mely	286	pint	14 d	40	11
ittem uy bor pint 83, per 12 d,	83	pint	12 d	9	96
fehér czipo no. 345, per 1 × ár	345	darab	1 d	5	75
ittem felle buza, felle ros czipo no. 279, per 1 d	279	darab	1 d	2	79
eczet pint 5½, per 14 d	5½	pint	14 d	–	77
fehér liszt mábl 56, per 7 ½ d	56	mázsa	7½ d	4	20
só libr. 9 ½, per 5 d	9½	libra	5 d	–	47½
borsó mábl 2, per 10 d	2	mázsa	10 d	–	20
arpa kássá mábl 3, per 10 d	3	mázsa	10 d	–	30
vay fontt no. 20 ½, per 18 d	20½	font	18 d	3	69
írós vay fontt 8, per 18 d	8	font	18 d	1	44
tyukmony no. 407	407	darab	0,5 d	2	3½
edes tey pint 4, per 5 d	4	pint	5 d	–	20
teyföll pint 3, per 18 d	3	pint	18 d	–	54
turó libr. 3, per 6 d	3	libra	6 d	–	18
száraz hall libr. 16 ½, per 10 d	16½	libra	10 d	1	65
száraz megy per	30	adag	1 d	–	30
egy borju árrát per	1	darab	200 d	2	–
zab cub. 15½, per 30 d	15½	köböl	30 d	4	65
facit				81	24½

Ittem intoscripto et [!] [Helyesen: intoscripto] die, ugyan ezen criminalisokra tett költsigh.⁸²

A vádlott nőnek a tömlöcben (a vizsgálati fogságban) ez időre számított háromnapos ételmezei költsége az alábbiak szerint alakult. A teljes költség esetében 2343,5 dénár volt, amit minden bizonnyal Jagodicsné lehetséges vagyonszámból vontak le „asztalpenz” gyanánt. Látható, hogy még a vallomásjegyzőkönyv papírosát is vele fizették ki, sőt az írnok éjjeli műszakját fedező gyertyát is. Fekhelyként a szénát (ezt kicsit túlszámolva), ételmezésére a csirke- és borjúhúst és a kevéske sajtot írták össze:

	[mennyiség]	[egység]	[egységár]	<i>fl = forint</i>	<i>d = dénár</i>
Jagodicsné aszonytól 3½ eöll széna árrát per fl 6, mely	3½	öl	600 d	21	–
egy pár tyukfi per	1	pár	6 d	–	6
sait 5 lb, per	5	libra	7 d	–	35
olaj lb 2, per	2	libra	40 d	–	80
gyerttya	60	darab	1 d	–	60
tehen huss 9 lb, per 2½ d	9	libra	2½ d	–	22½
kétt koncz papirossat	2	konc	20 d	–	40
facit				23	43½

Az úriszék tagjainak ételmezése – megfejelve a vádlott ellátmányával – három napra mindösszesen 10467,5 dénár volt, vagyis naponta 3489,2 dénárt költségelt le a tanácsnapoknak otthont adó monyorókeréki váruradalom:

in toto facit				104	67½
---------------	--	--	--	------------	------------

⁸² ÖStA HHStA Erdődy-FA, Acta et Inquisitiones criminales; Liste der Gefangenen der Burg Eberau 1716–1724, 1724. szeptember 21–23.

A vizsgálati fogságban lévők mellett a tömlöcök lakói között találunk azért elítélteket is. Ők azonban nem a mai értelemben vett börtön fogvatartottjai, hanem az ítélet-végrehajtásra várók. Legtöbbször a mai értelemben vett halálsor elítélteiről beszélhetünk. A Sopron vármegyei uradalmak közül a lakompaki várbirtok tömlöceinek kimutatásait ismerjük Fraller Joseph és Fraller Theresia közzétételeiből. A lakompaki vártömlöcben őrzött rabok kimutatását, valamint ehhez kapcsolódva a Sopron vármegyei és az Esterházy úriszékek törvényhatóságai által közösen használt sopronnyéki kivégzőhely hóhérdíjszabásait az 1714. június és 1732. december közötti években együtt vezették. Ezekben a számadásokban találjuk annak a nőnek a szomorú – számokba fojtott – történetét is, akit minden bizonnyal már 1724 májusában elítéltek, de terhessége miatt a máglyán való kivégzését elhalasztották. A fiatalon boszorkányként elítélt asszony nevét nem ismerjük (Weibs Pershon). Esetében megvárták, amíg gyermekét megszüli, ezért addig a börtönbe tartották. Ennek költségei az úriszéket terhelték, erről született a számadás, amit minden bizonnyal az asszony családtagjaira vetettek vissza. Nehéz elképzelni, milyen érzései, gondolatai lehettek ennek az asszonynak, aki minél közelebb került gyermeke születéséhez, annál közelebb jutott saját halálához. A lakompaki ítélmester, Franz Mayr 1724. június 16-án állította össze a sopronnyéki bitó (kivégzőhely) aktuális költségtábláját, beleértve a tortúrák és a kivégzések költségeit is. Három kivégzést számolt el a precíz hóhér. Eszerint a június 12-ei napon egy férfit és egy nőt nyakazott le, a nőt 4 forintért, a férfit 8 forintért. Előtte öt napon át mindkettejüket meg is kínozták a hóhérségéd (Freymann), a nőt 3 forint áron (gyengesége miatt talán könnyített tortúrán), a férfit 15 forintért (esetében a tortúra legalább 3., vagy akár 4., 5. fokozatát és a súlyosbított végrehajtást sejtjük). A harmadik áldozat kivégzésére talán június 16-án került sor. A szegény anyát, aki minden bizonnyal június elején megszülte gyermekét, kegyelemből fővételre ítélték, mivel a költségzsámbla egy nyakazásról és a test hamuvá égetéséről szól. Ezt összesítve 8 forintért végezte el a hóhérmester, Franz Mayr. Külön díjazták, hogy a hóhér a hamut elásta. Talán, hogy még emléke se maradjon a boszorkány nőnek, de még inkább, hogy a feltámadás reményétől is megfosztódjék. A test hamuzása, szétszórása 1,5 forintot ért. A másik két nyakazott test eltakarítását nem számolta fel, így a maradványok minden bizonnyal a nyéki bitón maradtak mások számára elrettentő példaként. A kivégzés 32 forint 50 dénárjába került az úriszéknek:

Verzeichnus Waß der ginser Freymann Franz Mayr Wegen der an Fürstlichen güetern Gehabten Arestanten, Und Ergangenen Execution, Vor seine Mühe Und Unkosten Zu Pretentieren Hat, al:
 Erstlichen den 12 Juny die Rechten angefangen, den 16 dito Vollendet, Worbey der Freymann mit der Tortur Undt seiner arbeith 5 dag Vollendet,
 mit Bewilligung Und Consens, Vor alle Zöhrung 3 fl Bringt 15 fl –d
 Item ein Mann Und Weibs Bilt, Durch daß Schwert Hingerichtet ä 4 fl 8 fl –d
 Mer ein andere Weibs Pershon Durch daß Schwert, nachgehents den Leib Zu aschen Verbrent 8 fl –d
 Vor den aschen der Bemelten ein Zugraben 1 fl 50d
 S[umm]a 32 fl 50d⁸³

A szomorú számvetés itt nem ért véget. A lakompaki ispotály vezetője decemberben jelentette a birtok tisztartójának, hogy a kivégzett asszony gyermekének tartási díja mennyibe került addig. A gyermekről Langné Dorottya asszony vetett számot Lechner Mátyás írástudását igénybe véve (az asszony ugyanis nem tudott írni, nevéhez csak egy keresztet rajzolt). Lechner foglalta írásba a lakompaki úriszék és a sopronnyéki bitó 1724. évi teljes költségelszámolását is. A kivégzett asszony gyermekével kapcsolatos költségeket az 1726-os, 1728-as évek elszámolásaiban is megtaláljuk. Neve és neme ugyan nem említődik, de mint az ispotályban élő gyermek (Spithall Kind) évről évre feljegyzik a megfelelő számlára. Langné Dorottya asszonynak a gyermek neveléséről kiállított számvetését 1732-ig követhetjük. Éteztetése, ruháztatása havonta 2–6 forint költséget rótt az ispotályra.⁸⁴ **(3., 4. kép)**

A tömlöcök belső életét szabályozhatták is. A kolozsvári Toronynak számos neve volt, ami nem csak funkciójára utalt (Rabok tornya, Fogház, Tömlöc, Városi fogház). A Torony méltóságteljes neve mellett azonban volt egy, az elviselhetetlen körülményekre utaló jelzője is: a „Büdös”. Nagy valószínűséggel a Büdös a Tornyon belüli cellát vagy cellákat jelölte, mivel azokban legfeljebb a friss szalma fogta fel a rabok szükségét.⁸⁵ Kolozsvár városa már 1728-ban kidolgozta részletes börtönrendtartási szabályait. A *Tömlöczi regulák*hoz a tömlöctartónak, cselédjeinek és természetesen a raboknak is tartaniuk kellett magukat.⁸⁶ A bíróság értesítése nélkül a tömlöctartó nem vehetett be és nem is bocsáthatott el rabot. A bevitt fogolytól el kellett venni a kést, villát és minden egyéb vasszerszámot. A büntetésre váró rabot éjjel-nappal vasban, bilincsben kellett tartani. A tömlöctartó kötelessége volt, hogy minden reggel és este megvizsgálja a rabok lábain levő vasakat, valamint ellenőriznie kellett a tömlöcnek és valamennyi rabtartó háznak a falait, „fenekeit”, ajtajait és zárait. Este és reggel személyre kellett vennie, hogy nem történt-e valamiféle ásás, vésés,

⁸³ Fraller J.–Fraller T. 1988: 179.

⁸⁴ Fraller J.–Fraller T. 1988: 182–187.

⁸⁵ Asztalos L. 2004: 96, 159–160.

⁸⁶ Jakab E. 1889. II: 543–545; Beliznay K. 1995: 76.

továbbá hogy a rabok nem rejtenek-e ágyneműjükben földet vagy követ. A magisztrátusnak jelentette, ha bármilyen rendellenességet tapasztalt. A tömlöcöz tartozó valamennyi szerszámra gondot kellett viselnie, hogy azok közül egy se vesszen el, és szükség szerint számot tudjon adni azokról.⁸⁷ A tömlöctartó a magisztrátusnak jelentette, ha a rabok nem engedelmeskedtek neki, vagy éppen „helytelen cselekedetre conspirálnának”. A magisztrátus gondoskodott a vakmerő, további gonoszságokat elkövetni szándékozó gonosztevők megzabolázásáról. A tömlöctartó fizetését nem egészíthette ki az előírtnál magasabb összegű tömlöcváltáság beszédése útján.

Az őrzés költségeinek fedezésére az uraknak és a nemesség rabjainak napi egy forintot kellett fizetniük, ha a fogság a harminc napot nem haladta meg, ha pedig harminc napnál tovább tartott, akkor naponta 5 pénzt szedtek be. A többi büntetésre váró rabnak naponta 5 pénzt kellett lerónia. Nem kellett tömlöcváltáságot fizetniük azoknak, akikre testi büntetést szabtak ki. Ruháikat, javaikat sem lehetett váltásággul elvenni. Ha a rab az ítélet kimondása után eleget tett a törvényben foglaltaknak, akkor nem tartozott tömlöcváltásággal. A kolozsvári *Tömlöczi regulák* szerint a raboknak adott alamizsnapénzt a tömlöctartónak kellett őriznie, azt el nem pocsékolhatta. A perselyt csak hiteles személyek előtt nyithatta ki, és mindig fel kellett jegyeznie, hogy mikor mennyi pénzt vett ki, illetve tett be. A tömlöctartónak kellett gondoskodnia a fa, a gyertya és a szén idejében való beszerzéséről is. A rabok pénzéből sem maga, sem cselédjei számára nem költhetett. Ugyanígy nem vehetett el azok kenyeréből, egyéb ételéből és italából sem. Égetett borból egy polturánál általában nem kaphattak többet a rabok, de ha orvosságul szolgált, akkor is csak mértékletesen. Egy személy egy nap fél ejtelnél többet nem vihetett be a fogolynak. Maga a tömlöctartó és cselédje sem ihatott „részségre valót”.⁸⁸ Ha kellett, a tömlöctartó fenytétkkel is rendet tehetett a tömlöcben. Ehhez az alábbi jogosítványt rendelte el a rendtartás:

19. Authoritassában lészen Törnlöcztartonak, a versengő és magokat illetlenül viselő Rabokat érdemek szerint, korbátsal, vagy ha a vétek nagyobb volna, Lapáttal is megh büntetni: mindazáltal hogy baltával verjen valakit, vagy annális inkább testében és csontyában rontást tégyen, az megh nem engedtetik.⁸⁹

A Mária Terézia korabeli tömlöcök belső minőségének kérdése – éppúgy, mint *John Howard* angliai tömlöcélményei – az 1750-es évek végén lett nyilvánvaló a bécsi udvari körökben. A vizsgálati fogság körülményeit, minőségét és embertelenségét (zsúfoltságot) Bécsből szemlélve, és az emberiség elvét érvényesítve nehéz volt elfogadni. Különösen úgy, hogy az egyik legrosszabb tömlöcállapot épp a központi kamarai közigazgatás alatt álló borosjenői uradalmakban hírllett. Itt 1755 júliusa és 1757 júliusa között csak a boszorkányságuk miatt fogva tartott személyek száma 32 fő volt a becslést és átlagos 200-220 fő/év fogvatartotti állományban. A körülbelül 10-15%-os arány messze a legrosszabb volt ez időben. A vádlottak megítélése is nagyon kedvezőtlen volt, sokukat a legsúlyosabb tortúrán kínozták a vizsgálati fogság alatt, és csak a szerencsésebbek éltek meg az uralkodói kegyelemmel szabadulást az 1757. évben. Ebből a harminckét személyből tíz fő még a perszakig sem jutott el, de a tömlöcöztetés súlyos körülményeit nekik is fizetniük kellett. Tizenegy fő esetén a tortúra legsúlyosabb kínjait kellett kiállniuk a negyven–hetven éves asszonyoknak. Volt, aki nem bírta, és a tömlöcben halt meg, a legmegalázóbb körülmények között. Beszédes az a torturális vallomás, amelyben egy ilyen halálesetről az éppen megkínzott gyanúsított beszélt:

Kiket vesztettél meg s kiknek tettél károkat jószágokban vagy marháikban? // Mikó János vadász embernek fiát az ujjára vesztettem el, hogy az anyja veszekedett velem. Bocsiné pedig a másik fiát lábára vesztette meg fűvel. Bodnár Jankó ökrét és Bodnár Jancsi tehenét Nagy Jánosné vesztette meg, *maga is megdöglött a tömlöczen*.⁹⁰

Az említett Nagy Jánosné a „megvesztett” állatok módjára pusztult el a borzalmasan hangzó vallomás szerint. Ugyanitt vették fel azt a vallomást is, melyben a vádlottak egymás közti beszélgetéseire esett pokoli fény:

Mioltátul fogvást megfogattál, a többi boszorkány társaidtól *minemű szókat hallottál a tömlöczen*, igazán mond meg? // Azt mondták, hogy *akármiképpen kínoznak, sütögetnek, semmit ne valljak, mert ha megkínoznak is, abból kigyógyulok, de másképpen megégetnek*.

A borosjenői kamarai uradalom úriszéki elítélteiből és az ítélet nélkül fogva tartott rabjaiból biztosan egy, de talán még tíz-tizenkét asszony szabadult a súlyos tömlöcökből az uralkodói kegyelemnek és kötelező rendeletnek megfelelően az 1758. évben. De nem csak itt, a Bécstől távol eső, a területet 1746-ig még a katonai közigazgatás kebelében működtetett és ezért erős szigorral egyben tartott nagybirtokon volt súlyos a helyzet. A Délvidék egyes új városai (hasonlóképp, mint Szeged az 1720-as években) vasszigorral próbáltak érvényt szerezni frissen megkapott városi jogaiknak, beleértve a vértörvényszéki jogosítványokat is. 1758-ban ugyancsak Bécsnek kellett közbelépnie a Zombor város tömlöcében senyvedő Anuka nevű szerb vagy sokác asszony és hét társa ügyében. Silling István tette közzé a

⁸⁷ Jakab E. 1889. II: 545; Beliznay K. 1995: 76.

⁸⁸ Jakab E. 1889. II: 544; Beliznay K. 1995: 78.

⁸⁹ Jakab E. 1889. II: 544.

⁹⁰ Komáromy A. 1910: 580–599. No. 427.

város és a bécsi kamara, vagy a pozsonyi Helytartótanács ez irányú levelezését (latinból fordítva) a zombori tömlőc körülményeiről. Gróf Erdődy György, a pozsonyi Helytartótanács ülésén írt, 1758. július 31-én kelt levélében arra figyelmezteti a várost, hogy tartsák be a vonatkozó uralkodói rendeleteket:

Pártfogolt, nagyrabecsült Urak! Tudomására jutott a királyi helytartótanácsnak Zombor szabad királyi városból: 1., hogy nem tartjátok magatokat a törvényekhez, amiről a kiküldött személy megbizonyosodott, 2. hogy nem teljesítettetek a legfelsőbb parancsok és hogy némelyek bűbájosság és ördögösség hírére keltik, 3. *hogy a megvádoltak élen-szomjan fogvatartatnak, perük rendeztetik és kivizsgáltatik, kiváltképpen Horváth Krisztináné, akit Ribényi András főbíró a magisztrátus tudta nélkül tömlőcbe vetett, ami ellenkezik a legfelsőbb parancsokkal és törvényekkel.* Ezért a királyi helytartótanács megparancsolja a város magisztrátusának, hogy a történekről alapos és részletes jelentést küldjön. Kelt Pozsonyban, a királyi helytartótanács ülésén, 1758. július 31-én. Jóakarótok, gróf Erdődy György, Krassay József.⁹¹

A második, Bécsből küldött levél arról tudósította a zombori magisztrátust szeptember 14-én, hogy ugyan helyesen jártak el, amikor a boszorkányságuk miatt elítélt személyeket Bécsbe felutaztatták, de róluk immár gondoskodniuk kell, ahogy az uralkodói kegyelmet megkapták. A szállítás költségeit ez esetben a kamara állja, de a rendelet ellenére tömlőcbe zárt és boszorkányságuk miatt elítélt asszonyokat kártalanítani is kell, mégpedig a városnak:

Tekintetes, nemes, nagyrabecsült Urak! Eljutott hozzám Markovics József levele a két bűbájossággal gyanúsított nőszemélyről, akik a magisztrátusi tömlőcbe fogva tartattak és császári-királyi parancsra ide hozattak. Ófelsége feloldja őket, mint a korábbi esetekben, ideszállításukért a pénz megadatott, ami az említett szenátor idejövetelekor átvehető. A két nőszemélyek kártalanítandó az őket ért sérelemért. Engedelmeskedetek legalázatosabban a királyi parancsoknak. Mindig segítőkész jóakarótok, gróf Pálffy Miklós, Bécsben, 1758. szeptember 14-én.⁹²

A nagyszámú, királyi kegyelemmel való szabadulás megtette a hatását. 1758. október 18-án már arról írtak a zombori magisztrátus képviselői, miszerint tudomásul vették a vonatkozó rendeletet, a még tömlőcbe élő asszonyokat azonnal szabadon engedik, különösen, mert a Bécsbe utaztatásuk végül jelentős költségvonzattal és immár felesleges adminisztrációval járna:

Felolvastatott és közhírré tétetett Ófelsége Bécsben, 1758. október 18-án rögzített rendelete a magisztrátusi tömlőcökben bűbájosság vádjával fogva tartott személyekkel való bánásmódról. Bécsbe küldésük nehézségekbe ütközik és ezért szabadon eresztendők, mely rendeletet ezen magisztrátus a legalázatosabban tudomásul veszi.⁹³

Sajnos a Bécsbe, illetve Pozsonyba irányított jelentésekről (az asszonyokkal együtt felküldött iratokról) nem maradt másolat, így nem tudhatjuk meg, miben s miként vétkeztek a zombori nők. A Bécsből gyorsposta útján küldött levél megköveteli Zombor szabad királyi város magisztrátusától, hogy a megvádolt asszonyoknak biztosítson békét és biztonságot, valamint rosszakaróik távoltartását.

A borosjenői, zombori, kőrösi stb. tömlőcökből szabadult asszonyok sorsa jóra fordult a királyi kegyelemmel. Az utókor nem véletlenül emlékezett ezekre a pillanatokra Mária Terézia uralkodását méltatva. A hazai tömlőcök minősége azonban még jó ideig nem változott. John Howard és Vilain örgróf elképzelései majd csak két évtized múlva lettek a rabtartást meghatározó korkérdések, amikor az összes európai államban a börtönügy mint téma a büntetőjog emberiségügyi szempontjaival együtt és főleg az illuministák államreform-törekvései miatt újra felmerült.⁹⁴ A börtönügy csirái nem véletlenül ekkor, az 1770-es években jelentek meg a kortárs büntetőjogi diskurzusban. Egy 1777-ből származó határozat kimondta, hogy ügyelni kell arra, hogy a bebörtönzés a terhes nő magzatát ne veszélyeztesse. Logikusnak tűnt az is, hogy amint a halálítéletek száma csökken, úgy a fogvatartottak száma is növekedni fog. Ezt a számbeli növekedést pedig az 1770-es évektől vezetett hivatalos rabtabellákon maga az állam is észlelte. A helytartótanácsi levéltárban sok száz iratfolyóméternyi büntetőper-kivonat,⁹⁵ valamint rabtabella található,⁹⁶ ezeknek mintegy *negyedrész*e úriszéki bíraskodási adatot tartalmaz, felét a vármegyei, egynegyedét a városi törvényhatóságok iratai adják. A rabtabellák megmutatták, hogy melyik uradalom, város vagy vármegye tömlőcében hány ember „fordult meg” egy-egy félév során, őket mikor, miért vetették vizsgálati fogságba, ellenük – csigázás után vagy anélkül, más bizonyítékokra alapozottan – milyen ítéletet hoztak, és azt hogyan hajtották végre. Csak egy példa. A tizennégy jelentős bihari domínium (Adorján, Bél, Belényes, Derecske, Diószeg, Élesd, Keresztszeg, Micske, nagyváradi püspöki-kamarai és káptalani uradalom, Solyomkő, Székelyhid, Vaskoh) tömlőceiben félévenként átlagosan 230-235

⁹¹ Silling I. 1995: 837–847. No. 2.

⁹² Silling I. 1995: 837–847. No. 2.

⁹³ Silling I. 1995: 837–847. No. 6.

⁹⁴ Finkey F. 1948: 29–30.

⁹⁵ MNL OL C 27 és más állagok.

⁹⁶ MNL OL C 28, C 43, C 53.

rabot őriztek. Legkevesebbet – egyetlen szemeszterben, 1773 második félévében – 177-et; a legtöbbet pedig egy évvel később, 1774. második félévében, 271-et.

A törvényhatóságoknak ezeket a tabellákat kötelező jelleggel kellett felterjeszteniük Magyarországon a Helytartótanács vonatkozó osztályához, Erdélyben pedig a Guberniumhoz. A súlyosabb bűnök halálítélet helyett kényszermunkára, dologházra, javító-nevelő intézetre konvertálása (ezzel a fokozati különbséggel) Mária Terézia uralkodásának azon éveire esett, amelyeket már társuralkodóként József fiával együtt jegyzett. Ezt az új intézményi rendszert (a börtönügy és a dologházak témáját) ezért nem itt, hanem a II. József uralmát megidéző részben, annak 2. fejezetrésztében bontom majd tovább.

A fogvatartottakról minden törvényhatóságnak éves, utóbb féléves jelentést kellett készítenie, benne meghatározva a folyamatban lévő ügyek addigi állapotát, a lezárt ügyek határozatát, de még inkább a vizsgálati fogságban lévő személynek a későbbi bűnügyi nyilvántartásokat megalapozó pedigréjét. Utóbbihoz a név, az életkor, a vallás kötelező adatai mellett felvették a születési vagy származási helyet, az elfogási helyszínt, a körvonalazódó vádat, a lezárt ügyeknél a kimért büntetést. Ezekből a rabtabellákból idéznék most ide két példát az 1770-es évekből:

Tabella Captivorum in Carceribus Magistratualibus Inclyti Comitatus Bereghiensis a die 1a July 1775. usq. ultimum Decembr. Eausdem Anni existentium. / [...] Nomen et cognomen: Franciscus Nagy / Conditio: Caelebs [magányos férfi] / Religio: Graeci. Rith. Cath. / Stat. Annuor. Circ.: 60 / Locus nativitatis: Voloviensis / Tempus, quo incaptivatus est: 27. July 1775. / Delictum et Causa, ob quam captus est: praestigians vagabundus / Causa, cur alteriosis detineatur: --- / Exitus et Carceribus, et poena delictata: Levitate excessus ita exigente impune dimissus sub sedria 22a 7bris 1775 celebrata.

Tabella Captivorum in Carceribus Dominiorum Munkács, et Szent Miklós jurisdictionis dominialis in Graemio Icottus. de Beregh constituta a die 1a July 1776. usq. ultimum Decembris 1776 existentium. / [...] Nomen et cognomen: Lejba Lazarovics et Galina Lazarovics / Conditio: Arendato dominialis et Mulier marita / Religio: Judeus, judea / Stat. Annuor. Circ.: 25 et 58 / Locus nativitatis: ex possessione Velipina / Tempus, quo incaptivatus est: 14. July 1776. / Delictum et Causa, ob quam captus est: Crimen incendia variatus et superstitionis / Causa, cur alteriosis detineatur: --- / Exitus et Carceribus, et poena delictata: Crimine Incendiarius non probato Judeus absolutus, judea vero propter Superstitionem recentis. 40ta scuticis ambo dimissis 19na 7bris 1776.

Az 1770-es évek rabtabelláit Hajdu Lajos dolgozta fel, melyek alapján az újonnan körvonalazódó börtönügyre vonatkozóan tett elemző megállapításokat. Többek közt felfigyelt arra a tendenciára, ahogy a rendi alapon működő törvényhatóságok szép lassan átalakultak, és betagozódtak az új, a rendi alapoktól függetlenedő állami szisztémába. Hajdu szerint mivel a földesúri hatalom még a XVIII–XIX. század fordulóján is az ország lakosságának mintegy nyolcvan–kilencven százalékára kiterjedt, ezért az uradalmakhoz kötött úriszékek működését önállóan is érdemes vizsgálni. Különösen, hogy e fontos intézmény e másfél évszázad alatt *mikor*, milyen körülmények hatására, és hogyan változott. Hajdu Lajos kutatói tapasztalatai szerint az ítélkezési gyakorlat a kamarai (kincstári) és egyházi birtokokon kiegyensúlyozottabb és korrektebb volt, mint a magánföldesurak ítélőszékein. Példaként említette ehhez Padányi Bíró Márton veszprémi püspöki magánbirtokát, melynek sümegi központjában a püspök maga nagyszabású építkezéseket vezényelt le. A birtok energiáit ezek az építkezések kötötték le, míg az úriszék fenntartására – bár kötelező lett volna – sem időt, sem pénzt nem juttatott. Ezért a jogbiztonság valamilyen akkoriban értelmezhető egyensúlyát vállalva Zala vármegye törvényszéke vette át az úriszék feladatait. Éppúgy, mint másutt, például Vas vagy Sopron vármegye bizonyos részein is. Az 1760-as évektől így Zala megye büntető törvényszékének kellett ítélkeznie gyakran olyan sümegi parasztnak fölött is, akiknek földesura a veszprémi püspök volt.

1763-ban a Helytartótanács kísérleti jelleggel körbeküldött egy kérdőívet arra vonatkozóan, hogy miként látnák a törvényhatóságok a tömlöcök fenyítőházzá való átalakítását. A Győry Ferenc tanácsos kezébe érkező jelentéscsomag az 1763. szeptember 26-án intézett levéllel indult és az 1764. május 21-én Debrecenből érkező válaszlevéllel zárult. A közte eltelt hat hónap a kérdőív cirkulációjával telt. A válasz egyébként az újításra vonatkozóan lehangoló volt. Hatvannyolc törvényhatóság vette egyáltalán a fáradságot, hogy válaszoljon, ebből harmincegy hatóság érdemben nem nyilatkozott, mondván, arról az épp szüneteltetett országgyűlésnek kell majd nyilatkoznia. Huszonkilenc hatóság a terv mellett nyilatkozott úgy, hogy a létesítendő börtönök környezetét és terét is kijelölte, általában a városon kívülre számúzva azt. Ugyanekkor említették, hogy a meglévő tömlöcök még képesek ellátni a javító, nevelő szándékkal érkező – vagyis az új szisztéma szerint már börtönbüntetésre ítélt – rabok őrzését is. A vizsgálati fogságban tartottak számát így kezelni tudták. Nyolc törvényhatóság viszont (ebből egy város és hét vármegye) mereven tiltakozott az új dolog- és fenyítőházak ellen. A fenyítőházak első intézményei nem is ekkor, hanem jó évtized múlva valósultak meg.⁹⁷

Mi az oka ennek a törvényhatósági elzárkózásnak és a merev tiltakozás jelenségének? Az, hogy már a XVIII. század utolsó harmadában felerősödött az a tendencia, hogy a földesurak egy része (elsősorban azok, akik meghatározó

⁹⁷ Vajna K. 1906. I: 13–22.

szerepet töltöttek be a megye vagy az országrész életében) a vérhatalommal, pallosjoggal járó terheket igyekeztek a megyékre áthárítani és minden „állami” kötelezettségüktől megszabadulni. A kormányzat már az 1751-es országgyűlésen napirendre tűzte az igazságszolgáltatás meggyorsítását, ahol ez a téma is szerepelt. Csaknem valamennyi megye és királyi város kifejtette e kérdéssel kapcsolatos véleményét. Az állásfoglalásokban akadtak az úriszéki bíráskodással kapcsolatos javaslatok is. Ezek a javaslatok azonban csak Mária Terézia halála után élesedtek. Ekkor számolták fel az úriszékek nem túl hatékony világát. II. József – éppen az igazságszolgáltatás nemes céljaival ösztöendeztetethetetlen gyakorlati tevékenységük miatt – szüntette meg az úriszékek pallosjogát, sőt arra is kötelezte a földesurakat, hogy a büntető-igazságszolgáltatás (elsősorban a rabtartás) költségeihez járuljanak hozzá. Ezt addig is megtették, legfeljebb vonakodva. A nagy változás viszont nem ebben volt. Az úriszékek megszüntetését követően az államon kívül nem maradt érdekelt fél a törvényhatóságok fenntartásában, a tömlöcök és a létrejövő börtönök, fegyházak, dologházak üzemeltetésében. Az állam e téren is elérte akkori kiteljesedésének maximumát, másként fogalmazva, elérte a rendi állam maradékának felszámolását.

Hazánkban az első országos büntetőintézet 1772-ben nyílt meg Szempcen, Pozsony megyében. A szempci intézetet gróf Esterházy Ferenc alapította, kezdetben teljesen magánvállalkozásként, annak létesítésére megfelelő telket és épületeket díjtalanul ajánlva fel, hogy annak működéséhez az állam biztosítson költségeket. Szempcéről 1780-ban Tallósra helyezték át, amikor a feladat teljes egészében államivá vált. Tallósról a férfi rabokat 1785-ben, a női rabokat 1790-ben a szegedi várba szállították át, ott rendezve be számukra fenyítőházat. Az első fenyítőház létesítése a büntetőjog új fölfogásának eredményeként jött létre, mert a fenyítés mellett a munkavégzést és javító nevelést is célul tűzte ki. Addig csak börtönök léteztek, ahol a közbiztonság érdekében és megtorlás végett tartották elzárva a rabokat. A fenyítőház létesítését az egységes büntetési elv megvalósítása indokolta. E tekintetben is korszakalkotó volt, mivel rendi kiváltságra tekintet nélkül kerülhettek ide javításra váró személyek. A fenyítőház kezdetben kísérleti jelleggel működött. Létesítésével Kempelen Nepomuk János udvari kancellári tanácsost és ezredest – a későbbi tábornokot – bízták meg. Ő vezette az építkezést a helyszínen 1771 elejétől kezdve, majd az intézet berendezéséről is ő gondoskodott, sőt annak egész szervezete tőle eredt, amikor megnyitotta (és zárta) kapuit 1772. szeptember 4-én.⁹⁸

9.5. A KÍNKAMRA MINT PURGATÓRIUM, ÉS ANNAK FELSZÁMOLÁSA

Kulcsszavak: nyilvánosság kizárása; kínzóeszközök prágai tradíciója; kínzóeszközök bécsi tradíciója; tortúra eljárási szabályai; kínzás rendje; *Directio Methodica*; *Praxis Criminalis*; *Theresiana*; tortúra szabályozása; tortúra eltörlése

A büntetőeljárás legfontosabb szakasza a bizonyítás volt, amit gyakran kínzó vallatással, *tortúrával* hajtottak végre. A mágikus tevékenységek esetén alkalmazott kínzó vallatást mind Erdély, mind Magyarország területén rutin jelleggel alkalmazták az 1740–1768 közötti években is. Hogy miért itt, az ítélet-végrehajtási fejezetben, és nem a bizonyításról szóló fejezetben tárgyalom ezt, annak oka, hogy *ott az elbeszélés*, a vallomás kontextusát vizsgáltam, *emitt a test felé irányuló cselekmény* részét emelném ki.

A bizonyítási eljárás meghatározott, formális keretek között zajlott, még a tortúrának is megvolt a maga menetrendje, nem a hóhér kénye-kedvétől függött. A kínzás sorrendjét és mértékét szigorú szabályok írták elő. A bírósági eljárás semmiképp sem volt önkényes, és nem is a határtalan bosszúvágy jegyében folyt le. Jóllehet a vádlottnak igen korlátozott jogai voltak, de még a kínzásokkal sem volt teljesen kiszolgáltatva a bírónak vagy a hóhérnak, még ha maga a „szcéna” ezt is sugallta. A kínzás bizonyítási része a nyilvánosság kizárásával, míg a büntető része a nyilvánosság bevonásával zajlott. Első esetben a bűnvallomása volt a főszerep, második esetben a testé mint a büntetés-végrehajtás médiumáé.⁹⁹

Magyarországon a boszorkányperekben elrendelt és végrehajtott tortúrák száma 1740–1755 között évente kilenc-tíz fő volt, 1756–1768 között három-négy fő, de még 1773-ban Zala vármegye törvényhatóságán Kovács Andrásné Kiss Jutka ellen¹⁰⁰ és 1781-ben a Heves megyei Egri káptalan úriszékén Dúl Mihályné Ágos Anna ellen is alkalmazták (illegálisan) a „tortúrát” a mágikus tevékenységek bizonyítására. Talán nem véletlen, hogy négy év múlva az úriszékek jogszolgáltató jellegét az uralkodó rendeletileg szüntette meg, elkerülendő a későbbi jogszerűtlenségeket. Ugyanekkor a hasonló perek lefolytatásának lehetőségét az államilag felügyelt vármegyei, majd kerületi törvényszékekre helyezte át, meggátolva ezzel a további visszaéléseket.¹⁰¹

⁹⁸ Vajna K. 1906. I: 27–210.

⁹⁹ Mezey B. 2018: 262, 280–281, 384.

¹⁰⁰ Tóth G. P. 2005a IV: 547–550. No. 113.

¹⁰¹ Sugár I. 1987: 213–217. No. 92.

A kínvallatásnak – attól függően, hogy a gyanúsított nemes volt vagy közrendű, férfi volt-e vagy nő, testileg erős vagy gyenge, bűnében „megátalkodott” vagy bűnbánó – különböző szerepe lehetett. Nemestortúrára vonni elméletileg nem lehetett, de természetesen voltak kivételek, főleg Erdélyben, ahol a kiváltságos területeken, mint például Maroszáradon, 1744 és 1752 között többször nemesi (valójában csak a közösségi jogból eredő lófő) személlyel szemben is alkalmazhatták. Ebből a szempontból volt érdekes a vízpróba eljárása is, amit ugyanezen logika szerint alkalmaztak Erdélyben a boszorkányság istenítéleti jellegű bizonyítására, a bűnösnek az ártatlanoktól való különválasztására. De agilis jogállású személlyel szemben Magyarországon sem mérlegelték mindig, hogy a tortúrát bevessék-e vagy sem, általában nem tették, de akadt kivétel. Gyenge, öreg, testileg megtört emberrel szemben ugyan mérlegelhettek, hogy alkalmazzák-e a tortúrát, de a gyakorlatban nem voltak következetesek sem a bírák, sem a törvényhatóságok.¹⁰²

Erdélyben 1740–1755 között évente átlagban hét személyt vontak kínpadra mágikus büntett esetén. 1756–1768 között viszont már csak egy főt. Utoljára 1765-ben Torda vármegye törvényhatósága alkalmazta boszorkányperben a tortúrát, akkor Toma Mária ellen, akit az ügyész máglyára érdemesnek jelölt, de ettől végül megmenekült:

Elfelejtkezvén az incta maga emberi tartóztatásáról, mely szerént maga idvességét, istenes étellel, Istenhez való fohászokodásokkal, igaz kézi munkával, jámbor étellel s minden embereknek jóvakra szolgáló igyekezettel kell vala keresni, ki-ki nem hogy isteni félelemmel élt volna, hanem ördögi praktikákat tartott, ördögi segítséget advokált s azáltal büjes-bájos boszorkányi varázslás okot vitt véghez sokaknak per incantationes veszedelmes nyavalyákat, csonkaságokat okozott, maga életivel pedig sokaknak botránkozást szerzett. Mely incantatióit, büves-bájos boszorkányságait maga sem tagadhat, melyet ha tagadna, data exmissione, sokszínű boszorkányságait comprobálni kész lések. Ante realem probam pedig, midőn instataneae kész vagyok ellene boszorkányságot próbálni, azt kívánom, hogy elsőben is mai napon az ilyenek ellen tett praxis szerént a próbának nagyobb valószínűsége usztatással próbáltassék boszorkánysága s cosequenter ad exigentiam Legis Divinae et Humanae, hogy megégettesék a iure megkívánom et protestatur.¹⁰³

1766-ban pedig az udvarhelyszéki Zetelaka privilegizált nemesi törvényhatósága alkalmazta a tortúrát Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannával szemben boszorkányság gyanúja miatt, akinek ügyét a Főkormánysházán végül felülbírálták, felmentő ítéletet hozva. Ezzel a privilegizált nemesi törvényszék pallosjogi hatalmát is jelentősen csorbították. A zetelaki per egyben a kivételek kivétele is. Ismert, hogy a székelyek madéfalvi meglövése után (1765) a székely határőrezred megszervezése kapcsán szigorú, a „császári törvényt” életbe léptető statútumot fogantatosítottak Udvarhelyszéken is.¹⁰⁴ Jellemző és sokatmondó ebben a helyzetben, hogy a székelységekre kirótt regula nem az erdélyi szokásjogra, hanem az itt némileg életidegen császári jogra (nem kimondva, de a *Praxis Criminalis*ra) hivatkozott. A zetelaki perben viszont már konkrétummá válik a *Praxis Criminalis* használata. A sokat idézett 60. articulus alapján Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannát tortúrára, majd pedig máglyahalálra ítélték. A *Praxis Criminalis*nak némileg ellentmondva esetükben a tortúra a vízpróbátatást jelölhette (amit a *Praxis Criminalis* éppen hogy mellőzni javasolt). A zetelakai bírák viszont itt ragaszkodtak a saját hagyományukhoz, így került sor az asszony vízpróbájára. Hogy mennyire nem voltak tisztában a tortúra törvényes feltételeivel, mutatja az a tény is, hogy míg a tortúrát a nyilvánosság teljes kizárásával, a vízpróbát viszont eljárási tanúk nyilvános bevonásával lehetett volna megtartani. Az új, itt alkalmazott eljárásjogi könyv nagy valószínűség szerint sokkal több bizonytalanságot teremtett a bírák fejében, mint tiszta képet. Nem véletlen, hogy végül a Főkormánysházák épp a bírák alulképzettségére hivatkozva mondta ki az alábbi ítélet semmisségét:

[...] allegatióit ventillálván, juxta *praxis criminalis* Art. 60 Par. *Imum* világosan constál az actor ő kegyelme re-latoriajából feles bizonyosságok fassiójából, hogy az incatta detenta másokot maga bűbájos tudományához képest boszorkánynak vallott [...], hogy babvetésekkel, ön öntésekkel, rostavetéssel élvén, másoknak elveszett jószágait marháit extra naturam kijelentett, [...] az is világosan constál, hogy némelyeket bűbájos mesterségével betegségben ejtvén, fenyegetvén annak előtte, maga tudományával meg is gyógyította [...] próbára hozatván világos jelek lácanak a testin, a melyek más tiszta embereken nem observáltatnak. Ugyanazon próba bizonyította azt is, minthogy az vízben természet szerént belé nem merült, vizet nem hozott szájában ki, hogy tiszta ember ha talaltassék, melyeket az actor mellett levő hütösök [...] kire való nézve tecett a privilegiatum forumnak, tűz helyett mitigálván a büntetést kard által halyon meg az incatta et detenta, halála után teste tűz által megemésztessék, *de minek előtte feje vetetődik, megtorturáztassék.*¹⁰⁵

¹⁰² Fayer L. 1902. VI: 26–69.

¹⁰³ Kiss A. 2004: 177–180. No. 16.

¹⁰⁴ Imreh I. 1993.

¹⁰⁵ *Schäser* G. 1848: 21; Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 728–748. No. 278; Miskolczy A. 2016: 46–48.

A tortúra eljárásjogi szerepe változatos volt. Szolgálhatta a vádlott beismerő vallomásának kicsikarását, az általa ismert boszorkányok megnevezését, de alkalmazták a halálbüntetés súlyosbítására vagy elrettentésül is. A tortúra nem volt a boszorkányperек kizárólagos sajátossága, hiszen a kínvallatást igénybe vették más büntetőperekben is, például talált kincs eltitkolása, pénzhamisítás, lopás, rablás, útonállás, gyilkosság esetén Erdélyben, illetve pénzhamisítás, lopás, rablás, útonállás, gyilkosság, magzatgyilkosság esetén Magyarországon is.¹⁰⁶

A tortúrát minden alkalommal egy köztes határozattal, deliberátummal rendelhették el. Ennek hiányában az eljárás jogszerűségét is kétségbe lehetett vonni. Ezek a köztes vagy feltételes ítéletek hosszabb-rövidebb mérlegelést követően fogalmazódtak meg, gyakorlatilag azt követően, ahogy a per előkészítő szakasza lezárult, a szemlét levezényelték, a tanúkat és a sértettet meghallgatták, és sor került a gyanúsított minden kényszer nélküli meghallgatására is. Ha a gyanúokok nem voltak elégségesek, de különösen akkor, ha a gyanúsított semmit nem vallott, vagy épp mindent tagadott, lehetett elrendelni a tortúrát. Ezt általában egyazon formuláré szerint megfogalmazva, de a konkrét esetre reflektálva jegyzőkönyvezték, majd pedig a gyanúsítottnak adott határozati napon felolvasták. A sok-sok példa közül álljon itt egy 1743. évi kőszegi eset köztes ügyészi indítványa Hauser Anna ellen:

Kívánja azért az említett fiscalis procurator, hogy az fönt nevezett rab asszony gonosz bűbajos cselekedeti és másoknak megrontási miatt az törvényszék előtt examináltatván és mind ezen istentelenségeknek bővebb megvilágosítására, mind pedig más illetin gonosz társainak kinyilatkoztatására nízve *megcsigáztassék*, és azután érdemesen megbüntettessék.¹⁰⁷

Ami ebből a szövegből is kiviláglik, hogy a tortúrát azért indítványozták, hogy a boszorkányság és a rontás *titkát*, illetve a gonosz bűntársakat a gyanúsított *kinyilatkoztassa*: vagyis hogy *be- és megvallja*. A tortúra lényege leegyszerűsítve a kicsikart szó volt. De a tortúrának lehetett „büntető” jellege is. Egyértelműen nem a bizonyítékok megvallására és a büntény vallomásának megszerzésére irányult a Zala vármegyei törvényszék 1740. évi ítélete Cziráki Istvánné Gál Ilona ellen. A néző asszony hírében álló Czirákiné bűneit harminc pontban foglalták össze, majd pedig miután bizonyítottak látták az összes pontban a bűnösségét, a tortúrát már csak azért kapta ráadásaként, hogy bűntársait is megnevezze:

Ezen rab asszon, noha ugyan az ellene tétetett vallásokban megszámlált és előtő elmagyaráztatott bűbajos és boszorkányos cselekedetét, úgyszintén Teremtő Istenének megtagadását, következendőképpen ördögös életinek viselését egyátollában tagadásra vette, s minden móddal maga ártatlanságát mind azokban, melyeket közhírral ellene tartanak, állította. De ez midőn az magistratualis tanúknak vallási bővségesen megvizsgáltattanak... [...] Melnek hogy *érdemlett jutalmát elvegye*, és mások is *ennek példájátúl az ilyes szörnyű cselekedetektől irtózzanak*, hóhérpallós alá, azután holtteste tűzre, előbb három grádicson gonosz társainak kinyilatkoztatására *megkínóztatván ítéltetik*.¹⁰⁸

A tortúra büntetőjogi műfajának első érdemi kifejtését a hazai jogban Kithonich János *Directio Methodica* művében találjuk. A közvallatásról és a hitletételről szóló hatodik fejezet tartalmazza azokat a jogtörténeti és művelődéstörténeti szempontból fontos szabályokat, melyeket a tortúrára vonatkozathatunk. Kithonich bevezetésül megmagyarázza, mi a gyanú (*suscipio*), mi a vélelem (*praesumptio*), mi a közvallatás, a büntetőper legfontosabb szakaszát képező *communis inquisitio*: vagyis a tényállás tisztázására vezető kikérdezés, a gyanúsított és a tanúk vallatása. A 8. kérdés ebben a fejezetben azt taglalja, hogy a hazai jogban engedélyezett-e kínzó vallatás (*equuleus aut tortura*). Itt a kínzásra használt *equuleus* kifejezés már a kínzóeszközt is jelölte: csikóra, élre hasított gerendára ültetés. Kithonich figyelmeztette az olvasóját, hogy a hazai jog (szokásjog) szerint a tortúrának nincs hagyománya, azonban talán a polgári jogban igen. Kithonich itt a szabad királyi városok jogára gondolhatott, ahol leginkább parasztok ellen (*potissimo contra rusticos*) bevezetett, a szász joghagyományt tükröző budai jogot értette. Részletesen kifejtette, hogy azokban az esetekben lehet a tortúrát elrendelni, ha a vallomások alátámasztják a gyanút, vagyis egy tanún kívül – ami egymagában nem elegendő a tortúrára – több tanú vagy más bizonyságok is vannak, például ha a terhelt fenyegetőzik, bizonytalankodik, vagy ha olyan „alávaló, semmirekellő személy” (mint majd látni fogjuk, ezen sokszor a cigányokat és a zsidókat is értették), akire nézve már emiatt sem lehet hitelt adni esküjének (előéletből táplálkozó előítélet), ami a rosszhírűség kritériuma lesz, vagy ha a halálra vált sértett bizonyos személyt állhatatosan megvádolt (halálán a terheltre kiáltott).¹⁰⁹

Amennyiben ezek a feltételek vagy az egyértelmű bizonyságok nem álltak rendelkezésre, tortúrát végezni nem lehetett. A XVII. századi – a *Praxis Criminalist* megelőző – időszakban elsőben a tanúk ellene tett vallomását kellett felolvasni mindenki füle hallatára, vagyis a gyanúsítottat szembesítették a róla szóló állításokkal. Ha a terhelt a kínzás után visszavonta vallomását, a kínzás ismételtető volt, de csak ha újabb jelenségek is a bűnössége mellett

¹⁰⁶ Fayer L. 1902. IV: 60–67; Hajdu L. 1985: 81–95.

¹⁰⁷ Tóth G. P. 2005a IV: 407–422. No. 85.

¹⁰⁸ Tóth G. P. 2005a IV: 503–514. No. 100.; Schram F. 1970. II: 590–597. No. 415.

¹⁰⁹ Finkey F. 1948: 57.

szóltak. Kithonich egyébként figyelmeztette a bírakat, hogy tartózkodjanak a kínzásújítástól, nehogy a hatalommal való visszaélést segítsék. Ha a bíró bosszúból ismételte volna meg a tortúrát, lelkiismeretével kellett számolnia: a számára is bekövetkező utolsó ítélet napján számot kell majd adnia rossz döntéséről. De a tortúra alapelvét a római jog erős tradíciója is befolyásolta: aki a kínzásban valamit megvallott, és ha újabb gyanúokokat nem találtak, többé nem volt büntethető ugyanabban a vádban. A tekintélyjog alapján gyakran hivatkozva Ulpianusra írták meg a jogkönyvek:

Senkit gyanúra megsententiázni nem szabad, s jobb is megmenekedni egy bűnösnek, mint sem az ártatlannak büntetődnie.¹¹⁰

A *Directio Methodica* nem sorolta fel a kínzás eszközeit és módjait, legfeljebb utalt azokra. Nem rendszerezte a tortúra gyötrelmeit úgy, mint majd tették a *Carolinára* alapozva az osztrák joghagyomány könyvei. Ezt a fél évszázaddal később kiadott alsó-ausztriai eredetű *Praxis Criminalis* végezte el.¹¹¹ A Mária Terézia korabeli büntetőper bizonyítási eljárásának menetét Huszty István tankönyve alapján vázoljuk, aki saját, Heves, Külső-Szolnok és Ung vármegyékben szerzett bírói tapasztalatára alapozva vette sorra az ügymenetet. Az általa megrajzolt protokoll utalt a *Praxis Criminalis* alapjául is szolgáló Benedikt Carpozov-féle büntető jogkönyv vonatkozó fejezeteire, a szentszéki, kánonjogi tekintélyhatározatokra, illetve az eljárás szokását meghatározó országgyűlési törvényekre, a *Tripartitum* és a Kithonich-féle jogszabálygyűjtemények eljárást szabályozó összefüggéseire.

A kínvallatás indoka Huszty szerint többféle is lehetett, mivel alkalmanként hol serkentőleg hatott a vallomástételre, hol a bírói ténymegállapítást segítette a büntett homályos részleteinek felderítésében, hol – és ez volt a leggyakoribb eset – alkalmazásával más bűnperek tisztító eskütételét súlyozhatták vele. Másként fogalmazva a gyanúsított ellen bevetett kínvallatással a tanúk előtt tették nyilvánvalóvá szavaik tétjét. Hogy ez esetben fontolják meg, mit mondanak, ki ellen vagy mellett tesznek esküt. Vagyis a kínvallatással a tanúkra is nyomást tudtak gyakorolni.¹¹² A kínvallatás mint módszer elrendelése esetén szükséges volt a bírának mérlegelniük azt is, hogy a gyanúsított alkalmas-e a kínvallatás próbájára. Ehhez az enyhítő és terhelő körülményeket figyelembe kellett venniük. A vizsgálandó kérdéseket a *Praxis Criminalis* meghatározta ugyan, de a konkrét esetek konkrét kérdéseit is fel kellett vennie a „jó bírónak”. A jó bíró ítéletére volt bízva, hogy a változatos okok és a tények körülményei szerint szóba jöhet-e a kínvallatás mint a bizonyítás egyik fajtája. Huszty ezért is tartotta fontosnak hangsúlyozni a bírói hivatalviselés maximált kétéves idejét, mert szerinte a jó bíró ebben a nehéz lelkiismereti helyzetben csak így tudott becsületes maradni. Huszty definíciója szerint a kínvallatást úgy határozhatjuk meg

[...] mint a test megkínóztatását az eset bevallása útján az igazság kifürkészésére, a bírák parancsolatából a hóhér által végeztetve, bűnügyekben egyéb megfelelő próbák hiányában, *kisegítésképpen* [!]¹¹³

Fontos tehát kiemelni, hogy a kínvallatást boszorkányperек esetén a vízpróbák helyett vagy annak kiegészítésképpen alkalmazhatták. Végrehajtója a hóhér, elemző szemlélői pedig a bírák (vagy a nyomozó hatóság eljárási tanúi) voltak, akiknek írásbeli parancsa nélkül a kínvallatást végrehajtani nem lehetett. Végeredménye pedig a vallomás (akár beismerő, akár tagadó) kellett hogy legyen.

Huszty szerint a vádlottat csak akkor lehetett elítélni, ha hazugságait a tanúk bizonyítottan megcáfolták és/vagy bűnét bevallotta. Carpozovra hivatkozva kimondta, hogy a vádlott valamely bűnét a bírónak nem szükséges megítélnie, ha nincsenek bizonyítékok. Mivel mindenkit addig ártatlannak kell gondolni, amíg ártalmassága be nem bizonyul:

No. 3. A vádlottat nemcsak megcáfoltként, de bűnét bevallottként kell elítélni. / 3. Carpozov műve harmadik része 119. kérdésében a maga módján bölcsen mondja, hogy noha a vádlott valamely bűnét elítélni nem tartozik, hacsak azt nem vallja be, vagy nem győződött meg róla, mivel mindenkit addig ártatlannak kell gondolni, amíg ártalmassága be nem bizonyul; de nem azonnal mentendő fel, amíg vétkét tagadja, és törvényes és tökéletes vizsgálat azt nem bizonyította; de mivel az országoknak érdekében áll a bűnösöket büntetni és a gonosztevő embereket kivégezni, minden módon kimunkálandó, hogy az igazság kiderüljön.

De a felmentés sem lehet azonnali, mert amíg vétkét tagadja és a törvényes és tökéletes vizsgálat nem bizonyította az ártatlanságát; és mivel az országnak érdekében áll a bűnösöket büntetni és a gonosztevő embereket kivégezni, minden módon szükséges a tortúra alkalmazása, hogy az igazság kiderüljön.¹¹⁴ A kínvallatásra azért is szükség van, mert a legtöbb bűnt *rejtetten és titkon követik el*, és mert a tanúk sem mindig állnak rendelkezésre. Ezért is a kínzás, a csigázás útján kell felderíteni az igazságot.

¹¹⁰ Finkey F. 1948: 58.

¹¹¹ Finkey F. 1948: 58.

¹¹² Huszty I. 1751. könyve LII. paragrafusának 21. pontja „a tanúkról és a bizonyításokról”.

¹¹³ Huszty I. 1751.

¹¹⁴ Huszty I. 1751. III. 119. kérdés.

No. 4. Titkos vétségben az igazság kínvallatás útján erőszakkal derítendő ki. // 4. Kínvallatás révén szokás és lehet a legcélszerűbben eljárni. Mert mivel többnyire minden bűnt rejtetten és titkosan követnek el, s mert mindig tanúk serege nem lehetséges, ezért eleink szokása követendő, hogy kínzás, csigázás útján derítendő fel az igazság.

Huszty a kínvallatás alkalmazásának a korlátját ott állítja fel, hogy egyértelművé teszi, a tortúra csak a bűnös emberen hajtható végre. Ártatlan, gyanúval nem illetett személy megkínzása ezért nem lehetséges. Mivel a kínvallatás kegyetlen eljárás, vagyis mert az embert általa halálra is kínozhatják, ezért a tortúra egy bizonyító eljárásnak (*ön célja*) nem lehet. Huszty ezért arra intené a bírókat, hogy senki ártatlant kínvallatásnak alá ne vessenek, nem kevésbé a bűnnel nem terhelt személyeket (gyermeket, a bűnre fizikailag alkalmatlan gyengét, idős embert, terhes asszonyt) a kínvallatáshoz szükséges gyanúval illetni ne engedjék. Viszont az elégséges vizsgálat alapján terhelt gyanús személyt kínvallatásnak kell alávetni, mert a bűnös megérdemelt büntetését nem kerülheti el, és a bűnök nem maradhatnak büntetlenül.

A tortúra minőségileg nem volt egységes, Erdélyben és Magyarországon eltérő jogi környezetben használták: Magyarországon a *Praxis Criminalis*, Erdélyben a *Tripartitum*, illetve az erdélyi fejedelmek által alkotott korábbi dekrétumok (*Approbatae*, 3/47) szabályozták. A *Praxis Criminalis* hat fokozatot ismert a tortúra lefolytatásánál, ha nem volt kizáró (kiskorúság, terhesség) vagy mérséklő ok (időskor, testi gyengeség). A hat fokozat a következő volt: 1. A vádlottat a hóhér megragadja és levetkőzteti; 2. erősen megkötözi; 3. a „csikó”-ra („ad equulum”) ülteti; 4. egyszer meghúztatja; 5. a köteleket megengedi, és újra meghúzza; 6. a megátalkodotknál súlyosbításként kétszer és háromszor húztatják meg a kötelet. Ha mérséklő okok merültek fel, akkor 4 fokozatot ismert a büntetőjog, legalábbis elméleti szinten: 1. a hóhér fenyegetőzése, verbális fenytés; 2. a büntetőeszközök kilátásba helyezése és megmutatása; 3. a facsavarok felhelyezése; 4. a bécsi cipővel való próba. Amikor tehát a vádlottat kínvallatásra vonni ítélték, a bíró a következőket vette figyelembe a *Praxis Criminalis* XXXVII. cikkelye szerint:

1. § Hogy mindenekelőtt biztos legyen az elkövetett vétekről.
2. § Hogy azonkívül az egy vagy több vétekről (amint azt a bizonyítékok megkívánják) rövid, jól átgondolt és megtanácskozott, sorba szedett kérdést fogalmazzon meg, nehogy a nyomorult vádlott a kínvallatásban túl sok ideig tartassék.
3. § Ha a vádlott nem csavargó, úgy az urát vagy annak tisztjét értesítse.
4. § Hogy a kínvallatás ne ünnepnapon, máskülönben pedig kora reggel és ne ebéd után történjék. Amennyiben nyomós okból kifolyólag délben kell megtartani, a vádlott valamelyes üdítón kívül, előtte semmit, vagy nagyon kevés ételt és italt kapjon.
5. § A bíró vagy az igazságszolgáltató ne csak egyedül vegyen részt a kínvallatásban, hanem két erre felesketett tanúval vagy más tanult és tiszteleltre méltó férfiakkal, valamint ezenkívül egy esküdttel vagy alkalmas bírósági beszédírnokkal [dicographus] egyetemben.
6. § Midőn a vádlottat kínvallatásra elővezetik, a bíró előtte szigorú, de válogatott szavakkal figyelmeztesse, hogy bűnét vallja meg, hogy ne adjon okot a kínvallatásra. Ha tehát önként mindent bevall, a kínvallatás felfüggesztendő. Ha azonban vallomásában csökönyösen megmarad, végül is hozzá kell fogni [a kínvallatáshoz].
7. § Ha a gyanúsítottat semmi szóval sem lehet megindítani, úgy a bíró a kínvallatás egyik fokát a másik után különböző módon alkalmazza. 1. A vádlottat a hóhér megragadja és levetkőzteti. 2. Erősen megkötözi. 3. A „csikó”-ra („ad equulum”) fekteti. 4. Egyszer meghúztatja. 5. A köteleket megengedi, s minden alkalommal az igazság megvallására buzdítja, ami leginkább a törvényszéknek és a bírónak a kötelessége. 6. A megátalkodotknál, akik ellen súlyosabb bizonyítékok merültek fel, egy kínvallatási aktusban úgy lehet ezt beosztani, hogy kétszer és háromszor húztatják meg.

A testi kondíciók nagyban befolyásolták (befolyásolhatták) az alkalmazott eszközök kiválasztását. Egy jobb fizikai adottságú embernél az első fokozatokat el is hagyhatták, illetve rögtön a durvább eszközökkel kezdhették. A gyenge fizikumú embereknél (asszonyoknál) pedig sokszor elégnék ítélték a tárgyak szemléltető pozícióba helyezését: spanyolcsizma „felpróbálása”. A legtöbb boszorkányperben értelemszerűen ez utóbbit tekinthetjük adottságnak, még ha nem is mindig tudjuk, mi zajlott valóban a kínzókamrák sötét bugyraiban. A *Praxis Criminalis* erről így rendelkezett:

8. § Általánosságban, ha a személy erős vagy igen csökönyös, a kínvallatás nem könnyű formában hajtható végre, hanem súlyosabb kínzás alkalmazandó, úgy azonban, hogy a köteles mérték megtartandó, és a vádlott az ítélet végéig férfiasságában megmaradjon.
9. § Ha a személy gyenge, nem azonnal és először alkalmazandó a meghúzás; hanem a dolog alkalmatossága szerint: 1. A hóhér megfenyegeti. 2. A büntetőeszközök kilátásba helyezése és megmutatása. 3. A facsavarok felhelyezése. 4. Próba a spanyolcsizmával.
10. § Úgy irányítandó, hogy abban a vétekben, mely testi büntetést nem érdemel, nem súlyos kínzás alkalmazandó, de a vétek vagy a bűn minősége szerint könnyebb vagy súlyosabb kínra vonandó. Azonban ne legyen a kínvallatás súlyosabb, mint a bűn.

11. § Ha asszonyt és férfit, elesettet és erőset hasonló vétek miatt kell megkínozni, úgy mindig az asszonnyal, vagy a gyengébbel, vagy azzal kell kezdeni, aki hihetően gyorsabban vallja be az igazságot, amelyből a cinkosok gyorsan és végső csigázás nélkül kiderülnek.

A *Praxis Criminalis* eszközkészlete csak egy alapot adott, amit a szokásjog és a gyakorlat felülírhatott. Amennyiben Huszty István tankönyve a magyarországi gyakorlatot tükrözi, úgy egy ennél fokozatilag erősebb és több eszközt felvonultató tortúracsomagot használhattak a XVIII. század derekán. Huszty István hosszan sorolta a kínvallatás környezeti feltételeit és végrehajtásának emberi tényezőit:

No. 7. Noha a kínvallatás mikéntje a bíró tetszésének van alávetve, azonban a jog intézkedéséhez alkalmazkodni tartozik, és ezért okosan kell intézkednie, és nem minden esetben, vagy nem minden személlyel, avagy bárminő tetteből kifolyólag szabad ok nélkül kínvallatást alkalmaznia; se kifícamító módon ne gyakorolják azt, vagy ne törjék össze, de az előírt törvény és szokás szerint, a bűn és a személy állapota, helyzete és minősége szerint vonják kínra.

A kínvallatást szemlélő tanúja a nyomozó hatóság embereiből került ki. Erre vonatkozóan Huszty részletesen körülírta, hogy mire kell a tortúrán a bizonyságtevő hatósági embernek figyelnie:

No. 8. Azért, hogy gondosan figyelhesse meg [tudniillik a kínvallatásra vont személyt] a választott bíró, a következőkre kell ügyelnie. 1. Mely kínzóeszközre van kötelezve [tudniillik a vádlott]. 2. Minő legyen a kínvallatás foka. 3. Vajon az illető személy kánpadra vonható-e. 4. Mely esetben engedhető meg a kínvallatás. 5. Mily bizonyítékoknak és vizsgálatoknak kell megelőznie a kínvallatás megtörténhetőségét. 6. Mily mód és rend szerint figyelendő meg a kínvallatás alá vonandó személy. 7. Mi a kínvallatás eredménye.

Technikai részletekkel a bírói megfigyelés lehetséges módjairól a *Praxis Criminalis* szolgált a kínvallatás végrehajtóinak:

12. § Akarjuk azonban, és rendeljük, hogy az igazságszolgáltatás urai, vagy a bírók másvalakit, mint a fent leírtakat, avagy amint az ebben a tartományban szokásos, meg ne kínozzanak.
13. § A kínvallatás alatt nem kevésbé gondosan figyelendő meg, amikor vagy ahogyan a vádlott arckifejezése változik, és annak megfelelően tartsa a csavart, ahogy az a vallomásnak megfelel; közben a bíró mást ne csináljon. Inkább rövidebb, mint hosszabb ideig tartson a kínvallatás; addig, amíg a kínvallatás tart, attól, akit kínoznak, annál kevésbé távozzon [a bíró].
14. § A bírósági írnok minden vallomást a legszorgalmasabban jegyezzen fel, és vétkesen vagy hanyagon a legcsekélyebb szót se hagyja ki vagy tegye hozzá.
15. § Mindazonáltal a kicsikart vallomás, melyet a vádlott a kánpadon tesz, nem fogadandó el, csak az, hogy vallott. A kínvallatás után először a vallomást újból le kell írni, és a törvény szerint azt meg kell vizsgálni.

A kínvallatás neméről a bírónak is tudnia kellett, azt a hóhér öncélúan nem váltogathatta. Fontos, a gyanúsítottat védő kritérium volt, hogy csak a tortúrát vezénylő eljárási bíró *hangos parancsára* lehetett az adott eszközt bevetni. Ha ettől eltértek, vagy ha a hóhér szakmaiatlan módon járt el, jegyzőkönyvet kellett készíteni a szabálytól való eltérés okairól Huszty szerint:

No. 9. Ami az elsőt illeti, noha a hóhérok a kínzóeszközök minden fajtáját igen jól kezelik, de a bírót kell megkérdezni a végzendők felől, mivel végrehajtandó ítélet van; a kínvallatás módját a hóhér választására bízni veszélyes dolog, mivelhogy mennyit szenvedhet élete vagy egészsége veszélyeztetése nélkül, legalábbis szabály szerint megítélni nem tudja, és a bíró hivatalára sérelmes; és ezért a bíró gondosan átgondolni tartozik a kínzóeszköz nemét és a próba fokát, melyről jelentést tenni tartozik.

A kínvallatás eszközkészlete kötött volt. Újítni vagy a szokásostól eltérő módon használni a kínzóeszközt nem lehetett. Huszty ezt így határozta meg:

No. 10. A szokatlan kínzóeszközök fajtái eltiltandók, s a használatosak is óvatosan alkalmazandók. // 10. A bíráktól pedig eltiltandók, megvallom, az új és nem használatos kínzóeszközök fajtái, de azok, melyek a magyarországi piacokon használatosak és kevésbé veszélyesek; az igazság az, hogy tartoznak eldönteni, miszerint ezekkel megkínozni lehetséges-e; az oka ennek az, hogy mivel a megkínztatás módjában a bíró megítélése nem tökéletes, viszont az ország szokásához és gyakorlatához kötött, és ezért jogos és szabály szerint igazságos. A bíró tehát cédulát [azaz igazolást] tartozik kiállítani a jogilag elfogadott kínzóeszköz fajtájáról s a személy koráról, neméről, erőbeli állapotáról, kondíciójáról és a megszabott kínzóeszköz használatának okáról.

Azzal, hogy a „piacon” forgalomban lévő kínzóeszközt a helyi hatóságnak előzetesen ellenőriz(tet)nie kellett, az ellenőrzésről pedig használati engedélyt („cédulát”) kellett adnia, valójában a gyanúsított érdekeit védte. Sőt, magát

a hóhért is, hiszen bírói engedély nélkül kínzóeszközt az eljárásba bevonni nem lehetett. A magyarországi piacokon beszerezhető kínzóeszközök kelléktárát így sorolta fel Huszty a *Praxis Criminalisra* alapozva:

No. 11. A kínzóeszközöknek a magyarországi piacokon használatos fajtái: a vékony, durván összetekert kötelek, melyekkel a hóhérok a vádlottak összekötött kezeit igen szorosan összeszoríthatják; vagy a kivájt csípőfogóra formált eszköz, mellyel a hüvelykujjakat préselik össze; avagy az alsó lábszár összeszorítására szolgáló eszköz [spanyolcsizma], mellyel a vádlottakat megkínózzák; szokták a vádlottat létrára fektetni, erőszakkal kinyújtóztatni, és végtagjai ízületeit széthúzni; szokták izzó vassal vagy lánggal is valamely testrészt, főleg az emlők alatt, lassan égetni; szokták az ujjak hegyét a körmük alatt hegyes vassal megsúrni; szokták súlyosabb bűntények esetében a lekopaszított fejtetőre az agyvelő fölött hideg vizet csepegtetni; nemkülönbön égő fáklyát vagy szurkot a testére csepegtetni; és e használatos kínzóeszközféleségek mellett még más fajták is vannak.

A Huszty által röviden felsorolt kínzóeszközöket és a tortúra lefolytatásának szabályait a legteljesebben pont a megszüntetését közvetlenül megelőző *Theresiana* határozta meg. Pontosította, sőt használati utasítás gyanánt magyarázó rajzokat is mellékelte hozzá. Nemcsak leírást adott a tortúra egymás után alkalmazandó fokozatairól, hanem jelmagyarázatos műszaki rajzokkal szemléltette a kínzóeszközök leírását és azok szabványosított használatát. A tortúra alkalmazása három szakaszban ment végbe: 1. A *territio* (*elrémítés*) a tortúrát megelőzően a kínzástól való félelem mint pszichikai kényszer kialakítási szakasza. A *territio*t is helyenként több szakaszra bontották, kezdődött a bíró helyiségében, majd folytatódott a kínzókamrában az eszközök felmutatásával. Eközben a gyanúsított nyilatkozatait szakaszonként feljegyezték. 2. A *tortúra tényleges végrehajtása* a bíróilag elrendelt fokozatig, és 3. a *tortúra alatti vallomás* felvétele.

Jellemző módon kétféle eszközkészletet kínált a *Theresiana* 1768-ban közzétett kézikönyve.¹¹⁵ Az egyik a Prága szabad királyi városban és a csehországi tartományban honos készletet, míg a másik az osztrák örökös tartományokban és Bécsben használt eszközöket: egyik „enyhébb” volt, mint a másik. Voltak csak az egyikben vagy csak a másikban használt eszközök, de erős különbség látszódik a fokozatok számában és talán az okozott fájdalom minőségében is. A prágai csomagban a megkínzott nem ülhetett le kínzás közben, használták a forró gyertyával való csöpögtetést és a létrán való feszítést (csigázást). Ezzel szemben Bécsben ezeket nem használták, így az égetés is elmaradt, és volt lehetősége az áldozatnak leülnie a hüvelykszorító bevetésekor is. A spanyolcsizma sem a teljes (és mindkét) lábszárát roncsolta, mint Prágában, hanem csak az egyik sípcsontot nyomta. Talán ezért is nevezték a Prágában használt spanyolcsizma bécsi párját bécsi „cipőnek”, pontosabban „bécsi cipőnek”. Bécsben volt viszont súlyokkal, hátrafeszített kézen való nyújtólétrán függesztés is, amit 25 vagy 46 font, lábakra kötött kőszúllyal egészítették ki. Összehasonlításképp álljon ehhez egy táblázat a képi függelékben. **(5. kép)**

Huszty minden bizonnyal a *prágai tradícióhoz* közelebb álló gyakorlatot ismerte, mert a kínzóeszközök fokozatainak elősorolását tíz szinten tagolta (No. 12.). Véleménye szerint nem minden bűn egyforma, így nem is minden vádlott kínzandó meg egyformán. Egyesek súlyosabban, mások pedig könnyebben: a bűn jellege, minősége szerint, ahogy a peres eljárásból következett. A kötelezően írásban meghozott közbülső ítélettel kellett a kínzóeszközök használati fokát megállapítani, a bírónak pedig szem előtt kellett tartania a kínzóeszköz nemét is:

Ezeknek első fokozata csupán elrémítésből áll, mely szóbeli, amikor a hóhér a szokásos kegyetlen szavakkal és gesztusokkal ront a vallatásban a megkínzandóra, mintha megragadni és megkínózni akarná, azonban nem is érinti. A második fokozat a nekikészüléssel való elriasztás, s az igen könnyű kínzóeszközöknek az előkészítése, amikor fenyegetések mellett a lemeztelenített és megkötözött vádlottnak, aki a kínvallatásnak alá van vetve, a szerszámokat, melyekkel a kínzás történik, a szeme elé állítják és helyezik, és gyorsan nekikészül, mintegy azonnal a testnek esik [tudniillik a hóhér].

A harmadik fokozat az, midőn a kötelekkel összekötözött kezeket igen erősen megszorítják.

A negyedik fokozat az, amikor a vádlottat létrára vonják, és végtagjainak ízületeit erőnek erejével széthúzzák.

Az ötödik fokozat az, ha izzó vassal égetik meg.

A hatodik fokozat, midőn az összeszorított ujjak körmei alá hegyes vassal beszurkálnak.

A hetedik az, amikor lobogó lánggal égetik a testét.

A nyolcadik az, amikor koponyája lenyírt kopasz bőrére hideg vizet csepegtetnek.

A kilencedik az, amikor égő kénnel vagy szurokkal égetik a testét.

A tizedik az, amikor kivájt vasszerszámmal a lábszárát összeszorítják [spanyolcsizma].¹¹⁶

¹¹⁵ Fayer L. 1902. VI: 4, 17, 93.

¹¹⁶ Huszty I. 1751: 78–81; idézi: Sugár I. 1987: 260.

A *Thesiana* képi mellékletének *prágai csomagja* ehhez így adott instrukciókat a *Kínzási típusok leírása és magyarázata a cseh királyi főváros, Prága önálló városi-magisztrátusa eljárása szerint* címmel. A képmellékletben ennek csak a képes lapjait közlöm magyarul, és eltekintek a bécsi tradíció ettől eltérő tárgyi eszközeinek közlésétől. (6., 7., 8., 9., 10. kép)

A *Praxis Criminalis* azt is meghatározta, hogy a vallomástétel kikényszerítése érdekében hányszor és hogyan lehetett a tortúrát megismételni. A XXXIX. cikkely szerint általánosságban a meglévő bizonyítékok mellett egynél többször nem lehetett megkínozni senkit. De akadtak kivételek:

1. § Kivéve a súlyosabb gonosztetteket, mint a felségsértést és hasonló eseteket.
2. § Vagy ha az első kínvallatás után súlyosabb bizonyítékok merülnek fel.
3. § Vagy amikor valakit könnyebben, például spanyolcsizmával, vagy hasonló kínvallatással azért kínoztak meg, mivel nem remélték az igazság bevallását, maga azonban semmit sem vallott; ekkor ugyanis egyszer súlyosabban is meg lehet kínozni.
4. § Amikor valaki vallomását, melyet a kínvallatás alatt tett és később megerősített, valamivel utóbb visszavonja, lehetséges másodszor is kínvallatni. Ha azután ezen második kínvallatás során bűnét ismét bevallja, majd pedig azt ismét megtagadja, lehetséges, amennyiben a bizonyítékok súlyosak, a harmadszori megkínoztatás is, hacsak ingadozó vallomása jó és hihető okait, vallomása tévedéseit nem okolja meg, melyek meghallgatandók.

Amennyiben valaki az előbbi feltételek után másodjára sem tett vallomást, vagy a beismerést a tortúrát követően visszavonta, úgy lehetséges volt harmadjára is megkínozni. Áruklodó, előítéletekkel telített mondat a *Praxis Criminalis* cikkelyében, hogy a cigányokat és a zsidókat (mint „semmirekellő embereket”) eleve gyengébb jelleműnek tartotta, így esetükben már szükségtelennek nyilvánította a tortúraismétlést. Nem úgy, mint a tortúrára nagyon is „méltó” súlyos gonosztevők, rablók, lázadók, felségsértő árulók esetében, amennyiben testi és jellembéli adottságuk ezt indokolta:

5. § Ha annyira erős és olyan emberek lennének, akikre a kínvallatás eszközei csak kicsit hatnak, nem sokat éreznek, mint a cigányok és a zsidók s más semmirevaló emberek, súlyos bizonyítékok alapján, a bírák bölcs mérlegelése nyomán kétszer vagy háromszor is kínpadra vonhatók.
6. § A bíró azonban háromnál többször senkit sem vonhat kínvallatás alá, de azt, aki háromszor viselte el a kínvallatató eszközöket, szabadnak nyilvánítsa ki, mivel az előző bizonyítékoktól az elszenvedett kínvallatás révén kellően megtisztult. Senki sem kérheti azonban magának jogtalanul ezt, mivel a bíró maga ismeri a bizonyítékokat, s ezért a megkínzott élelmzését is, ha lehetséges, megfizetni tartozik. Ha a bíró valóban nem talál elegendő okot és indokot a kínvallatásra, de ellenségesen mégis megkínozni rendeli, az köteles büntetés alá esik.
7. § A különböző kínvallatásokat nem lehet ugyanazon a napon végezni, hanem csak miután a fogoly már összeszedte magát, néhány nappal tagjai fájdalmának hihető elmúlta után.

Utóbbi mondatok arra utalnak, hogy a tortúrát olykor maga a gyanúsított is kérhette, miként láttuk ezt a bizonyító szakaszt leíró részben a vízpróbák esetén. Ez azonban a bíró mérlegelésére volt bízva, azt jogtalanul senki sem kérhette, még magára sem. A tortúra jogszerűségét pedig épp ezeknek a normáknak a bírói betartása szavatolhatta. Így ha ők ezt a normát megsértették, a bírót is felelősségre lehetett vonni.

A feltüntetett normák és a lehetséges választék, valamint a gyakorlat között volt azért eltérés mindaddig, amíg a *Praxis Criminalis* vonatkozó részeit a *Thesiana* 1768-as bevezetése, majd a tortúra 1776. évi végleges betiltása felül nem írta. Azokban a perekben, ahol ismerjük a kirótt kínzási fokozatokat, 3.-4.-5.-6.-7. grádust, illetve extragradusokkal meghatározott tortúrázttató közbülső ítéleteket mondtak ki. Gyakori volt a három fokozat (tehát a *Praxis Criminalis* előírt négy fokozata helyett az eggyel kevesebb), de gyakori volt a hét fokozat is (tehát a *Praxis Criminalis* hat fokozata helyett eggyel több), sőt a súlyosbító, nyolc, vagy még annál is magasabb fokozat (maximum tíz) megítélés és/vagy végrehajtása. Ezeket a legkegyetlenebb közbülső ítéleteket a Károlyi család csongrádi és hódmezővásárhelyi úriszékén, illetve Szabolcs vármegye törvényhatóságán hozták meg, de csak 1758-ig. 1758 után csak enyhe fokozatú tortúrával találkozunk, legalábbis a boszorkányperekben.

Az erdélyi és magyarországi gyakorlatban az eszközkészletet tekintve úgy tűnik, nem volt (nem tudjuk) nagyobb különbség. Amennyiben a szurokkal csepegtetést a tortúra „prágai” hagyománya részének tekintjük, úgy mind Magyarországon, mind Erdélyben ez a (súlyosabb) tradíció érvényesült. 1745-ben Torda vármegye felső járásának perében a Mezősályi Petrehiza Anuca ellen lopásért, bűbájosságért és a pestis idején elkövetett tiltott, pénzszerzést célzó varázslásért kirótt ítélet szerint a hóhérnak és áldozatának a tortúra „hetedik” fokozatáig, vagyis a szurokkal csepegtetésig kellett eljutnia:

[...] ha az incatta tagadna, dato exmissione, ellene comprobálni kész leszek, megkívánom azért a jure, hogy elsőben társainak kiadásáért megcsepegtetessék szurokkal, és annak utána juxta demerita luat poenam.¹¹⁷

A tortúra több rendeletben szorult ki a bűnüldözés kelléktárából. Már 1755-ben (május 30.) rendeletileg megtiltották a kínvallatás „szokatlan” (túlzásba hajló) módjait. 1765-ben szigorúan szabályozták a tortúra alkalmazását. 1776. március 22-én pedig Mária Terézia leiratával a tortúrát Magyarország területén egyszer és mindenkorra eltörölték. Kihirdetéséig, 1776 áprilisáig a kínvallatás legális eszköz volt a pallosjoggal rendelkező városi, vármegyei, kerületi és úriszéki bíróságokon. Bár a klasszikus többfokozatú tortúrát a rendelet megjelenése után már nem gyakorolták, az úgynevezett „szelíd” kínvallatással, vagyis a 20-30-40-50-60-70-80 bottal továbbra is „ösztönözhatték” a gyanúsítottakat, de csak főbenjáró bűnök gyanúja esetén. A büntetéseket lajstromozó 1782/83. évi rabtabellák még tartalmaznak olyan jelentéseket, amelyekben arról számolnak be, hogy a klasszikus tortúrát alkalmazták például Somogy megyében, a burkolt, ostorral vagy bottal történő tortúrát pedig Pozsony, Sopron és Zombor városokban, de ezeket is már csak a Mária Terézia halála utáni és II. József határozottabb intézkedései közötti interregnumban. Nagyjából akkor, amikor a vármegyék és a rendi közigazgatás még abban bízott, hogy korábbi jogosítványait (a pallosjog keményebb lehetőségét) visszakapja.

Annak ellenére, hogy 1765 után (vagyis az orkutai vérvád botrányát követően) a tortúrát már nem, vagy alig használhatták a törvényhatóságok, az 1776. évi tiltó rendeletre, úgy tűnik, szükség volt. 1775-ben a várpalotai Zichy-úriszék és a szentesi Harruckern-úriszék előtt, a székudvari uradalom úriszéke előtt pedig 1782-ben történtek az utolsó, hivatalból elrendelt úriszéki tortúrák.¹¹⁸ 1783. augusztus 7-én, majd pedig ezt megismételve augusztus 21-én a jozefinista szemlélet hatására a tortúrát helyettesítő testi fenyítéseket is eltörölték rendeleti úton.¹¹⁹

9.6. A KÖZNÉP ÉS A TORTÚRA: ILLETÉKTELEN ÉS ÖNKÉNYES KÍNZÁSOK

Kulcsszavak: boszorkánylincselés; földesúri önkény; tortúra kérdése az úriszéki jogban; tortúra állami privilégiummá válása

Az, hogy a színpadra vitt kínzás és a köznép szeme előtt végrehajtott nyilvános kivégzés milyen hatást gyakorolt a kínhalál nézőire, a felvilágosodás korának gondolkodóit mélyen foglalkoztatta. Erre reflektálva írta Kant 1798-ban:

Nem éppen leghízelgőbb az emberre nézve, hogy öröme a másik fájdalomához való hasonlítás révén csak nő, míg saját fájdalmát a másik hasonló vagy még nagyobb szenvedéseivel való összehasonlítás csökkenti. [...] Az ember képzelőereje révén érzi át a másik fájdalmát, [...] és annak örül, hogy őt nem érte hasonló sorscsapás. Ezért van az, hogy mint valami színjátékra, úgy tódul a nép és nézi kielégíthetetlen kíváncsisággal a bűnöző vesztőhelyre kísérését és kivégzését. Mert a bűnöző arcán és magatartásában megnyilvánuló lelki rezdülések és érzések együttérzésre készítenek a nézőt és a képzelőerő révén átértzett rémület után (aminek erejét csak növeli az ünnepélyesség) a megkönnyebbülés édes és mégis komoly érzése tölti el, ami a rá következő életörömet annál érezhetőbbé teszi.¹²⁰

A kínzás a hatalom privilegizált eszköze volt, amit ha valaki önkényesen vett igénybe, ugyanúgy büntethető volt. Ezek a hatalmaskodási, önkényességről szóló perek és esetek rávilágítanak azokra a kortárs véleményekre, gondolkodásmódra, amelyek a köznép szeme előtt lebeghettek a „boszorkányok kínzásával”, kényszerítésével kapcsolatban. Mivel maga a tortúra zárt ajtó mögött zajlott, így erről a nyomásgyakorlásról, a boszorkány megrontott áldozatait segítő, felmentő testi kínzásról a hóhéron és a jog alkalmazóin kívül nem sok véleménye lehetett a köznépnek, így annál inkább szorítkozhatott arra, amit valóban látott, a piacterek pellengéreit, a büntetőkalitkát, a vízpróbák kényszerítő eljárását, a büntetések testi kínjait és a halál pillanatát a kivégzésekkor.

Susan Sontag hívta fel a figyelmet arra az időtlen idők óta alkalmazott hasonlatra, amely a társadalmat testként írja le. Olyan összhangban működő szervek fegyelmezett együtteseként, amelyek fölött a „fej” uralkodik.¹²¹ Egyesek, mint például Szent Pál, templomhoz, mások erődhöz hasonlították a testet. A puritán protestáns ájtatossági irodalom a betegséget ellenségként írta le, amely „megostromolja”, majd behatol a test erődjébe. A betegségek büntetés jellegű felfogása szülte azt az elképzelést is, hogy a betegség különösképp helyénvaló és igazságos büntetés lehet,

¹¹⁷ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 323. No. 129.

¹¹⁸ Kállay I. 1985: 132, 251.

¹¹⁹ A botbüntetés betiltása: MNL MOL, C 23 Circularia impressa, No. 320, 1783. augusztus 7. A vallatásnál tilos a kínzás, a botozás. A testi fenyítés tilalmának megismétlése No. 844, 1786. augusztus 21.

¹²⁰ „Auch wenn man seinen Schmerz mit andern möglichen an seiner eigenen Person vergleicht, wird er dadurch doch erträglicher. Dem, welcher ein Bein gebrochen hat, kann man dadurch sein Unglück doch erträglicher machen, wenn man ihm zeigt, daß es leicht hätte das Genick treffen können...” *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Zweites Buch, 66; Kant I. 1798: 238; Kant I. 1917: 283.

¹²¹ Sontag S. 1990: 8–9.

vagyis a betegség úgy van a beteg ember jellemére szabva, mint az ítélet a bűnözőre. Ha pedig a betegség valamilyen formában a bűnnel hozható kapcsolatba, akkor nyelvi, metaforikus vagy képi megjelenítése a büntetéshez lesz hasonló. Nem azokat a betegségeket tartják a legrettenetesebbnek, amelyek halált okoznak, hanem azokat, amelyek *átváltoztatják a testet*, amelyek jeleket, maradandó nyomokat, meghatározható testi bélyegeket hagynak maguk után, mintegy megbélyegzik áldozatukat. Így nem véletlen, ha a kora újkori betegségtünetek elbeszéléseiben a testi büntetés hóhéritechnológiai nyelvkészletével találkozunk. De különösen igaz ez a boszorkányperek tanúvallomásaira.

A fájdalom fokozati különbségeinek megfogalmazásánál már a korai boszorkányperek rontáselbeszéléseiben találkozunk a „kínzó”, „gyötrő”, vagy a túlvilági büntetésekre utaló „pokoli fájdalom” kifejezésekkel. Ez utóbbi gondolatkörhöz tartozhatnak még a „tüzes”, vagy „égető” fájdalom megnevezések is. Ezekben az elbeszélésekben különösen gyakran tűnnek fel a büntetés-végrehajtás motívumai. A boszorkányok csigázzák, csipkedik, felakasztják, hurcolják, hordozzák, tépik áldozataikat. De feltűnnek a pokoli kegyetlenséggel végrehajtott büntetéstípusok motívumai is: a szívkitépés, a belsőségek kiszedése, feldarabolás, vagy a karóba húzás irgalmatlan képei. Néhány példát felsorolnék ezekhez. Így említem az 1736-os Abaúj vármegyei per rontáselbeszélését, ahol a pokolból térnek vissza kínozni áldozataikat a sorsasszonyként megjelenő boszorkányok:

[1736, Abaúj vármegye] Balog Sigmondné egész testiben és ábrázattyában hozzája ment s a lábait két vállaira tévén a *nyakába ült*. Ezen fatens semmit nem szólhatván, Balog Sigmondné maga jelen lévő négy társaival, [...], *akik megholtanak, tanácskozni kezdtek*, illy formán: – no, mit csinállyunk már vélle. Kardosné azt mondotta, hogy: – *vigyük a zubogó alá s öllyük oda*. Kiskáné azt mondotta, hogy: – *vigyük a toron teteibe s akaszszuk oda*. Gondollya a fatens, hogy Csáki Jánosné azt mondotta volna: – *gyerünk, vigyük a gadnai csurihez s hányuk által rajta, s laptázzunk véle*. Balog Sigmondné pedig (ki is mind azon nógotás alatt a fatens nyakán ült) azt mondta: – nem ez, hanem *szegyük ki a lába szára zsírját*.¹²²

Egy másik perben a boszorkányok szintén felakasztják áldozatukat. A rontáselbeszélés áldozata itt arról beszél, hogy a boszorkányok éppúgy kínozzák őt, mint ahogy a hóhér kínozhatta a tortúrán áldozatait:

[1728, Gömör vármegye, Rimaszombat] [...] némely asszonyságok által kényszerítettett arra, hogy állana közikben az ő társaságokban, [...] De ez semmiképpen magát arra nem ajánlván, oly nagy *nyavalyában és kínokban sok ideig fetrengett*, hogy különben semmiképpen nem nyughatott, s magának csendességet nem találhatott, hanem ha a *lábait a gerendában felkötötték s a feje alá csüggvén a dunnában takartatott*...¹²³

Utolsó példában tüzes vasfogóval csipkedik a boszorkányok áldozataikat, csakúgy, mint a hóhérok a kivégzés színpadán:

[1723, Gömör vármegye, Szuhafő] Hallotta szájából az fatens Német Joseph nevű kondásnak [...] – jaj édes asszonyom, az vasasban lévén Marin *engemet öszvetört* [...] Annak utána *tüzes vasfogóval derékon általszorított*. [...] mondotta volna egynehányszor, hogy az urának az annya sokszor sok ízben északa rajta ment és *öszvecsigázta*, az midőn halálos betegységben esett...¹²⁴

A hóhéritechnológiai szókészlet kifogyhatatlan tárházának tekinthetjük ezért a boszorkányperek tanúelbeszéléseit, rontásnarratívumait. Valamennyire ezeket a nyelvi fordulatokat mind a boszorkányperek, mind pedig a kora újkori büntetésszínház mai napig élő hagyatékának tarthatjuk, ha azt halljuk: szíjat hasítok a hátadból, letöröm a derekadat, körömszakadtáig tagad, megúszta az ügyet stb.¹²⁵

A XVIII. század közepétől megjelenő egészségügyi felvilágosító irodalomban, az orvosi és köznyelvi diskurzusokban is előfordulnak a test erődítményei ellen törő betegségek metaforikus képei, vagy azok nyelvi megfelelői, gondoljunk csak a „megszállottság”, „ostromlás” kifejezések betegségekkel kapcsolatos jelentésére. A kora újkori betegségmetaforák részben az egyéni szenvedéstörténetek bűnnel kapcsolatos elképzeléseihez igazodtak, részben reflektáltak a túlvilágképzetek (pokol, purgatórium, menny) kollektív elképzeléseire is. A betegségek természetfeletti erők büntetéseként, ördögi megszállottságként, Isten és/vagy a természet törvényeinek engedelmességgel jelentek meg. A betegség lehetett indokolatlan vagy megérdemelt, megérdemelt valamilyen egyéni hibáért, közös bűnért vagy az ősök vétkeiért. A kereszténység kibontakozása minden területen, így a betegség felfogásában is új morált hozott; szorosabb kapcsolat kezdett kialakulni a betegség és „áldozata” között.

Innentől ugorjunk vissza a kínzás elbeszéléseitől a kínzás tettelegességéhez, a boszorkányvádakat önkényesen megtorló büntetőperekhez. Hogy megismerjük ezeket a véleményeket és nehéz gondolatokat, itt most sorra veszem azokat a perdokumentumokat, ahol a „boszorkány” mint sértett szerepel a bírósági aktákban, lévén ő lesz elsen-

¹²² Bessenyei J. 1997. I: 12.

¹²³ Bessenyei J. 1997 I: 262–271. No. 76.

¹²⁴ Bessenyei J. 1997 I: 245–257. No. 73.

¹²⁵ Csánk B. 1943.

vedője, áldozata a kínzásnak. Idevehetném azokat a szóval végrehajtott boszorkányozó sértési aktákat is, melyekről szép számmal olvashatunk a főleg mezővárosi törvényszékek bünyefnyitói (nyelveskedésről szóló) aktáiban, de ezektől elkülönítve most csak a tettleg bántalmazott, a hatóságot megkerülő bűnygyi aktákat nyitom ki. Célom újra csak a kínvallatás kortársi értelmezésének megértése.

Hogy mi motiválhatta az embereket az önkényeskedésre, nyilván meghatározhatta azt a helyi hatóság törvényszékében való bizalomvesztés, de alkalmasint azzal is magyarázhatjuk, hogy maga a boszorkányvád volt olyan szorongáskeltő szituáció, hogy a hatósági közreműködés miatti „késlekedés” óhatatlanul a tettlegesség felé terelte az elkövetőket. Természetesen nem elhanyagolható ok a törvényszéki védőháló hiánya (amelynek minden polgárra ki kellett volna terjednie), de a tettesek önkényre hajlamos személyisége is. Utóbbi esetben mozgató lehetett a düh, a kegyetlenkedésre való hajlam, az erre való szocializáltság (lásd az előbbi gondolatot a halál hétköznapi látványáról), továbbá a tudatlanság és természetesen az emberi gonoszság, irigység is. Az alábbi per is csak bizonyítja, ha megakadályozni nem is, felderíteni még fel lehetett ezeket a tettlegességi eseteket is. Különösen, mert érdeke is volt a törvényszékeknek, hogy a kínzást mint büntetőjogi eszközt a törvényesség és a jogszerűség, vagyis saját jogköreiken belül tartsák.

1748. május 16-án a Heves megyei Kiséren lakó Szilágyi Ferenc özvegye, Kun Erzsébet magánvaddal élő panaszt nyújtott be a Tiszanánán lakó idősebb Karasz János gazda ellen, hogy őt tettlegességig verte, testében megkínozta, önkényesen, a törvényt megkerülve ellene fellépett, szabadságában korlátozta. A panaszlevél erősen hangsúlyozta a cselekmény törvénytelenységét. Karaszt az „Ország dolgaihoz és törvényeihez Semmit nem értő edgyügyü gazdaembernek” jellemezte, a cselekményt pedig gazdaemberhez nem illőnek. Hogy megbizonyosodjanak a vád jogosságáról, Kun Erzsébet ellen is lefolytattak egy vizsgálatot annak boszorkánysága felől. Ebben részben orvoslásairól, részben rontásairól beszéltek a tanúk. Hogy a laikusok mit gondolhattak az illegális tortúrával kapcsolatban, arra maga a vádirat ad támpontot. A testi sértés bizonyítását (az asszony megkínzását) a panaszlevél okirattal történő szembesítésével végezték el: a vádak a megvádolt és tömlöcbe zárt gazdaember előtt felolvasták. Ugyanekkor magára a panaszlevélre jegyezték fel, hogy arra a gyanúsított mit reagált, az állításokkal egyetértett, vagy tagadta azt:

Először. Midőn Tisza Nánára becsültemet Mentem vala keresni, akkoron minden igaz ok nélkül az Kertek közöt megh kapva Maga házához vívén, Fijamat velem együtt Lánczra vervén, megh kötöztenek, és Szegény Fijamat vervén, ártatlan Fejemre erőszakossan vallatni kívántak. Azt [a panaszos fiát] el bocsátván, Magamat egy holnapigh való Keserves rabságban fogva tartván, keményen Sarczoltanak, és Leg először is Karasz Homlokomat Megh ütven, Véremet ki bocsájtotta.

Másodszor. Egy Kondás által kínoztattam, két ízben általa ostorral verettettem és öszve roncsoltattam. (Lapszéli jegyzet más írással:) negatur. [vagyis tagadta a vádat]

Harmadszor. Egy Juhászt házához be híván, két rétü ostorral kínoztatván, két ízben egy Más után földigh verettettem. (Lapszéli jegyzet más írással:) Fatetur non esse. [vallja, hogy ez nem történt meg.]

Negyedszer. A Gerendában Lánczot Vetvén, kezemet és Lábajimat hát kötéllel gomolyagba kötvén az Lánczra köttettem és mégh fejemet is hajamnál fogva az Lánczhoz húzván hintózással kínoztattam, és amikor el holtam volna mint cselekedtenek velem azon kínjaim után, Nem tudom. (Lapszéli jegyzetben más írással:) Fel köttették ugyan, de nem gomolyagban.

Ötödször. Midőn azon Kínok után Magamhoz tértem volna, az Talpamat késsel megh Meczvén Sarkamban Árat Vertenek, és az mely Vért ki bocsájtottak belülem abbúl három cseppet az ő Mondások szerint velem megh itattak. (Lapszéli jegyzet más írással:) Nem meczették késsel, de az árat a Talpában Szúrták, de Semmi vér belüle nem jött.

Hatodszor. Három Lánczot Nyakamban vetvén zab Szalmát nyomtattak velem azon Sérelmes Lábajimmal. (Lapszéli jegyzet más írással:) Az igaz, de mingyárt le hullott róla a Láncz, de Zab Szalmát nem nyomtattak rajta, hanem csak a Száraz földet tapodtatták véle.

Hetedszer. Ismét Négy Lánczot az Nyakamba tekervén kínoztanak, mely kínjaim között a Véres tajtékot is hán-tam. Innen Sémit Nem adván el, epedtem, a Lábajimról az Megh írt Kínok Után le esvén két hetekigh holt eleven eszemen kívül Léven feküdtem, és amidőn két hetek után látták, hogy jobbacsán lettem volna, ismét. (Lapszéli jegyzet más írással:) Negatur.

Nyolcdaszor. Gyolcs fonalat az két Lábam Ujjajira kötvén az Gerendában fel husztanak, és bal kezemről három körmejimmet be reszelték, és az Karomról az hús az kötözések miatt egy darabban le rohadván Sokáigh Sebes volt, de mivel el ájultam tovább mit cselekedtenek velem, Nem tudom. Hanem Amidőn az Fonalak el Szakadtanak volna, le estem, és amidőn fel eszmélődtem volna, ismét Lábajimra Lánczot vetvén az Gerendába húsz-

tak és S.V. az testemet vervén az Vért is bocsájtottak belüle. Akkoron az Nyelvemet ki húzván Késsel megh meczették. Sok vért ki pögdöstem. Ezek után ismét az Földre le fektetvén egy hosszú széket tettek réám és azt fejszékkel koczogtatták. És mind anyiszor amenyiszer kínoztattam el ájulván, többekről nem emlékszem. (Lapszéli jegyzetben más írással:) Affirmat, [vagyis megerősíti] hogy az nyelvre keresztet késsel nyírtak, De vér belőle Sem jött. Igaz, hogy fejszével koczogtatták a Szerint.¹²⁶

Az önkényes kínzást törvényes keretek között tárgyalták. A panaszló asszony keresetének helyt adva az említett parasztagazdát önkényeskedésért ítélték el.

Nem volt ennyire egyértelmű az eljárás keretrendszere, ha az önkényeskedő jogalany nemesember volt. A XVIII. század közepén élt a hírhedtté vált erdélyi Dujardin József báró. A francia eredetű, anyai ágon Bethlen-leszármazott földesúr esete – akinek beszámíthatóságát már a korabeli bíróság is megkérdőjelezte (valójában ez állt a báró érdekében), és aki nemcsak jobbágyokat kínzott saját kezűleg halálra, de feleségét is gyakran verte, kínozta – precedensüggé vált a kínváltás megítélése kapcsán. Már csak a vizsgálati szakaszban értesült a közvélemény arról, hogy Dujardin báró úriszéki, földesúri jogaival visszaélve jobbágyait kínozta, akiket általában az egyik háza melletti vízimalomba vitt, hogy jajveszékélésüket elnyomja a malom hangja. Nem válogatott, korra és nemre nem volt tekintettel. Az egyik tanú elmondása szerint nyolcéves öccsét

[...] úgy megverette az úr egy korbáttal, hogy mind egy vérben volt a teste. A gyermek nem soká élt.

Egy másik vallomásban pedig egy Simon nevű öregembert korbácsolt halálra:

A szülőben talán tizenötször le tagoltatta az úr a földig korbáttal, karóval, azután nem is élt tovább harmad vagy negyed napnál... a feleségét reá vermelték, mert az is a nagy kínzás miatt meg holt.

A báró a fiatalabb lányokat éppúgy, mint az asszonyokat erőszakolta, majd férjüket megölte, ha szólni mertek. Utóbb kiderült, hogy saját, kínzásokban segédkező pribékjeit is megölette, ha azok egy pillanatig haboztak végrehajtani földesúri parancsát. A báró rangon alul választott (polgári származású) nejének pedig állítólag a fogait húzatta ki, miután az engedélye nélkül megevett pár cikkely dinnyét. Az eset rávilágít Dujardin kegyetlenségére, de babonás félelmére is a női nemtől. Fennmaradt egy beszélgetése Rettegi Györggyel, ahol Dujardin azzal kérkedett, miként képes a boszorkányokat és a rá összeesküvőket magától távol tartani:

Eféléket sokat mondott, s ha nem hitte valaki, haragudott. Ezelőtt két esztendővel nekem is azt beszélette, hogy a mennyi boszorkány vagyon Bányától fogva Tordáig s tolvaj, mind conspiráltanak ellene, hogy megöljék; de ő nem fél, mert ő olyan mesterséggel készített el 12 flintát, hogy csak egy czérnaszállat, mely az ágyához van kötve, húzint meg s mindjárt elsül mind a tizenkettő. Es midőn examináltam, honnan tudja azt az conspiratiót, hiszem most híre sincs a tolvajnak seholt is, a mellett ha lennének is, találnak gazdagabb embereket nála s azokra mennének inkább s a többi, s hogy látta hogy utána akarom hordani a sendelyt, azt mondotta, hogy nem tudok hozzá, s elment mellőlem.¹²⁷

Tanulságos, hogy Dujardin ügye nem a földesúri önkényeskedés, hanem a családon belüli erőszak miatt lépett büntetőjogi szakába, amikor a megkínzott felesége panaszára az eljárás megindult 1766-ban. Ennek kapcsán az a kényelmetlen kérdés vetült fel: le lehet-e tartóztatni egy nemesi rangú tekintélyes földbirtokost, engedjék-e szabadlábbon védekezni? Milyen megítélés alá kerül az egyébként érvényes eljárási eszköznek tekintett kínváltás, ha azt a jogszerűség vagy az igazságosság keretén kívül találjuk? Meddig terjed a földesúri jog, és mettől lesz az önkényeskedés vagy törvénytelenység? Dujardin báró esete talán azért is kaphatott nagyobb figyelmet, mert a tortúrát érintő büntetőjogi fordulat mind nemzetközi (Beccaria, 1764), mind hazai szintéren épp nagyon is aktuálissá vált. Végül Hadik András, az erdélyi kormányzék elnöke „a szörnyű gyilkosságokat nem szenvedhetvén”, harminc katonával lefogatta a bárót, és tömlöcbe vetette. Ezután a főurakból álló nemesi törvényszék elkezdte összegyűjteni a tanúvallomásokat, amely több mint száz lapból állt a végére, és annyira elborzasztotta a bírakat, hogy hiába volt többüknek is rokona Dujardin, nem engedhették, hogy a nemességre való hivatkozással kompromittálódjon a büntetőjog tradicionális intézménye.

A bünper – ha gyorsítva is – mai szemmel hihetetlen lassúsággal pergett. Dujardin természetesen az ítélet meghozataláig, illetve annak jogerőre emelkedéséig (és bebörtönöztetése ellenére) bizonyos kiváltságai birtokában maradhatott. A férje által fogaitól megfosztott, ám mégis megenyhült szívű báróné és gyermekei, valamint befolyásos és legközelebbi rokonai ugyancsak igyekeztek menteni azt, ami még menthetőnek látszott. Dujardin Józsefné a magas ítélőszékhez fordult, ahol előadta, hogy gyermekeinek atyja „eszén kívül volna”, melyet épp a cselekedeteinek extemitásával bizonyított. Kérte ezért hitvestársa elmebéli állapotának „orvosszakértő által történő megvizsgálását”.

¹²⁶ Sugár I. 1987: 157–172. No. 76.

¹²⁷ Torma K. 1885: 212; Szádeczky L. 1906: 356.

A kérésnek a bíróság helyt adott, és kibédi Mátyus Istvánt (1725–1802), Marossszék és Küküllő vármegye tiszti főorvosát bízta meg az orvosszakértői teendők ellátásával.

Mátyus doktor korának egyik legkiválóbb magyar orvosa, jeles orvostörvényszéki szakkönyvek szerzője volt, aki az utrechti egyetemen szerezte diplomáját, majd Göttingenben, Marburgban és Bécsben képezte tovább magát. Véglegesen Marosvásárhelyen telepedett le és vált országos híró, tudásáról és jelleméről egyaránt nevezetes orvossá, ezen belül törvényszéki szakértővé. A nagybefolyású rokonság ettől a szakvéleménytől remélhette egyedül a becsületvesztő szörnyű vég elkerülését. Mátyusnak arra kellett indoklással alátámasztott választ adnia: elmebetegségben szenved-e Dujardin, vagy pedig tartozik viselni tetteinek következményét. A doktor szakvéleménye befolyásolatlan és megvesztegethetetlen maradt, szakvéleménye pedig azóta művelődéstörténeti szempontból is fontos kordokumentum:

Orvosi vélemény Feletteseim meghagyása iránti illendő alázattal [...] nagyságos báró Dujardin úr kegyes kihallgatása alkalmával, annak érdekében, hogy ha valami *lappangó betegség vagy elmebaj benne maradt volna teste vagy agyveleje korábbi sérüléséből*, ami őt *anynyi gyalázatos és kegyetlen cselekedetére tudatán kívül elragadta*, akár érzékeinek csalódása, akár felfogóképességének hamissága, akár a fogalmak rossz összekapcsolása által, azt vagy arca állapotából, vagy taglejtéseiből, avagy hanghordozásából, az orvostudomány szabályainak megfelelően folyamatosan jegyeztem [...] Szorgos figyellel jegyeztem meg, hogy a fentebb tisztelt báró úr testalkata közepesen magas, nem kövér, haja göndör, arca sovány, színe fehér alapból eredően sápadt [...] *Szemei a szokásosnál kissé nagyobbak, kiállóbbak, nyugodtak, élénkek, semmiféle zavarosság nem borítja el őket. Járása kimért és mesterségesen összeszedett, gyakran gesztikulál. Gondolkodása hatásra vadászó, különleges megítéléseit fitogtató; beszéde súlyos, rejtélyes, bonyolult, nem jól összefüggő, de azért a tárgyhoz szól;* [...] Mindezeket egybevetve bőségesen kiviláglik az, hogy az említett báró úr túlon túl kolerikus vérmérsékletű, ennél fogva a gögösségre, a haragra, a bosszúra, a perlekedésekre s a lélek megannyi heves és vakmerő érzelmi megnyilvánulásaira *a természet vezérlése Szinte [!] magával ragadja.*

Noha a feleség a báró elmeorvosi vizsgálatát kérte, mégis minden arra mutatott, hogy az eljárás végén fejét veszik a kegyetlen úrnak, mivel az orvosszakértői vélemény is megerősítette a báró beszámíthatóságát. A királyi jogügyigazgató (a mai ügyész) ezért azt indítványozta:

[...] szörnyű kegyetlenkedéseiért a fogai kihúzzattassanak, körmei leszedettessenek, a teste négy részre vágassék s az országnak négy részére külön-külön kerékre tétessék, mivel [...] szörnyű kegyetlen hóhérolással ölette meg az embereit.

A báró végül elkerülte a gyalázatos halált, ugyanis feltehetőleg a lánya, gróf Mikes Istvánné által becsempészett méreggel 1771-ben öngyilkos lett tömlőcében. Fiával, Istvánnal kapcsolatban, aki katona volt, külön is nyilatkozott a törvényszék. Mivel a törvényszék meggyőződése volt, hogy fiágon az embertelen kegyetlenség öröklődik (!), ezért hatóságilag akadályozták meg a fiú leszerelését, sőt azt is, hogy megnősülhessen. Dujardin báró esetét Tardy Lajos adta közre *Régi hitünk a világban* címmel 1985-ben.¹²⁸ A XVIII. század második felének különlegesen megrázó kriminalisztikai esete különös fényben világított rá a nemesekkel szemben a tortúra alkalmazhatatlanságára, de általában a nemesek bűnperekben való beidézésének anomáliájára is. Dujardin báró esete épp negatív példaként járult hozzá a kínvallatás hasznavehetetlenségének elismeréséhez. Érvként pedig a bírói önkény lehetséges kereteinek (kegyúri, földesúri jogok) szűkítéséhez, az úriszéki törvényhatóságok majdani korlátozásához is szolgált, amit később II. József számolt fel.

9.7. AZ ÍTÉLETHIRDÉTÉS

Kulcsszavak: ítélet; halálítélet; kártérítés; tartási pénz; kórházi kezelés; reverzális

1768 előtt mind Erdélyben, mind Magyarországon a mágikus tevékenységek legsúlyosabb formáját leginkább halállal büntették. Aszerint, hogy a gonosztevő az ördöggel „egyszerű” vagy „bonyolult szerződést” kötött; ha a gonosztevő másokat is vagy csak magát adta át az ördögnek; vagy ha magát az ördöggel „elegyítette”, az ördög testileg egyesült-e vele vagy csak társalkodott, kísértette őt, stb. Eszerint súlyozni lehetett a büntettet, de a végítélet ekkor is egyértelmű volt. Ezek a tevékenységek a *Praxis Criminalis* szerint *tűzhalált* érdemeltek. Alapvetően a boszorkányság vádjá, a rontó képesség bebizonyosodása, a társaságban elkövetett termény-, állat- és emberkár szándékos okozása, az ördög-szövetség elismert ténye fedte le ezt a jogi kategóriát.¹²⁹

¹²⁸ Tardy L. 1985.

¹²⁹ Frazon Zs. 2000: 28–29.

LX. cikkely 5. §. Az egyik, vagy a másik vétek tulajdonsága esetében is kell-e büntetést elrendelni? / Végső ítélet / Mivel a valódi mágia gonosztette az ördöggel kötött egyszerű, vagy bonyolult szerződés révén az embereknek a megrontására történt, vagy azon mágusokat, akik a keresztény hit megtagadása mellett magukat az ördögnek adták át, vagy azokkal testileg egyesültek – jóllehet mágikus gonosztetteikkel senkinek sem okoztak kárt – tűzhalálra kell ítélni.¹³⁰

A *Praxis Criminalis* a tűzhalál végrehajtásának formai módját az ítélethirdetés formuláré részében határozta meg:

XLVIII. cikkely A halálos ítéletről: Amely ítéletek használatosak, s róluk mi módon hirdettetik ki az ítélet, alább következik. 1. §. N. ezen elkövetett bűnéért, jól megérdemelt büntetése végett a halálos ítélet végrehajtásának szokott helyére kísértetik, ahol tűz által az élettől megfosztatik, teste hamuvá égettetik.

A „szokott hely” formula a kivégzés állandó helyére utalt, ami városonként, vármegyénként más-más helyre mutatott, de általában a településen kívül az állandó vesztőhelyet, a bitófát jelölhette. Kolozsvárott ez volt a „Kákás-mező”, Marosvásárhelyt a „Maros árka”, ahol a vízpróbákat is elvégezték. Sopronban a Bécsi út melletti bécsi-dombi vesztőhely, a „Galgen” volt az állandósult kivégzőhely. Utóbbiról szép panoráma nyílt a városra a Szegény Bűnös szeme előtt. A Galgen mint afféle Kálvária-domb magasodott a város fölé. Pécsen sokáig a Fő téren hajtották végre a kivégzéseket, mígnem az 1760-as években a város szélére került az akasztófa. Székesfehérvárott a mai Fecskepart városrészben állt a bitó, túl a Felsővároson.

A máglyát megítélő határozatban figyelembe vehetőek voltak a halált gyorsító eljárások, például a lefejezés, vagy a máglyára helyezett élő testen puskaporos hordócska elhelyezése. A lőpor ugyanis a tűzben felrobbanva megölte a halálraítéltet, aki ezáltal elkerülte a máglyahalál borzalmas kínjait:

1. Ha víz folyik el mellette a hamut odaviszik és a folyóba szórják.
2. Ha a tűzítéletben félő a vádlott kétségbeesése, néha lőporral telt zacskót szokás a mellére kötni, mely szokást mi is kipróbáljuk.
3. Vagy amikor a körülmények a büntetés valamelyes könnyítését megengedik, előtte le lehet fejezni, azután a testet a máglyára helyezve, tűzzel hamuvá égetni, stb.
4. Vagy az előbb említett esetekben, amikor tűzítélet van elhatározva, és tolvajlás esete forog fenn, lehet az akasztófát a máglyában felállítani, a vádlottat felakasztani s utána elégetni.¹³¹

Ha „csak” mágikus tevékenység – jóslás, jövendőmondás, babonás gyógyítás, varázslás – volt a gonosztevő bűne, akkor, a büntett következményeinek mértéke szerint, az ítélet lehetett *lefejezés*:

Azonban nyomós körülményekből adódóan, amikor nincsen súlyos kár, előzetes bünbánatnál fogva lefejezhető.¹³²

Lefejezés lehetett a büntetés akkor is, ha „nyomós körülmények” enyhítették a tett súlyát, ha a bünbánat őszinte volt, vagy az okozott kár nem volt jelentős, annak ellenére sem, hogy a delikvens magát az ördögnek adta vagy ajánlotta, az ördöggel *nem szándékosan* társalkodott.

Jövendőmondók, bűbájosok és bakkecskével vágatók, vétkük súlyossága szerint karddal lefejezhető; vagy amikor a kár és a körülmények nem annyira súlyosak, teljes vagy fél ütésszámmal megvesszőzendők, és a tartományból száműzendők.

Az egyes helységek magisztrátusai, akiknek olyan emberekkel és mesterkedésekkel van dolguk, a megfelelő büntetést alkalmazzák.

A büntetést súlyosbító és enyhítő körülmények befolyásolhatták. Súlyosbító körülmény volt a többszörös és folyamatosan tartó gonosztett, a nagy károkozás, a mások bűnre csábítása és a szentséggyalázás (szentelt ostya, oltáriszentség megsértése) különös módja:

LX. cikkely 6. §. 1. A vétket növeli a *többszöri és gyakori* gonosztett. / 2. A *tartósan folytatott* gyakorlat. / 3. A *nagy kár*, főképpen a szegényeknek, a magisztrátusoknak, a szülőknek vagy az uraknak. / 4. Ha valaki több mást is a mágiára csábít. / 5. A mágusok közé tartoznak olyanok is, akik a szent ostyát a húsukba varrják, hogy magukat hozzáférhetetlenné vagy felismerhetetlenné tegyék.

Enyhítő körülmény volt a bünbánat és ezzel összefüggésben – ki nem mondva – a nem katolikus vallású bűnelkövető esetén a katolikus vallás felvétele. Ez nem feltétlenül jelentette a halálítélet elkerülését, de az eleven máglyahaláltól vagy a máglyahaláltól való elállást igen:

¹³⁰ Sugár I. 1987: 248.

¹³¹ Sugár I. 1987: 252.

¹³² Sugár I. 1987: 248.

Ezzel szemben, a fentmondottak mellett, általában a vétket enyhíti, ha a mágus még mielőtt vádolnák, vagy bebörtönöznek, őszinte bűnbánatot mutat.¹³³

1768 előtt a mágia enyhébb bűnkategóriái esetén a testi fenyítés és a száműzetés büntetését róhatták ki. Ha a jövőmondók, bűbajosok és a bakkecskével vágatást képzelgők tevékenységének csekély volt a társadalmi súlya, akkor a bíróság megelégedhetett a kemény vagy *erős testi fenyítéssel*, majd a tartományból való *száműzéssel*. A *Praxis Criminalis* így rendelkezett erről a XLVIII. cikkelyében:

5. § A vádlottat az ítélet végrehajtási helyére vezetik, ahol a hóhér a szégyenoszlopnál vesszővel megvesszőzi teljes vagy fél ütésszámmal, és azután a felséges kormányzat által kibocsátott rendelet szerint a tartományból örökké kitiltják; annak előtte hites biztosíték adásával néha a tartományba visszatérhet. Megjegyzendő: 1. A teljes vesszőbüntetés 30, a fél pedig 15 ütésből áll. [...] 4. A vesszők, melyekkel a vádlottat megverik, nem lehetnek méreggel megfertőzöttek...¹³⁴

1741-ben Váradi Istvánt és feleségét, valamint fiát többrendbeli bűnös cselekmények miatt fogta perbe Borsod vármegye törvényszéke. A vádirat, amelyet minden bizonnal hangosan felolvastak a vádlottaknak, így szólt:

[Ö]rdögi mesterségével és praktikájával másoknak kised csecsemő gyermekeit megrontotta s nyomorította s éjszakának idején láthatóképen mászva rajta menván, ágyában nyomorgatta sok ideig, ezek iránt nagy praesumptiók jövn ellene az tanuk vallásából. Hasonlóképen a nagyobbik fia, ugyan Váradi István az tanukat fenyegette ekképen: „hogy az anyámra ugy esküdjötek, tudom, hogy megégetik, de ha megégetik, még az gyermeketeknek az gyermeke is megkeserüli”. Melly sok rendbeli Isten ellen való gonosz cselekedetei más Keresztény Embereket meg háborító s botránkozató feslett erkölcsi, ördögi tisztátalan gonosz téteményei iránt való Praesumptiói az nevezett Személyeknek, az ellenek peragáltatott Magistrualis Inquisitióból ki világosodott, és meg bizonyosodott.¹³⁵

A törvénytől megrettent, majd ezért a hatóságot fenyegető családra szigorú ítélet várt. Kimondták, hogy bár halált érdemelnének, nevelési cézzal verést kapnak, majd pedig őket a városból örök időkre száműzik:

Melly gonoszságokért jóllehet nagyobb és keményebb büntetésre vólnának érdemesek, mind azonáltal meg tekintvén az Nemes Törvény Szék eleteknek lehető meg jobbitassokat, maga Váradi István Várossúnk közönséges Piattzán Pálczákkal való száz kemény meg csapattatásra, Felesége 60 Korbácsra, nagyobbik Fia István 50 Pálczákra íteltetnek, meg verettetések után pedig Várossúnk határából meg nevezett Váradi István Feleségével, és vélek együtt lévő Gyermekeikkel edgyütt minnyájan, vissza való jöveleteknek minden engedelme nélkül, végképen proscibáltatnak, és ki üzettenek, hogy ha pedig vissza jönének avagy Várossúnkban comperialtatnának, toties quoties hóhér által keményen meg verettessenek és proscibáltassanak.¹³⁶

A férfit 100 pálcára, feleségét 60 korbácsra, fiát 50 pálcáütesre ítélték, kimondván egyúttal, hogy a városba nem térhetnek vissza. A módszer megalázó volt. A nyilvános ítélethirdetést követően kikísérték őket béklyóba verve a Miskolc város határán lévő akasztófához, ahol megkapták a kirótt verést, hogy emlékezzenek az ítéletre.

1768 után a mágikus tevékenységek egyes korábbi, súlyosabban megítélt kategóriáit enyhébb megítélés alá vonták. Megkülönböztették a „téves” képzelgésből, kitalálásból vagy csalásból fakadó boszorkánykonfliktusokat, amelyek vádjával korábban a boszorkányperek nagy százalékát lefolytatták. A kategória „tévesnek” minősítésével a boszorkányvadás láncreakciószerű elszaporodását kívánták megakadályozni. A rendelet a vádaskodásból vagy a csalásból fakadó anyagi károk *kártérítését* írta elő ebben az esetben. Új kategória képeztek a „melankóliából”, az „értelem összezavarodásából” és az „eszlelősségből”, összefoglalóan a „betegségből” levezethető ügyek. Ez a kategória korábban is létezett a joggyakorlatban mint a beszámíthatóság kritériuma, de abban az összefüggésben, hogy a boszorkányság nem más, mint elmeháborodottság, mégis új elemnek minősült. A rendelet *kórházi kezelést* javasolt. A legsúlyosabb esetben, amennyiben a mágikus bünt az istenkáromlás bűnéhez sorolták, úgy enyhébb esetben itt is a *testi fenyítés* büntetését határozták meg.

A bíróknak, ítélethozóknak és jogászoknak az volt a feladatuk, hogy a lehető legtárgyilagóssabban állapítsák meg, milyen büntetésre van szükség. A fiatakorúakat és az örülteket például nagyobb körültekintéssel ítélték meg. A Van Dülmen által vizsgált időszakban változik meg a tárgyalás és az ítélethirdetés viszonya. Míg korábban a per teljes egészében a nagy nyilvánosság előtt zajlott, s annak része volt az ítélethirdetés, az újkor hajnalán a per egy része visszahúzódott a zárt ajtók (például a tömlöc és a kinzókamrák falai) mögé. Így tett szert különösen nagy jelentőségre az ítélethirdetés napja, amely most leszakadt a bizonyítási eljárásról, és külön liturgikus szakaszként illeszkedett a büntetőprocesszus folyamatába. A részvételre fölszólított nép jelenlétében ismertették az elkövetett büntetteket

¹³³ Sugár I. 1987: 248.

¹³⁴ Sugár I. 1987: 252.

¹³⁵ Szendrei J. 1904: 48; Schram F. 1970. I: 222. No. 64.

¹³⁶ Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 2: 192.

és az elítélt beismerő vallomását, majd harmadnapra kitűzték az ítélet-végrehajtást. Az ítélet nyilvános ismertetése része volt a végrehajtás szertartásának, és az volt a fő funkciója, hogy minél nagyobb sokaságot toborozzon, s megszerezze a nézők egyetértését.¹³⁷

9.8. A SZÉGYEN ÚTJAI ÉS A VESZTŐHELY

Kulcsszavak: vesztőhelyi legendák; vesztőhely; Galgen; Gericht; akasztófa; bitó; szégyen útja

A bűncselekmény súlyosságának megfelelően a büntetőrítuálának négy különböző fokozata volt. A legalsó szintet az egykori egyházi büntetések jelentették, amikor az előírt vezeklés teljesítése esetén a bűnös szégyen nélkül térhetett vissza a közösségébe. A büntetésnek általában nem volt a peren kívül szélesebb nyilvánossága, de a templomi kihirdetésre azért ez esetben is sor kerülhetett, amit az eklézsiakövetéssel (nyilvános bűnvallomással) lehetett a visszajára fordítani.

A következő fokozatot azok a becsületbeli büntetések képviselték, amelyek becsületében sértették ugyan az illetőt (például kaloda, pellengér, vesszőzés stb.), de nem zárták ki őt a közösségből. A testfenyítés nevelő céllal zajlott, gyermeknek tartva őt, akit a verést követően kegyesen visszafogadhatott a közösség.

A következő lépcsőn az úgynevezett csonkító és testi büntetések álltak, amelyek gyakran száműzetést is maguk után vontak, azaz a közösségből való kitzasztással jártak. A test megcsonkítása vagy látható felületen való megbélyezése a közösségbe való visszatérést is befolyásolhatta. Általában kiegészült a bűnösnek a saját közegéből való kiszakításával és egy másfajta, a kitzasztottak (koldusok, kalandorok) életére való szorítással. A *Theresiana* ekként határozta meg a szégyen és kitzasztottság büntetőjogi fogalmát:

§ 8. A megszégyenítő büntetések (Schandtreffen) különbözőek lehetnek, úgymint: pellengérré vagy templom előtti nyakvasba állítás; a bolondok házába való záratás; nyilvános emelvényre, kiemelkedésre vagy szégyenoszlophoz állítás, amikor is odatűzetik az ellopott tárgy vagy a bűncselekményt tudató cédula és még sok hasonló büntetés. Figyelembe veendő: – először, ha e büntetések egyike vagy másika a törvények szerint egy bizonyos bűncselekményre alkalmazandó, akkor azt elrettentésül és hasonlók megelőzése érdekében minden további fontolgatás nélkül alkalmazni kell. – Másodszor: ilyen megszégyenítő büntetést lehet alkalmazni azokkal szemben, akiket a város, a várkerület vagy a tartomány elhagyására ítél a büntető törvényszék; különösen olyan esetekben, amikor a nyilvánosság elé állítás célja az, hogy a gonosztevőt a sokadalom az emlékezetébe vesse, hogy ezáltal visszatérése esetén annál könnyebben felismerhesse. – Harmadszor pedig: kisebb bűncselekmények esetén – ha erre nincs valamely nyomós ok – ne kerüljön sor ilyen, a tettes további boldogulását ellehetetlenítő büntetésre, hiszen ezen esetekben nincs szükség arra, hogy csak a szégyen és gúnyolódás kedvéért az adott személyt kiközösítsék. (Art 6.)¹³⁸

Végül pedig a legsúlyosabb bűncselekményeket halállal büntették. A társadalmi és tiszteletré méltó kapcsolattal nem rendelkező, társadalmilag gyenge rétegek jobban ki voltak szolgáltatva a bírói hatóság esetleges önkényének. Ilyen értelemben a kínzással élő büntető rendszer a gyakorlatban olyan eszköznek bizonyult, mellyel azokat az alsóbb rétegekhez tartozókat fegyelmezték és rekesztették ki, akik nem alkalmazkodtak a „rendi” társadalom normáihoz és elvárásaihoz. A tortúrát eleve nem használhatták nemesekkel szemben, de a halálnemek gyalázatos választéka is korlátozott volt esetükben. Nem így a társadalom alávetett rétegeinél, ahol mind a tortúra, mind a halálnemek széles választéka használható volt az elítélt megszégyenítése és megalázása érdekében.

A *szégyen* nyilvánosságát a bűnös vagy a bűnös test mozgatásával, sétájával, hurcolásával, köznyilvános alkalmon való „szerepeltetésével” tették „szemmel láthatóvá”. Ilyen értelemben a tömlöc és a pellengér vagy megszégyenítő kalitka, valamint a tömlöc és a vesztőhely közötti út a városi tér mentális térképein is feltűnt. A fölkoszorúzott bűnöst két poroszló közrefogta. Előtte ment a hóhér pribékje egy nagy dobbal, melyre a megtett út során többször megállva nagyokat ütött. Így kerülték meg a piacot háromszor, majd a kapun át kikísérték a vesztőhely irányába az elítéltet. Ezt az eljárást „kidobolásnak” is nevezték, amelyet ha valaki nem láthatott, a hang alapján ő is követni tudta az eseményeket.¹³⁹

A XVIII. századra ez az út általában a város centrumától a település széléig, határáig tartott: a civilizált, emberi világból a nem emberi világba. A vesztőhely (leggyakoribb hétköznapi helynevének az „Akasztófa”, hivatalos nevének Galgen, Gericht, Hochgericht, ritkábban „Bitó”, „Nyakvágó halom”) gyakran egy kisebb magaslatra került (Galgenberg, Berggericht), hogy lehetőség szerint mind a város centrumából, mind pedig a városba érkezve jól látható legyen. Az útszéli keresztet határjele mellett a bitó és talapzata uralta és jelezte az ide érkezőnek a város és a

¹³⁷ Van Dülmen R. 1990a–b.

¹³⁸ *Theresiana* 1768: 12.

¹³⁹ *Döpler J.* 1693. I: 750.

környék (vármegye, uradalom) vérhatalmát. Ahol a vesztőhely végleges helyet kapott, ott a XVIII. században már kőalapzattal is készülhetett (Sopronnyék, Pécs). A két-, három-, négy lábú akasztófa erre ült rá.¹⁴⁰ Az állandó, hosszú időn át használt vesztőhely tartós anyagból, kőalapzattal épült. A tartós vesztőhelyek többnyire kör vagy ovális alakban elrendezett, átlagosan öt–hét méter külső átmérőjű, két–három méter magas, nyolcvan–százhusz centiméter széles felmenő falazattal rendelkező emelvények voltak. A bitó szerkezetmagassága az emelvényel együtt elérte az öt–hét méteres magasságot is.¹⁴¹

A II. József korabeli katonai felmérés térképein ezekről a jelentősebb útelágazásoknál, települések közelében fekete színnel jelzett akasztófajel és pirossal jelzett piktogram, „vesztőhely” jel (Galgen, Gericht), valamint felirat olvasható. A piktogramjelek színe a vesztőhely anyagára, egyúttal tartósságára utalt. A fekete a fa-, a piros a kő- vagy téglalapítványt jelölte.¹⁴² Például Bódvaszilas (Zemplén), Buda, Eperjes (Sáros), Szepes-Strázsa, Gyula (Békés), Halmaj (Borsod), Hódmezővásárhely, Kál (Heves), Kaposvár (Somogy), Kisszeben, Krasznahorka (Váralja), Makó (Csanád), Mosonmagyaróvár, Nagykálló, Nagykanizsa, Püspökladány mellett (Bihar), Pécs, Rimaszombat (Gömör), Leibitz (Késmárk mellett), Sopronnyék, Székesfehérvár (itt a város északi és déli részén is!), Szentes (Csongrád), Tác, Görgő (és Lőcse között), Torna város (Torna), Tállya, Tata (Tóváros), Tiszavasvári, Varbóc (Rimavarbóc), Verbó (Szepes), Várpalota (Veszprém) határában.¹⁴³ Egyes helyszínen ezek később Kálvária-dombként lényegülnek át, elhalványítva a kivégzőhely emlékezetét (Várpalota), vagy, mint Budán, Pécsen, Egerben, Sintérdombként (Hundsberg, Schintersberg) működnek tovább. **(11. kép)**

Korszakunkban az uralkodó által szentesített országgyűlési határozatok csupán a jogi lehetőségét teremtették meg a vármegyék büntető, ítélet-végrehajtói munkájának. A személyi és infrastrukturális háttérrel azonban helyben kellett biztosítani, esetleg újabb és újabb, az uralkodói dekrétumokat kiegészítő – szintén az uralkodótól származó – privilégiumokkal megerősíteni. Ez azt jelentette, hogy a vármegyei nemességnek ugyan módjában állt az ítélet-végrehajtás szimbolikus és valós tárgyait, az akasztófát, a kereket és a karót, valamint más kínzóeszközöket felállítania és az ítélet-végrehajtás eszközének tartott hóhért foglalkoztatnia, de ha ezek fenntartását közösségi szinten nem vállalták, a lehetőségekkel ritkábban éltek. Azon vármegyékben pedig, ahol a nemesség számaránya csekély volt, más megyékkel társulva kellett ezt megoldaniuk. A közgyűlést és a törvényszéket, valamint a vesztőhelyet így közösen tartották el az ítélet-végrehajtókkal egyetemben. Utóbbiak esetén lehetőség volt a bérlésre is, ahol gyakran a városok által eltartott hóhér szolgálatait igénybe vette a területen illetékes vármegye vagy úriszék.¹⁴⁴

A színpadkép leírásának teljességéhez tartoznak azok a tárgyak, kellékek és eszközök is, melyek részben az ítélet-végrehajtás miatt váltak mágikus tárgyakká, részben pedig amiatt, mert a bíróság intézményétől eleve függetlenül is hatottak.¹⁴⁵ Esetükben akár az *elítélt személy emléke* is inspirálhatta új, félelmet keltő eszközök létrejöttét, vagy a már meglévő bitó, vesztőhely kapott egy öt körbelengő félelemtelit aurát. Az akasztófa és környezete eleve a holt lelkek és a boszorkányok tanyája volt a boszorkányperek vallatásainak tükrében. Álljon itt egy példa, a hódmezővásárhelyi úriszék 1758-ban felvett bűnvallomásának egy részlete, mely szerint a város északi szélén álló bitófa környékét mulatozó ördögök és velük kedvükre mulató boszorkányok népesítették be:

19no Hol leg inkább vendégeskedtetek? // Leg inkább Vendégeskedtem a fönt említett Társaimmal a Vásárhelyi Piatzon, sokszor, kinek számát nem tudom. Cserinének házánális Sára volt a Bor hordó, ő tudja honnan hordotta a bort, az Akasztófánális vól [!] vendégség, s Városból hordotta Sára a Bort. Minden színü ruhákban változhatunk. A Fő Urunk Luczifer Aranyos ruhákban öltöztetni parancsolt minket, holmi dib dáb rongyban. János ördög engem fel öltöztetett, ez vólt Zöld szoknya és mente, mert a selyemre nem vagytam.¹⁴⁶

Hasonló rettegésteli helyként írták le a gyulai bitó környékét is, ahova a boszorkányok azért hurcolták áldozataikat, hogy a húst leegyék róluk. Legalábbis ezt állította 1755-ben egy öcsödi tanú Nagy Andrásné Bába Kata ellenében:

Ezek utan pedig ötödik etszaka latta az Fatens hogy harman be mentek hozza Bika képében és az hazbul nem tudja mi modon ki vittek a haz előtt pedig el változtak Emberi abrazatra, kettejit nem tudja ki volt, de az egyikét Kata Babat mag ismerte, az kezeit oszve verte és az farat hintazta, kenszeritettek hogy tagadna meg az Istent és allana hozzájuk é? vagy valami masra jól nem tudja mikeppen kinoztak mivel nagy felelemben volt, és aztis mondottak nekie ha nem allasz holnap az Meszarszekhez az bito fahoz viszünk és az husodat meg eszik.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Döpler J. 1693. II. 202; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 53–59.

¹⁴¹ Kováts I. 2017: 173.

¹⁴² Kováts I. 2017: 173.

¹⁴³ Borbély A.–Nagy J. 1932: 65–73; Eckhart F. 1954: 104, 121, 144; Csenedes L. 1975; Csenedes L. 1977: 247, 261–264; Gyalay M. 1989/2006; Kováts I. 2017; Kováts I. 2018.

¹⁴⁴ Kováts I. 2017: 180–185; Kováts I. 2018: 227–231.

¹⁴⁵ Vajna K. 1906. I: 85–91; Seemayer V. 1904: 91–92; Ernyey J. 1909: 215–222.

¹⁴⁶ Schram F. 1970. I: 340–345. No. 103.

¹⁴⁷ Schram F. 1982. III: 135–137. No. 474.

Tegyünk most egy kisebb sétát Mária Terézia birodalmában, és vessünk egy pillantást a törvényszékek és helyhatóságok pallosjog adta világára. Útvonalunkat a boszorkányperek megítélésének törvényszéki szigora határozza meg. A bitók térképezett helyszíneit a II. József által elrendelt katonai felmérés alapján közlöm, amelyet Magyarországon 1782–1785 között, Erdélyben 1769 és 1773 között, Horvátországban 1783–1784-ben készítettek. A vesztőhelyek térbeliségét a boszorkányperek ítéleteinek súlyozott átlaga szerinti sorrendben mutatom be. A törvényhatóságok teljes listája így alakult. **(12. kép)**

A továbbiakban nem sorolnám a mágikus esetekben eljáró törvényszékek összes eseti ügyét, csupán utalnék azokra a *vesztőhelyekre*, melyekhez kapcsolódóan adatokat ismerünk azok működésével összefüggésben. **(13., 14., 15., 16., 17. kép)**

Almásy János jászkun főkapitány 1745. október 22-én az alábbi ítéletet közölte a karcagi tanáccsal:

[...] a káromkodókat kinyomozván és megtudván, azonnal a tömlőcbe küldjék. Addig is minden felebarátaink általam intetnek, hogy a káromkodástól magokat óvják és azokat távoztassák annyival is inkább, hogy olyantén büntetés rajok ne történjen, melyet nem régiben Halasson bizonyos káromkodó szenvedni kényszerítettett, kinek nyelve először ameddig lehetett szájából hóhér keze által kivonattatott és tövéből elmetszetvén azonnal feje vétetett, annakutánna másoknak példájára *meghírtt mód szerént elmetszett nyelve gyalázatos akasztófára felszegeztetett*.¹⁴⁸

Ez a szigor még az 1770-es években is élő gyakorlatot jelentett. 1776-ban Virág (Polyák) András pataji és Gödrös István félegyházi férfiakat istenkáromlásért fővesztésre, majd pedig kitépett nyelvüknek bitófára szögezésére ítélték.¹⁴⁹ Kiskunfélegyházán a bitó (Gericht) 2 kilométerre volt a mezőváros piacterétől a Szegedre irányuló út jobb oldalán. A karcagi akasztófa a mezőváros központjából 2,5 kilométerre volt északra, a Nádudvarra vezető út bal oldalán, egy domb tetején. Ez az akasztófa 1768-ban nemcsak ítélet-végrehajtói, de nyomozati helyszín is volt. Oláh Györgyné Kunhegyesen lakó asszony ügyében tették meg az első tanúkihallgatásokat Illésy István nagykun kapitány vezetésével a kerület bírái. A szerencsétlen asszony ekkor már fogoly volt lopás, káromkodás és bűbájoskodás vádjával. A boszorkányságot azért sütötték rá, mert a törvényszék ítéletszövege szerint *felakasztott rablók száraz csontját a karcagi akasztófáról elhozta*. A tanúk elmondása szerint Gorzás Zsuzsa a tavaszi szántáskor elment a bitóhoz, és esthajnalokor egy akasztott ember keze szárát levágta, ezenkívül még négy darab valamilyen csontot hozott onnan. A csontokat temetői fából rakott tűzön megégette, mozsárban megtördelte, szappanozóteknőben megszitálta, kutya-kölyökről lemosott lében megfőzte. Az akasztófáról való csont elvitelét elismerte. Ezért első fokon bűnösnek találták és tűzhalálra ítélték. A bírák azonban kegyelemben részesítették, és büntetésként csak a Jászkun kerületéből tiltották ki a bűbájos asszonyt. Segítőtársát, Oláh Erzsébetet ugyancsak a kerület elhagyására és harminc pálcaütésre ítélték, az említett akasztófánál végrehajtva a verést és egyben a kiűzetést.¹⁵⁰

A gróf Batthyány család körmendi úriszéke kimondottan nagyüzemnek számított a XVIII. századi büntetőügyek tekintetében. Az úriszék szorosan együtt dolgozott Vas vármegye törvényszéki apparátusával, személyi állományuk lényegében azzal egyet jelentett. A közös fenntartásban lévő körmendi bitó működtetésének aktuális állapotáról Tibolt Zsigmond tisztartó 1741. január 7-én írt jelentést Szombathelyre a földesúrnak. Ebben beszámolt arról, hogy az elmúlt december hónapban Vas vármegye tíz foglyot tartott tömlőcbe, közülük egy tolvajon akasztást, egy gyújtogatón pallos általi fejkvételt, majd máglyán elégetést, egy boszorkányon hasonlóan fejkvételt és máglyán elégetést hajtottak végre a körmendi vesztőhelyen. Vagyis a tíz halálítéletből kétszer kellett máglyát építenie, egy esetben akasztania, további hét esetben pedig az akasztásra felkészülnie a hóhérnak. A vesztőhely a mezőváros központjától északra, mintegy 2 kilométerre volt.¹⁵¹

Pécsett a város fenntartotta vesztőhely kezdetben a Szentháromság téren volt. A rendszeresített nyilvános kivégzéseket közvetlenül a török utáni években itt hajtották végre. Ugyanitt volt a városi pellengér is, amelyet a testfenyítésekre és a megszégyenítő büntetések végrehajtására üzemeltettek. Utóbb csak ezt tudta a város a kezében tartani, mivel a pallosjogot a vármegye és a pécsi püspöki úriszék birtokolta csak. A téren kivégzést csak a vármegyei ítéletek alapján hajtottak végre a vármegye hóhérjával. Az első kivégzések még barokk körülményességgel zajlottak le. A kivégzés előtt az elítélt imádságainak kérdéseire az egész áhítatos nézősereg felelt. Mindenki részese volt a processusnak, a nézők lelkén végigborzongott a személyes részvétel tudata. Voltak kivételek, amikor korlátozni kellett a „tömeg” jelenlétét, vagy azért, mert a közönség reakcióitól, vagy azért, mert az ítéletre jelölt személy viselkedésétől tartottak. A helyi hatóságnak nagyobb fejtörést okozott a rendezvény lebonyolítása, ha a püspökség úriszékének kellett döntenie arról, hogyan hajtsák végre az ítéletet átkozódó asszonyok jelenlétében. 1722-ben hat, 1724-ben nyolc halálos ítéletet hajtottak végre a Fötéren. Csak az 1760-as években változott a kivégzés színhelye,

¹⁴⁸ Soós É. 1994: 170; Györffy Gy. 1938.

¹⁴⁹ Kállay I. 1985: 297.

¹⁵⁰ Sugár I. 1987: 218. No. 94; Szikszai M. 1994: 144–156; Szikszai M. 2000: 100–101.

¹⁵¹ Schram F. 1982. III: 285. No. 553.

az aktusokat ekkortól a városfaltól távol eső Ledinán folytatták. A háromágú bitó rajza jól kivehető az 1782–1785 között készült II. József korabeli térképen is.¹⁵²

9.9. A VESZTŐHELY „DEGENERÁLT” EREKLYÉI

Kulcsszavak: vérivás; vérszomj; epilepszia elleni gyógyír; vesztőhelyi ereklyék; akasztófa; hullagyalázás; hóhérpallos; hóhér; kín a fegyverben; spektákulum; vezeklés; haszonlesés; gonosztevő teste; kivégzett test; testrészek; kivégzett vére; fegyver képi kapacitása; akasztott ember teste; lefejezett ember teste, megégett test; vesztőhelyi régészet

A bírói hatalmat szimbolizáló és megtestesítő kivégzőeszközöket a bíróság éppúgy *mágikusan használta* és működtette az ítélet-végrehajtásban, mint a gyanúsítottak a bíróság ellen felhasználható tárgyakat. A hóhérpallosokat feliratokkal látták el, hogy megvédjék nemcsak a hóhért, de magát a bírói testületet is az áldozattól. A bakó, aki az ítéletet végrehajtotta, joggal tarthatott volna az áldozat átkától. Egyes feliratok szerint az áldozat bocsánatáért a hóhér is esedezett, hogy az átok rajta, sem a bíróságon ne fogjon. Más feliratokon az istenfélelem tükröződött, a bakó Isten segítségét kérte borzalmas munkájához. Ezek az Isten dicsőségét, a bírói ítélet igazságát, a gonosztevő áldozatainak győzelmét hirdető feliratok nemcsak moralizálásra szolgáltak, de lényegi funkciójuk is volt. A hóhér szintúgy nem haszonlesésből vagy vérszomjassága miatt, még csak nem is alantas érdekből végezte dolgát, hanem azért, mert ő maga is eszköze volt az igazságnak. Ezzel együtt a felelősség mindig a bíróságé maradt. Ezt a felelősségáthárítást érezték maguk az áldozatok is, de a bíróság is.¹⁵³ Szendrei János Miskolc város monográfiájában így írta le a hóhérpallost:

A tompa hegyű, sima, széles penge közepén egész végig széles vércsatorna fut. Keresztvasa sárgarézből készült, egyenes és szintén egyszerű sima, csupán két végén van kis kerek gomb. A két kézre való markolat rovátkolt barna bőrrel bevont, s fent szintén sárgarézből öntött, kétarcú emberfőt ábrázoló gombban végződik, mely Janust, az éber örködés római Istenét ábrázolja. A penge egyik lapjába akasztófa, a másikba kerék van sárgarézbe beverve. Az egész pallos hossza 1 méter és 1,5 cm, melyből a markolat 20,08 cm. A keresztvas 17,08 cm hosszú, s a penge 5,02 cm széles.¹⁵⁴

A megvádolt, de még inkább a hatóság által valóban el is ítélt személy a bíróságban is félelmet keltett. A XVI–XVII. századi boszorkányperekhez kapcsolódóan számos olyan reverzálist ismerünk, amely nem arról szólt, hogy az elmarasztalt személy többé hasonló gonosztettet nem fog elkövetni, vagy ha elkövetné, halállal lakolna, hanem arról, hogy a bírósággal szemben nem fog követelést benyújtani. Sőt, ha egy személyt ki is végeztek, a hozzátartozót arra kötelezték, hogy elálljon a bosszútól. A félelem a bíróságot is védekezésre szorította. Ez nem egyedi eset volt: hasonló kötelezvényeket (Urphede) a korszakban rendszeresen írtak alá az elítéltekkel, illetve azok rokonaival; a törvényszék ugyanis így próbálta a bíróság tekintélyét biztosítani, és óvni az esetleges későbbi kártalanítási perekkel szemben. A *Thesiana* is rendelkezett a kínvallatást túlélő vagy a testi fenytésen átesett elítéltek békeesküjéről:

§ 1. A *békeeskü* (Urphed) olyan bírósági fogadalomtétel, mellyel az, aki a lefolytatott büntetőjogi perben felmentetik, vagy testi büntetésre, vaskalodára vagy az országból való kiűzetésre vagy bizonyos helyen való állandó tartózkodásra, illetőleg letelepedésre ítéltetik, vagy kegyelem folytán enyhébb büntetéssel sújtatik, az elengedett büntetések terhe mellett kötelezi magát vagy arra, 1. hogy a kiállt kínvallatásokért és a kihirdetett büntetésért senkin sem áll bosszút, vagy 2. hogy nem tér vissza oda, ahonnan elűzetett, illetve a számára kijelölt tartózkodás helyét nem hagyja el, vagy 3. hogy mindkét kötelezettséget minden körülmények között betartja. (Art. 46.)¹⁵⁵ (18. kép)

A valódi kivégzések fegyverei, amelyek kapcsolatba kerültek a hóhérral és természetesen a kivégzett személlyel, speciális, „varázslatos” erővel tölthetők fel. Ezek a kivégzőeszközök mint a halált közvetítő fegyverek a Jézus halálához és a krisztusi megváltáshoz köthető Arma Christi-kompozícióknak és a mártírszentek ábrázolásainak dialektikus ellenképeiként, de egyben valódi médiumként működtek. Mindazok, akik látták ezeket az eszközöket, és a kivégzések spektákulumában szemtanúként, nézőként is részt vettek, olyan perceptuális erő birtokába jutottak, melynek segítségével „felismerték a kínt a fegyverben”.¹⁵⁶ A fegyverek áldozat után kiáltottak, mint ahogy – a népszerű vélekedés szerint – a hóhér pallosa előre reszket, ha főbenjáró bűnöst kell a halálba segítenie. A kivégzőeszközök mágikus képességük révén a megbüntetett – tehát a megtisztított – test felületeivel és szubsztanciájával léphettek intim kapcsolatba, melyek ráadásul értékesíthetők is voltak. Mivel a kivégzendő bűnös megbánta bűneit, és a kereszt-

¹⁵² Vajna K. 1907. II: 220; Kolozsvári S.–Óvári K. 1904. V/1: 348; Hoffmann E. 1893: 600; Madas J. 1980: 233–236; Vörös M. 1963: 51.

¹⁵³ Pandula 1987: 76–77, 78, 83; Pandula A. 1989.

¹⁵⁴ Szendrei J. 1890. III: 100–101.

¹⁵⁵ *Thesiana* 1769: 135.

¹⁵⁶ Scarry E. 1985: 63.

tényi halált választotta – magára vállalta a keserves, tisztító fájdalom általi vezeklést –, kvázi a mártírokkal került azonos szintre.

Az ítélet-végrehajtásban használt tárgyak mellett a bűnöző mediatisztált teste köré is mágikus hiedelmek fonódtak. Ezek a vallásos áhitat táplálta elképzelések gyakran a szenteknek kijáró tisztelettel voltak rokonok, nemritkán azonosak. A kivégzőeszközök *látványa* és a bőrfelületek vagy a sebek *mutogatása* forrasztotta össze a kivégzőeszközt magával a kivégzett emberi testtel, így mediatisztálva azt. Számos közép- és kora újkori elbeszélő forrás, büntetőper és leírás is megerősíti azt a képzetet, hogy a kivégzés eszközeiről általában feltételezték, hogy azok mágikus erőket birtokolnak. Ez az elképzelés lényegében inverze volt a keresztény mártírokat halálba küldő eszközöknek is. Használhatóak voltak amulettként, a természetes vagy természetfeletti erő közvetítő eszközeiként, de a démonikus vagy a fekete mágia médiumaiként is.¹⁵⁷ A boszorkányperekben is felbukkanó akasztott, kerékbe tört, meglőtt, felnyársalt ember koponyája, agyveleje, kézcsontja, csontja, karja, sőt pénisze, kötele, ruhája a törvény elleni védekezés leghatékonyabb mágikus ereklyéjeként működött még a XVIII. századi Magyarországon is. Néhány példa erre az 1740–1780 közötti időszakból:

[1754, Hódmezővásárhely, Lippay Anna önvallomása:] Mi ruha lehet, a ki a talpad alatt volt? // A szoga Gyermekek hozta az akasztófa kerítésétül, mellyet a végre tartott a Padlásán, hogy az Galambjai szaporodgyanak s házához szokjanak, hogy pedig most a talpa alá tette, azt Gaál Kata javoslásából cselekedte, hogy a Törvény neki ne szolgáljon.¹⁵⁸

[1755, Szentés, Puskás Ilona tanúvallomása:] Fatens Túrák Mihálynétól hallván, hogy Oláh Kata az akasztott Kodé István és Deák N. holt testeket levágták, és annak lántzával és ujjával osztottak volna Kráva vejével Martzival, és Veres szabóval, ezelőtt második esztendőben Szt. Mátyás napja előtt két hetekkel odament a Fatenshez Oláh Kata tejjel kínálván ötöt, hogy süssön valamit benne. Melyre felelt a Fatens, nem kell nekem, süssél véle, talám abba is a Kodé ujját tartod.¹⁵⁹

[1752] március 16-án Marosszék eredeti derékszéke kereszturi Kereszturi Miklós alkirálybírónak az ilenci Klémmentsitz János ellen indított keresetét tárgyalta. Még abban az időben is a nem mindennapi bűnper vádirat szerint az „emberségében alávaló” Klémmentsitz János egy akasztott cigányember fejét levágta, majd a levágott bőrös fejet az „imfámis” (botrányos hírű) vádlott kísérleti, varázslatos cselekedetekre akarta használni, a nyavalyatörést (az ijesztésből, megijedésből való betegséget) akarta vele gyógyíttatni úgy, hogy a koponya darabjait kiárulja, vagy más végre felhasználja.¹⁶⁰

[1768] Hajdúhadház mezőváros pert indít Kún Jánosné ellen, mert rábeszélte valakit, hogy nyugodtan lopjon bármit az apja ládájából, ad neki olyan port, hogy nem tehetnek rá törvényt. A port akasztófáról lopott holt ember koponyájából reszelte.¹⁶¹

De idéznék egy egészen extrém esetet is, kicsit hosszabban, melyhez a karcagi akasztófát kirabló Oláh Györgyné elleni vizsgálat a legfőbb forrásom. 1768. december 8-án a harminchat esztendő Oláh Györgyné (Gorzás Zsuzsanna), Kunhegyesen lakó asszony ügyében tették meg az első kihallgatásokat Illésy István nagykun kapitány vezetésével a kerület bírái. Az asszony ekkor már fogoly volt lopás, káromkodás és bűbajoskodás vádjával. Ezek külön-külön is főbenjáró bűnnek számítottak (a bűbajoskodás kivételével), de a tanúkihallgatások a bűbajoskodás részleteire fektették mégis a legnagyobb hangsúlyt. Mindezeket tetézte, hogy Katona Jánosné kunhegyesi asszony tizenkét éves kislányának halálában is vétkesnek tartották. A boszorkányságot azért sütötték rá, mert a törvényszék ítélete alapján felakasztott rablók csontját elhozta és a karcagi akasztófát kifosztotta. Cselekedetének állítólag az a hiedelem volt az oka, mely szerint az akasztott ember csontja vagy testének egy darabja megvédi a tolvajt lopás közben a felfedéstől. Ezért a tanúk elmondása szerint Gorzás Zsuzsa tavaszi szántáskor elment a Karcagon felállított akasztóházhoz, és esthajnalokor Nagy György nevű akasztott ember kézszarát levágta, ezenkívül még négy darab csontot hozott el egy régi felakasztott bűnös maradványából. Kihallgatásakor még az is felmerült, hogy az akasztott tetem péniszeit metszette volna le:

20° Mit vittetek még egyebet az akasztófátul? Nemde a szemérmes testét is elvagtátok, és elvittétek az akasztott embernek? // Nem vittünk egyebet a három darab tsontná, és a ringy rongynál.

22° Hát ezen lyukas tsont mire való? hol vetted? és mitsoda tsont lehet? // Minthogy az a tsont az akasztófátul való, kétség kívül akasztott embernek a tsontya, mellyet is két féle haszonért szerzettünk. Edgyik használ azt hallottam, hogy ha nehéz nyavalyás embernek bort cseppentének által rajta, és véle megitatnák meg gyógyúlna.

¹⁵⁷ Merback M. 1999: 98; Kieckhefer R. 1990: 8–17.

¹⁵⁸ Schram F. 1970. I. 300–306. No. 98.

¹⁵⁹ Laufenaer K. 1899: 223–235.

¹⁶⁰ Fodor I. 1937: 13–15.

¹⁶¹ Nagy S. 1928: 89–97; Schram F. 1982. III: 334.

Másik hasznát azt hallottam, hogy ha akasztott ember köteléből, első rajznak a viaszszóval, és ember zsírral edgyüts gyertyát tsinálnának vagy öntenének azon tsontba, sehol egyebütt elnem aludna, ha meg gyujtanák, akárminemű szél fujna, hanem tsak ott az hol pénz vagyon a földbe, de minthogy sem olyan kötelet amellyre ember lett válna akasztva, sem pedig ember zsírt nem kaphattunk a gyertya Öntés elmúlt, mivel az akasztófával nem találtunk kötelet, hanem tsak holmi dirib darab rongyot vittünk el.

A csontokat temetői fából rakott tűzön megégette, majd mozsárban megtördelte, végül szappanozóteknőben megszitálta. Nagy György keze szarát pedig kutyakölyök levében megfőzte. Ezeknek olyan erőt tulajdonított, hogy „ha azon befújhat a házban, amidőn a ben lévőök alusznak, senki fel nem serken, és ottan való létét és járását észre nem veszi”. A vádlott kihallgatására 1768. december 16-án került sor Karcagon. Gorzás Zsuzsa tagadta az ellene felhozott vádakát. A kislány haláláért szerinte a gyermek anyja a felelős, aki rendkívül rosszul bánt vele, tetteleg bántalmazta, megverte és ez okozta a halálát. Az akasztófáról való csont elvitelét elismerte, de azt azért követték el, mert hite szerint az akasztott ember csontjával nyavalyatörős beteget gyógyítanak. Ebben a műveletben társa volt Oláh Erzsébet 35 éves kunhegyesi asszony.

Erzsébetet 1769. április 5-én hallgatta ki a törvényszék, amikor Gorzás Zsuzsa már a félegyházi tömlőben raboskodott, és ügyében egy napja már megszületett az ítélet. Az 1769. április 4-én hozott ítélet szerint a félegyházi törvényszék bűnösnek mondta ki lopásban, erőszakos halál okozásában és bűbájoskodásban. Ezért először a következő ítéletet hozták:

Gorzás Susa érdemlett büntetésének ell vételére másokk pedig rettentő példájára, úgy mint Bűbajos, és gyilkos, Országunk Törvénye és Törvény Székek szokott Pragafusa szerint elevenen megégettessék.

Az ítélet után kemény tortúra alá vonták az elsőrendű vádlottat, aki a hóhér kínzóeszközeinek hatására elismerte az ellene felhozott vádakát. A törvényszék azonban kegyelmet gyakorolt, és tűzhalál helyett csak a Jászkun kerületek területéről tiltotta ki a bűbajos asszonyt, minden bizonnyal a központi rendeletnek engedelmességgel, melyben hasonló esetben a vizsgálat felfüggesztését kellett volna elvégezni. Ez esetben jobbnak látták a problémás személyeket egyszerűen a szomszédos vármegyébe áttolni.¹⁶²

A bíróságtól független, de a rontásra utaló „történeti” példának tekinthetjük azokat a tárgyakat is, amelyek nem a kortárs értelmező forrás vagy a későbbi néprajzi gyűjtések hatására kerültek napvilágra a XIX–XX. században, hanem „in situ” valódi *régészeti lelet*ként értelmezhetőek.¹⁶³ Olyan tárgyakat sorolok ide, melyeket minden bizonnyal használtak még a nagy boszorkányüldözés idején is, de a konkrét tárgyak „működésére” kortárs perbeli helyzetben nem derült fény. A „lakatot tesz valakinek a szájára”, „lakat van a száján” szólások alapjául szolgáló tárgyi emlékek négy helyen is előkerültek sírokból lakatolt állak formájában. Vajna Károly és Ernyei József kutatómunkájának eredményeként például a Hont megyei Berencsfalu határából került múzeumba a Rohoj nevű hegyen, 1901 őszén talált emberi alsó állkapocs, melyen két lakat csüngött. Az erdőben levő tisztáson akadt rá három falusi ember kőfejtés közben, egy kövek közötti mélyedésben. Lakatolt állak találhatóak a Radvánszky család zólyomi kastélyának muzeális gyűjteményében, a Turócszentmártoni Múzeumban és a Magyar Nemzeti Múzeumban is.¹⁶⁴ Talán az istenkáromlást büntették így, de valószínűbb, hogy mágikus céllal utólag került a lakat az állkapocscsontokra.¹⁶⁵

A *félig nyilvános, félig rejtetten használt* mágikus tárgyakkal kapcsolatban (ilyenek lehettek a fenti lakatok is) egy-egy boszorkány vádlott személyéhez köthető példát is hozhatunk. A fiatal Esterházy Pál gróf lakompaki úri-székién tárgyalják egy Magdolna nevű sopronnyéki asszony ügyét 1659-ben, aki a neki tulajdonított éjszakai rontások mellett egy konkrét esetben nyíltan üzte rontó varázslását is. Magdolna – valószínűleg féltékenységből – Ulrik kőműves mátkájának, Borbálának a katolikus templomba menet lakatot vágott a melléhez:

Ulricus Muror neves emberis midőn matkaiával Borbalával a Szentegyhazhoz ment volna azon I. Asszony utiában talalvan azon Borbalat egy be czapattot lakatot kebelében vetett, ki miat mastis constientiájban aggravalatik békével sem lehet.¹⁶⁶

Hasonló mágikus tevékenység nem nyilvános üzéséről tudósít egy 1692-ben Nógrád vármegye törvényszékén lefolytatott per. Ebben a tanúk gyanúja színvallásra készíti a későbbi vádlottat. Eszerint Pintér Péter özvegyének, Sebők Annának

[...] ott lakos Vodnak Pál Jegy Kendőireis eő vetette reá a lakatott ammint hogy ezzen fatens ki beszelvén az utan maga sem tagatta Pinterne s mostis tiz Esztendőtül fogva sinlődik.¹⁶⁷

¹⁶² Sugár I. 1987: 218. No. 94; Szikszai M. 1994: 144–156; Szikszai M. 2000: 100–101.

¹⁶³ Kovács I. 2017.

¹⁶⁴ Vajna K. 1906. I: 85–91.

¹⁶⁵ Seemayer V. 1904: 91–92; Ernyey J. 1909: 215–222.

¹⁶⁶ Schram F. 1970. II: 10: No. 242; Pócs É. 1995: 52–63.

¹⁶⁷ Schram F. 1982. III: 202–208, No. 506; Hausel S. 1987: 313.

A nem mindennapi halállal meghalt ember teteme iránti áhítattól a mártír szentek ereklyekultusza sem állt távol, hiszen a felkínált véráldozat (Krisztus vére vagy a szentek csontja) természetfeletti erővel bírt.¹⁶⁸ Azaz a kivégzett vérének, végtagjainak, testnedveinek, illetve az abból sarjadó növényeknek gyógyító erőt tulajdonítottak. A lefejezett ember vérének a hóhér hatósági engedéllyel gyűjthette össze egy edényben, hogy abból betegeknek juttasson, miként az evangéliumi példa szerint Longinus vakságát is meggyógyította Krisztus kifröccsent és kehelyben összegyűjtött Szent Vére. Egy 1755 júniusában keltezett röplap tudósítása szerint Drezdában egy gyilkosságért lefejezett ember vérének cseppjeit a hóhér felfogta, amelyet később az epilepszia ellen ható gyógyszerként porciózott ki, szájon át történt bevétellel ajánlva.¹⁶⁹ A magyarországi jakobinusok 1795. évi kivégzésének legendái között szerepelt – maga Jókai terjesztette –, hogy a fiatalon, lényegében szűzen kivégzett Őz Pál halálának pillanatában is történt ehhez hasonló „véráldozat”. A nem kevés romantikus hevülettel megírt Jókai-idézet álljon itt:

Élete 25-ik évében halt meg, szűzen, mocsoktalanul. Jegyese, egy illyr leány, a vérpadig kísérte, s kiszökellő véréből egy pohárral megivott, e szavakat mondva: „Élj bennem és általam, égbe szállt lélek!” Környezői azt mondták rá, hogy örült, kinek nehéz nyavalyája ellen volt ajánlva ez iszonyú ital.¹⁷⁰

A vérpadot illetően a *Theresiana* is nyilatkozott, hogy a köznép tárgyhoz fűződő hiedelmeit a jogszerűség medrében tartsa. Az olyan hiedelmek, mint a háromszor rosszul lesújtó pallos városi legendája, vagy a halálraítélt szűz lány általi házassággal való megváltás oly erősen beégett a köznép vélekedésébe, hogy azt törvényi erővel (!) kellett csillapítani:

§ 5. A gonosztevő kivégzése előtt a vesztőhelyen nyilvánosan hirdettessék ki, hogy amennyiben az ítélet végrehajtása során ilyen vagy olyan baleset történne, a kötél elszakadna, a pallos rosszul sújtana etc., senki ne merészeljen testi fenytés, pénzbüntetés vagy halálra ítélet terhe mellett a bakóra, annak segédjére vagy még kevésbé az elítélre vagy a törvény embereire kezét emelni, netalán zendülést szítani. § 6. Ebből következőleg véletlen események a bírót vagy annak megbízottját semmiképp ne tartsák vissza az ítélet végrehajtásától; és ezen rendeletünknel fogva véget vetünk azon *kialakult káros szokásoknak*, melyek alapján *a közönséges csócselék abban a hitben van*, hogy ha a pallos harmadik csapása után a kivégzendő személy még él vagy a kötél elszakad, esetleg valamely nőszemély kinyilvánítja azon szándékát, hogy az elítélrel házasságra lép, *és más ily hiedelmek* (glau-ben) alapján a büntetéstől el kell állni; azt parancsoljuk tehát, hogy a már meghozott halálos ítélet, tekintet nélkül mindezekre, hajtassék végre a gonosztevőn (Art. 43.)¹⁷¹

A városi legenda és a morbid valóság azonban kerülhetett közös értelmezői mezőbe is. Kassán például a hóhérpallost szabályosan bérbe adta a városi hatóság gyógyítás céljára, amikor erre igény volt. A tanácsi jegyzőkönyv 1707. március 1-jén rögzített lapjain áll, hogy a hóhérnak engedélyezték Hueber polgár feleségének a vérhatalmat jelképező pallost kölcsönadni:

[...] azon pallossal, akivel a fejét szokták szedni az embereknek, vérének bocsátván, az asszony nehéz nyavalyáját gyógyítani.¹⁷²

A hóhérfegyver képi kapacitása és mágikus ereje abban rejlett, hogy a képzeletet kényszerítette, mintegy beléptette egy asszociációs láncba. Ez a készítés olyan személyeknél is érvényesülhetett, akik egyszerűen csak kapcsolatba kerültek valakivel, különösen olyan személlyel, aki hirtelen halt meg. A tárgyak és a mediatizált testek összekapcsolása az „amulettyszerű erőterekben” nagyon népszerű elképzelésnek számított.¹⁷³ Sajátos jogtörténeti példaként említhetjük itt az „in effigie”, vagyis a jelképes kivégzéseket, amikor nem magát az elítéltet, hanem annak képmását akasztják fel, gyalázzák meg. In effigie felakasztani vagy megegetni, olyan végrehajtása volt az ítéletnek, amikor a távol lévő elítélt képét (Júdás bábura hasonlító alteregóját) akasztották fel, égették meg máglyán, vagy fejezték le a nyilvánosság előtt. A jogtörténeti példák sorát a reformáció utáni vallásháborúk teremtik meg, de a XVIII. században és különösen a XIX. században a politikai elítéltek egyik büntetésneként lesz népszerű. **(19. kép)**

Még a legegyszerűbb tárgyak is, a származásuktól függően, mágikus erejűekké válhattak. A bűnöző testének különféle részei, frissen csapolt vére vagy a kivégzések technikai kellékei után mohó kutakodás folyt, hisz feltételezett gyógyító erejük miatt jövedelmező feketepiac épült ezek forgalmazására. 1728-ban két kocsislegény állt a lakompaki úriszék bírósága előtt, mivel

[...] magok tudgyák minémő gonosz indulattal vagy más babásos [!] boszorkány személyektől indétatván Fölös-tömi Styriában lévő Várósnak Akasztó fájára föl függesztetett bizonyos Embernek fejét, kezeit, uyival edgyütt

¹⁶⁸ Hovorka O.–Kronfeld A. 1908. I: 86.

¹⁶⁹ Kreuter P. M. 2001: 161–162; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 43.

¹⁷⁰ Jókai M. 1854.

¹⁷¹ *Theresiana* 1768: 128.

¹⁷² Kemény L. 1909: 319.

¹⁷³ Radbruch G. 1945: 493; Belting H. 2004; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 1, 40, 41–45, 47, 64, 68, 69.

ugy ruházattyaibul is valamit, nem külömben az Lánczot is, a kin azon akasztott Ember függöt ellopván, azokkal pedigh, hogy az Lovak, kik mellet szolgálván, mind kövérjebbek, job futok, és maid mind egyel fáratatlanok legyenek practicát és bubajos superstitiokat el követtenk.¹⁷⁴

A hóhérok gyakran „részmunkaidős” laikus gyógyítóként is dolgoztak, mint az például a szegedi vagy a gyulai hóhérről is köztudomású volt az 1750-es években.¹⁷⁵ A német jogpolitikus-művelődéstörténész, *Gustav Radbruch*, aki a halálra ítélt személyek testének felhasználását a mártír szentek kultuszával rokonította, a bűnöző kigúnyolását látta ebben az aktusban. Szerinte az a mágikus hatás, amit az elítélt hüvelykujjának, véreinek, a felakasztáshoz használt kötélnek és a gyökérnek, mely a testnedvek által táplált akasztófa alatt nőtt, az ereklyék tiszteletét mímelő „babonás degenerációból” fakadt.¹⁷⁶ Eltekintve e gondolat értelmiségi pozícióból sarjadó elfogultságától, egyetérthetünk abban, hogy az igény a mágikus töltetű bűnös tárgyak iránt nem választható el a szent ereklyék kultikus tiszteletétől.¹⁷⁷ A vallásos tisztelet magasztosabb formáinak „babonás degenerációját”, a halott bűnöző testének sajátos gyógyító erejét nem kisebb szerzők, mint *Paracelsus* (1493–1541) is felismerték, kinek tekintélye még a XVIII. században is jelentős volt:

Ha az orvosok és mások tudnák, mit lehet e tetemekkel elérni és mire használhatók fel, egy gonosztevő sem maradna három nappal tovább a bitón vagy a keréken, hanem, ha erre lehetőség nyílna, levennék.¹⁷⁸

A „jó doktor”, aki igen jártas volt az asztrológiában, kétség nélkül hitte, hogy a kötél vagy a kerék általi halálra ítélt test, mivel a Nap aszalta és a Hold töltötte, a csillagok pedig erőteljesen „átitatták” fénnel, transzcendens erővel bírnak, és az égitestek hatása alá kerültek. A kora újkori Európa büntetőjogi történetét át- meg átszínezi a büntetés-végrehajtással kapcsolatos folklór. Számos eset és példa bizonyítja, hogy ezek a hiedelmek a hosszú távú mentális struktúrákba, a kollektív emlékezet mélyrétegeibe ágyazódtak be mélyen, így sokszor még a XIX–XX. században is hatottak. Épp ettől megdöbbenő az az európai összehasonlító elemzés, amelyet Owen Davies és Francesca Matteoni készítettek a XIX. századi vesztőhelyi ereklyékkel kapcsolatban 2017-es monográfiájukban.¹⁷⁹ A választóvonal, amely a kanonikusan legitim ereklyék és a mindennapi kivégzések mágikus tárgyai között feszült, valójában igen vékonynak bizonyult: a kivégzések kellékeit mindig is mágikus erővel ruházták fel. Richard Evans így magyarázta ezt:

A hirtelen halál idő előtt kaszálta le az embereket, és ez kölcsönzött erőt testük azon részeinek, a kéz- és lábkörmöknek és a hajnak, amelyek a halál után is nőni tünnek, csakúgy, mint maga a vér, az életerő jele, amely néha a kivégzés után is tovább folyt.¹⁸⁰

Egyesek még attól sem riadtak vissza, hogy közvetlenül a halál pillanatában fosszák ki a halottakat, mint a következő példában tette ezt a debreceni Molnár Jánosné Nagy Kata. 1693-ban Halasi Andrásné tanú vallotta, hogy a vádlott minden bizonnyal a férje halott testrészeinek mágikus erejét abban a bizonyos „pillanatban” kívánta megkaparintani, amikor a halál bekövetkezett:

Tudom, hogy mikor az uramat meglőtték, a feje velejét elvitte a mályvárul; és kérdvén, miért vitte el, felele az incta: a mire kell. [!]¹⁸¹

Mivel az ereklyék egy életerős emberi test részei voltak, tehát létteli volt, amikor megölték, a halál pillanatában minden erő a testben rekedt. Ez a bűnözői testben rekedt erő, ami a bíróságot is fenyegethette – láttuk ezt a reverzálisok és a hóhérpallos példáján –, mindenki mást is megóvhatott a bíróságtól és a hatalomtól.

Talán a boszorkányok tárgyainak összegyűjtésére is részben azért volt szükség, hogy használója ellen szóljanak a bíróság előtt. Ám nem csak „szóltak” ezek a tárgyak, a bírósági eljárás és a bizonyítékok lefoglalása az áldozatoknak is „ereklyeszerűen” a hasznára vált. Még mielőtt elítélték volna a gyanúsítottat, a beteg már gyógyulni kezdett, ha a tárgyakat, rontó teteményeket egyszerűen csak felfedezték, majd pedig megsemmisítették. Bizonyos azonban, hogy a boszorkányok esetében kínosan ügyeltek arra is, hogy ha már meghalt az illető, sem tárgya és hagyatéka, főként pedig teste ne legyen az ördög által megszállható, újra birtokba vehető médium. A boszorkányok máglyán való elégetésével talán épp ezt a kortársak által ismert, mindenkire veszélyes folyamatot: testrészeik ereklyévé válását kívánták megakadályozni.

¹⁷⁴ Schram F. 1970. II: 36–39, 261.

¹⁷⁵ Vámosy I. 1901: 87; Müller–Bergström 1934–1935; Magyar–Kossa Gy. 1929. II: 91.

¹⁷⁶ Radbruch G. 1945: 493.

¹⁷⁷ Pfister M. 1936–1937: 681–685, 374–384; Jakubovich E. 1903: 160; Jakubovich E. 1914: 123–124.

¹⁷⁸ Van Dülmen R. 1990b: 142.

¹⁷⁹ Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 31–38, 40.

¹⁸⁰ Evans R. 1996: 88–89; Davies O.–Matteoni Fr. 2017: 20.

¹⁸¹ Komáromy A. 1910: 162–170. No. 138–139; Haász I. 1929; Hanny I.–Kevházi F.–Kulcsár G. 1960: 98–107; Kristóf I. 1998: 43–44.

9.10. A POKOLI MÁGLYA

Kulcsszavak: máglyarakás; pokol; purgatórium; kivégzésszínház; hóhéritechnológia; hóhérinterakció; utolsó máglyák; gyújtogatók; népharag; kárhozat képzete; szájalom kérdése; nyilvánvaló boszorkányság

Nehezemre esik bemutatni a máglyahalál és a kora újkori kivégzésszínház hóhéritechnológiai részleteit. Egyrészt a téma súlyossága és erkölcsi dilemmája, de még inkább a vonatkozó források hézagai miatt.¹⁸² Valójában csak analógiákat és mondatfoszlányokat tudok majd idézni a hosszabb leírások helyett. A bíróság számára az ítélethirdetéssel az eljárás lezárult. A közönség számára a büntetőprocesszus központi eleme, a szégyen útján betetőződő vérpadi eseménysor viszont csak ezt követően indult. Ha a bűn kisebb léptékű volt, a processzus megállt ott, hogy a testet a közönség előtt megalázták, majd mint egy rossz gyermeket, megverték, és – nevelési céllal – figyelmeztették, mi vár rá, ha újra a bűn útjára lép. A hatóságok mindent elkövettek, hogy az elítélt (vagy annak teste mint a bűnöző „átkozott” médiuma) megfelelően szerepeljen. Sokféle engedményre hajlandóak voltak, akár a kivégzést is elhalasztották néhány nappal az ügy érdekében. Ehhez számos eszköz állt a rendelkezésükre. Ha vállalkozott az elítélt a rá kiosztott szerep eljátszására, akkor megannyi kedvezményben részesült: katolikus hitre áttérve a halál kedvezőbb kegyelme érhetette, találkozhatott hozzátartozóival, ruhát válthatott, úgynevezett hóhérvacsorát rendeztek neki, árván maradó családjának, gyermekeinek a hatóság vagy egy kegyes alapítvány támogatást ígért, a hóhér azzal biztatta, hogy fájdalommentes kivégzésben lesz része. Ennek fejében elvárták az együttműködést. Be kellett ismernie bűneit a tömeg előtt, el kellett fogadnia a pap segítségét, imádkoznia kellett, a hóhér utasításait pontosan követnie, azaz az „előadás” alatt nem volt szabad ellenkeznie, „megátalkodottnak” lennie. Mindezek a rituális elemek azt hangsúlyozták Van Dülmen szerint, hogy a bűnöző meggyilkolásával magát a bűncselekményt is kiirtják a világból. Ez a megtisztulás a társadalom öntisztulásának eszméjével volt rokon.¹⁸³

Az előadásnak aktív szereplője volt tehát az elítélt: közreműködése nélkül a véres ceremónia nem érte volna el kitérített célját, a lojalitásérvés erősítését, a helyi hatalom erőinek újraalkotását. A szerepséma adva volt: bátorságot és lélekjelenlétet kellett mutatnia, esetleg rövid beszédben utalnia a bűnbánatra, vagy imával, kegyes viselkedéssel fokoznia a hallgatóság áhítatát az isteni világrend (és a földi jogrend) „helyreállításának” pillanatában. Az elítélt legfeljebb variálhatta a sémát, de ki nem léphetett belőle – ritkán adatott meg valakinek a lehetőség az öntörvényű alakításra.¹⁸⁴ Ez az ideális procedúra talán így volt teljes az „emberi” gonosztevők – a rablók, az útonállók, a tolvajok, de még a gyilkosok – esetében is. De némi eltérést érzek akkor, ha ez a bűnöző már végleg elvesztette „emberi” vonásait”, és a közönség eleve rettegett a halálra vált „bűnözőtől”, a boszorkánytól. **(20. kép)**

A boszorkány személye és teste ezért némileg más megítélés alá került, amikor a szégyen útjára lépett, vagy amikor teste a vesztőhely mellett elhamvadt. Mivel személye a köznép hiedelme szerint közvetlenül a sátánnal kerülhetett kapcsolatba, amit az egész perfolym csak megerősített, és amit a kivégzésszínház látványelemei külön is hangsúlyozhattak (például az eleven máglyahalál pokoli víziójával), a közönségben a szájalom érzése nehezebben fogalmazódott meg vagy öltött testet, mint más, „ördögtől megszállt” gonosztevővel szemben. A boszorkány a leg súlyosabb megítélés alatt állva nem megszállt áldozat volt (mint lehetett még a legmegátalkodottabb rablógyilkos is), hanem maga a gonosz. Esetében a szájalom és a kegyesség sokszor nem is a közönség felől érkezett, hanem épp a hatóság tanultabb embereinek (a hatalom képviselőinek) részéről. A bíróságnak a legfontosabb dolga volt a bizonyítási eljárás során kideríteni, hogy az adott személy elsődlegesen lépett a kárhozat útjára (vetette kockára a lelkét), vagy már másodlagosan is egyezséget is kötött a sátánnal. Készakarva, netán ördögidézéssel, vagy csak hallgatólagosan kötött egyezséget, és társulásban vagy egyénileg vétkezett. Szövetségét beleegyezés (pokoli kínzásnak engedve) vagy egyetértés (kínzás nélkül) szerződésben kötötte-e; volt-e a szerződésnek jele (írás a paktumról, jel, stigma diabolica). Az ördöggel társalgott, vagy érintkezésbe (csók, szexuális aktus) is került vele a szerződést követően. Mindezen fokozati különbségek meghatározhatták az elkárkozás közönség előtt végbevihető módját.

Aligha lehetett másként, mint hogy a nyilvános kivégzés és a tűz látványa növelte a fogékonyságot a pokoltól, a purgatóriumtól való félelem iránt. Az emberek ismerték a tűzhalál borzalmát (látták vagy hallottak róla), egy részük tisztában volt a teológiai magyarázatokkal is, miszerint a tűz mardossa a lelkeket egy lehetséges túlvilágon, hogy a bűnös lélek (vagy akár minden lélek) a tűzben fog bűnhődni, bűnétől megtisztulni.¹⁸⁵ Nem véletlen az sem, hogy a boszorkányos hírű személyek körül már a peres eljárás előtt is szinte forrt a levegő, ha őket az utcán megfenyegették, vagy ha ők maguk fenyegettek másokat a tűzhalál büntetésével. Csak egy példa a Beregszászon lefolytatott György Péterné Tóth Erzsébet és Joó Péterné Bajusz Kata elleni, 1766-ban lefolytatott perből:

¹⁸² Beliznay K. 2014: 270–272.

¹⁸³ Van Dülmen R. 1990b: 36–56.

¹⁸⁴ Greenblatt S. 1973: 1–22.

¹⁸⁵ Le Goff J. 1981; Camporesi P. 1990: 81.

[...] hallotta tanú Bajusz Katának, hogy anyja Tóth Erzsébetnek azt mondta: Te nyilvánvaló boszorkány, megérdemletted volna, ha *eddig a szél el fújta volna a hamvadat*; melyre az anya T. E. visszafelelt: te nagyobb boszorkány vagy énámam, te is *megérdemlenéd, ha megégetnének*.¹⁸⁶

A közönség nem szívesen látta a boszorkány testében az embert, míg azok, akik ezt a testet a per folyamán kézbe vették, esetleg felfedezhették még a boszorkányban is az „áldozatot”. Az ítéletek sokasága, sokfélesége legalábbis erre utal, miközben még a felmentett személyekről mondott tanúvallomásokban is csak úgy süt – a szó valós és átvitt értelmében egyaránt – a gyűlölet. Álljon itt ehhez egy 1728-ban rögzített rövidke idézet a máglyán kivégzett rima-szombati asszony, Rehu Zsuzska halálítéletének beszámolójából:

Minekutánna Rehu Suska incatta az égetésnek helyére az akasztófához kivitetetvén a szokás szerint megkötöztette, és a kínzó szerszámok nékie megmutogatván zabszalmával megfüstöltetett volna, a sentenciájának értelmére szerint több kérdések között azt is kérdeztük tüle, vallaná meg, micsoda móddal és mesterséggel ment volna arra, hogy, amint pretendáltatik, sokat megrontott, vagy inkább, a mint maga assererálta, sokakat meggyógyított. Melyre élő nyelvélle felelte ezeket, hogy ifjú menyecske korában némely asszonyságok által kényszerítettett arra, hogy állana közikben az ő társaságokban, az mint szerencsés lenne a gyógyításokban vagy orvoslásokban. De ez semmiképpen magát arra nem ajánlván, oly nagy nyavalyában és kínokban sok ideig fetrengett, hogy különben semmiképpen nem nyughatott, s magának csendességet nem találhatott, hanem ha a lábait a gerendában felkötötték s a feje alá csüggvén a dunnában takartatott, mely kínokat nem szenvedhetvén öreg Miktanicsné asszonyom másokkal edgyütt hozzája járván, ezek kenegették s gyógyították osztán sokára meg. Minekutánna penig felgyógyult volna, az incattának férje oda haza nem lévén, férje képiben éczaka hozzája ment egy ember, és az (salva venia) actust végben vivén véle, amidőn végezte volna, oly hidegen ment a mag belé, valamint a jég. Errül tudván meg, hogy nem a férje, hanem gonosz lélek érkezett hozzája, s azonnal mellőle minden késedelem nélkül ezen gonosz lélek elment. Igy osztán idővel, valakihez ment gyógyítás végett, szerencsés volt a keze és eszéke, de kétség kívül hihető, hogy a rontásra s vesztésre annakutánna még gyorsabb s alkalmasabb volt, amint a tanuk is azt bizonyítják. Mely praemittált declaratioja világosan megmutatja, hogy méltó volt Rehu a tüzre.¹⁸⁷

Mesterségbeli tudását a hóhér a máglya felépítésében mutathatta meg. Nem ismerünk hazai máglyaépítési leírást, de egy bajor máglyaépítési szabály szerint ennek az alkotmánynak több követelménynek kellett megfelelnie. A *Theresiana* alkotói is vélhetően az efféle bajor mintákat követték, amikor úgy határoztak, hogy ha nem is a máglyahalál, de a kínzás jogszerűségét segítik, ha ábrákban írják elő a hóhérnak, mit cselekedhet. A mellékelt kép szöveges instrukcióit követve az alábbiakra kellett ügyelniük a máglyaépítő pribékeknek:

A 6 darab talpgerendát a rajz szerint helyezzük el, majd a jelzett rétegelés után fektessük rá a száraz kéregfát, végül a tetejébe szalmát szórunk, és kátránnyal, szurokkal átitatott fát helyezünk. Mindegyik oldalon hasonló keresztiszelvényezéssel és rétegeléssel négy éghető hasábot képezünk, hogy a megfelelő szelelést elérjük. Ha a tűz a megfelelő szelelés esetén berobban, a középre helyezett gerendánál a máglya által keltett forró levegő a testet szinte felemeli. Ezért is kell a testet a gerendához leláncolni. A négyhasábnyi máglyarakás a sarkokon egyszerre fog világítani, ezért fontos az egységnyi és egyforma minőségű rakásolásuk. Az éghető fa mennyiségét nehéz meghatározni. Arányaiban 8 rész fa mellett 5 rész szurkos szalmának kell lennie. A kátrány és a szalma segítségével gyullad meg a tűz, ami körülöleli a központi oszlopperendát. Ezen három lyuk van. A lyukakon lánc fut keresztül, ami a gonosztevő nyakát tartja. Ha szükséges, ezen láncan keresztül lehet a bűnözőt megfojtani. A nyaklánc hátul hosszan kifut, és végét a bakó tartja. Egy kisebb lánc a kezeket köti gúzsba és rögzíti a központi gerendához. A lábakat béklyóvással rögzítik. A máglya magassága 14-15 láb magasra emelheti a testet, hogy a közönség jól láthassa, ahogy a fojtásnál elszáll a lélek a testből.¹⁸⁸

A máglyának elsősorban gyorsan kellett meggyulladnia és élénken égnie, amit a száraz fahasábok és meggyújtásukhoz használt szurkos borsószalma és az akár robbanást előidéző kátrány biztosított. A máglyát pedig úgy kellett megépítenie a mesternek, hogy azon a hasábok közötti szelelőlyukak kürtöként biztosítsák a huzatot a meggyújtás helyein, bennebb pedig a lángok felcsapódását a cölöphöz láncolt elítélthez.

III. Károly korából több, Mária Terézia idejéből viszonylag kevés hóhérdíjszabást ismerünk, melyben a halál-nemekkel összefüggő eljárások munkadíját taglalják. Ezekből a hóhér szerepét leíró részben többet is idéztem. Viszonylag kevés azonban az olyan számadási forrás, ahol a máglyával kapcsolatos költségeket is felszámolták. Kiss András közölt egyet a kolozsvári praxist bemutató „Böjtölői spektáculum” című rövid, színes és mélyen emberi tanulmányában Kádár Kata koldusasszony 1734. évi kivégzésével kapcsolatban. Esetét a boszorkány és a nyilvánosság

¹⁸⁶ Komáromy A. 1910. 708–715. No. 458.

¹⁸⁷ Bessenyei J. 1997. I: 262–271. No. 76.

¹⁸⁸ Hinckeldey Ch. 1989.

fejezetben bővebben bemutattam. A kivonatot a város direktorai az 1734. évi elszámolások között iktatták, benne a máglyarakás és a megégetés összes költségeivel:

	Florenos	Denarii
9. I. Az megégettetett boszorkány két rendbeli inquisitiójára költöttünk	2	16
Ugyanezen égetésre vöttünk három szán fát, jó aszút	–	3
Egy pár férfiinget	–	36
Egy jó hárskötelet	–	48
Potinának való deszkáért	–	24
Arra gyepelő	–	12
Járom és potina csinálásért az ácsnak	–	34
Egy sing vasért, melyből két karikát csinált Bódi	–	24
Bódinak bátorságra való italra	–	6
Feje vétele és égetéséért	–	6
Hogy bėjöttünk, fiscalis szolgabíró urammal ittunk négy kupa bort	–	48

14. I. In anno 1734 penig percipiálnak őkegyelmék néhai Kolosvári Pap Sámuel uram		
decessusán készpénzt fl. H. 39,68. Melyekből erogálnak őkegyelmék egy asszonynak megégetésére, lotyók megveretésére s ezterminatiójára és egyéb fiscalis causák promotiójára fl. H.16,74. ¹⁸⁹		

Amint a városi direktorok számadásából kiderült, a máglyájához Bódi mester, a hóhér, kevesebb anyagot használt, mint amit a német eljárás előírt volna. A szakszerűen megépített máglyához, amit a tűzveszély miatt a városfalaktól távol építettek meg, a város direktorai szerint három szán jó aszúfát vásároltak, amit feltehetően a Nádas-patak mellé szállítottak. Forrásaink szerint Kolozsvárott a XVI. században ezen a helyen már égettek boszorkányokat, de volt ott karóba húzás is. Magához a máglya meggyújtásához Bódi mester nem használt szalmát, kátrányt és szurkot (legalábbis ezekkel a direktorok felé nem számolt el), a számadásokban nem tüntették fel az áldozat rögzítéséhez szükséges cölöpöt és láncokat sem. De szerepelt egy sing vas és két karika, ami a test kiláncolását azért jelölhette. A teljes leláncolásra feltehetően nem volt szükség, mert Kádár Kata megégetése rendhagyó eljárás volt, hiszen „kegyelem” következtében a Nádas-patak mentén már csak a város tömlőcében lefejezett asszony tetemét égették. Ezért lehetett szükség arra az ács által készített, járommal ellátott potinára, amellyel feltehetőleg a téli időben a Toronyból az égetőhelyig húzták az elítélt élettelen testét. Mert boszorkány kivégzéséről lévén szó, az elégetéstől nem lehetett eltekinteni. A boszorkánynak ugyanis nem járt ki a temetés vagy éppen harangszó, porhüvelyét nem az anyaföldnek adták vissza, hanem lángokkal emésztették meg, hamuporát pedig a Nádas-patak, majd a Szamos vize vitte a semmibe.¹⁹⁰

Amennyiben a máglya nem volt kellően jól megépítve, vagy a hozzá tartozó cölöp nem tartotta meg a testet, sor kerülhetett egészen bizarr és hátborzongató jelenetre is. Ez történt Marosvásárhelyen, amikor 1753-ban a boszorkánysága miatt máglyára ítélt Oláh Jánost kivégezni szándékoztak. A cigány csavargó halála annyira emlékezetes maradt, hogy a veszthelyet többé nem is használták erre a célra, nehogy a rossz kivégzés még egyszer megismétlődjön. Az esetet a XIX. század elejéig sokszor emlegették, hogy aztán 1866-ban Székely Árpád a dokumentumokat visszakeresse, és azt némileg átszínezve közölje is:

[...] emlékezetre az utolsó is vala, a Poklos-patakának melléke, hova ugyan csak boszorkányság bűnével vádlott Oláh János, kit tekergő mellékcímmel lett is feldíszítve, ezen évben odahurcolták, s a borsószalmából előre elkészült kalibába, vagyis máglyára kötözték. De amint a máglya körülle már javában égett, kötelékei megtágullak, lefoszlottak, és az elítélt szabadnak érezvén magát, futás által. Igyekezett menekülni. Hosszasan üldözték, s már kifáradtan dőltek kergetői jobbra-balra, midőn a leggyorsabbnak egy olyas gondolat villant meg agyában, s rákiáltott: – Ne szaladj már Jancsi! Hisz a tűzből megszabadultnak a törvény is kegyelmet ad! – A nyomorult ezen biztatásra megállt, de az ítélő bírók nem voltak oly gyöngye szívűek, mint a hiszékeny áldozat, s parancsoltak a poroszlók, kik megragadván a kézre kerítettet, a még mindig égő anyag közé lökték. A fojtó füst még nem ölte meg, húsa még nem sustorgott, midőn szóhoz jöhetett, s csak annyit tudott a szívtelen bírókhoz szólani: – Na megperzseltek, lesz a másvilágon szalonnátok! – Aztán megfojtódott, összeégett.¹⁹¹

1768-ra a mágikus tevékenységek kategóriái mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben Mária Terézia 1766-ban kidolgozott rendeletének érvényre jutásával megváltoztak. Az új törvény a mágiával kapcsolatos ügyeket nem három,

¹⁸⁹ Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014. KvLt Számadáskönyvek 59/III. 9, 14.

¹⁹⁰ Kiss A. 2005.

¹⁹¹ Székely Á. 1866: No. 23; Fodor I. 1936: 23.

hanem négy csoportra osztotta, de csak egy esetben lehetett halálítélettel megfenyegetni a bűnöst: ha tettét *szándékosan* követte el. Ha a bűnelkövető szándékosan, tudatosan alkalmazott olyan eljárást, amely az ördöggel történő szövetségkötést megvalósította, még ha a maga részéről azt nem is vette komolyan, vagy gonoszidéző szándéka nem járt sikerrel. A rendelet ezt a kategóriát, az istenkáromlás bűnének tartva, súlyosan büntette, *testi fenytést* vagy akár a *máglyahalált* is kilátásba helyezve.

Az utolsó tömeges boszorkányégetésre 1756 februárjában került sor az Erdély és Magyarország határzónájának tartott Zaránd megyében, a központi kamarai birtokok borosjenői uradalmán. A vádaskodásokat az robbantotta ki, hogy 1755 nyarán a tortúra ötödik fokozatát kiállva Vernekné Pásztori Kata több tucat asszonyt vádolt meg. Tizenhárom személy ellen indult eljárás, és további tizennyolc személyről gyűjtöttek terhelő információkat az úriszék és a vármegye tisztviselői. A vád boszorkányság, varázslás, ördöngösség és „sodomita eretnokség” volt. Ez utóbbi a boszorkányszombat homoerotikus orgiáját jelentette, ahol a sátánnal is többször közösködtek az asszonyok. A megvádolt asszonyok mindegyike református volt, miként a vádló közösség is.¹⁹² Ez a per – az ítéletek súlya és méretei miatt – minden bizonnyal hozzájárult az 1756. évi királynői rendelet törvényszékeket korlátozó kibocsátásához.

Magyarországon boszorkányság miatt utolsóként máglyára szóló ítélettel kivégzett személy Deák Mihály özvegye, Berkeszi Sára volt, akit a privilégiumaihoz erősen ragaszkodó Nagybánya város ítélte el, fejezett le és hamvasztott el nagy nyilvánosság előtt, 1762 februárjában. A képet némileg árnyalja, hogy a máglyahalált esetében azért rótták ki, mert boszorkánysága mellett a gyújtogatás ennél súlyosabb vádja is rábizonyult. A halálítélet és különösen a végrehajtás módja nagyon kegyetlen volt. Berkeszi Sára mellett kivégezték még Varró Márit, aki ekkor tizenhét éves volt, valamint Albert Erzsókot, Deák József feleségét. Márinak annyi kegyelmet adtak, hogy nem élve került a máglyára, Erzsóknak viszont annyival keményítették meg az ítéletét, hogy végig kellett néznie a többiek haláltusáját. De idézném is a súlyos szavakkal fogalmazó ítéletszöveget:¹⁹³

Mindazon által Varró Márinak *gyermeki idejét* és hogy hamarabb ki vallotta vétkét is, az eddig való raboskodásra nézve elsőben a feje vétetik, azután a teste az akasztófa alatt meg égettetik. Albert Erzsóknak pedig, a Deák József feleségének, mivel vénebb, okosabb volt, mégis istentelenebb, gonoszabb és mint olyan, aki az egész város veszedelmét szomjuhozta, az ő meg átkodott gonoszságáért, míg Varró Márinak feje vétetik, *nézni fogja* és azután néki is feje vétetvén, hasonló képpen a *teste ottan elégettetik* és így mind az ketten másoknak, az illetin nagy gonosz csekekedetektől rettentő és meg iszoszonyadó példájára, az élők *seregeiből pallos által gyalázatosan ki gyomláltattnak*. Nemkülömben Berkeszi Sára, Deák Mihálynak özvegye, hatvan esztendőket felül haladó vén asszony, azon fen nevezett meg sentenciáztatott és gyújtogatóknak mindenkben egyenlő társa és complexe, mindazoknak állandó fassiójokból és lelkek egy üdvessége alatt meg állapodott vádgyokból, de főképpen ez mai napon, elsőben tortura alatt, másodsor pedig benigne, az törvény színe előtt tett maga confessiójából és tulajdon maga szája vallásából világosságra jöven, sub numero sexto, vélek egyelőképpen elkövetett nagy gonoszsága, mellyet csak nem egész esztendőjig tartó rabsága alatt mindeddig vakmerőképpen tagadott, de ugyancsak boszorkánysággal és ördögi csekekedetekkel eddig is másoknak értő gyanúsággal tellyes lévén a magistratus előtt gonosz élete. Azért hasonló képpen mind az már kettőnek, feje vétetik és a teste meg égettetik.¹⁹⁴

De nem ekkor hozták az utolsó – a mágikus tevékenységekkel eszmeileg összefüggő, az isteni törvények megsértése miatt kirótt és – máglyával végződő ítéleteket. A máglyán történt testhamvasztást más bűnök esetén még néhány évig gyakorolták a rendi törvényhatóságok. A hasonlóság elvén alapul vett gyújtogatásért, vagy az ösbűnnel egyenértékű bestialitás esetén alkalmanként kiszabták a máglyát. 1775–1776-ban Pritz György huszonhárom éves újbányai juhászbojtárt és Kolinszki Ferenc harminchét éves cseh (kolini születésű) marhapasztort természetelleni fajtalanság miatt lefejezésre és máglyán történt elhamvasztásra ítélte a bakabányai városi magisztrátus.¹⁹⁵ De még II. József uralkodásának elején is fel-fellobbantak a máglyák az istenkáromlásban vétkesek büntetéseként. 1782-ben Veszprém megye törvényszékén a kenesei Csányi Antalt nyelve kitépésére, lefejezésre, teste elégetésére ítélték súlyos istenkáromlás miatt.¹⁹⁶

Máglyahalálról szóló ítéletet az 1770-es években ugyan gyakran hoztak, de ezek egy részét más halálnemre és más büntetésnemre is át lehetett váltani a körülmények ismeretében, nemegyszer az uralkodó közbeavatkozásának köszönhetően. 1774–1775-ben Herceg Judit pusztamagyaródi (Zala) nőt, akit Somogy megye gyújtogatásért halálra ítélte, és holttestének elégetésére, ám végül akasztófára küldte a felülvizsgálattal megbízott Zala megye sedriája.¹⁹⁷ 1775-ben Beretter Mihály húszéves bölcskei (Tolna megyei) birkapasztort bestialitás miatt a Fejér megyei sedria máglyára ítélte, de a kancellária tízévi kemény kényszerközmunkára változtatta azt. Munkács úriszéke 1776-ban a

¹⁹² Komáromy A. 1910: 567–580. No. 426; Fessler I. 1816. 10: 271; Eckhart F. 1954: 132–139; Schram F. 1970. I: 27. No. 3.

¹⁹³ Schram F. 1970. I. 403–420. No. 345; Balogh B. 2004: 323–325. No. 55.

¹⁹⁴ Balogh B. 2004: 323–325. No. 55.

¹⁹⁵ Hajdu L. 1985: 117.

¹⁹⁶ Hajdu L. 1985: 329.

¹⁹⁷ Hajdu L. 1985: 116.

tizennégy éves Petrajkó Anasztáziát gyújtogatásért először máglyára, majd királyi kegyelem folytán (gyermekkorára hivatkozással) „csak” nyolc év börtönbüntetésre ítélte.¹⁹⁸

Az utolsó máglyahalál történetét Degré Alajos dolgozta fel, aki egy 1796-ban végrehajtott Zala megyei népítéletet tartott az utolsó máglyán történt kivégzésnek. Amikor 1795–1796-ban Nemesnép községben sorozatosan gyulladtak ki házak, és két év alatt közel ötven ház égett le, többen Göde István nemest gyanúsították, mert minden tüzesetet *előre megjósolt, sőt azt is sikeres váteszként megnevezte, hogy kinek a háza fog leégni*. Gyanús volt az is, hogy amikor a tűz fellángolt, ő a házából ki se mozdult, oltani nem segített, noha minden esetről tudomással bírt. Az egyik tüzeset után kabátjának zsebét taplóval kiégetve találták, emiatt bekísérték a földesúr tisztartójához. Gödét azonban szabadon engedték, mert nemesemberrel szemben a tisztartó nem járhatott el. Az újabb tüzesetek nyomán Zala vármegye vizsgálatot rendelt el, amit az egyik alszolgabíró úgy foganatosított, hogy távolléte miatt Gödét ki sem hallgatták. A hatóság tehetetlensége miatt a nemesnépiek (maguk is nemesek) saját kezükbe vették az ügyet, elfogták, és bekísérték Gödét Zalaegerszegre a megyei tömlöcbe. De a megyei porkoláb nem volt hajlandó átvenni, mert a megyei tiszt nem rendelte el a bebörtönzést. A másodalispán pedig újfent szabadon bocsátotta Gödét, mivel a letartóztatás törvényes előfeltételeit nem látta fennforogni: nem volt tettenérés, a gyanú pedig nem mutatkozott elegendőnek a nemesember letartóztatásához. Amikor újabb tüzeset következett be, és éppen annak a háza égett le, aki Gödét a hatóságához bekísérte, Göde nem kerülhette el a népharagot. Ugyan elszökött a faluból, de gyanútlan visszatérésekor „azonnal lárma esvén, számosan szaladtak a haranghoz, hogy a gyújtogatónak megfogására annál serényebben jöjjenek a lakosok”. Gödét megfogták, megkötözték, írást vettek fel a beismerő vallomásáról, majd meggyöntatták, és kivezették a határba, ahol máglyát raktak, Gödét pedig egy fenyőfarúdhhoz kötözve a tűzben megégették. A megégetést mintegy ötszáz ember nézte végig. Később Göde ilyen módon való kivégzése miatt a nemesnépiek ellen büntető-eljárás indult, melynek során a bíróság is megállapította, hogy ugyan „jogos védelem”-ben jártak el, de a pallosjog bitorlásában (tehát hogy halálbüntetéssel sújtható bűntett miatt folytattak le bűnvádi eljárást) bűnösnek találták őket, a részvevőket egyenként háromhavi börtönrre ítélték.¹⁹⁹

A Magyar Királyság területén az utolsó, mágikus büntetettel kivégzett személyt Kalocsán küldték a halálba. A kalocsai érseki úriszék a Zombor várostól kölcsönként hóhérral fojtatta meg 1765. június 28-án a csalásért, szemfényvesztésért és főként tolvajlásért halált érdemlő cigány asszonyt, Jámbor Jánosné Virág Jutkát. Jámbornét 1764-ben kapták el és zárták tömlöcbe, miután a szomszédos Tolna vármegyéből, ottani büntetési elől menekülve átszökött. A kalocsai úriszéki vizsgálat ezt követően kiderítette, hogy a cigány és kóborló Virág Jutka, vagy más néven „Rusinka” harminckét éves „áméto Asszony” lopással, csaló varázslással, kincsásással, pénznézéssel foglalkozott, és magát táltosnak kiadva sok embert sok helyen (Tolna, Pest, Veszprém és Fejér megyében) megkárosított. Jutkára a bíróság halált kért, ám mivel négy hónapos terhesnek mondta magát, az ítélet-végrehajtást elhalasztották 1765 júniusára. Miután Jutka végül nem hordta ki gyermekét, vagy, mert nem is volt, a bíróság hat tagja szavazott halálára, öt pedig felmentésére. Az ítéletet június 28-án 9 órakor a halálítélethez kölcsönként zombori hóhér hajtotta végre a kalocsai akasztódombon.²⁰⁰

A bűnöző testével, mivel az a becsstelensége révén lelkével elkárhozott, nem az egyháznak, hanem a törvényszéknek kellett foglalkoznia. Vagy megsemmisítette azt, vagy eltemettette a maradványokat. Felszentelt temető nem lehetett az elkárhozott lelkű gonosztevő testmaradványainak nyughelye. Erre a célra kijelölődhetett maga a bitófa és környezete is. Ezért sem véletlen, hogy még ha a verpad a város főterén volt is, a bitó az emberi civilizációtól távol eső zugokba kerülhetett csak. A *Theresiana* ezt a kérdést is igyekezett kimerítően (újra csak kimondva, a jogszűrés igényével) rendezni:

§ 1. Becsületes temetésre érdemtelennel nyilvánítjuk, és ha testüket nem emésztén el a tűz vagy a kerékbe törés, illetőleg akasztás után általános elrettentésképpen testük nem marad közszemlén vagy a sintértelepen vagy a vesztőhely alatt, az adott hely szokásainak megfelelő helyen kell elföldelni az alább felsorolandó gonosztevőket. – Először: mindazokat, a becsületvesztéssel járó büntett miatt végeztek ki. Másodsor: mindazokat, akik valamely becstelen, halálbüntetést érdemlő bűncselekmény miatt már elítéltek, vagy tettüket bevallották, vagy az rájuk bizonyított, de az ítélet-végrehajtás előtt elhaláloztak. – Harmadsor, akiket valamely halálbüntetést maga után vonó, becstelen cselekedet tényleges elkövetése közben, vagy valamely isteni vagy világi törvényt sértő súlyos, lelket ölő büntett során ér a halál. – Negyedsor: mindazokat, akik valamely elkövetett gonosztett feletti rossz lelkiismeretből vagy kétségbeesésből megölik magukat; azokat azonban nem, akik elmeháborodásból választják a halált. (Art. 44.)²⁰¹

¹⁹⁸ Hajdu L. 1985: 321.

¹⁹⁹ Degré A. 1963: 264–267.

²⁰⁰ Schram F. 1982. III: 220–223. No. 511; Szilágyi M. 1987: 444. No. 36.

²⁰¹ *Theresiana* 1768: 129–130.

Az öngyilkosok testével való bánásmódról olvashatunk egy Egerben, 1760-ban keletkezett jegyzőkönyvi bejegyzésben. Egy kerékgyártó legény akasztotta fel magát a műhelyében, akinek holttestét

[...] Die 4- ta ejusdem Mensis virat előtt, mindjárt est éjféli után le vágta a' hóhér az eő módgya és szokás Szerént, hogy szemetes szekéren vigye ki a Hatvani, avagy másképen Hosszú-utca külső végén meredező akasztófához... legottan fejét, kezit, lábát el vágván az testét hasra fordítván, elásta.²⁰²

II. József büntető törvénykönyve 1784 után mérsékelte a terézianus időszak kegyetlen hagyatékát. Az istenkáromlás ettől kezdve lett büntett helyett polgári vétség. Olyan „modortalanság”, amely elmebeli zavarokra utalt, ezért sem a kárhozat, sem a máglyahalál nem volt már az ítéletben „lebegtetve”.²⁰³ Az istenkáromlás büntette hasonló sorsra jutott II. József idején, mint a mágia tevékenysége Mária Terézia idején. A büntett az elmebajjal lett egyenértékű, kezelése a bűnöző elégetése, majd megregulázása helyett kórházi kezelésre konvertálódott. Valójában ekkor tűnt el végleg a bűnös testének elhamvasztása is a hazai joggyakorlatból. Ebből a szempontból II. József paradigmaváltó tette még a porosz uralkodót is megelőzte, mivel az utolsó európai máglyahalált nem itt, hanem a büntetőjogi újításokban versenytárs Berlinben hajtották végre 1786-ban. Berlinben a rablásban, gyilkosságban és gyújtogatásban vétkesnek talált Johann Christian Hoepner teste több ezer ember szeme előtt lett hamuvá, de még 1813-ban is lángolt máglya egy gyújtogató páros esetében.²⁰⁴

9.11. FELMENTÉS, MEGBOCSÁTÁS, MENEDÉK (ASYLUM)

Kulcsszavak: vádlottak jogai; menedékjog; asylumjog; kegyelmi jog; kezesség, kötelezvény, reverzális; pénzbüntetés, óvadék; uralkodói kegyelem; Filangieri; Beccaria; piaristák

A vádlottak jogait kezdetben az asylum, vagyis a menedékjog, később a védők és a kegyelem intézményén keresztül lehetett érvényesíteni. Tetején állt a mindenkitől független abszolút uralkodó kegyelmi joga. A tetten ért elkövetőt le lehetett tartóztatni, de a későbbi eljárásban a számára kijelölt szerep miatt senkinek nem állt érdekében sem a halála, sem egészségének rossz tartással, illetve kínzással okozott oly mértékű megrongálása, hogy feladatát az ítélet-végrehajtás során ne tudja eljátszani. Hiszen neki az volt a szerepe, hogy hirdesse a bíróság hatalmát, igazságosságát a köz (közönség, nyilvánosság, helyi hatalom) előtt. Huszty Istvánnak a praxist bemutató tankönyve (1745) ezt a gondolatkört így írta le a tortúravallatást érintő fejezetben:

Megállapítom, hogy a kínvallatás nem minden bűnügyben válogatás nélkül engedhető meg; csakis a kegyetlenebb bűnök esetében. Amelyek pedig kegyetlenebben, azokat feltűnően variálják a doktorok; vallom azonban Carpozovval (3. könyv 119. kérdés) és néhány mással, kegyetlenebb bűnesetek azok, melyekért halálbüntetés, vagy testcsontkítás jár; és így a kínvallatás is csak ezen esetekben engedhető meg. Ezen igen komoly ítéletnek az oka azon alapszik, hogy a kínvallatás révén roncsolódik a test, és többnyire még a halálnál is kegyetlenebbnek mondják. Ha pedig helye lenne a kínvallatásnak ilyen vétek felderítéséhez, valamely más büntetést kell rendelni, mint a test megnyomorítását: a helységből való kitiltást, pénzbírságot, vagy börtönbüntetést, ezért e téren nagy a változatosság: 1. Mivel akkor nagyobb lenne az elviselt nehézség, mint a bűn minősége szerint megillető ítélet végrehajtása. 2. Mivel tilos oly direkt eszköz, mely a testet a büntetés során roncsolja, meg van azonban más indirekt eszköz is engedve természetesen a kínvallatás révén. 3. Ilyen súlyosabb bünt a próba folytán és nem a próba érdekében végeznek. Egyébként minden testi büntetés bár legyen kicsiny is, nagyobb mint bárminő pénzbüntetés; és az illető végét jelentheti.²⁰⁵

A kegyelem az igazságosság szolgálatában állott, de nem feltétlenül jelentette az elítélt ártatlanságát, sokkal inkább az ítélettel érintett közösségek (család, rokonság, communitas, egyházi felekezet, céh stb.) kérelmének méltányos elbírálását, vagy ezek érdekérvényesítő erejét a kezesség és az óvadék formájában. Az asylum vagy menedékjog biztosítása kizárólag az egyház, azon belül is kizárólag a katolikus egyház kánonjogból eredő előjoga volt. Minden más, a gyanúsítottat védőburokba helyező jog (kezesség, esküdttársi tanúzás, óvadék) vagy a saját magát feltételrendszerbe helyező reverzális, a világi jog büntető vagy polgári jogköréből eredt.

Kezesség, kötelezvény, reverzális. A bűnös számára még lehetséges egerutat jelenthetett az egyház intézményesített vagy a közösség kollektív védelmi ernyője. Utóbbi volt a kezességvállalás és a ma óvadéknak is nevezhető pénzbüntetés. A befogás és a végítélet között – a bizonyítás és az ítélet-végrehajtás folyamatában – különleges jelentő-

²⁰² Breznay I. 1933. I: 206.

²⁰³ Hajdu L. 1985: 330.

²⁰⁴ Radbruch G. 1975: 13.

²⁰⁵ Huszty I. 1758. III: IX. 78–81; Huszty I. 1778. III: IX. 29–39; Sugár I. 1987: 257–265.

sége volt a közbülső, „feltételes” ítéleteknek. Akkor rótták ki ezt, amikor a gyanú megalapozottá vált és a mágikus tevékenység elkövetése a gyanúsítottra rábizonyult. Sorsa mégsem pecsételődött meg, életét vagy Isten kezébe adták (vízpróba, tortúráztatás) vagy a közösségre, a családra bízta a döntést (pénzzel kezességet vállalnak érte; fejére esküdtek ártatlansága mellett kitarva; tisztító esküvel felmentették a vádak alól). A feltételes ítéletek élet vagy halál választása elé állították mind a gyanúsítottat, mind pedig az őt vádló közösséget. A kilátásba helyezett halálítélet 1768 előtt mind Magyarországon, mind Erdélyben lehetett eleven máglyahalál, lefejezés utáni elégetés, legtöbbször mindkettő erős vagy enyhe tortúrával, illetve szokásos vagy kegyetlen vízpróbával (folyóvízben vagy jeges vízben megmártás) súlyosbítva.

Gyengébb vádak esetén a legtöbbször megelégedtek az egyszerű kötelezvényvel, egy olyan reverzálissal, amit nem a vádlott, hanem valamilyen fokú rokona, házasátára adott. Egy ilyen kezességvállalásra idézném az alábbi példát. 1746-ban a Száldobágyon lakó Szathmári György feleségét varázslás és mérgezés vádjával illették, ami be is bizonyosodott. A bíróság határozata értelmében az asszony életét a férj kezébe adták. Szathmárit bizonyságlevél (alba) adására kötelezték, hogy feleségét a jövőre nézve szépen tartja majd, és kezességet vállal az asszony megjavulására. A tett csekély súlya indokolta a kisebb, valójában alternatív ítélet kiszabását Debrecen magisztrátusa részéről:

Száldobágyi Szathmári György eránt determináltatott, hogy minekelőtte a feleségével való dolga eligazodnék, minthogy a tanuk béhozzák, hogy a tehén poklát titkon elvitte, nem tudatik, micsoda varáslást akart azzal végben vinni, a napának is italban valami port akart innya adni, mellyet úgy gondolhatni, hogy maszlag, vagy valami méreg lett légyen, mert a földre annak utánna kiöntötte, s a pohárt is megöblintette. Azért fiscalis uram eskettesék e két dologrul szombatra, akkorra légyen jelen. Száldobágyon lakó Szathmári Györgynek a' felesége kezébe adattatik, úgy, hogy magáru albát [bizonyságlevelet] adgyon, hogy a' feleségét szépen tartya.²⁰⁶

Súlyosabb esetben – nemesi rangúak esetén – még elfogadták a reverzálissal Mária Terézia idején is. Ilyen kötelezvényt adott Rimaszombat mezőváros elöljáróinak Polonkai Kata, az egykori városbíró unokája 1748-ban:

Mind nagy bánattal, s mind szivemnek holtiglan elfelejtethetlen nagy keserűségével kéntelenítettem ezen alázatos instantiámmal kegyelmek becsülletes tekinteti eleiben járulnom, keservessen így panaszolkodnom, miképen az elmúlt Augustusnak 11. napján micsoda nyelve zabolátlanságtól viseltetvén Dersi Istvánné asszonyom ártatlanul és minden igaz ok nélkül engemet boszorkánynak mondani sokaknak hallásokra semmiképen nem félemltettem illetén descriptióval azt kiáltván, hogy amikor ennek előtte 3 esztendővel gyermekágyat feküdt volna, én fojtogattam őtet és meg akartam ölni, noha vagyok már Istenem kegyelmességéből 56 esztendő idöben, de soha senki ily nevezetes ördögi titulust nem csapott a fejemhez, holott néhai jóemlékezetü Szij Gergely, nagyatyám, aki is ezen nemes városnak hasznos szolgálója és néhány esztendöbéli bírója is volt, abbul condescendált unokának reputáltatom, és soha senki is nem hallott familiámban, hogy valaki boszorkány és ördögös volt volna.

Együttal ellenkeresetet is beadott az őt hírbe hozó személy nyelvedését büntetni, őt magát a vád becsmérő részétől megtisztítani. Az ügynek becsületsértési előzményeire maga a gyanúba került személy, Polonkai Kata is utalt. A vádak súlyától minden bizonnyal az mentette meg, hogy a mezőváros magasabb rangú polgáraként érvelni tudott ártatlansága mellett:

Én Istennek leányának tartom magamat, nem pedig ördögnek, én mint ártatlan és ezen állapottól üres ezen méltatlan megmocsokoltatásomat in instanti bírák uraiméknak ő kegyelmeknek insinuáltam, melyet is meghallgatván a megírt személyt ő kegyelmek odahívták, ki is iteratis vicibus iterálta, hogy én boszorkány vagyok, meg akartam ölni. Bizonyítsa meg, azt kívánom! Mivel pedig én szegény együgyü asszony lévén törvénynek útján ezen dolgot semmiképen nem folytathatom, hanem mint bölcs és kegyes magistratusom ítélese alá magamat submitálom, de minthogy az illetén becstelenségek, nyelveknek zabolátlanságok és már ember hírének, nevének holtig elfelejtethetlen megsértődése az nemes ország élő törvényeiben, nevezetesen operum decretorum Tripartitum partis 2. tituli 12. nyelve váltság büntetése alatt erősen tilalmaztatnak, én is mint azon fejemhez csapott boszorkányi névtől ártatlan lévén (kit soha bizony meg nem bizonyíthat) és magának mint egy személynek fassiója is meg nem állhat, semmiképen nem szenvedhetett, ártatlanságom is nem engedi. Hanem, igen nagy alázatossan kérem égyen nagy jó uraimékat kegyelmeket, mint hogy kegyelmek ezen városnak igazgatója, orvossa, megértvén az expositióban, micsoda állapotom légyen az denotált személyvel, noha bizony sok rendben rajtam véghez vitt becstelenséget csak elszenvedtem, ezen állapotomban magistratusi és birói authoritássa szerint mellettem assistálni, pártomat fogni, és a törvénynek ereje szerint per non edoctionem a sokszor citált személyt megbüntetni, engemet pedig azon mocsoktól abszolválni méltóztassék, azt hozván magával mind a törvénynek rendi s mind a közönséges igasság. Ezzel magamat ajánlom kegyelmek grátiájában. Maradok nagy jó uraiméknak, kegyelmeknek alázatos méltatlan szolgálója Polonkai Kata.²⁰⁷

²⁰⁶ Bessenyei J. 1996. I: 447–448. No. 117.

²⁰⁷ Bessenyei J. 1997. I: 351–344. No. 86.

Pénzbüntetés, óvadék. Ugyanígy egerút volt és alternatívaként felkínált lehetőség – természetesen rendi állástól függően – a kezességvállalás és az azt érvényesítő pénzbüntetés (ma úgy mondanánk, óvadék). Az ilyen módon kirótt kezességvállalási pénz összege változó volt: Erdélyben 40 forint, kivételes esetben 100 forint; Magyarországon – igaz, csak nagyon ritkán meghatározva – 100 forint volt ez a bűn jogkövetkezményeitől szabadító váltságdíj. Ha a mágikus tevékenység gyanúja nem volt kellően bizonyított, vagy a tevékenység a közösségre nem volt veszélyes, kisebb pénzbüntetésre is ítélték a vádlottat. Ez az összeg 3–6–12 forint lehetett, annak függvényében, hogy volt-e más büntetés a pénzbüntetés mellett, például testi fenyítés, reverzálisadás vagy az ekkor szokásos és ezzel együtt járó kiűzés, száműzetés (proscribálás). Ezeket általában alacsony rendi állású személyekre rótták ki.

A pénzbüntetést 1768 előtt éppúgy megtaláljuk a gyakorlatban, mint 1768 után. A különbség annyi, hogy 1768 előtt az enyhébb bűnnek számító mágikus tevékenységeket azért sújtották ezzel, mert az a kriminalitás kategóriájába esett, 1768 után viszont azért, mert az a medikalizációs folyamatokkal (kuruzslás visszaszorítása) volt ellentétes. Nagyjából ugyanazt a mágikus tevékenységet ítélték varázslásnak vagy mágikus gyógyításnak, ha kriminalitásról volt szó; de babonáskodásnak vagy kuruzslásnak is, ha az a hatósági közgyógyítás elveivel helyezkedett szembe. A szabad polgár jogállású Kis Torma János özvegye, Oláh Mária esetén a jelentős summának megfelelő 100 forint kezességvállalási, vissza nem térítendő óvadékról szóló ítéletét Kraszna vármegye az alábbiak szerint hirdette ki 1768-ban:

[...] adgyuk emlékezetekre mindeneknek akiknek illik [...] ez jelenlévő 1768-dik esztendőben Szent György havának hatodik napján, midőn volnánk ezen tekintetes nemes Kraszna vármegyében, Somlyó mezővárossában, az egyikünk, úgymint nemes Karda György házában [...] ez ide alább megírandó személyek, úgy mint providus Somlyó Csehi Fogarasi János, méltóságos liber báró Losonczi Bánffy Mihály uram őnagysága sellére, somlyai libertinus Antal László, libertinus somlyai Argyillán Togyer, somlyai libertinus Rác Imreh, kik is mielőttünk és minékünk külön-külön kezeket beadván jószántokból és senki nem kényszerítéséből vállallnak *100 (száz) forintokig való kezességet* mostan a somlyai magistratuális várban raboskodó somlyai néhai providus Kis Torma János özvegyéért, Oláh Máriáért mint bűbajos és boszorkányság vétkéért elfogatott személyért. [...] a tisztelt magistratus uram *a kezeseknek akárholott található ingó és ingatlan javaiból az írt 100 forintig plenarium contentumot* vehessen, vétethessen. [...] Minthogy pedig Rác Imre az főkezes, tehát az több kezeseknek lehessen recursusra öhozzája és jószágához, *ha casu quo Oláh Mari elszökvén, nem tisztálhatnak.*²⁰⁸

II. József idején minden magyarországi törvényhatóságot arra köteleztek, hogy írják össze a területükön praktizáló, de a közgyógyítás intézményhálózába „nem illő” személyeket. 1784-ben rendeletben mondták ki az emberi egészséget veszélyeztető szélhámusok, vándor patikusok, vénasszonyok, vándor mágikusok, ál orvosok üldözését és megbüntetését. Nagy többségüket kisebb összegű (maximum 6 forint) pénzbüntetéssel és praxisuktól való eltiltással sújtották.²⁰⁹ Róluk a II. részben még szó lesz.

Asylum vagy menedékjog. A kisebb volumenű és szűk hatókörű, az ítélet-végrehajtást felfüggesztő, megszüntető lehetőségek mellett volt egy olyan problematika is a boszorkányperekkel kapcsolatban, aminek magasabb léptékű vonzatával is számolnunk kell. Az 1758-as év királyi kegyelemmel megszüntetett boszorkányperek eljárásai között akadt egy érdekes eset, amely az egyház által érvényesíthető asylumjog és a királynői kegyelemmel a boszorkánypereket érvénytelenítő rendelet metszéspontjába került. A bourdieu-i értelemben vett értelmezési „mező” ez esetben megoszlik az állam és az egyház, az állam esetén a helyi hatóság és a központi adminisztráció helytartótanácsai és udvari szintje, valamint az egyház esetén az alsópapság és az adott térben regnáló egyházi vezetőség, katolikus elit négyzetében. Ebben a két pólus (állam és egyház), valamint a két hierarchikus szint (helyi és területi) között kialakuló mezőben sajátos megvilágítást kapott Szöllősné Selymes Sára boszorkánysággal meggyanúsított személy ügye, aki a helyi katolikus plébánián kapott menedéket, és élt az úriszék joghatóságából őt kimentő asylum perhalasztó (az ítélet-végrehajtás felfüggesztő) lehetőségével. Az esetre magasabb szinten akkor figyeltek fel, amikor 1758 májusában – vagyis a magyarországi boszorkánypereket az uralkodói kegyelemmel adminisztratív úton megszüntető novemberi rendelet előtt – a Helytartótanács levelet kapott Szabó Péter hódmezővásárhelyi plébánostól. A levélben a római katolikus pap a császárnőhöz küldött felségfolyamodását adta elő, melyben értesítette az uralkodót, hogy a boszorkánysága miatt az úriszék által perelt Nagy Istvánné Szöllősy Sára, volt kálvinista személy a családjával együtt nála asylumjogot élvez. Kijelentette, hogy ez neki anyagilag megterhelő, de lelki vigasztalást nyújt neki az a tény, hogy az egész családot a katolikus hit kebelében tarthatja. Ezért kéri a Helytartótanácsot, hogy utasítsa a vármegyét és a szentesi uradalom úriszékét, Szöllősy Sára perét mielőbb fejezzék be, annak iratait mielőbb küldjék meg a Helytartótanácshoz. Erre egyébként a Helytartótanácsnak külön nem lett volna szüksége, hiszen ekkor már az 1756-os uralkodói rendeletnek megfelelően kötelező dolga volt minden peres iratot felterjeszteni, sőt 1758 novemberétől magát a per érintettjét is a császárvárosba kellett volna küldenie. 1758. július 8-án végül csak egy perhalasztó

²⁰⁸ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 253–254. No. 56.

²⁰⁹ Friedrich I. 1977: 82; Balázs P.–Gazda I. 2004.

határozatra volt képes Csongrád vármegye nemesi hatósága, melyben természetesen összeszedtek minden, az ügyre vonatkozó levelet, mely Szöllősy Sára személyével kapcsolatos volt és azokat a Helytartótanácsnak megküldték. A helyi hatóság ekkor és itt tehát nem döntött: az eset elbírálását áttolta a felsőbb hatóságra. Minden bizonnyal ezt követően az asszony az 1758. novemberi rendelet alapján bántódás nélkül szabadulhatott, büntetőpere az uralkodói kegyelem hatására lezárult, jobban mondva megszűnt.

A felterjesztett iratokhoz egyébként csatoltak egy még 1736-ban datált igazolást, mely szerint Szöllősy alias Selymes Sára, Szabó (Nagy) Istvánné 1736. május 2-án a debreceni piaristák által katolikus hitre tért. A tanúsítványt egy 1756. december 2-án, Orosz Zsigmond debreceni piarista plébános által adott igazolásban olvashatjuk.²¹⁰ A szentesi uradalom úriszéke és a derecskei uradalom előjárói közötti levelezés alapján feltételezhető, hogy Sára 1756 elejétől 1758 júliusáig lehetett a hódmezővásárhelyi plébános által biztosított asyumban. Élve azzal a tapasztalattal, hogy az asyulum már a debreceni nagy pestis idején (1739–1740) is megvédte őt, amikor apja megmérgezésével vádolták. Maga a vád egyébként nehezen volt tartható, hiszen az asszonyról a legtöbb szereplő mint növényekkel gyógyító (talán ráolvasó imákkal is élő) személyről beszél. Mivel két éven át kellett a vádlottat és családját eltartania, jogosan merült fel a plébános részéről annak igénye, hogy a terheket a helyi hatósággal megossza. A debreceni piaristák szemmel láthatóan aktívan közreműködtek abban, hogy az asyulumjogot az asszony katolikus hitre áttérésének ösztönzésével igazolják.²¹¹ A helyi hatóságnak viszont csak a tanácsalanságát érzékeljük, hiszen mindeközben a hódmezővásárhelyi úriszék más, az asyulumjogot nem élvező boszorkánygyanús személyekkel kapcsolatban kemény ítéletekkel élt. Máglyahalál és tortúra az 1756–1757-es években a kelléktárában éppúgy szerepelt, mint a Szöllősy Sára ügyében meghozott perhalasztó ítélet. Úgy tűnik, az egyház ebben az esetben az úriszék ellenében és a központi adminisztrációval az államot képviselő Helytartótanács mellé állt. Ekkor még nem is sejtették az egyháznak a perben szereplő képviselői, hogy utóbb maga az állam fogja az asyulumot itt még érvényes jelentéseiből kiüresíteni.

Vizsgáljuk most meg az asyulum kérdését mint az egyháznak biztosított olyan előjogot, amelynek épp egy számára szűkülő világban kellett érvényre jutnia.²¹² Ez az előjog olyan zárvány volt a fokozatosan kiépülő és intézményszerű abszolút állam előtt, amit az állam csak nehezen tudott integrálni. És fordítva: az egyház csak nehezen tudta megtartani és működtetni az asyulumot az állam ellenében. Állam és egyház viszonylatában az asyulum ugyanolyan fontos problémakör volt a felvilágosodás delelőjén, mint a babonaság elleni küzdelem, a boszorkányüldözés elleni szankciókhoz való viszony, az ördögűzés privilégiumának kérdése, vagy a vámpirizmus mint a feltámadás dogmáját kortárs problémaként tükröző vita. A debreceni kegyesrendieknek (piaristáknak) a boszorkánypercek református (kálvinista) vádlottjaihoz való viszonya többféle attitűdöt feltételezett. Legalábbis ez látszik abból a két esetből, ahol a piaristák szerephez jutottak és a büntetőpercek végkimenetelét befolyásolták, vagy épp azoknak utóregést biztosítottak. Szöllősy Sára esetében láttuk már az egyház kegyes hozzáállását. De nézzünk most meg egy másik esetet is, amely a piaristák egészen másfajta hozzáállását tükrözi. 1769. május 30-án Oláh Erzsébet kunhegyesi, egykori kálvinista (most épp katolikus) asszony levelet írt gróf Eszterházy Károly püspöknek, amelyben leírta szinte ugyanazt a tényállást, amit Szöllősy Sára is, hogy miként jutott az asyulum védelmére. Az eset azonban egy családon belüli tragédiára is rávilágít:

[...] Kegyelmes Atyám! Excellentiád Sok bűnös Lelkek miánt való buzgóságos nyughatatlansága közt, és alább meg irtt Kunhegyesi Convertita az melly Leányom iránt, melly Attyának Testvéreinel Debreczen Várossában volna, Excellentiád által parancsolt Káplány Ur által Tisztelendő Piaristákhoz Datált Levélre el mentem, és Leányomat mint Anya, minden Édesded Szókkal kértem jönni az meg irtt Lelki Atyákhoz, az ki is a Portáig engedelmes volt, de mihelyest bé mentem volna, az alatt viszont meg irtt Attyafiaihoz Szalatt, Soha Szónak nem állott; Ki miánt, hogy Attyafiaihoz mentem volna, már az Leány meg beszéllette Szándékomat, engemet minden féle *Csúfos és mocskos ördögös cselekedetű Személynek ítiltek*, hogy *Ördögök Törvényeihez Szabtam életemet*, mivel már edgyik *Gyermekemet már az Ördögnek adtam*, az másik Lelkét is annak akarnám adni, s veréssel is fenyegettek, és az mi több, ottan erőszakossan az meg irtt Eretnekségek közt az meg irtt Lelki Atyák Sem mernek próbálni, hacsak Excellentiád Kegyelmességének bölcs ítéletiből való parancsolattya mellett véghez nem vitetik ennek Lelkének meg nyérése [...] ²¹³

A levélben Oláh Erzsébet arról panaszkodik, hogy miután a korábbi boszorkányságvádak miatt az asyulumjoggal élt, és ennek okán a katolikus hitre áttért a debreceni piarista atyák közreműködésével, sőt gyermekei közül egyet ugyanúgy a katolikus hitben nevel azóta is, a református hiten maradt másik lánygyermek, valamint egykori debreceni és kunhegyesi kálvinista rokonsága ellene fordult. Az asszony nyelvében is érzékeltette a rokoni szálak ellenében a köztük lévő vitát, „eretneknek” nevezi lányát és rokonait, akik viszonzásul „ördögösnek” kiáltják. Ez utóbbit te-

²¹⁰ Schram F. 1970. I: 320. és 324–325. No. 101.

²¹¹ Schram F. 1970. I: 320–333. No. 101.

²¹² Paulson G. 2014; Scull A. 2017.

²¹³ Sugár I. 1987: 218. No. 94.

szi szová Oláh Erzsébet, érzékelve azt az ekkor még tényt, hogy a királynői rendeletek ellenére a boszorkányozó, a másikat démonizáló szavaknak még erős súlya van. Nehéz dilemma ez egy család és különösen egy anya-lánya viszonylatban. Jogosan érezhette magát Oláh Erzsébet csapdában, hiszen amikor épp a törvény elől futva a debreceni piaristákhoz menekült és az asylum lehetőségével élt, nem is sejtette, mekkora terhet vesz majd magára a katolikus hitre térésével. Ezt a dilemmát mint a felekezetek békés egymás mellett élését veszélyeztető időzített aknát láthatta az uralkodó is, amikor az asylumjogot az egyház ellenében átrajzolta.

A jelenségnek van egy európai dimenziója is. Az abszolút monarchia kialakulása és az ellenreformációval beköszöntő élénk katolikus reneszánsz a hatalom és az egyház közti egyidejű rivalizálásból eredően szerfölött sajtáságos jelleget öltött a menedéjog kérdése. Kezdetben Franciaországban, utóbb az abszolút monarchiák státusára törekvő Habsburg Birodalomban is, de a német katolikus tartományokban is, különösen Bajorországban, megjelentek a gyámolító, egyben felügyelő intézmények. Az új jelentésben feltűnő asylumjog és a jelentést működésükben hordozó intézmények, a menhelyek országonként meglehetősen eltérő formában jelentkeztek, de mindenütt pontosan ugyanabban az időben bontakoztak ki.²¹⁴ A német nyelvet beszélő protestáns országokban ugyanez a pietizmustól áthatott nevelő fegyintézetek formájában jött létre, ahol úgynevezett Zuchthausokat létesítettek, melyek közül az elsőt, az 1620 körül alapított hamburgit korábban hozták létre, mint – a lyoni Irgalmasrendi Kórházat leszámítva – a hasonló francia intézményeket. A többiek a század második felében – francia példákat követve – nyitlak meg: Bázeli (1667), Boroszló (1668), Frankfurt (1684), Spandau (1684), Königsberg (1691). Számuk a XVIII. században tovább nőtt: előbb Lipscevel (1701), később Halléval (1717) és Kassallal (1720), azután Brieggel és Osnabrückkel (1756), végül Torgauval (1771).²¹⁵ Ezen egyházi és állami összefonódásról, jobbanmondva az egyházi szerepet átvevő állam kialakulásáról mint európai tendenciáról beszélt Michel Foucault:

A nagy menhelyek, az elzárást szolgáló épületek, ezek az egyház és az államhatalom létesítette, gyámolítási és büntetési, könyörületességi és állami segélyezési intézmények a klasszicista kor termékei: ugyanolyan egyetemesek, mint a klasszicizmus, s szinte vele egy időben láttak napvilágot.²¹⁶

Az asylumjog szabályozására a pozsonyi Helytartótanács 1776. december 5-én kiadott rendeletével taxatív állapította meg azon bűntényeket, amelyek kizárják a menedéjjoggal élés lehetőségét. Ilyenek voltak: az istenkáromlás, a szentek gyalázása, a templomban vagy a temetőben elkövetett gyilkosság, templomrablás, a betegek éjjeli kifosztása és ebben való segédkezés, emberek, források, kutak vagy legelők megmérgezése, gyűjtogatás, vagy elemi csapások idején elkövetett lopás, gyermekgyilkolás, magzatelhajtás, vagy ennél közreműködés, nőrablás. A boszorkányság mint ekkor már nem kriminalitás láthatóan kimaradt, de úgy látszik, minden más, azzal rokon bűneset (az istenkáromlástól az ostyagyálázásig és a kútmérgezésig, vagy a csecsemőgyilkosságig) még benne maradt.²¹⁷

Minden olyan jellegű bűnügy a menedéjjogból való kizárást vontta maga után, amit az egyház még maga is részben a fennhatósága alatt tartott, jobban mondva úgy tűnt, lehet még beleszólása az egyháznak az állam dolgaiba. Ezenkívül megtaláljuk még azokat a bűnöket is, amelyeket viszont az állam tartott magára nézve fontosnak felsorolni. Ilyenek voltak: az útonállás és rablás, az orgyilkosság és az abban való segédkezés, a felségsértés, az összeesküvés, a pénzhamisítás, a közirat vagy pecsét hamisítása, a lopás, a közpénztárak kifosztása, a közpénzek elsikkasztása, mindenfajta tolvajlás vagy abban való közreműködés. A menedéjjogból kivett bűncselekmények sorában különösen a bebörtönzöttek megszökése, az atyai örökség eltékozlása, vagy az igazságtalan hatósági intézkedésnek való ellenszegülés, a vám- és az adócsalás, a katonaszökés, a hatósági rendeletek végrehajtóinak megölése vagy megsebesítése volt fájdalmas, hiszen a legtöbb asylumkérelem ezekből adódott. A Helytartótanács rendelete az asylumjogot valójában teljesen kiüresítette, de területileg is korlátozta (korábban széleskörűen élhettek a szerzetesrendek is az asylum biztosításával). A rendelet szerint az asylumjogot csak azokban a templomokban lehetett igénybe venni, ahol a keresztény vallás szentségeit kiszolgáltatták, vagy ahol az oltáriszentséget őrzik. A többi épület vagy egyházi hely menedéjjoga teljesen megszűnt. Ha valaki a templomba menekült, a templom gondnoka anélkül, hogy egyházi előjáróival, felsőbbségével tárgyalt volna, ugyancsak nem adhatott azonnali menedéket. A plébánosnak kötelessége volt az asylanst azonnal kiszolgáltatni, ha az a fenti szabályokba ütközően vette igénybe a menedéjjogot. A plébánosnak ilyenkor biztosítania kellett a világi hatóság számára, hogy a menedékkérőt lehetőleg minden zaj nélkül le-tartóztathassák. Ugyanez a világi hatóság ítélt meg a bűntény asylumjogi jellegét is. Ha a rendeletben foglaltak akár csak egy kritériuma is fennállt, a büntetőeljárást azonnal meg lehetett indítani a tettes ellen, mintha nem is lett volna menedékhelyen. De benne foglalták azt is, ha a bűnténynek volt asylumjogra kiterjedt igénye. Ilyenkor a tettest vissza kellett szállítani arra a helyre, ahonnan a helyi hatóság kihozatta. Az eltitkolás, vagy szökésnél a segédkezés büntetéssel és pénzbeli kártérítéssel járhatott az egyházi gondnok számára is, ha az önhatalmúlag, egyházi előjáróit

²¹⁴ Paulson G. 2014; Scull A. 2017.

²¹⁵ Foucault. M. 1990; Eisenbach U. 1994; Ammerer G.–Weiss A. S. 2006; Ammerer G. 2010.

²¹⁶ Foucault M. 2004: 81.

²¹⁷ Wick B. 1941: 257–258; Bálint S. 1972: 25.

megkerülve vagy a helyi hatóságot kikerülve intézkedett. A központi rendeletet Heves és Külső-Szolnok vármegye esetén maga az egri püspök, mint a vármegye főispánja, gróf Eszterházy Károly 1777. január 2-án kelt levelében hirdette ki. Az egyházfő a körlevelében felszólította egyházmegyéje plébánosait és szerzeteseit a Helytartótanács rendeletének pontos betartására.²¹⁸

Ha az egyházi jellegű elvárt és a világi jellegű kivételes bűnök sorát összevetjük, gyakorlatilag nem marad bűn, talán csak a szándékolatlan emberölést kivéve, amely az asylum jogkörében marad. Úgy tűnik, hogy az állam gyakorlatilag az egyház ellenében végigvitte akaratát, és az asylumjogot végképp kiüresítette. Történt mindez a jezsuita rend feloszlását követő harmadik évben és a II. József szerzetesrendeket felszámoló rendelete előtti tizedik évben. Az asylumjog átalakítása minden bizonnyal ebbe az egyházpolitikai fordulatot jelző folyamatba illeszkedett.

Az asylumjog állam és egyház közötti vitáját még egy korábbi rendeletben is jól láthatjuk. 1761-ben az egri püspöki hivatal körlevelet intézett az egyházmegye összes plébánosaihoz és kolostoraihoz, amelyben meghagyta, hogy a büntetőtörvények szigorú alkalmazását vonja magára az a lelkész, aki az illetékes hatóságok által szabályszerűen kiállított reverzális vétele után a tettest haladéktalanul kiadni vonakodnék. A körlevél további konkrétumokat is említett. Például, aki egy szökött katonának segítséget nyújt, hogy az asyumból továbbsszökhessék, az köteles helyébe más embert állítani, és ha az fegyvert, katonai ruhát, vagy lovat is vitt magával, ezek árát is meg kell térítenie az ezred számára. A reverzális érvényességéhez megkívánták, hogy az illetékes világi vagy katonai hatóság megígérje, hogy [1.] az asyumból kiadott személyt a püspök foglyának tekinti és így is bánik vele; [2.] hogy a menedékjogot kérő „asyláns” bűncselekményéről az egyházmegye püspökét mielőbb informálják; és [3.] hogy az asylumra menekültöt sem halállal, sem testcsonkítással, sem ezekkel egyenértékű büntetéssel nem sújtják mindaddig, amíg a püspök a kapott jelentésből meg nem állapítja, hogy a tettesnek van-e igénye a menedékjog kedvezményére. Láthatóan az 1760-as évek elején az asylum megítélésének joga ekkor még az egyház (a püspök) megítélésére alátalazott, nem úgy, mint később, az 1770-es évek végén, amikor az állam volt ennek felelőse.²¹⁹

Uralkodói kegyelem. Az asylumjog kiüresítése azonban némiképp összefüggésbe hozható az uralkodói kegyelem kérdésével is. Fennebb már láttuk több fejezetben is, ahogy az 1756-os, majd pedig az 1758-as uralkodói rendeletek a boszorkányperes eseteket mintegy kivették a helyhatóságok intézkedési köréből. Az 1756. január 26. és az 1758. november 23. között indított boszorkányperes esetekben minden ügyről egyenként döntött az uralkodó – természetesen csak arról, amiről tudott –, hogy él-e a kegyelemadás jogával. Ismereteink szerint minden esetben élt ezzel a joggal. 1758. november 23-tól viszont a kegyelemadás jogát mintegy kiterjesztette minden még zajló perre is. Döntésében közrejátszhatott az is, hogy a központi adminisztráció jelzése szerint már túl sok irat és személy felküldését kellett volna levezényelni. A horvátországi Logomer Magdolna (Herucina) esete épp erre a tarthatatlan helyzetre világított rá.²²⁰ Az egyházhhoz kötődő asylumjog hasonló elvet érvényesített, mint az uralkodói kegyelem: még zajló peres ügyeket függesztettek fel, zártak le a bírói döntés érvényre juttatása nélkül. Amíg azonban az asylum egy letűnő kor zárványaként működött, az uralkodó kegyelmi joga az állam új rendszerében is helyet talált magának.²²¹

A felvilágosodás korai képviselői az uralkodó kegyelmezési jogával kapcsolatban – bár elleneztek, hogy az uralkodó bíró is legyen – még elismerték szuverén jogát arra, hogy a büntetésenyhítést, illetve végső esetben a büntetés-elengedést elrendelje. Később az illuminátus mozgalom tagjainak jelentős része (ők alkották II. József udvari körét) szükségtelennek, sőt veszélyesnek tartotta a kegyelem (gratia) intézményét. Indokolták ezt azzal, hogy amennyiben a törvények jók, és a bírónak lehetősége van minden körülmény gondos figyelembevételére, semmi nem indokolja a kegyelem alkalmazását, különösen annak intézményét. Ha mégis sor kerül rá, akkor büntetés nélkül marad az elkövetett bűntett, a büntetlenség viszont a deliktumok elkövetésének egyik melegágya lesz. Az illuminátus mozgalom képviselőire nagy hatást gyakorló Gaetano Filangieri (1752–1788) (Montesquieu és Beccaria hatására) rendkívül meggyőzően még azt is hozzáfűzte ehhez, hogy a kegyelmezési jog elismerésével a törvény a polgárok többsége számára csapdává válik, ebbe elkerülhetetlenül beleesnek azok, akik nem tudják megnyerni az uralkodó kegyét. Azok viszont, akik biztosítani tudják maguknak egy kegyenc pártfogását, büntetlenül megsérthetik a törvényeket. Ha az uralkodó kegyelmez, a polgároknak többé nem a törvények tiszteletben tartása az érdeke, hanem az, hogy elnyerjék a fejedelem kegyét. Ebben az esetben a vagyonos ki tudja érdemelni a kegyelmet, a vagyontalant viszont a törvény könyörtelenül eltapossa, így a jog a társadalom elleni jogtalansággá válik. Filangieri szerint mindössze két rendkívüli esetben lehetne élni a kegyelmezés eszközével: ha az elítéltnak kimagasló érdemei vannak, vagy ha egy egész közösség követ el bűntettet valamilyen abszolút igazság nevében.²²²

²¹⁸ Wick B. 1941: 257–258.

²¹⁹ Schram F. 1970. I: 320. és 324–325. No. 101; Kállay I. 1996: 200; Komáromy A. 1910: 666. No. 447.

²²⁰ Komáromy A. 1910: 659–660. No. 443.

²²¹ Ferrone V. 2014: 95–96.

²²² Filangieri T. 1804. III: 384–392; Beccaria C. 1844: 289; Fayer L. 1902. VI: 4, 19, 87; Ferrone V. 2014: 64–69, 86–96, 100–102.

10. MIÉRT ÉS HOGYAN SZÜNTEK MEG A BOSZORKÁNYPEREK?

Megnyitott és lezárt akták

10.1. MEGNYITOTT ÉS LEZÁRT AKTÁK

Kulcsszavak: utolsó boszorkánypercek; boszorkányüldözés vége; halálbüntetés korlátozása; tortúra korlátozása; justizmord; centrum és periféria viszonya; civilizációs fordulat; civilizációs marker; hétéves háború hatása; porosz verseny; elit kivonulása a népi kultúrából; bajor boszorkányháború; kivégzésszínház változása; kriminalizáció–dekriminalizáció; medikalizáció; vallási nézetek ütközőzónái; törvény támaszai: félelem és remény; produktív állam születése

Európa „civilizáltabb” (de mondjuk inkább úgy, hogy a sűrűbben lakott, városiasult, tudásbázisaiban gazdagabb, a technikai újításokban előbbre járó és a hatalomgyakorlásban is sikeresebb) részén, mint Hollandiában, Dániában, Angliában és Franciaországban a XVII. század végén, tehát nagyjából attól az időtől kezdve szűnt meg a hivatalos boszorkányüldözés, amikor a felvilágosodás kezdetét vette.

Európában elsőként Hollandiában korlátozták a boszorkányüldözés jogi kereteit. A Holland Köztársaságban valószínűleg **1679-ben** volt az utolsó kivégzés a hatóság közreműködésével Ruttenben. Itt hat asszonyt tortúráztattak, majd megfojtást követően máglyán elégettek.¹ Ezt követően peres eljárást nem ismerünk. 1746-ban pedig, mivel egy huizeni özvegyasszonyt (Amszterdam közelében) a szomszédjai boszorkánysággal vádoltak és megöltek, volt kénytelen a hatóság az esetet és a gyilkossági vád indítékait kivizsgálni.² Nem melleleg még 1823-ban is volt áldozata a boszorkányságvádnak Hollandiában, amikor a negyvenkét éves Hendrika Hofhuis asszonyt vetették alá vízpróbának több száz tanú jelenlétében Deldenerbroek városkában, természetesen egy önkényes eljárás keretében és a helyi hatóság illegális közreműködésével.³

A mai Belgium, az egykori Osztrák-Németalföld tartományaiban az 1720-as években voltak az utolsó boszorkányperes esetek. A Habsburg Birodalom németalföldi országrésze a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti béke értelmében került az osztrák Habsburgok uralma alá és az 1789-es függetlenedés, majd egy rövid Habsburg-restauráció követően az 1794-es francia megszállásig a birodalom szerves (egyben legfejlettebb és leggazdagabb) része volt. A tartományban az utolsó kivégzést **1725-ben** a Limburgi Hercegségben hajtották végre. Cathelene Wecks máglyán végezte, de a halálnem a boszorkányvád melletti gyújtogatásvádnak is szólhatott.⁴ Boszorkányperes eljárást még 1726-ban is lefolytattak, de ezt követően hatósági eset nem ismert.⁵ 1815-ben egy boszorkánylincselési eset széles körű publicitást kapott, amikor egy parasztasszonyt több órán keresztül kínoztak (tűzzel égettek) egy gazda. Az asszony a kínozásba belehalt, a gazdát halálra ítélték.⁶

Angliában és Skóciában 1736-tól már nem indíthattak boszorkányperet, miközben a katolikus Írországban csak 1821-ben hatálytalanították a boszorkánypercek érvényességét.⁷ Ugyan a jogszabályi változás előtt már több évtizede csak megtűrt kategória volt a boszorkányságvád, mégis egy-egy kirívó példa közvéleményt formáló hatása miatt az 1735-ös *Witchcraft Act*ra szükség volt, leginkább morális okokból és a köznyugalom helyreállítása végett.⁸ Angliában az 1726-os, Skóciában pedig az 1727-es év hozott fordulatot, amikor a Londonhoz közeli Tyburnnél Cathrine Hayest ördögi paktummal kötött gyilkosságért, illetve amikor Janet Horne-t Dornochban boszorkányságáért máglyán elégették. A *Witchcraft Act* elvi szinten visszatért a *canon episcopi* egyházjogi tanításához, vagyis a boszorkányok hiedelmeit a bíróságokról száműzte, de nem vonta kétségbe a varázslást mint szándékos károkozást. Megnehezítette ugyan a bűncselekmény boszorkánysággá váló értelmezését, így határozottan elkülönítette azt az istenkáromlástól, de megtartotta a mágia szándékolt üzésének bűnkategóriáját. Ezzel a törvény elejét vette a boszorkányvadászatnak, miközben biztosította a mágia büntetének szankcióit is, egy év börtönbüntetéssel fenyegetve az elkövetőt. Az egyet-

¹ Frère M. 1953: 36–37.

² Waardt H. de 1991: 215; Gijswijt-Hofstra M. 1999: 106; Behringer W. 2006b: 682–685.

³ Gijswijt-Hofstra M. 1999: 112.

⁴ Jacques E. 1962: 65–75.

⁵ Frère M. 1953: 38.

⁶ Bronne C. 1957: 228–240; Davies O. 2006: 209–213; Gijswijt-Hofstra M. 1999: 113.

⁷ *Társalkodó* 1839: 57/227; Bostridge I. 1997: 180–202; Behringer W. 2006a: 634–640; Levack B. P. 1999: 78.

⁸ 1712-ben Jane Wenhamet még elítélte a hertfordi törvényszék, de a fellebbviteli hatóság már szabadon engedte. Guskin P. J. 1981: 48–71.

len személy, aki ellenezte a törvényt, Lord James Erskine (1679–1754) volt, aki nemcsak hitt a boszorkányság létezésében, de azt a skót politikai kultúra és vallási tradíció elválaszthatatlan részének tekintette. Az ellenállást a törvényt a parlamenten keresztülvivő Sir Robert Walpole (1676–1745) angol politikus, aki akkoriban az ország *de facto* miniszterelnöke volt, azzal szerelte le, hogy Erskine konzervatív véleményét politikailag súlytalannak (vagyis „babonásnak”) állította be a közvélemény előtt.⁹ Az 1720-as években még sor kerülhetett boszorkányok kivégzésére vagy máglyahalál kirovására, de az 1730-as évek végétől már senki nem kapott hatósági támogatást a boszorkányság vádjához. Az igény azonban még az 1750-es években is kimutatható volt, különösen az ipari forradalom társadalmilag erősen változó zónáiban. Illegális boszorkányfűrösztés áldozata lett egy középkorú asszony Frome-ban (Somerset) 1730-ban,¹⁰ és egy idős nő 1739-ben Kentben.¹¹ Az „utolsó” angliai boszorkányként elhíresült Ruth Osborne 1751-ben elkövetett fűrösztése azonban már akkora médianyilvánosságot kapott, hogy a felbujtók és a tetteg bántalmazók kivégzése került a címlapra, miközben Osborne és férje iránt a szánalom hangján szólalt meg majd minden újság.¹²

A ténylegesen utolsó skóciai boszorkányt még a *Witchcraft Act* előtt, **1727-ben** végezték ki. Janet (vagy Jenny) Horne-t és lányát Sutherlandben tartóztatták le szomszédjai feljelentésére. A szomszédok azzal vádolták, hogy meglovagolta lányát a boszorkánymulatságokra való utazáshoz, ahol aztán az ördöggel is közösült. A vizsgálat bizonyítottan látta, hogy a lovaglás megtörtént, mert a lányon látszódtak annak testi nyomai. A seriff mindkettőt bűnösnek találta, és az asszonyt máglyán elégetésre, lányát akasztásra ítélte. A lánynak sikerült elmenekülnie, de az asszonyt Dornoch város főterén egy hordóba zárva elevenen megégették.¹³

Angliában az utolsó máglyát **1726. május 9-én** gyújtották meg Catherine Hayes alatt, akit a férje ellen elkövetett brutális gyilkosság „ördögi lélektől vezérelt” felbujtójaként végeztek ki. A súlyos ítélet elsősorban a gyilkosság különös kegyetlenségének szólt. Férjét a bűntársaival álmában ölette meg, majd annak fejét és karjait levágta, a holttestet meggyalázta. Az „ördögi” minősítő jelző a gyilkosság szinte rituális végrehajtását írta le a közvélemény előtt. Ugyancsak az ördögi jelzőt használták a bűntett házasságtörést, a házassági eskü elárulását, a bűntársakkal való szexuális kapcsolatát kifejtő vádleírásaiban. A máglyahalált ezért a bíróság az istenkáromlás minősített esetéhez hasonlítva tartotta indokoltnak. A kivégzés visszatükröző hatása azonban nem a kívánt célt érte el, így Catherine Hayes nyilvános halála nagyban járult hozzá a halálbüntetés „humanitárius fordulatához” Angliában. A Tyburn Roadon (ma Oxford Street) végrehajtott kivégzésről érzékletes beszámolók tudósítottak, erősen befolyásolva a közvéleményt a szánalom irányában. **(1. kép)**

Owen Davies szerint a XVIII. század végére jelentősen megváltozott az elit hozzáállása a mágiához. Fokozatosan ugyan, de a társadalom vezető rétege belátta, hogy a mágia iránti vonzalom és a boszorkányhit nem tűnik el, nem tüntethető el egy csapásra, és az szinte változatlanul széles körben jelen van még a városi lakosság körében is. Ezért sem volt véletlen, hogy az 1735-ös boszorkánytörvényt még 1824-ben is meg kellett erősítenie (*Vagrancy Act*) az angol parlamentnek. Ami bizonyos azonban, hogy a növekvő számú vádemelést sikerült lefékezniük, a morális okokra visszavezethető boszorkánypanik kialakulását pedig törvényi keretek közé szorítaniuk.¹⁴

Dániában az utolsó boszorkány kivégzésére **1693-ban** került sor (Anna Palles pere), bár a halálos ítélet esélye továbbra is fennforgott.¹⁵ Még 1708-ban is hoztak halálos ítéletet a kerületi bíróságok, például Karen Madsdatter ellen, akit a tizennégy éves Anna Lauridsdatter nevezett „mesterének”. A végrehajtást azonban az odensei fellebbviteli bíróság elutasította, és elrendelte a nő azonnali szabadon bocsátását, valamint pénzbírságot szabott ki a boszorkányságvádat bizonyítottan kimondó körzeti bíróra. Az asszonyt megvádoló lányt ezzel szemben életfogytig tartó börtönre vetették, ami szinte ellentmond a bíróság felvilágosult, emberséges ítéletének. Dánia sem maradt mentes a vádaskodástól még az 1720-as években sem. 1722-ben egy boszorkánylincselést vizsgált az öster-gröningi (Jütland) törvényszék, majd pedig Nytorv városka közönsége kísérelte figyelemmel Hans Jørgen Forthammer kivégzését **1723-ban**. Igaz, őt nem boszorkányság, hanem az ördöggel kötött istengyalázó paktum miatt végezték ki nyilvánosan.¹⁶ Forthammer esetének megítélése azonban a mágia büntetének fordulópontját jelentette a dániai közvélemény és a hatalmat gyakorló uralkodói elit számára. A bírósági jegyzőkönyvek szerint Forthammer tizennyolc évesen csak azért „kötött” a saját vérével megírt paktumot az ördöggel, hogy a börtönből szabadulhasson, ahova más bűncselekmények miatt került. Caspar Bartholin vezető jogtanácsos és orvosprofesszor szerint a fiú tettét tébolyodottságának kell betudni, a szándékoltóság tetteben ugyanis megkérdőjelezhető. De ezen túlmenően is számos ország teológusától, egyházi, jogi szakértőjétől kértek tanácsot, akik mind a fiú „jó lelkiismerettel” történő szabadon bocsátását javasolták. Ám mivel Forthammer makacsul „ragaszkodott” az igazához, és a börtönben többször (és továbbra) is megtagadta az

⁹ Davies O. 1999: 2.

¹⁰ Davies O. 1999: 90.

¹¹ *Vossische Zeitung* 1739. január 9.

¹² Carnochan W. B. 1971.

¹³ Neill W. N. 1923: 218–221; Bostridge I. 1997: 36; Henderson L. 2017: 205–209.

¹⁴ Davies O. 1999: 56–64.

¹⁵ Henningsen G. 1982: 131–137.

¹⁶ Henningsen G. 1982: 110–119, 146.

Istent, a hatóság pedig nem volt meggyőződve a fiú elmeháborodásáról, nem volt más választás, mint a halálos ítélet meghozatala és a pallos általi kivégzés.¹⁷

Ugyan a boszorkányságról szóló jogszabályok végső eltörlése Franciaországban csak 1791-ben történt meg, de azt már 1682-től erősen korlátozták.¹⁸ Az egyik utolsó kivégzésre 1743-ban került sor, de ennek a pernek az 1745-ig elhúzódó következményei, konkrétan az eset botrányos híre Franciaországot is távolabb taszították a boszorkányüldözéstől. Bertrand Guillardot dijoni római katolikus papot 1742-ben letartóztatták és bíróság elé állították azzal a váddal, hogy paktumot kötött az ördöggel és illegális kincsek után kutakodott. A mágia vádja mellett a halálos ítéletben nyilvánvalóan közrejátszott Guillardot papi személye és az istenkáromlás súlyosbított esete is. Mielőtt Guillardot-t kivégezték volna, majd két tucat embert vádolt meg fekete misén való közös részvétellel és az ördögi paktumban való bűnpártolással. Erre hivatkozva Lyonban huszonzét személyt tartóztattak le 1744-ben, akik közül ötöt ugyancsak halálra ítélt a bordeaux-i parlament. A halálra ítélték közül három pap volt, akiket ugyancsak azzal vádoltak, hogy kincsásó szertartásaikat, politikai céllal szerveződött társulásukat szentségtörő, szentséggyalázó módon, fekete misét imitálva, az istenkáromlás minősített bűntettét elkövetve hajtották végre. A három pap egyikét, Louis Debarazt **1745-ben** élve elégetésre, a többieket pallos általi fővételt követő hamvasztásra, a fekete misén részt vevő további huszonzét vádlottat gályarabságra ítélték.¹⁹ Franciaországban ezt követően már csak önkényes eljárásokról halunk, vagyis olyan boszorkánylincselési esetekről, amelyek ugyan halállal végződhetnek, de azokat a hatóságok már nem támogatták, még inkább szankcionálták, így a lincselést elkövetőket ítélték el. Ilyenről van adatunk 1748-ból (Saint-Faust/Béarn),²⁰ 1757-ből (Languedoc),²¹ 1758-ból (Bretagne) és 1774-ből is.²²

A Német-római Birodalom területén tartományi szinten is változó volt, mikor és hol hoztak korlátozó intézkedéseket, de a boszorkányperek halálítéleteinek száma ugyanúgy csökkenő tendenciát mutatott.²³ I. Frigyes Vilmos porosz király 1714-ben, majd 1721-ben hozott üldözést mérséklő rendeleteket. Az utolsó kivégzések nagy része viszont csak az 1740-es évek közepére, végére esett. Nyugat-Poroszországban **1747-ben** hozták meg az utolsó halálos ítéletet.²⁴ Kelet-Poroszországban viszont **1767-ből** ismert az utolsó halálítélettel záródó eset.²⁵ A központi régióban viszont itt is lecsengett az üldözés az 1720-as években: a Brandenburgi Hercegségben és Berlinben az utolsó, halállal végződő eset egyaránt 1728-ban volt.²⁶ Szászországban az utolsó boszorkányper **1723-ban** folytatták le Stollbergben. Barbara Schuchmannt a törvényszéki esküdtek a lipcsei egyetem szakértői véleménye alapján felmentették, de az 1716 óta zajló per költségeit a gyanúsítottra terhelték. 1765-ből ismert még egy eset, amikor a jüterbogi Maria Brummét a wittenbergi törvényszék a nyilvánvaló bizonyítékok hiánya miatt felmentette.²⁷

A császári városok sorában az utolsó esetek: Winterberg (Vesztfália): 1728; Augsburg és Schwabmünchen: 1730–1731 (itt egy nagyobb léptékű boszorkánypánik során gyermekek kivégzése is napirendre került); Lindau: 1730; Mühlhausen (Türingia): 1731 és végül Regensburg: **1746**.²⁸ Amikor Bajorországban az új büntetőjogi kódex, a *Codex Juris Bavarici Criminalis* 1751-ben hatályba lépett, rendkívüli óvatosságot javasolt a varázslással kapcsolatos büntetőeljárásban.²⁹ Ennek ellenére még ugyan ebben az évben Burghausenben egy tizennégy éves lányt épp az új büntető törvénykönyvre hivatkozva ítélték halálra. A klasszikus formával, máglyán való utolsó bajorországi kivégzést 1756-ban (Landshut) hajtották végre.³⁰ De Bajorország területén volt Némethon utolsó, halálos ítélettel záródó pere is. A délnyugat-bajorországi Kempten birodalmi városban **1769-ben** Maria Anna Schwägelin (1740–1775) halálos ítélete máglyáról szólt, ám végrehajtását enyhítették, kezdetben pallos általi halálra, majd kegyelemből hosszú börtönre ítélték. Ott is halt meg hat év szenvedést követően, de természetes halállal. Az asszonyt egy ötéves kislány vádjai alapján fogták perbe, ám ez sem volt akadály, hogy ítéletét Honorius Roth von Schreckenstein fejedelmi hercegapát (uralkodott 1760–1785) ne a következő cinikus szavakkal írja alá: *Fiat justitia, pereat mundus!* – vagyis: *Vesszen a világ, csak legyen igazság!*³¹ A bajor választófejedelem, III. Wittelsbach Miksa József herceg uralkodása (1745–1777) ugyan a felvilágosodás jegyében telt, mégis a boszorkányság és az igazságügyi kínzás körüli értelmiségi viták, va-

¹⁷ Steensberg A. 1969: 194–195.

¹⁸ Behringer W. 2006a: 634–640.

¹⁹ Behringer W. 2016b: 390, 393.

²⁰ Desplat C. 1988: 216.

²¹ Traimond B. 1988: 166.

²² Gijswijt-Hofstra M. 1999: 121.

²³ Behringer W. 2006a: 634–640.

²⁴ Behringer W. 2016b: 396, 399–400.

²⁵ Szkurlatowski K. 2006: 939.

²⁶ Füssel R.–Moeller K. 2006: 419–420.

²⁷ Wilde M. 2003: 517.

²⁸ Behringer W. 2016b: 383–385, 395.

²⁹ Riezler S. 1896: 274–275.

³⁰ Behringer W. 1987: 464–468.

³¹ Behringer W. 1989: 31–47; Petz W. 2006: 147, 173.

lamint az „utolsó” boszorkánykivégzések botrányos hírei Bajorországot méltán tették a boszorkányüldözés gyászos történetének központi helyére.³²

A Habsburg Birodalomtól délkeletre, Itáliában az 1720-as évekkel ért véget a boszorkányüldözés halálítélettel terhelt korszaka. Az utolsó halállal végződő esetet **1728-ban**, a Habsburg Birodalomtól és a Velencei Köztársaságtól is független Rovereto városkában (trentói püspökség) jegyezték fel: Maddalena Todeschi a börtönben halt meg.³³ A Velencei Köztársaság területén (Dalmáciát és a horvát Tengermelléket is beleértve) az utolsó kivégzést **1724-ben** hajtották végre: a vádlottat máglyán égették el a Szent Márk téren, mert a szentelt ostyát istenkáromló módon varázslásra használta.³⁴ Dél-Itáliában, a Nápolyi Királyság területén az utolsó kivégzés ugyancsak 1724-ben, Palermóban volt.³⁵ Dalmáciában, pontosabban a horvát Tengermelléken az utolsó hivatalos boszorkányper az isztriai Kastav városkában tartották 1716-ban, ahol tizenegy vádlott került vesztőhelyre.³⁶ Ezt követően vannak még esetek, de azokra már a hatóság megkerülésével (például önkényes vízpróba alkalmazása) került sor: 1777-ben a trogiri (Tarente, Taranta néven) helyi önkény a velencei tanács közbeavatkozását eredményezi.³⁷

Oroszországban II. Katalin cárnő (1762–1796) uralkodása alatt zajlott a boszorkányságvád jogi kereteinek szűkítése. A dekriminalizáláshoz vezető út azonban nem volt egyenes, sőt, gyakorlatilag 1853-ig be sem fejeződött. Sok időbe telt, míg az állam meggyőzte az ortodox papi és a helyi világi elitet a racionalista fordulat elfogadásáról. Katalin apja, Keresztély Ágost anhalt-zerbsti herceg porosz tábornok és Stettin kormányzója volt. Katalin tehát születésekor Zsófia Augusztina Friderika (Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst) néven anhalt-zerbsti hercegnő volt, távoli orosz felmenőkkel. Az orosz nemesség és papság között hosszú vita alakult ki a boszorkányságvád törvényszéken való tartásáról. Katalin 1775-ben hozta meg boszorkányrendeletét a nemesség ítélkezési jogát is korlátozó reformjának részeként.³⁸ Az utolsó törvényszéki eset viszont 1853-ban, a Gerasim Fedotov elleni boszorkányságvád volt, amely (már és még) nagy nyilvánosság előtt zajló, az ortodox papok és a természettudományban jártas orvosok közötti nyilvános vitára is alkalmat teremtett.³⁹ II. Katalin birodalmának boszorkányságvádért halálra ítélt utolsó áldozata Andrej Kozitsyn volt **1766-ban**. Őt legalább négyszer kínozták meg, mígnem bevallotta, hogy megtagadta keresztény hitét, emberekre démonokat küldött, hogy azok megbetegedjenek. Az alsóbb szintű bíróság halálra ítélte Kozitsynt, a fellebbviteli szinten azonban az ügyet újratárgyalták. A felsőbb hatóság úgy döntött, hogy a varázsló a kínzás során szerzett sérüléseivel (levágták az orrát, az arca maradandóan deformálódott) kellő büntetést kapott, továbbá a halált ugyan elkerülheti, de egy szibériai ezüsbányában kell örökre tartó száműzetésben dolgoznia. A kényszermunka itt valójában a halálítélettel volt egyenértékű.⁴⁰ Ez az eset, valamint az 1770-es évek elején még néhány, az ortodox vallást érintő zsinati vita azonban hozzájárult a Katalin-féle rendelet kihirdetéséhez. Ennek lényege az volt, hogy Katalin egy köztes szintű igazságügyi bíróságot hozott létre, hogy a boszorkánysági ügyek helyi szintű bíróságainak döntéseit kötelező jelleggel felülvizsgálják. Itt a jogszerűség mellett leginkább a jogi szakszerűséget kérték számon. Vagyis a produktív állam igénye fogalmazódott meg a kiegyenlítően teljesítő helyi bíróságokkal szemben. Sajnos a Beccaria jogi iránymutatásai és a humanitárius (felvilágosult) szándékok ellenére a törvény nem hozta az elvárt eredményeket. Köszönhető volt ez annak is, hogy a nyugati jogi elveket nem tudták a keleti szokásjoggal harmonizálni, így a megfogalmazása is homályos maradt. 1782-ben a rendeletet megismételték, amikor annak elvi kitételei a rendészeti törvényekben is helyet kaptak. Itt jogi kategóriák mentén választották szét a boszorkánysággal való vádaskodást a varázslás enyhébb vagy súlyosabb megítéléséről, vagy a csalástól, szemfényvesztéstől. Továbbra is bűnkategória maradt a bűvös talizmánok birtoklása, a rontó szándékú varázslásra való felhasználása, a tétemények, öntések elhelyezése, valamint a gyógy- és mérgező növényekkel, italokkal a mérgezés előidézése, mások testi, személyi tárgyainak varázslásra való gyűjtése, birtoklása (például emberi lábnyom felvétele).⁴¹

Svédországban az utolsó végrehajtott halálítéletre **1763-ban** került sor, de ez oly botrányos hírre tett szert (tizenhárom személyt végeztek ki a közép-svédországi Dalarna tartományban), hogy ezt követően még boszorkányper is alig találunk. III. Gusztáv svéd király (uralkodott 1771–1792) 1779-ben már minden nagyobb ellenállás nélkül tiltotta meg rendeletileg a boszorkányvadás büntetőbíróságra citálását.⁴² Norvégiában 1754-ben került pont a hivatalos boszorkányüldözés végére. A perek nagy része ugyan a XVII. századra esett – az ügyek az 1660-as években tetőztek –, de 1701 és 1754 között még így is tizenhét per vittek végig a tartományi bíróságok.⁴³

³² Behringer W. 1987; Behringer W. 1990; Behringer W. 1995.

³³ Byloff F. 1929a: 152.

³⁴ Del Col A. 2006: 562–563.

³⁵ Levack B. P. 1999: 78.

³⁶ Vedriš T. 2006b: 233–236.

³⁷ *Vossische Zeitung 1777; Schlesische Privilegirte Zeitung 1777.*

³⁸ Worobec Ch. D. 2016: 285.

³⁹ Worobec Ch. D. 2016: 281–285.

⁴⁰ Worobec Ch. D. 2016: 290.

⁴¹ Worobec Ch. D. 2016: 292–293.

⁴² Baschwitz K. 1963: 327; Behringer W. 2004: 165–195; Behringer W. 2006a: 634–640.

⁴³ Knutsen G. W. 2003: 185–200.

A lengyel nemesi unió területén II. Szaniszló Ágost lengyel király 1776-ban korlátozta, majd 1779-ben betiltotta a boszorkányüldözést.⁴⁴ Lublin városban 1732-ben, Kamieniec Podolskiban 1749-ben, Krakkóban 1757-ben, Poznańban és Lembergben 1758-ban vettek fel utoljára boszorkányper-jegyzőkönyvet, de ezek a városok a Habsburg Birodalom szomszédságában és annak vonzásában törekedtek is magukat a boszorkányüldözés hatásaitól eltávolítani.⁴⁵ Különösen az 1730-as évek tanulságai (a jelentősebb boszorkányhisztériák és pánik ekkor voltak) okozták azt, hogy Lengyelország ezen régiója (Kis-Lengyelország nyugati része) az 1760-as évek elejére lényegében mentes volt a boszorkányüldözéstől. Galíciából **1763-ban** ismertek az utolsó esetek (Trembowla/Terebowlia, ma Ukrajna és Tylicz környéke).⁴⁶ Lengyelország keleti régióinak utolsó, kivégzéssel záródó perét viszont **1774-ből** ismerjük (Bełżyce, Lublin mellett).⁴⁷ Nem egészen biztos adatunk van arról is, hogy 1790-ben Nowy Wiśnicz/Weinberg, galíciai városkában halálítélettel végződött volna egy asszony pere, mivel ennek csak a híre terjedt el.⁴⁸ Ami azonban biztos, hogy az **1775-ben** kitört boszorkánypánik (tizennégy személy pere zajlott egy időben) Doruchów városkában, Nagy-Lengyelország és Litvánia határán, nagyban hozzájárulhatott a lengyel király 1776-os boszorkányrendeletéhez. A kortársak azonban ezt az összefüggést részben már akkor vitatták, mert a Doruchówról szóló jelentéseket sokan porosz propagandaként, rémhírként utasították el, továbbá már az 1790-es években ezt az esetet összemosták egy **1783-as** későbbi perrel. E szomorú évszámSOROLÁST itt be is fejezem, hogy rá- és áttérjek a számok mögött kirajzolódó folyamatok bemutatására.

Még ha a perszámok csökkenő tendenciát is mutattak, a legtöbb esetben csak a „tollvonások” segítettek, vagyis az előítéletek adminisztratív felszámolása. Ahol a peres ügyek eleve ritkábban fordultak elő, és ez akár több évtizedes gyakorlattá vált, ott az adminisztratív vonal meghúzása viszonylag könnyen ment (így Hollandiában, Angliában, részben Skóciában, Dániában, az Osztrák-Németalföldön). Volt, ahol az adminisztratív vonalhúzás hamarabb megtörtént, mint hogy a boszorkányságot és a varázslást a bíróságokról kiséprűzték volna (miként Franciaországban, Poroszországban). Volt, ahol az állam diktált kényelmesebb tempót a kevés számú perek mellett azok beszüntetéséhez (miként Norvégia és Svédország talán a kizárólagosan protestáns, és Spanyolország a kizárólagosan katolikus közegnek is köszönhetően), és volt, ahol a helyi hatóságok dominanciája miatt eleve nehéz volt az állam központi elveiből (ha volt ilyen egyáltalán) bármit érvényre juttatni (Bajorország, Svájc, Lengyelország).

Alapvetően mindenhol viták sora előzte meg a döntést, amely viták elsősorban az egyház vagy utóbb a vallás köré szerveződve hullámmozgottak. Az elit lehangosabb vitái a boszorkányságról már a felvilágosodás jegyében zajlottak, legjelentősebbnek az 1766–1770 között, a bajor–osztrák határon átívelő ügynevezett „bajor boszorkányháborút” (*Bayerische Hexenkrieg*) tekinthetjük, aminek paradox módon leginkább Felső-Ausztriában volt érezhető következménye, különösen Johann Joseph Gassner és tevékenysége körül.⁴⁹ A korszak nagy egyháztörténészei közül említést érdemel Jordan Simon (1719–1776), a sokat utazó, majd a Prágai Egyetem katedráját választó teológiaprofesszor, aki már nyíltan beszélt a boszorkányperes esetében a bűnösség kérdéséről. Simon szerint *a boszorkányüldözés a katolikus egyház saját bűne*, amelyet az inkvizícióval vezettek be, és amellyel a boszorkányokat lényegében „létrehozták”!⁵⁰

A katolikus felvilágosodás oldalán az itáliai felvilágosodás írói, köztük a történész Ludovico Antonio Muratori (1672–1750) Modenából és Girolamo Tartarotti (1706–1761) az akkori osztrák Roveretóból, a *Canon Episcopi* alapján utasították el a boszorkánytáncot és a boszorkányok repülésének lehetőségét. 1749-ben azt a régi érvelést ismételték meg, hogy az inkvizíció teremtette a boszorkányokat és – ahogy Voltaire is majd 1751-ben – arra utaltak, hogy XIV. Lajos 1672-es ediktuma után Franciaországban a boszorkányok száma meglehetősen csökkent. Másként fogalmazva, az állam és az egyház felelőssége, hogy a boszorkányüldözés mekkora teret kap.⁵¹

A „bajor boszorkányháborút” mindennél egyértelműbben felszínre hozta a felvilágosodás dilemmáját. Mialatt a katolikus ortodoxia oldalán olyan teológusok álltak, mint Oswald Loschert (1704–1767 után) würzburgi apát, aki maga is aktívan részt vett az utolsó boszorkányégetésekben, addig a felvilágosultak számára a teréziánus, majd jozefinista tartományi rendeletek Ausztriában a boszorkányperes befejezését jelentette, így ők 1767 januárjában már a szatíra stílusának eszközeit vetették be különösen a katolikus egyház ortodox képviselőivel szemben.⁵²

Az attitűdbeli változást elsősorban az állam központi szerveinek a mágiához, boszorkánysághoz való viszonylatában és annak nézőpontjából írhatjuk le a legszemléletesebben. Amíg a XVII. században az európai államok nagy része az egyházak támogatásával maga is részese volt a boszorkányüldözésnek, a XVIII. századra ez a támogatói

⁴⁴ Michalski J. 1996; Wyporska W. 2006: 907–910; Wijaczka J. 2016a: 217; Ostling M. 2011: 319, 326; Worobec Ch. D. 2016: 281–308.

⁴⁵ Zakrzewska-Dubasowa M. 1947: 75–85, 295; Antonovich V. B. 1877: 119–126. No. 64–65; Ostling M. 2011: 251; Pilaszek M. 2008: 220, 324, 329.

⁴⁶ Piekosiński F. 1889: 389–393; Pazdro Z. 1900: 268–276; Ostling M. 2011: 253.

⁴⁷ Klarner S. 1902: 469.

⁴⁸ Kaczmarczyk K. 1907: 332.1.2.

⁴⁹ Loschert O. 1767; Fortunatus D. 1893: 409–413; Klaniczay G. 1988: 243; Behringer W. 1995: 287–314; Midelfort E. 2005; Koncz I. K. 2007b: 78; Behringer W. 2005; Bárth D. 2016: 100.

⁵⁰ Simon J. 1761; Simon J. 1766; Strüber S. 1930; Koncz I. K. 2007b: 78.

⁵¹ Muratori L. M. 1749/1995; Tartarotti G. 1749; Voltaire 1751; Koncz I. K. 2007b: 78.

⁵² Freytag N. 2006: 403–404; Midelfort E. 2005; Behringer W. 2005.

magatartás már ellentmondott az uralkodó elit érdekeinek. Nyugaton az 1720-as, 1730-as években, Közép-Európában az 1740-es években, Keleten az 1750-es években kezdik a helyi hatóságokat úgy szankcionálni, hogy azoknak ne legyen érdeke a boszorkányság vádját a bíróságokon tartani, ezzel is az állam működését veszélyeztetni. A helyi hatóságok szerepét mindenhol jogkorlátozásokkal szűkítették, amit hol gyorsabban, hol hosszasan elnyújtva adagolt a központi hatalom. A folyamat végén pedig – ha nem is mindenhol, de – ott volt a korábbi gyakorlat és jog elvetése, az elavult jogszabályok hatálytalanítása.

A Habsburg Birodalom örökös tartományai közül Alsó-Ausztriában **1696-ban**,⁵³ Tirolban **1722-ben**,⁵⁴ Karintiában **1726-ban**,⁵⁵ Felső-Ausztriában **1732-ben**,⁵⁶ Krajnában **1746-ban**,⁵⁷ Stájerország területén **1746-ban**,⁵⁸ Salzburgban **1750-ben**⁵⁹ hoztak meg és hajtottak végre utoljára mágikus bűnre kirótt halálítéleteket.⁶⁰ A salzburgi eset – egy tizenhat éves mühlendorfi cselédlányt égettek meg – oly nagy jelentőséggel bírt, hogy a perről a szélesebb nyilvánosságot biztosító berlini *Vossische Zeitung* is tudósított már a kezdetektől, így teremtve meg az eset precedens jellegét. A precedens eset pedig lehetőséget biztosított a központi hatalom kitüntetett figyelmére és a helyi hatóság munkájába való beleszólásra.⁶¹ Halálos ítéletre később is sor kerülhetett, de ezeket felfüggesztették. Felső-Ausztriában az utolsó, mágia vádjával meghozott halálítélet felfüggesztésére 1759-ben került sor. Boszorkány- és varázslóperek ugyanitt később is voltak (különösen a Bajorországgal határos zónákban) – ezekről az 1760-as, 1770-es évekig bezárólag más örökös tartományok törvényszékei is rendelkeztek –, de a mágikus bűnnek már nem volt halálítélettel együtt járó tétje.⁶²

Csehországban az utolsó, máglyán történő kivégzést 1748–1749-ben hajtották végre Mühlhausenben (ma Milevsko, Csehország), ahol a Týnice faluból származó Jakub Trávníček máglyán elégetésével, valamint négy másik személy (három nő és egy férfi) enyhébb büntetésével zárult a mágia vádjával (*in causa Magia vel Sortilegii*) indukált üldözések sora. A valóban utolsó halálítélettel végződő esetet **1752-ben** Přebudovban vezették le, ahol Jan Bláha és felesége, valamint szolgálója halálítéletét pallos általi lefejezéssel hajtották végre. 1756 júliusában Táborban egy pástort (Jano Pollak) tortúrát követően még halálra ítélték, ezt azonban királynői közbenjárásra kegyelemből két-évnyi kényszermunkára enyhítették.⁶³

Látható, hogy Bécs és Alsó-Ausztria babonamentes zónaként működött már a XVII. század végétől, de a tőle távolabb eső tartományokban a boszorkányüldözést serkentő praxis az 1750-es évekig, a *hétéves háború kríziséig* kitarított.⁶⁴ Mária Terézia királynő ugyan 1755-ben, 1756-ban, 1758-ban, 1766-ban, majd 1768-ban korlátozta birodalmában a mágia vádjának jogszabályi kereteit, de a teljes hatálytalanítást csak fia, II. József végezte el új büntetőjogi perrendtartásának érvényesítésével. A boszorkányságról szóló jogszabályok mindegyikét 1787-ben helyezték hatályon kívül.⁶⁵

A Magyar Királyság (idesorolva a Temesi bányságot is), valamint az Erdélyi Fejedelemség területén a változás szele ugyan csak az 1750-es években érkezett meg, de a birodalom többi tartományai (különösen Felső-Ausztria, Csehország és Szilézia) vonatkozásában gyakorlatilag azonos módon és időben okozott „humanitárius fordulatot”.⁶⁶ Mária Terézia Van Swieten báró javaslatára 1756-ban úgy rendelkezett, hogy a helyi hatóságok itt sem hozhatnak ítéletet boszorkányságváddal indított ügyekben, ezeket a pozsonyi Helytartótanácsához kellett felterjeszteniük. Marosvásárhelyen még 1757-ben is előfordult boszorkányégetés, de az erdélyi Gubernium utóbb minden alkalommal már közbeavatkozott a helyi hatóságokat kontrollálva, mígnem 1768-tól már nem esetileg, hanem központilag is megtehetette ezt. 1758-ban az udvar szigorúbb formában megismételte rendelkezéseit a helyi hatóságok működésének megfigyelésére, majd utóbb, 1768-ban az ilyen természetű perek megindítását eleve megtiltotta, amikor Mária Terézia büntetőjogi perrendtartása, a *Theresianum* hatályba lépett. Magyarország és Erdély a Habsburg Birodalmon belül némileg megkésve (Alsó- és Felső-Ausztria mögött, Csehországgal és Horvátországgal szinte együtt), mégis összeurópai nézőpontból nem állt e téren az európai periferián. Ha az állam ez irányú teljesítményét nézzük, lényegében a versenytárs Poroszországgal, Svédországgal együtt, de Lengyelország, Bajorország előtt végzett a Habsburg

⁵³ Raser D. 1989: 14–41.

⁵⁴ Dienst H. 1986; Dienst H. 1987: 265–209; Dienst H. 1991; Dienst H. 2009; Rabanser H: 2009: 103.

⁵⁵ Swatek M. 2009: 180–181.

⁵⁶ Scheutz M. 2008: 305–333; Scheutz M. 2011: 84, 86.

⁵⁷ Kosir M. 2006: 1053; Rajšp V. 2009: 210.

⁵⁸ Seebacher-Mesaritsch A. 1987: 345–350; Valentinitich H. 2004: 91–113.

⁵⁹ Byloff F. 1938: 427–444; Müllleder G. 2009: 261–270.

⁶⁰ Scheutz M. 2011: 84.

⁶¹ *Vossischen Zeitung* 1749. augusztus 29.; *Vossischen Zeitung* 1750. október 6.; Neumeyer A. Fr. 1992; Menzel S.–Luber, Ch. 2007.

⁶² Scheutz M. 2002: 395–422; Scheutz M. 2008: 325–333; Dienst H. 2009; Scheutz M. 2011.

⁶³ Kytka J. 1939: 33–34; Kreuz P. 1996; Francek J. 2005: 179–180; Brhelová E. 2012; Kreuz P. 2016.

⁶⁴ Brunner W. 1976; Byloff F. 1902; Byloff F. 1929a; Byloff F. 1929b; Byloff F. 1934: 153–154, 185–187; Byloff F. 1935; Dimitz A. 1874; Flanner K. 1994; Franz J. 1919; Gersmann G. 1998; Kietaihl H. 1988; Kietaihl H. 1996; Neumeyer A. F. 1926/1980; Riezler S. 1896; Roth F. O. 1987; Sarmann G. 1997; Sarmann G. 2009; Schönleitner U. 1987a; Schönleitner U. 1987b; Seebacher-Mesartisch A. 1972; Swatek M. 2003; Valentinitich H. 1987a; Valentinitich H. 1987b; Valentinitich H. 1990; Wagner H. 1957.

⁶⁵ Sz. Kristóf I. 2014: 40–42, 52; Behringer W. 2006a: 634–640.

⁶⁶ Kern E. 1999: 159–185.

Monarchia és azon belül Magyarország és Erdély. Az állam működő- és jól teljesítő képességének egyik mutatója lehetett a boszorkányperek jogkorlátozása.

Az utolsó, boszorkánysággért végrehajtott halálítéletre a Magyar Királyság területén két eset is felhozható. Azért kettő, mert a vád megítélése és a boszorkányvádnak a halálítélethez való hozzájárulása nem egészen egyértelmű. Az egyik esetet Nagybánya város törvényszékén **1762-ben**, a másikat Kalocsán, a püspöki úriszéken **1765-ben** hozott ítéletek alapján mutatom be.

A Magyarországon boszorkányság miatt utolsóként máglyára szóló ítélettel kivégzett személy Deák Mihály özvegye, Berkeszi Sára volt, akit a privilégiumaihoz erősen ragaszkodó Nagybánya város ítélte el, fejezett le és hamvasztott el nagy nyilvánosság előtt, 1762 februárjában. A képet némileg árnyalja, hogy a máglyahalált esetében azért rótták ki, mert boszorkánysága mellett a gyújtogatás ennél súlyosabb vádja is rábizonyult. A halálítélet és különösen a végrehajtás módja nagyon kegyetlen volt. Berkeszi Sára mellett kivégezték még Varró Márit, aki ekkor tizenhét éves volt, valamint Albert Erzsókot, Deák József feleségét. Márinak annyi kegyelmet adtak, hogy nem élve került a máglyára, Erzsóknak viszont annyival keményítették meg az ítéletét, hogy végig kellett néznie a többiek haláltusáját.⁶⁷

1764-től 1765-ig a kalocsai érsekség úriszékén vizsgálták a cigány és kóborló *Jámbor Jánosné Virág Jutka, a „Rusinka vagy Jutka névű árméto Asszony”* ügyét, aki lopással, csaló varázslással, kincsásással, pénznézéssel foglalkozott, és magát „táltos”-nak kiadva sok embert megkárosított. Jutkát halálra ítélték, ám mivel négy hónapos terhesnek mondta magát, az ítélet végrehajtását elhalasztották. A szülés után a bíróság hat tagja szavazott halálára, öt pedig testfenyítő büntetésére.⁶⁸ A törvényszék a következő év június 26-án újból összeült. Az ekkor már gyermekét a börtönben megszüülő asszonyt halálra ítélték, az ítéletet pedig a zombori hóhér június 28-án 9 órakor végre is hajtotta. Virág Jutka kétségkívül nagy árat fizetett csalásaiért. Még a korban is indokolatlanul és érthetetlenül kemény ítéletet kapott. Az ítéletben inkább nyomott súlyt cigánysága és kóborló életvitele, valamint a kicsalt vagyon mértéke, mint „hamis” táltossága vagy mágikus mestersége.⁶⁹

Ami biztosnak látszott, hogy az Erdélyi Fejedelemségben a helyi hatóságok az 1750-es évek végétől már nem döntöttek a központi elvárások figyelmen kívül hagyásával. Már az 1766-os, Erdélyt is érintő, a büntetőperes ügyek kontrollját előíró rendelet előtti öt évben nem született halálos ítélet mágikus váddal. Az utolsó kivégzésre a kissárossi Székely Jánosné Csontos Anna ügyében került sor Küküllő vármegye alsó járási törvényszékének ítélete szerint. A lopásokban, paráznaságban, boszorkányságban bűnösnek talált asszonyt először megtortúráztatták cinkostársai megnevezése érdekében, majd pedig pallos által kivégezték **1761-ben**.⁷⁰ A halálítélet lehetősége azonban nem került le a törvényszékek napirendjéről, az az 1766-os zetalakai per idején lett az intenzív közbeszéd tárgya.⁷¹

Ugyan **1756-ban** volt az általunk ismert utolsó kivégzés Horvátországban boszorkányság vádjával, de a szemléletbeli fordulat csak két évvel később történt meg. Ekkor is a tortúra alkalmazásának jogossága miatt dilemmázott mind a helyi hatóság, mind a központi adminisztráció. Az utolsó halálos ítéletet Donja Stubica városkában, Zágráb vármegye törvényszékének ítélete alapján hajtották végre.⁷² Amíg a boszorkányság változó intenzitással került ki a jogon kívülre, a halálítélet és az igazságügyi kínzás visszaszorulása a praxisból még váratott a szemléletbeli fordulatra. A tortúra elméleti és gyakorlati kérdéskörét e kötet 5. fejezetében mutattam be bővebben *A büntetőjog elméletének kulcskérdései* címmel. Itt most csak összefoglalom és európai léptékbe emeltem a tortúra, a halálítélet és a boszorkányság egymást is átfedő problémahalmazát.

A *tortúra* használati körét a Habsburg Birodalomban 1767-ben rendeletileg ugyan korlátozták, de visszaszorulását mégis egy nagyon szigorú (és szemléletében elavult) büntetőjogi perrendtartás, a *Theresiana* 1768-as bevezetése eredményezte. Az igazságügyi kínzás szigorú keretek közé szorítása elrettentőnek tűnt, mégis hatásos volt a helyi hatóságok akaratának megtörésére. Amikor pedig a kínzást már nem lehetett viszonylag szabályozatlanul végrehajtani, alkalom nyílt a kínzás teljes korlátozására is 1776-ban. A Német-római Birodalom egymással is versengő tartományokban változó módon, de az 1750-es, 1770-es évek között szűnt meg a kínzás törvényszéki használata: Bajorországban 1751-ben csak szigorúan szabályozták, de Szászországban 1754-ben be is tiltották, Badenben 1767-ben, Mecklenburgban 1769-ben, Brunsvickben 1770-ben szabályozták vagy tiltották be. A német országokkal szomszédos mintaállam, Dánia ugyancsak 1754-ben mondott le az igazságügyi kínzás lehetőségéről. III. Gusztáv svéd király viszont csak 1772-ben tiltotta meg a kínvallatást. Aztán egy hosszabb szünet következett Európa-szerte, hogy a napóleoni időkben a tortúra újra téma legyen. Bajorországban és Württembergben 1809-ben végleg betiltották, Hannoverben 1818-ban, Gotha városállamban viszont csak 1828–1829-ben szűnt meg a használata. A Habsburg Birodalom így a középmézőnyben teljesített a felvilágosodás kori államok versenyében. A versengő államok egymáshoz való igazodását jelzi, hogy a sokban mintaként szolgáló Franciaországban a kínzást csak az 1789-es forradalom utá-

⁶⁷ Schram F. 1970. I: 403–420. No. 345; Balogh B. 2004: 323–325. No. 55.

⁶⁸ Pócs É. 2016: 311.

⁶⁹ Schram F. 1982. III: 220–223. No. 511.

⁷⁰ Bessenyei J. 2000. II: 41. No. 5.

⁷¹ Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 728–748. No. 278.

⁷² Vukelić D. 2009: No. 90.

ni évben semmisítették meg, vagyis ehhez az ancien régime bukása is kellett. Az igazodási pontnak végképp nem tekinthető Oroszország pedig csak 1801-ben mondott le a tortúra alkalmazásáról, de neki is csak 1849-ben sikerült azt a praxisból száműznie.⁷³

A halálbüntetés visszaszorításának európai története – vagy ahogy Steven Pinker fogalmazott: a „humanitárius forradalom” – később indult és hosszabb ideig tartott, mint a „babonás öldöklés” (boszorkányság, vérvád és az istenkáromlókkal, szentségtörőkkel, „emberevő” cigányokkal szembeni erőszak) megszűnése.⁷⁴ I. Erzsébet orosz cárnő 1741-ben megkoronázása alkalmából tett ígéretet, hogy nem alkalmaz halálbüntetést. Ezt 1753-ban kiadott rendeleteivel meg is erősítette. Utóda, II. Katalin 1767-ben megfogalmazott, de soha meg nem valósított törvényhozói programjában a büntetőjog reformját jelentős részben Beccaria nézeteire alapozta. Ennek a szándékát jelezte, hogy őt magát is igyekezett Szentpétervárra csábítani. Az elméletnek a gyakorlatba való átültetése azonban a XIX. század elejéig még váratott magára.⁷⁵ Thomas Jefferson hosszú részeket másolt le Beccaria művéből megfontolás céljával, és a halálbüntetés határozott ellenzője lett már elnöksége előtt, az Egyesült Államok párizsi nagykövetségént. Mégis a halálítélet nem tudott sem Franciaországból, sem az Egyesült Államok gyakorlatából eltűnni. Morális szempontból előrelépésnek tekinthetjük, hogy például 1783-ban Anglia bevezette a gyors akasztást, Franciaország pedig 1792-ben a guillotine-t, mert így az áldozatot azonnal eszméletlenné tévő kivégzés „emberségesebbé” vált, mint a szenvedés meghosszabbítására törekvő. Ám ettől még a kivégzés is az erőszak egy formája maradt, különösen, ha olyan gyakran alkalmazták, mint az államok többsége tette azt a kora újkor túlnyomó részében. Ám a XVIII. század vége felé már a halálbüntetés is végőráit élte. A sokáig féktelen mulatságot jelentő nyilvános kivégzések színpadai lassan ugyan, de eltűntek. Angliában 1834-ben törölték a holttestek közszemlére állítását is. Viszont még a XIX. század közepéig megmaradt a csekély bűnökre is kiszabható halálítélet gyakorlata.

Európában a legnagyobb lépést ezen az úton a Habsburg Birodalom tette meg, amikor a büntető törvénykönyv megújításával II. József öccse, Péter Lipót (a későbbi II. Lipót) Toscana nagyhercegeként elfogadta Beccaria javaslatát, majd pedig maga II. József császár öccse mintáját. Ők a halálítélet teljes eltörlését célozták meg politikájukkal, amiből persze az lett, hogy a halálítélet végrehajtását gyakorlatilag államérdekből majdnem felszámolták, de a politikai bűnre (árulás) kiszabható látványos kivégzéseket még nekik is célszerű volt megtartaniuk.⁷⁶ A XIX. században számos európai államban már kizárólag a gyilkosság és hazaárulás esetén alkalmaztak halálbüntetést, idővel pedig szinte valamennyi európai országban eltörölték. De az is igaz, hogy a halálbüntetés eltörlése csak a második világháború után terjedt el, noha a népszerűsége már jóval korábban (akár a XIX. században) csökkent a gyakorlatban. Hollandiában például 1982-ben (!) szüntették meg, miközben 1860 óta nem végeztek ki senkit. Átlagosan ötven év telt el az európai országokban az utolsó kivégzés és a halálbüntetés hivatalos eltörlése között. Az ötvenhárom mai európai állam közül csak Oroszországban és Fehéroroszországban nem törölték el a közönséges bűncselekményekért járó halálbüntetést.⁷⁷ A boszorkányság és a mágikus büntett halálítélettel való szankcionálásának eltörlése viszont a XVIII. századtól nyomon követhető. Ugyanúgy, ahogy a kínzás is eltűnt a büntetőjogi praxisból, a mágia és a boszorkányság vádja is a XIX. századra már nem volt több mint egykori rémálom, ami legfeljebb csak a Grimm testvérek (és nyomában az európai nemzetekbeli követőik) mesei gyűjteményeiben, és nem a törvényszékek ülésein maradt népszerű téma. **(2. kép)**

Az európai lépték után térjünk vissza a Kárpát-medence szűkebb régiójába. Mivel mind Magyarországon, mind Erdélyben a büntetőjognak – ezen belül a mágikus tevékenységek megítélésének – nem volt egységes rendszere, az a szokásjog alapján szerveződött. A szokásjog természetesen igazodott normákhoz, normatív szövegekhez. Ilyen normatív szöveg volt Magyarországon a Kollonich Lipót esztergomi érsek által bevezetett *Praxis Criminalis*,⁷⁸ Erdélyben pedig a Werbőczy István nevével fémjelzett *Tripartitum*. Magyarországon a bíróságok szemléletét meghatározó *Praxis Criminalis* használatára 1765-ig találunk utalásokat a boszorkány- és varázslóperekben. Vagyis körülbelül addig, amíg a *Constitutio Criminalis Theresiana* 1768-ban el nem készült és 1770-ben hatályba nem lépett. A *Praxis Criminalis* elvei azonban még később is a hazai joggyakorlat sarokkövei maradtak. A XVIII. század közepén ugyanis egyik magyarországi jogi író sem jutott tovább munkáiban a büntetőjog anyagának tárgyalásakor a régebbi és az újabb szokásjog rendszerének meghaladásán. Miként az első jelentős büntetőjogi összefoglalót közreadó Huszty István a *Jurisprudentia practica* „harmadik könyvé”-ben (1745–1795 között több kiadásban), de a korszak legterjedelmesebb és legrészletesebb tankönyvét 1751-ben kiadó Bodó Mátyás a *Jurisprudentia criminalis*ban sem végezte el a szokásjog korszerűsítését. Megelégedtek a *Praxis Criminalis* elveinek praktikus rendszerbe foglalásával. Ennek következtében még a XIX. század jogi szerzői is jobbra Huszty és Bodó műveire – így közvetetten a *Praxis*

⁷³ Alsberg M. 1910: 216; Helbing Fr. 1926: 394–395; Šindelář B. 1970: 106; Kern E. 1999: 159–185.

⁷⁴ Pinker S. 2018: 159–223.

⁷⁵ Ammerer G. 2010: 214.

⁷⁶ H. Balázs É. 1987b.

⁷⁷ Pinker S. 2018: 181–182.

⁷⁸ Kollonitsch L.–Gochetz G. 1751; *Praxis Criminalis* 1763.

Criminalisra – támaszkodva tárgyalták a büntettek, a mágia formáira és a jóslásra vonatkozó ismérveket szinte 1848-ig. A *Tripartitum* büntetőjogi és perjogi használatára 1848-ig találunk példákat.

A büntetőjog és a hozzá kapcsolódó eljárásjog keretét – mind Erdélyben, mind Magyarországon – a még XVIII. században is hatályban lévő középkori királyi dekrétumok – Szent István (II/32), Szent László (I/34) és Kálmán király (I/57, 60) törvényei; Erdélyben pedig az erdélyi fejedelmek Mária Terézia által is elfogadott rendeletei (*Approbatae Constitutiones* III/47/22)⁷⁹; valamint a rendi országgyűlések törvénycikkei (I. Ferdinánd 1563. XXI/42; III. Károly 1723. II/57) – határozták meg. A középkori uralkodói dekrétumokra 1762-ig találunk konkrét utalásokat mind a magyarországi, mind az erdélyi boszorkányperek ítéletszövegeiben, de már csak mint jogtörténeti emléket idézik az 1791–1792-es aranyosszéki boszorkányperben.⁸⁰ Ezt egészítették ki a helyi közigazgatás statútumai. A szokásjog által alkalmazott büntetőjogi kategóriák azonban egyik törvényi határozatban sem voltak élesen definiálva, kodifikált törvényi alapjuk is homályos volt. A *Praxis Criminalis* és a *Tripartitum* nem volt „bevett” jogszabálygyűjtemény. A mágikus tevékenységet is legfeljebb annyiban kategorizálták a rendi országgyűlési törvények és a helyi jogszabályok, hogy azt alapvetően „gyilkosságnak” és nyilvános gonosztettnek értékelték. A nyilvánvaló gonosztévők, beleértve az istenkáromlók, a káromkodók és a boszorkányság, mágia bűnét elkövetők is, mint az Isten ellen vétkezők büntetése minden esetben halál volt, és ez minden privilegizált (vértörvénnyel rendelkező) törvényhatóságra vonatkozott. A joggyakorlatban általános nézet volt, hogy a bírók széles mérlegelési joggal bírtak, a törvényben meghatározott büntetésen kívül a bíró egyéb büntetéseket is alkalmazhatott, és ami a legfontosabb, a törvényekben nem pontosan meghatározott cselekményeket is bűncselekménynek definiálhattak a szokásjogra alapozva. Ez történt a mágikus tevékenységek bírói megítélésével is, amelyeknek legfeljebb az uralkodók által kibocsátott egyedi és eseti rendeletek tudtak határt szabni. Ez a jogi körvonalatlanság 1787-ig meghatározó eleme volt a büntetőbíráskodásnak gyakorlatilag a Habsburg Birodalom minden tartományában, de különösen a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén.⁸¹

A büntetőjog nem csak normatív szinten volt egyenetlen, változatos volt a törvényhatóságok rendszere is. Magyarországon és Erdélyben a mágikus tevékenységek megítélésére számos bíróság rendelkezett jogosítvánnyal. Ezek a törvényhatóságok vertikálisan és horizontálisan is tagoltak voltak. A jogszolgáltatás a rendi hatóságok kezében volt. Ha a mezővárosok és az egyházi hatóságok fenyítőszékeit az alsó szintű bíróságoknak tekintjük, akkor a középszintet a földesúri *jurisdictio* gyakorlására hivatott úriszékek, a nemesi vármegyék, illetve a szabad királyi városok és bányavárosok bíróságai jelentették.⁸²

A rendi fórumok által meghatározott jogszolgáltatás hierarchikus rendszerét az 1688–1689-ben elkészült *Einrichtungswerk* szellemében III. Károly közigazgatási intézkedései (1723) alakították ki (24–31. törvénycikk). A rendszer II. József reformjáig (1787) változatlan formában állt fenn. A III. Károly által bevezetett dikaszterialis rendszer lényege az volt, hogy a Bécsben székelő főhatóságnak (Királyi Kúria) Magyarországon és Erdélyben is megvolt a helyben elnöklő párja. Magyarországon ez Pozsonyban, Erdélyben Nagyszebenben, majd Marosvásárhelyt működtött.⁸³ A rendszer további lényeges tulajdonsága volt, hogy a helyi közigazgatás és a jogszolgáltatás nem vált szét egymástól, továbbá az, hogy a rendi fórumok bíróságain nem volt mód a fellebbezésre. Minden közemberre érvényes büntetőügyet a helyi hatóságok vittek végig, azt magasabb fórumokra nem lehetett utalni. A fellebbezhetetlenség régi gyakorlatát (*Tripartitum*, III. 11. 7 §) az 1729. évi 30. törvénycikk is megerősítette.⁸⁴

A rendi hatóságok bírósági rendszerének alsó fokán a (1) kiváltságos mezővárosok és az (2) egyházi hatóságok fenyítőszékeit találjuk. A középszintet a (3) földesúri *jurisdictio* gyakorlására hivatott úriszékek,⁸⁵ a (4) nemesi vármegyék (*Comitatsgericht*/Magyarország – *Kreisgericht*/Erdély), a (5) kiváltságos kerületek, illetve a (6) szabad királyi városok és bányavárosok bíróságai jelentették.⁸⁶ Ezek mindegyikén folyt mágikus tevékenységekkel kapcsolatos büntetőper, gyakorlatilag minden büntetőper ezeken a bíróságokon zajlott. A rendi fórumok jogszolgáltatásai ebben a tekintetben egyenértékűek voltak, de a felügyeleti rendszerükben alapvetően különböztek egymástól. A vármegyéket a nemesek (*nobiles*) közössége, a városokat a polgárok (*cives*) közössége, a kerületeket pedig a kollektív és területi privilégiumokkal rendelkező szabad emberek közössége (jászok, kunok, szászok, székelyek, hajdúk) felügyelte. Az úriszéket viszont a földesúr egymaga bírta. Természetesen mindegyik fórumon tisztviselői testület képviselte a bírói hatalmat. A mágikus tevékenységek büntető jellegű megítélésére néhány esetben alacsonyabb szintű bíróságokon is vállalkoztak, igaz, ebben az esetben a „büntetőper” fogalma helyett a „fenyítőper” megnevezés a helyénvaló. Ez utóbbi bíróságok ugyanis nem rendelkeztek a rendi fórumok vérhatalmával, a halálos ítéletek pallosjogával.

⁷⁹ Szilágyi S. 1876; Závodszy L. 1904.

⁸⁰ Katona I. 1779; Endlicher S. L. 1848/1849; Kiss A. 2000: 17–25; Kiss A. 2004: 19.

⁸¹ Scheutz M. 2011; Tóth G. P.–Krász L. 2016; Tóth G. P. 2017.

⁸² Bató Sz. 2016: 198.

⁸³ Varga E.–Veres M. 1989: 7–14.

⁸⁴ Varga E.–Veres M. 1989: 111.

⁸⁵ Kállay I. 1985.

⁸⁶ Kállay I. 1996.

Gyakorlatilag minden rendi hatóságot az uralkodó is kontrollálni tudott, Erdélyben a Főkormányshéken (Gubernium), Magyarországon a Helytartótanácon (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) keresztül minden vármegye, város és kerület 1726 óta kötelezve volt arra, hogy a törvényszékeken tárgyalta perek kivonatait felküldjék a nevezett hatóságoknak. Ezzel az intézkedéssel megindult az a folyamat, amelynek során az államhatalom a törvényhatóságok bíráskodását egyre jobban ellenőrzése, felügyelete alá vonta, egységesítette, a törvények megtartására szorította, az önkényeskedéseket – akár a túlságosan kemény ítéleteket, akár a laza megnyilvánulásokat – megszüntette. III. Károly ez irányú kezdeményezéseit Mária Terézia fejlesztette tovább. Uralkodása alatt a megyék és városok mellett 1761-től az úriszékek is késztetve voltak arra, hogy a büntetőperekről jelentéseket küldjenek.⁸⁷ 1725-től a befogott gonosztevőkről éves, majd negyedéves jelentéseket – rabtabellákat – kellett a vármegyéknek és városoknak készíteniük. Ezekben a mágikus tevékenységek gyanúsítottjai is gyakran szerepeltek. A rabtabellák elkészítése a gyakorlatban 1756-tól volt többé-kevésbé következetes.⁸⁸

A büntetőperekben a vádat általában a vádhatóság fogalmazta meg, a vád nyilvános *közvád* volt. Ritkábban előfordult azonban, hogy *magánvádak* vagy a helyi egyházak (református, evangélikus, román unitus egyház) vádjai alapján is büntetőeljárást kezdeményeztek. Ezeket a magánvád alapján elindított eljárásokat általában alsóbb fokú bíróságokon folytatták le, és csak akkor tették át az ügyet magasabb fórumra, ha a büntetőper kellően megalapozott volt a közvádas indítványhoz. A vizsgált időszakban (1740–1790) a Magyar Királyság, Erdély és Horvátország tekintetében 928 mágikus tevékenységgel, boszorkánysággal gyanúsított személy büntetőügyét ismerjük. További 92 polgári pert ismerünk 114 személy boszorkányozása ügyében. Ebből 5 válópert az 1745 és az 1765 közötti, valamint 87 rágalmozási, becsületsértési pert. Az alábbiakban – a dekriminalizációs folyamatok végigkövetése miatt – kizárólag a büntetőperes eljárásokkal foglalkozom. **(3. kép)**

A büntetőperes eljárások mellett polgári peres környezetben is gyakran folyomdta a boszorkányság vádjához, általában a közösségi együttélés normaszegései, családon belüli konfliktusok (családon belüli erőszak, generációs válság, házastársi elhidegülés, házasságtörés, rokonságon belüli ellentétek, öröklési zavarok) rendezetlenségei miatt. Ilyen polgári peres eljárások voltak egyrészt a református és evangélikus válóperek, a katolikusok esetében a házasság „objektív” akadályai miatt kimondott bontóperek, amelyek az egyházi bíróságok fórumain idézhették meg a boszorkányságvádakat; másrészt a rágalmozási, becsületsértési perek, amelyek a városi, mezővárosi, vármegyei ítélőszékek előtt kerültek terítékre.⁸⁹

Ezek az eljárástípusok a Habsburg Birodalom más tartományaiban is hasonló „karriert” futottak be. Martin Scheutz az alsó- és a felső-ausztriai eseteket vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a boszorkányüldözés aktív büntetőperes szakasza után a boszorkányságvádak a sértési perekben bukkantak fel, maradtak meg. A boszorkánysági vádakat ezért a XVIII. század végén és a XIX. században is megtaláljuk a bírósági közegben és a törvényszéki aktákban, de azokat immár a becsületsértési és a fenyegetőperes jegyzőkönyveiben vizsgálhatjuk.⁹⁰

A XVII–XVIII. század között a vármegyék, városok, kiváltságos törvényhatóságok (szász és székely székek Erdélyben, jáász-, kun-, hajdúkerületek Magyarországon) számos büntetőrendelkezést alkottak. Ezek részint a törvények és a *Hármaskönyv* hiányait pótlándó állapítottak meg újabb, elsősorban a közigazgatásra vonatkozó, de olykor a büntetésjogot is érintő szabályokat, és vettek fel újabb tényállási elemeket az egyes deliktumok közé, másrészt pedig a partikuláris szokásokat rögzítették. Minthogy a statútumokban zömmel testfenyítő és megszegyenítő büntetések, valamint bírságok kerültek meghatározásra, a késő rendi korszak büntetési rendszerét a halálbüntetéseket meghatározó törvényi és a *Hármaskönyv*ben adott szabályok mellett és azokra tekintettel a helyi-területi jogalkotás építette ki.⁹¹

A boszorkányság, varázslás, jóslás – összefoglalóan „mágikus tevékenységek” – bíróságra citálásának hatósági serkentésére, az üldözést elősegítő mechanizmusok erősödésére (*kriminalizáció*), ugyanígy hatósági fékezésére (*dekriminalizáció*), valamint a rontáselbeszélések, boszorkányságtörténetek, boszorkányszombat-látomások közösségi kommunikációjának szabályozására (*babonaellenes küzdelem*) és a mágikus praktikák, gyógyítások kuruzslásként való elítélésére az állami adminisztráció részéről (*medikalizáció*) párhuzamosan történtek intézkedések. Ezeket az intézkedéseket és az intézkedések társadalmi fogadtatását (kezdeti elutasítás, merev hatósági használat, megfelelési kényszer, kompromisszumos megoldások alkalmazása, konszenzuskeresések, intézkedést támogató attitűdök) kísértük végig a 4., 5. és 6. fejezetben.

⁸⁷ MNL OL C 27.

⁸⁸ MNL OL C 28.

⁸⁹ EMSzT I. 1044. [boszorkányoz]; EMSzT X. 286. [összeboszorkányoz]; EMSzT X. 314. [összekurváz]; Abafi L. 1888: 72; Balázs Kovács S. 1996: 313; Balogh B. 2004: 286. No. 48; Bessenyei J. 1996. I: 513–516. No. 135; Bessenyei J. 2000. II: 203–210. No. 102; Gutheil J. 1931: 6; Györfly I. 1925/1926: 215; Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 508–512. No. 228; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. I: 216; Komáromy A. 1910: 520. No. 405; Lőrincze L. 1949: 217; Nagy S. 1928: 89–97; Novák L. 1986: 305–306; Palugyay I. 1854: 71; Schram F. 1970. I: 123. No. 45; Schram F. 1982. III: 334; Szabados J. 1970: 156; Tóth G. P. 2005a IV: 201–204. No. 18.

⁹⁰ Scheutz M. 2002.

⁹¹ RÁL, Marosvásárhely, Marosvásárhelyi Constitutio, „a nyilvános szabálysértésekről, és a felesleges vexálásokról” 1761: 158–159; Aranyosszéki Constitutio „az akasztófa és a pellengér karbantartásáról” 1764: 162.

A kora újkor magyar és erdélyi jogrendszerében nincs kijelölt letéteményese a bírói jogalkotásnak. Az első fokon eljáró büntető hatáskörű bíróságok nem állandó szakbíróságok voltak, hanem a lehetséges (jogi szakértőkkel nem szükségszerűen ellátott) – a középirtokos nemesség tagjaival feltöltött (sedria, úriszék esetén) vagy városi előkelő polgárokkal (városi törvényszék esetén) évente megválasztott – tagokból alkalmanként összeálló ítélkező fórumok. Az, hogy a testület olykor jogot tanult személyekből állt, még nem jelentette azt, hogy a törvényszék hivatásos, megfelelő jogosítványokkal ellátott egységes intézmény lett volna. A laikus elem inkább volt rá jellemző, mint a profizmus. Ez a „szakmaiatlanság” a modern állam jogegysége ellen hatott. A bírósági szervezet bármely szintjén meg lehetett fogalmazni új szabályt. Az úriszéken, a kiváltságos kerületek törvényszékein, a városi és a vármegyei törvényszéken, valamint a Kúria bíróságain ugyanúgy meghatározhattak olyan elvi tételt, amelyet a későbbiekben követtek. A rendi előjogokra alapuló – és így több-kevesebb autonómiát élvező – elsőfokú bíróságoknak az államtól való függetlensége miatt a bírói jogalkotás – mint szokásjog – ezért is *nélkülözhetette az egyöntetűséget*.⁹² (4., 5. kép)

A különböző szintű törvényszékek esetleges összeállítása miatt akár ülészakonként is változhatott a praxis. Legszembetűnőbb jele ennek a büntetékiszabás azon mozgása, amit a XVIII. század végi rabtabellák büntetési tételei alapján Hajdu Lajos kimutatott, és amit a bécsi udvar maga is észlelt. Ugyanolyan bűncselekmény miatt az ország különböző területein nagyon eltérő büntetéseket szabtak ki.⁹³ A kormányzat ezt a széttagoltságot próbálta – több-kevesebb sikerrel és változó intenzitással, sokszor kiszámíthatatlan hullámzással – a Kancellária és a Helytartótanács által folytatott bírósági igazgatás segítségével csökkenteni, a XVIII. század végén pedig felszámolni.⁹⁴

Michel Foucault-nak a XVIII. századi büntetőügyet végigpásztázó gondolati modellje a Habsburg Birodalom keleti tartományaira is vonatkoztatható, legfeljebb némi késleltetéssel. Foucault megkülönböztette az ancien régime korának elnyomó hatalmát a produktív hatalomtól. Utóbbin a modern korra jellemző hatalomgyakorlási elvet értette, melyben az abszolút állam a maga érdekében létrehozza alattvalói köreit és az egyének csoportjait, magát az állampolgár személyiséget és ennek a személyiségnek az összetevőit. Létrehozza azt, ami fölött majd a hatalmát gyakorolni tudja. Ebben a formálódó új rendszerben a hatalom nemcsak elnyom, hanem konstruál is. Az 1770-es évektől kezdve működött egy kormányokon átívelő, nemzetközileg szerveződő, a felvilágosodást államreform-elméletig magasító mozgalom, kiknek képviselői ott ültek a korszak kormányaiban (Bécsben, Münchenben). A mozgalom a felvilágosodásra reflektálva kapta a „felvilágosítók” (illuministák, Lumière) nevet. A felvilágosítóknak elsődleges követelménye volt az új formálódó (vagy a francia forradalom esetén erőszakkal átformált) állam felé, hogy a törvényhozó nyújtson elegendő garanciát az állampolgárai felé: ne lehessen a becsületet, törvényt tisztelő polgárt ártatlanul meghurcolni, személyi szabadságától megfosztani.⁹⁵ (6., 7., 8., 9., 10., 11., 12. kép)

Klaniczay Gábor összefüggéseket keresett és talált az észak-itáliai illuministáknak a boszorkányszombat valóságosságáról szóló vitái és a bécsi udvar szemléletváltozása között is. Kiemelte Ludovico Antonio Muratori gondolatának újdonságát, aki az „emberi fantázia erejének” okkult, misztikus, spiritiszta magyarázatai helyett a kérdéskört racionális-pszichológiai alapra helyezte, illetve azoknak a történetírói, vallásbölcseleti munkáknak a nyilvánosságra gyakorolt hatását, amelyek a „mágikus kultuszok” leleplezésére és racionális leírására vállalkoztak (Ludovico Muratori, 1749; Girolamo Tartarotti, 1749; Konstantin Franz von Kauz, 1762).⁹⁶

Girolamo Tartarotti háromkötetes műve (*Del congresso notturno delle lammie; A boszorkányok éjszakai összejövetele*) hosszú előkészítés és a cenzúrával való hadakozás után 1749-ben jelent meg Velencében. Tartarotti az akkor még javában működő büntetőeljárások peres iratait vizsgálta meg, összehasonlítva a korábbi évszázadok démonológiai tanításaival. Már az első kötetben kijelentette, hogy az emberi megfélemlítéssel bizonyított boszorkányvádak mint a babonás hit fantáziái teljesen alaptalanok a bíróság közegében. A második kötetben Tartarotti sorra vette a boszorkányvádak társadalmi és lelki eredetű magyarázatait, majd kifejtette, hogy szerinte a szegény és alultáplált emberek képzelgésai, a melankóliára való eltérő hajlam (hipochondriumok) okozzák a boszorkányelbeszélések lázas hiedelmeit. Tartarotti szerint a boszorkány által okozott (neki tulajdonított) rontáskár kevésbé súlyos, mint a mágia üzése által okozott kár. Tartarotti, Muratori, miként von Kauz munkássága is, alapvetően befolyásolta Mária Teréziának a mágikus tevékenységekről hozott döntéseit.⁹⁷

Jelen keretek között ehhez az eszmetörténeti háttérhez a jogtörténet oldaláról fűztem kommentárokat a 4., 5. és 6. fejezetben. Összefoglalva itt is elmondhatom, hogy alapvetően egyetértve a Klaniczay Gábor által felvetett gondolatokkal, vagyis hogy az udvar az *emberiesség*, az alattvalók iránti *kegyesség és jóindulat* felől közelített a témához. Az osztrák örökös tartományokban az utolsó halálos kimenetellel járó boszorkányperre változó időintenzitással került sor. Míg a birodalom közepén a perek már a XVII. század végén csillapodtak, a Béctől távolabb eső tartományokban

⁹² Varga E. 1996: 82–155; Nagy F. 2012: 353–363.

⁹³ Hajdu L. 1982; Hajdu L. 1985; Hajdu L. 1989; Hajdu L. 1996.

⁹⁴ Bató Sz. 2011; Bató Sz. 2016: 199; Tóth G. P. 2017: 291–317.

⁹⁵ Kern E. 1999: 159–185.

⁹⁶ Klaniczay G. 1985: 36–39; Klaniczay G. 1988: 225–247; Magyar L. A. 1999; Magyar L. A. 2003, Magyar L. A. 2004; Köpeczi B. 1981.

⁹⁷ Tartarotti G. 1749; Vanysacker D. 2006: 1107–1108.

és különösen a Bajorországhoz közelebb eső zónákban viszonylag sokáig, a XVIII. század közepéig kitartottak. Ezzel párhuzamos volt a központi tartományokban az egyházi babonák hatósági fékezése, szűkítése, alkalmasint betiltása. A horvátországi boszorkányüldözés leállításával egy időben, egy bécsi botrány után került sor a nyilvános egyházi ördögűzések beszüntetésére. Amikor 1758. július 20-án egy Petrelli nevű ferences szerzetes Bécsben, számos érdeklődő jelenlétében próbált egy megszállottból gonosz szellemeket kiűzni, és ezt a császárné az udvarban megtudta, azonnali vizsgálatot rendelt el. Arra utasította az udvari orvosokat, hogy a ferences kezéből a beteget vegyék ki, a sikertelen exorcizmust állítsák le és biztosítsanak kórházi ellátást az elmeháborodottnak.⁹⁸

A hatalom új felfogásának elméleti programját a Habsburg Birodalomban Joseph Freiherr von Sonnenfels (1732–1817) adta meg. Sonnenfels álláspontja szerint az államnak egyik alapvető feladata, hogy biztosítsa polgárai számára a szabad cselekvést, személyük, becsületük és vagyonuk sérthetlenségét. A cselekvés szabadsága azt jelenti, hogy a törvény előírásait betartó polgár bármit szabadon megtehet, és semmilyen hatóság nem akadályozhatja az egyén – törvényben nem tiltott – cselekményeit. Mindez a büntetőtörvény jellegén, közismertségén kívül az eljárási szabályoktól is függött. Ezeknek fő célja volt, hogy elegendő védelmi eszközt nyújtsanak az ártatlan személyeknek, ugyanakkor viszont a büntettek elkövetői rettegjenek tőlük.⁹⁹

A program legnagyobb hatású jogfilozófusa, a Beccaria nyomában haladó nápolyi jogtudós, Gaetano Filangieri (1752–1788) álláspontja szerint a büntetőtörvényeknek garantálniuk kell a polgárok biztonságát is. Nemcsak a törvényszegőket kell az államnak visszariasztania a büntettek elkövetésétől, a társadalmi szerződésekben vállalt kötelezettségek megsértésétől, hanem védelmet kell nyújtaniuk az ártatlanok számára is. A törvény két támasza a *félelem és a remény*, ezért a büntetőeljárás szabályaival szembeni elsődleges követelmény: a törvények ébresszenek a bűnösben félelmet, az ártatlanban pedig bizalmat. A felvilágosodás büntetőeljárási reformcéljait ezzel összehangolva Filangieri a következőkben határozta meg: olyan eljárási szisztéma kidolgozására van szükség, amely az ártatlant minden félelemtől, a bűnöst minden reménytől, a bírót pedig az önkényes eljárási cselekmények elkövetésének összes lehetőségétől megfosztja.¹⁰⁰

Az illuministák végül csak II. József felvilágosult reformjainál jutottak szóhoz. Ők dolgozták ki, és próbálták megvalósítani – több-kevesebb sikerrel és eredménnyel – a fenti elvek mentén működő állam modelljét. A bécsi udvar (kormány) képviselői között találjuk a mozgalom aktív tagjaként Van Swieten báró fiát, Gottfried van Swieten és Joseph Freiherr von Sonnenfels bárót, kik a császár közvetlen környezetében működtek. Kazinczy Ferenc szabadkőműves társának, Aranka Györgynek írt levelében nem véletlenül lelkesedett az illuminátusokért, bár saját maga nem volt ennek az értelmiségi elitből verbuvált, és a kor szokásaihoz igazodva társulásba tagozódó „rend” tagja:

Hallottál-e valamit az Illuminatusok felől? Ezek az emberek Bécsben is dolgoznak, még pedig nagyon. Az ő tizedük a mennyire sejdíthetem, (mert hogy én soha nem vétettem fel közzéjek, arról esküszöm néked a Mindenható Építő Mester előtt!) volt evertere superstitionem, opprimere Tyrannismum, benefacere. [a babona felszámolása, a zsarnokság összeroppantása, jócselekedetek] – Nem ez é az élet leg-édesebb boldogsága?¹⁰¹

Michel Foucault felfogásában az új, *produktív hatalmat* megelőző premodern, *elnyomó hatalom* esetében maga a hatalomgyakorló az individualizált személy, míg a hatalom elszenvédője (a „köznép”) egyéniség nélküli, anonim tömeg. A XVIII. század végén az eltűnés állapotába kerülő kora újkori kivégzésszínházak eredeti rituáléinak nem a büntetés volt az értelme, még csak nem is annyira az egyén megbüntetése, átalakítása, hanem az uralkodó (vagy a helyi hatóság rendi képviselői) hatalmának helyreállítása. A ceremonális büntetés résztvevői, így maga a bűnös is, illetve a büntetőeljárás megjelenítésén dolgozó „szakalkalmazottak” (hóhérok, törvényszolgák, bírók, poroszlók) a ritualizált kivégzésszínház díszleteiben mozogva nem a szegény bűnös viselkedésének, személyiségének „belső” átalakításán fáradoztak, hanem a „hatalom” revitalizációján, újjáalakításán, a halált követő, a halál által kiváltott katarzisz elérésén. A ceremónia tetőpontja a szegény bűnös hosszan elnyújtott haldoklása és a betetőző halál, majd onnan visszatérve a halott test eltakarítása, áldozati jellegének megteremtése volt.

Ha a helyzethez igazított, a bourdieu-i értelemben vett értelmezési „mezőket” keresünk, ez esetben egy olyan kétpólusú és kétszintű modellt tartok érdemesnek magyarázatképp felskiccelni, ahol kijelölhetjük a szándékok és cselekvések mozgásainak eredőjét, kicsit metaforikusan fogalmazva az „ördög helyét” mint a démoni erők origóját, akinek változó megítélése és ezzel az origópont folytonos ingamozgása egyben a boszorkányüldözéshez való viszonyt is tükrözheti.

Ebben az értelmezői modellben a két pólust az állam és az egyház, a két szintet pedig a hatalom központi („fent”) és a periférikus („lent”) erőterei határozzák meg. A figyelem megoszlik az állam és az egyház, az állam esetén a helyi hatóság és a központi adminisztráció (például helytartótanácsi és udvari szintje), valamint az egyház esetén

⁹⁸ Šindelář B. 1970: 97–98.

⁹⁹ Sonnenfels J. 1786: 228–229; Hajdu L. 1971: 16; H. Balázs É. 1986: 553–568.

¹⁰⁰ Filangieri G. 1813: 3–4; Hajdu L. 1971: 17.

¹⁰¹ Kazinczy F. 1891. II: 626.

az alsópapság és az adott térben regnáló egyházi vezetőség, katolikus elit négyszögében. Hogy hova kerül az értelmezések és a cselekvések eredőjeként a hangsúly (például a boszorkányüldözés felfutását vagy épp mérséklését eredményezve), és mikor milyen válasz és választás lesz a meghatározó, azt ennek a négyszögnek a sarkain álló érdekcsoportok érdekérvényesítő ereje döntötte el. Az évszámokhoz tapadó pontok a boszorkányüldözést kezdeményező vagy a boszorkányüldözést felszámoló erők pillanatnyi állapotára utalnak. **(13. kép)**

Végső konklúzióknak lehet, hogy mind az Erdélyben megrekedt szokások, mint például az 1766-ig gyakorolt boszorkányfűrésztés mechanizmusa, mind a tortúra nehezen eltűnő gyakorlata és különösen a kivégzésszínház (amit még II. Józsefnek sem sikerült felszámolnia) szervesen illeszkedett abba a fájdalomkórokozó, a fájdalmat teátrálisan megjelenítő hatalmi rendszerbe, amely a kora újkor társadalmát jellemezte. Ennek a kora újkori társadalomnak központi vezérelve volt a bűn nyilvánosságra hozatala (Delumeau ezt nevezte a „kárhozat kultúrájának”): a közösség előtti gyónástól kezdve a barokk spektákulumként megrendezett kollektív bűnbánatig, vagy a bűnöző ritualizált bűnhődéséig, esetileg a bűnösök jogilag szabályozott és a nyilvánosságot használó kiszűréséig.

Ez a hatalomgyakorlási mód váltott át Mária Terézia és még inkább II. József idején az elnyomó hatalomból *produktív hatalomba*, ahol a tömlöcökből dologházak, a kivégzésszínházakból a nyilvánosság előtt bezáródó börtönök lettek. A folyamat több évtizedig tartott, így a szemlélők és a ceremónián részt vevők csak nagy sokára vették észre, hogy egyfajta hatalomváltás történt, és a hatalomgyakorlás eszközei (és szimbólumai: a pallos és a bitó) a rendi állam képviselőinek kezéből fokozatosan az abszolút állam kezébe kerültek át. A boszorkányság üldözése és a boszorkányság bűnének nyilvánossága is így lett a nyilvánosság, majd a félnyilvánosság színházi díszleteit lecserélve egy rejtett, hamu alatt parázsló világgá a XVIII. század végére.¹⁰²

Egyetértünk Wolfgang Behringer azon feltevésével, hogy a boszorkányüldözés megszűnésével kapcsolatban nem helytálló a XIX–XX. század történészeinek azon véleménye, miszerint e jelenség szinte kizárólagosan az értelem és a műveltség, a tudásnak, az észnek, a racionának a tudatlanság és az elmaradottság fölött aratott győzelmével magyarázható. Így nyugodtan kijelenthetjük – eldurantva az utolsó patronunkat is –, a boszorkányüldözésből való „kijózanodást” nem a könyveknek a felvilágosodás fényesebb éveiben is csak szűk réteget alkotó csoportjainak tevékenysége eredményezte, hanem

[...] az a nyomasztó felismerés, hogy a további boszorkányüldözés a társadalmi kapcsolatok teljes széthullásával fenyeget.¹⁰³

Már a *Theresiana* hatálybalépése után néhány évvel felmerült a változtatás gondolata, ezek a reformkísérletek az 1765 óta német-római császárként uralkodó II. Józsefhez (1780–1790) kötődtek.¹⁰⁴ A tortúrát 1765-ben – talán épp az orkutai vérvádeset botránya miatt – mérsékeltek (alkalmazását negligálták), de csak 1776-ban szüntették meg, vetették ki hivatalosan is a bizonyítás eszköztárából. A halálbüntetés kiiktatását 1775-től szorgalmazta az uralkodó, amit egyre többször változtattak nyilvános közmunkára. Ténylegesen csak 1781-től nem alkalmazták a halálbüntetést, de II. József még 1786-ban is engedélyezett egy-egy nyilvános kerékbe törést a bűntől fertőzött zónákban. Vagyis alapvetően minden a király kegyére (abszolút kegyelmére) volt bízva, ha a szükség vagy a bírói elégtelenség így hozta. Ez is alátámasztja, hogy a császárt nem feltétlenül emberiességi, hanem hasznossági szempontok vezérelték. Maga is tudatában volt annak, hogy aki uralja a félelem zónáit, az a tényleges hatalom birtokosa. Hogy milyen végkifejlete volt ennek a hatalomgyakorlási módnak és milyen folytatása a babonairtó harcnak, azt kövessük végig a II. József uralmát bemutató részben.

¹⁰² Foucault M. 1990.

¹⁰³ Behringer W. 1990.

¹⁰⁴ Leiss A. 1997.

II. KÖNYV

BABONATÉBOLY

A babonairtó harc „veszteségei”

II. József korában (1780–1790)

1. KEZDET ÉS VÉG: II. JÓZSEF ÉS A JOZEFINIZMUS

Ezerhét százkilencven: a bukás éve • Az „Álmodozások” kora

Mária Terézia királynő uralmának végén úgy tűnt, hogy a felvilágosult abszolút állam végképp nem tart igényt a boszorkányüldözésre a jogban, a babonákra a vallásban és a tudatlanságból fakadó hiedelmekre a köznép mindennapi életében. Mégis számtalan eset példázta a bűvópatakként felbukkanó – kortárs szóhasználattal – „babonák” továbbélését és azt a társadalmi igényt (vagy szükségét), amely a mágikus tevékenységek hasznát egyeseknek meghozta, vagy a körülöttük észlelt hiedelmeket életben tartotta. A babonák elleni „harc” így nem ért véget, sőt épp hogy csak elkezdődött II. József trónra léptével. A kortársak nézőpontjából a szellemi meggyőzés számtalan eszközzel vívott harc és több fronton vívott háború zajlott a XVIII. század végén, ahol a régi rend recsegése jelezte az állam szerkezetváltozásait. Ezek közül kiemelten fontos volt a vallás körüli polémiák kiéleződése a katolikus egyház körein belül és kívül, a társadalmi együttélés normáit meghatározó jog és különösen a büntetőjog olykor emberi életéről döntő bírói kételyei, a felvilágosodás megjelenésével együtt járó orvosi szerepek a közegészségügy körüli dilemmákkal, valamint a társadalmi nyilvánosság új szerkezeteinek megjelenése és szereplőinek tollvitái.¹

1.1. EZERHÉTSZÁZKILENCVEN: A BUKÁS ÉVE

Kulcsszavak: rossz közérzet; boszorkányfüröszítés; rémhírek; Cagliostro gróf; szellemidézés

1789 telén József császár betegen tért vissza Bécsbe. Belgium forrongott, a poroszok a törökkel szövetkeztek ellene, a magyarok elégedetlenek voltak. A magyar nemesek sérelmeik orvoslását és a Mária Terézia királynő idején még működő (bár fokozatosan szűkülő) rendi jellegű törvények visszaállítását követelték. A hagyományos közigazgatás lerombolása hatalmas felháborodást váltott ki, amit csak súlyosbított az Oszmán Birodalom elleni sikertelen hadviselés. **(1. kép)** A nemesség körében – az ellenállás jeleként – divatossá vált a nemzeti nyelv és viselet használata, valamint a császári intézkedések elleni fellépés. József halálának közeledtével az egész birodalomban elhatalmasodott a *rossz közérzet*. A beteg uralkodó 1790. január 28-án radikális döntést hozott. Egyetlen kétségbeesett „tollvonással” visszavonta minden korábbi rendeletét, a jobbágyságról, a vallási türelemről szólókat kivéve, és helyreállította a magyar alkotmány 1780-ban érvényes állapotát. 1790. február 20-án abban a hitben halt meg, hogy életműve összeomlott.² **(2. kép)**

A császár halála utáni hónapokban (is) számos, József személyét gyalázó gúnyirat született. Az időzítés nem volt véletlen, hiszen az 1790 júniusára összehívott rendi országgyűlés nagy várakozásokkal volt teli. A gúnyiratok megjelenésének okai sokfélék lehetnek, de elsősorban József politikájának agóniájával voltak kapcsolatosak. Az egyik, 1790. február 29-én, Bécsben keltezett, latinul és magyarul is megjelent gúnyvers például sorra vette az immár halott király mint „Lucifer apostola” származását. A névtelen szerző a császár anyját még magasztalta és „Nagy” uralkodónak titulálta, de Józsefet mint elfajzott, „istentelen magzatot” a végítéleti idők előidézőjének, konkrétan az Antikrisztusnak tartotta. József az ősellenség, a főördög, aki meggyalázta az egyházat, az „oltárok kifosztója”, a „pokolnak zsoldossa” lett, a „Haza törvényének” megrontójaként felforgatta a közrendet, sőt elvette a jövőt is, mert a szerzetesrendek felosztatásával az iskolákat is tönkretette. Az említett gúnyirat szerint ezért isteni ítélettől büntetve és az egyház kiközösítő átkának beteljesüléseként – vagy, mert „Venus szemtelen imádója” is volt – a szifilisztől eltorzult testtel („mely francznak mondatik”) kellett meghalnia. A szerző igen durva, minden részvétet mellőző hangnemben kívánta az uralkodó halálát a túlvilági bűnhődéssel meghosszabbítani és a pokolbéli kínok legszörnyűbb fajaival beteljesíteni.³ **(3. kép)**

A társadalmi nyugtalanság – mely mögött ott volt a félelem a változástól, de a várakozás reménye az új uralkodóval kapcsolatban, és a bosszú dühe a korábbi uralkodótól elszenvedett sérelmek miatt – odáig fajult, hogy a jozefinizmussal szembeni gyűlölet számtalan abszurd reakciót szült. Egyes megyékben például levakarták a rendeletére

¹ Hajdu L. 1982: 172–207.

² Barta J. 1978; Barta J. 2012; H. Balázs É. 1989a–b.

³ Hajdu L. 1982: 479–481. No. 10/A; Hajdu L. 1983: 5.

felfestett házsámokat, arra hivatkozva, hogy azok a gonosz számára jelentenek hívójelet, és a benne élők életét kockáztatnák, ha ott maradna.⁴

Egerben – talán mert épp az antikrisztusi idők jeleit fedezték fel – az aszályra mint isteni büntetésre hivatkozva boszorkányfűrösztésekre került sor. Erről az esetről Vitéz Imre 1790. június 10-én Kazinczy Ferencnek írt levelében így számolt be:

Itt minden felé fűrösztik a' Boszorkányokat (nem emlékezem, hogy ezt a' nevet valaha írtam volna) és valóságosan a' Falukon sorba járnak a' Bírák és úgy viszik fűrösztetni, azt állítják, hogy ezek parantsolnak az Elementumoknak. Imátkoznak az egész Egri Diaecesisben az Ország Gyűlésének jó ki menetelért, ez előttünk éppen olyan, mint a' Boszorkányok' fűrösztése.⁵

Ez a híresztelés a krízis éveiben nem volt példa nélküli. 1794-ben, amikor országos, sőt regionális hatású, szinte elviselhetetlen hőség, majd aszály volt Magyarországon, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* június 25-én Szolnokról kelt híradása hasonló tartalmú rémhírt közölt.⁶ Akkor és ott a levelező állítása szerint „némely értetlenek” a nagy szárazság okát a boszorkányokban keresték:

[...] minek okáért sürgették, hogy a boszorkányságról gyanús Asszony-személyek vizsgáltassanak meg, fűrösztés által.⁷

De térjünk vissza az 1790-es évhez. Vitéz Imrét még 1789. december 4-én nevezték ki királyi vizitátornak 600 forint fizetéssel és főszolgabírói ranggal, hogy az uralkodó rendeleteinek helyben érvényt szerezzen és a Hevesi kerület iskoláinak állami felügyeletét ellássa. A császár halála miatt azonban munkáját még csak meg sem kezdhette. 1790. április 20-án az uralkodói rendeletek visszavonása miatt a tisztség, amelyet betöltött, oka fogyottá vált. Vitézt írói barátság fűzte Kazinczyhoz, így több kortárs politikai kérdést is megbeszélte vele. Ekkor már egyes vármegyék nyíltan új királyválasztást sürgettek, hivatkozva arra, hogy József törvénytelen uralmával a *Pragmatica Sanctiót* megszegte, a trónöröklés fonálát elszakította. Más vármegyék higgadtabbak voltak, de azért azok is kifejezték József öccse, II. Lipót trónra lépésekor a múltért való neheztelesüket és a jövő iránt való aggodalmukat. A vármegyék szinte versenyeztek egymással abban, hogy a régi rendszernek minden emlékét eltöröljék, József uralmának kiszolgálóit minél előbb lecseréljék, a régi rend törvényeit visszahozzák. Így Heves vármegye rendjei is – még az országgyűlés előtt, április 12-én – éles szavakkal ítélték el József gyászos uralmát – amiért Magyarország törvényes és apostoli királyai közé nem is sorolták –, egyúttal azt is kérték, hogy a következő országgyűlésen az uralkodó és a nemzet közötti viszonyokat újra és világosan állapítsák meg. **(4. kép)**

Az országgyűlés negyedévszázados szünet után 1790. június 6-án került összehívásra először Budán, majd hosszabb ülésezésre berendezkedve (1791. március 13-ig) Pozsonyban. Vagyis épp akkor hirdették meg, amikor Vitéz az Eger környéki boszorkányfűrösztések híreről Kazinczynak beszámolt. Egerben ekkor gróf Eszterházy Károly egri püspök regnált, aki – inkább Rómához, mint Bécshez hűen – korábban elutasította a jozefinizmus katolikus egyházat érintő változásait. Eszterházy élesen szembeszállt a felvilágosult abszolutizmus politikájával, nehezményezte a Rómától való függetlenedést és a szekularizált, produktív állam felé való elmozdulást. Az 1790–1791-es országgyűlésen is, immár a római katolikus párt vezéréként, ellenezte a protestánsok jogainak elismerését és nyíltan követelte a türelmi rendelet hatálytalanítását. Talán nem véletlen, hogy Eszterházy az egyház erejét épp a József által betiltott nyilvános katolikus processziók újraélesztésével kívánta megmutatni. A püspök az aszály idején – a vármegyei hatóság hallgatolagos beleegyezésével és közreműködésével – a nyilvános ördögűzésnek tartható boszorkányfűrösztéseket, ha nyíltan nem is támogatta, de biztosan nem ellenezte. A körmenetek mint az egyház által szervezett tömegrendezvények éppúgy lehetőséget adtak az esőért könyörgő híveknek imáik elmondásához, az egyházi liturgia II. József által betiltott formáinak újraéléséhez, de önös érdekből a püspök politikai szándékait is szépen demonstrálhatták. Eszterházy püspök pedig okosan élt a helyzet adta lehetőséggel. Teret adott a köznép elfojtott vallási igényeinek, kezelte a közrendet nyugtalanító indulatokat és mindeközben politikai ambícióit is beteljesülni látta.⁸

Ám nemcsak Egerben, hanem a dunántúli katolikusok köreiből is hasonló reakciókat szültek a császár halála utáni bizonytalan idők. 1790 júniusában Dunapentele retrográd erői is mozgásba lendültek. Mivel a vidéket itt is hatalmas aszály sújtotta, a község elöljárósága összehívta a „Helybeli Tudósok Társaságát”, hogy elemezze a természeti csapás okait. Amikor a hatóság a boszorkányság ismérése után tudakozódott, a válasz a következő volt: a szárazság oka a

⁴ Miskolczi A. 2015: 74.

⁵ *Kazinczy F.* 1891. II: 70–71. No. 315.

⁶ Pálfi I. 1994: 17.

⁷ *Magyar Hírmondó* 1794. június 25.

⁸ Sugár I. 1965; Antal B. 2007: 48–49.

helyi boszorkányokban keresendő, aki „az legyen, aki csak 7 fontot nyomna”.⁹ A község valamennyi asszonyszemélyét a nagy nyilvánosság előtt ezért megmérték. A zömében magyar katolikus telepések által lakott Penteléről a hír gyorsan szárnyra kapott. Az esetet június 29-én a *Politisches Journal* székesfehérvári tudósítója hamar szállította a hamburgi illetőségű világlap hasábjaira, így ezt az oroszországi, lengyelországi és a müncheni hírek mellett Európa jelentős számú német ajkú újságolvasója már 1790 szeptemberében olvashatta. Valójában nem tudjuk, hogy a hírként tálalt esetnek milyen valóságtartalma volt, ám azt igen, hogy hasonló hírek (ma úgy mondanánk: fake news) más egyházmegyében is igaztörténetként keringhettek, ahogy azt láttuk Eger példáján.

Pentele ez időben a frissen alapított (1777) székesfehérvári egyházmegye részeként alapvetően a II. József rendeletei ellen mozgolódó elit egyik fészke lehetett, miközben az egyházmegye élén az a Milassin Bertalan Miklós állt, aki Ferenc-rendi atyából és a császár gyóntatójából lett 1789-ben az egyházmegye feje. Kinevezése azonban ezt követően késlekedett, és csak 1790. január 19-én – gyakorlatilag a császár betegágyánál – iktatták be. Sem a császár utóda, Lipót, sem a II. József politikájával mindig elégedetlen VI. Pius pápa nem gördített akadályt kinevezésének útjába, így 1790. szeptember 8-án, Budán püspökké szentelődött és október 11-én ünnepélyesen elfoglalta főpapi székét. A császár halála és az új uralkodó novemberi beiktatása között így az új egyházmegye is „fej nélkül” gondolkodott. Vagyis a jogilag bizonytalan időben a helyi erők lehetőséget láttak egy gyors visszarendeződéshez, és maguk vették kézbe azokat a kulcsokat, melyek a problémás ügyek lakatait nyithatták. Így a politikai bizonytalansággal együtt járó és a szárazság istenítéleti előjelével megerősített kérdéseket is következmények nélkül feszegethették. Az istenítéleti mérlepróba esete más hasonló köz hírek miatt is ezért tűnt/tűnhetett hihetőnek.¹⁰

A katolikus egyház magyarországi szereplőit a külföldről érkező események hírei is befolyásolhatták. 1790 januárjában érkeztek az első hírek az Európa-szerte ismert fekete mágus, halottidéző és szabadkőműves – ma úgy mondanánk: celebritás – Cagliostro gróf (1743–1795) római bebörtönzéséről és az inkvizíció még mindig működő valós erejéről. Esete jól példázta az egyház és mágia ambivalens viszonyát, amit a felvilágosodás és nyomában a francia forradalom gerjesztett. Műveinek tiltólistára kerülése, ezeknek máglyán való elégetése csak fokozta a személye körül kialakult publikus izgalmat. Így volt ezzel a magyarországi közvélemény is. Munkáit ugyan nem olvashatták – jobban mondva az átlagolvasó nem –, de élete nyílt titok volt. Az egyház belső köreit – beleértve a magyarországi egyházfőket is, akikről említés esett már fennebb – élénken foglalkoztatták azok a botrányok, amelyekről úgy gondolták, magát az egyházat veszélyeztethetik. A veszélyes személyekről és azok tiltott könyveiről az egyház legmagasabb képviselőit a Vatikán külön is tájékoztatta. A közvélemény ezzel párhuzamosan az újsághírekből volt kénytelen beérni az események hírmorzsáival. **(5. kép)**

A legérdekesebbek talán azok a levelek, amelyek Cagliostro gróf, Giuseppe Balsamo máglyára ítélt könyveiről értesítették Eszterházy Károly egri püspököt, vagy még korábban a bebörtönzés részleteiről beszámoló Batthyány József esztergomi érseket.¹¹ Eszterházy 1791. április 7-én, 16-án és május 3-án kapott levelet Giorgio Merenda római ágensétől, melyekből az egri főpap valószínűleg hazánkban elsőként értesült arról, hogy a pápa Cagliostro grófját feleségével együtt máglyára, majd kegyelemből életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte, amit száműzöttként, a pápai állam területén fekvő San Leo várában kellett letölteniük. Az okot, amely miatt e korban még szigorú, sőt mondhatni erős túlzásnak ható büntetést kapták, bár ezáltal megmenekültek a világi igazságszolgáltatás minden bizonnyal halálos ítéletétől, Cagliostro egyiptomi szabadkőművességről írott könyve szolgáltatta (*Masconerie Egyptiaca*). Műve olyannyira ártalmasnak ítéltetett az egyházi, majd pedig az állami cenzúrahivatalok előtt, hogy elégetésére a nyílt utcán került sor 1791. május 3-án. De valóban olyan jelentős személyiség lett volna saját korában Giuseppe Balsamo, hogy veszélyes híre gyakorlatilag még aznap az egri püspökhöz is eljutott? Valójában mi vezethette Eszterházy megbízott ágensét e hír azonnali közlésére és benne a levél mellett megküldött könyvcsomaggal kapcsolatos figyelemztetésre? A választ ő maga adta meg: az elégetett mű egyik titkos példányát („in folio manuscripto transmissio Ex[cellent]iae [Vestrae]”) küldte meg a II. József egyházi reformjaival szembehelyezkedő magyarországi ellenzék egyik vezetőjének. Tudatnia kellett Eszterházyval, hogy a könyv, melyet eljuttatott hozzá, immár indexen szerepel, írója pedig az Szent Inkvizíció eljárásában kiközösített pária. A pápai Kúriával az erősödő jozefinista államegyházi törekvések ellenére (vagy épp amiatt) végig szoros és rendszeres kapcsolatot fenntartó Eszterházy ezzel a politikáját megerősítő tény birtokába jutott: láthatta benne az egyház erejét.¹²

A hír azonban másként is hatott a közvéleményre. Cagliostro gróf letartóztatásával és az inkvizíció eljárásával a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hírlap több tudósításában is foglalkozott 1790 januárjától a nevezetes ítélet 1791. áprilisi–májusi kihirdetéséig. Az első hírt még a január 22-ei szám közölte, vélhetően Görög Demeter újságíró tollából:

⁹ „Die Weiber wurden gewogen, um eine Wetter Hexe, die eine Persson, die das Wetter behext, und durch ihre Hexerey die zeitherige lange Dürre und Mangel des Regens gemacht hätte, ausfindig zu machen, welche unter den Weibern seyn sollte, und die 7 Pfund Schwere haben sollte, deren 100 Pfund einen Centner machen.” *Politisches Journal* (Hamburg) 1792. június 29., 733.

¹⁰ Mészöly M.–Polcz A. 2003: 7. szám, No. 3; Zubánics L. 2007.

¹¹ Bónis Gy. 1964: 349, 392.

¹² Antal B. 2007: 48–49.

Azt írják gróf Balsamo Cagliostro-ról Rómából, hogy minekutána egynehány hónapok alatt egész hercegi pompát mutatott s magát nagy tiszteletnek és dicséretnek tárgyává tette volna ott: történt az elmúlt hónapnak [december] 27-ikei éjszakáján, hogy 12 város katonái fekvő ágyában egyszerre csak meglepték s egy kocsiban elvitték Engelsburgba [Angyalvárba].

Hogy ki volt Cagliostro, arról a szerző összegyűjtötte a közszájon forgó információkat, zömében azokat, melyeket maga Cagliostro terjeszthetett:

Hogy Cagliostróra vissza térjünk, még senki sem tanulhatta ki ez ideig, hová való legyen ő, és honnan veszi azt a' temérdek pénzt, a' melly meg kívántatik az ő utazására, 's mindenütt pompással való maga mutatására; a' sok alamisna osztogatásra, 's a' betegeknek ingyen való gyógyítására, mellyben, úgy mondják, hogy már gyakorta igen szerentsés volt. – Holmi titkos dolgokban való foglalatoskodása által sok külömb-külobbféle vélekedésekre 's költeményekre szolgáltatott magáról alkalmatosságot. Azt költötték t. i. felölle, hogy a' Lelkekkel társalkodik, egész kan ördög, Antikrisztus, szemfényvesztő, bűvös bájos; hogy ő már élt akkor, midőn a Kánai mennyegző tartatott, jelen is volt benne. – Sokan azt tartják Felölle, hogy ő Portugálliai Zsidó, vagy valami Egyiptomi bitang. Maga sem tudja ő, hol s kiktől lett származását, mint ezt maga kijelentette egy kis könyvben, mely Párisban 1786-ban ilyen homlokírás alatt jött ki: Mémoire pour le Comte de Cagliostro. Ebből fogjuk más alkalmatossággal közleni a magáról tett vallomástételét.¹³

Cagliostro a mutatványa eredetét egyiptominak nevezte, ő maga „nagykofta” címmel állt az általa alapított önálló szabadkőműves páholy élén. A XVIII. század nyolcvanas éveiben a racionalizmus és a felvilágosodás hazájában el tudta hitetni az emberekkel, hogy uralkodik a szellemvilágon, hogy képes aranyat előállítani, hogy hatalmában áll visszaadni az embereknek ifjúságukat és ártatlanságukat, vagy hogy tanítványai 5557 évig élnek, ha ötvenévenként egy-egy hatheti kúrát végeznek az ő utasításai szerint. Utóbb már a kortárs közvélemény is tisztában volt vele, hogy Cagliostro grófja 1743-ban született a szicíliai Palermóban Giuseppe Balsamo néven. Az 1775 körül a városból elinált patikussegéd eleinte parafenoménként tevékenykedett és szeánszokat szervezett, kiegészítő keresetként pedig kincskeresőként tüntette fel magát, hogy kuncsaftjait megkopassza. Ezért csalással vádolták meg, így el kellett hagynia Szicíliát. Ha Egyiptomba nem is, de talán Máltára utazott. Végül Kis-Ázsiát is bejárta, legalábbis visszaemlékező életírásának mítosza szerint. Utazásai során végig az okkultizmust tanulmányozta, és elsajátította a mágia minden csínját. Harmincas évei közepén visszatért Itáliába, és feleségül vette az elszegényedett nemesi családból származó, mindössze tizenégy esztendő Lorenza Felicianit, ezzel grófi rangra téve szert. Nejével Európa-szerte utazgattak, s mindenhol mutatványokkal léptek fel, varázsoltak, jövendőt mondtak, szellemeket idéztek, spiritiszta szeánszokat tartottak egy médium szűz és tükrök segítségével, az alkímia tudományával foglalkoztak némi bűvészkedéssel.¹⁴ Mutatványa a francia Martines de Pasqually (meghalt 1774-ben; „Elus Coens”) kabbalista-okkultista rítusával mutatott egyező vonásokat. 1780-ban Louis de Rohan bíboros Párizsba hívta, ahol exkluzív társasági attrakciónak számítottak a szeánszai. 1785-ben egy botrányos család ügyében őt is megvádolták, hogy részt vett a Marie Antoinette francia királyné (II. József császár húga) elleni összeesküvésben, az úgynevezett nyakékpemben. Hiába tisztázta magát a vádak alól, mennie kellett, miután XVI. Lajos száműzte Franciaországból. Ekkor már az illuminátusokhoz, a philalétusok és a Swedenborg köreihez fűződő kapcsolatai sem tudták megmenteni, egyre fogyott a levegő körülötte. Az Angliába áttelepülő gróf megjósolta a francia forradalom kitörését, melyre válaszul a franciák leleplezték Cagliostro eltitkolt származását. A gróf ekkor Rómába menekült, ám az inkvizíció emberei 1789-ben szabadkőműves múltja miatt letartóztatták. Az erről tudósító hír 1790. február 12-én került a magyarországi olvasók elé, amikor is a mágus szellemi mozgalmának résztvevőit fogták le:

Cagliostro dolgában, már majd 60 személyt fogtak el. Január 13-dikától fogva naponként kérdőre vonják és a feleleteit minduntalan elkéri a pápa.¹⁵

A letartóztatottak között volt a gróf titkára, Ferenc kapucinus páter és egy fiatalasszony, aki a titkos spiritiszta szeánszok médiuma volt. A magyarországi olvasók még 1791. április 29-én is olvashattak a per végéről is:

Cagliostróra április 7-én mondatott ki a végső sentencia. A Komisszió mely néhány kardinálisokból s birákból állítatott volt fel ügyének megvizsgálására, s ítélese végett, halálra ítélte, de a Pápa ő szentsége örökös fogsággá változtatta a halálos büntetést. Sz. Leó Vára fog lenni a rabság helye. A' Kapucinus, ki Titoknokságot viselt volt Cagliostro mellett, 10 esztendeig tartó tömlőtzre büntettetett. Még nem lehet tudni, a' reájok bizonyosodott gonoszságot.¹⁶

¹³ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. január 22. II. szakasz 6. füzet, 108–112.

¹⁴ Findel J. G. 1909: 306–309; Seligmann K. 1987: 300–305; Goodrick-Clarke N. 2008: 147–151.

¹⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. február 12. II. szakasz 11. füzet, 208, 235.

¹⁶ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. április 26. IV. szakasz 33. füzet, 507.

Erről az ítéletről Eszterházy Károly egri püspök már két héttel korábban információkat szerzett római ügynöke segítségével. Az ügynökök, vagy kortárs szóhasználattal ágensek alapvetően két fontos feladatot láttak el: egyrészt kihelyezett tudósítóként küldték a legfrissebb híreket, a legújabb pápai rendelkezéseket, hírt adtak az Apostoli Szentszék és az egyházi állam aktuális politikájáról, hiteles tájékoztatásuknak köszönhetően megrendelőik első kézből informálódhattak a Kúriában történekről; másrészt pedig, miután az összes fontosabb kúriai hivatalba bejáratosak voltak, intézték, továbbították a püspökök által a Szentszékhez küldött kérelmeket, folyamodványokat. Eszterházy Károly ágense a Rómában élő Merenda családból került ki. Az 1760-as évektől az 1790-es évek végéig három generáció (Giuseppe Maria, fia, Giorgio, majd annak fiai, ifjabb Giorgio és Pietro Merenda) küldték a híreket a Vatikánból Egerbe. Az ügynökök voltak hivatva műkincseket, és ha az egyházpolitika azt kívánta, ereklyéket felkutatni és megbízóiknak megküldeni. Eszterházy püspök Borromei Szent Károlyt (1538–1584), a katolikus egyház egyik nagy reformátorát, a tridenti zsinat határozatainak első végrehajtóját – és nem melleleg a besúgói hálózat megszervezőjét – tartotta példaképének. Nem véletlen, hogy Eszterházyt kortársai második Borromei Szent Károlynak nevezték, aki nemcsak névadó szentjének választotta a milánói érseket, és akinek a XVIII. században némileg retrográd egyházpolitikai irányát követte, de Szent Károly ereklyéit, s arcképét is székvárosába, Egerbe hozatta. Eszterházy egész életén keresztül az egyház szerepének visszaállításán, a magyar katolicizmus erősítésén, újbóli megszilárdításán dolgozott, nem kevés erőfeszítést téve II. József egyházpolitikájának gáncsolásában, amihez nagy segítséget nyújtottak neki római ágensei.

Eszterházy 1791. május 3-án értesült – a fekete mágus halálítéletének következményeként – Cagliostro gróf műveinek nyilvános elégetéséről is, amit szabályos népünnepély követett Rómában. A két héttel későbbi hírben a szélesebb újságolvasó közönség pedig már arról is értesülhetett, hogy talán az ünnep részeként és a könyvek máglyán való elégetésnek rítusát betetőzve, a látványos eseményről és a gróf szörnyű tetteiről hamarosan bővebben is olvashatnak. A marketinghatást is figyelembe vevő hír így szólt:

Rómában ki adatott a' híres Cagliostro élete illy tzm alatt: Compendio della vita, e delle gesta di Giuseppe Balsamo, denominato il Conte Cagliostro, che si é estratto dal Processo contro di lui formato in Roma l'anno 1790: che puo Servire di secreto per conoscere l'indole della setta de' liberi Muratori. In Roma 1791 nelle Stamperia della Rev. Camera Apostolica. 8. rétbén.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* tudósítója ehhez még hozzáfűzte:

Ezt már németre is fordítják Svaitzer Országban, 's nem sokára meg lehet Bétsben, és Pesten, Stáhel Könyvárosnál szerezni.¹⁷

Vagyis a magyarországi klérus azonnal, a magyar közvélemény néhány hét késéssel mindent megtudhatott a pápa és a kor újabb antikrisztusi figurájaként bemutatott Cagliostro gróf küzdelméről és az egyház dicsőséges győzelméről a sátán fiai felett.

Cagliostro Urbino mellett, a pápai állambeli San Leo börtönében halt meg 1795 augusztusában. Halotti bizonyítványát a börtön esperese állította ki. Halálakor nyilvános imádságot rendelték el. Mivel a halott kiközösített és megátalkodott bűnősként halt meg, temetésénél megtagadták az egyházi szertartást. Egy domb tetején, két örbódé közt földelték el. Az egyház retrográd erői azonban csak rövid ideig tudták ezt a hírt a maguk javára fordítani. 1798-ban Bonaparte Napóleon tábornok utasítására a franciák elfogták és a franciaországi Valence-ba hurcolták VI. Pius pápát, aki a fogságban halt meg 1799. augusztus 29-én. Eszterházy Károly püspök ezt a végkifejletet már nem élte meg, 1799. március 15-én Egerben elhunyt. Vele együtt egy korszak éppúgy a sírba szállt.

De kanyarodjunk vissza 1790 nyugtalan évére. A nyugtalanító élmények éppúgy nyugtalanító feldolgozása, boszorkányfűrösztésekkel, rémhírekkel terhelt közléte mellett szolgált azért feszültségeket levezető, gondolatokat elterelő, vagyis szórakoztató hírekkel is. Sándor István író, publicista (1750–1815) 1796-tól jelentette meg *Sokféle* címmel érdekesebbnél érdekesebb tanulmányait, melyeket korának közönsége évről évre nagy várakozással olvasott egészen 1815-ig. A szerző az 1780-as, 1790-es éveket felidézve sorra vette olvasói előtt Bécs és immár Buda leghíresebb fekete mágusait, bűvészeit, szemfényvesztő mutatványosait, kik mind-mind az általa is megidézett gróf Cagliostro köpönyegéből bújtak elő, hogy emennek alteregóiként szórakoztatva ijesztgessék az arra vágyó publikumot. Rövidke, bár annál színesebb és a személyes élményeket sem nélkülöző írásaiban szót ejtett a Mária Terézia udvarában még megforduló Philadelphia nevű zsidó varázslóról, a kártyavető, ugyancsak zsidó Jónásról, a laterna magica eszközével varázsló Georg Schröpfer mutatványosról és a II. József, majd II. Lipót és I. Ferenc idején, az 1790-es években igen népszerű augsburgi bűvészlőről, Paul Philidorról.¹⁸ **(6. kép)**

Georg Schröpfer (1738–1774) korának híres, nürnbergi származású, de Bécsben, majd Lipcsében fellépő szabadkőműves, okkultista mutatványosa 1770 körül bécsi „manézában” több alkalommal is tartott olykor huszonnégy

¹⁷ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. május 20. IV. szakasz 40. füzet, 628.

¹⁸ Ipolyi A. 1854: 444; Villányi G. 1869.

órás szellemidéző szeánszokat. Nem mellesleg Mária Terézia udvari köreiből is megfordult exkluzív fogadások, zárt rendezvények alkalmával. Mutatványa alatt folyamatos volt a puncsvás és a narkotizáló anyagokkal teli füst használata.¹⁹ Az elsötétített szobában, az alkoholtól és a kábítószerektől bódult közönség ködszerűen gomolygó szellemalakokat láthatott. Sándor a bécsi manézsból ezt tapasztalta egy éjszakai mulatságról emlékezve:

Nékem a' többi között a' Schröpfer manérjában tüzes embernek, vagy-is inkább tüzes főnek elő-adása leg-jobban tetszett. A' Boszorkányok' tántzát is nem rosszul mutatta, 'melly-is ámbátor eleinten tsak mintegy négy személyből állott, leg-ottan számtalanokra szaporodott.²⁰

Az 1790-es években lépett fel Bécsben „Physikus Philidor” (1760?–1828) – eredeti neve Paul de Philipsthal – mutatványos és színész, aki a m(b)űvészetkedvelő bécsiek előtt tovább űzte a „hírhedett Schröpfer-féle szellemábrándokat” (Schröpferesque Geisterscheinings). Sándor István 1791 körül Philidort vagy ötször látta, és mutatványairól lelkendezve a következőket írta:

'S mondhatom, hogy noha Velentzében 's Londonban nagy illyen Mestereket láttam, [...] de ez egy némelly dolgokban őket fellyül múlta. Elhallgatván sok szép mesterséges darabjait, tsupán a' Halottak' előállításáról akarok szólni. Én láttam nála M[ária] Terésiát, II. Józsefet, Erzsébet Fő Hertzeg Asszonyt, Laudont, Etelét, Rákóztit, (kiket elgondolhatni, hogy tsupán a' „Magyarok” miatt állított-elő) 's több másokat.²¹

Paul Philidor, a volt színész egyébként Magyarországon is felbukkant. Opticum theatrumát Keresztesi József veszprémi származású, de Bihar vármegyében működő református lelkész (1748–1812) 1790. szeptember 20-án, Budán látta élőben működni, körülbelül akkor, amikor az újra összeülő rendi országgyűlés a II. József utáni időkről lelkesen gondolkodott:

Este mentem Budán az opticum theatrumba, az hol egy Philidor nevű francia ur, ki Bécsből jött ide, a bámulásig producálta ezeket: Egy kis machina faembert tett fel az asztalra, ennél csengetyű s kalapács volt, és, a mennyit mondtak vagy koczkán vetettek vagy a mennyi szemü kártyát vontak, annyiszor ütötte a kezében levő csengetyűt. [...] Legcsudálatosabban előadatott a hajótörés, hogy estvedett bé, hogy jöttek fel a terhes fellegek, a villámlás és mennydörgés minden irtóztató csattogásaival, a szél fűtt, az eső szakadt, a hajók szaladtak, végre egyet mikép ütött meg a mennykő, felgyuladt, elmerült, a rajta levő emberek deszka darabokon úsztak, habuczoltak, hogy szaladtak mások ezeknek segítségükre, a kősziklára von ták, visszajötték, utoljára ismét felderült, a tenger habjai megcsendesedtek, s hajók járkáltak. Ez méltó vala a bámuló nézésre és az ily spectaculumért nem lehet sajnálni a fizetést.²²

Sándor István a bűvészekkel szembeni „elvárásairól”, a velük szemben támasztott külsőről így vélekedett:

Philidor, a' mint értettem, egy Keresztyén 's Augsburgi fi. Ő az ő mesterségében valóban forgott, de minthogy egy fiatal szép ember, a' mesterségéhez nem igen illik. Mindazonáltal a' mennyiben ebben' veszt, annyiban a' fő rendű Dámáknál nyer vele, mert ezek közt már nem egy mutatta véle magának tulajdon házána a' mesterségét. Ugyanis ezen fekete Mesterséghez leg-jobban tetszik illeni egy torzonborz komor ember, kinek immár a' képe el-hitet minket, hogy az Urának az ördöggel való társalkodása nem tegnapi.²³

Philidor speciális színháza a Josephstadtban volt, az Auersperg-palota mellett. Az épület kívülről is kíváncsivá tette a félelemre vágyó közönséget. A falakat fekete drapériával vonták be, és a „titkos”, ezért misztikus szabadkőműves-jelképeket idéző, fehérén világító koponyákkal díszítették. A mágikus gömbök önmagukban is megalapozták a hangulatot, sőt, amikor a gomolygó füstre vetített képek „megmozdultak” – a múlt árnyai közül Mária Terézia, József császár, Rákóczi fejedelem vagy épp a boszorkányszombat lidércei is megjelentek – a közönség hölgy tagjai ájultan omolhattak a férfiak karjaiba. Philidor 1793-ban már a forradalmi Párizsban dolgozott, de utóbb ördögös játéka és a forradalmat gúnyoló szellemidézései miatt Londonban kötött ki.²⁴ **(7. kép)**

Sándor István írásai egyrészt szórakoztató céllal említették a mutatványossággá degradálódott mágusok világát, másrészt beszámoltak arról a társadalmi igényről, amely kezdetben az udvari elit, utóbb pedig a városi polgárság köreiből bontakozott ki. Ez pedig volt a halottakkal való kommunikációnak az igénye és a spiritiszta szeánszokban való részvételek szaporodó száma. A „babona elleni harc” jegyében a hiedelmektől, a mágikus szokásoktól való távolodás együtt volt jelen a hiedelmekhez kapcsolódó új közösségi vonzódásokkal. Az elit részben felfedezte és nyilvánosan elutasította; részben viszont újragondolta, újraalkotta (titokban gyakorolta, nyíltan pedig szórakozott rajta) a felvilágosodás vitáiban felkavart témákat, jelenségeket. Tudósok sora foglalkozott a köznépi köreiből felbuk-

¹⁹ Liesegang Fr. P. 1986: 17; Rauschgatt D. 1995: 12; Heard M. 2006: 57.

²⁰ Sándor I. 1796. IV: 72–76. No. 35.

²¹ Sándor I. 1796. IV: 72–76. No. 35.

²² Keresztesi J. 1868: 318–319.

²³ Sándor I. 1796. IV: 72–76. No. 35.

²⁴ Liesegang Fr. P. 1986: 17; Rauschgatt D. 1995: 12; Heard M. 2006: 57.

kanó káros vagy már csak mesés hiedelmekkel, szokásokkal; újságírók kerestek témát a közélet sötét zugaiban vagy az elit és a celebritások botrányos múltjában, miközben a mindennapi élet teremtette bizonytalanságok, félelmek az emberi életfonalak sorsszerű helyzetei továbbra kihívások elé állították az egyént. **(8. kép)**

E fenti listát olvasva – melyben épp csak az elit dolgairól esett szó, de a paraszti világ hiedelmeiről még csak említés sem történt (ami késik, nem múlik) – olybá tűnik, hogy II. József babonaellenes harca szinte nagyobb hatást és ellenhatást gyakorolt a magyar társadalomra, mint a boszorkánypereket betiltó Mária Terézia uralkodásának eredményei. A halála utáni időszak – a szűken vett néhány hónap különösen, mely 1790. februártól novemberig terjedt – kellően bizonytalan volt ahhoz, hogy kortársai józan ítéletet alkothattak volna uralkodásának elmúlt tíz évről. Hívei közül sokan meghasonlottak, a politika és a közélet aktív alakítói szerepéből kilépve magányos gondolkodókká váltak, míg politikájának ellenzői új erőre kaptak. József felvilágosult híveinek színpadra lépését, majd bukásával és halálával ezen híveknek a politikai porondról való kiszorulását mind az örökös tartományokban, mind Magyarországon észlelhetjük.

Vegyük hát sorra ezeket a vitákat, eszmetörténeti csomópontokat, az életvilágok sötét gondolatoktól terhelt bűnügyi és közéleti világát, és kezdjük mindjárt annak a személynek a bemutatásával, akiről ez a korszak utóbb a nevét is kapta, II. Józseffel.

1.2. AZ „ÁLMODOZÁSOK” KORA

Kulcsszavak: államigazgatási tapasztalat; utazás; rendszerterv; produktív állam; haszonelvűség

II. József uralkodásának kezdete – de még előtte az uralkodásra felkészülés időszaka – egyáltalán nem volt terhelt e fenti komor közéleti víziótól. József vallásos római katolikus volt, azonban ez nem akadályozta meg abban, hogy később birodalmát és különösen a birodalmában működő katolikus egyházat a saját államfelfogása szellemében átalakítsa, irányítsa. 1763-ban vetette papírra elképzeléseit *Réveries* (Álmodozások) címmel, amelyben a reformok alapjául a korlátlan teljhatalmat jelölte meg. József már húszéves korától részt vett az államtanács ülésein, huszonhárom éves korában pedig már római király volt. A következő évben apja, Lotaringiai Ferenc váratlanul meghalt, így övé lett a császári cím is, majd társuralkodó lett anyja mellett. A Habsburg-birtokok átvételére tizenöt évet kellett várnia. Pedig programja már ehhez is volt:

Úgy gondolom, tenni kell azért, hogy boldogítsuk ezt az országot, mielőtt, ésszerű módon, valamivel több hozzájárulást kívánhatnánk tőle. Hogy ezt elérjük, meg kell reformálni belső rendjét, meg kell könnyíteni a magyar termékek piacra jutását, meg kell alapozni kereskedelmét, főként a népesség gyarapodására és az ifjúság nevelésére kell törekedni. Meg kell győzni az idősebbeket, akik belátóbbak, hogy a[z ország] javáról van szó. Főleg nem szabad semmiféle gyanút hagyni bennük aziránt, hogy megsértjük kiváltságait. Önmagában egy (kiváltságot) sem kell megtartani, de csak oly esetben lehet ezeket megsérteni, amikor biztosak vagyunk abban, hogy elérünk célunkhoz.²⁵

Politikai elvei a felvilágosodás filozófiájából merítkeztek. Számára az állam szolgálata volt a legfőbb érték. Ezt elvárta híveitől, de alattvalóitól is, így a rokoni kapcsolatok hálója és az ősök érdemei semmit sem számítottak az őt támogató politikai karrier felépítésénél. Korai elképzelése szerint az örökös tartományok irányítására például elég lenne egy kancellária és egy pénzügyi hatóság. Németalföldre és Itáliára közösen, Magyarországra külön egy-egy kancelláriát kellene működtetni, de ezek felettes szerve is a Bécsi Államtanács lenne, amely ugyancsak néhány főből álló szűk kört alkotna.

József tudatosan készült az egyeduradalomra, és kihasználta az időt. Ő volt a kor legnagyobb utazója. Birodalmán kívül Falkenstein grófként, időnként inkognitóban; birodalmán belül császárként (Magyarországon társuralkodóként) utazott, ám elveihez hűen, szigorúan a lehető legtakarékosabban. Járt többek között Cseh- és Morvaországban, Magyarországon, Erdélyben, Galíciában és Franciaországban. Egyeduralkodóként kereste fel Oroszországot, Belgiumot és Hollandiát. Az 1765-ben megírt emlékiratában, melyet mintegy politikai programjának tekintett – és amelyet a maga „systemájának” mondott – különösen kiemelte az utazások szükségességét a birodalom gondjainak megismeréséhez. Ehhez I. (Nagy) Péter orosz cár és I. (Nagy) Frigyes porosz király voltak a példaképei:

Fejedelemre nézve absolute szükségesnek tartom az utazásokat, és elkerülhetetlenül szükséges, hogy politikai, polgári és katonai tekintetben maga nézze meg, mi történik. [...] De még néhányért is érdemes, és bár csak álarcz alatt és jó színben látunk mindent, mindazáltal, gyakrabban visszatérve, kitűnik a különbség, meghalljuk a panaszokat, megismerjük az embereket, és a szerint felhasználhatjuk őket, megítéljük a mások tetteit, látjuk a physikai helyzetet és végre, fogalmat nyerünk a miniszterek több vagy kevesebb buzgóságáról és tehetségéről.²⁶

²⁵ Marczali H. 1885: 389–390.

²⁶ Marczali H. 1885: 400–401.

Első magyarországi útját 1764-ben még a családdal közösen szervezték. Ez az év az uralkodásra való felkészülés szempontjából is fontos állomás volt József életében. Öccsével, Lipóttal több utazást tettek, nagyjából ismeretszerzési céllal, kisebbrészt protokolláris kötelezettségből. Első közös élményük március–áprilisban volt – persze más-más szemszögből –, egy József számára is jelentős eseményen, amikor Frankfurtban német királlyá koronázták.²⁷ **(9. kép)**

Nem sokkal később, 1764 nyarán a császári pár (Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc) és négy gyermekük: József, Lipót s a két legidősebb leány Magyarországra utazott. Különösen fontosnak tartották a szülők, hogy József és Lipót megismerje a birodalom országait. A család először Pozsonyba ment hajón, a sok év után újra összehívott rendi országgyűlés alkalmából, majd innen a két fiú Albert szász-tescheni herceg, Magyarország helytartója kíséretében ellátogatott néhány felső-magyarországi bányavárosba is. Így eljutottak Szenc, Nagyszombat, Nyitra érintésével Selmec-, Kőrmöc- és Besztercebányára. Ezekről az utakról József már leveleiben is megemlékezett. 1764 augusztusának végén az egész udvar Pozsonyból Budára hajózott Komárom, Esztergom és Vác érintésével. Budáról országúton, Győrön át tértek vissza Pozsonyba. A magyarországi úttal azonban még nem fejeződtek be a két főherceg az évi közös utazásai, októberben Csehországba tettek egy körutat.²⁸

1765. augusztus 18-án, néhány nappal Lipót esküvője után Innsbruckban váratlanul elhunyt apjuk, Ferenc István császár. Ekkortól lángolt fel a két fivér (Lipót toscanai nagyherceg és József német-római császár) között az a hosszasan tartó ellentét az atyai végrendelet felett, amit Mária Terézia csak nehezen tudott elsimítani. József 1765-ben egyúttal anyja társuralkodója lett a Habsburg Birodalom élén, ám az erős akaratú uralkodónő nem hagyta közvetlenül beavatkozni a napi politikai ügyekbe. József 1766 nyarán ismét Csehországban járt, és a cseh-szász határszéleket látogatta. A Szudéták hegytetőiről fájdalmas szívvel nézett az örökösödési, majd a „hétéves háborúban”, 1763-ra végleg elvesztett Sziléziára.²⁹

1768-ban általános tanulmányútjai közt kapott helyet második magyarországi látogatása a tiszántúli, Maros vidéki, bánsági, szlavóniai, baranyai és dunántúli nagykörúttal. Erről kimerítő jelentést írt anyjának és Lipót öccsének. Az utazás közvetlen élményeit naplójában rögzítette. Április 17-én indult Bécsből, és ugyanide tért vissza ötvenkilenc nappal később, június 11-én. Naplójához mellékelte egy jegyzéket is, amelyen az utazás költségeit – ezt mindig maga állta – számolta ki. Csak a legrosszabb körülmények között járt kocsin, általában lóháton tette meg a leghosszabb ideig tartó utakat is. Nagyszentmiklósról Aradra 10 óra 15 perc, Karánsebesről Mehádiába 10 óra 15 perc, onnan Zsupanekbe 11 óra, Péterváradból Zimonyba 12 óra 55 perc, Bródtól Gradisca várába 10 óra 30 percen át volt lovon egy-egy napon belül. Utazásáról mindjárt visszatérésekor jelentést írt eredmény gyanánt öccsének, Lipótnak:

Sok földön siettem át, megnéztem Szeged, Arad, Temesvár, Pétervárad, Rácsa, Bród, Gradisca, Buda, Komárom és Győr várait, átsiettem az egész Bánságon és Szlavónián. Mennyi rendetlenséget láttam, egész telve jövök panasszal és ő Felségének igen rút képét kell festeni az ottani adminisztrációnak. E tartományok oly messze esnek, hogy majdnem megfélekednek róluk. Pedig a természet sokat tett értük, a hajózható vizek által, melyek körülveszik és átjárnak rajtuk, és a föld termékenysége által, mely kimondhatatlan nagy. Minden magától, majdnem művelés nélkül. (Bécs, 1768. jún. 11. Correspondenz).³⁰

Április 24-én Pancsován nem hagyhatta említés nélkül, hogy a bánsági tartományrészben a kivégzések módja indokolatlanul brutális, száma szerint pedig hihetetlenül magas: „Azt hallom, hogy negyedévenként 60-70 bűnöst végeznek ki, ennek véget kell vetni.” – volt a reakció.³¹ Itt kell megemlítenem, hogy már ekkor nagyon erélyesen érvelt a kivégzések ellen és a halálbüntetés eltörlésének szándéka mellett. Ami témát csak érintett naplójában, ahhoz konkrét akciótervet javasolt. Jó gazda módjára legtöbbször az erődítmények megerősítését, a művelésre alkalmas földek feltárását, az egészségre káros gőzölgő mocsarak lecsapolását, a folyók közlekedésre alkalmas szabályozását javasolta.³² De bármit látott és ítélt meg, abban csak egyetlen szempont vezérelte: a haszon, az utilitárius elv.

Viszont nemcsak épületeknél, csatornáknál, váraknál látta azok megújításának hasznosságát, hanem az emberek viszonyaira, lelkére, szenvedélyeire tekintettel is, mindent a haszon álláspontjából vett szemügyre. A házközösség eltörlendő, mert az embereket békétlenekké és babonássá teszi. Az „oláhok” kiűzése a telepések javára birtokukból rossz, mert emiatt emigrálnak a birodalomból, főleg Moldvába és Havasalföldre. A „rác” népet Szlavóniában kell tanítani és polgárosítani, mert úgy nagyobb hasznukat lehet venni. A nemzeti katonaság rendszere helyes, mert biztosítja a katona hűségét és ragaszkodását, viszont az nem a földesura iránti kegyre alapozott, melynek függőségi viszonya káros lehet egy korszerű, produktív államra. Oly viszonyokat, melyeket nem magyarázhatunk meg, tisz-

²⁷ Marczali H. 1885: 390–407; Wandruszka A. 1963. I: 72–80, 244–247.

²⁸ Wandruszka A. 1963. I: 72–80, 244–247.

²⁹ Marczali H. 1885: 383.

³⁰ Marczali H. 1885: 399.

³¹ „Ansonst kann hier nicht unbemerkt lassen, dass die Art mit Avelcher hier die Executionen geschehen ungläublich, dieweil, wie man mir gesaget alla Quartal zu 60 und 70 Deliquenten gerichtet werden, wogegen avol ein Abhilffemittel getroffen werden sollte.” Marczali H. 1885: 392.

³² Schönbauer J. A. 1795.

tán a józan észre hivatkozva, a közvetlen haszonnak vagy kárnak alárendelve kell szerinte kialakítani. Mert nem az egyes polgár, rend vagy náció szolgáltatja az alapot a cselekvéshez, hanem csak az, ami az államot, azaz a császár hatalmát gyarapítja, vallotta. Csak azért tartotta a jobbitást kívánatosnak, hogy a közösségek jobb katonákat adhasanak, hogy a munkaerő kivándorlása megálljon. A sok kivégzést pedig azért ellenezte, mert a rab még dolgozhatna az állam részére, például a hajóvontatást tartósan meg lehetne így oldani. Számára ezek tisztán „utilitárius” kérdések voltak, vagyis nem az ember volt fontos, hanem az állam és a dinasztikus hatalom fenntartása.³³

De lássuk a császár későbbi utazásait is. 1769 elején csekély kísérettel bejárta Itáliát. 1769 márciusában öccsével, Lipóttal együtt utaztak Rómába, ahol látogatást tettek a pápaválasztó konklávéban. Onnan Nápolyba ment, majd vissza Firenzébe. Milánón keresztül tért haza Bécsbe. Még ugyanezen évben teljesült egyik fő kívánsága is, személyesen találkozott Nagy Frigyes porosz királlyal Neissében.³⁴ 1773 májusában és júniusában Erdélyt járta be, de egyúttal az újonnan egyesített Galíciát is meg akarta ismerni. Galíciában is a parasztság és urai közötti viszony érdekelte leginkább. Innen nézve számára úgy látszott, hogy az ország tele van jóakarattal, mégis a paraszt egy nyomorult, kinek csak emberi alakja és „fizikai élete” van. A kisnemes szegény, de sokat vár az igazságszolgáltatástól. Erdélyt – mely „terra incognita” volt Bécsből nézve – minden irányban beutazta. Jelentése az ott található visszaélésekről, az erdélyi városok (még Nagyszeben is) botrányos közállapotairól, valószínűleg a legélesebb volt, melyet megfogalmazott az adminisztrációban teljesítő személyekről és viszonyokról. Itt az elnyomott „oláh” nációnak fogta pártját a magyar és szász „elnyomóik” ellen.³⁵ Utóbb ez a Horea és Cloșca-féle parasztfelkelés kezelésében volt tapintható a kortársak előtt is. **(10. kép)**

Tapasztalatairól hivatalos jelentést tett az államtanácsnak. Ebben igen sürgősnek nyilvánította az úrbérrendezés végrehajtását. Javasolta az úrbéri bizottságok kiküldését a vármegyékbe: a székely székekbe szász, a szász székekbe magyar nemzetiségű helyi biztosokat javasolt a visszaéléseket elkerülendő. Annyit ért el vele, hogy a Staatsrat 1774 júliusában végre tárgyalta az úrbérrendezésről. Az államtanács kitűnő képességű, felvilágosult tagjai sajnos eléggé tájékozatlanok voltak az erdélyi jobbágycsoportokban, és nehezen látták be annak következményeit, ami a jobbágycsoportok (Moldvába, Havasalföldre) kivándorlásához vezetett.³⁶

1775 májusában került sor a négy fiútestvér (József, Lipót, Ferdinánd és Miksa) közös találkozására Velencében. A néhány napos együttlét után a két idősebb fivér együtt utazott innen Pármán keresztül öccse mintabirodalmának fővárosába, Firenzébe, ahol József nagyon sok inspirációt gyűjtött, főként a büntető igazságszolgáltatás majdani reformjához.³⁷

Az utazásain szerzett tapasztalatai mind erősebben győzték meg arról, hogy korlátozott despotizmust alakítson ki birodalmának elnyomott alattvalói védelmében és az egyes tartományokban, így Magyarországon és Erdélyben a rendi alapon uralkodó elit megtörésével. De erre várnia kellett, mert császárként és társuralkodóként ugyan befolyásolta a birodalmi politikát, de anyja uralkodott, amíg élt.

József 1780. november 29-én lépett trónra, azonban saját elhatározásából lemondott a koronázásról és az azzal járó eskütelerről. Az uralkodó így mentesült minden kööttségtől, melyek elődei és a rendek egyezéseiből származtak: nem kellett garantálnia a rendi szervezetek, jogok és előjogok megmaradását. Ez elengedhetetlen volt ahhoz, hogy saját elképzelései szerint gyúrja át az államberendezkedést. Mária Teréziához hasonlóan rendeletekkel kormányzott, ám tőle eltérően országgyűlést egyszer sem hívott össze. Mivel azonban hatalmas iramban ontotta a saját maga alkotta rendeleteket – tíz év alatt hatezret, vagyis naponta átlagosan kettőt – az államapparátus már csak a mennyiség miatt sem tudta azokat végrehajtani. A korszellemtől és a felvilágosult abszolutizmustól nem volt idegen az a hatalmas lendület, amellyel elkezdte politikai pályáját. Tíz év egyeduralmat szeretett volna kapni, ami elegendő lett volna birodalma átformálásához. A monarchia egységesítéséről, az igazgatás korszerűsítéséről, a kiváltságosok engedelmességére szorításáról, az alsóbb rétegek nagyobb megbecsüléséről szólt rövid fogalmazványában:

Megalázni és elszegényíteni a nagyokat, ez a tervem, mert nem hasznos, hogy kis királyok – nagy alattvalók passzióik szerint élhessenek, nem törődve azzal, hogy mi lesz az állammal. Elvem az, hogy mindenki az államot tartozik szolgálni, amely őt védelmezi és igazságot is szolgáltat, az államnak, amelynek megszemélyesítője az uralkodó.

Ahogy a célokban határozott volt, az eszközökben sem volt válogató. Éppen Magyarországgal kapcsolatosan írta le:

Minden bizonnyal ellene vagyok az erőszaknak és vérontásnak, de bizonyos dolgokat el kell határozni, kerül, amibe kerül.³⁸

³³ Marczali H. 1885: 393.

³⁴ Marczali H. 1885: 401.

³⁵ Marczali H. 1885: 402.

³⁶ Kulcsár K. 1999: 39–77; Kulcsár K. 2004.

³⁷ Marczali H. 1885: 392.

³⁸ H. Balázs É. 1989a.

2. A RENDELETI GÉPEZET: NORMA ÉS KONTROLL A BABONÁK FELETT

*A közigazgatási rendszer központosítása, egységesítése • A büntetőbíráskodás átalakítása:
a Sanctio Criminalis Josephina • Az egyház alárendelése az államnak: küzdelmek az egyházi babonák ellen*

- *A közgyógyítás és a gyógyító piac szabályozása a felvilágosodás jegyében*
- *A cenzúra lazítása: világszalók üldözése és a mágikus piac újraszabása*

2.1. A KÖZIGAZGATÁSI RENDSZER KÖZPONTOSÍTÁSA, EGYSÉGESÍTÉSE

Kulcsszavak: központosítás; egységesítés; németesítés; rendi alkotmány felszámolása; produktív állam; törvény-széki reformok

1781-ben a császár utasítást adott a kormányzások vezetőinek, hogy az állami adminisztrációból ki kell irtani a meglevő hibákat és ehhez még a magas hivatalnokoknak is az ő alapelveihez kellett igazodniuk. József szerint nem lehettek formalitások: nincs munkaidő, a felső és az alsóbb vezetőknek mindenhol a munkára kell koncentrálniuk, mivel a császár bárkinek bármikor rendelkezésére áll. Az uralkodó lendülete elsöprő volt. József már az „Álmodozások”-ban kifejtette, hogy a takarékoságot magán és maga körül fogja kezdeni. Trónra léptekor hajadon nővérét kolostorba küldte, anyja udvarhölgyeitől és személyzetétől megvált, leszállította a nyugdíjakat és részben megszüntette a kegydíjakat.¹

Korábbi terveinek megfelelően 1782-ben teljeskörűen átalakította a központi kormányzerveket. Egyesítette a Cseh–Osztrák Kancelláriát, az Udvari Kamarát is hozzácsatolva. Összevonta a Magyar és az Erdélyi Kancelláriát. A pozsonyi Helytartótanácsához kapcsolta a kincstartói hivatallá átalakított Magyar Kamarát. József igyekezett központosítani és racionalizálni. A Helytartótanács ügyintézésének gyorsabbá, egyszerűbbé és pontosabbá tétele érdekében huszonkilenc ügyosztály szervezését rendelte el, amelyek oly sikeresek voltak, hogy halála után, 1848-ig működtek.² Amikor II. József ismételen beutazta Magyarországot, Erdélyt és Horvátországot, a Helytartótanács az uralkodó rendelkezése értelmében Budára tette át a székhelyét. Ugyanekkor (1783) a budai egyetem is Pestre költözött.³

Reformjait a hatóságok lassan vagy passzív ellenállással hajtották végre, ezért a tisztviselőitől feltétlen engedelmességet követelő rendeletet adott ki.⁴ Mivel az uralkodó főként hazánkban ütközött akadályokba, ahol a végrehajtó hatalom a vármegyék kezében volt, József úgy látta, a reformok akadályai a magyar nemesi alkotmány. Ezért 1784-ben Bécsbe vitte a Szent Koronát, a latin helyett a németet tette hivatalos nyelvvé, majd a teljes népesség (nemesség és nem nemesség) összeírását és a birtokok teljes felmérését rendelte el. Ez a nemességnek már nemcsak a tekintélyét, de az egzisztenciáját is sértette, mivel veszélyeztetve érezték kiváltságaikat, féltek a megadóztatástól. A felháborodás nagy volt, majd minden megye tiltakozott.⁵ Az ellenállás miatt József nem torpant meg, fegyverrel fenyegette az ellenálló megyéket, ha rendeleteit nem hajtanák végre. Erdélyben épp ennek okán – a király és a magyar nemesség belső hatalmi viszálya miatt is – kitört a Horea és Cloșca-féle román parasztfelkelés, amelyet ugyan nem József szított, de politikájának szerepe volt benne. A felkelés leverését követően felszabadította a jobbágyságot, megszüntette a földesurak bírói jogát, és megengedte a jobbágyság szabad költözését.⁶

1784. április 26-án adta ki a nyelvrendeletet, amely a németet tette meg a magyarországi és az erdélyi ügyintézés nyelvévé. Megadta a menetrendet is. Először a kormányzásoknak, majd a városoknak, legkésőbb a bíróságoknak kellett átállniuk a németre. A kormányzásoknál csak németül tudó hivatalnokokat lehetett alkalmazni, a vármegyéknél egy évet, a polgári és egyházi hivatalokban három évet lehetett várni az átállással.⁷ A rendelet érvénybe lépett, de aktív ellenállás fogadta. Már kiadása előtt ellenezte a kancellária, kiadása után pedig özönlöttek a Helytartótanácsához a megyei és városi tiltakozások, amelyek a latin vagy a magyar hivatali nyelv mellett álltak ki. Az uralkodó a megyéknél nem engedett, a passzív ellenállás azonban megteremtette a hatását. A folyamatos halasztások miatt az ügyintézés

¹ Hajdu L. 1983: 208–258.

² Felhő I. 1961: 141.

³ Hajdu L. 1982: 84–107.

⁴ Hajdu L. 1982: 419–421.

⁵ Hajdu L. 1982: 421–431.

⁶ Merényi L. 1901; Hajdu L. 1982: 220–225.

⁷ Kókay Gy. 1981: 345–349.

József uralkodásának végére sem állt át a német nyelvű ügyintézésre. Az ellenállás azonban újabb lendületet adott az átalakításnak. József 1784 őszére megtiltotta a megyéknek, hogy levelezzenek egymással, a következő év elején pedig lényegében megbénította a megyék és a megyei ellenállást azzal, hogy gyakorlatilag felszámolta a megyerendszert.⁸

1785 márciusában Magyarországot a vármegyék fölé szervezett, azok részbeni összevonásával kialakított tíz kerületre osztotta, élükre kerületi királyi biztosokat nevezett ki, akik június 1-jén kezdték meg munkájukat.⁹ A rendi ellenállást fokozta, amikor a tradicionális politikai berendezkedést felrúgva Erdélyben az addigi közigazgatás helyett tíz új „megyét” alakított ki a közigazgatási határok átszabásával.¹⁰ 1785-ben ezt a reformot Magyarországon is végrehajtotta, ahol a rendiség védbástyáit jelentő vármegyék élére az addig választott alispánokat immár a kormányzat nevezte ki, és felettes szervükül a fent már említett tíz kerületet hozta létre Nyitra, Besztercebánya, Kassa, Munkács, Nagyvárad, Temesvár, Pest, Győr, Pécs és Zágráb székhellyel.¹¹ A főispáni tisztséget megszüntette, ezután a biztosok irányították a megyei alispánokat, akiket ettől fogva nem választottak, hanem kineveztek. A meghatalmazott helytartók a közigazgatást, a kamarai igazgatást és az igazságszolgáltatást is felölélő, széles hatáskörrel rendelkeztek. Egyik legfontosabb feladatuk volt, hogy kerületüket rendszeresen beutazva, a helyi állapotokról részletes és pontos információkat küldjenek a központi birodalmi kormányzat számára.¹² 1786-ban Erdélyben is átálltak a kerületi rendszerre: itt három egységet szerveztek össze a korábban létrehozott „megyék”-ből Kolozsvár, Nagyszeben és Fogaras székhellyel.¹³

Hogy fő témánknál is maradjunk, ideje beidézünk a közigazgatási reform azon aktáit, melyek immár a babonaellenes harc egyéb folyamataival is összefüggésbe hozhatóak voltak.¹⁴ 1783 előtt központilag, 1783 után ügyosztályok szerint csoportosítva, azon belül évek és az ügyintézés folyamán kialakult tárgyi csoportok – kútfők – szerint rendszerezték a Helytartótanács keretein belüli aktákat. Külön ügyosztálya (Departamentum) volt a vármegyéknek (*politicum comitatum*); a városoknak (*civitatense*); a céheknek (*cehale*); a köz- és városrendészetnek (*politiae in genere et civitatum*); a közigazgatási, rendőri és bírósági ügyeknek (*publico-politicum*); a zsidóknak (*Judaeorum*); egy ideig a cigányügyeknek (*Zingarorum*); a nemességnek (*nobilitate*); az árvák ügyének (*pupillare*); az úrbérrendezésnek (*urbariale*); a cenzúrázott könyveknek és sajtótermékeknek (*revisionis librorum*); az újoncozásnak, a hadsereg ellátásának, elszállásolásának biztosítása (*commissariatium*); a köz- és hadiadónak (*exactorale-contributionale*); a közgazdaságnak (*oeconomiae publicae*); a vámszabályzatoknak, harmincad- és sóhivataloknak (*commerciale*); a postának (*postale*); a közegészségügynek (*sanitatis*); a közoktatás és tanügyi gazdaságoknak (*litterario-politicum*); az egyetemeknek (*litterario-oeconomicum*); az elemi iskoláknak (*scholarum nationalium*); az egyházi világi papi, szerzetesi és házassági ügyeknek (*ecclesiasticum cleri saecularis et regularis*); az egyházi gazdaságoknak (*ecclesiasticum oeconomicum*); az egyházi alapítványoknak (*ecclesiasticum fundationale*); a szemináriumoknak (*seminaristicum*); az evangélikus és a református híveknek (*religionare Augustanae et Helveticae confessionis*); a görög rítusú, nem egyesült orthodox felekezetnek (*religionare Graeci ritus non unitorum*); a tanügyi alapítványoknak (*fundi studiorum*); a központi kincstárnak (*cassale*); végül a népszámlálási összeírásoknak (*conscriptio nale*).¹⁵

Az ügyosztályok közül szinte mindegyiknél elő-előfordulhatott olyan eset, mely a babonáság elleni harc ügyeivel volt kénytelen foglalkozni. Fennebb dőlten szedtem azokat az osztályokat, amelyeknél aktát őriztek „babonás” témakörökben. A hamis mutatványosokról, csaló mágusokról, a pénznéző, kincssó táltosokról készített bírósági felterjesztések; a mágia büntetését továbbra is elkövető szerelemgerjesztő, családokat szétziláló boszorkányos hírű személyek peres iratkivonatai; a vármegyéknél, városi joghatóságoknál összeírára került istenkáromlók, mérgezők rabtabellái; a városi, vármegyei tisztiorvosok munkájaként a kuruzslókról, ál orvosokról, vénasszonyokról, jogosítvány nélkül működő gyógyítókról beszámoló jelentések mind-mind valamelyik ügyosztály irattékáinak polcaira kerültek. Az aktákból kivonatok, a kivonatokból tabellák, majd ezekből országos jelentések készültek az ügyek referenci hálózatának köszönhetően. Ezzel kapcsolatban Szentiványi Ferenc királyi ítélmester fejtegette, hogy ezek alapján az uralkodó megismerheti a közbiztonság helyzetét, a büntettek fajait, azok elkövetésének gyakoriságát, és ezek alapján meg tudja tenni a szükséges intézkedéseket.¹⁶ Az alábbiakban részletesen is számba veszem ezeket az eseteket, de előljáróban hadd idézzem ide a közigazgatáshoz szorosabban tartozó, ám témánk szempontjából csak lazán kötődő rendeletfüzért, melynek ugyancsak voltak/lehettek a babonásággal összefüggésbe hozható részletei.

1788-ban adta ki II. József „tűzrendészeti pátensét”, melyben meghatározta a tűzvédelem követelményeit: épületek, kémények előírásait, a tűzjelzés, a riasztás és a tűzoltás teendőit. Mivel sem a tűzrendészeti irányítás rendszere,

⁸ Hajdu L. 1983: 24–33; Hajdu L. 1982: 227–386.

⁹ Hajdu L. 1982: 103–226.

¹⁰ H. Balázs É. 1989a.

¹¹ Hajdu L. 1982: 176–178.

¹² Hajdu L. 1982: 227–386.

¹³ Hajdu L. 1982: 103–221; H. Balázs É. 1989a.

¹⁴ Elter A. 1999.

¹⁵ Felhő I. 1961: 140–366.

¹⁶ Hajdu L. 1983: 51; Felhő I. 1961: 89–90.

sem a városok, települések tűzvédelmi jogszabályai (statútumai) nem voltak kielégítőek és a rendszeres tüzek jelentős anyagi károkat okoztak, ezért II. József még 1783-ban létrehozta a Helytartótanácsban belül a köz- és városrendészeti osztályt (Departamentum polittiae in genere et civitatum) (a huszonkilenc ügyosztály egyikét). Ennek hatáskörébe utalta a tűzrendészeti ügyeket is. Ez az osztály készítette elő a tűzrendészeti pátenst rendészeti szabályait. Köztük azt is, mely a Szent Iván-napi tűzgyújtást mint babonás, ámde igen veszélyes szokást tilalmazta:

14. § [...] ama híres Szent Iván Tüze igen keményen megtiltattak már ezelőtt, s ha az e féle Rendetlenségnek kiállításában erősen nem fognak munkálkodni maguk a Helység bírái, és Esköttek, érzékeny büntetéssel illetessenek.¹⁷

Hogy e rendelet mögött valós társadalmi kérdések – akár nagyon is hétköznapi és az egyéni életvilágokat erősen befolyásoló ügyek is – megfogalmazódhattak, jó példa ez egri püspökség Eger mezővárosa magisztrátusa előtt lefolytatott szabálysértési eset. 1782. június 28-án nemes Gál Márton azt sérelmezte Eger város színe előtt, hogy amikor a Szent Iván-napi tűzrakást a város polgáraival a szokásos módon építették, a város szolgálói őt ebben megakadályozták az uralkodói rendeletekre és a földesúr (gróf Eszterházy Károly) helyi rendeletére hivatkozva. Bár nemesember volt, mivel fizikai ellenállást tanúsított, a törvényszolgák kénytelenek voltak áristomba zárni, amit ugyancsak erősen sérelmezett és ellene panasszal élt. Sérelmét a városi tanács nem tartotta mérvadónak, és inkább kioktatta Gált, aki minden bajt csak magának köszönhet, amiért a „Sz. Ivány Tűz rakattatásának, s ugránozásának” a legfelsőbb hatóság ellenére magát a tilalmasba vitte.¹⁸ Vagyis mert volt olyan tudatlan, hogy inkább űzte „babonás” szokásait, mintsem az abszolút hatóság rendeletére ügyelt volna. Az életvilágoknak e kis szelete is rávilágít arra a nagy felfordulásra, amit az egyének érezhettek II. József trónra léptével. És ez még csak a kezdet volt.

2.2. A BÜNTETŐBÍRÁSKODÁS ÁTALAKÍTÁSA: A SANCTIO CRIMINALIS JOSEPHINA

Kulcsszavak: központosítás; egységesítés; abszolutizmus; birodalmi jog; halálítélet felszámolása; tortúra eltörlése; emberiség és haszonelvűség; cigányokkal való bánásmód

II. József igazságügyi reformja az abszolutizmus jegyében született, melynek éppúgy vezérelve volt a központosítás és az egységesítés, mint uralkodásának más területén is. A közigazgatási reform jegyében korábban már szabályozta és egységesítette a nagyobb uradalmak önálló úriszékeinek jogait. 1785. december 12-én viszont egységesen megvonta az úriszékektől a pallosjogot. Bár rendeleteinek visszavonását követően ezt is hatálytalanították, így ez rövid ideig és szinte hatástalanul volt érvényben, mégis jelentős lépésnek tarthatjuk egyrészt az egységes állami jogszolgáltatás, másrészt a rendi társadalom modernizálása felé tett elmozdulása miatt.¹⁹

1786. november 30-án József megszüntette a vármegyei törvényszékek és a szabad királyi városi magisztrátusok büntetőítélkezési jogát is. Ugyanezzel a rendelettel felállította ugyanakkor a *Judicium Subalternum*okat, vagyis a központi ellenőrzés alatt álló állandó bíróságokat. Ezek 1787. szeptember 1-jén kezdték meg tényleges működésüket, amely időponttól fogva a sedriák és magisztrátusok egyebek mellett már nem szabhattak ki többé halálbüntetést. József rendeletei közül ez sem volt hosszú életű. A vármegyei törvényszékek (sedriák) és a városi bíróságok önállósága, bár részlegesen, de II. Lipót uralkodása alatt újra töretlen volt.²⁰

Az alábbiakban a büntetőbírászkodás kortárs szempontú kulcskérdéseivel foglalkoznék, melyek mindegyike – hol erősebben, hol csak érintőlegesen – kapcsolódhatott a mágia témaköréhez vagy a boszorkányság újraértelmezett társadalmi fogalmához. Ezért sorra veszem a kínvallatás megítélését szabályozó józsefi rendeleteket és jogszabálygyűjteményeket; majd rátérek a halálbüntetést beszüntető, majd tiltó határozatokra, végül érintem a testi fenyték és a korszak új vívmánya, a börtönbüntetés kérdéskörét. Végül külön kiemelem a mágikus jellegű büntettek azon formáját, mely még József uralkodása idején is jelentőségteljes volt: az istenkáromlás minősített eseteit.²¹ **(1. kép)**

József uralkodása idején, a rendi alapon működő törvényszékek életében a legnagyobb szemléletváltó fordulatot a kínvallatás kérdésének megítélése okozta, ami a *tortúrának a büntetőbírászkodás eszköztárából való fokozatos kivonását* eredményezte. 1783. augusztus 7-én József még megerősítette Mária Terézia 1776. március 22-én kelt pátenst, mely ugyan korlátozta a kínvallatás alkalmazását, de a korbácsolást mint vallató eszközt a bíróságok kezében éppúgy meghagyta. Ebben megismételte a *Theresianumban* mint a hazai büntetőjog jogforrásában foglaltakat, de tovább szűkítette azzal, hogy vallomástételnél még a korbácsolást sem tartotta elfogadhatónak.²² Vagyis csak a szóra bírásához vezető út eszközeinek tartotta, de a vallomástétel eljárási állomásánál már szükségtelenné ítélte. A teljes

¹⁷ Sugár I. 1987: 217. No. 93.

¹⁸ Sugár I. 1987: 217. No. 93.

¹⁹ *Kassics I.* 1825. II: 10; Fayer L. 1902. IV: 72–81; Tóth J. Z. 2008: 3–4; Ammerer G. 2010: 396–401.

²⁰ *Kassics I.* 1825. II: 25, 36, 65, 83, 105; Tóth J. Z. 2008: 3–4.

²¹ Fayer L. 1902. IV: 72–81.

²² *Kassics I.* 1825. II: 14, 41, 62, 167.

eszköztelenséget a vármegyék, a szabad királyi rangú városok, valamint a pallosjoggal rendelkező nagyobb uradalmak jogalkalmazói rendszeresen figyelmen kívül hagyták, mivel nem mindenhol fogadták el a rendeletek legitimitását.²³ Krassó megye például már 1782-ben azzal indokolta a tortúra engedélyezésére benyújtott kérelmét, hogy a „latrokat” csak ezzel lehet féken tartani:

Őfelsége kegyelmében bízva elszemtelenedtek a latrok és meg kell találni azon eszközöket, amelyekkel az embereknek ez a gyalázatos neve ha nem is irtható ki teljesen, de legalább egy kevés időre megfékezhető és a hazaderék polgárai számára a béke és nyugalom így módon biztosítható.²⁴

A meghozott döntés azonban gyökeresen más volt, mint amit a vármegye szeretett volna hallani:

Az eltörölt és az igazság megismerésére alkalmatlan kínvallatásnak helye nem lehet. Inkább kötelezni kell a megyét, hogy az erdők gyakoribb és jobban megszervezett átfésülésével, a gyanús helyek váratlan és gondosabb ellenőrzésével, az ítéletek gyors és példás végrehajtásával (amikor még él az elkövetett cselekmények megrázó emléke) és a körülményeknek megfelelő egyéb eszközök, rendelkezések felhasználásával keressen megoldást a baj megszüntetésére.²⁵

Utóbb a kínvallatás körüli vita még nagyobb hullámokat vert, amikor is 1782 nyarán Hont vármegye elöljárói több tucat cigányt arról „győztek meg”, hogy valóban elfogtak és megsütve meettek néhány vándorkereskedőt, így – bár a tett bizonyítéka nem állt rendelkezésre – a vallomástétel egyedüli jogszerűségére hivatkozva, az említett cigányokat válogatott kegyetlenséggel kínozták meg és végezték ki. Történt pedig mindez az uralkodó szándéka ellenére és tudta nélkül, mivel a vármegye joghatósága elmulasztotta őt erről értesíteni.²⁶ 1786. július 10-én épp a tortúra és a halálbüntetés körüli viták apropóján rendelte el a halálbüntetések teljes felfüggesztését. Ezzel párhuzamosan viszont a főbenjáró bűnök büntetéseként elrendelte az ötven botütés büntetési tételének alkalmazását.²⁷ Utóbbit azonban nem a kínvallatás eszközeként, hanem a halálbüntetés kiváltásaként látta hasznosnak.

1786 előtt azonban a halál kiszabása a bírósági gyakorlatban napirenden volt. Meglepő statisztika, hogy a halál-ítéletek száma József uralkodásának kezdetén még nőtt is, sőt az 1782-es évben – a honti emberevők perének idején – magasabb volt, mint az 1770-es évek elején. A végrehajtott ítéletek száma azonban arányaiban nézve mégiscsak csökkent. Vagyis a törvényhatóságok a legsúlyosabb ítéleteket ugyan meghozták, de azt a kegyelmezési protokoll szerint felterjesztették a kamarához, vagy kezdetben az uralkodóhoz.²⁸ Vagyis bekövetkezett az, amit az uralkodó szándékozott elérni, hogy az igazságszolgáltatás az egységesülés irányába elmozdult. A megfelelési kényszer – hogy szigorú ítéleteket hozzanak, mivel az uralkodó „látja” (olvassa) azokat – azt az időszaki megoldást eredményezte, hogy ugyan sok „halálítélet” hoztak, ám ezt később kegyelemből kényszermunkára és/vagy többéves elzárásra változtatták.²⁹ Vagyis a végrehajtott ítéletek száma – ha nem is jelentősen, de – csökkent.

Rövid kitéréssel utalnék azonban egy, a nemesi ellenzék köreiből keletkezett értekezésre, mely a témát – gyakorlatilag utánlövés jelleggel – megpróbálta más nézőpontba helyezni, és a halálbüntetés mellett érvelve a büntetőjog egyes fajsúlyosabb témáira reflektálni. 1788-ban jelent meg gróf Eszterházy Károly egyházmegyéjében, Vácott az a szerző nevének feloldása nélküli tanulmány, mely a kor jogi nyelvén, latinul elemezte a halálbüntetés szükségességét. Az „Értekezés az emberölés halálbüntetéssel sújtásáról és a közbüntettek megelőzésének általános eszközeiről” (*Dissertatio de homicidio poena mortis puniendo et generalibus crimina publica praevertendi mediis*) című tanulmány szerzőjéről, S. O.-ról (talán Osgyai) – aki vélhetően klerikus vagy egyházi alkalmazásban lévő, ámbar széleskörűen tájékozott jogász – semmi esetre sem lehet azt mondani, hogy a régi rend vakbuzgó támogatója lehetett.³⁰ Egészen mégis a nemesi rend védelmezője volt. Mindamellet, hogy a halálbüntetés szükségességét taglalta, alapvetően a prevencióra és a jobbító szándékokra fektetett nagyobb hangsúlyt. Bár ebben II. József jogkönyvének elvi részeivel összhangban gondolkodott, a halálbüntetés melletti érveléssel a szerző és a mű más platformra került.

A büntettek megelőzésének legjobb, legáltalánosabb eszköze szerinte az Ész (Ratio) és a Vallás (Religio) iránymutatásainak követése. A pálmát a szerző mégis a vallásoktatásnak adja, megtartva a halálbüntetés megítélésének korábbi szentszéki és morális jellegét. Az egyén kezének és gondolkodásának megkötésére szerinte ez volna a legalkalmasabb eszköz. Jobb, mint minden más fizikai vagy egyéb, morális kötelék. A szerző szerint a tapasztalat is őt igazolja: ahol a köznép vallásossága (katolikus hite) szilárd, ahol a katolikus szertartások és kultusz helyek kellő erőt biztosítanak, ott ritka a bűncselekmények száma; viszont ott, ahol a lakosság vallásos hite, erkölce és nevelése

²³ Tóth J. Z. 2008: 3; Hajdu L. 1985: 334.

²⁴ Hajdu L. 1983: 333; Hajdu L. 1985: 334.

²⁵ Hajdu L. 1983: 335.

²⁶ Hajdu L. 1983: 333, 339.

²⁷ *Kassics I.* 1825. II: 14, 20, 27.

²⁸ Hajdu L. 1983: 337.

²⁹ Hajdu L. 1985: 329.

³⁰ *Osgyai S.* 1788.

gyenge, ott a legszigorúbb büntetések ellenére is sok a gaztett. Az ismeretlen szerző kárhoztatja a földesurakat is, akik nem veszik figyelembe a népességszám növekedését, továbbá nem alakítanak ki kellő számú jobbágytelket, így a kilátástalan jövővel rendelkező fiatalok előbb szolgámkára, majd csavargásra, végül gaztetre adják a fejüket. A puszták feltörése, a mocsarak lecsapolása és a telkek számának növelése viszont kevés, helyette új „dolgozóházakat” (manufaktúrákat) kellene létrehozni. A prevenciós észérvek ellenére retrográd javaslatokat is megfogalmazott. Indítványozza, hogy évente írják össze általános jelleggel (censura generalis) azon személyek körét, akiknek nincs munkája vagy csavargásra utaló foglalkozást nevezne meg. Őket közmunkára kellene kötelezni. Ugyancsak közmunka lenne a része azoknak is, akik télidőben „többnyire henyélnek”, vagyis a parasztok és még inkább a pásztorok, kiknek idénymunkája csak nyáron jelentős. S. O. szerint különös gondot kell fordítani a cigányokra, mert „ez a náció született tolvajnépség”. Ugyan nem javasolta e „népség” kiirtását (extirpatio), de azt igen, hogy négy-öt éves gyerekeiket vegyék el tőlük, és a Habsburg Birodalom más részeiben elhelyezzék el őket, hogy anyanyelvükön még csak meg se tudjanak szólalni. Mesteremberként vagy szolgaként hasznára csak így lehetnének a társadalomnak. A szerző legfontosabb érve volt, hogy a közbiztonság érdekében el „kell” különíteni és ki kell zárni a társadalomból a közösségnek ártó személyeket. Indítványozta a részeges, dözsölő, kötekedő, parázna, a magukat tolvajlásra, rablásra adó személyek katonának adását vagy dologházba kényszerítését. Továbbá ezért volt fontos a bűnözők házainak lerontása, hogy oda vissza ne térjenek és a bűnismétlést elkerüljék. Szerinte eleve pénzbüntetéssel kellene sújtani minden olyan férfit, aki nőtlen maradt, mert a nőtlenek az államot csak „átmeneti szállásnak” tekintik, semmi komoly kapcsolat nem fűzi őket ahhoz a helyhez, ahol élnek. Ezzel szemben a nők ezer szállal kapcsolódnak hazájukhoz, vélte a névtelen szerző.³¹ Az említett vitákat ugyan biztosan nagyobb példányszámban készült és számtalan, a büntetőjogot érvényesítő szakkönyvtárba vagy személyes könyvtárba került, vitára gerjesztő hatása elmaradt.³²

A halálítéletek és a kínvallatás kérdéskörének vitáit azonban nem rendeletekkel, hanem egységes büntető jogkönyvvel kívánta az uralkodó lezárni. 1787. január 13-án adta ki II. József a talán legfontosabb és máig legemlékezetesebb újításokat magába foglaló művét, az Alsó-Ausztria számára készített, közönségesen csak „*Josephinának*” nevezett büntető törvénykönyvét. A jogkönyv mintája öccse, Habsburg Lipót toscanai nagyherceg 1786. november 30-án kiadott, az akkori Európa legmodernebb és leginkább előremutató büntetőkódexe volt. Az olasz nyelven közzétett jogkönyv (*Legge di riforma della legislazione criminale toscana*) az európai államok közül elsőnek Toscanában élt azzal a módszerrel, hogy halálbüntetést nem rótt ki, még főbenjáró bűnökre sem.

Lipót herceg még 1775-ben utasította a bíróságokat, hogy főbenjáró bűnök esetén se hozzanak halálos ítéletet, vagy legalábbis ne hajtsák azt végre. Kíváncsi volt rá, mi lesz az eredmény. A Cesare Beccaria (1738–1794) milánói jogtudós elméletéhez és nevéhez köthető kísérlet Lipót államában sikerült, a legsúlyosabb bűncselekmények aránya erősen csökkent, ezért az 1786-ban kiadott *Codice Leopoldino* végleg megszüntette a halálbüntetés tételét, megtiltotta a kínvallatások valamennyi formáját, a nőknek dologházat, a férfiaknak börtönt és közmunkát rótt ki elsődlegesen. Megtartotta viszont a testi fenyegetések és a megszegyenítő büntetések egyes nemeit.³³

József ennek sikerén felbuzdulva fogott hozzá a *Sanctio Criminalis Josephina* megalkotásához,³⁴ amely a Magyar Királyságban és Erdélyben királyi pátens útján lépett életbe. Egy 1787. január 13-án kelt királyi leirat szerint magyarországi alkalmazásba vételéhez elsőként le kellett fordíttatni az eredeti németről latinra. A feladattal az uralkodó a Magyar Kancelláriát bízta meg. Mivel e jogkönyv szelleme és szabályai a magyar gyakorlattól részben idegenek voltak, illetve mivel az alkalmazási követelmények a gyakorlatban nem teljesültek (a bebörtönzöttek számának tervezett radikális megnövekedése miatt a magyar börtönrendszer nem volt felkészülve), ezért a kancellária megpróbálta húzni az időt, és előterjesztésében pontosítást kért az utasítás valódi tartalmára nézve (nevezetesen, nem az adaptáció lenne-e a feladata).³⁵

A császár válasza azonban egyértelmű volt, így meg kellett kezdeni a hatályba léptetéshez szükséges intézkedések előkészítését, mindenekelőtt a latinra fordítást. A császár azonban ezt sem bízta a véletlenre: maga készítette el azt, mégpedig nemcsak Magyarország, hanem Erdély, Galícia és az itáliai tartományok számára is. Hiába tiltakozott a Hétszemélyes Tábla, hogy az egyes országok fejlettsége, helyzete, történelmi fejlődése és jogi hagyományai mindenhol mások és mások, II. József ragaszkodott ahhoz, hogy az egységes birodalomban mindenhol egységes jog alapján járjanak el és ítéljezenek a bíróságok. Így 1787. március 22-én ki is bocsátotta azt a pátent, mely Magyarországon életbe léptette a *Sanctio Criminalis Josephinát*, és amely – igaz, ekkor még csak nagyon rövid időre – véget vetett a magyar törvények és szokásjog széttagolt alkalmazásának.³⁶

³¹ Hajdu L. 1985: 341–342.

³² Széchényi F. 1799: 288.

³³ *Codice Leopoldino* 1786; Beccaria C. 1834; Ammerer G. 2010: 49–60.

³⁴ Hajdu L. 1983: 337. A *Sanctio Criminalis Josephina* nem tévesztendő össze az I. József által 1707-ben kiadott *Constitutio Criminalis Josephinával*.

³⁵ *Josephs des Zweyten* 1817: 12, No. 611/20, No. 611/61. 1787; Nyerges Á. 1966: 247–248; Mezey B. 2001: 243.

³⁶ *Kriminal Gerichts Ordnung* 1788; Barna A. 2010: 73–75; Ammerer G. 2010: 112–180, 437–561.

A jogkönyv a legsúlyosabb köztörvényes bűncselekményekre a halálbüntetés helyett az életfogytig tartó dunai hajóvontatás kényszermunkáját vezette be. Utóbbiban természetesen nem a humánus megfontolások, hanem praktikus cél (az elítéltek munkaerejének hasznosítása) játszott szerepet. Ez azonban a gyakorlat felől nézve inkább volt mondható elnyújtott halálítéletnek, mivel az elítéltek hatvan százaléka öt éven belül biztosan belehalt a kényszermunkába.³⁷ A jogkönyv legnagyobb erénye volt, hogy a halálbüntetés helyett a szabadságvesztés különböző formáit és fokozatait vezette be, így a fogházat, a börtönt és a dologházat. A legfőbb büntetési nem az elzárás volt, amit egy hónaptól akár száz évig terjedő időtartamban is kiszabhattak. Ennek módozatai között viszont ott volt a mozdulatlanságra ítélt börtönbéli leláncolás (olykor fenyítő veréssel súlyosbítva); a derékra tett vasabronccsal és lánccal végrehajtott fogság (kenyér- és vízellátmánnyal); a könnyű lábvalssal kirótt kemény fogság (kenyér- és víz- mellett heti kétszeri húsellátmánnyal enyhítve); és az enyhe fogság könnyű láncon tartott típusai. Utóbbi esetben az elítélt a fogház igazgatói engedélyével akár látogatót is fogadhatott. Kiszabható volt a fentiekben felsoroltakon kívül a börtönbüntetés közmunkával, a bot-, korbács- és pálcaütés, valamint a szegyenpadra állítás, mellékbüntetésként pedig a megbélyegzés.

Fontos még kiemelni a jogkönyv két alapelvét, a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elveket, vagyis a büntetés nem sújthatott ártatlan embereket, így családtagjaikat sem, ha a bűn maga nem volt bizonyítható. Ugyanígy a bűnelkövető személyek („meggyógyultak”) teljes jogú tagként térhetnek vissza a társadalomba, ha a büntetésüket letöltötték.³⁸ A két alapelv lényege volt, hogy a törvényben meghatározott büntetésen kívül a bíró nem alkalmazhat mást, mint amit a jogszabály előír (*nulla poena sine lege*), illetve hogy a törvényben meghatározott bűncselekményen kívül más cselekményt nem lehetett büntetni (*nullum crimen sine lege*).³⁹

A humánus és a kegyetlen metódusok viszont sajátosan keveredtek az igazságszolgáltatás, a polícia ügyeiben, ha a polgári életet szabályozó büntetőügyek mellé a katonai törvényszékek büntetőügyeit is idevesszük. Ez végtére természetes, ha a kormányzat kétarcúságát, abszolút és felvilágosodott voltát nem feledjük. De mégis meghökkenítő és el nem hallgatható a Helytartótanács azon körirata, mely rögzítette 1787 elején a *katonai kivégzések esetén* a hóhér díjszabását, ahol mintha semmi sem változott, minden kínzás és minden halálnem a helyén maradt volna:

a tortúra egyes fokozataiért	1 forint
egyszerű lefejezés	12 forint
lefejezés égetéssel	16 forint
lefejezés kerékbe töréssel	14 forint
lefejezés kézlevágással	16 forint
karóba húzás	24 forint
felnégyelés	24 forint
csonkítás, orr-fül levágása	6 forint
kerékbe törés, a testen alulról fölfelé haladva	20 forint ⁴⁰

Bár már 1787-et írtunk, a *Projectum taxae iustitiae ministris provincialibus pro executionibus peragendis* című, latin nyelvű utasítás még tizenhatféle büntetésnemről rendelkezett. Az utasítás korszerűségét némileg árnyalja, hogy ott, ahol a köznyugalmat már csak a katonai erő tudta biztosítani, például az 1784-es erdélyi parasztfelkelésnél, lényegében ezeket a maradék elveket érvényesítették. Vagyis a fenti tételek csak a katonai törvényszékek és a statáriális bíróságok ítéleteiben voltak használhatóak, a polgári törvényszékek büntetőpereiben már szigorúan nem.

II. József birodalmában Franz de Paula von Zählheim harminchárom éves hivatalnok volt az utolsó, akit kerékbe töréssel végeztek ki 1785. március 10-én, széles nyilvánosság előtt.⁴¹ A vád szerint házasságot ígért szeretőjének, Josefá Ambroknak, akit anyagi nehézségei miatt azonban meglopott, majd néhány nappal később meggyilkolt, a testet pedig sokáig egy ládában rejtegette. A bírósági eljárásban halálos ítéletet mondtak ki Zählheimre, aki abban bízott, hogy az uralkodó kegyelmet ad neki, mivel a császár 1781-ben kiadott utasításában már minden halálos ítélet-végrehajtást felfüggesztésre rendelt. Ebben az esetben azonban II. József nem kegyelmezett. Zählheimet kerékbe törték, testét tüzes fogókkal csipkedték, majd lefejezték. A kegyelmet a magasabb elvárásokkal társuló társadalmi státusz (hivatalnoki állás) miatt tagadhatta meg tőle, így az állam szolgáljaival szembeni szigorral kívánt példát statuálni.⁴²

Sajátos példa, hogy amíg a császár a hivatalnoknak nem kegyelmezett, addig például a hét és fél év alatt hat rablógyilkosságot elkövető felső-stájerországi Paul Reininger pásztor halálos ítéletét felfüggesztette. Reiningernek a vesztőhelyen akasztófajelel égették a testébe, három egymást követő nap száz-száz botütést mértek rá, majd életfogytig tartóan leláncolva tartották kenyéren és vízen, hogy negyedévente a többi rab előtt a grazi várban újra és újra

³⁷ Hajdu L. 1983: 337.

³⁸ Mezey B. 2001: 243; Tóth J. Z. 2008: 3–4; Pipek W. 1997: 54; Graf Kl. 2016: 91.

³⁹ Hajdu L. 1985: 13–23, 282, 330; Hajdu L. 1983: 307–365.

⁴⁰ MNL OL C 23. Circularia imprees. No. 991. 1787. április 3.

⁴¹ Ammerer G. 2010: 573.

⁴² Ammerer G. 2010: 196–198, 573.

bottal megverjék.⁴³ Zahlheim volt az egyetlen és egyben az utolsó halálraítélt, aki az 1780-as években nem kapott kegyelmet, nem számítva az erdélyi parasztfelkelés vezetőit, akiket viszont nem rendes eljárásban, hanem rendkívüli bíróságon ítélték el, illetve a honti emberevők perét, ahol pedig megkésétt az uralkodói közbeavatkozás.⁴⁴

A *Sanctio Criminalis Josephina* ítélet-végrehajtási következménye volt, hogy míg csökkentette a vármegyei és a városi hóhérok számát, a börtön- és fogházfelügyelők foglalkoztatási rétege meredeken felívelő pályára állt. A jogkönyv azonban két évig sem volt életben. Erdélyben hivatalosan csak 1788 nyarán adták ki Nagyszebenben a jogkönyv korábbi tervezetének négy fejezetét, miközben már elkészült, sőt az örökös tartományokban be is vezették a teljes szöveget tartalmazó, ott *Kriminalgerichtsordnung* névvel illetett büntetőkódexet. Ez is, mint II. József sok más rendelete, utóbb visszavonásra került.⁴⁵

Sem a *Sanctio Criminalis Josephina*, sem az uralkodó többi rendelete nem lett hosszú életű. 1790. február 19-én – halála előtt egy nappal – a császár visszavonta minden korábbi rendeletével egyetemben büntető jogkönyvét is.⁴⁶ A tortúra végleges eltörlésére ezért csak II. József halála után került sor, amikor is II. Lipót immár az országgyűlés és a rendek által is támogatott törvényben mondta ki annak megszüntetését:

A kínzó vallatások annál fogva, mivel az igazság kikutatására alkalmas és megfelelő eszközt nem nyújtanak, hanem inkább büntetés számba mennek, addig, míg a büntetőeljárásra nézve országgyűlésileg más intézkedés nem tétetik, egyszerűen tiltva lesznek. (1790/91. évi XLII. törvénycikk a kínvallatásról).⁴⁷

Ezt követően a nemesi ellenállás felerősödött, a későbbi uralkodók (II. Lipót, I. Ferenc) pedig inkább az új külpolitikai kihívásokkal (francia forradalom, Napóleon, Szent Szövetség) voltak elfoglalva, így a következő néhány évtizedben sem idejük, sem kedvük nem volt a magyar törvényhatósági büntetőítélkezésbe való beleszóláshoz, a sedriák gyakorlata törvényességének ellenőrzéséhez, minek következtében a halálos ítéletek újra megszapordtak, bár a végrehajtás módja maga humanizálódott.

Volt azonban egy büntetőjogi paragrafus, mely részben megtartotta még a mágikus büntettek megítélésének korábbi szigorúságát is. Ebben, miként anyja és uralkodásban elődje, Mária Terézia, úgy II. József is következetesen szigorú volt. A Mária Terézia jogkönyvében még a mágikus bűnök társaságában, pontosabban a szentszékhez delegált vallási ügyeknél találjuk a káromkodás és az istenkáromlás bűneseteit, melynek legsúlyosabb vétkeként említődik az oltáriszentség meggyalázásának súlyos bűne (*Theresiana* 1769. Istenkáromlás Art. 56., Szentséggyalázás Art. 57., Mágia Art. 58.). Az istenkáromlás tétel II. József jogkönyvében is megmaradt. Lényegében ez az egyetlen momentum, amelyet a korábbi, immár nagy részében meghaladni kívánt mágikus jellegű bűnkategóriákból átvett és megtartott:

Pars II. Caput V. § 61. Aki a józan ész olyannyira megtagadja, hogy a Mindenhatót nyilvánvaló helyeken, vagy másoknak jelenlétében, beszédek, írások, vagy cselekedetek által vakmerőképpen káromolni merészelje, ezzel úgy kell bánni, mint egy eszelőssel és mindaddig a Bolondok házában fogva tartani, míg a javulásnak bizonyos jeleit nem mutatja.

Jellemző módon (és a *Theresianára* utalva) e tettet a téboly egyik formájának tartotta, aminél ha nem volt javulás, a tébolydába való elzárással véltek orvosolni. A megszővegezésből kitűnik, hogy a törvény a súlyos káromkodást és az istenkáromlást továbbra is elsősorban a katolikus vallás elleni bűncselekménynek fogta fel. Mint látjuk, a ráció és az illúzió küzd itt egymással, ahol a boszorkányság üldözése helyett a babonaság elleni küzdelem lesz a meghatározó mozgatóelv.⁴⁸ A mágia és a boszorkányság hatásosságába vetett hitet immár a vaksággal és tudatlansággal azonosítják. Ezzel kapcsolatosan hívja fel figyelmünket Michel Foucault arra az eszmetörténeti változásra, mely a mágia és az istenkáromlás transzformációjáról szól:

Fontos változás jelenik itt meg előttünk. A különféle technikák rendszerét, végrehajtójuk beléjük vetett hitét és az ítélezők szankcióit hajdan megszakítatlanul egybefogó egység megszakad. Mindenesetre a Rossz szakadatlan továbbadását a mágia rontásai közegeiben biztosító alakzatok láncolata megtörik, s mintegy megoszlik egy üresen maradt vagy illúzióba zárt külvilág és egy szándékai bűnössége által bekerített tudat között. A műveleteknek a szentségest és a profánt egymással veszélyesen szembeállító világa eltűnik, s olyan világ foglalja el a helyét, ahol a szimbolikus erő illuzórikus képekre redukálódik, melyek rosszul leplezik a bűnös akaratot. A mágia, a szentséggyalázás, az istenkáromlás mindeme régi rítusai, ezek az immár hatástalan szavak átcsúsznak a hatásosság őket korábban értelemmel felruházó területéről az illúzió régiójába, ahol értelmetlennek, egyszersmind elítélendőnek

⁴³ Ammerer G. 2010: 196–198, 573.

⁴⁴ Ammerer G. 2010: 194.

⁴⁵ *Kriminal Gerichts Ordnung* 1788; Hajdu L. 1983: 352; Ammerer G. 2010: 356–357, 399.

⁴⁶ *Kassics I.* 1825. II: 37; 167.

⁴⁷ Tóth J. Z. 2008: 3; Hajdu L. 1985: 334.

⁴⁸ Szendrey Zs. 1943; Wagner H. 1957; Bausinger H. 1963; Harmening D. 1979; Klaniczay G. 1988; Elter A. 1999; Miskolczy A. 2015; Miskolczy A. 2016; Tóth G. P.–Krász L. 2016; Kis-Halás J. 2017; Tóth G. P. 2017.

nyilvánítják őket: vagyis a nem-értelem világába kerültek. Eljön majd a nap, amikor a szentségtörés és tragikus gesztusrendszere pusztán a megszállottság patológiai jelentésével rendelkezik.⁴⁹

A *Sanctio Criminalis Josephina* abból indult ki, hogy Isten oly felséges lény, hogy el sem képzelhető, miszerint épeszű ember azt káromolni akarná, aki tehát káromolja Istent, az nem épeszű, az örült, miért is a vonatkozó paragrafus szerint örültekházába utalandó. Korábbi esetekben az istenkáromlót (ennek legsúlyosabb fokozataként a zsidók elleni vérvádak központi motívumát alkotó ostyagyalázót) máglyára vetették. A mintaként szolgáló 1751. évi *Codex juris criminalis Bavarici*, s az 1768. évi CCT rendelkezésének – mely szerint a bűnös elevenen (!) elégetendő, de előbb, ha nyelvével is vétkezett, az kitépessék; ha kezét használta, az levágassék – gyakorlata még félretett minden emberies hozzáállást, bár a halált és a testcsonkító büntetést is mind ritkábban (kivételes jelleggel) alkalmazták már ekkor. Elannyira, hogy mire a *Theresiana* életbe lépett, mondhatni, hogy e kegyetlen büntetések teljesen kimentek a gyakorlatból.⁵⁰ Jellemző módon itt a korábbi jogi jellegű büntetőeszköz és a társadalom jobbítását és a közjót szolgáló orvosi kéz diktálta terápiák közös nevezőre is kerülhetnek:

Meglepő, hogy éppen a racionalizmus tette lehetővé a büntetés és a gyógy mód, a fenyítő és az ápoló kéz egybeolvadását. Olyan kezelést feltételez, amely az orvostudomány és az erkölcs tan találkozási pontján elhelyezkedve egyszerre vetíti előre az örök büntetést és igyekszik helyreállítani az egészséget. Valójában azt a fortélyos orvosi rációt igyekeznek fellelni, mely képes rosszat cselekedve jót tenni.⁵¹

Az istenkáromlás büntetése tehát mégsem tűnt el, csak más kézbe került. Jobban mondva még opcionálisan lebegtetve volt, hogy az utókezelést pap, avagy orvos végezze. Jellemzően a kor legkorszerűbb büntetőrendelete, az 1794. évi porosz *Allgemeine Landrecht* is még úgy határozott a 217. §-a szerint, hogy aki Istent nyilvánosan káromolva közbotrányt okoz (*Wer durch öffentlich ausgestossene grobe Gotteslasterungen zu einem gemeinen Aergernis Anlass gibt*), két hónaptól hat hónapig terjedhető fogházzal büntetendő; a fogházban felvilágosítandó az elkövetett büntetendő cselekmény súlyos voltáról, s arról, hogy mily kötelességek terhelik az embert az életben; kiszabadulásakor pedig vallásfelekezetének lelkészére bízandó, kinek kötelességévé teszik az illetőt vallás erkölcsi oktatás alá vetni; köteles végül a közösség előtt nyilvánosan bocsánatot kérni.⁵² Az istenkáromlás (mint vallástalanság, vagy mint téboly) éppúgy megszabadult az istentelenség szentségétől, mint ennek korábbi következményétől, a halálbüntetéstől. Foucault szerint:

Az istenkáromlás nem tűnt el: a törvényeken kívül és a törvények ellenére új státushoz jutott, amellyel megszabadult minden veszélytől. Immár a rendellenesség szférájába tartozik: hóbortos beszéd, mely félúton helyezkedik el az elme zavara és a szív hitlensége között. A deszakralizált világ nagy kétértelműsége jelenik itt meg, ahol az erőszak egyszerre és minden ellentmondás nélkül érhető tetten a tébolyultság és a vallástalanság megnyilvánulásaiban. A bolondságot csak észrevehetetlen különbség választja el a hitlenségtől, illetve gyakorlati egyenlőség állítható fel köztük, ami igazolja az elzárást.⁵³

Fontos még szót ejtenünk a halálbüntetést felváltó elzárás és az ezzel továbbra is együtt járó testi fenyítés büntetéséről. Ez utóbbi büntetőjogi használata is átment némi szemléletváltozáson, mégis alapvetően nem változott meg mint kiróható tétel a XIX. század közepéig. A testi fenyítés problematikáját érintette már egy korai uralkodói pátenis is, mely elsősorban a testi fenyítés büntetése alól kivehető személyek körét volt hivatva meghatározni. 1781 júniusában számolt be a pozsonyi *Magyar Hirmondó* arról, hogy kihirdették egész Erdélyben azt az uralkodói rendeletet, hogy a nőket, akikre bűnük miatt korbácsbüntetést róttak ki a bíróságok, vagy testi fenyítést érdemeltek volna a vonatkozó szokásjog alapján, ne kétágú, hanem – humánusabb megoldás gyanánt – csak egyágú korbáccsal verjék meg.⁵⁴ Szentiványi Ferencnek (1731–1823), Sáros vármegye, utóbb a Kassai kerület főispánjának, királyi ítélőmesternek, majd országbírónak jutott az a szerep, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg a törvényhatóságok részére egyrészt a testi fenyítések használatáról, másrészt a vizsgálati eljárások mikéntjéről.⁵⁵ Ez utóbbi szerint

[...] senkit nem lehet tovább a börtönben tartani, csak annyi ideig, amennyi a tanúk felkutatására, vallomásuk felvételére és a bűnösrel való szembesítésükre szükséges.⁵⁶

⁴⁹ Foucault M. 2004: 141–142.

⁵⁰ Tóth G. P.–Krász L. 2016: 229.

⁵¹ Foucault M. 2004: 128.

⁵² Mezey B. 2001: 243; Pipek W. 1997: 54; Graf Kl. 2016: 91; Kreuz P. 2016: 190; Hajdu L. 1983: 307–365; Hajdu L. 1985: 13–23, 282, 330.

⁵³ Foucault M. 2004: 137.

⁵⁴ *Magyar Hirmondó* 1781. június 6., 346.

⁵⁵ Hajdu L. 1983: 43.

⁵⁶ Hajdu L. 1982: 256.

Szentiványi Ferencnek utóbb elvülhetetlen érdemei voltak az 1792-es progresszív, francia ihletésű büntetőjogi kódex tervezetének kidolgozásában is, amit végül felülírt a visszahúzó elemekkel terhelt 1795-ös büntetőkódex (szintén csak tervezet), melyen még alig száradt meg a tinta a magyar jakobinusok kivégzésekor.⁵⁷ II. József idején viszont kevés vita mellett, annál több utasítással dőlt el, hogy milyen elvek érvényesüljenek a büntetőbíráskodás területén.⁵⁸ Szentiványi szerint testfenyítő büntetés kiszabása és végrehajtása előtt az elítéltet mindig meg kell vizsgálatni orvossal és felcserrel. Tehát nem volt elég az orvos, itt is egészségügyi bizottságnak kellett döntenie. Eszerint mindig meg kell állapítani:

[...] vajon a kiszabott büntetést (esetleg lappangó betegsége vagy gyenge testi felépítése miatt) élete vagy egészsége károsodásának nyilvánvaló veszélye nélkül elbírja-e az elítélt?⁵⁹

Amennyiben a vizsgálat eredménye nemleges volt, a testfenyítő büntetés helyett a bíróságnak más szankciót kellett alkalmaznia. Ennek a javaslatnak a jelentőségét azonban nem érdemes túlbecsülnünk, írta a témáról Hajdu Lajos, mivel országos végrehajtására nem, csak a területileg illetékes Kassai kerület vármegyéiben került kihirdetésre. Ha sikerült volna általános érvényű elvként érvényre juttatni, úgy Szentiványi javaslata nagy lépés lett volna egy humanusabb, törvényes korlátokkal körbehatárolt ítélkezési praxis kialakításához.⁶⁰

Érdekes adalék, hogy II. József törvénykönyvének sikertelen kodifikációját követően, immár II. Lipót, majd I. Ferenc uralkodásának kezdetén szükségét látták a *Sanctio Criminalis* rendszerének újabb áttekintésére. Az Erdélyi Gubernium 1792. november 16-án kelt rendelete szerint a bizottság 1793 márciusában ült össze. Az első változatokban szinte teljes egészében visszanyúltak a józsefi reformok előtti állapotokhoz. A büntetőjogi tervezet teljes mértékben fenntartotta a régi feudális rendi elveket, ahol továbbra is az Istent sértő bűncselekmények közé sorolták a varázslás cselekményét, amit akár Mária Terézia tiltó rendelkezése ellenére is erőteljes visszalengésnek tarthatunk.⁶¹

Összefoglalva a II. József idején bekövetkezett szemléletváltozás lényegét, az istenkáromlás az Isten ellen elkövetett bűntett helyett polgári vétségként degradálódott. A *Sanctio Criminalis Josephina* eszerint tartotta ezt a bűnt „modortalanságnak”, amit az erkölcs, a jó ízlés és a téboly megszüjére szorítva gondolt csak létezni. A boszorkányság és minden más mágikus cselekmény bűncselekményként való megítélésében ugyan fontos állomás volt II. József császár büntetőjogi rendelete 1787-ben, „amely már egy szakaszt sem tartalmazott a varázslásról”, írta róla Wolfgang Behringer, de tartós érvnek ez sem bizonyult. Vitatkozva ezért Behringerrel, e törvénykönyvet nem tekinthetjük ugyan abszolút vízvonalnak a mágikus bűntettek tekintetében, de szemléletformáló jogkönyvi kísérletnek és egy jogtörténeti korszak záróakkordjának talán igen.⁶²

2.3. AZ EGYHÁZ ALÁRENDELÉSE AZ ÁLLAMNAK: KÜZDELMEK AZ EGYHÁZI BABONÁK ELLEN

Kulcsszavak: vérvád; zsidó gyermek erőszakos keresztelése; egyházi babonák; babonairtas; türelmi rendelet

A jozefinizmus által meghatározott *takarékosság* és *racionalizálás* következő célpontja a katolikus egyház volt. József 1781 márciusában megújította Mária Terézia királyi tetsvényjogát (placetum regium), amelyben elrendelte – mivel minden pápai bulla és rendelet hatással van az államügyekre –, hogy minden örökös tartománynak ezeket eléje kell terjesztenie, és jóváhagyása nélkül nem lehet közzétenni. Magyarországon a továbbiakban a pápai rendeleteket a Helytartótanács és a kancellárián át kellett az uralkodó elé juttatni. A szerzetesrendelet ugyanakkor a megyéspüspökök alá rendelte, kivonva Róma és külföldi rendfőnökeik alól. A magyar püspöki kar mindkét rendelet ellen háborgott és tiltakozott, de nem volt más választásuk, el kellett fogadniuk.⁶³

Ennél nagyobb szervezkedést váltott ki az 1781. október 25-én kiadott türelmi rendelet (*Toleranzpatent*), melynek legfontosabb pontja az volt, hogy hivatalvállalás esetén nem számított többé a felekezeti hovatartozás. A rendelet engedélyezte továbbá a magán-vallásgyakorlatot a reformátusok, evangélikusok, unitáriusok és ortodox felekezet híveinek mindenütt, ahol eddig nem gyakorolhatták. Ez a négy felekezet saját tanítót alkalmazhatott. Ha nem volt saját vallási iskolájuk, eldönthették, hogy más iskolába küldjék a gyereket. Ahol minimum száz nem katolikus család élt, ott azok saját költségükön fenntarthatták helyi gyülekezeteiket, sőt – torony és harang nélkül, nem közútról nyíló bejáratral – templomokat is építhettek. Az intézkedéseket a tolerancia eszménye és a birodalom egységesítésének

⁵⁷ Barna A. 2010.

⁵⁸ Hajdu L. 1971: 1026.

⁵⁹ Hajdu L. 1982: 256.

⁶⁰ Hajdu L. 1982: 256.

⁶¹ MNL OL F 135. 105–6 cs. Deput. in judicialibus protocollum 15. ülés; Degré A. 1980: 685.

⁶² Behringer W. 1994: 100; Behringer W. 2006a; Behringer W. 2016a: 14; Kreuz P. 2016: 190.

⁶³ *Benczur J.* 1782; *Vázsonyi V.* 1893.

vágya ihlette. Külön pont mondta ki a reformátusok és az evangélikusok *Ratio Educationis* által okozott panaszainak kivizsgálását, és külön pont tiltotta meg a katolikus papoknak, hogy ellenőrizzék a protestáns lelkészeket. A protestánsok tarthattak zsinatot is, de előzetesen be kellett jelenteniük a tárgyalandó pontokat, a zsinaton pedig két királyi biztos vett részt az állam képviselőjében, hogy annak érdekeivel ellentétben határozatot ne hozzanak.⁶⁴

1782. január 12-én hirdették ki a császár úgynevezett *szekularizációs rendeletét*, mely új alapokra helyezte az állam és az egyház (elsősorban a katolikus egyház) működését. II. József állammodelljében az egyház pusztán az uralkodás egyik eszköze volt. Meggyőződése volt, hogy az egyházi vagyonnal szabadon gazdálkodhat, ha finanszírozza annak közfeladatait (oktatás, egészségügy) és biztosítja a köznép körében forgó alsópapság megélhetését. Ezek számát és javadalmait még növelte is. József célja a pénzszerzés mellett a plébániák számának növelése és a lelkészek helyzetének jobbítása volt, a szerzeteseknek végkielégítést adatott és szerette volna visszaterelni őket a lelkészi pályára. Cserébe a tanítással, gyógyítással vagy tudománnyal nem foglalkozó szerzetesrendeket és mintegy százharmincnégy férfikolostort, hat női zárdát (1484 szerzetes, 190 apáca személyét érintve) feloszlattott. Első lépésben megszűnt a kamalduli, kapucinus, karmelita, karthauzi, klarissza és premontrei rend, utóbb, 1786. február 7-én Magyarországon és az örökös tartományokban kihirdette a magyar pálos rend, a bencés, a ciszterci, a domonkos és a ferences rendek teljes eltörlését és birtokaik elkobzását. Minden szerzetesrend vagyonát a Vallásalapba olvasztotta. Ezzel az uralkodó a róla elnevezett jozefinista politika jegyében a saját birodalmán belüli államegyházat igyekezett megvalósítani. A katolikus klérus mellett a vezető kormánysszékekben is sok ellenséget szerzett ezzel magának, a kedvezményezett protestánsok között pedig sokan kevésnek találták azt, amit kaptak. József politikája Rómában nagy aggodalmat váltott ki. VI. Pius 1782-ben személyesen kereste fel Bécsben a császárt, hogy a politikájával való szakításra rábeszélje. A történetírás ezt a lépést nevezi fordított Canossának. József minden formális tiszteletet megadott a pápának, de a lényegből nem engedett, rendeleteitől nem állt el. A pápa válaszként súlyos csapásokat és közeli halált jószolt neki (lényegében a kiátkozással fenyegette meg). Némileg hasonló jövőt gondolva ki az átokkal, amit a császár halálát követő gúnyiratokban majdan olvashattunk is. Józsefet ez sem érdekelte, sőt további intézkedéseket hozott: betiltotta a laikus vallási társulatokat, valamint az általuk szervezett nyilvános processziókat, például körmeneteket. A papnevelést pedig állami kézbe vette, hogy az állam számára megbízható és lojális lelkészeket neveljen.⁶⁵

A strukturális átalakítások mellett reformjainak lényegi elemét alkották az egyházi babonák ellen hozott rendeletei, melyek látszólag a katolikus egyház szertartásainak sallangjait nyesegették, mégis az egyháznak az uralkodó alá rendelését szolgálták. Az 1783. november 26-án hozott rendelettel tiltotta meg, hogy a templomokban vihar és eső esetén harangozzanak, azt hívén, hogy a harangzúgással elűzhetik a viharfelhőket. A pátenst megjelenése után három héttel már a bécsi *Magyar Hírmondó* lapjain is olvashatták az új hírekre és a tudomány legújabb eredményeire kíváncsi felvilágosult olvasók is. Ezzel kétféle elvet is magáévá tett. Egyrészt a racionális elme meggyőzésére alapozva (a papoknak és a falusi előljáróknak ajánlva) a fémek elektromosságot vezető képességére hívta fel a figyelmet; másrészt a babonás, ezáltal tudatlan köznépi szokások hiábavalóságát hirdethette. A rendelet érvelése azonban, hogy harangozáskor a fémek vonzzák a villámot, maga is „technikai babona” volt. Egyike azoknak a felvilágosodás kori megfelelési kényszereknek, hogy minden természeti jelenségnek „tudományos”, vagy legalábbis annak tartott magyarázata kell hogy legyen.⁶⁶

Erdélyben is püspöki körrendeletben korlátozták a határbeli kápolnához vezethető búcsús menetek számát és mértékét. Határozottan megerősítették, hogy az uralkodói pátensszel összhangban a votívtárgyakat le kell szedni a templomok faláról. Ugyanez a rendelet a húsvéti határjárás szokását azzal az érveléssel tiltotta meg, hogy azok többféle bűnesetre szoktak alkalmat adni. Bárth János kutatása alapján tudjuk, hogy ennek volt köszönhető például, hogy az udvarhelyszéki Oroszhegy „urusos-kút” (vagyis gyógyító kút) kultuszhelye lényegében elsorvadt. A Jézus Krisztus mennybemenetelének tiszteletére szentelt kápolna és vele együtt a hivatalos egyház által is elfogadott oroszhegyi búcsújárások sorsa 1783-ban, a felvilágosodás szellemében tevékenykedő Batthyány Ignác erdélyi püspök szigorú intézkedéseivel pecsételődött meg. A püspöki látogatás és a főpásztori tiltó rendelkezés történetét az oroszhegyi római katolikus egyház számadáskönyvéből idézte Bárth János:

[...] az oda gyülekezni szokott rossz keresztények által az ájtatosságnak végződése után sokszor botránkozató dolgok, részegségek, veszekedések, vérontások mentek végbe, nem lelki haszonra, hanem inkább lelki kárra adva alkalmatosságot.⁶⁷

⁶⁴ Mályusz E. 1939: 232–283.

⁶⁵ Barta J. 2012: 158.

⁶⁶ *Magyar Hírmondó* 1783. december 17., 786–788; Miskolczi A. 2015: 82; Bausinger H. 1963: 350.

⁶⁷ Bárth J. 1996: 75.

A példa azért is tanulságos, mert – ahogy azt Bárth Dániel kimutatta – valószínűleg efféle esetek járultak hozzá, hogy míg sok kultuszhely elsorvadt, ennek hatására néhány viszont megerősödött. Például a csíksomlyói kegyhely hallatlan szerepnövekedését is ez okozhatta.⁶⁸

A papság jozefinista hívei kezdetben pártolták is a hasonló kezdeményezéseket, mivel ebben látták a katolikus egyház megújulását, ám utóbb még a mérsékeltberek is eltávolodtak e rendeletektől, mivel azok köznépre gyakorolt hatását felismerve inkább a társadalmi békét tartották szem előtt. Utóbbit nem is lehetett volna jobban kívánni akkor, amikor Erdélyben épp parasztlázadásokhoz vezettek a felülről oktrojált intézkedésektől való félelmek. Az 1784. február 19-én kelt rendelet szándékát a bécsi *Magyar Hirmondó* tudósítója is elmagyarázta olvasóinak. A július 24-én megjelent szám szerzője szerint a rendelettel a templomoknak azon babonás tárgyaktól való megtisztítása a legfőbb cél, melyek épp a betegségek transzcendens, félelmekre alapozott magyarázatait erősítették eddig. A magyarázat szerint ugyanis az egyház – szemben az orvoslás intézményi hálózatának erőfeszítéseivel – a templomokban felhalmozott votivtárgyakkal nem segíti a köznép felemelkedését és jobbulását. Az uralkodó, ahogy számolt a felszólított szerzetesrendek közjót gyarapító vagyonával, úgy remélt itt is ezen „kincs jellegű” tárgyak felszámításából a szegények javára fordítani. A felvilágosodás egyházi ellenzőinek egy idő után azt kellett észrevenniük, hogy ők, mint egy meghaladott ideológia hívei a filozófia évszázadában, a babona címkéje alatt a babonás hívőkkel kerültek egy kalap alá.⁶⁹

A felvilágosult abszolutizmus rendelkezései a Habsburg Birodalomban elválaszthatatlanok a katolikus felvilágosodás mozzanataitól. 1784. március 29-én a szentek szobrainak körmeneti felcicomázását és vagyont érő ruhakölteményekbe öltöztetését tiltották be, amiről nem minden ironia nélkül tudósított a bécsi *Magyar Hirmondó* újságírója is júliusban:

Továbbá, az Oszlopokra, áldozatokra, és a Templomokban lévő Képekre nézve ezen folyó Esztendőben Szent György Havának 29. napján költ Kegyelmes Parantsolatja által ő Felsőge azt parantsolja, Hogy mivel úgy is minden bé-vételek, mellyek többnyi re a Kegyelmes Képekből állottanak, el törölttenek, a Papi rendnek azért igen hasznos volna, hogy az aranyból, ezüstből, és más drága dolgokból álló áldozatok pénzé változtatnának; mert az által az áldozatok, mellyeket ki ki jovatskájához és jövedelméhez képest kétség kívül adna, nagyobb haszonra fordíthatnának. A számos ajándékokra nézve, mellyek a Templomokban, (kegyességnek jeléül) rendel függenek, hogy azok mindenestül le szedetvén, ez után tsak az Templomok falaira függesztendő pusztá Táblákra, azoknak neveik, kik Kegyességeknek ilyen jeleit adnák, az Esztendő számmal jegyeztessenek fel; így tehát ki ki az ő nevét mint bizonyos Kegyelem Képnek ajándékozója, a szegények közt ki osztandó jutalomért fel-függesztheti. A mi az Oszlopoknak, és a Képeknek fel-öltöztetéseket illeti, minden Képnek azon Materiából aljon öltözete, és ruhája, a melly materiából maga készítettet; ha aranyból van, légyen arany ruhája, ha fából, fa, ha ezüstből, ezüst, ha kőből kő, más színekkel ne foldozzák.⁷⁰

A szakirodalom ritkán vizsgálta e rendelkezések helyi fogadtatásának, végrehajtásának mechanizmusait, amelyben az alsópapságnak volt kulcsfontosságú szerepe. Bárth Dániel egyik tanulmánya viszont épp ezt a fogadtatást rögzítette, amikor is egy Tisza menti falu plébániájának háztörténetében (historia domus) azt olvasta, hogy a rendelet végrehajtása után a Mária-szobor ruhatárát a nép darabonként vette meg és vitte haza, a befolyt összeg pedig a templom pénztárát gazdagította.⁷¹

A katolikus egyház babonásnak tartott eljárásai közé sorolták azt a kétes értékű szokást is, amikor a gyermekek érdekeire hivatkozva zsidó újszülötteket kereszteltek meg szüleik akarata ellenére. József 1787. június 19-én határozott az 1733. óta érvényben lévő és a zsidó szülők életét mélyen megalázó és jogtalan beavatkozás hatálytalanságáról:

Őfelsége a császár, folyó év június 19-én kelt, 8587-es számú rendeletében elhatározta, hogy e naptól kezdve ezer arany pénzbüntetés vagy félévi szabadságvesztés terhe alatt egyetlen szülész, borbély vagy bába sem merészeljen megkeresztelni egyetlen zsidó gyermeket sem, sem veszély esetén, sem veszély ürügyeként való felhozásával, mivel a gyermekek szüleiké és csak ők rendelkezhetnek afelől, hogy meg akarják-e keresztelni gyermekeiket vagy sem. E határozat erejével megparancsoljuk a vármegyék tisztjeinek, ugyanakkor mindenkinek tudomására hozzuk a következőket: gondoskodni kell arról, hogy a zsidó asszonyok is megtanulhassák a bábamesterséget, mégpedig úgy, hogy az egyetemen vizsgázhassanak. Ekképp a zsidók között is nőni fog a bábák száma.⁷²

Ehhez és a nyelvrendelethez igazodva 1787 júliusában azt is meghatározta a császár, hogy a zsidóknak állandó és német vezetéknevet kell ezután viselniük.⁷³ Ezzel persze inkább a közigazgatást segítette az idegen hangzású nevek

⁶⁸ Bárth D. 1999: 91; Bárth D. 2009: 480; Bárth D. 2016: 107.

⁶⁹ *Magyar Hirmondó* 1784. július 24., 469–471.

⁷⁰ *Magyar Hirmondó* 1784. július 24., 469–471.

⁷¹ Bárth D. 2014: 41; Bárth D. 2002: 137–138.

⁷² Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 84.

⁷³ *Kassics I.* 1825. II: 112.

adminisztrációjában, és az asszimilációt szándékozott felgyorsítani, semmint a zsidók emancipációját elősegíteni.⁷⁴ A zsidó gyermekek átkeresztelésének problematikáját, egyben pedig a helyi hatóságok politikai visszaéléseit tükrözik a II. József halála utáni zavaros időkben ismét felbukkanó vérvádak.

1790-ben a Szabolcs megyei Nagykállón fogalmazódott meg olyan vérvád, amelynek háttérében pusztá félelmek voltak. Itt egy köztisztelőben álló zsidó gazda, Fisch Jakab egyik béresének tizesztendős fia tűnt el. Az eltűnést követően egyre több tanú akadt, akik saját szemükkel látták, hogy a fiú apjának gazdája és hitsorsosai elemésztették a gyermeket. Az esetnek híre terjedt az egész megyében. A hivatalos vizsgálat során nem kevesebb mint tizenhét tanú vallott a megvádolt zsidókra. Mesei fordulattal aznap, amikor a táblabírák kivizsgálták volna az ügyet, az eltűnt gyerek megkerült. Saját bevallása szerint az apai verések elől szökött el otthonról. A bírák ezért a zsidók ellen hamisan tanúskodókat ítélték el, mi több, egy körlevelet bocsátottak ki a vármegye területére a vérvád hamisságáról, terjesztőinek bűnösségéről, melyben a fenti rendelkezés betartatására utasították a szolgabírákat.⁷⁵

1791-ben Szilágy vármegyében történt a péri, vagy másképpen tasnádi vérvádeset. Itt egy tizenhárom éves, a helyi zsidó kocsmában szolgált fiú járt szerencsétlenül télen. Bár nem erőszakos halált halt, a közelben lakó alispán – a mendemondákra hagyatkozva – megkezdte a vizsgálatot, méghozzá rituális gyilkosság ügyében. A tanúk megfélemlítésén túl veretésükre is sor került, hogy az ügy a kívánt mederben haladjon. Arra hivatkoztak, hogy csak a vádlottak kínzása van tiltva, nem a tanúké. A szerencsétlenül járt fiú zsidó gazdájának nem egészen ötéves gyermeke is a vád tanújává vált a feltűnően elfogult vizsgálat során (ennyi idős gyermek jogszerűen nem lehetett tanú). A vármegyei ítélőszék ezek alapján első fokon bűnösnek találta a bevádolt zsidókat „közmegegyezésből esett, ártatlan vérnek kegyetlenül és istentelenül való kiontásában”, ezért halálra ítélte őket.⁷⁶ Az elítélteket csak a fellebbezés után mentették fel, amikor az ügy elkerült az elfogult vármegyétől és annak politikai haszonleső képviselőjétől a szebeni kormányshoz.⁷⁷

Kisebb körben folyt le egy komáromi eset is, ahol a rituális gyilkosság vádját nem egy sakter, hanem szöges ellentéte, egy zsidó csepürágó ellen fogalmaztak meg. 1788-ban Komárom városban Sámuel Lébl zsidó bűvészt (!) azért fogták el, mert a gyanú szerint egy négyéves gyermeket vallási okból meggyilkolt. Öt hónap vizsgálati fogságot követően szabadult, amikor kiderült, hogy a gyermeket a saját anyja ölte meg.⁷⁸

Sajátos átmenetet képeztek a fent vázolt medikalizációs folyamatban a görögkatolikus és az ortodox egyházat reguláló rendeletek, melyek éppúgy beavatkoztak a rituálék belső rendjébe, mint voltak hivatva a felvilágosult gondolkodásmódot népszerűsíteni az alsópapság és rajtuk keresztül a köznép köreiben. Átmenetről beszélek, mivel ezek a szabályok nagyrészt a közegészségügy rendjét voltak hivatva rendezni, legalábbis az uralkodó nézőpontjából. 1784. október 7-én az uralkodó arra szólította fel a görögkeleti egyház vezetőit, hogy tegyenek meg mindent a vámpírhit (Aberglauben der Wampyre) terjedése és jelenléte ellen:

[...] mivel azon szokás, hogy a nyílt koporsókban a holttestek eltemetése még több helyen is fennáll, azért a rendeletek: miszerint ragályos betegségek miatt a holtakat nyílt koporsóban a temetéseknel körülhordozni nem szabad újra [...] közhírré teendők és a görög nem egyesült klérus felszólítandó: hogy az ő egyházi vezetésére bízott hívek – a wampyrok, melyeknek végső sorsukat szokták és szeretik tulajdonítani – babonájától eltéríttessenek. [...] a normák a következők: hogy a fertőző betegségek miatt az elhunytat nem szabad a nyitott koporsós temetési eljárásban ravatalozni – nemrégiben és a görög nem egységes klérust kértük arra, hogy küzdjön a babonás vámpírhit hirdetői ellen. (Codex Tom. III. Sect. I. pag. 122. Nr. 879.)⁷⁹

A pátenst október 23-án továbbították a péterváradai főhadparancsnokságon keresztül a karlócai érsekhez, aki valamennyi magyarországi, horvátországi, sőt erdélyi görögkeleti ortodox egyház főhatósága volt.⁸⁰ II. József éppen a görög rítusúak között gyakoribbnak tűnő (a temetési rítust valójában félreértő) „vámpír-babona” miatt tiltotta meg, hogy azokat, akik fertőző betegségben haltak meg, fedetlen koporsóban temessék el. A pátenst latinra fordított verzióját november 2-án hirdette ki a pozsonyi Helytartótanács. Ugyanekkor az erdélyi Gubernium is hasonlóképpen járt el.⁸¹ A pátenstnek, úgy tűnik, voltak előzményei a Helytartótanács és más görög rítusú papok levelezésében. Mézes

⁷⁴ Brátescu Gh. 1968: 44–45; Szentí T. 1994: 83–84.

⁷⁵ Friedlieber I. 1886: 432.

⁷⁶ Eötvös K. 1904. I: 34–53.

⁷⁷ Büchler S. 1923: 22–38.

⁷⁸ Krampflicek I. 1909: 121–122; Richtmann M. 1912: 307; Kende T. 1993: 99–101.

⁷⁹ „[...] da der Gebrauch, die Todten in offenen Särgen zu beerdigen, an mehreren Orten noch besteht, so sind die Normalien: »dass wegen ansteckender Krankheiten die Verstorbenen bei Leichenbegängnissen in offenen Särgen nicht herumgetragen werden dürfen« – neuerdings zu publiciren und den Gr(iechisch) N(icht) unirten Glerus aufzufordern, damit er dahinwirke, dass die, seiner geistlichen anvertrauten Gläubigen von dem Aberglauben der Wampyre, denen sie ihre letzten Schicksale zuzuschreiben gewohnt und geneigt sind, abgebracht werden.” Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 84–85. Latin fordítása: Linzbauer X. F. 1856. III: 122. Sectio I. Nr. 879, No. 227; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 85–89; Schwartz I. 1891: 61.

⁸⁰ Magyary-Kossa Gy. 1929. II: 84–85.

⁸¹ Gyémánt L.–Răduțiu A. 1981: 118.

Ádám kutatásából ismert az az 1784. június 27-én, Temesváron kelt irat, amelyet a verseci ortodox pópa adott ki az alá tartozó áldozópapoknak. Ebben a levélben egy 1778-as császári rendeletre hivatkoznak a temetés módját illetően. Filaret püspök levelével szemben (aki babonaságnak minősítette a vámpirizmust) a verseci pópa úgy fogalmazott, hogy azoknak a hulláját, akik valamilyen ragályos betegségben haltak meg, vagy „akiknek testében még valami élet maradt”, fedett koporsóban kell elhantolni. Az említett 1778-as rendelet minden bizonnyal azon közegészségügyi intézkedésre utalhatott, mely a pestisjárványokat követő durva visszaéléseket (az élve eltemetéseket) volt hivatva rendezni. Az erre utaló félelmek a XIX. század közepéig (főként a nagy pestis-, majd kolerajárványok) idején erős izgalmi állapotban tartotta a közvéleményt.⁸²

A vámpirizmus (esetenként a boszorkányság) témája az 1780-as évekre a görög rítusú vallási vezetők és tudós értelmiségiek között is heves vitát gerjesztett. Keyser Georg Adam (1746–1814) erfurti könyvkiadó és könyvkereskedő egész sorozatot szentelt a babonás témáknak, köztük a görög rítusú galíciai vámpírhitének. A talányos *Uhuhu* sorozatcímmel megjelenő füzetekben látott napvilágot egy galíciai tudósítás bizonyos Zatwarnica faluból (közel az egykori Ung megye határához a Kárpátokban), amely szerint a vámpírbabona még ma is él a térségben, mivel a kerületben lévő falu óhitű lelkipásztora három hétig nem temettetett el senkit, ha felmerült a gyanú, hogy azok vámpírok.⁸³ Ioannis Zelepos az esethez fűzve jegyezte meg, hogy az ortodox egyházon belül is viták kezdődtek a vámpirizmus létezéséről, addig ugyanis teljes mellszélességgel kiálltak mellette, sőt azt az igaz, ortodox vallás csodájaként tartották számon. A dogma szerint a pópai kiátkozás alatt álló hullák nem rothadnak el (ergo vámpírrá válnak), éppúgy, mint a reformáció előtti katolikus vallás felfogásában. Esetükben még az is felmerült megtartó érvként, hogy a vámpírhit csodája felülírhatja a katolikus álcsodákat. Mintegy az ortodox vámpírhit ezért lényegi eleme és nem babonája az adott vallásnak.⁸⁴ A babonák elleni fellepés ritka kivételként a Balkán oszmán fennhatóság alatti részein is előfordult, nem csak a Habsburg Birodalomba frissen bekebelezett kárpáti régióban. 1795-ben Petar I. Petrović-Njegoš, Montenegró metropolitája (vladika) (1784–1830), (egyben az oszmán uralom alól függetlenedő állam uralkodója) tudatta minden pópával, hogy aki boszorkánysággal vádolt ártatlanok megkövezésében vesz részt, az számoljon az egyház kiátkozásával (exkommunikációjával), mivel e tettevel „szándékos gyilkos”-sá válik. Ezzel a szinte gyakorlattá vált boszorkánylincseléseket és hatalmaskodásokat igyekeztek megfékezni. A levelet és az ügy előzményét történelmi módszerekkel feldolgozó Joanikije Pamučina (1810–1870) archimandrita (kolostori előljáró) szerint a boszorkányok „megkövezéséhez” a helyi oszmán-török hatóságok előzetesen engedélyt adtak, így azt egyes „tudatlan papok” a köznép nyomására minden korlátozás nélkül hirdették és gyakorolhatták is, mígnem az ortodox egyházfők rendeletileg be nem tiltották.⁸⁵

Az élve eltemetéstől és a sírból visszajáró vérszopó vámpíroktól (sanguisugus – Wampier dictos) való félelmek a birodalmon belül olyan skandalumoknak számítottak, melyeknek európai léptékű tétje volt. Különösen akkor, ha egy-egy eset nyilvánosságra került, mivel a „babona” kiirtása a felvilágosult uralkodók egyik legfontosabb célja (leglátványosabb propagandaeszköze) volt. 1785-ben Filaret râmnicai görög ortodox püspök pásztorlevelében is ezt fejtette ki rövidebben, amikor jelezte, hogy egyesek a haláleseteket a sírjukból előjövő prikolicsnak tudják be, ezért kihantolják és elégetik, ami bűn az egyház és az őt támogató állam előtt is. Râmnic (Olténia részeként) rövid ideig (1718–1739) osztrák fennhatóság alatt is volt, de mint befolyási övezetre később is nagy figyelem fordítódott.⁸⁶ Filaret szerint az efféle vámpírhit régi görög „eretnység” és az ördög így csapja be a hitükben ingatag keresztényeket. Akik még rosszabbak, mint a pogányok, sőt templomba sem járnak, nem tudják, mi a gyónás és az áldozás, a varázslókhoz és ráolvasókhoz fordulnak, ezért fel kell őket hívni a bűnbánatra, különben lesújt az Isten haragja. Már az embereket és állatokat pusztító betegségek is „isteni büntetések a bűneinkért”, és ennek elkerülése érdekében gyászmiséket kell tartani, a sírokat, a betegek házait szentelt vízzel kell megszórn.⁸⁷

Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a visszajáró halottak képzelete azonban nem csak a görög ortodox elitnek okozott fejtörést. Hasonló zavar volt ott is, ahol ezt a „hiedelmet” már a reformáció idején dogmatikusan elutasították. Kis Bálint református lelkész írta le azt a kísértethistóriát, amely 1782-ben Szentés város kedélyeit borzolta. A történet szerint Vetseri Mihály egykori szentesi főbíró halála után a fiához járt vissza kísértetni, mígnem a fiú megőrült és meghalt apja állandó zaklatásai miatt. Az eklézsiatörténet részletesen leírta a kísértet megjelenéseinek helyét, idejét, a fiú rémületét, amely azt mutatta, hogy a lakosság elhitte (!) a históriát.⁸⁸

⁸² Miskolczi A. 2015: 81–82; Gyémánt L.–Răduțiu A. 1981: 118; Mézes Á. 2014.

⁸³ „Daß in den Gegenden biß auf den heutigen Tag sich der Aberglaube an Vampyren erhält, erzählt die allgemeine polit. Zeitung dieses Jahrs Nro. 85 indem der altgriechische Pfarrer zu Zatwarnika im Sanoker Kreiße seit 3 Wochen keine Messe lesen dürfen, weil er einige seiner Gemeinde in Verdacht hatte, daß sie Vampyren wären. Wie traurig siehts also noch in den Gegenden aus!” *Keyser G. A.* 1787.

⁸⁴ Zelepos I. 2014.

⁸⁵ Pamučina J. 1867: 49, 52; Vedriš Tr. 2006a: 86.

⁸⁶ Miskolczi A. 2015: 81.

⁸⁷ Miskolczi A. 2015: 81–82; Gyémánt L.–Răduțiu A. 1981: 118.

⁸⁸ Takács E. 2001; Bagi Z. 2005: 202; Hegyi Á. 2014: 144–145.

Attya az ablakon által nevénn szóllítja ötöt fel ül az Ágyon ismet hallja a szóllítást, oda megy az ablakhoz 's még ha igen sötét volt még is az Attyát világosan látja kívül állani egy fejr lepedőben, de a ki hogy ő huzamosan nézte és tudakolta mit akar félre vonta magát – a különbenn bátor fiú ezenn látáson úgy meg háborodik, hogy vissza akarván menni az ágyára a ház közepén el esik és a nyavaja ki töri – melly annak utána is gyakrann reá jött.⁸⁹

Annak ellenére, hogy a lelkész elutasította és nyilvános prédikációiban indokolta is a halottakkal való bármilyen kapcsolatfelvétel lehetetlenségét, azt babonaságnak és értelmetlennek nevezte, a kedélyek nem csitultak. Ezt onnan tudjuk, hogy a történetet jegyző Kis Bálint többes szám harmadik személy használatával tartózkodását fejezte ki az eseményekkel kapcsolatban, azt a „babonás” emberek híresztelésének tulajdonította.⁹⁰ Ám a történet mégiscsak hatott az azt jegyző Kis Bálintra is, mert ebből a kísértethistóriából az egész Vetseri család balszerencsés végzetét vezette le, kezdve a fiú megőrülésével, majd a teljes rokonság ilyen-olyan okokból való (gyilkosság, magzatgyilkosság, magtalanság) kipusztulásáig. Mintha tényleg a visszajáró ember nyugtalan lelke okozta volna azt.

A hasonló korú feljegyzések szerint azonban a halottbúcsúztatás a lakosság körében valóban nagy érdeklődést és feloldhatatlan dilemmát jelentett a kálvinizmus dogmatikus tanítása és a köznépi szokások, hiedelmek között. 1777 előtt az összes iskolás gyermek számára kötelező volt minden temetésen részt venni, talán hogy a gyermekek felé irányuló, a halottaktól érkező kísértethiedelmek káros hatásait csökkentsék. Utóbb ennek a részvételnek a kötelező jellegén enyhítettek. A református eszkatológia szempontjából teljesen „értelmetlen” volt ugyanis az a Dél-Alföldön (így Szentesen is) elterjedt szokás, miszerint „mikor valaki megholt, állát felkötötték [...] a fejébe pedig, hogy náthat ne kapjon hálósüveget húztak, az asszonyokéba főkötőt, [...]” – dohogott a lelkész a köznépi halottbúcsúztatók kapcsán. Az e világon maradt porhüvely körüli aprólékos törődés mellett a túlvilági élet sok bonyodalmat okozott a lakosság körében, mert nehezen tudták elfogadni azt a kálvinista dogmát, miszerint a hit segítségével csak a földi életünkben nyerhetjük el a mennyországba vezető utat. Ezért rendszeresen előfordult, hogy a rokonság közbenjárást kért – ha kellett, némi nyomatékkal – a lelkésztől a beteg bűneinek bocsánatára, ha maga az alany nem kérte ezt: „sokszor nem a beteg kívánja, hanem a körülle valók magok tudatlan buzgóságokból” – olvashattuk az ekléziatörténetben.⁹¹ A haldoklók számára igyekeztek az úrvacsorát kiszolgálni, de erre a lelkészek csak akkor voltak hajlandóak, ha a haldokló valóban tanúbizonyságot tett hitéről. Ugyan a purgatórium a kálvinista eszkatológia számára elfogadhatatlan volt, a pokol és különösen a halál pillanatától kezdődő oda vezető út mégis sokakban okozott bizonytalanságot az utolsó pillanatban. A lélek halál utáni sorsát nehezen dolgozták fel, és a XVIII. század végén az egyháztagokat ez a kérdés élénken foglalkoztatta. Csakúgy, mint a túlvilág megismerésének lehetősége. Ennek köszönhetően hittek a visszajáró lelkekben, és ha úgy adódott, a katolikus felekezet által biztosított lehetőségben, ahogy ennek eseti történeteit Hegyi Ádám bemutatta vonatkozó tanulmányában.⁹² Így a halottaik lelki üdvének közbenjárására nemritkán a reformátusok is áldoztak a katolikus alapítványok számára. Egyrészt végrendeleteikben igyekeztek több oldalról is „bebiztosítani” a lélek sorsát; másrészt a rokonság megpróbálta a haldokló bűneinek megbocsátását kieszközölni a lelkésztől. Ugyan a kálvinista lelkipásztorok igyekeztek a református dogmákhoz igazítani a köznépi szokásait, sőt, bizonyos esetekben még az is előfordulhatott, hogy ők maguk követtek el ennek indoklásával a kihágásokat.⁹³ A zárójelet itt bezárom, térjünk vissza az állam egyház feletti kontrolljának további kérdéséhez.

*

Johann Georg Mößle (lovag) 1783-tól 1818-ig (majd özvegyén és fián keresztül 1840-ig) szép számmal adott ki első-sorban a bécsi, de a birodalom német nyelven olvasó közönségének könyvet és zenei kottát. Gyakorlatilag a mai értelemben vett sajtómogul, sajtócézár lehetett abban a tekintetben is, hogy a korábban tiltott témák arzenálja, és vagy a kormányzat számára addig kényes (ezért tiltott), vagy épp a közvélemény manipulálása miatt fontos (ezért exkluzív kiadásra érett) könyveket adott ki. Valahogy úgy működött a kiadó, mint II. Frigyes „magánnyomdája” Berlinben az 1750-es, 1760-as években Christian Friedrich Voss kezelésében, aki a levelezők által beküldött híreket a központi kormányzat szempontjai szerinti időzítéssel és formában tette közzé a *Berlinischen Priviligirte Zeitung*ban, vagyis az állami monopóliummal működő „hírügynökségi” lapban. II. József a közvéleményt (mint hírolvasó tömeget) vehette célba a Johann Georg Mößle által kiadott művekkel. A cenzúra helyett a tudatos hírgyártás eszközt használta a félelmek csökkentésére és esetlegesen gerjesztésére. A hír gyártása, kiadása és adagolása így lett szelep és prés a társadalom működését célzó uralkodói (állami) gépezetben: ergo a hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze.

Mößle például kiadta az 1750-es években működött Georg Tallar addig kéziratban maradt értekezését a temesi vámpírhisztériáról, amelyben hangot adott az ortodox rácok, oláhok iránti bizalmatlanságának. Ennek pedig nem-

⁸⁹ Takács E. 2001.

⁹⁰ Takács E. 2001.

⁹¹ Takács E. 2001.

⁹² Hegyi Á. 2014: 144.

⁹³ Hegyi Á. 2014: 148.

csak az 1750-es, de az 1780-as években is fontos tétje volt.⁹⁴ Az összefüggésre Mézes Ádám hívta fel a figyelmet, aki szerint Mößle kiadója nagyon szorgalmasan publikálta a felvilágosult abszolutista kormányzat programjait (ezek között voltak törvénytárak és jogi segédkönyvek, Joseph Kropatschek illusztris, sokkötetes törvénytára, amely a Mária Terézia és a II. József alatt hozott törvényeket és rendeletek gyűjteményét is tartalmazta); de a vallással kapcsolatos törvények is nagy hangsúllyal szerepeltek, miként a királyi vallásügyi rendelkezések, a tridenti reformok gyűjteménye és persze nem utolsósorban *babonaellenes traktátus* is megtalálható volt a sorban: például Johann Nepomuk Bartholotti friss babonairtó műve. Több, tág értelemben vett felvilágosító, a népet olvasó emberek sokaságának tekintő, így a „tudást” propagáló könyv találta meg Mößle személyében a kiadóját. Kézikönyvek a vallásról, az új embertípust képviselő kereskedőkről, vagy a szabadkőművesekről, és számos mű az egészségről, az orvoslás új vívmányairól. Így ebbe a sorba illeszkedett a Tallar-bizottság vámpírvadászatának leirata. A kiadó persze igyekezett kiszolgálni a széles publikum csodák iránti bulváros éhségét is.⁹⁵

Mivel a vámpírtéma és a visszajáró halottak történetei mindvégig napirenden maradtak, azokat újabb és újabb rendeletekkel gondolta az uralkodó helyretenni. 1786. március 20-án újfent felhívta a figyelmet az orvosi halottszemlék szükségességére és a gyanús körülmények között meghaltak törvényszéki vizsgálatára, részben a vámpírhitre, részben az ortodox vallás állami kontrolljára hivatkozással.⁹⁶

Norbert Frank szerint II. József ahhoz a „Szent István-i szellemiséghez” és állammodellhez nyúlt vissza, melyben az állam és az egyház viszonyában az állam önállósága volt a hangsúlyos. József császár az egyház megújítása érdekében személyesen lépett fel birodalma egészében, intézkedéseit következetesen vezette be lehetőség szerint minden tartományában egyszerre. A katolikus egyház a XVIII. század végén bizonyosan reformorientált volt, képviselői utóbb nem önmagukban II. József kezdeményezéseit, hanem a reformok bevezetésének módját és stílusát kifogásolták. Az uralkodó viszont túl gyakran avatkozott be az egyház belső ügyeinek részleteibe, ami részben hiúságából is fakadt; másrészt viszont türelmetlenül törekedett műve kiteljesítésére, így reformja sokban eleve bukásra ítéltetett.⁹⁷ Iskra Iveljič szerint II. József radikális reformjaival a trón és az oltár szövetségét változtatta meg az előbbi javára, az egyház a világi hatalom szolgálóleánya lett. A bevezetett változtatások eredményeképpen az állam az egyházi tevékenység valamennyi aspektusát ellenőrzése alá vonta a külföldi hatóságokkal folytatott levelezéstől a templomban égő gyertyák számáig bezárólag. A jozefinizmus mindenekelőtt az alsópapság, de kezdetben néhány nagyobb egyházi méltóság körében is befogadásra talált, utóbb azonban jelentősen megosztotta a papság képviselőit.⁹⁸

2.4. A KÖZGYÓGYÍTÁS ÉS A GYÓGYÍTÓI PIAC SZABÁLYOZÁSA A FELVILÁGOSODÁS JEGYÉBEN

Kulcsszavak: közgyógyítás; gyógyítói piac; babonaellenes harc; szükségkeresztelés

1781-ben jelent meg az a császári leirat, amely elrendelte, hogy a Habsburg Birodalom minden országa köteles egy medikust Bécsbe küldeni Wolstein állatorvosi iskolájába. A rendelet azt a célt szolgálta, hogy a baromdöggel együtt járó járványügyi, népegészségügyi kockázatot minimalizálják, és a vesztegzár-intézkedésekhez hasonlatosan az egészségügyet meghatározó gyógyítási piac állatorvoslást érintő szegmensét tanult szakértőkre, és nem babonás pásztoemberekre bízják. A javaslat magyarországi kezdeményezője Adámi Pál (1739–1814) volt, aki külön kitért a köznép felé fordulás jelentőségére. Szerinte, ami a baromdöggel együtt járva a köznépre rossz hatást gyakorol, azt széles körű felvilágosító tevékenységgel is lehet orvosolni. Fontos ezért az állatorvosi ismeretek népszerűsítése. A felterjesztésnek és a hasznosításnak már volt előzménye, mivel Adámi már 1771-ben összegyűjtötte tapasztalatait, és akkor elérkezettnek látta az időt, hogy előterjesztést tegyen az állatorvosképzés megindítására. Alkalmaztak is tanárt Wolstein személyében, akit kineveztek a bécsi Állatorvosi Tanintézet igazgatójává, és elrendelték Wolstein állatorvosi ismeretterjesztő műveinek többnyelvű kiadását is. Adámi azt is javasolta, hogy Magyarországon is létesítsenek intézetet az állatorvostan tanítása céljából. Ez a javaslata éppúgy megvalósult, mint a katonai állatorvosok képzésén túl a polgári állatorvosok képzésének megindítása. Mindezt azonban Adámi már Nógrád megyei, majd karintiai visszavonultságából kellett hogy végignézze. Mindenesetre a jozefinizmus ezen a téren is nagy lendülettel „fehérítette” a felülről babonásnak tartott állatgyógyítási piacot. Az előzmények nem voltak túlságosan távoliak, a kezdeményezés nagyon is friss és újszerű volt.⁹⁹

⁹⁴ Olin T. 2017.

⁹⁵ Kropatschek J. 1786; Kropatschek J. 1789a; Kropatschek J. 1789b; Arlaud D. 2007; Mézes Á. 2014: 146–147; Ammerer G. 2010: 22, 361; Olin T. 2017.

⁹⁶ Kassics I. 1825. II: 17, 105.

⁹⁷ Frank N. 2008.

⁹⁸ Iveljič I. 2008.

⁹⁹ Adámi P. 1771; Adámi P. 1780; Adámi P. 1781; Adámi P. 1782; Adámi P. 1784; Karasszon D.–Kurdi J. 1974: 73–74. 53–72.

Amikor 1762. február 13-án Lyonban megnyílt a világ első állatorvosi tanintézetének kapuja, a bécsi udvari haditanács elnöke azonnali előterjesztést írt egy hasonló bécsi tanintézet felállításáról. A verseny nagy volt az európai udvarok között, hogy korszerűbb és versenyképesebb állam jöjjön létre még ezen a téren is. Mária Terézia császárnő 1763-ban elrendelte, hogy Ausztria is küldjön növendékeket Lyonba állatorvostant tanulni. A kiküldött Scotti, Mengmann és Heller 1767-ben tért vissza Bécsbe, és ott meg is nyitották „Tankórodájukat”. Az udvari kancellária azonban és maga Van Swieten báró, az osztrák egészségügy és orvostudomány legfőbb irányítója egyetemi szintű állatorvosképzést vizionált. A haditanács erre nemet mondott, de megbízták II. József császár későbbi kegyeltjét, a sziléziai protestáns tábori sebész Wolsteint, hogy 1767-ben ösztöndíjjal külföldre menjen állatorvostant tanulni. Van Swieten ettől ugyan nem volt elragadtatva, mert szerinte nem alsóbbrendű sebészre, hanem egyetemet végzett orvosdoktorra kellene bízni az állatorvos-tudomány oktatását és a Habsburg Birodalom állategészségügyének megszervezését. Van Swieten jelöltje Adámi Pál volt, akit orvosi disszertációjának megvédése és doktori promóciója után mindjárt ki is küldtek Horvátországba az ott pusztító állatjárványok tanulmányozása céljából. Adáminak nem lehetett könnyű dolga, maga is feljegyezte, hogy a pórnép zarándoklatokkal, függőkkel és amulettekkel, búcsúcédulával, Walpurgis-éji tűzgyújtással, holdfogyatkozásor az itatóvályúk befedésével, barkaszenteléssel és a vallásos-babonás állatgyógyászat más „bevált” módszereivel és eszközeivel él az állatállománya megmentése érdekében, így sok munkája lesz meggyőzni őket egy ennél hatékonyabb eljárás alkalmazásáról. Adámi nagy lelkesedéssel látott hozzá Van Swieten terveinek megvalósításához. Minden nagyobb járványkitöréshez kiszállt, és a helyszínen gyűjtött megfigyeléseket. Tanulmányozta Horvátországban a marhavészt, a májmételykórt, az anthraxot; vizsgálta Alsó-Ausztriában az idegentest okozta recésgyomor-átfűrődásos hashártyagyulladás; Erdélybe utazott, hogy ott a juhok haematuriáját tanulmányozza. Járt Sziléziában; foglalkozott Morvaországban a juhruhél, Stájerországban és Karintiában a marhavésszel, tanulmányozta Magyarországon a száj- és körömfájást. Gyakorlati tapasztalatait 1771-től 1784-ig bezárólag több munkában is összegezte. Időközben megnyílt a nyugat-európai (francia, holland) tapasztalatokkal visszatérő Wolstein állatorvosi iskolája is, amely ugyan nem volt egyetemi szintű katedra, de fontos volt, mert egyetlenként működött a birodalomban. Az Adámi tapasztalataival Wolstein tanodájából kikerülő állatorvosok kezdetben a kerületi, majd a vármegyei közigazgatás állományában foglalkoztatva vették át fokról fokra az elsősorban embergyógyításra szakosodott vármegyei tisztiorvosoktól a baromdöggel együtt járó feladatokat. Ez a terület azonban csak kisebb szelete volt az egészségügy kifehérítésre váró nagyobb mezőjének.

Az 1770-es évektől kezdődően az 1780-as években sem ért véget a kuruzslók elleni propaganda-hadjárat és a „gyógyítási piac” területi átrendeződése. Az orvosok számának és tekintélyének gyarapodás még nem tette lehetővé, hogy az orvoslás mindenkihez eljusson, ezért volt szükséges a harc – a kor új szavával élve – a „sarlatánság” ellen.¹⁰⁰ E részben propaganda, részben intézményépítő program eredményeként a képzetlen „gyógyítók” egyre inkább a társadalom alsóbb rétegeibe szorultak, ahol a szükség, a szegénység és a tudatlanság még mindig a gyakran említett és a tanult orvosok által sokat emlegetett „javasasszonyokat” részesítette előnyben.¹⁰¹

Ezért is született meg a *Magyar Hírmondó* 1782. február 27-i cikke, melyben a szerző arról tudósított, hogy a szegény emberek betegségük idején nem fordulnának az életüket veszélyeztető „tséltsap emberekhez”, továbbá nem használnának „holmi babonás eszközöket”, ha sokuknak adott lenne a lehetőség az ingyenes orvosi kezelésre: „olyan módon, ahogy Bécsben Spalovszki doktor kezeli minden héten az arra rászorulókat”.¹⁰²

A sok ellenséges hangú (ezért gyakran kontraproduktív), kuruzslókról tudósító cikk mellett akadt néhány „józanabb” hangvételű beszámoló is. 1781. július 17-én a *Magyar Hírmondó* a tanult orvosok túlkapásai ellen és a köznép körében működő empirikus orvosok mellett (!) érvelt. Kiemelve, hogy a „babonás, tsúfos, ártalmas eszközök és szertartások” tiltása ellenére érdemes azért a jó gyógyítókat is praktizálni hagyni. Az indok épp a felmerült orvoshiány lehetett:

De vagynak ellenbe jók-is, mellyeket a közbe elegyedett babonás szerektől megkülönböztetvén és el-választván hasznos volna közönségesekké tenni. Hazánk felől, egygy írásotskát tudok, a melybenn efféle jegyzések tétettek. Ez egygy Nagy-Bányai Orvosnak Bági jános Uramnak remek írása: De remediis Hungarorum domesticus [!]. – Vajha bár sokan találkoznának, a kik több efféléket gyűjtögetnének!¹⁰³

Báty János (1745–1796) latin nyelvű műve egyébként nemzetközi karriert is befutott. A kötetéről korának híres orvosa, Martin Lange (1753–1792) nagyszombeni orvos elismerő recenziót közölt a göttingeni *Medicinisches Journal* 1788. márciusi számában.¹⁰⁴ Batty orvostudományi téziseit 1775. március 12-én védte meg Göttingenben,¹⁰⁵ diplomáját pedig 1776-ban a nagyszombati egyetemen is elfogadtatta. A nagybányai főorvosi tisztet betöltő Batty szakterülete

¹⁰⁰ Versegly F. 1791. II: 397, 437; Kazinczy F. 1891. II: 15, No. 286.

¹⁰¹ Linzbauer X. F. 1856. III: 245–249. Sectio I. No. 973; Friedrich I. 1977: 73, 86.

¹⁰² *Magyar Hírmondó* 1782. január 10., 47.

¹⁰³ *Magyar Hírmondó* 1781. július 25., 450–451; Batty J. 1775.

¹⁰⁴ *Medicinisches Journal* 1788: Vol. V. 60.

¹⁰⁵ Batty J. 1775.

a járványtani értekezési részekén túl a test sebészi külső kezelése és a patológia volt. Művében sokat hivatkozott Lippay János *Posoni kert* című botanikai munkájára *Collectores Wratislavienses* címmel.

Ennek fényében 1784. április 19-én küldte meg a Helytartótanács orvosi bizottsága a *Generale Normativum in Re Sanitatis* (1770) kiegészítését a helyhatóságok (vármegyék, városok, kerületek) részére.¹⁰⁶ A Helytartótanács már 1778-ban megtiltotta a kuruzslók, vándorgyógyítók (vásári kikiáltók, vajákosok, végbélorvosok, vándorsebészek, foghúzó, terjék- és orvosságos zugkereskedők) működését az országban, de 1784. utánra is maradt még néhány mágikus tevékenység a kvázi kriminalitás, vagyis a hamis gyógyítás, a kuruzslás kategóriájában. Ebben minden magyarországi (és erdélyi) törvényhatóságot arra köteleztek, hogy írják össze a területükön praktizáló, ám a közgyógyítás intézményhálójába „nem illő” személyeket. Rendeletben mondták ki az emberi egészséget veszélyeztető álorvosok (pseudomedici), hamis hóhér (carnificus) és kuruzsló vándormágus (circumforaneus), méreggel házalók (venatores), rossz borbély (chirurgus), szélhámos vándorpatikus (circulator), terjékkereskedő (agyrta) és vénasszony (vetula) megbüntetését, ha illegális gyógyításon vagy halálos betegséget okozva érnék tetten őket.

A rendelet értelmében a hóhérok, kuruzslók, csavargó álorvosok kuruzslásait meg kellett akadályoznia a hatóságoknak. Többségüket kisebb összegű pénzbüntetéssel és a praxisuktól való eltiltással sújtották, de a visszaesőket elzárásra és/vagy testi fenyítésre is ítélték.¹⁰⁷

Különösen érdekes az 1784. évi határozatban a hóhérok megjelenése, a velük való foglalkozás ugyanis a *Generale Normativum in Re Sanitatis* óta már egyértelműen nem szerepelt az egészségügyi tárgyú szabályozásokban. Végül az egész kérdéskört II. József halálát követően, 1793-ban sikerült kategorikusan lezárni azzal, hogy a

[...] csavargók és vándorló személyek nemcsak a gyógykezelésektől, hanem az orvosságok árusításától is szigorúan eltiltandók, kivéve az egyszerű szereket, ha azokra engedélyt szereztek (2. §).¹⁰⁸

Alapjában véve a vándorsebészek és a különféle sarlatánok egészségügyi rendészeti szabályozása a letelepült céhes sebészek testületi érdekvédelmét szolgálta. Jegyezzük meg, hogy mindezt nagyon szakszerű megfontolás alapján tették, hiszen a sebészcéhek ügye is, más céhekkel egyetemben, az iparjog területéhez tartozott.

1784. április 19-én jelent meg, majd május 3-án került kihirdetésre az uralkodó 8918. számú rendelete, melyben újból felsorolták a kuruzslás tiltott tevékenységének kategóriáit. Az álorvosokról, a rossz borbélyokról, valamint minden más terjékkereskedőről, vándorpatikusról, méreggel házalóról, vénasszonyról, hamis hóhérről a vármegyei törvényhatóságoknak, legfőképp a vármegyei tisztiorvosnak kellett számot adniuk. Őket a megyei orvosnak össze kellett írnia, és ha munkájukat károsnak találta, a gyógyítástól a törvényhatóság erejével élve el kellett tiltatni, esetenként pénzbüntetéssel, visszaesőként fogsággal sújtatni.¹⁰⁹ Lényegében hiánypótlásnak tekinthető ez a határozat, amely tételes megnevezéssel követelte, hogy

[...] szerte az országból távolíttassanak el a saját vészterhes gyógymódszereiket rejtőzködve gyakorló csavargók, az összes vásári szemfényvesztők, szerencsevadászok, hóhérok, vénasszonyok, és más fajtájú vándorok, mint az ál-orvosok vagy az ál-sebészek.

A rendeleteket a közelmúltban kiadó orvostörténész Balázs Péter ebben a mondatban az inspiratív – és II. József által követett – porosz mintákat látja, és az általa ismertetett 1725-ik. évi porosz királyi rendtartás megkésett visszhangját véli felfedezni. Különösen igaz ez a bábákról szóló fejezet egyik alpontja alapján, amely még az orvostanhallgatókról is rendelkezett:

Orvosi tanulmányok folytatói, mindenféle prédikátorok, mind a városokban, mind a tartományok más helyein, alkimisták, orvosságkeverők, szeszégetők, és bármely más foglalkozás üzöi, zsidók, pásztorok, megbüntetett orvosok, vénasszonyok és áldásosztók, akik engedély nélküli varázsló vagy babonás szereket használnak, semmilyen külső vagy belső kezelést nem végezhetnek. Vizelet megsejmlélése után tanácsokat nem adhatnak, saját készítésű szereket nem árusíthatnak, mert mindezekért következetes és kemény büntetésben fognak részesülni.

1784. július 1-jén Pozsony szabad királyi város jelentette, hogy a Helytartótanács rendeletét dobszóval és hirdetmény útján is közhírré tette. Ebben felhívta a köznép figyelmét arra, hogy a kuruzslást szigorúan büntetni fogják.¹¹⁰ Augusztus 9-én a Helytartótanács kiegészítette a május 3-án keltezett uralkodói pátenst, és kiterjesztette a kuruzslásnak számító tevékenységek körét. Így regulázásra kerültek a cinóberrel és a merkúriummal kereskedők is. Minthogy a kuruzslók (különösen a nők) mind gyakrabban használták csúzos bajok (Hexenschuss) ellen a cinóberfüstöléseket,

¹⁰⁶ Balázs P.–Gazda I. 2004.

¹⁰⁷ Linzbauer X. F. 1856. III: 70. Sectio I. Nr. 847; Daday A. 2005: 447–450; Győry T. 1936: 17; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 199, No. 579.

¹⁰⁸ Balázs P. 2007. I: 58–59.

¹⁰⁹ *Kassics I.* 1825. II: 26, 96.

¹¹⁰ Daday A. 2005: 451.

a Helytartótanács elrendelte, hogy a hatóságok igyekezzenek ezt minden eszközzel megakadályozni.¹¹¹ Az állami kontroll alá volt gyógyító piac körét egy 1785. szeptember 13-án kelt rendelettel tovább szélesítették, melyben a méreggel való vándorkereskedők (materialisták) működését újfent korlátozták. Ezt követően méreghez csak a hatóságilag engedélyezett, a vármegyei tisztiorvos által felügyelt patikákban lehetett hozzáférni.¹¹²

A rendeleti gépezet nem állt le. 1786. január 10-én II. József és a Helytartótanács Orvosi Ügyosztálya már azt szorgalmazta, hogy a megyei főorvosoknak szolgálati szabályzatot kell készíteniük. A rendelet konkrét utalásokat tett e szabályzat tartalmára, többek között hangsúlyozottan szerepelt a szegények ingyenes gyógyítása és ezzel párhuzamosan a kuruzsló gyógyítók tevékenységének korlátozása, orvosi felügyelete. A megyei physicusoknak évenként jelentést kellett készíteniük arról, hogy az adott időszakban hány szegényt gyógykezelték. Amennyiben nem tettek eleget az előírt kötelezettségnek, elvesztették hivatalukat. Ugyancsak össze kellett írniuk, majd jelentésben a Helytartótanácsnak megküldeniük a területükön működő mindenféle gyógyítót, gyógyítással foglalkozót, legyenek bár hivatásosak vagy csak a köznép által ismert laikusok. 1786. március 20-án az uralkodó – az orvosi regula kiegészítéseként és a gyógyítói piac szélesebb körét meghúzáva – újabb rendeletet adott ki a gyógyfüveket gyűjtő és azzal kereskedő terjékesek működésének szabályozására is.¹¹³ Ezt korábban, egy 1786. január 23-án kiadott pátensben a füvesemberekre, gyógyfüvel kereskedők tevékenységére vonatkoztatva már szabályozták, de a terjékesekekkel kapcsolatban pontosításra volt szükség.¹¹⁴ A német nyelvű rendelet 1786. május 16-án került lefordításra és kihirdetésre. Ebben az uralkodó a köznép számára is érthetően, pontokba szedve vázolta az orvosok kötelezettségeit. A 9. pont szerint helytartótanácsi összeírás során derült fény arra, hogy igen sok a külföldről ideáramló, képzettség nélküli, kétes egyén, aki gyógyításból él, sőt nemegyszer meg is gazdagodik e ténykedése során:

Hogy a polgárok egészsége a csalásoknak vagy tudatlanságnak tárgyául ne tétessen, rendeltetik az: hogy senki más a rendszerént megpróbált Doktorokon, az Ország, ugy Stábok és Regementek számára apróbált Chyrurgusokon kívül a' betegek gyógyításában ne merészellyen magát avatni. Az okáért a Vármegye Doktorának a maga megyéjében ezen rendelkezésre vigyázással kell lenni, hogy valaki alattomos orvoslást ne tegyen – hangzott ez úgyben az 1786-os rendelet.

A 24. pont ugyancsak ezt az elvet hangsúlyozta:

A szegényeket minden külömbség nélkül ingyen tartozik gyógyítani a vármegye fizikusa, egyálttalyán pedig semmiféle betegen, a kit gyógyított, kemény fenyíték alatt felette való pénzbeli húzást, vonást ne tegyen, és mivel a' Vármegyétől arra a végre fizetése volna, szinte úgy a szegényeknek az ő betegségekben hasonló szorgalmatossággal és igyekezettel, valamint a gazdagabbaknak szolgálni tartozik.

Az orvoshiány mellett a szülések, bábák hiánya is feltűnő volt. Főleg akkor, ha tudjuk, hogy a népességszám gyarapodása volt a legfőbb mozgóatója az uralkodói innovációnak. Ezt elősegítendő szabályozta a 11. pont a bábák felügyeletét:

Mivel pedig az Országban még most kevés bábák találtak, kiknek szükséges bizonyosságlevelek volna, az okáért a' Vármegyék Doktorainak meghagyatik: hogy több 's nem éltes, és a' szülés segítségének megtanulására alkalmas asszonyokat azon helyeken, mellyek a' fővárosoktól nem igen távol fekszenek, a' szülés segítségnek Tanítójánál veendő tanulásra ösztönözzenek.¹¹⁵

A kérdés megoldatlanságára enged következtetni az a tény, hogy az e tárgyban kiadott rendeleteket újra meg újra meg kellett erősíteni. 1786. augusztus 17-én az uralkodó megerősítette az orvosi regulákban a vármegyei tisztiorvosoknak és a megye borbélyainak előírt, a szegények kötelezően ingyenes orvoslását tartalmazó rendeletét,¹¹⁶ 1787. május 1-jén pedig újabb rendelkezés született a méregárusokról.¹¹⁷ Egy évre rá, 1787. augusztus 2-án elkészült a rendeletgyűjtésnek az erdélyi Gubernium részére applikált változata is.¹¹⁸ 1788. május 16-án – minden bizonnyal a török háború miatt is – rendelet készült az országban kóborló vándorok, vagabond elemek és idegen gyógyszerárosok összeírásáról is. Amennyiben tevékenységük károsnak bizonyult volna, vagy megfelelő úti passzusokkal nem rendelkeztek, az országból való kitiltást rótták ki rájuk.¹¹⁹

Az állam feltételezhetően éppen az orvoshiány – jobban mondva az irántuk megnövekedett, kielégítetlen igény – miatt nem (mindig) tudta érvényre juttatni teljeskörűen rendeleteit, ennek következtében a közegészségügy terén

¹¹¹ *Kassics I.* 1825. II: 26, 96; Linzbauer X. F. 1856. III: 112. Sectio I. Nr. 866; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 199, No. 577.

¹¹² *Kassics I.* 1825. II: 95, 139, 167, 172.

¹¹³ *Kassics I.* 1825. II: 96.

¹¹⁴ *Kassics I.* 1825. II: 11, 96.

¹¹⁵ Linzbauer X. F. 1856. III: 187. Sectio I. Nr. 927.

¹¹⁶ *Kassics I.* 1825. II: 26, 96.

¹¹⁷ *Kassics I.* 1825. II: 98, 172.

¹¹⁸ Linzbauer X. F. 1856. III: 373–377. Sectio I. No. 1091; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 209, No. 631.

¹¹⁹ *Kassics I.* 1825. II: 171.

előrehaladás, minőségi változás érezhetően szinte alig-alig történt. A helyzet aggasztó voltát elsőként a hivatásukat szerető és a közgyógyítás állapotát helyi szinten ismerő tisztiorvosok ismerték fel. Ők természetesen nem hatalmi szóval, hanem racionális ötletekkel kísérelték meg e nyomasztó gondot orvosolni.¹²⁰ **(2. kép)**

Társadalmi nézőpontból a gyógyítók és a mágikus piac résztvevőinek hálózata hierarchikusan és vertikálisan is tagolt volt. A hálózat minden bizonnyal legmeghatározóbb eleme a páciensek, a mágikus-gyógyító eljárásokat igénybe vevő kliensek csoportja volt, mely természetesen nem alkotott homogén és összefüggő valódi közösséget, szereplőinek társadalmi hovatartozása nagyon eltérő lehetett. A mágikus-gyógyító eljárások alkalmazói, a mágikus-gyógyító tudást képviselők az orvosügyi osztály (*Departamentum Sanitatis*) összefoglaló jelentései és a városi, vármegyei törvényhatóságok fenyítőper jellegű felterjesztései alapján megrajzolható kapcsolatrendszerben, a mágikus-gyógyító piac kapcsolathálózában működtek. Ez részben-egészen összefüggésben volt a közgyógyítás szélesebb spektrumú piacával. A közgyógyításhoz való viszonyt hol az azonosulás, hol az elhatárolódás jellemezte. Valójában sokkal nagyobb területű lehetett a két piac közös halmaza, mint a különálló részeik. A mágikus piac lényegében elválaszthatatlanul működött a gyógyítók piacától, és viszont. Működésüket a páciensek kereslete és az általuk gerjesztett kínálat határozta meg. Am kisebb-nagyobb mértékben mindkettőn kontrollt gyakoroltak elsősorban az állammal összefonódva működő intézmények, így a városi, vármegyei, majd kerületi jogszolgáltatás, a hivatásos gyógyítók, orvosok szervezetei, valamint az egyházak gyógyítással, lélekgyógyítással foglalkozó közösségei. A medikalizációval kiépülő hivatalos orvosi intézmények a XVIII. század közepén hézagossá, a század végén viszont már a teljes „lefedettséget” megközelítve gyakoroltak kontrollt a hivatalos orvosláson kívüli praxisok felett, az azt alkalmazókkal szemben. A jozefinista állam határozott célja és kijelölt feladata volt, hogy állandó felügyeletet és az egészségügyi oktatáson keresztül egyre bővülő konkurenciát jelentsen a félegálissá vagy illegálissá váló mágikus-gyógyító piac szereplőivel szemben.

A Helytartótanács ügyintézésének 1783-ban történt átszervezése után a közegészségügyi feladatok elvégzésére is külön ügyosztályt állítottak fel. A *Departamentum Sanitatis* a korábbi egészségügyi bizottság munkáját vette át. II. József uralkodása alatt az ország közegészségügyi szervezetének a fejlesztése terén lényeges intézkedések történtek, melyek végrehajtása erre az új ügyosztályra hárult. Az 1770-ben kiadott általános egészségügyi szabályzat rendelkezéseinek végrehajtását a Helytartótanács távolról sem tudta kellően ellenőrizni. II. József intézkedéseinek célja e fogyatékoság megszüntetése volt. 1785-ben a megyei főorvosi állások mellett a járási sebészek alkalmazását rendelte el, 1786-ban pedig utasították a megyei orvosokat, hogy a törvényhatóság egészségügyi viszonyairól negyedéves és éves jelentésekben számoljanak be. Horvátország protomedicusa szintén a Helytartótanácsnak volt alárendelve.

Az erdélyi Gubernium 1790-ben adta ki Erdély részére a bábák babonás szokásait tanulási kötelezettség előírásával irtó rendeletét. A regula szerint csak a babonairtasban is jeleskedő és ebből is vizsgázott bába kaphat működési engedélyt (III. cím A bábákról 1-ször). Minden egyes körzetben, a vármegyékben, székekben és kerületekben, ahol sebészmester működik, legalább egy bábát is hivatalba kellett iktatni. Nyilvánvaló tény, hogy a tanulatlan és kellő gyakorlat nélkül bábáskodó asszonyok a vajúdnőket tudás és tanácskérés nélkül félrekezelhették, és a szülés az anyának és a magzatnak, vagy mindkettőnek a halálával végződhetett. Mindezek miatt ezt követően körzeti bábaként csakis azokat vehették alkalmazásba, akik a szülészet mesterségéből az örökös tartományok valamely egyetemén (!) vizsgáztak, vagy a Kolozsvári, illetve Nagyszebeni Kollégiumban a legfelsőbb engedéllyel beiktatott és oktató szülésmesterek, vagy az orvosok gyülekezete előtt tettek szigorú vizsgát a bábamesterség megfelelő ismeretéről. Az eredményes vizsgálóhoz pedig nagymértékben hozzájárult, ha a bábáskodni óhajtó asszonyok annak a Steidele professzor által összeállított könyvecskének a szorgos tanulmányozásából nyertek útba igazítást, amelynek kiadását az 1788. július 14-én kibocsátott és 6084. sorszámon iktatott kormányzati utasítás rendelte el. A jövőben ugyanis egyetlen parasztasszony sem kaphatott engedélyt arra, hogy bábáskodással foglalkozzék, azokat kivéve, akik a fentiekben leírt módon eligazításban részesültek, és így szereztek engedélyt a szakma gyakorlására. Raphael Johann Steidele (1737–1823) a *Bábamesterség tankönyve* című műve 1775-ben jelent meg. Szerzője 1774-ben rendkívüli tanári állást kapott Bécsben, hogy a vidékről felhozott sebészmestereket és bábákat oktassa, és részükre gyakorlatokat is tartson a bécsi Szentháromság Kórházban. A körzetekben alkalmazandó bábák fizetését az 1774. március 5-én kiadott királyi leírát 50 forintban állapította meg, de az 1787. február 22-én kiadott és 2994. kormányzati sorszám alatt bejegyzett leírát már 60 forintra emelte.

A bábák által betartandó utasítások tekintetében részben az 1770. évi *Generale Normativum in Re Sanitatisra*, részben az orvosok által kidolgozott, a királyi kormányzati sorszám alatt bejegyzett és megerősített iránymutatásra kellett hagyatkozni. Ennek megfelelően a hivatalba vett bábáknak előírták, hogy legyenek józan életűek, erkölcsökben jó keresztények, és legyenek tudatában annak, hogy hivataluk gyakorlása közben munkájuktól igen gyakran két ember élete is függhet. Őrizték meg a rájuk bízott titkot, munkájuk során tartózkodjanak minden babona jellegű szótól és tettől. A vajúdnőknak a legnagyobb gonddal és szakmai tudással álljanak rendelkezésre, közvetlen veszély megjelenése esetén azonnal értesítsék az orvost vagy legalább a vizsgázott sebészmestert,

¹²⁰ Friedrich I. 1977: 73; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 205. No. 601.

és ha idejekorán nem kéri ki az orvosok tanácsát, mindenképpen hivatalukat veszítsék, sőt a vétükéért akár büntetésben is részesüljenek.

Különös feladatként határozták meg a bábáknak, hogy gondoskodjanak az újszülöttek keresztségéről, ha hosszabb életben maradásuk kétséges volna. A keresztelés elvégzésének tekintetében a nyomtatásban is kiadott előírás volt az irányadó, amelyet az 1770. március 29-én 3110. sorszám alatt közzétett udvari kancelláriai rendelet tartalmazott. Ezt a rendeletet hivatalba iktatásuk alkalmával a bábák kötelesek voltak átvenni és magukat annak alávetni. Így azt szó szerint és pontosan kellett követniük.

Amennyiben azonban az alkalmazás során bármilyen kétség felmerült, tanácsért a plébániákhoz, illetve a lelkipásztorokhoz kellett fordulniuk. Mind az orvosok és sebészmesterek, mind a bábák kötelesek voltak szigorúan betartani az 1777. június 6-án és június 24-én kiadott és 3185. kormányzékai sorszám alatt bejegyzett királyi leiratot, amely a vajúdo asszonyok halála esetén követendő protokollt írta le. Kötelesek voltak a magzat életét akár műtéttel is megmenteni, ugyanígy a halott magzatot – akár műtéttel – a halott anyából kiemelni, és rajta a szent keresztséget elvégezni. A hivatkozás alapja az Egészségügyi Főszabályzat (Hauptsanitátsnormativ) volt, amelyet Bécsben adtak ki 1770. január 2-án. A *Generale Normativum in Re Sanitatis* területi hatálya csak a Magyar Királyságra terjedt ki, és a szükségkeresztelesről szinte csak ebben rendelkeztek.

Dogmatikai szempontból a szükségkereszteles legrészletesebb világi rendeleti szabályozását az 1753-ban Prágában kiadott, és az örökös tartományokban alkalmazott Medizinalordnung tartalmazta. A későbbi uralkodói rendeletek ennek szigorú betartását ismételték csak meg, vagy a protestáns felekezetek részéről felmerült ellenállással foglalkoztak, utóbbiak ugyanis a római katolikusokkal ellentétben nem alkalmazták a szükségkeresztelet.¹²¹ Az elhalálozott asszony hasát a sebészi tanfolyamokon oktató óvintézkedések mellett azonnal fel kellett nyitni, hogy a szükség- és vészhelyzetben a magzat legalább a bába által végezve elnyerhesse a keresztséget. Belső szereket a bábák az orvos utasítása nélkül sohasem alkalmazhattak, mint ahogy bármely kúrák végzésétől is mindenkoron kötelesek voltak tartózkodni.

Ha bizonyossá vált, hogy az esküjüköről és hivatalukról is megfélemező bábák pénz vagy remélt haszon ellenében rossz útra tértek, és vételést előidézendő némely esetekben tettelesen vagy tanácsadással működtek közre, az ilyen és hasonló vétkeket szigorúan kellett elbírálni. Mindazok, akik efféle ügyekben lelepleződtek, nemcsak a hivatalukból mozdítottak el, de a büntetőjogi következményeket is vállalniuk kellett. Ebben az esetben akár testi fenyítésben (megpálcázás) is részesülhettek.

A bábák részére eskümintá is rendszeresítve volt, az esküt az őket foglalkoztató eljárásán, a hivatalba vételkor kellett letenniük:

Én N. N., esküszöm az élő és örökkévaló Istenre és megfogadom, hogy szolgálatomat olyan szorgalommal és éberséggel fogom ellátni, hogy az megfelelően hivatalom előírásainak és a keresztény tisztességnek. Vajúdo asszonyoktól, ha hívatnak, a szolgálataimat nem tagadom meg, és erőim szerint úgy alkalmazom a részemre előírt és betartandó szabályokat, hogy lehetőség szerint ne tegyek kárt a magzatban. Mind a szegényeket, mind a gazdagokat egyforma szeretettel és szorgalommal szolgálom, és nem háritom el a kezelésre szorulókat. Vételés előidézésében, azaz élő, illetve halott magzat elhajtásában soha, semmi ürüggyel, sem tettel sem tanáccsal nem segédkezem, azokat viszont, akik ilyesmiben mesterkednének, feljelentem a feletteseimnek. Előjáróimnak mindazon dolgokban, amelyek az egészség ügyére és az emberek üdvének megőrzésére vonatkoznak, engedelmesen és készségesen állok rendelkezésére. Isten engem úgy segítjen és lelkemnek is így adassék az üdvösség ajándéka.¹²²

Michel Foucault *A klinikai orvoslás születése* című művében idézi Sabarot de L'Avernière, egy hírneves francia építész és államelmélettel foglalkozó filozófus gondolatait még a forradalom elejéről (*Vue de Législation médicale adressée aux Etats généraux*, 1789), mely szerint az alsópapság és az orvosok az egyedüliek az egyház két legszembetűnőbb küldetésének – a lélek vigasztalásának és a testi szenvedések enyhítésének – beteljesítésére, így ők az egyház természetes örökösei. Az egyházi javakat tehát el kell kobozni a főpapságtól, akik azt nem rendeltetésének megfelelően használták, és vissza kell adni a nemzetnek, mert egyedül csak az ismeri saját szellemi és anyagi szükségleteit. Ezt az összeget pedig szét kell osztani a plébánosok és az orvosok között, mégpedig egyenlő mértékben, hisz az orvosok a test papjai. Az orvosnak tehát már nem azoktól kellett a honoráriumot várnia, akiket gyógyított, hanem azt a nemzetnek (az államnak kellett) biztosítania számára:

Az orvostudomány, miután nyilvános, érdek nélküli és ellenőrzött tevékenység lett, a végtelenségig tökéletesedhet. Ezzel a fizikai nyomorúság csillapításában csatlakozik az egyház régi spirituális elhivatottságához, amelynek mintegy laikus tükröképe lesz. És a lélek üdvére felügyelő papi hadseregnek meg fog felelni a testi egészséggel törődő orvosok hadserege.¹²³

¹²¹ Balázs P. 2004.

¹²² Balázs P. 2007. I: 182–185.

¹²³ Foucault M. 2000: 136–137.

E gondolat, úgy tűnik, a felvilágosodás általános eszménye lehetett. Ha II. József intézkedéseit összevetjük a Foucault által idézett és magyarított államelméleti elvárásokkal, lényegi azonosságokat fedezhetünk fel. Az egyháztól elkobzott, majd a plébániáknak átadott vagy az alsópapság munkáját segítette, miközben a szerzetesrendek feloszlásával járó újabb állami vagyonszerzés kórházakat, iskolákat teremtett.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a közegészségügy a rendszer folyamatos bővítésével, hálózatának kiépítésével, az állami orvosrendszert intézményi feltételeinek kialakításával – szélesebb jelentéssel bíró fogalommal élve a medikalizációval – állandó mozgásban volt. A hálózat szereplőinek hivatás és tevékenység szerinti csoportjait a fenti táblázatban nevesíthetjük, eseteikkel bővebben a következő fejezetben találkozhatunk.

2.5. A CENZÚRA LAZÍTÁSA: VILÁGCSALÓK ÜLDÖZÉSE ÉS A MÁGIKUS PIAC ÚJRASZABÁSA

Kulcsszavak: cenzúra; világcsalók; kóklerek; alkimisták; mágikus piac

1781 februárjában a *Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Cenzur* címet viselő okirat – tulajdonképpeni tervezet – előzménye volt II. József kiadványokat, nyomdatermékeket szabályozó, júniusban véglegesülő rendeletének.¹²⁴ József még társuralkodóként, 1765-ben, a cenzúra szigorának lazítása mellett foglalt állást. Ám ekkor, Van Swieten 1772-ben bekövetkezett halála után, átmenetileg még romlott is a helyzet, ahogy erről Kapronczay Katalin értekezett tanulmányában. 1774-ben bővített formában adták ki a tiltott könyvek jegyzékét, sőt azt az indexet is „indexre tették”, amelyben a tiltott könyvek listája szerepelt, nehogy az illetéktelenek valamiféle információhoz jussanak a veszedelmesnek nyilvánított könyvekkel kapcsolatban.¹²⁵

A fordulatot II. József 1781-es rendelete hozta meg, amelynek legfontosabb jellemzője volt, hogy teljes mértékben az állam feladatává tette a könyvek ellenőrzését, ezzel a cenzúra végleg kikerült a (katolikus) egyház köréből. Ez az új állami intézmény Bécsben székelt, tagjai felvilágosult orvosok, jogászok voltak. Ők voltak hivatva a könyvek, a tudás és a tanulás által gerjesztett szellemi mozgalmak kedélyállapotát egyensúlyban tartani. Így nekik kellett a külföldről érkező „felforgató” irodalomnak gátat szabni, viszont már nem kellett az egyházi szempontokat, az azt sértő tartalmakat figyelembe venniük, legalábbis nem olyan mértékben, mint magának a katolikus egyháznak. A szabályozás lényege inkább politikai, mint tudományos indíttatással volt magyarázható. A tervezet különbséget tett ugyanis a külföldről magántulajdonként behozott könyvek (egy-egy hazatérő diák, vagy ismereteit gyarapító tudós csomagja) és a kereskedelmi árunak szánt szállítmányok között. Az eddigi gyakorlatban csupán elismervény ellenében kézbe adható tudományos művek a terjesztés ilyen formájú korlátozása alól felszabadultak. A kevésbé jelentékeny könyvek előzetes engedélyezése az országos hatóságok (Helytartótanács, Gubernium) jogköre lett, a feltehetően nagyobb hatást kiváltó munkákat viszont csakis a bécsi cenzúrabizottság engedélyezhette.¹²⁶

Elvetendőnek ítélte meg a tervezet az erkölcselenségeket és a katolikus vallást tudatosan támadó műveket. Kimondta, hogy szigorú ellenőrzésnek kell alávetni a kuruzslók, csaló jóvendőmondók (kóklerek, Gaugler) és „egyéb világcsalók” (alkimisták) füzeit (sowie alle Brochüren der Marktschreier, Quacksalber, und Alchemisten), az egyházi és német jogot tárgyaló könyveket, a külföldi uralkodói udvarokat és államokat támadó munkákat (Weiters die Werke, so das geistliche Recht, das allgemeine oder deutsche Statsrecht behandeln). Ugyanakkor kijelentette, hogy a hazai kormányzat tisztességes hangvételű kritikáját el kell tűrni. Fontos előrelépésként felvetődött, hogy a jogi, orvosi, katonai és általában a tudományos és művészeti témájú könyveket mentesítsék e kötelezettség alól.¹²⁷

Erre a tervezetre épült az 1781. június 11-én kiadott cenzúrapátens, amely azonban már több jelentős eltérést mutatott a tervezettel ellentétben. Ebből már kimaradt az a paragrafus, amely a jogi, orvosi és egyéb tudományos kiadványok feltétel nélküli cenzúra mentességét mondta volna ki. Az egyesült cenzúra és tanulmányi bizottság vezetője – aki ekkor az ifjabb Van Swieten, Gottfried (1733–1803) volt – következetesen érvényesítette a rendeletben foglaltakat. Ennek hatályát 1782. június 8-án Magyarországra is kiterjesztették, az utasítás a bécsi központosítás további megerősítését is jelentette.¹²⁸

Az apparátus központja Bécs volt, és a helyi szervek segítségével működött, így Magyarországon a Helytartótanács illetékes részlegén keresztül intézkedtek a helyi cenzorok, revizorok. A problémás ügyeket viszont Bécsbe kellett felterjeszteni. A *cenzor* volt az a személy, aki elolvasta a kéziratot még kinyomtatás előtt, ellenőrizte a nyom-

¹²⁴ Schlözer A. L. 1781: 224.

¹²⁵ Kapronczay K. 2007: 50.

¹²⁶ Ballagi G. 1888: 103–133.

¹²⁷ Schlözer A. L. 1781: 224; *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. 1790. február 12.; Kapronczay K. 2007: 50–52.

¹²⁸ Gnau H. 1911: 48–53; Kókay Gy. 1970: 42–45; Kosáry D. 1996: 524–529; Kapronczay K. 2007: 51.

dákat a belföldi terjesztés vagy hazai kinyomtatás előtt, és ennek alapján eldöntötte annak további sorsát, majd összeállította a tiltott könyvek listáját. A *revizor* a listák alapján ellenőrizte a vámhivatalokba külföldről beérkező könyvküldeményeket, a könyvkereskedéseket, majd később a kölesönkönyvtárakat, hogy nem juttatják-e hozzá az érdeklődőket indexen lévő olvasmányokhoz.¹²⁹ Ezeket a tilalmi listákat az 1780-as években nyilvánossá tették a folyóiratok segítségével. Például Kovachich Márton György lapja, a *Merkur von Ungarn* rendszeresen tájékoztatott a betiltott kiadványokról.¹³⁰ Az 1781–1782-es rendeletsor alkotói és működtetői – Sonnenfels és Karl Anton Martini elgondolására támaszkodva – a cenzúrát a népnevelés eszközének tekintették. Mégpedig azért, mert szerintük a kultúrától, olvasmányoktól eddig elzárt, „tudatlan nép” még nincs olyan műveltségi szinten, hogy a tanult emberek segítsége és irányítása nélkül különbséget tegyen hasznos és haszontalan olvasmány között.¹³¹

A jozefinista rendezés tehát elsősorban nevelésügyi, és nem rendőri kérdésnek tekintette a cenzúrát. József halála után újabb fordulat állt be a cenzúrázás folyamatában, nem kevésbé az 1789–1790-es párizsi forradalmi eseményeknek köszönhetően.¹³² II. Lipót 1790. szeptember 13-i rendelete további megkötéseket hozott, a struktúra ugyan érintetlen maradt, a szellem azonban erősen változott. Ahogy ezt Kapronczay Katalin oly találóan megjegyezte:

II. József mindenütt azt hangsúlyozta, hogy mit nem szabad eltiltani, a lipóti szabályozás ellenben mindenkor arra tért ki, hogy mit kell okvetlenül betiltani. I. Ferenc így a kettős örökséget vette át: a jozefinista szervezetet és a lipóti szigort.¹³³

Ferenc 1793-as és 1795-ös cenzúrendeletei viszont már heves ellenállást váltottak ki. Nem elfeledve azt a rendi társadalmakban megdöbbentő kortárs élményt, hogy uralkodókat (XVI. Lajos királyt és Marie Antoinette királynét) a köznép közreműködésével ki lehet végezni, a Habsburg Birodalom alattvalói eddig nem tapasztalt szigorral és a kultúrát, a tudományokat, a felvilágosodás gondolatait fojtogató rendszerrel találták szembe magukat. A cenzori tiltásban sokféle műfaj és indítékú könyv találkozhatott, a különféle babonás iratok, okkult könyvek, misztikus írások egy platformra kerülhettek a felvilágosodás társadalmilag érzékenyebb szabadkőműves műveivel. Az álmoskönyvet eltiltották, a népkönyvekre is kiterjedt a figyelmük, még Till Eulenspiegel is ott szerepelt a kimutatásokon. Voltak a tiltott könyvek között regények, szentimentális történetek és frivol írások, szabados lektűrök, libertinus művek egész sora, különböző „Briefe”, „Geheimnisse” című iratok. A veszélyes tárgyakkal – mint a felvilágosodással, szabadkőművességgel – akár pró, akár kontra foglalkozó művek tilosak voltak, általában nem kedvelték a polemikus írásokat sem. A jezsuiták ellen éppúgy nem volt szabad írni, mint Wicliffe-ről és Huszról sem.¹³⁴ A jozefinista értelmiség éppúgy, mint a rendi nemesi közegekből származó felvilágosult adminisztráció egy része is tiltakozott ez ellen. A magyar Kancellária, a Helytartótanács és a megyék több lépcsőben akadályozták ennek a bevezetését, aminek az lett az eredménye, hogy a rendelkezések csak némileg módosított formában léptek Magyarországon életbe, a szigorítások pedig valójában csak az 1800-as évek elején éreztették hatásukat. Utóbbi minden bizonnyal a Napóleon által gerjesztett bécsi félelmek miatt következhetett be.¹³⁵

A cenzúra ügyosztály részeként 1787. január 30-án kelt a Helytartótanács azon rendelete is, amely megtiltotta minden „kuruzsló” (pseudomedicus, medicamente) számára a reklámcédulák használatát. Főleg nem lehetett a császári kétfejű sast rányomtatni az olyan szemölcsök (Warzen) elpusztítására használt írta, hajnövesztő szerre, tyúk-szemirtóra, fogfájás elleni porok dobozára, poloska- és egérintő szerek csomagolására, melyek ugyan legálisan még forgalmazhatóak voltak, de épphogy csak elkerülték a teljes tilalmat tevékenységi körük megszüntetésével együtt. A rendelet a nyomdákat is érintette, amelyek ezeknek a kereskedőknek és a fent felsorolt termékeknek nem nyomtathattak csomagoló- és reklámanyagot.¹³⁶

Ugyan nem a cenzúra ügyosztályának tevékenységi köréhez tartozik, de témánk miatt idesorolhatjuk az 1784. április 19-én kiadott uralkodói pátenst, amellyel – a mágikus piac adminisztratív szabályozásaként – betiltotta a szerencsejátékokat is, köztük a Halbwölff (ma ismert nevén Baccarat, Black Jack) nevű kártyajátékot. Így azt mind a katonák szórakozásából, mind a vásári multságokból büntetés terhe mellett törölték.¹³⁷ Utóbb II. József rendeleteinek visszavonása miatt ezt a határozatot mint törvényt kellett újraalkotni, így került be II. Lipót cikkelyei közé:

¹²⁹ Kapronczay K. 2007: 51.

¹³⁰ *Merkur von Ungarn* 1786: 218–219; Kovachich M. G. 1798; Kovachich M. G. 1799.

¹³¹ H. Balázs É. 1986: 553–568.

¹³² Kapronczay K. 2007: 51.

¹³³ Kapronczay K. 2007: 52.

¹³⁴ Sashegyi O. 1938.

¹³⁵ Kapronczay K. 1997: 245–246; Kapronczay K. 2007: 50–52.

¹³⁶ „Schedulas annunciatorias Pseudomedicorum Typographis imprimere vetitum. Den sämtlichen Druckereien wird bei scwerer Ahndung verboten: für Quacksalber und dergleichen Leute Zettel zu Drucken, wodurch nebst Beirückung des kaiserlichen Adlers gewisse Medicamente sie gegen Warsen, zum Haarwaschen, gegen Hühneraugen (Leuchdorne) an Füßen, Zahnschmerzen, so wie gegen Wanzen, Mäuse etc. sogenannte Arcana ankündigen, und zu empfehlen suchen. G. Ofen w.o.” Linzbauer X. F. 1856. III: 332. Sectio I. No. 1043; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 210. No. 639.

¹³⁷ *Kassics I.* 1825. II: 70; Zollinger M. 1997: 305.

1790/91. évi XXXI. törvénycikk az olyan játékok, melyekben minden a véletlenre van bízva, eltiltatnak: „A szerencsejáték Ő felsége jóváhagyásával Magyarország és a hozzá kapcsolt részek határain belül eltiltatván, azonos következmények elhárítása végett, melyek a játékokból egyes emberekre, sőt gyakran a közre is erednek, a közönségesen hazárdnak nevezett faraó és kocka és mindenféle játékok, melyben minden a véletlentől függ, száz arany büntetés alatt tilalmaztatnak, melyet úgy a játszón, mint azon háznak, melyben játszottak, beavatott gazdáján, egyenkint illetékes bírójok előtt, tehát a nemeseken és nem nemeseken a megyei törvényszék, a polgárokon a városi tanács előtt, azokon pedig, a kik külön kapukhoz tartoznak, a maguk bírósága előtt, a tisztü ügyész fölperessége mellett, mindannyiszor meg kell venni és egy részben azon törvényhatóság alapjának, mely előtt a pör eldöntetett, másik részben pedig a közalapnak, végre egy harmad részben a följelentőnek kell adni, azokra pedig, a kik fizetni nem tudnak, börtön, vagy a személy állásához képest testi büntetés lesz alkalmazandó.”¹³⁸

A rendeletek az élet minden szegmensét szabályozni szándékoztak. A társadalom szabályozatlan területein vagy a túlszabályozott zónák csoportjaiban az okozott túlfeszültségek azonban kisülésekhez vezettek. II. József abszolutisztikus államában ezek a kisülések újabb és újabb rendeletek hullámot indítottak el, amelyek sok esetben újabb és újabb feszültségpontot hoztak létre. Nem volt a társadalom hálózatának olyan pontja, amely ne érezte volna az állam és ezzel az uralkodó jelenlétét. Vegyünk most látteleket ezekről a kisülésekről, és vizsgáljuk meg a mágia, a boszorkányság és rokon jelenségeik II. József kori jellegét immár nem a norma, hanem a működés nézőpontjából.

¹³⁸ Csiky K.–Márkus D. 1901: 181; Tóth J. Z. 2008: 3–4.

3. KISÜLÉSEK A GÉPEZETBEN: BOTRÁNYOK, KRÍZISEK, FORDULÓPONTOK

A korszak forró pontja: az emberevő cigányok pere • A cigányok mágikus tevékenysége

3.1. A KORSZAK FORRÓ PONTJA: AZ EMBEREVŐ CIGÁNYOK PERE

Kulcsszavak: botrány; emberevők; emberevésvád; cigányság; erdélyi parasztfelkelés

1782. június 18-án Hont vármegye székhelyén, Kemence községben óriási bűnper vette kezdetét. Az eset kortárs politikai, jogi, társadalmi megítélése a halálbüntetés és a cigányokkal kapcsolatos bánásmód magyarországi alkalmazásában döntő fordulatot hozott. A környékbeli cigányokat azzal vádolták, hogy átutazó utasokat, kereskedőket, gyógynövényárusokat (olejkárokat) fogtak el és gyilkoltak le azzal a céllal, hogy kifosszák őket. A gyanú onnan keletkezett, hogy még márciusban rémhírként elterjedt, hogy több embernek is nyoma veszett a vidéken. Mivel szerte Magyarországon – főként az uradalmakban – látványosan megnőtt a bűncselekmények, és azon belül is az erőszakos büntettek száma, amit a Helytartótanácsnak küldött törvényszéki jelentésekből mind a helyi, mind a központi államigazgatás érzékelt, szinte tapintható volt a társadalmi feszültség még a legkisebb betörés esetében is.¹ Ez a feszültség Erdélyben az 1783–1784-es években robbant a Horea, Cloșca és Crișan vezette parasztfelkelésben, de 1782-ben Észak-Magyarországon másként akkumulálódott.

Ugyan nem volt ritka, hogy emberek tűntek el az utakról, vagy vándoroknak, kereskedőknek nyoma veszett, és a kor bűnüldözése többnyire tehetetlen volt az ilyen esetekben, mégis feltűnő, hogy Hont vármegye mekkora apparátust mozgatott meg a területén már korábban is jelen lévő több száz fős vándorcigány közösség „felbukkanását” követően. Amikor 1782 tavaszán – gyaníthatóan élelemszerzési céllal – betörték a viszokai mészárszékbe és a felsőalmási jegyző kamrájába is, tettenérést követően lopás gyanújával több cigányt lefogtak. A betöréseket vizsgáló megyei küldöttek felderítő munkája eredményes volt: az elfogottak beismerték tettüket, sőt további kisebb lopásokat is önként bevallottak. A gyors lezáráshoz közelítő nyomozás azonban váratlan fordulatot vett, amikor a gyanúsítottak egy gyilkosságról is beszámoltak. A „beismert” tett azonnal a vizsgálóbírák figyelmének fókuszába került. Amikor Sárközi Györgyöt, a cigányok egyik vezéralakjának tartott férfit némi fenyegetéssel faggatták, ő a hivatalból kényszer nélkül vizsgált vallomásában már így nyilatkozott, legalábbis a jegyzőkönyvek tisztázati példányain:

Hármat gyilkoltunk meg ottan úgy, hogy sokan voltunk és megfogtuk őket és kalapácsokkal a fejüket ütve gyilkoltuk meg. Az asszonyoknak azt mondtuk, hogy ott künn kiabáljanak és énekeljenek, hogy a falusi emberek ne hallják.²

Az eljárás során egyre szaporodott a beismert gyilkosságok száma, de a vármegye nyomozó szervei kísérletet tettek az áldozatok felderítésére is. Mivel a gyanúsítottak csak igen kevés lényegi információval szolgáltak a sértettek vonatkozásában, és a corpus delicti továbbra is hiányzott, a hatósági eljárás megfenekleni látszott. Ráadásul a kihallgatások során a gyanúsítottak is igen zavarosan adták elő, hogy mi történt: hol az előző évi, hol három, hol nyolc, sőt húsz (!) évvel korábbi gyilkosságokat „vallottak be”. Így érdemi eredmény nem születhetett. A kor nyilvántartási szintjén ez egyébként sem volt követelmény, elég lett volna a tett beismerése. Ami ezen túl biztosnak látszott, hogy egy konkrét személy eltűnését a hatóság is valószínűsíteni tudta, ám bizonyítékok ez esetben sem kerültek elő. Összesen harmincnégy rendbeli rablógyilkosság volt végül a vád a „kényszer nélkül” bevallott vallomások alapján. Később igen sok „vérfertőzést” (incestus) is vallottak a befogott személyek, de a java még hátravolt. Az eredménytelenül nyomozó hatóság emberei egyre türelmetlenebbül vallatták a cigányokat további bűntársaikról, további bűnügyekről. Így hamarosan már százharminchárom ember ügyét kellett együtt tartaniuk. Ennyi rabnak nem volt (nem lehetett) elegendő a kemencei vármegyeháza tömlőce, így istállóban, pincékben őrizték őket. Őrzésükre a hajdúk mellett felfegyverzett parasztokat is felfogadtak, akik újabb és újabb rémes részlettel egészítették ki a rájuk bízott személyek bűnlajstromát. Mivel több tucatnyi gyilkosság híre forgott közszájon, és a hírek mellett tárgyi bizonyítékokat továbbra sem találtak, így helyszínelésekre került sor, hátha az esetlegesen előkerülő tetemmaradványok alkalmas

¹ Hajdu L. 1985: 384–439; Mezey B. 1986: 133–134; Puskás P.–Végh J. 1998; Tóth P. 2006: 135–137.

² Vajna K. 1907. II: 268; Gábor Gy. 1927: 8; Osztójkán B.–Puskás P. 1983: 82–93.

bizonyítékot szolgáltatnak a vádnak. Négy alkalommal vonultak ki az önként jelentkező gyanúsítottakkal szemlére, ám a megjelölt helyszíneken sem találtak semmit, leszámítva pár „véres” követ. Viszont mindahány önkéntes megpróbálkozott a szökéssel, amivel csak megerősítették a hatóság gyanúját az elkövetésre vonatkozóan. Így még szigorúbb vallatásnak vetették alá őket, mert megoldást kellett találni az eltűnt hullák rejtélyére. Ekkor újabb nem várt fordulat következett. Hogy honnan érkezett a „megoldás”, nem tudni. Lehet, hogy a vallatók sugallták, lehet, hogy a gyanúsítottak kerestek kiutat egyre zavarosabb vallomásaikból, de egyikük így kiáltott fel, amikor a meggyilkolt áldozatok hollétéről kérdezték: „Hát megettük őket!” Ezt követően szinte minden vallomásban szerepelt az emberhúslakomák leírása. Íme egy részlet a beismerő vallomásokból:

Az öreg bori György darabokra vagdalta és oda adta, azok megfőzték és megették, és amit nem tudtak megenni, a kutyáknak dobták. A Tököli felesége, Katalin főzte meg. Láttam, amikor azon a véres követen a nevezett [Sárközi] György darabokra vagdalta és az asszonyok megfőzték azt, és mind ettünk belőle, a mint én is. [...] Igen is a fejeket középen kettévágta és az agyvelőt megettük.³

A vallomások egészen odáig mentek, hogy egyenesen a gyilkosságok céljaként jelölték meg az emberevést. Arra azonban továbbra sem találtak magyarázatot, hogy hová lettek a csontok, mert ezek töredékeit sem találták meg. Minden beismerésben úgy szerepelt, hogy főzve ették meg az emberhúst, sosem sült, a csontokat pedig vízbe vagy tűzbe dobták. Sosem ásták el, ami a legegyszerűbb eset lett volna. Egy ember máglyán történő elégetéséhez azonban legalább tizenhat köbméter fa és még több szurkos szalma kell, ami feltételezné, hogy a nagyobb csontok elégetése elég feltűnő kellett hogy legyen. De megégett csontokat sem találtak.

A bünper iratai között százharminchárom beismerő vallomási jegyzőkönyvet rögzítettek. A per dossziéja viszont egyetlen tanúvallomást sem tartalmazott, azok mindegyike a gyanúsítottaktól eredt. Sem szemtanú, sem tárgyi és alanyi tényálladék nem állt rendelkezésre a bizonyítás végett, de ezekre a bünper jellegéből adódóan és a jogszokások alapján nem is volt szükség. A százharminchárom vádlott közül beismerő vallomást tett ötvenöt férfi és harmincegy nő, így összesen nyolcvanhat személyt találtak bűnösnek. A hivatalos statisztika szerint a nyolcvanhat beismerő vallomásból öt született meg botozás alatt, a többi vádlott „önként” tett vallomást. A nők esetében huszonkilenc vallomás volt „önkéntes”, és csak két esetben történt némi fenyegetés.

A hivatalból és nem nagy lelkesedéssel dolgozó védőügyvéd azonban néhány általa fontosnak tartott észrevétel megvitatását javasolta. Szerinte a gyilkosság megállapításához nem elég a beismerés, tettenérés is szükséges. Márpedig a sok szörnyű esetnek nincsen szemtanúja, csak a kihallgatási jegyzőkönyvek állnak rendelkezésre. Ugyanígy kifogásolta, hogy az emberevés vádjának sincsenek meg a tárgyi bizonyítékai, így a cinkosok terhelő vallomása nem elégséges. Kiemelte még, hogy a gyilkossághoz nemcsak gyilkos, hanem áldozat is kell, ami úgyszintén hiányzik. Az asszonyok védelmében pedig felhozta, hogy ők nem gyilkoltak, csupán énekeltek és táncoltak, ami viszont önmagában nem bűn, még ha extrém is, hogy egy gyilkoságnál ezt tegyék.

Az ítélet indoklása alapján a védőügyvédet meghallgatták, ám indokait végül figyelmen kívül hagyták. Mindezek után a következő ítélet született a vármegyei törvényszék Kemencén tartott ülésén: tizenhat nőt pallos általi halálra, tizenöt férfit felakasztásra ítélték, de utóbbiak számára azzal súlyosbítva, hogy végig kell nézniük a nők (feleségük, lányaik, anyjuk) lefejezését. A legrosszabbul a főkolompások jártak: hat férfi kerékbe törésre ítéltetett, azzal kiegészítve, hogy nekik a korábbi kivégzéseket is végig kellett nézniük. Továbbá ítéletüket azzal is súlyosbították, hogy a legfájdalmasabb módon, azaz a lábuknál kezdték meg a büntetés végrehajtását. De a súlyos ítéletek sora még nem ért véget. A három főbűnöst felnégyelésre ítélték, miután végignézték társaik halálát. Az ítéletben szerepelt még, hogy a hóhércmunkát a vármegye forgalmas útja mellett, a nyúzóvölgyi vesztőhely közelében kell végrehajtani, illetve hogy a felnégyelt maradványait több helyen (így Drégelypalánkon, Nagyoroszipan, illetve a lelédi híd lábainál) kell elrettentésül kitűzni.⁴

A kemencei eljárásnak voltak azonban mellékszálai, amelyek ugyancsak szokatlanul kemény ítélettel zárultak. Az 1782. augusztus 21-én tartott megyei ülést Bát mezővárosban tartották. Ezúttal hat vádlott állt az ítélőszék elé, ahol gróf monyorókeréki Erdődy József főispán, hivatali helytartó elnökölt. A vádat itt is, mint Kemencén, Huszár József vármegyei tiszti főügyész, míg a védelmet feltehetően megint Náthy Ferenc képviselte. A vádlottak közül Báton négy nőt pallossal, míg két férfit akasztásra ítélték. Másnap további négy férfit kötél általi halálra, két férfit lábtól indított kerékbe törésre, egy férfit felnégyelésre ítélték.

A legtöbb halálítélet végrehajtására a Kemence melletti Nyúzóvölgyben került sor, ahol a vármegye vesztőhelye állt. A véres eseményről és sokkoló látványosságról utóbb a *Magyar Hirmondó* is beszámolt augusztus 31-én.⁵ Zárójeles megjegyzés, hogy a vesztőhely pontos helyszíne ekkor már a térképre is felkerült, mivel a II. József reform-elképzeléseinek megfelelő, alapos katonai országfelmérést épp a per idején végeztek. Ennek egyik szelvényén jól

³ Vajna K. 1907. II: 276.

⁴ Ammerer G. 2010: 194.

⁵ *Magyar Hirmondó* 1782. augusztus 31., 532.

látható a Kemencét és Perőcsényt elválasztó bokros, benőtt terület, ahol a nyomaték kedvéért egy kétágú akasztófa rajza látható. Ez alapján tudjuk, hogy a per idején kétágú akasztófa állt Kemencén, amelyet vagy már korábban odaépítettek, vagy a nagyszámú kivégzések terve miatt készült. A kétágú akasztófa két, egyenként négy méter magasra nyúló, földbe ásott gerendából állhatott, melyet egy harmadik gerendával ácsoltak össze, hogy arról vaskampókra akasztott kötéllel a testeket rögzíthessék.⁶ (1. kép)

Kivégzésüket megelőzően az elítéltek három napot töltöttek a vármegyeháza siralomházában, vagy jelen esetben magányos celláikban, hogy felkészüljenek az utolsó útra. A börtön káplánja vagy a falusi plébános látta el őket lelki vigasszal. Az akkori kemencei plébános, Magyar István alig bírta ellátni a feladatát. A kivégzések napján (augusztus 24-én) több kocsival, szigorú őrizet mellett szállították a rabokat a vesztőhelyre. Azért is szükség volt az óvintézkedésekre, mert elrettentésül összeterelték a környék teljes cigányságát, de a nem mindennapi látványosságra a környékbeli lakosok is odacsődültek. Hogy mindenki jól lássa az eseményeket, külön vérpadot építettek. Az alkalmi emelvényen hajtották végre a lefejezéseket. Hont megye hóhérja nem győzte egyedül ellátni a feladatát, ezért a selmecbányai hóhért hívták segítségül. Először a pallosra ítélt nőknél hajtották végre az ítéletet. Az alkalmazott büntetésnek közül ez volt a legemberségesebb, mivel – jó esetben – egyetlen csapással levágták az áldozat fejét. A nőket egyenként vezették fel a vérpadra. Voltak, akik elájultak a rengeteg vér láttán. A kivégzettek testét az összeterelt cigányoknak ott helyben, mindenféle eszköz nélkül kellett eltemetniük. Ezután következett a férfiak akasztása. A hóhér az akasztófának támasztott létráról tette az emelvényen állók nyakába a kötelet, majd kirántotta alóluk az emelvényt. Itt az volt a legszörnyűbb és a legkegyetlenebb, hogy az elítéltek gyerekeinek kellett a létrát odébb tenniük a következő akasztáshoz, és az asszonyoknak kellett segédkezniük férjük megkötözésében.⁷

A legszörnyűbb kivégzési módok egyike a kerékbe törés volt. Egy erre a célra átalakított kocsikerék volt a büntetés eszköze, melynek vaspengékkal ellátott küllői közé törték be a bűnös csontjait egy vasbottal vagy -kalapáccsal. A vétkek súlyossága alapján kétféle módon történt a kivégzés: a kevésbé fájdalmas az volt, amikor fejtől indultak, és körülbelül tizenöt centiméterenként törték össze a csontokat. Ilyenkor az első ütés után már nem szenvedtek az áldozatok. A súlyosabb büntetési mód szerint a bokától kezdték a törést, így az elítélt végig eszméleténél volt és mindent érzett. Az első napon két férfit végeztek ki ezen a módon. A legutolsó „látványosság” a legfőbb bűnös élve felnégyelése volt. Már az is tetézte a büntetést, hogy végig kellett néznie társai halálát. Ezt a módot csak a megrögzött és különösen elvetemült gonosztevők esetében alkalmazták. Egy széles bárdal négyfelé vágták a lefejezett holttestet. Am esetünkben minden forrás szerint élve négyelték fel a vajda Sárközi Györgyöt.

Nem minden ítéletet a Kemence melletti megyei vesztőhelyen hajtottak végre. Már előzőleg, augusztus 22-én tizenhárom személyt Bát mezővárosban végeztek ki. Itt négy asszony pallos által, hat férfi kötél által, két férfi alulról indított kerékbe töréssel és egy férfi felnégyeléssel küldetett a halálba. Két nappal a nyüzövolgyi események után Csábon is folytatódott a kivégzések. Ekkor hét asszonyt lefejeztek, négy férfit felakasztottak, két férfit pedig kerékbe törtek. Hont mellett Bars és Zólyom vármegyékben is folyt hajsza a cigányok után. A császár haragos leiratot intézett a megyékhez, melyben azonnali jelentést követelt, és keményen megszidta az alispánokat, hogy a skandalum egyáltalán megtörténhetett. A viszontjelentésekből kiderül, hogy ekkor már Bars megyében tizenhét asszonyt – akiket az emberhús megfőzésével vádoltak – lefejeztek, két férfit felnégyeltek, két férfit kerékbe törtek és többeket felakasztottak. Zólyomban viszont még nem jutottak el a kivégzésekig.⁸ Ami szinte megmagyarázhatatlan, de a vármegyék császárral szembeni dacosságát jól jelzi, hogy még november 8-án is halálítéletet róttak ki a Bars megyei Aranyosmaróton (Zlaté Moravce, Goldmorawitz) ugyancsak emberevéért. Itt két nőt, úgymint Kakara Ilonát és özvegy Kállay Miklósnét, a Kemencén kivégzett Vörös Mihály, másképp Betov ágyasát ítélték halálra.

Ez a botrányos és megdöbbentő eset azért is különös fontosságú, mert II. József császár azon elhatározására – hogy a nemesi vármegyék közigazgatási és törvénykezési intézményét, az úriszéket mint a rendi állam korszerűtlen termékét megszüntesse, valamint a rendi állam utolsó bástyáit, a vármegyéket adminisztratív módon megszüntesse – nagy befolyással volt. Különben is mélyen sértette az uralkodó önérzetét a vármegyék ekkor már folytonos ellenkezése, értetlenkedése, késlekedése az abszolút hatalommal és felvilágosult küldetésstudattal bevezetett intézkedéseivel szemben. De mindezeknél is jobban fölingerelte az a végtelen cinizmus, melyet a vármegyék részéről tapasztalt akkor, amikor az alattvalók életéről volt szó. Az említett nagyszabású perről is botrányos módon szerzett tudomást: a *Bécsi Napló* (*Ephemerides Vindobonenses*) augusztus 31-i számának belföldi eseményei között egy rövid hírben olvasta, mi történt, a cikket az újságszerkesztő ráadásul a *Pozsonyi Napló* (*Ephemerides Posonienses*) néhány nappal korábbi cikkéből vette át, miközben a vármegyéktől még semmiféle tájékoztatás nem futott be, nemhogy a Kamarához, de még a Helytartótanácsához sem.⁹

⁶ Puskás P.–Végh J. 1998.

⁷ *Magyar Hirmondó* 1782. szeptember 4., 540–542.

⁸ *Magyar Hirmondó* 1782. augusztus 31., 532; Hajdu L. 1985: 126; Puskás P.–Végh J. 1998.

⁹ Hajdu L. 1985: 123.

A botrányos hír napokon belül Európa majd minden városába eljutott. A *Pesther Intelligenzblatt* 1782. szeptember 4-én közreadott híretét gyorsan átvette a *Hamburger Neue Zeitung* (szeptember 4.), a *Hamburger Unpartheiischer Correspondent* (szeptember 22.) és a *Frankfurter Staats-Ristretto* (szeptember 29.). Utóbbi a karácsonyi számában már a per véres részleteit ecsetelte.¹⁰ Némi késéssel a per novemberi állásáról az *Augsburgische Ordinari Postzeitung* is beszámolt – bécsi közvetítéssel – 1782. november 18-án.¹¹ Az altonai *Reichspostreuter* (október 7.) pedig jellemzően eleve „cigány kannibálokról” (Zigeunerischen Kanibalen) beszélt.¹²

A *Pester Intelligenzblatt in Frag- und Anzeigen* című lap csak 1781-ben indult, de hamar népszerű lett főleg a budai és a pesti német olvasók körében. Az *Intelligenzblatt* külön laptípust jelentett a XVIII. században, olyan újságokat neveztek így, amelyek főleg hirdetésekkel és egyéb – hivatalos és magánjellegű – közleményekből álltak. Ezen belül is széles hálóval merített a Budán szerkesztett újság a hivatalos rendeletekből, árverési, gazdasági, politikai és tudományos hírekből. Ezek, valamint könyvismertetések váltogatták benne egymást. A lap rendszeresen beszámolt a lottóhúzás eredményeiről, a piaci árakról, a születésekről és a halálozásokról, a színházi világ eseményeiről és egyéb érdekességekről, úgymint a honti skandalumról is.¹³

Jellemző vagy sem, a kancellária 1782. szeptember 2-i ülésén gróf Batthyány József esztergomi érsek is részt vett, de ott egyetlen szava nem volt – pedig már tudott az esetről –, hogy miként áll a vármegye a nyomozati eljárással. A kamarát és az uralkodót megkerülő hivatali út nyilvánvaló volt, mivel a tömeges kivégzés híre hamarabb volt olvasható az újságokban, mint az uralkodóhoz felküldött aktákban.¹⁴

Pozsonyban és Bécsben már mindenki erről beszélt, amikor Hont megye még csak fontolgatta, hogyan állítsa össze a jelentést a rendkívüli esetről. A császár már csak mérsékelni tudta a károkat, amikor az eset nemzetközi botrányná dagadt. Hosszas levelezés és vizsgálat kezdődött Hont vármegye és a bécsi udvar között, melynek végén a császár új adminisztrátort nevezett ki a terület élére, és alternatív ítéletek meghozatalára szólította fel a bíróságokat a halálra ítélt, de még életben lévő alperesekkel szemben. Hogy miért kellett az uralkodó kegyelmi jogát megkerülve az ítéleteket szinte azonnal végrehajtani, azt a vármegye azzal indokolta, hogy egyrészt féltek a tömegével tartott rabok esetleges kitörésétől, lázadásától, másrészt tartottak a még be nem fogott cigányok esetleges rajtaütésétől, valamint a helyi lakosság azon haragjától, hogy esetleg maguk akarnának igazságot szolgáltatni, és a cigányokat agyonverni. A közbiztonság rendjének sürgős helyreállítására hivatkozva úgy látták, minden haladék csak fokozná az amúgy is felkorbácsolt indulatokat. Ekkor azonban további száztizenhárom gyanúsított volt még az időszakosan kialakított tömlöcökben vizsgálati fogságban. Biztosak lehetünk abban, hogy ha a formai hibák miatt feldühödött császár nem lép közbe, akkor mind a még élő vádlottaktól (vagy még annál is többtől) sikerülhetett volna mindent eldöntő további „vallomásokot” beszerezni, nemkülönben további halálos ítéleteket meghozni és végrehajtani.¹⁵

Bár a még őrizet alatt lévők számára is kihirdették a halálos ítéleteket, de csak a siralomházban eltöltött három nap után, a vesztőhelyen, az akasztófa árnyékában közölték velük, hogy kegyelmet kaptak a császártól, és hosszú évekre a temesvári börtön erődítési munkálataira rendelik őket. A vármegyét az uralkodó nem tudta megkerülni, annyit azonban elért, hogy legalább a kivégzettek gyermekeiről gondoskodniuk kellett a megyéknek. A gyerekeket távoli uradalmakba, földművelő nevelőszülőkhöz deportálták, hogy a „fertelmes bűn írmagját is kiirtsák belőlük”. Nevelésük költségeit a befogadó vármegyéknek kellett finanszírozniuk. A még életben lévőket november 8-án szállították el Hont megyéből. A cigányok árvái kezdetben a tallósi dologházba kerültek, ahol nevelésükre és taníttatásukra is maradt figyelem. Más részük – a kisebb gyermekek – Tolna, Somogy, Zala megyei nevelőszülőkhöz kerültek, hogy azok jó alattvalókat neveljenek belőlük. A császári leirat értelmében a halálos ítéleteket helyettesítő ítélet „a temesvári erősségben vasban és vármunkában kitöltendő” büntetésről szólt, és az „emberevők” közül huszonhetet 1783 februárjában át is szállítottak Temesvárra, ahol megkezdték két, három, négy, hat és nyolc esztendeig tartó várfogságukat. Csak két asszony maradhatott Hont megyében, akiket két esztendeig tartó vármegyebéli fogsággal büntettek, mindemellett minden évben négyszer, huszonöt-huszonöt korbácsütéssel is súlyosbítva tartották őket.¹⁶ A temesvári várfoglyokról szóló tudósításnak azonban még tíz évvel később is volt hírértéke a közvélemény előtt. II. József halála után, de épp rá és az emlékére hivatkozva, immár II. Lipót rendelkezéseiről számolt be a bécsi *Magyar Hírmondó* 1792. március 27-i száma:

Temesvárról azt írják, hogy a melly négy foglyok már régtől fogva tartattak az oda való tömlötzben azért, hogy ők is az Ember-hús evő zsványok társaságából valóak voltak: a boldogultt Felség parantsolatjából el-bocsáttattak

¹⁰ *Grellmann H. M. G.* 1783: 35–36; *Grellmann H. M. G.* 1787: 48–52; *Wlislocki H.* 1890: 298–302.

¹¹ *Augsburgische Ordinari Postzeitung* 1782: Nr. 276.

¹² *Reichspostreuter* 1782: Nr. 71. és Nr. 78; *Grellmann H. M. G.* 1783: 34.

¹³ *Pester Intelligenzblatt* 1782: Nr. 36; *Grellmann H. M. G.* 1787: 48; *Hunfalvy P.* 1889: 102; *Kókay Gy.* 1979.

¹⁴ *Hajdu L.* 1985: 124.

¹⁵ *Hajdu L.* 1985: 121–128; *Mezey B.* 2008; *Puskás P.–Végh J.* 1998.

¹⁶ *Magyar Hírmondó* 1782. június 8., 514–515; *Magyar Hírmondó* 1782. augusztus 31., 532; *Magyar Hírmondó* 1782. szeptember 4., 540–542; *Magyar Hírmondó* 1782. december 4., 750–751; *Szilágyi S.* 1898. VIII: 410–411; *Vajna K.* 1907. II: 250–298; *Vajna K.* 1906. I: 311.

a múlt hónapban, s lakó helyek is rendeltettek nékiek, mindazon által oly feltétellel, hogy szorgalmasan szemmel tartassanak.¹⁷

A halálítéletek későbbi eltörlését és az elzárás elvén működő büntető törvénykezés meghonosítását minden bizonnyal nagyban befolyásolta és felgyorsította a honti emberevők perének hatása és szörnyű emlékezete. Valójában az eset épp az igazságszolgáltatás babonás félelmekkel terhelt viszonyaira világított rá, melyben jól látszódtak a hatalmi erőterek is, ahol a vármegyei elit nemesi előjogai a törvénykezési eljárás lefolytatására előbbre valók voltak, mint az uralkodó felvilágosult nézetei. A halálos ítéletek, a tortúra vagy az olyan abszurd vádak, mint az emberevés, nem igazán hatotta meg a helyi törvényszékek képviselőit, különösen akkor, ha „csak” cigányokról volt szó.¹⁸ Ami valójában áthatotta ezeket az ítélekezésben közreműködő bírakat, az a számunkra oly megdöbbentő kegyetlen hit vagy hiedelem, hogy emberek képesek embert enni. Ez a Kende Tamás szavaival élve „tudati konstansokból épülő szörnyű vád” az ugyanakkor felbukkanó, de a zsidóság ellen élesített vérvádakkal mutat rokonságot.¹⁹ Bár ebben az esetben látszólag hiányzik a vérvádakra jellemző rituális mozzanat (a keresztény hit kigúnyolásaként a gyermektest megmetszése és kivéreztetése), az adott hiedelmet funkciója és formája mégis a vérvádakhoz kapcsolja: a cigányellenes előítélet esetében is a „gyűlölet racionalizálásáról” van szó. Egy olyan gyűlöletéről, melyet a hirtelen felbukkanó „idegenek” iránt ösztönösen érezhetett a többségi társadalom. E megfoghatatlan, ösztönös gyűlölet racionalizálásán túl egy másik „racionalizálási” igény is szerepet játszhatott a honti „emberevők” tragédiájában. Arról van szó, hogy emberek – felnőttek és gyermekek – mindig is tűntek el, váltak váratlan tragédiák áldozataivá, de a bajt és annak okozóit mégis mindig jobbnak látták kizárólag *külső erők*, idegenek között keresni. Aktuális esetben a minden tekintetben különös kóbor cigányok voltak, lehettek a legjobb célpontok ilyen váratlan és megmagyarázhatatlan eseményt követően. Ha egyáltalán tényleg voltak eltűnt emberek, és nem csak feltört pincék, kifosztott éléskamrák.

A cigányoktól való félelem és a feléjük áramló gyűlölet nemcsak a társadalom alsó rétegeiben volt jelen, hanem a korszak felvilágosodástól átítatott szakirodalmában is tetten érhető, legyen szó útirajzokról, vagy az államot formáló közgazdasági, a társadalmat formáló közéleti írásokról. Az 1720-as évektől egyre több írásban lesz téma a cigányság, annak eredete és különösen a civilizációtól való „idegensége”. Már a XVIII. század elején egyértelműen indiai eredetűnek tartották őket, akik elsősorban a Balkánon keresztül, Magyarországon és Erdélyen át jutottak el a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiába, onnan pedig Némethon országaiba.²⁰ A kortárs nyugati szakértői irodalom különös figyelemmel fedezte fel a cigányság magyarországi és erdélyi jelenlétének történeti forrásait is, például a Dózsa-féle parasztfelkelésben való, nem túl hízelgő részvételét. Az ismert történeti leírások szerint Dózsa és társainak szörnyű kivégzését a cigányokkal mint a hóhérnál is „alantasabb” emberekkel hajtatták végre. A cigány etnikum nevét eleve a „Chinganescé” és a „zingarice” formában a „piszkos” jelentésben értelmezték. „Ez a faj négy évszázadig élhetne az összes lehetséges tanult nemzet között anélkül, hogy a civilizáció nyoma láthatóvá lenne rajta” – írta róluk Johann Georg Kohl német utazó, amikor a magyarországi cigányokat látta. Elismerte, hogy van némi változás ott, ahol már régóta élnek, így Magyarországon és Erdélyben már inkább zenészek és kovácsok lettek a cigányok, de Némethonban továbbra is a társadalom legalján, legfeljebb a hóhérok és a kutyapécérek szintjén élnek, ez pedig a „barbárság szívós kitartására” utal.²¹

A cigányok elleni gyűlölet az ítélet-végrehajtásban is tetten érhető Némethonban éppúgy, mint a Habsburg Birodalomban. A cigányokkal szembeni kegyetlen ítéleteket még akkor és ott is jogosnak ítélték, amikor és ahol már a halálítéletek mérséklődését figyelhetjük meg. 1726-ban nagy nyilvánosságot kapott az az ítélet-végrehajtási procedúra Giessen városban (Frankfurt és Marburg között félúton), ahol a honti kivégzésekhez hasonló méretben és léptékben ítélték el és végezték ki válogatott kegyetlenséggel egy majd ötven tagú „cigány bünbandát”. A banda tagjai a tortúrán rablógylakosságokat, útonállást, kifosztást, az asszonyaik varázlást, jóslást, csalást vallottak be. Közülük huszonöt fő ellen hoztak halálos ítéletet. Az esetet leíró Johann Benjamin Weissenbruch bírósági titkár szerint az elítélteket kényszerrel megkeresztelték, a banda vezetőit kerékbe törték, kibelettek, egyeseket lefejeztek, testük darabjait akasztófára függesztették, a többieket egyszerűen felakasztották. A kivégzésről tudósító írást több képi illusztrációval együtt széles körben terjesztették, az illusztrációkat flugblatton (röplapon) külön is.²² **(2. kép)**

Ennek a kivégzésnek a képi kapacitása más ábrázolásokon is érezte a hatását. A XVII. század végén és a XVIII. század elején ugyan már megjelentek a határokat jelző köoszlopokon a kivégzési eszközök tárgyainak képi attribútumai a határátlépők figyelmeztetésére, de csak a XVIII. század közepétől lett ezeknek a képes fa- és köoszlopoknak a neve – a korábban használt Heidenstock (pogány- vagy bálványkő) helyett – egyre gyakrabban *Zigeunerstöcke*, vagyis a cigányokat figyelmeztető tábla.

¹⁷ *Bécsi Magyar Hirmondó* 1792. március 27.; Vajna K. 1906. I: 311.

¹⁸ Vajna K. 1906. I: 311.

¹⁹ Kende T. 1995: 27.

²⁰ *Weissenbruch J. B.* 1727: 1–42; *Zedler J. H.* 1749: 62.

²¹ *Kohl J. G.* 1843. II: 64; Fraser A. 1996: 52–66.

²² *Weissenbruch J. B.* 1727; Fraser A. 1996: 146–153.

Óntáblával jelölt határkövet (Heidenstock, Heidenstöcke) a tartományba való belépés útvonalán, határvonalán, a közeli útkereszteződésekben helyeztek el, különösen a Habsburg Birodalom örökös tartományai és a német fejedelemségek országhatárain. A határkövek (vagy faoszlopok) fülkéiben elhelyezett festett óntáblákon a büntető törvényszék és az ítélet-végrehajtás hatalmi eszközeit ábrázolták, rajtuk akár írásban is megnevezve a nemkívánatos csoportokat. A tábla mindenekelőtt megnevezte a bűnözők csoportját, a vagabundus, vándor, koldus, csavargó elemeket, különösen a „cigányokat” és a házaló zsidókat. A határjel neve ezért is változó a német nyelvterületen: Vagabundenstöcke, Zigeuner[warnings]stöcke, Taternpfähle, Warnstöcke. Magyar megfelelője a határ menti bálványkő terminus lenne, utalva ezzel az egykori római (pogány) határkövek újraértelmezésére, funkcióbeli (gonoszúzás) hasonlóságára, és a középkori, kora újkori határjárások kollektív emlékezet által tartósan megnevezett határköveire.²³ Különösen a XVII. század végétől szaporodnak meg ezek a hóhérral fenyegető határjelek, akkor a török háborúk menekültjeit távol tartandó, majd pedig a XVIII. század közepén-végén a jelentős számú nincstelen, hajléktalan réteg távoltartására, akik nagy számban mozogtak mind a Habsburg Birodalmon belül, mind annak határait átlépve. A cél az volt, hogy a három nagyobb, társadalmilag alávetett, marginalizált és erősen „mozgó” (migráns) csoportot (a koldusokat, a cigányokat és a zsidókat) a határoktól távol tartsák, a törvény erejénél fogva őket eljesszék.²⁴ Magyarországon ehhez fogható gonoszúzó határkövet nem ismerünk. A Zigeunerstock funkcióbeli analógiáját a vesztőhelyek és az akasztófák látványa biztosította a magyarországi városok határain. **(3. kép)**

Az üldözés és a tolerancia sajátos együttállása volt az is, amikor a cigányok asszimilációját, a társadalomban betöltött szerepének kijelölését és hasznosságát együtt kezelték a cigányok büntetésével. A XVIII. században a hivatásos hóhérok mellett segédkező pribékek, pecérek nagy része ugyancsak a cigányok közül került ki. Ők végezték el a legalantasabb munkát, a testek mozgatását, a testmaradványok megsemmisítését, a vesztőhely takarítását. De akadt magasabb karrier is, amikor a „rablóból lesz a legjobb pandúr” elve szerint egy-egy hírhedt rablót társaik üldözésére tudtak rávenni. Az egyik leghíresebb ilyen rabló-pandúr figura önálló irodalmi alakká is vált. Anton La Grave Hessen-Kassel tartományban sokáig „rablókapitányként” működött, mígnem a szomszédos Kurmainzban, ahol a bűnözés nagyon elharapódzott, megbízták a terület cigányoktól való megtisztításával. Hessen-Kasselben ő maga volt a „cigány”, míg Kurmainz hatósága előtt hadnaggyá lépett elő. La Grave esete jól tükrözi a XVIII. századi cigányok ellentmondásos megítélését, ahol a tolerancia és az elnyomás mellett a cigányság energikus önérvényesítése is láthatóvá lett a kortársak számára.²⁵ Ezt az elvet a Habsburg Birodalom fiatalabb tartományaiban, Galíciában, Bukovinában és Erdélyben is érvényesítették a hely pacifikálása érdekében. Johann Andreas Demian hivatásos katona 1804-ben megjelent művében a térség civilizációs kulcsaként beszélt a cigányok hóhéreként való foglalkoztatásáról, annak II. József idején elért eredményeiről, a *Lumpen-Zigenauer* és a *Henker-Zigenauer* közötti különbségekről.²⁶ **(4. kép)**

Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése című könyvében Carlo Ginzburg szemléletesen mutatta be azt a folyamatot, ahogy a középkorban a leprásoknál alkalmazott stigmatizáló jegyek néhány évtized leforgása alatt „megmutatkoztak” a vádak céltáblájává váló zsidóknál is, onnan áterjedve pedig „megfertözve” a keresztény világot, lényegében minden potenciális idegent vagy kiteszítottat üldözésre alkalmas áldozattá változtattak.²⁷ Stuart Clark szerint az ellentétes és a kifordított retorikai fogások állandó használata (az „inverzió logikája”) „virtuális nyelvi szükségletté” tette az ördögöt, majd ennek következményeként a boszorkányt és a szörnyeket a XVI–XVIII. századi intellektuális diskurzusokban.²⁸ Ennek a logikának megfelelően lettek az eretnekekből, zsidókból, cigányokból aberrált, gonosz emberek, majd pedig végleg megfosztva őket emberi mivoltuktól, maguk is démonok. Vagyis azt látjuk, hogy a nyelvi és a szemantikai elemeknek (rosszindulatú pletyka, félelem gerjesztette rémhír) legalább akkora szerepük volt történetileg a vádak diszkurzív változásában, mint amennyire a kulturális, politikai és gazdasági érdekek meghatározták a megvádoltakkal szembeni bánásmódot. A honti, barsi, zólyomi vándorcigányok köré tornyosuló, előítéletekkel terhelt rémhírek, úgy tűnik, gyilkos fegyverre tudtak válni alig néhány hét leforgása alatt.

A gyűlölet racionalizálásából képződő üldözéseket serkentették a társadalmi elvárások is. A felülről presszionált üldözést tiltó rendeletek és az alulról érkező serkentő elvárások között a XVIII. század végének magyarországi bíróságai valóban szorongatva érezhették magukat. Úgy tűnik, hogy mivel a vádak az állami tiltó rendeletek után is „kitermelték” nevesített áldozataikat – mint korábban a hivatalos boszorkányüldözés idején a boszorkányokat –, a bíróságoknak továbbra is foglalkozniuk kellett ezekkel az ügyekkel. Hont vármegye adott esetben a vádlók oldalán szállt be a gyűlölettől hergelt szituációba. Ők és ott a köznyugalmat a megvádoltak elpusztításában látták helyreállítani, miközben a bécsi udvar nézőpontjából támogatásra leginkább a megvádoltak szorultak. Hogy mégis idáig fajulhatott ez az eset, az minden bizonnyal összefüggésbe hozható azzal a ténnyel is, hogy a cigányságra nemcsak a helyi hatóságok, de még Bécs is másként tekintett, mint a többi alattvalóra. Valójában ők is csak a perifériára ragadt

²³ Tóth P. 1996.

²⁴ Steinau N. 1984; Opfermann U. F. 2007; Opfermann U. F. 2009: 63–88.

²⁵ Opfermann U. F. 2007.

²⁶ Damien J. A. 1804: 54–55.

²⁷ Ginzburg C. 2003.

²⁸ Clark S. 1980: 98–127.

hontalanok voltak, akiket integrálni, átnevelni, belőlük embert faragni szükséges. Ez utóbbi előítéletek nyomában bukkan fel újra és náluk is a mágikus vád ragadós gyanúja.

3.2. A CIGÁNYOK MÁGIKUS TEVÉKENYSÉGE

Kulcsszavak: újpolgárok; újmagyarok; átnevelés; cigánymágia; cigányjósítás; tenyérjósítás; cigánybűnözés; csalók és csalás; kannibálok

A XVIII. század során jelentősen megnőtt a cigány népesség száma Magyarországon. Sokan érkeztek a jobb sors reményében nyugatról, az ottani kirekesztő, illetve asszimiláló törekvések elől, illetve keletről, a román vajdaságok felől, a rabszolgaság elől menedéket keresve.²⁹ Mária Terézia apja, VI. Károly császár különösen kegyetlen módon üldözte a Német-római Birodalomban élő cigányokat. 1720-ban császári rendelet kötelezte a hatóságokat, hogy halál-ítélettel fenyegetve üzzék ki és deportálják őket Alsó- és Felső-Ausztria területéről, a végrehajtást pedig a határon ellenőrizniük is kellett. Ezt a végzést minden örökös tartomány területén végrehajtották. 1724-ben elrendelte azt is, hogy minden, a tartományokban elfogott férfi cigányt ki kell végezni, a nőket és a gyermekeket pedig dologházba kell zárni, a szökést a fülük levágásával megakadályozni.³⁰ A szörnyű rendelet elől sok roma Bajorországba, Magyarországra és Csehországba menekült. A cigányok számára figyelmeztető jelzéseket állítottak fel, amelyeken a büntetéseket ábrázolták, ha az örökös tartományok határait átlépnék. **(5. kép)**

Magyarországon III. Károly 1724. december 4-én, Pozsonyban kiadott rendelkezésével vette kezdetét a cigányok szigorú regulázása. A rendelet kibocsátására azért volt szükség, mert (a bevezető rész szavai szerint) már az osztrák és stájer határok közelében is rablásokat követnek el a cigányok, s a vétkeseket sehol nem lehet megtalálni, mivel nincsenek összeírva. Eszerint rendelték, hogy a földesuraknak alá nem vetett cigányokat a törvényhatóságok három hónapon belül írják össze: ha valamelyikük akár csak bottal is ellenáll az összeírásnak, az büntetlenül megölhető. A tizenhat éven felüli gyerekeket, ha főbenjáró bünt követtek el, már ki lehetett végezni; a bünt elkövető asszonyokat „R” betűvel kellett megjelölni, hogy ha újabb súlyos bünt követnének el, ki lehessen őket végezni minden következmény nélkül és gyorsított eljárásban.³¹ Az 1738-ban kezdődő pestisjárvány több rendelkezés kiadására is okot adott: először az erdélyi és bihari részek környékén lakó cigányokat, zsidókat, örményeket, rácokat és a koldusokat tiltották el a csavargástól, majd a cigányok, zsidók és más csavargók beszivárgását a temesi és az aradi területekről, végül a Trencséntől Liptóig terjedő részt is lezárták ugyanezen nációk, valamint a sáfrányt áruló tótok utaztatása előtt is, mindenféle mozgásukat szankcionálva.³²

1743-ban a Helytartótanács hívta fel a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy „*az emberiségnek az a söpredéke, amelyet közönségesen német cigánynak neveznek, ismét beszivárgott az országba*”.³³ A Nyugat-Magyarországra áramló cigányok népességének gyors emelkedését jól mutatja, hogy 1748-ban az Esterházy hercegek uradalmaiban már korlátozó rendeletekkel kívánták gátat szabni a cigányok mozgásának. A birtokrendelet szerint a hercegi településeken sem a magyar, sem a német cigányokat „nem szabad tolerálni”. A rendelet be nem tartása esetén a helyi bírót felelőssé teheték, és büntetést kellett fizetnie, ha csak egy órára is cigány tartózkodott a faluban, vagy a városi piacok közelébe merészkedett.³⁴

A cigányok beáramlása a többségi társadalomban erős félelmet generált az 1740-es években nemcsak Nyugat-Magyarországon, de a keleti végeken, Erdélyben is. 1749 októberében például a cigányok úgy tűntek fel az erdélyi *Commissio Sanitatis* utasításaiban, mint akikről feltételezik, hogy ők a pestis legfőbb terjesztői. Bárány Péter királybíró például úgy nyilatkozott, hogy a Moldvából „beosont” oláh-cigányokat, akik már 1741-ben is behurcolták a pestist Erdélybe, fogassák el, és toloncolják vissza oda, ahonnan jöttek. Külön utasítást adott arra is, hogy szigorúban őriztessék az erdélyi határon levő közlekedési utakat a cigányok vonatkozásában, mint más személyek esetén.³⁵

Mária Terézia apjával ellentétben a kiűzés helyett az asszimiláció politikájában gondolkodott. A cigányokkal kapcsolatos első rendeletét 1758-ban hozta, melyben kötelezte őket a letelepedésre. Például azzal akadályozva meg a mozgásukat, hogy eltiltotta őket a lovak és kocsik birtoklásától. A korbács mellett a letelepedést segítette az is, hogy a romák földet és vetőmagot kaptak, valamint házaikhoz a földesúrnak építőanyagot kellett biztosítani. A birtokot azonban már nem hagyhatták el, csak engedély ellenében.³⁶ A XVIII. század második felében a felvilágosult abszo-

²⁹ Száraz M. Gy. 2007: 92.

³⁰ Mayerhofer Cl. 1987: 29.

³¹ Mezey B. 1986: 81–82; Tóth P. 2006: 45–46.

³² Tóth P. 2006: 47.

³³ Tóth P. 2006: 47.

³⁴ Mayerhofer Cl. 1987: 29.

³⁵ Szádeczky L. 1903. II: 339. No. 257.

³⁶ Mayerhofer Cl. 1987.

lutizmus radikális kísérletet tett arra, hogy a cigányságot nemcsak jogi és gazdasági, hanem kulturális értelemben is minél hamarabb beépítse, asszimilálja a többségi társadalomba. A cél az volt, hogy a cigányságot állandó lakhelyhez kössék, hogy így egyrészt rendszeren be lehessen hajtani az adójukat, másrészt (rendészeti okokból) elejét lehessen venni az örökös tartományokba való áttelepülésüknek. Ehhez a központi és helyi hatalom olykor erőszakos módszereket is igénybe vett: ilyen volt például a cigány gyermekek elszakítása családjuktól és kiadása nevelőszülőkhöz. Tiltották emellett a cigányok közti házasságkötést, ellenben pénzjutalommal díjazták a vegyes házasságokat. II. József valóban eltiltotta a dologtalan naplopást, a kéregetést, lócsereit, és munkára kötelezte a cigányokat. Emellett eltörölte a „cigány” nevet is, helyette az „újlakos”, „újmagyar” megjelölést kellett használni. Tehát egyrészt az asszimiláló törekvések szenvedő alanyai lettek a cigányok, másrészt továbbra is sokan kívülállóknak, alacsonyabb rangúaknak tartották őket. Ennek ellenére azonban ismerünk néhány híradást a cigányság és a befogadó társadalom közti keveredésről is. Mária Terézia és különösen II. József a központosító állam, majd pedig a felvilágosodás jegyében igyekezett minél áttekinthetőbbé tenni az állami élet egészét, és evvel együtt rendezni a jórészt a társadalom peremén élő cigányság helyzetét is. Ez a szándék pedig telve volt emberiességi megfontolással is, nem csak vitathatatlan haszonelvűséggel.

A cigányregulák hol a közvélemény nyomására, hol az adminisztráció aktivitására, hol az uralkodó érdeklődésére figyelemmel az 1760-as évektől kezdve sűrűsödtek a *Regulatio Cigarorum* sorozat alatt a Helytartótanács és a Királyi Kamara kebelén belül. 1761. november 13-án kelt rendeletében Mária Terézia megtiltotta a cigány nép elnevezésének további használatát, és az új elnevezésüket tette kötelezővé – újlakosok, újmagyarok, újparasztok (németül Neubauer) – a cigányok erőszakos integrálása és asszimilálása érdekében. 1761. december 10-én kelt intimatuma a cigányok letelepedésének előmozdítása tárgyában született. 1767. november 27-én kiadott rendeletével megtiltotta a cigányok egymás közti házasságát. Elrendelte az újparasztok félévenkénti összeírását, megtiltotta és büntette – közegészségügyi érvekkel – a döghúsevést. 1769. november 13-án kelt intimatuma a gyermekölés (a magzatgyilkosság és a kisgyermekekkel szembeni családi erőszak) büntetésével kapcsolatos intézkedések tárgyában külön szolt a cigány gyermekekről. Az 1781. április 5-én kelt intimatium szerint (No. 2123) megerősítették az 1724. december 4-én kelt intimatutumot, amely a cigányok befogadása tárgyában rendelkezett. 1783. október 9-én kelt az a 9817. számú intimatutum, amely a cigányok ügyében teendő intézkedések tárgyi körét írta körül. Ezekben a rendelkezésekben a diszkriminációs jogkorlátozás mellett bizonyos humánus mozzanatok is előfordultak, de a jogalkalmazók osztályszemlélete és a végrehajtáshoz szükséges anyagi eszközök hiánya miatt a diszkriminációs intézkedések igen, a humánus intézkedések nem vagy alig valósultak meg.³⁷ A cigányokkal kapcsolatos diszkrimináció tartósságát mutatja, hogy a „cigányok” mint bűnözői csoport került megjelölésre a *Theresiana* büntető jogkönyvben is (Art. 19; Art. 25; Art. 94; Art. 96; Art. 99).³⁸

1782. december 7-én II. József pátenst bocsátott ki az Erdélyi Nagyfejedelemségben is a kóborló életmódot folytató cigány népesség megregulálására. Ez minden bizonnyal a honti botrány miatt is időszerű volt. Korábban Mária Terézia 1761-ben és 1767-ben is kiadott a cigányság jobbágyságba való beolvasztását célul tűző rendeleteket, de a honti „emberevő” cigányok perének botrányát követően II. Józsefnek ezeket megerősítő és újakat előíró rendeletére volt szükség a köznyugalom helyreállítása érdekében. Megfontolásaik – bizonyos megszorításokkal – ugyan humánusak voltak, a „cigány nemzet” (natio) teljes asszimilációját szerették volna elérni, de az ehhez választott eszközöket mai szemmel éppúgy diszkriminatívnak mondanánk. A rendeletsorozat egyes intézkedései – mai mércével mérve – kifejezetten kegyetlennek tűnnek: a gyerekek szüleiktől való elvétele, a cigány nyelv használatának betiltása, a zenész cigányok hangszerének elvétele és megsemmisítése. II. József jórészt ezeket az intézkedéseket ismételte meg 1781-ben, 1782-ben és 1783-ban is.³⁹

Kezdetben és kísérleti jelleggel Erdélyben, majd Magyarországon is kiadott pátenseiben II. József tilalmazta a „purdék” meztelen mutatkozását, a különmemű gyermekek egy ágyba fektetését. Nem engedélyezte a cigányok jelenlétét a vásárokon. Lényegében tehát az addig sikertelen módszerekhez kapcsolódva elhalasztotta a cigányügy megoldását. Ő még a cigányul beszélőket is botozással büntette. Rendelkezett a cigányok összeírásáról, a vallással, nyelvvel, munkával kapcsolatban a helyi szabályoknak való alávetésükről, mezei munkára kényszerítésükről, de ugyanígy a gyermekeik taníttatásáról, öltözködésükről. A rendeletről friss hírként számolt be a bécsi *Magyar Hirmondó* december 7-ei száma is.⁴⁰ Mivel a kedélyek csak lassan csitulnak, újabb és újabb cigányregulákra került sor.

Az erdélyi pátens elemeit 1783. október 9-én Magyarországon is megismételtette, itt is tilalmazta a cigány „purdék” meztelen mutatkozását, a különmemű gyermekek egy ágyba fektetését. Nem engedélyezte a cigányok jelenlétét a vásárokon stb. Ismert, hogy már 1773-ban a Helytartótanács megtiltotta a cigány nyelv használatát, és elrendelte, hogy a cigányok környezetük nyelvét beszéljék. A II. József által kiadott intézkedések még ennél is keményebbek voltak, amely a korábbi rendeletekre hivatkozva többek között megparancsolta, hogy a vándorcigányoknál a két

³⁷ MNL OL C 11.

³⁸ *Theresiana* 1769: 40, 55, 257, 263, 269.

³⁹ *Kropatschek J.* 1789a.

⁴⁰ *Magyar Hirmondó* 1782. december 7., 756–757.

éven felüli gyermekeket vegyék el szüleiktől, és a szomszéd megyékben osszák szét a parasztok között, „a zenélést a zeneszerszámok kötelező elkobzása és összetörése mellett tiltsák meg”, „a cigány nyelv használatát 24 pálcákkal szigorúan meg kell akadályozni”. A cigány név helyett pedig a hatóságok az újparaszt, újmagyar kifejezéssel éltek.⁴¹

A cigányság azonban nemcsak a bíróságokon vagy a helytartótanácsi üléseken és az udvarban volt „forró” téma, de a közvélemény és a tudós társaságok is élénken foglalkoztak e népcsoporttal, különösen a honti emberevők perének európai botránynak hatására. 1783-ban Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann göttingeni professzor a felvilágosodás szellemében értekezést jelentetett meg az európai cigányokról, benne önálló fejezetben ismertette és szóról szóra beidézve a botránys eset újsághíreit.⁴² Nem különben említi a cigányságnak a zsidósággal való sorspárhuzamait.⁴³ Grellmann volt az is, aki az emberevés témájáról az etnológia tudományába ágyazottan értekezett: a honti emberevő cigányokról mint „európai kannibálokról” (Europäische Kanibalen) beszélt. A „kannibálokra” mint az emberevők szinonimájára való hivatkozás ekkor már köznyelvi értelemben is előfordult, de a cigánysággal foglalkozó tudományos platformon Grellmanné az innovációs érdem.⁴⁴

A maga műfajában első cigányokról szóló tudományos monográfia némi csodálattal és elfogadással, olykor annál több gúnnyal és elutasítással foglalkozott az abszolút uralkodókat (Mária Terézia, II. József) is izgalomba hozó cigányokkal: „A cigányok Kelet népe, gondolkodásmódjuk keleti” – írta művének bevezetőjében – ahol nem felejtette el hangoztatni, hogy mivel nem hajlanak semmi újra, „lopnak”, „kereskednek”, „nem dolgoznak”. Kihangsúlyozta azt a jellemzőt „tulajdonságukat” is, hogy csalásból és szemfényvesztésből élnek: „csak a cigányoknak tulajdonítható, hogy a jóslás babonája még több millió ember fejében uralkodik”.⁴⁵ **(6., 7., 8. kép)** Igaz, hajdan sokan foglalkoztak jóslással, egyébként meg olyanok, mint a „gyermeteg gondolkodású emberek”, akiket „inkább az érzelem, mint az értelem vezet”, így a „leghaszontalanabb és legkárosabb teremtmények”:

[...] de ezek a tanult emberek már nem élnek, és ismereteik az irodalom holt levéltáraiban lappanganak, valószínű, hogy velük a chiromantia hite is kihalt volna, mint az asztrológia, necromantia, oneromantia, és az együgyűség egyéb gyermekei, ha nem lennének a cigányok.⁴⁶

A *cigánymágia* mint önálló mágikus bűn és mágikus cselekmény a középkortól ismert jelenség volt, úgymint a cigány etnikumhoz kötődő, azt meghatározó, rá jellemző, a cigányságnak mint társadalmi karakternek tulajdonított attribútum. Ezen belül is elsősorban a tenyérjóslás, a szerelmi varázslás vétke tapadt a cigánysághoz, a cigány asszonyok tiltott vásári tevékenységéhez.⁴⁷ A jósló, amulettel kereskedő cigányokról vallott értesüléseit Francesco Grisellini (1717–1787) elsősorban a magyarországi, a bánati és az erdélyi cigányokkal összefüggésben szerezte, olvasmányait magyarországi és erdélyi szerzők műveinek közvetett hivatkozásai alkották.⁴⁸

Jellemző az is, hogy Grellmann az egyik fő forrásából, az itáliai természettudós Francesco Grisellini Temesi bánásgról szóló könyvéből (1780) is inkább a negatív mozzanatokat vette át, sőt el is torzította azokat. Vallástalanként mutatta be a cigányokat akkor, amikor Grisellini éppen azt hangsúlyozta, hogy mindig ahhoz a felekezethez csatlakoztak, amelyik a településen a többséget alkotja, bár „éppen olyan tudatlanok, mint a románok, hasonlóak a babonáik és a szokásaik”. Griselininek viszont az volt a célja, hogy a bánági románok, szerbek, cigányok asszimilálásának szükségességét igazolja, vagyis a közvélemény számára megmagyarázza Mária Terézia cigányügyi és telepestörvényeit. Grisellini éppen azt hangsúlyozta, hogy a cigányok „a görög egyház szigorú böjtjeit még pontosabban betartják”, mint a románok. Grisellini foglalkozott még a vámpírlendáktól átítatott románság előítéleteivel is (hat sich die Sage der Vampirs auch unter die Walachen verbreitet), amelyek szinte „megfertőzték őket”. Ő éppenséggel azt fájlalta, hogy a románok gondolkodásmódja

[...] nagyon ferde irányt vett, és olyan cselekményeket engednek meg maguknak, amelyek csak a legvadabb és legnyersebb nemzetek sajátjai. A határtalan szörnyűség csúcspontja az, amikor az ellenség vérének ontása okozza számukra a legnagyobb örömet.⁴⁹

Grellmann-nak tudományos művével a bánági betelepítés sikerét és ezzel együtt a cigányok asszimilálásának szükségességét kellett kifejtenie, melyben hangsúlyos mondanó volt a csaló jósló és babonás szokásainak kiirtására tett

⁴¹ *Kassics I.* 1825. II: 176–182; Miskolczy A.–Varga E. Á. 2013: 21.

⁴² *Grellmann H. M. G.* 1783: 35–36.

⁴³ *Grellmann H. M. G.* 1783: 36.

⁴⁴ *Grellmann H. M. G.* 1783: 36; Breger Cl. 1995: 65–67.

⁴⁵ „Den Zigeunerinnen hat man es also allein zu verdanken, daß dieser Aberglaube an Wahrsagerey noch immer in den Köpfen mehrerer Millionen von Menschen herrschendist.” *Grellmann H. M. G.* 1783: 72.

⁴⁶ „Aber jene gelehrten Männer sind nicht mehr, und ihre Kenntnisse stecken nur in den toden Archiven der Literatur; wahrscheinlich also würde mit ihnen auch der Glaube an Chiromantie ausgestorben seyn, wie Astrologie, Necromantie, Oneiromantie und andere Kinder der Einfalt gestorben find, wenn es keine Zigeuner mehr gäbe.” *Grellmann H. M. G.* 1783: 72–73.

⁴⁷ Tóth P. 2005; Tóth P. 2006: 109–112; Novy T. 2015.

⁴⁸ *Grisellini Fr.* 1780. I: 207–208; Olin T. 2017: 159–172.

⁴⁹ *Grisellini Fr.* 1780. I: 225–226; Marjanucz L. 2013: 40.

erőfeszítések említése is. Csakhogy Grellmann a civilizált nyárspolgár fölényes és hideg gyűlöletével, értetlen vizsgálásával közelített vizsgálata tárgyához. Sajnálta ugyanis, hogy II. József – olykor humánus, máshol nagyon is kemény – cigányrendeleteit nem követte senki más Európában. Így ez a nép – írta Grellmann – „olyan tudatlanságban tévelyeg, hogy alig érdemli meg, hogy az emberi nemhez tartozónak tartsák”. A cigányok Káintól származnak, s így maguk is „zsidók” – vonta le az inkább teológiai, semmint felvilágosult konklúziót.

Művét némi bővítménnyel Grellmann 1787-ben ismételtelen megjelentette. II. József halála után is próbált a cigánytémának tudományos közönséget verbuválni, könyvének pedig üzleti hasznot termelni. A jozefinista elvek azonban a francia forradalom árnyékában már nem voltak olyan népszerűek, mint az 1780-as évek elején. Grellmann például a magyar nemesi politika ellenében a kényszercivilizáció híve volt, bár némi gúnnyal és sajnálattal jegyezte meg később:

A cigányok itt azok, amik voltak, itt valamiféle kovácsok, ott lókereskedők, itt zenészek, amott tolvajok és jósok, azonban mindenütt haszontalan félemberek. Azóta mondom: a cigányok a magyarok szatírái.

Grellmann a magyar nemesekre hártotta a császári cigánypolitika bekövetkező csődjét is, amikor elévődött azon, hogy II. József Hont megyében járva leplezetlen gúnnyal az után érdeklődött, otthon vannak-e az „emberevők”, pedig szerinte inkább azt kellett volna kérdeznie:

[...] itt van a hazája a hiszékeny embereknek, akik hisznek az emberevésben és hiszékenységükből embereket végeznek ki?

Grellmann a „civilizált ember” fölényével írta le a magyar nemest éppúgy, mint írásának alanyait, a cigányokat. Ahogy ezt Miskolczy Ambrus látta, nyárspolgár dühében nem ismerte fel sem a magyar nemesben, sem a cigányokban az embert, jobban mondva, amit felismert, az az általa oly semmire tartott tudatlan és babonás népség volt, akik maguk képtelenek a sorsuk jobbra fordítására, különösen mert maguk abban érdekeltek, hogy a csalásnak ne csak a látszatát tartsák fenn.⁵⁰ Huszty István 1758-ban megjelent művében (III. könyv, XVI. fejezet) külön tárgyalta a mágikus vállalkozási profilok között a cigányok egyik meghatározó bevételét, a vásári és más kontraktusokban létrejövő sorsvetést, sorsjövendölést:

4. A sorsvetők szabadok, és leghasználatosabbak legtöbbször örökösök között a javak felosztása alkalmával; úgy-hogy gyakorta kipróbálják használatát. Éppen így a sorstanácsadók használata magában és teljesen szabad, ha valami sürgető szükségesség áll fenn [...] A sorsjövendölés használata azonban semmiképpen sincs megengedve, mivel tulajdonképpen a mágiának felel meg, amennyiben semmiféle kapcsolata nincs a valósággal. [...] 5. Ezért a sorsvetés és a tanácsadás kivételével az előbb említettek közül bármelyik büntett, mágia, mivel semmi természetes kapcsolata nincs a valósággal és minden ilyenféle a gonosztevők mesterkedéseihez közelálló; ezért bármely módon is nyer elkövetést a gonosztett, a mágusok, a boszorkányok, ördögösök, jósok, bűbajosok, férfiak és nők, az igazmondók és a szemfényvesztők vegyesen és válogatás nélkül, – miként a nevezett doktorok alapján Carpvov írja, – az ördögnek magukat másoknál erősebben lekötötték, és több-kevesebb rontást okoznak.⁵¹

Ennek a vállalkozói profilnak azonban jelentős kereslete mutatkozott mind a XVIII., mind pedig a XIX. században, mivel a megrendelői kör kiterjedt volt, és a családon, a párkapcsolaton belüli viszonyok rendezésére nagy igény mutatkozott. Erre példaként a kor leghíresebb és nagy nyilvánosságot kapott esetét is idézhetjük, ahol a cigányok által menedzselt szerelmi praktikákat részletesen is vizsgálták. A házasságtöréssel, paráznsággal, valamint boszorkánysággal vádolt Benkő Anna nemesasszony 1753-ban felvett botrányos hírű perében említette az egyik tanú, Kis Judit, hogy miként alkalmazkodott a megrendelői igényekhez egy sorsjövendölő cigány asszony:

Ennek előtte mintegy hét esztendővel [1746] maga mondotta nékem Benkő Anna asszony, hogy ő kegyelme nevezett Apor József uram ő nagyságával közösült vagyis paráználkodott, amikor is midőn paráználkodás közbe érzette volna, hogy Apor József uram ő nagyságától megyen beléje a magv, aztat nem engedte, hanem megfogván Apor József uram ő nagyságának szeméremtestét, aztot maga testéből kirántotta és az Apor József uram ő nagyságától elmenő magot egy pohárban megvette és aztot adta egy Pergelőné nevű cigányasszonynak, mert azon cigányné, a mint maga beszéllette nékem Benkő Anna asszony, tanította volt ő kegyelmét, hogy azt cselekedje s azon cigányné arra igyírte volt magát, hogy az említett matériával úgy megcsinálja az urat Apor József uram ő nagyságát, hogy soha mást Benkő Anna asszonyon kívül el nem vészen magának feleségül; ezeket mind magától Benkő Anna asszonytól hallottam. Tudom azt is, hogy Benkő Anna asszony én tölem küldte egy véka bűzát a nevezett Pergelőné nevű cigány asszonynak a végre, hogy igyírete szerint Apor József uram ő nagyságát Benkő Anna asszonyhoz csinálja, a mikor is kérdém én azon cigánynét, hogy miképen batorkodik olyan dolgot cselekedni; arra elévévé a cigányné a pohárt, a melybe vala azon magv, vagyis materia, a melyet Benkő Anna

⁵⁰ Miskolczy A.–Varga E. Á. 2013: 27.

⁵¹ Huszty I. 1758. III: 29–39; Sugár I. 1987: 255.

asszony néki küldött volt, a melyet láték szemeimmel, s akkor monda a cigányné ilyen szókat: én semmit sem csináltam véle, nem is csinállok, de nem nyughatom Imecsnetől [Benkő Annától], csak jár reám, hogy kössem őket Apor Józseffel s hirtelen egyebet nem gondolhatnék ki; én bizony csalok, a hogy lehet, mert én azzal élek.⁵²

Egy 1766-ban, Bajorországban felakasztott magyar cigány varázsló vállalkozó (Josef Longanus) esetét önálló tanulmányban is vizsgálta Wolfgang Behringer.⁵³ Talán az sem véletlen, hogy Mária Teréziának a mágikus tevékenységek üldözését a bíróságokról kiszorító rendeletei után is sokszor találkozunk varázsló cigányokkal a törvényszékek aktáit olvasva. 1752. március 21-én tárgyalta Bihar vármegye törvényszéke Melákné cigány asszony ügyét, aki kincslátással tévesztette meg kuncsaftjait. Egy-egy aranypénz látványos felmutatásával, a „találati” helyszínen történt félrevezető mozdulataival, egy fekete tyúkkal való bűvészkedésével, figyelemelterelő beszédével, hamis történeteivel sok-sok embert károsított meg, akik a földben található mesés kincs reményében anyagilag támogatták az asszonyt. A kliensek maguk is meglepődtek, hogy mialatt ők a kincskeresésnél asszisztáltak, számos vagyontárgyuknak „lába kélt”. Az egyik tanút egy héten keresztül ámította, mígnem mindenéből kiforgatta a trükkös Melákné:

Az mint is ablak alatt lévén egy kis kert, egy száraz almafa alatt mondotta, hogy ott vagyon egy fejeér kantával pénz elásva, és kért egy fekete tyukot, és tizenhét garast, mely pénzt azon tyuknak torkába tette elevenen, és avval elment. [...] Másnap úgymint pinteken nevezett cigáné előjövén mondotta: – no, vigyázzon kientek, mert azon fa alatt tűz fog támadni, az holl pénz vagyon. Az mint is a fatens ágyával edgyütt vigyázzván azon estve, mint egy kútt ágos magossága látcatott világossága. Szombaton ismét előjövén nevezett cigáné, mondotta, hogy szunyoghálóba elhozza a lelt pénzt, az mint is az ánya kétt szunyoghálót előhozott, de az nem tedcett, mondván: – csak egy lepedőbe jövek, mint halál. És sebből kivéven egy rakás penésszes pénzt, azt asztra töltvén mondotta: – itt a pénz. Ismét viszszatette az sebjében és abbul adott az ágyának egy máriást mondván, holnap vasárnap, mennyen templomba, Isten nevíbe adgya azon máriást. De nevezett máriás az anyának sebjébül hova lett, nem tudgya, és szombaton estve megírt cigáné el is szökött. Azután megfogattatván azon cigáné Debreczenben, nevezett portékából némely része viszszatért az ágyának.⁵⁴

1771-ben Székesfehérvár város törvényszékén zajlott Bertafaludy Éva kajári cigány asszony kincssási és fajtalankodási ügyének vizsgálata, aki magát „tátos”-nak mondva sok embertől pénzt csalt ki.⁵⁵ 1803-ban Pest vármegye hatósága Dömsödön folytatta le azt a pert egy dabi asszony ellen, amelyben a vádlott magát „tátos”-nak vallotta. Bebizonyosodott, hogy kincset keresett, és ezzel „csalta”, „csábította” a dabi lakosokat. Az etyeki előjárókat ugyancsak meghirdetett kincskeresői képességeivel tévesztette meg a dabi cigány táltos. Az etyeki előjárók amúgy maguk is alkalmazták a mágikus vállalkozót. A dabi asszony csak a fenyegetőzései miatt bukott le. Ha megharagították, és ha koldulása során nem adtak neki bort vagy enni, képes volt arra, hogy szárazságot okozzon, vihart támasszon, ha a szüksége úgy kívánta. Saját bevallása szerint eksztázisban nagy távolságokat tudott beutazni. Bánta is ezt nagyon, mert bódulatai miatt férje is elhidegült tőle, vallotta később beismerő vallomásában. Mindezt viszont ekkor már a felsőbb hatóság részegségének és iszákosságának tulajdonította.⁵⁶

Ezért sem mellékes, hogy a mágikus tevékenységek bírósági aktagyártásának egyik utolsó mozzanata az volt, amikor 1785. július 11-én egy Bécsből indított cirkulációs levél formájában, melyet augusztus 1-jén továbbítottak Budáról, a – többek között – Jászkun kerület kapitányát arra szólították fel, hogy a területén élő szemfényvesztő (fascinatores) cigányokat, csalókat, bűvészeket (zingaros) a Helytartótanácsnak jelentsék, ha kell, fogják be és a leghatározottabb módon tiltsák ki őket. Lényegében ez volt az uralkodói rendeletek közül az utolsó, mely a *mágikus büntettekkel* nevesített bűnkategóriaként egyáltalán foglalkozott (a kuruzslásról szólók kivételével). Bár a rendelet éle elsősorban a cigányság (jobban mondva annak egyik tevékenysége) ellen irányult, nem mellékes, hogy épp ezt a tevékenységet szabályozták külön is.⁵⁷

Ezt követően térjünk át a mágikus bűnök cigányoktól független orvosrendészeti kategóriáinak ismertetéséhez.

⁵² Bokor Zs. 1999; Bokor Zs. 2000: 61–67; Bokor Zs. 2002: 47–62; Bokor Zs. 2004: 583–603.

⁵³ Behringer W. 1987: 468.

⁵⁴ Bessenyei J. 1997. I: 138–140. No. 28; Tóth P. 1994: 45–57; Nagy P. 2002: 108–113.

⁵⁵ Kállay I. 1996: 274.

⁵⁶ Schram F. 1967: 180–181. No. 48.

⁵⁷ „Agyrtae et fascinatores eliminandi. In conformitate quod Zingaros, aliaque idgenus individua fascinationem minantia, prout et Agyrtas, ac alios, eorundem ope utentes, Magistratus severe puniendos procedere noverit. Datum Budae ut s.” Linzbauer X. F. 1856. III: 149–150. No. 908; Miskolczy A. 2015: 82.

4. TÁRSADALMI LÁTLELETEK ORVOSSZAKÉRTŐI SZEMMEL: BŰNÖZŐK, CSALÓK, BOLONDOK

A „valódi” mágia bűnözői • A „tettetett” mágia csalói • A „mesterséggel” élő babonás gyógyítók, álorvosok, kuruzslók • A „képzelt” mágia bolondjai • A „tulajdonított” mágia áldozatai

1781-ben jelent meg Bécsben a rendkívül sokoldalú Joseph Jakob Plenck (1735–1807) budai orvosprofesszor latin nyelvű törvényszéki orvostani könyve, *Elementa medicinae et chirurgiae forensis* címmel. Ebben orvosrendészeti szempontból vette sorra korának mágikus bűntetteit, elsősorban a hatályos jog alapján. Művét 1786-ban másodszor, 1793-ban németül, bővített változatban is kiadták.¹ A magyarországi orvosi rendészeti irodalomban Huszty műve előtt, illetve még vele egy időben is, ez volt az egyetlen meghatározó írás. Mivel a mágikus bűntettek a büntetőjog élő gyakorlatából – legalábbis papíron – eltűntek, helyesebben az orvosrendészet terrénumára tolódtak át, így az itt lefektetett karakterológia hasznos segédeszköz lehetett a köznép körében továbbra is felbukkanó mágikus jelenségek hatásági kezeléséhez.

Plenck műve önálló fejezetet szentelt a mágia jeleinek (*signa magiae*). Ebben kifejtette, hogy a bevett orvosi magyarázatok szerint különbséget kell tenni a mágia: 1. valóságos (*vera*); 2. tettetett (*simulata*); 3. mesterséges (*artificialis*); 4. képzelt (*imaginaria*) és végül 5. tulajdonított formái között.²

A valóságos mágiát olyan emberi cselekménynek tartotta, amelyet az ördög közreműködésével űztek.³ Ezért is nevezte olykor a cselekmény alanyait „ördögösök”-nek (*diabolus homini*), a cselekményt pedig a bevett kánonjogi terminussal „ördögi mesterségnek”. Hogy miként ismerhető fel az ördögös (különösen asszony), arról a kortárs jogi és orvosi szakirodalom is írt, de Plenck ez a cselekményt továbbra is kánonjog alapján értékelte.⁴ Plenck szerint a jogi írásokban említett vízpróba például haszontalan, mivel az úszás természetes állapota az embernek.⁵ Épp ezért a bizonyítást a kánonjogra és a jogra hagyta, kivéve, ahol önálló részben foglalkozott a tortúra kapcsán az ördögösségre (tébolyodottságra) hajlamos ember testi jegyeivel, amit az orvosrendészet és részben a büntetőjoghoz tartozónak ítélt.⁶ Némi megkésettiséggel a tortúra alkalmazását eleve megfontolandónak, de inkább elkerülendőnek tartotta, különösen Sonnenfelsre hivatkozva. Alapvetően a tortúrát kétségesnek és veszedelmesnek ítélte.⁷

A tettetett mágia Plenck szerint a szemfényvesztők terepe. Ezek a „csalók” (*impostores*) sokféle mesterséghez értenek, és mutatványosként „ördögös” képességeikkel (*obsessi simulati*) hivalkodnak a hiszékenyek megtévesztésére, például jövődőt mondanak (*futura vaticinatur*).⁸ Egyesek „bűnbandában” segítve egymást a szemfényvesztést gyakorolják, mutatványosok módjára mímelik, tettetik, hogy el lettek varázsolva, haját, üvegdarabokat, és más idegen testeket „okádnak ki” a szájukon, illetve egyéb testnyílásaikon. Rácz Sámuel (1744–1807) budai orvosprofesszor Plenck nyomán (őt magyarítva, de itt Plenck nevét közvetlenül nem említve) ekképp írta le az áltébolyodottakat:

Mások tettetik, hogy meg-vágynak varásolva; tóket, hajákat, üveg-darabokat, és más idegen testeket vagy ki okádnak, vagy a’ seggeken ki-hajtnak, vagy a’ genyettsséges fekélyekből ki vetnek. Bouchernél egy leánynak a’ bőriből gyakran tők vágattak ki; más leány tsalárdsággal békát-is szült. De az éles elméjű okos Orvos az ilyen tsalárdságokat bizonyosan ki-tanúlhattya.⁹

A mesterséges mágia sokféle lehet. Plenck azokat a módszereket sorolja ide, amikor egyesek altató hatású kenőcsöt csinálnak, megkenik vele a maguk vagy a mások szemét, testét, testnyílásait, vagy ezt a szert beveszik, belélegzik, sőt, valamilyen tárgyat megkenve a testük belsejébe (genitáliáikba) juttatják (mint a kúpot), hogy aztán mély alvásban erotikus álmokat lássanak, vagy nagy távolságokat bejárjanak.¹⁰ Ha pedig elmúlik a kenet ereje, felébrednek, és erősen hiszik, hogy az valóságosan is megtörtént, sőt, amit álmodtak, azt eskü alatt megvallva, akár a tortúrán megkínózva, akár a halállal szembenézve is megerősítik, elhiszik és valóságosnak tartják. Előfordult, hogy azok, akiket – tréfából

¹ Plenck J. J. 1781; Plenck J. J. 1786. A továbbiakban csak az 1786-os kiadásra hivatkozom.

² Plenck J. J. 1786: 128–133; Rácz S. 1794: 141–147.

³ „Homo cum diabolo aut ille cum homine pactum inire possit.” Plenck J. J. 1786: 129.

⁴ Plenck J. J. 1786: 129–130; Rácz S. 1794: 139.

⁵ „Natatio spontanea foeminae flumini submersae nihil pro magia probat.” Plenck J. J. 1786: 129; Rácz S. 1794: 144.

⁶ Plenck J. J. 1786: 62–64; Rácz S. 1794: 62–64.

⁷ Sonnenfels J. F. 1775: 25; Plenck J. J. 1786: 64; Rácz S. 1794: 64.

⁸ Plenck J. J. 1786: 126, 130.

⁹ Rácz S. 1794: 145.

¹⁰ Plenck J. J. 1786: 129; Rácz S. 1794: 146.

vagy szándékosan – a belladonna (nadragulya) vagy más szerek kivonatával megmérgezték, hasonló álomba zuhan-
tak. Plenck a típust és a példaszövegeket François Boissier de Sauvages (1706–1767) francia orvos-gyógyszerésznek
a drogokról, gyógynövényekről és különösen a szaglásról készült művéből merítette.¹¹ A gyógyszerekkel visszaélő,
rosszindulatú ál orvosokat, mérgezőket, illegális drogistákat és vándorpatikusokat, az engedéllyel nem rendelkező
vándor gyógyszerárúsokat sorolta a mesterséges mágia gyakorlói közé.¹²

Plenck szerint *képzelt mágia* az, amikor a megtévelyt ember azt hiszi, hogy a boszorkányok megkínózták,
sőt az „ördöggel közösködött”, és ennek ellenkezőjét még a kínvallatás hatására sem ismeri el. Ám az „okos orvos”
– mondja Plenck újra és újra –, mivel ismeri a betegségek természetét, ezt az okot képes kizárni. Ennek plasztikus
leírása Rác Sámuelnél így hangzik:

A' képzelt Mágia a' meg-bolondult emberekben néha oly nagy erejű, hogy ezek a' tortúrának fajdalmi között-is,
és még a' büntető halálnak végső óráján-is azt vallják, hogy Ők meg vágnak varásolva, 's az ördöggel közösköd-
nek. De ezt az okos Orvos a' Jelen-váló Betegségnek természetéből és folyásából ki-tanulhattya.¹³

Végül, a *tulajdonított mágia* az az eset, amikor a fenti tüneteket az egészséges embereknek (sanis hominibus) tulaj-
donítják vagy babonáságból (superstitio), vagy politikai szándékból (vel pia fraude vel alio sine politico affingitur).
Plenck úgy vélte, hogy ez jelenti a legnagyobb veszélyt a társadalomra, különösen, ha az esztelen boszorkányság-
vaddal párosul.¹⁴ Rác Sámuel magyarázatában ezt így olvashatjuk:

A' tulajdonított Mágia egészséges emberekre fogatik vagj superstitióból, vagj kegyes tsalárdságból, vagy más
okból. Remigius Miklós gyönyörködik benne, hogy Lotharingiában a' XVI században tizen-öt esztendő alatt'
kilentz-száz ördöggel társalkodó emberek égettettek-meg. De Pater Spee Jészuita azt írja, hogy Ő az iljenek között
még soha egyet sem kísért-ki az égetőtűzhez, a' ki válósággal büntetést érdemlett volna. Sauvages a' Lauduni
Apátzárkól azt írja, hogy őket a' Barátok, a' kik a' Plébánost Grandier Urbánt gyűlölték, reá vették, hogy monda-
nák, hogy őket ez a' Plébánus meg-varásolta, mellyre a' szegény ártatlan Papot meg-égették, az a' Pap pedig a' ki
ötét az tűzre ki-vezette, tüzes vas keresztet tartott eleibe tsókolni, mellyet ő meg nem akart tsókolni, ebből azután
azt hirdették, hogy azt az ördög nem engedte. Az ilyen tsalárdságot az okos Orvos könnyen ki-tanulhattya, tsak
illendőképben minden. környül-állásokra vigyázzon, és bátorszívű 's tudós légyen.¹⁵

Plenck a mágia cselekményét alapvetően az egyházi bíróság (a Szentszék) hatáskörébe sorolta, tehát kivonta a világi
joghatóság alól. Magát a mágiát – részben patológikus esetnek tartva – legfeljebb szabálysértésként, erkölcsi vétekként
határozta meg, így a civil, polgári rendszabályok vonatkoztak rá. Ugyanígy járt el az ördögi megszállottság kérdé-
sében is, bár itt már óvatosabban fogalmazott. A mágiáéval megegyező kategóriákat határozott meg, ugyanakkor az
ördögi megszállottságot hol irodalmi, hol egyházi, hol pedig orvosi fogalomnak tekintette.

Ennek értelmében azt írja, hogy sok tudós kétségbe vonja a „valóságos ördögi megszállottság” (*daemonia vera*)
létezését. Akik viszont hisznek benne, azok alapvetően a Szentírásra hivatkoznak. Éppen amiatt, hogy az ördögi
megszállottság részben teológiai probléma, csak akkor lehet benne kételkedni, ha ezzel nem kerülünk ellentmondásba
az egyház dogmáival.¹⁶

Plencknél ezután, a mágusok besorolását követve, a „tettetett” ördögösségről (*daemonia simulata*) beszél. Úgy
véli, hogy a „gonosz vagy lusta emberek” (*nefarii ac otiosi homines*) nyereségvágyból vagy a csalás szándékával
mondják magukat ördögi megszállottnak.¹⁷ A megszállottságot a következőképp jellemzi. Itt a latin eredetit követem:

[...] különböző nyelveken titkos szavakat mondanak; betanulják, hogy a szenteltvíz és a szentségek alkalmazá-
sakor görcsökben rángatózzanak és ordítózzanak. A szájuk és az ajkaik mozgatása nélkül beszélnek, amire az
egyszerű emberek azt hiszik, hogy a démonok szólnak belőlük [...]¹⁸

A csalás mellett létezik olyan, hogy egyesek valóban elhiszik: az ördög bűjt beléjük. Ezt nevezi Plenck képzelt meg-
szállottságnak (*daemonia imaginaria*). Idesorolja a melankolikusokat (*melancholici*), a mániákosokat (*maniaci*), a
hipochondereket, a hisztériában szenvedő nőket (*feminae hystericæ*), és a (bél)férgetes gyermekeket (*verminosi in-
fantes*). Képesek mindenféle kínzást elszenvedni, semmint beismerni, hogy bennük nincsen ördög. Az ilyen betegek
(*aegrotis*) néha csodás (*mira*) történetekkel állnak elő, de a megfelelő orvosságokkal (*medicamentis*) könnyen meg-

¹¹ Sauvages F. B. 1763. II: 260.

¹² Plenck J. J. 1786: 130.

¹³ Rác S. 1794: 146–147.

¹⁴ Plenck J. J. 1786: 128–133.

¹⁵ Rác S. 1794: 147.

¹⁶ Plenck J. J. 1786: 125–128; Rác S. 1794: 138–141.

¹⁷ Plenck J. J. 1786: 128.

¹⁸ Plenck J. J. 1786: 126–127.

gyógyíthatók.¹⁹ Rác Sámuel szavaival az orvos így gyógyíthatja meg őket, legyenek akár hiszékenyek, akár csalók. Utóbbiakat valójában becsapja az „okos orvos”:

A' bátor szívű tudós Orvos az ilyen tsalárdságot könnyen ki-tanuja, mivel az ilyen ember szintén úgy dühösködik a' természetes vízre, és a' nem confecrált ostyára-is, mint a' szenteltt-vízre, és consecrált ostyára, tsak hasonló Ceremóniával essék; azon fellyül soha meg nem tudja mondani, hogy mit gondol az examináló Orvos, és semmi olyan dolgot el követni nem tud, a' mi a' természetnek erejét fellyül-haladná, ha tsak az examinálói Orvos könnyen-hívó, vele-tartó, avagy tudatlan Philophophus nem lesz.²⁰

Végül Plenck rátér a *tulajdonított (imputata)* ördögi megszállottság kategóriájára. Ezzel azt a jelenséget jelöli, amikor a lázas beteg vagy tébolyodott ember szokatlan, megmagyarázhatatlan szavait, cselekedeteit az egyszerű emberek (*plebei*), vagy a hívő papok (*sacerdotes*), illetve orvosok (*medici*) ördögi megszállottságnak tartják. Megjegyzi, hogy néha a dühkitörést is a megszálló ördög művének hiszik.²¹

Magyarországon először a II. József halála után, 1791. augusztus 26-án kiadott 15.711. számú rendelet foglalkozott az önálló *gyrgathus* (tébolyda, elmeegógyintézet, nyelvújítás kori szóval örijintézet) felállításával. A bécsi tébolyda mintájára ezt is az eltörölt szerzetesrendek vagyonaiból (300 000 forint) kellett volna létrehozni. A budai örijintézetet csak jó fél évszázadnyi vajúdas után sikerült felépíteni. Utóbb ez lett a lipótmezei elme- és ideggyógyintézet. Amíg nem volt nagyobb kapacitású tébolyda és megfelelő zárt osztállyal rendelkező kórház, a tehetősebb betegeket Bécsbe vitték, a szegényebbek helyzete viszont megoldatlan maradt.²² A kórházzal, szegényházzal kombinált funkcióval azonban rendelkezett az egyház által fenntartott pesti Invalidus-ház, vagyis a (hadi)rokkantakat befogadó szociális intézmény. A dühöngő örülteket is fogadó *Corruptenhaus*²³ Pesten, a városház mellett, a Váci kapu közelében állt, az invalidusok kaszárnyájának szomszédságában. Az épület csatlakozott a kiszolgált katonákat ellátó, majd szegényházként is működő Invalidus-házhoz (Invalidus-kaszárnya), de önálló épület volt. Az Invalidus-ház Anton Erhard Martinelli (1684–1747) tervei alapján 1727–1735-ben épült, a *Corruptenhaus* pedig 1765–1766-ban Franz Anton Hillebrandt kamarai építész tervei és művezetése alapján. Maga a kaszárnya város volt a városban: közel négyhektárnyi területen kétezer-ötszáz ember élt itt. Az intézmény saját pénzügyi alappal rendelkezett, mivel felerészben birtokolta a Jászkun kerületet (az egyik legtöbb katonai szolgálatot adó kibocsátó birtok közigazgatási ura). Pallosjoggal is rendelkezett, amivel a garázda katonákat igyekeztek megfékezni. Önálló iskolája, péksége, mézszárszéke, textilüzeme, vendéglője, vegyeskereskedése, gyógyszerháza, gyógynövényes kertje, kórháza és nagy méretű kápolnája, sőt börtöne is volt.²⁴ Helyet kaptak benne azok az országszerte kóborló katonák, nők, gyermekek, családok, akiknek életét a törökök elleni háború tette tönkre, utóbb pedig azok, akik dühöngő örülteként a családjukra váltak veszélyessé. A részletesen kidolgozott szabályzat alapján működő intézmény vallásos neveléssel, munkával igyekezett lakóit újra a hétköznapi élethez visszazoktatni. A sokszor testileg és szellemileg is sérülteknek pedig a kor színvonalán álló ellátást biztosítottak. Az invalidusokat II. József a szerzetesrendeket feloszlató, 1783-ban kelt rendeletével Nagyszombatba költöztette át. A templom felszerelését elárverezték, a templomot deszakralizálták és kórházzá alakították. Az uralkodó ugyanekkor kiutalta a korábbi tébolydaépületet és az Invalidus-ház egy részét a Budáról Pestre költöztetett egyetem részére. Ezek, bár elveszítették eredeti funkcióikat, alapvetően a kórház kezelésében maradtak 1786-ig. Ekkor az Invalidus-ház épületében II. József Károly-kaszárnya néven gránátoskaszárnyát alakított ki. Addig a városi kórházban gyakoroltak a növendékek, az elméleti oktatás pedig a korábban elmeegógyintézetként használt részben folyt. Vagyis az épület merőben ellentétes funkcióval lényegült át.²⁵

Intézmény híján az elmebetegeket továbbra is a bécsi *Narrenturmban*, illetve egyéb, örökös tartományokbeli és hazai kórházakban helyezték el. Az elmebetegek felvételének és tartási költségeinek a kérdését csak 1794 után rendezték. Ekkor a Helytartótanács *Departamentum foundationum saecularium* ügyosztályának előterjesztése alapján az uralkodó úgy döntött, hogy a szegény sorsú örültek ápolási költségeinek viselésére a törvényhatóságokat, vagy valamely alapot, vagy a kincstárt kötelezik. A vagyonnal rendelkező elmebetegektől, illetve hozzátartozóiktól pedig, az illető örökös tartomány kormányzékének kérésére, a Helytartótanács beszédette a törvényhatóságokkal az ápolási díjakat.²⁶

Az „országos tébolyda” történetét Zsakó István foglalta össze, itt olvashatunk arról, hogy 1815-ben rendeletet bocsátottak ki a fent említett bécsi tébolydáról, ahol addig a tehetősebb magyarországi családok is elhelyezhették az otthonukban nem kezelhető elmebetegeket. Innentől azonban, az „elviselhetetlen telítettségre” hivatkozva, a magyar

¹⁹ Plenck J. J. 1786: 127–128, 146.

²⁰ Rác S. 1794: 140.

²¹ Plenck J. J. 1786: 132–136.

²² *Pesti Hírlap* 1843. augusztus 6. 271. szám 528; Zsakó I. 1956: 85.

²³ Rómer F. 1871: 188.

²⁴ Kiss J. 1990: 257–259.

²⁵ Gortvay Gy. 1953: 78; Kapronczay K. 2007: 81.

²⁶ Felhő I. 1961: 342.

betegek számára bezárták az intézményt. A döntést azzal indokolták, hogy mivel Magyarországon nincsen elme-gyógyintézet, a viszonyosság elve alapján nem tudják többé fogadni az onnan érkező betegeket. A vagyontalan és a szegény rászorulókat így továbbra is a magyar területeken levő kórházakban, szegényházakban, legrosszabb esetben pedig fogházakban – sőt a dühöngőket börtönökben – helyezték el. Elvértve próbálkoztak az otthoni ápolásukkal. Összefoglalva: elme-gyógyintézet tehát nem működött Magyarországon az 1820-as évek előtt.²⁷ Mindebből az következik, hogy intézményi háttér hiányában a mágiának, boszorkányságnak, ördögi megszállottságnak tulajdonított eseteket csak ritkán kezelték elme-gyógyintézetben. A betegek a családjukkal maradtak. Súlyosabb esetekben bíróság elé, majd onnan fenyítőházba, dologházba, sőt, mint láttuk, akár börtönbe is kerülhettek.

De térjünk vissza Plenckhez és az orvosrendészet szabta elméleti keretekhez! Plenck a lélekhit, a visszajáró halottak és a vámpirizmus kérdéskörét ugyan az egyházi bíróságok hatáskörébe utalva tárgyalta, de minden esetben kitért ezek orvosi értelmezésére is. Ennek megfelelően taglalta az ördögi megszállottak, s ezen belül a varázslókra vonatkozó bánásmódot is. Úgy vélte, hogy őket a papokhoz, a csalókat és a megszállottságot tettetőköt börtönbe kell küldeni, a tébolyodott megszállottakat pedig elme-gyógyintézetben kell kezelni. Plenck lényegében a papi és az orvosi szerepköröket szétválasztva adott és / vagy hagyott meg jogosítványokat az orvosoknak és az orvosrendészetnek.²⁸

Az alábbiakban a fenti kategóriák szerint veszem sorra azokat az eseteket, bírósági aktákat, amelyek II. József uralkodása idején kerültek a törvényszéki és / vagy az orvosi fórumokra. Elsőként azokat az eseteket ismertetem, melyek a korábbi joggyakorlat boszorkányüldözésével mutatnak rokonságot, annak atavisztikus folytatásainak tekinthetők. A „valódi” mágia bűnözőin kívül szóba kerülnek a „tettetett” mágia csalói (köztük a mágikus mesterséggel élő kuruzslók), a „képzelt” mágia tébolyodottjai, és végül a „tulajdonított” mágia áldozatai.

Ez az öt kategória egyúttal kijelöli a bűnöző és az áldozat szerepkörök mint a mágikus tevékenységek két pólusa közötti sávot is, amely a bűnözőktől a törvényszékre citált ártatlanokig húzódik. A közbeeső fázisokban ott vannak a mágiát csalásra felhasználó szélhámosok, akik jogosan érdemelnek büntetést; továbbá a mágia eszközével élő kuruzslók, akiket szintén megbüntethetnek ezért, végül a „képzelt” mágia bolondjai, akiket örültekházába zárnak a gyógyulás érdekében.

4.1. A „VALÓDI” MÁGIA BŰNÖZŐI

Kulcsszavak: utolsó boszorkányperek; istenkáromlás; varázslás; vallásgyalázás; tortúra mellőzése és rejtett fennmaradása; varázslók; szándékosság kérdése

1781. július 30-án, tizenöt évvel a boszorkányperek végső betiltása után fogták perbe „boszorkányság” vádjával Dúl Mihályné Ágos Anna tiszapüspöki születésű, Mezőtárkányban élő asszonyt.

Bár az iratok tanúsága szerint csupán önkéntes vallomásra bírták, a kérdések alapján valószínűbbnek tűnik, hogy kínvallatásnak vetették alá. Koldus lévén, Ágos Anna nem tett panaszt emiatt az úriszéken. A kihallgatást az egri káptalan ügyésze, Gulyás András vezette, mivel Mezőtárkány a káptalan birtoka volt. Az ügy pikantériája, hogy Ágos Annát nemcsak kegyetlenül kihallgatták, hanem egy szemle alkalmával a feltételezett varázseszközöket mint tárgyi bizonyítékokat is begyűjtötték tőle: tizenegy madzagot, egy nyeret, zsírokat, kenőcsöt, „dibdáb” tojásokat.

Az öreg Dúlnét a *Praxis Criminalis* vonatkozó kérdőíve nyomán faggatták ki állítólagos rontásairól: a boszorkányos repüléshez használt eszközökről, a „hipp-hopp” varázsszóra működésbe lépő repülőzsírról; arról, hogy vajon sertésen szokott-e éjszaka utazni, vagy inkább lovon; továbbá, hogy miként nyargalt Tokajba, a boszorkányok multságára, és miféle „sót” hozott onnan. Arról is kikérdezték, hogy kötött-e szövetséget az ördöggel, valamint hogy hányan gyűltek össze az ördögi lakomákon. Dúlné a kényszer hatására vallotta be, hogy az ördögi paktum jelét viseli az álla alatt, és ezt a bélyege húsz éve kapta. Sőt, hozzátette, hogy megtagadta az Istent és az összes szenteket, így az istenkáromlás vétkét is elkövette. Arról is beszélt, hogy a halottak kísértik, s arra kényszerítik, hogy az ördögöknek és a sátánnak hódoljon és boszorkánytársaival mulasson.²⁹ Végül bevallotta számos gyermek megrontását, akik közül – állítólag – csak néhányat gyógyított meg. Ez fontos bizonyítékként szolgált, hiszen a korabeli joggyakorlatban a vádlott beismerő vallomása elégséges okot adott a bűnösség megállapításához. Ennek az egri káptalan úriszékén lefolytatott pernek szinte minden mozzanata atavisztikusnak tűnik. De ha figyelembe vesszük, hogy még egy év sem telt Mária Terézia királynő halála óta, és II. József épphogy csak elkezdte kiadni a közigazgatás és a törvénykezés egységesítését szolgáló rendeleteit, nem meglepő, hogy a helyi hatóságok kihasználják ezt a törvényhozási vákuumot egy ekkor már nem egészen törvényes ügy lefolytatására. Talán nem véletlen, hogy négy év múlva az úriszékek jogszolgáltató jellegét az uralkodó megszüntette, és a hasonló ügyeket az államilag felügyelt vármegyei, majd kerületi

²⁷ Zsakó I. 1956: 85.

²⁸ *Plenck J. J.* 1786: 133–136; *Rác S.* 1794: 148–150.

²⁹ Sugár I. 1987: 213–217. No. 92.

törvényszékek hatáskörébe utalta. A koldusasszony perében született ítélet nem ismert, így csak feltételezni lehet, hogy, bár testi fenyítést kaphatott, életben hagyták és esetleg száműzték az uradalom területéről.

Ismerjük viszont az 1782. év második felében Pozsony vármegye törvényszékén folyt bűnper súlyos ítéletét, amely a vádlott asszony halálával végződött. A vármegye az ítélet végrehajtását követően azt jelentette a Helytartótanács felé, hogy Hierholdin Mária harmincegy esztendő s tájérszági nő (aki korábban már megszökött a tallósi dologházból is), „ördögi lélektől vezérelve megtaposta és meggyalázta a megszentelt ostyát”. Pozsony vármegye törvényszéke ezért lefejeztette, kezét-lábát, amellyel „megfogta és megtaposta a Krisztus testévé váló oltáriszentséget”, a hóhérral levágatta, majd a holttestet máglyán elégettette.³⁰

A rabtabellában is rögzített szigorú tényállítás mellett a Helytartótanács megkapta a per kivonatát is, amely tartalmazta az ügy egyéb körülményeit. Eszerint a nőt már kétszer elítélték emberölésért. Korábbi ítéletei szerint kegyelemből a tallósi dologházba került, ahonnan viszont megszökött, annak ellenére, hogy istenkáromlásai miatt szigorúan őrizték. Ezt követően vitte végbe a szentséggyalázást, amiért az istenkáromlás visszaeső bűneként és a *Theresiana* vonatkozó passzusára hivatkozva kapott halálbüntetést. A kegyelem ezúttal nem érkezett sem az arra jogosult Királyi Kancelláriától, sem az uralkodótól, így az ítéletet végrehajtották.³¹

Amennyiben figyelembe vesszük a tény, hogy az oltáriszentség meggyalázóit a korábbi büntetőjog a mágikus bűnözők közé sorolta, sőt, ezt a bűnt az istenkáromlás súlyos formájának tekintette, úgy a mágikus büntett miatt a bíróság által halálra ítélt utolsó áldozat Hierholdin Mária lehetett.

A büntetőgyakorlat egyébként egészen sokáig üldözte a vallás meggyalázására irányuló tevékenységet.³² Magyarországon ezt 1787-ig csak a katolikus egyház, 1787-től viszont minden felekezet és egyház elítélte. Legfeljebb az ítélet mérséklődött: halál helyett dologházat és hosszabb börtönbüntetést szabtak ki. Az 1780–1786 között vezetett rabtabellák alapján az 1777-ben alapított tallósi dologházba, illetve az 1785-től működő szegedi fegyházba zárt rabok közül az istenkáromlásért elítéltek általában fél–egy évet, súlyosabb esetben két–négy évet, halmazati büntetésként hat–tíz év börtönbüntetést kaptak. Ezt az időt általában le kellett tölteniük, kivéve, ha kegyelemmel vagy jó magaviseletért korábban szabadultak.³³ A negyvenéves Stemler Pétert például 1783. január 19-én tartóztatták le súlyos istenkáromlás gyanújával, január 23-án hallgatták ki, majd június 27-én ítélték el négy év börtönre.³⁴ A harminchat esztendő Possa Ferencet 1786. június 1-jén tartóztatták le enyhébb istenkáromlás gyanújával, még aznap kihallgatták, és augusztus 2-án, kisebb vétkei miatt, hat hónap börtönre ítélték.³⁵ Káromkodásért és „új tévtanok” terjesztéséért is járt egy-egy év börtön. A börtönbeli életet is minősítették, így akit a bent tartózkodása alatt (akár többször is) istenkáromlásra kaptak, az további éveket kaphatott, vagy kenyéren és vízen tartással súlyosították a fogságát.³⁶ Még 1783-ban is akadt példa arra, hogy valakit „ördögös varázslásért” (*praestigium*) állították bíróság elé, igaz, többnyire egyéb gaztetek elkövetésével is vádolták. Így járt a Babafalváról származó román ortodox Giron Jozsip, akit az Erdélyi Fejedelemségben, Belső-Szolnok vármegye törvényszékén ítélték el bűbájosság és lopás miatt. Az esetről szóló jelentés hiányos, csak annyit tudunk, hogy Jozsip egy év börtönt és száz botütést kapott. Utóbbi négy részletben, negyedévenként mérték rá.³⁷ További példa a boszorkányság gyanújával lefolytatott, de az istenkáromlással rokonítható peres eljárásra Blex Mária munkácsi jobbágyasszony állítólagos boszorkányságának az esete. A kivizsgálás ügyében 1786-ban készített perkivonatot Bereg vármegye főispánja a Helytartótanács részére.³⁸ A Helytartótanács 1783. július 14-én terjesztette föl az udvari kancelláriához a tallósi fogház igazgatójának véleményét arról a tizenegy rabról, akik a büntetésük enyhítése vagy leszállítása miatt folyamodtak a királyi bizottsághoz. A jelentésben közölt személyi táblázat utolsó rovatában olvasható az igazgató véleménye. Ebből például megtudjuk, hogy a három, istenkáromlásért elítélt személy közül az egyik, egy ötvenhét éves nő, két évet kapott ugyan, de ebből csak egyet kellett letöltenie, mert – az igazgató véleménye szerint – már megjavult. A további két istenkáromló közül az egyik férfi kérelmét pedig azzal támasztotta alá az igazgató, hogy tízéves büntetéséből hatot már letöltött, jó munkásembernek bizonyult, és napról napra javult. A másik férfi – egy iszákosság és bűnös életvitel miatt kilenc évre ítélt, rokkant katona – folyamodványát viszont nem támogatta az igazgató, mert az illető továbbra is ivott és káromkodott a börtönben.³⁹

Bár mágikus (vagy azzal rokon) tevékenység miatt folyt büntetőper a fentiekén kívül nem ismerünk – legalábbis II. József uralkodása idejéből –, számolnunk kell a vármegyei és a kerületi törvényszékek orvosrendészeti fenyítő-

³⁰ Hajdu L. 1985: 332; Hajdu L. 1983: 341.

³¹ Hajdu L. 1983: 337; Hajdu L. 1985: 332.

³² Foucault M. 2004: 136.

³³ Hajdu L. 1983: 339.

³⁴ MNL ToML IV A 1b. Közgyűlési iratok 2531/1786.

³⁵ Vajna K. 1906. I: 107, 119, 263, 268.

³⁶ Vajna K. 1906. I: 107, 119, 263, 268.

³⁷ Hajdu L. 1989: 276.

³⁸ Henzsel Á. 1998: 82.

³⁹ Vajna K. 1906. I: 114.

pereivel. Köztük szép számmal találunk olyat, ahol a *kuruzslás* miatt előbb összeírt szabályszegőt, ha visszaeső lett, utóbb testi fenyítéssel büntették, és – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – kitoloncolták a törvényhatóság területéről. Néhány eset egyaránt szerepel a korabeli kriminalisztikai újsághírekben és a helyhatóságok törvényszéki aktáiban.

1782. április 20-án a pozsonyi *Magyar Hirmondó* egy Hajdúböszörményben elfogott babonás bábaasszonyról tudósított. Azt írta, hogy február 27-én éjszaka az öregasszony a fiával és a menyével a hódmezővásárhelyi temetőben felásott egy sírt, ahová két héttel azelőtt temettek el egy fiatal menyecskét. A bába csak a hajától fosztotta meg a hullát „valamely követendő babonáság” végett, a menyé viszont elvette a keszkenőjét, lehúzta a „mellesét”, az ingvállát és a szoknyáját is. Nemcsak ellopta a halott ruháit, hanem fel is vette azokat a kocsmai tánchoz. A mulatságon ráismertek a ruhadarabokra, és a tetteseket megfogták. Nem tudjuk, végül mi lett a hullarablók sorsa, a tudósítás viszont az emberi tudatlanság és babonás cselekedetek otromba példájának tartotta az esetet.⁴⁰ Ugyanebben az évben a Hajdúkerület főorvosa (*ordinarius physicus*) egy másik asszonyt is bepanaszolt a kerület előtt. Szakértői véleménye szerint a böszörményi Nagy Erzsébet először megkente betegét, majd az illegális gyógyítást folytatva rá is olvasott. Mivel ezzel „a varázslásnak legvastagabb és legtilalmasabb nemét követte el”, az asszonyt húsz „kemény korbácsütés”-re ítélték, amit végre is hajtottak rajta. Minden bizonnyal az orvos közreműködői feljelentése nagyot nyomott a latba, hiszen a cselekmény amúgy ezt a kemény ítéletet nem indokolta volna.⁴¹

Láthatunk, hogy az orvosrendészeti munkák szerzői (Frank, Plenck, Huszty és Rácz) a valódi (*vera*) mágia kategóriájába sorolt jelenségeket már nem létezőnek tekintették, hiszen Mária Terézia boszorkányüldözést tiltó rendeleteivel az idetartozó esetek fokozatosan kiszorultak a törvényszékekről. A mágiához kapcsolt büntettek, immár csalásnak vagy épp kuruzslásnak minősítve, azonban továbbra is munkát adtak a helyhatóságoknak. Térjünk át ezekre az esetekre!

4.2. A „TETTETETT” MÁGIA CSALÓI

Kulcsszavak: szemfényvesztők; sárkányszelídítők; csalók büntetése; táltosok új szerepben; szándékosság kérdése

1780 decemberében a Belső-Szolnok megyei Buzán felvett tanúvallatási jegyzőkönyvben esik szó a Hosszú Stephán és Hosszú László jobbágyok közti nézeteltérésről. Amikor Hosszú László fatolvajlásán kapta Stephánt, akkor Stephán felesége egy Anyiszi nevű asszonyhoz fordult, hogy megvédje a férjét a bírósági eljárástól. A boszorkány hírében álló Anyiszi állítólag olyan sikeresen járt közben, hogy végül még László fizetett Stephánnak. Bár ezúttal nem a szemfényvesztő asszony, hanem a lopás miatt összezördült jobbágyok kerültek bíróság elé, a történet mégis rávilágít arra az akkor még mindig általánosan elterjedt elképzelésre, hogy varázslással meg lehet téveszteni, félre lehet vezetni a hatóságot.⁴² Az alábbi esetek további példákkal szolgálnak ugyanerre.

Valamikor 1787 telén zajlott a „csökmői sárkányhúzás”, amiből a XIX. században még falucsúfoló történet is lett. A kissárréti, Békés megyei Csökmő Mária Terézia uralkodása alatt úrbéres község volt és a legnagyobb nehézségek árán sem tudta a kivetett adókat előteremteni. Ekkor lépett színre Csuba Ferenc (a forrásokban Ferkó vagy Ferke), aki magát kezdetben a táltosok társának, később pedig – a források szerint 1794-től – már valódi táltosnak mondta. A kincés volt a szakterülete, és ehhez – állítása szerint – maga a „táltos fejedelem”, egy bizonyos „Dömény uram” Gyuláról adta a tanácsokat. Csubát a XIX. századi verses históriákban „látó vak koldusnak” nevezték, ami nem feltétlenül azt jelenti, hogy ténylegesen vak volt, csupán a látó státusát írta jobban körül, és fordítva, ha ténylegesen vak vagy rosszul látó lett volna, szintúgy látó, jövőbe néző, földbe látó képességét emelték ki.⁴³

A csökmőieket mindenesetre alaposan átverte. A falu határában csontokat ásott el, majd odahívta a község elöljáróit, és azt állította, hogy ott pénzt találnak a földbe rejtve. Azok legott nekiláttak ásni, és igen megörültek, amikor meglelték a csontokat – ugyanis azt hitték, hogy hamarosan a pénz következik. Csuba mégis megtiltotta nekik a további munkálatokat azzal, hogy a kincset egy sárkány őrzi, a csontok pedig valójában sárkánycsontok, de ő vállalkozik rá, hogy megkötözi a kincsrőző fenevadat. A falubeliek ekkor, Csuba utasítására, hosszú kötelet hoztak, hogy elfogják a sárkányt. Csuba a kötél egyik végét titokban egy rekettyebokorra csomózta, a bokor ágaira pedig üres kannákat akasztott. Majd huszonöt embert állított a kötél másik végéhez, s meghagyta nekik, hogy tartsák, de jól vigyázzanak magukra. A hirtelen feltámadó szélben a bokorra aggatott kannák ijesztő, bömbölő hangokat adtak, mire az emberek futásnak eredtek rémületükben. Csak egy Jenei nevű ember maradt ott, de egyedül ő sem merte kihúzni a sárkányt a mocsárból. Csuba visszaküldte őt a faluba azzal a hírrel, hogy a dühöngő sárkány el fogja pusztítani a falut. Mindazonáltal felajánlotta a csökmőieknek, hogy ő, Csuba Ferkó, amíg lehet, megóvja az életüket, és kint marad a határban „sárkánypásztornak”. Ötszáz forint fizetséget kért, amit ott helyben meg is kapott. Éjszaka valóban

⁴⁰ *Magyar Hirmondó* 1782. április 20., 244.

⁴¹ Komáromy A. 1898: 56.

⁴² EMSzT I: 1042–1043. [boszorkány]; EMSzT II: 456. [dolog]; EMSzT II: 796. [elcsinál]

⁴³ Banner J. 1926: 1–3.

kint örködött, reggelre azonban elillant a pénzzel együtt. A történetet – mint erre korábban már utaltam – később historiás énekben is feldolgozták, ponyván és református iskolai kolligátumok formájában terjesztették, melyek az 1820-as évektől kezdve közkézen foroghattak Debrecen, Nagyvárad és Kecskemét környékén, továbbá Bihar és Békés vármegyék vásárain. A történetet valójában egy berekböszörményi jegyző, Szívós Mihály (jegyzősége 1775–1796) tette népszerűvé, amikor megírta *A csökmői sárkányhúzás* című falucsúfolóját, leoninusi hexameterbe szedve.⁴⁴

Csuba Ferenc nagy imposztor, / Látó vak koldus, békési-fi, csalfa nagy ostor, / Pénz nézésével soktól, ki gyakorta sokat csalt, / Avval elébb állott, borozott és sok jó falatot falt, / Mely karakánságnak fizetődött sokszor az ára, / Mert számos pálcát szoktak neki vágni farára.

A költői babérokra törő jegyző művét még maga Arany János is olvasta, oly nagyon keresett ponyva volt. Fodor Gergely bajomi nótárius pedig az 1830-as években íródott feljegyzési könyvében színes rajzban örökítette meg a „huncut táltost” egy piros nyelvű, piros-fekete pikkelyes farkú, fekete-sárga szárnyú veres sárkánnyal együtt. Gyaníthatjuk tehát, Csuba híre még akkoriban is szerepelhetett ponyván.⁴⁵ **(1. kép)**

Csuba Ferenc bünperét a szeghalmi bírák által készített, 1789. szeptember 11-én kelt jelentés alapján a Békés vármegyei törvényszék tárgyalta.⁴⁶ Nem meglepő, hogy a sárréti parasztlak bedőltek a csaló Csubának, hiszen néhány évtizeddel korábban még folytak boszorkányvadás eljárások Füzesgyarmaton és Szeghalmon. Csuba a bizonyára a még élénken élő helyi emlékezetet, valamint a szintén viruló boszorkány- és táltoshiedelmeket használta ki, hogy pénzt csaljon ki az emberektől, és be is jött a számítása. Szélhámosságairól a károsultaktól fölvert vésztői jegyzőkönyvben (1788. január 30.) olvashatunk. Ebből az is kiderül, hogy Szentesen már 1787-ben eltiltották a koldulástól, sőt üzelméi miatt hatvan botütést kapott. De a huszonegy éves fiatalember nem tört meg, hanem új mesterséget talált ki magának: a kincslátást. Tervszerűen dolgozott, és a szentesi Szűcs Ádám személyében társat is talált, aki hamis kezeslevelek készítésével szedte rá a hiszékenyeket. Csuba rátett még egy lapáttal, és „prédikátor tiszt”-nek mondta magát, amivel azt a hírt keltette, hogy isteni jóváhagyással gyakorolja a mesterségét. Bizonyára akadt, aki hitt neki, például az egyik vésztői károsult, aki: „hallván, hogy Csuba Ferenc úr vacsorájához való könyörgésekkel tsalogat, magához hívatta”.⁴⁷

Ahol nem volt elég meggyőző az isteni mandátum, ott Csuba azzal állt elő, hogy tagja a „táltosok rendjének”. Mintha Cagliostro gróf hazai epigonját látnánk, aki a szabadkőműves páholyt a közönsége számára nyilván jobban érthető „táltosok titkos társaságá”-val cserélte fel. A társaságról szintén a fent említett jegyzőkönyvben olvashatunk:

Dömény uram a tátosok feje. Minden esztendőben Szent György és Szent Mihály napján összegyűlnek, és öt glédában állanak, ottan törvényszéket tartanak, és aki kötelességében el nem járt, azt megbüntetik. Az öt glédának pedig ötféle a kötelessége, úgymint orvoslás, pénznézés, predicálás, koldulás és gazdálkodás. Ő a pénznézők közül való, Dömény uram a feje, a mit parancsol, azt kell néki tselekedni.⁴⁸

Már a jegyzőkönyvet közreadó Nagy Gusztáv is azt valószínűsítette, hogy Csuba a testi fogyatékosága miatt kényszerült rá a koldulásra, de – mint az a periratokból nyilvánvaló – nem állt tőle távol a szélhámosság.⁴⁹

Az iratok között több levél is fennmaradt, amely Csuba pénznéző tevékenységéről tudósít. Egy 1788. június 27-i levél egyenesen a csökmői eseményekhez kapcsolódik, mert a címzettje három odavalósi ember. Ebből megtudjuk, hogy Csuba nemcsak pénznézőként, hanem kuruzslóként is hirdette magát. A levél egy bizonyos Mihálydi József – mint később kiderült, nem is létező! – nagyváradai férfitől származott, „aki” azzal igyekezett Csuba hitelét növelni, hogy eredményes gyógyításáról tudósította a talán még bizonytalanul csökmői klienseket, továbbá – épp a gyógyítással igazolt megbízhatósága miatt – teljes ingatlanvagyonával (ház, föld, szőlő) jótállást vállalt érte.

A szeghalmi bíróság által 1789. szeptember 11-én kiadott jelentés (*relatio specialis*) részletesen leírja a csökmői eseményeket és azok előzményeit. Csak egyetérthetünk az iratot közreadó gyulai levéltáros-szépíró Nagy Gusztáv megállapításával, aki szerint a „csökmői-sárkányhúzás” ponyvatörténeteket ihlető fordulatai nem túlzók, hanem valóban megtörténtek.⁵⁰

Csuba Ferenc 1789 augusztusától 1791 őszéig börtönben ült.⁵¹ Ügyét az alsóbb fokú bíróság 1790. augusztus 25-én, a fellebbviteli bíróság pedig 1791. május 7-én tárgyalta. A felülvizsgálati törvényszék május 7-én az alábbi ítéletet hozta. A latin nyelvű szöveget Nagy Gusztáv fordításában közlöm:

⁴⁴ Teljes terjedelemben megjelent: Osváth P. 1875: 305–308.

⁴⁵ Dömötör S. 1934: 320, 325; Szűcs S. 1936: 40; Szűcs S. 1940: 456; Szűcs S. 1943; Bán I. 1961; Bán I.–Julow V. 1964: 106–110; Kovács S. I. 1977: 84.

⁴⁶ Dömötör S. 1934; Dömötör S. 1939.

⁴⁷ Nagy G. 1957: 302.

⁴⁸ Hajnal I. 1878: 59.

⁴⁹ Nagy G. 1957: 304.

⁵⁰ Nagy G. 1957: 298–300.

⁵¹ Nagy G. 1957: 301.

Miután a tiszti ügyészség által produkált iratokból a csalás bűne világosan kitűnt, de azt maga a fogoly sem tagadta, sőt, beszámítván a már eddig, részben Biharban, részben itt, ebben a megyében 1789 óta elszenvedett börtönbüntetését, háromévi börtönre, az ítélelhozatal napjától számítandó és havonként harmadrészben végrehajtható 90 botütésre ítéli, a kárt szenvedetteknek fedezet híján kártérítést nem állapít meg. Mivel Csuba Ferenc a maga ravasz módján már számos becsületes embert becsapott és súlyosan megkárosított, elhatároztatik személyleírásának eközben való elkészítése s a szédelő ezen hű személyleírásának közhírré tétele, megelőzendő őt, nehogy akár a földben elrejtett kincsek megtalálásának ravasz ürügyével, akár kéregetés közben, ismert módon, a becsületes emberek hiszékenységét, vagy könnyörületességet furfangosan kihasználja, további csalásokat kövessen el és az embereket megkárosítsa.⁵²

Hiába büntették meg, szabadulását követően Csuba tovább folytatta a szélhámos kincskeresést, egy Imre Balázs nevű legénnyel, akit a börtönben ismert meg. Biharban (Derecskén és Berettyóújfaluban) ajánlkoztak kincsnézésre, de raboltak, fosztogattak is. 1794-ben újra bíróság elé állították. A tanúk és saját vallomásaiból kiderül például, hogy „igaz tátos”-nak, sőt a „tátosok circalista deákja”-nak mondta magát.⁵³

Csuba Ferkóról még az egykori Békés vármegyei főszolgabíró, Tomcsányi Kristóf (1755–1833) is megemlékezett a memoárjaiban.⁵⁴ A viselt dolgairól szóló terjedelmes ponyvairodalmat pedig Dömötör Sándor tekintette át.⁵⁵ **(2. kép)**

Bár kétségkívül Csuba volt a leghíresebb „táltos-csaló”, további, magukat táltosnak mondó vagy annak nevezett személyekről is fennmaradtak bírósági iratok a korszakunkból. 1789. december 31-én egy Diós Aloysius nevű gyöngyösi születésű ember jelent meg Kecskeméten, és azt állította, hogy a „Krim Tatórországból” jött. Tető József tett ellene panaszt a magisztrátusnál, mondván, hogy amíg ő disznóölésen volt, Diós megjelent a házában, ahová „tátosképpen” bement, sőt „csábító gyanánt” még Tető feleségét is megijesztette. Megfenyegette az asszonyt: ha nem hoz neki ételt-italt, megrontja. Aztán „magát gazdává tette, ételt és bort hordatott” a rémült Tetőnével. Tető József hazaérkezése után az erőszakos koldust elfogták, aki végül bevallotta, hogy azért adta ki magát táltosnak, mert éhes volt, és csak így sikerült ételhez jutnia. Hogy „máskor rémítő és csábító ne legyen, jó forma 15 páltzakra fenyítettetni rendeltetett” – szöveg az ítélet, továbbá visszatoloncolták eredeti lakhelyére, Gyöngyöstre.⁵⁶

1788-ban Csongrád vármegye huszonnégy órás elzárásra ítélte Takács „Hatujjú” János szegedi telkes gazdát „babonás cselekmények” miatt, aki bevallotta, hogy tizenkilenc évvel azelőtt háromféle port kapott egy „ismeretlenről”. Ezekkel gyógyított, de a maradék porokat kiárusította. Az elzárást azért kapta, hogy a későbbiekben tartózkodjon a hasonló cselekményektől.⁵⁷ 1787 végén varázslás miatt állt Miskolc város törvényszéke előtt egy fiatal cigány asszony. Egy, a férje által tékozlónak tartott asszonyt a szerette volna elérni, hogy a férje ismét rábízza a családi pénzes láda kulcsát. Ezért a cigány asszonyhoz fordult, és megbízta, hogy valamilyen varázslattal tegye engedékenyebbé a férjét. Az a következő „mesterséget” tervezte: a feleségtől elkért szerszámokkal gödröt ás, beleteszi a férj ruháit, és megfűstöli azokat. Ám a varázslathoz kölcsönkapott ruhadarabokat – összesen csaknem 20 forint értékben – eladta, helyettük rongyokat égetett el, majd azt állította, hogy sajnos, véletlenül elégette a megfűstölendő ruhákat. A cigány asszony azzal védekezett a bíróságon, hogy valójában a panaszos felesége bízta meg őt azzal, hogy bizonyos jutalék fejében értékesítse a férj ruháit. Ez akár így is történhetett, hiszen illik a tékozló feleség jelleméhez. Számunkra nem az igazság kiderítése a fontos, hanem az a tény, hogy egy cigány asszonyt megvádolhattak varázslással, és ezt a vádat a törvényszék is hihetőnek tartotta.⁵⁸ Egy évvel Diós Aloysius pere előtt, 1788-ban Kecskemét mezőváros Cséplő Mihályné ügyében folytatott vizsgálatot. A tanúk azt állították, hogy az asszony a macskáknak parancsol, és ezért félnek tőle a szomszédjai. Vörös Mártonné szerint például ha Cséplőné macskája ráugrik is a szalonnára, még csak meg sem „körmöli”. Cséplőné így vélekedett minderről:

⁵² „Anno 1791 die 7a Maji sub Sede Judria captivorum revisoria In causa Fiscii Magistratualis contra Franciscum Csuba incolam Békési-ensem criminis stellionatus insimulatum Deliberatum est: Crimine stellionatus ex actis per Fiscum Magistratuaem productis clare eveniente, sed nec per ipsum invinculatum negato, eundem imputatis jam hactenus partim in Bihariensi, partim in hicce Itis. Cottibus, inde ab anno 1789 perpessis carcerum squalloribus, ad trium mensium carceres, a die latae sententiae computando, 90 item baculorum ietus quovis mense in tertialitate infligendos condemnari, damnificatis fundo nullo existente indemnari nequentibus. Interim cum Franciscus Csuba eallida sua arte complures honestos homines jam deceperit et graviter admodum damnificaverit, extum consilium penes submissionem descriptionis personae ejus interpellabitur, quatenus eandem descriptionem indolem, item impostoris fine prae cautionis publicari facere dignetur, ne idem sive sub specie sagacis thesauri in visceribus terrae abseonditi detectoris, sive mendicando artibus scilicet quibus honestorum hominum seu credulitati, seu misericordiae callide imponere nescit amplius imposturam exercere et homines damnificare possit.” Nagy G. 1957: 301–302.

⁵³ Nagy G. 1957: 302.

⁵⁴ Nagy G. 1957; Csűrös F. 1908.

⁵⁵ Dömötör S. 1934.

⁵⁶ Iványosi-Szabó T. 1998: 323.

⁵⁷ Daday A. 2005: 762.

⁵⁸ Tóth P. 2006: 111–112.

Midőn tálalok, legelőször is kutyának és Macskámnak tálalok s ha Péntek nap következik, Csütörtökön vetek nekik egy darabot s meg parancsolom nekik, hogy holnap Péntek lészen azért a szalonnámat ne báncsák s azon parancsolatomat meg is fogadgyák.⁵⁹

Az ügy kimenetelét a fennmaradt irat töredékessége miatt nem ismerjük.⁶⁰

A fent felsorolt esetek mindegyikénél azt látjuk, hogy az ekképp felfogott mágia megszabadult minden szentségtörő jellegétől: nem Isten elleni véték volt többé – ahogyan az 1760-as évekig minősítették –, hanem szemfényvesztés. Michel Foucault a következőképp ír erről:

Hatalma csak illúziókeltésben áll, méghozzá kettős értelemben: egyrészt nem rendelkezik realitással, másrészt elvakítja azokat, akiknek nincs helyén az eszük és nem elég szilárd az akaratuk. Immár nem azért tartozik a Rossz birodalmába, mert sötét transzcendens erők jelennek meg működése közben, hanem azért, mert tévhitet olyan rendszerébe illeszkedik, mely félrevezetőkből és félrevezetettekből, illuzionistákból és hiszékenyekből áll. Valóságos bűnök eszköze lehet, önmagában azonban se nem bűnös, se nem szentségtörő aktus. [...] Többé nem szentséggyalázó bűverej, hanem nemértelem-tartalma alapján ítélik meg.⁶¹

Így lett a „tettetett mágia” esete a bűn helyett az erkölcstelenség és butaság példája, a hiszékenység tükre és a félrevezetés eszköze. Ez esetben a vétkezők közösségi kezelése és a jelenség társadalmi megoldása is nyilvánvaló volt: a hiszékenyeket tanítani, a szemfényvesztőket büntetni kellett. Igaz, az utóbbi esetben a büntetést (elzárás, esetleg testi fenyítés) nevelő szándékkal alkalmazták. Ezzel kapcsolatosan írta Foucault:

Pillanatnyilag hagyjuk figyelmen kívül a boszorkányság vallási horizontját és a klasszicista korban bekövetkezett átalakulását. Ha kizárólag a rituálék és a szokások szintjén tekintjük a dolgokat, akkor azt látjuk, hogy rengeteg gesztus jelentése elvész és tartalma kiürül: a különféle mágikus eljárások, a jótékony vagy ártó boszorkánypraktikák, egy lassanként mindenki számára hozzáférhetővé váló elemi alkímia kiszivárgott titkai most mind ködös hitetlenségnek, erkölcsi vétéknek, s mintegy a társadalmi rend megzavarása állandó lehetőségének minősülnek.⁶²

4.3. A „MESTERSÉGGEL” ÉLŐ BABONÁS GYÓGYÍTÓK, ÁLORVOSOK, KURUZSLÓK

Kulcsszavak: kuruzslás elleni rendeletek; kuruzslók összeírása; kuruzslóperek

A Helytartótanács 1783-ban történt átszervezésekor állította fel az egészségügyi osztályt (*Departamentum Sanitatis*), amely a korábbi egészségügyi bizottság munkáját vette át. Mivel az 1770-ben kiadott általános egészségügyi szabályzat rendelkezéseinek végrehajtását a Helytartótanács nem tudta kellően ellenőrizni, ezért II. József ezt az egészségügyi osztályra bízta. 1784-től a megyei tiszti főorvosok (*protomedici*) kötelessége volt, hogy a törvényhatóság egészségügyi viszonyairól negyedéves és éves jelentésekben számoljanak be. Horvátország protomedicusai szintén a Helytartótanácsnak voltak alárendelve, és e közegészségügyi hálózaton keresztül ügyelték az ország egészségügyi viszonyait. Minden megyei és szabad királyi városi orvosnak évenként egyszer, lehetőleg júliustól októberig meg kellett vizsgálnia a törvényhatóság területén működő, orvoslással, gyógyítással foglalkozó személyek tevékenységét, hogy van-e jogosultságuk a gyógyításhoz. Nemcsak jelenteniük kellett az anomáliákat, hanem szükséges volt azt is vázolniuk, miként jártak el ezekben az ügyekben. Ha kellett, a hatóság karhatalommal segítette az orvosok munkáját. Az alábbiakban nagyrészt Daday András orvostörténeti munkáira támaszkodva, valamint további forrásközlések alapján ismertetem az eseteket, a jelentések érkezési sorrendjét követő havi bontásban. **(3. kép)**

1784. május 6-án Ruszt város tanácsa jelentette, hogy a városi kirurgus feljelentésére maguk elé idéztek egy vénasszonyt, aki a férfiak heresérvét és a nők mellének betegségeit kezelte. A szegényeket ingyen gyógyította. A magisztrátus – mindennek ellenére – mindennemű orvosló tevékenységtől eltiltotta.⁶³ Székesfehérvár városa május 10-én jelentette, hogy egyik javadalmas mézárósát és négy öregasszonyt már több ízben is arra figyelmeztetett, hogy hagyjanak fel a tilalmas, bár szinte ingyen végzett sebgyógyítással. A Helytartótanács május 24-i válaszában felhívta a magisztrátus figyelmét, hogy határozottabban járjon el az ügyben. Ha tetten érik őket, rójanak ki rájuk pénzbírságot, ha pedig szegény sorsúak, akkor más módon büntessék meg őket.⁶⁴ Breznóbánya város ugyancsak

⁵⁹ Iványosi-Szabó T. 1998: 318.

⁶⁰ Iványosi-Szabó T. 1998: 318.

⁶¹ Foucault M. 2004: 141.

⁶² Foucault M. 2004: 139.

⁶³ Daday A. 2005: 447.

⁶⁴ Daday A. 2005: 447.

május 10-én jelentett egy háztulajdonosról, aki a szegények csonttörését növényekkel és gyökerekkel kezelte, teljesen ingyen. A jelentés nem tért ki arra, hogy a város hagyta-e tovább gyógyítani az említett polgárt.⁶⁵ A május 21-i kőszegi jelentésben az áll, hogy a rendelet kézhezvételét követően a városi tanács beidézte a városi orvost és a kirurgusokat. Kikérdezte őket, hogy tudnak-e bármilyen kuruzslóról. A kirurgusok ekkor jelezték, hogy egy Veronika nevű asszony belekontárkodott az ő mesterségükbe, és többen inkább hozzá, semmint hozzájuk fordulnak. Rögtön be is hívták az asszonyt, akit szigorúan eltiltottak a gyógyítás minden formájától. A tanács meghagyta az orvosnak és a kirurgusoknak, hogy ha ilyesmi jut a tudomásukra, azonnal jelentsék.⁶⁶ Szeged május 24-én írta meg, hogy a városban nincsenek ál orvosok, a vénasszonyokat pedig eltiltották a „szitarázástól” és a kártyavetéstől. Tudnak azonban egy görögkeleti (szerb, esetleg román ortodox?) vallású emberről, aki olyan kitűnően ért az emberek és az állatok csonttöréseinek kezeléséhez, hogy még a kirurgusok is igénybe veszik a segítségét a súlyosabb törések esetében.⁶⁷

Május 27-i keltezéssel Csongrád vármegye is felterjesztette jelentését Riegler Zsigmond tisztiorvos információival. Érdeemes kicsit elidőznünk ennél a dokumentumnál, mert témánk szempontjából több érdekes adattal is szolgál. Megtudhatjuk például, hogy egy szentesi telepes nemcsak a „kirurgusok módjára”, azaz külsőleg, hanem belsőleg is gyógyított mindenféle betegséget. A jelentésben „tanulatlan, hitvány ember”-nek nevezett gyógyító állítólag „már sok bajt okozott, mert az emberi test szerkezetét, a betegségek okát, az orvosságok hatását nem ismerte”. Megtudjuk, hogy főként Szegeden voltak betegei, továbbá azt is leírják róla, hogy ha nem járt sikerrel, egyszerűen otthagya a beteget. A Helytartótanács július 19-én meghagyta Csongrád vármegyének, hogy a legszigorúbban tiltsa el a gyógyítástól, vagy a *Normativum Sanitatis* előírásainak megfelelően büntesse meg.

A jelentésből a korabeli egészségügy más területeire is betekintést nyerünk. Például azt olvassuk, hogy a *Normativum Sanitatis*t kellett alkalmazni a vándor fenyőolaj-kereskedőkkel (*olejkárokkal*) szemben, mivel az ő tevékenységük is engedélyköteles lett. Továbbá előírták, hogy a vármegye gondoskodjon a veszett vagy a kóbor kutyák azonnali kiirtásáról. Végül a jelentést szerző tisztiorvos, Riegler Zsigmond a vénasszonyok (*vetulae*) orvosló gyakorlatáról azt írja, hogy egyeseket közülük azért hagyott működni, mert hasznosnak bizonyult a gyógymód vagy a gyógyszer, amit alkalmaztak. Elmondja, hogy egy gyevi (algyői) vénasszonytól olyan kenőcs receptjét tanulta meg, amellyel aztán ő maga is sikerrel kezelte a pokolvert.⁶⁸

Június 1-jén Esztergom vármegye jelentésében a bécsi egyetemen, Gerard van Swieten tanítványaként végzett Pudelkó József tisztiorvosi véleményét küldték meg, aki megyei körútjának tapasztalatait foglalta össze. Ebben a kuruzslókról is ír:

Mivel [...] a vármegye hivatalos szervei különös éberséggel figyelnek ezekre már évek óta, az embereknek ez a fajtája alig merészeli fejét felemelni. Így a vizsgálat során csak két egyént fedeztem fel. Egyiket Kőbölkút, másikat Bajna községben, akik különböző gyógymódok alkalmazására merészkedtek, de miután őket kegyetlen szigorúsággal megintettük, megígérték, hogy abbahagyják ezt a mesterséget.⁶⁹

Pudelkó nemcsak az Esztergom, hanem a Pest vármegyei „ál orvosokról” is tudósít, így a Budakeszin lakó Weber Jagelről. Megemlíti egy nesz mélyi református telepes jobbágyot, aki a veszettséget és a marhavészt „babonassággal gyógyítja”. Pudelkó ezt a nesz mélyi gyógyítót okolta egy nyergesújfalusi legény haláláért, akit a veszett kutya harapott meg. A gyógyító ugyan kezelte őt, de a legény három hónappal a baleset után mégis meghalt.⁷⁰ Győr város június 2-án kelt jelentésében két asszony gyógyító praxisáról olvashatunk: egyikük sebeket, csontsípolyokat, a másik forró lázat, „petécs lázat” és nemi betegségeket kezel. Mivel pácienseik a lakosság szegényebb rétegeiből kerültek ki, a város megtűrte őket. Sőt, mivel nem érkezett ellenük panasz, továbbra sem szándékoznak elmarasztalni őket a gyógyító tevékenységük miatt.⁷¹

Debrecen június 8-i jelentésében az olvasható, hogy összeírták a városban működő gyógyítókat. Számunkra különösen érdekes a városi börtön foglyainak vérbajos megbetegedéséről írt beszámoló. A magisztrátus a városi kirurgusokat akarta megbízni a gyógyításukkal, de sokallta a fejenként száz forintra rúgó kezelési díjat, amit a szegény sorsú rabok esetében a városi pénztárból kellett volna kifizetni. Ekkor jutott a tudomásukra, hogy egy bizonyos Vajda Jánosné nemcsak ért a vérbaj gyógyításához, hanem olcsón el is vállalná a foglyok kezelését. A magisztrátus kapva kapott az alkalmon, megbízta Vajdánét, aki sikerrel járt és keveset kért. Mindezek ellenére a tanács mégis megtiltotta neki a további gyógyító tevékenységet. A városi tanács egyébként más esetekben engedékenyebbnek bizonyult. Továbbra sem szüntette be azokat a praxisokat, amelyekben egyrészt jelentéktelenebbnek ítélt betegségeket, másrészt jól bevált gyógymódokat alkalmaztak, mint például a karbunkulust vagy a szemölcsöket gyógyító

⁶⁵ Daday A. 2005: 448.

⁶⁶ Daday A. 2005: 447–448.

⁶⁷ Daday A. 2005: 448.

⁶⁸ Daday A. 2005: 451.

⁶⁹ Daday A. 2005: 448–449.

⁷⁰ Daday A. 2005: 448–449.

⁷¹ Daday A. 2005: 448.

asszonyok működését. A debreceni magisztrátus tehát néhány esetben valójában szembehelyezkedett az uralkodói akarattal, még ha burkoltan tette is azt.⁷²

Baranya vármegye június 11-i jelentése a csontakókról és a „füves vénasszonyok”-ról (*vetulae herbariae*) szól, akik közül az utóbbiak a növényi főzetből készítenek fürdőt. A vármegye azzal bízta meg a tisztiorvost, hogy írja össze, részesítse oktatásban, majd vizsgáztassa le őket. A sikeres vizsga után a csontakók tovább praktizálhattak.⁷³

Torontál vármegyéről Róka Mátyás tisztiorvos küldte be a jelentést június 17-én. Ebben elmondta, hogy a vármegye területén két vándor gyógyító asszonyt, álorvosnőt találtak, akik a vérbajt kezelték. Gyógymódjukat, a cinóberrel történő füstölést⁷⁴ veszélyesnek találták, ezért előbb figyelmeztetést kaptak, majd börtönbüntetéssel és testi fenyegetéssel fenyegették meg őket, ha nem hagynak fel a tevékenységükkel.

Liptó vármegye június 30-án jelentett a területén működő gyógyítókról, akik érvágással, köpölyözéssel, foghúzással foglalkoznak.⁷⁵

A júniusi jelentések mellett meg kell még említenünk egy kassai gyógyító asszony, bizonyos Jett Anna Mária esetét. Ő személyesen tett panaszt II. Józsefnél, mert gyógyító tevékenysége miatt a város börtönbe záratta. Arra hivatkozva, hogy a gyógyítás az egyetlen megélhetési forrása, továbbá, hogy csupán növényi szerekekkel orvosol, arra kérte az uralkodót, hogy engedélyezze számára a praxis folytatását. A Helytartótanács július 26-i levelére küldött válaszában, szeptember 13-án, a város azt jelentette, hogy ilyen nevű nőt nem is őriztek a városi börtönben. A Helytartótanács erre alaposabb vizsgálatot rendelt el, és kilátásba helyezte Jett Anna Mária megbüntetését, mivel felmerült, hogy a gyógyító asszony vádjai alaptalanok voltak, és egyszerűen ki akarta játszani a tiltott orvoslásra vonatkozó rendeletet. Neve az 1770-es években is feltűnt már, akkor Arad vármegye tisztiorvosával került szembe hanyag bábatevékenysége miatt.⁷⁶

A kassai asszony eljárása nem volt rendkívüli, hiszen II. Józsefet már társuralkodása idejétől fogva közvetlenül is megszólíthatták panaszaiikkal az alattvalók, társadalmi helyzetüktől függetlenül. A közrendűek panaszlevelei egyrészt a hatóságok munkájának aluról történő kontrolljával mintegy biztosították az állam jogszolgáltatásának minőségét; másrészt érzékenyen jeleztek az uralkodó számára a birodalom kritikus pontjairól. Lényegében a rendi alkotmányt feszegették azzal, hogy direkt kommunikációs csatornaként működtek az alsóbb társadalmi rétegek és az uralkodó között, megkerülve a nemességet. A jelenség a franciaországi megfelelőjét bemutatva Peter Burke a „rejtőzködő népi kultúra” egyik meghatározó és a közvéleményt befolyásoló fórumának nevezte azt a mintegy negyvenezer panaszfüzetet (*cahiers de doléances*), amelyek 1789-ben, a franciaországi falugyűléseken keletkeztek.⁷⁷ Kelet-Európában módszeresen feldolgozott panaszokat (olykor feljelentéseket) II. Józseftől kezdve ismerünk. „Mint a megnyitott zsilipen a víz, úgy ömlenek ezerszámra a központi hatóságokhoz a panaszok” – foglalta össze Kovách Géza erdélyi történész a panaszok áradatát látva, amikor számba vette azt a mintegy tizenhétézer levelet, melyek az 1770-es évektől kezdve a központi igazgatás irattárába beérkeztek.⁷⁸

Július 5-én küldte be hivatalos jelentését a jászkun kapitány, amelyet Heidenreich János Lajos, a kerület orvosa állított össze. Itt is szó esik a „kenőcsökkel, szeszekkel, masszírozással” gyógyító asszonyokról, akik a „szegény nép”-et kezelik, és gyakran eredményesek is. A tisztiorvos megjegyzi, hogy a köznép ódzkodik a patikaszeres használatától, ezért szívesebben fordul a gyógyítókhoz. Az a véleménye, hogy a masszírozást, a sebgyógyítást, a csontakást, valamint a fekélyek és bizonyos ízületi betegségek (például a köszvény) kezelését törvényesen kellene engedélyezni a bábák és a gyógyító asszonyok számára, hiszen gyógymódjaik gyakran hatékonyabbak, mint a tanult orvosokéi. Emellett kötelezni kellene őket a betegek bejelentésére, akár a kirurgusnál, akár az orvosnál. Heidenreich kitért még a plébánosok lehetséges egészségügyi felvilágosító tevékenységére is, amit a prédikációk alkalmával valósíthatnának meg. A Helytartótanács azonban figyelmen kívül hagyta Heidenreich meglátásait, és felszólította a jászkun kapitányt, hogy azonnal állíttasson le minden tiltott gyógyszerrel vagy módszerrel folyó orvosló tevékenységet a kerületben.⁷⁹

Július 28-án Zemplén vármegye már arról számolt be, hogy a hatóságok azonnal megbüntetik a titokban gyógyító vénasszonyokat, amint tudomást szereznek a működésükről. Weisz tisztiorvos a kuruzslók mellett a borbélyok és a vándor gyógyszerészek tevékenységét találta veszélyesnek. A sátoraljaiújhelyi, galgóci, bodrogkeresztúri borbélyok gyakran indokolatlan és nem megfelelő szakértelemmel végzett érvágó gyakorlatát emlegette, amely akár a beteg halálához is vezethetett.⁸⁰ Lesújtóan nyilatkozott a kőrishogárússokról (*cantharidum venditores*), mert az általuk

⁷² Daday A. 2005: 449.

⁷³ Daday A. 2005: 449.

⁷⁴ A cinóbert, vagyis higany-szulfidot (HgS) a higanytartalma miatt a szifilisz kezelésében használták már a kora újkorban, és még a XX. században is, lásd például Vajkai A. 1943: 69.

⁷⁵ Daday A. 2005: 452.

⁷⁶ Daday A. 2005: 458; Daday A. 2005: 463–464.

⁷⁷ Burke P. 1990: 99.

⁷⁸ Kovách G. 1971: 17–31.

⁷⁹ Daday A. 2005: 452–453; Kiss L. 2007: 146.

⁸⁰ Daday A. 2005: 451.

forgalmazott gyógyszerrel sokan tudatlanul élnek, és így a beteg halálát okozzák. Weisz doktor jelentése fontos járványügyi adalékkal is szolgál, amennyiben elmondja, hogy a megyei közgyűlés egyelőre még nem döntött a ragályos betegek számára építendő kórház ügyében:

Megyénkben semmiféle kórház nincs. Kórház alapításáról már gyakran vitatkozott a nemesi megyegyűlés, de mivel nincs alkalmas épület, s nincs meg a betegek számára szükséges kórházi felszerelés sem, továbbá semmiféle anyagi alap a betegek ételmezésére, ruházására, az orvoson, a kirurguson kívüli kórházi személyzet illetményeire sem. [...] sőt e költségekkel a megye házi pénztárát meg sem lehet terhelni, az ügy ezért mindig függőben maradt. Egyébként – hála istennek – a lues venereán kívül, melynek kiirtásán fáradozunk, nincs e nemes vármegye területén járványos betegség.⁸¹

Komárom vármegye augusztus 10-én jelentette, hogy a neszélyi Buzás Mártont eltiltotta a veszettség gyógyításától. A vizsgálati jegyzőkönyvből kiderül, hogy Buzás kizárólag a veszettséget kezelte. Azt is megtudjuk, hogy a vizsgálóbizottság az orvoslás „babonás” módszereiről érdeklődött tőle: a gyógyítás alatt mond-e varázsszavakat, vagy tesz-e mágikus gesztusokat.⁸² Ez az eset jó példája annak a jogértelmezésnek, amely kuruzslásnak minősíti a ráolvasások használatát és a mágikus módon folytatott gyógyítást, különösen, ha ezért a gyógyító pénzt is kér. **(4. kép)**

Nógrád vármegye 1784. szeptember 6-án, Tolna vármegye október 23-án készült jelentésében név és lakhely szerint sorolták föl az illegális gyógyítókat.⁸³ A Hont vármegyei kishonti körzet tisztiorvosának, Madách Péternek 1784. október 30-án kelt jelentésében ugyan a kuruzslókról kellett volna írnia, de Madách az egyik orvoskollégáját, Détsy Sámuelet igyekezett ebben befeketíteni a Helytartótanács előtt: azzal vádolta, hogy hamis diplomája van. Vagyis hasonló kenyérharcot látunk itt is, mint amit láttunk a boszorkányperek, kuruzslók elleni fenytűperek tanúvallomásaiban feltűnő, a helyi laikus gyógyítók konfliktusaiban majd két évszázaddal korábban: a babona elleni harc tétjét.⁸⁴ Az utolsó visszajelentéssel Máramaros vármegye 1785. január 15-én készült el, Palatini Jakab tisztiorvos összefoglalásával kiegészítve. Az orvos, számos más kollégájához hasonlóan, a kuruzslók és durva módszereik elleni hathatós hatósági fellépést hangsúlyozta.⁸⁵

Az 1784 és 1785 között elkészült vármegyei egészségügyi jelentések pontosan azt a küzdelmet írják le, amelyet az orvoslás tanult és legitim képviselői folytattak az illegitim, tanulatlan gyógyítók ellen. Ezzel a paradigmaváltással Michel Foucault foglalkozott, aki azt írja, hogy a gyógyászati piacnak a hatalomtól független zónáit már csak azért is nehéz volt felszámolni, mert az orvoslás ekkor még nem állt teljes egészében az orvostudomány, sem maguknak az orvosoknak az ellenőrzése alatt, lévén, hogy mindenestül a receptjeikhez, kódjeleikhez és szimbólumaikhoz híven ragaszkodó empirikusokhoz tartozott.⁸⁶

Az orvosdoktorok tiltakozása azonban egyre hangosabban hallatszott. Ezt olvashattuk ki a fenti jelentésekből, és ugyanez áll a kortárs orvosrendészeti művekben. Foucault Jean-Emmanuel Gilibert lyoni orvos 1772-ben megjelent művét, a *De l'Anarchie médicale*-t (Az orvosi anarchiáról) idézi. Ebben pontosan arról olvashatunk, amiről a magyarországi tisztiorvosok is beszámoltak:

A gyakorlati orvostudomány legnagyobb ága olyan emberek kezében van, akik e tudomány kebelén kívül látják meg a napvilágot: ostoba nőszemélyek, jámbor úrhölgyek, sarlatánok, mágusok, kuruzslók, kórházi ápolók, szerzetesek, apácák, vegyszerárosok, gyógynövény-kereskedők, kirurgusok, patikáriusok sokkal több betegséget kezelnek, jóval több orvosságot adnak a betegeknek, mint az orvosok.⁸⁷

Visszatérve a hazai terepre, idézzük fel a zágrábi szabómester és „álorvos”, Reischner Jakab történetét. Ebben ismét Daday András alapos feldolgozására támaszkodom, némi kiegészítéssel. 1787-ben Fábí Mór, Zágráb megye tisztiorvosa (*physicus ordinarius*) tájékoztatta a Helytartótanácsot Reischner/Reineggs, az „álmikikus” tevékenységéről. A szabómesterként jellemzett álmikikus arról híresült el, hogy saját szereivel kúrálta az alispánt, aki egy erőteljes bőrpírral és magas lázzal járó fertőző betegségben (*febris miliaris*) szenvedett. Annak ellenére, hogy Reischner nem járt sikerrel, mert az alispán meghalt, felfogadták őt az alispán egyik rokonának a kezelésére is. A tisztiorvosnak valószínűleg már korábban is szúrta a szemét az akkor állítólag, már egy évtizede praktizáló szabómester, és ez az ügy lehetett az utolsó csepp a pohárban. A feljelentést elküldte, s a Helytartótanács foglalkozni kezdett az ügygel. 1787. március 27-i levelükben felszólították az alispánt, hogy indítson vizsgálatot. Az alispán április 30-i válaszában viszont épp az ellenkezőjét igyekezett bizonyítani annak, mint amiről a tisztiorvos feljelentése szólt.

⁸¹ Daday András fordítása, Daday A. 2005: 451.

⁸² Daday A. 2005: 454.

⁸³ Daday A. 2005: 452, 456.

⁸⁴ Daday A. 2005: 456.

⁸⁵ Daday A. 2005: 449.

⁸⁶ Foucault M. 2004: 425.

⁸⁷ Foucault M. 2004: 425.

A leveléhez fűzött mellékletek Reischner klientúrájának nyilatkozatait tartalmazták a szabómester eredményes gyógyító tevékenységéről: dicsérték felkészültségét, botanikai szaktudását, empátiáját. Másrészt kedvezőtlen színben tüntették fel Fábi doktort és a tanult, hivatásos orvosokat: a helytelen diagnózis nyomán nem megfelelő kezelést végeztek és ráadásul sokat kértek érte. Fábit a város közössége amúgy is kapzsi, pénzsóvár embernek ismerte. További érdekesség, hogy a betegek a városi és a vármegyei társadalmi elit köreiből kerültek ki. Nemcsak az alispán és rokonsága, hanem a főszolgabíró és családja, a táblabíró, a vármegyei esküdtek, sőt maga a horvát bán is köztük voltak. Ők álltak jól Reischner becsületéért és jó híréért. A főszolgabíró története pedig arra világít rá, hogy a gyógyító szabómester és a tisztiorvos közti konfliktus valójában a konkuráló praxisokból bontakozott ki. A főszolgabírót súlyos meghűléséből a hivatásos orvos nem, csakis a szabómester tudta kikúrálni. A főszolgabírónak különben is rossz tapasztalata volt az orvosokkal és különösen Fábi doktorral – a feljelentővel –, aki a feleségét korábban félrekezelte, s az asszony belehalt a betegségbe, amit a doktor által rendelt fürdőkúrán szerzett.⁸⁸ A vármegye és a Helytartótanács több mint másfél évig tartó levelezése nyomán Reischnert végül mégis eltiltották a gyógyítástól. Ez a lépés nem meglepő, hiszen követi a vonatkozó császári és királyi rendeletet. A Helytartótanács ezzel egyidejűleg vizsgálatot rendelt el Fábi doktor ellen is. Fábi erre beküldte a nagyszombati egyetemen 1772-ben szerzett orvosdoktori diplomáját, így az ügy lezárult.⁸⁹ A botrány elült, és a doktor továbbra is maradt a vármegye tisztiorvosa.⁹⁰

A zágrábi szabómesteréhez bizonyos szempontból hasonló eset történt Szabolcs vármegyében, amelyről szintén egy 1787-ben a Helytartótanácsához írt jelentés és az azt követő hivatalos levelezés tudósít. Balkányban három rühös kisgyermek kezelésére a szülők egy ismerős asszonyt fogadtak föl. Az asszony előbb a rüh elleni kenőccsel kente be a gyerekeket, aztán a felmelegített kemencébe bújatta őket egy időre. A legkisebb kislány azonban rosszul lett odabent, és nem sokkal azután, hogy kihúzták a kemencéből, fulladásban meg is halt. Az asszonyt feljelentették, majd börtönbe került. Kiderült róla, hogy már régóta foglalkozott tiltott orvoslással, de a hatóságok ezt nemesi származása miatt elnézték, és sohasem büntették meg a törvényszegésért. A Helytartótanács elmarasztaló levelére írt válaszában az alispán azzal mentegette magát és a vármegyei törvénykezést, hogy a kuruzslók megbüntetésére hiábavaló ott, ahol az emberek kitartóan hisznek a gyógyító képességeikben, és így van igény a szolgáltatásaikra is.⁹¹

II. József uralkodásának végéig még számos eljárás folyt az illegális gyógyítók ellen. Az alábbiakban azokat emelem ki, amelyekben valamilyen formában jelen van az orvoslás mágikus, a korban babonásnak minősített formája. Zemplén vármegye 1787. február 20-i jelentésében, amelyet a Helytartótanács egészségügyi osztályának küldött, Varga György, Katalin Gábor és Zellár István ördögűzők tevékenységéről is szó esik. Mindhármukat elfogták és rövid időre bezárták.⁹² 1788-ban, a Csongrád vármegyei orvos jelentésére alapozva, az alispán arról írt a Helytartótanácsnak, hogy Szűcs András Imre cselédje babonás gyógyítást végzett, ezért huszonnégy óras elzárásra ítélték. A cseléd egy lázas asszonyt olyan itallal itatott meg, amelybe előzőleg belekeverte a beteg elégetett ruhadarabjának hamuját és az asztal négy sarkából kapart darabkákat.⁹³ 1787-ben a kécskei Görög János cinóberért ment a kecskeméti patikába, mert azzal akarta megfűstölteni az öreganyját. A gyógyszerész azonban nem szolgálta ki, mert valószínűleg tudatában volt annak, hogy a cinóber forgalmazását szigorúan ellenőrzik az 1784. augusztus 9-én kihirdetett rendelet alapján.⁹⁴ Óvatossága nem volt alaptalan. Egy évvel később az egyesített Békés, Csanád és Csongrád megyék alispánja arról jelentett a Helytartótanácsnak, hogy egy asszonyt cinóberrel való gyógyításért másfél hónapi elzárásra, két alkalommal kiállandó harminc korbácsütésre, gyógyszereinek elkobzására és az gyógyításért felvett kezelési díjak visszafizetésére büntettek.⁹⁵

Eddigi példáink azt mutatták, hogy az évtized végére a hatóságok egyre szigorúbban jártak el az illegális gyógyítókkal szemben. Enyhítő körülménynek számított, ha az illetőről kiderült, hogy nem anyagi haszon reményében tevékenykedett. Ez mutatja Pipis János komlói csontra kó esetét, akit éppen emiatt nem zártak börtönbe, csak figyelmeztették arra, hogy hagyjon fel a praxissal.⁹⁶

⁸⁸ Daday A. 2005: 470.

⁸⁹ Duka Zólyomi N. 1966: 28, 32.

⁹⁰ Daday A. 2005: 469–472.

⁹¹ MNL OL C 66 Fons. 36. Pos. 1–4; Daday A. 2005: 468–469.

⁹² MNL OL C 66 Fasc. 108, No. 134., 1787. február 20.

⁹³ Daday A. 2005: 762.

⁹⁴ Novák L. 1986: 304; Iványosi-Szabó T. 1998: 305.

⁹⁵ Daday A. 2005: 762.

⁹⁶ Daday A. 2005: 762.

4.4. A „KÉPZELT” MÁGIA BOLONDJAI

Kulcsszavak: boszorkányhiedelmek; boszorkánymesék; boszorkánytéboly

1782. március 15-én Frekk Konrád bátaszéki tímár és felesége kétségbeesett vallomást tett a Tolna megyei mezőváros jegyzője, Szelle György és esküdte, Majer Mihály előtt:

Uraim irtózunk is megmondani a dolgot, de a kintelenség és a rémülés kéntelenített bennünket megvallani, már sokféle károkat szenvedtünk pénzünk, eleségünk, lisztünk mindenkor veszett a házba szemlátomást fejez ludainkból kipuszultunk soha nem tudhattuk meg hová lesz mindenünk, hanem most vallya meg a cigány leány hogy hová lett, csak hijják bé kegyelmetek magát semit sem fog tagadni, és magát mongya a Boszorkányok Társaságába bé irva lenni.⁹⁷

A nevezett cigány leány nem volt más, mint Frekk Konrád német telepes tulajdon nevelt lánya, akit szüleitől erőszakkal elszakítva „új polgárként”, „újmagyarként” neveltek a vármegye által biztosított alacsony juttatásért. Bár a nevére vette, Éva valójában cseléd volt a tímár családjánál. Egyike azoknak a gyermekeknek, akiket 1773. és 1790. között adtak nevelésbe nem cigány családokhoz. A Mária Terézia által hozott rendelet (1773. február 22.) célja az volt, hogy a kóborló életmódot folytató cigány szüleiktől elszakított gyerekek tizenkét éves korukra életformát váltsanak, elfelejtsék az anyanyelvüket, és megtanulják a földművelést – tehát hasznos alattvalói legyenek az uralkodónak. Éva átnevelése, úgy tűnik, egyelőre nem járt sikerrel: korábbi cigány identitása már elhalványult, „újmagyar” identitása pedig még nem alakult ki történetünk idején.⁹⁸ A fenti idézet mégis arra utal, hogy Éva – legalábbis az elbeszélései szintjén – tartozott egy közösséghez, és ennek megfelelően rendelkezett saját (cigány) identitással is. Ám mivel az említett Boszorkány Társaság gyanús, sőt veszélyes bűnbandának tűnt, a hatóság eljárást indított a víziókban említett tolvajbanda esetleges felderítésére. Ne felejtjük el, hogy pont e napokban zajlik Hont vármegye területén az utóbb emberevökként emlegetett vándorcigányok elleni botrányos bűnper. A vármegyei adminisztráció ott is kezdetben csak tolvajbandákat keresett, majd pedig emberevőket talált. A tolvajlással egybekötött boszorkányos multság történetének így egészen más fénytörése lesz.⁹⁹ (5. kép)

A mezőváros előljárói a szülők vádjai alapján beidézték, majd vizsgálati fogságba vették a kislányt, hogy tegyen vallomást. Éva Frekkin egyrészt részletesen beszámolt cselekedeteiről, ugyanakkor azt is elmondta, hogy nevelőszülei tönkretételére valójában a felnőttek (szomszédok és falubeliek) biztatták fel. A lopásért cserébe „szép ruhát” ígértek neki, „ha majd nagy lesz”. A bűnre csábító zaklatások – a beszámoló szerint – nem korlátozódtak a pénz- és az élelmiszerlopásokra. Éva – mint ahogy azt nevelőszülei is „sejtették” – valóban a „Boszorkányok Társaságába” keveredett, akik szemet vetettek szegényre éppúgy, mint gazdagra, hatalomban erősre és gyöngégre egyaránt. Legalábbis ezt hitte a kislány, és ezt feltételezték a környezetében élők is. A „Boszorkányok Társasága” és a környéket uraló, talán cigány tolvajbandák híre itt akár össze is mosódhatott.

A kislány a saját élményeit a közösségben is ismert boszorkánytörténetek alapján mesélte el. Nyilván ezek a hiedelmek képezik az alapját a valóságot fantasztikus elemekkel keverő elbeszéléseinek. Elmondta, hogy a boszorkánykompániával óriási távolságokat jártak be, sőt még a bátaszéki telepeseket kibocsátó németországi településre is elrepültek. A boszorkányok dévaj mulatozásai a Frekk-porta istállójától kiindulva terjedtek tovább más házakra, az uraság éléskamrájára, a kaszárnyára és a puskaaporos toronyra.¹⁰⁰ A látomásos utazások és a lopásokkal tarkított kisebb zsákmányszerző körutak mindig a lány otthonából indultak, céljuk a károkozás – különösen nevelőszüleinek tönkretétele – volt:

Egyszer Faandin éjszakának idein hozzám jövéen egy söprün, és az Svartz Marinak leánya, és Földvári Miklós, és Lajvirrul valamely Kátli nevezetü mind söprün nyargalva ell vittek az Istállonkban, ott az Tehenünket, amely azon Napokban megborgyuzott, megnyargalták, és az hasznát elvették.

Figyelemre méltó, ahogyan Éva történeteiben a boszorkányok megsemmisítik a lakóházakat védelmező szentelményeket (kiöntik a szenteltvizet), így azok az emberek számára veszélyes, többé nem lakható helyekké váltak:

[v]alamint az fogadott Anyám házába bėjöttek, onnan mindent vélem elhordattak. Az elzárott almáriumot kinyitották, amint teczet, mindent el-vüttek. A szentelt vizet általam kiöntették, az háromkirályok vizét az ucza közepére kiöntették, és más vizet, közönségesset belé öntettek, hogy semmi szentöltviz ne legyen az háznál.

⁹⁷ Szilágyi M. 1987: 504.

⁹⁸ Tóth G. P. 2017: 309–310.

⁹⁹ Vajna K. 1907. II: 268; Gábor Gy. 1927: 8; Osztójkán B.–Puskás P. 1983: 82–93; Puskás P.–Végh J. 1998.

¹⁰⁰ Szilágyi M. 1987: 504–508.

A boszorkányok lettek a felelősek azért is, hogy Éva nevelőszüleinek édesgyermeké megbetegedett és meghalt. Éva szerint a kisgyerek attól kapott náthát, hogy a boszorkányok a pitvarajtóba „csunyítottak, vizeltek”. A gyógyítást is megakadályozták: Évával közönséges vízre cseréltették a szenteltvizet. Végül megfojtották a beteg gyereket.¹⁰¹

A boszorkányok társaságában Éva a „Gonosz Lélekkel” is találkozott, aki fehér ábrázattal, lángszínű szárnyakkal, kecskelábakkal, zöld bársonyruhában és a derekán láncsal jelent meg előtte. Németül (!), vagyis a kislány által érteni vélt „mord beszéddel” szólt hozzájuk. Éva szexuális orgiákról is beszélt, ahol az ördög tetszés szerint válogatott a partnerek között, és a példáját a többiek is követték:

Azután előveszi az a Gonosz akármelyiket akarja, [...] véle közli a dolgát. Ottan nincsen szégyen, inkább egyik a másikának is azt cselekszi és meg kell lenni – vallotta a még bakfisnak is alig mondható leányka.

Egy tizenegy-tizenkét éves kislánytól valószínűleg szokatlanul hangzott ez a beszámoló. A vizsgálóbíró kétkedő megjegyzéseire Éva még azt is hozzátette, hogy az „olyan” alkalmakon az ő teste is „nagyobb” lesz, a sátán pedig „mint férfi”, vagyis nem kislányként, hanem nőként tekint rá.

Éva Frekkin történetét olvasva a legszembetűnőbb a kislány családon belüli marginális helyzete. A kamaszodó gyereket elszakítják a családjától, egy teljesen idegen nyelvi környezetbe kerül ezzel, ahol alávetetten, cselédsorban tartják. Nemcsak ápolnia kell beteg mostohatestvérét, akinek a betegségéért őt teszik felelőssé, hanem mindeközben el kell tűrnie a nevelőszülei és a szomszédok vádaskodásait, hogy anyagi romlásuknak is ő legyen a legfőbb okozója. Nem csoda, ha rémálmai arról szólnak, hogy akarata ellenére ugyan, de valóban bűnrészes a nevelőszüleit tönkretévő gaztettekben. Éva történetében további lélektani motívum a szexualitás iránti érdeklődés kamaszkori megjelenése – ennek alaposabb elemzése azonban nem tartozik a szoroson vett témánkhoz, mindössze annyit érdemes itt megemlítenünk, hogy az eset sok hasonlóságot mutat (bár sokban el is tér) az amerikai Salemben kitört (1692) morális pánik és boszorkányságvádaskodás indítékaiival. Salem puritán közösségben – miként a bátaszéki Frekk család szűkebb környezetében – sem a boszorkányság a fő probléma, hanem az a közvélekedés, hogy Salemben a sátán, Bátaszéken a boszorkányok és vezetőjük, a gonosz, hatalmába kerítette a közösséget, de legfőképp a közösség jövőjét jelentő fiatalokat, akik ott megszállottságtól, emitt boszorkányos látomásoktól szenvednek. A salemi pereket vizsgáló történészek a jegyzőkönyvek alapján ezt az alaptételt ismerve tudták bemutatni, hogy a fiatalok, a gyengék, a társadalom peremére szorultak kisebbsége miként képes hatalmában tartani a többséget, a gyerekek szóbeli vádjai miként fonják egyre szorosabbra a gyanú hálóját az őket körülvevő felnőttek köré. A salemi esetek is jó példák arra, hogy elemezhetjük, a közösség szélein (alján) élők milyen eszközöket vethetnek be annak érdekében, hogy az eseményeket irányíthassák, azok középpontjába kerüljenek. Esetünkben Éva hogyan tartotta sakkban a saját nevelőszüleit. Majd vizsgálhatjuk, hogy a felnőttek miként értelmezték Salemben a megszállottság tüneteit, amikor egy fiatalon, egy potenciális felnőttön észrevették annak jegyeit, szintúgy miként fordították le Éva szavait a környezetükben élők, hogyan szembesültek azzal a ténnyel, hogy egy körükben élő gyermek személy a vádaskodásaival és lázálmaival eleve megkérdőjelez minden körükben lévő értéket. Vagyis azzal szembesülhetünk, hogy amit ma pubertáskori, serdülőkori nyugtalanságnak gondolnánk, azt a salemi felnőttek az ördög tevékenységének értelmezték, Éva Frekkin szülei pedig a boszorkányok és lányuk szentséggyalázó ördögi cselekményeinek.¹⁰² **(6. kép)**

A boszorkányszombat képzetköre a XVIII. század végére ugyan alig változott a boszorkányüldözés első, ilyen tartalmú hazai megnyilvánulásaihoz képest, de annyi azért elmondható, hogy tanúelbeszélésben vagy kényszer nélküli vallomásban Éva víziója az egyik legszínesebb és majd legteljesebb elbeszélés. Tartalmazza mindazon motívumokat (utazás távoli és közeli helyekre, boszorkányos hegytetőkre, ördögi paktum és csók, szexuális orgia és érintkezés az ördöggel, démoni állatok, ételek elfogyasztása, lakomája, eksztatikus zene és tánc), melyeket más jegyzőkönyvekben csak szétszórtan vagy fakóbb színekkel festve láthatunk, olvashatunk, vagy csak azért színesebben, mert kényszer (tortúra) hatására vallották meg.¹⁰³ **(7. kép)**

A boszorkányszombatnak nem a valósághoz, hanem a víziókhoz, álmokhoz való viszonyát már korán felismerték azok az elsősorban kánonjoggal foglalkozó egyházjogászok, akik ezzel a felismeréssel magát a boszorkányvádaskodás jogosságát, igazságosságát kérdőjelezték meg. „Sem boszorkányok, sem megrontottak nem léteztek, amíg nem beszéltek s írtak róluk” – szölte a végső következtetése Alonso de Salazar Frías, a logronói törvényszék harmadinkvizitorának, akít megdöbbsentett a vádelbeszélések tömegekre gyakorolt hatása. A vádokban elfogadott nézet volt, hogy a boszorkányok az ellenségeik gyermekein állnak bosszút sérelmeikért. A vádlottak által bevallott kannibalisztikus jellegű gyermekgyilkosságok többsége erre a mintára épült. A szinte pszichológiai alapokon a boszorkányszombat valóságát megkérdőjelező szentszéki vizsgálatokra ezért is jó példa a baszkföldi boszorkánypánik és boszorkányüldözés megfékezésének története, ahol maguk az eseteket felülvizsgáló inkvizítorok tárták elő a vádaskodások emberi indítékait,

¹⁰¹ Szilágyi M. 1987: 504–508.

¹⁰² Boyer P.–Nissenbaum S. 2002; Tóth G. P. 2003b: 287–288.

¹⁰³ Klaniczay G. 1993; Pócs É. 1992; Pócs É. 1993; Égető M. 2001.

különösen a gyermekek vádaskodásait.¹⁰⁴ A boszorkányvadás pszichológiai mozgatórugóiról, különösen a gyermeki fantázia vádakat inspiráló hatásáról Lyndal Roper is több tanulmányt készített, azokat a pszichoanalízis elemzéseinek alávetve.¹⁰⁵ A gyerekek elleni vagy tőlük eredő boszorkányvadásokról, a boszorkányváddal illetett szülők gyermekeinek sorsáról pedig Wolfgang Behringer és munkatársai rendeztek nagyszabású konferenciát legutóbb.¹⁰⁶ **(8. kép)**

Amit Éva Frekkin vallomásaiból és a szülők tanúvallomásaiból kihámozhatunk, az a tanulság, hogy mindkét fél – a kárvallott nevelőszülők és az erkölcsi, anyagi kárt hozó leány – számára az elbeszélések nyilvános elhangzása kiemelt fontossággal bírt. A családon belüli súlyos konfliktust a nyilvánosság bevonásával tudták csak rendezni. Nem tudjuk, persze, hogy a bíróságon elhangzottakat vajon a kétségbeesett nevelőszülők sugalmazták-e Évának, vagy a kislány maga kívánta nyilvánosságra hozni a saját szenvedését. A nyilvános beszéd a közösség által jól értelmezhető kommunikációs formát igényelt. Úgy tűnik, hogy a bátaszékiek számára a boszorkányrontásról és a boszorkányszombatról szóló elbeszélések erre nagyon is alkalmas médiumok voltak. A mezőváros elöljárósága, majd a vármegyei ítélőszék azonban másként vélekedett erről. Éva történeteit túlzónak, sőt hazugságnak minősítették, az ellene tanúskodókat pedig hiszékenynek és tudatlannak mondták:

Csak *mese* az, ha azt mondja, nem köll azt hinni, *mastani világba kinevetik az Emberek ha Boszorkányok felül valamit állétt*¹⁰⁷ – mondta a vizsgálóbíró a szülőknek.

Évának pedig vallásos erkölcsnemesítő tanáccsal szolgáltak:

[...] *de talán csak te álmodol*, és amikor lefekszel *nem imádkozol*, azért *olyas bolond álmaid vannak*, de csak imádkozzál, meglátod, hogy nem álmodozol olyan bolondságokat.

Az ügyet végül ejtették, a vármegyei fogságra vetett kislányt pedig szabadon engedték. Mint látjuk, a mezőváros elöljárósága és a bíróság erős szkepszissel fogadta mind a szülők rontáselbeszéléseit, mind pedig a kislány boszorkányszombatról szóló történeteit. Az ügynek azonban volt még egy, az eljáró hatóságok jogállását megkérdőjelező ellentmondása is. A bíróság már harminc évvel korábban sem kezelhette volna ezt az esetet büntetőügyként. A bírák mintha csak felismerték volna azt, amit a történészek később megállapítottak. Nevezetesen, hogy a falusi közösségeknek – a tiltó rendeletek ellenére – továbbra is szüksége volt a boszorkányvadás konfliktusmegoldó társadalmi intézményére, a boszorkányságra mint a csapások magyarázatára.¹⁰⁸

Michel Foucault szerint a XVIII. század második felére a mágikus cselekedetek és a – keresztény értelemben – „szentséggyalázkodásnak” minősülő tettek egész sora vált kezdetben orvosi szemszögből, majd ennek eredményeként a jog nézőpontjából is patológikus esetté. Azt hihetnénk, véli Foucault, hogy ez akkor következett be, amikor az adott kultúra immár nem ismerte el a mágia és egyes szentségek hatékonyságát. A patológiai szférába való „átcsúszás” azonban nem egy csapásra, hanem hosszan tartó átmenet során következett be:

A tilalmak neurozissokká való átalakulása egy olyan fázison keresztül megy végbe, ahol az interiorizáció egy erkölcsi hozzárendelés – a tévedés etikai elítélése – formájában valósul meg. A mágia ebben az egész korszakban már nem a siker technikai és módszerei közé ágyazódik a világ rendszerében, de még nem is a kudarc képzeletbeli kompenzációjaként működik az egyén lelki magatartásformáiban. Pontosan azon a helyen található, ahol a tévedés a vétekhez illeszkedik, a nem-értelem régiójában, mely a mi számunkra nehezen megragadható.¹⁰⁹

A bátaszéki esetben azt látjuk, hogy a szereplők nem azonos értelmezői nézőpontból tekintettek a boszorkányságra. Másként látták a valóságot a nevelőszülők, a hatóság, és megint mást érzékelt az idegen közegbe került kislány. Az egyén és a család közötti konfliktus ekkor még nem volt sem magánügy, sem pszichológiai probléma. A fenti érvelés is csak a mi nézőpontunkból érvényes, hiszen sem a szülők, sem a hatóság nem szűrt volna le semmilyen pszichológiai magyarázatot, csupán az annak megfelelő kortársi értelmezést. Csak a XIX. századtól, az elmeorvosintézetek megjelenésével és a társadalomnak az elzárást rendszeresítő mechanizmusaival lesz az ehhez fogható családi konfliktus a közrendet érintő ügyé.¹¹⁰ Foucault így ír erről:

Aki a családnak ártott, az a nem-értelem birodalmában találta magát. És az ekképp a nem-értelemmel szembeni érzékenység legfontosabb formájává váló család lesz egy nap azoknak a konfliktusoknak a színtere, amelyekből a bolondság különféle változatai napvilágot látnak. A klasszicista kor sajátos erkölcsi forradalmat vitt véghez akkor, amikor elzárta mindazokat, akiket az előző korszakok nemi betegségeiken, homoszexualitásukon, zül-

¹⁰⁴ Henningsen G. 1988: 109–122; Gareis I. 2016: 87–110.

¹⁰⁵ Roper L. 1995: 204–231; Roper L. 2000: 107–139; Roper L. 2004: 222–227; Roper L. 2005: 129–149.

¹⁰⁶ Behringer W.–Opitz-Belakhal C. 2016.

¹⁰⁷ Szilágyi M. 1987: 504–508.

¹⁰⁸ Szilágyi M. 1987: 444, 504–508.

¹⁰⁹ Foucault M. 2004: 142.

¹¹⁰ Porter R. 2002: 42–43.

löttségükön vagy tékozlásukon keresztül megnyilvánuló nemi szabadosságuk miatt elítéltek ugyan, de távol állt tőlük a gondolat, hogy valamelyest is a tébolyultakhoz társítsák őket: a nem-értelemben lelte föl mindazoknak a tapasztalatoknak a közös nevezőjét, amelyek hosszú idő óta meglehetősen távol helyezkedtek el egymástól. Elítélt viselkedésformákat fogott össze egyetlen csoportban, s ily módon létrehozta a bűnösség holdudvarát a bolondság körül.¹¹¹

4.5. A „TULAJDONÍTOTT” MÁGIA ÁLDOZATAI

Kulcsszavak: boszorkánylincselések; bíróságra tett nyomásgyakorlás; sértési perek; családon belüli erőszak

1782 novemberében Bánffy III. Farkas báró (1724–1794) kincstartó és udvari főlovászmester a következőket írta testvérének, Bánffy Györgynek, császári és királyi kamarásnak a szilágysági Nagyfaluból:

Ez a vidék, kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találatnék, azt tartom semmi conscientiát nem csinálnának a nemességnek kipusztításából, egyébként is felettből elharapozott közöttök a gonoszság, közelebb Zoványon egy ember feleségének lába kisebesedvén, és vesztésnek magyarázván, egy szegény öreg tótnét, akire gyanakodtak, hogy vesztette volna meg, az asszonynak férje valami atyafiaival együtt Magyarországról titkoson béragadván, ottan Zoványon annyira megsütögették, hogy megholt beléje. A patratorok, amint mondják, félre állottak.¹¹²

Az esetnek hamar híre szaladt, s a lincselésben életét veszítő asszony gyilkosait elfogták. Ekkor derült fény a részletekre is. Eszerint a felbujtó Kováts István felesége, Fazekas Erzsébet asszony a lábán levő fekélyeket boszorkányrontásnak tulajdonította. Korábbi zoványi szomszédját, az akkor már Székelyhídon lakó Tóthné Szabó Máriát gyanúsította, aki korábban gyógyította is őt. Tóthné Szilágyság-szerte ismert gyógyító volt. Azzal az ürüggyel, hogy Tóthné egyik beteg, keresztúri ismerősehez hívják, elcsalták Székelyhídról, majd megkötözve Zoványba hurcolták. Ott Fazekas Erzsébet a férjével, a szomszédjaival és a szolgálóival együtt, a kisbíró felhatalmazásával, erőszakkal kényszerítette arra, hogy „eressze meg” (tudniillik vonja vissza) a rontást. Fazekas Erzsébet például Tóthné szájába dugta a fekélyes lábát, hogy a gyógyító nyalja meg, és így gyógyítsa. Az idős gyógyítót verték, tüzes lapáttal kínozták. Negyednapra belehalt sérüléseibe. Gyilkosság vádjával 1782. december 12-én indult per az elkövetők ellen Kraszna vármegye törvényszékén. A felbujtó Fazekas Erzsébetet, aki tetteivel még kérkedett is, 1783. április 7-én fogták el, s április 8-án bűnösnek találták emberölés vétkében. Fővesztésre ítélték. A tetteitársak ötven-ötven pálcaütést kaptak. A gyógyító asszony fiát, Gyurkát, akit pénzzel vesztegettek meg, hogy elárulja az anyját, szintén pénzbüntetésre ítélték.¹¹³ Utóbb mélyen igaza lett Bánffy Farkasnak, aki a szikrát már észrevette a parázs alatt, és az esetben szinte a román nációjú többségi területeken bekövetkezett véres parasztfelkelés előjelét látta, amikor Horea és Cloșca vezetésével nemesi udvarházakat gyújtottak fel, jobbágyi terheket igazoló iratokat semmisítettek meg, százharminchárom települést dúltak fel és közel négyezer embert gyilkoltak le, míg nem a katonaság rendet nem tett 1785 elején.¹¹⁴ A társadalom félelmei és a boszorkányságvádaskodások közötti összefüggéseket már az első részben is kifejtettem, különösen az 1730-as és az 1750-es évek utolsó kurucmozgalmai, parasztfelkelései és lázadásaihoz kapcsolódóan. Az 1780-as évek mutatnak némi hasonlóságot az általános feszültség és a tünetként megjelenő boszorkányságvádaskodások tekintetében. A különbség csupán az, hogy a hatóság igyekszik a köznyugalmat nem azzal biztosítani, hogy teret enged a vádaskodásoknak, vagy maga is részt vesz annak kibeszélésében törvényszéki keretek között, hanem abban, hogy a megvádoltak oldalára áll.

A boszorkányságvádaskodást követő önbíráskodást (lincselést), mint amilyen a zoványi eset is volt, Wolfgang Behringer a boszorkányüldözés egyik sajátos, bár jogilag nem boszorkánypernek minősülő kategóriájának tartotta.¹¹⁵ Ezt a jelenséget egész Európából, de különösen a kevésbé urbanizált peremterületekről ismerjük, különösen a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről. Azért nőtt meg a számuk, mert a törvényes eljárásra egyre kevésbé volt lehetőség.¹¹⁶ 1786-ban például a Volga menti Szaratov város bíróságán tárgyalták az állítólagos boszorkány, Praskovia Kozyreva ügyét. Praskoviát brutálisan megverték a falusiak, mert varázsló hírében állt, és úgy hitték, hogy a démonokkal is tud társalogni. Az ügyben először a helyi bíróság járt el: elmarasztalta Praskoviát, holott ő volt az áldozat. A fellebbviteli bíróság azonban megváltoztatta a döntést: Praskoviát ártatlannak nyilvánították, az őt bántalmazó

¹¹¹ Foucault M. 2004: 135.

¹¹² Miskolczi A. 2012; Miskolczi A. 2014: 4; Dankanits Á. 1983: 310.

¹¹³ Hajdu L. 1989: 284–286. No. 6.

¹¹⁴ Merényi L. 1901; Miskolczi A.–Varga E. Á. 2013: 78.

¹¹⁵ Behringer W. 2006a; Behringer W. 2006b.

¹¹⁶ Behringer W. 2016b: 398, 401–402, 406, 417–418, 420–424, 426.

szomszédokat pedig megbüntették.¹¹⁷ 1795-ben I. Péter, Montenegró metropolitája azzal szándékozott gátat vetni a gyakori hatalmaskodásoknak és lincseléseknek, hogy kiátkozás terhe mellett tiltotta meg a pópáknak az áldozatok megkövezésében való részvételt, ugyanis ezzel ők (tudniillik a pópák) is gyilkossá válnak. Az ügyben korábban Pamušina archimandrita (kolostori előljáró) is megszólalt, aki azt állította, hogy a boszorkányok megkövezésére a helyi oszmán-török hatóságok adtak engedélyt, így azt egyes „tudatlan papok” – a köznép nyomására – hirdették és gyakorolták is.¹¹⁸

A Kraszna megyei esethez hasonlóan erőszakos önbíráskodást máshonnan ugyan nem ismerünk, de a bíróságra tett nyomásgyakorlásra akad még példánk. 1783. március 28-án a Szabolcs megyei Téglás település előljárói jelentést írtak Nagykálló mezőváros főhadnagyának, Tormás Györgynek, hogy az uradalom egyik kerülőjének megbetegedett a gyermeke. A kerülő felesége a nagykállói orvos asszonyhoz, Nagy Jánosnéhoz vitte a beteget. Az pedig azt mondta, hogy a gyermeket megrontották, és az a személy a tettes, akinek a kaszája zálogban van a kerülőnél. Ettől fogva a kasza tulajdonosát, Szabó Mihálynét a kerülő boszorkánysággal vádolta meg a falu nyilvánossága előtt. A nagykállói hadnagy magához hívatta az orvos asszonyt és a boszorkánynak mondott Szabónét. A téglásiak pedig arra kérték, hogy ossza meg velük a szembesítés eredményét. Az ügy folytatását nem ismerjük. Az a tény azonban, hogy egy ilyen eset a bíróság elé kerülhetett, azt mutatja, hogy ezekben a falusi közösségekben még élénken éltek és hatottak a rontásvádak.¹¹⁹

Az áldozati szerepkörbe kerülő, a bíróság nézőpontjából ezért „tulajdonított” boszorkánynak tartott személyek ügyében látszólag kevés boszorkányvádas eljárás indult. De ha hozzávesszük a sértési, becsületsértési és rágalmazási pereket, akkor jól látható, hogy a boszorkánysággal való rágalmazások (jellemzően családon belüli konfliktusokkal terhelt) olyan sérelmek, rendezetlen viszonyok és rosszul kezelt indulatok szóbeli megnyilvánulásai voltak, amelyeket továbbra is olykor a bíróságoknak kellett rendezniük. Persze, ekkor már nem a büntetőbíráskodás magasabb fórumain találjuk ezeket az ügyeket, hanem a szabálysértési eljárások városi tanácsi szintjén, vagy más, például válóperes bírósági fórumokon.

Jó példa erre a máramarosszigeti városi bíróságon 1782. szeptember 5-én zajló eljárás. Kovács János és a felesége azért idézték bíróságra nemes Szűcs Istvánt, mert „kurvázni és lustázni merészelt” Kovácsnét. Ezért 6 forint perköltség és 10 forint fájdalomdíj megfizetését kérték. Szűcs István nem is tagadta a rágalmazást, de hozzátette, hogy csupán azért tette, mert előtte Kovácsné éppen az ő feleségét nevezte „huncfutnak”, az édesanyját pedig „boszorkánynak”. A bíróság súlyosabbnak ítélte a „boszorkányozó” Kovácsné rágalmait, így őt és a férjét marasztalta el.¹²⁰ Hasonló esetben járt el 1788. október 24-én Kunszentmárton tanácsa. Prezman Katalin, Gabis József özvegye bepanaszolta József nevű lakatosmester fiát, mert az őt „vín banyának, vén boszorkánnak, tűzre valónak” mondta. Korábban fizikailag is bántalmazta özvegy anyját, mire Prezman Katalin kiutasította a házából. József erre azzal fenyegetőzött, hogy rágyújtja a házat. A legényt elfogták és lecsukták. Kezességén kiengedték volna, ám az anyja annyira félt, hogy arra kérte a bíróságot, inkább tartsák fogva a fiát, mert különben megöli őt.¹²¹

Hogy mikor lett a családon belüli erőszak, a család egyes tagjainak eladdig a nyilvánosság előtt érdektelen viselkedése, a mágiával befolyásolt szerelmi és házastársi viszonyból a *közrendet is veszélyeztető* téma, vagyis az állami beavatkozást is igénylő magánbűnből közbeszéd, hosszas folyamat eredménye lehetett. Ám, hogy ez a folyamat az 1780-as években már Magyarországon és Erdélyben is elkezdődött, jól szemléltetik az eddigi és az alábbi esetek.

1783. február 18-án vették fel a csongrádi úriszéken a harmincéves Iványi Szabó Mihályné és a tizennyolc esztendőös Nyéki Molnár András önkéntes vallomásait. Az asszony a következő magyarázatot adta arról, hogy miért lett a nála jóval fiatalabb legény alkalmi szexuális partnere:

[...] mivel mind apja, mind anyja ördögös és bűbajos emberek, és a fia olyan, egy fekete üvegben, pálinkában itatót adott, a meljtől azután meg-tántorodván kölletett velle közösködnöm.

Azt látjuk, hogy hiába vagyunk már jóval Mária Terézia boszorkánypereket betiltó rendelete után, a boszorkányság még mindig érvényes magyarázat lehet a törvénytelen tettekre. Igaz, itt az eljárásban nem boszorkánysága miatt ítélték el Nyéki Molnár Andrást, de a tiltott szexuális kapcsolatot mintha ez a lehetőség tette volna bizonyíthatóvá. Nem tudjuk meg, hogy valóban készített-e szerelmi bájitalt a fiatal legény, vagy mindez a házasságtörő asszony magyarázkodásának része volt csupán.¹²²

Ezeknél durvább családon belüli – és ugyancsak a boszorkánysággal magyarázott – erőszakotörténet bontakozik ki egy 1783. május 20-án felvett jegyzőkönyvben is. Eszerint a mezőbándi Kovács Ferenc panaszt nyújtott be a Marosvásárhelyt székelő királybíróknak, hogy mostohafia, Szilágyi Sándor katonaviselt ember, kicsapongó életével,

¹¹⁷ Worobec Ch. 2016: 296–297.

¹¹⁸ Vedriš Tr. 2006a: 86.

¹¹⁹ MNL SzSzBML IV. Szabolcs vm. Tanácsülési jkv. Prothocollum, 1783–1787. 1783. március 28.

¹²⁰ Tóth G. P. 2005a IV: 222–223. No. 27.

¹²¹ Bessenyei J. 1997. I: 534. No. 144.

¹²² Szentí T. 2009: 193–194. No. 254.

gyújtogatással, gyilkossággal való fenyegetőzéseivel és folytonos verekedéseivel nemcsak családját félemlítette meg, de a falu nyugalma is feldúlta. Mivel tisztos éltű anyját leboszorkányozta, annak rossz hírét keltette („száma nélkül össze boszorkányozta s kurvázta, hanem egy vasvillával az anyja felé döfött, fenyegette, megtaszigálta”), bátyját szidalmazta, Kovács Ferencet pedig megöléssel fenyegette, az említett panaszló nem látott más megoldást, mint mostohafiának elmarasztalását és megbüntetését (vagyis elzárást, távoltartást) kérni.¹²³ Mivel a törvényszék nem volt felkészülve a hasonló esetek kezelésére, tébolyda híján csak időszakos oltalmat tudott nyújtani az invalidus fiú tömlöcöztetésével.

A taplocai Lázár Imre harmadik felesége, Benkő Krisztina elleni boszorkányvadás egy 1784 decemberétől 1785 júniusáig tartó perből ismerhetjük meg. Lázár Imre 1784-ben meghalt, egy özvegyet és öt árvát hagyott maga után. A vitatott örökség miatt az árvák az utolsó özvegyet kezdték ki, aki valójában igen kevés vagyont hozott a családba. Benkő Krisztinát nemcsak italozással, hanem boszorkányrontással is vádolták a mostohagyerekei és a cselédség. Hol azt sugallták, hogy a néhai apjukat, hol pedig azt, hogy őket magukat is megrontani, megmérgezni akarta volna. A mostohagyerekek még azt is tudni vélték, hogy mindehhez egy laposnyaki varázsló („boszorkány asszony”) szolgálatait is igénybe vette Benkő Krisztina: a mostohalányai ruhadarabjait küldte el hozzá. Mások pedig arról számoltak be, hogy a „házak ablaka alján bizonyos számú és nemű varas békákat ázott a földbe”, majd gyertyával a kezében kihajolt az ablakon, és a következőket mondta: „Uram Jézus! Adgyad, hogy valamiképpen én ezeket a békákat a földben bétemettem, és valamiképpen ezek most meghalnak, úgy az én mostoha fiaim is mindeneket megtselkedgyenek amiket én töllok kívánok!”¹²⁴ Az iratokból nem derül ki, hogy miként végződött az ügy.¹²⁵ Az örökösök azt talán elérték, hogy az özvegyet nyilvánosan meghurcolják, becsületét megtépázzák a minden bizonnyal alaptalan rontásváddal és a nyomában szárba szökkenő szóbeszéddel.

A következő eset is a helyi közösség nyilvánossága előtt zajló, azt felhasználó és zavart keltő indulatkezelés hétköznapi példája. 1787. június 12-én Miskolc mezőváros megbízottjai tanúkihallgatást tartottak a két nappal korábban, vasárnap a piacon történekről, ahol ifjabb Buday Mátyásné Náni Zsuzsanna anyósát, Balogh Susannát sokak füle hallatára „sült boszorkánynak” és „tűz alá valónak” nevezte. Azt kiabálta, hogy anyósa megrontotta a karját. Tanúként hallgatták ki a vásárbíró és a szomszédokat, ugyanis a fiatalasszony már előttük is boszorkányrontással vádolta az anyósát. Egyikük például elmesélte, hogy az ifjabb Budayné még *néző*höz (tudniillik boszorkányazonosítóhoz) is elment a karján levő csúnya sebbel, aki óva intette, hogy bárkivel beszéljen a kezelést követően. A fiatalasszony azonban rögtön elmesélte azt az anyósának, s ezzel megszegte a szótlanság tilalmát. A keze tehát nem javult, ő pedig az anyósát kezdte okolni. Előbb az utca, majd az egész piac nyilvánossága előtt rontással vádolta meg őt. A becsület-sértési ügy kivizsgálását minden bizonnyal idősebb Budayné kezdeményezte a menyé ellen. Elképzelhető, hogy egy régebbi konfliktus állt a háttérben, amely azonban így sem oldódott meg anyós és meny között.¹²⁶

A sort még hosszan folytathatnánk 1789-től 1848-ig (vagy még tovább) az újabb és újabb törvényszéki jegyzőkönyvekkel, mintha mi sem történt volna az 1760-as években beállt boszorkányüldözést megszüntető uralkodói tollvonások óta.¹²⁷ Ezek a perek azonban korántsem a boszorkányüldözés boszorkányvádjairól szólnak, és korántsem akkora intenzitással. A jegyzőkönyvek ugyan továbbra is regisztrálják a hiedelmeket, de azokat már a résztvevők is legtöbbször pusztán szavaknak tekintik, semmint káros hiedelmeknek. De váltsunk léptéket, és a lokális történetek és a konkrét fenyegető ügyek helyett vizsgáljuk meg II. József korának babonáról, babonairtásról szóló vitáit, ahol a szavaknak immár nem vádhatósági, annál inkább politikai tétje volt. A törvényszékek szcénáit elhagyva vegyük sorra azokat a színpadokat, ahova a boszorkányság és a mágia témája átkerült.

¹²³ Bessenyei J. 2000. II: 264–266, No. 127/B; EMSzT I: 1044. [boszorkányoz]; EMSzT X: 286. [összeboszorkányoz]; EMSzT X: 314. [összekurváz].

¹²⁴ Bessenyei J. 2000. II: 264–266, No. 127/B.

¹²⁵ Bessenyei J. 2000. II: 264–266, No. 127/B; Bessenyei J. 2000. II: 269–271, No. 128; EMSzT I: 1044. [boszorkányoz].

¹²⁶ Bessenyei J. 1997. I: 185–187, No. 40.

¹²⁷ Kállay I. 1985: 198; Bessenyei J. 1997. I: 535, No. 145.

5. A DISKURZUS RENDJE: VITÁK MÁGIÁRÓL, BABONÁRÓL, BOSZORKÁNYSÁGRÓL, VÁMPÍROKRÓL

Boszorkányos témák európai léptékben • Az elit kivonulása a köznép kultúrájából: történeté degradálódott hiedelmek • Egyházi dilemmák: realisták és vakbuzgók a babonákról • A közgyógyítás régi és új paradigmái: kuruzslók, vámpírok, orvosok • Párbeszéd a köznéppel a babonák veszélyeiről • Varázslatok az irodalom színpadán • Gúnyiratok babonáról, boszorkányságról és II. József pokoljárásáról

5.1. BOSZORKÁNYOS TÉMÁK EURÓPAI LÉPTÉKBEN

Kulcsszavak: katolikus egyház szerepének átértékelése; utolsó boszorkánypercek; egyházi inkvizíció kétes híre; dillingeni boszorkányviták; bajor boszorkányháború; vérszopó zsarnokok; *Magyar Hírmondó*

A *Magyar Hírmondó* 1781. július 7-ei számában arról tudósított, hogy immár a boszorkányüldözést Lengyelországban is betiltották, így az „ártatlanok üldözését” és a boszorkánysággal való vádaskodást ott is szankcionálták. A *Magyar Hírmondó* hírszerzője, Rát Mátyás, aki más alkalommal már élesen elítélte a spanyolországi inkvizíció aktív működését is (lásd lejjebb), boszorkányüldöző gyakorlatát vagy a hazai felvilágosultak körében is népszerű Raynal könyvének franciaországi, máglyán történt elégetését, hasonló megaláztatással adta hírül Lengyelországról, hogy végre ott is eltörölték a boszorkányüldözést:

Hála Istennek! már valahára egyszer Lengyel országban is megtiltatott az ártatlan boszorkányoknak üldözése, az az, hogy senki valamely aszszonyt boszorkánysággal vádolni, annyival-is inkább azért büntetésre ítélni ne merészeljen.¹

Az említett betiltás vélhetően II. Szaniszló Ágost lengyel királynak a lengyel nemesi unió területén érvényes, a Szejm által 1776. augusztus 26-án hozott rendeletére vonatkozott, amely csak 1776. október 31-én lett kihirdetve Varsóban.

Ettől függetlenül és még ezt követően is több boszorkányperes esetet ismerünk az államiságában sokat korlátozott, Poroszország, Oroszország és Ausztria által megcsonkított Lengyelhonban. Mária Terézia királynő a Habsburg Monarchia területén 1768-ban, II. Szaniszló Ágost lengyel király a nemesi unió területén 1776-ban, Svédország pedig 1779-ben korlátozta vagy tiltotta be a boszorkányüldözést.²

Az 1780-as években e tekintetben három országtalálatot is kaphatunk a boszorkányüldözés fekete krónikájában. Az államiságában sokat korlátozott, Poroszország, Oroszország és Ausztria által megcsonkított Lengyelhonban 1783-ban a litvániai határhoz közeli Doruchówban tört ki boszorkánypanik, ahol hat asszonyt akasztottak fel,³ 1785-ben a kis-lengyelországi Trześniówban,⁴ 1786-ban Ulanówban (Ulaniv),⁵ 1790-ben pedig Stary Wiśniczben (Weinberg) ítélték el egy-egy asszonyt boszorkányság miatt, igaz, csak az 1783-as esetről tudjuk, hogy a büntetés halál volt. Viszont az egyik legutolsó európai boszorkányper ugyancsak Lengyelországban fordult elő: 1793-ban Poznań (Posen) kisvárosában két asszonyt akasztottak fel mágia vádjával.⁶ Utólag legfeljebb azon tűnődhetünk el, hogy az utolsó európai boszorkányper nem túl hízelgő címét melyik esetre illeszthetjük.

Spanyolhon utolsó boszorkányának kivégzésére 1781-ben, Sevillában került sor. Ez esetben az áldozat María de los Dolores López látomásokkal terhelt „szentasszony” volt, aki a vád szerint tévesen állította, hogy Isten megjelent neki, és azt is vallotta, hogy szexuális kapcsolatban állt a gyóntatóival, sőt magával az ördöggel is. Alapvetően szentégtörő istenkáromlásként határozták meg az asszony bűnét, de ebbe még – ugyan nem hangsúlyosan – beleértették a korábbi boszorkányságvádakat is.⁷ A bigott Spanyol Királyság mellett a Habsburg Birodalom osztrák oldala sem volt ekkor még más véleményen. Habár a boszorkányságvád kikerült a halálítéletek sorából, és a mágia, a varázslás megítélése sem járt együtt már súlyosabb testi fenyítéssel, az istenkáromlás vétkét (katolikus államok révén)

¹ *Magyar Hírmondó* 1781. július 7., 415.

² Behringer W. 2004: 165–195.

³ Pilaszek M. 2008: 1–22.

⁴ Wiślicz T. 2001: 168, 178.

⁵ Janik M. 1908.

⁶ Müller F. 1854: 40; Smoleński W. 1949: 268.

⁷ Soldan W. G.–Heppe H.–Bauer M. 1912: 319.

továbbra is súlyosan megtorolták. Erre példát épp egy magyarországi eset kínál 1782-ből. A Pozsony vármegye törvényszékén folyt bűnper súlyos ítéletét az ítélet végrehajtását követően jelentették a Helytartótanács felé. Abban beszámoltak arról, hogy Hierholdin Mária harmincegy esztendő stájerországi nő (aki korábban már megszökött a tallói dologházból is) „ördögi lélektől vezérelve megtaposta és meggyalázta a megszentelt ostyát”, ezért kéri a Helytartótanács jóváhagyását az ítélet végrehajtásához. Az engedélyt Pozsony vármegye törvényszéke megkapta: a nőt ezért lefejeztette, kezét-lábát, amellyel „megfogta és megtaposta a Krisztus testévé váló oltáriszentséget”, a hóhérral levágatta, majd a holttestet máglyán elégettette.⁸ Az esetet azonban csak azért nem tekinthetjük az „utolsó” boszorkánypernek, mert a vád egyértelműen jelezte, hogy az ostyagyalázás nem varázslás céljával, csak indulatból történt, a vádlott pedig „megátalkodott” (bűnözőként visszaeső), ezért „érdemli meg” a halált. Esetünket így a kor jogi anomáliájának tekintjük csak.

A harmadik – egyben a legismertebb – „utolsó” boszorkányper Svájc, pontosabban Glarus kanton produkálta Anna Göldi (1734–1782) elítélésével és kivégzésével 1782-ben. Mivel Anna nem Glarus kantonból származott, a helyi bíróság nem is vonhatta volna felelősségre. Bár el akarták kerülni, hogy minderről a sajtó is tudósítson, mégis híre ment a pernek. Heinrich Ludwig Lehmann volt az első, aki publikálta az esetet, amely Svájc határain túl is nagy felháborodást keltett. A törvényszéki írnok, Johann M. Kubli bocsátotta az újságíró rendelkezésére a szigorúan titkosnak minősített aktákat, amint az később az újságíró naplójából kiderült. A vádirat szerint Anna Göldit méregkeverésért ítélték el, de a konkrét vádak között hangsúlyos volt boszorkányi rontás (gombostűkkel, téteményekkel okozott szándékolt kényszerítés).⁹

A göttingeni történész és államtudós August Ludwig Schlözer (1735–1809), Voltaire tanítványa és nemkülönben a *Magyar Hirmondó*t szerkesztő Rát Mátyás mestere, Anna Göldi esetét a legkurrensebb kortárs témaként értékelte. Schlözer ennek apropóján beszélt a boszorkányperek kegyetlenségének múltbéli kártételeiről is.¹⁰ Többszörösen utalt arra, hogy egy-egy államnak milyen érdekei fűződtek a boszorkányüldözés fenntartásához. Bemutatta a református svájci Glarus kantonból származó Anna Göldi szolgálólány varázslás miatti elítélésének anomáliáit, ami véleménye szerint a protestánsoknak különösen szégyellni való tette volt. Ezen témáról szóló cikkét Schlözer először a *Reichspostreuter* 1783. január 4-i számában jelentette meg *Abermaliger Justizmord in der Schweiz* címmel, majd ezt megismételte a *Staats-Anzeigen* című politikai folyóiratában is. Ez utóbbinak nagy hatása volt Magyarország külföldi megítélésére is. A felvilágosodás szemszögéből élesen bírálta a régi típusú, feudális rendiséget, és támogatta az új törekvéseket.¹¹ „Justizmord”-on mint új jogi terminuson Schlözer „az ártatlanok meggyilkolását” értette. Csak azokat az eseteket tekintette idetartozónak, amelyekben egyúttal a *joggal való tudatos visszaélésről* volt szó.¹² Schlözer utalt arra is, hogy miért fontos a glarusi eset pontos dokumentálása, konkrétan „in extenso zur Publication” nyomtatott formában való kiadása.¹³ Az utolsó svájci boszorkánykivégzés Európa-szerte nagy visszhangot keltett. Az olyan tekintélyes véleményalkotók mellett, mint Schlözer elsősorban az akkori új média, a napilapok tudták a közvéleményt formálni. Anna Göldi így nem az utolsó boszorkány, hanem az utolsó ártatlanul kivégzett személy címén került az újságcikkek élére. Schlözer pedig az esetet örök tanulságul és mementóként kívánta közzétenni.¹⁴

Alapvetően mindenhol viták sora előzte meg a döntést, mely viták elsősorban az egyház vagy utóbb a vallás köré szerveződve hullámoztak. A döntés közös nevezője volt, hogy mindenhol az uralkodó központi akarata kellett ezen állami kézifék meghúzásához. Nem volt ez másként Mária Terézia birodalmában sem, ahol a munkát társuralkodóként, majd egyedül II. József fejezte be. Neki jutott az a szerep, hogy birodalma alattvalóit a fény és a felvilágosodás felé terelje.

Legalábbis ahogy őt a jozefinizmusban feltétlen hívei látni és láttatni szerették volna. A *Magyar Hirmondó* 1786. május 13-án egy Párizsból érkező hír kapcsán azon lelkesedett, hogy II. József császár és király még Franciaország felől nézve is a legfelvilágosultabb uralkodó, akinek tevékenysége és nagysága messze kimagaslik korának uralkodóié közül:

A' II-dik Jósef egy meg-világosittott, és jó-tévő Fejedelem [...] meggyőzöttetett a' felől, hogy a' Fanatismus, vagy emberi balvélekedések szint-olly kárára vagynak az emberségnek, mint a mely gyalázattya van a' Babonaság, ez ellen igyekezik az emberi nemzetet oltalmazni, amattól pedig el-akarja húzni.¹⁵

⁸ Hajdu L. 1985: 332; Hajdu L. 1983: 341.

⁹ Hauser W. 2007.

¹⁰ Fueter E. 1911: 372.

¹¹ Schlözer A. L. 1784. VII: 177; Schlözer A. L. 1791. XVI: 64; H. Balázs É. 1976: 252–269.

¹² Schlözer A. L. 1782. II: 273; Koncz I. K. 2007b: 80.

¹³ Schlözer A. L. 1782. II: 273–277.

¹⁴ Koncz I. K. 2007b: 80.

¹⁵ *Magyar Hirmondó* 1786. május 13., 313–314.

Ugyanezen a véleményen volt a *Magyar Hirmondó* tudósítója 1787. november 24-én is, amikor az akkor még csak huszonegy éves porosz trónörökös, III. Frigyes Vilmost (uralkodott 1794–1840) dicsérte. Vele kapcsolatban az alábbi megjegyzést tette:

A' hitetlenséget és a' babonaságot szorgalmatosan kerülni fogom – minthogy tudom, hogy a vallást és a' hitet kényszeríteni nem lehet, nem bánom, ha abban minden a' maga lelkesméret szerént tselekszik, a' tévelgőt se nem üldözöm, se nem gyűlölöm: minthogy az mind az' igazsággal, mind az okossággal mind a Krisztus tudományával ellenkezik.¹⁶

A *Magyar Hirmondó* azonban a sötétség erőinek mozgalmairól is beszámolt. 1784. június 23-án a spanyolországi inkvizíció még aktív és a felvilágosult nézőpontból atavisztikus működéséről tett közzé rövid hírt. A tudósító felidézett egy közelmúltbéli esetet, amikor is madridi dominikánusok templomában valláskáromlás miatt autodafét tartottak. **(1. kép)** A szertartást a régi rend szerint vitték végbe, amikor is reggel hét órától fogva délután egy óráig az ország előkelői és a közrendűek ezrei várták az ítélethirdetést és a nyilvános bünbánatot. Jelen volt gróf Cogoludo is, a király küldötte.¹⁷

Az 1780-as évek végén – meglepő módon – gyakran felvilágosult írástudók ellen is zajlottak istenkáromlási perek. **(2. kép)** A francia forradalomtól megrettenve az egyház dogmatikus klerikális rétege utóbb még erre rá is erősített.¹⁸ 1789 júliusát követően a párizsi események egész Európa életét megváltoztatták. Nem volt ez alól kivétel II. József császár birodalma sem. Mint máshol már írtam, Mária Terézia vagy II. József birodalmában is hasonlóan súlyos büntetést róhattak ki a szentségtörő istenkáromlókra. A felvilágosult eszméken nevelkedett jozefinista birodalmi adminisztráció mellett a papság egy része is hitet tett a katolikus egyház megreformálása (jobban mondva általában a „vallás”) újragondolása mellett. A francia forradalom szele azonban sok mindenkit megcsapott, többek között a szolnoki számadótiszt fiából, majd szerzetesből lett tudóst, Versegly Ferencet is. Verseglyt – atyja halála után árvaságra jutva – az egyház taníttatta, ezért papnak készült. Iskoláit Pesten kezdte, majd 1769-től Egerben folytatta. 1771-ben felvették a papnövendékek közé, de 1777-ben kilépett, és egy évet a budai egyetemen töltött. Még ebben az évben belépett a pálos szerzetesrendbe, hogy teológiát és bölcseletet tanulhasson Nagyszombatban, ahol – hogy magát fenntartsa – növendéktársait héberre és görögre oktatta. 1781-ben pappá szentelték, majd a budai egyetemen matematikát és teológiát hallgatott. 1783-ban bölcseleti, 1784-ben pedig a hittudományok doktorává avatták. Volt szerzetesben tanulmányi felügyelő, majd Pesten hitszónok volt, akinek beszédeire távolabbról is eljártak. Amikor a rendeket 1786-ban feloszlatták, tábori káplánként a délvidéki háborús fronton találta magát az orosz–osztrák–török fegyveres konfliktus miatt. A háború miatt a Balkánról betörő járványos nyavalyákba esve hivataláról lemondott, és majd egy évig Pesten és Budán kezelte magát. Felgyógyulását követően 1789-től cenzori állásért folyamodott a Helytartótanács megfelelő osztályán, kérvényében széles körű nyelvtudására hivatkozott. A nagy tudású bölcsest ebbéli minőségében vetette papírra azokat a sorokat, melyekkel magát nemcsak a jozefinista eszmék és a felvilágosodás, de a francia forradalommal való szimpátiával is megvádolhatóvá tette. Versegly – mivel cenzori minőségében minden felforgató iratot elolvashatott – nemcsak „Az ember és a polgár kátéja” (*Catéchisme de l'homme et du citoyen*) terjesztette ismerősi köreibben, de 1794-ben a *Marseillaise*-t lefordította *A marsziliai ének* címmel, és a kortárs vámpírolvasmányok tematikáját sem nélkülözve:

A vérszopó tyrannusfajzat / mellede szegzi fegyverét / s véredbe mártja rút kezét / ha szolgálatra nem hurczolhat. [...] Öld bajnok a gaz despotákat, / kik embervérben földenek, / s kik megtapodván jussainkat, / lopott biborban fénylenek.

Ekként kap értelmet azon feljegyzése is (*A religiónak eredetéről és előmeneteléről*), mely a dogmatikus papi vezetőket ostorozta még 1790-ben is, babonás hitbéli titkos társaságnak minősítve őket:

A' félelem az ostoba embert jámborrá, és az ilyen jámborság adakozóvá teszi; leg-főképp', ha egyszer az ő papja el-tudgya véle azt hitetni, hogy még az isteneket-is meg lehet, szinte miként az embereket, ajándékokkal engesztelni. A' helyett tehát, hogy a' titkos valóságokat, mellyek talán a' népnél helyt sem találtak volna, ki-nyilatkoztatassák, azonn voltak inkább, hogy a' népnek fejében az istenről a' helytelen ítéleteket fenn-tartsák, és a' babonaságot váltig nevellyék. Ám de mikor azt mondom: hogy ezek a' titkos társaságok külömbféle valóságoknak esméretére fel-jutottak, nem azt kell vélni, hogy ebben az előmenetelben a' papok mindnyájan részesültek legyen. Legnagyobb része a' társaságnak olly ostoba és olly babonás vala, mint maga a' köznép. Mire nézve az öregebbeknek és okosabbaknak szükségképpen olly állapotokról kell vala szorgalmatoskodni, mellyekkel a' papi községet mulathassák.¹⁹

¹⁶ *Magyar Hirmondó* 1787. november 24., 777.

¹⁷ *Magyar Hirmondó* 1784. június 23., 397–398.

¹⁸ *Schlözer A. L.* 1780/82. X: 222; Soldan W. G.–Heppe H.–Bauer M. 1912. II: 319.

¹⁹ *Versegly F.* 1791. I: 199–200.

A köznép babonás, mert maga a papság is az, sőt erősen dogmatikus, Európa-szerte kimondott tétel volt a katolikus egyház környékén: körön belül éppúgy, mint körön kívül.

1787-ben jelent meg Joseph Weber bajor egyházmegyei klerikus, teológus tanár és dillingeni plébános értekezése (*Ungrund des Hexen- und Gespensterglaubens*), melyben a boszorkányokban és a szellemekben való hit táplálását éppúgy tartotta a csőcselék, mint a rosszul működő katolikus egyház művének. Ugyan tételeit katolikus teológiai nézőpontból a józan észre alapozta, műve még a felvilágosodás évszázadában is képes volt vitát gerjeszteni az egyház körein belül, s még inkább azon túl. Weber professzor éppúgy volt a babonáság és a tudatlanság elleni küzdelem tudós harcosa, a csőcselék hiszékenységének ostromozója, mint a katolikus megújulási mozgalmak vallási fanatizmust elítélő teoretikusa. Keményen bírálta a katolikus szertartásokhoz és szokásokhoz kapcsolódó hiedelmeket, például a szenteltvíz, az áldásosztás, a megszentelt kegytárgyak ördögűzésre használatos babonáit. Weber (a reformáció óta jelen lévő, szkeptikus, veyerianus hagyománynak megfelelően) a boszorkányokat kedély- és elmebetegnek, tébolyultaknak tekintette, akiket immár az orvosokkal karöltve kell kezelésbe venni. Mindazok pedig, akik mások hiszékenységét kihasználva varázslást űznek, szemfényvesztő szélhámósok, akiket nem boszorkánysággért, hanem csalásért kell büntetni. Weber a „boszorkányság” kárvallottjaira is gondolt, amikor kifejtette, hogy amennyiben az állatok megbetegednének, gyógyszerre és orvosra van szükség, és nem a Lukács-cédulára. Weber műve a boszorkányság kételyirodalmának megkésett terméke volt, mégis akadtak, akik nem a katolikus egyház megújítóját, hanem annak rombolóját látták benne, mint például Poiger Benedikt (1755–1832) müncheni katolikus, Ágoston-rendi paptanár.²⁰ **(3. kép)**

1787-ben több, Weberre reflektáló, vele vitatkozó vagy épp őt védő mű jelent meg a probléma aktualitását jelezve. A leghevesebb válasz *Über die Hexenreformation* címmel, név nélkül, de valószínűleg Franz Joseph Schmid szerzőségével jelent meg. Ebben Schmid a boszorkányság valóságosságának egyházi dogmájával érvelt, ahol a szenteltvíz és a megszentelt kegytárgy „az ördögi erőszak elűzésére” szolgáló fegyver. Schmid dogmatikus reakciója további kiadásokat is megért (*Und der Satz: Teuflische Magie existiert, besteht noch*, 1791), műve kétségkívül népszerű lett a könyvpiacra.²¹ Utóbbi azt a társadalmi igényt is jelezte, hogy a boszorkányság és az ördöghit mérsékeltebb magyarázataira, illetve a vallásos rajongás korábbi hagyományaira továbbra is kereslet van. Ez pedig inkább megerősítette az amulettek, a Lukács-cédulák, a farkasfogak, az Ignác-babok kultuszát, semmint gyengítette.

Webert a dillingeni teológus tudós kör azonban védelmébe vette – többek között Johann Michael Sailer (1751–1832), a későbbi regensburgi püspök, aki egyszerre volt az egyház és Weber védelmezője („Ein brüderliches Sendschreiben an den katholischen Weltmann”), egyúttal a felvilágosodás józan szemlélője, valamint a vakbuzgó vallásos rajongás és a szükségtelen egyházi szertartások és egyházi élet reformátora, de a szekularizáció ellenzője.²² A Weber és Sailer köré szerveződő dillingeni baráti társaság, valamint az őket követő papi mozgalom az augsburgi egyházmegyéjét nyugtalanító és megosztó jelenséggé nőtte ki magát, annak ellenére, hogy Friedrich Bauer vidéki plébános Weber felfogását a katolikus hit legfőbb védelmezőjének nevezte.²³ (*Gedanken eines Landpfarrers über den Ungrund des Hexenglaubens von Prof. Weber und über die Hexenreformation von einem katholischen Weltmann*. München, 1789).²⁴

A Webert támadó egyik vitairat többek között azzal a kérdéssel állt elő, hogy hol hallotta a „boszorkányreformáció” szerzője azt a bizonyos felvilágosodás-nótát fűjni, amely jelzése volt a lelkek felforgatásának. A reakció szerint ugyanis azért is vannak ördöggel szövetkező boszorkányok, mert a felvilágosodás nem többet, mint pestist és háborút hozott, hiszen „Horia porontyát” (*Horia's Brut*) is nemzette. Utóbbi utalás arra, hogy a szerző maga is II. József felvilágosult abszolutizmusának tudta be a három évvel korábban, 1784-ben lezajlott véres erdélyi parasztfelkelést. Az említett felforgató nóta ugyan már 1786-ban olvasható volt a *Journal von und für Deutschland* hasábjain, de Franz Joseph Schmid ezt is Weber ellen fordította.²⁵ Az említett felforgató nóta így hangzott: „Erzeugt Horia's Brut, Mordbrenner, Ungeheuer Die Tod und Flammen speyn, glühn von des Abgrunds Feuer. Mehrt Unzucht, Ehebruch Betrug und arge List, Concurse: häuft Noth, die unaussprechlich ist.” A Webert és körét támadó vita nem zárult megnyugtató módon.

A dillingeni „református” (a katolikus megújuló mozgalom némi gúnnyal illetett jelzője) értelmiségi teológus kör tagjait a katolikus egyház zárt rendszerén belül, az egyházfegyelem eszközeivel készítették hallgatásra, a gondolatok újraértelmezésére vagy az egyház elhagyására. Sailertől például 1794-ben megvonták a dillingeni professzori címet a felvilágosodás hirdetésének (Aufklärerei) vádjával. Ám mindez a francia forradalom árnyékában már egészen mást jelentett, mint annak előszelében, 1787-ben. A Weber és Sailer-féle „felvilágosodás” akörül fáradozott, hogy a katolikus liturgia eredeti alapstruktúrájára egyszerűsítse, az ereklyék és a szentek tiszteletének túlzásait vissza-

²⁰ Weber J. 1787: 32. 49–50, 71; Poiger B. 1780/2007; Poiger B. 1784/2007.

²¹ Schmid F. J. 1787: 9, 61–62.

²² Sailer J. M. 1787: 11.

²³ Bauer Fr. 1789.

²⁴ Behringer W. 2016b: 415.

²⁵ *Journal von und für Deutschland* 1786. III: 48; Miskolczi A. 2015: 80.

vágja, a liturgiába a népnyelvet, különösen a népéneket és a nép részvételét biztosítsa a vakbuzgó, barokkos papi vadhajtságoktól mentesen.²⁶

Ugyanazt tették, amit II. József és szellemi köre a türelmi rendelettel, a katolikus egyház állami felügyeletével, amikor a nem tanító szerzetesrendek feloszlatásával, vagy a templomi liturgia egyszerűsítésével kívánták megtisztítani az egyházat 1781-et követően. 1789 után a helyzet azonban jelentősen megváltozott. Minden kritikus hangot és az egyház mellett megszólaló reformkísérletet egyesek (rettegve a forradalomtól, és olykor ők voltak a hangosabbak) az egyház elleni támadásként értékelték. Ahogy II. József is a halálos ágyán kénytelen volt számos, az egyházat érintő rendeletét újragondolni, úgy Sailerék reformkörének is jó ideig csak a parkolópálya jutott.

Miként a dillingeni szellemi kör és a vele vitatkozók az egyházi törésvonalakat láthatóvá tették, úgy voltak tetten érhetőek ezek Magyarországon is. „Míg korábban képzeletbeli mágikus konfliktusok szolgáltak valós társadalmi feszültségek levezetésére, most maguk a társadalmi és a kulturális konfliktusok kezdenek transzcendens, sőt mágikus jelentőségre emelkedni” – írta erről Klaniczay Gábor a felvilágosodás hazai recepciójával kapcsolatban.²⁷

A felvilágosultak és a dogmatikusok közötti törés a magyarországi papság belső körein is érzékelhető volt. Verseghy erre utalt tudós pap, cenzor és egykori szerzetes szerepkörében. Ám ahogy a bajor „boszorkányreformáció” gondolkodóit, a dillingeni reformkör tagjait, Joseph Webert és Johann Michel Sailert is el lehetett egy időre hallgattatni, úgy a jozefinista magyar értelmiség is – II. József és II. Lipót felvilágosult uralkodók halálát követően – a partvonalra szorult. Verseghyt 1795-ben, mint felségárulót, titkos társaságban való részvételért a Hétszemélyes Tábla halálra ítélte. Az ítéletet kegyelemből kilencévi várfogságra változtatták, Kufsteinben, Grazban és Brünnben láncon, kenyéren és vízen tartva élte túl. 1803-ban szabadult, hogy aztán Szapáry János gróf közbenjárására – megint csak az állam kenyerén tengődve – hivatalt viselhessen. Paradox módon utolsó megbízatását épp az általa ostromozott egyháztól kapta (bár ez az egyház ekkor már nem az az egyház volt), felkérték a katolikus Biblia új magyar kiadásának lektorálására. Verseghy – a még mindig elkötelezett reformer – nem a Káldi-féle szöveg (Neovulgata) új kiadását, hanem új fordítás elkészítését javasolta. Terjedelmes latin nyelvű jelentése ma is példaképe a szakszerű és lelkiismeretes fordításkritikának. Betegeskedéstől terhes – ám bölseleti munkákban gazdag – életét 1822-ben fejezte be.

A felvilágosodás kontra felvilágosodásellenesség ingája azonban végleg kilendült a holtpontról, csak idő kérdése volt, mikor és hol rendeződik át vagy épp vissza a katolikus egyház alapjait megrengető rendszer. Hogy a magyarországi katolikus felvilágosodás egybeesett a bajorországi vagy a francia egyháztörténet-írásban Bernard Plongeron által az 1770–1830 közötti bő fél évszázadban megjelölt dinamikus időszakkal, talán egyetérthetünk. Bárth Dániel számos tanulmánya bizonyítja e korszak Magyarországon és Erdélyben is mozgalmas voltát.²⁸

5.2. AZ ELIT KIVONULÁSA A KÖZNÉP KULTÚRÁJÁBÓL: TÖRTÉNETTÉ DEGRADÁLÓDOTT HIEDELMEK

Kulcsszavak: népi kultúra felfedezése; elit kultúra; babonairtság; hiedelmek; köznép; folklór és/vagy tudatlanság

Az „elit” és „népi” kultúra dichotómiájára építő, illetve az ezek kritikájára irányuló történeti szakmunkák egyaránt rávilágítottak a két (a „nagy” és a „kis”) kulturális hagyomány közötti közvetítők szerepének fontosságára. Peter Burke is izgalmasnak találta a helyi közösségekben tevékenykedő értelmiség és elit (papok, lelkészek, prédikátorok, orvosok) afféle mediátori szerepére rávilágítani, bennük a kettős kulturális identitást felfedezni.²⁹ A kultúrákövetítés csatornáit különösen a kora újkorban rajzolódott ki látványosan, amikor – Burke meggyőzően érvelő elmélete szerint – a két kulturális hagyomány kezdetben eltávolodott, szétvált egymástól, az egyik a másakra, a magas a mélyre, a mély a magasra felülről vagy épp alulról reflektált; hogy majd a XVIII. század végén, a XIX. század elején az elit kultúra mint valami ismeretlen fedezze fel a lokális kultúra esztétikumát. Az elitnek a köznép kultúrájától való eltávolodása, majd onnan teljes kivonulása ugyan a reformációval kezdődött, de valójában a felvilágosodással érte el a maga teljességét. Az abszolút állam ideájában vált érdekessé az állampolgár, aki vidéken él és a városi kultúrától távol működik, miközben adót fizet és az állam terheit viseli. Szintúgy ezért lett a központi igazgatás nézőpontjából érdekes a helyi, a lokális kultúra, mert azt az állam még nem írta le, feltérképezését, összeírását épphogy csak elkezdte. Változóban volt mind a papok, mind az orvosok mint minden művelt világi ember előtt a boszorkányság és a hiedelmek megítélése is, amit egyre kevésbé tartottak elfogadhatónak a tudás nézőpontjából, viszont egyre érdekesebbnek az esztétikum és az irodalom oldaláról. A kettős fókusz gyakorlatilag némi fáziskéséssel, de egyszerre

²⁶ *Was hält mand anderswo von Hexerey* 1787: 7, 48, 104; *Schmid F. J.* 1791: XXIII. fejezet.

²⁷ Klaniczay G. 1990: 299.

²⁸ Bárth D. 2002: 137–138; Bárth D. 2014: 40.

²⁹ Burke P. 1984.

volt jelen a XVIII. század végén, amikor az eltávolodást jelentő „borzasztó” és a közeledést jelentő „érdekes” hírek az akkori újságírói közvélemény tollán megjelentek.³⁰ (4. kép)

1781. január 24-én számolt be a pozsonyi *Magyar Hírmondó* arról a botrányos esetről, hogy Kolozs vármegye kolozsvári tömlőcében fogva tartanak egy vénasszonyt, akiről azt híresztelik, hogy hiteles emberek bizonyossága szerint macskává, ifjú asszonnyá, majd más állattá képes átváltozni. Továbbá sokan, akik betegségbe estek, reákiáltottak, hogy boszorkány, így rontani is képes. A bécsi tudósító Rát Mátyás szerint a „régii tudatlanságnak és babonáságnak maradványai” ezek a veszedelmes magyarázatok, főleg, hogy a boszorkányok kínzását már senki sem látta. Rát erre reflektálva szolt ki olvasóihoz, mintegy igazolást várva:

Ti História-írók, a kik valaha Mária Teréziának ditsőséges országlását megírni, avagy a világnak egy szerencsés viszontagságaival egygyütt jegyzésbe venni fogjátok, el-ne felejtsetek, (mint a mostani Poéták mind egygyül egygyig) ő Felsége több nevezetes, jeles tselekedetei között azt is magasztalva emléteni, hogy annak az éktelen babonás tudatlanságnak egyszeribe végét szakasztotta, mely az emberi nemzetnek örök gyalázatjára, sok szegény anyákat, tsupán tsak azért, mivel mértékletességek után meg-vénültenek, de sok bűbáj miatt el-kedvetlenedtek vala, minden irgalom nélkül tűzre ítélte, kárhoztatott!

– írta e sorokat 1781 elején, mintegy két hónappal Mária Terézia halála után az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* hasábjain.³¹ A *Magyar Hírmondó* a pozsonyi városi magisztrátus anyagi támogatása, a királynő közbejárása – aki állítólag képtelenségnek nevezte, hogy nincsen magyar nyelvű újság – és a Helytartótanács cenzúrákötelezettsége kikötésével 1779-ben kapott engedélyt a lapindításra. A laptulajdonos Patzkó Ferenc tízéves privilégiummal indította el 1780. január 1-jén, szombaton az újságot. Az előfizető-toborzás szépen haladt az „Előre való tudakozás”-nak köszönhetően, sőt 1779 decemberében újabb „Tudósítást” is kiadtak, melyben örvendeznek a kedvező visszhangnak (a megrendeléseknek). Az újság – kezdetben Rát Mátyás szerkesztésében – a jozefinizmus feltétlen híve és propagátora volt, így 1784-ig nem véletlen, hogy annyi babonaellenes példa, történet, tudósítás jelent meg oldalain. Ezek kezdetben reflektáltak Mária Terézia korábbi, boszorkányüldözést betiltó rendelkezéseire, de alapvetően II. József babonaellenes rendeleteinek meggyőzéséhez szolgáltak municióval. Rát a fenti gondolatokkal az értelmiség, ezen belül elsősorban a jogtudó elit felelősségére hívta fel a figyelmet.³²

Az első magyar nyelvű újság jellemzően olyan hazai és külföldi információkkal látta el olvasóit, amelyekhez hasonlókat a korábbi, hazai idegen nyelvű lapok, a *Wienerisches Diarium*ot kivonatoló, száraz híreket közlők alig tartalmaztak. A hozzávetőleg legalább ezer emberhez elkerült újság rendszeresen, hetente kétszer jelent meg. Ebben a rendszeres újságolvasáshoz hozzászokó olvasótáborban már ekkor számos olyan olvasó rejlett, akik egy évtized múlva maguk is aktív szereplői lettek az irodalmi-közéleti újjászületésének és a nemesi, majd a magyar jakobinus mozgalomnak. A legtöbb példány Pozsonyban fogyott el, de Bécsbe, Pestre, Győrbe, Nagyszébenbe, Kolozsvárra is járatták. Előfizetőinek száma átlagban meghaladta a háromszázat: ezek közül százhuszonhárom földbirtokos nemes, negyvenöt római katolikus pap, tizenhét ügyvéd, tizenhét gazdatiszt, tizenkét katonatiszt volt, vagyis a gondolkodó felvilágosult elit egy része. A babonaellenes hírek forráshelyszíneit térképre vetítve több kört is megrajzolhatunk.³³

1781. február 10-én a pozsonyi *Magyar Hírmondó* egy Küküllő vármegyei rémisztő esetről tudósított „Tzigány történet” címmel. A cigányok babonáival és félelmeivel foglalkozó írás szerint Egrestőn egy cigány gyermek súlyos betegségbe esett. Mikor azonban már megkönnyebbedni látszott, erős indulattal hajigálni kezdte mind magát, mind hajlékát. Családja elbeszélése szerint az ördög veres öltözetben jelent meg, hogy a gyermeket elvigye, aki ezt felismerve kezdett el hajigálódni. Utóbb a beteg gyermek elhalálozott. A temetése utáni éjszakán a házban a parázs, „amint szokott lenni”, hirtelen lánggal fellobbant, amiről a környezete elhitte, hogy a megholt „fúvákolta volna a tüzet”. Több ehhez hasonló képzelődés is megesett a házban, ezért mondogatni kezdték, hogy a megholt „hazajár”. A hírt csak fokozta egy „oláh ember” elbeszélése, aki a megholt gyermek sírja helyén egy nagy fekete lyukat látott tátongani. Egrestő falu lakossága a hírre felbolydult. Utóbb a családban még több rejtélyes haláleset következett be, amit végül a pestissel magyaráztak.³⁴

Az eset ugyan a cigányokra hívta fel a figyelmet, ám a hír tónusa és stílusa miatt inkább volt szórakoztató történet a cigányok „sötét”, babonás gondolkodásmódjáról, mint a témát empátiával érintő beszámoló. Célja is inkább a borzongva szórakoztatás volt, semmint valamiféle a babona elleni harc elhivatott, didaktikus szólama. Az efféle – az eset szereplőitől távolságot tartó – írói, olvasói attitűd az 1780-as évektől szaporodott meg, köszönhetően az olvasókat kiszolgáló, napi és heti híreket szállító újságok megjelenésének. Alább ezekből, az olvasói elitnek szánt, de a köznéppel babonáit tagláló boszorkányos, ördögös történetből szemlézek néhányat.

³⁰ Burke P. 1990: 315–325; Darnton R. 1982; Darnton R. 1984; Darnton R. 2010.

³¹ *Magyar Hírmondó* 1781. január 24., 49–50.

³² Kókay Gy.–Buzinky G.–Murányi G. 2001: 30–36.

³³ Klaniczay G. 1990: 299; Kókay Gy. 1981: 99–100.

³⁴ *Magyar Hírmondó* 1781. február 10., 93–94.

1781 szeptemberében, a szüret előtti napokban, Szilágysomlyó mezőváros egyik házában az ördög kezdett hajgálózni – legalábbis tulajdonosa szerint. A ház ablakait az ördög betörte, a tárgyakat szétszórta, amitől a ház gazdája annyira megijedt, hogy Erdélyig futott, csak a feleségét hagyta hátra. Az ördögtől „meghajgáltatott” házhoz tódult a „tudatlan és babonás” köznép, amiről már a pozsonyi *Magyar Hírmondó* decemberi száma is beszámolt. December 6-án azonban megfogták a „hajgálózó ördögöt” – jobban mondván a gazda feleségét és annak cselédjét –, akik csalással elhitették, hogy a házat megszállták a démonok. Mindkettejüket a somlyai tömlöcbe vitték, és más gonosztévő asszonyok módjára – mivel férjét meglopva tolvajságokban részesnek találtatott, és mert férjét az elköltözés miatt kismizmizte – elítélték. Cselédjét, aki a hajgálódásokat véghez vitte, és asszonyának ezzel alibit biztosított, csak megfeddték, mert hihető volt, hogy asszonya vette rá az „ördögösködesre”.³⁵

1782. január 23-án jelent meg a *Magyar Hírmondó* azon száma, melyben a kassai tanács „babonás” tagjairól rajzolt karikatúraszerű képet a szerző. 1782. január 3-án Kassa város belső tanácsa (senatus) megújította tisztikarát, mert Zelnik és Retl tanácsurak meghaltak, helyükbe Bányai József és Kis Imre urakat választották. Másnap, 4-én a hatvan főből álló külső tanácsot is megújították, bíróválasztásra került sor. Egyenlő akarattal Klestyinszki József urat hivatalában megerősítették. A választások a szabad királyi város rendtartása (statútuma) szerint ment végbe a város tanácsházánál, amit az Öregtemplomban nagy harangzúgás közepette adtak hírül mindenkinek. A választásokat templombéli ceremónia zárta, melyhez kezdetben a belső tanácsurak vezettek fel a városbíró vezényletével. Ezek után a külső tanács jelen lévő tagjai vonultak a templom kapuja elé harang-, dob- és trombitaszózatokkal, hosszú renddel.

A templom elejét régi szokás szerint szalmával szórták fel, hogy a sarat felfogják. A régi-új bíró kihirdetését követően, amelyet a főjegyző (Styhovics úr) magyar nyelven mondott, négy erős férfi felkapta és háromszor felemelte a bírót, hogy a távolabb állók is láthassák. A ceremónia a templomban folytatódott. A város törvényszolgái (hajdúi) közül három „jó futó legény” felkapván az ajtó elé hintett szalmából egy-egy jó fűrtöt, gyorsan a bíróné asszonyhoz szaladt. Amelyik „szaladóbb” az új hírrel és a felkapott szalmával elsőként odaért, jó kövér ajándékot kapott. A többi szalmát az „együgyű babonás köznép” mohón elkapkodta, és hogy hasznosabb legyen, rögtön haza is vitte fészeknek, állítva, hogy ez nagy hasznára lesz a baromfinak, ha ilyen szalmából készített fészekben költheti csirkéit. Csak egyvalaki volt e babonás tömegből, aki a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerint az „okos világgal”, és nem a „babonás” köznéppel tartott, mivel nem hitte a babonás cselekedetet. Cselédjeit is megfedtte, amelyik szalmát vitt a házhoz, és megparancsolta nekik, hogy vessék az égő kemencébe. S íme huszonnégy óra alatt, amennyi tojós tyúk volt a házánál, mind megdöglött. Maga azt tartotta, és hirdette is széles körben (mert okos embernek csak ez „hihető”), hogy ezt a cseléd bosszúságából cselekedte, mivel a szokás erejét nem hitték el nekik. Az okos és a babonás világ paródiája ekkor még bizonyára szórakoztatta a *Hírmondó* olvasóit.³⁶

A köznépet pellengérező babonaellenes példák száma 1784 után azonban jóval kevesebb lett. Az 1784–1786 között, immár Szacsvey szerkesztésében kiadott *Magyar Hírmondó* – a sokat támadott nyelvrendelet ellenére is – megőrizte a jozefinista eszmék iránti rokonszenvét. A sorra megjelenő reformokat közzétette, támogatta, sőt, fő feladatának a „jó fejedelem” rendeletei ellen vétők leleplezését tartotta, rendkívül közel kerülve ezzel II. József sajtóról alkotott elképzeléseikhez. Az udvar támogatásával aztán – a nyelvi kérdés diszkrét mellőzésével – szatirikus, voltaire-i stílusban indított frontális támadást a konzervatív magyar egyházi és közigazgatási vezetők, összességében a feudális viszonyok ellen.

Bár olvasói táborát tekintve szűk volt ez a kör, hatását tekintve nem csekély eredményt értek el a babonaellenes nézeteket hirdető politikai, közéleti orgánumok. Rát – bár maga evangélikus lelkész volt – lapja vallási vagy egyházi kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozott. Nem kapcsolódott be a bécsi lapok egyházpolitikai vitáiba sem, ugyanakkor kivette a részét a vakbuzgóság és a babonáság elleni harcból. Sorra cáfolta és leplezte le azokat a babonás hiedelmeket, amelyekről különböző tudósítói értesítették. Nem hallgatta el e téren Mária Terézia és II. József érdemeit, akik a boszorkánypereket beszüntették. Teljes terjedelemben közölte a türelmi rendelet szövegét és azokat a pozitív megnyilatkozásokat, amelyeket a különböző vallásúak körében tapasztalt e téren.

1785. július 2-án jelent meg – nem sokkal a Szent Iván-napi városi multságok és szokásos tűzgyújtások évfordulóját követően (melyet egyébként ugyancsak rendelettel tiltott be az uralkodó) – az a tudósítás a pozsonyi *Magyar Hírmondó* hasábjain, mely némi gúnyos felhanggal számolt be egy Budán terjesztett és félelmet gerjesztő végítéleti látomáselbeszélésről:

Nintszen valakinek olyan simán le-kent haja, hogy edgy tegnap előtti Budáról vett bizonyos tudósítást elolvassván, fel, ne borzodna. 'En ugyan meg-vallom el-bámultam, és meg-rettentem, de nem azért, mintha azt, a' miről ezen Levél hosszason tanított: t. i. a' Keresztényeknek edgymást ijendő üldöztetéseket, és az utolsó ítélet napját az ajtó előtt állani hinnen; hanem azért, hogy még tanéatnak olly mély buzgoságú Keresztények, kik a' Szent János látástt minden irtózás nélkül magyarázni akarván, olly következéseket láttatnak látni, mellyeket, ha edgy

³⁵ *Magyar Hírmondó* 1781. december 22., 783.

³⁶ *Magyar Hírmondó* 1782. január 23., 54–55; Wick B. 1941: 111–112.

meg-ért haju Öreg Aszszonynak beszéljenek, ki már kisírtetett, boszorkányt, Lüdértzet és több efféléket szemivel látott, kétségbe esnek. A' környül állások némely értelmeihez ezen írónak igen közel járnak, vagy leg-aláb úgy tetszenek, s a' mit jövendöl a' sem tellyeséggel lehetetlen, de ha közönségesse tenném ezen jövendölést senki pénzt a' Magyar Ujságért nem küldene ijedtében; azért jobb leszsz el-halगतnunk.

Így szólt a vitriolos hangú, a „babonairtás” meggyőződésével, de annak erős iróniájával készült levél.³⁷ E szövegek és a közölt történetek sokban hasonlítottak annak a Némethonban jelentős olvasótábort szerzett műnek az eseteire, melyet 1790-től Magyarországon is olvashattak. Ekkor jelent meg a legnépszerűbb német babonairtó könyv – egymást követően több változatban is – Johann Georg Friedrich Jacobi tollából *Das Buch vom Aberglauben, Mißbrauch, und falschen Wahn* címmel. Ezek a történetek már kizárólag szórakoztatás – az emberi butaság pellengérré állítása – céljából születtek.³⁸ A babonairtó könyv – egyik változata – a következőket tanácsolta:

A legjobb eszköz egy néma társaságot szóra bírni az, hogy kísértethistóriákkal jövünk elő: ebben biztosan mindenki benn lesz, mindenki kifejezetten félelmetesen adja elő a saját történetét, hogy a megrettent hallgatónak égnek álljon a haja.³⁹

A Fogaras vidéki kerület Udvarhelyszéken működő orvosa 1789-ben nyugodt szívvel írhatta le jelentésében, mely ugyan a boszorkányhiedelmek Etéd környékén még elő jelenlétéről tanúskodott, de annak társadalomra veszélyes voltát igyekezett bagatellizálni, hogy:

[m]íg imitt amott táltatik [!] vagy egy vén Aszszony, a' ki a Boszorkányoknak lételét hiszi, de a népnek nagyobb, jobb, és értelmesebb része meg levén már világosítottva, az efféléket nevetséges dolognak tartja és nem hiszi.⁴⁰

5.3. EGYHÁZI DILEMMÁK: REALISTÁK ÉS VAKBUZGÓK A BABONÁKRÓL

Kulcsszavak: katolikus megújulás; vakbuzgók; rajongók; kétkedők; babonák

1781-ben, a II. József uralkodása kezdetén elindult egyházi-teológiai olvadást a felekezeti politika terén nem követte fagyos időszak, legalábbis néhány évig. Ebben a magyarországi klérus azon tagjainak is nagy szerepe volt, akik a felvilágosodás eszméinek hatására szakítottak a korábbi elutasító magatartással, és a más felekezetekkel való békés együttélést szorgalmazták. Az ő gondolkodásmódjukra jó példa Marx Anton Wittola felső-sziléziai születésű plébános, akinek műve a magyarországi alsópapság körében hamar népszerű lett. Wittola a breslauer jezsuitáknál tanult, majd 1755-ben hagyta el a porosz fennhatóság alá került hazáját, hogy Bécsben folytassa tanulmányait. Christoph Anton Migazzi bécsi érsekként és a janzenizmus híveként 1774-től a Bécs melletti Probstdorf plébánosaként működött, ugyanitt könyvcenzorként vált az alsó-ausztriai katolikus szellemi élet egyik meghatározó alakjává. Mária Terézia kegyéből 1777-ben a prépostsáig emelkedett, de plébánosi tevékenysége miatt inkább az alsópapsághoz kötődő személynek tekintjük. 1781 végén jelent meg Bécsben névtelenül a vallási toleranciát hirdető munkája, melyet még az évben Bécsben, a következőben pedig Magyarországon (Pozsonyban és Kassán) magyar nyelven is kinyomtatottak. Wittola könnyed modorban és nagy alaposággal elkészített brosúráját a győri református egyházmegyében tevékenykedő Szerencsi Nagy István lelkész fordította le. Wittola II. József türelmi rendeletére reflektálva, az akkori viszonyokat tekintve a lehető legliberálisabb volt a felekezetek közötti békesség előmozdításában. A következő három kérdést vetítette elő:

I. Vajjon az igaz katolikusnak szabad-é a hamis vallásban lévöket megszenvedni? II. Meddig mehet ez a megszenvedés az Isten megbántása nélkül? III. Vajjon minden e féle megszenvedés a katolika anyaszentegyháznak nincsen-é ártalmára?⁴¹

Az első kérdésre azt felelte, hogy jó katolikusnak csak az tekinthető, aki a hamis vallásban levöket is „megszenvedni”, vagyis elviseli. Ebben a tekintetben – mint katolikus – persze a saját egyházát előbbre helyezte a másokénál, de a más felekezetek üldözését elutasította. „Keresztyén és üldözö, két egymást kirekesztö fogalom” – vallotta, melyeket

³⁷ *Magyar Hirmondó* 1785. július 2., 411–412.

³⁸ Miskolczy A. 2015: 80.

³⁹ „Das beste Mittel, eine stumme Gesellschaft redend zu machen, ist, daß man sie auf Gespenstergeschichten bringt; jeder wird das seinige gewiß beitragen, jeder wird seine Geschichte recht fürchterlich erzählen, damit dem fürchtensamen Zuhörer die Haare zu Berge stehen.” *Jacobi J. G. F.* 1790: 16.

⁴⁰ EMSzT I: 1043. [boszorkány].

⁴¹ *Wittola M. A.* 1782: 15–19.

lehetetlen együtt gondolni, volt az alapvetése. A második kérdésre nézve kimondta, hogy az eretnekek ellen semmi más fegyverrel nem kell élni, csupán azzal, amit Krisztus adott az egyház kezébe, vagyis az evangéliumokkal. A harmadikról úgy vélekedett, hogy az eretnekség az anyaszentegyháznak kárt nem okozhat. Viszont ami

[...] az Anyaszentegyháznak valóságos kárt okoz, az nem egyéb, hanem az a visszaélésekben (abususokban) való nyakas megátalkodása sok papoknak, amelyben a mi tévelygő atyámfiai eleitől fogván megbotránkoztatnak, mint példának okáért a képeknek babonás tisztelete, a magok hasznokat űző társaságok (fraternitasok), a mesés ereklyék és több félek.⁴²

Az elmúlt századok legtöbb visszaélését is a szerzetesek követték el szerinte, lásd az üldözésekben is „az övék volt a fő érdem”, szintúgy az inkvizíció is hasonlóképpen „az ő művük” volt – írta nyílt őszinteséggel és persze némi állami hátszéllel a probstdorfi plébános.⁴³

Johann Nepomuk Bartholotti munkája is nagy empátiával, de erős tudományos apparátussal készülve hirdette II. József egyházügyi politikáját. Az eredetileg német nyelven megjelent mű *Világi es ekklesiái vizsgálódás, melyben a' lelki-esméretnek szabadságáról és a római 's német országi edgyesült birodalomban bé-vétegetett vallásoknak békességes el-türéséről* címmel 1784-ben Kolozsvárott jelent meg. Jellemző módon ezt sem katolikus pap, teológus fordította le magyarra, hanem Dési József somosdi prédikátor, a marosszéki református traktus jegyzője, minden bizonnyal az állam készítésére és az erdélyi reformátusok támogatásával. Az eredeti „katolikus” mű Bécsben, 1783-ban jelent meg *Politisch-theologische Abhandlung, in welcher die Gewissensfreiheit* címmel. Bartholotti a római katolikus klérus tudóstanár tagjaként Grazban és Bécsben állt II. József szolgálatában, és vállalta az alsópapság meggyőzését a felvilágosult tanok terjesztésében. Bartholotti szerint az egyházi türelmetlenség az államok boldogulásának útjában állt: „Német-, Francia-, Spanyolországban a vallás nevében elkövetett vérontások az illető államok fejlődésének rovására történtek.”⁴⁴

A protestáns felekezeteknek a szerző igazságot szolgáltat. Ezzel világos jelét adja, elismeri – ritka őszinteséggel – az egyház korábbi politikai érzéketlenségét. Szerinte a reformáció is üdvös hatással volt a katolicizmusra, mivel

[h]a a reformátorok – úgymond – ezelőtt mintegy harmadfélszáz esztendőkkel a sok rendbéli babonások ellen trombitát nem futtának volna: bizonyára mind a babonáság, mind pedig annak szülő anyja, a tudatlanság, sokkal nagyobbban és szélesebben uralkodnának, és az egész világ siratná a maga cifra babonáságait. Mert ámbár a reformátoroknak sokféle hirtelenkedéseket és minden dolgaikat, sem én, sem azoknak értelmesebb követi nem javalhatjuk is: ugyancsak a vallásnak megújításával, melyet azok kezdettenek, hogy mind a tudományokra, mind a katholika vallásra igen nagy haszon ne következett volna, az iránt kételkednünk nem engedi mindeniknek jelen való állapotja, melyben csak az egy emberséges mérséklésnek zabolája kívántatik.⁴⁵

Dési József fordítása az erdélyi alsópapságot volt hivatva tájékoztatni és meggyőzni II. József egyházpolitikájának helyességéről és ezzel egy időben a protestáns egyházakat bátorítani a közösség új dimenzióinak kiépítéséhez.⁴⁶ Utóbbiak körében jelentős számú támogatót nyert meg magának és politikájának, míg előbbieik körében az uralkodó népszerűsége folyamatosan kopott, mígnem politikájának nagy kudarcával zárult.

5.4. A KÖZGYÓGYÍTÁS RÉGI ÉS ÚJ PARADIGMÁI: KURUZSLÓK, VÁMPIROK, ORVOSOK

Kulcsszavak: orvosi dilemmák; közegészségügy; közgyógyítás; államorvostan; orvosrendészet; démoniákus betegek; centralizált egészségpolitika; orvosképzés; Huszty; Plenck; Frank

1779-től kezdve jelentek meg (1819-ig hat kötetben) nyomtatásban Johann Peter Frank (1745–1821) új, korát tekintve forradalmi javaslatai, melyek II. József elveivel és módszereivel párhuzamban az államorvoslás elveit fektették le immár az orvosképzés vonatkozásában is. Az orvosi rendészet alapvetéseit tartalmazó mű gyakorlati útmutatásokat adott, miközben egységes elméleti keretrendszerként vázolt fel a közegészségügy és államorvostan témakörökben (*System einer vollständigen medizinischen Polizey*). Frank ugyan nem mondta teljesen haszontalannak a tudatlan köznép felvilágosítását, mégis egyedül célravezető módszernek a rendészeti intézkedéseket tartotta, amely az abszolút mo-

⁴² Wittola M. A. 1782: 38–44.

⁴³ Ballagi G. 1888: 177–178; Forgó A. 2013: 156, 163.

⁴⁴ Bartholotti J. N. 1784.

⁴⁵ Bartholotti J. N. 1784; Ballagi G. 1888: 174–176.

⁴⁶ Ballagi G. 1888: 174–176.

narchia idején egyben a legegyszerűbb is volt. Frank szerint helyes, ha a köz érdekében az állam rendeleti úton az emberek magánéletének legmélyebb részeibe is beavatkozik – természetesen az ő érdekükben.

Egészségügyi és ezzel együtt közgazdasági okokra hivatkozva tiltotta például a „heves táncokat”, hatóságilag korlátozva a bálók időtartamát. A Frank-féle centralizált, államilag kézben tartott és irányított egészségpolitikai irányzat a kérdéskör egyik nagy tekintélyű elemzője, Erna Lesky szerint több vonatkozásban konkrét gondolati hasonlóságot mutat a Mária Terézia idején tevékenykedő Sonnenfels életművével. A hasonlóság különösen az állam paternális szerepének kidomborításában nyilvánul meg, amit Lesky úgy minősített, hogy az már-már az egyén magánéletébe való beavatkozás. A különbségek abban rejlenek, hogy egyikük a jogász-közgazdász, másikuk az orvos szemszögéből közelítette meg a kérdést. A nép szociális helyzete és a betegségre való fogékonyság közötti összefüggést Frank az orvos indokaival nagyobb meggyőző erővel támasztotta alá, mint ahogyan azt húsz évvel korábban Sonnenfels tette.⁴⁷

Frank minden olyan természetes és mesterséges kórtényezőt kielemezett, ami a lakosság egészségi állapotára hatott. Foglalkozott a szexuális élet, a terhesség, a csecsemő- és gyermekkor, a táplálkozás, az öltözködés, az iskola, a munka, az életmód, a környezet higiéniájával, és önállóan több fejezetben a törvényszéki orvosi kérdésekkel is. Klasszikus értékű munkáját roppant tárgyi ismeret, olvasottság, statisztikai adatok birtokában írta meg. Átgondolt, konkrét javaslatot tett valamennyi probléma kezelésére vagy megoldására. Eközben nem riadt vissza semmiféle előítélettől. Többek között célszerűnek tartotta volna a katolikus papok cölibátusának eltörlését, ami a katolikus egyház megújításának mérföldköve lenne.

1788-ban jutott el sorozata negyedik kötetéhez, melyben sorra vette az orvosrendészet témáit. Ezek ekkor már két hazai szerző művében is terítékre kerültek. Az ekkor még Pozsonyban működő Huszty Zakariás és a budai (utóbb pesti) egyetemen oktató Plenck műveiben már 1781-ben és 1786-ban is megjelent a Frank által érintett tematika. Az egymásra hatás kétségtelen, bár alapvetően jelen esetben az tűnik ki, hogy Frank erősebben hatott Husztyra és Plenckre, mint fordítva. Frank a negyedik kötet harmadik fejezetében foglalkozott a varázslók, ördögi megszállottak és a kuruzslók (Zauberey, Teufelenen, und Wunderkuren) orvosrendészetet érintő témáival. Általános filológiai és eszmetörténeti hosszú bevezetőt írt, ahol az antik auktorok mellett sorra vette Bodin, Weyer, Delrio értekezéseit és a középkori európai uralkodók mágiát érintő dekrétumait, hogy a szemfényvesztő varázslók, boszorkányok, démoni és ördögi megszállottak, az exorcista orvos- és jogtörténeti irodalomból ismert karaktereit vázolja.⁴⁸ Csak ezt követően tért át a természettudományos kérdéskört is érintő részletekre, az időjárásból jóslás olykor hihető, olykor felvilágosult nézőpontból elutasított hiedelmeire vagy a köznép által használt recepttárak hasznosságára, kárára (5. §).⁴⁹

Frank tényként írta, hogy lehettek olyan emberek, akik azzal dicsekedtek, hogy ismerik a boszorkányok főzetének („Hexentränk”, „Hexensuppe”) titkát, vagy olyan bírók, hóhérok és orvosok is, akik mindezt elhitték, de ezt vagy a kényszernek, vagy a tudatlanságnak róhatjuk fel. Frank – Weyerre (1563) hivatkozva – foglalkozott a köznép által ismert boszorkányos „repülőzsír” (Hexensalbe) kérdéskörével is, de a bódító füvekből, főleg belladonnából főzött kenetnek tartotta azt, amit már csak a kuruzslók használnak, és a boszorkánypercek említenek Carpozov és a Malleus Maleficarum nyomán. Mindarról pedig, hogy a boszorkányoknak milyen élményben volna részük repüléseik alkalmával, úgy beszélt, mint amiről bódult, lázban fekvő, vagy drogok, fájdalomcsillapítók hatására elkábult betegek, álomból ébredők beszélnek, vagy azok, akik a tébolyultság (hisztéria, melankólia) állapotában vannak. Szerinte nyilvánvaló az is, hogy az a néhány szerencsétlen, aki a kínzások hatására a repülőzsír használatának ördögi élményeiről vallott, a boszorkányok társaságában repült, az ördöggel közösült, a fájdalom hatására és annak bódulatában beszélt a végzetes kenőcsről. De éppígy lehetséges magyarázat az is, hogy a „boszorkányoknál” talált afrodisziákum, kenőcs, analgeticum a kínvallatást végző nyomozók (inkvizítorok) kényszerének hatására lett „repülőzsír”. Frank boszorkányságot, mágiát, varázslást érintő fejezetei nem annyira gyakorlati, mint inkább elméleti bevezetést adtak a témában. Frank műve, mint a bécsi orvosi egyetemen bevezetett tankönyv, a témát immár nem annyira a praktikum, mint a történelem oldaláról közelítette meg.⁵⁰

Frank szerint a középkorban az egészségügyi problémák általában a mágia és a vallás kapcsán merültek fel először, a gyógyító és a varázsszerek használata párhuzamos volt, amihez elsősorban nem a keresztény, hanem a pogány források adtak alapot. Frank egész élete, gyakorlati és tanári működése, valamint fő művének, a *System einer vollständigen medicinischen Polizey*-nek a kötetei azt tanúsítják, hogy egy Európa-szerte érvényes államigazgatási, egészségpolitikai rendszer alapjait rakta le. Követői a XVIII. század végén és még inkább a XIX. században a közegészségügy állami kézbevétele, ellenőrzés és szabályozását követelték. Gondolatai számos országban olyan egészségügyi törvények kiadásához vezettek, amelyek nem csupán az állampolgárok mindennapi életére hatottak (lásd vesztegár, bábavizsga, egészségügyi szakmák engedélyhez kötése, kötelező himlőoltás, gyógyszerészeti taxák

⁴⁷ Lesky E. 1969.

⁴⁸ Frank J. P. 1788. IV: II/II/III. 520–550.

⁴⁹ Frank J. P. 1788. IV: II/II/III. 522.

⁵⁰ Frank J. P. 1788. IV: II/II/III. 520–628, 522, 545–550, 550–555, 558–559, 559–560, 565–570, 570–572, 572, 585–593, 593–598, 598–603, 603–604, 614–628.

megjelenése, végül a kötelező betegbiztosítás stb.), hanem az egészség ügyének előmozdítását egyenest az állam egyik legfontosabb feladatává tették.⁵¹

A felvilágosodás eszmeiségétől áthatott egészségidea mint elérendő cél hozzájárult az orvostudomány megújításához. Részben ennek a célnak az elérése, az ezzel való kísérletezés, újabb és újabb orvosi irányzatok létrejöttét, társadalmi divattá válását is eredményezhették. Ezek egy része olykor a fősodort erősítette, máskor viszont gyengítette, számtalan okkult és népies gyógyító irányzatot vetve a felszínre (mesmerizmus, broussaisizmus, rademacherizmus, brownianizmus, makrobiotika, hidroterápia, vegetarizmus stb.). Mindezek következtében az emberi lét egyik kitűzött társadalmi célja az egészséges test „megteremtése” lett.⁵² Ezzel együtt pedig az egyre sikeresebbnek bizonyuló orvosi szakmák ázsiója egyre emelkedett, állami, civilizációs védelmük egyre erősödött.⁵³

1781. augusztus 15-én a *Magyar Hírmondó* a korábban az olvasók előtt már ismert eseteken elgondolkodva, azok apropóján beszélt az orvostudomány új vívmányairól, különösképp az állami népegészségügy elgondolásának jelentőségéről. A történet az egészségre káros hatású álorvosok tevékenységének betiltása mellett ágált. Érvei között szerepelt, hogy amint azt Samuel-Auguste Tissot (1728–1797) svájci orvos is megmondta, a köznép szüntelen pusztító közönséges nyavalyái „az ő gyilkos kezeiktől” származik, míg a jó orvosok működésének köszönhetően az állam felvirágzik:

A falusi és egyéb hasonló állapotú emberekkel, akik értelmes orvostól szert nem tehetnek, azt szükséges hitetni, hogy sokkal tanácsosabb orvos nélkül lenni, mint-sem tudatlan, az ember életének alkotmányjához, az orvosoknak erejekhez nem értő embernek segítségével élni.⁵⁴

A cikk hangsúlyozta az orvosi rendtartások hatékony bevezetését, mivel az, ha a „vénasszonyokat”, „paraszt orvosokat”, de a borbélyokat is a „belső nyavalyákra nézve az orvoslástól tellyességgel el-tiltattatná”, úgy minden bizonnyal a faluhelyeken való nagy halandóság is – miként azt „Szüsmilch bizonyítja” – a városokon tapasztaltakhoz lenne hasonló. A kitűzött cél lenne a „tisztább levegő ég”, az egészségesebb „életrend”, az erkölcsök javulása. Amit a „hazug orvosoknak gyilkos orvoslása” viszont elronthat.

Az említett tudós, Johann Peter Süßmilch berlini porosz demográfus, lelkész és statisztikus 1741-ben az elsők között mutatott rá a halálozás szezonális ingadozására (*Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, Tod und Fortpflanzung*. Berlin, J. C. Spener, 1741). Szerinte a legkézenfekvőbb feltételezés az volt, hogy az időjárás, pontosabban a hőmérséklet-ingadozás a magas mortalitás oka. Az időjárásra különösen érzékenyek az idős emberek, akik nehezebben képesek megbirkózni a változásokkal. A Habsburg Birodalom tartományaiban még Mária Terézia tette kötelezővé a statisztika egyetemi oktatását. Utódja, II. József már komplex „rendszernek” tekintette a népességet, így ehhez mérten volt számára fontos egy teljes lakosságra kiterjedő népszámlálás, országának teljes feltérképezése, a mocsaras területek lecsapolása, a közigazgatás és ezzel együtt a közegészségügy egységesítése. Ezen célok eléréséhez újabb és újabb statisztikai összeírásokra, nyilvántartásokra volt szükség.⁵⁵

A statisztika ebben az időben és felfogásban általában az állam szervezetről és korrekt működéséről szóló tant jelentette. Johann Peter Süßmilch (1707–1767), valamint követői a politikai aritmetika és a kutató statisztika rendszerének kialakításával új alapokat teremtettek a statisztika és a demográfia számára, munkássága következtében a demográfia a többi tudománytól független, önálló szakterületté vált. Itthoni követője közül Hatvani István (1718–1786) debreceni professzor 1757-ben már a nagy számok törvényéről, a valószínűség-számítás alapjairól, a halálozások szabályszerűségéről és más statisztikai alkalmazásokról szóló ismereteit és elképzeléseit írta le. Süßmilch azt figyelte meg, hogy hosszú távon minden emberi populációban a nemek arányában létrejön egyfajta számszerűsíthető állandóság: ezer női születésre ezerötven férfi születése adódik, amit ő tervszerű isteni műalkotásnak tartott. A jó uralkodó célja tehát nem lehet más, mint birodalma népességszámának gyarapítása, akár azzal is, hogy a halandóságot csökkenti.⁵⁶

A mágikus tevékenységek karakterológiája szempontjából fennebb már foglalkoztam Plenck budai orvosprofesszor 1781-ben Bécsben megjelent művével, de itt is érdemes az orvosrendészet kialakítása miatt újra szót ejteni róla. A rendkívül sokoldalú Plenck törvényszéki orvostani könyve, az *Elementa medicinae et chirurgiae forensis* 1786-ban második kiadást, 1793-ban pedig egy német nyelvű bővített kiadást is kapott, melyek mindegyike az államorvos-tan legforgatottabb hazai tankönyve lett. Az orvosi rendészetről szóló irodalomnak Magyarországon Huszty előtt, illetve vele egy időben ez volt az egyetlen hasznos írása. A nagyszombati, majd budai, pesti, végül újabban bécsi professzor, Joseph Jakob Plenck német és latin nyelven publikált, de írása Rácz Sámuel magyarításában is meg-

⁵¹ Lesky E. 1969.

⁵² Darnton R. 1968.

⁵³ Duka Zólyomi N.–Rotter H. 1964.

⁵⁴ *Magyar Hírmondó* 1781. augusztus 15., 499–501.

⁵⁵ Horváth R. 1973.

⁵⁶ Horváth R. 1963: 91–187.

jelent. Plenck erdódi herceg Pálffy Károly József Jeromos magyar főnemesnek (1735–1816), Pozsony és Zemplén vármegyék örökös főispánjának ajánlotta művét. Pálffy államhivatali pályáját az alsó-ausztriai tartományi törvényszéknél kezdte, 1757-ben császári és királyi kamarás lett, mely tisztében tényleges szolgálatban állott tizenhárom évig II. József császár környezetében. Pálffy érzelmi tekintetében a nemesi rend jozefinista, felvilágosult képviselője volt, akit 1780-ban az egyetemnek Budán tartott felavatási ünnepségére királyi biztosul küldött az uralkodó, neve ezért is került Plenck művének ajánlásába.

Pálffy és vélhetően Plenck is szabadkőműves, Pálffy pedig a magyarországi páholyok nagymestere és a bajor illuminátus rend tagja volt. Utóbbi titkos társaság 1776 és 1785 között működött. Plenck latin műve az 1780-as években a hazai orvosi rendszert és a törvényszéki orvoslás központi tananyaga lett, melyet Johann Peter Frank *System einer vollstændigen medizinischen Polizey* című művének első köteteire alapozott. Műve kétségkívül Frank könyvének és munkásságának befolyását mutatja, de annak inkább praktikus, a gyakorlatra fókuszáló részeiből átemelve, illetve a felvilágosodás és különösen Rousseau filozófiájára támaszkodva.⁵⁷

A budai orvosi fakultás jogelődjének meginduláskor öt fiatal tanár (a legidősebb harmincöt, a legifjabb huszonkilenc éves volt) alkotta a nagyszombati egyetem orvosi karát. A rangidős Plenck, a legfiatalabb Schoretits volt, azonos korúak Prandt, Winterl és Trnka, utóbb csatlakozott hozzájuk Rác Sámuel. A legnagyobb tekintély közülük kétségkívül Plenck volt, aki Bécsből került egy kis baseli kiterővel Nagyszombatba, majd Budára, illetve Pestre, végül vissza Bécsbe. A császár egyik 1783-ban hozott rendelete értelmében a Habsburg Birodalom összes egyetemén a bécsi tankönyveket kellett (volna) használni. Ekkor azonban még Frank műve is csak az első részein volt túl, és csak német nyelven lehetett elérni. A latinon nevelkedett magyar értelmiség számára így hiánypótló műnek bizonyult Plenck tankönyve. Ebben az ügyben Störck protomedicus és a Helytartótanács orvosi ügyosztálya között nézetkülönbség is támadt. Ugyanis a budai egyetem hallgatói inkább ragaszkodtak Plenck műveihez, mint a kevesebb és a helyi viszonyok tekintetében hiányosabb bécsi művek szerzőihez. A Plenckre jellemző gyakorlatiasság jele volt például az is, hogy az egyetem Budáról a nagyobb beteganyaggal rendelkező Pestre került át. Végül a vitában Störck javaslata győzött. Ennek azonban ára volt, mert már ebben az évben Plenck a bécsi egyetem oktatója, továbbá a Josephinum sebészeti, kémiai és botanikai tanára, a katonai gyógyszertárak igazgatója, a hadsereg fősebésze, valamint királyi tanácsosként saját intézeti akadémiájának a titkára lett. Erdemei elismerésül 1797-ben magyar nemességet kapott.

Plenck az ördögösség, a mágia, valamint a lélekhiedelmek, visszajáró halottak, vámpirizmus kérdéskörét a szentszéki esetekhez delegáltan tárgyalta, de ebben a részben értekezett a keresztelésre alkalmas halott gyermek vagy a kétneműek (férfiak és nők egy testben) testi jegyeiről is. Voltaire-nek a *Jóslás (Oracles)* címszavából idézve taglalta az ördögi megszállottakkal kapcsolatos bánásmód eseteit.⁵⁸ Szerinte a valóságos ördögösöket (daemonia vera) a papok kezébe adva; a csaló, szimuláns ördögösöket (daemonia simulata) börtönbe zárva; a beteg, tébolyodott ördögösöket, a görcsös képzelgésben, a melankóliában, a mániában és a női hisztériában (hypochondria, melancholia, mania, hysteria) szenvedőket pedig tébolydában kell kezelni. Vagyis Plenck lényegében a papi és az orvosi szerepkörök paradigmaváltásáról beszélt.⁵⁹

Plenck szerint a korábbi évszázadok boszorkánypereinek többségében – akár szándékosan, akár babonás félelmeiktől vezérelve – a boszorkányüldözők épp ezeket a tüneteket értették félre. Plenck némely korábbi szkeptikust, így például Spee jezsuita atyát idézi, aki leírta, hogy ő az ilyen boszorkányok közül még soha egyet sem kísért ki a máglyához, amit valóságos büntetésként megérdemeltek volna. Plenck korának felvilágosult francia orvosát, Sauvages-t idézve említette a loudoni orsolyita apácák csalárd vádjait, akik Urbain Grandier plébánost juttatták máglyára, és akiről – miután a szája elé nyújtott tüzes vaskeresztet nem akarta megcsókolni – halála után azt hirdették, hogy mindezt az ördöggel való szövetsége miatt tette.⁶⁰

Plenck tankönyve a törvényszéki orvoslás büntető törvényszékhez tartozó fejezeteinél tárgyalta a tortúra és a halálbüntetések kérdését, a peres eljárások egyéb, a közigazgatást érintő eseteit követően (rendkívüli halálokok, boncolás körülményei, temetési protokoll stb.).⁶¹ A tortúrával kapcsolatban az eljárás alkalmazásának inkább a kivételeit hangsúlyozta, mikor és kiken nem alkalmazható az eljárás, mint azt, hogy mikor és hol vethető be.⁶² Mint orvos a kínzást elutasította, és a bírósági eljárás bizonyítási részében annak kijátszhatóságára hívta fel a figyelmet: megrogzött, de erős fizikumú gonosztevőt felmenthettek, míg a gyenge fizikummal rendelkező ártatlant, mivel mindent bevallhat, elítéltek, volt a logikai okfejtése.⁶³

A vámpirizmussal Gerhard van Swieten tanítványaként, annak emlékiratát említve foglalkozott. A vámpirizmus elbeszéléseit egyrészt az álmok világába sorolta, másrészt röviden kitért a vérző holttestek orvosi természetű ma-

⁵⁷ Abafi L. 1993.

⁵⁸ „Je conseille au diable de s'adresser toujours aux facultés de théologie & jamais aux facultés de médecine.” Voltaire 1774: 192.

⁵⁹ Plenck J. J. 1781: 125–128; Plenck J. J. 1786: 125–128; Rác S. 1794: 138–141.

⁶⁰ Plenck J. J. 1786: 133–136; Rác S. 1794: 147–148.

⁶¹ Plenck J. J. 1781: 64; Plenck J. J. 1786: 64; Rác S. 1794: 64–65; Katona G. 1971: 233; Katona G. 1977.

⁶² Plenck J. J. 1781: 62–64; Plenck J. J. 1786: 62–64; Rác S. 1794: 62–64.

⁶³ Plenck J. J. 1781: 66; Plenck J. J. 1786: 66; Rác S. 1794: 67–68.

gyarázataira. Albrecht von Haller korának híres berni patológusát (anatómust, természettudóst) idézte, aki szerint előfordulhat, hogy a rothasztó betegségekben meghaltak, de kiváltképp a gyermekágyban elhunyt asszonyok szájából olykor vér folyik, sőt még a temetéskor is, ha az állkapocs mereven bezárt, a száj vérrrel teli lehet. Plenck szerint ebből is eredhetett a vámpírok Európa-szerte elhíresült históriája.⁶⁴

A vámpirizmus ez időben az egyetemek kötelezően abszolvált témája is volt. Nem csak érdeklődni, értekezni is kellett róla egyetemi berkekben. 1782. július 3-án Bécsben jelent meg Martinus Martini (1760–1800) erdélyi szász, később segesvári városi orvos disszertációja a démonmániáról, amelyet szerzője báró losonci Bánffy György erdélyi kancellárhelyettesnek ajánlott.⁶⁵ A bécsi egyetemen készült doktori vizsgamunkában Martini a „daemonomania” három típusát különítette el korának tudományos paradigmája szerint. Eszerint beszélhetünk „valóságos” (vera) démonmániáról (I. fejezet 4–14), melyet az ördögi megszállottsággal azonosított, de mint kijelentette, valódi démonmánia – legalábbis az ő korában – már nem létezett: ha ilyesmiről volt szó, azt is a szimulációval vagy az elmebajjal lehetne azonosítani. Itt, mint Plencknél láttuk, az orvosi és a szentszéki osztályozás elfogadott kategóriáit követte Martini is.

Másodsorban beszélt Martini a „képzelt” (fictita) betegségről (II. fejezet 15–69); végül, harmadszor az elmebajjal (quam morbi mentiuntur) azonos betegségről (III. fejezet 69–75). A képzelt (fictita) démonmániáról szóló részben esett szó a boszorkányság (Daemonomania Sagarum: 20–68) tematikája utáni részben a vámpirizmusról (Daemonomania Vampirismus: 40–69). Martini szerint a vámpírbetegség az incubussal azonos, és már az antikvitásban is létezett. Szerinte ennek ötféle magyarázata lehet:

1. platonikus, mely szerint a testből kiszálló lélek okozza a jelenséget;
2. paracelsista magyarázat szerint a légkörben rekedő asztrális lélek okozza, vagyis a holttest a csillagok asztrális energiáival töltődve szinte életre kel, belőle növények nőnek például;
3. a Ranfft-féle magyarázat szerint a vámpír-jelenségeket a hullában fennmaradó és ható vis vitalis (életerő) okozza, mely rágó, csámcsogó hangokhoz hasonlatossá teszi a hulla átváltozását;
4. végül magyarázható tetszhalállal, ahogy arról már az antik auktorok is beszámoltak;
5. vagy démoni tevékenységgel is.⁶⁶

Martini tehát – aki erdélyi adatokat egyáltalán nem említett, bár segesváriként ezekről biztosan hallott – a betegséget az incubussal azonosította, a hozzá társuló képzetekre pedig „pszichikai”, például a melankólia (Daemonomania a Cardiogmo) vagy a hisztéria (Daemonomania hysterica) magyarázatot adta. Megjegyezte, hogy a vámpírképzeteknek valójában maga a vámpírhit megléte az elsődleges oka. A boszorkányságot tárgyaló fejezetet elsősorban a boszorkányszerűsítések (próbák) irodalmával zárta, főleg azokat felsorolva, melyek a törvényszéki orvoslás irodalmában közkezen forogtak. Itt Hermann Neuwald (1584), Gerhard Grave (1640), Johannes Schmid (1685), Jacob Rick és Gottlieb Heinrich Grentzes (1686), valamint a hazai irodalomból szemezgetve a késmárki Georg Buchholtz (1726) művei mellett egy 1750-ben kiadott hannoveri munkáról olvashatunk. A vámpirizmust tárgyaló fejezetet a híres gradiskai (1725), medvediai (1732), kisolovai eseteknek (1732), Michael Ranfft (1734), Giuseppe Davanzati (1738/1774), majd Calmet (1749) európai és sziléziai eseteinek az ismertetésével, illetve antik példákkal, valamint ezek irodalmával zárta.⁶⁷ A vámpirizmus jelenségét mint démonmániát részben örültségnek, melankóliának és mániának, részben csalárdságnak tudta be. Nála is előfordult az orvosi értekezések kötelező tézise, amely a vámpírokat a faunokkal rokonította, vagy hogy a spiritus astralis mozgatja az elhalt embert. De, ahogy Miskolczy Ambrus összefoglalta Martinival kapcsolatban, hogy „a doktori értekezések kötelező tudálékosságát jól kiegészíti az a megfigyelés, hogy sokan a járvány alatt a vámpírtól való félelemben hálnak bele”.⁶⁸

Az 1781 és 1784 közötti évek a babonairtó hadjárat kiemelt éveit voltak a publicisztikában.⁶⁹ Olyan, az államhatalom szempontjából fontos jelentések is napvilágot láthattak, melyeket korábban jobbnak láttak titkosítani vagy inkább – botrányos lévén a birodalomra nézve – nem beszélni róla. Még 1755-ben küldték ki azt az uralkodói rendeletet az örökös tartományok részére, mely a vámpír-kihantolásokat, az úgynevezett magia posthuma ellen irányultak. Ebben kifejtették, hogy a bűnös visszaélésben babona és csalás rejlik, ezért büntetés jár érte, és ha valahol kísértet, boszorkányság, kinskeresés esete forogna fel, vagy valakit megszállt az ördög, az ügyet a közigazgatási hatóságok vizsgálják ki, bevonva egy orvost is.

⁶⁴ Plenck J. J. 1786: 133–136; Rác S. 1794: 148–150.

⁶⁵ Miskolczy A. 2016: 36; Şindilariu T. 2011: VI.

⁶⁶ Martini M. 1782: 47–48; Magyar L. A. 2004: 58–60; Magyar L. A. 2003: 72–79; Magyar L. A. 1999.

⁶⁷ Davanzati G. 1774/2001; Magyar-Kossa Gy. 1929. II: 85. No. 227; de Ceglia F. P. 2011: 492, 494, 507; Miskolczy A. 2011: 40.

⁶⁸ Miskolczy A. 2016: 36.

⁶⁹ Plenck J. J. 1781; Martini M. 1782; Wittola M. A. 1782; Grellmann H. M. G. 1783; Holberg L. 1783; Tallar G. 1784; Tessedik S. 1784; Bartholotti J. N. 1784.

Ha nem is a központi hatóság, de a bánáti tartományi kormányzat küldte ki 1753-ban⁷⁰ Georg Tallar orvost egy bizottság élén a bánági polgári körzetekben észlelt esetek kivizsgálására, hiszen ismerte a népi szokásokat, és úgy beszélt magyarul, románul, latinul, mint az anyanyelvén – fejtegette jelentésének előszavában.⁷¹ A jelentést csak később, 1784-ben tették közzé. Hogy miért csak ekkor, vagyis miért ilyen későn adták ki Tallar művét? Talán mert jobb volt csak ismerni a babonás félelmeket és a vámpírmánia lényegét, mint közzétéve azoknak újabb tápot adni az életben maradásra. Az 1750-es években ez még komoly veszély lehetett, de 1780-ra talán már oldódott ez a fóbia. Tallar magyarázatát áthatotta egyfajta merkantilista szemlélet. Még 1753-ban, műve előszavában hangsúlyozta, hogy Erdélyben, a Bánságban, Horvátországban és a Szerémségben karácsony és április 24. között elszabadul a babonás „örület”, és több száz adófizető tűnik el emiatt. Ez a megfigyelés összecsenghetett nemcsak Mária Terézia, de később a jozefinizmus merkantilista elvárásaival is. II. József idején is hiányzott az a több száz adófizető, akit az említett időszakban több hétre magával ragadott a vallásos buzgalom, és – mint Tallar jelezte – ez a kincstárat jelentősen megkárosítja. Mert egyik helyről a másikra, egyik tartományból a másikba költöznek, és közben nem fizetik az adót. Tallar szerint azért is káros babonáság a vámpírhit, mert azt a papok tudatlansága is segíti. Kiemelte, hogy „tévHITEKET és babonÁIKAT hűségesen megosztják közösségükkel”, de emellett azt is jelezte, hogy „más népek értelmes emberei, mint az evangéliumban, úgy hisznek” a vámpírokban.⁷²

Ami viszont az ittenieket illeti, vallotta Tallar, sem a betelepült németeket, sem a birodalom katonáit nem keríti hatalmába ez a vámpírhit. Ennek oka az, hogy nem börtölnek annyit, mint a románok és a szerbek, ugyanakkor ez utóbbiak jobban étkeznek, egészségesebben, sok csípős paprikát esznek, és ez fertőtleníti, ezért köztük is ritkábban hatalmasodik el a „vámpírmánia”. Mert ennek az emberi szervezet legyengülése az oka. A románok nemcsak sokat börtölnek, de börtön után mértéktelenül falják is a sok húst, ami szintén egészségtelen. Ha pedig azok az emberek, akik rettegnak a vámpíroktól, látnák, hogy a gyógyszerek gyógyítanak, akkor a vámpírhit hamarosan megszűnne, hiszen betegek gyakran kerülnek vámpír hírébe, vagy gyakrabban éppen a vámpír a betegség oka. Csakhogy a pópákhoz fordulnak, akik gyakran még babonásabbak, mint híveik. Ezekről, ha megkérdi az orvos, hol van a szívük, a gyomrukra mutatnak, zárta az értekezést Tallar.⁷³ Tallar művének kiadási éveiben azonban a vámpírhit már nem úgy volt forró téma, ahogy volt az 1750-es évek vámpírvadászatának idején. Valójában ekkor már inkább volt publicisztika, politikai pamflet, tudományos szórakoztató irodalom, mint valódi tétellel rendelkező tudósítás. Inkább tünt tudományos jellegű (ámbar egyházellenes éllel írt) irodalomnak a frissen szerveződő olvasói közvélemény előtt is, mint valódi esetekkel sokkoló újságnak. Valójában alig vagy nem is tudunk megtörtént vámpíresetekről beszámolni ebből az időszakból.

Az 1780-as évek a közegészségügy új korszaka volt, legalábbis az állami orvosrendészet kialakítása és szervezeti kiteljesedése miatt. Ebben a folyamatban volt kitüntetett szerepe a fennebb már említett Frank és Plenck mellett, az utólag némiképp elfeledett Huszty Zakariás Teofilnak. Huszty munkássága jól szervesült II. József egészségpolitikájába, erről németül írt fő művében így vallott:

Az orvosrendészet az a tudomány, mely magában foglalja azon alapelveket, melyek szerint az állam gondoskodik az alattvalók egészségének és életének fenntartásáról. Elméleti tudomány, de ha az uralkodó ilyen utasítást ad, gyakorlati lesz.⁷⁴

E tárgy Európa-szerte elismert, hazájában mégis alig akceptált tudósa, raszinyai Huszty Zakariás Teofil Ruszt szabad királyi városban született 1754. március 13-án, kismemesi családban, innen a „raszinyai” előnév. Gimnáziumi tanulmányait a nagy hagyományú soproni evangélikus líceumban kezdte. 1771-ben a bécsi egyetem orvosi fakultására iratkozott be, ahol Collin, Cserny, Anton de Haen, Jacquin és Leber tanárok orvostudományi előadásait hallgatta. Huszty bécsi tanulmányainak idején, néhány igazán kiváló tanára ellenére, a híres bécsi fakultás színvonala inkább stagnált és nem felelt meg Huszty várakozásainak. Erről ő maga számolt be németül írt fő művének első kötetében.⁷⁵

A bécsi orvosi fakultás újjászervezője, a nagyszombati egyetem orvosi karának kezdeményezője és szervezője, Van Swieten báró sok mindent megreformált, írta Huszty, de a „régimódi szellemet nem tudta teljesen kiirtani, halála után pedig nem sokan követték”. Husztyt viszont a tudomány legújabb eredményei már hallgató korában is érdekelték. 1774-ben a nagyszombati egyetemen folytatta tanulmányait, ahol orvosdoktorrá avatták. Licenciátusának megszerzése után, 1776-ban gyakorló orvosként Pozsonyban, ez időben az ország fővárosában telepedett le, ahol a legjelentősebb hatóságok és hivatalok, mindenekelőtt a Helytartótanács működött. Ennek keretei között szerveződött

⁷⁰ A vámpírirodalom sokáig 1756-ra tette a kiküldetés dátumát, vagyis az 1755. évi pátenst követően tárgyalták. Mézes Ádám forráskritikai vizsgálata azonban megállapította, hogy Tallar jelentésének megszerkesztésére 1753-ban került sor. Vagyis nem lehet direkt összefüggést találni a jelentés és az 1755. évi központi intézkedésekkel kapcsolatban. Mézes Á. 2014.

⁷¹ Klaniczay G. 1985.

⁷² Tallar G. 1784.

⁷³ Mézes Á. 2014; Miskolczi A. 2015: 74–75.

⁷⁴ Huszty Z. G. 1786. I: 19. §. 1; Duka Zólyomi N. 1968: 115, 119; Duka Zólyomi N. 1972: 190; Duka Zólyomi N. 1973: 573–576.

⁷⁵ Huszty Z. G. 1786. I: 68–78.

meg a legfőbb orvosi-egészségügyi hatóság is, mely kezdetben mint bizottság (Comissio in re sanitatis), 1783-tól mint jelentős hatáskörrel rendelkező ügyosztály (Departamentum Sanitatis) működött, mellyel Huszty is kapcsolatba került.⁷⁶

Pozsonyban jelent meg, jóllehet német nyelven, az első magyar tudományos folyóirat is, az *Ungrisches Magazin*, melyet 1781-ben Karl Gottlieb Windisch, Pozsony későbbi polgármestere alapított, melyben már az első számoktól kezdve szerző volt Huszty, aki itt tette közzé új szemléletű tanulmányait. Az itt közzétett, négy folytatásban megjelent terjedelmes tanulmánya az orvosi rendészetet tárgyaló monográfiája vázlatának tekinthető. Pozsonyi városi főorvosként 1786-ban írt *Diskurs über die medizinische Polizey* című kétkötetes, közel ezeroldalas munkájában a közegészségügy valamennyi problémáját felvetette és megvitatta.⁷⁷

Huszty Johann Peter Frank hasonló karakterű és akkor frissen megjelent (1779–1784) orvosrendészeti alapvetéséből (*System einer vollständigen medizinischen Polizei*) indult ki, amelyet olyan fontos tárgykörökkel egészített ki, amelyek szorosan beletartoztak a közegészségtanba. Eszmerendszere, kapcsolata a kameralizmussal – Joseph Freiherr von Sonnenfelszel –, a jozefinista felvilágosodással sűrű szövésű volt.⁷⁸

A későbbi orvostörténeti értékelések némelyike éppen a sonnenfelsi hatást rója fel neki, mivel műve nem a gyakorlatra, hanem a bölcséleti irodalomra alapozott. Huszty korának uralkodó eszméit elmélyült filozófiai eszmefuttatásokkal akarta feltárni, s a társadalmi hatásokkal és végső soron a betegségekkel, a kóros, de legalábbis egészségkárosító jelenségekkel összefüggésbe hozni. Odáig ment, hogy az ilyen jellegű filozofálásból sem az egyház, sem a nemesség kritikája nem maradt ki. Utóbbiban saját nemesi volta sem gátolta.

Ezek valójában már nem a szaktudomány kérdései voltak, bár az az egészséges szkepszis, amely benne a gyógyító eljárásokkal szemben élt, talán innen is származhatott – írta róla életének monográfusa, Duka Zólyomi Norbert. Huszty magát deistának vallotta. Ennek megfelel ugyan szociális színezetű humanista szemlélete, de nehezen egyeztethető össze azzal a materialista felfogással, amivel az agyi funkciókat és például magát a halált leírta. Miközben a kor vallási és filozófiai áramlataira ráhangolódott, meglepő módon foglalt állást egyes kérdésekben. Teljesen elutasította a metafizikát még Kant értelmében is: „Kant úr engedelmével a tiszta metafizika képtelenség. Mint a színek a vaknak, vagy a hangok a süketnémáknak...”⁷⁹

Úgy tűnik azonban, hogy maguk a felvilágosodás filozófusai azok, akik e tekintetben befolyásolták. Saját filozófiai fejtegetései csak érintőlegesen, s inkább elmélkedések, mint tézisek. A determinizmust taglaló fejtegetések célja a prevenció elve mindenekfelett való érvényesítésének teoretikus indokolása volt. Noha önálló tudományként Huszty Európában a legelső között művelte, az orvosrendészet (politia medica, orvosi politia) Magyarországon csak több német egyetemet követően – de még Bécs és Prága előtt – kapott tanszéket. 1793. november 22-i helytartótanácsi rendelet utasította a pesti egyetemet, hogy a következő tanévtől gondoskodjék a törvényszéki orvostan (medicina forensis) és az orvosi rendészet (politia medica) tanszékének felállításáról, és ezentúl e tárgyak legyenek részei az orvosi szigorlatoknak.

Huszty könyve kortársai között – érdekes módon elsősorban a német nyelvterületen – rendkívül népszerű volt. Hazai elterjedésének csekély voltát talán éppen az indokolta, hogy kevés magyarországi adatra hivatkozott, illetve az, hogy elődei (Plenck és Rácz) sokkal gyakorlatiasabb tankönyveket állítottak össze. A XVIII. században a francia orvosi irodalom mélyreható hatást gyakorolt a magyar orvos szerzőkre. Sauvages-t, Lieutaud-t és az egyéb francia szerzőket gyakran idézték a magyarországi szakírók, elsősorban a felvilágosodott orvos szerzők, miként az Huszty műveiből is kitűnik. Husztyt halála után (Pozsonyban halt meg 1803. március 29-én, negyvenkilenc évesen) az orvosrendészet (vagy ahogyan már akkor nevezték: az államorvostan) kiváló képviselőjének könyvelték el, művét pedig javasolt vagy kötelező tankönyvként ajánlották az egyetemi oktatásban. Huszty a bevezetőben kitért az államorvoslás tárgyára, ezen belül a Benedikt Carpozov kriminalisztikai kézikönyvében felsorolt számtalan bűn és büntett orvosi vonatkozásaira, melynek megítélése korábban már vita tárgya volt. Így az öngyilkosság büntetése, a kínvallatás kérdése, a boszorkányperek és a megszállottak elleni perek lefolytatása.

Huszty követendő mintának tekintette II. József császár, II. Frigyes porosz király és Katalin cárnő (valamint mindannyiuk elődje, XIV. Lajos) mint felvilágosult abszolút uralkodók államait, akik hatékony orvosi politia (államorvoslás) vezettek be birodalmukban. Ennek ellenére „sajnálatos”, írta, hogy a felvilágosult filozófia nagy évszázadában találni még olyanokat, akik hisznek a boszorkányokban és az „ördögök szodomitaságában”, sőt olykor az egyház is ezt tanítja.⁸⁰ Kimerítően és nagyon hosszan foglalkozott (113. §) korának orvosi vámpírirodalmával. Haller, Knoblauch művei alapján összefoglalta a recens szakirodalom ismeretanyagát az erdélyi románok vagy a bánáti szerbek *moroinak* nevezett vámpírhiedelmeivel összehasonlítva.⁸¹

⁷⁶ Huszty Z. G. 1786. I: 68.

⁷⁷ Duka Zólyomi N. 1968; Duka Zólyomi N. 1972; Duka Zólyomi N. 1973.

⁷⁸ Huszty Z. G. 1786. I: 54–188; Duka Zólyomi N. 1968; Duka Zólyomi N. 1973.

⁷⁹ Huszty Z. G. 1786. I: 35.

⁸⁰ „Es ist zu bedauern, daß fie fo wenig Nachahmer finden: man verbrennt noch Hexen läßt Sodomiten gleich dem Scheiterhaufen übergeben, und Mönche Teufel austreiben, und das alles im philosophischen Jahrhundert.” Huszty Z. G. 1786. I: 33.

⁸¹ Duka Zólyomi N. 1968; Duka Zólyomi N. 1973.

5.5. PÁRBESZÉD A KÖZNÉPEL A BABONÁK VESZÉLYEIRŐL

Kulcsszavak: köznevelés; oktatás; olvasás; felvilágosítás programjai; haszonelvű állam; babonaellenes mozgalmak; női szerepek felértékelése; közjó; türelmes állam

1789-ben a körzeti hivatalok számára megjelent egy kézikönyv, amely megerősítette azt az 1787-es rendeletet, amely előírta a helyi hatóságoknak a jelentést a nép gondolkozásáról, előítéleteiről és azok forrásairól.⁸² Miskolczi Ambrus szerint azonban ez a kézikönyv elsősorban az örökös tartományok ausztriai használatára készülhetett.⁸³ Olyan kimutatásokat kértek ugyanis az igavonó állatállományról, amelyekről Magyarországon és Erdélyben nem valószínű, hogy szó került volna. Ez a kézikönyv jelentésmintákat is közölt. Ilyesmit sem küldtek ki Magyarországra vagy Erdélybe. Valószínűleg először az örökös tartományokban és elsősorban Galíciában akarták tesztelni mind az adminisztrációt, mind a kérdésre gyakran ingerülten válaszoló köznépet. Ennek megfelelően gondolták kipróbálni mint „jelentéskészítési technikát”. A galíciai kerületi hivatalok számára külön táblázatba foglalták e kérdéseket, és a mintaválasz után még helyet is hagytak a várt kiegészítő észrevételek számára. A kérdések a következők voltak: Egészséges, észszerű-e a nép gondolkozása? Vagy káros előítéletekkel terhelt? Melyek ezek az előítéletek? Mi a forrásuk?⁸⁴ Nem lehetett tudni pontosan, hogy Erdélyben és Magyarországon miért nem akarták számba vétetni a babonákat, de Miskolczi Ambrus szerint valószínűleg azért, mert nem akarták a kedélyeket borzolni, Galíciában viszont erősebb volt a bürokrácia, és kisebb kockázat nélkül lehetett kutakodni. Emellett 1789-re Magyarországon és Erdélyben a II. József által „haszontalannak” (babonásnak) ítélt katolikus szerzeteket már feloszlatta, vagyonukat az állam elkobozta saját céljaira, általában iskolák építésére. Jellemző, hogy a már említett kézikönyvben az egyik mintaválasz meg is adta a babonák elterjedésének magyarázatát, éspedig: a kolostorok szerzetesei saját hasznukra terjesztik azokat, ezért értelmes plébánosokra és jó iskolákra van szükség. Végül ott állt az a kérdés is, hogy vajon a hatóságok kellő figyelmet fordítanak-e a babonás cselekményekre.

1789-ben a nagyszebeni szász Michael von Bruckenthal, a fogarasi kerület biztosa körlevelet intézett mintegy húsz lelkészhez, és ebben választ kért arra, hogy milyen hiedelmek, babonás szokások, rítusok élnek a köznép körében. A viszonylag szűk értelmiségi (ámbrar hivatalos viselő) körnek bizalmasan megküldött körlevélre csak a címzettek fele válaszolt. Három szász evangélikus, három magyar református, egy unitárius magyar és egy görögkatolikus román lelkész számolt be a nép körében általuk tapasztalt hiedelmekről, szóbeszédéről, „babonás” félelmekről. Mindarról, ami nagyon is érzékeny mutatója volt a köznép „hangulatának”. A titkos körkérdeést és a hasonlóan bizalmas válaszokat 2016-ban közzétevő Miskolczi Ambrus a XVIII. század végi népi mentalitás egyik legizgalmasabb dokumentumát találta itt meg. A babonaankét nemcsak Erdély különböző nyelvű és eltérő felekezeti népességének hiedelmeit mutatja ugyanis be, de a felvilágosult hivatali értelmiség gondolkodására is fényt vet. Jelzi, hogy milyen mélyen (vagy épp felszínesen) tudtak behatolni a lelkészek és a papok az általuk felügyelt köznép képzeletvilágába, de láttatja azt is, hogy a külföldi tanulmányaik után milyen, olykor ellenséges közegbe kerülhettek a Fogaras vidékén szolgálatot vállaló lelkészek, különösen az általuk kevésbé ismert óhitű oláh közösségekbe csöppenő evangélikus szászok. **(5., 6. kép)**

Miskolczi Ambrus a forráskiadvány előszavában plasztikusan mutatta be Bruckenthal tevékenységét és még inkább dilemmáját, ahogy a kerületi biztos megpróbálta a kortársainál jóval nagyobb fogékonysággal a Horea-felkelés indítékait a babonás hiedelmeken keresztül megismerni és megérteni. Tette mindezt úgy, hogy ehhez a kezdeményezéshez a nagyszebeni szabadkőműves páholy (és a páholy működéséhez elengedhetetlen könyvtár tudásbázisa) adott szellemi táptalajt. A körkérdeést megválaszolók Baló Bálint, Samuel Barbenius, Jacob Bayer, Michael Binder, Bodor János, Ioan Halmaghi, Köpetzi Bodos Sámuel, továbbá Johann Gottfried Schenker lelkészek válaszai ugyan csak a közvetlen parókiájuk, illetve plébániájuk közösségében ismert hiedelmeket, az ott gyakorolt mágikus praktikák részletes, német, magyar vagy latin nyelvű leírását adták, de kitűnő forrásul szolgáltak ahhoz is, és nem csak nekünk, de Bruckenthalnak is, hogy a félelmek és a hiedelmek cselekményt motiváló hatásait megértsük, a közösségek belső és külső viszonylatainak feszültségeit érzékeljük.⁸⁵ **(7. kép)** A jelentéstevők egy kisebbik része azonban igyekezett bagatellizálni a problémát, utalva arra, hogy amit kérdeznek, az már nincs:

Míg imitt amott táltatik [!] vagy egy vén Aszszony, a' ki a Boszorkányoknak lételet hiszi, de a népnek nagyobb, jobb, és értelmesebb része meg levén már világosittatva, az efféléket nevetséges dolognak tartja és nem hiszi.⁸⁶

⁸² Kropatschek J. 1789b: 8–9, 39–41, 117–119.

⁸³ Miskolczi A. 2016: 61.

⁸⁴ Miskolczi A. 2016: 61; Sigerus E. 1923: 41; Schaser A. 2000: 196.

⁸⁵ Miskolczi A. 2016: 19–25, 87, 179.

⁸⁶ EMSzT II: 1043. [boszorkány].

Ez persze inkább volt önámítás, semmint valós tudás a köznép hiedelmeiről, hiszen a tudománynak nép felé fordulása épp csak kibontakozóban, kialakulóban volt. Az efféle babonaankétok az adminisztrációtól függetlenül is izgalmi állapotban tartották az elitet, különösen annak újságfogyasztó köreit. 1781. augusztus 8-án a *Magyar Hirmondó* több babonaellenes példát idézett fel olvasói előtt, az alábbi a Gömör vármegyei Darnya községből származónak jegyezve. Egy, a köznép körében általánosan elterjedt hiedelemre, tudniillik a boszorkányok éjjelente megszopják a teheneket és elrontják a tejet, talált a szerző egy csattanós magyarázatot:

[...] egy igen szegény embernek felesége meg halálozván, hagyott férjére öt nevetlen árvákat. Ez elégtelennek látván magát azon árváknak el-tartására, folyamodott jó emberekhez olly véggel, hogy árváit [...] szolgálatjokért tartani [...] vállalják-fel.

A példázat szerint a legkisebbik fiúcskát egy csaknem ugyanolyan szegény ember, akinek ugyancsak volt két saját gyermeke, vette magához. Majd a szerző így folytatta:

Meg-szaporodván az evők számai a tehenek teje nem vólt elegendő a három gyermekeknek jól tartására. [...] Az árvának ezen a módon a koplalásba elég része lévén; busongott és gondolkodott, mi tévő legyen; egyszer osztán a szükség véle illy fortélyt találtatott, meg-is próbáltatott. Fel-költ az árva mindenkor hajnalba, és minek-előtt a gazda aszszony a tehenet meg-fejné, a tehenet meg-szopta, és egy a jó zsíros reggeli tejjel magát jól tartván, a maradékkal könnyebbenn meg-érte. A gazda aszszony, tehene reggeli tejének illy hirtelen való meg-fogyatkozását látván, okát nem tudta fel-találni; végre a tudatlan köznépnek boldogtalan meg-rögzött szokása szerént, a „boszorkányokra” kezdte fogni, hogy kutya képibe szopják-ki tehenének reggeli tejét. Egyszer osztán nem álhaván ezen balsorsot az aszszony, arra ment, hogy férjével edgyütt még hajnal előtt az ólba menjen, és a tejet ki-szopó boszorkányt lesse. Hát virradtakor a boszorkány helyett, akkor-is az öt-esztendő árva ment a tejet ki-szopni. – A gyomor éhsége mindent fel-tud forgatni – hangzott a tanulság.⁸⁷

Az egyszerű rejtvények mellett természettudományos magyarázatok is témaként bukkantak fel. 1782. május 8-án egy, a Csongrád megyei Mindszenten (1733-tól a gróf Erdődy család birtoka volt) megesett igaztörténetéről számolt be a pozsonyi *Magyar Hirmondó*:

Egy Uri Aszszonynak kotsiba valo 5 lovai és 10 szarvas marhái öt napok alatt minden előre vagy az-után tapasztalt dög avagy egyéb nyavalya nélkül, hirtelen meg-döglöttek vala Mind-Szenten. Midőn szorgalmatosan tudakoznák ennek okát, a marháknak felbontzoltatások által-is, a tselédek azt mondták, hogy ők egy fekete matskát láttanak előre azon lovak és szarvas marhák hátann nyargalózni, amellyből a tudatlanok azt költötték, hogy a Gonoszak nyargalták-meg azon marhákat, és azért döglöttek-meg olly hirtelen és véletlen, [...] minthogy azon marhákat fel-bontzoló emberek-is el-betegedtenek.⁸⁸

A tudósító azonban nem a macskákat, hanem az istálló rossz levegőjét tartotta említésre méltónak a történetből kiemelni, sőt – tipikus felvilágosító magyarázatként –, amit a cselédek „fekete matska formának” láttak, az sem lehetett más a szerző szerint, mint amit a természettudósok „ignis fatuus”-nak neveznek, vagyis „füstölő csillámló párázat”, amit belélegezve vagy benyelve fertőzés okozhat. 1787. május 19-én jelent meg a *Magyar Hirmondó* számában annak a svábföldi (Bodman) esetnek a példázata, mely egy asszony hétköznapi „szent babonaságát” pellengérezte ki:

[...] amikor is egy embert a' vadászatból az idő egy paraszt Aszszonyhoz be-kerget, a' ki amikor vaját akarván tsinalni, látja az ember, hogy sót, egy néhány tsep vizet, és 3 darabotska 4 szegeletű kenyeret vét az Aszszony a' kőpübe. Az ember kérdi, hogy miért tsinalja azt; azért felel az Aszszony, mert minthogy a' tejem sokszor kékes vólt, 's nem akart jó vaj lenni belőlle; én innen azt gondolván hogy a' boszorkányok rontják meg a' tehenet, egy józan okosságot, ha nem confiskáló, de legalább el-temető embert meg-kérdeztem, és a' javasolta ezt, Innen a' sül-ki, hogy még most-is van olyan arany idő a' melyben a' könnyen hívő szent babonaság sokakat körme között tart.⁸⁹

A tejhaszonvétele az alapélelmézéshez, így a köznép egyik legfontosabb biopolitikai tényezőjéhez tartozó téma volt, amit akár hatóságilag, akár a tanítás, akár a prédikációk szintjén befolyásolni próbáltak a felvilágosodás képviselői. Ennek a témának szentelt hosszabb értekezést Mátyus István, Marossszék rendes főorvosa.

1787-től jelentek meg Pozsonyban Mátyus egészség- és életmódtudatos műveinek kötetei több folytatásban. A *Diaetetika azaz a jó egészség megtartásának módját fundámentomosan eléadó könyv* első két kötete még Kolozsvárt jelent meg 1762-ben és 1766-ban. Az *Ó és új diaetetica*, mely a korábbi művek bővített kiadása volt, immár szélesebb közönséget megcélözva hat kötetben jelent meg 1787-ben, 1789-ben, majd pedig a sorozat befejezéséért 1793-ban. Mátyus a marossszéki Kibédén született, és ide is tért vissza hosszabb nyugat-európai tanulmányokat kö-

⁸⁷ *Magyar Hirmondó* 1781. augusztus 8., 484–485.

⁸⁸ *Magyar Hirmondó* 1782. május 8., 282–283.

⁸⁹ *Magyar Hirmondó* 1787. május 19., 324.

vetően, miután orvosi oklevelet szerzett Utrechtben és gyakorló orvosként dolgozott Göttingenben, Marburgban és Bécsben. 1757-ben tért haza, és Marosvásárhely főorvosa volt haláláig. Marosvásárhelyi működését követően az 1326 kötetből álló szakkönyvtárát, nyomdáját és házáat is a marosvásárhelyi református kollégiumra hagyta, hogy ott a fiatal és tehetséges székely diákok tanulhassanak. Az emberi test szolgálata, az egészségkultúra mint korunk egyik meghatározó paradigmája általa fogalmazódott meg először és a legismertebb módon. Foglalkozott a testedzéssel és a mai értelemben vett testneveléssel is, melynek szemlélete majdan a reformkor és a XIX. század sportéletét is nagyban meghatározta. Mátyus tevékenysége abba a Michel Foucault által leírt paradigmaváltó folyamatba illeszkedett, melynek során egyrészt a papi szerepkör átértékelődött és egyben az orvosi szerepkör társadalmi jelentősége, ársíója újrafogalmazódott. Ráadásul általa már nem a XVI–XVII. századra jellemző, az anatómiailag feltárt test fegyelmező, büntető, lehatároló hatalmi technikáit észlelhetjük (l'anatomo-politique du corps humain), hanem azt a felvilágosult abszolutizmusra jellemző nézőpontot, amit Foucault a „népesség biopolitikája” (bio-politique de la population) fogalommal illetett:

A [...] népesség biopolitikája valamivel később, a 18. század közepe táján alakult ki; ez [...] már arra a testre összpontosít, amelyet keresztül-kasul áthat az eleven anyag mechanikája, és amely a biológiai folyamatok színtere: vagyis a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazokra a körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában. A hatalom tehát mindinkább számításba veszi ezeket a jelenségeket, megpróbálja alakítani, szabályozni, ellenőrizni őket.⁹⁰

Ebben az emberi egészség az állam alá rendelt része a szervezett és adminisztratív eszközökkel kontrollált népességpolitikának. Mátyus ennek az egészségpolitikának a korai propagátora, népszerűsítője, másként és mai szóval fogalmazva „népnevelője”. Ebben a minőségében szólal fel a rossz levegő egészségre (társadalomra) káros hatásai vagy a kuruzslók, rossz orvosok, tudatlan bábák társadalomra káros tevékenysége ellen. A megromlott levegő (aer) példáját így fogalmazta meg:

Velentzének egy Lagune nevű tós szigetéről a' Blainville [azt írta], hogy ott a vizes gőzök annyira meg-vesztegetik az a'ert, hogy kéntelenítettnek a' Barátok a' magok Klastromokat egy ideig oda hagyni és másuvá menni lakni; az Apátzák pedig, a' kik a' magok lakó helyeket el nem hagyhatják, mind sáfrány színű sárgák, már 25 esztendő korokba, mint meg annyi vén boszorkányok úgy néznek-ki.⁹¹

A rossz levegő és a rossz időjárás, illetve az ezzel kapcsolatos hiedelmek éppúgy kellékei voltak írásának:

[...] nevetséges kötemények a' Garbontzás Deákok' historiái, hogy t. i. azok egy rongyos köpenyeggel sárkányra ülven, a' szeleket és jég-esőket magokkal hordoznák. Semmit árúlnak bizony azok a' Finlandiai boszorkányok-is, a' kikről azt írja a' köz nép vélekedése szerint, Olaus Magnus [írta], hogy a' szeleket megzárván, várakban tartják; és az együgyű hajókázóknak jó pénzen el-adják.

Hogy példáit olvasói megértsék, a köznép babonáit előszeretettel idézi:

Vágnák szőrnyü zúgással járó szelek-is; mellyek jollyankor szoktak támadni, mikor a' felhők, mint meg annyi öblös gyújtó üveg táblák a' Nap' sugárit egybe-szedve, a' vagy ama' helyre fordítják, és erős melegekkel ott az áert hirtelen nagyon ki-terjesztik; vagy pedig a' földből valahol nagy tűz vagy melegség ütven ki magát, a' veri széllyel a' körül lévő áert, 's azután omlik oda vissza. Vétkes vastag tudatlansága tehát a' köznépnek, midőn az ilyen hirtelen támadó nagy ízeleket a' boszorkányoknak tulajdonítja.⁹²

A babonás cselekmények közül többet megcélzott azzal a szándékkal, hogy a felvilágosítás eszközével, a természet-tudomány legújabb magyarázataival azokat felszámolja. Ezért beszélt a boszorkányos tétemények butaságairól, például az amulettyszerűen használt állatsontok (így a keresztet formázó csukafogak) haszontalanságáról, vagy a fák levelein, törzsén, vagy a földben található, a köznép által veszélyes téteménynek tartott csomók tudományos ismereteiről. A rovarok által létrehozott göbök, gubacsok, „szörgombócok” létrejöttét, a növények, fák levelein látható csomókat Mátyus Linnére hivatkozva és az ő példáit idézve kiváló pedagógiai érzéssel magyarázta el olvasóinak. Ez a kiváló pedagógiai érzék aztán tetten érhető abban is, ahogy a hiedelmek mellett a babonás tevékenységeket is inkább empátiával, semmint elítélően vette sorra.⁹³ A harmatszédést (boszorkánykása) például ártalmatlan butaságnak tartotta,⁹⁴ míg az élelmezés szempontjából fontos tejfogyasztás (elsősorban székely, hegyvidéki) „babonáit” hosszan sorolta:

⁹⁰ Foucault M. 1996: 143.

⁹¹ Mátyus I. 1787. I: II/II. 238.

⁹² Mátyus I. 1787. I: II/V. 319–320.

⁹³ Mátyus I. 1787. I: II/II. 238, II/IV. 308, II/V. 319–320; Mátyus I. 1787. II: III/II. 151, 391; Mátyus I. 1787. III: IV/IV. 365, XLII; Mátyus I. 1789. IV: IV/V. 26.

⁹⁴ Mátyus I. 1787. II: III/II. 151.

Ha a tejet meg-boszorkányolták, hogy kell orvosolni? Vagyon a' téjnek az a' hibája-is, hogy azon frissen-is, a' mint ki-fejik, ha meg-főzik, mindjárt öszve-mégyen, fel-sem habzik. Ez az alkalmatlan eledeltől és roszt emésztéstől vagyon: de a' babonás parasztság meg-boszornyolásnak mondja, 's ahoz képest-is orvosolja. Fel-forralván t. i. az ilyen tejet meg-sózzák 's jól egybe-keverik: azután egy meghevített kászát vonnák-által benne, 's a'val a' tejet a' pervátába Öntik: ezt mivelvén néhány ízben, míg a' tehen-teje meg-igazodik. Mások a' mennyi tejet egyszer a' tehenből ki-fejhetnek, a' disznók' válujába öntik, és ott tsipke bokor-veszszövel addig korbátsolják, míg a' veszszö széllyel szakadoz. Mások az edényt, mellybe a' tehent meg-fejik meg-kenik. Bonus Henricus, Tota bona, Lapathum unctuosum! Jó-Henrik, vagy egészen jó-füvel, a' tehent pedig magát meg-mossák húgyban meg-főzött vad-menta-lével. Ha a' tehen elveszti a' tejét. Boszorkányolásnak tartják azt-is, ha a' tehen valami belő nyavalyától a' tejét elveszti. Ennek meg-hozására a' magyaró-fa-jövésnek hegyét sütő-kementzében, mikor a' kenyeret ki-szedték, meg-szárazstván porrá törik, és sóval elegy, néhány reggel és estve egy-egy szelet-kenyérre hintve a' tehennek enni adják. Hogy több teje légyen a' tehennek: a' földitejet borza' gyökerét porrá törve sóval elegy a' tehenekkel fel-nyalatják: vagy vajjal egybekeverve kenyérre kenik, és ezt a' tehenekkel meg-éttetik. De ezeket, mint tzelom kívül való dolgokat, tsak mulólag említem. A' próba mindenikre nézve ártatlanül véghez-mehet.⁹⁵

A köznép hiedelmei mellett röviden kitért a vásári mutatványosokká degradálódott, korábban a tudósok tekintélyével bíró jóskok tudományára is: „Horoscopusok és Climacteriák: ki-alusznak, el-enyésznek a' Planetietáknak méltóságai; 's füstbe mennek minden azokból formált boszorkányos jövendölések.”

Ezeket a felvilágosodással, a tudás szétáradásával Mátyus immár elenyészni látott.⁹⁶ Az újsághírek mellett voltak szerzők, akik napi szinten is hivatásuknak érezték a köznép babonaellenességre való nevelését, sőt akár erőteljesebb gondolatok megfogalmazására is biztatták olvasóikat. 1784-ben németül megjelent könyvében Tessedik Sámuel a „vámpr” kifejezést körbejárva,⁹⁷ azt inkább metaforaként, semmint élő hiedelmekre utalva használta, s vele a paraszti érdekek érvényesítésére hívta fel a figyelmet:

A parasztkok között is vagynak vámpírok és despoták; a tehetősebb és vagyonosabb parasztkok mindenkor magok részére húzni keresik a hasznot és a javat, a nehézséget és sanyarúságot pedig a szegényebb lakosokra rázni, vagy legalább vélek csak egyenlőképpen viselni szokták.⁹⁸

Ez időben a szó divatos irodalmi használata mellett egyéb jelentései is kialakultak, de főleg német, angol, francia és olasz nyelvterületen. Ahogy Klaniczay Gábor fogalmazott, a „vérszopó” Magyarországon is „átváltozott hiedelem-lényből metaforává”.⁹⁹ Tessedik vonatkozó intelme így hangzott immár könyvének 1786-os magyar nyelvű kiadásában:

[...] a parasztkok között is vagynak vámpírok és despoták; a tehetősebb és vagyonosabb parasztkok mindenkor a magok részére húzni keresik a hasznot és a javat, a nehézséget és sanyarúságot pedig a szegényebb lakosokra rázni [...]¹⁰⁰

Ehhez magyarázat gyanánt 1786-ban a fordító, Kónyi István még hozzáfűzte: „Vámpierok: régen úgy tartották, hogy a' sirbul fel-támadtak és az eleven embereknek véreket szopták.” Tessedik szerint a jó uraság saját érdekből való jó-téteménynek tekintette a jobbágyok sorsának javítását. Ehhez II. Katalin orosz cárnő rendeleteit tartotta követendő példának. Ugyanígy ostorozta Tessedik a hamis gyógyítókat, a parasztkok ál orvosait, legyenek akár közülük valók is. A „javasokban” például a parasztkot büntetlenül szipolyozó és gyilkoló bűnözőket látott, és ádáz haraggal kelt ki ellenük:

Mit tselekszik az együgyű Paraszt, midőn beteg vagy maga, vagy felesége avagy gyermeke! Lót-fut az javasokhoz, reá-olvasókhoz, hóhérokhoz, és kenyő-fenyő vén aszszonyokhoz. – Az uton-álló haramiák és nyilvánvaló gyilkosok ingyen sem követnek-el olly iszonyú károkat, mint ezek a' kenyőfenyő javosok okoznak főképpen a' Parasztkok között. Ha jól vagy rosszul téssen e' Tissot, Vnzer, Sander, – midőn ezt bizonyítják! Amazok meg-büntettetnek, ezeknek pedig fenyegetés nélkül is meg-engedik az ő gyilkosságokat, mellvért a' szegény Paraszt embernek még előre meg-kell fizetni, minekelőtte őtet a' javos az ő hitván mestersége által a' világbul ki-végezi.¹⁰¹

Tessedik ekkor már minden bizonnyal ismerte II. József 1784-ben közzétett vonatkozó rendeleteit a köznép körében tevékenykedő kuruzslókról, vénasszonyokról, ál orvos hóhérokról, csaló szélhámósokról, kiket mélyen elítélt, de jobbitó szándékkal erre a köznép figyelmét is felhívta.¹⁰²

⁹⁵ Mátyus I. 1789. IV: IV/V. 26.

⁹⁶ Mátyus I. 1787. I: II/IV. 308.

⁹⁷ Tessedik S. 1784: 45; Tessedik S. 1786: 109; Tessedik S. 1787: 45; Tessedik S. 1796 [1873]: 42, 44; Bánhidi Z. 1957: 83.

⁹⁸ Vampiere, Despoten giebt es auch unter den Landleuten; die mächtigern und wohlhabenden Bauern fuchen suchen immer alle Vortheile und Nutzungen an sich zuziehen, die Nachtheile und Beschwer den aber auf den ärmern Theil der Inn wohner zu fähieben, oder wenigstens nur mit diesen gleich zu tragen. Tessedik S. 1784: 45; Tessedik S. 1786: 109; Tessedik S. 1787: 45.

⁹⁹ Klaniczay G. 1990: 299.

¹⁰⁰ Tessedik S. 1786: 109.

¹⁰¹ Tessedik S. 1796 [1873]: 42, 44; Bánhidi Z. 1957: 83.

¹⁰² Friedrich I. 1977: 82.

1789–1792-ben jelent meg Komáromban, Péczeli József kiadásában az első magyar nyelvű ismeretterjesztő folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény*. A korabeli tudományok akkori állása szerint szinte minden területet érintett a cikkeivel, mivel a nemességet és az asszonyokat akarta megnyerni az olvasásnak. A magyar időségi sajtó hőskorában meginduló ismeretterjesztő folyóirat a „hasznos ismeretek” terjesztését, az olvasás népszerűsítését akarta szolgálni olyan rétegek körében, amelyek a kalendáriumokon kívül más egyéb irodalomhoz nemigen jutottak. A *Mindenes Gyűjtemény* programját Péczeli és szerkesztőtársai – Mindszenti Sámuel és Perlaky Dávid – a *Magyar Kurir* 1788. november 19-i számában fogalmazták meg:

A' legnevezetesebb Történeteken, változásokon kívül magába fog e' Gyűjtemény foglalni minden szép tanulmányokat, mellyek az Elmének ékesítésére és Közönségesen a' Hazának hasznára szolgálhatnak. Azok a' hasznos Könyvek, mellyek vagy a' Hazában, vagy másutt jönnek világosságra, hirül adatnak ebben, az azokban bé-foglaltatott dolgok rövid Summájával; a' holtakról sem feledkezünk meg, hanem melly nagy Hazafíjak a Tudományoknak elő-mozdítói voltak, azoknak életek le-írása, vagy ha velünk költetik, érdemlett ditséretekkel edgyütt a' Gyűjteménybe be-iktattatnak.

Már az első számban szó került a boszorkányvadás és a mágia elítéléséről, valamint a babonairtó mozgalom elvi szükségességéről. Ehhez Dietrich Tiedemann (1748–1803) marburgi filozófus latinul megjelent könyvének (*Disputatio de quaestione quae fuerit artium Magicorum Origo, etc.* Marburg, 1787) szabad, magyar nyelvű ismertetését vélték hasznosnak betenni az ismeretterjesztő folyóiratba:

De a' mellyek a' boszorkányság valóságának oltalmazására ezen írók által elő-hozattatnak, olyanok, a' mellyek azt mutatják, hogy mind az; a' mit vagy magok a' boszorkányok magokról, vagy mások ő rólok befzélnek, költemény, p. o. Hogy mikor a' bofzorkányok egygyüvé gyűlnek, magoknak kell házul eledelt vinni, vagy mástól lopni, hogy az ő eledelek gyermek hús, varas béka, el-rothadott dögg, hogy az Ördög mindennap Szopja az ő véreket, 's a' t. A' mivel a' boszorkányok vádoltak, azt törvényesen Ő ellenek Soha sem bizonyíthatták-meg. A' mit magok magokról beszélnek, mind az azt mutatja, hogy ők melancholicus bolondók házokba való vén aszszonjok, kik vágj a' büntetéstől való félelemből, vágj életek' meg-írásából olljanokat vallottak, melyekről ők soha nem is gondolkoztak. Szóll azok ellen is, a' kik hiszik, hogj vágjon kísértet, és ígj a' kik az ördögökkel való szövetséget lehetőnek tartják. Végre némelj erőseket hoz-elő a' Magia ellen: nevezetes az, hogj ha volna Magia, úgj az egész természet az embereknek szabad akarattoktól függene, és hogj a' Magiának minden időbeli históriája azt mutatja, hogj az nem vala mellj valóságos tudomány. A' tudatlanságnak idejében ugjan a' felől senki nem kértelkedett, de mennél inkább világosodnak az emberek, annál bizonytalanabbá és gjanúsabbá lesz' ő előttök ez a' Tudománj. Ennek a' mesterségnek első gjakorlói voltak némelj tsavargó tsalárdok, vén aszszonjok, s a' t. A' Magia soha a' maga formájában meg nem maradt, mindenkor ha' népeknek különböző vallásaik és szokásaik szerint alkalmaztatta az magát. A' Magicusos szüntelen más más tsalárdságot gondoltak, hogj végeket el-érhessék. És így az egész Magiának fundamentoma tsalárdság. Ezekből meg-lehet ítélni, melly nagy hasznai legyen ez a' könyv, 's melly szükséges ennek olvasása mind azoknak meg-világosítatásokra, a' kik a' tudatlanságból származott, 's reájok is elterjedett balvélekedéstől, el-foglaltatván, a' Magiát, varázslást, boszorkányságot 's a' t. hiszik, 's annak nagy erőt tulajdonítanak.¹⁰³

Egészen más viszonyt feltételezett olvasóival 1790-ben Pesten megjelent művével Kömlei János. A *Szükségben segítő könyv* viszont nem gazdasági, hanem egészségügyi tanácsokat tartalmazott. Ugyan hasonló kísérletre vállalkozott, mint az erdélyi Mátyus István dietetikai írása, viszont a két szerző olvasói köre eltérő volt. Kömlei művének jelentősége mindenekelőtt a magyar nyelvűségben kereshető, ami annál különösebb hangsúlyt nyert, mivel sem az alapmű (Rudolph Zacharias Becker erfurti lelkész német nyelvű népművelő könyve),¹⁰⁴ sem a kiadó (Stáhel József „Bétsi pesti Könyv-áros”) nem volt magyar. A kiadó „Kedves Haza!” megszólítással kezdődő ajánlásában nemcsak a könyv hasznára hívta fel a figyelmet, hanem arra a tényre is, hogy idegen származása ellenére a magyar hazát akarja szolgálni munkájával, jobban mondva a könyv vásárlói között azt a réteget célozta meg, mely ugyan felvilágosult volt, de a magyar nyelvet preferálta és a rendi alkotmány talaján állva magyar érzelmű volt. A könyv szerzője és fordítója könnyed stílusban, tanulságos történetek (még inkább példázatok) segítségével igazította el az olvasót a mindennapi életben:

Ebből az egész könyvből látni való, hogy ez tsak a parasztnak íródott. [...] áldott szándék, 's meg betsülhetetlen igyekezet! Azt a' részét gyámolítani az Országnak, a' melly leg gyámoltalanabb: hogy így, az egész Ország annál erősebbé, 's virágzóbbá légyen... – fogalmazta meg a fordító a bevezetésben a kiadvány célját.¹⁰⁵

¹⁰³ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. szeptember 26., 40–42.

¹⁰⁴ *Becker R. Z.* 1788.

¹⁰⁵ *Kömlei J.* 1790: X–XI; Pálfi M. 2009: 133.

A lakosság szellemi nevelésének egyéb vonatkozásaira is utalt:

A' mikben a község leginkább szokott tévelyegni, azokban kívánja ötét ez a' könyv jó útra vezetni: minémü az Orvosokról való rosszszul ítézés, a' boszorkányokról, lidértzekről, halottak' haza járásáról, pénz ásásáról, kereszt utról, tátosokról 's más számtalan effélékről való babonás gondolatok.¹⁰⁶

A kiadványt miniatűr, szépmívű képecskék tették még vonzóbbá. Kömlei „Édemes Olvasó!” megszólítása ugyan nem zárt ki senkit a befogadók köréből, mégis: „Ebből az egész könyvből látni való, hogy tsak a parasztnak íródott.” Sőt a bevezetésből az is kiderült, hogy elsősorban a férfiaknak szánta művét, miközben – majd, mint látni fogjuk – szép számmal női témákat dolgozott fel:

[...] mindent csak úgy szeretnek cselekedni, amint az apjoktól, s nagy apjoktól látták [...] Nem csak jó gazdákat s jó hazafijakat, hanem valóságos jó Keresztyéneket is kíván ez a könyv a maga olvasóiból formálni.¹⁰⁷

Azonban a falu női lakosai csak férjük közvetítésével juthattak hozzá a mű tartalmához:

Sőt némelyek olyan formát is mondtak, hogy ők ezt a könyvet haza szeretnék magokkal vinni, mert ők el hiszik, hogy abban olyan is van, melyet ők haszonnal olvashatnának estve feleségek előtt.¹⁰⁸

Kömlei művének hazai recenzense, Pálfi Melinda szerint a XVIII. század – a felvilágosodás eszméje ellenére – a gyakorlatban a nők tudásból való kizárására épült.¹⁰⁹ Létrejött egy új, legitim tudás, melyből a hatalmi törekvések következtében nő nem részesedhetett, közéletben és oktatásban való részvétele erősen korlátozott volt.¹¹⁰ A korban kettős megítélés vált jellemzővé, ahogy ezt a felvilágosító könyvek is tükrözik. Egyrészt a nők általános negatív képe, tudatlanságuk hangsúlyozása jelent meg, de ezzel egy időben a nők gazdasági munkája, családban betöltött nevelő és összetartó funkciója is felértékelődött. Mivel a tudás a férfitársadalom egy meghatározott rétegének kezében összpontosult, a nők tudás hiányában gyakran már valóban nem tudták ellátni feladataikat, ergo felvilágosításra szorultak. Ebben, vagyis a nők művelődésének és képzésének biztosításában játszottak fontos szerepet a korabeli felvilágosító könyvek.¹¹¹

Becker (és vele együtt Kömlei) a papi (lelkészi) szerepkört értelmezte újra, jobban mondva a „lelki orvos” reformáció óta meglévő minőségét egészítette ki a felvilágosodás eszméivel. A Turingiában (Jena, Erfurt, Gotha) – ahonnan egyébként szép számmal érkezett német telepes Magyarországra is – tevékenykedő Rudolph Zacharias Becker (1752–1822) önmagát népfelvilágosítónak (Volksaufklärer) nevezte, mely szerep mellett megfért a szabadkőműves páholyban és az illuminátus társaságban való tagság is.¹¹²

Becker elsősorban evangélikus lelkész és teológus volt, mindemellett pedagógus és műveinek magánvállalkozó terjesztője, nyomdatulajdonos és könyvkiadó. Művének második, 1790-ben megjelent osztrák kiadásában maga is elismerően szólt II. József császár birodalomépítő, a felvilágosult uralkodó magyarországi és erdélyi áldásos tevékenységéről.¹¹³ Írásának első némethoni kiadását II. Frigyes porosz királynak ajánlotta. Fordítója, Kömlei János 1756-ban született Bereg megyében, református családban. Pedagógusi, papi életpályája állomásai között szerepelt a beregszászi református iskola rektori és kápláni állása 1784-től 1786-ig. 1786-tól lelkésszé avatva kászoni pap volt 1789-ig. 1791-től rövid kitérével a Szatmár megyei Nagyar, majd 1792-től Beregszász lelkésze volt. 1796-ban assessor Dercenben, majd 1796-tól lelkész 1802-ben bekövetkező haláláig Munkácson. A *Szükségben segítő könyv* minden bizonnyal még Beregszászon született.¹¹⁴ Kömlei műve a természetfeletti félelmek témaköréből részletesebben foglalkozott (1) az élve eltemetéssel, a (2) rossz orvosok halálos végű gyógyításaival és (3) a boszorkányhiedelmek vízióival.

A korszak egyik nagy félelme, az élve eltemetés a *Szükségben segítő könyv* egyik leghangsúlyosabb története. Elrettentő példaként a terhes Kapitányné élve eltemetését meséli el a szerző. **(8. kép)** A jelenetet kép is illusztrálja a könyvben: azt, amikor megtalálják a sírból kikelt, már valóban meghalt asszonyt, kezében a temetés után született gyermekével. A halál és különösen a gyermek- és asszonyhalál megviseli a történet szereplőit is:

A' sír-ásók azon helyen hagyták az egyházfit, a' hol lerogyott, minthogy ijjedtében, egészen el ájúlt volt, 's magok is kívánszorgottak, mindjárt a' leg közelebb lévő főtől való fa mellett, mivel a' lábaik őket sem bírták tovább.¹¹⁵

¹⁰⁶ Kömlei J. 1790: XI.

¹⁰⁷ Kömlei J. 1790: X–XI; Pálfi M. 2009: 133.

¹⁰⁸ Kömlei J. 1790: 32–33; Pálfi M. 2009: 137.

¹⁰⁹ Pálfi M. 2009: 132–136; Pálfi M. 2010: 140.

¹¹⁰ Foucault M. 1996: 143.

¹¹¹ Pálfi M. 2010: 140.

¹¹² Friedrich I. 1977: 41, 66; Kapronczay K. 2007: 196; Pálfi M. 2009: 136; Pálfi M. 2010: 140.

¹¹³ Becker R. Z. 1790.

¹¹⁴ Peterdy K. 1880.

¹¹⁵ Kömlei J. 1790: 19–20.

Az élve eltemetéstől való félelem leküzdésére Kömlei egy, a többi könyvből hiányzó női szerepkör létrehozását javasolta, a szükséges tudásátadással együtt.¹¹⁶ Olyan halottas asszonyok képzesét veti fel, akik ellátják a halottak körüli teendőket:

Minden helységben kell, az Elöljáróktól egy arra rendeltetett Asszozynak lenni, a' ki a' halottat meg mossa, 's fel öltöztesse, és az asztalossal együtt, a' koporsóba bé fektesse; a' mint hogy, sok helységben, vágnák is már ilyen Asszozonok, 's halottas Asszozonyoknak hívatatnak. Ennek pedig, egy okos és tanúit Asszozonnak kell lenni, 's tudni kell néki ahoz is, hogy meg esmerje, ha vallyon igazán meg holt é valaki, vagy sem?¹¹⁷

A téma utóbb – főleg a XIX. században, kolerajárványok idején – a legnagyobb félelmek egyikévé növi ki magát, elkerülésének számtalan tankönyve, irodalma, szakirodalma jön létre Európa-szerte.¹¹⁸

A mű alapvetően „történetekből” épül fel, ahogy a lelkész is ezek példáin keresztül igyekszik meggyőzni hallgatóit, amikor prédikál. A történetek – a választott példáknek megfelelően – egy-egy szerencsétlenül járt személyről szólnak, ennek kapcsán vonja le a szerző a tanulságokat és mondja el a követendő tanácsokat. Ezek a bajba jutott személyek gyakran nők, még akkor is, ha abban épp a betegségbe esett férfiakról, meghalt férjéről van szó. A férfiaknak való kiszolgáltatottság is állandó eleme a női történeteknek. Például „Szabó Mihály [...] a maga feleségével igen szeretett hatalmaskodni” – írta Kömlei, mígnem a férj halálával, betegségével be nem következik a tragédia. Az asszony ezzel egyetlen támaszát veszítheti el, kiszolgáltatottá válik. Erről egy másik történet így szól:

A Gál nevü ember vízi betegségben kínlódott [...] Felesége és gyermekei az ágyát körül állván szüntelen siratták [...] Kiket a beteg így vigasztalt: Kedves Feleségem s gyermekeim! Csak az Istenben bízzatok, abban a mennyei Atyában, aki nagy gondot tart özvegyekre s árvákra [...] Ekkor még jobban kezdetek sírni felesége és gyermekei [...] Hát már nékem meg kell halnom! És az oka magam vagyok a magam halálának, a ti édes anyátok özvegy-ségének, és a ti árvaságotoknak.¹¹⁹

A férj betegségének története hozza elő a kuruzslók tematikáját is. A tanmese arról szól, miért idegenkedik a falu népe az orvostól:

Némellyek ellenben így szólottak: mi örömebb mennénk igen is a' rend szerént való Orvosokhoz, tsak hogy olly nagy Urak, s ollyan drágasok ne volnának.

A falu elöljárói, a pap és a tisztartó – a könyv „szereplői” – ezért igyekeznek meggyőzni, felvilágosítani a falu népet, hogy az orvosok között is sok a könyörületes szívű, „ezek többnyire örömezt szolgálnak a' szegény betegeknek minden pénz nélkül is...”, sőt a továbbiakban kiderül, hogy az orvosnak kötelessége ingyen szolgálni. A „szegény együgyű” népnek azon aggodalmát, hogy tudniillik a doktorok „olly nagy Urak”, azonban nem cáfolta meg senki, így a könyv írója sem, mert hiszen tanító jellegű könyvének nem az volt a célja, hogy a társadalmi különbségeket egyengesse, hanem csupán egészségügyi felvilágosítás.

A gyógyítás drága voltáról és a köznép gyógyításból való kiszorulásáról még a század végén is ábrándnak számított másként gondolkodni:

[...] valóban jó volna, ha minden harmadik, negyedik helységben egy-egy Orvos és Seborvos lakna; s azokat az Ország olly gazdag fizetésen tartaná: hogy soha senkitől osztán ne vennének pénzt a' gyógyításért; ez mondom oly van jó és szükséges volna: a' milyen jó és szükséges a' templomokban Papokat, az oskolákban Tanítókat, s a Vármegyékben Tiszteket tartani.¹²⁰

Egy parasztembernek a könyv szerint reális megoldásnak tűnhetett, hogy az orvost egy írástudó, művelt ember, a pap tájékoztassa a beteg állapotáról. Papnak, tanítónak és más tanult embernek természetesen jelentősebb, sokszor hivatását meghaladó szerepköre kellett hogy legyen az olyan közösségekben, ahol az elemi ismeretek hiánya volt jellemző. Ugyanakkor a tanulatlan ember jóval kiszolgáltatottabb volt, mert minden ügyében-bajában közvetítőre volt szüksége. Könnyen belátható, milyen kényszert jelenthetett egy falusi embernek papot keríteni, vele levelet íratnia a házban fekvő beteg állapotáról, a levéllel székéren, lovon vagy gyalog a legközelebbi orvosig eljutni, aztán a patikust kivárni, majd újra hazatérni, kipróbálni a gyógyszert, segít-e a betegen, s ha nem, folytatni a jövés-menést paptól orvosig és vissza. Ilyen időt, pénzt és fáradságot igénylő „gyógyítás”-nál többnyire a halál kerekedett felül, vagy a kuruzslók igénybevétele. Ennek az ördögi körnek a megtörésén kívánt változtatni Becker és Kömlei könyve.

¹¹⁶ Pálfi M. 2009: 136.

¹¹⁷ Kömlei J. 1790: 19–20.

¹¹⁸ Horányi I. 1997.

¹¹⁹ Kömlei J. 1790: 184–187; Pálfi M. 2009: 132.

¹²⁰ Kömlei J. 1790: 350–359. Nr. 39; Becker R. Z. 1788: 307–320. Nr. 39.

A kuruzslók azonban az emberek vak bizalma, babonás hite nélkül aligha léteztek. Így hát jogos volt a köznépet, illetve annak hamis nézeteit ostromozó véleményt is az olvasók orra alá dörgölni:

Az olyan emberekről is, óh mit kell ítélnünk? az kik, midőn betegségbe esnek, az hóhérral, vén aszszonyokkal, tudákos emberekkel, s más illetén ámitókkal gyógyíttatják önnön magokat; mind ezek együgyű el tsábitatott teremtesek, kik o' pénzt a sárba tsapják, s magok egészségekkel, sőt életekkel is keveset gondolnak. Mert ha egyszer meg esik is, hogy az efféle pénz tsalóknak orvoslások után meg gyógyul a beteg: nem az ő semmire kellő orvosságok használt ott koránt is; hanem a' természet maga segít magán.

A hazai orvostudomány kezdetlegessége döntően meghatározta az ország egészségügyi helyzetét. Jóval nagyobb volt az orvoshiány, mint amennyi orvost a pesti orvosi fakultás ki tudott bocsátani. Az évről évre nagyobb számban kibocsátott orvosok, sebészek és bábák nem tudták utolérni a természetes népszaporulat adta népességnövekedést. Az orvoshiány pedig szükségyszerűen a kuruzslók malmára hajtotta vizet.¹²¹ Kömlei szerint is az ország könnyű prédája lett a külföldről beáramló, diploma nélküli „ámító” orvosoknak, az ugyancsak tanulatlan „jvasoknak”, sőt, az orvoslás mesterségét nemegyszer a hóhérok is űzték: „Az ámítók, pénzért, merő hazugságot Adnak, nem valami hasznos orvosságot; És így, mint a' szegény halak a' hálóban, Ugy fogódik itt meg a' beteg valóban” – hangzik az óvatosságra intő példabeszéd mindazon „együgyűeknek”, kik hitelt adnak a csaló, „hazug kontároknak”.¹²² A XVIII. század végén a népet tanító könyvek azt állították, hogy az jár pórul, aki boszorkánysággal vádol valakit, nem a vádlott. Erre is jó tanácsot szolgáltat a szerző:

A mai időben pedig immár hála Istennek nem hiszik a' bírák az ilyen bolondságot, s koránt sem a' boszorkányt büntetik meg: hanem azt, mint rágalmazót, a' ki mást boszorkánysággal vádol. Mert már ma minden okos ember tudja, hogy boszorkány soha se volt, s nints is ezen a világon; ámbár holmi eszközök vagynak a' természetben, mellyek az emberben s a marháknak betegségét vagy más kárt okozhatnak.

Kömlei ezt a bírósági paradigmaváltást próbálta a köznépet számára is elmagyarázni a boszorkányokról és a varázslókról, lidércekről érkező fejezetben. Fölényes okossággal magyarázta el a lidércek hiedelmének – némiképp hiányos – felvilágosult (vagyis tudományos) hátterét:

A repülő tüzes sárkányokról való beszéd, mellyek lidértzeknek is hivattnak; s jelölök azt tartják, hogy néha a kéményeken bé repülnek s jó esmerőseiknek tojást, szalonnát, sajtot s egyéb efféléket hordanak: tsupa gyermeki mese; mert azok a tüzes tsumók, mellyek olykor repülni láttatnak, nem egyebek, hanem holmi siros nedvességek, mellyek a' földből ki gőzölögvén, fel mennek, mint a' füst a' levegő égbe [...]¹²³

Kömlei azt is hozzátette, hogyan kerülnek ezek a kéményekbe. Az okfejtés jellegzetes felvilágosodás kori buzgalom, ahol minden jelenséget „tudományosan” meg akartak magyarázni, bár esetünkben sokszor a tudós értelmezés ugyanolyan rejtélyes volt, mint a köznépet körében elterjedt babonás hiedelem.¹²⁴ Kömlei szerint a boszorkányos „eszközök” egyáltalán nem misztikus eredetűek, hanem e világi rosszak: mérges füvek, gyökerek, törött üvegek és más bajt okozó holmik – hangzott a felvilágosult szellemű tanítás: „Nem kell hinni semmi boszorkányosságot; Nem teremtett Isten Illyen bolondságot” – így oszlatta el az esetleges kételyeket a könyv egyik együgyű versikéje, majd hozzátette:

Ezen kívül, hogy minden esztendőben össze szokott a boszorkányság gyűlni Szent György éjszakáján (ápr. 24.) a Szent Gellért hegyére Magyar Országban, Német Országban pedig az alsó Szakszóniában lévő Kecskés hegyre, amely le van festve ennek a számnak elein lévő rajzolatban, és az ilyen Országos gyűlések alkalmatosságával, egész éjszaka esznek, isznak, táncolnak s hegedülnek.¹²⁵

Becker – és nyomában Kömlei – az eredeti művét fejezetenként rajzos ábrákkal látta el. Minden ábra alatt versike foglalta össze a mondanivalót és a lényegét. A szerzők mintha magát a könyvolvasást szerették volna népszerűsíteni. Kömlei a könyv terjesztését is ekként okította a mű végén:

Ez a Szükségben segítő könyv, melyet az ifjú Úr ajándékozott az Új falusi lakosoknak; elhordódott azután házról házra; s a ki olvasni tudott, gyönyörűséggel olvasta ezt; sőt! a gyermekek könyv nélkül is megtanulták azokat a verseket [...]

Vagyis a könyv nemcsak szöveg volt, de az életvezetés legfontosabb eszköze kívánt lenni. Ha csak a családfő tudott olvasni, a könyv az ő kezében szólalt meg, viszont az ábrák mind a tanulásra predesztinált gyermekekhez, mind pedig

¹²¹ Friedrich I. 1977: 66, 74, 80, 83.

¹²² Kömlei J. 1790: 350–359. Nr. 39; Becker R. Z. 1788: 307–320. Nr. 39.

¹²³ Becker R. Z. 1788: 361–366. Nr. 50; Kömlei J. 1790: 413–420. No. 50; Friedrich I. 1977.

¹²⁴ Bausinger H. 1963: 350.

¹²⁵ Kömlei J. 1790: 289–291. No. 33; „[...] daß auf Walpurgis die ganze Hexenzunft einen prächtigen Schmaus mit Musik und Tanz auf dem Blocksberg halte, und dergleichen dummes Zeug mehr.” Becker R. Z. 1788: 256–258. No. 33.

a felvilágosításra váró nőkhöz is szólhattak. Az ábrák alatt olvasható versikék – úgy, ahogy Comenius *Orbis Pictus* olvasókönyve – a rövid tanulságok bevésését voltak hivatva segíteni. Jellemző módon a német és a magyar nyelvű művek ábrái bár azonos témát mutattak be, a helyi viszonyokra adaptálva Kömlei művében magyar parasztokat és urakat láthatunk a rájuk jellemző viseletben.

Az evangélikus Becker és a református Kömlei ezzel a gesztussal az egész családhoz szólt, a könyv pedig szerepeket osztott az asszonyok és a gyermekek számára is. A könyvhöz való viszony pedig a használatból adódott: a családfő férfi olvassa; felesége, gyermeke hallgatja és tanulja a benne lévő tudást. A kiszolgáltatott és tudatlan nő jelenléte e diskurzusban elvezette a könyvek íróit addig a gondolatig, hogy a tudásból való kizárás által – amennyiben a férjjel valami tragikus történe – a szerencsétlenné tett asszonyok számára létszükségletté válhat a korszerű ismeretek, tehát a tudás átadása.

II. József idején íródott, ám csak 1791-ben jelent meg a szintén német mintát követő „természeti könyv”, mely az ismeretterjesztés eszközeivel a felvilágosodás természettudományos magyarázatait közvetítette. Már a címe is jelzi, kiknek is írták a nevelő célzatú munkát: „A’ hortobágyi pásztor, és a’ természetvizsgáló. A nem-tudósok kedvéért írta Jeney György.” A Szatmárnémetiben élő szerző iskolásoknak és az érdeklődő egyszerű embereknek szánta munkáját. Mint a könyv bevezetésében Jeney írja, a közrendű nép alig olvas könyveket, hiszen a tudományos és ismeretterjesztő műveket egyaránt leginkább latinul írják. Követendő mintának Bod Péter magyar munkáját, valamint a német felvilágosodás hasonló célzatú munkáit tekintette. Vagyis ahol a könyv mint a tudás legfőbb médiuma jelentőségét a köznép előtt ismertté teszik, ahol a könyv nem az idegenség, hanem a világban való jártasság legfőbb eszköze, az élet nélkülözhetetlen része. Jeney párbeszéd formába szerkesztette a mondandóját, hogy a leggyakoribb kérdésekre a legjobb választ adja, lehetőség szerint az iskolai tankönyvek megszokott stílusában. Ahogy dialógusa megfogalmazza: „mint hogy nem Mese, nem História; azért meg-kivánnya, hogy figyelmetességgel olvastassék”. Az utóbb református iskolákban is rendszeresített tankönyv feltételezhető német eredetije a benne előadott csillagászati ismeretek alapján 1769 és 1781 között keletkezett. A szerző forrása jóval korábbi, mivel a legutóbbi üstökös-ként az 1769-est említi. Csak hat bolygóról szól, és nem beszél a hetedikről: a már 1781-ben felfedezett Uránuszról. A Szaturnusznak csak öt holdját említi, pedig 1789-ben ismert holdjainak száma már hétre bővült.¹²⁶ Az előszó, valamint a beszélgetés kitérői, hazai vonatkozásai azonban arra utalnak, hogy Jeney tudatosan bővítette forrását saját élményelemekkel. A „természetvizsgáló” (aki maga az elbeszélő) és a pásztor között zajlik a párbeszéd, melynek során természettudományi alapismereteket közvetít az író, s rámutat a közkeletű hiedelmek ostobaságára. Jeney nem tartozik a mindenáron való nyelvjújtók közé:

Magyarul igyekeztem tisztán írni; de azért nem voltam olyan babonás, hogy a’ meg-magyarosodott idegen szókat iszonyodva kerültem volna. Nintsen olyan nyelv a’ melly vagy egy, vagy más nyelvből ne költsönzött volna. Meljik nyelv ment a’ tökéletességnek nagyobb graditsára; mint a’ Deák nyelv, Tzitzero idejében; de azért tudva van, hogy melly sok Görög szókat vettek bé Romába. Ha még eddig semmi idegen szó a’ Magyar nyelv közzé nem elegyedett volna, talán lehetne ezzel a’ különös tulajdonságával ditsekedni; de nem tagadhatjuk, eleitől fogva sok idegen szók tsusztak bé.¹²⁷

A „hortobágyi pásztor”, a balmazújvárosi születésű Jeney büszkén vallotta, hogy gyermekkorában sokat hallott a „tátosokról, a garabonciás deákokról, a váltott gyermekről és némely lelkeknek holtok után hazajárásokról. De megvallom, soha se hittem”. Mire tudós beszélgetőtársa meg is jegyezte: „Azok mind költemények, nem kell azokat hinni.” A kiindulási alap nála is az volt, amit H. L. Fischer fogalmazott meg a talán legnépszerűbb európai babona-író könyv, a *Buch von Aberglauben* (A babonák könyve, Lipcse, 1790) előszavában:

Az a babonás, aki többet hisz, mint amennyi igaz: ennyiben tehát ellentéte a hitetlennek, aki kevesebbet hisz, mint amennyi igaz. Az aber szó ugyanis valaha azt jelentette, amit az über (valamin túl) vagy a mehr (jobban, erősebben, többet). A babona a dolgokról való megalapozatlan és ezek visszájára fordított vélemény, valamint a belőle keletkező cselekedet általi megnyilvánulás.¹²⁸

Jeney 1791-ben megjelent munkája is magán viselte a népnevelési művek több sajátosságát: a bizalmatlanságot a megcélzott közönséggel szemben, a nevelő leereszkedő gesztusát és a nyomtatás jelentőségének kihangsúlyozását a felvilágosító munka során.

¹²⁶ Miskolczy A. 2015: 80.

¹²⁷ Jeney Gy. 1791: 51.

¹²⁸ Fischer H. L. 1790.

5.6. VARÁZSLATOK AZ IRODALOM SZÍNPADÁN

Kulcsszavak: Kazinczy; Shakespeare; színház és nyilvánosság; romantika előszele; varázslat mint élmény; mese és népmese

Ahogy az elit kivonult a köznép kultúrájából, és ahogy a jog, a közegészségügy és a vallás terrénumáról igyekezett a babonákat száműzni, úgy lett egyre fogékonyabb közönség ugyanerre, ha azt immár színházi körülmények, játékszabályok szerint fogyasztotta, vagy irodalomként a szalonok berkein belül felolvasás formájában élvezte. A könyv mint a tudás legfőbb médiuma, mely a reformációt követően a felvilágosodás propagandájában kapott újból erős szerepet, immár nemcsak a természet- és az orvostudomány vagy teológia hordozójaként, de a szépirodalom révén is egyre népszerűbb lett. Most azokat a példákat venném itt sorra, melyekben a babona, a hiedelmek és a boszorkányság az eddigi megszokott közegükből kilépve új, csak jelzői értelmű varázslatos dimenziókat kaptak.

1783-ban Györfi József veszprémi ügyvéd fordította magyarra Ludvig Holberg báró *Klimius Miklós föld alatt való útja* című satirikus utópiaregényét (eredeti címe: *Nicolai Klimii Iter Subterraneum*), melyben a főhős megemlékezett az emberek farkassá változásáról. Klimius Miklós norvég diák volt, aki németországi egyetemi tanulmányai után hazatérve különös, „mesés” kalandokba bonyolódott. A norvég szerző eredeti regénye 1741-ben a cenzúra miatt csak latinul jelenhetett meg Lipcsében, de csakhamar lefordították számos európai nyelvre is, így II. József idején készült el a magyar fordítás. E munka bevezetőjében olvassuk a farkassá változó északi tudósok (tudákosok, tudálékosok) történetét, mintegy irodalmivá, mesévé alakítva az egykor még élő hiedelmeket:

Tagadhatatlan, hogy Norvégiának Finnmarkia részében vágynak olyan emberek, kik a’ titkos Filozofiában, mellyet más Nemzetbéli Doktorok meg sem szaglottak, annyira mentek, hogy széltében szelet indíttatnak és tsillapítanak, farkassá változnak, külömbb-küölömb-féle ismeretlen nyelveken szóllanak, és az egész világ kerekességét az északi Pólustól fogva az alsó Pólusig egy óra alatt bé-kerülik.¹²⁹

A farkassá változó és nagy távolságokat lélekben beutazó lapp sámánokra való etnográfiai utalás első magyarországi példáit olvashatjuk ebben a történetben. Utóbb Klimius még beszámolt más boszorkányos álmokról is, de ezek már csak a *szépirói fantázia* színes példáiként, semmint a történeti etnográfia korai leírásaiként maradtak fenn:

De mind ezek-is tsak az ő előbbeni vélekedését erősítették, azt tartván felelem, hogy én az erdei Istennel és a’ bolygó lelkekkel tzimboráskodtam, és azoknak varáslások által meg-tsalattattatván valóság helyett árnyékhoz ragaszkodtam. És hogy ennek a’ varáslásnak vagy-is boszorkányságnak jobban vegére mehetne, és megtudhatná, meddig terjedhet az én bolondoskodásom, néha a’ boldog lelkek állapotjáról, néha az elkárhozott lelkekről, néha pedig az Elisius’ mezejeről, és más á’félekről kerdezösködött.¹³⁰

1789 végén jelent meg a *Magyar Museum* harmadik negyedévi száma. Ebben találjuk azt a Voltaire műveinek moratóriában készült pamfletet, melyben egy kora keresztény szekta (basilidiánusok) által használt ráolvasás irodalmi idézete bukkan fel. A *Magyar Museum* megindítását az úgynevezett kassai magyar társaság: Batsányi, Kazinczy és Baróti Szabó 1787 végén határozta el. Batsányinak csakúgy, mint a korabeli német folyóirat-irodalmat ismerő és számontartó Kazinczynak már egymástól függetlenül is szándékában volt valamilyen folyóirat-alapítás. Kettejük tervének ideiglenes összeegyeztetéséből jött létre a *Magyar Museum*. Együttműködésük azonban már a kezdeti időszakban sem volt zavartalan: már a folyóirat elnevezésében sem értettek egyet. Nézeteltéréseik mélyén az az ellentét feszült, ami a jozefinisták és a nemesi ellenzékhez tartozók között megvolt, hiszen Kazinczy II. József híve, Batsányi pedig nemesi reformer volt. Az első kötet négy számát a pesti Trattner-nyomdában készítették a pesti „szerkesztői” tisztelet betöltő Ráday Gedeon gondozásában. Az itt olvasható varázsigé, valamint a varázsigét helyzetbe hozó párbeszéd kortárs irodalmi idézete a titkos keresztényi társaságok babonás tévelygéseinek paródiája volt, vagyis részben egy katolikusellenes vagy ateista irodalmi, közéleti program mozaikdarabja. Ugyanakkor tekinthetjük a varázsigék mesés történetekben való első felbukkanásának is, ami mintegy a hiedelmek ártalmatlan, gyermeki világba való átfordulását illusztrálja.¹³¹ **(9. kép)**

1790–1791 telén dolgozott Kazinczy *Macbeth*-fordításának boszorkányjelenetével. A magyar nyelvű Shakespeare-recepció e korai szakaszában Kazinczyé volt a főszerep a színpadra vitelben és a dráma magyarításában egyaránt. Kazinczy éppúgy látott aktuálpolitikai lehetőséget a közlésben, mint irodalmi ambíciót a színmű magyar nyelvűvé tételében. **(10. kép)**

¹²⁹ Holberg L. 1783: 3.

¹³⁰ Holberg L. 1783: 422–423; Csefkó Gy. 1926: 37.

¹³¹ *Magyar Museum* 1789. I/3: 239.

A máig kiadatlan *Macbeth*-kéziratban több történet is napvilágot látott.¹³² Kazinczy már 1790. július 1-jei levelében megírta báró Prónay Lászlónak, hogy fordítja „a’ Shakespear Macbethjét Bürger után”. A *Macbeth* fordítását – mint azt az *Orpheus* borítóján, a Litteratori tudósításokban bejelentette – a „Kül-földi Játszó-Szín” III. kötetébe szánta: „A’ harmadik darabra készül a’ Genuai Zendülés, Schiller szerint, és Macbeth Shakespear és Bürger után.” A fordítás elkészültét utóbb több levelében is említette, így az Aranka Györgynek 1791. április 8-án kelt levelében is:

Én most Orpheusnál egyebet nem nyomtattatok, mert nem nyomtattathatok. Nyakamon az építés, arra pedig pénz kell. Diogenesem kész úgy, hogy mindjárt lehet nyomtatni; Tragoediaim is vagy négy, az az Hamlet, Macbeth, Sztella, Missz Szára. Emilia Galottinak még híjja van.¹³³

Az említett *Orpheus*-mellékletbe, a *Heliconi Virágok* II. kötetébe szánta a *Macbeth* egy részletét. Ezzel kapcsolatban írta gróf Ráday Gedeonnak 1791. december 15-én a következőket:

Öszve szedtem már a’ jövő esztendőre készülendő Gyűjteményt is, ’s imé ezek lesznek Heliconi bokrétámnak virágszájai: [...] 50. Macbethből egy boszorkány scena. [...] Ezek az 1792-dikre készített Heliconi Virágok.¹³⁴

A melléklet nem jelent meg, de a gondosan összeállított kéziratot ismerjük.

A boszorkányjelenet fordításának 1790 nyári kezdése talán nem véletlen, Kazinczy ekkor kapta meg Vitéz Imre levelét Egerből. Vitéz ebben arról számolt be, hogy az egri püspökség területén, a nyári aszályt enyhítendő, beneficium gyanánt – és talán a pokoli forradalmi erők távoltartása végett – boszorkányfürösztésre viszik az asszonyokat. A II. József halála utáni és a Lipót koronázása előtti időket mindenki politikai létbizonytalanságként élte meg. Kazinczy Schiller nyomán forradalmi gyűanyagot készített – természetesen csak az irodalom terepén –, és megírta a *Három boszorkány* szcénáját. 1790 nyarán viszont azon is lelkendezett, hogy Buda utcáin az emberek mennyire megváltoztak, és a remény felcsillant egy, a Mária Terézia dicső uralkodásához hasonló korszak eljövételéhez:

Látom, látom, kijózanodtunk részegültségünkben, s érzük, hogy az az aqua tofana, mellyel némely bóldogtalan udvari tanácsos még elfelejthetetlen kegyességű asszonyunk, II-dik Mária uralkodása alatt itatott, azt a tüzet, amelyet ők veszedelmesnek tartottak, és amellyel mi – mi, egy maroknyi nép! –, MÁRIÁNAK igazgatására ajánlt hazánkat és egész atyai örökségét, annyi hatalmas ellenkezők kezéből Európának bámulására kiragadtuk, el nem ólthatta. Látom, hogy hazánkban sok viszontagságaink után végre feltaláltuk hazánkat; hogy oly szentelenül már nem packázik rajtunk, gazdákon, az a bitang jövevény, kit a Duna salakos tajtékjával hányt ki partjainkra [...] Imé férfaink s asszonyaink elhányták a kölcsönzött öltözetet; elállottak a káros idegen szokásoktól; most már, nem úgy, mint ezelőtt kevéssel, gyönyörködve beszélnek azon a nyelven, amelyen Etele és Etelka beszélt, s nemes elpirúlással vallják meg, hogy megcsalódtak, midőn megromlott ízlések ennél a kedves hangzásúnál szebbnek tartotta azt a dörögő zordon nyelvet, amely semmire sem alkalmasabb a despotai hideg parancsolásnál.¹³⁵

A máig kiadatlan „Makbet” természetesen hatástalan maradt, jóllehet az első *Macbeth*-fordítás tényét mindig is nagy hangsúllyal emelte ki a szakirodalom.¹³⁶ Az irodalommal való foglalatosság, leginkább is annak létrehozása némi száműzetést, a közpolitikától való távolságtartást, mindemellett rejtett kapcsolatot jelentett az írók és az olvasók hálózatában. Éppígy rejtett kapcsolatot feltételeznek az alább sorra kerülő, a szerzőséget homályban tartó írások is, melyek nem a szórakoztatás és az irodalom magasztos céljával tematizálták a mágiát és a babonáságot, hanem úgy tekintettek arra, mint erős politikai fegyverre.

5.7. GÚNYIRATOK BABONÁRÓL, BOSZORKÁNYSÁGRÓL ÉS II. JÓZSEF POKOLJÁRÁSÁRÓL

Kulcsszavak: babonás példák; purgatóriummetaforák; gúnyiratok; cenzúra; politikai karakterek és karaktergyilkosságok

Azok a sikertelen kísérletek, melyekkel a klérus – élén VI. Pius pápával – II. Józsefet befolyásolni kívánta az egyház megújításaiban, a politikai irodalomra is izgató és bátorító hatással voltak. Az európai trendeknek megfelelően – a nyilvánosság szerkezetváltása példaként és a francia forradalom előjeleként – sikeres műfajként jelentek meg a

¹³² Kazinczy F. 1891. II: 70–71. No. 315.

¹³³ Aranka Györgynek 1791. április 8. Kazinczy F. 1891. II: 185. No. 370.

¹³⁴ Ráday Gedeonnak 1791. december 15. Kazinczy F. 1891. II: 229–231. No. 386.

¹³⁵ Prónay Lászlónak 1790. július 1. Kazinczy F. 1891. II: 81. No. 319.

¹³⁶ Debreczeni A. 2010; Gergye L. 1993: 121–124.

politikai gúnyiratok Magyarországon is. A jozefinizmus hatásaként és a meglazított cenzúra-rendszer eredményeként az írók, újságírók egy része olykor vérszemet is kapott. Míg a hivatalos és cenzúrázott újságokban (*Magyar Hírmondó, Magyar Kurir*) csak az egyház körében tapasztalt visszaéléseket pellengérezhették ki vagy az uralkodó egyházreformáló rendelkezéseit népszerűsíthették, addig – talán nem végiggondolva, hogy a vallás a köznép lelkének nyugalmaról is gondoskodhat – magát a vallást támadták meg a cenzúrá megkerülő zugiratok lapjain. Ezek a – ma úgy mondanánk: szamizdat – nyomtatványok, olykor az uralkodó szándékain is túlléptek, és Magyarországon a francia forradalom előtt is eredményezhettek kellemetlen helyzeteket. De ezek ekkor még gyakran az uralkodó malmára hajtották a vizet, mivel elsősorban a köznépre hatottak a nemesi rendek ellenében. Például az erdélyi Horea és Cloșca-féle parasztfelkelés Magyarországtól nyugatra a felingerelt köznép túlkapásaira figyelmeztetett. Sokan épp ezért a parasztfelkelés legfőbb eredőjeként a felvilágosodást nevezték meg. II. József tevékenységét is azért övezte később annyi viszolygás a köznegyugalomra vágyók körében, mert az uralkodót tartották felelősnek az 1784-es parasztfelkelés véres epizódjaiban.¹³⁷ A cenzúra ügyelt arra, hogy a „veszélyes témák” ne szólaljanak meg nagyobb közönség előtt. Ilyen volt például az *ördög* mint a vallási konfliktusokat gerjesztő beszédtema, vagy az *öngyilkosság* megítélése, mint ami majd 1774 után Goethe művével, *Az ifjú Werther szenvedéseivel* robban be a köztudatba. A cenzúra ellenére a Werther-történet nem volt ismeretlen Ausztriában. Gustav Gugitz folklórkutató szerint már 1777-től kimutatható a Werther-divat jelenléte a pozsonyi német irodalomban. Pozsony ugyanakkor a bécsi cenzúra hatókörén kívülre esett. Magyarországon, különösen II. József idején, a regény terjesztését már megengedték, vagy legalábbis tolerálták, így az öngyilkosságról való közéleti viták is élénkebbek voltak, mint a témához prűdebben viszonyuló Bécsben.¹³⁸

Viszont a francia forradalom előtt sokan csak tollharcként tekintettek az egyházat és a vallást támadó gúnyiratokra. Utóbbiak szerzői közül többen úgy néztek a vallásra, mint a felvilágosodás terjedésének legfőbb akadályozójára. Az *Izé, purgatóriumba való utazása* című gúnyirat például – melyet nagy valószínűséggel németből magyarra Szacs vay Sándor, a bécsi *Magyar Kurir* szerkesztője ültetett át, s mely két kiadásban is megjelent (1786-ban és 1787-ben is) – e kornak bizonyára egyik legfrivolabb irodalmi terméke volt. A „névtelen” szerző szellemes, eleven tollú publicisztikai nyelvezete messze kimagaslik társaié közül. Modora viszont, mellyel a katolikus hitelveket támadta, végtelenül sértő. A gúny, melyet fegyverül használt, még azok vallásos érzületét is provokálta, akik a felvilágosodásra üdvös hitújítást szorgalmazták. A szerző művét „páter patrícus praepitius Fást urnak, az eretnekek tüzes ostorának, a körülmetéletlenség buzgó oltalmazójának, a klastromok erős gyámolának, a lelkek hatalmas pásztorának” ajánlotta. A szerző (vagy narrátor), mint művének címéből is kivehető, Szent Péter útlevelével utazást tesz a pokolban és a purgatóriumban. A pokol kapuját egy jezsuita őrzi, aki – mert főhősünk gyónás és utolsó kenet nélkül halt meg – rögtön a pokolba tereli, ám Szent Péter kiváltságos passzusával mégis bejut a purgatóriumba. Annak a kapujában nagy dulakodás folyik. Azok akarnak oda erővel bejutni, akik a földön klastromokra, oltárookra és lelki misékre sokat áldoztak, gyakran nyertek bűnbocsánatot (mert drága pénzen megvásárolták azt), egyszóval a szent cselekedeteket „szorgalmasan” gyakorolták. De sajnos itt ez nem elég, az afféle cselekedetek nem mentik meg a halandót a pokoltól. A purgatóriumban – melynek falai pápai bullákból és bűnbocsátó levelekből készültek – csak úgy hemzseg a sok pap, éppen, mint a pokolban. Nagyon csodálkozott ezen főhősünk, mert azt hitte, hogy a papok „az eretnekek üldözéséért, a milliomszor elhadart Miatyánkért, Avemáriákért” egyenesen mehetnek az égbe. A pápák is itt vannak mind, sőt őket még jobban gyötrik az ördögök, mint a közönséges lelkeket. De a purgatórium most nagy veszedelemben forog, mert ahogy a szerző kifejti:

A földön uralkodik egy hatalmas monarcha, a ki a papok számát kisebbiti, a klastromokat elrontja, a vallással való visszaéléseket eltörli és ekképen nagy kárt okoz a purgatóriumnak. [...] – Ha majd a nagy József – folytatja tovább a lélek – a vallásbeli türelmet megengedi, nem ér ötven esztendő, hogy megvilágosodnak, a tudatlanság sötétsége eloszol, semmi hibáavaló dolgot nem hisznek, és ekképen a purgatóriumnak is vége lesz.¹³⁹

II. József úgy tartotta, a sajtó feladata az uralkodó rendeleteinek hirdetése. Mindemellert az állami adminisztráció (közigazgatási tisztviselők tevékenysége) ellenőrzése és bírálata is a sajtó dolga lett volna. Szacs vay Sándor munkásságát – ennek az elvárásnak eleget téve – végig áthatotta a jozefinizmus iránti elkötelezettség. Két évtizeddel az újságírástól való visszavonulása után is így nyilatkozott:

A jó újságíró a fejedelem és kormánya céljait mozdítja elő, bölcs rendeleteit nemcsak közzé teszi, hanem az ellene hibázókat név szerint kiírja, a híveket megdicséri.¹⁴⁰

Az 1786-ban és 1787-ben is megjelent *Az Izé, purgatóriumba való utazása* a fejedelmet, II. Józsefet szándékozott segíteni a pápai tekintély- és hierarchiaelleni politikájában.

¹³⁷ Merényi L. 1901: 4, 7, 11, 22, 39.

¹³⁸ Bachleitner N. 2017: 282–296.

¹³⁹ Szacs vay S. 1787; Ballagi G. 1888: 169, 201, 611.

¹⁴⁰ Kókay Gy. 1979: 90.

Míg az *Izé* egy német nyelvű gúnyiratot magyarított, a vele egy kategóriába tartozó *Zakkariásnak a pápa titkos író-deákjának Rómaitól költ levelei* című pamflet – melynek szerzője szintén Szacsvay lehetett – olaszból lett átültetve. A címben szereplő Zakkariás a pápa titkos íródeákja volna, aki az ausztriai tartományokban, az egyházi felvilágosodás hatásait észlelve Rómából küldött leveleivel próbálja meggyőzni barátját, Józsefet (!), vagyis a rossz útra tért fejedelmet.

A Győrben nyomott, a cenzúrát vélhetően megkerülő írás nyelvezete szándékoltan pórias. Csavart észjárását azal szemlélteti, hogy magát a pápa „titkos” íródeákjának kiadva minden állítását valójában fordítva kell érteni. Úgy tesz, mintha szörnyülködne a felvilágosodás vésszes következményein; de teszi mindezt a világos szándékkal, hogy az olvasóval összekacsintva és a cenzorok eszén túljárva épp az ellenkezőjéről győzze meg olvasóit. Egyik levelében például szemére hányja II. Józsefnek, hogy a sajtószabadságot oly lazára engedte, hogy ennek következtében a hitetlenség napról napra „erősebben terjed”:

Ezelőtt állhatatos hittel hitték a főbb familiák is a boszorkányokat, csudákat és a csudatévő képéket, most pedig egynehány tiszteletreméltó öreg excellentiás urakat kivéven, szégyenli még csak a paraszt is az ilyen gyermekégeket.¹⁴¹

Majd nekiront azoknak, akik a felvilágosodás jegyében a gyónást akarják eltörölni. Ez az istentelen ember

[...] egy ördög, talán ugyanaz, a mely a gyóntató székben szokott ülni, és a híveknek azt sűgja, hogy bűneiket hallgassák el, azt sűgta fülébe, hogy az kegyes lándzsáját vegye kezébe, és a szent gyónás ellen indítszon véres harcot.¹⁴²

Zakkariás az „átkozott” felvilágosodásnak tulajdonított minden szerencsétlenséget, például hogy a szentek képei

[...] most csak úgy tartatnak, mint valamely fuser képrajzolónak a rajzolás tudományát gyalázó munkái [...] vagy hogy a purgatórium összeomlóban van, vagy hogy a szent misére emiatt nem adnak az emberek semmit, így ha talán meg imitt-amott vágnak is, akik misét olvastatnak, még azok is sokkal csalárdabbul és rozszabbul alkusznek reá. mint a zsidók akármely ócska ringy-rongy darab matériára, vagy nyúlborre¹⁴³ – az egyház tehát menthetetlenül összeomlóban van.

Végül Zakkariás II. Józsefnek a következő tanácsot adja:

Küld számkivetésbe a megvilágosodást a te birodalmadból; helyheztesd vissza a barátokat ismét klastromaikba; építtess nékiek még többet is; függeszsz ajándékokat az oltárookra; a templomokra ajándékozz gazdagon; engedj teljes erőt venni a babonaságnak és a régi megrögzött hibás ítélet-tételeknek: vesd alá magadat a szentséges pápának: állítsd fel a jezsuiták szerzetét és – engedd őket nyakadra ülni: úgy osztán bezzeg legnagyobb és legbölcsebb uralkodónak fognak téged festeni minden leveleikben, melyeket irandók lesznek. Vedd szívedre a te tartományaidnak javát és boldogságát. Lehet-é valamely nép boldog, a melynek esze van? és a melytől csak kevés adó csikartatik ki a papok számára? a mely búcsút nem járhat? az oltárok szarvaira ajándékait fel nem rakhatja? és a mely könnyes szemekkel nézi az elpusztult klastromokat és az urnák széllyelhányattatott oltárait? Soha sem! Mi módon tudhatod meg azt, hogy mi tegye a te alattadvaló népet boldoggá? Tudakozd meg a jezsuitákat, ők meg fogják neked mondani!¹⁴⁴

Ezekkel a gondolatokkal lényegében eljutottunk oda, ahol írásunkat elkezdtük. Az 1790-es év nyugtalanító kérdéseire és a II. József személyét és politikáját támadó vagy épp védő eszmefuttatásokhoz. A fent ismertetett politikai pamflet a jozefinizmussal szembehelyezkedő nemesi ellenzéknek is mozgásba lendítette. A gróf Eszterházy Károly környezetében tevékenyen publikáló Szaitz Antal Mária szervitarendi szerzetes (1746–1792, szerzetesi nevén Leó), Máriafi István álneven, sorra leplezte le az egyházellenes szerzőket. Máriafi úgy állította be művét, mintha az Párizsban és Berlinben készült volna, miközben a könyvet az egri püspök finanszírozta, a nyomda pedig Egerben volt.¹⁴⁵ Ez a szabadszelleme, az állam újításaira kezdetben még fogékony szerző II. József egyházpolitikáját – gróf Eszterházy Károly egri püspök és Batthyány József esztergomi primás háttértámogatásával – utóbb mereven elutasította.¹⁴⁶ A fenti két gúnyiratról Máriafi röviden csak annyit mondott: „Két Disznósi”.¹⁴⁷

A babonairtó harc és az egyház „babonáinak” céltáblába helyezése így lett a klérusnak és köreinek kitüntetett tematikája, a félnyilvánosság terepénél vívott tollharc egyik meghatározó igazodási pontja. Ezért is tűnnek – minden atavisztikusságuk ellenére – a bevezetőnkben leírt fontos momentumnak, a helyzetet megvilágító kulcstörténeteknek

¹⁴¹ Ballagi G. 1888: 172.

¹⁴² Ballagi G. 1888: 172.

¹⁴³ Ballagi G. 1888: 173.

¹⁴⁴ Szacsvay S. 1786; Ballagi G. 1888: 171; Kókay Gy. 1979: 89–96.

¹⁴⁵ Máriafi I. 1785: I; Máriafi I. 1788: II; Máriafi I. 1789: III.

¹⁴⁶ Máriafi I. 1789. III: 44–45.

¹⁴⁷ Ballagi G. 1888: 172.

az 1790 nyarán tapasztalt boszorkányfűrösztések és boszorkánymérlegelések hírei, melyek a vitatkozó feleket kölcsönösen lejáráthatták. Hogy a korban ki hisz vagy épp kételkedik a babonákban, ki hogy kívánja a köznép babonáit erősíteni vagy épp kiirtani, és mindezt a korábbról ismert eszközökkel hogyan kívánja a nyilvánosság előtt elmondani: jelzésértékű. Az egyház meghatározó szereplői – köztük talán a legkarizmatikusabbnak tűnő gróf Eszterházy Károly és köre – a köznépre hivatkozva gondolták megtartani mindazt, amit a jozefinista politika az egyházból leépíteni szándékozott: a nyilvános processziókat, a barokk pompával kiépített és a spektakulum erejével működő szerzetesi és papi intézményhálózatot, az ereklyék feltétlen tiszteletét, a pompás búcsújárásokat, a Mária-kultuszban rejlő egyházi propaganda lehetőségét stb. A klérus talán ezért is szerette volna megtartani az egyház erejét demonstráló egyházi jogi és/vagy világi jogi eszközöket is, aminek egyik féllégális példája volt a szolgabírákkal végrehajtott boszorkányfűrösztések esete. Utóbbi akár denunciális hír, akár ténylegesen végrehajtott eljárás volt, a propaganda nézőpontjából szinte mellékesnek tűnt. A lényeg a látszat megőrzése volt, vagyis hogy az egyház – jobban mondva, ami megmaradt belőle – II. József államának megrogyásától függetlenül is erős bástya legyen.

6. A FELVILÁGOSODÁS KÉZJEGYEI, NYITVA HAGYOTT VÁLASZOK

Ami eltűnik, és ami utána marad

6.1. AMI ELTŰNIK, ÉS AMI UTÁNA MARAD

Kulcsszavak: babonairtó harc; közjó; uralkodói tollvonás; nullum crimen sine lege; Beccaria; Mesmer; Swedenborg; Harmónia körök; felvilágosodás

Mária Terézia uralmának végén úgy tűnt, hogy a felvilágosult abszolút állam végképp nem tart igényt a boszorkányüldözésre a jogban, a babonákra a vallásban és a tudatlanságból fakadó hiedelmekre a köznép mindennapi életében. Mégis számtalan eset példázta a bűvópatakként felbukkanó – kortárs szóhasználattal – „babonák” továbbélését és azt a társadalmi igényt (vagy szükségletet), amely a mágikus tevékenységek hasznát meghozta, vagy a körülöttük észlelt hiedelmeket életben tartotta. A babonák elleni „harc” így nem ért véget, sőt épp hogy csak elkezdődött II. József trónra léptével. A kortársak nézőpontjából a szellemi meggyőzés számtalan eszközével vívott „harc” és több fronton vívott háború zajlott a XVIII. század végén, ahol a régi rend recsegése-ropogása jelezte az állam szerkezetváltozását. A viták és társadalmi szándékok mentén kirajzolódó területek közül kiemelten fontos volt a vallás körüli polémikák kiéleződése az egyház körein belül és kívül, a társadalmi együttélés normáit meghatározó jog és különösen a büntetőjog olykor emberi életéről döntő bírói kételyei, a felvilágosodás megjelenésével együtt járó orvosi szerepek kiemelkedése a közegészségügy körüli dilemmákkal, valamint a társadalmi nyilvánosság új szerkezeteinek megjelenése és szereplőinek tollvitái.¹

A nagyreményű kezdetektől a pánikszerű befejezésig kilenc és fél év telt el II. József uralmából. E könyvrészt az *Álmodásokkal* kezdtük, és végítéleti látomásokkal fejeztük be. Nagy ívű pálya, mely magasról indult, és zuhanórepüléssel fejeződött be II. József számára. József sokat merített a külföldön vagy birodalma mintaaállamaiban működő állami gépezeti megoldásokból, miközben igyekezett a honos jogszabályok és az államigazgatás szerinte alkalmatlan részeit kiiktatni. Bukásának egyik oka épp abban keresendő, hogy bár jelentős számú támogatót tudott a jozefinizmusnak megnyerni, alapvetően soha nem törekedett arra, hogy magának híveket szerezzen. Hitbéli meggyőződése volt, hogy uralmát a közjó javára használja.²

Amikor azt hitte, hogy a rendi merevség, mely a társadalom töredezettségét és törésre való hajlamát is megmutatta, egyben a birodalom átalakításának gátja, nem volt rest a köznép alsó rétegeit az elit ellen hangolni. Számtalan esetben (1782: honti emberevők pere, 1784–1785: Horea és Cloșca erdélyi parasztfelkelése), amikor ezek a törések, törésvonalak láthatóvá váltak, rendeletek egész sorával gondolta az állami szerkezet hibáit kijavítani. Ám csak későn vette észre, hogy az, ami a korábbi, a szokásjogon alapuló rendi államból megmaradt, sokkal erősebben van még jelen, mint azt gondolta. Sőt, sokan épp ebből a szokásjogon alapuló, ám nagyrészt kiszámíthatatlan rendi alkotmányból merítettek erőt, építettek politikai karriereket, amikor erre egy új félelemmel teli légkör teremtődött. Az 1789-es franciaországi események az uralkodóházakat is éppúgy rettegéssel töltötték el, mint a babonás parasztokat. II. József még azt hitte, hogy államszerkezetének minden eleme darabjaira hullott. Utóbb viszont bebizonyosodott, hogy a szerkezet sok része mégis egyben maradt, sőt az is előfordult, hogy a meglazult csavarokat újrահúzták.

II. József a felvilágosult abszolutizmus jegyében a jog egységes rendszerét tartotta szem előtt a partikuláris (városi, helyi, lokális) jog töredezett, mozaikszerű szerkezete helyett. A jogszolgáltatást és az adóalanyoknak egységesen járó igazságszolgáltatást állami alapelveként kívánta kiépíteni és működtetni. A rendi büntetőjog jogbizonytalansága, a bíró széles mérlegelési joga a XVIII. század végén már nem férhetett meg sem az abszolút uralkodók elképzeléseivel, sem a felvilágosult gondolkodással, ezért merült fel az igény a bírói önkény korlátozására és nem utolsósorban az adófizetői jogalanyok védelme érdekében a bírósági rendszer egységesítésére.³ Egy itáliai jogász, *Cesare Beccaria* 1764-ben *Dei delitti e delle pene* (A bűnökről és a büntetésekről) címmel megjelent munkájában szerepelt először az, hogy a törvényben meghatározott büntetésen kívül a bíró nem alkalmazhat mást (*nulla poena sine lege*), így a jog szokásokhoz tapadt részeit le kell választani a törvényekkel kialakított szerkezetéről, majd pedig ebbe a szerkezetbe

¹ Hajdu L. 1982: 172–207; Tóth G. P.–Krász L. 2016; Tóth G. P. 2017.

² *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. 4: 695.

³ Hajdu L. 1974: 48–55.

lehetőség szerint minél több, a működést meghatározó szabályt kellett beépíteni.⁴ Emellett megjelent az az alapelv is, hogy a törvényben meghatározott bűncselekményen kívül más cselekményt nem lehetett büntetni (*nullum crimen sine lege*). Az Erdélyben lefolytatott utolsó valódi boszorkányperben épp erre való hivatkozással nem boszorkányként, hanem más bűnök, így lopás és paráznalkodás (prostituáció) miatt hoztak ítéletet 1792-ben.⁵ A boszorkányság ebben az időben már nem volt elegendő vád az elítéltetéshez, ezért a vádlott ellen más „cégérés vétkeket” kellett felhozni. A boszorkányságot és a paráznaságot könnyű volt összekapcsolni, hiszen amellett, hogy mindkettő immár erkölcsi bűn volt, sokszor az elkövető személye is egybeesett.

Tulajdonképpen Beccaria könyvére alapozva alakultak ki a modern büntetőjogi elvek, amelyek először az osztrák (1787), a francia (1791 és 1810), majd a bajor (1813) kodifikáció során nyertek szabályozást. A Magyarországon és Erdélyben is alkalmazott jozefinista rendszer azonban csak három évig, 1787-től 1790-ig volt érvényben. II. Lipót uralkodásával újra a rendi hatóságok vették birtokukba a jog intézményeit, igaz, már nem tértek vissza teljesen a korábbi „keményebb” büntetőjogi elvekhez.⁶ A magyar büntetőperjog utolsó, igazi emberies korszakát a II. Lipót rövid uralkodása alatt tartott 1790–1791. évi országgyűlés jelentette.⁷

A magyar büntetőjog átalakítása a dekriminalizációs és medikalizációs folyamatokkal párhuzamosan és azokkal összhangban zajlott. 1756-tól a vádlott tortúra- és/vagy halálbüntetése esetén az iratokat a központi hatósághoz kellett felterjeszteni. 1758-tól csökkent a súlyosított tortúraitéletek száma. 1768-tól – bár a bíróságoknak módja lett volna rá – lényegében nem szabtak ki kínzással együtt járó ítéletet, 1775–1776-ban rendeletben szabályozták, majd teljes megszüntetését kezdeményezték a tortúra nyomozati szakaszban való alkalmazásának, 1791-től pedig végképp eltűnt a joggyakorlatból a kínvallatás minden formája. Legalábbis ami a nyilvánosság előtt látszódot. Mint fennebb olvashattuk, csökkent a vizsgálati fogság időtartama, és a fenyítőházak, dologházak, valamint a börtönök általában az elítéltek megjavításában, semmint végső megtörésében voltak érdekeltek.⁸ Már 1758-tól csökkent a mágikus tevékenységekre kiszabható testi fenyítések száma, illetve csökkent a halálítélettel felérő testi büntetések száma is. Átalakultak a mágikus tevékenységek jogi kategóriái, meghatározásuk jelentéstartalma és a hozzájuk rendelt büntetési tételek ugyancsak. A mágikus tevékenységek – miként az Isten ellen való vétkek 1784-től – a büntett helyett részben elmebajjára, részben téves képzelgésre, betegséggé szelídültek a terézianus és a jozefinista rendeletek ideáinak hatására. A csalást a kárvallott anyagi kártérítésével és testi fenyítéssel, az ördögösséget és a babonaságot elmeorvosi intézeti kezeléssel; az ördögszövegséggel kapcsolatos istenkáromlást testi fenyítéssel; a kuruzslást pedig szóbeli fenyítéssel, pénzbüntetéssel, vagy végső esetben testi fenyítéssel orvosolták ezután.

De általánosságban is átalakult a bíróságok ítéletalkotási gyakorlata. A minősített kivégzésnemeket először formailag korlátozták, a halálnemek széles skáláját néhányra szűkítették. 1782-től az uralkodó – a Hont megyei „emberevő” cigányok félszáz áldozatának kivégzése miatt – a halálbüntetés erős korlátozását írta elő az ítélet-végrehajtás teljes vertikumában. Nem melleleg ekkor tűnt el a hóhér kelléktárából a kerékbe törő dorong, a karóba húzó nyárs és a máglya mint az emberiességgel ellentétes eszközök. Fokozatosan megszűntek a testcsonkító ítéletek: már 1769-től tilos volt a bűnös homlokára bélyeget sütni, 1784-től a nyelvét kitépni. A testi büntetések túlsúlyát korlátozva bevezették a közmunkatörvényt, adós- és dologházakat építettek Szempcen, majd Tallóson Mária Terézia idején, illetve fenyítő börtönt Szegeden II. József alatt.⁹ Mária Terézia büntetőkódexe, a *Praxis Criminalis* drasztikus elveit váltotta fel egy finomabb metódussal, amin tovább tompított II. József jogkönyve, a *Sanctio Criminalis Josephiana* 1787-ben. Némi visszarendezés ugyan megfigyelhető volt az 1810-es évekig, amikor is az ítéletek újra keményebbekké váltak, de már soha nem tért vissza az a kíméletlen bánásmód, amely az 1780-as évek előtti időket még jellemezte. Ahogy Michel Foucault ezt tömören összefoglalta, a „halálba küldeni és élni hagyni” ősi jogát felváltotta az „élni segíteni és halni hagyni” joga.¹⁰

II. József pátensekkel rendelkezett az új büntető anyagi jogi szabályok bevezetéséről. Az örökös tartományok számára készült, majd a Magyar Királyság részére átdolgozott büntető törvénykönyvének nagy érdeme a halálbüntetés eltörlése, a tortúra végleges kiiktatása, az állam alá rendelt javító szellemű fenyítőházak és börtönök működési feltételeinek biztosítása volt. Minthogy II. József a jogkönyvet halála előtt visszavonta – más kérdés, hogy a halála utáni új országgyűlés sem tartotta volna hatályban az oktrojált kódexet –, jelentősebb hatást nem fejtett ki a gyakorlatra. Jobban mondva mégis, ha a jogkönyvnek a II. Lipót országgyűlésen jóváhagyott törvényeire gondolunk.¹¹

De térjünk vissza ahhoz az egész könyvön végigvonuló kérdésünkhöz, hogy miért szűntek meg a boszorkánypercek, és mégis miért folytatódtek azok a bíróságokon? A miért szűnt meg kérdésre a válasz összefüggésbe hozható

⁴ Gángó G. 1993: 1045–1053.

⁵ Kiss A. 2004: 246–247. No. XIX; Kiss A. 1998: 22–23, 27, 30, 246–274; Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 445–458. No. 194; Komáromi T. 2009.

⁶ Varga E.–Veres M. 1989: 111; Finkey F. 1948: 44–45.

⁷ Finkey F. 1948: 44–45.

⁸ Vajna K. 1906. I: 8–23.

⁹ Szempc: Vajna K. 1906. I: 27–90; Tallós: Vajna K. 1906. I: 91–169; Szeged: Vajna K. 1906. I: 170–210.

¹⁰ Foucault M. 1990.

¹¹ Hajdu L. 1985: 332.

az uralkodó pietista felfogásával, az alattvalókról való gondoskodás elvének a büntetőjogban való érvényesítésével és általánosságban a medikalizációs folyamatok felgyorsulásával. A miért folytatódtak mégis a mágikus tevékenységekkel kapcsolatos bírósági ügyek, miért volt (maradt) széles társadalmi igény a mágikus tevékenységekkel kapcsolatban, annak több magyarázata és oka is lehetett.

Zavaró tényező maradt, hogy az elit által már alig értett, de a felvilágosodással megbolygatott vallásos mélyrétegek nyílt színi felsértett felületek maradtak. Pierre Chaunu szerint a helyi vallásosságnak az elit nézőpontjából „túlzó” vagy elutasított formáit a felvilágosodás képviselői civilizációs nyomásra szorították ki a városokból, és hagyták meg a peremvidéken, az erdőszéleken és a mocsarakban: vagyis a falvakban.¹² Robert Mandrou erről beszélt, amikor a bírák „mentális struktúrájának” (*structure mentale*) megváltozásáról írt a boszorkányüldözéssel kapcsolatban, vagyis amikor az elit, kellő távolságot tartva, már nem válaszolt a köznépi óhajokra és kívánságokra.¹³ Chaunu írt viszont arról is, hogy amikor már úgy tűnt, hogy a civilizáció minden hidat felszámolt, ami a mágikus és a sátánisztikus régiókba vitt, a központokban épp akkor tűntek fel a vallásosság korábbi tradícióit ugyan elutasító, de a felvilágosodástól megcsömörlött vagy abba belefáradt és az új szellemi mozgalmakra fogékony közösségek a centrumokban. Európa északi nagyvárosaiban ébredők, misztikusok, „elfajzott” katolikusok, kvékerek, kalandorok közös gyülekezőpontjai lettek a Swedenborg (és nyomában a spirituális érzelmeket az egyházon kívül kereső Francke, von Zinzendorf gróf, Hamann, Oetinger vagy Klopstock) által létrehozott társaságok, ahol ugyan fontos volt a Szentírás tallózása, de az egyházjogi korlátok nélkül, és akik az endori boszorkányhoz vagy a Biblia mágusaihoz hasonlóan a holtakkal kívántak társalogni, de egyúttal a tudomány új csodáival is élni akartak.¹⁴ Délen és Közép-Európában Mesmer próbálta Newton égisze alá húzni a klasszikus asztrológiát, és delejes, misztikus szeánszokat szervezett.¹⁵ **(1. kép)**

A kereslet nagy volt, hiszen spirituális élményből még az uralkodói udvarokban is hiány mutatkozott. Ha nem is a divatjamúlt boszorkányok vagy az ördög személyében, de az elit is megtalálta a vallás alternatív formáit és az alternatív vallásosság ügynökeit. 1775-ben a birodalom peremvidékéről érkezett Bécsbe Franz Anton Mesmer (1734–1815), hogy az udvart szórakoztassa (sőt gyógyítsa) immár a tudomány eszközeivel, de hogy hihetőbb legyen, kellő teatralitással. Mesmer kezdetben a Bajor Tudományos Akadémia előtt mutatta be a magnetizmussal való gyógyító találmányát, ahol a tagokat lenyűgözte a delejezéssel való gyógy mód.¹⁶ Mesmer a sikeren felbuzdulva Bécsbe tette át székhelyét, ahol az elit gyógyító delejezéséből vagyonokat halmozott fel, gazdag villát épített, ahol előkelő, műkedvelő és kellően sznob vendégeit (betegeit) fogadta. A kor hírességei, Joseph Haydn és a fiatal Mozart éppúgy megfordult nála, mint Mária Terézia udvarhölgyei. Talán leghíresebb betege egy fiatal vak lány volt, Maria Theresia Paradis (1759–1824). A tizennyolc éves lány még gyermekként vakult meg, de odaadó szülei minden bécsi lehetőséget megragadtak, hogy gyógyírt találjanak. Amikor a lányt Mesmer kezelésbe vette, több száz elektromos, mágneses, delejező kezelésen esett át abban a reményben, hogy stimulálják a látását, de hiába. Közben vagyonos szülei egy sereg tanárt fogadtak, hogy találják ki, hogyan lehet megtanítani azokra a finom képességekre és készségekre, amelyek egy fiatal lánytól az ő társadalmi helyzetében elvárhatóak. Így csembalózni és zongorázni tanították, amihez a jelek szerint rendkívüli tehetsége volt. A billentyűkön vakon játszó lány látványa egy sereg rajongót szerzett, köztük Mária Terézia császárnőt is. Mesmer a sokadik kezelést követően azt állította, hogy a lánynak visszatért a látása. A jó hír mellett azonban lábra kelt egy pletyka is, hogy kapcsolatuk túlment a terápián. Mesmer riválisai, talán féltékenységükben, amiért magához vonzotta a jól fizető idegbetegek tömegét, elterjesztették, hogy a leány a szeretője lett. A fiatal hölgy viszont azt tapasztalta, hogy látóként már kevésbé értékeli zongorista tehetségét. Más egy fiatal vak nő, aki zongorázik, és más egy látó, aki túrhetően játszik hangszeren. A frivol történetnek talán volt némi alapja. Mesmer heteken belül elutazott Bécsből, és Párizsban folytatta az elit tudományos vakítását.¹⁷ **(2. kép)**

Az osztrák kormány, a bécsi orvosi fakultás véleménye alapján Mesmert mint szélhámost és kuruzslót kitiltották a birodalomból. 1778-ban Párizsba ment, ahol megtalálta azt, amit annyira óhajtott, a tudománya iránti feltétlen rajongást. A betegek csak úgy özönlöttek hozzá, és rövid idő alatt a bécsi életmódját messze felülmúlva dúsgazdag lett. Párizsban két, az udvari körökkel is összeköttetésben lévő orvost tudott megnyerni ügyének. Charles de Eslon Artois grófnak, de Lasône a királyi családnak volt udvari orvosa. Mesmer tanainak misztikus és titokzatos volta nagyon kedvezett az akkori idők felfogásának. Az udvar és a főnemesség körében a hitetlenség a babonassággal versenyzett a vallás ellenében. Mesmer csak az orvosoktól félt; ennél fogva a francia tudományos akadémiától tanainak megvizsgálására két ízben is kiküldött bizottságról hallani sem akart, akik Mesmer összes állításait mereven elítélték. Mesmer hitele ennek köszönhetően megrendült, 1781 körül már-már elhagyni szándékozott Párizst, ám ekkor Mária Antoinette királyné lépett közbe, és 20 ezer livre évdíj biztosítása mellett maradásra bírta. Csillaga ismét a zeniten állt. Pazarul bútorozott villájában a derengő félhomályt ölnyi magas tükrök bűvös csillogása tarkította. Házában mindenütt titok-

¹² Chaunu P. 1998: 235.

¹³ Mandrou R. 1968.

¹⁴ H. Balázs É. 1986: 553–568; Klingenstein G.–Faber E. –Trampus A. 2009.

¹⁵ Darnton R. 1968.

¹⁶ Lenhossék M. 1817: 7–17.

¹⁷ Lafenauer K. 1884: 236, 244–246; Darnton R. 1968: 47–48; Scull A. 2017: 199.

zatos csend uralkodott; csak néha-néha hallatszott a Mesmer által elbájolón játszott harang-harmonika hangja, mint valami túlvilágból jövő titkos zene. A terem közepén egy befedett fémkád (műnyelven *baquet magnetique*) állott; ebből drótok vezettek a körben ülő, gyógyulásra váró vendégek kezéhez vagy egyéb testrészeihez. Ezen a vezetéken kapták a betegek a láthatatlan magnetikus áramokat. Máskor a betegek kört képeztek, kezüket hüvelyk- és kisujjukkal láncba fűzve, csak a két legszélső beteg fogta a szabadon maradt kezében a drótot. De minderre sokszor nem is volt szükség. A magnetikus doktor mereven a szemükbe nézett, mire hipnotikus állapotba estek. Mesmernek voltak elkeseredett ellenségei, de voltak követői és számtalan tanítványa. Utóbbiak hozták létre Párizsban a „Harmónia” nevű spirituális társaságot, melynek mintegy harminc fiókjá volt csak Franciaországban, sőt a gyarmatokon is. Ezeknek célja az volt, hogy Mesmer tanait hirdessék, olykor némi altruizmussal fűszerezve szegényeket gyógyítsanak magnetizmussal. A Harmónia-társaságok alapján megtartották Mesmer gondolatát, de olykor kibővítették úgy, hogy maga a mester sem ismert rá. Tanítványai a magnetikus univerzál-fluidumot már nemcsak élő személyekre vitték át, de megmagnetizálták a fákat, köveket, fürdőket, sőt az ivóvizet is, és azzal itatták a betegeket. A gyógyításnál a magnetizmussal előidézett rángásokat és görcsöket (*Chambres de crise*) görcs-szobákban kezelték, melyeknek padozata puhára volt kárpitozva. A Harmónia-társaságok doktorai a szabadban álló, megmagnetizált fák árnyékába vezették a betegeket; itt hosszan a szemük közé néztek, és ujjakkal gyengéden érintve vagy csak messziről manipulálva, bizonyos „ráolvasó jellegű” mondatokkal – például: „Veuillez le bien! Allez et guerissez!” – ejtették magnetikus állapotba az egyént. Lassanként a betegben kimondhatatlan nyugalom érzete támadt, mely átment álomba, bódulatba, amit később úgy értelmezett, hogy a szellemi tehetségek rendkívüli magaslatába jutott. Mesmer tanítványai a szó szoros értelmében hipnotizálták pácienseiket. A gyógyító körök bővülését csak a kijózanító hatású francia forradalom állította meg. Mesmer ekkor elhagyta Párizst, és Némethonba tért vissza, ahol ugyan már nem tudott ekkora népszerűsége szert tenni, de tanításai ennek ellenére a XIX. század szalonjaiban továbbra is divatosak maradtak.¹⁸

A misztikus szabadkőművesek, a rózsakeresztesek, vagy Mesmer és Swedenborg társai mint egyre népszerűbb szellemi áramlatok az udvari páholyokból a polgári szalonokba költöztek.¹⁹ Cagliostro és a köpönyegéből előbújt mágusok pedig felizgatták az urbánus közvélemény spiritualitásra érzékeny köreit is. Ezek az új szellemi mozgalmak megtermékenyítő hatást gyakoroltak, gyakorolhattak a köznépi rétegekben is. A „tettetett” mágia „csalói” csak törvényszéki nézőpontból voltak azok. A felderítetlen helyzetekben, ahol továbbra is működtek, működhetek, tevékenységük a hittel mutatott rokonságot, kiknek hívei, rajongói továbbra is keresték ezen „üldözöttek” vagy „csalók” társaságát. **(3., 4. kép)**

És hogy mi történt a bécsi udvartól távol, a civilizáció peremvidékein, ahol a boszorkányhit tovább virágzott? A Habsburg Birodalmon belül a központi hatalom intézkedései a XVIII. század hetedik évtizedében hatalmi szóval ugyan megfékeztek a boszorkányüldözéseket, de nem hatálytalanították azokat a jogszabályokat, amelyek alapján peres eljárást – ha nem másképp, hát polgári peres formában – kezdeményezni lehetett. A központi utasítások nem tiltották meg a perek ezen polgári világot érintő lefolytatását sem, így még az említett rendelkezések után is szerepelhettek a bíróságok előtt boszorkánysági ügyek.²⁰

Egy másik ok összefüggésben volt Mária Terézia és II. József cigányokkal – és általában az „idegenekkel” – kapcsolatos hozzáállásával, ennek a népcsoportnak, kóborló életvitelű embereknek a társadalomba való hatalmi szóval történő integrálásával. Velük kapcsolatban ugyanis még a bíróságok sem kérdőjelezték meg a varázslás nemkívánatos magatartásának tényszerűségét. Közülük társadalmi jelenlétükhöz képest jóval többen kerültek amúgy is bíróság elé különböző büntetőügyekben, mint a lakosság más népcsoportjaiból. Az üldözést tiltó rendeletek után boszorkányság, varázslás, pénznezés, szemfényvesztés bűneinek vádlottjai között arányaiban jóval nagyobb számban tűnnek fel cigány vádlottak, mint korábban. Az arány azért is változik, mert a nem cigányokkal kapcsolatos mágikus bűnügyek száma csökken. Mivel a vádaknak – a rendeletek tiltó jellege és a bírósági segédkezés elmaradása miatt kisebb tétje volt 1768 után, a hiedelmek és a perben idézett mágikus tevékenységek társadalmi presztízse is csökkent. Egyes vádak nevetségessé is válhattak. A tevékenységet folytatók között 1768 után egyre több marginális, társadalmon kívüli, kóborló, koldus, együgyű vagy valóban félkegyelmű személyt találunk. A bevádolt személyek a társadalom „normalitást” képviselő populációjából nem vagy csak alig verbuválódtak, legalábbis a bíróságon. Korábban már említettem, hogy 1768 után a mágikus tevékenységek a büntett helyett részben elmebajjá, betegséggé alakultak át a bíróság szemében.²¹ A cigányok ebben a tekintetben többszörösen áldozatai voltak a mágikus tevékenységek bírósági átalakulásának. A hatóság szemében ez a népcsoport még ekkor is gyermek, együgyű, társadalmilag éretlen emberközösség volt. Szerintük ők voltak a „csaló”, a „szemfényvesztő”, a „varázsló”, de gyakran a „szélhámos”, a „képzelt”, a szellemileg csökkent képességű karakterek megtestesítői is. A cigányok szerepének a büntetőperekben

¹⁸ Lafenauer K. 1884: 244–246.

¹⁹ Chaunu P. 1998: 236.

²⁰ Tóth G. P.–Krász L. 2016: 243–244.

²¹ Tóth G. P.–Krász L. 2016: 244–248.

való felértékelődéséről, ezen belül pedig a mágikus bűnöknek a cigánysághoz való viszonyáról hasonló következtésre jutott Petr Kreuz a csehországi perek kapcsán.²²

A mágikus tevékenységeknek amúgy is maradt olyan aspektusa, amely továbbra is büntetőjogi kategória maradt. Ezt leginkább a „csalás” fogalmával határozták meg, az 1780-as években bíróságra citált esetek nagy részében ezt használják vádként a perekben. Egyedül a Csehországnak kiadott rendeletek között találunk olyat, ahol a kamara azzal foglalkozott, ami a Kriminalgerechtsordnungból kimaradt. Amikor is a bírónak azzal kellett szembesülnie, hogy mégis miként viszonyuljon a varázslás, a boszorkányság és a jóslás bűncselekményhez (Zauberei, Hexerei, und Wahrsagerei), ha arról a jelenlegi büntetőjog nem nyilatkozik. Az 1787. május 19-én kiadott rendelet a tényállást a politikai bűnökkel rokonítva a „csalás” bűnkategóriájához utalta.²³ Ugyancsak változatlan megítélés alatt maradt a varázslás, kincssásás, pénznézés kategóriája, mivel az a sírok illetéktelen feltárásával, a halottak, holttestek meggyalázásával, emberi csontok mágikus tevékenységre való felhasználásával járhatott együtt. Ezt pedig épp a medikalizáció szemléletváltató hatásai miatt tiltották, vagyis nevezték hullagyalázásnak. A közegészségügyi észérvekkel, a járványoktól való konkrét és transzcendens félelmekkel, illetve morális okokkal egyaránt indokolhatták a vele kapcsolatos szigorú megítélést.

Egy másik ok a tiltó rendeletek kétarcúságában keresendő. Az Erdélyben és Magyarországon kiadott parancsolatok – az általános jellegűek ugyanúgy, mint az egyéni ügyekben kiadott hasonló intézkedések – nem tiltották meg a boszorkányperek tárgyalását, nem mondták ki, hogy a „boszorkányság” nem bűncselekmény. Ahogy azt Kiss András jogtörténész egy 1792-ben, Aranyosszéken lefolytatott ügy vizsgálata kapcsán megállapította, a központi hatalom által működtetett bíróságok a helyi társadalom vallási szemléletével szemben nem mondhatták ki, hogy nincs ördög, hogy a világban nincs jelen a gonosz, következésképp a vele szövetkező boszorkány sem létezik. A boszorkányság és a varázslás teológiai és jogi definíciói ezekben az ítéletekben is szerepeltek, sőt azt továbbra is az Isten ellen elkövetett bűnök közé sorolták.

Hogy mégis mi volt az, amit biztosan állíthattak ezek az ítéletek az üldözést tiltó uralkodói kezdeményezés támogatására, alátámasztására? Lényegében az, hogy azért nem lehet ezeket az ügyeket a bíróság előtt tárgyalni, mert az állítások helyességét a rendelkezésre álló bírósági eszközökkel – vagyis a kor követelményének megfelelően tudományos, egzakt módon – nem lehetett bizonyítani. Mária Terézia, majd finomhangolással II. József végül is ezekkel a lépésekkel a boszorkányságot csak a bíróságokról seprűzte ki, az erkölcs nyilvános színpadairól nem állt szándékában száműzni azt. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy hosszú időnek – körülbelül két emberöltőnek – kellett még eltelnie ahhoz, hogy a társadalom leszokjon arról, hogy a boszorkányság vádjait, boszorkányozó rágalmaikat végleg ne vigye a bíróságokra, de arról is, hogy a társadalmi együttélés normáinak megszegését ne boszorkányságvádakkal magyarázzák, rendezzék. Jobban mondva ez csak a látszat volt.

A babonairtó „harc” a felvilágosodás idején olyan kulturális átrendeződési folyamatra világít rá, amelyben a kulturális erózió és a társadalmi bomlás egy időben fedezhető fel az állam új szerepvállalásaival és a társadalmi egyenlőséget építő szándékaival (produktív állam). II. József politikáját is ez a kettősség jellemezte. II. József idején már működtek például az üldözést gátló társadalmi „fékek”. Az oktatás hosszú távú hatásainak köszönhetően szélesedett azok tábora, akik a hiedelmek táplálta félelmekkel szemben már szkeptikusan gondolkodtak, sőt teljes mértékben elhatárolódtak tőle. Érvényre jutott a természettudományos kritika, és sor került a jogrend elégtelenségeinek felszámolására. A hatóságok, valamint a megújult egyház segítségével az egykor még üldözött közösségek szorongása is oldódni látszott. Legalábbis ez volt az uralkodói szándék. Mindeközben az állam csak csekély mértékben volt képes a közgyógyítás feladatait ellátni. Széles tömegek maradtak a hálózat körein kívül, a jogrend továbbra is megoszlott kiváltságosokra és előjog nélküliekre. A formálódó produktív állam még nem tudott egységes szolgáltatóként fellépni az igazságszolgáltatás és az oktatás területén, miközben a katolikus egyház már felszámolta (az állam erős nyomtérékával), feldarabolta vagy átszervezte az ezekkel a területekkel foglalkozó hálózatát. **(5. kép)**

Ahány konfliktust megoldott vagy vélt megoldani II. József politikája, nyomában annyi vagy még több keletkezett. Valláspolitikája a katolikus klérust, a nyelvrendelet még szélesebb rétegeket, a közigazgatási reformok, az előjogok megnyirbálása pedig az egész politikai elitet állították szembe vele. A konszolidáció mind kül-, mind belpolitikai téren öccsére, a trónt öröklő II. Lipót császárra hárult, aki sikerre vitte a feladatot rövidre szabott uralkodása alatt, és Magyarországot újra alkotmányos alapokra helyezte. Ennek a konszolidációnak is volt – ha nem is olyan hangos – babonaellenes éle, de inntől kezdve a téma a közélet margójára szorult. Jobban mondva a helyére, az oktatás és az egészségügy területére korlátozódott. Pontosan oda, ahol ma is találjuk. **(6. kép)**

²² Kreuz P. 2016: 182.

²³ „Hexereien bei Zaubereien und Wahrsagereien wird nur der zugefügte Nachtheil oder Betrug bestrafet: Auf den zweiten Punkt, wird der Richter auf die beiden ersten S. S. des ersten und zweiten Theile des allgemeinen Gesetzes über Verbrechen und derselben Bestrafung, unmittelbar angewiesen, worinn deutlich ausgedrückt ist: daß keine Handlung als ein kriminal oder politisches Verbrechen anzusehen, und zu behan deln ist, welche durch gegenwärtiges Strafgesetz nicht als solches erkläret wird. Zauberei, Hexerei, und Wahrsagerei, wird selten ohne Betrug oder Nachtheil eines Dritten ausgeübt, und dann ist nur der zugefügte Nachtheil und Betrug nach Vorschrift des Gesetzes zu bestrafen. Hofdekret vom 7, kundgemacht in Böhmen den 19. Mai 1787.” *Kropatschek* 1789a. 14: 901–902. 1787. május 19.

FÜGGELÉK

1. A KÖZÉP-EURÓPAI BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS ADATSORAI (1720–1790)

- Csehország és Szilézia (1720–1785) • Kis-Lengyelország, Galicia, Podólia és Volhínia (1720–1790) • Magyarországi és erdélyi boszorkányfűrösztési esetek (1728–1766)*
• *A Magyar Királyság területére eső boszorkánysági büntető- és sértési perek forrásközlő irodalma az 1720–1790 közötti évekre vonatkozóan* • *Az Erdélyi Fejedelemség területére eső boszorkánysági büntető- és sértési perek forrásközlő irodalma az 1720–1790 közötti évekre vonatkozóan*
• *A Horvát Királyság és a Határőrvidék (1726–1787) • A Temesi bánóság és a Határőrvidék (1725–1790)*

1.1. CSEHORSZÁG ÉS SZILÉZIA (1720–1785)

- 1720 – Kamenný Újezd (Csehország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 férfi (Vít Vlček) két nap tömlőcre, majd hús korbácsütéssel testi fenyítésre ítéltetik, végül szabadon engedik / Cironis P. 1993; Francek J. 1999.
- 1720 – Rokycany: Týmákov (Csehország) / Boszorkányper (2 fő) / 2 férfi (Tomáš Kroft és Jakub Stašek) letartóztatásukat követően bizonyítékok hiányában felmentetnek / Cironis P. 1993; Francek J. 1999.
1720. január – Römerstadt (Osztrák-Szilézia, ma Rýmařov, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszonyt (Koberin) halála után rontással vádolnak, sírját felnyitva aszott, de vérző hulláját megcsontkítják (fejét és kezét levágják), majd máglyán elégetik a hatóság aktív közreműködésével, hamvait a Mora-patak vizébe szórják / *Horky J. E.* 1824: 382; Berger K. 1904: 214; Mézes Á. 2020. Appendix.
1723. május–november – 1724. december – Seitendorf (Grossherrlitz, Troppau, Morvaország, ma Hladké Životice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszonyt (Dorothea Lichtblauin) temetésre méltatlannak találnak bizonyos testi jelek (inventis debitis signis) észlelését követően, ezért a biztonság kedvéért testét a temető falán kidobják és a világi hatóságnak átadják / *Van Swieten G.* 1768: 19; Zukal J. 1907/1908: 96; Mézes Á. 2020. Appendix.
1725. február – Bärn (Morvaország, ma Moravský Beroun, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 özvegy öregasszonyt (Andreas Berg özvegye, Anna) visszajáró nyugtalansággal (Vampertione infecta) vádolva kiásnak, majd elégetnek / *Van Swieten G.* 1768: 19; *Horky J. E.* 1824: 394; d'Elvert Ch. 1859: 156; Hamberger K. 1992: 78.
1725. április – Oppeln/Opole (Porosz-Szilézia, ma Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 férfi (Joseph Hetzel) élve megégetése / Lambrecht K. 1995: 515; Pelizaeus L. 2006: 1039.
1725. május – Eckersdorf (Osztrák-Szilézia, ma Jakartovice, Csehország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 varázsló (Zauberin) asszony (Katharina Benel) letartóztatása halottakkal való társalgás (boszorkányvád magia posthuma váddal kiegészítve) / Zukal J. 1907/1908: 96.
- 1726 – Křivoklát (Csehország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 férfi (Václav Prošek) temetőből származó csontokkal babonáskodás, ismeretlen kimenetel / Kočí J. 1973: 132–133; Brhelová E. 2012.
- 1727–1728 – Bautsch (Osztrák-Szilézia, ma Budišov nad Budišovkou, Csehország) és Liebe (Morvaország, ma Libavá, Csehország) / Vámpírhisztéria (80 test) / A Bautsch mellett fekvő Liebe várost körülölelő olomouci püspökségi birtok területén majd nyolcvan testet ásnak ki és égetnek el orvosi szakértői szemlét követően, többlépcsős eljárás keretében. Liebe város és a hozzá tartozó kis települések zónájában a XVIII. század első három évtizedében szinte állandó a „bűnbánati pánik” jelensége / *Le Glaneur historique* 1732; Hock S. 1900: 40; Bombora J. 2000: 43–48; Mézes Á. 2020.
- 1728 – Tábor (Csehország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 férfi (Franz Wilhelm Heinrich) mágikus eszközökkel, kincskeresés vádjával, az eszközöket máglyán elégetik / Francek J. 2005: 169; Brhelová E. 2012.
1728. június – Boidensdorf (Osztrák-Szilézia, ma Jakartovice, Csehország) / Vámpírper (1 fő) / az eckersdorfi plébániához tartozó Boidensdorfban 1 tisztátalan lélek (Heinrich Klement) zavarkeltésre visszajár kísérteni (propter nocturnas infestationes), testét elhamvasztják / *Historia Vampirorum* 1755: 56–57; Zukal J. 1907/1908: 96.
- 1729 – Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice), Hermersdorf (Freihermersdorf, Svobodné Heřmanice), Klein-Herrlitz (ma Malé Heraltice), Zattig (ma Sádek), Seitendorf (Osztrák-Szilézia, ma Hladké Životice, Csehország) / Vámpírpánik (magia posthuma) (5 helyszínen) / öt közeli helyszínen tömeges (majd 30) sírbontások, több gyermek és felnőtt asszony haláluk utáni elégetése visszajáró rontás (magia posthuma) vádjával, a hatóság tehetetlen / Zukal J. 1907/1908: 97.
- 1730 – Breslau (Porosz-Szilézia, ma Wrocław, Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 férfi (Franz Lacke) kivégzése / Lambrecht K. 1995: 515; Pelizaeus L. 2006: 1039.
- 1730 – Vlašim (Csehország) / Varázslóperek (2 fő) / 2 férfi (Jiří Šídlo és Václav Šídlo) varázslás vádja, megfojtás kegyelemből, majd máglyán elégetés, illetve többéves kényszermunka / Havlůjová M. 1999: 193; Brhelová E. 2012.

1730. szeptember – Seitendorf (Grossherrlitz, Troppau, Morvaország, ma Hladké Životice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszonyt (Rosina Laugerin, Thiringerin) / *Horváth F.* 1759: 56–57; Slezáková M. 2011: 35–36.
1731. április – Bärn (Morvaország) / Vámpírpanik (magia posthuma) (9 fő) / 9 halott, köztük 7 kisgyermek testének elégetése vámpírfertőzés (Wampyre angesteck) miatt
1732. február–március – Breslau (Boroszló) Szilézia / Lotaringiai Ferenc István számára jelentés Morvaországból, von Schratentbach püspöktől a morvaországi esetekről / *Calmet A.* 1751: 2: 225–226; *Van Swieten G.* 1768: 19.
- 1732 – Litovel: Nová Ves (Morvaország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 öregasszony (Magdalena Spurná bába, 80 éves) szenteltvízzel, szentelt gyógynövényekkel embereket gyógyított, kuruzslásért perbe fogják, ismeretlen kimenetel / *Francek J.* 2005: 170–173; Brhelová E. 2012.
- 1732 – Podivín (Morvaország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 asszony (Dorota Perníčková) meghatározatlan varázslatok, felmentés (nem bizonyított vád) / *Francek J.* 2005: 173–175; Brhelová E. 2012.
- 1732 – Neu-Vogelseifen, Freudenthal (Osztrák-Szilézia) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 férfi / mert megtagadta az utolsó szentség elfogadását, megtagadják Andreas Lindnertől a megszentelt földbe temetést. Miután ellenőrizték a jeleket, hulláját kivégezték / *Irgang W.* 1978; Mézes Á. 2020. Appendix.
1732. június – Seitendorf (Osztrák-Szilézia, ma Hladké Životice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 férfi, magia posthuma tárgyalása George Thiringer ellen / *Horváth F.* 1759: 56–57; Mézes Á. 2020. Appendix.
1733. február – Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, Anna Frantzin ellen magia posthuma váddal / *Horváth F.* 1759: 56–57; Mézes Á. 2020. Appendix.
- 1734 – Kutzendorf (Morvaország, ma Moravskoslezský Kočov, Csehország) Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony; Freudenthaltól délre, a határ túloldalán Elisabeth Hitschigin meghal, megvizsgálják: végtagjai rugalmasak, vére megégett / Slezáková M. 2011: 37; Mézes Á. 2020. Appendix.
1735. május – Seitendorf (Osztrák-Szilézia, ma Hladké Životice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, Catharina Thiringerin ellen magia posthuma váddal / *Horváth F.* 1759: 56–57; Mézes Á. 2020. Appendix.
1736. június – Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, Magdalena Nowackint magia posthuma és éjszakai támadások (az élőkön gyomorfertőzés tünetekkel) gyanúja miatt exhumálták és a hulláját a világi hatóság kivégezte / *Horváth F.* 1759: 56–57; Mézes Á. 2020. Appendix.
1736. június – Hartau (ma Moravská Harta, Csehország), Mödlitz (ma Medlice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 férfi, az Eckersdorffhoz tartozó Mödlitz pusztán magia posthuma tárgyalás a boidensdorffi Johann Jacobs teste felett / *Horváth F.* 1759: 56–57.
1736. június – Boidensdorff, Grossherlitz / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 férfi, Mathes Tyringers ellen magia posthuma vádjával szemle / *Horváth F.* 1759: 56–57; Mézes Á. 2020. Appendix.
1736. július – Klein-Herrlitz (ma Malé Heraltice, Csehország) és Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice, Csehország) Vámpírper (1 fő) / 1 asszony, Catharina Losertin meghalt, magia posthuma gyanúja miatt temetését felfüggesztették, majd testét eltemették a határon (sepulta in limitibus) / Slezáková M. 2011: 37–38; Mézes Á. 2020. Appendix.
1736. december – Klein-Herrlitz (ma Malé Heraltice) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, Hübnerin (57) meghalt, magia posthuma gyanúja miatt megégetik / Slezáková M. 2011: 37–38; Mézes Á. 2020. Appendix.
1737. január – Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice) / Vámpírper (1 fő) / 1 asszony, Maria Radlint Zattig (Sádek) faluban a halál után rugalmas végtagokkal rendelkezik, a szomszédok számára ez gyanús, testét megégetik / Slezáková M. 2011: 36; Mézes Á. 2020. Appendix.
1737. március – Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, magia posthuma vádak Zattig (Sádek) faluban Catharina Langerin, leánykori nevén Hubnerin ellen / *Horváth F.* 1759: 56–57; Mézes Á. 2020. Appendix.
1737. március – Hermersdorf (Freihermersdorf, Svobodné Heřmanice) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, Rosina Scholtzin (46 éves) meghalt. Mivel a magia posthuma vádak igaznak bizonyulnak, testét megégetik / Slezáková M. 2011: 37; Mézes Á. 2020. Appendix.
1737. december – Bärn (ma Moravský Beroun) Dittersdorf (Morvaország, ma Větrkovice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 férfi (Christian Philip) holttestét kiássák, testét elhamvasztják, mivel a faluját a halála után terrorizálja / *Horky J. E.* 1824: 394; d'Elvert Ch. 1859: 154; Hamberger K. 1992: 77.
- 1738 – Křivoklát: Praskolesy (Csehország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 férfi (František Nedvídek, 28 éves), szerelmi varázslás, ismeretlen kimenetel / *Kočí J.* 1973: 134; Brhelová E. 2012.
1738. január 8. – Bärn (ma Moravský Beroun, Csehország) Dittersdorf (Morvaország, ma Větrkovice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 férfi (Friedrich Helfer), mivel a falut halála után terrorizálja, holttestét kiássák, lefejezik, majd testét elhamvasztják / *Horky, J. E.* 1824: 382; d'Elvert Ch. 1859: 154; Hamberger K. 1992.
1738. április – Bruntál/Freudenthal (Osztrák-Szilézia, ma Rýžoviště és Lomnice, Csehország) Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 lomnicei asszonyt Rýžoviště közelében eltemettek, majd kiástak, attól tartva, hogy post mortem visszatér, sokan

- vámpirizmusra gyanakodtak, miközben a szomszédos Magyarországon a pestis grasszált / Šindelář B. 1970: 92; Berger K. 1904: 212; Irgang W. 1978.
1738. október – Groß-Herrlitz (ma Velké Heraltice, Csehország) / Vámpírper (magia posthuma) (1 fő) / 1 asszony, Rosina Heintzin (56 éves) testét magia posthuma gyanújával elégetik / Mézes Á. 2020. Appendix.
- 1738/1739 – Olmütz/Róma / Davanzati érsek szentszéki jelentése az olmützi püspökség területén tapasztalt vámpirizmus (magia posthuma) jelenségéről / *Davanzati G.* 1774/2001; de Ceglia F. P. 2011: 487, 492, 494, 507; Miskolczy A. 2011: 40.
- 1739 – Ismeretlen (Csehország) / Fenyítőper (2 fő) / 1 férfi és 1 asszony (Pavel Kaftan parasztgazda és Veronika Poštová 28 éves szobalány), szarvasmarhát védő mágikus rítusok használata, ismeretlen kimenetel / Kočí J. 1973: 132; Brhelová E. 2012.
- 1740 – Křižanov: Oslava (Morvaország) / Boszorkányper (2 fő) / 1 öregembert (Matěj Košábek, 75 éves) és egy férfit (Říha Tůma) emberek megrontásáért 6 és 4 hét kényszermunkára ítélik / Francek J. 2005: 175–177; Brhelová E. 2012.
- 1740 – Steinau na Oder (Porosz-Szilézia, ma Ścinawa, Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / Pelizaeus L. 2006: 1039.
1740. március – Thüringer, Groß-Herrlitz (Oszták-Szilézia, ma Velké Heraltice, Csehország) / Boszorkánykísértés, nyugtalan-ság (több) / Boroszló (Szilézia), a breslau királyi tanács arra utasította a troppai tartományi várnagyot, hogy írjon jelentést a Grossherlitz-uradalom Thüringer falujának boszorkányairól, akik haláluk után nyugtalan-ságot okoznak. A várnagy (Landeshauptman) átadja a feladatot a gross-herrlitz-i bírónak. / Zukal J. 1907/1908: 97; Mézes Á. 2020. Appendix.
- 1744 – Treppeln (Porosz-Szilézia, ma Trzebula, Lausitz, Lengyelország) / Boszorkánypanik (5 fő) / 5 asszony kivégzése, az utolsó kivégzés Sziléziában / Lambrecht K. 1995: 515; Behringer W. 2003: 190.
- 1746 – Jičín: Robousy (Csehország) / Varázslóper (3 fő) / 3 férfi (Matěj Sucharda parasztgazda, Jan Polák és Jan Jareš pásttorok), szarvasmarhát védő mágikus rítusok használatára felbujtás és végrehajtás, a két pásttor kivégzése / Francek J. 2005: 177–178; Francek J. 2007: 273–274; Brhelová E. 2012.
- 1747 – Chlumec nad Cidlinou: Mlékosrby (Csehország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony (Dorota Kohoutová), állatok meg-
rontásának vádja, felmentés (nem bizonyított vád) / Francek J. 1993: 143–144, 153; Brhelová E. 2012.
- 1748/1749 – Milevsko/Mühlhausen: Týnice (Csehország) / Boszorkánypanik (5 fő) / 1 férfi (Jakub Trávníček Týnice faluból) kivégzése, az utolsó kivégzés Csehországban magia (in causa Magia vel Sortilegii) vádjával, máglyán elégetéssel, 4 másik személyt (3 nőt és 1 férfit) enyhébben büntetnek / Kytká J. 1939: 33–34; Kreuz P. 1996; Francek J. 2005: 180; Kreuz P. 2016.
- 1750 – Bydžovském (Nový Bydžov, Csehország) / Istenkáromlásért fenyítőper (1 fő) / 1 férfi (Jan Hözl), istenkáromlás és káromkodás, valamint gyalázatos beszéd miatt tömlőc és böjtöléssel (kenyér és víz) súlyosított fenyítés / Francek J. 1999; Francek J. 2005: 179–180.
- 1750 – Bydžovském (Nový Bydžov, Csehország) / Istenkáromlásért fenyítőper (2 fő) / 1 férfi (Josef Hanka) és 1 asszony (Anna Gatz), átkozódásuk miatt négyhetes letartóztatásukat követően tömlőc és böjtöléssel (kenyér és víz) súlyosított fenyítés / Francek J. 2005: 179–180.
- 1751/1752 – Přebudov és Jedlík (Csehország) / Boszorkányper (3 fő) / 1 férfi és 2 nő (Jan Bláha és felesége, valamint szolgálója) halálítélete lefejezéssel végrehajtva / Francek J. 2005: 179–180; Brhelová E. 2012.
- 1751/1752 – Rokycany: Přešín (Csehország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 férfi (Ondřej Bláha) emberek megrontása, ördöggel kötött paktummal kérdés, hosszú vizsgálati fogsága után a prágai fellebbviteli bíróság ítélete szerint szabadon bocsátották / Francek J. 2005: 179–180; Brhelová E. 2012.
- 1754/1755 – Hermersdorf (Freihermersdorf, Svobodné Heřmanice, Oszták-Szilézia) / Vámpírpanik (19 fő) / Több asszony, gyermek és férfi testének megcsonkítása, helyi hatósági közreműködéssel testük elégetése vámpírnyú (upíry) miatt / Šindelář B. 1970: 92; Kočí J. 1973: 151; Federmann H.–Schreiber R. 1968: 208; Mézes Á. 2014: 119; Miskolczy A. 2016: 32; Schürmann T. 1990: 97; Hamberger K. 1992: 21, 83.
- 1755 – Křivoklát: Újezd nad Zbečnem (Csehország) / Varázslóper (1 fő) / 1 férfi (Václav Pošta) szarvasmarhát védő mágikus rítusok használata, ismeretlen kimenetel / Kočí J. 1973: 133–134; Brhelová E. 2012.
- 1755 – Rýmařov: Bergstadt (ma Horní Město, Csehország) (Bruntál/Freudenthal közelében, Morvaország) Tomáš Manisar, a helyi malom bérlője börtönbe került azzal a váddal, hogy a janovai manufaktúra igazgatójának halálát okozta varázslattal. A per eredménye nem ismert, vélhetően felmentés. / Šindelář B. 1970: 96; Kreuz P. 2016: 186–187.
- 1755/1756. július – Tábor: Jistebnice (Csehország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 pástort (Jano Pollak) tortúrát követően halálra ítélik, amit királynői közbenjárásra kegyelemből kétévnyi kényszermunkára enyhítenek. A tortúrán elismerte, hogy a lelkét az ördögnek adta, az ördög azzal a feltétellel szövetkezett vele, hogy a lengyelek fekete tyúkot áldoznak fel neki. A házában talált feltételezett mágikus gyógynövényeket a prágai egyetem orvostudományi karához kellett megküldeni szakértői vizsgálatra. / Francek J. 2005: 181–182; Francek J. 2007: 274; Šindelář B. 1970: 93–94; Lambrecht K. 1995: 361; Kreuz P. 2016; Brhelová E. 2012.
- 1765 – Příbram (Csehország) / Varázslóper (1 fő) / 1 asszony (Anna Kačirková), varázslás vádja felmentéssel (uralkodói kegyelemmel szabadul) / Havlůjová M. 1999: 206; Brhelová E. 2012.
- 1772 – Kreuzenort (Krzyżanowice, Porosz-Szilézia, ma Lengyelország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 férfi elítélése magia üzése miatt / Siarkowski W. 2017: 93–94; Behringer W. 2016b: 417. No. 815.

- 1775 – Neisse: Neunz (Porosz-Szilézia, ma Nysa, Lengyelország) / Boszorkánylincselés (2 fő) / Neunz falu lakói annyira rettegetek a katolikus plébánosuk felbujtása miatt, hogy megkérték Neisse város vezetőit, büntessék meg az állítólagos boszorkányokat / Šindelář B. 1970: 96.
- 1783 – Lippen falu (Porosz-Szilézia, ma Lipno, Lengyelország) / Boszorkánylincselés (1 fő) / a falu lakosai Walpurgis-éjjel (Walpurgisnacht) ki akarták füstölni a boszorkányokat, de egy lángra kapott házban egy paraszttasszony is bennégett / Lambrecht K. 1995: 43. No. 46.
- 1783 – Rokycany (Csehország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 asszonyt babonáskodásai és varázslásai miatt megfenyítenek / Cironis P. 1993; Francek J. 1999.
- 1785 – Rokycany: Chlumeck (Csehország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 férfi (Jan Bláha) boszorkányos jóslás tolvajok felderítésére, ismeretlen kimenetel / Cironis P. 1995: 131–140; Brhelová E. 2012.

1.2. KIS-LENGYELORSZÁG, GALÍCIA, PODÓLIA ÉS VOLHÍNIA (1720–1790)

1720. március–május – Krasziliv, Volhínia (Wołyńi vajdaság, Dubnói magisztrátus, ma Ukrajna) / Boszorkánylincselés (1 fő) / 1 öregasszony (Proška, 120 éves) élve elégetése; a pestis kitörését neki tulajdonították, a kisebb büntetésre ítélt vádlottat, miután visszatért falujába, a felbőszített tömeg égette meg önhatalmúlag. Az asszonyt a város nyilvánossága előtt nyakig földbe ásták, majd megégették, a kivégzés helyére pedig egy malomkövet tettek. / Antonovich V. B. 1877: 20, 73–74. No. 30; Antonovich V. B. 1877: 74–75. No. 31; Kovács Z. 1972: 212; Dysa K. 2006: 1141; Kurocskin A. V. 1990: 516; Bechtel G. 1997: 705–706.
1722. január – Zlatyczew, Podólia (Kamianec-Podilskij tartomány, ma Ukrajna) / Vámpírperek (2 fő) / Zlatyczew (Podólia, Kamianec-Podilskij, ma Ukrajna) Vámpírperek (2 fő) / 2 halott hatósági kiásása, fejének levágása vámpírgyanú (Upiertz) miatt, a szarvasmarhadög megáll / *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst* (1723) 18. kötet: 593; Schürmann T. 1990.
- 1724 – Koprzywnica, Kis-Lengyelország (Sandomierzi vajdaság, Lengyelország) / Boszorkányper (2 fő) / Koprzywnica (Galícia határán, Sandomierzi vajdaság, Kis-Lengyelország, ma Lengyelország) Boszorkányper (2 fő) / 2 asszony kivégzése boszorkányság vádjával Galícia határán, a Sandomierzi vajdaságban / Wijaczka J. 2003: 62; Guldon Z.–Ruciński H. 2000: 116; Ostling M. 2011: 250.
1728. szeptember – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / A zsidó Meusz Leyzorowicz feleségét megverték, mert piszkos vizet öntött a földre, amelyben a gyermekeit fürdette / Dysa K. 2007: 358; Dysa K. 2011.
- 1729 – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 gyermek fürdővizének kiöntése miatt – mivel a koszos vizet oda öntötték, ahol mások is fürödtek – többen azon aggódtak, hogy rontást támasztanak / Dysa K. 2007: 358; Dysa K. 2011.
1729. november – Kamenyec-Podolski város, Podólia (Kamianec-Podilskij tartomány, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 ruszin asszonyt (Andreazeiowa Czumakowa, Freška) azzal vádolnak, hogy mágikus téteményeket rakott a férje sörébe. Az asszony bevallotta, hogy mindezeket a furcsa dolgokat azért csinálta, hogy a férjét meggyógyítsa / Antonovich B. V. 1877, 20, 76–77. No. 32–33; Dysa K. 2011.
- 1730 – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 férfit (Demian Semenowicz) azzal vádolnak, hogy több embert „megevett”, megrontott / Dysa K. 2011.
- 1730 – Sataniv város: Veselets falu, Podólia (Sataniv város, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony (Masanka Sysłowa) elleni boszorkányvádak. A szomszédok bizonyossága megerősítette jó hírnevét, a nőt szabadon engedték, tisztító esküre kötelezve / Dysa K. 2007: 352; Dysa K. 2011.
1730. június – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 varázslásban bűnösnek talált jobbágyasszony (Maryna Perysta) lefejezése a magdeburgi törvényre hivatkozva, vagyis a máglyán való elégetés előtt / Antonovich V. B. 1877: 77–78. No. 34; Dysa K. 2006: 1141; Dysa K. 2007: 350.
- 1731 – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (2 fő) / 2 asszonyt (Kaspar Koszezi feleségét) azzal vádolnak, hogy több asszonyt és gyermeket „megevett” / Dysa K. 2011.
1731. február – Bar, Podólia (Vinnytsia Oblast, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / Bazyl Nowosielski nemesember megpróbálta elcsábítani Hrehory Halczyński feleségét különleges szerelmi varázslattal / Antonovich V. B. 1877: 79–80. No. 35.
1731. április–augusztus – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Sértési per (2 fő) / Jan Leonchik és feleségét a szomszédja boszorkánysággal vádolja. A perlekedő szomszédokat kerítés felállítására kötelezik. / Antonovich V. B. 1877: 80. No. 36; Dysa K. 2007: 353; Dysa K. 2018.
- 1732 – Lublin város, Kis-Lengyelország (Lublin mellett, Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony boszorkányként kivégzése, az utolsó eset Lublinban / Zakrzewska-Dubasowa M. 1947: 75–85, 295; Pilaszek M. 2008: 220, 324, 329; Ostling M. 2011: 251.
- 1732 – Stara Vyzhivka, Volhínia (Ruskie vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (3 fő) / Több asszony (Olianuszka Koladyczewa, Olexa Koladecz, Lomazianka) megvádolása rontással, mindnyájukat egy zsidó boszorkányazonosító asszony (Elowa Syswa) juttatja törvény elé / Dysa K. 2007: 352; Dysa K. 2011.

1732. július – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Sértési per (1 fő) / Ludwika asszony boszorkánysággal vádolja mostohaanyját, aki az apai örökségéből kiforgatta / Antonovich V. B. 1877: 80. No. 37.
1732. október – Dubno város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Sértési per (1 fő) / Stefan Gębarzowski egykori katona megbetegedett, gyanúja a szomszédja, Andrzej Dęmbksi anyjára terelődött, a telekhatáron elhelyezett teteményre gyanakodva. Stefan felesége, Anna, talált valami varázstárgyat, de nem voltak biztosak abban, hogy az a boszorkánysághoz kapcsolódik. A bíróság nem látta megalapozottnak a vádat, és Gębarzowskit bocsánatkérésre kötelezte / Antonovich V. B. 1877: 81–82. No. 38; Dysa K. 2011.
1733. május – Kamenyec-Podolski város, Podólia (Kamianec-Podilskij tartomány, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszonyt (Helena Kozicka) fenyegetőzése után boszorkánysággal vádolnak / Antonovich V. B. 1877: 83–84. No. 40; 84–85. No. 41; Dysa K. 2011.
- 1734 – Chutva, Galícia (Szamobor mellett, ma Ukrajna) / Fenyítőper (3 fő) / 3 babonás gyógyító asszonyt, mert a templomi harangokkal bíbelődtek (hogy meddséget gyógyítsanak), megfenyítenek / Dysa K. 2011.
- 1737 – Krakkó szabad királyi város, Kis-Lengyelország (Krakkói vajdaság, Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 személy boszorkányság vádjával / Rosenblatt J. 1883: 20–22; Ostling M. 2011: 252; Mikołajczyk M. 2013: 11–13.
- 1738 – Humińce/Huments, Podólia (ma Humentsi, Ukrajna) / Boszorkánylincselés (1 fő) / Boszorkánylincselés és vámpírper. Az 1738-as pestisjárványt a boszorkányoknak tulajdonítják, és a dühös parasztok megölik Michał Matkowskit, erről tanukat hallgatnak meg később, 1746 áprilisában. Azt állítják, vámpír volt, aki boszorkányságával okozta a járványt. / Antonovich V. B. 1877: 105–112. No. 55; Dysa K. 2011.
1738. március – Bar város, Podólia (Vinnytsia Oblast, ma Ukrajna) / Varázslóper (1 fő) / Jan Wasiliewski, Bar város polgárának lovát ellopják. Wasiliewski anyja egy mágikus szakemberhez fordul, aki a tolvajt kártyavetéssel azonosítja, Samuel Skorzewskit nevezve meg. Ez utóbbi panaszt nyújt be a bírósághoz, rágalmazással vádolva Wasiliewskit. A bíróság egyháznak fizetett pénzbüntetésre kötelezi Wasiliewskit, mert tiltott jóslással foglalkoztak, vagyis Isten elleni vétékbe estek. / Antonovich V. B. 1877: 88. No. 43.
- 1739 – Lublin város, Kis-Lengyelország (Lublin mellett, Lengyelország) / Fenyítőper (1 fő) / 1 személy varázslás vádjával / Siarkowski W. 2000: 105–109; Ostling M. 2011: 252.
1739. május – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony (Anna Rajska), varázslás- és rontásvád / Antonovich V. B. 1877: 88–89. No. 44; Dysa K. 2011.
1740. július – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / Egy gyanús gyűjtogatás vizsgálata során az olykai bíróság egy „tudós” asszonyt a tűz okáról faggatja, ő azt válaszolja, hogy senki nem bűnös, mivel a tüzet egy szikra okozta / Antonovich V. B. 1877: 89. No. 45.
- 1741 – Pacanów és Stopnica, Kis-Lengyelország (Sandomierzi vajdaság, Lengyelország) / Boszorkányper (2 fő) / 2 asszony kivégzése a Sandomierzi vajdaságban (Pacanów és Stopnica) / Wijaczka J. 2003: 58; Ostling M. 2011: 253.
1741. április – Dubno város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / 1 gyógyító embert (Demko Chaliczow) azzal vádolnak, hogy egy meddő asszonyt rosszul kezelt, mert termékenység helyett beteggé lett, az ostrógi orvos sem tudta megmenteni, az asszony meghalt / Antonovich V. B. 1877: 90. No. 46; Dysa K. 2011.
1742. május – Vinnicja város, Podólia (Vinnytsia Oblast, ma Ukrajna) / Boszorkányper (2 fő) / Wiktorya Rabczyńska nemesasszony megpróbálta a különböző falvakból származó bűbajos és ördögös asszonyokat és embereket bevonni, hogy segítsenek megszabadítani a férjétől, Roch Rabczyńskitől. Amikor a kísérlet meghiúsult, egy Liekarczuk nevű gyógyítótól kért segítséget, aki a kérést megtagadta. Barbara nevű szolgáját is beavatta, aki több mágust is felkeresett, ezek azzal utasították el a rontásküldést, hogy Rabczyńskinek „erősebb ördöge van”. / Kovács Z. 1972: 211; Antonovich V. B. 1877: 95–96. No. 49.
1742. július – Dubno város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / Odarka Michałowa, Mielnikowa asszony lakója megpróbált egy orsót a templomban illegálisan felszenteltetni / Antonovich V. B. 1877: 96–97. No. 50.
1742. augusztus – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (2 fő) / Paweł Sawonowicz egy tudós asszonyt rendelt a házába, hogy derítse ki, ki lopta őt meg. Pawełt egyheti börtönbüntetésre ítélték, a tudós asszonyt pedig megfenyítették, hogy praktikáival többet ne éljen. / Antonovich V. B. 1877: 93–95. No. 48.
- 1746 – Krańnik, Lublin mellett, Kis-Lengyelország (Lublin mellett, Lengyelország) / Boszorkányper (2 fő) / 2 asszony kivégzése / Zakrzewska-Dubasowa M. 1963: 153; Wijaczka J. 2005: 37; Ostling M. 2011: 259.
1746. augusztus – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / Szerelmi varázslat (vissza) üzésével vádolják Jan Ziniewicz feleségét. A férj teteményport talált a csizmájában és az ágyában. Azt hitte, hogy a felesége rontással az életére tör, ezért bírósághoz fordult. Felesége bevallotta, azért tette, hogy a férje békén hagyja, testileg elhidegüljön és külön éljen tőle / Antonovich V. B. 1877: 112. No. 56.
1746. szeptember – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / Mateusz Podczaszynski és apja, Prokop Fedorowicz ortodox pap között egy asszony (Romanicha Apkia) miatt családi veszekedés támad. A fiú arra gyanakodott, hogy apja új felesége és az apja meg akarták őt mérgezni, de legalábbis rontó teteményt tettek az ételébe. Az asszonyt törvényszékre idézték, ahol bevallotta, hogy a varázsszert nem Mateusz számára készítette, hanem saját férje részére, hogy őt jobban szeresse. / Antonovich V. B. 1877: 114. No. 58.

1746. szeptember – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Sértési per (1 fő) / Stefan Póltoracki azzal vádolja a szomszédját, hogy Wierzbicki felesége éjszaka piszkos folyadékot öntött a földjére. Póltoracki lánya látta Wierzbicki feleségét a házuk közelében elmenni és valamit kiönteni. Wierzbicki és felesége esküt tett arra, hogy nem gyakorolta a boszorkányságot. Stefan Póltoracki rágalalmazásért bírságot fizetett. / Antonovich V. B. 1877: 113. No. 57.
1746. október – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszonyt (Omelian Jędrzeiowicz) többször is megvádolnak, hogy piszkos folyadékot öntött a szomszédja földjére. Azzal védekeznek, hogy a kutyára öntött vízzel egy gyermeket gyógyított, nem rontott. Ekkor még felmentik. / Antonovich B. V. 1877: 21, 114–116. No. 59–60; Dysa K. 2007: 359; Dysa K. 2011.
- 1747 – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (2 fő) / 2 asszonyt (Maruska Iwanicha Petrykowa és Iwanicha Mielniczka) boszorkánysággal vádolnak / Dysa K. 2011.
- 1747 – Zaslów, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Vérvádpánik (8 fő) / Krzemieniec tartományában Zaslów város bírósága 8 zsidót halálra ítél a váddal, hogy rituálisan meggyilkolták Michnowi Antonint egy fogadóban / Galant I. 1912; Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 66.
1747. május–július – Olyka város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszonyt (Omelian Jędrzeiowicz) azzal vádolnak, hogy ismételt piszkos folyadékot öntött a szomszédja földjére. A vádat nem tudják bizonyítani, de a gyanú fennmarad. A vádló Opanas Moysiowicz nem enged senkit a földjén átmenni, mert szerinte már többen megbetegedtek emiatt. / Antonovich V. B. 1877: 116–118. No. 61–63; Dysa K. 2007: 359; Dysa K. 2011.
- 1748 – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (1 fő) / 1 cselédlányt lefejeznek mágikus praktikái és magzatgyilkosság miatt / Dysa K. 2006: 1141.
- 1748 – Dunajgród/Dunajów, Galícia (Lvivi vajdaság, ma Ukrajna) / Vérvádperek (3 fő) / 3 zsidót vádoltak rituális gyermekgyilkossággal, másfél éves börtönbüntetésre ítélik őket / Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 67.
- 1748 – Jazowsko, Kis-Lengyelország (Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / 1 személy elleni boszorkányságvád / Grodziski S. 1967: 201.
- 1748 – Szepetówka, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Vérvádperek (2 fő) / 2 zsidót halálra ítélik / Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 68.
1748. július – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (2 fő) / 2 inas (Wincent Rużanski, Wajsek Węgrzynek) megpróbálták megmérgezni mesterüket és feleségét egy zsidó asszonytól ellopott mérgező portékával. Rużanskit elevenen máglyahalálra ítélik, de kegyelemből pallossal végzik ki. Węgrzyneccet elengedik, de figyelmeztetik, ha bűnösnek találják, ő is máglyán végzi. / Dysa K. 2006: 1141.
- 1749 tavasza – Kamenyec-Podolski város, Podólia (Kamianec-Podilskij tartomány, ma Ukrajna) / Fenyítőper (2 fő) / Jędrzeiowicz feleségét azzal vádolja a szomszédja, hogy piszkos vizet öntött az utcára boszorkányság (rontás) céljából. A gyanú nem igazolódik be teljesen (a perlekedésért pénzbírsággal sújtják mindkét felet), de Jędrzeiowicz feleségét figyelmeztetik, hogy ha öntést tenne a szomszéd földjére, megbüntetik. A bírák hozzátették, hogy „mindkét félnek békében kell élnie”. / Antonovich V. B. 1877: 127–129. No. 66; Pilaszek M. 2008: 220, 324, 329.
1749. július – Kamenyec-Podolski város, Pułowiec falu, Podólia (Kamianec-Podilskij tartomány, ma Ukrajna) / Kincskeresők pere (2 fő) / A Kamenyec-Podolski közelében fekvő domonkos kolostorhoz tartozó Pułowiec faluban három paraszt, Michajło, mostohafia, Wasyl és Petro Bojcun a kolostorban végzett munkájukból hazafelé, éjszaka egy fellobbanó tűzcsovát vettek észre. A tűz háromszor is fellobbant, amit jelzésként értelmeztek: szerintük ott kincs van elrejtve. A kincset (pénzt) meglelve, a kincsásás híre hamar kitudódott, így a hatóság eljárt ellenük. / Antonovich V. B. 1877: 119–126. No. 64–65.
1750. május – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (2 fő) / 2 gyógyító asszony (Paweł Marczenko és Adam Sędkiewicz felesége) azzal vádolja egymást, hogy fürdéshez használt vízzel rontanak, betegséget okoznak. A hatóság mindkettejüket felmenti. / Antonovich B. V. 1877: 131–132. No. 67–68; Dysa K. 2011.
- 1751 – Újszandec/Nowy Sącz, Galícia (Lengyelország) / Vérvádperek (3 fő) / Jakub Habusiewiczet és két társát azzal vádolták, hogy három embert rituálisan megöltek / Guldon Z.–Wijaczka J. 1995: 100–101. No. 69.
- 1752 – Krakkó szabad királyi város, Kis-Lengyelország (Krakkói vajdaság, Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / Krakkó szabad királyi város utolsó boszorkánypere / Kracik J.–Rożek M. 1986: 114; Mikołajczyk M. 2013: 316.
- 1752 – Oświęcim, Kis-Lengyelország (Krakkói vajdaság, Lengyelország) / Boszorkányper (1 fő) / Boszorkányper ismeretlen kimenetellel / Kracik J.–Rożek M. 1986: 114; Mikołajczyk M. 2013: 413–415.
- 1753 – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Boszorkányper (3 fő) / 1 asszony (Orzyszka Liczmaniucha) kivégzése tejvarázslás és boszorkánymulatságon való részvétel miatt, 2 asszonyt figyelmeztetéssel elengednek / Dysa K. 2006: 1141–1142.
1755. június – Kremenec város, Volhínia (Wołyńi vajdaság, ma Ukrajna) / Fenyítőper (1 fő) / Hryhori Kabrowski megvádolta öccsét, Ostapot. A két testvér nem tudott megegyezni az anyjuk halála után maradt örökség vagyonomegosztásán. Hryhori azt állította, hogy Ostap felesége, Agaficia megtámadta őt, bűbájjal és rontással fenyegette, attól tartott, meg akarják mérgezni. Ostap a törvény előtt válaszolt a vádakra, kijelentette, hogy semmi köze a felesége tettehez. Miután hallotta a veszekedést, megbüntette feleségét, és megígérte, hogy a jövőben jobban ügyel annak szavaira is. / Dysa K. 2006: 1141.

1.3. MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI BOSZORKÁNYFÜRÖSZTÉSI ESETEK (1728–1766)

1720. nyár – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 118–146. No. 19.
1720. tél – Aranyosrákos, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 393. No. 164.
1720. tél – Kövend, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [füröszött személy: 1, ebből nő: 0], egyéni fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 395–396. No. 166.
1721. tavasz – Biharpüspöki, Sebes-Körös folyó (Partium), vármegye: Bihar [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Komáromy 1910: 296. No. 303.
1721. tavasz – Magyarapus, Kapos-patak (Erdély), vármegye: Kolozs [füröszött személy: 3, ebből nő: 3], hármass fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Komáromy 1910: 292–295. No. 296–298.
1721. ős – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989. 2: 846.
1721. ős – Hadad, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Közép-Szolnok [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989. 2: 845.
1721. tél – Várfalva, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [füröszött személy: 2, ebből nő: 1], páros fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 396. No. 167.
1722. tavasz – Kaznacs, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989. 2: 846.
1722. nyár – Nagyszeben, Szeben-patak (Erdély), kiváltságos, Hétbírák száz széke kerület [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Herbert 1896: 109.
1722. nyár – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 147. No. 20.
1723. nyár – Szalárd, Berettyó folyó (Partium), vármegye: Bihar [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Komáromy 1910: 307. No. 318.
1723. nyár – Váradolaszi, Sebes-Körös (Partium), úriszék: Várad püspökség [füröszött személy: 3, ebből nő: 3], hármass fürösztés, bizonytalan, falusi közeg / Komáromy 1910: 316–323. No. 323; Schram 1970. I: 110–111. No. 38.
1723. tél – Dés, Szamos folyó (Erdély), város: Dés szabad fejedelmi város [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, városi közeg / Lafenauer 1899: 88–89; Vajna 1906. II: 311.
1724. tavasz – Ottomány, Ér-mocsár (Partium), úriszék: Várad püspökség [füröszött személy: 20, ebből nő: 17], elrettentő fürösztés, földesúri önkény, falusi közeg / Komáromy 1910: 326–346. No. 328.
1724. tavasz – Bágyon, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 398. No. 169.
1724. nyár – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 288–290. No. 98.
1724. ős – Torockószentgyörgy, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 290–291. No. 99.
1725. tavasz – Mezőgerebenes, Gereben-patak (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [füröszött személy: 1, ebből nő: 0], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 291–292. No. 100.
1725. tavasz – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 165–166. No. 73.
1726. tavasz – Késmárk, Poprád-patak (Magyarország), kiváltságos, XIII. város pártatlan bíróságának késmárki tanácsa [füröszött személy: 4, ebből nő: 4], tömeges fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Buchholtz 1726a. XXXVI: 706–707; 1726b. XXVIII: 508.
1726. nyár – Dés, Szamos folyó (Erdély), város: Dés szabad fejedelmi város [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, városi közeg / Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989. 2: 849–851.
1726. ős – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 169–170. No. 75.
1727. nyár – Egerbegy, Szapony-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [füröszött személy: 2, ebből nő: 2], páros fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 293–294. No. 102.
1727. nyár – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 295. No. 103.
1727. tél – Felsőszentmihályfalva, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [füröszött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fürösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 398. No. 170.

1728. nyár – Szeged, Tisza folyó (Magyarország), város: Szeged szabad királyi város [fűrösztött személy: 16, ebből nő: 10], elretentő fűrösztés, jogszerű, de szakszerűtlen, városi közeg / Brandl–Tóth G. 2016: 56–257. No. 2.
1728. nyár – Mezőkapus, Kapus-halastó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 298–299. No. 105.
1728. nyár – Mezőgerebenes, Gereben-patak (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1 ebből nő: 1] egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002: III. 296–298. No. 104.
1728. őszi – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 5, ebből nő: 5], tömeges fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 173. No. 78; II: 179–181. No. 82.
1728. tél – Kisvárd, Kis-Tisza torkolata (Partium), vármegye: Szabolcs [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, földesúri önkény, falusi közeg / Schram 1970. II: 325–328. No. 311; Bessenyei 2000. II: 522–524. No. 170.
1729. őszi – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989. 2: 846–847.
1730. nyár – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 183–184. No. 85.
1730. őszi – Marosvécs, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1731. nyár – Kézdivásárhely, Kászonvíz (Erdély), kiváltságos, Háromszék / Kézdiszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, de szakszerűtlen, privilegizált közösség / Cs. Bogáts D. 1998: 91–99.
1731. nyár – Segesvár, Nagy-Küküllő folyó (Erdély), város: Segesvár [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Hagenthurn 2010: 177–178. No. 23.
1732. nyár – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 187–190. No. 88.
1732. tél – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 307. No. 113.
1733. őszi – Kolozsvár, Szamos folyó (Erdély), város: Kolozsvár szabad királyi város [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Pakó–Tóth G.–Kiss 2014: 326–352. No. 83.
1733. őszi – Szépvíz, Nyárad folyó (Erdély), kiváltságos, Csíkszék / Felcsíkszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 1997. I: 207. No. 59.
1734. nyár – Kiskunhalas, Sóstó (Magyarország), kiváltságos, Jászkun kerület / Kiskun / mezőváros, Kiskunhalas [fűrösztött személy: 9, ebből nő: 5], tömeges fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Schram 1970. II: 430–440. No. 346.
1734. őszi – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 194–195. No. 93.
1734. őszi – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 195. No. 94.
1735. tavasz – Várfalva, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 409–411. No. 175.
1735. tavasz – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 197. No. 96.
1735. nyár – Gyergyószentmiklós, Bölkény-patak (Erdély), kiváltságos, Csíkszék / Gyergyószék [fűrösztött személy: 3, ebből nő: 3], hármas fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1735. nyár – Bágyon, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [fűrösztött személy: 6, ebből nő: 5], tömeges fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 412–417. No. 176.
1735. őszi – Kraszna, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2] páros fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 189–197. No. 33.
1735. tél – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 196–197. No. 95.
1736. tavasz – Szatmárnémeti, Szamos folyó (Partium), város: Szatmárnémeti [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Balogh B. 2004: 268–280. No. 45.
1736. nyár – Bágyon, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 0], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 418. No. 177.
1736. őszi – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 0], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1737. nyár – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 315. No. 121.

1737. nyár – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [fűrösztött személy: 3, ebből nő: 3], hármás fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 317. No. 122.
1737. nyár – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 318. No. 123.
1737. nyár – Torda, Aranyos-patak (Erdély), vármegye: Torda, Alsó kerületi partiális és filiális szék [fűrösztött személy: 4, ebből nő: 4], tömeges fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 319. No. 124.
1737. tél – Aranyosmohács, Aranyos-patak (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 419–421. No. 178.
- 1738 körül – Ürmös, Maros folyó (Erdély), vármegye: Felső-Fehér [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 275. No. 130.
- 1739 körül – Arad, Fehér-Körös (Partium), úriszék: Gyula, Harruckern család [fűrösztött személy: 5, ebből nő: 3], tömeges fűrösztés, földesúri önkény, falusi közeg / Fessler 1825. X: 271.
1739. tavasz – Aranyosapáti, Tisza folyó (Partium), vármegye: Szabolcs [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, földesúri önkény, falusi közeg / Schram 1970. II: 358–362. No. 321.
1739. őszi – Marosvásárhely, Maros folyó (Erdély), város: Marosvásárhely [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Schram 1982. III: 197–199. No. 504.
1740. tavasz – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 230. No. 36.
1740. őszi – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 322. No. 128.
1740. tél – Marosvásárhely, Maros folyó (Erdély), város: Marosvásárhely [fűrösztött személy: 3, ebből nő: 3], hármás fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Schram 1982. III: 197–199. No. 504.
1741. tavasz – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 198–214. No. 34.
1741. tavasz – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 224–225. No. 40.
1741. tavasz – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 225–226. No. 41.
1741. tavasz – Szilágysomlyó, Kraszna folyó (Erdély), vármegye: Kraszna [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 227–228. No. 42.
1742. nyár – Dés, Szamos folyó (Erdély), város: Dés szabad fejedelmi város [fűrösztött személy: 10, ebből nő: 9], elrettentő fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Vajna 1906. II: 313–314.
1742. őszi – Kovászna, Kovászna-patak (Erdély), kiváltságos, Háromszék / Orbaiszék [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Cs. Bogáts D. 1998: 91–99.
1743. tavasz – Szászrégen, Maros folyó (Erdély), vármegye: Torda, Felső kerületi filiális szék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1743. tavasz – Marosvásárhely, Maros folyó (Erdély), város: Marosvásárhely [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Bessenyei 2000. II: 211–213. No. 103.
1744. tavasz – Székelykocsárd, Maros folyó (Erdély), kiváltságos, Aranyosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál-Antal 2002. III: 443–444. No. 192.
1746. őszi – Nyárádszereda, Nyárád folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 219. No. 109.
1747. tavasz – Ürmös, Maros folyó (Erdély), vármegye: Felső-Fehér [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 275–278. No. 130, 132.
1747. tavasz – Réten, Kovászna-patak (Erdély), vármegye: Felső-Fehér [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 277–278. No. 133.
1747. nyár – Nyárádremete, Nyárád folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 224–225. No. 112.
1747. tél – Nyárádszereda, Nyárád folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 2, ebből nő: 2], páros fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 225–227. No. 114–115.
1748. tavasz – Nyárádszereda, Nyárád folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 229–232. No. 117.
1749. őszi – Marosvásárhely, Maros folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 233. No. 121.

1750. tavasz – Désfalva, Nagy-Küküllő folyó (Erdély), vármegye: Küküllő, Felső járás [fűrösztött személy: 3, ebből nő: 3], hármas fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1751. nyár – Szancsal, Nagy-Küküllő folyó (Erdély), vármegye: Küküllő, Felső járás [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1752. tavasz – Marosvásárhely, Maros folyó (Erdély), város: Marosvásárhely [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, városi közeg / Bessenyei 2000. II: 234–252. No. 123; Fodor G. 2010: 225–230.
1752. nyár – Nyáradgálfalva, Nyárad folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 252. No. 123/A.
1753. nyár – Somogyom, Nagy-Küküllő folyó (Erdély), vármegye: Küküllő, Felső járás [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1758. tavasz – Dicsőszentmárton, Kis-Küküllő folyó (Erdély), vármegye: Küküllő, Alsó járás [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Bessenyei 2000. II: 279. No. 134.
1759. nyár – Zetelaka, Nagy-Küküllő folyó (Erdély), kiváltságos, Udvarhelyszék / Zetelaka kiváltságos hely [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 728–748. No. 278/III.
1760. ősz – Marosvásárhely, Maros folyó (Erdély), kiváltságos, Marosszék [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, privilegizált közösség / Bessenyei 2000. II: 257. No. 127.
1762. nyár – Búzásbesenyő, Maros folyó (Erdély), vármegye: Küküllő, Alsó járás [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, falusi közeg / Tóth G. 2020. V. publikálás előtt.
1766. tavasz – Zetelaka, Nagy-Küküllő folyó (Erdély), kiváltságos, Udvarhelyszék / Zetelaka kiváltságos hely [fűrösztött személy: 1, ebből nő: 1], egyéni fűrösztés, jogszerű, de szakszerűtlen, privilegizált közösség / Kiss–Pál–Antal 2002. III: 728–748. No. 278.

1.4. A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉRE ESŐ BOSZORKÁNYSAĞI BÜNTETŐ- ÉS SÉRTÉSI PEREK FORRÁSKÖZLŐ IRODALMA AZ 1720–1790 KÖZÖTTI ÉVEKRE VONATKOZÓAN

- Könyvészeti források:* Buchholtz G. 1724. XXVIII; Buchholtz G. 1726. XXVIII; Buchholtz G. 1726. XXXVI; Buchholtz G. 1728; Gvadányi J. 1796; Szirmay A. 1809; *Politisches Journal* 1792: 733; *Magyar Hírmondó* 1780. február 5. 88; Sándor I. 1808. X; Fessler I. 1816; Fessler I. 1824; Fessler I. 1825; Kazinczy F. 1891. II.
- Gyűjteményes forráskiadás:* Balogh B. 2004: 230–325. No. 34–55; Bessenyei J. 1996. I: 64–535. No. 13–145; Bessenyei J. 2000. II: 89–560. No. 17–187; Brandl G.–Tóth G. P. 2016; Kiss A.–Pál–Antal S. 2003. III: 98–108. No. 13–16; Klaniczay G.–Krisztof I.–Pócs É. 1989. 1: 61–526; 2: 537–929; Komáromy A. 1910: 286–717. No. 282–460; Láng B.–Tóth G. P. 2009: 58–70, 136–175; Reizner J. 1900. IV; Schram F. 1970. I: 27–568. No. 3–225; Schram F. 1970. II: 30–733. No. 259–465; Sugár I. 1987: 103–218. No. 48–94; Szilágyi M. 1987: 439–498. No. 8–35; Tóth G. P. 2005. IV: 76–593. No. 4–121.
- Kisebb forrásközlemények:* Abafi L. 1888b; Ács A. 1994; Alapi Gy. 1914; Andrásfi L. 1977; Árva J. 1927. 11–22; Bagi Z. 2001; Balázs Kovács S. 1996; Bálint P. 2016: 109–110; Bálint S. 2004; Balogh Gy. 1895. I; Bán J. 1939; Bedy V. 1939; Béli G. 1999; Béli G. 2000; Béli G. 2003; Bencze J. 1965; Berde K. 1940; Béres A. 1986; Bodgál F. 1960; Bogár J. 2009; Bojničić I. 1915; Bojničić I. 1922a; Bojničić I. 1922b; Bojničić I. 1922c; Bónis Gy. 1962; Borovszky S. 1896. Gömör vm.; Szatmár vm.; 1907. Komárom vm.; Breznay I. 1934. I–II; Buturović A.–Cemil Schick Í. 2007; Chernel K. 1878: 226–237; Csányi F. 1889; Csürös F. 1908; Daday A. 2005: 447–762; Degré A. 1960; Dénesi T. 2006; Dési I. 1913; Dominkovits P. 1993; Dongó Gy. G. 1911; Dongó Gy. G. 1912; Dömötör S. 1934; Eckhart F. 1954; Eckhart F. 2000; Endrei W. 1972; Fabó A. 1863; Fabó A. 1868; Farkas S. 1887; Fehértói K. 1993; Fekete L. 1861; Fényes L. 1902; Fraller J.–Fraller T. 1988; Gutai M. 1974; Gutheil J. 1931: 6; Györfly I. 1926; Györfly I. 1955; Gyulai R. 1892; Haan L. 1870; Haász I. 1929; Hadnagy A. 1991; Hajdu L. 1985; Hajnal I. 1878; Hamberger K. 1992; Hanny I.–Keveházi F.–Kulcsár G. 1960; Hausel S. 1987; Házi J. 1982; Hegyi Á. 2014; Henszel Á. 1998; Horváth J. 1982; Horváth M. F.–Pintér T. 1996; Illésy J. 1891; Ipolyi A. 1854; Iványosi-Szabó T. 1998; Jakus L. 1987; Joós F. I. 1956; Juhász V. 1931; Jung K. 1993; Jung K. 1995; Kállay I. 1985; Kállay I. 1996; Kálmány L. 1918; Kántor K. 1999; Kanyar J. 1967; Kanyar J. 1989; Katona G. 1977; Kazinczy G. 1885; Kelemen I. 2011; Kertész M. 1912; Kiss L. 2007; Kiss M. 1978; Komáromy A. 1898; Komáromy A. 1907; Koncz Á. 1913; Koncz I. 2007; Kovács E. 1967; Kovács D. 1985; Kristóf I. 1998; Kulcsár Zs. 1964; Láng B. 2007; Laufenuer K. 1897; Laufenuer K. 1899; Lehoczky T. 1887; Lengyel A. 1941; Lengyel T. 2005; Linzbauer X. 1852–1853. II; Lőrincze L. 1949; Magyary-Kossa Gy. 1929. II; Magyary-Kossa Gy. 1940. IV; Majtánová M.–Majtán M. 1979; Majtán M. 2005; Márfi A. 2000; Mednyánszky D. 1883; Mészáros K. 1861; Mészöly M.–Polcz A. 2003; Meznerics I. 1933; Mikó S. 1968; Molnár B. 1957; Molnár B. 1958; Molnár Gy. 1969; Molnár Sz. 1906; Nagy S. 1928; Nagy S. 1975; Nagy S. 1987; Nagy S. 1997; Nagy Szeder I. 1924; Nagy. G. 1957; Nedeczky G. 1891; Novák L. 1986; Oláh Gy. 1886–1887; Oltvai F. 1957; Oltvai F. 1965; Oltvai F. 1976; Ördög F. 1998. III; Örsi J. 1997; Palugyay I. 1853; Palugyay I. 1854; Petri M. 1910. I; Pigler A. 1923; Pócs É. 1995; Pócs É. 1997; Pók J. 1991; Prickler H. 1981; R. Kiss I. 1905; R. Várkonyi Á. 1990; Rauch M. 2008; Reizsig E. 1896; Reizner J. 1900. I és IV; Róheim G. 1918; Rozvány Gy. 1870; Sándor J. 1902; Schneider M. 1934; Schönleitner U. 1987; Schram F. 1967; Silling I. 1992; Silling I. 1995; Silling I. 1998; Sugár I. 1965; Szabados J. 1970; Szabó J. 1987; Szabó T. A. 1985; Szász K. 1858; Széll F. 1873;

Széll F. 1892; Szendrei J. 1904; Szendrei J. 1905; Szentí T. 2009; Szentkirályi I. 1917; Szikszai M. 1994; Szikszai M. 2000; Szilágyi Gy. 1899; Szilágyi M. 1983; Szilágyi M. 1984; Szilágyi S. 1887: 230–236; Thaly K. 1879: 606; Thury E. 1902; Tóth G. P. 2008; Tóth K. 2005; Tóth K. 2006; Tóth K. 2007; Tóth P. 2005; Tóth P. 2006; Török G. 1959; Trsztzenszky Gy. 1872; Trsztzenszky Gy. 1873; Vajda M. 1999: 378; Vajna K. 1907. II: 196; Varga E. 1935; Varga E. 1996; Veress E. 1938; Villányi G. 1869; Vörös M. 1958; Vörös M. 1963; Weber S. 1893; Weber S. 1899; Wick B. 1941; Winkler E. 1924; Zubánics L. 1996; Zubánics L. 2007; Zsilinszky M. 1889; Zsilinszky M. 1899; Zsupos Z. 1993.

1.5. AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG TERÜLETÉRE ESŐ BOSZORKÁNYSÁGI BÜNTETŐ- ÉS SÉRTÉSI PEREK FORRÁSKÖZLŐ IRODALMA AZ 1720–1790 KÖZÖTTI ÉVEKRE VONATKOZÓAN

Könyvészeti források: Magyar Hirmondó 1781. január 24., 49–50.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár forrásai: EMSzT I: 535. [bab], 537. [babonáskodik], 538. [babvetés], 755. [beleöli magát], 828. [beszalad], 1019. [jobban]; 1042–1043. [boszorkány]; 1043. [gyerekboszorkány], 1044. [boszorkányoz], [boszorkányoz] [boszorkányos], 1045. [boszorkánysági], 1090. [bújik, búvik, ördög búvik bele], 1111–1112. [bűbajos], 1127–1128. [bűvös-bájos]; EMSzT II: 456. [dolog], 796. [elcsinál]; EMSzT V. 900. [jár]; EMSzT IX. 816. [nyom]; EMSzT X. 286. [összeboszorkányoz], 314. [összekurváz], 496. [paraszt-strázsa], 862. [posztó]; EMSzT XI. 519. [ropog]; EMSzT XII. 651. [szöktet], 689. [sztrigoj].

Gyűjteményes forráskiadás: Bessenyei J. 1997. I: 204–209. No. 53–63; Bessenyei J. 2000. II: 37–43. No. 1–6; 165.–280. No. 72–135; Hagenthurn E. 2010; Kiss A.–Pál-Antal S. 2002. III: 109–254. No. 17–56, 256–276. No. 58–87, 284–333. No. 94–144, 381–444. No. 159–193, 508–748. No. 227–278; Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989. 1: 297–367; 2: 527–529, 806–829, 845–855, 871–883; Komáromy A. 1910: 226–695. No. 193–455; Schram F. 1970. II: 522. No. 366; Schram F. 1982. III: 197–199. No. 504, 272. No. 531–532; Pakó L.–Tóth G. P.–Kiss A. 2014.

Kisebb forrásközlemények: Benkő K. 1868: 51–53, 331–334; Berde K. 1944: 133; Bicsok Z. 2015: 33–35; Cs. Bogáts D. 1998: 91–99; Bokor Zs. 1999; Bokor Zs. 2000: 61–67; Bokor Zs. 2002: 47–62; Bokor Zs. 2003: 583–603; *Budapesti Hirlap* 1904: 228. sz.; Buzogány D.–Ősz S. E.–Tóth L. 2008. EREA 6/1: 246–251, 254–256; FRET 1/1. 51, 60, 66, 96, 110–111, 188, 244, 294–295, 354–355, 403–404, FRET 1/2. 297–299; *Csiki Lapok* 1937. március 28.; Dankanits Á. 1983: 310; Dózsa D. 1863; Farkas A. 1989: 114; Fodor G. 2010: 225–230; Fodor I. 1936: 23; Fodor I. 1937: 1–15, 20–23; Fodor I. 1939; Hajdu L. 1989: 276, 284–286. No. 6; Herbert H. 1896: 109–111, 118–146; Ipolyi A. 1854: 429, 438; Kádár J. 1900: 210; Kiss A. 1974: 10; Kiss A. 1995: 70–83, 332–340; Kiss A. 1996: 108; Kiss A. 1998: 120–124, 136–184; Kiss A. 2004: 161–180. No. 16, 180–227. No. 17; Kiss A. 2005: 34–36; Kővári L. 1854: 80; Krász L. 2005; Kristóf Gy. 1938: 113–115; Lafenauer K. 1899a: 88–89; Lea H. Ch. 1939: 1287; Magyar L. A. 1999: 1255; Mézes Á. 2014: 127; Miskolczy A.–Varga E. Á. 2013: 78; Miskolczy A. 2011; Miskolczy A. 2014: 4; Miskolczy A. 2015: 82; Miskolczy A. 2016: 41–48; Moldovan L. 1977; Müller Fr. 1854: 44–52, 70–76; Pál-Antal S. 1992; Panek Z.–Farkas Á. 1982: 46–50; Pataki F. 1862: 416; Pataki F. 1871: No. 3; Pescariu O. 1985: 168; Petri M. 1910: 389–390, 386–389; Schäser G. 1848: 21; Schuller G. A. 1912: 128–177; Schwarz K. 1870: 20, 25, 28; Szabó T. A. 1943: 12–13; Szabó T. A. 1984: 578–580; Szabó T. A. 1985: 222–227; Székely Á. 1866; Szilágyi F. 1842: 11–12, 175–176. No. 3; Teutsch F. 1913: 780–803. No. 8; Vajna K. 1906. II: 311–317; Vass M. 1913: 84–89, 160–166; Villányi G. 1869: 188–189; Zeidner H. 1903. IV: 124, 146, 410.

1.6. A HORVÁT KIRÁLYSÁG ÉS A HATÁRŐRVIDÉK (1726–1787)

1726 – Varasd, vármegye / Boszorkányperek (2 fő) / 9 asszony befogása, ebből 2 asszonyt (Vršec Helen és Kosrekovica Bertinca) elítélnék ismeretlen végrehajtással / Laszowski N. 1937. VII: 166–168; Vukelić D. 2009: No. 65.

1729 – Zágráb szabad királyi város / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony (Paviša Katarina) ismeretlen ítélettel / Kučinić V. 1941: 109–122; Vukelić D. 2009: No. 66.

1729. május – Varasd, vármegye / Boszorkányper (1 fő) / 5 férfi befogása, ebből 4 férfi kivégzése lopás és rablás bűne miatt, 1 személy (Dolovčak Nikola) ellen varázslás vétke miatt is, ítélete ismeretlen / Tkalčić I. 1890. XXV: 31; Bayer V. 1982: 601–609; Vukelić D. 2009: No. 67.

1733. január – Kerestinec, úriszék, Erdődy család / Boszorkányperek (2–3 fő) / 1 asszony lefejezése, elégetése, 1 asszony testi fenyítéssel szabadon engedése, további 35 személy befogása / Laszowski E. 1899. I/2: 109–110. No. 1; Bayer V. 1982: 731–732; Vukelić D. 2009: No. 68.

1733. október – Turopolje, Túrmezei kiváltságos nemesi község / Boszorkányhisztéria (10–20 fő) / 30 személy elítélése (ebből 28 asszony máglyán kivégzése, 1 asszony és 1 férfi elengedése), további 24 személy befogása / Laszowski E. 1908: 545–614; Laszovszki E. 1914: 196–208; Tarczay E. 1915: 163; Bárth D. 2017; Vedriš Tr. 2006b: 233–236; Vukelić D. 2009: No. 70.

1733. december – Zágráb szabad királyi város / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony (Margareta Kuljanka) máglyán kivégzése, további 32 személy meggyanúsítása / Laszovszki E. 1908b. X/2: 203–208; Bayer V. 1982: 609–615; Vukelić D. 2009: No. 69.

- 1738 – Zágráb szabad királyi város / Boszorkányper (1 fő) / 1 férfi (Miljaković Nikola) elleni varázslási (ostyagalázás) vád, ismeretlen ítélet / Bojničić I. 1904. VI/2: 92–96. No. LIV; Vukelić D. 2009: No. 71.
1740. március – Kőrös (Križevci) privilegizált város / Boszorkányhisztéria (10–20 fő) / 30 személy letartóztatása, ebből 13 személy elítélése (11 személy máglyán kivégzése, 2 asszony a börtönben öngyilkos lesz) / Byloff F. 1934: 157–158, 167; Vukelić D. 2009: No. 72.
1741. április – Samobor, Zágráb vármegye / Boszorkánypánik (4–9 fő) / 4 asszony máglyán kivégzése / Noršić V. 1911. XIII/1: 42–44; Celestin V. 1900: 59; Vukelić D. 2009: No. 73.
1742. január – Zagorje és Seljanec, úriszék: Béla, Erdődy László / Boszorkányhisztéria (10–20 fő) / 11 asszony befogása, majd tortúrát követő pallos általi halál és máglyán elégetés / Šenoa A. 1874; Tkalčić I. 1892: 37. No. 25; Bayer V. 1982: 254, 730–731. No. 70; Vedriš Tr. 2006b: 233–236; Vukelić D. 2009: No. 75.
1742. április – Zágráb szabad királyi város / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony (Peršin Katarina) vélhetően máglyán kivégzése / Laszovszki E. 1925: 59–60; Vukelić D. 2009: No. 74.
- 1741–1743 – Zágráb, Kaptol városrész, úriszék: Zágrábi káptalan / Boszorkányper (2–3 fő) / 2 asszony (Piszk Mihanović Barbara és Karlovčić Marica) máglyán kivégzése / Bojničić I. 1904. VI/2: 95–96. No. LV–LVI; Vukelić D. 2009: No. 77.
- 1743 – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony máglyán kivégzése, további 3 asszony befogása / Kučinić V. 1941: 109–122; Vukelić D. 2009: No. 76.
1743. január – Zágráb, Gradec, város: Zágráb szabad királyi város / Boszorkánypánik (4–9 fő) / 5 asszony (Duganka Bara, Ptičkovića Jelica, Miherić Ana, Dedovka Mara, Buncekovića Mara) máglyán kivégzése, további 29 személy gyanúsítása, befogása / Tkalčić I. 1892: 37. No. XXV; Vukelić D. 2009: No. 78.
1743. május – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkánypánik (4–9 fő) / 3 asszony és 1 férfi elleni vád (2 ismeretlen ítélettel, 2 szabadon engedéssel) / Bojničić I. 1904. VI/4: 221–223. No. LVII; 223–228. No. LVIII; 228–234. No. LIX; Bayer V. 1982: 709–730; Vukelić D. 2009: No. 79.
1746. május – Donje Stubice, vármegye: Zágráb / Boszorkánylincselés (1 fő) / 1 asszony önkényes megégetése / Bayer V. 1982: 737–739. No. 71; Vedriš Tr. 2006a: 233–236; Vukelić D. 2009: No. 81; Behringer W. 2016: 396. No. 449.
1746. május–november – Stubica, vármegye: Zágráb / Boszorkányper (2–3 fő) / 1 asszony és 2 férfi (Vlahović Margareta, Vlahović Franjo és Ivan) elleni vádak, az asszony meghal a börtönben, 1 férfi szabadon távozhat, 1 megszökik / Laszowski E. 1899: I/2: 110–114. No. 2; Laszowski E. 1939. VIII: 59–60; Vukelić D. 2009: No. 80.
1747. március – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkánypánik (4–9 fő) / 5 asszony máglyán kivégzése, 1 asszony meghal a börtönben, további 2 asszony és 2 férfi fogva tartása (ebből 1 asszony ítélet-végrehajtása elhalasztva terhessége miatt) / Bojničić I. 1904. VI/4: 235. No. LX; 236–237. No. LXI–LXII; 237–238. No. LXIII; Bayer V. 1982: 630–653. No. 64; Vukelić D. 2009: No. 82; Behringer W. 2016: 397. No. 475.
1747. április – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony szabadon engedése / Laszowski E. 1939. VIII: 47, 60; Vukelić D. 2009: No. 83.
1747. november–1748. október – Eszék, vármegye: Verőce / Boszorkányper (2–3 fő) / 1 asszony máglyán kivégzése, 1 szabadon engedése, további 8 személy befogása / Tkalčić I. 1892: 18; Bojničić I. 1922c; Bayer V. 1982: 619–634. No. 64; Voigt V. 1989; Vukelić D. 2009: No. 84; Behringer W. 2016: 397. No. 475.
1749. január – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkányper (2–3 fő) / 2 asszony ismeretlen ítélete / Tkalčić I. 1892: 56–72. No. 29; Tarczay E. 1915: 164–166; Behringer W. 2016: 399. No. 501; Bayer V. 1982: 657–680. No. 66; Vukelić D. 2009: No. 86.
1749. március – Ozalj, úriszék: Zágrábi káptalan / Boszorkányper (2–3 fő) / 1 asszony kivégzése, további 10 asszony befogása / Tkalčić I. 1892: 56–72. No. 29; Bayer V. 1982: 653–676. No. 66; Behringer W. 2016: 399. No. 501; Vukelić D. 2009: No. 85.
1750. március – Zágráb, Gradec, város: Zágráb szabad királyi város / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony ismeretlen ítélete / Tkalčić I. 1892: 72–76. No. 30; Vukelić D. 2009: No. 87.
1751. augusztus – 1752. július – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkánypánik (4–9 fő) / 4 asszony máglyán kivégzése, további 35 személy befogása / Tkalčić I. 1892: 76–100. No. 31–32; Bojničić I. 1904. VI/4: 238–239. No. LXIV–LXV; Bayer V. 1982: 676–708. No. 67; Bayer V. 1982: 241–243, 249, 265, 267–268, 270–272; Margalits E. 1900: 321–326; Tarczay E. 1915: 164–165, 171–172; Bošković-Stulli M. 1990: 494; Bošković-Stulli M. 1991: 143–172; Vukelić D. 2009: No. 88; Behringer W. 2016: 402. No. 552.
1751. augusztus – 1752. július – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony lefejezése, megégetése / Tkalčić I. 1892; Vukelić D. 2009: No. 89.
- 1756 – Stubica környéke, vármegye: Zágráb / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony élve megégetése, utolsó halálítélet / Bojničić I. 1904. VI/2: 239–240. No. LXVI; Bojničić I. 1904. VI/2: 240–241. No. LXVII; Vukelić D. 2009: No. 90.
1758. április – Križevci, város: Kőrös szabad királyi város / Boszorkányper (1 fő) / 1 asszony megkínzása, uralkodói kegyelemmel szabadulás (további 7 asszony befogása) / Komáromy A. 1910: 642–659. No. 442; Komáromy A. 1910: 659–660. No. 443; Obzor 1925: 261; Horna R. 1936: 10–12; Bayer V. 1982: 747–749. No. 75; Novosel O. 1997: 40–46; Bošković-Stulli M. 1990: 494; Bošković-Stulli M. 1991: 143–172; Šindelář B. 1970: 97.

- 1777 – Trogir (város, Dalmácia, egykor velencei fennhatóság) / Boszorkánylincselés (1 fő) / 1 asszony ellen vízpróba és lincselési kísérlet, Velence képviselője megtudja, és csapatokat küld a városra / *Vossische Zeitung* 1777; *Schlesische Privilegirte Zeitung* 1777; *Fischer H. L.* 1790: 303–305; Behringer W. 2016b: 418. No. 831.
1787. március – Zágráb, Gradec, vármegye: Zágráb / fenyítőper (2 fő) / 2 férfi kuruzsló fenyítőpere / Daday A. 2005: 469–472.

1.7. A TEMESI BÁNSÁG ÉS A HATÁRŐRVIDÉK (1725–1790)

1725. március 31. – Lugosi polgári kamarai kerület: Herindiest, Herembesti, Herés (oláh falu) / Vámpírper (1 fő) / 1 oláh asszony (Zauberin) halála utáni megvádolása boszorkánysággal, sírból visszajárással és vérszívással (Blutsauger) (30 áldozatot feltételeznek), ezért a keresztúton ásott sírját hatóságilag kiássák, testét orvosi szemlén (visum repertum) vizsgálják, és vámpírnak találják / Baróti L. 1900–1902. II: 135; Szentkereszty J. 1909: 291; Mézes Á. 2014: 122.
1725. július 21. – Habsburg Szerbia kamarai polgári kerület, Ram-Gradiske: Kisilova (rác falu) / Vámpírpánik (10 fő) / 1 szerb ember sírból való visszajárásának tulajdonítják 9 ember halálát, önkényes sírból kiásása vámpírsága miatt (vampiri oder Blutsauger), az ügy hatósági vizsgálata / *Wienerisches Diarium* 58. (1725. július 21.); Ranft M. 1728 és 1734; Hamberger K. 1992: 43–45; Mézes Á. 2014: 114.
1725. augusztus 1. – Lugosi polgári kamarai kerület: Babsa (oláh falu) / Vámpírper (1 fő) / 1 oláh ember (Blutsauger) sírból való hatósági kiásása és egyházi kiátkozása / Baróti L. 1900–1902. II: 135; Szentkereszty J. 1909: 292; Mézes Á. 2014: 122.
1726. január 24. – Lugosi polgári kamarai kerület: Lugos (német–oláh mezőváros) / Vámpírper (1 fő) / 1 idős szerb asszonyt halála után megvádolnak, hogy a sírból visszajárva vérszívással ront és több ember halálát okozza (Blutsaugerin), hatósági utasításra fejét veszik / Baróti L. 1900–1902. II: 136; Szentkereszty J. 1909: 292.
- 1728 – Habsburg–Oláh–Havasalföldi Határőrvidék: Obârșia de Câmp (Vidinhez közeli oláh határfalu) / Vámpírper (1 fő) / 1 ember hatósági szemléje sírból való exhumálását követő boncolással a helyiek megnyugtatása végett / *Tallar G.* 1784; Mézes Á. 2014: 127; Magyar L. A. 1999: 1255.
1729. december 6. – Lippai polgári kamarai kerület: Groși (Marosgórós) (oláh falu) / Boszorkányper (1 fő) / 1 oláh embert mágia vádjával letartóztatnak, kimenetele ismeretlen / Baróti L. 1900–1902. II: 75.
1729. december 17. – Lugosi polgári kamarai kerület: Gruin és Susanovec (oláh falvak) / Vámpírper (1 fő) / 1 oláh embert halála utáni visszajárással vádolva, vérszívásai (Blutsaugers) miatt önkényesen kiásnak, ezért a helyi protopópa a falut kiátkozza, a feszültség ezzel fokozódik / Baróti L. 1900–1902. II: 140; Szentkereszty J. 1909: 292; Mézes Á. 2014: 123.
1731. november – Habsburg Szerbia, Jagodina katonai határőrvidéki kerület: Medveđa (rác falu) / Vámpírhisztéria (18 fő) / járványszerű haláleseteket észlelve, a hatóság több holttestet „vámpír állapotban” („im Vampirstande”) talált, ezek fejét helyi cigányokkal levágatták, a testekkel együtt elégették, a hamvakat a Moravába szóratták / *Kramer J. G.* 1732: 291–292; *Weszp-rémi I.* 1787/1970: 380, 382, 384, 386, 388; Hamberger 1992: 46–54, 57; Mézes Á. 2014: 115; Hutterer H. 2011: 126–129.
1733. május 30. – Verseci polgári kamarai kerület: Versec (német–rác város) / Boszorkányper (2 fő) / 1 öreg cigány asszonyt és egy rác asszonyt az országút keresztezésénél végzett varázslásaik miatt letartóztatják, a náluk talált varázsszeszközöket elégettetik / Baróti L. 1893–1896. I: 511; Szentkereszty J. 1909: 292.
1734. május 29. – Becskerek polgári kamarai kerület: Becskerek (szerb város) / Kuruzslás miatti fenyítőper (1 fő) / 1 „görög” szemfényvesztő gyógyító / Baróti L. 1893–1896. I: 401.
1736. július 14. – Csákovai polgári kamarai kerület (német–rác–oláh vegyes etnikum) / Boszorkányper (1 fő) / jövendőmondó ember / Baróti L. 1893–1896. I: 466.
1737. június 18. – Verseci polgári kamarai kerület: Versec (német–rác város) / Boszorkányper (1 fő) / 1 rác asszonyt azzal vádolnak, hogy a börtönben ismeretlen okból megbabonázott egy rabot / Baróti L. 1893–1896. I: 511; Szentkereszty J. 1909: 293.
1738. július 23. – Lippai polgári kamarai kerület: Újarad (német–rác telepesfalu) / Vámpírpánik (több halott ellen) / a hatóság illegális sírnyitásokról és hullagyalázásokról értesül a vámpírhiedelmeknek tulajdonítva azokat / Hammer A. 1859; *Vasárnapi Újság* 1884. 1.
1738. november 21. – Újpalánkai polgári kamarai kerület: Újpalánka (rác város) / Vámpírpánik (5 fő) / pestis idején több embert is kiásnak, vérszívónak (Blutsaugern) gondolván őket, a hatóság a sírgyalázókat a járványra hivatkozva megbünteti / Magyary-Kossa Gy. 1940. IV: 86. No. 227.
1739. szeptember – Temesvári polgári kamarai kerület: Fönlak (szerb falu) / Vámpírperek (2 fő) / helyi hatóság vizsgálata illegális sírfelnyitásokat követően, ahol a halottakról a hatósági felcser megállapítja, hogy valójában pestisben elhalt ártatlan emberek hulláit gyalázták meg (ölték meg őket másodszer) vámpírnyánu miatt / Lammert E. 1978: 12; Grün I.–Schäfer G.–Groß D. 2009: 211.
1741. június 18. – Temesvári polgári kamarai kerület: Mosnica (oláh falu) / Boszorkányper (1 fő) / 1 oláh asszonyt mágiával (Zauberei) vádolva letartóztatnak / Baróti L. 1893–1896. I: 411.
1741. szeptember 20. – Csanádi polgári kamarai kerület: Szentpéter (rác falu) / Boszorkányper (3 fő) / 3 boszorkánysággal vádolt rác asszonyt őrizetbe vesznek, emiatt a hatóság (a pestistől tartva) orvost küld a helyszínre, a tanúk meghallgatását

- elrendelve. A megvádolt három asszonyt erős fedezet mellett és egymástól elkülönítve felküldik Temesvárra az orvossal és a tanúkkal együtt. Elrendelik, hogy hozzák magukkal a fazekat is, meg a boszorkányseprőt, mellyel ördögös művészetüket elkövezték. / Baróti L. 1893–1896. I: 267–268; Szentkereszty J. 1909: 293.
1743. szeptember 3. – Orsovai polgári kamarai kerület: Birna (oláh falu) / Vámpírper (1 fő) / 1 oláh ember hulláját felásva (Blut-sauger oder Wampir) orvosi vizsgálatot követően a helyi babonák megalapozatlanságát állapítják meg / Baróti L. 1900–1902. II: 150; Mézes Á. 2014: 123.
1744. május 29. – Lippai polgári kamarai kerület: Lippa / Boszorkányper (1 fő) / 1 oláh remetét (kalugyert) jövendőmondás vádjával letartóztatnak és a kerületből Erdélybe toloncolnak / Baróti L. 1900–1902. II: 95–97.
1747. december 3. – Verseci polgári kamarai kerület: Versec / Boszorkányper (2 fő) / 1 körzeti német hajdú és egy jövendőmondó (cigány?) asszony, akiket illegális kincsásással (schatzgräben) és mágikus kincslátással vádolva letartóztatnak / Baróti L. 1893–1896. I: 529.
1747. december 5. – Orsovai polgári kamarai kerület: Toplet, Doppletz (oláh falu) / Vámpírhisztéria (24 fő) / gyanús halálok (vérszívók) jelenlétére utalva halottak felásását kezdeményezik / Baróti L. 1900–1902. II: 262, 264.
1748. március 16. – Orsovai polgári kamarai kerület: Sopot (Schuppanek) oláh falu / Kuruzslás miatti fenytőper (1 fő) / 1 görög szemfényvesztő gyógyító / Baróti L. 1900–1902. II: 390.
1748. május 12. – Karánsebesi polgári kamarai kerület: Karánsebes (német–oláh város) / Vámpírhisztéria (11 fő) / a karánsebesi oláh protopópa két falut kiátkoz, mert a lakosok az egyház tudta nélkül tizenegy testet kiástak és elégettek / Baróti L. 1900–1902. II: 206; Mézes Á. 2014: 123.
1750. július 8. – Bécs / Rendelet a szerb ortodox papság részére, miként viszonyuljon a rácok hiedelmeihez és varázslásaihoz (Raitzischen Maleficanten) / Baróti L. 1893–1896. I: 101.
1751. február 26. – Pancsovai polgári kamarai kerület: Kubin (rác falu) / Vámpírper (több) / a helyi hatóság a köznyugalom helyreállítása miatt engedélyezi a vámpírnak tartott halottak felásását és a testek orvosi szemlélését, boncolását / Baróti L. 1893–1896. I: 379; Mézes Á. 2014: 123.
1752. február 6. – Pancsovai polgári kamarai kerület: Deliblat (rác falu), Belgrád mellett / Vámpírpanik (4 fő) / pestis idején vámpírnyomok (Vampier) emberek sírjának illegális felásása, a tetemek szívének kivágása, a sír- és hullagyalázók elítélése / Baróti L. 1893–1896. I: 381; Baróti L. 1893/1894: 219–221; Mézes Á. 2014: 129.
1752. február 20. – Karánsebesi polgári kamarai kerület: Slatina (oláh falu) / Vámpírpanik (4 fő) / gyanús férfiak és nők sírjának illegális felásása, a testek megcsonkítása és visszatemetése hírlik, egyházi és hatósági szankciókkal fenyegetőzés / Baróti L. 1893–1896. I: 381; Baróti L. 1900–1902. II: 209.
1752. június 2. – Orsovai polgári kamarai kerület: Mehedica (oláh falu) / Boszorkányper (1 fő) / 1 oláh férfi megvádolása jövendőmondással, letartóztatása / Baróti L. 1900–1902. II: 272.
1752. szeptember 26. – Orsovai polgári kamarai kerület: Mehedica (oláh falu) / Vámpírhisztéria (34 fő) / tucatnyi illegális sír- és hullagyalázás, nem ismerjük a hatóság reakcióit / Baróti L. 1900–1902. II: 273; Mézes Á. 2014: 124.
1753. január 11. – Újpalánkai polgári kamarai kerület: Kistikvány (Klein-Dikvan) oláh falu / Vámpírhisztéria (30 fő) / tömeges sírfelnyitás a pestistől és a vámpíroktól való félelem miatt, a hatóság vizsgálatot kezdeményez a felelősök felkutatására / Tallar G. 1756; Baróti L. 1893–1896. I: 485.
1753. január 11. – Újpalánkai polgári kamarai kerület: Rakasdia (oláh falu) / Vámpírhisztéria (20 fő) / tömeges sírfelnyitás a pestistől és a vámpíroktól való félelem miatt, a hatóság vizsgálatot kezdeményez a felelősök felkutatására / Baróti L. 1893–1896. I: 485; Baróti L. 1900–1902. II: 50; Tallar G. 1756; Hamberger K. 1992: 92–93; Kreuter P. M. 2001: 93.
1753. január 22. – Csákovai polgári kamarai kerület: Schebell (Jebel) (oláh falu) / Vámpírper (3 fő) 2 férfi és 1 asszony halálát követő vámpírvadás, kiket a köznép több napon át égetett el, ezért a hatóság vizsgálatot és a felelősök megbüntetését rendeli el hullagyalázás miatt / Tallar G. 1756; Baróti L. 1893–1896. I: 485.
1753. január 29. – Lugosi polgári kamarai kerület: Kallatscha, Kollátfá (oláh falu) / Vámpírpanik (több ember) / több ember járványos halálát követően egy gyermek hulláját (vérenek mágikus erőt tulajdonítva a vámpírok ellen használják) illegálisan, a helyi pópa tudomásával elégetik – Tallar G. 1756; Baróti L. 1893–1896. I: 436, 438; Mézes Á. 2014: 124, 127, 134; Hutterer H. 2011: 126–129.
1753. február 7. – Csákovai polgári kamarai kerület: Stamora, Stamora Germana (oláh falu) / Vámpírper (bizonytalan számú áldozattal) / a helyi hatóság jelzi, hogy a vámpírok feltételezett fertőzéseit ki fogja vizsgálni / Baróti L. 1893–1896. I: 486.
1753. február 14. – Csákovai polgári kamarai kerület: Vermes (oláh falu) / Vámpírpanik (több) / pestis idején több embert is kiásnak a vámpírok grasszálásai miatt (die Vampire grassiren) / Baróti L. 1893–1896. I: 486.
1754. március 15. – Versec: Versec (német–rác város) / Vértád (3 fő) / a zsidó metsző és két segítőtársának megvádolása rituális gyerekgyilkossággal – a metsző megköpölyözött (vagyis vért vett) egy hatéves gyermektől – a vád bizonytalansága miatt a törvényszék felmenti őket / Baróti L. 1893–1896. I: 120; Baróti L. 1893–1896. I: 127; Baróti L. 1893–1896. I: 539.
1756. április 27. – Temesvári polgári kamarai kerület német–rác falvak / Vámpírhisztéria (30 fő) / tömeges sírfelnyitás a pestistől és a vámpíroktól (Wambirn) való félelem miatt, a hatóság vizsgálatot kezdeményez a felelősök felkutatására / Baróti L. 1893/1894: 219–221.

1775. július 4. – Szentségtörés vádja, keresztégetéssel / Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, TM-F-00302 Administrația Provincială Imperială – Regală A Banatului (1754–1777) 16: Prozesse Penale (1775. július 12.), 31r. Protocollum Administrationis in Judicialibus et Criminalibus ddo 4. ten July 775. No. 15.
1784. június 17–21. – Torontál vármegye / Fenyítőper (2 fő) / Róka Mátyás tisztiorvos (physicus ordinarius) jelentését a Helytartótanácshoz a vármegye területén két vándorló álorvosról, akiket több figyelmeztetést követően börtönbe csuknak, és testi fenyítékben részesítenek / Daday A. 2005: 449.
1790. május 15. – az *Ephemerides Budenses* levelezője arról tudósít, hogy egy Avifuga (?) nevű mutatványos ember egy boszorkányos gépezetet épített, hogy a termést veszélyeztető madarakat elűzze, valamint állította, minden másodpercben három halat fog egy másik szerkezettel. Temesvár alvárosában ki is állították ezt a szemfényvesztő gépezetet. / Balogh P. 2014: 56.

2. A KÖZÉP-EURÓPAI BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS FORRÁSAI ÉS IRODALMA (1700–1800)

Levéltári források gyűjtőhelyi rövidítése • Gyűjteményes forráskiadványok az 1720–1790 közötti évek forrásainak közlésével • Könyvészeti források (1850-ig) • Bibliográfia

2.1. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK GYŰJTŐHELYI RÖVIDÍTÉSE

Itt csak a gyűjteményes forráskiadványokban *nem* szereplő iratok lelőhelyeire utalok.
A gyűjteményes forráskiadványok által közölt lelőhelyeket az adott kiadványban találjuk.

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma

16. X. 3, Svegliarini per le Missioni Del Segneri juniore, ff. 251–252.

EFM = Erkel Ferenc Múzeum, Gyula

GyIM = Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

BaML = Baranya Megyei Levéltár, Pécs

XIII.10. 606 = Batthyány család siklósi, üszögi, mozsgói és somodori uradalmának iratai, 1698–1939, Batthyány–Benyovszky-féle siklósi uradalom iratai, Acta sedis dominialis

IV. 8b = Baranya Vármegye Törvényszékének iratai, Peres iratok 1754–1850.

GyMSM SL = Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron

IV A 1003/a 1758. június 30. pp. 109–112.

HBML = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen

IV/A. 101 l/e. 1. d. = 1742. december 30-i nyomtatott szabályrendelet

HML = Heves Megyei Levéltár, Eger

XII.3.b. = Egyházi szervek, Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, II. classis. Földesúri bíraskodás – úri-szék – iratai (1700–1848)

OL = Országos Levéltár, Budapest

C szekció, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács

C 3 = Series numerorum omnium departamentorum (1783–1784)

C 11 = Indices generales, extractus ac libri copiales resolutionum normalium és Index generalis benignarum resolutionum regiarum (szabályrendeletül szolgáló királyi rendeletek mutatója) 1724–1783. 5 kötet

C 26 = Acta mendicantium et vagorum 1724–1781.

C 27 = Causarum extractus, 1724–1782.

C 28 = Acta captivorum et malefactorum, 1725–1783.

C 37 = Acta sanitatis, 1724–1779.

C 43 = Acta secundum referentes, 1780–1783.

C 53 = Departamentum publico-politicum, 1783–1848.

C 59 = Departamentum urbariale, Úrbéri tabellák, 1767–1773.

C 66 = Departamentum sanitatis, 1783–1848.

E szekció, Magyar kincstári levéltárak

E 303 = Bánsági Kamarai Adminisztráció, Landes Administration in dem Bánát, Temesvár, 1716–1779.

E 584 = Királyi jogügyigazgatósági levéltár III. Irathagyatékok, A gróf Fekete család levéltára, Fekete János gróf levelezése 52. és 53. csomó

F szekció, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak

F 135 = Gubernium Transylvanicum Levéltára, Erdélyi gubernium lt. 105–106 cs. Deput. in judicialibus protocolum 15. ülés. (1793. márc. 12.)

SzSzBML = Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza

ToML = Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd

IV A 1b. Közgyűlési iratok 2531/1786.

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

TKCs = Történelmi Képcsarnok

NM = Néprajzi Múzeum, Budapest

SzJ Ltsz. = Szokás- és játékgyűjtemény, leltári szám

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

OSZKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest

Fol. Lat. 1627 = Idősebb Deccard János Kristóf, soproni gimnáziumi rektor kézírása, pp. 24–25.

Oct. Hung. 375. = Kézirat az örök kárhozatról szóló prédikációról, kolozsvári misszió, 1748.

Quart. Hung. 2815 = Orvos könyv melyet néhai tudós és igen híres Doctor Mathiolus tseh nyelvre fordított, 's bővítettett Herbáriumából a' nyavallyáknak rende szerént Dantzkai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszveszegettetett és magyar nyelvre fordított néhai T. N. Vay Ádám Úram árva özvegye, Tsömeri Zay Anna

Quart. Hung. 4312. = Gróf Székely László élete. 667.

OSZMI = Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest

ÖNB = Österreichischen Nationalbibliothek, Wien

BA, Port = Bildarchiv Austria, Porträtsammlung

BA, Buch = Bildarchiv Austria, Buchmalerei

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Erdődy-FA = Familienarchiv Erdődy, Eberau, Monyorókerék

Ráday Lvt. = A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest

RÁL, Marosvásárhely = Román Állami Levéltár, Marosvásárhely

Marosvásárhely város jkv. 1766. november 13.

RÁL, Sepsiszentgyörgy = Román Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy

Háromszék lvt, F8/db. 174/1766.

ŠAP = Štátny archív v Prešove, Eperjesi Állami Levéltár

Sáros m. lvt. II/288. = Šarisská Župa, Sáros megye levéltára, Súdne písomnosti (Bírósági iratok) Protcollum Juridicum 1750–1764. II/288.

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen

DRKI = Debreceni Református Kollégium Iratai

II.16 b. 3. sz. = II.16 Főiskolai kurátorok iratai, b. Szolgadiákok kurátorainak iratai, 3. szám, 1760

2.2. GYŰJTEMÉNYES FORRÁSKIVÁLTÁSOK AZ 1720–1790 KÖZÖTTI ÉVEK FORRÁSAINAK KÖZLÉSÉVEL

KLANICZAY GÁBOR–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye*. 1–2. köt. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

KOMÁROMY Andor (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SCHRAM Ferenc (szerk.) 1970: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* I–II. Budapest: Akadémiai.

SCHRAM Ferenc (szerk.) 1982: *Magyarországi boszorkányperek (1529–1768)* III. Budapest: Akadémiai.

SUGÁR István (szerk.) 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest: MTA Könyvtár.

LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. Budapest–[Pécs]: L'Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék (Fontes Ethnologiae Hungaricae).

A magyarországi boszorkányság forrásai (sorozatszerkesztő PÓCS Éva)

I. BESSENYEI József (szerk.) 1996. I.: *A magyarországi boszorkányság forrásai* I. Budapest: Balassi.

II. BESSENYEI József (szerk.) 2000. II.: *A magyarországi boszorkányság forrásai* II. Budapest: Balassi.

III. KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2003. III.: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi.

IV. TÓTH G. Péter (szerk.) 2005. IV.: *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest: Balassi.

V. TÓTH G. Péter–BRANDL Gergely (szerk.) (előkészületben). V.: *A magyarországi boszorkányság forrásai* V. Budapest: Balassi.

A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti sorozat (sorozatszerkesztő: TÓTH G. Péter)

1. BALOGH Béla (szerk.) 2004: *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti sorozat 1.)

2. HAGENTHURN Endre (szerk.) 2010: *Schäßburger Hexenprozesse – Segesvári boszorkányperek (1666–1732)*. Budapest: Balassi. (Várostörténeti sorozat 2.)

3. TÓTH G. Péter–NÉMETH Ildikó (szerk.) 2010: *Ödenburger Hexenprozesse – Soproni boszorkányperek (1429–1702)*. Házi Jenő, Szánthay Antal és Kovács József László munkájának felhasználásával, Budapest: Balassi. (Várostörténeti sorozat 3.)

4. PAKÓ László–TÓTH G. Péter–KISS András (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743*. Budapest: Balassi. (Várostörténeti források 4.)

5. BRANDL Gergely–TÓTH G. Péter (szerk.) 2016: *Szegedi Boszorkányperek 1726–1744*. Budapest: Balassi. (Várostörténeti sorozat 5.)

A magyarországi boszorkányperek digitális adatbázisa. MTA BTK, Néprajztudományi Intézet. (Szerkesztő: TÓTH G. Péter)
<http://boszorkanykorok.hu/>
<http://eastwest.btk.mta.hu/>
<http://eastwest.btk.mta.hu/adatbazisok>

2.3. KÖNYVÉSZETI FORRÁSOK (1850-IG)

- Augsburgische Ordinari Postzeitung von Staats-, gelehrten, historisch- u. ökonomischen Neuigkeiten: Augsburg*
 1782. november 18. (Nr. 276)
- Berlinische Priviligirte Zeitung.* Berlin:
 1755. április 2., Aus Oberschlesien, vom 16. Merz. Die berühmigten Blutsauger, oder sogenannte Vampyr
 1755. május 8. Nach dem durch die aus Oberschlesien eingelangte Nachrichten der Ruf ausgebreitet worden, als sich dort zu Lande zu Hermsdorf einige so genannte Vampyren oder Blutsauger spüren liessen, und derowegen von den dortigen
- Frankfurter Staats-Ristretto.* Frankfurt:
 1782. szeptember 29. (Nr. 157)
 1782. december 24. (Nr. 207)
- Gentleman's magazine, London*
 1751. augusztus 24. Vol. XXI. 378.
- Hadi és Más Nevezetes Történetek.* Bécs:
 1790. január 22. II. szakasz 6. füzet 108–112.
 1790. február 12. II. szakasz 11. füzet 208, 235.
 1791. április 26. IV. szakasz 33. füzet 507.
 1791. május 20. IV. szakasz 40. füzet 628.
 1791. május. IV. szakasz 42. füzet 692.
 1791. július 7. V. szakasz, 70–73.
- Hamburger Neue Zeitung.* Hamburg:
 1782. szeptember 4. (Nr. 151)
- Hamburger Unpartheiischer Correspondent.* Hamburg:
 1782. szeptember 22. (Nr. 159)
- Ipswich Journal.* Ipswich:
 1776. július. 17. The Foxearth and District Local History Society
<http://www.foxearth.org.uk/1775–1776.IpswichJournal.html> (letöltve: 2018. 02. 28.).
- Journal von und für Deutschland, Fulda*
 1786. III. évf. I. Stud. XII. szám
- Le Glaneur Historique, Moral, Litteraire Et Galant: Ou Recueil Des principaux Evenemens arrivés dans le Courant de cette Année*
 1732: Tom. 2. No. 22 (1732) Appendice Au Vampirisme
- Magyar Hirmondó / A' pozsonyi Magyar Hirmondó.* Pozsony: Patkó Ferentz Ágoston Könyv-nyomtató műhelyébenn.
 1780. február 5. 88.
 1780. május 10. 298–299.
 1781. január 24., szerda, 7. levél, 49–50.
 1781. február 10., szombat, 12. levél, 93–94.
 1781. december 22., szombat, 99. levél, 783.
 1781. Kis-Asszony havának 15dik napján, Szerdán költ 63. levél, 499–501.
 1781. Kis-Asszony havának 8dik napján, Szerdán költ 61. levél, 484–485.
 1781. Szent Iván havának 6dik napján, Szerdán költ 44. levél, 346.
 1781. Szent Jakab havának 7., szombat, 52. levél, 415.
 1781. Szent-Jakab havának 25dik napján, Szerdán költ 57. levél, 450–451.
 1782. Boldog Asszony havának 10., szombat, 6. levél, 47.
 1782. Boldog Asszony havának 23., szombat, 7. levél, 54–55.
 1782. december 4dik napján, Szerdán költ 94. levél, 750–751.
 1782. december 7., szombat, 95. levél, 756–757.
 1782. Kisasszony havának 31., szombat, 67. levél, 532.
 1782. Pünkösöd havának 8dik napján, Szerdán költ 36. levél, 282–283.
 1782. Szent György havának 20., szombat, 31. levél, 244.
 1782. Szent Mihály havának 4dik napján, Szerdán költ 68. levél, 540–542.
 1783. december 17dik napján, Szerdán költ 99. levél, 786–788.
 1784. Szent Jakab [helyesen Szent Iván] havának 23., szombat, 47. levél, 397–398.
 1784. Szent Jakab havának 24., szombat, 56. levél, 469–471.
 1785. Szent Jakab havának 2., szombat, 51. levél, 411–412.
 1786. Pünköszt havának 13., szombat, 37. levél, 313–314.

1787. Pünköst havának 19., szombat, 39. levél, 324.
 1787. Szent András havának 24., szombat, 93. levél, 777.
- Magyar Hirmondó / A' Bécsi Magyar Hirmondó.* Bécs: Bétsben: Hummel J. D. betűivel.
 1792. március 27.
 1794. június 25.
 1795. június 2.
- Magyar Kurir / Szacs vay Sándor szerk.* Bécs:
 1788. augusztus 30.
 1793. június 4.
 1799. augusztus 27.
- Magyar Museum.* Pest: Trattner Mátyás betűivel.
 1789. I/3. 239.
- Medicinisches Journal:* Bécs:
 1788. márciusi szám. V. kötet, 60.
- Merkur von Ungarn.* Pest:
 1786. május 19. *Oder Litterarzeitung für d. Königreich Ungarn u. Dessen Kronländer, Hrsg. Martin Georg Kovachich.*
 Volumes 1–6., Bd. 1. H. 2. 218–219. [rendelet a külföldön kiadott könyvek utánnomásának betiltásáról] Gedrucht mit
 Lettnerischen Schriften.
- Mindenes Gyűjtemény.* Révkomárom: Wéber Simon Péter betűivel.
 1789. szeptember 26. I. negyed, 26. levél, 420–423.
- Orvosi Tár.* Pest:
 1832. évf., 4. füzet, 147.
- Pesther Intelligenzblatt.* Pest-Buda:
 1782. szeptember 4. (Nr. 36.)
- Pesti Hírlap.* Pest:
 1843. augusztus 6. 271. szám, 528.
- Politisches Journal.* Hamburg:
 1792. június 29. Politisches Journal nebst Anzeige von gelehrten und andern Sachen. Jahrgang 1792. Herausgegeben von
 einer Gesellschaft von Gelehrten. 733.
- Pressburger Zeitung.* Pressburg:
 1764. augusztus 1. No. 6. Eperjes den 20 Juli. In der benachbarten Stadt Zeben hat sich neulich ein sehr trauriger Fall ereignet.
- Rajzolatok a társas élet és divatvilágból.* Pest:
 1836. július–december 2. évfolyam / 70. szám 1836. augusztus 31.
- Reichspostreuter: Altona: Heinrich Heuß Verl.*
 1782. szeptember 4. (Nr. 71.)
 1782. október 7. (Nr. 78.)
- Schlesische Privilegierte Zeitung.* Breslau:
 1777. szeptember 27. 'Wortgleicher Bericht.
- Társalkodó.* Pest:
 1839. 8. évfolyam, 57. szám, július 17. 227. Skót boszorkányperek.
- The London Magazine and Monthly Chronologer.* London:
 1737. Vol. 6. 396. C. Ackers.
- Vossische Zeitung.* Berlin:
 1739. január 9. 'Der Mörder wurde vor Gericht gestellt: Bericht der Vossischen Zeitung aus London'
 1750. október 6. 'über die Hinrichtung einer Hexe und eines achtjährigen Mädchens in Landshut in Bayern'
 1777. augusztus 30. 'Bericht aus Venedig'
 1777. szeptember 24. 'Wortgleicher Bericht'
- Wienerisches Diarium.* Wien [www.anno.onb.ac.at]:
 1725. július 21. No. 58. 11–12.
- Adámi, P[ál]* 1771: Untersuchung u. Geschichte der Viehseuchen i n der Steyermark. Wien.
 – 1776: Unterricht von Kenntnis und Heilung der Schafräude. Wien.
 – 1780: Specimen hydrographiae Hungaricae sistens Aquas Communes, Thermas et Acidulas etc. Vindobona.
 – 1781: Beyträge zur Geschichte der Viehseuchen in den k. k. Erbländern. Wien.
 – 1782: Untersuchung und Geschichte der Viehseuchen. Wien.
 – 1784: Bibliotheca loimica. Vindobona.
- Alberti Michael* 1736: Systema jurisprudentiae medicae. Berlin.
- Anzeigen, Allergnädigst-privilegirte 1775:* aus sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern. Wahrsagerey und Zauberey der
 Zigeuner. – Von der Wahrsagerey und Dieberey der Zigeunerin. In: Herausg. von einer Gesellschaft. V. Jahr. Wien: Gedr. mit
 von Ghelenschen Schriften.

- Apor Péter* 1736/1927: *Metamorphosis Transylvaniae* (Erdély változása). Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Ardia, Jean Antoine* 1738: *Tuba Catechetica, Id est: Explicatio Doctrinae Christianae*. [Martínez de la Parra, Juan; Ardia, Antonio] Augustae Vindobonae: Stretter, Gastel, Ilger.
- Bardocz, József* 1790: N. Batzoni. Erdély országa approbata, és compilata constituiokbeli törvényeinek emlékezet segedelminek okáért tsekély magyar versekbe szedett rövid summája. Nagyenyed.
- Barker, John* 1742: *An Inquiry into the Nature, Cause and Cure of the present Epidemic Fever*. London.
- Bartholotti, Johann Nepomuk* 1784: Világi es ekklesiái vizsgálódás, mellyben a' lelki-esméretnek szabadságáról és a római 's német országai edgyesült birodalomban bé-vétegett vallásoknak békességes el-türéséről, az ekklesiái és világi törvények szerint vetélkedtetik, ismét a' nem egyeztet görög valláson lévőknek állapotokról tudakoztatik. Készítette Bartholottus Nep. János, a könyveknek megvizsgálására rendeltetett tsászári és királyi commissiónak assessora, a bétsi közönséges filológiai társaságnak vizsgálója, a keresztyén vallásnak doktora, és annak ez előtt rendes és közönséges professora. Magyarra fordította n. Erdély országában a nemes Marosszéki reform. traktusnak ord. nótáriussa Dési József. Kolosváratt: Nyomt. a reform, koll. betűivel.
- Baty, Johannes* 1775. [március 12.]: *Specimen inaug. med. sistens discriptionem quorundam morborum hungaris endemiorum et remediorum iisdem familiarium et quasi domesticorum*. Göttingen: Trajecti ad Rh.
- Bauer, Friedrich* 1789: *Gedanken eines Landpfarrers über den Ungrund des Hexenglaubens von Prof. Weber und über die Hexenreformation von einem katholischen Weltmann*. München.
- Beccária Cesare* 1834: *Büntetés és büntetés*. Fordította Császár Ferenc. Zágráb: Suppan Ferenc ny.
- Becker, Rudolf Zacharias* 1788: *Noth- und Hülf-Büchlein für Bauersleute: oder lehrreiche Freuden- und Trauer-Geschichte des Dorfs Mildheim*. Für Junge und Alte beschrieben. Gotha, Hrg. der Deutschen Zeitun.
- 1790: *Noth- und Hülf-Büchlein für Bauersleute: oder lehrreiche Freuden- und Trauer-Geschichte des Dorfs Mildheim*. Für Junge und Alte beschrieben. Im Verlag der hochfürstl. kemptischen Hofbuchdruckerei. In Commision bei J. Brentano in Bregenz.
- Belius, Matthias* 1736/2006: *Sopron vármegye leírása II.*; C sorozat 3. kötet Sopron város történeti forrásai (Sopron). Sopron. [Sopron: Sopron Megyei Levéltár]
- 1742. IV.: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Viennae: Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Iohannis Petri van Ghelen, Tom. IV. [Nógrád, Hont, Bars, Nyitra vármegyék]
- 1742. V.: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Viennae: Paulli Straubii Bibliopolae; Typis Iohannis Petri van Ghelen, Tom. V.
- Benczur, Joseph* 1782: *Was hat der Regent für ein Recht über päbstliche Bullen? Näher beantwortet und aus dem ungarischen Staats- und Kirchenrechte erläutert*. Wien: Hartl.
- Benkő Sámuel* 1778: *Dissertatio inauguralis medica de insomniis*. Budae: Typis Univ.
- 1781: *A' hójagos himlőről való tanácsadás*. Kassa: Landerer.
- Beschreibung des Banats* 1790: *der Walachey, Moldau und der Königreiche Servien und Bosnien, aus den besten Schriftstellern gezogen*. Ein Beitrag zur nähern Kenntniss des Gegenwärtigen Kreigsschauplatzes. Leipzig.
- Bessenyei György* 1776/1914: *Az Amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése*. Kazinczy fordítása 1776-ból. Budapest: Weber Artúr.
- 1776/1942: *A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcséről, uralkodásának módjairól, törvényeiről és nevezetesebb viselt dolgairól*. [1776.] [A kéziratban maradt mű a pannonhalmi Benedek-rendi főapátság könyvtárában ltsz: 10a.E.14] Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- 1779: *Boszorkány, kan ördög. A Holmi*. Béts: Ny. n.
- 1898: *A természet világa*. Budapest.
- Blocksberger, F. N.* 1767: [Andreas Ulrich Mayer], *Glückwunsch an den Hochw. P. Angelus März über seine Vertheidigung der Hex- und Zauberey*, Straubing.
- Bod Péter* 1762: *Tiszta fényes drága bibor, mellyet amaz áldott emlékezetű m. izraelbeli nagy anya néh. gróf Bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága virágzó idejében a m. gróf Haller László urnak, azután a mélt. r. sz. b. gróf urnak Széki Teleki József urnak szerelmes házas társa egész életében ... magának meg-szerzett. Mellyről ... tanubizonyoságot tett*. Kolosváratt: Ny. Páldi István által.
- 1766: *Magyar Áthenas*. Nagyszeben.
- Bodó [Mátyás] Mathias* 1751: *Iurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones hungaricas in partes duas divisa*. Cujus pars prior, jus & processum criminalem, publica delicta & malefactores, modumque contra eos procedendi, in genere; pars posterior, crimina publica & privata, eorumque poenam & modum puniendi, in specie, exponit. Posonii: Ex typogr. Joan. Mich. Landerer. A. E. M.
- 1758: *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas in duas partes divisa... Auditoribus oblata, dum assertiones ex universa philosophia in... Universitate Tyrnaviensi... publice propugnandas suscepit Nicolaus Liszkay [Miklós]... ex praelectionibus Antonii Reviczky, Joannis Kraicsirovics [János], Nicolai Benkő [Miklós]. Tyrnaviae [Typ. Acad.]*
- Bright, Richard* 1818: *Travels from Vienna through Lower Hungary, Edinburgh: Constable*.
- Buchholtz, Georg* 1726a XXVIII: *Todten-Verbrennung. Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*. 1726 April. (Academie Naturae Curies in Leipzig, 1727): 508.

- 1726b XXXVI: Vom Hexen-Bade, die Wettermacherinnen zu entdecken, so die Dürre Anno 1726. Sollen verursacht haben. *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*. 1726. Juni XXXVI. (Academie Naturae Curies in Leipzig, 1728) 706–707.
- 1724 XXVIII: Von einem nach dem Tode verbrannten Weibe. In: *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*. 1724. junius XXVIII. (Academie Naturae Curies in Leipzig, 1725): 635.
- Butler, Charles* 1830: Memoir of the Life of Henry-Francis D’Aguesseau, Chancellor of France: And of His Ordonnances for Consolidating and Amending Certain Portions of the French Law; and An Historical and Literary Account of the Roman and Canon Law. J. Murray.
- Buzinkai György* 1739: Rövid oktatás, miképen kellessék magunkat isten segítségével jó praeczertivák által a pestis ellen védelmezni, vagy a pestisben lévő beteget orvosolni. Irattatott ns. szab. kir. Debreczen városa magistratusa rendeletéből, mellyhez toldalákul adattattak a pestis idejére alkalmaztatott egynehány szép könyörgések. Debreczen: Ny. Margitai János.
- Büsching, Anton Friedrich–Ebeling, Christoph Daniel* 1788: Erdbeschreibung. 2 Zweyter Theil, welcher Ost- und West-Preußen, Polen und Litauen, Galizien und Lodomerien, Ungarn, die denselben einverleibten Reiche und Siebenbürgen, die Republik Ragusa und das osmanische Reich, enthält. Hamburg.
- Calmet, Dom Augustin* 1746/1992: Dissertations sur les apparitions des anges, des démons & des esprits, et sur les revenans et vampires de Hongrie, de Boheme, de Moravie, & de Silesie. Paris, France: Chez De Bure l’ainé. (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k68180w.item>) [magyarul: Angyalokról, démonokról, szellemekről, valamint a magyar-, cseh-, morvaországi és sziléziai vámpirokról és kísértetekről – 1992. Lőrinszky Ildikó ford.]
- 1751: Gelehrte Verhandlung Der Materie von Den Erscheinungen Der Geister, Und Der Vampire in Ungarn, Mähren, Etc., 2. *Canestrini, Antonius* 1777: Dissertatio histórica de peste quae ab Autumno anni 1770. usque ad mensem Februárit 1771. in comitatu Zempleniensis grassabatur. Cassoviae: Landerer.
- Carpov, Benedikt* 1723: Practica nova Imperialis Saxoniae rerum criminalium. Leipzig.
- Cauz, Constantin Franz Florian Anton* 1767: De Cultibus Magicis Eorumque Perpetuo Ad Ecclesiam Et Rempublicam Habitu Libri Duo Cum Adiunctis Quibusdam Eo Pertinentibus Ad Iurisprudentiae Legumlatoriae Illustrationem. Vindobona: Trattner [Münchener DigitalisierungsZentrum]
- Chenot, Adamus* 1766: Tractatus de peste. Wien.
- 1776: Abhandlung von der Pest. Aus dem Latein übersetzt von I. W. Schweigart. Drezda.
- 1799: Historia pestis Transilvaniae annorum 1770. et 1771. Opus posthumus Franc. Schraud, Budae Universitas.
- Claus, Joseph Ignaz* 1733: Specilegium Concionatorium.
- Cochem, Martin von* 1712: Das Grosse Leben Christi, Oder Außführliche, Andächtige, Bewegliche Und gantz Vollkommene Beschreibung Deß Allerheiligsten Lebens und bittern Leydens Unsers Herrn Jesu Christi, Und seiner Glorwürdigsten Lieben Mutter Mariae Wie auch vieler ihrer Befreundten, als nemlich[...] Samt einem nützlichen Zusatz oder außführlichen Beschreibung der vier letzten Dingen deß Menschens, nemlich von dem Tod, Jüngsten Gericht, Höll und Himmelreich: Benebens zwey besonderen Registern, inhaltend die Verzeichnuß der Capiteln und Gebettern dieses Buchs. Mayntz–Franckfurt.
- Codice Leopoldino* 1786: Legge criminale toscana 30 novembre 1786 (c.d. Codice Leopoldino).
- Constitutio Criminalis Carolina* 1533: (Hals- oder Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karl V. nach Originalausgabe vom]. 1533. Curt Müller.
- Cornides Dániel* 1791: Commentatio de religione veterum Hungarorum. Edidit suamque de origine hungaricae gentis dissertationem adjecit Christ. Engel. Viennae.
- Corpus juris hungarici* 1779: seu decretum generale incltyi regni Hungariae, partiumque eidem annexarum. 2 tomi. Budae: Typ. regiae universitatis. A. E. M.
- Czeglédy, Moyses* 1749: Systema praxis criminalis incltyi Regni Hungariae patriumque eidem adnexarum, dum conclusiones ex jure Hungarico in... Collegio Juris Foglariano Agriae anno 1749. die... mense Julio publice... propugnandas suscepisset... Ladislaus Beniczky... philosophiae, nec non juris patrii auditor emeritus, praeside... – – ...auditoribus distributum. Budae: Nottensteinin.
- Csák Gellért* 1748: Arca Domini reserata. Auditoribus oblata, dum Posonii in Conventu F[ratrum] Minorum... conclusiones ex I. lib. decratal. Gregorii IX. ... propugnaret Paulus Herdlicska [Pál]... praeside Gerardo Csák [Gellért]. Posonii: Typ. Royer.
- Csaplovics, Johann von* 1819: Slavonien und zum Theil Croatien – Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde. Theils aus eigener Ansicht und Erfahrung (1809–1812), theils auch aus späteren zuverlässigen Mittheilungen der Insassen. Pesth, Hartleben’s Verlag.
- Csapó József* 1792: Uj füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fűnek és virágn ak Neve, Neme, Ábrázatja, Természte és Ezekhez képest különféle Hasznai, értelmesen megjegyztettek. Második nyomtatás. Posonyban és Pesten: Fűskuti Landerer Mihály.
- Cserszky Antal* 1832: A cholera Beregmegyében és útmutatás a patikai vizsgálatra. *Orvosi Tár*.
- De Haen, Anton* 1774: De Magia Liber. Lipsiae: Kraus.
- Delamare Nicolas* 1734: Traité de la police. I–II. Paris.
- Demian, Johann Andreas* 1804: Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Welcher Böhmen, Mähren, Und Das Österreichische Schlesien Enthält. [S. I.] Wien.

- Dombi Mihály* 1742: Vízből és vérből készítettett üdvösséges fürdők. Az az a penitentzia-tártó bűnös léleknek töredelmes szívből származott könyhullatási... Mellyeket... Dombi Mihály... istenes költséggel kibotsátott. Győrött: Ny. Streibig Gergely János.
- Domby Sámuel* 1794: Rosen Miklós, Orvosi tanítás a gyermekek nyavalyáiknak megesmerésekről és orvoslásokról, mellyet svéczi nyelven irt..., most pedig magyar nyelvre fordított az 1781. eszt. göttingai német kiadás szerint G. Domby Sámuel. Pesten: Fűskuti Landerer Mihály.
- Döpler Jacob* 1693. I–II.: Theatrum Poenarum. Gräfl. Schwartzb. Hoff- und Cammer-Raths Theatrum Poenarum, Suppliciorum Et Executionum Criminalium, Oder Schau-Platz / Derer Leibes und Lebens-Straffen... Leipzig–Sonderhausen: Friedrich Lanckischen.
- Ecker und Eckhoffen, Hans Heinrich von* 1779: Freymäurerische Versammlungsreden der Gold- und Rosenkreutzer. Amsterdam.
- Egyed Antal* 1828/1986: Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről (1829). Közreadja Cserna Anna és Kaczián János. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.
- Endlicher Stephanus Ladislaus* 1848/1849: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Sanktgallen.
- Faludi Ferenc* 1748: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes asszony. Nagyszombat.
– 1750: Bölcs és figyelmetes udvari ember. Nagyszombat.
- Fasciculus benedictionum* 1749: exorcismorum, et validissimarum conjurationum ad effugandas aereas tempestates. Ex approbatis libris a S. R. E. collectus. Reimpressum. Csik-Somlyó: Typ. Csik Somlyoviensi. [OSZK]
- Fekete, Johann, de Galantha* 1781: Mes Rapsodies ou Recueil de différens Essais de vers & de prose, du Comte de ****[!]. A Genève. I–II.
- Fessler, Ignác Aurél* 1816–1825: Die Geschichter der Ungarn und ihrer Landsansich. I–X. Leipzig: Gleditsch.
- Filangieri, Gaetano* 1804: La scienza della legislazione. III–IV. Milan.
- Fischer, Daniel* 1740a: Consilium pestilentiale, oder medicinisches Gutachten von der Pest, deren Indole, Propagation und Differene von andern hitzigen Fiebern. Leipzig–Bresslau: bey Michael Hubert.
– 1740b: De remedio rvsticano, variolas per balnevum primo aquae dvlcis post vero seri lactis feliciter cvrandi, in comitatu Arvensi, Hvngariae syperioris, cvm optimo successu adhibito, commentatio. Accedvnt: I. Relatio de variolis annorum 1740. 41. & 42. durante grassatione pestilentiae verae in Hungaria, epidemice grassantibus; II. observationes de usu lactis dulcis interno in variolis, propria experientia notatae. Erfordiae, svmpitbvsv Joh. Fried. Weberi.
- Fischer, Heinrich Ludwig* 1790: Das Buch vom Aberglauben. Leipzig: Schwickert.
- Fortis, Alberto* [1774] 1778: Travels into Dalmatia containing general observations on the natural history of that country and the neighbouring islands, the natural productions, arts, manners and customs of the inhabitants [...] London: J. Robson.
- Frank, Johann Peter* 1779–1788: System einer vollständigen medicinischen Polizey. Bd. 1–4. Mannheim: Schwan.
– 1813: System einer vollständigen medicinischen Polizey. Bd. 5. Stuttgart.
– 1817–1819: System einer vollständigen medicinischen Polizey. Bd. 6, Tl. 1 u. 2. Wien: Trattner.
– 1825–1827: System einer vollständigen medicinischen Polizey. 2 Suppl. Bde. Leipzig.
- Fronius, Matthias* 1744: Der sächsichen Nation in Siebenbürgen Statuta, oder Eigen Land-Recht. Leipzig.
- Fronius Mihály* 1779: Erdélyországnak három könyvekre osztatott törvényes könyve. Kolozsvár.
– 1790: Eggy Erdélyben, Brassó körül 1781-ben talált Vad-embernek le-írása. Orpheus I. (Kassa) 204–205.
- Gerichts Ordnung* 1788: Kriminal Gerichts Ordnung, denen Gerichtsbehörden des Grossfürstenthums Siebenbürgen die Anzeige, Inhafftirurg, Examinirung und Uibergabe der Verbrecher an das Kriminale vorschreibend. Hermannstadt: Petrus Barth.
- Gochetz, Gabriel* 1746 [de tarnó]: Systema praxis criminalis incltyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum in duas partes divisum quarum prima, de maleficiis et malefactoribus in genere, altera de criminibus in specie continet articulos. Cui accessit prologium nob. Gabrielis Gochetz de Tarnó, ... ad excelsos proceres, incltytosque status et ordines regni praemissum, cum monito iudicibus neo-thericis deserviente, cumve elencho articularum adjecto. Buda: Veronica (Landerer) Nottenstein.
– 1763 [de tarnó]: Systema praxis criminalis incltyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum, in duas partes divisum, quarum prima: de maleficiis et malefactoribus in genere, altera: de criminibus in specie continet articulos. Cui accessit prologium nob. Gabrielis Gochetz de Tarnó, ... ad excelsos proceres, incltytosque status et ordines regni praemissum, cum monito iudicibus neo-thericis deserviente, cumve elencho articularum adjecto. Claudiopoli [Kolozsvár] Typis Academicis Soc. Jesu.
- Gömöri Dávid* 1739: A pestisről való orvosi tanácslás, a mellyben miképpen kiki okos értelmének és az orvosi tudomány fundamentomának utmutatása szerint, magának, mind a egészséges testnek megoltalmazásában, mind pedig az dögleletes nyavalyában önnön maga orvosa lehet. Györ: Ny. Streibig János Gergely. XIV.
- Görres, Joseph* 1840. III.: Die christliche Mystik / von J. Görres, Professor der Geschichte an der königlichen L. M. Universität in München; Bd. 3. Regensburg.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb* 1783: Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge. Dessau–Leipzig.
– 1787: „Zweyte, viel veränderte und vermehrte Auflage” unter dem Titel Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa, und dessen Ursprung. Göttingen: Johann Christian Dieterich.
- Griselini, Franz* [Francesco] 1780: Aus dem Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen [1716–1778] an Standespersonen und Gelehrte, Erster Theil. Wien: J. P. Krauss. [repr. Munich, 1969]

Grossinger, Joannes Baptista 1793: *Universa historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae digesta I–V*. Posonii et Comaromii: Petri Weber.

Gvadányi József 1796: Egy falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége és testamentuma. Pozsony–Komárom.

Halmágyi János 1743/1906: Halmágyi János és id. Halmágyi István élete s végrendelete, 1743. Naplói. In: *Monumenta Hungariae Historica* 2. *Scriptores* 38.: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. IV. Halmágyi István naplója, 1752–53, 1762–69. Közli dr. Szádeczky Lajos. Budapest: MTA, Függelék II. 429–458.

Hellenbranth János 1822: Szarvas várossáról érkezett ugyan azon város százados ünnepi alkalmatosságára Hellebranth János, hites ügyész és jegyző. Pest.

Hellfeld Johann August 1755: *Repertorium Reale Practicum Iuris Privati Imperii Romano-Germanici Oder Vollständige Sammlung aller üblichen und Brauchbaren Rechte im Heil. Römischen Reiche, und den benachbarten Landen: enthaltend Gesetze, Capitularia, Reichs-Abschiede, Land- und Stadt-Rechte, Weichbild, Willkühr, Constitutiones und Edicte der ältern, mittlern und neuern Zeiten der Provinzien und vornehmsten Reichs- und anderer Städte*. Cuno.

Hermann Andreas 1719: *Dissertatio inauguralis medica de fluxu s ha emorrh oidalis provocatione*. Halle.

Hermányi Dienes József 1754/1755: Hermányi Dienes József *Praedicatioi* 1754–1755. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára. Mss 37.

– 1759/2013: Nagyenyedi Demokritus. Székelyudvarhely: Hargita Kiadóhivatal. (Székely Könyvtár sorozat.)

Holberg, Ludwig 1783: Klimius Miklósnak, Föld alatt való útja, mellyben a földnek ujj tudománya, és az ötödik birodalomnak históriája adattatik elől. B. Abelinus könyves házában találtatott, és deákbold magyar nyelvre fordítottatott Györfi József veszp-rémi prókátor által. Pósonban, nyomtattatott, s találtatik Patzko Ferentz Ágostonnál.

Horky, J. E. 1824: *Fragmentarische Nachrichten Über Die Vampyre*. Brüner Wochenblatt Zur Beförderung Der Vaterlandskunde, Zur Belehrung Und Unterhaltung. No. 96–99. 391–394. Brünn: Verlag k.k. privil. mährisch-ständischen Zeitungsamte.

Horváth, Ferenc 1759: ‘*Historia Vampirorum, Qui in Silesia Anno 1755 Fuisse Credebantur*’ (1759), 56–57., Batthyány-Gyűjtemény / Cat VIII. *Politica* / Tit. X. *Politicae ordinationes*, 281. doboz, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és Levéltár [Mézes Ádám könyvészeti gyűjtése]

Huber August 1795: Pest. Heute Montags den 21ten Dezemb[er] 1795, wird im königl[ichen] städtischen Theater... aufgeführt: Harlekins Reise über den Blocksberg, oder: Zauberey über Zauberey. Eine... Pantomime in drey Aufzügen, von... [August] Huber. Dieser aber geht vor: Alle strafbar. Ein... Lustspiel in zwey Aufzügen, vo... [Johann Friedrich Ernst] Albrecht. (Pest 1795. december 21.), [Trattner.]

Husztai Andreas 1742: *Jurisprudentia Hungarico-Transsylvaniae, in qua Doctrina Stephani Werbőczii, illustris quondam Jurisconsulti Transsylvaniae Hungari, in Prologo Decreti, seu operis Tripartiti, contenta, ad Lydium Rectae Rationis Lapidem revocatur: ex fontibus suis veris atque originalibus deducitur: justo ac naturali ordine digeritur: clarissime explicatur ac per Titulos LV. commodo in usum Nobilissimae cupidissimaeque legum Patriarum J uventutis Hungarico-Transsylvaniae methodo adornatur Auctore ANDREA HUSZTI, jurisprudentiae et Politicae im Inclyto Collegio Refonnato Claudiapolitano professore. Cibinii in Transsylvania. Excusa in Officia ejusdem liberae Regiaeque civitatis a Johanne Barth. Anno Dei MDCCXLII.* [Nagyszében] – 1791: Ó és újj Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való historia. Bécs: Dienes Sámuel.

Husztay, Stephanus 1745: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum*. Buda, 1745.

– 1758: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum*. Agriae.

– 1794: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum*. I–III. Buda: Episcopus.

Husztay, Zacharias Gottlieb (Teofil) 1786. I–II.: *Diskurs über die medizinische Polizei* I–II. Pressburg–Leipzig: Anton Löwe, Buchdrucker und Buchhändler.

Jacobi, Johann Georg Friedrich 1790: *Das Buch vom Aberglauben, Mißbrauch, und falschen Wahn*. Oberdeutschland 1790. Im Verlag des Unterricht- Noth- und Hülfsbüchlein. Ladenpreis.

Jambrešić, Andrija–Sušnik, Franjo 1742: *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples & index illirico sive croatico-latinus*. Zagreb: Typis Academicis societatis Jesu.

Jeney György 1791: *Természet-könyve*. A hortobágyi pásztor, és a természet-visgáló. Pest: Patzko Ferencnek betűivel.

Jordánszky Elek 1836: *Magyar Országban, ’s az ahoz tartozó Részekben lévő bődoltságos Szűz Mária kegyelem’ Képeinek rövid leírása*. Pósonban.

Josephs des Zweyten 1817: *Josephs des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justiz-Fache*. Für Böhmen, Mähren, Schlesien, Österreich etc., Jahrgang von 1786 bis 1787, II. Wien: Aus der kaiserlichen königlichen Hof- u. Staats-Ärarial-Drudern.

Kant, Immanuel 1798: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Zweites Buch. Königsberg: Friedrich Nicolovius.

Kassics, Ignatius 1825. I–III.: *Enchiridion seu extractus benignarum normalium ordinationum regiarum: circa praecavenda vindicandaque quaevis in regno delicta, corrigendos, tollendosque diversos abusos et excessus, conservandam proin securitatem et tranquillitatem publicam, tenendumque rectum politiae ordinem*, sub... Tom. I. 1724–1780. Pestini: Typis Nob. Matthiae Trattner de Petróza. Tom. II. 1780–1790. Tom. III. 1790–1824. Pestini: Typis Nob. Matthiae Trattner de Petróza.

Kászoni János 1650: *Directio Methodica Processvs Ivdiciarii Ivris Consuetudinarii, Inclyti Regni Hungariae*. Per M. Joannem Kithonich de Koztanicza. – *Roevid Igazgatas A’ Nemes Magyar Orszagnak Es hozzá tartozó Részeknek szokott Toervený*

- Folyasírol. Mellyet, Deákbol Magyar nyelvre fordított Kaszoni Janos Varadgyan. Leutschovia, Typis Laurentii Breveri, Anno 1650. = RMK I. 835 = RMK II. 727
- Katona István* 1779: *Historia regum stirpis Arpadianae*. Tom. I. Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samvelis Abae.
- Kazinczy Ferenc* 1790/1891: *Kazinczy Ferenc levelezése II. 1790–1802*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- 1810/1896: *Kazinczy Ferenc levelezése VII. 1810*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- 1814/1902: *Kazinczy Ferenc levelezése XII. 1814–1815*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Keyser, Georg Adam* 1787: *Uhuu!! oder Hexen- Gespenster- Schatzgräber- und Erscheinungs-Geschichten*. Erfurt.
- Kis János* 1845: *Soproni, Kis János Superintendens' Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve*. Sopron: Özvegy Kulcsárné [Kiadása: Budapest: Franklin, 1890. Olcsó Könyvtár]
- Kithonich Johannes* 1700: *Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii Incltyi Regni Hungariae*. Tyrnaviae.
- Koermendi Joannes* 1767: *Dissertatio inauguralis medica, sistens, quaedam ex medica-forensi*. Vienna.
- Kohl, Johann Georg* 1843: *Austria, Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube; Galicia, Styria, Moravia, Bukovina, and the Military Frontier*. London.
- Kollonitsch, Leopold–Gochez, Gabriel* 1751: *Praxis Criminalis. Corpus juris hungarici, seu decretum generale incltyi regni Hungariae, partiumque eidem annexarum*. 2 tomi. Tyrnaviae: Typ. academicis soc. Jesu. A. E. M. Tom. I–II. [...] *Praxis criminalis*.
- Kovachich, Martinus Georgius* 1798: *Scriptores rerum hungaricarum minores hactenus inediti: synchroni, aut proxime coevi quos e codicibus autographis, partim etiam apographis inter se rite collatis, desumptos et collectos auspiciis...* Budae [Buda]: typis Regiae universitatis.
- 1799: *Formulae solennes styli, in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque Regni Hungariae olim usitati, quas... e coaevis codicibus manuscriptis / collectas edidit Martinus Georgius Kovachich*. Pesthini [Pest]: typ. Matthiae Trattner.
- Köleséri Samuel* 1709: *Pestis Daciae Anni M.DCC.IX. Scrutinium Et Cura*. Cibinii [Nagyszében]: Excudit Michael Heltzdörffer.
- 1717/2015: *Auraria / Erdély aranybányászata*. Kölesériana 2. Fordította, az utószót és a magyarázatokot írta: Magyar László András. Kolozsvár–Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola–Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- 1719: Tanáts adása. Mellyet az 1719. esztendőben Kolosvárat megújultt, és az Erdélyi fejedelemségben széllyel uralkodó pestisnek alkalmatosságával, a közönséges jóhoz kész indulattal viseltetvén, deákül közönségesse tött. Azután pedig magyarul is ki-nyomatott. Kolosvárat [Kolozsvár]: Telegdi Pap Sámuel, ugyanazon esztendőben.
- 1780: *Samuelis Köleseri de keres-eer Auraria Romano-Dacica. Iterum edita curis Joannis Seivert*. Posonii Cassoviae: Sump-tibus Ioan. Michaelis Landerer.
- Kömle János* 1790: *Becker, Rudolf Zacharias, Szükségben segítő könyv. Német nyelvből magyarra fordítva, e's magyar orszaghoz alkalmaztatva Kömle János által*. Pesten: Stáhel Jó'sef és Kilian könyvárosnál.
- Kramer, Johann Georg Heinrich* 1732: *Cogitationes de Wampyris Serviae in Hungaria [Gondolatok a Magyarországon előforduló szerb vámpirokról.] Commercium Litterarium Noricum XXXVI. 291–292*.
- Kriminal Gerichts Ordnung* 1788: *denen Gerichtsbehörden des Grossfürstenthums Siebenbürgen die Anzeige, Inhafftirung, Examination und Uibergabe der Verbrecher an das Kriminale vorschreibend*. Hermannstadt: Petrus Barth.
- Kropatschek, Joseph* (Hg.) 1786: *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, 8. Bde. Wien.
- 1789a: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die Kaiserlichen und Königlichen Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung, anthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1787*. Vierzehnter Band. Wien: Verlegt bei Johann Georg Moessle K. K. privil. Buchhändler.
- 1789b: *Buch für Kreisämter oder Leitfaden zur Landes und Kreis-Bereisung*. Wien: Verlegt bei Johann Georg Moessle K. K. privil. Buchhändler.
- Lampe, Fridrik Adolf* 1741: *Gileadi balsamom. A dög halál ellen*. Ford. F. Bányai István. Franekera.
- Lange, Martin* 1790: *Ueber die hänfigen Viechseuchen in Siebenbürgen und von den vorzüglichsten Mitteln, solchen abzuhe-len*. Hermannstadt.
- 1791: *Az Erdélyországban gyakorta uralkodó marha-dögérről és annak eltávoztatásának jelesebb eszközeiről*. Ford. Gödri János. Kolozsvár.
- 1793: *Plan zur Verbesserung der Hebammen-Anstalten im Burzenlandischen Distrikte*. In: *Siebenbürgische Quartalschrift*. 3. Jg.
- LeBrune, Pierre* 1702: *Histoire critique des pratiques superstitieuses*. Paris: Jean de Nully.
- 1733/1736: *Histoire critique des pratiques superstitieuses*. I–II. Amsterdam: Jean Frédéric Bernard.
- Lenhossék Mihály* 1817: *Az Allati Magnetismus' rövid rajzolatja*. – Irta Lenhossék Mihály – a' Pesti M. K. Universitásban, Physiologiának, 's felsőbb Anatómiának k. r. Professora. In: *Fejér György–Mokry Benjamin* (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény* 1. évfolyam, 10. szám. 3–41.
- Loschert, Oswald* 1767: *Abt von Zell, Vorgängiger Versuch zur Erwirkung eines Vertrages zwischen den in dem bisherigen Hexereykriege verwickelten Gelehrten, wie auch zum nutzbaren Unterrichte, wie man von der Zauber- und Hexerey weder zu wenig, noch zu viel halten soll*. Würzburg.

- Lutezky János* 1742: Fasciculus triplex exorcismorum et benedictionum in Romano-catholica ecclesia usitatum, ex variis authoribus collectus... cum annexo tractatu de indulgentiis, jubileo, ac resolutionibus moralibus... dum assertiones theologicas de Incarnati Verbi mysterio in... Universitate Cassoviensi anno 1742. mense... die... publice propugnaret... Joannes Lutezky... theologiae in tertium annum auditor... praeside... Andrea Gáll... auditoribus oblati. – Thesaurus brevis de indulgentiis... Cassoviae: typis Academicis.
- Malleus Maleficarum* 1669: Malleus maleficarum, maleficas et earum: haeresim frame à conterens. Lugduni: Claudii Bourgeat.
- Máriafi István* [Szaitz Antal Mária] 1785: Igaz magyar. Azaz az igaz magyaroknak Máriához, az ő nagy aszszonyokhoz, és nagy pátronájokhoz való különös ájtatosságáról és a' mostani újságokról. Az igaz és nem-igaz magyarokról általlyában írta Máriafi István. 1. kötet. Páris–Berlin [Eger]: [Püspöki Ny].
- 1788: Igaz magyar 2. rész melly szól Sz. Istvánról, és egy kitsinyt a' régi, 's mostani Sz. István tagadókról is. Páris–Berlin [Eger]: [Püspöki Ny].
- 1789: Az Igaz Magyarok III. része. Szent István a magyaroknak igazi megvilágosítója. Írta Máriafi István. 3. kötet. Páris–Berlin [Eger]: [Püspöki Ny].
- Marikowszki Márton* 1772: A néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni. Írattott Tissot által. Ford. Marikowszki Márton. Nagykároly.
- Marsigli, Luigi Ferdinando Conte* 1732. I–II.: Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo. Haga–Amsterdam: Pietro Gosse. [OSZK]
- Martini, Martinus* 1782: Dissertatio inauguralis practico-medica de daemonomania et variis ejus speciebus: quam annuente inclyta Facultate medica in antiquissima ac celeberrima Universitate Vindobonensi pro gradus doctoratus publicae disquisitioni. Viennae: Sonnleither.
- März, Angelus* 1766: Kurze Vertheidigung der thätigen Hex- und Zauberey, Ingolstadt. S. 31.
- Mátyus István* 1762: Diaetetica, az az: a jó életnek és egészség megtartásának módját fundamentumosan elő-adó könyv. 1. köt. Kolozsvár: Páldi (r. sz. 1780).
- 1787. I–III.: Ó és Új diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattetott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámálása I. Pozsony: Landerer. (r. sz. 2240); II. Pozsony: Landerer. (r. sz. 2241); III. Pozsony: Landerer. (r. sz. 2242).
- 1789: Ó és Új diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattetott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámálása 4. Pozsony: Landerer. (r. sz. 2243).
- 1793: Ó és Új diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattetott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámálása 6. Pozsony: Landerer. (r. sz. 14077).
- Medici, Paulo–Rosthy Miklós* 1758: Ritus ac mores Hebraeorum italico idiomate refutati a Doctore Paulo Medici, nunc additis quibusdam Latine reddit, Notisque Hebraicis illustrati a R. P. Nicolao Rosty. Tynnaviae [Nagyszombat]: Typis Academicis Societatis Jesu.
- 1783: A' zsidóknak szokasi és szer-tartási, mellyeket... Medicei Pál olasz nyelven ki-adot és... deákra fordítot... Rosthy Miklós, mostan pedig magyar nyelvre által-tette... egy pétsi püspöki megyéből-való pap. Pétsett: Angyal János.
- Michnay, Andreas* 1843: Das alte Stadt- und Bergrecht der königlichen Frey- und Bergstadt Schemnitz in Ungern aus dem dreyzehnten Jahrhundert. Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst 104.
- 1845: Ofner Stadtrecht von MCCXLIV–MCCCCXXI. Buda városának Törvénykönyve MCCXLIV–MCCCCXXI-ből. Pressburg: Wigand.
- Miller, Antonius* 1781: Tentamen logicum. Nagyvárad: Joannes Nepomucenus Vass.
- Molnár Ferenc* 1762: Patvarista novitius, cum principali, de rebus politico-civili & statistico-moralibus, in gratiam inclitae juventutis hungaricae dialogice inductus. Agriae.
- Molnár János* 1775: Pásztor ember. Pozsony.
- Muratori, Ludovico Antonio* 1749/1995: Della forza della fantasia umana. Edited by Claudio Pogliano. Biblioteca della Scienza Italiana, VII. Florence: Giunti.
- 1756: De recta hominis christiani devotione, opus Lamindi Pritanii, seu celeberrimi viri L. A. M. Budae: Typ. Leop. Franc. Landerer. M.
- 1776: A nagy parantsolatnak tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja, mellyet hajdon irt... most pedig fordítot Gálfalvi Ozdi Ferentz. Bétsben: Nyomt. ns. Trattner Thamás bet. M.
- Nagy Franciscus* 1767: Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei. Mellyeket... Galántai gróf Eszterházy Károlynak... egri püspöknek... parantsolattábúl egybe szedetett, és ki-nyomtattott... Egerben: Nyomt. a püspöki iskola bet.
- 1771: Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei. Mellyeket... Galántai gróf Eszterházy Károlynak... egri püspöknek ... parantsolattábúl egybe szedetett, és ki-nyomtattott... Egerben: Nyomt. a püspöki iskola bet.
- 1796: Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei. Mellyeket... Galántai gróf Eszterházy Károlynak... egri püspöknek... parantsolattábúl egybe szedetett, és ki-nyomtattott... Egerben: A püspöki betükkal.
- Neuhold János Jakab* 1735: Introductio ad iurisprudentiam medicam, azaz: Az orvosló- törvényes, úgymint a mi hazánkban igen szükséges tudományra való rövid vezetés, a melyben megmutattatik, miképpen az ujj medicusok, avagy ahol azok nintsenek a chirurgusok, az halálos sebekről és más efféle orvosló törvényes kérdésekről való ítéletben magokat okossan visellyék, hogy se magoknak, se a bírának lelkekesmérettyeket meg ne sértsék. Pest.

- Nógrádi Mátyás* 1651: *Lelki proba-kö, mellyen az ember mind magát, s-mind vallását meg-czirkálhattya, ... Ehez járult a könyvnek utóllján négy emlekezetes dolog: – [2] I. Az Ördögi practikáról mint kellyen itélni e világon a keresztyén embernek. – [3] II. A Szent Lélek ellen-való vétek mint essek és légyen az emberekben. – [4] III. A betegeknek meg-látogatását miképpen kellessek el-követni. – [5] IV. A lopásról mint kellyen itélni embernek. Ezeket egy csomóban kötvén ki-bocsátotta és közönsegesse tötte Nogradi Matyas. Debreczenben 1651 Fodorik Menyhart. = RMK I. 845 = RMNy III. 2362.*
- Oertels Johann Gottfried* 1757: *Der zur vollkommenen Seelen Ruhe... eingegangene... Seelen Hirt wurde... Johann Gottfried Oertels... Predigere... einer evangelischen Gemeine der... Stadt Oedenburg... den 21. Novembr. 1757. ... vorgestellet von Johann Christoph Deccard.*
- Osgyai S.* 1788: *Dissertatio de homicidio poena mortis puniendo et generalibus crimina publica praeventendi mediis. Vacii: Typis Francisci Ignatii Ambro.* [Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimo György különgyűjteménye, Jelzet: P.: I. 538. OO.VIII.2/14.]
- Osterwald Friderich János* 1745: *A keresztyének között ez idő szerént uralkodó romlottságnak kutféjeiről.* Debreczen: Margitai János.
- Pausz Armand* 1835: *Kisczeli szarándok. Christkatholisches Andachtsbuch, insbesondere für fromme Pilger zum Gnadenbilde Maria nach Klein-Zell / [übers. und] [hrsg. von Gottfried Ant. Wekerle] Pressburg: Druck. Schmid*
- Perliczy János Dániel* 1740: *l'Instruction Médicale, Ou comment faut il se protéger contre l'invasion de la peste et contre autres épidémies nocives, Traduction hongroise de la „Consilium Medicum”, écrit par, C. O. Mollerus, Budae.*
- 1750: *Sacra Themidos Hungariae, e medicina illustrata, sive de ratione decidendi, casus forensis, dubiis physicis et medicis obnoxios, manuctio, juri Hungarico, judiciisque provincialibus, comitatensibus et civitatensibus, praecipue, actionibus fiscalibus adcomodata. Budae.*
- Péterffy, Carolus* 1741/1742. I–II: *Sacra concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata. 1–2. köt. Preßburg, Royers Erben.*
- Pilarz Adolf–Moravec Franz Adolf* 1787. III: *Moraviae historia politica et ecclesiastica, cum notis et animadversionibus, Brünnae: Typis J. S. Siedler, III.*
- Pitaval François Gayot de Pitaval* 1739: 467. *Causes célèbres et intéressantes, avec les jugemens qui les ont décidées. Chez Desprez et Cavalier.*
- Plenck, Joseph Jakob von* 1781: *Elementa medicinae et chirurgiae Forensis. Viennae: apud Rudolphum Graeffer.*
- 1786: *Elementa medicinae et chirurgiae Forensis. Viennae: apud Rudolphum Graeffer. (editio secunda). [1781.]*
- Poiger, Benedikt* 1780/2007: *Benedicti Poiger Canonici Regularis San-Zenonensis Theologia Ex-Magica Seu Magia Ex Theologia Proscribenda. [Ulrich Lehner 2007: Religionsgeschichte der frühen Neuzeit 4. Nordhausen: Traugott Bautz.]*
- 1784/2007: *Theologie ohne Hexen und Zauberer. Mit einem Anhang: Ferdinand Sterzinger–Von dem gemeinen Vorurtheile der wirkenden und thätigen Hexerey (1766). [Ulrich Lehner 2007: Religionsgeschichte der frühen Neuzeit 4. Nordhausen: Traugott Bautz]*
- Pongrácz [István] Stephanus* 1748: *Forma processus judicii criminalis seu praxis criminalis dum in... Academia claudiopolitana universam logicam publice propugnaret Lucas Lázár [Lukács]... praeside – Claudiopoli Typ. Acad.*
- Praxis Criminalis* 1763: *Systema praxis criminalis incltyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum, in duos partes divisum, quarum prima, de maleficiis & malefactoribus in genere, altera, de criminibus in specie continet articulos. Cui accessit prologium nob. Gabrielis Gochetz de Tarnó, ... ad excelsos proceres, incltytosque status et ordines regni praemissum, cum monito iudicibus neo-thericis deserviente, cumve elencho articulorum adjuncto. Claudiopoli: Typis academicis soc. Jesu.*
- Pröls, Georg* 1806: *Aus den Gerichtsakten, s. I. [Publikation im Geist der Aufklärung]*
- Rác Samuel* 1794: *A' borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az orvosi politziáról. Pest: Trattner Mátyás betűivel.*
- Raicevich, [Stefano]* 1788: *Osservazioni storiche naturali, e politiche intorno la Valachia, e Moldavia. Napoli: Presso G. Raimondo.*
- Rayger, Karl D. Á.* 1760: LVIII. *Wahrnehmung. D. Carl Raygers. In: Der Römisch-Kaiserlichen Akademie der Naturforscher au-serlesene medizinisch-chirurgisch-anatomisch-chymisch- und botanische Abhandlungen, Nürnberg, VIII.*
- Repszeli Ladislaus* 1742: *Syntagma juris Ungarici. Kolozsvár.*
- Reußner von Reußenfels, Georg* 1744: *Commentatio succincta ad ivs statvtarivm sev mvnicipale Saxonvm in Transsylvania: opvs posthvmvm, vna cum textv originali latino..., vt et versio eivsdem Germanica in fine commentationis annexa / avctore Georgio qvondam Reiszner de Reizenfels, cura filii svi Iohannis Georgii Reiszner de Reizenfels. Lipsiae [Der Saechsischen Nation in Siebenbuergen Statuta, oder Eigen Land-Recht, 1583].*
- Rousseau, Jean-Jacques* 1782: *Collection complète des œuvres de J.-J. Rousseau: citoyen de Genève. Lettre à la Archevêque de Paris. Genf, XI.*
- Rudolph, Marcus Johann* 1740: *Nachricht von dem im ietzigen 1740ten fahre eingefallenen ausserordentlich strengen und Langen Winter, Lipsee. [1740]*
- Rübel, Johann Friedrich* 1758: *Systematische Abhandlung von denen fast allgemein eingerissenen Irrthümern betreffend die Besizung des Menschen vom Teufel, Hexerey [...], nach physicalischen Lehrsätzen ausgeführt und erwiesen, o. O.*
- Sailer, Johann Michel* 1787: *Ein brüderliches Sendschreiben an den katholischen Weltmann, der die Pièce schrieb Ueber die Hexenreformation 11. Dilingen: Franz Anton Hof. (Münchener Digitalisierungs Zentrum).*

- Sanctio Criminalis Josephina* 1787: Universalis Sanctio de delictis Eorumque poenis. Viennae.
- Sándor István* 1795–1808: Sokféle. (1–12 darab). I–X: Győr–Béts: Streibig Pichler.
- Sartori Bernát* 1772: Magyar nyelven filozofia. Az az: A bölcsesség szeretésének tudományáról némely jelesebb kérdések, melyeket sok hiteles bölcsesség szeretése tudományát tanítóknak írásból s könyveiből egybe szedegetett és tanított, mostanában pedig a magyar nemzetnek kedvéért az előljárók engedelméből nyomtatásban kibocsátott. Eger.
- Sauvages de Lacroix, François Boissier de* 1763: Nosologia methodica sistens morborum classes, genera et species, juxtà sydenhami mentem & botanicorum ordinem. I–III. Amstelodami: Sumtibus Fratrum de Tournes.
- Schäser, Georg* 1848: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel von Bruckenthal. Hermannstadt. [OSZK, Budapest 223.255]
- Schertz, Karl Ferdinand von* 1704/1706: Magia Posthuma per Juridicum illud Pro & Contra Suspensio Nonnullibi Judicio Investigata. Olmütz.
- Schlözer, August Ludwig* 1776–1782: August Ludwig Schlözer's Briefwechsel, meist historischen und politischen inhalts, I–X. Göttingen: im verlage der Vandenhoeckschen buchhandlung, Göttingen.
- 1782–1793: Stats-Anzeigen. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, I–XVIII.
- Schmaltzgrueber, Franz Xaver* 1726: Judicium ecclesiasticum seu Decretalium Gregorij IX. Pont. Max. liber II: brevi methodo ad discentium utilitatem expositus, in quo praecipuae circa materiam huius libri secundi... difficultates solvuntur. (Ingolstadt: Sumptibus Joannis Andreae de la Haye, 1726.)
- Schmeitzel, M[árton]* 1742: Historia Principatus Transilvaniae. Egyetemi előadásokról készült hallgatói kéziratok 1. példány: [MTA Kvt, Tört. 4r 134. szám] / 2. példány: „Historia principatus Transilvaniae, auctore Martino Schmeitzel doctore juris et historiae professore publico ordinario in Fridericana. Anno 1742. die 8. Januarii, Halae.” OSZK, Quart. Lat. 2822. Egykorú kézirat. 233 f. 225×190 mm. Poss.: Miske Kálmán (exlibris)
- Schmid, Franz Joseph* 1787: Ueber die Hexenreformation des Herrn Professor Weber zu Dillingen 9. Augsburg: Nicolaus Doll, 61–62.
- 1791: Und der Satz: Teufliche Magie existiert, besteht noch In einer Antwort des katholischen Weltmannes auf die von einem Herrn Landpfarrer herausgegebene Apologie der Professor Weberschen. Augsburg: Styx Weimar Klassik Stiftung Weimar. XXIII. (Münchener Digitalisierungs Zentrum).
- Schönbauer, Joseph Anton* 1795: Geschichte der schadlichen Kolumbatzer Mucken im Bannat, als ein Beytrag zur Naturgeschichte von Ungarn. Wien: gedruckt bey Alb. Ant. Patzowsky.
- Schraud Ferenc* 1795: Aphorismi de politia medica. Auditorum commodo concinnavit. Pestini.
- 1797: De forensibus judicium et medicorum relationibus. In vicem introductionis ad medicinam forensis disserit. Pestini–Posonii–Lipsiae.
- 1801: Geschichte der Pest in Sirmien in den Jahren 1795 und 1796; nebst einem Anhänge, welcher d. Gesch. der Pest in Ostgalizien, Vorschriften der Pestpolizei, u. Ideen üb. d. Ausrottung einiger ansteckenden Krankheiten enthält. I–II. Pest.
- Simon, Jordan [Johann Georg Alban Simon]* 1761: Das Welt betrügende Nichts: die Hexerei; von Ardoino Ubidente dell' Osa. Würzburg.
- 1766: Die Nichtigkeit der Hexerei und Zauberkunst. Frankfurt und Leipzig.
- Schwartner, Martin von* 1811: Statistik des Königreichs Ungern: ein Versuch, II–III. Ofen [Buda]: Gedruckt mit Königl. Universitäts-Schriften [első kiadás 1798].
- Seivert, Johann* 1783: Die Grafen der Sächsischen Nation 2. / 9. Die Grafen der Sächsischen Nation, und Hermanstädtischen Königsrichter im Großfürstenthume Siebenbürgen. Ungrisches Magazin, Band 3, Heft 2, Text 9. 129–163) Hrsg. von Karl Gottlieb Windisch. Preßburg: Löwe.
- 1783: Die Grafen der Sächsischen Nation 3. / 23. Die Grafen der Sächsischen Nation, und Hermanstädtischen Königsrichter im Großfürstenthume Siebenbürgen. Ungrisches Magazin. Hrsg. von Karl Gottlieb Windisch. Band 3, Heft 4, Text 23. 393–432. Preßburg: Löwe.
- 1785: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Weber und Korabinsky, Preßburg.
- 1788: Zuordnung: Reisebeschreibung, Stadtgeschichte, 22. Hermannstadt. Ungrisches Magazin, Band 4, Heft 4, Text 22. 397–407) Hrsg. von Karl Gottlieb Windisch, Preßburg: Löwe.
- Sonnenfels, Joseph Freiherr von* 1775: Über die Abschaffung der Tortur. Zürich: Orell, Geßner, Fießlin.
- 1786: Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz. I–III. Wien: Kurzbek.
- Steube, Johann Caspar* 1793: Briefe über das Banat. Eisenach: Wittekindt [1779].
- Sterzinger, Ferdinand* 1766: Academische Rede Von dem gemeinen Vorurtheile der wirkenden und thätigen Hexerey. München.
- 1767a: Betrügende Zauberkunst und träumende Hexery, oder Vertheidigung der academischen Rede von dem gemeinsamen Vorurtheil der wirkenden und thätigen Hexerey wider das Urtheil ohne Vorurtheil. München.
- 1767b: Gedanken über die Werke des Liebhabers der Wahrheit (Agnellus März) von der Hexerey. München.
- 1774/1775: Die aufgedeckten Gaßner'schen Wunderkuren, aus authentischen Urkunden beleuchtet und durch Augenzeugen bewisen. München und Augsburg 1774, 2. Auflage. München 1775 (mit dem Katechismus der Geisterlehre ergänzt).
- Szacsay Sándor* 1786: Zakkariásnak, a' pápa titkos író-deákjának Az Austriai tartományokban lett vallásbéli meg-világosításról, Rómából költ levelei az ő barátjaihoz ki-adattak egy eretnek-által. Bécs.
- 1787: Az – Izé – purgatoriumhoz-való utozása. Sz. S. (A szerző nevének kezdőbetűi). S-r., 64 lap. / [Szacsay Sándor]: Az – Izé – purgatoriumba-való utazása. 1787. 8-r., 48 lap. (A szerző nevének kezdőbetűi a második kiadás címlapjáról hiányoznak). H. n.: k. n.

- Szamosközy István* 1880: Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta Szilágyi Sándor. IV. kötet. Budapest: MTA.
- 1991: Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából Szamosközy István történetíró kézírata XVII. század eleje. Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Kozocsa Sándor, Sinkovics István, J. Fodor Adrienne. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Széchenyi Ferenc* 1799: Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchenyi: Tomus 1. Soproniensis.
- Szegedy János* 1749: Bipartita cynosura universi juris Ungarici de rebus actionibus et personis P. 1. De rebus et actionibus. P. 2. De personis et familiis, decretalibus. – (Theses ex universa logica quas in – Societatis Jesu Collegio Jaurinensi... publice propugnandas suscepit... Ludovicus Festetics [Lajos] praeside Martino Preindl [Márton]). Jaurini [Győr]: Typ. Strebighi.
- Szirmay Antal* 1790: Harmintz két okok, mellyeket azon világi catholicusok, kik az 1790-ben 30. novemberben a kalotsai érseknél tartott gyülekezet végezésére reá nem állattak, kinek kinek ítélleti alá terjesztettek. 1790. esztendőnek XII. havában. [H. és ny. n. [Kassa] Cassoviae: Johann Joseph Ellinger.]
- 1798: Notitia historica, politica, oeconomica montium, et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis. Cassoviae [Kassa]: Johann Joseph Ellinger.
- 1809: Szathmár vármegye fekvése, történeti és polgái esmérete. I. köt. Budán.
- Szlemenics Pál* 1832: Magyar fenyítő törvénykönyve. Budán: Magyar Kir. Egyetem Könyvnyomtató Intézete.
- Szombathy János* 1799: A magyarországi reformáció históriája. Kézirat Török József 1803-as lejegyzésében. Ráday Levéltár, K.1. 157/b.
- Tallar, Georg* 1784: Visum repertum anatomico-chirurgicum. Wien–Leipzig: Mößle.
- Tartarotti, Girolamo* 1749: Del congresso notturno delle Lammie. Libri tre. In Rovereto. A spese di Giambatista Pasquali, libraro e stampatore in Venezia.
- Taxonyi János* 1740: Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei. Az-az: Némely ritka, és válogatott történetek. A mellyben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága nyilván, és világosan elő-adatnak. A mellyeket egynehány authorokból össze-szedvén, három részre osztott, és külömbféle üdvösséges tanúságokkal meg-világosított... (k. 8-r. 7 lev. és 552 l.) Nyomt. Győrben: Streibig János Gergely által.
- 1742: A purgatorium-beli lelkeknek állapottyok, s azoknak az ő jó-tévőjökhez hálaadatosságok, a mellyek deák nyelven meg-irattattak Péter Roa Márton által. Most pedig... Pater Taxoni János által magyar nyelvre fordítottattak. Győr.
- 1743: Az emberek erköltsei és az Isten igazsága tükreinek az-az: némely ritka és válogatott történeteknek II. könyve, a mellyet, a mint az első könyvét, azon kegyes pátronusának, Biró Istvánnak... bő-kezű költségével ki-botsátott. (k. 8-r. 521 és 16 l.) Nyomt. Győrben: Streibig Gergely János által.
- Tessedik, Samuel [Theschedik]* 1784: Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulierten Dorfe. Pest.
- 1786: A parasztember Magyarországon mitsoda és mi lehetne... Ford. Kónyi János. Pécs.
- 1787: Oekonomisch-physikalisch-statistische Bemerkungen über den gegenwärtigen Zustand des Landwesens in Ungarn: besonders in der Gegend an der Theiß, zur Aufklärung und Beruhigung der so nützlichen Classe von Menschen auf dem Lande, nebst gemeinnützigen Vorschlägen zur Landwirtschaft. [Szerzői kiadás.]
- 1796 [1873]: Theschedik Sámuel önéletírása. Eredeti német kéziratból ford. és kiad. Zsilinszky Mihály. [faksimile.] Budapest: Mezőgazdasági.
- 1805/1938: Szarvasi nevezetességek, azaz: Szarvas Mezőváros Gazdasági Krónikája. Fordította Nádor Jenő, Kemény Gábor. Ortutay Gyula előszavával. Budapest. (Magyarságtudomány könyvei I.)
- Theresiana* 1769: Constitutio Criminalis Theresiana, oder der Römisch-Kaiserl. zu Hungarn und Böhheim etc. etc. Königl. Apost. Majestät Mariä Theresiä Erzherzogin zu Oesterreich, etc. etc. peinliche Gerichtsordnung. Wien, gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, kaiserl. königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern.
- The Tyburn Chronicle* 1768: Or, The Villainy Display'd In All Its Branches: Containing An Authentic Account Of The Lives, Adventures, Tryals, Executions, and Last Dying Speeches of the Most Notorious Malefactors Of All Denominations, who Have Suffererd for Bigamy, Forgeries, ... In: England, Scotland, and Ireland: From the Year 1700, to the Present Time, Tom. IV. Cooke, 12–19.
- Trausch, Josephus* 1847: Chronicon Fuchsio [Marc Fuchs] Lupino [Christian Wolfgang Lupinus] Oltardinum [Johan Oltard] sive Annales Hungarici et Transsilvanici. (1568–1618, 1618–1630) I–II. Coronae.
- Vályi András* 1796: Magyar Országnak leírása. Buda.
- Van Swieten, Gerard* 1758: [Van Swietennek Mária Teréziához intézett bizalmas francia nyelvű emlékirata]. MOL, A 57, Kancelláriai osztály, No. 99.
- 1768: Vampyrismus. In: Andreas Ulrich MAYER: Abhandlung des Daseyns der Gespenster, nebst einem Anhang vom Vampyrismus. Augsburg.
- Vásárhelyi Gergely* 1623: Vilag kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái. Szent Irasnak O és Uy Testamentomabol, szent atyaknak es pogán bölczeknek írásiból. Marosvasarhelyi Gergely által fordítottattak és irattattak. Casan[–Kolozsvár 1622–]1623 = RMK I. 528 = RMNy II. 1289.
- Verestói (Tséri) György* 1783: Holtakkal való barátság. Kolozsvárott.
- Verseghy Ferenc* 1790. I–II.: A religiónak eredetéről és előmeneteléről. In: A világnak közönséges története. Írta francia nyelven abbas Millot. (Ford.) Pest és Buda, 1790–91. I–II. (I. A régi nemzetek. II. A görögök.)

- 1791: A religiónak eredetéről és előmeneteléről. In: Claude-François Xavier MILLOT: A világnak közönséges története. Írta francia nyelven abbas Millot. I–II. (I. A régi nemzetek. II. A görögök.) [Fordítás.] Pest és Buda.
- Voltaire [François-Marie Arouet] 1751: Essai sur le Siècle de Louis XIV.* Berlin, première édition du Siècle de Louis XIV, éditée par Voltaire.
- 1774: Oracles. In: Collection Complète des Œuvres de Mr. De Voltaire. Tom. 29. Question sur L’Encyclopédia par des Amateurs. Genève: 190–195.
- 1787: Les vivants sucés maigrissaient, palissaient, tombaient en consommation; et les morts suceurs engraisaient, prenaient des couleurs vermeilles, étaient tout a fait appétissants. C’était en Pologne, en Hongrie, en Silésie, en Moravie, en Autriche, en Lorraine, que les morts faisaient cette bonne chère. Voltaire 1787: 37–43. [= Voltaire: Dictionnaire philosophique. In: Œuvres complètes. Paris: Kehl, 1785. V. Vampires 37–43.]
- Wagner, Carolus 1778: Collectanea genealogico-historica illustrium hungariae familiarum, quae jam interciderunt.* Decas I. Buda, Hungary: Typis Regiae Universitatis.
- Wagner, Michael 1796: Beiträge zur philosophischen Anthropologie und den damit verwandten Wissenschaften.* Vienna, Austria: bey Joseph Stahl und Compagnie.
- Was hält mand anderswo von Hexerey 1787: [Anonim] Was hält man anderswo von Hexerey, Zauberey, Gespenstern, Amuletten, Ignazibohnen, und geweihten Kräutern? Mit kleinen Ausfällen begleitet von einem andern katholischen Weltmann in Augsburg.* Stuttgart–Karlsruhe.
- Weber, Joseph 1787: Ungrund des Hexen- und Gespensterglaubens, in ökonomischen Lesestunden dargestellt.* Dillingen: Kälin. (Münchener Digitalisierungs Zentrum).
- Weisenbruch, Johann Benjamin 1727: Ausführliche Relation von der famosen Zigeuner-, Diebs-, Mord- und Rauber-Bande, welche ... 1726 zu Giessen ... justificirt worden, worinnen ... von dem Ursprung und Sitten derer Zigeuner ... erzehlet, auch was ... vorgenommen worden, enthalten ist ... zusammen gezogen.* Frankfurt u. Leipzig: Krieger.
- Werbőczy István 1894: Werbőczy István Hármaskönyve. Az eredetinek első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen.* Budapest.
- Weszprémi, [István] Stephanus 1755: Tentamen de incodulanda peste.* Londini: Litteris Joannis Tuach.
- 1774/1960: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria tertia, Decas I.* Viennae: Trattner, 1774. [Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Fordította Vida Tivadar. Budapest: Medicina, 1960.]
- 1778: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior.* Viennae: Trattner.
- 1787/1970: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria tertia, Decas I. et II. Tomus IV.* Viennae, Trattner, 1787. [Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Fordította Kőváry Aladár. Budapest: Medicina, 1970.]
- Wittola, Marx Anton 1782: A’ Tolerantziáról, a’ Katholika Anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy austriai plébánusnak német nyelven irt levele. Némely Katholikus Keresztényeknek kívánságokra magyarra fordítatva. 1. kiadás: Bécs: Szonleithner; 2. kiadás: Pozsony–Kassa: Landerer Mihály [Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz nach deu Grundsätzen der katholischen Kirche. Gedr. mit Sonnleithnerischen Schriften. 24. Herbstmonat]*
- Wolf, Johann 1799: Neues Buchstabir- und Lesebuch: zur Beförderung der Entwicklung des Verstandes für niedere besonders aber für Landschulen, nebst einer kurzen Anweisung für Aeltern und Lehrer zum Gebrauch desselben. Mit acht illuminierten Kupfertafeln, welche die gemeinsten Giftpflanzen und Schwämme abbilden.* Nürnberg.
- Wolff, Andreas 1793: Über einige erhebliche Hindernisse der Gesundheit in Siebenbürgen un. bes. im Hermannstädter Bezirk. Siebenbürgische Quartalschrift.*
- Zahn, Johannes 1702: Oculus Artificialis Teledioptricus. Oculus Artificialis Teledioptricus, Sive, Telescopium: Ex Abditis Rerum Naturalium & Artificialium Principiis Protractum Nova Methodo.* Norimbergae: J. Ch. Lochner.
- Zay Anna 1718/1979: Herbárium 1718. Orvos könyv mellyet néhai tudós és igen híres Doctor Mathiolus tseh nyelvre fordított, ’s bővítettett Herbáriumából a’ nyavallyáknak rende szerént Dantzkai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszveszedeggettetett és magyar nyelvre fordított néhai T. N. Vay Ádám Úram árva özvegye, Tsömeri Zay Anna. A bevezető tanulmányt írta Fazekas Árpád. Nyíregyháza, 1979. (Folia Rákócziána 2.)*
- Zedler, Johann Heinrich 1748. 55: Wewolf.* In: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste.* Bd. 55: Wene–Wiece. Leipzig–Halle, 798–810.
- 1749. 59: Wünschelruthe, Ruthe, Glücksruthe, Wickeruthe. In: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste,* Bd. 59: Wor–Wuq. Leipzig–Halle, 798–810.
- 1749. 62: Ziegeuner, Zigeuner. In: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste,* Bd. 62: Zev–Zi. Leipzig–Halle, 520–544.
- Zoványi György 1733: Canones ecclesiastici ex antiquis hungariensibus, et recentioribus Transylvaniensibus, aliisque in usus ecclesiarum cis et ultra Tibiscum reformatarum concinnati, et quibusdam necessariis aucti. Quibus accesserunt disciplina cum poenis delinquentium; nationalis synodi SzathmarNémetiensis quaedam conclusiones; statuta variarum synodorum ab anno 1629. Liturgia ecclesiastica novellorum ministrorum gratia contracta; opera Georgii P. Zoványi. Claudiopoli, 1733. Apud Alex P. Szathmári.*
- Zsoldos Ignác 1844: A szolgabírói hivatal I–II. 2. kiadás. Pápa.*

2.4. BIBLIOGRÁFIA

A

- ABAFI Lajos 1882: Egy bűnpör II. József korában. *Történelmi Tár* (3/5) 509–524.
- 1888a: Szentesi boszorkányperek. *Hazánk, Történelmi Közlöny* (Budapest) IX. 72–74.
- 1888b: Felsőbányai boszorkánypörök. *Hazánk, Történelmi Közlöny* (Budapest) VIII. 301–319, 351–372.
- 1993: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- ABEL, Wilhelm 1974: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland. Versuch einen Synopsis*. Hamburg–Berlin.
- ÁCS Anna 1994: *Tanúvallomások a „bübájos Boszorkányos varázsló Asszony”, Babi Kata perében 1743-ban*. Kézirat. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum – Adattár.
- ADAMCZEWSKA, Genowefa 1963: ‘Magiczna broń i jej rola w walce między wsią a dworem w Sieradzkim w XVI–XVIII w’. *Łódzkie Studia Etnograficzne* 5: 5–16.
- ADAMCZYK, Joanna 2009: ‘Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII, Małgorzata Pilaszek’. Kraków, 2008 (recenzja), *Przegląd Historyczny* 100/4: 839–843.
- ALAPI Gyula 1914: Bübájosok és boszorkányok Komárom vármegyében. Komárom.
- ALEXANDER, B. W. 1971: The Epidemic Fever (1741–1742). *Salisbury Medical Bulletin* 24–29.
- ALSBERG, Max 1910: Die Tortur: Geschichte der Folter im Kriminalverfahren aller Völker und Zeiten. BoD – Books on Demand.
- AMMERER, Gerhard 2006: Weiß Alfred Stefan (Hrsg.) 2006: Strafe, Disziplin und Besserung. Österreichische Zucht- und Arbeitshäuser von 1750 bis 1850. Frankfurt am Main: Lang.
- 2010: Das Ende für Schwert und Galgen? Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787). *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband* 11. Wien.
- ANDORKA Rudolf 1955: Az európai nagy pestisjárványok. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek*. Budapest: KSH. 2: 52–56.
- 1985: Az első európai nagy pestisjárványok. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet. Történelmi Demográfiai Füzetek*. Budapest: KSH 2: 48–70.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1975: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 7. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.
- ANDRÁSI Dorottya 2005: Kitionic, Ivan Kostajnički: Directio Methodica Processus iudicariii iuris consuetudinarii, incltyi regni Hungariae-Metodična uputa u sudbeni postupak po običajnom pravu slavnog Ugarskog Kraljestva, Pravni fakultet Sveučilista u Zagrebu, Zagreb, 2004. *Jogtörténelmi Szemle* 2: 97–98.
- ANDRÁŠI, Ladislav 1977: Abovská Zupa, Štátny Oblastný Archív v Košiciach, Súdne písinnosti (1261) 1534–1850. Čiastkový inventár. Košice.
- ANDRESKI, Stanislav 1989: *Syphilis, Puritanism, and witch hunts: historical explanations in the light medicine and psychoanalysis with a forecast about AIDS*. New York.
- ANKARLOO, B.–HENNINGSEN, G. (szerk.) 1990: *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford.
- ANTAL Beatrix 2007: Eszterházy Károly és Róma. *Heves Megyei Levéltár Közleményei* 18: 21–54.
- ANTONOVICH, Vladimir B. 1877: *Koldovstvo. Dokumenty-process-izsledovanie*. St. Petersburg.
- APFEL, Viliam 2001: *Čas pekelných ohňov. Procesy s bosorkami na Slovensku (1506–1766)*. Budmerice: RAK.
- ARBLASTER, Paul 2014: *From Ghent to Aix: How They Brought the News in the Habsburg Netherlands, 1550–1700*. Leiden–Boston: Brill.
- ARLAUD, Daniel 2007: *Vampire, Aufklärung und Staat: Eine militärmedizinische Mission in Ungarn, 1755–1756*. In: Claire GANDET–Fabrice D’ALMEIDA (Hrsg.): *Gespenster und Politik: 16. bis 21. Jahrhundert*. Munich, 127–144.
- ARNETH, Alfred 1863–1879. I–X.: *Maria Theresia und ihre Zeit*. Wien: Wilhelm Braumüller k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler.
- 1864: *Geschichte Maria Theresia’s letzte Regierungsjahre*. I–II. Wien: Wilhelm Braumüller k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler.
- 1881: *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. I–IV. Wien: Wilhelm Braumüller k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler.
- ÁRVA János 1927: *Boszorkányperek Csanádvármegyében*. Makó. (Csanádvármegyei Könyvtár 8.)
- ASZTALOS Lajos (szerk.) 2004: *Kolozsvár helynév- és településtörténeti adattára*. Kolozsvár: Kolozsvár Társaság–Polis.
- AUSTERLITZ, Teodor–KÓNYA, Peter 1993: „Kodeš” z Orkucan: súdny proces na základe falošného obvinenia z rituálnej vraždy v r. 1764. Bratislava: PVT Bratislava a. s., divízia.
- AUSTERLITZ, Theodor 1933: *Die letzte Folter prozedur in der Öst. Monarchie. Der „Kodesch” von Orkuta*. Presov.

B

- BAADER, J. 1876: Zur Geschichte des Hexenwesens. *Anzeiger für die Kunde der deutschen Vorzeit* 23: 226–300.
- BACHLEITNER, Norbert 2017: Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848. *Literaturgeschichte in Studien und Quellen Band 28*. Herausgegeben von Klaus Amann–Hubert Lengauer–Karl Wagner. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.
- BAGI Zoltán 2001: „Ötet boszorkánnak kiáltotta légyen...” Boszorkányperek Szentes város XVIII. századi büntetőpereiben. In: LABÁDI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*. Szentes: Szentes Város Önkormányzata, 179–197.
- 2005: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt ekléziatörténet alapján. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom*. Szerk. SZABÓ András. Budapest: Universitas. (Historia Litteraria 18) 185–196.
- BAKÁCS István 1971: P szekció. Kisebbségi és személyi fondok 3.: 650–1560. alaptörzsszámok: Repertórium Levéltári leltárak 53. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
- BALABAN, M. 1913: Ritual'nij proceszsz v Poznani (1736–1740). *Evrejszkaja Sztarina* 2.
- BALÁSSY Ferenc 1858: Tetemre hívás v. halálújítás. Székely tanulmányok III. *Új Magyar Múzeum* 8/1. Történelem, 189–199.
- BALÁZS Péter 2004: Szülészeti szakmaiság és vallási dogmatika a 18. századi bábák működésében. *Orvostörténeti Közlemények* 186–187: 77–94.
- 2007: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete* I–II. Piliscsaba–Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- 2016a: *Az egészségügyi szabályozás körképe* I–II. *Magyar Királyság és Erdély*. Budapest: Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet.
- 2016b: Közegészségügyi kérdések XVIII. századi (jog)források tükrében. *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 13: 294–304.
- BALÁZS Péter–GAZDA István 2004: *Generale normativum in re sanitatis 1770: orvosok, sebészmesterek, patikusok, bábák, és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában*. Piliscsaba–Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.
- BALÁZS KOVÁCS Sándor 1996: Protestáns etika – paraszti erkölcs. Szerk. GAÁL Attila. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 19. (Szekszárd) 299–316.
- BÁLINT Emese 2009: Imagining Physical Pain in a Sixteenth-century Hungarian Poisoning Trial. In: Jan Frans van DIJKHUIZEN–Karl A. E. ENENKEL (eds.): *The Sense of Suffering. Constructions of Physical Pain in Early Modern Culture*. Leiden–Boston: Brill, 423–439.
- BÁLINT Petra 2016: Többneműség és/vagy ruhacsere: egy 18. századi álhermafrodita esete. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 17 (66): 100–115.
- BÁLINT Sándor 1975: Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához. Szerk. ANTALL József. *Népi orvoslás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 7–8: 225–243.
- 1972: *Szegedi példabeszédek és jeles mondások*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- 1977: *Ünnepi kalendárium* I–II. Budapest: Szent István Társulat.
- 2004: *Ünnepi kalendárium* I–II. Budapest: Neumann Kht. (mek.oszk.hu)
- BÁLINT NAGY István 1928: A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásairól. *Orvosi Hetilap* 7: 196–199.
- BALLAGI Géza 1888: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest: Franklin.
- BALOGH Béla (szerk.) 2004: *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Város-történeti sorozat I.)
- BALOGH Elemér 2001a: „Aki az ördöggel szerződést köt... tűzhalállal lakoljon.” A nagy szegedi boszorkányper (1728–29). *Szeged. Város-történeti, kulturális és közéleti magazin* (Szeged) 13 (8): 15–17.
- 2001b: 1728. június 26-án fellobbantak a máglyák... A szegedi boszorkányper története. *Délmagyarország* (Szeged) május 19. II.
- BALOGH Gyula 1895. I.: A boszorkányok és boszorkányperek. In: *Klio szolgálatában*. Szombathely: Apfel S. 27–32.
- 1895. II.: Egy boszorkányper 1716-ból. In: *Klio szolgálatában*. Szombathely: Apfel S. 1895. 71–73.
- BALOGH Jenő 1901: *Magyar bünvádi eljárási jog*. Budapest: Grill Károly.
- 1906: *A büntető per jog tankönyve*. Budapest: Grill Károly.
- BALOGH Piroska 2014: *Ephemerides Budenses, magyar nyelvű regeszták. Dokumentáció*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- BÁN Imre 1961: Debreceni diákköltészet a XVIII–XIX. század fordulóján. *Alföld. Irodalmi és művészeti folyóirat* 12 (3): 109–118.
- BÁN Imre–JULOW Viktor 1964: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest: Akadémiai.
- BÁN János 1939: Sopron újkori egyháztörténete. *Győr egyházmegye múltjából*. IV/2. Sopron.
- BÁNHIDI Zoltán 1957: *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete*. Nyelvtudományi értekezések 71. Budapest: Akadémiai.
- BANNER János 1926: Csuba Ferenc és a csökmői sárkány. *Békési Hírlap* (Békés), január 3–17. 1–3.
- BARANOWSKI, Bohdan 1952: *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- 1971: ‘Posłowie’, in *Czarownica. Dzieje procesów o czary*. Warsaw: Polskie Wydawnictwo Naukowe.

- BAREND, Abraham–COHEN, Jacob 1996: *Forensische geneeskunde: raakvlak ken tussen geneeskunst gezondheidszorg en recht*. Assen: Van Gorcum.
- BARNA Attila 2010: Törekvések a politikai bűncselekmények rendezésére Magyarországon a 18. század végén, és az 1795. évi büntető törvénykönyv tervezete. *Jog – Állam – Politika: Jog- és Politikatudományi folyóirat* 2/2: 73–98. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- BARÓTI L[udwig, Lajos] (szerk.) 1893/1894: Beiträge zur Geschichte des Vampirismus in Südungarn. In: *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Zeitschrift für die Völkerkunde Ungarns* 3. Budapest, 1–2: 219–221.
- (szerk.) 1893–1896: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* 1. Temesvár: Csanád-Egyházmegye Nyomdája.
- (szerk.) 1900–1902: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* 2. Temesvár: Csanád-Egyházmegye Nyomdája.
- BARTA János 1978: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Budapest: Akadémiai.
- BARTA János, ifj. 2009: A hétéves háború (1756–1763). In: POÓR János (szerk.): *A kora újkor története*. Budapest: Tankönyvtár, 61–71.
- 2012: *A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország*. Debrecen: Didakt.
- BÁRTH Dániel 1999: Népszokások nyomai egy 1783. évi erdélyi püspöki körrendeletben. In: BOBBÉLY Éva–CZÉGÉNYI Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 1.) 91–94.
- 2002: *Tiszaalpár*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza. (Száz Magyar Falu Könyvesháza.)
- 2006: Kirchliche Benediktionspraxis im frühneuzeitlichen Ungarn. In: THOMAS WÜNSCH (Hrsg.): *Religion und Magie in Ostmitteleuropa. Spielräume theologischer Normierungsprozesse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin: LIT Verlag, 301–320.
- 2008: Exorcizmus és erotika. Egy XVIII. századi székelyföldi ördögűzés szokatlan körülményei. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete. (Libelli Transsilvanici 3.)
- 2009: Népszokások. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* I. 2. *Táj, nép, történelem*. Budapest: Akadémiai, 477–484.
- 2010: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2013: Benediction and Exorcism in Early Modern Hungary. In: JAMES KAPALÓ–ÉVA PÓCS–WILLIAM RYAN (eds.): *The Power of Words. Studies on Charms and Charming in Europe*. Budapest: Central European University Press, 199–209.
- 2014: Katolikus felvilágosodás és népi kultúra a 18. századi Magyarországon. In: HERMANN István (szerk.): *Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 33.) 39–58.
- 2016a: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3.)
- 2016b: Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon. In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1.) 85–107.
- BÁRTH János 1996: „Urusos kút” és Szent László hagyomány Oroszhegyen. *Ethnographia* 107: 73–83.
- BARTLETT, Robert 1986: *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*. New York: Clarendon Press of Oxford University Press.
- BARTONIEK Emma 1975: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. (Sajtó alá rend. RITÓÓK Zsigmond-né) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- BARTOS Róbert 2011: Rontás és gyógyítás, boszorkányság a felsőlendvai szlovénekknél a 18. század végén. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 1: 53–58.
- BASCHWITZ, Kurt 1963: *Hexen und Hexenprozesse*. München: Rütten und Löning.
- BÁTHORY Orsolya 2013: Martín de Roa–Taxonyi János: A purgatóriumbeli lelkeknek állapotja. In: *Menny és pokol a barokk kori ember életében: a mindennapoktól a műalkotásokig*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
- (szerk.) 2014: *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok).
- 2016: Exemplumok a tisztítóhelyről. A Status animarum Purgatorii magyar fordítása. In: *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 39–57.
- BATÓ Szilvia 2004a: Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók, csalók, tolvajok? Megjegyzések a magyarországi boszorkányperек jogtörténeti kutatásához. *Jogtörténeti Szemle* 1: 34–40.
- 2004b: A boszorkányság „tényállása”? Büntetőjogi módszerek alkalmazási lehetőségei a boszorkányperек kutatásában. In: *Áldás és átok, csoda és boszorkányság: Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Budapest: Balassi, 630–643.
- 2011: *A Helytartótanács bírósági igazgatási tevékenysége a 18–19. század fordulóján*. Szeged: ORVM 1.

- 2012: *Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében*. Budapest: L'Harmattan.
- 2016: Tudomány – oktatás – praxis: a bűnösség megítélése a kodifikálatlan büntetőjog korában. In: *Tudomány és praxis a kodifikálatlan büntetőjogban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 197–216.
- BAUSINGER, Hermann 1963: Aufklärung und Aberglaube. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft Und Geistesgeschichte* 37 (3): 345–362.
- BAYER, Vladimír 1982: *Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*. Zagreb: Informator.
- BECHTEL, Guy 1997: *La sorcière et l'Occident. La destruction de la sorcellerie en Europe des origines aux grands bûchers*. Paris: Plon.
- BEDY Vince 1939: *Győr katolikus vallásos életének múltja*. Győr: Győregyházmegyei Alap Nyomdája. (Győr egyházmegye múltjából 5.)
- BEHRINGER, Wolfgang 1987: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg.
- 1989: Kinderhexenprozesse. Zur Rolle von Kindern in der Geschichte der Hexenverfolgung. *Zeitschrift für historische Forschung* 1: 31–47.
- 1990: Rossz idő, éhínség, félelem. Az európai boszorkányüldözések klíma, társadalom- és mentalitástörténeti okai. Dél-Németország példája. *Ethnographia* 101: 363–385.
- 1994: Zur Geschichte der Hexenforschung. In: Harald SIEBENMORGEN (Hg.): *Hexen und Hexenverfolgung in deutschen Südwesten I–II*. Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 93–146.
- 1995: Der »Bayerische Hexenkrieg«. Die Debatte am Ende der Hexenprozesse in Deutschland. In: Sönke LORENZ–Dieter R. BAUER: *Das Ende der Hexenverfolgung*. Stuttgart: Steiner Franz, 287–294.
- 1996: Witchcraft Studies in Austria, Germany and Switzerland. In: Jonathan BARRY–Marianne HESTER–Gareth ROBERTS (eds.): *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 64–95.
- 2004: *Witches and Witch Hunt. A Global History*. Malden (Massachusetts): Polity Press.
- 2006a: Laws on Witchcraft. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC Clío, 634–640.
- 2006b: Lynching. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 1. USA–Oxford (UK): ABC Clío, 682–685.
- 2010: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Fordította TARNÓI Judit. Budapest: Corvina.
- 2016a: Späte Hexenprozesse – ein Pfahl im Fleisch der Aufklärung. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. Herausgegeben von Dieter R. BAUER–Wolfgang BEHRINGER–Iris GAREIS–H. C. Erik MIDELFORT–Claudia OPITZ–BELAKHAL–Wolfgang SCHILD–Jürgen Michael SCHMIDT. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. (Hexenforschung. Band 14.) 1–24.
- 2016b: Letzte Hexenhinrichtungen 1700–1911. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. Herausgegeben von Dieter R. BAUER–Wolfgang BEHRINGER–Iris GAREIS–H. C. Erik MIDELFORT–Claudia OPITZ–BELAKHAL–Wolfgang SCHILD–Jürgen Michael SCHMIDT. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. (Hexenforschung. Band 14.) 365–428.
- BEHRINGER, Wolfgang–OPITZ–BELAKHAL, Claudia 2016 (Hrsg.): *Hexenkinder – Kinderbanden – Straßenkinder. Eine Einführung in das Thema*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.
- BEKE Ödön 1932: Szakállas farkas. *Ethnographia* 43: 167.
- BELAJ, Vitomir 1998: *Hod kroz godinu: mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden Marketing.
- BELÉNYESY Márta 1961: Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. László FÖLDES–Márta BELÉNYESY–Béla GUNDA. Budapest: Akadémiai, 13–82.
- BÉLI Gábor 1999: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- 2000: Zala vármegye Deák Ferenc által megfogalmazott észrevételei a jogügyi munkálatról. In: MOLNÁR András (szerk.): *Javítva változtatni. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. Zalaegerszeg.
- 2003: Strafrechtspraxis und Strafrechtswissenschaft in Ungarn im 18. Jh. In: MEZEY Barna (szerk.): *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes*. Budapest: Gondolat, 116–121.
- BÉLI Gábor–KAJTÁR István 1988: Az osztrák (német) büntetőjogsabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a Praxis Criminalis). In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XIX*. Pécs, 29–64.
- 1994: Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die 'Praxis Criminalis' von 1687. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte. (ZNR)* 16. (1994) 325–334. [Beiträge, Sachberichte und Diskussionen 1–20 (1979–1998)]
- BELIZNAY Kinga 1995: Erdély Szabadságvesztés a feudalizmus korában. *Börtönügyi Szemle* 14 (3) (1995. szeptember) 73–94.
- 2013: Kivégzési rituálék. In: MÁTHÉ Gábor–RÉVÉSZ T. M.–GOSZTONYI G. (szerk.): *Jogtörténeti parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös, 31–45.

- 2014: *A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben*. Budapest: Balassi.
- BELIZNAY Kinga–KIRÁLY Tibor–LŐRINC József–MÁTHÉ Gábor–MEZEY Barna 1996: A magyar büntetőjog története. In: MEZEY Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest.
- BELLÉR Judit 1983: A feudális (katedra) büntetőjog-tudomány fejlődéstörténetéhez In: HORVÁTH Pál–RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-Emlékkönyv*. Budapest: Akadémiai.
- BELTING, Hans 2004: *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*. München: Beck.
- BENCZE József 1959: A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről. *Orvostörténeti Közlemények*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Budapest) 12: 1–45.
- 1964a: A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól. *Orvostörténeti Közlemények*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Budapest) 30: 9–59.
- 1964b: Nedeliczi Váli Mihály. *Orvostörténeti Közlemények*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Budapest) 33: 237–261.
- 1965a: A 700 éves jáki műemlék templom és a szombathelyi Isis-templom most előkerült votív tárgyai. *Orvostörténeti Közlemények*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Budapest) 36: 37–48.
- 1965b: A Házi különös orvosságok szövege: *Orvostörténeti Közlemények*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Budapest) 35: 281–309.
- 1967: Adatok a magyar népi empirikus állatgyógyításhoz. *Orvostörténeti Közlemények*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Budapest) 42: 37–114.
- BENEDEK Katalin 1998: Ördögök és boszorkányok a XV–XVI. századi prédikációs exemplumokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest–Pécs: Balassi–University Press. (Tanulmányok a transzcendensről I.) 316–331.
- BENEDIKTER, Hans 2000: *Hexen und Zauberer in Tirol*. Bozen.
- BENKÉNÉ SÁNDOR Barbara 2003: Hódmezővásárhely egészségügyi kultúrája a 18. századi boszorkányperек alapján. *Néprajzi Tanulmányok. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, Studia Ethnographica* 4 (Szeged), 69–74.
- BENKŐ Lóránd et al. (szerk.) 1967: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai. I. kötet.
- 1970: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai. II. kötet.
- BENKŐ Samu 1993: Az erdélyi kálvinista prédikációk szerepe a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjesztésében. *Theológiai Szemle* 36. új évfolyam, 2.
- BERDE Károly 1940: *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népiünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat – Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- BERENTE Anikó 2017: Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperек egyik írnokának irataiban. Esettanulmány. *A Nyelvtörténeti Kutatások Újabb Eredményei IX. Szerkesztette FORGÁCS Tamás–NÉMETH Miklós–SINKOVICS Balázs*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–22.
- BÉRES András 1986: Debrecen város fekete könyve helytörténeti forrásértéke. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 13. Szerk. GAZDAG István. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 153–166.
- BERGER, Karl 1904: ‘Zum Hexen- Und Vampyr glauben in Nordmähren’. *Zeitschrift Des Vereines Für Die Geschichte Mährens Und Schlesiens* 8. 1–2: 201–224.
- BERGMAN, Fred 1994: Hoping against hope. The Papers II. *Conference, Healing, Magic and Belief in Europe 15th–20th Centuries New Perspectives*. 21–25. September, 1994. Conference Centre Woudschoten Zeist The Netherlands.
- BESSENYEI József (szerk.) 1996. I.: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*. Budapest: Balassi.
- (szerk.) 2000. II.: *A magyarországi boszorkányság forrásai II*. Budapest: Balassi.
- BEVER, Edward 2000: Witchcraft Fears and Psychosocial Factors in Disease. *The Journal of Interdisciplinary History*. Vol. 30, No. 4 (Spring), The MIT Press, 573–590.
- 2008: *The Realities of Witchcraft and Popular Magic in Early Modern Europe. Culture, Cognition and Everyday Life*. Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic.)
- BIBÓ István 1990: A világháború és a jelenlegi válság okai. In: *Válogatott tanulmányok*. I. könyv. Budapest: Magvető.
- BICSOK Zoltán 2015: Családi archívumok a Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatalának őrzésében. (Kilátó rovat.) *Levéltári Szemle* 65 (Budapest) 2: 27–65.
- BIHARI Anna (szerk.) 1980: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 6. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- BILKEI Irén 1993: Csány Ákos – Egy zalai köznemes pályája a XVI. században. In: *Zalai Gyűjtemény* 34. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 7–16.
- BIRABEN, Jean-Noël 1975/76: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. I–II. Civilisations et Sociétés 35–36. Paris–La Haye.

- BIRTALAN Győző 1975: Weszprémi István orvosi szemlélete. *Orvostörténeti Közlemények* (Budapest) 75–76: 121–124.
- BISZTRAY Gyula 1941: Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat. In: BISZTRAY Gyula–SZABÓ T. Attila–TAMÁS Lajos (szerk.): *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Kolozsvár, 25–138.
- BLUMENTHAL, P.J. 2006: *Kaspar Hauser testvérei. A vadember nyomában*. Budapest: Európa.
- BODGÁL Ferenc 1960: Egy miskolci „tátos” 1741-ben. *Néprajzi Közlemények* (Budapest) V/3–4: 308–312.
- 1961: Boszorkányok, bűbájosok és társaik. *Észak-Magyarország*. Miskolc, 1961. február 5.
- BOGÁR Judit 2009: *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében Iff. Buchholtz György naplója (1709–1737)*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola Régi magyarországi irodalom műhely.
- BOGATYRĚV, Pětr 1998: Vampires in the Carpathians Magical Acts, Rites, and Beliefs in Subcarpathian Rus’ Translated by Stephen Reynolds and Patricia Krafcik Biographical Introduction by Svetlana P Sorokina East European Monographs Distributed by Columbia University Press, New York.
- BOHN, Thomas M. 2008: Vampirismus in Österreich und Preußen. Von der Entdeckung einer Seuche, zum Narrativ der Gegenkolonisation. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 56/2: 161–177. <http://www.jstor.org/stable/41052051>. (2015. 03. 19.)
- 2016: *Der Vampir: Ein europäischer Mythos*. Köln–Weimar: Böhlau Verlag.
- BOJNICIĆ, Ivan 1904: Neizdane izprave o progonu vještica u Hrvatskoj. *Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva*. VI/2: 92–94. No. LIV; VI/2: 95–96. No. LV–LVI; VI/4: 221–223. No. LVII; 223–228. No. LVIII; 228–234. No. LIX; 235. No. LX; 236–237. No. LXI–LXII; 237–238. No. LXIII; 238–239. No. LXIV–LXV; 239–240. No. LXVI; 239–241. No. LXVI; 240–241. No. LXVII.
- 1915: Novi prilozi za povijest progona vještica. *Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva* 17/1–2: 155–172.
- 1922a: Nešto iz povijesti vještica u Hrvatskoj. Čarobna sredstva vještica. Lijekovi protiv začaranju. *Zagreb: Večer* (Zagreb) 3/413: 3.
- 1922b: *Iz gradskog arkiva. Parnica proti jednoj zagrebačkoj vještici. Istraga god. 1742. protiv građanke Peršin*. Zagreb.
- 1922c: Aus Osijeks Vergangenheit. Ein Osijeker Hexenprozess des XVIII. Jahrhunderts. *Drau* (Eszék) 23: II.
- BOKESOVA ÚHEROVA, Mária 1962: *Lekarska Fakulta Trnavskej Univerzity (1770–1777)*. Bratislava: Slovenskej akadémie.
- BOKOR Zsuzsa 1999: Parázna, prostituált, szerelmi varázsló vagy boszorkány. Egy háromszéki boszorkányper a 18. század végén. In: BORBÉLY Éva–CZÉGÉNYI Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek 1.)
- 2000: Nemi szerepek egy 18. századi boszorkányperben. *Lélekjelenlét I.* (Kolozsvár–Szeged) 4: 61–67.
- 2002: Történelmek – levéltárak – boszorkányok. A boszorkányperek kutatásának problémáiról. In: SZABÓ Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 47–62.
- 2004: Bünné beszélt szexualitás. Egy 18. századi büntetőper diskurzuspolitikája. In: PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest: Balassi. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) 583–603.
- BOMBERA, JAN 2000: Posmrtná magie na Libavsku (1754). In: Josef BEZDĚČKA–Rudolf ZUBER–Jan BOMBERA: *Z dob prvních letů na koštěti*. Bruntál: Moravská expedice, 38–55. (Fond Arcibiskupská konsistoř Olomouc, signatura C13, inventární číslo 2278, 2279, 2280, karton 1, 2, 3. Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc.)
- BÓNIS György 1962: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686–1708*. Budapest: Akadémiai.
- 1964: *Útmutató az Esztergomi prímási levéltárhoz*. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Levéltárak Országos Központja. (Levéltári leltárak 24.)
- BÓNIS György–DEGRÉ Alajos–VARGA Endre 1961: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Budapest: Levéltárak Országos Központja [Szerkesztett kiadása: 1996.]
- BORBÉLY Andor–NAGY Júlia 1932: *Magyarország I. katonai felvétele II. József korában*. Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet.
- BOROVSKY Samu (szerk.) 1896a: *Gömör Kishont vármegye. Magyarország városai és vármegyéi. Magyarország monográfiája*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, é. n. [1896]
- 1896b: *Hont vármegye és Selmecbánya sz. kir. város. Magyarország városai és vármegyéi. Magyarország monográfiája*. Budapest: Országos Monografia Társaság, é. n. [1896]
- 1896c: *Szatmár vármegye. Magyarország városai és vármegyéi. Magyarország monográfiája*. Budapest: Országos Monografia Társaság, é. n. [1896]
- 1898: *Vas vármegye. Magyarország városai és vármegyéi. Magyarország monográfiája*. Budapest: Országos Monografia Társaság, é. n. [1898]
- 1907: *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Magyarország városai és vármegyéi. Magyarország monográfiája*. Budapest: Országos Monografia Társaság, é. n. [1907]

- 1908: *Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest: Országos Monografia Társaság.
- BORSA Gedeon 1981: Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* XCVII: 138–144.
- BORRINI, M.–RICKARDS, O.–MARTINEZ LABARGA, C. 2011: The Vampire of Venice: a real ancient ancestor of Twilight investigated by modern forensic sciences. In: *Proceedings 63rd Annual Meeting of American Academy of Forensic Sciences* 17, Chicago.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja 1990: Horvátországi boszorkányperek és boszorkánymondák. *Ethnographia* 101: 494–513.
- 1991/1992: Hexensage und Hexenprozesse in Kroatien. In: *Witch Beliefs and Witch-hunting in Central and Eastern Europe. Acta Ethnographica*. 37 (1–4): Budapest: Akadémiai, 143–172.
- BOSTRIDGE, Ian 1997: *Witchcraft and its Transformations, ca. 1650 – ca. 1750*. Oxford.
- BOUTHOU, Gaston 1968: Périodicité et intensité des actions de guerre de 1200 à 1945. In: *Guerre et Paix, Revue trimestrielle de l'Institut Français de Polémologie*, No. 2. Paris: Presses Universitaires de France, 20–32.
- BOYER, Paul–NISSENBAUM, Stephen 2002: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Ford. KÖRTVÉLYES Zsuzsanna. Budapest: Osiris. (Osiris könyvtár. Mikrotörténelem.)
- BÖHM Lénárd 1867: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme*. I–II. Pest: Uhrmann és Blau.
- BRANDL Gergely 2015: A város, a boszorkány és a kancellária. Horváth Mátyásné esete a nagy szegedi boszorkányüldözés idején (1728–1729). *Aetas* 30/3: 85–109.
- BRANDL Gergely–TÓTH G. Péter (szerk.) 2016: *Szegedi Boszorkányperek 1726–1744*. Budapest: Balassi. (Várostörténeti sorozat 5.)
- BRĂTESCU, Gheorge 1968: *Grija pentru sănătate. Primele tipărituri de interes medical in limba română (1581–1820)*. București: București Medicala.
- BRÄUNLEIN, Peter J. 2012: The Frightening Borderlands of the Enlightenment: The Vampire Problem. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 43: 710–719.
- BREGER, Claudia 1995: Heinrich Gottlieb Grellmann – Überlegungen zu Entstehung und Funktion rassistischer Deutungsmuster im Diskurs der Aufklärung. In: Barbara DANCKWORT–Thorsten QUERG–Claudia SCHÖNINGH (Hg.): *Historische Rassismusforschung. Ideologen – Täter – Opfer*. Hamburg: Argument, 34–69.
- BREZNAY Imre 1933/1934: *Eger a XVIII. században*. I–II. Eger.
- BRHELOVÁ, Eva 2012: *Základní statistická analýza čarodějnických procesů v Čechách a na Moravě*. Bakalářská diplomová práce. Brně: Masarykova univerzita Filozofická fakulta Ústav religionistiky. https://is.muni.cz/th/bmdbr/bakalarska_prace.pdf (2019. 12. 07.)
- BRIGGS, Robin 1996: *Witches and Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. New York: Penguin Books.
- BRONNE, C. 1957: Une affaire de sorcellerie en Flandre, en 1815. *Synthèse. Revue Internationale* 12: 228–240.
- BRUNNER, Walter 1976: Hexen und Zauberprozesse im Bezirk Murau. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 67: 193–222.
- BRÜCKNER, Wolfgang 1974: *Volkserzählung und Reformation*. Berlin.
- BUJDOSÓ Hajnalka 2002: *Katolikus prédikátorok a boszorkányság kérdéséről a XVIII. századi Magyarországon*. MA/MSc, Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- BURKE, Peter 1984: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* 95: 362–373.
- 1990: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég–Osiris.
- BUSSHOFF, Lotte 1938: *Wandlungen im Landschafts- und Siedlingsbild der Banater Schwäbischen Heide*. München. (Veröff. d. Instituts z. Erforschung d. deutschen Volkstums im Süden u. Südosten in München, Nr. 17.)
- BUTOLLO, Willi 1996: *A szorongás – erő. Útmutató a szorongás legyőzéséhez*. Fordította LUGOSSY Gyula. (Die Angst ist eine Kraft: Über die konstruktive Bewältigung von Alltagsängsten) Budapest: Európa. (Mérleg.)
- BUTUROVIĆ, Amila–CEMIL SCHICK, Írvin 2007: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*. I. B. Tauris. (Library of Ottoman Studies, Book 15.)
- BUZÁSI, Enikő, D. 1975: 17th Century Catafalque Paintings in Hungary. *Acta Historiae Artium* XXI. 1–2: 87–126.
- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente 2008 EREA 6/1: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I*. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 6/1.)
- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente et al. 2009 FRET 1–2: *A történelmi küküllői református egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 2*. Désfalva–Kóródszentmárton Kolozsvár: Koinonia. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania)
- BÜCHLER Sándor 1923: A magyar zsidók múltjából. *Magyar Zsidó Szemle* 1: 22–38.
- BÜHRER, Wolfgang 1973: Glossar. In: *Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen. Unveränderte Wiedergabe des Erstdruckes von 1583*. Herausgegeben vom Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Mit einer Einführung von Adolf Laufs und Worterläuterungen von Wolfgang Bühner. München, 204–246.
- BYLOFF, Fritz 1902: *Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae): Ein Beitrag zur Geschichte der Strafrechtspflege in Steiermark*. Graz: Leuschner and Lubensky.

- 1929a: Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern. *Quellen zur deutschen Volkskunde* 3. Berlin.
- 1929b: *Volkskundliches aus Strafprozessen der österreichischen Alpenländern mit besonderer Berücksichtigung der Zauberei- und Hexenprozesse 1455 bis 1850*. Berlin: Walter de Gruyter.
- 1934: *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern*. Berlin: Walter de Gruyter.
- 1935: Gregor Agricola und Katharina Paldauff. Sage und Wirklichkeit eines Hexenprozesses. *Roseggers Heimgarten* 59: 641–658.
- 1938: Die letzten Zaubereiprozesse in Mühldorf und Landshut. *Zeitschrift für Bayrische Landesgeschichte* 11: 427–444.

C

- CAMPORRESI, Piero 1990: *The fear of Hell: images of damnation and salvation in early modern Europe*. Cambridge, UK: Polity Press.
- CARNOCHAN, W. B. 1971: Witchhunting and belief in 1751: the case of Thomas Colley and Ruth Osborne. *Journal of Social History* 4: 389–403.
- CELESTIN, Vjekoslav 1900: *Rimski medailloni: sa 8 slika u tekstu*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- CHARTIER, Roger 1992: *Les origines intellectuelles de la Revolution Française*. Paris: Seuil.
- CHAUNU, Pierre 1998: *Felvilágosodás*. Budapest: Osiris.
- CERNEL Kálmán 1878: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Második rész: *Multkor*. Szombathely.
- ČIČA, Zoran 1995: *Vještina vještica: Corpus delicti hrvatskih vještica: magistrarski rad*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- 2002: *Vilenica i vilenjak – Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Biblioteka Nova etnografija.
- CIRONIS, Petros 1993: *Historie města Rokycan, I. díl*. Rokycany: Státní okresní archiv Rokycany.
- CLARK, Stuart 1980: Inversion, Misrule and the Meaning of Witchcraft. *Past and Present* 98–128.
- 1997: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- COHEN, Stanley 1972: *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers*. Oxford: Blackwell.
- COHN, Norman 1975/1994: *Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*. New York. [magyarul: *Európa démonai*. Budapest: Corvina.]
- CZAKÓ Sarolta 1971: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatásának története, 1711–1740. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 5. Székesfehérvár, 23–44.
- CZÉGÉNYI Dóra 2014: Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban. In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi, 171–237.
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János 1867: *A magyar nyelv szótára*. 4. kötet: M, menta. Pest: Magyar Tudományos Akadémia.

CS

- CS. BOGÁTS Dénes 1999: Boszorkányságok és boszorkányperek Háromszéken a 17–18. században. In: BOÉR Hunor (szerk.): *Acta, a Csiki Székely Múzeum (Csikszereda) és a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) Évkönyve 1998*. Bev. Sz. GAZDA Enikő. Sepsiszentgyörgy, II. 91–99.
- CSALOGOVITS József 1937: Lakatolt állak. *A Néprajzi Múzeum Értesítője* XXIX: 447.
- CSÁNK Béla 1943: *A jog tükröződése a köznyelvben*. Budapest: Országos Nemzeti Klub.
- CSÁNYI Ferenc 1889: Az iharosberényi boszorkánypör. *Kaposvár (városi hetilap)* 20. sz.
- CSEFKÓ Gyula 1926: Küldött farkas, küldött kutya, küldött ördög. *Ethnographia* 37: 36–37.
- CSENDES László 1975: Az I. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történelmi forrásértéke. *Hadtörténelmi Közlemények* 2: 349–371.
- 1977: Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. *Hadtörténelmi Közlemények* 2: 241–253.
- CSIZMADIA Andor 1967: A hazai jog oktatása a 18. század második felében és Huszty István Jurisprudentia Practica-ja. *Jogtudományi Közöny* 22 (3–4): 195–202.
- (szerk.) 1968a: Jogi oktatás a Pécsi Királyi Akadémián a 19. században. In: *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből (1367–1967). A pécsi egyetem történelmi konferencia anyagából*. Pécs, 27–39.
 - 1968b: *Der Unterricht des Heimatsrecht in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die jurisprudentia Practica von István Huszty*. Acta Facultatis Juridicae UC. Bratislava.
 - 1969a: A községi közigazgatás önállósulása. *Állam és Igazgatás* 312–321.
 - 1969b: A 18. századi magyar helyi közigazgatás problémái. *Acta Juridica* 286–309.
 - 1969c: Zur Entwicklung des Unterrichts der Rechtsgeschichte siehe vom Verfasser: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése (Die Entwicklung des ungarischen juristischen Hochschulunterrichts). *Felsőoktatási Szemle* 10: 577–583.

CSOMA Zsigmond 1998: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon. 18–19. század. A magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések. *Századok* 132 (4): 859–908.

CSÚRÓS Ferenc 1908: A csökmői sárkány. *Debreceni Független Újság Naptára* 42–47.

D

DADAY András 1959: „Adattár”. *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 13: 179–184.

– 2002: *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Válogatott tanulmányok.* Sajtó alá rendezte: GAZDA István. Budapest: Akadémiai.

– 2005: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből: gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben* Sajtó alá rendezte GAZDA István. Budapest: Akadémiai.

D’ANCONA, Alessandro 1872: *Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV, XVI.* I–III. Florenz.

DANKANITS Ádám 1977: A mentalitás hatalma. *Korunk* 36 (6): 451–456.

– 1983: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben.* Budapest: Magvető. (Nemzet és emlékezet.)

DANYI Dezső–DÁVID Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* Budapest: KSH.

DARNTON, Robert 1968: *Mesmerism and the end of the Enlightenment in France.* Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.

– 1982: The High Enlightenment and the Low Life of Literature. Repr. DARNTON: *The Literary Underground of the Old Regime.* Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1–40.

– 1984: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből.* Budapest. Akadémiai.

– 2010: *Lúdanyó meséi és más tanulmányok.* Fordította MERÉNYI Ágnes. Budapest: General Press.

DÁVID Zoltán 1971: Az 1738/43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970.* Debrecen: Debreceni Déri Múzeum, 181–200.

– 1973: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70: 75–131.

DAVIES, Owen 1999: *Witchcraft, Magic, and Culture 1736–1951.* Manchester (N. Y.): Manchester UP.

– 2006: Contemporary Witchcraft. In: *Encyclopedia of Witchcraft* 1 (2006), S. 209–213.

DAVIES, Owen–HOLBROOK, Ceri 2018: Concealed and Revealed: Magic and Mystery in the Home. In: Sophie PAGE–Marina WALLACE–Owen DAVIES–Malcolm GASKILL–Ceri HOLBROOK (eds.): *Spellbound. Magic, Ritual & Witchcraft.* Oxford: Ashmolean Museum [Kiadási katalógus] 31 August 2018 – 6 January 2019. Pitt Rivers Museum, University of Oxford, 67–96.

DAVIES, Owen–MATTEONI, Francesca 2017: *Executing Magic in the Modern Era: Criminal Bodies and the Gallows in Popular Medicine.* London: Palgrave Macmillan.

DEBRECZENI Attila 2010: Kazinczy, a nyilvánosság és 1790 (A Hamlet-ajánlás és kontextusai). In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): *Nemzeti művelődés – egységesülő világ.* Budapest: Napkút, 129–142.

DEGRÉ Alajos 1960: Boszorkányperek Zala megyében. *A Göcseji Múzeum Közleményei* 15. Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum.

– 1963: Egy XVIII. századi falusi népitélet hagyománya. *Ethnographia* 74: 264–267.

– 1980: Az erdélyi büntetőjog történetéhez. *Jogtudományi Közöny* 1980. október. 684–690.

DEL COL, Andrea 2005: Inquisition, Venetian. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 2. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 562–563.

DELUMEAU, Jean 1978a: *La Peur en Occident (XVe–XVIIe siècles.) One cité assiégée.* Paris: Fayard. [DELUMEAU, Jean 1990: Sin and fear. The emergence of a Western guilt culture 13th–18th centuries. Trans. Eric NICHOLSON. New York.]

– 1978b: *Le Nouvel Observateur* No. 726. 1978. 10. 16.

– 1983: *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident, XIIIe–XVIIIe siècles.* Paris: Fayard.

– 1990: Az eretnekség világa. *Korunk* 469–476.

D’ELVERT, Christian 1859: Das Zauber- und Hexenwesen, dann der Glauben an Vampyre in Mähren und Oesterr. Schlesien. In: Christian D’ELVERT (Hrsg.): *Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. mähr. – schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur und Landeskunde* XII. Brünn.

DEMKÓ Kálmán 1890: *A felső-magyarországi városok életéből a XV–XVII. században.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

– 1894: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig.* Budapest.

DÉNESI Tamás 2006: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Történelemtudományok Doktori Iskola Kora Újkori Magyar Történeti Program. Témavezető: Dr. R. VÁRKONYI Ágnes.

- DÉSI Imre 1913: Komáromy Andor (szerk.): Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Magyar Tudományos Akadémia 8, Budapest, 1910). Ismertetés és pótlás. *Századok* 47 (1): 34–37.
- DESPLAT, Christian 1988: *Sorcières et diables en Béarn (fin XIVe – début XIXe siècle)*. Pau.
- DEUTSCH, M. et al. 1996: *Der Winter 1739/40 in Halle/Saale*. Berlin.
- DE WAARDT, Hans 1991: *Toverij und Samenleving, Holland 1500–1800*. Den Haag.
- 1994: Oudewater. Eine Hexenwaage wird gewogen oder: Die Zerstörung einer historischen Mythe! *Westfälische Zeitschrift* 144: 249–263.
- DIENST, Heide 1986: „Magische Vorstellungen und Hexenverfolgungen in den österreichischen Ländern (15. und 18. Jahrhundert).” In: Erich ZÖLLNER (Hrsg.): *Wellen der Verfolgung in der österreichische geschichte. Schriften des Institut für Österreichkunde* 48. Wien: Österreichische Bundesverlag.
- 1987: Hexenprozesse auf dem Gebiet der heutigen Bundesländer Voralberg, Tirol (mit Südtirol), Salzburg, Nieder- und Oberösterreich sowie des Burgenlandes. In: Helfried VALENTINITSCH (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung- ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam-Verlag, 265–290.
- 1991: „Sources on Austrian Witchcraft Trials.” In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS–Gábor BARNA (eds.): *Witch Beliefs and Witch-hunting in Central and Eastern Europe (Conference in Budapest, Sept 6–9 1988). Special Issue of Acta Ethnographica Hungarica. An International Journal of Ethnography* 37. (1991/1992).
- 2009: *Hexenforschung aus Österreichischen Ländern*. Wien–Berlin: LIT Verlag. (Österreichische Hexenforschung 1.)
- DIMITZ, August 1874: *Geschichte Krains*. Ljubljana.
- DINGELDEIN, Diane 2013: *Das Bensheimer Passionsspiel. Studien zu einem italienisch-deutschen Kulturtransfer*. Münster et al.: Waxmann. (Mainzer Beiträge zur Kulturanthropologie/Volkskunde 7.)
- DIÓSZEGI Vilmos 1958: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest: Akadémiai.
- 1967: *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai.
- DOMANOVSKY Sándor 1939/1941. I–V: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Magyar Történelmi Társulás.
- DOMINKOVITS Péter 1993: Két ismeretlen községi boszorkányper a XVIII. század első feléből. *Előadások Vas megye történetéből* 2. 299–309.
- DONÁTH István 1953: A közegészségügyi viszonyok a Kiskunságban 1732-től 1830-ig. *Orvostörténeti Közlemények* 31: 83–115.
- DONÁTH Regina 1967: A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy primás. *Magyar Könyvszemle* 83 (1): 43–49.
- 1970: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 86 (1–4): 173–181.
- DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1911: Boszorkánypörök nyomai levelestárunkban (1640–1766). *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez* XVI. 17. évf.: 169–171, 302–305.
- 1912: Boszorkánypörök nyomai levelestárunkban (1640–1766). *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez* XVII. 18. évf.: 92–94.
- DORNER, Johann 1989: Der Burghauser Hexen- bubenprozess von 1699/1700. *Oettinger Heimatland* 9: 52–61.
- DÓZSA Dániel 1863: *Oláh Judit. Történeti regény*. Pest.
- DÖMÖTÖR Sándor 1934: Debrecen és az Alföld. A csökmői sárkány históriája. *Debreceni Szemle* 7 (szeptember): 318–329.
- 1939: A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben. *Ethnographia* 50: 210–221.
- DÖMÖTÖR Tekla 1986: A magyarországi ördög-ikonográfia problémái. *Ethnographia* 97: 296–309.
- 1992: *Naptári ünnepek, népi színjátszás*. Budapest: Akadémiai.
- DRAKE, Mihael 1968: The Irish Demographi crisis of 1740–1741. *Historical Studies* 6: 101–124.
- DUBY, Georges 1981: La ville classique de la renaissance aux révolutions. *Histoire de la France urbaine* III. Emmanuel LE ROY LADURIE. Paris: Seuil.
- DUKA ZÓLYOMI Norbert 1966: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. *Orvostörténeti Közlemények. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 40. (Budapest) 17–69.
- 1968: *Zakarias Teofil Huszty Stadtarzt von Pressburg Nachfolger Johan Peter Franks und Vollender Seiner Konzeption*. Hildesheim. (Klny. Verhandlungen des XX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin Berlin 22–27. August 1966.)
- 1972: *Zacharias Gottlieb Huszty. 1754–1803. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene*. Bratislava: Slowakischen Akademie der Wissenschaften.
- 1973: Huszty Zakariás Teofil, a modern közegészségtan egyik megalapítója. *Orvosi Hetilap* 1973: 573–576.
- DUKA ZÓLYOMI, Norbert–ROTTER, H. 1964: Johann Peter Franks Grundkonzept der Bekämpfung des Alkoholismus. *Wiener Medizinische Wochenschrift* 114: 266.
- DYSA, Kateryna 2005: Ukraine. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 4. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 1141.

- 2007: *Witches in the Neighbourhood The Role of Neighbourhood Coexistence in Ukrainian Witchcraft Trials in the 17th and 18th Centuries*. In: TUSOR Péter–ERDÉLYI Gabriella (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- 2008: *Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття*. Київ: Критика.
- 2011: *Witchcraft Trials and Beyond: Trials for Witchcraft in the Volhynian, Podolian and Ruthenian Palatinates of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* [Budapest: Central European University. Kéziratban.]

E

- ECKARDT, Hans Wilhelm–STÜBER, Gabriele–TRUMPP, Thomas 1999: *Thun kund und zu wissen jedermanniglich. Paläographie – archivalische Textsorten – Aktenkunde*. Köln: Pulheim.
- ECKHARDT Sándor 1919: Bessenyei és a francia gondolat. *Egyetemes Philológiai Közöny* (Budapest) 42 (1919): 193–220, 43 (1920): 42–53, 44 (1921): 19–34.
- 1922: Magyar rózsakeresztesek. *Minerva* I: 208–223.
- ECKHART Ferenc 1936: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- 1954: *A földesúri bírászkodás a XVI–XVII. században*. Budapest: Akadémiai.
- ECKHART Ferenc–DEGRÉ Alajos 1951: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest: ELTE Jegyzetsokszorosító.
- EFRON, John M.–WEITZMAN, Steven–LEHMANN, Matthias B. 2014: *The Jews: A History*. Boston.
- ÉGETŐ Melinda 2001: Boszorkányszombat a szőlőhegyen. A szőlőhegy elkülönítettségének tükröződése a népi mentalitásban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica I.) 227–247.
- EIBENSCHÜTZ, Markus 1911: *Ungarländische Jüdische Zeitung*. Budapest–Pozsony: Samuel Bettelheim.
- EIS, Gerhard 1964: Sprüche für die Wünschelrute. In: *Altdeutsche Zaubersprüche*. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 145–157.
- EISENBACH, Ulrich 1994: *Zuchthäuser, Armenanstalten und Waisenhäuser in Nassau. Fürsorgewesen und Arbeitserziehung vom 17. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Wiesbaden. (Historische Kommission für Nassau).
- ELEKES György 1944: Weszprémi István, a híres debreceni orvos. II. rész. *Debreceni Szemle* XVIII. (Debrecen) 7: 151–159.
- ELIAS, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Ford. BERÉNYI Gábor. Budapest: Gondolat.
- ELTER András 1999: Babonaellenes könyvek Magyarországon a 18–20. században. In: VILMOS Ambrus et al. (szerk.): *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 157–177.
- EMSzT = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*
- I.: SZABÓ T. Attila (szerk.) 1975: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1. A–C*. Bukarest: Kriterion.
 - II.: SZABÓ T. Attila (szerk.) 1978: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 2. Cs–Elsz*. Bukarest: Kriterion.
 - IX.: SZABÓ T. Attila (gyűjt.)–VÁMSZER Márta (szerk.) 1997: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 9. Megy–Op. Kolozsvár–Budapest*: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai.
 - X.: SZABÓ T. Attila (gyűjt.)–VÁMSZER Márta (szerk.) 2000: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 10. Or–P. Kolozsvár–Budapest*: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai.
 - XII.: SZABÓ T. Attila (gyűjt.)–KÓSA Ferenc (szerk.) 2005: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 12. Szák–Táv. Kolozsvár–Budapest*: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai.
- ENDREI Walter 1972: Képfestést illető mágikus formula egy XVIII. századi boszorkányperben. *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* II. (Veszprém, 1972) 417–420.
- EÖTVÖS Károly 1904: *A nagy per, mely ezer éve folyik és még sincs vége I–II*. Budapest: Révai Testvérek.
- ERDÉLYI László 1907: *A magyar Szent-Benedek-rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben, 1709–1802*. Szerk. ERDÉLYI László. Budapest: Stephaneum nyomda r. t.
- ERNYEY József 1909: Ernyey József gyakornok jelentése gyűjtőútjáról. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1908. évi állapotáról*. Budapest: Stephaneum, 214–220.
- 1921: Régi füveskönyveink történetéből. Nedeliczi Váli Mihály és művei. *Természettudományi Közöny*.
 - 1928: Építőáldozat emléke a XVIII. századból. *Ethnographia* 39: 52.
- ESZE Tamás–VÁRKONYI Ágnes 1952: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: SPIRA György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 18. században*. Budapest: Akadémiai.
- EVANS, Richard J. 1996: *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1660–1987*. Oxford (N. Y.): Oxford University Press.
- EVANS, Robert J. W. 1979: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. Oxford: Clarendon Press.

F

- FABÓ András 1863: *Monumenta evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica (A magyarországi ágost. vall. evangelikusok történelmi emlékei.)* II. kötet. Pest.
- 1871: Vitnyédi István levelei (1652–1664). Adalékul a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez. I–II. *Magyar Történelmi Tár XV*. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága.
- FARAGÓ Tamás 2007: A. Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez: a máramarosi példa. *Korall* 30/8: 19–60.
- 2011: *Bevezetés a történelmi demográfiába*. I. Budapest: Tankönyvkiadó.
- FARKAS Jenő, SZ. 1989: *Drakula vajda históriája*. Budapest: Akadémiai. (4D sorozat)
- FARKAS Sándor 1887: *Csepreg mezőváros története*. Budapest (Reprint: Csepreg Város Önkormányzata–Öregdiákok Köre, 1996.)
- FAVRE, Robert 1978: *La mort dans la littérature et la pensée française au siècle des Lumières*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- FAYER László (szerk.) 1902: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FAZEKAS István 1993: A „missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717). In: HORN Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok: tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE–OMIKK Nyomda, 410–431.
- FEDERMANN, Hermann–SCHREIBER, Reinhard 1968: *Botschaft Aus Dem Jenseits. Zeugnisse Des Okkulten Gebundenes Buch*. Leningen: Horst Erdmann Verlag.
- FEHÉR Katalin 2006: Egy népfelvilágosító mű 1775-ből. *Magyar Könyvszemle* (Budapest) 122/1: 78–81.
- FEHÉRTÓI Katalin 1993: Boszorkányok, varázslók, jósok a 15. században. *História* (Budapest) 15/4: 10–13.
- FEHR Hans 1923: *Das Recht im Bilde*. München–Leipzig: Erlenbach.
- FEKETE Lajos 1861: *A jászkúnok története*. Debrecen.
- 1933: Gyöngyös város levéltárának török iratai. (Második, befejező közlemény.) *Levéltári Közlemények* (Budapest) 11/1–2: 93–140.
- FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest: Akadémiai. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.)
- (szerk.) 1970: *Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában 1. Dunántúl*. Budapest: Akadémiai.
- FÉNYES Lajos 1902: *Guta története. Ágostai Hitvallású Evangélikus Anyae gyház 1543–1900-ik évig*. Balassa-Gyarmat.
- FERRONE, Vincenzo 2014: *The Politics of Enlightenment: Constitutionalism, Republicanism, and the Rights of Man in Gaetano Filangieri*. London–New York: Anthem Press.
- FESTER, Richard 1927: *Friedrich der Große: Briefe und Schriften I*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- FINDEL, Josef Gabriel 1909: *Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts: Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Literatur*. Prag: Taussig und Taussig.
- FINKEY Ferenc 1948: *A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete, 1619–1914*. Eredeti kiadás, 1948. (Reprint: SZATHMÁRY Béla (szerk.) Sárospatak: Jogászok a Kultúráért Alapítvány, 2000.)
- FISH, Stanley 1980: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge (Mass.)–London (England): Harvard University Press.
- FLANNER, Karl 1994: Wiener Neustadt 1671. Das qualvolle Sterben der 'Hexe' Afra Schick, eine wahre Begbenheit. *Dokumentation des Industrieviertelmuseums Wiener Neustadt* 43. Wiener Neustadt: Verein Museum und Archiv für Arbeit und Industrie im Viertel unter dem Wienerwald.
- FODOR, (Chirilă) Georgeta 2010: *Femeia în societatea medievală românească. Secolele XV–XVII*. Teza de doctorat. Conducător științific: Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop. Cluj-Napoca: Universitatea „Babeș-Bolyai” Facultatea de Istorie și Filosofie, 225–230.
- FODOR István 1936: Boszorkányperek. In: *Krónikás Füzetek. Fodor István monográfiai gyűjteménye*. I. sorozat 13–14. Marosvásárhely: Marosmenti Élet kiadása.
- 1937: Marosszék kriminálskrónikája a XVIII. század elejéről. In: *Krónikás Füzetek. Fodor István monográfiai gyűjteménye* I. sorozat 19–20. Marosvásárhely: Marosmenti Élet kiadása.
- FORGÓ András 2013: „Vajon az igaz katolikusnak szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni?” Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában. In: BÁRTH Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 154–177.
- FORTUNATUS, Demattio 1893: Tirol és Voralberg irodalma. Fordította KIRÁLY Pál. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. X. kötet. Budapest.
- FOUCAULT, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- 1996: *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz.
- 1997: *Herculine Barbin avagy Alexina B*. Budapest: József Műhely.
- 2000: A klinikai orvoslás születése. In: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina.
- 2004: *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz.

- FÖRSTER Jenő: A XIII szepesi város jegyzőkönyveiből. In: FÖRSTER Jenő (szerk.): *Vegyes közlések*. Közlemények Szepes vármegye múltjából (Lőcse) 2–3. VIII: 116–117; XII–XIV: 242–249.
- FRALLER, Josef–FRALLER, Theresia 1988: Der Galgenriegel zu Neckenmarkt. Zur Blutgerichtsbarkeit der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 17. und 18. Jahrhundert. *Burgenländische-Heimatblätter* 50: 170–187.
- FRANCEK, Jindřich 1996: *Hrdelní soudnictví českých zemí 16.–18. století*. Sborník příspěvků z konference, konané v Pardubicích 21–22. 09. 1995. Východočeské muzeum v Pardubicích a Historický klub – pobočka Pardubice. Pardubice.
- 1999: *Zločin a trest v českých zemích*. Praha: Rybka.
- 2005: *Čarodějnické příběhy*. Praha: Litomyšl, Paseka.
- 2007: *Já jsem se dopustila... Sexuální delikty ve východních Čechách v 16.–18. století*. Ústí nad Orlicí: Oftis.
- FRANK, Norbert 2008: Auswirkungen des Josephinismus auf die Pfarren des heutigen Burgenlandes. In: *Die Rolle der Kirchen im Modernisierungsprozess der Gesellschaft im 18. und 19. Jahrhundert im pannonischen* Mogersdorf–Szombathely: Vas Megyei Önkormányzat. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 31.) 34–44.
- FRANZ, J. 1919: Von den in der Fronfeste Amberg inhaftierten Hexen und Dieben 1713. *Die Oberpfalz* 13: 153–155.
- FRASER, Angus 1996: *A cigányok*. Budapest: Osiris.
- FRAUHAMMER Krisztina 2014: Ami a Makulából kimaradt... Martin von Cochem Krisztus-életrajzának pokolról és mennyország-ról írt fejezetei. In: BÁTHORY Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 121–134.
- FRAZON Zsófia 1998: „S ugy repültem oda az hova akartam”. Két boszorkányper a 18. századi Magyarországon. *Déli Felhő* 1–2: 66–78.
- 2000: Az ördögszövetség mint büntetőügyi igazság és létrehozásának mechanizmusa. *Tabula* 1 (3): 28–47.
- 2003: Ördögi kapcsolatok. In: PÓCS Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 209–234.
- FRÈRE, Maurice 1953: Heksenprocessen in de Vrijheid Tongeren. *Het oude land van Loon* 8: 23–39.
- FREUD, Sigmund 1923: Eine Teufelsneurose im 17. Jahrhundert. In: *Gesammelte Werke*. XIII.: *Jenseits des Lustprinzips*. Leipzig Wien Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 315–353.
- FREYTAG, Nils 2006: Gassner, Johann Joseph (1727–1779). In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 2. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 403–404.
- FRIE, Ewald–MEIER, Mischa 2015: Bedrohte Ordnungen. Gesellschaften unter Stress im Vergleich. In: *Aufruhr-Katastrophe-Konkurrenz-Zerfall. Bedrohte ordnungen als Thema der Kulturwissenschaften*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1–27.
- FRIEDLIEBER Ignác 1886: Rituális vérvád a múlt században. *Magyar Zsidó Szemle* 6: 432.
- FRIEDRICH Ildikó 1977: Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* 82: 65–89.
- FUETER, Eduard 1911: *Geschichte der neueren Historiographie*. München und Berlin: Druck und Verlag von R. Oldenbourg.
- FUKÁRI Veronika 2003: A konyha gyémántja. Egy 19. századi francia gyógyszerész szerint a szarvasgomba minden lázat megszüntet, kivéve a szerelmi lázat. *Új Szó* 2003. szeptember 12. 56/16: 201–224.
- FÜSSEL, Ronald–MOELLER, Katrin 2006: Germany, Northeastern. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 419–420.
- FÜVES Ödön 1975: Temetés időpontjának szabályozása. *Orvostörténeti Közlemények* 73–74: 237.

G

- GAAL György 1992: *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár: Korunk.
- 2001: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- 2007: *Képes Kolozsvár. A belváros írásban és képen*. Kolozsvár: Polis.
- GÁBOR Gyula 1927: Emberevő cigányok. *Jogtudományi Közlöny* 62 (8): 65–66.
- GALANT, I. 1912: Zsertvü ritual’nih proceszsah v Zaslave v 1747 g. *Evrejszkaja Sztarina* 2.
- GÁRDONYI Albert 1906: Buda város közigazgatása s közjogi viszonyai a XVII. század végén. *Századok* 1: 477–502.
- GAREIS, Iris 2016: Kinder in Hexenverfolgungen des französischen und spanischen Baskenlands. In: Wolfgang BEHRINGER–Claudia OPITZ–BELAKHAL 2016 (Hrsg.): *Hexenkinder – Kinderbanden – Straßenkinder. Eine Einführung in das Thema*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 87–110.
- GASKILL, Malcolm 2018: The Fear and Loathing of Witches. In: Sophie PAGE–Marina WALLACE–Owen DAVIES–Malcolm GASKILL–Ceri HOLBROOK (eds.): *Spellbound. Magic, Ritual & Witchcraft*. Oxford: Ashmolean Museum [Kiállítási katalógus] 31 August 2018 – 6 January 2019. Pitt Rivers Museum, University of Oxford, 97–142.
- GATRELL, Valentin Charles Arthur 1994: *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770–1868*. Oxford: Oxford University Press.

- GECESEI Lajos 1984: *Tanúk és vádlottak vallomásai*. A Békés vármegyében lefolytatott XVIII. századbeli boszorkányperek iratai a Békés megyei Levéltár „Varia ex Comitatu Békés” című gyűjteményéből. Békéscsaba: Békés megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- GEDEON Magdolna 2006: Kitonich János (1561–1619). In: HAMZA Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok* III. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 11–21.
- GEIGER, Paul 1934/1935: Nachzehler. In: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI–Eduard HOFFMANN-KRAYER (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. VI. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 1927–1942, 812–823.
- GENTHON István 1974: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest: Corvina.
- GERGELY Sámuel: Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához. *Történelmi Tár* (Budapest) 124–133.
- GERGYE László 1993: Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka. Budapest: MTA Könyvtára. (Az MTAK kéziratárának katalógusai 21.)
- GERSMANN, Gudrun 1998: Gehehin und vertheidige dich! Injurienklagen als Mittel der Abwehr von Hexereiverdächtigungen – ein Fallsbeispiel aus dem Fürstbistum Münster. In: Sibylle BACKMANN–Hans-Jörg KÜNAST–Sabine ULLMANN–B. Ann TLUSTY (Hrsg.): *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen*. Berlin: Institut für Europäische Kulturgeschichte der Universität Augsburg (Colloquia Augustana 8). 237–269.
- GIJSWIJT-HOFSTRA, Marijke 1999: Witchcraft after the witch-trials. In: *Witchcraft and magic in Europe. V. The eighteenth and nineteenth centuries*. William Monter. London: A&C Black, 95–189.
- GINZBURG, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Budapest: Gondolat.
- 1992: The Inquisitors as Anthropologist. In: *Clues, Myths, and the Historical Method*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 156–164.
- 2003: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest: Európa.
- GLASER, Johann 1883. I–II: *Handbuch des Strafprocesses* I–II. Leipzig: Duncker u. Humblot.
- 1883: *Beiträge zur Lehre von Beweis im Strafprozess*. Leipzig: Duncker u. Humblot.
- GLOVER, Jonathan 1999: *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape.
- GNAU, Hermann 1911: *Die Zensur unter Joseph II.* Strassbourg–Leipzig: Singer.
- GOLÁŇ, Karol 1929: Osobnost Krmana ve světle pramenů moravské protireformace. *Bratislava, zv. 3*, 276–291.
- GOLDBERG, Jacob 1986: The Changes in the Attitude of Polish Society toward the Jews in The 18th century. In: John MICGIEL–Robert SCOTT–Harold B. SEGEL (eds.): *Proceedings of the Conference on Poles and Jews: Myth and Reality in the Historical Context held at Columbia University March 6–10, 1983*. New York: Institute on East Central Europe Columbia University, 491–507.
- GOLDSTEIN, Sz. 1915: Zsitomirszkoe delo 1735 goda po obvineniju v ritual’nom ubijsztve. *Evrejszkaja Sztarina*, 1
- GOODARE, Julian–MARTIN, Lauren–MILLER, Joyce–YEOMAN, Louise 2003: *Survey of Scottish Witchcraft. 1563–1736. Scottish History, School of History and Classics, The University of Edinburgh*. Published for the Survey of Scottish Witchcraft by Computing Services, The University of Edinburgh Database and application built by the Information Tools Team Map data provided by the Data Library: www.sch.ed.ac.uk/witches.
- GOODE, Erich–BEN-YEHUDA, Nathan 1994: *Moral Panics: The Social Control of Deviance*. Oxford: Blackwell.
- GOODRICK-CLARKE, Nicholas 2008: *The Western Esoteric Traditions: A Historical Introduction*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- GORTVAY György 1953: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I.* Budapest: Akadémiai.
- GÖLLNER, Carl 1971: *Hexenprozesse in Siebenbürgen*. Cluj: Dacia.
- GRAF, Klaus 2016: Der Endinger Hexenprozess gegen Anna Trutt von 1751. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. (Hexenforschung. Herausgegeben von Dieter R. Bauer–Wolfgang Behringer–Iris Gareis–H. C. Erik Midelfort–Claudia Opitz-Belakhal–Wolfgang Schild–Jürgen Michael Schmidt. Band 14.) 89–101.
- GREENBLATT, Stephen 1973: *Sir Walter Raleigh. The Renaissance Man and his Roles*. New Haven–London: Yale University Press, 1–22. I.
- GRODZISKI, Stanisław 1967: Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego 1663–1808. Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria 2, Dział 2, Prawo Wiejskie. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- GRUFFYD, K. L. 1975/76: The Vale of Clwyd Corn Riots of 1740. *Flintshire Publications* 27: 36–42.
- GRÜN, Ilknur-Schäfer–GEREON-GROß, Dominik: Medizinische Versorgung und Gesundheitsverhalten in den „donauschwäbischen” Siedlungsgebieten Banat und Sathmar im vormaligen Ungarn (1700–1918). In: Dominik GROß–Axel KARENBERG (Hrsg.): *Medizingeschichte im Rheinland*. Kassel: Kassel University Press, 201–232.
- GRYNAEUS Tamás 1962: Nadály és nadályosok. *Orvostörténeti Közlemények* 26: 129–155.
- GULDON, Zenon–RUCIŃSKI, Henryk 2000: ‘Zarys dziejów Koprzywnicy w szlacheckiej Rzeczypospolitej’. *Almanach Historyczny* 2: 107–124.
- GULDON, Zenon–WIJACZKA, Jacek 1995: *Procesy o mordy ritualne w Polsce w XVI–XVIII w.* Kielce: Wydawnictwo DCF.

- 1997: The Accusation of Ritual Murder in Poland, 1500–1800. In: Gershon David HUNDERT (ed.): *Jews in Early Modern Poland. The Littman Library of Jewish Civilization*. London–Portland (Oregon). University of Michigan Library (Polin: Studies in Polish Jewry. Vol. 10.) 103–139.
- GUNDA Béla 1934: Földberejített kincs a békésmegyei nép képzetében. *Népünk és Nyelvünk* VI: 21–23.
- GUREVICS, Aron Jakovlevics 1995: Boszorkányok a faluban és a vádlottak padján (A mágia értelmezésének régi és intellektuális hagyományai) *Aetas* 10 (3): 145–171.
- GUSKIN, Phyllis J. 1981: The context of English witchcraft: The case of Jane Wenham (1712). *Eighteenth Century Studies* 15: 48–71.
- GUTAI Miklós 1974: Tolna megye egészségügyének története az 1801. és 1831. év között. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 6. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.
- GUTHEIL Jenő 1931: *A veszprémi Pósa-ház*. Veszprém: Egyházmegyei Könyvnyomda (A *Veszprémi Hírlap* 1931. évi 51. számából)
- GUTKAS, Karl 1986: Der Teufelsbündler Johann Christoph Haitzmann. In: Prinz Eugen und das barocke Österreich. Katalog der Ausstellung der Republik Österreich und des Landes Niederösterreich in den Marchfeldschlössern Schloßhof und Niederweiden vom 22. April bis 26. Oktober 1986. Redigiert von Karl Gutkas. *Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums*. N. F. 170. 348.
- GÜNDISCH, Konrad G. 1993a: Königsrichter. In: Walter Myss (Hrsg.): *Die Siebenbürger Sachsen. Lexikon. Geschichte, Kultur, Zivilisation, Wissenschaften, Wirtschaft, Lebensraum Siebenbürgen (Transsilvanien)*. Würzburg: Kraft, 274.
- 1993b: Stühle. In: Walter Myss (Hrsg.): *Die Siebenbürger Sachsen. Lexikon. Geschichte, Kultur, Zivilisation, Wissenschaften, Wirtschaft, Lebensraum Siebenbürgen (Transsilvanien)*. Würzburg: Kraft, 510.
- 1993c: Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter. Köln–Weimar–Wien: Böhlau (Studia Transylvanica 11.)
- 1998: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. München: Langen-Müller.

GY

- GYALAY Mihály 1989/2006: *A magyar igazgatástörténeti helységnév lexikon: 1723–1918 között, továbbá a későbbi államkeretbe osztott területek részletes adataival kiegészítve általában 1989-ig*. Budapest: Origo-press [Digitális verzió: Budapest: Arcanum, 2006.]
- GYÉMÁNT, Ladislau–RĂDUȚIU, Aurel 1981: *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română: 1701–1847*. București: Stințifică și enciclopedică.
- GYENIS Vilmos 1968: Későbarokk és népies irodalom: A XVIII. századi protestáns víziók. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1: 1–23.
- GYÖRFFY István 1921: Csuba Ferenc táltos körözése. *Ethnographia* 32: 136.
- 1925/1926: A nagykún mezővárosok levéltárai. 1. Karcag város levéltára, 2. Kunmadaras város levéltára, 3. Kisújszállás levéltára, 4. Túrkeve, 5. Kunhegyes, 6. Kunszentmárton. *Levéltári Közlemények* I. 1925 (Budapest, 1926) 192–205, II. 1926 (1927) 21.
- 1935: Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII–XVIII. századból. *Ethnographia* 46: 80–87.
- 1938: Erkölcstörténeti adatok a XVIII. századból. *Ethnographia* 49: 240–241.
- 1955: Nagykunsági krónika. 3. kiadás. Budapest: Szépirodalmi.
- GYÖRY Tibor 1936: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története III.)
- GYULAI Rudolf 1892: Komárom vármegye és a város történetéhez. Komárom: Városi Történelmi és Régészeti Egylet.
- GYÜRE Dezső 1967: *A közegészségügyi viszonyok és járványügyi szemlélet alakulása Szegeden 1686-tól az 1879. évi árvízig*. Szeged. Szeged Városi Tanács.

H

- H. BALÁZS Éva 1964: II. József. *Élet és Tudomány* 19: 867–871.
- 1968: A magyarországi felsőoktatás a felvilágosult abszolutizmus korában. *Felsőoktatási Szemle* 7–8: 407–413.
- 1971: L'ère des Lumières et le joséphisme en Hongrie. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Budapest: Akadémiai, 31–45.
- 1973: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. In: *Actes du deuxième colloque de Mátrafüred*. 2–5 octobre 1972. Budapest: Akadémiai.
- 1976: A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: Friedrich ENGEL-JANOSI–Grete KLINGENSTEIN–Heinrich LUTZ (Hrsg.): *Formen der europäischen Aufklärung*. Wien: Verl. f. Geschichte u. Politik 252–269.
- 1980: A herceg. Anton Wenzel Kaunitz, az államférfi. *História* 4: 5–8.
- 1986: Két portré. Mária Terézia / Sonnenfels. *Történelmi Szemle* 3–4: 553–568.
- 1987a: A jozefinus felvilágosodás és a vallások. *Világosság* 8–9: 541–547.
- 1987b: Az itáliai példa. In: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest: Magvető, 34–42.

- 1988: A jezsuita rend feloszlatása. *Világosság* 29: 440–444.
- 1989a: A nyolcvanas esztendő drámája. In: EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790. IV/2.* Budapest: Akadémiai, 1023–1123.
- 1989b: Felvilágosult abszolútizmus (1765–1790). A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In: BÓNA István–BARTHA Antal–GÁBORI Miklós (szerk.): *Magyarország története 4/1–2. 1686–1790.* Budapest: Akadémiai, 829–926.
- 1997: Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest: CEU.
- HAAN Lajos 1870: *Békés vármegye hajdana* 1. Történelmi rész / 2. Oklevéltári rész. (Diplomatarium Békessiense) Pest: Lauffer, Bartalits Imre nyomdájában.
- HAÁSZ Imre 1929: Boszorkánypörök Debrecenben. *Debreceni Szemle* (Debrecen) III (9): 474–478.
- HADNAGY Albert 1991: *Boszorkányság, babonaság, betyárság Tolna megyében a XVIII–XIX. században. Válogatás dr. Hadnagy Albert munkáiból.* Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.
- HAGENTHURN, Endre 2005: ...aufs fleißigste zu papier zubringen. Zur Sprache von Hexerei-Prozessakten aus dem frühneuzeitlichen Schäßburg/Siebenbürgen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.) vorgelegt von Endre Hagenthurn aus Pécs/Ungarn. Münster: Westfälischen Wilhelms-Universität.
- (szerk.) 2010a: *Schäßburger Hexenprozesse – Segesvári boszorkánypercek* (1666–1732). Budapest: Balassi. (Várostörténeti sorozat 2.)
- 2010b: Bevezető. In: HAGENTHURN Endre (szerk.): *Schäßburger Hexenprozesse – Segesvári boszorkánypercek.* Budapest: Balassi, 19–24.
- HAJDU Lajos 1963: A Habsburg Birodalomban 1752–1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* V/1. (Budapest) 81–114.
- 1971: *Az (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- 1974: II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon. *Jogtudományi Közöny* 29 (1–2): 48–55.
- 1982: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
- 1983: *A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól.* Budapest: Magvető. (Nemzet és emlékezet.)
- 1985: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest: Magvető. (Nemzet és emlékezet.)
- 1989: Bűnözés és büntetőbíráskodás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években. *Levéltári Közlemények* 60 (2): 219–321.
- 1996: *Bűnözés és büntetőbíráskodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarországon.* Budapest: Magvető, 1996.
- HAJNAL István (szerk.) 1878: *Békés város 1714-től 1800-ig.* Olvastatott [1876.] jul. 29-én. Békésen. In: ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1876/7* III. Békés-Gyulán: Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat, 36–60.
- 1921: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
- HAMBERGER, Klaus (ed.) 1992: „*Mortuus non mordet*” 1689–1791. Wien: Turia & Kant.
- HAMMER, Anton von 1859: *Geschichte der Pest die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte.* Temeswar: Joseph Beichel.
- HANNY Irén–KEVEHÁZI Ferenc–KULCSÁR Gizella 1960: Néhány debreceni boszorkányper orvostörténeti vonatkozása. *Orvostörténeti Közlemények* 18: 98–112.
- HARMENING, Dieter 1979: *Superstitio. Überlieferungs- und theorie eschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters.* Berlin: Erich Schmidt.
- HARSÁNYI István [é. n.] Adalékok látomásirodalmunk történetéhez. (A kézirat megtalálható: Sárospataki Református Nagykönyvtár, Kat. 4044. és a Néprajzi Múzeum EA 2587. szám alatt.)
- 1909: Buda, Pest, Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes és Sopron szabad polgári jogai és régi szokásai. *Történelmi Tár* 32., Új Folyam 10. 52–87.
- 1915: Adalékok a magyar népszokások történetéhez. *Ethnographia* 26: 129–130.
- HATHALMY GABNAY Ferencz 1901a: A rontó-bábu. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője* 2/7: 122–126.
- 1901b: Racheuppen aus Ungarn. *Globus. Journal Article.* Nr. 23. 19. Dezember 1901. 373.
- HAUSEL Sándor 1987: „Micsoda bűjölést, bájolást tud hozzája?” (Kilenc Nógrád megyei boszorkányper). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XIII. *Mívelődéstörténet*, 311–335.
- HAUSER, Walter 2007: Der Justizmord an Anna Göldi. Neue Recherchen zum letzten Hexenprozess in Europa, Zürich: Limmat.
- HAVLŮJOVÁ, Martina 1999: *Ženská kriminalita ve světle smolných knih 16–18. století*, <http://dspace.upce.cz>, 1999. <http://dspace.upce.cz/bitstream/10195/32525/1/CL14.pdf> (2019. 12. 07.)
- HÁZI Jenő 1982: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848.* I–II. Budapest: Akadémiai.
- HEARD, Mervyn 2006: *Phantasmagoria: The Secret History of the Magic Lantern.* Hastings: The Projection Box.

- HEGEDŰS Antal 1983: *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. (A jegyzőkönyveket és a kísérőszövegeket írta Hegedűs Antal.) Novi Sad: Forum-Szabadka: Minerva.
- HEGYI Ádám 2014: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén. In: BÁTHORY Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport sorozata. Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László) 135–148.
- HÉJJA Julianna Erika 2001: Egy XVIII. századi Békés vármegyei kismemes, Hrabovszky László olvasmányai. *Magyar Könyvszemle* 117 (3): 351–355.
- HELBING, Franz 1926: *Geschichte der Folter*. [Reprint: Hamburg: Severus Verlag, 2013.]
- HELFAND, William. H.–JULIEN, Pierre 1976: Medicine and Pharmacy in French Political Prints. The Revolutionary Period. In: József ANTALL–Gábor BUZINKAY–Ferenc NÉMETHY (eds.): *Acta congressus internationalis XXIV historiae artis medicinae, 25–31 Augusti 1974*. Budapestini: Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae Semmelweis nominata, 1145–1170.
- HENDERSON, Lizanne 2017: *Witchcraft and Folk Belief in the Age of Enlightenment: Scotland 1670–1740*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- HENNINGSSEN, Gustav 1982: Witchcraft in Denmark. *Folklore* 93 (2): 131–137.
- 1988: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614)*. Budapest: Corvina.
- HENZSEL Ágota 1998: *Bereg vármegye főispánjának iratai, 1342–1800. Iratjegyzék*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Levéltára.
- HERBERT, Heinrich 1896: Die Rechtspflege in Hermannstadt zur Zeit Karls VI. Mittheilungen aus den Hermannstädter Magistratsprotokollen. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge* (Hermannstadt 27.) 109–119.
- HERMANN Egyed 1939/1941: A vallásos ember a barokk korban. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. IV. Budapest: Magyar Történelmi Társulás. [1941] (reprint: 1991.) 405–431.
- HERMANN, Georg Michael Gottlieb 1883: *Das alte und neue Kronstadt. Durchgearb. etc.* von. O. Von Meltzl. Hermannstadt.
- HERNER János 1988: *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688*. A tanulmányt írta és a dokumentumokat közreadja HERNER János. Budapest–Szeged: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. (Adattár.)
- HERZ, Eduard 1887: *Voltaire und die französische Strafrechtspflege im achtzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Aufklärungszeitalters*. Stuttgart: F. Enke.
- HINCKELDEY, Christoph 1989: *Justiz in alter Zeit. Kriminalmuseum Rothenburg. Bilder aus dem Kriminalmuseum*. Mittelalterliche Kriminalmuseum Rothenburg ob der Tauber. Heilsbronn: Druckerei Schulist.
- HNAŤJUK, Volodimir 1904: Zmagobi do halicko-ruskoji demonolohiji. *Etnohrafcij Zbirnik* XV. (Lviv).
- HOCK, Stefan 1900: *Die Vampyr sagen und ihre Verwertung in der deutschen Literatur*. Berlin: A. Duncker.
- HODINKA Antal 1937: *Rákóczi Ferenc és a gens fidelissima*. Pécs: Erzsébet Tudományegyetem.
- HOFFMANN, Eduard 1893: *Lehrbuch der Gerichtlichen Medicin*. Wien–Leipzig: Urban & Schwarzenberg.
- HOFFMANN Tamás 1998: *Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka*. Budapest: Osiris.
- HOLÁK, Ján 1974: *Beda odsúdeným. Ako sa za feudalizmu súdilo na Slovensku*. Martin: Osveta.
- HOLCÍK, Štefan 1986: Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830. Budapest–Bratislava: Európa–Tatran.
- HONKO, Lauri 1959: Untersuchung über eine ertümliche Krankheitserklärung. *Folklore Fellows. Communications* No. 178. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- HONT István 2018: A hétéves háború és a felvilágosodás politikája. *BUKSZ* 30. II–IV: 198–201.
- HOPPÁL Mihály 1987: *Ipolyi Arnold élete és műve. Kútfők: A Magyar mythológiában idézett művek válogatott bibliográfiája*. Összeáll. HOPPÁL Mihály. Budapest: Európa. (A Magyar Mythológia reprint kiadásának segédlete.)
- 1992: *Etnozemiotika*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék.
- HOPPÁL Mihály–TÖRŐ László 1975: Népi gyógyítás Magyarországon (magyar és angol nyelven) In: ANTALL József–BUZINKAY Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények – Supplementum 7–8*. Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, 14–127.
- HORÁNYI Ildikó 1997: Tetszhalottak, élve eltemetettek. Esetleírások a magyarországi tetszhalál-irodalom alapján. *Kharón* 1 (1).
- HORNA, Richard 1936: Marie Terezie a procesy s čarodějnicemi. In: *Pocta k šesdesiatym narodeninám Dr. Karla Laš'ovku*. Bratislava: Právnická fakulta Univerzity Komenského. 157–167.
- HORVÁTH Árpád 1974: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedében 1703–1740. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 5. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár, 125–182.
- HORVÁTH Cyrill 1904: Adalékok Szombathy János irodalmi munkásságához, Sárospataki Füzetek, 1904, 82–86.
- HORVÁTH József 1982: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Szentbékálláról és leányegyházairól. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. Veszprém.

- HORVÁTH M. Ferenc–PINTÉR Tamás 1996: „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben”. *Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990*. Vác: Vác Város Önkormányzata. (Váci Történelmi Tár 1.)
- HORVÁTH Ödön 1896: Protestáns felekezetek által fenntartott jogakadémiák. In: *A felsőoktatásügy Magyarországon*. Budapest.
- HORVÁTH Pál (szerk.) 1966: *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba (A feudális jog forrásai)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- HORVÁTH, Róbert 1961: Quelques données inconnues sur la mortalité de la peste de Debreczen 1739–1740, et celle du choléra en Hongrie 1831, 1866, 1872–1873. *Bulletin de l'Institut International de Statistique* 33e session 99. 373–379.
- 1962: *Les statistiques de la peste de Debreczen (1739–1740) et du choléra de Pest (1831) en Hongrie et leurs conséquences sociales*. Acta. Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, IX, fasc. 4–20.
- 1963: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- 1973: Egy újabb magyar Süssmilch-dokumentum Kölcsey Ferenc hagyatékából. *Demográfia. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet folyóirata* 1: 58–69.
- HOVORKA, Oskar–KRONFELD, Adolf 1908/1909: *Vergleichende Volksmedizin. Eine Darstellung volksmedizinischer Sitten und Gebräuche, Anschauungen und Heilfaktoren, des Aberglaubens und der Zaubermagie*. I–II. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- HÖGYES Endre 1896: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudományos Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről. Magyarország ezredéves fennállásának alkalmával*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- HRUŠKOVEC, Tomislav 1998: *Davlu zapisane, o vješticama u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Imprime.
- HUBER, Alfons 1975: *Hexenwahn und Hexenprozesse in Straubing und Umgebung*. Straubing: Verlag Straubing, 41–44.
- HUDI József 1999: A dunántúli nemesi községek státútumai a XVII–XIX. századból. Veszprém: Hudi József.
- 2010: Az újjáépítés korszaka (1697–1847). In: HUDI József–MEZEI Zsolt (szerk.): *Vaszar története*. Vaszar: Vaszar Község Önkormányzata, 232–234.
- HUDSON, Chris 2016: *Witch Trials: Discontent in Early Modern Europe*. Graduate Institute of International and Development Studies International Economics Department Working Paper Series. Working Paper No. HEIDWP11-2016.
- HUNFALVY, Pál 1889: Etwas über die ungarländische Zigeuner. In: *Actes du huitième Congrès international des orientalistes: tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania. VIII.* 93–113.
- HUNT, Lynn 2007: *Inventing Human Rights: A History*. New York: W. W. Norton & Co.
- HUSZÁR György 1968: Az Apollónia-kultusz és hazai emlékei. *Orvostörténeti Közlemények* 44: 82–104.
- HUTTERER, Herbert 2011: *300 Jahre Karl VI. (1711–1740). Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers*. Hrsg. Stefan SEITSCHEK–Herbert HUTTERER–Gerald THEIMER. Hrsg. von der Generaldirektion des Österreichischen Staatsarchivs. Wien, 126–129.
- HYMES, Dell 1975: A beszélés néprajza. In: PAP Ildikó–SZÉPE György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat, 91–146.
- I**
- IKLÓDY András 1982: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* 93: 290–299.
- ILLÉSY János 1891: Adalékok a hazai babonaszág történetéhez. *Ethnographia* 2: 353–356.
- ILYEFALVI Emese 2010: „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: SZÉKELY Tünde (szerk.): *XI. Rodosz konferencia-kötet*. Cluj/Kolozsvár: Rodosz–Metaforma Kft., 75–92.
- 2014a: „Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...” In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1.) 411–454.
- 2014b: *Ráolvasások II/b. Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*. B kötet. Budapest: Balassi.
- IMHOF, Arthur Emil 1992: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Budapest: Akadémiai.
- IMPLOM József 1971: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez I–II. 1695–1848*. Békéscsaba: Békés Megyei Levéltár. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)
- IMREH István 1993: A székely Community alkonya. *Korunk* 624–629.
- IPOLYI Arnold 1854: *Magyar Mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv. [Reprint: Budapest: Európa, 1987.]
- IRGANG, Winfried 1978: 'Die Stellung Des Deutschen Ordens Zum Aberglauben Am Beispiel Der Herrschaften Freudenthal Und Eulenberg', in *Von Akkon Bis Wien: Studien Zur Deutschordensgeschichte Vom 13. Bis Zum 20. Jahrhundert – Festschrift Zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumler O.T. Am 21. Oktober 1977*. Hrsg. Udo ARNOLD. Marburg: Elwert, 261–271.
- IVÁNYI Béla 1931: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára*. Szeged.

- 1965: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a Körmenyi Levéltárból a pestis XVI–XVII. századi történetéhez (1510–1692). *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungariae, Supplementum.*
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor 1998: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei II. (1712–1811)*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat. (Forrásközlemények II. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványa.)
- IVELJIČ, Iskra 2008: Die Römisch-katholische Kirche in Banalkroatien vom Josephinismus bis zum politischen Katholizismus. In: *Die Rolle der Kirchen im Modernisierungsprozess der Gesellschaft im 18. und 19. Jahrhundert im pannonischen Mogensdorf–Steinamanger*: Vas Megyei Önkormányzat. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogensdorf 31.) 45–53.

J

- JABLONKAY Gábor 1910: S. J.: *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára. Irodalomtörténeti tanulmány.* Kalocsa.
- JACKSON, Jesse 1996: *Legal Lynching: Racism, Injustice, and the Death Penalty*. New York: Marlowe and Co.
- JACQUES, E. 1962: Een Heksenproces voor de Schepenbank van Eksel-Hechtel in 1725. *Limburg* 41: 65–75.
- JAKAB Attila 2009: Hóhérpallos a nyíregyházi Jósa András Múzeumban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 9 (3): 377–383.
- JAKAB Elek 1869–1870/1889: *Kolozsvár város története*. I–II. *Okmánytár*, III. köt. Buda: Magyar Történelmi Társulat.
- JÁKI Gyula 1955: Sebészvizsga a XVIII. században. *Orvostörténeti Közlemények* 1: 6–31.
- JAKÓ Klára 1996: Adalékok fejedelmi temetéseink kérdéséhez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 233–247.
- JAKUBOVICH Emil 1903: Az akasztott ember kötele. *Ethnographia* 14: 160.
- 1914: Az akasztott ember keze. *Ethnographia* 25: 123–124.
- JAKUS Lajos 1987: Életképek és mozaikok a 17–18. századi Vácról. In: IKVAI Nándor (szerk.): *Életmód-kutatások Pest megyéből*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. (Studia Comitatus 18.) 7–77.
- JANCSÓ, Béla 1933: Date nova despre epidemia de ciuma din 1742–1743. Ardeal Tip. Grafic Rekord. Cluj: Str Universitas Universitatae „regele Ferdinand I.” *Din luj Facultatore de Medicina si Farmacia* No. 650.
- JANIK, Michał 1908: Z dziejów miasteczka polskiego w wieku XVIII. *Lud: Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych* 14: 286–290.
- JANKOVICS József (szerk.) 1999: *A soproni jezsuita díszletterv-gyűjtemény*. Budapest: Enciklopédia.
- JEROUSCHEK, L. Günter 2000: *Benedict Carpozov. Neue Perspektiven zu einem umstrittenen sächsischen Juristen*. Tübingen: ADB 4, 11–20.
- 2006a: Carpozov, Benedikt (1595–1666). In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Hrsg. Albrecht CORDES. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 819–821.
- 2006b: Spee, Friedrich (1591–1635). In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC-CLIO, 1076–1077.
- 2006c: Thomasius, Christian (1655–1728). In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC-CLIO, 1116–1117.
- JÓKAI Mór 1854: Magyar jakobinusok. In: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Buda.
- JOÓS Ferenc Imre 1956: „Boszorkánypör” Orosházán. *Béke és Szabadság. Megvédjük a békét Mozgalom Országos Tanácsa*. (1956.) március 14. 14–15.
- 1979: Katona József hivatali irataiból. In: HORVÁTH Attila–OROSZ László (szerk.): *Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve* 6. *Historia*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, 87–120.
- JUHAROS Ferenc 1933: *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*. Értekezése kam. Kir. Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetéből 8. Szeged: Magyar Irodalomtörténeti Intézet.
- JUHÁSZ Viktor 1931: Közlemények Székesfehérvár 1848 előtti közigazgatásából. In: B. SZABÓ István–BÉRCZI Vilmos (szerk.): *Fejérvármegye és Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatóságainak Almanachja*. Székesfehérvár, Csitány G. Jenő.
- JUNEJA, Monica–MAUELSHAGEN, Franz 2007: Disasters and Pre-industrial Societies: Historiographic Trends and Comparative Perspectives. *The Medieval History Journal* 10 (1–2): 1–31 October.
- JUNG Károly 1984: Egy ritka „rontóige” és egykori párhuzamai. Adatok a funkcióváltás-funkcióvesztés kérdéséhez, valamint az invariánsok egyik csoportjának értelmezéséhez. *Híd (Újvidék)* 187–196.
- 1993: Egy bácsi boszorkánypör A. D. 1732. In: *Az emlékezet útjain. Ötvenöt olvasmány a néphagyományról*. Újvidék: Forum, 127–130.
- 1997: Volt-e boszorkányüldözés a Balkánon? Egy kérdéskör vázlatos áttekintése. In: *Összefüggések és kapcsolatok: Esszék, tanulmányok a peremvidék népi kultúrájáról*. Újvidék: Fórum.

JUSZTINGER János 2009: Az Egri Érseki Joglíceum története (1740–1949). In: KAJTÁR István–POHÁNKA Éva (szerk.): *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Pécs, 49–64.

K

- K. HORVÁTH Zsolt 1998: A történeti tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 10 (4): 379–382.
- KACZMARCZYK, Kazimierz 1907: Przyczynki do wiary w czary. *Lud: Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych* 13: 330–332.
- KÁDÁR, Zoltán 1976: Zu den Kunstgeschichtlichen Vorbildern der klassizistischen Anatomica Plastica. *Acta Cong. Intern. XXIV. Historiae Artis Medicinae*, 2. Budapest, 1976, 951–954.
- KÁLLAY Ferenc 1861: *A pogány magyarok vallása*. Szerk. RÉSO ENSEL Sándor. Pest: Lauffer és Stolp.
- KÁLLAY István 1978: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repertórium. *Levéltári leltárak* 66. Budapest.
- 1985: *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest: Akadémiai.
- 1989: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848. *Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet* 9. Budapest.
- 1996: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Budapest: Osiris.
- KÁLMÁNY Lajos 1918: Rontóige és ráolvasás. *Ethnographia* 29: 105–106.
- KALMÁR János–VARGA J. János 2010: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*. Stuttgart: Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa.
- KANDRA Kabos 1898: *Várad Regestrum*. Budapest.
- KÁNTOR Klára 1999: Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1638–1702. II. 1691–1702. Szerkesztette ERDÉLYI Szabolcs. Esztergom: Komárom-Esztergom Megyei Levéltár. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 4.) 1996–1999. Sorozatszerkesztő CSOMBOR Erzsébet [Jegyzőkönyvi regeszták I.]
- KANYAR József 1967: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Helytörténeti szöveggyűjtemény*. Kaposvár: Somogy Megyei Tanács Somogy Megyei Nyomdája.
- 1989: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Helytörténeti szöveggyűjtemény*. 2., bővített kiadás. Kaposvár: Somogy Megyei Nyomda.
- KAPRONCZAY Katalin 1997: Cenzúrai reformok a felvilágosodás jegyében. *Orvostörténeti Közlemények* 158–165: 233–247.
- 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: SOTE. (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 4.) [Az orvoslás és az egészségügyi felvilágosítás kiadványai XII.]
- KARASSZON Dénes–KURDI József 1974: Adámi Pál (1739–1814) és a loimiatra története. *Orvostörténeti Közlemények* (Comm. Hist. Artis Med.) 73–74: 53–72.
- KÁROLY László 1999: A Tolna megyei 1739–1740. évi pestisjárvány. *Orvosi Hetilap* 140 (34): 1895–1897.
- KÁROLYI Árpád 1884: Értekezések. Nemesi Akadémia terve a mult század első feléből. *Századok* 18: 1–21.
- KÁTAI Gábor 1873: A fekete halál (pestis) Karcagon 1739-ben. *Gyógyászat* 13. No. 39. 619–622, No. 40. 635–637, No. 41. 650–653. [Ismeretterjesztő az orvosi és természeti tudományok köréből. Budapest, 1874. Stolp, 51–61.]
- KATONA Géza 1971: Orvosi látleletek a pesti bíróság előtt a XVIII. században. *Orvostörténeti Közlemények* 60–61: 227–239.
- 1977: *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- KATONA Lajos 1900: Az ünneprontók. *Ethnographia* 11: 297–309.
- KAZINCZY Gábor 1885: Megyaszói boszorkányok 1731-ben. *Hazánk. Történelmi közlöny* III. (Budapest) 372–375.
- KELEMEN István 2011: A Széchenyiek Sopron vármegyei jobbágyait érintő boszorkányügyek és azok társadalmi háttére (1700, 1736, 1741–1743). *Fons* 18 (1): 83–108.
- KELEMEN Lajos 1982: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest: Kriterion.
- 1909: Kassa város jegyzőkönyveiből. *Történelmi Tár* 32: 313–319.
- KELLER Albrecht 1921: *Henker / Blutvogt / Carnifex. Der Scharfrichter in der deutschen Kulturgeschichte*. Bonn–Leipzig: Kurt Schroder Verlag.
- KENDE Tamás 1995: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Osiris.
- KENYERES Balázs 1910: Az ember élete elleni bűntettek és vétségek. Birói halottvizsgálat. *Törvényszéki orvostan* 2. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 105.)
- KERESZTESI József 1868: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII század végén. Egykorú eredeti naplója*. Budapest: Ráth Mór.
- KERN, Edmund 1994: Confessional Identity and Magic in the Late Sixteenth Century: Jakob Bithner and Witchcraft in Styria. *Sixteenth-Century Journal* 25: 323–40.

- 1999: An End to Witch Trials in Austria: Reconsidering the Enlightened State. *Austrian History Yearbook*. Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Volume 30. January 1999, 159–185.
- KERTÉSZ Manó 1912: Szólásmagyarázatok (Tündér Ilona. Küldött farkas). *Magyar Nyelv* 8: 434–435.
- KESZEG Vilmos 2002: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár: KOMP-PRESS.
- KIECKHEFER, Richard 1990: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KIETAIBL, Hans 1988: Ein Purbacher Hexenspruch. *Volk und Heimat* 43 (4): 15.
- 1996: Die „zauberischen Weiber“ von Autan. *Burgenländische Heimatblätter* 58 (Eisenstadt) (3): 141–144.
- KIS-HALAS, Judit 2008: Trial of an Honest Citizen in Nagybánya 1704–1705. A Tentative Micro-analysis of Witchcraft Accusations. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (eds.): *Demons, Spirits, Witches 3. Witchcraft Persecutions and Mythologie*. Budapest–New York: Central European University Press, 213–236.
- 2015: Divinatio diabolica és bűbajos orvoslás. Mágikus szakértők a boszorkányság változó diskurzusában a kora újkori Nagybanán. In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából I.) 307–362.
- 2016: Fejér Annók. Egy 18. századi boszorkányazonosító pályafutása. In: *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok a Deáky Zita 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 5–19.
- 2017: Divinatio Diabolica and Superstitious Medicine: Healers, Seers and Diviners in the Changing Discourse of Witchcraft in Early Modern Nagybánya. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. London: Palgrave Macmillan, 159–219.
- 2019: *Boszorkányok, gyógyítók, orvosdoktorok és a csodatévő Szűz Mária. Az orvoslás plurális modellje egy 18. századi dél-dunántúli kegyhely vonzaskörzetében*. Doktori értekezés (ELTE).
- KIS-HALAS Judit–TÓTH G. Péter 2003: „Hával és conditióval”. In: BALOGH Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi, 25–30.
- KISS Ákos 1963: Az egészségügy helyzete Tinnyén a XVIII. században. *Orvostörténeti Közlemények* (29).
- KISS, András 1995: Tudósítás 1803-ból a váltott gyermek elégetéséről. (Kollázs egy készülő tanulmány forrásaiból). In: Kiss András (szerk.): *Források és értelmezések*. București–Kolozsvár: Kriterion, 241–261.
- 1996: A történeti források vonzásában. *Korunk* VII/8. 1996. augusztus. 108.
- 1998: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. (1. kiadás.) Bukarest: Kriterion.
- 2003a: A boszorkányságról. In: Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor, 289–331.
- 2003b: Ante Claram Bóci (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper). In: Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor, 291–309.
- 2003c: A védelem szemléletváltozásának jelei a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben. In: Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor, 322–331.
- 2004a: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. (2., jav., bőv. kiadás) Bukarest–Kolozsvár: Kriterion.
- 2004b: A tetemrehívás továbbélése a 16–17. századi Kolozsváron. In: PÓCS Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Budapest: Balassi, 119–136.
- 2005: Kőműves Prisca boszorkánypere 1565-ből. *Korunk* (Kolozsvár/Cluj-Napoca) 16 (5): 16–25.
- 2011: The First and Last Witchcraft Trial in Kolozsvár. Ante Claram Bod - an Unknown Witchcraft Trial in Kolozsvár in 1565. In: Gyöngy KOVÁCS KISS (ed.): *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Boulder, Colo.: Social Science Monographs; Highland Lakes, N. J.: Atlantic Research and Publications. (East European Monographs No. 786.) 498–527.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2003: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi.
- KISS Andrea 2009: Historical Climatology in Hungary: Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes. *Időjárás* 113 (4): 315–339.
- KISS Ernő 1931: Pestisjárványok pusztítása Debrecenben (1585–1754). *Népegészségügy* 1931. 1/1: 26–33; 1/25: 105–110; 2/15: 190–192; 3/1: 224–226; 3/15: 269–271; 4/1: 313–315; 4/15: 364–368; 5/1: 400–405; 5/15: 450–455.
- KISS Géza 1959: Kisújszállás története a 18. század végéig. *A Damjanich János Múzeum közleményei* 2. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok.
- KISS József 1990: Helyhatósági bíráskodás a Jászkun területben az 1730–40-es években. In: BÁNSZKY Pál–SZTRINKÓ István (szerk.): *Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve* 12. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, 255–294.
- KISS László 2007: Heidenreich János Lajos (1747–1807) a nagyszombati orvoskar méltatlanul elfeledett jeles végzettje. *Orvostörténeti Közlemények* 200–201: 143–160.
- KISS Margit–LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc 2007: „Virágózodott... Anno”: az Umlingok Kaloteszegen. The Umling family: makers of fine painted furniture in 18th-century Transylvania. [Kiállítási katalógus.] Budapest: Néprajzi Múzeum.
- KISS Mária 1978: Hexenprozesse in Südburgenlanden. *Burgenländische Heimblätter* 40 (Eisenstadt) 7: 60–69.

- 1983: A szokásgyűjtő Vuk Stefanovic Karadzic. In: *Népi kultúra – Népi társadalom* 13. Budapest: Akadémiai. (Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve, 1983) 271.
- KISS Réka 2011: *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. század iratainak tükrében*. Néprajzi Tanulmányok. Budapest: Akadémiai.
- KITZINGER Dávid 2000: A morális pánik elmélete, *Replika* 40: 23–46.
- KIVELSON, Valerie Ann 2013 (ed.): Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Poland, and Ukraine, 15th–21st Centuries. Special issue. *Russian History/Histoire russe* 40 (3–4).
- KLANICZAY, Gábor 1983: Benandante-kresnik-zduhač-táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* 94: 116–134.
- 1984a: Shamanistic Elements in Central European Witchcraft. In: Mihály HOPPÁL (ed.): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Herder, 131–169.
- 1984b: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1985: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg Monarchiában. In: KLANICZAY Gábor–POÓR János–RING Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 33–70.
- 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97: 257–295.
- 1987a: A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és mezővárosokban. In: Á. VARGA László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján: Hajnal István Kör, 201–208.
- 1987b: Decline of Witches and Rise of Vampires in 18th Century Habsburg Monarchy, *Ethnologia Europea* 17 (1987), 165–180. [Reprint: In: Darren OLDRIDGE (ed.): *The Witchcraft Reader*. London: Routledge, 2002, 387–398.]
- 1988: Gerhard van Swieten und die Anfänge des Kampfes gegen Aberglauben in der Habsburg-Monarchie, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34: 225–247.
- 1989: A Gellért-hegy és a Margit-sziget. A szentség természeti-térbeli hordozói a középkori Budán, *Világosság* 30: 209–217.
- 1990a: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. 2., javított kiadás. Budapest: Magvető.
- 1990b: Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók. In: KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető, 299–324.
- 1990c: Hungary: The Accusations and the Universe of Popular Magic. In: Bengt ANKARLOO–Gustav HENNINGSSEN (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Oxford: Clarendon Press, 219–255.
- 1991: Heilige, Hexen, Vampire. Vom Nutzen des Übernatürlichen. *Kleine kulturwissenschaftliche Bibliothek*, Band 31. Berlin: Klaus Wagenbach Verlag.
- 1993: Le sabbat raconté par les témoins des procès de sorcellerie en Hongrie. In: Nicole JACQUES-CHAQUIN–Maxime PRÉAUD (dir.): *Le sabbat des sorciers XVe–XVIIIe siècles*. Grenoble: Jérôme Millon, 227–246. [Magyarul: A boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest: Balassi, 1998. (Tanulmányok a transzcendensről I.) 284–306.]
- 1997: Miraculum and maleficium: Reflections concerning late medieval female sainthood. In: Po-Chia HSIA–Robert W. SCRIBNER (eds.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wiesbaden: Harrassowitz, 49–73. [Magyarul: *A rontás- és gyógyításelbeszélések struktúrája: maleficium és csoda*. In: BENEDEK Katalin–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, 1999, 103–120.]
- 1998: A boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában. (Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez). In: TUSOR Péter (szerk.): R. Várkonyi Ágnes-émlékkönyv – Születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest: ELTE BTK, 399–416.
- 2005: A boszorkányvád mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperек kapcsán. *Korunk* 16 (5): 27–38.
- 2010: A halasi boszorkányok és az új kultúrtörténet. In: BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor–VALUCH Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum, 118–139.
- 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In: VARGYAS Gábor (szerk.): Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. (Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére.) Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 695–712.
- 2014: A gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi, 263–306.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperек. Kisebб forráskiadványok gyűjteménye*. I–II. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

- KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva–TÓTH G. Péter–WOŁOSZ, Robert 2001: A Κλειω boszorkányper adatbázis. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest: L'Harmattan–PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék. (Studia Ethnologia Hungarica I.) 293–335, 372–395.
- KLARNER Szymon 1902: Sprawy o czary w urzędach belżyckich w wiekach XVI–XVIII. Z akt urzędów radziekiego i wójtowskiego miasta Belżyc, *Wista* 16: 469.
- KNUTSEN, Gunnar W. 2003: Norwegian witchcraft trials: a reassessment. *Continuity and Change* 18 (2): 185–200. Cambridge University Press.
- KOČÍ, Josef 1973: *Čarodějnické procesy: z dějin inkvizice a čarodějnických procesů v českých zemích v 16. a 18. století*. Praha: Horizont.
- KODOLÁNYI János, ifj. 1945: A táltos a magyar néphagyományban (The «táltos» in the Hungarian Folklore). *Ethnographia* 56: 31–37.
- KÓKAI Sándor 2014: A Bánság népessége a 18. században. *Közép-európai közlemények* 7 (3–4): 90–98.
- KÓKAY György 1970: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest: Akadémiai.
- 1979 (szerk.): *A magyar sajtó története I. (1705–1848)*. Budapest: Akadémiai.
- 1981: *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor 2001: *A magyar sajtó története*. Budapest: Sajtóház.
- KOLOSVÁRY Bálint 1912: *Husztai András erdélyi jogtanár és munkássága 1734–1742*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai. 1910–1912. évi előadások. Kolozsvár, 135–178.
- 1914: *Husztai András erdélyi jogtanár és a „Jurisprudencia Hungarico–Transilvanica” stb. című munkája (1734–1742)*. Kolozsvár.
- KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen (szerk.) 1885 I.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1890 II/1.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. II/1. Tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1890 II/2.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. II/2. Tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1892 III.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. III. Tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1896 IV/1.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. IV/1. Dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1897 IV/2.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. IV/2. Dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1904 V/1.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. V/1. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- 1904 V/2.: *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. V/2. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai. Budapest (Monumenta Hungaricae juridico-Historica).
- KOMÁROMI Tünde 1996: Rontásformák Aranyosszéken. *Néprajzi Látóhatár* 5 (1–2).
- 2002a: Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584. In: SZABÓ Árpád Töhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 5–41.
- 2002b: Beteg eretnekek Kolozsvár környékén, 1583–1584. In: SZIKSZAI Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 10*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 19–30.
- 2009: Rontás és társadalom Aranyosszéken. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 34*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- KOMÁROMY Andor 1907: Hogyan ismerte fel a magyar nép a boszorkányokat? [II. Néphit és népszokások rovat.] *Ethnographia* 18: 348–351.
- (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- KOMÁROMY András 1898: *A szabad hajdúk történetére vonatkozó kutatások*. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVII/6. koll. 6.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KONCZ Ákos 1913: Debreczen város régi büntető joga és ennek alkalmazása a különböző bűnesetekben. Debreczen szab. kir. város könyvnyomda-vállalata.
- KONCZ Ibolya Katalin 2004: Boszorkányperek és a Constitutio Criminalis Carolina. *Jogtörténeti Szemle* 1. (Budapest–Győr–Miskolc) 15–19.
- 2005: Osztrák büntető törvény a magyar boszorkányperekben. *Korunk* 16 (5): 53–56.
- 2007a: Borsod vármegyei boszorkányperek jogtörténeti elemzése. *Jogtörténeti Szemle* 1. (Budapest–Győr–Miskolc) 15–19.
- 2007b: A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon. Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. PhD-értekezés.
- KÓNYA Peter 2012: Zur Entstehungsgeschichte der jüdischen Gemeinde in Prešov und der Gestaltung ihrer Beziehung zur städtischen Gesellschaft. *Judaica Bohemiae* XLVII (1): 35–54.
- 2013: Az orkúti vérvád. In: *Kulturális Identitás és Alteritás az időben*. Debrecen. (Speculum Historiae Debreceniense 16. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai. Sorozatszerkesztő: PAPP Klára.) 43–50.
- KORANYI Karol 1928: 'Ze studjów nad wierzeniami w historii prawa karnego. I. Beczka czarownic', *Pamiętnik historyczno-prawny* 5 (2): 401–42.
- KORBULY György 1939: Az állami egészségvédelem felé. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. IV. Barokk és felvilágosodás*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 395–498.
- KOSÁRY Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai. [Rövidített kiadás: 1983, javított: 1996.]
- KOSCHATZKY, Walter 1980: *Maria Theresia und ihre Zeit. Eine Darstellung der Epoch von 1740–1780 aus Anlaß der 200. Wiederkehr des Todestages der Kaiserin*. Wien–Salzburg: Residenz Verlag.
- KOSIR, Matevz 2006: Slovenia. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 1052–1053.
- KOVÁCH Géza 1971: *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771–1848*. A leveleket válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta KOVÁCH Géza. Bukarest: Kriterion.
- KOVÁCS Endre 1967: Boszorkányüldözés Markazon. *Heves megyei Népművelés* (Eger) június. 11 (6).
- KOVÁCS János 1898: A kuruzsolás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben I. *Ethnographia* 9: 204–211.
- KOVÁCS Kálmán 1967: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1667–1777. *Jogtudományi Közöny* 22 (5): 280–287.
- KOVÁCS Sándor Iván 1977: Arcképvázlat Bán Imréről. Az „Eszmék és stílusok” megjelenése. *Alföld. Irodalmi és művelődési folyóirat* 28 (6): 81–89.
- KOVÁCS Zoltán 1972: A boszorkányüldözés Oroszországban. *Ethnographia* 83: 207–218.
- KOVÁCS KISS Gyöngy 2003: Pletyka, becsületsértés, rágalmozás a fejedelemség kori Kolozsváron. In: PÁL-ANTAL Sándor–SIPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 275–284.
- KOVÁCS Dániel 1985: *Sátoraljaújhely, a 725 éves város*. Sátoraljaújhely: Városi Tanács.
- KOVÁCS István 2013: 18. századi temető Visegrád központjából. *Magyar Régészet Online Magazin* 2013. ősz.
- 2017: Középkori és 16–18. századi vesztőhelyek régészete Európában és Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* 142 (1): 167–191.
- 2018: Történeti, régészeti és topográfiai forrástípusok komplex alkalmazása a 14–18. századi vesztőhelyek kutatásában. In: NAGY Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai I*. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia Szekszárd, 2017. szeptember 28–29. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar. (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 7.) 223–241.
- KOVÁCS Jenő 1987: Állategészségügyi emlékek Tolna megyében (1654–1867). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 11. Szekszárd: Tolna Megye Levéltára, 545–590.
- KÖPECZI Béla 1979: A vadember jelképe Közép és Kelet-Európában. *Irodalomtörténet* (1): 79–89.
- 1981: Les vampires de Hongrie. In: *Artes Populares* 7. A Folklore tanszék Évkönyve. Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 88–105.
- KÖVÁRI László 1854: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár: Barráné és Stein bizománya.
- KÖVÉR Lajos 1994: Turgot politikai pályája. *Aetas* (Szeged) 4: 107–132.
- KRACIK, Jan–Michał ROZEK 1986: Hultaje, złoczyńcy, wszeteczniców dawnego Krakowa: O marginesie społecznym XVI–XVII wieków. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- KRAMPLICEK Ignatz 1909: *Mitteilungen für Judische Volkskunde*, Wien, No. 4 (32) 121–122.

- KRASA-FLORIAN, Selma 1980: Maria Theresia im Denkmalkult. In: Walter KOSCHATZKY (Hrsg.): *Maria Theresia und ihre Zeit*. II. Auflage. Salzburg–Wien, 447–455.
- KRÁSZ Lilla 2000: Zwischen Verbanntsein und Akzeptiertsein. In: Ferenc GLATZ (Hrsg.): *An der Schwelle der Europäischen Union*. Budapest: Europa Institut. (Begegnungen, Schriftenreihen Bd. 10.) 217–232.
- 2005a: „A mesterség szolgálatában”. Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. *Századok* 139 (5): 1065–1104.
- 2005b: Bábák és boszorkányok a kora újkori Magyarországon. *Rubicon* 7: 37–40.
- 2007: Ein „janusköpfiger Beruf”: das dörfliche „Hebammenamt” im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: Wynfrid KRIEGLER–Andrea SEIDLER–Jozef TANCER (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Bremen: Edition Lumière, 105–121.
- 2013: Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon. *Századvég* 70: 155–187.
- KRÁSZ Lilla–DEÁKY Zita 2005: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XIV–XX. század)*. Budapest: Századvég.
- KRÁSZ Lilla–FRANK Tibor 2015: *L'Europe des Lumières / Europa der Aufklärung. Œuvres choisies / Ausgewählte Schriften* von Éva H. BALÁZS. Budapest: MTA–Corvina, Académie hongroise des sciences, centre de recherche en sciences humaines et sociales.
- KRAUSZ Sámuel 1897: Adalékok a kígyókő képzeletéhez. *Ethnographia* 8: 137–138.
- KRAUSZ Sámuel–WEISZ Miksa (szerk.) 1905: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére életének kilencvenedik évfordulója alkalmából. Kiadják tanítványai. Budapest: Singer és Wolfner Bizománya.
- KREUTER, Peter Mario 2001: *Der Vampirglaube in Südosteuropa*. Berlin: Weidler.
- KREUZ, Petr 2005a: Bohemia. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 1. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 134–135.
- 2005b: Slovakia. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 4. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 785–786.
- 2016: Die späten Hexenprozesse in den böhmischen Ländern und auf dem Gebiet der heutigen Slowakei. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. (Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. Hexenforschung. Herausgegeben von Dieter R. Bauer, Wolfgang Behringer, Iris Gareis, H. C. Erik Midelfort, Claudia Opitz-Belakhal, Wolfgang Schild und Jürgen Michael Schmidt Band 14.) 167–203.
- KREUZINGER Viktor 1924: *Gerhard van Swieten und die Reform der Wiener Universität unter Maria Theresia bis zur Errichtung der Studien-Hof-Commissio*. Wien.
- KRISTÓF György 1938: Dózsa Dániel elbeszélő költészete. II. Dózsa novellái és regényei. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48 (2): 105–118.
- KRISTÓF Ildikó 1990: Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia* 101: 438–466.
- 1991/1992: „Wise Women”. Sinners and the Poor: the Social Background of Witch Hunting in a 16–18th Century Calvinist City of Eastern Hungary. *Acta Ethnographica Acad. Sci. Hung.* 37 (1–4): 93–119. [Reprint: Brian LEVACK (ed.): *New Perspectives on Witchcraft, Magic and Demonology*. New York: Routledge, 2003.] [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1991a: Közösségi konfliktusok és boszorkányvád a 17–18. századi Debrecenben. In: *Rendi társadalom – Polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Szerk. A. VARGA László. Salgótarján, 59–68.
- 1991b: „Plague of the Plagues”. Epidemic and Riot in Debrecen in 1739–42. *Ethnos I. Historical Sources* (8:1) 64–77. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1995: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkánypererek alapján. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XVIII: 67–104. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1999: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* 1 (1): 60–84, 67.
- 2002: Léleklátó asszony köröztetik. Csizmadia Kata praktikái Szegeden, Egerben és egyebütt a 18. században. In: CSONKATAKÁCS Eszter–CZÖVEK Judit–TAKÁCS András (szerk.): *Mir-susne-hum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére* I. Budapest: Akadémiai, 12–17. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- KRONFELD Ernst Moriz 1898: *Zauberpflanzen und Amulette. Ein Beitrag zur Culturgesch. und Volksmedizin*. Wien: Moritz Perles.
- KROPF Lajos 1897: Az élve eltemetés büntetése. *Századok* 31: 265–266.
- KRUZSLICZ István Gábor 2004: Pető–Törő–Bujdosó-féle parasztzendülés hódmezővásárhelyi dokumentuma. *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2003*. Hódmezővásárhely, 128–145.
- KUBE, Edwin 1964: *Beweisverfahren und Kriminalistik in Deutschland*. Hamburg.
- KUČINIĆ, Viktor 1939a: *Orgije vještica na Kleku*. Zagreb: Novosti 33/355: 29–29.

- 1939b: *Veronika Desinićka u svjetlu historije*. Zagreb: Jugoslavenska štampa.
- 1940/1941: *Članak/studija Czoperniczki Czech, Zagreb, Revija društva Zagrepčana*. Zagreb.
- KUKULJEVIĆ, Sakcinski Ivan 1861/1862: *Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae. Cum privilegiis, libertatibus, articulis et constitutionibus diaetarum seu generalium congregationum ejusdem regni, I–III*. Zagrabiae: Velocibus typis dris, Ludovici Gaj.
- KULCSÁR Krisztina 1999: II. József „udvari” utazása, 1764. *Levéltári Közlemények* 70 (1–2): 39–77
- 2004: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi bánságban 1768–1773*. Budapest: Gondolat–Magyar Országos Levéltár. (Doktori mester munkák.)
- KULCSÁR Zsuzsanna 1964: A tömeges boszorkányüldözések magyarázatai és okai. *Századok* 98 (1–2): 158–175.
- KUMPF Johann Heinrich 2016: Neues und Altes zum Beerfelder Galgen. *Odenwald-Heimat, Monatliche Beilage des Odenwälder Echo aus Natur und Geschichte* 91: 2–3.
- KUROCSKIN, A. V. 1990: A boszorkány alakja az ukrán folklórban. (Die Hexengestalt in der ukrainischen Folklore-Tradition.) *Ethnographia* 101: 514–520.
- KYTKA, Joseph 1939: *Smolná kniha města Milevska*. Milevsko.

L

- LABROUSSE, Ernest 1933: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus au xviiie siècle*. Paris: Dalloz.
- LAMB, Hubert H. 1982: *Climate, History and the Modern World*. 2. ed. London–New York: Routledge.
- LAMBRECHT, Karen 1994: Wiedergänger Und Vampire in Ostmitteleuropa – Posthume Verbrennung Statt Hexenverfolgung? *Jahrbuch Für Deutsche Und Osteuropäische Volkskunde* 37: 49–77.
- 1995: *Obrigkeiten und Hexenverfolgungen. Zaubereiprozesse in den schlesischen Territorien*. Köln: Böhlau, 361–513.
- LAMMERT, Erich 1978: Die Krankheit mit denen Beulen. In: *Neuer Weg*. Bukarest, Ausgaben vom 30. September 1978, 7–9, 14. Oktober 1978, 12.
- LÁNG, Benedek 2005a: Research Problems of Magical Texts in Central Europe. In: Blanka SZEGHYOVÁ (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 11–17.
- 2005b: The Mystery of Birth: Magic, Empirical and Rational Approaches to Women’s Medicine in the Medieval and Early Modern Periods. In: Blanka SZEGHYOVÁ (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 117–136.
- 2007: Bosorky – Špecifický druh zločinnosti žien v období raného novoveku. In: León SOKOLOVSKÝ: *Kriminalita bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku*. Bratislava: Univerzita Komenského, 174–187.
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Fontes Ethnologiae Hungaricae.)
- LÁNYI Menyhért–PROPPERNÉ BÉKEFI Hermin 1933: *Szlovenszkói zsidóhitközségek története*. Košice: Athenaeum.
- LARNER, Christina 1981: *Enemies of God: Witch Hunt in Scotland*. Baltimore: Johns Hopkins University.
- LASZOWSKI, Emilij 1899: Dva priloga k povjesti progona vještica u Hrvatskoj. *Vjesnik kr. hrvatskoslavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. Zagreb I/2: 109–110. No. 1; 110–114. No. 2.
- 1908a: Povjesni spomenici plem. općine Turopolja nekoć „Zagrebačko polje” zvane IV. 1560–1895. *Monumenta historica nob. communitatis Turopolje olim „campus Zagrabiensis” dictae*. Zagreb: Tiskom Antuna Scholza.
- 1908b: Prilog za povjest progona vještica u Hrvatskoj. *Vjesnik kr. hrvatskoslavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. Zagreb X/2: 203–208.
- 1914: Progon vještica u Turopolju. *Vjesnik kr. hrvatskoslavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. Zagreb XVI/3: 196–208.
- 1925: *Stari i novi Zagreb*. Zagreb: Braća Hrvatskoga Zmaja.
- 1939: Prilozi spomenicima o progону vještica u Hrvatskoj. *Vjesnik kr. Državnog arhiva u zagrebu* VIII. 47–60.
- LASZOWSKI, N. 1937: Prilog povjesti progona vještica u hrvatskoj. *Vjesnik kr. Državnog arhiva u zagrebu* VII. 166–168.
- LAUFENAUER Károly 1884: A hipnotizmusról és a vele rokon ideges tüneményekről. *Természettudományi Közöny* XVI. június. 178: 233–251.
- 1891: Járványos idegbajok. A szegedi boszorkánypererek idegkörtani szempontból. Felolvasó előadás. *Ethnographia* 2: 167.
- 1897: A múlt századi boszorkánypererek Hódmezővásárhelyt. Boszorkánypererek idegkörtani szempontból. Székfoglaló előadás 1897-ben. *Akadémiai Értesítő* (Budapest) 1899. januárius füzet. 10: 25–29.
- 1899: *Előadások az idegélet világából*. Budapest: Természettudományi Társulat.
- LE GOFF, Jacques 1981: *La Naissance du Purgatoire*. Paris: Gallimard. (Collection Bibliothèque des Histoires.)

- LEA, Henry Charles 1939: *Materials toward a History of Witchcraft. Collected by Henry Charles Lea*. Three volumes. Arranged and edited by Arthur C. HOWLAND, Henry Charles LEA Professor of European History, University of Pennsylvania. With an Introduction by George LINCOLN BURR. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LEACH, Edmund 1996: *Szociálintropológia*. Fordította PUSZTAI Anikó–SAJÓ Tamás. Budapest: Osiris.
- LEESON, Peter T.–RUSS, Jacob W. 2018: Witch Trials. *The Economic Journal* 128 (August): 2066–2105.
- LEFEBVRE, Georges 1932: *La Grande peur de 1789*. Préf. Michel BIARD–Hervé LEUWERS. Paris: Armand Colin.
- LEHNER, Ulrich L. 2016: *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*. Oxford: Oxford University Press.
- LEHOCZKY Tivadar 1881: *Bereg vármegye monográfiája I–II*. Beregszász: Pollacsek Miksa.
- 1887: Bereg megyei boszorkány perek. *Hazánk. Történelmi Közöny* VII (Budapest): 296–306.
- LEISS, Andreas 1997: Constitutio Criminalis Theresiana. In: Barna MEZEY (red.): *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- LENGYEL Alfréd 1941: A bácsai boszorkányper. Különlenyomat. *Győri Szemle* (Győr) október 15. 5–15.
- 1967: A pécsi Királyi Akadémia története (1785–1802). In: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok* I. Pécs: JPTE, 261–285.
- LENGYEL Tünde 2005: Nyitra és Pozsony megye boszorkánypererei a 16–18. században. In: *Archivum Sala. Levéltári Évkönyv II. A Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltárának évkönyve*. Vágsellye: Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltár, 31–51.
- LENGYEL Tünde–VÁRKONYI Gábor 2011: *Báthory Erzsébet. Egy asszony élete*. Budapest: General Press.
- LESKY, Erna 1969: *Johann Peter Frank: Seine Selbstbiographie*. Herausgegeben, eingeleitet und mit Erläuterungen versehen von Prof. Erna LESKY. Bern–Stuttgart: Hans Huber. (Hubers Klassiker der Medizin und der Naturwissenschaften 12.)
- LESZIH Andor 2017: Miskolc város fejező pallosai. Irta és 1906. április 1-én felolvasta Leszih Andor. *Miskolci Keresztény Szemle* 51 (3): 7–10.
- LEBUSCHER, Rudolph 1850: Ueber die Wehrwölfe und Thierverwandlungen im Mittelalter. *Ein Beitrag zur Geschichte der Psychologie* (35) Halle.
- LEVACK, Brian P. (ed.) 1995: *The Witch-hunt in Early Modern Europe*. New York: Longman.
- 1999: The Decline and end of Witchcraft prosecutions. In: Marijke GIJSWIJT-HOFSTRA–Brian P. LEVACK–Roy PORTER: *Witchcraft and Magic in Europe: The Eighteenth and Nineteenth Centuries*. London: Athlone Press. (The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe 5.) 1–94.
- 2013: *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. Oxford: Oxford University Press, 334–355.
- LEVI, Primo 1990: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Budapest: Európa.
- LEVINE, Hillel 1991: *Economic Origins of Antisemitism. Poland and its Jews in the Early Modern Period*. New Haven–London: Yale University Press.
- LIESEGANG, Franz Paul 1986: *Dates and Sources. A contribution to the history of the art of projection and to cinematography*. London: The Lantern Society of Great Britain. [*Zahlen und Quellen zur Geschichte der Projektionskunst und Kinematographie*. Berlin: Hackebeil, 1926.]
- LINIGER, Sandro 2017: *Gesellschaft in der Zerstreuung. Soziale Ordnung und Konflikt im frühneuzeitlichen Graubünden*. Tübingen: Mohr Siebeck. (Bedrohte Ordnungen 7.)
- LINZBAUER, Xavér Ferenc (szerk.) 1852. I–II.: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. I–II. Budae: Typ. Caesareo-Regiae Scientiarum Univ.
- 1856. III.: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae ab incunabulis Regni usque ad nostra tempora, studio et opera... congestus*. Tom. III. Budae: Typ. Caesareo-Regiae Scientiarum Univ.
- 1861: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae Continuatio altera regiminis imperatoris ac regis Francisci II*. Tom. III/4. Budae.
- LISZT Nándor 1906: *Népies gyógymódok és babonák Hajdú megyében*. Debrecen.
- LORENZ, Sönke 1994: Gegner und Befürworter der Hexenfervolgung in der juristischen und theologischen Literatur des 15. bis 18. Jahrhunderts. In: Harald SIEBENMORGEN (Hrsg.): *Hexen und Hexenverfolgung im deutschen Südwesten*. Karlsruhe.
- 1995: Die letzten Hexenprozesse in den Spruchakten der Juristenfakultäten. In: Sönke LORENZ–Dieter R. BAUER: *Das Ende der Hexenverfolgung*. Stuttgart: Franz Steiner, 227–247.
- LOTMAN, Jurij M. 1973: *Szöveg, modell, típus*. Budapest: Gondolat.
- LOVETT, Edward 1909: Superstitions and Survivals amongst Shepherds. *Folklore* 20 (1) (Mar. 30, 1909): 64–70.
- 1925: *Magic in Modern London*. London: Croydon.
- LŐRINCZE Lajos 1949: A veszprémmegyei Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből. *Magyar Nyelv* 45 (2): 214–217.

- LÖWENSTEYN, Machteld 2018: Unravelling the Myth and Histories of the Weighing Test at Oudewater: The Case of Leentje Willems. In: Jonathan BARRY–Owen DAVIES–Cornelie USBORNE (eds.): *Cultures of Witchcraft in Europe from the Middle Ages to the Present*. London: Palgrave Macmillan, 101–120. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic.)
- LUKÁCS Zsófia 1937: *A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig*. Budapest: Légrády Testvérek. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 13. Szerk. DOMANOVSKY Sándor.)

M

- M. ANTALÓCZY Ildikó 2001: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Debrecen: Csokonai.
- MACFARLANE, Alan 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study*. New York–Evanston: Harper & Row.
- MADAS József 1980: A pécsi hóhérokról. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 25. (Pécs) 233–236.
- MAGYAR László András 1999: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról. 1732–1756. *Századok* 133 (6): 1247–1257.
- 2003: Az erdélyi vámpír-betegségről. *Kharón* 7 (3): 64–79.
- 2004: Die siebenbürgische „Vampir-Krankheit”. Az erdélyi „vámpírbetegség”. *Orvostörténeti Közlemények* (Budapest) 186–187: 49–62.
- MAGYARY-KOSSA Gyula 1908: Kigyó az emberben. *Ethnographia* 19: 274–281.
- 1929. I–II.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat–Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- 1931. III.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* III. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára.
- 1940. IV.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* IV. *Adattár, 1700-tól 1800-ig és pótlás*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat–Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- 1995. V.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. (Pótkötet)* V. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára.
- MAJTÁN, Milan 2005: Servants of the Devil in Krupina. In: Blanka SZEGHYOVÁ (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 101–107.
- MAJTÁNOVÁ, Marie–MAJTÁN, Milan 1979: *Krupinské prisne právo*. Bratislava: Tatran.
- MAKKAI László 1983: A középkori magyar hitvilág problematikájához. *Ethnographia* 94: 106–116.
- 1990: Sprache und Kultur. In: Béla KÖPECZI (Hrsg.): *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest: Akadémiai, 231–287.
- MALINOWSKI, Bronisław 1951: Gedanken zum Problem des Zauberesens. In: Bronisław MALINOWSKI: *Die Dynamik des Kulturwandels*. Vienna: Humboldt Verlag, 185–196.
- MALONYAI Dezső 1922: *A magyar nép művészete. V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe, a palócok művészete*. Budapest: Franklin.
- MÁLYUSZ Elemér 1939: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest: nyomtatott a Sylvester Nyomda Részvénytársaságnál. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. A magyar protestantizmus történetének forrásai.)
- MANDROU, Robert 1968: *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle. Une analyse de psychologie historique*. Paris: Plon.
- MANLEY, Gordon 1958: The Great Winter of 1740. *Weather* 13: 11–17.
- MARCZALI Henrik 1881/1885/1888: *Magyarország története II. József korában* I–III. Budapest: Akadémiai.
- 1891: *Mária Terézia, 1717–1780. Magyar Történelmi Életrajzok. A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat megbízásából*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest: Franklin-Társulat.
- MÁRFI Attila 2000: A sörfőzés kezdete Pécsen a 18–19. században. *Pécsi Szemle* (Pécs) 3 (4): 33–41.
- MARGALITS Ede 1900: Boszorkánypörök Horvátországban. *Ethnographia* 11: 321–326.
- MARJANUCZ László 2013: Franz Griselini Bácság-képe. *Aetas* (Szeged) III: 24–43.
- MÁRKI Sándor 1895: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. kötet. Második rész.
- MÁRKUS Dezső 1899: Nagy Carpszov Benedek címszó. In: MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon* II. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 500–501.
- MATIRKÓ Bertalan 1890: Egy szepességi népmondáról. *Ethnographia* 2: 265–266.
- MAYER, Josef–HOLZER, Friedrich–OFENBÖCK, Anton 1924: *Geschichte von Wiener Neustadt*. I–IV. Druck der österreichischen Staatsdruckerei in Wien; Wiener Neustadt: Selbstverlag des. Stadtrates Wiener Neustadt.
- MAYERHOFER, Claudia 1987: *Dorfzigeuner. Kultur und Geschichte der Burgenland-Roma von der Ersten Republik bis zur Gegenwart*. Wien: Picus.

- MCCAGG, William 1992: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1760–1918*. Ford. BORIS János. Budapest: Cserépfalvi.
- MEDNYÁNSZKY Dénes 1883: Boszorkánytárgyalás a múlt században. *Századok* (6): 598–599.
- MEIER, Mischa–FRIE, Ewald 2015: Aufruhr – Katastrophe – Konkurrenz – Zerfall: Bedrohte Ordnungen als Thema der Kulturwissenschaften. *Bedrohte Ordnungen* 1. (Gebundenes Buch) No. 1. Tübingen: Mohr Siebeck.
- MENZEL, Silvia–LUBER, Christopher 2007: „... heiße Marie Paurin, sei 16 Jahr.” Mühlendorf-Salzbürger Hexenprozess 1749–1750. St. Michael/Österreich.
- MERBACK, Mitchell B. 1999: *The Thief, the Cross, and the Wheel: Pain and the Spectacle of Punishment in Medieval and Renaissance Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MERÉNYI Lajos 1901: A Hóra-világ kismartoni krónikája. *Magyar Történelmi Tár* 4 (2): 1–40.
- MERTANOVÁ, Stefánia 1985: *Ius tavernicale: štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja taverničkeho súdu v Uhorsku (15–17. stor.)* Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MÉSZÁROS Károly 1861: *Ungvár története, a legrégebbi időktől máig*. Pest: Ráth Mór.
- MÉSZÖLY Miklós–POLCZ Alaine 2003: 1985-ig kijegyzések II. Az író hagyatékából közreadja: POLCZ Alaine. *Forrás* 35 (július–augusztus): 7–8.
- MÉZES Ádám 2014: Visum repertum. Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat. In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1.) 109–154.
- 2019: Georg Tallar and the 1753 Vampire Hunt. Administration, Medicine and the Returning Dead in the Habsburg Banat. In: Éva Pócs (ed.): *Magical and sacred medical world. Notions of the ethnology of religion with an interdisciplinary approach*. Cambridge: Cambridge Scholars Publisher, 93–136.
- 2020: *Doubt and diagnosis: Medical experts and the returning dead of the southern Habsburg borderland*. PhD dissertation contents. Budapest–Wien: Central European University. [Kéziratban.]
- MEZEY Barna (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985*. Budapest: Kossuth.
- (szerk.) 2001: *A magyar jogtörténet forrásai. Szemelvénygyűjtemény*. Budapest: Osiris.
- 2003: *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris.
- 2005: A magyar börtönügy „hosszú” XIX. százada. A modern büntetés-végrehajtás feltételeinek megteremtése Magyarországon. *Börtönügyi Szemle* 4.
- 2008: Emberevő cigányok. Konceptiók per a Hont vármegyei törvényszék előtt. *Rubicon* 19 (7–8): 34–35.
- 2009: A jogakadémiák a jogászképzés történetében. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. KAJTÁR István–POHÁNKA Éva. Pécs: PTE ÁJK, 17–36.
- 2012: Hóhérmunka. A tortúrától a gyógyításig. A hóhérok feladatai a 15–18. század városi társadalmában. In: *Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 295–306.
- 2018: *A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Budapest: Gondolat.
- MEZNERICS Iván 1933: *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században*. Budapest: Sárkány.
- MEZZADRI, Luigi 1999: *Le missioni popolari della Congregazione della Missione nei secoli XVII–XVIII*. A cura di Luigi MEZZADRI. I–II (Studi–Documenti), Roma: CLV–Edizioni vincenziane.
- MICHALSKI, Jerzy 1996: Jeszcze O konstytucji sejmu 1776 roku „Konwiczje w sprawach kryminalnych”, *Kwartalnik Historyczny* 103: 89–101.
- MICHAUD, Claude 1983: Felvilágosodás; szabadjóművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése. *Századok* 117 (3): 558–599.
- MICHELET, Jules 1862: *La Sorcière*. Paris: E. Dentu, Hetzel.
- 1918: *A nő, a család*. Részletek Michelet *Du prêtre de la femme, de la famille* (1845) című művéből. Ford. GÁBOR Ignác. / Multatuli: *Az igazi házasság*. Máté fejezetének új variánsa. Ford. GÁBOR Ignác. Budapest (Forradalmi Könyvtár).
- MIDELFORT, H. C. Erik 1972: *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684. The Social and Intellectual Foundations*. Stanford: Stanford University Press.
- 2005: *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. New Haven–London: Yale University Press.
- MIHALIK Sándor 1942: *A Miklós börtön*. Kassa: Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum. Kassa: „Szent Erzsébet” Nyomda R. T.
- MIKÓ Sándor 1968: Jobbágysors Sopron megyében a XVII. és XVIII. században. *Soproni Szemle* XXII (Sopron) (2): 122–129.
- MIKOŁAJCZYK, Marian 2013: *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego Katowice.
- MISKOLCZY Ambrus 2012: Erdély népessége a 18. században. Források és értelmezések. Hungarológiai Kongresszus. *Valóság* 55 (6): 10–27.
- 2013: A 18. századi erdélyi népességszámok értelmezéseinek historiográfiájából. *Múltunk* (1): 6–35.

- 2014: Egy hamis historiográfiai alternatíva: jozefinizmus és rendi autonómia. *Debreceni Szemle* (1): 3–14.
- 2015: Felvilágosodás és babonáság. *Valóság* 58 (5): 67–86.
- 2016: *Felvilágosodás és babonáság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben*. Baló Bálint [et al.] válasza Michael von Brukenthal körkérdésére; előszó, szerk., jegyz. MISKOLCZY Ambrus; Budapest–Pécs: L'Harmattan–Könyvpont–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Fontes Ethnologiae Hungaricae.)
- MISKOLCZY Ambrus–VARGA E. Árpád 2013: *Jozefinizmus Tündérorságban*. Budapest: Tarsoly.
- MOCKO, Ján 1896: A múlt századbéli ev. nemesség az énekköltészet terén. *Evangélikus Egyházi Szemle* 8: 119–121.
- MOELLER, Katrin 2007: *Dass Willkür über Rechtginge. Hexenverfolgung in Mecklenburg im 16. und 17. Jahrhundert*. Bielefeld: Verlag von Regionalgeschichte.
- MOESS Alfréd 1975: Az 1739–1740. évi pestisjárvány a távolból és a közelből. *Orvostörténeti Közlemények* 75–76: 59–83.
- MOGYORÓSI Sándor 1989: Az északkelet-magyarországi Werwolf-hiedelem interetnikus vonatkozásai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27. *Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- MOHL Adolf 1883: Kis-mártoni missiók a XVIII. században. *Magyar Sion* 14 (165): 655–670.
- MOLDOVAN, Liviu 1977: Procesul împotriva femeii Farkas Borbala din Târgu-Mureș, acuzată de vrăjitorie, și arderea ei pe rug. 1752. *Revista Vatra* Nr. 6, 7, 8. Târgu-Mureș.
- MOLLAY Károly 1972: Magyar néphitkutatás (Hozzászólás Schram Ferenc könyvéhez) *Soproni Szemle* XXIV (3): 257–263.
- 1984: Magyar néphitkutatás (Hozzászólás Schram Ferenc könyvéhez) *Soproni Szemle* XXXIII (2): 169–170.
- MOLNÁR Aladár 1881: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században* I. Budapest.
- MOLNÁR Ambrus–SZIGETI Jenő 1984: *Református népi látomásirodalom a XVIII. században*. Budapest. *Theologiai Tanulmányok: Új folyam* 19: 73–103.
- MOLNÁR Balázs 1957: Boszorkányperek Jászkunságból. *Néprajzi Közlemények* II. (Budapest) 1–2: 329–340.
- 1958: Boszorkányperek Bihar vármegyéből. *Néprajzi Közlemények* III. (Budapest) 4: 363–369.
- MOLNÁR Gyula 1969: Népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. *Orvostörténeti Közlemények* 48–49 (Budapest): 195–205.
- MOLNÁR Szulpicz 1906: A pannonhalmi főapátság története (1535–1708). In: ERDÉLYI László–SÖRÖS Pongrácz (szerk.): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* IV. (Budapest) 237–239.
- MONOK István 2009. *Magyarországi magánkönyvtárak* IV. 1552–1740. Sajtó alá rendezte BAJÁKI Rita–BUJDOSÓ Hajnalka–MONOK István–VISKOLCZ Noémi. Szerk. MONOK István. Budapest: OSZK (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.) XV.
- 2010: *Magyarországi magánkönyvtárak* V. 1643–1750. Sajtó alá rendezte CZEGLÉDI László–KRUPPA Tamás–MONOK István. Szerk. MONOK István. Budapest: OSZK (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5.) XII.
- MÓRICZ Károly 1903: A jogi szakoktatás és vizsgálati rend reformja. 2. közlemény. *Budapesti Szemle* 116: 361–412.
- MUCHEMBLED, Robert 1978: Sorcières du Cambresis. L'acculturation du monde rural aux XVIe et XVIIe siècles. In: Marie-Sylvie DUPONT-BOUCHAT–Willem FRIJHOFF–Robert MUCHEMBLED (éd.): *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas. XVIe–XVIIIe siècle*. Paris: Hachette, 155–262.
- 1979: *La sorcière au village (XVIe au XVIIe siècles)*. Paris: Editions Julliard/Gallimard.
- 1985: *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*. Baton Rouge: LA.
- MÜLLEDER, Gerald 2009: Hexenpolitik und Hexenverfolgung im Land Salzburg. In: Heide DIENST (Hrsg.): *Hexenforschung in österreichischen Ländern*. Wien–Berlin. (Österreichische Hexenforschung 1.) 261–270.
- MÜLLER, Friedrich 1854: *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprozesses in Siebenbürgen*. Braunschweig: C. A. Schwetschke.
- MÜLLER-BERGSTRÖM, Walther 1930a: Hingerichteter, Armsünder, Hinrichtung. In: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI–Eduard HOFFMANN-KRAYER (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. VI. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 1927–1942. 38–58.
- 1930b: Gottesurteil. 13. Schuldzeichen, 14. Unschuldzeichen. In: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI–Eduard HOFFMANN-KRAYER (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. VI. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 1927–1942. 1046–1064.
- N**
- NÁDASDY Lajos 1984: A pálosok iskoladrámái és iskolai színjátásuk Pápán. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. Veszprém, 430.
- NAGY Ferenc 2012: A (büntetőjog)tudomány ismérveiről, hazai előzményeiről és kezdeteiről. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica* 74: 353–363.
- 2013: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjogtudományban*. Budapest: Akadémiai.
- NAGY Gusztáv 1957: A csökmői sárkány története a korabeli okiratok tükrében. *Ethnographia* 68: 292–305.

- NAGY Ilona 1992: Visszajáró halott, hazajáró lélek. *Magyar Néprajzi Lexikon* V. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest: Akadémiai, 575.
- NAGY István 1971: *A Magyar Kamara: 1686–1848*. Budapest: Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivatal-történet 3.
- NAGY Iván 1857 I: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. 1857–1868. Pest: Friebeisz István.
- NAGY Pál 2002: *Cigánypercek Magyarországon II. rész. 1715–1758*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék. (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 9.)
- NAGY Sándor 1928: *Hajdúhadház története*. Hajdúhadház.
- 1975: Földi János hadházi évei (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez). *Déri Múzeum évkönyve*. Debrecen: Déri Múzeum, 647–774.
- 1987: Fejezetek a hajdúvárosok és a Hajdúkerület büntetésbíraskodásából. I. A városi tanácsok eljárásjogi gyakorlata a hajdúk letelepítésétől a pallosjog megvonásáig (1606–1757). *Hajdúsági Múzeum évkönyve VI*. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum, 83–110.
- 1997: Kínvallatás a hajdúvárosok és a hajdúkerületi törvényszék előtt indított bűnügyekben. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 24: 25–56.
- NAGY SZEDER István 1924: *Adatok Kiskun-Halás város történetéhez*. Kiskunhalas.
- NAPHY, William G. 2006: Fear. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 2. USA–Oxford (UK): ABC Clío, 354–356.
- NEDECZKY Gáspár 1891: *A Nedeczky család*. Budapest: Nyomatott a „Hunyadi Mátyás”-Intézetben.
- NEILL, W. N. 1923: The Last Execution for Witchcraft in Scotland, 1722. *Scottish Historical Review* 20: 218–221.
- NEMES Márta 1979: A börtönépítés kezdetei és jellegzetes épülettípussá alakulása. In: MAJOR Máté (szerk.): *Építés-Építészettudomány – Az MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei* 11 (1–2): 55–112.
- NÉMETH Imre 1976: *Paks monográfiája*. Paks: Paks Városi Tanács.
- NEUMANN Jenő 1922: *Szarvas nagyközség története*. Szarvas: Digitális Kalamáris.
- NEUMEYER, August Friedrich 1926/1980: *Der Mühldorfer Hexenprozess der 16jährigen Dienstmagd Marie Pauer von der Katharinenvorstadt 1749/1750*. Bearbeitet nach den Original-Prozeßakten, Mühldorf [Nachdruck, 1980].
- 1992: *Der Mühldorfer Hexenprozess 1749/50*. Mühldorf.
- NEWBIGIN, Nerida 1990: The Word Made Flesh: The Rappresentazioni of Mysteries and Miracles in Fifteenth-century Florence. In: Timothy VERDON–John HENDERSON (a cura di): *Christianity and the Renaissance: Image and Religious imagination in the Quattrocento*. Syracuse: Syracuse University Press, 361–375.
- NICCOLI, Ottavia 1991: Riti notturni: le processioni fra Cinquecento e Seicento. In: *La notte: Ordine, sicurezza e disciplinamento in età moderna, a cura di Mario Sbriccoli*. Firenze: Ponte alle Grazie. (Laboratorio di storia 3.) 80–93.
- NORŠIĆ, Vjekoslav 1911: Još jedan prinos k progonu vještica u Hrvatskoj. *Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva* XIII (1): 42–44.
- NOVÁK László 1986: *A három város*. Budapest: Gondolat.
- NOVOSEL, Ottone 1997: Magda Herucina, posljednja suđena vještica u Hrvatskoj. *Kaj* (Zagreb) 2: 40–46.
- NOVY, Teresa 2015: Die Magie der sogenannten „Zigeuner” und anderer Fahrender. *Mittelalter. Interdisziplinäre Forschung und Rezeptionsgeschichte* 9. Februar 2015.

NY

- NYÁRÁDY Gábor 1965: A celli csoda. *Világosság* 1 (6): 25–32.
- NYERGES Ágnes 1966: A harag villámhárítója. Az átkozódás, káromkodás történetéből. *Világosság* 7 (4): 246–249.

O

- OLÁH Andor 1956: Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. A népi orvoslás kutatásának orvostörténeti jelentősége. *Orvostörténeti Közlemények* (3).
- 1986: *Újhold új király! A magyar népi orvoslás életrajza*. Budapest: Gondolat.
- OLÁH György 1886/1887: A boszorkány percek Békésmegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból. *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve* (Békés) 13: 30–161.
- OLIN, Timothy 2017: Cultivating an Orderly Society: Physical and Mental Landscapes on the Habsburg’s Southern Frontiers. University of Minnesota: *Austrian History Yearbook*. Volume 48. 159–172.
- OLTVAI Ferenc 1957: Újabb adatok kerültek elő a szegedi boszorkányokról. *Délmagyarország* (Szeged) 157. sz.
- 1965: A szegedi boszorkányüldözés újabb dokumentumai. *Tiszatáj* (Szeged) 19: 655–658.

- 1976: *A szegedi boszorkánypörök*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- OLTVÁNYI Pál 1886: *A szegedi plébánia és a t. piarista atyák szegedi krónikája*. Szeged.
- OPFERMANN, Ulrich Friedrich 2007: „*Sey kein Ziegeuner, sondern kayserlicher Cornet*”. *Sinti im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand archivalischer Quellen*. Berlin: Metropol.
- 2009: „Vertilgung” und „Pardon”. Normsetzung und Rechtspraxis gegen Sinti in Westfalen im 18. Jahrhundert. In: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*. Bd. 54: 63–88.
- ORIENT Gyula 1926: *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története. / Bethlen Gábor erdélyi fejedelem gyógyszervásárlásai 1626 körül. / II. Rákóczy György fejedelem gyulafehérvári gyógyszerházának leltára. / Apafi fejedelem*. Kolozsvár.
- ORTHMAYER Tivadar–SZENTKLÁRAY Jenő 1871: *Történelmi adattár Csanád egyházmegye hajdana és jelenéhez*. I. Pest: Századok.
- OSTER, Emily F. 2004: Witchcraft, Weather and Economic Growth in Renaissance Europe. *Journal of Economic Perspectives*, Winter.
- OSTLING, Michael 2011: *Between the Devil and the Host: Imagining Witchcraft in the Early Modern Poland*. Oxford: Oxford University Press.
- OSVÁTH Pál 1875: *Bihar vármegye Sárreői járása leírása*. Nagyvárad.
- OSZTOJKÁN Béla–PUSKÁS Péter 1983: Nyúzövölgy. Beszélgetés egy régi perről. *Világosság* 1: 82–93.

Ö

- ÖRDÖG Ferenc 1998. I–III.: *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei I–III., IV.* Budapest–Zalaegerszeg: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése.
- ŐRI Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*. Budapest: KSH NKI, 115–162.
- ŐRSI Julianna 1997: Nagykunsági kincsek. *Karcagi kalendárium*. Karcag.
- ŐZE Sándor 1992: *Kanizsa környéki végvárak viszonya a környék lakosságához, Csányi Ákos jelentései alapján*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár. (Zalai Múzeum 4.)
- 1996: *500 magyar levél a XVI. századból – Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*. 1–2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

P

- PACHER Donát 1912: *A dömölki apátság története*. Budapest.
- PAIS Dezső 1975: A néző és a látó. In: PAIS Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest: Akadémiai, 250–255.
- PAKÓ László 2005: Bíróság elé került boszorkányvádaskodás Kolozsvárt, 1592–1593. *Korunk* (Kolozsvár) 16 (5): 98–107.
- 2010: A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről. *Erdélyi Múzeum* 72 (3–4): 93–103.
- 2017: Witchcraft, Greed and Revenge: The Prosecutor Activity of György Igyártó and the Witch Trials of Kolozsvár in the 1580s. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. London: Palgrave Macmillan. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic), 91–109.
- PAKÓ László–TÓTH G. Péter–KISS András (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkánypercek, 1564–1743*. Budapest: Balassi. (Város-történelmi források 4.)
- PÁL-ANTAL Sándor 2013: *A székelyek földje és népe*. Marosvásárhely: Mentor.
- PÁLFAI Imre 1994: Az 1794. évi rendkívüli szárazság emlékezete. *Hidrológiai Tájékoztató* 2: 16–17.
- PÁLFFY Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- PÁLFI József 2008: *Református felsőoktatás Erdélyben. Universitas-sors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig*. Teológiai doktori értekezés. Debrecen–Nagyvárad: Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
- PÁLFI Melinda 2009: Női tudásformák egy 18. századi férfi diskurzusban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* IV (I): 127–139.
- 2010: Gyermekek, család és nevelés megjelenítése Kömleci János szükségben segítő könyv című munkájában. *Képzés és Gyakorlat / Training and Practice* (Kaposvár) 8 (3–4): 131–142.
- PALUGYAY Imre 1853: *Szabad királyi városok leírása. Első rész: Esztergom, Székes-Fejérvár, Szeged, Nagyvárad, Debrecen, Szathmár-Németi, Nagybánya, Felső-Bánya. Magyarország történelmi s állami legújabb leírása*. II. Pest: Heckenast Gusztáv.
- 1854: *Jász-Kun Kerületek, Külső-Szolnok vármegye leírása*. Ifjabb Palugyay Imre cs. kir. tanácsos, s Magyar Tudós Társasági levelező tag. Pest: Heckenast.
- PANDULA Attila 1987: A hóhérpallos. *Jogtörténelmi Szemle* (Budapest: ELTE Állam- és Jogtörténelmi Tanszék) 2: 74–84.
- 1989: *Kivégzés, tortúra és megszegyenyítés a régi Magyarországon*. Eger: Dobó István Múzeum.

- PANEK Zoltán–FARKAS Árpád 1982: *Legyünk humorunknál! Humoreszkek, satírák, paródiák, anekdoták*. Marosvásárhely: Igaz Szó.
- PANICO, Guido 1985: *Il carnefice e la piazza. Crudeltà di Stato e violenza popolare a Napoli in età moderna*. Naples: Edizioni Scientifiche Italiane, Publication de l'Université de Salerne (Section d'Histoire).
- PAP Gáborné 1977: A Forgách családi levéltár. *Levéltári leltárak* 69. Budapest: Missiles (P 1894).
- PAPP Andrea 1994: Példából faragott tükörök? Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban. In: BITSKEY István–TAMÁS Attila (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban. Studia Litteraria* XXXIII. Debrecen: KLTE, 91–98.
- 2010: Arcképvázlatok. In: BÁRDOSI Vilmos (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2009. június 24–25*. Budapest: Tinta. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához). 219–222.
- PARECZ György 1939: A bánsági svábok Romániában. *Magyar Szemle* 35. kötet. 1–4: 13–23.
- PATAKI Ferenc 1862: Boszorkányperek a XVIII. századból (Deés város levéltárából). *Vasárnapi Újság* (Pest) 9 (35): 416.
- PATAKI József 1992: Boszorkányperekről mai szemmel. *Művelődés* (Kolozsvár/Cluj Napoca) 41: 35–37.
- PAULSON, George 2014: *Closing the Asylums: Causes and Consequences of the Deinstitutionalization Movement*. Jefferson: McFarland.
- PAUSER, Josef 2002: Zur Edition frühneuzeitlicher Normtexte. Das Beispiel der österreichischen Policeyordnungen des 16. Jahrhunderts. In: *Policey Working Papers. Working Papers des Arbeitskreises Policey/Polizei in der Vormoderne* 4. Herausgegeben von André HOLENSTEIN (Bern), Frank KONERSMANN (Bielefeld), Josef PAUSER (Wien) und Gerhard SÄLTER (Berlin), Wien.
- PAZDRO, Zbigniew 1900: Proces o »perepiczke«. *Lud* 6: 276.
- PEARSON, M. G. 1973: The Winter of 1739–40 in Scotland. *Weather* 28: 20–24.
- PEHM József 1934: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Veszprém: Zrínyi Nyomdaipari Rt.
- PELIZAEUS, Ludolf 2006: Silesia. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 4. USA–Oxford (UK): ABC Clío. 1039.
- PELTO, Perth 1970: *Anthropological Research. The Structure of Inquiry*. New York: Harper & Row.
- PERGER Gyula 2001: Két novellamese egy 18. századi példatárban. In: KESZEG Vilmos–VIGA Gyula (szerk.): Ünnepi írások a 80 esztendő Nagy Olga tiszteletére. *Néprajzi Látóhatár* (Budapest–Miskolc) 10 (1–4): 53–76.
- 2005: „Szemfény vesztő tselekedetek”. Bűbájosok és ördögösök egy 18. századi jezsuita erkölcsstanító példatárban. *Korunk* 2005. május. 107–111.
- PESCARIU, Olivia 1985: Primaria municipiului Dej. *Ind rumitor in Arhivele Statului judetul* (Cluj) II. B.
- PÉTER Katalin 1977: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Világosság* 1: 36–41.
- PETERDY Károly 1880: Adatok Kömlei János életéhez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (Beregszász) 23 (12): 373.
- PETERS, Edward 1989: *Inquisition*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- PETERSEN, Niels K. 2009: Magia posthuma: a Weblog Approach to the History of Central and East European Vampire Cases of the 18th Century. *Kakanien Revisited*. Lásd <http://www.kakanien.ac.at> (letöltve: 2018. 10. 10.)
- PETRI Mór 1910: *Szilágy vármegye monográfiája I*. Zilah: Szilágy vármegye közönsége.
- PETROVICS István 2005: Witch-Hunt in Szeged in the Early Eighteenth Century. In: Blanka SZEGHYOVÁ (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences, 108–116.
- PETZ, Wolfgang 2006: *Die letzte Hexe. Das Schicksal der Maria Anna Schwägelin*. Frankfurt a. M.–New York: Campus.
- PFISTER, Christian 1991: Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe. In: Takehiko MIKAMI (ed.): *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Tokyo: TMU, 208–214.
- 1999: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen 1496–1995*. Bern: Haupt.
- PFISTER, Max 1936/1937: Amulett; Reliquien. In: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI–Eduard HOFFMANN-KRAYER (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 1927–1942. 682–685.
- PIANO, Ennio E. 2019: State capacity and public choice: a critical survey. *Public Choice* January 2019, Volume 178: 1–2: 289–309.
- PICKERING, David 1996: *Lexikon der Magie und Hexerei*. Augsburg: Bechtermünzer.
- PIEKOSIŃSKI, Franciszek Ksawery 1889 (Hg.): *Akta sądu kryminalnego kresu muzyńskiego 1647–1765*. Kraków: Akademii Umiejętności.
- PIGLER Andor 1923: *A győri Szent Ignác-templom és mennyezetképei. Die St. Ignatius-Kirche zu Győr (Raab) und ihre Deckengemälde*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság; Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalat Rt. Ny. (A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudomány Egyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai = Abhandlungen des Kunsthistorischen Institutes der Pázmány-Universität in Budapest, 4.)
- PILASZEK, Małgorzata 2008: *Procesy o czary w Polsce w XV–XVIII wieku*. Kraków: Universitas.
- PINKER, Steven 2011: *The Better Angels of Our Nature: Why Violence has Declined*. London: Penguin Books.

- 2018: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség?* Fordította GYÁRFÁS Vera. Budapest: Typotex.
- PIPEK, Wolfgang 1997: Das Allgemeine Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung, 1787. In: Olav MOORMAN VAN KAPPEN (Hg.): *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert, Rechtsgeschichtliche Abhandlungen*. Budapest: ELTE, 45–59.
- PÓCS Éva 1983: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–146.
- 1986a: A „gonoszülés” mágikus és vallásos szövegei. In: Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest: Magvető, 213–251.
- 1986b: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* 97: 177–256.
- 1988: Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv–magyar kapcsolatok tükrében. In: *Folklór és tradíció VI. A III. magyar–jugoszláv folklór konferencia előadásai 2. Budapest, 1987. november 2–3*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 145–170.
- 1989a: *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. (FFC Communications 243.)
- 1989b: Hungarian Táltos and His European Parallels. In: Mihály HOPPÁL–Juha PENTIKÄINEN (eds.): *Uralic Mythology and Folklore* Budapest–Helsinki: Magyar Tudományos Akadémia–Finnish Literature Society. (Ethnologia Uralica 1.) 251–276.
- 1989c: *Tündérek, démonok, boszorkányok Dél-Kelet Európa határán*. Budapest: Akadémiai, 1989. (4D sorozat.)
- 1992: A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* 103: 28–88.
- 1993: Le sabbat et les mythologies indo-européennes. In: Nicole JACQUES-CHAQUIN–Maxime PRÉAUD (dir.): *Le sabbat des sorciers XVe–XVIIIe siècles*. Grenoble: Jérôme Millon, 23–31.
- 1994: A kígyó, a mennykő és a tehenek. „Kettős samanizmus” és boszorkányság Közép-Délkelet-Európában. In: *Folklór és tradíció 7*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 89–102.
- 1995: Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768). In: *Népi kultúra – népi társadalom. 18*. Budapest: Akadémiai, 9–66.
- 1997a: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai. (Néprajzi tanulmányok.)
- 1997b: Feenflug und Hexenflug in Mittel-Südosteuropa. Ritus und Mythos. Erlebnis und Bericht. In: Dieter R. BAUER–Wolfgang BEHRINGER (Hrsg.): *Fliegen und Schweben. Annäherung an eine menschliche Sensation*. München: Deutscher Taschenbuch, 146–167.
- 1999: Shamanism, Witchcraft and Christianity in Early Modern Europe. In: Ülo VALK (ed.): *Studies in Folklore and Popular Religion. Papers Delivered at the Symposium Christian Folk Religion 3*. Tartu: Department of Estonian and Comparative Folklore, University of Tartu, 111–135.
- (szerk.) 2001a: *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica I.)
- 2001b: Bevezető: Egy munkacsoport tizenöt éve. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica I.) 9–19.
- 2001c: Démoni megszállottság és ördögüzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica I.) 137–198.
- 2002: Más világok: másvilágok. Az idegenek az újkori hiedelemrendszerekben. In: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Budapest: L’Harmattan, 441–455.
- 2004: Szócikkek egy mágiaenciklopédiához. *Ethnographia* 115: 1–46.
- 2009: Tündéres and the Order of St Ilona Or, Did the Hungarians Have Fairy Magicians? *Acta Ethnographica Hungarica* 54 (2): 379–396.
- 2014: „Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten. In: Pócs Éva–KLANICZAY Gábor (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi, 363–410.
- 2016: Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybíróságok előtt. In: HESZ Ágnes–Pócs Éva (szerk.): *Orvostenekről a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 2.) 241–317.
- 2017: A magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia* 128: 1–46.
- PÓK Judit 1991: Boszorkányság: Haszontalan mendemonda. *Honismeret* 19/2. Hagyomány rovat. 18–19.
- PÓKECZ KOVÁCS Attila 2016: Huszty István Jurisprudentia Practicájának hatása a 18. századi jogi oktatásra. In: DEZSŐ Krisztina–MOLNÁR Dávid–SCHMELCZER-POHÁNKA Éva (szerk.): „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találj odabent.” *Tudomány és kutatás a Klíma Könyvtárban*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 13.) 163–176.
- POLLÁK Kaim 1896: Mária Terézia rendelete a sárosmegyei vérvád ügyében. *Magyar Zsidó Szemle* 79–80.
- POÓR János 1992: *A kompromisszumok kora*. Budapest: Adams. (Magyarország Krónikája 8.)

- 2006: *Az osztrák örökösödési háború (1740–1748)*. Budapest: Maecenas.
- PORTER, Roy 2002: *A téboly (a boszorkányperektől a pszichoterápiáig)*. Budapest: Magyar Világ.
- PÓSÁN László 1993: Irracionalizmus az Ész századában: Vámpírhit a 18. századi Európában. *Debreceni Szemle* 2: 212–216.
- POST, John D. 1985: *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease in Preindustrial Europe. The Mortality Peak in the early 1740s*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- PRICKLER, Harald 1964: Ein Hexenprozeß in Kobersdorf. *Volk und Heimat* 17 (2): 4–6.
- 1981: Zur Frühgeschichte der Papiermühle von Lockenhaus (Hammer). *Burgenländische Forschungen* SB. VI. Festschrift für Karl Semmelweis. Eisenstadt, 152–204.
- PRIESNER, Claus–FIGALA, Karin (Hrsg.) 1998: Richter, Samuel. In: *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*. München: Beck, 304.
- PUSKÁS Péter–VÉGH József 1998: *Előítélet és vérpad*. Budapest: Mikszáth.

R

- R. KISS István 1905: Történeti adalékok a boszorkányság és ördögöség hiedelméhez. *Ethnographia* 16: 210–219.
- R. VÁRKONYI Ágnes 1990: Közgyógyítás és boszorkányhit. (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához). *Ethnographia* 101: 384–437.
- RABANSER, Hansjörg 2009: Hexen- und Zaubereiverfolgungen in Tirol: Neue Forschungsergebnisse. In: Heide DIENST (Hg.): *Hexenforschung aus Österreichischen Ländern*. Wien–Berlin: LIT Verlag. (Österreichische Hexenforschung 1.) 77–106.
- RÁCZ Lajos 1989: A középkor és kora újkor éghajlattörténetéről. *Agrártörténeti Szemle* 31: 118–147.
- 1993: Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In: KÓSA László–R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Európa híres kertje*. Budapest: Orpheusz, 67–86.
- 2001: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- 2003: The Climate History of Central Europe in the Modern Age. In: József LASZLOVSZKY–Péter SZABÓ (eds.): *People and Nature*. Budapest: CEU, 229–245.
- RADBRUCH, Gustav 1930: Heilig. In: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI–Eduard HOFFMANN-KRAYER (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. III*. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 1927–1942.
- 1945: Ars Moriendi. Scharfrichter, Seelsorger, Armesünder, Volk. In: *Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht* 59: 460–495.
- 1975: Zur Einführung in die Carolina. In: Arthur KAUFMANN (Hrsg.): *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Aufl. 6. Stuttgart: Philipp Reclam, Jun. 6–7.
- RADBRUCH, Gustav–GWINNER, Heinrich 1951/1991: *Geschichte des Verbrechers. Versuch einer historischen Kriminologie*. Stuttgart: K. F. Kohlers Verlags. Neuauflage Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- RADOVANOVIC, Saso 1997: *Bog se uboge grešne duše. Amen: Čarovniški procesi na slovenskem Štajerskem v eltih 1546–1746*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- RADY, Martyn 2015: *Customary Law in Hungary: Courts, Texts, and the Tripartitum*. Oxford: Oxford University Press.
- RAJKA László 1936: Jókai és Pitaval. *Irodalomtörténeti Közlemények* 46 (1): 46–60.
- RAJŠP, Vinko 1988: Carovniški procesi na Slovenskem. *Zgodovinski casopis* (Ljubljana) 42 (3): 389–397.
- 1990: Boszorkányperek Szlovéniában. *Ethnographia* 101: 521–532.
- 2009: Auffassung der Hexerei vor dem Massenausbruch der Hexenprozesse im Gebiet des heutigen Slowenien, unter besonderer Berücksichtigung des Landes Krain. In: Heide DIENST (Hg.): *Hexenforschung aus Österreichischen Ländern*. Wien–Berlin: LIT Verlag. (Österreichische Hexenforschung 1.) 201–211.
- RASER, Dorothea 1989: Zauberei- und Hexenprozesse in Niederösterreich. *Unsere Heimat* (Wien) 60 (1): 14–41.
- RAUCH, Margot 2008: *Dracula: Woiwode und Vampir. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien*. Schloss Ambras, Innsbruck 18. Juni 31. Oktober 2008. Kunsthistorisches Museum mit Museum für Völkerkunde und Österreichischem Theatrumuseum; Kunsthistorisches Museum Wien / Sammlungen Schloss Ambras. Wien: Kunsthistorisches Museum.
- RAUER, Constantin 2008: Von der Aufklärung des Vampirismus zum Vampirismus der Aufklärung: Eine West-Östliche Debatte zwischen Einst und Heute. *Ethica* 7 (1): 87–107.
- RAUSCHGATT, Doris 1995: Laterna magica – die illuminierte Welt. In: Ernst KIENINGER–Doris RAUSCHGATT: *Die Mobilisierung des Blicks. Eine Ausstellung zur Vor- und Frühgeschichte des Kinos*. Ausst.-Kat. Wien: PVS Verlag.
- RÉGER Zita 2002: *Utak a nyelvhez*. Budapest: Soros Alapítvány–MTA Nyelvtudományi Intézet.
- REISZIG Ede 1896: A mohácsi véstől a kiegyezésig. 2. A XVIII. század és a francia háborúk kora. Molnár Judit boszorkánypöre. In: BOROVSKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye története*. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság.
- REIZNER János 1900. I–III.: *Szeged története. I–III*. Szeged: Szeged Szabad Királyi Város Közössége.

- 1900. IV.: *Szeged története IV. Oklevéltár*. Szeged: Szeged Szabad Királyi Város Közössége.
- RELKOVIC NÉDA, Davori 1905: *Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht)*. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest: Stephaneum Nyomda.
- 1908: Varázslat Újbányán 1637-ben. *Történelmi Tár. Új Folyam* (Budapest) IX: 304–307.
- 1912a: Kuruzslószeretek XVIII. századi jegyzéke Újbányán. *Ethnographia* 23: 366–367.
- 1912b: Újbányai boszorkányperek a XVI–XVII. században. *Ethnographia* 23: 155–158.
- RÉTHLY Antal 1962: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest: Akadémiai.
- 1970: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Budapest: Akadémiai.
- 2009: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. Budapest: Országos Meteorológiai Szolgálat.
- RÉV István 2018: Kondicionált pánik. *Magyar Narancs* 2018. április 5.
- RÉVÉSZ Imre 1858: Az ordáliák vagy istenítéletek. *Új Magyar Múzeum* 8 (1): 425–457.
- RICHTMANN Mózes 1912: A régi Magyarország zsidósága. *Magyar-Zsidó Szemle* 29 (4): 298–318.
- RICŒUR, Paul 1998: A tanúság hermeneutikája. In: FABINY Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Szeged: JATEPress.
- RIEDEL, Julia Anna 2012: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Band 77.)
- RIEZLER, Siegmund von 1896: *Geschichte der Hexenprozesse in Bayern: im Lichte der allgemeinen Entwicklung dargestellt*. Stuttgart: Cotta.
- RÓHEIM Géza 1918: Nefanda Carmina. *Ethnographia* 29: 271–276.
- 1925: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum.
- 1926: A táltos. *Magyar Nyelvőr* 55. Értékezesek, önálló cikkek, 70–77.
- RÓMER Flóris 1871: *A régi Pest. Történelmi tanulmány*. Pest: Magyar Tudományos Akadémia.
- ROPER Lyndal 1995: Hexerei und Hexenphantasien in der Frühen Neuzeit. In: *DIES., Ödipus und der Teufel. Körper und Psyche in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt a. M.: Fischer, 204–231.
- 2000: „Evil Imaginings and fantasies”. Child-witches and the end of the witch-craze. *Past & Present* 167: 107–139.
- 2004: *Witch Craze, Terror and Fantasy in Baroque Germany*. New Haven–London: Yale University Press.
- 2005: Witches Children. In: Thomas Max SAFLEY (Hg.): *Ad Historiam Humanam. Ein Gedenkbuch für Hans-Christoph Rublack*. Epfendorf, 129–149.
- ROSENBLATT, József 1883: *Czarownica powolana: Przyczynek do historii spraw przeciw czarownicom w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo S. Orgelbranda Synów. (Biblioteka Umiejętności Prawnych.)
- ROTH, Cecil 1935: *Ritual Murder Libel and the Jew*. London: Oxford University Press.
- ROTH, Franz Otto 1987: 'Die Hexe' Veronika. Lieberszauber, Adelspolitik und 'Renaissance' – Menschen im steirischen frühen 15. Jahrhundert. *Mitteilungen des Steiermarkischen landesarchivs* 37: 57–69.
- ROZVÁNY György 1870: *Nagyszalonta mezőváros történelme. XII. 1727–1740*. Gyula: Dobay János Könyvnyomdája.
- RÜPING, Heinrich–JEROUSCHEK, Günter 2007: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*. München: C. H. Beck.
- RYAN, William F. 1998: The Witchcraft Hysteria in Early Modern Europe: Was Russia an Exception? *The Slavonic and East European Review* 76/1 (January): 49–84.

S

- SADWAY, Jonathan 1995: Rembrandt and Descartes in the Anatomy Theatre. In: *The Body Emblazoned. Dissection and the Human Body in Renaissance Culture*. London–New York: Routledge.
- SÁNDOR József 1902: Néphit és népszokások. A múlt századbeli boszorkánypörökhöz. *Ethnographia* 13: 312–316.
- SARMANN, Gerhard 1997: Der Bettler und Zauberer Christian Wucher und das letzte Todesurteil in einem Kärntner Hexenprozess (1723). *Carinthia* 187: 461–494.
- 2009: Hexenprozesse im Salzburger Landgericht Maria Saal. In: Heide DIENST (Hg.): *Hexenforschung aus Österreichischen Ländern*. Wien–Berlin: LIT Verlag. (Österreichische Hexenforschung 1.) 107–142.
- SARTRE, Jean-Paul 1976: Egy emóció-elmélet vázlata. In: *Módszer, történelem, egyén*. Fordította NAGY Géza. Budapest: Gondolat, 25–94.
- SASHEGYI Oszkár 1938: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra, 1800–1830*. Budapest: Minerva. (Minerva Könyvtár 130.)
- SCARRY, Elaine 1985: *The Body in Pain: The Making and the Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press.
- SCHASER, Angelika 2000: *Reformele Iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială*. Sibiu: Hora.
- SCHAUB, Hagen–BOUCHAL, Robert 2013: *Menschen – Mumien – Konservierte Körper*. Wien: Styriabooks.

- SCHEIBER Sándor 1956: A Werwolf-típus első magyar nyoma. *Ethnographia* 67: 300.
- SCHENDA, Rudolf 1993: *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte des volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- SCHEUTZ, Martin 2002a: Solle Gott die ehre geben. Zur Wertung von Zeugenaussage vor Gericht in Kriminal- und Magieprozessen in Niederösterreich während des 18. Jahrhunderts. In: Herbert EIDEN–Rita VOLTNER (Hg.): *Hexenprozesse und Gerichtspraxis*. Trier: Paulinus, 395–422.
- 2002b: Hexen- und Magieforschung in Oberösterreich. „Mein Gott, man waisja woll, wannfeuer und stro zusambenkomt, so zünd eß leicht.“ Oberösterreichischer Musealverein – Gesellschaft für Landeskunde. Bd. 147/1. Linz.
- 2003: „In daz brod betteln ausgegangen.“ Armut, Bettel und Armenversorgung in Niederösterreich während des 18. Jahrhunderts. *Österreich in Geschichte und Literatur* 47: 119–135.
- 2008: (XI.) Raub, Magie und Hexerei im frühneuzeitlichen Österreich. Das Fallbeispiel Ober-Österreich. / (XII.) Magie- und Hexereibelege im heutigen Oberösterreich 1546–1803. In: Martin SCHEUTZ–Hans STURM–Josef WEICHENBERGER–Franz Wimmer (Hg.): *Räuber, Mörder, Teufelsbrüder. Der Kapbergerprozess 1649–1660 im oberösterreichischen Alpenvorland*. Linz: OÖ Landesarchiv, 254–334.
- 2011: Hexenprozesse in Oberösterreich – ein Überblick. In: Ute STREIT–Gernot KOCHER–Elisabeth SCHILLER (Hg.): *Schande, Folter, Hinrichtung. Forschungen zu Rechtsprechung und Strafvollzug in Oberösterreich*. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 30 (Linz) 81–91.
- SCHLEICH, Johann 1999: *Hexen, Zauberer und Teufelskult in Österreich*. Graz: Steirische Verlagsgesellschaft.
- SCHLESINGER, Eugen 1897: Johann Rautenstrauch (Geb. 1746, Gest. 1801). In: *Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Oesterreich*. Wien: Stern & Steiner.
- SCHMIDT János 1939: *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr: Baross-nyomda.
- SCHMIDT, Rudolf 1938: *Statutum civitatis Ilok anno MDXXV*. Statut grada Iloka iz godine 1525 za tisak priredio, uvodom i indeksom popratio Rudolf Schmidt. U Zagrebu: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium vol. 12.)
- SCHMIED, Ulrich 1954: Von Zauberern und Hexen in Burghausen. *Heimatland. Beilage zum Oettinger und Burghauser Anzeiger* 5: 42–44.
- SCHNEIDER Miklós 1934: *Fejér megyei boszorkánypercek*. Székesfehérvár: Vörösmarty.
- SCHORMANN, Gerhard 1977: *Hexenprozesse in Nordwestdeutschland*. Hildesheim: Lax.
- 1986: *Hexenprozesse in Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- 1991: *Der Krieg gegen die Hexen*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- SCHÖNER Alfréd 2000: A Pokol traktátusa a nagykanizsai Hevra Kadisa könyvben. *Múlt és Jövő* 13 (2–3): 153–173.
- SCHÖNLEITNER, Ulrike 1987a: *Zauberei- und Hexenprozesse in Österreich*. Diplomarb. Univ. Wien VI, 348 Bl., 9 Taf. (maschinschr.) Darin oö. Belange.
- 1987b: Verhältnis zwischen den weiblichen und männlichen Angeklagten in den österreichischen Hexen- und Zauberprozessen (ohne Steiermark). In: Helfried VALENTINITSCH (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung- ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1967: A levéltárak jelentősége a népszokás kutatásban. *Levéltári Szemle* I: 163–208.
- 1970: *Magyarországi boszorkánypercek (1529–1768) I–II*. Budapest: Akadémiai.
- 1973: Népi nőgyógyászati tanácsok a XVII–XVIII. századból. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70: 253–257.
- 1982: *Magyarországi boszorkánypercek (1529–1768) III*. Budapest: Akadémiai.
- SCHULER VON LIBLOY, Friedrich 1853: *Statuta iurium [iurium] municipalium Saxonum in Transsilvania (!) Das Eigenlandrecht der S. Sachsen / bearb. nach seiner legalen Ausbildung als Grundriß für academische Vorlesungen von Friedrich Schuler von Libloy*. Hermannstadt: Drotleff.
- SCHULLER, G. A. 1912: Aus den letzten Jahren der Hexenverfolgung auf dem Sachsenboden. *Neuer Volkskalender* 128–177.
- SCHULTHEISZ, Emil 2000: Zur Geschichte der Pestinokulation im 18. Jahrhundert – zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ungarisch–deutschen medizinischen Beziehungen. – A 18. századi pestisoltás történetéhez, adalékokkal a magyar–német orvosi kapcsolatok történetéhez. Szerk. MAGYAR László András. *Orvostörténeti Közlemények* 170–173.
- SCHULTHEISZ Emil–TARDY Lajos 1964: A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2 (3): 111–156.
- 1966: A short history of epidemics in Hungary until the great cholera epidemic of 1831. *Centaurus* 11 (4): 279–301.
- SCHUSELKA, Franz 1884: *Briefe Josephs des Zweiten*. Leipzig: Brockhaus.
- SCHÜRMAN, Thomas 1990: *Nachzehrer glauben in Mitteleuropa*. Marburg: Eiwert.
- SCHWARZ, Ignaz 1891: Ungarn betreffende Sanitäts-Verordnungen Josefs II. *Ungarische Revue* (Budapest) 11.
- SCHWARZ, Karl 1870: Hexenprozesse im Siebenbürgen. *Volkskalender für 1870*. Hermannstadt.

- SCHWERTL, Gerhard 1990: Hexenprozesse im Pfliegericht Mitterfels. *Verhandlungen des Historischen Vereins für Niederbayern* 116/117 (1990/1991): 209–236.
- SCRIBNER, Robert W. 1995: A kora újkori Európa történeti antropológiája. *Budapesti Könyvszemle* 7 (4): 468–478.
- SCULL, ANDREW 2017: *Az örület kultúrtörténete. A Bibliától Freudig, a bolondokházától a modern orvostudományig*. Budapest: Corvina.
- SEBESTYÉN Gyula 1900: A magyar varázsdob. I. Értekezések. *Ethnographia* 11: 433–443.
- SECHEL, Teodora Daniela 2007: The Health Care Reforms, the Sanitary Network, and the Physicians (Physici). *The Emergence of the Medical Profession in Transylvania (1770–1848). Civil Society and Public Services in Early Modern Europe*. University of Leiden, Holland, 30 Nov –1. Dec 2007.
- SEEBACHER-MESARTISCH, Alfred 1972: *Hexenreport, Bericht über eine Massentragödie der Steiermark 1425–1746*. Graz: Leykam.
- 1987: Der letzte Hexenprozess im Herzogthum Steiermark. In: Helfried VALENTINITSCH (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung- ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam, 345–350.
- SEEMAYER Vilibáld 1904: A berencsfalusi nemzeti múzeumi és romhányi meglakolt állkapcsok rövid antropológiai jellemzése. *Néprajzi Értesítő* (Budapest) 91–92.
- SELIGMANN, Kurt 1987: *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*. Budapest: Gondolat.
- ŠENOJA, August 1874: *Vienac zabavi i pouci (časopis) 1874*: God. VI. Br. 1. Zagreb: Matica hrvatska.
- SERGŐ Erzsébet 1979: Népi gyógyászati eszközök a magyar múzeumokban. *Népi gyógyítás Magyarországon / Orvostörténeti Közlemények – Supplementum* 11–12. Szerk. ANTALL József. Budapest, Adattár.
- SIARKOWSKI, Władysław 2000: *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc. Wydawnictwo Takt, 1878–1879*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- 2017: *Materiały do etnografii i historii Kielc. Pisma wybrane rozproszone*. Wydawnictwo. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- SIGERIST, Henry E. 1963: *Anfänge der Medizin. Von der primitiven und archaischen Medizin bis zum Goldenen Zeitalter in Greichland*. Zürich: Europa.
- SIGERUS, Emil 1923: *Vom alten Hermannstadt*. II. Hermannstadt: J. Drotleff.
- SILLING István 1992: Boszorkányok pedig nincsenek. *Magyar Szó* (Pozsony) 1992. március 28.
- 1995: A zombori boszorkányok pere és annak okmányai. *Híd* (Novi Sad/Újvidék) 59 (12): 837–847.
- 1998: *Tegnap és ma. Adalékok Nyugat-Bácska néprajzához*. Újvidék: Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság.
- SILVERMAN, Lisa 2010: *Tortured Subjects. Pain, Truth, and the Body in Early Modern France*. Chicago: University of Chicago Press.
- ŠINDELÁŘ, Bedřich 1970: *Konec „honu na čarodějnice” v tereziánské době u nás. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. C, Řada historická. Vol. 19/ C17, 89–107.
- ŠINDILARIU, Thomas 2011: *Freimaurer in Siebenbürgen 1749–1790*. Heidelberg–Kronstadt: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde – Aldus, VI.
- SIPOS Gábor 2007: Kolozsvár Huszti András heterodoxia-pere 1742-ben. A nyolcvan éves Keserű Bálintnak. *Református Szemle* (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtár) 100.4 Kolozsvár, 727–733.
- SLEZÁKOVÁ, Monika 2011: *Vampyrismus a jeho projevy na severní Moravě a ve Slezsku v 17. a 18. století*. Brno: Masaryk University. Bakalářská práce.
- 2013: Poslední případ vampyrismu na moravsko-slezském pomezí a jeho vyústění. Brno: Masaryk University.
- SMEJ, Jožef 2001: Primer čarovništva v župniji sv. Benedikta v Kančevcih iz leta 1651. *Zgod. čas. Zveza zgod. druš. Slovenije* (Ljubljana) 55 (2): 223–230.
- SMOLEŃSKI, Władysław 1949: *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII* [cím magyarul]. Warszawa: Rymowicz Br./Gebethner G. i Sp.
- SOLDAN, Wilhelm Gottlieb–HEPPE, Heinrich 1880: *Soldan's Geschichte der Hexenprozesse* I–II. Stuttgart: J. G. Cotta.
- SOLDAN, Wilhelm Gottlieb–HEPPE, Heinrich–BAUER, Max 1912: *Geschichte der Hexenprozesse* II. Neu bearbeitet und herausgegeben von Max BAUER. Hanau/M: Müller & Kiepenheuer.
- SOMAN, Alfred 1989: Decriminalizing Witchcraft: Does the French Experience Furnish a European Model? *Criminal Justice History* 10: 1–22.
- 1990: A boszorkányság dekriminalizációja: levezethető-e a francia tapasztalatból egy európai modell? *Ethnographia* 101: 475–493.
- SONTAG, Susan 1990: *Az AIDS és metaforái*. Budapest: Európa.
- SOÓS Éva 1994: Büntetészokások Karcagon a XVIII. század végén. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei. Szerk. BAGI Gábor. A szülőföld szolgálatában. Tanulmányok a 60 éves Fazekas Mihály tiszteletére. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei* 49.
- STACHOŃ, Aneta 1995: Wspólniczkii diabła, czarownice z Bochni, Wiśnicza, Uścia Solnego i okolicznych wsi. *Rocznik Bocheński* 3: 169.

- STEENSBERG, Axel 1969: *Dagligliv i Danmark. I det syttende og attende århundrede redaktion 1620–1720*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 194–195.
- STEINAU, Norbert 1984: Der Taternpfahl im Deister: ein Wegzeichen des frühen 18. Jahrhunderts. In: *Heimatbuch: Menschen und Landschaft um Hannover*. Hannover: Schäfer. II.: 152–154.
- STEPHENS, Walter 2006: Muratori, Ludovico Antonio (1672–1750). In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition 3*. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 795.
- STEWART, Pamela J.–STRATHERN, Andrew 2004: *Witchcraft, Sorcery, Rumors and Gossip*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STICKER, Georg 1910: *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. I. Die Pest.
- STRÜBER, St. 1930: *Pater Johann Simon aus dem Orden der Augustiner-Eremiten. Ein Lebensbild aus der Aufklärungszeit Würzburg*. Würzburg.
- STURM, A. 1924: Ein verspäteter Hexenprozess. *Die Oberpfalz* (18) 148–150.
- STURM, Dieter–VÖLKER, Klaus (Hrsg.) 1994: *Von denen Vampiren und Menschengurgeln. Dichtungen und Dokumente*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SUGÁR István 1965: Az egri melegvízű fürdők története I. (1448–1790). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 3: 119–144.
- (szerk.) 1987: *Bűbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest: MTA Könyvtára.
- 1991: Öt Borsod megyei boszorkányper. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 27 (27): 36–46.
- SUGG, Richard 2011: *Mummies, Cannibals and Vampires. The History of Corpse Medicine from the Renaissance to the Victorians*. London–New York: Routledge.
- ŠULEK, Bogoslav 1874: *Po čem se poznaju vještice. Vienac* (Zagreb) 6 (49): 779–782.
- SVÁBY Frigyes 1895: *A Lengyelországnak elzálogított 13 szepesi város története*. Lőcse: Reiss Nyomda.
- SWATEK, Manuel 2003: Die Wolfsbanner. Der Wolfsberger Hexenprozess von 1705/1706. *Carinthia I* (193): 330–333.
- 2009: Hexenprozesse in Kärnten – Ein Überblick unter besonderer Berücksichtigung der Bamberger Herrschaften. In: Heide DIENST (Hrsg.): *Hexenforschung in österreichischen Ländern*. Wien–Berlin. (Österreichische Hexenforschung 1.) 161–182.
- SZ**
- SZ. KRISTÓF Ildikó 2002: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei* 2 (1–2): 3–29. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2006: Hungary. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition 2*. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 515–520. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2008: How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Legal Customs and Literacy in Witch Confessions in Early Modern Hungary. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (eds.): *Demons, Spirits, Witches 3. Witchcraft Mythologies and Persecutions*. Budapest–New York: Central European University Press, 164–183. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2013: Witch-Hunting in Early Modern Hungary. In: Brian P. LEVACK (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. Oxford: Oxford University Press, 334–355. [Lásd még: KRISTÓF.]
- 2016: *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban*. In: KLANICZAY Gábor–PÓCS Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi, 17–62.
- 2017: The Social Background of Witchcraft Accusations. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. Cham: Palgrave Macmillan. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic.) 13–89.
- SZABADI István 2013: A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században. *Egyháztörténeti Szemle* XIV (4): 30–36.
- SZABADOS József 1970: Töredékek, epizódok Nagykállóról. In: CSEPELYI Tamás (szerk.): *A Nagykállói járás múltja és jelene*. Nagykálló: Nagykállói Járási Tanács VB., 149–158.
- SZABADFALVI József 1970: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. *Műveltség és Hagyomány* XII. Debrecen.
- SZABADVÁRY Ferenc 1960: *Az analitikai kémia módszereinek kialakulása*. Budapest: Akadémiai.
- SZABO, Gjuro 1971: *Stari Zagreb*. Zagreb: ČGP Delo.
- SZABÓ János Győző 1964: Honfoglaláskori sírok Eger–Répartetőn. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis*. *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 2. 105–139.
- SZABÓ Jenő 1987: *Öt évszázad fekete krónikája. Soproni pitaval*. Győr: Győr Megyei Lapkiadó Vállalat. (Műhely Könyvek.)
- SZABÓ Lajos 1973: Egy XVIII. századi kézirat orvostörténeti adalékai. *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia artis medicinae* (69–70): 299–311.
- SZABÓ Péter 1990: *Végtisztesség. A főúri temetkezés*. Budapest: Magvető.
- SZABÓ T. Attila 1943: *Dés település és lakossága*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

- 1958: Udvarhelyszéki tetemrehívás 1589-ből. *Magyar Nyelv* LIV: 136–137.
- 1963: Udvarhelyszéki tetemrehívás és ítélet 1590-ből. *Magyar Nyelv* LIX: 362–363.
- 1970: Sebből piroosan buzog a vér... *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) XIV: 133–139.
- 1971: Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai. *Magyar Nyelv* LXVII: 89–95.
- 1984: A boszorkányhit XVIII. század végi dési emlékei. *Ethnographia* 95: 578–580.
- 1985: A boszorkányhit XVIII. század végi dési emlékei. In: SZABÓ T. Attila: *Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek. VI.* Bukarest: Kriterion, 222–227.
- SZACSVAY Éva 2002: Az ördögűzés református szabályozása 1636-ban I. In: BARNA Gábor–KÓTYUK Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára.* Budapest–Szeged: SZTE Néprajzi Tanszéke, 79–92.
- 2006: Protestant Devil Figures in Hungary. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (ed.): *Demons, Spirits, Witches 2. Christian Demonology and Popular Mythology.* Budapest–New York: Central European University Press, 89–108.
- SZÁDECZKY Lajos 1903. I–II.: *Br. Apó Péter verses művei és levelei (1676–1752).* Szerkesztette Szádeczky Lajos a M. T. Akadémia I. tagja. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- 1906: *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 38.: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. IV. Halmágyi István naplója, 1752–53, 1762–69.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- 1908: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761–1790).* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos 1922: *Széki gróf Teleki József özvegye, Bethleni Bethlen Kata grófnő irásai és levelezése.* Közreadta BENCZÜR Gyuláné, bevezető SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos. Budapest: Grill.
- SZÁLLÁSI Árpád 1968: Megyénk járványtörténetéből. *Komárom megyei Orvos-napok Közleményei* (Tatabánya) 93–95.
- SZÁRAZ Miklós György 2007: *A cigányok. Európa indiánjai.* Budapest: Helikon.
- SZÁRAZ Orsolya 2012: *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója.* Debrecen: Egyetemi Kiadó.
- 2013: „Ninive paenitentem videre te crederes”. A penitenciális népmissziók egy típusa a 18. századi Magyarországon. In: BOGÁR Judit (szerk.): *Az áhitat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 167–201.
- 2014: Pokoli színház. Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban. In: *Menny és pokol a barokk kori ember életében.* Szerk. BÁTHORY Orsolya. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok) 339–353.
- 2015: Jezsuita népmissziók a váradi egyházmegyében a 18. században. In: *Katolikus újjászületés Debrecenben.* Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. (Speculum Historiae Debreceniense 23.) 51–64.
- SZÁSZ Károly 1858: Kún-Szent-Miklós, július 1. (Régi könyv s okiratok. Gyümölcsös. Vendégszeretet.) *Vasárnapi Újság* 1858. július 11. (28. szám.)
- SZATHMÁRY László 1928: *Magyar alkémisták.* Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat. *Természettudományi Közöny*, 60. kötet, 1928. februárius 1.
- SZEGHYOVÁ, Blanka (ed.) 2005: *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes.* Bratislava: Pro Historia Society and Historical Institute of Slovak Academy of Sciences.
- SZÉKELY Ádám 1866: Sz. Á. történelmi gyűjtése. *Székely Néplap* (1866.) december 8. 23.
- SZÉLL Farkas 1873: Ráolvasás és titokörzés. Boszorkánypercek iratai a szegvári (Csongrád vm.) levéltárában. *Századok* 7: 72.
- 1892: Törvénykezési adatok alföldi babonákról. Debreczen város törvényszéki jegyzőkönyveiből. *Ethnographia* 3: 110–116.
- SZENDREI János 1890. III.: *Miskolcz város története és egyetemes helyleirata III. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez: 1225–1843.* Miskolc: Forster.
- 1904. II.: *Miskolcz város története és egyetemes helyleirata II. Miskolcz város története 1000–1800.* Miskolc: Forster, 635–648.
- 1905: A miskolczi boszorkánypercek. *Magyar Nemzet* [történeti periodika] 11. szám.
- SZENDREY Ákos 1936: Néprajz és jogtörténet. *Ethnographia* 47: 144–150.
- 1946: A magyar lélekhit. *Ethnographia* 57: 34–46.
- 1986: *A magyar néphit boszorkánya.* Budapest: Magvető.
- SZENDREY Zsigmond 1933: A néphit mennykője. *Ethnographia* 44: 163.
- 1936: A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. *Ethnographia* 47: 386–405.
- 1937a: A varázslatok eszközei. *Ethnographia* 48: 386–405.
- 1937b: A varázslócelekvések személye, ideje és helye. *Ethnographia* 48: 13–24.
- 1938: A halottak, szentelmények és eljárásmodok a varázslatokban. *Ethnographia* 49: 32–46.
- 1940: A kígyó, házi kígyó és kígyókő. *Dunántúli Szemle* VII: 201–202.

- 1942: Ráolvasóink eredetének kérdéséhez (Zur Herkunftsfrage der ungarischen Beschwörungsformen). *Ethnographia* 53: 105–112.
- 1943: Műveltség-történet és babonafejlődés (Kulturgeschichte und Aberglaubenentwicklung) *Ethnographia* 54: 56–63.
- SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos 1940: Részletek a készülő magyar babonaszótárból (I. Project of an Encyclopaedia of Hungarian Customs and Superstitions. II. Teile aus dem ungarischen Handwörterbuch des Aberglaubens). *Ethnographia* 51: 195–210, 331–336.
- SZENTI Tibor 1994: Paráznák III. A bábák. *Orvostörténeti Közlemények* XL (145–146): 79–119.
- (szerk.) 2009: *Paráznák. Dél-alföldi szexuális bűnpörök a feudalizmusból (1723–1843)*. 2., teljes kiadás. Hódmezővásárhely. <http://mek.oszk.hu/08400/08461/>
- SZENTKIRÁLYI István 1917: Garabonciás per Pécsen. *A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* (Pécs) IX: 1–7.
- SZENTKLÁRAY Jenő 1891: Temesvar und seine Umgebung. *Die öst.-ung. Monarchie in Wort und Bild* IX, Ungarn II, Vienna.
- 1909: Mercy Claudius Florimund kormányzata a temesi bánóságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. (1909) In: PAUER Imre (szerk.): *Értekezések a Történeti Tudományok köréből*. 22. kötet (1908–1911) 203–390.
- SZERECZ Imre (szerk.) 1970: Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 28–29.
- SZIGETI H. 1898: A pestis Magyarországon. *Gyógyászat* 723, 750, 786.
- SZIGETI Jenő 2013: Egy 18. századi gulyáslegény látomásai. In: BOGÁR Judit (szerk.): *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 263–272.
- SZIKSZAI Mihály 1994: A kunhegyesi „bűbájós asszony”. In: *Múzeumi Levelek* 73–74. Szolnok, 144–156.
- 2000: A kunhegyesi „bűbájós asszony”. In: *Millenniumi emlékkönyv. Válogatás Jász-Nagykun-Szolnok megye írásos emlékeiből*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 100–101.
- SZILÁGYI Gyula 1899: A vásárhelyi boszorkányper. *Hódmezővásárhely* (hetilap) 58. / Damian Ilona pere. 59. sz.
- SZILÁGYI Mihály 1968: A Tolna megyei kereskedelem története a törökök kiűzésétől 1848-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből I*. Szerk. dr. PUSKÁS Attila. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár. 61–84.
- 1983: Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből X*. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár, 33–155.
- 1984: A boszorkányper orvostörténelmi háttere Tolna megye Duna menti községeiben. *Orvostörténeti Közlemények* 105–106 (Budapest) 30/1–2: 61–74.
- 1987: Boszorkányper Tolna megyében. In: K. BALOG János: *Tanulmányok Tolna megye történetéből XI*. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár, 437–513.
- SZILÁGYI Sándor (szerk.) 1876: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*. II. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
- 1887: Egy múlt századi boszorkány per. *Hazánk. Történelmi Közöny* (Budapest) VII: 230–236.
- 1898: *A Magyar Nemzet Története VIII*. Budapest: Athenaeum.
- SZILI Katalin 2004: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta.
- SZKURLATOWSKI, Krzysztof 2006: Prussia. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC-CLIO, 939.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001: *Erkölc és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*. Csikszerecs: Pro-Print.
- 2005: A boszorkányper alkonya Háromszéken. *Korunk* 16 (5): 71–74.
- SZŐGI László 2011: A 18. századi magyar peregrináció összefoglaló adatai In: MAGYAR László András–KAPRONCZAY Katalin (szerk.): *Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára*. Budapest: Semmelweis, 229–240.
- SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán 1963: Martinovics Ignác mint kémikus. *Természettudományi Közöny* 510–512.
- 1964: Ignatius Martinovich, 18th century chemist and political agitator. *Journal of Chemical Education*.
- SZŐRÉNYI László 1988: Mária, a magyar történelem tanúja. Koptik Odo: Thalleis. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92: 440–448.
- SZTANCSEK József 1908: Privigyé vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek (I.) *Ethnographia* 19: 99–105.
- SZŰCS István 1871: *Szabad királyi Debreczen város történelme II*. Debrecen: Városi Nyomda.
- SZŰCS Sándor 1936: Táltosok és boszorkányok a Nagy-Sárréten. *Ethnographia* 47: 39–48
- 1940: A sárkány a sárréti nép hiedelmében (Der Drache im Glauben des Volkes). *Ethnographia* 51: 454–459.
- 1943: Adatok az alföldi táltosok ismeretéhez. *Ethnographia* 54: 84–85.
- 1951: Időért viaskodó táltosok. *Ethnographia* 62: 403–409.

T

- TAKÁCS Béla 2004: *A magyar református lelkészek öltözete*. Debrecen: Hernád. (Nemzet, egyház, művelődés 3.)
- TAKÁCS Edit 2001: *A szentesi református eklezsia története (1700–1825)* (Online forráskiadvány). Közreadja és a bevezetőt írta: TAKÁCS Edit. Készült a Magyar Millennium, a Nemzeti Kulturális Alap és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával. Szentes. <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/>
- TARCAZAY Erzsébet 1915: Boszorkányüldözés Horvátországban. *Századok* 49: 162–174.
- TARDY Lajos 1985: Régi hitünk a világban *Magyar Nemzet* 48 (288–289). 1985. december 10.
- TARNAI János 1887: *Beccaria. Büntetett és büntetés*. Budapest.
- TÁTRAI Zsuzsanna 1995: Adalékok a népszokások történetéhez a XVIII. századból. (Szemelvények az evangélikus egyház és a népszokások kapcsolataira) In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom XVIII.* Budapest: MTA BTK Néprajzi Kutató Intézete, 235–251.
- TEUTSCH, Friedrich 1913: Sächsische Hexenprozesse. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge* (39) Hermannstadt. 8: 780–803.
- TEUTSCH, Joseph 1903: Auszug aus Nachlese zu den kurzgefassten Jahrgeschichten von Ungarn und Siebenbürgen. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt IV.* Brassó.
- THALLER, Lujo 1947: O progonu vještica u Hrvatskoj, Zagreb: *Liječnički vjesnik* (glasilo Zbora liječnika Hrvatske) 69: 207–208.
- THALY Kálmán 1873: *Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz Levéltára VI/3.* Bel- és Külföldi Irattárakból Bővítve. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Első Osztály: Had- és Belügy.
- 1879: *Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz Levéltára VII/4.* Bel- és Külföldi Irattárakból Bővítve. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Első Osztály: Had- és Belügy.
- 1881: Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. Culturtörténeti tanulmány I–II. *Századok* 15: 40–60, 115–132.
- 1883: Gyógyítások ráolvasás és babonaság által. *Századok* 17: 363–366.
- 1889: *Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból*. Budapest: Ráth M. Bővített kiadás.
- THIRRING Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- THOMAS, Keith 1970: *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- THORNDIKE, Lynn 1958: *A History of Magic and Experimental Science I–VIII*. New York: Columbia University Press.
- THURY Etele 1902: Árva eklezsiaiak a veszprémi ref. egyházmegyében. Szerk. STROMP László. *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. I. 6.* Budapest, 50–63.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj 1889–1904: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Zagreb, No. 26, 37–43.
- 1891: Parnice proti vješticam u Hrvatskoj, Zagreb: *Rad. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 103: 83–116.
- 1892: Izprave o progonu vješticah u Hrvatskoj, Zagreb: *Starine. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 25: 1–102.
- TORMA Károly 1885: Rettegi György emlékiratai 1764–1767. *Hazánk. Történelmi Közöny* III. (Budapest) 206–216.
- TÓTH G. Péter 1995: „Hamar, messze, későn, pestis ellen orvosságod lészön”. Túlélési stratégiák az 1737–1742. évi pestisjárványok idején. *Ethnographia* 106: 751–786.
- 1999: „Jól tudom az én testemet a tűz emészti meg, de már én arról nem tehetek”. Három történet egy 18. századi boszorkányról. In: CSONKA Takács Eszter–BENEDEK Katalin (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézete, 121–162.
- 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2001a: „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica I.) 199–225.
- 2001b: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrésztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest–Pécs: L’Harmattan–PTE Néprajz Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica I.) 249–291.
- 2003a: „The Bloody Theatre of Europe”. The Culture of pain, cruelty and martyrdom in early modern Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 48 (3–4): 385–396.
- 2003b: Paul Boyer, Stephen Nissenbaum: Boszorkányok Salembe. A boszorkányság társadalmi gyökerei. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 15 (3): 284–288.
- 2005a IV.: *A magyarországi boszorkányság forrásai IV.* Budapest: Balassi.
- 2005b: Bűbájosok és boszorkányok a bíróságon: Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon. *Rubicon* 16 (7): 19–25.
- 2008: River Ordeal – Trial by Water – Swimming of Witches: Procedures of Ordeal in Witch-Trials. In: Éva Pócs–Gábor KLANICZAY (eds.): *Demons, Spirits, Witches. Christian Demonology and Popular Mythology III. Witchcraft Mythologies and Persecutions*. Budapest–New York: Central European University Press, 129–163.

- 2009: Objects, Worms, Demons. The Natural and Magical Miracle as Material Proof in the Demonological Literature of Early Modern Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 54 (2): 411–451. [Magyarul: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi váltságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon. *Korall* 35: 5–42.]
- 2012: Esemény, biográfia, nyilvánosság. Egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggései. *Korall* 48: 133–166.
- 2017: The Decriminalization of Magic and the Fight Against Superstition in Hungary and Transylvania, 1740–1848. In: Gábor KLANICZAY–Éva PÓCS (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. Cham: Palgrave Macmillan. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic.) 291–317.
- 2018: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrosztás. Egy istenítélet jellegű eljárás genezise a boszorkányüldözés forrásainak tükrében. In: PÓCS Éva (szerk.): *Áldozat, istenítélet, divináció*. Budapest: Balassi. (Tanulmányok a transzcendensről IX.) 343–450.
- TÓTH G., Péter–KRÁSZ, Lilla 2016: Die Dekriminalisierung der Magie und der Kampf gegen den Aberglauben in Ungarn und in Siebenbürgen 1740–1848. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. (Hexenforschung. Herausgegeben von Dieter R. Bauer, Wolfgang Behringer, Iris Gareis, H. C. Erik Midelfort, Claudia Opitz-Belakhal, Wolfgang Schild und Jürgen Michael Schmidt. Band 14.) 225–248.
- TÓTH G. Péter–NÉMETH Ildikó (szerk.) 2010: *Ödenburger Hexenprozesse – Soproni boszorkányperek (1429–1702)*. Házi Jenő, Szánthay Antal és Kovács József László munkájának felhasználásával. Budapest: Balassi. (Várostörténeti sorozat 3.)
- TÓTH J. Zoltán 2008: A halálbüntetés írott jogi szabályozása Magyarországon a felvilágosodástól a Csemegi-kódexig. *De iuris prudentia et iure publico. Jog- és Államtudományi folyóirat* II (3): 1–21.
- TÓTH Krisztina 2005: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1719–1722* – Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 13. Esztergom.
- 2006: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1723–1726* – Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 15. Esztergom.
- 2007: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1727–1734* – Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 16. Esztergom.
- TÓTH Péter 1989: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595–1600*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár.
- 1992: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601–1620, 1631–1641*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár.
- 1994: *Cigányok a Kárpát-medencében a XVIII. században. Történeti és néprajzi tanulmányok*. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. Debrecen, 45–57.
- 1996: *A pogánykori őskultusz emlékei Magyarországon. Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*. Szerk. PÓCS Éva–VOIGT Vilmos. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 29–52.
- 2005: A varázsló cigányasszony a XVIII. században. *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Évkönyv* XII–XIII: 55–68.
- 2006: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Budapest: A Bölcsész Konzorcium kiadása.
- TÓTH Sándor 1912: *Sáros vármegye monografiája* III. Budapest.
- TÖRÖK Gábor 1959: Történeti adatok a küldött farkas mondájához. *Néprajzi Közlemények* (Budapest) IV (1–2): 278–288.
- TÖRÖK István 1886: Huszti András, a protestánsok első jogtanára. (1733–1742.). *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai* 3/3. 265–293.
- 1985: *Dogmatika*. Amsterdam: Free University Press.
- TRAIMOND, Bernard 1988: *Le pouvoir de la maladie. Magie et politique dans les Landes de Gascogne, 1750–1826*. Bordeaux: Université de Bordeaux.
- TRÉNARD, Louis 1978: Une nouvelle crise de conscience européenne 1760–1820. In: *Cahiers d'hist. littéraire comparée*. No. 8. Des Lumières au Romantisme. Paris, 13–42.
- TRIPPLIN, L. Tassilion 1852: *Tajemnice społeczeństwa wykryte ze spraw kryminalnych krajowych*. 3 vols. Wrocław: Zygmunt Schlettera.
- TRSZTYENSKY Gyula 1872: Régiségek: Fábry Gergely vadosfai ev. lelkésznek perbefogatása egy halotti beszéde miatt 1745-ben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 15. évf. 1872. február 17. / 7: 207–212; 1872. február 24. / 8: 243–247.
- 1873: Régiségek: Boszorkány- és valláskáromlási pör a XVIII. századból. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 16. évf. 1873. szeptember 7. / 36: 1133–1137.
- TSCHAIKNER, Manfred 2006: Schatzgräberei in Vorarlberg und Liechtenstein mit Ausblicken nach Tirol, Bayern, Baden-Württemberg und in die Schweiz. *Bludenzer Geschichtsblätter* Heft 82–83. Vorarlberger Landesarchiv.
- TURNER, Victor 2002: *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*. [Ford. OROSZ István.] Budapest: Osiris.
- 2003: *Határtalan áramlás: színházelméleti távlatok Victor Turner kultúrantropológiai írásaiban*. [Ford. MATUSKA Ágnes–OROSZLÁN Anikó.] Budapest: Kijárát.

- TÜDŐSNÉ SIMON Kinga 1996: A Kálnoky család XVIII. századi könyvtára. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TÜSKÉS Gábor 1997: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János). *Historia Litteraria* 3. Budapest.
- TÜSKÉS, Gábor–KNAPP, Éva 1991: Ein ungarischer Bischof zwischen Gegenreformation und Aufklärung: Márton Padányi Bíró. In: *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 6: 39–54.
- 1995: A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755). *Történelmi Szemle* 37 (1): 69–81.

U

- UDVARDY László 1898: *Az egri érseki jogliceum története (1740–1896)*. Eger: Érseki Líceum Nyomda.
- UDVARHELYI Nándor 2017: Egy klasszikus mű Erdély aranybányászatáról. *Honismeret* 45 (5): 111–114.
- UHRIN Dorottya 2016: Az istenítéletek társadalomtörténeti elemzése a Váradi regestrum alapján. In: BARNA Gábor (szerk.): *Mortun falu. 800 éves Kunszentmárton 1215–2015*. Kunszentmárton: Helytörténeti Múzeum, 28–43.

V

- VAJDA Mária 1992: A Tiszával kapcsolatos népi hiedelmek egy Tisza menti falu közösségében. In: GAZDA László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 51.) 119–139.
- 1999: „Amely férfinak az arany szeget megkötik” (Szexuális szokások a magyar néphagyományban). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1997–1998*. Debrecen. Néprajz fejezet. 355–428.
- VAJKAI Aurél 1938: A magyar népi orvoslás vallási és egyházi vonatkozásai. *Új Élet*.
- 1941: Hiedelmek egy kézíratos orvosló könyvben. *Ethnographia* 52: 111–117.
- 1942: Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. *Magyarságtudomány*.
- 1943: *Népi orvoslás a Borsa-völgyében*. Kolozsvár.
- 1948: *Népünk Természetismerete*. Budapest.
- 1975: Egy kézíratos orvosló könyv. In: ANTALL József–BUZINKAY Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények – Supplementum 7–8*: 245–260.
- VAJNA Károly 1906: *Hazai régi büntetések I*. Budapest: Lőrincz János Univerz Könyvnyomdája.
- 1907: *Hazai régi büntetések II*. Budapest: Lőrincz János Univerz Könyvnyomdája.
- VALENTINITSCH, Helfried (Hrsg.) 1987a: *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung- ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam.
- 1987b: Der Vorwurf der Hostienschändung in den innerösterreichischen Hexen- und Zaubereiprozessen (16–18. Jahrhundert). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 78: 5–14.
- 1990: Hexen und Zaubervahn in Europa unter besonderer Berücksichtigung der Steiermark. *Burgenländische Heimatblätter* (Eisenstadt) 52 (3): 128–137.
- 2004: *Hexen und Zauberer in der Steiermark*. Graz: Leykam, Markus Steppan.
- VÁMOSSY István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony.
- VAN DER KORST, J. K. 2003: *Een dokter van formaat: Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresia*. Bohn: Stafleu van Loghum.
- VAN DÜLMEN, Richard 1990a: A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban. In: VÁRI András (szerk.): *A német társadalomtörténet-írás új útjai*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 80–101.
- 1990b: *A rettenet színháza*. Budapest: Osiris–Századvég.
- VANDENDRIESSCHE, Gaston 1986: Johann Christoph Haitman (1651–1700): Barocke Teufelsaustreibung in Mariazell. In: Rupert FEUCHTMÜLLER–Elisabeth KOVÁCS (Hg.): *Welt des Barock*. Wien: Herder & Co., 141–145.
- VANYÓ Tihamér 1971: Orvostörténeti vonatkozások a vatikáni levéltárból. *Orvostörténelmi Közlemények* 60–61: 241–248.
- VANYSACKER, Dries 2006: Enlightenment. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition 2*. USA–Oxford (UK): ABC-CLIO, 314–316.
- VARGA Endre 1935: Schneider Miklós, Fejérmegyei boszorkányperek (Havranek József előszavával) Székesfehérvár, 1934. 44 lap. Ismertetés. *Századok* 69: 498–499.
- 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest: Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 5.
- 1974: *A királyi curia 1780–1850*. Budapest: Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 4.
- 1996: Késő és hanyatló feudális korszak (1526–1848). In: BÓNIS György–VARGA Endre–DEGRÉ Alajos: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Bíróság és Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, 82–155.

- VARGA Endre–VERES Miklós 1989: *Bírósági levéltárak, 1526–1869*. Budapest: Akadémiai.
- VARGA Ildikó 1988: *A szegedi boszorkányperek (1728–44)*. Történelem–néprajz szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK.
- VARGA János 1877: *A babonák könyve*. (A magyar orvosok és természetvizsgálók által 300 Ft. díjjal jutalmazott pályamű). Arad. (Szerzői kiadás.)
- VARGA Júlia 1991: Három szatmári boszorkány. *Ethnica: Történelem, régészet, néprajz* (Debrecen) 455–464.
- VARGA Mónika 2018: *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- VARGA Péter 1998: Földrengések a történelemben. Komárom katasztrófája 1763-ban. *História* 8: 17–21.
- VASÁRNAPI UJSÁG 1884: Elmélkedések; értekezések; fejtegetések 1. Egy s más a kholeráról, 31 (33): 527.
- VASS Miklós 1913: Adalékok udvarhelyszéki boszorkányperekhez. *Ethnographia* 24: 160–166.
- VÁZSONYI Vilmos 1893: *A királyi placetum a magyar alkotmányban*. Budapest: Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése.
- VEDRIŠ, Trpimir 2006a: Balkans. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft: the Western Tradition* 3. Santa Barbara, California–Denver (Colorado)–Oxford (UK): ABC Clio, 83–87.
- 2006b: Croatia. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 1. USA–Oxford (UK): ABC Clio, 233–236.
- VÉGVÁRI Lajos 1967: *A sümegi Maulbertsch freskók*. Budapest: Pannónia.
- VENTURI, Franco 1969: *Settecento riformatore*. Vol. 1. *Da Muratori a Beccaria 1730–1764*. Turin: Einaudi, 355–389.
- VERESS Endre 1938: *Gyula város oklevéltára. 1313–1800*. Budapest.
- VÉRTES O. A. 1935: Bessenyei Amerikanejének mintája. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 10–12.
- VIDA Mária 1994: *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon*. Budapest: Orvostörténeti Múzeum.
- VIDA Tivadar: 1975: A pestisoltás szükségének vizsgálata (Tentamen de inoculanda peste). Weszprémi István. Fordította: VIDA Tivadar. *Orvostörténeti Közlemények* (Budapest) 75–76: 171–191.
- VILLÁNYI Géza 1869: A boszorkányokról. (A magyar ős-mondakörből.) *Hazánk s a Külföld* 188–189.
- VINKLER János 1927: *A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig*. Pécs: Dunántúl Egyetemi Nyomdája.
- VOIGT Vilmos 1989: Horvát boszorkányok a Dunántúlon 1742 körül. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék/Novi Sad) 81: 599–612.
- VÖRÖS Márton 1958: *Öttornyú város*. Budapest: Officina Nyomda és Kiadványvállalat.
- 1963: *A Széchenyi tér regénye. Mesélő pécsi házak*. Pécs: Pécs Megyei Város Tanácsa.
- VUKELIĆ Deniver 2009: Svjetovna suđenja i progoni zbog čarobnjaštva i hereze te progoni vještica u Zagrebu i okolici tijekom ranog novog vijeka. *Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, RZHP* 41. (7. 20. 2008). Zagreb.
- W**
- W. KOVÁCS András: A levéltárrendező és családtörténész Huszti András. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 261–262.
- WAGNER, Hermann 1957: Aberglaube und Hexenprozesse im Bezirk Grafenau im 17. und 18. Jahrhundert. *Passauer Jahrbuch Ostbairische Grenzmarken* (Passau) 1: 91–95.
- WANDRUSZKA, Adam 1963: *Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser I–II*. Wien–München: Herold.
- WATKINS, Susan Cotts–MENKEN, Jane 1985: Famines in historical perspective. *Population and Development Review*. 11. No. 4: 647–675.
- WÉBER Samu 1893: A boszorkányságról, különös tekintettel a Szepességre. *Századok* 27 (10): 879–884.
- 1899: Id. Buchholtz György mint orvos. *A Szepesi Orvos- és Gyógyszerész Egylet Évkönyve* 35–38.
- 1908: III. Pótlék Wagner: Szepesmegye okirattárához. Lőcse: Szepesmegyei Történelmi Társulat. *Szepes Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*, XI.
- WEISER-AALL, Lily 1936/1937: Weihnacht. In: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI–Eduard HOFFMANN-KRAYER (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. IX. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 864–968.
- WELLER Emil 1886: *Lexicon pseudonymorum: Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker; oder, Verzeichnis jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten*. I. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- WELLMANN Imre 1939/1941: Barokk és felvilágosodás. In: DOMANOVSZKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* IV. Budapest: Magyar Történelmi Társulás. [1941] (reprint: 1991.) 405–431.
- 1989: Magyarország népességének fejlődése a XVIII. században. In: EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790*. I: 25–80. Budapest.
- WELLMANN Imre–HADOVICS László 1964: *Parasztozsgalmak a XVIII. században*. Budapest: Akadémiai.

- WERNER, Victor 1965: *Hexenprozesse in Mediasch*. Mediasch [Ms.]
- WERTNER Mór 1880: Die Peste in Ungarn, 1708–1711. *Deutsches Archiv für Geschichte der Medizin*. Budapest, LTJ.
- WICK Béla 1941: *Kassa története és műemlékei*. Kassa: Kassa sz. kir. város közönsége.
- WIEDER Gyula–JAKAB Antal 1890: Kinczásó babonák és ráolvasások. *Ethnographia* 1: 247–252.
- WIEDLEIN János 1937: A tolnamegyei német telepítések. In: HOLUB József (szerk.): *Tolna vármegye múltjából* 3. Szekszárd.
- WIJACZKA, Jacek 2003: Procesy o czary w regionie świętokrzyskim w XVI–XVIII wieku. In: Jacek WIJACZKA (Hg.): *Z przeszłości regionu świętokrzyskiego od XVI do XX wieku. Materiały konferencji naukowej*. Kielce.
- 2005: Procesy o czary w Polsce w dobie Oświecenia. Zarys problematyki. *Klio* 17: 17–62.
- 2016a: Hexenprozesse in Polen im Zeitalter der Aufklärung. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. (Hexenforschung. Herausgegeben von Dieter R. Bauer, Wolfgang Behringer, Iris Gareis, H. C. Erik Midelfort, Claudia Opitz-Belakhal, Wolfgang Schild und Jürgen Michael Schmidt Band 14.) Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 205–224.
- 2016b: The Cold Water Ordeal (Swimming). *Witchcraft Accusations and Trials in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Sixteenth–Eighteenth Century. Odrodzenie I Reformacja w Polsce*. 149–187.
- WILDE, Manfred 2003: *Die Zauberei- und Hexenprozesse in Kursachsen*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- WILSON, Luke 1987: William Harvey's Prelectiones: The Performance of the Body in the Renaissance Theater of Anatomy. *Representations* 17: 62–95.
- WINKLER Elemér 1924: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban, XVI–XVIII. század*. Sopron: Soproni Sajtóvállalat.
- WIŚLICZ, Tomasz 2001: *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*. Warszawa: „Neriton”: Instytut Historii PAN [Polskiej Akademii Nauk].
- WLISLOCKI, Heinrich von 1890: *Vom wandernden Zigeunervolke: Bilder aus dem Leben der Siebenbürger Zigeuner*. Verlagsanstalt und druckerei actiengesellschaft (vormals J. F. Richter).
- WLASSICS Gyula 1887: *A bűnkisérlet és bevégzett bűncselekmény*. II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- WOLFE, Larry 2010: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford (California): Stanford University Press.
- WOROBEC, Christine D. 2016: Decriminalizing Witchcraft in Pre-Emancipation Russia. In: Wolfgang BEHRINGER–Sönke LORENZ (†)–Dieter R. BAUER (Hg.): *Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. (Hexenforschung. Herausgegeben von Dieter R. Bauer, Wolfgang Behringer, Iris Gareis, H. C. Erik Midelfort, Claudia Opitz-Belakhal, Wolfgang Schild und Jürgen Michael Schmidt Band 14.) 281–308.
- WRIGHT, George C. 1990: *Racial Violence Kentucky 1865–1940*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- WYPORSKA, Wanda 2006: Poland. In: Richard M. GOLDEN (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 3. USA–Oxford (UK): ABC-CLIO, 907–910.
- 2013: *Witchcraft In Early Modern Poland, 1500–1800*. Basingstoke: Palgrave Macmillan (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic).
- Y**
- YATES, Frances Amelia 1972: *The Rosicrucian Enlightenment*. Abingdon-on-Thames: Routledge, Chapman & Hall.
- Z**
- Z. KARVALICS László 2013: A természeti katasztrófák információ-történeti és tudásszociológiai megközelítéséhez. *Néprajzi Látóhatár* (Debrecen) 22 (1): 86–106.
- ZAKRZEWSKA–DUBASOWA, Mirosława 1947: *Procesy o czary w Lublinie w XVII i XVIII w*. Lublin: Nakład. Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego.
- 1963: *Proces o czary w Kraśniku z r. 1746*, in: *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały sesji naukowej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- ZALOTAY Elemér 1939: *Gaál István szentesi prédikátor 1746–1768*. Szentes: Szentesi Napló Könyvnyomdája. (Csongrádmegyei Könyvtár 20.)
- ZÁVODSZKY Levente 1904: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: A törvények szövege.) Budapest: Szent István Társulat.
- ZEIDNER, Heinrich (Hrsg.) 1903: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. IV. kötet: Auszug aus Kurzgefasste Jahr beschichte von Siebenbürgen besondere Burzenland 1345–1748*. Herausgeg. auf Kosten d. Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss. (Hermannstadt) [OSZK] Brassó, Schneider–Feminger, 1915–1918.
- ZELEPOS, Ioannis 2014: Vampirglaube und Orthodoxe Kirche im osmanischen Südosteuropa. Ein Fallbeispiel für die Ambivalenzen vorsäkularer Rationalisierungsprozesse. In: Andreas HELMEDACH–Markus KOLLER–Konrad PETROVSZKY–Stefan

- ROHDEWALD (Hrsg.): *Das osmanische Europa – Methoden und Perspektiven der Frühneuzeitforschung zu Südosteuropa*. Leipzig: Eudora, 363–380.
- ZEMON DAVIS, Natalie 1975: *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press.
- ZGUTA, Russel: 1977: The Ordeal by Water (Swimming of Witches) in the East Slavic World. *Slavic Review*, 36 (2): 220–230.
- ZICHY József 1872: *Fiume XVIII–XIX. századi statutumai. Fiume szabad város és kerületének Statutumai / Statut slobodnoga grada Rijeke i okolice*. Fiume: Mohovich E. tipolit. Intézete.
- ZOLLINGER, Manfred 1997: *Geschichte des Glücksspiels: vom 17. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.
- ZUBÁNIC László 1995: „Boszorkányok pedig nincsenek?!” *Kárpáti Panoráma* (Beregszász/Beregovo) 1: 12.
- 1996: „Boszorkányok pedig nincsenek?!” In: P. PUNYKÓ Mária (szerk.): *Szem látta, szív bánta... Kárpátaljai honismereti tanulmányok*. Budapest–Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum Kiadó, 178–186. [2007-ben reprint újrakiadás is.]
- ZUKAL, Josef 1907/1908: Magia posthuma auf der Herrschaft Gross-Herrlitz im 18. Jahrhunderte. *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreich-Schlesiens* (Troppau) 3: 171–172.

ZS

- ZSAKÓ István 1956: Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 4: 84–107.
- ZSILINSZKY Mihály 1889a: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- 1899b: *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei. (1663–1740)*. Budapest: Müller, Münster.
- 1900: *Csongrád vármegye története*. I–III. Budapest.
- ZSILINSZKY Mihály–THALY Kálmán 1870: Adalékok az 1735-ki Péró-, s 1754-ki Törö-, Pethő- és Bujdosó-féle népforgóás történetéhez. II. Mező-Túr városa levéltárából. *Századok* Január hó. Első füzet. 31–43.
- ZSUPOS Zoltán 1993: Szitok, átok, káromkodás Rimaszombatban a XVIII. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 457–483.
- 1994: *Történeti néprajzi források Gömörből a XVIII–XIX. századból*. Debrecen: KLTE Néprajz Tanszék. (Gömör néprajza XLIV.)

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

képmelléklet
külön filében

SZEMÉLY- ÉS HELYNÉVMUTATÓ

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A KORSZAK URALKODÓI

I. Erzsébet (1709–1762) orosz cárnő (1741–1762) 392

I. Ferdinánd (1751–1825) nápoly–szicíliai király 22

I. Frigyes Vilmos (1688–1740) porosz király (1713–1740) 387

II. (Nagy) Frigyes (1712–1786) porosz király (1740–1786) 19, 21, 22, 68, 79, 117, 118, 160, 180, 181, 190, 204, 387, 407, 409, 426, 477, 483

III. Gusztáv (1746–1792) svéd király (1771–1792) 388, 391

I. József (1678–1711) német-római császár (1705–1711), magyar király (1705–1711) 51, 156, 226, 228, 233, 242, 253, 256, 262–264, 270, 281, 283, 296, 303, 323, 325, 408, 414, 643

II. József (1741–1790) német-római császár (1764–1790), magyar király (1780–1790) 6, 7, 16, 19, 23, 26, 37, 67, 69, 70, 71, 74, 81, 86, 90, 107, 124, 125, 129, 132, 135, 140, 158–160, 169, 180, 182, 186, 189, 197, 205, 220, 222, 227, 246, 250, 252, 253, 260, 262, 266, 270, 284, 297, 316, 321, 322, 327, 350, 351, 359, 363, 367–369, 377, 379, 381, 384, 390, 392, 393, 396, 397, 399, 401–442, 446–448, 452, 454, 456, 462–478, 481, 483, 486–496, 654, 679–681, 684, 689, 710

III. Károly (1685–1740) magyar király és (VI. Károly néven) német-római császár (1711–1740) 18, 19, 38, 67, 70, 117, 134, 148, 266, 313, 375, 393, 394, 439, 643

Károly Albert (1697–1745), bajor király (1726–1745) 20

II. Katalin (1729–1796), orosz cárnő (1762–1796) 22, 388, 392, 481

XVI. Lajos (1754–1793), francia király (1774–1793) 20–22, 32, 404, 431

I. Lipót (1640–1705), német-római császár és magyar király (1657–1705) 20, 218, 643, 684

II. Lipót / Péter Lipót József főherceg (1747–1792), (I. Lipót néven) toscanai nagyherceg (1765–1790), (II. Lipót néven) német-római császár, magyar és cseh király (1790–1792) 20, 220, 392, 402, 405, 412, 416, 418, 431, 436, 467, 493, 496

Mária Terézia (1717–1780) német-római császárné (1745–1765), magyar királynő (1740–1780) 5, 11–26, 28, 32, 33, 40, 41, 43, 49, 50, 57, 61, 63–70, 72, 78–81, 84, 88, 90, 91, 97, 98, 117–119, 124, 125, 128, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 147, 148, 152, 156, 158, 159, 161, 166, 168–172, 174, 179, 182, 186, 190, 197, 203, 219, 222, 223, 226–228, 231, 232, 237, 239, 246, 261, 271, 279, 295, 300, 313–316, 320, 321, 322, 327, 334, 344, 345, 348–351, 354, 359, 368, 375, 376, 379, 380, 390, 393–395, 397, 401, 405–409, 412, 416, 418, 424, 425, 439–441, 443, 447, 449, 457, 461, 463–465, 468–470, 472, 473, 476, 488, 492–496, 527, 579–581, 643

III. Péter (1728–1762) orosz cár (1762) 22

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) kuruc vezér, erdélyi fejedelem (1704–1711) 18, 37, 39–41, 108, 114, 116, 163, 203, 205, 207–212, 216, 255, 313, 406, 528

II. Rákóczi György (1621–1660) erdélyi fejedelem (1648–1660) 87

II. Szaniszló Ágost (1732–1798) lengyel király (1764–1795) 389, 463

A

Abafi Lajos 394, 474, 509, 667

Abel, Wilhelm 29

Ács Anna 509

Ádám vajda, cigány szemfényvesztő, pénznéző 213

Adamczewska, Genowefa 609

Adamczyk, Joanna 609

Adami Pál (1739–1814) állatorvos, tanár 424, 425, 518

Alapi Gyula 509

Alberti, Michael (1682–1757) berlini orvos és természettudós 319, 518

Alboni, Johann (Zambattista) orvos 215

Alexander, B. W. 29

Alföldi Antal kolozsvári építőmester 339

Alsberg, Max 392

Althann, gróf Michael Johann von (1710–1778) cseh udvari kancellár, kamarás, királyi tanácsos, császári pohárnokmester, istállómester, Zala vármegye főispánja 78, 84, 87, 156

Ammerer, Gerhard 130, 131, 138, 327, 337, 345, 383, 392, 412, 414–416, 424, 434

Andorka Rudolf 32

Andrási Dorottyá 277

Andrási, Ladislav 509

Andreski, Stanislav 28

Angyal János teológus 94, 524

Antal Beatrix 402, 403

Antal, Szent, remete 638

M. Antalóczy Ildikó 135

Antonovich, Vladimir B. 389, 502–505, 609

Apfel, Viliam 266, 282

Apor József, báró 241, 442, 443

Apor Péter, báró (1676–1752) főispán, királybíró 151, 184, 315, 439, 519

Aranka György (1737–1817) jogász, író, költő 396, 488

Arblaster, Paul 329

Ardia, Jean Antoine jezsuita hitszónok 112, 519

Arlaud, Daniel 70, 77, 78, 424, 602

Arneth, Alfred 16, 17, 25

Árva János 509

Asztalos János faműves 693

Asztalos Lajos 333, 339, 341–343, 347

Austerlitz, Theodor 91, 97–99, 290

B

- Bachleitner, Norbert 489
Bacsics János, Neosold Ferenc és Taiiss József varázslók pere 214
 Bagi Zoltán 184, 185, 422, 509
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 329
 Bakács István 144
Bakk Pál széki ügyész 258
 Balaban, M. 93
Balassa József, gróf 152, 154
Balassa Pál, gróf 154
 Balássy Ferenc 320
 H. Balázs Éva 16, 20–23, 58, 133, 138, 159, 200, 221, 392, 396, 401, 409, 411, 431, 464, 494
Balázs Jánosné Nagy Zsuzsanna kosdi asszony boszorkánypere 280
 Balázs Péter 46, 47, 381, 426, 429
 Balázs Kovács Sándor 394, 509
 Bálint Emese 323
 Bálint Petra 243, 244, 509
 Bálint Sándor 383, 509
 Bálint Nagy István 172
Balla István kisgyermek (1759–1764) orkutai vérvád áldozata 91, 92, 98, 99, 290, 322
 Ballagi Géza 221, 343, 430, 471, 489, 490
Baló Bálint fogarasi evangélikus lelkész 478
 Balogh Béla 9, 244, 245, 377, 391, 394, 507, 509, 516, 632
 Balogh Elemér 33
 Balogh Gyula 509
 Balogh Jenő 130, 280
 Balogh Pirooska 514, 602
 Bán Imre 191, 450
 Bán János 86, 509
Bánffy III. Farkas, báró (1724–1794) kincstartó és udvari főlovászmester 460
Bánffy György, báró (1746–1822) 460, 475
Bánffy György, gróf (1689–1735) császári és királyi kamarás, erdélyi főkormányzó, református főgondnok 138, 141
Bangó Ferenc tudós gyógyító és Hős Panna kiskunhalasi bábaasszony boszorkánypere 308–309
 Bánhidi Zoltán 481
 Banner János 203, 449
 Baranowski, Bohdan 609
Barbenius, Samuel (1743–1798) brassói, prászmári evangélikus lelkész 478
Bardocz József nagybaconi, jogász 88, 519
 Barend, Abraham 318
Barker, John (1708–1748) orvosíró, járványszakértő 29, 519
 Barna Attila 414, 418
Barna Erzsébet kispércsi „szűz lány” és táltos 214
Barna Kirila oláhcsesztveii jobbagy holttestgyalázása 165
Báróczi Sándor (1735–1809) testőrtiszt író 221, 222
 Baróti Lajos 73–77, 90, 512, 513, 602
Baróti Szabó Dávid (1739–1819) közíró, jezsuita, majd világi pap, költő 487
Bársony János ítélőmester 116
 Barta János 401
 Barta János, ifj. 18, 401, 419
 Bárth Dániel 9, 119–121, 125, 126, 389, 420, 467, 510, 603, 669
 Bárth János 419
Bartha Andrásné Balási Erzsébet táltos debreceni büntetőpere 208
Bartha Pálné Széplaky Judit boszorkányfűrésztése 312
Bartholin, Caspar (1655–1738) dán vezető jogtanácsos és orvosprofesszor 386
Bartholotti, Johann Nepomuk (1729–1788) teológus 343, 424, 471, 475, 519
 Bartlett, Robert 319
 Bartoniek Emma 206
Bartsch, Adam von (1757–1821) rajzművész 628
 Baschwitz, Kurt 388
Bassand, Jean Baptiste (1680–1742) bécsi udvari orvos 66
 Báthory Orsolya 108, 329
 Bató Szilvia 130, 145, 146, 156, 157, 340, 393, 395
Batsányi János (1763–1845) költő 487
Batthyány József, gróf (1727–1799) esztergomi érsek, hercegprímás 403, 436, 490
Batthyány Károly, gróf (hivatali ideje 1742–1756) horvát bán 77
Batthyány Lajos, gróf (1696–1765) nádor 83
Báty (Baty) János (1745–1796) orvos 425, 519
Bauer, Friedrich, bajor plébános 466, 519
 Bausinger, Hermann 416, 419, 485
Bayer, Jacob kacai evangélikus lelkész 478
 Bayer, Vladimír 77, 603, 669
Beaumont, Christophe de (1703–1781) francia érsek 68
Beccaria, Cesare (1738–1794) milánói jogtudós 90, 130–132, 151, 157, 232, 270, 345, 362, 379, 384, 388, 392, 396, 414, 492, 493, 519
 Bechtel, Guy 502, 609
Becker, Rudolph Zacharias (1752–1822) erfurti lelkész 482–486, 519, 523, 694, 698, 703
 Bedy Vince 509, 614
 Behringer, Wolfgang 27, 29–33, 43, 44, 49, 57, 106, 121, 125, 196, 310, 317, 330, 385, 387–390, 397, 418, 443, 459, 460, 463, 466, 501, 511, 512, 600, 603, 669
Beke Istvánné László (Kanos) Dorottya jabloncai asszony büntetőpere 286
 Beke Ödön 198
Bekker, Balthasar (1634–1698) holland államminiszter 308
Bél Mátyás [Belius, Matthias] (1684–1749) magyar-szlovák származású evangélikus lelkész, történelem- és földrajztudós, közíró 81, 151, 219, 311, 319, 519
 Béládi István káplán 210
 Belényesy Márta 183
 Béli Gábor 150, 156, 277, 509
 Beliznay Kinga 150, 327, 347, 348, 374
 Bellér Judit 143
 Belting, Hans 372, 663
 Bencze József 168, 169, 175–178, 301, 509, 667
Benczur, Joseph (1728–1784) kánonjogász 418, 519
XIV. Benedek (1675–1758) pápa 62, 96

- Benkéné Sándor Barbara 35, 43, 175
Benkő Anna nemesasszony, Imecs Domokos elvált nejének boszorkánypere 150, 151, 241–443
 Benkő Lóránd 292, 668
 Benkő Samu 181
Benkő Sámuel (1743–1825) orvos, várostörténész 175, 319, 519
Bentzig Mátvás (1697–1749) debreceni orvosdoktor 55
 Ben-Yehuda, Nathan 59, 60
Bercsényi Miklós, gróf, kuruc generális 205, 206
 Berde Károly 195, 291, 509, 510, 668
Bereczki János abauji koldus 39
 Berente Anikó 251
Berényi grófok 104
 Béres András 509
Berger, Ferdinand, porosz rézmetsző 695
 Berger, Karl 499, 501
 Bergman, Fred 50
Berkeszti Sára, Varró Mári és Deák József felesége Albert Erzsók boszorkánypere 371, 391
Berkó György tápiószelei köznemes 172, 237, 251
Bessenyei György (1747–1811) testőr, költő, közíró 17, 18, 31, 33, 197, 200, 519
 Bessenyei József 9, 36, 89, 152, 153, 190, 192, 203, 208, 212–214, 217, 228, 231, 232, 237, 243, 252, 259, 289, 291, 292, 311, 312, 314, 325, 360, 375, 380, 391, 394, 443, 461–462, 509, 510, 516, 606, 667, 668
Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem 206, 340
Bethlen Kata, gróf (1700–1759) nemesi gyógyítóasszony, botanikus 175, 519
 Bever, Edward 29, 30, 161, 174, 622
Bezerédy család 177
 Bibó István 58, 59
 Bicsok Zoltán 510, 668
 Bihari Anna 110, 112
 Bilkei Irén 192
Binder, Michael nagyszebeni evangélikus lelkész 478
Binsfeld, Peter (1540–1603) teológus, püspök 280, 306
 Biraben, Jean-Noël 32, 45, 47, 584, 586–591
 Bisztray Gyula 138
Bláha, Ján és felesége, valamint szolgálója halálítélete 62, 390, 501, 502
Blancus, Antonius (1498–1548) teológus, kánonjogász 319
Blasius Mihály nagyszebeni városi orvosdoktor 170
Blex Mária munkácsi jobbágyasszony állítólagos boszorkánysága 448
Blocksberger [Mayer, Andreas Ulrich] (1732–1802) egyháztörténész 519
 Blumenthal, P. J. 200, 201
Bobowski, Jozek elleni vérvádak 96, 505
Bod Péter (1712–1769) református lelkész, irodalomtörténész, egyháztörténész, történész, író 141, 175, 176, 486, 519
Boda Kata dunaszentgyörgyi gyógyító asszony boszorkánypere 238, 254–256, 260, 264, 278
 Bodgál Ferenc 210, 217, 509
Bódi mester, kolozsvári hóhér 334, 341, 376
Bodin, Jean (1530–1596) állambölcselelő 130, 131, 280, 289, 334, 376, 472
Bodnár Ferencné boszorkánypere 194, 195
Bodó András, csetneki evangélikus lelkész, szuperintendens 151
Bodó Mátvás (1690–1750) tisztü ügyész, jogász 130, 135, 136, 140–141, 144, 147, 151–156, 165–166, 188, 227–228, 230–232, 234, 250, 260, 265–270, 277, 282–283, 285, 298, 303–305, 309, 318–319, 324, 392, 478, 519
Bodor János baróti székely evangélikus lelkész 478
Boerhaave, Herman (1668–1738) holland orvos, botanikus, természettudós 66
 Bogár Judit 35, 509
 Cs. Bogáts Dénes 259, 311, 507, 508, 510, 668
 Bogatyrëv, Pétr 165
 Bohn, Thomas M. 63, 600
 Bojničić, Ivan 57, 77, 509, 511, 669
 Bokesova Úherova, Mária 169
 Bokor Zsuzsa 443, 510, 668
Boléti Mátvás verbói evangélikus lelkész 116
 Bombera, Jan 499, 600
Bonfini, Antonio (1434–1503) humanista történétíró 94
 Bónis György 134, 135, 143, 148, 403, 509–535
Borbála, aggszűz, szentmihályi látó 206
 Borbély Andor 367
Born Ignác, báró (1742–1791) erdélyi szász természettudós 221
Bornemisza László gróf 97, 98
 Borovszky Samu 122, 123, 509
Borremans, Nicolaas (1614–1679) református lelkész 308
 Borrini, Matteo 619
Borromei Szent Károly (1538–1584) bíboros érsek, a tridentin zsinat ideológusa 405, 594, 599
 Borsa Gedeon 154
 Bošković-Stulli, Maja 77, 79, 83, 511, 603, 669
 Bostridge, Ian 385, 386
 Bouchal, Robert 15
 Bouthoul, Gaston 32
 Boyer, Paul 458
Boyle, Robert (1627–1691) angol vegyész 325
 Böhm Lénárd 38, 53, 186
Böröndy Vendel (1701–1799) nemesdömölki kanász 177
 Brandl Gergely 9, 33–35, 133, 288, 307, 308, 509, 516
 Brătescu, Gheorge 421
 Bräunlein, Peter J. 74, 77
 Breger, Claudia 441
 Breznay Imre 379, 509, 667
 Brhelová, Eva 62, 390, 499, 500–502, 600
 Briggs, Robin 30
Bright, Richard (1789–1858) angol utazó 202, 519
 Bronne, C. 385
Bruckenthal, Michael von, báró (1746–1813) Fogarasi kerület szász biztosa 478, 702, 703
Bruckenthal, Samuel von, báró (1721–1803) erdélyi kancellár 15, 16, 526
Brucker Katalin istenkáromló, szentelt ostyát meggyalázó büntetőpere 189
Brumme, Maria jüterbogi asszony büntetőpere (utolsó boszorkányperek) 387
 Brunner, Josef bányamester (Münzmeister) 164

- Brunner, Walter 380
 Brückner, Wolfgang 42
Buchholtz, Georg (1643–1724) idősebb 35
Buchholtz, Georg (1688–1737) ifjabb, késmárki természettudós 35, 475, 506, 509, 519, 604
Buday Lajos gróf, helytartótanácsi tag 91
Bumbe Paskuly mezőbodonai szélhámos büntetőpere 213, 216, 217
 Burke, Peter 454, 467, 468
Burnacini, Lodovico bécsi szobrász 593
 Busshoff, Lotte 72
Butler, Charles (1750–1832) angol katolikus jogtudós 159, 520
 Butollo, Willi 49
 Buturović, Amila 165, 509
 Buzási, Enikő D. 328
Buzinkai György (–1768) debreceni orvos 45, 520
 Buzinkay Géza 14, 97
 Buzogány Dezső 668
 Büchler Sándor 421
 Bühner, Wolfgang 247
Büsching, Anton Friedrich (1724–1793) porosz geográfus, evangélikus lelkész 93, 520
 Byloff, Fritz 281, 313, 388, 390, 511, 603, 669
- C**
- Cagliostro gróf, eredeti nevén Giuseppe Balsamo (1743–1795) világszaló* 401, 403–405, 450, 495, 681
Calas, Jean (1698–1762) justizmord ügye 130, 132, 157
Calisch, Philip Heinrich von (†1722) császári ezredes 144, 145
Calmet, Augustin (1672–1757) francia bencés apát, vallástudós, teológus 64, 67, 68, 81, 127, 155, 162, 165–167, 475, 500, 520, 601
 Camporesi, Piero 374
Canestrinus, Antonius (1743–1807) orvos, pestisstraktátus-szerző 520, 586–588
Cántor Jánosné és Czortos Margit boszorkánysága 162
 Carnochan, W. B. 316, 386, 643
Carpzov, Benedikt (1595–1666) szász jogtudós 150, 151, 153, 165, 242, 258, 265, 267, 270, 280, 304, 306, 310, 331, 333, 354, 379, 442, 472, 477, 520
Cauz, Constantin Franz Florian Anton 1767 222, 223
 Celestin, Vjekoslav 511, 603, 669
 Cemil Schick, Írvin 165, 509
 Chartier, Roger 101
 Chaunu, Pierre 48, 58, 494, 495
Chenot, Adamus (1721–1789) bécsi orvosdoktor; van Swieten tanítványa, erdélyi járványorvos, pestisstraktátus-szerző 520, 586–588
 Chernel Kálmán 82, 218, 219, 509
Chodowiecki, Daniel porosz-lengyel rézmetsző 692, 695
 Čiča, Zoran 603
 Cironis, Petros 499, 502, 600
 Clark, Stuart 299, 305, 438
Claus, Joseph Ignaz jezsuita hitszónok 112, 520
Cloșca, Ion (1747–1785) román parasztlevelező 33, 409, 410, 433, 460, 478, 489, 492, 685
Cochem, Martin von, kapucinus szerzetes 330, 520, 644
 Cohen, Jacob 318
 Cohen, Stanley 59
 Cohn, Norman 27, 32
Colley, Thomas boszorkánylincselő 643
Collin, Heinrich Joseph bécsi katonai orvostanár 476
Conti Lipót Antal szobrász 593
Cornides Dániel (1732–1787) bölcsész, könyvtáros 203, 520
Creitz János vágújhelyi sebész 54
Crișan, Gheorghe (1733–1785) román parasztlevelező 33, 409, 410, 433, 460, 478, 489, 492
Croce, Francesco (1696–1773) javítóintézet-tervező építész 345
Czách János, pécsi hóhérmester 334, 335
 Czakó Sarolta 332, 333
 Czégényi Dóra 9
Czeglédy Mózes 280, 520
Czerny Wenzel gyógyszerész 15
 Czuczor Gergely 292
- CS**
- Csák Gellért* 520
Csáky Antal (?–1764), gróf 54, 215
Csáky Imre (1672–1732) kalocsai érsek, bíboros 302
Csala Kata, Dávid Ádámné kecskeméti nézőasszony büntetőpere 216
 Csalogovits József 619
Csanádi alias Csillám János (beszédes név) kincsnéző koldus debreceni büntetőpere 213, 217
 Csánk Béla 360
 Csányi Ferenc 509
Csaplovics, János (1780–1847) ügyvéd, jószágigazgató, mesegyűjtő 520
Csapó József (1734–1799) debreceni főorvos, botanikus 91, 298, 322, 325, 520
 Csefkó Gyula 192, 487
 Csendes László 367, 654
Cserei Mihály (1667–1756) nagyajtai és miklósvárszéki naplóíró 163, 519
 Cserna Anna 57, 255, 596
Cserny bécsi orvostanár 476
Cserszky Antal (1779–1834) Bereg megye főorvosa 168, 520
Csikós Ersók tízéves kislány 259
Csikszentgyörgyi ördögűző plébános 121
 Csizmadia Andor 130, 137, 138, 140, 148, 149, 306
 Csoma Zsigmond 14
Csombordi György és Magyar Pálné büntetőpere 189
Csordás Máttyás gyalókai varázsló tudós pásztor büntetőpere 192
Csuba Ferenc (Ferkó vagy Ferke) táltos büntetőpere 205, 449–451, 693
 Csűrös Ferenc 203, 456, 509
- D**
- d'Aguesseau, Henri François (1668–1751) francia kancellár* 159, 520
 D'Ancona, Alessandro 327

- D'Argens márki, Jean-Baptiste de Boyer (1704–1771)* 62, 81
 D'Elvert, Christian 64, 65, 499, 500, 600
 Daday András 81, 172, 173, 203, 426, 451–456, 509, 512, 514, 602, 603, 669, 687, 688
Damhouder, Joos de (1507–1581) németalföldi büntetőjogász 280
 Dankanits Ádám 51, 183, 184, 460, 510, 668
 Danyi Dezső 246
 Darnton, Robert 27, 124, 468, 473, 494
Davanzati, Giuseppe (1665–1755) a dél-itáliai trani érseke, demonológus 62, 475, 501
 Dávid Zoltán 48, 596, 598
 Davies, Owen 292, 295, 303, 305, 316–318, 330, 334, 337, 367, 372, 373, 385, 386, 643
De Haen, Anton (1704–1776) bécsi egyetemi orvosprofesszor 79, 476
 De Waardt, Hans 308
 Deáky Zita 170
Debaraz, Louis, francia katolikus pap élve elégetése 387
 Debreczeni Attila 324, 488
 Degré Alajos 135, 138, 148, 250, 378, 418, 509
 Del Col, Andrea 388
Del Rió, Martin (1551–1608) jezsuita teológus, demonológus 112
Delamare (de La Mare) Nicolas (1639–1723) francia rendőr-biztos 520
 Delumeau, Jean 26, 27, 29, 50, 52, 53, 64, 100, 101, 103, 126, 131, 199, 329, 397
Demian, Johann Andreas (1765–1845) szlovák statisztikus, etnográfus, költő, császári és királyi katonatiszt 438
 Demkó Kálmán 169, 266, 620
 Dénesi Tamás 509
 Dési Imre 210, 217, 509
Dési József, marosszéki református jegyző 343, 471
 Desplat, Christian 387
 Deutsch, M. 29
Diderot, Denis (1713–1784) enciklopédista, filozófus 69, 160
 Dienst, Heide 390
 Dimitz, August 390
 Dingeldein, Diane 327
Diós Aloysius pere 451
 Diószegi Vilmos 203
Dombi Mihály 82, 521
Dombi Mihály özvegye, Bényei Katalin boszorkánypere 82, 521
Domby Sámuel (1729–1807) Borsod megye főorvosa 521
 Dominkovits Péter 9, 509
 Donáth István 177
 Donáth Regina 223
 Dongó Gyárfás Géza 509
Dorfmeister István (1729–1797) festő 615
 Dózsa Dániel 668
 Dömötör Ákos 42
 Dömötör Sándor 203, 450, 451, 509
 Dömötör Tekla 42, 43, 182, 299, 300
Döppler, Jacob XVII. századi német jogász 330, 337, 366, 367, 521
Drabik, Mikuláš (1588–1671) látnok, cseh-morva testvér, eretnekségi pere 204
Drage, William (1637–1669) puritán orvos, lelki orvos 299, 341
 Drake, Mihael 29
 Duby, Georges 183
Dujardin József, báró (?–†1771) gyilkossági büntetőpere 362, 363
 Duka Zólyomi Norbert 299, 456, 473, 476, 477, 539
Dúl (Dul) Mihályné Ágos Anna boszorkánysági és méregkeverési bűnpere 288, 325, 326, 351, 447
 Dysa, Katernya 502–505, 609
- E**
- Ebeling, Christoph Daniel* 93, 520
 Eckardt, Hans Wilhelm 247
Eckartshausen, Carl Theodor von (1752–1803) német bűvész 683
Ecker und Eckhoffen, Hans Heinrich von, szabadkőműves 521, 627
 Eckhardt Sándor 200, 220–222
 Eckhart Ferenc 138, 147, 192, 250, 298, 300, 367, 377, 509
Ecsery Panna boszorkánysági ügye 285
 Efron, John M. 90
 Égető Melinda 458
Egyed Antal (1779–1862) pécsi katolikus pap 57, 255, 521, 596
 Eibenschütz, Markus 99
 Eis, Gerhard 187
 Eisenbach, Ulrich 383
Eisik, Jichák kaboldi, nagykanizsai rabbi, írnok és könyvtárlusztárator 95, 608
 Elekes György 595
 Elias, Norbert 48, 49
 Elter András 411, 416
Eltz György orvos 54
Endlicher, Stephanus Ladislaus jogtörténész 393
endori boszorkány 79, 206, 494
 Endrei Walter 509
Engelhardt zu Schnellenstein, Freiherr von, Kristof Gottfried Friedrich, porosz, később osztrák tábornok 221
 Eötvös Károly 90–92, 97–99, 421, 609
 Erdélyi László 122, 124
Erdődy György, gróf, helytartótanácsi tag 349
Erdődy László, gróf 78, 511
 Ernyey József 175, 176, 367, 371, 602, 619
Erskine, James, Lord Grange (1679–1754) skót bíró, konzervatív politikus 386
Eslon Artois, Charles de, udvari orvosa 494
Esterházy Ferenc, gróf 351
Esterházy József, gróf 144
Esterházy Pál, herceg 123, 371
Esterházy Zsófia, gróf (báró Révay Jánosné) 261
Esterházyak, grófi család 293, 313
Esterházyak, hercegi család 23, 82, 102, 105, 189, 194, 237, 280, 289, 302, 306, 313, 332, 345, 347, 439
 Esze Tamás 39

Eszterházy Károly, gróf (1725–1799) váci, majd egri püspök, Heves megye főispánja 185, 382, 384, 402, 403, 405, 412, 413, 490, 491, 524

Evans, Robert J. W. 310, 373

F

Fábi Mór, Zágráb megye tisztiorvosa 455

Fabó András 116, 509

Fähndrich Zsigmond, Szeged város főorvosa 301, 335

Faludi Ferenc (1704–1779) jezsuita szerzetes, író, költő, műfordító 185, 186, 521

Faluvégi Mihályné Berei Sára boszorkánypere 37

Faragó Tamás 48, 586–590

Farkas Ádámné Kormos Judit bába büntetőpere 193

Farkas Árpád 668

Farkas Demeter táltos büntetőpere 214, 217

Farkas Erzsébet alias Mária pénznéző és zivatart előidéző varázslóleány 213, 214

Farkas Jenő, Sz. 165, 510, 668

Farkas Sándor 509

Favre, Robert 160, 161

Fayer László 133, 157, 352, 353, 357, 384, 412

Fazekas István 105

Federmann, Hermann 61, 501, 600

Fehér Katalin 186

Fehértói Katalin 509

Fehr, Hans 318

Fejér Anók (Annok) gyógyítóasszony 211, 212

Fekete János, gróf (1741–1803) galántai 23, 196, 515

Fekete Lajos 162, 509

Felhő Ibolya 198, 410, 411, 446

Fényes Lajos 509

Ferdinánd Károly Antal főherceg (1754–1806), Lombardia főkormányzója 21, 157

Ferrone, Vincenzo 384

Fessler Ignác Aurél (1756–1839) teológus, filozófus, kapucinus szerzetes, majd kilépését követően szabadkőműves 38, 300, 377, 508, 509, 521, 604

Fester, Richard 180

Festetics Kristóf, gróf (1696–1768), földesúr 36, 242

Festetics Pál, gróf (1722–1782), kamarai tanácsos 137

Figala, Karin 220

Filangieri, Gaetano (1752–1788) jogász 379, 384, 396, 521

Findel, Josef Gabriel 404

Finkey Ferenc 130, 132–136, 139–143, 145, 147–149, 152, 156, 344, 349, 353, 354, 493

Fischer Dániel (1695–1746) orvos 521, 669

Fischer, Heinrich Ludwig (1761–1831) evangélikus lelkész, babonairtó népművelő 317, 486, 512, 521, 603, 669

Fischer von Erlach, Johann Bernhard, szobrász 593

Fish, Stanley 273

Flanner, Karl 390

Flehel katonai orvos 172

Fodor (Chirilă) Georgeta 509, 510, 668

Fodor Gergely biharbajomi jegyző 693

Fodor István 264, 291, 321, 370, 376, 510, 668

Fogarasi János 292

Foglár György (1670–1754) egri kanonok 138, 139, 148, 149, 151, 520

Forgách grófok 104, 144, 178

Forgách Pál, gróf (1696–1759) nagyvárad, majd váci püspök 178, 215

Forgó András 471

Forthammer, Hans Jørgen kivégzése 386

Fortis, Alberto (1741–1803) velencei utazó, író 76, 521

Fortunatus, Demattio 106, 125, 389

Foucault, Michel 51, 52, 133, 199, 310, 327, 329, 344, 345, 383, 395–397, 416, 417, 429, 430, 448, 452, 455, 459, 460, 480, 483, 493

Förster Jenő 318

Fraller, Josef 332, 347, 509

Fraller, Theresia 332, 347, 509

Francek, Jindřich 62, 390, 499, 500–502, 600

Frank, Johann Peter (1745–1821) bécsi orvosdoktor 299, 321, 449, 471–472, 474, 476, 477, 521

Frank, Norbert 424

Frank Tibor 58

Franklin, Benjamin (1706–1790) amerikai diplomata, feltaláló, író 709

Franz, J. 390

Fraser, Angus 437

Frauhammer Krisztina 330, 644

Frazon Zsófia 268, 274, 363

Frekkin Éva cigány leány büntetőügye 258, 457–459

Frère, Maurice 385

Freud, Sigmund 124, 614, 615

Freytag, Nils 125, 169, 389

Frie, Ewald 58

Frieder, Karl festőművész 592

Friedlieber Ignác 421

Friedrich Ildikó 174–176, 178–180, 297, 381, 425, 428, 481, 483, 485

Fronius, Mihály (1727–1799) brassói főbíró 199–201

Fueter, Eduard 464

Fuhrmann Péter állatorvos 169

Fukári Veronika 144

Füssel, Ronald 387

Füssli, Johann Heinrich (1741–1825) svájci, angol festő 696, 700, 704

G

Gaal György 339

Gaál István szentesi református prédikátor (1746–1768) 184, 185

Gábbi György, egri hóhérmester 333

Gábor Gyula 433, 457

Gál József egri gulyáslegény, látó 203, 204

Galagonya Tamás gyógyító 212, 213, 216, 217

Ganganelli, Lorenzo (1705–1774) tudós ferences 96

Gárdonyi Albert 134

Gareis, Iris 459

Gaskill, Malcolm 308, 317

- Gasser, Johann, bécsi katonaoorvos, anatómus 64, 66
 Gassner, Johann Joseph (1729–1779) ördögűző 124, 125, 127, 389, 616
 Gatrell, Valentin Charles Arthur 310
 Gazda István 381, 426
 Gecsei Lajos 277
 Gedeon Magdolna 149
 Geiger, Paul 166
 Gémes Györgyné Szabó Anna boszorkánypere 36
 Genthon István 128, 618
 Gerasim, Fedotov elleni boszorkányvadás 388
 IX. Gergely (1227–1241) pápa 96
 Gergely Sámuel 340
 Gergey László 488
 Gersmann, Gudrun 239, 390
 Gerstorff, Franz von, nagybányai bányainspektor 164
 Gertinger János Sámuel eperjesi gyógyszerész 220
 Gijswijt-Hofstra, Marijke 385, 387
 Gilibert, Jean-Emmanuel (1741–1814) lyoni orvos 455
 Ginzburg, Carlo 103, 104, 106, 268, 273, 438
 Giron Jozsip, babafalvi (Belső-Szolnok vármegye) ortodox ember bűbájossági és lopási pere 448
 Glaser, Johann 225, 228, 233, 234, 238, 242, 253, 259, 266, 267
 Gligor, Iuga strigojnak mondott személy 313
 Glover, Jonathan 198, 199
 Gmelin, Philipp Friedrich (1721–1768) orvos, toxikológus 323
 Gnau, Hermann 221, 430
 Gocsetz Gábor budai, pozsonyi ügyvéd, tarnói kisnemes, Révay grófok ablegátusa 116, 130, 136, 140, 141, 143–146, 151–154, 156, 188, 271, 280, 285, 310, 392, 521, 523, 525
 Goethe, Johann Wolfgang von (1710–1782) német író, költő, természettudós 489
 Golán, Karol 114
 Goldberg, Jacob 96
 Goodare, Julian 294
 Goode, Erich 59, 60
 Goodrick-Clarke, Nicholas 404
 Gortvay György 46, 51, 54, 72, 446
 Goya, Francisco José de Goya y Lucientes (1746–1828) spanyol festőművész 618, 699, 701
 Gödelmann, Johann Georg 155
 Göldi, Anna (1734–1782) svájci Glarus kantonból, elítélése és kivégzése 464
 Göllner, Carl 181, 239, 247
 Gömöri Dávid (1708–1795) orvos 52, 54, 219, 525
 Görgényi Incze Jutka bőzödűfalui boszorkánysági büntetőpere 205
 Görres, Joseph (1776–1848) bajor közíró, kánonjogász 312, 521, 609
 Graf, Klaus 415, 417
 Gramont herceg, Franciaország bécsi nagykövete 159
 Grasaczký gróf (ismeretlen személy) 215
 Grassalkovich Antal (1694–1771) királyi jogügyigazgató, kamaraelnök 15, 114–116
 Grave, Gerhard, törvényszéki orvos 475
 Greenblatt, Stephen 374
 Gregits Józsefet szentséggyalázó lopás és varázslás miatt 190
 Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb (1756–1804) német statisztikus, kultúrakutató 436, 441, 442, 475, 521, 602
 Grentzes, Gottlieb Heinrich (?–1690?) törvényszéki orvos 475
 Grillando, Paolo (1490?–1540?) jogász 310
 Grisellini, Franz [Francesco] (1717–1787) utazó, statisztikus, botanikus 71, 74, 441, 521, 602
 Grodziski, Stanisław 504, 609
 Grossinger, Joannes Baptista, orvos 197, 198, 522
 Gruffyd, K. L. 29
 Grün, Ilknur-Schäfer 512, 602
 Grynaeus Tamás 177
 Guazzo, Francesco Maria (1570–1620 körül) demonológus 299
 Gugitz, Gustav 489
 Guilladot, Bertrand, dijoni római katolikus pap, varázsló és kincskereső pere 387
 Guldon, Zenon 93, 96, 502, 504, 505, 609
 Gunda Béla 203
 Gurevics, Aron Jakovlevics 328, 329, 338
 Guskin, Phyllis J. 385
 Gutai Miklós 203, 509
 Gutheil Jenő 394, 509
 Gutkas, Karl 124, 614
 Gündisch, Konrad 239, 247
 Gvadányi József (1725–1801) író 38, 509, 522, 604
 Gwinner, Heinrich 198
- GY**
 Gyalay Mihály 367
 Gyémánt László 421, 422
 Gyenis Vilmos 204
 Györffy István 203, 394, 509
 Györfi József, református veszprémi ügyvéd 197, 487
 György Péterné Tóth Erzsébet és Joó Péterné Bajusz Kata elleni per 374
 Györy Ferenc tanácsos 350
 Györy Tibor 322, 426
 Gyulai Rudolf 509
 Gyüre Dezső 591, 598
- H**
 Haan Lajos 509
 Haász Imre 373, 509
 Habsburg–Lotaringiai-ház 15, 18, 21
 Habusiewicz, Jakub és két társa elleni vérvád 96, 504
 Hadik András (1710–1790) gróf, tábornok 16, 21, 362
 Hadnagy Albert 203, 509
 Hadovics László 32, 33
 Hagenthurn Endre 9, 239, 247, 248, 301, 318, 510, 516, 606, 668
 Haiczinger Tamás Vince pápai kertész, varázsló büntetőpere 118, 119, 190
 Haitzmann, Johann Christoph (1651–1700) festőművész, ördögös és varázsló ügye 123, 124, 614, 615

- Hajdu Lajos 151, 157, 170, 171, 248, 249, 268, 328, 350, 353, 377–379, 395, 396, 401, 410, 411, 413–418, 433, 435, 436, 448, 460, 464, 492, 493, 509, 510, 633, 668
- Hajnal István 184, 203, 450, 509
- Halacz Márton kochanóci plébános* 115
- Halászi Istvánné, akit halálra ítélték* 257
- Halmaghi, Ioan görög katolikus pap* 478
- Halmágyi István (1719–1785) református, erdélyi főkörmányszék tisztviselője, naplóíró* 174, 522
- Halmágyi János, marosköri református esperes, lelkész, naplóíró* 184, 522
- Hamberger, Johann Baptist, soproni hóhérmester* 332
- Hamberger, Klaus 62, 63, 76, 164, 165, 499–501, 509, 512, 513, 600, 602
- Hamberger Sándor, budai hóhérmester* 332
- Hammer, Anton von 332, 602
- Hanny Irén 373, 509
- Hanzéli Márton* 220
- Hany Istók* 202
- Harmening, Dieter 108, 416
- Harruckern, gróf család* 82, 83, 194, 302, 359, 508
- Harsányi István 182, 298, 318
- Hasenauer, Karl von, báró (1833–1894), építész* 580
- Hathalmy Gabnay Ferenc 639
- Hatvani István (1718–1786) református, debreceni professzor* 41, 298, 473
- Haugwitz, von, Friedrich Wilhelm, gróf (1702–1765)* 15, 31, 64,
- Hausel Sándor 371, 509
- Hauser, Walter 464
- Havlújová, Martina 499–501, 600
- Hayes, Cathrine boszorkánypere* 385, 386, 665
- Házi Jenő 86, 509, 516
- Heard, Mervyn 406
- Hegedűs Antal 298, 318
- Hegyí Ádám 184, 185, 422, 423, 509
- Heineccius, Johann Gottlieb (1681–1741) leydeni jogfilozófus* 141
- Héjja Julianna Erika 147
- Helbing, Franz 130, 157, 392
- Helfand, William. H. 128
- Hellenbranth János, szarvasi helytörténész, ügyvéd, jegyző, táblabíró* 314, 522
- Hellfeld Johann August (1717–1782) jénai jogtörténész* 256, 522
- Henderson, Lizanne 386
- Henningsen, Gustav 386, 459
- Henzsel Ágota 448, 509
- Heppe, Heinrich 158, 316, 463, 465
- Herbert, Heinrich 294, 506, 510, 668
- Herceg Judit pusztamagyaródi asszony halálítélete* 377
- Hermann Egyed 611, 614
- Hermann, Andreas (1693–1764) orvos* 302, 522
- Hermann, Georg Michael Gottlieb 53
- Hermányi Dienes József (1699–1763) nagyenyedi református lelkész* 181, 522
- Herner János 153, 203
- Herz, Eduard 132
- Hiltenprand, Antoine, fordító* 63
- Hinckeldey, Christoph 375, 664
- Hirs Márkus sütőinas és Bersik János gombkötőlegény varázslásai* 214
- Hnatjuk, Volodimir 165, 609
- Hock, Stefan 63, 499, 600
- Hódi Györgyné Kovács Rózsa szegedi boszorkánypere* 288
- Hodinka Antal 39, 40
- Hodossy János vármegyei megbízott* 116
- Hoepner, Johann Christian, tolvaj és arzénal mérgező sarlatán kivégzése* 369, 664
- Hoffmann, Eduard 369
- Hoffmann, Georg, alsó-ausztriai jogtanácsos* 133
- Hoffmann Tamás 183
- Hofhuis, Hendrika asszony büntetőpere* 385
- Hofrith, Johann kinczsásó varázsló pere* 123
- Hogarth, William (1694–1764) angol festőművész, grafikus* 127, 617, 625, 640
- Hokszend Ignác kinczsásó büntetőpere* 191
- Holák, Ján 266
- Holbach, Paul Henry Thiry, d' (1723–1789) francia–német materialista filozófus, természettudós* 160
- Holberg, Ludwig, báró (1684–1754), norvég–dán író* 197, 475, 487
- Holbrook, Ceri 292
- Holcík, Štefan 328
- Honko, Lauri 300
- Hont István 58
- Hoppál Mihály 203, 292, 639
- Horák János katona instrukciói* 190
- Horányi Ildikó 484
- Horea, Vasile Ursu Nicola (1731–1785) román parasztvezér* 33, 409, 410, 433, 460, 478, 489, 492, 685
- Horky, J. E., brünni morva helytörténész* 499, 500, 600
- Horna, Richard 511, 603
- Horne, Janet (vagy Jenny) dornochi asszony boszorkánysági ügye* 385, 386
- Horváth Cyrill 204
- Horváth Ferenc katolikus pap* 500, 522, 600
- Horváth József 509
- Horváth Katalin boszorkánypere* 112
- Horváth M. Ferenc 172, 237, 251, 509
- Horváth Ödön 140
- Horváth Pál 138
- Horváth Róbert 473, 595, 598
- Horváth Vida varázsló pásztor* 241
- K. Horváth Zsolt 273
- Hosszú Stephán és Hosszú László jobbágyok boszorkányságdaskodásai* 449
- Hovorka, Oskar 292, 372
- Howard, John (1726–1790) angol filantróp* 344, 345, 348, 349
- Höffner (Heffner) Mátyás györszigeti takácsmester varázslásai* 118, 190, 191
- Högyes Endre 620
- Hrabovszky László (†1786, Gyula) Békés megyei köznemes* 147

- Hrdina András szarvasi evangélikus lelkész felesége elleni boszorkánysági vádak* 314
- Hudson, Chris 27, 28, 57
- Hunfalvy, Pál 436
- Hunt, Lynn 131
- Huszár György 178
- Husztai András (1700–1755) kolozsvári jogtanár* 130, 138, 140–143, 148, 522
- Husztai István (1710–1772) egri jogtanár* 130, 135, 138–142, 146–154, 156, 234, 250, 267, 282, 304, 310, 354–356, 357, 379, 392, 442, 522
- Husztai, Zacharias Gottlieb (Teofil) (1754–1803) orvos* 299, 444, 449, 471–473, 476, 477, 522
- Hutterer, Herbert 76, 165, 512, 602
- Hymes, Dell 274
- I**
- Iklódy András 48
- Illésy István, Jászkun kerület hadnagya* 43, 368, 370
- Illésy János 509
- Ilyefalvi Emese 9, 195, 251, 292, 293
- Illyésházy grófok* 104
- Imhof, Arthur Emil 28, 45, 47, 584–590
- Implom József 198, 335–337
- Imreh István 88, 352
- IV. Ince (1243–1254) pápa* 96
- Ipolyi Arnold 154, 155, 165, 203, 291, 405, 509, 510, 668
- Ipolyi Gáspár kanonok* 614
- Irgang, Winfried 500, 501
- Iványi Béla 144
- Iványosi-Szabó Tibor 203, 216, 451, 452, 456, 509, 667
- Iveljič, Iskra 424
- Izsák Ferencné Pál Annóka istenkáromlása, boszorkánysági és parázناسági büntetőpere* 258, 259
- J**
- Jablonkay Gábor 106, 109
- Jackson, Jesse 310
- Jacobi, Johann Georg Friedrich (1751–1824) bajor könyvkiadó* 470
- Jacques, E. 385
- Jacquín, Nikolaus, bécsi orvostanár, vegyész, botanikus* 476
- Jakab Attila 662
- Jakab Elek 163, 339, 347, 348, 634
- Jáki Gyula 169
- Jakó Klára 328
- Jakubovich Emil 290, 373
- Jakus Lajos 172, 237, 509
- Jámbor Jánosné Virág Jutka táltos asszony, kincsásó, pénznéző büntetőpere* 216, 378, 391
- Jancsó, Béla 591, 598
- Janik, Michał 463, 505
- Jankovics József 612
- Jeaurat, Étienne (1699–1789) festő* 625
- Jefferson, Thomas (1743–1826) párizsi nagykövet, Egyesült Államok harmadik elnöke* 392
- Jeney György (1779–1843) jegyző, táblabíró, jogász* 486, 522
- Jerouschek, L. Günter 131, 132, 306
- Jett Anna Mária nevű vénasszony* 172, 173, 454
- Jókai Mór 202, 372
- Jóny János (1695–1755): ügyvéd, jogi író, jogász* 142
- Joós Ferenc Imre 509, 667
- Jordan Simon (1719–1776) Prágai Egyetem teológiaprofesszora* 389
- Jordánszky Elek (1765–1840) teológiai doktor, tinnini püspök, esztergomi kanonok* 121, 522
- Jósa György özvegye, Nagy Dorottya boszorkánypere* 152, 153
- Jousse, Daniel (1704–1781) francia büntetőjogász* 131
- Jozefovics Mózes, az orkutai vérvádper vádlottja* 98, 99
- József Benedek Ágost főherceg (1741–1790), később II. József néven német-római császár, magyar és cseh király (1764–1790)* 19
- Juharos Ferenc 102
- Juhász János vak koldus, egykor juhász büntetőpere* 203
- Juhász Viktor 509
- Julow Viktor 191, 450
- Juneja, Monica 25
- Jung Károly 203, 208, 509
- Jusztinger János 140, 148
- K**
- Kaczián János 57, 255, 596
- Kaczmarczyk, Kazimierz 389, 505
- Kádár József 246, 510, 668
- Kádár Kata, Ács Mihály özvegye kolozsvári boszorkánypere* 333, 334, 338–342, 375, 376
- Kádár Mihályné Geréb Zsuzsanna zetelakai boszorkánypere* 86, 89, 309, 315, 341, 352
- Kádár Zoltán 328
- Kajtár István 150
- Kállay Ferenc 203
- Kállay István 144, 198, 203, 250, 359, 368, 384, 393, 443, 462, 509, 667
- Kálmány Lajos 203, 280, 509
- Kalmár János 133
- Kandra Kabos 240
- Kant, Immanuel (1724–1804) porosz filozófus, a königsbergi egyetem professzora* 359, 477, 522
- Kántor Klára 509
- Kanyar József 85, 257, 259, 288, 509, 667
- Kapronczay Katalin 170, 221, 430, 431, 446, 483
- Karasszon Dénes 424
- Karolina Sarolta szemfényvesztő pere* 85, 86
- Károly József Emánuel főherceg (1745–1761)* 20
- Károly László 57, 596
- Károlyi Anna „lunatikus”, „holdós”, vagyis holdkóros leány büntetőpere* 259
- Károlyi Árpád 122
- Károlyi Sándor, gróf (1699–1743), kuruc tábornok, császári-királyi tábornagy* 38, 177
- Z. Karvalics László 49

- Kassics Ignác (1792–1854) jogtudós, hiteles királyi udvari ágens, ügyvéd* 70, 82, 412, 413, 416, 420, 424, 426, 427, 431, 441, 522
- Kászoni János jogtudós* 277, 522
- Kátai Gábor* 591, 598
- Kató István és felesége, Pető Judit, valamint Nagy Erzsébet büntetőpere* 294
- Kató Péter, fiktív alak* 31, 33
- Katona Géza* 155, 156, 169, 226–230, 233, 234, 237, 240, 242, 250–253, 259, 262, 265–267, 269–271, 277, 278, 280, 281, 283–287, 289, 290, 295–298, 302, 303, 318, 321, 323, 325, 326, 474, 509
- Katona István (1732–1811) jezsuita szerzetes, történész* 393, 523
- Katona Lajos* 108
- Kaunitz, Wenzel Anton, von (1711–1794), herceg, kancellár* 21, 22, 157
- Kazinczy Ferenc* 37, 147, 199, 200, 221, 222, 396, 402, 425, 487, 488, 509, 519, 523
- Kazinczy Gábor* 509
- Kelemen István* 509
- Kelemen Istvánné és Vámos Istvánné elleni boszorkányper* 212
- Kelemen Kata fenyítőpere* 243, 244
- Kelemen Lajos* 339
- Keller Albrecht* 334
- Kempelen Nepomuk János, gróf, udvari kancellári tanácsos* 351
- Kende Tamás* 96, 421, 437
- Kenyeres Balázs* 91
- Kerekes Sára táltoslány és Merik Györgyné Kerekes Erzsébet, valamint Kállai Istvánné Anna pénznézők büntetőpere* 189
- Keresztély Ágost (1690–1747) anhalt–zurbisti herceg porosz tábornok és Stettin kormányzója* 388
- Keresztény Pál, győriúvárosi polgár büntetőpere* 118, 190, 260
- Keresztési József (1748–1812) református lelkész* 406
- Kern, Edmund* 390, 392, 395
- Kertész Manó* 195, 509
- Kessler Anna és Ehrling Sofia ügye* 294
- Keszeg Vilmos* 275
- Keveházi Ferenc* 373, 509
- Keyser Georg Adam (1743/1746–1814) erfurti könyvkiadó és könyvkereskedő* 422, 505, 523
- Kieckhefer, Richard* 370
- Kietaibl, Hans* 390
- Kinsky Ferenc, gróf (1678–1741), kancellár* 115
- Király Tibor* 150
- Kis János soproni evangélikus szuperintendens* 219, 227, 523
- Kisfaludy család* 177
- Kis-Halas Judit* 9, 164, 167, 175, 211, 244, 245, 416
- Kiss Ákos* 177
- Kiss András* 9, 29, 34, 36, 37, 87, 89, 163, 164, 175, 177, 192, 202, 205, 213, 217, 225, 238, 239, 245, 246, 270, 272, 278, 279, 288, 300, 309, 311, 314, 316, 318, 320, 321, 333, 338–343, 352, 359, 375, 376, 381, 391, 393, 394, 493, 496, 509, 510, 516, 606, 632, 667, 668
- Kiss Andrea* 29, 34
- Kiss Ernő* 45, 53, 595, 598
- Kiss Ferenc gyógyító és kenőember* 237
- Kiss Ferencné boszorkánypere* 285
- Kiss Géza* 43
- R. Kiss István* 115, 126, 145, 509
- Kiss József* 199, 446
- Kiss József, gróf Széchenyi Ferenc háziorvosa* 177
- Kiss László* 454, 509
- Kiss Margit* 693
- Kiss Mária* 75, 509
- Kithonich János (1560–1634) jogtudós* 136, 142, 143, 149, 150, 154, 228, 230, 266, 267, 277, 282, 353, 354, 522, 523
- Kitzinger Dávid* 59, 60
- Kivelson, Valerie Ann* 609
- Klaniczay Gábor* 9, 30, 41, 48, 53, 62, 63, 65, 67, 77, 80–84, 87, 106, 107, 125, 126, 128, 145, 163–166, 175, 181, 192, 194, 203, 208–210, 214, 217, 223, 224, 251, 258, 262, 274, 275, 289–291, 295, 307, 308, 324, 328, 365, 389, 394, 395, 416, 458, 467, 468, 476, 481, 506, 507, 509, 510, 516, 602, 606, 667, 668
- Klarner, Szymon* 389, 505
- Klémentsitz János ilenci lakos büntetőpere* 321, 370
- Klimius Miklós, irodalmi alak* 197, 487, 522
- Knapp Éva* 121–123, 128
- Knutsen, Gunnar W.* 388
- Kočí, Jozef* 499–501, 600
- Kodolányi János, ifj.* 203
- Koermendi János orvosdoktor, batinai* 298
- Kohl, Johann Georg (1808–1878) brémai német utazó, geográfus* 71, 437, 523
- Kókai Sándor* 71, 72, 186
- Kókay György* 14, 97, 221, 410, 430, 436, 468, 489, 490
- Koldus Aniska boszorkánypere* 202
- Kollonich (Kollonitsch, Kolonič) Lipót (1631–1707) horvát–osztrák származású magyar gróf, bíboros, esztergomi érsek* 51, 133–135, 188, 271, 280, 285, 310, 392, 523
- Kolosváry Bálint* 141–143, 319
- Kolozsvári Sándor* 250, 266, 369
- Komáromi Tünde* 175, 493
- Komáromy Andor* 79–83, 135, 164, 181, 193, 195, 203, 207–209, 211, 231, 246, 260, 262, 263, 265–267, 270, 272, 281, 286, 291, 294, 295, 299, 300, 303, 305, 311, 314, 343, 348, 373, 375, 377, 384, 394, 449, 506, 509, 510, 511, 516, 603, 606, 607, 667–669
- Komáromy András* 449, 509
- Koncz Ákos* 509
- Koncz Ibolya Katalin* 89, 125, 158, 234, 312, 389, 464, 509
- Kónya Peter* 90, 91, 98, 99
- Koptik Odó (1692–1755) dömölki bencés apát* 121–124
- Koranyi, Karol* 609
- Korbuly György* 169, 298
- Kosáry Domokos* 130, 136–139, 175, 179, 182, 219, 221, 430
- Koschatzky, Walter* 15
- Kosir, Matevz* 390
- Kosnyák Ilona, másképp Vlasovics, férjzett nevén Hajszán Györgyné boszorkánypere* 84–86
- Kossa István orkutai plébános* 97
- Kovách Géza* 454

- Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész, könyvtáros, forráskutató* 431, 518, 523
- W. Kovács András 141
- Kovács Endre 509, 667
- Kovács István „ördögös” gyógyító* 172, 237, 251
- Kovács Kálmán 138, 142
- Kovács Pál, Szeged koldusbírája* 34
- Kovács Sándor Iván 450
- Kovács Zoltán 165, 502, 503, 609
- Kovács Kiss Gyöngy 338
- Kovács Dániel 82, 509
- Kovács István 367, 371, 639
- Kozitsyn, Andrej, a boszorkányüldözés egyik utolsó áldozata* 388
- Köleséri Sámuel (1663–1732) orvos* 81, 163, 218, 523
- Kőmives Zsuzsanna, valamint társa, Szőcs Judit táltos* 210
- Kömlel János (1756–1802) református lelkész* 482–485, 523, 694, 698, 703
- Kömuvesch Pál Ádám vámpírvadász, sebészorvos* 76
- Köpeczi Béla 165, 199, 200, 395
- Köpetzi Bodos Sámuel református lelkész* 478
- Kövári László 668
- Kövér Lajos 32
- Kracik, Jan–Michał Rožek 504, 609
- Kraemer (Institoris), Heinrich (1430–1505), a Malleus Maleficarum szerzője, dominikánus prédikátor* 111, 112, 280, 294, 318, 472, 524
- Kramer, Johann Georg Heinrich (1684–1742), Habsburg Szerbia polgári kerületében szolgáló katonaeorvos* 512, 602
- Krampflicsek Ignatz 421
- Krasa-Florian, Selma 16
- Krász Lilla 9, 58, 169, 170, 393, 416, 417, 492, 495, 510, 622, 687, 688
- Krausz Sámuel 90, 294
- Krebner Gáspár 55
- Kreuter, Peter Mario 76, 372, 513, 602
- Kreuz, Petr 62, 266, 390, 417, 418, 496, 501, 600
- Kreuzinger Viktor 67, 138
- Kristóf György 668
- Kristóf Ildikó 9, 43, 48, 56, 82, 126, 131, 145, 164, 175, 192, 194, 203, 208–211, 214, 217, 251, 258, 261, 262, 272–274, 289, 291–293, 299, 324, 365, 373, 390, 394, 509, 510, 516, 606, 667, 668
- Sz. Kristóf Ildikó lásd Kristóf Ildikó
- Krmann Dániel (1662–1740) morva evangélikus lelkész* 114–117, 119, 126, 127, 146, 204
- Kronfeld, Adolf 292, 372
- Kronfeld, Ernst Moriz 292
- Kropatschek, Joseph (1750–1809) bürokrata* 65, 84, 87, 181, 182, 424, 440, 478, 496, 523
- Kropf Lajos 330
- Kruzslicz István Gábor 40, 41
- Kube, Edwin 278
- Kučinić, Viktor 510, 511
- Kulcsár Gizella 373, 509
- Kulcsár Krisztina 409
- Kulcsár Zsuzsanna 262, 509
- Kumpf, Johann Heinrich 654
- Kun Józsefet és Kun András kincésők* 189
- Kurdi József 424
- Kurocskin, A. V. 165, 502, 609
- Kytka, Joseph 62, 390, 501, 600
- ## L
- La Gourdain, Jean-Pierre Norblin de (1745–1830) francia-lengyel festőművész* 663
- La Grave, Anton, kurmainzi cigány hadnagy* 690
- La Harpe, Jean-François de (1739–1803) francia költő* 23
- La Leyen gróf, máltai lovag, Trier, Bamberg és Würzburg kanonokja* 23
- La Mettrie, Julien Offray de (1709–1751) katonaeorvos* 160
- Labrousse, Ernest 29
- Lafenauer Károly 494, 495, 506, 510, 668
- Lakó Jánosné Gyurcsánszky Kata nemesasszony megkínzása* 267
- Lamb, Hubert H. 28
- Lamberg, Maximilien von (1729–1792) gróf* 24
- Lambrecht, Karen 62, 499–502, 600
- Lammert, Erich 73, 512, 602
- Lampe, Friedrich Adolph (1683–1729) lelkész, pestistrakta-szerző* 50–52
- Láng Benedek 9, 118, 186–188, 190, 260, 292, 509, 516, 624
- Lange, Martin (1753–1792) brassói városi orvos* 170, 183
- Lángi József 693
- Langné Dorottya lakompaki ispotályos asszony* 347
- Lányi Menyhért 91
- Larner, Christina 29, 60
- Laszowski, Emilij 510, 511, 603, 669
- Laszowski, N. 510
- Laufenauer Károly 44, 164, 370, 509
- Laurindo, Pierio Domenico Carafa, gróf, Massanova márkija* 23
- Laverdy, Clément Charles François de (1723–1793) francia államférfi* 131
- Lázár Imre harmadik felesége, Benkő Krisztina elleni boszorkányvád* 462
- Le Goff, Jacques 374
- Lea, Henry Charles 668
- Leach, Edmund 343
- Leber, Ferdinand Joseph von (1727–1808) bécsi orvosprofesszor* 15, 476
- Lébl Sámuel zsidó bűvész* 421
- LeBrune, Pierre, francia liturgiátörténész, perjel* 218, 523, 626, 642
- Leduc, császári katonai kirurgus Aradon* 172
- Leeson, Peter T. 28
- Lefebvre, Georges 27
- Lefkovicz Jakab, orkutai vérvádper fővádlottja* 97, 98
- Lehmann, Heinrich Ludwig (1754–1828) svájci „tényfeltáró”, babonairtó újságíró* 464
- Lehmann, Matthias B. 90
- Lehner, Ulrich L. 343

- Lehoczky Tivadar 209, 509
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716), jogász, diplomata, történész, matematikus, fizikus 132
Leichmann („Hóhér”) Miklós gyulai hóhérmester 336
 Leiss, Andreas 156, 397
 Lengyel Alfréd 140, 509
 Lengyel Tünde 509
Lenhossék Mihály Ignác (1773–1840) orvosdoktor, egyetemi tanár, Magyarország főorvosa, helytartósági tanácsos 217, 494, 523
Lerchenfeld Warburga grófnő (1735–1770), udvari nevelőnő, „ajó” 16
 Lesky, Erna 472, 473
 Leszih Andor 662
 Leubuscher, Rudolph 192
 Levack, Brian P. 30, 385, 388
 Levi, Primo 273
 Levine, Hillel 95, 96
Liechtenstein, von, herceg, tábornagy 16
 Liesegang, Franz Paul 406
 Liniger, Sandro 58
Linka Mária hódmezővásárhelyi asszony boszorkánypere 234–236, 259
 Linzbauer, Xavér Ferenc 13, 46, 51, 53, 54, 56, 63–66, 76, 82–85, 87, 159, 166–169, 172, 295, 297, 322, 421, 425–427, 431, 443, 509, 585–589
 Liszt Nándor 177
Locke, John (1632–1704) angol filozófus, orvos és politikus 130, 160
Logomer Magdolna (Herucina) boszorkánypere 78–80, 86, 295, 384
Longhi, Pietro (1701–1785) itáliai festő 622, 623, 628, 691
López, María de los Dolores (1720–1781), látomásokkal terhelt „szentasszony” kivégzése 463
 Lorenz, Sönke 310
Loschert, Oswald (1704–1767 után), würzburgi apát 124, 125, 389
Lotaringiai Ferenc István (1708–1765) (Ferenc német-római császár) 15, 18, 20–22, 66, 407, 408, 445, 500
 Lotman, Jurij M. 274, 275
 Lovett, Edward 637
 Lőrinc József 150
 Lőrincze Lajos 394, 509
 Löwensteyn, Machteld 308
 Luber, Christopher 390
Lucifer (angyala, angyalai, apostola) 42, 118, 129, 330, 401, 505
Ludwig, Michael segesvári tanácsstag 239
Lutor Kata, hírhedt koldusasszony, Fejér, Veszprém, Győr, Komárom megye büntetőpereiben 263
- M**
 Macfarlane, Alan 30
Madách Péter; Hont vármegye kishonti körzetének tisztiorvosa 455
 Madas József 334, 369
Madsdatter, Karen, dániai leányka felmentése 386
 Magassy László 202
 Magyar László András 77, 167, 186, 314, 342, 395, 475, 510, 512, 523, 602, 668
 Magyary-Kossa Gyula 38, 46, 50–57, 72, 73, 126, 163, 166–169, 172, 174, 177, 262, 270, 294, 297, 298, 301, 303, 305, 318, 322, 325, 335, 373, 420, 421, 426–428, 431, 475, 509, 512, 586–591, 596, 602, 639
 Majtán, Milan 509
 Majtánová, Marie 509
 Makkai László 247, 318
Malebranche, Nicolas (1635–1715) racionalista filozófus, teológus, katolikus pap 126
 Malinowski, Bronisław 26
 Mályusz Elemér 419
 Mandrou, Robert 126, 273, 494
 Manley, Gordon 29
Mansfeld, Sebastian (1751–1816) rézmetsző 679
 Marczali Henrik 15–17, 20, 25, 182
 Márfi Attila 509
 Margalits Ede 77, 511, 603, 669
Mária Amália főhercegné (1746–1804), I. Ferdinánd pármái herceg (1751–1802) felesége 20, 22
Mária Anna Jozefa főhercegnő (1738–1789), klagenfurti apáca 19
Mária Antónia főhercegnő (1755–1793), XVI. Lajos francia király felesége 20–22
Mária Erzsébet főhercegnő (1743–1808), XV. Lajos francia király menyasszonya 20
Mária Erzsébet Amália főhercegnő (1737–1740) 19, 20
Mária Johanna Gabriella főhercegnő (1750–1762), IV. Ferdinánd nápolyi király menyasszonya 21
Mária Jozefa főhercegnő (1751–1767), IV. Ferdinánd nápolyi király jegyese 21, 22
Mária Karolina főhercegnő (1748) 20
Mária Karolina Ernesztina főhercegnő (1740–1741), kisgyermekkorban meghalt 19
Mária Karolina Lujza főhercegnő (1752–1814), IV. Ferdinánd nápolyi király (1751–1825) felesége 21
Mária Krisztina főhercegnő (1742–1798), Albert Kázmér szász-tescheni herceg (1738–1822) felesége 20, 22
Máriafi István álnéven, Szaitz Antal Mária szervitarendi szerzetes (1746–1792, szerzetesi nevén Leó) 490, 524
Marikowszki Márton (1728–1772) vármegyei főorvos 178–180, 524
 Marjanucz László 74, 441, 602
Markovics Fábrián, Berkovics Lázár és Hirsl Ábrahám, az orkutai vérvád gyanúsítottjai 97
 Markovitz Mátyás szarvasi evangélikus lelkész 181
 Márkus Dezső 432
Marsigli, Luigi Ferdinando Conte (1658–1730) katonai térképész, geográfus 524, 610
 Marsilius, Hyppolitus de, jogász 310
 Martinelli, Anton Erhard (1684–1747) építész 446
 Martinez Labarga, C. 619
Martini, Karl Anton Freiherr von (1726–1800) állambölcsező és jogászprofesszor 15, 138, 431

- Martini, Martinus* (1760?–1800) erdélyi szász, később segesvári városi orvos 475
- März, Angelus* 125, 524
- Máthé Gábor* 150
- Matielli, Lorenzo* (1682–1748) szobrász 118
- Matteoni, Francesca* 295, 303, 305, 318, 335, 337, 367, 372, 373
- Mátyus István* (1725–1802) Marosszék és Küküllő vármegye tiszti főorvosa 51, 81, 165, 168, 298, 301, 342, 363, 479, 480–482
- Mauelshagen, Franz* 25
- Maulberts, Franz Anton* (1734–1796) osztrák festő 694
- Mayer, Andreas Ulrich* (Blocksberger álnév alatt is) (1732–1802) bajor jogász, jogtörténész, kánonjogász 63, 519
- Mayerhofer, Claudia* 439
- Mayr, Franz, lakompaki ítélőmester, hóhér* 374
- Mayr, Johann Újpalánkai kerületi provizor* 72, 73
- Mázás Ferencné Lippay Anna* hódmezővásárhelyi asszony boszorkánypere 286
- McCagg, William* 609
- Medici, Paulo, teológus, hebraista* 93–95
- Mednyánszky Dénes* 262
- Meier, Mischa* 58
- Meiszner Mihály* pestissebész 55
- Mélius Péter* (1562) debreceni evangélikus lelkész 299
- Menken, Jane* 32
- Merback, Mitchell B.* 370
- Mercy tábornok* 71
- Merenda, Giorgio, ügynök, római ágens* 403, 405
- Merenda, Pietro, ügynök, római ágens* 403, 405
- Merényi Lajos* 410, 460, 489
- Mertanová, Stefánia* 298, 318
- Mesmer, Franz Anton* (1734–1815), mutatványos, celebritás 473, 492, 494, 495, 705–708
- Mesterházy Péter* köznemes 176
- Mészáros Károly* 509
- Mészöly Miklós* 403, 509
- Meyer, Marbi pozsonyi főrabbi* 91
- Mezei Péterné Kismihály Borbála* halála után magia posthuma jelenség 163
- Mézes Ádám* 9, 61, 63–66, 69, 70, 72–77, 165, 422, 424, 476, 499–501, 510, 512, 513, 522, 600, 602, 668
- Mezey Barna* 150, 151, 156, 198, 250, 330, 331, 345, 351, 414, 415, 417, 433, 436, 439
- Meznerics Iván* 509, 227
- Mezzadri, Luigi* 103
- Michalski, Jerzy* 389, 505, 609
- Michaud, Claude* 23, 24
- Michelet, Jules* 26
- Michnay, Andreas, jogtörténész* 266
- Midelfort, H. C. Erik* 30, 106, 121, 125, 189, 389
- Migazzi, Christoph Anton, gróf, bécsi érsek, janzenista* 470
- Mihálcz József* alkirálybíró 258
- Mihalik Sándor* 662, 646
- Mihály Ferenc* 693
- Mihály, Szent, arkangyal* 613
- Mikó Sándor* 509
- Mikołajczyk, Marian* 503, 504, 609
- Miksa Ferenc főherceg* (1756–1801), kölni választófejedelem, érsek 21
- Miller Antal* történetíró, nagyváradi cenzor 322
- Miskolczy Ambrus* 62–64, 68, 87, 89, 131, 164, 167, 180, 183, 313, 352, 402, 416, 419, 422, 441–443, 460, 466, 470, 475, 476, 478, 486, 501, 510, 600, 602, 668, 703
- Mlynařík Vencel* katolikus, hitehagyó morva pallér, ördögös 114–117, 126, 146
- Mocko, Ján* 152
- Moeller, Katrin* 319, 387
- Moess Alfréd* 45, 56, 598
- Mogyorósi Sándor* 192
- Mohl Adolf* 105
- Moldovan, Liviu* 668
- Moll, Balthazar Ferdinand* szobrász 579, 580
- Mollay Károly* 189, 192, 302, 306
- Molnár Aladár* 136, 138
- Molnár Ambrus* 203, 204
- Molnár Balázs* 232, 259, 509
- Molnár Ferenc* (1729?–1803?) ügyvéd, patvarista, Jászkun kerületi kunkapitány 139
- Molnár Gyula* 509
- Molnár János* jezsuita tanár, népoktató 185, 186, 524
- Molnár Szulpicz* 509
- Molnár-Pápay Tóth Mihály* diósgyőri református lelkész, szabadkőműves alkimista 221
- Monok István* 144
- Montaigne, Michel Eyquem de* (1533–1592) francia esszéíró, filozófus 126
- Montesquieu, báró, Charles-Louis de Secondat* (1689–1755) francia filozófus 130, 384
- Moravec Franz Adolf, morva történész* 66
- Móricz Károly* 147
- Mößle, Johann Georg* (lovag) könyvkiadó 70, 423, 424, 527
- Muchembled, Robert* 30
- Murányi Gábor* 97, 468
- Muratori, Ludovico Antonio* (1672–1750) történész, pap, író, numizmatikus és könyvtáros 106, 107, 389, 395, 405, 524, 611
- Musa Erzsébet* táltos hírű bűnpere 231, 232
- Muyart de Vouglans, François* (1713–1791) büntetőjogász 161
- Mülleder, Gerald* 390
- Müller, Friedrich* 168, 239, 291, 294, 314, 318, 510, 668
- Müller Henrik* 42
- Müller, Ignaz* (1713–1782) Ágoston-rendi prépost, udvari gyónatató, janzenista gondolkodó 23
- Müller-Bergström, Walther* 318, 373

N

- Nádasdy Ferenc, gróf, horvát bán* (hivatali ideje 1756–1783) 16, 79
- Nádasdy Lajos* 93
- Nádasdy Lipót Flórián, gróf* (1739–1746) tárnokmester 148
- Nagy Ferenc* 395
- Nagy Ferenc* törökszentmiklósi plébános 185, 189, 524

- Nagy Gusztáv 450, 509
 Nagy Ilona 162
 Nagy István 198
Nagy Istvánné, Szabó Erzsébet körösladányi bábaasszony boszorkánypere 302
 Nagy Iván 154
Nagy Jánosné boszorkánypere 348, 461
 Nagy Júlia 367
 Nagy Pál 443
 Nagy Sándor 509
 Nagy Szeder István 509
 Naphy, William G. 27, 100
Napóleon, Bonaparte (1769–1821) francia császár 405, 416, 431
 Nedeczky Gáspár 509
 Neill, W. N. 386
 Nemes Márta 345, 686
 Németh Ildikó 9, 192, 296, 516
Németh Kata vaszari bába és annak élettársa, Horváth János pásztor boszorkánypere 195, 196, 213, 264, 291, 303
Németh Mihály számadó juhász, híres állatgyógyító 177
Nepomuki Szent János 116
Neuhold János Jakab (1700–1738) nógrádi, majd komáromi orvos 298, 524
 Neumann Jenő 168
 Neumeyer, August Friedrich 390
Neuwald, Hermann (1550–1611) orvos 475
 Newbiggin, Nerida 327
 Niccoli, Ottavia 105
Nicole, Pierre (1625–1695) janzenista közíró, teológus 23
Nider, Johannes (1380–1438) teológus, demonológus 280
 Nissenbaum, Stephen 458
Nógrádi Mátyás (1611–1681) puritán hitszónok, református püspök 318, 525
 Noršič, Vjekoslav 511
Notár Mihály zalabesnyői bűbájos 192
 Novák László 203, 216, 394, 456, 509
 Novosel, Ottone 79, 83, 511, 603, 669
 Novy, Teresa 441
- NY**
 Nyárády Gábor 121–123
 Nyerges Ágnes 414
Nyíró (más néven Borbély) Mihály jogász 142
- O**
Obele János György soproni nemes és orvosdoktor 296
Oertels Johann Gottfried, drezdai orvos 86, 516, 525
Okolicsányi Márton ügyvéd 98
 Oláh Andor 172, 177
 Oláh György 203, 207, 208, 368, 370, 509
Oláh Györgyné (Gorsás Zsuzsanna) kunhegyesi asszony büntetése 263, 368, 370, 371
Oláh Jánosné özvegye, Kardos Katalin boszorkánypere 237
 Olin, Timothy 71, 74, 90, 424, 441, 602
 Oltvai Ferenc 509
 Oltványi Pál 63
 Opfermann, Ulrich Friedrich 438, 690
 Opitz-Belakhal, Claudia 30, 459
Oradini, Francesco (1698–1754) szobrász 607
Orczy István tábornok 38
Orczy Lőrinc királyi kolerabiztos 167
 Orient Gyula 639
Ormesus Magnus, II. Frigyes porosz király szabadkőműves álneve 220
Orosz Zsigmond debreceni piarista plébános 382
Orsatti, Antonio, stukkókészítő épületszobrász 128
 Orthmayer Tivadar 38, 53
Osborne, Ruth boszorkányfűrösztési ügye 316, 386, 643
Osgyai S. büntetőjogász 413
 Oster, Emily F. 27
Osterwald, Friedrich Johann (1663–1747) református lelkész 129, 525
 Ostling, Michael 96, 389, 502, 503, 505, 609
 Osváth Pál 450
 Osztójkán Béla 433, 457
Otrokocsi Főris Ferenc (1648–1718) református jogtanár 142
 Óvári Kelemen 250, 266, 319
- Ö**
 Ördög Ferenc 509
 Óri Péter 591, 598
 Örsi Julianna 189, 509
 Óze Sándor 192
- P**
 Pacher Donát bencés történész 122, 124
Padányi Biró Márton (1693–1762) veszprémi püspök 128, 129, 350, 618
Pagács Pál „szakállas farkas” koldusember büntetése 194, 251
 Pais Dezső 203
 Pakó László 9, 163, 311, 339, 340, 342, 343, 376, 510, 516, 606, 668
 Pál-Antal Sándor 9, 36, 37, 43, 89, 192, 202, 205, 213, 217, 225, 238, 270, 278, 279, 288, 309, 316, 341, 352, 359, 381, 391, 394, 493, 509, 510, 516, 606, 667, 668
 Pálfi Imre 402
 Pálffy Géza 328
Pálffy grófok 78, 104, 205, 349, 474
Pálffy Károly József Jeromos (1735–1816) herceg 474
 Pálfi József 138, 141
 Pálfi Melinda 482–484
Palkovics György illavai plébános 115
Palles, Anna boszorkánypere (Dánia) 386
Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) költő, író, hagyománygyűjtő 221
 Palugyay Imre 394, 509
 Pandula Attila 328, 333, 336, 369
 Panek Zoltán 668
 Panico, Guido 338
 Pap Gáborné 144

- Pap Mihályné homoródkarácsonfalvai boszorkány* 192
 Papp Andrea 106, 108–110, 113
Paradis, Maria Theresia (1759–1824) Mesmer médiuma 494
 Parecz György 72, 186
Partsetits Károly zombori jegyző 293
Pascal, Blaise (1623–1662) moralista közíró 23
Pásztor András pelsőci pásztor büntetőpere 192
Pásztori Kata boszorkány 305, 377
 Pataki Ferenc 164, 510, 668
Patzkó Ferenc Ágoston (1732–1798) pozsonyi laptulajdonos, könyvkiadó 468, 517, 522
Pauković Jován felesége, Anica alias Čepina boszorkánysága 248
Paulovics, Sevcics szerb kapitány 38
 Paulson, George 382–383
Pausz Armand dömölki bencés plébános 121
 Pazdro, Zbigniew 389, 505
Pázmány Péter esztergomi érsek 136
 Pearson, M. G. 29
 Pehm József 128
 Pelizaeus, Ludolf 62, 499, 501, 600
 Pelto, Perth 273
Perathonner aradi orvosdoktor 172
Perbegg Károly (1702–1786) helytartótanácsi főorvos 169
Perczel József, Tolna megye alispánja 54
 Perger Gyula 108, 110, 112, 188
Perlitz (Perliczy) János Dániel (1705–1778) honti, majd Nógrád vármegyei orvosdoktor 298, 525
 Pescariu, Olivia 246, 510, 668
Petar I. Petrović-Njegoš, Montenegró metropolitája (vladika) (1784–1830) az oszmán uralom alól függetlenedő állam első uralkodója 422
 Péter Katalin 204
 Peterdy Károly 483
 Peters, Edward 266
 Petersen, Niels K. 162
Pető Ferenc (1717–1754) református gondnok, „kuruc” felkelő 40, 41, 43, 204
 Petri Mór 509, 510, 668
Petrović metropolita (vladika) 75
Petrovsky Sándor lovas főhadnagy 185
Petrőczy István (1654–1712) kuruc generális 144
Petrőczy Kata Szidónia (1658–1708) költőnő 144
 Petz, Wolfgang 387
Pexenfelder, Michael (1613–1685) jezsuita hitszónok 112
 Pfister, Christian 28, 373
 Pfister, Max 373
Philidor (1760?–1828) Paul de Philipsthal, mágus és színpadi bűvész 405, 406, 682
 Piano, Ennio E. 28
 Pickering, David 319
 Piekosiński, Franciszek Ksawery 389, 505
 Pigler Andor 509
Pignió János boszorkánypere 36, 37, 191
Pihsin Dorothea és Tonnerin Anna vámpírvádja és hullakivégzése 164
Pilarz Adolf, morva történész 66
 Pilaszek, Małgorzata 96, 389, 463, 502, 504, 505, 609
 Pinker, Steven 198, 199, 266, 392
 Pintér Tamás 237, 251, 509
 Pipek, Wolfgang 415, 417
Pitaval, François Gayot de (1673–1743), jogász, író 119, 324, 525
VI. Pius (1717–1799) pápa 125, 403, 405, 419, 488
Plenck, Joseph Jakob von (1735–1807) budai orvosdoktor 299, 321, 322, 444–447, 449, 471–477, 525
 Plongeron, Bernard 467
 Pócs Éva 4, 9, 48, 82, 126, 145, 162, 164, 186, 192, 194, 196, 203, 205, 207–217, 224, 251, 258, 259, 261, 262, 273–276, 289–292, 295, 324, 365, 371, 391, 394, 458, 509, 510, 516, 606, 667, 668
Podhorányi Borbála bakfis leány, purgatóriumból visszatérő lélek 611
Pogácsa Judit (Nagy Mártonné, korábban Zubbolyné) csavargó asszony máglyán elégetése 196
Poiger Benedikt (1755–1832) müncheni katolikus, Ágoston-rendi paptanár 466, 525
 Pók Judit 240, 287, 509
 Pókecz Kovács Attila 130, 147, 148
Polakin Rosina vámpírpere 65, 66
 Polcz Elaine 403, 509
Pollak Jano varázsló halálítélete 62, 390, 501
 Pollák Kaim 90, 99
Poloka Erzsébet (Erzsók) gyanúsága és teteményei 239, 240, 287
Polonkai Kata, Rimaszombat egykori városbíró unokájának büntetőpere 380
Pongrácz István (1713–1767) bölcséleti és teológiai doktor, jezsuita áldozópap 135, 525
 Poór János 18–23
Popa Juon felesége, Ujfalvi Usztina boszorkánypere 87
 Porter, Roy 459
 Pósan László 67
Possa Ferenc istenkáromló büntetőpere 448
 Post, John D. 29
Pottornyay András giráltyi birtokos, alkimista 220
Pöckerer, Quirin von, őrnagy 77
Pray György (1723–1801) jezsuita szerzetes, történetíró, a budai, majd a pesti Egyetemi Könyvtár vezetője 16
Preston, Jennet asszony büntetőperében holttestidéző jogi aktus 319
 Prickler, Harald 345, 509
 Priesner, Claus 220
Primes György soproni városplébános 85
Pritz György újbányai juhászbojtár és Kolinszki Ferenc cseh (kolini születésű) marhapásztor fajtalanagsági pere, máglyahalál ítélet 377
 Propperné Békefi Hermin 91
Pröls, Georg, német lelkész, halottlátó 189
Prun, Hanss Georg, a német obsitos katona varázslópere 189
 Pudelkó József tiszti orvos 453
Puky András és Ferenc, rózsakeresztes, szabadkőműves 220

Puskás Péter 433, 435, 436, 457–458

Püspöki Süllye János, református lelkész 43, 583

R

Rabanser, Hansjörg 390

Rabelais (1494–1553) francia humanista író 329

Rácz, Lugos-Facset polgári kerületi provizor 75

Rácz Éva cigány asszony büntetőpere 213

Rácz Istvánné, Thotika Jánosné Nagy Kata és Tóth Gergelyné decsi bábaasszonyok büntetőpere 212, 213

Rácz Lajos 28, 29

Rácz Sámuel (1744–1807) budai orvosprofesszor 81, 298, 323, 324, 444–447, 473–477, 525

Ráday I. Gedeon, gróf (1713–1792) 144, 487, 488, 516, 527

Radbruch, Gustav 198, 372, 373, 379

Rádix János turolukai evangélikus pap 116

Răduțiu, Aurel 421, 422

Radvánszky László, gróf, zólyomradványi 144, 371

Rady, Martyn 144

Raicevich, Stefano Ignazio, geográfus 167

Rajka László 119

Rajšp, Vinko 390

Rákóczi József herceg 39, 40

Rákóczi Mátyás kuruc kapitány 189

Ranfft, Michael (1700–1774) szász evangélikus lelképásztor 81, 475, 602

Raser, Dorothea 390

Rát Mátyás (1749–1810) evangélikus lelkész, nyelvészeti író, hírlapszerkesztő, újságíró 13, 15, 166, 463, 464, 468

Rauch János horvát vicebán 77, 78

Rauch, Margot 165, 509

Rauer, Constantin 69

Rauschgatt, Doris 406

Rautenstrauch, Johann (1746–1801) cenzor 222

Rayger Károly (1641–1707) pozsonyi orvos 509, 525

Rechberger, Anton Johann (?–1784) 15

Réger Zita 274

Rehbach nevű német szélhámos 220

Reisnacher/Reineggs Jakab „álkémikus” 455, 456

Reiszig Ede 52, 509

Reizner János 38, 288, 307, 509

Remigius, Nicolaus (Nicolas Rémy) (1530–1616) jogász, igazságügyi szakértő 155, 445

Repszeli László (1703–1763) jezsuita tanár 138, 525

Réthly Antal 28, 29, 56, 72

Rettegi György (1718–1786) pénztárnok, erdélyi alispán, emlékiró 362

Reußner von Reußenfels (Reiszner de Reiszenfels), Georg (1673–1703) nagyszebeni szász jogász 239, 525

Rév István 59

Révay Erzsébet, gróf (1660–1732) báró Petrőczy István kuruc generális, majd báró Philip Heinrich von Calisch felesége 144–146

Révay grófok 104, 136, 144–146, 261, 319

Révay Péter (1568–1622) Turóc vármegyei főispán, koronaőr, emlékiró 319

Révész Imre 320

Revucsán Pályó (Pál) morvaországi koldus büntetőpere 194, 274

Richter, Samuel (?–1722) prédikátor 220

Richtmann Mózes 90

Rick, Jacob, kölni érsek, demonológus 475

Ricœur, Paul 273

Riedel, Julia Anna 58

Riegger, Paul Joseph von (1705–1775) bécsi egyházjogász 137, 138

Riegler Zsigmond, Csongrád vármegye tisztiorvosa 453

Riezler, Siegmund von 387, 390

Roa, Martín de (1563–1637) spanyol jezsuita hitszónok 108

Robert, Étienne-Gaspard (1763–1837), művésznevén „Robertson”, belga fizikus, színpadi mágus 683

Roga, Michael bányabíró (Hofrichter) 164

Róheim Géza 182, 203, 208, 509

Róka Mátyás, Torontál vármegye tisztiorvosa 454, 514

Rómer Flóris 446

Roper, Lyndal Anne 103, 172, 459

Rósa Dániel (1646–1728) Szeged város egykori főbírája, majd boszorkányság vádlottja 33

Rosenblatt, József 503, 609

Rosnyainé N. Borbála tesztelése úszni tudásáról 233, 241, 312

Rostás Boldizsár, cigány szemfényvesztő, pénznéző 213

Rosty Miklós, barkóczy (?–1767), pálos rendi remete, teológus 93–95, 345, 524

Roth, Cecil 96

Roth, Franz Otto 390

Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) filozófus 68, 69, 160, 199–202, 223, 474, 525

Rowlands, Richard, XVI. századi angol-holland hírgyártó és könyvkereskedő 329

Rozvány György 509

Ruciński, Henryk 93, 96, 502, 504, 505, 609

Rudolph, Marcus Johann szászországi történetíró, közíró 29, 525

Russ, Jacob W. 28

Rübel, Johann Friedrich, demonológus 300, 525

Ryan, William F. 59, 609

Ryckaert, III. David, ifjabb (1612–1661), festőművész 623

Rzeczyński, Gabriel (1664–1737) lengyel jezsuita természettudós 81

S

Sadway, Jonathan 328

Sailer, Johann Michael (1751–1832) regensburgi püspök 466–467, 525

Sajghó Benedek (1690–1768) pannonthalmi bencés főapát 121–124

Salamon István szőlősgyörki ördögös büntetőpere 85, 259

Salazar Frías, Alonso de (1564–1636), harmadinkvizítor, a „boszorkányok ügyvédje” 458

Salingerin Marianna elleni vámpírper 66

Sambach, Caspar Franz (1715–1795) festőművész 594, 599

- Sándor István (1750–1815) író, történész, publicista* 405, 406, 509, 604
- Sándor József 509
- Sándor Mihályné boszorkánypere* 302, 311
- Sápi István kalocsai parasztember büntetőpere* 216
- Sarmann, Gerhard 390
- Sartori Bernát (1735–1801) aradi minorita tanár* 129, 526
- Sartre, Jean-Paul 27
- Sashegyi Oszkár 431
- Sauvages de Lacroix, François Boissier (1706–1767) francia orvos, gégeész, botanikus* 445, 474, 477
- Scarry, Elaine 369
- Schaser, Angelika 478
- Schäser, Georg, erdélyi szász történész* 87, 352, 510, 668
- Schaub, Hagen 15
- Scheiber Sándor 192
- Schenda, Rudolf 273
- Schenk Jan németalföldi rajzművész* 610
- Schenker, Johann Gottfried, királyföldi evangélikus lelkész* 478
- Schertz, Karl Ferdinand von* 162, 526
- Scheutz, Martin 123, 199, 390, 393, 394
- Schlesinger, Eugen 222
- Schletterer, Jacob Christian (1699–1774) szobrász* 613
- Schlögl, Rudolf 58
- Schlözer, August Ludwig von (1735–1809) könyvkiadó* 24, 221, 430, 464, 465, 526
- Schmaltzgrueber, Franz Xaver (1663–1735) dillingeni jezsuita teológiaprofesszor* 34, 526
- Schmeitzel Márton (1679–1747) statisztikus, egyetemi tanár* 526
- Schmid, Franz Joseph bajor teológus, kánonjogász, közíró* 466, 467, 526
- Schmid, Johannes (1652–1726) orvos* 475
- Schmidt János 318
- Schmidt, Rudolf 298
- Schneider Miklós 82, 509
- Schönbauer, Joseph Anton (1757–1807) cseh orvosdoktor, zoológus és mineralógus, egyetemi tanár* 408
- Schöner Alfréd 95, 608
- Schönleitner, Ulrike 390
- Schram Ferenc 36, 41, 44, 55, 82, 85, 110, 112, 145, 164, 189, 191–193, 196, 203, 210, 213, 216, 217, 226, 228, 232, 233, 235, 237, 238, 240, 241, 254–260, 263, 265, 278–281, 285–293, 302, 305–313, 324, 353, 365, 367, 368, 370–373, 377, 378, 382, 384, 391, 394, 443, 506–510, 516, 606, 642, 667, 668
- Schrattenbach, Wolfgang Hannibal von (1660–1738) olmtüzi püspök* 62, 500
- Schraud Ferenc (1761–1806) egyetemi tanárorvos* 298, 520, 526, 587, 589, 590
- Schreckenstein, Honorius Roth von (uralkodott 1760–1785) bajor fejedelmi hercegapát* 387
- Schreiber, Reinhard 61, 501
- Schröpfer, Georg (1738–1774) nürnbergi, bécsi, lipcsei okkultista mutatványos, szabadkőműves* 405, 406
- Schuchmann, Barbara, Szászország utolsó boszorkány vádlottja* 387
- Schue Jánosné Dierntal Katalin máglyahalálra ítéltése* 258
- Schuler von Libloy, Friedrich 239, 248, 319
- Schuller G. A. 668
- Schultheisz Emil 591
- Schultz György gombkötő mesterlegény, látó* 203, 204
- Schuselka, Franz 180
- Schuttert, Andrea boszorkánypere* 239
- Schürmann, Thomas 501, 502, 600
- Schwartner, Martin von (1759–1823) statisztikus, egyetemi tanár, táblabíró* 38
- Schwarz, Karl 510, 668
- Schwarzenberg, Johann (1463–1528) bambergi büntetőjogász* 158
- Schwerin, Kurt Christoph von (1684–1757) porosz tábornok* 85, 86
- Scribner, Robert W. 26
- Scull, Andrew 124–127, 382, 383, 494
- Sebestyén Gyula 203
- Sechel, Teodora Daniela 66
- Seebacher-Mesartisch, Alfred 390
- Seemayer Vilibáld 367, 371
- Segneri, Paolo (1624–1694) jezsuita hitszónok, misszionárius* 102–107, 110, 126, 515, 610, 612
- Seivert, Johann (1735–1785) erdélyi szász történész, evangélikus lelkész* 295, 315, 523, 526
- Seligmann, Kurt 404
- Šenoa, August 511
- Seregély István győri nemesember büntetőpere* 118, 119, 190
- Serényi grófok* 104
- Sergő Erzsébet 639
- Serre, Michel (1658–1733) festő* 585
- Servin, Louis (1555–1626) párizsi parlament államtanácsosa, jogász, bíró* 310
- Shakespeare, William (1564–1616) drámaíró* 487, 704
- Siarkowski, Władysław 501, 503, 609
- Sigerist, Henry E. 300
- Sigerus, Emil 478
- Silling István 82, 83, 293, 294, 348, 349, 509
- Silverman, Lisa 131, 266
- Simon, Jordan [Johann Georg Alban Simon] (1719–1776) német katolikus teológus, utazó* 389
- Simon, Szent, tridenti, vérvádáldozat* 607
- Sinai Miklós, debreceni református professzor* 41
- Šindelář, Bedřich 61, 62, 156, 189, 392, 396, 501, 502, 511, 603, 600
- Šindilariu, Thomas 475
- Singer Mátyás, Dunán szolgáló hajófelügyelő büntetőpere* 118, 190
- Sinzenorf, Franz Wenzel Graf von (1724–1792) titkos tanácsos, kamarás* 159
- Sipos Gábor 141
- Siskowics császári altábornagy* 88
- Six, tiroli mágus, kőszegi kincskereső* 218, 219
- Slezáková, Monika 500, 600
- Smoleński, Władysław 463
- Soldan, Wilhelm Gottlieb 158, 316, 463, 465

- Soltész István mezővárosi polgár, látó* 203
 Soman, Alfred 314
Somogyi János lánzséri tudós pásztor 189
Sonnenfels, Joseph Freiherr von (1732–1817) közgazdász tudós 15, 132, 133, 137, 138, 157, 159, 200, 396, 431, 444, 472, 477, 526
 Sontag, Susan 359
 Soós Éva 368
Spagano, Simeon verseci zsidó metsző elleni vérvád 90
Spee, Friedrich (1591–1635) jezsuita szerzetes 130, 131, 308, 316, 445, 474, 527
Sperber János dunapentelei csapos, ördögös 118, 119, 190
Spinosa, Benedictus Baruch (1632–1677) racionalista filozófus 130
 Stachoń, Aneta 505
 Steensberg, Axel 387
Steidele, Raphael Johann (1737–1823) bécsi orvosprofesszor, szülész 428
 Steinau, Norbert 438
Steinberger temesvári pestisorvos 54
Stengel, Georg jezsuita hitszónok 112
 Stephens, Walter 106, 107
Sterzinger, Ferdinand (1721–1786) bajor teológus 124, 125, 525, 526
Steube, Johann Caspar (1747–1795) gothai utazó 167, 526
 Stewart, Pamela J. 224, 289
 Sticker, Georg 584, 586–590
Storno Ferenc műgyűjtő 612
Störk, von, Anton (1731–1803) 14
 Strathern, Andrew 224, 289
Strba szerb kapitány 38
 Strüber, St. 389
Štúr, Joseph, bécsi, majd nagyszombati jogtanár 137
 Sturm, A. 165
 Sturm, Dieter 165
 Stüber, Gabriele 247
 Sugár István 37, 148, 150, 162, 190, 203, 213, 214, 217, 258, 267, 269, 282, 288, 290, 294, 304, 326, 351, 357, 362, 364, 365, 368, 371, 379, 382, 402, 412, 442, 447, 509, 516, 667
 Sugg, Richard 295
Suppony (Suppuny) András koldus büntetőpere 207, 208
Sušnik, Franjo (1686–1739) horvát szótárszerkesztő 522
Süßmilch, Johann Peter (1707–1767) berlini porosz demográfus, lelkész és statisztikus 473
 Swatek, Manuel 390
Swedenborg, Emanuel (1688–1772) svéd tudós, filozófus, teológus, látnok, keresztény misztikus 404, 492, 494, 495, 705
- SZ**
 Szabadfalvi József 183
 Szabadi István 342
Szabados Istvánné Németh Katalin alias Csonka Puskás büntetőpere 213
 Szabados József 394
 Szabadváry Ferenc 325
Szabó Andrásné Borsi Ilona táltos büntetőpere 208, 209
Szabó Ferencné boszorkánypere 44
 Szabó János Győző 162
 Szabó Jenő 86, 509
 Szabó Lajos 53, 54
 Szabó Péter 328
 Szabó T. Attila 164, 246, 314, 318, 320, 333, 509, 510, 632, 667, 668
 Szacs vay Éva 41–43, 469, 489, 490, 518, 526, 583
Szacs vay Sándor (1752–1815) bécsi, pozsonyi hírlapíró, szerkesztő 42, 469, 489, 490, 518, 526
 Szádeczky(-Kardoss) Lajos 88, 150, 176, 241, 362, 439
Szaitz Antal Mária szervitarendi szerzetes (1746–1792, szerzetesi nevén Leó), Máriafi István álnéven 490, 524
 Szállási Árpád 591, 598
Szamosközy István (1570–1612) erdélyi magyar humanista történetíró 206
Szaniszlai Mihályné pénznéző 207
 Száraz Miklós György 439
 Száraz Orsolya 102–107, 126, 329
 Szász Károly 509
 Szathmáry László 221, 222, 627
P. Szatmári István debreceni református professzor 41
Szatmári Istvánné Nagy Judit táltos büntetőpere 214
Széchenyi Ferenc, gróf (1754–1820) államférfi, könyvtár- és múzeumalapító, főispán, királyi főkamarásmester 177, 414, 516, 527
Szegedinác Péro [Segedinac Pera Jovanović] (1655–1736) szerb határőrkapitány, lázadó 33, 37, 38, 71, 209, 582
Szegedy János (1699–1770) nagyszombati egyetemi jogtanár 134, 135, 137, 142, 230–232, 282, 303, 527
 Székely Árpád 264, 668
Székely Jánosné Csontos Anna kissárosi asszony boszorkánypere 89, 391
Székely László, gróf (1741–1791) testőr alezredes, szabadkőműves 182, 183, 222, 516
Székely Mózes (1553–1603) erdélyi fejedelem 206
 Széll Farkas 189, 213, 214, 509
Szemendra, oláh pap büntetőpere 279
 Szendrei János 210, 217, 365, 369, 510
 Szendrey Ákos 110
 Szendrey Zsigmond 292, 416
Szeniczey Bárány János dunántúli szuperintendens és evangélikus lelkész 182
 Szentí Tibor 203, 421, 461, 510
Szentiványi Ferenc (1731–1823) Sáros vármegye főispánja, királyi ítélőmester, országbíró 133, 411, 417, 418
Szentiványi Márton (1633–1705) nagyszombati egyetemi tanár 134
 Szentkirályi István 203, 215–217, 510
 Szentkláray Jenő 38, 53, 72–76, 186
Szentmiklósi Sámuel református kurátor 41, 583
Szentpéteri Juhász János „vak koldus”, látó 203
 Szerecz Imre 202
 Szigeti H. 591
 Szigeti Jenő 203, 204
 Szikszai Mihály 217, 263, 290, 368, 371, 510

- Szilágyi Ferenc özvegye, Kun Erzsébet boszorkánysági rágal-
mazási pere 361
- Szilágyi Gyula 510
- Szilágyi Mihály 57, 178, 203, 213, 217, 231, 233, 258, 270,
378, 457–459, 509, 510, 596, 667
- Szilágyi Pálné Vásárhelyi Judit és ifjabb Szabó Pálné Anna
mérgező büntetőpere 291
- Szilágyi Sándor 19, 393, 436, 510
- Szili Katalin 274
- Szily János (1735–1799) katolikus pap, Szombathely első püs-
pöke 123
- Szirmay Antal 19, 509, 527, 604
- Szkurlatowski, Krzysztof 387
- Szlemenics Pál (1783–1856) jogtudós, szakíró 146, 242, 527
- Szmenrovich, Rochus (1727–1782) ördögűző 119–121, 125
- Szombathy János (1749–1823) tudós sárospataki egyháztörté-
nész-professzor 204, 527
- Szögi László 136
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán 219
- Szöllősy Selymes Sára büntetőpere 55, 286
- Szörényi László 122
- Sztancsek József 312
- Szücs Sándor 203, 450
- Szvetics Mihály garabonciás büntetőpere 191, 214–216
- T**
- Taaffe tábornok 38
- Takács András özvegye, Szabó Katalin boszorkánypere 289
- Takács Béla 43
- Takács Edit 184, 188, 211, 422, 423
- Tallar, Georg, katonai sebészorvos, vámpírvadász 70, 73, 76,
77, 81, 423, 424, 475, 476, 512, 513, 527, 602
- Tamás Zsuzsa gyógyító 254–256
- Tar Sándor ügyvéd 202
- Tarczay Erzsébet 77, 310, 510, 603, 669
- Tardy Lajos 363
- Tarnai János 132, 151
- Tartarotti, Girolamo (1706–1761) katolikus apát 106, 107,
125, 389, 395, 611
- Tátrai Zsuzsanna 181, 182
- Taxonyi János (1677–1746) jezsuita prédikátor, áldozópap,
tanár 106–113, 188, 527
- Teleki Sámuel, gróf 702
- Teleky Pál, gróf 141
- Teniers, ifjabb, David (1610–1690) rézmetsző, festő 638
- Tessedik Sámuel [Theschedik] (1742–1820) szarvasi evangé-
likus lelkész, mezőgazdasági író 181, 182, 475, 481, 527
- Teutsch, Andreas (1669–1730) nagyszombati orvosdoktor, jogász,
a szászok grófja 180, 295, 315
- Teutsch, Friedrich 314, 510, 668
- Teutsch, Joseph, szász történész 166
- Teüffel úr, család boszorkányvadász 190, 217
- Thallóczy Lajos 90
- Thaly Kálmán 37, 38, 41, 43, 82, 203, 205, 206, 510
- Theben, Abraham, pozsonyi zsidó hitközségi elnök 91
- Thirring Gusztáv 246
- Thomas, Keith 30, 126
- Thomasius, Christian (1655–1728) jogász, jogtudós 30, 294,
132, 300
- Thorndike, Lynn 299, 341
- Thököly Imre, gróf (1657–1705) kuruc vezér, evangélikus fő-
nemes 108, 153
- Thököly Ránkó, szerb aradi várparancsnok 38
- Thury Etele 510
- Tibolt Zsigmond tisztartó 368
- Tiedemann, Dietrich (1748–1803) marburgi filozófus 482
- Tihanyi Tamás, szabadkőműves, nógrádi alispán, hétszemély-
nők 220
- Tissot, Samuel-Auguste (1728–1797) svájci felvilágosult orvos
178, 179, 473, 481, 524
- Tkalčić, Ivan Krstitelj 77, 80, 82, 510, 511, 603, 669
- Todeschi, Maddalena a börtönben halt meg 388
- Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi református püspök 126, 127
- Toft, Mary (1701–1763) angol csaló 127, 617
- Toma Mária boszorkánysági büntetőpere 352
- Tomka vadember 201, 202
- Torkos Justus János (1699–1770) pozsonyi főorvos 175
- Torma Károly 362
- Tóth Anna boszorkánypere 110
- Tóth Gergelyné református decsi bábaasszony kiskunhalasi
boszorkánypere 212, 213, 252, 285
- Tóth János József római katolikus sebész 85, 86
- Tóth Jánosné kunsági csillagiós parasztasszony 212
- Tóth J. Zoltán 157, 412, 413, 415, 416, 432
- Tóth Krisztina 510
- Tóth Örzse, Krisztus lánya, látnok 208, 212
- Tóth Péter 277, 433, 438, 439, 441, 443, 451, 510
- Tóth Sándor 91, 92, 96, 99
- Tóthné Szabó Mária gyanúsított 460
- Törő László 292
- Törő Pál (†1753) kuruc zendülő 33, 40, 41, 43
- Török Gábor 194, 251, 510
- Török István 42, 141
- Török József kancelláriai tanácsos 220, 527
- Török Lajos, gróf, ónodi birtokos, utóbb tankerületi főigazgató,
alkimista 220, 221
- Traimond, Bernard 387
- Trávníček, Jakub týncei varázsló büntetőpere 62, 390, 501
- Trénard, Louis 58
- Tripplin, L. Tassilion 609
- Trshtyenzsky Gyula 510
- Trtina, Andreas, morva festő, rézmetsző 91, 98, 607
- Trumpp, Thomas 247
- Tschaikner, Manfred 186
- Turgot, Anne Robert Jacques (1727–1781) közgazdász 32
- Turner, Victor 343
- Tüdősné Simon Kinga 133
- Tüskés Gábor 108, 121–123, 128
- U**
- Udvardy László 139, 148
- Udvarhelyi Nándor 218

Uhrin Dorottya 279, 319

Újfalvy Sándor, mezőkövesdi nemes 184

Umling fivérek, asztalosok 693

V

Vabst, Christian, katonaorvos 64–66

Vajda Mária 195, 241, 313, 510

Vajkai Aurél 176–178, 454

Vajna Károly 53, 164, 198, 246, 350, 351, 367, 369, 371, 433, 434, 436, 437, 448, 457, 493, 510, 668

Valentinitsch, Helfried 390–566

Váli Mihály (1710?–1772), nedeliczi, füvesember 175, 176

Vályi András (1764–1801) földrajztudós, statisztikus 90, 144, 527

Vámossy István 373

Van Braght, Tieleman J. (1625–1664) nyomdászati vállalkozó 329

Van der Heyden, Hendrik, bécsi egyetemi jogtanár 137

Van der Korst, J. K. 66, 67

Van Dülmen, Richard 327, 329, 331, 334, 365, 366, 373, 374

Van Meytens, Martin, festőművész 581

Van Swieten, Gerard (1700–1772) cenzor, udvari orvos 15, 16, 21, 23, 63–67, 77–81, 84, 86, 136, 138, 169, 221, 222, 295, 315, 390, 425, 430, 453, 474, 476, 499, 500, 527, 600, 604

Van Swieten, Gottfried (1733–1803) cenzor 67, 222, 396, 430, 628

Vandendriessche, Gaston 124, 614

Vandlik Jánosné Tomán Anna a rudnói kocsmá és vámház bér-
lőjének özvegye boszorkánypere 145, 146

Vanglinghen, Joseph, udvari sebész 15

Vanyó Tihamér 178

Vanysacker, Dries 131, 223, 395

Váradi István, felesége és fia büntetőpere 365

Varga E. Árpád 441, 442, 460

Varga Endre 135, 148, 149, 330, 393, 395, 493, 510

Varga György, Katalin Gábor és Zellár István ördögűzők 456

Varga Ildikó 33

Varga János 188

Varga J. János 133

Varga Mónika 251

Varga Péter 49

Várjas János (1721–?) debreceni református professzor 41

R. Várkonyi Ágnes 48, 53, 57, 262, 272, 509

Vásárhelyi Gergely (1561–1623) jezsuita hitszónok 305, 306, 527

Vass Miklós 510, 668

Vay Miklós, báró, hadmérnök, a Royal Society tagja, szabad-
kőműves, rózsakeresztes 220

Vázsonyi Vilmos 418

Vedriš, Trpimir 388, 422, 461, 510, 511, 602, 603, 669

Végh József 433, 435, 436, 457, 458

Végvári Lajos 128, 618

Veisz József, passzus nélkül kóborló, leszerelt katona varázs-
lőpere 187, 191, 625

Venturi, Franco 107, 131

Vérbán János özvegye, Babi Kata boszorkánypere 36

Veres Miklós 393, 493

Veress Endre 510

Verestói (Tséri) György (1698–1765) református hitszónok,
püspök 42

Vérseghy Ferenc (1757–1822) költő 425, 465, 467, 527

Vértes O. A. 200

Vértesi Mihály, kuruc zendülő 39, 40

Viczay József, Kassa város főorvosa 220

Viczay Terézia, hédervári gróf 108

Vida Mária 128

Vida Tivadar 528, 595

Vilain, Jean-Jacques (1717–1777) flandriai örgróf 344, 345, 349

Villányi Géza 291, 510, 668

Vinkler János 250

Virág (Polyák) András pataji és Gödrös István félegyházi férfiak
istenkáromlási büntetőpere 368

Visch, Matthias de, festőművész 581

Vitez (Ivánkay) Imre, író, fordító, kerületi tanfelügyelő 402, 488

Vogel Gergely (1717–1782) budai festőmester 128

Voigt Vilmos 511, 669, 603

Voltaire [François-Marie Arouet] (1694–1778) filozófus 17, 22–24, 49, 65, 67–69, 81, 126, 127, 132, 157, 160, 200, 223, 389, 464, 469, 474, 487, 528, 709

Voss, Christian Friedrich, kiadó, szerkesztő 62, 63, 317, 386, 388, 390, 423, 512, 518

Vörös Istvánné „Sánta” Ilona paksi asszony boszorkánypere 193, 281, 307

Vörös Márton 203, 217, 369, 510

Vuchetich Mátyás, a kassai akadémia fizikatanára 220

Vukelić, Deniver 78, 391, 510, 511, 603, 669

W

Wagner Károly (1732–1790) jezsuita szerzetestanár, történész 528

Wagner, Hermann 390, 416

Wagner, Michael, orvos, kantianus filozófus 201, 202, 528

Waldhütter von Adlershausen, Stephan, szepesi szenátor 181

Walpole, Sir Robert (1676–1745) angol politikus 386

Wandruszka, Adam 408

Wassenbergh, Elisabeth Geertruida (1729–1781) festőművész 620

Watkins, Susan Cotts 32

Weber, Joseph bajor egyházmegyei klerikus, teológus tanár és
dillingeni plébános 466, 467, 526, 528

Weber Samu 35, 163, 282, 510

Wecks, Cathelwyn máglyán kivégzett asszony 385

Weisenbruch, Johann Benjamin, büntetőjogász 427, 689

Weiser-Aall, Lily 300

Weisz Miksa 90

Weisz, Zemplén vármegye tisztiorvosa 454, 455

Weismeyer pozsonyi jezsuita páter 117

Weitzman, Steven 90

Weller Emil 220

Wellmann Imre 32, 33, 48, 610

Werbőczy István (1458–1541) jogtudós, királyi ítélőmester, királyi személynök 136, 142, 149, 150, 154, 229, 230, 266, 282, 283, 392, 528

Werner, Victor 247

Wertner Mór 591

Weszprémi István (1723–1799) debreceni orvosdoktor 81, 166–169, 175, 221, 298–300, 322, 325, 512, 528, 595, 602

Weyer, Johann (1515–1588) udvari orvos, humanista közíró 299, 300, 472

Wick Béla 383, 384, 469, 510

Wiedlein János 596

Wijaczka, Jacek 93, 96, 317, 389, 502–505

Wilde, Manfred 387

Willems, Leentje németalföldi boszorkány 308

Wilson, Christine asszony büntetőperében holttestidéző jogi aktus 319

Wilson, Luke 328

Windisch, Karl Gottlieb, szepesi szász evangélikus polgár 97, 477, 526

Winkler Elemér 510

Wiślicz, Tomasz 463, 505

Wittola, Marx Anton (1736–1797) janzenista pap, Probstdorf plébánosa 470, 471, 475, 528

Wlassics Gyula 158

Wlislocki, Heinrich, von 436

Wolf, Johann 692

Wolff, Andreas nagyszombati orvos 170, 528

Wolff, Larry 609

Wolosz, Robert 224, 274, 275, 289, 290

Worobec, Christine D. 388, 389, 461, 505, 609

Wright, George C. 310

Wyporska, Wanda 389, 505

X

Xavéri Szent Ferenc (1506–1552) jezsuita misszionárius 102, 103, 106

Y

Yates, Frances Amelia 220

Z

Zach Antal, székesfehérvári hóhérmester 332

Zach Jakab, székesfehérvári hóhérmester 332

Zach Lipót, székesfehérvári hóhérmester 332

Zahlheim, Franz de Paula von (1753–1786) bécsi hivatalnok, rablógyilkos, utolsó kerékbe törött, mumifikált fejét múzeum őrzi 415, 416

Zahn, Johannes 272, 273, 528, 635

Zakrzewska-Dubasowa, Mirosława 389, 502, 503

Zalotay Elemér 185

Závodszy Levente 393

Zay Anna, báró, tsömeri (1680–1733), nemesi gyógyító asszony 173, 516, 528, 621

Zedler, Johann Heinrich (1706–1751) lexikonkiadó 196, 218, 437, 528

Zeidner, Heinrich 314, 510, 668

Zeleps, Ioannis 422

Zelezny János, eljárásjog tanára 147

Zemon Davis, Natalie 329

Zguta, Russel 609

Zichy család 82, 85, 259

Zichy Ferenc, gróf (1701–1783), győri püspök 122

Zichy János sági plébános 122

Zichy József 122

Zinzendorf, Karl von, gróf (1739–1813) utazó, közigazdász, államférfi 159, 494

Zollinger, Manfred 431

Zoványi György (1656–1758) lelkész, superintendens 341, 342, 528

Zuanek Mihály 55

Zubánics László 403, 510, 667

Zukal, Josef 162, 499, 501, 600

Zumbusch, Caspar von, szobrász 580

ZS

Zsakó István 446, 447, 575

Zschackwitz, Johann Ehrenfried (1669–1744) közíró 62, 63

Zsilinszky Mihály 37, 38, 41, 43, 114–117, 126, 510, 527

Zsoldos Ignác (1803–1885) jogtudós 236, 237, 250, 251, 528

Zsujtai András (1696–1775) református lelkész 45, 52, 54

Zsupos Zoltán 39, 203, 510, 667

HELYNÉVMUTATÓ

A

Abaúj vármegye 39, 45, 54, 83, 90, 237, 313, 360, 598, 633, 655, 667, 688
 Adorján (Bihar) 349
 Agárd (Tolna) 596
 Agárd (Zemplénagárd) 239, 240
 Algéria 584
 Alsó-Ausztria (Niederösterreich) 23, 71, 102, 118, 123, 133–135, 177, 190, 306, 354, 390, 414, 425, 470, 474
 Alsó-Fehér vármegye 163, 165, 259, 598, 656, 668
 Anglia 18, 20–22, 29, 178, 292, 316, 318, 319, 344, 345, 348, 385, 386, 389, 392, 404, 584, 666
 Aparhant 596
 Apatin (Temes) 168
 Arad vármegye 37, 38, 53, 54, 74, 82, 83, 167, 171–173, 183, 196, 249, 305, 408, 454, 508, 598, 633
 Aranyosszék 202, 238, 270, 313, 314, 393, 394, 496, 506–508, 549, 551, 656, 668
 Árva vármegye 598, 633
 Ausztria 19–24, 46, 61, 68, 71, 102, 118, 123, 125, 133–135, 156, 158, 177, 190, 306, 354, 389, 390, 394, 414, 425, 439, 463, 470, 474, 478, 489, 490, 584

B

Babafalva (Belső-Szolnok, Erdély) 448
 Bács-Bodrog vármegye 57, 598, 633
 Baden 391
 Baden-Württemberg 186
 Bajmóc 621
 Magyarország 18–20, 22, 29–31, 119, 124, 125, 158, 186, 188, 217, 222, 300, 375, 383, 385, 387–391, 396, 439, 443, 463, 466, 467, 474, 493, 494, 664, 666, 689
 Balkán 47, 422, 437, 456, 465, 536, 548, 562, 573, 584, 589
 Baltikum 584, 586
 Bánát (Temesi bánság) 70–74, 167, 210, 514, 515, 519, 521, 526
 Bánffyhunrad 693
 Baranya vármegye 36, 57, 186, 189, 191, 217, 266, 331, 335, 408, 454, 515, 633, 688
 Bars vármegye 116, 171, 191, 206, 255, 435, 519, 598, 633
 Bártfa 39, 90
 Báta 596
 Bátaszék 54, 258, 457–459, 596
 Batthyány-uradalmak 82, 93, 345, 368, 515
 Bázel 383
 Bazin 94, 135, 171
 Bécs 13–19, 21, 23, 24, 29, 31, 34, 37, 38, 46, 48, 49, 54, 57, 61–66, 70–79, 81–83, 86–89, 91, 97, 99, 108, 114–119, 123, 124, 128, 130, 132, 133, 136–138, 144, 145, 148, 154, 157, 159, 164, 167, 169, 170, 172, 173, 180, 183, 186, 189, 190, 198, 200, 201, 212, 214, 215, 218–220, 222–224,

228–231, 237, 238, 241, 246, 251, 252, 259, 294, 299, 300, 307, 308, 314, 334, 336, 337, 344, 348, 349, 351, 354, 355, 357, 358, 361, 363, 364, 366, 378, 380, 390, 393–396, 401, 402, 405–410, 418–420, 423–425, 428–431, 435–438, 440, 443, 444, 446, 451, 453, 456, 461, 462, 468–477, 480–489, 494, 495, 512, 513, 517, 518, 522, 526, 528, 579–581, 593, 628, 670–682, 694

Becskerek 75, 512

Bécsújhely (Wiener Neustadt) 23

Bedfordshire 316

Békés vármegye 33, 37, 38, 56, 82, 147, 171, 193, 194, 196, 198, 203, 207, 261, 263, 313, 335, 367, 449, 450, 451, 456, 598, 633, 688

Békésszentandrás 33, 37–39, 203, 207

Bélai uradalom 656

Belényes 349

Belgium 66, 178, 401, 407, 584

Belső-Szolnok vármegye 311, 313, 320, 448, 449, 656, 668

Belżyce, Lublin mellett 389, 505

Bereg vármegye 598, 633, 667

Berencsfalu 619

Berlin 21, 22, 28, 61–70, 81, 220, 317, 319, 379, 387, 390, 423, 473, 490, 517, 518, 524, 528, 529, 664

Besztercebánya 28, 144, 151, 220, 302, 408, 411

Beszterce-Naszód 598

Bicsefalva (Biccse, Bytčica, Szlovákia) 144

Bihar vármegye 48, 56, 82, 83, 171, 172, 175, 177, 183, 193, 194, 196, 208, 248, 249, 260, 261, 263, 265, 291, 313, 349, 367, 406, 439, 443, 450, 451, 506, 515, 598, 633, 655, 667

Blocksberg 485, 697

Bonyhád 596

Borosjenői uradalom 82, 194, 260, 265, 300, 348, 349, 377, 655

Boroszló (Wrocław, Szilézia) 34, 35, 136, 220, 383, 500, 501, 598

Borsod vármegye 83, 152, 171, 186, 210, 216, 217, 228, 249, 312, 365, 367, 633

Bölcske 596

Bözödújfalva 37, 205

Brandenburgi Hercegség 387

Brassó (Braşov/Cronstadt) 53, 104, 166, 170, 183, 199–202, 206, 521, 598, 656, 668

Bretagne 387

Breznóbánya (Brezno/Briesen) 452, 667, 688

Brieg (Szilézia) 383

Brunswick 391

Buda 14, 28, 33, 38, 40, 46, 55, 56, 89, 128, 130, 133–137, 140, 141, 143, 147, 149, 169, 170, 177, 186, 215, 216, 266, 282, 298, 299, 319, 321, 322, 332, 353, 367, 402, 403, 405, 406, 408, 410, 436, 443, 444, 446, 453, 465, 469, 472–474, 488, 518–525, 527, 528, 582, 620

Bukovina 47, 88, 438, 523

C

Celldömölk 121, 124, 215, 614, 615
 Cerje 78
 Cornwall 641

CS

Csanád vármegye 53, 70, 75, 83, 170, 171, 248, 249, 336, 367, 456, 512, 598, 633, 688
 Csécsény 185
 Csehország 7, 19, 21, 61–63, 93, 124, 156–158, 222, 283, 318, 390, 408, 439, 496, 499–502, 520, 522, 584, 600
 Csejte 114
 Csengersima 693
 Csetnek 150–152
 Csíkszék 310, 313, 320, 507, 598
 Csongrád vármegye 40, 74, 82, 171, 188, 216, 234, 261, 288, 313, 336, 358, 367, 382, 451, 453, 456, 461, 479, 598, 633, 655, 657, 667, 688
 Csökmő 449, 450

D

Dab 203
 Dalmácia 80, 317, 388, 512, 584
 Dánia 20, 64, 385, 386, 389, 391, 584, 618, 666
 Darázsfalu 306
 Debrecen 38, 41–43, 45, 48, 53–56, 83, 91, 104, 128, 137, 147, 153, 166, 169, 175, 183, 189, 191, 203, 207, 208, 211–217, 250, 261, 283, 298–300, 322, 324, 325, 350, 373, 380, 382, 383, 450, 453, 454, 473, 515, 516, 583, 595, 655, 662, 667, 687
 Dél-Anglia 641, 637
 Deldenerbroek (Hollandia) 385
 Deliblat 71, 73, 513
 Délkelet-Európa 45–47
 Derecske 349, 382, 451
 Dés nemesi (kiváltságos) bányaváros 53, 114, 164, 171, 210, 217, 245, 246, 272, 311, 312, 314, 506, 508, 587, 632, 656, 668
 Devon megye (Anglia) 637
 Dillingen (Bajorország) 34, 463, 466, 467, 526, 528
 Diószeg (Bihar) 349
 Doboka vármegye 320
 Doboz 203
 Donja Stubica (Zágráb vármegye) 78, 391
 Doruchów városka 389, 463
 Dömölk 5, 100, 119, 121–124, 177, 215
 Dömsöd 203, 443
 Drezda 86, 136, 372
 Duna mente 37, 46, 48, 50, 68, 123, 186, 215, 263, 582
 Dunaföldvár 332, 596
 Dunántúl 57, 83, 109, 128, 175, 177, 182, 192, 194, 196, 209, 215, 216, 277, 310, 313, 345, 402, 408, 587
 Dunaszentgyörgy 191, 238, 254, 255

E

Eger püspöki mezőváros 37, 40, 108, 136–139, 147, 148, 185, 190, 203, 213, 215, 217, 243, 244, 282, 333, 379, 402, 403, 405, 412, 465, 488, 490, 515, 524, 526, 667
 Egyesült Államok (USA) 392, 666
 Egyiptom 584
 Elekes 182
 Élesd 349
 Elzász-Lotaringia 18, 71
 Enyed, Nagyenyed 138, 140, 141, 144, 181, 204, 320, 519, 522
 Eperjes 28, 90, 97–99, 144, 148, 151, 220, 221, 367, 516, 518
 Erdélyi Fejedelemség 5, 7, 15, 18, 19, 21, 33, 36, 39, 45–51, 57, 58, 60, 68, 70, 75, 77, 81, 82, 84, 86–89, 99, 101–103, 106, 122, 124, 126, 130, 132, 135, 136, 138, 140–142, 150, 151, 157, 158, 161, 163–165, 169, 170, 175, 180–184, 186, 192, 196, 199, 202, 203, 205, 206, 216–218, 226, 227, 232, 238–241, 244–248, 259, 261, 266, 271, 278, 279, 282, 283, 291, 295, 307, 309–311, 313–317, 319, 320, 324, 339, 340, 342, 343, 350–355, 358, 362, 363, 368, 376–377, 380, 381, 390–397, 407, 409–411, 414–421, 425–428, 433, 437–441, 448, 454, 461, 466, 467, 469, 471, 475–478, 482, 483, 489, 492, 493, 496, 499, 506–510, 513, 515, 519, 521–523, 528, 587, 606, 666, 670–676
 Erdőhegy 33, 38, 40
 Erlangen 178
 Érsekújvár 36, 205, 245
 Essex 30
 Északnyugat-Európa 45
 Esztergom vármegye és város 36, 37, 51, 121, 133, 135, 136, 138, 186, 187, 191, 223, 248, 249, 392, 403, 408, 436, 453, 490, 522, 598, 633, 667, 688
 Európa 4, 7, 13, 17, 19, 20, 22–24, 26–29, 31, 32, 36, 42, 45, 49, 50, 58, 60, 61, 63, 68–70, 81, 91, 100, 101, 111, 123, 124, 127, 130, 132, 133, 144, 157, 165, 166, 169, 181, 196, 197, 201, 261, 265, 266, 270, 280, 308, 310, 314, 318, 327–329, 338, 344, 345, 349, 373, 379, 383, 385, 389–392, 403, 404, 414, 422, 425, 436, 441, 442, 460, 463–466, 472, 475–477, 484, 486, 487, 488, 494, 521
F
 Farnham (Suffolk) 316
 Fehéroroszország 392
 Fehértemplom 72
 Fejér vármegye 56, 57, 170, 216, 332, 377, 378, 598, 633, 667
 Felső-Ausztria (Oberösterreich) 125, 389, 390, 394, 439
 Felsőbánya 164, 187, 245, 693
 Felső-Fehér vármegye 656
 Fertő tó környéke 202, 311, 313
 Finnmark (Finnország) 197, 487, 584
 Fiume 132, 214, 215
 Fogarasi vár tömlöcbástyája 598, 647
 Franciaország 17, 19–24, 27, 29, 32, 51, 63, 65–68, 71, 78, 79, 102, 119, 129, 131–133, 136, 157, 159, 166, 178, 179, 183, 186, 196, 199, 200, 222, 310, 312, 328, 345, 362, 383, 385, 387, 389, 392, 395, 403–405, 407, 416, 418, 425, 429,

- 442, 445, 454, 463–465, 466, 467, 474, 477, 481, 488, 489, 492–495, 527, 584, 666
- Freudenthal (Osztrák-Szilézia) 500
- Frome (Somerset) 316, 386
- Füzesgyarmat 450
- G**
- Galgóc 51, 454
- Galícia 5, 7, 16, 21, 47, 54, 58, 60, 90, 91, 93, 96, 98, 99, 159, 179, 201, 389, 407, 409, 414, 422, 438, 478, 499, 502–505, 523, 609, 666
- Gellérthegy 62, 226, 485, 520, 550, 697
- Gernyeszeg 232, 241, 312
- Giessen 689
- Gnézda 281
- Gömör vármegye 140, 141, 151, 152, 154, 171, 192, 255, 261, 266, 304, 313, 360, 367, 479, 509, 598, 633, 655, 667
- Göttingen 136, 363, 425, 441, 464, 480, 519, 521, 526
- Gradiska 475
- Graz 186, 215, 415, 467, 471, 691
- Grossherrlitz tartomány (Velké Heraltice) 66, 499, 500
- Gruin és Susanovec 76, 512
- GY**
- Gyehenna (Gehenna) – túlvilág 33, 95, 105, 608
- Gyergyószék 33, 183, 507
- Gyöngyös 108, 162, 163, 188, 263, 302, 451
- Győr vármegye és/vagy Győr (Raab) város 5, 56, 100, 108, 109, 118, 122, 171, 185, 190, 195, 209, 254, 255, 260, 263, 408, 411, 453, 515, 521, 526, 527, 598, 633, 667, 687, 688
- Györketinc 78
- Győrújváros 118, 190
- Gyula 38, 82, 147, 168, 193, 203, 207, 289, 302, 335–337, 367, 373, 449, 450, 646, 655, 658
- Gyulafehérvár 126, 241, 319
- H**
- Habsburg Birodalom 13, 16, 19–21, 35, 45–47, 49, 58, 60, 66, 69, 71, 81, 93, 99, 156, 165, 186, 383, 385, 388–396, 408, 414, 420, 422, 424, 425, 431, 437, 438, 463, 473, 474, 495, 584, 593, 666, 670–676, 678
- Habsburg–Oláh Havasalföld 77, 512
- Habsburg Szerbia 63, 512
- Hafenpreppach, Todtenweisach és Altenstein hármasthatár 689
- Hajdú kerület 192, 203, 217, 598, 655, 667, 688
- Hajdúnánás 196, 204
- Halle 136, 522, 528
- Hannover 22, 132, 136, 391, 475
- Haroklyán 278
- Háromszék 87, 150, 183, 241, 259, 311, 313, 315, 320, 507, 508, 516, 598, 656
- Határörvidék 7, 33, 37–39, 70–72, 78, 81, 499, 512, 602
- Havasalföld (Havaselve) 46, 68, 72, 77, 167, 408, 409, 512
- Helsingør 618
- Hermersdorf 61, 63–66, 69, 70, 78–80, 86, 499–501
- Hertnek nevű „tót” falucska, Sáros vármegye 13, 166
- Hétfőváros szász széke 656
- Heves és Külső-Szolnok vármegye 135, 148, 214, 294, 354, 384, 516, 598, 633, 655, 667
- Hódmezővásárhely 33, 35, 39–44, 55, 82, 147, 175, 203, 204, 213, 216, 259–263, 285, 286, 288, 305, 358, 367, 370, 381, 382, 449
- Hollandia 18, 29, 136–138, 168, 169, 178, 295, 308, 316, 329, 344, 345, 385, 389, 392, 407, 425, 584, 666
- Homonna 39
- Homoródkarácsonfalva 192
- Hont vármegye 58, 170, 189, 371, 413, 433, 435, 436, 438, 442, 455, 457, 493, 519, 598, 619, 633, 688
- Hontfüzesgyarmat 205, 206
- Horvátország (Horvát Királyság) 5, 7, 13, 53, 58, 60, 70, 75, 77, 78–82, 84, 86, 99, 135, 136, 267, 269–271, 295, 310, 316, 317, 368, 384, 388, 390, 391, 394, 396, 410, 421, 425, 428, 452, 456, 476, 499, 510, 584, 603
- Hunyad vármegye 598, 656
- Huszt 141
- I**
- Innsbruck 20, 408
- Irak 584
- Irán 584
- Írország 584, 666
- Itália 22, 36, 62, 102–105, 133, 142, 160, 175, 179, 223, 305, 327, 345, 388, 389, 395, 404, 407, 409, 414, 441, 444, 492, 524, 666
- Ivanec 78
- Izland 584
- Izmény 596
- J**
- Jägersdorf 22
- Jampol (Volhíniai) 96, 505
- Jászberény 203, 208, 212, 213, 216
- Jászkun kerület 43, 139, 186, 194, 212, 214, 217, 252, 261, 263, 313, 314, 368, 371, 443, 446, 454, 507, 631, 655, 667, 688
- Jódfalva 631
- K**
- Kajdacs 596
- Kallatscha, Kollátfalva oláh falu 76, 513
- Kalocsa 82, 120, 121, 203, 216, 302, 378, 391
- Kamjanec-Pogyilszkij 96
- Kapnikbánya 164, 165
- Kapronca 33
- Kapucinusok bécsi temploma 579
- Kapuvár 192, 202, 232, 237, 280, 285, 345
- Karánsebes 72, 73, 76, 408, 513
- Karcag 661
- Karcagújszállás 189, 263

- Karintia 102, 309, 424, 425
 Kassa (Košice) 83, 108, 109, 172, 175, 200, 220–221, 346, 411, 469, 519, 521, 527, 528, 646, 662, 667, 687
 Kassai Miklós-börtön 646
 Kassel 383, 438
 Kastav 388
 Kászonszék 311, 315
 Kaukázus 584
 Kecskemét 54, 55, 203, 204, 216, 314, 332, 450, 451, 456, 593, 667
 Kelet-Európa 29, 58, 67, 132, 162, 166, 199, 200, 208, 278, 316, 317, 390, 392, 454
 Kemence 689
 Kerestineci uradalmak 669
 Keresztszeg 349
 Keresztúr (Deutschkreutz) 189, 192, 289, 345
 Késmárk 28, 35, 313, 367, 475, 506
 Kéty 596
 Királyföld 239, 295
 Kis- és Nagy-Küküllő vármegye 87, 89, 163, 167, 301, 312, 314, 363, 391, 468, 507, 509, 668
 Kis- és Nagymányok 596
 Kiscell 121–124
 Kiskundorozsma 203
 Kiskunfélegyháza 661, 667
 Kiskunhalas 175, 177, 204, 285, 307, 308, 313, 314, 507, 642, 667
 Kiskunlacháza 667
 Kis-Küküllő mente 167, 509, 598
 Kis-Lengyelország 7, 62, 81, 96, 389, 463, 499, 502–505, 584, 609
 Kisolova 475
 Kisújszállás 583, 667
 Kisszeben 90–93, 97, 98, 367
 Klattau (Klatovy) 121
 Klein Dikvan és Rakasdia oláh falvak 76, 513
 Klösterle 124, 125
 Kollátfa (Obârșia de Câmp) 76, 77, 513
 Kolozs vármegye 272, 333, 343, 468, 693
 Kolozsvár (Cluj/Klausenburg) 42, 104, 108, 130, 137, 138, 140–143, 148, 162, 169, 175, 183, 186, 299, 301, 314, 320, 333, 338–343, 347, 348, 364, 375, 376, 411, 428, 468, 471, 479, 507, 516, 521–525, 527, 587, 656, 668, 693
 Kolozsvár, dél-keleti torony 647
 Komárom (Komárno) 49, 421, 592, 598, 667, 688
 Komárom vármegye 171, 249, 255, 298, 455, 509, 633, 688
 Korpona (Krupina) 667
 Kovászna 311, 508
 Königsberg 383, 522
 Körmend 272, 345, 368, 547, 655
 Körmöcbánya 145
 Kőrös (Križevci) város 78, 79, 511, 656, 669
 Kőrösbánya (Hunyad) 33
 Kőszeg (Günß) 667
 Kővágóörs 627
 Közép-Európa 4, 7, 15, 45–47, 102, 133, 261, 494, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517, 519, 521, 523, 525, 527
 Közép-Szolnok vármegye 278, 313, 342, 506, 656, 668
 Krajna 39, 103, 390
 Krakó 93, 96, 99, 220, 389, 503–505
 Krassó-Szörény 598
 Kraszna vármegye 13, 225, 313, 314, 367, 381, 460, 461, 506–508, 656, 668, 693
 Krasznaóhorváti 13
 Kubin (Temeskubin) rác falu 71–73, 513
 Kunhegyes 214, 263, 290, 368, 370, 371, 382
 Kunmadaras 667
- L**
 Lakompak 302, 306, 332, 345, 347, 371, 372, 660
 Languedoc 387
 Lemberg 62, 96, 389, 505
 Lengyelország 7, 22, 46, 61, 62, 68, 81, 90, 91, 93, 96, 162, 317, 318, 389, 391, 403, 463, 499, 501–505, 586
 Libanon 584
 Líbia 584
 Liechtenstein 16, 186
 Limburgi Hercegség 385
 Linz 19
 Lipcse 29, 35, 132, 136, 148, 197, 294, 298, 306, 383, 387, 405, 486, 487, 525
 Lippa 71, 72, 75, 286, 370, 426, 512, 513
 Liptó vármegye 83, 251, 439, 454, 598, 633, 688
 Lisszabon 49, 344, 592
 Litvánia 96, 389, 463
 Ljubjanába (Laibach) 215
 London 23, 29, 67, 127, 299, 300, 316, 325, 344, 345, 385, 406, 517–519, 521, 523, 640
 Losonc 251
 Lőcse 104, 190, 367
 Lövőpetri 311
 Lublini vajdaság 93
 Luxemburg 71, 584
- M**
 Madéfalva 33, 88
 Madocsa 596
 Magyarbénye 167
 Makó mezőváros 235, 313, 367
 Málta 584
 Máramaros vármegye 141, 455, 598, 631, 633, 688, 693
 Máramarossziget 193, 225, 238, 461
 Marcali 36
 Mariazell 5, 100, 119, 121–124, 182, 614, 615
 Marokkó 584

- Maros mente 37
 Marosgóros oláh falu 75, 512
 Marosszék 165, 232, 301, 313, 314, 321, 343, 352, 363, 370, 471, 479, 480, 508, 509, 519, 656, 668
 Marosvásárhely (Târgu Mureș) 51, 87, 89, 138, 140, 264, 291, 298, 305, 314, 339, 363, 364, 376, 390, 393, 394, 461, 480, 508, 509, 516, 527, 647, 656, 668
 Marseille 27, 48, 585
 Mecklenburg 319, 391
 Medgyes 181
 Medina 596
 Medvedia 475
 Mennysország – túlvilág 100, 331, 423
 Mezőtúr 33, 39, 40, 42, 204
 Micske 349
 Mijava 114–117
 Miskolc 203, 365, 369, 451, 462, 662
 Moldva 33, 68, 88, 167, 408, 409, 439
 Monastir 39
 Monyorókerék 345, 346, 434, 516
 Morvaország 5, 58, 60–70, 75, 79, 81, 86, 99, 114–118, 159, 162, 167, 179, 186, 188, 191, 194, 195, 204, 212, 214, 216, 217, 222, 295, 407, 425, 499, 500, 501, 520–522, 600
 Moson vármegye 277, 302, 598, 633, 688
 Munkács 39, 40, 56, 203, 208, 350, 377, 411, 448, 483
 Mühlhausen (Milevsko, Csehország) 62, 387, 390, 501
 Münster 136
- N**
- Nagy- és Kis-Küküllő 656
 Nagybánya (Baia Mare) 109, 164, 175, 244, 245, 246, 261, 314, 377, 391, 425, 632, 655, 659, 667
 Nagykálló 659
 Nagykanizsa 95, 135, 313, 367
 Nagykároly (Carei) 667
 Nagy-Lengyelország 389
 Nagy-Sárrét 177, 569
 Nagyszeben (Hermannstadt/Sibiu) 14, 15, 48, 87, 89, 138, 141, 163, 170, 175, 294, 295, 315, 393, 409, 411, 416, 425, 428, 468, 478, 506, 519, 521, 522, 523, 526, 528, 598
 Nagyszombat (Trnava) 28, 54, 93, 94, 108, 109, 130, 133–140, 144, 147, 148, 151, 156, 169, 170, 178, 186, 215, 282, 322, 408, 425, 446, 456, 465, 473, 474, 476, 521, 524, 620, 667
 Nagyszőlős 203
 Nagyváradi 38, 109, 137, 140, 183, 186, 215, 349, 411, 450, 524, 686
 Nagyvázsony 82, 85, 259, 646
 Nápoly 21, 22, 338, 388, 396, 409
 Nemesdömölk 177
 Németkeresztúr 660
 Német-római Birodalom 13, 239, 308, 391, 439, 584
 Neu-Vogelseifen (Osztrák-Szilézia) 500
 Nógrád 56, 186, 191, 194, 217, 220, 249, 251, 261, 274, 298, 302, 318, 371, 424, 455, 519, 525, 598, 633, 667, 688
- Norvégia 197, 388, 389, 487, 584
 Nowy Wiśnicz/Weinberg 389, 505
 Nördlingen 689
- NY**
- Nyitra vármegye 54, 114, 117, 144, 186, 248, 249, 255, 261, 274, 408, 411, 519, 598, 633
 Nytorv (Jütland) 386
 Nyugat-Európa 29, 47, 48, 63, 67, 135, 153, 183, 200, 300, 304, 305, 316, 317, 338, 385, 425, 479
- O**
- Oakley 316
 Oettingen–Wallerstein-uradalmak határai 689
 Oláhcsesztve 164
 Olténia 71, 422
 Opáva (Temes) 71
 Orbaiszék 656
 Orkuta 5, 58, 90, 91, 93, 96–99, 322, 359, 397, 489
 Oroszország (Orosz Birodalom) 21, 22, 58, 96, 388, 392, 403, 407, 463, 584, 666
 Orsova 72–75, 211, 221, 513
 Osnabrück 383
 Ossowo/Ostau (Pomeránia) 317
 Ostróg (Volhínia) 96, 503, 505
 Osztrák-Németalföld 385, 389
 Ottomány 193, 506
 Oudewater városka 307, 308
- Ö**
- Öster-gröning (Jütland) 386
- P**
- Pádua 215
 Paks 54, 193, 194, 203, 255, 596
 Palermo 388, 404
 Palesztina 584
 Pancsova 72, 73, 408, 513
 Pannonhalmi apátság 667
 Pápa 93, 137, 209, 221, 263, 404, 528
 Párizs 21, 23, 67, 71, 157, 392, 404, 406, 431, 464, 465, 490, 494, 495, 642, 683
 Passau 19
 Pataj (Dunapataj) 212, 216, 368
 Pécs 140, 147, 188, 191, 203, 213–216, 331, 334, 335, 367, 368, 411, 483, 515, 516, 525, 527
 Pécsi püspökség 655, 667
 Pécsváradi káptalan 667
 Pelsőc 192, 206
 Perőcsény 689
 Pest 135, 139, 170, 186, 193, 194, 216, 248, 249, 263, 322, 326, 378, 411, 443, 453, 518, 520, 521–527, 633, 694
 Pest vármegye 193, 194, 248, 263, 443, 453, 688

Podólia 609
 Podolin és környéke 281
 Pokol – túlvilág 5–7, 33, 42–44, 52, 95, 100, 119, 127, 160, 166, 181, 191, 327, 329, 330, 331, 340, 348, 360, 374, 401, 423, 453, 463, 488, 489, 612, 644
 Poroszország 16, 18–22, 28, 29, 35, 43, 58, 61–63, 66, 68, 69, 79, 85, 90, 94, 117, 118, 136, 148, 160, 180, 181, 190, 203, 204, 220, 221, 285, 286, 288, 292, 333, 366, 376, 379, 385, 387–389, 391, 396, 401, 407, 409, 417, 426, 463, 465, 470, 473, 477, 483, 499, 501, 502, 666, 695
 Portugália 49, 344, 404, 584, 666
 Poznań 96, 389, 463
 Pozsarevác 37, 70
 Pozsony (Bratislava/Preßburg) 5, 14, 19, 46, 54, 57, 81, 83, 89, 91, 96–100, 108, 114, 115–117, 133, 136, 137, 140, 143–147, 151, 152, 154, 169, 171, 178, 197, 203, 205, 215, 217, 219, 220, 223, 249, 266, 298, 299, 302, 322, 326, 336, 349, 351, 359, 383, 390, 393, 402, 408, 410, 417, 421, 426, 435, 436, 439, 448, 449, 464, 468–470, 472, 474, 476, 477, 479, 489, 517, 522, 524, 528, 598, 633, 667
 Prága 62, 86, 93, 116, 125, 138, 220, 351, 357, 358, 389, 429, 477, 501
 Přebudov 62, 390, 501
 Przemyśl város 96, 505
 Purgatórium – túlvilág 6, 25–27, 100–102, 104, 106–108, 327, 329, 331, 360, 374, 423, 488–490, 526, 527

R

Radomi vajdaság 93
 Reischenbach 201
 Rimaszombat (Rimovska Sobota) 203, 313, 360, 367, 375, 380, 575, 667
 Rodostó 39
 Rohonc 83, 345
 Rokycany (Csehország) 499–502
 Rothenburg 664
 Rozsnyóbánya 39, 40, 109, 153
 Ruskie vajdaság 96, 502, 505
 Ruszt (Rust) 667, 687
 Ruténia 162
 Rutten (Hollandia) 385

S

Ság hegy 122
 Saint-Faust/Béarn 287
 Salpêtrière 625
 Salzburg 121, 123, 125, 390
 Sámson 667
 Sandomierzi vajdaság 93, 96, 502, 503, 505
 Sankt Lambrecht 121
 Sári 193
 Sarkad 667
 Sáros vármegye 13, 39, 90–92, 96, 108, 166, 171, 367, 417, 516, 598, 633

Sárospatak 50, 137, 186, 204
 Schebell faluban 76, 513
 Segesvár 163, 239, 314, 507, 516
 Segesvár tömlöcbástyája 647
 Siklós 36, 215
 Simontornya 646
 Skandinávia 586
 Skócia 29, 294, 318, 319, 385, 386, 389, 518, 584, 666
 Súlyomkő 349
 Somogy vármegye 85, 186, 189, 249, 257–259, 288, 359, 367, 377, 436, 509, 598, 633, 655, 667
 Sopot (Schuppanek) oláh falu 75, 513
 Sopron vármegye 28, 82–86, 168, 170, 189, 192, 194, 215, 219, 226, 228, 237, 241, 260, 275, 277, 285, 289, 296, 298, 306, 332, 345, 347, 350, 359, 364, 367, 371, 476, 515, 516, 519, 523, 527, 612, 633
 Sopron város 28, 85, 215, 260, 285, 332, 359, 367, 519, 612
 Spandau 383
 Spanyolország 18, 19, 22, 71, 102, 345, 355, 385, 389, 463, 465, 471, 584, 666
 Stájerország 71, 102, 182, 215, 390, 415, 425, 439, 448, 464, 691
 Sümeg 128, 177, 350, 618
 Svájc 168, 186, 318, 389, 464, 473, 584, 666
 Svédország 21, 67, 388, 389, 391, 463, 584, 666

SZ

Szabolcs vármegye 17, 52, 82, 83, 171, 211, 228, 261, 313, 358, 421, 456, 461, 507, 508, 515, 633, 655, 667, 688
 Szakadát 596
 Szakállas (Komárom) 206
 Szakolca 186
 Szászország 19, 21, 124, 178, 319, 387, 391, 666
 Szászrégen 339, 506–508
 Szászváros-szék 48
 Szatmár vármegye 39, 82, 83, 109, 135, 178, 183, 186, 207, 208, 211, 228, 245, 261, 483, 486, 507, 509, 515, 598, 667, 688, 693
 Szeged 23, 31, 33–35, 37, 38, 41, 43, 45, 53–55, 70, 71, 89, 110, 133, 135, 191, 203, 208, 209, 213, 216, 260, 286, 288, 301, 306, 307, 310, 313–315, 335, 348, 351, 368, 373, 408, 448, 451, 453, 493, 507, 516, 667, 587
 Szeghalom 203, 208
 Szék város 163–164,
 Székelyföld 33, 48, 183, 206
 Székelyhid 349, 460
 Székelyudvarhely 33, 204, 522
 Székesfehérvár 198, 203, 209, 216, 332, 364, 367, 403, 443, 452, 667, 687
 Szentes 40, 184, 185, 203, 210, 305, 336, 359, 367, 370, 381, 382, 422, 423, 530
 Szentpéter rác falu 512
 Szepes vármegye (Szepesség) 35, 39, 97, 186, 201, 202, 207, 266, 313, 367, 598, 633

- Szepesség 587
 Szerbia (Rácország) 63, 67, 68, 72, 120, 127, 165, 512
 Szerém vármegye 598
 Szeverin vármegye 78
 Szilágyság 13, 598
 Szilézia 5, 7, 16, 19, 20–22, 29, 58, 60–63, 67–70, 79, 85, 93, 123, 167, 220, 390, 408, 425, 470, 475, 499–502, 520, 522, 600
 Szíria 584
 Szlavónia 33, 36, 81, 408
 Szlovénia 584
 Szolnok 598
 Szombathely 33, 368
- T**
 Tábor (Csehország) 62, 390, 499, 501
 Tallós, dologház 351, 436, 448, 464, 493
 Talmács-szék 48
 Targowica 663
 Tata 36, 367
 Técső 693
 Telegd 667
 Temesi bánság 5, 7, 37, 58, 60, 70, 71, 73, 74, 86, 90, 99, 390, 441, 499, 512, 602, 670–676
 Temesvár 54, 56, 70–77, 190, 217, 222, 408, 411, 422, 436, 512–515
 Tescheni Hercegség 20, 22, 61, 408
 Tevel 596
 Tirol 61, 63, 66, 71, 186, 218, 390
 Tiszaeszlár 90, 93
 Tiszaszalók 203
 Tolna vármegye 54–57, 82, 83, 170, 171, 186, 189, 193, 194, 203, 204, 212, 216, 217, 233, 238, 255, 260, 261, 263, 264, 270, 278, 279, 281, 377, 378, 436, 455, 457, 515, 521, 598, 633, 655, 667, 688
 Tompa 206
 Torda vármegye 36, 87, 213, 217, 241, 312–314, 339, 352, 358, 362, 506–508, 656, 668
 Torgau 383
 Torna vármegye 54, 171, 248, 249, 286, 367, 633, 667, 688
 Torontál 598, 688
 Toscana (Toskana) 20, 22, 392, 408, 414, 520
 Török (Oszmán) Birodalom 16, 18, 19, 21, 22, 25, 29, 31, 33, 34, 37–43, 45, 46, 48, 51, 57, 58, 68, 70–72, 75, 79, 100, 114, 134, 136, 141, 162, 168, 182, 185, 194, 203, 206, 214, 220–222, 248, 251, 255, 263, 266, 274, 313, 334, 368, 401, 422, 427, 438, 446, 461, 465, 510, 527, 584, 670–676, 678
 Trencsén (Trenčín) 667
 Trencsén vármegye 83, 108, 115, 117, 144, 145, 186, 189, 205, 249, 266, 439, 598, 633, 655, 667
 Trident 607
 Trieszt 215
 Trogir (Tarente, Dalmácia) 80, 317, 388, 512, 669
 Troppau (Opava, Osztrák-Szilézia) 61, 66, 499–501, 575
- Tunisz 584
 Túrkeve 189, 203, 212, 667
 Turóc vármegye 83, 114, 115, 143–145, 151, 171, 189, 190, 248, 249, 261, 371, 598, 633, 655, 667
 Turolukai zendülés 114, 116
 Turopolje (Túrmezei privilegizált nemesi város) 510, 656
 Týnice (Csehország) 62, 390, 501
 Tyburn 385, 386, 527
- U**
 Udvarhelyszék 33, 37, 89, 192, 205, 206, 314, 315, 320, 324, 352, 419, 470, 509, 598, 656, 668
 Ugocsa vármegye 83, 171, 211, 212, 248, 342, 598, 633, 667
 Újpalánka 54, 72, 76, 512, 513
 Újszandec (Nowy Sącz, Galícia) 96, 504, 505
 Újvidék (Novi Sad) 667, 687
 Ukrajna 96, 162, 389, 502–505, 584
 Ung vármegye 82, 83, 109, 148, 149, 171, 266, 302, 354, 422, 598, 633
 Ungvár 82, 109, 148, 149, 686
 Urbino 405
- V**
 Vác 56, 178, 209, 237, 280, 408, 413, 525
 Váci járás 56
 Váci püspökség 655, 667
 Vágújhely 64, 114, 261
 Váradolaszi 82, 263, 506
 Váralja 596
 Varasd (Tolna vármegye) 596
 Varasd vármegye 33, 78, 510
 Varsád 596
 Varsó 663
 Vas vármegye 45, 82, 93, 122, 123, 194, 345, 350, 368, 598, 633
 Vaskoh 349
 Vatikán 666
 Velence 619, 622, 623, 628
 Velencei kamarai uradalom 686
 Velencei Köztársaság 80, 215, 317, 388, 395, 409, 512, 669
 Verbó 114, 116, 117, 367
 Verőce vármegye 669
 Versailles 20, 21
 Versec 54, 75, 77, 90, 422, 512, 513
 Veszprém 54, 86, 128, 176, 194, 195, 197, 216, 303, 332, 350, 367, 377, 378, 406, 487, 522, 598, 633, 667
 Víziváros, Buda 56, 215
 Volhínia 7, 96, 499, 502–505, 609
 Vorarlberg 186, 572
- W**
 Wermesch oláh falu 76
 Wittenberg 136, 178, 180, 295, 298, 306, 387

Z

Zagorje 33, 78, 511

Zágráb 14, 19, 31, 33, 34, 39, 45, 51, 77–81, 86, 132, 140, 159, 214, 215, 220, 391, 407, 408, 411, 430, 439, 455, 456, 478, 483, 510–512, 519, 656, 669

Zágrábi káptalan 669

Zala vármegye 33, 82, 192, 350, 351, 353, 377, 378, 436, 598, 633, 667

Zalabesnyő 192

Zalatna 33

Zalavári káptalan 667

Zaránd vármegye 38, 82, 261, 377, 598, 633

Zatwarnica (Galícia) 422

Zemplén vármegye 82, 83, 169, 171, 172, 178, 239, 240, 249, 287, 305, 367, 454, 456, 474, 520, 527, 598, 633, 655, 662, 667, 688

Zetelaka 89, 309, 315, 341, 352, 391, 509

Zólyom vármegye 598, 633

Zombor (Sombor) 5, 82, 83, 100, 120, 121, 125, 126, 216, 293, 344, 348, 349, 359, 378, 391, 655, 667

ZS

Zsámbék 592

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hradeczky Moni
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A borítót Szák András tervezte
Tördelte Hollós János
A nyomdai munkálatokat az OOK Press Kft. végezte
Felelős vezető Szathmáry Attila